॥ श्री ॥

एकनाथी भागवत.

तुवा हा थोर केला उपकार। तारावया स्त्रियादि शूद्र ॥
जग न्हावया भजनतत्पर। भागवत निजसार काढिलें ॥ १ ॥

एकनाथी भागवत अ० २४ ओ० ४३३

हा

प्रासादिक व भक्तिरसप्रधान ग्रंथ

लक्ष्मण रामचंद्र पांगारकर, बी. ए.,

यांनीं शोधून व अर्थनिर्णायक टीपा देऊन तयार केला.

त्याची ही तिसरी आवृत्ति

वासुदेव लक्ष्मणशास्त्री पणशीकर

यानी प्राचीन हस्तलिखित ग्रंथावरून तपासली

मुंबईंत,

'निर्णयसागर' छापखान्याचे मालक पाडुरंग जावजी
यानी छापून प्रसिद्ध केली

किंमत ६ रुपये

शके १८४७, सन १९२५

श्रीशुकपरीक्षितसवाद

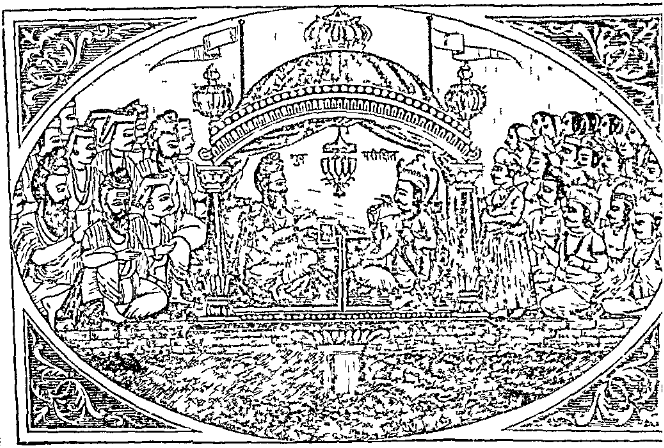

जनकराजा, यज्ञकुड, व नवयोगेश्वरसवाद

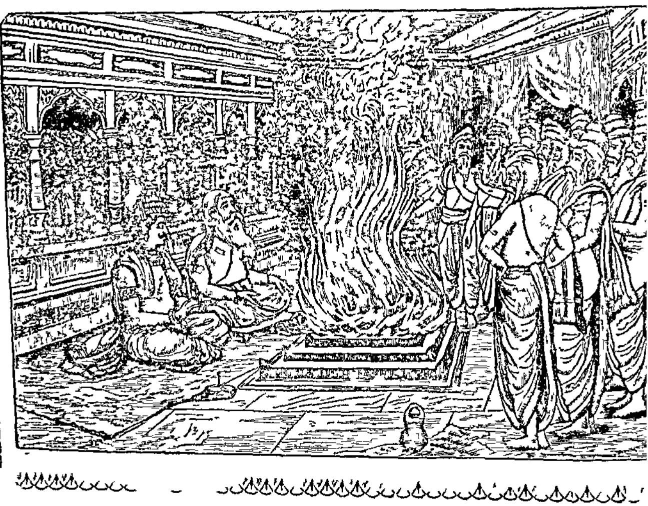

॥ श्रीदत्त प्रसन्न ॥

श्रीएकनाथी भागवताची प्रस्तावना.

शरण शरण एकनाथा । चरणीं माथा टेंविला ॥ १ ॥
नका पाहू गुणदोष । झालों दास पायांचा ॥ २ ॥
आतां मज उपेक्षितां । नाहीं सत्ता आपुली ॥ ३ ॥
तुका म्हणे भागवत । केलें श्रुत सर्वांसी ॥ ४ ॥

श्रीतुकाराम महाराज

१ श्रीएकनाथ महाराजांनी (शके १४७०–शके १५२०) आपला भागवत ग्रंथ काशीस लिहिला, अशी प्रसिद्धी आहे. खुद्द नाथांनीं उपसंहारांत—

"ग्रंथारंभ प्रतिष्ठानीं । तेथ पंचाध्यायी संपादूनी ।
इतर ग्रंथाची करणी । आनंदवनीं विस्तारली ॥ ५२५ ॥
वाराणशी मुक्तिक्षेत्रीं । मणिकर्णिकामहातीरीं ।
पंचमुद्रापीठामाझारीं । एकादशावरी टीका केली" ५३३

असें म्हटलें आहे, यावरून त्यांनीं पैठणास ग्रंथरचनेस प्रारंभ केला, पंचाध्यायी तेथें संपविली व पुढील भाग म्हणजे सव्वीस अध्याय काशीक्षेत्रीं रचले असें सिद्ध होतें. आनंदवन हें नांव काशीस आहे. ग्रंथसमाप्तीचा काळ विक्रम १६३० कार्तिक शुद्ध १५ सोमवार हा होय. नाथांनीं काशीस चालणारा विक्रम शक देऊन 'स्वदेशींचा शक संवत्सर'ही दिला आहे, त्यावरून शके १४९५ श्रीमुखनाम संवत्सरीं ही अपूर्व टीका जनार्दनकृपाप्रसादें एकनाथांनीं संपूर्ण केली असें होतें. ती 'एकता संतोषले सज्जन । स्वानंदें तुष्टला जनार्दन '

२ नाथ राहणारे पैठणचे. तेथें पहिली पंचाध्यायी संपल्यावर त्यांना काशीस जाण्याचें कोणतें कारण पडलें असावें? त्यांनीं पैठण सोडून काशीस ग्रंथ कां संपविला असावा? याचें उत्तर एका प्रसिद्ध गोष्टींत आहे. नाथांचा एक शिष्य पैठणास नाथांची पंचाध्यायी तयार होतांच तिची नक्कल घेऊन यात्रेनिमित्त काशीस गेला. तेथें प्रभातीं त्यानें गंगास्नान करावें व पंचाध्यायीचें पारायण करावें असा क्रम ठेवला होता. एके दिवशीं तो पंचाध्यायीचें पारायण करीत असतां एक विद्वान् कर्मठ शास्त्री (किंवा संन्यासी) तेथें प्राप्त झाले. त्यांनीं पाहिलें तों भागवताच्या एकादशावर प्राकृत ओव्या केलेल्या त्यास आढळल्या. त्यावेळीं संस्कृत भाषेची योग्यता व पवित्रता अतिशय मानीत असत व प्राकृतांत संस्कृतांतला अर्थ आणणें म्हणजे मोठें पाप समजत! त्या शास्त्र्यांनीं काशींतल्या शास्त्री मंडळींत नाथांच्या या 'अपराधाचा' पुकारा केल्यावरून सर्व शास्त्र्यांनीं सभा भरवून ठराव केला कीं 'सदर अकृत्य करणाऱ्या पैठणकर ब्राह्मणास चौकशीसाठीं बोलावून आणावें व यथान्याय दंड करावा.' काशीकर शास्त्रीमंडळाचा हा ठराव कळतांच हा महाप्रमाद समजून नाथांना पैठणाहून ठाणें हालविलें. त्या वेळीं नाथांचें वय २३ च्या सुमाराचें असावें. जनार्दनस्वामींचा प्रसाद संपादून नाथ नुसते पैठणास गृहस्थ होऊन राहिले होते. नाथ जेव्हां काशीस गेले तेव्हां त्यांचें वैराग्य, अनुपम शांति, प्रचंड विद्वत्ता, अलौकिक वक्तृत्व, अस्सल साधुपणा, वगैरे गुण पाहून विद्वानमंडळीसुद्धां चकित झाली व क्षेत्रभर त्यांच्या दर्शनार्थ हजारों लोक येऊन पायां पडूं लागले. यांच्या दर्शनावरूनच यांचें विभूतिमत्त्व लोकांच्या प्रतीतीस आलें. बालवयांतच सद्गुरुकृपा झाल्यामुळें ब्रह्मनिष्ठतेचीं सर्व लक्षणें नाथांच्या अंगावर झळकत होतीं. शास्त्रीमंडळानीं सभा भरवून यांच्या भागवताची बारकाईनें परीक्षा चालविली तों पदपदार्थ कोठें न चुकतां प्राकृतांत उत्कृष्ट अर्थ यांनीं आणला असून त्यांत भगवत्प्रसाद परिपूर्ण आहे हें पाहून काशीकर विद्वान् फार संतुष्ट झाले. तेथें सदर ग्रंथाची पूर्तता झाल्यावर त्यांनीं पालखींत ग्रंथ ठेवून त्याची मिरवणूक काढली, त्याची सद्भावानें पूजा केली, व हजारों लोकांनीं नाथांचा व त्यांच्या भागवताचा जयजयकार केला!! याप्रमाणें नाथांची ही एकादशावरील टीका काशीसारख्या संस्कृतविद्यापीठीं फार पसंत ठरली व नाथांच्या या प्रतापामुळें जडजीवांच्या उद्धारार्थ प्राकृत भाषेंत ग्रंथ करण्याचा काशीकर पंडितांकडून परवाना मिळाला! नाथांचे हे महाराष्ट्रावर थोर उपकार झाले. त्या वेळीं नाथांचें वय केवळ २५ वर्षांचें असेल. ज्ञानेश्वरीच्या रचनाकालीं ज्ञानोबारायांचें वय १९ वर्षांचें होतें व नाथभागवताच्या रचनाकालीं नाथांचें वयही २५ हून अधिक नसावें.

३ ज्ञानेश्वरीप्रमाणें नाथभागवतही गुरुभक्तिरसानें पावन झालें आहे. नाथांची गुरुभक्ति या ग्रंथांत जागोजाग व्यक्त झाली आहे. अवधूत कथेच्या उपसंहारप्रसंगीं नाथ म्हणतात —

वृथा बोलिलों नाहीं जाण । आलें बोलावया कारण ।
दत्तात्रेयशिष्यलक्षण । करिता जनार्दन आठवला ॥ ४४० ॥
मी जरी नाठवीं जनार्दनातें । परी तो विसरों नेदी
आपणातें ।

हटें देतुसे आठवणेसी । अहर्निशीं सर्वदा ॥ ४५० ॥
सद्गुरुकृपा नव्हता । नव्हती देवाची कथावार्ता ।
देवासी देवपणीं स्थापिता । सत्य सर्वथा सद्गुरु ॥ ४४६ ॥

बाराव्या अध्यायात गुरुसेवेचें अनुभविक वर्णन देऊन व 'गुरु भगवत दोन्ही एक' हा स्वानुभव सागून नाथ ह्मणतात —

कायावाचामनें प्राणें । जो गुरुवाचोनि आन नेणे ।
तैसाचि भजे अनन्यपणें । गुरुभक्ति ह्मणणें त्या नाव ४९६

हसगीताच्या प्रारभीं नाथ ह्मणतात —

ऐका माझी हे मऱ्हाठी । जनार्दनकृपापरिपाठी ।
नि शब्दाच्या सांगे गोठी । चिन्मात्रीं मिठी घालूनी ॥२१॥
त्या जनार्दनाचे कृपादृष्टी । भागवत सागों मऱ्हाटिये गोष्टी ।
जें का आलोडिता ग्रथकोटी । अर्थी दृष्टी पडेना ॥ २४ ॥

सोळाव्या अध्यायाच्या मगलाचरणात सद्गुरुस्तव करिताना नाथ पुन्हा ह्मणतात —

हेतु मातृ दृष्टातू । न रिघे ज्याचे शिवेआतू ।
तो भागवतींचा भागवतार्थू । ओवियातू बोलविसी ॥ ६ ॥
ते माझे मऱ्हाटे आरिख बोल । सद्गुरूनीं केले सखोल ।
तेथींच्या प्रेमाचे जे बोल । जाणती केवळ गुरुभक्त ॥ ७ ॥
जालिया वसताचें रिगवणें । वृक्ष सपुष्प सफळ तेणें ।
तेवीं जनार्दनकृपागुणें । साधक वचनें कवित्वाचीं ॥ ७१ ॥
गगनीं उगवता अंशुमाळी । जेवीं विकासिजे नवकमळीं ।
तेवीं जनार्दनकृपामेळीं । कवित्वनवाळी विकासे ॥ ७२ ॥
वेणु घेऊनिया हातें । विश्व मोहिलें कृष्णनाथें ।
तेवीं कवीश्वर करोनि मातें । वक्ता येथे जनार्दन ॥ ७३ ॥

सद्गुरुकृपा झाली ह्मणूनच भागवताचा भावार्थ माझ्या मुखातून प्रकट झाला, अन्यथा व्युत्पत्तीच्या बळावर तो मला कधीं आकळताही आला नसता, किंबहुना गुरुप्रसादावाचून नुस्त्या पांडित्याच्या जोरावर भागवत ग्रथ कोणासही उलगडणारा नव्हे, असे नाथांनी जागोजाग प्रतिपादन केलें आहे ते साधकास सागतात —

किमर्थ करावें शास्त्रज्ञान । किमर्थ करावें वृथा ध्यान ।
चालतें बोलतें ब्रह्म पूर्ण । सद्गुरुचरण साधका ॥ १५ ॥

नारायणानें ब्रह्मयाचे ठायीं बीज पेरिलें, तें नारदक्षेत्रीं निडारिलें (कणसास आलें), त्याची व्यासानीं दशलक्षणी सवगणी (कापणी) केली, नतर शुकाना परिक्षितीच्या खळ्यात मळून त्यातून निजकण निवडून काढले, शास्त्रार्थ जाणणाऱ्या श्रीधरी बुद्धीनें ते पाखडून काढले—इतकें रूपक सांगून नाथ पुढे ह्मणतात —

त्याचीं पक्वान्नें चोखडीं । मऱ्हाठिया पद्मोडी ।
एका जनार्दनें केली परवडी । ते जाणती गोडी
निजात्मभक्त ॥ २७ ॥

भिक्षुगीताच्या उपसहारात नाथ पुन्हा ह्मणतात —

सद्गुरुकृपेची करणी । माझी प्राकृत जडमूढ वाणी ।
मानिजे साधु सज्जनीं । तशीं बोलणीं बोलविला ॥९९१॥

४ नाथाच्या मुखातून भागवतार्थ प्रकट होत असतांना **श्रोत्यांची तल्लीनता** किती होत असे, व श्रोते वारवार नाथांचीं वाहवा करून त्याना कसें प्रोत्साहन देत असत हें पुढील ओव्यावरून (अ० २४) सहज कळणार आहे

तव श्रोते ह्मणती "चमत्कार । भक्तिसुखाचें सुखमार ।
भक्तिपरमामृतसागर । उघट साचार तुवा केला ॥४३१ ॥
भागवत मुख्य भक्तिप्रधान । जे भक्तीचें सुख सनातन ।
तें करतळामळ करूनि जाण । तुवा परिपूर्ण दाविलें ॥४३२॥
तुवा हा थोर केला उपकार । तरावया स्त्रियादि शूद्र ।
जग व्हावया भजनतत्पर । भागवत निजसार काढिलें ४३३
तुझे भक्तीचा पक्व बोल । ब्रह्मसुखेंसीं सखोल ।
त्याहीमाजीं प्रेमाची ओल । चेतवी डोल चित्सुखें ॥४३६॥
जव जव भक्तीचें निरूपण । अधिकाधिक वाढता जाण ।
तव तव चेतसे स्फुरण । तेथ कोण पुरे ह्मणेल" ॥४३९॥
करिता भक्तिसुखनिरूपण । श्रोते वक्ते ठाकावले जाण ।
होता अमृताचें आरोगण । पुरे कोण ह्मणो शके ? ॥४४१॥

नाथाच्या श्रोत्यांनीं तेव्हा हे जे प्रेमाचे व कृतज्ञतेचे यथार्थ उद्गार काढले तसेच उद्गार नाथभागवत वाचणाऱ्या प्रत्येक रसिक भाविकाच्या मुखातून निघाल्याशिवाय आजही राहत नाहींत सर्व ग्रथ भक्तिरसानें ओथबलेला आहे श्रीएकनाथी भागवताची स्तुति मी कोणत्या शब्दांनीं करूं याची मला नेहमीं पचाईत पडे, पण वरील प्रसग व ह्या ओव्या वाचताच ती अडचण दूर झाली !

५ नाथाना 'स्त्रीशूद्रादि तारावया व जग भजनतत्पर करावया' हें 'भागवतसार' स्त्रीशूद्राच्याच भाषेंत ह्मणजे **मराठी भाषेंत** काढलें हे फार उत्तम झालें लोकाना जो उपदेश करावयाचा तो लोकाच्याच भाषेंत केला पाहिजे हे तत्त्व खरे लोकनायक नेहमीं अमलात आणतात व ह्यामुळें विद्वानाचा उपहासही त्यास कधीं कधीं सोसावा लागतो मराठी भाषेच्या तर्फेनें नाथ म्हणतात —

सस्कृतग्रथकर्ते ते महाकवी । मा प्राकृतीं काय उणीवी ?।
नवीं जुनीं ह्मणावीं । कैसेनि केवीं सुवर्णसुमनें ? ॥ १२१ ॥
कपिलेचें ह्मणावे क्षीर । मा इतरांचे तें काय नीर ।
वर्णस्वादें एकचि मधुर । तैसे साचार सारिखे ॥ १२२ ॥
सस्कृतवाणी देवें केली । प्राकृत तरी चोरापासोनि जाली ।
असोतू या अभिमानभुली । वृथा बोलीं काय काज ? ॥१२७॥
आता सस्कृता अथवा प्राकृता । भाषा जाली जे हरिकथा ।
ते पावनचि तत्त्वता । सत्य सर्वथा मानली ॥ १२८ ॥

नाथांनीं भागवताच्या २९ व्या अध्यायाच्या आवर्तीं मराठी भाषेसबधीं पुन्हा चर्चा केली आहे ते म्हणतात —

सस्कृत प्राकृत परवडी । सज्ञान सेविती स्वानदगोडी ।
गाय काळी आणि तावडी । परी दुधीं वाकुडी चवी
नाहीं ॥ १८ ॥
सस्कृत वद्य प्राकृत निंद्य । हे बोल काय होती शुद्ध ।
हाही अभिमानवाद । अहता अशुद्ध परमार्थी ॥ १०२५ ॥

देवासी नाहीं वाचाभिमान । संस्कृत प्राकृत त्या समान ।
ज्या वाणीं जाहलें ब्रह्मकथन । त्या भाषा श्रीकृष्ण
सतोषे ॥ १०२९ ॥

माझी मराठी भाषा चोखडी । परब्रह्में फळली गाढी ।
सतसज्जन जाणती गोडी । त्यालागीं जोडी जोडिला
ग्रंथ ॥ १०३३ ॥

असो पूर्वी ज्ञानोबारायानीं व नंतर एकनाथ महाराजानीं मराठी भाषेचा पुरस्कार केला व मराठी भाषेंत उत्कृष्ट ग्रंथ लिहून जनाच्या उद्धाराचा मार्ग सोपा करून ठेविला हा त्याचा आपल्यावर फार मोठा उपकार झाला आहे ह्या दयानिधींनीं असे उपकार केले नसते तर 'केवळ जडजीव कसे तरले असते?' संस्कृताभिमान्याचा ठपका सोसून पण त्यास न दुखवता नाथानीं काशीस ह्मणजे संस्कृत विद्येच्या माहेरघरीं मराठीचा 'माझी मराठी भाषा चोखडी' ह्याप्रमाणें अभिमान बाळगून जयजयकार केला व करविला हा त्यानीं फार मोठा पराक्रम केला यांत संशय नाहीं देवाला भाषेचा अभिमान नाहीं, त्याला संस्कृत व प्राकृत भाषा समान आहेत, फक्त ब्रह्मकथन ज्या भाषेंत होतें ती भाषा देवाला आवडते असें संस्कृताभिमान्याना सांगून व ब्रह्मकथनपर निर्विवाद ग्रंथ त्याच्या समक्ष रचून दाखवून नाथानीं हा अभिमानवाद मोडून टाकला

६ नाथानीं भागवताच्या उपोद्घातांत कित्येक **ग्रंथकारांना नमन** केलें आहे आधीं 'व्यास वाल्मीक भार्गवी' ह्या महाकवींना वंदन करून नंतर ते 'यथार्थविवेकचतुर' अशा शंकराचार्याकडे वळले आचार्यांनीं 'साळूनि कर्मठतेचा विचारू। प्रबोधदिनकरू प्रकाशिला' ह्मणजे कर्मठपणाचें बंड मोडून स्वरूपज्ञानाचा विश्वावर प्रकाश पाडला ही मोठी गोष्ट केली यांत शंका नाहीं नाथाना स्वत ला जें कार्य प्रिय होतें व जें करण्यांत त्यानीं आपल्या आयुष्याचा वेंच केला तेंच महत्कार्य केल्याबद्दल त्यानीं आचार्यांच याप्रमाणें यथार्थ गौरव केलें आहे इतर टीकाकार व कवि याना नमस्कार करून नाथानीं भागवतटीकाकार श्रीधर स्वामी हे सर्व टीकाकारांत श्रेष्ठ असून त्याचा अर्थ 'साचार' ह्मणजे निर्चूक आहे असें ह्मटलें आहे **नाथानीं आपली टीका मूळ व त्यावरील श्रीधरी टीका (अ॰ १६–२२ पहा) यास अगदीं धरून केली आहे** आपल्या ग्रंथांत त्यानीं कित्येक ठिकाणीं 'मी मूळाचें एकही पद न सोडता श्रीधरी टीकेचा हस्तावलंब धरून आपला ग्रंथ लिहीत आहें' असें ह्मटलें आहे, व तें यथार्थ आहे असें मूळ, श्रीधरी टीका व नाथाच्या ओव्या परस्पराशीं ताडून पाहता निःसंशय वाटतें 'राहूनि पदपदार्था । नाहीं बोलिलों जी वृथा' (अ॰ ११–७८२), 'मूळपदाचा पदपदार्थ । श्लोकीं पाहावा सावचित्त' (अ॰ २३–३१८) इत्यादि ठिकाणें यासंबंधीं पाहण्यासारखीं आहेत धर्म, अधर्म, विकर्म ह्या शब्दांचे अर्थ नाथ श्रीधराहून वेगळे देतात, पण तशा ठिकाणींही आपला अर्थ प्रथम देऊन 'श्रीधरव्याख्यानाची युक्ती । तेही उपपत्ती परियेसीं' (अ॰ ७–७१) असें ते स्पष्ट सांगतात श्रीधरमताहून नाथानीं भिन्न अर्थ बहुशा कोठें केलाच नाहीं आचार्य आणि श्रीधर याना याप्रमाणें वंदून नाथ 'प्राकृत कवीश्वराकडे' वळले आहेत निवृत्तिप्रमुख ज्ञानेश्वर, नामदेव, चांगदेव, याशिवाय नाथानीं कोणत्याही मराठी कवीचें वंदन केलें नाहीं हें लक्षांत ठेवण्यासारखें आहे मुकुंदराज नाथाच्या पूर्वी झाले असते किंवा पैठणापर्यंत त्याची कीर्ति गेली असती तर नाथानीं त्याचाही उल्लेख केला असता ज्ञानदेव, नामदेव व चांगदेव यांचें नाथाना अत्यंत अगत्य होतं त्याच्या वंदनांत नाथानीं दोन गोष्टी सांगितल्या आहेत (१) 'त्याचें भाग्य थोर । गुरुकृपा' त्याच्यावर गुर्वनुग्रह झाला होता ह्मणूनच त्याना भाग्यवंत असें गुर्वनुग्रहाची योग्यता स्वानुभवानें जाणणाऱ्या नाथानीं ह्मटलें आहे (२) गुर्वनुग्रहाला पात्र असलेलाच कवि जगदुद्धार करण्यास समर्थ आहे असा भाव मनांत आणून ते पुढें ह्मणतात कीं ज्ञानेश्वर प्रभृति कवीश्वर व गुरुभक्त असे आहेत कीं 'जयाचे ग्रंथ पाहता । ज्ञान होय प्राकृता ।'–अशाना स्वत कवीश्वर व गुरुभक्त असलेल्या नाथानीं 'निजात्मता निजभावें' वंदन केलें आहे हें यथार्थच आहे।

७ **ज्ञानेश्वर आणि एकनाथ** यांचा परस्परसंबंध अत्यंत जिव्हाळ्याचा आहे ज्ञानेश्वर व एकनाथ यांचीं चरित्रें, कविता, व वारकरीमंडळांत प्रतिपदीं दिसून येणारी समान पूज्यभावाची अटळबुद्धि, हीं पाहिलीं ह्मणजे एकनाथास ज्ञानेश्वराचा अवतार का समजतात याचा उलगडा होतो तेराव्या शतकांत जें धर्मजागृतीचें कार्य ज्ञानेश्वरानीं केलें, तेंच व तितक्याच महत्त्वाचें कार्य नाथानीं सोळाव्या शतकांत केलें नाथाना दत्तोपासना जनार्दनस्वामींपासून मिळाली व त्याच्याच उपदेशानें त्याना ज्ञानेश्वरीची व भवक्नूलाची गोडी लागली नाथानीं गृहस्थाश्रम स्वीकारल्यानंतर ज्ञानेश्वरीवर पुराण सांगण्यास प्रारंभ केला व चोहोंकडल्या ज्ञानेश्वरीच्या अनेक प्रती महत्प्रयासानें संपादन करून तिच्यांत घुसलेले अशुद्ध पाठ काढून टाकून ज्ञानेश्वरीची शुद्ध प्रत महाराष्ट्रास दिली व ज्ञानेश्वरीचा उदय व जयजयकार केला।

आळंदीस ज्ञानेश्वराच्या मानेला मुळी लागली होती ती दूर करण्याचा दृष्टांत एकनाथास झाला व नाथ पैठणाहून त्याच साठीं आळंदीस गेले, तेव्हा त्याना ज्ञानेश्वराचें साक्षाद्दर्शन होऊन ज्ञानेश्वरीचा प्रसार करण्याची आज्ञा झाली, ही कथा प्रसिद्धच आहे नाथाची ज्ञानोबारायाविषयीं पूज्यबुद्धि दोन प्रकारानीं व्यक्त झाली आहे त्यांचे ज्ञानोबावर २५ प्रसंगापर अभंग आहेत व शिवाय ज्ञानेश्वरीची छाया नाथभागवतांत स्पष्ट दिसणारी आहे आधीं पुढील एकच अभंग पहा —

ॐनमो ज्ञानेश्वरा । करुणाकरा दयाळा ॥ १ ॥
तुमचा अनुग्रह राघवे । पावन जालें चराचरीं ॥ २ ॥

मी कळाकुसरी काहींच नेणें । बोलतो वचनें भाविक ॥ ३ ॥
एकाजनार्दनीं तुमचा दास । त्याची आस पुरवावी ॥ ४ ॥

८ **ज्ञानेश्वरी व नाथभागवत** हे दोन्ही ग्रंथ नित्य वाचणाऱ्या रसिकाच्या लक्षात ही गोष्ट प्रथम येईल कीं ज्ञानेश्वरीचा दुसरा अवतार म्हणजे नाथभागवत होय ! जे सिद्धांत ज्ञानेश्वरींत संक्षेपानें सांगितले आहेत ते गृहस्थाश्रमी नाथांनी भाविक उपासकाच्या मनावर आपल्या रसाळ व सगुणप्रेमानें ओथंबलेल्या वाणीनें भागवतांत उलगडून विस्तारानें सांगितले आहेत ! नाथांना गृहस्थाश्रमाचा पूर्ण अनुभव होता, यामुळें तत्संबंधी दृष्टांतादिवर्णनप्रकार नाथभागवतांत अधिक आहेत, किंबहुना पुष्कळ ठिकाणीं असें वाटतें कीं आपले स्वल्पाक्षर, मधुर सिद्धांत संसारी व अज्ञ जीवाच्या मनावर उत्तम प्रकारें व सविस्तरपणें बिंबविण्यासाठीं ज्ञानेश्वरीनेंच नाथभागवताचा अवतार घेतला आहे ! ! 'ज्ञानाचा एका,' म्हणजे ज्ञानेश्वराचा अवतार एकनाथ होत ही जी वारकऱ्यांत म्हण पडली आहे तिचा खरा अर्थ यांचे ग्रंथ पडताळून पाहतां जास्त लक्षांत येतो **ज्ञानेश्वरी व अमृतानुभव यांतील कित्येक शब्द, शब्दरचना, किंबहुना चरण अगर ओव्याच नाथभागवतांत तशाच दृष्टीस पडतात,** हे ह्या ग्रंथाला टीका देतांना मीं जागोजाग व्यक्त करून दाखविलेंच आहे शिवाय काहीं जास्त समानार्थक उदाहरणें येथेंही स्पष्ट करून दाखवितों —

१ विषयविषाचा पडिपाडु । गोड परमार्थ लागे कडु ।
कडु विषय तो गोडु । जीवासी जाहला ॥

ज्ञाने० अ० १०-१५९

केवळ विषप्राय विषयो कडु । तो प्रपंचिया जाला गोडु ।
अमृतप्राय परमार्थ गोडु । तो जाला कडु विषयिका ॥

एक० भाग० अ० ८-२८०

२ वेद संपन्न होय ठाईं । परी कृपण ऐसा आन नाहीं ।
जे कानीं लागला तिहीं । वर्णांच्याचि ॥

ज्ञाने० अ० १८-१४५७

वेदू अत्यंत कृपणू जाला । त्रिवर्णांचे कानीं लागला ।
स्त्रीशूद्रादिकांसीं अबोला । धरूनि ठेला अद्यापि ॥

एक० भाग० अ० ५-४१६

३ आणि उदोअस्ताचेनी प्रमाणें । जैसें न चालतां सूर्याचें चालणें । तैसें नैष्कर्म्यतत्त्व जाणें । कर्मींचि असतां ॥

ज्ञाने० अ० ४-९९

उदोअस्ताचेनि प्रमाणें । जेंवि सूर्यासी पडे भ्रमणें ।
तेवीं हीं जन्ममरणें । अतिभ्रमणें स्वयें सोशी ॥

एक० भाग० अ० ३-१८०

४ जैसें भ्रमर भेदी कोंडें । भलतैसें काष्ठ कोरडें ।
परी कळिकेमाजीं सांपडे । कोंवळिये ॥ २०१ ॥
तेथ उत्तीर्ण होईल प्राणें । परी तें कमळदळ चिरूं नेणें ।
तैसें कठिण कोवळेपणें । स्नेह देखा ॥ २०२ ॥

ज्ञाने० अ० १

जो शुष्क काष्ठ स्वयें कोरी । तो कोंवळ्या कमळामाझारीं ।
भ्रमर गुंतला प्रीतीवरी । केसर माझारी कुचंबों नेदी ।
बाळें पालवीं घाली पिळा । तेणें बापू राहे थोकला ।
तरी काय तो निर्बळ जाला । ना तो स्नेहें भुलला ढळेना ।

एक० भाग० अ० २-७८२।८४

५ देखा बाळकाचिया धणी धाइजे । कां शिष्याचेनि जाहलेपणें होइजे । हें सद्गुरूचि एकलेनि जाणिजे । कां प्रसवतिया ॥

ज्ञाने० अ० ८-५५

बाळका लेवविल्या लेणें । जेवीं माउली निवों जाणे ।
कां शिष्यसुखें सुखावणें । हें सद्गुरु जाणे परिपूर्णबोधें ॥

एक० भाग० अ० ३-६०७

६ पाहें पां दूध पवित्र आणि गोड । पासीं त्वचेचिया पदरा आड । परी तें अव्हेरूनि गोचिड । अशुद्धचि सेवी ॥

ज्ञाने० अ० ९-१७

थानीं लागल्या गोचिडा । अशुद्धचि आवडे मूढा ।
जवळिल्या क्षीरा वरपडा । नव्हेचि रोकडा अभाग्य ॥

एक० भाग० अ० १४-२१३

७ जो खांडावया घाव घाली । कां लावणी जयानें केली ।
दोघां एकचि साउली । वृक्ष दे जैसा ॥

ज्ञाने० अ० १२-१९९

जो वृक्षासी प्रतिपाळी । का जो घावो घालूनि मूळीं ।
दोहींसीही सममेळीं । पुष्पीं फळीं संतुष्टी ॥

एक० भाग० अ० ७-४०२

८ डोळां हरळ न विरे । घाईं कोंत न जिरे ॥ ७३९

ज्ञाने० अ० १३

---

१ ज्ञानेश्वरांचा जो संस्कार नाथांच्या बुद्धीवर झाला तोच नाथभागवताचा संस्कार तुकोबाच्या बुद्धीवर झाला ज्ञानेश्वरीनें जसें नाथांना वेड लावलें तसें नाथभागवतानें तुकोबारायाला वेड लावलें नाथभागवताची अनुपम माधुरी चाखणारे हजारों भक्तभ्रमर आजपर्यंत झाले असतील, पण तुकोबानीं ज्या भक्तिप्रेमानें त्याचीं हजार पारायणें भंडारा डोंगरावर केलीं तो प्रेमा अतर्क्य होय ज्ञानेश्वर, एकनाथ, व तुकाराम, ह्या समाधिकारी संतांचा प्रेमाचा जिव्हाळा तत्सम भक्तालाच कळणार आहे नाथभागवताची छाया तुकोबाच्याही अनेक उक्तींत दिसते, 'साधुसंत येती घरा । तोचि दिवाळी दसरा' ही तुकोक्ति "जैं माझे भक्त आले घरा । तैं सब पर्वकाळ आले द्वारा । वैष्णवां तो दिवाळी दसरा । तीर्थें घरा पैं येती" (अ० ११-१२६६) ह्या नाथोक्तीचेंच प्रतिबिंब आहे वरील ओव्यांत ज्ञानेश्वरांचा भ्रमराचा दृष्टांत घेऊन नाथांनीं पदरचा व स्वानुभवाचा बाळाचा दृष्टांत जास्त जोडला आहे तुकोबा तर दोन्ही दृष्टांत घेऊन म्हणतात —

नाहीं काष्ठाचा गुमान । गोवी भ्रमरा सुमन ॥ १ ॥
प्रेम प्रीतीचें बांधलें । तें न सुटे काहीं केलें ॥ २ ॥
पक्षीं घाली पिळा । बाप निर्बळ मांडीं बाळा ॥ ३ ॥
तुका म्हणे भावें । भेणें देवें आकारावें ॥ ४ ॥

डोळां हरळू न विरे । घार्यी कोत न जिरे । २५०

ज्ञाने० अ० १२

९ एवढेच उतारे पुरेत आणखी पुष्कळ उतारे देता येण्यासारखे आहेत, पण विस्तारभयास्तव तसें करिता येत नाहीं याबद्दल खेद वाटतो स्वाध्याय, तप, शम, दम, अहिंसा, अनाक्रोश, क्षमा, दान, दया, इत्यादि शब्दांच्या व्याख्या ज्ञानेश्वरीसारख्याच नाथभागवतात दिलेल्या आढळतात 'ससाराचीं दारें जाळणें' (ज्ञा० १६-८ व ए० भा० १२-२५९) 'जिव्हेवर नाम नाचणें' (ज्ञा० ९-२०६ व ए० भा० २-२७१) असे शेंकडो रचनाविशेष दोन्ही ग्रथात सापडतात **शब्दरचना, विषयाची मांडणी, अधिकारयुक्त उपदेश, भगवत्प्रेम व स्वानुभवाचें ब्रह्मज्ञान ह्या कामात दोन्ही ग्रथाची योग्यता सारखीच आहे** नाथभागवत जास्त सोपें व रसाळ असून ससाऱ्यालाही थोडें जास्त आवडणारें आहे

१० वरील **समानार्थक उताऱ्यावरून** असें कोणीही समजू नये की त्यामुळें नाथभागवताला कमीपणा येतो ही जगातील सर्व ग्रथकाराची रीतच आहे पूर्वी झालेल्या व दृढपरिचयाच्या अशा पूर्वकालीन ग्रथकाराची छाया उत्तरकालीन ग्रथकाराच्या वाणींत पडल्याशिवाय राहत नाहीं वरील चवथ्या उताऱ्यात भ्रमराचा ज्ञानेश्वरीदृष्टात नाथानीं घेऊन आपल्या गृहस्थी बाण्याला शोभण्यासारखा बाळाचा पदराचा गोड दृष्टात जोडला आहे व तुकोबारायांनीं दोन्ही दृष्टात घेऊन गोडसा अभग बनविला आहे ह्मणून सागितलें आहे याचा आणखी विचार केला ह्मणजे ज्ञानेश्वराचा सुद्धा दृष्टात अधिक जुनाच आहे असें स्पष्ट दिसतें। पुढील सस्कृत सुभाषितच पहा —

बधनानि खलु सन्ति बहूनि प्रेमरज्जुदृढबधनमन्यत् ।
दारुभेदनिपुणोपि षडङ्घ्रिर्निष्क्रियो भवति पङ्कजकोशे ॥

नाथभागवतातील —

आहार निद्रा भय मैथुन । सर्वां योनींसी समसमान ।
मनुष्यदेहींचें ज्ञान । अधिक जाण सर्वांसी ॥

—अ० ९-३२७

ही ओवी तर

आहारनिद्राभयमैथुनानि । सामान्यमेतत्पशुभिर्नराणाम् ।
ज्ञान हि तेषामधिको विशेषो । ज्ञानेन हीना पशुभि समाना ॥

ह्या सस्कृत श्लोकाचें पदश भाषातर नाहीं असें कोण ह्मणेल? आता ह्यात असेंही असण्याचा सभव आहे की शालोबारायाच्या सुदर ओवीचें कोणी रसिक शास्त्र्यानें सस्कृत सुभाषित बनविलें असेल, व नाथाच्या ओवीला अशाच कोणी मर्मज्ञानें सुभाषिताचा वेष दिला असेल ' ही गोष्टही असभवनीय नाहीं सागावयाचा मुद्दा एवढाच आहे की ज्ञानगगेचा प्रवाह विविधमुखातून अनुस्यूत वाहत असतो कोणाला कोणता दृष्टात प्रथम सुचला व कोणीं कोणती कल्पना कोणापासून घेतली याचा नि सदेह असा पत्ता लागणें कठीण आहे, ग्रथकार स्वानुभवी आहे का 'उष्ट्या पत्रावळी करूनिया गोळा । कवित्वाची कळा दाखविती' या तुकोक्तीप्रमाणें नुस्तीं चार अक्षरें चोरणारा आहे हें कळणें कांहीं कठिण नाहीं चोराजवळ असतात सगळीं फाटकीं जीर्ण वस्त्रें व एखादें शालजोडीचें ठिगळ मध्येंच दिसलें कीं मन सशयारूढ होतें। एकनाथतुकारामासारखे महाकवि जे आहेत त्याच्या वाणींत जरी प्राचीन कवींचीं वरसारखीं कांहीं वचनें दिसलीं तरी त्याची अगची प्रतिभा इतकी जाज्वल्य असते, त्याच्या स्वानुभवाचा जोर एवढा प्रचड असतो, त्याच्या सरस्वतीचा प्रवाह एवढा अनावर असतो, कीं ही गोष्ट त्याच्या ध्यानीं मनींही येत नसते। नाथाचा ज्ञानेश्वरीशीं दृढपरिचय होता एवढीच गोष्ट वरील उताऱ्यावरून घ्यावयाची आहे स्वानुभव, विद्वत्ता, प्रतिभा, वक्तृत्व, प्रेम, इत्यादि स्वतत्र गुणात नाथही स्वतत्रपणें इतके तेजस्वी आहेत व महाभागवत व जीवन्मुक्त सत ह्मणून त्याची योग्यता इतकी स्वत सिद्ध आहे कीं या बाबतींत त्याची कोणाशींही तुलना केली तरी ते अणुभरही कमी ठरणार नाहींत नाथभागवत ह्या ग्रथाची योग्यता वर्णन करण्यास आमची वाणी असमर्थ आहे तुकोबासारख्यानींच त्याची खरी किंमत करावी नाथानीं भागवतात अनेक विषयांचा ऊहापोह अप्रतिम केला आहे त्याच्या वाणींतलें सगुणप्रेम, रसाळपणा, व भगवत्स्फूर्ति, हे गुण असामान्य आहेत ज्ञानेश्वरींत येऊन न गेलेल्या अशा कित्येक विषयाचेंही स्वतत्र स्फूर्तीनें नाथानीं उत्कृष्ट विवेचन केलें आहे नाथाची भूतदया, शाति, समदृष्टि, गुरुभक्ति, इत्यादि गुण इतके जगन्मान्य झाले आहेत व त्याबद्दलच्या अनेक मनोरम आख्यायिका आबालवृद्धास इतक्या ठाऊक आहेत कीं त्याबद्दल येथ जास्त कांहीं लिहिणें नको आहे, नाथाचें तें प्रेमळ व पावन चरित्रच त्यानीं आपल्या ह्या ग्रथात ओतलें आहे, इतकें सागितलें ह्मणजे पुरे नाथभागवत हा महाप्रासादिक दिव्य ग्रथ आहे, व मराठी वाङ्मयातले ज्ञानेश्वरी, नाथभागवत, दासबोध व तुकोबांचा गाथा हे चार वेदतुल्य मराठी ग्रथ लक्षावधि जीवाच्या उद्धारास कारण झाले आहेत असले ग्रथ जी मराठी भाषा प्रसवली, ती भाषा व ती भाषा बोलणारे मराठे लोक हे ह्या ग्रथामुळें अजर व अमर राहिले तर कांहीं नवल नाहीं !

११ आपला ग्रथ जनार्दनस्वामींच्या प्रेरणेनें तयार होत आहे, श्रीदत्तमहाराजांस तो पसत झाला आहे, व भाविक श्रोत्यांच्या त्यावर सुरकुड्या पडत आहेत, एकदरीनें परमात्म्याच्या प्रसादानें आपल्याकडून हा महायत्न होत आहे असे उत्साहाचे, प्रेमाचे, व **आत्मप्रत्ययाचे उद्गार** नाथानीं भागवतांत जागोजाग काढले आहेत नवव्या अध्यायाच्या अखेरीस अवधूतकथा सपतांच त्याना आपल्या

सद्गुरूंचे स्मरण झालें व त्या आनंदांत त्यांनीं जे उद्गार काढिले आहेत, ते फारच प्रेमळ आहेत. श्रीदत्तात्रेयांनीं जनार्दनस्वामींच्या शिरीं हात ठेवून स्वरूपबोध केला व —

गृहाश्रमू न सांडिता । कर्मरेखा नोलांडिता ।
निजव्यापारीं वर्तता । बोधू सर्वथा न मैळे ॥

असा उत्कृष्ट वर्तनक्रमही त्यास शिकविला व तेच स्वामी मजवर अनुग्रह करून आता 'बलात्कारें भागवत बोलवीत आहेत,' असें नाथ स्पष्ट ह्मणतात जनार्दनस्वामींच्या कृपेनें 'भगवत्प्राप्ति जाहली अहोराती खेळणें' ही नाथाची कबूली तर फारच हृदयंगम आहे ते मोकळ्या मनानें स्पष्ट सांगतात अ० (१४-५४४-५) —

उपेक्षूनियां निजमुक्ती । एका जनार्दनीं पढिये भक्ती ।
त्याचेनि प्रसादें भगवत्प्राप्ती । जाहली अहोराती खेळणें॥
तो जरी भगवत्प्राप्ती नेघे । तरी ते दाटूनि घर रिघे ।
ऐसें गुरुभक्तीचेनि योगें । देवो सर्वांगें भुलला ॥

मोक्षाची मीं उपेक्षा केली व भक्तिसुखच मला परमप्रिय झालें, गुरुप्रसादानें भगवत्प्राप्ति हा माझा अहोरात्रींचा खेळ होऊन बसला आहे व तो इतका कीं मीं नको ह्मटलें तरी ती (प्राप्ति) मला आता सोडीत नाहीं पण देव सर्वांगीं भुलण्यासारखा भक्तीचा उत्कर्ष माझ्या ठिकाणीं करण्याचें श्रेय गुरुसेवेकडे आहे. गुरुभक्तीमुळें देव अहोरात्र मला सम्मुख झाला आहे नाथानीं आपली कृतार्थता व कृतज्ञता याप्रमाणें व्यक्त केली आहे हे उद्गारच सद्भक्ताला तन्मय केल्यावाचून सोडणार नाहींत आत्मसंतुष्टीचे हे सह-जोद्गार काढून स्वानुभवाच्या बळावर नाथ मुमुक्षु जीवाना उपदेश करितात —

भगवत्प्राप्ती पाहिजे ज्यासी । तेणें न विसबावें सद्भक्तीसी।
अखंड स्मरे जो हरिनामासी । देवो त्यापासीं तिष्ठत ॥
सकळ भजनाचे शिरीं । रामनाम दों अक्षरीं ।
सदा गर्जे ज्याची वैखरी । धन्य चराचरीं तो एक ॥

जनार्दनस्वामीप्रमाणें आपले परात्परगुरु श्रीदत्तात्रयमहाराज हेही आपलें भागवतनिरूपण ऐकून आनंदित झाले व त्यानीं 'निजहस्तें अभय दिलें' हें सांगताना नाथ ह्मणतात (अ० २३) —

माझे निजगुरूचाही गुरु । श्रीदत्त परम गुरू ।
तो भिक्षुगीतार्थें साचारू । योग्या योगेश्वरू तुष्टला ॥ १०००
तेणें तोखलेनि,अद्भुतें । आदरें आश्वासूनि मातें ।
अभय देऊनि निजहस्तें । पूर्ण ग्रंथार्थ हुलत् ॥ १००१

नाथांच्या ज्या ग्रंथावर साक्षात् श्रीदत्तमहाराज डोलू लागले, तो ग्रंथ अत्यंत प्रासादिक आहे हें काय सांगायला पाहिजे? ह्या ग्रंथावर जशी तुकोबारायाची परमप्रीति होती तशी अनेक सत्पुरुषांची होती समर्थांच्या पाहण्यांत नाथभागवत हा ग्रंथ आला होता असें याशीं दासबोध ताडून पाहता मला निःसंशय वाटतें, व पुढें मागें ही गोष्ट मी केव्हा तरी दाखवून देणार आहे अमृतरायाची नित्य नाथभागवतावर केवढी होती हें त्याच्या पदांवरून स्पष्टच दिसतें नाथांची वाणी साधीभोळी पण मूळाला नेऊन भिडविणारी आहे. त्याचीं वर्णनें विस्तृत व प्रेमरसानें ओथंबलेलीं आहेत हजारों लोकाचें कार्य करण्यास हा एकटा ग्रंथ समर्थ आहे। एकनाथीभागवत हृदयात ठेविलें तर जीव ब्रह्मपदास जाऊन लगटेल यात शंका नाहीं नित्य याचींच पारायणें करीत गेल्यास 'गृहस्थाश्रमींच भगवत्प्राप्ति' कशी करून घ्यावी हें श्रद्धावंतास सहज कळेल

१२ नाथभागवतात उत्तमोत्तम स्थळें बहुत आहेत, तीं सर्व येथें सांगण्याचें प्रयोजन नाहीं भागवतधर्म, अवधूताचे चोवीस गुरु, हंसगीत, भिक्षुगीत, ऐलगीत, वर्णधर्म, पूजाविधिनिरूपण, व २९ व्या अध्यायातील भागवतधर्मरहस्य, हे प्रसंग नाथाच्या वाणीनेंच ऐकले पाहिजेत कृष्ण व उद्धव याचा प्रेमसंवाद वाचून योगीही डोलू लागेल प्रस्तुत ग्रंथात इतस्ततः विखुरलेले बहुमोल मोत्याचे दाणे मीं कांहीं एकवट केले आहेत, त्याची ही एक माळ गुंफून आज वाचकाच्या गळ्यात घालतों। हा **रत्नहार** त्यानीं गळ्यांतून कधींही काढू नये अशी त्यास विनंति आहे श्रीनाथभागवतमहार्णवातलीं हीं अत्यंत देदीप्यमान अशीं मोत्यें आहेत —

दारा सुत गृह प्राण । करावे भगवतासी अर्पण ।
हे भागवतधर्म पूर्ण । मुख्यत्वें भजन या नांव ॥ १ ॥
दीपू लाविजे गृहाभीतरीं । तोचि प्रकाशे गवाक्षद्वारीं ।
तेवीं मनीं प्रकटला श्रीहरी । तोचि इंद्रियांतरीं भजनानंदू २
हरिचरणीं अपरोक्षस्थिती । तेथील क्षणार्धाची जे प्राप्ती ।
त्यापुढें त्रिभुवनविभवसंपत्ती । भक्त मानिती तृणप्राय ॥३॥
साधूची मैत्री चोखट । चोळखी सर्वांसी जुनाट ।
सर्वांचा सखा श्रेष्ठ । सर्वां संकट सारिखा ॥ ४ ॥
सकळ योगाचें योगगव्हर । वेदांत निजभांडार ।
सकळ सिद्धींचें परम सार । भक्ति साचार हरीची ॥ ५ ॥
मजमाजीं रंगली चित्तवृत्ती । यालागीं विसरला गृहासक्ती ।
त्यासी गृहाश्रमीं माझी प्राप्ती । सुखसंपत्ती निजबोधें ॥ ६ ॥
जीवू परमात्मा दोनी एक । ऐसें जाणणें तें ज्ञान देख ।
ऐक्य भोगणें परमात्मसुख । विज्ञान सम्यक् त्या नांव ॥७॥
भरतखंडीं नरदेहप्राप्ती । हे परम भाग्याची संपत्ती ।
तेथेंही विवेकू परमार्थी । त्याचा वशवर्ती मी परमात्मा ॥८॥
मीचि देवो मीचि भक्तू । पूजोपचार मी समस्तू ।
मीचि मातें पूजितू । ही इत्थंभूतू उपासना ॥ ९ ॥
मी कर्मादिमध्यअंतीं । मी कर्म कर्ता क्रियाशक्ति ।
कर्मफळदाता मी श्रीपती । हा इत्यर्थ निश्चिती कर्मकांडींचा॥
स्वस्वरूपातें विसरून । दृढ जे स्फुरे मीपण ।
तोचि अहंकार जाण । विकारें त्रिगुणक्षोभक ॥ ११ ॥
जागृतीचा जो विसरू । तोचि स्वप्नसृष्टीचा विस्तारू ।
वस्तुविमुख जो अहंकारू । तोचि संसारू गुणात्मक ॥१२॥

माझें स्वरूप निजनिर्गुण । अथवा वैकुंठीचें सगुण ।
दोन्ही एकचि निश्चयें जाण । सगुणीं निर्गुण समसाम्य ॥१३॥
जैसें आतबाहेरी भाग । नेणे साखरेचें अंग ।
तैसें सबाह्याभ्यंतर चांग । ब्रह्म निर्व्यंग निजानंदें ॥ १४ ॥
प्रवाहरूपें अनिवार । जीवभाव लागला थोर ।
त्यातें जिंकी जो महावीर । तो परमशूर बोलिजे ॥ १५ ॥
अन्नवस्त्र दान मान । पोटींच्या कळवळ्यानें जाण ।
करावें भूतीं प्रियाचरण । हा स्वधर्म जाण सर्वांचा ॥१६॥
पिता स्वयमेव नारायण । माता प्रत्यक्ष लक्ष्मी आपण ।
ऐसें भावें ज्याचें भजन । सुपुत्र जाण तो एक ॥ १७ ॥
काया वाचा आणि मन । दृढ आवरावें आपण ।
तुटों नेदावें अनुसंधान । सदा सावधान निजरूपीं ॥१८॥
वाहते उदकीं लिहिले लेख । तळीं अक्षर नुमटे एक ।
तेवीं सत्त्वशुद्धीवीण देख । निजज्ञान सुटक प्रकटेना ॥१९॥
धन्य नरदेहाची प्राप्ती । धन्य साधूची संगती ।
धन्य धन्य ते भावार्थी । जे भगवद्भक्तीं रंगले ॥ २० ॥
वैष्णवीं मानी जाति प्रमाण । शालिग्राम मानी पाषाण ।
सद्गुरूसी मानी माणुसपण । तो पापिष्ठ जाण सर्वथा ॥ २१ ॥
प्रतिमा माझ्या अचेतनव्यक्ती । संत सचेतन माझ्या मूर्ती ।
भावें केल्या त्यांची भक्ति । ते मज निश्चिती पावली ॥२२॥
जेणें आपणासी होय दुःख । तें परासी न करी निःशेख ।
जेणें आपणिया होय सुख । तें करी आवश्यक प्राणिमात्रा २३
सांडोनि आपली निजसत्ता । ज्यासी लागली पराधीनता ।
तो स्वप्नींही सुखाची वार्ता । न देखे सर्वथा निश्चित ॥२४॥
येथें कोणाची करावी निंदा । कोणाच्या करावें गुणानुवादा ।
मीचि विश्व हें आलें बोधा । स्तुतिनिंदा निमाली ॥ २५ ॥
ज्यासी धनलोभाची आस्था । त्यासी कल्पांतीं न घडे मुक्तता ।
तैसेंच स्त्रीकामिया सर्वथा । नव्हे परमार्थता निजबोधू ॥२६॥
सविता येतां प्राचीमंडळीं । मावळे नक्षत्रमंडळी ।
तेवीं भक्तीच्या प्रबोधकाळीं । झाली होळी कामादिकां ॥२७॥
भक्ति म्हणजे सर्वांभूतीं । सप्रेम भजनयुक्ति ।
प्राप्ती म्हणजे परोक्षस्थिती । भगवत्स्फूर्ति अनिवार ॥ २८॥
सत्यापरतें नाहीं तप । सत्यापरता नाहीं जप ।
सत्यें पाविजे सद्रूप । सत्यें निष्पाप साधक होती ॥ २९॥
हो का वर्णांमाजीं अग्रणी । जो विमुख हरिचरणीं ।
त्याहूनी श्वपच श्रेष्ठ मानीं । जो भगवद्भजनीं प्रेमळ ॥३०॥
आंतरशुद्धीचें कारण । मुख्यत्वें हरिकीर्तन ।
नामापरतें साधन । सर्वथा आन असेना ॥ ३१ ॥
स्वकर्मधर्मवर्णाचार । करिताही निजव्यवहार ।
ज्यासि सर्वभूतीं मदाकार । तो भक्तसाचार प्रिय माझा ॥३२॥

१३ असो आता प्रस्तुत टीकाग्रंथाबद्दल दोन व्यावहारिक शब्द सांगून आटोपतों निर्णयसागरचे मालक रा रा तुकाराम शेट यांनीं ३।४ वर्षांपूर्वीच नाथभागवतावर टीपा देण्याचें काम मजवर सोंपविलें होतें 'मोरोपतां'च्या चरित्राचें माझें काम चालू असल्यामुळें या कामास थोडा विलंब लागला आधीं श्रीएकनाथी भागवताची शुद्ध प्रत मिळविण्यासाठीं मी पैठणास गेलों तेथें १५ दिवस राहूनही श्रीनाथमहाराजाच्या वेळची प्रत मिळूं शकली नाहीं, इतकेंच काय पण मला जी जुनी हस्तलिखित प्रत तेथें संस्थानचे मालक श्रीमती लक्ष्मीबाईसाहेब व त्यांचे हुषार कारभारी कै० एकनाथपंत वाशीकर यांच्या साह्यानें मिळाली तीही फार प्राचीन नाहीं ती प्रत सुमारें १८० वर्षांची जुनी आहे तिच्या लेखनसमाप्तीचा काल "शके १६५३ विरोधीनाम संवत्सरे फाल्गुन शुद्ध १५ भौमे" हा आहे हिच्याहून जुनी प्रत महाराष्ट्रांत मिळणार नाहीं असें नाहीं, पण ही प्रत पैठणास नाथांच्या घराण्यातच मिळालेली असल्यामुळें बाहेरील प्रतींपेक्षा ही अधिक शुद्ध असण्याचा संभव आहे मूळ नाथांची प्रत महाराष्ट्रास मिळाली असती तर मला अतिशय आनंद झाला असता, पण पूर्वींच्या सर्व छापील प्रतींपेक्षा अधिक शुद्ध, अधिक आस्थेनें छापलेली, व आवडीनें टीपा व विषयानुक्रम देऊन तयार केलेली ही प्रत महाराष्ट्रास मिळत आहे, हीवरच वाचकांनीं तूर्त आपली तहान भागवून घ्यावी। ह्या प्रतींत २०।२५ ओव्या तर प्रथमच प्रसिद्ध होत आहेत अ० २ मधील ओव्या ३७–४६ पूर्वी छापलेल्या प्रतींत नाहींत पुष्कळ ठिकाणीं पूर्वी अर्थच लागलेला दिसत नाहीं कोठें कोठें शब्दाचे वेडेवाकडे हातपाय तोडलेले आहेत. शुद्ध पाठ लागून टीपा देण्याचें काम फार बिकट आहे असो एकच ओवी मासल्याकरितां देतों अ० ४ ओवी ६१

पूर्वीच्या प्रतींतील ओवी

जो शेताची पेरणी करी । तोचि 'देखरेख करी' ।
तोचि 'पाळलियावरी' । सवगणी करी सर्वांची ॥

पैठणप्रतीतली ओवी

जो शेताची पेरणी करी । तोचि देख 'सोकरी' ।
तोचि 'वाळलियावरी' । सवगणी करी सर्वांची ॥

'देख सोकरी' ह्या शुद्ध पाठाऐवजीं लेखकाच्या किंवा छापणाऱ्याच्या अज्ञानानें 'देखरेख करी' असा अपपाठ घुसडला गेला 'सोकरी' असा एक मराठी शब्द आहे, याचें ज्ञान नसल्यामुळें कोणी तरी प्रथम 'देखरेख करी' असा खोटा पाठ घुसडून दिला त्यामुळें एका शुद्ध मराठी शब्दाचा वध होऊन अर्थहानि झाली। मलाही 'सोकरी' हा काय शब्द आहे हे प्रथम कळेना 'सवगणी' हा शब्द ज्ञानेश्वरींत कोठें तरी गेला आहे एवढें मात्र आठवलें पुस्तक चाळतांना लक्षांत येईना तेव्हां 'हंसकोश' जवळ नव्हता ह्या ओवींत 'शेताची पेरणी,' वाळणी, सवगणी, वगैरे शब्द आले आहेत, तेव्हां 'क्षेत्रक्षेत्रज्ञा'चा जो तेरावा अध्याय त्यावरील ओव्या अनुमानानें पाहूं लागलों, तों पुढील ३८ वी ओवी सांपडली—

रजोगुण पेरी । तेतुलें सत्त्व 'सोकरी' ।
मग वेळे तम करी । 'सवगणी' ॥

विषय — पृष्ठांक.

१४–२७ **ऋषभाची** वंशावळी, १२९–१३५ भरताचा वृत्तांत, १३६–१६८ कवि, हरि, अंतरिक्ष, प्रबुद्ध, पिप्पलायन, आविर्होत्र, द्रुमिल, चमस, व करभाजन, इत्यादि नव ऋषभपुत्राचा महिमा, १६९–१८७ नवही मुनींचा ब्रह्मांडात निरिच्छ संचार, १८८–१८९ विदेहाच्या होमस्थानीं आगमन, १९०–१९४ अगप्रभेची अपूर्वता, १९५–१९९ विदेहानें त्याचा केलेला सन्मान, २००–२०४ नैसर्गिक निजप्रभा, व त्यांचें सनकादिकांशीं साधर्म्य, २०५–२१४ — २४–२८

२८–३१ **विदेहाची** प्रार्थना, नवही मुनींचें स्तवन, २१५–२२२ नरदेहाविषयीं उद्गार, २२३–२३७ भगवद्भक्ताच्या दर्शनाची दुर्लभता, २३८–२४८ दर्शनाचा महिमा, २४९–२६२ आत्यंतिक क्षेमप्राप्तीचा **"भागवतधर्म कोणता ?"** २६३–२६४ भागवतधर्माचा महिमा, २६५–२६८ शरणता २६९–२७४ — २८–३१

३२ **नारदसभाषण** –विदेहानें नवही मुनींस केलेले नव प्रश्न, २७५–२८२ — ३१

३३ [१] **कविसभाषण** –भागवतधर्माचें प्रतिपादन, २८३ देहबुद्धीचा घातुक परिणाम, २८४–२९१ भगवद्भक्तीनें इंद्रियनिग्रहता, २९२–३०२ भगवद्भक्तास भवभयाची अबाधकता, ३०३–३०९ — ३१–३२

३४ अज्ञान जीवांच्या उद्धरणार्थ भगवद्भक्तीची प्रगटता, ३१०–३१७ भागवताचें माहात्म्य, ३१८–३२८ — ३३

३५ भागवतधर्मसांप्रदायिकास विधिनिषेधाची अबाधकता, ३२९–३४५ — ३३–३४

३६ भागवतधर्मीयाच्या कर्मार्पणाचें लक्षण, मानसिक अर्पण, ३४६–३६० इंद्रियांचें अर्पण, ३६१–३९३ अभिमानार्पण, ३९४–४१६ चित्ताचें अर्पण, ४१७–४२१ बुद्धीचें अर्पण, ४२२–४३७ कायिक अर्पण, ४३८–४४४ स्वाभाविक अर्पण, ४४५–४५४ — ३४–३८

३७ स्वरूपाच्या विस्मरणानें मायेचा उद्भव, ४५५–४६१ मायानिरसनार्थ भगवद्भक्तीची आवश्यकता, ४६२–४७३ अभक्ताची दुःसदावस्था, ४७४–४७७ भवभयनिरसनार्थ व भगवद्भक्तिप्राप्त्यर्थ **सद्गुरुपाद**सेवनाची आवश्यकता, ४७८ **सद्गुरूचें** माहात्म्य, ४७९–५०६ — ३८–४०

३८–३९ मन कल्पित भवबंधन, व सर्वत्र ब्रह्मभावनेनें मनाचें नियमन, ५०७–५२३ भगवंताच्या चरित्रश्रवणानें, कीर्तनानें, व नामस्मरणानें अपरोक्षानुभवता, ५२४–५५५ — ४०–४३

४०–४३ अपरोक्षानुभव भक्तांची स्वानंदता, ५५६–५७९ अद्वैतता, ५८०–६०३ भक्ति, विरक्ति आणि अनुभवाची एकच वेळीं प्राप्ति, ६०४–६१७ अनन्यभक्तीचा व भक्ताचा महिमा, ६१८–६२३ विदेहाची आनंदावस्था, ६२४–६२८ — ४३–४६

४४ **विदेहाची** प्रार्थना –**"भगवद्भक्ताचें लक्षण काय ?"** ६२९–६३४ — ४६

४५–४७ [२] **हरिसभाषण** –भक्ताचे विविध प्रकार, ६३५–६३८ उत्तम भक्तांचें लक्षण, ६३९–६४८ मध्यम भक्ताचें लक्षण, ६४९–६५१ प्राकृत भक्तांचें लक्षण, ६५२–६५५ — ४६–४७

४८–५० उत्तम भक्ताची विषयीं अभोक्तृता, ६५६–६६२ इंद्रियादि कर्मी अलिप्तता, ६६३–६९१ आत्मारामचिंतनानें कामाची निष्कामता, ६९२–६९९ — ४७–४९

५१–५५ प्राकृत भक्ताच्या देहाभिमानाची भगवद्भावनेनें विरामता, ७००–७०२ देह, जात, वर्णाश्रमादींची निरहंकारता, ७०३–७२० देवभक्ताची अनन्यता, ७२१–७४३ अभेदता, ७३५–७४३ निरपेक्षता, ७४४–७४७ ब्रह्मदेवाची व शिवाची निरपेक्षता, व भगवच्चरणीं शरणता, ७४८–७५६ चरणमहिमा, ७५७–७७१ नामस्मरणानें हृदयीं प्रगटता, व अनन्यता, ७७२–७८८ उपसंहार, ७८९ — ४९–५३

अध्याय तिसरा

मंगलाचरण, १–१५ उपोद्घात, १६–१७ — ५४

१–२ **विदेहाची** प्रार्थना –**"माया कशाला म्हणतात ?"** १८–३१ — ५४–५५

३ [३] **अंतरिक्षसभाषण** –मायाप्रश्नोद्भवाची असंभवता, व तत्संबंधाचे दृष्टांत, ३२–६५ **मायोद्भवाची** खूण, ६६–६८ मायेचें लक्षण, ६९–८४ — ५५–५८

४–७ **भूतात्म्याची** व्यापकता, ८५–१०० **जीवशिवाचा** आभास, १०१–१०५ जीवाची विपयावस्था, १०६–१२९ देहाहता, १३०–१३५ कर्मांमुळें पुनःपुनः जन्ममरण, १३६–१४९ — ५८–६०

विषय	पृष्ठांक
८–१२ प्रळयवर्णन, १५०–१७३ वैराज पुरुषाचा अव्यक्तीं लय, १७४–१७७ भगवद्भक्तीनें परमपदाची प्राप्ति, व तद्विषयक ब्रह्मदेवाच्या मताचे दोन श्लोक, १७८–१९०	६०–६२
१३–१५ पंचभूतें, त्रिविध अहंकार, त्रिगुण, व महत्तत्त्व यांचा मायेंत प्रवेश, १९१–२०१	६३
१६ मायेमुळें त्रिपुटीचा उद्भव, २०२–२०९ स्वरूपीं मायेचें मिथ्यात्व, २१०–२१५ मायोद्भवाचें रहस्य, २१६–२१७ राजाची विस्मितता, २१८–२२२	६३–६४
१७ विदेहाची प्रार्थना – "मायेचा तरणोपाय कोणता ?" २२३–२२८	६४
१८–२० [४] प्रबुद्धसंभाषण –मायानिरसनार्थ वैराग्याची आवश्यकता, २२९–२३१ स्त्रियाच्या आसक्ततेनें मायेची बाधकता, २३२–२४० विषयसुखार्थ केलेल्या काम्यकर्मांचा दुःखद परिणाम, २४१–२४४ द्रव्यसंपादन व त्याचा अनिष्ट परिणाम २४५–२५९ स्वर्गादि सुखाची नश्वरता, २६०–२७२	६४–६६
२१ सद्गुरुभक्तीनें मायेपासून मुक्तता, २७३–२७४ विविध गुरूंचीं विविध लक्षणें, २७५–२९५ सद्गुरूचीं लक्षणें, २९६–३२४	६६–६९
२२ विविध शिष्यांचीं विविध लक्षणें, ३२५–३२९ सच्छिष्याचीं लक्षणें, ३३०–३५१	६९–७०
२३ असत्संगत्यागार्थ सत्संग, दया, मैत्री, श्रद्धा, इत्यादींची आवश्यकता, ३५२–३७७ साधकास परब्रह्मप्राप्त्यर्थ साधनोपाय, ३७८–३७९	७०–७१
२४–३२ भागवतधर्म.–शौच, ३८०–३९९ तप, ४००–४०२ तितिक्षा, ४०३–४१४ मौन, ४१५–४२२ स्वाध्याय, ४२३–४२७ आर्जव, ४२८–४३२ ब्रह्मचर्य, ४३३–४४८ अहिंसा, ४४९–४६१ द्वंद्वसाम्यता, ४६२–४७५ सद्गुरुप्रबोधानें परब्रह्माची प्राप्यता, ४७६–४८९ अभ्राच्छादनाची निरिच्छता, ४९०–५०२ भागवतशास्त्राध्ययनाची आवश्यकता, ५०३–५१४ मनास शमाचें, इंद्रियांस दमाचें, व वाचेस सत्याचें नियमन, ५१५–५४२ भगवताच्या चरित्रश्रवणानें व कीर्तनानें निर्गुणाची प्राप्यता, ५४३–५५२ निर्गुणानुभवानें कर्मांची व दारापुत्रदेहगेहाची कृष्णार्पणता, ५५३–५६५ आत्मदर्शन होईपर्यंत सगुण मूर्ति, प्रतिमा, ब्राह्मण, भगवद्भक्त, व सद्गुरु याच्या पूजनाची आवश्यकता, ५६६–५८१ भक्ताच्या समागमानें स्वानंदाची प्राप्यता, ५८२–५८५ भक्तीनें हृदयांत आत्म्याची प्रगटता, ५८६–५८८ आत्मदर्शनानें उद्भवणाऱ्या आनंदोर्मीचें वर्णन, ५८९–६०५ सद्गुरूस सच्छिष्याची कळकळ, ६०६–६१३	७१–८१
३३ सद्गुरूपाशीं भागवतधर्मशिक्षणानें भगवद्भक्तीची प्राप्ति, व मायेचें निर्मूलन, ६१५–६२१	८१–८२
३४ विदेहाची प्रार्थना – "परब्रह्म कसें आहे ?" ६२२–६२८	८२
३५–३६ [५] पिप्पलायनसंभाषण –नारायणाच्या सत्तेची व्यापकता, ६२९–६४२ मन, बुद्धि, वाचा, प्राण, व इंद्रियें यास स्वरूपाची अगम्यता, ६४३–६६१ आशंका, इंद्रियास जर ज्ञान होणें शक्य नाहीं, तर जीवाचें भवबंधन सुटावें कसें ? ६६२ "शब्दादेवापरोक्षेति" या पदाचें विवरण, ६६३–६७० परब्रह्म लक्षण, ६७१–६८० वेदाचा अनुभव, व शास्त्राचा मताभिमान, ६८१–६८५ अहंकारत्यागानें ब्रह्मैक्यता, ६८६–६८९	८२–८५
३७–३९ ब्रह्मामुळें मायाभास, व ॐकाराचा उद्भव, ६९०–७०७ प्राणवायूप्रमाणें आत्म्याची अविकारता, ७०८–७२१ तीन्ही अवस्थांत आत्म्याचें साक्षित्व, ७२२–७३१ अविद्यानाशानें ब्रह्मीं समरसता, ७३२–७३६	८५–८७
४० भगवद्भक्तीनें चित्ताची निर्मळता, व परब्रह्माची प्राप्यता, ७३७–७५४	८७–८८
४१–४२ विदेहाची प्रार्थना –"कर्म कशाला ह्मणावें ?" ७५५–७५८	८८
४३–४६ [६] आविर्होत्रसंभाषण –कर्म, अकर्म विकर्माचें विवरण, ७५९–७७२ कर्मानें कर्मबंधनाचें छेदन, व कर्मफलाशेनें पुनःपुनः जन्ममरण, ७७३–७७८ वेदविहित कर्माचरणाची आवश्यकता, ७७९–७८७ कर्म, अकर्म व विकर्माचें लक्षण, ७८८–७९० ईश्वरार्पणानें कर्माचें नैष्कर्म्यता, ७९१–८०१	८८–९०
४७–५५ केशवादिमूर्तिपूजनानें नैष्कर्म्यता, ८०२–८०४ पूजनादि कर्माचरणास गुरुमुखाची आवश्यकता, ८०५–८११ पूजेच्या विधिविधानाचें व मूर्तिध्यानादि प्रकाराचें विवरण, ८१२–८५५ हृदिस्थ परमात्म्याच्या पूजनानें अपरोक्षानुभवाची प्राप्यता, ८५६–८६३ उपसंहार, ८६४–८७२	९०–९३

विषय	पृष्ठांक.

अध्याय चौथा.

मंगलाचरण, १–१९ उपोद्घात, २०–२८	९३–९४
१ विदेहाची प्रार्थना –"परमेश्वराचीं अवतारचरित्रें किती आहेत?" २९–३५	९४–९५
२–५ [७] द्रुमिलसभाषण – अवताराची अनंतता, ३६–४३ पुरुषावतारकथन, ४४–६६	९५–९६
६–१६ नरनारायणावतारकथन–दक्षकन्या मूर्तीच्या उदरीं जन्म, ६७–६८ नारदादिकास नैष्कर्म्यलक्षणाचा बोध, व स्वरूपाची प्राप्ति, ६९–७४ कामक्रोधादि देवांचें अप्सरासह बद्रिकाश्रमीं आगमन, ७५–८४ नारायणाची निर्द्वंद्वता व शांतता, ८५–९७ नारायणानें कामक्रोधादि देवाचा केलेला गौरव, ९८–११० देवानीं नारायणाची केलेली स्तुति, १११–१७७ नारायणाच्या सेवेस सौंदर्यसंपन्न स्त्रिया, व देवाची गाळण, १७८–१८७ देवास सुंदर अशी स्त्री घेऊन जाण्याविषयीं आज्ञा, १८८–१९३ उर्वशीचा इंद्रसभेंत प्रवेश, व इंद्राची अनुरक्तता, १९४–२०० आशंका, साधकाचें विघ्नापासून रक्षण कसें होईल? २०१–२०२ भगवद्भक्तीनें विघ्नाचें निरसन, २०३–२०७	९६–१०३
१७–२२ नानावतारचरित्रकथन –हंसस्वरूप, २०८ दत्तात्रय, २०९–२१० सनत्कुमार, २११ ऋषभ, २१२–२१३ हयग्रीव, २१४–२१५ मत्स्य, २१६ कूर्म, २१७ गजेंद्रोद्धरण, २१८ मार्कंडेयरक्षण, २१९ ऋषींचें रक्षण, २२०–२२३ वृत्रहत्येपासून इंद्राचें रक्षण, २२४–२२५ देवस्त्रियांची मुक्तता, २२६–२२७ नृसिंह, २२८–२३० मोहिनी, २३१–२३३ कुश व लवणासुरनिर्दलन, २३४–२३५ वामन, २३६–२३९ परशुराम, २४०–२४३ रामचंद्र, २४४–२५३ श्रीकृष्ण, २५४–२७० बौद्ध, २७१–२७९ कल्कि, २८०–२८२	१०३–१०६
२३ परमेश्वराच्या अवतारचरित्राची अपारता, २८३–२८६ उपसंहार, २८७–२९५	१०६–१०७

अध्याय पांचवा

मंगलाचरण, १–३२ उपोद्घात, ३३–३५	१०७–१०९
१ विदेहाची प्रार्थना –"अभक्तास कोणती गती मिळते?" ३६–४३	१०९
२ [८] चमससभाषण –पुरुषापासून त्रिगुणमिश्रित वर्णाश्रमाचा उद्भव, ४४–५१	१०९
३–५ ज्ञानाभिमानियाची भक्तीच्या विमुखतेनें अधःपतनता, ५२–६३ स्त्रीशूद्रादि अज्ञ जनाची सतानुग्रहानें मुक्तता, ६४–७७ तीन्ही वर्णांची अभिमानानें बद्धता, ७८–८१	१०९–१११
६–९ स्वमतानें स्वर्गादि सुखाभिलाषार्थ केलेल्या कर्मांनें अधःपतनता, ८२–९४ कामक्रोधाचा उद्भव, व साधूचा उपहास, ९५–११० स्त्रीविषयीं अनुरक्तता, व सन्याशाचा उपहास, १११–१३८ जीविकार्थ यज्ञांत पशुहनन, व याज्ञिकत्वाचा अभिमान, १३९–१४८ स्वतःचें धन, ऐश्वर्य, विद्या, दान, सौंदर्य, बळ, कर्म, इत्यादिविषयींची आढ्यता, १४९–१९१	१११–११५
१०–१८ ईश्वराविषयीं अनास्था, १९२–२०७ विषयाची स्वाभाविक अभिलाषा, २०८–२१८ विवाहप्रतिष्ठा, व स्त्रीसंगाविषयीं नियमन, २१९–२३१ मांसभक्षणानें व सुरापानानें अधःपतनता, २३२–२४१ धनाचा धर्मार्थ विनियोग केल्यानें शांतिसुखाची प्राप्ति, २४२–२५० धनाचा विपर्यीं व्यय केल्यानें अधःपतनता, २५१–२६० मद्य, मांस, व मैथुन याविषयीं वेदाचें नियमन, २६१–२७६ स्वमतानें पशुहनन केल्याचा दुष्परिणाम, २७७–२८० सर्वभूतीं परमात्म्याचें वास्तव्य असल्यामुळें परद्वेषानें अधःपतनता, २८१–२८२ अज्ञ जनास संतसेवेनें कैवल्यपदप्राप्ति, २८३ ज्ञानाभिमान, काम्यकर्म, व वासुदेवाच्या विमुखतेनें अभक्तांस दुर्गतीची प्राप्यता, २८४–३०० अभक्ताच्या वर्णनानें वाचेची अशुद्धता, ३०१–३०२ वाचेच्या शुद्ध्यर्थ रामनामाचें प्रायश्चित्त, ३०३–३०५	११६–१२१
१९ विदेहाची प्रार्थना –"परमेश्वराचे कोणत्या युगांत कोणत्या नामरूपवर्णआकारानें पूजनादि प्रकार होतात?" ३०६–३११	१२१
२०–२३ [९] करभाजनसभाषण –कृतयुगवर्णन, केशवाचें पूजन, ३१२–३१५ मूर्तीचें ध्यान, ३१६–३१७ लोकस्थिति व धर्मनिष्ठा, ३१८–३२० नामस्मरणाचे दहा प्रकार, ३२१–३२३	१२१
२४–२६ त्रेतायुगवर्णन, मूर्तीचा आकार, ३२४–३२६ लोकाची धर्मनिष्ठा, ३२७–३२९ नामस्मरणाचे आठ प्रकार, ३३०–३३१	१२२

विषय पृष्ठांक

२७-३१ द्वापारवर्णन, मूर्तींचा आकार, ३३२-३३३ पूजेचे प्रकार,३३४-३३६ नामस्मरणाचे प्रकार, ३३७-३४१ १३२

३२-३५ कलियुगवर्णन, श्रीकृष्णाचे ध्यान, ३४२-३४५ नामसंकीर्तनाचा महिमा, ३४६-३६५ पादसेवनाचा महिमा, ३६६-३८२ श्रीरामाचा पत्नीसह वनवास, ३८३-४०० युगानुरूप परमेश्वराचें पूजन, ४०१-४०२ १३३-१३५

३६-३८ कलियुगाच्या थोरवीचें कारण, ४०३-४०४ नामसंकीर्तनानें परमानंदाची व चारी मुक्तींची प्राप्यता, ४०५-४४० इंद्रादि देवांची व कृतयुगातील सभाग्य जनाची नामसंकीर्तनाविषयीं मनीषा, ४४१-४४९ श्रीशूद्राची नारायणीं तत्परता, ४५० १३५-१२७

३९-४२ द्रविड देशातील पांचहि नद्यांचा स्थानमहिमा, ४५१-४५९ मुकुंदचरणीं शरणतेनें ऋणत्रयापासून मुक्तता, ४६०-४७० भगवद्भक्तास कर्माकर्माची अबाधकता, ४७१-४७९ भागवतधर्माचें व भगवद्भक्तीचें रहस्य, ४८०-४८७ १२७-१२९

४३-५० नारदसंभाषण -ऋषभपुत्रांची अदृश्यता, ४८८-४९३ विदेहास भगवद्भक्तीच्या अनुष्ठानानें परमपदाची प्राप्यता, ४९४-४९५ वसुदेवाच्या भाग्यश्रीचें वर्णन, ४९६-४९८ भागवतधर्माचरणानें परमपदाची प्राप्ति, ४९९-५०० वसुदेवदेवकीचें यशोवर्णन, ५०१-५०५ श्रीकृष्णसमीपतेनें इंद्रियांची पवित्रता, ५०६-५२३ कंसशिशुपालादि शत्रूंची कृष्णध्यानानें मुक्तता, ५२४-५२८ वसुदेवास परब्रह्माची सहजप्राप्यता, ५२९-५३० श्रीकृष्णाची निर्गुणता, ५३१-५३४ अवताराचें कारण, ५३५-५४३ १२९-१३२

५१ श्रीशुकसंभाषण -वसुदेवदेवकींच्या पुनर्मोहाचा विलय, ५४४-५४८ १३२

५२ निमिजायंतसंवादाचें माहात्म्य, ५४९-५६६ उपसंहार, ५६७-५७६ १३२-१३३

अध्याय साहावा

मंगलाचरण, १-१९ उपोद्घात, २०-२३ १३३-१३४

१-६ श्रीशुकसंभाषण -देवांचें श्रीकृष्णदर्शनार्थ द्वारकेत आगमन, २४-४५ श्रीकृष्णमूर्तीचें वर्णन, ४६-५१ द्वारकेचें वर्णन, ५२-५४ देवांस श्रीकृष्णदर्शनाची उत्सुकता, ५५-६३ देवांनीं श्रीकृष्णावर केलेली पुष्पवृष्टि, ६४-६६ १३४-१३६

७-१९ देवांची प्रार्थना -श्रीकृष्णचरणीं शरणता, ६७-७४ मायेचें नियंतृत्व व अलिप्तता, ७५-७९ धर्मस्थापनार्थ अवतारधारण, ८०-८१ भक्तांचा महिमा, ८२-८७ चरित्रश्रवणाचा महिमा, व तप, मंत्र, शास्त्र, दान, कर्म, इत्यादींची निरर्थकता, ८८-११० चरणाचा महिमा, व तत्सिद्ध्यर्थ भक्ताच्या पूजनादि प्रकारांचें वर्णन, १११-१२२ याज्ञिकांचें हवन, १२३-१२५ योग्यांचें योगसाधन, १२६-१३० ज्ञात्यांचा मायाज्ञानार्थ प्रयत्न, १३१-१३२ मुमुक्षूचें साधन, १३३-१३८ वनमालेची महती, १३९-१५१ चरणाचा महिमा, १५२-१६५ मायादि अखिल ब्रह्मांडाचें नियंतृत्व, व अकर्तृत्व १६६-२११ गोकुळांतील चरित्रश्रवणाचा, व चरणतीर्थाचा महिमा, २१२-२३६ १३६-१४४

२० श्रीशुकसंभाषण -देवांच्या आनंदावस्थेचें वर्णन, २३६-२४० १४५

२१-२७ ब्रह्मदेवाची प्रार्थना -अवतारचरित्राचें गौरवयुक्तवर्णन, व स्वधामीं येण्याविषयीं प्रार्थना, २४१-२६२ १४५-१४६

२८-३१ श्रीकृष्णसंभाषण -अवताराची परिपूर्तता, २६३-२६७ यदुकुलाच्या निर्दलनानंतर सत्यलोकीं येण्याचें अभिवचन, २६८-२७७ १४६

३२-३३ श्रीशुकसंभाषण -देवांचें स्वस्थानीं गमन, २७८-२८० द्वारकेंत उत्पाताचा उद्भव, २८१-२९० यादवांचें श्रीकृष्णापाशीं आगमन, २९१-२९२ १४७

३४-३८ श्रीकृष्णसंभाषण -ब्राह्मणशापाचा प्रभाव, २९३-२९५ यादवांस प्रभासास जाण्याविषयीं आज्ञा, २९६-२९७ प्रभासक्षेत्राचें माहात्म्य, २९८-३०८ १४७-१४८

३९-४१ श्रीशुकसंभाषण -यादवांचें प्रभासास गमन, ३०९-३११ उद्धवाची खेदावस्था, व श्रीकृष्णचरणीं शरणता, ३१२-३२६ १४८-१४९

४२-४९ उद्धवाची प्रार्थना -श्रीकृष्णचरित्राच्या महतीचें वर्णन, ३२७-४०३ १४९-१५१

विषय.	पृष्ठांक.
५० श्रीशुकसभाषण.-श्रीकृष्णउद्धवांच्या सख्यत्वाचें वर्णन, ४०४-४११ उपसंहार, ४१२-४२९	१५२-१५३

अध्याय सातवा

मंगलाचरण, १-५ उपोद्घात, ६-१२	१५३-१५४
१-५ श्रीकृष्णसभाषण -ब्रह्मादि देवांची स्वधामीं येण्याविषयीं प्रार्थना, १३-१७ अवतारकार्याची परिपूर्तता, १८-१९ ब्राह्मणशापानें यादवाचा व द्वारकेचा नाश, २०-२१ कलीची प्रबलता, अधर्माची वृद्धि, ब्राह्मणाची स्वधर्मापासून च्युति, व निंदेची प्रवृत्ति, २२-२८	१५४-१५५
६ स्वजनविषयक मोहत्यागाची आवश्यकता, २९-३२ स्वरूपाभ्यासानें अहंकाराचा नाश, व निजधामाची प्राप्यता, ३३-४९	१५५-१५६
७-८ इंद्रियांस भासणाऱ्या साकारतेची नश्वरता, ५०-५६ भेदामुळें गुणदोषाभास व कर्माकर्मनिकर्मोद्भव, ५७-७० श्रीधरमत ७१-८३	१५६-१५७
९ मुमुक्षूस विषयत्यागाची आवश्यकता, ८४-८८ सर्वभूतीं स्वरूपभावनेनें चित्ताचें परमानंदी निमज्जन, ८९-१०१	१५७-१५८
१०-१२ ज्ञानविज्ञानानुभवानें विघ्नाची, कर्मांची, व विषयाची अबाधकता, १०२-११९ कर्माच्या ठिकाणीं अलिप्तता, १२०-१३२ शांतीनें सर्वभूतीं भगवद्रूपता, १३३-१४४ जन्मदुःखविमोचनता, १४५-१५८	१५८-१६०
१३ श्रीशुकसंभाषण -उद्धवाची श्रीकृष्णचरणीं शरणता, १५९-१६२	१६०
१४-१८ उद्धवाची प्रार्थना -कर्मसंन्यासाची व त्यागाची गहनता, १६३-१७० देहात्मभावना, १७२-१७५ गुरुत्वास ब्रह्मादि देवांची योग्यता, १७६-१८२ शरणता, १८३-२०५	१६१-१६२
१९-२३ श्रीकृष्णसभाषण -उद्धवास अहमहिषासुराची बाधकता, २०६-२०९ आपला आपण उद्धार करण्याची आवश्यकता, २१०-२१६ कर्मांपासून तरेन किंवा न तरेन, याचा स्फूर्तिरूप अनुभव, २१७-२१९ जन्ममरणाविषयी अनुताप, व आपला आपण गुरु, २२०-२३८ सांख्ययोगानें स्वरूपाची प्राप्यता, २३९-२४२ नरदेहाची महती, २४३-२४८ आनुमानिक ज्ञानानें ईश्वराची अप्राप्यता, व अभिमानत्यागानें आत्मानुभव, २४५-२५४	१६३-१६५
२४-२५ यदूचें वर्णन, २५५-२५७ अवधूतवर्णन, २५८-२७७	१६५-१६६
२६-३० यदूची प्रार्थना -"निजानंदाची प्राप्ति कशी झाली?" २७८-३१५	१६६-१६८
३१ श्रीकृष्णसभाषण -यदूच्या भाग्यश्रीचें व अवधूताच्या आदरातिथ्याचें वर्णन, ३१६-३१८	१६८
३२ ब्राह्मणसभाषण -यदूचा गौरव, ३१९-३२२ आत्मज्ञानप्राप्तीस गुरूची आवश्यकता, ३२३-३२४ संसारतरणोपायास सद्बुद्धीची आवश्यकता, ३२५-३३९ गुरूविषयीं स्वानुभव, ३४०-३४५	१६६-१६७
३३-३६ चोवीस गुरूचीं नांवें, व त्यापासून भिन्न भिन्न शिक्षणाची प्राप्यता, ३४६-३५९	१६८-१७०
३७-३८ [१] पृथ्वीची शांतता, ३६०-३७७ पर्वताची परोपकारता, ३७८-३९२ वृक्षाची पराधीनता व आदरता, ३९३-४०७	१७०-१७२
३९-४१ [२] वायूचे दोन भेद, प्राणवायूची रसादि माधुर्याविषयीं उदासीनता, ४०८-४२१ बाह्यवायूची अनासक्तता, ४२२-४३१	१७२-१७३
४२-४३ [३] आकाशाची समता, असंगता, निर्मळता, व अभेदता, ४३२-४५९	१७३-१७४
४४ [४] उदकाची स्वच्छता, कोमलता, मधुरता, व मळनाशकता, ४६०-४७५ भगवद्भक्तांचा महिमा, ४७६-४८६	१७४-१७५
४५-४७ [५] अग्नीची तेजस्विता, व मळास्पर्शता, गुप्तता व प्रगटता, निराकारता व साकारता, ४८७-५११	१७५-१७६
४८-४९ [६] चंद्राची अखंडता, व कलामुळें वृद्धिक्षयाभास, ५१२-५१९ काळगतीची सूक्ष्मता, ५२०-५३२	१७६-१७७
५०-५१ [७] सूर्याची अलिप्तता, ५३३-५४६	१७७-१७८

विषय	पृष्ठांक
५२-७३ [८] कपोतकपोतींची कथा –स्त्रीआसक्तीचा दुःखद परिणाम, ५४७-५५० अन्योन्य प्रेम, ५५१-५६९ कपोतीचें गर्भधारण व प्रसूतिकरण, ५७०-५७६ पिलांचें लालनपालन, ५७७-५९२ लुब्धकाच्या जाळ्यांत पिलांचें बंधन, ५९३-५९५ कपोतकपोतींची विव्हलता, ५९६-६०० कपोतीचा आत्मघात, ६०१-६०३ कपोताचे उद्गार, ६०४-६११ परस्त्रियांची निंदा, व स्वस्त्रीची स्तुति, ६१२-६२० कपोताचा आत्मघात, ६२१-६३२ विषयवासनेचा परिणाम, ६३३-६३४	१७८-१८२
७४ नरदेहाची कर्तव्यता ६३५-६४७ उपसंहार, ६४८-६५०	१८२-१८३
अध्याय आठवा	
मंगलाचरण, १-१२ उपोद्घात, १३-१५	१८३-१८४
१ स्वर्गसुखाची व नरकाची सादृश्यता, १६-१८ साधूची विषयीं विरक्तता, १९-२० प्रारब्धाचें भोक्तृत्व, २१-२४	१८४
२-४ [९] अजगरास आहाराची व त्याच्या सरस-निरसपणाची अनास्था, २५-४०	१८५
५-६ [१०] समुद्राची गंभीरता, समृद्धतेची व असमृद्धतेची साधर्म्यता, ४१-६९	१८५-१८६
७-८ [११] पतंगातुल्य स्त्रीप्रलोभनाचा परिणाम, ७०-९१	१८७-१८८
९-१२ [१२] भ्रमराचें परागसेवन व सारग्रहणता, ९२-१०७ गृहमक्षिकेची असंग्रहता, १०८-१११ मधुमक्षिकेच्या संग्रहतेचा परिणाम, ११२-१२१	१८८-१८९
१३-१४ [१३] गजाची गजीच्या अंगस्पर्शानें निरुद्धता, १२२-१३१ अन्योन्यनाश, १३२-१३८ वेश्याच्या संगतीचा दुष्परिणाम, १३९-१४४	१८९-१९०
१५-१६ [१४] मधुहर्त्यास मक्षिकासंग्रहाचा लाभ, १४५-१५२ मधुहर्त्यास मक्षिकेपूर्वी मधूचा उपभोग, १५३-१५७	१९०-१९१
१७-१८ [१५] मृगाची नादलुब्धतेनें निरुद्धता, योषितागायनश्रवणानें मुमुक्षूची साधनापासून च्युति, ऋष्यशृंग ऋषीचा दृष्टांत, १५८-१७०	१९१
१९-२१ [१६] मीनाचा रसनालोलुपतेनें नाश, मुमुक्षूनें रसनेंद्रियें आकळन करण्याची आवश्यकता, १७१-१८७	१९१-१९२
२२-२८ [१७] पिंगला वेश्येचें वर्णन –परपुरुषाभिलाप, १८८-२०० आशेची निराशा, व वैराग्याचा उद्भव, २०१-२१५	१९२-१९४
२९-४१ पिंगलेचे उद्गार, हृदयस्थाचें विस्मरण, व परपुरुषाभिलाप, २१६-२२४ जारपुरुषाच्या नीचपणाचें वर्णन, २२५-२३२ शरीरपुराचें वर्णन, २३३-२४१ हृदिस्थापासून होणाऱ्या सुखाचें व परपुरुषापासून झालेल्या दुःखाचें वर्णन, २४२-२५५ विवेकयुक्त वैराग्याचा उद्भव, २५६-२६६ शरणता, २६७-२६८ आत्मारामाच्या निदिध्यासानें निष्कामतेची प्राप्यता, २६९-२७२ संसारकूपाची भीषणता, २७३-२८६ वैराग्यलक्षण, २८७-२९२	१९४-१९७
४२-४३ ब्राह्मणसंभाषण –पिंगलेचें यशोवर्णन, २९३-३०६ आशेमुळें अधःपतनता, ३०७-३१३ निराशेचा महिमा, ३१४-३२४ उपसंहार, ३२५-३३१	१९७-१९९
अध्याय नववा	
मंगलाचरण, १-२० उपोद्घात, २१-२२	१९९-२०१
१ परिग्रहाची बाधकता, व तत्त्यागानें अनंत सुखाची प्राप्यता, २३-३९	२०१
२ [१८] टिटवीची आमिषलागता, ४०-४९ अभिमानत्यागानें परिग्रहाचें निर्मूलन, ५०-५७	२०१-२०२
३-४ [१९] बाळकाचुकर योग्याला देहगेहाची निश्चिंतता, व उभयतांच्या सुखदायकत्वेची तुलना, ५८-८६	२०२-२०४
५-१० [२०] कुलीन घरांतील मुलीचा पाहुणचार करण्यांत दाखविलेलें चातुर्य, व त्यापासून एकाकी राहण्याचें शिक्षण, ८७-११५	२०४-२०५
११-१३ [२१] शरकर्त्यापासून शिक्षण, वैराग्ययुक्त अभ्यासानें मनाची एकाग्रता, ११६-१३० त्रिगुणांच्या स्पर्शानें चिन्मात्रता, १३१-१४६ चित्ताची चैतन्यता, अथवा सुप्रज्ञानघनापर्यंत गति, १४७-१५४ शरकर्त्यांची एकाग्रता, १५५-१६९	२०५-२०७

विषय — पृष्ठांक

१४–१५ [२२] सर्पाच्या एकाकी सचाराचे व परकृतगृहीं वास्तव्याचे वर्णन, १६०–१७९ — २०७–२०८

१६–२१ [२३] कोळयाच्या स्वक्रीडार्थ उत्पन्न केलेल्या तंतूप्रमाणें नारायणाच्या माया ईश्वरादि प्रसरण–आवरण–शक्तींचें वर्णन, १८०–२३५ — २०८–२११

२२–२३ [२४] कीटकी कुभारणीच्या तद्रूपतेप्रमाणें मुमुक्षूची ध्येयवस्तूशीं सारूप्यता, २३६–२४६ — २११

२४–२९ नरदेहगुरूची श्रेष्ठता, २४७–२५९ देहासक्तीचा दु खद परिणाम, व विवेकयुक्त अनासक्तीनें अद्वैताची प्राप्यता, २६०–३०१ देहसुखार्थ स्त्रीगृहादि परिवाराची संग्रहता, ३०२–३०९ वासनासंस्कार व पुनर्जन्म, ३१०–३१४ इद्रियाच्या विषयासक्तीनें वासनेची दृढता, ३१५–३२० आत्मज्ञानार्थ नरदेहाची उत्पत्ति, ३२१–३३१ नरदेहाची दुर्लभता, विषयाभिलाषानें अध पतनता, व आत्मज्ञानसपादन हीच कर्तव्यता, ३३२–३८० — २१२–२१७

३०–३१ वैराग्याचा उद्भव, अहतेचा त्याग, व नि सगसचार, ३८१–३८८ गुरुबोधाच्या निश्चयार्थ व चित्ताच्या स्थिरत्वासाठीं चोवीस गुरूची आवश्यकता, ३८९–४१४ निजगुरूचा महिमा, ४१५–४२२ यदु-अवधूत–निमज्जन, ४२३–४२९ श्रीदत्तानयपरपरा व सद्गुरूचें माहात्म्य, ४३०–४६९ — २१७–२२१

३२–३३ श्रीकृष्णसभाषण –यदूनी अनिर्वाच्यता, व अवधूताची सुप्रसन्नता, ४७०–४७५ यदूची सगमुक्तता, ४७६–४८७ उपसहार, ४८८–५०८ — २२१–२२३

अध्याय दहावा.

मंगलाचरण, १–४० उपोद्घात, ४१–४३ — २२३–२२५

१ पचरात्रादि ग्रथात वैष्णवधर्मांचें रहस्य, ४४ स्वधर्माचरण, ४५ कर्मांचे चार भेद, व त्याचीं लक्षणें, ४६–७३ — २२५–२२६

२–५ मुमुक्षूची विषयीं विरक्तता, व विवेकता, ७४–८५ भेदानें भोगाभिलाष, व अभेदानें स्वरूपता, ८६–९१ नित्यनैमित्तिक कर्में कृष्णार्पण केल्यानें भेदाचें निर्मूलन, ९२–९९ भक्तास कर्मांची अकर्तव्यता, १००–१०४ अहिंसासत्यादि धर्माचरणानें वृत्तीचा उपरम, व गुरुभक्तीचा उद्भव, १०५–१०६ आत्मज्ञानार्थ सद्गुरूची आवश्यकता, १०७–११३ सद्गुरूचें माहात्म्य, ११४–१२६ शिष्याची गुरुगवेषणा, १२७–१३९ सद्गुरुभजनाचा महिमा, १४०–१४५ — २२६–२२९

६ शिष्याचीं लक्षणें –१ सन्मानाची अनपेक्षा, १४६–१५९ २ निर्मत्सरता, १६०–१८० ३ दक्षता, १८१–१८६ ४ निर्ममता, १८७–१९० ५ सुहृदता, १९१–१९३ ६ निश्चलता, १९४–२०१ ७ अर्थजिज्ञासता, २०२–२०७ ८ अनसूयता, २०८–२१६ ९ सत्यता, २१७–२३६ नवरत्नमालेचा महिमा, २३७–२४० आशका, स्त्रीपुत्रधनधान्याविषयीं शिष्यास निर्ममता कशी उद्भवेल ? २४१ — २२९–२३३

७ आत्मसुखानुभवानें विषयीं उदासीनता, व गुरुसेवेची अत्यादरता, २४२–२५२ आशका, असें आत्मसुख कोणत्या वस्तूच्या अनुभवानें झालें ? २५३–२५४ — २३४

८–१० आत्म्याची हृदयीं वास्तव्यता, व देहातीतता, २५५–२६० मनोमय कोशाचें निरसन, २६१–२७३ हिरण्यगर्भाचें निरसन, २७४–२८१ अग्नीची काष्ठात वास्तव्यता, व अलिप्तता, २८२–२९३ आशका, आत्मा अविकारी असून जर देहधारी झाला, तर पुन देहत्याग कसा सभवेल ? २९४–२९८ अविद्याभ्रम, २९९–३१७ ब्रह्मविद्येनें अविद्येचें निरसन, व देहाचें मिथ्यात्व, ३१८–३२५ — २३४–२३७

११–१३ ब्रह्मविद्यासाधनोपाय, ३२६–३३६ आशका, नरदेहाश्रयानें ब्रह्मविद्येची वृद्धि होते, तेव्हा ती आपल्या जन्मस्थानाचें निर्दलन कसें करील ? ३३७–३३८ अग्नीचा दृष्टात, ३३९ गुरूपदेशानें ब्रह्मज्ञानाची प्रगटता, व मायागुणदोषाचें निर्मूलन, ३४०–३४७ सद्गुरुबोधानें सच्छिष्यास परमानदाची प्राप्यता, व निर्गुण ब्रह्मास्मि इत्यादि अहतेची त्यागता, ३४८–३७९ — २३७–२३९

१४–३० कर्ममीमासकांच्या मताचा ऊहापोह, ३८०–५२८ विध्युक्त कर्माचरणानें मिळणाऱ्या स्वर्गसुखाचें वर्णन, ५२९–५५३ पुण्यक्षयानें स्वर्गच्युति, ५५४–५६४ अविधि कर्माचरणानें अध पतनता, ५६५–५९६ सकाम कर्माचरणानें पुन पुन ससृतीची दु खदावस्था, ५९७–६०४ इद्रादि पदाची नश्वरता, व ईश्वराची व्यापकता, ६०५–६२४ — २४०–२५०

विषय | पृष्ठांक

३१-३४ वेदांतमीमांसकाचें मत -आत्म्याची अकर्तव्यता, ६२५-६४१ जीवाची अद्वैतता, ६४२-६७१ गुणवैषम्यतेनें स्वर्गादि भोगाभिलाषा, व त्याची अनित्यता, ६७२-६८३ मायेमुळें अनेकत्वाचा आभास, ६८४-६९७ भाव तसा देव, ६९८-६९९ अभेदभक्तीनें जीवाची मुक्तता, व उद्धवाची आनंदावस्था, ७००-७१० २५०-२५४

३५-३७ उद्धवाची प्रार्थना -[१] "आत्म्यास बद्धमुक्तता का घडते?" ७११-७२८ [२] "बद्ध व मुक्त कसे ओळखावे?" ७२९-७३३ * "एकच वस्तूस बद्धमुक्तता का घडते?" ७३४-७५२ उपसंहार, ७५३-७६५ २५४-२५६

अध्याय अकरावा

मंगलाचरण, १-२० उपोद्घात, २१-२८ २५६-२५७

१-३ [१] आत्म्याच्या ठिकाणीं बद्धमुक्तावस्थेचा अभाव, २९-५८ शुकवामदेवाचा दृष्टांत, ५९-७२ चैतन्याच्या अन्यथाभानाचें निरसन, ७३-९७ मायेपासून विद्याअविद्येचा उद्भव, ९८-१०५ मायेचें लक्षण, व बद्धमुक्ततेची स्फूर्ति, १०६ ब्रह्मविद्येनें अविद्येचें निरसन, १०७-१११ आशंका, मायेपासून उद्भवलेली ब्रह्मविद्या हीच जर मोक्षदाती झाली, तर भक्तीचें प्रयोजन काय, ११२-११३ मायेची असामर्थ्यता, ११४ श्रीविष्णूची सामर्थ्यता, ११५-१२३ २५७-२६१

४ *जीवाची परमात्म्याशीं ऐक्यता, व विद्याअविद्येमुळें बद्धमुक्ततेचा भास, १२४-१५३ २६२-२६३

५-१० [२] जीवेश्वराची देहांत वास्तव्यता, व स्वभावांत वैगुण्यता, १५४-१५८ जीवेश्वराची सादृश्यता, व सख्यता, १५९-१९८ जीवाचें कर्मफलभोक्तृत्व, व ईश्वराचें अभोक्तृत्व, १९९-२०६ कर्मफलाशेनें जीवाची नित्यबद्धता, व नैराश्यानें ईश्वराची नित्यमुक्तता, २०७-२१५ जीवाची बद्धमुक्तता, २१६-२४७ अर्जुनास सांगितलेलें गुह्य, २४८ उद्धवयशोवर्णन, २४९-२६२ २६३-२६८

११-१७ केवळ मुक्ताचीं लक्षणें -निरभिमान, २६३-२६६ आसन, २६७-२७० गमन, २७१-२७५ निमज्जन, २७६-२८३ निरीक्षण, २८४-२९१ श्रवण, २९२-३०१ घ्राण, ३०२-३०७ भोजन, ३०८-३१७ स्पर्शन, ३१८-३२९ वचन, ३३०-३४९ हस्त, ३५०-३६० पाद, ३६१-३६६ स्त्रीची अनासक्तता, ३६७-३७६ धनाची अनास्था, ३७७-३८० शयन, ३८१-३८७ नियमाचें अबंधन, ३८८-३९३ प्रकृतिगुणकर्मी अलिप्तता, ३९४-४२६ संकल्पविकल्पाच्या नाशामुळें अद्वैतता, ४२७-४३७ देहस्थ गुणाची अस्पर्शता, ४३८-४३९ इंद्रियें, मन व बुद्धि यांची संकल्पशून्यता, ४४०-४४३ मुक्तावस्थेचा मुक्तांसच अनुभव, ४४४-४५३ सुखदुःख, व मानापमानाविषयीं उदासीनता, ४५४-४६७ स्तुतिनिंदेची समता, ४६८-४८६ कर्माची अहेतुकता, ४८७ वाचेची मौन्यता, ४८८-४८९ मनाची चैतन्यता, ४९०-४९४ चैतन्यानुभवानें पिशाचवत् वर्तन, ४९५-५१२ २६८-२७८

१८ शब्दब्रह्मनिष्णात विद्वानाच्या विद्वत्तेची व सन्मानप्रतिष्ठेची निरर्थकता, ५१३-५५६ २७८-२८०

१९ कुस्त्रीसंगती, पराधीनता, असत्प्रजा, धनलोभ, वाचेची अनिर्मळता, इत्यादींमुळें होणाऱ्या दुःखदावस्थेचें वर्णन, ५५७-६०३ २८०-२८२

२०-२५ नामगुणकीर्तनाचा महिमा, ६०४-६३८ जिज्ञासतेनें परब्रह्मप्राप्यता, ६३९-६४६ मनाच्या स्थिरत्वासाठीं भक्तीची आवश्यकता, ६४७-६५४ कर्मफलत्यागानें भक्ताधिकारता, व भक्तीचा महिमा, ६५५-६६७ भक्तप्रेममहिमा, ६६८-६९९ श्रवण, कीर्तन, व नामस्मरण, याचा महिमा, ७००-७४७ भक्ताचें मदाश्रयानें व मत्प्रीत्यर्थ धर्मार्थकामाचरण, ७४८-७४९ अभक्तलक्षण, ७५०-७६२ भक्तलक्षण, ७६३-७७३ सनातन भक्तीचें लक्षण, ७७४-७८३ सत्संगतीनें निजभक्तीची प्राप्यता, ७८४-७९४ २८२-२९०

२६-२८ उद्धवाची प्रार्थना -[१] "साधूचीं लक्षणें," [२] व "भक्तीचीं लक्षणें," सांग त्याविषयीं प्रश्न? ७९५-८२९ २९०-२९२

२९-३२ [१] साधूचीं लक्षणें -१ कृपाळुता, ८३०-८३५ २ अद्रोहता, ८३६-८४० ३ सहनशीलता, ८४१-८४५ ४ सत्यता, ८४६-८५४ ५ अनवद्यता, ८५५-८५८ ६ समता, ८५९-८६८ ७ परोपकारता, ८६९-८७७ ८ अकामता, ८७८-८८२ ९ बाह्येंद्रियांची नियामकता, ८८३-८८८ १० मृदुता, ८८९-८९२ ११ शुचिष्मतता, ८९३-९०१ १२ अपरिग्रहता, ९०२-९१७ १३ अनीहता, ९१८-९३६

विषय — पृष्ठांक

१४ मितभोजनता, ९३७–९४३ १५ शांतता, ९४३–९५० १६ स्थिरता, ९५१–९६० १७ शरणता, ९६१–९६९ १८ मननशीलता, ९७०–९७८ १९ सावधानता, ९७९–९८९ २० गंभीरता, ९९०–९९४ २१ धीरता, ९९५–१००२ २२ षड्गुणजितता, १००३–१००७ २३ अमानिता, १००८–१०१० २४ सन्मानता, १०११–१०१६ २५ परबोधता, १०१७–१०३४ २६ मित्रता, १०३५–१०४३ २७ कारुण्यता, १०४४–१०४९ २८ कविलता, १०५०–१०५२ २९ सर्वधर्मकर्मत्यागता, १०५३–११२७ ३० परमभागवतता, ११२८–११८६ — २९२–३०७

३४–४१ [२] भक्तीचीं लक्षणें–प्रतिमापूजन, ११८७–११९१ संतपूजन, ११९२–१२३५ श्रवण, मनन, ध्यान, दास्य, व आत्मनिवेदन भक्तीचें लक्षण, १२३६–१२५२ वैष्णवमताचरणाचा, व पर्वकाळमहोत्सवाचा महिमा, १२५३–१२८२ प्रतिमेचें स्थापन, पूजन, सेवा, इत्यादि प्रकाराचें वर्णन, १२८३–१३०१ प्रासादप्रतिष्ठेची निरभिमानता, १३०२–१३०४ दानाची अवाच्यता, १३०५–१३०७ देवाच्या वस्तूंची अग्रहणता, १३०८–१३१२ प्रिय पदार्थ कृष्णार्पण केल्याचा महिमा, १३१३–१३२७ — ३०७–३१३

४२–४५ पूजेचीं अकरा स्थानें, १३२८–१३३० १ सूर्य, १३३१–१३४० २ अग्नि, १३४१–१३५२ ३ ब्राह्मण, १३५३–१३८६ ४ गो, १३८७–१३९४ ५ वैष्णव, १३९५–१४०९ ६ आकाश, १४१०–१४१५ ७ वायु, १४१६–१४२१ ८ उदक, १४२२–१४२७ ९ पृथ्वी, १४२८–१४३३ १० निजात्मा, १४३४–१४४६ ११ सर्वत्र परमात्मभावना, १४४७–१४५७ — ३१३–३१८

४६–४९ सगुण निर्गुणाची समानता, व निर्गुणाची गहनता, १४५८–१४६१ सगुणमूर्तीचें वर्णन, व दर्शनमहिमा, १४६२–१४९४ मद्भक्तीचें लक्षण, १४९५–१४९९ सगुणनिर्गुणाची ऐक्यता, १५००–१५०४ कर्मकृष्णार्पणतेनें सद्भक्तीचा उद्भव, १५०५–१५१७ सद्गुरुभजनानें सद्भक्तीची प्राप्यता, १५१८–१५२७ ज्ञानापेक्षा भक्तीची सुलभता व विशेषता, १५२८–१५४२ निजभक्तीचा महिमा, १५४३–१५५० सत्तापासून निजभक्तीची प्राप्यता, १५५१–१५६४ उद्धवयशोवर्णन, व गुह्यज्ञानविषयक उद्गार, १५६५–१५७७ उपसंहार, १५७८–१५८१ — ३१९–३२४

अध्याय बारावा

मंगलाचरण, १–१६ उपोद्घात, १७–२३ — ३२४–३२५

१–८ श्रीकृष्णसभाषण –मत्प्राप्तीस कर्म, सन्यास, वेदाध्ययन, योगादि साधनाची निरर्थकता, व सत्संगतीनें मत्प्राप्यता, २४–६३ दैत्य, राक्षस, स्त्री, शूद्र, अत्यज, खग, मृग, सर्प, इत्यादिकाचें सत्संगतीनें उद्धरण, ६४–१०५ भावार्थानें मत्प्राप्यता, १०६–११७ सत्संगतीवांचून मत्प्राप्तीची दुर्लभता, ११८ — ३२४–३२९

९–१३ गोपिकाचें यशोवर्णन –मत्प्राप्तीस योग, व्रत, दान, तीर्थ, ज्ञान, ध्यानादि साधनाची निरर्थकता, ११९–१२० सत्संगतीनें गोपिकास निजपदाची प्राप्यता, १२१–१२४ मद्वियोगानें गोपिकाची विव्हळता, १२५–१३८ गोपिकांचें प्रेम व रासक्रीडावर्णन, १३९–१७३ गोपिकाची मच्चिंतनानें मद्रूपता, १७४–१९० गोपिकाच्या कामाभिलाषेचें निर्मूलन, १९१–२११ सत्संगतीचा महिमा, २१२–२१४ — ३३०–३३४

१४–१५ वेदाची त्रिगुणता, व तत्प्रेरक कर्मांची गौणता, २१५–२२० वेदादि शास्त्राचा अविधेमुळें उद्भव व तत्त्यागानें विधिनिषेधाची अबाधकता २२१–२३१ हृदयस्थास शरण गेल्यानें अविद्येचें निर्मूलन, २३२–२६२ हृदयस्थाचें स्वरूप, २६३–२७० — ३३४–३३६

१६ उद्धवाची प्रार्थना –"आत्मा कर्ता की अकर्ता?" "कर्म करावें किंवा टाकावें?" २७१–२७८ — ३३६–३३७

१७–२१ श्रीकृष्णसभाषण –मायेमुळें जीवाभाव व कर्मांची कर्तृत्वता, २७९–२८४ ब्रह्मज्ञानानुभव होईपर्यंत स्वधर्माचरणाची आवश्यकता, २८५–२८७ जीवाचें मिथ्यात्व, २८८ जीवशिवाची चैतन्यता, २८९–२९१ जीवाच्या कर्मबंधनाचें मिथ्यात्व, २९२–३०२ जीवाची मनोरूपता, व शरीरसंयोगता, ३०३–३५१ नामांचे उद्गार, ३५२–३६२ सूक्ष्म नादामुळें वाचा, इंद्रियें, त्रिगुण, व त्रिविधतापाची अभिव्यक्तता, ३६३–३८३ जीवशिवांची अभिन्नता, भिन्न भिन्न शक्तींचा उद्भव, व अदृष्ट शक्तीचा प्रभाव, ३८४–४२० भवद्वृक्षाचा उद्भव, ४२१–४२३ — ३३७–३४३,

२२–२३ भवद्वृक्षाचें वर्णन, ४२४–४४६ भवद्वृक्षापासून फलद्वयाचा उद्भव, ४४७ मामारिकास दु:स-

विषय — पृष्ठांक

फळाची प्राप्यता, ४४८–४५१ वानप्रस्थांस सुखफळाची प्राप्यता, ४५२–४५६ सन्याशास ब्रह्मानंदाची प्राप्यता, ४५७–४७० — ३४३–३४५

२४ सद्गुरुभक्तीनें भववृक्षाचें निर्मूलन, ४७१–४७८ सद्गुरुलक्षण, ४७९–४८१ सद्गुरुभक्ति, ४८२–५८३ सद्विद्याशस्त्रानें भववृक्षाचें छेदन, ५८४–५८८ परब्रह्मानुभवानें कर्मांचा त्याग, ५८९–५९५ अहंतेची बाधकता, व तत्त्यागाची आवश्यकता, ५९६–६१४ मद्भक्तास साधनाची अनावश्यकता, ६१५–६१७ शिष्याचें श्रेष्ठ साधन, ६१८–६१९ श्रीकृष्णउद्धवांचें स्वानंदनिमज्जन, ६२०–६२२ उपसंहार, ६२३–६२८ — ३४६–३५२

अध्याय तेरावा

मंगलाचरण, १–२० उपोद्घात २१–२७ आशंका, त्रिगुणांचें वास्तव्य असतां सद्विद्येचा उद्भव कसा होईल? २८–३० — ३५२–३५४

१–३ गुणाची व आत्म्याची असंबद्धता, ३१–३५ गुणाच्या नाशानें सद्विद्येची प्राप्ति, ३६–४९ सात्विक अन्नसेवनानें सत्वाचा उत्कर्ष, रजतमाचा नाश, व सद्विद्येची उपलब्धि, ५०–६० — ३५४–३५५

४–५ सात्विक पदार्थांचें दशलक्षण, ६१–११८ तामस पदार्थांचें दशलक्षण, ११९–१३१ राजस पदार्थांचें दशलक्षण, १३२–१५३ तिन्ही गुणांचें सर्वसाधारण लक्षण, १५४–१६० — ३५५–३५९

६–७ सात्विक अन्नसेवनानें सत्वाची शुद्धि, धर्माची प्रवृत्ति, व ज्ञानाची प्रगटता, १६१–१६२ सत्वशुद्धीवाचून गुरूपदेशाची निरर्थकता, १६३–१७२ भक्तीनें ज्ञानाची प्रकटता, व अविद्येचें निर्मूलन, १७३–१८५ आशंका, देहामुळें जर ज्ञान उत्पन्न होतें, तर तें ज्ञान देहाचें व गुणाचें निर्मूलन कसें करील, १८६–१८८ वैराग्यानें ज्ञानाग्नीची प्रगटता, व अविद्येच्या नाशानें स्वस्वरूपता, १८९–१९७ उद्धवास जनाच्या विषयलालसेची विस्मयता, १९८–२०१ — ३५९–३६१

८ उद्धवाची प्रार्थना –"जनास विषयाची दुःखदावस्था कळत असून, ते श्वानखरअजासारखे विषयासक्त का व्हावेत?" २०२–२२५ — ३६१–३६२

९–११ श्रीकृष्णसंभाषण –देहात्मभावनेनें नित्यमुक्ततेचें विस्मरण, व रजोगुणाचा उद्भव, २२६–२२९ रजोयुक्त मनाची कामाभिलाषा, २३०–२४६ आशंका, मुमुक्षूला विषयत्याग व्हावा कसा? २४७–२४८ — ३६२–३६३

१२–१४ विषयाच्या अनुतापानें मनाचें नियमन करण्याची आवश्यकता, २४९–२५३ योगाभ्यासानें मनोनिग्रह, २५४–२६१ सनकादिकास केलेल्या उपदेशासंबंधाचे उद्गार, २६२–२६७ — ३६३–३६४

१५ उद्धवाची प्रार्थना –सनकादिकास केलेल्या उपदेशाचा काळ कोणता? व स्वरूप कोणतें? २६८–२७१ — ३६४

१६ श्रीकृष्णसंभाषण –सनकादिकाचा "सूक्ष्म योगगती व दुर्ज्ञेय स्वरूपस्थिति" याविषयीं प्रश्न, २७२–२७३ — ३६४

१७ सनकादिकाचा प्रश्न –"विषयांत चित्त व चित्तांत विषय" असतां अन्योन्यत्याग व्हावा कसा? २७४–२७८ — ३६४

१८–२१ श्रीकृष्णसंभाषण –ब्रह्मदेवाची कर्मजाड्यता, २७९–२८१ ब्रह्मदेवानें केलेलें परमात्म्याचें चिंतन, २८२–२८५ हंसस्वरूपानें सत्यलोकीं आगमन, २८६–२९९ हंसाचा सत्यलोकीं सन्मान, व सनकादिकांनीं "आपण कोण" ह्मणून विचारलेला प्रश्न, ३००–३०५ हंसगीतेंत नित्यानित्यविवेकज्ञानाचें प्रतिपादन, ३०६ उद्धवयशोवर्णन, ३०७–३१४ — ३६४–३६६

२२–२६ हंससंभाषण –आत्मा अद्वैत व देहपंचभूतात्मक असल्यामुळें प्रश्नाची अयुक्तता, ३१५–३३३ आत्म्याची मनोवाचादि इंद्रियांच्या ठिकाणीं व्यापकता, ३३४–३५९ विषयत्यागावाचून ब्रह्मज्ञानाची अप्राप्यता, ३६०–३६१ स्वरूपाच्या विस्मरणानें व कर्तृत्वभोक्तृत्वाभिमानानें देहद्वयाचा उद्भव, ३६२–३६७ भजनानें अभिमानाचें निर्मूलन, जीवाची तद्रूपता, व देहद्वयाचें निरसन, ३६८–३९२ — ३६६–३

२७–२८ जीवाचें तिन्ही अवस्थांमध्यें साक्षित्व, ३९३–४०१ अहंममताभिमानानें संसारबंधन, ४०२–४१३ तुर्यानुभवानें चित्ताचा व विषयाचा अन्योन्यवियोग, ४१४–४३०

विषय	पृष्ठांक.
२९ अहंकारामुळें देहाभिमानाची प्रबळता, ४३१–४३७ मद्भावनेनें चित्ताचा तुर्येत प्रवेश, देहाभिमानाचें निर्मूलन, व जीवाची तद्रूपता, ४३८–४४८	३७१–३७२
३०–३१ ज्ञानाभिमान, शास्त्राभिमान, व कर्माभिमानादि भेदभावनेनें निजज्ञानाची अप्राप्यता, ४४९–४५८ आशंका, वेदानेंच जर भेदाचें प्रतिपादन केलें आहे, तर वेदाज्ञा असत्य कां मानावी ? ४५९–४६४ आविद्यक जनांस वेदाची नियामकता, व भगवद्भक्तास अनियामकता, ४६५–४८०	३७२–३७३
३२–३३ आत्म्याचें तिन्हीं अवस्थांत साक्षित्व, ४८१–५०० मायेमुळें गुणावस्थेत मनाची व्यापकता व भवबंधनता, ५०१–५०७ भवबंधनिरसनार्थ साधुसेवेची आवश्यकता, ५०८–५१० साधूच्या उपदेशानें ज्ञानखड्गाची प्राप्ति, व त्यानें देहाभिमानाचें छेदन, ५११–५२९ आशंका, परमात्म्याचें भजन कुठें करावें ? ५३०–५३२ निजहृदयांत आत्मारामाच्या भजनाचें माहात्म्य, ५३३–५४५	३७३–३७६
३४–३७ मनःकल्पित संसाराचा आभास, अलातचक्राचा दृष्टांत, ५४६–५५७ भगवद्भावनेनें संसारभ्रमाचें निर्मूलन, ५५८–५६६ जीवन्मुक्तस्थितीचें वर्णन, ५६७–७११	३७६–३८३
३८–४० हंसानें सांगितलेल्या ब्रह्मज्ञानाची महती, ७१२–७२१ हंसानें स्वतःच्या व्यापकशक्तीचें व निर्गुणत्वाचें केलेलें वर्णन, ७२२–७३७	३८३
४१–४२ सनकादिकांची निःसंदेहता, व मद्रूपता, ७३८–७४२ सनकादिकांनीं हंसाच्या केलेल्या सन्मानाचें वर्णन, ७४३–७४९ हंसाचें निजधामास गमन, ७५० उपसंहार, ७५१–७८१	३८६

अध्याय चवदावा.

विषय	पृष्ठांक.
मंगलाचरण, १–१७ उपोद्घात, १८–२९	३८८
१–२ उद्धवाची प्रार्थना –"भक्तीनें जर सायुज्यमुक्ति मिळते, तर मग वेदज्ञ भिन्न भिन्न मतांचें प्रतिपादन करितात, त्याचें कारण काय ? व त्यांत प्रधान व गौण कोणतीं ?" ३०–३७ अध्यायांतील विषयाचा निष्कर्ष, ३८–३९	३८८
३–११ श्रीकृष्णसंभाषण –प्रलयकाळीं वेदवचनाची विस्मृति, व पुनः ब्रह्मदेवास मद्भक्तीचा उपदेश, ४०–४३ ब्रह्मदेवानें मनु, ऋषी, देव, किन्नर, व दानवादिकांस केलेल्या उपदेशपरंपरेचें वर्णन, ४४–५१ प्रकृतिस्वभावानुरूप विविध साधनांचा व मतांचा उपदेश, ५२–६० मायावरणानें जनांची विवेकनष्टता व विषयनिष्ठा, ६१–६४ विविध साधनांपासून दुःखरूप फळाच्या प्राप्तीनें अधःपतन, ६५–८३	३८८–३९०
१२–१५ निरपेक्षतेनें ब्रह्मसुखाची प्राप्ति, ८४–१०२ भक्ताची अकिंचनता, दमनशीलता, शांतता, समता, व सुखसंपन्नता, १०३–११४ भक्ताचा सार्वभौमराज्यपदापासून सायुज्यमुक्तीपर्यंत त्याग, ११५–१३४ आशंका, भक्ताच्या प्रेमानुरूप आपण भक्तावर प्रेम करितां काय ? १३५–१४० ब्रह्मदेव, संकर्षण, लक्ष्मी, शंकर, व स्वदेहापेक्षांही भक्ताची विशेष प्रियता, १४१–१६१	३९०–३९४
१६–१७ भक्ताचीं लक्षणें – १ निरपेक्षता, १६२–१६६ २ मननता, १६७–१६९ ३ शांतता, १७०–१७३ ४ समता, १७४–१७५ ५ निर्वैरता, १७६–१७९ पंचलक्षणयुक्त भक्ताचा महिमा, १८०–१९१ अकिंचनता, १९२–१९३ अनुरक्तता, १९४ शांतता, १९५ महत्तता, १९६–१९७ निर्विषयता, १९८–२०० सुखसंपन्नता, २०१–२२०	३९४–३९६
१८–२१ भक्तास विषयाची अबाधकता, २२१–२२३ भक्तीनें प्रापंचिक जनांची विषयनिवृत्ति, २२४–२२८ आशंका, विषयनिवृत्ति व्हावी, एतदर्थ जर भक्ती केली नाहीं, तर तद्विषयीं विरक्ती उद्भवेल काय ? २२९–२३० भक्तीचा महिमा, २३१–२९८	३९६–४००
२२ भक्तीवांचून कर्म, धर्म, सत्य, दया, विद्या, तप आदि साधनांची निरर्थकता, २९९–३०६	४००
२३–२४ चरित्रश्रवणानें व आत्मचर्चेनें चित्तशुद्धि, भक्तीची प्राप्ति, व देहावर उद्भवणारीं चिन्हें, ३०७–३१३ भक्तीवांचून विषयविरक्तीची व विरक्तीवांचून मत्प्राप्तीची अशक्यता, ३१४–३१६ भक्तीच्या अनुभवाचीं चिन्हें, ३१७–३३६	४००–४०१
२५–२७ भक्तीनें अविद्येचें निरसन, व जीवाची परमानंदता, ३३७–३४१ आशंका, ज्ञानानें अविद्येचें निरसन होतें, तर मग भक्तीची आवश्यकता का ? ३४२–३४३ भक्तीनें ज्ञानाची प्रकटता, व जीवाची चैतन्यता, ३४४–३४८ मच्चिंतनानें चित्ताची मद्रूपता, ३४९–३५४	४०३

विषय पृष्ठांक.

२८–३० साधकानें इहामुत्रादि भोग व स्त्रीसंगतीचा त्याग करून मद्ध्यान करण्याची आवश्यकता, ३५५–३६५ स्त्री व स्त्रैणसंगतीची बाधकता, ३६६–३९७ ४०२–४०४

३१ उद्धवाची प्रार्थना –मुमुक्षूनें "कोणत्या स्वरूपाचे ध्यान करावें?" ३९८–४०१ ४०४

३२–४६ श्रीकृष्णसंभाषण –आसनलक्षण, ४०२–४१६ अभ्यासलक्षण, ४१७–४३२ प्रणवाभ्यासानें निजसुखाची प्राप्ति, ४३३–५६४ ध्यानयोगाचें विवरण, ४६५–५१२ ध्यानानें त्रिपुटीचें निर्मूलन, व आनंदानुभवाची उपलब्धि, ५१३–५३६ उपसंहार, ५३७–५४८ ४०४–४११

अध्याय पंधरावा

मंगलाचरण, १–२६ उपोद्घात, २७–३१ ४११–४१३

१ भक्तिसाधनाच्या वेळीं सिद्धींचा उपसर्ग, ३२–३४ ४१३

२ उद्धवाची प्रार्थना –"कोणत्या धारणेनें कोणत्या सिद्धीची प्राप्ति होते? व त्यांची संख्या किती?" ३५–३६ ४१३

३–९ श्रीकृष्णसंभाषण –स्वरूपानुभवानें आठ सिद्धींची व शुद्धसत्वगुणसंपन्नतेनें दहा सिद्धींची प्राप्यता, ३७–४२ आठ सिद्धींचें वर्णन, ४३–४९ दहा सिद्धींचें वर्णन, ५०–५९ पांच सिद्धींचें वर्णन, ६०–६४ सिद्धींच्या प्राप्त्यर्थ साधनोपाय, ६५–६६ ४१३–४१५

१०–१७ आठ सिद्धि –१ अणिमा, ६७–७० २ महिमा, ७१–७४ ३ लघिमा, ७५–७८ ४ प्राप्ति, ७९–८२ ५ प्राकाम्य, ८३–८६ ६ ईशिता, ८७–९२ ७ वशिता, ९३ ९८ ८ यत्रकाम, ९९–१०६ ४१५–४१७

१८–२७ दहा सिद्धि –१ अनूर्मिमत्त्व, १०७–१०८ २ दूरश्रवण, १०९–११२ ३ दूरदर्शन, ११३–११५ ४ मनोजव, ११६–११८ ५ कामरूप, ११९–१२२ ६ परकायप्रवेशन, १२३–१२९ ७ स्वच्छंदमृत्यु, १३०–१४० ८ सुरक्रीडाप्राप्ति, १४१–१४३ ९ संकल्पससिद्धि, १४४–१४६ १० अप्रतिहत आज्ञा, १४७–१५० ४१७–४१९

२८–३० पांच सिद्धि –१ त्रिकालज्ञता, १५१–१५२ २ अद्वंद्वता, १५३–१५५ ३ प्रतिष्टंभ, १५६–१६६ ४ परचित्ताभिज्ञता, १६७–१७१ ५ अपराजितत्व, १७२–१७७ ४१९–४२०

३१ भिन्नभिन्न सिद्धींची भिन्नभिन्न धारणेनें प्राप्ति, १७८–१८० ४२०

३२–३३ साधकाला शम, दम, वैराग्य, विवेक, मनन, ध्यानादि साधनानीं सिद्धींची प्रकटता, त्यांची बाधकता, म्हणून तत्त्यागाची आवश्यकता, १८१–१९९ ४२०–४२१

३४ जन्म औषधी तप मंत्र योगादि साधनानें प्राप्त होणाऱ्या सिद्धींचें वर्णन, २००–२१४ मद्भक्तांना सिद्धींची निरिच्छा, २१५–२२० ४२१–४२२

३५–३६ श्रीकृष्णानीं स्वतःच्या प्रभुत्व विभुत्व व व्यापकत्व या शक्तींचें केलेलें वर्णन, २२१–२३० सिद्धीच्या विघ्नाची खूण, २३१–२३४ उपसंहार, २३५–२५० ४२२–४२३

अध्याय सोळावा

मंगलाचरण, १–१९ भागवताची परंपरा, व संस्कृत टीकेसंबंधानें उद्गार, २०–२८ प्रत्येक अध्यायाचा निकष, २९–६९ जनार्दनकृपेचा महिमा, ७०–७४ उपोद्घात, ७५–७७ ४२४–४२७

१–५ उद्धवाची प्रार्थना –" विभूति कोणत्या व किती "? ७८–१०४ ४२७–४२८

६–८ श्रीकृष्णसंभाषण –अर्जुनाचा विभूतिविषयक प्रश्न, व त्यास सांगितलेलें ज्ञानरहस्य, १०५–१५० ४२८–४३०

९–१४ विभूतींचें वर्णन –ईश्वरत्व, १५१–१५९ गति, काळ, अहंनिमता, १६०–१६४ सूत्रक्रिया, महत्तत्त्व, जीव, मन, १६५–१७० हिरण्यगर्भ, ॐकार, अकार, गायत्रीछंद, १७१–१७६ इंद्र, अग्नि, वामन, शंकर, १७७ भृगु, मनु, नारद, कामधेनु, १७८–१८० ४३०–४३२

१५–२० कपिल, गरुड, दक्ष, अर्यमा, १८१–१८२ प्रल्हाद, चंद्र, कुबेर, १८३–१८४ ऐरावत, वरुण, सूर्य, भूपती, १८५–१८७ उच्चैःश्रवा, सुवर्ण, यम, वासुकी, शेष, सिंह, संन्यासी, ब्राह्मण, १८८–१९१ गंगा, समुद्र, धनुष्य, त्रिपुरारी, १९२–१९३ ४३२

२१–२५ मेरु, हिमालय, अश्वत्थ, यव, १९४–१९५ वसिष्ठ, बृहस्पति, कार्तिकस्वामी, १९६–१९७

विषय	पृष्ठांक.
ब्रह्मयज्ञ, अहिंसाव्रत, वायु, अग्नि, उदक, वाचा, १९८–२०२ योग, नीति, आन्वीक्षिकी विद्या, वाद, २०३–२०७ शतरूपा, मनु, नारायण, सनत्कुमार, २०८–२०९	४३३
२६–३० सन्यासधर्म, क्षमा, सत्यवचन, मौन, प्रजापति, २१०–२१७ संवत्सर, मधुमाधव, मार्गशीर्ष, अभिजित, २१८–२२१ कृतयुग, असित, देवल, व्यास, उशनाचार्य, २२२–२२५ वासुदेव, उद्धव, हनुमंत, सुदर्शन, २२६–२३५ पद्मराग, पद्मकळा, कुश, गोघृत, २३६–२३७	४३३–४३५
३१–३५ उद्यमलक्ष्मी, कपटयुक्ति, सहनशीलता, सत्त्ववृत्ती, २३८–२४२ मनोबळ, शरीरबळ, धैर्यबळ, भजनकर्म, वासुदेवादि नऊ मूर्ति, २४३–२५७ विश्वावसु, पूर्वचित्ती, स्थैर्य, गंध, २५८–२६० मधुररस, प्रकाश, तेज, अनाहत ध्वनि, २६१–२६२ बळी, अर्जुन, उत्पत्तिस्थितिप्रळय २६३–२६५	४३५–४३६
३६–४० इंद्रियांची अभिव्यक्तता, २६६–२७२ पंचवीस तत्त्वें, त्रिगुण, २७३–२७६ क्षेत्रक्षेत्रज्ञ, २७७–२८२ विभूतींची अपारता, २८३–२८६ मानवी विभूति, २८७–२९१	४३६–४३७
४१ विभूतींचें मनोजन्यत्व, व स्वरूपाच्या ठिकाणीं मिथ्यात्व, २९२–२९४	४३७
४२–४४ मन, बुद्धि, व इंद्रियें, यांच्या नियमनानें मद्रूपाची प्राप्ति, व सद्वृत्तीचें नियमन, २९५–३०१ इतर साधनांची निरर्थकता, ३०२–३०७ मन, बुद्धि, इंद्रियें व प्राण, यांच्या नियमनाची आवश्यकता, ३०८ भक्तीनें शांतीचा उद्भव, साधनांचें निर्मूलन, व संसाराची निवृत्ति, ३०९–३१० संकटसमयीं भक्तरक्षण, ३११–३१७ भक्तीचा महिमा, ३१८–३२२ श्रीकृष्णउद्धवांची स्वानंदता, ३२३–३२७ उपसंहार, ३२८–३३८	४३८–४३९

अध्याय सतरावा

मंगलाचरण, १–११ उपोद्घात, १२–१८	४४०
१–७ उद्धवाची प्रार्थना –[१] "वर्णाश्रमधर्म," [२] "वर्णबाह्यांचें कर्म," [३] "सर्व वर्णांचा स्वधर्म," "[४] "आश्रमधर्म," [५] "स्वधर्मयुक्त भगवद्भक्ती," असे पांच प्रश्न, १९–४९	४४०–४४२
८ शुकानें उद्धवाचें केलेलें यशोवर्णन, ५०–५८	४४२
९ श्रीकृष्णसंभाषण –जगदुद्धारार्थ योगप्रश्न केल्याबद्दल उद्धवाचा गौरव, ५९–६२	४४२
१०–११ [१] वर्णाश्रमधर्म –कृतयुगवर्णन, वर्ण, ध्यान, व तपश्चरण, ६३–७०	४४३
१२–१५ त्रेतायुगवर्णन, वेदांची व यज्ञाची प्रगटता, ७१–७५ चार वर्णांचा उद्भव, ७६–७८ वर्णाश्रमस्थिति, ७९–८० गुणानुरूप वर्णव्यवस्था, ८१–८३	४४३–४४४
१६ ब्राह्मणाचीं लक्षणें –१ शम, ८४–८९ २ दम, ९०–९२ ३ तप, ९३–९७ ४ शौच, ९८–१०० ५ संतोष, १०१–१०६ ६ शांति, १०७–१०९ ७ आर्जव, ११०–११३ ८ निजभक्ति, ११४–१२३ ९ दया, १२४–१३१ १० सत्य, १३२–१३६	४४४–४४६
१७ क्षत्रियाचीं लक्षणें –१ तेज, १३७–१३९ २ बळ, १४०–१४२ ३ धृति, १४३–१४५ ४ शौर्य, १४६–१५० ५ तितिक्षा, १५१–१५५ ६ औदार्य १५६–१५९ ७ उद्यम, १६०–१६२ ८ स्थैर्य, १६३–१६४ ९ ब्राह्मणभक्ति, १६४–१७० १० ऐश्वर्य, १७१–१७६	४४६–४४८
१८ वैश्याचीं लक्षणें –१ द्रव्यलोभ, १७७ २ अर्थसंचय, १७८ ३ दाननिष्ठा, १७९–१८० ४ ब्राह्मणसेवा, १८१–१८२ ५ अदंभत्व, १८३–१८६	४४८
१९ शूद्राचीं लक्षणें –१ द्विजसेवा, १८७ २ गोरक्षण, १८८–१८९ ३ देवसेवा, १९०–१९३ चारही आश्रमांतील कर्तव्यतेचें संक्षिप्त वर्णन, १९४–२००	४४८–४४९
२० [२] वर्णबाह्य अंत्यजादि जातीचीं लक्षणें –१ अशौच, २०१–२०५ २ असत्य, २०६–२०८ ४ चोरी, २०९–२११ ४ नास्तिकपणा, २१२–२१४ ५ शुष्कविग्रह, २१५–२२० ६ काम, २२१–२२४ ३ क्रोध, २२५–२२६ ८ लोभ, २२७–२३४	४४९–४५०
२१ [३] सर्व वर्णांचें धर्मलक्षण –१ अहिंसा, २२८–२३७ २ सत्य, २३८–२३९ ३ अचौर्य, २४०–२४२ ४ अकामता, २४३–२४५ ५ अक्रोधता, २४६–२४९ ६ निर्लोभता, २५०–२५८ ७ भूतप्रियहितकारिता, २५९–२६६	४५०–४५१

विषय	पृष्ठांक.
२२–३६ [४] **आश्रमधर्मवर्णन** –ब्रह्मचर्याश्रमात उपकुर्वाण व नैष्ठिक असे दोन भेद, २६७–२७० १ उपकुर्वाण धर्माचरण, व्रतधारण, २७१–२८७ वीर्यरक्षण, २८८–२९१ आचार्य, माता, पिता, सूर्य, अग्नि, गो, ब्राह्मण, इत्यादिविषयाचें कर्तव्य, २९२–२९६ गुरूची महती, २९७–३०६ युक्ताहार, ३०७–३१४ गुरुसेवा, ३१५–३२६ २ नैष्ठिक धर्माचरण, यावज्जन्म गुरुसेवेविषयीं तत्परता, ३२७–३३४ ब्रह्मभावना, ३३५–३३८ स्त्रियांचें अवलोकन, दर्शन, स्पर्श, इत्यादिविषयीं बंधन, ३३९–३५४ सदाचरण, ३५५–३५८ स्वधर्मनियमन, ३५९–३६१ भक्तीची उपलब्धि, ३६२–३६९	४५१–४५६
३७–३८ उपकुर्वाण व्रताच्या समाप्तीनंतर गार्हस्थ्य, वानप्रस्थ, अगर संन्यासादि कोणत्याही आश्रमाचें अधिकारानुरूप ग्रहण, ३७०–३८८ भक्तास आश्रमनियमाची अनावश्यकता, ३८९–३९२	४५६–४५७
३९–४६ गृहस्थाश्रम, भार्येसंबधानें युक्तायुक्त विचार, ३९३–४०० पद्क्रमाचे व त्रिकमाचे अधिकारी, ४०१–४०९ ब्राह्मणाला युक्त धर्माचरणानें ब्रह्मसुखाची प्राप्यता, ४१०–४३३ भक्ताचें रक्षण केल्यानें धनिकाची मुक्तता, ४३४–४४४ राजधर्म, ४४५–४५४	४५७–४६०
४७–४९ ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य व शूद्र, यांनीं अनुपपत्तिकाळीं कोणत्या रीतीनें उपजीविका करावी, तत्संबधानें विचार, ४५५–४७४	४६०–४६१
५०–५४ नित्यकर्म, ४७५–४८५ यज्ञाचरण, ४८६–४९२ स्त्री, पुत्र, गृहादींची अनासक्तता, ४९३–५०२ अनासक्ततेनें निजमुक्तता, ५०३–५०७	४६१–४६३
५५ भगवद्भक्तास आश्रमांतराची अनावश्यकता, ५०८–५१० वानप्रस्थाधिकारी, ५११ संन्यासाधिकारी, ५१२–५१३ अनधिकारी, ५१४–५१५	४६३
५६–५८ अहंममताभिमानानें व कुटुंबाच्या मोहानें अधःपतनता, ५१६–५३० नरदेहाचें कर्तव्य, ५३१–५३२ ब्राह्मणाची योग्यता, ५३३–५४२ उपसंहार	४६३–४६४

अध्याय अठरावा

मंगलाचरण, १–६ उपोद्घात, ७–९	४६४–४६५
१–११ वानप्रस्थाश्रम –वनवासगमन, १०–१६ आहार, निद्रा, वस्त्राच्छादनाविषयीं नियम, १७–२४ तपोलक्षण, २५–२८ फलाहाराविषयीं नियम, २९–३७ वेदोक्त कर्माचरण ३८–४३ निजस्वरूपाची प्राप्ती, ४४–४९ कामाभिलाषी वानप्रस्थास मूर्खाची उपमा, ५०–५५ संन्यासग्रहण, अगर अग्नींत प्रवेश, ५६–६३	४६५–४६७
१२–२७ संन्यासाश्रम–वैराग्ययुक्त वानप्रस्थाची संन्यासग्रहणता, ६४–७५ विधिविधानाची अकर्तव्यता, ७६–७९ वस्त्राच्छादनादि नियम, ८०–८५ नारायणाच्या अनुसंधानानें मन आदि इंद्रियांची पवित्रता, ८६–९५ त्रिदंडलक्षण, ९६–१०४ आहार, १०५–१२५ विहार, १२६–१३० आचार, १३१–१३७ विकार, १३८–१४९ संचार, १५०–१६० भिक्षेचीं पवित्रस्थानें, १६१–१६५ विषयाची विरक्तता, १६६–१७० स्वरूपानुभवानें प्रपंचाचें मिथ्यात्व, १७१–१७५ चार प्रकारचे संन्यासी, १७६–१८७	४६७–४७३
२८–३७ परमहंसाचे धर्म,–हंसाची परमहंसाशीं साधर्म्यता, १८८–१८९ ज्ञाननिष्ठ संन्याशाची लोकरक्षणार्थ कर्मकर्तव्यता, १९०–१९७ वेड्याप्रमाणें वर्तन, १९८–२०३ वादविषयक भाषणाविषयीं मौन, २०४–२१३ जनापासून होणाऱ्या उपसर्गांची सहनता, २१४–२२५ निर्वैरता, २२६–२२९ ब्रह्मभावना, २३०–२३४ आहाराची निरिच्छता, २३५–२३८ भिक्षेस्तव पर्यटनाची आवश्यकता, २३९–२४६ युक्ताहार, प्रावरण, व शयनादींचें नियमन, २४७–२५१ कर्मांची निरभिमानता, २५२–२५४ आत्मदर्शनानें भेदाचें निरसन, २५५–२५७ प्रारब्धाचें भोक्तृत्व, २५८–२६५ देहाचें पतन, व स्वरूपीं समरसता, २६६–२६९	४७३–४७७
३८–३९ मुमुक्षूची संन्यासग्रहणता –इहामुत्रभोगादि विषयाची विरक्तता, २७०–२७२ अयुक्त कर्मांचा दुःखद परिणाम, २७३ गुरूस शरण जाण्याची आवश्यकता, २७४–२७७ गुरुसेवेविषयीं तत्परता, २७८–२८९	४७७–४७८
४०–४१ विषयार्थी, दांभिक, व अविरक्त संन्याशाचें वर्णन, २९०–३११	४७८–४७९
४२–४३ चारही आश्रमधर्मांचें संक्षिप्त लक्षण, ३१२–३१७ गृहस्थाचें स्वधर्माचरण, ३१८–३२० मद्भक्ति हाच चारहि आश्रमांचा व सर्व वर्णांचा स्वधर्म, ३२१–३२२	४७९–४८०

विषय पृष्ठांक

४४-४७ [५] **भगवद्भक्तीचें वर्णन**-सर्वभूतीं मद्भावनेनें अनन्यभक्तीची उपलब्धि, ३२३-३२५ अनन्यभक्तीचें लक्षण, ३२६-३३२ स्वधर्मानुष्ठानानें त्रिगुणाचें निर्मूलन, व ज्ञानाची प्रगटता, ३३३-३३४ ज्ञानोदयानें विकल्पाचा त्याग, सर्वभूतीं परमात्म्याचा भास व भक्तीचा उल्हास, ४३५-४३६ भक्तीनें निज-स्वरूपाची उपलब्धि ३३७-३४५ स्वधर्माची उपेक्षा, व सकाम कर्माचा दुःखद परिणाम, ३४६-३६५ स्वधर्मानें भक्तीची उपलब्धि, ३६६-३७७ ४८०-४८२

४८ स्वधर्माचा महिमा, ३७८-३९१ उपसंहार, ३९२-३९७ ४८२-४८३

अध्याय एकुणिसावा

मंगलाचरण, १-१० उपोद्घात, ११-२४ ४८३-४८४

१-५ ज्ञानानुभवाचें लक्षण, २५-३२ ज्ञानीं साधनाचा त्याग, ३३-४० ज्ञात्याचें मजवरील प्रेम, ४१-३७ ज्ञात्याची पढीयतता, ४८-५७ ज्ञानाची पवित्रता, ५८-६३ ज्ञानविज्ञानलक्षण, ६४-६५ ज्ञानविज्ञानेंसपनें ज्ञात्याच्या भजनस्थितीच लक्षण, ६६-७१ ४८४-४८६

६-७ मुनीश्वराचें ज्ञानसाधन, ७२-७९ प्रपंचाचें मिथ्यात्व, व वस्तूचें सत्यत्व, ८०-९३ उद्धवाची आनंदावस्था, ९४-९७ ४८६-४८७

८-१० **उद्धवाची** प्रार्थना, शरणता-[१] **"शुद्धज्ञान"** व [२] **"भगवद्भक्ति-"** विषयक प्रश्न, ९८-१३६ ४८७-४८९

११-१३ **श्रीकृष्णसंभाषण** - **धर्माची थोरवी, व भीष्माची महती, १३७-१५५ धर्मानें भीष्मास** केलेले प्रश्न, १५६-१६७ ४८९-४९०

१४-१८ [१] ज्ञानलक्षण, १६८-१७५ विज्ञानलक्षण, १७६-१८५ त्रिगुणाची अतर्वतता, १८६-१८९ वस्तूचें सतत्व, व प्रपंचाच्या मिथ्यात्वाचीं चार प्रमाणें, १९०-२०७ इहामुत्रादि भोगाची विरक्ति, २०८-२१३ ४९०-४९३

१९-२४ [२] **भक्तीचें** लक्षण, २१४-२६ कथा, कीर्तन, पूजन, स्तवनादिविषयीं आदरता, २१७-२२९ मद्भक्ताची आदरता, २२०-२३७ सर्वभूतीं मद्भावना, २३८-२४४ सर्वकाळ मद्भजनानें मनाची मदर्पणता, २४५-२५० द्रव्यदारादि भोगाचा त्याग, व सर्वकर्मांची मदर्पणता, २५१-२६१ मदर्पणानें मनाची निर्मळता, व स्वरूपता, २६२-२६५ स्वरूपतेनें चौथ्या भक्तीची उपलब्धि, २६६ तीन्ही भक्तींपेक्षा चौथ्या भक्तीचा महिमा, २६७-२८२ भक्ताचें ऐश्वर्य, २८२-२९४ **भक्तीचें रहस्य**, २९५-३०३ **श्रीकृष्णउद्धवाचें** प्रेमनिमज्जन, ३०४-३१४ नाथाचे उद्गार, ३१५-३२४ ४९३-४९७

२५ मनाच्या स्वरूपतेचा सुगमोपाय, नामस्मरणानें पापाचें क्षालन, ३२५-३२७ सत्वशुद्धीनें धर्मपरायणता, वैराग्याचा उद्भव, व ज्ञानाची प्रगटता, ३२८-३२९ ज्ञानप्रकाशानें स्वरूपाचें अनुसंधान, व मनाची मदर्पणता, ३३० मनाच्या अर्पणतेनें मद्भक्तीची उपलब्धि, ३३१-३३४ ४९७-४९८

२६ अज्ञ जनातील ज्ञानी, पंडित, भाग्यवंत, मुक्त, राजयोगी, धर्मज्ञ, व पवित्र, याच्या संबंधानें विवेचन, ३३५-३४८ ४९८

२७ परमात्म्याच्या प्राप्त्यर्थ, धर्म, ज्ञान, वैराग्य, ऐश्वर्य, अशा चार लक्षणाचा गुह्यार्थ, ३४९-३५७ यमनियमादि प्रश्नोद्भवाचें कारण, ३५८-३६१ ४९८-४९९

२८-३२ **उद्धवाची** प्रार्थना-**"यमनियमविषयक दोन, व गुणविषयक तेत्तीस** प्रश्न" ३६२-३७६ ४९९-५००

३३-४५ **श्रीकृष्णसंभाषण**-१ यमाचे बारा प्रकार, ३७७-३९४ २ नियमाचे बारा प्रकार, ३९५-४१२ यमनियमाचा महिमा, ४१३-४१६ नाथाचे उद्गार, ४१७-४३० ३ शम, ४३१-४३४ ४ दम, ३३५-४३७ ५ तितिक्षा, ४३८-४४३ ६ धृति, ४४४-४४६ ७ दान, ४४७-४५० ८ तप, ४५१-४५४ ९ शौर्य, ४५५-४५९ १० सत्य, ४६०-४६२ ११ ऋत, ४६३-४६५ शौच, ४६६-४७१ १२ त्याग, ४७२-४७३ १३ धन, ४७४-४७८ १४ यज्ञ, ४७९-४८४ १५ दक्षिणा, ४८५-४८६ १६ बळ, ४८७-४९१ १७ भाग्य, ४९२-५०१ १८ लाभ, ५०२-५०५ १९ विद्या, ५०६-५०९ २० लज्जा, ५१०-५११ २१ श्री, ५१२-५१४ २२ सुख, ५१५-५१६ २३ दुःख, ५१७-५१८ २४ पंडित, ५१९-

विषय — पृष्ठांक

५२१–२५ मूर्ख, ५२२–५२५ २६ सन्मार्ग, ५२६–२७ चित्तविक्षेपता, ५२७–५३२ २८ स्वर्ग, ५३३–५३५ २९ नरक, ५३६–५४५ ३० गुरु, ५४६–५५१ ३१ गृह, ५५२–५५४ ३२ आढ्य, ५५५–५५७ ३३ दरिद्री, ५५८–५६० ३४ कृपण, ५६१–५६५ ३५ ईश्वरत्व, ५६६–५६९ प्रश्नाची समाप्ती, ५७० साधकानें गुणदोषापासून अलिप्त रहाण्याची आवश्यकता, ५७१–५७३ — ५००–५०८

–४६ ब्रह्मज्ञानलक्षण –अविद्येमुळें गुणदोषाचा उद्भव, व ब्रह्माचें पूर्णत्व, ५७४–५८१ गुणदोपासबधानें वेदरहस्य, ५८२–५८८ आत्म्याच्या ठिकाणीं गुणदोषाचा अभाव, ५८९ साधकाचें कर्तव्य, ५९०–५९१ उपसहार ५९२–५९६ — ५०९

अध्याय विसावा

मंगलाचरण, १–१४ उपोद्घात १५–२२ — ५१०

१–५ **उद्धवाची** प्रार्थना–"**विधिनिषेध** पाळले नाहींत, तर वेदाज्ञेचें उल्लंघन होतें, व जर पाळले तर **गुणदोष** उद्भवतात, तेव्हां ह्या भ्रमाचें निरसन व्हावें कसें?" २३–६५ — ५१३

६–८ **श्रीकृष्णसभाषण** –वेदार्थानुभवास भगवत्कृपेची आवश्यकता, ६६–६९ वेदात कर्मभक्तिज्ञानाचें प्रतिपादन, व त्याचे भिन्न भिन्न अधिकारी, ७०–८९ गुणदोषाच्या अस्तिनास्तीचें रहस्य, ९०–९९ — ५१३–५१४

९–११ **कर्मयोग** –विरक्ति उद्भवेपर्यंत कर्माची कर्तव्यता, १००–१०१ विरक्तीनें मत्कथेची आदरता व कर्मांची अबाधकता, १०२–१०९ स्वधर्माचरणानें विरक्तीचा उद्भव, अन्यगतीनें स्वर्ग अगर नरकाची प्राप्ति, ११०–११३ नैष्कर्म्यानें पापपुण्याचा क्षय, ज्ञानाची प्रगटता, व पराभक्तीची उपलब्धि, ११४–१२४ — ५१४–५१५

१२–१७ नरदेहाची श्रेष्ठता, तत्प्राप्त्यर्थ देवाची मनीषा, व त्याची भक्तिज्ञानानें धन्यता, १२५–१३१ अधर्मानें नरकगति, पुण्यसपत्तीनें स्वर्गप्राप्ति, म्हणून दोन्हींचा त्याग करून भक्तिज्ञानसाधनाची आवश्यकता, १३२–१४१ ज्ञानाभिमानानें निरयगतीची प्राप्यता, १४२–१४५ नरदेहाची नश्वरता, व परमार्थ साधन हीच कर्तव्यता, १४६–१५५ दृष्टांत पक्ष्याची घरट्याविषयीं निरभिमानता, १५६–१५८ नरदेहाचें क्षणिकत्व जाणून तद्विषयीं वैराग्याची आवश्यकता, १५९–१६२ वैराग्ययुक्त भक्तीनें देहाभिमानाची निवृत्ति, १६३–१६५ दुर्लभ अशी नरदेहनौका, मदुपासनेचा सानुकूल वायु, सद्गुरूसारखा कुशल कर्णधार नावाडी, अशा सुसगमानें भवाब्धीचें उल्लंघन, व सायुज्यात निमज्जन, १६६–१८३ परमार्थास विमुख असणारा आत्मघातकी, व त्यास निरयगतीची प्राप्ति, १८४–१९५ — ५१५–५१९

१८–२१ साधकाची कर्तव्यता – मोक्षापर्यंत कर्मफलाचा त्याग, व स्वरूपाचें अनुसधान, १९६–२०० मनाच्या स्थिरत्वाचा साधनोपाय, २०१–२१२ साधनानें मनाची स्वरूपता, २१३–२१५ अश्वाचा दृष्टांत, २१६–२२३ पुढील विषयाचें दिग्दर्शन, २२४–२२७ — ५१९–५२०

२२–२५ **साख्ययोग** –चेतन्याची व्यापकता, व तच्चिंतनानें मनाची उपरमता, २२८–२४३ विषयाचा वैराग्ययुक्त त्याग व गुरूपदेशचिंतनानें मनाची स्वरूपीं लीनता, २४४–२४९ योगसाधनानें परमात्म्याची प्रगटता, २५०–२७० आन्वीक्षिकी विद्येनें तत्पदप्राप्ति २७१–२८५ मत्प्राप्तीस मद्भक्ति हेंच सुलभ साधन, २८६–२९४ योग्याची पापापासून अनुतापानें शुद्धता, २९५–३०३ — ५२०–५२३

वेदाज्ञेचें रहस्य –विषयनिवृत्तीसाठीं कर्मप्रवृत्ति, ३०४–३१५ स्वकर्मानें चित्तशुद्धि, वैराग्याचा व शुद्धसत्वाचा उद्भव, ३१६ शुद्धसत्वानें गुरुभजनाची प्रगटता, ३१७ **गुरूचें** माहात्म्य, ३१८–३२४ अधिकारानुरूप कर्माचरणाची आवश्यकता, ३२५–३४० — ५२४–५२५

२७–३३ **भक्तियोग** –भक्ताचा अधिकारी, ३४१–३४५ विषयातून मुक्त होण्याकरिता परमेश्वराचा धावा, ३४६–३५६ मत्कृपेनें अनुतापाचा व भक्तीचा उद्भव, ३५७–३६३ निदिध्यासानें भ्रांतीचें निरसन, व हृदयात प्रगटता, ३६४–३८६ भक्तीचा महिमा, ३८७–३९५ भक्तीचें रहस्य, ३९६–४०१ — ५२५–५२८

३४–३६ भक्तलक्षण –निरपेक्षतेनें अभेद भक्तीची प्राप्ति ४०२–४१० निरपेक्ष भक्ताचें ऐश्वर्य, ४११–४१७ मद्भक्ताना गुणदोषाचा अभाव, ४१८–४२५ — ५२८–५२९

वेदान्तर्गत तीन्ही कांडांचा निश्चय, व त्याच्या अनुष्ठानानें सगुणाची अगर निर्गुणाची प्राप्यता, ४२६–४५२ उपसहार, ४५३–४६२ — ५२९–५३०

विषय | पृष्ठांक,

अध्याय एकविसावा.

मंगलाचरण, १-२४ उपोद्घात, २५-२८ ५३१-५३२

१-४ भक्तिज्ञानोल्लंघनानें सकामकर्मांची प्रवृत्ति, व त्याचा दुःखद परिणाम, २९-३४ कर्मांमुळें गुणदोषाचा उद्भव, ३५-४५ विषयनिवृत्तीसाठीं शुद्धाशुद्धतेचें विवरण, ४६-५१ व्यावहारिक आचारवर्णन, ५२-६३ ५३२-५३३

५-७ स्वधर्मकर्मसिद्ध्यर्थ वेदांत समविषयतेचें प्रतिपादन, ६४-७२ स्वधर्माचरणानें मोक्षाची प्राप्ति; ७३ वेदाचा गुह्यार्थ समजण्यास गुरूची आवश्यकता, ७४-७५ वेदामुळें जगदुद्धार, ७६-७७ उद्धवाचा गौरव, ७८ अधिकारानुरूप कर्माचरणासाठीं वर्णाश्रमाचें नियम, ७९-८० ५३३-५३४

८-१५ देशाची शुद्धाशुद्धता, ८१-९० काळाची पवित्रापवित्रता, ९१-१०६ द्रव्याची शुद्धाशुद्धता, १०७-१५० कर्त्याची शुचिता, १५१-१५३ शुचिलाचीं सहा लक्षणें, १५४-१७० ५३४-५३८

१६-१८ गुणदोषाचें युक्तायुक्त लक्षण,१७१-१९८ विषयत्यागार्थ गुणदोषाचें प्रतिपादन, १९९-२११ ५३८-५४०

१९-२२ विषयाच्या आसक्तीनें कामक्रोधोद्भव, व त्यामुळें कर्तव्याकर्तव्याचें विस्मरण, २१२-२१७ अविवेकानें मूढवत् स्तब्धता, २१८-२२० विषयाभिनिवेश भ्रमाचें वर्णन, २२१-२३६ ५४०-५४१

२३ सकाम अगर निष्काम कर्माची वासनेप्रमाणें फलश्रुति, २३७-२४० मूर्खांच्या उद्धारार्थ स्वर्गादिभोगाची अभिव्यक्तता, २४१-२४५ ५४१

२४-२५ प्राणिमात्राना विषयाची स्वाभाविक अभिलाषा, व तत्त्यागार्थ वेदानें विधिनिषेधाचें केलेलें विवरण, २४६-२५६ ५४२

२६-२८ सकाम प्राण्यासाठीं फलश्रुतीचें प्रतिपादन, २५७ स्वधर्मानें सकाम निष्काम कर्माचें निर्मूलन २५८-२६३ सकाम कर्मानें स्वधर्मापासून पराङ्मुखता, २६४-२७१ सकाम प्राण्याची दीनता, कृपणता, व तमाच्या वृद्धीनें मुग्धता, २७२-२८२ कामाभिलाषेनें हृदयस्थ परमात्म्याची अप्रगटता, व त्यामुळें अधःपतनता, २८३-२९५ ५४२-५४४

२९-३४ वेदार्थांच्या अगम्यतेनें सकाम प्राण्याना स्वर्गादि साधनाची आदरता, २९६-२९७ याज्ञिकांची यज्ञार्थ पशुहननानें दुःखदावस्था, २९८-३१४ स्वर्गादि सुख स्वप्नवत् असताही सकाम प्राण्याची तद्विषयीं लोलुप्यता, ३१५-३१८ स्वधर्मानुष्ठानानें ब्रह्माची प्राप्यता, ३१९-३२० सकाम कर्माचरणानें अधःपतनता, ३२१-३२७ गुणानुसार विषयाभिलाषा, व तत्प्राप्त्यर्थ अन्य देव, पितर, भूतादि पिशाचांचें भजन, ३२८-३३४ सकाम कर्माचा अनिष्ट परिणाम, ३३५-३५१ ५४४-५४६

३५-४० जीवाना कर्मत्याग होऊन ब्रह्मप्राप्त्यर्थ वेदाचें परोक्ष विवरण, व त्याचा गुह्यार्थ, ३५२-३६६ वेदाची अर्थतः शब्दतः दुर्ज्ञेयता, ३६७-३७६ वेदाचे व्यासकृत चार विभाग, व त्याची दुर्बोधता, ३७७-३८८ ब्रह्माची अविकारता व मायेची विकारता, ३८९-३९८ सकाम प्राण्याना सूक्ष्मनादाची अनावस्था, ३९९-४०१ योग्याला सूक्ष्मनादाचें अनुसंधान, ४०२-४१२ ॐकाराचा उद्भव, व त्याची व्यापकता, ४१३-४१९ वैखरीवाचेची अभिव्यक्तता, ४२०-४३९ ५४६-५५०

४१ गायत्रीछंद, व त्याचा महिमा, ४४०-४४६ इतर छंद, ४४७-४५२ ५५०-५५१

४२-४३ वेदरहस्याची मत्कृपेवांचून अगम्यता, ४५३-४५९ तीन्ही कांडाचा निष्कर्ष, ४६०-५१४ उद्धवाची आनंदावस्था व गुरुकृपेचा महिमा, ५१५-५३० उपसंहार, ५३१-५४४ ५५१-५५५

अध्याय बाविसावा

मंगलाचरण १-१८ उपोद्घात, १९-२७ ५५५-५५६

१-३ उद्धवाची प्रार्थना -"तत्त्वाची निर्णीत संख्या किती ?" २८-५५ ५५६-५५७

४-९ श्रीकृष्णसंभाषण -तत्त्वसंख्येसंबंधानें भिन्नभिन्न मतानुवाद, ५६-६८ वादाची सत्त्ववृद्धीनें उपरमता, ६९-७१ कार्यकारणानुरूप तत्त्वोपपत्ती, व अनुप्रवेशता, ७२-८७ वक्त्याच्या ज्ञानविवक्षेप्रमाणें तत्त्वांची न्यूनाधिकता, ८८-९१ ५५८-५५९

१०-११ छव्वीस तत्त्वांचें विवरण, ९२-११० पंचवीस तत्त्वांचें विवरण, १११-१३४ ५५९-५६१

१२-१३ आत्म्याची निर्गुणता, व जीवात्म्याची गुणकर्मी अन्वितता, १३५-१३९ त्रिगुण, काळ व महत्तत्त्वाची प्रकृतीशीं अभिन्नता, १४०-१४५ ५६१-५६२

विषय पृष्ठांक

१४–१६ अठ्ठावीस तत्त्वें –प्रकृति, पुरुष, महत्तत्त्व, पंचमहाभूतें, अहंकार, पंचज्ञानेंद्रियें, पंचकर्मेंद्रियें, मन, पंचविषय, व त्रिगुण, १४६–१६८ ५६२–५६३

१७–१८ प्रकृतीपासून उत्पत्तिस्थितिनिर्दलन, १६९–१७२ पुरुषामुळें प्रकृतीची प्रकाशता, १७३–१८० प्रकृतिपुरुषाचें भिन्नत्व, १८१–१८६ पुरुषावलोकनानें प्रकृतीची महदहंकारादि तत्त्वाशीं एकनता, व ब्रह्मांडाचा उद्भव, १८७–१८९ ५६३–५६४

१९–२४ भिन्न भिन्न तत्त्वसंख्येचें विवरण –सात तत्त्वें, १९०–१९६ सहा तत्त्वें, १९७–१९८ चार तत्त्वें, १९९–२०२ सतरा तत्त्वें, २०३–२०४ सोळा तत्त्वें, २०५–२११ तेरा तत्त्वें, २१२–२१३ अकरा तत्त्वें, २१४–२१५ नव तत्त्वें, २१८–२१९ दोन तत्त्वें २२० एक तत्त्व, २२१–२२४ ५६४–५६६

२५ निजतत्त्वसिद्ध्यर्थ तत्त्वाची न्यूनाधिकता, २२५–२२६ तत्त्वाचा निष्कर्ष, २२७–२३० ५६६

२६–२८ उद्धवाची प्रार्थना –"प्रकृतिपुरुषाचें भिन्नत्व कसें ?" २३१–२७९ ५६६–५६८

२९–३३ श्रीकृष्णसंभाषण –रात्रिदिवसाप्रमाणेंच प्रकृतिपुरुषाचा संबंध, २८०–२८१ पुरुषाच्या असण्यानें प्रकृतीची प्रबलता, अहंकारता, त्रिगुणता, व त्रिविधतापता, २८२–३१४ त्रिविधतापाची व्यापकता, ३१५–३७२ अहंकाराचा उद्भव, व त्याची व्यापकता, ३७३–३८३ प्रकृतिपुरुषाची भिन्नता, ३८४–३९२ आत्म्याची शुद्धता, ३९३–३९७ स्वरूपाच्या विस्मरणानें विषयाभिवृद्धि, ३९८–४०० देहाभिमाननिरसनार्थ साधनाची आवश्यकता, ४०१–४०२ अज्ञानलक्षण, ४०३–४०६ ५६८–५७४

३४–३५ उद्धवाची प्रार्थना –"आत्म्याचें एका देहांतून दुसऱ्या देहांत गमन कसें होतें ?" ४०७–४१९ ५७४

३६–४४ श्रीकृष्णसंभाषण –लिंगदेहयुक्त मनाचा देहाभिमान, व त्याचें देहांतर, ४२०–४२३ आत्मा अलिप्त असून आभासाचें कारण, ४२४–४३० मनाचें विषयांत तादात्म्य, व तदनुरूप देहांतरगमन, ४३१–४३५ जननमरणमीमांसा, ४३६–४५६ देहाचें जन्ममरण, व आत्म्याची अविनाशता, ४५७–४६१ मनोजन्य त्रिपुटीचा उद्भव, ४६२–४७७ काळगतीचा प्रभाव, ४७८–४९० आत्म्याचें अचळत्व, व देहात्मबुद्धीच्या स्फूर्तीचें मिथ्यात्व, ४९१–५०४ ५७४–५७८

४५–४९ आत्म्याची अविनाशता, व देहात्मभावनेचा जन्ममरणाचा आभास, ५०५–५१० देहाच्या निषेक, गर्भ, जन्म, बाल्य, कौमार, यौवन, तारुण्य, जरा, व मृत्यु, अशा नव अवस्था, ५११–५४६ मनोजन्य विकारता, ५४७–५४९ आत्म्याची व जीवाची अलिप्तता, व निःसंगता, ५५०–५६८ देहाभिमानामुळें जन्ममरणाचें भोक्तृत्व, ५६९–५७२ विरागी साधकाच्या निजात्मतेची अगम्यता, ५७३–५८२ आत्म्याच्या जननमरणसंबंधानें लौकिक मतांचें निरसन, ५८३–५८६ वृक्षाचा दृष्टांत, ५८७–५८९ ५७८–५८१

५०–५५ आत्मज्ञानाच्या विस्मरणानें देहाभिमानाची प्रबलता, व त्रिगुण कर्माचरणानें भिन्न भिन्न योनींत पुनःपुन्हा जन्ममरण, ५९०–६०४ आशंका, आत्मा जर कर्मातीत आहे, तर कर्मफळाचा भोक्ता कोण ? ६०५–६०७ गायनलुब्ध श्रोत्याचा दृष्टांत, ६०८–६१० आशंका, गुणकर्मफळाचें भोक्तृत्व जर आत्म्याकडे आलें, तर तो नित्यमुक्त कसा ? ६११–६१४ आत्मज्ञानत्वपर्यंत मनोजन्यविकारता, ६१५–६४१ भयभयाचें विवेकवैराग्यादि साधनानें निरसन व ब्रह्मानंदाची प्राप्यता, ६४२–६५० ५८२–५८५

५६ साधकांस विषयाच्या अनुतापानें वैराग्याचा उद्भव, व सद्गुरुकृपेनें त्यांच्या भवभ्रमाचें निर्मूलन, ६५१–६६१ प्रारब्धाचें अवशेष भोक्तृत्व, ६६२–६६७ ५८५

५७–५८ साधूच्या शांतीचें वर्णन, ६६८–६९५ उद्धवाची विस्मितता, ६९६–७०० ५८५–५८७

५९–६० उद्धवाची प्रार्थना –"द्वंद्वाचें निरसन होऊन शांतीची प्राप्ती कशी होईल ?" ७०१–७२१ उपसंहार, ७२२–७३१ ५८७–५८८

अध्याय तेविसावा

मंगलाचरण, १–१७ उपोद्घात, १८–३०

श्रीशुकसंभाषण –उद्धवाचें यशोवर्णन, ३१–४६ ५८९

२–३ श्रीकृष्णसंभाषण –उद्धवाचें गौरव, ४७–५० स्वस्पानुभवी ५१–५६ साधूची शांति, कृत जनांना दुर्जनाच्या वाग्बाणाची असह्यता, ५७–६४

विषय — पृष्ठांक

४–५ **भिक्षुगीतेचा** इतिहास, व त्याचें माहात्म्य, ६५–७० संन्याशाचें दुर्जनांनी छळण केलें असताही त्याणें शान्त चित्तानें गाइलेली गाथा, ७१–७६ — ५९१–५९२,

६–१३ **कदर्यु**ब्राह्मणाचा वृत्तान्त –व्यवसाय, कर्मभ्रष्टता, व कृपणता, ७७–८८ धर्म, कर्म, स्वजन, पांथस्थ, स्वदेहादि कर्तव्यापासून पराङ्मुखता, ८९–१०३ पुत्र, पत्नी, सहोदर, स्वजन, इत्यादिकांनीं केलेला तिरस्कार, १०४–११० धनरक्षकतेनें इहपरलोकांतील सुखापासून च्युति, १११–११६ स्वधर्म, स्वकर्म व स्वकर्तव्याच्या विमुखतेनें धननाश, व स्वजनापासून उपेक्षितता, ११७–१४६ धननाशाचा उद्वेग, १४७–१५२ विषयाचा अनुताप, व परमेश्वराचा धावा, १५३–१६४ — ५९२–५९६

१४–२१ धनलोभाच्या अनिष्ट परिणामाविषयीं **भिक्षूचे** उद्गार, १६५–२०२ धनापासून पधरा अनर्थ, १ चोरी, २०३–२१२ २ हिंसा, २१३–२१९ ३ असत्य, २२०–२२९ ४ दंभ, २३०–२४६ ५ काम, २४७–२५१ ६ क्रोध, २५२–२५६ ७ गर्व, २५७–२६८ ८ मद, २६९–२८२ ९ भेद, २८३–२८९ १० वैर, २९०–२९९ ११ अविश्वास, ३००–३२५ १२ स्पर्धा, ३२६–३३१ १३ स्त्री, १४ द्यूत, १५ मद्यपान, ३३२–३४४ साधकानीं अर्थत्याग करण्याची आवश्यकता, ३४५–३५१ अर्थापासून पुत्रपत्नीसुहृदाचा अन्योन्य विरोध, ३५२–३५७ — ५९६–६०४

२२–२७ कर्मभूमींत नरदेह, व त्यांतही ब्राह्मणकुळांत जन्म दुर्लभ असतां धनलोभामुळें देहसार्थकत्याची अनास्था, ३५८–३७६ धनाचा युक्तस्थानीं व्यय करण्याची आवश्यकता, व न केल्यानें होणारा अनिष्ट परिणाम, ३७७–४१० अर्थतृष्णेमुळें स्वकर्तव्याचें विस्मरण, ४११–४१३ विवेकी साधकांची स्वकर्तव्यानिमुक्तता, ४१४ अधर्मानं अयाचा व जरेनें सामर्थ्याचा नाश, ४१५–४१८ मायाभ्रमामुळें धनार्जनाचे प्रयत्न, ४१९–४२३ देहास सौख्य होतें ह्मणावें, तर त्याची मरणोन्मुखता, ४२४–४२५ — ६०४–६०७

२८–३० भगवत्कृपेनें विवेकयुक्त वैराग्याचा उद्भव, ४२६–४५६ आत्मज्ञानसाधनार्थ आयुष्याचा व्यय करण्याचा निश्चय, ४५७–४६५ परमार्थसाधनाच्या साह्यार्थ सकल देवांची प्रार्थना, ४६६–४७३ — ६०८–६०९

३१–४२ **श्रीकृष्ण**सभाषण –कदर्यूला अभिमानत्यागानें शांतीची प्राप्ति, ४७४–४९४ धनांत वास्तव्य, व भिक्षार्थ ग्रामांत संचार, ४९५–४९९ स्वग्रामांत आगमन, व तेथील दुर्जनांनीं केलेलें छळण, ५००–५६३ त्रिविध प्रारब्धाचें देहास भोक्तृत्व, व स्वधर्मनिरततेमुळें शांतीची अढळता, ५६४–५७६ — ६०९–६१४

४३–५० **द्विज**सभाषण –मन हेंच सुखदुःखाचें कारण होय, ५७७–६१३ मनापासून त्रिगुणाचा उद्भव, व जीवत्वाचा आभास, ६१४–६१८ मनोजन्य मीपणानें जीवाचा उद्भव, व सुखदुःखाचें भोक्तृत्व, ६१९–६६३ दान, स्वधर्म, व्रतादि निष्काम साधनांनीं मनोनिग्रहाची साध्यता, ६३४–६४९ मुमुक्षूचें मन निश्चळ असल्यास साधनाची अनावश्यकता, व मन चंचळ असल्यास साधनाची अयुक्तता, ६५०–६६३ मनाची देवादिकांसही अनिवारता, ६६४–६८३ **सद्गुरु**भक्तीनें मनोजयप्राप्ति, ६८४–७११ मनाचें दुर्जयत्व, व शत्रु, मित्र, अगर उपेक्षा, या तीन साधनांनीं नियमन, ७१२–७५५ मी व माझें, या मनोजन्य देहात्मभावनेनें सुखदुःखाचें भोक्तृत्व ७५६–७७१ — ६१४–६२३

५१–५६ जन, देवता, आत्मा, ग्रह, कर्म, व काळ हीं सुखदुःखाचीं कारणें नव्हेत, ७७२–८८४ — ६२३–६२६

५७–५८ आत्म्याची निर्द्वंद्वता, ८८५–८८७ आशंका, आत्मा, व देह, हे जर सुखदुःखाचे भोक्ते नव्हेत, तर मग सुखदुःखाचा भोक्ता कोण? ८८८ देहाहंतेचा उद्भव, व सुखदुःखाचें भोक्तृत्व, ८८९–९०१ सिद्धांची द्वंद्वसहिष्णुता, ९०२–९०७ विवेकसंपन्न अद्वैतात्मनिष्ठेनें मनोजयाची साध्यता, ९०८–९११ मुकुंदचरणीं अनन्यशरणतेनें विवेकाचा उद्भव, व निजशांतीची प्राप्ति, ९१२–९३० — ६२६–६३०

५९–६२ **श्रीकृष्ण**सभाषण –भिक्षूची विवेकयुक्त वैराग्यता, व त्यामुळें शांतीची अढळता, ९३१–९३३ आविद्यक अज्ञानापासून मनाचा उद्भव व त्यामुळें सुखदुःखाचें भोक्तृत्व, ९४५–९४८ विवेकानें मनाचें नियमन, व अद्वैताची प्राप्यता, ९४९–९६१ मनोनिग्रहाचा इत्यर्थ, ९६२–९६७ **भीक्षुगीतमाहात्म्य**, ९६८–९७९ उपसंहार, ९८०–१००४ — ६३०–६३३

अध्याय चोविसावा

मंगलाचरण, १–४८ उपोद्घात, ४९–६१ — ६३४–६३६

१ कपिलानें देवहूतीस सांगितलेल्या ज्ञानानें द्वंद्वाचें निरसन, ६२–७१ — ६३६–६३७

विषय — पृष्ठांक

२ ब्रह्माचें पूर्णत्व, अहंतेची स्फूर्ति, व प्रकृतिपुरुषाचा उद्भव, ७२–८० वेदाचा उद्भव, व त्यांतील अभेदज्ञानाचा विवेकसंपन्नास अनुभव, ८१–८४ — ६३७

३–९ ब्रह्माची निर्विकारता, व मायेमुळें प्रकृतिपुरुषाचा उद्भव, ८५–९५ पुरुषाची अविकारता, व प्रकृतीची विकारता, ९६–१०२ प्रकृतीपासून त्रिगुण, महत्तत्त्व, व अहंकार यांचा उद्भव, १०३–११४ अहंकाराचे सात्त्विक, राजस, व तामस, असे तीन प्रकार, ११५–१२२ तामसापासून पंचभूतांचा, राजसापासून दशइंद्रियांचा, व सात्त्विकापासून इंद्रियदेवतांचा उद्भव, १२३–१३५ पंचभूतांच्या एकत्वें ब्रह्मांडाचा उद्भव १३६–१४२ — ६३७–६४०

१०–१३ नारायणाचा लीलाविग्रह, व नाभिकमलापासून ब्रह्मदेवाचा उद्भव, १४३–१४७ ब्रह्मदेवाच्या रजोन्मत्ततेचें चतुःश्लोकी भागवतोपदेशानें निरसन, व त्रैलोक्याचा उद्भव, १४८–१६७ सिद्धलोक, १६७ सप्तपाताळें, व त्यांत देवदानवादि जीवांचें वास्तव्य, १६८–१८० सकामकर्मानें त्रैलोक्यांत पुनःपुनः संसृति, १८१–१८४ स्वर्गलोकरचना, १८५–२१३ ध्रुवमंडळ, २१४–२१५ महर्लोक, २१६ जनोलोक, २१७ तपोलोक, २१८ सत्यलोक, २१९–२२८ कैलासलोक, २२९–२४७ वैकुंठलोक, २४८–२७२ — ६४०–६४५

१४ भिन्नभिन्न साधनांनीं भिन्नभिन्न लोकप्राप्ति, २७३–२९३ मद्भक्तास सलोकता, समीपता, सरूपता, अगर सायुज्यता मुक्तीची प्राप्ति, २९४–३३२ **अनन्यभक्ताचें प्रेमरहस्य**, ३३३–४१७ **नाथाचे उद्गार**, ४१८–४४५ — ६४५–६५२

१५–२० त्रिगुणकाळाची काळसत्ता, व जीवांचें उन्मज्जन व निमज्जन, ४४६–४५२ प्रकृतिपुरुषाची व्याप्ति, ४५३–४५६ वस्तूचें कार्यकारणीं अनश्वरत्व, व अविद्येचें मिथ्यात्व, ४५७–४७५ ब्रह्म, माया व काळाची अभेदता, ४७६–४८९ ब्रह्मप्रळयांतीं अगर आत्यंतिक प्रळयांतीं ब्रह्माची सनातनता, ४९०–५१७ — ६५२–६५५

२१–२७ प्रळयलक्षण-पंचभूतांचा अन्योन्य लय होऊन शब्दतन्मात्रांत प्रवेश, राजसापासून उद्भव व राजसांत लय, ५१८–५३९ सात्त्विकापासून इंद्रियदेवतांचा व मनाचा उद्भव व लय, ५४०–५४२ शब्दतन्मात्रेचा गुणासह महत्तत्त्वांत लय, ५४३–५४९ महत्तत्त्वाचा गुणसाम्यांत, गुणसाम्याचा अव्यक्तांत, व अव्यक्ताचा काळांत लय, ५५०–५५६ काळाचा जीवांत लय, ५५७–५५८ जीवशब्दाचें लक्षण, व पुरुषासच जीव असें अभिधान, ५५९–५६० जीवाचें मिथ्यात्व, व परब्रह्माचें अद्वयत्व, ५६१–५७९ — ६५६–६५८

२८–२९ आदिमध्यांतीं ब्रह्माचें अभिन्नत्व, ५८०–५८२ प्रकृतिपुरुषाचें भिन्नत्व, व प्रकृतीच्या ठिकाणीं स्वातंत्र्याचा अभाव, ५८३ **सांख्यज्ञानानें** विकल्पाचें म्हणजे अज्ञानाचें निरसन, ५८४–५८७ **सांख्यज्ञानाचा** महिमा, ५८८–६०१ **सांख्यज्ञानप्राप्तीची** खूण, ६०२–६०६ उपसंहार, ६०७–६२७ — ६५८–६६०

अध्याय पंचविसावा

मंगलाचरण, १–२१ उपोद्घात, २२–३८ — ६६१–६६२

१–५ पुरुषाच्या ठिकाणीं प्रत्येक गुणाची भिन्नभिन्न अभिव्यक्तता, ३९–४१ उद्धवाच्या श्रेष्ठत्वाचें वर्णन, ४२–५२ सत्त्वगुणाचीं पंधरा लक्षणें, ५३–७३ शुद्धसत्त्वाचें लक्षण, ७४–७६ रजोगुणाचीं पंधरा लक्षणें, ७७–९१ तमोगुणाचीं सोळा लक्षणें, ९२–९९ जीवाची त्रिगुणास्तव गुंतागुंती व सुटकेचा उपाय, १००–११३ — ६६२–६६५

६–१२ त्रिगुणवृत्तीच्या त्रिविध अहंकारांचें व ममत्वाचें लक्षण, ११४–१३७ त्रिगुणमिश्रित धर्म, अर्थ, काम यांचें लक्षण, १३८–१५६ सत्त्वयुक्त, रजोयुक्त, व तमोयुक्त पुरुषाचें लक्षण, १५७–१६१ सात्त्विक, राजस, व तामस प्रकृति कर्माचें लक्षण, १६२–१९१ भगवंताचा व मायेचा अन्योन्य संबंध, १९२–१९५ त्रिगुणास्तव जीवाची सेवकता, व निर्गुणत्वानें आत्म्याची सेव्यता, १९६–१९९ गुणक्षोभापासून चित्तवृत्तीनें पुरुषाची बद्धकता, २००–२०४ — ६६६–६७०

१३–१८ भगवत्कथाश्रवण, कीर्तन, व नामस्मरणानें सत्त्वगुणाची वृद्धि, २०५–२०८ सत्त्वगुणलक्षण, २०९ सत्त्ववृद्धीनें विवेक, वैराग्य, स्वधर्म, सुख, शम, व दम, यांचा योग, २१०–२१६ रजोगुणवृद्धि, २१७–२१९ रजोगुणलक्षण, २२०–२२१ रजोगुणवृद्धीनें दुःख, कर्म, यश, व श्री, यांचा योग, २२२–२२७ तमोगुणाची प्रबळता, २२८–२३३ तमोगुणलक्षण, २३४–२३७ तमोगुणवृद्धीनें शोक, मोह, पाप, अविवेक, अधर्म, व निद्रा, यांचा योग, २३८–२४० सत्त्वगुणवृद्धीनें विषयाचा उद्वेग, व भगवत्पदीं अनन्य शरणागता, २४१–२४६ रजोगुणानें विषयाचें चिंतन, व चित्ताची विक्षेपता, २४७–२५२ तमोगुणवृद्धीनें चित्ताची शून्यता, व मनाची नष्टता, २५३–२६२ — ६७०–६७२

विषय	पृष्ठांक.
१९–२० सत्वगुणाच्या दैवी, रजोगुणाच्या आसुरी, व तमोगुणाच्या राक्षसी संपत्तींचें लक्षण, २६३–२८० सत्वरजस्तमोगुणाच्या जागृति, स्वप्न, सुषुप्ति, अशा तीन अवस्था, २८१–२८५ तुर्यावस्था, २८६–२९१	६७२–६७३
२१–२२ सत्वगुणानें सत्यलोकापर्यंत प्राप्ति, २९२–२९४ रजोगुणवृद्धीनें शूद्रादि चांडाळ वर्णांत जन्म, २९५ तमोगुणाच्या वृद्धीनें स्थावरापर्यंत अधोगती, २९६–२९८ प्राणोत्क्रमणाच्या वेळीं सत्वगुणाची वृद्धि असल्यास स्वर्गलोकप्राप्ति, रजोगुणाची वृद्धि असल्यास मनुष्यलोकांत जन्म, व तमोगुणाची वृद्धि असल्यास नरकाची प्राप्ति, २९९–३०१ मद्भक्तीनें वैकुंठाची अगर निर्गुणस्वरूपाची प्राप्ति, ३०२–३०७	६७३–६७४
२३–२९ त्रिगुण व निर्गुण यांचें चतुर्विध लक्षण –कर्मांचे चार प्रकार, ३०८–३१४ ज्ञानाचे चार प्रकार, ३१५–३३३ निवासाचीं चार स्थानें, ३३४–३४५ कर्त्यांचे चार प्रकार, ३४६–३५१ श्रद्धेचे चार प्रकार, ३५२–३६९ आहाराचे चार प्रकार, ३७०–३८० सुखाचे चार प्रकार, ३८१–३९२	६७४–६७८
३०–३१ द्रव्य, देश, फळ, काळ, ज्ञान, कर्म, कर्ता, श्रद्धा, अवस्था, आकार, व निष्ठा, यांची त्रिगुणात्मकता, ३९३–३९८ पुरुषाव्यतिरिक्त प्रकृतिकार्यांचें मिथ्यात्व, ३९९–४०१ उद्धवाचा गौरव, ४०२–४०५	६७८–६७९
३२–३३ त्रिगुणकर्मांस्तव जीवाचें बंधन, व त्याचें सद्गुरुभक्तीनें निरसन, ४०६–४१६ नरदेहास्तव मद्भजनानें सत्वगुणाची वृद्धि, विवेकयुक्त ज्ञान व विज्ञानाच्या उद्भवानें त्रिगुणाचें मिथ्यात्व, व ब्रह्माची प्राप्ति, ४१७–४२५	६७९–६८०
३४–३६ निरपेक्षभक्तीनें शुद्धसत्वगुणाची स्वानंदस्फूर्ति, व त्याचें शुद्धसत्वविवेकानें निरसन, ४२६–४३६ त्रिगुणाच्या निर्मूलनानें लिंगदेहाचा नाश, जीवाचें मिथ्यात्व, व निर्गुणाची प्राप्ति, ४३७–४४० निर्गुणानुभवानें साधकाची जीवन्मुक्तता, ४४१–४४४ अज्ञानाचें अभेदभक्तीनें निरसन, व निजात्मप्राप्ति, ४४५–४५१ अध्यायांतील विषयाचा निष्कर्ष, ४५२–४५३ उपसंहार, ४५४–४६१	६८०–६८१

अध्याय सव्विसावा.

विषय	पृष्ठांक.
मंगलाचरण, १–११ उपोद्घात, १२–२१	६८१–६८२
१–३ भागवतधर्माचरण हेंच नरदेहाचें कर्तव्य, २२–२३ भागवतधर्मानें परमानंदाची प्राप्ति, २४–२६ जीवन्मुक्तांना मायादि कार्यांचा अभाव, २७–३९ मुमुक्षूंना कुसंगत्यागाची आवश्यकता, ४०–४८	६८२–६८४
४–६ पुरूरवोवर्णन, ४९–५७ उर्वशीवर्णन, ५८–६१ अन्योन्य करार, ६२–६४ करारांचें उल्लंघन, व उर्वशीचें गमन, ६५–७३ पुरूरव्याची विव्हळता, ७४–९२ उर्वशीचें धिक्कारयुक्त भाषण व शापकथन, ९३–१०१ पुरूरव्याला उर्वशीची प्राप्ति व कामभोगानें उद्भवलेली विरक्ति, १०२–१०८	६८४–६८६
७–२४ ऐलसभाषण –उर्वशीपासून झालेल्या सुखाचें व तिनें केलेल्या अपमानाचें अनुतापयुक्त वर्णन, १०९–१७४ नारायणावांचून स्त्रीपाशनिर्मोचनाची अशक्यता, १७५–१८३ कामनिवृत्तीस इंद्रादि देवांच्या यजनाची अगर वेदादिशास्त्राध्ययनाची निरर्थकता, १८४–१९० हृदयस्थ नारायणाच्या प्रगटतेनें कामाचें निर्मूलन, १९१ उर्वशीच्या अपराधापेक्षा स्वतःच्या अपराधाचें आविष्करण, १९२–२०१ देह दुर्गंधियुक्त असताही सौमनस्यादि गुणांचा आरोप, २०२–२१२ आत्म्याची नित्यमुक्तता, देहाचें जडत्व, व देहाभिमानानें विषयांचें भोक्तृत्व, २१३–२१४ देहाचे निरनिराळे आठ विभागी असल्यानें देहाभिमानाची विफलता, २१५–२२३ मी भोक्ता आणि माझा देह, हेंच अधःपतनास कारण, २२४ स्त्रीदेहाची कुश्चितता, व तिच्या सौंदर्याला लुब्ध होणाऱ्या जनास कृमीची उपमा, २२५–२३७ स्त्री व स्त्रैण संगतीची बाधकता, म्हणून साधकांनीं त्यांच्या संगतीचा त्याग करण्याची आवश्यकता, २३८–२८०	६८६–६९४
२५–२६ श्रीकृष्णसभाषण –पुरूरव्याची धन्यता, २८१–२८७ सत्कृपेचा महिमा, २८८–२९३ सद्गुरुबोधानें पुरूरव्याचें द्वैतनिरसन, उर्वशीचा त्याग, व स्वानंदांत निमज्जन, २९४–३०१ दुःसंगत्यागार्थ सत्संगाची आवश्यकता, ३०२–३१५	६९४–६९६
२७ संतांचीं लक्षणें –१ निरपेक्षता, ३१६–३१८ २ मच्चित्तता, ३१९–३२१ ३ प्रशांतता, ३२२–३२५ ४ समदर्शनता, ३२६–३२७ ५ निरहंकारता, ३२८–३३३ ६ निर्ममता, ३३४–३३७ ७ निर्द्वंद्वता, ३३८–३४४ ८ अपरिग्रहता, ३४५–३५३	६९६–६९७
२८–३४ संतमहिमा –संतमुखींच्या कथाश्रवणानें साधकाच्या सकळ पापांचें क्षालन व चित्ताची शुद्धता, ३५४–३६७ कथाकीर्तनीं अनुराग उद्भवण्यास भगवत्कृपेची आवश्यकता, ३६८–३७१ कथाश्रव-	

विषय	पृष्ठांक
णानें अतरशुद्धता, व कथेची स्फूर्ति, ३७२–३७७ गुणकथाच्या श्रद्धायुक्त गानानें प्रेमाचा उद्भव, व मत्परता, ३७८–३८३ मत्परतेनें मद्भक्तीची प्राप्यता, ३८४–३९६ निरपेक्ष भक्तीनें चारीही मुक्तींचा त्याग, ३९७–४०० अनन्यभक्तीनें आनदानुभवाची प्राप्यता, ४०१–४१० सत्सगतीनें द्वद्व, अज्ञान, व मरणभयाचें निर्मूलन, ४११–४१८ जीवाच्या उन्मज्जननिमज्जनाचें सतनौकाश्रयानें उद्धरण, ४१९–४२७ अन्नान प्राणपोषण, धर्मानें ऐहिक पारलौकिक सुख, नारायणास शरण गेल्यानें त्रिविधतापनिवारण, तद्वत् सत्सगतीनें भवभयनिर्मोचन, ४२८–४३४ सूर्योदयानें सृष्टिस्थित्यतराची व सत्सगसूर्योदयानें अतरस्थित्यतराची तुलना, ४३५–४४४ सूर्यापेक्षा सताचा विशेष महिमा, ४४५–४५१ सत हेच जीवाना देव, बधु, सुहृद, आत्माराम असून, त्याच्याच सगतीनें साधकाची निर्मुक्तता, ४५२–४६१	६९७–७०२
पुरूरव्याचा जन्मवृत्तात, ४६२–४९१ आत्मानुभवानें उर्वशीचा, स्वर्गादि भोगाचा, व देहसगतीचा त्याग, व नि सग सचार, ४९२–४९५ उर्वशीपुरूरवउपाख्यानाचें माहात्म्य, ४९६ अध्यायातील विषयाचा निष्कर्ष, ४९७–४९८ उपसहार ४९९–५०२	७०२–७०४

अध्याय सत्ताविसावा

मंगलाचरण, १–७ उपोद्घात, ८–११	७०४–७०५
१–५ उद्धवाची प्रार्थना –"भगवद्भक्ताचा पूजाविधि कसा ?" १२–४९	७०५–७०६
६–११ श्रीकृष्णसभाषण –आगमनिर्गमोक्त, पूजाविधानाची अपारता, व त्याचें सक्षिप्त निवेदन, ५०–५६ पूजाविधीचे वेदोक्त, आगमोक्त, व मिश्र असे तीन प्रकार, ५७–६३ वेदोक्तकर्मास ब्राह्मण, क्षत्रिय, व वैश्य, असे तीन वर्ण अधिकारी, ६४–६७ पूजेचीं आठ स्थानें, ६८–८६ शौच, दतधावन, स्नान, सध्या, व सकल्परहित नित्यकर्मानें चित्ताची शुद्धता, ८७–९७	७०६–७०८
१२–१८ पूजेचीं आठ स्थानें –१ प्रतिमा, ९८–१२२ सकाम व निष्काम भक्ताना पूजाद्रव्योपचाराविषयीं उपन्यास, १२३–१३० प्रतिमेला स्नान, अलकार, व भोजनादि उपकार, १३१–१३३ २ स्थडिल, १३४–१३५ ३ अग्नि, १३६–१३७ ४ सूर्य १३८ ५ उदक, १३९ ६ हृदय, १४० ७ ब्राह्मण, १४१ ८ सद्गुरु, १४२–१४८ अनन्यभक्ताच्या भावयुक्त उदकानही सतोष, व अभक्ताच्या गधधूपदीपादि नानाद्रव्यार्पणानेंही सतोषाचा अभाव, १४९–१६३	७०९–७१२
१९–३५ पूजाविधि –स्नान, पूजासभार व आमन, १६४–१६७ नमन, न्यास, ध्यान, व कलशादि पात्राचें पूजन, १६८–१७१ पाद्य, अर्घ्य, व आचमनोदक, १७२–१८१ देहशुद्धि, व अग्नीनामक जीवनकळेच्या साकार मूर्तीचें ध्यान, १८२–१९४ सगुणमूर्तिध्यानानें अभेदभक्तीचा उद्भव, १९५–१९९ अभेदभक्तीचा महिमा, २००–२०३ अभेदभक्ताचा महिमा, २०४–२०६ श्रीकृष्णोद्धवाची ध्यानदक्षता, २०७–२१५ मूर्तीचें आवाहन, व न्यास, २१६–२२१ पाद्य, अर्घ्य, आचमन, मधुपर्क, पीठावरण, आसन, व भक्तभाव, २२२–२५४ आयुधाचें पूजन, २५५–२६२ पार्षदाचें पूजन, २६३–२६५ दुर्गाविनायकादि देवाची प्रतिष्ठा व पूजन, २६६–२७० सुवासिक द्रव्योदकानें समत्रक अभिषेक, २७१–२७८ वस्त्रालकारादि भूषणें, २७९–२८७ पाद्य, अर्घ्य, आचमन, मधुपर्क, गध, अक्षता, पुष्प, धूप, दीप, व नीराजनादि उपचार, २८८–२८९ नानापदार्थयुक्त भोजन, २९०–२९८ वार्षिकपर्वाच्या पूजोपचाराचें दिग्दर्शन २९९–३०४	७१२–७१८
३६–४२ आगमोक्त होमाचा विधि –कुडरचना, व अग्निप्रतिष्ठा, ३०५–३११ मूर्तीचें ध्यान, ३१२–३१४ समिधा व अवदानादि उपचार, ३१५–३२१ नमन, बलिहरण, नारायणाचें ध्यान, व मत्रजप, ३२२–३२५	७१८–७१९
४३–४७ उपपूजाविधि –आचमन, करोद्वर्तन, तांबूल व पुष्पांजली, ३२६–३३१ नामस्मरण, कथा, कीर्तन, नृत्य, व अभिनय, ३३२–३३८ स्तोत्र, पठण, कथाश्रवण, प्रार्थना, व नमन, ३३९–३५४ साष्टागनमनाचें लक्षण, ३५५–३५९ प्रसादग्रहण व पूजासमाप्ति, ३६०–३६३	७१९–७२१
४८–४९ पूज्यमूर्तीच्या श्रद्धायुक्तपूजनानें भक्ताना उद्धार, ३६४–३६९ उपासनाकांडरहस्य, ३७०–३७२ उपरिनिर्दिष्ट पूजाविधीनें भक्तास ऐहिक व पारलौकिक सिद्धींची प्राप्यता, ३७३–३७५	७२१–७२२
५०–५२ देवालय बांधून त्यांत मूर्तीची प्रतिष्ठा, पूजादि वार्षिक उत्सवार्थ क्षेत्रग्रामादि अर्पण, व त्यापासून मिळणारी फलश्रुति, ३७६–३८६	७२२

विषय	पृष्ठांक.
५३ साधकाची निष्कामभक्तीनें मदैक्यता, ३८७–३९२	७२२–७२३
५४–५५ देवद्विजवृत्तीच्या अपहारानें अगर अनुमोदनानें निरयगतीची प्राप्यता, ३९३–३९५ साधकाना हितोपदेश, ३९६–३९८ दुर्गुणवर्णन, ३९९–४०२ नामस्मरणानें कर्माकर्माचें निर्मूलन, ४०३–४१० उपसंहार, ४११–४१८	७२३–७२४

अध्याय अठ्ठाविसावा.

मंगलाचरण, १–१७ उपोद्धात, १८–४४	७२४–७२६
१–९ त्रिगुणामुळें स्तुतिनिंदेची प्रवृत्ति, म्हणून गुणदोष न पाहाता सर्वत्र भगवद्भावनिरीक्षणाची आवश्यकता, ४५–६७ स्वरूपीं अविद्यादि कार्याचें मिथ्यात्व, ६८–९० आशंका, वेदानींच जर आत्म्यापासून देहादि भेदोत्पत्तीचें प्रतिपादन केलें आहे, तर तें मिथ्या कसें म्हणता येईल ? ९१–९२ वेदवचनाचें रहस्य, ९३ आदिमध्यांतीं वस्तूची अभिन्नता, ९४–१०० मायेमुळें प्रपंचाभास, १०१–१०४ संताना ज्ञानविज्ञानानुभवानें सर्वभूतीं समता, १०५–११२ प्रपंचाच्या नश्वरतेचीं चार प्रमाणें, म्हणून मुमुक्षूनें तद्विषयीं उदासीन असण्याची आवश्यकता, ११३–१२१	७२६–७२९
१०–११ उद्धवाची प्रार्थना –"आत्मा निर्गुण स्वयंप्रकाश आहे, व देह जड आहे, तेव्हां संसाराचा भोक्ता कोण ?" १२२–१४७ संसारबद्धतेची खूण, १४८	७३०–७३१
१२–१४ श्रीकृष्णसमाधान –देहेंद्रियें प्राणमनआदि धर्माच्या अहंभोक्तृत्वानें पुन पुन संसृति, १४९–१६१ संसाराचें मिथ्यात्व, १६२–१६४ आभासाचें कारण, १६५–१६६ जीवाची विषयसेवनानें बद्धता, १६७–१६९ बद्धमुक्ताचा भिन्नभिन्न अनुभव, १७०–१७६	७३०–७३२
१५–१७ देहाहंतेमुळें शोकहर्षादि गुणवृत्तींचें व जन्ममरणाचें भोक्तृत्व, १७७–१८९ जीवाची अहंतात्यागानें शुद्धता, पण अहंतेला कल्पांतींही मुक्ततेचा अभाव, १९०–१९२ आत्म्याची परात्परता, मायेचें अधिष्ठान, व्याप्त, व जीवाची अहंतेनें बद्धता, १९३–२०८ देहाहंतेचें निर्मूलत्व, २०९–२११ देहाहंतेच्या उद्भवाची खूण, २१२–२१३ आचार्योपास्तीनें ज्ञानखड्गाची प्राप्ति, व त्यानें देहाहंतेचें छेदन, २१४–२१६ देहाहंतेच्या छेदनानें साधकाचा नि संग संचार, २१७–२१८ आशंका, संसाराचें समूळ निर्दलन होईल, असें ज्ञान कोणतें ? २१९–२२०	७३२–७३४
१८–२३ विवेकज्ञानानें ब्रह्मैक्यता, २२१–२२६ शब्दज्ञानानें पावनता, २२७–२२८ तपानें अनुताप, व अनुतापानें आनुमानिक ज्ञान, २२९–२३० आनुमानिक ज्ञानाचा ऱ्हास, व द्वैतीं निमग्नता, २३१ प्रत्यक्ष ज्ञानोपलब्धि, २३२–२३९ प्रत्यक्षज्ञानोपलब्धीचें साधन, २४०–२४२ प्रत्यक्षज्ञानोपलब्धीच्या फळाचें वर्णन, २४३–२६२ प्रत्यक्षज्ञानोपलब्धीनें तीन्ही अवस्थेंत अविकारता, २६३–२६९ तुर्यानुभव, २७०–२८० तुर्यानुभवानें प्रपंचाचें मिथ्यात्व, २८१–२९२ मनामुळें प्रपंचाभास, २९३–२९९ निर्दिष्ट ज्ञानानें साधकाच्या सदेहाचें छेदन, व स्वानंदाची उपलब्धि, ३००–३०९ आशंका, देहेंद्रियें व प्राणादि असता साधकाच्या देहाभिमानाचा त्याग कसा झाला ? ३१०	७३४–७३८
२४–२७ साधकाना आत्मानुभवानें प्रकृति व तत्कार्याचा अभाव, ३११–३२२ अपरोक्षज्ञानानें इंद्रियकर्माची अबाधकता व गुणदोषीं अलिप्तता, ३२३–३५७ स्वरूपाच्या विसरणानें अहंतेचा उद्भव, व त्यामुळें विषयाची बाधकता, ३५८–३७० अहंतेचें मद्भक्तीनें निर्मूलन, ३७१–३७३ भक्तीचा महिमा, ३७४–३९८ भक्तास विषयाची अबाधकता, ३९९–४०६	७३८–७४३
२८–३२ विषयार्थी साधकाना कुयोगानें संसृतीची आपदा, ४०७–४१५ परमार्थी साधकाच्या विघ्नाचें अनुतापानें निरसन, व पुनर्जन्मात कर्माची अस्पर्शता, ४१६–४३२ अज्ञान्याला अहंकर्तृत्वामुळें कर्माचें बंधन, व ज्ञान्याला निरभिमानानें अबंधन, ४३३–४३८ ज्ञान्याची देहीं देहातीतता, व देहकर्मी अलिप्तता, ४३९–४७५	७४३–७४६
३३–३६ अज्ञानामुळें विकारता, ४७६–४७९ भक्तीनें अज्ञानाचें निर्मूलन, ४८०–४९५ आत्म्याची निर्विकारता, ज्ञानाज्ञानीं अलिप्तता, स्वयंप्रकाशता, अप्रमेयता, अनिर्वाच्यता, स्वतःसिद्धता, व निर्द्वंद्वता, ४९६–५६० प्रपंचाभासाचें कारण, ५६१–५६९	७४६–७५०
३७ पंडिताच्या म्हणजे पूर्वमीमांसकाच्या मताची अयुक्तता, म्हणून त्याच्या संगत्यागाची आवश्यकता, ५७०–५९४	७५०–७५१

विषय पृष्ठांक

३८-४३ साधकाच्या अंतरायनिवृत्तिचा उपाय -योग्याना उपसर्गांची बाधकता, ५९५-५९९ उपसर्गांचें तप, मंत्र, ध्यान, नामसंकीर्तन, सत्संग, इत्यादि साधनानें निर्मूलन, ६००-६४१ योग्यांचे नश्वरदेहाच्या अमरत्वार्थ निरर्थक प्रयत्न, ६४२-६५६ ज्ञान्याचा विवेकवैराग्ययुक्त त्याग, ६५७-६६८ योग्यानीं सिद्धींचा त्याग करून मद्भक्ती करण्याची आवश्यकता, ६६९-६७३ ७५१-७५५

४४ अनन्यभक्ताना विघ्नाची अबाधकता, व स्वसुखानुभवाची उपलब्धि, ६७४-६९४ उद्धवाचें यशोवर्णन, ६९५-७१८ उपसंहार, ७१९-७४२

अध्याय एकोणतिसावा

मंगलाचरण, १-१५ उपोद्घात, १६-३१ ७५८-७५९

१-७ उद्धवाची प्रार्थना, स्तवन, व शरणता -"ब्रह्मस्थिति फार दुर्गम असून मनोनिग्रहही दुर्घट आहे, तेव्हा त्यापेक्षा सुगम साधन कोणतें?" ३२-१८९ नाथाचे उद्गार, १९०-१९७ श्रीशुकाचे उद्गार, १९८-२१३ ७५९-७६७

८-११ श्रीकृष्णसंभाषण -भागवतधर्माचरणानें जन्ममरणाचें निर्मूलन, २१४-२३१ कर्मलक्षण, २३२ मदुद्देशानें केलेल्या कर्मांची मदर्पणता, २३३-२३५ मनाला शनैं शनैं अनुसंधानानें मदर्पणतेची साध्यता, २३६-२३९ मदर्पणतेनें मद्भजनाची जिज्ञासा, २४० अखंड अनुसंधानाचा साधनोपाय, २४१ पवित्रक्षेत्रीं अगर सरितातीरीं वास्तव्यानें पावनता, २४२-२५० सत्संगतीचा महिमा, २५१-२५६ संतलक्षणाची खूण, २५७ संतचारित्र्याचें अनुकरण, २५८-२५९ देवाला मौल्यवान् वस्तु, नृत्य, गायन, कीर्तनादि निवेदनानें भक्तीचा उद्भव, २६०-२७४ ७६७-७७०

१२-१४ अंतरंगभक्तीचें लक्षण, २७५-२७९ भक्तांच्या भजनस्थितीचें लक्षण, २८०-२८५ भक्तीच्या उपलब्धीपर्यंत वेदमर्यादेचें पालन, २८६-२९३ भक्तांना ब्रह्मदेवापासून मशकापर्यंत सर्वभूतीं समता, २९४-३१५ ७७०-७७१

१५-१९ नरदेहीं भगवद्भावनिरीक्षणानें अहंकाराचें निर्मूलन, ३१६-३२८ गर्व, सन्मान, प्रतिष्ठा, ममता, वर्णाभिमान, इत्यादि त्यागाची आवश्यकता, ३२९-३३३ सर्वभूतीं लोटांगणानें लोकेषणेचा ऱ्हास, ३३४-३४३ भगवद्भाव उद्धवेपर्यंत साधनाची आवश्यकता, ३४४-३५८ भगवद्भावानें भगवद्रूपता, ३५९ भगवद्रूपवृत्तीचाही विलय, व परब्रह्मीं ऐक्यता, ३६०-३६५ सर्व साधनांत भक्ति हेंच श्रेष्ठसाधन, ३६६-३७२ भक्तापासून भक्तीची प्राप्ति, व अभेदभजनानें मत्प्राप्ति, ३७३-३७४ अभेदभजनाचें कायिक, वाचिक, मानसिक लक्षण, ३७५-३८३ ७७२-७७४

२०-२२ साधकाना भक्तीमुळें विघ्नाची अबाधकता, ३८४-३९० कोणतेंही कर्म मदर्पण करणें ही शुद्ध उत्तम भक्ति, ३९१-३९७ सद्बुद्धिलक्षण, ३९८ विषयासक्ताच्या ब्रह्मार्पणकर्मांची, व ज्ञानयोगादि साधनाची निरर्थकता, ३९९-४०३ कर्म मदर्पण होणें हेंच बुद्धीचें साफल्य, ४०४-४०७ कर्ममदर्पणतेनें परब्रह्मीं ऐक्यता, व ज्ञानसंतुष्टता, ४०८-४१३ ७७५-७७७

२३-२८ निर्दिष्ट ज्ञानाचें माहात्म्य, ४१४-४३५ ज्ञानदातीयभक्ताना ज्ञानोपदेशाची आवश्यकता, ४३६-४३८ उपदेशलक्षण, ४३९-४४० ज्ञानदानी आचार्याचें माहात्म्य, ४४१-४५१ प्रपपठण, श्रवण, व मनन याचें माहात्म्य, ४५२-४७० ७७६-७७९

२९ उद्धवाला ज्ञानरहस्य कळलें काय? म्हणून प्रश्न, ४७१-४७६ ज्ञानानुभवाची खूण, ४७७-४८६ उद्धवाचें सानंदीं निमज्जन, ४८७-४८९ शिष्याच्या ज्ञानानुभवानें गुरुला संतोषता, ४९०-५०१ ७७९-७८०

३०-३१ उद्धवाला परोपदेशार्थ उपन्यास -असच्छिष्यलक्षण, ५०२-५३३ ज्ञानदानी गुरूची महती, ५३४ सच्छिष्यलक्षण, ५३५-५६० लोभी गुरूची परमार्थास अपात्रता, ५६१-५६२ निर्लोभी गुरूपदेशाची महती, ५६३ स्त्रियांच्या सर्वसंगत्यागाची आवश्यकता, ५६४-५७२ मैत्रेयी, कयाधू, देवहूती, भवानी, व यज्ञपत्न्यादि ज्ञानी स्त्रियांचें दिग्दर्शन, ५७३-५७८ स्त्रियाना ज्ञानोपदेश देणाऱ्या गुरूचें लक्षण, ५७९-५८० ज्ञानाधिकारी स्त्रियांचें लक्षण, ५८१-५८८ पात्रशुद्धतेच्या वेळीं दोषांचा विचार, पण ब्रह्मज्ञानोपदेशीं मात्र त्याचा अभाव, ५८९-५९१ ७८०

विषय — पृष्ठांक

३२-३३ मुमुक्षूची भ्रथातर्गतज्ञानानें कृतार्थता, ५९२-५९३ अभक्ताना धर्म, अर्थ, काम, मोक्ष यासाठीं साधनाची आटाआटी, ५९४-५९८ अनन्यभक्तीचा महिमा, ५९९-६०१ उद्धवाचें चैतन्यस्वरूपीं निमज्जन, ६०२-६०९ उद्धवाला निजभक्तपणाचा प्रबोध, ६१० उद्धवाला अज्ञजनाच्या अज्ञानाची विस्मितता, ६११-६१३ — ७८४-७८५

३४ साधकाना धर्म, अर्थ, काम, मोक्ष याच्या त्यागानें, व अनन्यभक्तीनें तत्काळ स्वरूपाची प्राप्ति, ६१४-६१५ अनन्यभक्ताच्या मनोरथांची पूर्तता, व अतीं सायुज्यतेचीही प्राप्यता, ६१६-६३४ उद्धवाच्या प्रेमावस्थेनें श्रीशुकाची स्वानंदता, ६३५-६३८ — ७८५-७८६

३५-३६ श्रीशुकसभाषण -भक्तियोगश्रवणानें उद्धवाची प्रेमावस्था, ६३९-६४९ गुरूपकार उत्तीर्णतेची अशक्यता, ६५०-६६१ उद्धवाचें श्रीकृष्णचरणीं नमन, ६६२-६६५ — ७८६-७८८

३७-४० उद्धवाची प्रार्थना, स्तवन, व शरणता -"सायुज्यमुक्तीचीही अनपेक्षा, पण सद्गुरुभक्तीची अपेक्षा," ६६६-७४७ नाथाचे स्मरणीय उद्गार, ७४८-७७९ — ७८८-७९३

४१-४४ श्रीकृष्णसभाषण -बद्रिकाश्रमाचें माहात्म्य, व तत्क्षेत्रात उद्धवाला जाण्याची अनुज्ञा, ७८०-८०३ लोकसंग्रहार्थ स्वधर्मानुरूप आचाराची आवश्यकता, ८०४-८१३ नित्याचरण, शिष्योपदेश, व गुरुशिष्याचें अन्योन्यकर्तव्य, इत्यादिविषयीं उपन्यास, ८१४-८४४ उपदेशानुरूप वर्तनानें शिष्याच्या त्रिगुणाचें निर्मूलन, व स्वरूपानंदाची प्राप्ति, ८४५-८५१ — ७९१-७९४

४५-४८ श्रीशुकसभाषण -उद्धवाला हरिमेधा ह्मणण्याचें कारण, ८५२-८५८ उद्धवाची श्रीकृष्णाना प्रदक्षिणा, व पादद्वयाचें आनंदाश्रूनीं क्षालन, ८५९-८६२ उद्धवाला श्रीकृष्णवियोगाची विव्हलता, ८६३-८८९ श्रीकृष्णपादुकाच्या प्रसादानें उद्धवाची कृतकृत्यता, ८९०-८९८ उद्धवविदुरभेट, ८९५-९०६ विदुराचे उद्गार, ९०७-९०९ उद्धवाचे प्रभासास आगमन, व श्रीकृष्णनिर्याणावलोकन, ९१०-९१९ मैत्रेयाला विदुरास ज्ञानोपदेश देण्याची अनुज्ञा, ९२०-९२१ कलियुगातील ब्रह्मज्ञान्याची शिश्नोदरपरायणता, ९२२-९२४ उद्धवाचें बद्रिकाश्रमीं गमन, नित्याचरण, व निर्याण, ९२५-९६१ श्रीकृष्णप्रणीत भक्तिसारामृताचें माहात्म्य, ९६२-९८५ — ७९४-८००

४९ श्रीकृष्णभक्ताना वेदसारामृताची प्राप्ति, व भवभयाचें निर्मूलन, ९८६-९९४ श्रीकृष्णनाम संज्ञा, ९९५-९९६ श्रीशुकाचें श्रीकृष्णचरणीं नमन, ९९७ श्रीकृष्णाचें भक्तवात्सल्य, ९९८-१००० उद्धवप्रश्नानें ज्ञानरहस्याचें प्रकटीकरण, व त्यामुळें जगदुद्धरण, १००१-१००६ नाथाचे ग्रंथकर्तृत्वाविषयीं उद्गार, १००७-१०२३ ज्ञानोपलब्धीस संस्कृतमराठीची साधर्म्यता, १०२४-१०३४ उपसंहार, १०३५-१०४० — ८००-८०३

अध्याय तिसावा

मंगलाचरण, १-१३ उपोद्घात, १४-१५ — ८०३

१-३ परीक्षितीची प्रार्थना -"उद्धव बद्रिकाश्रमीं गेल्यानतर श्रीकृष्णांनीं निजकुळाचें निर्मूलन करून आनंदकारक अशा स्वदेहाचें विसर्जन कसें केलें?" १६-२४ श्रीकृष्णसौंदर्यवर्णन, २५-३० कीर्तींचा महिमा, ३१-४२ मूर्तिध्यानानें तद्रूपता, ४३-४७ पदरेणूचा महिमा, ४८ ब्राह्मणवचनपालनार्थ देहत्याग, ४९-५२ भागवतोपदेशगुह्यत्वाची परीक्षितीमुळें प्रगटता, ५३-५६ — ८०४-८०५

४ श्रीशुकसभाषण -द्वारकेंतील भयंकर उत्पातानीं यादवाची चिंताग्रस्तता, ५७-७३ — ८०५-८०६

५-९ श्रीकृष्णसभाषण -यादवास प्रभासेस जाण्याची आज्ञा, ७४-८४ श्रीपुत्रास शंखोद्धारास जाण्याची सूचना, ८५ विप्रशाल्य विष्णुकर्माचरणाचें दिग्दर्शन, ८६-९८ — ८०६-८०७

१०-२४ यादवाचें प्रभासास गमन, ९९-१०२ श्रीकृष्णानुशासनानुरूप कर्माचरण, १०३ मद्यप्राशन, १०४ मद्यप्राशनानें अन्योन्य कलह, १०५-१६४ — ८०७-८११

२५-२६ श्रीकृष्णाना कुळक्षयानें झालेला सतोष, व त्याचीं कारणें, १६५-१७२ बळरामाचें निर्याण, १७३-१७७ — ८११-८१२

२७-३८ श्रीकृष्णानीं निजधामगमनार्थ अश्वत्थतळीं घातलेलें वीरासन, स्वरूपसादय, व दर्शन-

विषय पृष्ठांक.

महिमा, १७८–१८७ श्रीकृष्णमूर्तीचें वर्णन, १८८–२११ चरणाची आरक्तता, व त्याचें जराव्याधाच्या बाणानें विंधन, २१२–२२० जराव्याधाची अनुतापयुक्त प्रार्थना, स्तवन, व शरणता, २२१–२८१ ८१२–८१७

३०–४० श्रीकृष्णसभापण –जराव्याधाची भ्रमनिवृत्ति, व स्वर्गागमन, ३८२–३१६ ८१७–८१८

४१–४८ दारुकाचें श्रीकृष्णशोधन, दर्शन, नमन, व प्रार्थना, ३१७–३२६ रथायुधादि ऐश्वर्यांच्या ऊर्ध्वगतिगमनानें दारुकाची ताटस्थ्यता, ३२७–३३२ दारुकाचे करुणोद्गार, ३३३–३४६ श्रीकृष्णाचा द्वारकेंतील सुहृज्जनांस संदेश, ३४७–३५९ दारुकाची खेदयुक्त प्रार्थना, ३६०–३७५ ८१८–८२१

४९–५० श्रीकृष्णानीं दारुकाला केलेल्या ज्ञानोपदेशाचें विवरण –स्वधर्मलक्षण, ३७६–३८१ स्वधर्मानें वैराग्याचा उद्भव, व ज्ञानोपलब्धि, ३८२ अपेक्षेचा विलय, व निरपेक्षतेचा उद्भव, ३८३–३८४ विज्ञानलक्षण, ३८५–३९१ उपशमलक्षण, ३९२ दारुकाची श्रीकृष्णस्वरूपीं अभिन्नता, ३९३–३९५ दारुकाची श्रीकृष्णाला प्रदक्षिणा, चरणीं नमन, व द्वारकेस गमन, ३९६–३९९ उपसंहार, ४००–४१२ ८२१–८२२

अध्याय एकतिसावा

मंगलाचरण, १–१४ उपोद्घात, १५–२० ८२३

१–१४ श्रीशुकसभापण –श्रीकृष्णनिर्याणवर्णन, २१ दर्शनार्थ देव, सिद्ध, गंधर्व, किन्नरादिकांचें प्रभासास आगमन, २२–३४ देवानीं जयजयकार करून केलेली पुष्पवृष्टि, ३५–३७ समाधीचें मिष, ३८–५० योगधारणेचा अभाव, ५१–५३ मूर्तीची चैतन्यता, ५४–५८ देहत्वाचा अभाव, ५९–६० देहाभास, व तत्संबधानें उद्घाटन, ६१–६८ वेदाची अनिर्वाच्यता, व शिवादिदेवाची अगम्यता, ६९–७० देवाना उल्हास, व विस्मय, ७१–७६ सत्य, धर्म, श्री, धृति, कीर्ति यांचें समवेत गमन, ७७–७८ सत्ताच्या ठिकाणीं मान सत्य, धर्म, श्री, धृति, कीर्ति यांचें वास्तव्य, ७९–८१ निजधामप्रयाणाचा देवादिकांस भ्रम, व विस्मय, ८२–८४ श्रीकृष्णगतीची देवादिकास अतर्क्यता, विद्युल्लतेचा दृष्टांत, ८५–८९ देवादिकाच्या अभिमानाचा ऱ्हास, कीर्तीचें यशोवर्णन, व विस्मययुक्त स्वस्थानीं गमन, ९०–९४ सामर्थ्यतेचे वर्णन, ९५–९८ यदुकुळातील जन्मकर्माचा योगमायेस्तव आभास, ९९–१०६ विदेहत्वाची शिवशक्रब्रह्मादिकास अतर्क्यता, १०७–११० गोवर्धनधारण, दावाग्निभक्षण, रासक्रीडन, द्वारकास्थापन, ऋषिजनतृप्त्यर्थ भाजीपानसेवन, महादेवगर्वहरण, गुरुमृतपुत्रानयन, उत्तरागर्भरक्षण, द्विजमृतपुत्रानयन, रुद्रमोहन, जराव्याधउद्धरण, इत्यादि विदेहद्योतक लीलाचा निर्देश, १२१–१२५ आशंका, श्रीकृष्णाचें जर अशा प्रकारचें सामर्थ्य होतें, तर मग निजधामगमनाचे प्रयोजन काय ? १२६–१२८ सामर्थ्यतेचे वर्णन, १२९–१३१ इहलोकासक्तेची अगर निजधामप्रयाणाची अनिच्छा, १३२ साधकहितार्थ निजधामगमन, १३३–१४० साधकाना वैराग्य, विरक्ती, व आत्मप्राप्त्यर्थ दीक्षा, १४१–१४२ अवतारलीलाची अस्पर्शता, १४३–१५२ देहाची थोरवी, १५३ निजमूर्तीचे स्वभक्ताच्यानीं प्रतिष्ठापन, व निजधामगमन, १५४–१५५ उक्त चवदा श्लोक सद्भावपूर्वकभक्तियुक्तपठनानें श्रीकृष्णस्वरूपाची प्राप्यता, १५६–१८१ ८२४–८३१

१५–२० द्वारकेची रूक्षता, १८२–१८४ दारुकाचा प्रवेश व यादवनिधनवार्तेनें पौराचा विलाप, १८५–२२० मातापितृस्त्रियादि गोत्राचें प्रभासास गमन, व निधन, २२१–२४० श्रीकृष्णस्त्रियाच्या मुक्तत्वासंबधानें तार्किकाच्या मताचें खंडन, २४१–२४९ ८४१–२४९

२१–२२ अर्जुनाला श्रीकृष्णविरहाची उद्विग्नता, व गीतोपदेशस्मरणानें शांतता, २५०–२६३ अर्जुनाचे उद्गार, २६४–२६९ अर्जुनाला युद्धप्रसंगीं उपदेशिलेल्या ज्ञानाचा महिमा, २७०–२७२ गीतामाहात्म्य, २७३–२८४ अर्जुनहस्तें मृताचा उत्तरविधि, २८५–२८९ ८३४–८३६

२३–२६ श्रीकृष्णस्थानाव्यतिरिक्त द्वारकेचा नाश, २९०–२९१ उर्वरितस्थानीं श्रीकृष्णाचें सन्निहित वास्तव्य, व तत्स्थानमाहात्म्य, २९२–२९४ बालवृद्धस्त्रीजनाचें अर्जुनासमवेत इंद्रप्रस्थास गमन, २९५–२९७ वज्राला राज्याभिषेक, २९८ पांडवाचें महापथास प्रस्थान, २९९–३०० ८३६–

विषय	पृष्ठांक.
२७-२८ **श्रीकृष्णावतारमाहात्म्य** -अवतारलीलेच्या श्रद्धायुक्तवर्णनानें सकळ पापांचें निर्मूलन, ३०१-३३० सगतीनें उद्धारलेल्याचा नामनिर्देश, ३३१-३५० षड्गुणैश्वर्यसंपत्तीची प्रगटता, ३५१-३५३ चरित्रवर्णनानें पराभक्तीची प्राप्यता, ३५४-३७३ अवतारलीलेची अपूर्वता, व तत्पाठकाची पुनीतता, ३७४-३८९ **ग्रंथोपसंहार** -उक्तग्रंथात ज्ञान, वैराग्य, भक्ति, व मुक्ति यांचें प्रतिपादन, ३९० प्रत्येक अध्यायाचा निष्कर्ष, ३९१-४४२ भागवतसांप्रदायपरंपरा, ४४३-४४९ सांप्रदायपरंपरेनें व भावार्थदीपिकाप्रकाशानें स्वकृतटीकेची पूर्णता, ४५०-४५५ ग्रंथाधिकारी, ४५६-४६० ग्रंथमाहात्म्य, ४६१-४९५ नाथाचे स्वकृतटीकेविषयीं उद्गार, ४९६-५२६ ग्रंथकर्तृत्वाचीं स्थानें, ५२७-५३५ श्रीजनार्दनाचें आशीर्वचन, ५३६-५५१ ग्रंथसमाप्तिकालनिर्देश, ५५२-५५६ उपसंहार, ५५७-५६३	८३६-८४७
आरती एकनाथाची, व भागवताची, एकंदर श्लोकसंख्या १३६७, एककंदर ओवीसंख्या १८७९८,	८४८

सदा सेव्या सदा सेव्या श्रीमद्भागवती कथा ।
यस्याः श्रवणमात्रेण हरिश्चित्तं समाश्रयेत् ॥ १ ॥
अर्थोऽयं ब्रह्मसूत्राणां भारतार्थविनिर्णयः ।
गायत्रीभाष्यरूपोऽसौ वेदार्थपरिबृंहितः ॥ २ ॥

पद्मपुराण.

श्रीएकनाथी भागवत.

अध्याय पहिला.

श्रीगणाधिपतये नमः ॥ श्रीसरस्वत्यै नमः ॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ ॐ नमो श्रीजनार्दना । नाहीं भवअभवभावना । न देखोनि मीतूंपणा । नमन श्रीचरणा सद्गुरुराया ॥१॥ नमन श्रीएकदंता । एकपणे तूंचि आतां । एकीं दाविसी अनेकता । परी एकात्मता न मोडे ॥ २ ॥ तुजमाजी वासु चराचरा । ह्मणोनि बोलिजे लंबोदरा । यालागीं सकळांचा सोयरा । सोचोकारा तूं होसी ॥ ३ ॥ तुज देखे जो नरू । त्यासी सुखाचा होय संसारू । यालागीं विघ्नहरू । नामादरू तुज साजे ॥ ४ ॥ हरुष तें वदन गणराजा । चाऱ्ही पुरुषार्थ त्याचि चाऱ्ही भुजा । प्रकाशिया प्रकाशी वोजा । तो झळकत तुझा निजदंतु ॥ ५ ॥ पूर्वउत्तरमीमांसा दोनी । लागलिया श्रवणस्थानी । निःशब्दादि वाचा वदनीं । कर जोडूनि उभिया ॥ ६ ॥ एकेचि काळीं सकळ सृष्टी । आंपुलेपणे देखत उठी । तेचि तुझी देखणी दृष्टी । सुखसंतुष्टी विनायका ॥७॥ सुखाचें पेलैलें दोंद । नाभीं आंवर्तला आनंद । बोधाचा मिरवे नागबंद । दिसे सन्नद्ध साजिरा ॥ ८ ॥ शुद्धसत्वाचा शुक्लांबर । कासे कसिला मनोहर । सुवर्णवर्ण अलंकार । तुझेनि साचार शोभती ॥ ९ ॥ प्रकृतिपुरुष चरण दोनी । तळीं घालिशी वोजावुनी । तयावरी सहजासनीं । पूर्णपर्णी मिरवसी ॥ १० ॥ तुझी अणुमात्र झालिया भेटी । शोधिता विघ्न न पडे दृष्टी । तोडिसी संसारफांसोटी । तोचि तुझे मुष्टी निजपरशु ॥ ११ ॥ भावें भक्त जो आवडे । त्याचें उगविसी भवसांकडें । वोढूनि काढिसी आपणाकडे । निजनिवाडें अंकुशें ॥ १२ ॥ साच निरपेक्ष जो निःशेख । त्याचे तूंचि वाढविसी सुख । देऊनि हरिखाचे मोदक । निववसी देख निजहस्तें ॥ १३ ॥ सूक्ष्माहूनि सूक्ष्म सान । त्यामाजी तुझें अधिष्ठान । यालागीं मूषकवाहन । नामाभिधान तुज साजे ॥ १४ ॥ पाहतां नरू ना कुंजरू । व्यक्ताव्यक्तासी परू । ऐसा जाणोनि निर्विकारू । नमनादरू ग्रंथार्थीं ॥ १५ ॥ ऐशिया जी गणनाथा । मीपणे केंचा नमितां । अकर्ताचि जाहला कर्ता । ग्रंथकथाविस्तारा ॥ १६ ॥ आतां नमूं सरस्वती । जे सारासारविवेककर्ती । चेतनारूपें इंद्रियवृत्ती । जे चाळिती सर्वदा ॥ १७ ॥ जे वाचेची वाचक । जे बुद्धीची द्योतक । जे प्रकाशा प्रकाशक । स्वयें देख स्वप्रभ ॥ १८ ॥ ते शिवाची शक्ति उठी । जैसी डोळ्यामाजीं दिठी । किंवा सुर-

(या ग्रंथात पाठभेद जाड टैपात व अर्थद्योतक टीपा सूक्ष्माक्षरात दिल्या आहेत)

१ नमो जी पाठ २ येथें प्राचीन ग्रंथामध्यें "भक्त्या भागवत भावमभावं काव्यपाठत । पठनात्पदव्युत्पत्तिर्ज्ञानप्राप्तिस्तु भक्तित ॥१॥" हा एक श्लोक अधिक आहे ३ खरा ४ धर्म, अर्थ, काम व मोक्ष ५ रविचन्द्रादिकालाही ६ स्वच्छपणें ७ एकदंतु ८ कर्मप्रतिपादक व ज्ञानप्रतिपादक ग्रंथ ९ परा, पश्यंती, मध्यमा आणि वैखरी ह्या चार वाचा १० आत्मरूपानें, सच्चिदानंदस्वरूप ११ स्फूर्ति १२ वाढलें १३ भोंवऱ्याप्रमाणें होऊन राहिला १४ कटिभूषण १५ सन्निध १६ रीतसर, यारखे करून एकपर्णी १७ संसृतिपाश १८ संसार=जन्ममरणरूप संकट १९ निजबोधरूप अंकुशानें २० लहान २१ हत्ती २२ पलीकडचा २३ विवेकमूर्ती २४ प्रकाशक २५ जे स्फूर्तीची दायक २६ ग्रंथाचा उठाव २७ कीं रसु रसत्वें पुष्टी

सत्वें दावी पुष्टी । फळपणें पोटीं फळाच्या ॥ १९ ॥ जैसा साखरेअंगीं स्वादु । कीं सुमनामाजी मकरंदु । तैसा शिवशक्तिसंबंधू । अनादिसिद्धु अतर्क्य ॥ २० ॥ ते अनिर्वाच्य निजगोडी । चहूं वाचांमाजीं वाडी । ह्मणोनि वागीश्वरी रोकडी । ग्रंथार्थी चोखडी चवी दावी ॥ २१ ॥ सारासार निवडिती जनीं । त्या हंसावरी हंसवाहिनी । बैसली सहजासनीं । अगम्यपणीं अगोचरू ॥ २२ ॥ ते परमहंसी आरूढ । तिसी विवेकहंस जाणती दृढ । जंवळी असता न देखती गूढ । अभाग्य मूढ अतिमंद ॥ २३ ॥ तिचे निर्धारितां रूप । अरूपाचें विश्वरूप । ते आपुलेपणें अमूप । कथाअनुरूप बोलवी ॥ २४ ॥ हा बोल भला झाला । ह्मणोनि बोलेचि स्तविला । तैसा स्तुतिभावो उपजला । बोलीं बोला गौरवी ॥ २५ ॥ ते वाग्विलास परमेश्वरी । सर्वांगदेखणी सुंदरी । राहोनि सबाह्यअभ्यंतरीं । ग्रंथार्थकुसरी वदवी स्वयें ॥ २६ ॥ ते सदा सतुष्ट सहज । ह्मणोनि निरूपणा चढले भोजें । परी वक्तेपणाचा फुंजें । मीपणें मज येवों नेदी ॥ २७ ॥ वाग्देवतेची स्तुती । वाचाचि जाह्ली वदती । तेथें द्वैताचियें सपत्ती । उमसं चित्ती उंमसेना ॥ २८ ॥ तिणें बोल बोलणें मोडिलें । समूळ मौनातें तोडिलें । त्यावरी निरूपण घडिलें । नंबोलणें बोलें बोलवी ॥ २९ ॥ तिसी सेवकपणें दुसरा । होऊनि निघे नमस्कारा । तंव मीपणेंसी परा । निजनिर्धारा पारुषे ॥ ३० ॥ जेथें मीपणाचा अभावो । तेथें तूपणा कैंचा ठावो । याहीवरी करी निर्वाहो । अगम्य भावो निरूपणीं ॥ ३१ ॥ जैशा सागरावरी सागरी । चालती लहरींचिया लहरी । तैसे शब्द स्वरूपाकारीं । स्वरूपावरी शोभती ॥ ३२ ॥ जैशा साखरेचिया कणिका । गोडियें भिन्न नव्हती देखा । तैसें निरूपण ये रसाळसुखा । ब्रह्मरसें देखा संमवृत्ति ॥ ३३ ॥ तेथें मीपणेंशीं सरस्वती । बैसविले एका ताटें रसवृत्ती । तेणें अभिन्नशेष देऊनि तृप्ती । ते हे उद्गार येती कथेचे ॥ ३४ ॥ आतां वदू ते सज्जन । जे कां आनंदचिद्घन । वर्षताती स्वानंदजीवन । सतप्त जन निववावया ॥ ३५ ॥ ते चैतन्याचे अळंकार । कीं ब्रह्मविद्येचे श्रृंगार । कीं ईश्वराचे मनोहर । निजमंदिर निवासा ॥ ३६ ॥ ते अधिष्ठाना अधिवासु । कीं सुखासही सोल्हासू । विश्रांतीसी विश्वासू । निजरहिवासू करावया ॥ ३७ ॥ कीं ते भूतदयार्णव । कीं माहेरा आली कर्णव । ना ते निर्गुणाचे अवेव । निजगौरव स्वानंदा ॥ ३८ ॥ ना ते डोळ्यांतील दृष्टी । कीं तिचीही देखणी पुष्टी । कीं सतुष्टीसी तुष्टी । चरणांगुष्ठीं जयाचे ॥ ३९ ॥ ते पहाती जयाकडे । त्याचें उगवे भवसाकडें । परब्रह्म डोळियांपुढें । निजनिवाडें उल्हासे ॥ ४० ॥ तेथें साधनचतुष्टयसायास । न पाहती शास्त्रचातुर्यविलास । एक धरिला पुरे विश्वास । स्वयें प्रकाश ते करिती ॥ ४१ ॥ ते जगामाजी सदा असती । जीवमात्रांतें दिसती । परी विकल्पेंचि ठकिजती । नाहीं ह्मणती नास्तिक्यें ॥४२॥ मातियेचा द्रोण केला ।

---

१ श्रेष्ठ २ जवळी असता नेणती मूढ । अभाग्य मतिमद ३ निराकाराचें, अरूपाचेंचि स्वरूप ४ आवड ५ गर्व ६ विस्तार, उद्भव ७ सागना येईना ८ मोडास आलें, उद्भवलें ९ बोलता न येण्यासारखी वस्तु १० मीपणासहित ११ परावाणी; शुद्धस्फूर्ति १२ मुकावते, सुटते १३ ल्हहरियाचिया हारी (हारी=पंक्ति) १४ रसवृत्ति १५ परब्रह्माचें विश्रामस्थान १६ दया १७ नित्यानित्यवस्तुविवेक, इहामुत्रफलभोगविराग, शमादिषट्कसंपत्ति आणि मुमुक्षुत्व १८ ते=सतसाधु १९ प्रत्यक्षद्रोणाचार्यापेक्षा मातीच्या द्रोणाचार्यापासून विद्या शिकलेला हा शिष्य=एकलव्यनामाचा कोळ्याचा मुलगा अर्जुनापेक्षांही अधिक निपुण झाला हें फक्त विश्वासाचें फळ, असें यातील तात्पर्य

तो कौळिका भावो फळला । म्हणोनि विश्वासेंवीण नाडला । जगु ठकला विकल्पें ॥ ४३ ॥ एकाएकीं विश्वासतां । तरी वोणी नाहीं निजसत्ता । त्याचे चरणीं भावार्थता । ठेविता माथा निश्वासें ॥ ४४ ॥ ते नमस्कारिता आवश्यक । करून ठाकती एक । परी एकपणे सेवक । त्याचाचि देख स्वयें होआवें ॥ ४५ ॥ त्याचिया सेवेचिये गोडी । ब्रह्मसुखाची उपमा थोडी । जे भजती अनन्य आवडीं । ते जाणती गाढी निजचवी ॥४६॥ ते प्रकृतीसी पर । प्रकृतिरूपीं ते अविकार । आकार विकार व्यवहार । त्यांचेनि साचार बाधीना ॥४७॥ ते भोगावरी न विटती । त्यागावरी न उठती । आपुलिये सहजस्थिती । स्वयें वर्तती सर्वदा ॥ ४८ ॥ ते ज्ञातेपणा न मिरविती । पिसेंपण न दाविती । स्वरूपफुंजुविस्मृती । गिळूनि वर्तती निजागें ॥ ४९ ॥ प्रेमा अगींचि जिराला । विस्मयो येवोंचि विसरला । प्रपंचुपरमार्थु एकु जाहला । हाहीं ठेला विभागु ॥ ५० ॥ स्मरण विसरणेंशीं गेलें । देह देहींच हारपलें । आतुबाहेरपण गेलें । गेलें ठेलें स्मरेना ॥ ५१ ॥ स्वप्नजागृती जागता गेली । सुषुप्ति साक्षित्वेंसी बुडाली । उन्मनीही वेडावली । तुर्या ठेली तटस्थ ॥ ५२ ॥ दृश्य द्रष्टेनेंशीं गेलें । दर्शन एकलेपणें निमालें । तें निमणेंपणही विरालें । विरवितें नेलें विरेणेनी ॥५३॥ ज्ञान अज्ञानातें घेउनि गेलें । तंव ज्ञातेपणही बुडालें । विज्ञान अगीं जडलें । परी नवें जडलें हें न मनी ॥ ५४ ॥ यापरी जे निजसज्जन । तिहीं करावें सावधान । द्यावें मज अवधान । हें विज्ञापन चाळवें ॥५५॥ सूर्य सदा प्रकाशघन । अग्नि सदा देदीप्यमान । तैसे संत सदा सावधान । द्यावें अवधान हें बालत्व माझें ॥५६॥ तंव संतसज्जनीं एक वेळा । थोर करूनियां सोहळा । आज्ञापिलें वेळवेळां । ग्रंथ करविला प्राकृत ॥ ५७ ॥ एकातीं आणि लोकांतीं । थोर साक्षेप केला संतीं । तरी सांगा जी मजप्रती । कोणे ग्रथीं प्रवर्तो ॥५८॥ पुराणीं श्रेष्ठ भागवत । त्याहीमाजीं उद्धवगीत । तुवां प्रवर्तावें तेथ । वक्ता भगवंत तुज साह्य ॥ ५९ ॥ आह्मांसी पाहिजे ज्ञानकथा । वरी तुजसारिखा रसाळ वक्ता । तरी स्तुति सांडूनि आता । निरूपण तत्वता चालवीं ॥ ६० ॥ तुज संतस्तवनीं उत्सावो । हा तंव कळला भावो । तरी कथेचा लवलाहो । निजनिर्वाहो उपपादीं ॥ ६१ ॥ या संतांचे कृपावचनें । एकाएकीं आनंदलों मनें । तेणें वाक्यपसायदानें । स्वानंदघनें उल्हासे ॥ ६२ ॥ जैसा मेघाचेनि गर्जनें । मयूर उपमों पाहे गगनें । नाना नवेनि जीवनें । जेवीं चातक मनें उल्हासे ॥६३॥ का देखोनि चंद्रकर । डोलों लागे चकोर । तैसें संतवदनींचे उत्तर । आलें थोर सुखावित ॥ ६४ ॥ थोर सुखाचा केलों स्वामी । तुमचें पुरतें कराल तुह्मी । तरी वायांचि का मीपणें मी । मनोधर्मीं वेळंगेजों ॥ ६५ ॥ परी समर्थाची आज्ञा । दासा न करवे अवज्ञा । तरी सांगीतली जे सज्ञा । ते करीन आज्ञा स्वामींची ॥ ६६ ॥ परी तुह्मीं एक करावें । अखंड अव-

---

१ कोळ्याचा मुलगा २ तोटा ३ निजसत्तेला, **निजसता**=खऱ्या सताला ४ टाकिती अथवा घेती ५ व्हावें ६ वेडेपणा ७ स्वरूपप्राप्ताचा गर्व किंवा विस्मरण ८ स्वरूपसाक्षात्काराच्या वेळीं प्रेमाच्या लहरी उठतात व अभूतपूर्व आनंदप्राप्तामुळे चित्त आश्चर्यचकित होतें, हे उत्तम साधकाला नववधूप्रमाणें प्रथम प्रथम घडतें, अभ्यासाची दृढता झाली म्हणजे प्रेम व विस्मय जिरून जातात ९ विसरणासहित १० देहभाव देहातच नाहींसा झाला ११ पांचवी शेवटची अवस्था (ही तुर्येची परिपक्वदशा होय) १२ सुषुप्तीनंतरची चौथी अवस्था १३ द्रष्टा म्हणजे पाहणारा, त्यासह १४ **विरणेनशीं** १५ साक्षात्कार, अनुभव १६ मानीत नाहीं १७ व्हावें १८ **एका आनंदला मनें** १९ प्रसाददानानें 'तोषोनि मज द्यावें । पसायदान हें'–ज्ञानेश्वरी, भरतवाक्य पहा २० **उपमों** २१ किंवा नव्या मेघोदकानें २२ तुमचें तुम्ही पूर्ण करून घ्याल २३ वेधू, स्वाधीन होऊं २४ **संतांची**

धान मज द्यावे। तेणें [1]दिठिवेनि आघवे। पावेल स्वभावें निजसिद्धी ॥ ६७ ॥ अगा तुझिया मनामाजी मन। शब्दीं ठेविलेसे अनुसंधान। यालागीं निजनिरूपण। चालवीं जाण सवेगें ॥ ६८ ॥ आतां वंदूं कुळदेवता। जे [2]एकाएकी एकनाथा। ते [3]एकीवाचून सर्वथा। आणिक कथा करूं नेदी ॥ ६९ ॥ एक रूप दाविले मनी। तंव एकचि दिसे जनीं वनीं। एकचि कानी वदनी। एकपर्णी एकवीरा ॥ ७० ॥ ते शिवशक्ति रूपें दोनीं। लेऊन मिरवे एकपर्णी। एकपणे जाली [4]गुर्विणी। प्रसवे एकपर्णी [5]एकवीरा ॥ ७१ ॥ ते एकरूपें [6]एकवीरा। प्रसवली बोधफरशधरा। जयाचा का दरारा। महावीरा अभिमानियां ॥ ७२ ॥ तेणें उपजोनि निवटिली [7]माया। आज्ञा पाळूनि सुख दे पितया। ह्मणोनि तो जाहला विजया। लवलाह्या दिग्मंडळीं ॥७३॥ जो वासनासहस्रवाहो। छेदिला सहस्रार्जुन अहंभावो। स्वराज्य करूनियां पाहाहो। अर्पी स्वंमेवो स्वंजातिया ॥७४॥ तेणे मारूनि माता जीवविली। तेचि कुळदेवता आह्मा जाहली। परी स्वनांवे ख्याति केली। एकात्मबोलीं एकनाथा ॥ ७५॥ ते जपासोनि निवटिली। तेपासोनि प्रकृती पालटली। रागत्यागें शांत झाली। निजमाउली जगदंबा ॥ ७६ ॥ [11]तेया वोसंगा घेऊन। थोर दिधले आश्वासन। विपमसकटीं समाधान। स्वनामस्मरण केलिया ॥ ७७ ॥ ते जय जय जगदंबा। [13]उदो ह्मणे ग्रंथारभा। मतीमाजी स्वयंभा। योगगर्भा प्रगटली ॥ ७८ ॥ आता वंदूं जनार्दनु। जो भवगजपंचाननु। जनीं विजनीं समानु। सदा सपूर्णु समत्वें ॥७९॥ ज्याचेनि कृपापांगें। देहीं न देखती देहागें। ससार टवाळ वेगें। केले [14]वांडगें भवस्वप्न ॥ ८० ॥ जयाचेनि कृपाकटाक्षे। अलक्ष्य लक्ष्येंवीण लक्षे। साक्षी विसरली साक्षे। निजपक्षें गुरुत्वे ॥ ८१ ॥ तेणे जीवेवीण जीवविले। मृत्यूवीण मरणाचि मारिले। दृष्टि घेऊनि दाखविले। देखणें केले सर्वांग ॥८२॥ देहीं देह विदेह केले। शेखीं विदेहपण तेंही नेले। नेलेपणही हारपले। उरीं उरले उर्वरित ॥ ८३ ॥ अभावो भावेशीं गेला। सदेह निःसदेहेंशी निमाला। विस्मयो विस्मयीं बुडाला। वेडावला स्वानंदू ॥ ८४ ॥ तेथ आवडी होय भक्त। तंव देवोचि भक्तपणाआतू। मग भज्यभजनाचा अंतू। दावी उ[16]प्रांतू स्वलीला ॥ ८५ ॥ नमन नमनेशीं नेले। नमितें नेणो काय जाहले। नम्यचि अंगीं घडले। घडले मोडले मोडूनी ॥ ८६ ॥ दृश्य द्रष्टा जाण। दोहींस एकचि मरण। दर्शनही जाहले क्षीण। [17]देखणेपण गिळूनी ॥ ८७ ॥ आतां देवोचि आघवा। तेथे भक्तु नये भक्तभावा। तव देवोही मुकला देवा। देवस्वभावा विसरोनि ॥ ८८ ॥ देवो देवपणे दाटला। भक्तु भक्तपणे आटला। दोहींचाही अतु आला। अभेदें जाहला अनंतु ॥ ८९ ॥ अत्यागु त्यागेंशीं विराला। अभोगु भोगेंशी उडाला। अयोगु योगेंशी बुडाला। योग्यतेचा गेला अहंभावो ॥९०॥ ऐशियाहीवरी अधिक [18]सोसु। [19]सायुज्यामाजी होतसे दांसु। तेथील सुखाचा

---

१ दृष्टीनें २ एकाकी, एकवीरा ३ द्वैताची ४ गर्भिणी, गरोदर (भगवद्गीतेंत १४ व्या अध्यायात 'मम योनिर्महद्ब्रह्म' या श्लोकावर टीका करताना भगवताची गृहिणी जी माया तिच्या वर्णनात ज्ञानोबाराय ह्मणतात—"ए माझेनिचि अंगें। पहुडल्या हे जागे। आणि सत्तासभोगें। गुर्विणी होय" ५ एकाग वीरु ६ रेणुकादेवीचे नाव ७ मारली ८ माता रेणुका. ९ स्वत च १० ब्राह्मणाना ११ तिनें १२ मांडीवर १३ 'उदयोस्तु' याशब्दाचें प्राकृत भाषतील रूप अथवा अपभ्रंश १४ लटिका, मिथ्या १५ व्यथ १६ अप्रांत=निःसीम १७ देखतेपण १८ हाव, इच्छा १९ सायुज्यमुक्तींत २० 'येथ कल्पना वीर न साहे। परी अद्वैत भक्ति आहे। हे अनुभवाचि जोगें, नव्हे। बोलाएसें॥' ज्ञानेश्वरी.

सौरसु । अति अविनाशु अगोचरू ॥ ९१ ॥ "[2]शिवे शिवूचि यजिजे' । हें ऐशिये अवस्थेसि साजे । एऱ्हवीं बोलचि बोलिजे । परी न पविजे निजभजन ॥ ९२ ॥ ये अभिन्न सुखसेवे- आंतू । नारद आनंदें नाचत गातु । शुकसनकादिक समस्तु । जाले निजभक्तु येणेचि सुखें ॥ ९३ ॥ सागरीं भरे भरतें । तें भरतें भरे तेंरियातें । तैसे देवेंचि देवपणे येथें । केले मातें निजभक्तु ॥ ९४ ॥ सागर सरिता जीवन एक । परी मिळणीं भजन दिसे अधिक । तैसें एकपणेंचि देख । भजनसुख उल्हासे ॥ ९५ ॥ वाम सव्य दोन भाग । परी दो नामीं एकचि अग । तैसा देवभक्तविभाग । देवपणीं साङ्ग आभासे ॥ ९६ ॥ तेवीं आपुलेपणाचेनि माने । भक्तु केलों जनार्दनें । परी कायावाचामनें । वर्तविजे तेणे सर्वार्थीं ॥ ९७ ॥ तो मुखाचे जाला निजमुख । दृष्टीतें प्रगटे सन्मुख । तोचि विवेकेंकरून देख । करवी लेख ग्रंथार्थीं ॥ ९८ ॥ परी नवल त्याचें लाघव । अभंगीं घातलें माझें नाव । शेखीं नांवाचा निजभाव । उरावया ठाव नुरवीच ॥ ९९ ॥ या वचनार्थी सतोषला । ह्मणे भलारे भला भला । निज- भाविकु तूंचि सचला । प्रगट केला गुह्यार्थु ॥१००॥ हे स्तुति कीं निरूपण । ग्रथपीठ कीं ब्र- ह्मज्ञान । साहित्य कीं समाधान । संज्ञाही जाण कळेना ॥ १ ॥ तुझा बोलुचि एकएकू । सोलींव विवेकाचा विवेकू । तो सतोपासीं सतोखू । आत्यंतिकू उपजवी ॥ २ ॥ तुझेनि मुखें जें जे निघे । तें सतहृदयीं साचचि लागे । मुमुक्षुसारगाचीं पालिगें । रुंजी निजागें करि- तील ॥ ३ ॥ ग्रथारभु पडला चोख । मुक्त मुमुक्षु इतर लोक । श्रवणमात्रेंचि देख । निजा- त्मसुख पावती ॥ ४ ॥ येणे वचनामृततुषारें । ग्रंथभूमिका विवेकाकुरे । अकुरली एकसरें । फळभारें सफलित ॥ ५ ॥ कीं निर्जीवा जीवु आला । नातरी सिद्धा सिद्धिलाभु जाला । कीं निजवैभवे आपुला । प्रियो मीनला पतिव्रते ॥ ६ ॥ तैसेनि हरुषानंदें । जी जी ह्मणितलें स्वानदें । तुमचेनि पादप्रसादें । करीन विनोदें ग्रथार्थू ॥ ७ ॥ श्रीरामप्रतापदृष्टी । शिळा त- रती सागरापोटीं । कीं वसिष्ठवचनासाठी । तपे शांटी रविमडळीं ॥ ८ ॥ कीं याज्ञवल्कीच्या मंत्राक्षता । शुष्ककाष्ठास पल्लवंता । कीं धर्में श्वानू सरता । केला सर्वथा स्वर्गलोकीं ॥ ९ ॥ तैसे माझेनि नावे । ग्रथ होती सुहावे । आज्ञाप्रतापगौरवें । गुरुवैभवे सार्थकू ॥११०॥ घटितें एका आणि एकादशे । राशिनक्षत्र एकचि असे । त्या एकामाजी जें पूर्ण दिसे । तें दशेंद- शाशे चढे अधिक ॥ ११ ॥ मागा पुढा एक एक कीजे । त्या नाव एकादशू ह्मणिजे । तरी

---

१ गोडी, रस २ 'शिवो भूत्वा शिवं यजेत्' श्रुति शिव होऊन शिवाला पूजावें ३ खाईमर्यं ४ सज्ञानाही ५ मुमु- क्षुभ्रमराचीं ६ कल्प ७ साधक व बद्ध लोकही ८ पति मिळाला ९ छाटी विश्वामित्रास ब्रह्मर्षि ह्मणाव कीं नाहीं हा वाद चालला असता सूर्य, समुद्र व मेरुपर्वत यास साक्षीदार ह्मणून घेऊन येण्याविषयीं ब्रह्मदेवानें विश्वामित्रास सागितल परंतु हे तिघे साक्षी ह्मणून आणल्यास त्यांचीं कामे करण्यास कोण नेमावे हें त्यास कोडे पडल, व विश्वामित्र असमर्थ असल्यामुळें अखेर त्यास त्यास आणता आल नाहीं शेवटीं वसिष्ठान सूर्याच्या ठिकाणीं आपली छाटी, समुद्राच्या ठिकाणीं आपला कमडलू, व मेरूच्या ठिकाणीं आपला दड ठेवून, त्या तिघास ब्रह्मदेवापुढे उभें केल, या कथेस अनुलक्षून हा उल्लेख केला आहे "एकाची शाटी तपिन्नली । एकीं सृष्टिवरी सृष्टि केली । एकीं पाषाणीं वाऊनि उतरिलीं । समुद्रीं कटकें" ज्ञाने १०- ३६ १० गुर्वाज्ञेनें याज्ञवल्क्य राजाच्या मस्तकावर आशीर्वादाच्या अक्षता टाकण्यास गेला असता राजा अन पुरात नव्हता, तेव्हा त्यांनी राजाच्या मचकावर अक्षता टाकल्या व तो परत आला इकडे मचकाच्या शुष्ककाष्ठाला पालवी फुटली अशी कथा आहे ११ स्वर्गारोहणाच्या वेळीं युधिष्ठिरान एका कुत्र्याला बरोबर नेल १२ सुशोभित १३ ज्योतिषशास्त्रातील गणिताचा मेळ १४ शून्य १५ दशादशांशें

एका एकपणाचि सहजें । आलें निजबोधें ग्रंथार्थें ॥ १२ ॥ तेथें देखणेंचि करूनि देखणें । अवघेंचि निर्धारूनि मनें । त्यावरी एकाजनार्दनें । टीका करणें सार्थक ॥ १३ ॥ पाहोनि दशमाचा[1] प्रांतू । एकादशाच्या उदयाआंतू । एकादशावरी जगन्नाथू । ग्रंथार्थू आरंभी ॥ १४ ॥ ह्मणोनि एकादशाची टीका । एकादशीस करी एका । ते एकपणाचिया सुखा । फळेल देखा एकत्वें ॥१५॥ आतां वंदूं महाकवी । व्यास वाल्मीक भार्गवी । जयातें उशना[2] कवी । पुराणगौरवीं बोलिजे ॥ १६ ॥ तिहीं आपुलिये व्युत्पत्ती । वाढवावी माझी मती । हेचि करीतसे विनंती । ग्रंथ समाप्ती न्यावया ॥ १७ ॥ वंदूं आचार्य शंकरू[3] । जो का ग्रंथार्थविवेकचतुरू । सारूनि कर्मठतेचा विचारू । प्रबोधदिनकरू प्रकाशिला ॥१८॥ आतां वंदूं श्रीधर । जो भागवतव्याख्याता सधर[4] । जयाची टीका पाहतां अपार । अर्थ साचार पैं[5] लाभे ॥ १९ ॥ इतरही टीकाकार । काव्यकर्ते विवेकचतुर । त्याचे चरणीं नमस्कार । ग्रंथा सादर तिहीं होआवे ॥ १२० ॥ वंदूं प्राकृत कवीश्वर । निवृत्तिप्रमुख ज्ञानेश्वर । नामदेव चांगदेव वटेश्वर । ज्याचें भाग्य थोर गुरुकृपा ॥ २१ ॥ जयांचे ग्रंथ पाहतां । ज्ञान होय प्राकृता । तयाचे चरणीं माथा । निजात्मता निजभावें ॥२२॥ संस्कृत ग्रंथकर्ते ते महाकवी । मा प्राकृतीं काय उणीवी । नवी जुनीं ह्मणावीं । कैसेनि केवीं सुवर्णसुमनें ॥ २३ ॥ कपिलेचें[6] ह्मणावें क्षीरँ[7] । मा इतराचें तें काय नीर । वर्णस्वादें एकचि मधुर । दिसे साचार सारिखें ॥२४॥ जे पाविजे संस्कृत अर्थें । तेचि लाभे प्राकृतें । तरी न मनावया येथें । विषमचि तें कायी? ॥२५॥ का निरंजनीं बसला रावो[8] । तरी तोचि सेवका पावन ठावो । तेथें सेवेसि न वचतां[9] पाहाहो । दंडी रावो निजभृत्या[10] ॥ २६ ॥ कां दुर्बळी[11] आणि समर्थ[12] । दोहींस रायें घातले हातीं[13] । तरी दोघींसिही तेथ । सहजें होत समसाम्य ॥ २७ ॥ देशभाषावैभवें । प्रपंच पदार्थीं पालटलीं नावें । परी रामकृष्णादिनामां[14] नव्हे । भाषावैभवें पालटू ॥ २८ ॥ संस्कृत[15] वाणी देवें केली । तरी प्राकृत काय चोरापासोनि झाली? । असोतु या अभिमानभुली । वृथा बोलीं काय काज ॥ २९ ॥ आतां संस्कृता किंवा प्राकृता । भाषा[16] झाली जे हरिकथा । ते पावनचि तत्वतां । सत्य सर्वथा मानली ॥ १३० ॥ वंदूं भानुदास[17] आतां । जो कां पितामहाचा पिता । ज्याचेनि वश भगवंता । झाला सर्वथा प्रियकर ॥ ३१ ॥ जेणें बाळपणीं आकळिला[18] भानु । स्वयें जाहला चिद्भानु[19] । जितोनि मानाभिमानु । भगवत्पावनु स्वयें झाला ॥ ३२ ॥ जयाची पदबंधप्राप्ती[20] । पाहों आली श्रीविठ्ठलमूर्ती । कानीं कुंडलें जगज्ज्योती । करितां रातीं[21] देखिला ॥ ३३ ॥ तया भानुदासाचा चक्रपाणी[22] । तयाचाही सुत सुलक्षणी । तया सूर्य[23] नाम ठेवूनी । निजीं निजे[24] होऊनि भानुदास ठेला ॥ ३४ ॥ तया सूर्यप्रभाप्रताप-

---

१ दशमस्कंधाचा अखेर २ शुक्राचार्य ३ ज्ञानसूर्य आचार्यांनीं पूर्वमीमांसेचें खंडन केलें व 'ज्ञानादेव तु कैवल्यम्' ह्मणजे ज्ञानापासूनच मोक्षाची प्राप्ति होते, हा सिद्धांत स्थापिला ४ श्रेष्ठ ५ मग ६ काळ्या गाईचें ७ दूध ८ राजा ९ जाता १० आपल्या नोकराला ११ गरीबाची कन्या १२ श्रीमंताची कन्या १३ पर्णिल, पाणिग्रहण केले १४ रामकृष्णादि नावाला १५ (राम, कृष्ण, सच्चिदानंद, ब्रह्म इत्यादि नावें संस्कृतांत व प्राकृतांत सारखींच) नाथांनीं मराठीभाषेची अशी तरफदारी केली ह्मणून ती योग्यतेस चढली आहे १६ भाषेंत, भाषेंत १७ हे नाथाचे पणजे होत विजयानगरच्या किरीटी रामराजानं पंढरीहून पांडुरंगाची मूर्ति नेली होती, ती यांनीं शके १४२६ मध्यें परत आणली १८ स्वाधीन करून घेतला १९ ज्ञानसूर्य २० पदबंधव्युत्पत्ति २१ आरति २२ नाथाचा आजा २३ नाथाचा बाप २४ निजधामास गेला

किरणीं । मातें प्रसवली रुक्मिणी । ह्मणौनि रखुमाई जननी । आह्मांलागुनी साचचि ॥३५॥ हे ग्रंथारंभकाळा । वंदिली पूर्वजमाळा । धन्य निजभाग्याची लीळा । आलों वैष्णवकुळा जन्मोनी ॥ ३६ ॥ ते वैष्णवकुळीं कुळनायक । नारद प्रल्हाद सनकादिक । उद्धव अक्रूर श्रीशुक । वसिष्ठादिक निजभक्त ॥ ३७ ॥ ते वैष्णव सकळ । ग्रंथार्थी अवधानशीळ । ह्मणौनि वैष्णवकुळमाळ । वंदिली सकळ ग्रंथार्थी ॥ ३८ ॥ उपजलों ज्याचिया गोत्रा । नमन त्या विश्वामित्रा । जो का प्रतिसृष्टीचा धाता । गायत्रीमंत्रा महत्त्व ॥३९॥ जो उपनिषद्विवेकी । तो वंदिला याज्ञवल्की । जो कविकर्तव्यातें पोखी । कृपापीयूखीं वर्षोनी ॥ १४० ॥ नमन भूतमात्रा अशेखा । तेणें विश्वभरू जाहला सखा । ह्मणौनि ग्रंथारंभू देखा । आला नेटका समर्ता ॥ ४१ ॥ आता नमूं दत्तात्रेया । जो का आचार्यांचा आचार्या । तेणें प्रवर्तविले ग्रंथकार्या । अर्थवावया निजबोधू ॥ ४२ ॥ तो शब्दातें दावितु । अर्थु अर्थे प्रकाशवितु । मग वक्तेपणाची मातु । स्वयें वदवितु यथार्थ ॥ ४३ ॥ तो ह्मणे श्रीभागवत । तें भगवताचें हृद्गत । त्यासीचि होय प्राप्त । ज्याचें निरंतर चित्त भगवंतीं ॥ ४४ ॥ तें हें ज्ञान कल्पादी । चतुःश्लोकपदबंधीं । उपदेशिला सद्बुद्धी । निजात्मबोधीं विधाता ॥ ४५ ॥ नवल तयाचा सद्भावो । शब्दमात्रें जाला अनुभवो । बाप सद्गुरुकृपा पाहावो । केला निःसंदेहो परमेष्ठी ॥ ४६ ॥ तो चतुःश्लोकींचा बोधु । गुरुमार्गें आला शुद्धु । तेणें उपदेशिला नारदु । अति प्रबुद्धु भावार्थी ॥ ४७ ॥ तेणें नारदु निवाला । अवघा अर्थमयचि जाला । पूर्ण परमानंदें धाला । नाचों लागला निजबोधें ॥ ४८ ॥ तो ब्रह्मवीणा वाहतु । ब्रह्मपदें गीतीं गातु । तेणे ब्रह्मानंदें नाचतु । विचरे डुल्लतु भूतळीं ॥ ४९ ॥ तो आला सरस्वतीतीरा । तंव देखिलें व्यासऋषीश्वरा । जो संशयाचिया पूरा । अतिदुर्धरामाजी पडिला ॥१५०॥ वेदार्थ सकळपुराण । व्यासें केलें निर्माण । परी तो न पवेचि आपण । निजसमाधान स्वहिताचें ॥ ५१ ॥ तो संशयसमुद्राआतु । पडोनि होता बुडतु । तेथें पावला ब्रह्मसुतु । नोंभी ह्मणतु कृपाळू ॥ ५२ ॥ तेणे एकातीं नेऊनि देख । व्यासासि केले ऐकमुख । मग दाविले चाऱ्ही श्लोक । भवमोचक निर्दुष्ट ॥ ५३ ॥ ते सूर्यातें न दाखवुनी । गगनातेही चोरूनी । कानातें परते सारूनी । ठेला उपदेशुनी निजबोधू ॥ ५४ ॥ ते नारदाचे वचन । करीत संशयाचे दहन । तंव व्यासासि समाधान । स्वसुखें पूर्ण हो सरलें ॥ ५५ ॥ मग श्रीव्यासें आपण । भागवत दशलक्षण । शुकासि उपदेशिले जाण । निजबोधें पूर्ण सार्थक ॥ ५६ ॥ तेणें शुकही सुखावला । परमानंदें निवाला । मग समाधिस्थ राहिला । निश्चळ ठेला निजशांती ॥५७॥ तेथें स्वभावेंचि जाणा । समाधि आली समाधाना । मग परीक्षितीचिया प्रश्नज्ञाना । अवचटें

१ नाथाची आई २ ते हे ग्रंथारंभकाळा ३ या ओवीची माधुरी खुलवत सज्जनच चाखू शकतील ४ उत्पन्नकर्ता ५ गायत्रीमंत्राचा विश्वामित्र ऋषि होय ६ कविकर्तव्यातें ७ दयामृताचा वर्षाव करून ८ समर्त्वासी, समसाम्या ९ मोठी 'बाप' शब्द शुद्ध मराठी आहे आपल्या कुटुंबपद्धतीप्रमाणें बाप घरातल्या सर्व माणसात श्रेष्ठ असतो, ह्मणून 'बाप' ह्मणजे 'मोठा' असा अर्थ आला 'परा बाप भाग्य माझें' (ज्ञानेश्वरी अ० ९-५२५) १० भागवत मुळीं चतुःश्लोकीच होतें ११ ब्रह्मदेवानें १२ संशयाचिया अतिदुर्धरा पूरामाजी असा अन्वय १३ भिऊ नकोस १४ कानगोष्टी, अभिमुख १५ ज्ञान १६ इतर पुराणें पंचलक्षणात्मक व भागवत हें दशलक्षणात्मक आहे तीं दशलक्षणें पुढें द्वितीयाध्यायाच्या ५१ व्या ओवीवरील टीपेंत पाहावीं १७ प्रश्नसंगना

जाणा तो आला ॥५८॥ पहावया परीक्षितीचा अधिकारू । तंव कलीसि केला तेणें मारू । तरी धर्माहूनि[1] दिसे थोरू । अधिकारू पैं याचा ॥५९॥ कृष्णु असतां धर्म जियाला[2] । पाठीं[3] कलिभेणे तो पळाला । परी हा[4] कलि निग्रहूनि[5] ठेला । धर्माहूनि भला धैर्यें अधिक ॥१६०॥ अर्जुनवीर्यपरंपरा[6] निर्व्यंग । सुभद्रा मातामहीचें गर्भलिंग । तो अधिकारिरत्न उपलिंग । ज्यासी रक्षिता श्रीरंग गर्भीं झाला ॥ ६१ ॥ गर्भींच असतां ज्याच्या भेणें । स्पर्शूं न शके शस्त्र[7] द्रौण्य[8] । त्याचा[9] अधिकार पूर्ण । सांगावया कोण समर्थ ॥ ६२ ॥ जेणें[10] रक्षिलें गर्भीं-प्रती । तया पैं[11] परीक्षी सर्वांभूतीं । यालागीं नांवें परीक्षिती । अगाध स्थिति नांवाची ॥६३॥ तो अभिमन्यूचा परीक्षिती । उपजला पावन करीत क्षिती[12] । ज्याचेनि भागवताची ख्याती । घातली त्रिजगतीं परमार्थपव्हे[13] ॥ ६४ ॥ अंगीं वैराग्यविवेकू । ब्रह्मालागीं[14] त्यक्तोदकू[15] । तया देखोनि श्रीशुकू । आत्यंतिकू सुखावला ॥ ६५ ॥ बाप कोपु ब्राह्मणाचा । शापें अधिकारू ब्रह्मज्ञानाचा । तयांच्या चरणीं कायावाचा । निजभावाचा नमस्कारू ॥ ६६ ॥ ब्रह्मयाहुनि[16] ब्राह्मण थोरू । हें मीच काय फार करूं ? । परी हृदयीं अद्यापि श्रीधरू । चरणालंकारू[17] मिरवितु ॥ ६७ ॥ ह्मणोनि ब्रह्माचा देवो ब्राह्मणु । हा सत्यसत्य माझा पणु । यालागीं वेदरूपें नारायणु । उदरा येऊनि वाढला ॥ ६८ ॥ ह्मणौनि ब्राह्मण भूदेव । हे ब्रह्मींचे निजांवेव । येथें न भजती ते मंददैव । अति निर्दैव अभाग्य ॥ ६९ ॥ ब्राह्मणप्रतापाचा नवलावो[18] । तिहीं आज्ञाधारकू केला देवो । प्रतिमाप्रतिष्ठेसि पहाहो । प्रकटे आविर्भावो मंत्रमात्रें ॥ १७० ॥ तंव संत ह्मणती काय पहावें । जे स्तवनीं रचिसी भावें । तेथें प्रमेय[19] काढिसी नित्य नवें । साहित्यलाघवें साचार ॥ ७१ ॥ गणेशु आणि सरस्वती । बैसविलीं ब्रह्मपंक्ती[20] । तैशीच संतस्तवनीं स्तुती । ऐक्यवृत्तीं वदलासी ॥७२॥ पाठीं कुल आणि कुलदैवता । स्तवनीं वदलासि जे कथा । ते ऐकताचि चित्त चिंता । विसरे सर्वथा श्रवणेंचि ॥ ७३ ॥ जो सद्भावो सतचरणीं । तोचि भावो ब्राह्मणीं । सुखी केले गुरु स्तवनीं । धन्य वाणी पैं तुझी ॥७४॥ तरी तुझेनि मुखें श्रीजनार्दन । स्वयें वदताहे आपण । हे बोलतांचि खूण । कळली संपूर्ण आह्मासी ॥७५॥ चढत प्रमेयाचे भरतें । ते नांवेक आवरोनि चित्तें । पुढील कथानिरूपणातें । करीं निश्चितें आरोहण ॥ ७६ ॥ विसरलों होतों हा भावो । परी भला दिधला आठवो । याचिलागीं सद्भावो । तुमचे चरणीं पहाहो ठेविला ॥ ७७ ॥ उणें देखाल जें जें जेथें । तें तें करावे पुरतें । सज्जनामाजी सरतें[22] । करावें मातें ग्रंथार्थसिद्धी ॥ ७८ ॥ ते ह्मणती भला रे भला नेटका । वरवी ही आया[23] आली[24] ग्रंथपीठिका । आता संस्कृतावरी टीका । कविपोषका वदें वहिलीं[25] ॥ ७९ ॥ याचि बोलावरी माझा भावो । ठेवूनि पावलों पायाचा ठावो । तरी आज्ञेसारिखा प्रस्तावो । करीन पाहाहो कथेचा ॥ १८० ॥ तरी नैमिषारण्याआंतु । शौनकादिकाप्रति मातु । सूत असे सांगतु । गतकथार्थु अन्वयो ॥ ८१ ॥ मागां दहावे स्कंधीं जाण ।

१ युधिष्ठिराहून २ राहिला ३ कृष्ण निजधामास गेल्यानंतर ४ परीक्षिति ५ स्वाधीन ठेवून ६ अर्जुनाचा पुत्र अभिमन्यू व त्याचा पुत्र परीक्षिती ७ ब्रह्मास्त्र ८ अश्वत्थाम्याचें ९ त्याचें अधिकारपण १० ज्या श्रीकृष्णानें ११ पाही १२ पृथ्वी १३ परमार्थरूपी पाणपोई १४ ब्रह्मप्राप्तीलागीं १५ सात दिवसपर्यंत पाणीही न पिता श्रवणाला बसलेला- १६ ब्रह्माहूनि १७ आपले अवयव १८ आश्चर्य १९ सिद्धांत २० एकपंक्तीं २१ क्षणभर २२ ग्राह्य, मान्य याच अर्थाची व धर्तीच ज्ञानेश्वरांच्या उपोद्घातातली ओवी पहा –"तरी न्यून तें पुरतें । अधिक तें सरतें । करूनि घ्यावें हें तुमतें । विनविजे ऐसें" २३ आकाराला २४ आणिली २५ सत्वर

कथा जाली नवलक्षण । आतां मोक्षाचें उपलक्षण । सांगे श्रीकृष्ण एकादशी ॥ ८२ ॥ जो चिदाकाशींचा पूर्णचंद्र । जो योगज्ञाननरेंद्र । तो बोलता जाला शुकयोगींद्र । परिसता नरेंद्र परीक्षिती ॥ ८३ ॥ तंव परीक्षिती ह्मणे स्वामी । याचिलागीं त्यक्तोदक मी । तेचि कृपा केली तुह्मीं । तरी धन्य आह्मी निजभाग्यें ॥ ८४ ॥ अगा हे साचार मोक्षकथा । ज्यांसि मोक्षाची अवस्था । तिहीं पाव देऊनि मनाचे माथा । रिघावें सर्वथा श्रवणादरीं ॥ ८५ ॥ भीतरीं नेऊनियां कान । कानीं धावें निजमन । अवधाना करूनि सावधान । कथानुसंधान धरावें ॥ ८६ ॥ बहुतीं अवतारीं अवतरला देवो । परी या अवतारींचा नवलावो । देवां न कळे अभिप्रावो । अगम्य पाहावो हरिलीला ॥ ८७ ॥ उपजताचि मायेवेगळा । वाढिन्नला स्वयें स्वलीळा । बाळपणीं मुक्तीचा सोहळा । पूतनादि सकळा निजांगें अर्पी ॥ ८८ ॥ मायेसि दाविलें विश्वरूप । गोवळां दाविलें वैकुंठद्वीप । परी गोवळेपणाचें रूप । नेदीच अल्प पालटों ॥ ८९ ॥ बाळ बळियांतें मारी । अचाट कृत्यें जगादेखतां करी । परी बाळपणाबाहेरी । तिळभरी नव्हेचि ॥ १९० ॥ ब्रह्म आणि चोरी करी । देवो आणि व्यभिचारी । पुत्र कलत्र आणि ब्रह्मचारी । हेही परी दाखविली ॥ ९१ ॥ अधर्में वाढविला धर्म । अकर्में तारिलें कर्म । अनेमें नेमिला नेम । अति निःसीम निर्दुष्ट ॥ ९२ ॥ तेणें सगेंचि सोडिला सगू । भोगें वाढविला योगू । त्यागेंविण केला त्यागु । अति अव्यंगु निर्दोष ॥ ९३ ॥ कर्मठा होआवया बोधू । कर्मजाड्याचे तोडिले भेदू । भोगामाजी मोक्षपदू । दाविलें विशदू प्रकट करूनी ॥ ९४ ॥ भक्ति भुक्ति मुक्ती । तिन्ही केलीं एके पंक्ती । काय वानूं याची ख्याती । खाऊनि माती विश्वरूप दावी ॥ ९५ ॥ त्याचिया परमेंचरित्रा । तुज सांगेन परमपवित्रा । परी निजबोधाचा खरा । या अवतारीं पुरा पवाडा केला ॥ ९६ ॥ एकादशाच्या तात्पर्यार्थीं । संक्षेपें विस्तरें मुक्ती । बोलिलीसे आद्यंतीं । परमात्मस्थिती निजबोधें ॥ ९७॥ तेथें नारदें वसुदेवाप्रती । संवादू निमिजायंती । सांगितली कथासंगती । संक्षेपस्थिती या नाम ॥ ९८ ॥ तेचि उद्धवाची परमप्रीती । नाना दृष्टांतें उपपत्ती । स्वमुखें बोलिला श्रीपती । ते कथा निश्चितीं सविस्तर ॥ ९९ ॥ दशमीं निरोधलक्षण । मागां केलें निरूपण । जेथें धराभार अधर्मजन । निर्दाळी श्रीकृष्ण नानायुक्ती ॥ २०० ॥ ज्यांचेनि अधर्मभारें क्षिती । सदा आक्रंदत होती । जिच्या साह्यालागी श्रीपति । पूर्ण ब्रह्मस्थिति अवतरला ॥ १ ॥ दुष्ट दैत्य आणि दानव । धराभार राजे सर्व । वधिता झाला श्रीकृष्णदेव । तो गतकथाभाव शुक सांगे ॥२॥

श्रीबादरायणिरुवाच–कृत्वा दैत्यवधं कृष्णः सरामो यदुभिर्वृतः । भुवोऽवतारयद्भारं जविष्ठं जनयन्कलिम् ॥ १ ॥

पूर्णब्रह्म स्वयें श्रीकृष्ण । बळी बळिराम लोकरमण । निधंडे यादव मेळवूनि जाण । दैत्यनिर्दळण श्रीकृष्णें केलें ॥ ३ ॥ जे यादवांसि न येत वधीं । तेथें श्रीकृष्ण करी बुद्धी ।

---

१ दहावें लक्षण २ ज्ञानरूप आकाशातला पौर्णिमेचा चंद्र ३ अगाध हे मोक्षकथा । येथे ज्यासी मुमुक्षुअवस्था । तिहीं पावो देवोनि अभिमानाचे माथा ४ उलट ५ धात ६ नवल, विशिष्टपण ७ वैकुंठद्वीप ८ बाळपणाची बोहरी ९ आणि= असं असूनही 'आणि' हें अव्यय येथें 'विरोधार्थी आश्चर्य' दाखविणारें आहे 'आणि' या अव्ययाचा असाच उपयोग ज्ञानोबानीं केला आहे –'आवडी आणि लाजवी । व्यसन आणि शिणवी । पिसें आणि न भुलवी । तरी ते काई ।' (ज्ञाने अ० ६-१२४) १० रीत, तऱ्हा ११ परमात्मचरित्रा १२ विस्तार, 'मृत गुरुपुत्र आणिला । तो तुवा पवाडा देखिला । (ज्ञाने अ० ३-१६३) १३ संक्षेपें सविस्तारें १४ संवादूनि १५ शूर, धैर्यवत

सखे स्वजन स्वगोत्रामधीं । कलह उत्पादी अतिघोर ॥ ४ ॥ उतरावया धराभार । कलहमिसें शारंगधर । मारवी कौरवभार । पांडुकुमर क्षोभवूनी ॥ ५ ॥

ये कोपिता सुबहु पाड्डुसुता सपत्नैर्दुर्द्यूतहेलनकचग्रहणादिभिस्तान् ।
कृत्वा निमित्तमितरेतरत समेतान्हत्वा नृपान्निरहरक्षितिभारमीश ॥ २ ॥

दुष्ट अकर्मी अतिघोर । ज्याची सेना धराभार । ते वधार्थ करावया एकत्र । कलहाचें सूत्र उपजवी कृष्ण ॥ ६ ॥ येणे श्रीकृष्णसंकल्पोद्देशे । हो सरले कपटफांसे । तेणे कपटें बाधून कैसे । वधवी अनायासे कौरवभार ॥ ७ ॥ जगीं द्यूत खेळिजे दुष्टें । तेंही आरंभिले कपटें । धर्मावरी फांसे खोटे । घालिती हटें दुर्बुद्धि ॥ ८ ॥ भाळेभोळे अज्ञान जनीं । तेही गाजिती ना धर्मपत्नी । ते साचचि धर्माची मानिनी । आणिली बांधोनि सभेमाजी ॥ ९ ॥ दुःशासने धरिले वेणीकच । तेणेंचि वाढली कचकच । ते कर्म त्याचें त्यासीच । भंवले साच त्याभोंवतें ॥ २१० ॥ वनी कोणी कोणा नागवी । तो नागोवा राजा आणवी । सभेसि राजा उंगाणवी । ते मृत्यूची पदवी मस्तका आली ॥ ११ ॥ अन्यायेंवीण नागवी रावो । ते धांवणिया धावे देवो । द्रौपदीवस्त्रहरण पाहावो । हा मुख्य अन्यावो कौरवां ॥ १२ ॥ अग्निदानें गरदाने । धनदाराअपहारणे । घाला घालूनि मारणे । शस्त्रपाणी होणे वधार्थ ॥ १३ ॥ अवज्ञा आणि हेळण । दुरुक्ती जे धर्मच्छळण । हेंचि निमित्तासी कारण । केले संपूर्ण श्रीकृष्णे ॥ १४ ॥ पतिव्रतेचें वस्त्रहरण । तेणे तत्काळ पावे मरण । हेंचि कलहाचें कारण । कुळनिर्दळण येणे कर्में ॥ १५ ॥ ऐसा जो धर्माचा विरोधी । त्यासी देवो अवश्य वधी । यालागीं पांडवांचिये बुद्धी । अत्युग्र त्रिशुद्धी उपजवी कोपू ॥ १६ ॥ भूभारहरण-चरित्र । सखे स्वजन सुहृद स्वगोत्र । शास्त्रविवेकी अतिपवित्र । त्यामाजी विचित्र उपजवी कलहो ॥ १७ ॥ धराभार हरावया गोविंदू । कळवळियाचे सखे बंधू । करविला तेथ गोत्र-वधू । साह्य सबंधू राजभारेंसी ॥ १८ ॥

भूभारराजपृतना यदुभिर्निरस्य गुप्तैः स्वबाहुभिरचिंतयदप्रमेय ।
मन्येऽवनेर्ननु गतोऽप्यगत हि भार यद्यादव कुलमहो ह्यविषह्यमास्ते ॥ ३ ॥

ऐसे पक्षपाती राजे अपार । अमित सेना धराभार । मारविले अधर्मंकर । मिषांतर कलहाचे ॥ १९ ॥ पृथ्वीचे अधर्मसेनासंभार । शोधशोधूनि राजे मारिले अपार । तऱ्ही उतरला धराभार । हें शारंगधर न मनीचि ॥ २२० ॥ यादव करूनि अतुर्बळ । नाना दुष्ट दमिले सकळ । परी यादव जाले अतिप्रबळ । हें न मनीच केवळ श्रीकृष्ण ॥ २१ ॥ नव्हता यादवाचें निर्दान । नुतरे धराभार सपूर्ण । ऐसें मानिता जाहला श्रीकृष्ण । कुल-निर्दळण तो चिंती ॥ २२ ॥ अग्नि कर्पूर खाऊनि वाढे । कापुरांतीं अग्निही उडे । तैसे यादवांचे अतिगाढें । आलें रोकडें निदान ॥ २३ ॥ केळी फळे तंव वाढे वाढी । फळपाकें माळी झाड तोडी । तैशी यादवकुळाची शींगें गाढी । चेंढे रोकडी मरणार्थ ॥ २४ ॥ फळ-परिपाकें परिमळी । तें घेऊन जाय माळी । तैशी स्वकुळफळें वनमाळी । न्यावया तत्काळीं स्वयें इच्छी ॥ २५ ॥ अनंतबाहुप्रतापें । यादव वाढले श्रीकृष्णकृपे । तोंचि निधनाचेनि संकल्पें ।

---

१ गोत्रसंबंधी २ उपपादी ३ भांडण ४ स्वाधीन करी, 'उघडवी' ५ कौरवाचा. ६ खराखरा ७ त्याचे मित्र व गयधी असलेल्या राजेलोकांच्या समुदायासह ८ न मानी ९ अतुल्यबल, बलाढ्य १० अंत, निर्दळण ११ शींग म्हणजे अग्रभाग माप भरल्यावर मागून जो त्यावर टीग घालतात तो शीग चढली म्ह कळसास पोंचले, उत्कर्षाची सीमा झाली 'परी पुनरावृत्तीचिया मापा। शीग जाहला' (ज्ञाने० अ०८-१६६) १२ वाढली १३ परिमळी

काळरूपें क्षोभला ॥ २६ ॥ अतुर्वळ अतिप्रबळ । वाढले जें यादवकुळ । ते वीर देखोनि सकळ । असह्य केवळ श्रीकृष्णासी ॥ २७ ॥

नैवान्यत परिभवोऽस्य भवेत्कथंचिन्मत्संश्रयस्य विभवोन्नहनस्य नित्यम् ।
अन्त कलिं यदुकुलस्य विधाय वेणुस्तम्बस्य वह्निमिव शान्तमुपैमि धाम ॥ ४ ॥

मज गेलिया निजधामा । हेचि प्रवर्ततील अधर्मा । श्रियोन्नत अतिगर्वमहिमा । मुख्य अकर्मा निजहेतु ॥ २८ ॥ हे मद्बळें अतिप्रबळ । अतिरथी जाले सकळ । यासि अप्रतिमल्ल दिग्मंडळ । यांतें दमिता केवल मी एकु ॥ २९ ॥ हे नाटोपती इंद्रादि देवां । दैत्यराक्षसां कां दानवां । शेखीं निर्दाळावया यादवां । मागुतें मज तेव्हां पडेल येणें ॥ २३० ॥ तरी आतांचि आपुले दिठी । कुळ बांधूं काळगांठीं । ऐसा विचार जगजेठी । निश्चयो पोटीं दृढ केला ॥ ३१ ॥ यदुवंशवंशजाळी । वाढली श्रीकृष्णकृपाजळीं । तेथें अवकृपेची इंगळी । ऋषिशापमेळीं कपटें पडली ॥ ३२ ॥ ते मुळीं पेटली श्रीकृष्णसंकल्पें । धडाडली ब्रह्मशापें । ते स्वजनविरोधरूपें । काळाग्निकोपें नाशील ॥ ३३ ॥ ऐसे यादवकुळनिर्दळण । करूनियां स्वयें श्रीकृष्ण । निर्गमूनि निजधामा गमन । स्वलीला आपण करूं इच्छी ॥ ३४ ॥

एवं व्यवसितो राजन्सत्यसंकल्प ईश्वर । शापव्याजेन विप्राणां संजह्रे स्वकुलं विभुः ॥ ५ ॥

यापरी आपुलें कुळ । नासूं आदरिलें तत्काळ । हाचि विचारू अढळ । केला समूळ कुळक्षयार्थ ॥ ३५ ॥ हेंचि कार्य होय कैसें । तें विचारिलें जगदीशें । ब्रह्मशापाचेनि मिसें । कुळ अनायासें नासेल ॥ ३६ ॥ इतकें हें जें सिद्धी जाय । तें सरलें अवतारकृत कार्य । मग स्वधामा यदुवर्य । जावों पाहे स्वलीला ॥ ३७ ॥ लीलाविग्रही सुंदरपूर्ण । गुणकर्मक्रिया अतिपावन । जगदुद्धारी श्रीकृष्ण । ब्रह्मपरिपूर्ण पूर्णावतार ॥ ३८ ॥

स्वमूर्त्या लोकलावण्यनिर्मुक्त्या लोचनं नृणाम् । गीर्भिस्ताः स्मरतां चित्तं पदैस्तानीक्षतां क्रिया ॥ ६ ॥

जो सकळ मंगळा मंगळ पूर्ण । जो का गोकुळीं कामिनीरमण । मोक्षाचें तारूं स्वयें श्रीकृष्ण । ज्याचें बरवेपण अलोलिक ॥ ३९ ॥ जो भक्तकामकल्पद्रुम । मनोहर मेघश्याम । ज्याचें त्रिलोकीं दाटुगें नाम । स्वयें पुरुषोत्तम शोभतु ॥ २४० ॥ श्रीकृष्णाचिया सौंदर्यापुढें । लक्ष्मी भुलोनि जाली वेडें । मदन पोटा आले बापुडें । तेथ कोणीकडे इंद्र चंद्र ॥ ४१ ॥ ज्याचें त्रैलोक्यपावन नाम । जो करी असुरांतें भस्म । तो बोलिजे अवाप्तकाम । भक्तां सुगम सर्वदा ॥ ४२ ॥ त्रिलोकींचें बरवेपण । भुलोनि कृष्णापाशीं आलें जाण । ना कृष्णलेशें बरवेपण । शोभे संपूर्ण तिहीं लोकीं ॥ ४३ ॥ जो सकल सौंदर्याची शोभा । जो लावण्याचा अतिवालभा । ज्याचिया अंगसंगप्रभा । आणिली शोभा जगासी ॥ ४४ ॥ जो हरिखत्वाचा सोलींव हरिख । कीं सुखें सुखावतें परमसुख । ज्याचेनि विश्रांतीसि देख । होय आत्यंतिक विसांवा ॥ ४५ ॥ तो अमूर्त मूर्तिधारण । कीं सकललोकलावण्य । शोभा शोभवी श्रीकृष्ण । सौभाग्यसंपूर्ण साजिरीं ॥ ४६ ॥ घृत थिजलें कीं विघुरलें । परी घृतपणा नाहीं मुकलें । तेवीं अमूर्त मूर्ती मुसावलें । परी तें सचलें परब्रह्म ॥ ४७ ॥ तयासि देखिलियाचि पुरे । देखादेखीं देखणेंचि सरे । पहाणें पाहातेंनिशीं माघारें । लाजोनि वोसरे सलज्ज ॥ ४८ ॥ दृष्टी घाली दे ढेकर । आपण आपुले शेजार । होवोनियां परात्पर । सुखावे साचार श्रीकृष्ण-

१ सामर्थ्यहीन उन्मत्त २ ठिणगी ३ निसुर ४ विचारिजे ५ पूर्णत्वें ६ बलाढ्य, प्रसिद्ध ७ पूर्णकाम ८ वल्लभ, प्रिय ९ हरिखा १० सुखाचें जे परम सुख ११ सुंदर १२ कढून पातळ झालें १३ पाहताच १४ ओसरतें

रूपी ॥ ४९ ॥ श्रीकृष्णाची चाखिल्या गोडी । रसस्वादु रसना न सोडी । जाये चाखणे-पणाची आवडी । चाखणें दवडी चाखोनी ॥ २५० ॥ नवल तेथींचें गोडपण । अमृतही फिकें केले जाण । यापरी रसना आपण । हरिरसीं संपूर्ण सुखावे ॥ ५१ ॥ लागतां श्रीकृष्ण-सुवावो । अवघा ससारुचि होय वावो । सेविता श्रीकृष्णसुगंधवावो । घ्राणासि पाहावो आन नावडे ॥ ५२ ॥ वासु सुवासु सुमन । घ्रेय घ्राता आणि घ्राण । कृष्णमकरंदें जाण । विश्रामा सपूर्ण स्वयें येती ॥ ५३ ॥ जयाचेनि अंगस्पर्शें । देह देही देहपण नासे । अंगचि अंगातें कैसे । विसरे आपैसे देहबुद्धी ॥ ५४ ॥ कठिणाचें कठिणपण गेले । मृदूचे मृदुपणही नेले । कृष्णस्पर्शें ऐसें केले । स्पर्शाचे ठेले स्पर्शत्व ॥ ५५ ॥ तयाचेनि पठणे वाचा । ठावो वाच्यवाचकांचा । नेति-शब्दें पुसोनि साचा । करी शब्दाचा निःशब्दू ॥ ५६ ॥ बोलू बोलणेचि ठेले । बोलतें नेणों काय झाले । कृष्णशब्दें ऐसे केलें । वाँच्याने नेले वाचिक ॥ ५७ ॥ चित्त चिंतितांच पाये । चित्तपणा विसरोनि जाये । मग निश्चितपणे पाहे । कृष्णचरणीं राहे निवांत ॥ ५८ ॥ चित्त चिंता चितन । तिहींची नुरे आठवण । चिंतितांचि श्रीकृष्णचरण । ब्रह्मपरिपूर्ण निजचित्त ॥ ५९ ॥ नवल तयाचा पर्दक्रम । पाहता पारुपे कर्माकर्म । मग कर्म कर्ता क्रियाभ्रम । करी निर्भ्रम पदरजे ॥ २६० ॥ पाहतां पाउलांचा माग । तुटती कर्माकर्मांचे लाग । कर्माचें मुख्य माया अंग । तिचा विभाग उरों नेदी ॥ ६१ ॥ गाईमागिल कृष्णपाउले । पाहता कर्म कर्ते-निसी गेलें । अकर्म ह्मणणे नाहीं उरले । ऐसे कर्म केले निष्कर्म ॥ ६२ ॥ जयाचेनि कीर्तिश्रवणे । श्रोता नुरे श्रोतेपणे । वक्ता पारुंपे वक्तेपणे । श्रवणे पावणे परब्रह्म ॥ ६३ ॥

आच्छिद्य कीर्तिं सुश्लोकां वितत्य ह्यञ्जसा नु कौ । तमोऽनया तरिष्यतीत्यगात्स्वं पदमीश्वरः ॥ ७ ॥

यापरी उदारकीर्ती । थोर केली अवतारख्याती । जेणे जड जीव उद्धरती । श्रवणे त्रिज-गती पावन होये ॥ ६४ ॥ स्वधामा गेलिया चक्रधरू । मागां तरावया ससारू । कृष्णकीर्ति सुगम तारूं । ठेवूनि श्रीधरू स्वयें गेला ॥ ६५ ॥ नवल त्या तारुवाची स्थिती । बुडवूं नेणे कल्पांतीं । श्रवणे तरले नेणों किती । पुढेंही तरती श्रद्धाळू ॥ ६६ ॥ श्रीकृष्णकीर्तीचें तारूं । घालितां आटे भवसागरू । तेथें कोरड्या पाउलीं उतारू । श्रवणार्थी नरू स्वयें लाहे ॥ ६७ ॥ जे कृष्णकीर्ति करिती पठण । त्याच्या ससारासि पडे शून्य । कीर्तिवंत ते अति-पावन । त्यांतें सुरगण वंदिती ॥ ६८ ॥ आदरें पढता श्रीकृष्णकीर्ती । पायां लागती चारी मुक्ती । त्याचेनि पावन त्रिजगती । परमनिर्वृत्ति हरिनामें ॥ ६९ ॥ श्रीकृष्णकीर्ति नामाक्षरें । रिघतांचि श्रवणद्वारें । भीतरील तम एकसरें । निघे बाहेरें गजबजोनी ॥ २७० ॥ तंव कृष्ण-कीर्तिकथागजरीं । तमासि ठावो नुरेचि वाहेरी । धाकेंचि निमे सपरिवारी । कृष्णकीर्तिमा-झारी परमानंदु ॥ ७१ ॥ कृष्णकीर्तिप्रतापप्रकाशे । ससार कृष्णमय दिसे । कीर्ति कीर्ति-मताऐसे । दे अनायासे निजसुख ॥ ७२ ॥ जो देखिलिया देखणे सरे । जो चाखिलिया चाखणे पुरे । जो ऐकिलिया ऐकणे वोसरे । जो चिंतितां नुरे चित्तवृत्ति ॥ ७३ ॥ ज्यासीं झालिया भेटी । भेटीसी न पडे तुटी । ज्यासीं वोलता गोठी । पडे मिठी परमार्थी ॥ ७४ ॥ ज्यासि दिधलिया खेंवँ । खेंवाची पुरे हाव । ज्याचें घेतांचि नाव । नासे सर्व महाभय ॥ ७५ ॥

१ जो जाणे चाखणेपणाची गोडी २ चाखतें ३ श्रीकृष्णरूपी अनुकूल वायु ४ देहपणें नसे ५ वाचनें नेले वाच्यकत्व ६ पावलट, पराक्रम ७ राहे, छुटे ८ पाउलाचे भाग ९ बध, सबध १० कर्त्यासकट ११ निवृत्ति १२ पाहणें १३ स्वादघेणें १४ ऐकण्याचें १५ चिंतिलिया नुरे. १६ आलिंगन

तो सत्यसंकल्प ईश्वरु । स्वलीला असे सर्वेश्वरु । स्वपदासि शार्ङ्गधरु । अति सत्वरु निघाला ॥७६॥

राजोवाच-ब्रह्मण्यानां वदान्यानां नित्यं वृद्धोपसेविनाम् । विप्रशापः कथमभूद्वृष्णीनां कृष्णचेतसाम् ॥ ८ ॥

आदरें पुसे परीक्षिती । यादव विनीत विप्रभक्तीं । त्यासि शापु घडे कैशिया रीतीं । सांग तें मजप्रति शुकयोगींद्रा ॥ ७७ ॥ यादव दानें अतिउदार । राजे होऊनि परम पवित्र । ब्राह्मणसेवे तत्पर । आज्ञाधर कृष्णाचे ॥ ७८ ॥ यादव सदा कृष्ण योगेंसी । नित्य साधु यादवांपासी । तेथेंचि वसे नाग्दऋपी । शापु यादवासी घडे कैसा ॥ ७९ ॥ दक्षशाप न बाधी कृष्णापासी । ह्मणोनि नारद वसे द्वारकेसी । तोचि श्रीकृष्ण असतां अंगेंसीं । शापु यादवासी घडे कैसा ॥ २८० ॥

यन्निमित्तः स वै शापो यादृशो द्विजसत्तम । कथमेकात्मनां भेद एतत्सर्वं वदस्व मे ॥ ९ ॥

शापासि मूळ मुख्य संतापु । कैसेनि ब्राह्मणां आला कोपु । कोणेपरीचा दिधला शापु । संक्षेपरूपु सांगावा ॥ ८१ ॥ यादव समस्त सखे बंधू । यासि प्रतिपाळी स्वयें गोविंदू । एकात्मता स्वगोत्रसंबंधू । त्यामाजी युद्धभेदू घडे कैसा ॥ ८२ ॥ 'आत्मा वै पुत्रनामासि' । हे श्रुति प्रमाण सर्वांसी । तेथें शाप बाधी कृष्णात्मजांसी । केवीं आले यासी सत्यत्व ॥ ८३ ॥ कृष्णसंकल्प कुळनाशन । तोचि ब्रह्मशापासी कारण । यालागीं बाधक जाण । होय संपूर्ण यादवा ॥ ८४ ॥ सृष्टि स्रजी पाळी संहारी । हें कृष्ण संकल्पमात्रें करी । तो यदुकुळनिधान निर्धारीं । त्याची अवतारथोरी शुक सांगे ॥ ८५ ॥

श्रीशुक उवाच । बिभ्रद्वपुः सकलसुन्दरसन्निवेशं कर्माचरन्भुवि सुमंगलमाप्तकामः ।
आस्थाय धाम रममाण उदारकीर्तिः संहर्तुमैच्छत कुलं स्थितकृत्यशेषः ॥ १० ॥
कर्माणि पुण्यनिवहानि सुमंगलानि गायज्जगत्कलिमलापहराणि कृत्वा ।
कालात्मना निवसता यदुदेवगेहे पिण्डारकं समगमन्मुनयो निसृष्टाः ॥ ११ ॥

रायासी ह्मणे श्रीशुकु । कर्ता करविता श्रीकृष्ण एकु । तो शापार्थ आत्यंतिकु । आत्मजां अविवेकु उपजवी स्वयें ॥ ८६ ॥ स्वयें जावया निजधामा । थोर आवडी पुरुषोत्तमा । यालागीं अवशेषकर्मा । मेघश्यामा लवलाहो ॥ ८७ ॥ केव्हां होईल कुलक्षयो । हेंचि मनीं धरी देवो । तो देवाचाचि भावो । शापासि पाहावो दृढमूळ ॥ ८८ ॥ जो कुलक्षयो चिंती । त्या कृष्णाची सुंदरमूर्ती । शुक सांगे परीक्षितीप्रती । स्वानंदस्थिती उल्हासें ॥ ८९ ॥ सकल सौंदर्या अधिवासु । धरोनि मनोहर नटवेषु । लावण्यकलान्यासु । आणी जगदीशु निजांगें ॥ २९० ॥ नवल सौंदर्या वीकें उठी । सर्वांगीं गुंतल्या जनदिठी । कृष्णस्वरूपीं पडे मिठी । होत लुलुंबुटी डोळया ॥ ९१ ॥ जैशी गुळीं माशीवरी माशी । तेवीं दिठीवरी दिठी कृष्णरूपासी । सर्वांगीं वेढोनि चौपासीं । अहर्निशी नोसडिती ॥ ९२ ॥ नयन लाचावले लोभा । दृष्टीसि निघालिया जिभा । यापरी श्रीकृष्णशोभा । स्वानंदगाभा साकार ॥ ९३ ॥ तो श्रीकृष्ण देखिला ज्या दिठीं । ते परतोनि मागुती नुठी । अधिकाधिक घाली मिठी । देखे सकळसृष्टीं श्रीकृष्णु ॥ ९४ ॥ ऐशी डोळया आवडी । ह्मणोनि कामिनी वरपडी । यालागीं गोपिका गोडी । अतिगाढी गोविंदीं ॥ ९५ ॥ कृष्ण अतिसुंदर मनोरम । ह्मणाल असेल त्यासि विपयधर्म । तरी तो अवाप्तसकळकाम । आत्माराम श्रीकृष्ण ॥ ९६ ॥ कृष्ण अवाप्तसकळकाम । त्यासि कां द्वारकागृहाश्रम । स्त्रिया पुत्र राज्यसंभ्रम । विपयकाम कां भोगी ॥ ९७ ॥ घडे

१ सत २ पुन्हां ३ स्वानंद चित्तीं ४ तेज, थव ५ नेत्र कृष्णस्वरूपीं पूर्ण रमतात, ते इतके की कृष्णलावण्यामृत असोशीनं पीत असतां त्याची घायरगुडी उडते, घरटी ६ चहूंकडे ७ न सोडिती ८ गुंतल्या भुलल्या, परवशी

आश्रमां प्रकाशकु । त्रिलोकीं कृष्ण गृहस्थ एकु । तोचि ब्रह्मचारी नैष्ठिकु । अतिनेटकु संन्यासी ॥ ९८ ॥ कृष्णदेहीं नाहीं दैवबळ । लीलाविग्रही चित्कल्लोळ । त्याचीं सर्व कर्में पावनशीळ । उद्धरी सकळ श्रवणें कथने ॥ ९९ ॥ कृष्णकर्माचें करी जो स्मरण । तें कर्म तोडी कर्मबंधन । ऐसें उदार कर्माचरण । आचरला श्रीकृष्ण दीनोद्धरणा ॥ ३०० ॥ श्रीकृष्ण असेल सकाम । ह्मणाल यालागीं आचरे कर्म । ज्याचें नाम निर्दळी सर्व काम । तो स्वयें सकाम घडे केवीं ॥ १ ॥ श्रीकृष्णाचा स्मरतां काम । स्वयें संन्यासी होती निष्काम । सकामाचा निर्दळे काम । ऐसें उदार कर्म आचरला ॥ २ ॥ तेणें अवाप्तसकळकामें । ऐशीं आचरला अगाध कर्में । मानव तारावया मनोधर्में । कीर्ति मेघश्यामें विस्तारिली ॥ ३ ॥ कैसें कर्म सुमंगळु । कानीं पडतांचि अळुमाळु । नासोनियां कर्ममळू । जाती तत्काळू श्रवणादरें ॥ ४ ॥ श्रवणें उपजे सद्भावो । सद्भावें प्रकटे देवो । तेणें निर्दळे अहंभावो । ऐशी उदार पाहावो हरिकीर्ति ॥ ५ ॥ श्रीकृष्णकीर्तीचें स्मरण । कां करितां श्रवणपठन । मागें उद्धरले बहुसाल जन । पुढें भविष्यमाण उद्धरती ॥ ६ ॥ जरी केलिया होतील पुण्यराशी । तरी अवधान होय हरिकथेसी । येऱ्हवी ऐकतां येरांसी । लागे अनायासीं अतिनिद्रा ॥ ७ ॥ जे हरिकथेसी सादर । त्यांच्या पुण्या नाहीं पार । कृष्णें सुगमोपाव केला थोर । दीनोद्धार हरिकीर्तनें ॥ ८ ॥ कृष्णकीर्तनें गर्जतां गोठी । लाजल्या प्रायश्चित्तांचिया कोटी । उतरल्या तीर्थांचिया उठी । नामासाठीं निजमोक्षु ॥ ९ ॥ ऐसा निजकीर्तिउदारू । पूर्णब्रह्म सारंगधरू । लीलाविग्रही सर्वेश्वरू । पूर्णावतारू यदुवंशीं ॥ ३१० ॥ उतरला धराभार येथ । सत्य न मनी श्रीकृष्णनाथ । यादव उरले अतिअद्भुत । तेही समस्त निर्दळावे ॥ ११ ॥ ये अवतारीं हृषीकेशी । ह्मणे हेंच कृत्य उरलें आह्मासी । निर्दळोनि निजवंशासी । निजधामासी निघावें ॥ १२ ॥ तो यादवांमाजी माधव । कालात्मा देवाधिदेव । जाणोनि भविष्याचा भाव । काय अपूर्व करिता झाला ॥ १३ ॥ नारदादि मुनिगण । त्यासि पाचारूनि आपण । करूं सांगे शीघ्र गमन । स्वयें श्रीकृष्ण साक्षेपें ॥ १४ ॥ ज्यापासूनि संत दूरी गेले । तेथें अनर्थाचें केलें चालें । हें यादवनिधनालागीं पहिलें । लाघव केलें श्रीकृष्णें ॥ १५ ॥ भक्त संत साधु ज्यापाशीं । तेथें रिघु नाहीं अनर्थासी । जाणे हें स्वयें हृषीकेशी । येरा कोणासी कळेना ॥ १६ ॥ जेथें संतांचा समुदावो । तेथें जन्ममरणाचाही अभावो । हा श्रीकृष्णचि जाणे भावो । तो करी उपावो ब्रह्मशापार्थ ॥ १७ ॥ जेथूनि संत गेले दूरी । तेथें सर्वेचि अनर्थ वाजे शिरीं । हें जाणोनियां श्रीहरी । द्वारकेबाहेरी ऋषि घाली ॥ १८ ॥ ऋषि जात होते आश्रमांसी । त्यांतें लाघवी हृषीकेशी । तीर्थमिषें समस्तांसी । पिंडारकासी स्वयें धाडी ॥ १९ ॥ पिंडारका मुनिगण । श्रीकृष्णें धाडिले कोण कोण । ज्याचें करितांचि स्मरण । कळिकाळ आपण भयें कांपे ॥ ३२० ॥

विश्वामित्रोऽसितः कण्वो दुर्वासा भृगुरङ्गिराः । कश्यपो वामदेवोऽत्रिर्वसिष्ठो नारदादयः ॥ १२ ॥

जे तपस्तेजें देदीप्यमान । जे पूर्णज्ञानें ज्ञानघन । ज्यांतें सदा वंदी श्रीकृष्ण । ते ऋषीश्वर जाण निघाले ॥ २१ ॥ जे गायत्रीमंत्रासाठीं । करूं शके प्रतिसृष्टी । जो विश्वमित्र महाहटी । तोही उठाउठीं निघाला ॥ २२ ॥ जेथ न बाधी उष्णशीत । ते आश्रमीं वसे असित ।

---

१ निष्ठावंत २ भवबंधन ३ विषयभोग लीला ४ थोडेंसें ५ गोष्टी ६ शार्ङ्ग नांवाचें धनुष्य धरणारा ७ लीलेनें देह धरणारा ८ धीवरू ९ मानी १० खेळ ११ प्रथम १२ तत्काळ १३ स्वाश्रमासी १४ एकाएकीं १५ बाधत नाहीं

ज्याचेनि नामें द्वंद्वें पळत । तोही त्वरित निघाला ॥ २३ ॥ जो सूर्यासि रिघोनि शरण । अश्वाचे कर्णी बैसोन आपण । पूर्ण केले वेदपठण । तो कण्वही जाण निघाला ॥ २४ ॥ जो दुर्वास अत्याहारी । आहार सेवूनि निराहारी । तोही द्वारकेबाहेरी । त्वरेकरूनि निघाला ॥ २५ ॥ भृगूचा श्रीचरण । हृदयीं वाहे नारायण । मिरवी श्रीवत्स भूषण । तो भृगुही जाण निघाला ॥ २६ ॥ अंगिरा स्वयें सद्बुद्धि सृष्टी । बृहस्पति जन्मला ज्याचे पोटीं । जो परमगुरु देवाच्या मुकुटीं । तोही उठी गमनार्थ ॥ २७ ॥ कश्यपाची नवल गोठी । सुर नर किन्नर जन्मले पोटीं । यालागीं हे काश्यपी सृष्टी । तोही उठाउठी निघाला ॥ २८ ॥ मुक्तामाजी श्रेष्ठ भावो । वेदीं वाखाणिला वामदेवो । तोही द्वारकेहूनि पाहावो । स्वयमेवो निघाला ॥ २९ ॥ अत्रीची नवल परी । तीनी देव जन्मले उदरी । श्रीदत्त वंदिजे योगेश्वरीं । हे अगाध थोरी अनसूयेची ॥ ३३० ॥ तो स्वयें अत्रि ऋषीश्वर । श्रीकृष्ण आज्ञातत्पर । पिंडारका अतिसत्वर । प्रयाण शीघ्र तेणें केलें ॥ ३१ ॥ जो श्रीरामाचा सद्गुरू । ब्रह्मज्ञानें अतिउदारू । ज्याचे शांटीचा प्रताप थोरू । जिंकिला दिनकरू तपस्तेजें ॥ ३२ ॥ ऐसा जो वसिष्ठ महामुनी । तोही कृष्णसंज्ञा मानुनी । निघाला द्वारकेहूनी । शीघ्र गमनी पिंडारका ॥ ३३ ॥ आणि देवर्षि नारदु । त्याचाही अगाध बोधु । ज्यासि सर्वदा परमानंदु । अति आल्हादु हरिकीर्तनीं ॥ ३४ ॥ ब्रह्मवीणा स्वयें वातु । ब्रह्मपदें गीत गातु । ब्रह्मानंदें नाचतु । निघे डुलतु पिंडारका ॥ ३५ ॥ इत्यादि हे मुनिवरू । श्रेष्ठ श्रेष्ठ ऋषीश्वरू । शिष्यसमुदायें सहपरिवारू । मीनले अपारू पिंडारकीं ॥ ३६ ॥ एवं पिंडारकीं ऋषि सर्व । शापानुग्रही महानुभाव । मीनले कृष्णवैभव । अतिअपूर्व वर्णिती ॥ ३७ ॥ बाप लाघवी वनमाळी । कुलक्षयो घडावया तत्काळीं । कुमरीं ऋषीश्वरासि राडोळीं । कपटमेळीं मांडिली ॥ ३८ ॥ निंदा अवज्ञा हेळण । करितां ब्राह्मणासी छळण । जेथ ब्रह्मद्वेष वाढे पूर्ण । कुळक्षयो जाण ते ठायीं ॥ ३९ ॥ ब्राह्मणांच्या कोपापुढें । कुळ कायसें बापुडें । महादेवाचें लिंग झडे । इंद्रपदवी पडे समुद्रीं ॥ ३४० ॥ तो समुद्रही केला क्षार । ऐसा द्विजकोप अतिदुर्धर । हें एकएकाचें चरित्र । ते ऋषि समग्र मीनले तेथें ॥ ४१ ॥ धरातळीं ब्रह्म ब्राह्मण । त्याचें वचन परम प्रमाण । हें सत्य करावया श्रीकृष्ण । कुळनिर्दळण स्वयें दावी ॥ ४२ ॥

क्रीडतस्तानुपव्रज्य कुमारा यदुनंदना । उपसंगृह्य पप्रच्छुरविनीता विनीतवत् ॥ १३ ॥

यदुनंदन समस्त । क्रीडाकंदुक झेलित । एकमेकातें हाणित । ठकवून पळत परस्परें ॥ ४३ ॥ ऐसे नाना क्रीडाविहार । करीत आले यदुकुमर । अंगीं श्रीमद अपार । औद्धत्यें थोर उन्मत्त ॥ ४४ ॥ अतीतैंअनागतज्ञानवंत । ऋषीश्वर मीनले समस्त । ज्याचें वचन यथार्थभूत । त्यासिही निश्चित ठकूं आह्मी ॥ ४५ ॥ जें अवघड येऊनि पडे । तें याचें वचन कैसें घडे । ह्मणोनि ऋषीश्वरापुढें । माडाले कुंडें यदुकुमरीं ॥ ४६ ॥

ते वेषयित्वा स्त्रीवेषैः साम्बं जाम्बवतीसुतम् । एषा पृच्छति वो विप्रा अन्तर्वत्न्यसितेक्षणा ॥ १४ ॥

---

१ काठीचा २ लाजवी ३ कृष्णाचा संकेत, कृष्णआज्ञा ४ वाजवीत ५ गोळ्याचे ६ बैसोनि ७ उपहास हा शब्द तर मराठी 'रांड' या शब्दापासुन झालेला दिसतो रांड ह्म० वेश्या तिच्या माडीवर चार टवाळ विट चेष्टा करितात, त्यावरून हा शब्द निघालेला दिसतो एखाद्या शब्दाच्या व्युत्पत्तींत जरी हलकेपणा असला, तरी एखादे वेळीं रूढीने त्याच शब्दाचा पुढें चांगला–निदान अग्राम्य–असा अर्थ होत जातो शिवाय याच ग्रंथात पुढं अ० ६ ओवी ३६६ मध्ये आलेल्या याच शब्दावरची टीप पहा ८ संपूर्ण ९ सडे. १० चढू ११ भूत भविष्य जाणणारे १२ [illegible] आकस्मात १३ कपट

पहिलेच श्रीमदें उद्भट । त्यावरी मांडिलें कपट । सांचास देऊनि स्त्रीनट । अतिवरिष्ठ वाणला ॥ ४७ ॥ तो श्यामसुंदर डोळसु । अगा शोभला स्त्रीवेषु । प्रमदाविभवविलासु । दावी विन्यासु सलज्ज ॥ ४८ ॥ नयनीं सोगैयाचे काजळ । व्यंकटा कटाक्षें अतिचपल । सुंदर सुकुमार वेल्हाळ । चाले निश्चळ हंसगती ॥ ४९ ॥ वस्त्रें बांधोनियां उदर । नावेक केलें थोर । तेणें ते गरोदर । दिसे साचार इतरांसी ॥ ३५० ॥ हात घालूनि सखियांच्या खांदीं । चालता उदर हालों नेदी । विसांवा घेत पदोपदीं । येतां ऋषिवृंदीं देखिली ॥५१॥ ऐसा स्त्रीवेष दाखवूनी । नावेक अतरें राहोनी । इतर ऋषींजवळी येऊनी । लोटांगणें घालिती ॥५२॥ पूर्वश्लोकींचा श्लोकार्थ तेथ । व्याख्यानीं नव्हेच समस्त । यालागी तेंचि येथ । वाखाणिजेत कथान्वयें ॥५३॥ छळाचेनि मिषें जाणा । ऋषीसि करिती प्रदक्षिणा । अत्यादरें लागती चरणा । ह्मणती दर्शना आह्मी आलों ॥ ५४ ॥ ऐसे यदुकुमार समस्त । अविनीत परी विनीतवत । कर जोडोनि राहिले तेथ । मृदु विनवीत मुनीश्वरा ॥५५॥ स्वामी पैलं हे जे सुंदर । तुमच्या वचनीं भावार्थ थोर । आसन्नप्रसव गरोदर । स्वयें सुकुमार पुसों लाजे ॥५६॥

प्रष्टु विलज्जती साक्षात्प्रब्रूतामोघदर्शना । प्रसोष्यन्ती पुत्रकामा किंस्वित्सजनयिष्यति ॥ १५ ॥

स्वयें येऊन तुह्मांप्रती । तिचेनि न बोलवे निश्चितीं । यालागीं आह्मा हातीं । सेवेसि विनंती करविली ॥ ५७ ॥ तुह्मी सत्यदर्शी साचार । अमोघवीर्य तुमचें उत्तर । शिरी वंदिती हरिहर । ज्ञाने उदार तुह्मी सर्व ॥ ५८ ॥ यालागी हे गर्भवती । सादरें असे पुसती । पुत्रकाम असे वाञ्छिती । काय निश्चितीं प्रसवेल ॥ ५९ ॥ ऐसें कपटाचेनि वालभें । विनीत कर जोडूनि उभे । तैशींच फळें भावगर्भें । छळणलोभें पावती ॥ ३६० ॥ कर्म जाणोनियां कुंडें । नारदु नाचे ऋषींपुढें । मुनि ह्मणे यादवाचे गाढें । निधन रोकडें चोढवलें ॥६१॥ [14]मुंगिये निघालिया पांख । तिसी मरण ये अचुक । तेवी ब्राह्मणछळणे देख । आवश्यक कुळनाश ॥ ६२ ॥ शापीत आलिया द्विजजन । त्यासी सद्भावे करावे नमन । मारूं आलिया ब्राह्मण । मस्तक आपण वोढवावे ॥ ६३ ॥ त्या ब्राह्मणांसि छळण । ते जाणावे विषभक्षण । विषे निमे भक्षित्याचा प्राण । कुळनिर्दळण द्विजछळणे ॥ ६४ ॥ अविद्य सुविद्य न ह्मणता जाण । धरातळीं ब्रह्म ब्राह्मण । त्याचे करूं जाता छळण । कुळनिर्दळण आवश्यक ॥ ६५ ॥

एवं प्रलब्धा मुनयस्तानूचुः कुपिता नृप । जनयिष्यति वो मन्दा मुसलं कुलनाशनम् ॥ १६ ॥

ऐकें परीक्षिति नृपवरा । यापरी यादवकुमरा । निधनाचा भरला वारा । तेणे ते ऋषीश्वरा छळूं गेले ॥ ६६ ॥ कपट जाणोनिया साचार । थोर कोपले ऋषीश्वर । मग तिहीं काय वाग्वज्र । अतिअनिवार सोडिले ॥ ६७ ॥ अरे हे प्रसवेल जे बाळ । तें होईल सकळकुळा काळ । निखळ लोहाचे मुसळ । देखाल सकळ मंदभाग्यें ॥ ६८ ॥

तच्छ्रुत्वा तेऽतिसंत्रस्ता विमुच्य सहसोदरम् । साम्बस्य ददृशुस्तस्मिन्मुसलं खल्वयस्मयम् ॥ १७ ॥

ऐकूनि शापाचें उत्तर । भयभीत झाले कुमर । सोडूनि साबाचें उदर । अतिसत्वर पाहती ॥६९॥ तव ते लोहमय मुसळ । देखते जाहले तत्काळ । मग भयभीत विव्हळ । एका-

---

१ उन्मत्त २ स्त्रीवेष ३ हावभाव ४ सौवीराजन, ह्म० डोळ्यात सुरमा घालतात त्याहून अतिगुणकर व मनोहर पदार्थ ५ वाकड्या भोंवया, व्यंकट कटाक्ष ६ थोडसें, अमळ ७ समत ८ पलीकडे ९ जवळ आली आहे प्रसूती जिची, कन्या कीं पुत्र प्रसवे गरोदर १० असत्य न होणार ११ आदरीनें १२ गाढें, निंद्य १३ मरण १४ जेंवीं मुंगियां निघाले पाख । तेंचि तयां मरण अचुक. १५ नमवावे १६ दाविती.

एकीं सकळ दचकोनि ठेले ॥ ३७० ॥ नासावे यादवकुळ । ऐसा श्रीकृष्णसंकल्प सबळ । तोचि जाला लोहाचे मुसळ । जाण तत्काळ ऋपिवाक्यें ॥ ७१ ॥ जें जे ब्राह्मणाचे वचन । तें ते अन्यथा हों नेदी श्रीकृष्ण । ब्राह्मणाचें वदे वदन । ते[1] श्रीकृष्ण स्वयें सत्यत्वा आणी ॥ ७२ ॥ देखोनि ऋपीश्वराचा कोप । ऐकोनि कुलक्षयाचा शाप । यदुकुमरां अतिसताप । भयें कंप सूटला ॥ ७३ ॥

कि कृत मदभाग्यैर्न कि वदिष्यन्ति नो जना । इति विह्वलिता गेहानादाय मुसल ययु ॥ १८ ॥

आह्मीं मदभाग्ये करटे । ऋपीश्वरू कोपविले शठे । निजघाता जालो पैठे[2] । कुळक्षयो कपटे जोडिला आह्मीं ॥ ७४ ॥ काय ह्मणती नगरजन । का छळू गेले हे ब्राह्मण । चिंताक्रात म्लानवदन । मुसळ घेऊन घरा आले ॥ ७५ ॥

तच्चोपनीय सदसि परिम्लानमुखश्रिय । राज्ञ आवेदयाचक्रु सर्वयादवसंनिधौ ॥ १९ ॥

सभेसि वसुदेव उग्रसेन । बळराम आणि अनिरुद्ध प्रद्युम्न । यादव बैसले सपूर्ण । एकला श्रीकृष्ण तेथ नाहीं ॥ ७६ ॥ सभे सांवादि आले सकळ । पुढां ठेवूनि लोहमुसळ । शापु सागीतला समूळ । मुसकमळ अतिम्लान ॥ ७७ ॥

श्रुत्वाऽमोघ विप्रशाप दृष्ट्वा च मुसल नृप । विस्मिता भयसत्रस्ता बभूवुर्द्वारकौकस ॥ २० ॥

ऐकून द्विजाचा परमकोपू । यादवा सुटला भैयकपू । मिथ्या नव्हे ब्रह्मशापू । भयें सतापू सर्वांसी ॥ ७८ ॥ प्रत्यक्ष देखोनि मुसळ । थोर सुटली सळवळ । नैंगरनागरिकां हलकल्लोळ । यादवकुळ उरे कैसेनी ॥ ७९ ॥ ऐक राया परीक्षिती । प्रबळ भविष्याची गती । वृत्तांत श्रीकृष्णा न सागती । विचार आपमतीं तिहीं केला ॥ ३८० ॥

तच्चूर्णयित्वा मुसल यदुराज स आहुक । समुद्रसलिले प्रास्यल्लोह चास्यावशेषितम् ॥ २१ ॥

आहुक राजा उग्रसेन । तेणे लावूनि लोहघण । मुसळ करोनिया चूर्ण । समुद्रीं जाण घालविलें ॥ ८१ ॥ त्या मुसळाचा मध्यकवळ । चूर्ण नव्हेच अतिप्रबळ । उरला वज्रप्राय केवळ । तो समुद्री तत्काळ झुगाविला ॥ ८२ ॥

कश्चिन्मत्स्योऽग्रसील्लोह चूर्णानि तरलैस्तत । उह्यमानानि वेलाया लग्नान्यासन्किलैरका ॥ २२ ॥

मत्स्यो गृहीतो मत्स्यघ्नैर्जालेनान्यै सहार्णवे । तस्योदरगत लोह स शल्ये लुब्धकोऽकरोत् ॥ २३ ॥

समुद्रलाटाचे कल्लोळ । तेणे ते लोहचूर्ण सकळ । प्रभासी लागोनि प्रबळ । उठिले तत्काळ येरकांरूपें ॥ ८३ ॥ लोहकवळू मीन गिळी । त्या मीनातें समुद्रजळीं । अन्यत्र मत्स्यांसहित जाळी । मत्स्यघ्न आकळी निजलाघवें ॥ ८४ ॥ तो मत्स्य मत्स्यघ्न विदारी । तंव लोह निघे त्याचे उदरीं । देखोनि हरिखला तो भारी । हें आतुडें करी तो सभाग्य ॥ ८५ ॥ मत्स्योदरींचें लोह जाण । त्याचे अचुक सधान । अगाध पारधी साधे पूर्ण । यालागीं त्याचा बाण लुब्धकें केला ॥ ८६ ॥

भगवान् ज्ञातसर्वार्थ ईश्वरोऽपि तदन्यथा । कर्तुं नेच्छद्विप्रशाप कालरूप्यन्वमोदत ॥ २४ ॥

कोणी न सागता हें पेखणे । जाणीतले सर्वज्ञें श्रीकृष्णें । परी द्विजशापू अन्यथा करणे । हें निजमने स्पर्शेना ॥ ८७ ॥ ह्मणाल हें नव्हेल त्यासी । पालटवेना द्विजशापासी । जो निमाल्या आणी गुरुपुत्रासी । कृष्ण कळिकाळासी नियता ॥ ८८ ॥ पाडूनि कळिका-

१ वेदवचन प्रमाण । ह्मणोनि श्रीकृष्ण सत्यत्वा आणी २ तत्पर ३ महाकपू ४ नगरीं जाहला ५ वृत्तात काळीं नेदिती श्रीकृष्णाप्रती ६ आपापमान ७ मघला तुकडा ८ झुगारिला ९ लव्हाळ्याच्या रूपानें १० कोळी ११ लोहाचें पेषण (कुटणें)

ळाचे दांत । देवकीचे गतगर्भ आणित । ईश्वरा ईश्वरू श्रीकृष्णनाथ । जाणे सर्वार्थनिजसिद्धी ॥ ८९ ॥ निद्रा न मोडितां तिळभरी । मथुरा आणिली द्वारकेभीतरी । श्रीकृष्ण कायएक न करी । तोही ममता न धरी कुळाची ॥ ३९० ॥ निजकुळा क्षयो जऱ्ही आला । तऱ्ही अन्यथा न करी ब्राह्मणबोला । ब्राह्मणे पायरां जरी हाणीतला । तो हृदयीं धरिला पदाकू ॥ ९१ ॥ तेंचि श्रीवत्सलांछन । सकळ भूषणां भूषण । हृदयीं मिरवी श्रीकृष्ण । यालागीं पूर्ण ब्रह्मण्यदेवो ॥ ९२ ॥ श्रीकृष्ण शिरीं वंदी ब्राह्मण । अन्यथा न करी ब्राह्मणवचन । यालागी ब्रह्मण्यदेवो पूर्ण । वेदवंदिजन वर्णिती ॥ ९३ ॥ ब्राह्मणरूप स्वयें श्रीहरी । यालागीं ब्राह्मणांचा कैवारी । कुळक्षयो जाहला जरी । तरी द्विजांवरी क्षोभेना ॥ ९४ ॥ ऐकोनि ब्राह्मणांचा शापू । न धरी मोहाचा खटाटोपू । ह्मणे सिद्धि गेला कृतसंकल्पू । कुलक्षयानुरूपू सतोषें ॥ ९५ ॥ यापरी श्रीगोविंदु । काळरूपी मानी आनंदु । कुळक्षयाचा क्षितिबांधू । अल्पही सबंधू धरीना ॥ ९६ ॥ पूर्ण संतोष श्रीकृष्णनाथा । पुढील अध्यायीं ज्ञानकथा । अतिरसाळ स्वानंदता । अवधान श्रोतां मज द्यावें ॥ ९७ ॥ जेथे नारद आणि वसुदेवा । संवाद होईल सुहावा । जनक आणी आर्षभदेवां । प्रश्नोत्तरी जीवा स्वानंदु दाटे ॥ ९८ ॥ हे रसाळ ब्रह्मज्ञानमातु । चाखवीन निजपरमार्थु । एका जनार्दना विनवितु । श्रोते कृपा करितु अर्थावबोधे ॥ ३९९ ॥ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कंधे परमहंससहितायां एकाकारटीकाया विप्रशापो नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

अध्याय दुसरा.

श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥ जय जय देवाधिदेवा । भोगिसी गुरुत्वे सुहांवा । विश्वीं विश्वात्मां ये सद्भावा । एकपणे जेव्हा विलोकिसी ॥ १ ॥ ते विश्वीं जो विश्ववासी । त्याते विश्वासी ह्मणसी । तेणे विश्वासे प्रसन्न होसी । ते पायापासी प्रवेशु ॥ २ ॥ त्या चरणारविंदकृपादृष्टी । अहं सोहं सुटल्या गाठी । एकसरे तुझ्या पोटीं । उठाउठी प्रवेशलों ॥ ३ ॥ यालागीं तूं निजात्ममाये । या हेतू जंव पाहों जायें । तंव बापपण तुजमाजी आहे । अभिनव काय सांगावें ॥ ४ ॥ येथ मातापिता दोनी । वेगळीं असती जनीं । ते दोनी एक करोनी । एकाजनार्दनीं निजतान्हें ॥ ५ ॥ आता उभयस्नेहें स्नेहाळा । वाढविसी मज बाळा । परी नित्य नवा सोहळा । सभ्रम आगळा निजबोधाचा ॥ ६ ॥ शिव शक्ति गणेशु । विश्व विष्णु चंडांशु । ऐसा अलंकार बहुवसु । निजविलासु लेवविशी ॥ ७ ॥ यापरी मज निजबाळा । लेणीं लेवविशी स्वलीळा । आणि लेइलेपणाचा सोहळा । पाहाशी वेळोवेळा कृपादृष्टीं ॥ ८ ॥ बाळका लेवविजे लेणें । तयाचे सुख ते काय जाणे । तो सोहळा मातेनें भोगणें । तेवीं जनार्दनें भोगिजे सुख ॥ ९ ॥ आपुल्या चिद्रत्नांच्या गांठी । आवडी घालिशी माझ्या कंठीं । यालागीं मजें पाठोवाठीं । निजात्मदृष्टि सवे धांवे ॥ १० ॥ समर्थ

---

१ राय २ कोपेना ३ दु मळेश ४ गोड ५ मुसळोपाख्यान नाम ६ ब्रह्मसुख ७ विश्वाचा आत्मा ८ तूं एकपणे जेव्हा अवलोकिसी ९ विश्वव्यापक १० एकदम ११ आपल्या भक्ताचा आई १२ वैभव १३ अधिक १४ पुष्कळ १५ अलंकार १६ माळा, गाठली १७ त्या अमूल्य चिद्रत्नाच रक्षण करण्याकरिता माझ्या मागोमाग तू धावतेस, माझ्या पाठोपाठीं । निजात्मदृष्टी स्वयें धावें

जयाचा जनकू । त्यास मानिती सकळ लोकू । एका जनार्दनी एकू । अमान्य अधिकू मान्य कीजे ॥ ११ ॥ बाळक स्वयें बोलों नेणे । त्यासी माता शिकवी वचनें । तशी ग्रंथ-कथाकथनें । स्वयें जनार्दनें बोलविजे ॥ १२ ॥ तेणें नवल केलें येथ । मूर्खोद्धार्ता श्रीभागवत । शेखीं बोलविलें प्राकृत । एकादशार्थ देशभाषा ॥ १३ ॥ परिसोनि प्रथम अध्यावो । उगाचि राहिला कुरुरावो । पुढें कथाकथनीं ठावो । कांहीं अभिप्रावो दिसेना ॥ १४ ॥ आपण करावा प्रश्न । तंव हा सांगेल कृष्णनिधन । यालागीं राजा मौन । ठेला धरून निवांत ॥ १५ ॥ जाणोनि त्याचा अभिप्रावो । बोलता जाहला शुकदेवो । तो म्हणे मोक्षाचा प्रस्तावो । तो हा अध्यावो परीक्षिती ॥ १६ ॥ हा एकादश अलौकिक । श्लोकाहून श्लोक अधिक । पदोपदीं मुक्तिसुख । लॅगटलें देख निजसाधकां ॥ १७ ॥ ऐसें ऐकताचि वचन । राजा जाहला सावधान । मुक्तिसुखीं आवडी गहन । अवधानें कान सर्वांग केलें ॥ १८ ॥ ऐसें देखोन परीक्षिती । शुक सुखावे अत्यंत चित्तीं । तो म्हणे अवधानमूर्ती । ऐक निश्चितीं गुह्य ज्ञान ॥ १९ ॥ द्वितीयाध्यायीं निरूपण । नारदवसुदेवसंवाद जाण । निमिजायंताचे प्रश्न । मुख्य लक्षण भागवतधर्म ॥ २० ॥

श्रीशुक उवाच–गोविंदभुजगुप्तायां द्वारवत्यां कुरूद्वह । अवात्सीन्नारदोऽभीक्ष्णं कृष्णोपासनलालसः ॥ १ ॥

जो मुक्तामाजीं अग्रणी । जो ब्रह्मचर्याशिरोमणी । योगी वंदिती मुकुटस्थानीं । जो भक्तमंडणीं अतिश्रेष्ठ ॥ २१ ॥ जो ब्रह्मरसाचा समुद्र । जो निजबोधाचा[3] पूर्णचंद्र । तो बोलता झाला शुकयोगींद्र । श्रोता नरेंद्र कुरुवंशींचा ॥ २२ ॥ तो म्हणे व्यासाचा जो निज-गुरू । आणि माझाही परमगुरू । नारद महामुनीश्वरू । त्यासी अतिआदरू श्रीकृष्ण-भजनीं ॥ २३ ॥ द्वारकेहूनि स्वयें श्रीकृष्ण । पिंडारका पाठवी मुनिगण । तेथूनि नारद आपण । द्वारकेसी जाण पुन पुनः येतु ॥ २४ ॥ हो कां जे द्वारकेआंत । न रिघे भय[4] काळ-कृत । जेथ स्वयें श्रीकृष्णनाथ । असे नांदत निजसामर्थ्यें ॥ २५ ॥ दक्षशाप नारदासी पाहीं । मुहूर्त राहों नये एके ठायीं । तो शाप हरिकीर्तनीं नाहीं । यालागीं तो पाहीं कीर्तननिष्ठु ॥ २६ ॥ ज्याची गाइजे कीर्तनीं कीर्ती । तो द्वारकेसी वसे स्वयें श्रीपती । तेथें शापबाधेची न चले प्राप्ती । यालागीं नित्य वस्ती नारदासी तेथें ॥ २७ ॥ नारदासी पूर्ण ब्रह्मज्ञान । त्यासी कां कृष्णमूर्तीचें ध्यान । श्रीकृष्णदेह चैतन्यघन । यालागीं श्रीकृष्ण-भजन नारदासी पढियें[5] ॥ २८ ॥ यापरी कृष्णभजन । मुक्तासी पढियें पूर्ण । त्यासी न भजे अभागी कोण । तेंचि निरूपण शुक सांगे ॥ २९ ॥

को नु राजन्निन्द्रियवान्मुकुन्दचरणाम्बुजम् । न भजेत्सर्वतोमृत्युरुपास्यममरोत्तमैः ॥ २ ॥

ऐकें बापा नृपवर्या । येऊनि उत्तमा देहा या । जो न भजे श्रीकृष्णराया । तो गिळिला मायाअतिदुःखें ॥ ३० ॥ ज्या भगवंतालागुनी । माथां धरूनि पायवणी[6] । सदाशिव बैसला आत्मध्यानीं । महाश्मशानीं[7] निजवस्ती ॥ ३१ ॥ पोटा आला चतुरानन । इतराचा पाडू तो कोण । देहा येवोनि नारायण । न भजे तो पूर्ण मृत्युग्रस्त ॥ ३२ ॥ सांडूनि श्रीकृष्णचरण । इंद्रादि देवांचें करितां भजन । ते देव मृत्युग्रस्त पूर्ण । मा[8] भजत्याचें मरण कोण वारी

---

१ कृष्णाचें निजधामाला जाणें २ भिडलेलें ३ आत्मबोधाचा ४ भयें काळ कृतांत ५ प्रिय ६ पायाचें तीर्थ, चरणापासून निघालेला गंगा ७ काशीक्षेत्रामध्ये ८ मग

॥ ३३ ॥ असोनि इंद्रियपाटव पूर्ण । जो न भजे श्रीकृष्णचरण । त्यासी सर्वत्र बाधी मरण । क्षणक्षण निर्दाळी ॥ ३४ ॥ तो नारद महामुनीश्वरू । मुक्त होऊनि भजनतत्परू । द्वारके वसे निरंतरू । श्रीकृष्णीं थोरू अतिप्रीति तया ॥ ३५ ॥

तमेकदा तु देवर्षिं वसुदेवो गृहागतम् । अर्चितं सुखमासीनमभिवाद्येदमब्रवीत् ॥ ३ ॥

धन्य धन्य तो नारदू । ज्यासी सर्वी सर्वत्र गोविंदू । सर्वदा हरिनामाचा छंदू । तेणें परमानंदू सदोदित ॥ ३६ ॥ जो श्रीकृष्णाचा आवडता । ज्यासी श्रीकृष्ण आवडे सर्वथा । ज्याचेनि संगें तत्त्वता । नित्यमुक्तता जडजीवां ॥ ३७ ॥ तो नारदू एके वेळां । स्वानंदाचिया स्वलीळा । आला वसुदेवाचिया राउळा । तेणे देखोनि डोळां हरिखेला ॥ ३८ ॥ केले साष्टांग नमन । बैसों घातलें वरासन । ब्रह्मसद्भावें पूजन । श्रद्धासंपूर्ण मांडिलें ॥ ३९ ॥ नारद तोचि नारायण । येणे विश्वासेकरूनि जाण । हेमपात्री चरणक्षाळण । मधुपर्कविधिपूर्ण पूजा केली ॥ ४० ॥ पूजा करोनि सावधानीं । वसुदेव बैसोनि सुखासनीं । हृदयीं अत्यंत सुखावोनी । काय आल्हादोनी बोलत ॥ ४१ ॥

वसुदेव उवाच–भगवन्भवतो यात्रा स्वस्तये सर्वदेहिनाम् । कृपणानां यथा पित्रोरुत्तमश्लोकवर्त्मनाम् ॥ ४ ॥

स्वलीला कृपा केली तुह्मी । तेणें सभाग्य जाहलों आह्मी । तुमचेनि आगमनें आह्मी । कृतकृत्य स्वामी सन्निधिमात्रें ॥ ४२ ॥ चुकलिया निजजननी । बाळक दीन दिसे जनीं । त्यासी मातेच्या आगमनीं । संतोष मनीं निर्भर ॥ ४३ ॥ त्याहूनि श्रेष्ठ तुमची यात्रा । नित्य सुखदाती भूतमात्रा । स्वलीला तुह्मी मही विचरां । दीनोद्धारालागुनी ॥ ४४ ॥ मातेच्या आगमनीं निजबाळा । दृष्टिउत्सर्गीं नित्य नवा सोहळा । तुमची यात्रा दीना सकळां । भोगवी स्वलीला निजात्मसुख ॥ ४५ ॥ माता सुख दे तें नश्वर । तुमच्या आगमनीं अनश्वर । नित्य चित्सुख चिन्मात्र । परात्पर भोगावया ॥ ४६ ॥ तुह्मी भागवतधर्ममार्गगामी । तेंचि तुमची भेटी लाहो आह्मी । जें पुण्यकोटी निष्कामीं । प्रयागसंगमीं केलिया ॥ ४७ ॥ नारदा तूं भगवद्रूप । तुझी भेटी करी निष्पाप । तुवां कृपा केलिया अल्प । स्वयें चित्स्वरूप ठसावे ॥ ४८ ॥ तुझेनि भक्तीसी महिमा अमूप । तुझेनि वाढला भक्तिप्रताप । तुझेनि भक्ति भगवद्रूप । तूं चित्स्वरूप निजनिष्ठा ॥ ४९ ॥ तूं भक्तिप्रकाशकु दिवटा । कीं भक्तिमार्गाचा मार्गद्रष्टा । नारदा तुझा उपकार मोठा । भक्तीच्या पेठा वसविल्या तुवां ॥ ५० ॥ मुख्य भागवतशास्त्र पूर्ण । तुवां व्यासासी उपदेशून । प्रगट करविलें दशलक्षण । दीन जन

---

१ इंद्रियांचें पटुत्व, चलाखी (अविकलता) २ घरीं ३ हर्षला ४ कृतार्थ ५ सुखदात्री ६ दृष्टिसंनिधानानें ७ अविनाशी ८ पुष्कळ ९ भागवताचीं दशलक्षणें अथवा दहा विषय आहेत ते येणेंप्रमाणें –(१) सर्ग=विराटोत्पत्ति, (२) विसर्ग=स्थावरजंगमात्मक सृष्ट्युत्पत्ति, (३) स्थान=सृष्टीचें पालन व उत्कर्ष, (४) पोषण=भक्तांवर ईशाचा अनुग्रह, (५) ऊति=पुण्यपापकर्मानुकूल वासना, (६) मन्वंतरें=ईशकृपापात्रभूत मन्वंतराधिपतींचे धर्म, (७) ईशकथा=ईश्वरचरित्र व भक्तचरित्र, (८) निरोध=जीवात्म्याचें इंद्रियें व अंतःकरण यासह लीन होणें, (९) मुक्ति=कर्तृत्वभोक्तृत्वाभिमानाच्या सुटकेनंतरची स्थिति, (१०) आश्रय=सर्वप्रकाशक परमात्मा. नाथांनीं आपल्या चतुःश्लोकी भागवतांत दशलक्षणासंबंधानें लिहिलेलें आहे तें येणेंप्रमाणें —'मुख्य भागवताची व्युत्पत्ति । दशलक्षण त्याची स्थिती । तें मी सांगेन तुजप्रती । ऐकें परीक्षिती नृपवर्या ॥ ११ ॥ सर्ग, विसर्ग, स्थान, पोषण, । ऊति, मन्वंतर, ईशानुकथा, । निरोध, मुक्ति, आश्रय पूर्ण । एवं 'दशलक्षण' भागवत ॥ १२ ॥ दशलक्षणाचें लक्षण । तुज मी सांगेन संपूर्ण । ऐक राया सावधान । लक्षणचिन्ह यथार्थ आतां ॥ १३ ॥ सर्ग बोलिजे संसारातें । विसर्ग ह्मणिजे संहारातें । स्थान ह्मणिजे वैकुंठातें । पोषण तेथें भागवतजन ॥१४॥ कर्म त्या नांव ऊति । चौदा मनूंची व्यवस्थिती । या नांव मन्वंतरें ह्मणती । दशावतारकीर्ति ईशचरित ॥१५॥

उद्धरावया ॥ ५१ ॥ नारदा तूं देवासमान । हेही उपमा दिसे गौण । तेचिविपयीं निरूपण । वसुदेव आपण निरूपी ॥ ५२ ॥

भूताना देवचरितं दु खाय च सुखाय च । सुखायैव हि साधूना त्वादृशामच्युतात्मनाम् ॥ ५ ॥

देवांपासूनि भूतसृष्टी । सुखदु खें शिणे पोटीं । अतिवृष्टी का अनावृष्टी । भूतकोटीं आकातू ॥ ५३ ॥ त्या देवांपरीस साधु अधिक । हें साचचि मज मानले देख । देवचरितें उठी सुखदुःख । साधु निर्दोख सुखदाते ॥ ५४ ॥ त्याहीमाजी तुजसारिखा । जोडल्या कृपाळू निजात्मसखा । तें पेठें पिके परमार्थसुखा । हा महिमा लोका कदा न कळेचि ॥ ५५ ॥ दिधल्या सुखासी मागुती । च्युती हों नेणे कल्पातीं । ते अच्युतात्मस्थिती । तुजपाशी निश्चितीं नारदा ॥ ५६ ॥ तुझिये महिमेपाशीं । मुदल देवो नये तुकासी । तेही सागेन मी तुजपाशी । यथार्थेंसीं नारदा ॥ ५७ ॥ देवाचा अवतार होये । दासा सुख दैत्या भये । तेथही ऐसे विपम आहे । हें नें समाये तुंजमाजी ॥ ५८ ॥ तूं देवाचा आप्त होसी । दैत्यही विश्वासती तुजपाशीं । रावण तुज नेऊनि एकातासी । निजगुह्यासी स्वयें सागे ॥ ५९ ॥ देव रावणे घातले बंदी । तो रावण तुझे चरण वंदी । शेखीं रामाचा आप्त तूं त्रिशुद्धी । विपम तुजमधीं असेना ॥ ६० ॥ जरासधू कृष्णाचा वैरी । तुझी चाल त्याच्या घरीं । आणि कृष्णाचे सभेमाझारीं । आप्तत्वे थोरी पैं तुझी ॥ ६१ ॥ नाम घेवों नेदी देवाचे । हें विरुद हिरण्यकशिपूचे । त्यासी कीर्तन तुझें रुचे । विपमत्व साचे तुज नाहीं ॥ ६२ ॥ लांचुगी बुद्धी सदा देवासी । तैसी नाहीं तुझी साधूंसी । ऐक त्याही अभिप्रायासी । यथार्थेंसीं सागेन ॥ ६३ ॥

भजन्ति ये यथा देवान् देवा अपि तथैव तान् । छायेव कर्मसचिवा साधवो दीनवत्सला ॥ ६ ॥

जे जैसे देव यागीं यजिजती । तैसतैसी त्या फळें देव देती । न भजत्यातें विघ्नें सूचिती । ऐसी गती देवाची ॥ ६४ ॥ जैसजैसा पुरुष वेंठे । तैसतैसी छाया नटे । तेवीं भजने देव प्रसन्न मोटे । येरवी उफराटे विघ्न करिती ॥ ६५ ॥ जवजंव सूर्य प्रकाशत असे । तवतंव छाया सरिसी दिसे । निजकर्में देवही तैसे । कर्मवशे प्रसन्न ॥ ६६ ॥ सूर्यअस्तमानीं छाया नासे । अभजने देव क्षोभती तैसे । एव लांचुगे देव ऐसे । तूंही ऐसे जाणसी ॥ ६७ ॥ इतर देवाची कथा कोण । थोरला देव लांचुगा पूर्ण । तोही न भेटे जीवें घेतल्याविण । भेटल्याचे आपण गर्भवास सोसी ॥ ६८ ॥ त्याचें जीवें सर्वस्वें भजन । केल्या निजाग देऊनि होये प्रसन्न । परी न भजत्याच्या घरा जाण । विसरोनि आपण कदा नें वचे ॥ ६९ ॥ तैसी नव्हे तुमची

सकळ इंद्रियाच्या वृत्ति । एकाग्र या नाव निरोधस्थिति । नि शेष जेथें विरे वृत्ति । त्या नाव मुक्ति महाराया ॥ १६ ॥ उत्पत्ति-स्थिति-प्रळयांत । ज्या स्वरूपावरी होतजात । स्वरूप अविकारी यथास्थित । त्या नांव निश्चित आश्रय राया ॥ १७ ॥ दोराअगीं सर्प उपजला । दोरावरी सर्प नादला । दोरावरी सर्प निजला । तरी दोर स्पर्शला नाहीं सर्पा ॥ १८ ॥ तेवीं वस्तूच्या ठाया । प्रपचाची वार्ता नाहीं । तो झाला गेला न घडे काहीं । आश्रय पाहीं या नाव ॥ १९ ॥ पावावया आश्रयप्राप्ति । भावें करावी भगवद्भक्ति । ते भक्तीची निजस्थिति । श्रीव्यास भागवतीं विशद केली ॥ ८२० ॥

१ इंद्रादिदेवांच्या कर्तृत्वानें २ निजसुखा ३ बाजार पिकतो, म्हणजे परमार्थसुखाचा सुकाळ होतो ४ अखंड नक्षरूप होऊन राहणें, अचल आत्मभाव ५ तुझा मोठेपणा एवढा आहे कीं, शुद्ध मुदलदेव=मुळचा देव (आदिनारायणही) तुझी बरोबरी करू शकणार नाहीं ६ हा आपपरभाव तुजपाशीं नाहीं ७ निश्चयानें, खरा ८ लाच घेणारी, 'ऐसी तेव्हा देसी ऐसा अससी उदार,' असें एक भक्त देवापाशीं भाडतो । (देव सर्वस्व हरण करितो तेव्हा निजधन देतो ९ वळतो, वेंठे असाही पाठ आहे १० मुळाशीं ततोतंत जुळणारी, स्पष्ट ११ जीवभाव १२ जात नाहीं

बुद्धि । दीनदयाळ त्रिशुद्धी । तूं तंव केवळ कृपानिधी । ऐक तो विधि सांगेन ॥ ७० ॥ तुवां व्यास[1] देखोनि सज्ञान । उपदेशिले गुह्यज्ञान[2] । ध्रुव बाळक अज्ञान । म्हणोनि जाण नुपेक्षिसी ॥ ७१ ॥ प्रल्हाद उपदेशिला जेव्हां । दैत्यपुत्र न म्हणसी तेव्हा । तुझिया कृपेचा हेळावा[3] । तो निजविसांवा दीनासी ॥ ७२ ॥ केवळ वाटपाडा[4] देख । भजनेंवीण एकाएक । महाकवि केला वाल्मीक । अमर आवश्यक वंदिती त्यासी ॥ ७३ ॥ देखोनि ज्याचिया ग्रंथासी । सुख वोसंडे[5] सदाशिवासी । ऐसा तूं कृपाळू होसी । अनाथासी कुवांसा[6] ॥ ७४ ॥ वरिवरी दाविसी मिणधा कोप । कोपोनि साडविशी त्याचें पाप । शेखीं सायुज्याचें दीप । दाविशी सद्रूप दयाळुवा ॥ ७५ ॥ तुम्ही अच्युतात्मे निजनिर्धारी । म्हणोनि देवो तुमचा आज्ञाधारी । तुम्ही म्हणाल त्यातें उद्धरी । येऱ्हवीं हातीं न धरी आनातें ॥ ७६ ॥ ऐसा तूं दीनदीक्षागुरू । ब्रह्मज्ञाने अतिउदारू । तरी पुसेन तो विचारू । निजनिर्धारू सांगावा ॥ ७७ ॥

ब्रह्मंस्तथापि पृच्छामो धर्मान्भागवतांस्तव । यान् श्रुत्वा श्रद्धया मर्त्यो मुच्यते विश्वतो भयात ॥ ७ ॥

आदरें म्हणे देवऋषी । आजि सकळ पुण्यें आलीं फळासी । मायबाप तूं घरा आलासी । निजसुखासी दायक ॥ ७८ ॥ कृपा केली मागील शिष्या । तेचि कृपेचा घालीं ठसा । मज तुझा पूर्ण भरवसा । सोडवी भवपाशापासूनी[8] ॥ ७९ ॥ तुझेनि दर्शनें कृतकृत्यता । जऱ्ही मज जाली तत्त्वता । तऱ्ही भागवतधर्मकथा । कृपेनें तत्त्वतां सांगावी ॥ ८० ॥ ऐसे सांगावे भागवतधर्म । जेणे निरसे[10] क्रियाकर्म[11] । श्रद्धेने ऐकता परम । जन्ममरण हारपे ॥ ८१ ॥ भवभय अतिदारुण । त्याचें माया निजकारण । ते समूळ होय निर्दळण । ऐसे धर्म कृपेनें सांगावे ॥ ८२ ॥ मज नाहीं अधिकार पूर्ण । ऐसे विचाराल लक्षण । तेविपर्यीची हे विनवण । सावधान अवधारीं ॥ ८३ ॥

अहं किल पुराऽनन्त प्रजार्थो मुनि मुक्तिदम् । अपूजयं न मोक्षाय मोहितो देवमायया ॥ ८ ॥

मज अधिकारु नाहीं पूर्ण । हें मीही जाणतों आपण । मागें म्यां केले भगवद्भजन । ते तूं कथन अवधारीं ॥ ८४ ॥ म्यां पूर्वीं आराधिले देवराया । ते भजन ममता[12] नेलें वाया । प्रलोभविलो देवमाया । पुत्रस्नेहालागूनी ॥ ८५ ॥ मज देव तुष्टला प्रसन्नपणे । मागसी ते देईन म्हणे । तेथें मायेनें ठकिले मजकारणे । माझा पुत्र होणे मी मागें ॥ ८६ ॥ तो हा माझा पुत्र श्रीकृष्ण । परी मज न सांगे ब्रह्मज्ञान । तोचि वंदी माझे चरण । म्हणे बाळक पूर्ण मी तुझें ॥ ८७ ॥ यापरी श्रीकृष्णापाशी । ज्ञानप्राप्ति नव्हे आम्हासी । कृष्ण परमात्मा हृषीकेशी । हें निश्चयेंसीं मी जाणे ॥ ८८ ॥ श्रीकृष्ण जन्मला माझिया कुशी । म्हणोनि श्रद्धा आहे मजपाशी । तेणेंचि तूं तुष्टलासी देवऋषी । तरी निजकृपेसी उद्धरी ॥ ८९ ॥ जे मायेने ठकिलों वांडेंकोडें[13] । ते माया समूळ झडे । ऐसे सांगिजे रोकडें । वहु बोलोनि पुढे काय कार्जे[14] ॥ ९० ॥

---

१ व्यासादि २ ब्रह्मज्ञान ३ लाट ४ वाटमाऱ्या ५ सुखाचें भरतें येई, सुखाचा पूर येई ६ आधार, आश्रय कुवसा, कुवासा किंवा कोंवसा अशीं या शब्दाचीं तीन रूपें आहेत "अर्जुन मैत्रियेचा कुवासा" ज्ञाने० अ० ६-१२५ "जो भक्ताचा कोंवसा"–दासबोध द० २ स० ७, विसावा ७ सोटा, वरपगी ८ संसारबंधनापासून ९ साधकता १० नाहींसें होतें ११ जन्ममरणाला कारण होणारें पुण्यपाप, क्रियाकर्म १२ ममतेनें, मायेनें (तृतीया) १३ अत्यंत (अव्यय), अगर कपटानें (तृतीया विभक्ति) १४ काम, उद्देश

यथा विचित्रव्यसनाद्भवद्भिर्विश्वतो भयात् । मुच्येमह्यञ्जसैवाद्धा तथा नः शाधि सुव्रत ॥ ९ ॥

मायाजळें भवसागरू । भरला असे अतिदुस्तरू । त्याचा उतरावया पैलपारू । होय तूं तारूं मुनिराया ॥ ९१ ॥ याचें सकळ जळ क्षार । माजीं सावजें अनिवार । एकएकें चराचर । गिळिले साचार निजशक्तीं ॥ ९२ ॥ लाटांवरी अचाट लाटा । मोहाचिया अतिदुर्घटा । आदळती अविवेकतटा । धैर्याचिया काठा पाडित ॥ ९३ ॥ अहंकुवावो वाजता थोरू । अवघाचि खवळे सागरू । मीमाझेनि गजरें घोरू । अति दुर्धरू गर्जत ॥ ९४ ॥ नाना वासनाचा घळसा । पाहे पा भंवताहे कैसा । येथ तरावया धिंवसा । नव्हे सहसा सुरनरा ॥ ९५ ॥ क्रोधाचे प्रबळ भरते । भरे द्वेषाचिया तरियातें । असूयातिरस्काराची तेथें । चिंडाणी उते अनिवार ॥ ९६ ॥ कामपर्वताचीं शिखरें । विषम भासती अपारें । आशेइच्छेचीं वरी थोरें । झाडें विषयांकुरें वाढलीं ॥ ९७ ॥ संकल्पविकल्पांचे मीनें । निंदेच्या सुसरी दारुण । ब्रह्मद्वेषाचे नक्र पूर्ण । सागरी जाण तळपती ॥ ९८ ॥ एवढाही हा भवसागरू । शोषिता तूं अगस्ती साचारू । तुझेनि भवाब्धिपैलपारू । पावेन हा निर्धारू जाला आह्मा ॥ ९९ ॥ याचा विश्वतोभय हेलावा । तो आह्मा न बाधी तुमच्या कणवा । अप्रयासें नारददेवा । मरणार्णवा मज तारीं ॥ १०० ॥ पायीं उतरून भवसागरू । साक्षात् पावे परपारू । ऐसा भागवतधर्मविचारू । तो निजनिर्धारू प्रबोधी ॥ १ ॥ ऐकोनि वसुदेवाची उक्ती । नारद सुखावला चित्तीं । तोचि अभिप्रावो परीक्षिती । शुक स्वमुखें स्थिति सागत ॥२॥

श्रीशुक उवाच-राजन्नेवं कृतप्रश्नो वसुदेवेन धीमता । प्रीतस्तमाह देवर्षिर्हरेः संस्मारितो गुणैः ॥ १० ॥

सागता वसुदेवाचा प्रश्न । श्रीशुक जाला स्वानंदपूर्ण । नारदु बोळला चैतन्यघन । चित्सुखजीवन मुमुक्षां ॥ ३ ॥ श्रीशुक ह्मणे नरदेवा । भावो मीनला नारदाच्या भावा । ऐकोनि प्रश्नसुहावा । तो ह्मणे वसुदेवा धन्य वाणी ॥ ४ ॥ परिसता हा तुझा प्रश्न । चित्सुखें प्रगटे नारायण । ऐसें बोलता नारद जाण । स्वानंदें पूर्ण वोसंडला ॥ ५ ॥ रोमाच उचलले अंगीं । स्वेद दाटला सर्वांगीं । आनंदाश्रु चालिले वेगीं । स्वानंदरंगीं डुल्लतु ॥ ६ ॥ सप्रेम मीनलिया श्रोता । जं पूर्ण सुखावेना वक्ता । तें तो जाणावा अवघा रिता । कथासारामृता चवी नेणे ॥ ७ ॥ ऐकतां वसुदेवाचा प्रश्न । नारद सुखावे पूर्ण । मग स्वानंदगिरा गर्जोन । काय आपण बोलत ॥ ८ ॥

नारद उवाच-सम्यगेतद्व्यवसितं भवता सात्वतर्षभ । यत्पृच्छसे भागवतान्धर्मांस्त्वं विश्वभावनान् ॥ ११ ॥

नारद ह्मणे सात्वतश्रेष्ठा । वसुदेवा परमार्थनिष्ठा । धन्य धन्य तुझी उत्कंठा । तूं भावार्थी मोठा भागवतधर्मीं ॥ ९ ॥ ज्याचेनि धर्माचे प्रश्नोत्तरें । हें विश्व अवघेंचि उद्धरे । हें विचारिलें तुवा बरें । निजनिर्धारें श्रीकृष्णजनका ॥ ११० ॥ तुझेनि प्रश्नोत्तरें जाण । साधक निस्तरती संपूर्ण । साधकाचें नवल कोण । महापापी पावन येणें होती ॥ ११ ॥

---

१ पात्र २ जलचर ३ पुढाल मायासागरावरील रूपकाशीं ज्ञानेश्वरी अध्याय ७ मधील ओव्या ६८-१०० अवश्य ताडून पाहाव्या ४ अहंकाररूपी प्रतिकूल वारा ५ मी आणि माझें अशा गर्जनेनें ६ भवरा ७ धैर्य ८ दैत्यास आणि मनुष्यास ९ साचमळण्यास १० कातेरें ११ शब्द, स्पर्श, रूप, रस, गंध, हे कोंभ १२ मासे १३ हिंडतात १४ चहूंकडून भीति देणारा १५ कृपेनें १६ भवसमुद्रापासून (मृत्यु हा जन्मावाचून शक्यच नसल्यामुळें 'मृत्यु' शब्दात जन्माचाही अंतर्भाव झाला आहे १७ मोक्ष १८ नारद हाच ज्ञानरूप मेघ, त्याने प्रसन्न होऊन वसुदेवरूप चातकावर ब्रह्मानंदरूप उदकाचा वर्षाव केला १९ एक झाला २० गोड प्रश्न २१ भरून गेला २२ सोमवंशीय यदुराजाचा पुत्र जो भोट त्याच्या वंशातल्या आयुराजाचा पुत्र जो सात्वत, त्या कुळातील श्रेष्ठ २३ तरून जातात

श्रुतोऽनुपठितो ध्यात आदृतो वानुमोदित । सद्य पुनाति सद्धर्मो देवविश्वद्रुहोऽपि हि ॥ १२ ॥

भागवतधर्माचेनि गुणे । एक उद्धरती श्रवणे । एक तरती पठणे । एक निस्तरती ध्यानें ससारंपाशा ॥ १२ ॥ एक श्रोतयांवक्तयातें । देखोनि सुखावती निजचित्तें । सद्भावे भले ह्मणती त्यांते । तेही तरती येथे भागवतधर्मे ॥ १३ ॥ हें नवल नव्हे भागवतधर्मा । जो कां देवद्रोही दुरात्मा । अथवा विश्वद्रोही दुष्टात्मा । तोही तरे हा महिमा भागवतधर्मी ॥ १४ ॥ हृदयीं धरितां भागवतधर्म । अकर्म्याचे निर्दळी कर्म । अधर्म्याचे निर्दळी धर्म । दे उत्तमोत्तमपदप्राप्ती ॥ १५ ॥ जेथ रिघाले भागवतधर्म । तेथ निर्दळे कर्माकर्मविकर्म । निंदा द्वेष क्रोध अधर्म । अविद्येचे नाम उरों नेदी ॥ १६ ॥ ते भागवतधर्मी अत्यादर । श्रद्धेने केला प्रश्न तुवा थोर । निजभाग्यें तूं अति उदार । परम पवित्र वसुदेवा ॥ १७ ॥ तुझें वानूं पवित्रपण । तरी पोटा आला श्रीकृष्ण । जयाचेनि नामें आह्मी जाण । परम पावन जगद्वंद्य ॥ १८ ॥ तो स्वयें श्रीकृष्णनाथ । नित्य वसे तुझिया घरांत । तुझिया ऐसा भाग्यवंत । न दिसे येथ मज पाहाता ॥ १९ ॥ वसुदेवा तुझिया नामता । वासुदेव ह्मणती अनंता । तें वासुदेव नाम स्मरतां । परम पावनता जगद्वंद्या ॥ १२० ॥

त्वया परमकल्याण पुण्यश्रवणकीर्तन । स्मारितो भगवानद्य देवो नारायणो मम ॥ १३ ॥

ज्याचेनि श्रवणें वाढे पुण्य । ज्याचेनि नामें झडे भववंधन । तो सद्य स्मरविला तुवां नारायण । तुझी वाचा कल्याण वसुदेवा ॥ २१ ॥ तुझा आजि ऐकतांचि प्रश्न । पूर्ण प्रगटला नारायण । मज तुझा हा उपकार पूर्ण । तूं परम कल्याण वसुदेवा ॥ २२ ॥ ॥ आशंका ॥ ॥ ऐकोनि नारदाचे वचन । ह्मणे विकल्प धरील मन । यासी पूर्वीं होतें विस्मरण । आता जाहले स्मरण वसुदेवप्रश्नें ॥ २३ ॥ ज्याची ऐसी विकल्पयुक्ती । ते जाणावे आत्मघाती । तेही अर्थीची उपपत्ती । ऐक निश्चितीं शुक सांगे ॥ २४ ॥ अग्निकुंडामाजीं स्वयंभ असे । तो घृतावदाने अतिप्रकाशे । तेवी सप्रेम प्रश्नवशे । सुख उल्लासे मुक्ताचें ॥ २५ ॥ सप्रेम भावार्थें मीनला श्रोता । मुक्तही उल्हासे सागे कथा । तेथील सुखाची सुखस्वादुता । जाणे जाणता सवर्म ॥ २६ ॥ यालागीं मुक्त मुमुक्षु विषयी जन । भागवतधर्में निवती सपूर्ण । तोचि वसुदेवें केला प्रश्न । तेणे नारद पूर्ण सुखावला ॥ २७ ॥ जे कां पूर्वपरपरागत । जीर्ण भागवतधर्म येथ । सागावया नारदमुनि निश्चित । उपपादित इतिहासु ॥ २८ ॥

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहास पुरातनम् । आर्पभाणा च सवाद विदेहस्य महात्मन ॥ १४ ॥

येच अर्थी विदेहाचा प्रश्न । सवादती आर्षभ नवजण । ते भागवतधर्म जीर्ण । इतिहास सपूर्ण सागेन ऐक ॥ २९ ॥ आर्षभ कोण ह्मणसील मुळीं । त्यांची सागेन वशावळी । जन्म जयाचा सुकुळीं । नवामाजी जाहली ब्रह्मनिष्ठा ॥ १३० ॥

प्रियव्रतो नाम सुतो मनो स्वायभुवस्य य । तस्याग्नीध्रस्ततो नाभिर्ऋषभस्तत्सुत स्मृत ॥ १५ ॥

स्वायभु मनूचा सुतु । जाण नामें प्रियव्रतु । त्याचा आग्नीध्र विख्यातु । नाभी त्याचा सुतू सूर्यवशी ॥ ३१ ॥ त्या नाभीपासूनि ज्ञानविलासु । ऋषभ जन्मला वासुदेवांशु । मोक्षधर्माचा प्रकाशु । जगीं सावकाशु विस्तारिला ॥ ३२ ॥

---

१ ससारयात्रा २ यातें ३ देवांची निंदा करणारा ४ प्राणिमात्राचा द्वेष करणारा ५ तिंहीं लोकीं ६ तत्क्षणीं ७ कदाचित् ८ निजात्मघाती ९ मूर्तिमत १० तुपाच्या आहुतीनें ११ सुखाची अत्यत गोडी १२ रहस्यासकट १३ आराम पावतात १४ पुरातन, सनातन १५ सागू लागला १६ श्रीकृष्णाचा अश

तमाहुर्वासुदेवांश मोक्षधर्मविवक्षया । अवतीर्णं सुतशतं तस्यासीद्वेदपारगम् ॥ १६ ॥

ऋषभ वासुदेवाचा अंशु । ये लोकीं मोक्षधर्मविश्वासु । प्रवर्तावया जगदीशु । हा अंशांशु अवतार ॥ ३३ ॥ त्याचे पंचमस्कंधीं चरित्र । सांगितले सविस्तर । त्यासी जाहले शत पुत्र । वेदशास्त्रसंपन्न ॥ ३४ ॥ त्यांहीमाजी ज्येष्ठ पुत्र । अतिशयें परम पवित्र । ऐक त्याचे चरित्र । अतिविचित्र सांगेन ॥ ३५ ॥

तेषां वै भरतो ज्येष्ठो नारायणपरायण । विख्यातं वर्षमेतद्यन्नाम्ना भारतमद्भुतम् ॥ १७ ॥

जो ज्येष्ठपुत्र भरत जाण । तो नारायणपरायण । अद्यापि भरतवर्षउच्चारण । त्याचेनि नांवें जाण विख्यात ॥ ३६ ॥ जो मनसा वाचा कर्मणा । अखंड भजे नारायणा । असताही राज्यधर्मीं जाणा । जो आत्मखुणा न चुके ॥ ३७ ॥ जेवीं मार्गीं चालता । पाउलें वक्रेंही टाकितां । दैववशें अडखुळता । आश्रयो तत्वता भूमिकाचि ॥ ३८ ॥ तेवींचि तयासी असता । राज्यधर्म चाळितां । यथोचित कर्म आचरता । निजीं निजात्मता पालटेना ॥ ३९ ॥ या नाव बोलिजे अखंड स्थिती । जे पालटेना कल्पांतीं । जेथ असता सुखी होती । पुनरावृत्ति असेना ॥ १४० ॥ ऐसे करी सदाचरण । आणि नारायणपरायण । आईक त्याचेही व्याख्यान । विशद करूनि सांगेन ॥ ४१ ॥ नरांचा समुदाय गहन । त्यासी नार ह्मणती जाण । त्याचें अयन ह्मणजे स्थान । ह्मणोनि ह्मणती नारायण आत्मयासी ॥ ४२ ॥ त्याच्या ठायीं परायण । ह्मणिजे अनन्यत्वें शरण । निवडुनिया आपुलें अहंपण । तद्रूपें जाण राहिला ॥ ४३ ॥ ऐसा तो ऋषभाचा पुत्र । जयासी नांव भरत । ज्याच्या नामाची कीर्ति विचित्र । परम पवित्र जगामाजी ॥ ४४ ॥ तो भरतु राहिला भूमिकेसी । ह्मणोनि भरतवर्ष ह्मणती यासी । सकळ कर्मारंभीं करिता संकल्पासी । ज्याचिया नामासी स्मरताति ॥ ४५ ॥ ऐसा आत्माराम जऱ्ही झाला । तऱ्ही विषयसंग नव्हे भला । यालागीं त्याचा वृत्तांतु पुढिला । सांगेन सकळा आइकें ॥ ४६ ॥ नामें ख्याती केली उदंड । यालागी त्यातें ह्मणती भरतखंड । आणीकही प्रताप प्रचंड । त्याचा वितंडं तो ऐका ॥ ४७ ॥

स भुक्तभोगां त्यक्त्वेमां निर्गतस्तपसा हरिम् । उपासीनस्तत्पदवीं लेभे वै जन्मभिस्त्रिभिः ॥ १८ ॥

तेणे दिग्मंडळ जिंतिले । समुद्रवलयांकित राज्य केले । नानाविध भोग भोगिले । जे नाहीं देखिले सुरवरीं ॥ ४८ ॥ अनुकूळ स्त्रिया पुत्र । अनुकूळ मंत्री पवित्र । अनुकूळ राज्य सर्वत्र । ते त्यागिले विचित्र नानाभोग ॥ ४९ ॥ ऐसे भोग भोगिलियापाठीं । साडूनि वलयांकित राज्यसृष्टी । स्वयें निघाला जेंगजेठी । स्वहितदृष्टी हरिभजनीं ॥ १५० ॥ जे राज्यवैभव भोगिती । त्यांसी कदा नव्हे गा विरक्ती । भरतें केली नवलख्याती । सेविला श्रीपती भोगत्यागें ॥ ५१ ॥ तो तेणेचि जन्में जाण । होआवा मोक्षासी आरोहण । परी जाहलें जन्मांतरकारण । तेंही विंदाणें सांगेन ॥ ५२ ॥ संनिहितप्रसूतिकाळीं । मृगी जळ प्राशिता जळीं । ऐकोनि पंचाननाची आरोळी । उडाली तत्काळीं अतिसंत्राणे ॥ ५३ ॥ धाकें गर्भ तिचा पडतां जळीं । भरत स्नान करी ते काळीं । देखोनि कृपाळु कळवळी । काढी तत्काळीं दयाळुत्वें ॥ ५४ ॥ मृगी नयेचि परतोन । मातृहीन हें अतिदीन । भरत पाळी भूतदयेन ।

---

१ मोक्षधर्मीं २ ईश्वरनिष्ठ ३ हिंदुस्थानाला भरतवर्ष किंवा भरतखंड असें याच्यामुळेंच ह्मणतात ४ स्वस्वरूपीं ५ पाण्याचा ६ स्वस्वरूपीं निमग्न ७ अघटित ८ देवानींही ९ जगात श्रेष्ठ १० पुनर्जन्मास कारण ११ कौशल्य (इतिवृत्त) १२ सिंहाची १३ वेगान, सवेग ("सत्राणें उड्डाणें हुंकार वदनीं" ही श्रीसमर्थकृत मारुतीची आरति प्रसिद्धच आहे)

मृगेंममता पूर्ण वाढली ॥ ५५ ॥ स्नान संध्या अनुष्ठान । करितां मृग आठवे क्षणक्षण । आरंभिल्या जपध्यान । मृगमय मन भरताचें ॥ ५६ ॥ आसनीं भोजनीं शयनीं । मृग आठवे क्षणक्षणीं । मृग न देखता नयनीं । उठे गजबजोनी ध्यानत्यागें ॥ ५७ ॥ ममता बैसली मृगापाशीं । मृग वना गेला स्वइच्छेसी । त्याचा खेदु करितां भरतासी । काळ आकर्पी देहांतें ॥ ५८ ॥ यालागीं साचचि जाण । ममतेपाशीं असे मरण । जो निर्मम[3] सपूर्ण । त्यासी जन्ममरण स्पर्शेना ॥ ५९ ॥ भरत तंपिया थोर अंगें । तेथ काळ कैसेनि रिघे । ममतासंधी पाहोनि वेगें । मृत्यु तद्योगें पावला ॥ १६० ॥ देहासी येता मरण । भरतासी मृगाचें ध्यान । तेणें मृगजन्म पावे आपण । जन्मांतरकारण जाहलें ऐसें ॥ ६१ ॥ कृपेनें केला जो संगु । तोचि योगियां योगभंगु । यालागीं जो निःसगु । तो अभगु साधक ॥ ६२ ॥ मृगाचेनि स्मरणें निमाला । यालागीं तो मृगजन्म पावला । जो कृष्णस्मरणें निमाला । तो कृष्णचि झाला देहांतीं ॥ ६३ ॥ अंतकाळीं जे मती । तेचि प्राणियांसी जाण गती । यालागीं श्रीकृष्ण चित्तीं । अहोरात्रीं स्मरावा ॥ ६४ ॥ परी मृगदेहीं जाण । भरतासी श्रीकृष्णस्मरण । पूर्वी केलें जें अनुष्ठान । तें अंतर जाण कदा नेदी ॥ ६५ ॥ मागुता तिसरे जन्में पाहें । तो जडभरत नाम लाहे । तेथे तो निर्ममत्वें राहे । तेणें होय नित्यमुक्त ॥ ६६ ॥ बहुतां जन्मींची उणीवी । येणें जन्में काढिली बरवी । निजात्मा आकळोनि जीवीं । परब्रह्मपदवी पावला ॥ ६७ ॥ ऋपभपुत्रउत्पत्ती । शतबंधू जाण निश्चितीं । त्यांत हे ज्येष्ठाची स्थिती । उरल्यांची गती ते ऐका ॥ ६८ ॥

तेषां नव नवद्वीपपतयोऽस्य समन्ततः । कर्मतन्त्रप्रणेतार एकाशीतिर्द्विजातयः ॥ १९ ॥

नव नवखंडांप्रती । ते केले खंडाधिपती । एक्यायशी जणांची स्थिती । कर्ममार्गीं होती प्रवर्तक ॥ ६९ ॥ उरले जे नव जण । सकळ भाग्याचें भूपण । ब्रह्मज्ञानाचें अंधिष्ठान । ऐक लक्षण तयांचें ॥ १७० ॥

नवाभवन्महाभागा मुनयो ह्यर्थशंसिनः । श्रमणा वातरशना आत्मविद्याविशारदाः ॥ २० ॥

ऋपभकुळीं कुळदीप । स्नेहसूत्रें[11]वीण देदीप्य । नवही जण स्वयें सद्रूप[12] । सायुज्यस्वरूपप्रकाशक ॥ ७१ ॥ आत्माभ्यासीं परिश्रम । करून निरसिलें कर्माकर्म । यालागीं ते अक्लाश्रम । निर्जनिभ्रम[13] स्वयें जाहले ॥ ७२ ॥ शब्दबोधें सदोदित । ब्रह्मज्ञानपारगत । शिष्यप्रबोधीं समर्थ । परमाद्भुत अतिदक्ष ॥ ७३ ॥ ते ब्रह्मविद्येचे चालते डिंब । त्याचे अवेव ते ब्रह्मकोंब । ते विद्येचे पूर्णबिंब । स्वयें स्वयंभ परब्रह्म ॥ ७४ ॥ दशदिशा एकूचि दोरा । भरूनि पाघरुणें मुनीश्वरा । वारा वळून कडदोरा । बांधिला पुरा ग्रथीरूप ॥ ७५ ॥ आकाशाच्या ठायीं । अवरत्व केलें तिहीं । ते चिदंबर पाहीं । एकचि नवांही पांघरूण ॥ ७६ ॥

---

१ हरिणावरील माया २ मृत्यु ३ ममतापाशरहित ('आणि मी हें भाव नेणे । माझें काहींच न म्हणे । सुखदुःख जाणणें । नाहीं जया,' अशी ज्ञानोबारायांनीं निर्ममत्वाचा व्याख्या केली आहे) ४ तपस्वी ५ जो निर्मम व निःसंग असतो तोच खरा साधक ६ मृत्यु पावला ७ 'अंते मतिः सा गतिः' 'यं यं वापि स्मरन्भावं त्यजत्यन्ते कलेवरम् । तं तमेवैति कौंतेय सदा तद्भावभावितः' (गीता अ ८-६) या तत्वाप्रमाणें ज्ञानोबा म्हणतात, 'मरणीं जया जें आठवे । तो तेंचि गतीतें पावे' ८ रात्रंदिवस ९ कृष्णाचें विस्मरण १० आश्रय ११ दीपाला स्नेह (तेल) व सूत्र (वात) हीं लागतात, पण हे कुळदीप स्नेहसूत्रावाचून (ममतापाशावाचून) तेजस्वी होते १२ स्वयें तृप्त १३ स्वस्वरूपाविषयीं भ्रमरहित, स्वरूपस्थित १४ यासाठीं गुरु 'शाब्दे परे च निष्णात' असा असावा लागतो १५ आकृति, प्रतिभास, स्वरूप १६ ग्रथरूप

प्राणापान वळूनि दोन्ही । गांठी केली नाभीच्या ठायीं । तंव जीवग्रंथी सुटली पाहीं । तेंचि नवाही ब्रह्मसूत्र ॥ ७७ ॥ ऐसे परब्रह्मवैभवे । निडारले निजानुभवे । त्याची सागेन मी नावें । यथागौरवे ते ऐक ॥ ७८ ॥ ज्यांचें नाम ऐकतां । कापत काळ पळे मागुता । ससार नुधवी माथा । नाम स्मरता जयाचे ॥ ७९ ॥ त्यांचिया नामांची कीर्ती । आईक सांगेन परीक्षिती । त्याचेनि नामें आतुडे मुक्ती । जाण निश्चितीं भाविकां ॥ १८० ॥

कविर्हरिरन्तरिक्ष प्रबुद्ध पिप्पलायन । आविर्होत्रोऽथ द्रुमिलश्चमस करभाजन ॥ २१ ॥

कवि हरि अतरिक्ष । प्रबुद्ध पिप्पलायन देख । आविर्होत्र द्रुमिल सुटंक । चमस निर्दोप करभाजन ॥ ८१ ॥ एवं नवही नावे जाण । याचें करितां नामस्मरण । सकळ पापा निर्दळण । हे महिमा पूर्ण तयांची ॥ ८२ ॥ त्यांची परमहंसस्थिती । सागेन मी तुजप्रती । ज्याचेनि पावन होय क्षिती । त्या नव मूर्तीं पुण्य पूज्य ॥ ८३ ॥

एते वै भगवद्रूप विश्व सदसदात्मकम् । आत्मनोऽव्यतिरेकेण पश्यन्तो व्यचरन्महीम् ॥ २२ ॥

ते वेगळे दिसती नवाक । परी भगवद्रूपें अवघे एक । सतासंत जन अनेक । आपणासगट देख एकत्वे पाहाती ॥ ८४ ॥ त्यासी तंव असतता । उरली नाहीं सर्वथा । संत ह्मणावया पुरता । भेदु न ये हातां चिन्मयत्वे ॥ ८५ ॥ जग परिपूर्ण भगवतें । आपण वेगळा नुरे तेथे । नवही भगवद्रूप समस्तें । भूताकृती ते प्रगट देखे ॥ ८६ ॥ हेही देखते देखणे । तेंही स्वयें आपण होणे । होणें न होणे येणे जाणे । ही गिळूनि लक्षणे विचरती मही ॥ ८७ ॥

अव्याहतेष्टगतय सुरसिद्धसाध्यगन्धर्वयक्षनरकिंनरनागलोकान् ।
मुक्ताश्चरन्ति मुनिचारणभूतनाथविद्याधरद्विजगवा भुवनानि कामम् ॥ २३ ॥

वैकुंठ कैलास सुरसिद्धस्थाने । सप्तपाताळादि गमने । एवं श्लोकोक्त चवदा भुवने । स्वइच्छा विचरणे कामनारहित ॥ ८८ ॥ त्यासी जीवीं नाहीं विषयासक्ती । यालागीं खुटेना त्याची गती । इच्छामात्रें गमनशक्ती । सुखें विचरती निष्काम ॥ ८९ ॥

त एकदा निमे सत्रमुपजग्मुर्यदृच्छया । वितायमानमृषिभिरजनाभेर्महात्मन ॥ २४ ॥

जेथें मनाचा प्रवेशु नाहीं । त्याची पायवाट ते ठायीं । ऐसे स्वइच्छा विचरता मही । आले ते पाहीं कर्मभूमीसी ॥ १९० ॥ मही विचरता वितंडं । पातले अजर्नाभखंड । तंव विदेहाचा याग प्रचंड । मीनले उदंड ऋषीश्वर ॥ ९१ ॥ याग वेदोक्तविधी निका । कुंडमंडप वेदिका । आवो साधोनि नेटका । विधानपीठिका अतिशुद्ध ॥ ९२ ॥ स्रुक् स्रुवा त्रिसंधाने । विस्तारूनि परिस्तरणे । अखंड वसुधारा दंडाप्रमाणे । ऋषिमंडणे होम करिती ॥ ९३ ॥ होम होता सपूर्ण । पूर्णाहुतिसमयीं जाण । येता देखिले नवही जण । देदीप्यमान निजतेजे ॥ ९४ ॥

तान्दृष्ट्वा सूर्यसंकाशान्महाभागवतान्नृप । यजमानोऽग्नयो विप्रा सर्व एवोपतस्थिरे ॥ २५ ॥

अमित सूर्यांचिया कोटी । हारपती नखतेजागुठीं । तो भगवत जिहीं धरिला पोटीं । त्यांची तेजाची गोष्टी अलौलिक ॥ ९५ ॥ त्यांचिया अंगप्रभा । सूर्य लोपताहे उभा । जिहीं

---

१ परिपक्व, पूर्ण झाले २ नुधवी, नुठवी असेही पाठ आहेत ससार डोके वर करीत नाहीं ह्मणजे लमेन मान खालीं घालतो ३ मिळते ४ सुलक्षणी, सुनिश्चित ५ ते सर्व चिद्रूप असल्यामुळे त्याना सत ह्मणण्याइतकही द्वैत त्याचे ठायीं नव्हते ६ 'तव भगवतरूप तेथे तेथें । भूताकृतीतें प्रगट देखे' ७ अफाट ८ भारतवर्षाच्या नवखंडांपैकी एकाच नाव ९ मिळाले १० मुख्य देवतेसाठी मातीचा ओटा ११ आय, दिशासाधन १२ यज्ञपात्रें १३ तीन साध्याची दर्भरज्जु १४ कुंडाभोंवतीं घालण्याच्या दर्भांच्या जुड्या १५ पूर्णाहुतीनतर 'वसोधारां जुहोति' इत्यादि विशिष्ट मन्त्रसमाप्तीपर्यंत होमकुंडांत पडणारी तुपाची अखंडधार १६ अतक्य

प्रभेसी आणिली शोभा । चैतन्यगाभा साकार ॥ ९६ ॥ ते भगवद्भाववैभव । भगवंताचें निजगौरव । भक्तीचे भाग जे नव । ते जाणा सर्व मूर्तिमंत ॥ ९७ ॥ नवखंड पृथ्वीचे अलंकार । नवनिधींचे निजसार । नवरत्नांचेंही निजभांडार । तें हे साकार नवही जण ॥ ९८ ॥ कीं ते नवही नारायण । स्वयें प्रगटले आपण । नवही नृसिह जाण । देदीप्यमान पैं आले ॥ ९९ ॥ आव्हानिले तीन्ही अग्नी । उभे ठेले त्यांतें देखोनी । ते हे भागवतीं देखिले नयनीं । इतरांलागुनी दिसेना ॥ २०० ॥ येता देखोनि तेजोमूर्ती । ऋत्विज आचार्य उभे ठाकती । साउमा धांवे विदेहनृपती । स्वानंदवृत्ती सन्मानी ॥ १ ॥ सवेग घाली लोटांगण । मुगुट काढोनि आपण । मस्तकीं वंदूनियां चरण । पूर्ण आदरें जाण आणिता जाला ॥ २ ॥

विदेहस्तानभिप्रेत्य नारायणपरायणान् । प्रीत सपूजयाचक्र आसनस्थान्यथार्हत ॥ २६ ॥

त्यांतें जाणोनियां भगवत्पर । विदेहा आल्हाद थोर । त्यांचे पूजेसी अत्यादर । स्वयें सादर पैं जाला ॥ ३ ॥ श्रद्धायुक्त चरणक्षालन । धूप दीप सुमन चदन । पूजा मधुपर्कविधान । केले सपूर्ण यथायोग्य ॥ ४ ॥

तान्रोचमानान्स्वरुचा ब्रह्मपुत्रोपमान्नव । पप्रच्छ परमप्रीत प्रश्रयावनतो नृप ॥ २७ ॥

निजांगीच्या निजप्रभा । अंगासी आणिली शोभा । काय ब्रह्मविद्येचा गाभा । शोभे नवप्रभा शोभायमान ॥ ५ ॥ निजहृदयींचे ब्रह्मज्ञान । परिपाकें प्रकाशलें पूर्ण । तेंचि निजांगा मडण । इतर भूपण त्यां नाही ॥ ६ ॥ मुगुट कुडलें ककण । मूर्खांअंगी बाणलीं पूर्ण । ते शोभा लोपूनि मूर्खपण । बाहेर सपूर्ण प्रकाशे ॥ ७ ॥ तैसे नव्हती हे ज्ञानघन । ब्रह्मपूर्णत्वे विराजमान । तेंचि त्यासी निजांगामडण । इतर भूपण त्या नाही ॥ ८ ॥ ब्रह्मानुभवे पूर्णत्व पूर्ण । इंद्रियद्वारा विराजमान । ते त्यासी निजशांतिभूपण । मुगुट कर्कण तें तुच्छ ॥ ९ ॥ मागां वाखाणिले सनकादिक । त्यासमान की हे अधिक । ऐसा विचारितां परिपाक । त्या या वेगळीक दिसेना ॥ २१० ॥ त्याची याची एक गती । त्यांची यांची एक स्थिती । त्यांची याची एक शाती । भेदु निश्चितीं असेना ॥ ११ ॥ त्याच्याऐसे हे सखे वंधू । त्यांच्याऐसा समान बोधू । त्याच्याऐसा हा अनुवादु । सर्वथा भेदु असेना ॥ १२ ॥ ते चौघे हे नव जण । अवघ्यां एकचि ब्रह्मज्ञान । त्याची यांची शांति समान । हें विदेहासी पूर्ण कऴ सरलें ॥ १३ ॥ ऐसे परिपूर्णत्व जाणोनी । राजा सुखावे स्थिति देखोनी । मग अतिविनीत होऊनी । मृदु मंजुळ वचनीं विनवीत ॥ १४ ॥

विदेह उवाच-मन्ये भगवत साक्षात्पार्पदान्वो मधुद्विप । विष्णोर्भूतानि लोकाना पावनाय चरन्ति हि ॥ २८ ॥

सार्वभौम चक्रवर्ती । देहीं असोनि विदेहस्थिती । तो जनक आर्पभाप्रती । अतिप्रीती विनवितु ॥ १५ ॥ त्यांच्या भेटीसवें उलथलें सुख । विदेहासी देहेंविण हरिखं । तेणे हरिसंकरूनियां देख । प्रीतिपूर्वक विनवितु ॥ १६ ॥ तुमचे सामर्थ्य पाहता येथ । तुह्मी ईश्वररूप समस्त । देहभावें तरी भगवद्भक्त । जैसे पार्पद हरीचे ॥ १७ ॥ देवो आपुला आपण भक्त । ऐसा जो का उपनिपदर्थु । तो साच करूनि वेदार्थु । निजपरमार्थु अनुभवा ॥ १८ ॥ शिवें होऊनि शिवु यजिजे । हें लक्षण तुह्मांसीच साजे । येरीं हे बोलचि बोलिजे । परी

१ दक्षिणाग्नि, गार्हपत्य व आहवनीय २ आलेल्या नवयोग्यानीं ३ सामोरा ४ हृदयात ब्रह्मतेज प्रगटल्यामुळें त्याचीं सर्व इंद्रियें ब्रह्मतेजानें तेजस्वी दिसलीं म्हणून त्याना बाह्य अलंकाराचं कारण राहिलं नाहीं ५ पूर्णत्वपण ६ कुडलें ७ इत्यर्थ ८ प्रतिपाद्य विषय ९ उगवलें, फुटलें १० हर्ष ११ सभासद १२ 'शिवो भूत्वा शिव यजेत्–'स्मृति

बोलते बोजे अर्थ न लभे ॥ १९ ॥ विष्णूनें सृष्टीं जें जें सृजणें । तें तें तुह्मीं पवित्र करणें । मही विचरायाची कारणें । कृपाळूपणें दीनोद्धारा ॥ २२० ॥ तुह्मी विचरा विश्वकणवा । परी भेटी होय प्राप्त तेव्हां । आजि लाधलों तुमची सेवा । उद्भट दैवा आथिलो मी ॥ २१ ॥ आजि माझें धन्य दैव । आजि माझें धन्य वैभव । आजि धन्य मी सर्वां सर्व । हे चरण अपूर्व पावलों ॥ २२ ॥

दुर्लभो मानुषो देहो देहिनां क्षणभङ्गुर । तत्रापि दुर्लभं मन्ये वैकुण्ठप्रियदर्शनम् ॥ २९ ॥

सकल देहांमाजी पहाहो । अतिदुर्लभ मनुष्यदेहो । त्याचिया प्राप्तीचा संभवो । तो अभिप्रावो अतिदुर्गम ॥ २३ ॥ सुकृतदुष्कृत समान सर्मीं । तै पाविजे कर्मभूमी । तेंचि जैं पडे विषमीं । तै स्वर्गगामी का नरकीं ॥ २४ ॥ समानकर्मी नरदेह जोडे । तरी समस्तां समबुद्धि न घडे । त्या समामाजी विषम गाढें । जेणें पडे तें ऐका ॥ २५ ॥ पापाचा एकु महाचिरा । पुण्यें जोखणीं चाराचुरा । समान आलिया तुळाभारा । येणें जन्में नरा दृढ पापबुद्धी ॥ २६ ॥ वाळू आणि सुवर्ण । जोखिता झाल्याही समान । सोनियालागीं वेचिती धन । वाळू ते जाण न घेती फुकट ॥ २७ ॥ एकाचें पुण्य अत्यंत थोर । पाप लहानसहान एकत्र । करूनि जोखिंता तुळाभार । समान साचार जैं होय ॥ २८ ॥ ऐसेनि कर्में जे जन्मती । त्यासी पुण्यावरी अतिप्रीती । पुण्य पाप दोनी झडती । तै नित्यमुक्ति पाविजे ॥ २९ ॥ अतिसूक्ष्म ऐशा सकटीं । मनुष्यदेहीं होय भेटी । तेथेंही अभिमान अति उठी । धन दारा दिठी विषयाच्या ॥ २३० ॥ मनुष्यदेहींचेनि आयुष्यें । विषयी सायास करिती कैसे । अमृत देऊनि घे जैसे । तान्हे सावकाशें मृगजळ ॥ ३१ ॥ गंधर्वनगरींची ठाणीं । घेतलीं देऊनि चिंतामणी । तैसी लटिकियालागी आटणी । विषयसाधनीं नरदेहा ॥ ३२ ॥ तोडूनि कल्पतरूंचे उद्यान । सायासीं ते वाहोनि रान । तेथें साक्षेपें पेरिली जाण । आणूनि आपण विजेया जैसी ॥ ३३ ॥ तैसे नरदेहा येऊनि नरा । करिती आयुष्याचा मातेरा । पूर्ण व्यवसायो शिश्नोदरा । उपहास निद्रा का निंदा ॥ ३४ ॥ नित्य प्रपंचाची कटकट । सदा विषयाची खटपट । कदा आरोग्यिल्या चोखेंट । स्वेच्छा सारीपाट खेळणें ॥ ३५ ॥ नाना विनोद टवाळी । नित्य विषयाची वाचाळी । त्यासी जपता रामनामावळी । पडे दातफळी असभाव्य ॥ ३६ ॥ घरा आली कामधेनू । दवडिती न पोसवे ह्मणूनू । तेवीं श्रीरामनाम नुच्चारूनू । नाडला जनू नरदेहीं ॥ ३७ ॥ करिता नरदेहीं अलंकार । तंव तो देहचि क्षणभंगुर । देहीं देहवंता भाग्य थोर । जैं भगवत्पर भेटती ॥ ३८ ॥ ज्यासी भगवद्भक्तीची अति गोडी । त्यावरी भगवंताची आवडी । त्याम भेटी होय रोकडी । जैं पुण्याच्या कोडी तिष्ठती ॥ ३९ ॥ ज्याचिया आवडीच्या लोभा । भगवंतू पालटे आला गर्भा । दशावताराची शोभा । जाहली पद्मनाभा ज्याचेनी ॥ २४० ॥ ऐसे कृष्णकृपासमारंभें । जे भगवंताचे वालभें । त्यांची भेटी तैंचि लाभे । जैं भाग्यें सुलभें पैं होती ॥ ४१ ॥ निष्कामता निजदृष्टी । अनंत पुण्यकोट्यानकोटी । रोकड्या लाभती पाठोवाठीं । तैं होय भेटी हरिप्रियाची ॥ ४२ ॥

१ प्रमाण २ फिरावयाची ३ विश्वजनांवर कृपा करण्यासाठीं ४ उत्तम भाग्यानं संपन्न झालों ५ पुण्यपाप ६ पापपुण्य सारखें झालें असतां ७ घडणार ८ तोलता ९ श्रम, धडपड १० लहान भागरिघ्यान्तर ११ मगीना १२ भोग १३ अनुकूल असतां, आरोग्य १४ सुदैव १५ कमी झाला उच्चारूनु । नाडला जणु १६ अहंकार १७ त्याची १८ तुष्टती १९ अंबरीषाबद्दल २० आवडते २१ सुकृतफळें २२ हानचेहार्वी

व्याघ्रसिंहांचें दूध जोडे । चंद्रामृतही हाता चढे । परी हरिप्रियांची भेटी नातुडे । दुर्लभ भाग्यें गाढें मनुष्यां ॥४३॥ व्याघ्रसिंहदुधासाठी । अतिसबळता जोडे पुष्टी । परी जन्ममरणांची तुटी । दुधासाठी कदा नव्हे ॥ ४४ ॥ ह्मणती चंद्रामृत जो आरोगी । तो होय नित्य निरोगी । मुख्य चंद्रचि क्षयरोगी । त्याचें अमृत निरोगी करी केवीं ॥४५॥ व्याघ्रसिंहदुग्धशक्ती । प्राणी जै अजरामर होती । तै तेणे दुग्धें ज्यांची उत्पत्ती । ते कां मरती व्याघ्रसिंह ॥ ४६ ॥ जै हरिभक्ताची भेटी घडे । तै न बाधी संसारसांकडें । जन्ममरण समूळ उडे । त्यांची भेटी आतुडे अतिभाग्यें ॥ ४७ ॥ आजि मी भाग्यें सभाग्य पूर्ण । लाधलों तुमचे दर्शन । तरी 'आत्यतिकं क्षेम' कोण । तें कृपा करून मज सांगा ॥ ४८ ॥

अत आत्यन्तिकं क्षेमं पृच्छामो भवतोऽनघाः । संसारेऽस्मिन्क्षणार्धोऽपि सत्सङ्गः शेवधिर्नृणाम् ॥ ३० ॥

ह्मणो तुह्मी निष्पाप निर्मळ । तंव तुमचेनि दर्शनें तत्काळ । नासती सकळ कलिमळ । ऐसे निजनिर्मळ तुह्मी सर्व ॥ ४९ ॥ स्नान केलिया गंगा । पवित्र करी सकळ जगा । ते गंगाही निजपापभंगा । तुमचे चरणसंगा वांछित ॥ २५० ॥ तुमची दर्शनसंगाचिह्नंगा । अत्यंत दादुगी माजी जगा । दर्शनमात्रें ने भवभंगा । जन्ममरण पैं गा मग कैंचे ॥ ५१ ॥ तेथें कायमा गंगेचा पडिपाडु । नाही तीर्थमहिमेसी पवाडु । तीर्थां भवदोष अवघडु । त्यांचा करी निवाडू दृष्टिसंगें ॥ ५२ ॥ ऐशी पवित्रता प्रबळ । दृष्टिउत्सर्गीं बाढेवा सकळ । आजि जालों मी अतिनिर्मळ । तुह्मी दीनदयाळ मीनलेती ॥ ५३ ॥ ऐसे पवित्र आणि कृपामूर्ती । भाग्यें लाधलों हे संगती । सत्संगाची निजख्याती । सांगतां श्रुति मौनावल्या ॥ ५४ ॥ ब्रह्म निर्धर्म नेणे निजधर्मा । साधुमुखें ब्रह्मत्व ये ब्रह्मा । त्या सत्संगाचा महिमा । अतिगौरिमा निरुपम ॥ ५५ ॥ सत्संग ह्मणो निधीसमान । निधी जोडल्या हारपे जाण । सत्संगाचें महिमान । साधका संपूर्ण सद्रूप करी ॥ ५६ ॥ निधी सांपडलिया साङ्ग । अत्यंत वाढे विषयभोग । तैसा नव्हे जी सत्संग । निर्विषयें चांग सुखदाता ॥ ५७ ॥ इंद्रियांवीण स्वानंदू । विषयांवीण परमानंदू । ऐसा करिती निजबोधू । अगाध साधु निजमहिमा ॥ ५८ ॥ निमिषार्ध होतां सत्संग । तेणें संगें होय भवभंग । यालागीं सत्संगाचें भाग्य । साधक सभाग्य जाणती ॥ ५९ ॥ संतचरणीं ज्याचा भावो । भावें तुष्टती संत स्वयमेवो । संतसन्निधिमात्रें पहाहो । संसार वावो स्वयें होय ॥ २६० ॥ नाना विकार विषयविधी । संसार सबळत्वें बाधी । त्या संसाराची अवधी । जाण त्रिशुद्धी सत्संग ॥ ६१ ॥ दीपाचिये संगप्रासी । निःशेष कापुरत्वाची शांती । तेवीं जाहलिया सत्संगती । संसारनिवृत्ती क्षणार्धें ॥ ६२ ॥ ते तुमची सत्संगती । भाग्यें पावलों अवचितीं । आंत्यतिक क्षेम कैशा रीती । प्राणी पावती ते सांगा ॥ ६३ ॥ आत्यतिक क्षेमाचें वर्म । जरी ह्मणाल भागवतधर्म । त्या धर्मांचा अनुक्रम । साङ्ग सुगम सांगा जी ॥ ६४ ॥

धर्मान्भागवतान्ब्रूत यदि नः श्रुतये क्षमम् । यैः प्रसन्नः प्रपन्नाय दास्यत्यात्मानमप्यजः ॥ ३१ ॥

परिसावया भागवतधर्मां । श्रवणाधिकारी असों जरी आह्मी । तरी कृपा करूनि तुह्मी ।

---

१ नोहे २ सेविनो ३ संसारसंबंधी संकट ४ अमर चिरकाल टिकणार कल्याण (हित) ५ दर्शनसङ्गा ६ समर्थ ७ पाड, मोठेपणा, थोरवी ८ दृष्टीच्या मार्गानें=दृष्टिमात्रेंकरून ९ वाढविनो १० मोठेपणा ११ ठेवा १२ उत्तम १३ स्वमेवो १४ खोटा, मिथ्या १५ शेवट १६ प्रपंचापासून मुक्त होणें १७ निरवधि १८ तात्पर्य

सागावे स्वासी सकळ धर्म ॥ ६५ ॥ नवल या धर्माची ख्याती । सप्रेम आदरितां प्रीती । तेणे तुष्टोनिया श्रीपती । दे सेवका हातीं आपणिया ॥ ६६ ॥ अजन्मा या नामाची ख्याती । वेदशास्त्रीं मिरवी श्रीपती । तो भागवतधर्माचिया प्रीती । सोशी जन्मपंक्ती भक्ताचिया ॥ ६७ ॥ एवं भागवतधर्मी जाण । जो कोणी अनन्य शरण । त्यासी तुष्टोनिया नारायण । निजात्मता पूर्ण स्वये देतु ॥ ६८ ॥ भागवतधर्मश्रवणार्थ । मज अधिकारु जरी नसेल येथ । तरी मी अनन्य शरणागत । आणि तुह्मी समस्त कृपाळू ॥ ६९ ॥ भूतदयेचें निडारलेपण । तुमच्या ठायीं वोसडे पूर्ण । तुह्मी दयानिधी सपूर्ण । दीनोद्धरण तुमचेनी ॥ २७० ॥ जेथ तुमची कृपा पूर्ण । तेथ न राहे जन्ममरण । सर्वाधिकार सपूर्ण । सहज आपण वोळंगे ॥ ७१ ॥ तंवं तुमचे कृपेपरते । आन सामर्थ्य नाहीं येथें । ऐसे जाणोनिया निश्चिते । शरण तुह्मांतें मी आलों ॥ ७२ ॥ कायशी ज्ञातेपणाची लाज । येथे तुमचे कृपे माझें काज । ऐसे विदेहें प्रार्थूनि द्विज-॥-चरणरज वंदिले ॥ ७३ ॥ ऐकोनि विदेहाचा नम्र प्रश्न । सतोपले नवही जण । तेंचि श्रीमुखें नारद आपण । करी निरूपण वसुदेवा ॥ ७४ ॥

नारद उवाच–एव ते निमिना पृष्टा वसुदेव महत्तमा । प्रतिपूज्याब्रुवन्प्रीत्या ससदस्यर्त्विजं नृपम् ॥ ३२ ॥

जो जगाची स्थितिगती जाणता । जो हरिहराचा पढियंतो । जो निजात्मज्ञाने पुरता । तो जाला वोलता नारदू ॥ ७५ ॥ नारद ह्मणे वसुदेवा । विदेहें प्रश्न केला वरवा । तेणे परमानंदू तेव्हा । त्या महानुभावा उलथला ॥ ७६ ॥ सतोपोनि नवही मूर्ती । धन्य धन्य विदेहा ह्मणती । ऋत्विजही सादर परमार्थी । सदस्य श्रवणार्थीं अतितत्पर ॥ ७७ ॥ ऐसे देऊनि अनुमोदन । बोलते जाहले नवही जण । तेचि कथेचे निजलक्षण । नव प्रश्न विदेहाचे ॥७८॥ 'भागवतधर्म', 'भगवद्भक्त' । 'माया' कैसी असे नादत । तिचा 'तरणोपाव' येथ । केवी पावत अज्ञानी ॥ ७९ ॥ येथ कैसे असे 'परब्रह्म' । कासया नाव ह्मणजे 'कर्म' । 'अवतारचरित्रसख्या' परम । 'अभक्ता अधमगति' कैशी ॥ २८० ॥ 'कोणे युगी कैसा धर्म' । सागावा जी उत्तमोत्तम । ऐसे नव प्रश्न परम । जनक सवर्म पुसे ॥ ८१ ॥ ऐसे विदेहाचे प्रश्न । अनुक्रमें नवही जण । उत्तर देती आपण । तयात प्रथम प्रश्न कवि सागे ॥ ८२ ॥

कविरुवाच–मन्येऽकुतश्चिद्भयमच्युतस्य पादाम्बुजोपासनमत्र नित्यम् ।
उद्विग्नबुद्धेरसदात्मभावाद्विश्वात्मना यत्र निवर्तते भीः ॥ ३३ ॥

रायें पुशिलें 'आत्यंतिक क्षेम' । तदर्थी कवि ज्ञाता परम । तो आत्यंतिक क्षेमाचे वर्म । भागवतधर्म प्रतिपादी ॥ ८३ ॥ ऐक राया नवलपरी । आपुला सकल्प आपणा वैरी । देहबुद्धी वाढवूनि शरीरीं । अतिदृढ करी भवभया ॥ ८४ ॥ जयापाशीं देहबुद्धी । त्यासी सुख नाहीं त्रिशुद्धी । ते बुडाले द्वंद्वसधी । आधिव्याधिमहार्णवी ॥ ८५ ॥ जे देहबुद्धीपाशी । सकळ दुःखाचिया राशी । महाभयाचीं भूते चौंपाशीं । अहर्निशी झोंवती ॥ ८६ ॥ देहबुद्धीचिया नरा । थोर चिंतेचा अडदरा । सकल्पविकल्पाचा मारा । ममताद्वारा अनिवार ॥ ८७ ॥ देहबुद्धीमाजी सुख । अणुमात्र नाहीं देख । सुख मानिती ते महामूर्ख । दुःखजनक देहबुद्धी ॥ ८८ ॥ दीपाचे मिळणीपाशीं । केवळ दुःख पतगासी । तरी आलिगू धावे त्यासी । तेवीं

---

१ आपणा, स्वत स २ प्रसन्न होऊन ३ असें निश्चित तुह्मापाशीं ४ परिपक्वता ५ उतून जातें ६ आपोआप येतो ७ एव ८ अन्य ९ लाडका १० पूर्ण ११ प्राप्त झाला १२ जनके सुधर्म पुसिले १३ सुखदुःख, शीतोष्णादिकांमध्यें १४ चहूंकडून १५ भय १६ आसक्ताच्या द्वारांनीं १७ देहच आत्मा असी बुद्धि

विषयांशी देहबुद्धी ॥ ८९ ॥ ऐशी असंत देहबुद्धी कुडी । वाढवी विषयांची गोडी । तेथें महाभयाची जोडी । जन्ममरणकोडी अनिवार ॥ २९० ॥ एवढा अनिवार संताप । देहबुद्धीपाशीं महापाप । जाणोनि धरी जो अनुताप । विषयीं अल्प गुंतेना ॥ ९१ ॥ धरितां विषयाची गोडी । भोगाव्या जन्ममरणकोडी । येणे भयें विषय वोसंडी । इंद्रियातें कोंडी अतिनेमें ॥ ९२ ॥ इंद्रियें कोंडितां न कोंडती । विषय सांडितां न सांडती । पुढतपुढती बाधू येती । यालागीं हरिभक्ती द्योतिली वेदें ॥ ९३ ॥ इंद्रियें कोंडावीं न लगती । सहज राहे विषयासक्ती । एवढें सामर्थ्य हरिभक्तीं । जाण निश्चितीं नृपवर्या ॥ ९४ ॥ योगी इंद्रियें कोंडिती । तीं भक्त लाविती भगवद्भक्तीं । योगी विषय जे त्यागिती । ते भक्त अर्पिती भगवंतीं ॥ ९५ ॥ योगी विषय त्यागिती । त्यागितां देह दुःखी होती । भक्त भगवंतीं अर्पिती । तेणे होती नित्यमुक्त ॥ ९६ ॥ हें नव्हे ह्मणती विकल्पक । याचिलागीं येथे देख । 'कायेन वाचा' हा श्लोक । अर्पणद्योतक बोलिजेला ॥ ९७ ॥ दारा सुत गृह प्राण । करावे भगवंतासी अर्पण । हे भागवतधर्म पूर्ण । मुख्यत्वे भजन या नाव ॥ ९८ ॥ अकराही इंद्रियवृत्ती । कैशा लावाव्या भगवद्भक्तीं । ऐक राया तुजप्रती । सक्षेपस्थितीं सांगेन ॥ ९९ ॥ मनें करावे हरीचे ध्यान । श्रवणे करावे कीर्तिश्रवण । जिव्हेनें करावे नामस्मरण । हरिकीर्तन अहर्निशीं ॥ ३०० ॥ करीं करावे हरिपूजन । चरणीं देवालयगमन । घ्राणीं तुलसीआमोदग्रहण । जिंहीं हरिचरण पूजिले ॥ १ ॥ नित्य निर्माल्य मिरवे शिरीं । चरणतीर्थ अभ्यंतरीं । हरिप्रसाद ज्याचे उदरीं । त्या देखोनि दुरी भवभय पळे ॥ २ ॥ वाढतेनि सद्भावे जाण । चढतेनि प्रेमें पूर्ण । अखंड ज्यासी श्रीकृष्णभजन । त्यासी भवबंधन असेना ॥ ३ ॥ सकल भयामाजी थोर । भवभय अतिदुर्धर । तेंही हरिभक्तीसमोर । बापुडें किंकर केवीं राहे ॥ ४ ॥ करितां रामकृष्णस्मरण । उठोनि पळे जन्ममरण । तेथे भवभयाचे तोंड कोण । धैर्यपण धरावया ॥ ५ ॥ जेथें हरिचरणभजनप्रीती । तेथें भवभयाची निवृत्ती । परम निर्भय भगवद्भक्ती । आमची मती निजनिश्चयो ॥ ६ ॥ कृतनिश्चयो आमुचा जाण । येथें साक्षी वेद शास्त्र पुराण । सर्वात्मैना भगवद्भजन । निर्भयस्थान सर्वांसी ॥ ७ ॥ असो वेद शास्त्र पुराण । स्वमुखें बोलिला श्रीकृष्ण । मी सर्वथा भक्तिआधीन । भक्तिप्रधान भगवद्वाक्य ॥ ८ ॥ उभवूनियां चारी बांह्या । निजात्मप्राप्तीच्या उपाया । 'भक्त्याहमेकया ग्राह्यः' । बोलिला लवलाह्या श्रीकृष्ण ॥ ९ ॥

ये वै भगवता प्रोक्ता उपाया ह्यात्मलब्धये । अञ्जः पुंसामविदुषां विद्धि भागवतान् हि तान् ॥ ३४ ॥

न करितां वेदशास्त्रव्युत्पत्ती । ऐशिया अज्ञाना निजात्मप्राप्ती । सुगम जोडे ब्रह्मस्थिती । यालागीं हरिभक्ती प्रकाशिली देवे ॥ ३१० ॥ न करितां वेदशास्त्रपठण । जडमूढ ह्मणाल तरले कोण । उन्मत्तगजेंद्रउद्धरण । गर्भसंरक्षण परीक्षितीचे ॥ ११ ॥ अंबरीषगर्भनिवारण । करावया भक्तीच कारण । 'अहं भक्तपराधीनः' । स्वमुखें नारायण बोलिला ॥ १२ ॥ वनचर वानर नेणों किती । उद्धरले भगवद्भक्ती । अस्वले तारावया निश्चितीं । विवरीं जांबवती

१ खराब २ पश्चात्ताप ३ टाकतो ४ प्रकट केली, दाखविली ५ विकल्पीलोक ६ आत्मसमर्पण कसें करावें हे सुचविणारा ७ स्त्री ८ तुलसीचा सुवास घेणें ९ शरीरात १० चाकर, दुबळें ११ सर्वभावेंकरून १२ बाहू, हात १३ 'मी केवळ एका भक्तीनेंच प्राप्त होतों' १४ सत्वर, मोठ्या प्रेमानें

भक्तीस्तव वरिली ॥ १३ ॥ जाण पा अविवेकी केवळ । गौळी गोधने गोपाळ । तेही उद्धरिले सकळ । श्रीकृष्णसखे प्रबळ अनन्यप्रीतीं ॥ १४ ॥ शास्त्रविरुद्ध अविवेकस्थिती । जारभावे श्रीकृष्णप्रीती । गोपी उद्धरिल्या नेणों किती । अनन्यभक्तिसख्यत्वें ॥ १५ ॥ न करिता नाना व्युत्पत्ती । सुगमोपायें ब्रह्मप्राप्ती । अवळें तरावया निश्चितीं । भगवंतें निजभक्ति प्रगट केली ॥ १६ ॥ ते हें राया भागवत जाण । मुख्यत्वे भक्तिप्रधान । भावे करिता भगवद्भजन । अज्ञान जन उद्धरती ॥ १७ ॥ हें भागवत नव्हे नव्हे । अज्ञानालागीं निजपेंव्हे । भवाब्धि तरावया भजनभावे । महा नाव देवे निर्माण केली ॥ १८ ॥ भागवताचे महानावे । जे रिघाले भजनभावे । त्यांसी भवभयाचे हेलावे । भजनस्वभावे न लागती ॥ १९ ॥ स्त्रीशूद्रादि आघवे । घालूनिया ये नावे । एकेच खेपे स्वयें न्यावे । भजनभावे परतीरा ॥ ३२० ॥ जे आवलितां भाववळें । तोडी कर्माकर्मक्रूरजळें । स्वबोधाचेनि पाणीढाळें । काढिती एकवेळें निजात्मतीरा ॥ २१ ॥ वैराग्याचे निज नावाडे । अढळ वसले चहूंकडे । विषयाचे आदळ रोकडे । चुकवूनि धडपडे काढिती काठा ॥ २२ ॥ सचितक्रियमाणाच्या लाटा । मोडोनि लाविती नीट वाटा । वेचूनि प्रारब्धाचा सांठा । निजात्मतटा काढिती ॥ २३ ॥ तेथ गुरुवचन सांचोकारें । साभाळीत उणेपुरे । भूतदयेचेनि दोरें । निजनिर्धारें वोढिती ॥ २४ ॥ तंव एकाएकीं एकसरीं । काढिली परात्परतीरीं । तंव प्रत्यावृत्ती येरझारी । आत्मसाक्षात्कारीं खुंटली ॥ २५ ॥ येथ धरिला पुरे भावो । तै बुडणेंचि होय वावो । मग ठाकावा जो ठावो । तो स्वयमेवो आपण होय ॥ २६ ॥ येथ पोहणेयावीण तरणे । प्रयासेवीण प्राप्ति घेणें । सुखोपायें ब्रह्म पावणे । यालागी नारायणें प्रकाशिली भक्ती ॥ २७ ॥ भागवतधर्माचिये स्थिती । भाळीभोळीं भवाब्धि तरती । सुखोपायें ब्रह्मप्राप्ती । तेचि श्लोकार्थी विशद सागे ॥ २८ ॥

यानास्थाय नरो राजन्न प्रमाद्येत कर्हिचित् । धावन्निमील्य वा नेत्रे न स्खलेन्न पतेदिह ॥ ३५ ॥

जो श्रुतिस्मृती नेणता । भावें भजे भगवत्पथा । त्यासी विधिनिषेधबाधकता । स्वप्नींही सर्वथा प्रमाद न घडे ॥ २९ ॥ सद्भावेसी सप्रेम । आचरिता भागवतधर्म । बाधू न शके कर्माकर्म । भावें पुरुषोत्तम संतुष्ट सदा ॥ ३३० ॥ श्रुतिस्मृति हे दोन्ही डोळे । येणेंवीण जे आंधळे । तेही हरिभजनीं धावता भाववळें । पडे ना आडखुळे सप्रेमयोगें ॥ ३१ ॥ प्रेमेंवीण श्रुतिस्मृतिज्ञान । प्रेमेंवीण ध्यानपूजन । प्रेमेंवीण श्रवण कीर्तन । वृथा जाण नृपनाथा ॥ ३२ ॥ माता देखोनि प्रेमभावें । बाळक डोळे झाकूनि धावे । ते धांवेसवे झेंपावे । अति सद्भावें निजमाता ॥ ३३ ॥ तैसा सप्रेम जो भजे भक्तु । त्या भजनासवे भगवंतु । भुलला चाले स्वानंदयुक्तु । स्वयें सांभाळितु पदोपदीं ॥ ३४ ॥ ऐसे आचरिता भागवतधर्म । बाधू न शके कर्माकर्म । कर्मासी ज्याची आज्ञा नेम । तो पुरुषोत्तम भजनामार्गीं ॥ ३५ ॥ ऐसा भागवतधर्में गोविंदु । तुष्टला चाले स्वानंदकंदु । तेथें केवी रिघे विधिनिषेधु । भक्ता प्रमादु कदा न बाधी ॥ ३६ ॥ जेवीं का स्वामीचिया बाळा । अवरोधु न करवे द्वारपाळा । तेवीं भागवतधर्मभजनशीळा । कर्मार्गळा बाधू न शके ॥ ३७ ॥ ज्यासी भगवद्भजनीं विश्वासु । विधि-

१ सोप्या उपायानें २ भक्तिप्रमाण ३ आत्मस्वरूपाची पाणपोई ४ भगवताचे महानावे । जो रिघाला ५ लाटे ६ बल्हविता ७ हिंगवे ८ तीरा ९ सरोरार १० पुनरावृत्ति, परत येणें जाण, जन्ममृत्यूचे फेरे ११ व्यर्थ १२ स्पष्ट १३ भक्तिभावानं भगवन्मार्गाला सेवितो १४ धांवण्यासरसा १५ झेलीत पावे. १६ त्याच्या १७ कदाकर्म. १८ अनवधान १९ अडथळा २० कर्मांची अडसर

निषेध त्याचा दासु । देवोनि निजभजनविलासु । स्वयें जगन्निवासु सुखावे ॥ ३८ ॥ भागवतधर्में राहे कर्म । तंव तंव सुखावे पुरुषोत्तम । सप्रेमभक्ता बाधी कर्म । हा वृथा भ्रम भ्रांतांसी ॥ ३९ ॥ कर्म करूं पावे प्रमादु । तंव प्रमादीं प्रगटे गोविंदु । यालागीं विधिनिषेधु । न शकती बाधूं हरिभक्तां ॥ ३४० ॥ अजामिळा कर्मबाध । यमपाशीं बांधितां सुबद्ध । तेथें प्रगटोनि गोविंद । केला अतिशुद्ध नाममात्रें ॥ ४१ ॥ स्वधर्म कर्म हेंच दोनी । निज सत्ता भोयी करूनी । जो पहुडे भजनसुखासनीं । तो पडे तें दंडणीं स्वधर्मकर्मां ॥ ४२ ॥ भजनप्रतापसत्तालक्षणें । स्वधर्मकर्मा ऐसें दडणें । वर्णाश्रमांचा ठावो पुसणें । होळी करणें कर्मांची ॥ ४३ ॥ एव भागवतधर्में जे सेवक । स्वधर्मकर्म त्याचें रक । तें राहों न शके त्यांसन्मुख । मा केवी बाधक हो शकेल ॥ ४४ ॥ कसे कैसे भागवतधर्म । केवी भगवंतीं अर्पे कर्म । हें अतिगुह्य उत्तमोत्तम । निजभजनवर्म ऐक राया ॥ ४५ ॥

कायेन वाचा मनसेन्द्रियैर्वा बुद्ध्यात्मना वाऽनुसृतः स्वभावात् । करोति यद्यत्सकलं परस्मै नारायणायेति समर्पयेत्तत् ॥ ३६ ॥

हेतुक अथवा अहेतुक । वैदिक लौकिक स्वाभाविक । भगवंतीं अर्पे सकळिक । या नांव देख भागवतधर्म ॥ ४६ ॥ उदकीं तरंग अतिचपळ । जिकडे जाय तिकडे जळ । तैसें भक्ताचें कर्म सकळ । अर्पे तत्काल भगवंतीं ॥ ४७ ॥ ये श्लोकींचें व्याख्यान । पहिलें मानसिक अर्पण । पाठीं इंद्रियें बुद्धि अभिमान । कायिक जाण श्लोकान्वयें ॥ ४८ ॥ भागवतधर्मांची निजस्थिती । मन बुद्धि चित्त अहंकृती । आदिकरूनि इंद्रियवृत्ती । भगवंतीं अर्पिती ते ऐक ॥ ४९ ॥ बाधूं न शके स्वधर्मकर्म । ऐक राया त्याचें वर्म । मनीं प्रगटला पुरुषोत्तम । अतिनिःसीम निजबोधें ॥ ३५० ॥ ह्मणोनि सकल्पविकल्प । अवघे जाहले भगवद्रूप । यालागीं भक्त नित्य निष्पाप । सत्यसकल्प हरिदास ॥ ५१ ॥ जेवीं बुद्धिबळाचा खेळ । राजा प्रधान गज दळ । अवघे काष्ठचि केवळ । तेवीं सकल्प सकळ भगवद्रूप ॥ ५२ ॥ जो जो सकल्पकामीं कामू । तो तो होय आत्मारामू । तेथ भजनाचा सभ्रमू । अतिनिःसीमू स्वयें वाढे ॥ ५३ ॥ जागृती सुषुप्ती स्वप्न । तिहीं अवस्थां होय भजन । तेथ अखंड अनुसंधान । निजबोधें पूर्ण ठसावे अंगीं ॥ ५४ ॥ मना होता समाधान । समाधानें अधिक भजन । पूर्ण वाणलें अनुसधान । ध्येय ध्याता ध्यान समरसें भजे ॥ ५५ ॥ तुर्या साक्षी उन्मनी । याही लाविल्या भगवद्भजनीं । जववरी अवस्था आपणीं । आपआपणा मुकल्या नाहीं ॥ ५६ ॥ ऐसा भावनेवीण उपजे भावो । तो तो तत्काळ होय देवो । मग अर्पणाचा नवलावो । न अर्पितां पहावो स्वयें होय ॥ ५७ ॥ स्वरूपें मिथ्या केलें स्वप्न । जागृती सोलूनि काढिलें ज्ञान । निवडोनि सुषुप्तिसुखसमाधान । तिहींतें पूर्ण एकत्र केलें ॥ ५८ ॥ तये स्वरूपीं सगळें मन । स्वयेंचि करी निजात्मार्पण । तेथींचें सुखसमाधान । भक्त सज्ञान जाणती स्वयें ॥ ५९ ॥ यापरी मानसिक जाण । सहज स्वरूपीं हो अर्पण । आतां इंद्रियांचें समर्पण । होय तें लक्षण ऐक राया ॥ ३६० ॥ दीपु लाविजे गृहांभीतरीं । तोचि प्रकाशे गवाक्षद्वारीं । तेवीं मनीं प्रगटला श्रीहरी । तोचि इंद्रियांतरीं भजनानंदु ॥ ६१ ॥ तेचि इंद्रिय-

---

१ करूनि २ पालखी वाहणारे ३ निजतो ४ भजनरूप पालखींत. ५ सतलक्षणें ६ कामनिक ७ निष्काम. ८ नतर ९ हे दोन्ही मनाचे धर्म आहेत १० उल्हास ११ आत्मस्वरूपाच्या ज्ञानानें १२ ठसावलें १३ त्रिपुटीच्या एकपणानें १४ आश्चर्य १५ आपणच आपणाला समर्पण करणें १६ घरांत १७ खिडक्यातून

व्यापार । सांगिजती सविस्तर । स्वाभाविक इंद्रियव्यवहार । भजनतत्पर परब्रह्मीं ॥ ६२ ॥ जंव दृष्टि देखे दृश्यातें । तव देवोचि दिसे[2] तेथें । यापरी दृश्यदर्शनातें । अर्पी भजनसत्ते दृष्टीचा विषयो ॥ ६३ ॥ दृश्य द्रष्टा आणि दृष्टी । देखता तिन्ही एकवटी । सहजें ब्रह्मार्पण ते दृष्टी । भक्त जगजेठी यापरी अर्पी ॥ ६४ ॥ दृश्य प्रकाशी दृश्यपणे । तेंचि दृष्टीमाजीं होय देखणे । ऐसेनि अभिन्नपणें । दर्शनार्पणें भजती भक्त ॥ ६५ ॥ हे एकपणीं तीनही भाग । तिन्हींमाजी एक अग । ऐसे जे देखणे चांग । त्याचि अर्पणे साङ्ग सहजें अर्पी ॥६६॥ नाना पदार्थ प्राजळे । नीट नवे देखती डोळे । परी अर्पणाचे सोहळे । निजात्ममेळें अर्पिती स्वयें ॥ ६७ ॥ यापरी दृष्टीचे दर्शन । भक्त करिती ब्रह्मार्पण । आता श्रवणाचें अर्पण । अर्पी ते लक्षण ऐक राया ॥ ६८ ॥ जो बोलातें बोलविता । तोचि श्रवणीं जाला श्रोता । तोचि अर्थावबोधु जाणता । तेथे ब्रह्मार्पणता सहजेचि ॥ ६९ ॥ शब्दू शब्दत्वे जंव उठी । तव शब्दविता प्रगटे पाठींपोटी । तेणें अकृत्रिम भजन उठी । ब्रह्मार्पणमिठी श्रवणीं पडे॥३७०॥ शब्द बोलासवे अर्थवाढी । तव शब्दविता घे शब्दार्थगोडी । तेणे हरिभजनीं आवडी । स्वयें उठी गाढी श्रवणार्पणेसी ॥ ७१ ॥ शब्द जंव कानी पडे । तंव शब्दार्थें भजन वाढे । बोलवित्याच्या अगा घडे । अर्पण उघडे करिताचि ॥ ७२ ॥ बोलासी जो बोलविता । त्यासीं दृढ केली एकात्मता । ते भजन चढे श्रवणाच्या हाता । ब्रह्मार्पणता निजयोगें ॥ ७३ ॥ सद्गुरुवचन पडता कानीं । मनाचे मनपण विरे मनीं । तेंचि श्रवण ब्रह्मार्पणीं । भगवद्भजनीं सार्थकता ॥ ७४ ॥ श्रवणेंचि यापरी श्रवण । करितां उठिलें ब्रह्मार्पण । हेतुरहित भगवद्भजन । स्वभावे जाण स्वयें होत ॥ ७५ ॥ भजनें तुष्टला जगन्निवास । होय वासाचा निजवास । मग घ्राणद्वारा परेश । भोगी सुवास ब्रह्मार्पणेसीं ॥ ७६ ॥ जो सुमना सुमनपण जोडी । तो घ्राणाचेंही घ्राण होय आवडी । मग नाना सुवासेंपरवडी । ब्रह्मार्पणेंवोढी निजभोग अर्पी ॥ ७७ ॥ वासाचा अवकाश होय आपण । घ्राणीं ग्राहकपणे जाण । तो भोगुचि स्वयें संपूर्ण । कृष्णार्पण सहज होतु ॥ ७८ ॥ रसना रस सेवूं जाये । तव रसस्वादु देवचि होये । मग रसनेमाजी येऊनि राहे । ब्रह्मार्पणें पाहे रसभोगवृत्ती ॥ ७९ ॥ जे जे रसना सेवी गोडी । ते ते हरिरूपें धडफुडी । स्वादा येऊनि रोकडी । ब्रह्मार्पणपरवडी निजभोग अर्पी ॥ ३८० ॥ रस रसना रसस्वादू । त्रिविधभेदें निजअभेदू । रससेवनीं परमानंदू । स्वानंदकंदू वोसंडे ॥ ८१ ॥ कटु मधुर नाना रस । रसना सेवी सावकाश । परी तो अवघा ब्रह्मरस । स्वादी सुरस परमानंदू ॥ ८२ ॥ यापरी रसीं रसना । भोगें रतली कृष्णार्पणा । आता स्पर्शविषयरचना । अर्पे ब्रह्मार्पण तें ऐक राया ॥ ८३ ॥ स्पर्श घेइजे निजदेहीं । तव देहींच प्रगटे विदेही । मग स्पर्शी जे जे कांहीं । तो तो भोगू पाहीं ब्रह्मार्पणें उठी ॥ ८४ ॥ स्पर्शास्पर्श जे स्पर्शिजे । तव स्पर्शाचिया नांडळे दुजे । तेणे एकपणाचेनि वोजें । कृष्णार्पणेंवोजें भजन प्रगटे ॥ ८५ ॥ तेथ जो जो घेइजे पदार्थु । तो तो पदार्थु होय समर्थु । तेणेंचि भजनें परमार्थु । निजस्वार्थु निजभक्ता ॥ ८६ ॥ द्यावया कांहीं देवों जाये । तव देता भजन कैसें होये । देतें घेतें दान स्वयें । देवोचि होये निजांगें ॥ ८७ ॥ जेउतें जेउतें चालवी पाये । तो

१ बाण सुटीला २ देखे ३ एकत्र होतात ४ चांगलं ५ स्पष्ट ६ झाला मग श्रोता ७ बोलविणारा ८ सहजीं ९ एकरूपता, मिठी १० शामयोगाने ११ सुवासांचे प्रकारांनीं १२ गोडी १३ मागोमाग १४ स्वानंदाचा गाभा जो श्रीकृष्ण १५ सांपडत नाहीं १६ निमित्तानं १७ वोजें=प्रकारानें, रीतीनं १८ जेवढ जवढ

तो मार्गु देवोचि होये । मग पाउलापाउली पाहे । निजभजन होये ब्रह्मार्पणेंशीं ॥ ८८ ॥ चरणा चरणा निजगती । तोचि निजांगें क्षितीची क्षिती । चालतां तैशिया युक्ती । सहज ब्रह्मस्थिति निजकर्में अर्पी ॥ ८९ ॥ बोल बोलविती या वेदनें भेटी । बोल न लाजे त्याचिया दृष्टी । ते लाज गिळून बोलणे उठी । निजभजनपुष्टी ब्रह्मार्पणेसीं ॥ ३९० ॥ शब्द मावळे निःशब्दीं । निःशब्दचि बोलिजे शब्दीं । तोचि अर्पणाचा विधी । जाण त्रिशुद्धी समर्पितेनिशीं ॥ ९१ ॥ बोलु बोलवितां बोलाआंतू । तो बोलु अर्पणेसीच येतू । ऐसा शब्देंचि निज भजनार्थू । प्रगटे परमार्थू ब्रह्मार्पणेसीं ॥ ९२ ॥ ऐसा मने कर्मे वचनें । जो दृढावला भगवद्भजनें । तेचि भजन अभिमाने । निजनिर्वाणे दृढ धरी ॥ ९३ ॥ तरंग समुद्राआंतौता । ह्मणे माझेनि मेघु तत्त्वता । जगातें निवविता जीवविता । तृषा हरिता चातकाची ॥ ९४ ॥ माझेनि मेस्यें पिकती । माझेनि सरिता उसळती । मागुती मजमाजीं मिळती । समरसती सिंधुत्वे ॥ ९५ ॥ तेवी मुळींचे पूर्णपण । पावोनि भजे अभिमान । त्याचे भजनाचें लक्षण । सावधान अवधारीं ॥ ९६ ॥ ह्मणे मी सकललोककर्ता । कर्म करोनि अकर्ता । मी सर्वभोगभोक्ता । नित्य अभोक्ता मी एकु ॥ ९७ ॥ सकळ लोकीं माझी सत्ता । सकळीं सकळाचा नियंता । सकळा सकळत्वे मी प्रकाशिता । होय मी शास्ता संकळिकांचा ॥ ९८ ॥ सकळा भूर्ता मी एकु । मीचि व्याप्य व्यापकु । जनिता जनयिता जनकु । नहोनि अनेकु जगद्रूप मी ॥ ९९ ॥ मी देवाचा आदिदेवो । देवी देवपणा माझाचि भावो । व्ययामाजीं मी अज अव्ययो । अक्षरीं अक्षरभावो माझेनि अगें ॥ ४०० ॥ ईश्वरी जे जे सत्ता । ते ते माझी सामर्थ्यता । भगवंतीं भगवंतता । जाण तत्त्वता माझेनी ॥ १ ॥ मी आपरूपीं आपु । मी प्रकृतिपुरुपाचा बापु । सृष्टिरचनेचा संकल्पु । निर्विकल्पू पै माझेनी ॥ २ ॥ मी आदीची अनादि आदी । मी समाधीची निजसमाधी । निजशुद्धीसी माझेनि शुद्धी । यापरी त्रिशुद्धी अभिमानार्पण ॥ ३ ॥ मी अजन्मा न जन्मोनि जन्में । मी अकर्मा न करोनि करी कर्में । माझेनि योगें पुरुषोत्तमें । पाविजे महिमे उत्तमत्वाचे ॥ ४ ॥ सच्छब्दें माझें अग । चिच्छब्दें मीचि चाग । नहोनिया तिन्ही भाग । आनंद निर्व्यंग तोचि मी ॥ ५ ॥ माझेनि सूर्यदृष्टी डोळसे । मजमाजी चिदाकाशाचा अवकाश । माझेनि अगें जगन्निवास । सावकाश नांदतु ॥ ६ ॥ अंजा अजपणे मी अज । निःशेप निर्बीजा मी बीज । माझेनि निजागें निज । निजभोजें स्वयें नाचे ॥ ७ ॥ अधिष्ठाना मजमाजीं अधिवासु । मी जगदीशाचा पूर्ण ईशु । मी परम पुरुपाचाही पुरुपु । परेशा परेशु मीच स्वयें ॥ ८ ॥ असत माझेनि सत होये । अचित् माझेनि चिदत्व लाहे । निजानंदासिही पाहें । आनंदू निर्वाहे माझेनी ॥ ९ ॥ मी सकळ सिद्धीची निजसिद्धी । मी सर्वांगदेखणी बुद्धीची बुद्धी । मोक्ष ह्मणणे तोही उपाधी । जाण त्रिशुद्धी माझेनी ॥ ४१० ॥ मी साचार निजधर्म । मजमाजीं ब्रह्म विसरे कर्म । ब्रह्मसमाधीचें परब्रह्म । निजनि सीम मीच मी ॥ ११ ॥ हरि हर ब्रह्मा निजनिर्धारी । हेही माझे अशांशधारी । मी दशावताराचा अवतारी । माझी निजथोरी मीही नेणे ॥ १२ ॥ ऐसिया नाना विवंचना । अभिमाने भजे भगवद्भजना । ब्रह्माहमस्मि दृढ भावना । आपआपणयां पूर्णत्वे अर्पी ॥ १३ ॥

---

१ या बोलीं २ आपणाशीं ३ समुद्राच्या आत ४ धान्ये ५ नद्या ६ एक होतात ७ नियम करून देणारा, शास्ता ८ कळिकाळाचा ९ 'चंद्रसूर्यौ च नेत्रे' अशी श्रुति आहे १० योगें ११ अज अजय नामीं अज १२ भोज=वेषधारी नट १३ नादें १४ चित्त्व=चैतन्यस्वरूप १५ प्रगटे १६ विचरे १७ 'मी ब्रह्म आहे' अशी

जीव घालूनि पूर्णत्वाआत । जें जें अभिमानकल्पित । तें तें साचचि स्वयें होत । तेंही पूर्णत्व अर्पितु निजपूर्णत्वीं ॥ १४ ॥ ब्रह्माहमस्मि तुसधें वचन । ये अहंते नाम भगवद्भजन । मा हा तंव तद्रूप होऊन । भजे अभिमान ब्रह्मार्पणेंसीं ॥ १५ ॥ साडूनि देहबुद्धीचा केरू । भजनें उठिला अहंकारू । तो अपरोक्ष निजसाक्षात्कारू । पावूनि पूर्ण निर्धारू पूर्णत्वे वर्ते ॥ १६ ॥ ह्मणोनि मनना मीचि मनन । स्मरणा मीचि नित्यस्मरण । चित्तासी मी निजचिंतन । चित्त्यधर्मेंवीण सर्वदा ॥ १७ ॥ ज्याची सहसा प्राप्ती नव्हे । ते तें निजचित्तें चितावें । तंव अप्राप्तीसीचि प्राप्ति पावे । चित्त निजानुभवे सहज भजता ॥ १८ ॥ तेव्हा निश्चितें जे जे चिती चित्त । ते ते स्वयेंचि होय समस्त । या प्रतीती चित्त भजत । ब्रह्मार्पणयुक्त निजबोधें ॥ १९ ॥ नाथिले चिती ते अतिचिंता । आथिले चिती ते निश्चितता । आथी-नाथी साडूनि चित्ता । सहजे न भजता भजन होय ॥ ४२० ॥ चित्त चित्य आणि चिंतन । या तिहीं जाहले समाधान । ते समाधानही कृष्णार्पण । सहजीं सपूर्ण स्वयें होये ॥ २१ ॥ ऐसिया भगवद्भजनविधी । भजनशील जाली बुद्धी । तै सकळ कर्मीं समाधी । जाण त्रिशुद्धी स्वयें जाली ॥ २२ ॥ कर्माचरणीं समाधी । एक ह्मणती न घडे कधी । ते पावले नाहीं निजात्मबोधी । जाण त्रिशुद्धी विदेहा ॥ २३ ॥ ताटस्थ्या नाव समाधी । ह्मणेल त्याची ठकली बुद्धी । ते समाधी नव्हे त्रिशुद्धी । जाणावी नुसधी मूर्च्छा आली ॥ २४ ॥ ताटस्थ्या-पासूनि उठिला । ते तो समाधीस मुकला । तेव्हा एकदेशी भाग्ो आला । मंद या बोला न मानिती सत्य ॥ २५ ॥ समाधी आणि एकदेशी । बोलता बोलणे ये लाजेसी । सत्य मानी ते शब्दपिशी । शुद्ध स्वरूपासी अनोळख ॥ २६ ॥ येथें प्राचीन अतिसमर्थ । ते मूर्च्छा आणोनि करी तटस्थ । वाचूनि चालते समाधिस्थ । जाण पा निश्चित वसिष्ठादिक ॥ २७ ॥ पाहें पा देवर्षि नारदु । विनोदें न मोडे समाधिबोधु । याज्ञवल्क्याचा समाधिसवधु । नृपि प्रसिद्धु परीक्षा केली ॥ २८ ॥ स्वरूप देखोनि मूर्च्छित जाहला । तो आपणिया आपण तरला । स्वयें तरूनि जन उद्धरिला । तो बोधु प्रकाशिला शुकवामदेवीं ॥ २९ ॥ यालागीं समाधि आणि व्युत्थान । या दोनी अवस्थांसहित जाण । बुद्धी होये ब्रह्मार्पण । अखडत्वे पूर्ण समाधी ॥ ४३० ॥ अर्जुना देऊनि निजसमाधी । सवेंचि घातला महायुद्धीं । परी तो कृष्ण कृपानिधी । ताटस्थ्य तें त्रिशुद्धी नेदीच स्पर्शों ॥ ३१ ॥ सकळ कर्मीं समाधी । हे सद्गुरूचि बोधी बुद्धी । तरी युद्धींही त्रिशुद्धी । निजसमाधी न मोडे ॥ ३२ ॥ बुद्धीं आकळले परब्रह्म । तै अहेतुक चाले कर्म । हेंचि बुद्धीचे अर्पण परम । इतर तो भ्रम अनुमानज्ञान ॥ ३३ ॥ स्वरूपी दृष्टी निरवधी । अनवच्छिन्न समानबुद्धी । कर्माकर्मी अज्ञान न बाधी । परमसमाधी तिये नांव ॥ ३४ ॥ नि शेष गेलिया देहबुद्धी । स्वरूपपणे फुंजे न बाधी । कर्माकर्मीं अज्ञान न बाधी । हे परमसमाधी निर्दुष्ट ॥ ३५ ॥ ते स्वरूपीं निरवधी । भजनशीळ जाली बुद्धी । ते सकळ कर्मीं समाधी । निजार्पणविधी स्वयें जाहली ॥ ३६ ॥ जेथें शमली

१ महातत्त्वीं २ चित्ताचे धर्म ह्मणजे गुण अंगीं नसून ३ नसते ४ असलेलें ५ आहे, नाहीं हीं दोन्ही ६ केवळ ७ शब्दपांडित्याचे वेड किंवा पिशाच ८ ज्ञान ९ समाधिविसर्जन १० तत्काळ ११ निर्वाणयुद्धीं १२ बुद्धीनें ग्रहण केले १३ निष्काम १४ व्यापक, अविच्छिन्न १५ या ओंव्यात 'निजसमाधी' चें नाथांनी फारच सरस लक्षण केलें आहे स्वरूपाच्या ठायीं अखंड जागृति ठेवून निष्काम कर्म करीत जाणें हाच खरा समाधियोग होय १६ अहंकार 'मी ब्रह्म आहे' असा गर्व १७ दोषरहित, उत्कृष्ट १८ आत्मनिवेदनरूप नववी भक्ति १९ नाहींशी आत्मा

मनाची आंधी । ते जाणावी परमसमाधी । समाधी घेणें ते देहबुद्धी । काष्ठ तें त्रिशुद्धी मूर्च्छितप्राय ॥ ३७ ॥ मनासी ठाउकें नसे । इंद्रियीं व्यापारू तरी दिसे । कर्म निपजे जें जें ऐसें । तें जाणिजे आपैसें कायिक ॥ ३८ ॥ श्वासोच्छ्वासाचे परिचार । का निमेषोन्मेषाचे व्यापार । तेही नारायणपर । केले साचार निजस्वभावें ॥३९॥ तरी देहगेहवर्णाश्रमें । स्वभागा आलीं जीं जीं कर्में । तीं तीं आचरोनि निजधर्में । पूर्वानुक्रमें अनहंकृती ॥ ४४० ॥ साकरेचें कारलें मौढ । तें देंठूकांटेनशीं सर्व गोड । तेवीं इंद्रियें कर्मगूढ । स्वादिष्ट सदृढ ब्रह्मार्पणें ब्रह्मीं ॥ ४१ ॥ कर्मकलापु आघवा । आचरोनि आणी गौरवा । परी कर्तेपणाचिया गांवा । अहंभावा स्पर्शेना ॥ ४२ ॥ मजपासून जालें सत्कर्म । माझा आचार अति उत्तम । म्यां निरसिलें मरणजन्म । हा स्वभावें देहधर्म उठोंचि नेणे ॥ ४३ ॥ देहसंगें तरी वर्तणें । परी देहधर्म धरूं नेणे । देहस्वभावलक्षणें । ब्रह्मार्पणें विचरती ॥ ४४ ॥ देहधर्माचा तुटे फाटा । ज्ञानगर्वाचा न चढे ताठा । यालागीं सहजभजना माजिवठां । जाला तो पैठा अनहंकृती ॥ ४५ ॥ त्यापासूनि जें जे निपजे । ते तें देवो ह्मणे माझें खाजें । यालागीं ब्रह्मार्पणवोजे । त्याचे स्वभाव सहजे नार्पिता अर्पिती ॥ ४६ ॥ परिसाचे कसवटीवर्‍हें । जें जें लागे ते तें सांडेपंधरें । तेवी निपजे जे जे शरीरें । तें तें खरें परब्रह्म ॥ ४७ ॥ त्याचा खेळु तेंचि महापूजन । त्याची वडवड तेंचि प्रिय स्तवन । त्याचे स्वभावीं स्वानंदपूर्ण । श्रीनारायण सुखावे ॥ ४८ ॥ तो जेउती वास पाहे । आवडी देवो तेउता राहे । मग पाहे अथवा न पाहे । तरी देवोचि स्वयें स्वभावें दिसे ॥ ४९ ॥ तयासी चालता मार्गें । तो मार्गू होइजे श्रीरंगें । तो देवाचिया दोंदावरी वेगें । चाले सर्वांगें डुल्लत ॥ ४५० ॥ जे जे कर्म स्वाभाविक । तें ते ब्रह्मार्पण अहेतुक । या नाव भजन निर्दोख । भागवतधर्म देख या नांव ॥ ५१ ॥ स्वाभाविक जे वर्तन । तें सहजे होय ब्रह्मार्पण । या नाव शुद्ध आराधन । भागवतधर्म पूर्ण जाण राया ॥ ५२ ॥ यापरी भगवद्भजनकथा । भय नाहीं गा सर्वथा । अभय पुशिलें नृपनाथा । तें जाण तत्त्वतां भजनें होय ॥ ५३ ॥ येथें भयाचें कारण । राया तूं ह्मणशील कोण । तेही सांगों सावधान । ऐक श्रवणसौभाग्यनिधी ॥ ५४ ॥

भय द्वितीयाभिनिवेशत स्यादीशादपेतस्य विपर्ययोऽस्मृति ।
तन्माययाऽतो बुध आभजेत्त भक्त्यैकयेश गुरुदेवतात्मा ॥ ३७ ॥

आत्मा पूर्णत्वें सर्वत्र एक । तेथ जो ह्मणे मी वेगळा देख । तेंचि अज्ञान भयजनक । दुःखदायक अतिद्वंद्वें ॥ ५५ ॥ भयाचें मूळ दृढ अज्ञान । त्याचें निवर्तक मुख्य ज्ञान । तेथ का लागलें भगवद्भजन । ऐसा ज्ञानाभिमान पंडिता ॥ ५६ ॥ ऐक राया येचि अर्थीं । ज्ञानासी कारण मुख्य भक्ती । हा कृतनिश्चयो आमुच्या मतीं । तेही उपपत्ती अवधारीं ॥ ५७ ॥ अज्ञानाचें मूळ माया । जे ब्रह्मादिका न ये आया । गुणमयी लागली प्राणियां । जाण ते राया अति दुस्तर ॥ ५८ ॥ त्या मायेचें मुख्य लक्षण । स्वस्वरूपाचें आवरण । द्वैताचें जें जे स्फुरे स्फुरण । मूळमाया जाण तिचें नाव ॥ ५९ ॥ ब्रह्म अद्वयत्वें परिपूर्ण । ते स्वरूपीं स्फुरे जे मीपण । तेंचि मायेचें जन्मस्थान । निश्चयें जाण नृपनाथा ॥ ४६० ॥

१ चिन्ता, तल्मळ २ 'समत्व योग उच्यते' हेंच समाधीचें खरें लक्षण ३ अहंकाररहित ४ कर्मांचा समुदाय ५ उन्माद ६ प्रविष्ट झाला ७ खाऊ, खाणे ८ कसोटीवर ९ चोख सोनें १० वाट ११ पूजन १२ श्रवणसुखाचें महद्भाग्य भोगणाऱ्या १३ अवघा एक. १४ ब्रह्मज्ञान १५ निरूपण किंवा समर्थन १६ आटोक्यांत १७ लपवणूक, गोपन

ते मायेच्या निजपोटीं । भयशोकदुःखांचिया कोटी । ब्रह्माशिवादींचे लागे पाठीं । इतरांची गोठी ते कोण ॥ ६१ ॥ ते महामायेची निवृत्ती । करावया दांडुगी भगवद्भक्ती । स्वयें श्रीकृष्ण येचि अर्थीं । बोलिला अर्जुनाप्रती गीतेमाजी ॥ ६२ ॥

॥ भगवद्गीताश्लोकार्धं ॥ मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते ॥

माया म्हणिजे भगवच्छक्ती । भगवद्भजनें तिची निवृत्ती । आन उपाय तेथें न चलती । भक्त सुखें तरती हरिमाया ॥ ६३ ॥ हरीची माया हरिभजनें । हरिभक्ती सुखेंचि तरणें । हें निजगुह्य अर्जुनाचेनि कारणें । स्वयें श्रीकृष्णें सांगितलें ॥ ६४ ॥ मायेची हेचि निजपुष्टी । स्वरूपीं विमुख करी दृष्टी । द्वैतभावें अत्यंत लांठी । भ्रमाची त्रिपुटी वाढवी सदा ॥ ६५ ॥ भयाचें जनक द्वैतभान । द्वैतजनक माया जाण । मायानिवर्तक ब्रह्मज्ञान । हें सत सज्ञान बोलती ॥ ६६ ॥ ऐसें श्रेष्ठ जें ब्रह्मज्ञान । तें भक्तीचें पोषण जाण । न करितां भगवद्भजन । ब्रह्मज्ञान कदा नुपजे ॥ ६७ ॥ जरी जाहले वेदशास्त्रसपन्न । तिंहीं न करितां भगवद्भजन । मायानिवर्तक ब्रह्मज्ञान । तयांसीही जाण कदा नुपजे ॥ ६८ ॥ शब्दज्ञानाची व्युत्पत्ती । दांडुगी होय लौकिक स्थिती । मायानिवर्तक ज्ञानप्राप्ती । न करितां हरिभक्ति कदा नुपजे ॥ ६९ ॥ हरिगुणांची रसाळ कहाणी । ते ब्रह्मज्ञानाची निजजननी । हरिनामाचेनि गर्जनीं । जीव घेउनी माया पळे ॥ ४७० ॥ माया पळतां पळों न लाहे । हरिनामधाकें विरोनि जाये । यालागीं हरिमाया पाहें । बाधू न लाहे हरिभक्तां ॥ ७१ ॥ नामाची परम दुर्धर गती । माया साहों न शके निजशक्ती । हरिभक्त माया सुखें तरती । यालागीं श्रीपती बोलिला स्वयें ॥ ७२ ॥ सायुज्यादि चारी मुक्ती । अंकीं वाढवी भगवद्भक्ती । ते न करितां अनन्यगती । शास्त्रज्ञा मुक्ती न घडे कदा ॥ ७३ ॥ हरिभजनीं जे विमुख । त्यासी सदा द्वैत सन्मुख । महाभयेंसीं दुःखदायक । प्रपंचु देख दृढ वाढे ॥ ७४ ॥ जेवीं एकाएकीं दिग्भ्रम पडे । तो पूर्व म्हणे पश्चिमेकडे । तैसी वस्तु विमुखें वाढे । अतिगाढें मिथ्या द्वैत ॥ ७५ ॥ द्वैताचिये भेदविहिरे । सुटती सकल्पविकल्पाचे झरे । तेथ जन्ममरणाचेनि पूरें । बुडे एकसरें ब्रह्मांडगोळ ॥ ७६ ॥ जन्ममरणाचिया घोंढी । नाना दुःखांचिया कोडी । अभक्त सोशिती सांकडीं । हरिभक्तांतें वोढी स्वप्नींही न लगे ॥ ७७ ॥ भक्तीचें अगाध महिमान । तेथें रिघेना भवबंधन । तें करावया भगवद्भजन । सद्गुरुचरण सेवावे ॥ ७८ ॥ निजशिष्याची मरणचिंता । स्वयें निवारी जो वस्तुतां । तोचि सद्गुरू तत्त्वतां । येर ते गुरुता मन्त्रतंत्रोपदेशें ॥ ७९ ॥ मंत्रतंत्र उपदेशिते । घरोघरीं गुरु आहेत आइते । जो शिष्यासी मेळवी सद्वस्तूतें । सद्गुरु त्यातें श्रीकृष्ण मानी ॥ ४८० ॥ गुरु देवो गुरु माता पिता । गुरु आत्मा ईश्वरु वस्तुतां । गुरु परमात्मा सर्वथा । गुरु तत्त्वतां परब्रह्म ॥ ८१ ॥ गुरूचे उपमेसमान । पाहतां जगीं न दिसे आन । अगाध गुरूचें महिमान । तो भाग्येंवीण भेटेना ॥ ८२ ॥ निष्काम पुण्याचिया कोडी । अगाध वैराग्य जोडे जोडी । नित्यानित्यविवेकआवडी । तैं पाविजे रोकडी सद्गुरुकृपा ॥ ८३ ॥ सद्गुरुकृपा हातीं चढे । तेथें भक्तीचें भांडार उघडे । तेव्हां कळिकाळ पळे पुढें । कायसें बापुडें भवभय

१ गोष्ट, वार्ता २ निरसन ३ मोठी, दांडगी ४ निमित्तानें ५ दृश्य, दर्शन, द्रष्टा, अशी त्रिपुटीरूप प्रपंचरचना ६ संपन्न ७ निर्मळ होते ८ सलोकता, समीपता, सरूपता व सायुज्यता ९ मानेवर घेऊन १० दिग्भ्रम ११ [illegible]

॥ ८४ ॥ गुरूतें ह्मणों मातापिता । ते एकजन्मीं सर्वथा । हा सनातन तत्वतां । जाण पां वस्तुता मायबापू ॥ ८५ ॥ अधोद्वारें उपजविता । ते लौकिकीं मातापिता । अधोद्वारा आतळों नेदिता । तो सद्गुरु पिता सत्यत्वें शिष्यां ॥ ८६ ॥ गुरूतें ह्मणों कुळदेवता । तिची कुळकर्मीच पूज्यता । हा सर्व कर्मी अकर्ता । पूज्य सर्वथा सर्वार्थी ॥ ८७ ॥ गुरु ह्मणों देवासमान । तंव देवांसी याचेनि देवपण । मग त्या सद्गुरूसमान । देवही जाण तुकेना ॥८८॥ गुरु ब्रह्म दोनी समान । हेंही उपमा किंचित न्यून । गुरुवाक्यें ब्रह्मा ब्रह्मपण । तें सद्गुरुसमान अद्वयत्वे ॥ ८९ ॥ यालागी अगाध गुरुगरिमा । उपमा नाहीं निरुपमा । ब्रह्मीं ब्रह्मत्व प्रमाणप्रमा । हे वाक्यमहिमा गुरूची ॥ ४९० ॥ ब्रह्म सर्वांचें प्रकाशक । सद्गुरु तयाचाही प्रकाशक । एवं गुरूहूनि अधिक । नाहीं आणिक पूज्यत्वे ॥९१॥ यालागी गुरूतें मनुष्यबुद्धी । पाहों नये गा त्रिशुद्धी । ऐशिये भावार्थबुद्धी । सहजे चित्तशुद्धी सच्छिष्या ॥ ९२ ॥ ज्याच्या गुरुचरणीं निःसीम भावो । त्यांचा मनोरथ पुरवी देवो । गुरुआज्ञा देवो पाळी पहावो । गुरु वाक्यें स्वयमेवो जड मूढ तारी ॥ ९३ ॥ ब्रह्मभावे जे गुरुसेवक । देवो त्याचा आज्ञाधारक । त्यासी नित्य पुरवी निजात्मसुख । हे गुरुमर्यादा देख नुलंघी देवो ॥ ९४ ॥ देवो गुरुआज्ञा स्वयें मानी । तंव गुरु देवासी पूज्यत्व आणी । एवं उभयता अभिन्नपणीं । भावार्थियांलागोनी तारक ॥ ९५ ॥ सद्भावो नाहीं अभ्यंतरी । बाह्य भक्ति भावेंचि करी । भावानुसारें संसारीं । नानापरी स्वयें ठकती ॥ ९६ ॥ ठकले ते मनुष्यगती । ठकले ते निजस्वार्थी । ठकले ते ब्रह्मप्राप्ती । दंभें हरिभक्ती कदा नुपजे ॥ ९७ ॥ येथ भावेंवीण तत्वतां । परमार्थु न ये हाता । सकळ साधनाचे माथा । जाण तत्वतां सद्भावो ॥ ९८ ॥ कोरडिये खांबी धरिता सद्भावो । तेथेंचि प्रगटे देवाधिदेवो । मा सद्गुरु तंव तो पहावो । स्वयें स्वयमेवो परब्रह्म ॥ ९९ ॥ यालागीं गुरुभजनापरता । भजावया मार्गु नाहीं आयता । ज्ञानभक्ती जे तत्त्वता । ते जाण सर्वथा सद्गुरुभक्ती ॥ ५०० ॥ गुरूहूनि श्रेष्ठ ब्रह्म । ह्मणता गुरुत्वा आला कनिष्ठ धर्म । ऐसा भाव धरितां विषम । ब्रह्मसाम्य शिष्यां नुपजे ॥ १ ॥ आह्मा सद्गुरु तोचि परब्रह्म । ऐसा नित्य निजभाव सप्रेम । हेचि गुरुसेवा उत्तमोत्तम । शिष्य परब्रह्म स्वयें होये ॥ २ ॥ ऐशिये गुरुसेवेआंत । प्रह्लाद झाला द्वंद्वातीत । नारद स्वानंदें गात नाचत । ब्रह्मसाम्यें विचरत सुरासुरस्थाने ॥ ३ ॥ ऐसीचि गुरुसेवा करिता । चुकली अवरीपाची गर्भव्यथा । ते गर्भचि जाहला देवो साहता । भक्ता भवव्यथा बाधों नेदी ॥ ४ ॥ ऐशिया अभिन्न भावना । सुबुद्धी भजती गुरुचरणां । ते पढियंते जनार्दना । त्यासी भवभावना शिवों नेदी ॥ ५ ॥ गुरु ब्रह्म दोनी एक । शिष्यही असे तदात्मक । जे भेदें मानिती वेगळिक । तेही मायिक कैंवि सागे ॥ ६ ॥

अविद्यमानोऽप्यवभाति हि द्वयो ध्यातुर्धिया स्वप्नमनोरथौ यथा ।
तत्कर्मसंकल्पविकल्पकं मनो बुधो निरुन्ध्यादभयं ततः स्यात् ॥ ३८ ॥

पुरुपासी जो प्रपञ्चु दिसे । तो नसताचि मिथ्या आभासे । जेवी का एकला निद्रावशे । स्वप्नामाजी जग कल्पी ॥ ७ ॥ असोनि निद्रावशे दिसे स्वप्न । जो जागा होवोनि आपण ।

१ जुनाट २ योनिमार्गानें ३ तुलना, बरोबरी पावत नाहीं ४ सद्गुरु पूर्ण ५ गुरूचा मोठेपणा ६ प्रमाण=ज्ञानयुक्त अंतःकरण, प्रमा–यथार्थज्ञान. (अमृतानुभव प्र ६ ओंवी ४१ पहा) ७ काष्ठीं सद्भावो ८ मग ९ शीतोष्णादि द्वंद्वाहून निराळा १० देवलोकीं व दैत्यलोकीं ११ संसाराची पीडा. १२ आवडते, प्रिय १३ सुज्ञ १४ स्वप्नामध्यें

करूं वैसे मनोरथध्यान । तो नसतेंचि जन वन एकत्वीं देखे ॥ ८ ॥ हो का घालोनि आसन । जो करी मूर्तिचिंतन । त्यासी ध्येय ध्याता उपचार ध्यान । नसतेंच जाण कल्पित भासे ॥ ९ ॥ जेवीं धनलोभ्याचें हारपे धन । परी वासना न सांडी धनधान्य । धनातें आठवितां मन । धनलोभें पूर्ण पिसें होये ॥ ५१० ॥ मन स्वयें जरी नव्हे धन । तरी धनकोश आठवी मन । तंव स्मृती वळघे वन । व्यामोहें[3] पूर्ण पिसें होय ॥ ११ ॥ तेवीं व्यामोहाचें पूर्ण भरित । मिथ्या भासे देहादि द्वैत । तें अहंभावें मानितां आप्त । भवभय निश्चित आदळे अंगीं ॥ १२ ॥ भवभयाचें कारण । मनःकल्पना मुख्य जाण । त्या मनाचें करावया निरोधन । सद्गुरुवचननिजनिष्ठा ॥ १३ ॥ हें जाणोनि सच्छिष्य ज्ञाते । गुरुवाक्यें विश्वासयुक्तें । विवेकवैराग्याचेनि हातें । निजमनातें आकळिती ॥ १४ ॥ तेचि आकळती हातवटी । संक्षेपें राया सांगेन गोष्टी । सद्गुरुवाक्यपरिपाटी । जे मनातें थांपटी निजबोधें ॥ १५ ॥ चंचळत्वें विषयध्यान । करितां देखे जें जें मन । तें तें होय ब्रह्मार्पण । सद्गुरुवचननिजनिष्ठा ॥ १६ ॥ धरूनिया विषयस्वार्थू । मनें जो जो घेइजे अर्थू । तो तो होय परमार्थू । हा अनुग्रहो समर्थू गुरुकृपेचा ॥ १७ ॥ जो भुईभेणें पळों जाये । तो जेथें पळे तेथें भू ये । मग येणेंजाणें स्वयें राहे । ठायीं ठाये पांगुळला ॥ १८ ॥ तैसें मनासी लाविजे वर्म । जे जे देखे तेंचि ब्रह्म । जें जें करू वैसे कर्म । तेथ पुरुषोत्तम स्वयें प्रगटे ॥ १९ ॥ एवं इंद्रियवृत्तिउल्लाळे । मोडिले गुरुवाक्यप्रतीतिबळें । निजाधिष्ठानमेळें । कळासले येके वेळे अखंड कुलुप ॥ ५२० ॥ ऐसें नेमितां बाह्य कर्म । मनाचा मोडे द्वैतभ्रम । तंव सबाह्य परब्रह्म । पूर्ण चिद्व्योम कोंदाटे ॥ २१ ॥ ऐसें भजनें मन नेमितां स्वयें । न रिघे कल्पांतकाळभये । भक्त होऊनिया निर्भयें । विचरती स्वयें निःशंक ॥ २२ ॥ हे अगाध निष्ठा परिपूर्ण । भोळ्याभाळ्या न टेंके[12] जाण । यालागीं सुगम साधन । सांगेन आन तें ऐक ॥ २३ ॥

> शृण्वन् सुभद्राणि रथाङ्गपाणेर्जन्मानि कर्माणि च यानि लोके ।
> गीतानि नामानि तदर्थकानि गायन्विलज्जो विचरेदसङ्गः ॥ ३९ ॥

तरावया भाळेभोळे जन । मुख्य चित्तशुद्धीच कारण । जन्मकर्म हरीचे गुण । करावें श्रवण अत्यादरें ॥ २४ ॥ चुकल्या पुत्राची शुद्धिवार्ता[13] । जेणें सादरें ऐके माता । तेणें सादरें हरिकथा । सार्थकता परिसावी ॥ २५ ॥ हरीचीं जन्मकर्में अनंत गुण । ह्मणाल त्यांचें नव्हेल श्रवण । लोकप्रसिद्ध जें पुराण । तें श्रद्धासपूर्ण ऐकावें ॥ २६ ॥ बहु देव बोलिले पुराणीं । तेही लागती ज्याचे चरणीं । तो समर्थ चक्रपाणी । जो वेदपुराणीं वंदिजे ॥ २७ ॥ त्याचीं जीं जीं जन्में अतिअद्भुत । जीं जीं कर्में परमार्थयुक्त । स्वमुखें बोलिला भगवंत । तीं तीं ज्ञानार्थ परिसावीं ॥ २८ ॥ जें जें केलें पुराणश्रवण । तें तें व्यर्थ होय मन-

---

१ हरवे, नाहींसें होई २ वेडे ३ प्रबळ भ्रमानें, ४ संयमन ५ मन स्वाधीन ठेवण्याची युक्ती ६ सद्गुरूच्या उपदेशाची रीत, पद्धती ७ स्वस्वरूपाचा बोध देऊन स्थिर करिते ८ पागल झाला, स्थिरावला ९ इंद्रियांच्या स्वाभाविक ऊर्मि १० लागलें अर्ध्या ओवीचा अर्थ–अधिष्ठान जें ब्रह्म त्याशीं समरसता झाल्यामुळें एकदम अखंड कुलुप लागलें व इंद्रियांच्या बाहेर उसळणाऱ्या ऊर्मींचीं द्वारें बंद झालीं गीतेच्या आठव्या अध्यायातल्या 'सर्वद्वाराणि संयम्य' या श्लोकावर टीका करितांना ज्ञानोबाराय ह्मणतात –"परि हे तरीच घडे । जरी संयमाचीं अगड । सर्वद्वारीं कवाड । कळगती ॥ तरी सहज मन कोंडलें । हृदयीं असेल उगलें" ॥ कुलुपाजवळ 'कळाशी' नावाचें एक हत्यार असतें कळों सरले एके वेळे । निजकुलुपें ११ निग्रह करितां १२ लक्ष्यांत येत नाहीं, झेंपत नाहीं १३ सापडल्याची बातमी

नेंविण । यालागीं श्रवणाचें मनन । सावधान करावें ॥ २९ ॥ मोलें घेतली जे गाये । दुभतें खातां विपर्यय होये । तेचि दान देतां लवलाहें । दुभती होये परमामृतें ॥ ५३० ॥ तेवीं केलें जें श्रवण । तें मननें परम पावन । तेंचि उपेक्षिता जाण । परिपाकीं पूर्ण वाझ होय ॥ ३१ ॥ हरिनाम पडतां श्रवणीं । येकां गिळोनि जाये वदनीं । येका ये कानींचे ते कानीं । जाय निघोनी हरिनाम ॥ ३२ ॥ हरिनाम पडता श्रवणीं । ज्याचे रिघे अतःकरणीं । सकळ पापा होवोनि धुणी । हरिचरणीं तो विनटे ॥ ३३ ॥ यापरी श्रवणीं श्रद्धा । मननयुक्त करितां सदा । तें विकल्प वाधीना कदा । वृत्ति शुद्धा स्वयें होये ॥ ३४ ॥ ऐसे मननयुक्त श्रवण । करितां वोसडे हर्ष पूर्ण । तेणे हर्षें हरिकीर्तन । करी आपण स्वानंदें ॥ ३५ ॥ हरिचरित्रें अगाध । ज्ञानमुद्रापदबध । कीर्तनीं गातां विशद । परमानंद वोसडे ॥ ३६ ॥ वानिती अजन्मयाचीं जन्में । वानिती अकर्मियाचीं कर्में । स्मरती अनामियाचीं नामें । अतिसप्रेमें डुल्लत ॥ ३७ ॥ साधावया निजकाज । साडूनि लौकिकाची लाज । कीर्तनीं नाचती भोजें । अतिनिर्लज्ज निःशंक ॥ ३८ ॥ कीर्तनें निर्दळिले दोष । जप तप ठेले निरास । यमलोक पाडिला वोस । तीर्थांची आस निरास जाहली ॥ ३९ ॥ यमनियमा पडती उपवास । मरो टेंकले योगाभ्यास । कीर्तनगजरें हृषीकेश । निर्दाळी दोष नाममात्रें ॥ ५४० ॥ कीर्तनाचा घडघडाट । आनंदु कोंदला उद्भट । हरुषें डोले वैकुंठपीठ । तेणें सुखें नीलकंठ तांडवनाचें नाचतु ॥ ४१ ॥ यापरी हरिकीर्तन । देत परम समाधान । हा भक्तिराजमार्ग पूर्ण । ये मार्गीं स्वयें रक्षण चक्रपाणी कर्ता ॥ ४२ ॥ चक्र घेऊनि भक्ताचे ठायीं । ह्मणे तुझें कार्य कायी । मज जगीं वैरीचि नाहीं । भक्तद्वेषी पाहीं निजशस्त्रें नाशी ॥ ४३ ॥ चक्रें अभिमानाचा करी चेंदा । मोहममता छेदी गदा । शंखें उद्बोधी निजबोधा । निजकमळें सदा निजभक्त पूजी ॥ ४४ ॥ जेथें चक्रपाणी रक्षिता । तेथें न रिघे भयाची कथा । वार्ता यापरी कीर्तिवंता । हरि सर्वथा स्वयें रक्षी ॥ ४५ ॥ ज्यासी न करवे कथाश्रवण । अथवा न टेंके हरिकीर्तन । तिंहीं करावें नामस्मरण । राम कृष्ण गोविंद ॥ ४६ ॥ अच्युतनामाची निजख्याती । चेवेल्या कल्पातीं हो नेदी च्युती । त्या नामातें जे नित्य स्मरती । ते जाण निश्चितीं अच्युतावतार ॥ ४७ ॥ रामकृष्णादि नामश्रेणी । अखंड गर्जे ज्याची वाणी । त्यासी तीर्थें येती लोटांगणीं । सुरवर चरणीं लागती स्वयें ॥ ४८ ॥ वाप नामाचें निजतेज । यम वंदी चरणरज । नामापाशीं अधोक्षज । चतुर्भुज स्वयें तिष्ठे ॥ ४९ ॥ नामाचेनि पडिपाडें । कायिसें भवभय बापुडें । कळिकाळाचें तोंड कोणीकडे । नामापुढें रिघावया ॥ ५५० ॥ जेवढी नामाची शक्ती । तेवढें पाप नाहीं त्रिजगतीं । नामापाशीं चारी मुक्ती । जाण निश्चितीं विदेहा ॥ ५१ ॥ ऐक राया सावधान । नामापरतें सुगम साधन । सर्वथा नाहीं नाहीं आन । निश्चय जाण नेमस्त ॥ ५२ ॥ जन्म नाम कर्म श्रीधर-।-श्रवणें उद्धरती पामर । यालागीं हरिलीला सुभद्र । शास्त्रज्ञ नर वर्णिती ॥ ५३ ॥ ऐसा बाणल्या भक्तियोग । न धरी जाणपणाचा फुगं । त्यजूनी अहममतापाग । विचरती निःसग हरिकीर्तनें ॥ ५४ ॥

---

१ ऐहिक सुखाचा उपभोग २ फलासंबधें, शेवटीं ३ ही व पुढील अशा दोन ओव्या आमच्या पैठणहून आणविलेल्या प्रतींत आहेत दुसऱ्या कोणत्याही छापील प्रतींत नाहींत ४ धुपणी, क्षाल्न ५ भरपूर नाहतो ६ सोंगें ७ आशारहित, आधारहीन, कारण त्याकडे कोणी पाहीना ८ पुष्कळ ९ विष्णु १० करवत नाहीं ११ जागी झाली असता १२ अध पात १३ नावाची श्रेणी=पंक्ति १४ मोठें प्रबळ १५ थोरपणापुढें १६ भाग्यशाली १७ गर्व १८ मीपणाची पराधीनता

करितां श्रवण स्मरण कीर्ती । तेणे वाढे सप्रेम भक्ती । भक्त विसरे देहस्फूर्ती । ऐक तेही स्थिती सांगेन राया ॥ ५५ ॥

> एवंव्रत स्वप्रियनामकीर्त्यां जातानुरागो द्रुतचित्त उच्चै ।
> हसत्यथो रोदिति रौति गायत्युन्मादवन्नृत्यति लोकबाह्य ॥ ४० ॥

हरिनामगुणकीर्तनकीर्ती । अखंड आवडे जागृतीं । स्वप्नींही तेचि स्थिती । दृढ हरिभक्ती ठसावे ॥ ५६ ॥ ऐशियापरी भक्तियुक्त । दृढतर जाहले ज्याचे व्रत । तंव तंव होय आर्द्रचित्त । प्रेमा अद्भुत हरिनामकीर्ती ॥ ५७ ॥ आत्मा परमप्रिय हरी । त्याचे नामकीर्तीचा हर्ष भारी । नित्य नवी आवड वैरी । सबाह्याभ्यंतरी हरि प्रगटे ॥ ५८ ॥ चुकल्या मायपूतां सकटी । एकाकीं बहुकाळें जाहली भेटी । तेणे वोरडे घालोनि मिठी । चाले जेवीं पोटीं अनिवार रुदन ॥ ५९ ॥ तेवीं जीवशिवा अचंचटी । भक्तीचे पेठे जाहली भेटी । आत्मसाक्षात्कारें पडे मिठी । ते सधीमाजी उठी अनिवार रुदन ॥ ५६० ॥ परमात्मयासी आलिंगन । तेणे अनिवार स्फुंदन । रोमांचित रुदन । सप्रेम पूर्ण उंसासोनि करी ॥ ६१ ॥ सवेंचि गदगदोनि हासे । मानी मजमाजींच मी असे । मा चुकलों भेटलों हे ऐसे । देखोनि आपुले पिसे हासोंचि लागे ॥ ६२ ॥ मी अखडत्वे स्वयें सचलों । अभेदपूर्णत्वे अनादि रचलों । तो मी अव्ययो ह्मणे जाहलों मेलों । येणे आठवे डोलडोलों हासोंचि लागे ॥ ६३ ॥ पळता दोराच्या सर्पाभेण । पडे अडखळे भयें पूर्ण । तोच दोरातें वोळखोन । आपणिया आपण स्वयें हासे ॥ ६४ ॥ तेवीं ससाराचा अभावो । देहभाव समूळ वावो । तेथें नाथिली ममता अहंभावो । मज होता पहावो ह्मणूनी हासे ॥ ६५ ॥ बाप गुरुवाक्य निजनिर्वाहो । देहीं असता विदेहभावो । माझे चारी देह जाले वावो । येणे अनुभवें पहावो गर्जो लागे ॥ ६६ ॥ ह्मणे धन्य धन्य भगवद्भक्ती । जिणे मिथ्या केल्या चारी मुक्ती । मी परमात्मा निजनिश्चिती । येणे उल्हासे त्रिजगती गर्जवी गजरें ॥ ६७ ॥ धन्य भगवताचें नाम । नामें केलो नित्य निष्काम । समूळ मिथ्या भवभ्रम । गर्जोनि निःसीम हाक फोडी ॥ ६८ ॥ आता दुजे नाहींच त्रिलोकीं । दिसे तें तें मीच मी कीं । मीच मी तो एकाकी । येणें वाक्यें अलोलिकी हाक फोडी ॥ ६९ ॥ दुर्धर भवबंध ज्याचेनी । निःशेष गेला हारपोनी । त्या सद्गुरूच्या निजस्तवनीं । गर्जवी वाणी अलोलिक ॥ ५७० ॥ ह्मणे ससार झाला वावो । जन्ममरणाचा अभावो । कळिकाळासी नाहीं ठावो । ह्मणोनिया पहावो हाक फोडी ॥ ७१ ॥ ऐशा हाकावरी हाका । फोडू लागे अलोलिका । सवेंचि गाये निजात्मसुखा । स्वानंदें देखा डुल्लतु ॥ ७२ ॥ परम सख्याची गोड कथा । तृप्ती न बाणे स्वयें सांगता । तेवीं निजानुभवे हरि गाता । धणी सर्वथा पुरेना ॥ ७३ ॥ त्याचे गाणे ऐकता । सुखरूप होय सज्ञान श्रोता । मुमुक्षा होय परमावस्था । जरी तो अवचिता गावों लागे ॥ ७४ ॥ गाता पदोपदीं निजसुख । कांदाटे अधिकाधिक । वोसडंता परम हरिख । स्वानंदें अलोलिक नाचों लागे ॥ ७५ ॥ सारूनि दुजेपणाचें काज । निरसोनि लौकिकाची लाज । अहंभावेंविण सहज ।

---

१ वरतो २ एकाएकीं ३ आपणी आपणास ओळख पडून ४ दीर्घ श्वास सोडून ५ माझें मी मजमाजी असे ६ अविनाशी ७ मी सचगन परिपूर्ण असून आजवर 'मी जन्मलो मी मेलों' या भ्रांतींत कसा राहिलों या आपल्या मूर्खपणाचें स्मरण करून ८ सापाच्या भीतीनें ९ मिथ्या १० कंपित झाला ११ विलक्षण १२ उत्सवो १३ तृप्ती १४ मुमुक्षता १५ भरून आला असता

मुक्त हरिभजनें ॥२१॥ भावे करितां भगवद्भक्ती । भुक्ति मुक्तिही न वांछिती । तरी त्यांपाशीं चारी मुक्ती । दास्य करिती सर्वदा ॥ २२ ॥ हा भागवताचा निजमहिमा । अनुपम नाहीं उपमा । भावे भजोनि पुरुषोत्तमा । परमात्मगरिमा पावले ॥ २३ ॥ अगाध भगवंताची भक्ती । भक्ताची उत्कृष्ट प्राप्ती । ऐकतां विदेहचक्रवर्ती । आश्चर्यें चित्ती चमत्कारिला ॥२४॥ ह्मणे धन्य धन्य भगवद्भजन । हरिखें कवीस लोटांगण । घालितां चालिले स्फुंदन । रोमांचित नयन अश्रुपूर्ण जाहले॥२५॥ आनंदस्वेदें कांपत । नावेक राहिला तटस्थ । सवेंचि जाहला सावचित्त । ह्मणे क्षणीं महंत न पुसता जाती ॥ २६ ॥ ऐशिया अतिकाकुलतीं । नेत्र उघडोनि पाहे नृपती । बैसली देखोनि मुनिपंक्ती । अतिशयें चित्ती सुखावला ॥ २७ ॥ तेणे सतोषें डोलत । ह्मणे पूर्णप्राप्ती भगवद्भक्त । जगी कैसे कैसे विचरत । तीं चिन्हें समस्त पुसो पाहों ॥२८॥

राजोवाच–अथ भागवत भूत यद्धर्मो यादृशो नृणाम् । यथा चरति यद्ब्रूते यैर्लिङ्गैर्भगवत्प्रिय ॥ ४४ ॥

भक्ता पूर्ण प्राप्ति सुगम । ऐकता राजा निवाला परम । तो भक्तचिह्नानुक्रम । समूळ सवर्म पूसत ॥ २९ ॥ विदेह ह्मणे स्वामी मुनी । पूर्ण प्राप्ति आकळोनी । ते भक्त कैसे वर्तती जनीं । तीं लक्षणे श्रवणीं लेववा मज ॥ ६३० ॥ भक्तलक्षणभूषण । तेणे मंडित करा श्रवण । सावध ऐकता सपूर्ण । होइजे आपण भगवत्प्रिय ॥ ३१ ॥ त्याचा कोण धर्म कोण कर्म । कैसे वर्तती भक्तोत्तम । हृदयीं धरोनि पुरुषोत्तम । त्यांचे वोलतें वर्म तें कैसे ॥ ३२ ॥ कोणे परी कैशा स्थिती । हरिभक्त हरीस प्रिय होती । ऐशिया लक्षणाचिया पक्ती । समूळ मजप्रती सागिजे स्वामी ॥ ३३ ॥ विदेहाच्या प्रश्नावरी । सतोपिजे मुनीश्वरी । कवीधाकुटा जो हरी । तो वोलावया वैखरी सरसावला ॥ ३४ ॥

हरिरुवाच–सर्वभूतेषु य पश्येद्भगवद्भावमात्मन । भूतानि भगवत्यात्मन्येष भागवतोत्तम ॥ ४५ ॥

हरि ह्मणे रायाप्रती । अमित भक्तलक्षणस्थिती । एक दिगंबरत्वें वर्तती । एक स्वाश्रमस्थिती निजाचारें ॥ ३५ ॥ एक सदा पडले असती । एकाची ते उन्मादस्थिती । एक सदा गाती नाचती । एक ते होती अवोलणे ॥ ३६ ॥ एक गर्जती हरिनामें । एक निर्दाळिती निजकर्में । एक भूतदयाळू दानधर्में । एक भजननेमें राहती ॥ ३७ ॥ ऐशा अनंत भक्तस्थिती । सागता सागावया नाकळे वृत्ती । त्यामाजी मुख्य सकळितीं । राया तुजप्रती सागेन ॥ ३८ ॥ पूर्णप्राप्तीचा मुख्य ठावो । सर्वां भूतीं भगवद्भावो । हाचि पूर्णभक्तीचा निजगौरवो । तोचि अभिप्रावो हरि सागे ॥ ३९ ॥ सर्व भूतीं मी भगवत । सर्व भूते मजआत । भूतीं भूतात्मा मीचि समस्त । मीचि मी येथ परमात्मा ॥ ६४० ॥ ऐसे जे पूर्णत्वाचे मीपण । तेणे वाढे आत्माभिमान । सहजे निरसे निजनिरभिमान । ते शुद्ध लक्षण ऐक राया ॥४१॥ शुद्ध भक्ताचे निजलक्षण । प्रत्यगात्मयाचें जे मीपण । तेंही मानूनिया गौण । भावना पूर्ण त्याची ऐसी ॥ ४२ ॥ सर्वां भूतीं भगवत । भूते भगवंतीं वर्तत । भूतीं भूतात्मा तोचि समस्त । मी ह्मणणे तेथें मीपणा न ये ॥ ४३ ॥ सर्व भूतीं भगवंत पाहीं । भूतें भगवताचे ठायीं । हें अवघें देखे जो स्वदेहीं । स्वस्वरूप पाहीं स्वयें होय ॥ ४४ ॥ तो भक्तामाजीं अतिश्रेष्ठ । तो

---

१ विषयभोग २ परब्रह्माच्या थोर पदवीला किंवा थोरवीला ३ आनंदाच्या घामाने ४ क्षणभर ५ स्तब्ध ६ सावध ७ रहस्यासह ८ कानीं अलंकाराप्रमाणें घाला ९ वरी १० नमत्वे, सर्वसंग सोडून ११ स्ववर्णाश्रमधर्म पाळून १२ न बोलणारे, मौनी १३ अनेक १४ भक्तांचे वागण्याचे प्रकार १५ संक्षेपानें १६ सर्वभूतीं भगवत पाहणें १७ थोरवी. १८ चौथा देह जो महाकारण त्याच्या अभिमानी पुरुषाचें १९ स्वस्वरूपें

भागवतांमाजी वरिष्ठ । त्यासी उत्तमत्वाचा पाट । अवतार श्रेष्ठ मानिती ॥ ४५ ॥ तो योगियांमाजी अग्रगणी । तो ज्ञानियाचा शिरोमणी । तो सिद्धांमाजी मुगुटमणी । हें चक्रपाणी बोलिला ॥ ४६ ॥ जैशा घृताचिया कणिका । घृतेसीं नव्हेति आणिका । तेवीं भूत भौतिकें व्यापका । भिन्न देखा कदा नव्हती ॥४७॥ हे उत्तम भक्ताची निजस्थिती । राया जाणावी निश्चितीं । आतां मध्यम भक्त कैसे भजती । त्याची भजनगती ऐक राया ॥ ४८ ॥

ईश्वरे तदधीनेषु बालिशेषु द्विषत्सु च । प्रेम मैत्री कृपोपेक्षा य करोति स मध्यम ॥ ४६ ॥

ईश्वर मानी उत्तमोत्तम । तद्भक्त मानी मध्यम । अज्ञान ते मानी अधम । द्वेषी ते परम पापी मानी ॥ ४९ ॥ ईश्वरीं प्रेम पवित्र । भक्तासीं मैत्री मात्र । अज्ञानीं तो कृपापात्र । उपेक्षा निरंतर द्वेषियाची ॥ ६५० ॥ हे मध्यम भक्ताची भक्ती । राया जाण ऐशा रीतीं । आतां प्राकृत भक्ताची स्थिती । तेही तुजप्रती सांगेन ॥ ५१ ॥

अर्चायामेव हरये पूजां य श्रद्धयेहते । न तद्भक्तेषु चान्येषु स भक्त प्राकृत स्मृत ॥ ४७ ॥

पाषाणप्रतिमा हाचि देवो । तेथेंचि ज्याचा पूर्ण भावो । भक्तसज्जनासी पहावो । अणुमात्र देहीं लवों नेदी ॥ ५२ ॥ ते ठायीं साधारण जन । त्याची वार्ता पुसे कोण । त्यासी स्वप्नीही नाहीं सन्मान । यापरी भजन प्राकृताचें ॥ ५३ ॥ ऐशिया स्थितीं जो जड भक्तु । तो जाणावा मुख्य प्राकृतू । प्रतिमाभंगें अतू । मानी निश्चितू देवाचा ॥ ५४ ॥ यापरी त्रिविध भक्त । सांगितले भजनयुक्त । परी उत्तमाचीं लक्षणें अद्भुत । तीं सांगावया चित्त उदित माझें ॥ ५५ ॥

गृहीत्वापींद्रियैरर्थान् यो न द्वेष्टि न हृष्यति । विष्णोर्मायामिदं पश्यन् स वै भागवतोत्तम ॥ ४८ ॥

इंद्रियें विषयांतें सेविती । परी सुखदुःख नुमटे चित्तीं । विषय मिथ्यात्वें देखती । ते जाण निश्चितीं उत्तम भक्त ॥५६॥ मृगजळीं जेणें केलें स्नान । तो नाहतां कोरडाचि जाण । तेवीं भोगी ज्यासी अभोक्तेपण । ते भक्त पूर्ण उत्तमोत्तम ॥ ५७ ॥ उत्तम भक्त विषय सेविती । हा बोलु रूढला प्राकृतामती । त्यासी विषयीं नाहीं विषयस्फूर्ती । त्यागिती भोगिती दोनी मिथ्या ॥ ५८ ॥ स्वप्नींचें केळें रायभोगें । जागा होऊनि सावों मागे । तेणें हातु माखे ना तोंडीं लागे । तेवीं विषयसंगें हरिभक्त ॥ ५९ ॥ येथवरी मिथ्या विषयभान । तरी सेवावया त्यासी कायकारण । येथ प्रारब्ध चळी पूर्ण । ते अवश्य जाण भोगवी ॥ ६६० ॥ परी मी एक विषयभोक्ता । ही स्वप्नींही त्यास नुमटे कथा । यालागीं उत्तम भागवतता । त्यासीच तत्वता वाणली ॥ ६१ ॥ यापरी विषयासक्तीं । वर्तिजे उत्तम भक्तीं । याहूनि अगाध स्थिती । सांगेन तुजप्रती ते ऐक ॥ ६२ ॥

देहेंद्रियप्राणमनोधियां यो न माप्यथक्षुद्भयतर्षकृच्छ्रै । ससारधर्मैरविमुह्यमान स्मृत्या हरेर्भागवतप्रधान ॥ ४९ ॥

देहेंद्रियमनोबुद्धि प्राण । हेंचि वधाचें पंचायतन । क्षुधा तृषा भय क्लेश पूर्ण । जन्ममरण इत्यादि ॥ ६३ ॥ या पांचा स्थानीं अपार श्रम । या नांव ह्मणिजे संसारधर्म । निजभक्ता प्रसन्न आत्माराम । त्यासी भवभ्रम स्वप्नींही नाहीं ॥ ६४ ॥ क्षुधा लागलिया दारुण । अन्नें आकांक्षे पीडे प्राण । भक्ता क्षुधेची नव्हे आठवण । ऐसें अगाध स्मरण हरीचें ॥६५॥

१ मानाचें मुख्य आसन २ कण्या ३ शरीरविषयादिक ४ सर्वांतरात्म्याहूनी भूतभौतिक प्रपंच जें जें दिसे तें तें भिन्न नाहीं ५ कृपापात्र ६ अज्ञान ७ मूर्तीचा नाश झाला असतां ८ तत्पर, उत्सुक ९ उत्पन्न होत नाहीं १० पांच स्थानीं ११ अन्नाच्या इच्छेनें

भावें करितां भगवद्भक्ती । क्षुधेतृषेची नव्हे स्फूर्ती । एवढी पावले अगाध प्रीती । ते भवभयें निश्चितीं डंडळतीना ॥ ६६ ॥ मनामाजी भवभयभरणी । तें मन रातलें हरिचरणीं । आता भयातें तेथ कोण मानी । मन मनपणीं असेना ॥ ६७ ॥ मनी स्फुरे द्वैताची स्फूर्ती । तेथ भवभयाची दृढ स्थिती । ते मनी जाहली हरीची वस्ती । यालागीं भवभयनिवृत्ती द्वैतेंसीं ॥ ६८ ॥ देहबुद्धीमाजी जाणा । नानापरी उठती तृष्णा । ते बुद्धी निश्चयें हरीच्या स्मरणा । करिता परिपूर्णा विनटली स्वयें ॥ ६९ ॥ जेथे जे जें स्फुरे तृष्णास्फुरण । तेथें स्वयें प्रगटे नारायण । तेव्हां तृष्णा होय वितृष्ण । विरे संपूर्ण पूर्णामाजीं ॥ ६७० ॥ यापरी गा तृष्णारहित । हरिस्मरणे भगवद्भक्त । इंद्रियक्लेशां भक्त अलिप्त । तोही वृत्तांत ऐक राया ॥ ७१ ॥ मुख्य कष्टाचें अधिष्ठान । इंद्रियकर्मी राया जाण । ते इंद्रियकर्मी ब्रह्मस्फुरण । हरिभक्तां पूर्ण हरिभजने ॥ ७२ ॥ दृष्टीने घेऊं जाता दर्शन । दृश्यमात्रीं प्रगटे नारायण । श्रवणीं शब्द घेतां जाण । शब्दार्थी पूर्ण विराजे वस्तु ॥ ७३ ॥ घ्राणीं घेतां नाना वासु । वासबोधें प्रगटे परेशु । रसना सेवी जो जो रसु । रसीं ब्रह्मरसु निजस्वादें प्रगटे ॥ ७४ ॥ देही लागता शीतोष्ण । अथवा कां मृदु कठिण । तेणें स्पर्शज्ञाने जाण । चिन्मात्र पूर्ण प्रगटे स्वयें ॥ ७५ ॥ आतां कर्मेंद्रियप्रवृत्ती । तेथही स्फुरे ब्रह्मस्फूर्ती । घेणे देणे गमनस्थिती । इंद्रियां गती आत्मारामें ॥ ७६ ॥ ऐसे करितां इंद्रियें कष्ट । ते कष्टीं होय निजसुख प्रगट । तेणे इंद्रिया विश्रांती चोखट । पिकली स्वानंदपेठ हरिभक्तां ॥ ७७ ॥ जेणें इंद्रियां कष्ट होती । तेणेंचि इंद्रियां सुखप्राप्ती । हे भगवद्भजनीं नित्ययुक्ती । भोगिजे हरिभजने ॥ ७८ ॥ जन्म आणि मरण । हें देहाचे माथां जाण । भक्त देहीं विदेही पूर्ण । ध्यातां हरिचरण हरिरूप जाले ॥ ७९ ॥ यालागी देहीची अहंता । कदा नुपजे भगवद्भक्तां । ते भक्तपूर्णतेची कथा । ऐक नृपनाथा सांगेन ॥ ६८० ॥ देह धरिला पचाननें । भक्त न डंडीळी जीवें प्राणें । वंध्यापुत्रु सुळीं देणे । देहाचे मरणे तेवी देखे ॥ ८१ ॥ छाया पालखी बैसावी । ऐसे कोणी चिंतीना जीवी । तैशी देहासी पदवी यावी । हा नुठी स्वभावे लोभ भक्तां ॥ ८२ ॥ देहासी आलिया नाना विपत्ती । भक्तां खेदू नुमटे चित्तीं । जेवीं आकाश शस्त्रघातीं । न ये काकुळती तैसे ते ॥ ८३ ॥ जननीजठरीं देहो जन्मला । भक्त न ह्मणे मी जन्मा आला । रवि थिल्लरी प्रतिबिंबला । थिल्लर मी जाहला कदा न ह्मणे ॥ ८४ ॥ सायंप्रात. सूर्य प्रकाशे । अभ्रीं गंधर्वनगर आभासे । देहप्रतिपाळी अदृष्ट तैसें । म्या केले ऐसे स्फुरेना ॥ ८५ ॥ भक्तदेहासी येतां मरण । हेतुरहित हरीचें स्मरण । यालागी देह निमाल्या आपण । न मरता पूर्ण पूर्णत्वे उरे ॥ ८६ ॥ थिल्लरा समूळ नाशु जाला । तरी रवि न ह्मणे मी निमाला । तेवी देहो गेलिया भक्त उरला । सद्रूपें सचैला हरिस्मरणे ॥ ८७ ॥ आधीं काय सर्पु मारावा । मग दोरातें दोरू करावा । तो न पालटता निजगौरवा । दोरूचि अवघा दोररूपें ॥ ८८ ॥ तेवीं हरिभक्तां देहाचा अभावो । मा काळ कवणा घालील घावो । आतां आह्मी ते आह्मीच आहों । आह्मीपण वावो आमुचेनि आह्मां ॥ ८९ ॥ इत्यादि संसारदेहधर्म । ज्यासी स्पर्शों न शके कर्माकर्म । मोहो कदा नव्हेच भवभ्रम । तो भक्तोत्तम प्रधानत्वें

१ डळमळत नाहींत. २ रमलें ३ जडली ४ जेवढें दिसतें सात ५ परमेश्वर ६ पाण्याच्या डबक्यात ७ सचरला

॥ ६९० ॥ राया आणिकही एक खूण । तुज मी सागेन सपूर्ण । ज्याचा काम होय नारायण । तें भक्तलक्षण अवधारीं ॥ ९१ ॥

न कामकर्मबीजाना यस्य चेतसि सम्भव । वासुदेवैकनिलय स वै भागवतोत्तम ॥ ५० ॥

हृदयीं चिंतिता आत्माराम । तद्रूप जाहला हृदयींचा काम । त्यासी सर्व कर्मीं पुरुषोत्तम । देवदेवोत्तम तुष्टोनि प्रगटे ॥९२॥ तेथें ज्या ज्या वासना हृदयवासी । त्याही पडल्या हरिसुखासी । एवं वासना जडल्या हरिरूपासी । हरि आश्रयो त्यासी दृढ जाहला ॥ ९३ ॥ तेथ जो जो भक्तांसी कामु । तो तो होय आत्मारामु । वासनांचा निजसभ्रमु । पुरुषोत्तमु स्वयें होये ॥ ९४ ॥ जगीं हरिभक्ति उत्तमोत्तम । भक्त कामेंचि करी निष्काम । चाळिता वासना अनुक्रम । निर्वासन ब्रह्म प्रकाशे स्वयें ॥ ९५ ॥ ग्रासोग्रासी रामस्मरण । तें अन्नचि होय पूर्णब्रह्म । भक्त भोगी मुक्तपण । या रीतीं जाण विदेहा ॥ ९६ ॥ ऐसा जो निष्कामनिष्ठु । तोचि भागवतामाजीं श्रेष्ठु । त्यासीच प्रधानत्वें पाटु । जाण तो वरिष्ठु उत्तमत्वें ॥ ९७ ॥ उत्तम भक्त कैसे विचरती । त्या भक्ताची विचरणस्थिती । ते सांगितली राया तुजप्रती । यथानिर्गुती तीं श्लोकीं ॥ ९८ ॥ उत्तम भक्त कोण लिंगेंसी । आवडते जाहले भगवंतासी । ते लक्षण सागावयासी । अतिउल्हासी हरि बोले ॥ ९९ ॥

न यस्य जन्मकर्मभ्या न वर्णाश्रमजातिभि । सज्जतेऽस्मिन्नहभावो देहे वै स हरे प्रिय ॥ ५१ ॥

प्राकृतामधीं देहाभिमान । तेणे गुरुकृपा करिता भजन । पालटे अभिमानाचें चिन्ह । अहं नारायणभावनायुक्त ॥ ७०० ॥ एव देह हें समूळ मिथ्या । अहं नारायण हें तत्वता । ऐशी भावना दृढ भाविता । ते भावनाआतौता अभिमान विरे ॥ १ ॥ अभिमान हरिचरणीं लीन । तेव्हा भक्त होय निरभिमान । तेचि निरहतेचें लक्षण । हरि सपूर्ण सांगत ॥ २ ॥ निरहंकाराचीं लक्षणे । तो जन्मोनि मी जन्मलो न ह्मणे । सुवर्णाची केलीं शुनें । तरी सोनें श्वान हो नेणे तदाकारें असता ॥ ३ ॥ तेवीं जन्मादि अहंभावो । उत्तम भक्ता नाही पहा हो । कर्मक्रियेचा निर्वाहो । अहंकर्ता स्वयमेवो मानीना ॥ ४ ॥ तो कर्म करी परी न ह्मणे मी कर्ता । जेवीं गगनीं असोनि सविता । अग्नि उपजवी सूर्यकाता । तेवीं करोनि अकर्ता निजात्मदृष्टीं ॥ ५ ॥ सूर्यें सूर्यकांतीं अग्निसग । तेणे होतु याग का दाघ । ते बाधू न शके सूर्याचें अग । तेवी हा चाग करूनि अकर्ता ॥ ६ ॥ अचेतन लोह चुंबके चळे । लोहकर्में चुबक न मैळे । तेवीं हा कर्में करूनि सकळें । अनहंकृतिबळें अकर्ता ॥ ७ ॥ देहींची कर्में अदृष्टें होती । मी कर्ता ह्मणता तीं बाधती । भक्ता सर्व कर्मीं अनहकृती । परमात्मप्रतीती भजनयोगें ॥ ८ ॥ एव देहींचीं कर्में निपजता । पूर्णप्रतीती भक्त अकर्ता । कर्माकर्माची अवस्था । नेघे तो माथा अनहकृती ॥ ९ ॥ जरी जाहला उत्तम वर्ण । तरी तो न ह्मणे मी ब्राह्मण । स्फटिक कुंकुमें दिसे रक्तवर्ण । मी लोहिवा पूर्ण स्फटिक न ह्मणे ॥ ७१० ॥ ज्यासी नाहीं देहाभिमान । तो हातीं न धरी देहाचा वर्ण । तैसाचि आश्रमाचा अभिमान । भक्त सज्ञान न धरी कदा ॥ ११ ॥ अगी बाणला सन्यासु । परी तो न

---

१ आत्माराम होवोनि ठेला २ वासना रिवा मनाच्या वृत्ति याजकडे साक्षी होऊन पाहाव, ह्मणजे त्या आत्मरूपात मिळतात, व वासनातीत ब्रह्मच हृदयात प्रकाशतें ३ मानाचे आसन ४ अनुक्रमानें ५ चिन्हाना ६ दृष्ट ७ कुत्रीं ८ होमहवन ९ दाह १० शरीराचें ११ जड १२ अहकार नसल्यामुळे १३ देवाप्रुप १४ आगाउभर १५ रक्तवर्ण

ह्मणे मी परमहंसु । जेवीं नटाअंगीं राजविलासु । तो राजउल्हासु नट न मानी ॥ १२ ॥ तेवी आश्रमादि अवस्था । भक्त न धरीच सर्वथा । तैशीच जातीचीही कथा । न घे माथां भक्तोत्तम ॥ १३ ॥ जाति उंच नीच असंख्य । परी तो न ह्मणे हे माझीचि एक । जेवीं गंगातीरीं गांव अनेक । परी गंगा माझा एक गाव न ह्मणे ॥ १४ ॥ तेवीं जन्म कर्म वर्णाश्रम जाती । पूर्ण भक्त हातीं न धरिती । चहूं देहांची अहंकृती । स्वप्नींही न धरिती हरिभक्त ॥ १५ ॥ आशंका ॥ ॥ तरी काय वर्णाश्रम जाती । भक्त निःशेष सांडिती । त्यात असोनि नाहीं अहंकृती । ते हे उपपत्ती बोलिलो राया ॥ १६ ॥ तो जेव्हां पावे जन्मप्राप्ती । तेव्हां त्यासवें नाहीं वर्णाश्रम जाती । जन्मअभिमाने माथां घेती । कुळगोत जाती पैं माझी ॥ १७ ॥ ऐशा नाथिल्या अहंकृतीं । ब्रह्मादिक गुंतले ठाती । वाढवितां वर्णाश्रम जाती । सज्ञान गुंतती निजाभिमाने ॥ १८ ॥ ऐशी अहंतेची अतिदुर्धर गती । ब्रह्मादिकां नव्हे निवृत्ती । सोडूं नेणे गा कल्पांती । सज्ञान ठेंकिजेती निजाभिमाने ॥ १९ ॥ येथें भक्ताच्या भाविकस्थिती । अभिमान तुटे भगवद्भक्तीं । ते निरभिमान भक्तस्थिती । राया तुजप्रती दाविली स्वयें ॥ ७२० ॥ समूळ देहाभिमान झडे । तो देहीचि देवासी आवडे । ते भक्त जाण वाडेंकोडें । लडवाळे हरीचे ॥ २१ ॥ ते जें जें मागती कौतुकें । तो देवोचि होय तितुकें । त्याचेनि परम सतोषें । देव सुखावे सुखें दोंदिलें होये ॥ २२ ॥ जो जिकडे जिकडे जाये । देव निजांगें तेउता ठाये । भक्त जेउती वास पाये । देव ते ते होय पदार्थ ॥ २३ ॥ त्यासी झणीं कोणाची दृष्टी लागे । यालागीं देवो त्या पुढें मागे । त्यासभोंवता सर्वांगें । भक्तीच्या पांगें भुलला असे ॥ २४ ॥ निरभिमानाचेनि नावें । देव निजांगें करी आघवे । जेवीं का तान्हयाचेनि जीवें । जिवे भावें निज जननी ॥ २५ ॥ एवं राखता निजभक्तासी । तरी देव धाके निजमानसीं । हा जरी आला निजऐक्यासी । तरी हे प्रीति कोणासी मग करावी ॥ २६ ॥ कोणासी पाहो कृपादृष्टी । कोणापें सांगो निजगोष्टी । कोणासी क्षेम देवो मिठी । ऐशी आवडी मोठी प्रेमाची ॥ २७ ॥ या कौतुकळती श्रीअनंतु । ऐक्यभावें करी निजभक्तु । मग देवो भक्त दोहीआंतु । देवचि नांदतु स्वानंदें ॥ २८ ॥ एवं आपुली आपण भक्ती । करीतसे अनन्यप्रीतीं । हेंचि निरूपण वेदांतीं । अद्वैतभक्ति या नाव ॥ २९ ॥ त्यासी चहूं भुजीं आलिंगितां । हांवें न बाणेचि भगवंता । मग रिघोनिया आंतौता । परमार्थता आलिंगी ॥ ७३० ॥ ऐसे खेवांचे मीस करी । तेणे भक्त आणी आपणाभीतरीं । मग आपण त्यां आतबाहेरीं । अतिप्रीतीवरी कोंदाटे ॥ ३१ ॥ नवल आवडीचा निर्वाहो । झणीं यासी लागे काळाचा घावो । यालागी निजभक्तांचा देहो । देवाधिदेवो स्वयें होये ॥ ३२ ॥ ऐसा जो पढियंता परम । तो भागवतांमाजीं भक्तोत्तम । यापरी भागवतधर्म । पुरुषोत्तम वश्य करी ॥ ३३ ॥ ऐशिया उत्तम भक्ता । भेदाची समूळ नुरे वार्ता । तेचि भक्तअभेदकथा । ऐक नृपनाथा सांगेन ॥ ३४ ॥

---

१ स्थूल, सूक्ष्म, कारण, महाकारण हे चार देह २ युक्ति ३ तत्वत मिथ्या ४ राहतात ५ फसले जातात ६ अत्यंत कौतुकानें, आवडतें ७ पुष्ट ८ वाट पाहतो, इच्छा धरितो ९ पराधीनपणामुळें १० भितो ११ प्रतीति १२ या प्रकार घाबरा होऊन १३ तृप्त १४ पूर्णपणे अनुभवास येत नाहीं १५ आलिंगनाचें १६ निमित्त, सोंग १७ भरून राहतो १८ प्रेमाची वागणूक १९ न जाणो, कदाचित २० लाडका, प्रिय

न यस्य स्वः पर इति वित्तेष्वात्मनि वा भिदा । सर्वभूतसमः शान्तः स वै भागवतोत्तमः ॥ ५२ ॥

अद्वैतभजनाचे वोजें । मी माझें तूं आणि तुझें । ज्यासी नुरेचि सहज निजें । तो भक्त मानिजे उत्तमत्वें ॥ ३५ ॥ यापरी ज्याचे चित्ताचे ठायीं । भेदू निःशेष उरला नाहीं । तेथ माझें तुझें हें कांहीं । तें निमालें पाहीं जेथिच्या तेथे ॥ ३६ ॥ जेवीं अग्नीशीं जें जें टेंके । तें तें अग्नीचि होऊनि ठाके । तेवीं अभेदभक्त जें जे देखे । तें तें यथासुखें स्वरूप होये ॥३७॥ निजवित्त आणिकापाशीं देतां । आंवाकू नुपजे त्याचिया चित्ता । न देखे पारकेपणाची वार्ता । विकल्प घालितां तरी उपजेना ॥ ३८ ॥ डावे हातींचे पदार्था । उजवे हातीं स्वयें देतां । येथें कोण देता घेता । तेवी एकात्मता सर्वभूतीं ॥ ३९ ॥ आपणासकट सर्व देहीं । भक्तां भगवंतावाचूनि नाहीं । यालागीं शांति त्याचे ठायीं । स्वानंदें पाहीं निःशंक नांदे ॥ ७४० ॥ ऐशिया निजसमशांतीं । भगवद्भक्त क्रीडा करिती । यालागीं उत्तमत्वाची प्राप्ती । सुनिश्चितीं पावले ॥ ४१ ॥ हरिभक्ताची निरपेक्षता । ऐक सांगेन नृपनाथा । उत्तम भक्ताची सांगतां कथा । अतिउल्हासता हरीसी ॥ ४२ ॥ निरपेक्ष तो मुख्य भक्त । निरपेक्ष तो अतिविरक्त । निरपेक्ष तो नित्यमुक्त । सत्य भगवंत निरपेक्षी ॥ ४३ ॥

त्रिभुवनविभवहेतवेऽप्यकुण्ठस्मृतिरजितात्मसुरादिभिर्विमृग्यात् ।
न चलति भगवत्पदारविन्दाल्लवनिमिषार्धमपि यः स वैष्णवाग्र्यः ॥ ५३ ॥

सप्रेमभावें करितां भक्ती । हरिचरणीं ठेविली चित्तवृत्ती । निजस्वार्थाचिये स्थिती । अतिप्रीती निजनिष्ठा ॥ ४४ ॥ तेथें त्रिलोकीच्या सकळ संपत्ती । कर जोडूनि वरूं प्रार्थिती । तरी क्षणार्ध न काढी चित्तवृत्ती । भक्त परमार्थी अतिलोभी ॥ ४५ ॥ क्षणार्ध चित्तवृत्ती काढितां । त्रिभुवनविभव ये हातां । एवढिया सांडूनि स्वार्था । ह्मणाल हरिभक्तां लाभ कोण ॥ ४६ ॥ हरिचरणीं अपरोक्षस्थिती । तेथील क्षणार्धाची जे प्राप्ती । त्यापुढें त्रिभुवनविभवसंपत्ती । भक्त मानिती तृणप्राय ॥ ४७ ॥ सकळ जगाचा स्रजिता । ब्रह्मा पितामहो तत्त्वतां । त्रैलोक्यराज्यसमर्थता । वोळंगे वस्तुतां अगणीं ज्याचे ॥ ४८ ॥ त्रिभुवनवैभवाचे माथा । ब्रह्मपदाची समर्थता । तो ब्रह्माही निजस्वार्था । होय गिवसितां हरिचरण ॥ ४९ ॥ त्यागोनि ब्रह्मवैभवसंपत्ती । ब्रह्मा बैसोनि एकांतीं । अहर्निशीं हरिचरण चिंती । तरी त्या प्राप्ती सहसा नव्हे ॥ ७५० ॥ सहसा नें पवे हरिचरण । यालागीं ब्रह्मा साभिमान । तेणें अभिमानेंचि जाण । नेलीं चोरून गोपाळवत्सें ॥ ५१ ॥ तेथ न कष्टतां आपण । न मोडतां कृष्णपण । गोपाळवत्सें जाहला संपूर्ण । पूर्णत्वें पूर्ण स्वलीला ॥ ५२ ॥ अगाध हरिलीला पूर्ण । पाहतां वेडावलें ब्रह्मपण । तेव्हां सांडोनि पदाभिमान । अनन्यशरण हरिचरणीं ॥ ५३ ॥ कैलासराणा शूळपाणी । ब्रह्मा लागे ज्याचे चरणीं । तोही निजराज्य सांडोनी । महाश्मशानीं हरिचरण चिंती ॥ ५४ ॥ कौपीनभस्मजटाधारी । चरणोदक धरोनि शिरीं । हरिचरण हृदयामाझारीं । शिव निरंतरीं चिंतित ॥ ५५ ॥ एवं ब्रह्मा आणि शंकर । चरणांचे न पवती पार । तेथें त्रैलोक्यवैभव थोर । मानी तो पामर अतिमंदभाग्य ॥ ५६ ॥

१ सामर्थ्यानें २ स्वकीय ३ नाहींसें झालें ४ सहज ५ स्वयें ६ स्वधन ७ शंका ८ कोण घेता ९ अतिनिश्चयानें, खरोखर १० आत्मप्राप्तीच्या ठिकाणीं ११ त्रिभुवनांतलें सारें ऐश्वर्य १२ आत्मस्वरूपाचा प्रत्यक्ष अनुभव १३ निर्माणकर्ता १४ लोळे, प्राप्त होई १५ शोधणारा, गवसितां १६ पावत नाहीं १७ ब्रह्मपदाचा अभिमान ही संपूर्ण कथा श्रीमद्भागवताच्या दशम स्कंधातील १३ व १४ या दोन अध्यायांत पहावी १८ वाराणसेंत १९ सीमा.

अध्याय तिसरा.

श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥ ओं नमोजी श्रीगुरुराया । ह्मणोनि सद्भावे लागें पायां । तंव मीपण गेले वायां । घेऊनियां तूंपणा ॥ १ ॥ नवल पायांचें कठिणपण । वज्रें न तुटे लिंगदेह जाण । त्याचेंही केले चूर्ण । अवलीळा चरण लागता ॥ २ ॥ पायीं लागताचि वळी । तो त्वा घातला पाताळीं । पायीं लवणासुरा रवंदळी । अतुर्वळी निर्दाळिता ॥ ३ ॥ पाय अतिशयेंसी तिखं । काळियासी लागतां देख । त्याचें शोषोनियां विखं । केला निर्विख निःशेष ॥ ४ ॥ पाय अतिशय दारुण । शकटासी लागतां जाण । त्याचें तुटलें गुणबंधन । गमनागमन खुंटलें ॥ ५ ॥ पायांचा धाकु सकळां । पायें उद्धरिली अहिल्या शिळा । पाय नृगें देखता डोळां । थित्यां मुकला ससारा ॥ ६ ॥ आवडी पाय चिंतिती दास । त्याच्या मनुष्यधर्मा होय नाश । पायें यमलोक पाडिला वोस । पायें जीवास जीवनाश ॥ ७ ॥ पायंवणी शिरीं धरिलें शिवें । तो जगातें घेतु उठिला जीवें । त्यासी राख लाविली जीवेभावें । शेखीं नागवा भंवे श्मशानीं ॥ ८ ॥ ऐसें पायांचें करणें । शिवासी उरों नेदी शिवपणें । या जीवांसी कैंचें जीवें जिणें । मानितें मानणें उरों नेदी ॥ ९ ॥ ऐसा जाणोनियां भावो । एका एकपणीं ठेला ठावो । तेथेंही पायांचा नंवलावो । केला एकपणा वावो चंदनमात्रें ॥ १० ॥ तेथें कवणें कवणासी वानणें । कवणें कवणासी विनविणें । कवणें कवणासी देणें घेणें । मीतूंचें जिणें जीवें गेलें ॥ ११ ॥ तेव्हां देव आणि भक्तू । जाहलासी मी तूंचि तूं । तेथें मीपणाची मातू । कोणें कोणातू मिरवावी ॥ १२ ॥ ऐशिया पदीं वोऊनि तत्वता । करवितोसी ग्रंथकथा । तेव्हां माझेनि नावें कवि कर्ता । तूंचि वस्तुता सद्गुरुराया ॥ १३ ॥ माझें नामरूप आघवें एक । तेंही जनार्दनू झाला देख । ऐसें एकपणाचें कौतुक । आत्यंतिक श्रीजनार्दना ॥ १४ ॥ तेणें कौतुकेंचि आता । माझेनि नांवे कविकर्ता । होऊनि स्वयें रचीं ग्रंथा । यथार्थता निजबोधें ॥ १५ ॥ तेथें द्वितीयाध्यायाचे अंतीं । दुस्तर माया उत्तम भक्ती । निरसोनियां भजनस्थिती । भगवत्प्राप्ती पावले ॥ १६ ॥ कैशी दुस्तर हरीची माया । पुसावया सादरता झाली राया । अत्यादरें करोनिया । ह्मणे मुनिवर्या अवधारीं ॥ १७ ॥

राजोवाच—परस्य विष्णोरीशस्य मायिनामपि मोहिनीम् । मायां वेदितुमिच्छामो भगवन्तो ब्रुवन्तु नः ॥ १ ॥

तृतीयाध्यायीं निरूपण । राजा करील चारी प्रश्न । माया आणि तिचें तरण । ब्रह्म ते कोण कर्म ते कैसें ॥ १८ ॥ तेथें प्रथम मायेचा प्रश्न । रायें पुशिला आपण । तेंचि अर्थीचें निरूपण । मायेचें लक्षण राजा बोले ॥ १९ ॥ सुरांमाजीं श्रेष्ठ हृषीकेशी । ब्रह्मादि शिवू

१ मोठ्या भयानें २ वासनात्मक सूक्ष्मदेह ३ सहज, अवचिता ४ नाश ५ पराक्रमी, तिखट ६ विष ७ यमाचा या नावाचा अनुचर याने कृष्णास मारण्यासाठीं शकटाचें (गाड्याचें) रूप घेतलें होतें हा कृष्णहस्ते गतीस गेला (श्रीभाग० स्क १० अ० १२) ८ जन्ममरण ९ या राजाने पुष्कळ गोप्रदानें केलीं, परंतु एका ब्राह्मणास दिलेली गाय सुटून राजाच्या गाईंच्या कळपात घुसली अजाणतेपणानें राजानें तीच दुसऱ्या ब्राह्मणास दिली पहिल्या ब्राह्मणानें कोपावेशांत राजास तू सरडा होशील असा शाप दिला तो सरडा होऊन पडला असता कृष्णस्पर्शानें मुक्त झाला (महाभारत, अनु० अ० ७०) १० ग्रास झालेल्या ११ पायाचें तीर्थ, भागीरथी १२ हिंडे, फिरे १३ चमत्कार, पराक्रम १४ वाव, जागा १५ वाखाणणें १६ मग १७ वाहून, अर्पून १८ वास्तविक १९ हृषीक ह्मणजे इंद्रिय, त्याचा ईश ह्मणजे स्वामी तो हृषीकेश, इंद्रियांचा चालक

वंदिती ज्यासी । त्या श्रीविष्णूची माया कैसी । जे मायिकांसी व्यामोही ॥ २० ॥ कैशी मायिकां माया मोही येथें । ब्रह्मा शिवू मानिती चित्तें । आह्मी पूर्ण मायेचे नियंते । शेखी माया तयांतें निजमोहें मोही ॥ २१ ॥ ब्रह्मा मोहिला शिवाचे लग्नीं । वीर्य द्रवे पार्वती देखोनी । महादेवो महाज्ञानी । देखताच मोहिनी निजवीर्य द्रवलें ॥ २२ ॥ जे सज्ञाना छळी लवलाह्या । जीतें श्रुति ह्मणती अजया । ते हरीची दुर्धर माया । विवंचूनिया मज सांगा ॥ २३ ॥ ह्मणाल दुर्धर मायेची बाधकता । तें बाधू न शके अनन्य भक्तां । तुह्मांही भजावें भगवंता । मिथ्या मायेची कथा कां पुसशी ॥ २४ ॥ तेंचि अर्थाचें निरूपण । राजा साक्षेपेंसीं आपण । मुनीचें ऐकावया गुह्य ज्ञान । विदग्ध प्रश्न आदरें पुसतु ॥ २५ ॥

नानुतृप्ये जुषन्युष्मद्वचो हरिकथामृतम् । संसारतापनिस्तप्तो मर्त्यस्तत्तापभेषजम् ॥ २ ॥

सेवितां तुमचें वचनामृत । पुरे न ह्मणे माझें चित्त । आस्वादितां शब्दीं शब्दार्थ । श्रवण क्षुधार्त अधिक जाहले ॥ २६ ॥ अद्भुत कथा अतिसुरस । श्रवणीं श्रवणा अधिक सोस । रसना ह्मणे हा अतिगोड रस । डोळ्यां उल्हास हें अपूर्व रूप ॥ २७ ॥ घ्राण ह्मणे हा निजगंधू । सुमनीं सुमना अतिसुगंधू । वाचा ह्मणे हा शब्दू । परमानंदू अनुवादे ॥ २८ ॥ नवल निरूपणाचा मावा । भुजस्फुरण ये द्यावया खेंवां । आलिंगन जीवींच्या जीवा । निजसद्भावा होतसे ॥ २९ ॥ तुमच्या कथा सुनिश्चितीं । दिव्यौषधी भवरोग छेदिती । त्रिविध तापाची निवृत्ती । जड मूढ प्राकृतां ऐकतां भावें ॥ ३० ॥ राजा परमार्थसाकांक्ष । देखोनि सार्थक कथेचें लक्ष । हरीधाकुटा अंतरिक्ष । निरूपणीं दक्ष बोलता झाला ॥ ३१ ॥

अंतरिक्ष उवाच–एभिर्भूतानि भूतात्मा महाभूतैर्महाभुज । ससर्जोच्चावचान्याद्य स्वमात्रात्मप्रसिद्धये ॥ ३ ॥

अंतरिक्ष ह्मणे राया । तुवां पुशिली हरीची माया । तो प्रश्नचि गेला वायां । बोलणें न ये आया बोलकियाचें ॥ ३२ ॥ वंध्यापुत्राचा जन्मकाळ । रायें आणविला तत्काळ । राशि नक्षत्र जाति कुळ । सांगों जातां निष्फळ योग्यता होय ॥ ३३ ॥ मृगजळाची पेंढें वरबी । गंधर्वनगरीं घालावी । वोरां वळूनि सूत्रस्वभावीं । घाती लावावी खद्योततेजें ॥ ३४ ॥ निजच्छायेचें शिर फोडा । आकाशाची त्वचा काढा । शिंपीं आधारू खरवडा । वागुळाचा राउंडा निजशस्त्रें कीजे ॥ ३५ ॥ वांझेचे सुनें पुत्रु झाला । तेथ भीष्मस्त्रिये पान्हा आला । तेणें पय पानें तो मातला । घरभंगु केला दिगंबराचा ॥ ३६ ॥ जातीं लहान दळावा वारा । अश्वशृंगें आकाश चिरा । नपुंसकाचीं नातोंडें धरा । सूर्योदयीं अंधारा लपों आलीं ॥ ३७ ॥ गुंजेचे[23] निजतेजें दिवी । हनुमंतलग्नीं लावावी । या सोहळियालागीं विकावी । चौसंगाचीं निजच्छाया ॥ ३८ ॥ आकाशाचीं सुमनें । सुवासें कीं वासहीनें । हें विरचितीं जे देखणे । ते

---

१ मायावी, दुसऱ्याना मोहांत पाडणारे २ मोह पाडते ३ मायेचे चालक ह्मणविणारास ४ शेवटीं, आकरा करणारे ५ स्पष्ट करून ६ चतुर ७ भुकेलेलें ८ जिव्हा ९ पुष्पाला १० बोलें ११ चित्ताकर्षक गुण, मोहिनी १२ आलिंगन. १३ जन्ममरणरूप महारोग १४ निरूपणाचे मर्यादेस पुढील ५१ वी ओंवी पहा सिवाय "आता मद्दारि हे मार्सी मामा। उतरोनियां धनंजया । गा होऊं ते द्द आया । कैसेनि ये" (ज्ञानेश्वरी अ० ७ ओ० ६८) १५ व्यर्थ, फिकी १६ पावसाळ १७ शोभेच्या ढगावर काल्पनिक हत्ती घोडे, नगारे, पाड वगैरे भासतात, त्यास गंधर्वनगरी ह्मणतात १८ धाग्याचे मार पडून माळ्यांच्या उद्योतांत निवा लावावा १९ खाड २० आधार निपेन खरपडा माडा २१ वागुळवांगा [illegible] मारून त्याच्या स्त्रिया विधवा करा राउंडा २२ नानवडें २३ रक्तदीपाच्या ऐवजी गुंजांच्या दिव्यांनीं प्रकाश करावें (धगार) २४ जे हातें पुरुष माया विचार करून जाणतात, त्यांनीं सुगाल मायेचा छंद सांगावा !

द्वैताची स्फूर्ती भगवंतीं स्फुरली ॥ ८१ ॥ किंबहुना एकपणें समस्तें । रूपा आलीं महाभूतें । तीचि हरीची माया येथें । जाण निश्चितें नृपनाथा ॥ ८२ ॥ भूतभौतिक स्फुरे जे स्फूर्ती । ते प्रकाशूं न शके माया स्वशक्ती । मायाप्रकाशकू चिन्मूर्ती । अखंडत्वें भूताकृतीं प्रवेशला भासे ॥ ८३ ॥ मुख्य मायेचें निजलक्षण । प्रकाशीं परमात्मा चिद्धन । तोचि भूतीं भूतात्मा आपण । प्रवेशलेपण नसोनि दावी ॥ ८४ ॥

एवं सृष्टानि भूतानि प्रविष्टः पञ्चधातुभिः । एकधा दशधाऽऽत्मानं विभजन् जुषते गुणान् ॥ ४ ॥

ऐशीं स्रजिलीं भूतें महाभूतें । जीं जडमूढ अचेतें । त्यासी वर्तावया व्यापारार्थें । विभागी आपणातें तत्प्रवेशी ॥ ८५ ॥ पंचधा पंचमहाभूतें । तें कार्यक्षम व्हावया येथें । पंचधा विभागें श्रीअनंतें । प्रवेशिजे तें ऐक राया ॥ ८६ ॥ गंधरूपें पैं पृथ्वीतें । प्रवेशोनि श्रीअनंतें । पूर्ण क्षमा आणोनि तीतें । चराचरभूतें वाहवी स्वयें ॥ ८७ ॥ पृथ्वीं प्रवेशला भगवंतु । यालागीं तें आवरण जळातु । उरलीसे न विरतु । जाण निश्चितु मिथिलेशा ॥ ८८ ॥ धरा धरी धराधरें । यालागीं विरवूं[3] न शके समुद्र । धराधरें पृथ्वी सधरें । भूतभार तेणें वाहे ॥ ८९ ॥ स्वादरूपें उदकातें । प्रवेशोनि श्रीअनंतें । द्रवत्वें राहोनियां तेथें । जीवनें भूतें जीववी सदा ॥ ९० ॥ जीवनीं प्रवेशे जगज्जीवन । याकारणें आवरण तेंचि जाण । न शोषितां उरे जीवन । हें लाघव पूर्ण हरीचें ॥ ९१ ॥ तेजाचे ठायीं होऊनि रूप । प्रवेशला हरि सद्रूप । यालागीं नयनीं तेज अमूप । जठरीं देदीप्य जठराग्नि जाहला ॥ ९२ ॥ रूपयोगें लवलाहीं । हरि प्रवेशे तेजाच्या ठायीं । तें आवरण वायूमाजीं पाहीं । न मावळे काहीं यालागीं राया ॥ ९३ ॥ वायूमाजीं स्पर्शयोगें । प्रवेशु कीजे श्रीरंगें । यालागीं प्राणयोगें । वर्तती अंगें अनेक जीव ॥ ९४ ॥ वायूच्या ठायीं हृषीकेश । स्पर्शरूपें करी प्रवेश । यालागीं वायूचा ग्रास । सर्वथा आकाश करूं न शके ॥ ९५ ॥ शब्दगुणें हृषीकेश । आकाशीं करी प्रवेश । यालागीं भूतांसी अवकाश । सावकाश वर्तावया ॥ ९६ ॥ शब्दगुणें गगनीं । प्रवेशला चक्रपाणी । यालागीं तें निजकारणीं । लीन होऊनी जाऊं न शके ॥ ९७ ॥ महाभूतां निरंतर । स्वाभाविक नित्य वैर । येरातें ग्रासावया येरें । अतितत्पर सर्वदा ॥ ९८ ॥ जळ विरवूं पाहे पृथ्वीतें । तेज शोषूं पाहे जळातें । वायु ग्रासूं धांवे तेजातें । आकाश वायूतें गिळूं पाहे ॥ ९९ ॥ तेथ प्रवेशोनि श्रीधर । त्यातें करोनिया निर्वैर । तेंचि येरामाजीं येर । उल्हासें थोर नांदवी ॥ १०० ॥ एवं पंचभूतां साकारता । आकारली भूताकारता । तेथें जीवरूपें वर्तविता । जाहला पैं तत्वतां प्रकृतियोगें ॥ १ ॥ त्यासी ब्रह्मांडीं 'पुरुष' हें नांव । पिंडीं त्यातें म्हणती 'जीव' । हा मायेचा निजस्वभाव । प्रतिबिंबला देव जीवशिवरूपें ॥ २ ॥ शिवीं जे योगमाया विख्याती । जीवीं तीतें अविद्या म्हणती । हेचि मायेची मुख्यत्वें भ्रांती । स्वप्नस्थिती संसारू ॥ ३ ॥ ज्यातें म्हणती दीर्घ स्वप्न । तो हा मायावी संसार संपूर्ण । निद्रेमाजीं दिसे जें भान । तें जीवाचें स्वप्न अविद्यायोगें ॥ ४ ॥ येथ जागा जाल्या मिथ्या स्वप्न । बोधुं[12] जाहलिया मिथ्या भवभान । हें अवघें मायेचें विदानें[13] । राया तूं जाण निश्चित ॥ ५ ॥ आतां जीवाची विषयावस्था । विषयरसी विषयभोक्ता । एकधा दशधा विभागता । आईक नृप-

१ निर्जीव, चेतनारहित २ शेष ३ विरघळण्याला ४ बळकट ५ पाण्यानें ६ जगाचा प्राण, परमात्मा ७ पुष्कळ, ८ स्थान, जागा ९ एकमेक १० गिळूं ११ संसार हा स्वप्नवत् मिथ्या आहे १२ आत्मज्ञान १३ करणी १४ रसभोक्ता

नाथा सांगेन ॥ ६ ॥ एकधा भागे अंतःकरण । स्वयें झाला जनार्दन । मन बुद्धि चित्त अहं-स्फुरण । चतुर्धा जाण विभागे ॥ ७ ॥ जीव आपुल्या परिपूर्णता । अहं ह्मणे निजात्मसत्ता । तेथ मायेची अतिलाघवता । देहात्मता दृढ केली ॥ ८ ॥ अहंकारु वाढविता देहात्मता । विसरे आपुली चिद्रूपता । तो विसरू वाढवी विषयचिंता । तेचि चित्त तत्त्वतां महाराजा ॥ ९ ॥ देहअहंता अतिचपळ । तीतेंच ह्मणती मन चंचळ । नाना संकल्पविकल्पजाळ । वाढवी प्रबळ भय शोक दुःख ॥ ११० ॥ देहअहंतेचे शाहाणपण । तिये नांव गा बुद्धि जाण । ते बुद्धीनें निश्चय केला पूर्ण । आह्मा जन्ममरण अनिवार ॥ ११ ॥ एवं देहाभिमानाचे माथां । चित्तचतुष्टयअवस्था । मुख्य संसाराचा कर्ता । जाण तत्त्वतां देहाभिमानु ॥ १२ ॥ अहंकार धरी सोहंपण । तैं चित्ती प्रगटे चैतन्यघन । तेव्हा मनही होय उन्मन । बुद्धीचा निश्चयो पूर्ण परब्रह्मी ॥ १३ ॥ समूळ मावळल्या अभिमान । कैंची बुद्धि कैंचे मन । बुडे चित्ताचे चित्तपण । ब्रह्म परिपूर्ण कोंदाटे ॥ १४ ॥ एकधा विभाग अंतःकरण । त्याची उणखूण निजलक्षण । राया सांगीतले संपूर्ण । आतां दशधा लक्षण तें ऐक ॥ १५ ॥ दशधा इंद्रियें अचेतन । तयांतें चेतविता नारायण । दशधारूपें प्रवेशोन । इंद्रियवर्तन वर्तवी ॥ १६ ॥ दृष्टीमाजी झाला देखणे । दृश्य प्रकाशी दृश्यपणे । ऐसेनि प्रकाशपणे । दृश्याभरणे दाखवी ॥ १७ ॥ श्रवणीं झाला तो ऐकणे । शब्द प्रकाशी शब्दलक्षणे । मग अर्थावबोधकपणे शब्दविदाने ऐकवी ॥ १८ ॥ रसीं रसस्वादु नारायण । रसने तोचि रसस्वादन । यापरी नानारससेवन । करवी जनार्दन जनांमाजी ॥ १९ ॥ सुमनीं श्रीहरि सुगंध । घ्राणीं तोचि जाणे गंधावबोध । यापरी सुमनमकरंद । भोगवी गोविंद निजांगयोगें ॥ १२० ॥ शीत उष्ण मृदु कठिण । स्पर्श प्रकाशिता नारायण । त्वचेमाजी तोचि स्पर्शन । यापरी जगजीवन भोगवी स्पर्श ॥ २१ ॥ वाचेचा वाचकु कमळापती । तोचि प्रकाशी शब्दपंक्ती । नाना शब्दार्थव्युत्पत्ती । वदवी निश्चितीं वाचाळपणे ॥ २२ ॥ कराच्या ठायीं देती घेती । अकर्तेनि कर्तव्यशक्ती । चरणा आचरणें निगुती । गमनस्थिती गोविंदे ॥ २३ ॥ उपस्थसुखाची सुखप्राप्ती । तेणे सुखें सुखावे श्रीपती । स्त्रीपुरुषमैथुनव्युत्पत्ती । प्रकाशी अतिप्रीतीं पुरुषोत्तमु ॥ २४ ॥ गुदाचे ठायी जे का क्षरण । तेही अक्षरें होय जाण । यापरी निजात्मा परिपूर्ण । दशधा आपण विभागला देहीं ॥ २५ ॥ यापरी गा देहयोगें । विलासे विषयसंभोग । भोग्य भोक्ता उभय भागें । प्रकाशूनि अंगें स्वयें भोगी ॥ २६ ॥ जेवीं साळईच्या रुखा । साळईचि बीज देखा । साळईचि शाखोपशाखा । न विकारता असंका वृक्ष होये ॥ २७ ॥ जेवीं का ऊंसु बीजीं पडे । तो बाहेर ऊसपणेचि वाढे । जरी भिन्न भिन्न कांडे चढे । तरी मागें पुढें रस एक ॥ २८ ॥ तेवीं विषय आणि करणें । प्रकाशूनि एकपणे । मग विषयरस सेवणें । जीवपणे स्वयें सेवी ॥ २९ ॥

गुणैर्गुणान् स भुञ्जान आत्मप्रद्योतितैः प्रभुः । मन्यमान इदं सृष्टमात्मानमिह सज्जते ॥ ५ ॥

इंद्रिया आणि विषयासी । सहजे अंतर्यामी प्रकाशी । जीव सेवूनि त्या विषयासी । पावे

१ आपल्या सत्तेने मी परिपूर्ण आहे असे जीव ह्मणतो २ तेचि तत्त्वतां महामाया ३ परब्रह्म ४ संकल्पविकल्पहीन ५ भरत ६ पूर्ण प्रलयास येण्याजोगें ७ जड ८ उद्बुद्धकर्ता ९ दृश्याचे अलंकार १० फुलाचे ठायीं ११ गुणधारणा १२ पुष्परस १३ स्पर्शाख्य १४ मैथुनसुखाची १५ मलत्याग करणे १६ परमात्म्याच्या द्वारें १७ तें क्षरणही होय नारायण १८ वृक्षाला १९ सत्य २० इंद्रियें

॥ ७१ ॥ तीर्थ क्षेत्र पवित्रोदक । सरिता समुद्र झाले एक । हारपले चंद्रसूर्यादिक । तिनी लोक बुडाले ॥ ७२ ॥ ऐशिया ऐकार्णवाचे ठायीं । विराटें निराळा गा पाहीं । साकार उरे ऐसे कांहीं । उरले नाहीं नृपनाथा ॥ ७३ ॥

ततो विराजमुत्सृज्य वैराज पुरुषो नृप । अव्यक्त विशते सूक्ष्म निरिन्धन इवानल ॥ १२ ॥

प्रळयकाळीं अतिगेंहिसू । अगाध उमळे जळोल्हासू । स्थूळाचा करितां नाशू । विरे निःशेषु विराटु ॥ ७४ ॥ वैराटाचा वैराज पुरुषू । तो अव्यक्तीं करी प्रवेशू । जेवीं इंधन-नाशे हुताशू । करी रहिवासू निजकारणीं ॥ ७५ ॥ जे ब्रह्मलोकनिवासी होती । त्यांसी महा-प्रळयाचे अंतीं । ब्रह्मयासवे सर्वांसी क्रमें मुक्ती । ऐसे श्रुतीचें दृढ वाक्य ॥ ७६ ॥ 'वैराजपु-रुप'नाम वदंती । हिरण्यगर्भातें ह्मणती । त्यासी प्रळयीं प्रवेशु अव्यक्तीं । तें इतरांची गती श्रुति-वाक्यें कैसी ॥ ७७ ॥ विदेहें पुशिली मायेची स्थिती । ते मायेची ऐशी दुर्धर शक्ती । जे न करिती भगवद्भक्ती । त्यां ब्रह्मयासवे मुक्ती घडों नेदी ॥ ७८ ॥ जालिया ब्रह्मसदनप्राप्ती । न करिता भगवद्भक्ती । अतिशयें दुर्लभ मुक्ती । ते भक्तीपाशीं मुक्ती दासी जैसी ॥ ७९ ॥ न करिता भगवद्भजन । ब्रह्मयासीही मुक्ति नव्हे जाण । मा इतरांचा ज्ञानाभिमान । पुसे कोण परमार्थीं ॥ १८० ॥ ज्यासी जेथ पदाभिमान । त्यासी तेंचि दृढ बंधन । यालागीं दुर्लभपण । मोक्षासी जाण तिहीं लोकीं ॥ ८१ ॥ साडोनिया पदाभिमान । अंगें सदाशिवु आपण । नित्य वसवी महास्मशान । भगवद्भजनीं निजनिष्ठा ॥ ८२ ॥ यालागीं ज्यासी ब्रह्मलोकपद-प्राप्ती । तेथेंही जे करिती भगवद्भक्ती । त्यासीच प्रळयाच्या अंतीं । परममुक्ती नृपवर्या ॥ ८३ ॥ ब्रह्मलोकीं ज्या नाहीं हरिभक्ती । तेही पावती पुनरावृत्ती । ऐशी मायेची दुर्धर शक्ती । न करिता भक्ति मुक्ति कैंची ॥ ८४ ॥ येचि अर्थी ब्रह्मयाचे वचन । दों श्लोकीं बोलिला आपण । ज्ञानाभिमानिया पतन । भक्ता भवबंधन कदा न बाधी ॥ ८५ ॥

ब्रह्मादिकृतगर्भस्तुतिश्लोकौ ॥ येऽन्येऽरविन्दाक्ष विमुक्तमानिनस्त्वय्यस्तभावादविशुद्धबुद्धय ।
आरुह्य कृच्छ्रेण पर पद तत पतन्त्यधोऽनादृतयुष्मदङ्घ्रय ॥ १ ॥
तथा न ते माधव तावका क्वचिद्भ्रश्यन्ति मार्गात्त्वयि बद्धसौहृदा ।
त्वयाभिगुप्ता विचरन्ति निर्भया विनायकानीकपमूर्धसु प्रभो ॥ २ ॥

न करितां भगवद्भक्ती । सज्ञानाही नातुडे मुक्ती । तेचि अर्थीच्या दृष्टांतीं । ब्रह्मयाची उक्ती दाविली येथें ॥ ८६ ॥ जन्मामाजी ब्राह्मणपण । तेही वेदशास्त्रसंपन्न । न करिता भगवद्भजन । अचुक पतन तयांसी ॥ ८७ ॥ भक्तां सर्वभूतीं भगवद्भावो । तेथ विघ्नांसी नाहीं ठावो । तया अपावचि होय उपावो । भावार्थी देवो सदा साह्य ॥ ८८ ॥ भक्तीवीण मुक्तीचा सोसू । करिता प्रयत्न पडे वोसू । असो हें वैराजपुरुषू । करी प्रवेशू अव्यक्तीं ॥ ८९ ॥ अव्यक्तीं वैराजाचा प्रवेशू । होताचि महाभूता विलासू । हों लागे भूतां न्हासू । तो अनुप्रवेशू ऐक राया ॥ १९० ॥

---

१ जलमय झालेल्या जगात २ ईश्वराचा स्थूल देह, पुढ ब्रह्माड ३ भयकर ३६ ध्या श्लोकावरील टीकेंतली 'जे इलुनट ना गहिंस' ही ओवी पहा गहिंसपणा ह्मणजे मूर्खपणा (ज्ञानेश्वरी अ० ९—५१३) ४ कारणात, प्रकृतिरूपात ५ काष्ठनाशानें ६ अग्नि ७ वास्तव्य ८ भापाप्रचार, नामपद्धति ९ काशीक्षेत्रातील स्मशानभूमि १० जन्ममृत्यु ११ लाभत नाहीं १२ नि संशय १३ अपाय १४ हव्यास, उत्कट इच्छा १५ व्यर्थ, निष्फळ १६ प्रसार

वायुना हृतगधा भू सलिलत्वाय कल्पते । सलिल तद्धृतरस ज्योतिष्ट्वायोपकल्पते ॥ १३ ॥
हृतरूप तु तमसा वायौ ज्योति प्रलीयते । हृतस्पर्शोऽवकाशेन वायुर्नभसि लीयते ॥

प्रळयवायूचा क्षोभक क्रोधू । तेणे पृथ्वीचा हरिला गंधू । तव तेही विरोनिया प्रसिद्धु । एकरूप जळ जाले ॥ ९१ ॥ क्षोभला वायू असमसाहस । तो हरी जळाचा रस । तेव्हा जळाचा होय ऱ्हास । प्रळयमहातेजीं ॥ ९२ ॥ त्या तेजाचा निजसभ्रम । वायुबळें ग्रासीत तम । तेव्हा प्रळयवायु परम । भरोनि व्योमें[3] कोंदाटे ॥ ९३ ॥ त्या प्रळयवायूचा स्पर्श । चपळतेसी सर्व ग्रास । करूनि ठाके अवकाश । तेव्हा वायूते आकाश नि शेष ग्रासी ॥९४ ॥

कालात्मना हृतगुण नभ आत्मनि लीयते ॥ १४ ॥
इन्द्रियाणि मनो बुद्धि सह वैकारिकैर्नृप । प्रविशन्ति ह्यहकार स्वगुणैरहमात्मनि ॥ १५ ॥

आकाशाचा जो शब्दगुण । तो प्रळयकाळू गिळी सपूर्ण । तंव क्षोभला तामसाभिमान । तो करी प्राशन गगनाचें ॥ ९५ ॥ दश इंद्रियाच्या गोंधळा । राजसाभिमानीं रिघाला । चित्तचतुष्टयाचा मेळा । तोही प्रवेशला सात्विकाभिमानीं ॥ ९६ ॥ इंद्रियअधिष्ठात्रीं दैवतें । तींही मिळोनियां समस्तें । प्रवेशलीं सात्विकातें । जाण निश्चितें नृपनाथा ॥ ९७ ॥ ते तिनी अहंकार त्रिगुणेंसी । प्रवेशती महत्तत्वामीं । महत्तत्व मिळे मायेसी । जेवीं कन्या सवतीसीं माहेरा ये ॥ ९८ ॥ जेवीं कुर्कडीची पिलीं । कुकडी पाखातळीं घाली । मग ते स्वयें दिसे एकली । तेवीं माया उरली कल्पांतीं ॥ ९९ ॥ एव उत्पत्तिस्थितिप्रळयातें । त्रिविध भागें दाविलीं येथें । ते गुणमयी माया निश्चितें । मिथ्याभूतें आभासे ॥ २०० ॥ जेवी लेकुरें खेळता खेळासी । दिवसा ह्मणती जाहली निशी । तेवींचि पूर्णस्वरूपाशीं । देखती मायेसी त्रिविध कल्पना ॥ १ ॥

एषा माया भगवत सर्गस्थित्यन्तकारिणी । त्रिवर्णा वर्णितास्माभि किं भूय श्रोतुमिच्छसि ॥ १६ ॥

उत्तम मध्यम अधम जन । तिन्ही अवस्था त्रिभुवन । त्रिविध कर्में तीन गुण । हें जाण विंदान मायेचें । २ ॥ ध्येय ध्याता आणि ध्यान । पूज्य पूजक पूजन । ज्ञेय ज्ञाता आणि ज्ञान । हेही त्रिपुटी पूर्ण मायेची ॥ ३ ॥ दृश्य द्रष्टा आणि दर्शन । कर्म कर्ता क्रियाचरण । भोग्य भोक्ता भोजन । हे त्रिपुटी जाण मायेची ॥ ४ ॥ शब्द श्रोता आणि श्रवण । घ्रेय घ्राता आणि घ्राण । रस रसना रसस्वादन । हे त्रिपुटी जाण मायेची ॥ ५ ॥ कर क्रिया आणि कर्ता । चरण चाल चालंता । बोल बोलणे बोलता । हे त्रिविधावस्था मायेची ॥ ६ ॥ अहं सोहं जडमूढता । साधक साधन साध्यता । देवीं देवो परिवारदेवता । हेही त्रिविधता मायेची ॥ ७ ॥ देह देही देहाभिमान । भव भय भवबंधन । मुक्त मुमुक्षु अज्ञान । हेंही विंदान मायेचे ॥ ८ ॥ सुख दु ख जडत्व पूर्ण । आधी समाधी व्युत्थान । उत्पत्ति स्थिति निधन । इहीं लक्षणीं सपूर्ण माया विलसे ॥ ९ ॥ नभीं नीळिमा पूर्ण भासे । शेखीं नीळिमेचा लेशही नसे । तेवीं स्वरूपीं माया आभासे । मिथ्यावेशें मायिक ॥ २१० ॥

---

१ भयकर २ नाहींसा करी ३ आकाश ४ दाटे ५ मुलाबाळासह ६ कोंबडीची ७ पखाचे खालीं ८ आठव्या श्लोकापासून सोळाव्या श्लोकापर्यंत प्रळयाचें निरूपण केलें. त्यात प्रथम विराटाचा अभिमानी पुरुष वैराज विराटाला सोडून सूक्ष्म प्रकृतिरूपांत प्रविष्ट होतो हे सागितलें नतर पुढील तीन श्लोकात विराटाचीं महत्तत्वापासून पृथ्वीपर्यंत सगळीं कारणें आपापल्या कारणात लीन होतात ते वर्णिलें पृथ्वी उदकात मिळून जाते, उदक तेजांत, तेज वायूत, वायु आकाशात, आकाश तामसाहकारात, दशेंद्रियें राजसाहकारात व अत करणचतुष्टय व इंद्रियदेवता सात्विक अहकारात प्रविष्ट होतात याप्रमाणे अहकार महत्तत्वात व महत्तत्व प्रकृतीत मिळून जाते ९ चालविता १० बोलविता ११ [illegible]

जेवी प्रत्यक्ष दिसे मृगजळ । परी तें निर्दोष केवळ । तेवी स्वरूपी माया प्रवळ । मुळीं निर्मूळ आभासे ॥ ११ ॥ हे मिथ्या माया कल्पनावशे । प्रवळ वळें भासली दिसे । नासूं जातां नाशिजे ऐसे । सत्यत्वे नसे निजांगें ॥ १२ ॥ नावरूपाचिया भेंडसे । ब्रह्मादिक केले पिसे । मिथ्या त्रिपुटीविन्यासे । ज्या वांधिले दिसे त्रैलोक्य ॥ १३ ॥ जेवी दीपासवे दिसे छाया । नाशिता नातुडे नाशावया । तेवी स्वरूपी मिथ्या माया । अतिदुर्जया देवासी ॥ १४ ॥ जेवीं देहासवे मिथ्या छाया । तेवी ब्रह्मी मिथ्या माया । कल्पनायोगें वाढली वायां । यालागीं 'अजैया' वेदशास्त्रें ह्मणती ॥ १५ ॥ राया कल्पना वाढे जे ठायीं । तेचि मायेचें दृढ मूळ पाहीं । जो निर्विकल्प निजदेहीं । त्यासी माया नाहीं तिहीं लोकीं ॥ १६ ॥ कल्पिती कल्पना जे राया । तेचि जाण मुख्य माया । आणीक रूपकें सांगावया । नातुडे मायानिरूपणीं ॥ १७ ॥ तेचि त्रिविध मुख्यलक्षणीं । माया सांगीतली विवंचोनी । आतां कोण्या अर्थाचे श्रवणीं । अत्यादरू मनीं वर्ते राया ॥ १८ ॥ माया दुस्तर दारुण । ऐकूनि ऋत्विज ब्राह्मण । थरांरले सभाजन । राजाही पूर्ण विस्मित जाहला ॥ १९ ॥ नवल मायेचें रूपक । नाशूं न शकतीच ज्ञाते लोक । जिया गोंविले ब्रह्मादिक । इतरांचा देख पाडु कोण ॥ २२० ॥ माया आक्रमूनि शिवासी । तोही आणिला जीवत्वासी । ते माया तरावया दीनासी । उपावो यासी पुसो पां ॥ २१ ॥ सुखोपायें दीन जन । दुस्तर माया तरती पूर्ण । तदर्थी राजा आपण । अत्यादरें प्रश्न श्रद्धेने पुसे ॥ २२ ॥

राजोवाच–यथैतामैश्वरीं माया दुस्तरामकृतात्मभि । तरन्त्यञ्ज स्थूलधियो महर्ष इन्मुच्यताम् ॥ १७ ॥

अतिदुस्तर हरीची माया । आइकोनि हांसें आले राया । लटकीच परी देहाभिमानिया । बांधावया दृढ जाहली ॥ २३ ॥ माया दुस्तर शास्त्रप्रसिद्धी । तेथ भाळेभोळे स्थूळबुद्धी । सुखें तरती कोणें विधी । तो सांग त्रिशुद्धी उपावो ॥ २४ ॥ ज्यासी वश्य नाहीं निजमन । आणि भवाब्धि तरावया भाव पूर्ण । ऐसे भोळे भाविक जन । त्यासी मायातरण सुगम सांगा ॥ २५ ॥ मागा कवी वोलिला सर्कलिर्ती । 'तन्माययाऽतो बुध आभजे ति । गुरु ब्रह्म अभेदस्थिती । करिता भक्ती माया तरिजे ॥ २६ ॥ तें भक्तीचें स्पष्ट लक्षण । विशद होआवया श्रवण । पुढतां मायेचें तरण । पुसावया कारण मुख्यत्वे हेंची ॥ २७ ॥ तो मायातरणोपायविधी । सुगम सांगावया त्रिशुद्धी । अतरिक्षाधाकुटा सुवुद्धी । प्रवुद्ध प्रज्ञानिधी वोलता जाला ॥ २८ ॥

प्रवुद्ध उवाच—कर्माण्यारभमाणाना दु खहत्यै सुखाय च । पश्येत्पाकविपर्यांम मिथुनीचारिणा नृणाम् ॥ १८ ॥

मुख्य मायेचें तरण । प्रवुद्धचि जाणे पूर्ण । प्रवुद्ध जाहलिया आपण । मायेचें विदान तरते तरती ॥ २९ ॥ मनीं विपयाचा छंदू । तो केवळ महावाधू । विपयत्यागी तो प्रवुद्धु । तोचि विशदू भावो आइका ॥ २३० ॥ विपयीं लोभले अत्यंत मन । तेथ नव्हतां वैराग्यज्ञान । कदा नव्हे मायेचें तरण । वैराग्यार्थ जाण विपय निंदी ॥ ३१ ॥ केवळ नश्वर विपय देख । तेंचि मानिती परम सुख । तें सुखचि दुःखदायक । स्त्रीकामें मुख्य माया वाधे

१ रसरंगीत ऊन २ तिचा नाश करायाला जावें तर तिला अगच नाहीं ३ भपकरानें ४ ज्ञेय, ज्ञाता, आणि ज्ञान अशा त्रिपुटीच्या विस्तारेंकरून ५ रूपासवें ६ सापडत नाहीं ७ जिंकण्याला अशक्य ८ कल्पना करणारी ९ स्पष्ट करून १० गडवडले ११ गुंतिले १२ प्रतिष्ठा १३ तरवे दीनासी तो १४ स्थूल देहालाच आत्मा समजणारे मूढ जन १५ खरोखरा १६ भवसागर, जन्ममरणरूप समुद्र १७ संक्षेपानें १८ ज० २ श्लो० ३७ १९ गुरु व ब्रह्म एकरूप आहेत अशी भावना २० स्पष्ट २१ मायातरणविधि प्रवुद्ध ह्मणजे ज्ञानीच जाणतो, तेव्हां प्रवुद्धान (या नावाच्या मुनीनें) तो सांगावा हेच योग्य आहे

॥३२॥ वेचूनि धनाचिया गांठी । सुखार्थी स्त्री बैसविली पोटीं । तेचि भोगवी दुःखें कोटी । जगीं माया लांठी स्त्रीकामें ॥ ३३ ॥ स्त्रीकामें प्रपंचु सबळ । स्त्रीकामें दुःख प्रबळ । स्त्रीकामें मायेसी बळ । स्त्रीकामें सकळ मोहिलें जग ॥ ३४ ॥ आवडी स्त्री बैसवितां पाटीं । त्या प्रपंचाच्या वाढवी कोटी । महामोहाच्या पाडूनि गांठी । दुःखसागरीं लोटी स्त्रीकामु ॥ ३५ ॥ जे नवमास वाहे उदरांत । ते माता करूनि अनाप्त । स्त्रियेसी मानिती अतिआप्त । ऐशी माया समर्थ स्त्रीकामें ॥ ३६ ॥ जे तोंडीचें पोटींचे खाववित । जे सदा सोशी नरकमूत । ते मातेहूनि स्त्री आप्त । जाहली जगांत मायामोहें ॥ ३७ ॥ स्त्रिया मेळविता असंख्य मिळती । परी माता न मिळे त्रिजगतीं । ऐसें जे सज्ञान जाणती । तेही आप्त मानिती स्त्रियेतें ॥ ३८ ॥ मातेतें भजता भुक्तिमुक्ती । स्त्रियेतें भजता नरकप्राप्ती । ऐसें जे शास्त्रज्ञ जाणती । तेही माता उपेक्षिती स्त्रीकामें ॥ ३९ ॥ एवं स्त्रीकामाचिया व्याप्ती । माया व्यापिली त्रिजगतीं । सज्ञानही पाडले भ्रांतीं । स्त्रीकामासक्ती महामाया ॥ २४० ॥ मानूनि विषयाचें सुख । काम्य कर्म करितां देख । तेणें अतिदुःखी होती लोक । दुःखदायक काम्य कर्म ॥ ४१ ॥ कामिनीकामें गृहासक्ती । प्राणी प्राणातें स्वयें शिणती । त्या श्रमाची निदानस्थिती । सांगेन तुजप्रती राजाधिराजा ॥ ४२ ॥ निर्मळ जळें भिंती धुतां । जळाचीच नासे निर्मळता । हात माखती धुतले ह्मणतां । भिंतीही तत्वता निंढळ केली ॥ ४३ ॥ तेवीं विषयांचेनि सुखें सुख । न पावतीच ब्रह्मादिक । विषयाचा जे मानिती हरिख । ते परम मूर्ख पशुदेही ॥ ४४ ॥

नित्यार्तिदेन वित्तेन दुर्लभेनात्ममृत्युना । गृहापत्याप्तपशुभिः का प्रीतिः साधितैश्चलैः ॥ १९ ॥

रातिदिवसू निजनिकटें । मरणेंसी घेतां झटें । कवडीची प्राप्ती न भेटे । प्राणांतकष्टें द्रव्य जोडे ॥ ४५ ॥ एवं कष्टें जोडले धन । तें महादुःखाचें जन्मस्थान । अर्थ अनर्थाचें अधिष्ठान । निजात्ममरण निजमूळ ॥ ४६ ॥ द्रव्य नसतां उपायें शिणवी । जोल्या संरक्षणीं आधी लावी । रात्रिदिवस हृद्रोगें जीवीं । अविश्वासें नादवी धनलोभू ॥ ४७ ॥ मायबापाशीं चोरी करवी । स्त्रीपुत्रांसी कलहो लावी । सुहृदातें दूरी दुरावी । हे द्रव्याची पैंदवी स्वाभाविक ॥ ४८ ॥ द्रव्यापाशीं आधिव्याधि । द्रव्यापाशीं दुष्ट बुद्धी । द्रव्यापाशीं सलोभ क्रोधी । असत्य निरवधी द्रव्यापाशीं ॥ ४९ ॥ द्रव्यापाशीं अतिविकल्प । द्रव्यापाशीं वसे पाप । द्रव्यापाशीं अतिसंताप । पूर्ण दुःखरूप तें द्रव्य ॥ २५० ॥ हें दानें त्यागितां फळ गोमटें । लोभियां नरका नेत हटतटें । द्रव्याऐसें गा नोरसटे । आन न भेटे तिहीं लोकीं ॥ ५१ ॥ नळिया चणियाचे आशा । वानरें मुठीं धरणें तोचि फांसा । तेवीं द्रव्यदाराभिलाषा । नरदेहदशा अधःपातीं ॥ ५२ ॥ द्रव्य महसा न मिळे पाहीं । मिळे तरी अनीति अपायीं । यालागीं द्रव्याच्या ठायीं । सुख नाहीं त्रिशुद्धी ॥ ५३ ॥ धन वेचोनि फाडोवाटें । घर करिती वांडेंकोडें । अध्रुवत्वें सवेंचि पडे । थितें द्रव्य बुडे आयुष्येंसीं ॥ ५४ ॥

---

१ पदरचं धंचे नचूरा, गाठ सोडून पूर्वी आणि सध्यांही गरीब लोक धन पत्राच्या पदरांत बांधतात. मनोबोधांत समर्थ ह्मणतात 'न वेचे कदा ग्रंथिचा अर्थ कांहीं' २ पाटावर ३ प्रबळ, मोठी 'तुझिया राठपणाचा आवो । तिहीं लोकीं' (ज्ञानेश्वरी अ० २—९) ४ आवडीनें ५ परकी ६ व्यापकपणानें, सर्वांवर सारखी छाप असल्यानें ७ फुकटात ८ कमळीत, कमजोर ९ हृप १० आपसुखी ११ द्रव्य हें आपल्या मरणाचें ह्मणजे सर्व नाशाचें मूळ आहे, आत्मज्ञानाला प्रतिबंधक आहे. १२ प्राप्त झाल्यास १३ चिंता १४ धर्म १५ जबरीनें १६ यादद १७ पुष्कळ १८ मोठ्या आवडीनें, १९ स्थित, प्राप्त झालेलें पुढील २७० ओवी पहा २० आयुष्यासह

करूनि आयुष्याचा मातेरा । मुद्दलेसीं [1]जेणें जोडिलें पुत्रा । त्या पुत्राच्या मरणद्वारा । दुःखदुर्धरामाजी बुडती ॥ ५५ ॥ प्रपचींचे सुहृद समस्त । जंव स्वार्थ तंव होती आप्त । स्वार्थविरोधें ते अनाप्तें[2] । होऊनि घात सुहृदां करिती ॥ ५६ ॥ करोनियां अतिहव्यासू । मेळविती नाना पशू । त्याचा सवेचि होय नाशू । तेणे दुःखें त्रासू गृहस्थांसी ॥ ५७ ॥ निजदेहोचि नश्वरें[3] येथ । प्रपंच नव्हे गा शाश्वत । अवघें जगचि काळग्रस्त । इहलोकीं समस्त ठकिंले[4] काळें ॥ ५८ ॥ मनुष्यदेहो कर्मभूमिप्राप्त । तो लोक ह्मणती कर्मजितें[5] । हा जैसा नश्वर येथ । तैसाच निश्चित नश्वर स्वर्गू ॥ ५९ ॥

एवं लोकं परं विद्यान्नश्वरं कर्मनिर्मितम् । सतुल्यातिशयध्वंसं यथा मण्डलवर्तिनाम् ॥ २० ॥

मनी धरोनि विषयभोग । इहलोकीं करिती यांग[6] । पुण्य जोडोनियां सांग । पावती स्वर्ग निजपुण्ययोगें ॥ २६० ॥ स्वर्गसुखा इंद्र अधिपती । तोही पतनार्थ धाके[7] चित्तीं । विघ्न सूचित सांप्रतीं । स्वर्गस्थिति अपायी[8] ॥ ६१ ॥ यापरी निजपुण्यें स्वर्गप्राप्ती । त्या लोकातें पुण्यजित ह्मणती । तेही पुण्यक्षयें क्षया जाती । तेणे धाकें धाकती स्वर्गस्थ श्रेष्ठ ॥ ६२ ॥ गांठीं पुण्य असता चोखें[9] । स्वर्गभोगी असेल सुख । हे ही वार्ता समूळ लटिक । स्वर्गींचें दुःख ऐक राया ॥ ६३ ॥ समान पुण्यें समपदप्राप्ती । त्यांसी स्पर्धाकलहो[10] करिती । आपणाहूनि ज्यां अधिक स्थिती । त्यांचा द्वेष चित्ती अहर्निशीं ॥ ६४ ॥ जैसे राजे मंडळवर्ती[11] । राज्यलोभें कलहो करिती । तैशी स्वर्गस्था कलहस्थिती । द्वेषें होती अतिदुःखी ॥ ६५ ॥ पतनभयें कलहद्वेषवोढी । क्षयातें पावे पुण्यजोडी[12] । अधोमुख पडती बुडीं । याज्ञिकें[13] बापुडीं चरफडती ॥ ६६ ॥ एवं स्वर्गसुखउल्हासू । मानिती ते केवळ पशू । प्रत्यक्ष तेथ द्वेष नाशू । अंसमसाहसू[14] नित्य कलहो ॥ ६७ ॥ सेविलाचि विषयो नित्य सेविती । परी कदा नव्हे मानसी तृप्ती । तरी मिथ्या ह्मणोनि नेणती । हे मोहक शक्ती मायेची ॥ ६८ ॥ जैसे वेश्येचें सुख साजणें । वित्त घेऊनि वोसंडणें[15] । तेवीं विषयाचा संगु धरणे । तंव तंव होणें अतिदुःखी ॥ ६९ ॥ यालागी उभयभोगउपाया[16] । जे जे प्रवर्तले गा राया । ते ते जाण ठकिले माया । वितें[17] गेले वाया उत्तम आयुष्य ॥ २७० ॥ कर्मभूमी नरदेह प्राप्त । हे पूर्ण निजभाग्याचें मथित । देव नरदेह वाछित । ते देव केले व्यर्थ विषयार्थीं ॥ ७१ ॥ एव विषयाची आसक्ती । माया ठकिले नेणों किती । यालागी विषयाची विरक्ती । करावी गुरुभक्ती तेचि सागों ॥ ७२ ॥

तस्माद्गुरुं प्रपद्येत जिज्ञासुः श्रेय उत्तमम् । शाब्दे परे च निष्णातं ब्रह्मण्युपशमाश्रयम् ॥ २१ ॥

जाणोनि विषयांचें नश्वरपण[18] । पावावयालागीं ब्रह्म पूर्ण । सद्गुरूसी अनन्यशरण । रिघावें सपूर्ण श्रद्धायुक्त ॥ ७३ ॥ सद्गुरुवचनमात्रें माया । तरोनि[19] हा निश्चयो राया । येणे सद्भावें लागतां पाया । पावावया निजस्वार्थू ॥ ७४ ॥ गुरुऐसें जें ह्मणणें । तेही आहे बहु-

१ द्रव्य, पैसा २ शत्रु ३ नाशवत ४ फसविले गेले, ठकिले विषयीं ५ कर्मानें मिळविलेला ६ यज्ञ, भगवद्गीता अ० ९ श्लोक २१ व २२ पाहा ७ पतनभयानें घाबरतो ८ अपायकारक ९ चांगलें १० बरोबरीच्याशीं स्पर्धा व श्रेष्ठाशीं द्वेष करितात ११ मांडलिक १२ पुण्याचा संचय १३ यज्ञयागादि करून स्वर्गाची इच्छा करणारे कर्मठ पुरुष १४ अनिवार १५ त्याग करणें याच विषयावर निरूपण करिताना ज्ञानेश्वर हीच उपमा देतात, " जैसा वेश्याभोगीं कवडा वेंचे । मग द्वारही चेपूं न ये तियेचें । तैसें लाजिरवाणें दीक्षिताचें । काय सांगों " (अ० ९—६२९) १६ ऐहिक व पारत्रिक भोगार्थ १७ ठगीच १८ क्षणभंगुरपणा १९ तरेन, तरून जाईन

सालेपणें । ऐक राया तीं लक्षणें । तुजकारणे सांगेन ॥ ७५ ॥ एक वेदाध्ययनगुरू । एक व्याख्यानदानीं उदारू । एक ज्योतिषज्ञानीं गभीरू । परी ते सद्गुरू न ह्मणती ज्ञाते ॥ ७६ ॥ एक आगमोक्त मंत्र उपासिती । जप करावा विधानयुक्ती । मग कै होईल निजप्राप्ती । हें न कळे निश्चिती गुरुशिष्या ॥ ७७ ॥ एक वायुधारणा लाविती । एक नाना लक्ष्यें दाविती । एक हठयोगें गोंविती । एक बैसविती महामुद्रा ॥ ७८ ॥ एक ब्रह्मानुवादें चोखट । तत्त्वनिरूपणीं उद्भट । वैराग्यबोलिका वरिष्ठ । उपजवी विट उभयभोगाचा ॥ ७९ ॥ कैसे निरूपी शुद्ध ब्रह्म । ऐकोनि सात्विका येत प्रेम । परी निजहृदयींचा भ्रम । निरसे तें वर्म नेणेची ॥ ८० ॥ जेवी गुळउसाचा घाणा । तोंडींचा रसु भरे भांणा । शब्दचोपटें भरोनि वदना । करी परिभ्रमणा करकरितू ॥ ८१ ॥ ऐसा जो का शब्दज्ञानी । उत्तम व्याख्याता ज्ञानगुणीं । तो जन रंजवी निरूपणीं । स्वयें कोरडेपणीं करकरितू ॥ ८२ ॥ योगक्षेम चाले गोमटा । लौकिकीं थोर प्रतिष्ठा । तेथे निजप्राप्तीची उत्कंठा । न वचे वरिष्ठा शिष्याची ॥ ८३ ॥ जेवीं अमृत ह्मणता । चवी न लभे गा सर्वथा । तेवीं शाब्दिकज्ञानयोग्यता । अनुभववार्ता स्वयें नुपजे ॥ ८४ ॥ जेणे स्वयें चाखिली नाहीं चवी । तो दुजयातें गोडी केवीं लावी । यालागीं जो पूर्णानुभवी । तो तारी सद्भावें सच्छिष्यासी ॥ ८५ ॥ एवं गुरुपणाची वदंती । असे बहुपणे नांदती । जो करी अपरोक्षप्राप्ती । त्याते ह्मणती सद्गुरुस्वामी ॥ ८६ ॥ ज्याचेनि वाक्यें असतता । निःशेष मावळे तत्त्वतां । त्यासीचि गा सद्गुरुता । वेदशास्त्रार्थीं तत्त्वता प्रतिपाद्य ॥ ८७ ॥ जे उपदेशिती मंत्रतंत्र । तेही पूज्यत्वे अतिसधर । जेथे नुरे पूज्यपूजकताविकार । तोचि साचार सद्गुरुस्वामी ॥ ८८ ॥ एकाचे शुद्ध ब्रह्मज्ञान । वस्तु देखोनि विरालें मन । मावळले द्वैताचें भान । पडिले मौन चहूं वाचा ॥ ८९ ॥ इंद्रियें टवकारिलीं समस्त । प्राण पांगुळला जेथींचा तेथ । वस्तु देखोनिया परमाद्भुत । पडले तादस्थ्य देहभावा ॥ ९० ॥ ऐसा जो आत्मानुभवी । त्याते सद्भावें शिष्यु विनवी । तव तो पुसे ना समजावी । तादस्थ्यभावीं अबोलणा ॥ ९१ ॥ एका अनुभवा आले ब्रह्म । फिटला बाध्यबाधकतेचा भ्रम । मोडले द्वैतभावाचे कर्म । जगीं विषम असेना ॥ ९२ ॥ परी असुवितें वर्तणे । अघटमान कर्म करणें । अत्यंत उग्रता मिरवणे । दुर्धरपणे भयानकू ॥ ९३ ॥ आपण आपणियामाजीं हंसत । ध्वनितें बोले परमार्थ । तेथें बोधेना शिष्याचें चित्त । पडे दुश्चित्त ते ठायीं ॥ ९४ ॥ ऐसा जो वर्ते ब्रह्मज्ञानी । त्याची ब्रह्मस्थिती न मने जनीं । मा कोण जाईल भाव धरोनी । बोधालागोनी त्यापाशीं ॥ ९५ ॥ आता सद्गुरूचीं जी निजलक्षणे । राया सांगेन तुजकारणें । जे ऐकता अंतःकरणें । सुखी होणे सद्भावे ॥ ९६ ॥

---

१ बहुनप्रकारचें २ मंत्रशास्त्रातील ३ वायु कोंडण्याचा प्रकार ४ ब्रह्मचिंह्ने ५ संकल्पसिद्धीपर्यंत भयकर नियमान बसणें ६ मौन धारण ७ ब्रह्मनिरूपण करण्याचे कामीं शूर ८ सुंदर, चतुर ९ वैराग्यप्रतिपादन करण्यात कुशल असून मृत्युलोकींच्या व स्वर्गातल्या भोग्य पदार्थांचा वीट उत्पन्न करितो १० पात्र, भांडें गुळाचा घाणा रसान भांडे भरितो, पण तोंडात चोपट्याच धरितो, तसा शब्दचावटी करणारा स्वत कोरडा असतो ११ शब्दसोपटें १२ भाषण, बोली, वार्ता. १३ ब्रह्मसाक्षात्कार १४ मिथ्या जग १५ सांगितलेली १६ मोठे, थोर (ज्ञाने० अ० २–४६) १७ विरघळून गेलें, ब्रह्म स्वरूप देखता देखता मनाचं मनपण गेलें १८ तटस्थ झालीं, आपापलीं काम विसरलीं, टकारिलीं १९ पांगळा झाला, थोटावला २० दुजा भाव २१ अति निःसंगपणानें, कोणाच्या प्रेमाचा, आसक्तीचा स्पर्श न होऊ देता २२ विचित्र, कोणी करीत नाही असें २३ ज्याच्या निकट कोणी जाऊं शकत नाहीं असा क्यामुर २४ असष्टपण, दुर्बोध रीतीन २५ समजत नाहीं.

तरी जो कायावाचामनें । अतिकृपाळू दीनाकारणे । तोडी शिष्यांचीं भवबंधनें । उठवी ठाणे अहंकाराचें ॥ ९७ ॥ जो शब्दज्ञानें पारगतू । ब्रह्मानंदें सदा डुल्लतू । शिष्यप्रबोधनीं समर्थू । यथोचितू निजभावे ॥ ९८ ॥ ज्याचा जैसा जैसा भावो । तैसा तैसा करी अनुभवो । तरी गुरुत्वाचा अहंभावो । अणुमात्र पहा हो धरीना ॥ ९९ ॥ शिष्यापासूनि सेवा घेणे । हें स्वप्नींही न सरे मने । शिष्याची सेवा स्वयें करणें । पूज्यत्वे पाहणें निजशिष्या ॥ ३०० ॥ शिष्य देखावा पुत्रासमान । हें स्मृतिवाक्य असे प्रमाण । दृष्टी देखों नेणे गौण । शिष्या देखे पूर्ण ब्रह्मत्वे ॥ १ ॥ शिष्यसेवा करी निजभावार्थें । परी तो सेवक न ह्मणे त्यातें । ज्यासी भगवद्रूप सर्व भूतें । शिष्य वेगळा तेथें सेवकत्वे नुरे ॥ २ ॥ ऐसा मी एक महायोगी । हेंही न मिरवी तो जगीं । गुरुत्वाचा ताठा अंगीं । सर्वथा शिंगीं लागों नेदी ॥ ३ ॥ आपुल्या योगक्षेमाचें सांकडें । स्वप्नींही न घाली शिष्याकडे । शिष्यसकट अतिगाढें । निवारी रोकडें निजांगें जो ॥ ४ ॥ मीं एक अकर्ता निजात्मयोगी । ह्मणोनि विषयांते न भोगी । अथवा विषयो निःशेष त्यागी । हाही आग्रहो अंगी असेना ॥ ५ ॥ तो विषय भोगी ना स्वयें त्यागी । तो अदृष्टाच्या निजविभागीं । लावूनियां देहाच्या अंगी । परब्रह्मयोगी विचरत ॥ ६ ॥ देह दैवे पालखीमाजी चढे । अथवा विष्ठेमाजी पडे । ते दोहींचे सुखदुःख त्याकडे । मी ह्मणोनि पुढे कदा न रिघे ॥ ७ ॥ देहीं असोनि नाहीं अहंकृती । देही असोनि नाही गृहासक्ती । शेखीं लोकामाजी लौकिकस्थिती । सुखें वर्तती लोकांसरिसे ॥ ८ ॥ त्यासी स्त्री ह्मणे माझा भर्ता । पुत्र ह्मणे माझा पिता । शिष्य ह्मणती गुरु तत्वता । तो त्याहूनि परता त्यामाजी वर्ते ॥ ९ ॥ ऐशिया पूर्णप्रतीती । आचरोनि दावी भक्ती । हरि भजावा सर्वाभूतीं । हेंच शिष्याप्रती उपदेशी ॥ ३१० ॥ ही सद्गुरूची निजलक्षणे । पंडितां न कळती ज्ञातेपणें । पूर्णानुभवी जाणती खुणे । इतरांचें जाणणे पांगुळे तेथ ॥ ११ ॥ त्याचे गुरुत्वाची वोळखण । अगीं निजशांति पूर्ण । हेचि सद्गुरुत्वाचे लक्षण । मुख्य भूषण हेंचि राया ॥ १२ ॥ जगी शांति जाली परदेशी । कोठेही ठावो न मिळे तिशी । ते आली सद्गुरुपायापाशीं । सुखवासासी वसावया ॥ १३ ॥ यापरी सद्गुरूपाशीं शाती । स्वयें आली सुखवासवस्ती । जेवीं का माहेराआलीती । स्वानंदें क्रीडती कन्या जैशी ॥ १४ ॥ जाणोनि वेदशास्त्र निश्चितीं । जो न मिरवी गा व्युत्पत्ती । ज्यासी अपरोक्ष पूर्ण शाती । तो सद्गुरुमूर्ति निश्चयें राया ॥ १५ ॥ झणीं श्रोते कोपती येथ । ह्मणतील ग्रंथ वाढविला व्यर्थ । 'निष्णात' या पदाचा अर्थ । काढिता तेथ स्फुरले हो ॥ १६ ॥ हे माझे गांठीची नव्हे युक्ती । सद्गुरु आपण आपुली स्थिती । बोलवीतसे ग्रंथार्थी । पदपदार्थी साधूनी ॥ १७ ॥ तरी सद्गुरूचीं लक्षणे । न वर्णवती अगाधपणे । वेद वेडावले मुकेपणें । तेथें माझें बोलणे सरे केवीं ॥ १८ ॥ येथ आश्चर्य कैसे देखा । श्रीभागवत देशभाखा । परमार्थु साधिला नेटका । तुष्टला निजसखा जनार्दनस्वामी ॥ १९ ॥ एका जनार्दना शरण । त्याची जैं होय कृपा परिपूर्ण । त्या देहीं असतां देहबंधन ।

---

१ प्रपंचमग्न व काळग्रस्त जीवाच्या उद्धाराविषयीं सदय २ प्रथम शिष्याची अहंवृत्ति=मीपणा नाहींसा करितो ३ गुरुचे तीन गुण –परोक्ष ज्ञान, अपरोक्ष ज्ञान व बोधपाटव ४ न मनी मनें ५ लघुत्व पाहात नाहीं ६ पूर्णत्वास, भरास चढू देत नाहीं ७ चरितार्थाचें ८ संकट ९ अदृष्ट ह्मणजे प्राक्कर्म, त्याच्या भागाप्रमाणें अवश्य भोगावयाचा सुखदु:खें देहाकडे सोंपवून देतो व स्वरूपचिंतनीं मग्न होऊन आपण अलिप्तत्वे वागतो १० देहींचें. ११ हरिभक्ति १२ शब्दज्ञान्यास १३ जाणतेपणाच्या अहंकारामुळें १४ आश्रय, आधार १५ ज्ञान १६ 'शाब्दे परे च निष्णात' यांतील निष्णातशब्दाचा १७ पदरची १८ नेति नेति ह्मणून तटस्थ राहिले १९ कसें पुरेल २० भाखा=भाषा

नातळे जाण गुरुभक्तां ॥ ३२० ॥ ज्याचे सेवितां निजचरण । देहीं न बाधी देहबंधन । त्यासी आहळिया अनन्य शरण । दे अगाध कोण हें न कळे ॥ २१ ॥ न करिता सद्गुरुभक्ती । कदा नव्हे परमार्थप्राप्ती । यालागी सद्गुरुभक्ती । बोलिली ग्रंथी शिष्यहितार्थ ॥ २२ ॥ यालागी पूर्ण सद्गुरूपाशीं । अनन्य शरण होता त्यासी । तो सद्भावे निर्वेवी शिष्यासी । निजबोधर्मी यथार्थ ॥ २३ ॥ सद्गुरुस्थितीचें निरूपण । राया सागीतले सपूर्ण । आता शिष्याचे लक्षण । सावधान अवधारी ॥ २४ ॥

तत्र भागवतान्धर्मान् शिक्षेद्गुर्वात्मदैवत । अमाययाऽनुवृत्त्या यैस्तुष्येदात्मात्मदो हरि ॥ २२ ॥

वरीवरी दिसती सात्विक । भीतरीं विकल्पी शिष्य एक । एक ते केवळ दांभिक । एक ज्ञानठक अतिधूर्त ॥ २५ ॥ एक ते केवळ प्रतिष्ठाकाम । एकासी पूज्यतेचा सभ्रम । एकासी जाणिवेचा आक्रम । एकाचे पोटीं भ्रम महासिद्धीचा ॥ २६ ॥ एक वाग्वादी वाजट । एक अतिशयेंसीं कर्मठ । एक केवळ कर्मनष्ट । आह्मी ब्रह्मनिष्ठ अभिमाने ॥ २७ ॥ एका आवडे वायुधारण । एका आसनजयाभिमान । एकाचें सशयी मन । विश्वास पूर्ण दृढ नाहीं ॥ २८ ॥ एक आदरे उपदेशु घेती । मग होय नव्हे विकल्प चित्ती । ऐशा अनेक शिष्यपंक्ती । ते जाण निश्चिती मायिक ॥ २९ ॥ आता जे का अमायिक । शोधितसत्वाचे सात्विक । मुख्य परमार्था साधक । जे अवंचक सर्वस्वें ॥ ३३० ॥ जे गुरुचरणाचे अंकिले । जे गुरुवाक्या जीवे विकले । सद्गुरूलागीं जंहिले । सर्वस्व आपुले वोवाळिती ॥ ३१ ॥ जो सद्गुरूच्या बोलावरी । जीविताची कुरवंडी करी । जो गुरुआज्ञेबाहेरी । तिळभरी हो न शके ॥ ३२ ॥ सद्गुरूतें मनुष्यबुद्धी । पाहोंचि नेणे जो त्रिशुद्धी । सेवेलागीं निरवधी । हर्षानंदीं तत्पर ॥ ३३ ॥ निजभावार्थे सादर । सेवेलागीं अतितत्पर । शरीर आठही प्रहर । अणुमात्र वंचीना ॥ ३४ ॥ उच अथवा नीच काम । ह्मणो नेणे मनोधर्म । गौण करोनि नित्यकर्म । मानी उत्तमोत्तम गुरुसेवा ॥ ३५ ॥ सेवेलागी निष्कपट । नित्य निजभावे चोखट । जंव जंव सेवा पडे सकट । तंव तंव उद्भट उल्हासु ॥ ३६ ॥ सच्छिष्य असच्छिष्य समुदावो । सद्गुरूसी सारिखेचि पहा हो । ज्याचे हृदयीं जैसा भावो । तैसा पहा हो फळभोग ॥ ३७ ॥ 'भावेषु विद्यते देवो' । हा उपदेशी मुख्य निर्वाहो । आपुला आपणया भावो । फळभोग पहा हो भोगवी ॥ ३८ ॥ चुकवावया मृत्यूचा ठावो । जाणिवे आणिता निजभावो । हिरण्यकशिपु नाडला पहा हो । सधी साधोनि देवो निर्दळी त्यासी ॥ ३९ ॥ तेथेचि प्रह्लादाचा भावो । मज रक्षिता देवाधिदेवो । त्यासी सौक्षेपें मारिता रावो । मरणचि वावो भावार्थें केलें ॥ ३४० ॥ परमार्थी जे जाणपण । ते जाणावी नागवण । यालागी सद्भावे जो सपूर्ण । तो जन्ममरणछेदकु ॥ ४१ ॥ मी शिष्यपरीक्षकु ज्ञाता । हे सद्गुरूसी नाहीं अहता । तेथे जैशी त्याची भावार्थता । तैशा तैशा अर्था तो पावे ॥ ४२ ॥ हें असो सच्छिष्याचा सद्भावो । राया अभिनव कैसा पहाहो । गुरु ब्रह्म ऐक्यभावो । निजनिर्वाहो निष्टंकें ॥ ४३ ॥ माझ्या इंद्रियवृत्ती चाळिता । सद्गुरु निजात्मा मजआंतौता । बाह्य सेवेलागीं सर्वथा । ब्रह्म-

१ सरोत नाहीं २ आत्मबोध करून मुक्तवितो ३ ऐक ४ आत ५ मोठेपणाचा इच्छा करणारे ६ हांस ७ ज्ञातेपणाचा डौल ८ शब्दच्छल करणारे, बहुभाषी, बडबडे ९ कर्मलागी १० श्वासोच्छ्वास कोंडणें ११ ठक, फसवे १२ सच्छील १३ शुद्धसत्वगुणी १४ आपलेले, सेवक १५ सत्वर १६ मनुष्यबुद्धीनें "यथा देवे तथा गुरौ" या वचनाप्रमाणें १७ निस्सीम १८ आपल्या भावबळावर १९ अगधुकारपणा करीत नाहीं २० निकट २१ भारी, कष्टप्रद २२ मोठा २३ भाव तेथ देव २४ यत्नानें २५ खोटें २६ नूतन २७ निश्चयेंकरून २८ माझ्या हृदयात

तीर्थीं धुतला रजकरांजु[1] । तो काय होईल शुद्ध द्विजु । नटें घेतला राजध्वजू[2] । तो नव्हे पूज्यु वाह्यक्रियावशें ॥ ९१ ॥ सुंदरी सुकुमार साजिरी । वोठीं[3] कुष्ठता तिळभरी । जालिया तीतें कोणी न वरी । वरीवरी वरी दिसताही ॥ ९२ ॥ नागवीमाथा[4] मोत्यांची जाळी । शिंबरी सुपाणीदोणा[5] ल्याली । तेवी वाह्य पवित्रता दाविली । ते ते केली निजभंडिमा ॥ ९३ ॥ दहें माखला वायसू[6] । तो काय होईल राजहंसू । दही ह्मणोनि मथिता कापुसू । तृप्ती नव्हे उपहासू जगीं प्रगटे ॥ ९४ ॥ तेवी अतरी विकल्पु असता । वाह्य जे जे पवित्रता । ते ते क्रिया नृपनाथा । जाण तत्वता अतिभंडिमा ॥ ९५ ॥ अतर क्षाळिले गुरुप्रतीती[7] । वाह्य क्षाळिले शास्त्रयुक्तीं[8] । ऐसे शुचित्व निजनिश्चिती । अद्वैतस्थिती तेथें नांदे ॥ ९६ ॥ अतरीं शुचित्व पूर्ण वसे । ते वाह्यकर्मीं स्वयें प्रकाशे । तें शुचित्वचि अनायासे । परमार्थदशे प्रकाशी[9] ॥ ९७ ॥ ईश्वरभावाचे निजवर्म । त्याचे पोटीं रिघल्या सप्रेम । त्याचे कर्मचि होय ब्रह्म । त्या देहभ्रम बाधीना ॥ ९८ ॥ या नाम शुचिष्मंता[10] । सत्य जाण गा नृपनाथा । तपाचीही स्थिती आता । ऐक तत्वतां सांगेन ॥ ९९ ॥ शरीरशोषणा[11] नाव तप । तें प्रारब्धें भोगानुरूप । हृदयी वाहणे[12] कृष्णस्वरूप । तो शुद्ध साक्षेप[13] तपाचा ॥ ४०० ॥ जेवी धुरसूनि दिठी[14] । सरें[15] रणामाजी उठी । तेवीं ईश्वर धरोनि पोटी । वर्ते तो सृष्टीं तपिया शुद्ध ॥ १ ॥ हेचि तपाचें निजस्वरूप । याचि नांव शुद्ध तप । यावरतें न चले रूप । व्यर्थ वाग्जल्प[16] कां करावे ॥ २ ॥ द्वंद्वसहिष्णुता मुमुक्षा । या नांव ह्मणिजे तितिक्षा । तेही आणावया लक्षा । नृपाध्यक्षा अवधारी ॥ ३ ॥ सुखदुःख उभय भोग । दोमाजीं अखंड आपुले अग । जेवी चीत्रीची वाघीण[17] आणि वाघ । दोहींमाजीं सांड[18] निजतत्वें भिंती ॥ ४ ॥ जेवी दावाग्नीचे[19] उन्हाळें । आकाश जैसे न पोळे । असोनि त्याचेनि मेळें[20] । त्यावेगळें अलिप्त ॥ ५ ॥ शीतळ जळ का हींव पडे । पृथ्वी निजक्षमा न कांकुडे[21] । तेवी निजस्वरूपसुखवाडें[22] । द्वंद्वा नातुडे निजसाधू ॥ ६ ॥ शरीर जरी हिवे कांपे । तेणे देह कांपे साधू न कांपे । शरीर अतिउष्णे तापे । परी साधू न तापे देहतापामाजीं ॥ ७ ॥ सुखें देखोनि दिठी । ज्या गोडिया घाली मिठी । दुःखही त्याचि आवडीं घोंटी[23] । द्वंद्वसहिष्णुता मोटी या नाव राया ॥ ८ ॥ गोफणगुंडा सन्मुख । लागतां अवश्य उठे दुःख । तोच सुवर्णाचा जाहलिया देख । दुःख लोपोनि सुख अनिवार वाढे ॥ ९ ॥ सुखदुःखप्रकाशक । निजवस्तु असे एक । त्या एकात्मता देख । द्वंद्वें साधक सुखें साधिती ॥ ४१० ॥ तेवीं द्वंद्वाचें जाणपण । जाणवीत असे जे ज्ञान । तें जाणितल्या आपण । द्वंद्वें सपूर्ण निर्द्वंद्वें होती ॥ ११ ॥ रसउसीं कठिणपण । त्यामाजीं गोडी अखंड पूर्ण । तेवीं द्वंद्वामाजीं वस्तु चिद्धन । अखंडदंडायमान[24] स्वयें देखे ॥ १२ ॥ ऐशी हे अखंडता । जंव न ये साधकाचे हाता । तंव द्वंद्वाची सहनता । नव्हे नृपनाथा निश्चयेंसीं

१ परटाचा नायक २ राजचिन्ह ३ ओठावर ४ नागव्या ह्मणजे नग्न स्त्रीच्या डोक्यावर मोत्याची जाळी घालणें किंवा शेंबड्या स्त्रीच्या नाकात पाणीदार मोत्याची नथ घालणें जसें उपहासास्पद होतें, तसें चित्त शुद्ध नसतां वाह्यत पवित्रपणा दाखविणें ह्मणजे केवळ ढोंग आहे शिंबरी अथवा शिवरी ह्मणजे कुष्ठरोगाची स्त्री अथवा शिव्या देणारी स्त्री असा कोणी कोणी अर्थ केला आहे, पण शेंबडी स्त्री असा अर्थ मला बरा दिसतो 'शबरी' ह्मणजे भिल्लीण असाही पाठ आहे जी नेहमीं गुंजा घालणारी तिला मोतीं कोठून मिळणार? ५ उत्तम पाणिदार मोत्याची नथ ६ कावळा ७ गुरुवाक्यानुभवानें. ८ स्नानादिकानीं ९ प्रापक १० पवित्रपणा ११ शरीर शुष्क करणें, मेदमांसादि कमी करणें १२ ध्यान, चिंतन करणें १३ पराक्रम १४ डोळ्यांवर वीरश्रीचा माद चढून १५ एकदम १६ बडबड १७ गाय १८ पूण १९ दावाग्नी का उन्हाळे २० सगतीं २१ धर्मीं कुडकुडत नाहीं २२ आत्मानुभवसुखानें २३ गिळी २४ नित्य पसरलेली

॥ १३ ॥ या नांवं द्वंद्वसहन । निजनिश्चयें जाण पूर्ण । आतां मौनाचें लक्षण । सावधान अवधारीं ॥ १४ ॥ वाग्वादु करावा जनीं । तें दृढ व्हावें देहाभिमानीं । साडविला तो सद्गुरूनीं । निःशेष धोउनी शब्देंसीं ॥ १५ ॥ सद्गुरुवचन पडतां कानीं । स्तुति निंदा गिळोनि दोन्हीं । बोल बोलणें निरसुनी । हृदयभुवनीं परिपक्कलें ॥ १६ ॥ जेव्हां ज्याचे बोलावे अवगुण । तेथें तेथें दिसे आपण । यालागी बोलतां पैशुन्य । पडे मौन गुरुवाक्यें ॥ १७ ॥ गुण देखोनियां स्तवन । करिता पडे दृढ मौन । मीचि स्तव्य स्तविता स्तवन । मज स्या वानिता पूर्ण मूर्खत्व माझें ॥ १८ ॥ निजात्मा निःशेष नसे । ऐसा रिता ठाव न दिसे । तेथें जें जें काही दिसे । तें आत्मप्रकाशें सदोदित ॥ १९ ॥ ऐशी सद्गुरूनीं दाखविली युक्ती । ती विश्वासें स्थिरावली चित्तीं । यालागीं निंदा आणि स्तुती । वाचेप्रती बोलेना ॥ ४२० ॥ संवाद करावा निजस्वार्थी । तवं सद्गुरूच्या वचनोक्ती । खुंटल्या वेदशास्त्राच्या युक्ती । त्यावरी स्थिती चढेना ॥ २१ ॥ एवं स्तुति निंदा वाग्वाद । करितां खुटला संवाद । महामौनें अतिशुद्ध । परमानंद साधका ॥ २२ ॥ ऐसें साधावया दृढ मौन । सद्गुरु शिकवी वेदाध्ययन । उपनिषदर्थ विवंचून । पढवी संपूर्ण अर्थावबोधें ॥ २३ ॥ अथवा अतिशयें दृढ मौन । श्रीरामकृष्णनामस्मरण । अखंड नामें गर्जतां पूर्ण । वेदार्थ जाण तिष्ठती पुढें ॥ २४ ॥ नित्य रामनाम गर्जे वाणी । त्या तीर्थें येती लोटांगणीं । सुरवर लागती चरणीं । यम पायवणी स्वयें वंदी ॥ २५ ॥ रामनामाचें जें स्मरण । या नांव गा महामौन । वेदें नाम स्तविलें पूर्ण । शुद्ध अध्ययन हरिनाम ॥ २६ ॥ वेदू अथवा नामस्मरण । या नांव गा स्वाध्यायो जाण । आतां आर्जवाचें लक्षण । ऐकें संपूर्ण महाराजा ॥ २७ ॥ आतां आर्जव तें ऐसें । सर्वां जीवां जीवन जैसें । कां तंतू जैसा निजविलासें । अविरोधें असे पटामाजीं ॥ २८ ॥ साखरेचें इंद्रावण । केलिया न वचे गोडपण । तैसें विषमींही जीवां जाण । आर्जवें पूर्ण रजवी स्वभावें ॥ २९ ॥ वक्र चंद्राची चंद्रिका । परी अमृत वक्र नव्हे देखा । तैसें देखोनि विषमा लोकां । मनोवृत्ती देखा पालटेना ॥ ४३० ॥ निरपराध न देखे कोणासी । जिवलग सोयरा सर्वांशीं । वोळखी जीवमात्राशी । जैसी तैसी जुनाट ॥ ३१ ॥ यापरी जयासी आप्त सर्वदा सर्व । ऐसा जो का निजस्वभाव । तया नांव गा आर्जव । अतिअपूर्व गुरुदीक्षा ॥ ३२ ॥ असुर सुर नर ऋषीश्वर । मदनें केले निजकिंकर । कंदर्पाचा मार थोर । अतिदुर्धर अनंत ॥ ३३ ॥ अंतरीं कामाचें दृढ ठाणें । वरीवरी दांत चाऊनि साहणें । त्याचें मनचि निष्काम न म्हणे । चालवणें लौकिकु ॥ ३४ ॥ तैशी नव्हे सद्गुरूची युक्ती । कामाची पालटे कामनावृत्ती । अभंग ब्रह्मचर्यस्थिती । शिष्याप्रती उपदेशी ॥ ३५ ॥ कंदर्पराणिवे स्त्रीपुरुष । तेथें गुरु-

१ तितिक्षा, सुखदु:खादि द्वंद्व सम रक्षून साहणें २ पक्के तितिक्षु बनले ३ हृदयस्थ आपण ४ कठोर, वाकडें ५ वर्णन करिता ६ श्रद्धेमुळें दृढ झाली ७ आपल्या हितासाठीं ८ अद्वैतसिद्धांताचा निर्णय करून ९ पायाचें तीर्थ १० ज्ञानेश्वरानीं स्वाध्यायाचें लक्षण असेंच केलं आहे –"तैसा प्रतिपाद्य जो ईश्वर । तो होआवयालागीं गोचर । श्रुतीचा निरंतर । अभ्यास करणें ॥ तें द्विजासीच ब्रह्मसूत्र । येरां स्तोत्र का नाममंत्र ।" (अ० १६–१०३–४) ११ सरळपणाचें १२ आभासे पटाआतु. १३ कवंडळ १४ दुष्ट, क्रूर १५ ऋजुस्वभावें १६ नीच, हलका, निरपराध १७ फार मागची ज्ञानोबारायांनीं म्हटल्याप्रमाणें त्याचा 'जगेंसीं जुनाट सोयरीक' असते १८ आपले दास १९ आंत दृढ काम असून बाहेरून उसनें अवसान आणून त्यावर क्रोध करून तो मारिला असा दंभ करणें श्रीगीतेंत याला मिथ्याचार म्हटलें आहे २० जगाला फसविण्यासाठी बाह्य सोंग आणतो, पण त्याचें मनच साक्ष देतें कीं हा निष्काम झाला नाहीं २१ मदनाच्या राज्यांत

दीक्षा अलौलिक ।.मिथ्या स्त्रीपुरुष मायिक । विषयसुख भ्रम मात्र ॥ ३६ ॥ आनंदाचें उपस्थ एकायतन । हें काय मिथ्या वचन । ते अर्थी पूर्ण वेदज्ञ । वेदविवंचना दाविती ऐशी ॥ ३७ ॥ पुसतां साखरेची गोडी कैशी । तो स्वादु नये सांगावयासी । तेथें चाखों देती अणुमात्रेंशीं । तेचि गोडपणराशी जाणती जाण ॥ ३८ ॥ तेवी परमानंदसुखप्राप्ती । उपस्थद्वारा नर चाखिती । आनंद एकायतनस्थिती । बोलिल्या उपस्थीं या हेतु वेदें ॥ ३९ ॥ त्या उपस्थसुखाची नित्यस्थिती । संभोगेंवीण जे बाढविती । तेथ मिथ्या स्त्रीपुरुषव्यक्ती । सहजें होती सज्ञान ॥ ४४० ॥ चाखिली गोडी तेचि साखर । परमानंद मैथुनमात्र । मानूनियां मैथुनपर । जाहले पामर विषयांध ॥ ४१ ॥ उपस्थीं परमानंदगोडी । यालागीं स्त्रीकामाची अतिवोढी । सदा सोसिजे महामूढीं । तांडातोडी जीविताच्या ॥ ४२ ॥ साखरेचें केले नारियेळ । तेथ त्वचा गर्भ साखरचि केवळ । तेवी विषयद्वारा सुखकल्लोळ । उठती सकळ परमानंदें ॥ ४३ ॥ नाना पक्वान्नपरवडी । गुळाच्या गोड्यां ते चवी गाढी । तेवीं विषयाची जे जे आवडी । ते ते गोडी निजानंदें ॥ ४४ ॥ हे नेणोनि मुळींची निजगोडी । सोशिती विषयाच्या अतिवोढी । बाप सद्गुरुकृपा गाढी । विषयांची आवडी एकत्वा आणी ॥ ४५ ॥ यालागी विषयांची आस्था । न चढे सच्छिष्याचे माथा । स्त्रीभोगाची आसक्तता । मिथ्या तत्वतां गुरुवाक्यनिष्ठा ॥ ४६ ॥ हा आत्मा हे आत्मी पाही । ऐसें मिथुन मुळी नाहीं । तें निजमूळ पाडिता ठायीं । ब्रह्मचर्य पाहीं अभंग ॥ ४७ ॥ या नांव गा निजनैष्ठिक्य । ब्रह्मचर्य अतिसुटंक । सद्गुरुनीं बोधिले निष्टंक । अलौलिक अभंग ॥ ४८ ॥ आतां अहिंसेची स्थिती । ऐकें राया चक्रवर्ती । भंवई उचलणे नाहीं भूतीं । स्वप्न सुषुप्ती जागतां ॥ ४९ ॥ पावो आदळतां देख । झणीं पृथ्वी पावेल दुःख । या काकुलती आवश्यक । पाउलें अलौलिक हळुवार ठेवी ॥ ४५० ॥ आकाश दचकेल देख ।·यालागीं नेदी सैरा हाक । वाचा परिपक्वपीयूख । वचनें परम सुख सर्वांसी देतु ॥ ५१ ॥ त्याचा शब्दु जै गगनीं भरे । तेणे शब्दानंदचमत्कारें । गगनचि निजसुखें सुभरे । येणे सुखोद्गारे वचनोक्ती ॥ ५२ ॥ जळामाजीं घालिता उडी । झणीं उदक दडपे बुडीं । तरगन्यायें देणे बुडी । जीवनांची दुथडी न हेलावता ॥ ५३ ॥ त्यासी जळी होता निमग्न । जळाचा तापु शमे सपूर्ण । यापरी करी स्नान । जीवनीं जीवनु निववितु ॥ ५४ ॥ झणीं दुःख पावेल वारा । ह्मणोनि श्वासु न घाली सैरा । नेमुंनी प्राणसचारा । निजशरीरा वागवी ॥ ५५ ॥ निजदेहा करावया घातु । सर्वथा जेवीं नुचले हातु । तेवीं भूतांवरी निर्घातु । ज्याच्या पोटातु उपजेना ॥ ५६ ॥ अत्यत न्याहारें पाहतां । वचकु पडेल प्राण्याच्या चित्ता । यालागीं बाह्यदृष्टीं क्रूरता । न पाहे भूता भूतभावें ॥ ५७ ॥ रोम रगडतील संपूर्ण । यालागीं न करी अगमर्दन । एवं स्वदेहाचे देह-

---

१ विषयेंद्रिय २ माहेरघर ३ सर्व जीवाचा नित्यानुभव आहे कीं संभोगकाळीं सुखप्राप्ति होते, पण तें सुख द्वैतपणाच्या बुद्धीनें देहोपाधीमुळें मात्र मिळतें, परमात्मसुखाची प्राप्ति निरुपाधिक आहे ४ आटाआटीन ५ नारिकेल, नारळ ६ पक्वान्नाचे प्रकार, तऱ्हा ७ गोडीनें, गोडीमुळें ८ सघन, अफाट ९ मोठी १० उत्कंठा ११ स्त्रीलिंगी शब्द १२ सुचिन्हित १३ निश्चित १४ रागानें पाहणें १५ पाय १६ हळु, मृदु १७ मन मानेल तशी १८ अमृताप्रमाणें गोड १९ परिपूर्ण होतें २० कदाचित् २१ पाण्याची २२ आगास लागलेल्या पाण्यानें सर्वच पाणी शीतल करीत, आपल्या स्पर्शानें जळाचा ताप निवारीत २३ नियमित करून, मूरदृष्टीनें २४ आघात २५ करड्या नजरेन, न्याहाळून २६ भीति

पण । भूतहिंसेभेणं अहंत्वा नाणी ॥ ५८ ॥ भूतां देतां दुःखलेशु । भूतीं दुखवेल भूतेशु । ऐसा ज्याचा दृढ विश्वासु । तेथ रहिवासु अहिंसेचा ॥ ५९ ॥ कायिक वाचिक मानसिक । भूतां उपजे त्रिविध दुःख । तें जेथें निमालें निःशेख । अहिंसा देख ते ठायीं ॥ ४६० ॥ या नांव गा शुद्ध अहिंसा । सत्य जाण नृपवरेशा । आतां द्वंद्वसाम्याची दशा । आइक क्षितीशा सांगेन ॥ ६१ ॥ सुखदुःख अदृष्टाधीन । तें अदृष्ट देहाचे माथां पूर्ण । ऐसें जाणोनि आपण । निर्द्वंद्व संपूर्ण सद्गुरुवाक्यें ॥ ६२ ॥ अदृष्टें देह सुखदुःख भोगी । मूर्ख तेथें रागी विरागी । शिष्यु लागों नेदी निजांगीं । गुरुवाक्यरंगीं रंगला ॥ ६३ ॥ देहींचेनि सुखें सुखावता । सवेंचि दुःख चढे माथां । हें गुरूनें जाणोनि तत्त्वता । देहअहंता सांडविली ॥ ६४ ॥ निर-भिमान्याच्या अंगीं । दुःख नुरेचि दुःखनियोगीं । सुख नुरेचि सुखसंभोगीं । तो उभयभागीं अलिप्त ॥ ६५ ॥ छाया उष्णामाजी तापली । ते छाया छायेंचि निवाली । तेवीं सुखदुःखें मिथ्या जालीं । स्थिती सुखावली यथानुलाभें ॥ ६६ ॥ अदृष्टें देहीं वर्तता देख । बाधूं न शके सुखासुख । हें गुरुगम्य अलौकिक । शिष्य विश्वासिक पावती ॥ ६७ ॥ विश्वासेंवीण सर्वथा । गुरुगम्य नये हाता । गुरुगम्येंवीण तत्वता । द्वंद्वसमता कदा न घडे ॥ ६८ ॥ देहीं दृढता जंव मीपण । तंव तंव द्वंद्वबाधा दारुण । जे गुरुवाक्यें निरभिमान । त्यासी द्वंद्वें जाण अति-मिथ्या ॥ ६९ ॥ स्वप्नींचें दरिद्र समर्थता । जेवीं [11]दोनीं समान जागृता । तेवीं द्वंद्वबाधेची वार्ता । न बाधे गुरुभक्ता [12]अपरोक्षबोधें ॥ ४७० ॥ लेकुराच्या खेळापाशीं । पारणें तैशी एकादशी । द्वंद्वाची दशा तैशी । गुरुवाक्यासरिसी समूळ उडे ॥ ७१ ॥ जेवीं चंदनाचिया [13]हुंतीं । [14]आरीबोरी चंदन होती । तेवीं गुरुवाक्यप्रतीती । सकळ द्वंद्व येती निजसाम्या ॥ ७२ ॥ चंदनासभों-वतीं झाडें । तेंही रोकडीं लाकडें । देवद्विजाचे मस्तकीं चढे । भाग्य एवढें सत्संगीं ॥ ७३ ॥ सद्गुरु तोचि सत्संगती । तत्संगें शिष्य पालटती । स्वयें ब्रह्मरूप होती । तेव्हां द्वंद्वें येतीं निर्द्वंद्वा ॥ ७४ ॥ एवं गुरुवाक्यीं विश्वासतां । द्वंद्वसाम्य चढे हाता । तें गुरुवाक्यही तत्वता । ऐक आतां सांगेन ॥ ७५ ॥

सर्वत्रात्मेश्वरान्वीक्षा कैवल्यमनिकेतताम् । विविक्तचीरवसनं संतोषो येनकेनचित् ॥ २५ ॥

सद्गुरुवचनविश्वासें । मानी सर्वत्र परमात्मा ऐसें । तेंचि निजबुद्धी निश्चयवशें । निज-मानसें [16]विनवी ॥ ७६ ॥ मजमाजीं परमात्मा वसे । तेणें स्थूळदेहो वर्ततसे । त्याचेनि पूर्ण चित्प्रकाशें । जग भासे जगद्रूपें ॥ ७७ ॥ तेणें निजात्मप्रकाशें । माझे दृष्टीसी दृश्य दिसे । दृश्यद्रष्टृदर्शनविलासें । विलसतसे परमात्मा ॥ ७८ ॥ दृश्यद्रष्टृपणें जें जें उठी । तेथ निजा-त्मता पाठींपोटीं । तेणें अन्वयें देवो देखे दृष्टीं । आह्मांळबाहाळ सृष्टि दुमदुमित ॥ ७९ ॥ तेव्हां जे जें देखे भूताकृती । तेथ परमात्मा ये प्रतीतीं । मी नियता ईश्वर त्रिजगतीं । हेही स्फूर्ती स्फुरों लागे ॥ ४८० ॥ जग वर्ते माझिया सत्ता । मी कळिकाळाचा नियता । मी उत्पत्तिस्थितिप्रलयकर्ता । हे मूळ अहंता स्वभावें स्फुरे ॥ ८१ ॥ येणें पूर्वान्वयें जंव पाहे । तंव सर्वीं सर्व मीचि आहें । तें पाहातें पाहाणें पाहों ठाये । तेथें अहं जाये विरोनी ॥ ८२ ॥

---

१ परमात्मा २ लोपलें ३ प्रारब्धाच्या स्वाधीन ४ देहाच्या आसक्तीनें सुख इच्छिनो व दुःखाची इच्छा करीत नाहीं ५ तत्काळ ६ दुःखसंगीं दुःखाची भावना नसते, सुखसभोगीं सुखाची नसते ७ सुखदुःखादि कोणत्याही प्रसंगी ८ सुख दुःख ९ रहस्य, केवळ गुरुपासूनच मिळणारें १० सुखदुःखाच्या ठायां समानता ११ दोनी मिथ्या १२ आत्मसाक्षात्कारामुळें १३ सुगंधसामर्थ्य १४ निर्गंध वृक्ष १५ कोरडीं १६ विचार, मनन करी १७ ज्ञानचैतन्यतेनें १८ संपूर्ण

तेथें परब्रह्मैक प्रसिद्ध । कोंदला ठाके सच्चिदानंद । ऐसा गुरुवाक्यें प्रबोध । शिष्य अतिशुद्ध पावती ॥ ८३ ॥ तेव्हां वैकुंठीं देवो आहे । हें बोलणे त्या आहाचि होये । क्षीरसागरी देवो राहे । हे ऐकतांचि पाहें अनिवार हासे ॥ ८४ ॥ देवावांचोनि तत्त्वतां । तिळभरी ठावो नाहीं रिता । त्याते एकदेशी नेणितां । न भंगे वस्तुता सच्छिष्यासी ॥ ८५ ॥ वैकुंठ आणि क्षीराब्धी । ज्याचेनि प्रकाशे ज्यामधीं । तो वैकुंठवासी अथवा क्षीराब्धी । हे बोल सोपाधी शबलत्वाचे ॥ ८६ ॥ जेथ सर्वी सर्व परमात्मा । तेथ एकदेशी न सरे महिमा । तो पूर्णब्रह्म अनाश्रमा । वैकुंठादि आश्रमा वश नव्हे ॥ ८७ ॥ अखंडा आवाहन । अधिष्ठाना आसन । सर्वगता सिंहासन । कल्पिती स्थान निजकल्पना ॥ ८८ ॥ तेही कल्पिती निजवृत्ती । जे ब्रह्मरूप नित्य पाहती । त्याची परब्रह्मस्थिती । कदा कल्पांतीं भंगेना ॥ ८९ ॥ ऐशी परब्रह्मअवाप्ती । साधकीं पावावया निश्चितीं । नित्य वसावे एकांतीं । द्वैताची स्फूर्ती त्यागोनी ॥४९०॥ साधितां परमार्थनिधान । साधकां अंडवी वस्त्रअन्न । निमोली वल्कले परिधान । कां त्यागिलीं अतिजीर्ण वस्त्रें घ्यावी ॥ ९१ ॥ शाकफलमूलकंदभोजन । येणे करावे जठरतर्पण । साडूनि परमार्थसाधन । जोडावया अन्नधन न वेंचावे कदा ॥ ९२ ॥ चौपालेंवी वाधोनि करी । भीक मागावी दारोदारी । परी अन्नआच्छादनावरी । आयुष्य तिळभरी न वेचावे ॥ ९३ ॥ मेळवावया अन्नआच्छादन । न शिणती साधक सज्ञान । देह अदृष्टाधीन । ते सहजे जाण प्रतिपाळी ॥ ९४ ॥ स्वयें शिणतां अहोराती । अदृष्टावेगळी अणुभरी प्राप्ती । कदा न चढे कोणाचे हातीं । हें साधक जाणती सज्ञान ॥९५॥ यालागी अदृष्टें जे प्राप्त । तेणें निर्वाहें सदा निश्चिंत । साधक परमार्थ साधित । मतोपयुक्त गुरुवाक्यें ॥ ९६ ॥ देहअदृष्टपरवडी । होती सुखदुःखघडामोडी । साधका संतोषु चढोवढी । गुरुवाक्यें गोडी दृढ लागली ॥ ९७ ॥ जैसे देहाचे प्राक्तन । तैसे होय अशनवसन । परी गुरुवाक्यसुख साडून । देहावरी मन ममत्वे न ये ॥ ९८ ॥ याञ्चेविण यथाकाळें । यदृच्छेया जे जे मिळे । ते तें सेवी सकळ मंगळें । गुरुवाक्यमेळें स्वानंदें ॥ ९९ ॥ शरीरनिर्वाहाविखीं । कोठें काही नाभिलाखी । जे जे मिळे तेणेंचि सुखी । निजात्मतोखी सतुष्ट ॥ ५०० ॥ प्रारब्धें सुखदुःख भोगिता । संतोष साधकांच्या चित्ता । हें गुरुवाक्ये विश्वासता । चढे हाता शिष्याच्या ॥ १ ॥ त्याच्या दृढ विश्वासाशीं । भागवतशास्त्र गुरूपाशीं । अभ्यासावे आदरेंसीं । दृढनिश्चयेंसी प्रबोधक ॥ २ ॥

श्रद्धा भागवते शास्त्रे निन्दामन्यत्र चापि हि । मनोवाक्कर्मदण्डं च सत्यं शमदमावपि ॥ २६ ॥

सगुण अथवा निर्गुण । जेथ भगवत्स्वरूपवर्णन । का भगवंत बोलिला आपण । अथवा भगवद्गुणकीर्ति जेथें ॥ ३ ॥ ते तें राया शास्त्र जाण । आवडे जैसे जीवप्राण । विशेषेंसी ज्ञानकथन । सप्रेम पूर्ण पढियंतें ॥ ४ ॥ गुरुमुखें ज्ञानकथा गोड । तेणें श्रीभागवतीं श्रद्धा दृढ । श्रवणे पुरे जीवाचे कोड । वोसरे चाड विषयांची ॥ ५ ॥ जीवी नाहीं विषय-

१ सर्वत्र चिद्घन परमात्मा भरला आहे असा बोध गुरुकृपेने होतो २ वरवरच, उथळ ३ पटत नाहीं, आवडत नाहीं देवाच्या व्यापकत्वाला (विभुत्वाला) बाध आणणाऱ्या गोष्टी त्याला रुचत नाहींत ४ देवाला उपाधि आहे, तो केवल नाहीं, असे हे बोल आहेत ५ चालत नाहीं ६ ज्याला विवक्षित असें आश्रयस्थान नाही, असा ७ सदृश उतारा –'पूर्णस्यावाहनं कुत्र सर्वाधारस्य चासनम्' ८ प्राप्ती ९ परमात्मनिधान १० आड येते ११ किमत न पडणारी, निनमोलाचीं १२ उदरभरण १३ चौपदरी, झोळी १४ कष्टत नाहींत १५ प्रारब्धाधीन १६ देहाच्या प्राक्तनाच्या स्वरूपाप्रमाणें १७ वाढता १८ अन्नवस्त्र १९ सहज २० विषयीं २१ ज्ञानदायक. २२ आवडतें २३ हौस, आवड. २४ विषयाची लालसा नाहींशी होते

कौतुक । तरी विषय आवश्यक । साधकां होती बाधक । तेणें आत्यंतिक अनुतापू ॥ ६ ॥ अनिवार विषयावस्था । यालागीं नें वचे निजसत्ता । तेणे मुमुक्षूच्या चित्ता । अत्यंत व्यथा अनुतापें ॥ ७ ॥ नसतां विषयाची अतिप्रीती । स्वता नव्हे विषयनिवृत्ती । ऐशिया साधकाप्रती । निर्णीत शास्त्रार्थी नेमिला नेमु ॥ ८ ॥ नाहीं विषयाची आसक्ती । नव्हे विषयनिवृत्ती । ऐशी जे का साधकस्थिती । नेमूं त्याप्रती शास्त्रे केला ॥ ९ ॥ जो का केवळ विषयासक्त । कदा नँ मनी शास्त्रार्थ । कां जो जाला जीवन्मुक्त । तोही शास्त्रार्थ मानूनि न मनी ॥ ५१० ॥ जैशी मृगजळाची भासे स्थिती । तैसे विषय मुक्तांप्रती । त्या विषयाचिये निवृत्ती । कोणते शास्त्रार्थी मानावा नेमू ॥ ११ ॥ एवं अत्यासक्त अतिविरक्त । त्यासी नेमू न चले येथ । मुमुक्षूंसींच शास्त्रार्थ । नेमी निश्चित निजनेमें ॥ १२ ॥ तेथ गुरुशिष्यसवाद । करिता ज्ञानार्थप्रबोध । ते बोधीं बाधी विषयबाध । तत्त्यागीं प्रसिद्ध शास्त्रार्थनेमू ॥ १३॥ मनसा वाचा कर्मावरोधु । येणे विषयाचा त्रिविध बाधु । त्या तिहींसही त्रिविधु । शास्त्रें अतिशुद्धु नेमिला नेमू ॥ १४ ॥

पूर्वश्लोकोत्तरार्धम् ॥ ॥ मनोवाक्कर्मदण्ड च सत्य शमदमावपि ।

मनासी नेमू उपशॅमाचा । इद्रिया नेमु तो दमाचा । सत्यें नेमिली वाचा । तिहींसही तिहींचा निजनेमू ॥ १५ ॥ विषयकामगज दारुण । अहंमॅहामदें उन्मत्त पूर्ण । देहतारुण्यें अतिघूर्ण । तोडी बंधन विधीचें ॥ १६ ॥ खेंदी सुहृद राजा गुरु । सोंडा कवळी स्वर्गशिखरू । नरकनदीमाजीं अपारू । अतिदुस्तरू बुड्या देतु ॥ १७ ॥ धर्मजळें क्षाळे अवचिता । सेवेचि सलोभ धुळी घाली माथा । घोळॅसी ब्रह्मादिका समस्ता । अहंममता गर्जतू ॥ १८ ॥ त्यासी विवेकॅमहावंत जाण । माथा चढो जाणे आपण । शास्त्रविधिअकुशे पूर्ण । धरिला आवरून करकरितू ॥ १९ ॥ त्यासी उपशमाचे संरक्षण । वैराग्ययुक्त ठेवूनि जाण । दमाचे शृंखळीं आकळून । सत्याचे स्तंभीं पूर्ण विवेकू बाधे ॥ ५२० ॥ मनसा वाचा कायिक कर्म । येणें विषयबाधा बाधी परम । त्या तिहींसी केला त्रिविध नेम । त्या नेमाचे वर्म ऐक राया ॥ २१ ॥ आता शमाची ऐशी स्थिती । मनबुद्ध्यादि चित्तवृत्ती । सांडवूनि विषयासक्ती । लावी परमार्थीं प्रबोधूनी ॥ २२ ॥ पूर्वे उगवता गभॅस्ती । आंधारू सांडी त्रिजगती । तेवीं गुरुवाक्यें शमाची प्राप्ती । विषयनिवृत्ती मानसिक ॥ २३ ॥ बाह्य इंद्रियप्रवृत्ती । दमें दमोनि गुरुवाक्यस्थिती । मग शमाची सगती । आणी निवृत्ती इंद्रियकर्में ॥ २४ ॥ कन्या प्रतिपाळूनि जैसी । दान देता जावयासी । त्यागी बापाचे कुळॅगोत्रासी । दमें इंद्रियें तैशीं विषयार्थी ॥ २५ ॥ ज्ञणीं वाचा जाईल विकळ । तिसी सत्याचा मॅहामोकळ । देऊनि केली निखळ । अतिअढळ सत्यधूतवाणी ॥ २६ ॥ सत्यवादिया ब्रह्मादि वंदिती । असत्या होय अधोगती । ऐसें व्याख्यान जे करिती । तेही वदती असत्य ॥ २७ ॥ कां रामनामाच्या आवृत्ती । वाचा धुतली स्मरणोक्तीं । ते असत्यामाजी पुढती । कदा कल्पांतीं बुडेना ॥२८॥ मंथूनि काढिले नॅवनीत । तें पुढती न बुडे ताकांत । तेवीं नामें वाचा निर्धूत । असत्य तेथें स्पर्शेना ॥ २९ ॥ जेवीं लागलेनि रविकॅरें । घृतकणिका स्वयें विरे । तेवीं सत्याचेनि निज-

१ त्यागिली न वचे सर्वथा २ आत्मस्वरूपाची प्रतीति होत नाहीं ३ निश्चय करून शास्त्रानीं नियम लावून दिले ४ नियम ५ मानीत नाहीं ६ शम–अतरिंद्रियदमन ७ अहकारमदानें ८ भ्रांत, झिंगलेला ९ अवमानी १० तलाठ ११ लोळवितो १२ विवेकरूप महात १३ सारळदडानें १४ सूर्य १५ कुळधर्मासी. १६ उत्तम कडबा १७ लोणी १८ शुद्ध झालेली १९ सूर्यकिरणानें

गुरुदेवांमाजीं पहा हो । भिन्नत्वभावो असेना ॥ ७७ ॥ देवो पूजिल्या गुरु तोषे । गुरु पूजिल्या देवो संतोषे । दों नांवांचेनि हेरुपें । स्वरूपें एकें वर्तती ॥ ७८ ॥ सुवर्ण आणि कांकण । दों नांवीं एक सुवर्ण । तेवी गुरुब्रह्मामाजी जाण । भिन्नपण असेना ॥ ७९ ॥ त्या सद्गुरूचें निजभजन । चित्तवित्तें अवंचन । गुरुचरणीं आत्मार्पण । करावें आपण सर्वस्वेंसीं ॥ ५८० ॥ तैसेचि साधु श्रोते सज्ञान । तेही मानावे सद्गुरूसमान । त्याचेनि सवादें आपण । श्रवण कथन करावे ॥ ८१ ॥

परस्परानुकथन पावन भगवद्यश । मिथो रतिर्मिथस्तुष्टिर्निवृत्तिर्मिथ आत्मन ॥ ३० ॥

तेथ करितां कथानुवादू । परस्परें निजात्मबोधू । करिता गुह्यज्ञानसंवादू । परमानंदू वोसंडे ॥ ८२ ॥ एवं हरिकथेच्या आवडी । परस्परें श्रद्धा गाढी । सुखसंवादपरवडी । निजसुखगोडी चाखिती ॥ ८३ ॥ चाखितां निजसुखगोडी । हारपती दुःखकोडी । उभवूनि भक्तिसाम्राज्यगुढी । स्वानंदजोडी जोडावी ॥ ८४ ॥ भावे करिता अभेदभजन । भक्त पावती स्वानंद पूर्ण । त्या स्वानंदाचें निजचिन्ह । ऐक सांगेन नृपनाथा ॥ ८५ ॥

स्मरन्त स्मारयन्तश्च मिथोऽघौघहरं हरिम् । भक्त्या सञ्जातया भक्त्या बिभ्रत्युत्पुलका तनुम् ॥ ३१ ॥
क्वचिद्रुदन्त्यच्युतचिन्तया क्वचिद्धसन्ति नन्दन्ति वदन्त्यलौकिका ।
नृत्यन्ति गायन्त्यनुशीलयन्त्यज भवन्ति तूर्ष्णीं परमेत्य निर्वृता ॥ ३२ ॥

हरिकथेची महिमा कैसी । आदरें पुसत्यासांगत्यासी । होती पुण्याचिया राशी । पाप वोखंदासी मिळेना ॥ ८६ ॥ त्याचें नामस्मरण करी । सकळ पातकांतें हरि हरी । तो स्वयें प्रगटला अंतरीं । पातका उरी उरे कैंची ॥ ८७ ॥ साधनरूपभक्तीच्या युक्ती । पूर्ण सप्रेम उपजे भक्ती । ते भक्तीची निजस्थिती । ऐक चक्रवर्ती सज्ञाना ॥८८॥ सद्भावें निजभजन करी । हृदयीं प्रकटतां श्रीहरी । तंव देहींची चिन्हें बाहेरी । क्षणामाझारी पालटती ॥८९॥ परस्परें निजसंवादू । करिता जाला स्वरूपावबोधू । नेत्रीं जळ अंगीं स्वेदू । प्राणस्पंदू पांगुळे ॥ ५९० ॥ चित्तचैतन्या होता भेटी । हर्षें बाष्प दाटे कंठीं । पुलकांकित रोमांच उठी । उन्मीलित दृष्टी पुंजाळे ॥ ९१ ॥ करिता अच्युतचिंतन । सप्रेम गहिंवरे मन । अट्टहासें करी रुदन । अनिवार स्फुंदन ऊर्ध्वश्वासें ॥९२॥ त्या रुदनासवेंचि हर्ष प्रगटे । त्या हर्षाचेनि नेटेंपाटें । हासों लागे कडकडाटें । सुखोद्भटें गदगदोनी ॥९३॥ मीपणाचेनि अनुरोधें । गिळिलों होतों मोहमदें । तो सुटलों गुरुकृपावबोधें । तेणे परमानंदें डुलत ॥९४॥ मी माझेनि भवभानें । मज मी चुकलों मीपणें । मज मी भेटलों सद्गुरुवचनें । आनंदें तेणे उल्हासे ॥९५॥ कैसे सद्गुरुवचन अलौकिक । मीच भोगीं निजसुख । येणें आश्चर्यें देख । स्वानंदोन्मुख उल्हासे ॥ ९६ ॥ संसारवाघुळाचें । भय लागले नेणों कैंचें । तें गुरुवाक्यें दवडिलें साचें । ह्मणोनि नाचे निर्लज्ज ॥९७॥ जेवी माउली देखोनि डोळा । बाळक नाचे नानाकळा । तेवी गुरुवाक्याचा सोहळा ।

---

१ हर्षानें, आनदानें २ दमहीनत्वानें, खरेपणानें ३ भरून वहे, उचबळे ४ हरण होतात ५ प्राश्निकास आणि वक्त्यास ६ औपधास मिळत नाहीं, मुळींच राहत नाहीं ७ बाकी, ठाव, स्थिति ८ मागें दुसऱ्या अध्यायांत नाथानीं सांगितलेंच आहे "दीपू लाविजे गृहामीतरीं । तोचि प्रकाशे गवाक्षद्वारीं । तेवीं मनीं प्रगटला श्रीहरी । तोचि इंद्रियांतरीं भजनानंदु" ९ गति थांबते १० चित्त व चैतन्यरूप आत्मा याची बहुता जन्मीं भेट झाल्यावर परमाल्हाद होतो, वाचा पांगुळते, नखशिखांत अतिप्रेमानें रोमांच येतात, दृष्टि अर्धोन्मीलित सतेज व शांत होते, हृदयांत आनंदाचे कल्लोळ उत्पन्न होऊन ते प्रेमाश्रूंच्या रूपानें बाहेर पडतात ११ नेटानें १२ देहबुद्धीनें १३ निजसुख १४ निःशंक, मोकळेपणानें

देखोनि स्वलीळा निजभक्त नाचे ॥ ९८ ॥ तेणे निजनृत्यविनोदें । फावलेनि निजबोधें । नानापरींची भगवत्पदें । सुखानुवादें स्वयें गातू ॥ ९९ ॥ तेणे कीर्तनकीर्तिगजरें । त्रैलोक्य सुखें सुभरे । परमानंदूही हुंबरे । सुखोद्गारें तुष्टोनी ॥ ६०० ॥ तेंही सांडोनियां गाणे । गर्जों लागे अतिसैंत्राणे । दुजें नाही नाहीं ह्मणे । गाणे ऐकणे म्यां माझें ॥ १ ॥ मीचि गाता मीचि श्रोता । माझें गाणे मीचि तत्त्वता । जगीं मीचि एकुलता । द्वैताची कथा असोनि नाहीं ॥ २ ॥ सद्भावे भगवत्परिचैर्या । करितां पौरुषे कर्मक्रिया । अहं सोहं निरसोनिया । वृत्तीही लया जाय तेथे ॥ ३ ॥ एवं सप्रेम भक्तिसभ्रमू । तेणे निरसे साधनश्रमू । फिटे नि शेष भवभ्रमू । वाचांसीं उपरमू इंद्रिया होय ॥ ४ ॥ जेथे एक ना दुसरें । सन्मुख ना पाठिमोरें । जेथ सुखेंही निजसुखामाजीं विरे । ते स्वरूप निर्धारें निजशिष्य होती ॥ ५ ॥ जेवीं बाळाचे लळे पाळणे । हे व्यालीचि वेदना जाणे । का शिष्यासी पूर्ण बोध करणे । तेथील कळवळणे सद्गुरु जाणे ॥ ६ ॥ बाळका लेववित्या लेणें । जेवीं माउली निवे तेणें । का शिष्यसुखें सुखावणे । हें सद्गुरु जाणे परिपूर्णबोधें ॥ ७ ॥ इंद्रियें नेणती ज्याचे घर । जे मना वचना अगोचर । वृद्धीसि न कळे ज्याची मेर । ऐशी निर्विकार निजवस्तु ॥ ८ ॥ दृष्टी दाविजे साक्षात । हातीं देइजे पदार्थ । तैसा नव्हे गा परमार्थ । तोही सद्गुरुनाथ प्रबोधी शिष्या ॥ ९ ॥ शिष्यासी करावया प्रबोधं । बोधिता सद्गुरु अगाध । यालागीं शिष्यसुखें स्वानंद । भोगी परमानंद गुरुराजो ॥ ६१० ॥ शिष्यासी आकळे परब्रह्म । तव तंव निरसे त्याचा भ्रम । तेणें सद्गुरूसी परम । सुखसभ्रम उल्हासे ॥ ११ ॥ सेवकु परचक्र विभांडी । तंव राजा उभारी यशाची गुढी । शिष्य परमानंदीं दे बुडी । तेणे गुरूसी गाढी सुखावस्था ॥ १२ ॥ जो शिष्यकृपेची कळवळ । ज्या सद्गुरूमाजी प्रबळ । तेथें भागवतधर्म हे सकळ । कवि अविकळ अनन्यश्रद्धा ॥ १३ ॥

इति भागवतान् धर्मान् शिक्षन् भक्त्या तदुत्थया । नारायणपरो मायामञ्जस्तरति दुस्तराम् ॥ ३३ ॥

ऐशी हे भागवतधर्मस्थिती । शरण जाऊनि सद्गुरूप्रती । अभ्यासावी भगवद्भक्ती । तैं मायेची शक्ती बाधू न शके ॥ १४ ॥ माया वेदशास्त्रा अनावर । ब्रह्मादिका अतिदुस्तर । ते सुखें तरती भगवत्पर । हरिनाममात्रस्मरणार्थें ॥ १५ ॥ हरिनामाच्या गजरापुढे । माया पळे लवडसवडें । यालागीं तरणोपावो घडे । सुख सुरवाडे हरिभक्तां ॥ १६ ॥ परात्पर नारायणाची माया । भजतां नारायणाच्या पायां । सुखेंचि तरिजे गा राया । त्या भजनउपाया सांगीतले ॥ १७ ॥ मायातरणोपायस्थिती । राया तुवा पुशिली होती । तदर्थी मुख्य भगवद्भक्ती । जाण निश्चितीं नृपनाथा ॥ १८ ॥ भक्तीपाशीं नित्य तृप्ती । भक्तीपाशीं नित्यमुक्ती । भक्तीपाशीं भगवत्प्राप्ती । मायानिवृत्ती हरिभजनें ॥ १९ ॥ हरिनामभजनकल्लोळें ।

---

१ प्राप्त झालेल्या २ परिपूर्ण होइ, भरून जाई "गिरी देखोनि सुभरे । मेघ जैसा" (ज्ञानेश्वरी १०-५३) ३ घुमतो ४ जोराने ५ ईश्वराची सेवा ६ लुप्त होते, परती होते ७ उल्हास ८ चारी वाणींसह ९ उपाधिजन्य अगर विषयजन्य जें परापेक्ष सुख तेंही आत्मसुखात विरून जातें १० माताच ११ ज्ञान, जाणीव १२ बाळाच्या अंगावर भूषणें घालून त्याला सजविण्यापासून जसा मातेला हर्ष होतो, तसाच बोधरूप अलंकार शिष्याच्या हृदयांत घालून त्याला स्वानंदानें डोलतांना पाहून गुरूला होतो. १३ पार, सीमा १४ स्वस्वरूपाचा बोध १५ जिंकी, पराभव करी १६ पताका, तोरण १७ सुखानुभव १८ खेदरहित होऊन १९ दर्शन, श्रवण, मनन, निदिध्यास, यांनीं आपलीशी करावी २० भाग्यार्थी २१ लगबगीनें, त्वरेनें २२ सुकाळ होतें २३ श्रेष्ठाहून श्रेष्ठ २४ भगवन्नामकीर्तनाच्या गर्जनेनें

माया जीवित्व घेऊन पळे । भक्त तरती भाळेभोळे । हरिभजनबळें महामाया ॥ ६२० ॥ करितां नारायणाची भक्ती । निजभक्त सुखें माया तरती । ते नारायणाची मुख्य स्थिती । स्वयें चक्रवर्ती पुसतु ॥ २१ ॥

राजोवाच–नारायणाभिधानस्य ब्रह्मण परमात्मन । निष्ठामर्हथ नो वक्तु यूय हि ब्रह्मवित्तमा ॥ ३४ ॥

सर्वांभूतीं भगवद्भावो । हा मुख्य मायातरणोपावो । आइकोनि सुखावला रावो । तेणे आनंदें पहा हो परब्रह्म पुसे ॥ २२ ॥ करिता नारायणाची भक्ती । उत्तम भक्त माया तरती । ते नारायणाची निजस्थिती । संक्षेपें नृपती पुसतु ॥ २३ ॥ ब्रह्म परमात्मा नारायण । वस्तूसीच ह्मणणे जाण । ते वस्तुनिष्ठा परिपूर्ण । राजा आपण पुसतु ॥ २४ ॥ सकळांमाजीं अधिष्ठान । सबाह्य ज्याचेनि परिपूर्ण । त्या स्वरूपातें नारायण । स्वयें वेदज्ञ बोलती ॥ २५ ॥ तुह्मांऐसे ज्ञाननिधी । भाग्यें जोडलेति त्रिशुद्धी । तुमच्या वचनामृतबोधीं । अहंबुद्धी उपजेना ॥ २६ ॥ तुमचिया वचनोक्तीं । घोसडली स्वानंदस्फूर्ती । लांचावली चित्तवृत्ती । श्रवणे तृप्ती कदा न मनी ॥ २७ ॥ ऐकोनिया रायाचा श्रेष्ठ प्रश्न । प्रबुद्धाधाकुटा पिप्पलायन । तो बोलावया आपण । स्वानंदें पूर्ण सरसावला ॥ २८ ॥

पिप्पलायन उवाच—स्थित्युद्भवप्रलयहेतुरहेतुरस्य यत्स्वप्नजागरसुषुप्तिषु सद्बहिश्च ।
देहेन्द्रियासुहृदयानि चरन्ति येन संजीवितानि तदवेहि पर नरेन्द्र ॥ ३५ ॥

अगा ज्याचेनि उपजे उत्पत्ती । त्याचेनि अंगें स्थितीसी स्थिती । ज्याचेनि प्रळया प्रळयशक्ती । ऐसा जो त्रिजगतीं मुख्य हेतू ॥२९॥ थापरी जो जगाचा हेतू । स्वयें स्वसत्ता हेतुरहितू । सच्चिदानंदें सदोदितू । तो जाण निश्चितू नारायणु ॥ ६३० ॥ जेवीं सायंप्रातर्मध्याह्न । तिही काळी अलिप्त गगन । तेवीं उत्पत्ति-स्थिति-प्रळयीं जाण । समान नारायण परमात्मा ॥ ३१ ॥ उत्पत्ति-स्थिति-प्रळयात । ह्मणसी कोण देखे येथ । तेचि अर्थीचा दृष्टांत । स्फुरदर्थ अवधारीं ॥ ३२ ॥ जागृती स्वप्न आणि सुषुप्ती । तिन्ही व्यापूनि समाधीही परती । ज्याची साक्षित्वे स्फुरे स्फूर्ती । तो जाण निश्चितीं नारायण ॥ ३३ ॥ जागृतीचें जाणपण । स्वप्नाचें मिथ्या भान । सुषुप्तीचा साक्षी पूर्ण । तो नारायण निश्चित ॥ ३४ ॥ एवं परमात्मा परंज्योती । आत्मा हृदयस्थ त्रिजगतीं । त्यातें नारायण ह्मणती । जाण निश्चितीं नृपनाथा ॥ ३५ ॥ ऐसी सांगता ब्रह्मस्फूर्ती । अगम्य वाटेल ब्रह्मप्राप्ती । सहजे ब्रह्म आंतुडे हातीं । ऐक ते उपपत्ती सांगेन ॥ ३६ ॥ तरी परमात्मा ब्रह्ममूर्ति पूर्ण । तुझे हृदयीं नांदे आपण । ज्याचेनि मन बुद्धि प्राण । इंद्रियें जाण वर्तती ॥ ३७॥ नयने तेणे तेजे देखणे । रसना तेणें स्वादें चाखो जाणे । श्रवण तेणें अवधाने । शब्दज्ञानें प्रबोधिती ॥ ३८ ॥ तेणे अहंकारां अहंभाव । तेणेचि मनासी मंतव्य । तेणेचि चित्तासी चेतव्य । बुद्धि बोद्धव्य तेणे ब्रह्मावबोधें ॥ ३९ ॥ तेणें जड देह सचेतन । तेणेचि कळे मृदु कठिण । तेणेचि चरणाच्या ठायीं गमन । करी करग्रहण त्याचिये सत्ता ॥ ६४० ॥ त्याचेनि प्राण परिचरती । त्याचेनि निमिषो-

---

१ जीव २ बुद्धिपूर्वक ३ परमात्म्याचें अस्तित्व व स्थिति ४ आधार ५ निश्चयानें ६ मी अमुक अशी कल्पनाच स्फुरत नाहीं ७ भरून आली ८ सवकली, लुब्ध झाली ९ पुढे झाला १० प्रतिपाळे स्थिती ११ तीनही लोकीं १२ आपल्या सत्तेनें १३ सत्, चित्, आनंद या तिहींनीं सर्वकाळ परिपूर्ण. १४ ज्यात स्पष्ट अर्थ आहे असा १५ पलीकडे १६ मुख्य ज्योत, की जेथल्या ठिणग्यांनी सर्व भूतें सजीवपणें विचरतात. १७ 'ईश्वर सर्वभूताना हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति' (गीता १८–६१) १८ ब्रह्मस्थिती. १९ सापडे २० युक्ति

न्मेषस्फूर्ती । त्याच्या आनंदलेशस्थिती । आनंद उपस्थीं भोगिती प्राणी ॥ ४१ ॥ एवं चाळक जो त्रिजगतीं । जो स्वानंदें नांदे हृदयस्थिती । त्यातें नारायण म्हणती । तोचि निश्चितीं परमात्मा ॥ ४२ ॥ ज्याचेनि मन बुद्धि प्राण । इंद्रियें विचरती संपूर्ण । तो तूं म्हणसी त्याअधीन । हें कल्पांतीं कदा न घडे ॥ ४३ ॥ तेथ जाणपणे जाणों जासी । तें जाणावें तेंचि नेणसी । तेथ ज्ञातेपणे ज्ञानासी । स्वरूपापाशीं रिगू नाहीं ॥ ४४ ॥ जाणीव आणि नेणीव । हे सोडूनि सर्व भाव । जें उपजे सद्भाव । तें ब्रह्म स्वयमेव पाविजे ॥ ४५ ॥

नैतन्मनो विशति वागुत चक्षुरात्मा प्राणेन्द्रियाणि च यथाऽनलमर्चिषः स्वाः ।
शब्दोऽपि बोधकनिषेधतयाऽऽत्ममूलमर्थोक्तमाह यदृते न निषेधसिद्धिः ॥ ३६ ॥

वैकुंठ कैलास क्षीराब्धी । मन कल्पी कल्पनाविधी । परी आत्मा कल्पावया त्रिशुद्धी । मनबुद्ध्यादी सरेना ॥ ४६ ॥ स्वयें कल्पी त्रिभुवन । तें स्वरूपीं रिघों न शके मन । बुद्धि निश्चयात्मक पूर्ण । तीसही जाण अगम्य वस्तू ॥ ४७ ॥ जे मनबुद्धिअगोचर । ते वाचेसी अतिदुस्तर । वस्तु नव्हे शब्दगोचर । परात्पर परब्रह्म ॥ ४८ ॥ मोटे बांधतां आकाशातें । चारी पालव पडती रिते । तेवीं शब्दें बोलावे वस्तूतें । तंव शब्द शब्दार्थं निर्धर्म ॥ ४९ ॥ प्राणाचेनि निजढाळें । जे का क्रियाशक्ती चळे । ते क्रियेसी वस्तु नातळे । मा इंद्रियां आकळे कैसेनी ॥ ६५० ॥ जेवीं थिल्लराआंतौता । बिंबोनि बोलों नव्हे सविता । तेवीं मनबुद्धिइंद्रियांपरता । जाण तत्त्वतां परमात्मा ॥ ५१ ॥ जो मनाचें आदि मन । जो बुद्धीची बुद्धि सज्ञान । जो नयनाचें आदि नयन । जो श्रवणाचें श्रवण सावधानत्वें ॥ ५२ ॥ जो घ्राणाचें निजघ्राण । जो रसनेची रसना आपण । जो त्वचेची निजत्वचा पूर्ण । जीवाचा तो जाण जीवू स्वयें ॥ ५३ ॥ जो इंद्रियांचा प्रकाशिता । जो कर्म करोनि अकर्ता । तो इंद्रियीं इंद्रियार्थीं । विषयीं सर्वथा हों नेणे ॥ ५४ ॥ जेथ बुद्धीचि न वळघे । तेथ मन मनपणें केवीं रिघे । मा श्रवणनयनघ्राणयोगें । विषयसंयोगें केवीं भेटे ॥ ५५ ॥ जेथ प्राणशक्ती न चले पुढें । तेथ वाचा स्वयें लाजिली मुरडे । मा कर्मेंद्रियांसी कोणीकडे । पवाडू पुढें जोडेल ॥ ५६ ॥ अग्नीपासूनि आळ्या अनेग । क्षणक्षणा निघती चांग । परी आळ्यामाजीं अग्नीचें अंग । सर्वथा सांग प्रगटेना ॥ ५७ ॥ का सूर्यापासूनि सूर्यकांत । प्रकाशती असंख्यात । परी सूर्यकांताआंत । कदा भास्वत प्रगटेना ॥ ५८ ॥ जेवीं सिंधूपासूनि तरंग । प्रकाशती अति अनेग । परी तरंगीं सिंधूचें अंग । सर्वथा सांग प्रगटेना ॥ ५९ ॥ तेवीं ब्रह्मापासोनि करणें । प्रकाशती अनेकपणें । परी त्यां इंद्रियां ब्रह्म जाणणें । हें जीवें प्राणें घडेना ॥ ६६० ॥ जरी केळापासूनि केळी निपजे । का साखरेपासूनि ऊंस उपजे । तरी इंद्रियीं ब्रह्म जाणिजे । हें न ये निजबोजें ब्रह्मादिकां ॥ ६१ ॥ आशंका ॥ इंद्रियीं नव्हे ब्रह्मज्ञान । तैं जीवाचें भवबंधन । कदाकाळीं न तुटे जाण । जन्ममरण अनिवार ॥ ६२ ॥ 'शब्दादेवापरोक्षे'ति । ऐशी श्रुतिशास्त्रोपपत्ती । तेही मिथ्या वाटे वेदती । ऐसें तूं निश्चितीं मानिसी राया ॥ ६३ ॥ तेही अर्थींचें निरूपण । ऐक राया सावधान । शब्द निमोनि आपण । दे ब्रह्मज्ञान जीवासी ॥ ६४ ॥

---

१ डोळ्यांची पापणी हालणें २ जननेंद्रियाचे ठिकाणीं ३ हालचाल करतात ४ रिघाव, शिरकाव ५ मन:सिद्धी सरेना ६ पुरें पडत नाहीं ७ जें मन व बुद्धि यांना कल्पितां येत नाहीं, असें ८ पदर ९ निजधर्म १० चलनवलनानें ११ सांपडत नाहीं १२ डबक्यांत १३ भिजलेला, ओला १४ अनादि १५ बुद्धीची दृष्टी. १६ पोंचत नाहीं १७ मागें वळते १८ यश १९ ज्वाला, झळ्या, ठिणग्या २० सूर्य २१ इंद्रियें २२ वार्ता २३ लय पावून

पूर्वील श्लोकार्ध–शब्दोऽपि बोधकनिषेधतयात्ममूलमर्थोक्तमाह यदृते न निषेधसिद्धिः ।

जीवू सोडवावया होडा । शब्दें सवेग उचलिला विडा । तेणे घेता तत्वांचा झाडा । आपणही पुढां निमाला ॥ ६५ ॥ श्रुति 'नेति नेति' येणें शब्दें । अतद्व्यावृत्तिनिषेधबोधें । परी साक्षात् वेदानुवादें । निज वस्तु शब्दें न बोलवे ॥ ६६ ॥ शब्दासी जें वाच्य नोहे । तेंचि परब्रह्म जाणावे । तेथील जो खुणे पावे । तो ब्रह्म सद्भावें स्वयें होय ॥ ६७ ॥ श्रुति 'नेति नेति' येणे वचने । शब्द निषेधूनि वस्तु दावणे । शब्दी निःशब्द जो लक्षूं जाणे । तेणें पावणे परब्रह्म ॥ ६८ ॥ शब्दु निजनिषेधें जे बोधी । तेथ समरसे ज्याची बुद्धी । तेंचि परब्रह्म गा त्रिशुद्धी । निषेधावधी तो ठावो ॥ ६९ ॥ शब्द निमोनि सर्व शक्ती । जीवासी दे ब्रह्मप्राप्ती । शब्दादेवापरोक्षेति । जाण निश्चितीं या नांव ॥ ६७० ॥ वाचा निःशेष निवर्ते । मन बुद्धि न पवे जेथे । तेंचि अवधी निषेधातें । परब्रह्म त्यातें बोलिजे ॥ ७१ ॥ जें वाचेचे वदविलें । परी वाचा वदों न शके ज्यातें । जें मनबुद्ध्यादिकां जाणतें । परी मन बुद्धि ज्याते नेणती ॥ ७२ ॥ जे नयनातें दाखवितें । परी नयन न देखती ज्याते । जें श्रवणघ्राणातें चेतवितें । परी श्रवण घ्राण ज्याते नेणती ॥ ७३ ॥ एवं सर्वांचे तें जाणते । परी सर्व सर्वथा नेणे ज्यातें । ज्यासी जाणावयालागीं येथें । आणिक जाणतें असेना ॥ ७४ ॥ ऐसे स्वसंवेद्य निजज्ञातें । ज्यासी दुजें नाहीं जाणतें । शब्द रिघावया तेथें । रिगमु त्यातें असेना ॥ ७५ ॥ जें कृश ना पुष्कळ । जें वक्र ना वर्तुळ । जें सूक्ष्म ना नव्हे स्थूळ । वस्तु केवळ निर्विकार ॥ ७६ ॥ ज्यासी नाहीं रूपगुण । ज्यासी नाहीं आश्रमवर्ण । ज्यासी नाहीं मीतूंपण । ज्यासी जन्ममरण असेना ॥ ७७ ॥ जे हळुवट ना गाहिंसे । जें चिवळें ना सपोस । जे वसतें ना वोस । जे का निःशेष निर्धर्म ॥ ७८ ॥ जे ऱ्हस्व ना मोटें । जें वडील ना धाकुटे । जे विचारिता विवेकवाटे । विवेकुही आटे निःशेष ॥ ७९ ॥ ज्यासी आदि ना अतु । जें मध्यस्थितिरहितु । जें गुण ना गुणातीतु । अच्युतानंतू अद्वयत्वे ॥ ६८० ॥ त्या स्वरूपाचा वचनपाठ । करावया वेदें केली खटपट । तेथ श्रुतीचाही बोभाट । लाजिली करूनि कष्ट नेतिनेतिवादें ॥ ८१ ॥ वेदू काय नेणोनि परतला । जाणोनि न बोलिवेचि बोला । यांचिलागीं तो मौनावला । तटस्थ ठेला निःशब्दें ॥ ८२ ॥ वेदें धरितां दृढ मौन । दर्शनें भांबावलीं जाण । तिहीं धरोनि मताभिमान । करिती वल्गन अतिवादें ॥ ८३ ॥ शब्दातीं ब्रह्मज्ञान । हे वेदें पावोनि पूर्ण खूण । शब्दें शब्द निषेधून । दृढ मौन तेणे धरिलें ॥ ८४ ॥ वेदरायें धरितां मौन । शास्त्रें भांबावलीं जाण । शोधिता शब्दाचे रान । निजसमाधान न पावती ॥ ८५ ॥ ज्यासी शब्दांती ब्रह्मप्राप्ती । त्यासी दर्शने ऐक्या येती । शास्त्रें स्वयेंचि समजती । ऐक्यें त्रिजगती आभासे ॥ ८६ ॥ ब्रह्म एकाकी अद्वयस्थिती । तुवाचि

---

१ पैजेनें २ वेदानें ३ त्यानेंही पुढ हात टेंकले ४ 'तन, तम,' पदाथ आत्मा नव्हे, तो नव्हे व 'नेति नेति' अशा वचनानीं श्रुति नाशवताचा निषेध करून आत्मरूपाचा बोध करिते "यद्वाचाऽनभ्युदितं येन वागभ्युद्यते । तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि", "यन्मनो न मनुते", "अस्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घम्", "अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययम्" इत्यादि श्रुतीचीं बोधक वचनं निषेधरूपच आहेत महिम्नस्तोत्रात "अतद्व्यावृत्त्या यं चकितमभिधत्ते श्रुतिरपि" असें ह्मटल आहे ५ ब्रह्म दृश्य नाहीं, शाखाचंद्रन्यायानें केवळ लक्ष्य आहे ६ स्वभावें. ७ विरून जाते, त्याला शोधायाला बुद्धि जाते, पण आपणच त्यात नाहींशी होते, कारण "यो- बुद्धे परतस्तु स' ८ मुळीं सुद्धा ९ खत जाणण्यास योग्य १० रिघाव ११ स्थूल १२ हलकें १३ जडमूट १४ रोड १५ पुष्ट. १६ सहा शास्त्रें. १७ शब्द संपला ह्मणजे. (निःशब्द ब्रह्म उच्यते)

दाविली उपपत्ती । तेथें ऐक्यरूपें त्रिजगती । ह्मणसी कवणाप्रती आभासे ॥ ८७ ॥ ज्याची तुटली वासनाफांसोटी । विराली अहंकाराची गाठी । प्रारब्ध उंतरलें देहाचे तटीं । त्यासी ऐक्यें सृष्टी आभासे ॥ ८८ ॥ त्याच्या अनुभवाची गोड गोष्टी । सांगावया उल्हास पोटीं । पिप्पलायनु स्वानंदतुष्टी । ब्रह्मैक्यें सृष्टीं वाखाणी ॥ ८९ ॥

सत्व रजस्तम इति त्रिवृदेकमादौ सूत्रं महानहमिति प्रवदन्ति जीवम् ।
ज्ञानक्रियार्थफलरूपतयोरुशक्ति ब्रह्मैव भाति सदसच्च तयोः परं यत् ॥ ३७ ॥

ब्रह्मनिजऐक्यपरिपाटी । प्रपंचू ब्रह्मत्वेंचि उठी । सतांसत सकळ सृष्टी । देखती दृष्टीं ब्रह्मरूप ॥ ६९० ॥ जेवीं नभीं नीळिमेचें भान । तेवी ब्रह्मीं माया नांदे संपूर्ण । नवल तियेचें विंदान । नपुंसका जाण पुरुषत्व केलें ॥ ९१ ॥ अगाध तिचा पतिव्रताधर्म । नपुसकीं उपजवी काम । अनाम्या ठेवी नाम । कीं निष्कर्मा कर्म तिचेनी ॥ ९२ ॥ ते नि संगसंगा रातली । स्पर्शेवीण गुर्विणी झाली । प्रधानमहत्तत्त्वें गर्भा आली । तेथ त्रिगुणांतें व्याली विकारयुक्त ॥ ९३ ॥ विद्याअविद्या निजस्वभावी । जीवशिवांची भेदपदवी । मिथ्या पुरुषातें भोगवी । ज्ञानाज्ञानगांवीं वसोनिया ॥ ९४ ॥ जेवीं सुवर्णी अलंकार । ततूमाजीं पटाकार । भिंतीवरी भासे चित्र । तेवीं माया साकार ब्रह्मीं भासे ॥ ९५ ॥ मृत्तिकेचीं गोकुलें केलीं । नाना नामाकारीं जरी पूजिलीं । तरी मृत्तिकाचि सचली । तेवी ब्रह्मीं सचैली जगद्रूपें माया ॥ ९६ ॥ जैशा घृताच्या कणिका । घृतेंसीं नव्हती आणिका । तेवी ब्रह्मीं मायादाक्षी देखा । दावीं अनेका अर्थांतें ॥ ९७ ॥ ब्रह्म पूर्वी एकाकी एक । तेंचि केवी झालें अनेक । तो मायायोगपरिपाक । विशद अर्थ देख पिप्पलायनू सांगे ॥ ९८ ॥ मुळीं मुख्य ब्रह्म 'ओंकार' । तें एकचि झालें त्रिप्रकार । अकार उकार मकार । सत्वादि विकार गुणत्रयात्मक ॥ ९९ ॥ गुणत्रय समसमान । त्या नाव बोलिजे 'प्रधान' । तेंचि क्रियाशक्तिसूत्र जाण । तेथें प्रगटल्या ज्ञाना 'महत्तत्त्व' ह्मणती ॥ ७०० ॥ 'अहंब्रह्म' हे पूर्णस्फूर्ती । ते अहंकारलें देहाकृती । देहाभिमाने निश्चितीं । 'जीव' ह्मणती वस्तूतें ॥ १ ॥ क्रिया ह्मणिजे 'दशधा करणें' । 'ज्ञान' शब्दें देवताधिष्ठानें । 'अर्थ' ऐसें विषयासी ह्मणणें । तेथ 'फळ' जाणणें सुखदु ख ॥ २ ॥ गुणभूतें विषय करणें । जीव भोक्ता सुखदु खपणें । ज्ञानक्रिया कर्माचरणें । हें सर्वही जाणणें पूर्ण ब्रह्म ॥ ३ ॥ साकरेचा फणस प्रबळ । तेथें कांटे त्वचा बीजगोळ । अवघी साकरचि केवळ । तेवीं ब्रह्मचि सकळ जगदाकारें ॥ ४ ॥ जेवीं पींटाउ पुतळीकृत । तेथ विषमावयवीं समान सूत । तेवीं जगदाकारें आकारवंत । दिसे अविकृत परब्रह्म ॥ ५ ॥ जग 'विश्वप्रपंचू' नाम । परी तें निखळ परब्रह्म । हा उपनिषदर्थ उत्तम । वेदांतीं परम परमार्थु तो हा ॥ ६ ॥ जगदाकारें ब्रह्म निश्चित । जग अवघें विकारवंत । तै ब्रह्मासही विकार प्राप्त । ह्मणती तो अर्थ न घडे राया ॥ ७ ॥

---

१ वासनेचा पाश २ उरलें ३ शुभाशुभ कार्यें हीं ब्रह्मरूप आहेत ४ नीलवर्णाचा आभास ५ कौशल्य, प्रसव ६ संगरहित जें नपुंसक ब्रह्म त्याचा प्रकृतीनें संग धरिला, आपलें पोट वाटविलें व विश्वविस्तार केला ब्रह्म आधीं एक, त्यानं संकल्पमात्रानें त्रिगुणात्मक माया निर्माण केली सुवर्णालंकाराप्रमाणें ब्रह्म व माया अभेदरूपच आहेत तेंच ब्रह्म पुढें क्रियाशक्तीनें सूत्र व महत्तत्त्व हीं नांवें पावतें तेंच देहाकृती पावून अहंभावामुळें जीवपणास येतं क्रिया, देवताधिष्ठान, विषय, सुखदु खादि फळें, या रूपानें तेंच भासतें ७ भासली ८ भिन्न ९ मायेच्या संगाचा परिणाम १० इंद्रियें ११ वस्त्र. १२ वस्त्रावरचें चित्र, बाहुली १३ प्रकार

स्वभावतां । अर्पी श्रीअनंता ईश्वरातें ॥ ९२ ॥ एवं ईश्वरीं जें अर्पे कर्म । तें कर्म होय निर्धर्म । याचि नांव परम । नैष्कर्म्यनिजसिद्धी ॥ ९३ ॥ वेदें बोलिलें कर्मफळ । ज्याची वासना निष्काम निर्मळ । त्यासी वेदोक्त फळ प्रबळ । भोगावया केवळ स्वर्मी न दिसे ॥ ९४ ॥ ऐसें असतां कर्मफळ । वांछितां नाडिजे[1] केवळ । जेवीं परिसु देऊनि सोज्ज्वळ । मागिजे पोफळ तांबूलासी ॥ ९५ ॥ कर्मीं निष्कामता नित्य[3] फळ । तेथ फळाशा नाडले सकळ । चंदन सर्वांगीं सफळ । तेथ मागतां फळ नाडिजे स्वयें ॥ ९६ ॥ हातीं आतुडावया मासा । गळीं लाविजे अल्प आमिषा । तेवीं निष्काम करावया मानसा । वेदू[6] फळाशाप्रलोभी ॥ ९७ ॥ आमिष घालूनि मासेपाळीं । कीं तद्योगें जळाबाहेर गाळी । तेवीं कर्म कर्मातें निर्दाळी । हें नेणिजे मुळीं फळकामी ॥ ९८ ॥ हो कां फळाचिये चाडे । स्वधर्मकर्मीं प्रवृत्ति घडे । तेणें नैष्कर्म्यसिद्धी आतुडे । हें वेदांचें फुंडें निजगुह्य ॥ ९९ ॥ कर्म ब्रह्मत्वें सदा सफळ । फळ वांछी त्यातें निष्फळ । हें जाणोनि कर्मकुशळ । फळाशा समूळ छेदिती ॥ ८०० ॥ ऐसें आचरतां वैदिक कर्म । तेणें कर्में पाविजे नैष्कर्म्य । याहोनिया अतिसुगम । सांगेन वर्म तें ऐक ॥ १ ॥

य आशु हृदयग्रन्थिं निर्जिहीर्षुः परात्मनः । विधिनोपचरेद्देवं तन्त्रोक्तेन च केशवम् ॥ ४७ ॥

जेणें वासनेचें जाळ तुटे । अहंकाराची गांठी सुटे । जीवीं परमात्मा स्वयें प्रगटे । तें तांत्रिक विधान गोमटें ऐक राया ॥ २ ॥ जया तांत्रिक महापूजा । संतोष होय गरुडध्वजा । ते तांत्रिक विधान वोजा[15] । महाराजा अवधारीं ॥ ३ ॥ वैदिक मंत्र तांत्रिक तंत्र । हे मिश्रपूजा अतिपवित्र । शीघ्र निष्काम करी नर । तो पूजाप्रकार अतिउत्तम ॥ ४ ॥ वैदिक अथवा तांत्रिक । गुरुमार्गें सिद्धिदायक । यालागीं गा आवश्यक । सद्गुरूसी देख शरण जावें ॥ ५ ॥

लब्धानुग्रह आचार्यात्तेन संदर्शितागमः । महापुरुषमभ्यर्चेन्मूर्त्याऽभिमतयाऽऽत्मनः ॥ ४८ ॥

प्रवृत्तिनिवृत्तिकृत कार्या । अवश्य पाहिजे आचार्या । आपमतीं[11] भजतां राया । अनेक अपायामाजीं पडे ॥ ६ ॥ भोयीं[12] पाय सिद्ध आहेती । भुयांळेंवीण[13] वृथा भ्रमती । तेवीं गुरुवीण जे जे करिती । ते ते अहंमतीं भ्रमले ॥ ७ ॥ गुरु ब्रह्म दोन्ही एक । ऐशिया भावना आवश्यक । सेवा करूनि भावपूर्वक । संतोषवूनि देख अनुग्रहो घ्यावा ॥ ८ ॥ तेथ निजाधिकारप्राप्तें । जे मूर्ति आवडेल आपणियातें । तेचि मंत्रविद्या तेथें । श्रद्धासभरितें अंगीकारावी ॥ ९ ॥ तेव्हां गुरुमुखें मिश्र वोजा । पुरुषोत्तममहापूजा । शिकोनिया निजकाजा । भजावें अधोक्षजा शिक्षिता मतीं ॥ ८१० ॥ तेचि भजती हौंतवटी[14] । आगमोक्त निजपुष्टी । राया सांगेन गोमटी । सावधानदृष्टी अवधारीं ॥ ११ ॥

शुचिः संमुखमासीनः प्राणसंयमनादिभिः । पिण्डं विशोध्य संन्यासकृतरक्षोऽर्चयेद्धरिम् ॥ ४९ ॥

विध्युक्त[16] करितां संध्यास्नान । तेथचि आहे ब्रह्मज्ञान । आचमनीं होय हरिरूप आपण । हें नेणोनि अज्ञान आगमीं भरती ॥ १२ ॥ केशवादि नामीं जाण । अंगप्रत्यंगीं न्यासितां पूर्ण । तेव्हां हरिरूप होय आपण । हें नेणोनि अज्ञान आगमीं भरती ॥ १३ ॥ करूनि आगमोक्त संध्यास्नान । मूर्तीपासीं येऊन जाण । संमुख घालावें आसन । चैलाजिनकुशयुक्त ॥ १४ ॥

---

१ नाडला जातो　२ सुपारी　३ निजफळ　४ सापडण्यासाठीं　५ मासास　६ 'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत' इत्यादि　७ इच्छेत　८ मनाचा कल　९ खर　१० नीटपणें　११ आपल्याच बुद्धीनें　१२ भूमीवर　१३ वाटाड्या भोई नसला तर, भोवळेंवीण (घेरीवाचून) असाही पाठ आहे　१४ अहमारी पुरुष　१५ पूजा करण्याची पद्धत　१६ सविधि, सशास्त्र.

रेचकपूरककुंभकें जाण । प्राणायामें प्राणसंयमन । भूतशुद्ध्यादिकीं जाण । शरीरशोधन करावें ॥ १५ ॥ भूतविलय भूतशुद्धी । प्राणप्रतिष्ठा पिंडादिशुद्धी । मूळमंत्रें न्यास प्रबुद्धीं । गुरुदीक्षाविधी विध्युक्त कीजे ॥ १६ ॥ हृदय कवच शिखा शिर । नेत्र अस्त्रादि फट्कार । एवंविधान अनुकार । आगमोक्त प्रकार करावे न्यास ॥ १७ ॥ यापरी मूळमंत्रदीक्षा । करोनि दिग्बंधादि संरक्षा । मग मूर्तिपूजनपक्षा । नृपाध्यक्षा अवधारीं ॥ १८ ॥

अर्चादौ हृदये चापि यथालब्धोपचारकैः । द्रव्यक्षित्यात्मलिङ्गानि निष्पाद्य प्रोक्ष्य चासनम् ॥ ५० ॥

प्रयोगछंद संपूर्ण । पूर्वान्वयो विपरीत जाण । द्रव्यशुद्धि क्षितिमार्जन । हें मागील निरूपण पुढा आलें ॥ १९ ॥ द्रव्यशुद्धि मुखशोधन । भूमिशुद्धि समार्जन । आत्मशुद्धि सावधान । काढिल्या अनुलेपनें मूर्तिशुद्धी ॥ ८२० ॥ पूजासंभार सिद्ध करून । समस्त शंखतोयें प्रोक्षून । निजासनीं सावधान । एकाग्र जाण बैसावें ॥ २१ ॥ ज्यासी ध्यानीं मूर्ति न ये संपूर्ण । तेणें प्रतिमामूर्ति अधिष्ठान । तेथेंचि करावें पूजन । लब्धोपचारें जाण आगमोक्त ॥ २२ ॥ ज्यासी ध्याना मूर्ति ये अतिसंकटीं । तेणें बाह्योपचारआटाटी । सांडूनि या ध्यानदृष्टीं । करावी गोमटी मानसपूजा ॥ २३ ॥ ज्याचे हृदयींचें न विकरे ध्यान । बाह्यमूर्तिपूजेसी सावधान । तेणें उभयता पूजन । करावें संपूर्ण आगमोक्त ॥ २४ ॥

पाद्यादीनुपकल्प्याथ सन्निधाप्य समाहितः । हृदादिभिः कृतन्यासो मूलमन्त्रेण चार्चयेत् ॥ ५१ ॥

सकळ पूजासंभार । निकट ठेवूनि उपचार । मग मूर्तीसी न्यासप्रकार । उक्तशास्त्रें करावा ॥ २५ ॥ जैसे न्यास आपणास । तैसेचि करावे मूर्तीस । हा आगमोक्त गुरुमार्गस । मूळमंत्रें न्यास मूर्तीसी ॥ २६ ॥ आगमोक्त करितां न्यास । अंगप्रत्यंगीं विन्यास । तेणें करितां होय हृषीकेश । हा अर्थमारस दृढ करावा ॥ २७ ॥ दृढ करोनि अनुसंधान । मूळमंत्रें मूर्तिपूजन । हृदयीं आणि प्रतिमेसी जाण । पूजाविधान दोहीं ठायीं ॥ २८ ॥

साङ्गोपाङ्गां सपार्षदां तां तां मूर्तिं स्वमन्त्रतः । पाद्यार्घ्याचमनीयाद्यैः स्नानवासोविभूषणैः ॥ ५२ ॥

करचरणादि अव्यंग । मूर्ति चिंतावी सुंदर सांग । श्याम मनोहर श्रीरंग । उल्हास चांग निजध्यानीं ॥ २९ ॥ मूर्ति चतुर्भुज वेल्हाळ । शंख चक्र गदा कमळ । सुनंदादि पार्षदमेळ । चिंतावे सकळ आयुधादिक ॥ ८३० ॥ यथोक्त मधुपर्कविधान । अर्घ्यपाद्यादि आचमन । पुरुषसूक्तमंत्रें जाण । करावें स्नान निर्मळ जळें ॥ ३१ ॥ मुकुट कुंडलें कटीं मेखळा । कांसे मिरवे सोनसळा । आपाद रुळे वनमाळा । कौस्तुभ तेजागळा कंठीं झळके ॥ ३२ ॥ पादपद्माकित सुकुमार । ऊर्ध्वरेखा ध्वज वज्र । याकीं अंदुवाचा गजर । चरणीं तोंडर गर्जतु ॥ ३३ ॥

गन्धमाल्याक्षतस्रग्भिर्धूपदीपोपहारकैः । साङ्गं सम्पूज्य विधिवत्स्तवैः स्तुत्वा नमेद्धरिम् ॥ ५३ ॥

निढळीं शुद्ध श्यामकळा । टिळकु रेखिला पिंवळा । त्यावरी अक्षता सोज्वळा । आरक्त तेजाळा कुंकुमाक्त ॥ ३४ ॥ सुमनें गुंफिलीं वीरगुंठीं । त्यावरी मधुकराची घरटी । तुळसी-

---

१ प्राणायामात पहिला पूरक, दुसरा कुंभक व तिसरा-रेचक. पूरक म्हणजे दुसऱ्या नाकपुडीनें वायु वर ओढून घेणें, कुंभक म्हणजे तो आत थांबून धरणें, रेचक म्हणजे एका नाकपुडींतून वायु बाहेर सोडणें, रेचकपूर्वक कुंभकें २ 'अपक्रामतु भूतानि' हा मंत्र म्हणून भूत व पिशाच्चें दूर झालीं अशी भावना करावी ३ उदी ४ आटाटी=यातायात ५ नाहींसें होत नाहीं ६ अभिप्राय, प्रसाद ७ उत्तम, शुद्ध ८ सहचराचे समुदाय ९ कमरपट्टा १० पिंवळा पीतांबर ११ पायांतील सांखळ्याचा, तोड्याचा १२ तोरड्या १३ कपाळावर १४ बद्धकेशीं, वीरगुंठी म्हणजे मस्तकावरील केशांचा बुचडा. मुक्तेश्वराच्या जरासंधवधांत "सरसावूनि वीरगुंठी । भीम लक्षिला दारुणदृष्टी" असें आहे १५ भ्रमर, भ्रमण

कमळमाळा कंठीं । चंदनाची उटी श्यामांगीं शोभे ॥ ३५ ॥ धूप दीप उपहार । तांबूल अर्पावे सकर्पूर । निरंजने जयजयकार । मंत्रस्वरें अर्पावा ॥ ३६ ॥ स्तुति करावी वेदोक्त मंत्रें । कां पुराणोक्त नाना स्तोत्रें । अथवा प्राकृत नामोच्चारें । नाना प्रकारें गद्यपद्यें ॥ ३७ ॥ स्तवने सतोप अधोक्षजा । ऐसें[2] भावावे महाराजा । मग साष्टांगें अतिवोजा[3] । गरुडध्वजा नमस्कारावे ॥ ३८ ॥

आत्मान तन्मय ध्यायन् मूर्तं सपूजयेद्धरे । शेषामाधाय शिरसि स्वध म्युद्वास्य सत्कृतम् ॥ ५४ ॥

द्वैतभावे भजनविधी । ते जाणावी स्थूल बुद्धी । भजनाची भजनसिद्धी । जाण त्रिशुद्धी तन्मय होणे ॥ ३९ ॥ मूर्तिध्याने तन्मय स्थिती । ऐक्यत्वे राहे निश्चळ वृत्ती । याचि नांव मुख्य भक्ती । उठलिया पुढती नमावे हरी ॥ ८४० ॥ ऐशी पूजा करूनि हरी । शेप प्रसाद धरोनि शिरी । मग देवो आपणियांभीतरीं । हृदयमंदिरी निजविजे ॥ ४१ ॥ एवं पूजेचें उद्वासेन । ध्यानमूर्ती हृदयी शयन । प्रतिमा पर्यंकीं निजवून । विधिविधानसमाप्ती ॥ ४२ ॥ जाहलिया पूजाविसर्जन । विसर्जू नये अनुसधान । अखड हरीचें स्मरण । सर्वस्वें आपण सर्वदा कीजे ॥ ४३ ॥ या नाव गा आगमविधी । राया जाण त्रिशुद्धी । सदा पाळिती सद्बुद्धी । परमात्मसिद्धिप्रापक ॥ ४४ ॥ आगमोक्त विधिलक्षण । प्रतिमाचि मुख्य नव्हे जाण । ज्यासी जेथ श्रद्धा पूर्ण । तेथ हे विधान सुखें कीजे ॥ ४५ ॥

एवमग्न्यर्कतोयादावतिथौ हृदये च य । यजतीश्वरमात्मानमचिरान्मुच्यते हि सः ॥ ५५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कधे तृतीयोऽध्याय ॥ ३ ॥

हे पूजा नव्हे एकदेशी । वहुत स्थाने ये पूजेसी । त्यांत शीघ्रतर जे प्राप्तीसी । तें मी तुजपासीं सांगेन राया ॥ ४६ ॥ येणेंचि विधाने यथाकाळी । साग पूजा कीजे जळीं । अथवा सूर्यमंडळी । पूजा सोज्वळी हरिध्याने कीजे ॥ ४७ ॥ अग्नीच्या ठायीं होय दीप्ती । पूजा कीजे कमळापती । अवघ्यापरीस शीघ्रप्राप्ती । पूजावा अतिथी भगवद्भावें ॥ ४८ ॥ आलिया वैश्वदेवाचे अर्ती । तो भलता हो भलते याती । त्यासी जे भगवद्भावें पूजिती । त्याचे घरा पूर्ण प्राप्ती वोरसोनि ये ॥ ४९ ॥ पूर्वी अनोळखु निश्चितीं । आलिया वैश्वदेवाचे अर्ती । त्यातें ब्रह्मभावें जे पूजिती । त्यासी भुक्तिमुक्ती आंदणी ॥ ८५० ॥ त्या वैश्वदेवाचे अर्ती जाण । निजभाग्यें आलिया शुद्ध ब्राह्मण । तया श्रद्धेनें पूजिता आपण । ते घरीं नारायण स्वानदें वसे ॥ ५१ ॥ राया वैश्वदेवाचे अर्ती । अतिथीसवे ये भुक्तिमुक्ती । विमुख जाहल्या त्या लाभा नाडती । पूजका सुखप्राप्ती परमानंदें ॥ ५२ ॥ अतिथीच्या ठायीं मूर्तिध्यान । सर्वथा करणे न लगे जाण । तो स्वरूपें स्वयें नारायण । पूजिता सपूर्ण सर्वार्थसिद्धी ॥ ५३ ॥ एव अतिथीसी जे अर्पे । ते भगवंतमुखी समर्पे । यालागी अतिसाक्षेपें । अतिथि ब्रह्मरूपें पूजिजे सदा ॥ ५४ ॥ जे जे बोलिले पूजास्थान । तेथें निजश्रद्धाचि प्रमाण । श्रद्धेवेगळें राया जाण । प्राप्ति सपूर्ण कदा न लभे ॥ ५५ ॥ निजश्रद्धेचें हृदय स्थान । ते हृदयीं विध्युक्त पूजन । करिता श्रद्धेने आपण । प्राप्ति सपूर्ण उद्बोधे स्वयें ॥ ५६ ॥ येऱ्हवी तरी आपुल्या

१ नैवेद्य २ अर्घ्यपाद्यादि सिद्ध करून ठेवावीं, हृदयस्थ परमात्म्याचें मूर्तीवर सन्निधान करावे म्हणजे स्थापिला अशी भावना करावी, नतर 'हृदयाय नम ,' 'शिरसे स्वाहा' इत्यादि मत्रांनी व गुरूपदिष्ट मूल अष्टाक्षरी मत्रानं मूर्तीवर न्यास करावे हृदय इत्यादि अगें, सुदर्शनादि उपागे, पार्षदादि गण यासह त्या मूर्तीची स्नानगधादि नैवेद्यासह पूजा करावी ३ प्रेमानें ४ विसर्जन ५ चिंतन ६ परमात्म्याची प्राप्ति करून देणारी ७ अग्नि, सूर्य, उदक, अतिथि व हृदय या स्थानीं ईश्वराची पूजा करावी ८ प्रेमाचा पान्हा फुटून ९ दासी १० पूर्ण

वेहीं । चाळक ईश्वरू आहे हृदयी । श्रद्धेनें भजतां त्याचे ठायीं । निजप्राप्ती पाहीं सहजें लाभे ॥ ५७ ॥ जें जें आपण सेविजे । ते ते भगवन्मुखी पाविजे । येणें निजभजनें पाविजे । जाण सहजे परमात्मा ॥ ५८ ॥ साडोनि देहींची अहंता । सकळ भोग ईश्वरू भोक्ता । ऐशी दृढ भावना भाविता । पाविजे परमार्थी अपरोक्षसिद्धी ॥ ५९ ॥ देह जड मूढ अचेतन । सकळ भोगभोक्ता ईश्वरू पूर्ण । तेथ वाढवूनि देहाभिमान । भोगिती अज्ञान अनेक दुःखें ॥ ८६० ॥ ते साडूनि देहअहंता । हृदयस्था शरण जाता । पाविजे पूर्ण परमार्था । जाण तत्वता नृपवर्या ॥ ६१ ॥ निःशेष साडिजे मीपण । याचि नाव हृदयस्था शरण । तूं सहजे परब्रह्म परिपूर्ण । मिथ्या देहाभिमान धरूं नको ॥ ६२ ॥ राया येणेचि कर्म जाण । तुटे कर्मांचे कर्मबंधन । पाविजे पूर्ण समाधान । तें हें मुख्य लक्षण नृपनाथा ॥ ६३ ॥ आगमोक्त निजभजन । कर्मयोगाचे मुख्य लक्षण । ऐकता राजा समाधान । परमानंदें पूर्ण निवाला ॥ ६४ ॥ जंव जव रायाचे पुरले कोड । तंव तंव कथा लागे गोड । अतिशयें श्रवणाची चाड । विशेषें वाड थोरावली ॥ ६५ ॥ राजा निवालेनि परमानंदें । सुखावलेनि निजबोधें । लाचावलेनि स्वानंदें । पुढा प्रश्न विनोदें पुसेल ॥ ६६ ॥ उगें राहतां आपण । उठून जाती मुनिगण । यालागीं प्रश्नावरी प्रश्न । विचित्रविदान पुसतु ॥ ६७ ॥ स्वानंदें लोधली चित्तवृत्ती । इंद्रियें वेधलीं सुखस्थिती । राजा निवाला निश्चितीं । तरी प्रश्नोक्ती पुसत ॥ ६८ ॥ पुसेल हरीचे अवतार । ते कथा सुंदर मनोहर । निरूपण अतिअरुवार । निजजिव्हार निववील ॥ ६९ ॥ त्या प्रश्नाचें प्रत्युत्तर । कथाकौतुक सनागर । एका जनार्दनाचे किंकर । उपानहधर संतांचे ॥ ८७० ॥ सत सज्जन कृपास्थिती । श्रीजनार्दन वरदमूर्ती । पुढील कथेची उत्पत्ती । सागेन यथार्थी अर्थुनी ॥ ७१ ॥ श्रीभागवताचे राशीवरी । एकाजनार्दन केला मोपारी । तो निजबोधाचे कुडवांवारीं । भरील वखारी श्रवणाच्या ॥ ८७२ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे एकादशस्कंधे निमिजायंतसवादे मायाकर्मब्रह्मनिरूपणं नाम तृतीयोऽध्याय. ॥ ३ ॥

अध्याय चौथा.

श्रीगणेशाय नम. ॥ ॥ ओं नमो श्रीगुरु शिवशिवा । नेमने जीवत्व जीवा । नुरविसी तेथे देहभावा । कैसेनि रिघावा होईल ॥ १ ॥ जीवे घेऊनि जीवा । देहत्व मोडूनि देहभावा । याहीवरी करविसी सेवा । हें लाघव देवा नवल तुझें ॥ २ ॥ जीव घेऊनि शंखासुरा । त्याच्या वागविसी कलेवरा । तो तूं रिघोनि मजभीतरा । माझिया शरीरा वागविसी ॥ ३ ॥ शख मधुर ध्वनीं गाजे । तो वाजवि त्याचेनि वाजे । तेवीं म्या जे जे वोलिजे । तें ते वोलणें साजे तुझेनि ॥ ४ ॥ आता माझे शरीर जे चळे । ते तुझेनि आगिकें मेळें । कर्म निपजती सकळें । सत्तावळें तुझेनि ॥ ५ ॥ माझे देहींचे जे मीपण । तें तूंचि झालासी आपण । तुझेनि प्राणे प्राण । माझाही जाण चले देवा ॥ ६ ॥ दृष्टीं जे जे कांही देखें । ते ते तुझेनि ज्ञान-

---

१ प्रत्यक्ष प्राप्ति २ फार वाटणी ३ अत्यंत चतुर ४ भरली, वेधली ५ मनोहर ६ हृदय, निजनिर्धार ७ सुरर ८ पायतण जोडे धारण करणारे, संतपदीं रमणार संताचे दास नाथांनी एका अभगात संतस्तन रारताला शब्द आहे, "संत जाती हरिकीर्तना । त्याचे वाहिन मोचे वाहणा " ९ माप घालणारा १० कुडव म्हणजे आठ पायल्याचे माप अथवा पन्हाळांत प्रचारांत आहे ही पायली म्हणजे पुणें प्रातींत अडीच शेर ११ नमन जीरजीरा १२ शिरकाव १३ कौशल्य १४ प्रेताला १५ स्वाभाविक संयोगा १६ ज्ञानाच्या दृष्टा, उदयात

उन्मेखें । श्रवणीं जें जें कांहीं ऐकें । तें तें नेटकें अवधान तुझें ॥ ७ ॥ रसना जें जें कांहीं चाखे । तें तें तुझेनि स्वादसुखें । बुद्धि जाणपणे तोखे । तेंही अतिनिकें वेदकत्व तुझेनि ॥ ८ ॥ मन मनपणे अतिचपळ । तेंही तुझेंचि आंगिक बळ । विवेका विवेकु प्रबळ । अतिसोज्वळ तुझेनि ॥ ९ ॥ वाचा जे जें कांहीं वदे । तें वाचिकत्व तुझेनि शब्दें । बोधु जेणें उद्बोधे । तो तुझेनि प्रबोधें प्रबोधू ॥ १० ॥ जागृती जागे तुझेनि हरिखें । स्वप्न स्वप्ना तुझेनि देखे । सुपुप्ती सुखावे जेणे सुखे । पूर्ण सतोखें तुझेनि ॥ ११ ॥ मी जे जे विपय भोगीं । तें भोक्तेपण तुझे अंगीं । तुझेनि निजसयोगी । मीपणे जगी वर्तविशी मज ॥ १२ ॥ माझें करूनि खावसूत्र । तूं झालासी सूत्रधार । हालवूनिया निजसूत्र । कर्में विचित्र करविशी ॥ १३ ॥ ऐशिया श्रीजनार्दना । जग चेतवित्या चिद्घना । कृपाळुवा जगजीवना । नमन श्रीचरणा तुझेनि तुज ॥ १४ ॥ यापरी मजमाजी तूं चाळिता । चाळकत्वे करविसी ग्रंथा । तेथे मी एक कवित्वकर्ता । हे जाणावी तत्वतां स्थूळबुद्धी ॥ १५ ॥ एका एकु जनार्दनी । कीं जनार्दनु एकपणीं । यथा पृथक् नामांचीं लेणीं । लेऊनि एकपणीं मिरविसी तूं ॥ १६ ॥ जेवीं कनकाचें भूपण । कीं भूपणीं कनक सपूर्ण । तेवीं एका आणि जनार्दन । एकत्वे जाण जनार्दनचि ॥ १७ ॥ ऐशी ऐकोन विनवणी । सद्गुरु तुष्टला सतोषोनी । तेथे भिन्नभिन्न सोसणी । न लगे निरूपणीं करणे तुज ॥ १८ ॥ जेवीं कापुरा आगी झगटे । तेव्हांचि कापुरत्व खुंटे । सच्छिष्यासी सद्गुरु भेटे । तेव्हाचि फिटे भिन्नभेदू ॥ १९ ॥ जेणे फिटे भिन्नभेदू । तो श्रीभागवतीं निर्जबोधू । वसुदेवाप्रती नारदू । सांगती सवादू इतिहासाचा ॥ २० ॥ ज्या इतिहासाचा अर्थ । परिसतां प्रगटे परमार्थ । स्वानंदबोध हृदयात । श्रवणे सदोदित श्रोते होती ॥ २१ ॥ तंव श्रोते सतसमुदावो । ह्मणती कैसा नेवलावो । सद्गुरुस्तवनीं ब्रह्मभावो । साधिला आंवो अभेदत्वें ॥ २२ ॥ हे सद्गुरूची विनवणी । कीं ब्रह्मसुखाची खाणी । परिसता सप्रेम बोलणीं । रिझली आंयणी सज्जनाची ॥ २३ ॥ या देशभाषा वाणी । उघडिली परमार्थाची खाणी । बोल नव्हती हे स्पर्शमणी । लागता श्रवणीं पालटे जीवू ॥ २४ ॥ यापरी श्रीभागवतीं । अनुपम अगाध स्थिती । ते कथेची सगती । लावी सुनिश्चितीं अर्थावबोधें ॥ २५ ॥ ऐकोनि सतांचें वचन । शिरीं वंदोनि त्याचे चरण । पुढील कथानिरूपण । श्रोतीं सावधान परिसावे ॥ २६ ॥ येथें तृतीय अध्यायाचे अतीं । निरूपितां तान्त्रिक भक्ती । भजावे आवडेल ते मूर्ती । रायासीं तदर्थी प्रश्न स्फुरला ॥ २७ ॥ देवो एकचि त्रिजगतीं । त्याच्या किती अवतारमूर्ती । जन्म कर्म अनेक व्यक्ती । हेंचि मुनीप्रति पुसतु ॥ २८ ॥

राजोवाच—यानि यानीह कर्माणि यैर्यैः स्वच्छन्दजन्मभिः । चक्रे करोति कर्ता वा हरिस्तानि ब्रुवन्तु नः ॥ १ ॥

मुनीश्वराचे अगाध ज्ञान । त्याहीवरी रसाळ निरूपण । तेणे रायाचें वेधलें मन । प्रश्नावरी प्रश्न यालागीं पुसे ॥ २९ ॥ तो ह्मणे देवाधिदेवो हरी । स्वलीला कैसीं जन्में धरी ।

---

१ सतोषें २ ज्ञातेपण ३ कळसूत्री बाहुले ४ मदबुद्धि, जडत्व ५ विचार, कल्पना करणें ६ अग्नि कापुराची अग्नीनां गाठ पडताच कापुरपण नाहींसें होते, तसं शिष्यगुरूचे प्रेम जमताच शिष्यपण मावळतें ७ भिन्नपण ८ आत्मज्ञान ९ खेळ, आश्चर्य १० आकार "येथूनि रसा झाला आवो । रसाळपणाचा" (ज्ञानेश्वरी अ० १–३३) ११ चित्तवृत्ति, इच्छा "अवधानाचेनि हातें । नेयावे हृदयाआतौते । हे रिझवितील आयणीतें । सज्जनाचिये" (ज्ञाने० अ० ६–४५५) 'आयणी' चा अर्थ येथे समुदाय, मेळा असाही केल्यास चालेल १२ कानीं,

स्वेच्छा जीं जीं कर्मे करी । ते अगाध थोरी मज सांगा ॥ ३० ॥ ह्मणती देवा नाही जन्म । तेथें कैंचे पुसशी कर्म । देवो अरूप अनाम । त्यासी जन्म कर्म असेना ॥ ३१ ॥ तो अजन्मा परी जन्म धरी । अकर्मा परी कर्म करी । विदेही तो देहधारी । होऊनि ससारीं स्वधर्म पाळी ॥ ३२ ॥ त्याच्या अवताराची स्थिती । कवण जन्म कवण व्यक्ती । किती अवतार किती मूर्ती । कृपेनें मजप्रती सांगा स्वामी ॥ ३३ ॥ जे कां अंतीत अनागत । वर्तमान जे प्रस्तुत । ते अवतार समस्त । इत्थंभूत सागावे ॥ ३४ ॥ हरिचरित्र अवतारगुण । प्रतिपादन करावयाचा प्रश्न । तो सागावया जयंतीनंदन । स्वानंदें पूर्ण द्रुमिल सागे ॥ ३५ ॥

द्रुमिल उवाच—यो वा अनन्तस्य गुणाननन्तानुक्रमिष्यन् स तु बालबुद्धि ।
रजांसि भूमेर्गणयेत्कथंचित्कालेन नैवाखिलशक्तिधाम्न ॥ २ ॥

ज्याची लीलाशक्ति अपरिमित । ऐशा अनंत शक्ती ज्याच्या नसांत । यालागी तो अनंत ह्मणत । त्याचे गुण समस्त गणवती कोणा ॥ ३६ ॥ त्या अनंताची गुणसमृद्धी । गणू ह्मणे तो बालबुद्धी । जेवी का आकाशाची वृद्धी । मुंगिये त्रिशुद्धी न करवे माप ॥ ३७ ॥ सागरींचे जळ सपूर्ण । केवीं गणूं शके लवण । तेवीं अनताचे अनंत गुण । आकळी कवण निजसत्ता ॥ ३८ ॥ पर्जन्याचिया धारा । गणिता येतील नृपवरा । पृथ्वीचिया दूर्वांकुरा । सुखें महावीरा गणिता येती ॥ ३९ ॥ वारा अफाट धावे । तोही गणिताते पावे । निमेषोन्मेषांचे यांवे । त्यासीही सभवे गणित राया ॥ ४० ॥ पृथ्वीचिया परिमाणा । काळें काळें होय गणना । परी भगवताचिया गुणा । वेदासही जाणा गणित नव्हे ॥ ४१ ॥ भगवंताचें नाम एक । घेता वेद झाले मूक । त्याचे गुण गणितां सकळिक । शेषांचे मुख दुखंड झाले ॥ ४२ ॥ त्या अनंताचे अनंत गुण । येथ गणू शके कवण । काही एक सक्षेपें जाण । सागेन लक्षण अवताराचे ॥ ४३ ॥

भूतैर्यदा पञ्चभिरात्मसृष्टैः पुरं विराजं विरचय्य तस्मिन् ।
स्वांशेन विष्टः पुरुषाभिधानमवाप नारायण आदिदेवः ॥ ३ ॥

अवतारामाजी प्रथमतां । पुरुषावताराची कथा । द्रुमिल झाला सांगता । ऐक तत्वता महाराजा ॥ ४४ ॥ नारायणें आत्मशक्तीं । पचमहाभूतें भूताकृती । स्रजूनिया यथानिगुतीं । ब्रह्मांडाची स्थिती निर्माण केली ॥ ४५ ॥ 'विराजपुरुष' ब्रह्मांडा नाम । तेथ लीला प्रवेशे देवोत्तम । यालागीं 'पुरुष' हें नाम । पुरुषोत्तम स्वांशे पावे ॥ ४६ ॥ त्याचेनि अंशयोगें प्रकृती । झाली प्रजाते प्रसवती । यालागीं पुरुषनामस्थिती । जाण निश्चितीं पावला ॥ ४७ ॥ तो अकर्तात्मयोगयुक्तीं । जग चेतवी चिच्छक्ती । ज्याचेनि जगा जगत्त्वें स्फूर्ती । त्याची गुणकीर्ती दों श्लोकीं सागों ॥ ४८ ॥

यत्काय एष भुवनत्रयसंनिवेशो यस्येन्द्रियैस्तनुभृतामुभयेन्द्रियाणि ।
ज्ञानं स्वतः श्वसनतो बलमोज ईहा सत्त्वादिभिः स्थितिलयोद्भव आदिकर्ता ॥ ४ ॥

त्रैलोक्य वसे जे काहीं । तेंचि शरीर त्याचे पाहीं । ज्याचेनि योगें देही । ठायींच्या

---

१ होऊन गेलेले २ होणारे ३ सद्युद्धान ४ डोळ्याच्या उघडझापीच्या क्रिया ५ याच अर्थाची पुढील श्रुति आहे "विष्णोर्नु कं वीर्याणि प्रवोचं यः पार्थिवानि विममे रजांसि" ह्मणजे ज्यान पृथ्वीचे रज कण मोजले असा तरी कोणी सर्वव्यापी विष्णूचे पराक्रम मोजणारा आहे काय? ६ काहीं काहीं काळीं, कदाचित् ७ शेषाची जिव्हा दोन दुखंड झाली. ८ शेषाची जिव्हा चिरली ९ उत्पन्न करून १० यथाक्रम ११ माया १२ स्वत अकर्ता असून आपल्या योगमायेच्या बळाने

विज्ञाय शक्रकृतमक्रममादिदेव प्राह प्रहस्य गतविस्मय एजमानान् ।
मा भैष्ट भो मदन मारुत देववध्वो गृह्णीत नो बलिमशून्यमिमं कुरुध्वम् ॥ ८ ॥

इंद्रें केला अपराध । तरी नारायणासी न येचि क्रोध । वापु निजशांती अगाध । न मनी विरुद्ध कामादिकांचें ॥ ९३ ॥ न येचि कामादिकांवरी कोप । इद्रासही नेदीच शाप । नारायणाच्या ठायीं अल्प । कदा विकल्प नुपजेची ॥ ९४ ॥ अपकाऱ्यावरी जो कोपला । तो तत्काळ कोपें नागविला । अपकाऱ्या जेणे उपकार केला । तोचि दादुला परमार्थी ॥ ९५ ॥ अपकाऱ्यां उपकार करिती । त्याचि नांव गा परम शांती । ते शांतीची निजस्थिती । दावी लोकांप्रती आचरोनी ॥ ९६ ॥ परमार्थाची मुख्यत्वे स्थिती । पाहिजे गा परम शांती । ते शांतीची उत्कट गती । दावी लोकांप्रती आचरोनी ॥ ९७ ॥ भयभीत कामादिक । अप्सरोगण साशंक । त्यांतें अभयदाने सुख । देऊनियां देख नारायण बोले ॥ ९८ ॥ अहो कामवसतादिक स्वामी । कृपा करून आलेत तुह्मी । तुमचेनि पदाभिगमीं । आश्रमभूमी पुनीत झाली ॥ ९९ ॥ तुमचें झालिया आगमन । अवश्य करावे आह्मीं पूजन । हेंचि आमुचें अनुष्ठान । कांही बळिदान अगीकारा माझें ॥१००॥ अवो अप्सरा देवकाता । तुह्मी भेवो नका सर्वथा । येथ आलिया समस्ता । पूज्य सर्वथा तुह्मी मज ॥ १ ॥ आश्रमा आलिया अतिथी । जे कोणी पूजा न करिती । त्याची शून्य पुण्यसंपत्ती । आश्रमस्थिती शून्य होय ॥ २ ॥ तुह्मी नागीकारितां पूजन । कांहीं न घेतां बळिदान । गेल्या हा आश्रम होईल शून्य । यालागीं कृपा करून पूजा घ्यावी ॥ ३ ॥ आश्रमा आलिया अतिथी । तो पूज्य सर्वांस सर्वार्थी । अतिथी आश्रमीं जे पूजिती । ते आश्रमकीर्ती शिव वानी ॥ ४ ॥ व्याही रुसलिया पायां पडती । तेवी विमुख जाता अतिथी । जे वंदोनिया सुखी करिती । ते सुख पावती स्वानंदें ॥ ५ ॥ व्याही रुसलिया कन्या न धाडी । अतिथी रुसलिया पुण्यकोडी । पूर्वापर जे कां जोडी । तेही रोकडी क्षयो पावे ॥ ६ ॥ वैकुंठी ज्याची निजस्थिती । तो त्या आश्रमा ये नित्य वस्ती । जे आश्रमीं अतिथी । पूजिती प्रीतीं ब्रह्मात्मभावे ॥ ७ ॥ ऐसे बोलिला तयांप्रती । परी माझी हे अगाध शाती । हेही नारायणाचे चित्तीं । गर्व स्थिती असेना ॥ ८ ॥ ऐक राया अतिअपूर्व । असोनि निजशांतिअनुभव । ज्याच्या ठायीं नाहीं गर्व । तोचि देवाधिदेव निश्चयेंसी ॥ ९ ॥ जो नित्य नाचवी सुरनरासी । ज्या भेणे तप साडिजे तापसी । त्या अभय देवोनि कामक्रोधासी । आपणापासीं राहविलीं ॥११०॥

इत्थं ब्रुवत्यभयदे नरदेव देवाः सव्रीडनम्रशिरसः सघृणं तमूचुः ।
नैतद्विभो त्वयि परेऽविकृते विचित्रं स्वारामधीरनिकरानतपादपद्मे ॥ ९ ॥

एवं अभय देत नारायण । स्वमुखें बोलिला आपण । तेणे कामादि अप्सरागण । लाज विरोन अधोमुख झाली ॥ ११ ॥ देखोनि निर्विकार पूर्ण क्षमा । श्रीनारायण हा परमात्मा । कळों सरले वसतादि कामा । त्याचाचि महिमा वर्णिती स्वयें ॥ १२ ॥ ऐकें नरदेवचक्रवर्ती । विदेहा सार्वभौमा भूपती । त्या नारायणाची निजस्तुती । कामादि करिती सद्भावेंसीं ॥१३॥ जे सदा सर्वांतें छळिती । त्याहीं देखिली पूर्ण शाती । तेचि शातीची स्तुति करिती । नारायणाप्रती कामक्रोध ॥ १४ ॥ जेणें संतोषे श्रीनारायण । त्यासी कृपा

---

१ दाडगी, मोठी २ कुभावना ३ समर्थ, लाधला ४ परमार्थदीक्षा. ५ पवित्र ६ पूजा उपहारादि ७ पुण्याच्या कोटी ८ कळून चुकले, कळों आलें ९ राजश्रेष्ठा

उपजे पूर्ण । ऐशिया परीचें स्तवन । माडिले सपूर्ण परमार्थबुद्धीं ॥ १५ ॥ जयजय देवा-
धिदेवा । तुझिया अविकारभावा । पाहता न देखो जी सर्वा । देवामानवामाझारी ॥ १६ ॥
मज कामाचेनि घायें । ब्रह्मा कन्येसी धरू जाये । पराशरा केले काये । भोगिली पाहें
दिवा दुर्गंधा ॥ १७ ॥ ज्याते योगी वंदिती मुगुटीं । जो तापसांमाजीं धूर्जटी । तो शिवु
लागे मोहिनीपाठीं । फिटोनि लंगोटी वीर्य द्रवले ॥ १८ ॥ विष्णु वृंदेच्या श्मशानीं । धरणें
बैसे विषयग्लानीं । अहल्येची काहणी । वेदी पुराणीं वर्णिजे ॥ १९ ॥ नारदु नायके माझी
गोष्टी । त्यांसी जन्मले पुत्र साठी । माझी साहो शके कोठी । ऐसा बळिया सृष्टीं असेना
॥ १२० ॥ जो ब्रह्मचाऱ्यांमाजी राजा । हनुमंतु मिरवी पैजा । तयास्तव मकरध्वजा । सगें-
विण वोजा जन्मविला म्यां ॥ २१ ॥ कलंकिया केला चद्र । भगांकित केला इंद्र । कपाटी
घातला षण्मुख वीर । जो लाडका कुमर महेशाचा ॥ २२ ॥ मज मन्मथाचा यावा । न
साहवे देवा दानवा । मा तेथ इतरां मानवा । कोण केवीं साहावयासी ॥ २३ ॥ मज
जाळिले महेशे । त्यासी म्या अनगें केले पिसे[11] । नवल धारिष्ट तुझ्याऐसे । पाहता न
दिसे तिहीं लोकीं ॥ २४ ॥ त्या मज कामा नें[12] सैरते[12] केले । शांतीचें कल्याण पाहालें[13] । हें
तुवांचि एकें यश नेले । स्वभावे जिंकिले निजशांतियोगें ॥ २५ ॥ तो मी नें[12] सैरता[12] केला
काम । क्रोधा आणिला उपशम[14] । वासनेचा सभ्रम । नित्य निर्भ्रम त्वा केला ॥ २६ ॥ हे
नारायणा तुझी निष्ठा । न ये आणिका तपोनिष्ठा । केला अनुभवाचा चोहटा[15] । शातीचा
मोटा सुकाळु केला ॥ २७ ॥ मागें तपस्वी वाखाणिले । ह्मणती कामक्रोधा जिंकिले ।
त्यासीही आह्मीं पूर्ण छळिले । ऐक ते भलें सागेन ॥ २८ ॥ कपिलाऐसा तेजोराशी । क्रोधें
तत्काळ छळिले त्यासी । शापु देताचि सगरासी । तोही क्रोधासी वश्य झाला ॥ २९ ॥
कोपु आला नारदासी । वृक्ष केले नलकूवरासी । गौतमें अहल्येसी । कोपें वनवासी शिळा
केली ॥ १३० ॥ जो सर्वदा विघ्नातें आकळी । त्या विघ्नेशाते क्रोध छळी । तेणे अतिकोपें
कोपानळीं । चद्रासी तत्काळीं दिधला शाप ॥ ३१ ॥ कोपु आला दुर्वासासी । शाप दिधला
अबरीषासी । देवो आणिला गर्भवासासी । क्रोधें महाऋषी छळिले ऐसे ॥ ३२ ॥ जे दुंजी[16]
सृष्टी करूं शकती । तेही कामक्रोधें झांडपिजेती । सागरीं पडे इंद्रसपत्ती । हे क्रोधाची
ख्याती पुराणप्रसिद्ध ॥ ३३ ॥ इतराची गोठी कायसी । क्रोधें छळिले ईश्वरासी । तेणे दीक्षिता
द्विजदक्षासी । शिरच्छेदासी करविता झाला ॥ ३४ ॥ जेथ मी काम स्वयें वसे । तेथ क्रोध
वसे सावकाशे । काम क्रोध असतुचि नसे । नारायणा ऐसे तुवा केले ॥ ३५ ॥ हें परमा-
द्भुत तुझें वीर्य । आणिका एवढे नाहीं धैर्य । यालागीं तुझें परिचर्य । सदा मुनिवर्य सेविती
चरण ॥ ३६ ॥ शातीच्या चाडें[21] देवाधिदेवा । जे नित्य करिती तुझी सेवा । ते कामक्रोधा-
दिस्वभावा । स्मरता तव नावा जिंकिती सुखें ॥ ३७ ॥ जेथ सन्माने[22] काम पुरत । तेथ आदरें
अनुग्रहो करित । काम सन्माने जेथें अतृप्त । तेथें शाप देत अतिक्रोधें ॥ ३८ ॥ यालागीं शापा[23]-

१ कामक्रोधादि विकाररहित अशा अवस्थेला २ माझारीं=मध्यें ३ मत्स्यगधा, सत्यवती ४ त्यापासून ५ यष्टिप्रहार ६ भोंद ७ नेमका ८ गुह्यत ९ मदनाचा पराक्रम १० कथा, किमत ११ वेडं १२ पराभूत १३ उजाडलें, पाहिलें १४ शांति १५ बाजार, चावडी १६ विश्वामित्रासारखे प्रतिसृष्टि निर्माण करणारे १७ कामक्रोधरूप पिशाचांनीं झपाटले जातात १८ स्वर्गसंपत्ति १९ असून नाहींसारखे केले २० सेव्य, वंद्य २१ आवडीन २२ जन्माचे. २३ शाप देऊन भस्म करायाला किंवा अनुग्रह करून सभाग्य करायाला समर्थ.

नुग्रहसमर्थ । ते सर्वदा कामक्रोधयुक्त । परी नवल तुझें सत्वोचित । केले अंकित काम-क्रोध ॥ ३९ ॥ मज गर्व नाहीं सर्वथा । हेही तुज नाहीं अहंता । छळवाद्या द्यावी लघुता । अथवा उपेक्षिता न करिसी ॥ १४० ॥ पृथ्वी दुःखी करिती नागरीं । ते पिकोनि त्यांतें सुखी करी । तेवीं अपकाऱ्या जो उपकारी । तो मोक्षाच्या शिरीं मुगुट ॥ ४१ ॥ तुजमाजीं निर्विकार शांती । हें नवल नव्हे कृपामूर्ती । तुझ्या स्वरूपाची स्थिती । आजि निश्चितीं कळली आह्मां ॥ ४२ ॥ तूं निर्गुण निरुपम । मायातीत पूर्ण ब्रह्म । तुझें स्वभावें स्मरतां नाम । सकामाही काम स्पर्शों न शके ॥ ४३ ॥ जो नित्य स्मरे तुझें नाम । त्यासी मी कामचि करी निष्काम । क्रोधचि करी क्रोधा शम । मोहो तो परम प्रबोध होय ॥ ४४ ॥ जे धीर वीर निजशांती । ज्यांसी परमानंदें नित्य तृप्ती । ऐशियांचिया अमित पंक्ती । पायां लागती तुझिया ॥ ४५ ॥ तुज करावया नमस्कारु । पुढें सरसे महासिद्धांचा संभारु । त्यांसही न लभे अवसरु । तूं परात्परु परमात्मा ॥ ४६ ॥ तुझिया सेवकाकडे । विघ्न रिघतां होय बापुडें । तें रिघावया तुजपुढें । कोण्या परिपाडें रिघेल ॥ ४७ ॥

> त्वां सेवतां सुरकृता बहवोऽन्तरायाः स्वौको विलङ्घ्य परमं व्रजतां पदं ते ।
> नान्यस्य बर्हिषि बलीन् ददतः स्वभागान् धत्ते पदं त्वमविता यदि विघ्नमूर्ध्नि ॥ १० ॥

तापसां बहु विघ्नअपावो । आह्मीं करावा अंतरावो । हा आमुचा निजस्वभावो । नव्हे नवलावो नारायणा ॥ ४८ ॥ हृदयींचा गुप्त करोनि काम । बाह्य जप तप भक्तिसंभ्रम । ऐसे जे कां शठ परम । विघ्नाचा आक्रम त्यांवरी चाले ॥ ४९ ॥ ते आमची विघ्नस्थिती । न चले तुझिया भक्ताप्रती । तूं रक्षिता भक्तपती । तेथें विघ्नांची गति पराङ्मुख सदा ॥ १५० ॥ माझिया निजभक्तांसी । विघ्नें कैंची ह्मणसी त्यासी । ऐक त्याही अभिप्रायासी । सांगेन तुजपासीं देवाधिदेवा ॥ ५१ ॥ पावावया निजपदातें । लाता हाणून स्वर्गभोगातें । जे नित्य निष्काम भजती तूतें । नाना विघ्नें त्यांतें सुरवर रचिती ॥ ५२ ॥ उलंघूनियां आमुतें । हे पावती अच्युतपदातें । यालागीं सुरवर त्यातें । अतिविघ्नांतें प्रेरिती ॥ ५३ ॥ वेंळी नेदूनि आह्मांसी । हे जाऊं पाहती पूर्णपदासी । येणे क्षोभें इंद्रादिक त्यापासीं । नाना विघ्नांसी मोकलिती ॥ ५४ ॥ यालागीं त्याच्या भजनापासीं । विघ्नें छळूं धावती आपैसीं । विघ्नीं अभिभव नव्हे त्यासी । तूं हृषीकेशी रक्षिता ॥ ५५ ॥ सांडूनि सकाम कल्पना । जे रतले तुझ्या चरणा । त्यास आठही प्रहर जाणा । तूं नारायणा रक्षिसी ॥ ५६ ॥ भक्त विघ्नीं होती कासाविसी । धांव धाव ह्मणती हृषीकेशी । तेव्हा तू धावण्या धांवसी । निष्ठुर नव्हसी नारायणा ॥ ५७ ॥ विघ्न न येतां भक्तांपासी । आधींच भक्त

---

१ सत्व ह्मणजे शांति तिला उचित ह्मणजे योग्य २ अधीन अंकित–अंक, चिन्ह अथवा मर्यादा घालून दिलेले घालून दिलेल्या मर्यादेचें किंवा सीमेचें जे उल्लंघन करू शकत नाहींत, त्यास अंकित ह्मणतात ३ तुच्छत्व ४ उपहास ५ ज्ञानोबा रायानीं निर्विकार शांतीलाच अनाक्रोश क्षमा ह्मटलें आहे "घेऊनि जळाचे लोट । आलिया नदीनदांचे संघाट । करी वाड मोट । समुद्र जेवीं ॥ ३५० ॥ तैसें जयाचिया ठायीं । न साहणें काहींच नाहीं । आणि साहतसें ऐसेंही । स्मरण नुरे ॥ ३५१ ॥ तरी ज्ञान [illegible] गा तें एथें । वोळख तू निरुतें । आक्रोशेंवीण जेथ । क्षमा असे ॥ ३४० ॥" (ज्ञानेश्वरी अध्याय १३) ६ ज्ञान ७ पुढें सरसो ८ समुदाय, वृंद ९ मोठेपणानें, सामर्थ्यानें १० पराक्रम, सत्ता ११ परमात्मस्थितीप्रत, ज्या पदापासून च्युति ह्मणजे पतन नाहीं तें निर्विकार पद [illegible] "कामबाणीं नव्हे च्युत । यालागीं नांवें तो अच्युत । भोग भोगूनि भोगातीत । [illegible] पाठवितात १४ पराभव

संरक्षणासी । तूं भक्तांचे चौंपासीं । अहर्निशीं संरक्षिता ॥ ५८ ॥ विघ्न सळूं धांवे सकोप । तव विघ्नीं प्रगटे तुझें स्वरूप । यालागीं भक्तासी अल्प । विघ्नप्रताप बाधूं न शके ॥ ५९ ॥ कामें छळावें हरिभक्तांसी । तंव हरी कामाचा हृदयवासी । तेव्हां विघ्नचि निर्विघ्न त्यासी । भय भक्तासी स्वप्नीं नाहीं ॥ १६० ॥ विघ्न उपजवी विरोधु । तंव विरोधा सबाह्य गोविंदु । मग विरोध तोचि महाबोधु । स्वानंदकंदु निजभक्तां ॥ ६१ ॥ ज्यासी तुझ्या चरणीं भावार्थु । त्यासी विघ्नीं प्रगटे परमार्थु । ऐसा भावबळें तूं समर्थु । साह्य सततु निजभक्तां ॥ ६२ ॥ यापरी समर्थ तूं संरक्षिता । ते जिणोनि विघ्ना समस्ता । पाय देऊनि इंद्रपद-माथां । पावती परमार्था तुझिया कृपें ॥ ६३ ॥ देवो संरक्षिता ज्यासी । विघ्नें छळूं धावती त्यासी । मा सकामाची गती कायसी । विदेहा ह्मणसी तें ऐक ॥ ६४ ॥ विषयकाम धरोनि मनीं । इंद्रादि देवां बळिपूजनीं । जे भजले यागयजनीं । देव त्यालागोनी न करिती विघ्न ॥ ६५ ॥ इंद्र याज्ञिकाचा राजा । सकाम याज्ञिक त्यांच्या प्रजा । यज्ञभाग अर्पिती वोजा । पावल्या बळिपूजा न करिती विघ्न ॥ ६६ ॥ ह्मणसी कामादि विटंबिती । ते निष्कामा कदा नातळती । सहज कामा वश असती । सदा कर्मे करिती सकाम ॥ ६७ ॥ जे मज कामासी वश होती । ते तप वेचोनि भोग भोगिती । जे आंतुडले क्रोधाच्या हातीं । ते वृथा नागवती तपासी ॥ ६८ ॥

क्षुत्तृट्त्रिकालगुणमारुतजैह्व्यशैश्न्यानस्मानपारजलधीनतितीर्य केचित् ।
क्रोधस्य यान्ति विफलस्य वशं पदे गोर्मज्जन्ति दुश्चरतपश्च वृथोत्सृजन्ति ॥ ११ ॥

प्राणायामें प्राणापानी । निजप्राणातें आकळोनी । वात वर्ष शीत उष्ण साहोनी । जे अनुष्ठानीं गुंतले ॥ ६९ ॥ क्षुधे तृषेतें नेमूनी । जिव्हा शिश्न आकळोनी । मज कामातें जितिलें मानूनी । निष्कामाभिमानीं उन्मत्त ॥ १७० ॥ अल्प अपमानाहातीं । जे क्रोधासी वश होती । ते शाप देऊनि तपसंपत्ती । व्यर्थ नागविती निजनिष्ठा ॥ ७१ ॥ सकामाच्या अनुष्ठाना । मज कामसंगें स्रक्चंदना । भोग भोगिती स्वर्गांगना । अमृतपाना प्राशिती ॥ ७२ ॥ त्या मज कामातें उपेक्षिती । आणि क्रोधासी वश होती । ते निजतपा नागवती । शापदीप्तिअनुवादें ॥ ७३ ॥ जे अपार सागर तरती । ते गोष्पदोदकीं बुडती । तेवीं मज कामातें जिणोनि जाती । तेही नागविजेती निजक्रोधें ॥ ७४ ॥ मज कामाची अपूर्ण कामवृत्ती । तेचि क्रोधाची दृढ स्थिती । काम क्रोध अभक्ता बाधिती । हरिभक्ता-प्रती तें न चले ॥ ७५ ॥ तुझ्या भक्ताप्रती जाण । न चले कामक्रोधादिबंधन । तो तूं भक्तपति नारायण । तुज आमुचें कामपण केवीं बाधी ॥ ७६ ॥ नेणता तुझा महिमा । आह्मी करूं आलों निजधर्मा । तुजपासीं नित्य निजक्षमा । पुरुषोत्तमा कृपाळुवा ॥ ७७ ॥

इति प्रगृणतां तेषां स्त्रियोऽत्यद्भुतदर्शनाः । दर्शयामास शुश्रूषां स्वर्चिताः कुर्वतीर्विभुः ॥ १२ ॥

अपकाऱ्या उपकार करिती । या नांव निर्विकार निजशांती । तेचि शांतीची परिपाकस्थिती । विघ्नकर्त्याप्रती हरि दावी ॥ ७८ ॥ सांगोनियां आपुली स्थिती । कामादिक

१ चारी बाजूस "नमः पुरस्तादथ पृष्ठतस्ते नमोऽस्तु ते सर्वत एव सर्व।" (गीता–अध्याय ११) २ छळ करण्याला, छळूं ३ विघ्नेंच त्याची परमार्थबुद्धी वाढवितात ४ जिंकून ५ देवाच्या ६ उत्तम ७ सापडले. ८ पाऊस ९ अभिमानाहातीं १० निजकाष्ठा ११ पुष्पमाला व चंदन १२ प्रखर शाप देऊन १३ गाईच्या पावलीं पडलेल्या खळग्यातील पाण्यांत, गोखुरोदकीं १४ ह्मणून भगवंतांनीं "कामात्क्रोधोऽभिजायते" असें ह्मटलें आहे १५ पूर्णावस्था

स्तुति करिती । तंव परमाश्चर्य देखती । स्त्रिया अत्यद्भुती अकस्मात ॥ ७९ ॥ स्वरूपवैभव अळंकार । श्रियेहूनियां सुंदर । सेवेलागीं अतितत्पर । सदा सादर सावधानें ॥ १८० ॥ नवल लाघव नारायणा । कैसे या दाखविले विंदाना । त्या स्त्रियांखालीं स्वर्गांगना । दिवा खद्योत जाणा तशा दिसती ॥ ८१ ॥

ते देवानुचरा दृष्ट्वा स्त्रिय श्रीरिव रूपिणी । गन्धेन मुमुहुस्तासा रूपौदार्यहतश्रिय ॥ १३ ॥

या स्त्रिया देखोनि दिठी । कामु मूर्च्छित पडिला सृष्टी । वसत घटघटां लाळ घोंटी । क्रोधाची दृष्टी तटस्थ ठेली ॥ ८२ ॥ भ्रमर विसरले झणत्कार । कोकिळा विसरल्या पंचम स्वर । प्राण विसरला सचार । देवानुचर भुलले ॥ ८३ ॥ देखोनि त्याचिया स्वरूपासी । अप्सरा दिसती जैशा दासी । अत्यंत लज्जा झाली त्यांसी । काळिमेसी उतरल्या ॥ ८४ ॥ त्याचे अंगीचा सुगंध वातु । तेणे भुलला वसतु । मलयानिल झाला भ्रातु । त्यांचा अंगवातु लागतां ॥ ८५ ॥ नारायणाची विद्या कैसी । जे भुलवूं आले आपणासी । भुली पाडिली तयांसी । योगमायेसी दावूनी ॥ ८६ ॥ सुंदरत्वें रभा तिलोत्तमा । जिया मंदरमथनीं जिंतिलिया रमा । रमेहूनिया उंपमा । उत्तमोत्तमा अतिरूपें ॥ ८७ ॥

तानाह देवदेवेश प्रणतान्प्रहसन्निव । आसामेकतमा वृङ्ग्ध्व सवर्णां स्वर्गभूषणाम् ॥ १४ ॥

तें अतिआश्चर्य देखोन । झाले कामादि मूर्च्छापन्न । तयांप्रति नारायण । काय हासोनी वोलिला ॥ ८८ ॥ आह्मी अवश्य पूजावे तुह्मासी । काहीं अर्पावे वलिदानासी । सतोषवावया इद्रासी । यांतील एकादी दासी अगीकारा तुह्मी ॥ ८९ ॥ याचे सौदर्य अतिथोर । ह्मणाल होईल अपमानकर । तुह्मासमान जे सुंदर । तिचा अंगीकार करावा तुह्मी ॥ १९० ॥ ह्मणाल यांत नाही हीन । अवघ्या सौंदर्यें सपूर्ण । कोणी न दिसे आह्मांसमान । केवी आपण अगीकारावी ॥ ९१ ॥ जरी नाही तुह्मासमान । सकळ सौंदर्यें अतिसपन्न । तरी एकीचें करावे वरण[11] । होईल भूपण स्वर्गासी ॥ ९२ ॥ ऐसे नारायणाचे वचन । ऐकोनि [12]हरिखलीं सपूर्ण । करूनियां साष्टाग गमन । मस्तकीं चरण[13] वंदिले ॥ ९३ ॥

ओमित्यादेशमादाय नत्वा त सुरवन्दिन । उर्वशीमप्सर श्रेष्ठा पुरस्कृत्य दिव ययु ॥ १५ ॥
इन्द्रायानम्य सदसि शृण्वता त्रिदिवौकसाम् । ऊचुर्नारायणबल शक्रस्तत्रास विस्मित ॥ १६ ॥

ऐकोनि नारायणवचन । [14]मस्तकांवुजीं करूनियां नमन । उर्वशी पुढां[15]पासून । कामादि गण निघाले वेगीं ॥ ९४ ॥ नारायणाचे ऊरुस्पर्शीं । उभी होती नारायणापाशी । तेचि नांव झाले तिसी । ह्मणती उर्वशी स्वर्गांगना ॥ ९५ ॥ ते देवाचे देवदूत । सर्गा पावले समस्त । मग शक्राचे सभेआंत । सागती अद्भुत नारायणशक्ती ॥ ९६ ॥ तिही नारायणाचे चरित्र । सागीतले अतिपवित्र । तेणें अवघेचि सुरवर । झाले थोर विस्मित पैं ॥ ९७ ॥ इद्रें देखोनि उर्वशी । तिमीं भुलला अहर्निशीं । बाहेर यावे सभेसी । हें वर्षानुवर्षीं नाठवे ॥ ९८ ॥ हे प्रथमावतारवार्ता । जे का नारायणाची कथा । पुढील अवतार आतां । नृपनाथा अवधारीं ॥ ९९ ॥ ऐक राया अतिअपूर्व । [16]छळवादिया पूजा सर्व । करून दाखवी स्वयमेव ।

१ स्त्रिया होऊनि. २ लीला ३ चमत्काराला ४ स्त्रिया सकळ ५ काळवंडल्या ६ अंगाचा वारा ७ उत्तमा ८ मूर्च्छेनें युक्त ९ नजराणे १० स्त्रीभार्या ११ अगीकरण, निवडणूक १२ हर्ष पावलीं १३ चरण वदिले १४ शिरकमळीं, मस्तकाञ्जुळीं १५ पुढें करून स० पुरस्कृत्य १६ छळकाचा, निंदकांचाही सत्कार करणे ह. पूर्णावस्थेचें मुख्य लक्षण

पूर्णानुभव या नांव ॥ २०० ॥ ॥ आशंका ॥ भावें करितां भगवद्भजन । यापरी इंद्र करी विघ्न । नारायण चैतन्यघन । तेणें विघ्नें सपूर्ण पराभविलीं ॥ १ ॥ मा भाळ्याभोळ्या करिता भक्ती । ऐशीं विघ्नें जें छळूं येती । तें कदा नव्हे भगवत्प्राप्ती । ऐसा विकल्प चित्तीं झणीं धरिशी ॥ २ ॥ ब्रह्मादिका सर्व भूता । भ्रुकुटिमात्रें जो नियंता । त्या भगवंतातें भजतां । विघ्नें सर्वथा बाधूं न शकती ॥ ३ ॥ ज्याचेनि इंद्रा इंद्रपण । तो भावें भजता श्रीनारायण । भक्तासी विघ्न करी कोण । हरि रक्षण निजभक्ता ॥ ४ ॥ इंद्रमुख कामादिक । विघ्नें छळिती सकळ लोक । त्याचाही नारायण चाळक । तो भक्तांसी देख स्पर्शों नेदी ॥ ५ ॥ विघ्नासी भुलविलें जेणें सपूर्ण । तो नित्य स्मरता नारायण । औपधाकें विघ्नें पळती जाण । भक्तसरक्षण हरिनामें ॥ ६ ॥ करावया निजभक्तकैवार । देवो धरी नानावतार । त्याच्या अवतारांचे चरित्र । अतिविचित्र अवधारी ॥ ७ ॥

हसस्वरूप्यवददच्युत आत्मयोग दत्त कुमार ऋपभो भगवान् पिता न ।
विष्णु शिवाय जगता कल्याऽवतीणस्तेनाहृता मधुभिदा श्रुतयो हयास्ये ॥ १७ ॥

सनकादिक ब्रह्मनंदन । तिहीं पित्यासी केला प्रश्न । प्रश्नखंडणमिसें जाण । केलें ब्रह्मज्ञान हंसावतारें ॥ ८ ॥ नित्य स्मरतां हरीचें नाम । महाविघ्नें होती भस्म । त्याचे अवतारसंभ्रम । उत्तमोत्तम अवधारीं ॥ ९ ॥ ज्याचेनि नामें पळे कृतांतु । ज्याचेनि नामें जन्ममरणा घातु । तो अवतारु श्रीदत्तु । मूर्तिमंतु परब्रह्म ॥ २१० ॥ नैष्ठिक ब्रह्मचारी निश्चितीं । ज्यासी स्वप्नीं नाहीं वीर्यच्युती । यालागीं कुमार म्हणती । अवतारमूर्ति सनकादिक ॥ ११ ॥ आणि आमुचा जो का पिता । ऋपभ नारायण ज्ञाता । तोही अवतार नृपनाथा । जाण तत्त्वता भगवन्मूर्ती ॥ १२ ॥ येही नामीं ऋपि संपूर्ण । अवतारीं अवतरे नारायण । जो जगाचा प्रतिपाळण । स्वांशें श्रीकृष्ण अवतरे ॥ १३ ॥ तोचि स्वयें गा श्रीकृष्ण । मधुकैटभ निर्दाळून । नामें जो कां मधुसूदन । तोचि अवतरून हयग्रीव झाला ॥ १४ ॥ तेणें शंखें मर्दून पुढती । उद्धरिल्या बुडाल्या श्रुती । आणोनि दिधल्या ब्रह्याहातीं । जाण निश्चितीं वेदरक्षणा ॥ १५ ॥

गुप्तोऽप्यये मनुरिलौपधयश्च मात्स्ये क्रोडे हतो दितिज उद्धरताऽम्भस क्ष्माम् ।
कौर्मे धृतोऽद्रिरमृतोन्मथने स्वपृष्ठे ग्राहात्प्रपन्नमिभराजममुञ्चदार्तम् ॥ १८ ॥

तेणेंचि मत्स्यावतारें । प्रलयकालांबुमहाभारें । मनुसगट रक्षिलें धेरें । निजनिर्धारें औपधींसीं ॥ १६ ॥ तेणेंचि कमठावतारा । स्वपृष्ठीं धरूनि गिरिवरा । मथोनिया क्षीरसागरा । अमृत सुरवरां अर्पिलें ॥ १७ ॥ तेणें आर्तत्राणा तांतडी । वैकुंठींहून घालोनि उडी । गजाचें मोहबंधन तोडी । उद्धरिलें आवडीं गजेंद्रातें ॥ १८ ॥

संस्तुन्वतोऽब्धिपतितान् श्रमणानृपींश्च शर्म च वृत्रवधतस्तमसि प्रविष्टम् ।
देवस्त्रियोऽसुरगृहे पिहिता अनाथा जघ्नेऽसुरेन्द्रमभयाय सतां नृसिंहे ॥ १९ ॥

मार्कंडेयो एके वेळीं । बुडता अकाळप्रळयजळीं । तेणें स्मरता वनमाळी । तारी तत्काळीं वटपत्रशायी ॥ १९ ॥ शाळिग्राम पूजिता ऋपीश्वरी । नेळ वानरु ते अनसरीं । देवपूजा

१ ब्रह्मस्वरूप २ कदाचित् ३ इंद्रप्रमुख ४ कामादिक भगवताचे तावेदार असल्यामुळें भगवद्भियांवर त्यांची मात्रा चालत नाहीं ५ घासीन, भयानें ६ प्रश्नास उत्तर देण्याच्या निमित्तानें ७ यम ८ शरासुर ९ प्रयळकाळच्या जलमयतेच्या महाभारान व्यालेल्या पृथ्वीस १० वनस्पतींसह ११ कूर्मावतार १२ दीनरक्षार्थ १३ जल्दीनें, त्वरेनें. १४ मगरमिठी १५ नीळ

टाकी सागरीं । चेष्टा वानरी स्वभावे ॥ २२० ॥ तें देखोनि ऋषीश्वरीं । शिळा न बुडोत तुझ्या करीं । ऐसा शाप ते अवसरीं । क्षोभेंकरी दिधला ॥ २१ ॥ ते[1] शाळिग्राम सागरोदरी । तरतां देखिले ऋषीश्वरीं । काढावया रिघतां भीतरीं । लहरीकरीं निर्बुजले[2] ॥ २२ ॥ ते काळीं ऋषीश्वरी । आर्तिहरण स्तविला हरी । तेथ अवतरोनि श्रीहरी । ऋषींतें तारी पूजेसहित ॥ २३ ॥ वृत्र वधिला वज्रघातें । ते ब्रह्महत्या इंद्रातें । तेणे दोषें तो अधंतमातें[3] । जाण पां निश्चितें बुडत होता ॥ २४ ॥ तेथ अवतरोनि श्रीअनंतें । चतुर्धा[4] वांटूनि ते हत्येतें । शुद्ध केले इंद्रातें । कृपावतें कृपाळुवे ॥ २५ ॥ जिणोनियां अमरपुरे । हिरोनि देवांचीं अंतोरें[5] । तीं कोंडोनियां समग्रें । मुरें महा असुरें एकंदर केले ॥ २६ ॥ तो मुरमर्दन श्रीहरी । यालागी नावे मुरारी । देवस्त्रिया काढोनि बाहेरी । देवाच्या करी अर्पिता झाला ॥ २७ ॥ जो असुरांमाजी चूंडामणी[6] । जो द्वेषियामाजी अग्रगणी[7] । तो हरिनाम ऐकतां कानीं । अतिक्षोभें मनीं प्रज्वळो लागे ॥ २८ ॥ जो पूर्ण क्रोधाचा उदधी[8] । जो अविवेकाचा महानिधी । जो हरि स्मरे[9] त्या पुत्रातें बाधी । गर्वमर्दी उन्मत्त ॥ २९ ॥ तो हिरण्यकशिपू नखधारीं । स्वयें निवंटी[10] नरकेसरी । जो निजभक्तांचा कैवारी । अभयकारी साधूंचा ॥ २३० ॥

देवासुरे युधि च दैत्यपतीन् सुरार्थे हत्वाऽन्तरेषु भुवनान्यदधात्कलाभिः ।
भूत्वाऽथ वामन इमामहरद्बलेः क्ष्मां याञ्चाछलेन समदाददितेः सुतेभ्यः ॥ २० ॥

समुद्रमंथनाच्या शेवटीं । क्षीरसागराचे तटीं । सुरा असुरा कैंळी[11] मोटी । अमृतासाठीं मांडली ॥ ३१ ॥ तेव्हां अमृत विटे[12] जें देखोनी । तो अवतारु घेतला मोहिनी । तेणें असुरां सुरापानी । अमृतदानी देवांसी ॥ ३२ ॥ तेथ चोरूनि घेता अमृतग्रासा[13] । निवटिला राहूचा घसा । त्याच्या कबंधावरी[14] ह्माळसा । वास निवासा स्वयें केला ॥ ३३ ॥ सुरसाह्य[15] नारायणु । द्वारके कुश निर्दाळुनु । का लवणासुर मर्दूनु । अवतरे आपणु कुमाररूपें ॥ ३४ ॥ ऐसा मन्वंतरामन्वंतरी । निजभक्तकाजकैवारी । सुरकार्यार्थ श्रीहरी । नाना अवतारीं अवतरे स्वयें ॥ ३५ ॥ तो सुरसाह्य जगजीवन । स्वयें कुब्ज झाला वामन । अगें याचक होऊन । देवांचा अपमान उतरला जेणे ॥ ३६ ॥ दानें दांडुगा[16] वळी । त्यासी देवाचेनि नव्हे कैंळी । मग त्रिविक्रमरूपें[17] आकळी । याञ्चाछळें वळी छळिला जेणे ॥ ३७ ॥ तरी भावबळें बळी प्रबळु । तेणे देवो केला द्वारपाळु । विष्णु सत्व पाहे छळछळुं । शेखीं दासांचा दयाळु दास्य करी स्वयें ॥ ३८ ॥ यापरी बळीचा छळ । करूनि घेतले दिङ्मंडळ । तेणें अमरगण सकळ । अर्पूनि तत्काळ सुखी केले ॥ ३९ ॥

निःक्षत्रियामकृत गां च त्रिःसप्तकृत्वो रामस्तु हैहयकुलाप्ययभार्गवाग्निः ।
सोऽब्धिं बबन्ध दशवक्त्रमहन्सलङ्कं सीतापतिर्जयति लोकमलघ्नकीर्तिः ॥ २१ ॥

तो देवाधिदेवोत्तमु । स्वयें झाला परशुरामु । तेणें क्षत्रियाचा पराक्रमु । केला निर्धर्मु निजप्रतापें ॥ २४० ॥ तो गोब्राह्मणकैवारी । सहस्रार्जुनातें सहारी । सहस्र भुजांचीं कांडोरीं[18]

---

१ लाटांच्या तडाख्यांत सांपडून घाबरले २ 'अब्धिपतितान् ऋषीन्' याचा संबंध कोणी गाईच्या पावलांत साठलेल्या पाण्यात बुडालेल्या व इंद्रानें टवाळी केल्यामुळें श्रमी झालेल्या व भगवंतानें नंतर बाहेर काढलेल्या वालखिल्य ऋषींकडे लावतात ३ ब्रह्महत्यारूप नरकात ४ त्रिया ५ स्वाधीन, बंदिस्त, युद्ध केले ६ असुराचा चूडचूडामणी ७ मुख्य, श्रेष्ठ, हिरण्यकशिपु ८ समुद्र ९ हरिस्मरण करणाऱ्या प्रल्हादास १० ठार मारी ११ कलह १२ फिकें पडलें १३ अमृताचा घोंट १४ मस्तक तुटलेला देह १५ समर्थ १६ भांडण, युद्ध, सामना १७ त्रैलोक्यव्यापी रूप धारण करून, त्रिविक्रमाक्रमें १८ तुकडे

करी । केली वोहरी दानवकुळा ॥ ४१ ॥ जमदग्नीचा कोपाग्नी । परशुरामतेजें प्रज्वळूनी । हैहयकुळ जाळूनी । आहाळिली अवनी क्षत्रियाची ॥ ४२ ॥ तेणे तीनें सप्तकें वीररसु । देऊनि क्षत्रियमद बहुवसु । त्या रोगाचा केला नाशु । धरेचे ईश धरामर केले ॥ ४३ ॥ जो अवताराचें मूळपीठ । जो वीरवृत्ती अतिउद्भट । तो अवतारामार्जी श्रेष्ठ । अतिवरिष्ठ श्रीराम ॥ ४४ ॥ पापें पळती रामनामें । नामांकित वंदिजे यमें । गणिकेचीं कर्माकर्में । श्रीरामनामें निर्दळिलीं ॥ ४५ ॥ नामें कळिकाळासी धाक । यमदूतां न मिळे भीक । रामनामगजरें देख । पळे नि शेख जन्ममरण ॥ ४६ ॥ जो देवाचे बंद सोडी । नवग्रहाची बेडी तोडी । जेणें रामराज्याची रोकडी । उभविली गुढी तिहीं लोकीं ॥ ४७ ॥ ज्याचेनि शिळा तरती सागरीं । असुर मारिले वानरीं । जेणें सुवर्णाची नगरी । वोपिली पुरी शरणागतासी ॥ ४८ ॥ जो प्रतापाचा मरगळा । जेणें सेतु बांधिला अवलीला । चरणीं उद्धरिली शिळा । जो निजजिव्हाळा निजभक्ता ॥ ४९ ॥ तो अवतार मूर्तिमंत । राया अद्यापि असे वर्तत । हा संवाद त्रेतायुगात । द्रुमिल सांगत विदेहासी ॥ २५० ॥ यालागीं श्रीराम श्रीजयराम । नित्य जपे जो हें नाम । तो पुरुषामाजीं पुरुषोत्तम । कर्माकर्मअतीत तो ॥ ५१ ॥ तें रामनाम अवचटें । भीतरीं रिघे कर्णपुटें । तें कलिमळाचीं मळकटें । नामोच्चाटे नासती ॥ ५२ ॥ ऐशी रामनामाची ख्याती । जगदुद्धारें केली कीर्ती । धन्य धन्य जे परिसती । धन्य जे गाती रामचरित ॥ ५३ ॥

भूमेर्भरावतरणाय यदुष्वजन्मा जातः करिष्यति सुरैरपि दुष्कराणि ।
वादैर्विमोहयति यज्ञकृतोऽतदर्हान् शूद्रान् कलौ क्षितिभुजो न्यहनिष्यदन्ते ॥ २२ ॥

आतां भावी अवतारवार्ता । तुज मी सांगेन नृपनाथा । श्रीकृष्णावतारकथा । परमाद्भुता विचित्र ॥ ५४ ॥ जो परेहून परात्परु । जो का अजन्मा अक्षरु । जो श्रुतिशास्त्रां अगोचरु । तो पूर्णावतारु श्रीकृष्ण ॥ ५५ ॥ जेथें नाममात्र रिघों न लाहे । जेथे रूपाची न लभे सोये । ज्या ब्रह्मत्व अगीं न साहे । तो अवतार पाहें श्रीकृष्ण ॥ ५६ ॥ जो वर्णाश्रमासी नातळे । ज्यासी ईश्वरत्वही वोंविळें । जो अज अव्यय स्वानंदमेळें । तो अवतारु स्वलीलें श्रीकृष्णनाथु ॥ ५७ ॥ ऐसा गुणधर्मकर्मातीतु । तो अवतारु श्रीकृष्णनाथु । प्रगटला यदुवंशाआंतु । स्वयें जगन्नाथु स्वइच्छें ॥ ५८ ॥ जैसे खळाळकल्लोळ चंचळ । भासे परी तें केवळ जळ । काळी भरडी पांढरी चोळें । परी ते केवळ वसुंधाचि ॥ ५९ ॥ जे गोडी नावदरासी । तेचि वेगळी रवेयासी । तैसा अवतार यदुवंशीं । पूर्णांशेंसीं श्रीकृष्ण ॥ २६० ॥ जैसा दीपु लाविता तत्क्षणीं । सवेंचि प्रगटे तेजाची खाणी । तैसा उपजताचि बाळपणीं । अभिनव करणी स्वयें केली ॥ ६१ ॥ जें ब्रह्मादिक देवां नव्हे । तें बाळलीला स्वभावें । करूनि दाविलें आघवें । देवाधिदेवें श्रीकृष्णें ॥ ६२ ॥ वणवा गिळिला मुखें । पर्वत उचलिला नखें । पूतनेचें स्तनविखें । प्याला निजमुखें जीवासगट ॥ ६३ ॥ जेणें वत्साहरणमिसें । स्रष्ट्यासही लाविलें पिसें । जो वत्सवत्सपवेशें । झाला सावकाशें एकाकी एक

१ भस्म, नाश २ पोळली ३ एकवीस वेळा ४ ब्राह्मण ५ पुढाल ओंव्यात रामनामाची महती गायिली आहे ६ गुढी उभारली, कीर्ति विस्तारिली ७ लंका ८ मूर्ति, आकृति ९ अवचित, भलत्या मिसें १० नामघोषानें ११ अजन्मा अव्यय अक्षर १२ मार्ग १३ स्पर्श करण्यास अयोग्य १४ एक मातीचा प्रकार १५ पृथ्वीच १६ खडीसाखरेच्या राशीला, १७ दावाग्नि १८ गाईंचीं वासरें व गोप (गवळा) सर्व श्रीकृष्णच झाला

॥ ६४ ॥ अघ चिरिला चाभांडा । काळियाच्या कुटिल्या फडा । यमलोकीं घेऊनि झाडा । आणिला रोकडा गुरुपुत्र जेणे ॥ ६५ ॥ जे प्रजा पीडूनि कर घेती । जया नावडे धर्मनीती । ऐसे राजे भारभूत क्षितीं । नेणों किती निर्दाळिले ॥ ६६ ॥ एकां सैन्यें एकां स्वांगें । एका वधवी आन प्रयोगें । एका गोत्रकलहप्रसंगें । अग्रपूजायोगें एकांसी ॥ ६७ ॥ अधर्मा लावील सीकें । धर्माचें वाढवील विकें । हें अवतारकौतुक । राया तूं आवश्यक देखशील पुढा ॥ ६८ ॥ जे जें लोटेल अहोरात्र । तें तें करील नवें चरित्र । तया कृष्णसुखासी पात्र । भक्त पवित्र होतील ॥ ६९ ॥ साधूंसी स्वानंदसोहळा । नीचं नवा होईल आगळा । ते श्रीकृष्णाची लीला । देखसी डोळां नृपनाथा ॥ २७० ॥ तोचि बौद्धरूपें जाण । पुढा धरील दृढ मौन । तेव्हां कर्माकर्मविवेचन । सर्वथा जाण कळेना ॥ ७१ ॥ तो तटस्थपणे सदा । प्रवर्तवील महावादा । तेणे वादमिसें सदा । वाढवील मदा महामोहातें ॥ ७२ ॥ मोह उपजवील दुर्घट । कर्म करवील कर्मठ । एक होतील कर्मभ्रष्ट । न कळे चोखट निजात्महित ॥ ७३ ॥ कैसे माजविल मत । वेद मिथ्या मानित । वेदविहिता नातळत । तो जाण निश्चित महामोहो ॥ ७४ ॥ मोहें केला सर्वांसी छळ । एकां ज्ञानाभिमान प्रबळ । ते कर्म निंदिती सकळ । त्यागिती केवळ जाड्य ह्मणोनी ॥ ७५ ॥ ऐशिये वर्ततां मोहस्थिती । पूर्ण कळीची होय प्रवृत्ती । तेव्हा नीच ते राजे होती । प्रजा नागविती चोरप्राय ॥ ७६ ॥ शूद्राहूनि अतिकनिष्ठ । ते राजे होती परम श्रेष्ठ । वर्णावर्ण करिती भ्रष्ट । अतिपापिष्ठ अधर्मा ॥ ७७ ॥ अपराधेंवीण वितंडें । भलत्यांसी करिती दंड । मार्गस्थाचा करिती कोंड । करिती उदंड सर्वापहरण ॥ ७८ ॥ अबळांचें निजबळ राजा । तो राजाचि स्वयें नागवी प्रजा । ऐसा अधर्म उपजे क्षितिभुजा । तें गरुडध्वजा न साहवे ॥ ७९ ॥ जेव्हां स्वधर्माचें जिणें । अधर्मी लागे गाजणें । यालागीं श्रीनारायणें । अवतार धरणें कल्की नामा ॥ २८० ॥ तो शस्त्रधारा प्रबळ । नष्ट राजे निर्दाळील सकळ । महामोहाचें मूळ । स्वयें समूळ उच्छेदील ॥ ८१ ॥ तेव्हा धर्माची पाहाट फुटे । सत्यासी सत्व चौंपटे । तेव्हां वेदोक्त विधान प्रगटे । स्वधर्मराहाटे राहटती सर्व ॥ ८२ ॥

एवंविधानि कर्माणि जन्मानि च जगत्पते । भूरीणि भूरियशसो वर्णितानि महाभुज ॥ २३ ॥

जयाचीं गा अनंत नामें । अनंत अवतार अनंत जन्में । अनंत चरित्रें अनंत कर्में । अनंतोत्तमें हरिकीर्ती ॥ ८३ ॥ अगाध भगवंताचा महिमा । त्याच्या पार नाहीं जन्मकर्मा । त्याचा अनुष्टुप् हा महिमा । तुज म्यां नरोत्तमा निरूपिला येथें ॥ ८४ ॥ ऐशी अवतार-

१ लॉंड फाइन २ काळिया सपाच्या फटा चेचून ठचून काढल्या ३ भार झालेले ४ अन्य उपायानीं ५ शिक्षा ६ सामर्थ्य, तेज ७ नित्य 'मना बोलणें नीच सोशीत जावें' रामदास "का वषकाळीं सरिता । जैसी चढों लागे पाडुसुता । तैसी नीच नवी भजता । श्रद्धा दिसे" (ज्ञानेश्वरी अध्याय १२-३६) ८ चांगले, खरे ९ मोठा मोह १० ज्ञानाचा अभिमान बाळगणारे, ज्ञानच मोक्ष देणारा असें समजून कर्माची निंदा करणारे ११ मोठा १२ भलेत्यासीं १३ अशक्त, दुबळे, अनाथ, आत्मसंरक्षण करण्यास असमर्थ अशाचा संरक्षक त्राता असेल तो राजा खरा या चरणात राजाचें उत्कृष्ट लक्षण नाथानीं केलें आहे 'राजा प्रकृतिरंजनात्' हें प्रसिद्धच आहे १४ हा शब्द खुबीदार आहे नागवी ह्मणजे नग्न करी नेसायाचें वस्त्र सुद्धा ठेवीत नाही, सर्वस्व हरण करतो १५ राजाना १६ अधर्मानि १७ चौंपट अधिक होतें १८ संक्षिप्त, श्लोकयात अनुष्टुप् वृत्त सर्वांत लहान, ह्मणून लहान, थोडें या अर्थी या शब्दाचा उपयोग करितात एखाद्या दरिद्री पुरुषाची स्त्री त्रास रागानें ह्मणते, "किती मेलें दरिद्र काढावें । तुपाचें अनुष्टुप् झालें आहे घरात।" येथें संपण हा अर्थ आहे

चरित्रनामें । परिसतां विचित्र कर्मे । रजा अत्यंत सप्रेमें । मनोधर्मे निवाला ॥ ८५ ॥ जे जे अवतारी देवो सगुण । जाहला परी निर्गुणाचे गुण । प्रकट करीतचि आपण । कर्माचरण स्वयें दावी ॥ ८६ ॥ धन्य धन्य ते हरिगण । जे वर्णिती भगवद्गुण । ज्याचेनि वचने संपूर्ण । निवे[1] अंत:करण श्रोत्याचें ॥ ८७ ॥ श्रोत्याचें अवधान निवे । तेथ वक्ता स्वानंदसुख पावे । ग्रंथ घोसडे[2] स्वभावे । साहित्यगौरवे रसाळ ॥ ८८ ॥ जेवी चंद्रकरे साचा । मुखबंध[3] सुटे चकोराचा । तेवी एका जनार्दनाचा । संतकृपा वाचा फुटली त्यासी ॥ ८९ ॥ जेवीं सूर्यकिरणस्पर्शें । कमळकळी स्वयें विकासे । तेवी संतकृपासौरसे । ग्रंथु विकासे अर्थावबोधें ॥ २९० ॥ तेचि कृपेने तत्वता । अर्थिले श्रीभागवता । आता पंचमाध्यायीं कथा । सावध श्रोता अवधारिजे ॥ ९१ ॥ राजा प्रश्न करील गोड । जो परिसता पुरेल कोड । साधकाची उपशमेल चाड । होय निवाड धर्माचा ॥ ९२ ॥ जेथ भजना भजन हातवटी । प्रश्नोत्तरें कथा गोमटी । अतिशयें रसाळ गोठी । जेणें सुटे गांठी अधर्माची ॥ ९३ ॥ ते उत्तमोत्तम निरूपण । भरीत संताचे श्रवण । जनार्दनकृपा पूर्ण । एका जनार्दन सांगेल ॥ ९४ ॥ अंगीं धारियाचेन मचरणें । घुमारा घुमों लागे तेणें । तेवीं एकाजनार्दने । कविता करणे निजांगें ॥ २९५ ॥ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कंधे निमिजायंतसंवादे एकाकारटीकायां चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ ॥ श्लोक ॥ २३ ॥ ओव्या ॥ २९५ ॥

अध्याय पांचवा.

श्रीगणेशाय नम. ॥ ॥ ओं नमो सद्गुरु देवा उदारा । ह्मणता कृपण तूं खरा । मागुतें आपुलिया घरा । दुजेपणे दारा येवों नेदिसी ॥ १ ॥ अवचटे भागतयासी । जे भेटी होय तुजसी । ते घोटें भरूं धांवसी । देखताचि घेसी जीवें त्यातें ॥ २ ॥ जे जे मार्गों येती तुजपासीं । ते बांधोनि ऐक्यतेमाजीं सूदसी । शेखीं त्याचे सोडवणेसी । भेटी दुसऱ्यासी स्वप्नींही नव्हे ॥ ३ ॥ अणुमात्र तुझी प्राप्ती । अवचटें चढे ज्याचे हातीं । त्याचिये संसारसंपत्ती । सर्वस्वें निश्चितीं नाडिसी तूं ॥ ४ ॥ मैंदांचा विडा घेतां । तो प्रवर्ते आपुले घाता । तेवी तुझी प्रसन्नता । झालिया जीविता स्वयें नाशी ॥ ५ ॥ जे जे तुजपें मार्गों आले । ते ते सर्वस्वें नागवले । शेखीं नागवे तुवां केले । निर्लज्ज जाले तिहीं लोकीं ॥ ६ ॥ ऐशी तुझी निर्वाणगती । त्या तुझी उदार कीर्ती । घडे ह्मणशी केशा रीतीं । ते अगाध स्थिती अवधारी ॥ ७ ॥ मागें उदार वाखाणिले । तेही आपणियाऐसे केले । मग सर्वस्व आपुले । दान दिधले दातृत्वे ॥ ८ ॥ षड्गुणैश्वर्यवैभवेसी । आपणियातें दाना देसी । दिधले ते घेवों

---

१ संतुष्ट होते, आल्हादित होत २ घोसडणें=भरून वाहणे ही ओवी फार गोड आहे श्रोता वक्ता एकरूप—आनंदरूप झाले की वक्त्याच्या वाणीस स्फुरण चढते व वर्षाकाळीं नदी जशी दोन्ही काठाना तुडुंब भरून वाहते, त्याप्रमाणें रसालकारानीं रसरसलेली अशीं प्रासादिक वचनें वक्त्याच्या मुखांतून भराभर बाहेर पडतात ३ पुढील अत्यंत मधुर ओव्यांत संतकृपेने व गुरुकृपेने मला वक्तृत्व स्फुरत आहे असें नाथ सांगतात चंद्रोदय होताच चकोराचीं तोंडें उघडतात, त्याप्रमाणें जनार्दनस्वामींचा शिष्य जो एकनाथ त्यास संतकृपेने मुक्यास वाचा फुटावी त्याप्रमाणें वाचा फुटत आहे ४ जालिया ५ संताच्या कृपाप्रसादानं ६ अर्थज्ञान झाल्यानें ७ निर्णय ८ वान्याच्या, पिशाचादिकांच्या ९ जीव घेण्यास, गिळण्यास १० घालसी तू भक्ताना सायुज्यमुक्ति देऊन आपल्यातच ठेवतोस, तेव्हा अशा ऐक्यभावानं त्याचें जीवपण मावळून जातें, व जीव आणि परमात्मा एकरूप होतात ११ एकाएकीं १२ ठकाचा, भामट्याचा कृतघ्नावर उपकार करून गेल्यास तो घात केल्याशिवाय रहात नाहीं १३ तुजपाशीं १४ बुडाले, नग्न झाले, वासनेचें मळ फिटून केवळस्वरूप झाले.

नेणसी । कदाकाळेंसी कल्पांतीं ॥ ९ ॥ आपणियां दिधलें दान । यालागी तूं दासांअधीन । मग त्यांचेनि [2]छंदें जाण । सर्वस्वें आपण नाचसी ॥ १० ॥ बळीने सर्वस्व केले दान । शेखीं तूं झालासी त्याअधीन । त्याचें द्वारपाळपण । अद्यापि आपण चालविसी ॥ ११ ॥ धर्में अर्पिले [3]अग्रपूजेसी । शेखीं तूं त्याची सेवा करिसी । नाना संकटें स्वये सोशिसी । अगें काढिसी उच्छिष्टें ॥ १२ ॥ तुझा निजभक्त अंबरूपी । त्याचे गर्भवास तूं सोशिसी । तुज गौळिये राखिती हृषीकेशी । शेखीं [4]त्या गोपाळांसी रक्षिसी ॥ १३ ॥ एव स्वस्वरूपता द्यावयासी । उदारत्व तुजपासीं । हें न ये गा आणिकांसी । हृषीकेशी कृपाळुवा ॥ १४ ॥ तो तूं परम उदार ऐसा । राया रका समभावे सरिसा । भावो तेथ भरवसा । तूं [6]आपैसा आंतुडसी ॥ १५ ॥ त्या तुझिया प्राप्तीलागी । कपाटें सदा सेविती योगी । एक ते झाले भोगंविरागी । एक ते त्यागी सर्वस्वें ॥ १६ ॥ एक हिंडती दशदिशे । एक तुजलागीं झाले पिसे । परी तुझी भेटी स्वप्नीही दिसे । ऐसा न दिसे क्षण एक ॥ १७ ॥ ऐशियाही तुझी प्राप्ती । सुलभ असे एके रीतीं । जरी संतचरणीं रगती । अतिप्रीती सप्रेम ॥ १८ ॥ सतचरणीं जो विनटला । तो निजंप्राप्तीसी पावला । सतस्वरूपें अवतरला । स्वयें सचला परमात्मा ॥ १९ ॥ यालागी जी जो सताचीं रूपें । तीं तीं श्रीहरीचीं स्वरूपें । ह्मणोनि सतांचिये कृपे । [11]अतिसांक्षेपें [12]अर्जावे ॥ २० ॥ ते ज्ञानार्थीचे परम पिसे । यालागी ग्रथाचेनि मिसें । त्यांचे चरण अनायासे । सावकाशे वंदीन ॥ २१ ॥ सतकरुणाअवलोकन । ते मज नेत्रींचे अंजन । चरणकृपा पाहतां जाण । श्रीजनार्दन प्रकाशे ॥ २२ ॥ तया जनार्दनाचिये [13]खेवे । गुरुत्वाचेनि आडनावे । रिघालों निजस्वभावे । जीवेंभावे भजनासी ॥ २३ ॥ भज्य-भजक-भजना । एके अगीं त्रिविध भावना । दावूनिया जगज्जीवना । जनीं जनार्दना निजभक्ती ॥ २४ ॥ हे अभेदभक्ती चोखडी । परम ऐक्यें भजनगोडी । अधिकाधिक [14]चढोवढी । [15]वाढे आवडी निजभक्तां ॥ २५ ॥ देवो आपली सर्वस्वजोडी । वेची भक्ताचिये [16]वोढी । ऐसी अभेदभक्तीची गोडी । [17]पढिये गाढी गोविंदा ॥ २६ ॥ यालागीं भक्ताचा शरीर[18]भार । स्वयें वा[19]गवी श्रीधर । आपुलेनि अगें परपार । पावेंवी साचार निजभक्ता ॥ २७ ॥ निजभक्ताच्या देहभावो । निजांगें वागवी देवाधिदेवो । तरी अभक्ताचा देहो । वागवावया पहा हो काय आन आहे ॥ २८ ॥ भक्तां नाही देहअहंता । यालागी देवो वागविता । पूर्ण देहाभिमान अभक्ता । त्यासी अतिबद्धता या हेतू ॥ २९ ॥ यालागी जो निरंभिमान । तोचि भगवद्भक्त सपूर्ण । ज्याच्या अगीं देहाभिमान । त्यासी भक्तपण कदा न घडे ॥ ३० ॥ निजभक्त तारिता कौतुकें । त्याची रोमावळी केवीं दुखे । निर्भय करोनि पूर्ण हरिखें । देवो निजसुखें निजभक्ता तारी ॥ ३१ ॥ यालागी निरभिमानता । जे वि[21]नटले भक्तिपथा । ते [22]पांवो देवोनि विघ्नाचे माथा । पावती तत्वतां भगवत्पद ॥ ३२ ॥ भक्ताची ऐशी स्थिती । तरी अभक्ता कवण गती । तेचि पुसावया नृपती । प्रश्नार्थी प्रवर्ते ॥ ३३ ॥ पचमा-

१ स्वत ला २ नादामध्यें ३ राजसूययज्ञप्रसगीं धर्मराजान श्रीकृष्णाची प्रथम पूजा केली ४ तुवा गोकुळासी रक्षिले ५ सारखा ६ आपोआप ७ सापडतोस भावापाशीं देव सापडतो ८ गुहा ९ वीतरागी १० सतचरणरज जो भावें स्वशिरीं धरितो, तो स्वस्वरूप पावतो ११ दीर्घ प्रयत्नानीं १२ प्राप्त करून घ्यावे सत आणि भगवत हे एकच आहेत पुढे २६ व्या अध्यायात सागितले आहे –"देवता बाधवा मतः सत आत्माऽहमेव च" १३ आलिंगनामुळें, सेवे १४ हाव १५ चढे. १६ ओढीन, प्रेमानें १७ प्रिय १८ योगक्षेम वाहतो १९ परात्पर वागवी. २० देहाभिमान किंवा देहबुद्धि ज्याची सुटली तेच भक्त खरे २१ लागले २२ पाय

मार्जी निरूपण । अभक्तांची गति लक्षण । युगांयुगी पूजाविधान । सांगेल पावन हॅरीचें ॥ ३४ ॥ अवतारचरितपुरुषार्थु । सांगोन संपला चतुर्थु । आतां अभक्तांचा वृत्तातु । राजा पुसतु मुनींसी ॥ ३५ ॥

राजोवाच–भगवन्तं हरिं प्रायो न भजन्त्यात्मवित्तमाः । तेषामशान्तकामानां का निष्ठाऽविजितात्मनाम् ॥ १ ॥

राजा ह्मणे जी मुनिवरा । जो भगवद्भजनीं पाठिमोरा । ऐशिया अभक्ता नरा । कोण दातारा गति त्यासी ॥ ३६ ॥ जे कामालागीं अतिउद्भट । जे सक्रोध क्रोधें तेजिष्ठ । जे अतिलोभें लोभिष्ठ । जे परम श्रेष्ठ प्रपंचीं ॥ ३७ ॥ जे गर्वाचे अग्रगणी । जे अहंकाराचे चूडामणी । जे विकाराची प्रवाहश्रेणी । जे उघडली खाणी विकल्पांची ॥ ३८ ॥ ज्यांचे सद्बुद्धीआड आर्भाळ । महामोहाचें सदा संबळ । जे छळणार्थी अतिकुशळ । जे अतिप्रबळ प्रलोभें ॥ ३९ ॥ दिवसा न देखती निश्चितें । ते अंधारीं देखती दिवाभीतें । तेवीं नेणोनि परमार्थातें । जे अतिज्ञाते प्रपंचीं ॥ ४० ॥ जे नेणती आत्महित । ज्ञान विकूनि कामा पोशित । ऐसे जे का अभक्त । त्यांची गति निश्चित मज सांग ॥४१॥ तुह्मां ऐसे सद्बुद्धी । चालते बोलाचे उदधी । भाग्यें लाधलों ज्ञाननिधी । हा प्रश्न त्रिशुद्धी सांगावा ॥४२॥ राजा साक्षेपें बहुवस । पुसे अभक्तगतिविन्यास । तो सांगावया चमस । सावकाश सरसावला ॥४३॥

चमस उवाच–मुखबाहूरुपादेभ्यः पुरुषस्याश्रमैः सह । चत्वारो जज्ञिरे वर्णा गुणैर्विप्रादयः पृथक् ॥ २ ॥

जो का जगाचा जनकु । मुख्य गुरुत्वें तोचि एकु । त्यासी न भजे अविवेकु । तो नाडला लोकु सर्वस्वें ॥ ४४ ॥ पुरुषापासूनि जन्मले जाण । चार्‍ही आश्रम चार्‍ही वर्ण । त्यांचे उत्पत्तीचें स्थान । ऐक संपूर्ण नृपनाथा ॥ ४५ ॥ मुखीं वेदविद ब्राह्मण । बाहू जन्मले राजन्य । ऊरू जन्मले वैश्यवर्ण । चरणीं जन्मस्थान शूद्रवर्णा ॥४६॥ मूळीं अवघे तिन्ही गुण । गुणयोगें वर्ण जाण । त्रिगुणीं चारी वर्ण । जन्मलक्षण घडे कैसें ॥ ४७ ॥ सत्वगुणें शुद्ध ब्राह्मण । सत्वरजमिश्रें राजे जाण । रजतमें वैश्यवर्ण । केवळ तमोगुण शूद्रवर्ण ॥ ४८ ॥ क्षत्रिय वैश्य आणि ब्राह्मण । द्विजन्मे हे तिन्ही वर्ण । त्यासी गायत्री वेदाध्ययन । शूद्र ते जाण संस्काररहित ॥ ४९ ॥ ब्रह्मचर्य आणि गार्हस्थ्य । तिहीं वर्णा अवश्य प्राप्त । चहू आश्रमां आश्रयभूत । जाण निश्चित ब्राह्मण ॥ ५० ॥ गार्हस्थ्य पुरुषाच्या चरणीं । ब्रह्मचर्य हृदयस्थानीं । वक्षःस्थळीं वसती वनीं । शिरोमणी संन्यास ॥ ५१ ॥

य एषां पुरुषं साक्षादात्मप्रभवमीश्वरम् । न भजन्त्यवजानन्ति स्थानाद्भ्रष्टाः पतन्त्यधः ॥ ३ ॥

हे ब्राह्मणादि वर्ण पहा हो । ज्यापासोनि जन्मप्रभावो । तो न भजतां देवाधिदेवो । उत्तमदेहो अधःपाती ॥ ५२ ॥ पूर्वोत्तरमीमांसा दोनी । नानाशास्त्रार्थकडसणी । स्वरूप घोलती निर्वचूनी । एवं शब्दज्ञानीं अतिचतुर ॥ ५३ ॥ यापरी जे पंडित । ज्ञानाभिमानें अतिउन्मत्त । तेणें अभिमानेंचि येथ । भजनीं निश्चित विमुख केले ॥५४॥ एक अज्ञानी

१ गुणलक्षणें २ युगींयुगीं ३ भजन ४ आवेशी ५ तेजस्वी ६ पुतळे, प्रमुख ७ प्रवाहाची पंक्ति, नदी ८ महामोहानें ज्यांची बुद्धि मग्न झाली ९ प्रबळ १० विषयमोहानें ११ समुद्र १२ क्षत्रिय 'ब्राह्मणोस्य मुखमासीद्बाहू राजन्यः कृतः । ऊरू तदस्य यद्वैश्यः पद्भ्यां शूद्रो अजायत '–पुरुषसूक्त १३ राजन्य १४ दोन जन्म, एक सामान्य व दुसरा गायत्रीमंत्रोपदेशानें होतो ते द्विजन्मे, द्विज १५ ब्रह्मचर्याश्रम १६ गृहस्थाश्रम १७ प्रबोधिनीकार पुढील वचन देतात 'गृहाश्रमो जघनतो ब्रह्मचर्यं हृदो मम । वक्षःस्थलाद्वने वासो न्यासः शीर्षणि च स्थितः" १८ नाना प्रकारच्या शास्त्रांच्या भानगडी १९ फेकून, समजून, अगर भापणात

सर्वथा । स्वप्नीं नेणती परमार्थो । ते नेणपणेचि तत्वतां । श्रीजगन्नाथा न भजती ॥५५॥ शेळी उंसाची चवी गाढी । नेणोनि पाचोळा करेडी । तेवीं नेणोनि हरिभक्तीची गोडी । अज्ञाने बापुडीं विषयलुब्ध ॥ ५६ ॥ आलोडूनि वेदशास्त्रार्थ । ज्ञातेपणे जे पंडित । गर्वें हेळसिती भक्तिपंथ । अतिउन्मत्त ज्ञातृत्वे ॥५७॥ जेवी ज्वरिताचे मुख । दूध मानी कडू विख । तेवीं ज्ञानगर्वें पंडित देख । ठेले विमुख हरिभजनीं ॥ ५८ ॥ यापरी ज्ञानाभिमानी । विमुख झाले हरिभजनी । ते जरी वर्णांमाजीं अग्रणी । तरी अधःपतनीं पडतील ॥ ५९ ॥ हो का वर्णांमाजीं अग्रणी । जो विमुख हरिचरणीं । त्याहूनि श्वपचं श्रेष्ठ मानी । जो भगवद्भजनी प्रेमळु ॥ ६० ॥ आह्मी मुक्त हें मानुनी । जे विमुख भगवद्भजनीं । ते पंचिजती अधःपतनीं । तिर्यग्योनी जन्ममरणे ॥ ६१ ॥ मनुष्यदेहीं जे भजननष्ट । ते होती गा स्थानभ्रष्ट । अधःपाते भोगिती कष्ट । अतिउद्भट यातना ॥ ६२ ॥ ज्ञानाभिमाने जे न भजती । ते प्रौढपतनीं पचिजती । अज्ञानाही तेचि गती । सर्वथा नृपती ह्मणों नये॥६३॥

दूरे हरिकथा केचिद्दूरे चाच्युतकीर्तना । स्त्रिय शूद्रादयश्चैव तेऽनुकम्प्या भवादृशाम् ॥ ४ ॥

एका पित्याचे दोघे अर्भक । एक प्रबुद्ध एक बाळकं । पित्यासी अवमानितां देख । ताडी जनक प्रबुद्धासी ॥६४॥ बाळक पित्याचे माथां चढे । जरी लाता हाणी तयाकडे । तरी त्यासी दोषु न घडे । दोषांचे सांकडें सज्ञानासी ॥ ६५ ॥ ज्ञात्यांपासोनि भजन ठाके । ते कंवळिजती महादोखें । अज्ञाने तरती भाविकें । साधुकृपामुखें अनुगृहीता ॥ ६६ ॥ अज्ञाना नाहीं विशेष बाधु । तो साधुविश्वासें होय शुद्धु । ज्ञानाभिमानिया भाव विरुद्धु । यालागी सुबुद्धु दोष बाधी ॥ ६७ ॥ अज्ञानी विश्वासें साधु वंदी । ज्ञानाभिमानी दोहोंते निंदी । यालागीं त्यातें त्रिशुद्धी । अवश्य बाधी अतिदोष ॥ ६८ ॥ साधुविश्वासे अज्ञान फिटे । ज्ञानाभिमानिया विकल्प मोठे । त्यासी विश्वास कदा न घटे । अभिमानहठे अधःपात ॥ ६९ ॥ एवं विचारिता नेटेंपाटें । अहंतेचे बंधन मोटें । अभिमानांऐसें नाहीं खोटें । दुजे बोखटे त्रिलोकीं ॥७०॥ अभिमानु ईश्वरा बाधी । तोही सबळ कीजे सोपाधी । अभिमाने देहबुद्धी । बाधक त्रिशुद्धी सुरनरासी ॥ ७१ ॥ यालागीं जे अज्ञान जन । ज्यासी नाहीं ज्ञानाभिमान । तेही विश्वासल्या सपूर्ण । साधु सज्जन अनुग्रहो करिती ॥ ७२ ॥ ज्यासी ह्मणती नीच वर्ण । स्त्रीशूद्रादि हीन जन । ज्यासी का दूरीं शास्त्रश्रवण । ज्यांसी दूरी श्रवण वेदोक्त ॥ ७३ ॥ त्यांसी जालिया सद्भावो सपूर्ण । ते होतु का हीन जन । परी सतकृपेसी आयतन । विश्वासे पूर्ण अधिकार झाला ॥ ७४ ॥ ऐसे पूर्ण भावार्थी । त्यासी तुह्माऐशा साधुसतां । अनुग्रहोनि तारिती । कृपामूर्ती कृपाळुवा ॥७५॥ अज्ञानी यापरी तरती । परी ज्ञानाभिमान ज्याच्या मतीं । ते ब्रह्मादि का न तरती । त्याचीही स्थिती मुनि सांगे ॥७६॥

विप्रो राजन्यवैश्यौ च हरेः प्राप्ताः पदान्तिकम् । श्रौतेन जन्मनाऽथापि मुह्यन्त्याम्नायवादिनः ॥ ५ ॥

अज्ञान जे नीच वर्ण । भावे धरोनि सतचरण । निजविश्वासे संपूर्ण । जन्ममरण

---

१ चघळते २ मथून, दवकून ३ तुच्छ मानतात ४ चांडाळ "विप्राद्द्विषड्गुणयुतादरविन्दनाभपादारविन्दविमुखात् श्वपच वरिष्ठम् ।" (स्कंध ७ अध्याय ९) ५ पाविजेति ६ मनुष्याशिवाय इतर पशुपक्ष्यादिकाचे जन्म त्यात ७ दु सह ८ तान्ह, नेणते, अज्ञ ९ ज्ञान असून भजन न केल्यास दोष अधिक १० खरोखर ११ निश्चयानें, चांगला विचार करिता १२ ऐसें खोटें । नाहीं वोखटें १३ वाईट १४ उपाधीसहित १५ करू नये पठण वेदोक्त. १६ पात्र, स्थान. १७ कृपा करून

निरसेती ॥ ७७ ॥ येर द्विजन्मे जे कां तिन्ही । स्वभावे प्राप्त हरिचरणीं । आह्मी अधिकारी वेदज्ञानी । जन्माभिमानी अतिगर्वी ॥ ७८ ॥ जन्माभिमान कर्माभिमान । अग्रपूज्यत्वे पूज्याभिमान । अल्पमात्र वेदींचे ज्ञान । तो वेदाभिमान वाढविती ॥ ७९ ॥ ज्यासी प्राप्त उपनयन । ज्यासी प्राप्त गायत्री पूर्ण । ज्यासी हरीचे आवडे भजन । त्याचे धरिता चरण हरि भेटे ॥ ८० ॥ ऐसे उत्तम जे ब्राह्मण । त्यासी वेदवादें ज्ञानाभिमान । तेणें गर्वें पडे मोहन । तेचि नारायण विशद सांगे ॥ ८१ ॥

धर्मण्यकोविदा स्तब्धा मूर्खा पण्डितमानिन । वदन्ति चाटुकान्मुढा यया माध्व्या गिरोत्सुका ॥ ६ ॥

न कळे विधिविधानमंत्र । कोणे कर्मीं कैसे तन्त्र । नेणोनिया गर्व थोर । ताठा अपार ज्ञातृत्वाचा ॥ ८२ ॥ गारोडियासी विद्या थोडी । परी सर्वांगीं बिरुदें गाढी । का जाणी जाणपणें जोडी । कडोविकेंडी आसनपूजा ॥ ८३ ॥ देऊनि पैंतंगाचे ढाळ । स्फटिकाअंगी माणिकेंकीळ । तैसे मूर्खही केवळ । मिरविती प्रबळ ज्ञानाभिमान ॥ ८४ ॥ आपण विधान नेणती । शेखीं सज्ञानाही न पुसती । कर्म आपमती करिती । लौकिकी स्फीति वाढवावया ॥ ८५ ॥ मिथ्या मधुर शब्दें चाटुक । जे भोगीं अणुमात्र नाहीं सुख । तरी इहामुत्र भजविती लोक । अप्सरादिकैंभोगलिप्सा ॥ ८६ ॥ येथ भोग भोगावे चोखडे । आणि पुढे स्वर्गभोग जोडे । येणे वचने वापुडे । यागाकडे धावती ॥ ८७ ॥ कर्ता सर्वस्वे नागवो । परी आचार्यत्व आह्मा येवो । ऐशी याची बुद्धी पहा हो । यागप्ररोहो आरंभिती ॥ ८८ ॥ पावावया अतिप्रतिष्ठा । नाना कर्माच्या कर्मचेष्टा । करूनि दाविती खटपटा । कर्मारंभु मोटा आरंभुनी ॥ ८९ ॥ नातरी जैसा मद्यपानी । मद्यरसा अमृत मानी । या वचनगोडिया मद्यपानीं । प्रवर्तिजे जनी स्वादलिप्सा ॥ ९० ॥ ते सेविलिया काय जोडे । स्थितिसावधानता बुडे । मग दुर्भगत्व रोकडें । पिशाचत्व गाढे अंगीं वाजे ॥ ९१ ॥ तैसे केवळ पतनात्मक । त्या नाव ह्मणती स्वर्गसुख । जाणोनि प्रवर्तती ते मूर्ख । फळकामुक अभिलाषी ॥ ९२ ॥ उंडणी लंघू न शके भिंतीसी । तरी चढों रिघते सायासीं । चढता पडे आपैसी । तेवी स्वर्गसुखासी दृढ पतन ॥ ९३ ॥ कर्माभिनिवेशपडिपाडें । कामलोभ दृढ वाढे । तेणे दांभिक करणे घडे । क्रोधाचें चढे महा भरितें ॥ ९४ ॥

रजसा घोरसङ्कल्पा कामुका अहिमन्यव । दाम्भिका मानिन पापा विहसन्त्यच्युतप्रियान् ॥ ७ ॥

ते काय करितील वापुडे । शुद्ध सत्वे सांडिले फुंडे । मग रजोगुणे कामाकडे । झाले धडफुंडे अतिकामी ॥ ९५ ॥ तेन्हा उर्वशीच्या अतिआवडी । स्वर्गभोगाची अतिगोडी । यालागीं यागपरवडी । पुण्याची जोडी जोडू धावे ॥ ९६ ॥ तेथ मन्त्रतन्त्रद्रव्यशुद्धी । नाहीं यागयजनविधी । तेणे स्वर्ग नव्हेचि त्रिशुद्धी । ठकले दुर्बुद्धी अविहिताचारें ॥ ९७ ॥ तया अलब्ध कामासाठी । सर्वांगीं क्रोधु उठी । जेवीं परिपाकापाठीं । धरी कडुवटी आविल-

१ दूर सारतात २ व्रतबंधसंस्कार ३ स्तब्धता ४ मोठमोठे चाद, ताईत वगैरे ५ चढाओढीने ६ मानसपूजा ७ तावूस राचें ८ पूट ९ माणिकाची कांति १० प्रतिष्ठा, दंभ " परोपकार न बोले । न मिरवी अभ्यासिले । न शरे विकू जोडलें । स्फीतीसाठीं " (ज्ञानेश्वरी अध्याय १३–२०९), स्फूर्ति ११ वाचाळ १२ इहलोकीं व परलोकीं १३ अप्सरादिकांच्या भोगेच्छेने १४ यज्ञाचा उदय, आरंभ १५ चाखण्याच्या इच्छेने १६ आपल्या स्वरूपाविषयीं भान, सेथेंही १७ करंटेपण १८ वडाडे, कोसळे १९ आळी, कीड २० पडिपाड=अत्यंत हावेन २१ खरोखर २२ उत्सुक २३ यज्ञाच्या परवडी=प्रकार २४ फसले २५ कामतृप्ती झाली नाहीं की क्रोध उठतो 'कामात्क्रोधोऽभिजायते' २६ अन्न पर्चे शिजल्यावर

क्रांजी ॥९८॥ जंवजंव पिकिजे कोरिफडें । तंव तंव कडूपण गाढें । तैसा कामनाशापुढें । क्रोध वाढे अत्युग्र ॥ ९९ ॥ क्रोध कालिया नाग खरा । देतु द्वेपाचा फुफारा । घाली पूज्यतेच्या आकारा । घाली धुधुःकारा साधुनिंदेचा ॥१००॥ ऐसा क्रोधाचा वसौटा । होय तमाचा चोहटा । मग दंभाचे नार्णवटां । हीनकसाचा खोटा विकरा मांडी ॥ १ ॥ मग जो जो भेटे प्राणिया । त्यासी अभिचारयोगक्रिया । लावूनि बाहेर मुदिया । पापाचारें पापिया प्रवृत्ति मांडी ॥ २ ॥ स्वधर्माचे फाडोवाडें । प्रतिपदीं पांढा पडे । अधर्माची खाणी उघडे । समूळ कुडें कर्माचरण ॥ ३ ॥ तेणे पापाचार पिके । गगनचुंबित जाहलीं टेकें[10] । मग अधमोत्तम एकें तुकें । घालिती यथासुखें अधर्मघोलणी ॥४॥ तेथ ठाणे देऊनि अभिमाना । वाढविती ज्ञानाभिमाना । मग निंदिती साधुजना । विपुळती सज्जना उपहासयुक्त ॥ ५ ॥ जगीं सर्वत्र पाहती दोष । अथापि देखिल्या निर्दोष । तरी करूनियां उपहास । करिती सावकाश असदारोपणें ॥ ६ ॥ यापरी अभिमानविदा । पापबुद्धीची दृढ बाधा । सहजानुवादें सदा । साधुनिंदा अनुवादती ॥ ७ ॥ जे कां हरीतें आवडती । जे सदा करिती हरिभक्ती । त्यातें सदा उपहासिती । अनुवादती गुणदोष ॥ ८ ॥ द्विज स्मरती हरिनाम । त्या नाव ह्मणती अधर्म । ऐकोनिही नामकीर्तनसभ्रम । ह्मणती हें परम महापाप ॥ ९ ॥ ऐसा जो हरिनामातें निंदी । हरिकीर्तनीं दुर्बुद्धी । तो खळ जाणावा त्रिशुद्धी । भंजनापवादी दुर्जन ॥ ११० ॥

वदन्ति तेऽन्योन्यमुपासितस्त्रियो गृहेषु मैथुन्यसुखेषु चाशिषः ।
यजन्त्यसृष्टान्नविधानदक्षिणं वृत्त्यै परं घ्नन्ति पशूनतद्विदः ॥ ८ ॥

स्त्रीकामें अतिकामुक । मैथुनापरतें नाहीं सुख । येणे [16]भ्रमें काममूर्ख । स्त्रिया आवश्यक उपासिती ॥ ११ ॥ यापरी मदबुद्धी । कैसे सवादती शब्दीं । मनुष्यजन्म हेचि सिद्धि । नाना भोगविधी भोगावया स्त्रिया ॥१२॥ जे स्त्रीभोगीं सधसुख । तें त्यागविती अति मूर्ख । वैराग्यमिसे लोक । ठकिले देख महामूढीं ॥ १३ ॥ सांडूनि गृहभोग अगना । जया वैराग्यें उद्भट भावना । ते निजकर्में दडिले जाणा । नागवूनि वना दवडिले दैवें ॥ १४ ॥ काय गृहाश्रमीं देव नसे । मग वना धांवताति पिसे । साचचि देव वनीं वसे । तरी का मृग ससे न तरती व्याघ्र ॥ १५ ॥ घालोनिया आसनें । देवो भेटता जरी ध्यानें । तरी बकाची पाळिंगणे । का पा तत्क्षणे नुद्धरती ॥ १६ ॥ एकांत रहिवास विवरीं । तेथचि भेटता श्रीहरी । तरी न तरोनिया उदिरीं । का पा घरोघरीं चिवतौती ॥१७॥ देवो सर्वज्ञ चोखडा । तेणे पशुपक्षिया केला जोडा । तोही लोकीं मानूनिया वेडा । त्यागाचा गाढा पाडिला मोटा ॥ १८ ॥ आनंदा उपस्थ एकायतन । हें देवाचे वेदवचन । तेंही न मानूनि अज्ञान । त्यागाचें सपूर्ण माडिती वड ॥ १९ ॥ मैथुनी परम सुख । देवेंचि रचिलें देख । तेंही त्यागोनियां मूर्ख । वीतरागें लोक सन्यासी होती ॥ १२० ॥ जे जगामाजी केवळ

---

१ कुमारिफडें २ अत्यत ३ फुसकारा ४ आश्रय, स्थान " शास्त्रजाता वसौटें । अशेषाचें " (ज्ञानेश्वरी अध्याय १-३०) ५ चवाठा ६ नाणीं विकायाचे दुकानात ७ नाशकारक क्रिया ८ मोठ्या, आवडीन ९ गोडवे गातो १० शिखरें ११ लहानमोठे अधर्माचा सारखाच गोंधळ घालितात १२ विपुळाति• १३ मिथ्या, खोटे आरोप १४ वाखाणितात १५ हरिभजन करणे व्यर्थ आहे असें ह्मणणारा १६ भ्रमें १७ पूजा करितात, स्त्रियाचे देव्हारे माजा, वितात १८ तात्काळसुख १९ आपल्याच प्राक्तनानें २० पिल्ल, समुदाय २१ चू चू शब्द करितात २२ प्रपचत्यागाचा मोठा डौल माडतात २३ मुख्य स्थान

पिशी । ते स्वयें होती संन्यासी । तो स्त्रीताप बाधी त्यांसी । मागता भिकेसी पोट न भरे ॥२१॥ त्यागोनियां निजस्त्रियेसी । कर्मत्यागें होती संन्यासी । देवे दंड देऊनि त्यासी । लाविले भिकेसी दारोदारीं ॥ २२ ॥ हातावरी पावले दंड । खाडमिशा केले मुंड । हिंडती भगवीं गुंडगुंड । हा स्त्रीशापें वितंडे विटंबु केला ॥ २३ ॥ घेऊनिया दोहीं हातीं । उदंड गाडीसी लाविती माती । त्रिकाळ जळीं बुडविजती । ऐशी स्त्रीशापें ख्याती लाविली त्यांसी ॥ २४ ॥ लंगोटी लाविली गाडीसी । झोळी लाविली हातासी । त्याहीवरी दंड देऊनि त्यासी । स्त्रीपापें सन्यासी लाविले भिके ॥ २५ ॥ स्त्रीसुखापरतें नाहीं सुख । स्त्रीत्यागापरता नाही दोख । हेंचि नेणोनिया मूर्ख । दंडिले अनेक वैराग्यत्यागें ॥ २६ ॥ स्त्रीसगेंवीण विविध भोग । ते जाणावे अतिउद्वेग । निजभाग्यें जे सभाग्य साग । ते स्त्रीयोगें भोग भोगिती नाना ॥ २७ ॥ हेंचि देवाचे प्रसन्न होणे । जे सदा इष्ट भोग भोगणें । ते भोग जेणें त्यागणें । तेंचि क्षोभणें देवाचें ॥ २८ ॥ स्त्रियादि भोग त्यागिले रोकडे । पुढे निजमोक्ष हें वचन कुडें । यापरी भोळे लोक बापुडे । वैराग्यवादें कुडें नाडिले येथ ॥ २९ ॥ ऐसऐसिया अनुवादा । करिती परस्परें स्रवादा । ह्मणती त्यागाची बुद्धि कदा । आह्मांसी गोविंदा देऊ नको ॥ १३० ॥ त्याग करोनि भीक मागणें । यापरीस भले मरणे । मुक्ति देखिली नाहीं कोणें । आपदा भोगणें जगु देखे ॥ ३१ ॥ कोणासी तरी मुक्ती । कोठें तरी देखिजेती । तरी ते साच मानू येती । मिथ्या वदती वैराग्यत्यागा ॥ ३२ ॥ ऐशी त्यागाची करूनि निंदा । भोग भोगावे ह्मणती सदा । ऐसऐसिया आशीर्वादा । देती सदा स्वाध्यायासी ॥ ३३ ॥ स्त्रीसुख परम मानून । स्वयें सदा होती स्त्रैण । मग जागृती सुषुप्ति स्वप्न । स्त्रियेचें ध्यान अहर्निशीं ॥ ३४ ॥ नाहीं सद्गुरूचे भजन । नाही वृद्धासी पूजन । नाहीं अतिथींसी अन्न । स्त्रीआधीन सर्वस्वें ॥ ३५ ॥ स्त्रियेचें दुखवू नेदी मन । कदा नुलंघी स्त्रियेचें वचन । नित्य स्त्रियेचें अनुसधान । सद्भावें उपासन स्त्रियेचें सदा ॥ ३६ ॥ नाहीं कुळदेवता कुळवृत्ती । नाहीं पिता माता सद्गुरुभक्ती । सपत्ती ओपी स्त्रिये हातीं । आपण सर्वार्थी तीअधीन वर्ते ॥ ३७ ॥ ते स्त्रीभोग भोगावयासी । धनार्जन अर्जावयासी । यागु आरंभी जीविकेसी । केवळ दंभेंसीं उदरार्थ ॥ ३८ ॥

पूर्वश्लोकार्ध ॥ ॥ यजन्त्यसृष्टान्नविधानदक्षिणं वृत्त्यै परं घ्नन्ति पशूनतद्विदः ।

यागें होआवया सर्वसिद्धी । हेही नाहीं दृढ बुद्धी । रोकडी ये जिविकाविधी । उपाय त्रिशुद्धी हाचि केला ॥ ३९ ॥ यज्ञदीक्षेची प्रतिष्ठा । तेणें पूज्य होईन वरिष्ठा । अग्रपूजा माझा वाटा । ऐशिया उत्कंठा आदरी यागु ॥ १४० ॥ ऐशिया नाना विवचना । आधीं सकल्पूनि मना । मग प्रवर्ते यागयजना । जोडावया धना कृतनिश्चयो ॥ ४१ ॥ न पाहे विधिविधाना । नाहीं आदरू मंत्रोच्चारणा । न करी अन्नसपादना । कोरडे कणा हवन मांडी ॥ ४२ ॥ मी यज्ञ करितो अगें । ऐसें जगापासीं सांगे । आणि तेणें यागयोगें । चालवी

१ गुडाकन, उदंड. २ विलक्षण ३ तीन वेळा स्नान करितात ४ स्त्रीशापें ५ स्त्रीशापापरतें नाहीं दु ख ६ स्त्रीभोग हाच ईश्वरी प्रसाद व भोगत्याग हाच ईश्वरी कोप असे ते मानतात ७ खोटें ८ वेदांतमतानें ९ बरोबर १० बोलण्यानें, चर्चेनें ११ स्वार्थ सोडण्याची १२ मनोराज्यें करितात, अथवा तुला स्त्री, पुत्र, धन, धान्य हीं प्राप्त होवोत असे आशीर्वाद परस्परास देतात १३ बायकोचे ताबेदार, स्त्रीलंपट १४ चिंतन, निदिध्यास १५ अर्पी १६ यज्ञ १७ उदरनिर्वाहाचे साधनाला १८ स्वर्गसिद्धि. १९ सर्वांपहिला सन्मान २० याज्ञिकीचे मंत्र.

कांजी ॥९८॥ जंवजंव पिकिजे कोरिफडें। तंव तंव कडूपण गाढें। तैसा कामनाशा-पुढें। क्रोध वाढे अत्युग्र ॥ ९९ ॥ क्रोध काळिया नाग खरा। देतु द्वेपाचा फुंफारा। घाली पूज्यतेच्या आकारा। घाली धुधुःकारा साधुनिंदेचा ॥१००॥ ऐसा क्रोधाचा वसौटा। होय तमाचा चोहटा। मग दंभाचे नार्णवटा। हीनकसाचा खोटा विकरा मांडी ॥ १ ॥ मग जो जो भेटे प्राणिया। त्यासी अभिचारयोगक्रिया। लावूनि वाहेर मुदिया। पापाचारे पापिया प्रवृत्ति मांडी ॥ २ ॥ स्वधर्माचे फाडोवाडें। प्रतिपदी पाढा पडे। अधर्माची खाणी उघडे। समूळ कुडें कर्माचरण ॥ ३ ॥ तेणें पापाचार पिके। गगनचुंबित जाहलीं टेंकें[10]। मग अधमोत्तम एकें तुकें। घालिती यथासुखें अधर्मघालणी ॥४॥ तेथ ठाणे देऊनि अभिमाना। वाढविती ज्ञानाभिमाना। मग निंदिती साधुजना। विपुळती सज्जना उपहासयुक्त ॥ ५ ॥ जगी सर्वत्र पाहती दोष। अथापि देखिल्या निर्दोष। तरी करूनियां उपहास। करिती सावकाश असदारोपणें ॥ ६ ॥ यापरी अभिमानविदा। पापबुद्धीची दृढ वाधा। सहजानुवादें सदा। साधुनिंदा अनुवादती ॥ ७ ॥ जे कां हरीतें आवडती। जे सदा करिती हरिभक्ती। त्यातें सदा उपहासिती। अनुवादती गुणदोष ॥ ८ ॥ द्विज स्मरती हरिनाम। त्या नाव ह्मणती अधर्म। ऐकोनिही नामकीर्तनसभ्रम। ह्मणती हें परम महापाप ॥ ९ ॥ ऐसा जो हरिनामातें निंदी। हरिकीर्तनीं दुर्बुद्धी। तो खळ जाणावा त्रिशुद्धी। भजनापवादी दुर्जन ॥ ११० ॥

वदन्ति तेऽन्योन्यमुपासितस्त्रियो गृहेषु मैथुन्यसुखेषु चाशिषः ।
यजन्त्यसृष्टान्नविधानदक्षिणं वृत्त्यै परं घ्नन्ति पशूनतद्विदः ॥ ८ ॥

स्त्रीकामें अतिकामुक। मैथुनापरतें नाही सुख। येणें प्रेमें काममूर्ख। स्त्रिया आवश्यक उपासिती ॥ ११ ॥ यापरी मंदबुद्धी। कैसे संवादती शब्दीं। मनुष्यजन्म हेचि सिद्धि। नाना भोगविधी भोगावया स्त्रिया ॥१२॥ जे स्त्रीभोगी सैंधसुख। तें त्यागविती अतिमूर्ख। वैराग्यमिसे लोक। ठकिले देख महामूढीं ॥ १३ ॥ सांडूनि गृहभोग अंगना। जया वैराग्यें उद्भट भावना। ते निजकर्में दंडिले जाणा। नागवूनि वना दवडिले देवें ॥ १४ ॥ काय गृहाश्रमीं देव नसे। मग वना धावताति पिसे। साचचि देव वनीं वसे। तरी का मृग ससे न तरती व्याघ्र ॥ १५ ॥ घालोनिया आसने। देवो भेटता जरी ध्यानें। तरी बकाचीं पाळिंगणे। का पा तत्क्षणें नुद्धरती ॥ १६ ॥ एकांत रहिवास विवरीं। तेथचि भेटता श्रीहरी। तरी न तरोनिया उंदिरीं। कां पा घरोघरी चिंवचिंवती ॥१७॥ देवो सर्वज्ञ चोखडा। तेणें पशुपक्षिया केला जोडा। तोही लोकीं मानूनिया वेडा। त्यागाचा गाढा पाडिला मोटा ॥ १८ ॥ आनंदा उपस्थ एकायतन। हें देवाचे वेदवचन। तेंही न मानूनि अज्ञान। त्यागाचें सपूर्ण मांडिती वंड ॥ १९ ॥ मैथुनीं परम सुख। देवेंचि रचिलें देख। तेंही त्यागोनिया मूर्ख। वीतरागें लोक सन्यासी होती ॥ १२० ॥ जे जगामाजी केवळ

१ कुमारिफट २ अत्यंत ३ फुसकारा ४ आश्रय, स्थान " शास्त्रजाता वसौटे। अशेषाचें " (ज्ञानेश्वरी अध्याय १-३०) ५ चवाटा ६ नाणीं विकायाचें दुकानात ७ नाशकारक क्रिया ८ मोळ्या, आवडीनें ९ गोडवे गातो १० शिखरें ११ लहानमोठे अधर्माचा सारखाच गोंधळ घालितात १२ निपुळाति. १३ मिथ्या, खोटे आरोप १४ वाखाणितात १५ हरिभजन करणें व्यर्थ आहे असें ह्मणणारा १६ भ्रमें १७ पूजा करितात, स्त्रियाचे देव्हारे माजावितात १८ तात्काळमुक्त १९ आपल्याच प्राक्तनानें २० पिलें, समुदाय २१ चूं चूं शब्द करितात २२ प्रपंचत्यागाचे मोठा डौल माडतात २३ मुख्य स्थान

पिशी । ते स्वयें होती संन्यासी । तो स्त्रीताप बाधी त्यांसी । मागतां भिकेसी पोट न भरे ॥ २१ ॥ त्यागोनियां निजस्त्रियेसी । कर्मत्यागें होती संन्यासी । देवे दंड देऊनि त्यासी । लाविले भिकेसी दारोदारीं ॥ २२ ॥ हातावरी पावले दंड । खाडमिशा केले मुंड । हिंडती भगवीं गुंडगुंड । हा स्त्रीशापें वितंडे विटवु केला ॥ २३ ॥ घेऊनिया दोहीं हातीं । उदंड गाडीसी लाविती माती । त्रिकाळ जळीं बुडविजती । ऐशी स्त्रीशापें ख्याती लाविली त्यासी ॥ २४ ॥ लंगोटी लाविली गांडीसी । झोळी लाविली हातासी । त्याहीवरी दंड देऊनि त्यांसी । स्त्रीपापें सन्यासी लाविले भिके ॥ २५ ॥ स्त्रीसुखापरतें नाही सुख । स्त्रीत्यागापरता नाहीं दोख । हेंचि नेणोनिया मूर्ख । दंडिले अनेक वैराग्यत्यागें ॥ २६ ॥ स्त्रीसगेंवीण विविध भोग । ते जाणावे अतिउद्वेग । निजभाग्यें जे सभाग्य साग । ते स्त्रीयोगें भोग भोगिती नाना ॥ २७ ॥ हेंचि देवाचें प्रसन्न होणें । जे सदा इष्ट भोग भोगणें । ते भोग जेणे त्यागणें । तेंचि क्षोभणें देवाचें ॥ २८ ॥ स्त्रियादि भोग त्यागिले रोकडे । पुढे निजमोक्ष हें वचन कुडें । यापरी भोळे लोक बापुडे । वैराग्यवादें फुडें नाडिले येथ ॥ २९ ॥ ऐसऐसिया अनुवादा । करिती परस्परें संवादा । ह्मणती त्यागाची बुद्धि कदा । आह्मांसी गोविंदा देऊं नको ॥ १३० ॥ त्याग करोनि भीक मागणे । यापरीस भले मरणे । मुक्ति देखिली नाहीं कोणें । आपदा भोगणें जगु देखे ॥ ३१ ॥ कोणासी तरी मुक्ती । कोठें तरी देखिजेती । तरी ते साच मानूं येती । मिथ्या वदती वैराग्यत्यागा ॥ ३२ ॥ ऐशी त्यागाची करूनि निंदा । भोग भोगावे ह्मणती सदा । ऐसऐसिया आशीर्वादा । देती सदा स्वाध्यायासी ॥ ३३ ॥ स्त्रीसुख परम मानून । स्वयें सदा होती स्त्रैणें । मग जागृती सुषुप्ति स्वप्न । स्त्रियेचें ध्यान अहर्निशीं ॥ ३४ ॥ नाहीं सद्गुरूचें भजन । नाहीं वृद्धासी पूजन । नाहीं अतिथीसी अन्न । स्त्रीआधीन सर्वस्वें ॥ ३५ ॥ स्त्रियेचें दुखवूं नेदी मन । कदा सुलघी स्त्रियेचें वचन । नित्य स्त्रियेचें अनुसधान । सद्भावें उपासन स्त्रियेचे सदा ॥ ३६ ॥ नाहीं कुळदेवता कुळवृत्ती । नाहीं पिता माता सद्गुरुभक्ती । सपत्ती वोपी स्त्रिये हातीं । आपण सर्वार्थी तीअधीन वर्ते ॥ ३७ ॥ ते स्त्रीभोग भोगावयासी । धनार्जन अर्जावयासी । यागु आरंभी जीविकेसी । केवळ दंभेंसीं उदरार्थ ॥ ३८ ॥

पूर्वश्लोकार्थ ॥ ॥ यजन्त्यसृष्टान्नविधानदक्षिणं वृत्त्यै परं घ्नन्ति पशूनतद्विदः ।

यागें होआवया सर्वसिद्धी । हेही नाहीं दृढ बुद्धी । रोकडी ये जिविकाविधी । उपाय त्रिशुद्धी हाचि केला ॥ ३९ ॥ यज्ञदीक्षेची प्रतिष्ठा । तेणें पूज्य होईन वरिष्ठा । अग्रपूजा माझा वाटा । ऐशिया उत्कंठा आदरी यागु ॥ १४० ॥ ऐशिया नाना विवचना । आधीं सकल्पूनि मना । मग प्रवर्ते यागयजना । जोडावया धना कृतनिश्चयो ॥ ४१ ॥ न पाहे विधिविधाना । नाहीं आदरू मंत्रोच्चारणा । न करी अन्नसपादना । कोरडे कणा हवन मांडी ॥ ४२ ॥ मी यज्ञ करितो अंगें । ऐसे जगापासीं सांगे । आणि तेणें यागयोगें । चालवी

१ गुडाकून, उद्दंड २ विलक्षण ३ तीन वेळ्य स्नान करितात ४ स्त्रीशापें ५ स्त्रीशापापरतें नाहीं दुःख ६ स्त्रीयोग हाच ईश्वरी प्रसाद व भोगत्याग हाच ईश्वरी कोप असें ते मानतात ७ खोटें ८ वेदांतमतानें ९ खरोखर १० भोळ्यानें, वचनें ११ स्वार्थ सोडण्याची १२ मनोराज्यें करितात, अथवा तुम्हां ला, पुत्र, धन, धान्य हीं प्राप्त होवोत असे आशीर्वाद परस्परांस देतात १३ बायकोचे ताबेदार, स्त्रीलंपट १४ चिंतन, निदिध्यास १५ अर्पी १६ मद- १७ उदरनिर्वाहाचें साधन ला १८ स्वर्गसिद्धि. १९ सर्वांपक्षां सन्मान २० माझ्याचें भय.

प्रसंगें जीविकायोगु ॥ ४३ ॥ स्वयें नेणती विधिविधाना । आणि न पुसती सज्ञाना । परी पशूंचिया हनना । प्रवर्तती जाणा शठ नष्ट दंभें ॥ ४४ ॥ मग तेथींचा पुरोडाश । सेविती यथासावकाश । आह्मी पवित्र झालों निर्दोष । ऐसाही उल्लास लागती करूं ॥ ४५ ॥ गौणता आवाहनविसर्जना । तेथ कैची पूजा दक्षिणा । सत्पात्राची अवगणना । करिती हेळणा ज्ञानगर्वें ॥ ४६ ॥ केवळ जीविकेच्या आशा । करूं लागती पशुहिंसा । आह्मी याज्ञिक या आवेशा । पिटिती ठेसा तिहीं लोकीं ॥ ४७ ॥ केवळ जीविकेचिया दुराशा । अविधी करिती पशुहिंसा । मज दोष होईल ऐसा । कंटाळा मानसा कदा नुपजे ॥ ४८ ॥

श्रिया विभूत्याऽभिजनेन विद्यया त्यागेन रूपेण बलेन कर्मणा ।
जातस्मयेनान्धधिय सहेश्वरान् सतोऽवमन्यन्ति हरिप्रियान् खलाः ॥ ९ ॥

यापरी वर्ततां स्थिती । त्याहीवरी जालिया संपत्ती । तैं गर्वाचा भद्रजाती । तैशिया उन्नतीं डुलों लागे ॥ ४९ ॥ कां लेंडिये आला लेंढा । वाहवी वाळलिया लेंडा । मां मर्कटाचिया तोंडा । मदिरेचा भांडा सांपडे जैसा ॥ १५० ॥ तैसा मी एकु ज्ञाता फुडा । ह्मणोनि नाचे तैंडतडा । सज्ञान आह्मांपुढां । कवण बापुडा आन आहे ॥ ५१ ॥ ऐशियाहीवरी अदृष्टता । रत्नें मोतिलगा वस्तुजाता । गजवाजीनृयानप्राप्तता । तेणे गर्वें इंद्रमाथां मोचे फेडी ॥ ५२ ॥ यज्ञी यागस्वाहाकारीं । इंद्र आमुची आशा करी । त्याची आह्मांहूनि थोरी । कैशापरी मानावी ॥ ५३ ॥ मग शिष्यसुहृत्सज्जनी । परिवारिल्या सेवकजनीं । मजसमान त्रिभुवनीं । समर्थ कोणी असेना ॥ ५४ ॥ जैशी का कांटीभोवतीं हरळी । तैशी शिष्यांची मादियाळी । ते महिमेच्या गर्वमेळी । मानी पायातळी ध्रुवमंडळ ॥ ५५ ॥ जैसें विंचुवा विष थोडें । परी प्रबळ वेदनेसी चढे । तेवीं विद्या थोडी परी गाढें । गर्वाचे फुर्डे अतिभरिते ॥ ५६ ॥ तो अज्ञानांमाजी सर्वज्ञता । मिरवी आपुली योग्यता । जेवीं अंधारीं खद्योता । सतेजता झगमगी ॥ ५७ ॥ अल्पज्ञाता विद्येसाठी । वाचस्पतीसी नाणी दृष्टी । जेवीं मुंगी पाखासाठी । गरुडाचे पृष्ठी पांवो देवों पाहे ॥ ५८ ॥ निखळ तांवियाचें नाणें । देवों रिघे दामोक्ष्यायेसणें । तेणे आपुलेनि दातेपणें । मानी ठेंगणे बळीतें ॥ ५९ ॥ कर्ण दातृत्वे मानिजे फुडा । तोही न माडे आह्मापुढां । प्रत्यहीं भारसुवर्णहुंडा । उपजे तेणें गाढा दाता कर्णु ॥ १६० ॥ आह्मी निर्जार्जिते वित्तें । दान देवों सत्पात्रातें । मा दातृत्वे कर्णातें । विशेषु येथे तो कायी ॥ ६१ ॥ सदा अपकारुचि जोडे । त्यासीही अल्प उपकारु घडे । इतुकियासाठीं न उकल पडे । सर्वस्व रोकडें लुडवी सदा ॥ ६२ ॥ एवं अल्प दानासाठीं । दातृत्वाचे त्रिकुटीं । मेघाच्यापरी अतिउद्भटीं । स्वमुखें उठी गर्जतु ॥ ६३ ॥ वरवेपणाचेनि पांगें । मदनासी विटावों लागे । सौंदर्य माझेनि अंगें । दुजे मजजोगें असेना ॥ ६४ ॥ कीं खर बरवेपणासाठीं । राजहंसा नाणी दिठीं । कां आस्वली मानी

---

१ मौनता २ अधीत व गुणवान् अशा अतिथीची हेळणा ३ दीक्षितपणाचा टेंभा ४ हत्ती ५ ओन्हाळा ६ गराखरा ७ "आढ्योऽभिजनवानस्मि कोऽन्योस्ति सदृशो मया—" वगैरे श्लोकात या आसुरी संपत्तीचं वर्णन भगवतानीं स्वमुखान केलें आहे गीता अध्याय १६ ८ राशीवानं ९ हत्ती, घोडे, मनुष्यवाह्य पालखी, मेणा वगैरे यांचा प्राप्ति १० लाथा मारी, टाच मारी ११ गवत, दूर्वा. १२ समुदाय कुणबी लोकात अद्याप 'मादाळ, मायदळ' अशा रूपानें हा शब्द प्रचारात आहे ज्ञानेश्वरी भरतवाक्य पहा १३ पाय १४ शुद्ध, केवळ १५ दामोग्गा=पैसा, लाएवढें १६ हुडा=बुरुज १७ स्वसंपादित १८ सौंदर्याच्या अधीनपणानं, गर्वानं

पोटीं । मीही गोमटी सीतेपरीस ॥६५॥ तेवीं नरवेपणाचा जाण । थोर चढे देहाभिमान । जेवी देखोनि हिरवे रान । म्हैसा संपूर्ण उन्मादे ॥ ६६ ॥ यावरी काहीं एक पराक्रम । केलिया न मानी तीनही राम । जेवीं गोग्रहणीं सग्राम । शौर्यधर्म उत्तराचा ॥ ६७ ॥ का अगीचेनि माजे । रणशूर न मानी दुजे । तैसा वळाचेनि फुंजें । स्वयें गर्जे मुसमुसितु ॥ ६८ ॥ ते आधींच ह्मणविती सज्ञान । त्याहीवरी याज्ञिक हें महिमान । तें याज्ञिक कर्माचरण । दाविती आपण लोकाप्रती ॥ ६९ ॥ आलिया धनिक जनाप्रती । आपुली स्तविती कर्मस्थिती । मग कर्ममुद्रा नानायुक्ती । स्वयें दाविती लौकिका ॥ १७० ॥ ऐशियाही कर्माचारा । ज्ञातृत्वाचा गर्व पुरा । जेवीं दिवाभीतु अंधारा । निघे बाहेरा घुंघातु ॥ ७१ ॥ अजाचें लेंडोरें पेटे । तेथ ज्योतिज्वाळा कदा नुमटे । परी धुरकटले धुपधुपी मोटे । धुवें थिकेटे दिग्मंडळ ॥ ७२ ॥ यापरी नाना दंभोपाधी । अतिगर्वाच्या उन्मादी । अध जाली सद्बुद्धी । तो साधूतें निंदी हरिहरांसहित ॥ ७३ ॥ जेवी दांदलेनि कांविळें । दृष्टीतें करी पिवळें । मग देखों लागे सकळें । असतां निर्मळें पीतवर्ण ॥ ७४ ॥ तेवीं निंदोपाधी अतिगर्वी । मंद जाली प्रज्ञा आंधवी । मग निर्दुष्टीं दोष लावी । शुद्धातें भावी अतिमलिन ॥ ७५ ॥ जो योगियाच्या मुगुटीं । ज्यातें ह्मणती धूर्जटी । त्याची पाहता राहाटी । दिसे शेवटी अतिमंद ॥ ७६ ॥ रागें उमा घालीत आगी । यालागी याज्ञिकाचे शिर भंगी । सकामु तरी मोहिनी-लागीं । नग्न लागवेगी पाठी लागे ॥ ७७ ॥ विष्णु सदाचा कपटी । काहीं न देखो शुद्ध दृष्टी । वृंदा पतिव्रता गोमटी । तेणे केली शेवटीं व्यभिचारिणी ॥ ७८ ॥ जेथ विष्णु व्यभि-चारराशी । तो वृंदावनीं वृंदेच्या पाशीं । जव्याळ गाठ्याळ मिळती राशी । केवीं साधुत्व त्यासी मानू आह्मी ॥ ७९ ॥ साधु मानूं सनत्कुमार । त्यांसीही वैकुंठीं क्रोध थोर । शब्दा-साठीं हरिकिंकर । जयविजय वीर शापिले ॥ १८० ॥ श्रेष्ठ मानूं चतुरानन । तोही निलंगचि हीन । उमा नोवरी देखोन । ह्मणता सावधान वीर्य द्रवलें ॥ ८१ ॥ नारद ब्रह्मचारी निजांगें । तोही कृष्णदारा स्वयें मागे । तो कृष्णें ठकविला तत्प्रसगें । साठी पुत्र वेगें स्त्रानीं व्याला तो ॥ ८२ ॥ ज्यातें ह्मणती सत्य धर्म । तोही केवळ अधर्म । गोत्रवधाचा सभ्रम । हा पूर्ण अधर्म धर्मासी ॥ ८३ ॥ व्यास तरी तो जारपुत्र । तेणेंचि कर्में पाराशर । द्वेषिया वसिष्ठ विश्वामित्र । अतिमत्सर परस्परें ॥ ८४ ॥ साधु ह्मणों दुर्वास ऋषी । तो छळूं गेला अंबरीषासी । पितृद्रोह प्रल्हादासी । साधुत्व त्यासी केवीं मानूं ॥ ८५ ॥ एवं वाखाणिले पुराणीं । तेही साच न मानिती मनीं । मा आताचे वर्तमानी । साधु कोणी असेना ॥ ८६ ॥ ऐकोनिया अचाट गोष्टी । येरें धावती येरापाठी । एक करिती तोंडपिटी । अतिचावटी उदरार्थ ॥ ८७ ॥ एक मुद्रावत आसनीं । एक बैसती बकध्यानीं । परी सत्य माने मनीं । ऐसा साधु कोणी असेना ॥ ८८ ॥ ऐसें आपुलियाचि युक्तीं । साक्षेपें साधूतें निंदिती । साधु असती हे वस्ती । अणुमात्र चित्तीं असेना ॥ ८९ ॥ जे जे हरीचे पढियंते । ते ते नावडती तयातें । जेवीं दाखविता दर्पणातें । क्षोभे निजचित्तें निर्नासिक ॥ १९० ॥ ज्या ईश्वराचेनि वर्तिजती । तो ईश्वरू आहे हें न मनिती । तो ईश्वर आहे कोणे स्थिती । ऐक तुजप्रती सागेन राया ॥ ९१ ॥

१ परशुराम, दाशरथी राम, व बलराम २ मस्तीन. ३ अभिमानानें ४ शब्द करीत, दुदाविता ५ बकऱ्याच्या लेंड्या पेटल्या, ह्मणजे ज्वाला निघत तर नाहींतच, उलट आकाश मात्र धुरानें धुरकटून जात ६ कावीळ झाली ह्मणजे पांढरी वस्तुही पिंवळी दिसते ७ पढवी ८ धावे ९ निर्वास्त, १० आवडते. ११ नकटा, ज्याचे नाक गेलें आहे असा.

सर्वेषु शश्वत्तनुभृत्स्ववस्थितं यथा खमात्मानमभीष्टमीश्वरम् ।
वेदोपगीतं च न शृण्वतेऽबुधा मनोरथानां प्रवदन्ति वार्तया ॥ १० ॥

जो सर्व भूतांचे ठायीं । निरंतर अंतर नाहीं । समसाम्यें सर्वदा पाहीं । उणापुरा कदाही कल्पांतीं नव्हे ॥ ९२ ॥ जो सर्वांमाजीं असे सर्वदा । परी सर्वपणा नातळे कदा । जेवीं पद्मपत्र जलस्पंदों । अलिप्त बुद्बुदां असोनि सगें ॥ ९३ ॥ तेवी असोनि सकळ जनीं । घसवटेना जनघसणीं । नभ जैसे अलिप्तपणीं । नरचूडामणी सबाह्य ॥ ९४ ॥ तैसें अलिप्तपण न मोडे । परी रची अनंत ब्रह्माडें । ते ब्रह्मांड अंडें प्रचंडें । वागवी उदंडें अकर्तात्मयोगें ॥ ९५ ॥ यालागीं तो 'अंतर्यामी' । अभिधा बोलिजे नित्य निगमीं । जो सर्वांच्या हृदयग्रामीं । चेतनानुक्रमीं लक्षिजे ॥ ९६ ॥ त्या ईश्वरातें नित्य ध्यातां । आवडी मुखीं नाम गातां । तरी अभीष्ट मनोरथा । होय वर्षता अखंडधारी ॥ ९७ ॥ त्या ईश्वराच्या गातां गोठी । सर्व अनिष्टां होय तुटी । जो देखतां दृष्टी । स्वानंदसृष्टि वर्षे तुष्टला ॥ ९८ ॥ एवं सुखंदाता तोचि शास्ता । जो कां अंतकांचा नियंता । अकाळें काळही सत्ता । ज्या भेणें सर्वथा करूं न शके ॥ ९९ ॥ श्वासोच्छ्वासांचिया परिचारा । ज्या भेणें नेमस्त वाजे वारा । ज्याचेनि धाकें धरा । न विरवे सागरा जळीं असतां ॥ २०० ॥ ज्याचे आज्ञेवरी जाण । सूर्य चालवी दिनमान । ज्याचे पुरातन आज्ञेभेण । समुद्र आपण रेखा नुलंघी ॥ १ ॥ ज्यातें सदा गायिले वेदीं । जो वाखाणिजे उपनिषदीं । त्याची पवित्र कीर्ति दुर्बुद्धी । स्वयें त्रिशुद्धी नायकती कानीं ॥ २ ॥ ज्याचें नाम स्मरता जाण । सकळ दोषा निर्दळण । त्याचे कृतांत वंदी चरण । जन्मरण विभांडी ॥ ३ ॥ ज्याची कथा कर्णपुटीं । पडतां विकल्पांचिया कोटी । निर्दळूनि उठाउठी । पडे मिठी परब्रह्मीं ॥ ४ ॥ यापरी जो पवित्रमूर्ती । ज्यालागी वेद सदा वर्णिती । अभाग्य नायकती त्याची कीर्ती । वार्ता करिती मनोरथांच्या ॥ ५ ॥ अस्वल आपुलिया गुणगुणा । नायके वाजल्या निशाणा । तेवीं नायकोनि हरीच्या गुणा । विपयसभाषणा आदरें करिती ॥ ६ ॥ यालागीं ते अतिमंद । अविनीत सदा स्तब्ध । विषयांलागी विपयांध । अतिलुब्ध लोलुपते ॥ ७ ॥

लोके व्यवायामिषमद्यसेवा नित्यास्तु जन्तोर्न हि तत्र चोदना ।
व्यवस्थितिस्तेषु विवाहयज्ञसुराग्रहैरासु निवृत्तिरिष्टा ॥ ११ ॥

वेदें न करितां प्रेरणा । विपयावरी सहज वासना । स्वभावे सकळ जनां । सदा जाण सर्वांसी ॥ ८ ॥ मांससेवना मद्यपाना । मिथुनीभूत मैथुना । ये अर्थी सर्व जना । तीव्र वासना सर्वदा ॥ ९ ॥ तेथे सेव्यासेव्यपरवडी । विवंचना कोण निवडी । लागली विपयाची गोडी । ते अनर्थकोडी करतील ॥ २१० ॥ आगी लागलिया कापुसा । विझवितां न विझे जैसा । तेवीं विपयवंता मानसा । विवेकु सहसा उपजेना ॥ ११ ॥ झाल्या लोलिंगता बडिशा । निजमरण विसरे मासा । का मुंठी चणियाच्या आशा । नळीमाजीं आपैसा

---

१ भेद २ कमी अधिक ३ कमलपत्र. ४ पाण्याच्या थेंबाला ५ बुडबुड्याच्या ६ लोकाच्या घालमेलींत सामील होत नाहीं ७ नाम ८ सर्वांच्या हृदयीं वसून जो सर्वांना चेष्टवितो ९ अनिष्टाचा म्हणजे संकटाचा नाश होतो अरिष्ट होय १० तोच सुख देतो व शासनही तोच करितो ११ कालयमाचा १२ व्यवहारार्थ १३ नियमितपणानें वाहतो १४ पृथ्वी १५ मर्यादा. १६ गाइजे १७ निरसतो, नाहींशीं करून टाकतो १८ कोट्यवधी कुसकल्प १९ एकात्मता होते २० अखंड. २१ गुरगुरण्यामध्यें २२ भेरी, नगारे २३ अतिलोभामुळे २४ सेव्य काय व असेव्य काय याबद्दलचा विचार २५ विचार २६ माणसा २७ लोभ. २८ आमिषाची, मांसाची, किंवा गळाची. २९ नेणें. ३० मूठभर चण्याच्या आशेनें.

वानरू अडके ॥ १२ ॥ दूध मिळालिया मांजर । न ह्मणे द्विज अंत्यजघर । तैसे विषयउन्मत्त[1] नर । न करिती विचार सेव्यासेव्य ॥ १३ ॥ का खवळल्या विषयचाडें । योनिसंकरू घडेल पुढें । यालागीं वेदें चोखडें । वर्णाश्रमपाडें[2] विभाग केले ॥ १४ ॥ जैसे अफाट पृथ्वीचें अंग । तेथें सप्तद्वीपें करूनि विभाग । मग भिन्नाधिकारें चाग । धरा साग आक्रमिली ॥ १५ ॥ का अनावृत[3] मेघजळा । धरणें[4] धरूनि घालिजे तळां । मग नेमेंचि ढाळें-ढाळां[5] । पिकालागी जळा काढिजे पाट ॥ १६ ॥ आणि पवना नादाकारा । साधूनि कीजे वाजतरा । मग जेवीं नाना ध्वनी मधुरा । वाजविजे यन्त्रा सप्तम स्वरें ॥ १७ ॥ तैसे उच्छृंखळां विषयांसी । वेदें नेमिले नेमेंसीं[6] । तेचि वेदाज्ञा ऐसी । ऐक तुजपासीं सांगेन ॥ १८ ॥ आवरावया[7] योनिभ्रष्टां । मैथुनी विवाहप्रतिष्ठा[8] । लावूनियां निजनिष्ठा । वर्ण वरिष्ठा नेमिले ॥ १९ ॥ ब्राह्मण जातां रजकीपासीं । ते तंव कडू न लगे त्यासी । रजक जातां ब्राह्मणीपासीं । तिखट त्यासी ते न लगे ॥ २२० ॥ भलती स्त्री भलता नर । मैथुनीं होय वर्णसंकर । तो चुकवावया प्रकार । विवाहनिर्धार[9] नेमिला वेदें ॥ २१ ॥ धर्मपत्नीपाणिग्रहण । विवाह नेमिला सवर्ण । तेथें सप्तम पंचम त्यजून[10] । स्वगोत्रीं लग्न करूं नये ॥ २२ ॥ तीन्ही वेद तीन्ही वर्ण । वेदें सांडूनिया जाण । सवेद आणि सवर्ण । पाणिग्रहण नेमिले ॥ २३ ॥ कन्या सवेद सवर्ण[11] । जीसी नाहीं रजोदर्शन । तेही पित्यापासीं याचून । करावें लग्न विधानोक्त ॥ २४ ॥ धर्मअर्थकामाचरण । अन्यत्र[12] न करावें आपण । ऐसी वाहूनिया आण । पाणिग्रहण वेदोक्त ॥ २५ ॥ करिता वधूवरां पाणिग्रहण । साक्षी द्विज देव हुताशन[13] । इतर स्त्रिया मातेसमान । स्वदारागमन नेमिलें वेदें ॥ २६ ॥ एवं नेमूनिया विवाहासी । वेदरायें दिली आज्ञा ऐसी । सांडूनि सकळ स्त्रियांसी । स्वदारेंसीं मैथुन ॥ २७ ॥ दिवीं[14] मैथुन नाहीं स्त्रियेसी । रात्रीं त्यजूनि पूर्वापर[15] प्रहरासी । मैथुन स्त्रियेपासीं । मध्यरात्रीसी नेमस्त ॥ २८ ॥ नेमिले स्वदारामैथुन । तेही अहोरात्र नाहीं जाण । प्रजार्थ स्त्रीसेवन । ऋतुकाळीं गमन नेमस्त ॥ २९ ॥ ऋतुकाळीं ज्यां स्त्रीगमन । ते पुरुष ब्रह्मचारी पूर्ण । वेद निवृत्तिपर जाण । त्यागरूपें आपण भोगातें नेमी ॥ २३० ॥ 'आत्मा वै पुत्रनामासि' । पुत्र झालिया स्त्रियेसी । संग करूं नये स्त्रीपासी । शनैःशनैः[16] विषयासी त्यागवी वेद ॥ ३१ ॥ सेवावया आमिषा[17] । वेदें नेमु केला कैसा । न घडावया पशुहिंसा । सकटआयासा स्वयें धोती[18] ॥ ३२ ॥ आवडीं खावया मासा । अथवा स्वर्गाचिया आशा । जे करिती पशुहिंसा । तया पुरुषां अधःपतन ॥ ३३ ॥ निष्काम कर्मी पशुहिंसा । करी तरी तो निष्काम कैसा । तेथ निगमाचा नेमु ऐसा । मुख्य अहिंसा सर्व धर्मीं ॥ ३४ ॥ नित्य न करावया मासभक्षण । यज्ञीं पुरोडाशसेवन[19] । तेंही परिमित जाण । स्वेच्छामांसादन वारिलें वेदें ॥ ३५ ॥ याग करूनि सौत्रामणी । प्रवर्तावे सुरापानीं । हे वेदाज्ञा जो सत्य मानी । तो स्वधर्माचरणीं नागवला ॥ ३६ ॥ जे कर्मी मद्यपान घडे । तो स्वधर्म ह्मणता जीभ झडे । लोलुपतें भुलले बापुडे । वेद विषयांकडे वोढिती ॥ ३७ ॥ यागु करिता सौत्रामणी । स्वयें न व्हावें मद्य-

१ विषयाच्या अभिलाषानें, वासनेनें २ ब्राह्मणादि वर्ण व ब्रह्मचर्यादिआश्रमाप्रमाणें ३ मोकळ्या ४ धरण, बंधारा ५ मंदमंद ६ नियमबद्ध करून ७ आळा घालण्यासाठीं ८ लग्नाचें बंधन ९ योनिसंस्कार. १० सातवी व पांचवी पिढी टाकून ११ ब्राह्मणादि त्या त्या वर्णांत १२ अन्य स्त्रीपाशीं रमात 'धर्मे चार्थे च कामे च नातिचरामि' ही वराला शपथ घ्यावी लागते. १३ अग्नि १४ दिवसा १५ पहिला व चौथा प्रहर १६ हळूहळू १७ मांसास १८ सांगें १९ यज्ञ करून शेष राहिलेला भाग.

पानी । तें यज्ञशेष अवघ्राणीं । परी सर्वथा वदनीं घालूं नये ॥ ३८ ॥ हें विषयांचें त्रिविध विंदान[3] । मैथुन मांसभक्षण सुरापान । यदर्थीं निवृत्तीचि प्रमाण । हें मनोगत पूर्ण वेदाचें ॥ ३९ ॥ विषयांपासूनि निवृत्ती । वेद विभागें हेंचि द्योती । परी धरावी विषयासक्ती । हे वेदोक्ती सर्वथा न घडे ॥ २४० ॥ वेंचोनियां निजधन । करोनियां विवाह यज्ञ । सेवावे मद्य मांस मैथुन । हे वेदवचन कदा न घडे ॥ ४१ ॥

> धन च धर्मैकफल यतो वै ज्ञान सविज्ञानमनुप्रशान्ति ।
> गृहेषु युञ्जन्ति कलेवरस्य मृत्यु न पश्यन्ति दुरन्तवीर्यम् ॥ १२ ॥

नायकोनि भगवत्कथा । ज्ञानाभिमानी नाडले तत्वतां । धने परमार्थ यावा हाता । तोही स्वधर्मता न लाविती धर्मीं ॥ ४२ ॥ विषयांचिया कामना । सर्वस्वें वेचिती धना । तेंचि धर्मार्थ वेचिता जाणा । सांडिती प्राणा कवडीसाठीं ॥ ४३ ॥ जया धनाचेनि पांगें । हा धर्मचि आलासे निजांगें । जेवी पायाळाचेनि योगें । महानिधि वेगें आतुडे हातीं ॥ ४४ ॥ बीज तेथे द्रुम फळ । चदन तेथे परिमळ । जळाचे ठायीं केवळ । नांदती सकळ रसस्वाद ॥ ४५ ॥ देह तेथ असे कर्म । रूप तेथ वसे नाम । धन तेथ उत्तमोत्तम । सकळ धर्म सदा वसंती ॥ ४६ ॥ जेवी एकादशीव्रतयोगें । जागरी गीतनृत्यपांगें । तुष्टला देवो लागवेगें । आतुडे[11] धनयोगें निजभक्ता करी ॥ ४७ ॥ तेवी धनाचिया पाठोवाठीं[12] । परम धर्मासी पडे गाठी । धर्म तेथ उठाउठी । ज्ञानाची भेटी विज्ञानेसीं[13] ॥ ४८ ॥ चंद्रास्तव वाढती कळा । जीवनास्तव जिव्हाळा । तेवीं धनास्तव सोज्वळा । धर्माचा सोहळा धार्मिका घरी ॥ ४९ ॥ धर्म तेथ शुद्ध ज्ञान । ज्ञान तेथ विज्ञान । विज्ञान तेथ समाधान । शांति संपूर्ण नांदे तेथ ॥ २५० ॥ एवढें फळ ज्या धनापासी । मूर्ख वेचिती विषयांसी । देहलोभें भुललीं पिसीं । अगींच्या मृत्यूसी विसरले ॥ ५१ ॥ जळते घरीं ठेवीं ठेवणे । मरत्या देहा सुरवाड करणें । तो नागवला वेदु ह्मणे । ते वेदाचे बोलणे नायके कोणी ॥ ५२ ॥ उपजलेनि दिवसदिवसे । देहातें काळु ग्रासीतसे । हें नीच नवे मरण कैसे । देहलोभवशें विसरले ॥ ५३ ॥ ज्याचे त्या देखता कैसा । काळु गिळी बाळवयसा । मग तारुण्याची दशा । मुरडूनि घसा ग्रासी काळ ॥ ५४ ॥ गिळोनिया तारुण्यपण । आणि वार्धक्यें कंपायमान । ऐसे काळाचें विंदान । दुर्धर पूर्ण ब्रह्मादिका ॥ ५५ ॥ जयाचेनि चपेटघातें । मरण आणी अमरांतें । मा मूर्ख तेथे जीवितातें । अक्षय चित्तें दृढ मानिती ॥ ५६ ॥ मूळीं देहचि तंव अनित्य । मग तेथींचे भोग काय शाश्वत । परी धन वेंचूनि विषयार्थ । भुलले जाणा भ्रांत स्त्रीलोभें ॥ ५७ ॥ ऐसे नश्वर भोग जगीं । ते भोगावया रिघावे स्वर्गीं । तदर्थ प्रवर्तती यागीं । लागवेगीं भोगेच्छा ॥ ५८ ॥ सुख भोगावया वेगीं । पतंगु जेवीं उडी घाली आगीं । तेवी इहामुत्र-भोगी । पतनालागीं पावती ॥ ५९ ॥ स्त्री आमिष मद्यपान । हे वेदोक्त भोग जाण । तेथ केवीं घडे पतन । तें वेदविधान नेणती मूर्ख[22] ॥ २६० ॥

---

१ यज्ञावशेष २ हुगावें ३ करब, कृत्रिम ४ त्याग निष्काम यज्ञयागात पशुहिंसा मुळीच नको, सौत्रामणिनामक यज्ञात मद्यपान नको, तर केवळ मद्य हुगल्हे ह्मणजे झालें असें नाथ ह्मणतात हा अकरावा श्लोक व त्यावरील नाथाची टीका फार महत्वाची आहे. ५ वेद विभाग करून हेच सागतो ६ खर्च करून ७ फसरे ८ अपेक्षेने, धारणान ९ प्राप्त होतो १० असती ११ सापडतो १२ पाठोपाठ धनाचा उपयोग धर्म संपादन करणें हाच होय १३ आत्मसाक्षात्कारासह ज्ञानप्राप्ति होते १४ द्रव्याचा साठा १५ सुख देणे, त्याचे चोचले करणें, त्या शरीराला फार जपणें. १६ नित्य. १७ करणी. १८ चापट मारल्याने. १९ मग. २० ऐहिक व पारमार्थिक भोगात २१ मास २२ मुख्य.

यद् घ्राणभक्षो विहित सुरायास्तथा पशोरालभन न हिंसा ।
एव व्यवाय: प्रजया न रत्या इम विशुद्ध न विदु स्वधर्मम् ॥ १३ ॥

वेदविहित कर्माचरण । तेथ सर्वथा नव्हे पैतन । जेथ चुके वेदविधान । तेयें पावे पतन सज्ञान ॥ ६१ ॥ वेदींच्या अर्थवादासरिशा । मनीं वांधोनि भोगाशा । यज्ञमिषें पशुहिंसा । भोगेलिप्सा करूं धावती ॥ ६२ ॥ वेदें बोलिले आलभन । त्या नांव ह्मणती पशुहनन । हें सकाम मानिती विधान । निष्कामा हनन कदा न घडे ॥ ६३ ॥ निष्कामासी यागयजन । स्वधर्मार्थ करावे यज्ञ । तेथ पशूचें आलभन । सर्वथा हनन करूं नये ॥६४॥ पशूचें करूं नये हनन । देवतोद्देशें अंगस्पर्शन । या नाव बोलिजे 'आलभन' । हें यज्ञाचरण • निष्काम ॥ ६५ ॥ हरिश्चंद्राच्या यागीं । शुनःशेपपशुप्रसगीं । तेणे धावो लागो नेदितां अगीं । वेदोक्त प्रयोगी यज्ञसिद्धी केली ॥ ६६ ॥ वेदोक्तमंत्रभागार्थ । देवांकरवीं करोनि समस्त । आपण झाला निर्मुक्त । हा ऋग्वेदार्थ ब्राह्मणीं ॥ ६७ ॥ यापरी पशुघात । यज्ञीं न लगे निश्चित । तो हरिश्चंद्र यागार्थ । पशुघात निवारी ॥ ६८ ॥ तेथ मीमांसकाचें मत । देवतोद्देशें जो पशुघात । या नांव आलभन ह्मणत । स्वर्गफलार्थ आवश्यक ॥ ६९ ॥ केवळ मासभक्षणार्थ । जे करिती पशुघात । हिंसादोष तेथें प्राप्त । ऐसे बोलती मीमांसक ॥२७०॥ देवतोद्देशें पशूंचा घात । तेणे स्वर्गभोग होय प्राप्त । तोही भोगक्षयें क्षया जात । तेणें हिसा प्राप्त याज्ञिका ॥ ७१ ॥ याग करितां सौत्रामणी । पुरोडाश घ्यावा अवघ्राणीं । परी प्रवर्तावे सुरापानीं । हें वेदविधानी असेना ॥ ७२ ॥ एवं जेथें पशुहनन । तें कर्म सदोष पूर्ण । यालागीं तेथ अध:पतन । बोलिलें जाण याज्ञिकासी ॥ ७३ ॥ वेदें विहिलें पाणिग्रहण । ते प्रजार्थ स्वदारागमन । परी रत्यर्थ नित्य मैथुन । हे वेदाज्ञा जाण असेना ॥ ७४ ॥ मद्यमासमैथुनप्रसंग । स्वइच्छा न करावया भोग । वेदें द्योतिला विवाह याग । भोगत्यागनियमार्थ ॥ ७५ ॥ नेणोनि ऐसिया शुद्ध कर्मा । यागमिषें अधर्मा । प्रवर्तोनि काम्यकर्मा । भोगसभ्रमा भोगिती मूर्ख ॥ ७६ ॥

ये त्वनेवविदोऽसन्त स्तब्धा सदभिमानिन । पशून्द्रुह्यन्ति विस्रब्धा प्रेत्य खादन्ति ते च तान् ॥ १४ ॥

नेणोनि शुद्ध वेदविधानातें । अतिगर्वाचेनि उद्धतें । आपणिया मानूनि ज्ञाते । अविधी पशूतें घातु करिती ॥ ७७ ॥ केवळ अभिचारमतें । पावोनि सकळ भोगांतें । ऐशिया मानोनि विश्वासातें । स्वेच्छा पशूतें घात करिती ॥ ७८ ॥ अविधी पशूतें वधिती । त्या याज्ञिकाचे देहांतीं । मारिले पशू मारूं येती । झळकत काती घेऊनियां ॥७९॥ एवं निर्मालिया याज्ञिकांसी । भक्षिले पशु भक्षिती त्यासी । जैसें सेविलें विष प्राणियासी । ग्रासी प्राणासी समूळ ॥ २८० ॥

द्विषन्त परकायेषु स्वात्मान हरिमीश्वरम् । मृतके सानुबन्धेऽस्मिन्बद्धस्नेहा पतन्त्यध ॥ १५ ॥

परमात्मा जो श्रीहरी । तो अतर्यामी सर्व शरीरीं । तेथ पराचा जो द्वेषु करी । तेणे द्वेषिला हरि निजात्मा ॥ ८१ ॥ परासी जो करी अपघातु । तेणे केला निजात्मघातु । त्यासी सकुटुंब अध:पातु । रौरवांतु ते बुडती ॥ ८२ ॥

१ अध:पात २ अर्थवाद=यज्ञकेल्यानें स्वर्गसुखलाभ लागणें ३ भोगेच्छा, जिज्ञासा ४ देवतेच्या संतोषासाठीं केवळ अंगस्पर्श करणें, पशुवध करणें नव्हे ५ प्रहार ६ देव सुखी. ७ सांगितलें ८ विवाह ९ विहित १० भोग व त्याग यांच नियमन (बंधन) करण्यासाठीं ११ जारणमारणादि कर्मांच्या योगानें १२ मरण पावलेल्या १३ 'मांस' या शब्दाचा अर्थ ज्ञाते पुरुष असा करितात, 'मां स भक्षयिताऽमुत्र यस्य मांसमिहाद्म्यहम्' मी ज्याचें मांस खातों (तो मला मां स) परलोकीं खाणार

ये कैवल्यमसंप्राप्ता ये चातीताश्च मूढताम् । त्रैवर्गिका ह्यक्षणिका आत्मानं घातयन्ति ते ॥ १६ ॥

सज्ञानी स्वतां तरती । अज्ञानी सज्ञानां शरण येती । तेणें त्यांसी कैवल्यप्राप्ती । त्यांच्या वचनोक्तिविश्वासे ॥ ८३ ॥ जे अज्ञान ना सज्ञान । ज्यांसी केवळ ज्ञानाभिमान । त्यांचें विपयीं लोलुप मन । ते पुरुष जाण आत्मघाती ॥ ८४ ॥ साधावया अर्थ काम । जे करिती अभिचारधर्म । हें त्रैवर्णिक घोर कर्म । आत्मघाती परम ज्याचें त्या ॥ ८५ ॥ देहाचिया गोमेटिया । जे करिती अभिचारक्रिया । तेणें कर्में आपआपणियां । सृजिला राया निजघातु ॥ ८६ ॥ जो स्वयें वैसली खांदी तोडी । तो खांदीसहित पडे बुडी । तेवीं काम्यकर्मांच्या वोढी । क्रियेसी रोकडीं अधःपात ॥ ८७ ॥

एत आत्महनोऽशान्ता अज्ञाने ज्ञानमानिनः । सीदन्त्यकृतकृत्या वै कालध्वस्तमनोरथाः ॥ १७ ॥

कामी क्रोधी अतिअद्भुत । क्रूरकर्मी जे आसक्त । तिही आपआपणा अनहित । निजात्मघात जोडिला ॥ ८८ ॥ स्वयें कर्म करिती अविधी । तेचि ह्मणती शुद्ध विधी । अज्ञान तेचि प्रतिपादी । ज्ञान त्रिशुद्धी ह्मणोनियां ॥ ८९ ॥ जे काम्यकर्मीं छळिले । विपयबुद्धीं आकळिले । निजहितासी ठकले । मग अंतरले सद्बुद्धीसीं ॥ २९० ॥ गर्वादिज्वरितमुखें । गोडपणीं कडू ठाके । विपप्राय विपयसुखें । अतिहेरिखें सेविती ॥ ९१ ॥ ऐशा विपयांलागीं पाहाहो । आप्त मानूनि निजदेहो । रचूनि नाना उपावो । अर्थसंग्रहो स्वयें करिती ॥ ९२ ॥

हित्वात्मायामरचिता गृहापत्यसुहृच्छ्रियः । तमो विशन्त्यनिच्छन्तो वासुदेवपराङ्मुखाः ॥ १८ ॥

मरणेसी झेंटे घेत । श्री मेळविती श्रीमंत । गृह दारा पुत्र वित्त । नाना वस्तुजातसंग्रहो ॥ ९३ ॥ ऐसे भोग आयासयुक्त । सांडूनि ज्ञानगर्वी समस्त । ज्ञानाभिमाने नेइजेत । अंधतमांत अतिगर्वें ॥ ९४ ॥ जेथ अंधाराचे डोळे । होऊनि ठाकती आंधळे । तेथ मोहरात्रीचे काळें । अंधतममेळें अधिक कांटे ॥ ९५ ॥ जया अंधारातें प्रकाशूं येतां । निखिळ काळा होय सविता । जेथ गाढ मूढ अवस्था । अतिमौढ्यता स्वयें पावे ॥ ९६ ॥ जेथ सुपुसीसी झोंप लागे । आळसू आळसिजे सर्वांगें । तेथ घर बांधोनि निजांगें । निंदा क्रोध दोघे सदा वसती ॥ ९७ ॥ तेथ भजनविमुख नरा । अधःपतन अभिमानद्वारा । जेवीं अथावीं पडिला चिरा । तेवीं वाहेरा निघों न शके ॥ ९८ ॥ जे वासुदेवीं सदा विमुख । ज्यासी हरिभजनीं नाहीं हरिख । त्याची दशा हे अधोमुख । अतिदुःखें दुःख भोगिती ॥ ९९ ॥ ऐशी अभक्ताची गती । सांगीतली आह्मीच स्थिती । वांचूनि त्याची दुर्गती । वाग्देवता भिती स्पष्ट वदता ॥ ३०० ॥ अभक्ताची गति बोलणे । यापरीस चांग मुकें होणे । प्राण जावो का सर्व प्राणे । परी ते दोप कोणें बोलावे ॥ १ ॥ राया तुझिया प्रश्नकाजीं । हे दशा बोलणे पडे आजी । येऱ्हवीं अभक्तवादें आह्मांमाजीं । वाचेची पांजी विटाळली नाहीं ॥ २ ॥ यावरी आतां नृपनाथा । वक्ता आणि समस्त श्रोता । रामस्मरणें तत्वता । वाचेसी

१ मोक्षप्राप्ति २ लुब्ध ३ पूर्ण ४ जारणमारण ५ लाल्नार्थ ६ नरकवास ७ अशांत. ८ कीं महामोहें आकळिले । गर्वदंभादि मेदें खिळिले । काळसर्पें गिळिले । सद्बुद्धीसीं. ९ अति हर्पानें १० झगडा करीत ११ अज्ञानात श्रुति असेंच सांगते 'असूर्या नाम ते लोका अंधेन तमसाऽऽवृता । तांस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये के चात्महनो जना' ह्मणजे आत्मघातकी पुरुष गर्द अंधारानें व्यापलेल्या असुरांच्या लोकाप्रत मरणोत्तर जाता १२ दाटे १३ प्रकाश धरू लागला तर १४ सूर्य, दृष्टा १५ मूढपणा १६ खोल जागेंत १७ वरवर, दिग्दर्शन करून १८ सिवाय. १९ भिते. २० जीर्णप्रायें २१ टोंक, अग्रभाग

प्रायश्चित्ता सवे कीजे ॥ ३ ॥ ऐकोनि अभक्तांची गती । अतिशयेंसीं दुःखप्राप्ती । राजा कंटाळला चित्तीं । यालागीं निश्चिती हरिनाम स्मरे ॥ ४ ॥ ज्या स्मरविलें हरीतें । तोचि यासी पुसों येथें । युगायुगीं भक्त त्यातें । कोणे विधीतें भजन करिती ॥ ५ ॥

राजोवाच-कस्मिन्काले स भगवान् किंवर्णः कीदृशो नृभिः । नाम्ना वा केन विधिना पूज्यते तदिहोच्यताम् ॥ १९ ॥

ज्याचेनि स्मरणें तत्त्वता । कर्माकर्मे नुधवितीं माथा । त्या भगवंताची कथा । माझिया हितालागीं सांगा ॥ ६ ॥ जो परमात्मा श्रीहरी । तो सृष्ट्यादि युगयुगांतरीं । कोणे नामें रूपें वर्णाकारीं । भक्त कैशापरी पूजिती ॥ ७ ॥ आणि ते काळींच्या प्रजा । कैसेनि यजिती अधोक्षजा । कवणे विधीं करिती पूजा । ते योगिराजा सांगिजे ॥ ८ ॥ तुमचे मुखींचें कृपा-वचन । त्यापुढें अमृतही गौण । वचनें परमानंद पूर्ण । जन्ममरण उच्छेदी ॥ ९ ॥ त्याही-माजीं भगवद्गुण । युगानुवर्ती नारायण । त्याचें भजनपूजनविधान । कृपा करूनि सांगिजे स्वामी ॥ २१० ॥ ऐकोनि रायाचें वचन । संतोपले अवघे जण । जाणोनि हरिगुणाचा प्रश्न । कनिष्ठ करभाजन बोलता जाला ॥ ११ ॥

करभाजन उवाच-कृतं त्रेता द्वापरं च कलिरित्येषु केशव । नानावर्णाभिधाकारो नानैव विधिनेज्यते ॥ २० ॥

नाना वर्ण नानाकारें । नाना नाम नानोपचारें । कृतत्रेताद्वापरें । भक्त निर्धारें केशवू यजिती ॥ १२ ॥ 'क'कार ब्रह्मा 'व'कार विष्णु । 'श'कार स्वयें त्रिनयनु । केशव तो गुणवि-हीनु । प्रकाशक पूर्ण तिहींचा ॥ १३ ॥ केशव केशव अर्ध मात्रा । नये व्यक्ताव्यक्त उच्चारा । व्याप्येंवीण व्यापकु खरा । सबाह्याभ्यंतरा एकत्वें ॥ १४ ॥ तोचि युगपरत्वें रूप नाम । भजनविधि क्रियाधर्म । भक्त पूजिती पुरुषोत्तम । तो अनुक्रम अवधारीं ॥ १५ ॥

कृते शुक्लश्चतुर्बाहुर्जटिलो वल्कलाम्बरः । कृष्णाजिनोपवीताक्षान् बिभ्रद्दण्डकमण्डलू ॥ २१ ॥

कृतयुगीं श्वेतवर्णधर । जटिल चतुर्भुज वल्कलांबर । दंडकमंडल्वंकितकर । अजिन ब्रह्मसूत्र अक्षमाला हातीं ॥ १६ ॥ ब्रह्मचर्यें दृढव्रत । ये चिन्हीं चिन्हांकित । परमात्मा मूर्तिमंत । कृतयुगीं भक्त यापरी यजिती ॥ १७ ॥

मनुष्यास्तु तदा शान्ता निर्वैराः सुहृदः समाः । यजन्ति तपसा देवं शमेन च दमेन च ॥ २२ ॥

ते काळींचे सकळ नर । सदा शांत निर्वैर । समताबुद्धि निरंतर । सुहृन्मित्र परस्परें ॥ १८ ॥ ते तपें करावे देवयजन । त्या तपाचें मुख्य लक्षण । शम दम साधूनि संपूर्ण । भगवद्भजन स्वयें करिसी ॥ १९ ॥ ते देवाचें नामोच्चारण । दशधा नामीं नामस्मरण । तेंचि नाम कोण कोण । ऐक सावधान नृपनाथा ॥ २२० ॥

हंसः सुपर्णो वैकुण्ठो धर्मो योगेश्वरोऽमलः । ईश्वरः पुरुषोऽव्यक्तः परमात्मेति गीयते ॥ २३ ॥

हंस सुपर्ण वैकुंठ । धर्म योगेश्वर श्रेष्ठ । अमल ईश्वर वरिष्ठ । पुरुष अव्यक्त नामपाठ परमात्मा म्हणती ॥ २१ ॥ ते काळींचे भक्त श्रेष्ठ । या नामाचा नामपाठ । गायन करिती घडघडाट । भवसंकट निर्दाळिती ॥ २२ ॥ हें कृतयुगींचें यजन । तुज सांगितलें संपूर्ण । आतां त्रेतायुगींचें भजन । मूर्तीचें ध्यान तें ऐक ॥ २३ ॥

---

१ वर करीत नाहींत, उचलून पाहत नाहींत "आपदागिर्धी सुचिजत । उथवला ठार्थी" ज्ञानेश्वरी ७-८७ २ कमी, तुच्छ ३ नाहींसें करितें, निरसून टाकित ४ युगानुकूल अवतरणारा ५ तो व्यापक असून व्याप्य नाहीं, म्हणजे अंतर्बाह्य तोच तो आहे ६ क्रियाकर्म ७ श्रवण कर ८ शुभ्र गोरा वर्ण ज्याचा ९ वल्कलें नेसणारा १० दंड व कमंडलु यांनीं भूषित आहेत हात ज्याचे असा ११ उपवीत, जानवें १२ आप्त व स्नेही १३ शम म्हणजे अंतरिंद्रिय जें मन त्याचें दमन १४ दम म्हणजे बाह्येंद्रियदमन १५ पुरुषोत्तमनामपाठ १६ आराधन.

त्रेताया रक्तवर्णोऽसौ चतुर्बाहुस्त्रिमेखल । हिरण्यकेशस्त्रय्यात्मा स्रुक्स्रुवाद्युपलक्षण. ॥ २४ ॥

त्रेतीं यज्ञमूर्ति पुरुषोत्तमु । रक्तवर्ण ज्वलनोपमु । पिंगटकेश निर्धूमु । देवदेवोत्तमु चतुर्बाहू ॥ २४ ॥ तया यज्ञपुरुपा निर्मळा । त्रिगुणाची त्रिमेखळा । वेदत्रयीचा पूर्णमेळा । मूर्तीचा सोहळा तदात्मकची ॥ २५ ॥ स्रुक्स्रुवापाणिग्रहण । हेंचि तयाचें उपलक्षण । त्रेतायुगीं नारायण । येणे रूपें जाण निजभक्त ध्याती ॥ २६ ॥

त तदा मनुजा देव सर्वदेवमय हरिम् । यजन्ति विद्यया त्रय्या धर्मिष्ठा ब्रह्मवादिन ॥ २५ ॥

तैचे जे मनुष्य जाण । त्रिवेदीं करिती भजन । सर्व देवस्वरूप हरि पूर्ण । यापरी यजन त्रेतायुगीं ॥ २७ ॥ त्रेतायुगीं सर्वही नर । वेदोक्तीं नित्य सादर । सर्वही भजनतत्पर । धर्मिष्ठ धार्मिक जन ॥ २८ ॥ अष्टधा नामीं नामस्मरण । गजरें करिती सदा पठण । तें नामाभिधान । ऐक राया ॥ २९ ॥

विष्णुर्यज्ञ पृश्निगर्भः सर्वदेव उरुक्रम । वृषाकपिर्जयन्तश्च उरुगाय इतीर्यते ॥ २६ ॥

विष्णु यज्ञ पृश्निजन्मा । सर्वदेव उरुक्रमा । वृषाकपि जयंतनामा । उरुगाय परमा नामें स्मरती ॥ ३३० ॥ द्वापारीं भगवद्ध्यान । ते युगींचे पूजाविधान । भक्त कैसे करिती भजन । नामस्मरण तें ऐक ॥ ३१ ॥

द्वापरे भगवान् श्याम पीतवासा निजायुध । श्रीवत्सादिभिरङ्कैश्च लक्षणैरुपलक्षित ॥ २७ ॥

द्वापरी घनश्यामवर्ण । अतसीपुष्पप्रभासमान । पीतांबरपरिधान । श्रीवत्सचिन्हअंकित ॥ ३२ ॥ शंख चक्र पद्म गदा । चारी भुजा सायुधा । इहीं लक्षणीं गोविंदा । लक्षिती सदा निजभक्त ॥ ३३ ॥

त तदा पुरुष मर्त्या महाराजोपलक्षणम् । यजन्ति वेदतन्त्राभ्या पर जिज्ञासवो नृप ॥ २८ ॥

शशांकछत्र आणि चामर । राजलक्षणीं राजोपचार । यापरी द्वापरींचे नर । अतिसादर पूजेसी ॥ ३४ ॥ शीघ्र पावावया परात्पर । वैदिक तांत्रिक पूजा मिश्र । तत्त्वजिज्ञासु करिती नर । भजनतत्पर या रीतीं ॥ ३५ ॥ ते काळींचें नामस्मरण । जेणे होय कलिमलदहन । त्या नामाचे अभिधान । ऐक सांगेन नृपनाथा ॥ ३६ ॥

नमस्ते वासुदेवाय नम सङ्कर्षणाय च । प्रद्युम्नायानिरुद्धाय तुभ्य भगवते नम ॥ २९ ॥

वासुदेवा तुज लोटांगण । सकर्षणा तुज नमन । प्रद्युम्ना प्रणाम पूर्ण । अभिवंदन अनिरुद्धा ॥ ३७ ॥

नारायणाय ऋषये पुरुषाय महात्मने । विश्वेश्वराय विश्वाय सर्वभूतात्मने नम ॥ ३० ॥

नारायणा ऋषिवरा । महापुरुषा सुरेन्द्रा । विश्वरूपा विश्वेश्वरा । महात्म्या श्रीवरा नमन तुज ॥ ३८ ॥ सर्व भूतीं तूं भूतात्मा । तुज नमो पुरुषोत्तमा । द्वापरीं ऐशिया नामा । नृपोत्तमा सदा स्मरती ॥ ३९ ॥ त्या नामाच्या पाठा । तेणे देवासी संतोष मोठा । वेगीं साडोनि वैकुंठा । धावे अवचटा कीर्तनामार्जी ॥ ३४० ॥

इति द्वापर उर्वीश स्तुवन्ति जगदीश्वरम् । नानातन्त्रविधानेन कलावपि यथा शृणु ॥ ३१ ॥

याहीं नामीं स्तुतिस्तवन । द्वापरींचे करिती जन । आतां कलियुगींचे भजन । तंत्रोक्तविधान ऐक राया ॥ ४१ ॥

---

१ अग्नीसारखा २ दर्भाची परिस्तरणरज्जु ३ अन्नाहुति व घृत अग्नीत टाकण्याचीं यज्ञपात्रे हातात घेतलीं आहेत असा ४ वेदाच्या वचनाविषयीं ५ ध्यान करितात ६ तागाच्या फुलाप्रमाणें नीलवर्ण ७ परब्रह्माचें स्वरूप जाणण्याची इच्छा करणारे ८ या ओंवींत नाथांनी चार नामाबरोबर लोटांगण, प्रणाम, नमन व अभिवंदन हे शब्द योजल्यामुळें ओंवी सुंदर झाली आहे.

कृष्णवर्णं त्विषा कृष्णं साङ्गोपाङ्गास्त्रपार्षदम् । यज्ञै सकीर्तनप्रायैर्यजन्ति हि सुमेधस ॥ ३२ ॥

कलियुगी श्रीकृष्णदेवो । वर्णूं कृष्णवर्णप्रभावो । प्रभा इंद्रनीळकीळसमुदावो । मूर्ति तैशी पहा हो शोभायमान ॥ ४२ ॥ मूर्ति सर्वावेयवीं सांग । वेणुविषाणादि उपांग । चारी भुजा परांक्रमी चाग । आयुधें अव्यंग शंखचक्रादिक ॥ ४३ ॥ पृष्ठभागी निजपार्षद । नंदसुनंदादि सायुध । कलियुगीं प्रज्ञाप्रबुद्ध । यापरी गोविंद चिंतिती सदा ॥ ४४ ॥ मधुपर्कादिक विधान । साग केले जें पूजन । तेंही मानोनियां गौण । आवडे कीर्तन कलियुगीं कृष्णा ॥ ४५ ॥ नवल कैसे राजाधिराजा । कीर्तन तेचि महापूजा । ऐशी ज्या आवडी अधोक्षजा । कीर्तनें गरुडध्वजा उल्हासु सदा ॥४६॥ कीर्तन पैढियें गोविंदा । यालागीं सन्मानी नारदा । तो कृष्णकीर्ती पढे सदा । नामानुवादा गर्जतु ॥ ४७ ॥ कीर्तन करिता नामानुवाद । संकटीं रक्षिला प्रल्हाद । कीर्तनें तुष्टे गोविंद । छेदी भवबंध दासाचा ॥ ४८ ॥ गजेंद्रें नामस्मरण । करितां पावला नारायण । त्याचे तोडोनि भवबंधन । निजधामा आपण स्वयें नेला ॥ ४९ ॥ अधमाधम अतिवोखटी । तोंडा रामु आला अवचटीं । ते गणिका कीं वैकुंठीं । कृष्णें नामासाठीं सरती केली ॥ ३५० ॥ महादोषाचा मेरगळा । अतिभ्रष्ट अजामेळा । तोही नामें निर्मळ केला । प्रतापु आगळा नामाचा ॥ ५१ ॥ नामें विनंदली गोविंदीं । ते सकटीं राखिली द्रौपदी । नाम तोडी आधिव्याधी । जाण त्रिशुद्धी दासाची ॥ ५२ ॥ आतरशुद्धीचे कारण । मुख्यत्वे हरिकीर्तन । नामापरतें साधन । सर्वथा आन असेना ॥ ५३ ॥ कीर्तनीं हरीची आवडी कैशी । वत्सालागीं धेनु जैशी । का न विसवे जेवीं माशी । मोहळांसी क्षणार्ध ॥ ५४ ॥ तेवीं नाम स्मरतया भक्ता । अतिशयें आवडी अच्युता । दासांची अणुमात्र अवस्था । निजागें सर्वथा निवारी स्वयें ॥ ५५ ॥ यालागी हरिकीर्तनीं गोडी । जयासी लागली धडफुडी । त्यासी नाना साधनाच्या वोढी । सोसावया साकडीं कारण नाहीं ॥ ५६ ॥ ज्यासी कीर्तनीं कथाकथनीं । चौगुण आल्हाद उपजे मनीं । तो उद्धरला सर्व साधनीं । पवित्र अवनी त्याचेनी ॥ ५७ ॥ एकचि जरी नाम वाचे । सदा वसे श्रीरामाचें । तरी पर्वत छेदोनि पापांचे । परमानंदाचें निजसुख पावे ॥ ५८ ॥ आवडीं करिता हरिकीर्तन । हृदयीं प्रगटे श्रीजनार्दन । त्याहोनि श्रेष्ठ साधन । सर्वथा आन असेना ॥ ५९ ॥ थोर कीर्तनाचें सुख । निष्ठां तुष्टे यदुनायक । कीर्तनें तरले असंख्य । सांवडे लोक हरिनामें ॥ ३६० ॥ यालागीं कीर्तनाहूनि थोर । आन साधन नाहीं सधर । मा कवण हेतु पामर । कीर्तन नर निंदिती ॥ ६१ ॥ एव नामकीर्तनीं विमुख ।

---

१ कीळ=प्रभा, दीप्ति 'रत्नखचित मुकुटीं झळाळ । नाना सुरंग फाकती कीळ' (दासबोध १-२-१४) इंद्रनील मण्याचा तेज प्रकार किंवा दीप्तिसमूह २ हृदयादि अगें, वेणु=मुरली, विषाण=शिंग, इत्यादि उपागें, सुदर्शनचक्रादि अस्त्रें व नंदादि पार्षद, यासह भगवताचें पूजन करितात ३ पराक्रमें साग ४ बुद्धिजन, जागते पुरुष ५ कमी महत्वाचें ६ हरिपूजा ७ अत्यत प्रिय हा शब्द 'प्रथम' शब्दाचा अपभ्रंश आहे जी वस्तु आपण प्रथम स्वीकारतों ती प्रियतम असते, ती सर्वांहून आपणास अधिक आवडते "जग स्पृहे आस्पद । एक सार्वभौमपद । न मरणें निर्विवाद । जगा पढियें"–ज्ञानेश्वरी अध्याय १६–२३१ ८ नामाच्या उच्चाराला ९ ससाराचें बंधन १० वैकुंठलोकाला ११ वाईट, पापी. १२ सहन १३ श्रेष्ठ, कृतार्थ, धन्य १४ पुतळा, मूर्ति १५ अतिभ्रष्ट. १६ रंगली १७ अन्य, दुसरें १८ विसरत नाहीं १९ मधाच्या पोळीला २० दु स्थिति, दुष्टावस्था २१ खरीखुरी, अन्तर्यामापासून २२ हावेंनें, लोभानें २३ चौपट. २४ पृथ्वी २५ भक्तांनें २६ साळेभोळे २७ बळवत, प्रबळ २८ मग २९ वेडे, अज्ञ

ते स्वर्गींही न देखती सुख । कीर्तनद्वेषे मूर्ख । अतिदुःख भोगिती ॥ ६२ ॥ ज्यांचे हृदयीं द्वेषसचार । जळो जळो त्यांचा आचार । सर्व काळ द्वेपी नर । दुःख दुर्धर भोगिती ॥ ६३ ॥ कलियुगीं जे बुद्धिमंत । ते नामकीर्तनीं सदा निरत । गौरवूनि नाम स्मरत । हर्षयुक्त सप्रेम ॥ ६४ ॥ नाना अवतार अतिगहन । त्यांत श्रीराम कां भगवान् कृष्ण । यांचें चरित्र अतिपावन । त्यांचें चरणवंदन सांगत ॥ ६५ ॥

ध्येयं सदा परिभवघ्नमभीष्टदोहं तीर्थास्पदं शिवविरिञ्चिनुतं शरण्यम् ।
भृत्यार्तिहं प्रणतपाल भवाब्धिपोतं वन्दे महापुरुष ते चरणारविन्दम् ॥ ३३ ॥

लये[1] लक्षें ध्यानलक्षणे । देव देवी ध्येय ध्यानें । तृणप्राय केलीं जेणें । हरिचरणस्मरणे तत्काळ ॥ ६६ ॥ यालागीं ध्यानासी ते वरिष्ठ । ध्याता छेदी कल्पनादि कष्ट । भक्तांचे अति[3]भीष्ट । मनोरथ दृष्ट सदा पुरवी ॥ ६७ ॥ नित्य ध्याता हरीचे चरण । करी भक्तदेहरोगदुःखहरण । इतुकेंच राया नव्हे जाण । करी निर्दळण भवरोगा ॥ ६८ ॥ भक्तांचे पुरवी मनोरथ । ते तूं ह्मणसी विषययुक्त । परमानंदें नित्य तृप्त । निवेवी निजभक्त चरणामृते ॥ ६९ ॥ वानूं चरणाची पवित्रता । शिवु पायवणी वाहे माथां । जे जन्मभूमी सकळ तीर्थां । पवित्रपण भक्तां चरणध्यानें ॥ ३७० ॥ अंवचटें लागल्या चरण । पवित्र झाले पाषाण । मा जे जाणोनि करिती ध्यान । त्यांचें पवित्रपण काय वानूं ॥ ७१ ॥ जो सदा शत्रुत्वे वर्तता । जेणे चोरून नेली निजकांता । त्याच्या बंधू शरणागता । दिधली आत्मता[10] निजभावे ॥ ७२ ॥ कोरडी आत्मतेची थोरी । तैशी नव्हे गा नृप[12]केसरी । देऊनि सुवर्णाची नगरी[13] । अचळतेवरी[14] स्थापिला ॥ ७३ ॥ यालागीं शरणागतां शरण्य । सत्य जाण हरीचे चरण । यापरते निर्भय स्थान । नाहीं आन[15] निजभक्ता ॥ ७४ ॥ भक्तांची अणुमात्र व्यथा । क्षण एक न साहवे भगवंता । प्रल्हादाची अतिदुःखता । होय निवारिता निजांगें[16] ॥ ७५ ॥ दावाग्नि गिळूनि अंतरीं । गोपाळ राखिले वनांतरीं । पांडव जळता जोहरीं[17] । काढिले बाहेरी विवरद्वारें ॥ ७६ ॥ करूनि सर्वांगाचा[18] वोढा । नित्य निवारी भक्ताची पीडा । जो कां भक्ताचिया भिडा । रणरगीं फुंडा वागवी रथु ॥ ७७ ॥ ते चरण वदिता साष्टांगी । भक्ता प्रतिपाळी उत्संगीं[20] । ऐसा प्रणतपाळु[21] कृपाबोधी । दुसरा जगीं असेना ॥ ७८ ॥ तरावया भवाब्धि प्रबळ । चरणांची नाव अडळ[22] । अनन्यशरण सकळ । तारी तत्काळ चरणानुरागें ॥ ७९ ॥ ते महापुरुषाचे श्रीचरण । शरणागता निजशरण । ज्यांचें सनकादिक ध्यान । करिती अभिवंदन सद्भावे ॥ ३८० ॥ अगाध चरणाचें महिमान । वानिता वेदा पडिले मौन । ब्रह्मा सदाशिव आपण । करिता स्तवन तटस्थ[23] ठेले ॥ ८१ ॥ अगम्य अतर्क्य श्रीचरण । जाणोनि ब्रह्मादिक ईशान । साष्टांगें अभिवंदन । करूनिया स्तवन करिती ऐसे ॥ ८२ ॥

---

१ सदा २ समाधिसाधनें ३ इच्छित ४ शांतकरी ५ पायापासून निघालेली गंगा ६ त्रिभुवनातल्या तीर्थांना तीर्थपण भगवच्चरणापासूनच मिळाले ७ सहज ८ 'अहल्या शिळा राघवें मुक्त केली । पदीं लागता दिव्य होवोनि गेली'—श्रीरामदास ९ सीता १० आप्तता ११ स्वसमतेची १२ राजश्रेष्ठा १३ लंका १४ चिरंजीव केला १५ जाण १६ स्वत, जातीनें- १७ अग्नींत, लाक्षागृहात १८ सर्व शरीर झिजवून १९ सरोसर, प्रत्यक्ष २० मांडीवर २१ शरणागताचा सरक्षक २२ अढळ, न ढळणारी २३ स्तब्ध

त्यक्त्वा सुदुस्त्यजसुरेप्सितराज्यलक्ष्मीं धर्मिष्ठ आर्यवचसा यदगादरण्यम् ।
मायामृगं दयितयेप्सितमन्वधावद्वन्दे महापुरुष ते चरणारविन्दम् ॥ ३४ ॥

जे राज्यश्रियेकारणें । अमर[1] लोलंगत[2] मनें । तें राज्य श्रीरामें त्यागणें । वचनाकारणें पित्याच्या ॥ ८३ ॥ श्रीराम धर्मिष्ठ चोख[3] । पितृवचनप्रतिपाळक । उद्भट[4] राज्य सांडोनि देख । निघे एकाएक वनवासा ॥ ८४ ॥ वनवासा चरणीं जाता । सवें घेतली प्रिया सीता । येणें बोले स्त्रीकामता[5] । श्रोतीं सर्वथा न मानावी ॥ ८५ ॥ तरी केवळ स्त्री नव्हे सीता । ते निजभक्त जाण तत्वता । साडूनि राजभोगा समस्ता । सेवेच्या निजस्वार्था वना आली ॥ ८६ ॥ राज्यीं असतां रघुवीरें । दास्य दासा वाटलें अधिकारें । ते मी एकली एकसरे । सेवा वनांतरीं अवघीचि करीन ॥ ८७ ॥ ते सेवा यावया हाता । सकळ सेवेच्या निजस्वार्था । चरणचाली[7] चालोनि सीता । आली तत्त्वतां वनवासासी ॥ ८८ ॥ कैसें श्रीरामसेवेचें सुख । चरणीं चालतां नाठवे दुःख । विसरली मायामोहेरपक्ष[8] । अत्यंत हरिख सेवेचा ॥ ८९ ॥ ऐशिया मनोगतसद्भावा । वना आली करावया सेवा । श्रीराम जाणे भक्तभावा । येरां देवां दानवां कळेना ॥ ३९० ॥ निजभक्ताचें मनोगत । जाणता एक रघुनाथ । का श्रीरामसेवेचा स्वार्थ । जाणती निजभक्त भजनामंदें ॥ ९१ ॥ भगवद्भजनाचें सुख । भक्त जाणती भाविक । भावेंवीण भजनसुख । अनोळख अभाविकां ॥ ९२ ॥ पूर्ण भाविक भक्त सीता । हें कळलेंसे रघुनाथा । यालागीं तिचिया वचनार्था । होय धावता मृगामागें ॥ ९३ ॥ मायिक मृगाचें सुवर्णभान । जरी जाणे रघुनंदन । तरी भक्तलळे पाळण । करी धावन मृगामागें ॥ ९४ ॥ बाळकाचेनि [12]छंदें जाण । जेवीं माउली नाचे आपण । तेवीं मायामृगापाठीं धावन । करी रघुनंदन निजभक्तवाक्यें ॥ ९५ ॥ जो राम वानराच्या गोष्टी । ऐकता विकल्प न धरी पोटीं । तो सीतेच्या वचनासाठीं । धावे मृगापाठीं नवल कायी ॥ ९६ ॥ भलतैसें भक्तवचन । मिथ्या न ह्मणे रघुनंदन । यालागीं निजचरणीं धावन । करी आपण मृगामागें ॥ ९७ ॥ एवं भक्तवाक्यें उठाउठी । जो पायीं धावे मृगापाठीं । ज्याचे चरणरेणु अणुकुटी । वंदिती मुकुटीं शिवादि सर्व ॥ ९८ ॥ तो मृगामागें धावतां जाण । पावन केले पाषाण । त्याच्या चरणा अनन्य शरण । अभिवंदन सद्भावें ॥ ९९ ॥ एवं महापुरुषाचे चरण । अभिवंदनें करिती स्तवन । कलियुगीं कीर्तनें जन । परम पावन नित्यमुक्त ॥ ४०० ॥

एवं युगानुरूपाभ्यां भगवान् युगवर्तिभिः । मनुजैरिज्यते राजन् श्रेयसामीश्वरो हरिः ॥ ३५ ॥

एवं कृतादि कलियुगवरी । इहीं नामीं रूपीं अवतारीं । सद्भावें तैंच्या नरीं । भजिजे श्रीहरी श्रेयार्थ ॥ १ ॥ त्यामाजीं कलियुगाची थोरी । वानिजे सद्भावें ऋपीश्वरीं । येथें हरिकीर्तनावरी । मुक्ती चारी वोळंगण्या ॥ २ ॥

कलिं सभाजयन्त्यार्या गुणज्ञाः सारभागिनः । यत्र संकीर्तनेनैव सर्वः स्वार्थोऽभिलभ्यते ॥ ३६ ॥

अवधारीं राया सर्वज्ञा । धन्य धन्य कलियुग जाणा । जेथ सर्वस्वार्थ हरिकीर्तना । नामस्मरणासाठीं होती ॥ ३ ॥ कलियुगीं दोष बहुत । केवीं कीर्तनें होय स्वार्थ । तेथें दोषत्यागें जे गुण घेत । ते नित्य मुक्त हरिकीर्तनीं ॥ ४ ॥ हरिकीर्तनें शुद्ध चित्त । दोषत्यागें

---

१ देव २ आसक्त, लंपट ३ उत्कृष्ट ४ विस्तृत ५ विषयलंपटपणा ६ कर्तव्यबुद्धीनें ७ पायीं चालत ८ मायेचा व्याप, मायामोहपक्ष ९ अशा शुद्ध बुद्धीने. १० अगम्य, न कळावयाजोग, सर्वांसी ११ लक्षण १२ आळ, भलतें मागणें १३ रीतिविरुद्ध १४ सूक्ष्माहून सूक्ष्म चरणरज १५ त्या त्या युगांतल्या पुरुषांनीं, अंतरीं १६ दासी मोळंगणा=सेवक १७ ऐक.

क्वचित् क्वचिन्महाराज द्रविडेषु च भूरिश । ताम्रपर्णी नदी यत्र कृतमाला पयस्विनी ॥ ३९ ॥
कावेरी च महापुण्या प्रतीची च महानदी । ये पिबन्ति जल तासा,
मनुजा मनुजेश्वर । प्रायो भक्ता भगवति वासुदेवेऽमलाशया ॥ ४० ॥

विशेषें द्रविड देशाचे ठायीं । अतिशयें भक्ति वाढेल पाहीं । तेणेंही तीर्थविशेष भुंयी । ते ठायीं अतिउत्कट ॥ ५१ ॥ ताम्रपर्णीच्या तीरीं । हरिभक्ती अगाध थोरी । कृतमालेच्या परिसरीं । उत्साहेंकरीं हरिभक्ति नांदे ॥ ५२ ॥ निर्मळजळा पयस्विनी । जीचिये पयःप्राशनी । वृत्ति वाढे हरिचरणीं । भगवद्भजनीं दृढ बुद्धी ॥ ५३ ॥ देखतां कावेरीची थडी । पळती पापांचिया कोडी । जेथ श्रीरंगु वसे आवडीं । तेथें भक्ति दुथडीं उद्भट नांदे ॥ ५४ ॥ प्रतीचीमाजी देतां बुडी । चित्तशुद्धि जोडे रोकडी । भजन वाढे चढोवढी । भक्तीची गुढी वैकुंठीं उभारे ॥ ५५ ॥ ऐकें नरचूडामणी । या पंचनदींचिया तीर्थस्नानीं । अथवा पयःप्राशनीं । भगवद्भजनीं दृढ बुद्धी ॥ ५६ ॥ या तीर्थांचें केल्या दर्शन । होय कलिमलक्षालन । केल्या स्नान पयःप्राशन । भगवद्भजन उल्हासे ॥ ५७ ॥ दर्शन स्पर्शन स्नान । या तीर्थांचें करितां जाण । वासुदेवीं निर्मळ भजन । नित्य नूतन दृढ वाढे ॥ ५८ ॥ यापरी जे भगवद्भक्त । ते ऋणत्रयासी निर्मुक्त । सुरनरपितरां पगिस्त । हरिभक्त कदा नव्हती ॥ ५९ ॥

देवर्षिभूताप्तनृणां पितॄणां न किंकरो नायमृणी च राजन् ।
सर्वात्मना य शरण शरण्य गतो मुकुन्द परिहृत्य कर्तम् ॥ ४१ ॥

शरणागता निजशरण्य । मुकुंदाचे श्रीचरण । सद्भावें रिघाल्या शरण । जन्ममरण बाधीना ॥ ४६० ॥ जेथ बाधीना जन्ममरण । तेथें देव ऋषी आचार्य पितृगण । यांच्या ऋणांचा पाड कोण । ते झाले उत्तीर्ण भगवद्भजनें ॥ ६१ ॥ जो विनटला हरिचरणीं । तो कोणाचा नव्हे ऋणी । जेवी परिसाचिये मिळणीं । लोह काळेपणीं निर्मुक्त ॥ ६२ ॥ सकळ पापापासूनी । सुटिजे जेवीं गंगास्नानीं । तेवी विनटल्या हरिचरणीं । निर्मुक्त त्रैऋणीं भगवद्भक्त ॥ ६३ ॥ भावे करितां भगवद्भक्ती । सकळ पितर उद्धरती । ऋषीश्वरां नित्य तृप्ती । भगवद्भक्ति स्वानंदें ॥ ६४ ॥ स्वानंदें भगवद्भक्ती । तेणें सर्व भूतें सुखी होती । पुत्रें केल्या भगवद्भक्ति । आप्त उद्धरती मातापितरें ॥ ६५ ॥ सकळ देवांचा नियंता । अतिउल्हासें त्यातें भजतां । देवऋणाची वार्ता । भगवद्भक्ता बाधीना ॥ ६६ ॥ ज्यांसी अनन्य भगवद्भजन । ते कदा नव्हती कर्माधीन । कर्म ज्याचे आज्ञाधीन । त्या हरीसी शरण जो झाला ॥ ६७ ॥ तो नव्हे कर्माचा सेवक । नव्हे देवाचा पाइक । नव्हे प्राकृताचा रंक । अनन्य भाविक हरिभक्त ॥ ६८ ॥ जो हरीचा शरणागत । तो कोणाचा नव्हे अंकित । कर्माकर्मीं तो अलिप्त । नित्यमुक्त ऋणत्रयासी ॥ ६९ ॥ वासुदेव सर्वां भूतीं । हे दृढ ठसावे प्रतीती । यालागीं अलिप्त कर्मगती । सकळ ऋणनिर्मुक्ती भगवद्भक्ता ॥ ४७० ॥

स्वपादमूल भजत प्रियस्य त्यक्तान्यभावस्य हरि परेश ।
विकर्म यच्चोत्पतित कथञ्चिद्धुनोति सर्वं हृदि सन्निविष्ट ॥ ४२ ॥

साडूनि देहाच्या अभिमाना । त्यजूनि देवतांतरभंजना । जे अनन्य शरण हरिचरणां ।

---

१ भूमी २ उत्कंठा ३ दक्षिण हिंदुस्थानातील प्रसिद्ध व पवित्र नद्या ४ आसपास ५ जोरदार ६ चटाओटीनें ७ ध्वज ८ उभे ९ जलपानामध्यें १० देव पितर व ऋषि यांच्या ऋणास ११ पराधीन १२ उद्धरलेले १३ मग्न झाला, रगून गेला. १४ नियामक, स्वामी १५ चाकर १६ आत्मसाक्षात्कार. १७ इतर देवांचें भजन

ते कर्मबंधना नोकळती ॥ ७१ ॥ यापरी जे अनन्य शरण । तेचि हरीसी पढियंते पूर्ण । हरिप्रियां कर्मबंधन । स्वप्नींही जाण स्पर्शों न शके ॥ ७२ ॥ राया ह्मणसी भगवद्भक्त । विहितकर्मीं नित्य निर्मुक्त । ते जरी विकर्म आचरत । तरी प्रायश्चित्त न बांधी त्यासी ॥७३॥ जेवीं पंचाननाचें पिलें । न वंजे मदेंगजाचेनि वेढिलें । तेवीं हरिप्रियीं विकर्म केलें । त्यासी न वचे बाधिलें यमाचेनी ॥ ७४ ॥ स्मरतां एक हरीचें नाम । महापातक्यां वंदी यम । मा हरीचे पढियंते परम । तयां विकर्मे यम कैंवीं दंडी ॥ ७५ ॥ आशंका ॥ वेदाज्ञा विष्णूची परम । वेदें विहिलें धर्माधर्म । भक्त आचरता विकर्म । केवी वेदाज्ञानेम न बाधी त्यासी ॥ ७६ ॥ जेवीं रायाचा सेवक आप्त । तो द्वारपाळा नव्हे अंकित । तेथ रायाचा पढियंता सुत । त्याचा पंगिस्त तो केवीं होय ॥ ७७ ॥ हरिनामाचें ज्यासी स्मरण । वेद त्याचे वंदी चरण । मा जो हरीचा पढियंता पूर्ण । त्यासी वेदविधान कदा न बाधी ॥७८॥ भक्तापासूनि विकर्मस्थिती । कदा न घडे गा कल्पांतीं । अवचटें घडल्या दैवगती । त्या कर्मा निर्मुक्ति अच्युतस्मरणें ॥ ७९ ॥ बांधूं न शके कर्माकर्म । ऐसा कोण भागवतधर्म । ते भक्तीचे निजवर्म । उत्तमोत्तम अवधारीं ॥ ४८० ॥ त्यजूनि देहाभिमानबोढी । सर्वां भूतीं हरिभक्ति गाढी । तो कर्माकर्मे पायीं रगडी । मुक्ति पाय झाडी निजकेशीं ॥ ८१ ॥ तो ज्याकडे कृपादृष्टीं पाहे । त्याचें निर्दळे भवभये । तो जेथ ह्मणे तेथ राहे । लवलाहें भक्ति हरीची ॥ ८२ ॥ त्याचेनि अनुग्रहकरीं । देव प्रगटे दीनाच्या अंतरीं । त्याच्या कर्माकर्माची वोहरी । स्वयें श्रीहरी करूं लागे ॥ ८३ ॥ जेवीं प्रगटल्या दिनमणी । अंधार जाय पळोनी । राम प्रगटल्या हृदयभुवनीं । कर्माकर्मधुणी सहजची ॥ ८४ ॥ भगवताची नामकीर्ती । याचि नामें परम भक्ती । भक्तांपाशीं चारी मुक्ती । दासीत्वें वसती नृपनाथा ॥ ८५ ॥ ऐकोनि भक्तीची पूर्ण स्थिती । रोमांचित झाला नृपती । आनंदाश्रु नयनीं येती । सुखावलिया वृत्ती डुळतु ॥ ८६ ॥ सांगता वैदेहाची स्थिती । नारदु सुखावे निजचित्तीं । तो उल्हासें वसुदेवाप्रती । सांगे समाप्ति इतिहासाची ॥ ८७ ॥

नारद उवाच–धर्मान्भागवतानित्थं श्रुत्वाऽथ मिथिलेश्वर । जायन्तेयान् मुनीन् प्रीत सोपाध्यायो ह्यपूजयत् ॥४३॥

नारद इतिहास सांगतु । तेवींच आनंदें डुळतु । तेणे आनंदें बोलतु । भक्तीचे मथितु वसुदेवाप्रती ॥ ८८ ॥ यापरी जयंतीसुतीं । भगवताची उद्भट भक्ती । सांगीतली परम प्रीतीं । मिथिलेशाप्रती निजबोधें ॥ ८९ ॥ ऐकोनि त्याचिया वचना । सुख जालें विदेहाचिया मना । मग अतिप्रीतीं पूजना । जयंतीनंदना पूजिता झाला ॥ ४९० ॥ श्रवणें जाली अतिविश्रांती । तेणे पूजेलागीं अतिप्रीती । विदेहा उल्हासु चित्तीं । स्वानंदस्थितीं पूजिता झाला ॥ ९१ ॥ पूजेचा परम आदरु । जयंतीनंदना केला थोरु । उपाध्याय जो अहल्याकुमरु । तेणेंही अत्यादरु पूजेसी केला ॥ ९२ ॥

ततोऽन्तर्दधिरे सिद्धा सर्वलोकस्य पश्यत । राजा धर्मानुपातिष्ठन्नवाप परमां गतिम् ॥ ४४ ॥

यापरी ते भागवतश्रेष्ठ । नवही जण अतिवरिष्ठ । समस्तादेखताचि स्पष्ट । झाले अदृष्ट

१ सापडत नाहींत २ आवडते ३ स्पर्शोना ४ नित्य व नैमित्तिक कर्मामध्यें ५ तत्पर ६ सिंहाचा छावा ७ उन्मत्त हत्तींनीं वेढिलें जात नाहीं ८ आज्ञा केली, सांगितले ९ द्वारपाळादिकाचा ताबेदार १० वेदाज्ञा ११ कदाचित् १२ कृपेनें १३ सत्वर, तेथें लवलाहें भक्ति मुक्ति हरीची. १४ भस्म. १५ सूर्य १६ धुणी=नाश, निरास १७ रहस्य, गुह्य १८ सत्यत १९ स्वानुभवाप्रमाणें २० निजानंदात २१ गुप्त

ऊर्ध्वगमनें ॥ ९३ ॥ ते भागवतधर्मस्थिती । अनुष्ठूनि भगवद्भक्ती । राजा पावला परम गती । पूर्णप्राप्ती निजबोधें ॥ ९४ ॥ भावे करितां भगवद्भक्ती । देहीं प्रगटे विदेहस्थिती । ते पावोनि जनक नृपती । परम विश्रांती पावला ॥ ९५ ॥

त्वमप्येतान्महाभाग धर्मान् भागवतान् श्रुतान् । आस्थित श्रद्धया युक्तो नि सङ्गो यास्यसे परम् ॥ ४५ ॥

सकळ भाग्याचिया पंक्ती । जेथें ठाकल्या येती विश्रांती । ते वसुदेवा भाग्यस्थिती । तुझ्या घराप्रती क्रीडत ॥ ९६ ॥ वसुदेवा तुझेनि नावें । देवातें वासुदेव ह्मणावे । तेणे नामाचेनि गौरवें । जनांचे आघवे निरसती दोष ॥ ९७ ॥ येवढ्या भाग्याचा भाग्यनिधी । वसुदेवा तूंचि त्रिशुद्धी । तुवा भागवतधर्माचा विधी । आस्तिक्यबुद्धीं अवधारिला ॥ ९८ ॥ श्रद्धेनें केलिया वस्तुश्रवणा । मननयुक्त धरावी धारणा । तैं निःसंग होऊनियां जाणा । पावसी तत्क्षणा निजधामासी ॥ ९९ ॥ जया निजधामाच्या ठायीं । कार्य कारण दोन्ही नाहीं । त्या परम पदाचे ठायीं । निजसुखें पाहीं सुखरूप होसी ॥ ५०० ॥

युवयो खलु दम्पत्योर्यशसा पूरित जगत् । पुत्रतामगमद्यद्वा भगवानीश्वरो हरि ॥ ४६ ॥

तुह्मां दांपत्याचिये कीर्ती । यशासी आली श्रीमंती । तुमचें यश त्रिजगतीं । परमानंदें क्षिती परिपूर्ण झाली ॥ १ ॥ ज्यालागी कीजे यजन । ज्यालागीं दीजे दान । ज्यालागीं कीजे तपाचरण । योगसाधन ज्यालागीं ॥ २ ॥ जो न वर्णवे वेदां शेषा । जो दुर्लभ सनकादिका । त्या पुत्रत्वे यदुनायका । उत्संगी देखा खेळविसी ॥ ३ ॥ जो कळिकाळाचा निजशास्ता । जो ब्रह्मादिकाचा नियंता । जो संहारकाचा संहर्ता । जो प्रतिपाळिता त्रिजगती ॥ ४ ॥ जो सकळ भाग्यांचे भूषण । जो सकळ मंडणा मंडण । षड्गुणांचें अधिष्ठान । तो पुत्रत्वें श्रीकृष्ण सर्वांगीं लोळे ॥ ५ ॥

दर्शनालिङ्गनालापै शयनासनभोजनै । आत्मा वा पावित कृष्णे पुत्रस्नेह प्रकुर्वतो ॥ ४७ ॥

परब्रह्ममूर्ती श्रीकृष्ण । सादरें करितां अवलोकन । तेणे दृष्टी होय पावन । डोळ्यां संपूर्ण सुखावबोधू ॥ ६ ॥ कृष्णमुखींचीं उत्तरें । प्रवेशतां कर्णद्वारें । पवित्र झालीं कर्णकुहरें । कृष्णकुमरें अनुवादें ॥ ७ ॥ आळवितां श्रीकृष्ण कृष्ण । अथवा कृष्णेसीं संभाषण । तेणें वाचा झाली पावन । जैसे गंगाजीवन संतप्तां ॥ ८ ॥ नाना यागविधी यजिती ज्याते । तेथ न घे जो अवदानातें । तो वारिताही दोहीं हाते । वैसे सागातें भोजनीं कृष्ण ॥ ९ ॥ जो दुर्लभु योगयागीं । तो वेळें रोखे भोजनालागीं । मुखीचे शेष दे तुह्मांलागीं । लागवेगी बाललीला ॥ ५१० ॥ तेणें संतप्तसंतोखी । तोही ग्रास घाली तुह्मा मुखीं । तुह्माऐसें भाग्य त्रिलोकीं । नाहीं आणिकीं अर्जिले ॥ ११ ॥ तेणे कृष्णशेषामृते । रसना विटों ये अमृतातें । मा इतर रसा गोड तेथें । कोण ह्मणतें ह्मणावया ॥ १२ ॥ तेणें श्रीकृष्णरसशेषें । अंतरशुद्धि अनायासें । जें नाना तपसायासे । अतिप्रयासे न लभे कदा ॥ १३ ॥ देता कृष्णासी चुंबन । तेणें अवघ्राणे घ्राण पावन । चुंबिताचि निवे मन । स्वानंद पूर्ण उल्हासे ॥ १४ ॥ तुह्मां वैसले देखे आसनीं । कृष्ण सवेग ये धावोनी । मग अंकावरी

१ आकाशमार्गी २ आचरून ३ नेमक्या येतात ४ भावपूर्वक ऐकिला ५ परमपदाला ६ दंपत्याची ७ मांडीवर ८ ज्ञान, वैराग्य, ऐश्वर्य, यश, कीर्ति, व औदार्य, या सहा गुणाचें स्थान जो षड्गुणैश्वर्यवान् व तो भगवान् "यश, श्री, औदार्य । ज्ञान, वैराग्य, ऐश्वर्य । हे साही गुणवर्य । वसती जेथ ॥ ३७ ॥ ह्मणोनि तो भगवंत ।"–ज्ञानेश्वरी, अध्याय ६ ९ सुखाचा अनुभव १० कर्णरन्ध्रें. ११ यज्ञभागाला. १२ वेळेला टपत असतो १३ त्रिविधतापानीं संतप्तांना तोषविणारा.

वैसोनी । निजांगमिळणीं निववी कृष्णु ॥ १५ ॥ तेणें श्रीकृष्णाचेनि स्पर्शें । सर्वेंद्रियीं कामु नासे । तेणें कर्मेंचि अनायासें । होय आपैसें निष्कर्म ॥ १६ ॥ सप्रेम भावें सर्लग्न । देतां श्रीकृष्णासी आलिंगन । तेणें देहाचें देहपण । मीतूंस्फुरण हारपे ॥ १७ ॥ शयनाच्या समयरूपीं । जना गाढ मूढ अवस्था व्यापी । ते काळीं तुह्मा समीपीं । कृष्ण सद्रूपीं सलग्न ॥ १८ ॥ योगी भावना भावून । कर्म कल्पिती कृष्णार्पण । तुमचीं सकळ कर्में जाण । स्वयें श्रीकृष्ण नित्य भोक्ता ॥ १९ ॥ पुत्रस्नेहाचेनि लालसें । सकळ कर्में अनायासें । स्वयें श्रीकृष्ण सावकाशें । परम उल्हासें अंगीकारी ॥ ५२० ॥ तुमची पवित्रता सांगों कैसी । पवित्र केलें यदुवंशासी । पुत्रत्वें लाळूनि श्रीकृष्णासी । जगदुद्धारासी कीर्ति केली ॥ २१ ॥ नाम घेता वसुदेवसूनु । स्मरता देवकीनंदनु । होय भवबंधनच्छेदनु । ऐसें पावनु नाम तुमचें ॥ २२ ॥ तुह्मी तरा अनायासीं । हें नवल नव्हे विशेषीं । केवळ जे का कृष्णद्वेषी । ते वैरी अनायासीं विरोधें तरती ॥ २३ ॥

> वैरेण यं नृपतयः शिशुपालपौण्ड्रशाल्वादयो गतिविलासविलोकनाद्यैः ।
> ध्यायन्त आकृतधियः शयनासनादौ तत्साम्यमापुरनुरक्तधियां पुनः किम् ॥ ४८ ॥

शिशुपाळ दंतवक्र । पौंड्रकशाल्वादि महावीर । कृष्णासीं चालविती वैर । द्वेषें मत्सरें ध्यान करिती ॥ २४ ॥ घनश्याम पीतांबर कटे । विचित्रालंकारीं कृष्णु नटे । गदादि आयुधीं ऐसा वेठे । अतिबळें तगटे रणभूमीसी ॥ २५ ॥ ऐसें वैरवशें उद्भट । कृष्णध्यान उत्कट । ते वैरभावें वरिष्ठ । तद्रूपता स्पष्ट पावले द्वेषें ॥ २६ ॥ कंसासी परम भय जाण । अखंड लागलें श्रीकृष्णध्यान । अन्नपान शयनासन । धाकें संपूर्ण श्रीकृष्ण देखे ॥ २७ ॥ कंसासुर भयावेशें । शिशुपाळादिक महाद्वेषें । सायुज्य पावले अनायासें । मा श्रद्धाळू कैसे न पावती मोक्ष ॥ २८ ॥ तुह्मी तरी परम प्रीती । चित्तें वित्तें आत्मशक्ती । जीवें वोवाळा श्रीपती । पाया ब्रह्मप्राप्ती तुमच्या लागे ॥ २९ ॥ पूर्ण प्राप्ती तुह्मापासीं । ते तुमची न कळे तुह्मासी । बाळक मानितां श्रीकृष्णासी । निजलाभासी नाडणें ॥ ५३० ॥

> माऽपत्यबुद्धिमकृथाः कृष्णे सर्वात्मनीश्वरे । मायामनुष्यभावेन गूढैश्वर्ये परेऽव्यये ॥ ४९ ॥

तुह्मी बाळकु माना श्रीकृष्ण । हा भावो अतिकृपण । तो परमात्मा परिपूर्ण । अवतरला निर्गुण कृष्णावतारें ॥ ३१ ॥ यासी ह्मणें ह्मणाल लेंकरू । हा ईश्वराचा ईश्वरू । सर्वात्मा सर्वेश्वरू । योगियां योगींद्रू श्रीकृष्ण स्वामी ॥ ३२ ॥ हा अविकारु अविनाशु । परात्परु परमहंसु । इंद्रियनियंता हृषीकेशु । जगन्निवासु जगदात्मा ॥ ३३ ॥ मायामनुष्यवेषाकृती । हा भासताहे सकळांप्रती । गूढऐश्वर्य महामूर्ती । व्यापक त्रिजगतीं गुणातीतु ॥ ३४ ॥

> भूभारासुरराजन्यहन्तवे गुप्तये सताम् । अवतीर्णस्य निर्वृत्यै यशो लोके वितन्यते ॥ ५० ॥

काळयवनादि असुर । का जरासंधादि महावीर । अथवा राजे अधर्मकर । अतिभूभार सेना ज्याची ॥ ३५ ॥ तो उतरावया धराभार । धर्म वाढवावया निर्विकार । सतसरक्षणीं शार्ङ्गधर । पूर्णावतार श्रीकृष्ण ॥ ३६ ॥ प्रतिपाळावया निजभक्तांसी । सुख द्यावया साधूंसी । अवतरला यदुवंशीं । हृषीकेशी श्रीकृष्ण ॥ ३७ ॥ तो असुरगजपंचाननु । सज्जन-

१ आपल्या अंगाच्या स्पर्शानें २ वासना ३ आपोआप ४ कडकडून ५ आवडीनें ६ लालनपूर्वक पाळून ७ सूनु=पुत्र ८ कासेला, पुढें ९ वेढळा जाई, सज्ज होई १० स्थिर राहतो ११ द्वेषभावानें १२ श्रेष्ठ १३ कृष्णरूप होऊनि मन १४ आत्मलाभास १५ फसणें १६ अविक्षुद्र १७ कदाचित् १८ षड्विकाररहित १९ मायानिर्मित आकृतीपैकीं मनुष्यरूप बळानें घेणारा २० पृथ्वीचा भार २१ दैत्यरूप हत्तींचा संहार करणारा सिंह

वनआनंदघनु । तुमच्या उदरीं श्रीकृष्णु । अवतार पूर्णु पूर्णांशेंसीं ॥ ३८ ॥ उद्धरावया त्रिजगती । थोर उदार केली कीर्ती । ज्याच्या अवताराची ख्याती । पवाडे पढती ब्रह्मादिक ॥३९॥ तरावया अतिदुस्तर । ज्याची कीर्ति गाती सुरनर । परमादरें ऋषीश्वर । कृष्णचरित्र सर्वदा गाती ॥ ५४० ॥ ज्याचें नाम स्मरतां भक्त । कळिकाळ नागवत । तो अवतार श्रीकृष्णनाथ । तुह्मांआंत प्रगटला ॥ ४१ ॥ श्रीकृष्ण परब्रह्मैकनिधी । त्यासी पाहूं नका बाळबुद्धी । इतुकेन तुह्मी भवाब्धी । जाणा त्रिशुद्धी तरलेती ॥ ४२ ॥ ऐशी श्रीकृष्णअवतारकथा । नारद वसुदेवा सांगतां । शुक ह्मणे गा नृपनाथा । विस्मयो समस्तां थोर झाला ॥ ४३ ॥

श्रीशुक उवाच-एतच्छ्रुत्वा महाभागो वसुदेवोऽतिविस्मित । देवकी च महाभागा जहतुर्मोहमात्मन ॥ ५१ ॥

निमिजायंत मुनिगण । इतिहास पुरातन जीर्ण । कृष्ण परमात्मा ब्रह्म पूर्ण । नारद आपण निरूपी हर्षें ॥ ४४ ॥ शुक ह्मणे परीक्षिती । ऐकोनि नारदवचनोक्ती । देवकीवसुदेवो चित्तीं । अति विस्मितीं तटस्थ ॥ ४५ ॥ तया नारदाचेनि वचनें । कृष्ण परमात्मा बोले येणें । देवकी वसुदेव निजमने । दोघें जणे विस्मित ॥ ४६ ॥ तीं परम भाग्यवंत दोन्ही । जो पुत्रस्नेहो होता श्रीकृष्णीं । तो सांडोनियां तत्क्षणीं । कृष्णपरब्रह्मपणीं निश्चयो केला ॥ ४७ ॥ श्रीकृष्णीं ब्रह्मभावो । धरितां निःशेप मोहस्नेहो । हृदयींचा निघोनि गेला पहा हो । बाप नवलावो भाग्याचा ॥ ४८ ॥

इतिहासमिमं पुण्यं धारयेद्यः समाहितः । स विधूयेह शमलं ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ ५२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कंधे पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

जो निमिजायंतसंवादु । वसुदेवा सांगे नारदु । हा इतिहास अतिशुद्धु । जीवशिवभेदच्छेदकु ॥ ४९ ॥ सावधानपणे श्रोता । तल्लीन होऊनि तत्वतां । हे इतिहासाची कथा । सादरता जो परिसे ॥ ५५० ॥ तेणे सकळ पुण्याचिया राशी । श्रवणें जोडिल्या अहर्निशीं । तो गा पुरुष अवश्यतेसी । ब्रह्मप्राप्तीसी सत्पात्र ॥ ५१ ॥ सार्थक एक एक पद । परिसतां होय अंतर शुद्ध । यालागी पावे ब्रह्मपद । परमानंद निजबोधें ॥ ५२ ॥ हे पंचाध्यायी ह्मणणे घडे । पंचवक्त्र चंद्रचूडें । एकादशाचें ज्ञान गाढें । वर्णावया पुढें ध्वज उभविला ॥ ५३ ॥ हे पंचाध्यायी नव्हे जाण । एकादशाचे पंचप्राण । उपदेशावया शुद्ध ज्ञान । सामोरे आपण स्वभक्तां आले ॥ ५४ ॥ हे पंचाध्यायी नव्हे केवळ । पंचम आलापे शुककोकिळ । एकादश वसंतमूळ । भक्त अलिकुळ आलापवी स्वयें ॥ ५५ ॥ हाही नव्हे प्रकार । हे शर्करा पंचधार । चाखों धाडिली सत्वर । ज्ञानगंभीर निजभक्तां ॥ ५६ ॥ हे पंचाध्यायी नव्हे सिद्ध । एकादशाचे पंच गंध । भक्त आंवतावया शुद्ध । धाडिली प्रसिद्ध गंधाक्षता ॥ ५७ ॥ एकादश अतिविवेकी । यावया पंचाध्यायी पालखी । पुढें धाडिली कवतुकीं । निजभक्तविखीं कृपाळुवे ॥ ५८ ॥ हे कृष्णउद्धवधर्ममात्रा । अर्धोदयो महायात्रा । ते यात्रेलागीं हाकारा । पंचाध्यायी खरा साधकां करी ॥ ५९ ॥ श्रीकृष्णउद्धवमेळा । देखोनि ब्रह्मसुखाचा सोहळा । तो सांगों आली कळवळा । भक्ताजवळा पंचाध्यायी ॥ ५६० ॥

१ सतसमुदायावर किंवा सतरूप वनावर आनंदाचा वर्षाव करणारा मेघ २ खोनें, पाया पडती ३ नाश पावतो ४ परमात्मरूप ठेवा ५ मोठा ६ आश्चर्यचकितपणा ७ जीव आणि शिव याच्या भेदाचें निरसन करणारा ८ सार्थकता ९ सत्यार्थें पावे १० अर्थयुक्त ११ बोलावण्यासाठीं १२ आपल्या भक्ताविषयीं दयाळु जो त्यानें १३ हाकाटा, महाघोष

अहंकाराचें मेटें होतें । तें उठवूनि श्रीकृष्णनाथें । केलें आत्मतीर्थें मुक्तें । अभयहस्तें उद्धवासी ॥ ६१ ॥ ते मुक्ततीर्थनेंवाई । पुढें सांगों आली पंचाध्यायी । संसारश्रांत जे जे काहीं । ते धांवा लवलाहीं विश्रांतीसी ॥ ६२ ॥ कृष्णउद्धवगोडगोष्टी । हे निर्विकल्प कपिलापष्ठी । ते पर्वकाळकसवटी । सांगों उठाउठीं पंचाध्यायी आली ॥ ६३ ॥ उद्धवालागी भवसागरीं । उतरावया पायउतारीं । भागवतमिषें श्रीहरी । सुगम सोपारी पायवाट केली ॥ ६४ ॥ पव्हेणियाहूनि पायउतारा । भागवतधर्म अतिसोपारा । तो मार्गु दावावया पुरा । हांकारी स्त्रीशूद्रां पंचाध्यायी ॥ ६५ ॥ पुढील निरूपणआवडी । अतिशयें वाढे चढोवढी । ते कृष्णवाक्यरसगोडी । पंचाध्यायी फुडी साधावया सांगे ॥ ६६ ॥ कृष्णउद्धवसंवादीं । होईल परब्रह्मगवादी । साधकमुमुक्षूंची मांदी । धांवे त्रिशुद्धी निजसुखार्थ ॥ ६७ ॥ परब्रह्म झाले सांवेव । स्वरूपसुंदर ज्ञानगौरव । मनोहर रूपवैभव । स्वर्गींचे देव पाहों येती ॥ ६८ ॥ तो देवाचा स्तुतिवादु । सवेंचि उद्धवाचा निर्वेदु । कृष्णउद्धवमहाबोधु । जेणें परमानंदु वोसंडे[12] ॥ ६९ ॥ ते पुढील अध्यायीं कथा । रसाळ सांगेन आतां । अवधान द्यावें श्रोतां । ग्रंथार्थी निजबोधें ॥ ५७० ॥ स्वयें वावडी करूनि पूर्ण । तिसी उडविजे जेवीं आपण । मग उडालेपणें जाण । आपल्या आपण संतोषिजे ॥ ७१ ॥ तेवीं भजनाचें कविता । करूनि स्वयें सद्गुरु वक्ता । एवं वदवूनिया ग्रंथार्था । श्रोतेरूपें[13] सर्वथा संतोषे स्वयें ॥ ७२ ॥ तो एकपणेंवीण[14] एकला एका । दुजेनवीण जनार्दनु सखा । तेणें पुढील ग्रंथआवाका[15] । विशदार्थें देखा विवंचिला ॥ ७३ ॥ नातळोनि[16] दुजेपण । एका जनार्दना शरण । धरोनि श्रोत्याचे चरण । पुढील अनुसंधान पावेल ॥ ७४ ॥ एकाजनार्दन नांवें देख । दो नावीं स्वरूप एक । हें जाणे तो आवश्यक । परम सुख स्वयें पावे ॥ ७५ ॥ एकाजनार्दना शरण । त्याची कृपा परिपूर्ण । पंचाध्यायी निरूपण । झाली संपूर्ण जनार्दनकृपा ॥ ५७६ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे एकादशस्कंधे वसुदेवनारदसंवादे एकाकारटीकायां पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

अध्याय सहावा.

श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥ ओं नमो श्रीजनार्दन । भावार्थें नमितां चरण । जनांसहित मीपण । नाहींच जाण स्वयें केलें ॥ १ ॥ लिंगदेहाचें मर्दन । तेंचि जनाचें अर्दन । यालागीं नामें जनार्दन । प्रगट जाण प्रसिद्धी ॥ २ ॥ तुझी ऐशीच करणी । कर्म कर्ता नुरवूनी । सुखें नांदविसी जनीं । समाधानीं जनार्दना ॥ ३ ॥ सुखेंचि तुझें नाम घेतां । घांतु करिसी जीविता । जीऊ घेऊनि तत्त्वतां । होसी सर्वथा कृपाळू ॥ ४ ॥ तुझे नामाचें प्रबळ बळ ।

---

१ नाकें २ नवाई=नवल ३ कसवटी=परीक्षा ४ सोपीची ५ पोहण्याहून 'तो पव्हण्याहूनि पायउतारा । सोहपा जैसा'–ज्ञानेश्वरी, अध्याय ५–१६५ ६ मार्गु ७ मोठ्यानें हाका मारी ८ गवारी=अन्नछत्र "नागळी वेव्हारें (व्यापारी) । गवादी घातली"–ज्ञानेश्वरी, अध्याय १३–२३१ ९ समुदाय मांदियाळी हा शब्द ज्ञानेश्वरीच्या उपसंहारात आला आहे – "वर्षंत सकळमंगळीं । ईश्वरनिष्ठांची मांदियाळी" मांदी किंवा मांदीयाळी हे शब्द फार जुने आहेत शूद्राच्या तोंडीं अद्याप मायदळ, मांधाळ हे शब्द आहेत १० अवयवासह, मूर्तिमंत ११ वैराग्य १२ भरून येतो १३ तत्त्वतां १४ एकपणावाचून "वरी एकपणें गणिजे । तें गणितेनवीं दुजें । म्हणोनि हें न गणिजे । ऐसें एक–"अमृ० प्र ५—३४ १५ प्रथाचें आकलन १६ न सर्शून १७ गेलें तूपण घेउनी १८ जन म्हणजे दुष्ट जन त्याचा नाश करणारा तो जनार्दन 'दुष्कृताचा विनाश करणारा' असा नेहमीं अर्थ करितात पण येथें जन म्हणजे जन्म देणारा जो लिंगदेह त्याचा नाश करणारा तो जनार्दन असा वेदांतपर अर्थ केला आहे १९ न ठेवून २० नाश, जीवपण हरण करून घेतोस

श्रवणार्थी सादर जाहलिया ॥ ४७ ॥ भावें घेतलिया श्रीकृष्णनाम । सकळ पातकां करी भस्म ॥ देवी देखिला पुरुषोत्तम । विश्रामधाम जगाचें ॥ ४८ ॥ ठाणठकारें अतिउत्तम । सुंर-नरांमाजीं मनोरम । डोळयां जाला विश्राम । मेघश्याम देखोनी ॥ ४९ ॥ मुकुटकुंडलें मेखळा । कांसे कँसिला सोनसळा । कंठीं रुळे वनमाळा । घनसांवळा शोभतु ॥ ५० ॥ लावण्यगुण-निधान । अँवतारमाळे मुख्य रत्न । देवीं देखिला श्रीकृष्ण । निवासस्थान द्वारका ॥ ५१ ॥

तस्या विभ्राजमानाया समृद्धाया महर्द्धिभि । व्यचक्षतावितृप्ताक्षा कृष्णमद्भुतदर्शनम् ॥ ५ ॥

कृष्णे अधिष्ठिली पुरी । कनककळसांचिया हारी । रत्नें जडिलीं नाना कुसरी । तेज अंबरीं न समाये ॥ ५२ ॥ जे द्वारकेभीतरीं । कामधेनू घरोघरीं । कल्पद्रुमांचिया हारी । खेळणीं द्वारीं चिंतामणींची ॥ ५३ ॥ द्वारकाजननिवासियासी । घरीं नवरत्नांचिया राशी । ऋद्धिसिद्धि करूनि दासी । हृषीकेशी नांदतु ॥ ५४ ॥ कृष्णरूपाचिया लालसें । डोळ्या तेणे लाविले पिसे । आवडी जालें मोरपिसें । अतिडोळसे हरिअंगीं ॥ ५५ ॥ कैसी वरवे-पणाची शोभा । पाहता नयनीं निघती जिभा । रसाळपणें तो वालभा । उपनिषद्गाभा साकारला ॥ ५६ ॥ कृष्ण पहावया आवडी । होताहे देवांसी वैरपडी । डोळ्या थोर लागली गोडी । अर्ध घडी न विसवती ॥ ५७ ॥ कृष्णरूपाचें कवतुक । पाहतां नयनां लागली भूक । अतरीं निविड दाटलें सुख । तरी अधिकाधिक भुकेले ॥ ५८ ॥ अवलो-कितां श्रीकृष्णासी । दृष्टीसी दाटणी होतसे कैशी । मुंडंपघसणी न्याहारासी । हृषीकेशी पहावया ॥ ५९ ॥ मागें पुढे श्रीकृष्णासी । देखणेनि वेढिलें चौपाशीं । भाग्य उपजलें डोळ्यासी । पूर्णपुरुषासी देखती ॥ ६० ॥ श्रीकृष्ण घनमेघ सावळा । निजात्मभावे पाहता डोळां । सहजे श्यामता आली बुबुळा । कृष्णकळा ठसावली ॥ ६१ ॥ जो न कळेचि वेद-विवंचना । योगियाच्या न ये ध्याना । त्या प्रत्यक्ष देखोनि कृष्णा । भाग्यगणना अपूर्व ॥ ६२ ॥ ऐसा देखोनिया श्रीहरी । देव सुमनाच्या शरधारीं । वहु वरुपले पै अबरीं । राहोनि वरी विमानीं ॥ ६३ ॥

स्वर्गोद्यानोपगैर्माल्यैश्छादयन्तो यदूत्तमम् । गीर्भिश्चित्रपदार्थाभिस्तुष्टुवुर्जगदीश्वरम् ॥ ६ ॥

मांदार पारिजात सतान । कल्पद्रुम हरिचंदन । ऐशिया वृक्षांचीं सुमनें जाण । कृष्णावरी सपूर्ण वरुपले ॥ ६४ ॥ श्रीकृष्णासी चहूंकडा । दिव्य सुमनाचा जाला सडा । समस्त देवीं सन्मुख पुढा । केला पै गाढा जयजयकारू ॥ ६५ ॥ सार्थ पदवंध रचना । नाना गद्यप-द्यविवंचना । स्तवूं आदरिले यदुनंदना । अमरसेना मिळोनी ॥ ६६ ॥

देवा ऊचु —नता स ते नाथ पदारविन्द बुद्धीन्द्रियप्राणमनोवचोभि ।
यच्चिन्त्यतेऽन्तर्हृदि भावयुक्तैर्मुमुक्षुभि कर्ममयोरुपाशात् ॥ ७ ॥

विवेकयुक्त प्राणधारणा । मनसा वाचा कर्मणा । नमस्कारू तुझिया चरणा । सच्चि-

---

१ शरीराची ठेवण, उभी राहण्याची ऐट, इत्यादि गोष्टींनीं २ सुरवरामाजीं ३ शोभे ४ जरतारी पीतांवर, ५ भगवताचे अनत अवतार झाले, त्यापैकीं मुख्य मुख्य अशा २४ अवतारांच्या कथा भागवतात स्कध २ अध्याय ७ मध्यें दिल्या आहेत ६ वसविली ७ द्वारकेची दीप्ति आकाशात मावेना ८ रागा ९ चिंतामणि मुलाच्या हातांतलीं खेळणीं झालीं होतीं १० कृष्णस्वरूप देखण्याविषयीं अत्यत उत्कठित अशा त्याच्या मस्तकावरील मयूरपिच्छानांही दृष्टि फुटली ! ११ प्रिय, वल्लभ १२ उपनिषदांनीं वर्णिलेलें ब्रह्मतत्व. १३ देहाकृतीनें युक्त झाला. १४ गुतविणारी १५ मुड=मस्तक, त्याचें प म्हणजे पालन=रक्षण-करणारे मुगुट वगैरे एकमेकांवर आदळत, त्यामुळें होणारी गर्दी, मंडप १६ दृष्टीला १७ शरधारीं. १८ प्रबंध हरिकीर्तना. १९ आरंभ केला

द्वना श्रीकृष्णा ॥ ६७ ॥ इंद्रियउपरमालागीं जाणा । सांडूनि विषयवासना । दश इंद्रियीं लागलो चरणां । नमन श्रीकृष्णा निजभावे ॥ ६८ ॥ विषयीं होऊनिया उदास । साडोनि ससाराची आस । चरण चिंतिती तापस । कर्मपाश छेदावया ॥ ६९ ॥ ऐसे मुक्तीचिया वासना । मुमुक्षु चिंतिती चरणा । त्यासी अर्ध क्षण न येसी ध्याना । दृढ भावना करितांही ॥ ७० ॥ ते प्रत्यक्ष तुझे चरण । आह्मासी जाले जी दरुषण । देव आपुल्या भाग्या आपण । अतिस्तवन करिताती ॥ ७१ ॥ देखूनि सगुण स्वरूपासी । एवढी श्लाघा का ह्मणसी । जे आले आकारासी । ते निश्चयेंसीं मायिक ॥ ७२ ॥ जैसे तुह्मी शरीरधारी । तैसाच मीही एकु शरीरी । त्या माझेनि दर्शनेंकरी । तुह्मी कैशापरी तराल ॥ ७३ ॥ ऐसे न ह्मणावे जी अनंता । जे तू मायेचा नियंता । हेंही कळले असे तत्त्वता । समूळ कथा परियेसी ॥ ७४ ॥

त्वं मायया त्रिगुणयाऽऽत्मनि दुर्विभाव्यं व्यक्तं सृजस्यवसि लुम्पसि तद्गुणस्थः ।
नैतैर्भवानजित कर्मभिरज्यते वै यत्स्वे सुखेऽव्यवहितेऽभिरतोऽनवद्यः ॥ ८ ॥

झोंप लागल्या झोंप न दिसे पाहीं । जागें जाहल्या दिसेसी नाहीं । तैसी माया अतर्क्य देहीं । न पडे ठायीं सुरनरा ॥ ७५ ॥ मुळींच तुझी अतर्क्य माया । तिसी गुणक्षोभु जाला साह्या । ते ब्रह्मादिका न येचि आया । देवराया श्रीकृष्णा ॥ ७६ ॥ तू धरोनि देवीमायेसी । ब्रह्मादिकातें सृजिसी । प्रतिपाळोनि सहरिसी । तूं त्या कर्मासी अलिप्त ॥ ७७ ॥ स्वप्नीं स्वयें सृष्टि सृजिली । प्रतिपाळूनि सहारिली । ते क्रिया कर्त्यासी नाही लागली । तेवी सृष्टि केली त्वा अलिप्तत्वे ॥ ७८ ॥ मृगजळाची भरणी । सूर्य करी निजकिरणीं । शोषूनि ने अस्तमानीं । अलिप्तपणीं तैसा तू ॥ ७९ ॥ समूळ धर्माची वाढी मोडे । अधर्माची शींगें चढे । तें तुज अवतार धरणे घडे । आमुचे सांकडे फेडावया ॥ ८० ॥ करोनि अधर्माचा घांतु । धर्म वाढविशी यथास्थितु । देवासी निजपदीं स्थापितु । कर्मातीतु तू श्रीकृष्णु ॥ ८१ ॥ तुज अखंडदडायमान । आत्मसुखाचे अनुसधान । ते आह्मासी नाहीं अर्ध क्षण । दीनवदन यालागी ॥ ८२ ॥ ज्यासी आत्मसुख निरतर । तो देहधारी परी अवतार । त्याचे चरण पवित्रकर । गंगासागरादि तीर्थांसी ॥ ८३ ॥ तो जरी वर्ते गुणाआतु । तरी तो जाणावा गुणातीतु । त्याचा चरणरेणु करी घातु । त्रैलोक्यांतु महापापा ॥ ८४ ॥ ऐशी तुझ्या दासाची कथा । त्या तुझे चरण वंदूं माथा । असो चरणाची हे कथा । कीर्ति ऐकता निजलाभु ॥ ८५ ॥ चरण देखती ते भाग्याचे । त्याचे महिर्मान न वर्णवे वाचे । पवित्रपण तुझिये कीर्तीचे । परिस साचें स्वामिया ॥ ८६ ॥ अग्निशिखा समसमानीं । इंधन घालिता वाढे अग्नी । आशा वाढे देहाभिमानी । श्रवणकीर्तनीं ते त्यागवी ॥ ८७ ॥

---

१ इंद्रियाची कुसमुस मोडून तीं शात व्हावीं ह्मणून २ भाग्यालागुन ३ प्रशसा ४ दर्शनान ५ चारक ६ कळून येत नाहीं ७ माया ह्मणजे महत्तत्त्व, तिच्या पोटीं तीन गुण आले गुणाची साम्यावस्था ढळली ह्मणजे गुणक्षोभ होतो ८ आटोक्यात ९ मृगजळ सूर्यकिरणाच्या परावर्तनानें भासत "रश्मीचेनि आधारें जैसें । नव्हतेचि मृगजळ आभासे"— ज्ञानेश्वरी अध्याय ९ ओवी ८५ शिवाय अध्याय ७-२९ पहा १० सोषोनि अस्तमानीं ११ प्रगति १२ कळस होतो १३ सकट १४ अंतु १५ निरतर एकसारखा १६ ध्यान, सतत चिंता १७ हे अवताराचें लक्षण रितीं सुदर आहे १८ माहात्म्य, थोरवी १९ अग्नीच्या ज्वाला २० सर्पण, जळाऊ सामान

> शुद्धिर्नृणां न तु तथेड्य दुराशयानां विद्याश्रुताध्ययनदानतपःक्रियाभिः ।
> सत्त्वात्मनामृषभ ते यशसि प्रवृद्धसच्छ्रद्धया श्रवणसंभृतया यथा स्यात् ॥ ९ ॥

कृष्णस्तवनें स्तविता तरे । श्रवणद्वारें ऐकता उद्धरे । यालागीं स्तव्य तूंचि निर्धारें । स्तवनद्वारें तारकु ॥ ८८ ॥ एवं तुझें कीर्तीचें श्रवण । तेंचि परम शुद्धीसी कारण । यावेगळें जें साधन । तें केवळ जाण प्रयास ॥ ८९ ॥ ऐकें गा सुरवरिष्ठा । तुझिया श्रवणाची उत्कंठा । अतरी पापाचा मळकटा । धुवोनि चोखटा करी वृत्ती ॥ ९० ॥ तुझ्या श्रवणीं होऊनि उदास । तपें तपता तापस । नाना साधनीं कर्कश । जाहल्या निरस मती त्याच्या ॥ ९१ ॥ मंत्रविद्याग्रहण । विकळ उच्चारिता वर्ण । शुद्धी नव्हे परी दारुण । पातक पूर्ण अंगीं वाजे ॥ ९२ ॥ करिता शास्त्रश्रवण । चौगुणा गर्व चढे पूर्ण । तो ज्ञातेपणाचा अभिमान । न निघे जाण चतुर्मुखा ॥ ९३ ॥ करिता वेदाध्ययन । विस्वर गेलिया उच्चारण । शुद्धी नव्हेचि परी मरण । अवश्य जाण वृत्रासुराऐसें ॥ ९४ ॥ दान देता नृग बहुवस । कृपी जाला कृकलास । प्राप्ती दूरी परी नाश । असमसाहस रोकडा ॥ ९५ ॥ तप करिता ऋष्यशृंगासी । तो वश जाहला वेश्यांसी । श्रद्धा श्रवणाचिया ऐसी । शुद्धी आणिकासी पैं नाहीं ॥ ९६ ॥ कर्म करावें यथानिगुती । तंव त्या कर्मांची गहन गती । प्राचीनबर्ह्याची कर्मस्थिती । नारदोक्ती सांडविली ॥ ९७ ॥ कर्मी आचमन करावें । तेथ माषमात्र जळ घ्यावें । न्यूनाधिकत्वासवें । दोष पावे सुरापानसम ॥ ९८ ॥ एवं दुष्टहृदय ज्यासी । तपादिक साधनें त्यासी । शुद्धि नव्हे हृषीकेशी । श्रवणें कीर्तीसी नायकता ॥ ९९ ॥ श्रवणें परीक्षिती तरला । श्रवणें क्रौंचें उद्धरिला । मैंकरोदरीं श्रवण पावला । सिद्ध जाहला मत्स्येंद्र ॥ १०० ॥ तुझें श्रवण दोंपरी । एक तें चित्तशुद्धी करी । दुसरें जीवब्रह्म ऐक्य करी । दोहींपरी उद्धारू ॥ १ ॥ प्रत्यक्ष पाहता वाराणसी । श्रवणीं तारक ब्रह्म उपदेशी । मुक्तिक्षेत्र जाहली काशी । श्रवणें जीवासी उद्धारू ॥ २ ॥ तूं अवाप्तसकळकाम । निष्कामाचें निजधाम । ऐशिया तुज करणें कर्म । भक्तभ्रम छेदावया ॥ ३ ॥ नाना चरित्रांची करणी । करिता झालासी चक्रपाणी । मोक्षमार्गाची निश्रेणी[18] । दिधली रचूनी जनासी ॥ ४ ॥ चित्तशुद्धीसी कारण । प्रेमयुक्त कीर्तिश्रवण । येथ सच्छ्रद्धाचि प्रमाण । अकारण साधनें ॥ ५ ॥ अपेक्षा जें जें साधन साधिलें । तें तें अपेक्षेनेंचि फोल केलें । निरपेक्षाचें हृदय भलें । वेगीं गेलें परमार्थी ॥ ६ ॥ हृदयाचें सखोल आळां । स्वधर्मबीजें अंकुरला । श्रद्धेचा वेल उगवला । कोंभ निघाला

१ स्तुतीस पात्र २ मन ३ लेप, थर ४ अशुद्ध रीतीनें ५ जाण घटे त्यासी ६ वडाडे, आदळे ७ 'इंद्रशत्रो विवर्धस्व' हा मंत्र ह्मणताना वृत्रासुर एक स्वर चुकला ह्मणून त्याचा जय न होता उलट इंद्राचा मात्र उत्कर्ष झाला व तो मरण पावला पाणिनीय शिक्षतही मंत्रात स्वर किंवा वर्ण चुकल्यास यजमानाचा घात करितो असें सांगितलें आहे व 'यथेंद्रशत्रु स्वरतोऽपराधात्' याप्रमाणें वरील उदाहरण दिलें आहे ८ जालिया ९ विहिरींत १० सरडा गोप्रदानांत एकदा दिलेली गाय फिरून कळपांत आल्यामुळें तीच पुन्हां या राजानें दुसऱ्या ब्राह्मणास दिली दोन्ही ब्राह्मणांचें गाईच्या स्वामित्वाबद्दल भांडण होऊन त्यांनी राजास 'सरडा होशील' ह्मणून शाप दिला–याप्रमाणें नृगराजा सरडा होऊन पडला असता श्रीकृष्णाच्या हस्तस्पर्शानें उद्धार पावला (महाभारत, अनुशासनपर्व अध्याय ७०) ११ अत्यंत भयंकर १२ यथास्थित १३ उडीद बुडेल इतकें १४ अभिमन्यु व उत्तरा यांचा पुत्र १५ हिमवान् पर्वतास मेनेपासून झालेला पुत्र १६ मत्स्याचे उदरांत १७ निष्काम भक्ताचें निवासस्थान, किंवा कामनारहित अवस्थेचें वसतिस्थान १८ शिडी, निसण. १९ सात्विक, विमल श्रद्धा २० व्यर्थ, फोल २१ वासना धरून, कामनेनें

तरितरितू ॥७॥ सच्छ्रवणप्रवळजळें। रुतली वैराग्यदृढमूळें। वेगी गेलीं निजवळें। श्रद्धामेळें चिदाकाशीं ॥ ८ ॥ ते चिदाकाशींचा चंद्रमा । स्वप्रकाश तूं पुरुषोत्तमा । साधक गिणती मेघश्यामा । तुझी प्रतिमा पहावया ॥ ९ ॥ त्या तुझे श्रीचरण । प्रत्यक्ष जाले दर्शन । घालोनियां लोटांगण । चरणस्तवन करिताती ॥ ११० ॥

स्यान्नस्तवाङ्घ्रिरशुभाशयधूमकेतु क्षेमाय यो मुनिभिरार्द्रहृदोह्यमान ।
य सात्वतैं समविभूतय आत्मवद्भिर्व्यूहेऽर्चित सवनश स्वरतिक्रमाय ॥ १० ॥

आमुच्या अशुभाशयाचा[1] घातु । करिता चरणधूमकेतु । तुझाचि जी विख्यातु । त्रैलोक्यांतु श्रीकृष्णा ॥ ११ ॥ पापइंधनाचा मेळु । तेथ तुझा चरण वडवानळु[3] । लागता तो अतितेजाळु । तिळेंतिळु जाळितु ॥ १२ ॥ ऐसा पापियातें कापविता । प्रेमळातें अभयदाता । तुझा चरण जी अनंता । हृदयीं सर्वथा वाहताती ॥ १३ ॥ तेचि हृदय जी कैसे । वोळेले भक्तिप्रेमरसें । तेथ तुझे चरण सावकाशें । अतिउल्हासें वाहताती ॥ १४ ॥ करिता चरणाचें ध्यान । जे विसरले भूकतहान । त्यासी द्यावया अभयदान । चरणध्वजु जाण पैं तुझा ॥ १५ ॥ तोचि चरण सात्वतीं । पावावया समविभूती । पूजिला जी श्रीपती । चतुर्मूर्ती व्यूहरूपें ॥ १६ ॥ वासुदेव संकर्षण । अनिरुद्ध आणि प्रद्युम्न । हाचि चतुर्व्यूह जाण । पूजास्थान भक्तांचें ॥ १७ ॥ भिन्न भिन्न चारी व्यक्ती । चहूं रूपीं एक मूर्ती । ऐसें जाणोनि पूजिजे भक्तीं । व्यूहस्थिति त्या नाव ॥ १८ ॥ सात्वत म्हणिपती ते भक्त । भगवत्पदऐश्वर्यातें वांछित । चतुर्व्यूहरूपें पूजित । ऐश्वर्यीं चित्त ठेवूनी ॥ १९ ॥ जन्ममरणप्रवाहस्थिती । नासावया एक भक्ती । पूजा कीजे चतुर्मूर्तीं । आत्मवंतीं सज्ञानीं ॥ १२० ॥ त्रिसवन त्रिकाळ । पूजा करितां अविकळ । भजोनि जितिला कळिकाळ । जन्ममूळ छेदावया ॥ २१ ॥ आणिकही भक्तजन । तुझें करिताति भजन । यज्ञद्वारा होमहवन । विधिविधान वेदोक्त ॥ २२ ॥

यश्चिन्त्यते प्रयतपाणिभिरध्वराग्नौ त्रय्या निरुक्तविधिनेश हविर्गृहीत्वा ।
अध्यात्मयोग उत योगिभिरात्ममाया जिज्ञासुभि परमभागवतै परीष्ट ॥ ११ ॥

दीक्षाग्रहणीं अतिसादर । यज्ञद्वारा भजनतत्पर[11] । क्रियेपासोनि नेमिले कर । हस्तव्यापार न करिती ॥२३॥ तेथ वेदत्रयीची विधानकळा[12] । बाहेर त्रिगुणाची त्रिमेखळा । आत यज्ञपुरुष आव्हानिला[13] । चैतन्यतेजाळा सर्वात्मा ॥ २४ ॥ तेथ ओंकार वषट्कार । लक्षणोक्त मंत्रउच्चार । द्रव्यें अर्पिती अपार । अतिपवित्र अवदानीं ॥ २५ ॥ आणिक एक योगयुक्त । योगधारणा तूतें भजत । प्राणापानाची समता देत । आमनस्थ होऊनिया ॥ २६ ॥ वज्रासनीं दृढ बंध । भेदोनि षट्चक्राचे भेद । कुंडलिनीचा स्कंध । अतिसुबद्ध थापटिला ॥ २७ ॥ ते खवळली महाशक्ती । वेगें चालिली ऊर्ध्वगती । पवन प्रासूनि ग्रासिती । योगस्थिती गगनातें ॥ २८ ॥ शोषूनि सहस्रदळाचे पाट । औटपीठ आणि गोल्हाट । क्रमोनिया श्रीहाट । आली अतिउद्भट ब्रह्मस्थाना ॥ २९ ॥ तेथ परमानंदाचा

---

१ [illegible] झटपट करणारे २ पापाशयाचा, अमंगळ विषयवासनांचा ३ वडवाग्नि ४ वहातात ५ भर थवलें ६ भक्तांनी ७ समान ऐश्वर्य ८ या नावानें पूर्वीला आधारभूत चार व्यूह आहेत ९ भागवतपदैश्वर्यातें. १० सकाळ, दुपार व सायंकाळ हीं तीन सवनें=काळ, त्या त्या वेळचे यज्ञ ११ अति तत्पर १२ विधिविधान १३ बोलाविला १४ कुंडलिनी जागृत कशी करावयाची, ती जागृत झाल्यावर देहांतील षट्चक्रांतून कशी पार होते याविषयीं सविस्तर वर्णन ज्ञानेश्वरी अध्याय ६ ओंव्या २२१-२९२ पहा

भोग । शिवशक्तींचा संयोग । यापरी अभ्यासोनि योग । हा भजनमार्ग योग्यांचा ॥१३०॥ तुझी जाणावया माया । एक भजों लागले तुझिया पाया । सर्वथा अतर्क्य तुझी माया । देवराया श्रीकृष्णा ॥ ३१ ॥ माया न लक्षेचि लक्षितां । तोचि मायामोह जाला चित्ता । मग ते सिद्धीलागीं तत्त्वता । चरण भगवंता पूजिती ॥ ३२॥ आणिकही एक पक्ष । तुज भजावया मुमुक्ष । जाले गा अतिदक्ष । अध्यात्मपक्षनिजयोगें ॥ ३३ ॥ आत्ममायेचा नाशू । करावया जिज्ञासू । निजात्मबोधें सावकाशू । अतिउल्हासू पूजेचा ॥ ३४ ॥ विवेकाचिया भावना । नित्यानित्याची विवंचना । करूनि आणिता अनुसंधाना । सर्वत्र जाणा तूंचि तूं ॥ ३५ ॥ जे अनित्यपणें घाळिलें । ते मायिकत्वें मिथ्या जाहलें । मग चिन्मात्रैक उरलें । निर्वाळिलें निजरूप ॥ ३६ ॥ एवं पाहतां चहूंकडे । तुझेंचि स्वरूप जिकडे तिकडे । मग पूजिती वांडेंकोडें । निजसुरवाडे सर्वत्र ॥ ३७ ॥ जे जें देखती जे जे ठायीं । ते ते तुजवांचूनि आन नाहीं । ऐसा सर्वत्र चरण पाहीं । ठायींचा ठायीं पूजिला ॥ ३८ ॥

पर्युष्टया तव विभो वनमालयेय सस्पार्धिनी भगवती प्रतिपत्निवच्छ्री ।
य सुप्रणीतममुयाऽर्हणमाददन्नो भूयात्सदाऽङ्घ्रिरशुभाशयधूमकेतु ॥ १२ ॥

ऐसे सर्वत्र तूतें पूजिती । ते भक्त पढियंते होती । त्यांची पूजा तेही अतिप्रीतीं । स्वयें श्रीपती मानिसी ॥ ३९ ॥ रानींची रानवट वनमाळा । भक्तीं आणूनि घातली गळां । रमा सांडोनि उतावेळा । स्वयें भाळला माळेसी ॥ १४० ॥ भक्तीं अर्पिली आवडी । ह्मणोनि तियेची अधिक गोडी । शिळी जाली तरी न काढी । अर्धघडी गळांची ॥ ४१ ॥ भक्तीं भावार्थें अर्पिली । देवें सर्वांगीं धरिली । यालागीं सुको विसरली । टवटवीत सर्वदा ॥ ४२ ॥ तिचा आस्वादितां गंधु । भावें भुलला मुकुंदु । श्रियेसी उपजला क्रोधु । सवतीसंबंधु मांडिला ॥ ४३ ॥ मज न येतां आधीं । भक्तीं अर्पिली नेणों कधीं । मी तरुण सांडोनि त्रिशुद्धी । ते वृद्ध खांदीं वाहातसे ॥ ४४ ॥ देव नेणे भोगाची खूण । ती वृद्ध मी तरुण । परी तिशींच भुलला निर्गुण । गुणागुण हा नेणे ॥ ४५ ॥ मज चरणसेवा एकादे वेळा । हे सर्व काळ पडली गळां । मजहूनि स्नेह आगळा । नेला वनमाळा सर्वथा ॥४६॥ मातें डांवलूनि वेगीं । हे बैसली दोहीं अंगीं । ईसीं बोलतो श्रीशार्ङ्गी । मजचिलागीं त्यागील ॥ ४७ ॥ मज दीधली चरणाची सेवा । इचा मत्सरू किती सहावा । आपाद आवरिलें यादवा । माझी सेवा हरितली ॥ ४८ ॥ मी कुळात्मजा क्षीरोब्धीची । हे रानट रानींची । खांदीं बैसली देवाची । भीड भक्तांची ह्मणवूनी ॥ ४९ ॥ हे भक्तिबळें बैसली खांदीं । कहीं नुतरेचि त्रिशुद्धी । रमा वनमाळेतें वंदी । द्वेषबुद्धी सांडोनी ॥ १५० ॥ ऐसी भक्तांची पूजा । तुज आवडे गरुडध्वजा । सुप्रणीत भावो वोजा । चरणीं तुझ्या अर्पिल्या ॥ ५१ ॥ तो चरणधूमकेतु तुझा । आमुच्या पापातें नाशू वोजा । पुन पुन गरुडध्वजा । पापसमाजा निर्दळू ॥ ५२ ॥ करितां चरणाचें वर्णन । न धाये देवाचें मन । पुढतपुढतीं चरणस्तवन । ध्वजलक्षण वर्णिती ॥ ५३ ॥

---

१ योगाचा २ जाणण्याची इच्छा करणारे ३ विचारास ४ टाकलें ५ चिद्रूप ६ शुद्ध केलेलें ७ आवडीनें ८ अवडते ९ डवलून 'मिया रस्मा । डावलोनि केली परौती'—ज्ञानेश्वरी अध्याय ९—४८० १० बैसविली ११ पायापर्यंत १२ इया देवा १३ हरण करून घेतली १४ क्षीरसागराची कुलवत कन्या १५ नम्रभावानें १६ स्वच्छ, निर्मळ १७ चरणरूपी धूमकेतु पापवासनांना जाळून टाको १८ तेजानें १९ तृप्त होत नाहीं

केतुस्त्रिविक्रमयुतस्त्रिपतत्पताको यस्ते भयाभयकरोऽसुरदेवचम्वोः ।
स्वर्गाय साधुषु खलेष्वितराय भूमन् पादः पुनातु भगवन् भजतामघं नः ॥ १३ ॥

बलिबंधनीं अनंता । त्रिविक्रमचरणु वाढता । सत्यलोकाहीं वरुता । दिसे झळकता श्रीचरणु ॥ ५४ ॥ चरणु वाढला सर्वांवरी । तो केतु[1] बोलिजे कवीश्वरीं । पताका झळकत कवणेपरी । सुरसरित् निजगंगा ॥ ५५ ॥ बलिबंधनीं आवेश । चरण उचलिला दुराश । नखें भेदला आवरणकोश । जळ बहुवस चालिलें ॥ ५६ ॥ चरणस्पर्शें भगवता । जाली जीवनासी पवित्रता । ब्रह्मा कमंडलीं धरिता । शिवें माथां वाहिली ॥ ५७ ॥ चरणध्वजीं पताका ते गंगा । त्रिवाहिनी त्रिपथगा । चरणशोभा श्रीरंगा । नयनभृंगा उल्हासू ॥ ५८ ॥ केतु झळकलिया पाठीं । आसुरी सेनेसी भय उठी । दैवी संपत्तीचे पोटीं । अत्यंत उठी आल्हादु ॥ ५९ ॥ आणिक चरणाची कथा । देवांसी स्वर्गसुखदाता । तोच चरणु अधर्मवंतां । होय तत्त्वता नरकहेतू ॥ १६० ॥ एक तरले चरण पूजितां । एक तरले चरण ध्यातां । चरण उपेक्षिती सर्वथा । अधःपाता ते जाती ॥ ६१ ॥ चरण वंदिती का निंदिती । ते निजपदाप्रती जाती । सर्वथा जे उपेक्षिती । अधोगती तयासी ॥ ६२ ॥ चरण वंदितां तरली शिळा । निंदितां उद्धरिले शिशुपाळा । जे उपेक्षिती चरणकमळा । तयां खळां रौरव ॥ ६३ ॥ ऐकें स्वामिया व्यापका । ऐसा तुझा चरण निका । आमुच्या सकळ पातका । क्षणार्धें देखा उद्धारू ॥ ६४ ॥ जेथ पापाचा जाला उद्धारू । तेथ सहजचि खुटला दुराचारू । ऐसा तरावया संसारू । चरण साचारू पैं तुझा ॥ ६५ ॥

नस्योतगाव इव यस्य वशे भवन्ति ब्रह्मादयस्तनुभृतो मिथुरर्द्यमानाः ।
कालस्य ते प्रकृतिपूरुषयोः परस्य शं नस्तनोतु चरणः पुरुषोत्तमस्य ॥ १४ ॥

निजसुखातें विस्तारितां । तुझा चरण जी अच्युता । काळादिकर्मांचा शास्ता । आत्मा नियंता देवाचा ॥ ६६ ॥ तूं काळाचा निजनियंता । काळासी अकाळें न करवे सत्ता । देवासी अधिकारी स्थापिता । देवनियंता तूं कृष्णा ॥ ६७ ॥ कर्मस्वामी तूं कृष्णनाथा । इंद्रियक्रिया समस्ता । कोणा न करवे अन्यथा । कर्मनियंता श्रीकृष्णु ॥ ६८ ॥ ब्रह्मादि शरीरधारी । तुजआधीन गा श्रीहरी । जैसे नाथिले बैल नागरीं । कृषीवळू धरी स्वामित्वें ॥ ६९ ॥ तेथ जो राहे मागें पुढें । तो झोडिजे आसुडें । तुझे आज्ञेवरी रोकडे । वर्तती गाढे कळिकाळादिक ॥ १७० ॥ संसारलक्षण शेतासी । अधिकारी जुंपोनि सर्वांसी । निजकर्मे क्षेत्रासी । तूं वाहविसी निजाज्ञा ॥ ७१ ॥ रोवोनि अहंकाराची मेढी[11] । महत्तत्त्वाचें

१ ध्वज २ जळाला ३ मूळात 'खल' शब्द आहे, त्याबद्दल प्रथम 'अधमवंत' असा प्रतिशब्द देऊन 'प्रभुपदाची उपेक्षा करणारे' असे पुढील ओव्यात नाथांनी स्पष्टीकरण केले आहे कसे, शिशुपालादि प्रभुपदाची निंदा करूनही तरले, तेव्हा त्यांना 'खल' असे म्हणता येत नाही जीवाचा आद्य धर्म 'प्रभुपदाचें स्मरण, ध्यान करणें' हा होय, म्हणून त्याची उपेक्षा करणारे तेच अधमवंत खल होत असे नाथांनीं स्पष्ट करून दाखविलें आहे याचें नांव रसिक ! मूळ ग्रंथाचा मतलब जाणून स्पष्ट शब्दांनीं प्रकट करणारे जे ज्ञानेश्वर, एकनाथ यांनाच 'टीकाकार' ही पदवी शोभते ४ उद्धरिली ५ भगवंताचा चरण सर्व पापापासून जीवांना सोडवितो असें श्रुतिवचनही आहे –"चरणं पवित्रं विततं पुराणं येन पूतस्तरति दुष्कृतानि । तेन पवित्रेण शुद्धेन पूता अतिपाप्मानमरातिं तरेम ॥ १ ॥ लोकस्य द्वारमर्चिमत्पवित्रं । ज्योतिष्मद्भ्राजमानं महस्वत् । अमृतस्य धारा बहुधा दोहमानं । चरणं नो लोके सुधितां दधातु ॥ २ ॥" ६ खरोखर ७ काळालाही अकाळीं सत्ता करवत नाहीं, कारण, हा तुझ्या इच्छेप्रमाणें वागणारा आहे ८ वेसण घातलेले ९ शेतकरी तो जसा बैलांच्या नाकांत वेसण घालून त्यांना स्वच्छंदें फिरवितो तसे 'तुझे आज्ञेवरी रोकडे । वर्तती गाढे कळिकाळादिक' १० शरीरधाऱ्यांस ११ तिवडा ही ओवी फार उदात्त आहे

खळें झाडी । त्रिगुणदोरें वापुडीं । वांधिशी कडोविकडी जीवपशूंते ॥ ७२ ॥ उदोअस्तां-चेनि झणत्कारें । देतां निजकर्माचे फेरे । जो खांदा चुकवोनि वोसरे । तोचि मारे मारिजे ॥ ७३ ॥ हा वोल जरी ह्मणसी वायां । सृष्टिकर्त्री धरिती माया । मजसी सवंध नाहीं यया । देवराया हें न ह्मणे ॥ ७४ ॥ मायेसी तूं अधिष्ठान । यालागीं तूं परम कारण । तुझिये माडीवरी जाण । क्रीडास्थान प्रकृतिपुरुषां ॥ ७५ ॥ तूं मायेहूनि अपारू । प्रकृति-पुरुषांहूनि परू । काळाचा काळ तू दुर्धरू । सर्वसहारू कर्ता तूं ॥ ७६ ॥ आमुच्या निजसुखा उत्तमा । तुझा चरणविस्तार मेघश्यामा । हेंचि मागों पुरुपोत्तमा । कृपा आह्मांवरी कीजे ॥ ७७ ॥

> अस्यासि हेतुरुदयस्थितिसयमानामव्यक्तजीवमहतामपि कालमाहु ।
> सोऽयं त्रिणाभिरखिलापचये प्रवृत्त कालो गभीररय उत्तमपूरुपस्त्वम् ॥ १५ ॥

जगाची उत्पत्ति स्थिति । तुजचिपासोनि श्रीपति । सकळ सहारिता अतीं । तूंचि निश्चितीं महाकाळु ॥ ७८ ॥ क्षोभलिया तामसी शक्ती । सृष्टीचा प्रळय करी अतीं । तेथें वीजरूपी अव्यक्ती । जीव राहती सूक्ष्मत्वे ॥ ७९ ॥ मग उत्पत्तीचे काळवेळे । तींच वीजें विरूढती सकळे । पाल्हेजेंती स्थितिकाळें । पुष्पफळें सफळित ॥ १८० ॥ हे गुणक्षोभाची अवस्था । तेथ मी नव्हें प्रळयकर्ता । ऐसें ह्मणसी जरी कृष्णनाथा । तरी हे कथा परि-येसीं ॥ ८१ ॥ तुझा संचार जालिया भावो । माया महत्तत्त्व आणि जीवो । नासोनियां दास पाहा हो । निजपदीं निर्वाहो भोगिती ॥ ८२ ॥ त्या तुज सकळ संहारिता । कोण दुर्घ-टता कृष्णनाथा । कारणेंसी प्रळयकर्ता । तूंचि सर्वथा महाकाळू ॥ ८३ ॥ कळों नेदिसी संसारस्थिती । अतिसूक्ष्म काळगती । नाश करिसी अतीं । निजप्रकृतिविकार ॥ ८४ ॥ प्रळयासी प्रमाण मूळ । लव निमेष घटिका पळ । अहोरात्र त्रिकाळ । त्रिनाभी केवळ जो ह्मणिये ॥ ८५ ॥ ऐसिये गंभीर गतीसीं । मायामहत्तत्त्व नाशिसी । तो तूं महाकाळ होसी । हृषीकेशी श्रीकृष्णा ॥ ८६ ॥

> त्वत्त पुमान् समधिगम्य ययाऽस्य वीर्यं धत्ते महान्तमिव गर्भममोघवीर्यं ।
> सोऽयं तयानुगत आत्मन आण्डकोशं हैम ससर्ज वहिरावरणैरुपेतम् ॥ १६ ॥

पुढतीं सृष्टीचा स्रजिता । तूंचि होसी गा अनंता । ते उत्पत्तीची अवस्था । मूळकर्ता तूंचि तूं ॥ ८७ ॥ तुझी लाहोनि वीर्यशक्ती । होये पुरुषासी पुरुषत्वप्राप्ती । तेणे अंगीका-रूनि प्रकृती । केले उत्पत्ती गर्भाधान ॥ ८८ ॥ तेचि ते वेळीं प्रकृती । महत्तत्त्वीं होय गर्भ-वती । पंचतत्त्वेसीं गर्भी धरिती । हिरण्यवर्ण अंडाते ॥ ८९ ॥ तें अमोघ वीर्य प्रवळ । गर्भी विश्वाकार वाळ । धरिती जाहली वेल्हाळ । ब्रह्मांड सकळ अडामाजीं ॥ १९० ॥ जैसे गर्भासी उल्व जाण । तैसे अडासी वहिरावरण । सप्तधा नेमस्त प्रमाण । तूं निर्माण कर-विता ॥ ९१ ॥ पृथ्वी जल अनल अनिल । नभ आणि अहकार स्थूळ । सातवें तें अति-सवळ । जाण केवळ क्रियासूत्र ॥ ९२ ॥ त्या गर्भासी जतनेवरी । तूंचि आतू आणि

---

१ पशीकडे सरतो २ आश्रयस्थान ३ फारमोठा, श्रेष्ठ ४ उगवतात ५ पालवतात, पल्लव फुटतात ६ आपु-लालेपरी ७ वरोवर ८ स्वरूपज्ञान ९ निर्वटता १० सहारस्थिति ११ मिळून १२ लाडकी, प्रिय १३ आच्छादन, आवरण १४ सात प्रकारांनी (पुगल भोंनी महा) १५ पालन पोपण करणारा

बाहेरी । रिघालासी सूत्रधारी । खांबसूत्री जैसा का ॥ ९३ ॥ ऐसे जग जाले दोघा-पासूनी । परी तिसरें न देखो कोणी । अवघी सृष्टी दोघी जणीं । दुमदुमुनी भरलीसे ॥ ९४ ॥ वाती लावूनी पाहता । तिसरे न लगेचि हाता । दुसरी प्रकृती निर्धारितां । तेही सर्वथा टवाळ ॥ ९५ ॥ ऐसा दुजेनेंवीण एकला । एकलाचि विश्व जाला । आकळीत कौशल्यकळा । मल्लमर्दना श्रीकृष्णा ॥ ९६ ॥ एव एकलेपणे तूं कर्ता । त्यालागीं लेपु न लगे सर्वथा । कर्म करुनि तूं अकर्ता । तेचि कथा परियेसी ॥ ९७ ॥

तत्तस्थुपश्च जगतश्च भवानधीशो यन्माययोत्थगुणविक्रियोपनीतान् ।
अर्थाञ्जुषन्नपि हृषीकपते न लिप्तो येऽन्ये स्वतः परिहृतादपि बिभ्यति स्म ॥ १७ ॥

चरें आणि अचरें । जगमें आणि स्थावरें । या जगाचा स्वामी तूं निर्धारें । केले खरें गतश्लोकीं ॥ ९८ ॥ तेंचि स्वामित्व कैसे घडे । हें जरी पुससी धेंडफुडें । तरी तेहीविर्खी रोकडें । वचन गाढ अवधारीं ॥ ९९ ॥ निजमायेचेनि योगें । नाना विषय भोगिसी अगें । ते भोगिलेपण अगी न लगे । अकर्तात्मसगे अलिप्त ॥ २०० ॥ तोचि अकर्तात्मबोधू कैसा । जरी ह्मणशी हृषीकेशा । ते आगमनिगमा अतर्क्य दशा । परम पुरुषा परियेसीं ॥ १ ॥ भोग्य भोग भोक्ता । या तिहींतें तूं प्रकाशिता । जेवीं घटीं बिंबोनि सविता । अलिप्तता स्वभावें ॥ २ ॥ घटजळप्रतिबिंबासी । स्वयें सविता प्रकाशी । प्रकाशूनि अलिप्त त्यासी । तेवीं तू भोगासी श्रीकृष्णा ॥ ३ ॥ अथवा कर्म कार्य कर्ता । या तिहींमाजी निजात्मता । देखे तो अभोक्ता । भोगोनि तत्त्वता निजभोग ॥ ४ ॥ दर्पणींच्या प्रतिबिंबासीं । जो प्रवर्तला भोगासी । व्यभिचाराचा आळ त्यासी । केवीं अगासी लागेल ॥ ५ ॥ जगचि हें अवघें । जो होऊनि ठाके अगें । त्यासी बाधावे कोणे भोगें । निजात्मयोगें योगिया ॥ ६ ॥ ऐशिया बोधाचेनि बळें । तो विषयावरी जरी लोळे । तरी विषयाचेनि विटाळें । बोधु न मैळे तयाचा ॥ ७ ॥ तो घेणे देणे करी । पाहता दिसे व्यवहारी । नांदताही घरदारीं । त्यामाझारी तो नाहीं ॥ ८ ॥ नेणोनि बोधाची मौगी । भोगत्याग केला योगीं । तरी कापताति सर्वांगीं । वासना अगीं उरलीसे ॥ ९ ॥ स्वप्नीं विषय देखती । जागे जाल्या प्रायश्चित्त घेती । नाहीं मावळली अहंकृती । यालागीं भीती सर्वदा ॥ २१० ॥ ऐशिया जी विषयेंभेडा । नाहीं निजबोधु धेंडफुडा । तैसा नव्हेसी तू निधडा । दिसे रोकडा निजबोधू ॥ ११ ॥

स्मायावलोकलवदर्शितभावहारिभ्रूमण्डलप्रहितसौरतमन्त्रशौण्डैः ।
पत्न्यस्तु षोडशसहस्रमनङ्गबाणैर्यस्येन्द्रियं विमथितुं करणैर्न विभ्व्यः ॥ १८ ॥

मी निधडा निजबोधें सपूर्ण । ह्मणशी देखो न शके कवण । ये अर्थीचें उपलक्षण । ऐक ते खूण स्वामिया ॥ १२ ॥ सोळा सहस्र पत्न्या घरीं । आणि गोकुळींच्या परनारी । कुब्जादि मथुरेमाझारी । कर्णकुमारी भोगिल्या ॥ १३ ॥ मुंजी नव्हता आधीं । भोगिली त्या गोवळी पेंधी[17] । धरोनिया सांदीविदीं । नदोनदीं असख्य ॥ १४ ॥ अविधी भोगिता

१ जालासी २ थावुनियें ठगीं ससारा । देखिलिया चराचरा । परी नेदिसीचि तिसरा । शोर लागों ॥ अमृ प्रकरण १ ३ मिथ्या, खोटी ४ दुसऱ्याबाचून एकटा ५ तूचि ६ प्रबळाच्याही शास्त्रा ७ माग ८ त्याविषयीं ९ खरा १० आमरण ११ आत्मज्ञान मळिन होत नाहीं १२ मार्ग १३ विषयाच्या बागुलबोवाला भिणाऱ्याला १४ खरोखर १५ धैर्यवान्, छातीचा 'निधडे वीर पडले रणीं'–रुक्मिणीस्वयवर अध्याय १३–४ १६ कर्णकुमारी (करणकुमारी)= संस्कारापूर्वीच्या कुमारिका 'शुभदिनीं करण'–अमरकोश १७ पागळा १८ कोनाकोपऱ्यात

नारी । बोध न मैळेचि श्रीहरी । अंगें रिघालासी क्षीरसागरीं । अर्जुना करीं धरोनी ॥ १५ ॥ शेषशायी नारायणा । उत्कंठा तुझिया दर्शना । तेणें उपावो केला जाणा । हरूनि ब्राह्मणाचीं बाळें ॥ १६ ॥ जेवी आपुलें स्वरूप आपण । पहावया कीजे दर्पण । तेवीं पहावया कृष्णार्जुन । स्वयें नारायण अपत्यें आणी ॥ १७ ॥ तूं अवतार नरनारायण । तुझें घ्यावया दरुषण । ब्राह्मणअपत्यें जाण । म्यां आपण आणिलीं ॥ १८ ॥ ऐसे नारायणाचे बोल । सप्रेम अतिसखोल । आह्मीं ऐकिले गा सकळ । तुझा बोध अकळ श्रीकृष्णा ॥ १९ ॥ तीं ब्राह्मणाचीं अपत्यें । जी बहु काळ जालीं होतीं मृतें । तुवां आणोनि दिधलीं श्रीअनंतें । तीं देखिलीं समस्तें चरितें आह्मी ॥ २२० ॥ तुझी नारायणासी आस्था[3] । तेथ आमुची कवण कथा । पार न कळे जी अच्युता । गुणातीता श्रीकृष्णा ॥ २१ ॥ मागा अवतार जाले । परी ऐसे चरित्र नाहीं केलें । विधिवेदा लाजविलें । व्यभिचारिया दिधलें निजपद ॥ २२ ॥ जें म्या भोगिलें स्त्रियासी । तें तूं उदासीनत्वें ह्मणसी । तेणें बाध न पवे बोधासी । हृषीकेशी तें न घडे ॥ २३ ॥ हावभावविलासेंसी । अंगें दाविती चपळतेसी । तुज लक्षोनि पुरुषोत्तमासी । कामबाणासी योजिती ॥ २४ ॥ बाऊनि भ्रूमंडळाचे वेढे । व्यंकटें कटाक्षें बाण गाढे । सुरतमंत्री रोकडे । केले धडफुडे सतेज ॥ २५ ॥ ज्या बाणाचे घायीं । इंद्र खोचला सहस्रा ठायीं । शिव लोळविला पाहीं । मोहिनीच्यामोहीं महाबाणें ॥ २६ ॥ ज्या बाणाचा पिसारा । लागताचि पै भेदरा । तापसी घेतला पुरा । सोडोनि घरदारा पळाले ॥ २७ ॥ ऐसे सोळा सहस्र बाण । अखंड तुजचिवरी मधान । करितां न [10]मैळे बोधु जाण । अतिविंदान हें तुझें ॥ २८ ॥ घरींच्या स्त्रिया सहस्र सोळा । गोकुलादि मथुरेच्या अबळा । तुज विषयीं करावया गोपाळा । नव्हती सकळा समर्था ॥ २९ ॥ त्यांचेनि तुज न करवे विषयी । परी त्या त्या केल्या निर्विषयी । ऐसा तूं त्रैलोक्याचे ठायीं । स्वामी पाहीं श्रीकृष्णा ॥ २३० ॥ ऐसी तुझी कीर्ती ऐकता । अथवा चरणतीर्थ घेता । याचि दोहीं तीर्थांची समर्थता । पवित्रता जगासी ॥ ३१ ॥

विभ्व्यस्तवामृतकथोदवहास्त्रिलोक्याः पादावनेजसरितः शमलानि हन्तुम् ।
आनुश्रवं श्रुतिभिरङ्घ्रिजमङ्गसङ्गैस्तीर्थद्वयं शुचिषदस्त उपस्पृशन्ति ॥ १९ ॥

तुझिये कीर्तीचे श्रवण । आंतरमलाचें[13] क्षालन । करूनिया वृत्ति जाण । परम पावन कीर्तनें ॥ ३२ ॥ तुझिया चरणींची गंगा । सकळ पातकें ने भंगा । ते पाँयवणी श्रीरंगा । पवित्र जगातें करी ॥ ३३ ॥ या दोही तीर्थांचे सेवन । अखंड करिती साधुजन । तेणें होऊनि परम पावन । समाधान निजवृत्ती ॥ ३४ ॥ अवतारांचे अंतीं । ये दोनी तीर्थें अतिविख्याती । प्रगट केली तुवां क्षिती । तरावया श्रीपति निजदासां ॥ ३५ ॥ एक श्रवणें एक स्नानें । दोन्हीं तीर्थें परम पावनें । प्रगट केलीं जगज्जीवनें । मलिन जन तरावया ॥ ३६ ॥

---

१ थाग लागू न देणारा, गूढ २ ब्राह्मणाचीं मेलेलीं मुलें क्षीरसागरातून आणून दिलीं ३ गूढ स्वरूप ४ दाऊनि ५ चटवून ६ वाकड्या व्यंकट ह्मणजे वाकडा व्यंकटी=वाकडेपण 'जे खळांची व्यंकटी सांडो'–ज्ञानेश्वरी–भरतवाक्य व्यंकटेशदेव ह्मणजे वाकड्याचा (खळाचा) शास्ता ७ नेत्रकटाक्षाच्या द्वारें सुरतसंबंधी सूचना करितात ८ धसका, भीति नाथाच्या 'येडका मदन । तो केवळ पंचानन' या सुप्रसिद्ध पदात, "धडक मारिली शक्रा । केला ब्रह्मयाचा मातेरा । इंद्रचंद्रासीं भेदरा । लाविला ज्याणें ॥ २ ॥" असें आहे ९ वरील पदातच 'विश्वामित्रासारिखा ऋषी । नाडिला जाण' असें आहे १० मळे ११ विलक्षण कौशल्य १२ रामकीटेच रहस्य हेच आहे १३ चित्तातले पापानें १४ पायापासून निघालेली गंगा

श्रीबादरायणिरुवाच–इत्यभिष्टूय विबुधैः सेशः शतधृतिर्हरिम्। अभ्यभाषत गोविन्दं प्रणम्याम्बरमाश्रितः ॥ २० ॥

शुक ह्मणे परीक्षिती। यापरी देवीं समस्तीं। स्तविला स्वानंदें श्रीपती। परमभक्तिभावार्थें ॥ ३७॥ ऐसा करूनि स्तुतिवादु। संतोषविला गोविंदु। देवासी होत असे आल्हादु। परम विनोदु सर्वांसी ॥ ३८ ॥ स्तुति करावया अग्रणी। ब्रह्मा शिव पुढें येऊनी। तिहीं जयजयकार करूनी। लोटांगणें घातलीं ॥ ३९ ॥ देव राहूनिया गगनीं। हात जोडोनि विमानीं। विनंती करावयालागोनी। ब्रह्मा पुढें राहोनी बोलतु ॥ २४० ॥

ब्रह्मोवाच–भूमेर्भारावताराय पुरा विज्ञापितः प्रभो। त्वमस्माभिरशेषात्मन्स्तत्तथैवोपपादितम् ॥ २१ ॥

उतरावया धराभारा। पूर्वीं प्रार्थिलासी यदुवीरा। अभय द्यावया सुरवरा। आह्मी श्रीधरा विनविलें ॥ ४१ ॥ आह्मीं विनविलें जैसें। तुवा कार्य केलें ह्मणो तैसें। त्याहूनिया विशेषें। केली निजैविन्यासें धर्मवृद्धी ॥ ४२ ॥ तूं सर्वेश्वरु सर्वात्मा। जें कार्य न कळेचि आह्मा। तेंही तुवा पुरुषोत्तमा। घनश्यामा संपादिलें ॥ ४३ ॥

धर्मश्च स्थापितः सत्सु सत्यसन्धेषु वै त्वया। कीर्तिश्च दिक्षु विक्षिप्ता सर्वलोकमलापहा ॥ २२ ॥

सत्यवादी साधु जे कांहीं। ज्याचा संकल्प तुझ्या पायीं। धर्म स्थापिला त्याच्या ठायीं। तुवा पाहीं यथास्थित ॥ ४४ ॥ आणिक दश दिशाप्रती। विस्तारिली उदार कीर्ती। तेणें पावन त्रिजगती। होय निश्चितीं श्रवणद्वारें ॥ ४५ ॥

अवतीर्य यदोर्वंशे बिभ्रद्रूपमनुत्तमम्। कर्माण्युद्दामवृत्तानि हिताय जगतोऽकृथाः ॥ २३ ॥

पूर्णपुरुषा हृषीकेशी। तूं अवतरलासी यदुवंशीं। सीमा तुझिया रूपासी। वरवेपणासी न करवे ॥ ४६ ॥ तूं सर्वांमाजीं सर्वोत्तम। देखतां वृत्तींसी उपरम। लीलाविग्रही पुरुषोत्तम। मनोरम सकळिकां ॥ ४७ ॥ कर्में केलीं परमाद्भुतें। गोवर्धन धरिला वाम हस्तें। मुखें प्राशूनि वणव्यातें। गोपाळांतें वांचविलें ॥ ४८ ॥ मृता आणिलें गुरुपुत्रासी। गत गर्भ भेटविले देवकीसी। गोपालवत्सें तूं झालासी। विधात्यासी भुलविलें ॥ ४९ ॥ जगाचिया परम हिता-। लागीं नाना चरित्रकथा। करितां झालासी श्रीअनंता। कृष्णनाथा निजजनकां ॥ २५० ॥

यानि ते चरितानीश मनुष्याः साधवः कलौ। शृण्वन्तः कीर्तयन्तश्च तरिष्यन्त्यञ्जसा तमः ॥ २४ ॥

कथाकौतुकें विचित्रें। नाना परींचीं चरित्रें। परम पावन पवित्रें। येणें अवतारें त्वां केलीं ॥ ५१ ॥ कलियुगीं साधुजन। या चरित्राचें श्रवण कीर्तन। करितां तरले जाण। मायामोह त्रिगुणेसीं ॥ ५२ ॥

यदुवंशेऽवतीर्णस्य भवतः पुरुषोत्तम। शरच्छतं व्यतीयाय पञ्चविंशाधिकं प्रभो ॥ २५ ॥

अवतरल्या यदुवंशीं। पुरुषोत्तमा हृषीकेशी। संख्या या अवतारासी। जाली ते तुजपाशीं सांगेन ॥ ५३ ॥ मृत्युलोकीं मनुष्यमर्यादा। शत वर्षें जी गोविंदा। ते अतिक्रमोनि आवदा। अधिक मुकुंदा पंचवीस जाहलीं ॥ ५४ ॥

नाधुना तेऽखिलाधार देवकार्यावशेषितम्। कुलं च विप्रशापेन नष्टप्रायमभूदिदम् ॥ २६ ॥

यावरतें येथ कांहीं। देवकार्य उरलें नाहीं। यादवकुळ ह्मणसी तेंही। नष्टप्राय पाहीं उरलेंसे ॥ ५५ ॥ उठवणी आलें हंतिरू। का पारस उपडिल्या पाखरू। तैसा यादवांचा

---

१ पृथ्वीच्या भाराला २ प्रार्थिलें ३ स्वसामर्थ्यानें ४ इंद्रियवृत्तीची धसमस तुला पाहताच मोडते, व त्या तुझ्या स्वरूपाच्या ठायीं लय पावतात ५ लीलेनें देह धारण करणारा. ६ मनुष्यदेवाला ७ आयुर्मर्यादा ८ हर्णी उठवणीला आल्यानंतर

दळभारू । भूमिये भारू उरला असे ॥ ५६ ॥ निवणाचा फुटका डेरा । कां क्षयो लागल्या राजकुमरा । वणवा आहाळल्या अजगरा । यादववीरां ते दशा ॥५७॥ दारुण ब्राह्मणाचा शाप । नासला वीर्यशौर्यप्रताप । गळाला वाढिवेचा दर्प । केवळ प्रेतरूप दिसताती ॥५८॥

तत स्वधाम परम विशस्व यदि मन्यसे । सलोकान् लोकपालान पाहि वैकुण्ठ किङ्करान् ॥ २७ ॥

यालागीं जी यादवराया । आह्मी वाछूं तुझ्या पायां । वेगु कीजे स्वधामा यावया । सुरवर्या श्रीकृष्णा ॥ ५९ ॥ ऐकें देवकीनंदना । जरी मानेल तुझिया मना । तरी निघिजो जी याचिया क्षणा । सुरसेनां तिष्ठत ॥ २६० ॥ सलोक लोकपाळ जे जे । त्यांवरी तुवा कृपा कीजे । आह्मी किंकर गा तुझे । वचन मानिजे दासांचें ॥ ६१ ॥ ऐकें जी वैकुंठनाथा । तुझी थोर आह्मां अवस्था । आदिकरूनि उमाकांता । आणि समस्ता देवासी ॥ ६२ ॥

श्रीभगवानुवाच—अवधारितमेतन्मे यदात्थ विबुधेश्वर । कृत व कार्यमखिल भूमेर्भारोऽवतारित ॥ २८ ॥

जो योगज्ञाना मुकुटमणी । मेघगंभीरया वाणी । ब्रह्मयाप्रती चक्रपाणी । हास्यवदनीं बोलिला ॥ ६३ ॥ नादब्रह्म मुंसावले । कीं निजानंदाचे फळ पिकलें । तैसे श्रीमुखें बोलों आदरिलें । भाग्य उदेलें श्रवणाचें ॥ ६४ ॥ गौरवें ह्मणे ब्रह्मदेवा । संतोषलों तुझिया भावा । पुत्रस्नेहेंकरूनि तेव्हां । उद्यत खेंवा हरि जाला ॥ ६५ ॥ आवडीं ह्मणे विबुधेंद्रा । सत्य तुझी वाङ्मुद्रा । तुझेनि वचनें ब्राह्मणेन्द्रा । धराभारा उतरिलें ॥ ६६ ॥ सकळ कार्य निःशेख । म्यां संपादिलें देख । तरी उरलें असे एक । थोर अँटक मजलागीं ॥ ६७ ॥

तदिद यादवकुल वीर्यशौर्यश्रियोद्धतम् । लोक जिघृक्षद्रुद्ध मे वेलयेव महार्णव ॥ २९ ॥

यद्यसहृत्य दृप्तानां यदूनां विपुल कुलम् । गन्तास्म्यनेन लोकोऽयमुद्वेलेन विनङ्क्ष्यति ॥ ३० ॥

हें यादवकुळ येथ । वीर्यशौर्यश्रियोद्धत । धर्म नाशावया उद्यत । अतिदृप्त निजबळें ॥ ६८ ॥ हे छेदूं पाहती धर्ममूळें । म्यां आवरिले असती योगबळें । जेवी समुद्रातें मर्याद-वेळें । असे राखिलें नेमूनी ॥ ६९ ॥ साडोनि ऐशियासी । मज गेलिया निजधामासी । हे प्रवर्ततील अधर्मासी । कोण यासी वारील ॥ २७० ॥ जैसा निर्मर्याद सागरू । सवळल्या सर्वसंहारकरू । त्यासी कोण शकेल आवरूं । कैसा विचारू होईल ॥ ७१ ॥ हे अधर्मपर होतील गांढे । तुह्मासी पडेल सांकडें । सागों धावाल मजपुढे । याचे रोकडें गाऱ्हाणें ॥ ७२ ॥ हे नाटोपती देवा । नाकळती दैत्या दानवां । हे अधर्म करिती जेव्हा । तुह्मीच मज तेव्हा सांगों याल ॥ ७३ ॥

इदानीं नाश आरब्ध कुलस्य द्विजशापज । यास्यामि भवन ब्रह्मन्नेतदन्ते तवानघ ॥ ३१ ॥

यालागीं कुळनाशासी त्वरित । आजिपासोनि सुमुहूर्त । केला असे गा निश्चित । यथोचित यादवा ॥ ७४ ॥ ऐकें सखया प्रजापती । या कुळनाशाचिया अंतीं । तुझिया भुवनावरूनि निश्चितीं । निजधामाप्रती येईन ॥ ७५ ॥ ऐसें बोलिला प्रभू । ऐकोनि शंभु स्वयंभू । आनंदला देवकदंबु । समारंभू मांडिला ॥ ७६ ॥ जयजयकारू केला सकळीं । परमानंदें पिटिली टाळी । चरण वंदूनि वनमाळी । पुष्पांजळी अर्पिल्या ॥ ७७ ॥

---

१ गवताची वाटोळी बैठक केलेला २ पोळलेल्या ३ वाढतेपणाचा, ऐश्वर्य वळमास जाण्याचा ४ वैकुंठास ५ देवश्रेष्ठा ६ आवडेल ७ देवाची सेना ८ दर्शनाची उत्कंठा, सेवासमागमाची उत्कटेच्छा, 'अवस्था लागली पोटीं । दयाळुवा दया करीं'–रामदास ९ मुर्शीत घातले १० श्रीकृष्णानें ११ हरि आलिंगन देण्यास उत्सुक झाला १२ देवश्रेष्ठा, इंद्रा १३ अडचण १४ वीर्य व लक्ष्मी यानीं उन्मत्त झालेलें १५ अतिगर्विष्ठ १६ 'जैसी अक्षोभता सागरीं । जयडित'— ज्ञानेश्वरी अध्याय ?—३५७ १७ मोठे, अमर्याद १८ सक्ट १९ ब्रह्मा २० देवाचा समुदाय

श्रीशुक उवाच-इत्युक्तो लोकनाथेन स्वयम्भूः प्रणिपत्य तम् । सह देवगणैर्देवः स्वधाम समपद्यत ॥ ३२ ॥

शुक ह्मणे परीक्षिती । ऐकोनि कृष्णवंदती । सुरवर आनंदले चित्ती । आल्हादें करिती अभिवदने ॥ ७८ ॥ धाता सविता शूळपाणी । मिळोनिया देवगणीं । कृष्णासी घातल्या लोटांगणी । चरण वदूनी निघाले ॥ ७९ एव वंदूनी श्रीपती । आपुलालिया स्थानाप्रती । निघाल्या जी देवपक्ती । पवनगती विमाने ॥ २८० ॥

अथ तस्यां महोत्पातान् द्वारवत्यां समुत्थितान् । विलोक्य भगवानाह यदुवृद्धान् समागतान् ॥ ३३ ॥

कुळनाशु करणे रोकडें । ऐसे कृष्णें नेमिले धडफुडे । तंव द्वारकेसी येरीकडे । महोत्पात गाढे उठिले ॥ ८१ ॥ गगनीं निघाले त्रिकेतु । धूमकेतू दंडकेतू । शिखेसहित शिखाकेतु । गगनाआतू उगवले ॥ ८२ ॥ माध्याही जाहला आघात । दिवसा उल्कापात होत । भूते नागवी नाचत । गगनाआत रुदती ॥ ८३ ॥ वृक जंबुक नगराआत । दिवसा चौबारा कुकात । नगरी भालुवा भुंकत । जन कापत देखोनी ॥ ८४ ॥ नगरा आसुबाहेरी । श्वानांची रडणीं भारी । मार्जारकलहो नगरी । घरोघरी होतसे ॥ ८५ ॥ गाई आरडती मध्यरात्रीं । लेकुरें खेळती झुंझारी । माणसाते झडपिती घारी । घुंघाती घरोघरीं दिवाभीतें ॥ ८६ ॥ वागीश्वरी क्षोभली गाढी । बोलीं ह्मणती आली यमधाडी । का रे धावता तातडी । आगी उडी घालू पाहता ॥ ८७ ॥ भूस्फोट भूमिकप । अग्निकिरणीं तपे आतप । वारेनि सोडिला अहा कंप । लागे झडप खरस्पर्शे ॥ ८८ ॥ धुळोरा उधळत नगरी । रज भरे डोळ्यामाझारी । डोळे मुंघडती नरनारी । दिशा चारी धुमधुमिती ॥ ८९ ॥ ऐसे नाना परींचे उत्पात । नगरीं रुधिरवृष्टि होत । देखोनि यादव समस्त । भयचकित पै जाहले ॥ २९० ॥ यादव मिळोनि थोर थोर । वृद्ध वृद्ध करिती विचार । ये चिन्हें अरिष्टकर । विघ्न थोर दिसतसे ॥ ९१ ॥ अवघे आले कृष्णापाशी । वृत्तात सागती तयासी । उद्विग्न देखोनि यादवासी । हृषीकेशी बोलिला ॥ ९२ ॥

श्रीभगवानुवाच-एते वै सुमहोत्पाता व्युत्तिष्ठन्तीह सर्वतः । शापश्च नः कुलस्यासीद्ब्राह्मणेभ्यो दुरत्ययः ॥३४॥

कृष्ण यादवासी सागत । दिविभूअतरिक्षगत । उठिले जे महोत्पात । सर्वगत सर्वदा ॥ ९३ ॥ देखोनिया त्या चिन्हासी । मजही आठवले मानसीं । ब्राह्मणशाप यदुकुळासी । चिन्हें त्यासी सूचकें ॥ ९४ ॥ ब्राह्मणाचा शापु खरा । नुलंघवे हरिहरा । तुह्मी आताचि विचार करा । नगराबाहिरा जनु काढा ॥ ९५ ॥

न वस्तव्यमिहास्माभिर्जिजीविषुभिरार्यकाः । प्रभासं सुमहत्पुण्यं यास्यामोऽद्यैव माचिरम् ॥ ३५ ॥

येथोनि द्वारकेची वस्ती । आह्मी सांडावी समस्तीं । जीवी जाल्या चाड चित्तीं । तरी प्रभासाप्रती रिघावे ॥ ९६ ॥ वेगी करा रे तातडी । आजचि निघा लवडसवडी । साडा घरदाराची गोडी । येथ अर्ध घडी न रहावे ॥ ९७ ॥

यत्र स्नात्वा दक्षशापाद्गृहीतो यक्ष्मणोडुराट् । विमुक्तः किल्बिषात्सद्यो भेजे भूयः कलोदयम् ॥ ३६ ॥

ऐका समस्त यादवश्रेष्ठ । प्रभासतीर्थ महावरिष्ठ । जेथिचेनि स्नानें उडुराट । निस्तरला

---

१ कृष्णाची वाणी २ येऊनि ३ वायुवेगाने जाणाऱ्या ४ भयंकर ५ शेंडेनक्षत्रें ६ धरणीकप वगैरे ७ नक्षत्राच पतन ८ लांडगे ९ कोल्हे १० चव्हाट्यावर ११ आसली किंवा कोल्ही १२ माजराचीं भांडणें १३ घुबडें १४ पृथ्वी तडकली १५ वायूनं १६ उघडीत नाहींत १७ ह्या १८ जीवघायाचीं १९ जीवाची आवड असेल तर २० त्वरा, घाई २१ एकदम, जलदी करून २२ उडु ह्मणजे नक्षत्रें त्याचा स्वामी, चद्र २३ मुक्त झाला, सुटला

कष्ट क्षयाचे ॥ ९८ ॥ दक्षे निजकन्या चंद्रासी । सत्तावीस दिधल्या त्यासी । तो रतला रोहिणीसीं । येरां सर्वांसी उपेक्षुनी ॥ ९९ ॥ दक्षे शापिले चंद्रासी । क्षयरोगु लागला त्यासी । तेणे येऊनि प्रभासासी । स्नानदानासी पै केले ॥ २०० ॥ स्नानमात्रे केवळ । क्षयरोग गेला तत्काळ । कळा पावला सकळ । शोभे निर्मळ निजतेजे ॥ १ ॥

वय च तस्मिन्नाप्लुत्य तर्पयित्वा पितॄन् सुरान् । भोजयित्वोशिजो विप्रान्नानागुणवताऽन्धसा ॥ ३७ ॥

आह्मीही तेथ स्नान दान । पितृतर्पण देवतार्चन । करूं ब्राह्मणपूजन । जे संपन्न श्रुतिशास्त्री ॥ २ ॥ नाना परीची पक्वान्नें । गुणाधिक्यं मिष्टान्ने । देवां ब्राह्मणासी भोजने । नाना दानें विधानोक्त ॥ ३ ॥

तेषु दानानि पात्रेषु श्रद्धयोप्त्वा महान्ति वै । वृजिनानि तरिष्यामो दानैर्नौभिरिवार्णवम् ॥ ३८ ॥

श्रद्धेचेनि नेटेपाटे । पाहूनि दानपात्रें चोखटें । दान द्यावे गोमटे । भूमी वोलटे जेवी वीज ॥४॥ ब्राह्मणाचे मुख ते क्षेत्र । पालवियेपेढीवीण पवित्र । ऐसे पाहूनि सुक्षेत्र । दाने विचित्र पेरावीं ॥ ५ ॥ विनीततेची सेलं वोल । श्रद्धेचे चाडें निर्मळ । शमदमादि वैल सवळ । ते तत्काळ जुंपोनी ॥ ६ ॥ ऐशिया वोजा परी । वीज पेरिलिया क्षेत्रीं । पीक पिकेल घुमंरी । पुरुपार्थ चारी लगडोनी ॥ ७ ॥ त्या पिकाचेनि सवळें । पापें तरोनि पै सकळें । जेवीं नावेचेनिया वळें । समुद्रजळें तरिजेती ॥ ८ ॥

श्रीशुक उवाच-एवं भगवतादिष्टा यादवा कुलनन्दन । गन्तुं कृतधियस्तीर्थं स्यन्दनान् समयूयुजन् ॥ ३९ ॥

शुक ह्मणे कौरवनंदना । ऐकें परीक्षिती सज्ञाना । कृष्णे दिधली अनुज्ञा । तीर्थविधाना प्रभासा ॥ ९ ॥ यादव उठिले गाढे । रथी जुंपिले जी घोडे । येर धांवती येरांपुढें । चहूंकडे लगवग ॥ ३१० ॥

तन्निरीक्ष्योद्धवो राजन् श्रुत्वा भगवतोदितम् । दृष्ट्वारिष्टानि घोराणि नित्यं कृष्णमनुव्रत ॥ ४० ॥

थोर वीरांचे वोभाट । गजरथांचे घडघडाट । द्वारकेमाजीं न फुटे वाट । प्रयाण उद्भट प्रभासाशी ॥ ११ ॥ हडबडली देखोनि द्वारावती । ऐक राया परीक्षिती । उद्धवास आठवले चित्ती । कृष्णवदती देवासी ॥ १२ ॥ कुळनाशासी त्वरित । आजिपासूनि सुमुहूर्त । तोचि देवे प्रस्तुत । कार्यार्थ निश्चित माडिला ॥ १३ ॥ उद्धव कृष्णासवे संतत । कृष्णानुमते तो वर्तत । सुरसवाद निश्चित । होता श्रुत तयासी ॥ १४ ॥ असतां येथ कृष्णनाथ । द्वारकेमाजीं अतिउत्पात । उठिले ते मनोगत । जाण निश्चित कृष्णाचे ॥ १५ ॥ यादव नेऊनि प्रभासासी । अर्ध क्षणे नाशील यासी । जावया निजधामासी । हृषीकेशी उद्यत ॥ १६ ॥ ह्मणाल कां नेले इतुके दुरी । नाशु न करीच द्वारकापुरीं । तरी तो सर्वज्ञ श्रीहरी । सूत्रधारी जाणता ॥ १७ ॥ यादव देवांश निश्चितीं । सातवी पुरी द्वारावती । येथ निमाल्या सायुज्यमुक्ती । हें जाणोनि श्रीपति न नाशी ॥ १८ ॥ यासी आहे पदाभिमान । द्वारकेमाजीं न घडे निधन । हें जाणोनि जगज्जीवन । करवी प्रयाण प्रभासासी ॥ १९ ॥ ब्रह्मशापाचे मूळ देखा । प्रभासासी निघाली ते येरिका । हें कळलेंसे यदुनायका । तेथ

१ गोट अन २ देऊ ३ सामर्थ्याने ४ चागली ५ ओल झालेल्या ६ पालविये पेढीवीण ह्मणजे पल्लव व धुध्यावाचून पेढ ह्मणजे मुळा अगर धुधा, पेरणी करिताना वरची पालवी किंवा अकुर तोडावे लागतात, मुळ्या जमिनीत खोल गेल्या असतात त्या काढाव्या लागतात, पण ब्राह्मणमुख हे असें शेत आहे कीं ज्यात दाने पेरताना वरील आयास पडत नाहात ७ उत्तम जमीन ८ धान्य पेरण्याचें साधन ९ क्रमावशीने १० जोराने ११ तीर्थविधि करण्यास १२ गजवजून गेली १३ कृष्णाची देवाशीं बोलाचाल १४ तत्पर १५ मरण १६ एव्हाळा, मागें अध्याय १ ओंवी ३८१ पहा

सकळिकां धाडिलें ॥ ३२० ॥ स्वकुळ नासोनि श्रीपती । निघेल निजधामाप्रती । हें जाणोनि उद्धव चित्ती । बहुता रीतीं कळवळला ॥ २१ ॥ बाष्पें कंठ निरोधिला । नेत्रीं अश्रूंचा पूर लोटला । स्वेदु सर्वांगी चालिला । हृदयीं दाटला हुंदका ॥ २२ ॥ कृष्णवियोगें अर्ध क्षण । तेणें निघों पाहे प्राण । विसरला कार्यआठवण । कृष्णवदन निरीक्षी ॥ २३ ॥ वियोगप्राप्तीचे बाण प्रबळ । हृदयीं रुतले अतिसबळ । बुद्धि धैर्येंसीं होती विकळ । जीवीं तळमळ लागली ॥ २४ ॥ एकांत देखोनि श्रीकृष्णासी । धावोनि लागला पायासी । मिठी घालोनि चरणेंसी । उकसाबुकसी स्फुंदत ॥ २५ ॥

विविक्त उपसंगम्य जगतामीश्वरेश्वरम् । प्रणम्य शिरसा पादौ प्राञ्जलिस्तमभाषत ॥ ४१ ॥

जो जगाचा नियंता । त्या काळाचा कृष्ण कळिता । त्याचे चरणीं ठेऊनि माथा । विनीततता[2] बोलतु ॥ २६ ॥

उद्धव उवाच—देवदेवेश योगेश पुण्यश्रवणकीर्तन । संहृत्यैतत्कुलं नूनं लोकं संत्यक्ष्यते भवान् ।
विप्रशापं समर्थोऽपि प्रत्यहन्न यदीश्वर ॥ ४२ ॥

उद्धव ह्मणे यादवेंद्रा । देवेंद्राच्या आदिइंद्रा । योगियाच्या प्रबोधचंद्रा[3] । अकळ[4] मुद्रा पै तुझी ॥ २७ ॥ देवांमाजीं इंद्र ईशु । त्या इंद्राचा तूं जगदीशु । योगियामाजी श्रेष्ठ महेशु । त्याचाही ईशु तूं श्रीकृष्णा ॥ २८ ॥ तुझें जें श्रवणकीर्तन । तें पुण्यासी करी पावन । छेदी संसारभयबंधन । समाधान कीर्तनें ॥ २९ ॥ संहरूनि निजकुळासी । सांडोनिया या लोकासी । निजधामा जावों पाहसी । हृषीकेशी निश्चित ॥ ३३० ॥

नाहं तवाङ्घ्रिकमलं क्षणार्धमपि केशव । त्यक्तुं समुत्सहे नाथ स्वधाम नय मामपि ॥ ४३ ॥

अन्यथा[5] विप्रशापासी । करावया समर्थ होसी । ते न करूनि कुळ संहारिसी । निजधामासी जावया ॥ ३१ ॥ ऐसें बोलतां आलें रुदन । न धरत[6] चालिलें स्फुंदन । आंसुवीं पूर्ण जालें नयन । धावोनि चरण धरियेले ॥ ३२ ॥ माथा ठेविला चरणावरी । सखा स्वामी तूं श्रीहरी । आह्मांसी सांडूनिया दूरी । कैशापरी जासील ॥ ३३ ॥ तुझिया प्रयाणाची वार्ता । ऐकतांचि गा अच्युता । उभडु साठवेना चित्ता । वियोग सर्वथा न व्हावा ॥३४॥ जळावेगळी मासोळी । तैसा जीवु तळमळी । निष्ठुर जालासी अंतकाळीं । वनमाळी मजलागीं ॥ ३५ ॥ तुज गेलिया पाठीं । मी दीनवदन ये सृष्टीं । कोणासी सांगों गोड गोष्टी । श्वासु पोटीं न समाये ॥ ३६ ॥ निघोनि गेलिया आत्मा । प्रेतरूप उरे प्रतिमा । तुवां गेलिया निजधामा । तैसें आह्मां होईल ॥ ३७ ॥ तूंचि आह्मां जनकु जननी । हा दृढ विश्वास आमुचे मनीं । केवीं जातोसी सांडोनी । ह्मणोनि लोळणी घातली ॥ ३८ ॥ तूं निघालासी निजधामा । कोणासी निरविलें जी आह्मां । कां रुसलासी पुरुषोत्तमा । बोलु निजकर्मा आमुच्या ॥ ३९ ॥ मुकें बाळ सांडोनि क्षितीं । माता रिघों पाहे सती । तें जेवीं ये काकुळती । तैसी गती उद्धवा ॥ ३४० ॥ गोडु गिळी आमिषकवळु । सवेंचि पारधी[12] आसुडी[13] गळु । त्या मीनाऐसा विकळु । होय प्रेमळु उद्धव ॥ ४१ ॥ तुज गेलियावरी देवा । म्यां कोणाची करावी सेवा । कां रुसलासी गा यादवा । आमच्या देवा निश्चित ॥ ४२ ॥ कांटवणें[14] आंड[15] क्षिती[16] । आंधळें सांडूनि जाये सांगाती । तें ग्लानी करी वनांतीं । तैसी गती

१ धाम २ विनती तो ३ ज्ञानचंद्रा ४ अकळ=कलारहित, अलक्ष्य चंद्राला कळा आहेत, त्या प्रतीतीस येतात, परंतु तुझी मुद्रा अलक्ष्य आहे ५ शाप उलटण्याला ६ अनावर ७ अश्रूंनीं ८ दु:खाचा उमाळा, गहिवर ९ प्राण १० शरीर ११ स्थिती १२ मासाचा एक घास १३ ओढतो, आपटतो १४ कांटवणी भरलेला. १५ आडरानांत १६ खोपटी

उद्धवा ॥ ४३ ॥ धावधांवोनी पायां पडे । धाय मोकलोनि रडे । मज सांडोनि तूंचि पुढें । कोणीकडे जातोसी ॥ ४४ ॥ मी नव्हें पायांवेगळा । क्षण नोसडी चरणकमळा । तुझें प्रयाण जी गोपाळा । अंतकाळा मज काळु ॥ ४५ ॥ तुझी थोर लागली सवे । मज न्यावें आपणासवें । हेंचि प्रार्थीतसें जीवेंभावें । कृपा यादवें मज कीजे ॥ ४६ ॥ तूं गरुडारूढ होसी । तेव्हा कृपेनें बैसवीं पाठीसी । सांडो नको हृपीकेशी । निजधामासी मज नेईं ॥ ४७ ॥ सलगी दिधली जन्मवरी । अतां कां त्यागिसी दुरीं । कृपाळुवा श्रीहरी । कृपा करी सर्वथा ॥ ४८ ॥ ह्मणसी मी निजकुळासी काळु । तो तुज केवी होईन कृपाळु । हें न ह्मणे तूं दीनदयाळु । अतिस्नेहाळु भक्तांसी ॥ ४९ ॥ तुझी कृपा भक्तांवरी । यालागी मी सलगी करी । मातें उद्धरी श्रीहरी । झणे ससारीं साडिसी ॥ ३५० ॥

तव विक्रीडितं कृष्ण नृणां परममङ्गलम् । कर्णपीयूषमास्वाद्य त्यजत्यन्यस्पृहां जनः ॥ ४४ ॥

तुझी क्रीडा नानाखेळ । प्राणियांसी परम मंगळ । कर्णद्वारें वेल्हाळ । निजनिर्मळ सेविती ॥ ५१ ॥ तुझे कीर्तिश्रवणाचे आवडी । लागली कर्णपीयूपी गोडी । तेथ अमृताची चवी थोडी । हो अर्ध घडी न लागता ॥ ५२ ॥ ऐशी ऐकता तुझी कीर्ती । सर्वासेना स्पृहा नासती । ते भक्त तुज न विसवती । हृदयीं वाहती सर्वदा ॥ ५३ ॥ त्या तुज प्रत्यक्ष श्रीकृ-ष्णासी । मज न साहवे वियोगासी । सवे लाविली आह्मांसी । सौजन्यैंसी स्वामित्वें ॥ ५४ ॥

शय्यासनाटनस्थानस्नानक्रीडाशनादिषु । कथं त्वां प्रियमात्मानं वयं भक्तास्त्यजेमहि ॥ ४५ ॥

तूं तंव आमुचा स्वामी होसी । मज अर्धासनीं बैसविसी । मजवेगळें हृपीकेशी । निजगुजासी तुज नाहीं ॥ ५५ ॥ अचाट कार्य पडे थोर । तेव्हा मज पुससी विचार । मी सागें जो जो मंत्र । तो तो साचार मानिसी ॥५६॥ जेव्हा भोजन करूं रिघसी । माझें ताट तांटेसी माडिसी । जेवितां नाना विनोद करिसी । निजशेप देसी मजलागीं ॥ ५७ ॥ ब्रह्मादिका न लभे पंक्ती । तो मी जेवीं तुझिया पातीं । शेषविभागी जी श्रीपती । केलें निश्चितीं त्वा मज ॥ ५८ ॥ मातें धरोनिया हातीं । एकला बैससी एकांतीं । ब्रह्मादिकाची विनंती । तुजप्रती मी सागें ॥ ५९ ॥ कळों नेदिता कोणासी । तुवा केले रासक्रीडेसी । ते गुह्य सांगोनि मजपाशीं । गोकुळासी धाडिलें ॥ ३६० ॥ सेजेचे उठवूनि भीमकीसी । मज आपणाजवळ निजविशी । ते निद्रेचिया सुखासी । समाधि कायसी बापुडी ॥ ६१ ॥ ऐशिया तुझे सगतीं । रात्री भोगिल्या नेणों किती । त्या मज सांडोनि श्रीपती । जाणे निश्चिंता करितोसी ॥ ६२ ॥ वेळु न गमे चक्रपाणी । मज बोलावूं धाडिसी रुक्मिणी । सारीपाट आह्मी दोघी जणीं । एकासनीं खेळिजे ॥ ६३ ॥ जेव्हा विहीळिये निघसी । मज आपुले रथीं बैसविसी । दोघा गमन एके रथेंसीं । आजि उंचगलासी सांधीता ॥ ६४ ॥ जळक्रीडा करितां जळीं । करिता गोपिकासीं रांडोळी । तेव्हाही मी तुजजवळी । स्नानकाळीं सर्वदा ॥ ६५ ॥ ऐसें सागों मी किती । तुजवेगळा जी श्रीपती । नाहीं जालों अहोरातीं । केवी म्या अतां सांडावें ॥६६॥ तूं स्वामी सखा सर्वात्मा । जीवाचा जीव पुरुषोत्तमा । तुझा वियोगु मेघश्यामा । केवीं

---

१ सवय २ झणें साडिशी—त्याग करू नकोस ३ कर्णामृती ४ वामनेमस्ट ५ खत च्या अध्या आसनावर ६ ताट, मांडून ७ वाटेसी ८ पंगतीला, बाजूला ९ पलगावर निजलेल्या १० रुक्मिणीला ११ फेरफटका करण्यासाठी १२ फटाव्लास १३ सगतीला १४ विनोद, थट्टामस्करी "निकरा जाईल रांडोळा । आह्मा आणि रुक्मिया"—रुक्मिणी-स्वयंवर प्रसग ६–९ दुसरा अर्थ 'उपहास' मागे अध्याय १—२३७ पहा १५ तुजपासून दूर व्हावें

आह्मां साहावेल ॥ ६७ ॥ आमुचा जीवु आणि प्राण । ते तुझे गा श्रीचरण । ते वियोगदुःख साहावया जाण । समर्थपण[1] मज नाही ॥ ६८ ॥ आमुचा हाचि लाभु अव्यंग[2] । जे तुझिया पायाचा सयोग । त्याचा न साहावे वियोग । देहभग जालिया ॥ ६९ ॥ देहें[3] राहेल तरी राहो । अथवा जाईल तरी जावो । तुझ्या चरणांचा वियोग पहा हो । न शकें साहो सर्वथा ॥ ३७० ॥ थोर दुस्तर तुझी माया । ब्रह्मादिका न ये आँया[4] । मज सुगम जाली तरावया । यादवराया निजशेषें[5] ॥ ७१ ॥

त्वयोपभुक्तस्रग्गन्धवासोऽलङ्कारचर्चिता । उच्छिष्टभोजिनो दासास्तव माया जयेमहि ॥ ४६ ॥

तुझे गंधशेप आणि माळा । धरिता कपाळीं आणि गळा । मी नागवे[6] कळिकाळा । दास गोपाळा पैं तुझा ॥ ७२ ॥ तुझे कासेचा पिवळा । येऊनि माझे कासे लागला । तेंचि कामु म्या जिंतिला । दृढ जाला निजकासे ॥ ७३ ॥ तुवा आपुले हृदयींचें पदक । जेव्हा मज दिधले देख । तेव्हाचि माया जाली विमुख । दासा सन्मुख न राहे ॥ ७४ ॥ मायेसी असतें मुख । तरी हो लाहती[7] सन्मुख । ते मिथ्या गा निःशेख । वृथा लोक भ्रमले पैं ॥ ७५ ॥ तुझें उच्छिष्ट सेविता देख । लाजोनि जाये समाधिसुख । निडारला निजात्मतोख । शेषें[8] प्रत्यक्ष निजलाभु ॥ ७६ ॥ ऐसा तुझेनि दास्यें सरता जाला । तुझेनि निजशेषें चर्चिला । तुझी माया मी तरला । जियें धाकु लाविला योगिया ॥ ७७ ॥

वातरशना य ऋपय श्रमणा ऊर्ध्वमन्थिन । ब्रह्माख्य धाम ते यान्ति शान्ता सन्यासिनोऽमला ॥ ४७ ॥

मिथ्या मायेच्या धाकासाठीं । योगी रिघाले कपाटीं[9] । जरी साडिली लंगोटी । तरी पोटीं धाकती ॥ ७८ ॥ आसनस्थ होऊनि जाणा । आकळावया प्राणापाना[11] । मूळबधें[12] आकोचना । दृढ धारणा ते करिती ॥ ७९ ॥ अगुले वारा वारा । जिणावया जी वारा । रात्रदिवस शरीरा । अभ्यासद्वारा आटिती[13] ॥ ३८० ॥ क्षुधेने सादली भूक । तृषा तहान प्याली देख । जिणोनिया सुखदुःख । अतिनेटक निर्धारें ॥ ८१ ॥ सुबुद्धि धरूनिया हातीं । आकळूनि इंद्रियवृत्ती । वैराग्यें करित ख्याती । ऊर्ध्वगती निघाले ॥ ८२ ॥ भेदोनि मणि-कर्णिकावोवरी । उसळले जी ब्रह्मरध्रीं । जिणोनिया ब्रह्मगिरी । निशाणभेरी[16] लाविल्या ॥ ८३ ॥ तेथ शातीचेनि योगें । विलसत सर्वांगें । सकल्पत्यागवेगें । जाले अगें चिद्ब्रह्म ॥ ८४ ॥ ऐसे योगबळें योगी । माया जिणती अगोअर्गी । त्याहोऊनि अतिसुगममार्गी । आह्मालागीं त्वा केली ॥ ८५ ॥

वय त्विह महायोगिन् भ्रमन्त कर्मवर्त्मसु । त्वद्वार्तया तरिष्यामस्तावकैर्दुस्तर तम ॥ ४८ ॥

भजावे तुझिया निजभक्ता । ऐकावी तुझी कथावार्ता । इतुकेनि तरावे[18] जी सर्वथा । कृष्णनाथा निजमाया ॥ ८६ ॥ आह्मा कर्ममार्गींचिया कर्मठा । तुवा उपकारु केला मोटा । तुझ्या कथेचा श्रवणपाठा । मुक्त दारवठा मोक्षाचा ॥ ८७ ॥ असो मोक्षाची कथा । चाड नाहीं गा सर्वथा । तुझ्या भक्तासी तुझी कथा । करितां भवव्यथा न वधीची ॥ ८८ ॥

---

१ सामर्थ्य २ निर्दोष ३ "तरी आता देह असो अथवा जावो । आह्मी तों केवळ वस्तूचि आहों"—ज्ञानेश्वरी अध्याय ८–२४८ ही ज्ञानेश्वराची उक्ति निर्गुणपर आहे व नाथाची वरील उक्ति सगुणपर आहे 'देह जावो अथवा राहो । पाडुरगीं दृढ भावो,' हा नामदेवाचा अभग प्रसिद्ध आहे ४ आटोक्यात ५ गालील उच्छिष्ट गधशेष वगैरेंनी ६ दीन दुबळा करून टाकिता ७ राहों लागती ८ खाऊन राहिलेले पदार्थ ९ पर्वतास आला १० ज्या मायेने ११ गुद १२ प्राणादिवायु १३ वज्रासनानें गाळ आवळून १४ भिजवितात, पेंग देतात 'आटणी करणें जें वीरा । तेंचि तप' ज्ञानेश्वरी अध्याय १६–१०८ १५ मनाचा लय करून १६ नगारे १७ लाहून १८ तरलों जी.

तुझे अभेदभक्तीचें कोड । आह्मां संसारुचि गोड । ठेंचूनि त्रिगुणाचें तोंड । भक्त प्रचंड भजताती ॥ ८९ ॥

स्मरन्त कीर्तयन्तस्ते कृतानि गदितानि च । गत्युत्स्मितेक्षणक्ष्वेलि यन्नृलोकविडम्बनम् ॥ ४९ ॥

तुझ्या चरित्राचें श्रवण । आवडीं करितां कीर्तन । त्यांचा भवबंधच्छेदन । बळेंचि जाण तूं करिशी ॥ ३९० ॥ पुसोनियां ससारभावो । निजपदीं देसी ठावो । हा श्रवण-कीर्तनलाभ पाहा हो । आह्मी सहजें लाहो निजभक्त ॥ ९१ ॥ स्वभावे कीर्तन करितां । एवढा लाभु होये तत्त्वतां । मा तुझिये मुखींच्या कथा गातां । आपणिया देता तूं होशी ॥ ९२ ॥ तुझीं गोकुळींचीं गमनपदें । आवडीं वर्णिती आनंदें । त्यांसी खादीं वाऊनियां निजबोधें । कीर्तनच्छंदें नाचशी ॥ ९३ ॥ तुवां जे केली लीला । ते आवडी गातां जी गोपाळा । नित्य त्या सेवकाजवळा । अगें अगवळा तू होशी ॥ ९४ ॥ तुझें वर्णिती जे हास्यवदन । त्या भक्तांचे तूं करिशी ध्यान । त्यांचेनि बोलें समाधान । स्त्रीशूद्रां जाण तूं देशी ॥ ९५ ॥ तुझे दृष्टीचें दर्शन । दृश्यातीतनिरीक्षण । सर्वत्र देखणेपण । कीर्तनी गान जे गाती ॥ ९६ ॥ त्यांच्या पाउलापाउलासी । आपुलें सर्वांग तू वोंवाळिसी । अगें टाकूनि तिष्ठसी । त्यांपाशीं सर्वदा ॥ ९७ ॥ आपुली गुह्य ज्ञानमुद्रा । त्यांसी अर्पिसी तू ज्ञाननिरेंद्रा । निजबोधें प्रबोधचंद्रा । त्यांच्या निजभद्रा तूं करिशी ॥ ९८ ॥ रासक्रीडादि नाना छंद । अंगना-मंगनादि प्रबंध । कीर्ति अतिशयें विशद । भावार्थें शुद्ध जे गाती ॥ ९९ ॥ कां ठकूनिया ब्रह्मयासी । गोपाळवत्सें तूं जाहलासी । ऐसऐसिया विनोदांसी । हृषीकेशी जे गाती ॥ ४०० ॥ त्यांसी सर्वां भूतीं निजात्मता । देसी तू आपुली सत्ता । त्यांच्या बोलामाजीं वर्तता । कृष्णनाथा तूं होशी ॥ १ ॥ मनुष्यनाट्याचेनि योगें । जे जे केले तुवा अगें । तें गातां ऐकता अनुरागें । तरले वेगें निजभक्त ॥ २ ॥ म्याचि केली जे जे आळी । ते त्वा पुरविली सर्व काळीं । त्या मज उपेक्षूनि वनमाळी । अंतकाळीं कां जाशी ॥ ३ ॥

श्रीशुक उवाच–एवं विज्ञापितो राजन् भगवान्देवकीसुत । एकान्तिनं प्रियं भृत्यमुद्धवं समभाषत ॥ ५० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कंधे षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

एवं यापरी देवकीसुत । पूर्ण पूर्णांशे भगवंत । विनविला श्रीकृष्णनाथ । निजभृत्यें उद्धवें ॥ ४ ॥ निजभृत्य ह्मणणें । उद्धवासी याकारणें । निजगुज श्रीकृष्णें । त्यासीं बोलणें सर्वदा ॥ ५ ॥ जेथ रिगमु नाहीं रुक्मिणीसी । ठावो नाहीं वसुदेवदेवकीसी । बळिभद्रा प्रद्युम्नासी । अनवसरू यांसी जे ठायीं ॥ ६ ॥ ते ठायीं कृष्णाप्रती । उद्धव असे अहोरात्रीं । यालागीं पै एकार्ती । ज्ञाते ह्मणती तयासी ॥ ७ ॥ श्रीकृष्णासी वाडेंकोडें । जीवापरीस जे जे आवडे । तें उद्धवासी देणें घडे । प्रेम गाढें भक्ताचें ॥ ८ ॥ देतां तो जरी नेघे । तरी धावोनि आळिंगी वेगें । न घेतां देवो पाया लागे । भक्तपागें पागिला ॥ ९ ॥ यालागी कृष्णासी प्रियकर । उद्धवुचि साचार । याहूनि प्रेम थोर । नाही संधर आनाचें ॥ ४१० ॥

---

१ आवड २ स्थान ३ अनुभवू ४ वाहून ५ जवळचा, निकटचा ६ अदृश्य परब्रह्माचें दर्शन ७ पाहणें, दर्शन ८ ओंवाळून टाकतोस ९ निराकार होऊन १० ज्ञानाचा ठसा ११ आत्महिताला, कल्याणाला १२ आज्ञाधारक १३ लीलेनें मनुष्यरूप घेऊन १४ प्रेमानें १५ हट्ट १६ प्रवेश १७ असमय 'जैसा मातेच्या ठायीं । अपत्या अनवसर नाहीं'–ज्ञानेश्वरी अनवसर ह्मणजे तिच्यापाशीं जाण्याची वेळ १८ पराधीन झाला पांग ह्मणजे पराधीनपणा पाग फेडणें, पांगळा हे शब्द 'पाग' या शब्दापासूनच तिच्यापाशीं झाले आहेत १९ मोठे

यालागीं विप्र भृत्य एकांती । ये विरुद्धें उद्धवासी साजती । तेणें निजस्वामीस विनंती । निजप्रीतीं पैं केली ॥ ११ ॥ ऐकोनि उद्धवाचें वचन । चातकांलागीं जेवीं घन । तेवीं बोळला जगजीवन । स्वानंदघन निजबोधें ॥ १२ ॥ चातकाची तहान किती । तृप्त करूनि निववी क्षिती । उद्धवउद्देशें श्रीपती । त्रिजगती निववील ॥ १३ ॥ ऐकतां उद्धवाचे बोल । येताति श्रीकृष्णासी डोल । भक्तभाग्य जी सखोलें । जाली बोल प्रेमाची ॥ १४ ॥ ते बोळले भक्तभूमीसी । निजबीज पेरील हृषीकेशी । ते पीक पुरेल जगासी । मुक्तराशी मुमुक्षा ॥ १५ ॥ धेनु वत्साचेनि बोरॅसे । घरीं दुभते पुरवी जैसें । तेवी उद्धवाचेनि उद्देशें । जग हृषीकेशें निववीजे ॥ १६ ॥ घरीं पाहुणयालागीं । कीजती पर्वडी अनेगी । तेथ बालकें जेवीं विभागी । होती वेगीं न मागता ॥ १७ ॥ पक्वान्न सेवूं नेणती बाळें । तरी माता मुखीं घाली बळें । तैसें जनार्दनें आह्मा केलें । स्वयें दिधलें निजशेष ॥ १८ ॥ नवल कृपा केली कैशी । कृष्ण उद्धवातें उपदेशी । तोचि अर्थ दिधला आह्मासी । देशभार्षी अर्थिता ॥१९॥ एका जनार्दनु ह्मणे । श्रोता सावधान होणें । हें मी तोंडें बोलों कवणें । तिही मज करणें सावध ॥ ४२० ॥ निजभक्तें केली विनती । निजज्ञान बोलेल भक्तपती । श्रवणाची सावध पंक्ती । बैसवा वृत्ति तद्बोधें ॥ २१ ॥ येथ मुक्ताचें कोड । पुरे मुमुक्षाची चाड । येचविपर्यी कथा गोड । श्रवणकवाड उघडेल ॥ २२ ॥ उद्धवें श्रीकृष्ण विनविला । ना तो श्रवणीं डागोरा पिटिला । मुमुक्षा ह्मणे चला चला । कृष्ण बोळला निजबोधें ॥२३॥ मोक्षमार्गींचे कापडी । अर्थतृपालृपितें बापुडीं । प्रबोधबोधाची पॅव्हे गाढी । उद्धवें रोकडी घालविली ॥ २४ ॥ भक्तिजननी माझी तेथ । कडे घेऊनि होती नेत । जनार्दन परमामृत । जालें प्राप्त तिचेनी ॥ २५ ॥ ते तुझी भक्ति तत्त्वता । आह्मासी असावी सर्वथा । तुज मागावी मुक्तता । तंव ते मूर्खता भक्ताची ॥ २६ ॥ सांच असावी बद्धता । तरी म्या मागावी बद्धमुक्तता । तेचि नाहीं गा तत्त्वता । मिथ्या मागता मूर्खत्वें ॥ २७ ॥ मीतूंपणेवीण सहजस्थिती । तुझी असो अभेदभक्ती । हेंचि मागणें पुढतपुढतीं । सताप्रती सर्वदा ॥ २८ ॥ उद्धवासी ज्ञान गुप्त । उपदेशील कृष्णनाथ । एका जनार्दना विनवित । दत्तचित्त त्वा दीजे ॥ ४२९ ॥ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कंधे एकाकारटीकायां देवस्तुत्युद्धवविज्ञापनं नाम षष्ठोऽध्याय. ॥ ६ ॥ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ ॥

अध्याय सातवा.

श्रीगणेशाय नम ॥ ॥ ॐ नमो चतुरक्षरा । चतुरचित्तप्रबोधचंद्रा । जनार्दना सुरेंद्र-इंद्रीं । ज्ञाननरेंद्रा निजबोधा ॥ १ ॥ तुझी करितांचि गोठी । प्रगटसी पाठीपोटीं । सन्मुख ठसोंनसी दृष्टीं । हृदयंगाठी छेदूनी ॥ २ ॥ छेदूनि विपयवासना । स्वयें प्रगटसी जनार्दना ।

---

१ हे शब्द, ह्या पदव्या २ उद्धवाच्या निमित्तानें ३ गहन, घोर ४ मुमुक्षु जनाला ५ सेहपूर्ण पान्हान ६ पक्वान्नाचे प्रकार ७ अनेक ८ कान हेंच एक दार ९ प्रवासी १० पाणपोई ११ वास्तव, खरी १२ चारअक्षरी नामाच्या (जनार्दना) १३ चतुराच्या चित्ताला ज्ञानप्रकाश देणाऱ्या चंद्रा १४ देवेंद्राच्या इंद्रा १५ मागे पुढे, आंत बाहेर १६ स्थिर राहतोस १७ हृदयग्रंथि "भिद्यते हृदयग्रंथिश्छिद्यन्ते सर्वसंशया । क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे ॥" हें श्रुतिवचन प्रसिद्ध आहे हाच श्लोक भागवत स्कंध १ अध्याय २ मध्ये आहे मात्र 'तस्मिन्दृष्टे परावरे' या निर्गुणपर वचनाबद्दल भागवतात 'दृष्ट एवात्मनीश्वरे' हें सगुणपर वचन आहे हृदयग्रंथि म्हणजे अहंकाररूप गांठ

भवअभवभावना । नेदिसी मना आतळों ॥ ३ ॥ आतळतां तुझे चरण । आकळलें राहे मन । सहज देशी समाधान । आनंदघना अच्युता ॥ ४ ॥ ऐशिया जी गुरुनाथा । समसौम्यें चरणीं माथा । पुढील परिसावी जी कथा । जेथ वक्ता श्रीकृष्णु ॥ ५ ॥ उद्धवें विनविलियावरी । कृपाकळवळला श्रीहरी । निजज्ञान अतिविस्तारीं । वोधकुसरी सांगतु ॥ ६ ॥ होतें कृष्णाचे मानसीं । मज गेलिया निजधामासी । माझें निजज्ञान कोणापासीं । अतियत्नेंसी ठेवावे ॥ ७ ॥ तंव देखिली उद्धवाची अवस्था । सुख जाहले श्रीकृष्णनाथा । वैराग्ययुक्त उपदेशितां । होये सर्वथा निजज्ञान ॥ ८ ॥ एवं वांचवावया उद्धवासी । कृष्ण ब्रह्मज्ञान उपदेशी । शाप न वाधी ब्रह्मवेत्त्यांसी । हें हृपीकेशी जाणतु ॥९॥ ब्रह्मउपदेशाची हातवटी । उपदेशूं जाणे जगजेठी । वैराग्य उपजवी उठाउठीं । जेणे पडे मिठी निजतत्त्वीं ॥ १० ॥ नव्हतां वैराग्य दारुण । उपदेशु केला तो वृथा जाण । हे श्रीकृष्णाचि जाणे खूण । वैराग्यविदान वोलतु ॥ ११ ॥ पहिले उद्धवाच्या वोलासी । अनुमोदन दे हृपीकेशी । तेणे अन्वयें सावकाशीं । ज्ञानवैराग्य त्यासी वोलतु ॥ १२ ॥

श्रीभगवानुवाच-यदात्थ मा महाभाग तच्चिकीर्षितमेव मे ।
ब्रह्मा भवो लोकपाला स्वर्वासं मेऽभिकाङ्क्षिण ॥ १ ॥

जो वेदांचा वेद्यवक्ता । जो ज्ञानियांचा ज्ञानदाता । तो श्रीकृष्णु ह्मणे भाग्यवंता । ऐकें निजभक्ता उद्धवा ॥ १३ ॥ जे तूं वोलिलासी भावयुक्त । तें वचन तुझें सत्य सत्य । तेंचि माझें मनोगत । जाण निश्चित निर्धारें ॥ १४ ॥ माझी अवस्था जाम्बनीळा । ब्रह्मादिदेवां सकळां । येथ आले होते मिळोनि मेळा । लोकपाळांसमवेत ॥ १५ ॥ येऊनि माझी घेतली भेटी । अपेक्षा जे होती पोटीं । पुशिली माझ्या प्रयाणाची गोठी । जेणे तुज मोटी अवस्था ॥ १६ ॥ म्यां वेगी यावें वैकुंठा । हे समस्तासी उत्कंठा । आदिकरून नीळकंठा । सुरवरिष्ठां जालीसे ॥ १७ ॥

मया निष्पादित ह्यत्र देवकार्यमशेषत । यदर्थमवतीर्णोऽहमशेन ब्रह्मणार्थित ॥ २ ॥

ज्यालागीं ब्रह्मेनि प्रार्थिले । तें देवकार्य म्यां सपादिलें । अवतार नटनाट्य धरिले । ज्येष्ठत्व दिधले वळिभद्रा ॥ १८ ॥ ज्येष्ठकनिष्ठभावना । दोघामाजीं नाहीं जाणा । कृष्णा आणि सकर्षणा । एकात्मता निजांशे ॥ १९ ॥

कुल वै शापनिर्दग्ध नक्ष्यत्यन्योन्यविग्रहात् । समुद्र सप्तमेऽह्न्येता पुरीं च प्लावयिष्यति ॥ ३ ॥

उरले असे आमुचे कुळ । शांपनिर्दग्ध केवळ । अन्योन्यविग्रहें सकळ । कलहमूळें नासेल ॥ २० ॥ भूमि मागोनि समुद्रापासीं । म्या रचिले द्वारकेसी । मज गेलिया निजधामासी । तो सातवे दिवसीं वुडवील ॥ २१ ॥

यर्ह्येवाय मया त्यक्तो लोकोऽय नष्टमङ्गल । भविष्यत्यचिरात्साधो कलिनापि निराकृत ॥ ४ ॥

ऐकें उद्धवा हितगोष्टी । म्यां सांडिलिया हे सृष्टी । थोडियाचि काळापाठीं । नष्टदृष्टी जन होती ॥ २२ ॥ अधर्म वाढेल प्रवळ । लोक होतील नष्ट अमंगळ । ते अमंगळतेचें मूळ । ऐक समूळ सांगेन ॥ २३ ॥ मज नादता ये सृष्टीं । कलि उघडू न शके दृष्टी ।

१ सर्वो २ एकात्मतेच्या भावानें –"किंबहुना या भाषा । द्वैताचा जेथें उपखा । फेड्डीर्या ग्वसरा । श्रीगुरु वदिला ।" अमृतानुभव प्रकरण २—५४ गुरुशिष्याच्या समसाम्यावद्दल हृ प्रकरण जरूर पाहावें ३ चातुर्यें ४ युक्ती, चातुर्य ५ नीलकंठाला, शंकराला. ६ ब्रह्मदेवानें ७ शापरूप अग्नीनें जाळलेलें ८ परस्परकलहानें. ९ वाकडें पाहणारे

मज गेलियापाठीं । तो उठाउठी उठेल ॥ २४ ॥ कलि वाढेल अतिविषम । ब्राह्मण साडितील स्वधर्म । स्वभावे नावडे दानधर्म । क्रियाकर्म दंभार्थ ॥ २५ ॥

न वस्तव्य त्वयैवेह मया त्यक्ते महीतले । जनोऽधर्मरुचिर्भद्र भविष्यति कलौ युगे ॥ ५ ॥

म्या सांडिलिया महीतळी । प्रबळ बळें वाढेल कळी । आजीच तुवा निघिजे तत्काळीं । जंव तो कळी नौतळे ॥ २६ ॥ कळी आतळेल जेव्हा । जनीं अधर्मु वाढेल तेव्हा । कुविद्येच्या उठती हांवा । सैर्घ धांवा निंदेच्या ॥ २७ ॥ न लभे स्वार्थाची कवडी । तरी करिती निंदेच्या कोडी । ऐसी कलियुगीं वस्ती कुडी । तुवा अर्ध घडी न राहावे ॥ २८ ॥

त्वं तु सर्वं परित्यज्य स्नेहं स्वजनबन्धुषु । मय्यावेश्य मनः सम्यक् समदृग्विचरस्व गाम् ॥ ६ ॥

उद्धवा तूं यालागीं । येथोनि निघावें वेगवेगीं । एकलाचि ऑंगोवांगी । हितालागीं सर्वथा ॥ २९ ॥ धनधान्यसमृद्धीसी । साडावे स्वजनगोत्रजांसी । भ्रातादुहितानिजभगिनींसी । स्त्रीपुत्रांसी त्यजावें ॥ ३० ॥ स्नेहो ठेवूनि घरदारी । अगें तूं जरी निघालासी बाहेरी । तरी तो त्यागूचि कठिण भारी । अनर्थकारी होईल ॥ ३१ ॥ आधीं समूळ स्नेहो साडावा । पाठीं अभिमानुही दंडावा । वासनाजटाजूट मुंडावा । मग साडावा आश्रमु ॥ ३२ ॥ स्नेहो कैसेनि सांडे । अभिमानु कैसेनि दडे । हें तुज वाटेल साकडें । तरी रोकडें परियेसीं ॥ ३३ ॥ माझें स्वरूप जे सर्वगत । तेथ ठेवोनिया चित्त । सावधानें सुनिश्चित । राहावे सतत निजरूपीं ॥ ३४ ॥ तये स्वरूपी चित्ता । निर्धारेंसीं धारणा धरिता । निजभावें तन्मयता । तद्रूपता पावेल ॥ ३५ ॥ भृंगी जड किटी मूढ । ध्यानें तद्रूप होय दृढ । अभ्यासीं काहीं नाहीं अवघड । तो अभ्यास गूढ विशद केला ॥ ३६ ॥ माझें स्वरूप ज्ञानघन । ध्याता जीवू स्वयें सज्ञान । या स्थितीं करितां ध्यान । सहजे जाण तद्रूप ॥ ३७ ॥ तेथ समसाम्यें समस्त । समत्व पावेल चित्त । तेणें समभावे निश्चित । जेथींच्या तेथ राहावे ॥ ३८ ॥ आधीं गृहाश्रमातें त्यागावें । मग म्या ह्मणसी कोठें राहावे । ऐसे मानिसील स्वभावे । तेविखीं बरवे परियेसीं ॥ ३९ ॥ स्वरूपसाम्यें समदृष्टी । समभावें विचरें सृष्टी । निवासस्थानाची आटाटी । सर्वथा पोटीं न धरावी ॥ ४० ॥ जेथ बहु काळ वसती घडे । त्या ठायाचा अभिमान चढे । वसतिस्थान ऐसें कुडें । वस्तीचें साकडें सर्वथा न धरीं ॥ ४१ ॥ तूं सर्वी सर्वगत होसी । सर्वाधार सर्वदेशी । ऐसा मी होऊन मज पावसी । न हालता येसी निजधामा ॥ ४२ ॥ मज निजधामा न्यावे । होतें पुशिलें उद्धवें । तें निजबोधस्वभावे । स्वयें केशवे सांगितलें ॥ ४३ ॥ न करिता हे उपायस्थिती । सर्वथा न घडे माझी प्राप्ती । मग तूं निजधामाप्रती । कैशा गती येशील ॥ ४४ ॥ गरुडीं बैंऊनि वेगेंसीं । न्यावें निजधामा ह्मणसी । गति तेथ नाहीं पाखींसी । गम्य गरुडासी तें नव्हे ॥ ४५ ॥ सांडूनि उभय पक्षासी । साधक पावती मद्रूपासी । पक्षाभिमान असे गरुडासी ।

१ वाढेल २ वांकडा ३ आला नाहीं ४ पुष्कळ ५ अगदीं निश्चयबुद्धीनें ६ निश्चयानं ७ पुढें अध्याय ९ मध्यें श्लोक २३ वरील टीका पहा मुख्यत्त ही ओंवी "भिंगुरटी कीटकीत धरी । कोंडी भिंतीमाजिरे घरीं । ते मरणभयें ध्यान धरी । निरंतर भ्रमरींचे ॥ १ ॥" भिंगुरटी जड, व तिचें ध्यान करणारी किटीही जड, असें असून ध्यानानें तद्रूपता पावते, मग मी ज्ञानघन व जीव सज्ञान, असें असता जीव जर माझें ध्यान निरंतर करील तर मद्रूप होणार नाहीं काय ? भृंगी कीटकजडमूढ ८ गीतेतही श्रीकृष्ण ह्मणतात कीं मन चंचल आहे तथापि अभ्यास व वैराग्य यानीं [illegible] होतें ९ त्याविषयीं १० खटाटोप, काळजी ११ वाहून, गरुडावर बसून १२ पराग, पक्षियामी.

गमन त्यासी तेणें नव्हे ॥ ४६ ॥ ह्मणसी न्यावें घेवोनि खांदीं । मज खांदुचि नाहीं त्रिशुद्धी । तुज न सांडितां अहंबुद्धी । गमनसिद्धी तेथ नाहीं ॥ ४७ ॥ न त्यागितां अहंभावस्थिती । केल्या नाना उपाययुक्ती । तेणे निजधामाप्रती । नव्हे गती सर्वथा ॥ ४८ ॥ जे जें देखसी साकार । तें तें जाण पा नश्वर । तेचि विखीचा निर्धार । करीं साचार निजवोधें ॥ ४९ ॥

यदिदं मनसा वाचा चक्षुर्भ्यां श्रवणादिभिः । नश्वरं गृह्यमाणं च विद्धि मायामनोमयम् ॥ ७ ॥

जें जे दृष्टी देखिले । ते ते दृश्यत्वे वाळिले । जें जे श्रवणा गोचर झाले । तेंही वाळिले शब्दत्वे ॥ ५० ॥ जें जे वाचा वदे । तें ते वाळिजे जल्पवादें । वाचिक सांडविलें वेदें । नेति नेति शब्दें लाजिला ॥ ५१ ॥ जें जे संकल्पें आकळिले । ते तें कल्पित पैं झाले । जे जे अहंकारा आले । ते ते वाळिले विजातीय ॥ ५२ ॥ जें जे इंद्रियें गोचरें । ते ते जाण पां नश्वरें । हें नित्यानित्यविचारें । केलें खरें निश्चित ॥ ५३ ॥ तोही नित्यानित्यविवेक । जाण पां निश्चित मायिक । एवं मायामय हा लोक । करी संकल्पसृष्टीतें ॥ ५४ ॥ जेव्हडा देखसी ससार । तेव्हडा मायिक व्यवहार । हा वोळख तूं साचार । धैर्यनिर्धार धरोनी ॥ ५५ ॥ जैशी स्वप्नींची राणिव । केवळ भ्रमचि जाणिव । तैसेचि जाण हें सर्व । भववैभवविलास ॥ ५६ ॥

पुंसो युक्तस्य नानार्थो भ्रमः स गुणदोषभाक् । कर्माकर्मविकर्मेति गुणदोषधियो भिदा ॥ ८ ॥

परमात्मेंसी जो विभक्त । तो पुरुष वोलिजे अयुक्त । त्यासी नानात्वें भेदु भासत । निजीं निजत्व विसरोनी ॥ ५७ ॥ त्या विसराचेनि उल्हासें । मिथ्या भेदु सत्यत्वे भासे । त्या भेदाचेनि आवेशे । अवश्य दिसे गुणदोषु ॥ ५८ ॥ जरी भेदूचि नाहीं । तरी गुणदोषु नाहीं । दिसावया ठावो नाहीं । शुद्धीचे ठायीं सर्वथा ॥ ५९ ॥ यालागीं भेदाच्या उद्भटी । गुणदोषदृष्टी उठी । तेथें कर्माकर्मत्रिपुटी । भेददृष्टी ठसावे ॥ ६० ॥ भेदें थोर केले विषम । कर्म अकर्म विकर्म । जन्ममरणादि धर्म । निजकर्म प्रकाशी ॥ ६१ ॥ कर्मे विकर्मे नरकयातना । काम्यकर्मे स्वर्गु जाणा । कर्मेचि करूनि कर्ममोचना । समाधाना पाविजे ॥ ६२ ॥ येथ ह्मणसी कर्म कोण । अकर्माचे काय लक्षण । विकर्माचा कवण गुण । तेंही सपूर्ण परिस पां ॥ ६३ ॥ काया वाचा अथवा मन । करिजे तितुके कर्म जाण । सूक्ष्म स्फूर्तीचे जे भान । ते मूळ जाण कर्माचे ॥ ६४ ॥ मनसा वाचा देहीं । सर्वथा कर्मबीजें नाहीं । अकर्म ह्मणिजे ते पाहीं । न पडे ठायीं देहवंता ॥ ६५ ॥ जें कर्मावेगळें सर्वांगें । जेथ कर्म लावितांही न लगे । जे नव्हे कर्मठाजोगें । तें जाण सवेगें अकर्म ॥ ६६ ॥ विधिनिषेधजोडेपाडें । जेथ विशेष कर्म वाढे । विकर्म त्यातें ह्मणणे घडे । थोर सांकडें पै याचें ॥ ६७ ॥ कर्म

१ 'आलिया आकारा । अवघ नास' । २ विपर्यीचा. ३ टाकिलें, त्याग केला ४ जल्पवादें. ५ वितंडवादानें, वडवडीन ६ 'सजातीयप्रवाहश्च विजातीयतिरस्कृति' (अपरोक्षानुभूति) ७ वरें ८ नित्य कोणतें व अनित्य कोणते, सार काय व असार काय हा विवेक, नित्य ब्रह्म अनित्य माया हा निश्चय ९ 'संकल्पो विविध कर्ता' (अपरोक्षानुभूति) १० राज्य हा शब्द व हा स्थात ज्ञानेश्वरी, अमृतानुभव, वगैरे ग्रंथात पुष्कळ ठिकाणीं सापडतो ११ जोरामुळें १२ कर्म, अकर्म, विकर्म यावद्दल पूर्वी एका टीपत सागितलें आहे नाथांचें मत श्रीधरस्वामींचे मताहून भिन्न आहे नाथांनीं आपला अर्थ व श्रीधरव्याख्यानाची युक्ति ही सागितली आहे ज्याच्या बुद्धीमध्यें भ्रमाचे विलासभूत गुणदोष भिळते असतील, त्या अज्ञानी पुरुषाला उद्देशूनच कर्माकर्मविकर्मांचा भेद दाखविला आहे १३ देहात्मबुद्धि १४ कल्याणकर होत नाहीं

सर्वसाधारण । तेंचि विकारीतें पावले जाण । उठिले विधिनिषेध दारुण । विकर्म जाण तें ह्मणिजे पं ॥ ६८ ॥ जे विधीसी नातुडे । तें निषेधाचे अगा चढे । करिता चुके ठाके विकळ पडे । तेंही रोकडे निषिद्धचि ॥ ६९ ॥ ऐसे कर्म विकारलें । तें विकर्मपदें वाखाणिलें । एवं कर्माकर्म दाविलें । विभागनिमित्त तुज ॥ ७० ॥ जीवासी आविद्यक उत्पत्ती । त्याचीं कर्में आविद्यकें होती । श्रीधरव्याख्यानाची युक्ती । तेही उपपत्ती परियेसीं ॥ ७१ ॥ अविद्यायुक्त जीव परम । त्यासी नित्यक्रिया तेंचि कर्म । नित्य न करणें तें अकर्म । विकर्म तें निषिद्ध ॥ ७२ ॥ ऐशी कर्माकर्मविकर्मत्रिपुटी । भेदानुरूपें वाढली सृष्टी । तेथ गुणदोषबुद्धीच्या पोटीं । भेददृष्टी वाढली ॥ ७३ ॥ अभेदी भेदु कैसा उठी । जेणें गुणदोषीं नादे दृष्टी । विधिनिषेधी पाडी गांठी । तेही गोठी परियेसी ॥ ७४ ॥ पुरुष एकु एकला असे । तोचि मनोरथपूजे वैसे । ध्येयध्याताध्यानमिसें । वाढवी पिसें भेदाचें ॥ ७५ ॥ तेथे नाना परींचे उपचार । पूजासामग्रीसभार । ऐसा एकपणीं अपार । भेदु साचार वाढवी ॥ ७६ ॥ तेथ ध्येय उत्तम ह्मणे जाण । ध्याता नीच होये आपण । तदंगें ध्यान गौण । गुणदोष जाण वाढवी ॥ ७७ ॥ ध्यानीं गुणदोष विचित्र । ध्येय ह्मणे परम पवित्र । ध्याता आपण होये अपवित्र । शौचाचारदोषत्वें ॥ ७८ ॥ एवं ध्यानाचिये दृष्टी । आपणचि आपुल्या पोटीं । गुणदोषाची त्रिपुटी । भेददृष्टी वाढवी ॥ ७९ ॥ ध्येय ध्याता ध्यान । आघवाचि आहे आपण । ते सांडोनिया जाण । गुणदोषलक्षण वाढवी ॥ ८० ॥ उद्धवा हे अवघी सृष्टी । वाढली असे भेददृष्टीं । तेणें भेदें उठाउठी । कर्मत्रिपुटी वाढविली ॥ ८१ ॥ जंव जंव भेदाचा जिव्हाळा । जंव जंव विषयांचा सोहळा । पाळिजे इंद्रियाचा लळा । तंव तंव आगळा ससारु ॥ ८२ ॥ सापा पाजिजे पीयूंख । तेंचि परतोनि होय विख । तैसे इंद्रियां दीजे जंव जंव सतोख । तंव तंव दुःख भोगिजे ॥ ८३ ॥

तस्माद्युक्तेन्द्रियग्रामो युक्तचित्त इदं जगत् । आत्मनीक्षस्व विततमात्मानं मय्यधीश्वरे ॥ ९ ॥

यालागी इंद्रियाच्या द्वारीं । विषयो नेदावा चतुरी । जेवीं विषें राधिली क्षीरधारी । सांडिजे दूरी न चाखता ॥ ८४ ॥ घमघमित अमृतफळें । वरी सर्पें घातलिया गरळें । तें न सेविती काउळे । सेवनीं कळे निजघातु ॥ ८५ ॥ तैसे सेविता विषयासी । कोण गोडी मुमुक्षासी । प्रतिपदीं आत्मघातासी । अहर्निशीं देखता ॥ ८६ ॥ आत्मघातु न देखती । ते विषयी विषयो सेविती । जैशी दिवांभीता मध्यराती । असतां गभस्ति मध्यान्हीं ॥ ८७ ॥ तैसेचि विषयसेवन । मुमुक्षासी घडे जाण । तेणें न चुके जन्ममरण । आत्मपतन तयाचें ॥ ८८ ॥ ह्मणसी प्राणियाची स्थिती । विषयावरी निश्चितीं । विषयत्यागें केवीं राहती । ते सुगम स्थिती अवधारीं ॥ ८९ ॥ असता इंद्रियाचा नेमु । करी चित्ताचा उपरमु । ऐसा दोहींपरी सुगमु । उत्तमोत्तमु हा त्यागु ॥ ९० ॥ इंद्रियें असोतु विषयाचरी । मन रिघों नेदी त्यांभीतरीं । हाही त्यागू सर्वांपरी । योगेश्वरीं बोलिजे ॥ ९१ ॥ मनासी विषयाचें बळ । विषयध्यासें तें चपळ । नव्हे ह्मणसी तें निश्चळ । ऐक

१ निकारत्वें २ सांपडत नाहीं ३ अज्ञानापासून ४ अज्ञानी ५ आपलें आचरण शुद्ध नाहीं असें पाहून ६ मोठा, अधिक ७ अमृत ८ विष ९ देऊं नये १० मिसळलेली ११ विष १२ पावलोपावलीं १३ घुबडाला १४ सूर्य १५ दमन १६ शांति १७ सामर्थ्य

समूळ उपावो[1] ॥ ९२ ॥ माझें स्वरूप सर्वगत[2] । मना बाहेरी आणि आंत । जेथ जेथ जाईल चित्त । तेथ तेथ ते असे ॥ ९३ ॥ मजवेगळें जावयासी । ठावो नाहीं पै चित्तासी । स्वदेशी हो परदेशी । अहर्निशीं मजआंतू ॥ ९४ ॥ ऐसे निजरूप सतत । पाहतां थोरावेल चित्त । त्या चित्तामाजी आद्यंत । पाहें समस्त हें जग ॥ ९५ ॥ अथवा जीवस्वरूप तुझें चांग । त्यामाजीं पाहतां हें जग । जगचि होईल तुझें अंग । अतिनिर्व्यंग[3] निश्चित ॥ ९६ ॥ चरें[4] आणि अचरें । लहानें आणि कां थोरें । जीवरूपी सविस्तरें । पाहें निर्धारें तूं हें जग ॥ ९७ ॥ ह्मणसी जीवु तो एकदेशी । त्यामाजीं केवीं पहावें जगासी । त्यासी ऐक्यता करीं मजसीं । जेवीं कनकेसी अळंकार ॥ ९८ ॥ चिंतितां कीटकी भिंगुरटी । तेचि ते होऊन उठी । तैसा तूं उठाउठीं । होईं निजदृष्टीं निजतत्त्व ॥ ९९ ॥ हो कां सैंधवाचा[5] खडा । पडल्या सिंधूमाजि[6]वडा । तो होवोनि ठाके त्याएवढा । तैसा तूं रोकडा मी होसी ॥ १०० ॥ जेथ मीतूंपणाचा भेद । फिटोनि जाईल विशद । परमानंदें शुद्धबुद्ध । मुक्त सिद्ध तूं होसी ॥ १ ॥

ज्ञानविज्ञानसंयुक्त आत्मभूत शरीरिणाम् । आत्मानुभवतुष्टात्मा नान्तरायैर्विहन्यसे ॥ १० ॥

शास्त्रश्रवणे दृढ ज्ञान । मननाभ्यासें होय विज्ञान[8] । या दोहींची जाणोनि खूण । ब्रह्मसंपन्न तूं होईं ॥ २ ॥ ऐसिया स्वार्थाचेनि लवलाहें । अविश्रम भजावे तुझे पाये । ह्मणसी वोढवतील[9] अंतराये । त्यासी काये करावें ॥ ३ ॥ सांडोनि दांभिक लौकिक । त्यजोनियां फळाभिलाख[10] । जो मज भजे भाविक । विघ्न देख त्या कैंचें ॥ ४ ॥ त्याच्या विघ्ननाशासी देख । करी चक्राची लखलख[11] । घेऊनि पाठीसी अचुक[12] । उभा सन्मुख मी असें ॥ ५ ॥ यापरी गा उद्धवा । जो मज भजे निजभावा । त्यासी विघ्न करावया देवा । नव्हे उठावा[13] मज असतां ॥ ६ ॥ एवं ब्रह्मसंपन्न जाहल्यावरी । आत्मा तूंचि चराचरीं । जंगमीं आणि स्थावरीं । सुरासुरीं तूंचि तूं ॥ ७ ॥ तुजहूनि कांहीं । अणुभरी वेगळें नाहीं । तेथ विघ्न कैंचें कायी । तुझे ठायीं बाधील ॥ ८ ॥ ब्रह्मादिकांसी जो ग्रासी । त्या काळाचा तूं आत्मा होसी । पाठी थापटून हृषीकेशी । उद्धवासी सांगतु ॥ ९ ॥ ऐशी बाध्यबाधकता फिटली । संकल्पकल्पना तुटली । ब्रह्मानंदें पाहाट फुटली । वाट मोडली कर्मांची ॥ ११० ॥ ऐसा ब्रह्मानुभवी जो देख । कर्म तेथ होय रंक । वेद तयाचे सेवक । विधिविवेक कामारे[14] ॥ ११ ॥ हेंचि [15]किती सांगों कायी । मी त्याचा आज्ञाधारक पाहीं । प्रतिष्ठिती जे जे ठायीं । तेथ पाही प्रगटतु ॥ १२ ॥ वचनमात्रासाठीं । प्रगटलों [16]कोरडे काष्ठीं । दुर्वासा वोडला[17] पाठीं । त्वांही दिठीं देखिलें ॥ १३ ॥ ह्मणसी देवो ज्याचा आज्ञाधरू । कर्म त्याचें होय किंकरू । तरी ज्ञाते यथेष्टाचारू । विषयीं साचारू विचरती ॥ १४ ॥ ज्ञात्यासी स्वेच्छा विषयाचरण । सर्वथा न घडे गा जाण । तेही विषयींचे लक्षण । सावधान परियेसीं ॥ १५ ॥

---

१ उपाय २ विशाळ, व्यापक होईल ३ निर्दोष ४ जंगम ५ मिठाचा ६ समुद्रामध्यें ७ वरील आव्यांत हेंच सांगितलें आहे कीं, 'तू इंद्रियसमुदाय व चित्त स्वाधीन ठेव व सारं जग, भोक्ता जो जीव, त्याच्या आधारानें राहातें असें समज जीवात्मा हा चराचर ब्रह्मरूपाच्या ठिकाणीं आहे अशी दृष्टि ठेव' ८ अनुभवज्ञान ९ प्राप्त होतील १० फळाची इच्छा ११ "घेवोनिया चक्रगदा । हाचि धंदा करितो ॥ १ ॥ भक्तां राखे पायापाशीं । दुर्जनासी संहारी" ॥ २ ॥ तुकाराम १२ नेमका, न चुकता १३ उत्साह, स्फूर्ति १४ कामकरी, सेवक १५ कीर्ति १६ लांकडांतून, प्रल्हादासाठीं खांबांतून प्रकटलों १७ वाहिला

ज्यासी दग्धपटअभिमान । मिथ्या प्रपंचाचें भान । मृषा विषयांचें दर्शन । विषयाचरण त्या नाहीं ॥ १६ ॥ जयासी प्रपचाची आवडी । विषयाची अतिगोडी । यथेष्टाचरणांची चोढी । पडे ससारसाकेंडी तयासी पैं ॥ १७ ॥ ज्ञातयाच्या ठायीं । सत्यत्वें विषयो नाहीं । मा भोगावया कायी । अभिलाषी पाहीं तो होईल ॥ १८ ॥ आता ज्ञातयाचें कर्म । ऐक सांगों त्याचें वर्म । नातळतां मनोधर्म । क्रियाधर्म आचरती ॥ १९ ॥

दोषबुद्धोभयातीतो निषेधान्न निवर्तते । गुणबुद्ध्या च विहित न करोति यथाऽर्भक ॥ ११ ॥

गुणदोषातीत ज्ञाता । तो निषेधीं न वर्ते सर्वथा । परी भ्यालेपण चित्ता । नाहीं तत्वता तयासी ॥ १२० ॥ तो विहितही कर्म करी । तेथ गुणत्वें बुद्धि न धरी । कुलालें-चक्राचियेपरी । पूर्वसस्कारीं वर्तत ॥ २१ ॥ सकल्पु नाहीं वृत्तीं । हेतु स्फुरेना चित्तीं । ऐसीं कर्में ज्ञाते करिती । शरीरस्थिती केवळ ॥ २२ ॥ तेथ सत्कर्म सिद्धी गेलें । तेणे फुगेना म्यां हें केले । अथवा मांझारीं विकळ पडिलें । तेणे तगमगिलेंपण नाहीं ॥ २३ ॥ निद्रितामागें बैसला वाघु । अथवा पुढे आला स्वर्गभोगु । त्यासी नाहीं रागविरागु । तैसा लागुं ज्ञात्याचा ॥ २४ ॥ गुणदोषीं चित्तवृत्ती । साडोनिया सहजस्थिती । बाळकें जेवीं क्रीडती । तैशी स्थिति ज्ञात्याची ॥ २५ ॥ अभिमानें कर्मप्राप्ती । त्या अभिमानातें त्यागिती । मग निरभिमानें केवीं वर्तती । कर्मस्थिति त्यां न घडे ॥ २६ ॥ ऐसा विकल्पु जरी करिसी । ते स्थिति न कळे इतरासी । निरभिमानता स्वानुभवेंसीं । केवीं येरांसी कळेल ॥ २७ ॥ देहप्रारब्धाचेनि मेळें । स्वभावे सर्व कर्मी चळे । तेथ अज्ञानाचेनि बळें । अभिमानु खवळे मी कर्ता ॥ २८ ॥ तेथ गुरुवाक्यानुवृत्तो । अभ्यासूनि यथानिगुतीं । अज्ञानेंसहित निरसिती । अभिमानेंस्थिति निजबोधें ॥ २९ ॥ शेष प्रारब्धाचेनि मेळें । निर-भिमानें देह चळे । ज्ञाते कर्में करिती सकळें । जाण केवळें शारीरें ॥ १३० ॥ केवळ शारीरें कर्में होती । तींच अहेतुक बोलिजेती । अर्भकदृष्टांतें उपपत्ती । हेचि स्थिति सांगितली ॥ ३१ ॥ निरभिमानाचीं लक्षणे । कृष्ण उद्धवातें ऐक ह्मणे । येरु आनंदला अंतःकरणे । सादरपणें परिसेंतु ॥ ३२ ॥

सर्वभूतसुहृच्छान्तो ज्ञानविज्ञाननिश्चय । पश्यन्मदात्मक विश्व न विपद्येत वै पुन ॥ १२ ॥

पहिले शास्त्रश्रवणे ज्ञान । तदनुभवे होय विज्ञान । ऐसा ज्ञानविज्ञानसंपन्न । निरभि-मान तो होय ॥ ३३ ॥ साचचि निरभिमानता । जरी आली होय हाता । तरी शांति तेथ सर्वथा । [12]उल्हासता पैं पावे ॥३४॥ दाटूनि निश्चळ होणें । का दांत चाऊनि साहणें । ते शांति ऐसें कोण ह्मणे । आक्रोशपणे साहातु ॥ ३५ ॥ [13]शांति ह्मणिजे ते ऐशी । सागरीं अक्षोभ्यता जैसी । चढ वोहट नाहीं तिसी । सर्वदेशी सर्वदा ॥ ३६ ॥ नाना सैरिताचे खळाळ । आणूनि घालिती सैमळ जळ । तो तिळभरी नव्हे डहुळें[16] । अतिनिर्मळ निजांगें

---

१ दग्ध पटाप्रमाणें असणाऱ्या प्रपचाचा अभिमान वाहणें हें मूर्खत्व आहे २ स्वेच्छाचाराची ३ साकडी=सकट ४ कुंभाराच्या चाकाप्रमाणें ५ मर्च्यच ६ तळमळ ७ सवध ८ इतरास ९ "अगा करितेनवीण कर्म । तेंचि तें निष्कर्म । ह जाणती सुवम । गुरुगम्य जें ॥ ६३ ॥" अध्याय ५ ज्ञानेश्वरी १० ज्ञात्यांचीं कर्मे सकल्पविकल्पावाचून सहज चाल तात, ती केवळ शारीरकर्मे असतात, व ह्मणूनच निष्काम असतात ११ ऐक तूं १२ आनद १३ शांति ह्मणजे अनाक्रोश क्षमा इष्टानिष्ट वस्तूच्या प्राप्तीनें हपापय न वाटणें ह शांतीचें खर लक्षण असेंच व याच शब्दात समुद्राचाच दृष्टांत घेऊन ज्ञानेश्वरानीं शांतिलक्षण दिल आहे तें जरुर पाहाव (अध्याय १३—३५०।५१।५३) १४ नद्याचे १५ मळ ह्मणजे घाण, तीसह, घाणेरडें पाणी १६ गढूळ

॥ ३७ ॥ तैशी नानाभूतविषमता । स्वार्थविरोधें अंगीं आदळतां । पालटू नव्हे ज्याच्या चित्ता । ते जाण सर्वथा निजशांति ॥ ३८ ॥ ऐशी शांति ज्यासी देखा । तोचि सर्वभूतांचा सखा । आवडता सर्व लोका । सुहृद तो का सर्वांचा ॥ ३९ ॥ नवल सख्यत्वाची परी । सर्वस्व दे निजमैत्री । स्वार्थी वंचनार्थु न करी । कृपापात्रीं उपदेशु ॥ १४० ॥ अतर्क्य त्याची पाहती दिठी । मद्रूपें देखे सकळ सृष्टी । जगासी मज अभिन्न गाठी । निजदृष्टीं बांधली ॥ ४१ ॥ मग तो जेउतें पाहे । तेउता मीचि तया आहें । तो जरी मातें न पाहे । तें न पाहणेंही होये मीचि त्याचें ॥ ४२ ॥ त्याची पाहती जे दिठी । तें मीचि होये जगजेठी । ऐशी तया मज एक गांठी । सकळ सृष्टीसमवेत ॥ ४३ ॥ अवघें जगचि मी होये । तेव्हा तो मी हे भाप जाये । ऐसा तो मजमाजी सामाये । समसाम्यसमत्वें ॥ ४४ ॥ सांडोनियां मनोधर्म । ऐसा ज्यासी मी झालों सुगम । त्यासी पुढती कैंचे जन्म । दुःख दुर्गम ज्याचेनी ॥ ४५ ॥ मातेच्या उदरकुहरीं । रजस्वलेच्या रुधिरामाझारीं । पित्याचेनि रेतद्वारीं । गर्भसंचारीं सर्सरण ॥ ४६ ॥ जे मातेच्या उदरीं । जंतु नाकीं तोंडीं उरीं शिरी । विष्ठामूत्राचे दाथरीं । नव मासवरी उकडिजे ॥ ४७ ॥ जठराग्नीच्या तोंडीं । घालूनि गर्भाची उंडी । उकडउकडूनि पिंडीं । गर्भकाडी घडिजेति ॥ ४८ ॥ ते गर्भीची वेदना । नानापरीची यातना । नको नको रघुनंदना । चिळसी मना येतसे ॥ ४९ ॥ अवघ्यांच्या शेवटीं । प्रसूतिवातु जो आटी । सर्वांगी वेदना उठी । योनिसकटीं देहजन्म ॥ १५० ॥ ऐसे अपवित्र जे जन्म । ते न पावतीच ते नरोत्तम । जिहीं ठाकिले निजधाम । ते पुरुषोत्तम समसाम्यें ॥ ५१ ॥ मी असतां पाठीपोटीं । त्यांसी काइशा जन्मगोठी । कळिकाळाते नाणिती दिठी । आले उठाउठी मद्रूपा ॥ ५२ ॥ जेथ जन्म नाही जाहले । तेथ मरण न लगताचि गेले । ऐसे भजोनि मातें पावले । भजनबळें मद्भक्त ॥ ५३ ॥ कृष्ण उद्धवाते थापटी । ह्मणे वेगें उठीं उठीं । हेचि हातवशी हातवटी । जन्मतुटी तेणे होय ॥ ५४ ॥ जैसें मेघमुखींचें उदक । वरिच्यावरी झेलिती चातक । तैसे कृष्णवचनासी देख । उद्धवे मुख पसरिलें ॥ ५५ ॥ का चंद्रकिरणीं चकोर । जेवीं अत्यंत सादर । तेवी उद्धवाचा आदर । दिसे थोर हरिवचनीं ॥ ५६ ॥ हो का पक्षिणी देखोनि पिलें । जाणोनि चारयाचे वेळे । सांडोनिया अविसाळें । मुख कोंवळें जेवी पसरी ॥ ५७ ॥ तेवीं देखोनि कृष्णमुख । उद्धवासी अत्यंत हरिख । श्रवणाचे मुखें देख । कृष्णपीयूख सेवित ॥ ५८ ॥

श्रीशुक उवाच–इत्यादिष्टो भगवता महाभागवतो नृप । उद्धवः प्रणिपत्याह तत्त्वजिज्ञासुरच्युतम् ॥ १३ ॥

शुक ह्मणे कौरवनाथा । कृपा उपजली भगवंता । उपदेशिले महाभागवता । ज्ञानकथा निजबोधु ॥ ५९ ॥ तें ऐकोनि उद्धव । श्रवणीं थोर उठी हाव । कैसे बोलिला ज्ञानगौरव । अतिअपूर्व श्रीकृष्ण ॥ १६० ॥ श्रीकृष्ण श्रीमुखें सांगे कोड । तें निरूपण अतिगोड । जीवीं उठली श्रवणचाड । नुलंघी भीड देवाची ॥ ६१ ॥ आवडीं कळवळे चित्त । घाली साष्टांग दंडवत । हात जोडोनि पुसत । प्रेमळभक्त उद्धव ॥ ६२ ॥

---

१ सात्विकाची २ फसवाफसव ३ जिकडेतिकडे ४ मिळून जातो ५ उदररूप गुहेमध्यें ६ जन्म, सचरण ७ उष्णतेमध्यें, उकाड्यात ८ गोळा ९ वाढिजती १० हात उगारणें "बहुतापरी ऐशी । अविद्या नाहीं आपैशी । आता बोल हातवशी । कवणावरी"—अमृतानुभव प्र० ६–४३ ११ हरिचरणीं १२ पक्ष्याचे घरटे 'का महावृक्षीं अविसाळें । पक्षिजातीचीं'–ज्ञानेश्वरी अध्याय ११–२५८

उद्धव उवाच-योगेश योगविन्यास योगात्मन्योगसम्भव ।
नि श्रेयसाय मे प्रोक्तस्त्याग सन्यासलक्षण ॥ १४ ॥

ऐकें योगियाच्या योगपती । योग्याचा ठेवा तू श्रीपती । योगी प्रकट तूं योगमूर्ती । योगउत्पत्ति तुजपासीं ॥ ६३ ॥ मज मोक्षासी कारण । त्यागु सन्यासलक्षण । बोलिलासी तो अति कठिण । परम दारुण हा त्यागू ॥ ६४ ॥

त्यागोऽय दुष्करो भूमन् कामाना विषयात्मभि । सुतरां त्वयि सर्वात्मन्नभक्तेरिति मे मति ॥ १५ ॥

पाहतां या त्यागाची रीती । मज तंव दुर्धरु गा श्रीपती । मग इतराची येथ गती । कवण्या स्थितीं होईल ॥ ६५ ॥ कामु जयान्या चित्तीं । विषयीं आसक्त मती । त्यासी या त्यागाची गती । नव्हे श्रीपति सर्वथा ॥ ६६ ॥ तुझी कृपा जंव नव्हे । तव ते अभक्ता केवीं करवे । त्यागु बोलिला जो देवें । तो सर्वांसी नव्हे सर्वथा ॥ ६७ ॥ तूं सर्वात्मा असता हृदयीं । चित्त प्रवेशेना तुझे ठायीं । ते आवरिले असे विषयीं । नवल कायी सांगावे ॥ ६८ ॥ ऐसे प्रपचीं आसक्त । यालागीं विमुख झाले अभक्त । त्यांसी त्यागु नव्हे निश्चित । चित्त दुश्चित्त सर्वदा ॥ ६९ ॥ त्यागु का नव्हे ह्मणसी । तें परिस गा हृपीकेशी । कठिणत्व जे त्यागासी । ते तुजपाशीं सागेन ॥ १७० ॥

सोऽहं ममाहमिति मूढमतिर्विगाढस्त्वन्मायया विरचितात्मनि सानुबन्धे ।
तत्त्वञ्जसा निगदित भवता यथाह ससाधयामि भगवन्ननुशाधि भृत्यम् ॥ १६ ॥

तुझी माया विचित्र उपाधी । शरीरी केली आत्मबुद्धी । आत्मीयें[1] शरीरसबंधीं । विपरीत सिद्धि वाढली ॥ ७१ ॥ मी माझें वाढले गाढ । तेणे मति झाली मूढ । गृहासक्ति लागली दृढ । त्यागु अवघड यालागीं ॥ ७२ ॥ ऐशी ही बुद्धि विवेकें । अप्रयासे[3] तत्त्व आकळे । तैशी कृपा कीजे रॉउळें । दासगोपाळें तारावया ॥ ७३ ॥ ऐकें गा पुरुषोत्तमा । निजदासा आपुल्या आह्मा । सोडवीं गा ससारश्रमा । आत्मयारामा श्रीकृष्णा ॥ ७४ ॥ तुज साडोनि हृपीकेशी । पुसों जावे औणिकापासीं । ते नये माझिया मनासी । विपयीं सर्वांसी व्यापिले ॥ ७५ ॥

सत्यस्य ते स्वदृश आत्मन आत्मनोऽन्य वक्तारमीश विबुधेष्वपि नानुचक्षे ।
सर्व विमोहितधियस्तव माययेमे ब्रह्मादयस्तनुभृतो बहिरर्थभावा ॥ १७ ॥

पुसों जावे ब्रह्मयासी । तो गुंतला सृष्टिकर्मासी । प्रजाउत्पत्ति मानसी । अहर्निशी चिंतितु ॥ ७६ ॥ जो आपुल्या निजस्वभावीं । सदा ससारू वाढवी । तो केवीं ससारू तोडवी । केले न बुडवी सर्वथा ॥ ७७ ॥ वाढों नेदी ससारासी । कोपु आला प्रजापतीसी । शापु दिधला नारदासी । ब्रह्म उपदेशी ह्मणौनी ॥ ७८ ॥ ऐसे ससारीं आसक्त । नित्य ससारयुक्त । त्यासी पुसों न मनीं चित्त । जाण निश्चित श्रीकृष्णा ॥ ७९ ॥ पुसों जावे ऋषींमती । तंव ते सदा आपमती । आपुले मत प्रतिष्ठिती । अन्यथा देती शापाते ॥ १८० ॥ जीवीं धरोनि अर्थासक्ती । शिष्याते उपदेशिती । विषयो धरोनिया चित्तीं । जीविकावृत्ति उपदेशु ॥ ८१ ॥ गुरूसीच विषयासक्ती । तेथ शिष्यासी कैंची विरक्ती । ऐशियासी जे पुसती । ते भ्रंशती स्वार्थाते ॥ ८२ ॥ सत्यस्वरूप स्वप्रकाश । आत्मा तूं

१ या शारीरविषयक आत्मबुद्धीनें २ शुद्ध होइल ३ श्रमावाचून, सहज ४ देवानें ५ आणिकासी ६ विचारण्याला मन धजत नाहीं ७ स्वमतामिमानी ८ स्थापन, सिद्ध करितात ९ पोट भरण्याच साधन १० मुकतात,

अविनाश । युक्तिप्रयुक्ती उपदेश । विकल्पनिरास[1] जाणसी ॥ ८३ ॥ ब्रह्मज्ञानाचा वक्ता । तुजवेगळा श्रीकृष्णनाथा । न दिसे गा सर्वथा । मज पाहतां त्रिलोकीं ॥ ८४ ॥ एवं आत्मा तूं तत्त्वतां । तूंचि आत्मज्ञानदाता । आत्मबोधीं संस्थापिता । कृष्णनाथा तूं एकु ॥ ८५ ॥

तस्माद्भवन्तमनवद्यमनन्तपारं सर्वज्ञमीश्वरमकुण्ठविकुण्ठधिष्ण्यम् ।
निर्विण्णधीरहमु ह वृजिनाभितप्तो नारायणं नरसखं शरणं प्रपद्ये ॥ १८ ॥

यालागीं जी यादवपती । नित्य शुद्ध पवित्रमूर्ती । तुज मायामोहो नातळती । पवित्र ख्याती यालागी ॥ ८६ ॥ गोंवळाचेनि उच्छिष्टकेवळें[2] । ज्याची पवित्रता न मैळे । तेणेंचि उच्छिष्टवळें । गोंवळें सकळें तारिलीं ॥ ८७ ॥ प्राणे शोषिले पूतनेसी । तरी पवित्रता अधिक कैसी । तेणेंचि उद्धरिले तिसी । दोषें दोषांसी तारकु ॥ ८८ ॥ करूनि कालियैम-र्दन[3] । मर्दिला त्याचा अभिमान । तरी मैळेना[4] पवित्रपण । निर्विषें जाण तारिला ॥ ८९ ॥ रजक अंत्यज अत्यंत । आतळे तया अधःपात । त्यासी मारूनिया निश्चित । केला पुनीत सायुज्या ॥ १९० ॥ करूनि गोपिकांसीं निंद्य काम । तेणें त्या केल्या निष्काम । तेंचि पवि-त्रता अनुत्तम । सायुज्यधाम पावल्या ॥ ९१ ॥ करितां सुकर्म कुकर्म । ज्याची पवित्रता अनुत्तम । यालागीं नामें पुरुषोत्तम[5] । अकर्तात्म निजबोधें ॥ ९२ ॥ जो आकळे गुणां-आंतू । त्यासी ते गुण करिती[6] प्रांतू । त्या गुणांसी तुजमाजीं अंतू । यालागीं तूं अनंतू सर्वथा ॥ ९३ ॥ देशतः कालतः पारॅ[7] । तुज न करवेचि साचार । यालागीं अनंत तूं अपार । श्रुतींसी पार न कळेची ॥ ९४ ॥ तुज म्यां करावी विनंती । किती थावे काकु-ळती । तूं हृदयस्थ ज्ञानमूर्ती । जाणता त्रिजगतीं तू एकु ॥ ९५ ॥ ज्ञान अज्ञान मायाशक्ती । ईश्वराआधीन गा असती । त्या ईश्वराची तूं ईश्वरमूर्ती । सत्यकीर्ति[8] श्रीकृष्णा ॥ ९६ ॥ तूं सर्वांचा नियंता । सर्व करूनि अकर्ता । ऐसा ईश्वरू तूं कृष्णनाथा । भोगूनि अभोक्ता तूं एकु ॥ ९७ ॥ देशतः कालतः स्वभावेसीं । नाशु न पावे ज्या स्थानासी । तेथींचा तूं निवासवासी । पूर्ण पूर्णांशी अवतारु ॥ ९८ ॥ नराचे अविनाशस्थान । यालागीं तूं नारायण । तुझेनि जीवासी चणळवळण । चाळकपण[9] तुजपासीं ॥ ९९ ॥ ऐसा ईश्वर तूं आपण । नरसखा नारायण । युद्धसमयीं अर्जुनासी जाण । ब्रह्मज्ञान त्वा दिधले ॥ २०० ॥ दारुण होतां संग्रामासी । पांवडा[10] पावो युद्धासी । तेव्हा ब्रह्मज्ञान सांगसी । निजसख्यासी अर्जुना ॥ १ ॥ ऐसा कृपाळू तूं नारायण । यालागीं तुज आलों शरण । त्रिविधतापें[11] तापलों जाण । दुःख दारुण संसारु ॥ २ ॥ संसार ह्मणजे अंधकूप । माजीं कामक्रोधादि दुष्ट सर्प । निंदा स्पर्धा कांटे अमूप । दुःखरूप मी पडिलों ॥ ३ ॥ तेथ पडलियापाठीं । ब्रह्मद्वेषाचा[12] शूळ पोटीं । भरला जे उठाउठी । तेणे हिपुटी[13] होतुसे ॥ ४ ॥ तेथून निघावया त्रिशुद्धी[14] । उपावो न दिसे गा निजबुद्धी । कृपाळुवा कृपानिधी । आत्मबोधीं[15] मज काढीं ॥ ५ ॥

---

१ शकेचें समाधान २ उष्टे घास खाऊन ३ कालीयसर्पाचा नाश ४ निघडत नाहीं, मळत नाहीं ५ पुरुषोत्तम का? तर करिता सुकर्म कुकर्म । ज्याची पवित्रता अनुत्तम आहे ह्मणून ई लक्षण फारच उत्कृष्ट पण गूढ आहे ६ वेष्टितात ७ मर्यादा तू देशकालानीं अपरिच्छिन्न आहेस ८ सत्कीर्ति ९ 'विश्व चळतसे जेणें । परमात्मेनी'—ज्ञानेश्वरी अध्याय १२–११८ १० पायावर पाय देऊन वीर युद्धाला सिद्ध झाले ११ आधिभौतिक, आध्यात्मिक, व आधिदैविक तापांनीं १२ ब्रह्मार्चिताची आवड नाहीं, तिरस्कार १३ कष्टी १४ सर्वथैव १५ तत्त्वज्ञानानें

श्रीभगवानुवाच-प्रायेण मनुजा लोके लोकतत्त्वविचक्षणा । समुद्धरन्ति ह्यात्मानमात्मनेवाशुभाशयात् ॥ १९ ॥

भूत सचरलियापाठी । सुटती जल्पवादगोठी । त्यांतें गुणिया पाहोनि दिठीं । अक्षता त्रांहाटी मत्रोनी ॥ ६ ॥ पाहता पाचभौतिक ससारु । सहजें झाला असे थोरु । माजीं झोंवलासे कृष्णवियोगखेचरु । उद्धव लेंकरूं झडपिलें ॥ ७ ॥ मिसें उद्धवाची झडपणी । अहंह्मैसासुर लागला झैणीं । त्यासी करावया झार्डणी । कृष्ण गुणी चालिला ॥ ८ ॥ तेथ झाडणीलागीं आता । यदुअवधूतसवादकथा । त्याचि मंत्रूनि मत्राक्षता । होय झाडिता श्रीकृष्णु ॥ ९ ॥ श्रीकृष्ण ह्मणे उद्धवासी । सावध होयीं निजमानसीं । येऊनिया मनुष्यलोकासी । आपआपणासी उद्धरिती ॥ २१० ॥ पाहता यया परमार्थी । साह्य नव्हे माता पिता । पुत्र भ्राता दुहिता काता । साह्य सर्वथा हे नव्हती ॥ ११ ॥ साह्य परमार्थी नव्हे व्याही । शेखीं साह्य नव्हे जावयी । आपणिया आपण साह्य पाहीं । जो निजदेहीं विवेकी ॥ १२ ॥ मुमुक्षुमार्गीचे सज्ञान । लोकतत्त्वविचक्षण । विचारूनि कार्यकारण । स्वबुद्धीं जाण उद्धरले ॥ १३ ॥ नित्यानित्यविवेकें । अनित्य साडिती त्यागमुखें । नित्य ते यथासुखें । हित सतोखें अगीकारिती ॥ १४ ॥ नित्यत्वें जे उरले जाण । तें स्वरूप माझें चिद्धन । तेचि साधकाचें साधन जाण । अनन्यपण चिंतिती ॥ १५ ॥ भाविता माझी दृढ भावना । मीचि ते होती जाणा । कीटकीभृंगीचिया खुणा । आपआपणिया उद्धरिती ॥ १६ ॥

आत्मनो गुरुरात्मैव पुरुषस्य विशेषतः । यत्प्रत्यक्षानुमानाभ्यां श्रेयोसावनुविन्दते ॥ २० ॥

पश्वादि योनींच्या ठायीं । हिताहितज्ञान असे पाहीं । मा पुरुषाच्या पुरुषदेहीं । ज्ञान पाहीं स्फुरद्रूप ॥ १७ ॥ जे कर्म करितो मी देहीं । तेणें तरेन कीं नाहीं । हें ज्याचें त्याचे ठायीं । स्फुरद्रूप पाहीं कळतसे ॥ १८ ॥ साडूनि अंशुभ वासना । जो न करी विषयकल्पना । तो आपुला गुरु आपण जाणा । नरकयातना चुकविली ॥ १९ ॥ जो कंटाळला जन्मगर्भासी । मरमरों उबगला मरणासी । आधी लागली मानसीं । जन्ममरणासी नासावया ॥ २२० ॥ आवडी नुपजे स्त्रीपुत्रासी । निद्रा न लगे अहर्निशीं । काळें ग्रासिलें आयुष्यासी । निजहितासी न देखिजे ॥ २१ ॥ तुझीच तुजदेखता । काळें गिळिली बाल्यावस्था । तारुण्याचा ग्रासिला माथा । वार्धक्यभवता लागला असे ॥ २२ ॥ केवळ वार्धक्याचा जेरगा । त्यासीही काळु लागला पैं गा । आयुष्य व्यर्थ जातसे वेगा । हा निजेनाडु जगा कळेना ॥ २३ ॥ क्षणक्षणा काळु जातसे व्यर्थ । काहीं न साधे जी परमार्थ । जन्ममरणाचा आंवर्त । पुढें अनर्थ रोकडा ॥ २४ ॥ स्वर्ग नरक कर्म ब्रह्म । चहू प्राप्तींसीं मनुष्यधर्म । यालागीं त्यजूनि पापकर्म । मोक्षधर्म धरावा ॥ २५ ॥ नरदेह मोक्षाचा वाटा । वृथा जातसे कैटकटा । हृदयीं आधी लागला मोटा । विषयचेष्टा विसरला ॥ २६ ॥ प्रत्यक्ष लक्षणें अनित्य । ससारु दिसे नाशवत । यालागी तो नव्हे आसक्त । होय विरक्त इह-

१ आंगावर टाकतो २ कृष्णवियोग हाच कोणी समंध, भूत ३ घेरल, धरलें, ग्रासलें ४ अहं ह्मणजे मीपणाचा अहंकार हाच कोणी महिषासुर ५ जनीं ६ काढून टाकण्यासाठीं ७ तैसें ८ हित कोणतें व अहित कोणतें याविषयीं ज्ञान ९ स्फूर्तिरूपानें १० अभंगळ, वाईट, पापमूलक ११ मरोनि १२ कंटाळला १३ चिंता १४ जाळें 'आता बाधपयाच्या तरंगा— । माजी मतिभ्रंशाचा जरगा'—ज्ञानेश्वरी अध्याय ७—८६ १५ आपला घात १६ भोंवरा. १७ कर्मलोक, मनुष्यलोक १८ हाय हाय ! हें प्रारब्ध !

भोगी ॥ २७ ॥ याचिपरी अनुमाना । परलोकभोगभावना । आतळों नेदी मना । नश्वर पतना जाणोनि ॥ २८ ॥ कै कृपा करील गोविंद । कै तुटेल भवबंध । कै देखेन तो निजबोध । परमानंद जेणे होय ॥ २९ ॥ धांव पाव गा श्रीहरी । कृपा करीं दीनावरी । मज उद्धरी भवसागरी । भक्तकैवारी श्रीकृष्णा ॥ २३० ॥ जैसी जीवनावेगळी मासोळी । तैसा बोधालागी तळमळी । प्रेमपेंडिभराच्या मेळीं । देह न सांभाळी सर्वथा ॥ ३१ ॥ एक नेणोनि नरदेहा मुकले । एकीं नेव्हे ह्मणोनि उपेक्षिले । एक ज्ञानगर्वे गिळिले । एक भुलले विषयार्थी ॥ ३२ ॥ एक साधनाभिमाने ठकिले । एक करूं करूं ह्मणता गेले । एक करिता अंव्हाटां भरले । करणे ठेले तैसेची ॥ ३३ ॥ जरी विवेक कळला मना । तरी न तुटती विषयवासना । तेणे सतप्त होऊनि जाणा । नारायणा चिंतितु ॥ ३४ ॥ कृष्ण ह्मणे उद्धवासी । सविवेक वैराग्य असे ज्यासी । तोचि आपुला गुरु आपणासी । विशेषेंसी जाणावा ॥ ३५ ॥ त्याचिये निजबुद्धीसी । मीचि विवेकु प्रकाशीं । तो स्वयें जाणे निजबोधासी । निजमानसी विवेके ॥ ३६ ॥ ज्यासी जैसा भावो । त्यासी मी तैसा देवो । ये अर्थी संदेहो । उद्धवा पहा हो न धरावा ॥ ३७ ॥ उद्धवा येथ केवळ । पाहिजे निजबुद्धि निर्मळ । तरी आत्मबोध तत्काळ । होय सफळ सर्वथा ॥ ३८ ॥

पुरुषत्वे च मा धीरा सांख्ययोगविशारदा । आविस्तरा प्रपश्यन्ति सर्वशक्त्युपबृंहितम् ॥ २१ ॥

एवं वैराग्ये पूर्ण भरित । धीर पुरुष विवेकयुक्त । सांख्ययोग विवंचित । निर्जी निजे प्राप्त तत्काळ ॥ ३९ ॥ नरदेही विवेक वसे । निजरूप पावले कैसे । जे शक्तियुक्त असे । ते सावकाशे देखती ॥ २४० ॥ जे प्रसवे सर्वशक्तीते । ते सर्वशक्ति शक्तिदाते । जे नातळे सर्वशक्तीते । त्या स्वरूपातें पाहताती ॥ ४१ ॥ उद्धवा काय सांगो गोष्टी । बहुत शरीरें सृजिलीं सृष्टी । मज नरदेही आवडी मोटी । उठाउठी मी होतो ॥ ४२ ॥

एकद्वित्रिचतुष्पादो बहुपादस्तथाऽपद । बह्व्य सन्ति पुर सृष्टास्तासा मे पौरुषी प्रिया ॥ २२ ॥

केलीं एकचरणी शरीरे । दोंपायाची अपारे । तीपायांची मनोहरे । अतिसुंदरें चतुष्पदें ॥ ४३ ॥ सर्पादि योनीच्या ठायीं । म्या चरणचि केले नाहीं । एके चालती बहुपायीं । केलीं पाहीं शरीरें ॥ ४४ ॥ ऐशी शरीरें नेणो किती । म्यां निर्माण केलीं ये क्षितीं । मज कर्त्याते नेणती । मूढमति यालागी ॥ ४५ ॥ मज कर्त्याची प्राप्ती । होआवयालागी निश्चितीं । स्वाशे प्रकाशोनि ज्ञानशक्ती । पौरुषी प्रकृति म्या केली ॥ ४६ ॥ जेणे देहें मज पावती । त्या देहानी मज अतिप्रीति । यालागी श्रुति नरदेह वर्णिती । देव वांछिती नरदेहा ॥ ४७ ॥ ऐशी नरदेहाची प्रीती । कृष्ण सागे उद्धवाप्रती । येणे शरीरे मज पावती । नाना युक्तिविचारें ॥ ४८ ॥

---

१ स्वर्गभोगाची कल्पना २ जळावेगळी ३ आत्मज्ञानासाठीं 'जीवनावेगळी मासोळी । तुका तैसा तळमळी' ४ भगवत्प्रेमातिशयाच्या कल्होळामध्यें 'प्रमगा या नाहीं देहाची भावना' अशी स्थिति होते ५ नाडके ६ फसविले ७ आडमार्गाला ८ सविवेक वैराग्य पाहिजे. विवेक ह्मणजे नित्यानित्यविवेक, वैराग्य ह्मणजे नाशवत सृष्टीविषयी अप्रीति ९ 'ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम्' अशी गीतोक्ति आहेच १० ही ओवी सुंदर आहे ११ वेदांतविचाराने आपल्यामध्येच आत्मज्ञान होते १२ नरदेह १३ प्राप्ति

अत्र मां मार्गयन्त्यद्धा युक्ता हेतुभिरीश्वरम् । गृह्यमाणैर्गुणैर्लिङ्गैरग्राह्यमनुमानतः ॥ २३ ॥

येऊनि नरदेहाप्रती । कर्त्याची गवेषणा जे करिती । जो मी ईश्वर त्रिजगतीं । उत्पत्तिस्थिति सहर्ता ॥ ४९ ॥ बुद्धियुक्तीं विवेक करणे । ते जडे जे प्रकाशपणे । त्याचाही मी प्रकाशकु ह्मणे । येणे लक्षणे लक्षिती ॥ २५० ॥ ऐशा नानापरींच्या अनुमाना । मी तंव वश नव्हें जाणा । जे लक्षिती सांडोनि अभिमाना । साक्षात्पणा ते येती ॥ ५१ ॥ ज्याची आशा होय निराश । तोचि ब्रह्म पावे सावकाश । तेणें कळिकाळावरी कासे । जाण अवश्य घातली ॥ ५२ ॥ मुख तत्र स्वत सिद्ध असे । ते निर्मळ आरिसा दिसे । तेवीं बुद्धीचेनि विवेकवशे । आत्मा भासे नरदेहीं ॥ ५३ ॥ येचिविखीचा इतिहास जाण । तुज सांगेन पुरातन । यदुअवधूतसवादलक्षण । ज्ञानसाधन साधका ॥ ५४ ॥

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् । अवधूतस्य संवादं यदोरमिततेजसः ॥ २४ ॥

हरिसे ह्मणतसे गोविंदु । उद्धवा आमुचा पूर्वज यदू । तेणें ब्रह्मज्ञानासी सवादु । केला विशदू अवधूतासीं ॥ ५५ ॥ राजा यदू ह्मणसी कैसा । क्षात्रसृष्टीचा सूर्यो जैसा । राजचंद्राच्या प्रकाशा । निजतेजवशा लोपितु ॥ ५६ ॥ तेणें गुरूची लक्षणे ऐकता । सायुज्यमुक्ति आली हाता । ते हे पुरातन कथा । तुज मी आता सांगेन ॥ ५७ ॥

अवधूतं द्विजं कंचिच्चरन्तमकुतोभयम् । कविं निरीक्ष्य तरुणं यदुः पप्रच्छ धर्मवित् ॥ २५ ॥

कोणी एक अवधूतु । निजतेजे प्रकाशवंतु । ब्रह्मानदें डुल्लतु । यदूने येतु देखिला ॥ ५८ ॥ त्या अवधूताचें लक्षण । यदु निरीक्षी आपण । देखिले ब्रह्मसूत्रधारण । होय ब्राह्मण ब्रह्मवेत्ता ॥ ५९ ॥ ऐसा तो अवधूतु । निर्भय निःशंक वर्ततु । यदु व्यांहाळिये होता जातु । देखिला वनातु सन्मुख ॥ २६० ॥ आतुला प्राण तत्त्वता । बाहेर रिघो नेदी सर्वथा । स्वभावे प्राणापानसमता । जाली न धरिता धारणा ॥ ६१ ॥ नवल तयाचे पाहणे । दृश्य दृश्यत्वें देखो नेणे । झाला सर्वांगें देखणे । देखणेपणे पाहातसे ॥ ६२ ॥ मी एकु वनीं वसता । हेंही नाठवे त्याचिया चित्ता । झाली सर्वत्र सर्वगतता । समसाम्यता समत्वे ॥ ६३ ॥ कर्म कार्य कर्ता जाण । अवघा जाहला तो आपण । क्रियेने वाहूनिया आण । निवलोण जीवे केले ॥ ६४ ॥ देहाचिया माथा । ठेविली होती अहता । ते देह मिथ्यात्व पावता । समूळ अहंता पळाली ॥ ६५ ॥ नित्यानित्यहोमद्वारें । ब्रह्माग्नि प्रज्वळला एकसरें । जाळूनि आश्रमाचीं चारी घरे । केले सरें निराश्रमी ॥ ६६ ॥ त्या आश्रमामाजीं होती । शास्त्रश्रवणविधिवादपोथी । ते जळाली जी निश्चितीं । भस्म हातीं न लगेची ॥ ६७ ॥ विधिनिषेधपेंजा । जळाली पचायतनदेवपूजा । होता सचितक्रियमाणपुजा । तोही बोजा जळाला ॥ ६८ ॥ यापरी तो अवधूतु । ब्रह्मानंद जी डुल्लतु । निजसुखें वेल्हावतु । देखिला येतु यदुरायें ॥ ६९ ॥ सकल्पविकल्परहित । शुद्ध सर्वांगीं विभूत । यालागीं बोलिजे अवधूत । येन्हवीं विख्यात ब्राह्मणू ॥ २७० ॥ सभावता समस्तु ।

१ शोध बुद्ध्यादिक इंद्रियें जड आहेत, त्यानाही प्रकाशित करणारी एक स्वयप्रकाश वस्तुच आहे आत्मा अनुमान प्रमाणाचा विषय नाहीं जीवात्मा देहादि जडाहून निराळा आहे हे सिद्ध करायाला अनुमानाचा उपयोग होतो एवढच २ शिकण्यासाठीं सज्ज झाला ३ निरुपम ४ इतिहासवचन ५ आत्मानात्मज्ञानाला ६ आत्मतेजाने प्रकाशमान ७ क्रीडेकरता ८ समाधि न लाविता ९ कर्मपुरीत जीवाला सर्वस्वीं सोडून दिलें, कर्मातीतच ग्रस्त झाला १० अनित्याचा त्याग व नित्य अशा ब्रह्मवस्तूचा स्वीकार त्याच्या बुद्धीने निरंतर केला, हाच होम ११ आत्मानदाने शोभणारा

प्रपंच निजबोधे असे धूतु । यालागीं बोलिजे अवधूतु । येऱ्हवीं विख्यातु ब्राह्मणू ॥ ७१ ॥ अहं धुईव तो अवधूतु । तोचि योगी तोचि पुनीतु । जो कां अहंकारग्रस्तु । तोचि पतितु जन्मकर्मी ॥ ७२ ॥ वार्धक्य यावे देहासी । तंव देहपण नाहीं देहापासीं । रिगमु[1] नव्हेच जरेसी । तारुण्यासी तें मूळ ॥ ७३ ॥ आणिकही त्याचीं लक्षणे । निचें[2] नवा बोधु मैळों[3] नेणे । भोगिजे नित्य नूतनपणें । परम तारुण्यें टवटवला ॥ ७४ ॥ निजबोधाचिया सत्ता । द्वैत जिंतिले तत्त्वता । ऐसा निःशंकु विचरतां । भय सर्वथा त्या नाहीं ॥ ७५ ॥ ऐशीं लक्षणे निर्धारितां[4] । अवधूत निजबोधें पुरेता[5] । यदूसी उपजली विनीतता । श्रद्धा सर्वथा अनिवार ॥ ७६ ॥ करूनि साष्टाग दंडवत । अति नम्र श्रद्धायुक्त । हात जोडूनि पुसत । प्रसन्नचित्त रायाचें ॥ ७७ ॥

यदुरुवाच-कुतो बुद्धिरिय ब्रह्मन्नकर्तुं सुविशारदा । यामासाद्य भवाल्लोक विद्वाश्चरति बालवत् ॥ २६ ॥

अपूर्व बुद्धि हे स्वामी । तुमचे ठायीं देखों आह्मी । जे न लभे यमनियमीं । कर्मधर्मीं आचरतां ॥ ७८ ॥ दिसतोसी सर्वार्थीं कुशळ । परी काहीं न करूनि निश्चळ । अकर्तात्मबोधें तूं केवळ । जैसे बाळ अहेतुक[6] ॥ ७९ ॥ तूं बालाऐसा वर्तसी । परी बालबुद्धि नाहीं तुजपासीं । सर्वज्ञ सर्वथा होसी । ऐसे आह्मासी दिसतसे ॥ २८० ॥ येवोनिया या लोकासी । पावोनियां नरदेहासी । सार्थकता तुझ्याऐसी । आणिकापाशीं न देखों ॥ ८१ ॥

प्रायो धर्मार्थकामेषु विवित्सायां च मानवा । हेतुनैव समीहन्ते आयुषो यशस श्रिय ॥ २७ ॥

प्रायशा[7] ये लोकीं लोक । धर्मअर्थकामकामुक[8] । येचिविखीं[9] ज्ञान देख । आवश्यक करिताती ॥ ८२ ॥ आह्मी स्वधर्म करितों ह्मणती । स्नानसंध्येची कीर्ति मिरविती । शेवटीं गायत्रीचे फळ[10] देती । अर्थप्राप्तीलागोनी ॥ ८३ ॥ वेदोक्त आह्मी करितों याग । संस्थापितों वेदमार्ग । शेखीं तो करिती जीविकायोग[11] । स्वर्गभोग वांछिती ॥ ८४ ॥ एक ह्मणती आह्मी स्वकर्मक । कुश मृत्तिका नाशिती उदक । समर्थी आलिया याचक । ईर्षेलीसी[12] भीक न घालिती ॥ ८५ ॥ दांभिक वाढवावया स्फीती[13] । वैष्णवदीक्षा अवलंबिती । देवपूजा झळफळीत दाविती । शंख लाविती दों हातां ॥ ८६ ॥ आयुष्यदानी पुण्यपुरुष । आह्मी चिकित्सक[14] अहिंस । स्थावर जंगम जीव अशेष । मारूनियां यश मिरविती ॥ ८७ ॥ यश वाढवावयाचें कारण । तुळापुरुष करिती दान । देहो मूत्रविष्ठें परिपूर्ण । धन त्यासमान जोखिती ॥ ८८ ॥ परी परमार्थाचिया चाडा । कोणी वेचीना कवडा । भूल कैशी पडली मूढां । स्वार्थ रोकडा विसरले ॥ ८९ ॥ पूर्वी अदृष्टीं[15] नाही प्राप्ती । ते श्रीकामा[16] उपास्ती करिती । श्रियेचा स्वामी श्रीपती । त्यातें न भजती अभाग्य ॥ २९० ॥ लक्ष्मी विश्वगुरु हरीची पत्नी । तीतें जो तो राखे अभिलाषूनी । नेदिती हरीची हरीलागोनी । त्याते पचेंनीं[17] हरि पचवी ॥ ९१ ॥ रोगत्यागें आयुष्य मागती । यालागीं सविता[18] उपासिती । देहो नश्वर हें नाठवे चित्तीं । पडली भ्रांती निजपदा ॥ ९२ ॥ एवं आयुष्य-यश श्रीकामी ।

१ प्रवेश २ नित्य नूतन ३ मलिन होऊ ४ विचारिता ५ परिपूर्ण ६ निरिच्छ ७ बहुधा ८ धर्म, अर्थ व काम यांचीच केवळ इच्छा करणारे ९ विषयीं १० श्रेय ११ उदरनिर्वाहाचे साधन १२ योगीही, तेवेळीं भीक १३ कीर्ति, प्रतिष्ठा 'न शके विकू जोडले । स्फीतीसाठीं'—ज्ञानेश्वरी अध्याय १३—२०९, कीर्ति १४ वैद्य १५ दैवात, नशिबात १६ लक्ष्मीची, संपत्तीची इच्छा करून 'अन्न आच्छादन । हें तों प्रारब्धा आधीन' हा तुकोबाप्रमाणें सर्व संताचा निश्चय असतो, ह्मणून ते श्रीची उपासना करीत नाहींत १७ नरकात १८ सूर्य

समस्त भजतां देखों आह्मी । परी नवल केलें तुवां स्वामी । परब्रह्मी निजबोधू ॥ ९३ ॥ विपयवळ अलोलिक । मिथ्या भ्रमें भ्रमले लोक । ज्ञानसाधनें साधोनि देख । विषयसुख वाछिती ॥ ९४ ॥ वेदांतवार्तिकवाक्स्फूर्ती । अद्वैत ब्रह्म प्रतिपादिती । शेर्सी पोटासाठीं विकिती । नवल किती सागावें ॥ ९५ ॥ एक ह्मणविती योगज्ञानी । वायुधारणा दाविती जनी । टाळी लाऊनि बैसती ध्यानीं । जीविका मनीं विषयांची ॥ ९६ ॥ ऐसे विविदिषें लोक । साधने साधूनि झाले मूर्ख । तुवा केलें जी अलोलिक । आत्मसुख साधिले ॥ ९७ ॥ ऐसे स्वामी अवधूता । तुवा तृणप्राय केले जीविता । तुच्छ करोनि लोका समस्ता । निजात्महिता मीनलासी ॥ ९८ ॥ निजानंदें निवालासी । अंतरी शीतळु झालासी । ऐसे दिसताहे आह्मासी । उपलक्षणेंसीं परियेसी ॥ ९९ ॥

त्व तु कल्प कविर्दक्ष सुभगोऽमृतभाषण । न कर्ता नेहसे किंचिज्जडोन्मत्तपिशाचवत् ॥ २८ ॥

सर्वज्ञाता तूं होसी । ते ज्ञातेपण दिसों नेदिसी । कांहीं करिसी ना वांछिसी । जडत्वे दाविसी निजशांती ॥ ३०० ॥ सर्वथा उगा असती । परी तू अगें विकळ नव्हसी । अगीं अव्यंगी दिसतोसी । स्वरूपरूपेंसीं शोभितु ॥ १ ॥ ज्ञान एकलेपणे ठेले । दुजेविण परदेशी जाले । तें तुजमार्जी सामावलें । यालागीं आले कविपद ॥ २ ॥ करूनि जालासी अकर्ता । हेचि तुझी थोर दक्षता । ब्रह्मरसे रसाळ बोलता । चवि अमृता ते कैंची ॥ ३ ॥ ब्रह्मरस तूं प्यालासी । ब्रह्मानंदें मातलासी । जगीं उन्मत्त जालासी । दृष्टीं नाणिसी कोणाते ॥ ४ ॥ सदा सावध निजरूपेंसी । यालागी माझें तुझें न ह्मणसी । तेंचि पिसेपण तुजपासीं । दिसे जगासी सर्वथा ॥ ५ ॥ निजबोधें तृप्त झालासी । परमानंदें निवालासी । तीं हीं लक्षणे तुजपासीं । निर्धारेंसी दिसताती ॥ ६ ॥

जनेषु दह्यमानेषु कामलोभदवाग्निना । न तप्यसेऽग्निना मुक्तो गङ्गाम्भःस्थ इव द्विपः ॥ २९ ॥

कामलोभदवाग्नी- । माजी जळता लोक तीन्ही । देखत असों जी नयनीं । वेगळा कोणी दिसेना ॥ ७ ॥ ते दवाग्नीमार्जी असता । तूं न पोळसी गा अवधूता । नवल तुझी अक्षोभ्यता । न कळे सर्वथा आह्मासी ॥ ८ ॥ वणवा जळे दोहीं थडीं । गजें गंगाजळीं दिधली बुडी । त्यासी न लागती तापाच्या वोढी । तैसे निरवेंडीं तुज देखों ॥ ९ ॥ ऐशीं द्वंद्वें तुज नातळती । दृढ राहिलासी ब्रह्मस्थितीं । कांहीं एक करीन विनंती । कृपामूर्ति दयाळुवा ॥ ३१० ॥

त्व हि नः पृच्छता ब्रह्मन्नात्मन्यानन्दकारणम् । ब्रूहि स्पर्शविहीनस्य भवतः केवलात्मनः ॥ ३० ॥

तूं ब्रह्मवेत्ता ब्राह्मण । निजानंदें परिपूर्ण । त्या आनदाचें कारण । विशद करून सांगावें ॥ ११ ॥ तूं देहीं वर्तसी विदेहस्थिती । तुज विषय आतळूं न शकती । हे अलिप्त-पणाची प्राप्ती । कवण्यारीतीं तुज झाली ॥ १२ ॥ तुज नाहीं रायाची भीड । न करिसी धनवताची चाड । दीनवचन मानिसी गोड । पुरविसी कोड निजबोधें ॥ १३ ॥ ऐसा केवळ तूं कृपाळू । आर्तबंधू दीनदयाळू । निजात्मभावें तूं केवळू । भक्तवत्सल भावार्थे

१ विलक्षण २ समाधि ३ भरणी, पोषण ४ जाणण्याची इच्छा करणारे, जिज्ञासु ५ मिळलास, समुद्रास एकरूप झालास ६ शरीरानें विकळ, लगडा, पागळा, वगैरे ७ शोभिवंत. ८ ऐक्यतेस आलें ९ कुशलता १० परमामृतें. ११ सरोवर १२ शांतता १३ तीरावर १४ निश्चयानें १५ स्पष्ट, सुबोध १६ देहातीत होऊन

॥ १४ ॥ ऐसा यदूचा संवादू । आवडी सांगे गोविंदू । उद्धवासीं ह्मणे सावधू । हृदयीं बोधू धरावा ॥ १५ ॥

श्रीभगवानुवाच-यदुनैव महाभागो ब्रह्मण्येन सुमेधसा । पृष्ट सभाजित प्राह प्रश्रयावनत नृपम् ॥ ३१ ॥

श्रीमुखें श्रीकांत । यदूचें भाग्य वर्णित । ब्राह्मणभक्त सत्वयुक्त । बुद्धिमंत श्रद्धाळू ॥ १६ ॥ भगवद्भाग्यें भाग्यवंतू । यदूसी भेटला तो अवधूतू । त्यासी होऊनि अतिविनीतू । असे विनवितू निजहिता ॥ १७ ॥ मृदु मंजुळ वचनीं प्रार्थिला । मधुपर्कविधानें पूजिला । अवधूत अति सतोषला । बोलता झाला निजमुखें ॥ १८ ॥

ब्राह्मण उवाच सन्ति मे गुरवो राजन् बहवो बुद्ध्युपाश्रिताः । यतो बुद्धिमुपादाय मुक्तोऽटामीह तान् शृणु ॥ ३२ ॥

क्षीरसागर उचंबळला । कीं कृपेचा मेघ गर्जिन्नला । निजसुखाचा वेधावा आला । तैसे बोलिला ब्राह्मणु ॥ १९ ॥ ऐकें राजया चूडामणी । यदुकुळदीप दिनमणी । धन्य धन्य तुझी वाणी । निजगुणीं निववि‍ले ॥ ३२० ॥ राजा आणि सात्विकु । सिद्धलक्षणें लक्षकु । पृथ्वीमाजीं तूंचि एकु । न दिसे आणिकु सर्वथा ॥ २१ ॥ सुंदर आणि सगुण । उत्तमोत्तम केला प्रश्न । पुसिले निजानंदकारण । तें यथार्थ जाण सांगेन ॥ २२ ॥ गुरुवीण आत्मप्राप्ती । सर्वथा न घडे गा नृपती । ते गुरुही मी तुजप्रती । यथानिगुती सांगेन ॥२३॥ निजबुद्धीच्या विवेकस्थितीं । बहुत गुरु म्यां केले असती । जे जे सद्गुण म्यां देखिले भूतीं । ते ते स्थितीं तो गुरु ॥ २४ ॥ बुद्धीनें अंगीकारिले गुणा । निजधैर्यें धरिली धारणा । तेणे मी मुक्त जालों जाणा । स्वेच्छा अटणा करीतसें ॥ २५ ॥ ससारु तरावया । मुख्य सद्बुद्धि गा राया । रिगमू नाहीं आणिका उपाया । व्यर्थ कांह्या शिणावें ॥ २६ ॥ सद्बुद्धि नाहीं ज्यापासीं । तो ससाराची आंदणी दासी । उसंत नाहीं अहर्निशीं । दुःखभोगासी अनंत ॥ २७ ॥ सद्बुद्धि नाहीं हृदयभुवनीं । तेथ वैराग्य नुपजे मनीं । मा तो तरेल कैसेनी । विवेक स्वमी न देखे ॥ २८ ॥ वैराग्याचेनि पडिपाडें । ज्यासी सद्बुद्धि सांपडे । तेथ संसार कोण बापुडें । धांयें रोकडें विभांडी ॥ २९ ॥ आधी ससारु एकु असावा । मग तो खटाटोपें नासावा । जो रिघाला विवेकगावा । त्यासी तेव्हा तो नाहीं ॥ ३३० ॥ संसार-नाशासी मूळ । साह्यें प्रज्ञाचि केवळ । तिचें जाल्या अढळ बळ । होये मृगजळ संसारू ॥ ३१ ॥ जे मी गुरु सांगेन ह्मणे । ते निजप्रज्ञेचेनि लक्षणें । हेयोपादेयउपायपणें । घेणें-त्यजणें सविवेकें ॥ ३२ ॥ हेचि मऱ्हाठिया भाखा । सांगेन तें सावध ऐका । जेणें शिष्याचा आंवाका । पडे ठाउका प्रत्यक्ष ॥ ३३ ॥ ऐक प्रज्ञेची लक्षणें । सांगेन दृष्टांतपणें । सूप-

१ आपुल्या मुखानें २ सूचना, वार्ता 'पाहीं आत्मज्ञानमुदिनाचा । वाधावा सांगतया अरुणाचा । उदय त्या वैराग्याचा । ठावो पावे ॥' ज्ञानेश्वरी अध्याय १८—९०३ ३ स्वानंदाचें कारण ४ प्राणिमात्रामध्यें ५ स्वरूप ग्रहण करणारी बुद्धि ज्ञानेश्वरी अध्याय २, ओंव्या २३०—२४१ पहा ६ प्रवेश ७ कशाला ८ हा दृष्टांत फारच मार्मिक आहे सत् जें परमात्मस्वरूप त्याशीं ज्याची बुद्धि लीन झाली नाहीं, त्याला कामक्रोधादि नानाप्रकारचे मनोविकार मारखे ठोकीत असतात, त्याला क्षणाचाही आराम न देता दुःखाच्या डोहात टकलून देतात, जसे राजवाड्यातले पुरुष आंदण आलेल्या दासीला—राणीचें मन जिला अनुकूळ नाहीं अशा दासीला—चोपून निर्दयतेनें काम घेतात, राब-वितात, तसें ९ अवकाश, फुरसद १० विचार ११ भरानें १२ धाव मारून १३ ठार मारतों १४ **शिष्य प्राज्ञचि.** १५ त्याज्यग्राह्याच्या उपायानें १६ भाषेन १७ ताकद, शक्ति.

चाळणी रांधणें । घेणें त्यजणे विवेकें ॥ ३४ ॥ चाळणीमाजीं जें जें पडे । सूक्ष्म निजतत्त्व तळी सांडे । उरती गुणदोषाचे रडे । करी वडवडे खडवडित ॥ ३५ ॥ ऐसी जे अवस्था । ते त्यागावी सर्वथा । भ्रंशु होईल स्वार्था । हे राखता त्रिशुद्धी ॥ ३६ ॥ सुपाची दशा ते ऐसी । त्यजी रज[४]कण भुसासी । निंडारल्या निजबीजासी । निजहृदयेंसीं राखत ॥३७॥ स्वयें वैराग्यें तापणे । ते दशा रांधणे ह्मणे । अपक्का परिपक्क करणे । निजगुणे निजागें ॥ ३८ ॥ एवं या दोनी दशा । दृढ धराव्या वीरेशा । तेणे परमार्थु होये आपैसा । जेवीं आरिसा हातींचा ॥ ३९ ॥ यदूसी ह्मणे ब्राह्मण । जें म्या सांगितले लक्षण । तेथें ठेवूनियां मन । सावधान परियेसीं ॥ ३४० ॥ जो जो जयाचा घेतला गुण । तो तो गुरु म्या केला जाण । गुरूसी आले अपारपण । जग संपूर्ण गुरु दिसे ॥ ४१ ॥ ज्याचा गुण घेतला । तो सहजें गुरुत्वा आला । ज्याचा गुण त्यागरूपें घेतला । तोही गुरु झाला अहितत्यागें ॥ ४२ ॥ एवं त्यागात्यागसमतुकें । दोहींसी गुरुत्व आले निकें । राया तूं पाहें पा विवेकें । जगचि असके गुरु दिसे ॥ ४३ ॥ ऐसे पाहता सावकाशीं । गुरुत्व आले जगासी । हेंचि साधन जयापासी । तोचि परमार्थासी साधकु ॥ ४४ ॥ ऐसे सांगता अचाट । तुज वाटेल हें कचाटें । तरी गुरु सांगों श्रेष्ठश्रेष्ठ । मानिले वरिष्ठ निजवुद्धी ॥ ४५ ॥

पृथिवी वायुराकाशमापोऽग्निश्चन्द्रमा रवि । कपोतोऽजगर सिन्धु पतङ्गो मधुकृद्गज ॥ ३३ ॥
मधुहा हरिणो मीन पिङ्गला कुररोऽर्भक । कुमारी शरकृत्सर्प ऊर्णनाभि सुपेशकृत् ॥ ३४ ॥

गुरु सांगेन अशेप । सख्याप्रमाण चोवीस । त्यांचीं नांवे तू परिस । सावकाश सांगेन ॥ ४६ ॥ पृथ्वी वायु आकाश । अग्नि आप सितांश । सातवा तो चंडांश । कपोत परिस आठवा ॥ ४७ ॥ अजगर सिंधु पतंग । मधुमक्षिका गज भृंग । हरिण मीन वेश्या सांग । नावे सुभग पिंगला ॥ ४८ ॥ टिटवी आणि लेकरू । कुमारी आणि शरकारु । सर्प कांतणी पेशस्कंरु । इतुकेन गुरु चोवीस ॥ ४९ ॥ पावावया तत्त्व पचविसावें । चोविसां गुरूसी उपासावे । विवेकयुक्तिस्वभावें । गुरु भजावे निजबुद्धीं ॥ ३५० ॥ ठाकावया निजबोधासी । निजविवेकें अहर्निशीं । गुरुत्व देऊनि अनेकासी । निजहितासी गुरु केले ॥ ५१ ॥ कोण युक्ती कोण विचारू । कोणें लक्षणे कोण गुरु । केला तोही निजनिर्धारू । सविस्तारू परियेसी ॥ ५२ ॥

एते मे गुरवो राजश्चतुर्विंशतिराश्रिता । शिक्षावृत्तिभिरेतेषामन्वशिक्षमिहात्मन ॥ ३५ ॥

ऐके राजवर्य नृपती । विवेकधवलचक्रवर्ती । गुरुसख्या तुजप्रती । यथानिगुती सांगितली ॥ ५३ ॥ याचिया शिक्षिता वृत्ती । शिकलों आपुलिया युक्ती । मग पावलों आत्मस्थिती । विकल्पभ्रांती सांडूनी ॥ ५४ ॥

यतो यदनुशिक्षामि यथा वा नाहुषात्मज । स तथा पुरुषव्याघ्र निबोध कथयामि ते ॥ ३६ ॥

नहुपाचा पुत्र ययाती । ययातीचा यदु निश्चितीं । नाहुपनंदन यदूसी ह्मणती । मूळ व्युत्पत्ती तेणें योगें ॥ ५५ ॥ यालागीं ह्मणे नाहुपनंदना । पुरुषामाजीं पचानना । सांगेन गुरूच्या लक्षणा । विचक्षणा परियेसीं ॥ ५६ ॥ ज्या गुरूचें जें शिक्षित । मी शिकलों सुनिश्चित । ते तें सांगेन समस्त । सावध चित्त करीं राया ॥ ५७ ॥ ऐकाग्रया गुरुलक्षण ।

१ परिपक्क दशेला आलेल्या २ गुणाच्या ग्रहणान व दोषाच्या त्यागानं ३ साळ ४ सकट, सक्लेश ५ थोडा, ... ६ भिगुरटी, कुमारीण माशी ७ ब्रह्मतत्त्व ८ माझा निश्चय, विचार ९ चतुरकीर्ति. १० यथास्थित ११ आचार १२

यदूने सर्वांग केले श्रवण । अर्थी बुडवूनियां मन । सावधान परिसतु ॥ ५८ ॥ शब्द साडोनियां मागें । शब्दार्थामाजीं रिगे । जे जें परिसतु ते ते होय अंगें । विकल्पत्यागें विनीतु ॥ ५९ ॥

भूतैराक्रम्यमाणोपि धीरो दैववशानुगैः । तद्विद्वान्न चलेन्मार्गादन्वशिक्षं क्षितेर्व्रतम् ॥ ३७ ॥

परमार्थी मुख्य शांती । साधकांसी पाहिजे निश्चितीं । यालागीं प्रथम गुरु क्षिती । निजशांतीलागूनी ॥ ३६० ॥ पृथ्वी गुरु त्रिविध पाहीं । पर्वत वृक्ष आणि मही । यांचीं लक्षणे धरितां देही । गुरुत्व पाही पृथ्वीसी ॥ ६१ ॥ आतरनिग्रहो ते शाती । बाह्येंद्रियनिग्रहो ते दांती । उभयसहिष्णुता ते क्षांती । क्षांतीसी क्षिति गुरु केली ॥ ६२ ॥ पृथ्वी ते नानाभूतीं । माझी माझी ह्मणौनि झोंबती । नाना भेदी भिन्न करिती । निजवृत्तिव्यवहारें ॥ ६३ ॥ त्या भूतांचे भिन्न वर्तन । पृथ्वी सर्पादी आपण । मोडों नेदी अभिन्नपण । अखंड जाण सर्वदा ॥ ६४ ॥ तैसे योगियाचें लक्षण । करिता कर्म भिन्नभिन्न । वृत्ति अखंडदंडायमान । सर्वदा जाण असावी ॥ ६५ ॥ देहासी अदृष्टयोगें गती । भूतें अदृष्टयोगें आक्रमिती । भूतीं निजात्मता भाविती । द्वंद्वें न बाधिती साधका ॥ ६६ ॥ येथ भूतीं पृथ्वी पूजिली । नातरी विष्ठामूत्रीं गांजिली । हर्षविषादा नाहीं आली । निश्चळ ठेली निजक्षांती ॥ ६७ ॥ भूते पार्थिवेंचि तंव झालीं । तिंहीं पृथ्वी पूजिली ना गांजिली । ऐक्यें द्वंद्वभावा मुकली । निश्चळ झाली निजरूपें ॥ ६८ ॥ तैसाचि योगियाही जाणा । भूतवैषम्यें डंडळेना । सर्वभूतीं निजात्मभावना । विषमीं समाना भाविता ॥ ६९ ॥ आतां पृथ्वीची अभिनव शाती । ते सागेन राया तुजप्रती । जे शाति धरोनि सतीं । भगवद्भक्ति पावले ॥ ३७० ॥ पृथ्वी दाहेंकरूनि जाळिली । नांगेर घालूनि फाळिली । लातवरी तुडविली । तोडिली झाडिली पैं भूतीं ॥ ७१ ॥ तो अपराधु न मनूनि क्षिती । सवेंचि भूतांतें प्रसन्न होती । तेयेंचि पिकवूनि नाना संपत्ती । तृप्ति देती भूतांतें ॥ ७२ ॥ ऐसऐशिया निजशांती- । लागीं गुरु म्यां केली क्षिती । ऐक सभाग्या भूपती । शातीची स्थिति अभिनव ॥ ७३ ॥ एके अपराधु केला । दुजेनि उगाचि साहिला । इतुकेनि शांतु केवीं झाला । उपेक्षिला अपराधी ॥ ७४ ॥ ऊंसु मोडी त्या गोड भारी । छेदितें शस्त्र गोड करी । पिळिलियाआळिलियावरी । स्वादाचिया थोरी अपकाऱ्या देतू ॥ ७५ ॥ अपराध साहोनि अंगीं । त्याच्या प्रवर्ते हितालागीं । तेचि शांती पैं जगीं । होय दाडुगी निर्द्वंद्व ॥७६॥ अपराध साहोनि अंगावरी । अपराध्या होइजे उपकारी । हें शिकलों पृथ्वियेवरी । परोपकारी पर्वत ॥ ७७ ॥

शश्वत्परार्थसर्वेहः परार्थैकान्तसम्भवः । साधुः शिक्षेत भूभृत्तो नगशिष्यः परात्मताम् ॥ ३८ ॥

पृथ्वीपासोनि जाले । ते पर्वतही म्या गुरु केले । त्यापासोनि जे जें शिकले । तेंही

---

१ कान 'सर्वांगाचे कान केले' श्रवणार्थी परमोत्सुक झाला २ पाहें ३ जमीन ४ द्वंद्वसहिष्णुता—शीत, उष्ण, सुख, दुःख वगैरे ५ विषयापासून बुद्धि निवृत्त होणे हा शम, विधीच्या दंडानें बाह्येंद्रियांना आवरणें हा दम, 'आणि पृथ्वीचियापरी सर्वथा । सर्व जे साहणें' ती क्षांति अशीं ज्ञानोबारायांना (अध्याय १८ ओवी ८४०) लक्षणें बांधलीं आहेत ६ संपादन करून देते ७ एकरूप ८ पृथ्वीपासून झाली ९ घाबरत नाहीं, भीत नाहीं १० आश्चर्यकारक शांती ११ नांगरून दुभंग केली १२ लाथ मारून १३ न मानून १४ रस गाळून आटविल्यावर १५ "नातरी इक्षुदंडु । पाळितया गोडु । गाळितया गोडु । तोडितेयां जैसा ।"—ज्ञानेश्वरी अध्याय १२—२००.

वहिलें परियेसीं ॥ ७८ ॥ रत्नादि निकर समस्त । पर्वत परार्थचि वाहत । तृण जळ नाना अर्थ । तेही परार्थ धरितसे ॥ ७९ ॥ कोणासी नेमी ना निवारी । उबगोनि न घाली बाहेरी । याचकाचे इच्छेवरी । परोपकारी देतसे ॥ ३८० ॥ ग्रीष्मार्ती सर्व सरे । परी तो देतां मागें न सरे । सवेचि भगवंते कीजे पुरें । वर्षोनि जळधरें समृद्धी ॥ ८१ ॥ जंव जंव उल्हासें दाता देतु । तव तंव पुरवी जगन्नाथु । विकल्प न धरितां मनाआतु । देता अच्युतु अनिवार ॥ ८२ ॥ सत्य अच्युत दाता । हें नें मनेचि तत्वतां । यालागीं दरिद्रता । विकल्पवंता लागली ॥ ८३ ॥ एवं पर्वताची जे उत्पत्ती । ते परोकारार्थ एकांतीं । उपकारावांचूनि चित्तीं । दुजी वृत्ति जाणेना ॥ ८४ ॥ त्या पर्वताऐशी तत्त्वता । असावी साधुकासी उदारता । काया वाचा आणि चित्ता । सर्वस्व देता उल्हासु ॥ ८५ ॥ चेष्टामात्रें परोपकारता । सर्वदा करावी समस्ता । कोटिलाभा ह्मणोनि लाता । उपकारी तत्त्वता उद्यतु ॥ ८६ ॥ परमार्थाचिया चाडा । स्वार्थ साडोनि रोकडा । परोपकारार्थ अवघडा । रिघे साकडा परार्थें ॥ ८७ ॥ उपकारुचि साकारला । कीं परोपकारू रूपा आला । तैसा जन्मौनि उपकारी झाला । उपकारला सर्वांसी ॥ ८८ ॥ ऊसु जैसा अवधारीं । सर्वांसी गोडपणे उपकारी । तैसाचि योगिया ससारीं । परोपकारी मधुरत्वे ॥ ८९ ॥ जैसे पर्वतीं निर्झरें । तैसे उपकाराचे पाझर । सुकों नेणती निरतर । कृतोपकार जग केलें ॥ ३९० ॥ साडोनि कृपणवृत्तीची सगती । उपकारी पर्वत एकांतीं । राहिलासे उपकारमूर्ती । धैर्यवृत्ति निर्धारें ॥ ९१ ॥ परोपकारालागी निश्चित । गुरु केला म्यां पर्वत । आता वृक्षापासोनि जे शिक्षित । तेही समस्त परियेसीं ॥ ९२ ॥ सर्वांगें सर्वभावेंसी । सर्वकाळ सर्वदेशीं । पराधीन होआवे सर्वांसीं । हें वृक्षापाशीं शिकलों ॥ ९३ ॥ वृक्ष जेणे प्रतिपाळिला । तो त्या आधीन झाला । का जो छेदावया रिघाला । त्याही झाला स्वाधीनु ॥ ९४ ॥ योगिया पालखीसीं घातला । तेंव्हा त्याचिया आधीन झाला । एकीं शूळीं द्यावया चालविला । तेंव्हा त्याच्याही वोला आधीनु ॥ ९५ ॥ साडूनि देहींची अहंता । योगियासी झाली पराधीनता । विश्वामाझारी आत्मा सर्वथा । सर्वांच्या वर्ततो वोलांत ॥ ९६ ॥ सर्व तें मीचि आहें । यालागीं साधक वाधक न पाहे । त्याच्या वोलामाजीं राहे । वर्तता होये सतोषें ॥ ९७ ॥ प्राप्त जे जे सुखदु:ख । तें तें अदृष्टाआधीन देख । आत्मा मानुनी सकळ लोक । पराधीन देख वर्तत ॥ ९८ ॥ सकळ लोकीं निजात्मता । देखता जाली पराधीनता । हे वृक्षापासोनि तत्वता । परार्थता शिकलों ॥ ९९ ॥ आणीक एक लक्षण । वृक्षापासोनि शिकलों जाण । अतिथीचे पूजाविधान । तें सावधान परियेसीं ॥४००॥ अतिथी आल्या वृक्षापासीं । वर्चनार्थू न करीच त्यासी । पत्रपुष्पफळमूळच्छायेसीं । त्वचाकाष्ठासीं देतसे ॥ १ ॥ जो वृक्षासी प्रतिपाळी । का जो घावो घालूनि मुळीं । दोहींसीही समेंमेळीं । पुष्पीं फळीं सतुष्टी ॥ २ ॥ जैसा वृक्ष समूळ सगळा । अर्थियालागीं सार्थक जाहला । तैसा चित्तें वित्तें देहें वोला । साधु सतुष्टला अर्थ्यामीं ॥ ३ ॥ अतिथीसी नव्हे

१ समूह, साठा २ नेमणें=हुकूम करणें ३ मानीत नाहीं. ४ निश्चयानें ५ सर्व व्यवहारामध्यें ६ मूर्तिमत, प्रकट झाला ७ झरे ८ शिक्षण ९ ही ओंवी व पुढील ४०२ ओंवी एकार्थाच आहेत "जो खांडावया घाव घाली । कां लावणी जयानें केली । दोघां एकचि साउली । वृक्ष दे जैसा"—ज्ञानेश्वरी अध्याय १२—१९९ १० विश्व माझा आत्मा ११ परात्मता १२ फसविण्याचा विचार १३ साली व सर्पण, यांसह १४ सारखेच १५ याचकास

पराङ्मुख । हा साधूसी गुण अलोलिक । अन्न धन उदक । यथासुखें देतसे ॥ ४ ॥ अर्थी आल्या अर्थावयासी । विमुख न व्हावें सर्वस्वेंसीं । हें शिकलों वृक्षापासीं । विवेकेसीं निजबुद्धी ॥ ५ ॥ एवं पृथ्वी गुरु जाली ऐसी । दुजे गुरुत्व तें वायूसी । आले जें जें युक्तीसी । तें तें परियेसी नरदेवा ॥ ६ ॥ गुरुत्व जें वायूसी । तें दो प्रकारीं परियेसीं । एक तें प्राणवृत्तीसी । बाह्यवायूसी दुसरें ॥ ७ ॥

प्राणवृत्त्यैव सन्तुष्येन्मुनिर्नैवेन्द्रियप्रियैः । ज्ञानं यथा न नश्येत नावकीर्येत वाङ्मनः ॥ ३९ ॥

प्राणाचियेपरी । जो विपयीं आसक्ती न धरी । विपय सेविलियाही वरी । नव्हे अहंकारी प्राणु जैसा ॥ ८ ॥ प्राणाभ्यासें[1] क्षुधा अद्भुत । तेव्हा प्राणासीच क्षोभ येत । तेणें काया वाचा चित्त । विकळ पडत इंद्रियें ॥ ९ ॥ तया प्राणासी आधारू । भलतैसा मिळो आहारू । परी धडगोडाचा[2] विचारू । न करी साचारू पैं प्राणु ॥ ४१० ॥ तैसाचि योगिया पाहीं । तो अभिमान न धरी देही । विपयो सेवी परी काहीं । आसक्ति नाहीं तयासी ॥ ११ ॥ क्षुधेचिया तोंडा । मिळो कोंडा अथवा मांडा[3] । परी रसनेचा पागडा[4] । न करी धेंडफुडा[5] तयासी ॥ १२ ॥ ज्ञानधारणा न ढळे । इंद्रियें नव्हती विकळें । तैसा आहार युक्तिवळें । सेविजे केवळें निजधैर्यें ॥ १३ ॥ प्राणास्तव इंद्रियें सवळें । प्राणयोगें देह चळे । त्या देहकर्मा प्राणु नातळे । अलिप्त[6] मेळें वर्ततू ॥ १४ ॥ त्या प्राणाची ऐसी स्थिती । योगियाची वर्तती वृत्ति । सर्व करूनि न करी आसक्ती । देहस्थिति नातळे ॥ १५ ॥ ब्रह्मादिकांचा देह पाळूं । का सूकरादिकाचा देह टाळूं । ऐसा न मानीच विटाळू । प्राणू[7] कृपाळू समभावे ॥ १६ ॥ तैसेच योगियाचे कर्म । न धरी उंच नीच मनोधर्म । कदा न देखे अधमोत्तम । भावना सम समभावें ॥ १७ ॥ आवडी प्रतिपाळावा रावो[8] । रंकाचा टाळावा देहो । ऐसा प्राणासी नाहीं भावो । शुद्ध समभावो सर्वत्र ॥ १८ ॥ प्राण अपान समान उदान । सर्व सधीं वैसे व्यान । इतुकीं नामें स्थानें पावोनि जाण । न सांडी प्राण एकपणा ॥ १९ ॥ तैसे उंच नीच वर्णावर्ण । अधमोत्तमादि गुणागुण[10] । देखोनियां योगी आपण । भावना[11] परिपूर्ण न सांडी ॥ ४२० ॥ प्राणू असोनि देहीं[12]भीतरी । बाह्य वायूसी भेद न धरी । तैशी योगिया भावना करी । बाह्याभ्यंतरी ऐक्यता ॥ २१ ॥

विपयेष्वाविशन्योगी नानाधर्मेषु सर्वतः । गुणदोषव्यपेतात्मा न विषज्जेत वायुवत् ॥ ४० ॥
पार्थिवेष्विह देहेषु प्रविष्टस्तद्गुणाश्रयः । गुणैर्न युज्यते योगी गन्धैर्वायुरिवात्मदृक् ॥ ४१ ॥

ऐक्यता साधावी चतुरीं । ते वायूच्या ऐसी दोहीपरी । बाह्य आणि अतरीं । ऐक्यकरी वर्तावें ॥ २२ ॥ प्राणवृत्तीचीं लक्षणे । तुज सागितलीं सपूर्णे । आता बाह्य वायूचीं चिन्हें । सावधाने परियेसी ॥ २३ ॥ वायु सर्वातें स्पर्शोनि जाये । परी अडकला कोठें न राहे । तैसे विपय सेविता पाहें । आसक्तु नव्हे योगिया ॥ २४ ॥ असोनि इंद्रियांचेनि मेळें । तो विपयामाजीं जरी खेळे । तरी गुणदोपआसक्तिमेळें । वोधू न मळे तयाचा ॥ २५ ॥ वस्त्र चंदन वनिता माळा । सदा भोगिता विपयसोहळा । वायु नातळे जेवीं

---

१ प्राणायामानें २ पक्व व मधुर पदार्थांचा ३ पक्वान्न ४ अधीनत्व, अंकितपणा, ममत्व "अर्धे ठेवा सकळाचा । परी पागडा फिटेना शरीराचा । तेणें मार्ग ईश्वराचा । चुकोनि जाती"–दासबोध, दशक ५, स २–३९ ५ क्षुब्ध, कासावीस ६ संगापासून अलग ७ 'का रायाचे देह चाळू । रंका परोतें गाळू । हू न म्हणेचि कृपाळू । प्राण पैं गा'—ज्ञानेश्वरी अध्याय १२–१४६ ८ राजा ९ असे. १० तिन्ही गुण ११ विश्वास. १२ देहामध्यें, देहात

जाळा । तेवीं योगी वेगळा विपयांसी ॥ २६ ॥ जैसे वारेंनि जाळ उडे । परी जाळीं वारा नातुडे । तेवी भोग भोगितां गाढे । भोगीं नातुडे योगिया ॥ २७ ॥ जातया वायूचे भेटी । सुगंध कोटी घालिती मिठी । त्याची आसक्ती नाही पोटीं । उठाउठीं साडितु ॥ २८ ॥ तैसा आत्मत्वे योगिया पाही । प्रवेशलासे सर्वा देहीं । देह गुणाश्रयो पाहीं । ठायींच्या ठायीं तोचि तो ॥ २९ ॥ निजात्मदृष्टीचेनि बळें । तो देहगुणासी नातळे । जैसा गंधावरी वारा लोळे । परी नाकळे गधासी ॥ ४३० ॥ तेचि परिपूर्ण आत्मस्थिती । राया मी सागेन तुजप्रती । जैसी आकाशाची प्रतीती । सर्व पदार्थी अलिप्त ॥ ३१ ॥

अन्तर्हितश्च स्थिरजङ्गमेषु ब्रह्मात्मभावेन समन्वयेन ।
व्याप्त्याऽव्यवच्छेदमसङ्गमात्मनो मुनिर्नभस्त्व विततस्य भावयेत् ॥ ४२ ॥

सर्व पदार्थी ममत्व । यालागी आकाशासी गुरुत्व । असगत्व अभेदत्व । निर्मळत्व जाणोनी ॥ ३२ ॥ विपमीं असोनि समत्व । सगीं असोनि असगत्व । भेदु करितां अभेदत्व । यालागीं गुरुत्व आकाशा ॥ ३३ ॥ वैर सर्पामुंगुसासी । आकाश दोहींचे हृदयवासी । वैर निर्वैरता आकाशासी । ते स्थिती योगियासी पाहिजे ॥ ३४ ॥ तेणे आकाशदृष्टातें । ब्रह्मभावे आपणियातें । योगीं देखिजे पुरतें । व्यापकत्वे आपुल्या ॥ ३५ ॥ ब्रह्मसमन्वयें पाहता पाही । स्थावरजगमाच्या ठायीं । तिळभरी वाढी रिती नाहीं । आपण पैं पाहीं कोंदला ॥ ३६ ॥ आकाश सर्व पदार्थी असे । परी असे हें सर्वांसी न दिसे । तेवीं दृश्य द्रष्टा अतीतदशे । सर्वत्र असे योगिया ॥ ३७ ॥ नभ न खोंचे सांवळें । जळेना वणव्याचेनि जाळें । नव्हतां ज्वाळावेगळें । असे सगळें टवटवित ॥ ३८ ॥ तैसीं योगियासी द्वंद्वें सकळें । बाधूं न शकती कवणे काळें । नव्हता द्वंद्वावेगळें । स्वरूप सगळें शोभत ॥ ३९ ॥ योगिया छेदावया लवलाहें । सोडिले शस्त्राचे समुदाये । तो शस्त्रामाजीं आपणियाते पाहे । न रुपती घाये जेवीं गगना ॥ ४४० ॥ जे जें द्वंद्व बाधू आलें । तें तें स्वरूप देखे आपुलें । सहजें द्वंद्वभावा मुकलें । अबाधित उरलें निजरूप ॥ ४१ ॥ गगन बुडालें दिसे डोहीं । परी तें उदकें भिजलेचि नाहीं । तैसा असोनिया सर्व देहीं । अलिप्त पाहीं योगिया ॥ ४२ ॥ आकाशा चिखल माखू जाता । तें न माखे माखे लाविता । तैसा योगिया दोषी ह्मणता । दोषु सर्वथा ह्मणत्यासी ॥ ४३ ॥ गगन असोनिया जनीं । मैळेना जनघसणीं । तैसा योगिया सकळ कर्मे करूनी । कर्मठपणीं न मैळे ॥ ४४ ॥ मोटे बाधिता आकाशातें । चारी पालव पडती रिते । तेवीं कर्मी बाधिता योगियातें । कर्म तेथें निष्कर्म ॥ ४५ ॥ घटामाजीं आकाश असे । ते वाच्य कीजे घटाकाशें । पाहता घटा सबाह्य समरसे । आकाश असे परिपूर्ण ॥ ४६ ॥ तैसा आत्मा ह्मणती देहीं । तरं तो देहा सबाह्य पाहीं । देह मिथ्यात्वे ठायींचे ठायीं । चिन्मात्र पाहीं परिपूर्ण ॥ ४७ ॥

तेजोऽबन्नमयैर्भावैर्मेघाद्यैर्वायुनेरितैः । न स्पृश्यते नभस्तद्वत्कालसृष्टैर्गुणैः पुमान् ॥ ४३ ॥

नभ पृथ्वीरजें न गंदळे । उदकेंकरीं न पघळे । अग्नीचेनि ज्वाळें न जळे । वायुवळें

---

१ सापडत नाहीं २ ज्या तया ३ गुणाचें स्थान ४ मनाशीं एकरूप झाल्यानें ५ उणें, कमीपणा. ६ अतिक्रमण करून ७ पाहारीत ८ रुतत नाहींत ९ लाविता माखे=लावणारा चिखलानें माखतो १० जनाच्या घासण्यांत ११ पदर १२ घसे १३ त्याला घटाकाश ह्मणतात १४ आंत बाहेर सर्वत्र १५ १६ धुळीनें गदळ ह्मणजे मलिन होत नाहीं १७ पातळ होत नाहीं, पाघळत नाहीं

मुखीं जें पडे । तेणें जोडे निजपद ॥ ९६ ॥ आणिक अग्नीचें चिन्ह । ऐक राया सावधान । तेंचि साधकासी साधन । सिद्ध लक्षण सिद्धाचें ॥ ९७ ॥

क्वचिच्छन्नः क्वचित्स्पष्ट उपास्यः श्रेय इच्छताम् । भुङ्क्ते सर्वत्र दातृणां दहन् प्रागुत्तराशुभम् ॥ ४६ ॥

भीतरीं तेजस्वी वरी झांकिला । होमकुंडीं अग्नि पुरिला । का यज्ञशाळे प्रज्वळला । याज्ञिकीं केला महायागू ॥ ९८ ॥ जो जो उपासका भावो जीवीं । त्या त्या श्रेयांतें[1] उपजवी । पूर्वोत्तर अशुचित्वें[3] आघवी । जाळूनि हवी सेवितु ॥ ९९ ॥ तैशीचि योगियाची लीळा । भाविकां प्रकट दिसे डोळां । एका गुप्तचि होऊनि ठेला । न दिसे पाहिला सर्वथा[4] ॥ ५०० ॥ ऐशियाच्याही ठायीं । भावबळें भाविक पाही । अर्पिती जें जे कांहीं । तेणे मोक्ष पाहीं मुमुक्षां ॥ १ ॥ ते पडतांचि योगियांच्या मुखी । संचित क्रियमाणे असेंकीं । जाळोनियां एकाएकीं । करी सुखी निजपदीं ॥ २ ॥ आणीकही अग्नीचें लक्षण । राया तुज मी सांगेन जाण । जेणे सगुण आणि निर्गुण । दिसे समान समसाम्यें ॥ ३ ॥

स्वमायया सृष्टमिदं सदसल्लक्षणं विभुः । प्रविष्ट ईयते तत्तत्स्वरूपोऽग्निरिवैधसि ॥ ४७ ॥

अग्नि सहजें निराकार । त्यासी काष्ठानुरूपें आकार । दीर्घ चक्र वर्तुल थोर । नानाकार भासतु ॥ ४ ॥ तैसीचि भगवंताची भक्ती[5] । स्वमायाकल्पित कल्पनाकृती । तेथ प्रवेशला सहजस्थिती । बहुधा व्यक्ती तो भासे ॥ ५ ॥ जैसे गंगेचे एक जळ । भासे भंवरे लहरी कल्लोळ । तैसा जगदाकारें अखिळ । भासे सकळ जगदात्मा ॥ ६ ॥ कां छाया[6]मंडपीच्या चित्रासी । दीपप्रभा भासे जैसी । राम रावण या नावेसी । दावी जगासी नटनाट्य ॥ ७ ॥ तैशा नानाविधा व्यक्ती । नाना मतें नाना कृती । तेथ प्रवेशोनि श्रीपती । सहजस्थितीं नाचवी ॥ ८ ॥ तैशी योगियाची स्थिती । पाहता नानाकार व्यक्ती । आपणियातें देखे समवृत्ती । भेदभ्रांति त्या नाही ॥ ९ ॥ तेथ जे जे कांहीं पाहे । ते तें आपणचि आहे । या उपपत्ती उभवूनि[8] बाहे । सागताहे अवधूतू ॥ ५१० ॥ या देहासी जन्म नाशू । आत्मा नित्य अविनाशू । हा दृढ केला विश्वासू । गुरु हिमांशू[9] करूनि ॥ ११ ॥

विसर्गाद्याः श्मशानान्ता भावा देहस्य नात्मनः । कलानामिव चन्द्रस्य कालेनाव्यक्तवर्त्मना ॥ ४८ ॥

शुक्लकृष्णपक्षपाडी । चंद्रकळाची वाढी मोडी । ते निजचंद्रीं नाही [10]वोढी । तैशी रोकडी योगियां ॥ १२ ॥ जन्मनाशादि षड्विकार[11] । हे देहासीच साचार । आत्मा अविनाशी निर्विकार । अनंत अपार स्वरूपत्वे ॥ १३ ॥ घटु स्वभावे नाशवंतू असे । त्यामाजीं चंद्रमा बिंबलासे[12] । नश्वरीं अनश्वर दिसे । विकारदोषें[13] लिपेना ॥ १४ ॥ घटासवे चंद्रासी उत्पत्ती । नाहीं नाशासवे नाशप्राप्ती । चंद्रमा आपुले सहजस्थिती । नाशउत्पत्तिरहितु ॥ १५ ॥ तैसा योगिया निजरूपपणे[14] । देहासवे नाही होणे । देह निमाल्या[15] नाही निमणे । अखंड[16]पणे परिपूर्ण ॥ १६ ॥ काळाची अलक्ष्य गती । दाखवी नाश आणि उत्पत्ती । ते काळसत्ता देहाप्रती । आत्मस्थिती नातळे ॥ १७ ॥ एवं काळाचे बळ गाढे । ह्मणती ते देहाचिपुढे ।

१ आतून २ कल्याण ३ संचित व क्रियमाण अशुभें ४ सकळ, सर्व ५ भगवद्भक्ति ६ चित्राचे खेळ दाखविण्याच्या मंडपात ७ वृत्ती ८ बाहू उभारून ९ चंद्र १० कला वाटल्या किंवा क्षय पावल्या तरी चंद्राला वृद्धिक्षय नसतातच. ११ उत्पन्न होणें, आहेसें वाटणें, वाढणें, परिणामास पावणें, क्षय पावणें व मरणें असे देहाला सहा विकार आहेत १२ बिंबला दिसे १३ नाशवंताच्या ठाया अविनाशी वस्तु दिसते, पण तिला नाशवंताचे जन्मनाशादि सहा विकार बाधू शकत नाहींत १४ स्वस्वरूपाकारपणें १५ पडल्यावर, नष्ट झाल्यावर १६ एकपण.

पाहतां आत्मस्थितीकडे.। काळ बापुडें तेथ नाहीं ॥ १८ ॥ सूक्ष्म काळगती सांगता। वेगें आठवले अवधूता। सिंहावलोकनें मागुता। अग्निदृष्टांता सांगतू ॥ १९ ॥

कालेन ह्योघवेगेन भूतानां प्रभवाप्ययौ। नित्यावपि न दृश्येते आत्मनोऽग्नेर्यथाऽर्चिषाम् ॥ ४० ॥

काळनदीचा महावेगू। सूक्ष्मगती वाहता वोघू। तेथ भूततरंगा जन्मभंगू। देखतांचि जगू नेदेखे ॥ ५२० ॥ जराजर्जरित जाण। वाहता नदीमाजीं वोसण। पड्विकार तेचि परिपूर्ण। भंवरे दारुण भंवताती ॥ २१ ॥ बाल्यतारुण्यांचे खळाळ। वार्धक्याचें मंद जळ। जन्ममरणाचे उसाळ। अतिकल्लोळ उठती ॥ २२ ॥ वोघवेगाच्या कडाडी। पडत आयुष्याची दरडी। स्वर्गादि देउळें मोडी। शिखरींचे पाडी सुरेंद्र ॥ २३ ॥ तळीं रिचविता घोगें। पाताळादि विवरें वेगें। नाशूनियां पन्नगें। अगभंगें आडिमोडी करी ॥ २४ ॥ ऐशिया जी काळवोघासीं। घडीमोडी भूततरंगासी। होतसे अहर्निशीं। तें कोणासी लक्षेना ॥ २५ ॥ जें महाप्रळयीं मेघु गडाडी। तें पूर चढे कडाडी। ब्रह्मादिक तरुवर उपडी। समूळ सशेंडी वाहविले ॥ २६ ॥ जै आत्यंतिक पूरु चढे। तै वैकुंठ कैलासही बुडे। तेथ काळा रिगू न घडे। हें अवचट घडे एकदा ॥ २७ ॥ अनिवार काळनदीची गती। सूक्ष्म लक्षेना निश्चितीं। ते सूक्ष्मगतीची स्थिती। अतिनिगुतीं परियेसी ॥ २८ ॥ दीपू तोचि तो हा ह्मणती। परी शिखा क्षणक्षणा जाती। ते लक्षेना सूक्ष्मगती। अतीं ह्मणती विझाला ॥ २९ ॥ प्रत्यक्ष प्रवाहे गंगाजळ। ते काळींचें ह्मणती वेरळ। तैशी काळगती अकळ। लोक सकळ नेणती ॥ ५३० ॥ प्रत्यक्ष पाहता देहासी। काळ वयसेतें ग्रासी। बाल्यकौमारतारुण्यासी। निकट काळासी न देखती ॥ ३१ ॥ अलक्ष्य काळाची काळगती। यालागीं गुरु केला गभस्ती। त्यापासोनि शिकलों स्थिति। तेही नृपति परियेसीं ॥ ३२ ॥

गुणैर्गुणानुपादत्ते यथाकालं विमुञ्चति। न तेषु युज्यते योगी गोभिर्गा इव गोपतिः ॥ ५० ॥

सूर्य काळें निजकिरणीं। रसें सहित शोपी पाणी। तोचि वर्षाकाळीं वर्षोनी। निववी जनीं सहस्रधा ॥ ३३ ॥ सूर्य शोपूनि घे किरणीं। तें शोपितें लक्षण नेणे कोणी। देतां मेघमुखें वर्षोनी। निववी अवनी जैनेसीं ॥ ३४ ॥ तैसीचि योगियाची परी। अल्प ज्याचें अंगीकारी। त्याचे मनोरथ पूर्ण करी। सहस्र प्रकारीं हितत्वे ॥ ३५ ॥ ज्यासी सेविती योगी आत्माराम। त्याचे पुरती सकळ काम। अतीं करोनिया निष्काम। विश्रामधाम आणिती ॥ ३६ ॥ एव योगी आपुले योगबळें। विपयो सेविती इंद्रियेंमेळें।

---

१ 'न देखे' या अर्थी हाच शब्द पैठणप्रतींत सवत्र दिला आहे २ वार्धक्यानं व्याकुळ ३ वाहून आलेला कचरा, पुरात वाहून आलेलीं लाकडें वगैरे हाच शब्द ज्ञानेश्वरी (अध्याय७—७३) मध्यें 'वोसाण' असा वापरला आहे. 'वरी तर्तोती वोसाणें। सुखदु खाचीं' ४ अव्याहत फेरे ५ नदीकाठचा उंच भाग ६ घो घो असा शब्द करीत ७ अतलवितलादि लोक ८ शेपानें अंग हालविल्यामुळें डळमळू लागतें ९ पंचमहाभूतरूपी लाटास १० मूळासकट व शेंड्यासकट ब्रह्मादि सारे व वृक्ष उपटून काढतो ११ सहज महाप्रळयाच्या वेळीं एखदा असें होतें १२ ज्वाला १३ बरबडे १४ अलक्ष्य अकळ ह्मणजे सान्या लोकांना कळत नाहीं १५ वयाला, आयुष्याला १६ सूर्य १७ हा शास्त्रीय शोध आमच्या पूर्वजास फार प्राचीन काळापासून लागला होता कालिदासांनींही रघुवंशाच्या पहिल्याच सर्गांत ह्मटलें आहे — 'प्रजानामेव भूत्यर्थं स ताभ्यो बलिमग्रहीत्। सहस्रगुणमुत्स्रष्टुमादत्ते हि रसं रविः' सहस्रधा परत देण्यासाठींच सूर्य भूजलाचें शोपण करितो, हा दृष्टांत कालिदासानें राजाकडे योजला आहे व प्रस्तुत प्रसंगीं तो योग्याकडे लावला १८ वर्षाव करून, १९ जनांसहित २० तन्हा, प्रकार. २१ खान्दपानदानाच्य नियम २२ इंद्रियांच्या समुदायांनीं

जोडी । तें दे आवडीं स्त्रियेसी ॥ ५७ ॥ स्त्रियेसी साडूनि दुरीं । पाऊल न घाली बाहेरी । हात धरोनि परस्परीं । आंतबाहेरी हिंडती ॥ ५८ ॥ सदा एकांतीं वसती । एके स्थानीं दोघें असती । दोघें क्रीडाविहार करिती । खेळ खेळती विनोदें ॥ ५९ ॥ एकांतीं गोड बोली । सासुसासऱ्याचा विकल्पु घाली । दिरा[3]भाव्यांच्या मोडी चाली । बोलाच्या भुलीं भुलवित ॥ ५६० ॥ एके आसनीं बैसती । येरयेरातें टेंकती । एके शय्ये निद्रा करिती । अहोरात्रीं एकत्र ॥ ६१ ॥ मैथुनसुखाचेनि वैभवें । विश्वासोनि जीवेंभावें । हिताहित कांहीं नाठवे । गृहिणीगौरवें नाचतू ॥ ६२ ॥ खेंडकुलिया आराम । त्यामाजीं दोघां समागम । नाममात्रें गृहाश्रम । वि[6]षयसंभ्रम वनराजीं ॥ ६३ ॥

य य वाञ्छति सा राजस्तर्पयन्ननुकम्पिता । त त समानयत्काम कृच्छ्रेणाप्यजितेन्द्रिय ॥ ५६ ॥

जीवितापरीस समर्थ । जे जे मागे ते ते अर्थ । जीवेंप्राणें शिणोनि देत । काममोहित होऊनि ॥ ६४ ॥ जाणोनि जीवींचे खुणे । न मागता अर्थ देणें । त्याहीवरी जरी त्या मागणें । तरी विकूनि देणें आपणियातें ॥ ६५ ॥ धर्माची वेळ नाठवणे । दीनावरी दया नेणे । कृपा स्त्रियेवरी करणें । जीवेंप्राणें सर्वस्वें ॥ ६६ ॥ बैसली साकरेवरी माशी । मारिताही नुडे जैशी । तैसा भोगिता विषयासी । जरामरणासी नाठवी ॥ ६७ ॥ जैसी पूर्वजाची भाक । पाळिती सत्यवादी लोक । तैसा स्त्रियेचेंचि सुख । पाळी देख सर्वस्वें ॥ ६८ ॥ जैसी आत्मउपासकासी । एकात्मता होय त्यासी । तैसें स्त्रीवाचोनि दृष्टीसी । जगीं आणिकासी न देखे ॥ ६९ ॥

कपोती प्रथम गर्भं गृह्णन्ती काल आगते । अण्डानि सुषुवे नीडे स्वपत्यु सन्निधौ सती ॥ ५७ ॥

आधींचि प्रिया पैंढियंती[11] । तेही झाली गर्भवती । जैसी लोभ्याचिये हातीं । सांपडे अवचितीं धैंनलोहे[13] ॥ ५७० ॥ तैसे तिच्या गर्भाचे कोडें । अधिकाधिक वाढवी गोड । जैसें मदिरा पिऊनि माकड । नाचे तडतड डुल्लतु ॥ ७१ ॥ तैसे गर्भाचे सोहळे । सर्वस्वें पुरवी डोहळे । तिचे लीलेमाजीं खेळे । प्रासकाळें प्रसूती ॥ ७२ ॥ स्वनीडाआंतौतां । जाहली अडातें प्रसवती । प्रसूतिगोंधावा सागती । ऐकोनि पति उल्हासे ॥ ७३ ॥

तेषु काले व्यजायन्त रचितावयवा हरे । शक्तिभिर्दुर्विभाव्याभि कोमलाङ्गतनूरुहा ॥ ५८ ॥

अघटित घटी हरीची माया । अलक्ष लक्षेना ब्रह्मया । अैंवेन[16] अडामाजीं तया । देवमाया रचियेले ॥ ७४ ॥ रसे भरलीं होतीं अडें । त्यामाजीं नख पक्ष चोंचुवडें । उघडिलीं डोळ्याचीं कँवाडें । करी कोडें हरिमाया ॥ ७५ ॥ अडें उंलोनि आपण । कोवळीं पिलीं निघालीं जाण । पितरें दृष्टीं देखोन । जीवेंप्राणें भुललीं ॥ ७६ ॥

प्रजा पुपुषतु प्रीतौ दम्पती पुत्रवत्सलौ । शृण्वन्तौ कूजित तासा निर्वृतौ कलभाषितै ॥ ५९ ॥

अत्यंत कोंवळीं बाळें । दोघे जणें पुत्रवत्सळें । शातविती मंजुळें । अतिस्नेहाळें प्रजासी ॥ ७७ ॥ जे समयीं जैसें लक्षण । तैसें प्रजाचें पोषण । अगें करितातीं आपण । दोघें जण

१ शठ, धांवडे २ दिराच्या व जावाच्या ३ चाली म्हणजे रीति मोडून टाकते स्वाधीनपतिका स्त्रीचें हें चरित्र आहे ४ घरधनिणीच्या दिमाखान ५ खेंडकुळी म्हणजे उपवन ६ विषयांचें भर सेवन ७ श्रम घोसून ८ मनांतल इंगित जाणून ९ जीवेंभावें १० वचन, प्रतिज्ञा, शपथ ११ आत्मप्राप्तीसाठीं आत्मोपासना करणाऱ्याची 'तत्त्वमस्यादि' म्हणजे तू व मी एकच आहोत अशी एकरूपता होते त्याप्रमाणें १२ आवडती, लाडकी १३ द्रव्याची पेटी १४ इच्छित, डोहाळे १५ सूचना मागें ओंवी ३१५ वरील टीप पहा १६ धावण १७ चतुरटें १८ दारें पापण्या १९ उघडून.

जे देती त्यांसी यथाकाळें । कृपावळें निववितो ॥ ३७ ॥ त्यांसी विषयो देतां कां घेतां आसक्ति नाहीं सर्वथा । रसु [1]शोखूनि घेतां देतां । अलिप्त सविता तैसे ते ॥ ३८ ॥

बुध्यते स्वेन भेदेन व्यक्तिस्थ इव तद्गत. । लक्ष्यते स्थूलमतिमिरात्मा चावस्थितोऽर्कवत् ॥ ५१ ॥

सूर्यो थिल्ल[3]रांमाजीं बिंबला । मूढ ह्मणती थिल्लरीं बुडाला । त्याचेनि कंपें कंपु मानिला डहुळें डहुळला ह्मणती तो ॥ ३९ ॥ त्या थिल्लरातें नातळतां । गगनीं अलिप्त जेवं सविता । तैसीच योगियांची योग्यता । देहातीतता देहकर्मीं ॥ ५४० ॥ त्यासी देहबुद्धीचेनि छंदें । ह्मणती योगिया देहीं नांदे । त्या देहाचेनि .नाना बाधें । स्वबुद्धिभेदें बांधिला ह्मणती ॥ ४१ ॥ त्यासी न देहाचे बाधित भान । हें न कळे त्याचें गुह्यज्ञान । दोराचेनि सापें जाण । डसोनि कोण मारिला ॥ ४२ ॥ एवं आत्मा तो चिदाकाशीं । मिथ्या देहीं मिथ्यात्वेंसी । बिंबोनि दावी देहकर्मासी । नव्हे तें त्यासी बाधक ॥ ४३ ॥ देखे आपणा जळी बिंबला । परी न ह्मणे मी जळीं बुडाला । तैसा देहातीतु बोधु झाला । नाहीं भ्याला देहकर्मा ॥ ४४ ॥ देखोनि मृगजळाचा पूरू । मूर्ख करूं धांवती तारूं । तैसा मिथ्या हा ससारू । भयंकरू मूर्खासी ॥ ४५ ॥ यालागीं दारागृहपुत्रप्राप्ती । तेथ न करावी अतिप्रीती । येचिविपर्यीं रायाप्रती । कथा कापोती सागतु ॥ ४६ ॥

नातिस्नेह प्रसङ्गो वा कर्तव्य क्वापि केनचित् । कुर्वन्विन्देत सन्ताप कपोत इव दीनधी ॥ ५२ ॥

ससारदुःखाचें मूळ । स्त्रीआसक्तीच जाण केवळ । स्त्रीलोभाचें जेथ प्रबळ बळ । दुःख सकळ त्यापासीं ॥ ४७ ॥ स्त्री[5]पासाव झाले पुत्र । त्याचे ठायीं स्नेह विचित्र । करिती दुःखासी पात्र । ससारी नर होताती ॥ ४८ ॥ आसक्ति आणि स्नेहसूत्र । या दोन्हींपासाव दुःख विचित्र । पदोपदीं भोगिती नर । [6]अस्वतंत्र होउनी ॥ ४९ ॥ यालागीं भलतेनि भलते ठायीं । आसक्ति स्नेहो न करावा पाहीं । अतिस्नेहो मांडिजे जिंहीं । दुःख तिंहीं भोगिजे ॥ ५५० ॥ स्नेहदुःखाची वार्ता । कपोताकपोतीची कथा । तुज सागेन नृपनाथा । स्वस्थचित्ता परियेसीं ॥ ५१ ॥

कपोत कश्चनारण्ये कृतनीडो वनस्पतौ । कपोत्या भार्यया सार्धमुवास कतिचित्समाः ॥ ५३ ॥

कपोतीचें स्नेह गोड । धरोनि स्त्रीसुखाची चाड । वनी वृक्ष पाहोनियां गूढ । करी नीडँ कपोता ॥ ५२ ॥ तेणे वनचरें वनस्थळीं । नीडांमाजी स्त्रीमेळी । वासु केला वहुकाळी । भार्येजवळी भूलला ॥ ५३ ॥

कपोतौ स्नेहगुणितहृदयौ गृहधर्मिणौ । दृष्टि दृष्ट्याऽङ्गमङ्गेन बुद्धि बुद्ध्या बबन्धतु ॥ ५४ ॥

कपोता आणि कपोती । परस्परें दोघां अतिप्रीती । स्नेहो वाढलासे चित्ती । हृदयीं आसक्ती नीचं नवी ॥ ५४ ॥ हावभाव विलासस्थिती । येरयेराकडे पाहती । परस्परें कुरवाळिती । [9]घोंढंगिती[10] येरयेरा ॥ ५५ ॥ येरयेरां वेगळें होणें । नाहीं जीवें अथवा मनें । दोघें वर्तती एके प्राणे । खाणे जेवणें एकत्र ॥ ५६ ॥

शय्यासनाटनस्थानवार्ताक्रीडाशनादिकम् । मिथुनीभूय विस्रब्धौ चेरतुर्वनराजिषु ॥ ५५ ॥

सेविता ज्याची अतिगोडी । तें घालिती येरयेरांच्या तोंडीं । जीवेंप्राणें शिणोनि

---

१ शोषून २ सूर्य ३ पाण्याचे डबक्यात ४ गढूळपणानें मळकट झाला ५ स्त्रीपासून ६ परतंत्र होऊन, आपली स्वतंत्रता मोडून. ७ घरटें. ८ निढ्रेमाजी. ९ गिळ नवी १० एकमेकाच्या गळीं पडतात. ११ श्रम करून.

जोडी । तें दे आवडी स्त्रियेसी ॥ ५७ ॥ स्त्रियेसी सांडूनि दुरीं । पाऊल न घाली बाहेरी । हात धरोनि परस्परीं । आतबाहेरी हिंडती ॥ ५८ ॥ सदा एकांतीं वसती । एके स्थानीं दोघें असती । दोघें क्रीडाविहार करिती । खेळ खेळती विनोदें ॥ ५९ ॥ एकांतीं गोड बोली । सासुसासऱ्यांचा विकल्पु घाली । दिराभाव्याच्या मोडी चाली । बोलाच्या भुलीं भुलवित ॥ ५६० ॥ एके आसनीं बैसती । येरयेरातें टेंकती । एके शय्ये निद्रा करिती । अहोरात्रीं एकत्र ॥ ६१ ॥ मैथुनसुखाचेनि वैभवे । विश्वासोनि जीवेंभावे । हिताहित कांहीं नाठवे । गृहिणीगौरवे नाचतू ॥ ६२ ॥ खेंडकुलिया आराम । त्यामाजीं दोघा समागम । नाममात्रें गृहाश्रम । विषयसंभ्रम वनराजीं ॥ ६३ ॥

य य वाञ्छति सा राजन्तर्पयन्त्यनुकम्पिता । त त समानयत्काम कृच्छ्रेणाप्यजितेन्द्रिय ॥ ५६ ॥

जीवितापरीस समर्थ । जे जे मागे ते ते अर्थ । जीवेंप्राणे शिणोनि देत । काममोहित होऊनि ॥ ६४ ॥ जाणोनि जीवींचे खुणे । न मागता अर्थ देणे । त्याहीवरी जरी त्या मागणे । तरी विकूनि देणे आपणियातें ॥ ६५ ॥ धर्माची वेळ नाठवणे । दीनावरी दया नेणे । कृपा स्त्रियेवरी करणें । जीवेंप्राणे सर्वस्वें ॥ ६६ ॥ बैसली साकरेवरी माशी । मारिताही नुडे जैशी । तैसा भोगिता विषयासी । जरामरणासी नाठवी ॥ ६७ ॥ जैसी पूर्वजाची भाक । पाळिती सत्यवादी लोक । तैसा स्त्रियेचेंचि सुख । पाळी देख सर्वस्वें ॥ ६८ ॥ जैसी आत्मउपासकासी । एकात्मता होय त्यासी । तैसें स्त्रीवाचोनि दृष्टीसी । जगीं आणिकासी न देखे ॥ ६९ ॥

कपोती प्रथम गर्भं गृह्णती काल आगते । अण्डानि सुषुवे नीडे स्वपत्यु सन्निधौ सती ॥ ५७ ॥

आधींचि प्रिया पैढियंती । तेही झाली गर्भवती । जैसी लोभ्याचिये हातीं । सापडे अवचितीं धनलोहे ॥ ५७० ॥ तैसे तिच्या गर्भाचे कोडें । अधिकाधिक वाढवी गोड । जैसे मदिरा पिऊनि माकड । नाचे तडतड डुलतु ॥ ७१ ॥ तैसे गर्भाचे सोहळे । सर्वस्वें पुरवी डोहळे । तिचे लीलेमाजी खेळे । प्रासकाळें प्रसूती ॥ ७२ ॥ स्वनीडाआतौता । जाहली अडातें प्रसवती । प्रसूतिबोधावा सांगती । ऐकोनि पति उल्हासे ॥ ७३ ॥

तेषु काले व्यजायन्त रचितावयवा हरे । शक्तिभिर्दुर्विभाव्याभि कोमलाङ्गतनूरहा ॥ ५८ ॥

अघटित घटी हरीची माया । अलक्ष लक्षेना ब्रह्मया । अवेव अडामाजीं तयां । देवमाया रचियेले ॥ ७४ ॥ रसे भरलीं होतीं अंडें । त्यामाजीं नख पक्ष चांचुवडें । उघडिलीं डोळयाचीं कवाडें । करी कोडें हरिमाया ॥ ७५ ॥ अडें उलोनि आपण । कोवळीं पिलीं निघालीं जाण । पितरें दृष्टीं देखोन । जीवेंप्राणे भुललीं ॥ ७६ ॥

प्रजाः पुपुषतुः प्रीतौ दम्पती पुत्रवत्सलौ । शृण्वन्तौ कूजित तासां निर्वृतौ कलभाषितै ॥ ५९ ॥

अत्यंत कोवळीं बाळें । दोघें जणें पुत्रवत्सलें । ऐकतविती मंजुळें । अतिस्नेहाळें प्रजासी ॥ ७७ ॥ जे समर्थी जैसें लक्षण । तैसें प्रजाचे पोषण । अगें करिताती आपण । दोघें जण

१ शक्त, बावळे २ दिराच्या व जावाच्या ३ चाली म्हणजे रीति मोडून टाकते स्वाधीनपतिका स्त्रीचें हें चरित्र आहे ४ घरधणिणीच्या दिमाखानें ५ खेंडकुली म्हणजे उपवन ६ विषयांत भ्रमर सवन ७ धन सोसून ८ मनांतलें इंगित जाणून ९ जीवेंभावें १० वचन, प्रतिज्ञा, शपथ ११ आत्मप्राप्तीसाठीं आत्मोपासना करणाऱ्याची 'दासोऽहं' म्हणजे तू व मी एकच आहोंत अशी एकरूपता होते त्याप्रमाणें १२ आवडती, लाडकी १३ द्रव्याची पेटी १४ इच्छित, डोहाळे १५ सूचना मागें ओंवी ३१९ वरील टीप पहा १६ अवयव १७ चंचुपुट १८ दारें पापण्या १९ उपक्रम

सिळोनी ॥ ७८ ॥ गोड गोजिरे बोल । ऐकोनि दोघां येती डोळे । धांवोनियां वेळोवेळ । निंबलोण उतरिती ॥ ॥ ७९ ॥

तासा पतत्रैः सुस्पर्शैः कूजितैर्मुग्धचेष्टितैः । प्रत्युद्गमैरदीनानां पितरौ मुदमापतुः ॥ ६० ॥

त्यांचेनि आलिंगनचुंबनें । मृदु मंजुळ कल भाषणें । दों पक्षांचेनि स्पर्शनें । दोघें जणें निवताती ॥ ५८० ॥ माता पिता दोघें बैसती । सन्मुख अपत्यें धांवती । लोल वक्र बोवंगती । वेगें दाविती येरयेरां ॥ ८१ ॥ मग देवोनियां खेंवे । दूरी जाती मुग्धभावें । तेथूनि घेऊनियां धांवे । वेगें यावे तयापासीं ॥ ८२ ॥ मायबापाच्या पाखोव्यापासी । हीनदीनता नाही बाळांसी । जे जन्मोनि त्यांचे कुशीं । त्या दोघांसी सभाग्यता ॥ ८३ ॥ लाडिकीं लडिवाळ बाळें । लाडेंकोडे पुरविती लळे । देखोनि निवती दिठी डोळे । स्नेह आगळें येरयेरां ॥ ८४ ॥ ऐसी खेळतां देखोनि बाळें । दोघें धावती एक वेळे । उचलूनिया स्नेहबळें । मुख कोवळें चुंबिती ॥ ८५ ॥

स्नेहानुबद्धहृदयावन्योन्यं विष्णुमायया । विमोहितौ दीनधियो शिशून्पुपुषतुः प्रजाः ॥ ६१ ॥

अजाची जे अजा माया । त्या कैसी भुलवी राया । अन्योन्यस्नेह बांधोनि हृदया । पिलीं पोसावया उद्यत ॥ ८६ ॥ स्त्रीपुत्रांचा मोह गहन । त्याचें करावया पोषण । चिंतातुर अतिदीन । करी भ्रमण अन्नार्थ ॥ ८७ ॥

एकदा जग्मतुस्तासामन्नार्थौ तौ कुटुम्बिनौ । परितः कानने तस्मिन्नर्थिनौ चेरतुश्चिरम् ॥ ६२ ॥

एवं टोणकीं जालीं बाळें । कुटुंब थोर थोरावलें । अन्न बहुसाल पाहिजे झालें । दोघें विव्हळें गृहधर्मे ॥ ८८ ॥ यापरी कुटुंबवत्सलें । पुत्रस्नेहें स्नेहाळें । दोघें जणें एके वेळे । अन्न बहुकाळें अर्थिती ॥ ८९ ॥ सहसा मिळेना अन्न । यालागी हिंडती वनोपवन । बहुसाल श्रमतांही जाण । पूर्ण पोषण मिळेना ॥ ५९० ॥ बहुसाल मेळवूनि चारा । दोघें जणे जाऊं घरा । मग आपुल्या लेकुरा । नाना उपचारा प्रतिपाळूं ॥ ९१ ॥ ऐसऐसिया वासना । मेळवावया अन्ना । दोघें जणे नाना स्थाना । वना उपवना हिंडती ॥ ९२ ॥

दृष्ट्वा तान् लुब्धकः कश्चिद्यदृच्छातो वनेचरः । जगृहे जालमातत्य चरतः स्वालयान्तिके ॥ ६३ ॥

माता पिता गेलीं दुरी । उडती पिलें नीडाभीतरी । क्षुधेनें पीडिलीं भारी । निघालीं बाहेरी अदृष्ट ॥ ९३ ॥ ते वनी कोणी एक लुब्धक । पक्षिबंधनी अतिसाधक । तेणे ते कपोतबाळक । अदृष्टें देख देखिलें ॥ ९४ ॥ तेणें पसरोनिया काळजाळें । पाशीं बांधिलीं तीं बाळें । कपोतकपोतीचे वेळे । रोंखत केवळ राहिला ॥ ९५ ॥

कपोतश्च कपोती च प्रजापोषे सदोत्सुकौ । गतौ पोषणमादाय स्वनीडमुपजग्मतुः ॥ ६४ ॥

बाळकाच्या अतिप्रीतीं । कपोता आणि कपोती । चारा घेऊनि येती । नीडाप्रति लवलाहें ॥ ९६ ॥ स्त्रीसुखाची आसक्ती । तेचि वाढत्या दुःखाची सूती । स्त्रीसगें दुःख-

---

१ मंजुळ २ आनंदानें डोळ्यांत ३ दृष्ट काढतात ४ कोमल ५ वेलंगती, बोवंगती किंवा वेभिलागती असे येथ तीन पाठ आहेत पैठणप्रतांत तिसरा पाठ आहे ६ आलिंगन ७ पखाखाली ८ ऐश्वर्य ९ लाडवलेलीं, लळेवाडें १० टणक, बळकट ११ मोठें झाल १२ पुष्कळ १३ एका वनातून दुसऱ्या वनांत 'वनवन' या शब्दापासूनच 'वणवण' हा शब्द झाला आहे, वनें वन १४ पोटभर अन्न १५ दैवयोगानें १६ पारधी १७ फार हुशार १८ घातक जाळें. १९ पाशांत २० परत येण्याच्या वेळेला टपत २१ स्त्रीसुखाची आशा हीच वाढत जाणाऱ्या दुःखाची जननी आहे, संसारांत उत्तरोत्तर अधिकाधिक दुःखेच येतात, पण त्या सर्व दुःखांची आई म्हणजे मूळ स्त्रीकामनाच होय

प्रासी । सांगों किती अनिवार ॥ ९७ ॥ पुरुषासी द्यावया दुःख । स्त्रीसंगूंचि आवश्यक । पुत्रपौत्रद्वारा देख । नानादुःख भोगवी ॥ ९८ ॥

कपोती स्वात्मजान्वीक्ष्य बालकान् जालसंवृतान् । तानभ्यधावत्क्रोशन्ती क्रोशतो भृशदुःखिता ॥ ६५ ॥

तंव काळजाळीं एके वेळे । कपोती बांधलीं देखे बाळें । तोंड घेऊनि पिटी कपाळें । आक्रोशें लोळे दुःखित ॥ ९९ ॥ बाळें चरफडितां देखे जाळीं । आक्रंदोनि दे आरोळी । बाळासन्मुख धावे वेळोवेळीं । दुःखें तळमळी दुःखित ॥ ६०० ॥

साऽसकृत्स्नेहगुणिता दीनचित्ताऽजमायया । स्वयं चाबध्यत शिचा बद्धान्पश्यन्त्यपस्मृतिः ॥ ६६ ॥

दुःख द्यावया भ्रतारासी । आक्रंदें कपोती चालिली कैसी । शतगुणें स्नेहो वाढला तिसी । मृतपुत्रांसी देखोनी ॥ १ ॥ पुत्रस्नेहें केले वेडें । गुण आठआठवूनि रडे । हिताहित न देखे पुढें । बळेंचि पडे जाळातु ॥ २ ॥ मायामोहें भुलली कैसी । जेथ बांधले देखे पुत्रासी । ते जाळीं घाली आपणासी । मोहें पिशी ते केली ॥ ३ ॥

कपोतश्चात्मजान् बद्धानात्मनोऽप्यधिकान्प्रियान् । भार्यां चात्मसमां दीना विललापातिदुःखितः ॥ ६७ ॥

अतरला स्त्रीबाळकीं । कपोता तो एकाएकीं । रुदन करी अधोमुखीं । अतिदुःखी विलपतु ॥ ४ ॥ जीवांहोनि प्रिय अधिकें । तीं निर्जीव देखिलीं बाळकें । अनुकूल अनुरूपकें । भार्या देखे अतरली ॥ ५ ॥

अहो मे पश्यतापायमल्पपुण्यस्य दुर्मतेः । अतृप्तस्याकृतार्थस्य गृहस्त्रैवर्गिको हतः ॥ ६८ ॥

धर्म अर्थ आणि काम । या तिहींचा आश्रयो गृहाश्रम । तो भंगला मी अनाश्रम । अतृप्त काम साडूनी ॥ ६ ॥ पूर्वपापाचा आवर्तु । मज साडूनि अकृतार्थु । माझा कामु नव्हता तृप्तु । धर्मकामार्थु भंगला ॥ ७ ॥ गृहीं त्रैवर्गुचि भंगला । चौथा पुरुषार्थ असे उरला । तो साधूनि घेवों वहिलें । आश्रमू भंगल्या [13]क्षिती काय ॥ ८ ॥ ऐसें ह्मणसी जरी निगुती । ये अर्थी मानी दुर्मती । विषयवासना [15]नोसडिती । कैसेनि मुक्ति लाधेल ॥ ९ ॥ म्यां पूर्वी अल्प पुण्य होतें केलें । यालागीं अंतरायीं घर घेतलें । माझें परलोकसाधन ठेलें । विधुर केलें मजलागीं ॥ ६१० ॥ हो कां गृहीं असतां गृहस्था । काय परलोक साधे समस्ता । इतराची असो कथा । मज साधनता तव होती ॥ ११ ॥

अनुरूपानुकूला च यस्य मे पतिदेवता । शून्ये गृहे मां संत्यज्य पुत्रैः स्वर्याति साधुभिः ॥ ६९ ॥

स्त्रीपुरुषांची चित्तवृत्ती । अनुकूल वर्ते धर्मप्रवृत्ती । तरीच परलोक साधिती । इतरां प्राप्ती ते नाहीं ॥ १२ ॥ एकाच्या भार्या त्या तोंडाळा । एकाच्या त्या बहु बोंडाळा । एकाच्या त्या अतिचांडाळा । एकी दुःशीला दुर्भगा ॥ १३ ॥ एकीचा तो क्रोधु गाढा । एकी अत्यंत खादाडा । एकी सोलिती दात दाढा । आरिसा पुढां माडूनी ॥ १४ ॥ एकी वोंगळा आळसिणी । एकी त्या महाडाकिनी । एकी सुकुमारा विलासिनी । वेरंवेपणीं गर्वित ॥ १५ ॥ तैशी नव्हे माझी पत्नी । सदा अनुकूळ मजलागुनी । मजसी वर्ते अनुरूपपणीं । धर्मपत्नी धार्मिक ॥ १६ ॥ मी जेव्हां धर्मी तत्पर । तेव्हां धर्मासी ते अतिसादर । मज कामीं जेव्हां आदर । तेव्हां ते कामचतुर कामिनी ॥ १७ ॥ मजनाचोनि

१ मृत्यूच्या जाळ्यात २ वरें वाईट ३ जाळ्यात ४ मोठ्या वेगी, ओघळी करी ५ प्राणापेक्षा ६ भार्येला सुद्धा ७ आश्रमरहित ८ भोंवरा ९ अधनट स्थितींत १० धर्म, अर्थ व काम हे तीन पुरुषार्थ ११ मोक्ष १२ प्रथम, अगोदर १३ पर्वा, महत्व १४ मंदमती १५ सोडीत नाहींत १६ मृत्यूनें, आपत्तींनीं माझ्या घर घेतलें १७ स्त्रीपुत्रादिधनहीन १८ अत्यंत लोभी, हावऱ्या १९ आरसा २० देखणेपणानें

मिळोनी ॥ ७८ ॥ गोड गोजिरे बोल । ऐकोनि दोघां येती डोलें । धांवोनियां वेळोवेळ । निंबलोण[3] उतरिती ॥ ॥ ७९ ॥

तासा पतङ्ग' सुस्पर्शैं कूजितैर्मुग्धचेष्टितैः । प्रत्युद्गमैरदीनाना पितरौ मुदमापतु ॥ ६० ॥

त्यांचेनि आलिंगनेंचुंबने । मृदु मंजुळ कल भाषणे । दो पक्षांचेनि स्पर्शनें । दोघें जणें निवताती ॥ ५८० ॥ माता पिता दोघें बैसती । सन्मुख अपत्यें धांवती । लोल वक्र वोवंगती । वेगें दाविती येरयेरां ॥ ८१ ॥ मग देवोनिया खेवे । दूरी जाती मुग्धभावे । तेथूनि घेऊनियां धांवे । वेगें यावे तयापासीं ॥ ८२ ॥ मायबापांच्या पाखोव्यापासीं । हीनदीनता नाही बाळांसी । जे जन्मोनि त्यांचे कुशीं । त्या दोघांसी सभाग्यता ॥ ८३ ॥ लाडिकीं लडिवाळ बाळें । लाडेंकोडें पुरविती लळे । देखोनि निवती दिठी डोळे । स्नेह आगळें येरयेरां ॥ ८४ ॥ ऐसीं खेळता देखोनि बाळें । दोघें धांवती एक वेळे । उचलूनिया स्नेहबळें । मुख कोवळें चुंबिती ॥ ८५ ॥

स्नेहानुबद्धहृदयावन्योन्य विष्णुमायया । विमोहितौ दीनधियो शिशून्पुपुषतु प्रजा ॥ ६१ ॥

अजाची जे अजा माया । त्या कैसी भुलवी राया । अन्योन्यस्नेह बांधोनि हृदया । पिलीं पोसावया उद्यत ॥ ८६ ॥ स्त्रीपुत्राचा मोह गहन । त्याचे करावया पोषण । चिंतातुर अतिदीन । करी भ्रमण अन्नार्थ ॥ ८७ ॥

एकदा जग्मतुस्तासामन्नार्थौ तौ कुटुम्बिनौ । परितः कानने तस्मिन्नर्थिनौ चेरतुश्चिरम् ॥ ६२ ॥

एवं टेंणकीं[10] जालीं बाळें । कुटुंब थोर थोरावलें[11] । अन्न बहुसाल[12] पाहिजे झाले । दोघें विव्हळें गृहधर्में ॥ ८८ ॥ यापरी कुटुंबवत्सले । पुत्रस्नेहें स्नेहाळें । दोघें जणे एके वेळे । अन्न बहुकाळें अर्थिती ॥ ८९ ॥ सहसा मिळेना अन्न । यालागीं हिंडती वनोपवन[13] । बहुसाल श्रमतांही जाण । पूर्ण[14] पोषण मिळेना ॥ ५९० ॥ बहुसाल मेळवूनि चारा । दोघें जणे जाऊं घरा । मग आपुल्या लेकुरां । नाना उपचारां प्रतिपाळूं ॥ ९१ ॥ ऐसऐसिया वासना । मेळवावया अन्ना । दोघें जणे नाना स्थाना । वना उपवना हिंडती ॥ ९२ ॥

दृष्ट्वा तान् लुब्धक कश्चिद्यदृच्छातो वनेचर । जगृहे जालमातत्य चरत स्वालयान्तिके ॥ ६३ ॥

माता पिता गेलीं दुरी । उडती पिलें नीडाभीतरीं । क्षुधेने पीडिलीं भारी । निघालीं बाहेरी अदृष्टें[15] ॥ ९३ ॥ ते वनीं कोणी एक लुब्धक[16] । पक्षिबंधनीं अतिसाधक[17] । तेणे ते कपोतबाळक । अदृष्टें देख देखिले ॥ ९४ ॥ तेणें पसरोनिया काळजाळें[18] । पांशीं[19] बाधिलीं तीं बाळें । कपोतकपोतींचे वेळे[20] । राखत केवळ राहिला ॥ ९५ ॥

कपोतश्च कपोती च प्रजापोषे सदोत्सुकौ । गतौ पोषणमादाय स्वनीडमुपजग्मतु ॥ ६४ ॥

बाळकाच्या अतिप्रीतीं । कपोता आणि कपोती । चारा घेऊनि येती । नीडाप्रति लवलाहें ॥ ९६ ॥ स्त्रीसुखाची आसक्ती । तेचि वाढत्या दुःखाची सूती[21] । स्त्रीसंगें दुःख-

१ मजुळ २ आनदाचे डोलणे ३ दृष्ट काढतात ४ कोमल ५ बेलगती, चोवगती किंवा बेमिलागती असे येथें तीन पाठ आहेत पैठणप्रतीत तिसरा पाठ आहे ६ आलिंगन ७ पखाखाली ८ ऐश्वर्य ९ लाडवलेली, ललेवाडें १० टणक, बळकट ११ मोठ झालें १२ पुष्कळ १३ एका वनातून दुसऱ्या वनात 'वनोवन' या शब्दापासूनच 'वणवण' हा शब्द झाला आहे, वने वन १४ पोटभर अन्न १५ दैवयोगानें १६ पारधी १७ फार हुशार १८ घातक जाळ १९ पाशात २० परत येण्याच्या वेळेला टपत २१ स्त्रीसुखाची आशा हीच वाढत जाणाऱ्या दुःखाची जननी आहे, संसारात उत्तरोत्तर अधिकाधिक दुःखेंच येतात, पण त्या सर्व दुःखाची आई म्हणजे मूळ स्त्रीकामनाच होय

वेंचलें ॥ ३८ ॥ मनुष्यदेहीं गृहासक्तु । तो बोलिजे आरूढच्युतु । कपोत्याचे परी दुःखितु । सिद्ध स्वार्थु नाशिला ॥ ३९ ॥ विषयीं सर्वथा नाहीं तृप्ती । ऐसे श्रुतिपुराणें बोलती । करिता विषयाची आसक्ती । थिल्या मुकती नरदेहा ॥ ६४० ॥ नवल नरदेहाची ख्याती । रामनामाच्या आवृत्तीं । चारी मुक्ती दासी होती । तो देहो वेंचिली विषयासी ॥ ४१ ॥ विषयसुखाचिये आसक्ती । कोणा नाहीं झाली तृप्ती । मृगजळाचिये प्राप्ती । केवी निवती तृषार्त ॥ ४२ ॥ यालागीं जाणतेनि मनुष्यें । नरदेहाचेनि आयुष्यें । विषयाचेनि सायासे । व्यर्थ का पिसे कष्टती ॥ ४३ ॥ नरदेहाऐसे निधान । अनायासे लाधले जाण । साडीं साडीं अभिमान । तेणें समाधान पावसी ॥ ४४ ॥ पुढती नरदेहाची प्राप्ती । होईल येथ नाहीं युक्ती । यालागीं सांडूनि विषयासक्ती । भावे श्रीपति भजावा ॥ ४५ ॥ कलियुगीं सुगम साधन । न लगे योग याग त्याग दान । करिता निर्लज्ज हरिकीर्तन । चारी मुक्ति चरण वंदिती ॥ ४६ ॥ इटेसाठीं परीस पालटे । येतां का मानिती वोखटें । तैसा कीर्तनाचेनि नेटेंपाटें । देवो भेटे प्रत्यक्ष ॥ ४७ ॥ एका जनार्दनु ह्मणे । नश्वर देहाचेनि साधनें । जनीं जनार्दनु होणें । हे मुद्रा तेणे लाविली ॥ ४८ ॥ एका जनार्दना शरण । तंव जनार्दनु जाला एक एकपण । जैसें सुवर्ण आणि कंकण । दों नावीं जाण एक तें ॥ ४९ ॥ तोचि एका एकादशीं । श्रीकृष्ण सागे उद्धवासी । अवधूत सागे यदूसी । गुरुउपदेशी उपदेशु ॥ ६५० ॥ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कंधे श्रीकृष्णोद्धवसंवादे यद्ववधूतेतिहासे एकाकारटीकायां सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ ॥

अध्याय आठवा.

श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥ ॐ नमो सद्गुरु तूं ज्योतिषी । एकात्मतेचें घटित पाहसी । चिद्ब्रह्मेंसी लग्न लाविशी । ॐपुण्येंसीं तत्वता ॥ १ ॥ वधूवरा लग्न लाविती । हें देखिले असे बहुतीं । आपुली आपणा लग्नप्राप्ती । हे अलक्ष्य गती गुरुराया ॥ २ ॥ लग्न लाविती हातवटीं । पांचा पंचकाची आटाटी । चुकवूनि काळाची काळदृष्टी । घटिका प्रतिष्ठी निजबोधें ॥ ३ ॥ चहूं पुरुषार्थांचे तेलवण । लाडू वाइले सपूर्ण । अहंभावाचे लिंबलोण । केले जाण सर्वस्वें ॥ ४ ॥ साधनचतुष्टयाचा सम्यक । यथोक्त देऊनि मधुपर्क । जीवभावाची

---

१ शिश्नोदराची सेवा करिता करिता वाया गेले २ पढतमूर्ख ३ प्राप्त झालेल्या, मिथ्या ४ लोकलज्जा बाजूस ठेवून अगदीं एकतानतेचें ५ विटेऐवजीं परीस हातीं आला असतां ६ निश्चयानें ७ मुद्रा लावणें=सिद्धांत करणें, स्पष्ट सागणें "ह्मणोनि नवमींचिया अभिप्राया । सहसा मुद्रा लावावया । निहाला वेद मग मी वाया । गर्व कां करूं"—ज्ञानेश्वरी अध्याय १०—२२ ८ जीवाची एकात्मता (जीवाची आत्म्याशीं ऐक्यता) कसी साधेल याचें तू गणित पाहतोस ९ चैतन्यरूपी जीवाचें ब्रह्माशीं लग्न लावितोस १० खरोखर मी प्रणवरूप पुण्य आहे (ॐ पुण्याह) या साधनाने ११ परीने, प्रकारानें १२ स्वरूपबोधाचे ठिकाणीं तू घटिका स्थापन केली आहेस, तेथ काळाची नजर पोचत नाहीं व तेथें पचवीस तत्वेंही नाहींत १३ लग्नाचे वेळीं वराम रुखवत नेतात त्याबरोबर लाडू, साडगे, पापड वगैरे तळलेले जिनस असतात, तद्वत् ब्रह्माबरोबर लग्न लागण्याचे पूर्वीं धर्म, अर्थ, काम, मोक्ष या चारी पुरुषार्थांतील सर्व कर्में त्याला समर्पण करावीं लागतात १४ देहात्मबुद्धि ब्रह्मावरून ओंवाळून टाकली एक देहात्मबुद्धी गेली ह्मणजे देहाकरितां केलेलें घरदार वगैरे सर्व साहित्य आपोआपच गेलें १५ वैराग्य, विवेक, शमदमादिषट्क (शम, दम, तितिक्षा, उपरति, श्रद्धा, समाधान), मुमुक्षुत्व, यांचा. १६ साधनचतुष्टयरूपी मधुपर्क, समर्पण केल्यानंतर जीवभावाच्या भाताची मूद उतरून-ओंवाळून टाकिली साधनचतुष्टयसंपन्न पुरुषाला गुरूची गांठ पडून मार्ग मिळाला ह्मणजे त्या मार्गानें जाता जातां एकाएकीं आत्मसाक्षात्कार होताक्षणींच जीवभाव नाहींसा होतो

तत्त्वतां । न भजे आणिकां देवां देवतां । मज सांडूनि नें वेंचे तीर्था । माझें वचन सर्वथा नुलंघी ॥ १८ ॥ एवं रूपगुणकुलशील । मजसी सदा अनुकूल । पतिव्रता जे केवळ । पत्नी निर्मळ पैं माझी ॥ १९ ॥ मज सांडूनि शून्यगृहीं । पुत्रेंसहित साध्वी पाहीं । जातसे स्वर्गीच्या ठायीं । मज अपायीं घालूनी ॥ ६२० ॥

सोऽहं शून्ये गृहे दीनो मृतदारो मृतप्रजः । जिजीविषे किमर्थं वा विधुरो दुःखजीवितः ॥ ७० ॥

नाशिली स्त्री नाशिल्या प्रजा । येथ म्यां रहावे कवण्या काजा । दुःखें प्राण जाईल माझा । लोकलाजा निंदित ॥ २१ ॥ एवढे अगीं वाजले दुःख । काय लौकिकीं दाखवूं मुख । भंगले संसाराचें सुख । जितां मूर्ख ह्मणतील ॥ २२ ॥ जळो विधुराचें जिणें । सदा निंद्य लाजिरवाणे । न ये श्राद्धींचें अँवतणें । सदा वसणे एकाकी ॥ २३ ॥ ऐसेनि वसतां ये लोकीं । शून्य गृहीं एकाकी । धडगोड न मिळे मुखीं । परम दुःखी मी होईन ॥ २४ ॥

तांस्तथैवावृतान् शिग्भिर्मृत्युग्रस्तान्विचेष्टतः । स्वयं च कृपणः शिग्रु पश्यन्नप्यबुधोऽपतत् ॥ ७१ ॥

ऐसें बोलोनि केलें काये । मृतस्त्रीपुत्रांकडे पाहे । काळपाशीं बांधिलीं आहे । चेष्टा राहे निःशेष ॥ २५ ॥ ऐसें देखताही अबुद्धी । विवेकें न धरीचि बुद्धी । आपण जाऊनि त्रिशुद्धी । जाळामध्यें पडियेला ॥ २६ ॥ मेल्यामागें मरणें । देखों हेंचि सर्वांसी करणें । परी जन्ममृत्यु निवारणें । हा स्वार्थु कवणें न धरिजे ॥ २७ ॥ पहा पां स्त्रीपुत्रांकारणें । आपुलाही जीवू देणें । परी भगवत्पदवी साधणें । हें न मने मने सर्वथा ॥ २८ ॥

तं लब्ध्वा लुब्धकः क्रूरः कपोतं गृहमेधिनम् । कपोतकान्कपोतीं च सिद्धार्थः प्रययौ गृहम् ॥ ७२ ॥

जाळीं पडला कपोता दुर्बुद्धी । झाली लुब्धकाची कार्यसिद्धी । सहकुटुंब घेऊनि खांदीं । निघे पारधी निजस्थाना ॥ २९ ॥ ऐसा जो कोणी गृहमेधी । त्याही सर्वथा काळ साधी । जैसी कपोत्याची बुद्धी । तैसी सिद्धी गृहमेध्या ॥ ६३० ॥ बाळकांच्या काकुळतीं । मरण पावली कपोती । ऐसें देखत देखता दुर्मती । तेथ निश्चितीं उडी घाली ॥ ३१ ॥ यापरी तो कपोता । कुटुंबाची मेधा वाहता । मरण पावला सर्वथा । विवेकु चित्ता न धरीचि ॥ ३२ ॥

एवं कुटुम्ब्यशान्तात्मा द्वन्द्वारामः पतत्रिवत् । पुष्णन्कुटुम्बं कृपणः सानुबन्धोऽवसीदति ॥ ७३ ॥

ऐसा कुटुंबी गृहस्थु । कुटुंबपोषणीं आसक्तु । विषयवासना अशांतु । पावे घातु सकुटुंब ॥ ३३ ॥ गृहासक्ती गृहाश्रमु । तो केवळ द्वंद्वाचा आरामु । कपोत्या ऐसा पडे भ्रमु । वृथा जन्मु दवडावा ॥ ३४ ॥

यः प्राप्य मानुषं लोकं मुक्तिद्वारमपावृतम् । गृहेषु खगवत्सक्तस्तमारूढच्युतं विदुः ॥ ७४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कंधे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

येवोनिया कर्मभूमीसी । जो पावला उत्तमदेहासी । त्याहीमाजी उत्तमता कैसी । अग्रवर्णासी पैं जन्म ॥ ३५ ॥ आलिया मनुष्यदेहासी । मुक्तीचा दारवंटा मुक्त त्यासी । लव निमिष सर्व दिशीं । यावज्जन्मेंसीं मोकळा ॥ ३६ ॥ इतरां वर्णांची हे गती । मा ब्राह्मण तरी पुण्यमूर्ती । ते सदा मुक्तचि असती । वृथा आसक्ती गुंतले ॥ ३७ ॥ विद्वांस आणि वैराग्य । तें ब्रह्मादिका न लभे भाग्य । वृथा आसक्ती केले अभाग्य । शिश्नोदरा साग

१ जात नाहीं २ सवटात ३ कडाडलें, कोसळलें ४ दावू ५ जीवंत राहिलों असता ६ मृतभार्याचें ७ क्षणार्च बोलावणें ८ जड, मूढ ९ हकनाक १० मोक्ष ११ मनाला आवडत नाहीं १२ अभिष्ट १३ गृहस्थाश्रमी पुरुष १४ आवड, आसक्ति १५ अतृप्त १६ ब्राह्मणवर्णामध्यें १७ दार. १८ पंडित.

वेचंले ॥ ३८ ॥ मनुष्यदेहीं गृहासक्तु । तो बोलिजे आरूढच्युतु । कपोत्याचे परी दुःखितु । सिद्ध स्वार्थु नाशिला ॥ ३९ ॥ विषयीं सर्वथा नाहीं तृप्ती । ऐसें श्रुतिपुराणें बोलती । करिता विषयाची आसक्ती । थिल्या मुकती नरदेहा ॥ ६४० ॥ नवल नरदेहाची ख्याती । रामनामाच्या आवृत्तीं । चारी मुक्ती दासी होती । तो देहो वेचिती विषयासी ॥ ४१ ॥ विषयसुखाचिये आसक्ती । कोणा नाहीं झाली तृप्ती । मृगजळाचिये प्राप्ती । केवीं निवती तृषार्त ॥ ४२ ॥ यालागीं जाणतेनि मनुष्यें । नरदेहाचेनि आयुष्यें । विषयाचेनि सायासें । व्यर्थ का पिसे कष्टती ॥ ४३ ॥ नरदेहाऐसें निधान । अनायासें लाधलें जाण । सांडीं सांडीं अभिमान । तेणें समाधान पावसी ॥ ४४ ॥ पुढती नरदेहाची प्राप्ती । होईल येथ नाहीं युक्ती । यालागीं सांडूनि विषयासक्ती । भावें श्रीपति भजावा ॥ ४५ ॥ कलियुगीं सुगम साधन । न लगे योग याग त्याग दान । करिता निर्लज्जें हरिकीर्तन । चारी मुक्ति चरण वंदिती ॥ ४६ ॥ इटेसाठीं परीस पालटे । येतां का मानिती वोखटे । तैसा कीर्तनाचेनि नेटेंपाटें । देवो भेटे प्रत्यक्ष ॥ ४७ ॥ एका जनार्दनु ह्मणे । नश्वर देहाचेनि साधनें । जनीं जनार्दनु होणें । हे मुद्रा तेणें लाविली ॥ ४८ ॥ एका जनार्दना शरण । तंव जनार्दनु जाला एक एकपण । जैसें सुवर्ण आणि कंकण । दों नावीं जाण एक तें ॥ ४९ ॥ तोचि एका एकादशीं । श्रीकृष्ण सांगे उद्धवासी । अवधूत सांगे यदूसी । गुरुउपदेशीं उपदेशु ॥ ६५० ॥ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कंधे श्रीकृष्णोद्धवसंवादे यद्ववधूतेतिहासे एकाकारटीकायां सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ ॥

अध्याय आठवा.

श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥ ॐ नमो सद्गुरु तूं ज्योतिषी । एकात्मतेचें घटित पाहसी । चिद्ब्रह्मेंसीं लग्न लाविशी । ॐपुण्येंसीं तत्वतां ॥ १ ॥ वधूवरां लग्न लाविती । हें देखिलें असे बहुतीं । आपुली आपणा लग्नप्राप्ती । हे अलक्ष्य गती गुरुराया ॥ २ ॥ लग्न लाविती हातयेंटी । पाचा पंचकाची आटाटी । चुकवूनि काळाची काळदृष्टी । घटिका प्रतिष्ठी निजबोधें ॥ ३ ॥ चहू पुरुषार्थांचे तेलवण । लाडू वाइले संपूर्ण । अहंभावाचें निंबलोण । केलें जाण सर्वस्वें ॥ ४ ॥ साधनचतुष्टयाचा सम्यक । यथोक्त देऊनि मधुपर्क । जीवभावाची

१ शिश्नोदराची सेवा करिता करितां वाया गेले २ पढतमूर्ख ३ प्राप्त झालेल्या, मिथ्या ४ लोकलज्जा बाजूस ठेवून अगदीं एकतानतेचें ५ विटेऐवजीं परीस हातीं आला असतां ६ निश्चयानें ७ मुद्रा लावणें=सिद्धांत करणें, स्पष्ट सांगणें "ह्मणोनि नवमांचिया अभिप्राया । सहसा मुद्रा लावावया । बिहाला वेद मग मी वाया । गर्व का करूं"—ज्ञानेश्वरी अध्याय १०—३२ ८ जीवाची एकात्मता (जीवाची आत्म्याशीं ऐक्यता) कशी साधेल याचें तूं गणित पाहतोस ९ चैतन्यरूपी जीवाचें ब्रह्माशीं लग्न लावितोस १० बरोबर मी प्रणवरूप पुण्य आहे (ॐ पुण्याह) या साधनानें ११ परीने, प्रकारानें १२ स्वरूपबोधाचे ठिकाणीं तूं घटिका स्थापन केली आहेस, तेथ काळाची नजर पोचत नाहीं व तेथें पंचवीस तत्वेंही नाहींत १३ लग्नाचे वेळीं वरास रुखवत नेतात त्याबरोबर लाडू, साटगे, पापड वगैरे तळलेले जिन्नस असतात, तद्वत ब्रह्माबरोबर लग्न लागण्याचे पूर्वी धर्म, अर्थ, काम, मोक्ष या चारी पुरुषार्थांतील सर्व कर्में त्याला समर्पण करावीं लागतात १४ देहात्मबुद्धि ब्रह्मावरून ओंवाळून टाकली एक देहात्मबुद्धी गेली ह्मणजे देहाकरितां केलेलें घरदार वगैरे सर्व साहित्य आपोआपच गेलें १५ वैराग्य, विवेक, शमदमादिषट्क (शम, दम, तितिक्षा, उपरति, श्रद्धा, समाधान), मुमुक्षुत्व, याचा १६ साधनचतुष्टयरूपी मधुपर्क, समर्पण केल्यानंतर जीवभावाच्या भातांची मूद उतरून—ओवाळून टाकिली साधनचतुष्टयसंपन्न पुरुषाला गुरूची गांठ पडून मार्ग मिळाला ह्मणजे त्या मार्गानें जातां जातां एकाएकीं आत्मसाक्षात्कार होतांक्षणींच जीवभाव नाहींसा होतो

मूद देख । एकाएक सांडविली ॥ ५ ॥ विषयसुख मार्गें सांडे । तेंचि पायांतळीं पायमांडे । सावधान ह्मणसी दोहींकडे । वचन धेंडफुडें ते तुझें ॥ ६ ॥ व्यवधानाचें विधान तुटे । सहजभावे अंतपट फिटे । शब्द उपरमोनि खुंटे । मुहूर्त गोमटे पै तुझे ॥ ७ ॥ अर्धमात्रा समदृष्टी । निजबिंबीं पडे गांठी । ऐक्यभावाच्या मीनल्या मुष्टी । लग्नकसवटी अनुपम ॥ ८ ॥ तेथें काळा ना धवळा । गोरा नव्हे ना सांवळा । नोवरा लक्षेना डोळां । लग्नसोहळा ते ठायीं ॥ ९ ॥ परी नवल कैसें कवतिक । दुजेनवीण एकाएक । एकपणीं लग्न देख । लाविता तूं निःशेख गुरुराया ॥ १० ॥ तुज गुरुत्वें नमूं जातां । तंव आत्मा तूंचि आंतौता । आंतु कीं बाहेर पाहों जातां । सर्वीं सर्वथा तूंचि तूं ॥ ११ ॥ तुझें तूंपण पाहतां । माझें मीपण गेलें तत्त्वतां । ऐसें करूनिया गुरुनाथा । ग्रंथकथा करविसी ॥ १२ ॥ मागील कथासंगती । सप्तमाध्यायाचे अंतीं । अवधूतें यदूप्रती । कथा कापोती सांगीतली ॥ १३ ॥ पृथ्वी आदिअतीं चोखट । कपोतापर्यंत गुरु आठ । सांगितले अतिश्रेष्ठ । गुरु वरिष्ठ निजबोधें ॥ १४ ॥ उरल्या गुरूंची स्थिती । अवधूत सांगेल यदूप्रती । तेथें सावधान ठेवा चित्तवृत्ती । श्रवणे स्थिति तद्बोधें ॥ १५ ॥

ब्राह्मण उवाच-सुखमैन्द्रियकं राजन् स्वर्गे नरक एव च । देहिनां यद्यथा दुःखं तस्मान्नेच्छेत तद्बुधः ॥ १ ॥

श्रवणीं सादरता यदूसी । देखोनि सुख जालें ब्राह्मणासी । तेणें सुखें निरूपणासी । उल्हासेंसी करितसे ॥ १६ ॥ तो ह्मणे राया सावधान । विषयसुखाचें जें सेवन । तें स्वर्गनरकीं गा समान । नाहीं अनमान ये अर्थी ॥ १७ ॥ भोगिता उर्वशीसी । जे सुख स्वर्गी इंद्रासी । तेंचि विष्ठेमाजीं सूकरासी । सूकरीपासीं निश्चित ॥ १८ ॥ हें जाणोनि साधुजन । उभय भोगीं न घालिती मन । नेदवे प्रेतासी आलिंगन । तेवी साधुजन विषयांसी ॥१९॥ जीतें सापू धरावा हातीं । हें प्राणियांसी नुपजे चित्तीं । तेवीं विषयांची आसक्ती । साधु न धरिती सर्वथा ॥ २० ॥ जैसें न प्रार्थितां दुःख । प्राणी पावताती देख । तैसें न इच्छितां इंद्रियसुख । भोगवी आवश्यक अदृष्ट ॥ २१ ॥ मज दुःखभोगु व्हावा । हें नावडे कोणाच्या जीवा । तें दुःख आणि अदृष्टा तेव्हां । तेवी सुखाचा यावा अदृष्टें ॥ २२ ॥ ऐसें असोनि उद्योगु करितां । तेणें आयुष्य नाशिलें सर्वथा । यालागीं सांडूनि विषयआस्था । परमार्था भजावें ॥ २३ ॥ केवळ झालिया परमार्थपर । ह्मणसी आहारेंवीण न राहे शरीर । येच निर्धारीं साचार । गुरु अजगर म्यां केला ॥ २४ ॥

---

१ एक अवधान ठेव हेंच तुझ सांगणें आहे "तरी एकलें अवधान दीजे । मग सर्व सुखासी पात्र होइजे । हे प्रतिज्ञोत्तर माझें । उघड आइका"—ज्ञानेश्वरी अध्याय ९ ओवी १ २ अगदीं खरं ३ विषयाचें व्यवधान असणें हेंच अनरट जीवब्रह्मामध्यें आहे ते सहजसमाधीचे ठिकाणीं तुटतें, मग आत एक बाहेर एक ही स्थिति राहत नाहीं सहजसमाधी साधेपर्यंत साधन करावें लागतें "ततः साधननिर्मुक्तः सिद्धो भवति योगिराट् । तत्स्वरूपं नैतस्य वियोगो मनसा गिरा" (अपरोक्षानुभूती) ४ प्रणवातील अर्धमात्रा हें मूळ प्रकृतीचें स्थान, तेथें प्रणवाभ्यासानें जीव पोंचला ह्मणजे साक्षित्वस्थिति येते या स्थितींत देहाचा व आपला संबंध नाहीं ही खूण पटते ज्याप्रमाणें देहाला मी ह्मणतो, परंतु अनुभवानें हें खोटें ठरतें, तद्वत् सर्व प्राणिमात्राची स्थिति आहे असा बोध झाल्यानंतर समदृष्टि होते हीच वधूवराची नजरानजर ५ अर्धमात्रेवरील बिंदु हेंच निजबिंब तेथें जीव गेला ह्मणजे पूर्ण जीवब्रह्माची ऐक्यता होते ६ कसवटी= परीक्षा, प्रसंग ७ ब्रह्मस्वरूपवर्णन-नेति शब्दानें ८ चमत्कार ९ आह्मा तूंचि १० कपोताची (कवड्याची) ११ श्रवणस्थिति सद्बोधें. १२ समय १३ देववत नाहीं १४ जीवंत सर्प. १५ प्राक्तन. १६ लाभ १७ विषयाचा उत्कटा

ग्रास सुमृष्ट विरस महान्त स्तोकमेव वा । यदृच्छयैवापतित ग्रसेदाजगरोऽक्रिय ॥ २ ॥

उद्योगेंवीण आहारू । अयाचित सेवी अजगरू । डंडळोनि न साडी धीरू । निधडा निर्धारू पैं त्याचा ॥ २५ ॥ स्वभावे तो मुख पसरी । सहजे पडे जें भीतरीं । सरस नीरस विचारु न करी । आहार अगीकारी सतोषें ॥ २६ ॥ तैशीचि योगियाची गती । सदा भाविती आत्मस्थिती । यदृच्छा आले ते सेविती । रसआसक्ती साडूनी ॥ २७ ॥ योगियाचा आहारू घेणे । काय सेविले हें रसना नेणे । रसनापंगिस्त नाहीं होणे । आहारू सेवणे निजवोधें ॥ २८ ॥ आवट तिखट तरी जाणे । परी एके स्वादें अवघें खाणे । सरस नीरस काही न ह्मणे । गोड करणे निजगोडिये ॥ २९ ॥ मुख पसरिलिया निर्धारा । स्वभावे रिघालिया वारा । तोचि आहारू पैं अजगरा । तेणेचि शरीरा पोषण ॥ ३० ॥ तैशीचि योगियाची स्थिती । वाताशने सुखें वर्तती । आहारालागुनी पुढिलांप्रती । न ये काकुलती सर्वथा ॥ ३१ ॥ थोडे वहु सरसनिरसासी । हें काही ह्मणणे नाहीं त्यासी । स्वभावें जे आले मुखासी । ते सावकाशी सेवितू ॥ ३२ ॥

शयीताहानि भूरीणि निराहारोऽनुपक्रम । यदि नोपनमेद्ग्रासो महाहिरिव दिष्टभुक् ॥ ३ ॥

अजगरासी वहु काळें । यदृच्छा आहारू न मिळे । तरी धारणेसी न ढळे । पडिला लोळे निजस्थानी ॥ ३३ ॥ तैसे योगियासी अन्न । वहुकाळें न मिळे जाण । तरी करूनियां लवांसन । निद्रेविण निजतू ॥३४॥ निद्रा नाही तयासी । परी [12]निजे [12]निजीं अहर्निशीं । वाह्य न करी उपायासी । भक्ष्य देहासी अदृष्टें ॥ ३५ ॥ अदृष्टीं असेल जे जे वेळे । तें तें मिळेल तेणे काळें । यालागीं त्याचें ज्ञान न मैळे । धारणा न ढळे निजवोधें ॥ ३६ ॥

ओज सहोवलयुत विभ्रद्देहमकर्मकम् । शयानो वीतनिद्रश्च नेहेतेन्द्रियवानपि ॥ ४ ॥

अजगरासी वळ उदंड । देहो पराक्रमें प्रचंड । परी न करी [13]उद्योगाचें वंड । पसरूनि तोंड पडिलासे ॥ ३७ ॥ तैसाचि योगिया केवळ । शरीरीं असे शारीर वळ । वुद्धिही असे अतिकुशळ । इंद्रियवळ पैंडुतर ॥ ३८ ॥ आहारालागीं सर्वथा । हेतु [15]स्फुरों नेदी चित्ता । कायावाचा तत्त्वता । नेदी स्वभावतां डडळूं ॥ ३९ ॥ स्वप्नजागृती मुकला । सुपुप्ती साडोनि निजेला । शून्याचा पासोडा झाडिला । निजी पहुडला निजत्वे ॥ ४० ॥

मुनि प्रसन्नगम्भीरो दुर्विगाह्यो दुरत्यय । अनन्तपारो ह्यक्षोभ्यस्तिमितोद इवार्णव ॥ ५ ॥

समुद्र जो गुरु करणे । त्याची परिस पा लक्षणे । गंभीरत्व पूर्णपणें । निर्मळ असणें इत्यादि ॥ ४१ ॥ समुद्र सदा सुप्रसन्न । योगी सदा प्रसन्नवदन । केव्हाही [16]धुसमुशिळेपण । नव्हे जाण निजवोधें ॥ ४२ ॥ मीनल्या सरिताचे समळ जळ । समुद्र डहुळेना अतिनिर्मळ । तैसी नाना कर्मे करिता सकळ । सदा अविकळ योगिया ॥ ४३ ॥ जळें गंभीर सागर । योगिया स्वानुभवें गंभीर । वेळा नुलंघी सागर । नुलघी योगीश्वर गुरुआज्ञा ॥ ४४ ॥ समुद्री न रिघवे भलत्यासी । तो वुडवी जळ कल्लोळेंसीं । योगिया वुडवी ससारासी । भावे त्यापासीं गेलिया ॥ ४५ ॥ रिगंतीमार्गीं जाणें जळीं । तो समुद्रीं करी आघोळी ।

---

१ घावरून, मिळून. २ अटळ निश्चय ३ स्वादिष्ट किंवा बेचव ४ मानिनात ५ सहजगत्या ६ जिभेच्या आधीन ७ ब्रह्मरसास्वादाने ८ जे पदार्थ साहजिक लाभतील ते सर्व आत्मसुखाच्या गोडीनें गोड करितात ९ वारा भक्षण करून १० स्वभावाला ११ हातपाय पसरून १२ समाधिसुखांत तो निजतो १३ उद्योगाचें १४ सामान्य जनापेक्षा योग्यांची इंद्रियें अधिक पटु ह्मणजे समर्थ असतात १५ कल्पना, इच्छा, देहीं १६ तळमळ, तडफड १७ येऊन मिळणाऱ्या नद्यांचें १८ भरतीची मर्यादा, किनारा १९ समुद्रात शिरण्याच्या मार्गाने, रिघणें निघणें जाणें जळीं

येरांसी लाटांच्या कल्लोळीं । कासाकुळी करीतसे ॥ ४६ ॥ तैसीचि योगियासीं । सलगी न करवे भलतियासी । आपभयें भीती आपैसी । तो भाविकांसी सुसेव्य ॥ ४७ ॥ जाल्या धनवंतु वेव्हारा । उपायीं नुलंघे सागरा । तैसे नुलंघवे योगीश्वरा । नृपां सुरनरां किन्नरां ॥ ४८ ॥ मळु न राहे सागरी । लाटांसरिसा टाकी दुरी । तैसाचि मळु योगियाभीतरी । ध्यानें निर्धारीं न राहे ॥ ४९ ॥ समुद्रीं मीनली ताम्रपर्णी । तेथ जाली मुक्ताफळाची खाणी । योगिया मिनली श्रद्धा येऊनी । तेथ मुक्तखाणी मुमुक्षां ॥ ५० ॥ जो समुद्रामाजी रिघोनि राहे । तो नानापरीचीं रत्नें लाहे । योगियांमाजीं जो सामाये । त्याचे वंदिती पाये चिद्रत्नें ॥ ५१ ॥ जैशी समुद्राची मर्यादा[१२] । कोणासी न करवे कदा । तैशी योगियांची मर्यादा । शास्त्रां वेदां न करवे ॥ ५२ ॥ प्रवाहेंवीण जळ । समुद्रीं जेवीं निश्चळ । मृत्युभयेंवीण अचंचळ । असे केवळ योगिया ॥ ५३ ॥ समुद्रीं प्रवाहो नव्हे कहीं । सदा पूर्ण ठायींच्या ठायीं । तैसे योगिया जन्ममरण नाहीं । परिपूर्ण पाहीं सर्वदा ॥ ५४ ॥ समुद्रलक्षणें साधिता । अधिक दशा आली हाता । ते योगियाची योग्यता । परीस तत्त्वता सांगेन ॥ ५५ ॥ समुद्रामाजी जळ । लाटाखालीं अतिचंचळ । योगिया अंतरीं अतिनिश्चळ । नाहीं तळमळ कल्पना ॥ ५६ ॥ समुद्र क्षोभे वेळोवेळे । योगिया क्षोभेना कवणें काळें । सर्वथा योगी नुचंबळे । योगबळें सावधु ॥ ५७ ॥ समुद्रीं भरतें पर्वसंबंधें[१३] । योगिया परिपूर्ण सदानंदें । समुद्रीं चढुवोहटू[१४] चांदें[१५] । योगिया निजबोधें सदा सम ॥ ५८ ॥ समुद्र सर्वांप्रति क्षार । तैसा नव्हे योगीश्वर । तो सर्वां जीवासी मधुर । बोधु साचार पैं त्याचा ॥ ५९ ॥ जयासी बोधु नाहीं पुरता । अनुभवु नेणे निजात्मता । त्यासी कैंची मधुरता । जेवीं अपक्कता सेंदेची[१६] ॥ ६० ॥ सागरीं वरुषल्या घन । वृथा जाये तें जीवन । तैसा योगिया नव्हे जाण । सेविल्या व्यर्थपण येवों नेदी ॥ ६१ ॥ अल्पही योगिया होये घेता । तेणें निवारी भवव्यथा । यालागीं मुमुक्षीं सर्वथा । भगवद्भक्तां भजावें ॥ ६२ ॥

समृद्धकामो हीनो वा नारायणपरो मुनिः । नोत्सर्पेत न शुष्येत सरिद्भिरिव सागरः ॥ ६ ॥

वर्षाकाळीं सरिता सकळ । घेऊनि आल्या अमूप जळ । तेणें हर्षें हरुपेजेना प्रबळ । न चढे जळ जळाब्धीं ॥ ६३ ॥ ग्रीष्मकाळाचिये प्राप्ती । सरिताचे योवे राहती । ते मानूनिया खंती । अंपापती वोहटेना ॥ ६४ ॥ तैसेंचि योगियांच्या ठायीं । नाना समृद्धि आलिया पाहीं । अहंता न धरी देहीं । गर्वु काहीं चढेना ॥ ६५ ॥ समृद्धि वेंचलिया पाठीं । खंती नाहीं योगिया पोटीं । तो नारायणपरदृष्टी । सुखसंतुष्टी वर्ततू ॥ ६६ ॥ संपत्तीमाजीं असता । मी संपन्नु हें नाठवे चित्ता । दरिद्र आलिया दरिद्रता । नेणे सर्वथा योगिया ॥ ६७ ॥ दरिद्र आणि संपन्नता । दोन्ही समान त्याचिया चित्ता । नाहीं प्रपंचाची आसक्तता । नारायणपर तत्त्वतां निजबोधें ॥ ६८ ॥ या प्रपंचाचा कठिण लैंगू । नाशासी मूळ स्त्रीसंगू । येचिविषीं गुरु पतंगू । केला चांगू परियेसीं ॥ ६९ ॥

१ उसाळीं २ कामावीस इतर जन लाटा पाहताच घाबरून जातात. ३ स्नेह ४ लागलीच, पाहतांक्षणीं ५ व्यापारी ६ लाटाबरोबर ७ मिळाली ८ एका नदीचें नाव ही मलय पर्वतापासून निघालेली असून हिच्या पोटात मोत्यें असल्य आहेत, अशी प्राचीन काली हिची प्रसिद्धी होती ९ मुक्तीची खाण १० मिळून राहतो. ११ ज्ञानरत्नें १२ दया १३ पौर्णिमा व अमावास्या या तिथींस १४ भरतीओहटी १५ चंद्रामुळें १६ शेंदाड, शेंदाड कच्च असलें म्हणजे कडू असतें परंतु पक्क झालें कीं त्याला गोडी येते. १७ प्रवाह १८ समुद्र १९ संबंध

दृष्ट्वा स्त्रियं देवमायां तद्भावैरजितेन्द्रियः । प्रलोभितः पतत्यन्धे तमस्यग्नौ पतङ्गवत् ॥ ७ ॥

दैवी गुणमयी जे माया । तिचें सगुणस्वरूप त्या स्त्रिया । तेथ प्रलोभ उपजला प्राणियां । भोग भोगावया स्त्रीसुखें ॥ ७० ॥ हावभावविलासगुणीं । त्र्यंकट कटाक्षाच्या वाणीं । पुरुषधैर्यकवच भेदोनी । हृदयभवनीं सचरती ॥७१॥ दारुण कटाक्षांच्या घायीं । पुरुषधैर्य पाडिले ठायीं । योषितावंदीं पाडिले पाहीं । भोगकारागृहीं घातले ॥ ७२ ॥ स्त्रीभोगाचे जें सुख । तें जाण पां केवळ दुःख । तोंडीं घालितां मधुर विख । परिपाकीं देख प्राणांतू ॥ ७३ ॥ दीपाचिया अंगसंगा । कोण सुख आहे पतंगा । बळें आलिंगूं जातां पैं गा । मरणमार्गा लागले ॥७४॥ पुढिला पतंग निमाला देखती । तरी मागिल्या दीपीं अतिआसक्ती । तेवीं स्त्रीकामें एक ठकती । एका अतिप्रीती पतंगन्यायें ॥ ७५ ॥ तेवीं विवेकहीन मूर्खा । लालुप्य उपजे स्त्रीसुखा । तत्संसर्गें मरण लोकां । न चुके देखा सर्वथा ॥ ७६ ॥ दीपरूपाचेनि कोडें । पतंग जळोनि स्नेहीं बुडे । तेवीं स्त्रीसंगें अवश्य घडे । पतन रोकडें अधतमीं ॥ ७७ ॥

योषिद्धिरण्याभरणाम्बरादिद्रव्येषु मायारचितेषु मूढः ।
प्रलोभितात्मा ह्युपभोगबुद्ध्या पतङ्गवन्नश्यति नष्टदृष्टिः ॥ ८ ॥

पहा पां कांता आणि सोनें । वस्त्रें आभरणें रत्नें । मायेनें रचिलीं पेंडणें । पतनाकारणें जनाच्या ॥ ७८ ॥ एकली योषिता नरकीं घाली । सुवर्णलोभें नरकु वळी । रत्नें भूषणें तत्काळीं । नरकमेळीं घालिती ॥ ७९ ॥ तें अवघेंचि अनर्थकारी । मीनले योषिताशरीरीं । ते देखताचि पुरंध्री । जनासी उरी मग कैंचेनी ॥ ८० ॥ अंगीं वेताळसंचारा । त्यावरी पाजिलिया मदिरा । मग डुलत नाचतां त्या नरा । वोढावारा पैं नाहीं ॥ ८१ ॥ का भाडांचे तोंडीं भंडपुराण । त्यावरी आला शिमग्याचा सण । मग करितां वाग्निटवन । आवरी कोण तयासी ॥ ८२ ॥ हो कां मोहक मदिरा सर्वांसी । त्यांतु घातलें उन्मादद्रव्यासी । सेवन करितां त्या रसासी । पारु भ्रमासी पैं नाहीं ॥ ८३ ॥ तैसें सोलिव मोहाचें रूप । तें जाण योषितास्वरूप । त्याहीवरी खटाटोप । वस्त्रें पडप भूषणें ॥ ८४ ॥ काजळ कुंकू अलंकार । घेऊनि विचित्र पाटावर । वनिता शोभत सुंदर । मायेचे विकार विकारले ॥८५॥ माया अजितेंद्रियां बाधी । दासासंमुख नव्हे त्रिशुद्धी । ज्याची अतिप्रीति गोविंदीं । त्यासी कृपानिधि रक्षिता ॥ ८६ ॥ कैशा रीतीं रक्षी भक्त । मुळीं आत्मा आत्मीं नाहीं तेथ । स्त्रीरूपें भासे भगवंत । भक्त रक्षित निजबोधें ॥८७॥ वनिता देखोनि गोमटी । विवेकाची होय नष्ट दृष्टी । प्रलोभें उपभोगा देती मिठी । ते दुःखकोटी भोगिती ॥ ८८ ॥ देखोनि दीपरूपीं झगमगी । उपभोगबुद्धि पतंगीं । उडी घालितां वेगीं । जळोनि आगीं नासती ॥ ८९ ॥ एवं योषितारूपें माया । उपभोग भुलवी प्राणियां । जे विमुख हरीच्या पायां । त्यासीच माया भुलवितु ॥ ९० ॥ मधुकरीचेनि निर्दोणें । मधुकर

---

१ वांकड्या डोळ्याच्या २ धैर्यरूप कवच=चिलखत ३ जेथच्या तेथेंच खचविलें ४ परिणामीं ५ पहिला ६ फसतात ७ आसक्ति ८ तेलांत ९ विकारप्रकार १० तीं अवघींच अनर्थकारी । मीनलीं ११ नगरांत राहणारी स्त्री १२ मर्यादा, धरबंध, ओढणें अगर धारण, धरण अगर बांधणें, दोन क्रियापदांपासून हें नाम झालें आहे ओढावारा नाहीं म्हणजे थावर नाहीं, अमर्याद झाला "आणि पैं गा धनुर्धरा । जयांचिया अंतरा । नाहीं ओढावारा । संयमाचा"–ज्ञानेश्वरी अध्याय १३–६९३ १३ पुष्कळ बोलून मिवेवर निवाद करणाऱ्या मनुष्याचे १४ बडबडण, न्हाट १५ [illegible]टी १६ प्रावरणें १७ तेज, चमक १८ कवटाळून १९ भ्रमर

म्यां गुरु करणे । दुःख नेदितां कार्य साधणे । तींही लक्षणें परिस पां ॥ ९१ ॥

स्तोक स्तोक ग्रसेद्ग्रास देहो वर्तेत यावता । गृहानहिंसन्नातिष्ठेद्वृत्तिं माधुकरीं मुनि ॥ ९ ॥

भ्रमरु रिघोनि पुष्पामधीं । फूल तरी कुंचुवों नेदी । आपुली करी अर्थसिद्धी । चोखंट बुद्धि भ्रमराची ॥ ९२ ॥ तैसीच योगियांची परी । ग्रासमात्र घरोघरीं । भिक्षा करूनि उदर भरी । पीडा न करी गृहस्था ॥ ९३ ॥ प्राणधारणेपुरतें । योगी मागे भिक्षेतें । समर्थ दुर्बळ विभागातें । न मनूनि चित्तें सर्वथा ॥ ९४ ॥ रिघोनि कमळिणीपाशीं । भ्रमरु लोभैला आमोदासी । पद्म सकोचे अस्तासी । तेचि भ्रमरासी बंधन ॥ ९५ ॥ जो कोरडें काष्ठ भेदोनि जाये । तो कमळदळीं गुंतला ठाये । प्रियां दुखवेल ह्मणौनि राहे । निर्गमु न पाहे आपुला ॥ ९६ ॥ तैसाचि जाण संन्यासी । एके ठायीं राहे लोलुप्येंसी । तेचि बंधन होये त्यासी । विषयलोभासीं गुंतला ॥ ९७ ॥

अणुभ्यश्च महद्भ्यश्च शास्त्रेभ्यः कुशलो नर । सर्वत सारमादद्यात्पुष्पेभ्य इव षट्पद ॥ १० ॥

अतिलहान सुमन जें कांही । भ्रमरा तेथ उपेक्षा नाहीं । रिघोनी त्याच्याही ठायीं । आमोद पाहीं सेवितु ॥ ९८ ॥ थोरथोरा ज्या कमळिणी । विकासल्या समर्थपणीं । त्याच्याही ठायी रिघोनी । सारांश सेवुनी जातसे ॥ ९९ ॥ तैसाचि योगिया नेटकू । शास्त्रदृष्टी अतिविवेकू । न करी लहान थोर तर्कू । सारग्राहकू होतसे ॥ १०० ॥ वेदांतीं ब्रह्मस्थिती । बोलिली मानी यथानिगुती । इतर स्तोत्रीं ब्रह्मव्युत्पत्ती । तेही अतिप्रीतीं मानितू ॥ १ ॥ पंडितांचे वचन मानी । साधारणु बोलिला हितवचनीं । तेंही अतिआदरें मानुनी । सार निवडुनी घेतसे ॥ २ ॥ प्रीति होआवी पतीच्या मानसीं । कुळवधू मानी सासुसासऱ्यांसी । मान देतसे त्याच्या दासासी । तेचि प्रीतीसी लक्षुनी ॥ ३ ॥ भेंसळल्या क्षीरनीरासी । निवडूनि घेइजे राजहंसीं । तैसा विवेकयुक्त मानसीं । सारभागासी घेतसे ॥ ४ ॥ सर्वभूतीं भगवद्भावो । हा सारभागु मुख्य पहाहो । हे निष्ठा ज्यासी महाबाहो । त्यासी अपावो स्वप्नीं नाहीं ॥ ५ ॥ भरलेया जगाआंतू । सारभागी तो योगयुक्तु । यदूसी अवधूत सांगतु । गुरुवृत्तांतु लक्षणे ॥ ६ ॥ गुरुत्वें म्या मानिली माशी । ऐक राया दों प्रकारेंसीं । एक ते मोहळमासी । ग्रामवासी दूसरी ॥ ७ ॥

सायतन श्वस्तन वा न सङ्गृह्णीत भिक्षितम् । पाणिपात्रोदरामत्रो मक्षिकेव न सङ्ग्रही ॥ ११ ॥

पहा पा घरींची माशी । वैसल्या साखरेचे राशी । हातीं धरोनि घाली मुखाशी । संग्रहो तिसी पैं नाहीं ॥ ८ ॥ हे होईल सायकाळां । हे भक्षीन प्रात काळा । ऐसा सग्रहो वेगळा । नाहीं केला मक्षिका ॥ ९ ॥ तैशी योगसन्यासगती । ग्रासभिक्षा घेऊनि हातीं । तिशीं निक्षेपुं मुखाप्रती । सग्रहस्थिति त्या नाही ॥ ११० ॥ भिक्षेलागीं पाणिपात्र । साठवण उदरमात्र । यावेगळें स्वतंत्र । नाहीं घरपात्र साठवणे ॥ ११ ॥

सायतन श्वस्तन वा न सङ्गृह्णीत भिक्षुक । मक्षिका इव सङ्गृह्णन् सह तेन विनश्यति ॥ १२ ॥

सायंकाळप्रातःकाळासी । भक्ष्यसग्रहो नसावा भिक्षूंसी । संग्रहें पावती नाशासी ।

---

१ चुरडूं २ शुद्ध, निर्मळ. ३ लाधला, आमोद=परिमळ, सुगध ४ कमलिनीवर नाथानीं 'प्रिया' शब्दानें गोड रूपक सुचविलें आहे ५ बाहेर जाण्याचा मार्ग ६ बाल ह्मणून त्याविषयीं तुच्छता नाहीं ७ दूध पाणी एकत्र केल्यास राजहंस दूध तेवढें घेतो 'राजहंसापुढें । चाचूचे आगरडें । तोंडी जवि झगडे । क्षीरनीराचे' ॥ ज्ञानेश्वरी अध्याय १४–२०७ ८ मुखांत घालणो ९ हात हच त्याचें भाड १० भिक्षुकासी

येविपीं मधुमाशी गुरु केली ॥ १२ ॥ रिघोनि नाना संकटस्थानांसी । मधुसग्रहो करी मधुमाशी । तो सग्रहोचि करी घातासी । मधु न्यावयासी जे येती ॥ १३ ॥ सग्रहो यत्नाचिया चाडा । मोहळ वांधिती अवघडा कडा । ते दुर्गमीं रिगू करिती गाढा । अर्थचाडा मधुहर्ते ॥ १४ ॥ का झाडितां मोहळासी । नाशु होतसे माशियासी । सग्रहाची जाती ऐसी । जीवघातासी करवितु ॥ १५ ॥ ऐसे देखोनियां जनीं । भक्तभिक्षुकयोगिसज्जनीं । सग्रहो न करावा भरवसेनी । नाशु निदानी दिसतुसे ॥ १६ ॥ आचरावे सत्कर्म । सग्रहावा शुद्ध धर्म । हेंचि नेणोनिया वर्म । धनकामें अधम नाशती ॥ १७ ॥ अर्थ विनाशाचे फळ । दुसरें एक नाशाचें मूळ । विशेष नाशाचें आंहळबाहळ । स्त्री केवळ वोळख पा ॥ १८ ॥ मूळनाशासी जीविता । कनक आणि योपिता । जव जंव याची आसक्तता । तंव तव चढता भवरोगू ॥ १९ ॥ कनक आणि कामिनी । ज्यासी नावडे मनींहुनी । तोचि जनार्दनू जनीं । भरवसेनी ओळख पा ॥ १२० ॥ जो सुख इच्छील आपणासी । तेणें नातळावें स्त्रियेसी । येचिविपयीं मदगजासी । गुरु विशेषीं म्यां केला ॥ २१ ॥

पदापि युवतीं भिक्षुर्न स्पृशेद्दारवीमपि । स्पृशन्करीव बध्येत करिण्या अङ्गसङ्गत ॥ १३ ॥

पहा पा पष्टिहायन भद्रजाती । त्यांपुढे मनुष्य तें किती । ते हस्तिणीचे अगसगतीं । वंधन पावती मनुजाचे ॥ २२ ॥ जो दृष्टी नाणी मनुष्यासी । तो स्त्रियीं वश केला मानवासी । त्याचेनि वोलें उठी वैशी । माथा अकुशीं मारिजे ॥ २३ ॥ एव जिणावया संसारासी । जे स्वधर्मनिष्ठ सन्यासी । तिहीं देखोनिया योपितासी । लागवेगेंसीं पळावे ॥ २४ ॥ नको स्त्रियाची भेटी । नको स्त्रियांसीं गोष्टी । स्त्री देखताचि दिठी । उठाउठी पळावे ॥ २५ ॥ पळता पळता पायातळीं । आल्या काष्ठांची पुतळी । तेही नातळावी कुशळीं । निर्जीव स्त्री छळी पुरुषातें ॥ २६ ॥ अनिरुद्धें स्वप्नीं देखिली उखा । तो धरूनि नेला चित्ररेखा । वाणासुरें वांधिला देखा । कृष्ण सखा जयाचा ॥ २७ ॥ त्यासी सोडवणेलागीं हरी । धावता आडवा आला कामारी । युद्ध जाले परस्परीं । शस्त्रास्त्रीं दारुण ॥ २८ ॥ एवं हरिहरा भिडतां । जो वांधला स्वप्नींचिया कांता । तो सहसा न सुटेचि शोचिता । इतराची कथा कायसी ॥ २९ ॥ पहा पा स्वप्नीचिया कांता । अनिरुद्धासी केली निरुद्धता । मा साचचि स्त्री हातीं धरिता । निर्गमता त्या कैची ॥ १३० ॥ पुरुप आपणया ह्मणविती । शेखीं स्त्रियाचे पाय धरिती । त्यासी कैसेनि होईल मुक्ती । स्त्रीसगतीं अध पात ॥ ३१ ॥

नाधिगच्छेत्स्त्रियं प्राज्ञ कर्हिचिन्मृत्युमात्मन । बलाधिकै. स हन्येत गजैरन्यैर्गजो यथा ॥ १४ ॥

क्रीडता गजींमाजी गजपती । त्यावरी सबळ भद्रजाती । येऊनिया युद्ध करिती । निजवळें मारिती तयातें ॥ ३२ ॥ तो मारोनिया हस्ती । त्या हस्तिणी समस्ती । सबळ भोगी भद्रजाती । नाशाप्रती स्त्री मूळ ॥ ३३ ॥ अहल्येचिया सगतीं । गौतमें विटंविला

---

१ याविपयीं २ यत्नानें सगृहीत केलेलें मोहोळ नीट रहावे या इच्छेन ३ मधाकरितां ४ स्थिती, चाल ५ अखेरीस ६ आलें ७ कनक आणि कांता ८ सर्वांशीं ९ साठ वर्षे जगणारे १० हत्तीं ११ आणीत नाहीं १२ दिग्गजांसी १३ जिंकण्याला १४ लांकडाची स्त्री १५ ह्मणूनच तुकोबा ह्मणतात "स्त्रियाचा हा सग नको नारायणा । काष्ठा या पाषाणा मृत्तिकेच्या" १६ शकर. १७ सोडवे सोडिता १८ [illegible] १९ बंधन

अमरपती । भस्मासुरासी नाशप्राप्ती । स्त्रीसगतीस्तव जाली ॥ ३४ ॥ देखोनि तिलो-[1]त्तमा उत्तम वधू । सुंद उपसुंद सखे बंधू । स्त्रीअभिलापें चालिला क्रोधु । सुहृदसबंधू विसरले ॥ ३५ ॥ मग स्त्रीविरहें युद्धाचे ठायीं । दोघे निमाले येरयेरांचे घायीं । शेखी स्त्रीभोगूही नाहीं । मरणमूळ पाहीं योपिता ॥ ३६ ॥ ऐसीच पूर्वकल्पींची कथा । अवतारी श्रीकृष्ण नादतां । तेणे शिशुपाळ गांजोनि सर्वथा । हिरोनि कांता पैं नेली ॥ ३७ ॥ एवं सुरनरपशूंप्रती । नाशासी मूळ स्त्रीसगती । तिचेनि सगें गृहासक्ती । कलहप्राप्ती स्त्रीमूळ ॥ ३८ ॥ ग्राम्य स्त्रियाचे सगतीं जाणे । तो बसला मरणा धरणें । मरण आल्याही न करणे । जीवेप्राणे स्त्रीसगु ॥ ३९ ॥ वेश्येचे सगतीं जातां । बळाधिक्य करी घाता । निरतर स्वपत्नी भोगितां । नाही बाधकता हें न ह्मणे ॥ १४० ॥ अविश्रम स्त्री सेविता । कामु पावे उन्मत्तता । उन्मत्त कामें सर्वथा । अधःपाता नेइजे ॥ ४१ ॥ एवं हा ठावोवरी । स्त्रीसंग कठिण भारी । क्वचित्सगू जाल्यावरी । नरकद्वारीं घालील ॥ ४२ ॥ नरकीं घालील हे वार्ता । उद्धाराची कायसी कथा । नरकरूप ग्राम्य योपिता । पाहें सर्वथा निर्धारें ॥ ४३ ॥ स्त्री आणि दुसरा अर्थु । हाचि ये लोकीं घोर अनर्थु । येणे अंतरला निजस्वार्थु । शेखी करी घातु प्राणाचा ॥ ४४ ॥

न देय नोपभोग्य च लुब्धैर्यंद्दु खसचितम् । भुङ्क्ते तदपि तच्चान्यो मधुहेवार्थविन्मधु ॥ १७ ॥

स्वयें खाये ना धर्मु न करी । घरच्यासी खाऊं नेदी दरिद्री । मधुमक्षिकेच्या परी । सग्रहो करी कष्टोनी ॥ ४५ ॥ माशा मोहळ बाधिती बळें । माजीं साचले मधाचे गोळे । ते देखोनि जगाचे डोळे । उपायबळें घेवो पाहाती ॥ ४६ ॥ मग झाडींखोडी अरडींदरडीं । जेथिच्या तेथ जगु झोडी । भरती मधाचिया कावडी । ते सेविती गोडी श्रीमंत ॥ ४७ ॥ माशा मधु न खाती काकुळती । झाडिल्याचे हात मासती । स्वादु श्रीमंत सेविती । ज्यांसी लक्ष्मीपती प्रसन्न ॥ ४८ ॥ तैसेचि कृपणाचें यक्षधन । नाहीं दान धर्म सरक्षण । त्यातें तस्कर नेती मारून । त्यासही दंडून राजा ने ॥ ४९ ॥ जे शिणोनि सग्रह करिती । त्यासी नव्हे भोगप्राप्ती । [10]ते द्रव्यें अपरिग्रही[11] सेविती । दैवगती विचित्र ॥१५०॥ प्रयासें गृहस्थ करवी अन्न । तें सन्यासी न शिणता जाण । करूनि जाय भोजन । अदृष्ट[12] प्रमाण ये अर्थीं ॥ ५१ ॥ यालागीं दैवाधीन जो राहे । तो सग्रहाची चाड न वाहे । ते अदृष्टचि साह्य आहे । कृपणता वांयें[13] करिताती ॥ ५२ ॥

सुदु खोपार्जितैर्वित्तैराशासाना गृहाशिप । मधुहेवाग्रतो भुङ्क्ते यतिर्वै गृहमेधिनाम् ॥ १६ ॥

दुःखें उपार्जूनि[14] वित्त । गृहसामग्री नाना पदार्थ । त्याचे पाक करवी गृहस्थ । निजभोगार्थ आवडीं ॥ ५३ ॥ तेथ समर्यां आला अतिथ । सन्यासी ब्रह्मचारी अन्नार्थ । गृहस्थाआधीं तो सेवित । तोंड पहात गृहमेधी[15] ॥ ५४ ॥ जैसे दवडून मोहळमाशियासी । मधुहर्ता मधु प्राशी । तैसें होय गृहस्थासी । नेती सन्यासी सिद्धपाकू ॥ ५५ ॥ समर्यां

१ इद्र २ सुद व उपसुद हे हिरण्यकशिपूच्या वशातील निकुभाचे पुत्र हे उन्मत्त होऊन जगत्पीडा करू लागले तेव्हा देवांनीं विश्वकर्म्याकडून 'तिलोत्तमा' ही लावण्यखाणी निर्माण केली पदार्थमात्रांतील तिलतिळ सौंदर्याची प्रतिमा ह्मणून तिलोत्तमा तिला लुब्ध होऊन सुद उपसुद परस्परांशी लढले व मेले (भारत, आदिपर्व) ३ मेले ४ येरयांचे ५ सतत ६ उधाराची ७ दुरावला. ८ प्रयासानें ९ राखलेले द्रव्य १० तें द्रव्य ११ ज्याला परिग्रह नाहीं ते १२ दैव. १३ व्यर्थ १४ सपादून १५ गृहस्थाश्रमी

पराङ्मुख झालिया यती । सकळ पुण्यें क्षया जाती । यथाकाळीं आलिया अतिथी । स्वधर्मु रक्षिती सर्वथा ॥ ५६ ॥ अर्थसग्रहाची बाधकता । तुज म्यां सांगीतली तत्त्वता । मृग गुरु केला सर्वथा । तेही कथा परियेसी ॥ ५७ ॥

ग्राम्यगीत न शृणुयाद्यतिर्वनचर क्वचित् । शिक्षेत हरिणाद्बद्धान्मृगयोर्गीतमोहितात् ॥ १७ ॥

ग्राम्यजनवार्ता । का ग्राम्यस्त्रियांच्या गीता । ऐके जो का तत्त्वता । बंधन सर्वथा तो पावे ॥ ५८ ॥ असंड पाहातां दीपाकडे । घंटानादें झाले वेडें । मृग पाहो विसरला पुढें । फासीं पडे सर्वथा ॥ ५९ ॥ ग्राम्ययोपिताचे गीत । ऐकतां कोणाचे भुलेना चित्त । मृगाच्या ऐसा मोहित । होय निश्चित निजस्वार्था ॥ १६० ॥ जो बोलिजे तापसाचा मुकुटी । ज्यासी स्त्रियाची नाहीं भेटगोष्टी । तो ऋष्यशृंग उठाउठीं । स्त्रीगीतासाठीं भुलला ॥ ६१ ॥

नृत्यवादित्रगीतानि जुपन् ग्राम्याणि योपिताम् । आसां क्रीडनको वश्य ऋष्यशृङ्गो मृगीसुत ॥ १८ ॥

मधुर वीणागुणक्वणित । ग्राम्य स्त्रियांचें गीत नृत्य । देखता पुरुप वश्य होत । जैसे गळबंधस्थ वानर ॥ ६२ ॥ जो तापसांमाजीं जगजेठी । जो जन्मला मृगीच्या पोटीं । जो नेणे स्त्रियांची भेटीगोठी । न पाहे दृष्टी योपिता ॥ ६३ ॥ तो ऋष्यशृग स्त्रीदृष्टीं । वश्य जाहला उठाउठी । धावे योपिताचे पाठोवाठीं । त्याचे गोष्टीमाजीं वर्ते ॥ ६४ ॥ गारुड्याचे वानर जैसे । स्त्रियासगें नाचे तैसे । प्रमदादृष्टीं जाला पिसे । विवेकू मानसे विसरला ॥ ६५ ॥ विसरला तपाचा खटाटोपु । विसरला विभाडक बापु । विसरला ब्रह्मचर्यकृत सकल्पु । स्त्रियानुरूपु नाचतू ॥ ६६ ॥ स्त्रीबाधें एवढा बाधू । ससारीं आणिक नाहीं गा सुबद्धु । नको नको स्त्रियांचा विनोदू । दुःखसबधू सर्वांसी ॥ ६७ ॥ वारिलें नायकावें ग्राम्य गीता । हें सत्य सत्य गा सर्वथा । तेथ हरिकीर्तन कथा । जाल्या परमार्थता ऐकावे ॥ ६८ ॥ रामनामें विवर्जित । ग्रामणीं बोलिजे तें ग्राम्य गीत । तें नायकावे निश्चित । कैंवतुकें[13] तेथ न वेंचावे ॥ ६९ ॥ मीनें[14] गुरु करणे । तेही अवधारा लक्षणें । रसनेचेनि लोलुप्यपणे । जीवेंप्राणे जातसे ॥ १७० ॥

जिव्हयातिप्रमाथिन्या जनो रसविमोहित । मृत्युमृच्छत्यसद्बुद्धिर्मीनस्तु बडिशैर्यथा ॥ १९ ॥

अर्थसग्रहें जीवघातू । स्त्रिया आसक्तीं अधःपातू । रसनालोलुप्यें पावे मृत्यू । त्रिविधें घातू जीवासी ॥ ७१ ॥ ज्यासी रसनलोलुप्यता गाढी । त्यासी अनर्थुचि जोडे जोडी । दुःखाच्या भोगवी कोडी । रसनागोडी बाधक ॥ ७२ ॥ रसना आमिपाची गोडी । लोलुप्यें मीनु गिळी उंडी । सवेंचि गळु टाळु फोडी । मग चरफडी अडकलिया ॥ ७३ ॥ पाहता रस उत्तम दिसत । भीतरीं रोगाचे गळ गुप्त । रस आसक्ती जे सेवित । ते चडफडित भवरोगीं ॥ ७४ ॥ गळीं अडकला जो मासा । तो जिता ना मरे चरफडी तैसा । तेवीं रोगू लागल्या माणसा । दुःखदुर्दशा भोगिल ॥ ७५ ॥ जो रसनालोलुप्यप्रमादी । त्यासी कैंची सुबुद्धी । जन्ममरणें निरवधी । भोगी त्रिशुद्धी रसदोषें ॥ ७६ ॥ रस सेविलिया-

---

१ दुर्व्यसऱ्याचा २ वेदयांच्या ३ पधरावा गुरु मृग होय 'मृग शब्दानें 'मृगीसुत' जो ऋष्यशृग तो घेतला तरी चालेल ४ तपस्वी लोकांमध्यें श्रेष्ठ ५ वीणादि वाद्याच्या तारांतून निघालेलें ६ श्रेष्ठ जगजेठी हा मराठी शब्द 'जगज्ज्येष्ठ' या शब्दापासून निघाला आहे ७ एकाएकी ८ पाठोपाठ, मागोमाग ९ स्त्रियांच्या कटाक्षा‍ १० हरिकथा ११ रामनामविरहित असून ग्राम्य पुरुषांनीं गाइलेलं तें ग्राम्यगीत होय १२ आवडीनं, हौस पाळून १३ जावें १४ मासा १५ कनक, कांता, व रसना ठिकाणीं आसक्ति ठेवली असतांना जीवाचा नाश होतो. १६ कोट्यवधि १७ मासाची १८ रसलोभानें प्रमत्त १९

साठीं । भोगवी जन्मांचिया कोटी । हें न घडे ह्मणसी पोटीं । राया ते गोठी परियेसी ॥ ७७ ॥ इंद्रियांची सजीवता । ते रसनेआधीन सर्वथा । रसनाद्वारें रस घेतां । उन्मत्तता इंद्रिया ॥ ७८ ॥ मातली जे इंद्रियसत्ता । ते नेऊन घाली अधःपाता । रसना न जिणतां सर्वथा । भवव्यथा चुकेना ॥ ७९ ॥ आहारेंवीण देह न चले । सेविल्या इंद्रियवर्गू सवळे । रसनाजयाचें मूळ कळे । ते दुःखें सकळें मावळली ॥ १८० ॥

इन्द्रियाणि जयन्त्याशु निराहारा मनीषिण । वर्जयित्वा तु रसन तन्निरन्नस्य वर्धते ॥ २० ॥

आहार वर्जूनि साधक । इतर इंद्रियें जितिलीं देख । तंव तंव रसना वाढे अधिक । ते अजिक न जिंकवे ॥ ८१ ॥ इंद्रियासी आहाराचें बळ । तीं निराहारें जालीं विकळें । तंव तव रसना वाढे प्रवळ । रसनेचें वळ निरन्नें ॥ ८२ ॥

तावज्जितेन्द्रियो न स्याद्विजितान्येन्द्रिय पुमान् । न जयेद्रसन यावज्जित सर्व जिते रसे ॥ २१ ॥

निरन्नें इंद्रियें जितिलीं । तीं जिंतिलीं हे मिथ्या वोली । अन्न घेताचि सरसावलीं । सावध जाली निजकर्मी ॥ ८३ ॥ जंव रसना नाहीं जिंकिली । तंव जितेंद्रिय मिथ्या वोली । जै साचार रसना जिंकिली । तैं वाट मोडिली विषयांची ॥ ८४ ॥ विषयाआंतील गोडेपण । रसनेआंतील जाणपण । दोहीसी ऐक्य केल्या जाण । रसना सपूर्ण जिंतिली ॥ ८५ ॥ सर्वां गोडियांचे गोड आहे । ते गोडीस जो लागला आहे । त्यासीचि रसना वश्य होये । रस अपायें न वाधिती ॥ ८६ ॥ रसनाजितांचें वाधावणे । तेणे ब्रह्मसायुज्यी पडे ठाणे । सोहळा परमानंदें भोगणे । रसना जेणें जिंतिली ॥ ८७ ॥

पिङ्गला नाम वेश्यासीद्विदेहनगरे पुरा । तस्या मे शिक्षित किंचिन्निबोध नृपनन्दन ॥ २२ ॥

अवधूत ह्मणे नृपनंदना । वेश्या गुरु म्या केली जाणा । तिच्या शिकलों ज्या लक्षणा । विचक्षणा अवधारीं ॥ ८८ ॥ पूर्वी विदेहाचे नगरी । पिंगलानामें वेश्या वास करी । तीसीं आसेनिरासेवरी । वैराग्य भारी उपजलें ॥ ८९ ॥

सा स्वैरिण्येकदा कान्त सङ्केत उपनेष्यती । अभूत्काले बहिर्द्वारि बिभ्रती रूपमुत्तमम् ॥ २३ ॥

ते स्वैरिणी स्वेच्छाचारी । सायंकाळीं उभी द्वारीं । नाना अळंकार अंबरीं । श्रृंगारकुंसरी शोभत ॥ १९० ॥ आधींच रूप उत्तम । वरी श्रृंगारिली मनोरम । करावया ग्राम्यधर्म । पुरुष उत्तम पहातसे ॥ ९१ ॥

मार्ग आगच्छतो वीक्ष्य पुरुषान्पुरुषर्षभ । तान् शुल्कदान्वित्तवत कान्तान्मेनेऽर्थकामुका ॥ २४ ॥

सगुण सुरूप धनवंत । कामकौशल्यें पुरवी आर्त । अर्थ देऊनि करी समर्थ । ऐसा कांत पहातसे ॥ ९२ ॥ ऐक गा पुरुषश्रेष्ठा । पुरुष येता देखे वाटा । त्यासी खुणावी नेत्रवेंकटा । कामचेष्टा दावूनी ॥ ९३ ॥

---

१ मनात २ विषयामध्यें जी गोडी व जिव्हेमध्यें त्या गोडीचा स्वाद घेण्याची जी शक्ति ही दोन्हीं भिन्न नसून एकच आहेत हें जेव्हा अनुभवास येईल तेव्हाच रसनाजय होईल ह्मणजे अमृतानुभवात जो सिद्धांत श्रीज्ञानेश्वरांनीं सिद्ध केला आहे "द्रष्टाचि दृश्य तत्त्वता" तो जेव्हा अनुभवास येईल तेव्हाच रसनाजय होईल हेंच ज्ञानेश्वरी अध्याय २ ओंवी ३०८ मध्यें सागितलें आहे "मग अर्जुना स्वभावें । ऐसियाही नियमातें पावे । जें का परब्रह्म अनुभवें । होऊनि जाइजे ॥" ३ व्याकुळ, निस्तेज ४ आहार सोडल्यानें ५ प्रबळ झालीं ६ "रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते"—गीता अध्याय २—५९ रसनाजयावर सदर श्लोकावरील ज्ञानोबाच्या ओंव्या अवश्य पाहाव्यात—रसना न जिंकता इतर इंद्रियें जिंकलीं तरी तें कर्म "जैसी घरिवरि पालवी खुडिजे । आणि मुळीं उदक घालिजे" यासारखें व्यर्थ होय ७ रसना जिंकलेल्याचे वाद्य वाजविणें (पुकारा करणें) ८ धावणें. ९ तिच्या आशेची निराशा झाल्यावर १० वस्त्रांनीं ११ श्रृंगारकर्मांत कुशल अशी १२ इच्छा १३ वाकड्या नेत्रकटाक्षानीं

आगतेष्वपयातेषु सा सङ्केतोपजीविनी । अप्यन्यो वित्तवान्कोऽपि मामुपैष्यति भूरिदः ॥ २५ ॥

येत्या पुरुषास हाणी खडा । एकासी ह्मणे घ्या जी विडा । डोळा घाली ज्यात्याकडा । एकापुढा भेंवरी दे ॥ ९४ ॥ ठेऊनि संकेतीं जीवित । ऐसे नाना संकेत दावित । पुरुष तिकडे न पाहात । येत जात कार्यार्थी ॥ ९५ ॥ गेल्या पुरुषातें निंदित । द्रव्यहीन हे अशक्त । रूपें विरूप अत्यंत । उपेक्षित धिक्कारे ॥ ९६ ॥ आतां येईल वित्तवंत । अर्थदानीं अतिसमर्थ । माझा धरोनियां हात । कामआर्त पुरवील ॥ ९७ ॥

एवं दुराशया ध्वस्तनिद्रा द्वार्यवलम्बती । निर्गच्छन्ती प्रविशती निशीथं समपद्यत ॥ २६ ॥

ऐसे दुराशा भरले चित्त । निद्रा न लगे उद्वेगित । द्वार धरोनि तिष्ठत । काम वांछित पुरुषासीं ॥ ९८ ॥ रिघो जाय घराभीतरीं । सांचलें ऐकोनि रिघे बाहेरी । रिघतां निघतां येरझारीं । मध्यरात्री पैं झाली ॥ ९९ ॥ सरली पुरुषाची वेळ । रात्र झाली जी प्रबळ । निद्रा व्यापिलें लोक सकळ । पिंगला विव्हळ ते काळीं ॥ २०० ॥

तस्या वित्ताशया शुष्यद्वक्त्राया दीनचेतसः । निर्वेदः परमो जज्ञे चिन्ताहेतुः सुखावहः ॥ २७ ॥

तुटला आशेचा जिव्हाळा । सुकले वोंठ वाळला गळा । कळा उतरली मुखकमळा । खेदु आगळा चिंतेचा ॥ १ ॥ वित्त न येचि हाता । तेणे ते झाली दीनचित्ता । वैराग्यें परम वाटली चिंता । सुखस्वार्था ते हेतु ॥ २ ॥

तस्या निर्विण्णचित्ताया गीतं शृणु यथा मम । निर्वेद आशापाशानां पुरुषस्य यथा ह्यसिः ।
नह्यङ्गाजातनिर्वेदो देहबन्धं जिहासति * ॥ २८ ॥

कैसे वैराग्य उपजलें तिसी । जे चिंतीत होती विषयासी । त्या विटली विषयसुखासी । छेदकें आशेसी वैराग्य ॥ ३ ॥ तेणे वैराग्यें विवेकयुक्त । पिंगलेने गाइलें गीत । तें आइक राया समस्त । चित्तीं सुचित्त होऊनि ॥ ४ ॥ एक राया विवेकनिधी । वैराग्य नाहीं ज्याचे बुद्धी । त्यासी जन्ममरणाची आधिव्याधी । प्रतिपदीं बाधकु ॥ ५ ॥ अनुतापु नाहीं ज्यासी । विवेक नुपजे मानसीं । तो संसाराची आंदणी दासी । आशापाशीं बांधिजे ॥ ६ ॥ त्यासी मोहममतेची गाढी । घालिजे देहबुद्धीची बेडी । अहोरात्र विषय भरडी । अर्ध घडी न राहे ॥ ७ ॥ जराजर्जरित बाकळे । माजी पडले अखंड लोळे । फुटले विवेकाचे डोळे । मार्गु न कळे विध्युक्त ॥ ८ ॥ त्यासी अव्होसव्हा जाता । अंधकूपीं पडे दुश्चिता । तेथूनि निघावया मागुता । उपावो सर्वथा नेणती ॥ ९ ॥ तेथ काया मने वाचें । निघणे नाहीं जी साचे । तंव फणकाविला लोभाविंचें । चढणे त्याचे अनिवार ॥ २१० ॥ तेथ निंदेचिया तिडका । आंत बाहेर निघती देखा । वित्तहानीचा थोर भडका । जळजळ देखा द्वेषाची ॥ ११ ॥ अभिमानाचे आळेपिळे । मोहउमासे येती बळें । तरी विषयदळणें आगळें । दुःखें लोळे गेहँसेजे ॥ १२ ॥ ऐशीं अवैराग्यें बापुडीं । पडलीं

---

१ मुरका २ चाहूल हा शब्द खेड्यातून अद्याप बोलण्यात आहे "सांचलु न मोडत । पाणियाचा"–ज्ञानेश्वरी अध्याय १३–२४६ ३ ओलावा ४ अधिकच ती (चिंता) च सुखस्वार्थाला कारण होते निराशाजन्य चिंता अवश्य उद्भवली पाहिजे कारण तिच्या पोटीं वैराग्य उपजतें व वैराग्यापासूनच 'सुखस्वार्थ' ह्मणजे 'स्वात्मसुखाची प्राप्ति' होते "आपुलिया सुखस्वार्था । केलीच करावी हरिकथा"—दास० द०—४ स ७—३ ५ वैराग्य हें तीव्र शस्त्रच आशेचा छेदा करितें ६ विवेकसागरा ७ प्रत्येक पावलाला ८ शास्त्राने सांगितलेला ९ कोठेंही, आडेंउजवें, सव्हा पावे । शिवयात्रा होत जाये"—अमृतानुभव ९—५२ १० विषाचा वाढता वेग ११ सावर.
* मूळ भागवताच्या कांहीं प्रतींत यापुढं आणखी एक श्लोकार्ध आढळतो—'यथा विज्ञानरहितो ...

देहाचे वांदवंडीं । भोगितां दुःखकोडी । सबुड बुडी बुडालीं ॥ १३ ॥ पहा पां नीचें सर्व वर्णांसी । निंद्य कर्में निंदिती कैशीं । वैराग्य उपजलें वेश्येसी । देहबंधासी छेदिलें ॥ १४ ॥ देहबंध छेदी त्या उक्ती । वेश्या बोलिली नाना युक्ती । झाली पिंगलेसी विरक्ती । चक्रवर्ती परीस पां ॥ १५ ॥

पिङ्गलोवाच–अहो मे मोहवितर्ति पश्यताविजितात्मन । या कान्तादसत. काम कामये येन बालिशा ॥ २९ ॥

मिथ्या मोहाचा विस्तार । म्यां वाढविला साचार । माझ्या मूर्खपणाचा पार । पाहतां विचार पांगुळे[4] ॥ १६ ॥ नाही अंतःकरणासी नेम । अपार वाढविला भ्रम । असतपुरुषांचा काम । मनोरम मानितां ॥ १७ ॥ जरी स्त्रीसी पुरुष पाहिजे । तरी जवळील पुरुष न लाहिजे । हेंचि मूर्खपण माझे । सदा भुंजें[6] असंतां ॥ १८ ॥

सन्त समीपे रमण रतिप्रद वित्तप्रद नित्यमिम विहाय ।
अकामद दु खभयादिशोकमोहप्रद तुच्छमह भजेऽज्ञा ॥ ३० ॥

सतपुरुषाची प्राप्ती । जवळी असतां नेणें आसक्ती । ज्यासी केलिया रती । कामनिवृत्ति तत्काळ ॥ १९ ॥ काम निवर्तवूनि देख । अनिवार पुरवी नित्य सुख । वित्तदाता तोचि एक । अलौलिक पैं देणे ॥ २२० ॥ सकळ ऐश्वर्य निजपदेंसी । सतोषोनि दे रतीसी । रमवूं जाणे नरनारीसी । रमणू सर्वांसी तो एकू ॥ २१ ॥ साडोनि ऐशिया कांतासी । माझी मूढता पहा कैसी । नित्य अकामदा पुरुषासी । कामप्राप्तीसी भजिन्नलें ॥ २२ ॥ आपुला पूर्ण न करवे काम । ते मज केवीं करिती निष्काम । त्यांचेनि संगें मोहभ्रम । दुःख परम पावले ॥ २३ ॥ त्याचेनि सुख नेदवेच मातें । परी झाले दुःखाचेचि दाते । भयशोकआधिव्याधीते । त्यांचेनि सागातें पावले ॥ २४ ॥

अहो मयाऽऽत्मा परितापितो वृथा साङ्केत्यवृत्त्याऽतिविगर्ह्यवार्तया ।
स्त्रैणान्नरादर्थतृपानुशोच्यात् क्रीतेन वित्त रतिमात्मनेच्छती ॥ ३१ ॥

जारपुरुषापासोनि सुख । इच्छिते ते मी केवळ मूर्ख । वृथा परितांपूं[12] केला देख । मज असुख[13] म्यां दीधलें ॥ २५ ॥ स्त्रैण पुरुष ते नराधम । वेश्यागामी त्याहूनि अधम । त्यात कृपणु तो अधमाधम । तयांचा सगम मी वांछिती ॥ २६ ॥ जितुक्या अतिनिंदका वृत्ती । मज आतळल्या त्या भीती । योनिद्वारें जीविकास्थिती । नीच याती व्यभिचारू ॥ २७ ॥ अल्प द्रव्य जेणे देणें । त्याची जाती कोण हें नाहीं पाहणे । याहोनि काय लाजिरवाणें । निंदित जिणें पैं माझें ॥ २८ ॥ जया पुरुषासी देह विकणे । ते अत्यंत हीनदीनपणे । काय सागो त्याची लक्षणे । सर्वगुणे अपूर्ण ॥ २९ ॥ वित्त नेदवे कृपणता । काम न पुरवे पुरता । प्रीति न करवे तत्त्वतां । भेटी मागुता तो नेदी ॥ २३० ॥ ऐशियांपासाव सुख । वाछिता वाढे परम दुःख । जळो त्याचें न पाहें मुख । वोकारी देख येतसे ॥ ३१ ॥ एव जारपुरुषाची स्थिती । आठविता चिळसी येती । पुरे पुरे ते संगती । चित्तवृत्ति विटली ॥ ३२ ॥

---

१ पैदयान्यांत २ सचळ ३ नित्य ४ पांगळा होतो ५ मिथ्या लबाड पुरुषांची इच्छा ६ असत म्हणजे दुष्ट पुरुष त्यांचा सदा उपभोग घेतें ७ सर्वव्यापक परमेश्वराची ८ धन देणारा ९ अकल्पित १० आत्मपदासह ११ रतलें. १२ सताप, त्रास १३ दुःख १४ जवळ येण्याला १५ उदरनिर्वाहाचें साधन १६ अशा पुरुषापासून

यदस्थिभिर्निर्मितवंशवंश्यस्थूणं त्वचारोमनखैः पिनद्धम् । क्षरन्नवद्वारमगारमेतद्विण्मूत्रपूर्णं मदुपैति काऽन्या ॥ ३२ ॥

नरशरीर गृह साकडें । आडींपारवाड्या नुसधीं हाडें । अस्थीच्या मेढी दोहींकडे । चोळेनि कातडें मढियेले ॥ ३३ ॥ त्यासी सर्वांगीं सगळे । दिधले रोमावळीचे खिळे । घालूनि नखाचे खोवळे । अग्री अगवेळे बूजिले ॥ ३४ ॥ अस्थि मांस चर्मबाधा । सर्वांगीं आवळूनि दिधला सांदा । रगीत चर्मरसना स्वादा । पुढिले वाधा बांधिली ॥ ३५ ॥ वायुप्रसरणपरिचारें । केलीं प्राणापानरध्रें । वरिले डळमळीत शिखरें । वालाकुरें लाविलीं ॥ ३६ ॥ बुजूनि भीतरील संवडी । बांधाटिले नवनाडी । विष्ठामूत्राची गाढी । नित्य परवडी सांठवण ॥ ३७ ॥ भीतरिले अवकाशीं । दुर्गंधि ऊठली कैशी । तेचि प्रवाह अहर्निशीं । नवद्वारांसीं वाहताती ॥ ३८ ॥ अखंड पन्हवे वाहती मळें । देखोनि ज्याचें तो कांटाळे । अहर्निशीं धुता जळें । कदा निर्मळे ते नव्हती ॥ ३९ ॥ सागताचि हे गोष्टी । ओकारी येतसे पोटीं । ऐशियास मी भुलल्यें करंटी । विवेकदृष्टीं न पाहें ॥ २४० ॥ अस्थिमासाचा कोथंळा । विष्ठामूत्राचा गोळा । म्या आलिंगिला वेळोवेळा । जळो कंटाळा न येचि ॥ ४१ ॥

विदेहानां पुरे ह्यस्मिन्नहमेकैव मूढधीः । याऽन्यमिच्छन्त्यसत्यस्मादात्मदात्काममच्युतात् ॥ ३३ ॥

ये विदेहाचे नगरीं । मूर्ख मीचि एक देहधारी । हृदयस्थ सांडूनि श्रीहरी । असता नरीं व्यभिचारु ॥ ४२ ॥ असत पुरुष नेणों किती । म्या भोगिले अहोरातीं । सुख नें पवेंचि निश्चितीं । रति भगवंतीं जंव नाहीं ॥ ४३ ॥ जो निकटवर्ती हृदयस्थु । पुरुषीं पुरुषोत्तम अच्युतु । वीर्यच्युतीवीण रमवितु । संतोषें देतु निजात्मता ॥ ४४ ॥ अच्युतें ज्यासी निजसुख दिधले । ते सुख च्यवेना कांहीं केलें । ऐशिया हृदयस्था विसरलें । आणिका भुललें अकामदा ॥ ४५ ॥ अकामद ते नागवंत । त्यासीं संग केलिया दुःखचि देत । कैसें माझें मूर्ख चित्त । त्यासीं आसक्त पैं होतें ॥ ४६ ॥ त्या आसक्तीची जाली तडातोडी । लागली अच्युतसुखाची गोडी । ज्याचें सुख भोगिता चढोवढी । घडियाघडी वाढतें ॥ ४७ ॥

सुहृत्प्रेष्ठतमो नाथ आत्मा चायं शरीरिणाम् । तं विक्रीयात्मनैवाहं रमेऽनेन यथा रमा ॥ ३४ ॥

जो सोयरा माझा हृदयस्थु । सुख प्रीति प्रिय अच्युतु । तोचि अंतरात्मा सर्वगतू । नाथ कांतू तो माझा ॥ ४८ ॥ त्यासीच आपुले सर्वसाटीं । विकत घेईन उठाउठी । परमानंदें देईन मिठी । गोठी चावटी सांडोनी ॥ ४९ ॥ रमा जाली पायाची दासी । मी भोगीन अनारिसी । सर्वकाळ सर्वदेशीं । सर्वरूपेंसीं सर्वस्वें ॥ २५० ॥

कियत्प्रियं ते व्यभजन् कामा ये कामदा नराः । आद्यन्तवन्तो भार्याया देवा वा कालविद्रुताः ॥ ३५ ॥

सांडूनि हृदयस्था अच्युतातें । वरावे वरा निर्दैवांतें । तव ते द्वैतभयें भयचकितें । काळग्रस्तें सर्वदा ॥ ५१ ॥ जे निजभयें सर्वदा दुःखी । ते भार्येसी काय करिती सुखी । अवघीं पडलीं काळमुखीं । न दिसे ये लोकीं सुखदाता ॥ ५२ ॥ असो नराची ऐसी गती । करूं अमरामाजीं अमरपती । विळांत ते चौदा निमती । पदच्युति अमरेंद्रा ॥ ५३ ॥

---

१ आडें आणि पारीं २ ओल्या, आर्द्र असलेल्या ३ वेष्टिलें, मढविलें ४ गाभड्या ५ आगोळ्या, चोटें ६ पोकळी ७ नऊनाड्यानीं खिळलें ८ चर, मोऱ्या ९ दुर्भाग्य १० साठा, पोटकोठा ११ अवधारीं १२ वरी १३ पावत्य नाहीं १४ प्रेम १५ वीर्यपाताशिवाय रमविणारा, ऊर्ध्वरेता १६ आपलें स्वरूप, स्वपद १७ घटत नाहीं १८ हेतु न पुरविणारा १९ अधिकाधिक २० मोबदल्यानें २१ चावटपणाच्या गोष्टी २२ निराळी, वेगळी, दुसरी, भिन्न तऱ्हेनें २३ दैवहीन पुरुषांना २४ विळ=काळाचें एक माप २५ मरतात

एवं सुर नरलोक लोकीं । आत्ममरणें सदा दुःखी । ते केवीं भार्येसी करिती सुखी । भजावें मूर्खीं ते ठायीं ॥ ५४ ॥ धन्य माझी भाग्यप्राप्ती । येचि क्षणीं येचि रातीं । झाली विवेकवैराग्यप्राप्ती । रमापति तुष्टला ॥ ५५ ॥

नून मे भगवान्प्रीतो विष्णु केनापि कर्मणा । निर्वेदोऽय दुराशाया यन्मे जात सुखावह ॥ ३६ ॥

ये जन्मींचें माझें कर्म । पाहतां केवळ निंद्य धर्म । मज तुष्टला पुरुषोत्तम । पूर्वजन्मसामग्रीं ॥ ५६ ॥ मज कैचे पूर्वजन्मीं साधन । ज्याचें नाम पतितपावन । कृपाळु जो जनार्दन । त्याचे कृपेनें हें घडलें ॥ ५७ ॥ दुष्ट दुराशा व्यभिचारु । भगद्वारा चालवी संसारू । तिसी मज वैराग्ययुक्त विचारू । विष्णु साचारु तुष्टला ॥ ५८ ॥ जरी असतें पूर्वसाधन । तरी निंद्य नव्हते मी आपण । योनिद्वारा कर्माचरण । पतित पूर्ण मी एक ॥ ५९ ॥ यापरी मी पूर्ण पतित । पतितपावन जगन्नाथ । तेणे कृपा करून येथ । केले विवेकयुक्त वैरागी ॥ २६० ॥ तेणें वैराग्यविचारें देख । दुष्ट दुराशेचें फिटलें दुःख । मज झाले परम सुख । निजसंतोख पावले ॥ ६१ ॥ हें दुःख आदळतां अगासी । वैराग्य नुपजे अभाग्यासी । भगवंतें कृपा केली कैशी । दुःखें निजसुखासी दीधलें ॥ ६२ ॥

मैव स्युर्मन्दभाग्याया क्लेशा निर्वेदहेतव । येनानुबन्ध निर्हृत्य पुरुष शममृच्छति ॥ ३७ ॥

अंगी आदळतां दुःखद्वंद्व । अभाग्यासी ये सबळ क्रोध । थिंता विवेक होय अंध । भाग्यमंद ते जाणा ॥ ६३ ॥ दुःख देखतांचि दृष्टी । ज्यासी वैराग्य विवेकेंसीं उठी । तेणे छेदूनि स्नेहहृदयगांठी । पावे उठाउठी निजसुख ॥ ६४ ॥ पुरुषासी परमनिधान । विवेकयुक्त वैराग्य जाण । तेणे होऊनिया प्रसन्न । समाधान पावती ॥ ६५ ॥ मी पूर्वीं परम अभाग्य । महापुरुषांचें जें निजभाग्य । तें भगवंतें दिधले वैराग्य । जाले श्लाघ्य मी तिहीं लोकीं ॥ ६६ ॥

तेनोपकृतमादाय शिरसा ग्राम्यसङ्गता । त्यक्त्वा दुराशा शरण व्रजामि तमधीश्वरम् ॥ ३८ ॥

कृपा करोनि भगवंतें । निजवैराग्य दिधलें मातें । तेणें सांडविले दुराशेतें । ग्राम्य विषयांतें छेदिले ॥ ६७ ॥ तो उपकार मानूनिया माथा । त्यासी मी शरण जाईन आतां । जो सर्वाधीश नियंता । त्या कृष्णनाथा मी शरण ॥ ६८ ॥

सन्तुष्टा श्रद्दधत्येतद्यथालाभेन जीवती । विहराम्यमुनैवाहमात्मना रमणेन वै ॥ ३९ ॥

शरण गेलियापाठीं । सहज संतुष्ट मी ये सृष्टीं । स्वभावे सत्श्रद्धा पोटीं । जीविका गांठी अदृष्ट ॥ ६९ ॥ मुनीश्वर भोगिती निजात्मा । त्या मी भोगीन आत्मयारामा । जो कां पुरवी निष्कामकामा । तो परमात्मा वल्लभू ॥ २७० ॥ ब्रह्मादिक समर्थ असती । ते सांडूनियां निश्चितीं । भगवद्भजनाची स्थिती । अतिप्रीती का ह्मणसी ॥ ७१ ॥ मजसारिखिया दुराचारी । जड जीवांतें उद्धरी । तारकु तोचि भवसागरीं । स्वामी श्रीहरि कृपाळु ॥ ७२ ॥

---

१ पूर्वपुण्यानें २ जननेंद्रियाच्या द्वारानें ३ खचित ४ विरक्त ५ कोसळतां ६ उपजत नाहीं ७ असणारा ८ स्नेहसुहृद्गांठी ९ मोलवान् ठेवा १० संपन्न ११ मी शरण गेल्यें ह्मणजे आपल्यासह सर्व जगदात्माच आहर्स अनुभवास येईल "पैं आपुलेनि भेदेंविण । माझें जाणिजे जें एकपण । तयाचि नाव शरण । मज येणें गा" ज्ञानेश्वरी अध्याय १८–१३९८ १२ सात्विक श्रद्धा १३ पूर्वकर्मांचे योगानें फळ भोगण्याकरिता शरीर निर्माण झालें, तें शरीर पडे पर्यंत पूर्वकर्मानें ठरलेंतेंच त्याला मिळणार १४ अंतर्यामी परमेश्वर १५ प्राणेश

संसारकूपे पतितं विषयैर्मुषितेक्षणम् । ग्रस्तं कालाहिनाऽऽत्मानं कोऽन्यस्त्रातुमधीश्वरः ॥ ४० ॥

ससारलक्षण कूप अंध । तेथ विषयदृष्टी विषयांध । पडोनि गेले अधाध । बुद्धिमंद उपायीं ॥ ७३ ॥ ते कल्पनाजळीं बुडाले । वासनाकल्लोळीं कंवळले । दंभमदादि जळचरीं तोडिले । तृष्णेच्या पडले कर्दमीं ॥ ७४ ॥ दुःखाच्या खडकीं आदळले । स्वर्गपायरीसीं अडकले । तेथूनिही एक पडले । निर्बुजले भवजळें ॥ ७५ ॥ नास्तिकें गेलीं सँबुड बुडी । कर्मठीं धरिल्या कर्मदरडी । वेदबाह्य तीं बापुडीं । पडलीं देव्हडीतळवटीं ॥ ७६ ॥ निंदेचे मूळ कांटे । फुटोनि निघाले उफराटे । द्वेषाचे पाथर मोटे । हृदय फुटे लागता ॥ ७७ ॥ कामाची उकळी प्रबळ । भीतरूनि बाहेरीं ये सबळ । तेणें डहुळले ते जळ । होय खळबळ जीवासी ॥७८॥ सुटले क्रोधाचे [12]चिरे । वरी पडिल्या [13]उँरी नुरे । वनितासँगरीं नेले पुरें । विवरद्वारें आतौते ॥ ७९ ॥ तेथ अवघियांसी एकसरें । गिळिले काळें काळअजगरें । [16]विखें घोंग्ले थोरें घोरें । ज्ञान पाठिमोरें सर्वांसी ॥२८०॥ सर्प चढलिया माणुसा । गूळ कडू लागे कैसा । निंब खाये घसघसा । गोड गूळसा ह्मणौनी ॥ ८१ ॥ केवळ विषप्राय विषयो कडू । तो प्रपंचिया जाला गोडू । अमृतप्राय परमार्थ गोडू । तो जाला कडू विषयिका ॥ ८२ ॥ कूपाबाहेरी बासु ज्यासी । ते न देखती कूपाआतुलांसी । कूपातले बाहेरिलासी । कदाकाळेंसी न देखती ॥ ८३ ॥ ऐसिया पीडतया जीवासी । काढावया धिंवसा नव्हे कोणासी । तुजवांचोनि हृषीकेशी । पाव वेगेंसीं कृपाळुवा ॥ ८४ ॥ एवं दुःखकूपपतिता । हृदयस्थु भगवंतुचि त्राता । धाव पाव कृष्णनाथा । भवव्यथा निवारीं ॥ ८५ ॥ ऐसे जाणोनि तत्त्वता । त्याच्या चरणा शरण आता । शरण गेलिया सर्वथा । सहज भवव्यथा निवारे ॥ ८६ ॥

आत्मैव ह्यात्मनो गोप्ता निर्विद्येत यदाखिलात् । अप्रमत्त इदं पश्येद्ग्रस्तं कालाहिना जगत् ॥ ४१ ॥

ऐसें कळले जी तत्त्वता । येथ आपणचि आपणिया त्राता । सर्व पदार्थीं सर्वथा । निर्वेदता दृढ जाल्या ॥ ८७ ॥ दृढ वैराग्यता ते ऐशी । विषयो टेंकेंल्या अंगासी । चेतना नव्हे इंद्रियासी । निद्रितापासीं जेवीं रंभा ॥८८॥ अथवा वमिलियें अन्ना । जेवीं वांछिना रसना । तेवीं विषय देखोनि मना । न धरी वासना आसक्ती ॥ ८९ ॥ तें वैराग्य कैसेनि जोडे । तरी सावधान पाहता रोकडें । जग काळें गिळिलें चहूंकडे । वेगळें पडे तें नाहीं ॥ २९० ॥ पिता पितामह काळें नेले । पुत्रपौत्रा काळें गिळिले । वैराग्य नुपजे येणें बोलें । नरी [23]नँागवले [23]नरदेहा ॥ ९१ ॥ मृत्युलोक याचें नाव । अनित्य स्वर्गाची काइसी हाव । वैराग्येंवीण निर्दैव । झाले सर्व सर्वथा ॥ ९२ ॥

ब्राह्मण उवाच—एवं व्यवसितमतिर्दुराशां कान्ततर्षजाम् । छित्त्वोपशममास्थाय शय्यामुपविवेश सा ॥ ४२ ॥

अवधूत ह्मणे यदूनी । धन्य भाग्य तये वेश्येसी । वैराग्य उपजलें तिशीं । विवेकेंसीं निजोत्तम ॥ ९३ ॥ एवं विवचूनि निजबुद्धी । परपुरुषदुराशा छेदी । ज्याचेनि सर्गें

१ खालींखालीं, अधाध २ वेटाळे ३ चिखलांत ४ कोंडले, घाबरले, "शब्द बोलतां निबुजे । तो एक मूर्ख"—दासबोध द २–१–१८ ५ मूळासकट ६ कर्ममार्गांतील अनुष्ठानें ७ नास्तिक ८ चौकीच्या अधोभागीं ९ पत्तर, दगड, प्रस्तार–पत्थर–पाथर १० गढूळ झालें ११ क्षोभ, गोंधळ १२ इमारतीचे दगड १३ बाकी १४ घोरूप गुंफरीनें १५ एकदम १६ विषानें १७ व्यापलें "परि तैं बुद्धि विषयविषें । धारिजी होती" ज्ञानेश्वरी अध्याय १०–१५८ १८ विहिरीच्या आंत असलेल्यास १९ धारिष्ट, धैर्य २० वैराग्य २१ इच्छिल्यास २२ ओकलेल्या २३ [illegible] घेऊन पुरुष गेले

आधिव्याधी । वहु उपाधी वाधक ॥९४॥ जे उपाधीचेनि कोर्डें । जन्ममृत्यूंचा पूरु चढे । दुःखभोगाचें साकंडें । पाडी रोकडें जीवासी ॥ ९५ ॥ येणें वैराग्यविवेकवळें । छेदूनि दुराशेचीं मूळें । उपरमु पावली एके वेळे । निजात्मसोहळे ते भोगी ॥ ९६ ॥ नित्य सिद्धु सुखदाता । तो हृदयस्थु कांत आश्रितां । विकल्प सांडूनि चित्ता । वेगीं हृदयस्था मानली ॥ ९७ ॥ त्यासी देखतां अनुभवाचे दिठीं । ऐक्यभावें घातली मिठी । निजसुख पावली गो[3]रटी । उठाउठीं तत्काळ ॥ ९८ ॥ वोलु घेऊनि गेला वोली । लाज लाजोनियां गेली । दृश्य द्रष्टा दशा ठेली । वाट मोडिली विषयांची ॥ ९९ ॥ सुखें सुखावले मानस । तें सुखरूप जाले निःशेष । सकल्पविकल्प पडिले वोस । दोघां सावकाश निजप्रीती ॥२००॥ [6]नावद पडलिया उदकात । विरोनि तया गोड करित । तेवीं निराशीं पावोनि भगवंत । समरसत स्वानंदें ॥१॥ तेथ हेतूसी नाहीं ठावो । निमाला भावाभावो । वेडावला अनुभवो । दोघा प्रीती पाहाहो अनिवार ॥ २ ॥ सांडूनि मीतूंपणासी । खेंव दिधलें समरसी । मग समाधीचिये सेजेशीं । निजकांतेंसी पहुडली ॥ ३ ॥ झणे मायेंची लागे दिठी । यालागी स्फूर्तीचिये कोटी । निंवलोण गोरटी । उठाउठी वोवाळी ॥ ४ ॥ ऐसी समाधिशेजेसी । पिंगला रिघे निजसुखेंसीं । अवधूत ह्मणे यदूसी । वैराग्यें वेश्येसी उपरमु ॥ ५ ॥ वैराग्यें छेदिले आशापाश । पिगला जाली गा निराश । निराशेंसीं असमसाहस । सुखसंतोष सर्वदा ॥ ६ ॥

आशा हि परम दु ख नैराश्य परम सुखम् । यथा सछिद्य कान्ताशा सुख सुष्वाप पिङ्गला ॥ ४३ ॥

आशा तेथ लोलुप्यता । आशेपाशी असे दीनता । आशा तेथ ममता । असे सर्वदा नाचती ॥७॥ आशेपाशीं महाशोक । आशा करवी महादोखें[10] । आशेपाशीं पाप अशेख । असे देख तिष्ठत ॥ ८ ॥ आशेपाशीं अधर्म सकळ । आशा मानीना विटाळ । आशा नेणे काळवेळ । कर्म सकळ उच्छेदी ॥ ९ ॥ आशा अंत्यजातें उपासी । नीचसेवन आशेमाशीं । आशा न सांडी मेल्यासी । प्रेतापाशीं नेतसे ॥ ३१० ॥ आशा उपजली अनंतासी । नीच वामनत्व आले त्यासी । आशा दीन केलें देवासी । कथा कायसी इतरांची ॥ ११ ॥ जगाचा जो नित्य दाता । तो आशेने केला भिके[11]सवता । वैन्याचे द्वारीं झाला मागता । द्वारपाळता तेणे त्यासी ॥ १२ ॥ आशा तेथ नाहीं सुख । आशेपाशीं परम दुःख । आशा सर्वांसी वाधक । मुख्य दोष ते आशा ॥ १३ ॥ ज्याची आशा निःशेष जाये । तोचि परमें[12] सुखें लाहे । ब्रह्मादिक वंदिती पाये । अष्टमा[13] सिद्धी राहे दासीत्वे ॥१४॥ निराशाचा[14] शुद्ध भावो । निराशापाशीं तिष्ठे देवो । निराशाचें वचन पाहाहो । रावो देवो नुलंघी ॥ १५ ॥ निराश तोचि सद्बुद्धि । निराश तोचि विवेकनिधी । चारी मुक्ती पदोपदीं । नैराश्य आधीं वंदिती ॥ १६ ॥ निराशा तीर्थांचें तीर्थ । निराशा मुमुक्षूचा अर्थ । निराशेपाशीं परमार्थ । असे तिष्ठत निरंतर ॥ १७ ॥ जाण नैराश्यतेपाशीं । वैराग्य होऊनि

---

१ सकट २ दृष्टीनें ३ गोरी, सुदरी ४ ओसाड ५ ती व आत्माराम ६ साखर ७ कदाचित् ८ मूळ स्फूर्ति उत्पन्न होतांक्षणीं मन तिचें ग्रहण करितें व इंद्रियांकडून तें काय घटवून आणतें, अशा रीतीने सर्वांचें मूळ जी स्फूर्ति तीच ओंवाळून टाकिली ह्मणजे मायाच नाहींशी झाली ही जी स्फूर्ति तीच मूळमाया ९ अत्यत, अनिवार १० मोठालीं पातकें ११ भिकारी १२ महानंद १३ आठही सिद्धी १४ आशा ज्यांनीं जिंकली आहे त्याचा

असे दासी । निराश पहावया अहर्निशीं । हृषीकेशी चिंतितू ॥१८॥ निराशा देखोनि पळे दुःख । निराशेमाजीं नित्यसुख । निराशेपाशीं सतोख । यथासुखें क्रीडतु ॥ १९ ॥ नैराश्याचे भेटीसी पाहो । धांवे वैकुंठींचा रावो । नैराश्याचा सहज स्वभावो । महादेवो उपासी ॥ २२० ॥ निराशेपाशीं न ये आधी । निराशेपाशीं सकळ विधी । सच्चिदानंदपदीं । मिरवे त्रिशुद्धी निराशू ॥ २१ ॥ ऐकोनि निराशेच्या नांवा । थोरला देवो घेतसे धांवा । त्यासी देवोनिया खेंवा । रूपनांवा विसरला ॥ २२ ॥ ते निराशेचा जिव्हाळा । पावोनि वेश्या पिंगला । जारपुरुषाशेच्या मूळा । स्वयें समूळा छेदिती झाली ॥ २३ ॥ जें आशापाशाचें छेदन । तेंचि समाधीचें निजस्थान । ते निजसमाधी पावोन । पिंगला जाण पहुडली ॥ २४ ॥ सर्व वर्णांमाजीं वोखटी । कर्म पाहता निंद्य दृष्टीं । ते वेश्या पावन झाली सृष्टी । माझे वाक्पुटीं कथा तिची ॥ २५ ॥ यालागीं वैराग्यापरतें । आन साधन नाहीं येथें । कृष्ण थापटी उद्धवातें । आल्हादचित्तें प्रबोधी ॥ २६ ॥ अवधूत सांगे यदूसी । प्रत्यक्ष वेदबाह्यता वेश्येसी । ते निराशा होता मानसी । निजसुखासी पावली ॥ २७ ॥ यालागीं कायावाचाचित्तें । उपासावे निराशेतें । यापरतें परमार्थातें । साधन येथें दिसेना ॥ २८ ॥ इतर जितुकीं साधनें । तितुकीं निराशेकारणे । ते निराशा साधिली जेणे । परमार्थ तेणे लुटिला ॥ २९ ॥ कृपा जाकळिले अवधूतासी । यदूसी धरोनिया पोटासी । निराशता हे जे ऐशी । अवश्यतेसीं साधावी ॥ २३० ॥ एका जनार्दना शरण । त्याची कृपा परिपूर्ण । तोचि आशापाश छेदून । समाधान पाववी ॥ २३१ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे एकादशस्कंधे यद्ववधूतसंवादे एकाकारटीकायां अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

अध्याय नववा.

श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥ ॐ नमो सद्गुरुं अमरपती । अनुभवू तोचि ऐरावती । स्वानंदमदें भद्रजाती । उन्मत्तस्थिती डुल्लत ॥ १ ॥ उपदेशाचे वज्र तीख । छेदी संकल्पविकल्पपाख । जडजीव ते पर्वत देख । निजस्थानीं सम्यक स्थापिसी ॥ २ ॥ विवेकाचे पारिजात । वैराग्यसुमनीं घमघमित । मुमुक्षुभ्रमर रिघोनि तेथ । आमोद सेविती चित्सुख ॥ ३ ॥ उपशम तोचि बृहस्पती । विश्वासे तुझा निकटवर्ती । त्यासी मानिसी अतिप्रीतीं ।

---

१ आदरा सेवितो २ आलिंगन ३ व्यापलें, वेढलें ४ सद्गुरूचे ठिकाणीं सुरेंद्राची उपमा घेतली आहे "गुरु हा संतकुळींचा राजा" तुझा अनुभव हाच ऐरावत होय ऐरावताचे ठिकाणी स्वानंदरूप अखंड मदस्राव चालू आहे, व मस्तीमध्यें कोणालाहि न गणिता तो डुलत राहतो तुझ्या अनुभवाचे ठिकाणीं ब्रह्मानंदप्रवाह अखंड वाहत असून जगताला न गणून म्हणजे अनुभवापुढे जग जगपणानें न राहून ब्रह्मानंदानें उन्मत्त होऊन डोलत आहे ५ इंद्राचें शस्त्र वज्र, त्याचे योगानें इंद्रानें पर्वतांचे पंख तोडले म्हणून ते आपल्या जागेपासून हालेनासे झाले तू उपदेशरूपी आपल्या वज्रानें जड जीवांचे संकल्पविकल्पात्मक पंख तोडिलेस त्यामुळे जड बनलें याचें कारण त्याचे ठिकाणीं देहबुद्धि आहे सद्गुरूपदेश होऊन त्या मार्गानें शिष्य जाऊं लागला म्हणजे मनच नाहींसें होतें "तैसें मन एथ मुदल जाये । मग अहंभावादिक कें आहे । म्हणोनि शरीरेंचि ब्रह्म होये । अनुभवी तो" ॥ ज्ञानेश्वरी अध्याय ५—१५७ जीवाचे मनरूपी पंख तोडून त्यांना आपल्या स्थानीं स्थापन करितो ६ दरवळणारें ७ [illegible]

तो सभेप्रती सदस्यं ॥ ४ ॥ कृपाकामधेनूंचीं खिल्लारें । श्रद्धावत्सांचेनि हुंकारें । वोळल्या वोरसाचेनि भरें । तें दुभतें पुरे भागवतां ॥ ५ ॥ सतेजें चिंतामणीचे खडे । सभोवतीं लोळती चहूंकडे । भक्त न पाहती तयांकडे । चरणसुखवाडें सुखावले ॥ ६ ॥ स्वर्गांगना अष्टमासिद्धी । तुजपुढें नाचती नानाछंदीं । त्यांतें दास न पाहती त्रिशुद्धी । मंदबुद्धि भाळले ॥ ७ ॥ सैमसाम्यें समान । अढळ तुझें सिंहासन । सच्चिदानंदाची गादी जाण । तेथें सुखासन पैं तुझें ॥ ८ ॥ पावावया तुझिया पदप्राप्ती । साधनचतुष्टयसंपत्ती । जोडू- नियां याजक यजिती । प्रत्यगावृत्तीचेनि यागें ॥ ९ ॥ जे मन होमिताति सावधानीं । ऐसे भक्तभजन देखोनी । तेणें भावार्थयोगें संतोषोनी । निजपददानी तूं होशी ॥ १० ॥ त्यांसी निजात्मता देऊनी । बैसविसी निजासनी । मरणेंवीण अमर करूनी । अपतनीं स्थापिसी ॥ ११ ॥ इंद्रा अहल्येशीं व्यभिचारू । तुज वृंदेशी दुराचारू । इंद्र जाहला सह- स्रनेत्रू । तूं सर्वांगें सर्वत्र देखणा ॥ १२ ॥ इंद्रासी दैत्य करिती दीन । त्यांचे पद घेती हिरोन । तुज भक्त करिती प्रसन्न । पद चिद्घन ते घेती ॥ १३ ॥ ककुत्स्थ बैसला इंद्राचे स्कंधीं । दुर्वास बैसला तुझ्या खांदीं । इंद्र वर्ते विष्णूचे बुद्धी । तूं भक्तच्छंदीं वर्तसी ॥ १४ ॥ रावणें बंदीं घातले इंद्रासीं । तुज बळीने राखिले द्वारासी । इंद्र याची याग अवदानासी । तूं भूमिदानासी याचिता ॥ १५ ॥ इंद्रासी अग्निमुखें प्राप्ती । तुज विश्वतो- मुखीं तृप्ती । ऐसा सद्गुरु तू कृपामूर्ती । अमरचक्रवर्ती गुरुराया ॥ १६ ॥ तुझी करावी विनवणी । तंव तेथे न रिघे वाणी । वाणीप्रकाश तुझेनी । वक्ता वदनीं तूं सत्य ॥ १७ ॥ एका एक जनार्दनीं । तो जनार्दन वक्ता वदनी । ऐसा वचनामाजी प्रवेशोनी । ग्रंथकरणी करविता ॥ १८ ॥ तेथे मुळीं निमाली अहंता । अहं दवडूनि तूं कवि कर्ता । एका जनार्दनु अभंगी सुता । अभंगता गुरुचरणीं ॥ १९ ॥ त्या गुरुचरणप्रसादें । गुरूची लक्षणें विद- ग्धें । वाखाणिलीं यथाबोधें । यदुसवादें अवधूतें ॥ २० ॥ मागां अष्टमाध्यायाच्या अंतीं ।

१ सभासद २ इंद्राची जशी कामधेनु तशी तुझी कृपा कामधेनु कल्पित वस्तु देते, तुझी कृपा कल्पित वस्तु देऊन निर्विकल्प वस्तुही देते वत्साचा हंबरडा ऐकतांच कामधेनु खटवळून उठून पान्हा सोडते, तद्वत् तुझे ठिकाणीं श्रद्धा उत्पन्न होताच तू कृपामृताचा वर्षाव करितोस परंतु वत्स ज्याप्रमाणें मातेचे ठिकाणीं अनन्यगतिक असते, तशी अनन्यगतिक श्रद्धा उत्पन्न होताच हरिकृपामृताचा वर्षाव होतो ३ पान्ह्याच्या ४ स्वर्गांत चिंतामणीचे खडे आहेत तुझे ठिकाणी श्रद्धेनें तुझें चिंतन करीत असता नाना प्रकारचीं चिद्रत्नें तू दासापुढ ठेवतोस परंतु त्यावर ते लुब्ध होत नाहींत, हीं सर्व चिद्रत्ने प्रकाशरूप असतात ५ तुझें सिंहासन प्रणवातील अर्धमात्रा हें होय अर्धमात्रेचे ठिकाणी समदृष्टी होते "अर्धमात्रा समदृष्टी । निजबिंबीं पडे गाठी" एकनाथी भागवत, अध्याय ७ ओंवी ८, त्या सिंहासनावर सच्चिदानंदाची गादी आहे, ह्मणून तू सच्चिदानंद नव्हेस त्याही पलीकडील आहेस "तैसें सच्चिदानंदचोखटा । दाऊनि द्रष्टया द्रष्टा । तिन्ही पदें लागती वाटा । मौनाचिया" अमृतानुभव प्र० ५-२५ ६ जे का ७ सोहम्भ्यासानें जीवात्मा प्रत्यग्ब्रह्म ह्मणतात आवृत्ति=अभ्यास, ध्यास साधनचतुष्टयसंपन्न पुरुष ब्रह्माचे ध्यासानें तुझें पद प्राप्त करून घेण्याची खटपट करितात ८ योगें ९ ब्रह्माभ्यासाकडे पूर्ण लक्ष ठेविलें असता एकाग्रता साधून मन नाहींसें होतें नऊ व दहा ह्या दोन्ही ओंव्यामध्यें राजयोगाचें तत्व सांगितलें आहे हेंच तत्व गीता अध्याय ५ श्लोक २७-२८ मध्यें सांगितलें आहे जे प्राणापान वाहतात त्याचे ठिकाणीं सोहंवृत्ति ठेवावी व ते प्राणापान सम झाले ह्मणजे मनाचा गगनामध्यें लय होतो हेंच मनाचें हवन असें जे मनाचा होम करितात त्याला तू कैवल्यपद देतोस १० हा इक्ष्वाकु राजर्षीचा पौत्र होता दैत्यांचा पराभव करण्यास्तव याला इंद्रानें मदतीस बोलाविलें तेव्हां यानें इंद्रास वृषभ करून त्यावर आरोहण केलें ह्मणून यास ककुत्स्थ ह्मणतात ११ वाणी तुझे ठिकाणीं पोंचत नाहीं, परंतु वाणीला वाणीचा विषय तू दाखवितोस सबब खरोखर वक्ता तू आहेस "तेवीं जेणें तेजें । वाचेसी वाच्य सुजे । तें वाचा प्रकाशिजे । हे [illegible] आहे" ॥ अमृतानुभव प्रकरण ५-१५ १२ विदग्ध, चतुरान

असतां पिंगलेसी एकांतीं । विवेकवैराग्य निवृत्तवृत्ती । निजसुखप्राप्ती पावली ॥ २१ ॥ जंव जंव अपरिग्रह होणे । तंव तंव निजसुख पावणे । हेंचि प्रस्तुत बोलणें । तेणे ब्राह्मणें बोलिजे ॥ २२ ॥

ब्राह्मण उवाच-परिग्रहो हि दुःखाय यद्यत्प्रियतमं नृणाम् । अनन्तं सुखमाप्नोति तद्विद्वान् यस्त्वकिंचनः ॥ १ ॥

ब्राह्मण ह्मणे रायासी । परिग्रहो जयापाशीं । वाढते दुःख तयासी । अहर्निशीं चढोवढी ॥ २३ ॥ कुटुंबपरिग्रहाचे आसक्ती । कपोता निमाला दुर्मती । आतां एकाकी परिग्रहो करिती । तेही पावती दुःखातें ॥ २४ ॥ गृहपरिग्रहें गृहस्था । पाषाणमृत्तिकेची ममता । काडीकारणें कलहो करिता । सुहृदता सांडिती ॥ २५ ॥ निःसंगा परिग्रहो लागला कैसा । शिष्यसंप्रदायें घाली फासा । शास्त्रपुस्तकसंग्रहवशा । वाढवी आशा मठाची ॥ २६ ॥ त्या मठशिष्याचें सात्वन । करितां अत्यंत होय दीन । मग परिग्रहाचें उपशमन । अपरिग्रही जाण करिताती ॥ २७ ॥ त्या मठाचिया आशा । शिष्यसंप्रदायवशा । कलहो लागे आपैसा । विरोधू सन्यासा परिग्रहें ॥ २८ ॥ परिग्रहो जिणोनि गाढा । लंगोटी त्यजूनि जाहला उघडा । नागवे माथा घेऊनि घडा । लाविल्या झाडा शिंपित ॥ २९ ॥ त्या वृक्षाचें कोणी पान तोडी । त्यासीं आक्रोशें कलह माडी । थोर परिग्रहाची साकडी । दुःखें पीडी सर्वांतें ॥ ३० ॥ आवडीं केला जो जो परिग्रहो । तो तो उपजवी दुःखकलहो । हा होताही अनुभवो । वैराग्य पहा हो उपजेना ॥ ३१ ॥ ऐशी परिग्रहाची कथा । देखोनि देखणा जो ज्ञाता । आसक्ती साडोनि सर्वथा । अकिंचनपंथा लागला ॥ ३२ ॥ प्रपंच अनित्य नाशवंत । तेथील संग्रह काय शाश्वत । ऐसें विवंचूनि समस्त । अकिंचनचित्त ते जाहले ॥ ३३ ॥ परिग्रहामाजी गाढा । देहपरिग्रहाचा खोडा । मिथ्यात्वे फोडी रोकडा । तो विवेकें गाढा ज्ञाता पैं ॥ ३४ ॥ जेथ देहपरिग्रह मिथ्या जाहला । तो अनंत सुखाच्या घरा आला । त्या सुखासी अंत नें वेंचे केला । त्या पावला निजसुखा ॥ ३५ ॥ परिग्रहो दुःखवंतू । हा कुररीगुरुत्वे वृत्तांतू । तुज सांगेन साद्यंतू । उपहासें अवधूतू बोलिला ॥ ३६ ॥ तंव राजा मनीं चमत्कारला । ह्मणे मी राज्यपरिग्रहें गुंतला । देहपरिग्रहें बंदीं पडला । पाहिजे केला हा त्यागू ॥ ३७ ॥ ऐसा राजास वैराग्यु । करूं पाहे सर्व त्यागु । श्रवणें जाला तो सभाग्यु । होय योग्यु निजज्ञाना ॥ ३८ ॥ करूनि गुरुत्वें जाणा । परिग्रहत्यागविवंचना । आणावया जी मना । सादर श्रवण करीतसे ॥ ३९ ॥

सामिषं कुररं जघ्नुर्बलिनो ये निरामिषाः । तदामिषं परित्यज्य स सुखं समविन्दत ॥ २ ॥

कुरर बोलिजे टिटवा । पावला आमिषकवळू बरवा । तेणें तेयेंचि भक्षावा । तो लोभस्वभावा ठेविला ॥ ४० ॥ तें आमिष देखोनिया फार । वळी जे निरामिष कुरर । ते धाविन्नले अतिसत्वर । लहान थोर मिळोनी ॥ ४१ ॥ हिरोनि घेऊं पाहती वळें । हें जाणोनिया तो पुढें पळे । पळतां देखोनि एक मेळें । त्वरें तत्काळें वेढिला ॥ ४२ ॥ त्या आमिषाचिया चांडा । थोर माडला झगडा । मारूं लागले फडफडा । चहूंकडा निष्ठुर ॥ ४३ ॥ एक झडपिती पाखीं । एक चपेटे हाणिती नखीं । एक विदारिती मुखीं । परम दुःखी

१ संसारव्यापांतून मुक्त होणें, निरुपाधिक होणें २ हट्ट धरणाराची ? त्याहूनही देहाची ममता फार अगावे सत्वागान दारिद्र्याच्या मागाला ४ अंत नाहीं ५ कुररी=टिटवी ६ समयबुद्धि टाकून देण्याचा विचार ७

होतसे ॥ ४४ ॥ आमिषकवळें गुंतलें मुख । मारितां देऊं न शके हाक । खस्तावेस्त करितां द्रेख । बोलावया मुख त्या नाहीं ॥४५॥ हे माझे स्वजाती पहा हो । साडोनिया सुहृदभावो । मज कां करूं आले अपावो । तो अभिप्रावो तो विवंची ॥ ४६ ॥ ह्मणे माझिया दुःखासी मूळ । मजपाशील आमिषकवळ । तो त्यजोनिया तत्काळ । सुखी सुनिश्चळ बैसला ॥ ४७ ॥ जेथ आमिषकवळु पडे । तेथ कलहाचा गोंधळ मांडे । परस्परें फुटती मुंडें । ठेंचिती तोंडें येरयेरा ॥ ४८ ॥ आमिष त्यजोनि बैसला देख । तो पाहे कलहाचें कौतुक । मूळ परिग्रहो तेथें दुःख । परम सुख त्यागिता ॥ ४९ ॥ माड्या गोपुरें धवळारा । धनधान्य नाना अंबरा । रत्नें प्रवाळ धन पुत्रदारा । हा समुदायो खरा परिग्रहो ॥ ५० ॥ या समस्त परिग्रहाचें मूळ । देहबुद्धिं गा केवळ । तेही अभिमाने सबळ । एवं सर्वांसी मूळ अभिमानू ॥ ५१ ॥ तो अभिमानू जैं सांडे । तें प्रपंचाचे मूळ खंडे । मूळ छेदिल्या जेवीं उलंडे । अतिप्रचंडे तरुवर ॥ ५२ ॥ अभिमान देहबुद्धिजीवन । देहबुद्धि सगास्तव गहन । उभय-सगू तो आयतंन । निवासस्थान परिग्रहो ॥ ५३ ॥ एवं अन्योन्य सापेक्षक । येरयेरां आवश्यक । याचे त्यागी परम सुख । अतिदुःख तो परिग्रहो ॥ ५४ ॥ परिग्रहत्यागाचें मूळ जाण । आधी त्यजावा अभिमान । तेणेंवीण त्यागु तो विटंबन । केल्या जाण होईल ॥ ५५ ॥ अभिमानसहित सकळ सांडे । तै पडती सुखाचे पांयमांडे । तें सुख न बोलवे तोंडें । शब्द मुरडे लाजोनी ॥ ५६ ॥ अभिमान जाऊन वर्तण । कैसे राया ह्मणसी जाण । तें अर्भकगुरुत्वलक्षण । तुज सपूर्ण सांगेन ॥ ५७ ॥

न मे मानावमानौ स्तो न चिन्ता गेहपुत्रिणाम् । आत्मक्रीड आत्मरतिर्विचरामीह बालवत् ॥ ३ ॥

बाल माझें तुझें न ह्मणे । उंच नीच काही नेणे । यालागीं मानापमान तेणें । सुखें साहणें सर्वथा ॥ ५८ ॥ तिमासाचेनि बाळकें । मानू कोण हें नोळखे । अपमानू तोही न देखे । आपुलेनि सुखें क्रीडत ॥ ५९ ॥ दुजेपणातें नातळे । बालक आपुलियाचि लीळें । आपआपणियाशींच खेळे । आपुलेनि मेळें आपण ॥ ६० ॥ देहगेहाची चिंता । बाळासि नातळे सर्वथा । स्वभावेंचि निश्चिंतता । चिंताकथा त्या नाही ॥ ६१ ॥ न देखता दुजी स्थिती । बाळका आपुली आपणिया प्रीति । आपुली आपणिया अतिरती । तैशी गती योगिया ॥ ६२ ॥ योगियासी प्रपंचाचें भान । सत्यत्वे नाही जाण । यालागीं मानापमान । दोन्ही

---

१ आरडाओरड २ 'एकामिषाभिलाषो हि बीज वैरमहातरो' असें जयदेवपंडितानें 'प्रसन्नराघवांत' ह्मटलें आहे मुक्तेश्वरानीं ह्मटलें आहे, "श्रेष्ठ, दुर्लभ जो पदार्थ । त्यावरी सकळांचीही आर्त । तेथें एकचि केलिया स्वार्थ । विरोध उपजे सहजचि ।" (आदि० अध्याय ४) ३ मस्तक, डोकीं ४ मनोरे ५ चुनेगची घरं ६ पोवळें ७ बुद्धीपासून देहापर्यंत सर्व तत्त्वें ह्या सर्व तत्त्वाच्या समुदायाला देहबुद्धि ह्मटले आहे ८ मीपणा हा मीपणा सर्व तत्त्वात मिसळून गेला आहे व सर्वसमुदाय जी देहबुद्धि तिला हा एकवटल्यामुळें देहात्मबुद्धि झाली देहबुद्धि ह्मणजे देहच मी हा निश्चय हीं दोघ एकमेकांच्या साहाय्यावर वाढलीं आहेत अहंकाराला बुद्धीपासून देहापर्यंत सर्व तत्त्वाचा गाडा मिळाल्यामुळे तो अतिप्रबल झाला आहे, व त्याचे साहाय्यानें देहबुद्धीचा इतका बडेजाव झाला आहे सबब देहात्मबुद्धि हा मुख्य परिग्रह होय ९ स्थान १० सद्गुरुकृपेन ह्या जीवाला देहातीत स्थितीचा बोध झाला आणि ज्याप्रमाणें देहाव्यतिरिक्त सर्व जगाचे आपण साक्षी आहोत त्याप्रमाणें सर्व जग व हा देह ह्या सर्वांपासून वेगळे होऊन आपण ह्या सर्वांचे साक्षी बनू, त्या वेळीं परिग्रह जिंकू, व तें सुख कशा प्रकारचें आहे हें शब्दाला सांगता येत नाही ११ पायघड्या १२ स्मरण

समान तयासी ॥ ६३ ॥ चित्रीचेनि साप खादला । तो चित्रीचेनि अमृतें वांचला । तेवी जिण्या मरण्या मुकला । निश्चळ ठेला निर्द्वंद्वं ॥ ६४ ॥ गृहदारापुत्रचिंता । हे समूळ मिथ्या वार्ता । स्वदेहो सत्यत्वें असता । तरी करूं लाहता चिंतेतें ॥ ६५ ॥ भवमूळ कल्पना जाण । ते कल्पना मनाआधीन । ते मन स्वरूपीं जाहलिया लीन । तेव्हां वस्तुचि होणे सर्वत्र ॥ ६६ ॥ तेणे स्वरूपानुसधाने । सुखें क्रीडतू चिद्घनें । क्रीडा दैवयोगें करणे । देहाभिमानें विरहित ॥ ६७ ॥ पावोनि निजसुखप्राप्ती । मनआदि इंद्रियें उपरमती । अणुभरी स्फुरेना वृत्ती । 'समाधि' बोलती या नाव ॥ ६८ ॥ तेंचि स्वरूपीं ठेवूनि मन । बाह्यस्फूर्तीचें स्फुरे भान । ते दशा गा 'व्युत्थान' । साधुजन बोलती ॥६९॥ उंबऱ्यावरी ठेविला दिवा । तो जेवी देखे दोहीं सवा । तैसी व्युत्थानदशा जीवभावा । उभय स्वभावा देखणी ॥ ७० ॥ लवणजळा समरसता । तेवी स्वरूपीं विरवूनि चित्ता । समाधिव्युत्थाना हाणी लाथा । निजीं निजस्वरूपता पावोनी ॥ ७१ ॥ त्यासी कोणाचा मानापमान । गृहपुत्रचिंता करी कोण । स्वरूपीं हारपले मन । निजसमाधान पावला ॥ ७२ ॥ मनेवीण जें विहरण । तें बालकाच्या ऐसे जाण । दैवयोगें चलनवलन । वृत्तिशून्य वर्तत ॥ ७३ ॥

द्वावेव चिन्तया मुक्तौ परमानन्द आप्लुतौ । यो विमुग्धो जडो बालो यो गुणेभ्य पर गत ॥ ४ ॥

घोर चिंतेचा आवर्त । जेथ ब्रह्मादिक बुडत । ते आवर्ती दोघे मुक्त । परीस निश्चित यदुवीरा ॥७४॥ दोघा नाहीं द्वैतभान । दोघे नेणती मानापमान । दोघे सुखें सुखसपन्न । दोघे मनेवीण वर्तती ॥ ७५ ॥ एकासी पुढे भेटले दुःख । दुजेनि जिंतिले सुखदुःख । एकासी मुग्धतेचें सुख । दुज्या देख निजज्ञान ॥ ७६ ॥ पाहता बाळकाचे ठायीं । गुणवासना असे देहीं । ते अकुरिजोनि पाहीं । अवश्य अपायीं घालील ॥ ७७ ॥ तसा नव्हे योगिया गुणातीत । जो पूर्णानदें पूर्ण भरित । त्यासी सुखदुःखाची मात । नाहीं जगात सर्वथा ॥ ७८ ॥ देहीं दिसे जीव वर्तत । तो केवीं जाला गुणातीत । ऐसे ह्मणसी तो वृत्तात । एक साद्यत सागेन ॥ ७९ ॥ साधकें सेवूनि साधुजन । वाढविला सत्वगुण । वाढलेनि सत्वे जाण । ज्ञानसाधन साधिले ॥ ८० ॥ साधिलेनि ज्ञानसाधनें । छेदी रजतमाची विंदाने । जें मोहममतेची दारुणे । उभय भोगजन्यें कर्मठा ॥८१॥ एवं वाढलेनि सत्वोत्तमें । निर्दळलीं रजतमें । सत्व एकलेपणे निमे[20] । स्वयें उपशमे तें जाणा ॥८२॥ जव जंव काष्ठसभार असे । तंव तव अग्नि जाळी उल्हासे । सरलेनि काष्ठलेशे । अग्नि प्रवेशे निजतेजीं ॥ ८३ ॥ ऐसी जिणोनि गुणावस्था । योगी पावला गुणातीतता । त्यासी न बाधी भवव्यथा । प्रलयकल्पांता जालिया ॥ ८४ ॥ ज्या सुखासी नाहीं अत । तें सुख स्वरूपें जाले

१ माझा २ देह जर खरोखर आपण असेल तर बायकामुलाची चिंता केली असती ह्मणजे हा देह माझा नव्हे, मी ह्यापासून वेगळा आहे इतके दिवस हा मी ह्मणत होतो परंतु तो खोटें असा प्रत्यक्ष अनुभव आल्यानतर कोणाचा बायको व कोणाचे पोर असे वाटणें साहजिक आहे ३ लाभता, योग्य होता ४ ब्रह्मस्वरूप, वस्तुचिद्घन ५ स्वरूपाकार वृत्ति ठेवून. ६ त्याची क्रमक्रम मोहून जाते, व ती शांतिसुख पावतात ७ तेंचि, तेंचि ८ स्फुरेना ९ विनाभ्यास, दोनी बाजूस १० उंबऱ्या ११ मीठ पाण्याशीं एकजीव होऊन जातें, त्याप्रमाणे चित्त स्वरूपामध्यें विरघळून टाकल्यानतर, समाधि आणि व्युत्थान या दोन भिन्न अवस्था रहात नाहींत, अखंड एकाकारता होते १२ मिसळून १३ स्वतामध्यें १४ विहार, चेष्टा करणें १५ विकारहीन १६ भोंवरा १७ बालकामध्ये वासनेचें बीज असतें, व बालक जसजसें वयानें वाढतें तसतसें त्या बीजाला अंकुर फुटतात, पण योग्याचें वासनाबीज दग्ध झालेलें असतें १८ सुरुष्टून. १९ कलूष २० लीन होतें.

प्राप्त । ते देहीं वर्तता देहातीत । चिंताआवर्त त्यां नाहीं ॥ ८५ ॥ एकाकी जाहल्यावीण तत्त्वतां । ते अवस्था न चढे हाता । येचिविशी नृपनाथा । कुमारीगुरुकथा[2] सांगेन ॥ ८६ ॥

कचित्कुमारी त्वात्मान वृणानान्गृहमागतान् । स्वय तानर्हयामास कापि यातेषु बन्धुषु ॥ ५ ॥

कोणी एके कुमारीसी । घरी राखण ठेवूनि तिसी । पिता माता स्वगोत्रेंसीं[3] गेलीं यात्रेसी कुळदेवा ॥ ८७ ॥ ते कुमारीचे विवाहलग्न । पूर्वी नेमिले होतें जाण । त्या निश्चयालागीं ब्राह्मण । घरा संपन्न पैं आले ॥ ८८ ॥ पुसती घरी आहे कोण । लाजे नोवरी धरी मौन । त्यासी न देतां दर्शन । पूजाविधान ते मांडी ॥ ८९ ॥ वातायनद्वारा आसनें । दिधली समस्तांकारणें । गंधाक्षता सुमने पानें । दिधले मौनें उपचार ॥ ९० ॥ देखोनि पूजेचें विधान । जाणो सरले ते ब्राह्मण । घरीं नोवरीचि आहे जाण । हें चतुरलक्षण तियेचें ॥ ९१ ॥ त्यांच्या पाहुणेराची[6] चिंता । उशिरा येईल माझी माता । ते काळी साळी सडिता । विलंबु सर्वथा होईल ॥ ९२ ॥

तेपामभ्यवहारार्थं शालीन् रहसि पार्थिव । अवघ्नन्त्या प्रकोष्ठस्थाश्चक्रु शङ्खा स्वन महत् ॥ ६ ॥

ऐसें विचारूनि जाण । साळी कांडूं रिघे आपण । ते कंडणकाळींचे विंदान । चतुरलक्षण परियेसी ॥ ९३ ॥ घावो घालितां काडणा । उठी झणत्कार करकंकणा । तेणें नादें लाजोनि जाणा । विचारु मनामाजी करी ॥ ९४ ॥

सा तज्जुगुप्सित मत्वा महती व्रीडिता तत । बभञ्जैकैकश शङ्खान् द्वौ द्वौ पाण्योरशेपयत ॥ ७ ॥

या शंखवळ्यांचा ध्वनी । पडेल पाहुण्यांचे कानीं । ते अत्यंत लाज मजलागूनी । नववधू कांडणीं बैसली ॥ ९५ ॥ त्यांच्या कानी ध्वनि न पडे । काडण तरी चाले पुढे । ऐसे विचारोनि रोकडें । कंकणाकडे पाहिले ॥ ९६ ॥ पाहतां दिसे ते अवला । विचार वृद्धाहोनि आगळा । करीचा कंकणखळाळा । युक्तीं वेल्हाळा विभांगी ॥ ९७ ॥ जरी कंकण फोडूं आतां । तरी ते मुहूर्तीच[11] अशुभता । शतायु हो माझा भर्ता । न फोडी सर्वथा हा हेतू ॥ ९८ ॥ अति बुद्धिमंत ते कुमारी । हळूचि कंकणे उतरी । ते ठेवी[12] जतनेवरी । राखे दो करीं दोनी दोनी ॥ ९९ ॥ दोनी कंकणे उरवूनी । कांडूं बैसली कांडणीं । दोहीमाजीं उठे ध्वनी । ऐकोनि कानीं लाजिली ॥ १०० ॥

उभयोरप्यभूद्घोषो ह्यवघ्नत्या स्म शङ्खयो । तत्राप्येक निरभिदद्देकस्मान्नाभवद्ध्वनि ॥ ८ ॥

ह्मणे दोघाचा सगु एके स्थानी । तेथें सर्वथा न[13] राहे ध्वनी । दोतील एक वेगळें काढोनी । बैसे कांडणीं कुमारी ॥ १ ॥ एकपणीं काडिता । ध्वनि नुठेचि तत्त्वता । तो उपदेशू नृपनाथा । जालों शिकता मी तेथ ॥ २ ॥

अन्वशिक्षमिम तस्या उपदेशमरिन्दम । लोकाननुचरन्नेताँल्लोकतत्त्वविवित्सया ॥ ९ ॥

जिणोनि प्रतिस्पर्धी भूपाळ । किंकर[14] केले राजे सकळ । तूं अरिमर्दन[15] सबळ । मिथ्या केवळ तो गर्व ॥ ३ ॥ कामक्रोधादि अरिवर्ग[16] । न जिणतां सकळ साग । अरिमर्दन हा बोल व्यंगें । होईल चाग ये अर्थी ॥ ४ ॥ कामादिक सहा वैरी । येणे उपदेशशस्त्रधारी ।

---

१ भोवरा, वळसा २ कुमारी हाच गुरु त्याची गोष्ट ३ आपल्या आप्तेष्टासह ४ खिडकीवाटे ५ त्याना कळून चुकलें ६ पाहुणचाराची ७ यागड्यांचा ८ अधिक ९ त्या शहाण्या मुलीनें कंकणाचा नाद युक्तीनें नाहींसा केला १० विचारी ११ प्रथमारंभीं अमगल घडेल १२ ठेविजत ते नोवरी. १३ नद होत नाहीं. १४ चाकर. १५ शत्रूच पीठ करणारा, शत्रूला जिंकणारा. १६ सहा रिपु १७ सदोष.

जिणोनि घालितां तोडरी । मग ससारीं अरि नाहीं ॥ ५ ॥ लोकांवेगळा तूं अवधूतू । ह्मणसी कुमारी ते घराआतू । तो एकांताचा वृत्तांतू । कैसेनि प्राप्तु तुज जाला ॥ ६ ॥ राहोनिया विजनस्थानीं । विश्वासोनि गुरुवचनीं । दृढ बैसोनि आसनीं । निजतत्त्व ध्यानीं आकळिलें ॥ ७ ॥ त्याचि तत्त्वनिश्चयालागुनी । मी विचरतसें ये मेदिनीं । निजात्मभावो जनीं वनीं । दृढ करोनि पाहतसें ॥ ८ ॥ होतां दृश्येंसीं भेटी । दृश्य दृश्यत्वें न पडे मिठी । द्रष्टेपणाही घालोनि पोटीं । ऐशिया दृष्टीं विचरत ॥ ९ ॥ अंगीकारिता गुरुत्वगुण । देखता जगाचें दर्शन । मज होतसे चैतन्यभान । ऐसें जाण मी विचरत ॥ ११० ॥ ऐशिया निजदृष्टीं विचरा । मज विचरता चराचरा । अवचटें कुमारीमंदिरा । त्याचि अवसरा मी आलों ॥ ११ ॥ करितां कंकणविवचना । निजस्वार्थाचिया खुणा । पाहोनि घेतले ज्या लक्षणा । ते विचक्षणा परियेसी ॥ १२ ॥

वासे बहूनां कलहो भवेद्वार्ता द्वयोरपि । एक एव चरेत्तस्मात्कुमार्या इव कङ्कणः ॥ १० ॥

जेथ होय बहुतांची वस्ती । तेथ अनिवार कलहप्राप्ती । दोघे बैसल्या एकांतीं । वार्ता करिती बहुविधा ॥ १३ ॥ जेथें गोष्टीखालीं काळू जाये । तेथें निजस्वार्थू हा न लाहे । यालागीं मी पाहें । विचरत आहें एकाकी ॥ १४ ॥ एकाकी एकाग्रता । साधिल्या थोर लाभू ये हाता । येचविषयीं शरकर्ता । गुरु तत्त्वता म्या केला ॥ १५ ॥

मन एकत्र संयुञ्ज्याज्जितश्वासो जितासनः । वैराग्याभ्यासयोगेन ध्रियमाणमतन्द्रितः ॥ ११ ॥

वैराग्येंचीणें अभ्यासु घडे । तेथ विषयचोर उठती गांढे । कामाचा घाला पडे । मुद्दल बुडे निजज्ञान ॥ १६ ॥ विवेकदीप करूनि धुरें । निरसी अज्ञानाचें अंधारें । वैराग्याचें बळ पुरें । महामुद्रेचेनि योगें ॥१७॥ प्राणापानाची चुकामुकी । जाली होती बहुकाळ कीं । ते अभ्यासबळें एकाएकीं । केली वोळखी दोघांसी ॥ १८ ॥ वोळखीसवेंचि जाण । पावली जुनाट पहिली खूण । दोघां पडिलें आलिंगन । समाधान समसाम्यें ॥ १९ ॥ दृढ बैसोनि आसनीं । ऐशी प्राणापानमिळणी । करूनि लाविली निशाणी । ब्रह्मस्थानीं रिघा-

---

१ पायांत तोड्याप्रमाणें घातलें असता, दुबळ करून मोडले असता २ एकांतस्थानीं ३ पृथ्वीवर ४ मी सद्रूपस्थ होऊन लागलों तेव्हां दृश्य पदार्थ जरी मला दिसत होते तरी ते दृश्य मजहून वेगळे व मी पाहणारा द्रष्टा अशा स्थितीने दिसेनात द्रष्टा व दृश्य ह्या दोन्ही दशा जिरवून उर्वरित स्थितीत चैतन्यभान होऊं लागलें "तैसे दृश्य ना द्रष्टा । या दोन्ही दशा वाझटा । पाहता एकी फाष्टा । स्फूर्तिमात्र तो ॥ २४४ ॥ इये स्फूर्तिकडोनि । नाहीं स्फूर्तिमान वाचोनि । तरी काय देखोनि । देखत असे ॥ २४५ ॥ पुढ फरकेना दिसतें । ना माग वोसावी देखते । पाहता लेण ययात । स्फुरद्रूपचि ॥" अमृतानुभव प्र० ७—२४६ ५ ब्रह्मस्थिति ६ ब्रह्मदृष्टीन ब्रह्माकारस्थितीनें चराचर सव सृष्टि पाहता पाहता कुमारीचे गृहीं त्या वेळां मी आलों ७ उद्गारा ८ एकाएकीं ९ त्या मुलीनें कंकणाचा नाद कमी बंद पाडला त्यावरून आपलें हित साधण्याकरिता काय केलें पाहिजे हा बोध घेतला १० बाण करणारा ११ विषयाचे ठिकाणीं आसक्ति असेल तर ज्ञान मिळणार नाहीं कारण हे दोन्हीं मार्ग परस्परविरुद्ध आहेत 'तरी विरक्तीवाचूनि कहीं । ज्ञानासि तगणेंचि नाहीं । हे विचारूनि ठाईं । ठेविलें देवें ॥' ज्ञानेश्वरी अ० १५—३६ १२ बलाढ्य १३ अंगीं वैराग्य आल्यावाचून ज्ञानाकडे प्रवृत्ति होणार नाहीं, व संसार सर्व अनित्य आहे असें जेव्हां पूर्ण मनात बिंबेल तेव्हां वैराग्य उत्पन्न होईल विवेक ह्मणजे नित्य कोणतें व अनित्य कोणतें याचा विचार नित्य ज्ञान व अनित्य अज्ञान सबब विवेकानें अज्ञानाचा त्याग होतो १४ आघाडीस, पुढें १५ प्राणापानाची चुकामूक झाली आहे, कारण नाभीपासून कंठापर्यंत प्राण वाहतो व नाभीपासून गुदद्वारापर्यंत अपान वाहतो या दोघांचा भेट करणारा मार्ग जिव्हाग्र होय, असें श्रीभगवतांनीं याराव्या अध्यायांत वर्णन केलें आहे गुरूनें सांगितलेल्या योगमार्गाचा अभ्यास करूं लागलें असता, प्राणापान सम होतात १६ भेरी वाजविण्यास सुरवात केली

वया ॥ १२० ॥ ब्रह्मगिरीचिया कडा । शमदमें घालोनियां वेढा । प्रत्याहाराचा झगडा । पुढिले कडां लाविला ॥ २१ ॥ प्राणापानाच्या विवरीं । पहिली वोळखी होती खरी । माळ लाविली अभेदकरीं । मन एकाग्रीं राखोनि ॥ २२ ॥ एकाग्रतेचेनि कल्लोळें । पुढारें नें ढळवे चालिले बळें । उल्हाटयंत्राचेनि मेळें । षट्चक्रपाळें भेदिलें ॥ २३ ॥ वैराग्याचीं वज्रकवचें । निधडे वीर लेऊनि साचे । एकाग्रतावळें वळाचें । झळके ध्यानाचें करीं खड्ग ॥ २४ ॥ नवल खड्गाचा वाहो । लहान थोर निवटी पहा हो । समुख आलिया सदेहो । न लगता घावो छेदित ॥ २५ ॥ निर्दाळूनि आळसासी । दासी केलें निद्रेसी । ऐसे सावधान अहर्निशीं । योगदुर्गासी झोंबती ॥ २६ ॥ रणरंगींचे वीर गाढे । निजबळें चालिले पुढें । सत्रावीचे पाणी वाढे । जितलें रोकडे महावीरीं ॥ २७ ॥ तेथ युद्ध जालें चांग । कामादिक अरिषड्वर्ग । रणीं पाडिले अमोघ । सतेज खड्ग झळकत ॥ २८ ॥ ऐसे वैरी पाडूनि रणीं । प्राशिलें सत्रावीचें पाणी । तंव अनुहताची सुडावणी । दुर्गामधोनी ऊठली ॥ २९ ॥ तेथ सोहंवीराची एकाग्रता । होता भीतरील भेदूं आला हाता । दुर्गराखती अहंममता । मरो सर्वथा टेकली ॥ १३० ॥

यस्मिन्मनो लब्धपदं यदेतच्छनैः शनैर्मुञ्चति कर्मरेणून् ।
सत्त्वेन वृद्धेन रजस्तमश्च विधूय निर्वाणमुपैत्यनिन्धनम् ॥ १२ ॥

कामक्रोधादि महाशूर । पुत्र रणीं पडले थोर । तेणें दुःखें अतिजर्जर । मरणतत्पर दिसताती ॥ ३१ ॥ ऐसी ऐकोनि दुर्गाची वार्ता । उल्हासु वीरांचिया चित्ता । उठावा दीधला मागुता । दुर्ग सर्वथा घ्यावया ॥ ३२ ॥ निजधैर्यें वीर अदट । निजसत्वें अतिउद्भट । पुढे निर्धारितां वाट । थोर अचाट देखिलें ॥३३॥ कर्मरेणूंचे दुर्धर घाट । विधिवादें अवघड वाट । हळूहळू उलंघितां अचाट । समूळ सपाट तो केला ॥ ३४ ॥ पुढां रजतमांचें आगड । खोलपणें अत्यंत गूढ । घालूनि निवृत्तीचे दगड । सत्वें सुदृढ बूजिलें ॥ ३५ ॥साचेंळू नव्हता वाहेरी । जिणोनि मनेंकर्णिकावोवरी । माळ चढविली ब्रह्मगिरी । ब्रह्मरंध्रीं उसळले ॥ ३६ ॥ तेथ जैताची एक घायी । अनुहत निशाण लागले पाहीं । शोधितां पारखें कोणी नाहीं । केलें ठायीं स्ववश ॥३७॥ तेथ रजतमाच्या वाटा । सहजें

---

१ सोहं शब्दाचा मारा हा शब्द वाणीचा नसून वाणीरहित उच्चार आहे, 'पुढ वैखरी राम आधी वदावा' (समर्थ) २ पूर्वभागास ३ भुयारात, गुप्तमार्गात हाच पश्चिममार्ग, याला पाण्यांचा मार्ग ह्मणतात पाठीचे मणक्यातून हा मार्ग आहे सुषुम्नेचा मार्ग हाच ४ एकत्वाने प्राण व अपान एकरूपाने विवरमार्गाने जातात ५ पुढ प्राणापान असतात व त्याचे साहाय्यास मन असते ६ सरता येत नाही ७ कुडलिनीशक्तीच्या साहाय्याने ८ सहा चक्राचा समुदाय सहा चक्रे—मूलाधार, स्वाधिष्ठान, मणिपूर, अनाहत, विशुद्ध, आणि अग्निचक्र ९ ज्ञानप्रकाश होऊन अनुभवरूपी हत्यार हातात झळकते १० तलवार ११ व्यापार, पट्टा १२ निपटी १३ सत्रावी जीवनकला ह्मणजे ब्रह्मरंध्रातून जो अमृताचा स्राव होतो तो १४ अजिंक्य १५ योगधारणेने दशनादांचा ध्वनि ऐकू येतो त्याची १६ गजर, ध्वनि "चंद्रसूर्यां बुझावणी । करूनि अनुहताचा सुडावणी । सतरावियेचें पाणी । जिंकलें वेगीं" ज्ञानेश्वरी अध्याय १२ ५४ १७ गुप्त विचार १८ मोठे १९ प्रसिद्ध २० निश्चित करीत असता २१ कर्माचे सूक्ष्म भाग ह्मणजे वासना अनंत कर्मांची राशी उत्पन्न करण्यास एकच मार्ग ह्मणजे वेदानीं सांगितलेला त्या मार्गाने जाता जाता कर्मराशीच उत्पन्न झाले २२ खोऱ्यामधील वाट, खिंडीची वाट २३ चाहूल २४ मनाचे घर सत्व, रज, तम या तीन गुणात मन राहते त्या तीन गुणांचे पलीकडे गेले ह्मणजे मनाचा लय होतो त्या वेळीं शुद्ध सत्वगुण बरोबर असतो २५ भेरी, नगारा २६ दुसर.

जाल्या सपाटा । हरिखें रामराज्याचा चोहटा । [1]धेंडे दारवंटा पीटिले ॥ ३८ ॥ पारिखें कोणी न पडे दृष्टी । ध्यानखड्गाची सोडिली मुष्टी । वैराग्यकवचाचिया गाठी । समदृष्टीं सोडिल्या ॥ ३९ ॥ ध्येय ध्यान ध्याता । त्रिपुटी न दिसे पाहतां । ध्यानखड्ग तत्त्वता । न धरी सर्वथा या हेतू ॥ १४० ॥ दारुण युद्धसामग्री । सत्वें केली होती भारी । ते साधनें सांडिली दुरी ॥ कोणी वैरी असेना ॥ ४१ ॥ तन्मयतेचे छत्र धरूनी । समसाम्यसिंहासनी । बैसला सहज समाधानी । त्यागी वोंवाळूनी जीवभावो ॥ ४२ ॥ शोधित वाढला सत्व गुण । तेणें सर्वस्वें केलें निंबलोण । पाया लागोनि आपण । स्वयें जाण उपरमला[3] ॥ ४३ ॥ जैसा अग्नि असे काष्ठांच्या मेळीं । मथिल्या काष्ठाची करी होळी । काष्ठ नाशूनि तत्काळीं । त्यजूनि इंगळी उपशमे ॥ ४४ ॥ तैसें वाढोनि सत्व उत्तम । नाशूनि सांडी रजतम । पाठीं त्याचाही सभ्रम । स्वयें उपरम पावला ॥ ४५ ॥ तेथें निमालें जीवाचें जीवपण । ज्ञातृत्वेंसीं निमालें ज्ञान । निमालें प्रपंचाचें भान । चिन्मात्र पूर्ण कोंदलें ॥४६॥

तद्वदात्मन्यवरुद्धचित्तो न वेद किंचिद्बहिरन्तरं वा ।
यथेषुकारो नृपतिं व्रजन्तमिषौ गतात्मा न ददर्श पार्श्वे ॥ १३ ॥

ऐसी चिन्मात्र परिपूर्णता । तेथ निरोधूनि आणिता चित्ता । चित्त पावे चैतन्यता । जाण सर्वथा नरवीरा ॥ ४७ ॥ तेव्हां अंतरीं चैतन्यघन । बाह्य चिन्मात्र परिपूर्ण । आणिक न दिसे गा जाण । वृत्तीनें आण वाहिली ॥ ४८ ॥ पाहतां ध्येय ध्याता ध्यान । जेथ उल्हासें विगुंतलें मन । ते संप्रज्ञातसमाधी जाण । गुणेंवीण भोगिती ॥ ४९ ॥ तेथ निःशेष समरसे मन । जाला सुखरूप चिद्धन । ते समाधी परम कारण । विचक्षण बोलती ॥ १५० ॥ ब्रह्म इंद्रिया गोचर नसे । गुण गेलिया डोळा दिसे । हें अनुभव्यासीचि भासे । बोलावें ऐसें तें नव्हे ॥५१॥ येथ शास्त्रें विषम जालीं वादें । 'नेति नेति' ह्मणितलें वेदें । थोटावलीं योगिवृंदें । अनुभवी निजबोधें जाणती ॥ ५२ ॥ तेथ हेतुमात्र दृष्टांतू । समूळ बुडाला समस्तू । अद्वैतवादाची मातू । *ज्या ठायातू लाजिली ॥ ५३ ॥ सबाह्य समदर्शन । हे अनुभवाची निर्वा-*णखूण । शरकार गुरु केला जाण । हेंचि लक्षण लक्षूनी ॥ ५४ ॥ तांवूनि[10] उजूं[11] करितां बाण । दृढ लागलें अनुसंधान । इतुकेन प्रपंचाचें भान । खुंटलें जाण तयाचें ॥ ५५ ॥ निशाण भेरी वाजतरें । रथ गज सैन्यसंभारें । राजा गेला अतिगजरें । नेणिजे शरकारें शरदृष्टीं ॥ ५६ ॥ मागूनि रायाचा हेंडपी[12] आला । तो पुसे ये मार्गीं राजा गेला । येरू ह्मणे नाहीं देखिला । गेला कीं न गेला कोण जाणे ॥ ५७ ॥ तो शरकारू देखिला दृष्टीं । हे ऐकोनि तयाची गोष्टी । जगीं एकाग्रता मोटी । प्रपंच दृष्टीं येवों नेदी ॥ ५८ ॥ हेंचि साधा-वया साधन । गृहारंभेंवीण एकपण । सर्प गुरु केला जाण । हेंचि लक्षण देखोनि ॥ ५९ ॥

एकचार्यनिकेतः स्यादप्रमत्तो गुहाशयः । अलक्ष्यमाण आचारैर्मुनिरेकोऽल्पभाषणः ॥ १४ ॥

सर्प सांघातू[13] न साहे । एकाकी सुखें विचरत जाये । सदा सावधान राहे । [14]श्वासू वाया

---

१ वडगोर २ सर्वस्व ओंवाळून टाकिलें, सर्वस्वाचा त्याग केला ३ लय व विक्षेप हीं रज व तम या गुणांचीं कार्ये होत, व रजतमाचा नाश सत्वगुण करितो व शेवटीं तोही आपोआप लीन होतो याप्रमाणें तीनही गुणांचीं कार्ये नाहींशीं झाल्यावर चित्तांत स्मल्याच वृत्ति उठत नाहींत व त ध्येय भगवंताच्या आकारानें राहात ४ उपरमे ५ आवरून ६ सविकल्प समाधि ७ आत्मस्वरूपाशीं एकवटत ८ विरुद्ध ९ स्तब्ध झाली १० तापवून ११ सरळ १२ चाकर, विडा देणारा हडप ह्मणजे पानदान –'हडप मी वोळगेन'–ज्ञानेश्वरी अध्याय १३—४२० हडपी किंवा हडपेस्वर ह्मणजे पानदान नेहमीं जवळ ठेवून यजमानाच्या इच्छेमारखा सरसावून विडे करून देणारा १३ सोबती १४ एक श्वासोच्छ्वासही व्यर्थ घालवीत नाहीं "एक श्वास जाता है तीन लोकका मोल। कहता कहना करिया आपका मजाक टोल" नाथ

जावों नेदी ॥ १६० ॥ तैसीच योगियाची गती । न साहे द्वैताची संगती । एकाकी वसे एकांतीं । जनाप्रती अलक्ष्य ॥ ६१ ॥ विषमाचा सगू न करी । परी समाचाही सगू न धरी । निघे देहसगावाहेरी । त्वचेचे परी सर्पाचे ॥ ६२ ॥ सदा सावधानबुद्धी । लवनिमेष वायां जावो नेदी । अनुसंधान त्रिशुद्धी । तुटों नेदी सर्वथा ॥ ६३ ॥ सर्प विळामाजीं रिघे वळे । मार्गीं मागू देखती सकळें । धाला भुकेला हें त्यां न कळे । गेला कळे सर्वांसी ॥ ६४ ॥ तैसाचि योगियाही योगवळे । न राहे जनामाजीं जनमेळें । गुहेमाजी पडिला लोळे । एकला खेळे एकपणीं ॥ ६५ ॥ हो कां योगियांचा आचार । करितां देखती लहान थोर । सविकल्पनिर्विकल्प विचार । न कळे साचार कोणासी ॥ ६६ ॥ एक ह्मणती कर्मठ । एक ह्मणती कर्मभ्रष्ट । एक ह्मणती आत्मनिष्ठ । कळेना स्पष्ट कोणासी ॥ ६७ ॥ सर्पास वोलणेचि नाहीं । वोले तरी अल्प कांहीं । तैसाच योगिया पाहीं । वाग्वादीं नाही सादर ॥ ६८ ॥ आंतुले कृपेचेनि वळें । वोले मृदु मंजुळ कोवळें । श्रवणासी दोदें एकवेळे । तेणें वचनमेळें निघालीं ॥ ६९ ॥ वोलणे तरी अतिअल्प । परी छेदी सकल्पविकल्प । त्याच्या वोलाचें स्वरूप । सत्यसकल्प जाणती ॥ १७० ॥ जो एकाकी उदास । ज्याचें परमार्थीं मानस । तेणे गृहारभाची आस । वृथा प्रयास न करावे ॥ ७१ ॥

गृहारम्भोऽतिदु खाय विफलश्चाध्रुवात्मन । सर्प परकृत वेश्म प्रविश्य सुखमेधते ॥ १५ ॥

मूळीं गृहारभ तें दु ख । कष्ट करिता दुःखकारक । निपजविले त्रिमाळिक[३] । तें अध्रुव देख सर्वथा ॥ ७२ ॥ जेथें ससारचि नाशवंत । देह प्रत्यक्षाकारें असत । तेथींचें गृह काय शाश्वत । मूर्ख मानित सत्यत्वें ॥ ७३ ॥ जें गर्भींच निमाले । ते उपजतां जातक केले । मृताचें जन्मनाव ठेविले । तैसे गृह केले असत ॥ ७४ ॥ तोही असतू आरभ कुडा । मृत्तिकेसाठीं लावी झगडा । भांडवी दगडासाठी का लांकुडा । सुहृदभिडा सांडोनी ॥ ७५ ॥ वोळंवा घर करी सायासे । त्यामाजी सर्प राहे सावकाशे । न शिणता अप्रयासे । परघरवासें सतुष्ट ॥ ७६ ॥ तैसाचि योगियाही जाण । न धरी देहगेहअभिमान । परगृहीं वसे निरभिमान । सुखसपन्न सर्वदा ॥ ७७ ॥ एकही गृह न करावे । हें सत्य मानिले जीवे । एवढी सृष्टि केली देवे । वाधूं न पवे त्या केवी ॥ ७८ ॥ सृष्टि रचिली कैसेनी । निपजली कोणापासूनी । येचि अर्थीं गुरु कांतिणी । लक्षण लक्षूनिं म्या केली ॥ ७९ ॥

एको नारायणो देव पूर्वसृष्ट स्वमायया । सहृत्य कालकल्या कल्पान्त इदमीश्वर ॥ १६ ॥

नाराचे आश्रयस्थान । यालागीं वोलिजे नारायण । जीवाचें तोचि जीवन । स्वामी नारायण सर्वांचा ॥ १८० ॥ ऐसा एक नारायण । तेणे पूर्वीं जग सजिले जाण । उपकरणं सामग्रीवीण । केले निर्माण जगाचें ॥ ८१ ॥ एकलेनि सामग्रीवीण । केवीं केले जग सपूर्ण । स्वमाया क्षोभवूनि जाण । करी निर्माण जगाचे ॥ ८२ ॥ ते निजमायेच्या पोटीं । असख्य जीवसामग्रीच्या कोटी । ते माया अवलोकिली दृष्टीं । तोचि उठाउठी निजकाळू ॥ ८३ ॥ ऐशी निजमाया अवलोकिली । ते निजागावरी नादविली । परी अगीं लागों नाहीं दिधली । हे अलिप्तता केली तो जाणे ॥ ८४ ॥ धुंई दाटली आकाशी । आकाश नातळे धुंईसी ।

---

१ सर्पाचे कातीप्रमाणें २ वान संतृप्त झाले ३ तीनमजली घर 'तरी त्रिमाळिकें धवळारें । करावीं का'–ज्ञानेश्वरी ध्याय ५–११४ ४ नाशवंत ५ असत्, असत्य, नश्वर ६ मुंग्या वारुळ करतात व साप त्यात आयता जाऊन राहतो योळवा म्हणजे धाम्नी नावाचे शरीर जीव असाही अर्थ आहे ७ शाहिल्य नसतांही. ८ धुकें

तैसी निजांगें वाढवूनि मायेसी । अलिप्त तियेसी वर्ततू ॥ ८५ ॥ उदकें कमळिणी वाढिन्नली । ते जळ आवरी निजदळीं । तैसी माया आनंदू आकळी । चित्सत्ता मोकळी सदंशेसीं ॥ ८६ ॥ स्वमायेसी जो अधिष्ठान । मायेसी नादावया तोचि भुवन । एवं मायानियंता नारायण । सत्य जाण सर्वथा ॥ ८७ ॥ रजोगुण स्रजी सृष्टीसी । सत्वगुण प्रतिपाळी तिसी । कल्पांतीं क्षोभोनि तमोगुणासी । काळरूपेंसी संहारी ॥ ८८ ॥ हे मायेची क्षोभक शक्ती । असे नारायणाचे हातीं । यालागीं संहारिता अतीं । ईश्वरू ह्मणती या हेतू ॥८९॥

एक एवाद्वितीयोऽभूदात्माधारोऽखिलाश्रयः । कालेनात्मानुभावेन साम्यं नीतासु शक्तिषु ॥ १७ ॥
सत्त्वादिष्वादिपुरुषः प्रधानपुरुषेश्वरः । परावराणां परम आस्ते कैवल्यसंज्ञितः ।
केवलानुभवानन्दसन्दोहो निरुपाधिकः ॥ १८ ॥

एवं संहारोनि कार्यकारण । एक अद्वितीय नारायण । एकपणे परिपूर्ण । गुणागुण निरसोनि ॥ १९० ॥ एकला एकू नारायण । हेंही तेथ ह्मणे कोण । हें अद्वितीयलक्षण । भेदशून्य अवस्था ॥ ९१ ॥ विजातीय भेद ते ठायीं । नसे सजातीय भेदू कांहीं । स्वगतभेदू तोही नाहीं । भेदशून्य पाहीं ये रीतीं ॥ ९२ ॥ ऐसा अभेदू जो साचारू । तोचि प्रकृतिपुरुपाचा ईश्वरू । नियंता तो परावरू । तोही निर्धारू परियेसीं ॥ ९३ ॥ प्रकृति पुरुष दोन्ही । कल्पिलीं जेणें अमनमनी । तो ईश्वर होय भरवसेनी । त्याचे सामर्थ्येंकरूनि वर्तती ॥ ९४ ॥ प्रकृतीतें चेतवी सत्ता । तेचि याची पुरुषता । यालागीं प्रकृतीचा भर्ता । होय सर्वथा हाचि एकू ॥ ९५ ॥ 'परें' जे अजप्रमुख । 'अवर' मनुमुख्य स्थावरांतक । याचा नियंता तो देख । सर्वचाळक सर्वांचा ॥ ९६ ॥ ज्याचे आज्ञेवरी पाहें । सैरा वायू जाऊं न लाहे । समुद्र वेळेमाजीं राहे । सूर्य वाहे दिनमान ॥ ९७ ॥ ज्याची आज्ञा करूनि प्रमाण । वारा अगुळें विचरे प्राण । परता जाऊं न शके जाण । आज्ञेभेण सर्वथा ॥ ९८ ॥ आज्ञा जाणोनि धेंडफुडी । मेरू बैसका न सोडी । चेतना आज्ञा करी गाढी । अचेतन कुडी चेतवी ॥ ९९ ॥ तो स्वयें तव निराधार । परी जाला विश्वासी आधार । जेवीं सर्पाभास दोर । दिसे साचार आश्रयो ॥ २०० ॥ सत्वादिका ज्या गुणशक्ती । आवरूनि निजकाळगती । समत्वा आणिल्या स्थिती । निजप्रकृतीमाझारीं ॥ १ ॥ तेहि प्रकृती उपरमोनि । राहिली असे निर्गुणस्थानीं । जेवीं वट बीजीं सामावोनी । केवळपणीं राहिला ॥ २ ॥ तैसा उपाधि गिळून सकळ । निरुपाधिक केवळ । जेवीं काढिलिया मंदराचळ । राहे निश्चळ क्षीराब्धी ॥ ३ ॥ नाना अलंकारठसे । घातलिया जेवीं मुसे । पूर्वरूप सोनें जैसें । होय तैसें केवळ ॥ ४ ॥ नाना नक्षत्रावलोकू । निजतेजे लोपी अर्कू । तैसा उपाधि गिळूनि एकू । निरुपाधिकू उरलासे ॥ ५ ॥ हो का ग्रीष्माच्या अतीं । बीजे लीनें

---

१ झाकते २ सत्यतत्वासह, सदंशेंसी ३ भेदरहित स्थिति भेद तीन प्रकारचे –१ विजातीय, २ सजातीय, ३ स्वगत विजातीयाचे ठिकाणीं जाती भिन्न, जसें—दगड, लाकूड सजातीयामध्यें जाती एक, परंतु एकमेकापासून भिन्न, डाळिंब, वगैरे स्वगताचे ठिकाणीं वस्तूमध्यें भेद, जसे डोळे, कान हे भेद स्वरूपाचे ठिकाणीं नाहींत ४ प्रजापति वगैरेचा ५ मनावाचून स्फुरण पावलेल्या आदिसंकल्पानें ६ जागृत करी ७ पर ह्मणजे ब्रह्मा (अज) आदिकरून देव व अवर ह्मणजे मनूपासून स्थावरांपर्यंत सर्व याचा नियामक व चालक आहे ८ आज्ञेमुळें ९ यथेच्छ १० वाजू ११ मर्यादेमध्यें १२ आज्ञा उल्लंघन होईल या भीतीनें १३ खरी १४ ठिकाण, स्थान १५ सोडी १६ नाहींशी होऊन १७ वटवृक्ष जसा बीजात सामाऊन राहतो त्याप्रमाणें १८ सूर्य १९ मायेने रचलेली सर्व सृष्टि २० पृथ्वीच्या पोटांत लीन होतात

होती क्षितीं । तैशी लीन होऊनि प्रकृति । केवळ सुखमूर्ती उरलासे ॥ ६ ॥ ऐसा निरुपाधिकू केवळ । सुखस्वरूपानंदकल्लोळ । चिन्मात्रतेजे बहळ । नित्यनिर्मळ सदंशे ॥ ७ ॥ तेणें ज्ञानस्वरूपें अनंतें । सर्जनकाळ अवस्थेतें । सृजिता जाला सृष्टीतें । तेंही निरुतें अवधारी ॥ ८ ॥

> केवलात्मानुभावेन स्वमायां त्रिगुणात्मिकाम् । संक्षोभयन्सृजत्यादौ तया सूत्रमरिन्दम ॥ १९ ॥
> तामाहुस्त्रिगुणव्यक्तिं सृजन्तीं विश्वतोमुखम् । यस्मिन्प्रोतमिदं विश्वं येन संसरते पुमान् ॥ २० ॥

तेणे निजात्मकाळसत्तें । अवलोकिलें निजमायेतें । ते क्षोभोनि तेथें । निजसूत्रातें उपजवी ॥ ९ ॥ तेचि बोलिली क्रियाशक्ती । करिती जाली त्रिगुणव्यक्ती । अहंकारद्वारा सृजिती । जगउत्पत्तीतें मूळ ॥ २१० ॥ तेथें गुणागुणविभाग । सुर नर आणि पन्नग । अध ऊर्ध्व मध्यभाग । रचिलें जग तत्काळ ॥ ११ ॥ ब्रह्मांडीं सूत्र जाण । पिंडीं वर्तवी प्राण । पिंडब्रह्मांडविदान । कर्त्री जाण क्रियाशक्ती ॥ १२ ॥ जीव करावया संसारी । षड्विकार वाढवी शरीरीं । षडूर्मी त्यामाझारी । जीव संचारी संचरवी ॥ १३ ॥ एवढी संसारउत्पत्ती । करावया इची व्युत्पत्ती । यालागीं नांवें क्रियाशक्ती । सांख्यसमतीं बोलिजे ॥ १४ ॥ या क्रियाशक्तिसूत्राचे ठायीं । जग ओतिलें असे पाहीं । आडवेंतिडवें ठायींचे ठायीं । गोंवून लवलाही वाढत ॥१५॥ दृढबंध देहाभिमाना । देऊनि संसारी करी जना । उपजवी अनिवार वासना । योनी नाना जन्मवी ॥ १६ ॥ पित्याचेनि रेतमेळें । रजस्वलेचेनि रुधिरबळें । उकडता जठराग्निज्वाळें । बहुकाळें गोठले ॥ १७ ॥ तेथ निघाले अवयवांकुर । करचरणादिक लहान थोर । देह जाला जी साकार । तरी अपार यातना ॥१८॥ जठरीं गर्भाची उकडतां उंडी । नानां दुःखाची होय पेडी[11] । रिघे विष्ठा कृमी नाकींतोंडीं । तेणें मस्तक झाडी पुरे पुरे ॥१९॥ थोर गर्भाची वेदना । आठवितां थरकांपू मना । भगद्वारें[13] जन्म जाणा । परम यातना जीवासी ॥ २२० ॥ ऐसें जन्मवूनि जनीं । घाली स्वर्गाच्या बंदिखानीं । का पचती अधःपतनीं । देहाभिमानेंकरूनियां ॥ २१ ॥ ऐसी सुखदुःखाची कडी । घालोनि त्रिगुणी दृढ बेडी । भोगवी दुःखाच्या कोडी । तरी न सोडी अविद्या ॥ २२ ॥ हा थोर मायेचा खटाटोपू । तुज नाहीं भयकंपू । तुवां दृढ धरोनि अनुतापू । अभिमानदर्पू छेदिला ॥ २३ ॥ तुझी पालटली दिसे स्थिती । हृदयीं प्रगटली चिच्छक्ती । मावळली अविद्येची राती । बोधगभस्ति उगवला ॥ २४ ॥ जेथें छेदिला अभिमान । तेथें कामादि वैरी निमाले जाण । जेवीं शिर छेदिल्या करचरण । सहजें जाण निमाले ॥ २५ ॥ यापरी तूं अरिमर्दन । बोलिलों ते सत्य जाण । ऐकोनि अवधूतवचन । सुखसंपन्न नृप जाला

---

१ बहुत २ सत्यस्वरूपामुळ ३ सृष्टीचा उत्पत्तिकाळ ४ खरें, निश्चयानें ५ उत्पन्न होणें, आहेस दिसणें, वाढणें, परिणामास पावणें, क्षीण होणें, मरण हे सहा विकार ६ जन्म, मरण, क्षुधा, तृषा, शोक व मोह, या सहा ऊर्मी म्हणजे लाटा ७ आत्मानात्मविचारानें ८ ब्रह्मांडांतर्वर्ती प्राण तो हाच श्रुति सांगते "वायुर्वै गौतम सूत्रं वायुना वै गौतम सूत्रेणायं च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि च भूतानि संदृब्धानि." ९ देहाची व मीपणाची पक्की गांठ घालून जन संसारी केले १० नाना दुःख होय दिंडी ११ जुडी, भारी १२ योनिद्वाराने १३ माया १४ पश्चात्ताप, विरक्ति १५ रात्र १६ ज्ञानसूर्य १७ देहात्मबुद्धि नष्ट झाली म्हणजे कामादिक विकार संपले देहाचे ठिकाणचा मीपणा स्वरूपाचे ठिकाणीं पोंचण्यास चार साधनांना युक्त व्हावें लागतें तीं सत्समागम, योगज्ञानामध्यें गति, गुरुभक्ति आणि वैराग्य या सत्कमानें सर्व अज्ञान नाहीसें होऊन स्वरूपाचे ठिकाणीं मीपणा जातो ज्ञानेश्वरी अध्याय १५-४२१-२३

॥ २६ ॥ ह्मणे धन्य धन्य मी सनाथ । मस्तकीं ठेविला हस्त । प्रेमें वोसंडला अवधूत । हृदयीं हृदयात आलिंगी ॥ २७ ॥ दोघा निजात्मबोधें जाली भेटी । यालागी खेंवा पडली मिठी । तेणे आनंदें वोसडे सृष्टी । सभाग्या भेटी सद्गुरूसी ॥ २८ ॥ बाळका कीजेति सोहळे । तेणे निवती जननीचे डोळे । शिष्यासी निजबोधू आकळे । ते सुखसोहळे सद्गुरूसी ॥ २९ ॥ करिता दोघासीं सवादु । वोसंडला परमानदु । पुढील कथेचा सवादु । अतिविशदू सांगत ॥ २३० ॥

यथोर्णनाभिर्हृदयादूर्णां सन्तत्य वक्त्रतः । तया विहृत्य भूयस्तां ग्रसत्येवं महेश्वरः ॥ २१ ॥

ऊर्णनाभि ह्मणजे कातिणी । हृदयतंतु मुखेंकरूनी । विस्तारी बाहेर काढूनी । निजगुणीं स्वभावें ॥ ३१ ॥ त्या विस्तारिल्या तंतूंवरी । तळीं आणि उर्परी । आपणचि क्रीडा करी । नानापरी स्वलीला ॥ ३२ ॥ तंतुविस्तारें खेळती लीला । प्रत्यक्ष देखताचि डोळा । ग्रासूनि ने हृदयकमळा । अद्वैतकळा दाखवी ॥ ३३ ॥ याचि रीतीं सर्वेश्वरू । एकला रची ससारू । अतीं करूनि सहारू । उरे निर्विकारू निजात्मा ॥ ३४ ॥ या लक्षणाचा निर्धारू । धरूनि ऊर्णनाभी केला गुरु । आता सारूप्यतेचा विचारू । पेशस्कारु गुरु म्या केला ॥ ३५ ॥

यत्र यत्र मनो देही धारयेत्सकलं धिया । स्नेहाद्द्वेषाद्भयाद्वापि याति तत्तत्सरूपताम् ॥ २२ ॥

काया वाचा आणि मन । पुरुषें एकाग्र करून । जे जे वस्तूचें करी ध्यान । तद्रूप जाण तो तो होय ॥ ३६ ॥ स्नेहें द्वेषें अथवा भयें । दृढ ध्यान जेणें होये । तेणेंचि तद्रूपता लाहे । उभयूनि बाहे सागतू ॥ ३७ ॥ देह गेलिया तद्रूपता । होईल हें वचन वृथा । येणेंचि देहें येथ अमता । तद्रूपता पाविजे ॥ ३८ ॥

कीटः पेशस्कृतं ध्यायन् कुड्यां तेन प्रवेशितः । याति तत्सात्मतां राजन् पूर्वरूपमसंत्यजन् ॥ २३ ॥

भिंगुरटी कीटकीतें धरी । कोंडी भिंतीमाजिले घरीं । ते मरणभयें ध्यान करी । निरतरीं भ्रमरीचें ॥ ३९ ॥ तेणे तीव्रध्यानें ती कीटी । होऊनि ठाके भिंगुरटी । गगना चढे उठाउठी । प्रत्यक्ष दृष्टी देखिजे ॥ २४० ॥ भिंगुरटी जड असत । मूढ कीडी तिचें ध्यान करीत । तेणे तद्रूपता प्राप्त । तैसा भगवंत तंव नव्हे ॥ ४१ ॥ तो अज चिद्रूप सुखदाता । ज्ञाता अधिकारी ध्यानकरिता । तेथ तद्रूपता पावता । विलंबू सर्वथा पैं नाहीं ॥ ४२ ॥ कीटकीस भ्रमरत्व जोडे । हें तीव्रध्यानें न घडतें घडे । विचारिता दोन्ही मूढें । जड जडें वेधिलें ॥ ४३ ॥ भगवद्ध्यान नव्हे तैसें । ध्याता भगवद्रूपचि असे । ध्यानें भ्रममात्र नासे । अनायासें तद्रूप ॥ ४४ ॥ येणे देहें याचि वृत्तीं । आपुली आपण न जाणे मुक्ती । न घेवे भगवत्पदप्राप्ती । तें वृथा व्युत्पत्ती नरदेहीं ॥४५॥ वृथा त्याचें ज्ञान ध्यान । वृथा त्याचें यजन याजन । वृथा त्याचें धर्माचरण । चैतन्यघन जरी नोहे ॥४६॥

---

१ भरला, व्यापला २ आलिंगनास ३ सुखसोहळे ४ शात, तृप्त होतात ५ तत्त्वज्ञान ६ स्पष्ट ७ ऊर्णनाभि ह्मणजे ज्याच्या नाभीतून तंतु निघतात तो कोळी परमात्मा आदिशक्ति एर मध्ये भासते जी माया, ती भ्रमात् मिथ्या आहे. जनाबाईचें 'लिहिणें' ह्मणून एक पद आहे त्यातही हाच दृष्टांत सापडतो "कातिण तंतूनी काढून । वरती मौज करिती जाण । शेवट तंतूनी ग्रासून । एकली राहे आपणासी" ८ वर ९ आद्यंतकाळ १० समरूप होण्याचा प्रकार ११ कुंभारीण माशी १२ "ध्यानें जया ध्यान । तेंचि होय त्याचें मन ॥ १ ॥ ह्मणऊनि अवघें सार । पांडुरंग दृढ धरा"—तुकाराम १३ अजड १४ मी देही हा भ्रम मात्र नाहींसा होतो १५ नेघवे

एव गुरुभ्य एतेभ्य एषा मे शिक्षिता मति । स्वात्मोपशिक्षिता बुद्धि शृणु मे वदत प्रभो ॥ २४ ॥

अवधूत ह्मणे यदूसी । इतुकिया गुरूंपाशीं । मी शिकलों जें जें मतीशीं । तें तुजपाशीं सांगितले ॥ ४७ ॥ निजबुद्धीचिया व्युत्पत्ती । कांहींएक शिकलों युक्ती । तेंही सांगेन तुजप्रती । अनन्यप्रीतीं स्वभावे[1] ॥ ४८ ॥ चोवीस गुरूंचाही गुरु । विवेकवैराग्यविचारू[2] । हा नरदेहीं लाधे सधरू[3] । यालागी मुख्य गुरू नरदेहो ॥ ४९ ॥

देहो गुरुर्मम विरक्तिविवेकहेतुर्बिभ्रत्स्म सत्त्वनिधन सततार्त्युदर्कम् ।
तत्त्वान्यनेन विमृशामि यथा तथापि पारक्यमित्यवसितो विचराम्यसङ्ग ॥ २५ ॥

देहासी जें गुरुत्व जाणा । ते दों प्रकारीं विचक्षणा[4] । सांगेन त्याच्या लक्षणा । संरक्षणा परमार्था ॥ २५० ॥ देहाऐसे वोखटें[5] । पृथ्वीमाजीं नाहीं कोठें । देहाऐसे गोमटें[6] । पाहतां न भेटे त्रिलोकीं ॥ ५१ ॥ वोखटें ह्मणोनि त्यागावे । तें[7] मोक्षसुखासी नागवावे[8] । हो का गोमटें ह्मणोनि भोगावे । तें अवश्य जावें नरकासी ॥ ५२ ॥ तरी हें त्यागावें ना भोगावे । मध्यभागें विभागावे । आत्मसाधनीं राखावें । निजस्वभावे हितालागीं ॥ ५३ ॥ जैसें भाडियाचें घोडें[9] । आसक्ति सांडोनि पुढे । येणेवरी नेणे घडे । स्वार्थचाडें[10] लागूनी ॥ ५४ ॥ हेतू ठेवूनि परमार्थी । गेहीं[11] वस्तीकरून[12] जेवीं उखिता[13] । देहआसक्तीची कथा । बुद्धीच्या पंथा येवों नेदी ॥ ५५ ॥ देहाची नश्वर गती[14] । नश्वरत्वे उपजे विरती[15] । नाशवंताची आसक्ती । मुमुक्षु न करिती सर्वथा ॥ ५६ ॥ जेणे उपजे विरक्ती । तो विवेक जाणावा निश्चितीं । एव विवेकवैराग्यप्राप्ती । निजयुक्तीं नरदेहीं ॥ ५७ ॥ इतर देहांच्या ठायीं । हा विचारूचि नाहीं । केवळ शिश्नोदर पाहीं । व्यवसावो[16] देही करिताती ॥ ५८ ॥ यालागीं नरदेह निधान[17] । जेणे ब्रह्मसायुज्यीं घडे गमन । देव वांच्छिती मनुष्यपण । देवाचे स्तवन नरदेहा ॥ ५९ ॥ ह्मणसी नरदेह पावन[18] । परी तो अत्यंत निंद्य जाण । योनिद्वारें ज्याचें जनन । पाठींच मरण लागलेसे ॥ २६० ॥ जंव जन्मलेचि नाहीं । तंव मरण लागले पाहीं । गर्भाच्याचि ठायीं । मरणधायीं धाकती[19] ॥ ६१ ॥ एवं या देहासरिसा । नित्य मृत्यु लागला कैसा । पोपूनिया बालवयसा । तारुण्यासरिसा लागला ॥ ६२ ॥ विसरोनिया आत्ममरण । तारुण्य चढले जी दारुण । चतुर शाहणा सज्ञान । बळें संपूर्ण मी एकू ॥ ६३ ॥ त्या तारुण्याची नवाळी[20] । देऊनि फेडिता काळ गिळी । मग जरा जर्जरित मेळीं । मरणकाळीं पातली ॥ ६४ ॥ धवलचामरेसी[21] आले जाण । जरा मृत्यूचे प्रस्थान[22] । मागूनि यावया आपण । वेळा निरीक्षण[23] करीतसे ॥ ६५ ॥ सर्वांगी कंपायमान । तो आला मृत्युव्यंजन[24] । मान कापे तो जाण । डोल्हारा पूर्ण मृत्यूचा ॥ ६६ ॥ दांत पाडूनि सपाट । काळें मोकळी केली वाट । मृत्युसेनेचा घडघडाट । वेगीं उद्भट रिघावया ॥ ६७ ॥ पांठी[25] जाली दुंणी[26] । तेचि मृत्यूची निशांणी[27] । दोन्हीं कानीं खिळे देऊनी ।

१ स्वभावें २ आत्मानात्मविवेक आणि वैराग्य याचा विचार ३ समर्थ "परी एथ असे एक आधारू । तेणेंचि बोलें मी सधरू"–ज्ञानेश्वरी अध्याय १–७५ ४ हे चतुरा । ५ वाईट ६ वोखटें=वाईट, व गोमटें=चांगलें ७ त्यागिता निजस्वार्था ८ मुकावे ९ भाड्याचा तट्टू १० स्वार्थ साधण्याच्या इच्छेसाठीं ११ घरात १२ वस्ती करणारा १३ वाटसरू "तरी जो या देहावरी । उदास ऐसियापरी । उखिता जैसा बिढारीं । बैसला आहे ॥" ज्ञानेश्वरी अध्याय १३–५९४ १४ स्थिति १५ विराग, अप्रीति १६ उद्योग १७ ठेवा १८ पवित्र १९ भितात २० नवीनपणा २१ पिकलेले मस्तकावरील केस याच पांढऱ्या चवऱ्या ढाळीत २२ मृत्याच्या स्वारीची सूचना देणारी दूती. २३ वाट पाहतो २४ पत्ता २५ पाठ २६ कुबडी, पाठ वाकली २७ भेरी, नगारा

सुबद्ध करूनी बांधिली ॥ ६८ ॥ येतिया मृत्यूसी पुढारें । नयनतेजें धांवे सामोरे । मग न्याहाळतीना अक्षरें । अजनोपचारें शिणताही ॥ ६९ ॥ उभेळीचा उजगरा । उबगु सेजारिल्या घरा । ह्मणती न मरे हा ह्मातारा । बाळाची निद्रा मोडितो ॥ २७० ॥ देखोनि मृत्यूची धाडी । पायां वळतसे वेंगडी । जिव्हेसी चालली बोबडी । तुटल्या नाडी सर्वांगी ॥७१॥ मरण न येता जाण । थोर जरेचें विटंबन । विमुख होती स्त्रीपुत्रजन । अतिदीन ते करी ॥ ७२ ॥ जन्मवरी सायासीं । प्रतिपाळिले जयासी । तींचि उबगेंली त्यासी । जरेने देहासी कवळिल्या ॥ ७३ ॥ जरा लागलिया पाठीं । कोणी नाइके त्याच्या गोष्टी । विटीवो लागलीं धाकुटी । कुतरीं पाठीं भुकती ॥ ७४ ॥ शाहाणी सागती अवलासी । वागुल आला ह्मणती वृद्धासी । निर्सुर पडो नेदी ढासी । कासाविसी होतसे ॥ ७५ ॥ 'ह्मातारा हो' हा आशीर्वाद । दीधला तेंही केले द्वंद्व । जरेएवढे विरुद्ध । आणिक द्वंद्व ते नाहीं ॥ ७६ ॥ ऐसी जरेची जाचणी । देखोनिया तरुणपणीं । हेचि दशा मजलागूनी । हात धरूनी येईल ॥ ७७ ॥ देहो तितुका षड्विकारी । कोटि अनर्थ एकेके विकारी । षडूर्मी लागल्या भीतरीं । जेवी अग्नीवरी घृतधारा ॥ ७८ ॥ या दुःखाचे जे मूळ । ते देहाचे आळवाळ । देहो वाढविता दुःख प्रबळ । उत्तरफळ महादुःख ॥ ७९ ॥ एवं देहाची जे सगती । ते निरतर दुःखप्राप्ती । यापरी साडावी आसक्ती । हेतु विरक्ती देहगुरु ॥ २८० ॥ या देहाचेनि साधने । अविनाश पद पावणे । याहीपरी येणे गुणे । गुरुत्व ह्मणणे देहासी ॥ ८१ ॥ देह उपकारी अपकारी । यासी गुरुत्व दोन्हीपरी । येथ विवंचूनि चतुरीं । निजहित करी तो धन्य ॥ ८२ ॥ करिता तत्त्वविवचन । देहाचें मूळ ते अज्ञान । निजरूपाचें अदर्शन । तेचि भानें प्रकृतीचे ॥ ८३ ॥ प्रकृतीस्तव त्रिगुणसूत्र । त्रिगुणीं त्रिविध अहंकार । येथूनि महद्भूतविकार । इंद्रियव्यापार देहेंसीं ॥ ८४ ॥ एवं पिंडब्रह्मांडखटाटोप । हा अवघाचि आरोप । दोरू जाला नाहीं साप । भ्रमे सर्प तो ह्मणती ॥ ८५ ॥ पाहता देहाचे मूळ । भासे जैसे मृगजळ । भ्रमाची रोंणीव प्रबळ । हा आरोपचि केवळ वस्तूचे ठायीं ॥ ८६ ॥ नसते देह आभासे जेथे । आरोपू ह्मणणे घडे त्यातें । आता सांगेन अपवादातें । सावचित्तें परियेसीं ॥ ८७ ॥ देह पाचभौतिक प्रसिद्ध । तो मी ह्मणणे हें अबद्धें । देहो मळिन मी शुद्ध । अतिविरुद्ध या आह्मां ॥ ८८ ॥ पृथ्वी मी नव्हें जडत्वें । जळ मी नव्हें द्रवत्वें । तेज मी नव्हें दाहकत्वे । चंचलत्वें नव्हें वायू ॥ ८९ ॥ नभ मी नव्हें शून्यत्वें । अहं मी नव्हें दृश्यत्वे । जीव नव्हें मी परिच्छिन्नत्वे । माया मिथ्यात्वे मी नव्हें ॥२९०॥ देह नव्हें नश्वरत्वे । विषय नव्हें मी बाधकत्वे । या तत्त्वा आणि मातें । सबंधू येथें असेना ॥ ९१ ॥ ब्रह्माहंमस्मि अभिमान । हसपरमहसासी मान्य । ते सत्वावस्थेचे साधन । तोही अभिमान मी नव्हे ॥ ९२ ॥ जितुका तत्त्वाचा अनुवादू । तितुका मजवरी अपवादू ।

१ धक्कट २ पुढ ३ डोळ्याची काती ४ काजळ लावून ५ खोकल्याचा ६ जागरण ७ कटाळा खोकल्याच्या ढासीमुळें रात्रीच्या रात्री जागरणात जातात, त्यामुळें शेजारी कटाळतात ८ वाताचा विकार, वाकडेपणा ९ बाधकतेच १० कटाळलीं ११ गाठल्यावर १२ निरस्कारूं १३ निश्चित, स्वस्थ १४ भिन्न, कष्ट (ज्ञानेश्वरी १३-६१) १५ जायते, अस्ति, वधते, विपरिणमते, अपक्षीयते आणि नश्यति ह्या साहा ऊर्मी १६ तुपाच्या धारा १७ आळें १८ उदय १९ सत्व, रज व तम २० सात्विक, राजसी व तामसी अहकार २१ राज्य २२ परब्रह्माच्या ठिकाणीं २३ एकाग्रतेने २४ अप्रमाण, वेर २५ मर्यादितपणानें २६ मी सच्चिदानदघन परमात्मा आहे हा २७ मोठाल्या महानिष्ठांना 'मी ब्रह्म आहे' हा अभिमान असतो २८ तत्त्वांचा अनुवाद=शाब्दिक विचार सांगितला तो केवळ अपवाद आहे.

हा माझा बुद्धीचा बोधू । तुज म्यां यदू सांगीतला ॥ ९३ ॥ हें माझें गुप्त ज्ञान । तुझें देखोनि अनन्यपण । केलें गा निरूपण । भावें सपूर्ण तूं भावार्थी ॥ ९४ ॥ येरवीं करावया हे कथा । मज चाडें[3] नाहीं सर्वथा । परी बोलवीतसे तुझी आस्था । नृपनाथा सभाग्या ॥ ९५ ॥ ऐशिया सवादाचे समेळीं । अद्वैतबोधें पिटिली टाळी । दोघे आनंदकल्लोळीं । ब्रह्मसुकाळी मातले ॥ ९६ ॥ ऐसा उपकारी देखा । या देहासारिखा नाही सखा । ह्मणसी राखावा नेटका । तंव तो पारका मुळींची ॥ ९७ ॥ यासी अत्यंत करितां जतन । दिसे विपरीत निदान । श्वानशृगालांचें भोजन । का होय भक्षण अग्नीचें ॥ ९८ ॥ या दोहीं गतींवेगळें पडे । तरी सुळबुळीत होती किडे । चौथी अवस्था[11] यासी न घडे । हें तूही रोकडे जाणशी ॥ ९९ ॥ यालागी देहाची आसक्ती । मी न धरींच गा नृपती । निःसंगु विचरतसे क्षितीं । आत्मस्थितीचेनि बोधें ॥ २०० ॥ देहासी उपभोगसाधनें । तितुकीं जाण पा बंधनें । दृढ वासना तेणे । अनिवारपणे वाढते ॥ १ ॥

जायात्मजार्थपशुभृत्यगृहाप्तवर्गान्पुष्णाति यत्प्रियचिकीर्षया वितन्वन् ।
स्वान्ते सकृच्छ्रमवरुद्धधन स देह सृष्ट्वाऽस्य बीजमवसीदति वृक्षधर्मा ॥ २६ ॥

देहभोगी मुख्य गोडी । स्त्रीभोगाची अतिआवडी । सर्वस्व वेचोनि जोडी । आणी रोकडी योषिता ॥ २ ॥ स्त्री हातां धरिता देख । वाढे प्रपंचाचे थोर दुःख । गृह पाहिजे आवश्यक । भोगार्थ देख स्त्रियेच्या ॥ ३ ॥ त्या गृहाचे गृहसिद्धी । पाहिजे धनधान्यसमृद्धी । जाली प्रजांची वृद्धी । तेणे अतिऑधी[12] अनिवार ॥ ४ ॥ त्या प्रजांचा अतिलोलसू[13] । दासदासी मेळवी पशू । थोर कष्टाचा पडे सोसू । सुखलेश पैं नाहीं ॥ ५ ॥ व्याहीजावयाच्या बोढी । आप्तवर्गांचिया कोडी । पडे उचितांचिया साकडी । सोशितां कोरडी देहाची ॥ ६ ॥ पोसावया पोष्यांसी । रची नाना उपायराशी । हिंडे स्वदेशी परदेशीं । अहर्निशीं व्याकुळ ॥ ७ ॥ देहासी द्यावया सुख । शतधा वाढवी दुःख । देहाभिमाने जन मूर्ख । वृथाभिलाख वाढविती ॥ ८ ॥ देहसुखाचिया चाडा । पडे परगृहाचे खोडा । दारागृहलोभें केला वेडा । न देखे पुढां निजस्वार्थू ॥ ९ ॥ देहें वाढविली प्रीती । गृह दारा पुत्र सपत्ती । तेंचि वासना होय देहांतीं । देहांतराप्रती निजबीज ॥ ३१० ॥ जैसा जोंधळा कणिसां चढे । कणसीचा क्षितीवरी झडे । वाढी वाढले झाड मोडे । तें बीज गाढें उरलेंसे ॥ ११ ॥ तेंचि बीज जलभूमीचे सगतीं । सवेंचि झाड वाढे पुढतीं । तैसी वासना उरे देहांतीं । देहांतराप्रती न्यावया ॥ १२ ॥ त्या वृक्षाचियापरी । वासनाबीज शरीरीं । उरवूनि स्वर्गससारी । योनिद्वारीं जन्मवी ॥ १३ ॥ देहीं वासना केवी वाढे । तेंही सागेन तुज पुढे । विषय सेविता चोंडेंकोडें । वासना वाढे अनिवार ॥ १४ ॥

जिह्वैकतोऽमुमपकर्षति कर्हि तर्षा शिश्नोऽन्यतस्त्वगुदरं श्रवणं कुतश्चित् ।
घ्राणोऽन्यतश्चपलदृक्क्व च कर्मशक्तिर्बह्व्यः सपत्न्य इव गेहपतिं लुनन्ति ॥ २७ ॥

जिह्वा रसाकडे बोढी । तृषा प्राशनालागी तोडी । शिश्नासी रतिसुखाची गोडी ।

---

१ एकनिष्ठपणा २ सद्भावें ३ आवश्यकता ४ ऐक्यांत ५ उन्मत्त झाले ६ चांगल्या रीतीन ७ परक्याचा ८ परिणाम. ९ कुत्र्याकोल्ह्याचें १० निसरडे, बुळबुळीत ११ देहाला श्वानशृगाल तोडून खातात, किंवा अग्नींत टाकून जाळतात, किंवा त्याला किडे होतात देहाला चौथी अवस्था नाहीं १२ मोठी चिंता १३ आसक्त १४ सोयऱ्याच्या मानपानाच्या संकटांत १५ चाकर १६ कौटुंबिक आश्रिताला १७ दाणा येतो १८ हा दृष्टांत उत्कृष्ट आहे १९ मोठ्या आवडीन

ते चरफडी रमावया ॥ १५ ॥ त्वचा पाहे मृदुपण । उदर वांछी पूर्ण अन्न । श्रवण मागती गायन । मधुरध्वन आलापू ॥ १६ ॥ घ्राण उद्यत परिमळा । रूप पहावया वोढी डोळा । हस्त वांछिती खेळा । नाना लीळा स्वभावें ॥ १७ ॥ पाय वांछिती गती । ऐशी इंद्रियें वोढा वोढिती । जेवी एका गेहपती । वहुता सवती तोडिती ॥ १८ ॥ एवं इंद्रियांसी विषयासक्ती । तेणे वासना दृढ होती । त्या देहदेहांतराप्रती । पुरुषासी नेती सर्वथा ॥ १९ ॥ यालागीं करावया विषयत्यागू । अवश्य छेदावा देहसगू । इये अर्थी मनुष्यदेह चांगू । ज्ञानविभागू ये देहीं ॥ ३२० ॥

सृष्ट्वा पुराणि विविधान्यजयाऽऽत्मशक्त्या वृक्षान् सरीसृपपशून् खगदंशमत्स्यान् ।
तैस्तैरतुष्टहृदयः पुरुषं विधाय ब्रह्मावलोकधिषणं मुदमाप देवः ॥ २८ ॥

हेचि जाणावया निजरूपातें । पूर्वी तेणे श्रीअनंते । निजमायेचेनि हाते । केलीं वहुतें शरीरें ॥ २१ ॥ एकें केलीं जे भूचरें । एकें ते केलीं खेचरें । एकें केलीं जळचरे । चरें अचरें तीं एकें ॥ २२ ॥ वृक्ष सर्प पशु दंश । राक्षस पिशाच वक हंस । मत्स्यकच्छादि अशेष । स्रजी वहुवेस योनींतें ॥ २३ ॥ ऐशा चौऱ्यायशीं लक्ष योनी । स्रजूनि पाहे परतोनी । तव निजभासीलागोनी । न देखे कोणी अधिकारी ॥ २४ ॥ ऐशियें देखोनि सृष्टीतें । सुख न वाटेचि देवाते । मग मानवी प्रकृतीतें । आदरें वहुतें निर्मिली ॥२५॥ वाहुल्यें मनुष्यदेहीं । निजज्ञान घातलें पाहीं । जेणे ज्ञाने देहीं । विदेह पाहीं पावती ॥ २६ ॥ आहार निद्रा भय मैथुन । सर्वां योनींसी समसमान । मनुष्यदेहींचें ज्ञान । अधिक जाण सर्वांशीं ॥ २७ ॥ देखोनि मनुष्यदेहासी । सुख झालें भगवंतासी । अधिकार ब्रह्मज्ञानासी । येणे देहेंसी मत्प्राप्ती ॥ २८ ॥ पावोनियां मनुष्यपणा । जो न साधी ब्रह्मज्ञाना । तो दाढीचा मेंढा जाणा । विषयांचरणा विचरतू ॥ २९ ॥ मनुष्यदेहींचेनि ज्ञानें । सच्चिदानंदपदवी घेणें । एवढा अधिकार नारायणें । कृपावलोकनें दिधला ॥ ३३० ॥ मनुष्यदेहीं ब्रह्मज्ञान । पुढील जन्मीं मी करीन । ह्मणे तो नागवला जाण । सोलींवें अज्ञान त्यापासीं ॥ ३१ ॥

लब्ध्वा सुदुर्लभमिदं बहुसम्भवान्ते मानुष्यमर्थदमनित्यमपीह धीरः ।
तूर्णं यतेत न पतेदनुमृत्यु यावन्निःश्रेयसाय विषयः खलु सर्वतः स्यात् ॥ २९ ॥

चौऱ्यायशीं लक्षयोनींप्रती । जे कोटिकोटि फेरे होती । ते नरदेहाची प्राप्ती । अवचटे लाहती निजभाग्यें ॥ ३२ ॥ जो मनुष्यदेहीं जन्मला । तो परमार्थासी लिगटला । एवढा अलभ्य लाभ जाला । पितरीं मांडिला उत्साहो ॥ ३३ ॥ झालिया मनुष्यदेहप्राप्ती । परमार्थ साधूं भोगाअंतीं । एवढी येथ नाहीं निश्चिती । मृत्युप्राप्ति अनिवार ॥ ३४ ॥ मृत्यु न विचारी गुणदोष । न ह्मणे देशविदेश । न पाहे रात्रदिवस । करीत नाश तत्काळ ॥ ३५ ॥

१ तत्पर, उद्युक्त, उदित २ वोढाओढून ओढ लावितात ३ अनेक स्त्रियावाल्या परपुरुषाला ४ ज्ञानाचे विभाग ह्मणजे प्राप्ती किंवा लाभ ५ पृथ्वीवर सरपटणारीं व चालणारीं ६ आकाशात उड्डाण करणार पक्षी वगैरे ७ जंगम स्थावर ८ बगळे ९ पुष्कळ, नानाविध १० देहातें ११ निर्मिलें १२ "आहारनिद्राभयमैथुनानि समानमेतत्पशुभिर्नराणाम् । ज्ञानं हि तेषामधिको विशेषो ज्ञानेन हीनाः पशुभिः समानाः" या संस्कृत सुभाषिताचें मराठी भाषांतरच या ओंवीत आहे १३ विषयभोगात रमणारा १४ गुंडाळा, पगला १५ पूर्ण, रिघ, नाट १६ अकस्मात, १७ पावताक मिळवितात १८ गोंवला १९ याच धर्तीवर 'रत्यू' सन्धान समर्थांनीं विचार केला आहे (दासबोध द० ३ स० ९

देह जेंपासोनि जाला । तेंपासूनि मृत्यु लागला । जेवीं सापें बेडूक धरिला । गिळूं लागला लवनिमिषें ॥ ३६ ॥ साप बेडूकातें गिळी । बेडूक मुखें माशांतें कवळी । तैशीं मृत्युमुखीं पडलीं । विषयभुलीं झोंबती ॥ ३७ ॥ येथ आळसु जेणें केला । तो सर्वस्वें नागवला । यितां परमार्थ हातींचा गेला । आवर्ती पडला भवचक्रीं ॥ ३८ ॥ ऐसें जाणोनि यदुराया । देहाचिया लवलाह्या । परमार्थ साधावया । ब्रह्मोपायीं उद्यत व्हावें ॥ ३९ ॥ छेदोनियां आळसासी । दवडूनियां निद्रेसी । आत्मचिंतन अहर्निशीं । अविश्रमेंसीं साधावें ॥३४०॥ रणीं रिघालिया शूरासी । न जिणतां परचक्रासी । विसांवा नाहीं क्षत्रियांसी । तेणें वेगेंसीं साधावें ॥ ४१ ॥ साधावया आत्मलग्न । सावधान विजवराचें मन । तेणें साक्षेपें आपण । सायुज्यलग्न साधावें ॥ ४२ ॥ रायाचें एकुलतें एक । चुकल्या अवचटें बाळक । तो जेवीं शोधी सकळ लोक । तेवीं निजसुख साधावें ॥ ४३ ॥ काळाचा चपेटघात । जंव वाजला नाहीं येथ । तंव साधावया परमार्थ । आयुष्य व्यर्थ न करावें ॥ ४४ ॥ नरदेहींचेनि आयुष्यें । प्रपंचाचेनि हरुषें । विषयाचेनि विलासें । भोगेंपिसे नर जाले ॥ ४५ ॥ पश्वादियोनींच्या ठायीं । विषयांवांचोनि आन नाहीं । तोचि विषयो नरदेहीं । वाढविल्या कायी हित जालें ॥ ४६ ॥ विचारितां विवेकदृष्टीं । विषयांसी प्रारब्धें भेटी । वृथा करितां आटाटी । मुद्दलतुटी नरदेहा ॥ ४७ ॥ नरदेह परम पावन । पावोनि न साधी ब्रह्मज्ञान । तो लांडा गर्दभ जाण । पुच्छेंवीण दुपायी ॥ ४८ ॥ अपरोक्षज्ञानेवीण वांझटें । उदरार्थ दंभ खटपट । जेवीं मदिरापानी मर्कट । उडे उद्भट तडतडां ॥ ४९ ॥ ब्रह्मज्ञानेवीण शास्त्रज्ञ । ते अंधारींचे खद्योत जाण । अज्ञाननिशीमाजीं तेज गहन । सूर्योदयीं कोण त्यां देखे ॥ ३५० ॥ ब्रह्मज्ञानेवीण संन्यासी । नटाच्या ऐसें मुंडण त्यांसी । सोकले मिष्टान्नभिक्षेसी । वृथा गेरूंसी नाशिलें ॥ ५१ ॥ मनीं विषयांचें अभिलाषण । धरूनि करिती वेदाध्ययन । ते वर्षाकाळींचे दुर्दुर जाण । कर्दमपानें जल्पती ॥ ५२ ॥ विषयप्राप्तीलागीं मौन । तें बकाचें बकध्यान । विषयबुद्धीं जे गायन । तें खेरी देखोनि खर भुंके ॥ ५३ ॥ विषयालागीं उपन्यास । नाना युक्तींचे विलास । जेवीं पिंड देखोनि वायस । करिती बहुवस अतिशब्द ॥ ५४ ॥ पोट भरावया भांड । सैरीं वाजविती तोंड । तैसे विषयालागीं वितंडें । शास्त्रेंपाखंड बोलती ॥ ५५ ॥ विषयवासना धरूनि थोर । बाह्य मिरविती आचार । जेवीं कागांचा शौचाचार । विष्ठातत्पर मानसीं ॥ ५६ ॥ हृदयीं धरूनि जीविका चाग । करिती अग्निहोत्रयाग । जेवीं वेश्या विकोनि अंग । चालवी सांग संसारा ॥ ५७ ॥ नरदेहीचा हाचि स्वार्थ । साधावा चौथा पुरुषार्थ । तो न करितां जो कां अर्थ । तो अनर्थ जाणावा ॥ ५८ ॥ साधीना देहीं ब्रह्मज्ञान । तो श्वानसूकरांसमान । अथवा

१ अल्प काळात २ पकडतो ३ असलेला, सहज मिळालेला ४ ब्रह्मप्राप्तीला ५ सतत, विसावा न घेता ६ त्याच दक्षतेनें आणि श्रमानें ७ आपलें लग्न, जीव परमात्मा याची ऐक्यता ८ चापटीचा तडाखा ९ दाणकन बसला १० विषयभोगाविषयीं वेडे ११ खटपट, त्रास १२ मूळाचाच नाश १३ दोन पायांचा, द्विपाद पशु १४ आत्मसाक्षात्कारावाचून १५ व्यर्थ, फुकट १६ सवय झाली, गोडावले १७ काव, (ही वस्त्रें भगवीं करायाला लागते) १८ बेडुक १९ गाढवी २० आरंभ, उद्योग, वचनारंभ २१ हलकट तमासगीर २२ स्वैरपणानें, वाटेल तसें, सैरावैरा २३ उलट २४ शास्त्राचे भलभलते अर्थ करून सांगतात २५ कावळ्यानें मनात विष्ठेचे चिंतन करावें, आणि बाहेर शुद्धपणाचा दंभ मिरवावा त्याप्रमाणें २६ पोट भरण्याची लालसा २७ ब्रह्मज्ञान, मोक्ष २८ ज्याला अर्थ म्हणतात तोच अनर्थ, 'अर्थमनर्थं भावय नित्यं' आचार्य २९ सूकराप्रमाणें

त्याहोनि हीन । 'तें' विवेचन परियेसीं ॥ ५९ ॥ पशूसी हाणिल्या लाथा । द्वेष न धरी सर्वथा । मनुष्यासी 'तूं' म्हणतां । जीवघाता प्रवर्ते ॥ ३६० ॥ पशूसी लोभ नाहीं संग्रहता । एक आहार होय भक्षिता । मग उरलिया अर्था । त्यागी सर्वथा तत्काल ॥ ६१ ॥ मनुष्याचें लोभिष्ठपण । गांठीं असल्या कोटि धन । पोटा न खाय आपण । मा त्यागिता प्राण त्यजील ॥ ६२ ॥ सायंप्रातर् चिंता । पशूसी नाहीं सर्वथा । मनुष्याची चिंता पाहतां । जन्मशता न राहे ॥ ६३ ॥ अमित धन असतां गांठीं । चिंता अनिवार मोटी । नांथिलेंचि भय घे पोटीं । अविश्वासी सृष्टी नरदेहीं ॥ ६४ ॥ जरी मरों टेंकले शरीर । तरी व्यवहारीं साधी वृत्तिक्षेत्र । पायां शोधोनि बाधी घर । पुत्रपौत्र नांदावया ॥ ६५ ॥ ऐसी दुस्तर चिंता । पशूसी नाहीं सर्वथा । आतां मैथुनाची कथा । ऐक तत्त्वतां सांगेन ॥ ६६ ॥ पशूसी ऋतुकाळीं मैथुन । मग स्त्रियेसी नातळे आपण । पुरुषासी नित्य स्त्रीसेवन । गरोदरही जाण न सोडी ॥ ६७ ॥ काम क्रोध सलोभता । चिंता निंदा अतिगर्वता । हें मनुष्याचेचि माथा । पशूसी सर्वथा असेना ॥ ६८ ॥ न साधितां आत्मज्ञान । केवळ जे विषयी जन । ते श्वानसूकरापरीस हीन । माणुसपण त्यां नाहीं ॥ ६९ ॥ विषयाचें जे सुख जाण । तें स्वर्गीं नरकीं समान । जें इहलोकीं भोगी श्वान । तें स्वर्गीं जाण इंद्रासी ॥ ३७० ॥ मनुष्यदेहावांचोनी । पशुपक्ष्यादि नाना योनी । त्या विषयभोगालागोनी । विषयच्छेदनीं नरदेह ॥ ७१ ॥ तो नरदेह कैसेनी जोडे । ते प्राप्तीचे कठिण गांढें । ते सांगेन तुज पुढें । परिस निवाडें विभागु ॥ ७२ ॥ अत्यंत सुकृतें स्वर्गा चढे । अत्यंत पापें अधोगती घडे । पापपुण्य निःशेष झडे । तैं आंतुडे निजमुक्ति ॥ ७३ ॥ जैं पापपुण्य समान समीं । तैं मनुष्यदेह आक्रमी । जन्म पावे कर्मभूमी । आश्रमधर्मीं सुमेधा ॥ ७४ ॥ संक्षेपें मनुष्यदेह जोडे । ऐसें करितां तंव न घडे । अवचटें हाता चढे । भाग्य चोखडें जयाचें ॥ ७५ ॥ मोलें अनर्घ्य रत्नें येती । तैसा चिंतामणी न ये हातीं । तेवीं बहुत योनिये जन्म होती । परी मनुष्यदेहप्राप्ती दुर्लभ ॥ ७६ ॥ ऐसा नरदेह पावोनि देख । जो न साधीचि ब्रह्मसुख । तो जनामाजीं परम मूर्ख । विश्वासघातक देवाचा ॥ ७७ ॥ निजात्मप्राप्तीलागोनी । देवें केली मनुष्ययोनी । तो देवाचा विश्वास बुडवूनी । विषयसेवनीं निजेंपतन ॥ ७८ ॥ होतें पितरांचे मनोगत । पुत्र होईल हरिभक्त । कुळ उद्धरील समस्त । विषयीं प्रतिहत तें केलें ॥ ७९ ॥ हो कां सकळ भाग्याचें फळ । मनुष्यदेह गा केवळ । तें करावया सफळ । वैराग्य अढळ म्यां केलें ॥ ३८० ॥

एवं सजातवैराग्यो विज्ञानालोक आत्मनि । विचरामि महीमेतां मुक्तसङ्गोऽनहङ्कृतिः ॥ ३० ॥

देहो निजात्मसाधनीं साधक । तोचि विषयभोगीं बाधक । ऐसें हें देखोनियां देख । केलें निष्टंक वैराग्य ॥ ८१ ॥ त्या वैराग्याचेनि बळें । गुरुकृपावचनमेळें । विषयइंद्रियांचे पोळे । एकेचि वेळे विभांडिले ॥ ८२ ॥ अविद्या जंव घ्यावी जीवें । तंव अविद्या येणें नांवें । मागें मी विद्य-

---

१ ते विवेचना २ सांठा करून ठेवण्याचा ३ पदरीं ४ मग ५ नसलेलें, खोटेंच ६ वतन, शेतवाडी वगैरे ७ बळकट पाया रचून ८ स्पर्श करीत नाहीं ९ गर्भार स्त्री १० मनुष्यपण ११ विषयवासना तोडून टाकण्याकरितां. १२ फार कठिण १३ निश्चयानें १४ अत्यंत पुण्यानें स्वर्ग मिळतो, अत्यंत पापानें नरक मिळतो, व पापपुण्य समान झालें म्हणजे नरदेह मिळतो, व पुण्यपाप निःशेष झालें म्हणजे मोक्ष मिळतो १५ पावतो १६ समसमान १७ मृत्युलोकीं. १८ बुद्धिवंत १९ खास २० अकस्मात् २१ आपलें अधःपात २२ मारलेलें २३ निश्चयानें २४ समुदाय २५ मोडून टाकले.

मान नोहे । हेंही अनुभवें जाणीतलें ॥ ८३ ॥ ऐशी मिथ्यात्वें अविद्या जातां । चित्प्रकाश पूर्ण लाभे हाता । तेणें स्वदेहस्थ अहंता । गेली सर्वथा निःशेष ॥ ८४ ॥ ज्ञानसाधन जो निजदेहो । तयाच्या ठायी वैराग्य पहा हो । मा देहसंबंधाचा स्नेहो । कैसेनि राहों शकेल ॥ ८५ ॥ ऐसेनि अनुभवे पाही । निःसंग मी विचरें मही । अहंता स्वदेहीं नाहीं । पुशिलें तें पाहीं सांगितलें राया ॥ ८६ ॥ जे पुरुषाची अहंता गळे । तै देह अदृष्टयोगें चळे । जेवी सुकलें पान वायुवळें । पडिलें लोळे सर्वत्र ॥ ८७ ॥ यालागी ब्रह्मसाक्षात्कारा । वृत्ति लय पावे जंवं वीरा । तंववरी जो वैराग्यें खरा । अभंग पुरा पुरुषार्थी तो ॥ ८८ ॥ ह्मणसी एका गुरूचे ठायीं । तुज सर्वथा विश्वास नाहीं । ये अर्थी सावध होईं । विशद पाहीं सांगेन ॥ ८९ ॥ गुरूने सांगतांचि कानी । ज्याची वृत्ति जाय विरोनी । जेवी मिळतां लवणपाणी । अभिन्नपणीं संमरसे ॥ ३९० ॥ त्यासी साधकवाधकताबाध । हें वोलणें अतिवद्ध । जेवी निमालियासी वोखद । न पाजवे दुग्ध गर्भस्था ॥ ९१ ॥ यापरी ज्यासी कर्तव्यता । नाहीं नाहीं गा सर्वथा । त्या ऐशी हे अवस्था । कदा कल्पांता न लभेचि ॥ ९२ ॥ गुरूनें सांगितले कानीं । स्वरूपाववोध जाला मनी । परी तें न राहेचि निश्चळपणीं । बाह्यदर्शनीं विक्षेपू ॥ ९३ ॥ आसनीं वैसल्या स्वरूपस्थितीं । आसन सोडिल्या प्रपंचस्फूर्ती । ऐशी एकदेशी स्थिती । नातळती निजयोगी ॥ ९४ ॥ देह आसनीं निश्चळ । अथवा कर्मी हो चंचळ । परी वृत्ति सर्वदा निश्चळ । तेचि निर्मळ निजयोगी ॥ ९५ ॥ परशुरामेंसीं रणांगणीं । भीष्म भिडेला निर्वाणवाणीं । तोडरीं घातिला जिणोनी । वृत्ति सामाधानीं अचंचळ ॥ ९६ ॥ करिता निर्वाणयुद्धीं । ज्याची न मोडे समाधी । हेंचि साधावया त्रिशुद्धी । चोवीस गुरु विधी वंदिले म्यां ॥ ९७ ॥ देहनिश्चळत्वें वृत्ति निश्चळ । देहचंचळत्वें वृत्ति चंचळ । तरी ते देहबुद्धीचि सवळ । नव्हे केवळ निजवोधू ॥ ९८ ॥ होतां प्रपंचदर्शन । वृत्तीसी विक्षेपें होय जाण । तो विक्षेपु करावया छेदन । वहुगुरुसाधन म्यां केलें ॥ ९९ ॥ निजगुरूंनीं सांगीतल्या अर्था । त्या साधावया परमार्था । नाना प्रपंचपदार्था । गुरुसंस्था म्या केली ॥ ४०० ॥ जेथोनियां विक्षेपता । तेचि लाविली गुरुत्वपथा । ऐसेनि साधनें साधिता । जग स्वभावतां परब्रह्म ॥ १ ॥ पूर्वी गुरूंनीं बोधिले नाहीं । तरी पृथ्व्यादिकें वोधितील कायी । तोचि निजार्थ साधावया पाहीं । गुरुउपायीं प्रवर्तलों ॥ २ ॥

न ह्येकस्माद्गुरोर्ज्ञानं सुस्थिरं स्यात्सुपुष्कलम् । ब्रह्मैतदद्वितीयं वै गीयते बहुधर्षिभिः ॥ ३१ ॥

गुरूने सांगितले निजज्ञान । हृदयीं प्रकाशले चिद्भान । तें विद्युत्प्रायें चंचळ जाण । स्थैर्यपण त्या नाहीं ॥ ३ ॥ जे मूळींचि चंचळ । तें कदा नव्हे पुष्कळ । क्षणां भासे क्षणा चपळ । तेणे तळमळ साधका ॥ ४ ॥ जैसे मुखींचे आमिष जाये । जेणे सर्प डंखला राहे । तैसी वेदना साधका होये । वियोगु न साहे सर्वथा ॥ ५ ॥ येरवीं ब्रह्म अद्वितीय नित्य । हें सकळ ऋषींचें संमत । त्यासीही पुसों जातां वहुत । विक्षेपें तेथ उठती ॥ ६ ॥ एक

१ आला. २ मग ३ संगशून्य, एकटा ४ दैववळाने ५ जयचरी ६ स्पष्ट ७ चित्त, मन ८ मीठ व पाणी ९ एकरूप होऊन जातें १० मृत झालेल्यास ११ औषध १२ आत्मज्ञान १३ चित्ताचें चंचलत्व १४ ब्रह्मरूप होऊन १५ समोरासमोर उभा राहून युद्धपर झाला १६ निर्वाणींचे, कडाक्याचें युद्ध, सोक्षमोक्ष करणाऱ्या युद्धात १७ डळमळ, घालमेल १८ ज्या जगापासून विक्षेपता उत्पन्न होते, तें जगच गुरुरूप समजलों, जेथूनि ये १९ गुरुसाधनाला. २० विजेप्रमाणें २१ आमिष २२ अडचणी, शंका, भानगडी

ह्मणती ब्रह्म सगुण । एक ह्मणती तें निर्गुण । ऐसे वाद करिती दारुण । युक्तिखंडण अभिमानें ॥ ७ ॥ एक ह्मणती ब्रह्म सप्रपंच । एक ह्मणती निष्प्रपंच । मिळोनिया पाच-पाचे । शब्दकचकच वाढविती ॥ ८ ॥ प्रपंचदर्शनें विक्षेपता । तेथ साधावया निजऐक्यता । सुबुद्धीनें नाना पदार्था । गुणग्राहकता गुरुरूपें ॥ ९ ॥ तेथ साधकाचे प्रश्न । सहसा न पवती समाधान । यालागीं पुसावया मन । न रिघे जाण ते ठायीं ॥ ४१० ॥ जेथूनि विक्षेपता वाढे । तेथेंचि ऐक्यता जोडे । तें नानागुरुत्वे रोकडे । साधन चोखडें योजिलें ॥ ११ ॥ जीं जीं सांगितलीं गुरुलक्षणें । तीं तीं निजबुद्धीचीं साधनें । समूळ विक्षेपू तेणें । तीव्र धारणें छेदिला ॥ १२ ॥ तेणें चंचलत्वें निश्चल । फावलें निजबोधाचें मूळ । दृश्य देखता केवळ । भासे सकळ चिन्मात्र ॥ १३ ॥ जें माझ्या निजगुरूंनीं । पूर्वीं दिधलें होतें बोधुनी । तेंचि नाना गुरुत्वें साधूनी । विक्षेप छेदुनी पावलों ॥ १४ ॥ निजगुरु तो एकुचि जाण । इतर गुरु साधकत्वें साधन । हें यथातथ लक्षण । तुज निरूपण म्यां केलें ॥ १५ ॥ येथ प्रपंचाचें भानाभान । कर्म करितां न कळे जाण । लाधली निज-बोधाची खूण । समदर्शन सर्वदा ॥ १६ ॥ दृश्य देखतां दृष्टीं । नव्हे दृश्येंसी भेटी । हारपली कर्मत्रिपुटी । बोधकर्सवटी अभिनव ॥ १७ ॥ यथेष्ट करितां भोजन । उंठेना निराहारलक्षण । जगेंसीं वागतां जाण । एकलेपण मोडेना ॥ १८ ॥ तरंग सागरामाजीं क्रीडतां । न मोडे उदकाची एकात्मता । तेवीं जगामाजीं वर्ततां । दुजी वार्ता मज नाहीं ॥ १९ ॥ नवल सद्गुरूची नवायी । सर्वीं सर्व तोचि पाहीं । गुरूवेगळें रितें कांहीं । उरलें नाहीं सर्वथा ॥ ४२० ॥ आतां माझें जें मीपण । तें सद्गुरु जाला आपण । बोलतें तुझें जें तूंपण । तेंही जाण सद्गुरूचि ॥ २१ ॥ याहीपरी पाहतां । माझा गुरु एक एकुलता । तेथें दुजेपणाची वार्ता । नाहीं सर्वथा यदुराया ॥ २२ ॥ ऐशी सद्गुरुकथा । तुज सांगितली परमार्था । हरिखें आलिंगिलें नृपनाथा । दोघां ऐक्यता निजबोधें ॥ २३ ॥ जीवीं जीवा पडली मिठी । आनंदें बोसंडणें सृष्टी । तेणें वाचेसी पडली वेंगटी । [14]बोलों उफराटी विसरली ॥ २४ ॥ हरिखु न सांटवे हृदयभवनीं । बाहेर बोसंडे स्वेदजीवनीं[16] । आनंदघन बोळला नयनीं । स्वानंदजीवनीं वर्षतु ॥ २५ ॥ तुटली अहंकाराची बेडी । पावलों भवा-र्णवपैलथडी । ह्मणोनि रोमांची उभविली गुढी । जितिली गाढी अविद्या ॥ २६ ॥ समूळ देहभावो पळाला । यालागीं गात्रकंपू चळचळा । संकल्पविकल्प निमाला । मनेंसीं बुडाला मनोरथू ॥ २७ ॥ जीवभावो उखितां । यदूनें अर्पिला गुरुनाथा । तें चिह्न बाहेरीं तत्त्वतां । दावी सर्वथा निजांगीं ॥ २८ ॥ तो अवधूत जाण दत्तात्रया । तेणें आलिंगूनि यदुराया । निजरूपाचा बोधू तया । अनुभवावया दीधला ॥ २९ ॥ दत्तात्रेयशिष्यपरंपरा ।

---

१ आपल्या मताच्या अभिमानानें दुसऱ्यांच्या युक्तीच खंडण करितात २ पांचपांचाचे मेळे जमून शब्दाचा कीस वाढ-वितात ३ ध्यानें ४ सांपडलें ५ मोक्षगुरु एकच खरा, पण विक्षेपच्छेदनासाठीं अनेक गुरु कल्पून गुणग्राहकबुद्धीनें त्यांचे गुण वेचून घ्यावे व गुरूपदिष्ट ज्ञान दृढ करावें ६ खरेंखरें ७ हरवली, नाहींशी झाली ८ ज्ञानाची परीक्षा ९ मावत नाहीं १० अद्भुत शक्ति ११ सर्वत्राचि १२ आनंदानें १३ कुपण १४ उलट पक्ष घेऊन बोलणारच राहिलें १५ मावत नाहीं १६ घामाचें रूप घेऊन अत्यानंदामुळें स्वेदरोमांचादि उत्पन्न झाले हा भाव १७ संसाररूप सागराच्या पैलतीर. १८ शरीरावरचे केश उभे राहिले, शरीर रोमांचित झालें १९ उभारली, २० अवघा, सर्व

सहस्रार्जुन यदु दुसरा । तेणें जनार्दनू तिसरा । शिष्य केला खरा कलियुगीं ॥ ४३० ॥ गुरुप्राप्तीलागीं सर्वथा । थोर जानार्दनासी चिंता । विसरला तीन्ही अवस्था । सद्गुरु चिंतितां चिंतनी ॥ ३१ ॥ देवो भावाचा भोक्ता । दृढ जाणोनि अवस्था । येणे जाले श्रीदत्ता । तेणें हातु माथां ठेविला ॥ ३२ ॥ हातु ठेवितांचि तत्काळ । बोधू आकळिला सकळ । मिथ्या प्रपंचाचें मूळ । स्वरूप केवळ स्वबोधें ॥ ३३ ॥ कर्म करूनि अकर्ता । तोचि अकर्तात्मबोधु जाला देता । देही असोनि विदेहता । तेही तत्त्वतां आकळिली ॥ ३४ ॥ गृहाश्रमू न सांडितां । कर्मरेखा[1] नोलांडितां । निजव्यापारी वर्ततां । बोधू सर्वथा न मैळे[2] ॥ ३५ ॥ तो बोधू आकळता मना । मन मुकलें मनपणा । अवस्था नावरेचि जनार्दना । मूर्च्छापन्न[3] पडियेला ॥ ३६ ॥ त्यासी सावध करूनि तत्त्वतां । ह्मणे प्रेमा राहे सत्वावस्था । तोही गिळोनि सर्वथा । होयी वर्तता निजबोधें ॥ ३७ ॥ पूजाविधी करोनियां । जंव जनार्दनू लागला पायां । तंव अदृश्य जाला दत्तात्रेया । योगमायांचेनि योगें ॥ ३८ ॥ कथेसी फांकलों सर्वथा । तो कोपु न मनावा श्रोतां । प्रसगें गुरुविवंचना[4] होता । मीही गुरुकथा वोलिलों ॥ ३९ ॥ मज तव चुकी पडिली मोटी । चुकूनि सांगितली गुरुगोठी । तेही संस्कृत नव्हे मराठी । वृथा चावटी न ह्मणावी ॥ ४४० ॥ जो असेल गुरुभक्त । तो हें जाणेल मनोगत । जो गुरुस्मरणे सदोदित[5] । त्यासी हें हृद्गत कळेल ॥ ४१ ॥ ज्यांसी गुरुचरणीं श्रद्धा गाढी । ज्यासी गुरुभजनीं अतिआवडी । जिहीं गुरुप्रेम जोडिले जोडी । ते हे गोडी जाणती ॥ ४२ ॥ ज्या सद्गुरूचे नाव घेतां । चारी मुक्ती वोडँविती[7] माथा । मुक्ति नावडे गुरुभक्तां । नित्यमुक्तता गुरुचरणीं ॥ ४३ ॥ ज्याचे घेतां चरणतीर्थ । चारी मुक्ती पवित्र होत । पायां लागती पुरुपार्थ । धन्य गुरुभक्त त्रिलोकीं ॥ ४४ ॥ चैतन्य[8] नित्य निराधार[9] । निर्धर्मक[10] निर्विकार । त्याचा केला जीर्णोद्धार । सत्य साचार जगद्गुरू[11] ॥ ४५ ॥ सद्गुरुकृपा नव्हतां[12] । नव्हती देवांची कथावार्ता । देवासी देवपणीं स्थापिता । सत्य सर्वथा सद्गुरू ॥ ४६ ॥ सद्गुरुकृपेवीण पाहीं । देवो असंतूचि[13] जाला होता नाहीं । त्यासी देवपणे ठेवूनि ठायीं । भजविता पाहीं गुरुरावो ॥ ४७ ॥ त्या सद्गुरूची कथा । चुकोनि जालो वोलता । थोर अपराधु हा माझे माथा । क्षमा श्रोता करावी ॥ ४८ ॥ वृथा वोलिलो नाही जाण । जाले वोलावया कारण । दत्तात्रेयशिष्यकथन । करिता जनार्दन आठवला ॥ ४९ ॥ मी जरी नाठवीं जनार्दनासी । परी तो विसरों नेदीच आपणासी । हेटें[14] देतुसे आठवणेंसी । अहर्निशीं सर्वदा ॥ ४५० ॥ जिकडे जिकडे मी पाहें । तिकडे तिकडे तोचि होऊनि राहे । मी जरी त्याकडे न पाहें । तें न पहाणेही होय तो माझें ॥ ५१ ॥ जिकडे मी विसरोनि जायें । तिकडेचि तो येऊनि राहे । मी जरी त्याकडे न पाहें । तें न पहाणे होये तो माझें ॥ ५२ ॥ घटु सांडूं पाहे आकाशासी । तंव आकाश न सांडी घटासी । तेवीं जनार्दनु आह्मासी । अहर्निशीं लागला ॥ ५३ ॥ मी न करी त्याची

---

१ कर्माची मर्यादा कायम ठेवून २ मळिण होत नाहीं ३ मूर्च्छित, बेशुद्ध ४ विस्तार केला, कथा सोडून मध्येंच विषयांतर केलें ५ गुरुस्मरण, गुरुसंबधीं विचार ६ सर्वकाळ हर्षित ७ वांकवितात ८ जीवकला ९ जें सर्वांचा आधार असून त्याला कोणाचा आधार नाहीं. १० धर्मरहित ११ सद्गुरु. १२ झाली नाहीं तर १३ असलेला, असूनही १४ धक्केच, थापडाने

कथा । तंव तोचि होये मुखीं वक्ता । ऐसेनि बलात्कारें बोलविता । काय म्यां आतां करावे ॥ ५४ ॥ दृश्य मी देखावया बैसें । तंव दृश्या सबाह्य जनार्दनु दिसे । श्रवणीं ऐकता सौरसें । शब्दी प्रवेशे जनार्दनू ॥ ५५ ॥ आता नाइकें न पाहें । ह्मणौनि मी उगा राहे । तव उगेपणाचेनि अन्वयें । जनार्दनु पाहो लागला ॥ ५६ ॥ ऐसा अडकलों त्रिशुद्धी । जनार्दनू उघडों नेदी । श्रोता सागावी जी बुद्धी । मी अपराधी सर्वथा ॥ ५७ ॥ श्रोते ह्मणती नवलावो । येथ न देखों अहंभावो । पाहतां बोलाचा अभिप्रावो । प्रेम पहाहो लोटत ॥ ५८ ॥ येथील विचारितां बोल । क्षीराब्धीहूनि सखोल । नवल प्रेमाची वोल । येताती डोल स्वानंदें ॥ ५९ ॥ जें त्वा केले गुरुनिरूपण । तें सप्रेम ब्रह्मज्ञान । थोर निववि्लों जाण । नाहीं दूषण निरूपणा ॥ ४६० ॥ नित्य करावे गुरुस्मरण । ते गुंरुप्रेमें केले कथन । करितां अमृताचें आरोगण । पुरे कोण ह्मणेल ॥ ६१ ॥ जनार्दनीं दृढ भावो । हाही कळला अभिप्रावो । निरूपणाचा नवलावो । रसाळ पाहाहो वोडवला ॥ ६२ ॥ तूं मूळकथा निरूपिसी । अथवा आडकथा सागसी । परी गोडी या निरूपणाऐसी । न देखों आणिकासी सर्वथा ॥ ६३ ॥ शुद्ध निरूपणे गुरु वर्णिसी । वर्णूनि अपराधी ह्मणविसी । ऐक्यें घोळली बुद्धी कैसी । मानु श्रोत्यासी वाढविला ॥ ६४ ॥ तुझी जे अपराधबुद्धी । ते प्रवेशली भगवत्पदीं । जाली अपराधाची शुद्धी । देखणा त्रिशुद्धी तू होसी ॥ ६५ ॥ गुरुस्तवनीं रतसी । तेव्हा मूळकथा विसरसी । प्रेमाची जाती ऐसी । कळले आह्मासी सर्वथा ॥ ६६ ॥ श्रोते ह्मणती आता । विस्मयो दाटला चित्ता । वेगी चालवावे ग्रंथा । पूर्वकथा मूळींची ॥ ६७ ॥ हें सतवचन मानूनि माथा । चरण वंदूनि तत्त्वतां । सावधान व्हावे चित्ता । पुढील कथा सांगेन ॥ ६८ ॥ यापरी तो अवधूतू । यदूसी सागे परमार्थू । सवादें निर्मळा परमाद्भुतू । मग निवांतू राहिला ॥ ६९ ॥

श्रीभगवानुवाच-इत्युक्त्वा स यदु विप्रस्तमामन्त्र्य गभीरधी ।
वन्दितोऽभ्यर्थितो राज्ञा ययौ प्रीतो यथागतम् ॥ ३२ ॥

उद्धवासी ह्मणे श्रीकृष्ण । रायासी सागोनि ब्रह्मज्ञान । जाहले देखोनि समाधान । मग पुसोन निघाला ॥ ४७० ॥ राजा धावोनि लागला चरणा । परम प्रेमें करी पूजना । करोनिया प्रदक्षिणा । मागुता चरणा लागला ॥ ७१ ॥ जाय ऐसे न बोलवे सर्वथा । राहें ह्मणता दिसे सांसिता । वियोगु न साहवे तत्त्वतां । बोलू सर्वथा खुंटला ॥ ७२ ॥ ते देखोनि अवस्था । कृपा उपजली श्रीदत्ता । हात ठेवूनि माथा । प्रसन्नता उपजली ॥ ७३ ॥ येथूनि तुज मज आता । वियोगु नाहीं सर्वथा । ऐसे आश्वासोनि नृपनाथा । होय निघता श्रीदत्त ॥ ७४ ॥ जेणे सुखें होता आला । तेणेचि सुखें निघता जाला । राजा अतिप्रीतीं निवाला । सुखी जाला निजबोधें ॥ ७५ ॥

अवधूतवच श्रुत्वा पूर्वेषा न स पूर्वज । सर्वसङ्गविनिर्मुक्त समचित्तो बभूव ह ॥ ३३ ॥
इति श्रीभागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे भगवदुद्धवसवादे नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

पाहोनि उद्धवा उजू । बोलता जाला अधोक्षजू । ह्मणे आमचे पूर्वजाचा पूर्वजू । रांजध्वजू यदुवीरू ॥ ७६ ॥ ह्मणसी मी नेणें त्याचें नाव । तू सागतोसी हें अपूर्व । परी

१ बोलों जाता २ आंत बाहेर ३ गोडीनें ४ सत्य ५ अहो ६ आश्चर्य, नवल ७ अगाध ८ प्रेमाचे ९ [illegible], आनंदित केलों. १० गुरूनें केलेंं निजकथन ११ वाढप, भोजन १२ प्राप्त झाला १३ विषयांतर १४ भोगिली १६ शांत झाला. १७ ह्मणे. १८ स्वतंत्र, स्वैरवृत्ति १९ धावला २० राजांतला [illegible], राजश्रेष्ठ .

ज्याचेनि नामें आह्मी सर्व । वीर यादव ह्मणवितों ॥ ७७ ॥ हरिखें ह्मणे नंदनंदू । तो आमचा पूर्वज यदू । ब्रह्मज्ञानाचा संवादू । दत्तात्रेयेंसीं पैं केला ॥ ७८ ॥ श्रीदत्तात्रेयाच्या वचनार्था । विश्वासोनि जाला घेता । तेणें सर्वसंगविनिर्मुक्तता । आली हाता यदूच्या ॥ ७९ ॥ जो संगू सांडूनि दूर गेला । तेणें संगत्यागूचि केला । संगीं असोनि स्नेह सांडिला । संगमुक्त जाला तो जाण ॥ ४८० ॥ आकाश सर्व पदार्थांसी । मिळाले असे सर्व देशीं । परी नातळेचि सर्वसंगासी । संगमुक्तता त्यासी बोलिजे ॥ ८१ ॥ याहूनि विशेष संगमुक्तता । आली यदूचिया हाता । तेही सांगेन कथा । परिसें तत्त्वतां उद्धवा ॥ ८२ ॥ दत्तात्रेयबोधें तत्त्वतां । सर्वसंगामाजीं असतां । न देखे संगाची कथावार्ता । विशेषमुक्तता या नांव ॥ ८३ ॥ मज पूर्वीं द्वैतसंगू होता । तो जाऊनि निःसंग जालों आतां । या दोनी समूळ मिथ्या वार्ता । विनिर्मुक्तता पावलों ॥ ८४ ॥ दोर सापू नाहीं जाला । परी सापुपणाचा आळ आला । तोही दोरें नाहींसा केला । भ्रांतीं कल्पिला निजभ्रमू ॥ ८५ ॥ दोरू दोरपणे असे । सर्पु तो भ्रांतांमनीं वसे । ऐसे सांडूनी द्वैतपिसे । रायासी सावकाशें समाधी ॥ ८६ ॥ समसाम्यें समानबुद्धी । जे बोलिजे 'निजसमाधी' । ते समाधी पावोनि त्रिशुद्धी । राजा निजपदीं पावला ॥ ८७ ॥ कृष्ण ह्मणे उद्धवासी । तूं जन्मूनि ऐशिये वंशीं । जरी ब्रह्मज्ञान न साधिशी । तरी उणे पूर्वजासी येईल ॥ ८८ ॥ यापरी हृषीकेशी । तिरस्कारोनि उद्धवासी । झोंबावया अद्वैतासीं । पुंट बुद्धीसी देतुसे ॥ ८९ ॥ आधींचि विखारू कोळियाणा । त्याचेंही पुंसें रगडिल्या जाणा । मग झोंबिन्नल्या सैंत्राणा । नावरे कोणा सर्वथा ॥ ४९० ॥ आधींचि अनुताप उद्धवासी । वरी तिरस्कारिला हृषीकेशी । तो गिळावया चिद्ब्रह्मासी । निजमानसीं खवळला ॥ ९१ ॥ पुढिले अध्यायीं निरूपण । कृष्णउद्धवसंवाद जाण । सांगेल गुरुशिष्यलक्षण । श्रोते विचक्षण परिसतू ॥ ९२ ॥ एका जनार्दनु ह्मणे । अगाध कृष्णमुखींचे बोलणें । तें मी जरी निरोपूं नेणे । परी तें गोडपणें निववित ॥ ९३ ॥ साखरेचा बोळू केला । परी कडूपणा नाहीं आला । तैसा ग्रंथू प्राकृतभाषा जाला । असे सचैला स्वानंदें ॥ ९४ ॥ जरी सोन्याचें पेंडुंकें केलें । परी तें दगडमोला नाहीं आलें । तैसें भागवत प्राकृत जालें । परी नाहीं चुकलें निजज्ञाना ॥ ९५ ॥ मुक्ताफळालागीं सागरीं । बुड्या देती नानापरी । तें सांपडलिया घरींच्या विहिरीं । जो अव्हेरी तो मूर्ख ॥ ९६ ॥ तैशी संस्कृतव्याख्यानआटाटी । अतिकष्टें परमार्थीं भेटी । ते जोडल्या मराठीसाठीं । उपेक्षादृष्टी न करावी ॥ ९७ ॥ धनवंतु रत्नपारखी पुरा । तेणे धुळीमाजीं देखिल्या हिरा । गांठी बांधोनि आणी घरा । पारखी खरा निजज्ञानें ॥ ९८ ॥ तैसे ज्ञाते विद्वज्जन । ग्रंथु मराठी देखोन । उपेक्षा न करितां करावा यत्न । पारखोनि चिद्रत्न साधावया

१ ह्मणवीत २ श्रीकृष्ण ३ केला निजबोधु दत्तात्रयें ४ सर्वसंगापासून मुक्तता ५ चोवीस गुरूबद्दल श्रीधरांनीं अवधूतोपाख्यानाचे शेवटीं समहाचे ह्मणून तीन श्लोक घातले आहेत त्यांत सुंदर खुलासा केला आहे ते ह्मणतात कपोत, मीन, हरिण, कुमारी, गज, पन्नग, पतंग व कुरर हे आठ गुरु साधकानें कोणत्या गोष्टीचा त्याग करावा हे शिकण्यासाठीं (हेयार्थ) मानले आहेत, मधुकर, मधुहर्ता व पिंगला हे ग्राह्य काय व त्याज्य काय हे शिकण्यासाठीं व बाकीचे पृथ्व्यादि गुरु 'ग्राह्य तत्त्वें' शिकण्यासाठींच मानले आहेत ६ भ्रमिष्टाच्या मनांत ७ द्वैतपणाचें वेड ८ स्वस्वरूपनिष्ठा ९ साध्य केलें नाहीं १० उजळा देणें ११ विषारी १२ कृष्णसर्प १३ पुच्छ. १४ वेगानें. १५ वैराग्य १६ परिपूर्ण भरला. १७ ओबडधोबड गड्डा १८ फराची १९ ब्रह्मज्ञानरूप रत्न

॥ ९९ ॥ क्षुद्रदृष्टीं पाहणें पाहतां । बोलू लागेल व्यासाचे ग्रंथा । मा हे तरी मराठी कविता । सांडूनि कुटिलता पाहावी ॥ ५०० ॥ ज्यासी निजसुखाची आवडी । ते प्राकृतीं न काढिती खोडी । घेतील ज्ञानगर्भाची गोडी । अवस्था गाढी परमार्थीं ॥ १ ॥ जे सांचार परमार्थीं । ते अधिकारी ये ग्रंथीं । ज्यांसी भागवतीं भक्ती । ते पावती निजसुख ॥ २ ॥ ज्यासी भागवतीं नाहीं भक्ती । कोरडी व्युत्पत्ती मिरविती । तेही जरी निंदा न करिती । तरी पुढें पावती भक्तीतें ॥ ३ ॥ निंदा वसे ज्याचे चित्ता । त्यास गति नाहीं सर्वथा । निंदा सकळ पापाचे माथा । दोष ईपरता असेना ॥ ४ ॥ निंदकाचें नांव घेतां । दोष वाचेसी होय लागता । तिशीं द्यावया प्रायश्चित्ता । रामराम सर्वथा ह्मणावे ॥ ५ ॥ निंदे-माजीं देखिले स्वार्था । निंदक प्रवर्तले भक्तहिता । बुडवूनि आपुले स्वार्था । परदोष सर्वथा क्षाळिले ॥ ६ ॥ सांडूनिया गुणदोष । श्रोतां होआवे सावकाश । जेथ वक्ता हृषी-केश । अतिसुरस तें ज्ञान ॥ ७ ॥ कृष्णउद्धवांचें ज्ञान । तत्काळ निरसी अज्ञान । एका विनवी जनार्दन । सावधान परियेमा ॥ ५०८ ॥ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादश-स्कंधे श्रीकृष्णोद्धवसंवादे एकाकारटीकायां नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

अध्याय दहावा.

श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥ ॐ नमो सद्गुरु धन्वंतरी । ज्याची दृष्टीचि निरुजं करी । त्यावाचूनि संसारीं । भवरोगु दुरी न करवे ॥ १ ॥ ज्या भवरोगाचेनि दर्पें । फुंफात तापलीं त्रिविध तापें । मी माझें येणे संकल्पें । वाग्जल्पें जल्पती ॥ २ ॥ पडिलीं द्वैताचिया दुखणा । तोंडींची चवी गेली जाणा । मुखा आला कडवटपणा । कटु वचना बोलतु ॥ ३ ॥ जेथें व्याधीचेनि सन्निपातें । विवेक हाणोनिया लातें । उमरंडूनि धैर्य होते । वासना वनातें हिंडती ॥ ४ ॥ मनोरथकर्दमीं चरफडित । संकल्पमृगजळीं बुडत । चेगीं निसरोनिया पडत । टेंकं चढतां स्वर्गाचें ॥ ५ ॥ वोरवडत स्नेहांची आराटी । गोंवीत लोभाची बोरांटी । खिळिला प्रपंचाचिया कठीं । मारिता नुठी तेथूनि ॥ ६ ॥ भवरोगभ्रमें भ्रमले कैसे । खावों नये तें खावों वैसे । करूं नये तें करिता दिसे । योषितांसरिसे धावत ॥ ७ ॥ तेथ धनभयाचे शारे येत । तेणे थरथरा कापत । धाकें धार्के घामेजत । दडी देत गुप्तत्वें ॥ ८ ॥ भोगाभिमानु चढे देहीं । तेव्हां न राहे खाटे भुईं । विषींचें पाघरुण टाकी पाहीं । डोळा ठायीं लागेना ॥ ९ ॥ उभें न राहती ऐक्यवृत्ती । क्षीण जाली ज्ञानशक्ती । पडलीं जडत्वें लोळती । पाणी मागती विषयाचें ॥ १० ॥ अल्पअल्प देता तें जळ । कडकडूनि झोंवती प्रबळ । आह्मासी फार द्या गा जळ । तृषा केवळ वोळेना ॥ ११ ॥ कुपथ्य करिता निरं-तर । तंव तो झाला जीर्णज्वर । क्षयो लागला जी थोर । क्षीण शरीर पडियेलें ॥ १२ ॥ क्षणक्षणा अतिक्षीणता । विकार संचरले जीविता । तेणें प्रबळ वाढली चिंता । मुख

---

१ पुचाळी करण्याची बुद्धि २ मळकट ३ तत्पर ४ तोंडीं ५ दुसऱ्यानें केलेली निंदासुद्धा आपलें हित पाहण्याचा एक मार्ग आहे ६ उत्तम वैद्य ७ रोगमुक्त ८ कोलाहल करीत ९ ओलांडून १० शिखर ११ स्वर्गाची १२ कांटेरी झुडूप १३ बोरीचे कांटे १४ स्त्रियांबरोबर, त्यांच्या छंदानें १५ घामेंकरूनि १६ [illegible] १७ एकाग्रता टिकेना. १८ आवरेना.

सर्वथा बुडालें ॥ १३ ॥ नवल रोगाचा पडिपाडू । गोड परमार्थ तो जाला कडू । विष प्राय विषय कडू । तोचि गोडू पैं झाला ॥ १४ ॥ ते व्याधीचिया उंफाडा । देतां सत्कथा-काढा । श्रवणमुखींच्या भावार्थदाढा । पाडी पुढां दांतखिळी ॥ १५ ॥ देतां तुलसीमकरद नैसू[3] । वरता जावों नेदी श्वासू । मस्तक झाडी मानी त्रासू । रोगें बहुवसू व्यापिला ॥ १६ ॥ ऐसा रोग देखोनियां गाढा । वैद्य आचार्य धेडफुडा । कृपा पाहे याजकडा । तो रोकडा वांचवी ॥ १७ ॥ निधडा वैद्य तो सुबुद्धि । जीवु गेलिया मरों नेदी । जीवेवीर्णे वांचवी त्रिशुद्धी । अगाध सिद्धि तयाची ॥ १८ ॥ शुद्धभाग्येंकरूनि जाण । तो करी कृपाकूर्मावलोकन । तेंचि रोगियां अमृतपान । होय सावधान तत्काळ ॥ १९ ॥ एवं जालिया सावधान । रोगी आपणिया आपण । नित्यानित्याचे पाचन । करी सेवन सांक्षेपें ॥ २० ॥ तेणें न फिटेचि जीर्णज्वरू । न तुटे क्षयाचा मेंहामारू । हें देखोनिया वैद्यसद्गुरू । रसोपचारू मांडिला ॥ २१ ॥ तेणे अक्षरें[11] रस अर्धमात्रा । दाखविताच क्षयाचा थारा । मोडूनियां शरीरा । पूर्वपरपरा अक्षय केले ॥ २२ ॥ दारुण चुकवावया कुपथ्य । वैराग्य राखण ठेविले नित्य । लावूनि अनुसंधानाचे[12] पथ्य । निर्दाळिला तेथ भवरोगू ॥ २३ ॥ रोगी उपचारिल्यावरी । प्रबळ क्षुधा खवळे भारी । चित्तचिंतेच्या लाह्या करी । क्षणामाझारीं खादल्या ॥ २४ ॥ [13]काळे गोरे चतुर्वर्णचणे । आश्रमेंसीं भाजिले फुटाणे । अहं सोहं-गुळेंसीं तेणे । निःशेष खाणे तत्काळ ॥ २५ ॥ फळाभिळाषेंसीं आशा । चोंडें भरलीं होतीं खसखसा । तेंही खादलीं घसघसां । न लगतां घांस गिळियेलीं ॥ २६ ॥ गूळ साखरेचा पडिपाडू । खादले कर्माकर्माचे लाडू । खातां न ह्मणे गोड कडू । लागला झोडूं स्वइच्छा ॥ २७ ॥ ब्रह्मोहमस्मीचीं गोमटीं । पक्वान्नें देखिलीं दिठी । तींही खाऊनि उठाउठी । माये-पाठीं लागला ॥ २८ ॥ ते धाकें[14]धोंकेंचि निमाली । मिथ्यात्वे[16] नासोनि गेली । स्वानंदें पुष्टि जाली । झाडी केली भवरोगा ॥ २९ ॥ ऐसा सद्गुरु वैद्य गाढा । जेणे उपचारोनि केलों निधडा । शरण रिघावे तुजपुढा । तंव चहूंकडां तूंचि तूं ॥ ३० ॥ तुजवेगळें आपणियातें । देखोनि शरण यावें तूतें । तव मीतूंपण हारपले [18]थितें । कैसेनि तूतें भजावे ॥ ३१ ॥ ज्याच्या सुटल्या जीवग्रंथी[19] । जाले आत्माराम निश्चिती । तेही अहेतुक भक्ति करिती । प्राप्ताची स्थिति हे जाणा ॥ ३२ ॥ गुरुभजनापरतें सुख । मोक्ष मानिती तेही मूर्ख । मोक्ष गुरुचरणींचे रंक । विरळा लोक हें जाणती ॥ ३३ ॥ आह्मां सद्गुरुदृष्टी परम योग्य ।

---

१ जोर २ व्याधी उपटण्यासाठीं–घालविण्याकरिता ३ तपकीर किंवा तुळशीच्या रसासारखें नाकात ओढण्याचें किंवा घालायाचें औषध ४ सरसाऊन, ५ मोठा हुशार, ६ जीवदशा घालवून मृत्यूच्या ताब्यात देत नाहीं देहात्मबुद्धीची जीव-दशा ती सद्गुरुकृपेने मिथ्या झाली ह्मणजे जन्ममरणापासून सुटतो ७ कृपारूप कासवीचें पाहणें कासवी दृष्टीन आपल्या पिलाचें सगोपन करिते ८ मतिपालट, भ्रमनिरास ९ काळजीपूर्वक १० महापूर ११ मी ब्रह्म आहे, मी देह नव्हें, असा अनुभव अर्धमात्रेच्या ठिकाणीं सद्गुरूनें दाखविताच देहबुद्धिरूपी क्षय नाहींसा होऊन मला जन्ममरण नाहीं, व अनादि अक्षय मी आहें, असें प्रचीतीस येतें त्रिगुणाच्या तीन मात्रा ही गुणमयी माया अविद्या अर्धमात्रा ही मूळ माया किंवा विद्या ही सर्वसाक्षिणी तुर्यावस्था हिचे ठिकाणीं द्वैत आहे अर्धमात्रा ओलांडून बिंदूमध्यें शिरकाव झाला ह्मणजे पूर्ण अद्वैत आलें १२ अव्याहत आत्मानात्मचिंतनाचें. १३ सोहं अनुभवानें अहं देही–अमुक वर्णाचा व अमुक आश्रमाचा–हें नि शेष जातें १४ ब्रह्माहमस्मि हा मूळ मायेंतील अनुभव तो घेऊन वरच्या पायरीवर गेला ह्मणजे माया नाहींशी झाली १५ भीतीनेंच १६ पाहता न दिसे नाहीं झाली. १७ आरोग्ययुक्त. १८ असलेलें. १९ मी जीव आहें ही कल्पना निमाली

आह्मां सद्गुरुकृपा सदा श्लाध्य । गुरुसेवें आह्मी सभाग्य । परम योग्य गुरुस्तवनें ॥ ३४ ॥ सद्गुरूचें नाममात्र । तेंचि आह्मां वेदशास्त्र । सकळ मंत्रांवरिष्ठ मंत्र । नाम सर्वत्र गुरूचें ॥ ३५ ॥ सद्गुरूचें तीर्थमात्र । सकळ तीर्थां करी पवित्र । गुरुचरण तें आमुचें क्षेत्र । वृत्ति स्वतंत्र ते आह्मां ॥ ३६ ॥ तू पुरे पुरे ह्मणसी स्तवन । परी वर्णितां तुझे उदार गुण । अतृप्त सर्वथा नुठी मन । तुझी आण वाहातसें ॥ ३७ ॥ तुझे गुण वर्णावया तत्त्वता । मी प्रवर्तलों श्रीभागवता । त्वा मज लाविलें भक्तिपंथा । निजकथाकीर्तनीं ॥ ३८ ॥ जय जय सद्गुरु जनार्दना । भवेगजपंचानना । एकाकी शरण आलों जाणा । तुझ्या श्रीचरणा पावलों ॥ ३९ ॥ पावलों शास्त्र श्रीभागवत । अवधारा तेथींचा मथितार्थ । उद्धवासी श्रीकृष्णनाथ । परम परमार्थ सांगेल ॥ ४० ॥ यदुअवधूतसंवादेंसीं । लक्षणोक्त चोविसा गुरूंसी । परिसोनिया उद्धवासी । भावना ब्रह्मेंसीं लिगटली ॥ ४१ ॥ ब्रह्म सर्वगत सत्य होये । मज सबाह्य कोंदलें आहे । तेंही माझें मज ठाउकें नोहे । कोण उपाये करावे ॥ ४२ ॥ ऐसी उद्धवाची चिंता । कळों सरली कृष्णनाथा । तोचि उपावो सर्वथा । होय सांगता अविरोधें ॥ ४३ ॥

श्रीभगवानुवाच–मयोदितेष्ववहितः स्वधर्मेषु मदाश्रयः । वर्णाश्रमकुलाचारमकामात्मा समाचरेत् ॥ १ ॥

पूर्वीं वेदरूपें वर्णाश्रम । मीचि बोलिलों स्वधर्म । पंचरात्रादि वैष्णवधर्म । हें उपासनाधर्म गुह्य माझें ॥ ४४ ॥ जो वर्ण जो आश्रम । तेणेंचि ते करावे स्वधर्म । आचरता परधर्म । दुःख परम पाविजे ॥ ४५ ॥ उद्धवा येथ जाण । कर्ता पाहिजे सावधान । ते सावधानतेचें लक्षण । अतिविचक्षण जाणती ॥ ४६ ॥ कर्म चतुर्विध येथ । नित्य आणि नैमित्त । काम्य आणि प्रायश्चित्त । जाण निश्चित विभाग ॥ ४७ ॥ येथ कर्म आचार निश्चितीं । सावधान राखावी वृत्ती । आचरावयाची व्युत्पत्ती । विचित्र स्थिती सांगेन ॥ ४८ ॥ नित्य आणि नैमित्तिक । हें कर्म जाण आवश्यक । सांडोनिया फलाभिलाख । विधिप्रमुख आचरावें ॥ ४९ ॥ नित्यकर्म अधिक वाढे । तै नैमित्ताचें आंग चढे । काम्य उचंबळलें विषयचाडे । तेंचि पडे निषिद्धीं ॥ ५० ॥ फलाभिलाषेंविण । नित्य नैमित्तिक जाण । करावें गा कृष्णार्पण । अर्पिती खूण जाणोनी ॥ ५१ ॥ काम्य कर्म आवश्यक । त्यजावें गा निःशेष । जेवीं का वमिलें वमक । पंरतोनि लोक न पाहती ॥ ५२ ॥ समूळ कामनेतें दंडावें । तेंचि काम्य कर्म सांडावें । येऱ्हवीं कर्मत्यागु न संभवे । कामना जीवें राखता ॥ ५३ ॥ अंतरीं अनिवार कामना । बाह्य विरक्ती दावी जना । ते सेविया विटंबना । त्यागु विचक्षणा तो नव्हे ॥ ५४ ॥ कामाचेनि अधिक मदें । कर्में निपजती निषिद्धें । समूळ कामनेचेनि छेदें । सर्व निषिद्धें मावळती ॥ ५५ ॥ अथवा देखताचि निषिद्ध दिठीं । जों हरिनामें गर्जत उठी । निषिद्ध पळे वारा वाटीं । प्रायश्चित्तकोटी हरिनामें ॥ ५६ ॥ जेथ हरिनामाचे उमाळे । तेथ निषिद्ध तत्काळ जळे । निषिद्ध अभक्तां आदळे । भक्तांजवळें ते न ये ॥ ५७ ॥ काम्यनिषिद्धाची कथा । भक्तासी नातळे सर्वथा । भगवंतु रक्षी निजभक्ता । दोषु तत्वतां त्या नाहीं ॥ ५८ ॥ नामें प्रायश्चित्ताच्या कोटी ।

---

१ पूज्य २ संसाररूपी हत्ती नाहींसा करणाऱ्या सिंहा ३ भावना ब्रह्माला झोंबली, ब्रह्मरूप झाली ४ नारदपंचरात्र नांवाचा ५ ज्ञाते, चतुर ६ अनेक प्रकारानें ७ अर्पण करण्याचा खूण पृष्ठ ६५–७३ ओंव्यांत सांगितली आहे ८ ओकारी ९ तैसें देख त्यजावें १० सहज, साहाय्या. ११ प्रेमातिरेकाचे [illegible] १२ शिवत नाहीं

हे म्यां सांगीतली गुह्य गोठी । प्रकट न करावी सृष्टी । गुप्त पोटीं राखावी ॥ ५९ ॥ काम्यनिषिद्धाचे त्याग । तुज म्यां सांगीतले सांग । नित्यनैमित्तविभाग । तोही विनियोग परियेसीं ॥ ६० ॥ मदर्पणे आवश्यक । करावें नित्यनैमित्तिक । तेंचि चित्ताचें शोधक । साधन मुख्य परमार्थी ॥ ६१ ॥ एक ह्मणती स्वधर्म निर्फळ । वर्म नेणतीच ते वरळ । स्वधर्मे होय जन्म सफळ । परमार्थफळ स्वधर्मो ॥ ६२ ॥ किडाळ झाडावया दृष्टीं । रज देऊनि पाठींपोटीं । सुवर्ण घालितां पुटीं । झळकत उठी निजतेजें ॥ ६३ ॥ तैसा मज अर्पितां स्वधर्म । त्याचें सफळ होय निजकर्म । ऐसे नेणोनिया निजवर्म । कर्मभ्रम कर्मठा ॥ ६४ ॥ मज अर्पिती हातवटी । अवघड वाटेल जगजेठी । ज्यासी माझी आवडी मोटी । त्याची दृष्टी मदर्पण ॥ ६५ ॥ कृष्णीं निश्चळ ज्याचें मन । त्याचे कर्म तितुकें कृष्णार्पण । त्यासी न अर्पितांही जाण । सहजें मदर्पण होतसे ॥ ६६ ॥ जो रथीं निश्चळ होऊनियां वैसे । तो न चळतांही चालतु दिसे । जाण स्वकर्म त्याचें तैसें । अनायासे मज अर्पे ॥ ६७ ॥ यापरी होऊनि अकामात्मा । सुखें आचरावे स्वधर्मा । तेणें सांडूनि रजतमा । सत्वे पुरुषोत्तमा पावती ॥ ६८ ॥ वर्णाश्रमसमुद्भवा । मूळ आश्रयो मी वोळखावा । कुळकर्मनिजस्वभावा । उपासावा मी एकु ॥ ६९ ॥ वर्णासी आश्रयो मी प्रसिद्ध । जे जन्मले मुखबाहूरुपाद । आश्रमा आश्रयो मी विशद । गर्जती वेद ये अर्थीं ॥ ७० ॥ देवो देवी कुळाचार । याचें वस्तीचे मी घर । एवं मी सर्वाधार । हा कर्मी विचार देखावा ॥ ७१ ॥ गुज परियेसीं उद्धवा । कर्माध्यक्षु मी जाणावा । कर्मी मीचि अभिलाषावा । क्रियेनि धरावा मी एकू ॥ ७२ ॥ एवं कर्मांआदिमध्यअर्तीं । मी अविनाशु धरिता चित्तीं । तीं कर्मेचि निष्कर्मे होती । जाण निश्चितीं उद्धवा ॥ ७३ ॥

अन्वीक्षेत विशुद्धात्मा देहिनां विषयात्मनाम् । गुणेषु तत्त्वध्यानेन सर्वारम्भविपर्ययम् ॥ २ ॥

यापरी स्वधर्मे जाण । ज्याचें विशुद्ध अतःकरण । ते विषयीं उदासीन । हें वोळखण तयांचें ॥ ७४ ॥ तयासी विषयाची आस्था । नाहीं नाही गा सर्वथा । परी सर्वार्थविपरीतता । विषयासक्तता देख ती ॥ ७५ ॥ भरलीं मृगजळाची तळीं । तेणे न पिकती साळी केळी । तैसी विषयबुद्धी जवळी । स्वसुखफळीं फळेना ॥ ७६ ॥ पाहें पा विषयासक्त । कर्मारंभीं सकल्प करित । आयुःकामार्थ क्षेमार्थ । धनधान्यार्थसमृद्धी ॥ ७७ ॥ या हेतू कर्म आरंभित । ते स्वकर्म नव्हे निश्चित । स्वधर्ममिषें मनोरथ । उपासित सर्वदा ॥ ७८ ॥ वैलाची कांस दुहितां । शिपीभरी दूध न ये हाता । तेवीं मनोरथ उपासिता । न लभे सर्वथा निजसुख ॥ ७९ ॥ कर्मचि तें नव्हे । केल्याही सिद्धी न पवे । ते विघ्नबाहुल्यें नाश पावे । विघ्न सभवे देवांचें ॥ ८० ॥ विषयसेवनीं आहे सुख । या बुद्धीं शिणशिणोनि मूर्ख । पावले परम दुःखें दुःख । मुख्य याज्ञिक घालूनी ॥ ८१ ॥ वेदत्रयी जाणूनि चपळ ।

१ प्रकार २ ईश्वरार्पणबुद्धीनें ३ निर्मळ करणारें ४ बडबडे, भाट ५ खोटें, लटके ६ सोनें साफ करण्याची पुड, खागी ७ पेसा ८ कर्मभ्रम ९ अर्पण करण्याचा प्रकार १० कामनारहित, निष्काम ११ "ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद्बाहू राजन्य कृत । ऊरू तदस्य यद्वैश्य पद्भ्यां शूद्रो अजायत" अशी श्रुतीच आहे १२ इच्छा, लपटता १३ विषयासक्त पुरुष सर्व कर्मे विपरीत हेतूने पाहतात १४ आयुष्य दीर्घ होण्यासाठीं, कल्याणासाठीं व धनधान्यसमृद्धीसाठी मी हें कर्म करितों, असा लोक कर्मारंभींच सकल्प करितात या हेतूनीं केलेलें कर्म तें स्वकर्म नव्हे १५ लोक बहुधा स्वधर्माच्या निमित्तानें आपल्या मनोरथाचीच उपासना करितात १६ पुष्कळ विघ्नांच्या योगानें, १७ परम कष्ट करून.

यज्ञकर्मीं अतिकुशळ । वांछितां स्वर्गादिक फळ । पतन केवळ अधोमुखें ॥ ८२ ॥ ऐसेनि विवेकें निपुणदृष्टी । जो स्वर्गु नेघे तृणासाठीं । वैराग्य लागे त्यापाठीं । उठाउठी घर रिघे ॥ ८३ ॥ तो वैराग्याचें माहेर । विश्रातीचें विसंवते घर । तो नररूपें साचार । विवेकु साकार पैं झाला ॥ ८४ ॥ ऐसेनि विवेकें विवेकदृष्टी । स्वर्गादि विषय मिथ्या सृष्टी । ते मिथ्यात्वाची गोठी । ऐक जगजेठी[3] उद्धवा ॥ ८५ ॥

सुप्तस्य विषयालोको ध्यायतो वा मनोरथ । नानात्मकत्वाद्विफलस्तथा भेदात्मधीर्गुणैः ॥ ३ ॥

स्वप्न आणि मनोरथ । मनोमात्रेंविलसित । ते निद्रितासी सत्य पदार्थ । मिथ्या होत जागृतीं ॥ ८६ ॥ तैसें कामनेचेनि उल्हासे । इंद्रियाचेनि सौरसें । उभय भोगपिसें । नाथिलें वसे बुद्धीसी ॥ ८७ ॥ शिपी शिंपपणे असे । धनलोभ्या रुपें भासे । तेवीं विषयाचेनि अभिलाषें । भेदपिसें नसतेंचि ॥ ८८ ॥ स्वप्नीं देखिलें आत्ममरण । जागृतीं मिथ्या ह्मणे आपण । तैसा स्वरूपीं जागा जाल्या जाण । जन्ममरण त्या नाहीं ॥ ८९ ॥ जयवरी भेदाची भेदसिद्धी । तंववरी जन्ममरण बाधी । भेदु मिथ्या जालिया त्रिशुद्धी । अभेदीं बाधी ते नाहीं ॥ ९० ॥ तो भेदू कैसेनि तुटे । निजस्वरूप कैसेनि भेटे । ते अर्थीं साधन गोमटे । ऐक चोखटें[11] विभागें ॥ ९१ ॥

निवृत्त कर्म सेवेत प्रवृत्त मत्परस्त्यजेत् । जिज्ञासाया सम्प्रवृत्तो नाद्रियेत्कर्मचोदनाम् ॥ ४ ॥

चित्तीं वासनाचे मळ । तेणें भेदु भासे सबळ । तो नाशावया चित्तमळ । कर्म निर्मळ सेवावें ॥ ९२ ॥ मागां सांगीतलें निश्चित । जें का नित्यनैमित्य । तेंचि कर्म गा निवृत्त । साधकीं[12] प्रस्तुत सेवावें ॥ ९३ ॥ जो प्रवर्तला माझ्या भजनीं । तेणें काम्य सांडावें निष्पूनी[13] । हें मागां सांगीतलें विवंचूनी । कामना मनीं न धरावी ॥ ९४ ॥ धरोनि मदर्पणाचें बळ । नित्य आचरतां निर्मळ । चित्ताचे चैत्यमळ[15] । जाती तत्काळ नासोनी ॥ ९५ ॥ कृपीवळू[16] करी शेतासी । यथार्थ द्रव्य दे राजयासी । तो न भी ग्रामकंटकासी[17] । तेवीं कृष्णार्पणेंसीं होतसे ॥ ९६ ॥ जाल्या चित्तमळक्षाळणें । नित्यविवेकु उपजे तेणें । इहामुत्रा लाता हाणे । अनित्य त्यजणें वैराग्यें ॥ ९७ ॥ एवं वैराग्य झालिया अढळ । तेणें सत्व होय प्रबळ । तेव्हां मज जाणावया केवळ । वृत्ति निर्मळ ते काळीं ॥ ९८ ॥ करितां माझी चिंता । कामक्रोध नाठवती चित्ता । थोर लागली माझी अवस्था । न राहे सर्वथा अणुभरी ॥ ९९ ॥ हो का ऐशिये अवस्थेसी । कर्मक्रिया नावडे ज्यासी । तेणें सन्यासूनि सर्व कर्मांसी । ब्रह्मज्ञानासी रिघावें ॥ १०० ॥ श्रवण मनन करितां । कर्मांसी जालिया विगुणता । बाधक नव्हे माझ्या भक्ता । कर्मकिंकरता त्या नाहीं ॥ १ ॥ स्वधर्म केलिया फळ काये । चित्ताचा मळमात्र जाये । भक्तु भजनें निर्मळ आहे । बाधू न लाहे स्वकर्म

१ तृण देऊन स्वर्ग घेऊं इच्छित नाहीं, ह्मणजे तृणापेक्षा स्वर्गाची किंमत कमी मानतो २ स्वास्थ्याच ३ जगन्मान्या ४ केवळ मनाच्या योगानें भासलेलें ५ आसक्तीमुळें ६ नसलेलें, उटक ७ सवे ८ द्वैताच वेड ९ जीव व ईश्वर यांमधील भेदाची १० अद्वैत झाल्यावर–स्वरूपाकार झाल्यावर–जन्ममरणाची बाधा नाहीं, अभेदबुद्धि ते नाहीं ११ उत्कृष्ट १२ साधकानें १३ निरालस १४ स्पष्ट करून १५ चचलपणा १६ शेतकरी १७ गावांतले कुटाळ, भामटे, ठक १८ कामना सोडून कर्म करावें, तेणेंकरून चित्त शुद्ध होतें, व नंतर वैराग्य उपजतें वैराग्यानें सत्वशुद्धि होते व वृत्ति निर्मळ झाली ह्मणजे ईश्वररूप जाणण्याची पात्रता येते १९ उत्कंठा, आवस्था २० श्रवण मनन करीत असतां नित्य कर्म राहिलें ह्मणून कर्म राहिल्याचा दोष माझ्या भक्ताला लागत नाहीं २१ कर्माचे दास

॥ २ ॥ एवं कर्माची चोदना[1] । मद्भक्तासी नाहीं जाणा । करितां श्रवणकीर्तना । कर्मबंधना नातळती[2] ॥ ३ ॥ ऐशिया जिज्ञासावस्थेसी । कर्मबाधा नाहीं त्यासी । मुख्य तात्पर्य ब्रह्मज्ञानासी । हेंचि उद्धवासी सांगतु ॥ ४ ॥

यमानभीक्ष्ण सेवेत नियमान्मत्पर क्वचित् । मदभिज्ञ गुरु शान्तमुपासीत मदात्मकम् ॥ ५ ॥

होआवया वृत्तीचा उपरम[3] । अहिंसासत्यादि धर्म । आचरावे अविश्रम । बाह्य नेम अविरोधें ॥ ५ ॥ आचरतां अहिसासत्यादिकांसी । तंव तंव दशा उजळे कैसी । अतिप्रीति गुरुभक्तीसी । अहर्निशी गुरु चिंती ॥ ६ ॥ सद्गुरूवीण ब्रह्मज्ञान । सर्वथा नव्हे नव्हे जाण । हें उपनिपदर्थे प्रमाण । परम निर्वाण सांगीतले ॥ ७ ॥ डोळां देखणाचि आहे । त्यासी सूर्य नव्हतां साह्ये । सिद्ध पदार्थ देखों न लाहे । स्तब्ध राहे अधारीं ॥ ८ ॥ नाव तारी हे साचार । माजीं बैसले थोर थोर । परी तारकेंवीण परपार । समर्थ नर न पावती ॥ ९ ॥ पर्जन्यें भूमी मार्दवा आली । बीजें कणिंग असे भरली । परी ज्ञातेन पेरणी नाहीं केली । तंव पिकाची बोली पोचट ॥ ११० ॥ रत्न सापडले अवचितें । परी खरें खोटें संशय तेथें । रत्नपारखी करी मोलातें । अतियत्न त्यांतें मग करिती ॥ ११ ॥ तैसें निजस्वरूप आइतें । श्रद्धा सद्गुरूचेनि हातें । खरें करूनिया ज्ञातें । निजसुखातें पावले ॥ १२ ॥ साधावया निजज्ञान । करितां सद्गुरूचें सेवन । निवाले संत सज्जन । आनंदघन सद्गुरू ॥ १३ ॥ ह्मणसी साधने केलीं अनेक । तैसें सद्गुरूही साधन एक । ह्मणतां मुमुक्षू जाला मूर्ख । निजात्मसुख बुडाले ॥ १४ ॥ सद्गुरु केला तो साधन । त्याहूनि परतें साध्य आन । ह्मणता आली नागवण । नागवला जाण सर्वस्वे ॥ १५ ॥ जो चित्सुखें सदा संपन्न । चिद्रूपें ज्यासी समाधान । तो चिन्मात्राहोनि भिन्न । नव्हे जाण सर्वथा ॥ १६ ॥ लवण सागरी रिघाले । तेव्हांचि तें समुद्र जालें । दीपें वणवया आलिंगिले । वणवाचि झाले ते तेज ॥ १७ ॥ एवं चिद्रूपाचें ज्यासी ज्ञान । तो चिद्रूपचि सत्य संपूर्ण । गुरु ब्रह्म अभिन्न जाण । ये अर्थी प्रमाण उपनिषद ॥ १८ ॥ हो का घृताची पुतळी[11] । नव्हता घृतपणावेगळी । घृतरूपें रूपा आली । तैसी मूर्ती जाली सद्गुरूची ॥ १९ ॥ तो चित्सुखाचा पुतळा । कीं सच्चिदानंदाचा सोहळा । प्रत्यक्ष देखावया डोळां । धरी लीलाविग्रह[12] ॥ १२० ॥ त्याची होआवया भेटी । पाहिजेती भाग्याचिया कोटी । हेळणेवरी[13] दिसे दिठी । तैसी गोठी त्या नाहीं ॥ २१ ॥ सद्गुरु जेउती वास[14] पाहे । तेउती सुखाची दृष्टि होये । तो ह्मणे तेथ राहे । महाबोधु लाहे स्वानंदें ॥ २२ ॥ त्या सद्गुरूचे देखिल्या पाये । ताहानभूक तत्काळ जाये । कल्पना उठोंचि न लाहे । निजसुख आहे गुरुचरणीं ॥ २३ ॥ त्या सद्गुरूचें लक्षण । सागतां शब्दु थोटावे जाण । जो सनातन[16] ब्रह्म पूर्ण । उणखूण त्या नाहीं ॥ २४ ॥ तऱ्ही स्फुरली एक स्फूर्ती । त्यासी सर्वार्थी दिसे शाती । शातीवेगळी उपपत्ती[18] । प्रमाण निश्चिती रिघेना ॥ २५ ॥ शांति तेचि समाधान । शाति तेचि ब्रह्मज्ञान । शाति

---

१ प्रेरणा २ सांपडत नाहींत ३ शाति, लोप ४ अहिंसा, सत्य, वगैरे यम अविश्रम (नित्य) पाळावे, व बाह्यनेम (नियम) ईश्वरनिष्ठेला विरोध न येईल अशा रीतीनें पाळावे ५ नाविक, कर्णधार, त्यावांचून ६ ओलीचिंब ७ कणगी, धान्य साठविण्याची मोठी बुरडी टोपली ८ फोल, व्यर्थ ९ त्या रत्नासाठीं १० सद्गुरूचे ठिकाणीं श्रद्धा ठेऊन त्या सद्गुरूकडून खरें करून ह्मणजे अनुभव घेऊन ११ बाहुली, मूर्ती १२ लीलेसाठीं देह १३ सहज, जाता जाता, मोठी पुण्याई पाहिजे असें नाहीं १४ वाट १५ लटका पडतो, दुर्बळ ठरतो १६ अनायनत परब्रह्म १७ अमुक खूण असें सागता येत नाहीं १८ युक्ति

तेचि ब्रह्म पूर्ण । सत्य जाण उद्धवा ॥ २६ ॥ ऐसी सद्गुरूची स्थिती । एकोनि शिष्याच्या चित्तीं । वाढली अतिप्रीती । गुरुभक्तीलागोनी ॥ २७ ॥ यालागी गुरुगवेषणा । उंसंतु घेवों नेदी अंतःकरणा । अष्टौ प्रहर विचक्षणा । गुरुलक्षणा लक्षितु ॥ २८ ॥ कैं तो स्वामी देखेन ऐसा । कैं हा माझा फिटेल फांसा । कैं उपरमु होईल मानसा । सद्गुरुपिसा तो झाला ॥ २९ ॥ आयुष्य वेचतां उठाउठी । अझूनि नव्हे सद्गुरूसी भेटी । जाल्या मनुष्यदेहासी तुटी । सर्वस्व शेवटीं बुडेल ॥ १३० ॥ ऐकतां गुरूचे नाव । मनापुढे घेत धाव । ते गोठीसीच देत खेंवं । येवढी हांव जयाची ॥ ३१ ॥ सद्गुरु प्रत्यक्ष न भेटतां । मनेंचि पूजी गुरुनाथा । परमादरें पूजा करितां । प्रेम तत्त्वता नं सडे ॥ ३२ ॥ सद्गुरु भेटावयाकारणे । हिंडे तीर्थें तपोवने । गुरु न विसवे मने । नित्यविधीने आचरतां ॥ ३३ ॥ सद्गुरुप्राप्तीचिया काजा । लहानथोरांची करी पूजा । अत्यादरें मानी द्विजा । गुरु मज माझा भेटावा ॥ ३४ ॥ अंस्वलाचिया परी । गुरुनामाचा जप करी । गुरूवाचोनि निरंतरीं । चिंता न करी आंनाची ॥ ३५ ॥ आसनीं भोजनीं शयनीं । गुरूतें न विसवे मनीं । जागृतीं आणि स्वप्नीं । निदिध्यासनीं गुरु केला ॥ ३६ ॥ गुरुस्मरण करितां देख । स्मरणें विसरे तहानभूक । विसरला देहगेहसुख । सदा समुख परमार्था ॥ ३७ ॥ ऐसी सद्गुरूची आवडी । ज्याची आस्था चंढोवढी । त्यासी गुरुरूपें तातडी । भेटी रोकडी मी देता ॥ ३८ ॥ जंव जंव आस्था अधिक । तंव तंव भेटीची जंवळिक । साधनामाजीं हें साधन मुख्य । आस्थाचि एक विशेष ॥ ३९ ॥ करिता वरिष्ठसाधनकोडी । बोधींची जोडेना कवडी । सद्गुरुभजनाची अर्ध घडी । जोडी कोडी बोधाच्या ॥ १४० ॥ सद्गुरुभजनीं लंगनेगें । मोक्ष येऊनि पायां लागे । गुरुभक्त तोही नेघे । चरणरंगें रंगला ॥ ४१ ॥ श्रीगुरुचरणाची गोडी । विसरवी मोक्षसुखाच्या कोडी । गुरुभजनीं जया अंनावडी । ते संसारबांदवडीं पडियेले ॥ ४२ ॥ छेदावया संसारबंधन । करावे सद्गुरुसेवन । सद्गुरुसेवा तें माझें भजन । गुरु आह्मा भिन्नभावो नाहीं ॥ ४३ ॥ गुरुभक्ताची श्रद्धा गाढी । आणि गुरुभजनाची गोडी । ते सांगीतली आवडीं । प्रत्यक्ष उघडी करूनी ॥ ४४ ॥ सहज प्रसंगें येणें । शिष्याचींही लक्षणें । सांगेन तुजकारणें । कृष्ण ह्मणे उद्धवा ॥ ४५ ॥

अमानमत्सरो दक्षो निर्ममो दृढसौहृद । असत्वरोऽर्थजिज्ञासुरनसूयुरमोघवाक् ॥ ६ ॥

मान देखोनि सहसा । शिष्य सांकडीं लागे कैसा । जेवीं गळीं लागला मासा । चरफडी तैसा सन्मानें ॥ ४६ ॥ नावें ऐकोनि वागुलातें । बाळ सांडूं पाहे प्राणातें । तेवीं ऐकताचि सन्मानातें । भयें प्राणातें सांकडें ॥ ४७ ॥ प्रचंडवातें जेवीं केळी । समूळ कापे चळचळी । का लहरींच्या कल्लोळीं । कापे जळीं रविबिंब ॥ ४८ ॥ सन्मानू तेणें पाडें । दृष्टीं देखोनि नावडे । महत्त्वें थोर सांकडें । अगाकडे येवों नेदी ॥ ४९ ॥ आदरें घेता सन्मान । दृढ होईल देहाभिमान । सांडोनि मानाभिमान । हीनदीन होऊनि असे ॥ १५० ॥

---

१ गुरु शोधण्याची उत्कंठा २ विसांवा ३ मना ४ पाश तुटेल ५ शांतता ६ सद्गुरुसाठीं वेडा ७ मिठी, आलिंगन ८ आवरत नाहीं, न सुटे ९ अस्वलाप्रमाणें एकसारखा 'गुरुगुरुगुरु' करित असतो १० दुसऱ्याची ११ एकाग्रचिंतनांत १२ अधिकाधिक वाढणारी १३ निकटपणा १४ 'अहमात्मा' ह्या ज्ञानाची, अनुभवाची १५ उगवतीनें १६ पादसेवनाच्या प्रेमानें १७ कंटाळा. १८ संसाराच्या बंदिशाळेंत १९ संकटांत पडो, धकोचो २० बोलाव्याच्या भयानें २१ त्याचप्रमाणें

समूळ नामरूप जाये । मज कोणी देखों न लाहे । ऐसी दशा जेणें होये । ते ते उपाये करीतसे ॥ ५१ ॥ लौकिक देखोनि उद्वेगू । देहगेहांचा उबेगू । एकलेपणीं अतिचांगू । न धरी सगू द्वैताचा ॥ ५२ ॥ मज कोणीं न देखावें । मज कोणीं न वोळखावें । मज कोणीं न लाजावे । ऐसे जीवे वांछितू ॥ ५३ ॥ मान देखोनियां दिठीं । लपे देहउपेक्षेच्या पोटीं । जेवीं चोर लागलिया पाठी । लपे सकटी धनवंतू ॥ ५४ ॥ मी एकु लौकिकीं आहे । ऐसे कोणा ठावे नोहे । ऐशी ऐशी दशा पाहे । मानु न साहे यालागीं ॥ ५५ ॥ सांडावया अहंममता । मानू न पाहे सर्वथा । लौकिकीं सन्मानू घेतां । दृढ अहंता होईल ॥ ५६ ॥ ज्यांचे पोटीं दृढ अभिमान । ते सदा वांछिती सन्मान । जो सांडूं रिघे अभिमान । तो मानापमान न पाहे ॥ ५७ ॥ जेणें घेतला सन्मान । त्यासी नेघवे अपमान । तेथ सहजें आला देहाभिमान । यालागीं सन्मान नावडे ॥ ५८ ॥ सन्मानु घ्यावया तत्त्वतां । ज्ञातेपण मिरवी ज्ञाता । ते सधीं वसे ममता । अर्थस्वार्थाचेनि लोभें ॥ ५९ ॥ एवं नापेक्षी सन्मान । हें प्रथम शिष्याचें लक्षण । आता निर्मत्सरत्व सपूर्ण । तें सुलक्षण परियेसीं ॥ १६० ॥ सज्ञानामाजी वैर । ज्ञातृत्वाचाचि मत्सर । तेथे देहाभिमाने केले घर । अतिर्दुस्तर जीवासी ॥ ६१ ॥ ज्ञानाभिमानाची गोष्टी । वेचूनि तपाचिया कोटी । दुजी करीत होता सृष्टी । अभिमान पोटीं ज्ञानाचा ॥ ६२ ॥ ज्ञानाभिमानु दुर्वासासी । व्यर्थ शापिले अवरीपासी । म्यां सोशिले गर्भवासासी । ज्ञानाभिमानासी भिऊनी ॥ ६३ ॥ ज्ञानाभिमानु ब्रह्मयासी । नेले गोपालवत्सांसी । मज होणें पडिले त्या वेषांसी । ज्ञानाभिमानासी भिऊनी ॥ ६४ ॥ उद्धवा ज्ञानाभिमान । सर्वां अभिमानांमाजीं कठिण । वसिष्ठ विश्वामित्र जाण । ज्ञानाभिमानें भांडती ॥ ६५ ॥ एवं ज्ञानाभिमानाभेण । म्यां घेतलें गोवळेंपण । मज मूर्ख ह्मणती याज्ञिक ब्राह्मण । त्यांसी ज्ञानाभिमान कर्माचा ॥ ६६ ॥ मुख्य माझीच हे ऐशी दशा । तेथें इतराचा पाडू कायसा । ज्ञानाभिमानाचा दृढ फांसा । नुगवे सहसा ज्ञात्यांसी ॥ ६७ ॥ ज्ञानाभिमानाची जाती कैशी । उभा न ठाके मूर्खापाशीं । वैर लावी सज्ञानासी । समत्सरेसीं वर्तवी ॥ ६८ ॥ एवं निर्मत्सर होणे ज्यासी । तेणे साडावें ज्ञानाभिमानासी । येरवीं तो ज्ञातयासी । समत्सरेसी नांदवी ॥ ६९ ॥ ऐक मत्सराची सामग्री । देहीं देहाभिमान दृढ करी । तोही ज्ञातेपणाचें बळ धरी । लोभ माझारीं अर्थस्वार्थें ॥ १७० ॥ इतुकी सामग्री जेथें होये । तोचि समत्सर द्वेषु वाहे । शुद्ध शिष्य हें न साहे । त्यागोनि जाये मत्सरू ॥ ७१ ॥ मत्सराची जाती कैशी । अवश्य वसे ज्ञात्यापाशीं । मत्सरू थोर पंडितांशीं । यावज्जन्मेंसी न सडिती ॥ ७२ ॥ पंडित भेटती समत्सर । लवण भजन अतिनम्र । वोलती अतिमधुर । समत्सर छळणोक्तीं ॥ ७३ ॥ मत्सरें पंडित येती क्रोधा । असदारोपणें करिती निंदा । एवढी मत्सराची बाधा । नातळे कदा

१ ज्या ठिकाणीं मूळासह नामरूप नाहीं नामरूपात्मक अविद्या, तिचे मूळ जी मूळमाया किंवा विद्या या दोन्ही जेथें नाहींत असें स्थान ब्रह्मपद, त्या ठिकाणीं द्वैताचा लेश नाहीं २ कटाळा ३ जेथें देहाला किंमत नाहीं अशा मनाच्या स्थितीत ४ सन्मान सोसत नाहीं ५ साहे ६ घेनवत नाहीं ७ मत्सराचा अभाव ८ जिंकण्यास कठिण ९ ज्ञानाचा अभिमान सर्व अभिमानात अत्यंत दुर्जय आहे, हे नाथांनीं पुढील ओंव्यांत उत्कृष्ट प्रकारें वर्णिलें आहे १० ज्ञानाभिमानाच्या भयानें ११ गवळ्याचा वेष, गवळ्याच्या पोटीं जन्म १२ प्रतिष्ठा, किंमत १३ उकलता येत नाहीं. १४ ज्ञानियासीं १५ स्थिति, लक्षण १६ लवणें, स्तुति करणें, वगैरे १७ एकमेकांवर खोटे आरोप करून

सच्छिण्यु ॥ ७४ ॥ मत्सरू झाल्यातें न सोडी । मा इतर काइसीं बापुडीं । सच्छिष्य द्वेषाची गोष्टी सोडी । मत्सरू तोडी सर्वस्वें ॥ ७५ ॥ मत्सर सांडूनि तत्त्वता । शिष्यें रहावें सर्वथा । निर्मत्सरतेची कथा । ऐक आता सांगेन ॥ ७६ ॥ पुढूनि स्वार्थु नेता । द्वेष उपजों नेदी चित्ता । भूतीं[1] भगवंतू भाविता[2] । द्वेषु सर्वथा येवों नेदी ॥ ७७ ॥ निंदेचिया वाग्बाणीं । दारुण विंधिल्या[3] दुर्जनीं । द्वेषु उपजों नेदी मनीं । हित मानी निंदेचें ॥ ७८ ॥ जेणे जेणे निजनिंदा केली । तो तो मानी हित माउली । पापमळाची क्षाळणा झाली । शुद्ध केली माझी वृत्ति ॥ ७९ ॥ ऐसऐशिया विवंचना । द्वेषु आतळों नेदी मना । निर्मत्सरता ते हे जाणा । दुसरी लक्षणा शिष्याची ॥ १८० ॥ यावरी जे दक्षता । तेही तुज सांगों आता । शिष्याची प्रगल्भता । निजस्वार्थालागोनी ॥ ८१ ॥ उगवल्या सावधानभास्करा । नाशी निद्रेतंद्रेच्या अंधारा । होय धारणेचा दिवसु खरा । धृतीच्या दुपारा वर्ततु ॥ ८२ ॥ त्या दिवसाचेनि लवलाहें । शमदमादि[11] समुदायें । भक्तिपंथें चालताहे । मार्गी न राहे क्षणभरी ॥ ८३ ॥ तेथ उचलता पाउलीं । निजबोधाची पंव्हे[13] ठाकिली । जेथ पाथिकाची निवाली । तृषा[14] हरली तृष्णेची ॥ ८४ ॥ तेथ निजग्रामींचे भेटले । [15]सोहसागाती एकवटले । तेथूनि चुकणया[16] मुकले । नीट लागले निजपंथीं ॥ ८५ ॥ ऐकें बापा विचक्षणा । आळस विलंबू नातळे मना । त्या नाव 'दक्षता' जाणा । तिसरी लक्षणा शिष्याची ॥ ८६ ॥ जुनाट संग्रहो[18] सवे होता । ते सर्व सांडिली ममता । सांडिल्याची [19]रती मागुता । न करी सर्वथा निजबोधें ॥ ८७ ॥ देहीं दृढ धरावी अहंता । तेणे देहसंबधाची ममता । देहाभिमानु नातळे चित्ता । गेली ममता न लगता ॥ ८८ ॥ देह नश्वरत्वें देखिला । विष्ठामूत्राचा मोदळा[20] । यालागीं अहंकारू गेला । सोहं लागला दृढभावो ॥ ८९ ॥ दृढ वाढवूनि सोहंता । तेणे साडविली अहममता । हे चौथी गा अवस्था । जाण तत्त्वतां शिष्यासी ॥ १९० ॥ गुरु माता गुरु पिता । गुरु गणगोत तत्त्वता । गुरु बंधू सुहृदता । निजस्वार्था शिष्याच्या ॥ ९१ ॥ गुरुपरिचर्या[21] नित्यकर्म । गुरुसेवा हाचि स्वधर्म । गुरु तोचि आत्माराम । सुहृद[22]संभ्रम सद्गुरूसी ॥ ९२ ॥ ऐसे सद्गुरूसी सुहृदपण । असावे शिष्यासी संपूर्ण । हें पाचवें गा लक्षण । सत्य जाण उद्धवा ॥ ९३ ॥ चंचळतवें चळुं[23] चित्ता । येवों नेदीच सर्वथा । निजीं निजरूपनिश्चळता । साधी सर्वथा सर्वस्वें ॥ ९४ ॥ जऱ्ही चचळ झालें अंग । चित्त

---

१ प्राणिमात्रामध्यें २ भूतमात्राच्या ठिकाणीं हरि पाहण्याचा अभ्यास करू लागला कीं मत्सर–द्वेष–हा जवळच येत नाहीं ३ बाण मारल्यास, टोंचल्यास ४ स्वच्छता ५ स्पर्शावयाला ६ गुरूनें सांगितलेल्या अभ्यासाचे ठिकाणीं तत्परता ७ प्रौढता, दक्षता आपलं हित साधून घेण्याची योग्यता, स्वहिताविषयीं जागरूकता ८ एकाग्रतारूपी सूर्याचा उदय होऊन निद्रातंद्रा जातात ९ अभ्यासापासून मनाला हालू न देणें ही धारणा मनाची एकाग्रता सूर्य कल्पिल्यामुळें धारणा हाच दिवस मनाची व्यग्रता होताक्षणीं धारणा ढळते १० धैर्याला दुपार म्हटलें याचें कारण दुपारीं सूर्य लोपत नाहीं धैर्य म्हणजे निश्चय, तो दृढ असला म्हणजे मनाची व्यग्रता होत नाहीं आणि कदाचित् झाली कीं तो निश्चय मनाला खेंचून आणतो ११ शमदमादि सहा साधनांनीं युक्त पुरुष अशी धारणा टिकवू लागला म्हणजे स्वरूपबोध होतो १२ स्वरूपबोध होताक्षणीं देहोहं हा भ्रम दूर होऊन सोहं हा अनुभव येतो नंतर वाट चुकण्याची भीति राहत नाहीं त्रिगुणाचे पलीकडे गेल्यानंतर जन्ममरणापासून मुक्त झाला सोहं हा अनुभव त्रिगुणापलीकडचा आहे १३ पाणपोई जवळ आली–लागली १४ निजार्ततृषा १५ शुद्ध ब्रह्मज्ञानी सोबती १६ वाट चुकण्याच्या भीतीला १७ आतळों नेदी मना १८ प्राक्तन कर्माचा साठा–संचित १९ दु:ख, क्षिति. २० गाठोडें २१ गुरुपूजा २२ प्रेमोल्हास २३ चळ, चळ्वळ

गुरुचरणीं निश्चळ चांग । अंगीं वाजतां [1]लगवेग । वृत्ति अभंग गुरुचरणीं ॥ ९५ ॥ शरीर वर्ततां व्यापारां । ज्याचे हृदयीं नाहीं त्वरा । गुरुचरणीं धरिला थारा । हा शिष्यु खरा परमार्थीं ॥ ९६ ॥ ज्यासी हृदयीं चंचळता । तो शिष्य नव्हे निजस्वार्था । ज्याचे अंतरीं निश्चळता । तोचि परमार्था साधकू ॥ ९७ ॥ ऐसी साधूनि निश्चळता । ज्यासी निजस्वार्थीं [2]जिज्ञासुता । तोचि क्षणार्धें परमार्था । पावे तत्त्वतां गुरुवाक्यें ॥ ९८ ॥ जैसा दीपुं दीपें लाविला । लावितांचि तत्समान झाला । तैसा [3]निश्चयेंसीं गुरु भेटला । तो तत्काळ झाला तद्रूप ॥ ९९ ॥ एवं अतरी जे निश्चळपण । तें शिष्याचें श्रेष्ठ लक्षण । तो सहावा गा गुण जाण । तेणे निर्दळण पड्विकारां ॥ २०० ॥ पड्विकार [4]देहावरी । शिष्यु [5]देहबुद्धी हातीं न धरी । यालागीं [6]मावळिजे विकारी । गुरुवाक्यें करीं वर्ततां ॥ १ ॥ ऐसी साध्य करूनि निश्चळता । साधूं रिघे जो परमार्था । धरोनियां [7]अर्थजिज्ञासुता । होये भजता गुरुचरणीं ॥ २ ॥ ज्यासी अर्थजिज्ञासा नाही । तो भजेना गुरूच्या ठायीं । जरी भजेल [8]कंहींवहीं । तरी स्वार्थें पाहीं विषयाच्या ॥ ३ ॥ सांडोनियां विषयस्वार्था । ईत्थंभूत जाणावया अर्था । जो भजे परमार्था । 'जिज्ञासुता' त्या नांव ॥ ४ ॥ ऐसी धरोनि जिज्ञासुता । चढती आवडी परमार्था । [10]आराणुक नाहीं चित्ता । निजस्वार्थाचेनि लोभें ॥ ५ ॥ अतिप्रीती परमार्था । चढती वाढती आस्था । हे सातवी लक्षणता । जाण तत्त्वतां शिष्याची ॥ ६ ॥ हे सातवी लक्षणा । परमार्थाचे [11]अगवणा । पावली असे जाणा । जिज्ञासुपणाचेनि नेटें ॥ ७ ॥ गुरु बहुतांची साउली । शिष्यवर्गाची माउली । तेथ [12]असूया जेणे केली । त्याची बुडाली निज-प्राप्ती ॥ ८ ॥ यालागीं जो जो गुरूचा [13]अंकितु । तो तो गुरुत्वेंचि मानितु । असूया नाठवे मनांतु । अतिविनीतु सर्वांसी ॥ ९ ॥ गुरुबंधु कनिष्ठ दीन । त्याच्या ठायीं उत्तम गुण । जाणोनि न [14]मनी आपण । [15]असदारोपण तेथें करी ॥ २१० ॥ पुढिलाचा उत्तम गुण । त्यासी मिथ्या लावूनि दूषण । लटिकें ह्मणे त्याचें ज्ञान । 'असूया' जाण त्या नांव ॥ ११ ॥ प्रत्यक्ष भेटल्या वर्णी गुण । नम्र होवोनि वंदी चरण । सवेंचि मागें करी छळण । 'असूया' सपूर्ण या नाव ॥ १२ ॥ सच्छिष्यु ये अर्थी निर्मळ । हों नेदी असूयेचा विटाळ । [16]उत्तम-मध्यमप्राकृतमेळ । वंदी परी छळ करूं नेणे ॥ १३ ॥ गुरुने शिकविली [17]वस्तुसमता । तेथ निरतर ठेवूनि चित्ता । समभावें वंदी समस्ता । छळूं सर्वथा तो नेणे ॥ १४ ॥ यापरी गा उद्धवा । छळूं नेणे कोणा जीवा । हा अनसूयु ह्मणावा । गुण आठवा शिष्याचा ॥ १५ ॥ हे [18]अष्टमहामणिमाळी । अखंड ज्याच्या हृदयकमळीं । तो पावे सद्गुरूजवळी । [19]नवी नव्हाळी भेटीची ॥ १६ ॥ यावरी नववे लक्षण । तें जाण नवविधान । [20]सत्यभूत सभाषण । [21]वाग्विलापन सांडूनी ॥ १७ ॥ सद्गुरूप्रति जाण । मृदु विनीत करी प्रश्न । सत्याचें सत्य ते गुरुवचन । मानी जाण निजभावें ॥ १८ ॥ [22]युक्ति वाढवून [23]उदंड । नाना मतें [24]अकाड-

१ विक्षेप करणारे—शाति ढळविणारे=प्रसग अगावर कोसळले असता २ जाणण्याची इच्छा ३ निश्चळ. ४ देहामुळें ५ देह मी आह अशा बुद्धीला स्पर्श करीत नाहीं देहबुद्धि सोडून आत्मबुद्धि करतो ६ ऊस व्हावें ७ अर्थ जाणायाची इच्छा. ८ कधींतरी. ९ पूर्ण १० समाधान, सतोष ११ अगवण ह्मणजे सामर्थ्य १२ मत्सर १३ दास, एकनिष्ठ भक्त १४ मानीत नाहीं ओळखीत नाहीं १५ खोटाआरोप १६ उत्तम, मध्यम व प्राकृत याच्या समुदायाला १७ परब्रह्मवस्तूचें समत्व, वस्तु सर्वत्र ओतप्रोत भरल्यामुळें द्वितीयत्व नाहीं ही भावना १८ आठ महामण्याची माळ १९ नवीनपण २० खरें व पवित्र २१ बडबड २२ वादविवादाचे प्रकार २३ पुष्कळ. २४ आरडाओरड.

तांड । साह्य संचरूनि पांखांड । गर्जत तोंड महावादें ॥ १९ ॥ साधका बाधका युक्ती- । माजीं सचरूनि छळणोक्ती । आपुली मिरवावी युक्ती । हें नाही चित्तीं शिष्याचे ॥ २२० ॥ सद्गुरूपुढे अतिजल्प । करणे तेंचि महापाप । हें जाणूनि साडी वृथालाप । मिथ्या जल्प बोलेना ॥ २१ ॥ शिष्याचें घोलणे कैसे । याचा परिपक्क अमृत जैसे । बोल घोळले प्रेम-रसें । प्रश्न पुसे एकांतीं ॥ २२ ॥ मिथ्यावादाचीं अपक्क फळें । तुरटें तिखटें तोंडाळें । सर्दटें झडलीं पूर्वकाळें । बोले मांजळें परिपक्क ॥ २३ ॥ बोलों नेणे छळ छद्म । स्पर्शों नेणे परवर्म । बोलीं नुपजवी अधर्म । मनोधर्मक्षोभक ॥ २४ ॥ व्यर्थ न करी आशका । निंदेलागीं तो मुका । झेंकवूं नेणे लोकां । बाळा मूर्खां पंडितां ॥ २५ ॥ बोलों नेणे अतिकर्कश । करूं नेणे उपहास । बोलामाजी न धरी आस । बोले नैराश्य वैराग्य ॥ २६ ॥ बोलीं बोलूं नेणे आंटू । छळणोक्ती नव्हे शठू । बहु बोलता मानी विटू । मौननिष्ठ होऊनि राहे ॥ २७ ॥ वाद विवाद अतिवाद । नावडे कोणाचा संवाद । न करी बोलाचा विनोद । लौकिक शब्द न बोले ॥ २८ ॥ वक्रोक्ति नाहीं जाण । बोलीं न बोले विदाण । करूं नेणे प्रतारण । मिथ्या वचन न बोले ॥ २९ ॥ पोटीं कार्य नाहीं करणे । हो हो ह्मणवूनि झेंकविणे । हेंही नाहीं तया बोलणे । सदा पठणे हरिनाम ॥ २३० ॥ पश्चिम-द्वारींचें कवाड । सदा वारेनि करी खडखड । तैशी न करी वडवड । वृथा तोंड पिटीना ॥ ३१ ॥ करिता शब्दब्रह्मसवादु । युक्तिवादें विह्वासा क्रोधु । अनिवार देखोनि वाधु । न बोले शब्दु शाब्दिक ॥ ३२ ॥ न मिरवी शब्दज्ञान । न दाखवी आत्ममौन । न धरी वचनाभिमान । सदा स्मरण गुरूचें ॥ ३३ ॥ बोले नुपजवी उद्वेगें । बोलावया न करी उद्योग । बोलीं नुठवी महावेग । अनुद्वेग बोलणें ॥ ३४ ॥ सत्य आणि अतिमधुर । आइकता आल्हादकर । सर्वांसी हितत्वें साचार । बोले सेंनागर हरिकथा ॥ ३५ ॥ प्रार्थूनिया सद्गुरूसी । बहु बोलणें नाहीं त्यासी । पुसणे एकाक्षरासी । निजसुखासी सेवावया ॥ ३६ ॥ एवं शिष्याचीं नव लक्षणे । नवखड पृथ्वीची आभरणे । निजकृपेनें नारायणें । भक्ताकारणे दीधलीं ॥ ३७ ॥ हे नवरत्नमाळा गोमटी । जो घाली सद्गुरूच्या कंठीं । तो बैसे सायुज्याच्या पटी । उठाउठीं तत्काळ ॥ ३८ ॥ या नवरत्नाचें पदक । ज्या शिष्याचे हृदयीं देख । तो सद्गुरूचा आवश्यक । विश्वासिक सर्वार्थी ॥ ३९ ॥ या नवरत्नाची अभिन्न गांठी । जो सद्गुरूसी आणी भेटी । तो स्वराज्याच्या मुकुटी । झळकत उठी महामणी ॥ २४० ॥ उद्धवा येथें आशंका धरिसी । नादता स्त्रीपुत्रधनधान्येंसीं । निर्ममता शिष्यासी । कैसेनि त्यासी उपजवी ॥ ४१ ॥

---

१ मत, कल्पना २ बाचाळपणा ३ अल्प ४ शब्द प्रेमरसात घोळले ५ खोट्या वादाचीं ६ वृथा फळें ७ दाटर-केलीं, कठीण ८ कपट ९ दुसऱ्याच्या मनोवृत्ति क्षुब्ध करण्यासारख्या अधर्माच्या गोष्टी १० फसविण्याला ११ आशा नसणें १२ अटीच-अढीचें-बोलणं प्राजळ नव्हे असें अर्थहीन कोरडें लाघव ज्ञानेश्वरी अध्याय १३ मध्यें 'अहिंसा' शब्दावर टीका करिताना ज्ञानरायांनी 'वाचिकी अहिंसा' कशी असते तें सांगितलं आहे तो प्रसंग येथें वाचकांनी ध्यानात आणावा वाणीने कोणते दोष सोडावेत त तेथं सांगितलं आहे ते हे –निरोधवाद, प्राणितापटाळ, उपहास, छळ, वर्मस्पर्श, आधूवेग (कोरडें लाघव) विंदाण (कपट), आशा, शंका, व प्रतारण (फसवेगिरी) हे दोष टाळून जरूर असल्यास बोलावें, पण तें कसें –"तसे साच आणि मवाळ । मितलें आणि रसाळ । शब्द जैसे कल्लोळ । अमृताचे" १३ वाकडें बोलणें १४ कपट १५ फसविणें १६ अपानवायू १७ शाब्दिक ब्रह्मवाद १८ पोकळ, शब्दवाद माजवीत नाहीं १९ संताप २० गोड, चांगली २१ ॐ या २२ वक्षें, वालरार २३ माळ

जायापत्यगृहक्षेत्रस्वजनद्रविणादिषु । उदासीनः समं पश्यन् सर्वेष्वर्थमिवाऽऽत्मनः ॥ ७ ॥

येविखीं सादर ऐक । शिष्य निरसावया निजदुःख । पावावया आत्मसुख । साधी विवेकसाधने ॥ ४२ ॥ विचारितां आत्मसुख । सर्व देहीं समान देख । विजातीय स्त्रीपुरुषवेष । सुखविशेष तेथ नाहीं ॥ ४३ ॥ पाहें पां स्त्रीपुरुषदेही । आत्मा आत्मी हें तंव नाहीं । आत्मसुख आपुल्या ठायी । असे पाहीं स्वतःसिद्ध ॥ ४४ ॥ सुखाचिलागीं सर्वथा । झोंबती प्रपंचपदार्थां । ज्यासी गुरुवाक्यें आले हाता । अद्वैतता निजसुख ॥ ४५ ॥ एकपणीं निजात्मसुख । हाता आलें नित्य निर्दोख । आता द्वैत वाछी तो अतिमूर्ख । थितें[2] सुख नासावया ॥ ४६ ॥ प्रपंचामाजीं असतें सुख । तरी कां त्यजिते सनकादिक । द्वैत तितुकें केवळ दुःख । परम सुख अद्वैतीं ॥ ४७ ॥ हेंचि साधकीं साधूनि ज्ञान । स्त्री पुत्र स्वजन धन । त्यासी जाले उदासीन । अद्वैतीं मन लागलें ॥ ४८ ॥ तेथ कोणाचें गृह क्षेत्र । कोण पुसे कलत्र पुत्र । धनधान्यसमृद्धि विचित्र । माझें स्वतंत्र देह न ह्मणे ॥ ४९ ॥ ऐकें उद्धवा यापरी । माझे भक्त संसारीं । उदास जाले घरदारीं । तत्त्वविचारीं लिगटोनी ॥ २५० ॥ लिगटोनिया गुरुचरणीं । केली प्रपंचाची झाडणी । मग अत्यादरें गुरुभजनीं । निजसुखदानी गुरुरावो ॥ ५१ ॥ गुरुसेवेसी अत्यादर । करितां न राहे आठौ प्रहर । ठेविलें गुरुचरणीं अंतर । निरंतर निजभावें ॥ ५२ ॥ उद्धवा येथ आशंका धरिसी । जे देहावेगळें कोणे वस्तूसी । देखोनि पावला निजसुखासी । विदेहत्वासी अनुभवू ॥ ५३ ॥ देही असोनि विदेहता । प्रपंची असोनि अद्वैतता । आली शिष्याचिया हाता । तेही कथा परियेसीं ॥ ५४ ॥

विलक्षणः स्थूलसूक्ष्माद्देहादात्मेक्षिता स्वदृक् । यथाग्निर्दारुणो दाह्याद्दाहकोऽन्यः प्रकाशकः ॥ ८ ॥

स्थूलसूक्ष्मदेहांहून । आत्मा तो सर्वदा भिन्न । तेणे वेगळेपणे जाण । करी वर्तन प्रपंचीं ॥ ५५ ॥ जीव उभंय देहीं वर्तता । प्राणियांसी देहातीतता । स्फुरत असे सर्वथा । तेचि तत्त्वता नेणती ॥ ५६ ॥ ह्मणे माझा डोळा दुःखों लागला । परी न ह्मणे मीचि दुखों आला । माझा पांवोचि मोडला । परी मी मोडला हें न ह्मणे ॥ ५७ ॥ यापरी देहीं वर्तता । प्रत्यक्ष सांगे देहातीतता । हे आपुली आपणा अवस्था । न कळे भ्रांता देहभ्रमें ॥ ५८ ॥ द्रष्टा दृश्य नव्हे सर्वथा । तें जड तो चेतविता । एवं आत्म्यासी विलक्षणता । जाण तत्त्वता या हेतू ॥ ५९ ॥ विलक्षणता दों प्रकारेंसी । एक ते जाण द्रष्टेपणेसीं । दुसरी ते स्वप्रकाशेंसीं । देहद्वयासी विलक्षण ॥ २६० ॥ द्रष्टा दृश्याहूनि भिन्न । तरी तो जाला ह्मणसी मन । तें चार्वाकमत जाण । मनपण त्या नाहीं ॥ ६१ ॥ अकरा इंद्रियामाजी जाण । मन तेंही एक करण । करणत्वें त्या जडपण । आत्मा नव्हे जाण या हेतू ॥ ६२ ॥ प्रपंची मनाची दक्षता । तें मनपणेचि नव्हे तत्त्वता । जेवी प्राणेंवीण नृपनाथा । न दिसे सर्वथा निजभाग्य ॥ ६३ ॥ शस्त्राचेनि एक घायें । छेदिले लोहार्गळसमुदाये । ते शस्त्राचे

१ शुद्ध २ असलेलें ३ स्त्री ४ नाना प्रकारची ५ आत्मसुख देणारा ६ नाराये ७ चित्त, अंतःकरण ८ देहाभिमानरहित ९ ऐक्य. १० स्थूल व सूक्ष्म या दोन देहात ११ देहाहून वेगळेपणा १२ पाय १३ भ्रमिष्टाला १४ आत्मा द्रष्टा व देह दृश्य असें असून आत्मा देह कसा होईल? "आत्मा द्रष्टृतया सिद्धो देहो दृश्यतया स्थितः । तयोरैक्यं प्रपद्यन्ति किमज्ञानमतः परम् ॥" अपरोक्षानुभूति १५ भिन्नता, भेद १६ भिन्न १७ नास्तिकाचें मत १८ इंद्रिय १९ चातुर्य २० लोखंडाच्या अर्गळा

सामर्थ्य नोहे । वळ पाहे शूराचें ॥ ६४ ॥ लोहाचा लोहगोळ । अग्निसंगें जाला इंगळ । धडधडा निघती ज्वाळ । तें नव्हे वळ लोहाचें ॥ ६५ ॥ त्या लोखंडाऐसें जड मन । त्यासी चित्प्रभा प्रकाशून । प्रवृत्तीमाजीं प्रवर्तन । करावी जाण श्रेष्ठत्वें ॥ ६६ ॥ पांव्यामाजीं रागज्ञान । केल्या अतिमधुर गायन । तो पाव्याचा नव्हे गुण । कळा जाण गात्याची ॥ ६७ ॥ तैसा मनाचा जो व्यापार । तो जाण पां परतंत्र । नव्हे त्याचा तो स्वतंत्र । जड विचार मनाचा ॥ ६८ ॥ सूर्याचेनि किरणसंगें । सूर्यकांतीं अग्नि निघे । तैसें आत्म्याचेनि प्रकाशयोगें । मन सवेग वर्तत ॥ ६९ ॥ मन जडत्वें जड जाण । आत्मा स्वप्रकाशें प्रकाशघन । मन तें आत्म्याआधीन । आत्मा स्वाधीन आत्मत्वें ॥ २७० ॥ प्रत्यक्ष ह्मणे माझें मन । परी मीचि मन न ह्मणे जाण । यालागीं मनाहूनि आत्मा भिन्न । वेगळेपणें साक्षित्वें ॥ ७१ ॥ देहद्वयाहूनि भिन्न । दृढ साधूनि आत्मज्ञान । देहात्मबुद्धीचें छेदन । केलें जाण शिष्याचें ॥ ७२ ॥ यालागी देहात्मवादी । जे सत्य मानिती उपाधी । ते मिथ्या केली त्रिशुद्धी । शुद्ध बुद्धि ते नव्हे ॥ ७३ ॥ मनावेगळा साधिला पाहा हो । तो तूं ह्मणसी पितामहो । तो देवांमध्यें श्रेष्ठ देवो । हाही संदेहो न धरावा ॥ ७४ ॥ हो का कल्पाचिये आदी । ब्रह्मयासी मौढ्य होतें आधीं । करूं न शके सृजनविधी । जड बुद्धि तयाची ॥ ७५ ॥ त्यासी करूनि सावधान । म्याचि प्रकाशिलें निजज्ञान । तेव्हा तो जाला ज्ञानसंपन्न । सृष्टिसृजन करावया ॥ ७६ ॥ नाभिकमळीं जन्मलें केवळ । ब्रह्मा माझें पोटींचें बाळ । माझ्या दोंदावरी खेळे खेळ । आत्मा केवळ तो नव्हे ॥ ७७ ॥ जितुका देवांचा समुदावो । तितुका प्रकाश्यचि पाहा हो । मी प्रकाशकु अनादि देवो । स्वप्रकाशस्वभावो आत्मा तो मी ॥ ७८ ॥ देहद्वय आणि मन । त्यांहूनि आत्मा विलक्षण । हिरण्यगर्भाहूनि जाण । विलक्षणपण आत्म्याचें ॥ ७९ ॥ हिरण्यगर्भचि परमात्मा । हेंही न घडे गा भक्तोत्तमा । मी हिरण्यगर्भाचाही आत्मा । माझी महिमा त्या कैंची ॥ २८० ॥ एवं हिरण्यगर्भउपासना । ते साधनरूपेंचि सेवना । परी केवळ आत्मपणा । न ये जाणा मायिकत्वें ॥ ८१ ॥ तेंचि विलक्षणता । आणोनियां दृष्टांता । साधीतसे तत्त्वतां । भक्ताच्या ह्याता चढे जेणें ॥ ८२ ॥ अग्नि काष्ठामाजीं वसे । परी तो काष्ठ होऊनि नसे । मंथिल्या काष्ठीं प्रकट दिसे । जाळी उल्हासें काष्ठातें ॥ ८३ ॥ तैसा आत्मा देहीं असे । तो देहोचि होऊनि नसे । ब्रह्मज्ञानें जेव्हां प्रकाशे । जाळी अनायासें देहभाव ॥ ८४ ॥ असोनि एके ठायीं जाण । दाह्याहूनि दाहक भिन्न । तैसें प्रकाश्याहूनि जाण । भिन्नपण स्वप्रकाशा ॥ ८५ ॥ अग्निदृष्टांतें निश्चित । आत्मयाचें निजतत्त्व । नित्यत्व आणि विभुत्व । असें साधित निजबोधें ॥ ८६ ॥ काष्ठाचेनि योगें अग्नीसी । जन्मनिरोधु नामरूपासी । पावे तेवीं आत्मयासी । विकारता तैसी देहयोगें ॥ ८७ ॥

निरोधोत्पत्त्यणुबृहन्नानात्वं तत्कृतान्गुणान् । अंतःप्रविष्ट आधत्त एवं देहगुणान्परः ॥ ९ ॥

नाना काष्ठाच्या संयोगीं । काष्ठाचे गुण अग्नीच्या अंगीं । आले दिसती प्रत्यक्ष जगीं ।

---

१ काल भद्र २ ज्ञानप्रभा ३ मुरलींत ४ विचारानें पाहता मन हें जड आहे ५ ह्मणाल्यावर ६ देहालाच आत्मा मानणाऱ्या बुद्धीचें ७ प्रारंभीं ८ मूढता, मंदता ९ सृष्टि उत्पन्न करण्याचें कार्य १० जगाची उत्पत्ति ११ पोटावरी १२ मजपासून प्रकाश मिळतो असा १३ निराळा १४ ब्रह्मादींचा सूक्ष्म देह १५ तेथेंचि १६ असे १७ घासल्यास १८ दहनाचा विषय १९ प्रकाश्य ह्मणजे प्रकाशित केली जाणारी वस्तु

अग्नि ते संगीं अलिप्त ॥ ८८ ॥ काष्ठमथनें अग्नि प्रकटला । त्या नांव ह्मणती उपजला[1] । काष्ठाकारीं आकारला[2] । लहान थोर जाला तद्योगें ॥ ८९ ॥ अग्नि काष्ठविकारवशें । त्रिकोण वर्तुळ वक्र आभासे । काष्ठाचेनि निःशेष नाशें । नाशला ऐसे मानिती ॥ २९० ॥ तैसा अज नित्य अव्ययो । त्यासी आकार-विकार-जन्म-लयो । हा देहादिसंबंधस्वभावो । मिथ्या पहा हो मानिती ॥ ९१ ॥ जें साधिले अग्निदृष्टांतें । तें उद्धवासी न[3] मनेल चित्तें । यालागीं निरूपण मागुतें । श्रीअनंतें मांडिलें ॥ ९२ ॥ उद्धवा तूं ऐसे ह्मणसी । मूळीं सिद्धसंयोगू अग्निकाष्ठांसी । तो काष्ठधर्मु लागला अग्नीसी । हें आह्मांसी मानलें ॥ ९३ ॥ आत्मा नित्यशुद्ध[4] अविकारी स्वांगें । जो गगनासी नातळे[5] अंगें । त्यासी देहसंगू केवीं लागे । मग तद्योगें विकारी ॥ ९४ ॥ आत्म्यासी देहसंगु घडे । हें बोलणेंचि तंव कुडें[6] । ऐसें न घडतेंही जरी घडे । तरी तो सांपडे देहबुद्धी ॥ ९५ ॥ जो देहबुद्धीमाजीं आला । तो केवळ देहधारी जाला । पुढें केवीं जाय त्यागू केला । ऐसा उपजला संदेहो ॥ ९६ ॥ कृष्ण ह्मणे उद्धवासी । ऐसी शंका क्षणें धरिसी । मन घालोनि मनाचे मानसीं । या अर्थासी परियेसीं ॥ ९७ ॥ हें शब्दचातुर्यासाठीं । हाता न ये गा जगजेठी । हे माझ्या गुप्ताचीही गुप्त गोठी । तुजसाठीं बोलतों ॥ ९८ ॥

योऽसौ गुणैर्विरचितो देहोऽयं पुरुषस्य हि । संसारस्तन्निबन्धोऽयं पुंसोऽविद्याच्छिदात्मनः ॥ १० ॥

ऐकें पुरुष जो पुरुषोत्तम । ज्या आधीन मायागुणग्राम । ज्यासी ईश्वरू ऐसा नामधर्म । शास्त्रानुक्रम बोलती ॥ ९९ ॥ त्या ईश्वराची जे माया । ज्या उपजविलें नाना कार्या । जीव संसारी करावया । भ्रमू वायां वाढविला ॥ ३०० ॥ तेथें चैतन्य जें प्रतिबिंबलें । तेंचि जीवपणें वाच्य झालें । जेवीं थिल्लरीं चंद्रबिंब बुडालें । दिसे नाथिलें मूर्खांसी ॥ १ ॥ त्या थिल्लरासी नातळत । चंद्रमा असे गगनीं अलिप्त । तैसा आत्मा अविद्यातीत । अविद्या नातळत प्रतिबिंबाला ॥ २ ॥ अहमिति प्रथमाध्यासें । सूक्ष्म लिंगदेह मायावशें । नाना अनर्थ करी कैसे । वासनासौरसें उपजले ॥ ३ ॥ जरी लिंगदेह जालें सबळ । विषयभोगा दृढ मूळ । तरी भोगूं नव्हे स्थूळ । सूक्ष्म भूतगोळ स्थूळावला ॥ ४ ॥ स्थूळापासोनि स्थूळ देहो । पांचभौतिक घडला पहा हो । एवं उभयदेहअभिप्रावो । जाला निर्वाहो या रीतीं ॥ ५ ॥ ऐसा उभय देहीं वर्ततां । दृढ लागली देहात्मता । तेणें वाढली अहंममता । मी कोण हें तत्त्वतां विसरला ॥ ६ ॥ न कळे निजसुखाची गोडी । पडला विषयाचिये बोढी । पापपुण्याचिया जोडी कोडी । पडिली बेडी सुंबद्धा ॥ ७ ॥ देहाध्यासें देहधर्म । सत्य मानी वर्णाश्रम । मग आचरों लागे कर्म । फळसभ्रम वांछूनी ॥ ८ ॥ राजा चक्रवर्ती निजमंदिरीं । निजेला सुमनशेजेवरी । तो स्वप्नीं होऊनि भिकारी । अंत्यजाघरीं अन्न मागे ॥ ९ ॥ तेथ कुंटका एकु यावया हाला । नीचासी ह्मणे राजा रे तूं तत्त्वतां । परी मी राजा हें नाठवे चित्ता । स्वप्नीं भिक्षुकता दृढ झाली ॥ ३१० ॥ तैसी विसरोनि निजात्मता । फळें मागे

१ उत्पन्न झाला २ आकारास, रूपास आला ३ पटणार नाहीं ४ नित्यसिद्ध ५ स्पर्शत नाहीं ६ खोटें, वाईट ७ कदाचित् ८ शब्दचातुर्य असल्यानें ९ मायेचे सकळ गुण १० ईश्वरीतत्त्व ११ डबक्यात १२ लटिकें, खोटें. १३ 'मी' याच्या १४ अध्यास ह्मणजे तादात्म्य, आपलें जें रूप नव्हे तें आपलेंच आहे अशी दृढ भावना. १५ वासनेच्या आसक्तीमुळें १६ व्यवस्था १७ मीपणा व माझेपणा १८ प्रवाहात १९ कोटी २० अज्ञान्याला. २१ पुष्पाच्या शय्येवर २२ तुकडा

देवां देवतां । मी देवांचा देवो तत्त्वतां । हें त्यासी सर्वथा नाठवे ॥ ११ ॥ त्या स्वप्नाचेनि अतिअध्यासें । राजा वोसणावे मी भिकारी ऐसें । ऐकोनि सेवकां येत हासे । राजा स्वप्नवशें जल्पतू ॥ १२ ॥ येथ गाढ मूढ अवस्थाघेरे । सर्वांग गडबडी निदसुरें । नागवें उघडें न स्मरे । निद्राभरें घोरला ॥ १३ ॥ त्यासी थापटी पुरोहितू । जागा होतां होय विस्मितू । मग नागवेपणा आच्छादितू । सांगों लाजतू भिक्षुकता ॥ १४ ॥ तेवीं अविद्या निद्रा उद्भटा । जल्पे मी देही मी करटा । मी सपत्नु मी ज्ञाता मोठा । देहात्मनिष्ठा बडबडी ॥ १५ ॥ निदसुरपणाचे लाहें । कर्माकर्मांचे पसरी पाये । हिताहित कोण पाहे । देहमोहें मोहितू ॥ १६ ॥ तो गाढमूढ अवस्थेआतू । होता दीर्घसकल्पें लोळतू । लोभें अतिजल्पें जल्पतू । घोसणतू मी माझें ॥ १७ ॥ तेथें दैवयोगें गडबडितू । अवचटें गुरुचरणीं आदळतू । निकटता देखोनि कृपावतू । थापटितू निजबोधें ॥ १८ ॥ ब्रह्माहमस्मि ऐसी वाणी । एक वेळ पडली कानीं । अविद्या निद्रा गेली पळोनी । तत्क्षणीं जागिन्नला ॥ १९ ॥ जागताचि होय विस्मित । मी देह ह्मणतां लाजत । देहकर्म देखे निंदित । कर्मातीत ब्रह्म मी ॥ २२० ॥ होआवया ससारबंधन । यासी अविद्याचि गा कारण । तिसी छेदावया जाण । खड्ग तीक्ष्ण ब्रह्मविद्या ॥ २१ ॥ अविद्या निरसी ब्रह्मज्ञान । ते अवश्य ब्रह्माहोनि भिन्न । मोडलें ह्मणसी अद्वैतपण । ते नेण्हे जाण सिद्धांतीं ॥ २२ ॥ प्रपंचु अज्ञानें लाठा । ज्ञानअज्ञानाच्या सटवाटा । फेडिजे काटेन काटा । मग खटपटा निमाल्या ॥ २३ अविद्या जीवबंधिनी । ब्रह्मविद्या बंधच्छेदनी । या समूळ तुजलागुनी । सांगीतल्या दोनी सविस्तर ॥ २४ ॥ तेचि ब्रह्मविद्या जाणा । कैसेनि प्राप्त होय आपणा । ते पूर्वपीठविवंचना । सावधमना परियेसीं ॥ २५ ॥

तस्माज्जिज्ञासयाऽऽत्मानमात्मस्थं केवलं परम् । संगम्य निरसेदेतद्वस्तुबुद्धिं यथाक्रमम् ॥ ११ ॥

उद्धवा याचिलागीं नित्य । जिज्ञासें बैसवावें चित्त । वृत्तीसि विवेक उपजवित । सत्या-सत्यविभागें ॥ २६ ॥ तेथ असत्य तितुकी अविद्या । जिचेनि जीवासी परम बाधा । तिच्या समूळ करावया छेदा । सद्विद्या साधावी ॥ २७ ॥ सद्विद्या साधिलिया पाहीं । केवळ वस्तु ते दूरी नाहीं । असे आपुल्याचि ठायीं । येचि देहीं कूटस्थ ॥ २८ ॥ कार्यकारण-सघातीं । त्यामाजीं वस्तु असे व्याप्त । व्यापूनिया अलिप्त । नित्यमुक्त स्वभावें ॥ २९ ॥ करूनि सद्विद्यासाधन । धरूनि आत्मानुसधान । देहद्वयाचें निरसन । साधकें जाण साधावें ॥ २३० ॥ स्थूळ नश्वरत्वें मिथ्या झालें । सूक्ष्म वासनामय कल्पिलें । ते कल्प-नेसी मिथ्यात्व आलें । ब्रह्म उरलें निर्विकल्प ॥ ३१ ॥ जैशा गगनीं नाना मेघपंक्ती । निजबळें हो त्या वर्षती । त्याचि शारदियेचे अंतीं । हारपोनि जाती आकाशीं ॥ ३२ ॥ तैशी देहीं देहात्मबुद्धी । दृढ केली होती त्रिशुद्धी । तेचि विवेकाचिया प्रबोधीं । नास्तिकसिद्धी पावली ॥ ३३ ॥ देह असद्भावाची पदवी । ब्रह्मविद्येच्या सद्भावीं । खद्योततेजाचि दिवीं ।

१ बडबडतो २ झोपाळूपणांत ३ घेरिला ४ आसीन ५ अविद्याबळें घोरलाहे ६ अकस्मात ७ सामीप्य ८ 'मी ब्रह्म आहें' अशी ९ जागा झाला १० ब्रह्माहून ११ निर्दोष निश्चय नाहीं १२ बलाढ्य १३ जीवाला बांधून टाकणारी १४ मुख्य, महत्त्वाचा विचार १५ तिसी १६ ब्रह्मविद्या १७ सघात=समुदाय १८ स्थूळ व सूक्ष्म या दोन देहांचा निरास तो कसा करायाचा हे पुढील ओंवीतच सांगितलें आहे १९ शरदृतूच्या २० विरडून २१ देह मी अशी बुद्धि २२ खोटी ठरली, उडाली २३ सद्भावाची २४ दिवा

सूर्यें देखावी कैसेनी ॥ ३४ ॥ दोर भासला होता विखार । त्याचा करितां निर्जेनिर्धार । ह्मरपोनिया सर्पाकार । उरे दोर निजरूपें ॥ ३५ ॥ पाहतां विवेकाचेनि निवाडें । दोराचें सर्पत्व जेवी उडे । तेवीं ब्रह्मसद्भावी रोकडें । देह नातुडे सत्यत्वे ॥ ३६ ॥ नरदेह आश्रऊन । ब्रह्मविद्या वाढली जाण । तें आपुले जन्मस्थान । देहनिर्दळण केवी करी ॥ ३७ ॥ उद्धवा तूं ऐसऐशी । आशंका झणीं धरिसी । ते अग्निउत्पत्तिदृष्टांतेंसी । तुजपाशीं सांगेन ॥ ३८ ॥

आचार्योऽरणिराद्य स्यादन्तेवास्युत्तरारणि । तत्सन्धान प्रवचन विद्यासन्धि सुखावह ॥ १२ ॥

दों काष्ठांचिया घंसणीं । अग्नि काढिला मंथोनी । तो काष्टें काष्ठ जाळूनी । अग्नि अग्निपणीं प्रज्वळला ॥ ३९ ॥ तैसी ब्रह्मविद्या जाण । गुरुशिष्यसवादमंथन । त्या मंथनाचें निरूपण । सावधान परियेसी ॥ ३४० ॥ येथ आचार्य आद्य अरणी । शिष्य तो जाला उत्तरारणी । उपदेश तो मंथास्थानीं । सवादमंथनीं मंथावे ॥ ४१ ॥ ये मथनीं जरी आळसू केला । तरी ज्ञानाग्नीचा आविर्भाव गेला । आपणिया आपण वंचला । थित्या मुकला साधना ॥ ४२ ॥ धरिता आळसाची मांगी । येव्हडा अनर्थू वाजे अंगीं । आठही प्रहर शिणताति योगी । या योगालागी साधावया ॥ ४३ ॥ निजस्वार्थालागी सावधान । गुरुवचनाचें अनुसंधान । अविश्रम करितां मंथन । ब्रह्मज्ञान तै प्रकटे ॥ ४४ ॥ प्रकटले ब्रह्मज्ञान । उरो नेदी देहाचें भान । दृश्य द्रष्टा दर्शन । करी प्राशन तत्काळ ॥ ४५ ॥ कार्य कर्म आणि कर्ता । ज्ञान ज्ञेय आणि ज्ञाता । हें उरों नेदी सर्वथा । निजात्मता निजबोधें ॥ ४६ ॥ निजबोधें ससारदु:ख । निरसूनि दिधले निजसुख । निजात्मसुखीं निःशेख । मायागुणदोख नासिले ॥ ४७ ॥

वैशारदी साऽतिविशुद्धबुद्धिर्धुनोति माया गुणसम्प्रसूताम् ।
गुणाश्च सन्दह्य यदात्ममेतत्स्वय च शाम्यत्यसमिद्यथाऽग्नि ॥ १३ ॥

नाशावया निजमायागुण । शिष्य विशारद बुद्धिनिपुण । दैवी सपदेचें अधिष्ठान । सद्गुणी सपन्न सर्वदा ॥ ४८ ॥ ऐसा मुमुक्षु अधिकारवतू । त्यासी शाब्दपरनिष्णातू । गुरूनीं माथा ठेविला हातू । निजबोध प्राप्त तत्काळें ॥ ४९ ॥ निजबोधीं बैसतां दृष्टी । गुणकार्य रिघे गुणाच्या पोटीं । तेव्हा गुणुचि गुणाते आटी । तमातें घोटी मध्यमू ॥ ३५० ॥ तम खाऊनि रजोगुण । अत्यत उन्मत्त जाला जाण । त्याचे देखोनि उन्मत्तपण । सत्वे सत्त्वगुण खवळला ॥ ५१ ॥ जेव्हा खवळला सत्वगुण । त्यासी न साहे दुजेपण । रजोगुणाचें प्राशन । केले जाण तत्काळ ॥ ५२ ॥ केवळ सत्वाचा स्वभावो । तेणे निजसुखाचा अनुभवो । क्षणक्षणां नीचें नवा पहा हो । अतिनिर्वळावो अनुभवी ॥ ५३ ॥ तेणे सुखानुभवे देखा । रजतमाच्या बीजकणिका । ज्या सृष्टिसृजनीं उन्मुखा । त्याही निःशेखा जाळिल्या ॥ ५४ ॥ तेव्हा गुण प्रसवती माया । शोधितें सत्वे आणिली लया । ते सत्ववृत्ति

१ सर्प २ खरा निवाडा ३ निर्णयानें ४ सापडत नाहीं ५ कदाचित् ६ घर्षणानें ७ खालची ८ होमाग्नि उत्पन्न करण्याचें काष्ठ ९ वरची अरणी १० उदय, प्रकट होणें ११ सन्या असलेल्या, मिथ्या १२ वाट, मार्ग १३ एकाग्र मनन १४ अस्खलित १५ चतुर १६ गुरु शाब्द व पर ह्मणजे परोक्ष ज्ञान आणि अपरोक्ष ज्ञान यात निष्णात असावा, अथवा तो स्वानुभवी असून शकासमाधानादि करण्यातही समर्थ असावा १७ गिळून टाकितो १८ रजोगुण १९ नित्य. २० अत्यंत नवल २१ सृष्टि उत्पन्न करण्याच्या कामीं तत्पर असा. २१ छुद्ध

एकलिया । अद्वैततया उरलीसे ॥ ५५ ॥ तेव्हां 'ब्रह्माहमस्मि'–लक्षण । तेंही हों लागलें क्षीण । सोहंहंसाची बोळवण । ते सर्धीं जाण होतसे ॥ ५६ ॥ तेथ देहींचे गेलें देहपण । जन्ममरणा आलें मरण । विश्वाचें न दिसे भान । आनंदघन कोंदला ॥ ५७ ॥ तेणे सुखस्वरूप जाली दृष्टी । आनदमय जाली सृष्टी । परमानंदें चढली पुष्टी । स्वानंदें मिठी घातली ॥ ५८ ॥ त्या सुखाची मर्यादा । कासयाने नव्हे कदा । जेथ मौन पडिलें वेदा । वृत्ति तत्पदा पावली ॥ ५९ ॥ द्वैत सर्वथा नाहीं पुढें । यालागीं वृत्तीची वाढी मोडे । तेव्हा तेही सुखस्वरूपीं बुडे । पुढें वाढे ते नाहीं ॥ ३६० ॥ जैसा निरिंधन अग्नी । जाय निजतेजीं मिळूनी । तैशी वृत्ति अद्वैतपणीं । मिळे मिळणीं सुखरूपीं ॥ ६१ ॥ गंगा सागरा मीनली । ते समुद्रचि होऊनि ठेली । का लवणजळा भेटी झाली । मिठी पडली जळत्वें ॥ ६२ ॥ दीपीं दीपू एकवटला । मिळणीं एकुचि होऊनि ठेला । तैसा वृत्तीचा लयो जाला । निर्व्यंग पावला निजसुख ॥ ६३ ॥ तेव्हा आत्मा एकु अद्वैत । तेही ह्मणणें नाहीं तेथ । एव द्वैताद्वैतातीत । नित्य निश्चित निजात्मा ॥ ६४ ॥ तो ज्ञानस्वरूप स्वप्रकाश । अविकारी अविनाश । अकर्ता अभोक्ता उदास । निर्विशेष निजरूप ॥ ६५ ॥ तो अदेही अगोत्र । अचक्षु अश्रोत्र । अमनस्क अमंत्र । मत्री मत्रार्थ जो का ॥ ६६ ॥ जो अज आद्य अप्रमेयो । अतर्क्य अलक्ष्य अव्ययो । नामरूपादि अभावो । भावनाभावो ते शून्य ॥ ६७ ॥ जो भोग्य भोगा नव्हे भोक्ता । जो कार्य कर्म नव्हे कर्ता । कर्ता अकर्ता या वार्ता । जेथ सर्वथा निमाल्या ॥ ६८ ॥ जो अविनाशी अभग । जो शुद्ध बुद्ध असग । देहद्व-याचा सग । ज्याचें अंग स्पर्शेना ॥ ६९ ॥ आत्म्यावेगळें तें अनित्य । हा पूर्वनिश्चय होता सत्य । आता बुडाले नित्यानित्य । संवराभरित निजात्मा ॥ ३७० ॥ नेणपण निमालें सर्वथा । बुडाली जाणपणाची अवस्था । गुण-गुणि-गुणातीतता । हेंही तत्त्वता तेथ नाहीं ॥ ७१ ॥ उद्धवा परमात्मा तो तत्त्वता । हा माझा निश्चयो सर्वथा । तोचि उपनिषदर्थें अर्थिता । निजात्मता प्रतिपाद्य ॥ ७२ ॥ येथ पावलिया वृत्ति । होय ससार-निवृत्ति । हाचि वेदातीं सिद्धान्तीं । निश्चयो निश्चितीं केला असे ॥ ७३ ॥ येथूनि कार्यकर्म-कर्तव्यता । नि शेष खुटली सर्वथा । निजीं निजरूप निजात्मता । जाण तत्त्वता पावल्या ॥ ७४ ॥ हे अद्वैतश्रुतिसुरवाडें । सद्गुरुकृपाउजियेडें । निवृत्ति निजात्मपदा चढे । भाग्य केव्हडें पाहें पा ॥ ७५ ॥ मी वंद्य देवादिदेवा । त्या माझाही निजज्ञानठेवा । परम कृपेनें उद्धवा । तुज म्या आधवा दीधला ॥ ७६ ॥ तुज होआवया निवृत्ती । हाचि अर्थु नानासमतीं । सागीतला परम प्रीतीं । जाण निश्चितीं उद्धवा ॥ ७७ ॥ आता देहा-दिक जे असत्त । अतिनिंद्यत्व कुत्सित । तेथ आतळो नेदीं चित्त । होईं अलिप्त परमार्थी ॥ ७८ ॥ हे तुज जाली अलभ्य प्राप्ती । परी यत्न करावा अतिनिगुती । येथ मतांतरें छळू येती । तेही उपपत्ती परियेसीं ॥ ७९ ॥

---

१ मीच ब्रह्म आहे अशी भावना झाल्यावर सोऽहं तो ईश्वर मी आहें इत्यादि तत्त्वज्ञानाची भानगड उडते २ व्यापला ३ शब्दा ४ लाकडावाचून ५ ऐक्य ६ परिपूर्ण ७ 'सबराभरित' हें 'सबाह्याभ्यतरित' याचें अपभ्रष्ट रूप आहे हा शब्द याच रूपानें हसाच्या 'वाक्यवृत्ति' प्रथांत आहे 'सुंदर रामाबाई । सबराभरित सर्वांठाईं हो ॥' (रामदासी पद) ८ विशद केला असता ९ अद्वैतप्रतिपादक वेदवाक्याच्या सुपाकर मननानं १० सद्गुरुकृपा हाच सूर्य त्याच्या प्रकाशानें ११ वृत्यतीतता १२ अनेक श्रुत्याधार संमतीला घेऊन. १३ खोटे १४ तिरस्काराम पात्र १५ फार सावधपणानें

कटं[1]कट ते काळीं ॥ २५ ॥ जीवीं वासनेचा थोर हांवा । ह्मणे गेलों मेलों धांवा पावा । कोण निवारी मृत्युप्रभावा । उपावो तेव्हा चालेना ॥ २६ ॥ काळु मारोनि [2]नोसडी । यातना भोगवी गाढी । सवेचि गर्भवासीं पाडी । जेथ दुःखकोडी अनिवार ॥ २७ ॥ मातेच्या जठर[3]कुहरीं । विष्ठामूत्रांच्या दा[4]थरी । अधोमुख नवमासवरी । उकडी भारी जठराग्नी ॥ २८ ॥ विष्ठालेपु चहूंकडे । नाकीं तोंडीं कृमी किडे । गर्भवासींचे कष्ट गाढे । कोणापुढें सांगेल ॥ २९ ॥ कटु[5]म्ललवणमेळें । गर्भवतीचे पुरती डोहळे । त्वचेवीण गर्भांग पोळे । तेणें दुःखें लोळे अतिदुःखी ॥४३०॥ ते गर्भोदरीची व्यथा । नेणती माता आणि पिता । तेथ नाहीं कोणी सोडविता । जीवींची व्यथा जीव जाणे ॥ ३१ ॥ ज्या ठायाची करूं नये गोठी । प्रकट दाऊं नये दिंठी । ते योनिद्वारें अतिसकटीं । जन्म शेवटीं जीवासी ॥ ३२ ॥ जे नित्य मूत्राची न्हाणी । कीं नंवया नरकाची खाणी । जे रजस्वलारुधिराची श्रेणी । जन्म तेथोनी पावती ॥ ३३ ॥ अपवित्र विटाळशीचें रुधिर । तें गोठोनि जालें शरीर । निंद्यद्वारें जन्मोनि नर । आह्मी पवित्र ह्मणविती ॥ ३४ ॥ गर्भवासाहूनि गाढें । दुःख कोण आहे पुढें । मतवादी बोले ते कुंडें । सुख नातुडे प्रवृत्ती ॥ ३५ ॥ एके जन्में जन्म न सरे । एके मरणे मरण नोसंरे । कोटि कोटि जन्माचे फेरे । काळ योनिद्वारें करवितु ॥ ३६ ॥ पुं[11]ढती जन्म पुढती मरण । अनिवार लागले जाण । प्रवृत्तीमाजीं सुख कोण । दुःख दारुण भोगवी ॥ ३७ ॥ जन्ममरणामा[12]जिले संधी । आणिकही थोर दुःख बाधी । त्या दुःखाची दुःखसिद्धी । ऐक त्रिशुं[13]द्धी सांगेन ॥ ३८ ॥ धोंडीभेणे पळता थोर । आडवे नागवती चोर । तैसे जन्ममरणांचें अंतर । षड्विकार राखती ॥ ३९ ॥ षड्विकारांच्या पतिव्रता । षडूर्मी लागल्या जीविता । एवं प्रवृत्तीमाजीं परम व्यथा । सुख सर्वथा असेना ॥ ४४० ॥ कर्मवादियांच्या मतां । जीवू स्वतंत्र कर्मकर्ता । ह्मणती ते मिथ्या वार्ता । परतंत्रता प्रत्यक्ष ॥ ४१ ॥

अत्रापि कर्मणा कर्तुरस्वातंत्र्य च लक्ष्यते । भोक्तुश्च दु खसुखयो को न्वर्थो विवश भजेत् ॥१७॥

जीवासी असती स्वतंत्रता । तरी तो दुःखभोगू न भोगिता । सदा सुखीचि असता । पापें न करिता अंलुमाळु ॥ ४२ ॥ जीवू बापुडे सदा दीन । कर्में करूनि कर्माधीन । कर्मफळदाता तो भिन्न । सुखदुःखें जाण तो भोगवी ॥ ४३ ॥ यालागी ईश्वराची सत्ता । तो कर्मफळाचा दाता । जीवु सुखदुःखांचा भोक्ता । स्वतंत्रता त्या नाहीं ॥ ४४ ॥ ऐसे लक्षितां लक्षण । जीवू तितका पराधीन । पराधीनपणे जाण । [16]भोगी दारुण सुखदुःख ॥ ४५ ॥ मजलागी दुःख होआवें । ऐसे कोणी भाँविना जीवे । न वाछितां दुःख पावे । येणे न सभवे स्वतंत्रता ॥ ४६ ॥ श्रुतिस्मृतींतें विचारितां । जीवासी नाही स्वतंत्रता । पराधीनपणे वर्तता । भोगी अँप्रार्थितां सुखदुःख ॥ ४७ ॥ वादी [19]परिहार करिती । साग कर्म जे नेणती । ते ते जीव दुःखी होती । सुख पावती कर्मज्ञ ॥ ४८ ॥ जे सदाचार श्रोत्री । जे याज्ञिक अग्निहोत्री । जे उभयलोकव्यापारी । साग करीत कर्मातें ॥ ४९ ॥ जे अँविकळ अव्यंग । कर्मे करू-

---

१ अत्यत कष्ट, सकट २ सोडीत नाहीं ३ उदररूपी दरींत किंवा गुहत ४ चिमट्यात ५ तिखट, आवट, खारट यांच्या ६ दृष्टी ७ नव्या ८ परपरा, ओघ ९ खोटें १० नाहींसें होत नाहीं ११ पुन्हा १२ मधल्या १३ सत्य १४ चोर गांठतील या भीतीनें १५ लेशमात्र १६ भोगवी १७ इच्छीत नाहीं. १८ न मागता, इच्छा न करितां. १९ शंकानिरसन, उत्तर २० ज्याचीं इद्रियें तरतरीत आहेत ते

नियां सांग । उभय लोकीं सुखभोग । कर्मयोग भोगिती ॥ ४५० ॥ कर्मीं ज्याची योग्यता । तो सुखभोगाचा भोक्ता । हेंही न घडे गा सर्वथा । ऐक आता सागेन ॥५१॥

न देहिना सुख किंचिद्विद्यते विदुषामपि । तथा च दु ख मूढाना वृथाहकरण परम् ॥ १८ ॥

कर्मांचे जे तत्वतां ज्ञाते । तेही दुःखी देखों येथे । सुखी देखिजे मूर्खांतें । जे कर्मातें नातळती ॥ ५२ ॥ चुकोनि यज्ञपुरुषा अच्युतातें । अग्निहोत्री करिती यागातें । ते स्वकर्मेचि त्याचें त्यांते । विपरीतार्थें फळतसे ॥ ५३ ॥ अग्नि तो तंव स्वरूप माझें । श्रुतिमंत्र ते तंव माझीं बीजे । आणि होमद्रव्य जें जे । तेंही माझें स्वरूप ॥ ५४ ॥ ऐशिया मज सर्वगतातें । नास्तिक्य देवोनि निजचित्तें । अनीश्वरवादी[1] करिती यागातें । तोचि त्यातें वर्द्धक[2] ॥ ५५ ॥ स्रुक् स्रुवा प्रणीतापात्र[3] । मांडूं शिकले कर्मतंत्र । मज निजात्मयाचें चुकले सूत्र । तेणेंचि अपवित्र तो यागू ॥ ५६ ॥ सकळ हें सर्वमुखीं । मज अर्पितसे यज्ञपुरुखीं । हें न मनिजे याज्ञिकीं । बुद्धी अल्प कीं सकाम ॥ ५७ ॥ मज न अर्पितां जें सुकृत । तेचि जाण दुःख दुरित । विषा नाव अमृत ह्मणत । तैसे सुकृत सकाम ॥ ५८ ॥ माते न पवतां जो स्वर्ग । तो जाणावा उपसर्ग । तेथींचा भोग तो महारोग । मूढ उद्योग याज्ञिकां ॥५९॥ कर्मीं कर्म विगुण होत । तेथ स्मरावा मी अच्युत । नामें न्यून तें संपूर्ण होत । हें सामर्थ्य नामाचें ॥ ४६० ॥ तो मी अंगें आपण । याज्ञिकां मागों गेलों अन्न । मज नेदितीच ते ब्राह्मण । कर्मठपण तें कर्माचें ॥ ६१ ॥ मज यज्ञपुरुषातें सांडून । करिती इंद्रादिकाचे भजन । ते इंद्रादिक मजअधीन । कर्मवैगुण्य हें त्यासी ॥ ६२ ॥ जे कर्म न करिती कृष्णार्पण । त्यांचे मळिण प्राक्तन । तेणें इहलोकीं दरिद्रता जाण । पडे विघ्न परलोकीं ॥ ६३ ॥ चुकवूनिया निजमुख । सर्वांगी खिरीसाकरेचा देख । लेपू देतां न वचे भूक । अधिक दुःख तेणे होय ॥ ६४ ॥ तैसे मज चुकवूनि यज्ञपती । जे यागातें आचरती । बाळविधवे गर्भप्राप्ती । तैशीं फळें येती त्या यागा ॥ ६५ ॥ कर्मउद्देशे द्रव्य मागतां । यज्ञफळ ने द्रव्यदाता । याज्ञिक तो राहे रितां । मी कर्ता हा अभिमानु ॥ ६६ ॥ जैसा चाटू[12] खिरीआंतु । चाटुवेचि खिरी वाढिजेतु । चाटू खरकटल्या सांडितु । भोक्ते भोगितु परमान्न ॥ ६७ ॥ सरस ऊंस घालिजे घाणा । रस पिळूनि भरे भांणा । रिता चोपटीं करकरी घाणा । ते गती जाणा याज्ञिकां ॥ ६८ ॥ तैसे याज्ञिक यज्ञ आचरत । द्रव्यदात्यासी तें फल होत । पशुहिंसा याज्ञिका प्राप्त । दोषी होत अभिमाने ॥ ६९ ॥ एवं कर्मकुशळ याज्ञिक । यापरी ते भोगिती दुःख । कर्म नेणती जे मूर्ख । ते परम सुख भोगिती ॥ ४७० ॥ नेणती कर्माच्या घडामोडी । परी माझी श्रद्धा पोटीं गाढी । तेणें उलघोनि दुःखकोडी[16] । निजात्मगोडी भोगिती ॥७१॥ कर्मीं कर्मादरू नेणत । माझ्या ठायीं श्रद्धायुक्त । भाळे भोळे माझे भक्त । सुख अनंत पावले ॥ ७२ ॥ काय कर्म केले गोपाळीं । जे असड मजसवे गोकुळीं । भोगिली निजसुखनव्हाळी । करोनि होळी कर्मांची ॥ ७३ ॥ पाहता गोपिकाचें कर्म । कर्ममार्गीं निंद्य धर्म । पावल्या माझें परम धाम । जीवीं पुरुषो-

---

१ ईश्वर नाहीं असें ह्मणणारे २ वाधक ३ यज्ञांतील उपकरणां ४ आत्मज्ञानमार्ग ५ विषयभोगेच्छा ६ विघ्न ७ सदोष ८ स्वता ९ कर्माचा न्यूनपणा १० यज्ञकर्ता ११ थोरडा १२ पळी, डाव १३ पायस १४ भांडें, पात्र १५ मळवट, मोठी. १६ कोट्यवधि दु ख १७ निख तन आत्मसुख

त्तम आवडला ॥ ७४ ॥ खगमृगगोसर्पादि समस्त । माझे निजपदीं झाले प्राप्त । याज्ञिकां कर्माभिमान वहुत । दुःख भोगित निजकर्मे ॥ ७५ ॥ केवळ कर्मठ कर्मजड । आह्मी सर्वज्ञ ज्ञाते दृढ । हा अभिमान धरिती मूढ । दुःख वाड तयांसी ॥ ७६ ॥ दीपीं पतंगा मरण देख । तो उडी घालितां मानी सुख । तैसें कर्मठां कर्म केवळ दुःख । मानिती सुख अभिमानें ॥ ७७ ॥ अभिमानेचि सर्वथा । नसती जीवासी ह्मणे स्वतन्त्रता । तेंही न घडे विचारितां । ऐक आतां सागेन ॥ ७८ ॥

यदि प्राप्ति विघात च जानन्ति सुखदु खयो । तेप्यद्धा न विदुर्योग मृत्युर्न प्रभवेद्यथा ॥ १९ ॥

दुःख निरसूनि सुखप्राप्ती । यालागीं कर्मे आचरती । कर्मवादी ज्ञाते ह्मणविती । तेही नेणती दुःखनाशू ॥ ७९ ॥ कर्मे करितां नाशू नोहे । ऐसें दुःख कोण आहे । पुसशील तरी पाहें । यथान्वयें सागेन ॥ ४८० ॥ मरणावरतें दुःख चैढे । ऐसे दुःख तंव नाहीं पुढें । तें निवारूं नेणती बापुडे । अतिवळ गाढें मृत्यूचें ॥ ८१ ॥ आंतु घालितां हातु पोळे । तेणें उन्हपणे घर न जळे । तैसा कर्मे मृत्यू न टळे । प्रवळबळे अनिवार ॥ ८२ ॥ मारिता मृत्यू जेणे मारिजे । तो उपावो कर्मठीं नेणिजे । कर्मामाजीं जेणे असिजे । अचुक पाविजे तेणे मृत्यू ॥ ८३ ॥ अतीं येईल मरणदुःख । जंव जीजे तंव भोगिजेल सुख । हें वोलणे वोलती मूर्ख । जितां सुख त्यां कैंचे ॥ ८४ ॥

को न्वर्थ सुखयत्येन कामो वा मृत्युरन्तिके । आघात नीयमानस्य वध्यस्येव न तुष्टिद ॥ २० ॥

जिताही सुखाची वार्ता । कर्मठां नाहीं सर्वथा । तेही सांगेन मी कथा । ऐक आतां उद्धवा ॥ ८५ ॥ विखें रांधिले मिष्टान्न । तें गोड न ह्मणती सज्ञान । पुढें देखोनियां मरण । निःशेप तें अन्न सांडिती ॥ ८६ ॥ आगी लागलिये घरीं । क्षण न राहिजे चतुरीं । मरण नादळता उरी । साडूनि दूरीं पळताती ॥ ८७ ॥ धांडी आल्या निजद्वारीं । गोड न लगे साकरखिरी । तैसा मृत्यू आलिया शरीरीं । विपयाकारीं सुख कैंचें ॥ ८८ ॥ दाढीसी लागलिया आगी । तो शृंगारू न मनीं मुखालागी । तैसा नीचें नवा मृत्यु अगीं । विपयसगीं सुख कैंचें ॥ ८९ ॥ उठिल्या मरणान्त व्यथा । जन धन अन्न आणि कांता । सुख नेदितीच सर्वथा । जालीं वृथा समूळ ॥ ४९० ॥ अंतकाळीं स्त्री धन । जालीं दुःखासीच कारण । त्यांसी साडूनि न निघती प्राण । तळमळी जाण प्राणार्ती ॥ ९१ ॥ जैसा सुळीं द्यावया जो नेइजे । त्यासी नाना समारभू कीजे । मुखीं घालिती पंचखाजे । तेणें तो नेण्हीजे सुखिया कीं ॥ ९२ ॥ तैसे समुख असता मरण । विपयसुखें सुखावे कोण । विपय त्यागिती सज्ञान । मूर्खासी जाण आसक्ती ॥ ९३ ॥ देहदुःखाची अर्धघडी । नाशी विपयसुखाची कोडी । विपयालागीं शिणती वेडीं । अविनाश गोडी निर्विपयीं ॥ ९४ ॥ एव या लोकाच्या ठायीं । सुख सर्वथैव नाहीं । लोकांतरीं ह्मणती कांहीं । न घडे तेंही उद्धवा ॥ ९५ ॥

१ पक्षी, पशु, वैल, सर्प इत्यादि २ कर्मांतच रमणारे मूर्ख ३ मोठे ४ संवधवार ५ मरणापेक्षा अधिक दु ख दुसरें नाहीं ६ घर जाळण्याच्या हेतूनें चुलींतील ऊन राख हातीं घेऊन जर घरावर ठेविली तर त्या योगानें घर तर जळत नाहींच परतु ऊन राखेंत हात घातल्याकारणानें हात भाजतो, तद्वत मृत्युरूपी घर तर जळत नाहीं परतु कर्मांतील क्लेश मात्र पदरीं पडतात ७ सर्वनाशक मृत्यूचा नाश करण्याचा उपाय ८ जिवत राहावयाचें आहे ९ जिवतपर्णी १० पक्वान्न विषानें मिश्रित असेल तर ११ प्राप्त झालें नाहीं ताच १२ घाला १३ शरीर नाशीवत आहे हें जाणून, जाणितल्या १४ लिस १५ खारीक, खोवर, खडीसाखर वगैरे पांच जिनसाच पचखाद्य १६ होत नाहीं १७ नेणता

श्रुतं च दृष्टवद्दुष्टं स्पर्धासूयात्ययव्ययैः । बह्वन्तरायकामत्वात्कृषिवच्चापि निष्फलम् ॥ २१ ॥

जैसा देखिला हा लोक । तैसाचि श्रुत स्वर्गादिक । अनादि दोषयुक्त देख । सदोष मूर्ख वाछिती ॥ ९६ ॥ स्वर्गीं ह्मणसी दोष कोण । ऐक तयांचे लक्षण । स्पर्धा असूया नाश जाण । तप क्षीण दिवि भोगें ॥ ९७ ॥ तपसपत्ति समान पाही । स्पर्धा माडी त्याच्या ठायीं । मजसमान भोगू पाही । तें सुख नाहीं मानसीं ॥ ९८ ॥ आपणाहोनि अधिक पदीं । त्यासी दोष आरोपोनि निंदी । तेथही ऐसी विषमबुद्धी । सुख त्रिशुद्धी तेथें कैचें ॥ ९९ ॥ यालागीं स्वर्गभोगें जे सुख । सकळा सारिखें नाहीं देख । तपानुसारें न्यूनाधिक । भोगिती लोक निजकर्मे ॥ ५०० ॥ एक उर्वशी भोगूं लागला । एक काळी विद्रूप पावला । भोगें तपक्षयो झाला । नाशू आला अनिवार ॥ १ ॥ जंव जंव स्वर्गभोग भोगिती । तंव तंव तपाची क्षीणशक्ती । तपक्षयें क्षया जाती । नाशू पावती स्वर्गस्थ ॥ २ ॥ स्वर्गप्राप्तीचिये विधी । कर्मे करिता विघ्न बाधी । तेणे नव्हे स्वर्गसिद्धी । जाण त्रिशुद्धी उद्धवा ॥ ३ ॥ जे गर्भींच सटवेले । त्याचे बारसे न वचे केले । तेवीं कर्मींचि विघ्न उद्भवले । पावणे ठेले स्वर्गाचें ॥ ४ ॥ ह्मणशी विघ्न करी कोण । कर्म करिता होय विगुण । तें कर्मचि कर्मासी जाण । विघ्न दारुण उपजवी ॥ ५ ॥ कर्मचि कर्मासी साधक । कर्मचि कर्मासी बाधक । कर्मचि कर्मासी मोचक । हें नेणोनि लोक गुंतले ॥ ६ ॥ काम्य कर्मीं विघ्न विचित्र । देश काळ मन्त्र तंत्र । द्रव्य-दक्षिणा-विधि-पात्र-।-शुद्धि सर्वत्र पाहिजे ॥ ७ ॥ जैसे क्षयरोगाचे रोगियासी । अल्प कुपथ्य बाधी त्यासी । तैसें जाण काम्य कर्मासी । अल्पदोषीं सविघ्न ॥ ८ ॥ प्रचंड दुधाचें भाडें । माजी येंबु एकु काजी पडे । तेणे दहीं दूध ना तूप जोडे । करी खवडे दुधाचे ॥ ९ ॥ तैसें काम्य कर्म जाण । अल्पही होता विगुण । फळ नव्हे परी दारुण । तें कर्मचि विघ्न उपजवी ॥ ५१० ॥ कष्टोनियां बारा मासीं । जैसा कूंपीनळ करी कूंपी । *त्याच्या फळाआड विघ्नें कैशीं । केल्या कष्टासी नाशक ॥ ११ ॥* भूमि शुद्ध शुद्ध बीज । काळी पर्जन्य कर्ता निरुजें । उपकरणसामग्रीसमाज । पहिले हें वोजें पाहिजे ॥ १२ ॥ पेरणी झालियापाठीं । देखणे राखणे कूंपकाटी । सोंकरावे आवशी पाहाटीं । आळसु पोटीं साडूनी ॥ १३ ॥ पीक येतयेता कणशीं । आभाळें हिंसळा पडे त्यासी । का कांन्ही पडे पिकासी । घाली शेतासी निदणे ॥ १४ ॥ गर्वाचा ताबोरा पडे । का अहंतेचा रोग पडे । कीं अधर्माची आळी वाढे । पीक बुडे तेणेंही ॥ १५ ॥ सबळ सोंकरणे न घडी । तरी आशेतृष्णेच्या भोरडी । कीजे पिकाची ओरबडी । दाणा बुडीं उरेना ॥ १६ ॥ दंभाची धाटी पडिल्या ठायीं । धाटा दिसे परी दाणा नाहीं । कामक्रोधाच्या उदरीं पाहीं । मूळाच्या ठायीं कराडिलें ॥ १७ ॥ आल्या विकल्पाची धाडी । शेतामाजी तुरे काढी । कुवासना टोळाची पडे उडी । समूळ सगेडी खुंराट ॥ १८ ॥ एव कृपीवळाचे

१ प्रथमपासून तो सदोष आहे २ वाईट किंवा भेदाची बुद्धि ३ कमी अधिक ४ तपाचा नाश ५ सटवीन नेलें, मृत्युमुखीं पडले ६ फळ मिळण दूर राहिल ७ कर्माचे ८ दोषयुक्त ९ सोडविणारें १० खव्यासारखे गोळे व पाणी ११ विकलाग १२ शेतसरी १३ शेतकी १४ रोगहीन १५ साहित्य १६ चागुलपण १७ काटेरी कुपण १८ रक्षण करावे मागें अध्याय ४ आवी ६१ मध्ये हाच शब्द आला आहे १९ एक रोग २० कणसें कोळशाप्रमाणें काळीं पडतात २१ ताव चढते, मळ चढतो २२ कीड २३ एक प्रकारचा रोग २४ हा फार धान्य खाऊन टाकतो २५ खूट

परी । सकामासी विघ्नें भारी । फळ अंतरलें दूरी । विघ्नसागरीं बुडाले ॥ १९ ॥ स्वर्ग एकु याज्ञिक बहुत । यागीं देव विघ्नें करित । मुख्य इंद्र विघ्ना प्रवर्तत[1] । स्वर्ग राखत निजभोगा ॥ ५२० ॥ एकी वेश्या एकी राती । येथ सकाम बहुत येती । ते जैसे कलहो करिती । तैशी गती याज्ञिकां ॥ २१ ॥ कां शुनी[2] जैशी ऋतुस्नात । तिसी भोगूं येती श्वान बहुत । परस्परें गुरगुरित । तैसा स्वर्ग भोगत सकाम ॥ २२ ॥ तेथ ज्यासी भोग घडे । भोगूं जातां अडकोनि पडे । भंडिमा[3] होय जगापुढें । सज्ञान तोंडें थुंकिती ॥ २३ ॥ जिचे भोगूं जाय सुख । अडकल्या तें होय विमुख । मैथुनद्वारें गुंतल्या देख । थुंकिती लोक मुखामुखी ॥ २४ ॥ तैशी याज्ञिकां स्वर्गप्राप्ती । भोगें होय तपच्युती । स्वर्गभोगीं गुतली आसक्ती । विमुख पडती इहलोकीं ॥ २५ ॥ एवं कृपीवळाचिया परी । स्वर्गप्राप्तीसी विघ्नें भारी । केले कष्ट वृथा करी । भोगु कैशा परी घडेल ॥ २६ ॥ एक ह्मणती कर्मकुशळ । आह्मी कर्म हों नेदूं[4] विकळ[5] । अच्छिद्र[6] साधूनि सकळ । स्वर्गसुखफळ भोगूं ॥ २७ ॥ उद्धवा ऐसेही न घडे । तें मी सांगेन तुज पुढें । पंचश्लोकीं फाडोवाडें[7] । विशद[8] निवाडें परियेसीं ॥ २८ ॥

अन्तरायैरविहतो यदि धर्मः स्वनुष्ठितः । तेनापि निर्जितं स्थानं यथा गच्छति तच्छृणु ॥ २२ ॥

जेणें अंतराय[9] न पवती । ऐशीं अच्छिद्र कर्में नव्हती । जरी जालीं दैवगतीं । तरी स्थानप्राप्ती ते नश्वर[10] ॥ २९ ॥ कर्में ज्या स्थानाप्रति जाये । तेथ गेलिया जें जें लाहे । तें तें सांगेन मी पाहें । सावध होयें उद्धवा ॥ ५३० ॥

इष्ट्वेह देवता यज्ञैः स्वर्लोकं याति याज्ञिकः । भुञ्जीत देववत्तत्र भोगान् दिव्यान्निजार्जितान् ॥ २३ ॥

पावोनि कर्मभूमी उत्तम । वर्णवरिष्ठ ब्राह्मणजन्म । ज्योतिष्टोमा[11][12]दिक करिती कर्म । नित्य काम्य अग्निहोत्र ॥ ३१ ॥ त्रयी[13]विद्या जाणती सकळ । कर्मकलापी[14] अतिकुशळ । ऐसे सज्ञान मूर्ख केवळ । स्वर्गफळ वांछिती ॥ ३२ ॥ जेणें पुण्यें मी न जोडें । ते पुण्य ह्मणता वाचा रडे । याज्ञिक विषयासक्त गाढे । स्वर्गभोगाकडे धांविन्नले ॥ ३३ ॥ यजूनि[15] इंद्रादि देवासी । जेणें अंतर पडे मजसी । त्या पावले स्वर्गलोकासी । दिव्य[16] भोगासी भोगावया ॥ ३४ ॥ बहुतीं चघळिलें जुने हाड । तें श्वान स्वैंलाळा[17] करी गोड । तैसें याज्ञिकां स्वर्गकोड[18] । स्वपुण्यें[19] गोड करिताती ॥ ३५ ॥ कां स्मशानवळीचें अन्न । कलहें श्वानशेष खाय श्वान । तैसाचि स्वर्गभोग जाण । शेष भोजन बहुतांचें ॥ ३६ ॥ गांठीचें वेचून शुद्ध सुकृत । उच्छिष्ट भोग विकत घेत । याज्ञिक पवित्र ह्मणवित । मोलें सेवित बहुशेष ॥ ३७ ॥ केवळ वायसाचें मांस । तेंही श्वानमुखींचे शेष । मोलें न मिळेचि बहुवस । तैसी रसर्कस[20] याज्ञिका ॥ ३८ ॥ स्वर्ग उच्छिष्ट बहुतांचें । त्यासी मोल वेंचे अतिकष्टाचें । तेंही न मिळेचि धणी[21]चें । भय पतनाचें अहर्निशीं ॥३९॥ स्वर्गभोग भोगिती देव । तेही ह्मणताति आह्मी निर्दैव । याज्ञिकांठायी[22] थोर हाव । दिव्य वैभव[23]भोगार्थ ॥ ५४० ॥

---

१ करितो २ कुत्री ३ फजिती ४ देणार नाहीं ५ साग न होणें ६ उणीव निलकूल नाहीं असें ७ रोखठोक ८ स्पष्ट ९ विघ्न, अडथळे १० नाशीं होणारी ११ जे निष्टेमाजीं १२ या नावाचा यज्ञ १३ तीन वेद १४ सर्व प्रकारच्या कर्मांत १५ यज्ञानें संतुष्ट करून १६ स्वर्गसभोगास १७ चाटून आपल्याच लाळेनें लडबडवून १८ स्वर्गसुखाचें प्रेम. १९ पदरचें २० रसज्ञता, रस जाणण्याची शक्ति २१ यथेष्ट. २२ याज्ञिकांतें २३ स्वर्गांतील ऐश्वर्य भोगण्यासाठीं

एवं जालिया स्वर्गप्राप्ती । तेथ जे जे भोग भोगिती । ते मी सांगेन तुजप्रती । ऐक निश्चितीं उद्धवा ॥ ४१ ॥ स्वर्गीं समान भोगू समस्ता । नाही जाण गा सर्वथा । ज्यासी जैसी पुण्यअवस्था । तैशी प्राप्तता तयासी ॥ ४२ ॥

स्वपुण्योपचिते शुभ्रे विमान उपगीयते । गन्धर्वैर्विहरन्मध्ये देवीना हृद्यवेषधृक् ॥ २४ ॥

आपुले पुण्याचेनि मोले । चंद्रप्रभ विमान आले । त्यामाजीं आरूढले । भोगूं लागले दिव्य भोगू ॥ ४३ ॥ तेथे दिव्य देहाची प्राप्ती । मनोहर वेषाते धरिती । अतिमधुर गंधर्व गाती । स्वेच्छा क्रीडती स्त्रियासी ॥ ४४ ॥ त्या स्वर्गींच्या स्वर्गांगना । देखतां भुली पडिली मना । मग त्याचेनि छंदें जाणा । नाना स्थानां क्रीडतू ॥ ४५ ॥

स्त्रीभि कामगयानेन किङ्किणीजालमालिना । क्रीडन्न वेदाऽऽत्मपात सुराक्रीडेषु निर्वृत ॥ २५ ॥

त्या स्त्रियासमवेत आपण । विमानी करोनि आरोहण । स्वेच्छागामी गमन । शोभे विमान ते कैसे ॥ ४६ ॥ घंटाघंटिकाजाळमाळा । क्षुद्रघंटिका रत्नमेखळा । किंकिणी लाविलिया सकळा । विमानलीळा विचित्र ॥ ४७ ॥ इच्छिल्या ठाया ने विमाना । चैत्रं‍वना का नंदनवना । भोगावया स्वर्गांगना । आसक्त जाणा जालासे ॥ ४८ ॥ वनी सुमनाचे सभार । परांग उधळत सुंदर । कोकिळांचे मधुर स्वर । झणत्कार भ्रमराचे ॥४९॥ मंद सुगंध सुशीतळ । झळकतसे मलयानिळ । स्वर्गांगनांदारोळ । कामसुकाळ सकामा ॥ ५५० ॥ आगी कापुरा होता भेटी । एकवेळे भडका उठी । तैसे पुण्य वेचले उठाउठी । भोगासाठी सकामां ॥ ५१ ॥ मज पतन होईल येथ । भोग जातील समस्त । हेंही नाठवी त्याचें चित्त । कामासक्त जालासे ॥ ५२ ॥ दीपासी देतां आलिंगन । पतंगा नाठवे निजमरण । तैसे नाठवे आत्मपतन । भोगी मन विगुंतले ॥ ५३ ॥

तावत्प्रमोदते स्वर्गे यावत्पुण्य समाप्यते । क्षीणपुण्य पतत्यर्वागनिच्छ कालचालित ॥ २६ ॥

जंव असे पुण्यसपत्ती । तंव स्वर्गभोग भोगिती । क्षीण जाल्या पुण्यशक्ती । पतन पावती तत्काळ ॥ ५४ ॥ जववरी गाठी असे धन । तववरी वेश्येचें सौजन्य । नि.शेष वेंचल्या धन । मुख परतोन पाहेना ॥ ५५ ॥ तैशीच स्वर्गींची वस्ती । निजपुण्यें भोगिती । पुण्यक्षयें क्षया जाती । पतन पावती अनिच्छा ॥ ५६ ॥ कष्ट करूनिया याज्ञिकीं । स्वर्गु साधिला होआवया सुखी । ते जालेचि परम दुःखी । पतन अधोमुखीं पावले ॥ ५७ ॥ उडाले स्वर्गभोगाचे सुख । आले गर्भवासाचे दुःख । जळो सकामाचे सुख । ठकले याज्ञिक सुखलोभें ॥ ५८ ॥ उद्धवा जे म्हणती स्वर्गसुख । ते या रीतीं पावले दुःख । स्वर्गसुख मानिती मूर्ख । नव्हे निर्दोख तो मार्गु ॥ ५९ ॥ विधियुक्त आचरता याज्ञिक । पुढती पावले घोर दुःख । तरी अविधीनें होईल सुख । झणीं देख म्हणशील ॥ ५६० ॥ येथ प्रवृत्तिमार्गींची प्रवृत्ती । दों प्रकारें असे वर्तती । एकी विधिरूपें आचरती । दुजी स्थिती अविधीनें ॥ ६१ ॥ आता सागीतली तुजप्रती । ते वेदोक्त विधानस्थिती । जे विधीनें स्वर्गप्राप्ती । हे प्रवृत्ती उत्कट ॥६२॥ पुण्यक्षयें स्वर्गपतन । तेंही सागीतलें कथन । आता अविधी जें

---

१ प्राप्ति २ चंद्रासारखें शांत तेजाचें विमान ३ लहान घंटा ४ घुंगुर ५ चित्ररथाच म्हणजे गंधर्वाचें वन ६ पुष्पांचे ७ रजःकण ८ गुंजारव ९ मलय पर्वतावरचा सुगंध वायु १० आनंदाच्या आरोळ्या ११ विविध विलास. १२ भोग भोगिती १३ फसले १४ विधिसहित १५ विधिरहित

आचरण । तेंही लक्षण परियेसी ॥ ६३ ॥ वेद उलंघनें कुमती । कुश्चित जनांचे सगतीं । अप्रवृत्तीची प्रवृत्ति । अधर्मस्थिती अवधारी ॥ ६४ ॥

यद्यधर्मरत सङ्गादमता वाऽजितेन्द्रिय । कामात्मा कृपणो लुब्ध स्त्रैणो भूतविहिंसकः ॥ २७ ॥

सहज प्राणी कामासक्त । प्राप्तकामे अतिलुब्ध होत । काम न पवतां दीनचित्त । स्वभावो नित्य जीवांचा ॥ ६५ ॥ ऐशिया स्वभावनिष्ठासी । जरी संग होय असतु पुरुषेंसीं । तरी रति वाढे अधर्मासी । अकर्मासी प्रवर्ते ॥ ६६ ॥ चंचलत्वे मर्कट मन । त्यासी असत्सगमदिरापान । कामवृश्चिकें दंशिलें जाण । तेव्हां वर्तन यद्वातद्वा ॥ ६७ ॥ पिशाहाते धेडेवाळी । दीधल्या तो सर्वत्र जाळी । तेवीं असत्संगें करी होळी । स्वधर्म समूळी जाळिती ॥ ६८ ॥ बाळकाहातीं दीधलें शस्त्र । खोंचितां न ह्मणे आप पर । छेदी आपुलेंचि शरीर । हितविचार ते नेणे ॥ ६९ ॥ जेवीं जैनीं अवतरे देव्हारा । तिच्या तोंडा नाहीं वोवांरा । कां बहुरूप्यान्च्या दिगंबरा । नाहीं थारा वैराग्या ॥ ५७० ॥ तैसा असत्सगें खरा । घाली दंभाचा पसारा । नाहीं विवेकाचा थारा । कामशास्त्रा प्रवर्ते ॥ ७१ ॥ कामशास्त्रें अतिसकाम । कामास्तव जी अधर्म । अधर्मास्तव अकर्म । निंद्य धर्म आचरे ॥ ७२ ॥ निंद्य कर्माचा सयोग । यासी मुद्दल लुब्धभोग । लुब्धभोगामाजी चांग । अधर्म सांग सविस्तर ॥ ७३ ॥ अधर्म वाढता उभांरा । परद्रव्य आणि परदारा । याचिलागीं शरीरा । उपायद्वारा कष्टवी ॥ ७४ ॥ अगनेलागी अतिदीन । स्त्रीध्याने होय स्त्रैण । स्त्री साधावया जाण । भूतहनन आरंभी ॥ ७५ ॥

पशूनविधिनालभ्य प्रेतभूतगणान्यजन् । नरकानवशो जन्तुर्गत्वा यात्युल्बण तम ॥ २८ ॥

विधि ह्मणे तें न करावें । वेदु बोले तें नाइकावे । स्मृतिशास्त्र नावडे जीवे । कर्म करावे स्वेच्छा ॥ ७६ ॥ जारण मारण उच्चाटन । स्तंभन मोहन वशीकरण । असाध्य साधूनि अंजन । करी लागवण स्त्रियांसी ॥ ७७ ॥ लोण राई आणि विववे । मधुरसी कालवी आघवे । शावरी मन्त्राचेनि वैभवे । होम करूं धांवे तामस ॥ ७८ ॥ कर्म करावया अभिचार । मेष जंबूक वानर । सरड बेडूक मत्स्य मगर । गीध घार होमिती ॥ ७९ ॥ नग्नभैरव वेताळ । झोटिंग पिशाच कंकाळ । मारको मेसको मैराळ । भूतें प्रबळ उपासी ॥ ५८० ॥ काळी चिडी टोकण घारी । काग चक उलूक मारी । ओवंतूनि काळी मांजरी । शावरमंत्रीं होमिती ॥ ८१ ॥ वाहत्या घाण्याचें तेल चोरी । प्रदोषसधीं न्हाये शनिवारी । शाकिनी डाकिनी मध्यरात्री । होमामाझारी चेतवी ॥ ८२ ॥ मद्याचे घट पूर्ण भरी । मातंगीची पूजा करी । रुधिर घाली प्रेतपात्री । मोहनीमंत्रीं मंत्रूनी ॥ ८३ ॥ घेती हळदीची उटी । सेंदूर लाविती ललाटीं । काम साधावया हटीं । अजन कष्टी साधिती ॥ ८४ ॥ होमपात्रें करावया तांतडी । समूळ अश्वत्थातें तोडी । फळित पुष्पित ओषधी उपडी । आसनाबुडीं घालावया ॥ ८५ ॥ बीज जपावया मंत्राचें । बोले कातडें प्रेताचें ।

१ दुष्ट, पापी २ वाईटमार्गाची ३ इच्छित वस्तु मिळाल्याने ४ वाईट पुरुषाबरोबर. ५ कर्मठ. ६ दुष्टसग हेच मद्यपान ७ मदनरूपी विंचवानें ८ पिसा=पिशाच, वेडा ९ कोलीत १० जाण ११ देव अगात येतो ह्मणून दंभ माजविणारी १२ आळा, मर्यादा १३ गोसाव्याचें सोंग घेणाऱ्या बहुरूप्याचे ठिकाणी १४ दिगंतरा १५ मूळ कारण १६ भोगाची आसक्तता १७ उत्पन्न होऊन वाढला असता १८ साधनें मिळविण्याच्या मार्गानें १९ पाठलाग, प्राप्तिसाधन २० ही विद्या अद्याप बंगाल्याकडे आहे असें ह्मणतात २१ जारणमारणादि कर्मे २२ सन्मानानें पाचारून २३ मातंगिणीची. २४ रक्त

आणवी मृगअस्वलांचे । भय पापाचें मानीना ॥ ८६ ॥ खेचर[1] भूचर जळचर । जीव पीडिती अपार । घेऊनि ब्राह्मणाचें रुधिर । अभिचार[2] आचरती ॥ ८७ ॥ गायीब्राह्मणांसी जाण । पीडा करिती दारुण । क्षेत्रवित्तदाराहरण । स्वार्थें प्राण घेताती ॥ ८८ ॥ देवालयींचें देवशेष[3] । कां शिवालयींचे शिवशेष । घेता न करिती आळस । वासना अँसोस[4] अधर्मी ॥ ८९ ॥ एवं कर्म करिता ऐसे । तेणें अकर्म कर्मवशे । अधतेमीं[5] तो प्रवेशे । जेवीं का अंवसे[6] चंद्रमा ॥ ५९० ॥ अकर्म जाण अंतुर्वळी[7] । जीवाचें निजज्ञान छळी । अतिमूढ करूनि ते काळीं । निरयकल्लोळीं[8] घालित ॥ ९१ ॥ ते नरकींची नवलकथा । कोटि वर्षं तळीं जाता । ठाव न लगे गा सर्वथा । केवीं वरुता[9] येईल ॥ ९२ ॥ त्यातें अधतम म्हणती । जे देखता अध होय वृत्ती । निघता निर्गमूं[10] विसरती । नरकीं वसती मूढत्वे ॥ ९३ ॥ जंव होय कर्मभोगांत । तंव नरक भोगी आकल्पांत । मग स्थावरत्व पावत । वृक्ष होत का पाषाण ॥ ९४ ॥ ऐशी अवस्था गाढमूढ । केवळ जाड्य जाले जड । स्वप्नीं सुख नेणती गोड । दुःख दुर्वाड[11] भोगिती ॥ ९५ ॥ एवं अधर्मवृत्ती वर्तता । सुखलेश न लभे सर्वथा । दुःख अनिवार भोगितां । निर्गमता[12] त्या नाही ॥ ९६ ॥

कर्माणि दुःखोदकाणि कुर्वन्देहेन तै पुनः । देहमाभजते तत्र किं सुखं मर्त्यधर्मिणः ॥ २९ ॥

ऐकें बापा उद्धवा । मरणधर्मात्मका[13] जीवा । सुख न भेटे त्याच्या भावा[14] । दुःखप्रभवामाजीं वासू ॥ ९७ ॥ नरदेहा येवोनि केवळ । क्रूर कर्में करिती प्रबळ । ज्यांसी उत्तरोत्तर दुःखफळ । यातना सकळ भोगवी ॥ ९८ ॥ मरमरों दुःख भोगी दारुण । उपजोनि कर्में करी हीन । दुःखावर्तीं[15] पडे जाण । आपणिया आपण घातक ॥ ९९ ॥ जे संतचरणीं विमुख । त्यासी स्वर्गींहि नाही सुख । क्रूर कर्में करी कामुक । चंढतें[16] दुःख सकामा ॥६००॥ एवं प्रवृत्तीमाजीं असता । सकाम कर्में आचरता । सविधि अविधि कर्में करिता । दुःख सर्वथा अनिवार ॥ १ ॥ सविधि काम्यें स्वर्गपतन । अविधि काम्यें नरक दारुण । एवं प्रवृत्तीमाजीं जाण । सुख कोण सकामा ॥ २ ॥ म्हणशी लोकपाळाच्या[17] ठायीं । नित्य सुख असेल पाहीं । त्यासी जन्ममरण नाहीं । अमरत्व आम्हींही साधावें ॥ ३ ॥ लोकपाळाचे नित्य लोक । लोकपाळही नित्य देख । तेथें असेल नित्य सुख । ऐसे मूर्ख कल्पिती ॥ ४ ॥

लोकानां लोकपालानां मद्भयं कल्पजीविनाम् । ब्रह्मणोऽपि भयं मत्तो द्विपरार्धपरायुषः ॥ ३० ॥

लोकपाळामाजीं अमरेंद्र । मरुद्गणाचा राजा इंद्र । ज्यासी मानिती सूर्यचंद्र । वरुण कुबेर यमादि ॥ ५ ॥ ज्या अमरावती सिंहासन । ऐरावताचें आरोहण । उच्चैःश्रवा अश्व जाण । पुढें आपण खोलॅणिये[18] ॥ ६ ॥ ज्यासी उर्वशी भोगपत्नी । रंभामुख्य विलासिनी । जेथ तिलोत्तमा नाचणी[19] । चिंतामणी लोळती ॥ ७ ॥ अष्टमासिद्धींचीं[20] भांडारें । रत्नजडित धवळारें[21] । मर्गजांचे[22] डोल्हरे । सुवर्णसूत्रें लाविले ॥ ८ ॥ वैडूर्यांचे शेंहाडे[23] । काम-

१ आकाशात, पृथ्वीवर व जळात संचार करणारे प्राणी २ जारणमारण ३ देवलेश ४ अचाट ५ नरकात ६ अमावास्येला ७ बळाढ्य ८ नरकाच्या भयंकर लाटांत ९ बाहेर येणें १० कर्मभोगाचा अंत ११ मोठें १२ सुटका १३ मृत्यूच्या स्वाधीन असणाऱ्या १४ स्थितीला १५ दुःखाच्या भोवऱ्यात १६ चढें १७ दिक्पाळ हे आठ दिशांचे स्वामी आठ आहेत इंद्र, अग्नि, यम, निर्ऋति, वरुण, वायु, कुबेर आणि ईशान १८ कोतवाउघोडे हा शब्द ज्ञानेश्वरीत याच प्रसंगानें आला आहे "लोकपाळ रागेचे । राउत जिये पदवीचे । उच्चैःश्रवा गांचे । खोलॅणिये ॥" ज्ञानेश्वरी अध्याय ९-३२६, खेळती १९ नृत्यांगना २० अणिमा महिमाआदि आठही सिद्धींची, आठवी सिद्धि 'वशिता' ही होय २१ धवलालयें म्हणजे चुनेगच्ची वाडे २२ पाचेचे २३ मोठाले वृक्ष

धेनूंचे वाडे । कल्पद्रुमांचे मांदोडे । चहूंकडे शोभती ॥ ९ ॥ लोकपाळ आज्ञेचे । सुरसेना सैन्य ज्याचें । एवढें ऐश्वर्य जयाचे । राज्य स्वर्गींचें भोगित ॥ ६१० ॥ त्यासी माझी काळशक्ती । ब्रह्मयाचे दिनांती । चौदा इंद्र क्षया जाती । येरांची गती कायशी ॥ ११ ॥ ब्रह्मायु ह्मणती समता । जो द्विपरार्धआयुष्यवंता । जव न पवे माझी काळसत्ता । तव श्लाघ्यता आयुष्याची ॥ १२ ॥ ज्यासी अग्रपूजेची मान्यता । जो लोकलोकपाळांचा कर्ता । त्या ब्रह्मयासी माझी काळसत्ता । ग्रासी सर्वथा सलोकें ॥ १३ ॥ मी काळात्मा दंडधरू । शास्ता नियंता ईश्वरू । अतर्यामी सर्वेश्वरू । अतिदुर्धरू व्यापकू ॥ १४ ॥ माझा काळक्षोभ दारुण । त्यातें आवरूं शके कोण । धर्मअर्थकामें जाण । निवारण त्या नव्हे ॥ १५ ॥ प्रळयकर्त्या महाकाळासी । माझी कीर्ति ग्रासी । माझें महाभय सर्वांसी । लोकपाळासी सुख कैचें ॥ १६ ॥ लव निमेष पळापळें । माझेनि भयें सूर्य चळे । माझेनि भयें प्राण खेळे । वायू चळे माझेनि भेणें ॥ १७ ॥ माझे आज्ञेवरी अग्नि जाण । वसवीतसे जठरस्थान । मर्यादें नव्हे अधिक न्यून । पचवी अन्न चतुर्विध ॥ १८ ॥ यथाकाळी पर्जन्यधारी । इंद्र वर्षे मर्यादेंकरीं । मृत्यु स्वकाळे प्रळय करी । भय भारी त्या माझें ॥ १९ ॥ माझेनि भयेंकरी देखा । समुद्र नोलांडी निजरेखा । माझिया भयाची थोर शंका । तिही लोकां कांपवी ॥ ६२० ॥ तिही लोकांचा शास्ता । ईश्वर तो मी नियंता । तेणे कर्में जडाची वार्ता । अनीश्वरता छेदिली ॥ २१ ॥ प्रवृत्तीसी अनर्थता । मार्गां दाविली तत्त्वतां । वैराग्य स्थापिले सदृढता । निवृत्ति सर्वथा अतिश्रेष्ठ ॥ २२ ॥ आपुल्या ऐश्वर्याच्या आविष्कारें । साधूनि ईश्वरत्व केले खरें । मीमांसकमतनिराकारें । निरूपण पुढारें चालवी ॥ २३ ॥ मीमांसकमतवार्ता । बोलिले जीवासी अनेकता । तोचि कर्ता आणि भोक्ता । हेचि सर्वथा निराकारी ॥ २४ ॥

गुणा सृजन्ति कर्माणि गुणोऽनुसृजते गुणान् । जीवस्तु गुणसंयुक्तो भुङ्क्ते कर्मफलान्यसौ ॥ ३१ ॥

कृष्ण ह्मणे उद्धवातें । एकादश इंद्रियें समस्तें । करिती नानाविध कर्मांतें । आत्मा तो येथे सर्वसाक्षी ॥ २५ ॥ दीपु उजळलिया घरीं । लोक वर्तती व्यापारीं । तो नेमी ना निवारी । तैशापरी जीवू येथें ॥ २६ ॥ जीवू प्रेरोनि इंद्रियातें । ह्मणाल करवितसे कर्मांतें । जेवीं कुऱ्हाडी घेऊनि हातें । छेदी वृक्षातें कृपीवळू ॥ २७ ॥ ऐशी इंद्रियांची प्रेरकता । जीवासी न घडे सर्वथा । ते न घडावयाची एक कथा । तुज तत्त्वता सांगेन ॥ २८ ॥ इंद्रियां कर्मी प्रेरण । करिते सत्वादिक गुण । जीवू उभयसाक्षी जाण । कर्मकारण त्या नाहीं ॥ २९ ॥ अगें नातळतां आपण । चुंबक सनिधिमात्रें कारण । अचेतन लोहीं करी चळण । तैसा जाण जीव येथे ॥ ६३० ॥ कां उगवल्या दिवाकर । सुष्टुदुष्टु लोकव्यापार । तो सूर्यासी नातळे कर्मभार । साक्षी साचार कर्मांचा ॥ ३१ ॥ तैसी जीवासी कर्तव्यता । सत्य नाहीं गा सर्वथा । दिसे जे काहीं आपातता । ते आध्यासिकता मिथ्यात्वें ॥ ३२ ॥

---

१ गोवळ, गोठे २ जुवाडे "तरी ऊर्ध्वाही कडे । शाखाचे मादोडे" ज्ञानेश्वरी १५—६० ३ आज्ञाधारक ४ ब्रह्मदेवाच्या ५ ब्रह्मदेवाचे आयुष्य ६ समस्ता ७ दोन परार्ध वर्षांच आयुष्य असलेल्यास ८ ब्रह्मलोकासह ९ राहवितो १० चार प्रकारचें अन्न आहे, "शुष्क अथवा स्निग्धें । सुपक्कें का विदग्धें । एव मीचि गा चतुर्विधें । अन्नें पचीं "—ज्ञानेश्वरी १५—४१९ कोरडें, स्निग्ध, शिजलेलें किंवा कच्चें ११ वेळा, मर्यादा १२ अनिवारता १३ सचारानें किंवा प्रवेशानें १४ प्रकाशित केल्यावर १५ तू ट कामकर ह्मणून नेमणें १६ न स्पर्शतां १७ लोखंडास १८ प्रेक्षक १९ राहजगत्या. २० आति

कंवळें अध्यासिला डोळा । तो चंद्रमा देखे पिंवळा । तेवी आत्मा कर्ता भासे स्थूळा । केवळ निश्चळा नेणती ॥ ३३ ॥ सवेग चालतां आभाळें । बाळें ह्मणती चंद्रमा पळे । तेवीं आत्मा कर्ता मानिती स्थूळें । उपाधिमेळे अध्यासु ॥ ३४ ॥ देह मी कर्म माझें । हें आत्मेनि स्वप्नीं नेणिजे । मृगजळीं बुडाले राजे । सत्य मानिजे तैसें हें ॥ ३५ ॥ एवं आत्म्यासी कर्तव्यता । सत्य नाहीं गा सर्वथा । त्यासी ह्मणताती फळभोक्ता । तेही वार्ता मिथ्यात्वे ॥ ३६ ॥ स्वप्नीं जोडिल्या सहस्र गायी । जागृतीं त्यांचें दुभतें नाहीं । आत्मा भोक्ता तैसा पाहीं । उपाधीच्या ठायीं मिथ्यारूपें ॥ ३७ ॥ डवरीं प्रतिबिंबला रवी । तो जै तेथील कर्दम सेवी । तें भोक्ता आत्मा देहगावी । सत्य मानवी मानावा ॥ ३८ ॥ मृगजळामाजीं मासे । बिंबला चंद्र गिळिती आवेशें । तैसा आत्मा देहाभिमानवशें । भोगविशेषें भोगिता ॥ ३९ ॥ एवं आत्मा जो भोक्ता । ते सोपाधिक वार्ता । उपाधि मिथ्या गा तत्त्वता । आत्मा भोक्ता कैसेनी ॥ ६४० ॥ आत्मा अकर्ता अभोक्ता । सदृढ साधिलें तत्त्वता । जीवासी बोलिली अनेकता । ते मिथ्या आतां साधितू ॥ ४१ ॥

यावत्स्याद्गुणवैषम्यं तावन्नानात्वमात्मनः । नानात्वमात्मनो यावत्पारतन्त्र्यं तदैव हि ॥ ३२ ॥

सत्वरजतमाचा । अतरी धुंमाडू गुणकर्माचा । तंव जीवासी अनेकत्वाचा । आभासू साचा मानला ॥ ४२ ॥ अहंकारादि देहपर्यंत । जंव जीवासी मीपण भासत । तंव नानात्व मानी सत्य । ते मिथ्या निश्चित उद्धवा ॥ ४३ ॥ जैसें आपुलेंचि मुख । आरिसा करी आपणासन्मुख । तैसें अविद्यायोगें मायिक । द्वैत देख ते दाखवी ॥ ४४ ॥ आरिशामाजीं आपुला । जो द्वैतप्रभावो स्वयें देखिला । तेणें आपण नाहीं द्विधा जाला । मिथ्या भासला आभासु ॥ ४५ ॥ तो आभास झालिया समोर । त्रिगुण गुणाचे विकार । एकचि दावी नानाकार । दिसे साचार गुणक्षोभें ॥ ४६ ॥ जैसें आपुलेंचि मुख केवळ । शस्त्र आदर्श आणि जळ । लाव निश्चळ चंचळ । करी प्रबळ विकारी ॥ ४७ ॥ एवं त्रिप्रकार कार्यविशेखें । मुखचि देखिजे निजमुखें । तैसें तें नानात्व लटिकें । गुणक्षोभकें भासतु ॥ ४८ ॥ सूत्रचि विणिलें पटाकारीं । पटावरी ततूंच्या हारीं । दिसती तेवीं चराचरीं । नानाकारीं एकुचि ॥ ४९ ॥ साकरेचा केला ऊंसू । वरी कठिण आंत बांकसू । मधील पिळून घ्यावा रसू । हा त्रिगुण दोषू त्या नाहीं ॥ ६५० ॥ तैसा परमात्मा श्रीहरी । अद्वितीय एकु चराचरीं । त्यासी अनेकत्वाची परी । सत्वादि करी गुणक्षोभू ॥ ५१ ॥ जैसा बहुरूपी आपुल्या ठायीं । नाना सोंगें धरी देहीं । तितुकीं रूपें त्यासी नाहीं । एकला पाहीं अद्वैत ॥ ५२ ॥ तैसा सच्चिदानंद श्रीहरी । आत्मा एक चराचरीं । नांदताहे नानाकारीं । द्वैतामाझारीं अद्वैत ॥ ५३ ॥ अद्वैत साधिलें जीवासी । सत्य मानलें आह्मासी । परी एक आशंका ऐसी । निजमानसी वर्तत ॥ ५४ ॥ तूंचि ह्मणसी जीव परतंत्र । आतां अद्वैतपणें स्वतंत्र । बोलसी बोलणें विचित्र । केवीं साचार मानावें ॥ ५५ ॥ अद्वैतपण सपादिसी । माझें भय लोकपाळा ह्मणसी । हें नें मने गा आह्मासी । अद्वैतासी भय कवें ॥ ५६ ॥ ऐशिया रीतीं

१ कानीव होऊन २ ढग ३ चाले ४ आरोप ५ चिखल ६ गिळी आविर्से ७ देहाच्या अभिमानाला वश होऊन ८ नानाप्रकारचे भोग ९ चळवळ १० धामधूम "आपल्या कार्याचा । घुमाड मार्वी देहाच्या"—ज्ञानेश्वरी अध्याय १४–२२७ ११ दोन प्रकारचा १२ गुणाच्या उच्छृंखलतेने १३ लाव तरवारीसारखे शस्त्र १४ धागा, सूत १५ बळरूपाने. १६ रांगा, ओळी १७ चोइटी, चिपाड १८ सदाय १९ खरें २० मान्य नाहीं

सोनि मतांतरें। अद्वैत स्थापिलें दृढतर। हेंचि निजज्ञान साचार। चराचरवरिष्ठ ॥ ६ ॥ अद्वैतज्ञान शुद्ध चोख। ऐकोनि उद्धवा जालें सुख। हृदयीं दाटला जी हरिख। पाहे श्रीमुख कृष्णाचें ॥ ७ ॥ चालिलें सात्विकाचे भरितें। चित्त विसरलें चिंतनातें। अश्रु लोटले जी तेथें। आप आपणियातें विसरला ॥ ८ ॥ उद्धवासी नावेक। पडोनि ठेलें जी ठक। सावध होऊनियां देख। कृष्णासमुख तो जाला ॥ ९ ॥ अद्वैतभजनें जे भजते। ते भक्त कृष्णासी आवडते। तें केवीं प्राप्त होय मातें। यालागीं हरीतें पुसतु ॥ ७१० ॥

उद्धव उवाच–गुणेषु वर्तमानोऽपि देहजेष्वनपावृत। गुणैर्न बध्यते देही बध्यते वा कथं विभो ॥ ३५ ॥

उद्धव ह्मणे कृष्णनाथा। आत्मा देहामाजीं असतां। बंधन पावे जी तत्त्वतां। कीं सर्वथा पावेना ॥ ११ ॥ गुण असतां मुक्ति घडे। कीं गुण गेलिया मुक्ति जोडे। हेंचि सांगावें मजपुढें। अतिनिवाडें निश्चित ॥ १२ ॥ गुण असतां मुक्ति घडे। हें सर्वथा बोलणें कुडें। ज्वर असतां आरोग्य न घडे। वृक्ष न वाढे भिरुंडेंसीं ॥ १३ ॥ बाही बांधोनि पाषाण। समुद्रामाजीं तरे कोण। तैसे देहीं असतां त्रिगुण। मुक्तपण कैसेनी ॥ १४ ॥ गुण जे रजतमादिक। त्यांचें कार्य देह देख। गुणासारिखीं आवश्यक। कर्में अनेक आचरे ॥ १५ ॥ कर्माचें फळ सुखदुःख। भोगणें पडे गा अचुक। गुणांसी मुक्ति न घडे देख। हें ज्ञाते लोक ह्मणताती ॥ १६ ॥ गुण गेलिया मुक्ती। हेंही न घडे गा श्रीपती। येहीविषयीं विनंती। कृपामूर्ती अवधारीं ॥ १७ ॥ गुणाचें कार्य देहेंद्रियें। ते गुण जाऊनि देह राहे। भूमीविण वृक्ष होये। हें अबद्ध पाहे बोलणें ॥ १८ ॥ कारण जाऊनि कार्य राहे। हें बोलणें घडे काये। गुण जातां देहोचि जाये। मुक्त वर्तताहे कैसेनी ॥ १९ ॥ एवं गुण असतां नसतां। मुक्ति न घडे गा सर्वथा। येचिविषयीं कृष्ण-नाथा। तुज मी तत्त्वता पुसतू ॥ ७२० ॥ आणिक एक जगन्नाथा। तुज मी विनंती करीन आतां। गुण आत्म्यासी एकत्रता। न घडे सर्वथा निश्चित ॥ २१ ॥ भरलें मृग-जळाचें तळें। चंद्रमा विवेना तेणें जळें। तेवी आत्मा गुणांसी नाकळे। स्वभावें नातळे गुणातें ॥ २२ ॥ गुण ते अज्ञानाची रीती। आत्मा स्वप्रकाश गभस्ती। त्यासमोर ते केंवि येती। मग बाधिती आत्म्यातें ॥ २३ ॥ अंधार सूर्यातें गिळी। काउळा कैलास आतळी। वागुल हनुमंतातें सळी। मशक गिळी गजातें ॥ २४ ॥ माशी पांखें गगन उडे। सगळा मेरु थिल्लरीं बुडे। मृगजळीं जै तारूं पडे। तै आत्मा सांपडे गुणांत ॥ २५ ॥ जेवीं आकाश नातुडे जाळीं। तेवी आत्मा नाकळे गुणमेळीं। मा सुखदुःखांची नवाळी। गुणकल्लोळीं का भोगी ॥ २६ ॥ यापरी न घडे गा बद्धता। मा मुक्ताची कायसी कथा। कैसेनि बद्धमुक्तव्यवस्था। घडे कृष्णनाथा तें सांग ॥ २७ ॥ येथ बद्धासी काय कारण। आणि मुक्ताची कोण खूण। एवं बद्धमुक्तलक्षण। मज संपूर्ण सांगावें ॥ २८ ॥

कथं वर्तेत विहरेत्कैर्वा ज्ञायेत लक्षणैः। किं भुञ्जीतोत विसृजेच्छयीताऽऽसीत याति वा ॥ ३६ ॥

आतां बद्धमुक्ताची स्थिती। मज सांगावी श्रीपती। कोणे लक्षणें जाणिजेती। दोघे

---

१ दुसऱ्याचें मत, विरुद्धपक्ष २ वारंवार लिप्त ३ सात्विक अष्टभाव प्रकट झाले ४ क्षणभर, अमळ ५ ठक, एकाग्रता, तादात्म्य ६ मोकळेपणानें, स्पष्ट असें ७ वाईट, खोटें ८ भोवरा (भुंगा) [illegible] ९ घडे १० चुकीचें, वेडेपणाचें ११ सांपडत नाहीं १२ रान १३ सूर्य १४ [illegible] [illegible] मुर्कुट १६ [illegible] [illegible] १८ आसीं

कळती कैसेनी ॥ २९ ॥ पावोनियां विदेहावस्था । देहीं कैसेनि वर्तता । वश करूनि गुणातीतता । गुणीं क्रीडता कैसेनी ॥ ७३० ॥ पावोनिया मुक्तदशा । देही भोग भोगी कैसा । त्यासी त्यागाचा कोण ठसा । हृषीकेशा सांगिजे ॥ ३१ ॥ त्याचे निद्रेचे कोण लक्षण । कोण वैसकों कोण आसन । वस्तु जाणोनि संपूर्ण । गमनागमन त्या कैसें ॥ ३२ ॥ ऐशी मुक्ताची लक्षणे । त्याहोनि बद्धाची विलक्षणे । कृपा करोनि नारायणे । मजकारणे सांगिजे ॥ ३३ ॥

एतदच्युत मे ब्रूहि प्रश्नं प्रश्नविदां वर । नित्यमुक्तो नित्यबद्ध एक एवेति मे भ्रम ॥ ३७ ॥

इति श्रीभागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे भगवदुद्धवसंवादे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

या प्रश्नोत्तरांची उत्कंठा । थोर वर्ततसे वैकुंठा । प्रश्नवेत्त्यामाजीं श्रेष्ठा । अतिवरिष्ठा गोविंदा ॥ ३४ ॥ अनादि असे गुणसंबंधू । तेणें आत्मा झाला नित्यबद्धु । नित्यमुक्त हा शब्दू । असंबद्धू सर्वथा ॥ ३५ ॥ जरी आत्म्यासी नित्यमुक्तता । तरी बोलोंचि नये बद्धता । एकुचि बद्धमुक्त ह्मणतां । भ्रम अच्युता वाटत ॥ ३६ ॥ आत्मा एकचि तत्त्वतां । त्यासी बद्धता आणि मुक्तता । एकासीच दोनी अवस्था । कृष्णनाथा कैसेनी ॥ ३७ ॥ जो धाला तोचि भुकेला । जागता तोचि निजेला । जो जिता तोचि मेला । सत्यत्व या बोला कैसेनी ॥ ३८ ॥ काळें तेंचि धवळें । देखणे तेंचि आंधळें । अर्धें तेंचि सगळें । कुहिऱ्या केळें केवीं होती ॥ ३९ ॥ लोणें तेंचि अलवणी । कोरडें तें पाणी । अतिशीतळ तो दारुण अग्नी । मुकें पुराणीं बोलिंगेंडें ॥ ७४० ॥ लुगडें नागिवेंपणे लाजाळू । अन्न भुकेलेपणे भुकाळू । मुक्तीसी मुक्तीचा दुकाळू । कापुरा परिमळू मिळेना ॥ ४१ ॥ तैसे सत तेंचि असत । अद्वैत तेंचि होय द्वैत । तेव्हां हित तेंचि अनहित । दिसे प्रस्तुत आह्मांसी ॥ ४२ ॥ आत्मा नित्यमुक्त शुद्ध बुद्ध । ऐसा तुवांचि मज केलां बोध । तो गुणसंगें ह्मणसी बद्ध । भ्रमू अगाधें येणे मज ॥ ४३ ॥ एकासचि बद्धमुक्तता । कैसेनि घडे कृष्णनाथा । कृपाळुवा जी अनंता । हें मज तत्त्वता सांगावे ॥ ४४ ॥ ह्मणसी मुक्तीसी आगंतुकता । तेणें मोक्षासी आली अनित्यता । बद्ध आगंतुक ह्मणता । त्यासी सादिता येऊं पाहे ॥ ४५ ॥ पूर्वी बद्धचि नव्हता । येथूनि उपजला आतां । ऐशी सादिता बोलता । होईल शास्त्रार्थाविरुद्ध ॥ ४६ ॥ श्रुतिस्मृतिशास्त्रसिद्ध । अनादि मुक्ति अनादि बद्ध । आत्मा एक अवस्था द्विविध । त्याही विरुद्ध परस्परें ॥ ४७ ॥ उठिली बद्धता मुक्तीतें छळी । रैंवळली मुक्ती बद्धता गिळी । ऐशा विरुद्धता आत्म्याजवळी । केवीं वनमाळी राहताती ॥ ४८ ॥ जें सांजवेळे भेटे पाहाट । तें विद्या अविद्या होय एकवट । सूर्य अंधाराची बांधे मोट । तें आत्म्यानिकट अवस्था ॥ ४९ ॥ हिंगासी कापुराचा वासु जोडे । तें अविद्या विद्येमाजीं पडे । ससा सिंहावरी जें चढे । तें आत्म्यापुढें अवस्था ॥ ७५० ॥ उद्धव ह्मणे कृष्णनाथा । या जें कळल्या दोनी अवस्था । तेंचि मुक्ति आली हातां । मज सर्वथा मानलें ॥ ५१ ॥ मग ह्मणे श्रीअनंता । विशद सांगाव्या अवस्था । ह्मणोनि चरणीं ठेविला माथा । मोक्ष-

---

१ मुक्ताची स्थिति २ बैठक ३ जाणें येणें ४ भिन्न, उलट. ५ प्रश्न जाणून समर्पक उत्तर देणाऱ्यांमध्यें ६ तृप्त झाला ७ कडू फळाच्या वृक्षाला ८ केळीं ९ खारट, मीठ १० अळणी ११ बोलके १२ नागवेपणामुळें १३ केला मनोबोध १४ मोठा १५ जगन्नाथा १६ आदि असण १७ संतापली १८ सायंकाळीं १९ स्पष्ट

दाता तूं मज ॥ ५२ ॥ सखोल उद्धवाचा प्रश्न । ऐकोन सुखावला नारायण । माझा उद्धव जाला सज्ञान । हरिखें[1] जगज्जीवन डोलतु ॥ ५३ ॥ परमार्थी अवस्था गाढी । देखोनि प्रश्नाची अतिगोडी । उद्धवासी ओंवाळावया[2] आवडी । जीव कुरवंडी[3] करूं पाहे ॥ ५४ ॥ दुर्लंघ्य भक्ताचें उत्तर । फोडिले गुह्य ज्ञानभांडार । भक्तकृपा जी अपार । हरि साचार तुष्टला ॥ ५५ ॥ उद्धवाचा प्रश्न गहन । कृपा द्रवला जगज्जीवन । एका विनवी जनार्दन । आनंदघन वोळला[4] ॥ ५६ ॥ त्या आनंदाचा महापूरू । शिष्यसरितेसी[5] येईल थोरू । तेणे चिद्गंगासागरू[6] । शिष्य सत्वरू ठाकील ॥ ५७ ॥ टाकोनिया ससारआस्था । जो लागला भक्तिपंथा । तोचि अधिकारी भागवता । परमार्था ग्राहकु ॥ ५८ ॥ ज्याचे पोटीं ससारचिंता । तो कथा ऐकतांचि दुश्चिता । चित्त चिंती ज्या ज्या अर्था । तो सर्वथा तेथें असे ॥ ५९ ॥ चित्त जंव नाहीं सुचित्त[9] । तंव न कळे श्रीभागवत । गुरूवांचूनि श्रीभागवतार्थ । नव्हे प्राप्त प्राण्यासी ॥ ७६० ॥ जो ससारापासोनि विरक्त । गुरुचरणीं अतिअनुरक्त । त्यासीच फावला एक परमार्थ । फळे भागवत तयासी ॥ ६१ ॥ देखता कृष्णाचें श्रीमुख । उद्धवानीचें नवे समाधिसुख । तरी श्रवणाची श्रद्धा अधिक । आवडी देख अनिवार ॥ ६२ ॥ जो श्रुतिप्रतिपाद्य[10] चिद्घन[11] । त्या श्रीकृष्णाचें गुह्य ज्ञान । पुढतपुढतीं[12] होआवया श्रवण । करी प्रश्न अतियोग्य ॥ ६३ ॥ विद्याअविद्येचा निरासु । श्रीकृष्ण सांगेल परेशु । पुढील अध्याय अतिसुरसु । श्रोतां अवकाशु मज द्यावा ॥ ६४ ॥ तो कृष्णउद्धवसवादू । पुढिले कथेचा अतिविनोदू । एका जनार्दनीं महाबोधू । परमानंदू प्रकटेल ॥ ७६५ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे श्रीकृष्णोद्धवसवादे परमहंससहितायां एकाकारटीकायां दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

अध्याय अकरावा.

श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥ ॐ नमो श्रीगुरु[13] सच्चिद्घन । वरुपताहे स्वानंदजीवन । मुमुक्षु[14]मयूर आनंदले जाण । हरिखें उड्डाण करिताती ॥ १ ॥ तो सजल देखोनियां मेहो[15] । सोहंभावे[16] फोडिती टाहो[17] । रोमांचपिसीं[18] पसरूनि पहा हो । सत्वे लवलाहो नृत्याचा ॥ २ ॥ नाचे स्वानंदाचेनि मेळें । तेणे सर्वांगी निघाले डोळे[19] । पिसे देखणी जाहलीं सकळें । तीं शिरीं गोपाळें वाहिलीं ॥ ३ ॥ तो मेघ देखोनि सन्मुख । आर्त चातक पसरिती मुख । बिंदुमात्रें पावले सुख । नित्य निर्दोख ते जाहले ॥ ४ ॥ आर्ततृषें[20] तत्काळ घोळे[21] । निवाले तेणे स्वानदजळें । मग हरिखाचेनि कल्लोळें । सुखसोहळे भोगिती ॥५॥ सुभूमि देखोनि निर्मळ । जाणोनि वर्षती काळवेळ । वर्षों लागले जी प्रबळ । जळकल्लोळ अनिवार ॥ ६ ॥ तेणे वोळलेनि[22] कृपाभरें । शिष्यसरितेसी पूरु भरे । विकल्पबोसणे[23] एकसरें । महापूरें वाहाविलीं

---

१ हर्षानें २ ओवाळावया ३ ओवाळणें ४ वृष्टि करू लागला ५ शिष्यरूप नदीला ६ ज्ञानगंगेचा समुद्र ७ जाऊन मिळेल ८ स्वस्थ ९ स्थिर १० श्रुति ह्मणजे वेद त्यानीं प्रतिपादिलेला ११ ज्ञानस्वरूप परमात्मा १२ पुन पुन्हा, वारवार १३ सद्गुरु चिद्घन १४ मुमुक्षु हेच कोणी मोर, मयूरकुळे जाण १५ मेघ १६ मी ब्रह्म आहें या भावानें १७ आरोळी १८ अष्ट सात्विक भावाचे रोमांच ह्याच पिसारा, पिच्छें. १९ स्वरूपानद प्राप्त झाल्यामुळें सर्वांगदेखणी स्थिति झाली विजातीय, सजातीय व स्वगत, हे भेद स्वरूपाचे ठिकाणी नसल्याकारणानें स्वरूप सर्वांगदेखणें आहे ह्मणून रोमांचपिसें देखणीं झालीं २० आर्तांची तहान २१ बळे, भागून जाते २२ प्राप्त झाल्यानें २३ वोमणें किंवा वोसाणें ह्मणजे पूरामधील लाकडें, केरकचरा वगैरे "वरी तरताती वोसाणें । बुडबुडे साचां" ज्ञानेश्वरी अध्याय ७-७३

॥ ७ ॥ तेणें प्रवाह निर्मळजळें । चिदैक्यसागरी सरिता मिळे । मग समरसोनि तेणे जळें । राहे निश्चळें निजरूपें ॥ ८ ॥ वैराग्यरावें शुद्ध केली । पृथ्वी निजबोला बोलली । कठिणत्वेविण मार्दवा आली । नाही अकुरली बहुवीजे ॥ ९ ॥ अखंड वर्षता जळमेळी । वासने[3]चीं ढेपें विरालीं । सद्भावाची बोल जाली । वाफ लागली बोधाची ॥ १० ॥ तेथें न पेरितांचि जाण । सहज निजवीजें परिपूर्ण । अकुरली आपणिया आपण । सिद्ध सपूर्ण स्वभावे ॥ ११ ॥ ते परम कृपेचिये पुष्टी । स्वानंदें पिकली समदृष्टी । परमानंदें कोंदली सृष्टी । ऐक्यें सवसाटी जीवशिवा ॥ १२ ॥ फिटला दुःखाचा दुष्काळू । जाला सुखाचा सुकाळू । बोळला सद्गुरु कृपाळू । आनदकल्लोळू सच्छिष्या ॥ १३ ॥ वरुपता निजपर्जन्यधारा । वर्पेला नाना अवतारगारा । कार्यानुरूपें तदाकारा । विरोनि निराकारा त्या होती ॥ १४ ॥ त्या पर्जन्याचा वोसांडा । दैवे लागला जडमूढा । तो सरता होय सतापुढा । अवचटेंसीं तोंडा जे लागे ॥ १५ ॥ तो महामेघ श्रीहरी । सद्गुरुकृपा बोळे जयावरी । तोचि धन्य चराचरी । पूज्य सुरनरी तो कीजे ॥ १६ ॥ गुरुनामे अतिघनवटु । शिष्य तारूनि अतिहळुवटु । ज्याचा आदि मध्य शेवटु । न कळे स्पष्टु वेदासी ॥ १७ ॥ तो सद्गुरु श्रीजनार्दनु । बोळलासे आनदघनु । तेणे एका एकु केला पावनु । सांडवोनु एकपण ॥ १८ ॥ एक तेंचि अनेक । अनेक तेंचि एक । हेंही केले निष्टंक । स्वबोधें देख बोधोनी ॥ १९ ॥ बोधोनिया निजऐक्यता । ऐक्यें लाविले भक्तिपथा । मज प्रवर्तविले श्रीभागवता । निजकथा गावया ॥ २० ॥ तेचि श्रीभागवतांची कथा । दशमाध्यावो सपता । ते बद्धमुक्ताची व्यवस्था । उद्धवें कृष्णनाथा पूशिली ॥ २१ ॥ सखोल उद्धवाचा प्रश्न । ऐकोनिया श्रीकृष्ण । निजहृदयींचें गुह्यज्ञान । उद्धवासी जाण सागेल ॥ २२ ॥ येणे प्रश्नोत्तरश्रवणे । उठे जन्ममरणाचे धरणें[10] । ससाराचे खत फाडणें । फिटले लाहणे[11] विषयाचें ॥ २३ ॥ मोक्षमार्गीचे कापडी[12] । साधनीं शिणती बापुडी । तिहीं शीघ्र यावे तातडी । जिणावया[13] बोडी बधमोक्षाच्या ॥ २४ ॥ जे कष्टती जपतपसाधनें । शिणती ध्येयध्यानअनुष्ठानें । ते ते शीघ्र या विंदानें[14] । ज्ञानाज्ञाने जिणावया ॥ २५ ॥ ऐशी कथा आहे गहन । श्रोतां व्हावे सावधान । एका विनवी जनार्दन । स्वानंदघन तुष्टला ॥ २६ ॥ अकरावे अध्यायीं जाण । इतुकें सागेल श्रीकृष्ण । बद्धमुक्ताचें वैलक्षण्य । आणिक लक्षण साधूचे ॥ २७ ॥ तेणेच प्रसगें जाण । सागेल भक्तीचे लक्षण । अकराही पूजेसी अधिष्ठान । इतुके निरूपण हरि बोले ॥ २८ ॥

श्रीभगवानुवाच-बद्धो मुक्त इति व्याख्या गुणतो मे न वस्तुतः ।
गुणस्य मायामूलत्वान्न मे मोक्षो न बन्धनम् ॥ १ ॥

उद्धवा बद्ध मुक्त अवस्था । जरी सत्य म्हणसी वस्तुता । तरी न घडे गा सर्वथा । ऐक आता सागेन ॥२९॥ बद्ध मुक्त अवस्था । माझे स्वरूपीं नाहीं तत्त्वतां । हे गुणकार्याची

---

१ एकपणानें मिसळून २ बोलावली ३ वासनारूपी ढिपळें ४ बरोबरी, साम्यता ५ पाहला ६ शितोडा ७ अवचटें शितोडा ८ सर्व ब्रह्मांडाचा नाश आहे परंतु स्वरूप अविनाश आहे म्हणून घनवट म्हटले आहे पाण्यांमध्ये जी वस्तु फारच हलकी असते तीच तरते, बुडत नाही परंतु भवसागरांत गुरुवस्तु इतकी हलकी आहे की आपण न बुडता शिष्यासारख्या बुडणाऱ्या वस्तूलाही तारते "गुरुत्वें जेव्हडा चाडु । तेव्हडाचि तारूनि लघु ।" अमृ प्र० ५-१२ ९ निश्चयात्मक १० तगादा ११ ग्रहण करणें १२ यात्रेकरू १३ जिंकावयास १४ कौशल्यानें १५ भेद

वार्ता । संबंधू तत्त्वतां मज नाहीं ॥ ३० ॥ माझ्या निजस्वरूपाच्या ठायीं । बद्धमुक्त दोनी नाहीं । बद्धता मुक्तता गुणांच्या ठायीं । आभासे पाही गुणकार्यें ॥ ३१ ॥ गुण समूळ मायिक । मी गुणातीत अमायिक । सत्यासी जैं बाधे लटिक । तैं मृगजळीं लो बुडाले ॥ ३२ ॥ चित्रींचेनि हुताशनें । जैं जाळिजती पुरें पट्टणे । कां स्वप्नीचेनि महाधनें वेव्हारा होणे जागृतीं ॥ ३३ ॥ सूर्यासी प्रतिबिंब गिळी । छाया पुरुपातें आकळी । समु बुडे मृगजळीं । तैं मज गुणमेळीं बद्धता ॥ ३४ ॥ जैं जिभेसी केंसु निघे । जैं तळहात वृक्षु लागे । डोळयांमाजी पर्वत रिगे । तैं मी गुणसंगें अतिबद्धू ॥ ३५ ॥ आकाश खों साबेळी । काजळ लागे वारया निडळीं । कां विजूचे कपाळी । वाशिंग सकळीं बांधा ॥ ३६ ॥ गगन तुटोनि समुद्रीं बुडे । सपर्वत धरा वारेंनि उडे । सूर्य अडखळोनि अंधारं पडे । तरी मी सापडें गुणांत ॥ ३७ ॥ अंतरिक्षगगनीं सरोवर । त्यामाजीं कमळें मनोहर तो आमोद सेविती भ्रमर । ऐसें साचार जैं घडे ॥ ३८ ॥ तैं मी आत्मा गुणसंगें । नाना विषयभोगसंभोगें । मग त्या विषयांचेनि पांगें । होईन अंगें गुणबद्धू ॥ ३९ ॥ त्रिगुण अगी कारें वर्ततां । गुणकार्य तदात्मता । तेणे बद्ध मुक्त अवस्था । भासे वृथा भ्रांतासी ॥४०॥ गुणा आत्म्यासी भिन्नता । ह्मणसी मानिली तत्त्वता । परी गुणसंगें आत्मा असतां । अवश्य विकारिता येईल ॥ ४१ ॥ अग्निसंगें पात्र तप्त । पात्रसंगें जळसंतप्त । जळतापें धान्यपाक होत । तेवीं विकारवंत नव्हे आत्मा ॥ ४२ ॥ अग्नितापाआंत । आकाश नव्हे संतप्त तेवीं गुणसंगा आंत । विकारवंत नव्हे आत्मा ॥ ४३ ॥ नट अंधत्वें अवगला । परी तो आंधळा नाहीं जाला । तैसा आत्मा गुणसंगें क्रीडला । तरी असे सचला निर्गुणत्वें ॥ ४४ ॥ नटु अंधत्वें नव्हे अंधू । आत्मा गुणसंगें नव्हे बद्धू । गुण मायिक आत्मा शुद्धू । या त्या संबंधू असेना ॥ ४५ ॥ आत्मा व्यापक गुण परिच्छिन्न । याही हेतू न घडे बंधन । सकळ समुद्राचें प्राशन । केवीं रांजण करूं शके ॥ ४६ ॥ मोहरीमाजीं मेरु राहे । पशामाजीं पृथ्वी सामाये । मुंगी गज गिळोनि जाये । खद्योत खाये सूर्यातें ॥ ४७ ॥ मशकु ब्रह्मांडातें आकळी । पतंगु प्रळयानळ गिळी । तरी आत्मा गुणाचे मेळीं । गुणकल्लोळीं बांधवे ॥४८॥ यापरी न संभवे बद्धता । बद्धतेसवें गेली मुक्तता । बद्धमुक्तअवस्थांपरता । जाण तत्त्वतां आत्मा मी ॥ ४९ ॥ स्वप्नींचा अत्यंत सुकृती । अथवा महापापी दुष्कृती । दोन्ही मिथ्या जेवीं जागृती । तेवीं बद्धमुक्ती आत्मत्वीं ॥ ५० ॥ हो कां जीवात्म्यासी बद्धता । सत्य नाहीं गा तत्त्वता । मा मज परमात्म्यासी अवस्था । बद्धमुक्तता ते कैंची ॥ ५१ ॥ बिंबीं प्रतिबिंब नाहीं । मध्यें आरिशाचे ठायीं । मळ बैसले ते पाहीं । प्रतिबिंबाचे देहीं लागले दिसती ॥५२॥ तो मळू जें पडे फेडावा । तैं आरिसाचि साहणे लोडावा । परी प्रतिबिंब त्या साहणे धरावा । हें सद्भावा मिळेना ॥ ५३ ॥ जेवीं जीवशिवभेद नाहीं । दोष अंतःकरणाच्या ठायीं । तें चित्त शुद्ध केल्या पाहीं । बंध मोक्ष दोहीं बोळवण ॥५४॥ तैसें अवि-

१ अमीनें २ व्यवहाराला ३ सांवली ४ शिरे ५ रावळा किंवा सानळा ह्मणजे बर्चा, पहार. "कौतुकें जें जें जल्पे । तें तें सबळाहूनि तीख रूपें"—ज्ञानेश्वरी अध्याय १३—९६३ ६ कपाळावर ७ पर्वतासह पृथ्वी जर वाऱ्यानें उडेल ८ पराधीनपणानें ९ दिसला १० मर्यादित ११ डेरा १२ मोहरी=लहान दाणा १३ पसा=ओंजळ १४ सामावते १५ लागे. १६ सहाणेवर घांसावा १७ नाहींसें होणें, निरास १८ अज्ञानाचें, अविद्येनें उभारलेलें

धक हें सकळ । गुणकार्य नाना मळ । जीवा अंगी प्रबळ । मूढमती स्थूळ स्थापिती ॥ ५५ ॥ जैं सत्वगुण निरसी सबळ । तें आविद्यक फिटती मळ । तेचि सद्विद्या होय निर्मळ । जीवचि केवळ शिव होये ॥ ५६ ॥ तेव्हा जीवशिवनामें दोनी । जाती मजमाजीं समरसोनी । तै मीच एकवांचूनी । आन जनींवनी असेना ॥ ५७ ॥ जीवभावने मीचि जीवू । शिवभावने मीचि शिवू । मी एकू ना नव्हे बहू । माझा अनुभवू मीचि जाणे ॥ ५८ ॥ झणीं आशंका धरिशी येथ । जरी जीव शिव तूंची समस्त । तरी ते शुकवामदेवचि का मुक्त । येरा ह्मणत जड जीव ॥ ५९ ॥ तूंचि जीवरूपें तत्त्वता । तरी हे ऐशी कां विषमता । शुकवामदेवाची अवस्था । वेदशास्त्रार्थां सम्मत ॥ ६० ॥ तिहीं लोकांमाजी जाण । वेदवचन तंव प्रमाण । हें बोलणे विलक्षण । अप्रमाण जैं मानिशी ॥ ६१ ॥ हो का वेद ह्मणे जे निश्चित । ते बोलणे माझें नि[6]श्वसित । तो मी स्वमुखीं जें बोलत । तें तू अयुक्त ह्मणतोसी ॥ ६२ ॥ जो मी वेदाचा वेदवक्ता । सकळ शास्त्रांचा मूळकर्ता । त्या माझें वचन ह्मणसी वृथा । अतियोग्यता तुज आली ॥ ६३ ॥ वेदाचे जाण त्रिविध बंड । त्रिकाडीं केला तो त्रिखंड । वेदबळें बा पाखड । वाजवी तोंड अव्हासव्हा ॥ ६४ ॥ भासले ब[11]हुसाल मज भेद । वेदबळें नाना वाद । तो वेद माझा परोक्षवाद । तेणे तत्त्वा[13]वबोध केवीं होय ॥ ६५ ॥ शब्दज्ञान ब्रह्मज्ञान । बाह्यदृष्टी समसमान । जेवीं वाल आणि वालभर सुवर्ण । तुकिता पूर्ण समता आली ॥ ६६ ॥ परी वाला सुवर्णा समता । मोले कदा नव्हे तत्त्वता । तेवीं वेदवादयोग्यता । ब्रह्मानुभविता सम नव्हे ॥ ६७ ॥ जो मी हरिहरा प्रमाण । त्या माझें वचन अप्रमाण । तूं ह्मणशी हा ज्ञानाभिमान । हेंही जाणपण साडावें ॥ ६८ ॥ माझें वचन सत्याचे सत्य । सत्य मानूनि निश्चित । येणे भावे साधे परमार्थ । हें ब्रह्म[16]लिखित महावाक्य ॥ ६९ ॥ उद्धवा मज पाहता । वसिष्ठवामदेवादि समस्ता । नेदखे[17] बद्ध आणि मुक्तता । हा माझा तत्त्वता निजबोधु ॥ ७० ॥ मुक्ताचिये दृष्टी । मुक्तच दिसे सकल सृष्टी । तेथे शुकवामदेवाची गोष्टी । वेगळी पाठी केवीं राहे ॥ ७१ ॥ बद्धमुक्ताहूनि भिन्न । परमात्मा मी चिद्धन । जरी ह्मणसी जीवासी बंधन । तेंही सत्यत्वें जाण घडेना ॥ ७२ ॥

शोकमोहौ सुखं दुःखं देहोत्पत्तिश्च मायया । स्वप्नो यथाऽऽत्मनः ख्यातिः संसृतिर्न तु वास्तवी ॥ २ ॥

दोन मुहूर्तें स्वप्नवृत्ती । त्यामाजीं देखे जन्मपंक्ती । तेथे पावला नाना याती । तेवीं मिथ्या प्र[18]तीती भवभावा ॥ ७३ ॥ नसता आभासु मावळे ठायीं । त्यालागीं हाहाकारू उठे देहीं । गेले मेले नाहीं नाहीं । शोक पाहीं त्या नाव ॥ ७४ ॥ भग्नपात्रीं भरिलें जळ । तेथें बिंबले चंद्रमंडळ । तें पात्र पोटेशीं धरी बाळ । रत्न प्रबळ हें माझें ॥ ७५ ॥ जळ गळोनि जाय सकळ । चंद्रमा हरपे तत्काळ । त्यालागीं तळमळी तें बाळ । शोकु केवळ या नाव ॥ ७६ ॥ अथवा घ[21]टचंद्र धरूं जाता । तो न ये बालकाचे हाता । यालागीं करी जे जे

१ सत्वगुण सबळ होऊन रजस्तमाचा नाश करतो, सत्वें गुण निरसे सबळ २ अज्ञानजन्य ३ एकवटून ४ महासिद्ध व जीवन्मुक्त पुरुषाची ५ बोले ६ 'यस्य निःश्वसितं वेदाः' हें वचन सुप्रसिद्ध आहे वेद हे भगवंताच्या श्वासाबरोबर आले ७ तोचि मी ८ अयोग्य ९ हें बोलणें रागाचें व उपरोधिकपणाचें आहे १० वाटेल तसें. ११ अनेक १२ वेद केवळ परोक्षवाद आहे आत्मानुभवाची योग्यता त्याहून थोर आहे १३ तत्त्वज्ञान १४ बाह्य दृष्टी १५ ज्ञातेपणाचा अभिमान १६ न पालटणारं, त्रिकालाबाधित १७ न देखे १८ प्रवृत्ती १९ भव ह्मणजे संसार ह्मणतात हा मिथ्या व याची प्रतीति वाटते तीही मिथ्याच आहे २० नाहींसा होतो २१ भांड्यांतील प्रतिबिंबित

व्यथा । शोक सर्वथा या नांव ॥ ७७ ॥ काढावया आरशांतील धन । करी दर्पणामाजीं खनन[१] । फुटल्या नागवलों[२] ह्मणे जाण । शोक दारुण या नांव ॥ ७८ ॥ नसते वस्तूच्या ठायीं जाण । मी माझें हा अभिमान । तेंचि मोहाचें लक्षण । ममता दारुण ते सधीं[३] ॥७९॥ देखोनि मृगजळाचें तळे । येणे पिकती रायकेळें[४] । यालागी मृगतृष्णेची जळें । औटकाळें[५] राखतू ॥ ८० ॥ मृगजळाकडे कोणी भंवे[६] । त्यासीं सक्रोधें भाडूं धावे । अतिमोहित मोह-स्वभावें । विवेकू न करवे सत्याचा ॥ ८१ ॥ तेवीं पुत्रापामोन सुखप्राप्ती । माता पिता होईल ह्मणती । शेखी पुत्र अगोठा[७] दाविती । केवळ भ्रांतिमोहो ॥ ८२ ॥ गंधर्वनगरीची रचना । देखोनि अभिलाष होय मना । ते घ्यावया मेळवी सेना । नानासूचनाउपायें ॥ ८३ ॥ तैसा मिथ्या देही अभिमान । देहसंबंधाची ममता गहन । हेचि मोहाचें मूळ लक्षण । ममताभिमान प्राणियां ॥ ८४ ॥ एवं अहं आणि ममता । हेचि मोहाची माता पिता । त्याचेनि उत्तरोत्तर वाढता । जनमोहिता व्यामोहो[८] ॥ ८५ ॥ प्रियविपर्यी आसक्ति देख । याची नित्यप्राप्ती अनेक । त्याचि नांव ह्मणती सुख । जेवी चाखितां विख[९] अति-मधुर ॥ ८६ ॥ विषयप्राप्ती जो हरिख । तया नांव ह्मणती सुख । विषयविनाश तेंचि दुःख । परम असुख त्या नाव ॥ ८७ ॥ शोक मोह सुख दुःख । येणेचि देहाची प्राप्ती[१०] देख । देहाभिमाने देह अनेक । दुःखदायक भोगवी ॥ ८८ ॥ जो जेणे तीव्रध्याने मरे । तो तेंचि होऊनि अवतरे । का जो निमे[११] अतिद्वेषकारें । तो द्वेषानुसारें जन्मतू ॥ ८९ ॥ सर्प मुंगुस पूर्ववृत्ती । वैराकारें जन्म पावती । जे जे वासना[१२] उरे अंतीं । ते ते गती प्राण्यासी ॥ ९० ॥ यालागीं हृदयामाजीं निश्चितीं । जे सबळ वासना उठे अंतीं । तो तो प्राणी पावे तिये गती । श्रुति बोलती पुराणे ॥ ९१ ॥ पुरुषासवे वृथा छाया । तैशी ब्रह्मीं मिथ्या माया । ते उपजवी गुणकार्या । देह भासावया मूळ ते ॥ ९२ ॥ जेवीं कां स्वप्नीं एकलें मन । नानाकार होय आपण । तेवी चैतन्याचे अन्यथाभान[१३] । तें हें जाण चराचर ॥ ९३ ॥ एवं वस्तुता ससार नाहीं । तेथें सुखदुःख कैचें कायी । देहेंवीण छाया पाही । कोणे ठायीं उपजेल ॥ ९४ ॥ जे उपजलेच नाही । ते काळें गोरें सांगो कायी । अवघें स्वप्नप्राय पाहीं । वस्तुतां नाही संसारू ॥ ९५ ॥ इही दोहीं श्लोकीं अगाधू । परिहरिला वस्तुविरोधू[१४] । आता प्रतीतीने[१५] जो अनुरोधू[१६] । तो सत्या बाधू करूं न शके ॥ ९६ ॥ डोळा अंगुळी लाविती । तेणे दोन चंद्र आभासती । गगनीं दो चद्रां नाही वस्ती । मिथ्या प्रतीती निराकारी[१७] ॥ ९७ ॥

विद्याऽविद्ये मम तनू विद्युद्धव शरीरिणाम् । मोक्षबन्धकरी आद्ये मायया मे विनिर्मिते ॥ ३ ॥

निजबोधें येत बोधा । ब्रह्माहमस्मि[१८] स्फुरे सदा । ते जाण शुद्ध विद्या । जे अविद्या[१९]-छेदक ॥ ९८ ॥ मी पापी मी सदा निंदवो । ऐसा नित्य स्फुरे भावो । तेचि सबळ अविद्या पहा हो । जे नाना सदेहो उपजवी ॥ ९९ ॥ एकी जीवाते घाली बंदी । एकी जीवाचें

१ खणणें २ बुडालों ३ त्या काळीं ४ राजेळीं केळीं, नारिकेळे ५ क्षणभर ६ पाहे ७ अगठा दाखवितात, सुख देत नाहींत 'अगठा दाखवितात' ही लोकोक्ति प्रसिद्ध आहे, हिचा अर्थ नकारार्थी आहे ८ व्यामोह ९ दुःख १० मिळणें ११ मरतो १२ 'अन्ते मति सा गति' १३ मिथ्याभान, एक असून दुसरें भासणें १४ पदार्थांतील परस्परविरोध १५ अनुभवानें १६ अनुकूलता १७ निराकारावर १८ मी ब्रह्म आहे असें स्फुरण देणारी ती विद्या १९ अविद्यानाशक.

बंधन छेदी । या दोनी माझ्या अवस्थाशक्ति अनादी । जाण निश्चुद्धी उद्धवा ॥ १०० ॥ तूं चिन्मात्र चैतन्यघन । चित्स्वरूपें वृत्तिशून्य । तुज शक्ती कैंच्या जाण । निर्धर्मकपणें सर्वदा ॥ १ ॥ उद्धवा हे आशंका वाया । कारण नाहीं करावया । या शक्ती जन्मवी माझी माया । जे न ये आया सुरनरा ॥ २ ॥ सत् ह्मणों तरी तत्काळ नासे । असत् ह्मणों तरी आभासे । जिणें नामरूपाचें पिसें । लाविलें असे जगासी ॥ ३ ॥ नातुडे सतासतबोली । माया अनिर्वचनीय जाली । तिणें विद्या अविद्या इयें पिलीं । वाढविलीं निजपक्षीं ॥ ४ ॥ आजिकाळीं केल्या नव्हती । विद्या अविद्या अनादिशक्ती । बंधमोक्षातें भासविती । या दोनी शक्ति मायेच्या ॥ ५ ॥ ते माया तू ह्मणसी कोण । तुझी कल्पना ते माया पूर्ण । बद्धमुक्ततास्फुरण । तीमाजीं जाण स्फुरताती ॥ ६ ॥ बधमोक्षाची राहती स्थिती । ते मी सागेन तुजप्रती । ऐक उद्धवा निश्चितीं । यथानिगुती निवाडें ॥ ७ ॥ स्वप्नीं न देखे आराधन । ज्यासी नाहीं माझें भजन । अविद्या त्यामाजीं सपूर्ण । प्रबळ जाण वाढत ॥ ८ ॥ जो माझ्या ठायीं अतिसादर । भजनशीळ आठौ प्रहर । तें ब्रह्मविद्येचें घर । तेथ निरतर ते वाढे ॥ ९ ॥ जेथ माझा भजनाचा उल्हासू । तेथ अविद्येचा निरासू । तोचि ब्रह्मविद्येचा प्रवेशू । हा अतिविश्वासू भक्तांचा ॥ ११० ॥ येथ बद्धाचे कारण । आणि मोक्षाचें साधन । भक्तीचे दृढ स्थापन । अर्थास्तव जाण बोलिलो ॥ ११ ॥ ज्या बंधमोक्षां दोनी वृत्ती । त्या तूं मायेच्या ह्मणसी शक्ती । तेव्हां माया जाली मोक्षदाती । हें केवीं श्रीपति घडेल ॥ १२ ॥ जरी माया जाली मोक्षदाती । तरी कां करावी तुझी भक्ती । हेंचि सत्य गा श्रीपती । साग निश्चितीं निवाडू ॥ १३ ॥ कृष्ण ह्मणे उद्धवासी । स्वयें चेतन नाहीं छायेसी । तेवीं सामर्थ्य नाहीं मायेसी । केवीं मोक्षासी ते देईल ॥ १४ ॥ जो मायेचा नियंता । तो विष्णु मोक्षाचा दाता । तोडूनि जीवाची बद्धता । सायुज्यता देतसे ॥ १५ ॥ ह्मणशी अविद्या कामकर्मादृष्टें । जीवासी बंधन लागे मोटें । तें ब्रह्मविद्या निष्कर्में तुटे । हा बोध करी नेटें गुरु श्रुतिद्वारा ॥ १६ ॥ येथ विष्णु काय जाला कर्ता । मा तो होईल मोक्षदाता । हे विकल्पाची वार्ता । न घडे सर्वथा उद्धवा ॥ १७ ॥ गुरुरूपें विष्णु जाण । श्रुत्यर्थ विष्णूचि आपण । शमदमादि साधन । तेंही जाण विष्णूचि ॥ १८ ॥ शिष्यबुद्धीसी बोधकता । विष्णुचि जाण तत्त्वतां । यापरी गा निजभक्तां । मोक्षदाता श्रीकृष्ण ॥ १९ ॥ त्या मोक्षाचा जो परिपाक । ते समाधी श्रीविष्णूचि देख । समाधीचें समाधिसुख । आवश्यक श्रीविष्णू ॥ १२० ॥ परमात्मा परिपूर्ण । तो मी विष्णु ब्रह्म सनातन । भक्तभवपाशमोचन । कृपाळू जाण करीतसें ॥ २१ ॥ गत श्लोकींचेनि अनुवादें । 'शरीरिणाम्' येणें पदें । जीवासी बद्धपण उद्बोधे । तेही विनोदें निवारितों ॥ २२ ॥ एकासीच बद्धमुक्तता । घडे न घडे तत्त्वता । या उद्धवाच्या प्रश्नार्था । विशद आतां करीतसे ॥ २३ ॥

---

१ बंधात घालणारी ती अविद्या व मोक्ष देणारी ती विद्या या दोन्ही माझ्या पुरातन शक्ति आहेत २ निश्चित, खरोखर ३ आटोक्यात ४ सापडत नाहीं. ५ मायेला सतही ह्मणता येत नाहीं व असतही ह्मणवत नाहीं माया ह्मणजे कल्पना व कल्पनाच बंध व मोक्ष या दोन वृत्ती भासविते ६ आजकाल, अलीकडे, नवीनच ७ वृत्ती ८ स्वरूप ९ अगदीं स्पष्टपणें १० अज्ञान ११ हेतुसाठीं १२ चालणें १३ कृष्ण १४ कमलागान १५ जाणीव १६ 'कैवल्यद पर ब्रह्म विष्णुरेव सनातन ' असें स्कंदपुराणात ह्मटलें आहे १७ जी परिपूर्णता १८ भक्ताचे ससारपाश तोडणारा १९ होतें २० सहज २१ स्पष्ट

एकस्यैव ममांशस्य जीवस्यैव महामते । बन्धोऽस्याविद्ययाऽनादिर्विद्यया च तथेतर ॥ ४ ॥

रितीवाढी असे अग्नीशी । तेथ फुणगे उसळले आकाशीं । रितीवाढी नाहीं स्वरूपासी । असंभाव्यासी ठावो कैचा ॥ २४ ॥ जेणे पाविजे निजबोधातें । ते बुद्धी उद्धवापाशी वर्ते । यालागीं कृष्ण ह्मणे महामते । उद्धवातें अतिप्रीतीं ॥ २५ ॥ अतिप्रीती पुरस्करून । उद्धवासी ह्मणे सावधान । ये श्लोकींचा अर्थ गहन । ते धारणा जाण धरावी ॥ २६ ॥ यालागीं कृष्ण जँगजेठी । उद्धवाची पाठी थापटी । अतिगुह्याची गुह्य गोष्टी । तुझे कृपेसाठीं मी बोलतो ॥ २७ ॥ पाठी थापटावयामिसें जाण । करीत स्वशक्तिसंचरण । तेणें अद्वयबोधलक्षण । उद्धवासी जाण प्रकाशी ॥ २८ ॥ जीवु एकचि त्रिजगतीं । हें जाण उद्धवा निश्चितीं । जेवीं नाना दीपाचिया दीप्ती । तेजाची ज्योति अभिन्न ॥ २९ ॥ दोनी दीप एक होती । तैशीं दिवळी ऐक्या न येती । जडत्वापाशी भेदप्राप्ती । ऐक्यवृत्ती अजडत्वीं ॥ १३० ॥ चंदनकुटके बहुवस । परी सर्वां एकुचि सुवास । तेवीं जीवरूपें मी अविनाश । परमपरेश आभासे ॥ ३१ ॥ जीवरूपें तूं श्रीकृष्ण । हें सत्य मानावे वचन । तैं भवपाशादि बंधन । तुजचि जाण आदळले ॥ ३२ ॥ ऐशी कल्पिशी जरी वार्ता । ते मज न घडे गा सर्वथा । जेवीं शरीरासी प्राण चाळिता । शरीरअवस्था त्या नाही ॥ ३३ ॥ लिंगशरीरी स्वयंभ । जीव तो मदंशे प्रतिबिंब । त्यासी देहादि बंधनभाव । मिथ्या विडंव आभासे ॥ ३४ ॥ घटें आवरिला अवकाश । त्या नांव ह्मणती घटाकाश । घटभंगें त्या नव्हे नाश । तेवीं मी अविनाश जीवत्वीं ॥ ३५ ॥ थिल्लरीं प्रतिबिंबला सविता । तो गगन सांडोनि थिल्लराआंतौता । नाहीं रिघाला तत्त्वतां । तेवी मी जीवत्वा अलिप्त ॥ ३६ ॥ रवि थिल्लरीं बिंबला दिसे । तेवीं मी लिंगदेहीं आभासे । मिथ्या तेथींचें भोगपिसे । तें बंधन कैसे मज लागे ॥३७॥ येथें बोलणें न लगे बहू । प्रतिबिंबा नांव जीवू । मुख्य बिंब तो मी शिवू । विशद उगवू हा जाण ॥ ३८ ॥ तळाव विहिरी नाना थिल्लरीं । सूर्यु प्रतिबिंबे त्यामाझारीं । तितुकीं रूपें दिवाकरीं । पाहतां अवरी तंव नाहीं ॥ ३९ ॥ तैसे एकासी जें अनेकत्व । तें मिथ्या जाण जीवत्व । हें भागवताचे निजतत्त्व । शुद्ध सत्त्व ज्ञानाचे ॥ १४० ॥ थिल्लरी प्रतिबिंबला सविता । चंचल निश्चल मळिनता । हे थिल्लराचे गुण तत्त्वतां । प्रतबिंबमाथां मानिती ॥ ४१ ॥ तेवीं शिवासी बाधकता । पाहतां नाहीं गा सर्वथा । हें अविद्याकार्य तत्त्वता । जीवांचे माथा मानिती ॥ ४२ ॥ एवं मिथ्या जीवभेद सर्वथा । त्यासी बद्धता आणि मुक्तता । विद्या अविद्या निजपक्षपाता । दावी तत्त्वतां निजकर्मे ॥ ४३ ॥ त्या जीवभासासी प्रस्तुत । नित्यबद्ध नित्यमुक्त । एकासी दोनी अवस्था येथ । असे दावित विद्या अविद्या ॥ ४४ ॥ जेवीं जळी बिंबला सविता । त्या जळाची चंचळनिश्चळता । या प्रतिबिंबासीच अवस्था । मुख्य सविता तें नेणे ॥ ४५ ॥ तेवीं जीवांची बद्धमुक्तता । परमा-

१ कमी होणें व वाढणें २ ठिणग्या ३ ज्या स्वरूपीं तर्क पोंचत नाहीं त्याला, अंश भासावयासी ४ 'महामते' या पदानें उद्धवाचा सत्कार करून बुद्धि=निजबोध देणारी ती ५ जगात श्रेष्ठ ६ पाठ थापटण्याच्या मिषानें किंवा मस्तकावर हात ठेवण्याच्या मिषानें सद्गुरु आपल्या शक्तीचा शिष्यबुद्धींत संचार करीत असतात ही योगशक्ति आहे ७ आत्मशक्तीचा आविष्कार ८ दिवाळ्या ९ चंदनाचे तुकडे किंवा खोडें १० सूक्ष्मदेहामध्यें ११ माझ्या अंशानें १२ व्यापला १३ सूर्य डबक्यांत प्रतिबिंबला १४ डबक्याचे आत १५ जीविता १६ स्पष्ट १७ उलगडा १८ अविद्येचें कार्य अविद्येंत प्रतिबिंबलेला जो माझा अंशभूत जीव त्यालाच अविद्याकृत बंध असतो

त्यासी न लगे सर्वथा । जेवीं कां अंधारींच्या खद्योता । न देखे सविता कल्पांतीं ॥ ४६ ॥ जळीं आकाश दिसे बुडाले । परी तें काहीं झाले नाहीं वोले । तेवी अविद्येसी अलिप्त ठेले । असे संचले निजरूप ॥ ४७ ॥ एक बद्ध एक मुक्त । हें जीवाचिमाजीं भासत । तेंही मी सांगेन निश्चित । सावचित्त परियेसी ॥ ४८ ॥ सहस्रघटीं जळ भरिता । एकचि सहस्रधा दिसे सविता । तेथ येचि घटींची अवस्था । त्या घटस्था लागेना ॥ ४९ ॥ तेथ जो घट होय चचळू । त्यातील प्रतिबिंब लागे आंदोळूं । परी दुजे घटी जें निश्चळू । ते नव्हे चचळु याचेनी ॥ १५० ॥ तेथ एकें दैववळें । सूक्ष्म छिद्रें घटें जळ गळे । तें प्रतिबिंब निजबिंबीं मिळे । येर सकळें तैसींचि ॥ ५१ ॥ तेवीं गुरुकृपाउजियेडें । ज्याचे लिंगदेह विघडे । त्यासी परमात्म्यासी ऐक्य घडे । येर बापुडे देहवंदीं ॥ ५२ ॥ हेचि निरूपण पुढें । श्लोकसगतीं सुरवाडें । तें मी सांगेन वोडेंकोडें । अतिनिवाडें निश्चित ॥ ५३ ॥

अथ बद्धस्य मुक्तस्य वैलक्षण्यं वदामि ते । विरुद्धधर्मिणोस्तात स्थितयोरेकधर्मिणि ॥ ५ ॥

येणेंचि प्रसगें जाण । मागील तुझे जे प्रश्न । बद्धमुक्तांचें लक्षण । तेंही निरूपण सांगेन ॥ ५४ ॥ दोघाही देहीं असता । दिसे विरुद्ध धर्म स्वभावतां । एक तो सदा सुखी सर्वथा । एक दुःखभोक्ता अहर्निशीं ॥ ५५ ॥ येथ विलक्षणता दों प्रकारीं । एक तो जीव ईश्वरामाझारीं । एक ते जीवासी परस्परीं । बद्धमुक्त निर्धारीं निर्धास्त ॥ ५६ ॥ पहिली जीवेश्वराची कथा । तुज मी सागेन विलक्षणता । मग जीवाची बद्धमुक्तता । विशद व्यवस्था सांगेन ॥ ५७ ॥ जीवेश्वराचें वैलक्षण्य । अडीच श्लोकीं निरूपण । स्वयें सांगताहे नारायण । भाग्य पूर्ण उद्धवाचें ॥ ५८ ॥

सुपर्णावेतौ सदृशौ सखायौ यदृच्छयैतौ कृतनीडौ च वृक्षे ।
एकस्तयोः खादति पिप्पलान्नमन्यो निरन्नोऽपि बलेन भूयान् ॥ ६ ॥

सुपर्ण ह्मणता पक्षी । ये वृक्षींचा जाय ते वृक्षीं । तैसा देही देहातरातें लक्षी । यालागीं पक्षी ह्मणिजेत ॥ ५९ ॥ पक्ष्याच्या ऐशियाच गती । हा देह साडूनि त्या देहा जाती । पक्षी ह्मणावया हे उपपत्ती । जाण निश्चितीं उद्धवा ॥ १६० ॥ एवं आत्मा देहाहूनि भिन्न । तें सागितलें उपलक्षण । देहात्मवादाचें खडन । प्रसंगीं जाण दाखविलें ॥ ६१ ॥ आत्मा देह सर्वथा न घडे । देहबुद्धि धरणे तें तंव कुडें । हें उद्धवासी फोडोवाडें । निजनिवाडें दावित ॥ ६२ ॥ देहबुद्धीचिया पोटीं । जन्ममरणाचिया कोटी । स्वर्गनरकाची आटाटी । देहबुद्धि गाठी जीवशिवपणे ॥ ६३ ॥ दोघेही चिद्रूपें सारिखे । कधीं नोहे आनासारिखे । अनादि हे दोघे सखे । अतिनेटके जिवलग ॥ ६४ ॥ काळें अकाळें सकाळें । नव्हती येरयेरावेगळे । एकत्र वर्तती खेळेमेळें । निजप्रांजळें सख्यत्वें ॥ ६५ ॥ प्रभादीपु दनडिना वेगळा । दीपु प्रभेसी नव्हे निराळा । तेवीं जीवशिवाचा मेळा । एकत्र स्वलीळा नांदती स्वयें ॥ ६६ ॥

---

१ सहस्रघटीं २ हाल ३ भस्म होऊन जातो, नाहींसा होतो या लिंगदेहाचा नाश झाल्यावर तुकोबांनीं "आपुलं मरण पाहिलें म्या डोळां । तो जाहला सोहळा अनुपम्य" असे आनंदोद्गार काढले आहेत ४ आदर्शीं, मुशारां ५ आवडीनें ६ भेद ७ सु=चांगले आहेत पर्ण=पक्ष ज्याचे ८ जीवशिवांना पक्षी ह्मणण्याचें कारण, पक्षी जसे वृक्षाहून वेगळे असतात तसे हे देहरूप वृक्षाहून भिन्न आहेत आणि पक्षी जसे एका वृक्षावरून दुसऱ्या वृक्षावर जातात, तसे देही एक देह सोडून दुसरा देह घेतात ९ ठेवु १० खोटें ११ सटपटें १२ देहबुद्धीपासीं सव दुःखें आहेत १३ दुसऱ्यासारखे, दोघेही ज्ञानरूपानें सारखे आहेत १४ 'जीवश्च कंठश्च' सखे १५ दिवा प्रकाशाला सोडून नसतो

जीवु इच्छी जें जें कांहीं । तें ते वासनेसरिसे पाहीं । ईश्वर पुरवी सर्वही । विमुख कांहीं हों नेणे ॥ ६७ ॥ अंतकाळीं जे जीव मागे । तें अलोट ईश्वर देवों लागे । आणि ईश्वरआज्ञेचेनि योगें । जीवु सर्वांगें वर्तत ॥ ६८ ॥ ईश्वरआज्ञा त्रिशुद्धी । जीवें जीव सर्वस्वें वंदी । होय नव्हे न ह्मणे कधी । अभिनव सिद्धी सखेपणाची ॥ ६९ ॥ नवल सख्यत्वाची परी । ईश्वरू जैसे जैसें प्रेरी । जीवू तैसे तैसे करी । निमेषभरी ढळेना ॥ १७० ॥ निमेष आरंभोनि जन्मवरी । जीवू ईश्वराची आज्ञा करी । ईश्वरू जीवाचा साह्यकारी । परस्परीं निजसख्यें ॥ ७१ ॥ जीवु अत्यंत अँडलेपणे । ईश्वरासी धांव धांव ह्मणे । तो तत्काळ पावे धांवणे । करी सोडवणे जीवाचे ॥ ७२ ॥ एवं शिवाचे आज्ञे जीवू राहे । जीवपण गेलिया शिवीं समाये । जीवालागीं हा शिवपणा वाहे । येरवीं राहे सांडूनी ॥ ७३ ॥ ऐसें सखेपण याचे । केवीं अनुवादवे वाचे । उद्धवा हें मीचि जाणें साचे । या सखेपणाचे सौजन्य ॥ ७४ ॥ जीव ईश्वराआधीन । हें दृढ केलें संस्थापन । अनीश्वरवादाचें खंडण । प्रसगें जाण दाविलें ॥ ७५ ॥ अनीश्वरवादू खंडितां । खंडिली कर्मपाखंडवार्ता । कर्मपाखंडाच्या मता । ईश्वरता न मानिती ॥ ७६ ॥ ह्मणती चित्तधर्म ईश्वरासी । तव चिद्रूपता स्थापूनि त्यासी । निराकारिले चित्तधर्मासी । अनायासी चिद्रूपें ॥ ७७ ॥ नानापरीचे अतिचिंतन । त्याचि नांव चित्त जाण । चित्तवीण निश्चळपण । तेंचि चैतंन्य उद्धवा ॥ ७८ ॥ धर्माधर्म न विचारिता । ह्मणती ईश्वरु मोक्षदाता । हे भक्तपाखंडी कथा । स्थापूनि चिद्रूपता निवारी ॥ ७९ ॥ टिळे माळा मुद्रा धारणे । लावूनि सतांसी निंदिले जेणे । पाप राहटे भक्तपणे । त्यासी नारायणे नुद्धरिजे ॥ १८० ॥ अतरींचें सर्व जाणता मी । यालागीं नांवे अतर्यामी । तो मी शाब्दिकवचनधर्मी । चाळविला अधर्मी केवी जाये ॥ ८१ ॥ मी ज्ञानस्वरूप तत्त्वतां । सर्वद्रष्टा सर्वज्ञाता । तो मी धर्माधर्म न विचारिता । मोक्षदाता हें न घडे ॥ ८२ ॥ धरोनियां भक्तभावो । पाप राहाटे जो स्वयमेवो । याचि नामीं दांभिक पहा हो । त्याते देवो नुद्धरी ॥ ८३ ॥ सदृशौ आणि सखायौ । धरोनि या पदाचा अन्वयो । पाखंडमात्राते पहा हो । स्वयें देवो उच्छेदी ॥ ८४ ॥ निरसोनि नाना मतांतरें । स्वमत करावया खरे । श्लोकींची पदें अतिगंभीरें । शाङ्र्गधरें वर्णिलीं ॥ ८५ ॥ ते दोनी मिळोनिया पक्षी । नीड केले देहवृक्षीं । वृक्ष ह्मणिजे कोणे पक्षीं । तीही लक्षीं लक्षणे ॥ ८६ ॥ जननीउदर तेंचि आळ । पित्याचे रेत बीज सकळ । गर्भाधान पेरणी केवळ । सकल्पजळ वृद्धीसी ॥ ८७ ॥ सोहंभावाचा गुप्त अकुरू । त्रिगुणभूमीं तिवणा डिरु । कोहंभावे वाढला थोरू । वृक्ष साकारू तेणे जाला ॥ ८८ ॥ करचरणादि नाना शाखा । प्रवळवळें वाढल्या देखा । अधऊर्ध्व नखशिखा । वृक्षाचा निका विस्तारू ॥ ८९ ॥ तया देहवुद्धीची दृढ मूळें । विकल्पपारव्या तेणे मेळें । भूमीं रुतल्या प्रवळवळें । कामाचे

१ प्रतिकूळ, विरुद्ध २ अतिशय, घेववणार नाहीं इतकें ३ जीव ईश्वराच्या आज्ञेंत राहतो व ईश्वर जीवाचें इच्छिलेलें सर्व पुरवितो त्यामुळें त्याचें सख्य निरुपम आहे ४ ढळेना ५ अडचणींत सापडल्यामुळे ६ एकरूपत्वानें मिसळून जातो ७ धारण करितो ८ बोलवे ९ जाणविले १० चिंतन करणारें तें चित्त व जेथें चिंतन नाहीं तें चैतन्य ११ आचरतो १२ भलभलत्या शब्दानीं त्रासविला ह्मणून १३ सारखे १४ मित्र १५ शार्ङ्ग नांवाचें धनुष्य धारण करणारा विष्णु त्यानें १६ घरटे १७ देहरूप वृक्षावर १८ कोणत्या कारणास्तव, का ह्मणून १९ आळें २० वासना २१ त्रिगुण भूमीमुळें तीन फोक झाले "मग सत्वरजतमात्मक । त्रिविध अहंकार जो एक । तो तिवणा अधोमुख । डिरु फुटे" (ज्ञा० १५–९५)

कोंवळे फुटती कोंच ॥ १९० ॥ तेथ कर्माचीं पानें । निबिड दाटलीं अतिगहनें । मोह-ममतेचे घोस तेणे । सलोभपणे दाटले ॥ ९१ ॥ ज्या उचावल्या थोर शाखा । त्या फळीं फळोनि सुखदुःखां । उतरल्या जी अधोमुखा । अधःपतनें देखा लोळती ॥ ९२ ॥ ऐशिया वृक्षामाजी जाण । अतिगूढ गुप्त गहन । नीड केले हृदयस्थान । जीवशिव आपण बैसावया ॥ ९३ ॥ जेथ जीवपरमात्मा वसती । तरी देहाची जाली सत्य प्राप्ती । ऐसें कोणी कोणी ह्मणती । ते मत श्रीपति निराकारी ॥९४॥ पुरुषासवें लटकी छाया । तोडिता मोडितां नाडळे घाया । तैशी अनिर्वचनीय माझी माया । तेणे यदृच्छया नीड केले ॥ ९५ ॥ जेवी स्वप्न-गृहाचारु निद्रिता । तेवीं जीवात्मा नीडीं वसता । हें मायामय सर्वथा । नव्हे वस्तुता साचार ॥ ९६ ॥ येणे निरूपणे गोविंदू । नैयायिक मताचा कंदू । समूळ केला त्याचा उच्छेदू । देहसबंधू मिथ्यात्वें ॥ ९७ ॥ ऐशियाहि या वृक्षासी । जन्मादि निमेषोन्मेषी । काळु छेदीतसे अहर्निशी । बाळादि वयसासी छेदकू ॥ ९८ ॥ तया वृक्षाची फळें । तुरटें तिखटें तोंडाळे । पक्कें अपक्कें सकळें । ज्यांसी पिप्पलें ह्मणताती ॥ ९९ ॥ त्या दों पक्ष्या-माजी तत्त्वता । जो जीवपणे बोलिजेता । तो या कर्मफळाचा भोक्ता । जी नाना व्यथा-दायकें ॥ २०० ॥ जी फळें खाता पोट न भरे । खादल्या दारुण दुर्जरें । जेणे भवचक्रीं पडोनि फिरे । तरी अत्यादरें सेवितू ॥ १ ॥ दुजा फळें खाता खुणा वारी । जीवासी त्या फळाची गोडी भारी । अखड जाहला फळाहारी । वारिले न करी शिवाचें ॥ २ ॥ फळें सेविता अहर्निशीं । तिळभरी शक्ति नाहीं जीवासी । अशक्त देखोनिया त्याशी । काळ पाशीं बांधितु ॥ ३ ॥ जो इयें सेवी कर्मफळें । तो तत्काळ बांधिजे काळें । दुजा कर्मफळा नातळे । त्यातें देखोनि पळे कळिकाळू ॥ ४ ॥ जो कर्मफळातें न सेवितू । तो ज्ञानशक्तीनें अधिक अनंतू । सदा परमानंदें तृप्तु । असे डुल्लतू स्वानंदें ॥ ५ ॥ उद्धवासी होय निज-बोधू । यालागीं जीवशिवाचा भेदू । अत्यादरें सांगे गोविंदू । निजात्मबोधू प्राजळु ॥ ६ ॥

आत्मानमन्य च स वेद विद्वानपिप्पलादो न तु पिप्पलाद ।
योऽविद्यया युक् स तु नित्यबद्धो विद्यामयो य स तु नित्यमुक्त ॥ ७ ॥

जो कर्मफळातें न सेविता । जो स्वरूपाचा जाणता । द्रष्टा हे प्रपंचाचा तत्त्वता । अलिप्तता निजज्ञाने ॥ ७ ॥ जीवु प्रपचाचा ज्ञाता । परी परमात्मा नेणे तत्त्वता । यालागीं भोगी भवव्यथा । कर्मफळें खाता अतिबद्धू ॥ ८ ॥ जो कर्मफळें सेवी बापुडा । तो अंध-पंगू जाहला वेडा । मी कोण हें नेणे फुडा । पडिला खोडा देहाचे ॥ ९ ॥ देहसबंधीं आंतू । प्रतिपदीं होय आत्मघातू । नाही जन्ममरणासी अतू । दुःखी होतू अतिदुःखें ॥ २१० ॥ नश्वर विषयाचा छंदू । तेणे जीवु जाहला अतिबद्धू । हा अविद्येचा सबधू । लागला

१ देहाला वृक्ष ह्मणण्याचें कारण 'वृश्च्यते स वृक्ष ' ह्मणजे तोडून टाकता येण्याजोगा तो वृक्ष 'अश्वत्थ'—'न श्वः तिष्ठति' ह्मणजे क्षणभगुर या शरीरवृक्षापासून उत्पन्न होणारें अन्न ह्मणजे कर्मफळ तें फळ जीव खातो व शिव खात नाहीं २ घरटे ३ दूर होत नाहीं ४ शब्दानी वर्णिता न येणारी ५ सहजीं, अनायास ६ स्वप्नातील वर्तन ७ क्षणोक्षणीं ८ बाल्य, तारुण्य, वार्धक्य या वयाचा छेत्ता काळ आहे ९ पचण्यास जड १० खुणेनें न खाण्याबद्दल सुचवितो याइट कर्म करण्याचे वेळीं सुविचार तें कर्म न करण्याबद्दल सुचवितो ११ जीव कर्मफळें खातो तरी दुबळ होतो व काळमुखीं पडतो, व शिव कर्मफळे खात नाहीं तरी तो ज्ञानादि सर्व शक्तींनीं सपन्न आहे १२ शिवत नाहीं १३ सरळ १४ परमात्म्याला जीव जाणत नाहीं १५ अटकेंत बंधनात १६ देहात्मबुद्धीमध्ये

सुबद्ध देहवंतां ॥ ११ ॥ जितुकी विषयाची अवस्था । तितुकी जीवासी नित्यबद्धता । जो विषयातीत सर्वथा । नित्यमुक्तता ते ठायीं ॥ १२ ॥ जो विद्याप्राधान्यें नित्यमुक्तु । जो ज्ञानशक्तीनें शक्तिमंतु । सर्वव्यापकू सर्वां अलिप्तु । तो नित्यमुक्तु बोलिजे ॥ १३ ॥ सांगीतली जीवाची नित्यबद्धता । प्रगट केली शिवाची मुक्तता । जीवाची जे बद्धमुक्तता । तेही आतां सांगतू ॥ १४ ॥ उद्धवाप्रती श्रीकृष्ण । बद्धमुक्तांचें लक्षण । दोघांचीही उणखूणें । विचित्र जाण सांगेल ॥ १५ ॥

देहस्थोपि न देहस्थो विद्वान् स्वप्नाद्यथोत्थित । अदेहस्थोऽपि देहस्थ कुमति स्वप्नदृग्यथा ॥ ८ ॥

बद्धमुक्तांचे मिश्र लक्षण । तीं श्लोकीं सांगेल जाण । केवळ मुक्ताचें सुलक्षण । गोड निरूपण सात श्लोकीं ॥ १६ ॥ देही असोनि देहबुद्धि नाहीं । हें मुक्ताचें मुक्तलक्षण पाहीं । यालागी देही असोनि विदेही[3] । ह्मणिये पाही या हेतू ॥ १७ ॥ स्वप्नीचें राज्य आणि भीक । जागृतीं मिथ्या दोन्ही देख । तैसें देहादि जें सुखदुःख । तें मिथ्या देख मुक्तासी ॥ १८ ॥ जो स्वप्नी मरोनि जाळिला । तो जागृतीं नाहीं राख जाहला । तैसा प्रपंच मिथ्या जाणीतला । मुक्त बोलिला त्या नांव ॥ १९ ॥ स्वप्नीचे साधकबाधक । जागृती आठवे सकळिक । त्याचे बाधीना सुखदुःख । तैसें संसारिक मुक्तासी ॥ २२० ॥ आतां ऐक बद्धाची हे स्थिती । तो वस्तुता असे देहातीतीं । परी मी देह मानी कुमती । दुःखप्राप्ती तेणे त्यासी ॥ २१ ॥ जळी देखे प्रतिबिंबातें । मी बुडालों ह्मणोनि कुंथे । कोणी काढा काढा मातें । पुण्य तुमतें लागेल ॥ २२ ॥ स्वप्नी घाय लागले खड्गाचे । तेणे जागृतीं ह्मणे मी न वाचें । ऐसें निबिड भरितें भ्रमाचें । तें बद्धतेचे लक्षण ॥ २३ ॥ स्वप्नींचे सुखदुःख नसतें । तें स्वप्नभ्रमें भोगिता कुंथे । तेवी देह मी ह्मणोनि येथे । नाना दुःखातें भोगितू ॥ २४ ॥ स्वस्वरूपाचें विसरण । तेणे विषयासक्ति दृढ जीर्ण । सकल्प विकल्प अतिगहन । तेंचि लक्षण बद्धाचे ॥ २५ ॥ आणिके लक्षणे त्याची आता । सांगतु असें तत्त्वता । भोग भोगोनि अभोक्ता । ते मुक्तावस्था परियेसीं ॥ २६ ॥

इन्द्रियैरिन्द्रियार्थेषु गुणैरपि गुणेषु च । गृह्यमाणेष्वहं कुर्यान्न विद्वान्यस्त्वविक्रिय ॥ ९ ॥

अवशेष प्रारब्धगती । मुक्ताचे देहीं दिसे वस्ती । परी जागृती स्वप्न सुषुप्ती । देहस्थिती नातळे ॥ २७ ॥ छाया पुरुषाचेनि चळे । ते छायेसी पुरुष नातळे । तेवीं मिथ्या देह मुक्ताजवळें । कल्पांतकाळें येवों न शके ॥ २८ ॥ आपुले छायेसी जाण । जेवीं बैसो न शके आपण । तेवीं मायादि तिन्ही गुण । जवळी असोन स्पर्शेना ॥ २९ ॥ इंद्रियद्वारा यथानिगुती । प्राप्त विषयातें सेविती । परी सेविले ऐसेंही नेणती । विषयस्फूर्ती स्फुरेना ॥ २३० ॥ गुण पोखिंती गुणावस्था । इंद्रियें घेती इंद्रियार्था । मी उभयसाक्षी अकर्ता । चिन्मात्रता अलिप्त ॥ ३१ ॥ तो इंद्रियाचेनि खेळेंमेळें । सुखें विषयामाजीं जरी लोळे । तरी विकाराचेनि विटाळें । कदाकाळें मैळेना ॥ ३२ ॥ जेथ कामाची अतिप्रीती । तेथ लोभाची दृढ वस्ती । अथवा कामाची जेथ अप्राप्ती । तेथ महाख्याती क्रोधाची ॥ ३३ ॥ मुक्त जाहला नित्य निष्काम । क्रोधलोभेंसीं निमाला काम । तो स्वयें जाहला आत्माराम ।

१ लक्षण २ तीन श्लोकात ३ देहातीत ४ या एकाच ओंवींत मुक्ताचें लक्षण उत्तम प्रकारें सांगितलें आहे ५ घाव ६ दाट ७ भ्रमाचें ८ बद्ध त्याचें ९ आत्मस्वरूपाची विस्मृति हेंच बद्धपणाचें लक्षण १० न भोगणारा ११ उरलेंनी १२ पोसतात १३ मळत नाहीं १४ उत्पन्न झाला १५ स्वस्वरूपीं रमणारा

विश्रामधाम जगाचें ॥ ३४ ॥ एवं मुक्ताच्या ठायीं जाण । उपजों न शके पापपुण्य । कामक्रोधादिवृत्तिशून्य । जाहला परिपूर्ण चिद्ब्रह्म ॥ ३५ ॥ मुक्ताची विषयस्थिती । विषयीं स्फुरे ब्रह्मस्फूर्ती । यालागीं पापपुण्यें नुपजती । नित्यमुक्ति तेणे त्यासी ॥ ३६ ॥ ऐशी मुक्तांची हे कथा । ऐक बद्धाची हे वार्ता । अकर्ताचि ह्मणे मी कर्ता । येणेचि सर्वथा गुतला ॥ ३७ ॥

दैवाधीने शरीरेऽस्मिन् गुणभाव्येन कर्मणा । वर्तमानोऽबुधस्तत्र कर्तास्मीति निबध्यते ॥ १० ॥

अदृष्टाआधीन[1] जे शरीर । तेथ आलियाहि हरिहर । अन्यथा न करवे अणुमात्र । हें वेदशास्त्रसमत ॥ ३८ ॥ देही ज्या गुणाचें प्राधान्य । तैसेचि कर्म निपजे जाण । इंद्रियें गुणाधीन । तदनुसारे जाण वर्तती ॥ ३९ ॥ एवं दैवगुणे देहवर्तन । तेथ मी कर्ता ह्मणवी[2] आपण । तेंचि त्यासी दृढ बंधन । आपण्या[3] आपण घातक ॥ २४० ॥ नळीमाजिल्या चण्याच्या आशा । वानरें मुठी धरणे तोचि फासा । तेवीं देहींच्या विषयविलासा । अभिमाने तैसा गुंतला ॥ ४१ ॥ जो देहातीत वस्तुता । जो गुणकर्मांचा अकर्ता । तो ह्मणे मी देह मी कर्म कर्ता । अहंममता भूलला ॥ ४२ ॥ जो न करितांचि चोरी । मी चोर ह्मणे राजद्वारी । तो मारिजे लहानथोरी । तैशी परी जडजीवा ॥ ४३ ॥ प्रकृतीचें[4] कर्म आपुले माथा । घेऊनि नाचे अहंममता । तेणें अभिमाने दृढ बद्धता । आकल्पांता[5] अनिवार ॥ ४४ ॥ तळीं माडूनि काजळा । वरी ठेविला स्फटिकु सोज्वळा । श्वेतता लोपूनि दिसे काळा । तेवी आंधळा जीवू झाला ॥ ४५ ॥ का आंधळें मातलें हातिरूं[6] । नेणे निजपतन निर्धारू । तैसा जीव लागे कर्म करू । पतनविचारू तो न देखे ॥ ४६ ॥ मी देह मी कर्म कर्ता । मी ज्ञाता मी विषयभोक्ता । ऐशी जे का देहात्मता । दृढबद्धता तिये नाव ॥ ४७ ॥ एवं बद्धमुक्तवर्तन । विशद केले निरूपण । आता केवळ मुक्ताचें लक्षण । आवडीं श्रीकृष्ण सागतु ॥ ४८ ॥ ज्ञानिया तो तंव आत्मा माझा । हे अतिप्रीती गरुडध्वजा । हें गुह्य सांगीतलें कपिध्वजा[7] । रणसमाजा रणरगीं ॥ ४९ ॥ तेंचि आता उद्धवाप्रती । अत्यादरें सागे श्रीपती । ज्ञानियाची मुक्तस्थिती । यथानिगुती निजगुह्य ॥ २५० ॥ ज्ञानलक्षणे सागता । धणी नुपरे[8] श्रीकृष्णनाथा । निरूपणमिसे ज्ञानकथा । मागुतमागुता[9] सागतु ॥ ५१ ॥ यालागीं ज्ञानभक्ताची गोडी । श्रीकृष्णाचि जाणे फुंडी । कृष्णभजनाची आवडी । भक्त ते गोडी जाणती ॥ ५२ ॥ आधींच तंव हे मुक्ताची कथा । वरी श्रीकृष्णासारिखा वक्ता । उद्धवाचें भाग्य वर्णिता । न वर्णवे सर्वथा शेषादिका ॥ ५३ ॥ उद्धव अर्जुनासमान । त्याहूनि हा दिसे गहन । ते परस्परें नरनारायण । गुह्य ज्ञान बोलिले ॥ ५४ ॥ तेंचि उलथूनि ज्ञानकथा । उद्धवासी होय सागता । उद्धवाऐसें भाग्य तत्त्वता । न दिसे सर्वथा आनासी ॥ ५५ ॥ जेणें साडूनि निजधामा । मार्गें ठेवूनि आपुल्या कामा । उद्धव आनडला पुरुषोत्तमा । त्याचिया प्रेमा विगुतला ॥ ५६ ॥ यालागीं उद्धवाचें शुद्ध पुण्य । जगीं उद्धवुचि धन्य धन्य । जयालागीं स्वयें नारायण । स्वानंदघन बोळला ॥ ५७ ॥ जो नातुडे[13] योगयागसकटीं । तो उद्धवाच्या बोलासाठीं । जेवीं व्याली

१ अदृष्ट=दैव, पूर्वकर्म २ कोण ३ आपुल्या ४ गीतेत ह्मटलें आहे "प्रकृते क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः । अहंकारविमूढात्मा कर्ताहमिति मन्यते" ५ प्रळयापर्यंत ६ हातिरू ह्मणजे हत्ती "पाई पां सावजें हातिरू धरिलें । तेणें तया काइव्हती मातें सरिलें"–ज्ञानेश्वरी अध्याय ९—४४२ ७ अर्जुनाला ८ न पुरे, तृप्ती होईना ९ पुन पुन. १० सरीखरी ११ सत्यानास १२ निजानंदरूपी पवन्याची वृष्टि केली १३ सापडत नाहीं

धेनु वत्सा चाटी । तेवीं गुह्य गोठी सांगतु ॥ ५८ ॥ जो निजकुळासी काळू । तो उद्धवासी अतिस्नेहाळू । बापु[1] भक्तकाजकृपाळू । ज्ञानकल्लोळू तुष्टला ॥ ५९ ॥ यालागीं उद्धवाचें नांव घेतां । श्रीकृष्ण निवारी भवव्यथा । ऐशी भक्तप्रीती भगवंता । भक्तांतें स्मरतां हरि तारी ॥ २६० ॥ मुक्ताची लक्षणे निर्धारितां । लाभे आपुली निजमुक्तता । एकाजनार्दनु विनवी सतां । मुक्तकथा हरि बोले ॥ ६१ ॥ कृष्णु उद्धवासी ह्मणे मी तुज । सांगेन आपुले निजगुज । मुक्तलक्षणाचें भोज । नवल चोज[2] परियेसीं ॥ ६२ ॥

एव विरक्त शयन आसनाटनमज्जने । दर्शनस्पर्शनघ्राणभोजनश्रवणादिषु ॥ ११ ॥

ऐकें मुक्ताचे लक्षण । आसन भोजन शयन । दर्शन स्पर्शन घ्राण । अटन मज्जन करी कैसे ॥ ६३ ॥ मागील श्लोकार्थु सपता । प्रकृतिकर्मअभिमानता । तेणे लागली दृढबद्धता । तो अहंकारू ज्ञाता नातळे ॥ ६४ ॥ सर्वकर्मी स्वभावतां । ज्ञात्याची निरभिमानता । ते मी समूळ सागेन कथा । सावधानता अवधारीं ॥ ६५ ॥ जेवीं छायेचा मानापमान । पुरुषा न बाधी अणुप्रमाण । तेवीं देहाचें कर्माचरण । निरभिमान मुक्तासी ॥ ६६ ॥ स्वाधिष्ठान तेचि आसन । अखड त्यावरी आरोहण । तेथें येवोंचि नेणे अभिमान । बैसलें मन उठीना ॥ ६७ ॥ नवल आसनाचे महिमान । हारपोनि गेले विस्मरण । कदा एकांतु नोसडे जाण । हे सहजासन मुक्ताचें ॥ ६८ ॥ जे आसनींचें समाधान । समाधि आणि व्युत्थान । करी दोहींची बोळवण । हे चालतें आसन मुक्ताचे ॥ ६९ ॥ जें बैसल्या आसनीं समाधान । त्याचि स्थिति गमनागमन । उठिलों बैसलों नाठवे जाण । चालतेपण स्फुरेना ॥ २७० ॥ चालताही चपळ पदीं । मी चालतो हे नाठवे बुद्धी । चालतां न मोडे समाधी । हे लक्षणसिद्धी मुक्ताची ॥ ७१ ॥ जरी त्रैलोक्य हिंडिनला । तरी ठायींहूनि नाहीं हालिला । ऐसा न चलोनि मुक्त चालला । जेवी अभ्रें धावला दिसे चंद्र ॥ ७२ ॥ कुलालचक्रीं[12] बैसली माशी । ते न हालतां भंवे चक्रासरसी । मुक्ताची गमनसिद्धि तैशी । देहगमनेंसीं आभासे ॥ ७३ ॥ देहो प्रारब्धास्तव हिंडे । बैसका[13] स्वस्वरूपींची न सडे । जेवीं रथीं धावता सवेग[14] घोडे । निद्रा न मोडे रथस्थाची ॥ ७४ ॥ ऐसें न चळतां जें चळण । तें जाण मुक्ताचे गमन । आता ऐक त्याचें स्नान । निमज्जन[15] निजरूपी ॥ ७५ ॥ स्नान करी गंगाजळें । परी गंगोदकातें नातळे । मन चित्स्वरूपी केलें सोवळें । तें वोवळें हों नेणे ॥ ७६ ॥ त्यासी निजस्वरूपीं नाहतां । जाली परम पवित्रता । तीर्थें मागती चरणतीर्था । ऐशी सुस्नातता मुक्ताची ॥ ७७ ॥ तो चिन्मात्रचि देखे जीवन[16] । अखंड चिद्रूपी अवगाहन[17] । इतर ह्मणती केलें स्नान । त्यासी निमज्जन निजरूपी ॥ ७८ ॥ त्याचे चरणींचे रजःकण । लाहोनि[19] धरा परम पावन । त्याचेनि प्राणसगें जाण । पवित्रपण वायूसी ॥ ७९ ॥ त्याचेनि चरणस्पर्शे तत्त्वतां । पवित्र जाल्या गंगादि सरिता । त्याचेनि जठरसगें सर्वथा । अति-

---

१ मोठा आपल्या हिंदुसमाजात बाप हा घरातला प्रधान पुरुष असल्यामुळें बाप ह्मणजे मोठा असा अर्थ झाला " परी बाप भाग्य माझें"–ज्ञानेश्वरी अध्याय ९—५२५ २ मोठेपण ३ आश्चर्य ४ आता ५ आत्मस्वरूप ६ विस्मरण ह्मणजे मी आत्मा आहें हें विसरणें—हेंच हरवून गेलें, ह्मणजे स्वस्वरूपाचा निरंतर आठव राहिला ७ न मोडे ८ समाधि उतरणें ९ नोसडे १० त्रैलोक्य हिंडला तरी जो ध्यानभ्रष्ट होत नाहीं, त्याला आसन स्थिर मिळालें असे समजावें ११ अभ्रें दिसे चद्र पळाला १२ कुंभाराच्या चाकावर १३ बैठक, आसन १४ भरधाव १५ निजानंदीं निमग्न होणें १६ पाणी १७ बुडी मारणें १८ स्नान, बुडणे १९ प्राप्त होऊन २० श्वासोच्छ्वासाच्या स्पर्शानें

पवित्रता अग्नीसी ॥ २८० ॥ त्याच्या हृदयावकाशीं आकाश । सगळें राहिलें सावकाश । तेणें पवित्र जाहलें आकाश । अलिप्त उदास सर्वत्र ॥ ८१ ॥ जे चढोनि बैसले वैकुंठीं । ते सदा वांछिती तयाची भेटी । वेदू ऐको धांवे गोठी । तो पहावया दिठीं देव येती ॥८२॥ एवं चित्स्वरूपीं करूनिया स्नान । जाला सर्ववंद्य अतिपावन । हें मुक्ताचें स्नानलक्षण । आता निरीक्षण तें ऐक ॥ ८३ ॥ अवघें चराचर देखता । तो देखोनिहि न देखता । दृष्टीसी दृश्यासी अलिप्तता । दृश्य देखतां हरि दिसे ॥८४॥ दृश्यें दुमदुमित दिसे सृष्टी । परी दृश्य न पडे त्याचे दृष्टीं । होतांही दृश्येंसीं भेटी । पडे मिठी अदृश्यी ॥ ८५ ॥ दृष्टि प्रकाशे देखणेपणीं । ते देखणे देखे दृश्यस्थानीं । जेवी डोळया डोळा दर्पणीं । निजदर्शनीं देखतू ॥ ८६ ॥ डोळेनि दर्पणु प्रकाशे । त्यामाजीं डोळेनि डोळा दिसे । मुक्ताचें देखणे तैसें । आपणयाऐसें जग देखे ॥ ८७ ॥ दृश्य द्रष्टा दर्शनीं । त्रिपुटी गेली हारपोनी । देखणे देखे देखणेनी । देखणा होऊनी सर्वांग ॥ ८८ ॥ होता नाना पदार्थेंसीं भेटी । तें देखणेपण दृश्य लोटी । दृश्यातीत निजदृष्टी । सुखें सृष्टी देखतू ॥ ८९ ॥ मुक्ताची हे देखती स्थिती । देखणेपणे यथोनिगुर्ती । उद्धवा ये दृष्टीची ज्यासी प्राप्ती । तोचि त्रिजगतीं पावन ॥२९०॥ या दृष्टी जे नित्य वर्तत । ते जाण पां परम मुक्त । या दृष्टीं जे मज पाहत । परम भागवत प्रिय माझे ॥ ९१ ॥ परादिवाचामाजी वचन । उपजे तेथ याचें श्रवण । श्रोता वक्ता कथाकथन । अवघें आपण होऊनि ऐके ॥ ९२ ॥ शब्दजातेंसीं कान । अखंड जडले सावधान । श्रवणामाजीं हारपे गगन । परम समाधान श्रवणाचें ॥ ९३ ॥ ऐकता लौकिक शब्द । का नारायण उपनिषद । परिसता नाम हरिगोविंद । अर्थावबोध समत्वें ॥ ९४ ॥ बोलतें जो बोलविता । तोचि श्रवणामाजीं श्रोता । येणें अन्वयें श्रवण करिता । शब्दीं निःशब्दता अतिगोड ॥९५॥ जो जो श्रवणीं पडे शब्दू । तो तो होत जाय निःशब्दू । यापरी श्रवणीं परमानंदू । स्वानंदबोधू मुक्ताचा ॥ ९६ ॥ अकारादि वर्णत्रिपुटी । प्रणवू मूळशब्दसृष्टी । तो ओंकार ब्रह्मरूपें उठी । हे श्रवणसतुष्टी मुक्ताची ॥ ९७ ॥ श्रवणीं पडता शब्दज्ञान । सहजें शाब्दिक जाय उडोन । श्रवणीं ठसावे ब्रह्म पूर्ण । स्वानंदश्रवण मुक्ताचें ॥ ९८ ॥ परिसता उपनिषद । का लौकिकादि नाना शब्द । मुक्ताचा पालटेना बोध । श्रवणीं स्वानंद कोंदला ॥ ९९ ॥ एक अद्वितीय ब्रह्म । हें वेदशास्त्राचें गुह्य वर्म । तें मुक्तासी जाहलें सुगम । शब्दीं परब्रह्म कोंदलें ॥२००॥ लौकिक वैदिक शब्द जाण । शब्दमात्रीं ब्रह्म पूर्ण । ऐसें मुक्ताचें हें श्रवण । घ्राणलक्षण परियेसीं ॥१॥ घ्राणीसी येता सुगंधू । मुक्तासी नोहे विषयबोधू । गंधमिसें स्वानंदकंदू । परमानंदू उल्लासे ॥ २ ॥ घ्राण सुमन चंदन । अवघें तो होय आपण । यापरी गंध भोगी जाण । भोक्तेपण सांडोनी ॥३॥ घ्राणा येताचि सुवासू । सुवासीं प्रकटे परेशू । तेव्हा सुवासु आणि दुर्वासू । हा विषयविलासू स्फुरेना ॥ ४ ॥ मैलयानिलसंगें जाण । जेथ जेथ गंधाचें गमन । तेथ तेथ मुक्ताचें घ्राण । अगम्यपण या भोगा ॥ ५ ॥ जितुका

---

१ दृष्टीने, डोळ्यांनी २ न पाहणारा ३ परिपूर्ण ४ पाहणारी, देखणी ५ बरोबर ६ भाग्यवत ७ ऐक्यतेनें ८ शब्दातीत अनिर्वाच्य वस्तु ९ अकार, उकार, व मकार १० शब्दज्ञान ११ व्यापला १२ नाकाला १३ मलयपर्वतसंबंधी वायूच्या संगतीनें

चळता वायू जाण । तितुकें मुक्काचें घ्राण । यापरी गंधग्रहण । स्वभावें जाण होतसे ॥ ६ ॥ यापरी जाण तत्त्वतां । होय तो गंधाचा भोक्ता । हे घ्राणक्रिया जाण मुक्ता । रसभोग्यता अवधारीं ॥ ७ ॥ रस रसना भोजन । तो स्वयेंचि आहे आपण । ह्मणू न माखितां सर्वा-पोशन । रसनेविण सेवितू ॥ ८ ॥ षड्रसांचा स्वादू जाणे । परी एकीं चवी अवघें खाणें । भोक्तेपणा आंतलों नेणे । ऐसेनि भोजनें नित्यतृप्त ॥ ९ ॥ भूक उपजोचि नेणे । जेवूं बैसल्या पुरे न ह्मणे । सर्व भक्षी नंखातेपणे । उच्छिष्ट होणें त्या नाही ॥ ३१० ॥ ताट अन्न आणि आपण । तो न देखे भिन्नपण । रसमिसे स्वानंदपूर्ण । सर्वांगें जाण सेवित ॥११॥ जंव रसना घेवों जाय रसस्वादू । तंव तेथें प्रकटे परमानंदू । करूनि रसरसनें उच्छेदू । निजानंदू सेवितु ॥१२॥ सकळ गोडियाची मूळ गोडी । तेथ बैसली निजआवडी । सेविता नाना परवडी । तेचि गोडी गोडपणें ॥ १३ ॥ सकळ गोडियां जे गोड आहे । ते गोडीचें तो जाला स्वयें । आतां जो जो रसविषयो खाये । तेथ तेथ आहे ते गोडी ॥ १४ ॥ कैसा मुक्ताचा निजबोधू । घेवों जातां रसस्वादू । रसत्व लोपूनि स्वानंदकंदू । परमानंदू वोसडे ॥ १५ ॥ यालागीं जो जो रस सेवू जाये । तो तो ब्रह्मरसूच होये । मुक्ताची रसना यापरी पाहें । घेत आहे रसातें ॥ १६ ॥ एवं मुक्ताचे जें भोजन । ते करिती क्रिया ऐशी जाण । आतां तयाचें स्पर्शन । तेंही लक्षण परियेसीं ॥ १७ ॥ मुक्तासीं लागतांचि जाणा । शीत सांडी शीतळपणा । स्पर्शें उष्ण मुकले उष्णा । स्पर्शनलक्षणा हे त्याची ॥ १८ ॥ जेवीं का टेंकिता अग्नीशी । धुरें आणि चंदनाशी । जाळूनि त्यांच्या विकाराशी । आपणाऐशी करी वह्नी ॥ १९ ॥ तेवी मुक्तासी द्वंद्वें आदळता । द्वंद्वाची बुडाली द्वंद्वता । तो सर्वी सर्वपणे असतां । सहजें द्वंद्वता निमाली ॥ ३२० ॥ तेथ कैचें मृदु कैचें कठिण । कैचे शीत कैचे उष्ण । सर्वी सर्वात्मा तो जाण । द्वंद्वाचें भान स्पर्शेना ॥ २१ ॥ आगीसी पोळीना उन्हाळा । हींव पीडीना हिमाचळा । तैशी द्वंद्वाची हे माळा । मुक्ताचे गळा पडेना ॥२२॥ सुवर्णाचे अलंकार भले । सुवर्णपेटीमाजीं झांकिले । झांकिले ह्मणतां उघडे ठेले । तेवीं द्वंद्वें सकळें परब्रह्म ॥ २३ ॥ त्यासी अंगीं जें जें आदळे । ते अगचि होय तत्काळें । कांही नुरे त्यावेगळें । द्वंद्वें सकळें निमालीं ॥ २४ ॥ हातीं लीलाकमळ सापडे । तंव कमळीं कमळ-त्वचि उडे । कमळजन्मा तोही बुडे । करी रोकडें निजरूप ॥ २५ ॥ स्पर्श स्पर्शतें स्पर्शावे । हेही त्रिपुटी न सभवे । किंबहुना आपणचि आघवे । निजस्वभावे होऊनि ठेला ॥ २६ ॥ तो देवपूजा हातीं धरी । तरी मीचि ते देवपूजेभीतरीं । अथवा खेळो रिघाल्या पाथरीं । त्याहीमाझारीं मी त्यासी ॥ २७ ॥ भिंती नानावर्ण चित्राकृती । तेये जे जें स्पर्शे ते तें भिंती । तेवीं मुक्ताची स्पर्शनस्थिती । पूर्ण अद्वैतीं निजबोधू ॥ २८ ॥ यापरी गा तत्त्वतां । स्पर्शलक्षण वर्ते मुक्ता । त्याचें बोलणे जे सर्वथा । ऐक आतां सांगेन ॥ २९ ॥ सुरस कथा सागे वाडेंकोडें । अथवा लौकिक बोलणे घडे । परी त्याची समाधिमुद्रा न खंडे । मौन

---

१ हें श्रवणकार्य. २ सर्वांचें भक्षण ३ कटु, आम्ल (आंबट), लवण (खारट), तुरट, तीक्ष्ण (तिखट), व मधुर ४ शिवत नाहीं ५ काहीं खात नसून सर्वभक्षण करणारा आहे! आत्मा जसा सर्वव्यापक तसा मुक्तही सर्वात्मकपणाचे भोग भोगतो ताट, अन्न व आपण एकपणें पाहतो ६ उष्टें ७ प्रकार ८ या सर्व ओंव्या अत्यंत मधुर आहेत. ९ भरून जातो १० **रसभोजन** ११ त्याच्या ठायीं समत्व असल्यामुळें द्वंद्वें त्यापाशीं येताच आपले गुणधर्म सोडून याचे समत्व अंगीकारितात १२ लोपली १३ दृष्टांत फारच बहारीचा आहे १४ मिळते १५ पाथर=प्रस्तर, फत्तर, दगड

न मोडे बोलतां ॥ ३३० ॥ बोलतांही नोमडे मौन । हेचि अनुभवाची आंतुल खूण । शब्दामाजीं नि:शब्दगुण । सज्ञान जाण जाणती ॥ ३१ ॥ स्त्रीपुरुषें अबोला चालती । तो अबोला कीं अतिप्रीती । तेवीं मुक्ताची बोलती स्थिति । शब्द शब्दार्थीं नि:शब्द ॥ ३२ ॥ जयाचीं बोलतीं अक्षरें । अक्षररूपेंचि साचारें । त्याचीं ऐकता उत्तरें । चमत्कारें मन निवे ॥ ३३ ॥ मी एकु चतुर बोलका । हाही नाहीं आवांका । अथवा रजेंवावे लोका । हेंही देखा स्फुरेना ॥ ३४ ॥ नि:शब्दीं उठती शब्द । शब्दामाजी ते नि:शब्द । यापरी करिताही अनुवाद । बोलोनि शुद्ध अबोलणा ॥ ३५ ॥ जळामाजीं उपजे तरंग । जळ तरंगींचें निजांग । तेवीं नि:शब्दीं शब्द साग । शब्दाचें सर्वांग नि:शब्द ॥ ३६ ॥ वाच्यवाचकता त्रिपुटी । लोपुनि सांगे गोड गोठी । करिता सैरांट चार्वटी । न सुटे मिठी मौनाची ॥ ३७ ॥ म्या सत्यचि बोलावें । हेंही त्यासी जीवें नाठवे । मिथ्या बोलो लोभस्वभावें । हेंही न सभवे मुक्तासी ॥ ३८ ॥ सत्य मिथ्या जीं बोलणीं । नि:शेष माशूनि नेलीं दोनी । मुळींच्या मौनें जाला मौनी । नाना वचनीं बोलता ॥ ३९ ॥ तेथ सैरांट हाक देता । का सिंहनादें त्या गर्जता । शब्दीं ठसावली नि:शब्दता । मौन सर्वथा मोडेना ॥ ३४० ॥ जरी तो माझें स्तवन करी । तरी मी त्याच्या स्तवनामाझारीं । तो जरी सैरां वडवड करी । त्याहीमाझारीं मी त्यासी ॥ ४१ ॥ जरी त्यासी येऊनि भांडण पडे । परी भांडणही करणें घडे । त्या कलहामाजीं मागेंपुढें । चहूंकडे मज देखे ॥ ४२ ॥ त्याचे वाकडेतिकडे व्यंग बोल । ते जाण ब्रह्मचि केवळ । तया आह्मा अभिन्न मेळें । निजात्मसाक्ष वस्तीसी ॥ ४३ ॥ अवचटें त्याच्या मुखाबाहेरी । ज्यासी ह्मणे तुज देवो तारी । त्यासी मी वोंडनिया शिरीं । ब्रह्मसाक्षात्कारीं पाववीं ॥ ४४ ॥ यालागीं त्याच्या वचनाआधीन । मी सर्वथा असे जाण । त्याचें वचन तें प्रमाण । सर्वस्वें जाण मी मानीं ॥ ४५ ॥ आता तो मी हे ऐशी बोली । बाहेर सेवेडीं वाढिन्नली । मी तोचि तो हे [१६]किली । मांगी चोर्जेनली मद्भक्ता ॥ ४६ ॥ यालागीं तो माझा जीवप्राण । मी तयाचें निजजीवन । तयासी मज भिन्नपण । कल्पांतीं जाण असेना ॥ ४७ ॥ एव तो सगळा मजभीतरीं । मी तया आंतुबाहेरीं । ऐसेनि अभिन्नपणेंकरीं । सुखें ससारीं नादतू ॥ ४८ ॥ त्याचे मुखींचे जे जे बोल । ते मीचि बोलता सकळ । मुक्ताचें बोलणें केवळ । तुजप्रती विवळ म्या केलें ॥ ४९ ॥ हातीं काहीं घेवों जाये । तंव ते घेणें देवो होये । देता काहीं देवो पाहे । तेही होये तद्रूप ॥ ३५० ॥ तेव्हा दान आणि देतेघेते । भिन्नपणे न देखे तेथें । यालागीं करोनिया अकर्ते । यापरी करातें वर्तवी ॥ ५१ ॥ निजस्वभावें ते कर । जो काहीं करिती व्यापार । तेथ नकेलेपणाचें सूत्र । सहजीं साचार ठसावे ॥ ५२ ॥ करीं पडलिया शस्त्र । करूं जाणे तो व्यापार । परी मी कर्ता हा अहंकार । अणुमात्र असेना ॥ ५३ ॥ पुढें वोढंवले [२१] अवचितें [२२] । तरी खेळों जाणे द्यूतकर्मातें । हारीं [२३] जैत नाठवे चित्तें । निजस्वभावें ते खेळतु ॥ ५४ ॥ वोडवल्या

१ न मोडे पैठणप्रतींत 'न मोडे' याबद्दल 'नोमडे' असें सर्वत्र लिहिलें आहे २ न बोलण्यानें, त्याच्या मौनात अतिप्रीतीचें उत्तम व्याख्यान आढळत ३ अभिमान, डौल ४ सतुष्ट करावें ५ मौनी ६ तरंगाचें ७ वेडेंवाकडें ८ असंबद्ध बोल ९ मोठ्यान १० यथेच्छ ११ योग १२ परमात्मपूर्ण, निजात्मरसा भक्तीसी १३ सहज १४ वाढून, धारण करून १५ सावकाश, मोकळेपणान १६ रिता, हे केली १७ शोध १८ मानली १९ एकत्वान २० विशद, स्पष्ट २१ प्राप्त झालें (धर्मराजासारख) २२ अकस्मात् २३ आपण हरलों का जिंकलो

ब्राह्मणपूजा । करूं जाणे अतिवोजा । पूज्यपूजकत्वें भावो दुजा । न मनूनि द्विजां पूजितु ॥ ५५ ॥ धनुर्पी काढूं जाणे वाढी । अनुसधानें बाण सोडी । अलक्ष लक्षूनि भेदी निरंवडीं । परी न धरी गोडी श्लाघेची ॥ ५६ ॥ कैसें कर्म निपजे करी । जैशा समुद्रामाजी लहरी । तैसा निजस्वरूपामाझारीं । नाना व्यापारीं निश्चळु ॥ ५७ ॥ सूर्यु मृगजळातें भरी । तैसा व्यापारू निजनिर्विकारीं । परी केलेपण शरीरीं । तिळुभरी असेना ॥ ५८ ॥ सूर्यकांतीं अग्नि खवळे । तें कर्म ह्मणती सूर्ये केलें । तैसें हस्तव्यापारें जे जें जालें । नाहीं केलें तें त्याणे ॥ ५९ ॥ सूर्यकांतीं पाडावा अग्नी । हें नाहीं सूर्याचे मनीं । तेवी मुक्त निरभिमानी । क्रियाकरणीं विचरतु ॥ ३६० ॥ त्यासी चालऊं जातां पायें । तळीं पृथ्वी नाहीं होये । आपण आपणियावरी पाहे । चालतु जाये स्वानंदें ॥ ६१ ॥ जळींचा जळावरी तरग । अभिन्नपणे चाले चाग । तैसा तो निजरूपीं सांग । चालवी अग चिद्रूपें ॥ ६२ ॥ तयासी असतांही चरण । आवडीं चाले चरणेविण । करी सर्वांगें गमन । सर्वत्र जाण जालासे ॥ ६३ ॥ जेवीं अखंड दडायमान । पायेंवीण चाले जीवन । तेवीं चरणेविण गमन । नित्य सावधान मुक्ताचे ॥ ६४ ॥ सर्वथा पायेंवीण । वायूचें सर्वत्र गमन । तैसेच मुक्ताचें लक्षण । स्वरूपीं जाण सर्वत्र ॥ ६५ ॥ यापरी न हालता जाण । त्याचें सर्वत्र गमन । नाठवे चालतेपण । ऐसेच लक्षण मुक्ताचें ॥ ६६ ॥ मुळीं आत्मा आत्मी नाहीं जाणा । यालागीं स्त्रीपुरुषभावना । त्यासी सर्वथा आठवेना । दैवे अंगना तो भोगी ॥ ६७ ॥ नटू नाटकु अवगला । पुरुष स्त्रीवेषें दिसों आला । स्त्रीपुरुषभावो सपादिला । तेवी हा जाहला गृहस्थु ॥ ६८ ॥ का अर्धनारीनटेश्वरी । जो पुरुष तोचि नारी । मुक्तासी जाण तैशापरी । स्त्रीपुरुषाकारीं निजवोधू ॥ ६९ ॥ जेवी कां आपुली साउली । आवडीं आपण आलिंगिली । तेवीं मुक्तें स्त्री भोगिली । द्वैताची भुली सांडोनी ॥ ३७० ॥ छाया कोठें असे कोठें वसे । सरशी असता ज्याची तो न पुसे । मुक्तासी जाण तैसें । लौलुप्य नसे स्त्रियेचें ॥ ७१ ॥ एवं स्त्रीपुरुषविकारप्राप्ती । त्याची न मोडे आत्मस्थिती । दैवे जाहलिया सतती । आत्मप्रतीति तेथेही ॥ ७२ ॥ 'आत्मा वै पुत्रनामासि' । सत्यत्व आले ये श्रुतीसी । पुत्रत्वे देखे आपणासी । निजरूपेंसीं सर्वदा ॥ ७३ ॥ स्वयें जनकू स्वयें जननी । स्वयें क्रीडे पुत्रपणीं । आपणावाचूनि जनींवनीं । आणिक कोणी देखेना ॥ ७४ ॥ एवं स्त्रीपुत्रसतती । जेवीं आकाशीं मेघपंक्ती । काळे येती काळें जाती । तैशी स्थिति मुक्ताची ॥ ७५ ॥ स्त्रीसभोगीं जे होय सुख । तें सुख मुक्तासी सदा देख । यालागीं स्त्रीकामअभिलाख । नाही विशेखें मुक्तासी ॥ ७६ ॥ जैसे राजहंसापाशीं शेण । तैसें मुक्तापाशीं जाण धन । त्यावरी त्याचें नाहीं मन । उदासीन सर्वदा ॥ ७७ ॥ व्याघ्रासी वाढिले मिष्टान्न । ते त्यासी जैसे नावडे जाण । तैसें मुक्तासी नावडे धन । धनलोभीपण त्या नाही ॥ ७८ ॥ पोतास कापुराचा डळौ । जेवीं नातळे काउळा । तेवीं अनर्घ्यरत्नउमाळा । मुक्तें सांडिला थुंकोनी ॥ ७९ ॥ ज्यासी धनलोभाची आस्था । त्यासी कल्पातीं न घडे मुक्तता । तैसें स्त्रीकामिया

१ यथास्थित, योग्यविधिपूर्वक २ कुशलतेने ३ श्लाघ्यतेची ४ उत्पन्न होतें ५ निरंतर, एकसारखें ६ जाणला ७ भिन्नपणाची कल्पना सांडून ८ जवळ, सन्निध ९ आसक्ति १० आपलेपणा तेथेंही आहे ११ विशेष,- स्त्रीसुख या बुद्धीनें अभिलाष नाहीं १२ पोतास ह्मणजे शुद्ध कापूर "दिवी पोतासाची सुमटा"-ज्ञानेश्वरी अध्याय १०-१४२ १३ कापुराच्या ज्वाळा. १४ ढळा=ढीग

सर्वथा । नव्हे परमार्थता निजबोधू ॥ ३८० ॥ मुक्ताचिये निद्रेपाशीं । समाधि ये विश्रांतीसी । शिणली धांवे माहेरा जैशी । तैशी विसाव्यासी येतसे ॥ ८१ ॥ जागृतिस्वप्नसुषुप्तीसी । नातळोनि तींही अवस्थासी । निजीं निजे निजत्वेसीं । अहर्निशीं निजरूपें ॥ ८२ ॥ निजीं निजो जाला निर्धारा । तळीं हरपली धरा । वरी ठावो नाहीं अंबरा । ऐशिया सेजारामाजीं निजे ॥ ८३ ॥ नवल निजत्याची वोजे । चालता बोलता नोमंडे नीज । खाता जेवितां अखड नीज । सहजीं सहज निजरूप ॥ ८४ ॥ निजविते का उठविते । दोनी तोचि आहे तेथे । कोण कोणा जागवितें । निजरूपचि तें निजरूपें ॥ ८५ ॥ जागतां निजेशीं वागे । वागताही नीज लागे । एवं नीजरूप जाहला अगें । निद्रेचेनि पागें पागेना ॥ ८६ ॥ शय्या शयन सेजार । अवघें तोचि असे साचार । आपुल्या निजाचे आपण घर । नित्य निरतर निजी निजे ॥ ८७ ॥ ऐसे जे जे करूं जाय कर्म । तेथ तेथ प्रकटे परब्रह्म । मुक्तासी एकुही नाहीं नेम । हें मुख्य वर्म मुक्ताचें ॥ ८८ ॥ मुक्तासी नेमबंधन । तैं अगीं लागले साधन । साधन असता मुक्तपण । न घडे जाण सर्वथा ॥ ८९ ॥ मुक्तासी तंव आसक्ती । सर्वदा नाहीं सर्वार्थीं । शेष प्रारब्धाचे स्थितीं । कर्मे निपजती निरपेक्षें ॥ ३९० ॥ ज्याचा निमाला अहंकारू । तो माझें स्वरूप साचारू । ये अर्थीं न लगे विचारू । वेदशास्त्रसमत ॥ ९१ ॥ जो नित्यमुक्त निर्विकारी । तो वर्ततां वर्ते मजमाझारीं । मी तया आतुबाहेरी । जेवीं सागरीं कल्लोळ ॥ ९२ ॥ यापरी जाला जो परब्रह्म । त्यासी स्वप्नप्राय धर्माधर्म । बाधूं न शके इद्रियकर्म । हें त्याचे वर्म तो जाणे ॥ ९३ ॥

न तथा बध्यते विद्वांस्तत्रतत्रादददन् गुणान् । प्रकृतिस्थोऽप्यसमक्तो यथा ख सवितानिल ॥ १२ ॥

जिहीं इद्रियीं कर्म करितां । मूर्खासी जाली दृढ बद्धता । तिहीं इंद्रियीं वर्तता ज्ञाता । नित्यमुक्तता अनिवार ॥ ९४ ॥ मूर्खासी कर्मीं अभिमान । ज्ञाता सर्व कर्मीं निरभिमान । बंधमोक्षाचें कारण । अहंकारू जाण जीवासी ॥ ९५ ॥ अह कर्ता अहं भोक्ता । हेचि मूर्खाची दृढबद्धता । तें प्रकृतिकर्म आपुले माथा । नेघे ज्ञाता अभिमाने ॥ ९६ ॥ तेचि ज्ञात्याची निरभिमानता । तुज म्या सागीतली आता । इंद्रिया विषयो भोगविता । आपुली अभोक्तृता तो जाणे ॥ ९७ ॥ आपुली छाया विष्ठेवरी पडे । अथवा पालखीमाजीं चढे । तो भोगू आपणिया न घडे । तैसेचि देह कोरडें मुक्तासी ॥ ९८ ॥ मज होआनी विषयप्राप्ती । हेंही ज्ञाते न वाछिती । विषय मिथ्यात्वे देखती । जेवीं का सपत्ति चित्रींची ॥ ९९ ॥ यालागीं असोनिया देहीं । तो नित्यमुक्त विदेही । ज्यासी प्रकृतिगुणाच्या ठाईं । अभिमानु नाहीं सर्वथा ॥ ४०० ॥ ह्मणसी असोनियां देहीं । कोण्या हेतु तो विदेही । उद्धवा ऐसे कल्पिशी कांहीं । तो दृष्टांतु पाहीं सागेन ॥ १ ॥ आकाश सर्वांमाजीं असे । सर्व पदार्थी लागले दिसे । परी एकेंही पदार्थदोषें । मलिन कैसे हों नेणे ॥ २ ॥ त्या गगनाचेपरी पाहीं । ज्ञाता असोनिया देहीं । देहकर्माच्या ठायीं । अलिप्त पाहीं सर्वदा ॥ ३ ॥ प्रचड आणोनि पापाणीं । आकाश न चेपे चेंपणी । तेवीं क्षोभलियाही प्रकृतिगुणीं । ज्ञाता

---

१ सासरीं दगदगलेली मुलगी २ न शिवता ३ आपल्याठायीं ४ पृथ्वी ५ आकाशाला, वरचाला ६ शयनगृहात "पैं धर्मी सेजार देखिजे । मग पहुडणें जैसें तेथ कीजे"–ज्ञानेश्वरी अध्याय १५–४९० ७ चाल, रीति ८ मोडत नाहीं ९ निद्रेच्या आधीन होत नाहीं १० वेदशास्त्रीं निर्धारू समत ११ अपरिहार्य १२ कर्म व भोग प्रकृतीचे असल्यामुळें त्यांचा भार ज्ञानी पुरुष आपल्या शिरावर घेत नाहीं १३ अलिप्तपणा.

जडपणीं न बंधवे ॥ ४ ॥ आकाश असोनियां जनीं । कदा रुळेना[1] जनघसणीं । तैसा प्रकृतिकर्मी वर्तोनी । प्रकृतिगुणीं अलिप्त ॥ ५ ॥ गगन जळीं बुडालें दिसे । परी तें जळामाजीं कोरडें असे । तेवीं पुत्रकलत्रीं ज्ञाता वसे । तेणें दोषें अलिप्त ॥ ६ ॥ आकाशा मॅसी[2] लावूं जातां । मसीं माखे तो लाविता । तेवी मुक्तासी दोषी ह्मणतां । दोष सर्वथा ह्मणत्यासी ॥ ७ ॥ शीत उष्ण पर्जन्यधारा । अंगीं न लागती अंबरा । तेवीं नाना द्वंद्वसभारा । मुक्ताचा उभारा निर्द्वंद्व ॥ ८ ॥ येऊनि नाना मेघपटळें । विगड[3]गर्जनें गगन झांकोळे । त्यामाजीं असोनियां वेगळें । गगन नातळे मेघातें ॥ ९ ॥ तेवी मोहममतेच्या कडाडी । मुक्तासी करिती ताडातोडी । ते तंव त्यास न लगे चोढी । पैरापरथडी अलिप्तु ॥ ४१० ॥ गगनासी आगी लावूं जातां । अग्नि विझोनि जाय सर्वथा । तेवीं त्रिगुणीं मुक्तासी बाधतां । गुण सगुणता निमाली ॥ ११ ॥ प्रळयवायूचेनि झडाडें । आकाश निजस्वभावें नुडे । सगळा वायू गगनीं बुडे । पाहतां नातुडे गगनींही ॥ १२ ॥ तेवीं अविद्या निजस्वभावता । मुक्तासी न करवेचि बद्धता । अविद्या नांवे मिथ्या वार्ता । मुक्त तत्त्वतां देखेना ॥ १३ ॥ गगनाच्या ऐशी अलिप्तता । सर्व कर्मीं वर्ते तो ज्ञाता । जनीं अलिप्त वर्ते सविता । तेवीं मुक्तता अवधारीं ॥ १४ ॥ घृतमद्यजळांआंतौता । बिंबोनि अलिप्त सविता । तेवी बाल्य तारुण्य वृद्धता । वँयसा चाळितां अलिप्त ॥१५॥ नातरी सूर्याचेनि प्रकाशें । शुभाशुभ कर्म वाढलें असे । सविता अलिप्त तेणें दोषें । निजप्रकाशें प्रकाशकू ॥ १६ ॥ तेवीं आश्रमधर्मीं असता । नित्यादि कर्में आचरितां । मुक्तासी नाहीं कर्मबद्धता । अकर्तात्मता निजबोधें ॥ १७ ॥ सूर्यकांतीं सविता । अग्नि उपजवूनि अकर्ता । तैसा निजतत्त्वाचा ज्ञाता । करोनि अकर्ता कर्मांचा ॥ १८ ॥ जळीं सविता प्रतिबिंबला । परी तो नाहीं बोला झाला । तैसा स्त्रीसंगें प्रजा व्याला । नाहीं मुकला ब्रह्मचर्या ॥ १९ ॥ सवित्याचें अलिप्तपण । ते निरूपिलें निरूपण । आता देहीं असोनि अलिप्तपण । तेंही लक्षण अवधारीं ॥ ४२० ॥ जेवीं देहामाजीं असे प्राण । प्राणास्तव देहचलन । देहदोषा नातळे प्राण । अलिप्त जाण सुखदुःखा ॥ २१ ॥ तैसा मुक्त असोनि ससारी । ससारव्यवहार सर्व करी । परी संसारदोषु अंगावरी । तिळुहीभरी लागेना ॥ २२ ॥ वायू सर्वांतें स्पर्शतु । परी स्पर्शदोषासी अलिप्तु । तेवीं अहंममता नातळतु । मुक्त वर्ततु देहगेहीं ॥ २३ ॥ वायूसी जेवी सर्वत्र गमन । परी कोठें आसक्त नव्हे जाण । तेवीं विषयीं न होनि आपण । विषयसेवन मुक्ताचें ॥२४॥ वायूसी एके ठायीं नाही वस्ती । मुक्तासी देहगेहीं नाही आसक्ती । वायूसी नभामाजीं[10] विश्रांती । मुक्तासी गुणातीतीं[11] विश्राम ॥ २५ ॥ एवढें जें अगाधपण । तें मुक्ताचें मुक्तिकारण । उद्धवासी ह्मणे श्रीकृष्ण । प्रथम जाण विवेकु ॥ २६ ॥

वैशारद्येक्षयाऽसङ्गशितया छिन्नसशय । प्रतिबुद्ध इव स्वप्नान्नानात्वाद्विनिवर्तते ॥ १२ ॥

विवेकें बुद्धि अतिसंपन्न । त्यासी उपजे नित्यानित्यज्ञान । परी तें खिरगटलें[12] असे जाण । वैराग्येंवीण वाढेना ॥ २७ ॥ विवेकेंवीण वैराग्य गहन । तें केवळ आंधळें जाण । तेणें आपुले निजात्मपतन । अंधकूपीं जाण तें पडे ॥ २८ ॥ मातले होतिरू[13] अंध । सैरा

१ जनाचा संसर्ग किंवा स्पर्श त्याला होत नाहीं २ काजळ ३ गडगडाटानें ४ आच्छादन जातें ५ दोन्हीं बाजूनीं, सर्वथा ६ तूप, मद्य व पाणी यांच्या आत ७ वयाच्या अवस्थानीं ८ चाळविला असता. ९ देहाचे व्यापार १० आकाशात ११ गुणरहिताच्या ठिकाणीं १२ खुरटलें १३ हत्ती

'धांवे सुवद्ध । नेणे निजात्मपतनवाध । तेवीं वैराग्य मंद विवेकेंवीण ॥ २९ ॥ जेथ विवेक-वैराग्यसयोग । तेथ नित्यसग्रहो अनित्यत्याग । तेचि सद्विद्यालक्षण खड्ग । झळकत चांग नैराश्यें ॥ ४३० ॥ तेंचि गुरुवचनसाहाणेसी । लावूनि अतितीक्ष्ण केलें त्यासी । घायें छेदिले सशयासी । सकल्पविकल्पेंसीं समूळ ॥ ३१ ॥ असभावना विपरीतभावना । निःशेष तुटलिया वासना । निजस्वरूपीं तेव्हा जाणा । जागेपणा तो आला ॥ ३२ ॥ जो अविद्या-लक्षण दीर्घ स्वप्न । नानात्वे भोगिता आपण । तो अद्वैतीं जागा जाला जाण । कृपा थापटन गुरुवचने ॥ ३३ ॥ तेव्हा नानात्वासी नाहीं ठावो । मी माझें हें झाले वावो । फिटला अविद्याभेदसदेहो । आत्मानुभवो तो भोगी ॥ ३४ ॥ जागा झाल्या स्वप्न भासे । परी तें मिथ्या झालें अनायासे । मुक्तासी जग तैसें दिसे । यालागी तेणे दोषें अलिप्त ॥ ३५ ॥ एवं मुक्ताचें जें जें वर्तन । तें अलिप्तपणे ऐसें जाण । 'कथं वर्तते' हा प्रश्न । प्रसगें लक्षण सागीतलें ॥ ३६ ॥ 'कथ विहरेत्' या प्रश्नाचे । उत्तर ऐकावया साचे । उदित मन उद्धवाचें । जाणोनि [11]जीवींचे हरि वोले ॥ ३७ ॥

यस्य स्युर्वीतसङ्कल्पा प्राणेन्द्रियमनोधियाम् । वृत्तय स विनिर्मुक्तो देहस्थोऽपि हि तद्गुणै ॥ १४ ॥

[12]विद्यमानदेही असता । देहस्थ गुण नातळती मुक्ता । पापपुण्यादि हे कथा । सुखदुःख-वार्ता तो नेणे ॥ ३८ ॥ सांडिल्या सकल्पविकल्पासी । कल्पातींही नातळे त्यासी । जेवीं कां ओकिल्या ओकासी । परतोनि कोणासी न घेववे ॥ ३९ ॥ यालागीं मन बुद्धि इंद्रिय प्राण । मुक्ताचीं जालीं संकल्पशून्य । याचिलागी पाप पुण्य । न लगे जाण मुक्तासी ॥ ४४० ॥ इंद्रियीं[13] विषयक्रीडन । करिता सकल्पशून्य । मुक्तासी मनपणे नाहीं मन । वृत्तिशून्य यालागीं ॥ ४१ ॥ वाळक लेणेंया प्रमाण नेणे । तरी अगीं शोभे लेइलेपणें । तेवीं कर्मे विगुंतलीं करणे । मुक्त अकर्तेपणे अलिप्त ॥ ४२ ॥ सकल्पविरहित विहार । तोचि मुक्त जाण पा साचार । 'कथं विहरति' हें उत्तर । थोडेनि फार सागीतलें ॥ ४३ ॥ म्या सागीतलीं जी जी लक्षणें । ती तीं मुक्ताची मुक्तच जाणे । आणिकासी व्युत्पत्तीपणे । मुक्त जाणणे हें न घडे ॥ ४४ ॥ सकळ वेदशास्त्रसपन्न । त्यासीही मुक्त न कळे जाण । देहीं असे ज्यासी देहाभिमान । त्यासी मुक्तलक्षण कळेना ॥ ४५ ॥ म्या वोलिले लक्ष-णांची [20]पोथी । साक्षेपें घेऊनि हातीं । जऱ्ही हिंडिन्नला त्रिजगतीं । तऱ्ही मुक्ताची स्थिति कळेना ॥ ४६ ॥ जेणे साचार मुक्त जाणीतला । तोही सत्य जाण मुक्त झाला । अनुमान-योग्यतेच्या वोला । मुक्त जाणवला हें मिथ्या ॥ ४७ ॥ जेणे सूर्य देखिला यथार्थता । तो जग देखे तत्प्रकाशता । जेणे मुक्त जाणीतला तत्त्वता । तो नित्यमुक्तता जग देखे ॥ ४८ ॥ तेथ हा मुक्त हा वद्ध । देखणे हें अतिअवद्ध । ऐसे देखती ते महामद । अज्ञा-

---

१ शाश्वताचा समह व अशाश्वताचा त्याग जेणेंकरून होतो तीच ईक्षा म्हणजे ज्ञानदृष्टि किंवा सद्विद्या होय २ सांग ३ सत्य वस्तु असत्य वाटण ४ असत्य वस्तु सत्य वाटणे, जसें देह व आत्मा वाटणे ५ अज्ञानरूपी ६ भेदामुळें, देहादि प्रपचामुळें ७ कृपेचा वरदहस्त मस्तकावर ठेवल्याने, थापटूनि ८ व्यर्थ ९ मुक्त कसा वागतो हा प्रश्न १० वद्युक्त, उत्सुक ११ हृदयातील १२ असलेल्या शरीरात १३ कर्मेंद्रियांनीं व ज्ञानेंद्रियांनीं १४ विषयसेवन १५ अलंकाराच १६ अलंकारांनीं भूषित केल्यानें, लेइलें लेणें १७ इंद्रिय कर्मांत म्हणजे विषयोपभोगात गुतलीं तरी हा अलिप्तच असतो १८ शीघ्र १९ व्युत्पत्तीच्या, पांडित्याच्या जोरावर २० ग्रथ २१ अयुक्त २२ अहकाराने अध झालेले अज्ञानी

नांध अज्ञानी ॥ ४९ ॥ मुक्त न कळे सर्वथा । ऐसें बोलणें ऐकतां । उद्धवासी हों लागली चिंता । तें कृष्णनाथा कळों सरलें ॥ ४५० ॥ मागा सांगीतलीं मुक्तलक्षणें । तीं मुक्ताचीं मुक्तचि जाणे । लौकिकीं मुक्त कळे जेणें । तींही लक्षणे परियेसी ॥ ५१ ॥ आश्वासावया उद्धवाचें मन । मुक्ताचें जाण तें लक्षण । सागेन ह्मणे श्रीकृष्ण । येरू सावधान सर्वस्वें ॥ ५२ ॥ कळतीं मुक्ताचीं लक्षणें । उद्धवु ऐकावया उदित मने । ते जाणोनियां श्रीकृष्णे । विचित्रें[2] निरूपणे निरूपी ॥ ५३ ॥

यस्यात्मा हिंस्यते हिंस्रैर्येन किंचिद्यदृच्छया । अर्च्यते वा क्वचित्तत्र न व्यतिक्रियते बुधः ॥ १५ ॥

ज्याचिया देहासी जाण । हिंसा करिती हिंसक जन । छेद भेद दंड मुंडणें[3] । गर्जन[4] तर्जन[5] जऱ्ही केले ॥ ५४ ॥ तऱ्ही ते देहाची व्यथा । मुक्तासी नाहीं सर्वथा । नाना उपचारीं पूजितां । नेघे श्लाघ्यता[6] सन्माने ॥ ५५ ॥ देहीं वर्तमान असतां । देहबुद्धि नाहीं सर्वथा । त्यासीच बोलिजे जीवन्मुक्तता । यालागीं देहव्यथा त्या नाहीं ॥ ५६ ॥ जैशी पुरुपासवें छाया असे । पुरुपयोगें चळती दिसे । ते छायेची अँहंममता[7] नसे । निर्जमानसें[8] पुरुपासी ॥ ५७ ॥ तैसाचि मुक्ताचा देहो । मुक्तासवे वर्ते पहा हो । परी त्यासी नाहीं अहंभावो । हा नित्यस्वभावो मुक्ताचा ॥ ५८ ॥ त्यासी चोरू हेरू कातरू । ह्मणोनि दट्टू केला थोरू । कां पूजिला ईश्वरू । पुरुप श्रेष्ठतरु[9] ह्मणौनी ॥ ५९ ॥ परी पूजितां कां गाजिता । त्याची डंडळीना[10] समता । जेवीं छायेची मानापमानता । न करी व्यथा पुरुपासी ॥ ४६० ॥ देहो व्याघ्रमुखीं सांपडला । दैवे पालकीमाजी चढला । तो हरुपविषादा नाहीं आला । समत्वें झाला निर्द्वंद्व ॥ ६१ ॥ देहो द्यावया नेतां सुळी । मी मरतों ऐसें न कळवळी[11] । का गजस्कंदीं[12] पूजिला सकळी । तेणे सुखावली वृत्ति नव्हे ॥ ६२ ॥ सुखदुःखादि नाना व्यथा । आगमापायी[13] आविर्धकता[14] । देहाचें मिथ्यात्व जाणता । यालागीं व्यथा पावेना ॥ ६३ ॥ अतिसन्मानु जेथ देखे । तेथ न राहे तेणे सुखें । अपमानाचिये आडके[15] । देखोनि न फडके भयभीतू ॥ ६४ ॥ देहासी नाना विपत्ति होये । तोही त्या देहाचें कौतुक पाहे । देह मी मज व्यथा आहे । हेंही ठावे नोहे मुक्तासी ॥ ६५ ॥ येथवर देहातीतता । दृढ वाणली जीवन्मुक्ता । यालागीं देहदुःखाची व्यथा । त्यासी सर्वथा बाधीना ॥ ६६ ॥ नाना[16] जनपदवार्ता । अतिस्तवनें स्तुति करिता । कां परुषवचनीं[17] निंदितां । मुक्तासी व्यथा उपजेना ॥ ६७ ॥

न स्तुवीत न निन्देत कुर्वतः साध्वसाधु वा । वदतो गुणदोषाभ्यां वर्जितः समदृङ्मुनिः ॥ १६ ॥

निंदेच्या तिखट वाणीं । दृढ विंधिल्या दुर्जनीं । हे असाधू हें नुपजे मनी । नोवले[18] वचनीं ते दोप ॥ ६८ ॥ भाविक सात्विक साधू । मिळोनि करिती स्तुतिवादू । तूं ईश्वरी पुरुप शुद्धू । हा गुणानुवादू[19] ऐकोनी ॥ ६९ ॥ मी उत्तम हें नुपजे मनीं । उंच नीच नेदखे जनीं । हे साधु लोक भले गुणी । हे मुक्ताची वाणी वदेना ॥ ४७० ॥ साधु असाधु पाहतां जनीं । तो ब्रह्मरूप देखे दोनी । देखतें देखे तद्रूपपणीं । निजात्मदर्शनीं निजबोधु ॥ ७१ ॥ तेथ कोणाची करावी निंदा । कोणाच्या करावे गुणानुवादा । मीचि विश्व हें आलें बोधा ।

१ धीर धरावयास २ निराळ्या प्रकारच्या निरूपणानें आतापर्यंत मुक्ताचीं आंतर लक्षणें सांगितलीं, आता बाह्यलक्षणें सांगतों ३ कान कापणें, पाच पाट काढणें ४ कोलाहल ५ तिरस्कार ६ मोठेपणा, स्तुति ७ आपलेपणाचें प्रेम ८ पुरुपासी जैशी ९ अधिक श्रेष्ठ, पद्य ह्मणोनी १० ढळत नाहीं ११ घाबरत नाहीं १२ हत्तीवर बसवून १३ आदि अंत असणाऱ्या, क्षणिक १४ अविद्येमुळें भासणाऱ्या १५ प्रहार १६ अथवा, किंवा १७ कठोर शब्दानीं. १८ बोलत नाहीं १९ स्तुति.

स्तुतिनिंदा [1]निर्माळी ॥ ७२ ॥ त्यासी आत्मसाक्षात्कारीं विश्राम । नित्य निजात्मपदीं आराम । साधु असाधु हा फिटला भ्रम । स्वयें [2]आत्माराम तो जाला ॥ ७३ ॥ असाधुत्वें निंदावे ज्यासी । तंव आत्मस्वरूप देखे त्यासी । साधु ह्मणौनि वर्णितां गुणासी । देखे त्यासी निजरूपें ॥ ७४ ॥ उजव्या वंद्यत्वें शुद्धभावो । डाव्या निंद्यत्वें निजनिर्वाहो । पुरुषासी दोहींचा समभावो । वंद्य निंद्य पाहाहो समत्वें तैसे ॥ ७५ ॥ तेथ साधु असाधु अनुवादा । वर्जिली स्तुति आणि निंदा । समत्वें पावला समपदा । सुखस्वानंदाचेनि वोधें ॥ ७६ ॥ मुक्ताची हे वोळखण । यापरी उद्धवा तूं जाण । आतां आणिकही लक्षण । तुज मी खूण सांगेन ॥ ७७ ॥ प्रकट मुक्ताचें लक्षण । म्यां तुज सांगीतलें जाण । ते लौकिकीं मानी कोण । वि[3]कल्प गहन जनाचे ॥ ७८ ॥ प्रा[4]रब्धवशास्तव जाण । एकादें [5]अवचटें दिसे चिह्न । इतुक्यासाठीं मुक्तपण । मानी कोण जगामाजी ॥ ७९ ॥ मुक्त मुक्तपणाची [6]पदवी । सर्वथा जगामाजीं लपवी । जो आपुली मुक्तता मिरवी । तो लोभस्वभावी दांभिकु ॥ ४८० ॥ शुक वामदेव मुक्त ह्मणतां । सर्वांसी न ह्मणवे सर्वथा । मा इतरांची काय कथा । माझीही मुक्तता न मनिती ॥ ८१ ॥ म्यां गोवर्धनु उचलिला । दावाग्नी प्राशिला । अघ बक विदारिला । प्रत्यक्ष [7]नाशिला काळिया ॥ ८२ ॥ जों जों हा [8]देहाडा । तों तों नीच नवा [9]पवाडा । निजसुखाचा उघडा । केला रोकडा सुकाळु ॥ ८३ ॥ त्या माझें मुक्तपण । न मनिती याज्ञिक ब्राह्मण । इतरांची कथा कोण । विकल्प दारुण लौकिकीं ॥ ८४ ॥ यालागीं मुक्ताचें मुक्तपण । मुक्तचि जाणे आपण । इतरांसी न कळे तें लक्षण । अतिविच[10]क्षण जऱ्ही जाला ॥ ८५ ॥ मुक्त लौकिकीं वर्तत । जड-मूढ-पिशाचवत । तांही चिन्हें समस्त । ऐक निश्चित सांगेन ॥ ८६ ॥

न कुर्यान्न वदेत्किंचिन्न ध्यायेत्साध्वसाधु वा । आत्मारामोऽनया वृत्त्या विचरेज्जडवन्मुनिः ॥ १७ ॥

कायिक वाचिक मानसिक । [11]उद्देशें कर्म न करी एक । जें निपजे तें स्वाभाविक । [12]अहेतुक त्या नांव ॥ ८७ ॥ हेतु ठेवूनि गुणागुणीं । स्तुतिनिंदेचीं वोलणीं । सांडोनिया जाला मौनी । परी मौनाभिमानीं हेतु नाहीं ॥ ८८ ॥ जरी तो जाला मौनाभिमानी । तरी मुक्त पडला वंधनीं । यालागीं बोलणें न बोलणें दोन्ही । सांडूनि मौनी तो झाला ॥ ८९ ॥ [13]अतद्व्यावृत्तीनें जाण । करावें [14]असंतनिरसन । मग सद्वस्तूचें ध्यान । अखंड जाण करावें ॥ ४९० ॥ तंव पावली सद्गुरूची खूण । उडालें ध्येय ध्याता ध्यान । बुडालें भेदाचें भेदभान । चैतन्[15]यघन कोंदलें ॥ ९१ ॥ मेळवूनि शास्त्रसभारा । बांधला सतासत[16]बांधारा । तो चैतन्याच्या महापुरा- । माजीं खरा विराला ॥ ९२ ॥ तेव्हां बुडालें सतासतभान । निविड दाटलें चैतन्यघन । मोडलें मनाचें मनपण । वृत्तिशून्य अवस्था ॥ ९३ ॥ मनें ध्यावें चैतन्यघन । तंव चैतन्यचि जालें मन । सहजेंचि खुंटलें ध्यान । हें मुख्य लक्षण मुक्ताचें ॥ ९४ ॥ चैतन्यीं [17]हरपलें चित्त । जड-मूक-पिशाचवत । लौकिकीं वर्तता दिसे

---

१ उजाळी २ स्वसुखीं रममाण ३ जन विकल्पानें भरलें आहेत, कुतर्क काढणार लोक फार, त्यामुळें गुणाला जनांत ओळखतो कोण? ४ दैवयोगानें ५ सहजगत्या ६ योग्यता ७ नाथिला ८ देह ९ पराक्रम १० अत्यंत चतुर ११ सहेतुक १२ हेतुविरहित १३ 'तत् तत्' तें नव्हे तें नव्हे अशा प्रकारें असत् ह्मणजे नाशिवंत जें त्याची व्यावृत्ति (निषेध) करणें १४ मिथ्या पदार्थांचें दूरीकरण १५ ब्रह्म सर्वत्र भासूं लागलें १६ संत व असंत यांचा पाट. १७ चित्ताचा धर्म चिंता करणें; चिंतन राहिलें, चैतन्यांत बुडालें.

मुक्त । जाण निश्चित उद्धवा ॥ ९५ ॥ [मुक्त लौकिकीं वर्तत । जड-मूढ-पिशाचवत । ह्मणोनि कळे इत्थंभूत । तेही चिन्ह येदर्थ सांगेन ॥ ९६ ॥] नैष्कर्म्य ब्रह्म पावला दृढु । अंतरी निजबोधें[3] अतिगोडु । बाह्य लौकिकीं दिसे जडु । अचेतन दगडू होऊनि असे ॥ ९७ ॥ उठीबैसी करिते मन । तें स्वरूपीं जालें लीन । पडले ठायींहूनि नुठी जाण । यालागी जडपण आभासे ॥ ९८ ॥ शब्दब्रह्म गिळोनि वेगें । निःशब्द वस्तु जाला अंगें । निंदास्तुतीचें नांव नेघे । मुका सर्वांगें सर्वदा ॥ ९९ ॥ ब्रह्म सर्वथा न बोलवे कोणा । जरी सांगे तरी दावी खुणा । यालागीं मुका ह्मणती जाणा । अबोलणा स्तुतिनिंदा ॥ ५०० ॥ द्रव्यलोभ नाहीं चित्तीं । कदा द्रव्यें नातळती । यालागीं लोक पिशाच ह्मणती । जाण निश्चिती उद्धवा ॥ १ ॥ नवल त्याचें पिसेपण[6] । जगास न करवे जें प्राशन । ते वस्तूचें करी आपोशन[7] । अभक्ष्य जाण भक्षितू ॥ २ ॥ जेथ जगासी गमन नव्हे जाण । तेथ हा करी अगम्यागमन । जगाचें जेथ न रिघे मन । तेथ सर्वांगें जाण हा वेघे[8] ॥ ३ ॥ न धरी विधिनिषेधविभाग । न करी कर्माकर्माचा पांग[9] । स्वानंदें नाचवी सर्वांग । यालागीं जग पिसे ह्मणे ॥ ४ ॥ एवं जड मूक पिशाच । समूळ लक्षणीं तोचि साच । मिथ्या नव्हती अहाचवहात्त[11] । वृथा कचकच[12] तो नेणे ॥ ५ ॥ जाण पां मुक्ताच्या ठायीं । कोणे विषयीं आग्रह नाहीं । जो अतिशयेंसीं आग्रही । तो बद्ध पाहीं निश्चित ॥ ६ ॥ जीं बोलिलीं मुक्ताचीं लक्षणें । तींचि साधकाची साधने[13] । सिद्धासी असती सहजगुणे । साधकें करणे दृढनिष्ठा ॥ ७ ॥ बोलिलिया लक्षणां । सिद्धुचि भोक्ता जाणा । साधकूहि येथ लहाणा[14] । जो या साधना साधू जाणे ॥ ८ ॥ इतर जे पंडिताभिमानी । आह्मी शास्त्रज्ञ ज्ञाते ह्मणौनी । ते वोळिले येथूनी । जेवी सज्जनीं दुर्बुद्धी ॥ ९ ॥ जो न साधी येथींच्या साधना । कोरडा शास्त्राभिमानी जाणा । सदा वांच्छिता धनमाना । तो येथींच्या ज्ञाना अलिप्त[16] ॥ ५१० ॥ आह्मी कर्मकुशळ याज्ञिक । शास्त्रसपन्न वेदपाठक । सदा अर्थकामकामुक[17] । त्यासी हें सुख अप्राप्त ॥ ११ ॥ तिंहीं जे कष्ट केले सर्वथा । ते समस्त जाण जाले वृथा । उद्धवा तेहीविखीं तत्त्वतां । ऐक आता सांगेन ॥ १२ ॥

शब्दब्रह्मणि निष्णातो न निष्णायात्परे यदि । श्रमस्तस्य श्रमफलो ह्यधेनुमिव रक्षत ॥ १८ ॥

शब्दब्रह्म वेदशास्त्रार्थ । पढोनि वाचोनि अति पडित । चारी वेद मूर्तिमंत । सदा तिष्ठत वाचेसी ॥ १३ ॥ सहिता पद क्रम स्वरयुक्त । अरणें ब्राह्मण सूत्र निरुक्त । जटा[19] माला ध्वज रथ । पढो जाणत वर्णकं[20] ॥ १४ ॥ आयुर्वेद धनुर्वेद । गाधर्ववेदींचा जाणे भेद । काव्यनाटकीं अतिशुद्ध । वेद उपवेद तो जाणे ॥ १५ ॥ व्याकरणीं अतिनेटक । सांख्य पातंजळ[21] जाणे तर्क[22] । शास्त्र जाणे वैशेषिक । कर्ममीमासक यज्ञांत ॥ १६ ॥ विवर्ण वाचस्पति वेदांत । शास्त्र जाणे वार्तिकांत । तिन्ही प्रस्थाने मूर्तिमंत । पुढा तिष्ठत योग्यत्वें ॥ १७ ॥ शिल्पशास्त्रीं अतिनिपुण । सूपशास्त्रामाजीं[23] प्रवीण । रत्नपरीक्षालक्षण । जाणे आपण वाजिवाह[24] ॥ १८ ॥ आगमीं

---

१ यासाठीं २ सहेतुक कर्में सुटलेला ३ आत्मज्ञानानें ४ मन सकल्पविकल्प उभारते व मोडते ५ प्राप्त होत नाहींत ६ वेड ७ निःशेष प्राशन करणं, अपेयपान ८ चढतो ९ कर्तव्याकर्तव्यविचार १० खटाटोप ११ बरबर १२ तटे, तुझें माझें किंवा तू मी करणें १३ सिद्धाचीं सहज लक्षणें तीं साधनें आहेत १४ लाभाचा विभागी १५ दूर टाकिले १६ कोरडा १७ विषयाभिलाषी १८ उपनिषदें १९ जटा, माला, ध्वज, रथ इत्यादि वेदाच्या निरनिराळ्या विकृति आहेत २० घागतात, जिव्हेवर राहतात २१ योगशास्त्र २२ न्यायशास्त्र. २३ पाकशास्त्रात. २४ अश्वशास्त्र

टका मंत्रमात्रीं । शैवी वैष्णवी दीक्षेची परी । सौर शाक्त अभिचारी । नाना मंत्रीं प्रवीण । १९ ॥ कोकशास्त्रींची अधिष्ठात्री । अतिप्रवीण संगीतशास्त्री । प्रबंधू करूं जाणे कुसरी । राजमंत्री राजसु ॥ ५२० ॥ निघंटु वसे प्रज्ञेपुढा । चमत्कारू जाणे गारुडा । पंचाक्षरी अतिगाढा । वैद्य धडफुडा रसज्ञ ॥ २१ ॥ रसौषधी साधावी तेणें । भूत भविष्य ज्योतिष जाणे । अमरकोश अभिधानें । अठरा पुराणें मुखोद्गत ॥ २२ ॥ प्रश्नावली पाहों जाणे । स्वप्नाध्यावो सांगावा तेणें । इतिहासादि प्रकरणें । जाणे लक्षणें गर्भांचीं ॥ २३ ॥ शब्दज्ञानाची व्युत्पत्ती । जाणे साधकबाधक युक्ती । समयींची समयीं स्फुरे स्फूर्ती । अपर बृहस्पति बोलावया ॥ २४ ॥ जेवीं तळहातींचा आवळा । तेवीं ब्रह्मज्ञान बोले प्राजळा । परी अपरोक्षसाक्षात्कारीं आंधळा । नेणे जिव्हाळा तेथींचा ॥ २५ ॥ मोराअंगीं अतिडोळसे । अगभरी भरलीं पिसें । एके दृष्टीवीण आंधळे जैसे । जाहले तैसे विद्वांसा ॥ २६ ॥ जेथूनि क्षीर स्रवती सड । तेथेंही लागोनि गोचिड । अशुद्ध सेविताती मूढ । तेवीं विद्वांस दृढ विषयासी ॥ २७ ॥ गोचिडाचे मुखीं क्षीर रिघे । तो अशुद्धावाचोनि तें नेघे । तेवीं ज्ञान विकूनि अंगें । विद्वांसू मागे विषयातें ॥ २८ ॥ सांडूनि सुगंधचंदनासी । आवडीं दुर्गंधा धावे माशी । तेवीं सांडूनि निजात्मज्ञानासी । पंडित विषयासी झोंबत ॥ २९ ॥ असोनि कमळआमोदापाशीं । दर्दुर सेविती कर्दमासी । तेवीं सांडूनि निजात्मज्ञानासी । पंडित विषयासी लोलुप्त ॥ ५३० ॥ करूनि अद्वैतव्युत्पत्ती । तें ज्ञान विकूं देशांतरा जाती । मूर्ख ज्ञात्यातें उपहासिती । तऱ्ही वांछिती सन्मानू ॥ ३१ ॥ सांगतां ब्रह्मनिरूपण । सात्विकाचें परमार्थी मन । व्याख्याता तो वांछी धन । विपरीत ज्ञान विद्वांसा ॥ ३२ ॥ सांगे आन करी आन । तेथें कैंचें ब्रह्मज्ञान । जेथ वसे धनमान । तेथ आत्मज्ञान असेना ॥ ३३ ॥ दृढ धनमान करोनि पोटीं । सांगतां ब्रह्मज्ञानगोठी । त्यास आत्मसाक्षात्कारभेटी । नव्हे कल्पकोटी गेलिया ॥ ३४ ॥ नाना पदव्युत्पत्तिविंदान । एके श्लोकीं दशधा व्याख्यान । पोटीं असतां मानाभिमान । ब्रह्मज्ञान त्या कैंचें ॥ ३५ ॥ मी पंडितू अतिज्ञाता । ऐशिया नागवले अहंता । जेवीं आंधळें नोळखे पिता । नित्य असतां एकत्र ॥ ३६ ॥ तैशी गति विद्वांसासी । नित्य असती आत्मसमरसीं । तेचि वाखाणिती अहर्निशीं । परी त्या स्वरूपासी नेणती ॥ ३७ ॥ करावया विषयभरण । केलें शास्त्रव्युत्पत्तिव्याख्यान । ते वृथा कष्ट गेले जाण । जेवीं वध्याधेनु पोशिली ॥ ३८ ॥ जे कधीं वोळे ना फळे । सुटली तरी मेरा पळे । नित्य वोढाळी राजमळे । ते दुःख आदळे स्वामीसी ॥ ३९ ॥ तैशी गति पंडितमन्यासी । व्युत्पत्ती पोशिलि वांचेसी । तों वोढाळ झाली विषयासी । ज्यांची त्यासी नावरे ॥ ५४० ॥ जेवीं कां निर्दैवाहातीं । कनक पडल्या तें होय माती । तेवीं पंडितमान्याची व्युत्पत्ती । विषयासक्तीं नाशिली ॥ ४१ ॥ द्विजा दीधला भद्रजाती । त्यासी न पोसवे तो

१ जारणमारणादि कर्मे करणारा २ शृंगारशास्त्र, कोक म्हणजे चक्रवाक पक्षी, या जातींत नर व मादी यांचें अन्योन्यप्रेम अतिशय असतें अशी प्रसिद्धि आहे ३ ध्रुपदें, दोहे, चौपाइ वगैरे छंद ४ चातुर्यानें ५ राजकारणामध्यें ६ प्रवीण ७ वेदांतील शब्दांचा कोश ८ नजरबंद करण्याचे प्रकार ९ मांत्रिक १० रसायनविद्येंत निष्णात ११ दुसरा १२ स्वानुभवशून्य १३ गाईचे आंचळ १४ रक्त १५ रक्तापासून १६ पडित १७ आमोद=सुवास, परिमळ १८ बेडूक १९ चिखलाला २० आसक्त २१ निराळें; अर्थ 'सांगतो एक, करितो एक' २२ एका श्लोकाचे दहा दहा अर्थ सांगतो २३ वांझ गाय २४ धन्याला, मालकाला २५ ज्याची त्याला आवरत नाहीं २६ सोनें २७ उत्तम लक्षणी हत्ती

निश्चितीं । मग फुकासाठीं विकिती । तेवीं व्युत्पत्ती विद्वांसा ॥ ४२ ॥ अद्वैतशास्त्राची व्युत्पत्ती । हे त्यासी झाली अलभ्यप्राप्ती । जे विषयालागीं विकिती । ते मूर्ख निश्चितीं विद्वांस ॥ ४३ ॥ मुखीं ऊंस घालिजे घाणा । तो रस पिळूनि भरे माणा । फिका चोपटी करकरी घाणां । ते गति जाणा विद्वांसा ॥ ४४ ॥ विद्वांस करिता ज्ञानकथन । सारांश सात्विकीं नेला जाण । शब्दसोपटी करकरी वदन । गोडपण तेथें कैंचें ॥ ४५ ॥ जेवीं कां नपुंसकाच्या करीं । वोपिली पद्मिणी सुंदरी । ते अखंड रडे जयापरी । तेवीं विद्वांसाघरीं व्युत्पत्ती ॥ ४६ ॥ पाहें पां ब्रह्मज्ञानेवीण । शब्दज्ञानें सन्यासग्रहण । केले तेंही वृथा जाण । जरी धारणा ध्यान करीना ॥ ४७ ॥ जैसी जैसी शब्दज्ञानव्युत्पत्ती । तैशी तैशी न करितां स्थिती । वर्तणे जै विषयासक्ती । तै निजमुखीं माती घातली ॥ ४८ ॥ वेदशास्त्र-सपन्न जाला । त्यावरी पोट भरूं लागला । तरी तो उंदमी थोरू जाला । परी थिल्या मुकला मुदलासी ॥ ४९ ॥ रत्नें देऊनि केवडा घेतला । का अमृत देऊनि कांजी प्याला । तैसा परिधांकू पंडितां जाला । थित्या नागवला निजज्ञाना ॥ ५५० ॥ शब्दज्ञान जोडिलें कष्टें । तेणेचि साधने परब्रह्म भेटे । इटेसाठीं परीस पालटे । मूर्ख वोखटें मानिती ॥ ५१ ॥ पोट भरावयाची युक्ती । आपुली मिरवावया व्युत्पत्ती । पत्रावलंबनें करिती । द्वाराप्रती सधनाच्या ॥ ५२ ॥ जेवीं पोट भरावया भांड । नाना परी वाजवी तोंड । तेवीं नाना व्युत्पत्ती वादवितंड । करिती अखंड उदरार्थ ॥ ५३ ॥ करूनि व्युत्पत्ती शब्दब्रह्म । जरी न साधीचि परब्रह्म । तरी त्या श्रमाचें फळही श्रम । जेवीं रत्नें उत्तम घाणा गाळी ॥ ५४ ॥ तेथें तेल ना पेंडी । झाली रत्नाची रांखोंडी । तैशीं विद्वांसे झालीं वेडीं । श्रमें श्रमकोडी भोगिती ॥ ५५ ॥ श्रमें श्रमूचि पावती । दुःखें दुःखचि भोगिती । हेंचिक थन बहु दृष्टांतीं । उद्धवाप्रती हरि वोले ॥ ५६ ॥

> गा दुग्धदोहामसतीं च भार्यां देह पराधीनमसत्प्रजां च ।
> वित्त त्वतीर्थीकृतमङ्ग वाच हीनां मया रक्षति दु खदु ती ॥ १९ ॥

दुग्धाचिया लौलुप्यता । भाकड गाय दोहूं जातां । शिंपीभरी दूध न ये हाता । हाणे लाता तत्काळ ॥ ५७ ॥ जे कुडी कुचर डेर्यरी । विपयमेळवणा अतिखावीरी । अधर्म-शीळ लातिरी । सर्वांपरी अनाढ ॥ ५८ ॥ सुटली राजांगारीं भरे । धर्मदंडें मागें न सरे । सद्बुद्धि धरिता न धरे । सैरें चरे सुनाट ॥ ५९ ॥ जिचे कधीं नव्हे दुभतें । जे धरूं नेणे गर्भातें । पोपिता ऐसिये गायीतें । पावे दुःखातें पोपकु ॥ ५६० ॥ गृहिणी लाभल्या गृहा-चार । तो अनुकूळ स्त्री नसता नर । अतिदुःखें दुखिया थोर । सदा करकर कपाळीं ॥ ६१ ॥ निदा अवज्ञा हेळण । भ्रताराचें करी जाण । स्वयें भक्षी मिष्टान्न । हें असत-लक्षण स्त्रियाचें ॥ ६२ ॥ खाता जेविता द्रव्य देता । गोड गुळसी सर्वथा । धर्म देखोनि

---

१ अलक्ष भ्राती २ भाणा अथवा माणा, ह्मणजे भाडें, पात्र, उसाचा रस जींत गळतो ती नाद ३ अशीच ओंवी मागें (२-२८१) आली आहे ती पाहावी ४ पंडितां ५ अर्पिली ६ त्यास्तव ७ व्यापारी, वाणी ८ असलेल्या, असल्या ९ कोंडा १० अखेर, परिणाम ११ विटेसाठीं परीस देतो. १२ शिफारसपत्रें १३ चावट १४ नासाडी १५ लोभानें १६ दूध न देणारी गाय १७ अगराखू, अग चोरणारी १८ डेव्रिरी किंवा डेवरी ह्मणजे मारकट ढुवरी असा शब्द महाराष्ट्रात वापरतात ह्याचा अर्थ धुजट. १९ खादाड २० लाथा मारणारी २१ ओढाळ २२ सरकारी अटका-वांत २३ सैरा, वाटेल तिकडे २४ शून्यरूप २५ सुशीळ स्त्री. २६ कटकट २७ अपमान. २८ निर्भर्त्सना २९ पक्वान्न

फोडी माथा । तेही सर्वथा असतीचि ॥ ६३ ॥ जे न विचारी पापपुण्य । कामाचारी धर्मशून्य । हें असतीचें लक्षण । उद्धवा जाण निश्चित ॥ ६४ ॥ असतीचिये संगतीं । कैंची होईल सुखप्राप्ती । अतिदुःखें दुःखी होती । जाण निश्चितीं ते नर ॥ ६५ ॥ ज्याचें देह पराधीन । तो जीवे जिता सदा दीन । पराधीना समाधान । नव्हे जाण कल्पांतीं ॥ ६६ ॥ साडोनि आपली निजसत्ता । ज्यासी लागली पराधीनता । तो स्वप्नींही सुखाची वार्ता । न देखे सर्वथा निश्चित ॥ ६७ ॥ पर ह्मणिजे माया जाण । जो झाला तिचे आधीन । त्यासी सुखाचें न दिसे स्वप्न । दुःख सपूर्ण सर्वदा ॥ ६८ ॥ पराधीनासी सुख । आहे ह्मणे तो केवळ मूर्ख । सोलींव दुःखाचें दुःख । अवश्य देख पराधीना ॥ ६९ ॥ ऐक प्रजाचा विवेक । एक पुत्र एक लेक । एक ते केवळ मूर्ख । दुःखदायक पितरांसी ॥ ५७० ॥ जो नरकापासोनि तारी । जो पूर्वजांते उद्धरी । जो मातापित्याची भक्ति करी । अव्यभिचारी हरिरूपें ॥ ७१ ॥ जो साडोनिया मातापिता । जाऊ नेणे आणिके तीर्था । त्याचेनि चरणतीर्थें पवित्रता । मानिती सर्वथा अनिवार ॥ ७२ ॥ जैशीं रमा आणि नारायण । तैशीं मातापिता मानी जाण । चढत्या आवडीं करी भजन । नुँबगे मन सेवेसी ॥ ७३ ॥ जो अतिसत्वे सात्विकू । जो पितृवचनपाळकू । जेणे धर्माधर्मविवेकू । हा नैसर्गिकू स्वभावो ॥ ७४ ॥ जो मातापित्याचे सेवेवरी । आपआपणियातें तारी । सकळ पूर्वजांतें उद्धरी । तो ससारीं सुपुत्र ॥ ७५ ॥ ऐशिया पुत्रासी प्रतिपाळिता । सुख पावे मातापिता । पूर्वजातें उद्धरिता । स्वयें तरता पितृभक्ती ॥ ७६ ॥ जालिया सुपुत्रसतती । एवढी होय सुखप्राप्ती । आता असत्प्रजाची स्थिती । ऐक तुजप्रती सागेन ॥ ७७ ॥ मूळींचें पद 'असत्प्रज' । त्यांचे वर्तणुकेची वोजँ । सागता अत्यंत निर्लज्ज । तेही मी तुज सागेन ॥ ७८ ॥ पोटीं उपजले जे लेक । त्याची वर्तणूक ऐशी देख । आवडे कांता आणि कनक । उपेक्षिती निःशेष मातापिता ॥ ७९ ॥ जे कुडे कुचर कुलट । जे का अत्यंत शठ नष्ट । जे अनाचारी कर्मभ्रष्ट । अतिदुष्ट दुर्जन ॥ ५८० ॥ त्यासी भाडवल लँटिक । लटकी द्यावी आणँभाक । माता पिता ठकावी देख । सात्विक लोक नाडावे ॥ ८१ ॥ आपण नरका जावें ते जाती । परी पूर्वज नेले अधोगती । ऐशिया प्रजांते प्रतिपाळिती । ते दुःखी होती अतिदुःखें ॥ ८२ ॥ पोटामाजीं उठिला फोडू । त्यासी करिता न ये फाडू । तैसा असत्प्रजी ससार कडू । दुःख दुर्वाडू भोगवी ॥ ८३ ॥ ऐशिया पुत्राचे जितां दुःख । मेल्यापाठीं देती नरक । असत्प्रजाचे कौतिक । दुःखें दुःख अनिवार ॥ ८४ ॥ गाँठीं असोनियां धन । जो सत्पात्रीं न करी दान । तें सर्व दुःखाचे मूळ जाण । दुःख दारुण धनलोभ्या ॥ ८५ ॥ धन अँर्जावया अनेक । उपाय अपाय करिती लोक । नाना क्लेश भोगोनि दुःख । द्रव्य देख साचिलें ॥ ८६ ॥ प्रथम दुःख द्रव्य साचितां । दुसरें दुःख द्रव्य रक्षिता । स्त्रीपुत्र प्रवर्ते घाता । इतर कथा ते भिन्न ॥ ८७ ॥ सत्पात्रीं न करितां दान । जेणे रक्षिले यक्षँधन । तेथें दुःखँाहुल्यें उठी विघ्न । धर्मरक्षण तेथ नाहीं ॥ ८८ ॥ ऐसेंही धन गेलियापाठी । अतिदुःखें

१ डोकें फोडून घेई २ जिवतपणीं ३ खरं ४ पिरयासी ५ एकनिष्ठपणाची ६ वाढत्या प्रेमानें ७ कंटाळत नाहीं ८ जन्मसिद्ध ९ दुष्ट सततीची १० रीत ११ लबाडी किंवा ठकबाजी हेंच ज्याचें भांडवल १२ सपथ १३ कठिण, असह्य १४ पदरीं १५ मिळवण्यासाठीं १६ चोऱ्या, रवाड्या १७ कुबेराची संपत्ती 'यक्षवित्त पतत्यधः'. १८ बहुदु सानें

भडका उठी । धनवंता जन्मसाटी । दुःखकोटी भोगिती ॥ ८९ ॥ येवोनियां नरदेहासी । अविकळ वाचा असे ज्यासी । जो नुच्चारी हरिनामासी । पाप त्यापाशी खतेलें ॥ ५९० ॥ पुरिले लोहां माती खाये । तें उपेगा न ये वायां जाये । तैशी नामेंवीण वाचा पाहें । वृथा जाये सर्वथा ॥ ९१ ॥ आसनध्यानपरिश्रम । न करूनि ह्मणे जो राम राम । तेणे कोटि जन्मांचा हरे श्रम । उत्तमोत्तम ते वाणी ॥ ९२ ॥ जो नित्य जपे रामनाम । तो जाणावा मजचिसम । तेणेंचि केले सकळही नेम । पुरुषी पुरुषोत्तम तो जाण ॥ ९३ ॥ चतुर्वर्णांमाजीं जो कोणी । अविश्रम रामू जपे वाणी । तोचि पढियंता मजलागुनी । आन त्रिभुवनीं नावडे ॥ ९४ ॥ ऐसे रामनाम नावडे ज्यासी । तें पापमुखरोग आला मुखासी । तो स्वयें मुकला निजसुखासी । आपआपणासी घातकु ॥ ९५ ॥ रामनामेंवीण जे तोंड । तें जाणावे चर्मकुंड । भीतरी जिह्वा ते चामखंड । असत्यकाटे काटली ॥ ९६ ॥ हो का हरिनामेंवीण जे वाणी । ते गलितकुष्ठे जाली कोढिणी । असत्यकुष्ठाचें गळे पाणी । उठी पोहंणी निंदेची ॥ ९७ ॥ ऐशिये वाचेसी रोकडे । पडती अधर्माचे किडे । सुळवुळीत चहूंकडे । मागेंपुढें वळवळित ॥ ९८ ॥ ते वाचा होय ज्यासमोर । देखे, तो पाठिमोरा ठाके नर । नाक झांकूनि ह्मणे हरहर । लहान थोर थुंकिती ॥ ९९ ॥ ते वाचेची जे दुर्गंधी । मजही न साहवे त्रिशुद्धी । हे वाचा वाहे तो दुर्बुद्धि । अनर्थसिद्धि अतिदुःख ॥ ६०० ॥ सोळींव दुःखाचें अतिदुःख । त्या नराची वाचा देख । केवळ निरय तें त्याचे मुख । नामीं विन्मुख जे वाणी ॥ १ ॥ हो कां वेदशास्त्रसपन्न वाणी । करूनि निंदकू नामकीर्तनीं । तो पापी महापाप्याहूनी । त्याचेन अवनी अतिदुःखी ॥ २ ॥ नामकीर्तनें धन्य वाणी । येचि अर्थीं सारंगपाणी । प्रवर्तला निरूपणीं । विशद करूनी सांगावया ॥ ३ ॥

यस्या न मे पावनमङ्गकर्म स्थित्युद्भवप्राणनिरोधमस्य ।
लीलावतारेप्सितजन्म वा स्याद्वन्ध्या गिर ता बिभृयान्न धीर. ॥ २० ॥

जगातें पवित्र करिती । महादोषांतें हरिती । माझी नामकर्में गुणकीर्ती । जड उद्धरती हरिनामें ॥ ४ ॥ ह्मणसी तूं बोलिलासी निजवर्म । मी विद्याविद्यातीत ब्रह्म । त्या तुज कैंचे गुण नाम कर्म । कीर्तनधर्म केवीं घडे ॥ ५ ॥ उद्धवा हें मनीं न धरीं । मी स्वलीला स्वमायें करी । नाना अवतारातें धरी । न करूनि करीं स्थित्यंतू[11] ॥ ६ ॥ त्रिगुणगुणी गुणावतार । ब्रह्म आणि हरिहर । तिही रूपी मीच साचार । चराचर करी हरी[12] ॥ ७ ॥ स्रष्टारूपें मी स्रजितां[13] । विष्णुरूपें मी प्रतिपाळितां[14] । रुद्ररूपें मी संहर्ता[15] । जाण तत्त्वता मी एकू ॥ ८ ॥ बाल्यतारुण्यवार्धक्यांसी[16] । एक पुरुष तिहीं अवस्थासी । तेवीं उत्पत्तिस्थितिप्रळयासी । गुणकर्मांसी मी कर्ता ॥ ९ ॥ मी कर्ताचि अकर्ता । अकर्तेपणे कर्ता । हें माझें मीचि जाणे तत्त्वतां । आणिकासी सर्वथा कळेना ॥ ६१० ॥ हीचि माझीं नामकर्में गाता । माझी पदवी लाभे वक्ता । माझे लीलावतार कीर्तितां[17] । कीर्तिमंतां[18] निजलाभू ॥ ११ ॥

---

१ सचलें २ लोखंडाला ३ उपयोगास येत नाहीं ४ चार वर्णांत ५ नित्य, निरंतर ६ आवडता ७ जाण पां ८ चाभाराचं कातडें भिजत टाकण्याचें कुंड ९ असत्याचे मळ किंवा मळाची पुटे बसून मळकट झाली १० गटाराची घाण ११ पालन आणि संहार १२ चराचर ह्मणजे स्थावरजंगमात्मक सृष्टि उत्पन्न करितों व त्यास नेतों १३ उत्पन्नकर्ता १४ संरक्षणकर्ता १५ संहारकर्ता १६ बाल तरुण वयसासी १७ गातां १८ कीर्तन करणारास, आत्मप्राप्ति होते

अवतारामाजीं उत्तमोत्तम । श्रीरामकृष्णादिजन्मकर्म । नाना चरित्रें सभ्रम । अविश्रम जे गाती ॥ १२ ॥ सेतु बांधिला अवलीळा । सागरीं तारिल्या शिळा । गोवर्धनु उचलिला हेळा । दावानळा प्राशिलें ॥ १३ ॥ ताटिका वेधिली एके बाणीं । पूतना शोखिली तानेपणीं । अहल्या तारिली चरणीं । यमलार्जुन दोन्ही उद्धरिले ॥ १४ ॥ रावणू आदळला धनुष्य वाहतां । तें भंगोनि परिणली सीता । मथूनि चैद्यादि समस्तां । भीमकदुहिता आणिली ॥ १५ ॥ मारिला सुबाहु खरदूषणू । अघ बक केशिया मारी श्रीकृष्णू । सुग्रीवू स्थापिला राज्य देऊनू । येरें उग्रसेनू स्थापिला ॥ १६ ॥ मेळवूनि वानराचा पाळा । वधू केला राक्षसकुळा । मेळवून बाळा गोपाळां । मल्ला सकळां मर्दिलें ॥ १७ ॥ रावणकुंभकर्णां केला मारू । मारिला कंसचाणूरू । रामें ठकिला वाळी वानरू । ठकिला महावीरू काळयवनू ॥ १८ ॥ रामें बिभीषण स्थापिला । कृष्णें धर्म संस्थापिला । एक पितृवचनें वना गेला । एक घेऊनि आला गतपुत्र ॥ १९ ॥ हीं अवतारचरित्रें वर्णितां । चोरटा वाल्मीकि झाला तत्त्वतां । व्यास जारपुत्र सर्वथा । केला सरता तिहीं लोकीं ॥ ६२० ॥ या दोहीं अवताराची पदवी । वर्णितां दोन्ही झाले महाकवी । व्यास वाल्मीकि वंदिजे देवीं । कीर्तिगौरवीं गौरविले ॥ २१ ॥ त्या महाकवीची कवित्वकथा । शेष नेत्रद्वारें श्रवण करितां । दोन सहस्र नयनीं आइकतां । धणी सर्वथा बाणेना ॥ २२ ॥ हेचि कथा स्वर्गीच्या ठायीं । श्रवण करावया पाहीं । इंद्र लागे बृहस्पतीचे पायीं । कीर्ति लोकत्रयीं वर्णिती ॥ २३ ॥ असो कथेचें महिमान । माझेनि नाममात्रें जाण । तारिला अजामिळ ब्राह्मण । गजेंद्रउद्धरण हरिनामें ॥ २४ ॥ पक्ष्याचे मिषें करूनी । राम या दों अक्षरस्मरणीं । महादोषाची श्रेणी । तत्काळ कुंटिणी तारिली ॥ २५ ॥ माझिया नामासमान । नव्हे वेदशास्त्रशब्दज्ञान । वेदशास्त्राचा बोधु कठिण । तैसें जाण नाम नव्हे ॥ २६ ॥ पठणमात्रें वेदशास्त्रवक्ता । नव्हे मार्गमाजीं येणेंचि सैरता । स्वभावें माझें नाम घेतां । अतिपढियता मज होये ॥ २७ ॥ वेदशास्त्राचा अधिकारी ब्राह्मण । नामासी अधिकारी चार्‍ही वर्ण । जग उद्धरावया कारण । नाम जाण पैं माझें ॥ २८ ॥ जेथ नित्य नामाचा उच्चार । तेथ मी असें साचार । येथ करणें न लगे विचार । नाम सधर तारावया ॥ २९ ॥ ते माझे जन्म नाम कीर्ति गुण । जे वाचेसी नाहीं पठण । ते वाचा पिशाचिका जाण । वृथालापन वटवटी ॥ ६३० ॥ माझे कीर्तीवीण जे वदन । तें केवळ मद्यपानाचें भाजन । त्या उन्मादविटाळाभेणें । नाम जाण तेथ नये ॥ ३१ ॥ जेथ उच्चारू नाहीं नामाचा । ते जाणावी वांझ वाचा । गर्भ न धरी हरिकथेचा । निष्फळ तिचा उद्योगू ॥ ३२ ॥ उद्धवासी ह्मणे श्रीरंगू । आइकें बापा उपावो चांगू । माझा नाममार्ग सुगमू सांगू । न पडे पांगू आणिकाचा ॥ ३३ ॥ हरिनामेंवीण वाणी । कदा न राखावी सज्जनीं । हाचि अभिप्रावो चक्रपाणी । प्रीति करोनि सांगीतला ॥ ३४ ॥ करूनिया शब्दज्ञान । अतियोग्यता पंडितपण । तेणें माझी प्राप्ति नव्हे जाण । वैराग्येंवीण सर्वथा ॥ ३५ ॥ अथवा वैराग्यही जालें । परी तें

१ लीलेनें, सहज २ विंधिली ३ तान्हेपणांत ४ वरिली ५ वध ६ मारला ७ गतगर्भ ८ जो पारदारिकाचा होता तो वाल्मीक झाला ९ सरता १० मान्य, पूज्य ११ ठायीं १२ निमित्त, नांव करून १३ माझ्या मार्गांत येऊन मिळणारा १४ आवडता १५ समर्थ, सबळ १६ हडळ, डाकीण, १७ बडबड १८ भांडें १९ भेणें=भीतीनें

विवेकहीन उपजले । जैसें धृतराष्ट्रा ज्येष्ठत्व आले । नेत्रेंवीण गेलें स्वराज्य ॥ ३६ ॥ तैसें वैराग्य विवेकेंवीण । केवळ आंधळें अनधिकारी जाण । नाही सन्मार्गदेखणेपण । वृथा परिभ्रमण तयाचें ॥ ३७ ॥ जो विवेकें पूर्ण भरित । त्यावरी वैराग्य वोसडत । माझी जिज्ञासा अद्भुत । तेंचि निश्चित सागतू ॥ ३८ ॥

एवं जिज्ञासयाऽपोह्य नानात्वभ्रममात्मनि । उपारमेत विरजं मनो मय्यर्प्य सर्वगे ॥ २१ ॥

नित्यमुक्त अन्वयो । स्वरूप जाणावया पहा हो । ज्याचा लागला दृढ भावो । आन आठवो नाठवे ॥ ३९ ॥ ऐशी मज जाणावयाची अवस्था । त्या नाव बोलिजे जिज्ञासता । माझे प्राप्तीलागी सर्वथा । पांडित्यमान्यता तो नेघे ॥ ६४० ॥ देहादि अध्यासू आपुल्या ठायीं । श्रवणे मनने मिथ्या केला पाहीं । दृढ विश्वास गुरूच्या पायीं । पूर्णब्रह्माच्या ठायीं निर्धारू ॥ ४१ ॥ तेथ पुंढारीं चालावया वाट । भगवद्भजनी अतिउद्भट । कां सांडोनि कर्मकचाट । ध्याननिष्ठ तो होय ॥ ४२ ॥ तेथ ध्येय ध्याता ध्यान । न दिसे त्रिपुटीचें भान । कोंदले चैतन्यघन । वस्तु सनातन तो पावे ॥ ४३ ॥ तेथ कैंचा कर्ता क्रिया कर्म । फिटला नानात्वाचा भ्रम । सबाह्य कोंदले परब्रह्म । जाला उपरम गुरुकृपा ॥ ४४ ॥ सर्वगत सर्वकाळ । सर्वदेशीं सर्वां सकळ । वस्तु असे जे केवळ । तेथ निश्चळ निजबोधू ॥ ४५ ॥ ऐशिये वस्तूची धारणा । ज्याचेनि न करवे जाणा । तरी सुगम उपाया आना । ऐक विचक्षणा सांगेन ॥ ४६ ॥

यद्यनीशो धारयितुं मनो ब्रह्मणि निश्चलम् । मयि सर्वाणि कर्माणि निरपेक्षः समाचर ॥ २२ ॥

स्वभावता मन चंचळ । विषयवासना अतिचपळ । निर्गुण ब्रह्मीं केवळ । नाहीं बळ प्रवेशावया ॥४७॥ तरी सांख्य योग सन्यासू । हा न करावया आयासू । माझिया भक्तीचा विलासू । अतिउल्हासू करावा ॥ ४८ ॥ मागें बद्धमुक्तांचें निरूपण । सांगीतले मुक्तांचें लक्षण । वृथा शाब्दिकांचे शब्दज्ञान । तेंही व्याख्यान दाविले ॥ ४९ ॥ आतां आपुली निजभक्ती । सागावया उद्धवाप्रती । अतिआदरें श्रीपती । भक्तीची स्थिति सांगतु ॥ ६५० ॥ उद्धवा चढत्या आवडीं मत्कर्म । जे भक्तीसी विकावा मनोधर्म । माझें स्मरावे गुणकीर्तिनाम । नाना सभ्रमविनोदें ॥ ५१ ॥ माझेनि भजने कृतकृत्यता । दृढ विश्वास धरोनि चित्ता । भजनी प्रवर्तावे सर्वथा । अविश्रमता अहर्निशीं ॥ ५२ ॥ माझ्या भजनाच्या आवडी । नुरेचि आरोणुकेसी वाडी । वायां जावों नेदी अर्धघडी । भजनपरवडी या नांव ॥ ५३ ॥ माझ्या भजनीं प्रेम अधिक । न सांडावे नित्यनैमित्तिक । वैदिक-लौकिक-दैहिक । भक्तांसी बाधक नव्हे कर्म ॥ ५४ ॥ आचरता सकळ कर्म । न कल्पावा फळसंभ्रम । हेंचि भक्तीचें गुह्य वर्म । उत्तमोत्तम अधिकारू ॥ ५५ ॥ उबग न मनूनि अतरीं । माझ्या प्रीतीं सर्व कर्मातें करी । जो फळाशेतें कंहीं न धरी । भक्तीचा अधिकारी तो जाणा ॥५६ ॥ पिपुरें खावयाचे चाडें । न लाविती पिंपळाचीं झाडें । तेवीं कर्मे करितां वोडेंकोडें । फळाशा पुढे उठेना ॥५७॥ माझें भजन करिता । न पडे ज्ञानाची पगिस्तता ।

१ प्राप्त होतें २ नाशरहित ३ चिंतन ४ पुढच्याची ५ अतिआवेशी ६ कर्माचें जाळें, गुंतागुंत ७ व्यापलेलें, ब्रह्म ८ भिनपणाचा, द्वैताचा ९ आराम १० गुरुकृपेनें ११ मन निश्चल करून ध्यान करणें १२ श्रम १३ बंधमोक्षाचें १४ शब्दपडिताचें १५ वाढत्या प्रेमानें १६ प्रवृत्त व्हावें १७ सतत १८ समाधानाला १९ कामना. २० कटाळा २१ पिंपळाचीं फळें २२ भगवद्भक्तीच्या आवडीनें २३ खटखट, त्रास

माझें भजनें नित्यमुक्तता । जाण मद्भक्तां मद्भावें ॥ ५८ ॥ ज्ञानेवीण भक्ति न घडे । ह्मणती तें शब्दज्ञान धडफुडें । भक्तीस्तव जाण रोकडें । ज्ञान जोडे अपरोक्ष ॥ ५९ ॥ यालागीं माझें भजन करितां । ज्ञानाचा पांग न पडे भक्तां । देहगेहामाजी वर्ततां । बंधन मद्भक्तां लागेना ॥ ६६० ॥ ज्याच्या मुखीं माझें नाम । ज्यासी माझा भजनसंभ्रम । ज्याच्या मनीं मी आत्माराम । त्याचें दासीकाम मुक्ति करी ॥ ६१ ॥ मुक्तीमाजीं विशेप कायी । वृत्ति निर्विषय असे पाहीं । भक्तांसी सर्व कर्मांच्या ठायीं । स्फुरण नाहीं विषयांचें ॥ ६२ ॥ भक्ताचे विषयीं नाहीं चित्त । त्यांचा विषय तो मी भगवंत । ते सदा मजमाजीं लोलुप्त । नित्यमुक्त यालागीं ॥ ६३ ॥ भक्त विषयो सेविती । ते ग्रासोग्रासीं मज अर्पिती । तेणेंचि त्यासी वंदी मुक्ती । सर्व भूतीं मद्भावो ॥ ६४ ॥ यालागीं कर्मबंधन । मद्भक्तांसी न लगे जाण । करितां माझें स्मरण कीर्तन । जगाचें बंधन छेदिती ॥ ६५ ॥ माझ्या भक्ताचें वसतें घर । तें जाण माझें निजमंदिर । मुक्ति तेथें आठी प्रहर । वोळंगे द्वार तयांचें ॥ ६६ ॥ माझें भजन करितां । कोण्या अर्थाची नाहीं दुर्लभता । चहूं पुरुषार्थांचे माथा । भक्ति सर्वथा मज पढियती ॥ ६७ ॥ ज्ञान नित्यानित्यविवेक । भक्तीमाजीं माझें प्रेम अधिक । तैसें प्रेमळाचें मजलागीं सुख । चढतें देख अहर्निशीं ॥ ६८ ॥ जेवीं एकुलतें बाळक । जननीसी आवडे अधिक । तैसें प्रेमळाचें कौतुक । चढतें सुख मजलागीं ॥ ६९ ॥ यालागीं आपुलियें सवर्सांठीं । मी प्रेमळ घें उठाउठी । वैरी निजसुख दें संदेंठीं । न घे तें शेवटीं सेवकू होयें ॥ ६७० ॥ प्रेमाचिया परम प्रीतीं । जेणें मज अर्पिली चित्तवृत्ती । तेव्हांचि त्याचे सेवेची सुती । जाण निश्चितीं म्यां घेतली ॥ ७१ ॥ प्रेमळाचें शेषें खातां । मज लाज नाहीं घोडीं धुतां । शेखीं उच्छिष्ट काढितां । लाज सर्वथा मज नाहीं ॥ ७२ ॥ मज सप्रेमाची आस्था । त्याचे मोचे मी वाहें माथा । ऐशी प्रेमळाची सांगतां कथा । प्रेम कृष्णनाथा चालिलें ॥ ७३ ॥ कंठू जाला सद्गदित । अंग झालें रोमांचित । धांवोनि उद्धवासी खेंवें देत । प्रेम अद्भुत हरीचें ॥ ७४ ॥ सजल जाहले लोचन । वरुपताती स्वानंदजीवन । भक्तिसाम्राज्य-पट्टाभिषिंचन । उद्धवासी जाण हरि करी ॥ ७५ ॥ सहजें प्रेमळाची करितां गोठी । सन्मुख उद्धव देखिला दृष्टीं । धांवोनिया घातली मिठी । आवडी मोठी भक्ताची ॥ ७६ ॥ आवडीं पडिलें आलिंगन । विसरला कार्यकारण । विसरला स्वधामगमन । मीतूंपण नाठवे ॥ ७७ ॥ नाठवे देवभक्तपण । नाठवे कथानिरूपण । नाठवे उद्धवा उद्धवपण । कृष्णा कृष्णपण नाठवे ॥ ७८ ॥ प्रेमळाचे गोठीसाठीं । परात्पर परतटीं । दोघां ऐक्यें पडली मिठी । आवडी मोठी प्रेमाची ॥ ७९ ॥ आजि भक्तीचें निजसुख । उद्धवासी फावलें देख । भक्तीचें प्रेम अलोलिक । उद्धवें सम्यक विस्तारिलें ॥ ६८० ॥ श्रीकृष्ण निजधामासी जातां । उद्धव जरी हें न पुसतां । तरी ज्ञानवैराग्यभक्तिकथा । कां सांगता श्रीकृष्ण ॥ ८१ ॥ विशेष भक्तिप्रेम अंचुंबित । उद्धवें काढिलें निश्चित । उद्धवप्रश्नें श्रीभागवत । झालें सनाथ तिहीं लोकीं ॥ ८२ ॥ यालागीं तनुमनप्राणें । उद्धवू जीवें ओंवाळणें । याहूनि अधिक वानणें ।

१ शब्दपांडित्य, निखालस पोकळ २ दास ३ स्वगृह ४ सेवा करीत उभी राहते ५ प्रिय ६ परोपरीनें, सद्भावानें. ७ शिवाय ८ शेवटीं ९ विचार, किंवा अभिमान १० उच्छिष्ट ११ अर्जुनाचीं घोडीं धुतां १२ धर्माच्या राजसूययज्ञांत उष्टीं काढतांना १३ अवस्था १४ आलिंगन. १५ भक्तिसाम्राज्याच्या गादीवर बसविणें १६ वैकुंठगमन १७ पैलपारीं. १८ प्राप्त झालें, फळलें. १९ सहज, सुपानें २० मान्य, पूज्य २१ वर्णन करणें

तें बोलणे न साहे ॥ ८३ ॥ जे बोला बुद्धी न ये सहज । तें भक्तिप्रेम निजगुज । उद्धवा द्यावया गरुडध्वज । केले व्याज खेंवाचे ॥ ८४ ॥ भक्तीचें शोधित प्रेम । उद्धवासी अति उत्तम । देता जाला पुरुषोत्तम । मेघश्याम तुष्टला ॥ ८५ ॥ प्रेमळाची गोठी सांगतां । विसरलों जी श्लोकार्था । कृष्णासी आवडली प्रेमकथा । ते आवरितां नावरे ॥ ८६ ॥ प्रेमाची तंव जाती ऐशी । आठवू येऊं नेदी आठवणेशीं । हा भावो जाणवे मज्जनासी । ते भक्तिप्रेमासी जाणते ॥ ८७ ॥ हो कां ऐसेही असतां । माझा अपराधू जी सर्वथा । चुकोनि फाकलो श्लोकार्था । क्षमा श्रोतीं करावी ॥ ८८ ॥ तंव श्रोते ह्मणती राहें । जेथे निरूपणीं सुख आहे । त्यावरी बोलणें हें न साहे । ऐसे रहस्य आहे अतिगोड ॥ ८९ ॥ आधींच भागवत उत्तम । तेथें हें वाखाणिले भक्तिप्रेम । तेणे उल्हासे परब्रह्म । आमुचे मनोधर्म निवाले ॥ ६९० ॥ श्लोकसगतीची भंगी । दूर ठेली कथेची मागी । हे प्रार्थना न लगे आह्मालागी । आह्मी हरिरंगी रंगलों ॥ ९१ ॥ ऐकतां भक्तिप्रेमाचा जिव्हाळा । श्रवणसुखाचा पूरू आला । हे न बोलसीच उगला । निरूपण वहिलों चालवी ॥ ९२ ॥ सांगता प्रेमळांची गोठी । कृष्णउद्धवां एक गाठी । प्रेमें पडली होती मिठी । ते कृष्णू जगजेठी सोडवी ॥ ९३ ॥ ह्मणे हे अनुचित सर्वथा । आतां उद्धवू ऐक्या येता । तरी कथेचा निजभोक्ता । ऐसा श्रोता कैंचा मग ॥ ९४ ॥ माझिया भक्तिज्ञानविस्तारा । उद्धवूचि निजाचा सोयरा । यालागीं ब्रह्मशापाबाहिरा । काढितू खरा निजबोधें ॥ ९५ ॥ जितुकी गुह्यज्ञानगोडी । भक्तिप्रेमाची आवडी । ते उद्धवाचिकडे रोकडी । दिसते गाढी कृष्णाची ॥ ९६ ॥ भक्तिप्रेमाचा कृष्णचि भोक्ता । कृष्णकृपा कळलीसे भक्तां । हे अनिर्वचनीय कथा । न ये बोलता बोलासी ॥ ९७ ॥ कृष्ण उद्धवासी ह्मणे आता । सावधू होयीं गा सर्वथा । पुढारीं परियेसीं कथा । जे भक्तिपथा उपयोगी ॥ ९८ ॥ सर्व कर्मे मदर्पण । फळत्यागें न करवे जाण । तरी अतिसोपें निरूपण । प्रेमलक्षण सांगेन ॥ ९९ ॥

श्रद्धालुर्मे कथा शृण्वन्सुभद्रा लोकपावनी । गायन्ननुस्मरन्कर्म जन्म चाभिनयन्मुहु ॥ २३ ॥

करिता माझी कथा श्रवण । काळासी रिगमू नाहीं जाण । इतराचा पाडू कोण । कर्मबंधन तेथें कैंचे ॥ ७०० ॥ जो हरिकथेनें गेला क्षण । तो काळासी नव्हे प्राशन । काळसार्थकता त्या नांव जाण । जे श्रद्धाश्रवण हरिकथा ॥ १ ॥ परीस कथेचें महिमान । श्रद्धायुक्त करिता श्रवण । तिहीं लोकींचे दोषदहन । अक्षरें जाण होतसे ॥ २ ॥ ऐक श्रद्धेचें लक्षण । करितां हरिकथाश्रवण । ज्याचें अर्थारूढ मन । श्रद्धाश्रवण त्या नाव ॥ ३ ॥ श्रवण ऐकोनि नास्तिक । देवोचि नाही ह्मणती देख । आहे ह्मणती ते पोटवाइक । आह्मांसी निःशेख ठाकेना ॥ ४ ॥ या नास्तिका देवोनि तिळोदक । ज्याचे वाढले आस्तिक्य देख । श्रद्धा त्या नांव अलोलिक । अगाध सुख तीमाजीं ॥ ५ ॥ श्रवणीं ध्यानीं अंतराय । लय विक्षेप कषाय । का रसस्वादुही होय । हे चारी अपाय चुकवावे ॥ ६ ॥ ऐकताही

१ अलिंगननिमित्त २ स्वभाव, धर्म ३ आठवासी. ४ श्रोत्यानीं ५ वर्णिल ६ भग, नाश ७ सबध, सदर्भ ८ मुकाट्यानें ९ अगोदर कथा पुढ चालू दे १० आपल्या भक्ताचा सखा ११ बोलता न येणारी १२ प्रवेश १३ प्रतिष्ठा, पराक्रम १४ अर्थाकडे वेधलेले १५ पोटभरू. १६ अनुभवाला येत नाहीं १७ नास्तिकावर पाणी सोडून, त्याचा सर्वथा त्याग करून १८ सर्वोत्कृष्ट १९ विघ्न २० लय, विक्षेप, कषाय (मदपणा) व रसास्वाद हे चार दोष. 'लयस्तमश्च विक्षेपो रसास्वादश्च शून्यता । एव यद्विघ्नबाहुल्य त्याज्य ब्रह्मविदा शनै '—अपरोक्षानुभूति

हरिकथा । विषयचिंतनीं गोडी चित्ता । ते श्रद्धा नव्हे गा सर्वथा । मुख्य विक्षेपता ती नाव ॥ ७ ॥ हावभावकटाक्षगुण । सुरतकामनिरूपण । तेथ ज्याचें श्रद्धाश्रवण । रसस्वादन त्या नाव ॥ ८ ॥ हरिकथेपाशीं बैसला दिसे । परी कथेपाशीं मनही नसे । चित्त भंवे पिसे जैसे । तो कर्मठवसे विक्षेपु ॥ ९ ॥ नातरी नाना उद्वेगें । ऐकता कथा मनी न लगे । का कथेमाजीं झोप लागे । तो जाणावा वेगें लयविक्षेपू ॥ ७१० ॥ श्रवणीं ध्यानीं बैसल्या पाठी । सगुण निर्गुण कांहीं नुठी । निळें पिंवळें पडे दिठी । गुणक्षोभ त्रिपुटीं कषाय ॥ ११ ॥ श्रवणीं ध्यानीं हे अवगुण । तैसाचि त्रिविध प्रेमा जाण । तो वोळखती विचक्षण । ऐक लक्षण सांगेन ॥ १२ ॥ महावीराचें शौर्यपण । ऐकोनि युद्ध दारुण । अत्यंत हरिखें उल्हासे मन । तो प्रेमा जाण राजस ॥ १३ ॥ दुःखशोकाची अवस्था । कां गेल्यामेल्याची वार्ता । अत्यत विलापाची कथा । ज्यासी ऐकतां न सठे ॥ १४ ॥ नेत्रीं अश्रूंचिया धारा । स्फुदने कापे थरथरा । प्रेमविलाप अवसरा । तो जाण खरा तामसू ॥ १५ ॥ सगुणमूर्तीची संपदा । शंख चक्र पद्म गदा । पीतांबरधारी गोविंदा । ऐकोनि आनंदा जो भरे ॥ १६ ॥ नेत्रीं आनंदजीवन । हृदयीं न सठे स्फुदन । कृष्णमय जाले मन । तो प्रेमा जाण सात्विक ॥ १७ ॥ यावरी जो प्रेमा चौथा । अतर्क्य तर्केना सर्वथा । उद्धवा तूं मजलागीं पढियता । तोही आता सांगेन ॥ १८ ॥ तुझ्या भाग्यार्थाची अवस्था मोटी । ते बोलविते गुह्य गोठी । तुजवेगळा पाहता दृष्टी । अधिकारी सृष्टीं दिसेना ॥ १९ ॥ श्रीकृष्ण ह्मणे सावधान । ऐकोनि निर्गुणश्रवण । ज्याचें चिन्मात्री बुडे मन । उन्मज्जन होऊं नेणे ॥ ७२० ॥ जेवीं का सैंधवाचा खडा । पडला सिंधूमाजिवडा । तो झाला सिंधूचियेवढा । तेवीं तो धडफुडा ब्रह्म होय ॥ २१ ॥ चित्तचैतन्या पडता मिठी । सुटता लिंगदेहांची गाठी । नेत्रीं अश्रूंचा पूर दाटी । रोमांच उठी सर्वांगी ॥ २२ ॥ जीवभावाची दशा आटे । अनिवार वाष्प कंठीं दाटे । कांहीं केल्या शब्द न फुटे । पूर लोटे स्वेदांचा ॥ २३ ॥ नेत्र झाले उन्मीलित । पुंजाळले जेथिंचे तेथ । विस्मयाचें भरतें येत । वोसंडेत स्वानंदें ॥ २४ ॥ हा जाण पां प्रेमा चौथा । उत्तम भागवत अवस्था । तुज म्यां सांगीतली तत्त्वता । इचा जाणता मी एकू ॥ २५ ॥ निर्गुणीं जो प्रेमा जाण । तें शोधितसत्वाचें लक्षण । हे मी जाणें उर्णखूण । का ब्रह्मसंपन्न जाणती ॥ २६ ॥ उद्धवा श्रद्धायुक्त श्रवण । तेणें येरढी प्राप्ती आहे जाण । श्रद्धाश्रवणाचे महिमान । अतिगहन तिही लोकीं ॥ २७ ॥ सविवेकैनैराश्य वक्ता । जोडल्या श्रद्धेनें ऐकावी कथा । का सज्ञान मीनलिया श्रोता । स्वयें कथा सांगावी ॥ २८ ॥ जै श्रोता वक्ता दोन्हीं नाही । तै रिघावें मनाच्या ठायीं । का माझीं जन्मकर्मे जे काहीं । एकलाही विचारीं ॥ २९ ॥ सांडूनि विषयाची आस । घालोनि कळिकाळाथरी कांस । माझ्या कीर्तनीं न होनि उदास । अतिउल्हास करावा ॥ ७३० ॥ त्यजूनिया कामाचें बीज । सांडूनि लौकिकाची लाज । कीर्तनीं नाचावें भोजें । गरुडध्वज स्मरोनी ॥ ३१ ॥ रामकृष्ण हरि गोविंद । ऐशिया नामाचे प्रबंध । गातां नाना पदें छंद-

१ मर्कटचेष्टे २ उठत नाहीं ३ दृष्टीस ४ हर्षानें ५ साठवत नाहीं, मन न सठे ६ शोभा, लावण्य ७ पर येणें; देह जागृतीवर येणें ८ मिठाचा ९ खरोखर १० वासनात्मक देहाची ११ नाहींशी होते, सपते १२ घामाचा १३ निकास पावले १४ उताम येतो १५ शुद्ध झालें आहे सत्व ज्याच त्याचें, सत्वशुद्धि झालेल्या पुरुषाचें १६ चिन्ह १७ तत्त्वज्ञानी १८ विवेकी आणि निरिच्छ १९ मर्मज्ञ २० कंबर बांधून २१ सोंगासारखें, स्वैरपणें २२ काव्ये

वंध । करावा विनोद कीर्तनीं ॥ ३२ ॥ जेणें आत्मतत्त्व जोडे जोडी । ऐशिया पदांची घडीमोडी । कीर्तनीं गावी गा आवडी । सतपरेंवडी वैसघूनी ॥ ३३ ॥ श्रुति मृदंग टाळ घोळ । मेळवूनि वैष्णवांचा मेळ । कीर्तनीं करावा गदारोळ । काळवेळ न ह्मणावा ॥ ३४ ॥ दशमी दिंडी जागरणे । आळस सांडूनि गावें वाणे । हावभावो दाखवणे । कर्म स्मरणें माझेनि ॥ ३५ ॥ ओढूनि धनुष्याची वोढी । त्र्यंबक मोडिले कडाडी । मी राम ह्मणोनि हांक फोडी । जैताची गुढी कीर्तनी ॥ ३६ ॥ गोवर्धन उचलिला । दावाग्नि प्राशियेला । तो तो विन्यासू दाविला । सेतु वाधिला अनुकारू ॥ ३७ ॥ आळस दवडूनि दूरी । अभिमान घालोनिया वाहेरी । अहर्निशीं कीर्तन करी । गर्व न धरी गाणिवेचा ॥ ३८ ॥ गाणीव जाणीव शहाणीव । वोंवाळूनि सांडावे सर्व । सप्रेम सैांवडी कथागौरव । सुख अभिनव तेणे मज ॥ ३९ ॥ गर्जत नामाच्या कल्लोळीं । नामासरसी वाजे टाळी । महापातकां जाली होळी । ते वैष्णवमेळी मी उभा ॥ ७४० ॥ जें सुख क्षीरसागरीं नसे । पाहतां वैकुंठीही न दिसे । तें सुख मज कीर्तनीं असे । कीर्तनवशे डुल्लतु ॥ ४१ ॥ मज सप्रेमाची आवडी भारी । भक्तभावाचिया कुसरी । मीही कीर्तनी नृत्य करीं । छंदतालावरी विनोदें ॥ ४२ ॥ ऐशिया कीर्तनपरिपाटी । वुडाल्या प्रायश्चित्तांच्या कोटी । खुंटली यमदूतराहाटी । काढिली कांटी पापाची ॥ ४३ ॥ नामस्मरणाच्या आवडीं । लाजल्या मंत्रवीजाच्या कोडी । तपादि साधने वापुडी । जालीं वेडीं हरिनामें ॥ ४४ ॥ ऐकोनि हरिनामाचा घोखें । योगयागीं लपविलें मुख । धाके पळालें विपयसुख । विराले देख अधर्म ॥ ४५ ॥ हरिनामाच्या कडकडाटीं । दोप रिघाले दिर्कंपटीं । तीर्थांची उतरली उंटी । कीर्तनकंसवटी हरिप्रिय ॥ ४६ ॥ माझेनि प्रेमें उन्मत्त होउनी । आवडीं कीर्तन अनुदिनीं । मनसा वाचा कर्मं करूनी । मजवाचूनी नेणती ॥ ४७ ॥

मदर्थे धर्मकामार्थानाचरन्मदपाश्रय । लभते निश्चला भक्तिं मय्युद्धव सनातने ॥ २४ ॥

माझे भक्त जे उत्तम । त्यांचा धर्म अर्थ मीचि काम । मजवेगळा मनोधर्म । अन्यथा कर्म करूं नेणे ॥ ४८ ॥ माझें भजन उत्तम कर्म । मज अर्पे तो शुद्ध धर्म । मजकामने हा शुद्ध काम । ज्याचा आराम मजमाजी ॥ ४९ ॥ वेचूनियां नाना अर्थ । संग्रहो करिती परमार्थ । नश्वर अर्थ जें वित्त । तें माझे भक्त न सचिती ॥ ७५० ॥ ज्याचें धनावरी चित्त । ते केवळ जाण अभक्त । ते जें जें कांहीं भजन करित । तें द्रव्यार्थ नटनाट्य ॥ ५१ ॥ भक्तीमाजी विरुद्धपण । विरुद्ध धर्माचें लक्षण । तेंही करीन निरूपण । सावधान अवधारीं ॥ ५२ ॥ मनसा वाचा कर्मं जाण । जेथ नाहीं मदर्पण । तें तें दांभिक भजन । केवळ जाण उदरार्थ ॥ ५३ ॥ माझें भजन करूनि गौण । जो करूं रिघे धनार्जन । हें भजनविरुद्ध लक्षण । मुख्य जाण भक्ताचें ॥ ५४ ॥ गोठींचें वेचू नेणे धन । कोरडें करी माझें भजन । मजसी जेणें केले वचन । विरुद्धलक्षण मुख्यत्वे ॥ ५५ ॥ या नांव अर्थ-

१ ठेव २ सताचे समुदाय, मेळे ३ आरोळ्या, मोठा गजर, निरूपण ४ मासलेदार, सुरेख ५ **माझेंचि.** ६ **त्र्यंबकाची** ७ सत्वरजतमात्मक त्र्यंबकधनुष्य राम झाल्याशिवाय मोडता यावयाचें नाहीं ८ जय अमृतानुभव २–१९ ९ क्रिया, प्रकार १० गायनचातुर्याचा ११ साधी, प्रेमळ, डामडौलाशिवाय १२ **महामहा पताका** १३ चतुराईन १४ कृपण, गज १५ घोष १६ दिशेकडे, दिगतास गेले, लोपले १७ माहात्म्य, मोठेपणा. १८ कीर्तनाचें चातुर्य १९ **त्याचा धर्म अर्थ मीचि काम.** २० विश्रांति २१ मला समर्पण करणें २२ पदरचे

विरुद्धता । आता दुष्टकामीं जो विचरता । मी भजतसे भगवंता । दोष सर्वथा मज न लगे ॥ ५६ ॥ ऐसऐसिया भावना । जो दुष्ट कामीं विचरे जाणा । हे भजनी विरुद्धलक्षणा । भक्ता अभक्तपणा आणित ॥ ५७ ॥ मज नार्पिता जें जे श्राद्ध । ते त्याची कल्पना विरुद्ध । श्राद्धसकल्प अविरुद्ध । मदर्पणें वेद गर्जती ॥ ५८ ॥ श्राद्धी मुख्य सकल्प जाण । पितरस्वरूपी जनार्दन । ऐसे असोनिया जाण । नैवेद्य मदर्पण न करिती ॥ ५९ ॥ अन्न *ब्रह्म अहं ब्रह्म । हें श्राद्धींचे गुह्य वर्म । ऐसे नेणोनि शुद्ध कर्म । वृथा श्रम वाढविती* ॥ ७६० ॥ मी सकळ जगाचा[1] जनिता । मुख्य पितराचाही मी पिता । त्या मज कर्म नार्पिता । विरुद्ध सर्वथा ते श्राद्ध ॥ ६१ ॥ मज नार्पिता जे जे करणे । तें तें उपजे अभक्तपणे । विरुद्ध धर्माचीं लक्षणे । दु:ख दारुणे अनिवार ॥ ६२ ॥ उत्तम भक्तांचें लक्षण । संकल्पेंवीण जाण । अन्नपानादि मदर्पण । करिती खूण जाणती ॥ ६३ ॥ ध्रुवाच्यापरी अढळ[2] । जे माझ्या ठायीं भजनशीळ । ते माझी भक्ति अचचळ[3] । अतिनिश्चळ पावती ॥ ६४ ॥ आर्त जिज्ञासु अर्थार्थी । या तिघासी जी नव्हेचि प्राप्ती । ते माझी जे चौथी भक्ती । प्रेमें पावती उद्धवा ॥ ६५ ॥ आर्त आर्तिहरणकाजे[4] । जिज्ञासु जाणपणालागीं भजे । तिजेनि[5][6] वाञ्छिजे । अतिअर्थसिद्धी ॥ ६६ ॥ यावरी चौथियांचे ठायीं । या कल्पनाचा मागमोस नाहीं । यालागीं चौथी भक्ति पाहीं । त्याच्या ठायीं घर रिघे ॥ ६७ ॥ जया भक्तीमाजी वाडेंकोडें । मीच मी चहूकडे । जेथींच्या तेथें सांपडे । हें भजनें जोडे तयासी ॥ ६८ ॥ सकल्प केलियावीण । सहजे होतसे मदर्पण । हें चवथे भक्तीचे लक्षण । अतर्क्यभजन पैं माझें ॥ ६९ ॥ तेथ जे करणे तेचि पूजा । जे बोलणें तो जपू माझा । जे देखणे तें अधोक्षजा । दर्शन वोजा[7] होतसे ॥ ७७० ॥ तेथ चालणे ते यात्रा माझी । जे भक्षी तें मजचि यजी[8] । त्याची निद्रा ते समाधि माझी । ऐसा मजमाजीं भजतसे ॥ ७१ ॥ यापरी अनायासें जाण । सहजें होतसे मदर्पण । हे चौथी भक्ति सनातन । उद्धवा सपूर्ण तो लाभे ॥ ७२ ॥ उद्धवा ऐसे मानिसी चित्तीं । जे मुळींहूनि चारी भक्ती । पहिली दुजी तिजी चौथी । मिथ्यावदंती कल्पना ॥ ७३ ॥ सहज माझी जे प्रकाशस्थिती । ते भक्ति बोलिजे भागवती । सविती[12] बोलिजे वेदार्ती । शैवी शक्ती बोलिजे ॥ ७४ ॥ बौद्ध जिनेश नेमिनाथ । जोगी ह्मणती आदिनाथ । भैरव खडेराव गाणपत्य । अव्यक्त ह्मणत एक पैं ॥ ७५ ॥ एक ह्मणती हे आदिमाता । सौर ह्मणती तो हा सविता । असो नावाची बहु कथा । उपासकता विभागें ॥ ७६ ॥ ऐशी जे का प्रकाशस्थिती । त्या नाव बोलिजे भक्ती[13] । जेणे प्रकाशे त्रिजगतीं[14] । उत्पत्ति स्थिती लय भासे ॥ ७७ ॥ माझ्या नाना अवतारमाळा । येणे प्रकाशे प्रकाशती सोज्वळा । देवो देवी सकळा । ते प्रकाशमेळा भासती ॥ ७८ ॥ माझ्या अवताराची उत्पत्ती । तेणे प्रकाशे असे होती । नाना चरित्रें अतीं । प्रवेशती ते

---

१ जनाचा २ न ढळणारं ३ अचळ ४ ससाराच्या पीडा शमन व्हाव्यात ह्मणून ५ "तेथ आर्त तो आर्तीचेनि व्याजें । जिज्ञासु तो जाणावयालागीं भजे । तिजेनि तेणें इच्छिजे । अर्थसिद्धी" ॥ (ज्ञानेश्वरी अध्याय ७-११०) ६ तिसरा अर्थार्थी, लाभ ७ ज्ञान्याचे ८ अत्यत आवडीने ९ उत्तम, निमळ १० पूजितो ११ खोटी वाणी १२ ज्ञान यासवधी ज्ञानेश्वरी अध्याय १८ ओंव्या १-१११ पासून पाहाव्या मी कोण ई जेथें प्रकाशित होतें तच भक्तीचें रूप १३ "जें तया ज्ञानाचेनि प्रकाशें । फिटलें भेदाच कडवसें । मग मीचि जाहला समरस । आणि भक्तही तेवीचि" ॥ (ज्ञानेश्वरी अध्याय ७-११२) १४ त्रैलोक्यात

प्रकाशीं ॥ ७९ ॥ ऐशिया प्रकाशाची जे प्राप्ती । ते जाण सनातन माझी भक्ती । उद्धवा म्यां हे तुजप्रती । यथानिगुतीं सांगीतली ॥ ७८० ॥ निश्चळभक्ती[1] सनातन । हें मुळींचें पदें[2]व्याख्यान । यालागी भक्ति सनातन । समूळ जाण बोलिलों ॥ ८१ ॥ साडूनि पद-पदार्था । नाही बोलिलों जी वृथा । सावधान व्हावें श्रोतां । पुढील कथा अनुपम ॥ ८२ ॥ उद्धवा हे ऐशी माझी भक्ती । कैसेनि ह्मणसी होये प्राप्ती । भावे धरिलिया सत्सगती । माझी भक्ती उद्बोधे ॥ ८३ ॥

सत्सङ्गलब्धया भक्त्या मयि मां समुपासिता । स वै मे दर्शित सद्भिरञ्जसा विन्दते पदम् ॥ २५ ॥

मुख्यत्वे सतांची सेवा । हेंचि साधन आवडे देवा । सतवचनें निजभावा । देतुसे तेव्हां निजभक्ती ॥ ८४ ॥ ज्यासी आवडे सत[3]संगाचा मेळू । जो साधुवचनीं अतिभु[4]कोळू । जो पडिलें वचन नेणे उ[5]गळूं । तोचि पा[6]याळू निजभक्ती ॥ ८५ ॥ साधुवचनीं श्रद्धा भारी । देखोनियां निजनिर्धारी । त्यावरी सद्गुरु कृपा करी । साधु चराचरीं गुरुरावो ॥ ८६ ॥ गुरूवाचोनि तत्त्वतां । नाहीं ससारी तारिता । गुरुवचनें निजभक्तिदाता । मीचि सर्वथा भक्तांसी ॥ ८७ ॥ सद्गुरु जो ससारी । त्याची आज्ञा मी वाहे शिरीं । तो ज्यावरी कृपा करी । तो मी उद्धरीं तात्काळ ॥ ८८ ॥ त्या सद्गुरूचे भजन । जो मद्रूपें करी जाण । त्याचे मज पढियंतेपण । माझेनिहि जाण न बोलवे ॥ ८९ ॥ त्याचा इहलोक परलोक । दोन्ही चालविता मीचि देख । त्याचे मज अत्यंत सुख । हरिखें हरिख बोसडे ॥ ७९० ॥ त्यासी गुरूने जो दाविला मार्ग । चालतां न पडे प्रयासपार्ग । मी सामोरा धावें श्रीरग । आपुले सर्वांग मी वोडवीं ॥ ९१ ॥ तेणे जावे ज्या पदांसी । ते पदचि मी आणीं त्यापासीं । सतभजनी प्रीति ऐसी । हृषीकेशी सांगतु ॥ ९२ ॥ ऐसे ऐकोनिया वचन । उद्धवाचें कळवळलें मन । कोण कोण ते साधुजन । त्यांचें निजचिह्न पुसों पां ॥ ९३ ॥ कोण ते भक्तीचे लक्षण । भजती खूण ते कोण कोण । हें समूळ जाणावया आपण । उद्धवें प्रश्न माडिला ॥ ९४ ॥

उद्धव उवाच—साधुस्तवोत्तमश्लोक मत कीदृग्विध प्रभो । भक्तिस्त्वय्युपयुज्येत कीदृशी सद्भिरादृता ॥ २६ ॥

ज्ञाते वक्ते आहेत वहुत । परी ते रजतमगुणयुक्त । गुणानुसारें निरूपित । त्यासी पुसों चित्त मानीना ॥ ९५ ॥ अथवा सात्विक केवळ । तो सत्वगुणे विव्हळ । बोलणे बोलतां जाये वरळें[13] । नव्हे केवळ निजबोधू ॥ ९६ ॥ तैसा तूं नव्हेसि कृष्णनाथा । तुजआधीन गुण तत्त्वता । लीलाविग्रहें देहधरिता । निर्ज[14]ज्ञानवक्ता तूंचि एक ॥ ९७ ॥ यालागी जी उत्त[15]मश्लोक । तुज ह्मणती तीनी लोक । तुजवेगळा आणिक । आह्मांसी देख मानेना ॥ ९८ ॥ माझिया प्रश्नाचा वक्ता । तूंचि एक कृष्णनाथा । तरी साधु कोण तत्त्वता । तुज सर्वथा मानला ॥ ९९ ॥ तुज मानले जे साधुजन । त्याचें सपूर्ण साग लक्षण । तुज पढि-

---

१ नित्य २ नाथानीं येथ 'मूळींचे पदव्याख्यान' ह्मणून जें सागितलें आहे तें मूळाशीं–निदान छापील प्रतीशीं सुसगत नाहीं पुढील ओंवींत नाथानीं जी प्रतिज्ञा केली आहे तीवरून असें वाटतें कीं नाथांच्या पोथींतला पाठ 'भक्ति मय्युद्धव सनातनीम्' असा असावा छापील प्रतींत 'मय्युद्धव सनातने' असा पाठ आहे. नाथाचाच पाठ योग्य दिसतो ३ **सगसगतिचा.** ४ भुकेलेला ५ कानीं पडलेलें साधुवचन जो ओकीत–बाहेर टाकीत–अव्हेरीत–नाहीं ६ जसें पायाळाला गुप्तधन सापडतें, तसेंच त्याला खऱ्या भक्तीचें रहस्य लाभतें ७ आवडतेपण, प्रेम ८ भरतीस येऊन वाहू लागतो ९ पाग=श्रम १० पुढें करितों ११ स्वरूपास १२ त्याना पुसणें चित्ताला आवडत नाहीं १३ भलतीकडे १४ स्वस्वरूपज्ञान सागणारा १५ पुण्यश्लोक, पवित्र आहे यश ज्याचें असा.

यंती भक्ती कोण । तेंही लक्षण सांगावे ॥ ८०० ॥ भक्तींमाजीं भक्ति सधर । जे का तुझी प्रासिकर । अतिउत्तम परात्पर । सतां निरंतर आदरिली ॥ १ ॥ सतां आदरिले जे भक्तीसी । सतासी पुसों जाये ह्मणसी । मज विश्वास तुझिया वचनासी । पुसों आणिकासी मानेना ॥ २ ॥ जे ज्या देवतांतरा भजती । ते ती उत्तम भक्ति ह्मणती । तुज मानली जे श्रीपती । ते मजप्रती सांगावी ॥ ३ ॥ समान कुळशीळसवादु । ते तसियासीच ह्मणती साधु । तू निजमुखें जो ह्मणसी शुद्धु । तो मज वंद्यु सर्वथा ॥ ४ ॥ तीं सबोधनीं सारगधरू । उद्धव प्रार्थूनि करी सादरू । तीं विशेपणीं निजविचारू । श्रवणाधिकारू सागतु ॥ ५ ॥

एतन्मे पुरुषाध्यक्ष लोकाध्यक्ष जगत्प्रभो । प्रणतायानुरक्ताय प्रपन्नाय च कथ्यताम् ॥ २७ ॥

पुरुपी पुरुपोत्तम तूचि कीं । तूंचि कर्मधर्मांचा विवेकी । यालागीं बोलिजे पुरुपाध्यक्षी । सर्वसाक्षी गोविंदा ॥ ६ ॥ जैसें कर्म तैसा फळदाता । यालागीं बोलिजे लोकाध्यक्षता । तूंचि ब्रह्मादिकाचा नियंता । प्रतिपाळिता जगाचा ॥ ७ ॥ हो का मी जगाचा प्रतिपाळिता । त्या जगामाजी तूंही असता । तुजचि सागावी ज्ञानकथा । हे अधिकता का ह्मणसी ॥ ८ ॥ जरी तू सर्वज्ञ सर्वेश्वरू । अतर्यामी नियंता ईश्वरू । जरी देखसी माझा अधिकारू । तरी ज्ञाननिर्धारू सागावा ॥ ९ ॥ हो का मज अधिकारू नाहीं । तरी शरण आलों तुज पाहीं । शरणागताची तुझ्या ठायीं । उपेक्षा नाहीं सर्वथा ॥ ८१० ॥ विपयीं देखोनि घोर दु:ख । झालों तुझिया चरणासमुख । अतिदीन मी तुझें रक । कृपा आवश्यक तुवां कीजे ॥ ११ ॥ माझ्या दुर्जय वांसना । अनिवार मज निवारतीना । त्या तू निवारीं श्रीकृष्णा । शरण चरणा यालागीं ॥ १२ ॥ मी एक भक्त अनुरक्तु । ऐसे बोलता बहु गर्व दिसतु । तू सर्वज्ञ श्रीअनंतु । कृपावंतु दीनाचा ॥ १३ ॥ मी एकु श्रवणाधिकारी । हेंही न ह्मणवे गा मुरारी । ऐसें बोलोनिया पाय धरी । कृपा करीं कृपानिधि ॥ १४ ॥ आह्मी स्वगोत्रे सखे सहज । पाय धरणे न घडे तुज । या ह्मणणियाचें निजबीज । कळले मज गोविंदा ॥ १५ ॥

त्वं ब्रह्म परमं व्योम पुरुषः प्रकृतेः परः । अवतीर्णोऽसि भगवन् स्वेच्छोपात्तपृथग्वपुः ॥ २८ ॥

तूं निर्गुण निर्विशेप । चिन्मात्रैक चिदाकाश । पुरुपामाजीं उत्तम पुरुप । वद्य सर्वांस तूं एक ॥ १६ ॥ तूं ब्रह्म गा निर्विकार । प्रकृतिपुरुपाहोनि पर । तुझा वेदशास्त्रा न कळे पार । अगोचर इंद्रिया ॥ १७ ॥ ऐक आमुचे भाग्याची कळा । त्या तुज प्रत्यक्ष देखतो डोळा । मुकुटकुंडले वनमाळा । घनसावळा शोभतु ॥ १८ ॥ सुदर राजीवलोचन । पीतांवर परिधान । देखोनि निवताहे तनुमन । तू जगजीवन जगाचा ॥ १९ ॥ त्या तुझें दर्शन अतिगोड । देखता पुरे जगाचें कोड । त्याही देहाची तुज नाहीं चाड । ऐसा निचाड तू देवा ॥ ८२० ॥ तरी भक्तकृपेचा कळवळा । धरिसी नानावतारमाळा । भक्तइच्छा तूं स्वलीळा । देहाचा सोहळा दाविसी ॥ २१ ॥ भक्तकृपेनें तत्त्वता । तूं अवतरलासी कृष्ण-

१ माझी भक्ति सधर २ श्रेष्ठ ३ अन्य देवताना ४ श्लोक २७ तील ती सबुद्धि ५ ऐकण्याचा अधिकार. ६ निश्चितज्ञान ७ न जिंकल्या जाणाऱ्या वासना ८ हरी ९ तुझ्या कुळांत जन्मलेले व तुझे मित्र १० खरं रहस्य, गुप्त अर्थ ११ सर्वत्र समान १२ दूर, अप्रकट १३ कमलनेत्र १४ निवांत राहे १५ आवड, छद १६ निष्काम, अलिप्त "मग निष्काम गद्दा । उपजेल आत्मज्ञान । तेणे निचाड होईल मन । आपैसें तुझें" (ज्ञानेश्वरी अध्याय २-२८१). १७ कळवळ्यानें

नाथा । तरी माझिया प्रश्नाचा वक्ता । न प्रार्थितां जालासी ॥ २२ ॥ जेवीं वत्सा हुंकारे गाये । वोरसली धांवताहे । तेवीं उद्धवप्रश्नीं देव पाहें । बोळलाहे निजबोधें ॥ २३ ॥ धन्यासी दुभतें दोनी सांजे । तेंही वत्सयोगें पाविजे । वत्सासी वोळली सदा सहजें । तेवी अधोक्षजे उद्धवासी ॥ २४ ॥ उद्धव आवडला आवडीं । त्याच्या प्रश्नाची अतिगोडी । बापु भाग्याची परवडी । जोडिल्या जोडी श्रीकृष्णू ॥ २५ ॥ जें जें कांही उद्धव पुसतू । त्यासी अंजुळी वोडवी श्रीकृष्णनाथू । आवडी त्याते चाटूं पाहातू । भावार्था अनंतू भुलला ॥ २६ ॥ जैशी अजातपक्ष पिलीं । त्यांसी पक्षिणी मुखीं चारा घाली । तैसी निजज्ञान-गुह्यबोली । कृष्ण हृदयीं घाली उद्धवाचे ॥ २७ ॥ उद्धवप्रश्नाचे उत्तर । पांच श्लोकी शार्ङ्गधर । साधुलक्षणे विचित्र । अतिपवित्र सांगेल ॥ २८ ॥ साधुलक्षणे अपार जाण । त्यात उत्तमोत्तम तीस गुण । निवडोनियां श्रीकृष्ण । उद्धवासी आपण सांगतु ॥ २९ ॥

श्रीभगवानुवाच-कृपालुरकृतद्रोहस्तितिक्षु सर्वदेहिनाम् । सत्यसारोऽनवद्यात्मा सम सर्वोपकारक ॥ २९ ॥

कृपेसी स्वतंत्र जन्म नाहीं । जेथ उपजे तो साधु पाही । कृपा वसे सताच्या देहीं । त्यांचेनि ते पाहीं दाटुगी जगीं ॥ ८३० ॥ कृपा त्याचेनि महिमें आली । दया त्याचेनि जीवे झाली । कठिणत्वाची कांटी काढिली । समूळीं उपटिली निष्ठुरता ॥ ३१ ॥ कृपा भूत-मात्राच्या ठायीं । सारिखीच सर्व देही । येथतेथ हें त्या नाहीं । अवकृपा ठायीं निमाली ॥ ३२ ॥ नवल कृपाळुत्वाचें चित्त । जीवाचा जीव जीवीं स्यूत । दुःख हिरोनि सुख देत । कृपा अद्भुत तयापरी ॥ ३३ ॥ जेणे आपणासी होय दुःख । तें परासी न करी निःशेख । जेणे आपणिया होय सुख । तें करी आवश्यक प्राणिमात्रां ॥ ३४ ॥ या नांव कृपा-ळुता । हें पहिले लक्षण सता । दुसरें तें अद्रोहता । ऐक आता सागेन ॥ ३५ ॥ लोकीं हिंडतां अद्रोहता । ठावो न लभेचि सर्वथा । मग शरण आली साधुसता । सावकाशता वस्तीसी ॥ ३६ ॥ ते दयाळु शरणागता । तिंहीं प्रतिपाळिली अद्रोहता । भूतीं भगवंतू देखता । द्रोहाची वार्ता निमाली ॥ ३७ ॥ व्याघ्रसर्पादि देहासी । कदा द्वेष नुपजे त्यासी । जरी देऊं आले उपद्रवासी । तरी द्वेषासी करीना ॥ ३८ ॥ देहास आलिया आपदा । तेणें झाडिकरी प्रारब्धा । द्वेष येऊं नेदी कदा । नातळे क्रोधा निजबोधें ॥ ३९ ॥ हे जाण पां अद्रोहता । दुसरें लक्षण तत्त्वता । तितिक्षा ते ऐक आतां । सहनशीलता साधूंची ॥ ८४० ॥ शांति परदेशी झाली होती । जेथें जाये तो दवडी परती । मग अतिदीन येतां काकुळती । निजधामा सतीं आणिली ॥ ४१ ॥ सतीं वाढविली अतिप्रीतीं । ते भगवताची झाली पढियंती । तेणे आपुली निजसपत्ती । शांतीच्या हातीं दिधली ॥ ४२ ॥ शांती सकळ वैभवेसीं । अखंड असे सतांपाशी । यालागीं सहनशीलता तयांसी । अहर्निशीं अनिवार ॥ ४३ ॥ लागतां सकळ भूतांचा झटा । न ह्मणे हा भला वोखटा । नाचतू निजशातीचे चोहटा । सत गोमटा त्या नाव ॥४४ ॥ ऐशी जे सहनशीलता । ते तितिक्षा जाण तत्त्वता । हे तिसरी लक्षणता । सत्याची सत्यता अवधारीं ॥ ४५ ॥ सत्य अल्पायुषी

१ पान्हा फुटलेली २ वळला, अनुकूळ झाला ३ मोठ्या ४ प्रकार, प्रसग ५ मोलवान् ठेवा ६ पख न आलेली ७ मोठी ८ कांटेरी कुपण ९ हिरोनि १० प्राणिमात्राचे जीव आपल्या जीवामध्ये घालन, त्याचा व आपला जीव एक करून ११ निर्वैरपणें. १२ गेली १३ सोपवूनि. १४ क्षमा, सहनशीलता १५ हद्दपार, निराश्रित. १६ घोळका. १७ चव्हाट्यावर.

झालें येथें । मरे उपजे जेथींच्या तेथें । कोठेंही नव्हे वाढतें । तेणें सतातें ठाकिलें ॥ ४६ ॥ सत्यासी सतासी होतां भेटी । तंव सत्यस्वरूपीं पडली गांठी । सत्य सतत्वे उठी । झालें सृष्टीं चिरायु ॥ ४७ ॥ यापरी सत्य सतदृष्टीं । सत्य सारें आलें पुष्टी । वळें वाढलें सृष्टीं । सत्यें भेटी परब्रह्मीं ॥ ४८ ॥ सतासी होआवया उतरायी । सत्य लागलें त्यांचे पायीं । सतचरणावेगळा पाहीं । थारा नाहीं सत्यासी ॥ ४९ ॥ ऐसें सत्यास आधारभूत । ज्यांचे पायोंवा सत्य जीत । ज्याचेनि वळें सत्य समर्थ । ते शुद्ध सत जाणावे ॥ ८५० ॥ ज्यासी सबाह्य सत्यत्वें तुष्टी । जे सत्यस्वरूपें आले पुष्टी । सत्यें घाली दे ढेकर दृष्टी । ज्याची उठी सत्यत्वें ॥ ५१ ॥ या नाव जाण सत्याचें सार । हें सताचें वसतें घर । हें मज मान्य सत साचार । मी निरंतर त्यापाशीं ॥ ५२ ॥ जिहीं असत्याची वाहूनि आण । ज्यांमाजी सत्य सप्रमाण । जे सदा सत्यत्वें सपन्न । हें मुख्य लक्षण साधूंचें ॥ ५३ ॥ या नाव सत्य सार । सतलक्षण साचार । हा चौथा गुण सधर । अनवद्य अपार तें ऐका ॥ ५४ ॥ निंदा अँसूयादि दोष समस्त । निजात्मबोधें प्रक्षाळित । अत्यंत पवित्र केलें चित्त । अनिंदित निजबोधें ॥ ५५ ॥ गुरुआज्ञातीर्थीं न्हाला । न्हावोनि सर्वांगीं निवाला । त्रिविधतापें सांडवला । पवित्र झाला मद्रूपें ॥ ५६ ॥ काय सांगू त्याची पवित्रता । तीर्थें मागती चरणतीर्था । मीही पदरज वांछिता । इतरांची कथा कायसी ॥ ५७ ॥ कृष्ण ह्मणे उद्धवा । हा अनवद्य गुण पांचवा । ऐक आतां सहावा । सम सर्वां समभावें ॥ ५८ ॥ निजरूपें सर्वसमता । समचि देखे सर्वां भूतां । निःशेष निमाली विषमता । जेवीं सैंधवता सागरीं ॥ ५९ ॥ नाना अलंकार पदार्थां । सोनेंपणें विकत घेतां । ते ते पदार्थ न मोडितां । स्वभावतां सम सोनें ॥ ८६० ॥ तैसें नाना आकार नाना नाम । अवघें जग दिसे विषम । साधूंचि चिद्रूपें सर्व सम । न देखे विषम निजबोधें ॥ ६१ ॥ ऐशिया समसाम्यावस्थेसी । दैवें आलिया सुखदुःखासी । तेही मुकली द्वंद्वभावासी । सहजें सैंमरसीं निजसाम्यें ॥ ६२ ॥ सैंव्यें मिनल्या महानदीसी । अँपसव्यें आल्या गावरसासी । गंगा दोहींतेंही सैंमरसी । गुणदोषांसी उडवूनी ॥ ६३ ॥ तेथ पवित्रअपवित्रता । बोलूंचि न ये सर्वथा । गोडकडूपणांची वार्ता । निजांगें समता करी गंगा ॥ ६४ ॥ तैसें सुखदुःखाचें भान । साधूसी समत्वें समान । सदा निर्जबोधें सपन्न । हें अगाध लक्षण सतांचें ॥ ६५ ॥ नेंटिया एकचि एकला । गायव्याघ्राचें सोंग अवगला । भीतंरील खेळ्या जै वोळखिला । तै फिटला भवभ्रमू ॥ ६६ ॥ तैशी भयाभयवार्ता । द्वैतभावें उठी सर्वथा । साधु उभयसाम्यें पुरता । भयनिर्भयता तो नेणे ॥ ६७ ॥ द्वंद्वसाम्यें परिपूर्ण । साधूचा हा सहावा गुण । ऐक सातवें लक्षण । परोपकारीपण तयाचें ॥ ६८ ॥ पत्र पुष्प छाया फळ । त्वचा काष्ठ समूळ । वृक्ष सर्वांगें सफळ । सर्वांसी केवळ उपकारी ॥ ६९ ॥ जो वृक्षा प्रतिपाळी । का जो घावो घाली मूळीं । दोहींतें वृक्ष पुष्पीं फळीं । समानमेळीं सतुष्ट ॥ ८७० ॥ मोडूनि फळें आलिया वृक्षें ।

१ पखासाळी २ जिवंत राहतें ३ वाहिली ४ चळकट ५ शुद्ध ६ गुणावर दोषाचा आरोप करणें ७ सोडला ८ द्वैतभाव ९ क्षारत्व १० अनेक ११ ऐक्यामध्यें १२ डावीकडून १३ मिळाल्या १४ उजवीकडून १५ एकस्वरूप करून सोडिते १६ आत्मज्ञानानं १७ नट, सोंग घेणारा १८ नटला, सोंग घेतलें १९ आतला खेळ्या २० मोडून येणें=फळांनीं लगटणें "निंबनिंबोळिया मोडोनि आला । तरि तो काउळियासीच सुकाळ झाला" (ज्ञानेश्वरी अ. ९-४३८).

वृक्ष एकही स्वयें न चाखे । तेवीं कर्मफळा जो न टेंके[1] । तो यथासुखें परब्रह्म ॥ ७१ ॥ तैसा कायावाचामनेप्राणें । साधु वाढला उपकाराकारणे । आपुले परावे ह्मणों नेणे । उपकारू करणे सर्वांसी ॥ ७२ ॥ हो कां चंद्र उगवोनि अंबरीं । जेवीं जगाचे आंधारें निवारी । विश्वाचा ताप दूर करी । निववी निजकरी सर्वांते ॥ ७३ ॥ तेथ चंद्रामृत चकोरीं सेवावे । येरासी चंद्र न ह्मणे न द्यावे । जो जो भजे जेणे भावे । तो तो पावे तें सुख ॥ ७४ ॥ तैसेचि जाण साधूपाशीं । जो जो श्रद्धा करी जैसी । त्या त्या देतसे सुखासी । होत जगासी उपकारी ॥ ७५ ॥ काउळे चंद्रासी हेळेसिती[2] । चकोर चंद्रामृत सेविती । तेवीं दुष्ट साधूतें धिक्कारिती । भावार्थी पावती निजलाभू ॥ ७६ ॥ सातव्या लक्षणाचा उभारा । सांगितले परोपकारा । पुढील श्लोकीं लक्षणे अकरा । साधुनिर्धारा सांगत ॥ ७७ ॥

कामैरहतधीर्दान्तो मृदुः शुचिरकिञ्चन । अनीहो मितभुक् शान्त स्थिरो मच्छरणो मुनि ॥ ३० ॥

उर्वशी आलिया सेजेसी । कामक्षोभ नुपजे ज्यासी । स्वानंद भोगिता अहर्निशी । विषय-कामासी विसरला ॥ ७८ ॥ रकू पालखिये बैसला । तो पूर्वील वाहना विसरला । तेवीं हा निजानंदें तृप्त झाला । काम विसरला तुच्छत्वे ॥ ७९ ॥ कांहीं अप्राप्त पावावया कामावें[3] । साधूसी अप्राप्तता न सभवे । प्राप्तपदीं यथागौरवे । निजानुभवे[4] विराजतू ॥ ८० ॥ खद्योतां सूर्य भेटों जातां । खद्योता न देखे सविता । सूर्यासी न भेटवे खद्योता । तेवीं अप्राप्तता साधूसी ॥ ८१ ॥ एवं उभय परी पाहतां । कामू निमाला सर्वथा । हें आठवें लक्षण तत्त्वतां । अकामता साधूची ॥ ८२ ॥ सावधाने अंतर[5] नेमितां । तेचि वाह्येंद्रिया नियामकता[6] । जेवीं का लेकीशी शिकवण देता । सून सर्वथा चळी कापे ॥ ८३ ॥[7] मुख्य धूर्र[8] रणीं लागल्या हाता । येर कटक[9] जितिले न झुंझता । का मूळ छेदिले असतां । शाखा समस्ता छेदिल्या ॥ ८४ ॥ एव अतरवृत्तीचा जो नेम । तोचि वाह्येंद्रिया उपरम । ऐसेनिही जें निपजे कर्म । तें निर्भ्रम अहेतुक ॥ ८५ ॥ अंतर जडले आत्मस्थितीं । वाह्य रगले मद्भक्तीं । तेथें जीं जीं कर्मे निपजती । तीं तीं होती ब्रह्मरूप ॥ ८६ ॥ वाह्येंद्रियें करिता नेम । अतरींचे कर्मी प्रकटे ब्रह्म । हा वाह्येंद्रियांचा नेम । आत्माराम[10] जाणती ॥ ८७ ॥ ऐशी वाह्येंद्रियनियामकता । हे जाणावी साधूची दांतता । हा नववा गुण तत्त्वता । ऐक आता दशमातें ॥ ८८ ॥ आकाश सर्वांसीही लागे । परी कठिण नव्हे कोणेहि भागें । तेवीं साधु जाण सर्वांगें । मृदु लागे सर्वांसी ॥ ८९ ॥ पिंजल्या कापुसाचा गोळा । फोडू नेणे कोणाच्या कपाळा । तैसाचि साधूचा जिव्हाळा[11] । अतिकोवळा सर्वांसी ॥ ९० ॥ पाहे पा जैसे गंगाजळ । गायीव्याघ्रांसी करी शीतळ । तैसाचि साधुहि केवळ । मृदु मंजुळ सर्वांसी ॥ ९१ ॥ साधूंची अतिमृदुता । या नाव जाण सर्वथा । हे दशमलक्षणयोग्यता । ऐक आता अकरावे ॥ ९२ ॥ साधूंची जे शुचिष्मंतता[12] । ते भगवद्भजनेचि तत्त्वता[13] । व्रत-तपदानादितीर्थां । शुचिष्मतता त्याचेनी ॥ ९३ ॥ परदारा आणि परधन । सर्वथा नातळे ज्याचे मन । गंगादि तीर्थें त्याचे जाण । चरणस्पर्शन वाछिती ॥ ९४ ॥ स्वदारास्वधन-

१ शिवत नाहीं २ तुच्छ लेखतात, धिक्कारितात ३ इच्छा करावी ४ निजानदभावे ५ काजव्यास ६ मनाचें नियमन झालें कीं वाह्येंद्रियाचें दमन झालेच ह्मणून समजावें ७ लेकीला बोललें कीं सुनेला लागतें ८ आघाडीचे सैन्य ९ सैन्य १० आत्म्याच्या ठिकाणीं रमणारे पुरुष. ११ अत करण. १२ शुद्धता १३ खरोखर

सलोभता । अवश्य जाणें अधःपाता । द्रव्यदारानिरपेक्षता । शुचिष्मंतता साधूची ॥ ९५ ॥ ऐशी असोनि शुचिष्मतता । तो निंदीना व्रततपादितीर्था । ते ते विधीतें आचरिता । सदाचारता अतिश्रोत्री ॥ ९६ ॥ पडलिया मगरमिठी । ते न सोडी प्राणसकटीं । सापडे तें सगळेंचि घोटी । तैशी पडली मिठी जीवब्रह्मा ॥ ९७ ॥ हें पुढेंसूनि परब्रह्म । आश्रमधर्मादि स्वकर्म । आचरोनि दावी उत्तमोत्तम । कर्मी ब्रह्मप्रतीती ॥ ९८ ॥ कर्म करितो लोक ह्मणती । तो वर्तताहे ब्रह्मस्थितीं । हें ज्याचें तो जाणे निश्चितीं । लोका प्रतीती कळेना ॥ ९९ ॥ कुलाल भाडें करूनि उतरी । चक्र भोंवे पूर्विला भवरीं । तैसा साधू पूर्वसंस्कारी । स्वकर्मे करी वृत्तिशून्य ॥ ९०० ॥ हें साधुलक्षण अत्यंत थोर । ऐकता सुगम करिता दुर्धर । हें अकरावे अतिपवित्र । ऐक विचित्र ते बारावे ॥ १ ॥ साधूची अपरिग्रहतां । परिग्रहो नातळे चित्ता । देहगेहें निःसगता । अकिंचनता त्यासी नाव ॥ २ ॥ स्फटिकु काजळीं दिसे काळा । आरक्तीं आरक्त कीळा । नीळवर्णीं भासे निळा । तरी तो वेगळा शुद्धत्वे ॥ ३ ॥ स्फटिक जपाकुसुमीं ठेविला । पाहता दिसे तावडा झाला । परी तो अलिप्तपणे सचला । नाहीं मोखला तेणे रगें ॥ ४ ॥ तैसा साधु परिग्रहामाजी वसे । परिग्रही झालाही दिसे । परी जागृतिस्वप्नसुषुप्तिवशें । परिग्रहो न स्पर्शे निजवोधे ॥ ५ ॥ परीस सर्व धातूंसी खेंवं देता । मिळेणीं सोनें करी तत्त्वतां । तो सुवर्णावांचूनि सर्वथा । आणिका पदार्था नातळे ॥ ६ ॥ तैसा साधू ह्मणे जे जे माझें । ते ते त्यासी नाठवे दुजे । ऐक्यभावाचीं नाचवीं भोजें । अधोक्षजे अकिंतु ॥ ७ ॥ चिन्मात्रीं जडले मन । विश्व जाहले चैतन्यघन । बुडाले परिग्रहाचें भान । अकिंचनपण या नाव ॥ ८ ॥ सकळ सांडूनि वना गेला । वनीं वनिता चिंतूं लागला । तो त्यागचि बाधकत्वा आला । उलथोन पडिला परिग्रही ॥ ९ ॥ उडणी भिंती चढों लाहे । चढते कष्ट व्यर्थ पाहे । ते पूर्विल्यापरीस तळीं जाये । उलडूनि ठाये अतिदुःखी ॥ ९१० ॥ तैशी मुंगी नव्हे पाहें । उडणी घेऊनि वृक्षावरी जाये । सत्सगतीं मूर्ख उद्धरो लाहे । परी ते उपाये न करिती ॥ ११ ॥ मुंगी लहान उडणी थोर । ते तिचा करूं शके उद्धार । तैसे अकिंचन जे नर । ते करिती उद्धार सकळाचा ॥ १२ ॥ असो मूर्खाची जे त्यागिती गती । ते अत्यंतबाधें बाधका होती । जव धरिली नाहीं सत्सगती । तव त्यागस्थिति कळेना ॥ १३ ॥ प्रपच साडूनि वना गेला । तो देहप्रपचें दृढ अडकला । देहीं देहो जेणें मिथ्या केला । तो सत्य झाला अकिंचन ॥ १४ ॥ मूर्खासी त्याग तो झाला बाधू । परिग्रहीं असोनि मुक्त साधू । सबाह्य त्यागें अतिशुद्धू । शुकनारदू तिहीं लोकीं ॥ १५ ॥ ते दोघेही लागती जनकाच्या पायीं । तो राज्य करिताही विदेही । त्यासी मीही मानितसे पाहीं । अभिनव नवाई साधूची ॥ १६ ॥ या नाव मुख्य अकिंचनता । तुज म्या सागीतली तत्त्वता । हे बारावी लक्षणता । ऐक आता अनीहा ॥ १७ ॥ अनीहा झाली बापुडी । जेथ जाय तो

१ नरकास २ मोठा ज्ञानी वैदिक ३ सुसरीनें मिठी मारली असतां ४ गिळी ५ पुढें करून, पुढें पाहून ६ कुंभार ७ कोणत्याही पदार्थाचा स्वीकार न करणें, संग्रह न करणें ८ जास्वदीच्या फुलांवर ९ भरला १० संग्रह करणारा ११ आलिंगन १२ सत्तामात्र १३ सावाम्याचा ठसा ज्यांवर उमटलेला आहे अशी सोंगें, ईश्वरांशात्मक बाहुल्यें १४ शाळी "उडणी लघू न शके भिंतीसी । तरी रिघे ते सायासीं" (मागें अध्याय ५ ओंवी ९३ पहा) १५ ज्यापाशीं कांहीं नाहीं तो १६ संसारांत १७ देहबुद्धीपासून अलिप्त १८ नवल १९ निरिच्छपणा ईहा ह्मणजे इच्छा

दूर दवडी । कोणी राहों नेदी अर्धघडी । अति चरफडी निराश्रयें ॥ १८ ॥ अनीहा हिंडतां लोकीं तिहीं । तिळभरी ठावो वसावया नाहीं । ईहा वैरिणी लागली पाही । ठायींच्या ठायी दंडवी ॥ १९ ॥ कोणी येवों नेदी दाराकडे । अतिदीन जाली बापुडें । धाय मोकलोनि रडे । गाऱ्हाणे सतांपुढें देवों आली ॥ ९२० ॥ ते कृपाळू दयामेळें । निजकरें पुसोनि डोळे । प्रतिपाळिली स्वहितकाळे । संतबळें वाढली ॥ २१ ॥ त्यापूर्वील वैर स्मरोनिया । ईहा वैरिणी साधावया । सतांसी पुसोनि उपाया । तिच्या अपाया प्रवर्तली ॥२२॥ ईहेसी नाना चेष्टीं चेष्टविता । अहं आणि जाण ममता । कामें अंगी घातली तत्त्वतां । कामकांता ते झाली ॥ २३ ॥ ईहा कामफळे वाढली थोर । व्यापूनि राहिली घरोघर । तिसी साधावया वैर । अनीहा सत्वर चालिली ॥ २४ ॥ असगशस्त्र मागोनि संतां । ईहेच्या करावया घाता । आधी मारूं धांवे अहंममता । दोघें धाकता निमालीं ॥ २५ ॥ अनीहा पाठी लागल्या जाण । अहंममतेसी ह्मातारपण । थरथरा कांपोनि प्राण । धैर्यें-वीण सांडिला ॥ २६ ॥ अनीहा देखोनि दिठी । काम पळे वारा वाटी । सकल्पाचे शेवटिले गोटी । उठाउठी पाडिला ॥ २७ ॥ कामू पडतां रणांगणीं । क्रोधादि शूर पडिले रणीं । ईहेचा कैवारी नुरेच कोणी । एकेक शोधूनी मारिले ॥ २८ ॥ एवं अनीहेसमोर । राही ऐसा नाहीं वीर । मारूनि अवघ्यांचा केला चूर । क्रिया करणार कोणी नाही ॥ २९ ॥ काम निमाल्या सर्वथा । ईहा रांडवली वस्तुता । मुख न दांवीच सता । अधोगमनता पळाली ॥९३०॥ यालागीं ईहेसवे जो लागला । तो जाणावा अधोगती गेला । अनीहेचा जो अकित झाला । तो आवडला गोविंदा ॥ ३१ ॥ ह्मणसी अनीहा ते कोण । काय ते ईहेचे लक्षण । ऐक सागेन सपूर्ण । जेणे चाणे खूण जिव्हारी ॥ ३२ ॥ काम्यकर्मादि क्रियाजाळ । तेचि ईहा जाणावी अतिचपळ । अतरीं जे सुनिश्चळ । तेचि केवळ अनीहा ॥ ३३ ॥ अतरीं कामाची वार्ता । नुपजे कर्माची कर्मावस्था । अणुभरी न रिघे उद्वेगता । अनीहा तत्त्वतां ते जाण ॥ ३४ ॥ ऐशी अनीहा असे ज्यासी । देवो आज्ञाधारकू त्यापाशीं । ते अनीहा सताची दासी । अहर्निशी जीवेभावे ॥ ३५ ॥ हे अनीहा अतिगौरवे । साधु-लक्षण तेरावे । मितभोजन ते चौदावे । लक्षणवैभवें अवधारी ॥ ३६ ॥ नें कोंडे रसने-चिया चांडा । न पडे क्षुधेच्या पागेंडा । आवडीनावडीच्या उपाडा । करूनि निधडा भोजनीं ॥ ३७ ॥ प्राणु आकांक्षी अन्नातें । जठराग्नि भक्षी त्यातें । उभयसाक्षी मी येथें । जाणोनि निरुते रस सेवीं ॥ ३८ ॥ जे जे आलें भोजनासी । दृष्टीने त्याचे दोष निरसी । अतिपवित्र करूनि त्यासी । निजसमरसीं सेवितू ॥ ३९ ॥ न देखे भोग्य पदार्था । नाठवे मी एक भोक्ता । ग्रासीं समरसी अच्युता । भोगूनि अभोक्ता मितभोजी ॥ ९४० ॥ अग्नि आधीं आपणयाऐसें करी । मग त्या आहारातें अगीकारी । साधु आधीं द्वैतातें निवारी । मग स्वीकारी आहारातें ॥ ४१ ॥ याचि नाव मितभोजन । साधूचे आहाराचें लक्षण । युक्तीवीण अल्प भोजन । ते पथ्य जाण रोग्यांचे ॥ ४२ ॥ ग्रासोग्रासीं ब्रह्मार्पण । त्या

१ दवडवी २ तात्काळे ३ नाणार्थ ४ देहातीत स्थितीचें ज्ञान कोणाचाही सग न इच्छिणे, अलिप्तपण हें न शस्त्र. ५ प्रहार बसल्याशिवाय ६ विधवा होऊन कोपऱ्यात बसली ७ दासवी. ८ ईहेबरोबरच अधोगतीही पळून गेली व तोंड दडवून बसली ९ अत करणांत १० जिव्हेच्या आवडीचा दास होत नाहीं ११ आधीनतेला १२ पराभवाला, उच्छेदाला १३ उसते, आवडनावड न दाखविता

नांव परिमित भोजन । हें चौदावें लक्षण । साधूचें जाण उद्धवा ॥ ४३ ॥ समळजळसभारीं । सरितामेळू मिळे सागरी । तो डहुळेना तिळभरी । निर्विकारी निर्मळू ॥ ४४ ॥ तैशा आलिया नाना ऊर्मी । ज्यासी गजबजु नाहीं मनोधर्मी । शांति सताची पराक्रमी । उपक्रमीं निजशक्ती ॥ ४५ ॥ जेवीं का नागवेलीची वेली । आधारावीण नें वचे वेंगली । तैसी सतबळें शांती वाढली । मंडपा चढली चिन्मात्र ॥ ४६ ॥ झाकळोनि दश दिशांसी । आभाळ दाटल्या आकाशीं । गगन अविकारी त्या दोषासी । आभाळासी नातळे ॥ ४७ ॥ शीत उष्ण पर्जन्यधारा । अगी न लगती अनेरा । तेवीं साधूचा उभारा । द्वंद्वसभारा निर्द्वंद्व ॥ ४८ ॥ तैशा उंच नीच नाना अवस्था । निबिड दाटल्या मोहममता । क्षोभु नुपजे ज्याच्या चित्ता । त्या नांव तत्त्वतां निजशांती ॥ ४९ ॥ सतावेनि शांति गहन । शांतीचेनि सत पावन । हें अनन्य निजलक्षण । पधरावा गुण सताचा ॥ ९५० ॥ जें मीपणें नव्हतें जन्मनाम । तेंच पूर्वजाचें निजधाम । आपुली मिरासी जे उत्तम । तेथ मनोधर्म स्थिरू ज्याचा ॥ ५१ ॥ मज जन्मचि नाहीं झालें । मरण म्यां नाहीं देखिलें । ऐसें मन मूळीं स्थिरावलें । स्थिरता बोलिलें या नांव ॥ ५२ ॥ चहूं आश्रमांहूनि उत्तम । आपुला जो निजाश्रम । तेथें स्थिरावोनि मनोधर्म । वर्णाश्रम चालवी ॥ ५३ ॥ चहू वर्णांमाजी पवित्रता । जेणें ब्राह्मणाची ब्राह्मणता । तेथें स्थिरावलें जेणें चित्ता । जाण स्थिरता ती नांव ॥ ५४ ॥ तिहीं लोकीं स्थिरता । मरों टेकली सर्वथा । कोणी नाहीं प्रतिपाळिता । हातीं धरितां न देखे ॥ ५५ ॥ दारीं राहों नेदी कोणी । कोण देईल पथ्यपाणी । अवघी ठाकली निरजनीं । ते सज्जनीं प्रतिपाळिली ॥ ५६ ॥ स्थिरता वाढली सतबळें । जिणोनि वर्णाश्रमादि टवाळें । भेदोन ॐकारादिवर्णपटळें । एके वेळे वाढली ॥ ५७ ॥ स्वस्वरूपीं सायुज्यता । पावोनि स्थिरावली स्थिरता । तेथ वाट मोकळी सता । स्वभावतां त्या केली ॥ ५८ ॥ तेथ स्वस्वरूपें स्वकर्म । स्वस्वरूपें वर्णाश्रम । स्वस्वरूपें स्वधर्म । स्थिरतासंभ्रम या नांव ॥ ५९ ॥ ऐसी स्वधर्मकर्मी अवस्था । ती नांव उत्तम स्थिरता । हें सोळावी लक्षणता । मच्छरणता ते ऐक ॥ ९६० ॥ सरिता सागरा शरण आली । ते समरसोनि सिंधू झाली । तैसी शरण जे वृत्ती मज आली । ते पावली दशा माझी ॥ ६१ ॥ लवण जीवनां आलें शरण । तें तत्काळ जाहलें जीवन । तैसा अनन्य मज जो शरण । तो मीचि जाण होऊनि ठाके ॥ ६२ ॥ मज रिघोनिया शरण । जो वांछी महिमा सन्मान । तो गुळांतील पाषाण । केवळ जाण गुळदगडू ॥ ६३ ॥ जो का गुळें मालिला दगडू । तो पाहतां दिसे वरिवरी गोडू । शेखीं परिपाकीं निवाडू । अतिजडू कठिणत्वें ॥ ६४ ॥ तैसें वरिवरी दावी माझें भजन । हृदयीं विषयअभिलाषण । तो नव्हे माझा अनन्यशरण । अतिदूषण लोभाचें

---

१ 'युक्ताहारा'चें हें लक्षण नाथांनीं मोठ्या युक्तीनें दिलें आहे। २ उपक्रमीं ३ जैशी ४ चळत नाहीं ५ आरशाला ६ मांडणी, ठेवण "तव येरीकडे धनुर्धरा। आसनाचा उभारा। शक्ती करी उजगरा। मुनिर्नीतें॥" (ज्ञानेश्वरी अध्याय ६-२२१) ७ सततसतपण ८ 'मी' असें स्फुरण उठताच जन्म व नाम मागें लागलें हें स्फुरण उठण्यापूर्वी जें आपलें स्थान होतें त्या ठिकाणीं त्याचें मन स्थिर झालें ९ मूळ कल्पनेच्या ठिकाणीं, स्वरूपाचे ठिकाणीं १० 'ब्रह्म जानातीति ब्राह्मण' या वचनाप्रमाणें वास्तविक ब्राह्मणत्व ११ स्टपे भेद १२ अकारादि सर्व मातृका पटचक्रांचे ठिकाणीं आहेत त्याचा भेद करून स्वरूपीं सायुज्यता प्राप्त झाली १३ एकवटून १४ जळाला १५ पाक होतांना १६ निर्णय, मिश्रपणाची सिद्धता १७ विषयांची इच्छा

त्यासी । तेवीं मनासी निर्दाळिती ॥ ८८ ॥ मन निर्दाळावें सावधानता । बोलिली ते हे साधुसता । हा एकुणिसावा गुण सर्वथा । ऐक आतां विसावा ॥ ८९ ॥ वर्षाकाळीं[2] जळनळें सरिता । आल्या समुद्र नुचंबळे[3] श्लैाघ्यता । उष्णकाळीं त्या न येता । क्षोभोनि सर्वथा आटेना ॥ ९९० ॥ तैसें जाहलिया समृद्धिधन । साधूचें उल्हासेना मन । सकळ जाऊनि जाल्या निर्धन । दीनवदन हों नेणे ॥ ९१ ॥ दिवसराती येताजातां । प्रकाशें पालटेना सविता । तेवीं आल्यागेल्या नाना अवस्था । गंभीरता अक्षोभ्य[4] ॥ ९२ ॥ कडकडीत विजेचे कल्लोळ । तेणें गगनासी नव्हे खळबळ । तैसा नाना ऊर्मीमाजीं निश्चळ । गांभीर्य केवळ त्या नांव ॥ ९३ ॥ हे संताची गंभीरता । विसावा जीवशिवांसी तत्त्वता । हे विसावी संताची अवस्था । धृतीची व्यवस्था अवधारीं ॥ ९४ ॥ मनबुद्ध्यादि इंद्रियें प्राण । निजधैर्यें धरोनि आपण । नित्य केलिया आत्मप्रवण[6] । परतोनी जाण येवों[7] नेदी ॥ ९५ ॥ स्वयंवरीं जिणोनि अरिरायासी । बळें आणिलें नोवरीसी । तो जाऊं नेदी आणिकापासी । तेवीं वृत्तीसी निजधैर्य ॥ ९६ ॥ वागुरें[9] बांधिल्या मृगासी । पारधी जाऊं नेदी त्या वनासी । तेवीं धैर्यें आकळूनि मनासी । देहापाशीं येऊं नेदी ॥ ९७ ॥ देहासी नाना भोगसमृद्धी । वाचूनिया गजस्कंधीं । ऐसें सुख होतां त्रिशुद्धी[12] । मनासी देहबुद्धि धरूं नेदी ॥ ९८ ॥ प्रळयकाळाच्या कडकडाटीं । महाभूतां होतां आटाटी । तरी मनासी देहाची भेटी । धैर्य जगजेठी होंचि नेदी ॥ ९९ ॥ तेथ काळाचेनि हँटतटें[11] । वृत्ति परब्रह्माचिये वाटे । लावूनियां नेटेंपांटें । चिन्मात्रपेठे[13] विकिली ॥ १००० ॥ तेथ स्वानंदाचा[14] ग्राहकु । तत्काळ भेटला नेटकु । त्यासी जीवेंसहितें विवेकु । घालूनि आंखू[15] सवसाटी केली ॥ १ ॥ या नाव धृतीचें लक्षण । हा एकविसावा साधूचा गुण । आतां जितिलें जे षड्गुण[18] । तेंही लक्षण अवधारीं ॥ २ ॥ स्वानंदें तृप्त जाला । यालागीं क्षुधेसी मुकला । जगाचें जीवनी निवाला । तृषा विसरला निःशेष ॥ ३ ॥ भोगितां निजात्मसुख । विसरला शोकदुःख । चिन्मात्रज्ञानें निष्टंकें[19] । त्यासंमुख मोहो न ये ॥ ४ ॥ तिहीं[20] अवस्था बाहिरा । वसिन्नला निजबोधबोवरां[21] । तेथें जैरा[22] जाली अतिजर्जरा । कांपत थरथरा पळाली ॥ ५ ॥ मिथ्या जालें कार्यकारण । देहाचें देहपणें नेदेखे[23] भान । तंव मरणासीचि आलें मरण । काळाचें प्राशन तेणें केलें ॥ ६ ॥ यापरी गा हे षड्गुण । अनायासें जिंतोन । सुखें वर्तती साधुजन । हें लक्षण बाविसावें ॥ ७ ॥ आपुला स्वामी देखे सर्वां भूतां । तेथ मान इच्छावा कवणाप्रती । मानाभिमान सांडिले निश्चितीं । अतिनम्र वृत्तीं वर्तणें ॥ ८ ॥ आधीं देहीं धरावा अभिमान । मग इच्छावा अतिसन्मान । तंव देहाचें खुंटलें भान । मानाभिमान बुडाले ॥ ९ ॥ या नाव गा अमानिता । हे तेविसावी लक्षणता । साधु सन्मानाचा दाता । तेही कथा

१ तरळता २ पर्जन्यकाळीं ३ सघनतेच्या डौलानें हा समुद्राचा दृष्टांत मागें एकदा गेला आहे शिवाय ज्ञानेश्वरी अध्याय २, ३५८।५९ पहा ४ निश्चळ ५ धैर्याची ६ आत्मपर, आत्मसंमुख, आत्मप्रवण ७ जावों ८ प्रतिस्पर्धी राजाला ९ जाळ्यांत, दाव्यान १० खरोखर ११ जबरीन, दांडगाईनं १२ निश्चयेकरून १३ आत्मज्ञानाच्या बाजारपेठेंत १४ आत्मानंदाचा १५ 'आखू सवसाटी' असा पाठ आमच्या पठणप्रतींत आहे आखु=किंमतीचा आकडा सवसाटी=बरोबरी आखु सवसाटी केला=सौदा केला १६ अंकुसरमाटी, अंकुशानसोटी. १७ याचा तात्पर्य—जीवासह मन, बुद्धि, प्राण, इत्यादि विवेक स्वानंदरूपी ग्राहकाचे पदरीं घालून त्याच्याबदला स्वानंद घेतला १८ सहा विकार १९ निःसंशय २० जागृति, स्वप्न, सुषुप्ति, या तीन अवस्थांच्या बाहेर २१ बोंवरा=ओवरीत २२ वार्धक्य. २३ न दिसे.

अवधारीं ॥ १०१० ॥ ब्रह्मादि मशकवरी[1] । सर्वांतें वंदी शिरीं । एकनिष्ठता[2] चराचरीं । बुद्धि दुसरी जाणेना ॥ ११ ॥ सर्व भूतीं स्वामी देखे । लोटांगणें घाली हरिखें । सुर नर खर हे नोळखे । अतिसतोखें वंदित ॥ १२ ॥ नाना अलंकार घडिले गुणे । सोनें सोनेपणा नव्हेच उणे । तेवीं नामरूपांचे विंदाणे[3] । पालटु मने घेऊं नेणे ॥ १३ ॥ साकरेची निंबोळी[4] केली । परी ते कडूपणा नाहीं आली । तेवीं सूकरादि योनी जरी जाली । तरी नाही भंगली चित्सत्ता ॥ १४ ॥ सागरी नाना परीचे विकाळ । जरी उठिले अनंत कल्लोळ । ते जेवीं गा केवळ जळ । तेवीं वस्तु सकळ भूतमात्रीं ॥ १५ ॥ यापरी सकळ भूतां । साधु सन्मानातें देता । हे चोविसावी लक्षणता । परबोधकता[5] ते ऐक ॥ १६ ॥ जैसा भावो जैशी श्रद्धा । तैसतैशा करूं जाणे बोधा । ज्ञान पावोनि नव्हे मेधा[6] । स्वरूपश्रद्धा प्रबोधी ॥ १७ ॥ एक ज्ञान पावोनि जाहला पिसा । पडिला अव्यवस्थ ठसा । नोळखेचि सच्छिष्याची दशा । योग्य उपदेशा तो नव्हे ॥ १८ ॥ एक ज्ञानआश्चर्यें[7] कोंदला । विस्मयें तटस्थ होऊनि ठेला । काष्ठलोष्ठाचेपरी पडला । नाहीं उरला उपदेश ॥ १९ ॥ एक ज्ञान पावोनि अतिकृपण । जीव गेलिया न बोले जाण । भेणेंभेणें धरोनि मौन । न बोले वचन सर्वथा ॥ १०२० ॥ ज्यासी धनकोडी जोडी जाहली । ते पुरूनि वरी दगड घाली । दान न देतां वृथा गेली । संपत्ति केली भुविसवती[9] ॥ २१ ॥ तैसे कष्टी जोडूनि निजज्ञान । सत्पात्रीं न करीच दान । हें ज्ञात्याचें कृपणलक्षण । वचकपण स्वभावें ॥ २२ ॥ एक ज्ञान पावोनि सांगों जाये । उपदेशीं शिष्या बोधू नोहे । तें ज्ञान अंबीज[10] जाहले पाहें । अंकुरा न लाहे सत्क्षेत्रीं ॥ २३ ॥ सधन शिष्य करावया जाण । स्वयें प्रयत्न करी पूर्ण । आमुची दीक्षा अनुभव गहन । यापरी ज्ञान विकरा[11] घाली ॥ २४ ॥ जैसेनि प्रलोभे[12] त्याचे मन । तैसे निरूपी निरूपण । अर्थस्वार्थें उपदेश पूर्ण । धनलोभें ज्ञान निर्वीर्य होये ॥ २५ ॥ पेवीं[13] रिघालिया पाणी । त्या धान्याची नव्हे पेरणी । तेवीं धनलोभ रिघालिया ज्ञानीं[14] । उपदेशें कोणी सुखी नव्हे ॥ २६ ॥ शिष्य बोधवीणें झुरे अंतरीं । गुरु गुरुपणें गुरगुरी[15] । ते बोधकता नव्हे खरी । घरच्या घरी चुकामुकी ॥ २७ ॥ शब्दज्ञाने[16] पारगत । जो ब्रह्मानंदें[17] सदा डुल्लत । शिष्यप्रबोधनीं समर्थ । तो मूर्तिमंत स्वरूप माझें ॥ २८ ॥ हो का मी जैसा अवतारधारी । तैसाचि तोही अवतारी । चिद्रत्नाच्या अलंकारी । अलंकारी कुसरीं सच्छिष्या ॥ २९ ॥ तो मी या शब्दकुसरीं । नांवाचीं अतरें बाहेरीं । आंतुवटें[18] निजनिर्धारी । एकें घरीं नांदत ॥ १०३० ॥ एकचि बहुतातें उपदेशी । एकाची प्राप्ती सुटंक कैशी । एकें अज्ञाने जैशीतैशीं । हा बोलू कोणासी ह्मणाल ॥ ३१ ॥ कृषीवल[19] पेरणी करी । भूमिपाडें[20] पिकती धुंमरी[21] । अकुरेना क्षितितळी उखेरी[22] । तें बीज निर्धारी अतिशुद्ध ॥ ३२ ॥ भूमीचि[23] सखर-

---

१ मशकापर्यंत २ एकात्मता ३ प्रकारानें ४ कडू फळ ५ दुसऱ्याला बोध करण्याचें सामर्थ्य ६ बुद्धि किंवा आवड 'मोधा' असाही एका पोथींत पाठ आहे मोधा=मोघळा, जडमूढ, असा अर्थ घेतल्यास बरें ७ ज्ञानैश्वर्यें ८ भरला ९ जमिनात पुरून ठेविली १० निष्फल ११ विक्रयाला पुढें मांडतो १२ ज्या प्रकाराने त्याचें मन लोभेल ह्मणजे संतोष पावेल, तसें निरूपण करितो १३ बीर्जी १४ ज्ञानावांचून १५ गुरुपणाच्या तोऱ्यात शिष्यावर रागावतो १६ 'नावरें परे च निष्णात' ह्मटल्याचें हें उदाहरण होय १७ अंतरंगात १८ सुचिन्हित १९ शेतकरी २० जमिनीच्या योग्यतेप्रमाणें=सुपीकपणानें २१ लगट्टन, भरपूर २२ ज्याला पाण्याचा आसरा नाहीं अशा २३ पाणथट किंवा दक्ष

निस्तर । बीज पावन गा साचार । भाविकीं उपदेशा विस्तर । विकल्पी नर सुनाट ॥ ३३ ॥ जो जैसा देखे अर्थ । तोचि बोधूनि करी परमार्थ । ऐसा परबोधनीं समर्थ । गुण विख्यात पंचविसावा ॥ ३४ ॥ साधूची मैत्री चोखट । बोळखी सर्वांसी जुनाट । सर्वांचा सखा श्रेष्ठ । सर्वांसकट सारिखा ॥ ३५ ॥ सुहृद सर्वांचा सोयरा । सर्वांचा जिवलगु खरा । होऊनि सर्वांहीवाहिरा । मित्राचारा चालवी ॥ ३६ ॥ सागतां आपुली गुह्य गोष्टी । अळोंचावया वेगळा नुठी । आत्मभावे देखे सृष्टी । अवंचक पोटीं सर्वांसी ॥ ३७ ॥ क्षीरनीराची मैत्री जैशी । भेद नाहीं मिळणीपाशीं । साधू सर्व जीव समरसी । अभेदभावेंसीं मित्रत्वें ॥ ३८ ॥ परम मैत्रीचा भावो देख । दुःख हिरोनि द्यावे सुख । साधू जीवाचें निरसोनि दुःख । परम सुख देतसे ॥ ३९ ॥ नवल मैत्रीचे महिमान । सखा सर्वांचा पुरातन । सर्वांसी नीच नवे सौजन्य । अवंचकपण सर्वदा ॥ १०४० ॥ बंधूहूनि मित्र अधिकु । पुत्राहूनि मित्र विश्वासिकु । तो मित्र जै जाहला वंचकु । तै केवळ ठकु तो जाणावा ॥ ४१ ॥ मनें धनें कर्तव्यता । ज्याची अनन्य अवंचकता । त्या नाव परम मित्रता । हे खूण तत्त्वतां जाणावी ॥ ४२ ॥ समूळ मैत्रीचें निरूपण । विशद सागीतलें जाण । हें सव्विसावे साधुलक्षण । कारुण्यपण ते ऐका ॥ ४३ ॥ प्रत्युपकार न वांछितां । मी कारुणिक हे नाहीं अहंता । ऐसेनि दीनदुःख निवारिता । कारुण्य सर्वथा त्या नाव ॥ ४४ ॥ रसपूजा धरोनि पोटीं । वैद्य बोखदाच्या सोडी गाठी । का सभावना सूनि दिठी । सागे गोठी पुराणिक ॥ ४५ ॥ ऐसी वर्तणूक सर्वथा । ते लागली विषयस्वार्था । साधूची नव्हे तैशी कथा । नैराश्यता दयाळू ॥ ४६ ॥ दयार्णवे द्रवली दृष्टी । तन मन धन वेचूनि गाठी । अनाथावरी करुणा मोटी । उद्धरी संकटीं दीनातें ॥ ४७ ॥ जैसा कळवळा निजस्वार्था । त्याहून अधिक अनाथभूता । तिये नांव परम कारुणिकता । जाण तत्त्वता उद्धवा ॥ ४८ ॥ हें सत्ताविसावे लक्षण । साधूचे जाण सपूर्ण । कविपदाचे व्याख्यान । सावधान अवधारीं ॥ ४९ ॥ वेदशास्त्राचा मथितार्थ । जाला करतळामळकवत । तैसाच ब्रह्मानदें डुलत । कवि निश्चित या नाव ॥ १०५० ॥ उपनिषदाचा मथितार्थ । ज्याच्या मुखाची वांस पहात । परोक्षापरोक्ष ज्याचेनि सत्य । कवि विख्यात त्या नाव ॥ ५१ ॥ कवि या पदाचे व्याख्यानें । झालीं अठ्ठावीस लक्षणे । उरलीं दोनी अतिगहनें । ते दों श्लोकीं श्रीकृष्णें आदरिलें सांगों ॥ ५२ ॥

आज्ञायैव गुणान् दोषान् मया दिष्टानपि स्वकान् । धर्मान् सन्त्यज्य य सर्वान् मां भजेत स सत्तम ॥ ३२ ॥

प्रपचनगरासभोंवतीं । कर्मनदीची महाख्याती । तिचेनि जळें जीव वर्तती । उत्पत्ति-

---

१ उपदेशिता सविस्तर २ ओसाड ३ जीवाला जीव लगटलेला, मिसळलेला, म्हणजे एकरूप झालेला ४ लक्षण फक्त साधूचे जवळ सापडते कारण ते देहातीत स्थितीला पोचल्याकारणानें त्याचे ठिकाणीं आपपर नाहीं ४ आपल्या हृदयातील गूढ दुसऱ्यास कसे सागू हा विचार त्याचेमध्यें राहात नाहीं कारण आपण व जग दोन आहोंत असले द्वैत त्याचे जवळून गेलेले असते म्हणून हळूच कानांत सागणें त्याचे ठिकाणीं राहत नाहीं ५ अळोंच=बारीक ध्वनी, अळोंचणें=हळूच कानांत सागणें "मग समुद्रापलीकडील देखे । स्वर्गींचा अळोंच आइके" (ज्ञानेश्वरी अध्याय ६-२६९) ६ निष्कपट, मोकळा ७ समरसतेला, एकरूपस्थितीनें ८ एकत्वतो ९ 'दुःख हिरोनि सुख द्यावें' हे मैत्रीचें रीती उत्कृष्ट लक्षण साधूंना सहज स्फुट आहे । १० नित्य ११ फसव्या, भामटा १२ रस १३ द्रव्येच्छा १४ सभावना म्हणजे द्रव्यरूपानें बक्षिसी मिळणार आहे, हे डोळ्यापुढें ठेवून बोवा पुराण सागतात, सभाग्या देखोनि १५ जैसाचि केवळ १६ तळहातच्या आवळ्याप्रमाणें सुलभ १७ वाट १८ शब्दशः व साक्षात्

स्थिति अं[1]रतीरीं ॥ ५३ ॥ ते नदीचेनि जीवनमेळें । कर्मासी येती कर्मफळें । स्वर्गनरकादि सोहळे । तेणे जळवळें भोगिती ॥ ५४ ॥ प्रपंचनगरीहूनि निघतां । वेगें परमार्थासी येतां । जोतो कर्मनदीआं[2]तौता । बुडे सर्वथा निर्बुजला[3] ॥ ५५ ॥ एक तरलों ऐसे ज्ञाते ह्मणती । तेही कर्मीं कर्मगुर्चें[4]किया खाती । स्वयें बुडोनि आणिकां बुडविती । तरलो ह्मणती तोंडाळें ॥ ५६ ॥ ऐसे बुडाले नेणो किती । बुडता शिकवण तेचि देती । कर्मचि[6] उपावो तरणोपायप्राप्ती । ह्मणोनि बुडविती सर्वांतें ॥ ५७ ॥ 'न कर्मणा' हें वेदवचन । कर्म नव्हे ब्रह्मज्ञान । तें न मानिती कर्मठ जन । त्यांसी कर्माभिमान कर्माचा ॥ ५८ ॥ कर्म देहाचे माथां पूर्ण । तो न सांडितां देहाभिमान । कर्माचा त्याग नव्हे जाण । कर्मबंधन देहबुद्धी ॥ ५९ ॥ एक अंरतीरी असती नष्ट । तरलो ह्मणती अकर्मनिष्ठ । स्वकर्मत्यागी[7] कर्मभ्रष्ट । जाण पापिष्ठ पाषाडी ॥ १०६० ॥ ये कर्मनदीतें तरला । ऐसा न देखों दादुला[8] । बुडाल्या धुराचि[9] मुदला । पांडु[10] केतुला इतरांचा ॥ ६१ ॥ ये कर्मनदीची उत्पत्ती । मजचिपासोनि निश्चितीं । तेही सांगेन तुजप्रती । यथानिगुती निजबोधें ॥ ६२ ॥ 'आज्ञायैवं' हें मुळींचें मूळ । श्लोकींचें प्रथम पद केवळ । येणेचि कर्मनदी झाली स्थूळ । करूनि विंथळ[11] सागत ॥ ६३ ॥ मदाज्ञा मेघगंभीरा । निःश्वसित[12]पवनद्वारा । चतुर्वेदविधीच्या धारा । अतिअनिवारा वर्षले ॥ ६४ ॥ तेणे कर्मनदीआंतौते । अनिवार उधळले भरतें । पूर दाटला जेथींचा तेथे । उतार कोणातें कळेना ॥ ६५ ॥ तेथ गुणदोषांचा वळसा[13] । विधिनिषेधांचा धारसा[14] । कर्माकर्माचा आवर्त[15] कैसा । सबाह्य सरिसा[16] भं.....से ॥ ६६ ॥ सकल्पविकल्पांचे हुडे[17] । नदी दाटली चहूकडे । तरो जाय तो गुंतोनि ..ले पाहे । ... पुढे न घालवे ॥ ६७ ॥ प्रत्य[18]वायाची मगरमिठी । पडल्या सगळेंचि-घाली ...री पूर्ण... उगळोनि न सोडी सकटीं । ने उठाउठीं अधोगती ॥ ६८ अगविकळतेचे ... । तळपताति ध्यावया आंविसे । कमठतेचे[21] कमठ[22] कैसे । खडक तैसे निबर[23] ॥ ६९ ॥ काळविक्षेप सर्पासी । एक सापडले विलासआळशीं । विकळ उच्चार चोढियेसी[24] । एक व्यग्रतेसीं बुडाले ॥ १०७० ॥ एक तरावयाच्या आशा । पडिले कर्माच्या धारसां[14] । ते विधिनिषेधवळसा[13] । पडिले सहसा नुगंडती[25] ॥ ७१ ॥ एक स्वकर्मधारी । पडोनि वाहावले दूरी । ते सत्यलोकमगरी । आपुल्या विवरी सूदले ॥ ७२ ॥ एका न वर्चेवेची[26] परतटीं । माझारीच फळें गोमटी । देखोनि धांविन्नले अंव्हाटी[27] । ते स्वर्गसंकटीं गुंतले ॥ ७३ ॥ आह्मी तरों युक्तिबळें । ह्मणोनि रिघाले एके वेळे । ते अहंकारखळाळें । महातिमिगिळें[28] गिळिले ॥ ७४ ॥ एकीं वेदत्रयाची पेटी । दीक्षेची दोरी बाधली पोटीं । ते स्वर्गांगनाकुचकपाटी । गुंतोनि शेवटी बुडाले ॥ ७५ ॥ मंत्रतंत्रादिदीक्षितें । गुंतोनि बुडालीं जेथींच्या तेथें । कर्मनदीच्या परपारातें । कोणी पावतें दिसेना ॥ ७६ ॥ विरळा कोणीएक सभाग्य येथे । हे सकळ उपाय साडूनि परते । जो अनन्य

---

१ अलीकडच्या तीरां. २ आत ३ घाबरला, नाकातोंडात पाणी शिरून भ्याला ४ कर्मसंबंधी गटकळ्या ५ धडपडे ६ ह्मचि ७ आपल्या वर्णाश्रमाचीं कर्में सोडणारे ८ समर्थ, वीर पुरुष ९ नायक, मी मी ह्मणणारे वीर १० काय प्रतिष्ठा ११ सुगम, विस्तृत "तरी बोलिलों तेचि मागावें । विवळ करूनी" (ज्ञानेश्वरी अध्याय ५-१६४) १२ परमेश्वराच्या निःश्वासावरोबर वेद प्रकट झाले १३ वेढा १४ प्रवाह १५ भोवरा १६ एकसारखा १७ बुरूज, कडे १८ चुकीमुळे प्रायश्चित्ताची १९ ओकून, बाहेर काढून २० आमिष, मासखाऊ २१ कर्मठतेचे कर्म २२ कासव २३ कठिण २४ चोंढें=गर्त, धरण २५ सुटत नाहीं २६ जावयत २७ आडवाटत २८ एक जातीचा मासा, अधतमगिळे चूर्ण होती.

प्रीती भजे मातें । कर्मनदी त्यातें कोरडी ॥ ७७ ॥ माझे भक्तीचें तारूं नातुडे । जंव सप्रेमाचे शीड न चढे । तंव तरणोपाय बापुडे । वृथा का वेडे शिणताती ॥ ७८ ॥ धरूनि अनन्यभक्तीचा मार्गु । करूनि सर्वधर्मकर्मत्यागु । हा तरणोपाय चांगु । येरू तो व्यंगु अधःपाती ॥ ७९ ॥ नेणोनि स्वधर्मकर्मातें । का नास्तिक्य मानूनि चित्तें । किंवा धरोनिया आळसातें । त्यागी कर्मातें तैसा नव्हे ॥ १०८० ॥ अथवा शरीरक्लेशाभेण । किंवा सर्वथा उबगोन । कां धरोनि ज्ञानाभिमान । स्वकर्म जाण साडीना ॥ ८१ ॥ माझी वेदरूप आज्ञा शुद्ध । ते वेदविवंचना विशद । स्वधर्मकर्माचे कर्मवाद । अतिअविरुद्ध जाणता ॥ ८२ ॥ स्वधर्माचा उत्तम गुण । प्रत्यवायें अधःपतन । या दोहींतें जाणोन । मद्भक्तीसी प्राण विकिला ॥ ८३ ॥ विसरोनि आन आठवण । अखडता हरिस्मरण । त्या नाव भक्तीसी विकिला प्राण । इतर भजन आनुमानिक ॥ ८४ ॥ माझेनि भजनप्रेमें जाण । विसरला कर्माची आठवण । कर्म बापुडें एक कोण । बाधक जाण नव्हे भक्ता ॥ ८५ ॥ सप्रेम करिता भजनविधी । सर्व कर्मातें विसरली बुद्धी । ते जाणावी भजनसमाधी । तेथ कर्म निशुद्धी बाधेना ॥ ८६ ॥ ज्याची श्रद्धा कर्मावरी । तोचि कर्माचा अधिकारी । ज्याची श्रद्धा श्रीधरीं । तो नव्हे अधिकारी कर्माचा ॥ ८७ ॥ जो जीवेंप्राणें भक्तीसी विकिला । तो तेव्हाचि कर्मावेगळा जाला । त्याच्या भावार्था मी विकिला । तो कर्मी बांधला केवीं जाये ॥ ८८ ॥ गुणदोषाची जननी । ते निःशेष अविद्या निरसुनी । जो प्रवर्तला माझे भजनीं । तो साधु मी मानीं मस्तकीं ॥ ८९ ॥ निजकल्पना जे देहीं । तेचि मुख्यत्वे अविद्या पाहीं । ते कल्पना निमालिया ठायीं । जगीं अविद्या नाहीं निश्चित ॥ १०९० ॥ अविद्येच्या त्यागासवे । धर्माधर्मादि आघवे । न त्यजिताचि स्वभावे । त्याग फांवे अनायासें ॥ ९१ ॥ शिर तुटलियापाठीं । शरीर निजकर्मासी तुटी । तेवीं अविद्या त्यागिता शेवटीं । त्यजिले उठाउठीं सर्व धर्म ॥ ९२ ॥ दिवसा चद्रउदयो पाहे । तो झाला तैसा नाहीं होये । तेवीं अविद्येचेनि निलयें । सर्व धर्म लाहे ते दशा ॥ ९३ ॥ खद्योत सूर्योदयापाठीं । शोधूनि पाहता न ये दिठीं । तेवीं अविद्येच्या शेवटीं । धर्माधर्मकोटी मावळल्या ॥ ९४ ॥ ग्रहगण नक्षत्रमाळा । खद्योततेजउमाळा । रात्रीसकट वोळंबण सकळा । तेवी धर्माधर्म-कळा अविद्येसवे ॥ ९५ ॥ सर्व धर्मत्यागाची खूण । उद्धवा मुख्यत्वे हेचि जाण । याही-वरी माझें भजन । मुख्य भागवतपण या नाव ॥ ९६ ॥ ह्मणसी अविद्याचि केवीं नासे । मा अधर्म नासती तीसरिसे । ते अविद्या नाशे अनायासे । भक्तिउल्हासे माझेनि ॥ ९७ ॥ सूर्योदय देखता दृष्टीं । सचद्र नक्षत्राची मावळे सृष्टी । तेवीं माझ्या भक्तिउल्हासापाठीं । अविद्या उठाउठीं निमाली ॥ ९८ ॥ अविद्येच्या नाशासवे । नासती धर्माधर्म आघवे । जेवीं गरोदर मारिता जीवे । गर्भही तीसवे निमाला ॥ ९९ ॥ जेव्हां माझे भक्तीचा उल्हासू । तेव्हाचि अविद्येचा निरासू । अविद्येसवे होय नाशू । अनायासू सर्व धर्मा ॥ ११०० ॥ ते तूं भक्ति ह्मणसी कोण । जीचे मागा केले निरूपण । ते माझी चौथी

---

१ वरील सर्व रूपक 'दैवी ह्येषा गुणमयी' या श्लोकावरच्या ज्ञानेश्वरींतल्या टीकेंत पाहावयास सांपडेल २ इतर ३ दोषयुक्त ४ कटाक्षून ५ दोष घडल्यानं ६ अन्य वचन ७ अनुदित ८ आपोआप ९ घडतो १० नाश झाल्यावर ११ हाकउपटी १२ एकाएकीं १३ गर्भिणी, गर्भार

भक्ति जाण। अविद्यानिरसन तिचेनी ॥ १ ॥ येर आर्त जिज्ञासु अर्थार्थी । जे जे भक्तीतें आदरिती । ते अविद्यायुक्त निश्चितीं । चौथी भक्ति मुख्यत्वे माझी ॥ २ ॥ जे भक्तीमाजीं कंहीं । अविद्येचा विटाळू नाहीं । भजन तरी ठायींच्या ठायी । अनायासे पाहीं होतसे ॥ ३ ॥ ते माझी आवडती भक्ती । उद्धवा जाण निश्चितीं । जीसी अविद्या असे धाकती । सर्व धर्म कापती सर्वदा ॥ ४ ॥ ते भक्तीची देखोनि गुढी । अविद्या धाकेंचि प्राण सांडी । सर्व धर्मांची आवडी । घायेंवीण बापुडी निमाली ॥ ५ ॥ हा मद्भक्तीचा पैर्यावो । आवडीच्या गोडिया सागे देवो । ऐक भक्ताचा भजनभावो । जेणे निर्वाहो भक्तीचा ॥ ६ ॥ माझेनि अनुसधानेवीण । स्नान सध्या जप होम दान । ते अवघेचि अधर्म जाण । मद्भजन तें नव्हे ॥ ७ ॥ गोडी आवडी ते परपुरुषी । मिथ्या लुडबुडी निजपतीपाशी । ते पतिव्रता नव्हे जैशी । जाण भक्ति तैशी व्यभिचारी ॥ ८ ॥ नाना विषयी ठेवूनि मन । जो करी ध्यान अनुष्ठान । तें जारस्त्रियेच्या ऐसे जाण । नव्हे पावन ते भक्ती ॥ ९ ॥ काया वाचा मनसा । माझे भक्तीचा पडला ठसा । भजतां नाठवे दिवसनिशा । भक्तीची दशा या नाव ॥ १११० ॥ जपेंवीण नाम वदनीं । धारणेवीण ध्यान मनीं । संकल्पेंवीण मदर्पणीं । सर्व कर्में करूनी सर्वदा ॥ ११ ॥ निरोधेंवीणं वायुरोधू । मर्यादेवीण स्वरूपबोधू । विषयेंवीण सदा स्वानदू । मद्भक्त शुद्धू या नांव ॥ १२ ॥ भक्त ह्मणवितां गोड वाटे । परी भंजनमार्गीं हृदय फुटे । अकृत्रिम भक्ति जै उमटे । तैं मी भेटें उद्धवा ॥ १३ ॥ ऐसेनि भजनें जो भजत । तो मजमाजी मी त्याआंत । भक्तामाजी जो उत्तम भक्त । साधू निश्चित या नांव ॥ १४ ॥ तो पुरुषामाजीं पुरुषोत्तम । साधूंमाजीं अतिउत्तम । तो माझें विश्रांमधाम । अकृत्रिम उद्धवा ॥ १५ ॥ तयालागीं मी आपण । करी सर्वांगाचें आंथरुण । जीवे सर्वस्वें निंबलोण । प्रतिपदीं जाण मी करीं ॥ १६ ॥ तो मज आवडे ह्मणशी कैसा । जीवासी पढिये प्राण जैसा । सागतां उत्तम भक्तदशा । प्रेमपिसा देवो जाला ॥ १७ ॥ मग न धरतु न सांवरतु । उद्धवासी कडिये घेतु । भुलला स्वानंदें नाचतु । विस्मयें स्फुदतु उद्धवू ॥ १८ ॥ मी एकु देवो हा एकु भक्तु । हेंही विसरला श्रीकृष्णनाथु । हा देवो मी एकु भक्तु । तें उद्धवाआतु नुरेची ॥ १९ ॥ ऐसें भक्तिसाम्राज्यपदीं । दोघा पडली ऐक्यगाठी । तंव देवोचि कळवळला पोटीं । निजभक्तगोठी सागावया ॥ ११२० ॥ ऐशी उत्तम भक्तांची कथा । अतिशयें आवडे कृष्णनाथा । रुचलेपणें तत्त्वतां । मागुता मागुतां सागतू ॥ २१ ॥ श्लोकीं प्रमेयें दिसतां अनेगें । ते श्रीकृष्णे साडूनि मागें । हा ग्रथार्थू श्रीरगें । सांक्षेपें स्वांगे लिहविला ॥ २२ ॥ हे माझे युक्तीची कथा । नव्हे नव्हे जी सर्वथा । सत्य मानावे श्रोता । ये अर्थीचा वक्ता श्रीकृष्ण ॥ २३ ॥ श्रोता व्हावे सावधान । मागील कथाअनुसधान । दोघा पडिले होतें आलिंगन । विस्मयें पूर्ण उद्धवू ॥ २४ ॥ चढत प्रेमाचें भरते । ते आवरोनि कृष्णनाथे । थापटूनि उद्धवाते । सावध त्याते करी हरी ॥ २५ ॥ उद्धवातें

---

१ मिणारी २ नाहींशी झाली ३ प्रकार ४ जाणे ५ ध्यान, स्नानसंध्यादि कर्में अधर्म नव्हत, हीं कर्में करीत असतांना भगवतांचें अनुसधान जर कायम नसेल तर हीं निरर्थकच होत कर्में स्वतत्रपणानें काहीं उद्धार करणारीं नव्हत, जर कर्म मदर्पण असेल तर तो धर्म ६ जपावाचून नामस्मरण हाच जप होतो ७ प्राणायामादि आटाटी न करिताही ८ अगत्यपणाना ९ मजलागीं ज का हृदय १० अव्यभिचारिणी ११ स्वस्वतेच घर १२ तो मजकडे १३ प्रिय. १४ प्रेमानें वेडा १५ आवरण्यास अशक्य. १६ अनेक १७ आवडीच्या उद्योगानें

ह्मणे तत्त्वतां । तुज आवडली भक्तिकथा । तेचि मी सांगेन आतां । सावधानता अवधारीं ॥ २६ ॥ एक जाणोनि भजती मातें । एक ते केवळ भावार्थें । मी दोहींच्या भुललों भावातें । दोघे मातें पढियंते ॥ २७ ॥

ज्ञात्वाऽज्ञात्वाऽथ ये वै मां यावान् यश्चास्मि यादृशः । भजन्त्यनन्यभावेन ते मे भक्ततमा मताः ॥ ३३ ॥

मी स्वस्वरूपीं सच्चिदानंद । जगदादि आनदकंद । नित्य सिद्ध परम शुद्ध । माझें स्वरूप विशद जाणती ॥ २८ ॥ देश काळ वर्तमान । सर्वीं सर्वदा अनवच्छिन्न । सर्वात्मा सच्चिदानंदघन । भेदशून्य मी एक ॥ २९ ॥ सत्य ज्ञान अनंत । परब्रह्म मी निश्चित । ऐसे जाणूनि मज भजत । उत्तम भागवत ते जाण ॥ ११३० ॥ शुद्ध झालिया स्वरूपप्राप्ती । ह्मणसी भजन कैशा रीतीं । देवभक्त तेचि ते होती । मी होऊन भजती मजमाजीं ॥३१॥ वाम सव्य दोनी भाग । दो नावीं एकचि अग । तेवीं देवभक्तविभाग । मद्रूपीं साङ्ग भासती ॥ ३२ ॥ पाहें पां लोखडाचा आरिसा । लोखंडेंचि घडिजे जैसा । लोखडेंचि उजळे कैसा । स्वप्रकाशा निजतेजें ॥ ३३ ॥ दर्पण उजळलिया पाहीं । शशी सूर्य गगन मही । बिंबलीं धरी आपुल्या ठायीं । अप्रयासें पाहीं स्वलीला ॥ ३४ ॥ तैसे मी होऊनि माझे भक्त । अनन्यभावें मजचि भजत । तें माझें ऐश्वर्य समस्त । प्रतिबिंबत तयामाजी ॥ ३५ ॥ हो का तरगू जैसा सागरीं । त्यासी जळचि तळींवरी । तैसा माझा भक्त मजमाझारीं । सबाह्याभ्यंतरीं मद्रूप ॥ ३६ ॥ जैसा सुवर्णाचा नरहरी । सुवर्णहिरण्यकशिपूतें विदारी । सुवर्णप्रह्लाद पोटींसी धरी । तैशी परी मद्भजना ॥ ३७ ॥ तेथें सगुण आणि निर्गुण । उभय रूपें मीचि जाण । जैसें सुवर्ण आणि ककण । तैसे अभिन्न जाण मद्रूपें ॥३८॥ तेथ जे जे दृश्य देखे दृष्टीं । तें तें मद्रूपें पडे मिठी । दृश्य द्रष्टा लोपूनि त्रिपुटी । उठाउठी मज मिळे ॥ ३९ ॥ ऐसे जाणोनिया मज भजत । ते जाण पा उत्तम भक्त । ऐसे नेणोनियां मज भजत । भोळे भक्त ते माझे ॥ ११४० ॥ नाहीं श्रुतीचें पठण । नाहीं वेदांतशास्त्रश्रवण । नाहीं विकल्पलक्षण । अनन्य जाण भावार्थी ॥ ४१ ॥ सगुण निर्गुण नेणे कांहीं । परी देवो आहे ह्मणे हृदयीं । जडत्व असे देहाच्या ठायीं । तें देवो पाहीं वागवीत ॥ ४२ ॥ यालागीं देहाचें जे चळण । तें हृदयस्थ करवी नारायण । दृष्टीचें जे देखणेपण । त्याचेनि जाण होतसे ॥ ४३ ॥ काढूनि आपुला डोळा । दूरी ठेविला वेगळा । तो हृदयस्थेंवीण आंधळा । देखणी कळा देवाची ॥ ४४ ॥ रसना केवळ चामडी । ते काय जाणे रसगोडी । कापूनि टाकिल्या बापुडी । गोडी अगोडी ते नेणे ॥ ४५ ॥ रसनाद्वारें रसस्वादू । घेता हृदयस्थ परमानंदू । बुद्धीसी करिता उद्बोधू । सत्य गोविंदू हृदयींचा ॥४६॥ मनाचें गमनागमन । दिसे हृदयस्थाआधीन । यालागीं दूरी जावोनि परते मन । हृदयासी जाण येतसे ॥ ४७ ॥ इंद्रियें प्रेरिता वारिता । हे सत्ता आधीन हृदयस्था । यालागीं नांवें

१ प्रिय २ 'य' ह्मणजे 'सर्वात्मा,' 'यावान्' ह्मणजे 'अनवच्छिन्न,' व 'यादृश' ह्मणजे 'सच्चिदानदरूप,' असा मी आहें हें (ज्ञात्वा) जाणून अथवा (अज्ञात्वा) न जाणून किंवा ज्ञात्वाज्ञात्वा ह्मणजे पुनःपुन्हा जाणून जे मला अनन्य भावानें भजतात ते उभयही माझे परमभक्त आहेत ३ अमर्याद, पूर्ण ४ एकरूप ५ 'सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्म' अशी श्रुतीच आहे ६ ब्रह्मज्ञानलाभ ७ आरसा ८ महान ९ खाली व वर १० सोन्याचा घडविलेला ११ मारी १२ तव १३ पाहणें, १४ पाहणारी, पाहती १५ जीभ १६ कातडें १७ जागृति १८ प्रेरणा करणारा व रोध करणारा

हृषीकेशता । त्यासचि तत्त्वतां ह्मणताती ॥४८॥ एवं विचाराचा निर्वाहो । करितां निज हृदयीं असे देवो । तो पहावया बाहेरी धांवों । तैं मूर्ख पहा हो मी झालों ॥४९॥ तीर्थीं क्षेत्री भेटेल देवो । हा आपुले हृदयींचा भावो । निजभावेंवीण पहा वो । तीर्थींही देवो असेना ॥ ११५० ॥ एवं देवो तो मजमाजीं आहे । त्याचेनि टवटवती इंद्रियें । क्रिया कर्म जे जे होये । तें त्याचेनि पाहें तत्त्वतां ॥५१॥ देह तंव बापुडें । केवळ अचेतन मडें । त्याचेनि कर्म नुपजे फुडें । हें तंव कुडें सर्वथा ॥५२॥ इंद्रियांचेनि चेतविता । कर्म क्रिया कर्तव्यता । देहाचेनि नोहे तत्त्वतां । मुख्यत्वें कर्ता हृदयस्थु ॥ ५३ ॥ यापरी जे कांहीं कर्तव्यता । ते भोळेपणे नेघे माथां । सर्व कर्मांचा आत्मा कर्ता । विश्वासें सर्वथा दृढ मानी ॥ ५४ ॥ मग अन्नपानादि सेविता । मानी आत्मारामु भोक्ता । सर्वकर्मकर्तव्यता । अहं कर्ता हें ह्मणों नेणे ॥ ५५ ॥ ऐसे भोळिवेचेनि समजें । माझें भजन निपजे वोजें । ते म्या आवडीं सेविजे । जाण तें माझें खाजुकें ॥ ५६ ॥ सर्वभावे सर्वथा । बाळकांसी जेवीं माता । तेवीं माझिया भोळ्या भक्तां । मी सर्वथा सर्वस्वें ॥ ५७ ॥ धावोनि मिठी घालावयासी । हित गुज आळोंचासी । खाणे जेवणे विश्रांतीसी । जेवीं बाळकासी निज-जननी ॥ ५८ ॥ तेवीं माझिया भोळ्या भक्तां । मीचि जाण जिवलग माता । अर्थ स्वार्थ परमार्थता । जाण तत्त्वता मी त्यासी ॥ ५९ ॥ तोंडीचें पोटींचे गांठींचें । माता बाळका-लागीं वेचे । तेवी भाविकांलागीं आमुचें । सर्वस्व साचें मी वेंची ॥ ११६० ॥ बाळक न मागता धांवोनी । कळवळोनि माता लावी स्तनी । तेवीं भोळ्या भक्तालागुनी । मी अनु-सधानीं लाविता ॥ ६१ ॥ ज्येष्ठ कनिष्ठ पुत्रातें पिता । एकचि जाण प्रतिपाळिता । ज्येष्ठातें निग्रहो करिता । ळळे पुरविता बाळकाचे ॥ ६२ ॥ ज्येष्ठ वाकुडें बोलतां । तोंडावरी हाणे पिता । बाळक बोबडें बोलता । सतोषे सर्वथा सर्वस्वे ॥ ६३ ॥ सज्ञानासी अवद्ध पडता । दोष वाजती त्याचे माथां । भोळ्या भक्ताची अवद्धे कथा । तेणे देवो तत्त्वतां सतोषे ॥ ६४ ॥ कर्माकर्मप्रत्यवायता । हे सज्ञानासीच सर्वथा । भोळ्या भक्तासी कर्मबाधकता । मी सर्वथा येऊं नेदीं ॥६५॥ भोजनीं बैसता बापासी । दूरी बैसवी ज्येष्ठ पुत्रासी । अर्कीं वैऊनि बाळकासी । तृप्ति निजग्रासीं देतुसे ॥ ६६ ॥ तेथें जें जें गोड आपणासी । ते तें दे बाळकासी । न घेतां प्रार्थूनि त्यासी । तृप्तीच्या ग्रासीं जेववी ॥ ६७ ॥ तेवीं साधनीं शिणतां सज्ञानासी । प्राप्ती होय अतिप्रयासीं । माझिया भोळ्या भक्तासी । मीचि अना-यासे उद्धरीं ॥ ६८ ॥ वाट चुकल्या भुयाळेंसी । फेरा पडे चालों जाणत्यासी । बाळक बापाचे कडियेसी । श्रमू तयासी येवों न शके ॥ ६९ ॥ तेवीं साधनीं अंगविकळता । ते बाजे सज्ञानाचे माथा । भोळ्या भक्तातें मी उद्धरिता । प्रयास सर्वथा त्या नाहीं ॥ ११७० ॥ स्वामी वैऊनि आपुल्या खादीं । मी पावबीं सायुज्यसिद्धी । नवल त्याची भोळी बुद्धी । तेथही भजनविधी न साडी ॥ ७१ ॥ हृदयीं कपटाचा थारा । तोचि

---

१ हृषीक ह्मणजे इंद्रियें त्यांचा ईश ह्मणजे स्वामी, ह्मणून हृषीकेश ह्मणजे इंद्रियांचा चालक २ दिसेना. ३ जड ४ सारें ५ व्यर्थ ६ आवडीनें ७ माझें 'खाजुगें, खाणें' ८ कानांत हळूच सांगण्याला ९ खर्च करिते १० सन्मार्गी ११ वाड्यांत न्हेणारा दटावतो १२ वांकडेतिकडे शब्द, अपशब्द १३ आदळतात १४ वेडेंवांकडें गाणें १५ अडथळे, प्रतिबंध १६ बसून, टेकून १७ भोंवरा, वाटाड्यास (मागें अध्याय ३–८०७ पहा) १८ कमीपणा, सदोषता

भजनासी आडवारा । करितां युक्तिप्रयुक्ती विचारा । विचाराबाहिरा मी त्यासी ॥ ७२ ॥ नेणे आचाराविचारा । केवळ भावार्थी भोळा खरा । न धरत न सांवरत एकसरा । मज-भीतरां तो पावे ॥ ७३ ॥ देखोन भोळिविया भक्तासी । मीचि सामोरा धांवे त्यासी । त्यापाशीं मी अहर्निशीं । भुललो भावासी सर्वथा ॥ ७४ ॥ केवळ जे भोळे भक्त । ते भगवतासी आवडत । सागता कृष्ण मिटकिया देत । लाळ घोटीत उद्धवू ॥ ७५ ॥ मज भोळ्या भक्ताची आवडी । काय सागों त्याची गोडी । त्यावेगळी अर्धघडी । कोडी परवडी नावडती ॥ ७६ ॥ यापरीचे जे भोळे भक्त । ते मी मानीं उत्तम भागवत । त्याच्या पाया मी लागें भगवंत । उत्तम निश्चित ते जाण ॥ ७७ ॥ त्यांलागी मी आर्तभूत । त्यालागीं सदा सावचित्त । त्यालागीं मी दशदिशा धावत । भोळा भक्त दुर्लभ ॥ ७८ ॥ उद्धवा काय सागों गोठी । भोळा भक्त देखोनि दिठीं । मीही आपुलिये सेवसाटीं । उठाउठी घेतुसे ॥ ७९ ॥ येऱ्हवीं मोल करिता जाण । मजहूनि माझे भक्त गहन । यालागीं मी त्याअधीन । भक्तवचन नुलघीं ॥ ११८० ॥ भोळ्या भक्ताचे वचन । माझेनि नुलघवे जाण । देवकीवसुदेवाची आणं । भावो प्रमाण भजनासी ॥ ८१ ॥ वृथा घृतेंवीण भोजन । वृथा वंध्येचे मैथुन । वृथा भावेवीण भजन । सत्य जाण उद्धवा ॥ ८२ ॥ भावो तेथ भाग्य पहा हो । भावो तेथ मी निःसदेहो । भावो तेथें प्रकटे देवो । निजस्वभावो स्वानदें ॥ ८३ ॥ भावो तेथ विरक्ती । भावो तेथ प्रकटे शाती । भावो तेथ माझी भक्ती । उल्हासती निजवोधें ॥ ८४ ॥ एव भाविकामाजीं माझी भक्ती । मजसहित स्वानदें नाचती । यालागीं भोळे जे भावार्थी । ते उत्तम होती भागवत ॥ ८५ ॥ नेणते भक्त जे मातें भजती । ते मज पावले या रीतीं । सागीतली ते म्या व्युत्पत्ती । आता उत्तम भक्ती अवधारीं ॥ ८६ ॥

मल्लिंगमद्भक्तजनदर्शनस्पर्शनार्चनम् । परिचर्या स्तुति प्रह्वगुणकर्मानुकीर्तनम् ॥ ३४ ॥

नाना अवतारअनुक्रमा । शैवी वैष्णवी अतिउत्तमा । शास्त्रोक्त माझ्या प्रतिमा । तीर्थक्षेत्रीं महिमा विशेष ज्याचा ॥ ८७ ॥ ज्या प्रतिमा देवीं प्रतिष्ठिलिया । ज्या नरकिंन्नरीं सस्थापिलिया । ज्या स्वयें स्वयभ प्रकटलिया । शास्त्रीं बोलिलिया गंडकी ॥ ८८ ॥ एकी भक्तअनुग्रहें आल्या । आसुरीं निशाचरीं ज्या केल्या । आपुलाल्या घरीं पूजिल्या । भक्तीं करविल्या त्रैवर्णिकीं ॥ ८९ ॥ ऐशा माझ्या प्रतिमाची भेटी । पाहों धावे उठाउठी । पूजा करावया पोटीं । आवडी मोटी उल्हासे ॥ ११९० ॥ माझें स्वरूप ते माझे भक्त । मी तेचि ते माझे संत । त्याचे भेटीलागीं आर्तभूत । जैसे कृपणाचे चित्त धनालागीं ॥ ९१ ॥ माझ्या प्रतिमाहूनि अधिक । सतभजनीं अत्यत हरिख । साधुसगतीचें अतिसुख । साडूनि देस घरदारा ॥ ९२ ॥ चिंतामणीसी कीजे जतन । तैसी मर्यादा राखे सज्जन । नीचें नवें अधिक भजन । न धाये मन पूजितां ॥ ९३ ॥ सिद्ध करूनि पूजासंभार । माझे पूजेचा अत्यादर । पूजा करिता एकाग्र । जैं साधु नर घरा येती ॥ ९४ ॥

---

१ मजमध्यें २ भोळिवेच्या ३ भोळ्या भक्ताच्या स्मरणानेच श्रीकृष्णाला एवढ अनिवार प्रेमाचें भरतें येई, मिठिया ४ उत्कठित, उत्सुक ५ सावध ६ मोबदला ७ शपथ ८ वेदयेचें ९ भाग्यवत १० मनुष्य व किंनर यानीं ११ आपण होऊन प्रकट झालेल्या. १२ दैत्यानीं. १३ राक्षसानीं १४ तीन वर्णानीं १५ उत्कठित १६ नित्य. १७ पूजेची सामग्री, सिद्धता

त्या साधूंची पूजा न करिता । जो माझी पूजा करी सर्वथा । तेणें मज हाणितल्या लाता । कीं तो माझ्या घाता प्रवर्तला ॥ ९५ ॥ बाळक एक एकुलता । त्यासी माथां हाणितल्या लाता । मग पाटोळाही[1] नेसवितां । क्षोभली माता संमजेना[2] ॥ ९६ ॥ तेवीं अवगणुनी[3] माझिया संता । मीचि क्षोभें मज पूजितां । ते सेवा नव्हे सर्वथा । अतिक्षोभकता मज केली ॥९७॥ संत माझे ळळेवाड । त्यांची पूजा मज लागे गोड । संतसेवकांचे मी पुरवीं कोड । मज निचाडा चाड संतांची ॥ ९८ ॥ साडूनि माझें पूजाध्यान । जो संतासी घाली लोटांगण । कोटि यज्ञाचें फळ जाण । मदर्पण तेणें केलें ॥ ९९ ॥ सकळ तीर्थीं तोचि न्हाला । जपतपादि[6]फळें तोचि लाहिला । सर्व पूजांचें सार तो पावला । जेणें साधू वंदिला सन्मानें ॥ १२०० ॥ प्रतिमा माझ्या अचेतन व्यक्ती । संत सचेतन माझ्या मूर्ती । दृढ भावें केल्या त्यांची भक्ती । ते मज निश्चितीं पावली ॥ १ ॥ केल्या प्रतिमा निजकल्पना उत्तम । संत प्रत्यक्ष पुरुषोत्तम । चालतेंबोलतें परब्रह्म । अतिउत्तम साधुसेवा ॥ २ ॥ माझ्या प्रतिमा आणि साधुनर । तेथें या रीतीं भजती तत्पर । हा तंव सांगीतला निर्धार । भजनप्रकार तो ऐक ॥ ३ ॥ प्रतिमा आणि साधु सोज्ज्वळे । आवडी न पाहती ज्याचे डोळे । दृष्टि असोनि ते आंधळे । जाण केवळें मोरपिसें[7] ॥ ४ ॥ जेवी का प्रिया पुत्र धन । देखोनिया सुखावती नयन । तैसे संतप्रतिमांचें दर्शन । आवडी जाण जो करी ॥ ५ ॥ अतिउल्हासें जे दर्शन । या नांव गा देखणेपण । तेणें सार्थक नयन जाण । दृष्टीचें भजन या रीतीं ॥ ६ ॥ देखोनि संत माझीं रूपडीं । जो धांवोनिया लवडसवडी[8] । खेंव देऊनियां आवडीं । मिठी न सोडी विस्मयें ॥ ७ ॥ ऐसें संतांचें आलिंगन । तेणें सर्वांग होय पावन । का मूर्तिस्पर्शें जाण । शरीर पावन होतसे ॥ ८ ॥ तीर्थयात्रे न चालता । संतांसमीप न वंचता । हरिरंगणीं न नाचता । चरण सर्वथा निरर्थक ॥ ९ ॥ जो का नाना विषयस्वार्थीं । न लाजे नीचापुढें पिलंगता[10] । तो हरिरंगणीं नाच म्हणतां । आला सर्वथा उठवण्या[11] ॥ १२१० ॥ तीर्थयात्रा क्षेत्रगमनता । हरिकीर्तना जागरणा जाता । संतसमागमें चालता । का नृत्य करिता हरिरंगीं[12] ॥ ११ ॥ या नांव गा सार्थक चरण । इतर संचार अधोगमन । चरणांचें पावनपण । या नांव जाण उद्धवा ॥ १२ ॥ सर्वभावें अवंचन[13] । कवडी धरूनि कोटी धन । जेणें केलें मदर्पण । माझें अर्चन या नांव ॥ १३ ॥ धनधान्य वंचूनि गाठीं । माझी पूजा आहाच[15] दृष्टीं । ते नव्हे अर्चनहातवटी[16] । तो जाण कपटी मजसी पैं ॥ १४ ॥ लोभें खावया आपण । ठेवी प्रतिमेपुढें पक्वान्न । अतीत आलिया न घाली कण[17] । मदर्चन तें नव्हे ॥ १५ ॥ कर पवित्र करितां पूजा । ते आवडती अधोक्षजा । जे न पूजिती गरुडध्वजा । त्या जाण भुजा प्रेताच्या ॥ १६ ॥ न करितां हरिपूजनें । न देतां सत्पात्रीं दानें । जडित मुद्रा बाहुभूषणें । तें प्रेतासी लेणें लेवविलें ॥ १७ ॥ वाचा सार्थक हरिकीर्तनें । का अनिवार नामस्मरणें । जयजयकाराचेनि गर्जनें । केलीं त्रिभुवनें पावन ॥ १८ ॥

---

१ पाटाव वगैरे महावस्त्र २ समजूत घेत नाहीं, राग जात नाहीं ३ अव्हेरुनी ४ आवडते ५ आत्मतृप्त अशा मला ६ जपतपाचीं ७ मोराचे पंख ८ उत्कंठेनें, त्वरेनें ९ न जातां १० पुढं पुढं करता, कुत्र्यासारखें श्रीमंताच्या पुढं लुडबुडता ११ बैल जमा उठवणीला येतो म्हणजे काठीनें ढोपसलें किंवा लाथा मारल्या तरी उठत नाहीं तसा. १२ हरिरंगणीं. १३ न ठकवितां १४ असून, ठेवून १५ वरवर. १६ अर्चनाचा प्रकार. १७ अन्न.

रामनामाच्या गजरीं । सदा गर्जे ज्याची वैखरी । तेथ कळिकाळाची नुरे उरी । दुरितें
दूरी पळालीं ॥ १९ ॥ हरिनाम सांडूनि करटी । मिथ्या करिताति चौवटी । जेवीं
हागवणी पटपटी । तैशा गोठी जल्पती ॥ १२२० ॥ हरिनामाचा सुखसुरवाड । ज्याचे
मुखीं लागला गोड । त्याचे भजपाशीं सरते तोंड । मी अखंड त्याजवळी ॥ २१ ॥ गद्यपद्य
स्तवनमाळा । नाना पदबंधाची कळा । छदें कुसरीं विचित्र लीळा । स्तुति गोपाळा अर्पावी
॥ २२ ॥ धैर्य स्थैर्य औदार्य । घनश्याम अतिसौंदर्य । शौर्य वीर्य अतिमाधुर्य । गुण-
गाभीर्य गोविंदू ॥ २३ ॥ त्रिविक्रम उभा बळीच्या द्वारीं । द्वार न साडूनि द्वारकरी ।
तेणे द्वारें द्वारकेभीतरी । येऊनि उद्धरी कुशातें ॥ २४ ॥ तो अद्यापि श्रीहरी । स्वयें उभा
समुद्रतीरीं । शोभा विराजमान साजिरी । असुरसुरनरीं वंदिजे ॥ २५ ॥ मत्स्य झाला तो
सागरीं । वराह झाला नाशिकद्वारीं । उपजला सावामाझारीं । यशोदेघरीं पोसणा ॥ २६ ॥
जरठपाठी झाला कमठू । वळिच्छळणीं तो खुजटू । वेदवादें अतिवाजटू । फुरफुराटू
नि:श्वासे ॥ २७ ॥ वाईल चोरीं नेली परदेशीं । तीलागीं रडे पडे वनवासीं । एकही गुण
नाही त्यापाशीं । शेखीं दासी कुब्जेसीं रातला ॥ २८ ॥ 'स्तुति गुणकर्मानुकीर्तन' । तें या
नाव गा तूं जाण । 'प्रह्व' ह्मणिजे तें नमन । तेही व्याख्यान अवधारी ॥ २९ ॥ माझे
प्रतिमाचे दर्शन । का देखोनि सत जैन । जो भावे घाली लोटागण । देहाभिमान साडूनि
॥ १२३० ॥ साधुजनासी वंदिता । धैणी न मनी जो चित्ता । पुन:पुन्हा चरणीं माथा ।
विनीतता अतिनम्र ॥ ३१ ॥ भागवताचे रज:कण । जो मस्तकीं वंदीना आपण । तो
जीवे जीता प्रेत जाण । अपवित्र तैसे तया ॥ ३२ ॥ साडूनि लौकिकाच्या लाजा ।
जो वैष्णवाच्या चरणरजा । गडवडा लोळे वोजा । हा भक्तीचा माझा उल्हास ॥ ३३ ॥
या आवडीं करिता भंजन । सहजे जाती मानाभिमान । हें मुख्य भक्तीचे लक्षण ।
जे मानाभिमान साडावे ॥ ३४ ॥ त्यजावया मानाभिमान । करावें मत्कीर्तनश्रवण ।
श्रवणादि भक्तीचें लक्षण । ऐक सपूर्ण उद्धवा ॥ ३५ ॥

मत्कथाश्रवणे श्रद्धा मदनुध्यानमुद्धव । सर्वलाभोपहरण दास्येनात्मनिवेदनम् ॥ ३१ ॥

दृढ आस्तिक्यें समाधान । शुद्ध श्रद्धा त्या नांव जाण । भावार्थें नें डंडळी मन ।
कथाश्रवण सादरें ॥ ३६ ॥ वक्त्याच्या वचनापाशीं । जडूनि घाली कानामनासी । श्रवणार्थ
वाढवी बुद्धीसी । विकिला कथेसी भावार्थें ॥ ३७ ॥ जेवीं दुधालागी माजर । सधी
पहावया सादर । तेवीं सेनावया कथासार । निरतर उल्हासु ॥ ३८ ॥ जडित कुडलं-
मडित कान । तें श्रवणासी नोहे मडण । श्रवणासी श्रवण भूपण । श्रवणे श्रवण सार्थक
॥ ३९ ॥ जरी स्वयें झाला व्याख्याता । पुराणपठणें पुरता । तरी साधुमुखें हरिकथा ।
ऐके सादरता अतिप्रीतीं ॥ १२४० ॥ श्रवणें श्रवणार्थी सावधान । तोचि अर्थ करी मनन ।
सपल्या कथाव्याख्यान । मनीं मनन सपेना ॥ ४१ ॥ ऐसे ठसावल्या मनन । सहजेचि
लागे माझें ध्यान । सगुण अथवा निर्गुण । आवडी प्रमाण ध्यानासी ॥ ४२ ॥ तेथ ध्येय

१ वाणी २ पातकें ३ बडबड ४ मुखाची चटक ५ त्याचें बोलणें मला मान्य होतें ६ द्वारपाळ ७ पोसलेला
८ कासव ९ ठेंगणा, वामन १० वाचाळ, भाड ११ सज्जन १२ तृप्ती १३ भगवद्भक्ताच्या चरणाचें १४ नमन.
१५ चचळ होत नाहीं. १६ लोकांचें लक्ष नसलेला प्रसग १७ कान १८ निष्णात १९ पढके [illegible].

ध्यान ध्याता । तिहींसी एकी गांठी नसतां । तंवचिवरी ध्यानावस्था । जाण तत्त्वतां उद्धवा ॥ ४३ ॥ ज्याच्या जीवी ध्यानाची आवडी । ज्याच्या मनासी माझी गोडी । उद्धवा हे तैंचि जोडे जोडी । जैं जन्मकोडी निजभाग्यें ॥ ४४ ॥ निष्काम करोनियां मन । जन्म-जन्मांतरी साधन । केलें असेल तैं माझें ध्यान । विश्वासें जाण दृढ लागे ॥ ४५ ॥ दृढ लागल्या माझें ध्यान । अनन्यभावें माझें भजन । सर्व पदार्थेंसी जाण । आत्मसमर्पण मज करी ॥ ४६ ॥ वैदिकें[1] लौकिकें[2] दैहिकें[3] । या क्रियांचे लाभ देख । जरी झाल्या अलौकिक । भक्त भाविक तैं नेघे ॥ ४७ ॥ वैदिक लाभ दिव्य सामग्री । स्वर्गादि सत्यलोकवरी । भक्त तेंही हातीं न धरी । भजन सुखें करी संतुष्ट ॥ ४८ ॥ लौकिक लाभाची श्रेणी[4] । कल्पतरु कामधेनु चिंतामणी । भक्त अर्पी कृष्णार्पणीं । हरिभजनी संतुष्ट ॥ ४९ ॥ दैहिक लाभाची थोरी । गजांतलक्ष्मी आल्या घरी । भक्त कृष्णार्पण करी । भजन सुखें करी सतुष्ट ॥ १२५० ॥ आविरिच्यैादि[5] लाभ जाण । सर्वहि मानोनियां गौण । माझे भक्तीसी विकिला प्राण । सर्व समर्पण मज करी ॥ ५१ ॥ जेणे सेवेसी विकिला प्राण । तो वृथा जावो नेदी अर्ध क्षण । माझी कथा माझें ध्यान । महोत्साहो जाण माझाचि ॥ ५२ ॥

मज्जन्मकर्मकथन मम पर्वानुमोदनम् । गीतताण्डववादित्रगोष्ठीभिर्मद्गृहोत्सवम् ॥ ३६ ॥

ध्यानावस्थें करी ध्यान । नातरी कथानिरूपण । अनुसधानी सावधान । रितें[6] मन राहूं नेदी ॥ ५३ ॥ माझीं जन्मकर्में निरूपिता । आवडी उल्हास थोर चित्ता । स्वेद रोमांच द्रवतां । सप्रेम कथा उल्हासें ॥ ५४ ॥ ऐकूनि रहस्य हरिकथा । द्रव नुपजे ज्याचिया चित्ता । तो पाषाण जाण सर्वथा । जळीं असता कोरडा ॥ ५५ ॥ ऐक माझें भक्तीचें चिह्न । माझ्या पर्वांचे[7] अनुमोदन । करी करवी आपण । दीनोद्धरणउपावो ॥ ५६ ॥ पर्वविशेष भागवतधर्मीं । नृसिंहजयंती रामनवमी । वामनजयंती जन्माष्टमी । उत्तमोत्तमीं शिवरात्र ॥ ५७ ॥ वैष्णवांसी शिवरात्रि विरुद्ध । हे बोलणें अतिअबद्ध । सकळ पुराणीं अविरुद्ध । व्यास विशुद्ध बोलिला ॥ ५८ ॥ शिव श्याम तमोगुणी । तो शुद्ध झाला विष्णूच्या ध्यानीं । विष्णु श्याम शिवचिंतनीं । विनटले गुणीं येरयेरां ॥ ५९ ॥ शिव धवळधाम गोक्षीरू । विष्णु घनश्याम अतिसुंदरू । बाप ध्यानाचा वडिवारू[8] । येरें येरू व्यापिला ॥ १२६० ॥ मुदला दोहींसी ऐक्य शुद्ध[9] । मा उपासकासी का विरुद्ध । शिवरात्री वैष्णवासी अविरुद्ध । व्रत विशुद्ध सर्वांही ॥ ६१ ॥ जे पर्वणी प्रिय चक्रपाणी । जे सकळ कल्याणाची श्रेणी । उभय पक्षा तारिणी । वैष्णवजननी एकादशी ॥ ६२ ॥ जे शुक्लकृष्णपक्षविधी । भक्त वाऊनिया खांदीं । नेऊनिया सायुज्यसिद्धी । मोक्षपदीं बैसवी ॥ ६३ ॥ करावी शुक्ल एकादशी । त्यजावे कृष्णपक्षासी । उपडलिया एका पक्षासी । सायुज्यासी केवीं[10] पावे ॥ ६४ ॥ दों पाखीं उड्डाण पक्ष्यासी । एकु उपडिल्या नुडवे त्यासी । तेवीं पा त्यजिता कृष्णपक्षासी । सायुज्यासी न पविजे ॥ ६५ ॥ तेवीं एकादशी पाहीं । जो जो उत्सवो जे जे समयीं । तो तो उंपतिष्ठे[11] माझ्या ठायीं । सदेहो नाही सर्वथा ॥ ६६ ॥ जो एकादशीचा व्रतधारी[12] ।

१ वेदांत सांगितलेल्या २ लोकरूढीनें मानलेल्या ३ देहसंबधी. ४ पक्ती ५ ब्रह्मपदापर्यंतचे सर्व लाभ ६ रिकामें ७ पर्व=जयन्त्यादि पुण्यदिवस ८ मोठी योग्यता ९ शंकर आणि विष्णु यांचें अन्योन्य भजनामुळें पूर्ण ऐक्य असून शैव व वैष्णव यांच्यांत विरुद्धपण कां व्हावें १० केवीं ते नेना. ११ प्राप्त होतो १२ व्रत चाळविणारा

मी नित्य नांदें त्याच्या घरीं । सर्व पर्वकाळांच्या शिरीं । एकादशी खरी पैं माझी ॥ ६७ ॥ जो एकादशीचा व्रती माझा । तो व्रततपतीर्थांचा राजा । मज आवडे तो गरुडध्वजा । परिग्रहो माझा तो एकु ॥ ६८ ॥ जे माझे भक्त आले घरा । तैं सर्व पर्वकाळ येती दारा । वैष्णवा तो दिवाळी दसरा । तीर्थें घरा तैं येती ॥ ६९ ॥ चंद्रसूर्यग्रहणांसी । वोवाळूनि साडी ते दिवसीं । कपिलाषष्ठी ते याची दासी । मा अर्धोदयासी कोण पुसे ? ॥ १२७० ॥ ऐसे भक्ताचें आगमन । तेणे उल्हासें न सटे मन । सर्वस्व वेंचितां धनधान्य । हरिखें जाण नाचतु ॥ ७१ ॥ ऐसी माझ्या भक्तांची आवडी । त्यांचे सगतीची अतिगोडी । त्या नाव भक्तीची कुळवाडी । पर्वकोडी ते दिवसी ॥ ७२ ॥ पर्वविशेष आदरें । संत आलेनि अवसरें । शृंगारी हरिमंदिरें । गुढिया मखरें महोत्साह ॥ ७३ ॥ संत बैसवूनि परवडीं । कीर्तन माडिती निरवडी । हरिखें नाचती आवडी । धरिती वोंगडी विन्यासें ॥ ७४ ॥ टाळ घोळ मृदंग कुसरीं । नाना चरित्रें गाती गजरीं । गर्जती स्वानंदें अवसरीं । जयजयकारीं हरिनामें ॥ ७५ ॥

यात्रा बलिविधान च सर्ववार्षिकपर्वसु । वैदिकी तान्त्रिकी दीक्षा मदीयव्रतधारणम् ॥ ३७ ॥

ऐक दीक्षेचे लक्षण । वैदिकी तान्त्रिकी दोन्ही जाण । वैदिकी वेदोक्तग्रहण । तान्त्रिकी जाण आगमोक्त ॥ ७६ ॥ वैष्णवी दीक्षा व्रतग्रहण । पाञ्चरात्रिक मंत्रानुष्ठान । हें आगमोक्त शुद्ध लक्षण । व्रतधारण तें माझें ॥ ७७ ॥ वैष्णवव्रतधर्मासी । पर्वें करावीं वार्षिकेंसी । जे बोलिलीं चातुर्मासीं । एकादश्यादि जयंत्या ॥ ७८ ॥ शंयनी कटिनी प्रबोधिनी । पवित्रारोपणी नीराजनी । वसतदमनकारोपणी । जन्मदिनीं जयत्या ॥ ७९ ॥ इत्यादि नाना पर्वकाळीं । महामहोत्साहो पूजावळी । नीराजनें दीपावळी । मृदंगटाळी गर्जत ॥ १२८० ॥ उचवळोनि अतिसुखें । यात्रे निघावे येणे हरिखें । दिंडी पताका गरुडटके । नामघोषें गर्जत ॥ ८१ ॥ यात्रे जावे ज्या देवासी । तो देवो आणी निजगृहासी । आपली आवडी जे मूर्तीसी । ते प्रतिमेसी प्रतिष्ठी ॥ ८२ ॥

मदर्चास्थापने श्रद्धा स्वतः संहत्य चोद्यमः । उद्यानोपवनाक्रीडपुरमन्दिरकर्मणि ॥ ३८ ॥

मूर्ति निपंजवावी वरिष्ठ । नेटुंगी देटुंगी चोखट । साधुमुखें अतिनिर्दुष्ट । घवघवीत साजिरी ॥ ८३ ॥ मूर्ति करावी अतिसुरेख । कृश न करावी अधोमुख । स्थूल न करावी ऊर्ध्वमुख । रडकी दुर्मुख न करावी ॥ ८४ ॥ अंग स्थूळ वदन हीन । मूर्ति न करावी अतिदीन । खेचरी भूचरी जिचे नयन । विक्राळ वदन न करावी ॥ ८५ ॥ अंग साजिरें नाक हीन । वैरदळ चांग चरण क्षीण । मोदळी बुदगुली ठेंगणे ठाण । अतिदीर्घ जाण न करावी ॥ ८६ ॥ मूर्ति साजिरी सुनयन । सम सपोस सुप्रसन्न । अंगीं प्रत्यंगीं नव्हे न्यून । सुचिन्ह सुलक्षण सायुध ॥ ८७ ॥ पाहतां निवे तनमन । देखतां जाय भूकतहान । घवघवीत प्रसन्नवदन । कृपालक्षण सुकुमार ॥ ८८ ॥ जे देखताचि जीवीं जडे । अतिशयें सर्वांसी आवडे । पाहों जातां निजनिवाडें । पूर चढे प्रेमाचा ॥ ८९ ॥ ईषत् दिसे हास्य-

१ उडुवातला मनुष्य २ पुल्हृदी, उत्कपस्थिती ३ रांगेनें, पक्तींत ४ चातुर्यानें ५ चेष्टा, आनंदानें नाचणें सोंग घेणें (ज्ञानेश्वरी अध्याय १३–५७०) ६ शास्त्रपुराणस्थित ७ हीं निरनिराळ्या एकादशींचीं नांवें आहेत ८ प्रतिमा ९ घडवावी, तयार करावी १० नीट, बांधेसूद ११ टगटगीत १२ मनोहर, गोड १३ दोषरहित १४ रोडकी १५ खालीं पाहणारी नसावी मूर्तीची दृष्टि व आपली दृष्टि एक व्हावी १६ वरचा भाग १७ रड्ड १८ लहान १९ ठेवण २० प्रसन्न नेत्राची २१ पुष्ट, गुटगुटीत. २२ मोट वगैरे प्रत्यंग. २३ भर २४ किंचित्

वंदन । अतिशयेंसीं सुप्रसन्न । जिचेनि घवघवाटें निवे मन । प्रतिमा संपूर्ण ती नांव ॥ १२९० ॥ तेथें मेळवूनि साधुश्रेष्ठां । अग्न्युत्तारण[1] करावे निष्ठा । चक्षून्मीलन[2] प्राणप्रतिष्ठा । करावी वरिष्ठाचेनि हातें ॥ ९१ ॥ देवालय करावे गहन । वन उद्यान उपवन । खेंड-[3]कुलिया विश्रामस्थान । आराम जाण करावे ॥ ९२ ॥ नाना जातींचे वृक्ष तें वन । फळभक्ष वृक्ष तें उपवन । पुष्पवाटिका तें उद्यान । कृष्णार्पण पूजेसी ॥ ९३ ॥ हाट[4] हाट-वटिया चौपासीं । नगर वसवावें देवापाशीं । वेदाध्ययन शास्त्रश्रवणेसी । अहर्निशीं[5] कीर्तनें ॥ ९४ ॥ इतुकें करावया असमर्थ । श्रद्धा आहे परी नसे वित्त । तरी साह्य मेळवून असमर्थ । सद्भावयुक्त करावे ॥ ९५ ॥ का मेळवूनि भगवद्भक्त । त्यांत श्रद्धाळू जे वित्तवंत[6] । भावपूर्वक दिधल्या वित्त । तेणें हें समस्त करावे ॥ ९६ ॥ देउळीं करूनि मूर्तिप्रतिष्ठा । परतोनि न वंचे जो त्या वाटा । तो आळशी जाणावा करंटा । नव्हेचि चोखटा भावाचा ॥ ९७ ॥ जो करूं जाणे मूर्तिप्रतिष्ठा । धन वेचून भावार्थी मोटा । नीचसेवा तो माझा वांटा । झाडितां खरांटा न [7]सडी ॥ ९८ ॥

समार्जनोपलेपाभ्यां सेकमण्डलवर्तनैः । गृहशुश्रूषणं मह्यं दासवद्यदमायया ॥ ३९ ॥

असतां शिष्य सेवकजन । ते प्रतिष्ठा [8]सांडूनि सन्मान । स्वयें करी सडासंमार्जन । देवालयीं जाण निर्दंभ ॥ ९९ ॥ रंगमाळा घाली कुसरी । नाना यंत्रें नानाकारीं । नाना परींचे रंग भरी । आवडी भारी मद्भजनी ॥ १३०० ॥ जैसे का नीच रंक । तैसी सेवा करी देख । नीचसेवेचें अतिसुख । निर्मायिक मद्भजनीं ॥ १ ॥

अमानित्वमदम्भित्वं कृतस्यापरिकीर्तनम् । अपि दीपावलोकं मे नोपयुञ्ज्यान्निवेदितम् ॥ ४० ॥

अपार वेचूनि नाना अर्थ । प्रासाद[12]प्रतिष्ठा म्यां केली येथ । मी एक देवाचा मोटा भक्त । न धरी पोटांत अभिमान ॥ २ ॥ शुद्ध भावो नाहीं चित्तीं । खटाटोपें [13]अहाच भक्ती । ऐशी जे दांभिक स्थिती । भक्त नातळती भाविक ॥ ३ ॥ भक्तें न धरावा अभि-मान । नापेक्षावा मानसन्मान । न करावे दांभिक भजन । अभिलाष जाण न धरावा ॥ ४ ॥ अनुभव जाला तो आपण । का देवालयीं वेचिलें धन । अथवा जे दिधले दान । तें [14]वांच्य जाण न [15]करावे ॥ ५ ॥ यजमान जें केलें बोले । तें जे केले तें निर्वीर्य जाले । प्राणेवीण प्रेत उरलें । तैसे झाले ते धर्म ॥ ६ ॥ कृपीवळू पेरूनियां धान्य । सवेंचि आच्छादी आपण । तें पीक लगडूनि ये जाण । तैसें सफळ दान न बोलतां ॥ ७ ॥ देवासी समर्पिलें आपण । का आणिकीं केलें निवेदन । तें घेऊं नये आपण । देवल[16]कण तो दोषू ॥ ८ ॥ देवाचा प्रसाद घेतां । लोभें न घ्यावा सर्वथा । आधीं वांटावा समस्तां । अल्पमात्रतां स्वयें घ्यावा ॥ ९ ॥ दीपु समर्पिला श्रीहरी । तेणें न वर्तावे गृहव्यापारीं । हें बोलिलें आगमशास्त्रीं । स्मृतिकारीं सज्ञानीं ॥ १३१० ॥ हे तंव अवघी साधारण बाह्य पूजा । परी दृढविश्वासें भावो माझा । ते भक्ति आवडे अधोक्षजा । भाविकांची पूजा भावार्थें ॥ ११ ॥ ऐक पां भक्तीचा इत्यर्थू । जेणें भजनें ह्मणिजे भक्तु । तरी जे जे उत्तम या लोकांतू । आवडता पदार्थु मज अर्पी ॥ १२ ॥

---

१ मूर्ति घडतांना अग्नीचा ताप व ताडन घडतें त्याच्या निवारणार्थ विधी २ नेत्र उघडणे ३ उपवन (मागें अध्याय ७-५६३ पहा) ४ बाजार ५ रात्रंदिवस ६ धनिक ७ आड ८ जाण पां ९ सरळ १० सोडी ११ मोठेपणा विसरून १२ देऊळ व सभामंडप बांधणें १३ वरवर, दांभिकपणाची १४ उच्चारू नये १५ समर्पण १६ पूजारीपणा १७ रद्दस

यद्यदिष्टतम लोके यच्चातिप्रियमात्मन । तत्तन्निवेदयेन्मह्य तदानन्त्याय कल्पते ॥ ४१ ॥

हो का चंद्रामृत तत्त्वतां । अवचटें आलें भक्ताचे हाता । तें अवघेंचि अर्पी भगवंता । देहलोभता न सेवी ॥ १३ ॥ देहासी यावया अमरता । तेणे लोभें सेवावें अमृता । अमर अमृतपान करिता । मरती सर्वथा स्वकाळें ॥ १४ ॥ नश्वर देहाचिया ममता । भक्त सेवीना अमृता । तेंचि भगवंतासी अर्पिता । अक्षयता अनश्वर ॥ १५ ॥ परिस चिंतामणि न प्रार्थितां । दैवें आलिया भक्ताच्या हाता । तो लोभें न ठेवी सर्वथा । अर्पी भगवंता तत्काळ ॥ १६ ॥ लोभें कल्पतरु राखतां । कल्पना वाढे अकल्पिता । तोचि भगवंतीं अर्पितां । निर्विकल्पता स्वयें लाभे ॥ १७ ॥ स्वार्थें चिंतामणि राखितां । अत्यंत हृदयीं वाढवी चिंता । तोचि भगवंतीं अर्पितां । निश्चितता चित्तासी ॥ १८ ॥ कामधेनु राखतां आपण । अनिवार कामना वाढवी जाण । तेचि करितां कृष्णार्पण । निरपेक्षता पूर्ण अंगीं बाणे ॥ १९ ॥ लोभें स्पर्शमणि राखतां । तो वाढवी धनलोभता । तोचि भगवंतीं अर्पितां अर्थस्वार्थतानिर्मुक्त ॥ १३२० ॥ हो का देशकाळऋतुमेळें । उत्तम पदार्थ अथवा फळें । नवधान्यादिकें सकळें । अर्पी भाववळें मजलागीं ॥ २१ ॥ पोटातूनि आवडता । प्राप्त झालिया पदार्था । मजचि अर्पिती सर्वथा । लोलिंगता साडूनी ॥ २२ ॥ आपुले हृदयींची आवडी । हरिचरणीं लाविली फुंडी । आता नाना पदार्थांची जे गोडी । ते मजचि रोकडी अर्पिती ॥ २३ ॥ मज अनंताच्या हातीं । आवडीं अर्पिलें मद्भक्तीं । त्याचीं फळें सांगता श्रुती । मुक्या होती सर्वथा ॥ २४ ॥ मी वेदांचा वेदवक्ता । मजही न बोलवे सर्वथा । त्याचें फळ ते मीचि आतां । जाण तत्त्वता उद्धवा ॥ २५ ॥ जीवाँहिहोनि वैरौती । माझ्या ठायीं अत्यंत प्रीती । तिये नाव गा माझी भक्ती । जाण निश्चितां उद्धवा ॥ २६ ॥ तत्काळ मज पाविजे जेणें । ते माझे पूजेचीं स्थाने । अतिपवित्र जें कल्याणे । तुजकारणे सांगेन ॥ २७ ॥

सूर्योऽग्निर्ब्राह्मणो गावो वैष्णव ख मरुज्जलम् । भूरात्मा सर्वभूतानि भद्रपूजापदानि मे ॥ ४२ ॥

एकादशीं एकादशाध्यायीं । एकादश पूजास्थाने पाहीं । एका जनार्दनु तेंही । एकरूप सर्वही वर्णील ॥ २८ ॥ सूर्य अग्नि आणि ब्राह्मण । गायी वैष्णव आणि गगन । अनिळ जळ मही जाण । पूज्य आपण आपणासी ॥ २९ ॥ अकरावे पूजास्थान । सर्व भूतें पूज्य जाण । ऐक पूजेचें विधान । यथायोग्य लक्षण अवधारीं ॥ १३३० ॥

सूर्य तु विद्यया त्रय्या हविषाग्नौ यजेत माम् । आतिथ्येन तु विप्राग्र्ये गोष्वङ्ग यवसादिना ॥ ४३ ॥

सविता माझें अधिष्ठान । माझेनि तेजें विराजमान । जेणें तेजें जगाचे नयन । देखणे जाण होताती ॥ ३१ ॥ दीपु लाविल्या गृहाभीतरीं । तो प्रकाशू दिसे गवाक्षद्वारीं । तैसे माझें निजतेज अंतरी । तें सूर्यद्वारीं प्रकाशे ॥ ३२ ॥ तो सविता मंडळमध्यवर्ती । जाण नारायण मी निश्चितीं । त्या मज सूर्याची उपास्ती । सौरें सूक्ति त्रैविद्या ॥ ३३ ॥ ऋग्वेदादि वेद तीनी । साङ्ग सौरमंत्रें जाणोनी । सूर्यसूक्तें सन्मुख पठणीं । पूजा सज्ञानीं करावी

---

१ अवचित २ परीस ३ द्रव्याच्या लोभापासून मुक्त ४ लोभीपणा ५ खऱ्या भावानें ६ तत्परता ७ जीवापेक्षाहुन्हा अधिक ८ वायु ९ पाहणारे १० घरात ११ खिडक्यातून, झरोक्यातून १२ सूर्याची उपासना तीन वेदात सांगितलेल्या सूर्याच्या सूक्तांनी उपस्थानादिकांच्या योगें करावी १३ सूर्याच्या स्तुतीचे मंत्र

॥ ३४ ॥ हे वैदिकी उपासकता । वेदज्ञांसीचि तत्त्वतां । नेणत्या योग्य नव्हे सविता । ऐसे सर्वथा न ह्मणावे ॥ ३५ ॥ तत्काळ प्रसन्न होय सविता । ऐशी सुगम उपासकता । तुज सांगेन आतां । सावधानतां अवधारीं ॥ ३६ ॥ सकळ वेदांची जननी । सकळ मंत्रांचा मुकुटमणी । ते गायत्री उत्तमवर्णी । सकळ ब्राह्मणीं जाणिजे ॥ ३७ ॥ तिचा अर्थ विचारिता । तीअधीन असे सविता । त्रिपदा त्रिकाळीं अर्घ्य देतां । त्रैविद्या तत्त्वतां त्या नाव ॥ ३८ ॥ अर्धमात्रा अर्धबिंबध्यान । त्रिपदा त्रिकाळीं अर्घ्यदान । तेणे सतोषे चिद्धन । आपणासमान भक्त करी ॥ ३९ ॥ हें प्रथम माझें अधिष्ठान । सूर्यपूजा याचि नाव जाण । आतां अग्निपूजेचें लक्षण । सांग संपूर्ण तें ऐक ॥ १३४० ॥ सर्वांगा मुख प्रधान । ते माझें मुख अग्नि जाण । ये अर्थी वेदशास्त्रपुराण । साक्षी सपूर्ण गर्जती ॥ ४१ ॥ ब्राह्मण माझे आवडते । माझे मुखी होआवया सरते । ग्यां लाविले अग्निसेवेतें । तेही तेथें चूकले ॥ ४२ ॥ घालूनि मजमुखी अवदान । इंद्राय स्वाहा ह्मणती जाण । कर्मकांडें ठेकिले ब्राह्मण । शुद्ध मदर्पण चूकले ॥ ४३ ॥ केवळ मजमुखीं आर्पिता । आड आली त्यांची योग्यता । इद्र यम वरुण सविता । नाना विकल्पती अवदानीं ॥ ४४ ॥ देवो देवी मीचि आहें । हेंही सत्य न मानिती पाहें । मजवेगळा विनियोग होये । नवल काये सांगावें ॥ ४५ ॥ जें जे सेविजे तिहीं लोकीं । तें तें अर्पे माझ्या मुखी । हें न मनिजे याज्ञिकीं । कर्मविखी विकल्पू ॥ ४६ ॥ विकल्पबुद्धि ब्राह्मण । अद्यापि संशयीं पडिले जाण । करूनि वेदशास्त्रपठण । शुद्ध मदर्पण न बोलती ॥ ४७ ॥ माझें मुख वैश्वांनर । येणे भावें विनटले नर । साडूनि भेद देवतांतर । मजचि साचार अर्पिती ॥ ४८ ॥ त्यांचे समिधेनीं मन तृप्त झाले । तेथही जरी हविर्द्रव्य आले । तरी माझें निजसुख सुखावले । सर्वस्व आपुलें त्यासी मी दे ॥ ४९ ॥ मज नैराश्यतेची आस । त्यांच्या हाताची मी पाहें वास । त्यांलागीं सदा सावकाश । अल्पही ग्रास जे देती ॥ १३५० ॥ त्याचेनि हाते निर्विकल्पें । मद्भावें जें अग्नीस अर्पे । तृण काष्ठ तिळ तुपें । तें म्यां चिद्रूपें सेविजे ॥ ५१ ॥ यापरी अग्नीची उपास्ती । जे दुजे स्थानीची पूजास्थिती । सागीतली म्यां तुजप्रती । ब्राह्मणभक्ती अवधारी ॥ ५२ ॥ पूजेमाजी अतिश्रेष्ठ जाण । शीघ्र मत्प्राप्तीचे कारण । ब्राह्मण माझें पूजास्थान । अतिगहन उद्धवा ॥ ५३ ॥ त्यांचिया भजनाची नवलपरी । आड पडावें देखोनि दूरी । मस्तक ठेवावा चरणावरी । चरणरज शिरी वंदावे ॥ ५४ ॥ आवाहनविसर्जनेवीण । शालग्राम माझें अधिष्ठान । परी तें केवळ अचेतन । ब्राह्मण सचेतन मद्रूपें ॥ ५५ ॥ मी अव्यक्तरूप जनार्दन । तो मी व्यक्त ब्राह्मणरूपें जाण । धरातळीं असें मी नारायण । धरामर ब्राह्मण यालागीं ॥ ५६ ॥ ब्राह्मणमुखें वेदासी महिमा । ब्राह्मणे यज्ञदानतपतीर्थगरिमा । ब्राह्मणे देवासी परम प्रेमा । ब्रह्मत्व ब्रह्मा ब्राह्मणमुखें ॥ ५७ ॥ त्या ब्राह्मणासी अपमानिता । अपमानिल्या यज्ञदेवता । वेदादि तपदानतीर्था । परब्रह्म तत्त्वतां अपमानिले ॥ ५८ ॥ मज त्रिलोकीं नाहीं [12]सौठवण । मजहूनि अधिक माझे ब्राह्मण । त्यामाजीं

---

१ पहिल्या वर्णातले पुरुष जे ब्राह्मण त्यांनीं २ जाण ३ श्रेष्ठ ४ आहुती ५ फसले ६ मान्य जात नाहीं ७ नाशि ८ आडवें ९ पडे तें १० नित्य राहण्याचें स्थान ११ यज्ञ, दान, तप, तीर्थ, इत्यादिकाना ब्राह्मणामुळे महत्त्व आहे १२ त्रिलोकीहून मी अधिक व्यापक आहें 'अत्यतिष्ठद्दशांगुलम्'

मी वेदरूप नारायण । सगळा जाण सांठवलों ॥ ५९ ॥ ब्राह्मणपद[1] हृदयीं धरितां । मज आली परम पवित्रता । लक्ष्मी पाया लागे उपेक्षितां । चरणतीर्थ माथा शिवू[2] धरी ॥१३६०॥ यालागीं ब्राह्मण पूज्य जाण । अगें मी करीं चरणक्षालन । त्यांचे उच्छिष्ट मी काढीं आपण । पाडु कोण इतराचा ॥ ६१ ॥ मुख्य माझें अधिष्ठान । सर्वोपचारपूजास्थान । दान मान मिष्टान्न । विधिपूजन विप्रांचें ॥ ६२ ॥ एका नेमू शालिग्रामाचा । एका स्थावर लिंगाचा । एका नेमू गणेशाचा । एका सूर्याचा दर्शननेमू ॥ ६३ ॥ एका नेमू तुळशीचा । एका बांधल्या अनंताचा । नित्य नेम ब्राह्मणाचा । सभाग्य तो भाग्याचा दुर्लभ ॥ ६४ ॥ नित्य नेमस्त द्विजपूजा । षोडशोपचार करी वोजा । माझे भक्तीचा तो राजा । आत्मा माझा तो एकू ॥ ६५ ॥ जो देवतांतरा[3] नुपासित । जीवेंभावें ब्राह्मणभक्त । त्याचा चुकवूनियां अनर्थ । निजस्वार्थ मी कर्ता ॥ ६६ ॥ ऐसे जे ब्राह्मणभक्त । त्याच्या पायीं पृथ्वी पुनीत[4] । गंगा चरणतीर्थ वांछित । शिरीं वंदीत मी त्यासी ॥६७॥ त्याचे सेवेचा सेवक । मोलेवीण[5] मी झालों देख । ब्राह्मणसेवेचें मज सुख । अलौलिक[6] अनिवार ॥ ६८ ॥ नित्यनेम द्विजपूजा । करी तो आवडे अधोक्षजा । त्यालागीं पसरूनि चारी भुजा । आलिंगनीं माजा जीवू निचे ॥ ६९ ॥ ब्राह्मणाच्या स्नानप्रवाहतळीं । जेणें भावार्थे केली आंघोळी । कोटि अवभृथें[7] पायांतळीं । तेणें तत्काळीं घातलीं ॥ १३७० ॥ ब्राह्मणचरणतीर्थ देखतां । पळ सुटे दोषदुरिता । तें भावार्थें तीर्थ घेतां । दोष सर्वथा निर्माले[8] ॥ ७१ ॥ जो कोणी नित्य नेमस्त । सेवी ब्राह्मणाचें चरणतीर्थ । तो स्वयें झाला तीर्थभूत । त्याचेनि पुनीत जड जीव ॥ ७२ ॥ त्या ब्राह्मणाचे ठायीं जाण । अभ्यंगादि[9] सुमन[10] चंदन । आसन भोजन धन धान्य । शक्तिप्रमाण[11] पूजेसी ॥ ७३ ॥ ब्राह्मणासी प्रिय भोजन । दानीं श्रेष्ठ अन्नदान । निपजवूनिया मिष्टान्न । द्यावें भोजन सद्भावें ॥ ७४ ॥ एक हेळसूनि[12] देती अन्न । एक उबगल्यासाठीं[13] जाण । एक देती निर्भर्त्सून[14] । एक वसवसोन[15] घालिती ॥ ७५ ॥ तैसें न करावें आपण । ब्राह्मण माझें स्वरूप जाण । त्यासी देऊनिया सन्मान । द्यावें भोजन यथाशक्ति ॥७६॥ अज्ञान अतिथि आल्या समयीं । खोडी काढूं नये त्याच्या ठायीं । तोही माझें स्वरूप पाहीं । अन्न ते समयीं अर्पावें ॥ ७७ ॥ अतिथि जाता पराङ्मुख । त्यासवें जाय पुण्य निःशेख । अन्न द्यावें समयीं अवश्यक । नातरी उदक तरी द्यावें ॥ ७८ ॥ ब्राह्मण बैसवूनि पंक्ती । जे कोणी [16]पंक्तिभेद करिती । ते मोलें पाप विकत घेती । त्यासी अधोगती निश्चितीं ॥ ७९ ॥ ब्राह्मणसेवेलागीं जाण । काया वाचा मन धन । यथासामर्थ्यें अवंचन[17] । अतिथिपूजन त्या नांव ॥ १३८० ॥ त्रिपदा[18] जपे पवित्र पूर्ण । यालागीं वेदाचें निवासस्थान । ब्राह्मण माझें स्वरूप जाण । श्रेष्ठ अधिष्ठान पूजेचें ॥ ८१ ॥ ब्राह्मणआज्ञेलागीं जाण । अतिसादर ज्याचें मन । देणें देववणें दान । श्रद्धासंपूर्ण या नांव ॥ ८२ ॥ ब्राह्मणसेवा धनेवीण । सर्वथा न घडे ऐसें न म्हण । सेवेसी श्रद्धा प्रमाण । उल्हास पूर्ण भजनाचा ॥ ८३ ॥ एकाची शरीरसेवा जाण । एकाचें वाचिक पूजन । एकाचें मानसिक

१ भृगूचा लत्ताप्रहार २ शंकर ३ अन्यदेवास न भजता ४ पवित्र ५ देणगीशिवाय ६ अत्यंत ७ यज्ञाच्या शेवटचें स्नान ८ नाश पावतात ९ सुवासिक तेल लावून ऊन पाण्यानें स्नान वगैरे घालणें १० पुष्पें, चंदन, वगैरे ११ सामर्थ्यानुसार १२ धिक्कार करून १३ कटाळून १४ निंदून १५ अंगावर ओरडून १६ एकाला एक दुसऱ्याला निराळें बरें वाईट वाढणें १७ भेदभावाची वर्तणूक न ठेवणें १८ गायत्री

भावसाफल्यप्राप्ती । विरुद्ध स्थिति परस्परें ॥ ६ ॥ वैष्णव विष्णूचे उदरीं जाण । ते उदरीं उदरस्थ व्हावे आपण । तें सहजें झालें सखेपण । अकृत्रिम जाण कळवळा ॥ ७ ॥ ऐसा बंधुस्नेहें जो कळवळा । तेचि पूजा वैष्णवकुळा । वैष्णवपूजकाजवळा । भावें भुलला मी तिष्ठें[1] ॥ ८ ॥ वैष्णवपूजेचें लक्षण । तें पाचवें माझें अधिष्ठान । ऐक आकाशाचें पूजन । केवळ माझें ध्यान ते ठायीं ॥ ९ ॥ आकाश निर्लेप निर्विकार । अतिसूक्ष्म निराकार । तैसें माझें ध्यान निरंतर । हृदयीं संचार करावें ॥ १४१० ॥ ध्यानीं बैसोनि सावकाश । सगळें सर्व महदाकाश । जो आपुलें करी हृदयाकाश । तेणें मी परेश पूजिला ॥ ११ ॥ अतिसूक्ष्मनिर्विकार । हृदयीं माझें ध्यान सधर । तेचि पूजा गा साचार । अपरपार मी पूजिलों ॥ १२ ॥ आकाशा लेप लावूं जाता । लाविता न लागे सर्वथा । तेवीं सर्व कर्मीं वर्तता । आपुली मुक्तता जो देखे ॥ १३ ॥ आकाश सर्व पदार्थीं व्याप्त । व्याप्त असोनि अलिप्त । तेवीं सर्व कर्मीं मी वर्तत । कर्मातीत नभनिष्ठा ॥ १४ ॥ आकाश माझें पूजास्थान । तेथील पूजेचें हें विधान । हें सहावें पूजाअधिष्ठान । वायूचें अर्चन तें ऐक ॥ १५ ॥ वायूच्या ठायीं भगवद्बुद्धी । ज्याची ढळों नेणे कधीं । वायूचेनि भूतां चेतनसिद्धी । जगातें त्रिशुद्धी धरिता तो मी ॥ १६ ॥ वायुरूपें मीचि जाण । जालों सर्व भूतांचा प्राण । प्राणाचा मी मुख्य प्राण । मद्रूपें पवन या हेतू ॥ १७ ॥ वायू व्योमीं जन्म पावे । जन्मोनि व्योमावेगळा नव्हे । सर्व कर्मीं तेथेंचि सभवे । अंतीं स्थिरावे निजव्योमीं ॥ १८ ॥ तेवीं जन्मकर्मनिदान । पावोनि न सांडी अधिष्ठान । प्राणाचा जो होय प्राण । हेंचि पूजन वायूचें ॥ १९ ॥ प्राणाचें गमनागमन । तेथ सोहंहंसाचें नित्य ध्यान । तेंचि करिता नित्य सावधान । हेंचि पूजन वायूचें ॥ १४२० ॥ मद्रूपें दृढभावन । वायूचें जो करी आपण । तें पवनाचें पूजन । पूजास्थान सातवें ॥ २१ ॥ जीवनें जीवनाची पूजा । जीवनेंचि निपजे वोजा । ते पूजा पावे अधोक्षजा । तो भक्त माझा पढियंता ॥ २२ ॥ 'आपो नारायणः साक्षात्' । या मंत्राचा जो मंत्रार्थ । देवें देवोचि पूजिजेत । जाण निश्चित उद्धवा ॥ २३ ॥ क्षीरें पूजिला क्षीरसागरू । तेवीं द्रव्यें द्रव्योपचारू । हा जीवनपूजाप्रकारू । जाण निर्धारू उद्धवा ॥ २४ ॥ जीवा जीववी जीवन । त्या जीवना मी निजजीवन । जीवनें पूजिजे जीवन । जेवीं समुद्रपूजन तरंगीं ॥ २५ ॥ 'नद्यस्तृप्यंतु समुद्रास्तृप्यंतु' । हें जळेंचि जळ पूजिजेतू । पूज्यपूजका एकत्व येथू । हेतु वेदोक्त विधिपूजा ॥ २६ ॥ जीवनें पूजिजे जीवन । हें आठवें पूजास्थान । ऐक पृथ्वीचें पूजन । श्लोकार्धें संपूर्ण सांगेन ॥ २७ ॥

स्थण्डिले मन्त्रहृदयैर्भोगैरात्मानमात्मनि । क्षेत्रज्ञं सर्वभूतेषु समत्वेन यजेत माम् ॥ ४५ ॥

जळामाजीं धरा अधर[12] । विरोनि हो पाहे तें नीरें[13] । तीमाजीं मी प्रवेशलों धराधर । अधर ते सधर तेणें झाली ॥ २८ ॥ यालागीं पृथ्वी माझें पूजास्थान । ऐक पूजेचें विधान । गोसदृश स्थंडिलीं जाण । आवाहन पैं माझें ॥ २९ ॥ गोसदृश स्थंडिलीं कां ह्मणसी । पृथ्वी आहे गायीच्या ऐशी[15] । जैं पूजा करावी पडे तिसी । तैं तदाकारेंसीं स्थंडिल ॥ १४३० ॥ ते स्थंडिलीं पूजावया धरा । आवाहन करावें धराधरा । तल्लिंग हृदयमंत्रा । मंत्रद्वारा

१ 'मद्भक्ता यत्र गायन्ति तत्र तिष्ठामि नारद' २ पूजास्थान ३ साक्षेपानें ४ दृढ, उत्तम ५ चलनसिद्धी ६ पवित्र करणारा ७ या कारणास्तव, ह्मणून ८ आकाशीं ९ शुद्धनभाचें १० पाण्यानें पाण्याची ११ लाटांच्या द्वारें १२ आधारावांचून. १३ पाणी १४ पृथ्वी धारण करणारा, विधिविधान. १५ खुरापेसी.

पूजावी ॥ ३१ ॥ हृदय कवच शिखा नेत्र । शक्तिबीज मंत्रास्त्र । स्थंडिलीं रेखूनियां यंत्र । धराधरमहापूजा ॥ ३२ ॥ यापरी पृथ्वीपूजन । साङ्ग सांगीतलें जाण । आपुलें आपण पूजास्थान । दहावें लक्षण तें ऐक ॥ ३३ ॥ आधीं एक पुढें पूर्ण । त्या नांव दहावें लक्षण । आपलें आपण पूजास्थान । विचित्र विंदान पूजेचें ॥ ३४ ॥ पूज्यापुढें पूज्यकोटी । केल्या गणितासी पडे तुटी । पहिल्या पूज्यासी जैं फांटा उठी । तैं गणितसृष्टी असंख्य ॥ ३५ ॥ पूर्णासी फांटा काढिजे । त्या नांव एक ह्मणिजे । एकपणेंही पूर्ण असिजे । सहज निजें परिपूर्ण ॥ ३६ ॥ पूर्णापुढें पूर्ण पडे । तें गणित काय आंतुडे । जें निचौंडा चाड वाढे । तें निजनिवाडें निजपूजा ॥ ३७ ॥ एकासी एक मेळविजे । तें दोनीपणे होय दुजें । जैं एकें एक भोगिजे । तैं देखिजे निजपूज्यत्व ॥ ३८ ॥ आपणचि आपला देवो । आपुला पूजक आपण पहा वो । आपुला आपणचि भावो । नवल नवलावो पूजेचा ॥ ३९ ॥ हृदयीं भावूनि चैतन्यघन । स्वयें तद्रूप होऊनि जाण । मग जे भोग भोगी आपण । ब्रह्मार्पण सहजेंचि ॥ १४४० ॥ तो ग्रास घाली स्वमुखीं । तेणे मुखें मी होय सुखी । तृप्ति उपजे परमपुरुखीं । पूजा नेटकी हे माझी ॥ ४१ ॥ तो जे जे कांही भोग भोगी । ते अर्पती मजचिलागीं । मी रगलों त्याचे रगीं । पावे श्रीरंगीं ते पूजा ॥ ४२ ॥ मुख्य पूजेमाजीं हे माझी पूजा । तेणेंचि पूजिले मज अतिवोजा । पूजामिसें गरुडध्वजा । वश अधोक्षजा तेणें केलें ॥ ४३ ॥ हे आवडती माझी पूजा । अत्यंत प्रिय अधोक्षजा । हे भक्ति पढिये गरुडध्वजा । जाण तो माझा प्रिय भक्त ॥ ४४ ॥ हो का सगुण अथवा निर्गुण । दोहीं रूपें मीचि जाण । तेथ जो करी निजभोग अर्पण । शुद्ध पूजन तें माझें ॥ ४५ ॥ निजात्मभोगी अधोक्षजा । पूजिजे ते हे जाण पूजा । सर्व भूतातें पूजिजे वोजा । समसाम्य समजा समभावें ॥ ४६ ॥ अकरावे पूजेचा विवेक । मागा पुढा एकएक । अकरा इंद्रिया पडे आंख । तोचि पूजक सर्व भूता ॥ ४७ ॥ मगां पुढां एकएक कीजे । त्या नांव एकादश ह्मणिजे । हाचि विवेक जेणे जाणिजे । तेणे पूजिजे सर्व भूतां ॥ ४८ ॥ आत्मभोग मंदर्पणें पाहीं । वस्तू जाणितली स्वदेहीं । तेचि सर्व भूताच्या ठायीं । देहीविदेही समसाम्यें ॥ ४९ ॥ सर्व क्षेत्रांतें वागविता । मी क्षेत्रज्ञ जाण तत्त्वता । देखताही विषम भूता । ज्यासी माझी ममता मोडेना ॥ १४५० ॥ उच नीच विषमता भूंता । वस्तूसी न देखे विषमता । समसाम्यें समान समता । सर्व भूतां समत्वें ॥ ५१ ॥ माझिया साम्यें सर्वसमता । तेचि पूजा सर्व भूतां । तोचि पूजक तत्त्वता । ज्यासी विषमता बाधीना ॥ ५२ ॥ जो भावार्थे मजमाजीं आला । तैं सर्व भूतें तोचि झाला । सहजे ममत्व पावला । पूजूं लागला आत्मत्वे ॥ ५३ ॥ पूजू जाणे रक रावो । परी पालटेना समभावो । न खंडिता समतेचा ठावो । यथायोग्य पहा वो पूजित ॥ ५४ ॥ ऐक यदुवंशध्वजा । सर्व भूतीं माझी पूजा । माझेनि समत्वें निपजे वोजा । या अकराही पूजा समत्वें ॥ ५५ ॥ ईयें अकराही अधिष्ठानें । मत्प्राप्तिकरें[13] अतिपावनें । म्या सांगीतलेनि अनुसधानें । पूजा करणे यथाविधि ॥ ५६ ॥ म्या सांगीतलें ज्या निगुतीं । पूजा करावी त्याचि स्थिती । न[15] कळे तरी माझी मूर्ती । सर्वांहिप्रती चिंतावी ॥ ५७ ॥

१ प्रकार २ सापडे ३ निष्कामाला ४ पाविजे ५ फार अगत्यानें ६ आवडती ७ आकडा ८ मला अर्पण केल्यार, समर्पण ९ शरीराला १० विषमन्यूनता ११ उद्धवा १२ हीं १३ माझी प्राप्ति करून देणारीं. १४ पद्धतीनें १५ सर्वाधिष्ठानीं माझी मूर्ती । शुचित्त चित्तीं चिंतावी ।

धिष्ण्येष्वेष्विति मद्रूप शङ्खचक्रगदाम्बुजै । युक्त चतुर्भुज शान्त ध्यायन्नर्चेत्समाहित ॥ ४६ ॥

निर्गुणाहूनि सगुण न्यून । ह्मणे तो केवळ मूर्ख जाण । सगुण निर्गुण दोनी समान । न्यून पूर्ण असेना ॥ ५८ ॥ विघुरले ते तूप होये । थिजले त्यापरीस गोड आहे । निर्गुणापरिस सगुणीं पाहें । अतिलवलाहें स्वानंदू ॥ ५९ ॥ निर्गुणाचा वोध कठिण । मनबुद्धिवाचे अगम्य जाण । शास्त्रांसी न कळे उणखूण । वेदीं मौन धरियेलें ॥ १४६० ॥ वारा उमाणावा वावे । आकाश आकळावे खेंचे । भावना भावावली धावे । काय धरावे स्फुरेना ॥ ६१ ॥ तैशी सगुण मूर्ति नव्हे जाण । सुलभ आणि सुलक्षण । देखतां जाय भूकतहान । निवताहे मन सप्रेमें ॥ ६२ ॥ जो नित्यसिद्धू सच्चिदानंदू । प्रकृतिपरू परमानंदू । सगुण जाला जी गोविंदू । स्वानदकंदू स्वलीळा ॥ ६३ ॥ साखरेची गोडी वाखाणिली । तिची नौवद तेचि भेली केली । गोडिये अधिक शोभा आली । तैशी मूर्ति झाली साकार ॥ ६४ ॥ लाधूनिया कसवटी । उत्तम सुवर्णाची खोटी । बाधल्या नववधूच्या कंठीं । तेणे ते गोमटी दिसे काय ॥ ६५ ॥ त्याचींच करूनिया भूषणे । अगी प्रत्यगी लेवितां लेणे । नववधू अत्यंत शोभली तेणे । निंवलोण उतरिती ॥ ६६ ॥ तैसे जे निर्गुण निर्विकार । त्याची सगुणमूर्ति सुकुमार । चिन्मात्रैक अतिसुंदर । मनोहर स्वलीला ॥ ६७ ॥ घवघवित घनसावळा । मुकुट कुंडले मेखळा । कठीं कौस्तुभ वनमाळा । सोनसळा[12] झळकत ॥ ६८ ॥ आधींच तो अतिसावळा । वरी टिळक रेखिला पिवळा । आरक्तप्रांत[13] दोहीं डोळा । कमळदळां लाजवी ॥ ६९ ॥ चिन्मात्रींचे देखणेपण । त्या डोळ्या आले शरण । सैरांट हिंडता शिणला पवन । हरीचे प्राण ठाकिले ॥ १४७० ॥ जैशा ओंकारामाजीं श्रुती । तैशा मुखामाजीं दंतपक्ती । चौकीचे[16] चारी झळकती । सच्चिद्दीप्तीं सोलींव ॥ ७१ ॥ जेवीं जीव शिव भिन्नपणीं । तेवी अध ऊर्ध्व अधर दोन्ही । हरिअर्गी मिनले मिळणीं । समानपणीं समत्वे ॥ ७२ ॥ देखोनिया कृष्णवदन । चद्रमा कृष्णपक्षीं क्षीण । तो तंव पूर्णिमेसी पूर्ण । हा सदा सपूर्ण वदनेंदू ॥७३॥ दिनमा चंद्राची क्षीण प्रभा । वदनेंदूची नवलशोभा । लोपोनि चंद्रसूर्यप्रभा । स्वयें स्वयभा प्रकाश ॥७४॥ तो आर्तचकोरा अमृतपान । मुमुक्षुचातकां स्वानंदघन । सगुणपणे नारायण । भूषणां भूषण तो झाला ॥ ७५ ॥ चहूं खाणींच्या क्रिया विविधा । तैशा चहूं भुजींच्या चारी आयुधां । सगुण देखोनि गोविंदा । वेद निजबोधा आयुधें झाले ॥ ७६ ॥ देवो न कळे श्रुतींसी । लाज आली होती वेदासी । जगीं मिरवावया प्रतापासी । आयुधें हरीपार्सी ते झाले ॥ ७७ ॥ सामवेद झाला शंख । यजुर्वेद चक्र देख । अथर्वण गदा तिख । कमळ साजुक ऋग्वेदू ॥ ७८ ॥ साकारपणे सच्चिदानंदा । शख चक्र पद्म गदा । चहू करीं चहूं वेदां । निवची सदा निजागें ॥ ७९ ॥ जगी मिरवावया उपनिषदें । झालीं बाहुभूषणे अगदें । करीं ककणे अतिशुद्धें । सोहं शब्दें रुणझुणती ॥ १४८० ॥ नख केश अगुलिका ।

---

१ पातळ झालेल २ घट्ट झालेलें ३ लक्षण ४ मोजावा ५ सहीसारखर ६ कसाला ७ सोन्याची लगड, गोळा खोटी किंवा खोट "आसुरी सपत्ती हा खोट। दोषाचा जैसा" (ज्ञानेश्वरी अध्याय १६–२१६) ८ वाणता ९ साकार १० केवल ज्ञानस्वरूप ११ स्वलीळा. १२ पीतांबर १३ तांबूस आहेत कोन ज्याचे असा १४ मकरान १५ यथेच्छ १६ पुढचे फरशीच्या आकाराचे चार दात १७ दर्शनोत्सुक जे भक्तचकोर त्यांना चद्रासृत असा १८ मुमुक्षु हेच कोणी चातक त्यांना स्वानंदाची वृष्टि करणारा मेघ असा हा १९ जरायुज, अंडज, स्वेदज व उद्भिज्ज या प्राणिमात्रांच्या चार खाणी (जाती) होत. २० तिखट, तीक्ष्ण धारेची

करार्ग्री जडित मुद्रिका । त्रिकोण षट्कोणी या देखा । उपासकां विधिपीठ ॥ ८१ ॥ अगम्य तेज हृदयींच्या पदका । गुणत्रिवळी उदरीं देखा । मध्यें कळसू नेटका । क्षुद्रघंटिका मेखळे ॥ ८२ ॥ कांतीव मरकतस्तंभ जाण । तैसे शोभताति दोन्ही चरण । ते केवळ अचेतन । हे सचेतन हरिअगीं ॥ ८३ ॥ ध्वज वज्र अंकुश ऊर्ध्वरेखा । दोन्ही पायीं पद्में देखा । यवांकित सामुद्रिका । अतिनेटका पदबंधू ॥ ८४ ॥ आरक्त रंग चरणतळां । वरील घनसावळी कळा । नभीं इंद्रधनुष्यमेळा । तैसी लीळा हरिचरणीं ॥ ८५ ॥ सगुण देखोनियां जगन्नायका । दशदिशांसी चरणीं आवांका । पावावया निजसुखा । दशांगुलिका होऊनि ठेल्या ॥ ८६ ॥ चंद्र कृष्णपक्षी क्षीण । तेणे ठाकिले हरिचरण । नखीं चंद्र जडोनियां जाण । परम पावन तो झाला ॥ ८७ ॥ हें जाणोनि त्रिनयनें । चंद्रमा मस्तकीं धरणे । पायवणी माथा वाहणे । जग उद्धरणें तेणें जळें ॥ ८८ ॥ सगुण देवो देखोनि पाहीं । चारी मुक्ती लागल्या पायीं । यालागीं संतचरणाच्या ठायीं । तत्पर पाहीं सर्वदा ॥ ८९ ॥ सलोकता समीपता । दोहीं पायीं वांकी गर्जतां । अंदू झाली स्वरूपता । सायुज्यता तोडरू ॥ १४९० ॥ ज्या तोडराचा धाक पाहीं । अहंगर्वित असुर वाहती देहीं । सर्व सुख ते हरीच्या ठायीं । त्याच्या पायीं समाधी ॥ ९१ ॥ धैर्य वीर्य उदारकीर्ती । गुणगांभीर्य शौर्य ख्याती । यांसी कारण माझी सगुण मूर्ती । जाण निश्चितीं उद्धवा ॥ ९२ ॥ माझे ये मूर्तीचेनि दर्शनें । होत डोळ्या पारणे । जन्ममरणांचें उठवी धरणें । खत फाडणे विषयांचें ॥ ९३ ॥ माझी मूर्ति देखिल्यापाठीं । न लगे योगयाग आटआटी । न लगे रिघावें गिरिकपाटीं । नाना संकटीं न पडावें ॥ ९४ ॥ न लगे आसन ध्यानें । न लगे समाधिसाधन । माझिये प्राप्तीसी कारण । माझी भक्ति जाण उद्धवा ॥ ९५ ॥ एकादश पूजाअधिष्ठान । तेथें माझें करोनि आह्वान । म्यां सांगीतले मूर्तीचें ध्यान । सावधान करावे ॥ ९६ ॥ माझें अर्चन माझें ध्यान । माझें करावे कीर्तन । माझ्या नामाचें स्मरण । माझे गुण वर्णावे ॥ ९७ ॥ अहर्निशीं माझी कथा । अहर्निशीं माझी वार्ता । अहर्निशीं मातें ध्यातां । भक्ति तत्त्वतां ती नाव ॥ ९८ ॥ दीपकळिका हातीं चढे । तैं घरभरी प्रकाशू सांपडे । माझी मूर्ति जैं ध्यानीं जडे । तैं चैतन्य आतुडे अवघेंची ॥ ९९ ॥ या उपपत्ति उद्धवा देख । सगुण निर्गुण दोन्ही एक । जाण पां निश्चयो निष्टंक । सच्चिदानंदसुख समत्वे ॥ १५०० ॥ जो कसू सुवर्णाचिये खोटीं । तोचि वाला एका कसवटीं । सगुणनिर्गुणपरिपाटी । नाहीं तुटी चित्सुखा ॥ १ ॥ तेवीं सगुण निर्गुण निःशेष । जाण निश्चयें दोन्ही एक । सगळे साखरेचे टेंकें । ना नवटाक सम गोडी ॥ २ ॥ हें अतरंग माझें ध्यान । तेथें मन करोनि सावधान । अतिहर्षें मदर्चन । मद्भक्तीं जाण करावें ॥ ३ ॥ उद्धवा ऐसें ह्मणसी मनीं । हे भक्ति पाविजे कैसेनी । हें साध्य होय जिहीं साधनीं । तें तुजलागोनी सांगेन ॥ ४ ॥

१ त्रिगुणरूपी तीन वळ्या २ बारीक घुगरू ३ पाचूचे स्तंभ ४ धैर्य ५ आश्रय केले, धरिले ६ पादोदक, पायांचें तीर्थ ७ पायातलें एक भूषण, साखळी ८ अहंपणानें फुगलेले ९ उपास फिटणें, सार्थक १० खत फाडून देणें ह्मणजे बाकी पूज्य करून टाकणें ११ श्रम, खटपट १२ पर्वताच्या गुहेत १३ भाजन, भोजन १४ आवाहन १५ दिव्याची ज्योत १६ परब्रह्म १७ या विवेचनानें १८ दृढ १९ लगडीला २० कमीपणा, भेद २१ डोंगर, पर्वत (मागें अध्याय ५ ओंवी १०४ मध्यें हा शब्द आला आहे)

इष्टापूर्तेन मामेव यो यजेत समाहित । लभते मयि सद्भक्तिं मत्स्मृति साधुसेवया ॥ ४७ ॥

करितां नाना योगयाग । वापी कूप वन तडाग । श्रौतस्मार्त कर्मे चांग । मदर्पणें साङ्ग जिहीं केलीं ॥ ५ ॥ श्रौत अग्निहोत्र सोमयाग । स्मार्त वापी कूप तडाग । मज नार्पितां दोन्ही व्यंग । सत्कर्म साङ्ग मदर्पणें ॥ ६ ॥ कर्म करिता मदर्पण । अवचटें फळ वाञ्छी मन । इतुकियासाठीं भक्तासी विघ्न । सर्वथा मी जाण येवों नेदीं ॥ ७ ॥ सकाम कर्मकर्त्यासी । जे प्राप्ति नव्हे अतिप्रयासीं । त्या उत्तमलोकगतिभोगांसी । मद्भक्तासी मी देता ॥ ८ ॥ पोटांतूनि माझा भक्त । दिव्य भोगासी विरक्त । ते भोग भोगिता मातें स्मरत । भोगासक्त तो नव्हे ॥ ९ ॥ साधू देवालया जातां । पर्जन्यें पीडिला धारावर्ता । वेश्यागृहासी नेणता । आला अवचिता वोसँरिया ॥ १५१० ॥ तो वसोनि वेश्येसी नातळे । तेवीं भक्त दिव्य भोगासी कांटाळे । ठकलों ह्मणे अनुतापवळें । पिटूनि कपाळें हरि स्मरे ॥ ११ ॥ ऐशिया अनुतापस्थितीं । तत्काळ भोग क्षया जाती । तो जन्म पावे महामती । माझी भक्ति जिये गृहीं ॥ १२ ॥ त्यासी पूर्वसंस्कारस्थितीं । सकळ विषयाची विरक्ती । उपजतचि लागे भक्तिपंथीं । भक्त आवडती जीवेंप्राणें ॥ १३ ॥ तो मुक्तीतें हाणोनि लातें । निजसर्वस्वें भजे मातें । यापरी मी निजभक्तातें । नेदीं विघ्नातें आतळूं ॥ १४ ॥ यापरी ज्यास विषयविरक्ती । तेही ईष्टापूर्त जें करिती । योग याग त्याग जें साधिती । माझी भक्ती तें उपजे ॥ १५ ॥ संमाहित करोनि मन । श्रौतस्मार्तकर्मानुष्ठान । योग याग त्याग साधन । निष्ठेनें जाण जें करिती ॥ १६ ॥ तेणें शोधित होय चित्तवृत्ती । झालिया चित्तशुद्धीची प्राप्ती । तें उपजे माझी सद्भक्ती । जाण निश्चितीं उद्धवा ॥ १७ ॥ इतुकी न करिता आटाटी । माझे सद्भक्तीची होय भेटी । हें अतिगुह्य आहे माझे पोटीं । ते तुज मी गोठी सांगेन ॥ १८ ॥ सांडोनि सकळ साधन । जो करी साधुभजन । तेव्हांचि त्याचें शुद्ध मन । सत्य जाण उद्धवा ॥ १९ ॥ ह्मणसी साधु तो कैसा कोण । मागां सांगीतलें लक्षण । बहु बोलावया नाहीं कारण । साधु तो जाण सद्गुरू ॥ १५२० ॥ त्या सद्गुरूचें भजन । जो भावार्थें करी आपण । सर्व शुद्धीचें कारण । सद्गुरु जाण सर्वांशीं ॥ २१ ॥ ज्याचे मुखींचे वचन । ब्रह्मसाक्षात्कारा पाववी जाण । त्याचे सेविता श्रीचरण । शुद्धि कोणकोणा होईना ॥ २२ ॥ गुरुनाम घेता मुखें । कळिकाळ पाहूं न शके । त्याची सेवा करिता हरिखें । पाया मोक्षसुखें लागती ॥ २३ ॥ ज्यासी सद्गुरूची आवडी चित्तीं । ज्याची सद्गुरुभजनीं अतिप्रीती । त्यासी भाळली माझी सद्भक्ती । पाठीं लागे निश्चितीं वरावया ॥ २४ ॥ जो गुरुभजनीं भावार्थी । जगामाजीं तोचि स्वार्थी । त्यापाशीं माझी सद्भक्ती । असे तिष्ठती आंसिली ॥ २५ ॥ सद्भक्ति वापुडी कायसी । अगें मीही अहर्निशीं । तिष्ठतसे स्वानंदेंसीं । गुरुप्रेमासी भूललों ॥ २६ ॥ मज माझ्या भक्ताची थोडी गोडी । परी गुरुभक्तांची अतिआवडी । सत्संगेंवीण रोकडी । सद्भक्ति चोखडी नें पविजे ॥ २७ ॥

---

१ पर्जन्य पाडिला २ चोहोंकडून कोसळणाऱ्या धारानीं ३ वसावया ४ खरा ज्ञानी, बुद्धिवंत ५ इष्ट ह्मणजे यज्ञयागादि वेदोक्त कर्मे, व पूर्त ह्मणजे लोकोपयोगी विहिरी, तलाव, उपवनें इत्यादिक करणें ६ सावचित्त ७ श्रुतीनें आज्ञापिलेलीं ८ यातायात ९ गोष्टी १० मोहित झाली, लोभली, झाली चित्स्वरूपाची प्राप्ती ११ अंकित झालेली, दासी, पायातळीं १२ उपजेना

प्रायेण भक्तियोगेन सत्सगेन विनोद्धव । नोपायो विद्यते सम्यक् प्रायण हि सतामहम् ॥ ४८ ॥

माझिये प्राप्तीलागुनी । भक्तिज्ञानमार्ग दोन्ही । ज्ञान अत्यत कठिणपणीं । भक्ति निर्विघ्नीं[1] पाववी मज ॥ २८ ॥ ससार तरावयालागीं । अनेक साधनें अनेगीं[2] । वोलिलीं तीं जाण वाउगीं । उत्तम प्रयोगीं मद्भक्ती ॥ २९ ॥ उपायांमाजीं अतिप्रांजळ[3] । निर्विघ्न आणि नित्य निर्मळ । माझा भक्तिमार्ग केवळ । ज्ञान तें विकळ[4] मध्यपाती ॥ १५३० ॥ मळा शिंपावयालागुनी । मोट पाट उपाय दोन्ही । मोटां काढिजे विहीरवणी[5] । वहुत कष्टेंनी अतिअल्प ॥ ३१ ॥ मोटनाडा वैल जोडी । अखंड झोडितां आसुडीं[6] । येतां जातां वोढा-वोढी । भोय[7] भिजे थोडी भाग एक ॥ ३२ ॥ तेथही मोट फुटे का नाडा तुटे । वोडव[8] पडे वैल अवचटे । तरी हाता येता पीक आटे । वोल तुटे तत्काळ ॥ ३३ ॥ तैसा नव्हे संरितेचा[9] पाट । एक वेळ केल्या वाट । अहर्निशी घडघडाट । चालती लोट जीवनाचे[10] ॥ ३४ ॥ मोटेचे पाणी तैसें ज्ञान । करूनि वेदशास्त्रपठण । नित्यानित्यविवेकासी जाण । पंडित विचक्षण वैसती ॥ ३५ ॥ एक कर्माकडे वोढी । एक सन्यासाकडे वोडी । एक ह्मणती हे गोष्टी कुडी । देहो वोढावोढीं न घालावा ॥ ३६ ॥ एक ह्मणती प्रारब्ध प्रमाण । एक ह्मणती सत्य शब्दज्ञान । एक ह्मणती धरावे मौन । अतिजल्पन[11] न करावे ॥ ३७ ॥ एक ह्मणती सांड व्युत्पत्ती । ज्याची चढे अधिक युक्ती[12] । तोचि ज्ञाता निश्चितीं । सागों किती मूर्खासी ॥ ३८ ॥ एक ह्मणती तप प्रमाण । एक ह्मणती पुरश्चरण । एक ह्मणती वेदाध्ययन । द्यावे दान एक ह्मणती ॥ ३९ ॥ एक तो हें अवघेंचि मोडी । घाली योगाचिये कडाडी[13] । लावी आसनमुद्रेची वोढी । वैसवी रोकडी वारयावरी ॥ १५४० ॥ ऐसे नाना वाद करितां । एक निश्चयो नव्हे सर्वथा । ज्ञानाभिमान अति-पंडिता । ज्ञान तत्त्वता कळेना ॥ ४१ ॥ ऐसी ज्ञानमार्गीची गती । नाना परींचीं विघ्नें येती । विकल्पें नासल्या व्युत्पत्ती[14] । माझी निजप्राप्ती तेथें नाहीं ॥ ४२ ॥ तैसी नव्हे माझी भक्ती । नाममात्रें मज पावती । नामें उद्धरले नेणों किती । हेंचि भागवतीं बोलिले ॥ ४३ ॥ माझें करिता गुणवर्णन । का हरिकथा नामसकीर्तन । तेथें रिघों न शके विघ्न । गडगर्जन हरिनामें ॥ ४४ ॥ जेथे हरिनामाचे पवाडे[15] । तेथें विघ्न कैचें वापुडें । विघ्न पळे मद्भक्तापुढें । उघडती कवाडें[16] मोक्षाचीं ॥ ४५ ॥ माझे भक्त अतिनिराश । न धरिती मोक्षाची आस । यालागी मी हृषीकेश । त्यांच्या भावार्थास भूललों ॥ ४६ ॥ एवं निर्विघ्न मजमाजीं सरता[17] । मार्ग नाहीं भक्तिपरता । त्रिसत्य सत्य गा सर्वथा । भक्ति तत्त्वतां मज पढिये ॥ ४७ ॥ ऐशी निजभक्ति सुलभ फुंडी[18] । देवो सांगे अतिआवडीं । उद्धवासी हरि-भक्तीची गोडी । हर्षाची गुढी उभारिली तेणे ॥ ४८ ॥ जें उद्धवाच्या जीवीं होतें । तेंचि निरूपिलें श्रीअनंतें । हरिखें नाचों लागला तेथे । जीवे श्रीकृष्णाते वोवाळी ॥ ४९ ॥ ऐसी तुझी सुलभ भक्ती । तरी अवघेचि भक्ति का न करिती । देवो ह्मणे भाग्येंवीण माझी भक्ती । न घडे निश्चितां उद्धवा ॥ १५५० ॥ कोटि जन्माची पुण्यसपत्ती । जरी गांठीं[19] असेल आइती । तैं जोडे माझ्या सतांची सगती । सत्सगें भक्ती उल्हासे ॥ ५१ ॥ सत्सगें

---

१ निर्विघ्नपणें २ अनेकानीं ३ सरळ ४ नेभळें ५ विहिरीचें पाणी, पायवणीसारखा हा शब्द आहे ६ चाबकानें ७ जमीन ८ ओढणारा ९ नदीचा १० पाण्याचे ११ फार बडबड १२ तर्कशक्ति १३ सपाट्यात १४ ज्ञान १५ गजर, घोष १६ दारं १७ पोंचणारा १८ खरी १९ पदरीं

भक्तीची प्राप्ती । उद्धवा जाण तूं निश्चितीं । संतांपाशीं माझी भक्ती । वास पाहती उभी
असे ॥ ५२ ॥ हो का तूं सत माझे ह्मणसी । येर लोक साडिले कोणापाशीं । तुझी भक्ति
अहर्निशीं । सतापाशीं कां असे ॥ ५३ ॥ उद्धवा ऐसा विकल्पभावो । येथे धरावया नाहीं
ठावो । सतभजनीं माझा सद्भावो । केवा कोण पाहावो भक्तीचा ॥ ५४ ॥ सतसेवा करा-
वयासी । कोण कारण तूं मज ह्मणसी । अनावरा मज अनतासी । तिहीं निजभावेसी
आकळिले ॥ ५५ ॥ मज आकळिले ज्यां हेतूं । तेही सागेन तुज मातू । मजवाचूनि जगा-
आंतू । दुसरा अर्थू नेणती ॥ ५६ ॥ आपुलें जें स्वकर्म । मज अर्पिले सर्व धर्म । देह गेह
रूप नाम । आश्रमधर्म मदर्पण ॥ ५७ ॥ कल्पातींचेनि कडकडाटे । जै धाकें धाके विराट
आटे । ऐसीं वोढवल्या अचाटे । मजवेगळे नेटे न ढळती ॥ ५८ ॥ तुटोनि पडता आकाश ।
आणिकाची ते न पाहती वास । यालागीं मी हृषीकेश । त्याचा दास झालों असे ॥ ५९ ॥
नवल भावार्थाचा महिमा । मज विश्वात्म्याचे झाले ते आत्मा । ऐसे लाहाणें तया आह्मा ।
मज पुरुषोत्तमा वश केले ॥ १५६० ॥ सतासी मज भिन्नपण । कल्पातींही नाहीं जाण ।
हे जिव्हारींची उणखूण । तुज सपूर्ण सागीतली ॥ ६१ ॥ सत माझे झाले माझ्या भक्ती ।
येर लोक मज न भजती । ते म्या दिधले काळाच्या हातीं । अदृष्टगर्ती वाधोनी ॥ ६२ ॥
माझिया सतापाशी । यावया प्राप्ती नाही काळासी । मी सदा सरक्षिता त्यासी । ते कळि-
काळासी नागवती ॥ ६३ ॥ यापरी सताचे सर्व काज । करिता मज नाहीं लाज । उद्धवा
माझें अत्यत निजगुज । ते मी तुज सागेन ॥ ६४ ॥

अथैतत्परम गुह्य शृण्वतो यदुनन्दन । सुगोप्यमपि वक्ष्यामि त्व मे भृत्य सुहृत्सखा ॥ ४९ ॥
इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे भगवदुद्धवसवादे एकादशोऽध्याय ॥ ११ ॥

ऐकें यदुवंशकुळटिळका । तूं स्वगोत्र भृत्य सुहृद सखा । तुज न सागिजे हा आवांका ।
सर्वथा देखा न धरवे ॥ ६५ ॥ मज गुह्याचे गुह्य सार । साराचे गुह्य भांडार । ते भाडा-
रींचे निजसार । तुज मी साचार सागेन ॥ ६६ ॥ ऐसे गुह्याचे गुह्य निश्चितीं । नाहीं
सागीतले कोणाप्रती । तूं सखा जिवलग सांगाती । अनन्य प्रीती मजलागीं ॥६७॥ केवळ
कोरडी नव्हे प्रीती । तैसीच माझी अनन्यभक्ती । भक्तीसारिखी विरक्ती । अवंचकस्थिति
तुजपाशीं ॥ ६८ ॥ यादववशीं पाहता देख । मजसमान तूंचि एक । समान सगोत्र आणि
सेवक । हें अलौलिक उद्धवा ॥ ६९ ॥ नव्हेसी कार्यार्थी सेवक । सर्वभावे विश्वासुक ।
किती वर्णू गुण एकएक । परम हरिख मज झाला ॥ १५७० ॥ यालागीं गुह्य तेही
तुझ्या ठायीं । वचंवया मज धीरु नाहीं । हृदय आलिंगिले हृदयीं । चिदानंदू पाहीं
तुष्टला ॥ ७१ ॥ मग ह्मणे सावधान । सादर आइक माझे वचन । तुज फावलयां माझें
गुह्य ज्ञान । वशउद्धरण तुझेनी ॥७२॥ जे वशीं होय ब्रह्मज्ञानी । तो वश पवित्र त्याचेनी ।
हे सत्य जाण माझी वाणी । विकल्प मनीं न धरावा ॥ ७३ ॥ ह्मणसी स्वयें तू ब्रह्म पूर्ण ।
वशीं अवतरलासी नारायण । तेणें वश उद्धरला जाण । माझें ज्ञान ते किती ॥७४॥ तरी

१ वाट २ पाड, थोरवी ३ कोणाच्याही आधीन न होणारा ४ ज्या साधनांत ५ गोष्ट ६ पर ७ सर्वत्र पसरलेल्या विराटस्वरूपाचा उपसहार होता ८ भयंकर प्रसग ९ आढळ १० मिळणें, प्राप्त होणें ११ जीवींची. १२ गुप्त गोष्ट. १३ दैवाच्या फेऱ्यांत १४ सापडत नाहींत किंवा पिळवटून फसविले जात नाहींत किंवा गिळ करितात १५ धैर्य १६ सोयरी १७ मजपासून काहींही छपवून ठेवणारा तू नाहींस. १८ वर्णन करूं. १९ छपविण्याला २० धैर्य, छाती २१ प्राप्त झाल्यास.

नाम रूप जाति गोत । या अवघ्यांसी मी अलिप्त । सकळ कुळेंसीं मी कुळवंत । गोत समस्त जग माझें ॥ ७५ ॥ ऐसे जाणोनि निजगुह्यसार । तुज मी सांगेन साचार । तेणे होईल जगाचा उद्धार । ऐसे शार्ङ्गधर बोलिला ॥ ७६ ॥ तें ऐकावया गुह्य ज्ञान । उद्धवें मनाचे उघडिले कान । सावध पाहतां हरीचें वदन । नयनीं नयन विगुंतले ॥ ७७ ॥ यापरी उद्धव सावधान । त्यासी कृष्ण सांगेल गुह्य ज्ञान । पुढिले अध्यायीं अतिगहन । रसाळ निरूपण हरीचें ॥ ७८ ॥ एका विनवी जनार्दन । सर्ती मज द्यावें अवधान । श्रोतीं व्हावे सावधान । मस्तकीं चरण वंदिले ॥ ७९ ॥ तुमचेनि पदप्रसादें । श्रीभागवतींचीं श्लोकपदें । वाखाणीन अर्थावबोधें । संत स्वानंदें तुष्टलिया ॥ १५८० ॥ यालागीं एका शरण जनार्दनीं । तंव जनार्दनचि एकपणीं । जेवीं का सागरींचें पाणी । तरंगपणीं विराजे ॥ १५८१ ॥ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कंधे एकाकारटीकायां श्रीकृष्णोद्धव-संवादे एकादशपूजाविधानयोगो नाम एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

अध्याय बारावा.

श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥ ॐ नमो सद्गुरु वसतू । ऐक्यकाळीं तुझा ऋतू । तया ऋतु-काळींचा मारुतू । ज्ञानवनांतू जै रिघे ॥ १ ॥ तैं अविद्येचीं जुनीं पानें । गळूनि जाती तत्क्षणे । नव पल्लवीं विराजमानें । विरक्तपणें अनुरक्त ॥ २ ॥ अत्यंत वैराग्याची हांव । खोंकर झाले वृक्ष सर्व । त्यासी निघाले नव पल्लव । अतिलवलव कोंवळिक ॥ ३ ॥ जाहल्या वसंताचें रिगवणें । वृक्ष आडवे फुटले तेणे । सोहंभावाचीं सुमने । तेणें गुणें विकासलीं ॥ ४ ॥ कृष्णसारूप्यें कृष्णभ्रमर । तेथें झेंपावले अतिसत्वर । आमोद सेविती अरुवार । कैसेनि केसर कुंचंवे ॥ ५ ॥ सद्भावाच्या आमोदधारा । सेवितां सुख झालें भ्रमरा । हृदयकमळीं केला थारा । मध्यमद्वारा चालिले ॥ ६ ॥ भेदोनियां साही कमळें । द्विदळादि षोडशदळें । झेंपावले मळयानिळें । सहस्रदळीं मिसळले ॥ ७ ॥ तेथ सेवूनि पराग धवळ । उन्मत्त मातले अलिकुळ । करिती आनंदाचा गोंधळ । सुखकल्लोळ स्वानंदें ॥ ८ ॥ लागला अनुहताचा ध्वनी । रुणझुणती दशलक्षणीं । त्याही नादातें प्राशुनी । निःशब्दपणीं निवात ॥ ९ ॥ तेथें मोक्षसुखाचे घड । डोलतां दिसे अतिगोड । तेणे जीवाचे पुरत कोड । करिती धुमाड सोहंशब्दें ॥ १० ॥ मुमुक्षुमयूर अतिप्रीतीं । पिच्छें पसरूनि नाचती । येऊन वसतवनाप्रती । टाहो फोडिती गुरुनामें ॥ ११ ॥ नेमस्त कोकिळा होतें मौन । वसतऋतुराज देखोन । तिंहीं करोनि विसर्जन । मधुरस्वने गर्जती ॥ १२ ॥

---

१ एक झाले, लोभले, जडले २ द्वैताचें निरसन करून ऐक्याचें स्थापन करणारा सद्गुरु वसत ऐक्यकाळाचा समय आला ह्मणने प्रकट होतो, व प्राणापानाचें भाडण, द्वैत मिटवून त्याना सम करितो व ते सम झालेले प्राणापान तेव्हां ज्ञानरूपी अरण्यात शिरतात, त्या वेळीं अनादि कालापासून जीवाला अविद्येचा जडलेला सबध जी देहात्मबुद्धी ती लय पावू लागते, ऋतुकाळीं ३ अत्यत वैराग्याचे आधीमुळें अविद्यारूपी वृक्ष करपू लागला. तेव्हा सद्गुरु वसताचा प्रवेश होऊन विरक्तीचीं कोंवळीं पानें फुटलीं व सोहभावाचीं सुमनें उमललीं ४ आरक्त ५ झडलेले ६ प्रवेश, प्रारंभ. ७ सोहमावानें जीवदशा जाऊन शिवदशा ह्मणजे कृष्णस्वरूपस्थिती प्राप्त झाली ८ सुगध (मधु) ९ मृदु, कोमळ, हलका १० चुरडे ११ स्वरूप-निष्ठेनें प्रेमामृत सेवन करून भ्रमर हृदयामध्यें स्थिर झाले व मध्यमद्वारानें ह्मणजे सुषुम्नामार्गानें चिदाकाशात जाऊ लागले '१२ पुढें ३०३ पासून पहा १३ भ्रमराचे सघ १४ आरोळ्या, नाद १५ सोह हर्षें १६ हरिनामें १७ यमनियमादिक मौनव्रत जीवरूपी कोकिळांनीं धारण केलेलें होतें. गुरुवसतराज पाहून व्रताचें विसर्जन करून त्या सद्गुरुस्तुति करू लागल्या

भक्तिसरोवरी निर्मळ पाणी । विकासल्या नवविध[1] कमळिणी । भक्त सुस्नात तिये स्थानीं । निमज्जनीं निश्चळ ॥ १३ ॥ ते सरोवरींचे सेविता पाणी । जीवशिव चक्रवाकें[2] दोनी । सद्गुरुचिद्भानु वसतवनीं । देखोनि मिळणीं मिळालीं ॥ १४ ॥ वसतें उल्हास तरुवरां । उलोनि लागल्या स्वानंदधारा । पारव्या भेदूनिया धरा । धराधरा विगुर्तल्या ॥ १५ ॥ बोधमलयानिळ झळकत । तेणें वनश्री मघमघीत । मोक्षमार्गींचे पांथिक तेथ । निर्जीं निर्जत निजरूपें ॥ १६ ॥ ऐसा सद्गुरु वसतरावो । निजभक्तवना दे उत्सावो । तो भागवत-भजनअध्यावो । उद्धवासी देवो सागत ॥ १७ ॥ बारावे अध्यायीं निरूपण । सत्सगाचा महिमा गहन । कर्माचा कर्ता तेथ कोण । त्यागी ते लक्षण कर्माचें ॥ १८ ॥ सपता अकरावा अध्यावो । गुह्य सागेन ह्मणे देवो । तें परिसावया उद्धवो । न्याहाळी पहा वो हरिवदन ॥ १९ ॥ काय सांगेल गुह्य गोष्टी । कोण अक्षरें निघती ओंठीं । त्या वचनार्थां घालावया मिठी । उल्हास पोटीं उद्धवा ॥ २० ॥ जैसे मेघमुखींचे उदक । वरच्यावरी झेली चातक । तैसें कृष्णवचनालागीं देख । पसरिलें मुख उद्धवे ॥ २१ ॥ स्नान सध्या भोजन । आवडे या एकें काळें जाण । तैसे ज्ञेय ज्ञाता ज्ञान । घ्यावया सावधान उद्धव ॥ २२ ॥ ऐसा उद्धवाचा आदरू । देखोनि हरि झाला सादरू । भक्तकृपाळू अतिउदारू । निजगुह्यसारू सागत ॥ २३ ॥

श्रीभगवानुवाच–न रोधयति मा योगो न साङ्ख्य धर्म एव च । न स्वाध्यायस्तपस्त्यागो नेष्टापूर्तं न दक्षिणा ॥ १ ॥
व्रतानि यज्ञश्छन्दासि तीर्थानि नियमा यमा । यथाऽवरुन्धे सत्सङ्ग सर्वसङ्गापहो हि माम् ॥ २ ॥

मज वश करावयालागीं । सामर्थ्य नाहीं अष्टागयोगीं । नित्यानित्यविवेक जगीं । आगोर्वागीं मज न पवे ॥ २४ ॥ प्रकृतिपुरुषविवंचना । अखड ओलोडिता मना । पावावया माझिया स्थाना । सामर्थ्य जाणा त्या नाहीं ॥ २५ ॥ धर्म अहिंसादिसहित सत्य । त्याचेनि मी नव्हे प्राप्त । मुख्य वेदाध्ययनेंही मी अप्राप्त । साङ्ग समस्त जरी पढिले ॥ २६ ॥ तेथ तपें कायसीं बापुडीं । पचाग्नि असार परवडी । कृच्छ्रचान्द्रायणें झालीं वेडीं । त्याचे जोडी मी न जोडें ॥ २७ ॥ देहगेह सांडूनि उदास । विरजाहोमीं हवी सर्वस्व । साधनीं अतिश्रेष्ठ सन्यास । त्यासी मी परेश नातुडें ॥ २८ ॥ करिता श्रौतस्मार्तकर्मासी । कर्मठें झालीं पानपिसी । तरी मी नाकळें त्यासी । क्लेशहोमेंसीं कष्टता ॥ २९ ॥ गोदान भूदान तिळदान । दान देता धनधान्य । त्यासी मी नाटोपें जाण । दानाभिमान न वचता ॥ ३० ॥ सकटचतुर्थी ऋषिपंचमी । विष्णुपचक बुधाष्टमी । अनेक व्रतें करिता नेमीं । ते मी कर्मी नातुडें ॥ ३१ ॥ अश्वमेध राजसूययाग । सर्वस्व वेंचूनि करिता साङ्ग । माझे प्राप्तीसी नव्हतीचि चाग । तेणे मी श्रीरग नाटोपें ॥ ३२ ॥ हो का वापी कूप आराम ।

---

१ नवविधा भक्ति २ जीव व शिव हे मायारात्र मध्यें आल्यामुळे निराळे झाले होते, पण सद्गुरुरूप सूर्योदय होताच अविद्यारात्र पळाली व जीवशिवाचें ऐक्य झालें ३ स्वानदधाराच्या पृथ्वीला भेदून गेलेल्या पारव्या होत्या, त्या पृथ्वीला धारण केलेल्या शेषशायी नारायणामध्यें मिसळून गेल्या सप्तपाताळपर्यंत स्वानद पोहोंचला ४ 'गोदमम्मि' हा ज्ञानवायु ५ स्वरूपाच ठिकाणीं स्वरूपाकार होऊन लीन झाले ६ सद्गुरुवर वसताच हें उत्कृष्ट रूपक केलें असून तें पूर्ण आहे ७ आपल्या इच्छेनें, स्वतन्त्रपणानें ८ माझी प्राप्ति करून देऊ शकत नाहीं ९ विचार करिता १० सगळे, चारही वेद ११ प्रकार १२ जडें १३ त्यागूनि १४ सन्यास घेण्यापूर्वी होम करितात तो विरजाहोम १५ भ्रमिष्ट वेडी १६ जातां, नाहींसा होतां १७ बाग, उपवन

वृक्षारोपणें मनविश्राम । आचरतां स्मार्तकर्म । मी आत्माराम न भेटें ॥ ३३ ॥ नाना छंद रहस्यमंत्र । विधिविधानें अतिविचित्र । सामर्थ्यें अतिविशेष पवित्र । नव्हती स्वतंत्र मत्प्राप्ती ॥ ३४ ॥ पुष्करादि नाना तीर्थें । पापनिर्दळणीं अतिसमर्थें । शीघ्र पावावया मातें । सामर्थ्य त्यांतें असेना ॥ ३५ ॥ यमनियम अहर्निशीं । जे सदा शिणती साधनेंसीं । ते यावया माझ्या द्वारासी । सामर्थ्य त्यांसी असेना ॥ ३६ ॥ उद्धवा यमनियमनिर्धार । एकुणिसावे अध्यायीं सविस्तर । तुज मी सांगेन साचार । संक्षेपाकार बारावा ॥ ३७ ॥ ते यमनियम बारा बारा । आणि सकळ साधनसंभारा । यावया माझिया नगरा । मार्गु पुढारा चालेना ॥ ३८ ॥ ते गेलिया संतांच्या दारा । धरूनि साधूच्या आधारा । अवघीं आलीं माझ्या घरा । एवं परपरा मत्प्राप्ती ॥ ३९ ॥ तैशी नव्हे सत्संगती । सर्गे सकळ संगातें छेदिती । ठाकठोक माझी प्राप्ती । पंगिस्त नव्हती आणिका ॥ ४० ॥ किडी भिंगुरटीच्या सगतीं । पालटली स्वदेहस्थिती । तेवी धरिलिया सताची संगती । भक्त पालटती मद्रूपें ॥ ४१ ॥ केवळ पाहें पा जडमूढें । चंदनासभोंवतीं झाडें । ते सुगंध होऊनि लांकडें । मोल गाढें पावलीं ॥ ४२ ॥ तीं अचेतन काष्ठें सर्वथा । चढलीं देवब्राह्मणांचे माथां । त्यांचा पांग पडे श्रीमंता । राजे तत्त्वता वंदिती ॥ ४३ ॥ तैशी धरिल्या सत्संगती । भक्त माझी पदवी पावती । शेखीं मजही पूज्य होती । सांगों किती महिमान ॥ ४४ ॥ संतसंगतीवेगळें जाण । तत्काळ पावावया माझें स्थान । आणिक नाहींच साधन । सत्य जाण उद्धवा ॥ ४५ ॥ मागां बोलिलीं जीं साधनें । तीं अवघींही मलिन अभिमानें । ऐक तयाचीं लक्षणें । तुजकारणें सांगेन ॥ ४६ ॥ अष्टांगयोगीं दुर्जयो पवन । सर्वथा साधेना जाण । साधला तरी नागवण । अनिवार जाण सिद्धींची ॥ ४७ ॥ नित्यानित्यविवेकज्ञान । तेथ बाधी पांडित्यअभिमान । प्रबळ वांछी धनमान । ज्ञानचि विघ्न ज्ञान्यासी ॥ ४८ ॥ अहिंसाधर्म करितां जनीं । धर्मिष्ठपणीं गाळिती पाणी । गाळितां निमाल्या जीवश्रेणी । अधर्मपणीं तो धर्म ॥ ४९ ॥ करिता वेदाध्ययन । मुख्य वेदें धरिलें मौन । पठणमात्रें मी नातुडें जाण । याजनदान वांछिती ॥ ५० ॥ तप करूं जातां देहीं । क्रोध तापसाच्या ठायीं । परता जावों नेदी कंहीं । बाढला पाहीं नीच नवा ॥ ५१ ॥ सर्वस्वत्यागें संन्यासग्रहण । तेथही न जळे देहाभिमान । व्यर्थ विरजाहोम गेला जाण । मानाभिमान बाधिती ॥ ५२ ॥ श्रौत स्मार्त कर्म साङ्ग । इष्टापूर्त जे कां याग । तेथ आडवा ठाके स्वर्गभोग । कर्मक्षय रोग साधका ॥ ५३ ॥ नाना दानें देता सकळ । वासना वांछी दानफळ । का दातेपणें गर्व प्रबळ । लागला अढळ ढळेना ॥ ५४ ॥ अनतव्रतें व्रती झाला । चौदा गांठी देवो बांधला । शेखीं अनंतातें विसरला । देवो हरविला हातींचा ॥ ५५ ॥ नाना यज्ञ करिता विधी । मंत्र तंत्र पात्रशुद्धी । सहसा पावों न शके सिद्धी । पावल्या

---

१ झाडें लावणें २ वारावारा ३ बारा यम व बारा नियम ४ वैकुंठास ५ संतांचा संग हा इतर सर्व संगाला तोडतो ६ रोकडी, तत्काळ ७ पराधीन ८ कीटकी भ्रमरीच्या ९ तांबेदारी १० वायु जिंकणें कठिण आहे ११ उध्वपूक, टकबाजी १२ जीवांचे समुदाय १३ ज्ञानेश्वरीच्या तेराव्या अध्यायात 'अहिंसा' पदाचें व्याख्यान करितांना जैनमतखंडणप्रसंगीं ज्ञानोबाराय म्हणतात "एकीं धर्माचिया वाहणी । गाळू आदरिलें पाणी । तंव गाळितयां आहाळणी । जीव मेले" (१३-२३५) १४ सांपडत नाहीं १५ नित्य १६ या नांवाचा संन्यासाधिकारार्थ होम. १७ व्रत धारण करणारा. १८ यज्ञियपात्रांचें शोधन.

बाधी फळभोगू ॥ ५६ ॥ नाना छंदें [1]रहस्यमंत्र । विकळ हों नये उच्चार । मंत्रीं मन्त्र रचिले साचार । [2]चळले अपार मंत्रवादी ॥ ५७ ॥ भगवीं करूनि लांबडीं । तीर्थाभिमानें जाले कापडी । भिके लागलीं बापुडीं । नाही अर्धघडी विश्रांती ॥ ५८ ॥ यमनियम वारा वारा । करिता अखंड [3]बोरंवारा । चोविसांमाजीं याचा उभारा । नेणती सोयरा पंचविसावा ॥ ५९ ॥ एव सांगीतल्या साधनासी । [5]आपमतीं करिता त्यासी । बाधकता आहे सर्वांसी । ते म्या तुजपासी सांगीतली ॥ ६० ॥ करिता साधने आपमतीसी । तेथे विघ्नें उपजती ऐशीं । तींच साधने साधु उपदेशी । सर्वही सिद्धीसी पावती ॥ ६१ ॥ साधु न सांगतां निर्धारीं । नाना साधनें हा काय करी । कोण विधान कैशी परी । निजनिर्धारी कळेना ॥ ६२ ॥ न करिता साधनव्युत्पत्ती । केवळ जाण सत्संगती । मज पावले नेणों किती । तें मी तुजप्रती सांगेन ॥ ६३ ॥

सत्सङ्गेन हि दैतेया यातुधाना मृगा खगा । गन्धर्वाप्सरसो नागा सिद्धाश्चारणगुह्यका ॥ ३ ॥
विद्याधरा मनुष्येषु वैश्या शूद्रा स्त्रियोऽन्त्यजा । रजस्तम प्रकृतयस्तस्मिंस्तस्मिन्युगेऽनघ ॥ ४ ॥

पाहता केवळ जडमूढ । [6]रजतमयोनीं जन्मले गूढ । सत्संगती लागोनि दृढ । मातें सुदृढ पावले ॥ ६४ ॥ दैत्य दानव निशाचर । [7]खग मृग गंधर्व अप्सर । सिद्ध चारण विद्याधर । [9]नाग विखार गुह्यक ॥ ६५ ॥ खग मृग सर्प पावले माते । मानव तव म्हणे सरते । वैश्य शूद्र स्त्रियादि समस्तें । पावलीं मातें सत्संगें ॥ ६६ ॥ जे सकळवर्णधर्मावेगळे । ज्याच्या नामास कोणी नातळे । छाया देखूनि जग पळे । अत्यंत [11]मैळे अत्यज ॥ ६७ ॥ तिहीं धरोनि सत्संगती । आले माझिया पदाप्रती । देवद्विज तयाते वंदिती । अभिनव कीर्ति संताची ॥ ६८ ॥ धरिलिया सत्संगती । निंद्य तेही वंद्य होती । उद्धवा तूं निष्पाप निश्चितीं । तरी सत्संगति करावी ॥ ६९ ॥ सोने साडेपंधरें चोखडें । त्यासी रत्नाची संगती जोडे । तें अधिकाधिक मोल चढे । मुकुटीं चढे [12]महेंद्रा ॥ ७० ॥ तैशीं पुण्यें पुरुषा सत्संगती । जाहल्या अनंत सुख पावती । सुरवर त्यातें वंदिती । शिवादि येती भेटीसी ॥ ७१ ॥ यमधर्म पाया लागती । तीर्थें पायवणी मागती । भावें धरिल्या सत्संगती । एवढी प्राप्ती पुरुषासी ॥ ७२ ॥ दैत्य राक्षस स्त्री शूद्र पाहीं । अत्यज तरले म्हणसी कायी । त्या त्या युगाच्या ते ते ठायीं । [13]बहुसाल पाहीं उद्धरिले ॥ ७३ ॥

बहवो मत्पद प्राप्तास्त्वाष्ट्रकायाधवादय । वृषपर्वा बलिर्बाणो मयश्चाथ विभीषण ॥ ५ ॥
सुग्रीवो हनुमानृक्षो गजो गृध्रो वणिक्पथ । व्याध कुब्जा व्रजे गोप्यो यज्ञपत्न्यस्तथाऽपरे ॥ ६ ॥

वृत्रासुर गाइजे वेदीं । जो इंद्रार्मी मिसळला युद्धीं । युद्धींही अविरुद्ध बुद्धी । माझे निजपदीं पावला ॥ ७४ ॥ ऐकता नारदाच्या गोठी । गर्भींच मजसी घातली मिठी । जो जन्मला कयाधूच्या पोटीं । [14]भक्तजगजेठी प्रल्हादु ॥ ७५ ॥ वृषपर्वा दैत्य [15]उद्भट्ट । माझे पदीं झाला प्रविष्ट । बळीच्या द्वारीं मी [16]खुंजट्ट । झालो बटू भिकेसी ॥ ७६ ॥ छळें करिता बळिबंधन । छळिता मी छळिलों जाण । अगा आले द्वारपाळपण । बळीआधीन मी झालों ॥ ७७ ॥

---

१ गुह्यमंत्र २ भ्रमिष्ट झाले ३ क्षीण, खटपट 'जीव स्वप्नाचिया बोरवारा । सलोपे शिणे'–ज्ञानेश्वरी ८–३५ ४ परमात्मा ५ आपापल्याच बुद्धीनें, म्हणून 'मामेव ये प्रपद्यते मायामेतां तरन्ति ते'–गीता ७–१४ ६ राजस व तामस ७ पक्षी ८ पशु ९ सर्प १० श्रेष्ठ ११ मलिन १२ राजाधिराजाच्या १३ पुष्कळ १४ भक्तामध्यें श्रेष्ठ जगजेठी म्हणजे जगामध्यें जो श्रेष्ठ तो परमात्मा येथें जगजेठी याचा अर्थ श्रेष्ठ एवढाच घ्यावयाचा १५ पराक्रमी, बलिष्ठ १६ बटू, ठेंगा

त्या बळीचा पुत्र बाणासुर । शिववरें[1] मातला थोर । माझे पुत्राचा चोरिला पुत्र । दोहींचा हेरें[2] नारदू ॥ ७८ ॥ तो म्यां साधूनि धरिला चोरू । बाणीं केला अतिजर्जरू । छेदिला सहस्र भुजांचा भारू । शिव जीवें मारू नेदीच ॥ ७९ ॥ तो ह्मणे भक्तपुत्र तूं झणीं[3] मारीं । मजही बळीची भीड भारी । अखंड मी असे त्याच्या द्वारीं । यालागीं उद्धरीं बाणातें ॥ ८० ॥ मग सबोखोंवया[4] शिवातें । बाण आपुले निजहस्तें । ऐक्यें शिवपदीं स्थापिलें त्यातें । कल्याणातें पावला ॥ ८१ ॥ खांडववन अग्नीसी । अर्जुनें दीधलें खावयासी । तेथे जळता मयासुरासी । म्यांचि तयासी उद्धरिलें ॥ ८२ ॥ राक्षसकुळीं जन्मला जाण । शत्रूचा बंधु बिभीषण । माझ्या ठायीं अनन्यशरण । जीवप्राण तो माझा ॥ ८३ ॥ सुग्रीव हनुमंत जांबवंतू । यांचा पैंवाडा[5] विख्यातू । जटायु उद्धरिला वनातू । जो रावणें खस्तू[6] केला होता ॥८४॥ गंज सरोवरीं ग्रहग्रस्त[7] । स्त्रियापुत्रीं सांडिला जीत[8] । तो अंतकाळीं मातें स्मरत । आर्तभूत[9] अतिस्तवनें ॥ ८५ ॥ सांडूनि समस्तांची आस । पाहोनि वैकुंठाची वास । राजीव[10] उचलूनि राजस । पाव परेश ह्मणे वेगीं ॥ ८६ ॥ त्या गजेंद्राचे तांतडी । वैकुंठींहूनि लवडसंवडी[11] । म्या गरुडापुढें घालोनि उडी । बंधन तोडीं गजाचें ॥ ८७ ॥ त्यासी पशुयोनीं जन्म होतें । परी तो अंतीं स्मरला मातें । पावला माझ्या निजधामातें । गाइजे त्यातें पुराणीं ॥ ८८ ॥ वैश्य तुळाधार[12] वाणी । सत्य वाचा सत्य जोखणी । सत्यें पावला मजलागुनी । सत्यतोलणी त्याचें नाव ॥ ८९ ॥ अत्यजांमाजीं धर्मव्याध[13] । माझें पावला निजपद । जरांव्याध[14] गा प्रसिद्ध । करोनि अपराध उद्धरिला ॥ ९० ॥ चरणीं विंधोनिया बाण । घायें घेतला माझा[15] प्राण । तो परीक्षिति जराव्याध जाण । कृष्णें आपण तारिला ॥ ९१ ॥ कोळिकांमाजीं[16] गुहक देख । आला श्रीरामासमुख । कर्म निरसलें निःशेख । निजधाम देख पावला ॥ ९२ ॥ कुब्जा तीं ठायीं[17] वांकुडी । नीट निजभावे चोखडी । तिच्या चंदनाची शुद्ध गोडी । अतिआवडी मजलागीं ॥ ९३ ॥ तिणें चर्चूनिया चंदन । मन केले मदर्पण । मी झालों तिजआधीन । निजधाम ते जाण पावली ॥ ९४ ॥ गोकुळींचिया गोपिका । संसारासी होऊनि विमुखा । तनमनप्राणे मजलागीं देखा । भाळोनि[18] निजसुखा पावल्या ॥ ९५ ॥ माझी गोपिकासी परम आवडी । कीं मजचि गोपिकाची गोडी । पाहतां याचे समान पाडीं[19] । जाहलीं बापुडीं साधनें ॥ ९६ ॥

---

१ शंकराच्या वरानें २ बातमीदार ३ मारू नकोस, स्वयें मारीं ४ समजावण्यासाठीं ५ पराक्रम ६ छिन्नभिन्न ७ मगरानें ग्रासलेला गजेंद्र ८ जिवंत असतानाच ९ संकटानीं गांजून जाऊन १० कमल ११ लगबगीनें १२ एक धर्मात्मा वैश्य भारत शांतिपर्वांत याची कथा आहे जाजलि नावाच्या मुनीला तपाचा गर्व होता, त्याचा याच्याशीं संवाद होऊन तो नष्ट झाला १३ भारत-वनपर्वांत याची गोष्ट आहे हा व्याध मिथिला नगरींत राहात होता एकदा एक तपश्चर्यावान् ब्राह्मण वृक्षाखालीं अध्ययन करीत होता तों एक बलाकी (बगळी) त्याचे अंगावर शिटली ब्राह्मणानें वर पाहिलें तों ती दग्ध झाली, यामुळें ब्राह्मणास गर्व झाला पुन्हा मधुकरी मागत एका पतिव्रतेच्या घरां गेला तेथें भिक्षेस विलंब लागला ह्मणून त्यानें तिजकडेही क्रोधानें पाहिलें, पण ती सती दग्ध झाली नाहीं ! ब्राह्मण आश्चर्यचकित झाला, तेव्हां ती त्यास ह्मणाली, 'मी पतिव्रता असल्यामुळें अमिसम तेजस्वी आहे तुझें तेज मला जाळू शकलें नाहीं तू मिथिलेस धर्मव्याधाकडे जा तो मजपेक्षा ज्ञानी आहे तो तुझा संशयच्छेद करील ' धर्मव्याधानें त्या ब्राह्मणास बहुसाळ नीती सांगितली १४ हा जराव्याध क्षत्रिय असून दुराचारामुळें व्याध झाला त्याचाच बाण श्रीकृष्णास लागला व कृष्णाचें निधन झालें, हा कृष्णकृपेनें दिव्यलोकांत गेला १५ कृष्णाचा १६ कोळ्यामध्यें १७ तीन ठिकाणीं वाकडी ही कृष्णप्रसादानें सरळ झाली (भागवत १०-४२) १८ भुलून १९ योग्यतेनें, थोरवीन

सांडूनि संसाराची चाड । न धरूनि पतिपुत्रांची भीड । यज्ञपत्न्यांसी माझें कोड । भावार्थें दृढ भाविकां ॥ ९७ ॥ तिंहीं मज अर्पोनियां अन्न । माझें निजधाम पावल्या जाण । मज न पावतीच ते ब्राह्मण । जयासी कर्माभिमान कर्मांचा ॥ ९८ ॥ एक ब्राह्मण अतिशास्त्रबळें । पत्नीसी येवूं नेदी मजजवळें । तुह्मी वेदशास्त्रांहीं वेगळे । गोरक्ष गोंवळे केवीं पूजा ॥ ९९ ॥ येरी समस्ता जातां देखोन । तिचे मजलागीं तळमळी मन । अतिकर्मठ तो ब्राह्मण कठिण । अवरोधून राखिली ॥ १०० ॥ पित्याने लाविलीसी माझ्या हातीं । तेव्हाच मी तुझ्या देहाचा पती । मज सांडूनि केउती । गोवळाप्रती जातेसी ॥ १ ॥ येरी ह्मणे तूं या देहाचा पती । तो देह ठेवूनिया तयाप्रती । जीवित्वें मीनलिया मजप्रती । सायुज्य मुक्ति पावली ॥ २ ॥ ज्या माझिया प्राप्तीसी । साधक शिणती नाना सायासीं । तीं साधने न करिता[3] त्यासी । अनायासीं मज पावल्या ॥ ३ ॥

ते नाधीतश्रुतिगणा नोपासितमहत्तमा । अव्रतातप्ततपसः सत्सङ्गान्मामुपागताः ॥ ७ ॥

तिंहीं नाहीं केलें वेदपठण । नाहीं गुरु केले केवळ शास्त्रज्ञ । व्रततपादि नाना साधन । नाही जाण तिहीं केले ॥ ४ ॥ केवळ गा सत्संगतीं । मज पावल्या नेणों किती । एकभावे जे भावार्थी । त्यासी मी श्रीपति सुलभू ॥ ५ ॥

केवलेन हि भावेन गोप्यो गावो नगा मृगाः । येऽन्ये मूढधियो नागाः सिद्धा मामीयुरञ्जसा ॥ ८ ॥

केवळस्वरूप जे संत । त्या माझी संगती झाली प्राप्त । काय करिसी तप व्रत । भावार्थें प्राप्त मज जाहलिया ॥ ६ ॥ होआवया माझें पद प्राप्त । त्यांसी भांडवल गा भावार्थ । भावबळें गा समस्त । पद निश्चित पावल्या ॥ ७ ॥ ऐकोनि माझें वेणुगीत । गोपिका सांडूनि समस्त । निजदेहातें न सांभाळित । मज गिर्वसीत पातल्या ॥ ८ ॥ सांडूनि पतिपित्याची चाड । न धरोनि वेदशास्त्राची भीड । माझे ठायीं निजभाव दृढ । प्रेम अतिगोड गोपिका ॥ ९ ॥ पुत्रस्नेह तोडूनि घायें । विधीतें रगडूनि पायें । माझे आवडीचेनि लवलाहें । गोपिका मज पाहें पावल्या ॥ ११० ॥ त्याचपरी जाण गायी । वेणुध्वनीं वेधल्या पाहीं । व्याघ्रभय विसरल्या देहीं । माझ्या ठायीं विनटल्या ॥ ११ ॥ माझ्या वेणुध्वनी वेधलें मन । वत्से विसरलीं स्तनपान । मुखींचा कवळ मुखीं जाण । माझें ध्यान लागलें ॥ १२ ॥ माझ्या वेणुश्रवणास्तव जिहीं । निजवैर सांडूनि देहीं । येरयेरावरी माना पाहीं । व्याघ्रहरिणें तीही विनटलीं ॥ १३ ॥ ज्या उपडिले यमलार्जुन । ते तरले हें नवल कोण । वृंदावनींचे वृक्ष तृण । माझ्या सानिध्यें जाण उद्धरले ॥ १४ ॥ मयूर तरले मोरपिसीं[11] । गुल्मलतातृणपाषाणासी । जड मूढ वृंदावनासी । मत्सानिध्यें त्यासी उद्धारू ॥ १५ ॥ माझे संगतीं अनन्य[12] प्रीती । तेचि त्यास शुद्ध भक्ती । तेणें कृतकृत्य होऊनि निश्चितीं । माझी निजप्राप्ती पावले ॥ १६ ॥ माझेनि चरणघातें साचार । कालिया तरला दुराचार । नागनागिणी सपरिवार । माझेनि विखार उद्धरले ॥ १७ ॥ आपुली जे निजपदप्राप्ती । ते सत्संगेंवीण निश्चितीं । दुर्लभ हें उद्धवाप्रती । स्वयें श्रीपति सांगत ॥ १८ ॥

---

१ कशी २ प्राप्त झाल्यानंतर ३ धरिता ४ माझी प्राप्ति होण्यास केवळ सद्भाव पाहिजे, दुसरें कांहीं नको ५ मुरलीचा ध्वनी ६ शोधीत ७ सक्तत्याला ८ घाव ९ विसरलीं १० यमळ=जावळे हे कुबेरपुत्र असून नारदशापानें वृक्ष झाले होते ११ मोरपिसें मी धारण केलीं ह्मणून मोर तरले पिसीं=पिसांच्यासह १२ एकनिष्ठ १३ सर्प

येन योगेन साङ्ख्येन दानव्रततपोध्वरै । व्याख्यास्वाध्यायसन्यासै प्राप्नुयाद्यत्नवानपि ॥ ९ ॥

योग याग व्रत दान । वेदाध्ययन व्याख्यान । तप तीर्थ ज्ञान ध्यान । संन्यासग्रहण सादरें ॥ १९ ॥ इत्यादि नाना साधनें । निष्ठा करितां निर्बंधनें । माझी प्राप्ति दुरासतेनें । जीवेंप्राणें न पविजे ॥ १२० ॥ यापरी शिणतां साधनेंसीं । माझी प्राप्ति नव्हे अतिप्रयासी । ते गोपी पावल्या अप्रयासीं । सत्सगासी लाहोनी ॥ २१ ॥ त्या गोपिकांसी माझी प्रीती । मीचि त्यांची सत्सगती । सत्संगें निजपदप्राप्ती । जाण निश्चितीं उद्धवा ॥ २२ ॥ गोपिकांची सप्रेम स्थिती । ते तुज गोकुळीं झाली प्रतीती । तुजही न तर्केचे त्यांची प्रीती । ते मी तुजप्रती सांगेन ॥ २३ ॥ गोपिकाचें अत्यंत प्रेम । स्वमुखें सागे पुरुषोत्तम । उद्धवाचे भाग्य उत्तम । आवडीचे वर्म देवो सांगे ॥ २४ ॥

रामेण सार्धं मथुरां प्रणीते श्वाफल्किना मय्यनुरक्तचित्ता ।
विगाढभावेन न मे वियोगतीव्राधयोऽन्यं ददृशुः सुखाय ॥ १० ॥

बळिभद्रासमवेत तत्त्वतां । अक्रूरें मज मथुरे नेतां । तैं गोपिकांसी जे झाली व्यथा । ते सांगतां मज नये ॥ २५ ॥ ते त्यांची अवस्था सागतां । मज अद्यापि धीर न धरवे चित्ता । ऐसें देवो सांगतसागतां । कंठीं बाष्पता दाटली ॥ २६ ॥ सांगता भक्ताचें निजप्रेम । प्रेमें द्रवला पुरुषोत्तम । जो भक्तकामकल्पद्रुम । कृपा निरुपम भक्ताची ॥ २७ ॥ मज मथुरे जाता देखोनी । आंसुवाचा पूर नयनीं । हृदय फुटे मजलागुनी । प्रेमें लोळणी घालिती ॥ २८ ॥ पोटातील परम प्रीती । सारिता मागें न सरती । धरिले चरण न सोडिती । येती काकुलती मजलागीं ॥ २९ ॥ नेंचल भावार्थ त्याच्या पोटीं । माझ्या रूपीं घातली मिठी । सोडवितां न सुटे गाठी । श्वास पोटीं पैंरतेना ॥ १३० ॥ लाज विसरल्या सर्वथा । सासुरा पतिपित्या देखता । माझे चरणीं ठेवूनि माथा । रडती दीर्घता आक्रंदें ॥ ३१ ॥ मजवीण अवघें देखती वोस । माझीच पुनःपुन्हा पाहती वास । थोर घालोनि श्वासोच्छ्वास । उंकसाबुकसीं स्फुदत ॥ ३२ ॥ आमुचा जिवलग सांगाती । घेऊनि जातो हा दुष्टमूर्ती । अक्रूरा समुख क्रूर ह्मणती । येती काकुळती मजलागीं ॥ ३३ ॥ उभ्या ठाकोनि समुख । माझे पाहती श्रीमुख । आठवे वियोगाचें दुःख । तेणें अधोमुख विलपती ॥ ३४ ॥ ऐशिया मजलागीं आसक्त । माझ्या ठायी अनन्यचित्त । विसरल्या देह समस्त । अतिअनुरक्त मजलागीं ॥ ३५ ॥ माझेनि वियोगें तत्त्वता । त्यांसी माझी तीव्र व्यथा । ते व्यथेची अवस्था । बोलीं सागता मज नये ॥ ३६ ॥ मजवेगळें जे जे सुख । ते गोपिकांसी केवळ दुःख । कैशी आवडी अलोलिक । मज हृदयीं देख न विसर्वती ॥ ३७ ॥ मज गोकुळी असतां । माझे ठायीं आसक्तचित्ता । ते आसक्ती समूळ कथा । ऐक आतां सागेन ॥ ३८ ॥

---

१ लाभून २ गोपिकाची प्रीति किती होवी याची कल्पना तुला कारितांच आली नाहीं ३ गळा दाटून आला ४ भक्ताच्या कामना पुरविणारा कल्पवृक्ष ५ अश्रूचा ६ दूर ढकलल्या तरीसुद्धा ७ काय त्याचा विलक्षण भाव ? त्यांनीं माझे रूपाला इतके दृढ आलिंगन दिलें की ती गाठ सुटेना, व त्या देहभानावर येईनात. त्याचा प्राण कुंभकात माझेशीं युक्त झाला, तो कुंभक सोडून खालीं येईना ८ शून्य ९ वाट १० स्फुदून स्फुदून ११ शिव्या देती १२ राहून १३ मुखकमळ १४ माना खालीं घालून शोक करितात १५ स्थिती १६ विसरत नाहींत

तास्ता क्षपा प्रेष्ठतमेन नीता मयैव वृंदावनगोचरेण ।
क्षणार्धवत्ता पुनरंग तासा हीना मया कल्पसमा बभूवु ॥ ११ ॥

नवल गोपिकांचा हरिख । मज वृंदावना जाता देख । माझें पाहोनि श्रीमुख । प्रातःकाळीं सुख भोगिती ॥ ३९ ॥ गायी पाजोनिया पाणी । गोठणीं[1] बैसवीं मध्याह्नीं । तेथें उदकमिषें गौळणी । पहायालागूनी मज येती ॥ १४० ॥ तेथे नाना कौतुकें नाना लीला । नाना परीच्या खेळता खेळा । तो तो देखोनि सोहळा । सुखें वेल्हाळा सुखावती ॥ ४१ ॥ मज सायंकाळीं येता देखोनी । आरत्या निंबलोण घेउनी । सामोन्या येती धांवोनी । लागती चरणीं स्वानंदें ॥ ४२ ॥ ऐशी त्रिकाळ दर्शनें घेता । धणी[2] न पुरे त्याचे चित्ता । त्याहीवरी वर्तली कथा । एकांतता अतिगुह्य ॥ ४३ ॥ त्या गुह्याचें निजगुज[3] । उद्धवा मी सांगेन तुज । महासुखाचे सुखभोज[4] । मी अधोक्षज नाचिनलों ॥ ४४ ॥ तें सुख गोपिका जाणती । कीं माझें मी जाणे श्रीपती । जे रासक्रीडेच्या रातीं[5] । झाली सुखप्राप्ती सकळिकांसी ॥ ४५ ॥ त्या सुखाची सुखगोडी । रमा[6] काय जाणे बापुडी । ब्रह्मादिकें केवळ वेडीं । त्या सुखाची गोडी नेणती ॥ ४६ ॥ पावावया त्या सुखासी । सदाशिव झाला योगाभ्यासी । तरी प्राप्ति नव्हे तयासी । भुलला मोहिनीसी देखता ॥ ४७ ॥ उमा होऊनि भिल्लटी[7] । तिणें भुलविला धूर्जटी[8] । त्या सुखाची हातवटी[9] । नेणती हटी[10] तापसी ॥ ४८ ॥ जवळी असोनि निश्चितीं । संकर्षण महामूर्ती । त्यासी त्या सुखाची प्राप्ती । नव्हे निश्चितीं उद्धवा ॥ ४९ ॥ रासक्रीडा गोपिकाप्रती । कोणी ह्मणेल कामासक्ती । तेथ कामाची कैंची प्राप्ती । ऐक निश्चितीं उद्धवा ॥ १५० ॥ शिवातें जिंणोनि[11] फुंडा[12] । काम ह्मणे मी मवळें[13] गाढा । माझी भेदावया रासक्रीडा । वाऊनि मेंढा चालिला ॥ ५१ ॥ जेथ माझ्या स्वरूपाचें चोडपण । तेथ न चले कामाचें कामठपण । मोडले मदनाचे बाण । दृढ चोडपण स्मरणाचें ॥ ५२ ॥ काम कामिका चपळदृष्टी । निजक्षोभाची तीक्ष्ण बाणाटी । संधि साधूनि विंधे हटी । ते नव्हेचि पैठी[19] हरिरंगीं ॥ ५३ ॥ जेथ मी क्रीडें आत्मारामू । तेथ केवी रिघे बापुडा कामू । माझें कामें गोपिका निष्कामू । कामसंभ्रमू त्या नाहीं ॥ ५४ ॥ जो कोणी स्मरे माझें नामू । तिकडे पाहूं न शके कामू । जेथ मी रमें पुरुषोत्तमू । तेथ कामकर्मू रिघेना ॥ ५५ ॥ कामू ह्मणे कटकटा[20] । अभाग्य भाग्यें झालों मोटा । रासक्रीडेचिया शेवटील गोटा । आज मी करटा न पवेचि ॥ ५६ ॥ देखोनि रासक्रीडा गोमटी । काम घटघटा लाळ घोटी । लाज सांडूनि जन्मला पोटीं । त्या सुखाचे भेटीलागोनि ॥ ५७ ॥ तो काम म्यां आपुलें अंकीं । केला निजभावें निजसुखी । तें माझें निजसुख गोपिकीं[21] । रासमिषें कीं भोगिलें ॥ ५८ ॥ ते रासक्रीडेची राती । म्यां ब्रह्मषण्मास[22] केली होती । गोपिका अर्धक्षण मानिती । वेगीं का गभस्ती[23] उगवला ॥ ५९ ॥ जेथ माझा क्रीडासुखकल्लोळ[24] । तेथ कोण स्मरे काळवेळ । गोपिकांचें भाग्य प्रबळ । माझें सुख केवळ पावल्या ॥ १६० ॥ ऐशा माझिया

---

१ गोस्थानीं २ तृप्ती होत नाहीं ३ गुप्त गोष्ठ, रहस्य ४ भोज=सोंग, नट ५ रात्रीं ६ रुक्मिणी, लक्ष्मी ७ भिल्लीण. ८ शंकर ९ सुखगोष्टी १० हठयोगी ११ जिंकून १२ खरा १३ मोठा बलाढ्य १४ धनुष्य सज्ज करून १५ ठाठ (रुक्मिणीस्वयंवर अध्याय ८–४०) १६ पराक्रम १७ कामाची कमान १८ बाण १९ प्रवेश. २० हाय हाय! २१ गोपिकांनीं. २२ ब्रह्मदेवाच्या सहा महिन्यांएवढी २३ सूर्य २४ आनंदाच्या लहरी

संगतीं । भोगिल्या राती नेणों किती । तरी त्यांसी नव्हे तृप्ती । चढती प्रीती मजलागीं ॥६१॥ गोपिका करूनि माझी भक्ती । मी प्रसन्न केलों श्रीपती । रास मागीतला एकांतीं । माझी सुखप्राप्ती पावावया ॥६२॥ त्या जाण वेदगर्भींच्या श्रुती । श्रुतिरूपें नव्हे मत्प्राप्ती । तै परतल्या ह्मणोनि 'नेति' नेति' । माझी सुखसगती न पवेची ॥ ६३ ॥ विषयबुद्धि तें मुख्य अज्ञान । तें असतां मी न भेटें जाण । असतां वेदोक्त जाणपण । तेणेही सपूर्ण न भेटें मी ॥ ६४ ॥ जाणीवनेणीव गेलिया निःशेष । माझें पाविजे निजात्मसुख । श्रुति जाणोनि हें निष्टंक । गोकुळीं त्या देख सुखार्थ आल्या ॥ ६५ ॥ त्याचि जाण समस्तें श्रुती । गोपिकारूपें गोकुळा येती । रासक्रीडामिसे एकांतीं । माझी सुखप्राप्ती पावल्या ॥ ६६ ॥ हाही असो अभिप्रावो । उद्धवा ज्यासी जैसा भावो । त्यालागीं मी तैसा देवो । यदर्थीं सदेहो असेना ॥ ६७ ॥ उद्धवा मी भक्तांसी देख । कोणे काळी नव्हें विमुख । जो जैसां भावी भाविक । तैसा मी देख तयासी ॥ ६८ ॥ मी जनासी सदा सन्मुख । जनचि मजसी होती विन्मुख । यासी काही न चले देख । दाटूनि दुःख भोगिती ॥ ६९ ॥ मी सकाम सकामाच्या ठायीं । निष्कामासी निष्काम पाहीं । नास्तिका मी लोकीं तिहीं । असतूचि नाही नास्तिक्यें ॥ १७० ॥ असो हे किती उर्पपत्ती । एक गोपिकांसी माझी प्रीती । माझे सुखसगें भोगिल्या राती । त्या मानिती निमेषार्ध ॥ ७१ ॥ माझ्या वियोगें त्यांसी राती । ज्या आलिया यथास्थिती । त्या गोपिका कल्पप्राय मानिती । सन्निध स्वपंति असतांही ॥ ७२ ॥ त्यांच्या दुःखाची अवस्था । बोले न बोलवे सर्वथा । माझेनि वियोगें मातें स्मरतां । समाधिअवस्था पावल्या ॥ ७३ ॥

ता नाविदन्मय्यनुषङ्गबद्धधिय स्वमात्मानमदस्तथेदम् ।
यथा समाधो मुनयोऽब्धितोये नद्य प्रविष्टा इव नामरूपे ॥ १२ ॥

मज गोकुळीं असतां । माझे ठायीं आसक्तचित्ता । हे अवघी समूळ कथा । तुज म्यां तत्त्वता सागीतली ॥७४॥ ऐशियांसी म्यां अतिनिर्वाडतां । कृतघ्नाचे परी सांडूनि जाता । माझ्या वियोगकाळींची व्यथा । पाषाण पाहता उतटती ॥ ७५ ॥ यापरी मजवेगळ्या असता । मागें माझी कथा वार्ता । सदा माझें स्मरण करितां । मदाकारता पावल्या ॥ ७६ ॥ करितां दळणकांडण । माझे दीर्घस्वरें गाती गुण । कीं आदरिल्या दधिमंथन । माझें चरित्रगायन त्या करिती ॥ ७७ ॥ करितां सडासमार्जन । गोपिकांसी माझें ध्यान । माझेनि स्मरणे जाण । परिये देणे वालका ॥ ७८ ॥ गायीचे दोहन करिता । माझे स्मरणीं आसक्तता । एवं सर्व कर्मीं वर्तता । माझ्या विसराची वार्ता विसरल्या ॥७९॥ करिता गमनागमन । अखंड माझ्या ठायी मन । आसन भोजन प्राशन । करिता मद्ध्यान तयासी ॥ १८० ॥ एवं मज गेलियापाठी । ऐशी माझी आवडी मोटी । अखंड

---

१ आह्माला ईश्वर सापडला नाही असें ह्मणून श्रुति खिन्न झाल्या २ वेदाध्ययनाचे शहाणपण ३ जाणीव व नेणीव ह्मणजे ज्ञान व अज्ञान ह्या दोघाच्या पलीकडे ईश्वराचे शुद्ध स्वरूप आहे, ह्मणूनच ज्ञानोबारायांनी अमृतानुभवात दोघांचेही खडण केल आहे 'मी देह आहे' ही अन्यथा स्फूर्ति व 'मी ब्रह्म आहे' ही यथार्थ स्फूर्ति, या दोघींची निवृत्ति सच्चिदानदरूप जो मी त्या माझ्यात होते ४ निश्चित ५ सर्व ६ याविषयां ७ जेसजैसा ८ युक्ति ९ नेत्रपातीं मिटतात त्याचा अर्धा वेळ १० आपले स्वामी ११ बेपरवाईनें वागतां १२ उलनात १३ माझी वार्ता १४ मुक्तकठान १५ करीत असताना. १६ झोके. "हृदयाकाशपालखीं । परिये देशी निर्जें" ज्ञानेश्वरी अध्याय १२-५

माझ्या ठायीं दृष्टी । माझ्याचि गोष्टी सर्वदा ॥ ८१ ॥ ऐसी अनन्य ठायींच्या ठायीं । गोपिकांसी माझी प्रीति पाहीं । त्या वर्ततांही देहेंगेहीं । माझ्या ठायीं विनटल्या[3] ॥ ८२ ॥ यापरी बुद्धि मदाकार । ह्मणोनि विसरल्या घरदार । विसरल्या पुत्रभ्रतार । निजव्यापार विसरल्या ॥ ८३ ॥ विसरल्या विषयसुख । विसरल्या द्वंद्वदुःख । विसरल्या तहानभूक । माझेनि एक निदिध्यासें ॥ ८४ ॥ जेणें देहें पतिपुत्रातें । आप्त मानिलें होतें चित्तें । तें चित्त रतलें मातें । त्या देहातें विसरोनी ॥ ८५ ॥ विसरल्या इहलोक परलोक । विसरल्या कार्यकारण निःशेख । विसरल्या नामरूप देख । माझें ध्यानसुख भोगितां ॥ ८६ ॥ निरसोनि तत्त्वांचे विकार । समाधि पावे मुनीश्वर । तो विसरे जेवीं संसार । तेवी मदाकार गोपिका ॥ ८७ ॥ जेवीं का नाना सरिता । आलिया सिंधूतें ठाकितां । तेथें पावोनि समरसता । नामरूपता विसरल्या ॥ ८८ ॥ तेवीं गोपिका अनन्यप्रीतीं । माझी लाहोनिया प्राप्ती । नामरूपाची व्युत्पत्ती । विसरल्या स्फूर्ति स्फुरेना ॥८९॥ सच्चिदानंदस्वरूपप्रभावो । नेणतां माझा निजस्वभावो । गोपिकांचा अनन्यभावो । परब्रह्म पहा वो पावल्या ॥१९०॥

मत्कामा रमणं जारमस्वरूपविदोऽबला । ब्रह्म मां परमं प्रापुः सङ्गाच्छतसहस्रशः ॥ १३ ॥

त्या केवळ अबला निश्चितीं । मत्संगाची अतिप्रीती । तेही संगती कामासक्ती । शास्त्रप्रवृत्तीविरुद्ध ॥ ९१ ॥ मी भ्रतारू नव्हें शास्त्रविधी । रूपें मदनमोहन त्रिशुद्धी । मज रतल्या ज्या अविधी । जारबुद्धीं व्यभिचारें ॥ ९२ ॥ चौ प्रकारींच्या कामिनी[11] । हस्तिनी इत्यादि पद्मिनी । चौवीसी चौ मुक्तिस्थानीं । काममोहिनी मी रमवीं ॥ ९३ ॥ इतर पुरुषाचे संगतीं । क्षणभंगुर सुख भोगिती । अविनाश निजसुखप्राप्ती । कामासक्ती माझेनि ॥ ९४ ॥ स्वपतिसंगें क्षणिक आनंदू । माझ्या सुखाचा निजबोधू । नित्य भोगिती परमानंदू । स्वानंदकंदू सर्वदा ॥ ९५ ॥ यालागीं गा अबळा चपळा । सांडूनि स्वपतीचा सोहळा । मजचि रतल्या सकळा । माझी कामकळा अभिनव ॥ ९६ ॥ नव रसाचा रसिक । नवरंगडा[12] मीच एक । यालागीं माझ्या कामीं कामुक । भावो निष्टंक[13] गोपिकांचा ॥ ९७ ॥ जीवाआतुलिये खुणे । मीचि एक निवबूं जाणें । ऐसें जाणोनि मजकारणें । जीवेंप्राणें विनटल्या ॥ ९८ ॥ [14]अंगीं प्रत्यंगीं मीचि भोक्ता । सबाह्य सर्वांगें मीचि निवविता । ऐसें जाणोनि तत्त्वतां । कामासक्तता मजलागीं ॥ ९९ ॥ हावभावकटाक्षगुण । मीचि जाणें उपलक्षूण । कोण वेळ कोण लक्षण । कोण स्थान मिळणीचें ॥ २०० ॥ जे निजोनिया निजशेजारीं[15] । जे काळीं माझी इच्छा करी । तेचि काळीं तेचि अवसरीं । सुखशेजारीं मी निववीं ॥ १ ॥ मज कुडकुडें नाहीं येणें । नाहीं कवाड टणत्कारणें । नित्य निजशेजें निववणें । जे जीवेंप्राणें अनुसरली ॥ २ ॥ ऐसा सर्वकामदायक । पुरुषामाजीं मीचि एक । हा गोपिकीं जाणोनि विवेक । भाव निष्टंक धरियेला ॥ ३ ॥ ज्यासी भाळले निष्काम तापसी । ज्यासी भाळले योगी सन्यासी । गोपी भाळल्या त्यासी । देहगेहासी विसरोनी ॥ ४ ॥ अधारीं गूळ खातां । कडू न लगे तो सर्वथा । तेवी नेणोनि माझी सच्चिदानंदता ।

---

१ सर्वथा २ संसारांत ३ रंगून गेल्या, मग्न झाल्या ४ मद्रूप ५ शीत, उष्ण, आदिकरून ६ चोवीस तत्त्वाचे सर्व विकार ७ नद्या ८ मिळाल्या असतां ९ एकरूपता १० मिळून ११ स्त्रिया १२ नवीन नवीन प्रकारांनीं रंगविणारा, मजा मारणारा १३ दृढ, अढळ १४ मुख्य अवयव व इतर गौणअवयव हस्तादादि अंगें व बोटें इत्यादि प्रत्यंगें १५ आपल्या शय्यागृहांत

प्रसूती । अव्यक्त व्यक्तीं प्रवेशे ॥ ९४ ॥ जळीं सविता प्रतिबिंबला । परी तो जळें नाहीं
ओला झाला । तेवीं कर्मं करोनि सचला । अलिप्त ठेला निजआत्मा ॥ ९५ ॥ जळीं प्रति-
बिंब आंदोळायमान । तेवीं जीवासी जन्ममरण । थिल्लरीं चंद्र अडकला जाण पूर्ण ।
तेवीं कर्मबंधन जीवासी ॥ ९६ ॥ थिल्लरजळ आटले । तेथें काय चंद्रबिंब निमालें । तें
चंद्रबिंब होवोनि ठेले । जाहले निमाले दोनी मिथ्या ॥९७॥ थिल्लरींचा चंद्र काढूं जातां ।
तो मिथ्यात्वे न ये हाता । तेवी देहीं मिथ्या जीवता । ते सत्य मानिता अतिदुःखी ॥९८॥
आरसा थोर अथवा लहान । तेथें सूर्य बिंबे संपूर्ण । तेवीं मी अंतर्यामी जाण । सर्वां-
भूतीं समान समग्र असे ॥ ९९ ॥ सूर्य थिल्लरांआंतौता । अडकला दिसे समस्तां । तेवीं
जीवासी कर्मबद्धता । मूर्ख तत्त्वतां मानिती ॥ ३०० ॥ गगनींचा सूर्यो न देखती । थिल्लरीं
अडकला मानिती । तेवीं निर्गुणीं जयां नाहीं प्रतीती । ते बद्ध ह्मणती जीवातें ॥ १ ॥
अग्निज्वाळा जाळीं आकळिता । जाळ जळे आकळूं जातां । तेवीं आत्मया कर्मीं बांधतां ।
कर्मीं कर्मता निर्धर्म ॥२॥ नाद उत्पत्तीसी ठावो । मुख्य वावो कां दुसरा घावो । या दोहीं
वेगळा नित्य निर्वाहो । तो नादू पहा हो अनुहत ॥ ३ ॥ अनुहताचा सोलींव शब्दू ।
परापरतीरीं पराख्य नादू । ज्याचा योगिया सदा छंदू । बोलिला अनुवादू नव्हे त्याचा
॥४॥ ज्या नादाची सुखगोडी । सदाशिवूच जाणे फुडी । का सनकादिकीं चोखडी । चाखिली
गाढी ते चवी ॥ ५ ॥ वायूंचे शोधितां सत्व । त्यासी एकवटले तें शब्दतत्त्व । उभयचेतने
जीवित्व । मनोमयत्व धरूं पाहे ॥ ६ ॥ जें चेतनेचें चेतनत्व । तें वायूचें शोधित सत्व ।
तेंचि शब्दाचें निजतत्त्व । तेणे जीवित्व मनोरूप होय ॥ ७ ॥ जीवाचा शरीरसयोग ।
स्वयें सांगे तो श्रीरग । आधारादिचक्रप्रयोग । क्रमेंचि साङ्ग सागत ॥ ८ ॥ अहंमिति प्रथें-
माध्यासें । जीवासी जीवत्व आभासे । तो जे जे तत्त्वीं प्रवेशे । ते मी ऐसें ह्मणतचि ॥ ९ ॥
तेथ मी देहो ह्मणतां । तत्काळ जाय पूर्णता । तेव्हां एकदेशी परिच्छिन्नता । देहात्मता
लागली ॥ ३१० ॥ निर्विशेषं नाद अतिसूक्ष्म प्राण । त्यासहित आधारीं प्रवेशोन । अति-
सूक्ष्म प्रथम स्फुरण । पावोनि जाण परा झाली ॥११॥ आधारचक्रीं सूक्ष्म प्राण । परा वाचा
तेथींची जाण । मनाचे कोंवळें स्फुरण । अतिसपूर्णपण सूक्ष्मत्वे ॥ १२ ॥ स्वाधिष्ठान-
चक्राच्या ठायीं । मनाचे वाढतें बाळसे पाहीं । पश्यंती वाचा तये ठायीं । बोलूं देखे परी
काही बोलेना[11] ॥ १३ ॥ तिये चक्रीं एकवटला प्राण । पुढारा न चलेचि गा जाण । प्राणा-
पाना झाले भाडण । दोघेजण रूसले ॥ १४ ॥ घरकलहो[12] लागला भारी । मग निघाले
वेगळेचारी । पांचही[13] राहिले पांचापरी । ऐक निर्धारीं विचारू ॥ १५ ॥ मागें रुसोनि गेला

---

१ मागें पुढें झोंके खाणारें, हालणारें २ डबक्यात ३ योगधारणेनें दशनादाचा ध्वनि ऐकू येतो तो ४ वायूतील शोधित सत्व ह्मणजे केवळ चाचल्य "तेथ चाचल्य निखळ । एकलें ठेलें निढाळ" ज्ञाने अ १३-१०८ त्या चाचल्याशीं शब्दतत्व मिसळलें आणि त्या मिश्रणास चेतनत्वानें व्यापिलें तेव्हां मन तयार झालें ५ 'मी' ह्या पहिल्या अध्यासामुळें ६ मर्यादितपणा ७ आधारचक्राचे ठिकाणीं निर्विशेष नाद ह्मणजे नाद असून कानाला गोचर नाहीं असा सूक्ष्म नाद त्या नादाला सूक्ष्म प्राण व अत्यत कोंवळे मनाचें स्फुरण याचा सयोग होऊन परा वाचा झाली ८ षट्चक्रें --मूलाधार, स्वाधिष्ठान, मणिपूर, अनाहत, विशुद्ध व आज्ञा या सहापैकीं पहिलें मूलाधार चक्र हें गुदद्वारस्थित आहे ९ बारीक १० लुटलुटीतपणा, पुष्टि ११ दुसरी वाचा, हिचें नांव सार्थ आहे हिला शब्द दिसतात, परतु उच्चारण्यास ती असमर्थ आहे १२ आपसात भांडण १३ प्राण, अपान, व्यान, उदान व समान हे मुख्य पच प्राण

जाण । त्या नांव ह्मणती अपान । रागें पुढारा आला जाण । त्या नांव प्राण ह्मणताती ॥ १६ ॥ दोहींमाजीं समत्वें जाण । नाभीं राहिला तो समान । कंठीं राहिला तो उदान । व्यानासी रहावया स्थान असेना ॥ १७ ॥ अद्यापि शरीरीं जाण । व्यानासी नाहीं एक स्थान । तो सर्वांगीं सर्वदा जाण । परिभ्रमण करीतसे ॥ १८ ॥ याहून धाकटे पाच प्राण । तेही वेगळे राहिले जाण । तिंहीं वेगळाले आपण । वस्तीसी स्थान योजिले ॥ १९ ॥ नाग कूर्म कृकल देवदत्तू । पांचवा धनंजय जाण तेथू । याची वस्ती जे शरीरातू । ऐक निश्चितू सांगेन ॥३२०॥ शिंक जांभई आणि ढेकर । नाग कूर्म कृकलाचें घर । उचकी देवदत्ताचें बिढार । धनंजयासी थारा मिळेचिना ॥ २१ ॥ जीवेंदेहाचे आप्तवादापासीं । धनंजयो राहिला वस्तीसी । जीवें सांडिल्या शरीरासी । मुहूर्तार्ध देहासी तो वाचवी ॥ २२ ॥ स्वाधिष्ठानाहोनि जाण । अनुक्रमें दशधा होती प्राण । त्याचें स्थान मान उपलक्षण । तुज म्या जाण सांगितलें ॥ २३ ॥ मागें म्यां सांगितली गोष्टी । प्राणापान रुसल्यापाठीं । दोघां अद्यापि नाहीं भेटी । महाहटी छादसें ॥ २४ ॥ त्या दोघांसी करी बुझावण । तो माझा पढियता तूं जाण । त्या सर्वस्व दें मी आपण । योगसाधन या नाव ॥२५॥ उद्धवा प्राणलक्षणें सांगतां । अवचटें प्राणापानसमता । प्रसंगीं आली कथा । त्वाही स्वभावता ऐकावी ॥ २६ ॥ स्वाधिष्ठानाहूनि मणिपुरा येतां । जीवामनाची एकात्मता । सूक्ष्मप्राण तेथ वसतां । परेच्या ऐक्यता पश्यंती ॥ २७ ॥ तेथ मनाचें खेळुंगेपण । कुमार अवस्था बाणली जाण । तंव डोलत पुढें चाले प्राण । अनाहतस्थान टाकिलें ॥ २८ ॥ धरोनि पश्यंतीचें अनुसंधान । मध्यमा वाचा उपजे जाण । मौनाची मिठी न सोडून । करी गुणगुण आपणांत ॥ २९ ॥ तेथ मनाची पौगंड अवस्था । मागें पुढें सांभाळितां । वाढी नाना भोग अवस्था । लाजा सर्वथा बोलेना॥३३०॥मग वेगें टांकिलें विशुद्धिस्थान । तेथ उसळत उदान झाला प्राण । तव मनासी तारुण्यपण । पुरतें जाण बाणलें ॥३१॥ त्या विशुद्ध चक्राप्रती । परा [12]मिळोनि आतौती । पश्यंती मध्यमा एक होती । वाचा घुमघुमती झणत्कारें ॥३२॥ त्या झणत्कारपरिपाठीं । चक्रीं वाचा तत्काळ उठी । तारुण्यें उन्मत्त झाली मोठी । त्या स्वरवर्ण चावटी माडिली ॥ ३३ ॥ आज्ञाचक्र भ्रूस्थान । तें याहूनि वेगळें जाण । तेथें वाचेसी नाहीं गमन । हंसलक्षण योग्याचें ॥ ३४ ॥ हीं साही चक्रें अनुक्रमें जाण । चार मातृका अठ्ठावीस वर्ण । सोळाही स्वर संपूर्ण । हंसलक्षण योगियाचें ॥ ३५ ॥ कोण चक्रीं कोण वर्ण । मातृकाचें कोणतें स्थान । कोठें उठती स्वर संपूर्ण । तेंही लक्षण अवधारीं ॥३६॥ आधारचक्रीं चतुर्दळ उभारा । तेथ न्यसिल्या चारी मात्रा । व श ष स या अक्षरा । बोलिजे मात्रा शास्त्रज्ञीं ॥ ३७ ॥ स्वाधिष्ठान षड्दळें जेथ । सांही वर्ण स्थापिले तेथ । बकारादि लकारांत । जाण निश्चित ते स्थानीं ॥ ३८ ॥ मणिपूर दशदळ निश्चित । दाहा वर्ण स्थापिले तेथ । डकारादि फकारात । वर्ण नादत ते चक्रीं ॥ ३९ ॥ अनाहतचक्र

---

१ शिंक नागाचें, जांभई कूर्माचें व ढेकर कृकलाचें घर २ राहण्याचें स्थान ३ ठाव. ४ जीव व देह यांचा जेथ संगम आहे किंवा चिज्जडग्रंथि ज्याला ह्मणतात तेथें धनंजय नांवाचा उपप्राण आहे ५ गांठी, हट्टिष्ट ६ गमजत ७ पौंढाइपण, खेळणेपण ८ पटली ९ टाकिलें १० आपणांत ११ सोळा वर्षांच्या आंतली मुग्धावस्था १२ मेळऊनि. १३ तेंही लक्षण अवधारीं १४ सहा पाकळ्यांचें १५ ब, भ, म, य, र, ल १६ ड पासून फ पर्यंतचे

द्वादशदळयुक्त । वारा[1] वर्ण न्यसिले तेथ । ककारादि ठकारांत । वर्ण विराजत ते चक्रीं ॥३४०॥ विशुद्धिचक्रींच्या सोळा दळां । अ इ उ ऋ लृ हे वर्ण सोळा । कंठस्थानीं मीनला मेळा । याचा वेदी आगळा प्रताप ॥ ४१ ॥ आज्ञाचक्र अतिअवघड । नुघडे काकीमुखाचें कवाड । न चले प्राणांची चडफड । मार्ग अतिगूढ लक्षेना ॥ ४२ ॥ तें आज्ञाचक्र गा द्विदळ । केवळ हंसाचें राउळ[3] । तेथ पावावया योगबळ । अतिप्रबळ पाहिजे ॥ ४३ ॥ हें स्थान पावावयासाठीं । योगी झाले महाहटी । अभ्यास करिता अतिसकटीं । तेही शेवटीं न पावती ॥ ४४ ॥ हें पावावया माझें स्थान । अतिगुह्य आहे अनुष्ठान । सोहंहंसाचे साधन । सावधान जो साधी ॥ ४५ ॥ प्राणाचेनि गमनागमनें । सोहंहंसाचेनि स्मरणे । सावधानें जो साधूं जाणे । तेणें पावणें हें स्थान ॥ ४६ ॥ त्यासीचि पॅवनजयो घडे । तोचि आज्ञाचक्रामाजीं चेंढे । तेथूनिही मार्ग काढी पुढें । अतिनिवाडें अचूक ॥ ४७ ॥ तेथ नानाभोगसमृद्धिफळें । आणिती ऋद्धिसिद्धींचें पाळें । ते डॅावलूनियां सकळें । निघे निर्मळें निजपंथें ॥४८॥ जो कां ऋद्धिसिद्धींसी भुलला । मी सिद्ध ये श्लाघे आला । तो आज्ञाचक्रावरोनि च्यॅवला । केल्या मुकला कष्टासी ॥ ४९ ॥ ज्यासी वैराग्य असे संपुरतें । तो कदा भुलेना सिद्धीते । लाता हाणोनि भोगमान्यतेते । निगे निजपंथें मजलागीं ॥ ३५० ॥ तै औट पीठ गोल्हाट । सांडूनि भ्रमरगुंफा कचाट । शोखूनि सहस्रदळाचे पाट । मजमाजीं सुंभट मिसळले ॥५१॥ सागतां आज्ञाचक्राची संस्था । पुढें गोडी लागली योगपंथा । मागील विसरलों जी कथा । क्षमा श्रोतां करावी ॥ ५२ ॥ ह्मणाल वाहवटीं[11] पडला मासा । तो परतेना जेवीं सहसा । ग्रंथनिरूपणीं तूं तैसा । जल्पू वार्यंवसा[12] का करिसी ॥ ५३ ॥ जेवीं चुकलिया बाळकातें । माता शिकवण दे त्यातें । तेवी तुमचें वचन मातें । निजहितातें द्योतक ॥५४॥ करिता चक्राचें निरूपण । योगारूढ झाले मन । विसरोनि मागील निरूपण[13] । गेले निघून शेवटा ॥ ५५ ॥ हें ऐकोनि हासिले श्रोते । तू फर्ता नव्हसी येथें । हें कळोनि गेलें आमुतें । नको परिहारातें[14] उपपादूं ॥ ५६ ॥ आलोडिता[15] ग्रंथकोडी । न कळे योगज्ञानाची गोडी । ते तुवां विशद केली फुडी । निजपरवडीविभागें ॥५७॥ तुझेनि मुखें कृष्णनाथें । श्रीभागवत जें कठिण होते । तें अर्थविले यथार्थें । सत्य आमुते मानले ॥ ५८ ॥ हा बारावा अध्यावो । अतिगूढ बोलिला देवाधिदेवो । तेथींचाही त्वां अभिप्रावो । विशद पहावो विवरिला ॥ ५९ ॥ ऐसा संतीं करोनि आदरू । निर्भय दिधला नाभिकारू[21] । एका जनार्दनीं हर्षनिर्भरू । केला नमस्कारू संतांसी ॥ ३६० ॥

---

१ क पासून ठ पर्यंतचे २ या सर्व ओंव्याचे तात्पर्य असें आहे "सर्वांस जीवन देणारा व सर्वांहमानी असल्यामुळें सर्वांस प्रत्यक्ष असा परमेश्वर मूलाधारादि सहा चक्राचे ठायीं अभिव्यक्त झाल्यासारखा होऊन परावाणीनामक नादयुक्त प्राणासह आधारचक्रात प्रविष्ट होऊन मणिपूरचक्राचे ठिकाणीं पश्यन्तीनामक सूक्ष्म मनोमय रूपास पावून, नंतर अनाहतस्थानीं आल्यावर मध्यमानामक किंचित् व्यक्त परंतु बहुतेक अव्यक्त अशा रूपास घेतो, आणि मग विशुद्धचक्राचे ठिकाणीं वैखरीनामक व्यक्तरूप त्याला प्राप्त होऊन, तो मुखाचे ठिकाणीं मात्रा, स्वर, अक्षर इत्यादिरूपानें स्थूलपणें प्रकट होतो व नंतर अतिस्थूल वेदशास्त्रादिरूप असा होतो" ३ देऊळ ४ प्राणायामाची सिद्धि ५ बुडे ६ दूर सारून, ढकलून ७ ढकलला, पडला ८ पूर्ण ९ पश्चिममार्गांतील पाचवें स्थान १० शूर ११ ओघात, प्रवाहात १२ लटिका, व्यर्थ १३ आठवण १४ समाधान १५ चाळिता, अभ्यासतां १६ स्पष्ट १७ आपल्या चातुर्यबळावर १८ व्याख्यान करून स्पष्ट मराठीमार्फत सांगितलें १९ देवो २० उघड. २१ अभय 'भिऊ नकोस' असें वचन

'वैखरी मात्रा स्वर वर्ण' । या पदांचें झाले व्याख्यान । तेंचि दृष्टांतें श्रीकृष्ण । उद्धवासी जाण सांगतू ॥ ६१ ॥ सूक्ष्म जीवशिवांचें मूळ । तोचि वांग्द्वारा झाला स्थूळ । येचि अर्थी अति विवेळ । करूनि प्रांजळ सांगत ॥ ६२ ॥

यथाऽनल खेऽनिलबन्धुरूष्मा बलेन दारण्यधिमथ्यमान ।
अणु प्रजातो हविषा समिध्यते तथैव मे व्यक्तिरियं हि वाणी ॥ १८ ॥

अव्यक्तरूपें ऊष्मा गगनीं । व्यापकपणे असे वन्ही । तो अरणीमाजीं मथिता मंथनीं । अतिसूक्ष्मपणीं प्रकटला ॥ ६३ ॥ अनळा अनिळ निजसखा । कोमळ तूंळें फुंकितां देखा । दिसे लखलखित नेटका । ज्वाळा साजुकी कोंवळिया ॥ ६४ ॥ तेथ पावला दशा मध्यम । मग हवनद्रव्यें करितां होम । तेणें थोरावला निरुपम । वाढला व्योमचुंबित ॥ ६५ ॥ तसा सूक्ष्म नाद शिवसयोगें । प्राणसगमें लागवेगें । पट्चक्रादिप्रयोगें । वैखरीयोगें अभिव्यक्त ॥ ६६ ॥ मरा हे ऐकता गोठी । ते वाचा सर्वांशें वाटे खोटी । तेचि अक्षरें केल्या उफराटी । रामनामें गोमटी निववी वाचा ॥ ६७ ॥ करिता सुष्टु दुष्टु उच्चार । वर्ण नव्हती क्षर अक्षर । यालागी नाच तें अक्षर । यापरी पवित्र ते वाणी ॥ ६८ ॥ जैशी वाचेची अभिव्यक्ती । तैशीच इतर इंद्रियप्रवृत्ती । सक्षेपें तेही स्थिती । उद्धवाप्रति सागतू ॥ ६९॥

एव गदि कर्मगतिर्विसर्गो घ्राणो रसो दृक् स्पर्श श्रुतिश्च ।
सङ्कल्पविज्ञानमथाभिमान सूत्र रज सत्त्वतमोविकार ॥ १९ ॥

जैसी वाचेची व्युत्पत्ती । तैशीच कर्मेंद्रियाची प्रवृत्ती । चरणाच्या ठायीं गती । ग्रहणशक्ती हस्ताची ॥ ३७० ॥ विसर्ग जाण वायूचा । सुखोद्रेक तो लिंगाचा । कर्मेंद्रियीं पाचवी वाचा । विस्तारू तिचा सांगितला ॥ ७१ ॥ तैशीचि जाण ज्ञानकरणें । दृष्टी उठी देखणेपणें । रसना रसातें चाखों जाणे । श्रवण श्रवणें अधिकारू ॥ ७२ ॥ शीत उष्ण मृदु कठिण । हें त्वगिंद्रियांचे लक्षण । सुगंध दुर्गंध जाणतेपण । घ्राण विचक्षण ते कर्मी ॥ ७३ ॥ सकल्प विकल्प मनाचे । निश्चयो कर्म बुद्धीचे । चितन जाण चित्ताचें । अहकाराचें मीपण ॥७४॥ सूत्र तव प्रधानाचें । विकार रजतमसत्वाचे । सक्षेपें विवरण तिहींचें । ऐक साचे सांगेन ॥ ७५ ॥ आधिदैव आधिभौत । ज्यासी आध्यात्म म्हणत । वाढला जो प्रपंचू येथ । ईश्वराचें अभिव्यक्त स्वरूप जाण ॥ ७६ ॥ जगाचें मूळकारण । अगें ईश्वरचि आपण । त्या कारणाहूनि कार्य भिन्न । नव्हे जाण सर्वथा ॥ ७७ ॥ हो का घृताची एके काळीं । थिजोनि झाली पुतळी । ते घृताहोनि वेगळी । नाहीं देखिली प्रत्यक्ष ॥ ७८ ॥ काष्ठाचा घोडा केला । अंगें ठाणे अति मिरवला । तो काष्ठपणा नाहीं मुकला । सर्वांगें शोभला काष्ठत्वे ॥ ७९ ॥ त्याचे पाहता वेगळाले अवयव । खूर खाद काष्ठचि सर्व । तेवीं महाभूतें गुणप्रभव । स्वरूप सावेव शिवाचें ॥ ३८० ॥ सुवर्णाचें झालें लेणें । तें जेवीं मिरवे सोनेपणे । तेवीं महाभूतें विषयकरणें । अभिन्नपणे शिवरूप ॥ ८१ ॥ फडा पुच्छ वाकुडा बांग । येणे आकारें म्हणती नाग । तो नाग नव्हे सोनेंचि चाग । तेवीं हें जग मद्रूप

१ शाब्दिक झाल्यानें २ सुगम, चिकळ ३ सुलभ ४ अग्नि उत्पन्न करण्याचे काष्ठात ५ अग्नीला ६ वायु ७ कापसाने ८ प्रज्वलित ९ नाहिंद, अपशकुनी, अभद्र १० बोलण्याची प्रवृत्ति ११ जननेंद्रियाचा १२ स्पर्शेंद्रियाचें, देहावरील चर्माचें १३ मूळमायेचें १४ प्रधानाचें १५ शरीराच्या डौलानें १६ पचमहाभूतें हीं त्रिगुणांपासून उत्पन्न झालीं आहेत. १७ मूर्तिमत १८ ईश्वराचें १९ बांक, वांक २० या नांवाचा सोन्याचा दागिना

॥ ८२ ॥ प्रपंच ईश्वरासी अभिन्न । येचि अर्थीं श्रीनारायण । उद्धवासी सांगे आपण । अभिन्नपणें जीवशिवां ॥ ८३ ॥

अय हि जीवस्त्रिवृदब्जयोनिरव्यक्त एको वयसा स आद्य ।
विश्लिष्टशक्तिर्बहुधेव भाति बीजानि योनिं प्रतिपद्य यद्वत् ॥ २० ॥

जीवाचा जीवू आपण । यालागी बोलिजे शिवपण । जीवशिवरूपें हा भिन्न । जीवत्व जाण या हेतू ॥ ८४ ॥ सागरु आपुल्या अगावरी । वर्तुळ आंवर्त करीं धरी । तेवीं लोकपद्मातें श्रीहरी । करीं धरी निजनाभीं ॥ ८५ ॥ 'त्रिवृदब्ज' ह्मणिजे यापरी । त्या नाभिकमळामाझारीं । स्वलीला त्रैलोक्याते धरी । पद्मनाभ श्रीहरी या हेतू ॥ ८६ ॥ सुवर्णाच्या सिंहासनीं । सुवर्णमूर्ती बैसवूनी । पूजिजे सुवर्णसुमनीं । एकपणें तीन्ही भासती ॥ ८७ ॥ तेवीं नाभिपद्मीं त्रैलोक्य धरिता । तिहींतें भासवी अभिन्नता । यालागीं पद्मनाभ तत्त्वतां । आलें वाक्पथा श्रुतीचिया ॥ ८८ ॥ इंति मार्दवे पिवळी । एकली भासे चांपेकळी । तेचि विकासे जेवीं नाना दळीं । तेवीं मी वनमाळी लोकत्वे ॥ ८९ ॥ हें नसता कार्यकारण । यापूर्वीं मी अव्यक्त जाण । जो मी प्रमाणांचाही प्रमाण । भेदें जेथ आण वाहिली ॥३९०॥ हेतु मातु दृष्टांत । रिघों न शके ज्यां गांवांत । अपार अनादि अनंत । आद्य अव्यक्त मी ऐसा ॥ ९१ ॥ एवं केवळ जे अभेद । तेथें कैंचे त्रिविध भेद । जेथ लाजोनि परतले वेद । स्वरूप शुद्ध तें माझें ॥ ९२ ॥ तो न मेळविता साह्यमेळू । स्वलीलाक्षोभें क्षोभँक काळू । स्वशक्तीने झालों सवळू । शक्तिवंबाळू चेतविला ॥९३॥ ते निजशक्तीचे विभाग । ग्याचि विभागिले चांग । त्या विभागाचे भाग । ऐक साङ्ग सांगेन ॥९४॥ गुणशक्ति देवताशक्ती । मनःशक्ति इंद्रियशक्ती । महाभूताची भूतशक्ती । एथ क्रियाशक्ती मुख्यत्वे ॥९५॥ जीवापासाव अदृष्टशक्ती । झाली अनिवार त्रिजगतीं । हरिहरां नावरे निश्चितीं । अदृष्टशक्ती अनिवार ॥ ९६ ॥ जे अदृष्टशक्तीने जीवातें । वांधोनि केले आपैतें । तिशी आवरावया मातें । सामर्थ्य येथें आथिना ॥ ९७ ॥ जेवीं कां राजाज्ञा जाण । राजा प्रतिपाळी आपण । तेवीं अदृष्टशक्तिउल्लंघन । मी सर्वथा जाण करीना ॥ ९८ ॥ जीभ कापूनि देवासी वाहती । तैसे नासिक न छेदिती । तेवीं छेदीं कर्मस्थिती । परी अदृष्टगती छेदींना ॥ ९९ ॥ अथवा विशेषेंसीं निश्चितीं । मीं माया आलिंगिली निजशक्ती । तो मी एकूचि त्रिजगतीं । बहुधाव्यक्तीं आभासें ॥ ४०० ॥ माझिया साक्षात्कारा आला । जो जीवन्मुक्तत्व पावला । तोही अदृष्टें वांधला । वर्ते उगला देहगेहीं ॥ १ ॥ जनकू राजपदीं नांदे । शुक नागवा प्रारब्धें । कळी लाविजे नारदें । अदृष्ट छंदें विनोदी ॥ २ ॥ वसिष्ठ पुरोहितत्व करी । भीष्म पहुडे शरपंजरीं । याज्ञवल्क्या दोनी नारी । अदृष्टाकरीं वर्तत ॥ ३ ॥ यापरी गा अदृष्टशक्ती । अनिवार वाढली त्रिजगतीं । त्या जीव वांधले अदृष्टगतीं । जेवीं गारोडियाहातीं वानर ॥ ४ ॥ त्या जीवादृष्टें वहुधा व्यक्ती । मी एक भासे त्रिजगतीं । 'विश्वतश्चक्षु' या श्रुती । बहुधामूर्ती मी एक ॥ ५ ॥ मृत्तिकेचीं गोकुळें केलीं । नाना नामा-

१ भोंवरा २ तीनही गुणास आश्रयभूत असा, किंवा नाथानीं ह्मटल्याप्रमाणें तीन लोकाना धारण करणारा असा ३ अब्जयोनि ह्मणणे ब्रह्मांडकमलाचा उत्पादक, किंवा नाभिकमलाच्या ठिकाणीं त्रैलोक्य धारण करणारा ४ सुरास ५ भेदहीन ६ गा निवात, ज्याच्या गावात ७ प्रेरक ८ शक्तीचा स्रोत ९ जीवापासून १० प्रारब्धशक्ती ११ स्वाधीन १२ असेना, नाहीं १३ प्रारब्धाच परावर्तन १४ मी एक असून बहुरूप होऊन १५ दैवाने १६ सर्वद्रष्टा.

कारें पूजिलीं । परी ते मृत्तिकाचि संचली । तेवीं सृष्टी झाली मद्रूपें ॥ ६ ॥ जेवीं एकला आपण । निद्रेसी देतां आलिंगन । स्वप्नीं देखे बहुविध आपण । तेवी मी जाण विश्वात्मा ॥ ७ ॥ जेवीं सूक्ष्म वटबीज केवळ । त्यासी मीनल्या भूमिजळ । वाढोनियां अतिप्रबळ । वृक्ष विशाळ आभासे ॥ ८ ॥ तेथ नाम रूप पुष्प फळ । ते बीजचि आभासे समूळ । तेवी जगदाकारें सकळ । भासे केवळ चिदात्मा ॥ ९ ॥ जे कां मूळ बीजाची गोडी । तेचि स्वाद वाढला वाढी । कांडोकांडीं स्वादुपरवडी । अविकार गोडी उंसाची ॥ ४१० ॥ तेवीं मूळीं चिदात्माचि कारण । तेथूनि जें जें तत्त्व झाले जाण । तें तें निखळ चैतन्यघन । जग सपूर्ण चिद्रूप ॥ ११ ॥ ऊस सर्वांगें बीज सकळ । बीजरूपें ऊंस सफळ । तेवीं जगाचे चिन्मात्र मूळ । जांण सकळ तें चिद्रूप ॥ १२ ॥ बीज ऊंस दोनी एकरूप । तैसा प्रपंच जाण चित्स्वरूप । येचि अर्थी अतिसाक्षेप । कृपापूर्वक सांगत ॥ १३ ॥

यस्मिन्निदं प्रोतमशेषमोतं पटो यथा तन्तुवितानसंस्थः ।

यालागीं संसार जो समस्त । माझ्या ठायीं असे ओतप्रोत । मजवेगळें कांहीं येथ । नाही निश्चित अणुमात्र ॥ १४ ॥ येचि अर्थाचा दृष्टांतू । देवो उद्धवासी सांगतू । जेवीं कापुसाचे सूक्ष्मतंतू । कातोनि निश्चितू पुंडु केला ॥ १५ ॥ आडवेतिडवे विणिले तंतू । त्यासी वस्त्र नाम हे मृषा मातू । तेवीं संसारशब्द हा व्यर्थू । स्फुरें भगवंतू मी तद्रूपें ॥ १६ ॥ पाहता सूतचि दिसे उघडें । त्याचे नाम म्हणती लुगडें । प्रत्यक्ष चैतन्य स्फुरतां पुढे । त्यासी संसारू वेडे म्हणताती ॥ १७ ॥ सुतावेगळें वस्त्र न दिसे । मजवेगळा प्रपंचु नसे । उद्धवा अप्राप्ताचें भाग्य कैसें । मीचि नसें म्हणताती ॥ १८ ॥ यापरी मी सर्वगत । विश्वात्मा विश्वभरित । वृक्षदृष्टांतें प्रस्तुत । तुज म्या येथ सांगीतलें ॥ १९ ॥ मज देखणा ज्याचा निर्धारू । त्यासी मी केवळ सर्वेश्वरू । मज अप्राप्त जो नरू । त्यासी संसारू आभासे ॥ ४२० ॥ जो सर्वात्मा सर्वेश्वरू । भ्रांतासी भासे भवतरुवरू । त्या भवतरूचा विस्तारू । स्वयें श्रीधरू सांगत ॥ २१ ॥

य एष संसारतरुः पुराणः कर्मात्मकः पुण्यफले प्रसूते ॥ २१ ॥

भ्रांतीस्तव भवतरुवरू । कर्माकर्मजळें वाढला थोरू । जीर्ण जुनाट अपरंपारू । ओतंबेरू फळपुष्पीं ॥ २२ ॥ त्याचे कोण बीज कोण मूळ । कोण रसू कोण फळ । जेणें भ्रमले जीव सकळ । तें मी समूळ सांगेन ॥ २३ ॥

द्वे अस्य बीजे शतमूलस्त्रिनालः पञ्चस्कन्धः पञ्चरसप्रसूतिः ।
दशैकशाखो द्विसुपर्णनीडस्त्रिवल्कलो द्विफलोऽर्कं प्रविष्टः ॥ २२ ॥

भ्रमभूमीमाजिवडें । पापपुण्यजोडपाडें । बीज पडताचि वृक्ष विरूढे । अग्रीं वाढे कल्पना ॥ २४ ॥ पान फूल न दिसे फळ । वेलाअग्रीं देखा सरळ । तेणेंचि वेला वाढ प्रबळ । संसार सबळ कल्पनाग्रें ॥ २५ ॥ कर्माकर्मप्रवाहजळें । भरले अविद्येचें आळें ।

---

१ पदार्थें कीं २ सापडलें कीं ३ प्रत्येक कांड्याचे ठिकाणीं एकच गोडी ४ अबाधित ५ शुद्ध, केवळ ६ फळ ७ जग सकळ ८ सर्वत्र सारखा भरलेला ९ सूत १० वस्त्र ११ घातले १२ संसारांत गुरफटलेल्यापें, मोक्षप्राप्ति किंवा अनुभव ज्याला नाहीं अशाचें १३ मला पाहणारा १४ जो मी. १५ ओथंबलेला, किंवा फोफावलेला, तो तरुवरू. १६ भ्रमरूप भूमीमध्यें

अनंत वासना तेचि मूळें । वृक्ष तेणें वळें ढळेना ॥ २६ ॥ सूक्ष्म वासना कल्पकोडी । अधो-गती रुतल्या बुडीं । संकल्पविकल्पें चहूंकडीं । पसरल्या बुडीं बुचबुचित ॥ २७ ॥ संचित-क्रियमाण[1] वाफे भारी । सुबुद्ध भरले जळेंकरीं । भरिलेच मागुते भरी । प्रवाहो त्यापरी वाहत[2] ॥ २८ ॥ तेणे वृक्ष सबळ भारी । नित्य नूतन वाढी धरी । सगुण गुणाचे वाढी-वरी । त्रिगुण अहंकारीं त्रिनाळ[3] ॥ २९ ॥ त्रिगुणगणांची[4] परवडी । येरांची येरांमाजीं मुरडी । येरयेरांवरी बुडी । मिसळे वाढीं वाढती ॥ ४३० ॥ पंचभूतांच्या खांद्या थोरी । प्रपंच वाढल्या बाहेरी । पसरल्या येरयेरांवरी । मीनल्या परस्परीं वाढती ॥ ३१ ॥ समूळ[5] गर्भ साधूनि रुंखा । मनोमय वाढलिया शाखा । अग्रीं दशेंद्रियफांटे देखा । तिच्या झुळका डोलती ॥ ३२ ॥ त्या त्या शाखांमाजीं देखा । दैवतें आलीं वस्तीसुखा । करूनि कर्मांचा आंवांका[6] । आपुलाली शाखा ते धरिती ॥ ३३ ॥ दशधा वायूची झडाड । तेणें तें डोलत[7] दिसे झाड । त्यामाजीं दों पक्ष्यांचे नीर्ड[8] । अतिगूढ अतर्क्य ॥ ३४ ॥ जेथूनि उपजे निज-ज्ञान । तेंचि नीड हृदयभुवन । जीवू परमात्मा दोघेजण । अतर्क्य पूर्ण वसताती ॥ ३५ ॥ जीवू जो देहाभिमानी । परमात्मा जो निरभिमानी । इहीं दोघींजणीं मिळोनी । हृदयभुवनीं[9] नीर्ड केले ॥ ३६ ॥ जीव संकल्पविकल्पप्राप्ती । परमात्मा निर्विकल्पस्थिती । दोहींची हृदया-माजीं वस्ती । नीड निश्चितीं या हेतू ॥ ३७ ॥ पाहे पा वात पित्त श्लेष्मा[10] । या आंतर-त्वचा भवद्रुमा । वल्कले ह्मणावयाचा महिमा । भक्तोत्तमा या हेतू ॥ ३८ ॥ गगनाहूनि वाढला वरुता । शून्यासहित लांवला आरुता[11] । सर्वे[12] पसरला सर्भोवता । दिशांच्या माता साडुनी ॥ ३९ ॥ एवं विस्तारलेनि विस्तारा[13] । वृक्ष उन्मळोनि[14] मदभरा । पंचरसाच्या विषय-धारा । अतिमधुरा वर्षतू ॥ ४४० ॥ श्रुतिस्मृति हींच पानें । त्यांमाजीं उगवलीं स्वर्ग-[15]सुमनें । दीक्षितभ्रमर[16] ज्यांकारणे । अतिसंत्राणे[17] उडताती ॥ ४१ ॥ त्या वृक्षाचीं जावळी-[18]फळें । सुखदुःखें दोनीं एके मेळें । शेंडा धरोनि समूळें । दोनींचि फळें पै त्यासी ॥ ४२ ॥ जितुकीं सूर्यमंडळें भासती । तितुकी जाण याची स्थिती । सुखदुःखफळें तितुक्याप्रती । कर्म-प्राप्ती देतुसे ॥ ४३ ॥ सूर्यमंडळाआरुतें । सांगीतले भववृक्षातें । चंद्रमंडळादि समस्तें । भवभय तेथें नाहीं न ह्मण ॥ ४४ ॥ मी सूर्यमंडळमध्यवर्ती । त्या मजवेगळी जे स्फुरे स्फूर्ती । तेथवरी भवभयाची प्राप्ती । जाण निश्चितीं उद्धवा ॥ ४५ ॥ सूर्याचें जें सूर्यमंडळ । तेंही ससारामाजीं केवळ । जो न खाय या वृक्षाचे फळ । तोचि रविमंडळभेदक ॥ ४६ ॥ वृक्षाचीं दोनीं फळें येथे । दोहीं फळांचे दोघे भोक्ते । दोघे ससाराआंतौते । ऐक तूतें सागेन ॥ ४७ ॥

अदन्ति चैक फलमस्य गृध्रा ग्रामेचरा एकमरण्यवासाः ।
हसा य एक बहुरूपमिज्यैर्मायामय वेद स वेद वेदम् ॥ २३ ॥

दुःखफळाचे भोक्ते । अत्यंत विषयासक्त जेचि ते । गीध[19] गृहस्थ का जे येथें । अविधीं

१ पूर्वी केलेलें व साप्रत करीत असलेलें २ घडिलासे ३ तीन कोंबाचा ४ गुणाची ५ वृक्षाला मूळासह. ६ आधार ७ डोलतसे ८ घरटें ९ जीव हा कामी आहे व परमात्मा किंवा शिव हा परमहंस आहे पहिला कर्मफळ खाऊन सुखदुःख भोगतो व दुसरा कर्मफळच खात नाहीं व ह्मणूनच दुःखसुखातीत आहे "जीव परमात्मा दोनी । बैसके एकासनीं । जयाचिया हृदयभुवनीं । विराजती"–ज्ञानेश्वरी अध्याय १२–१५२ १० कफ ११ खालती १२ विस्तृतपणें, पुष्कळ. १३ निजविस्तारा १४ उपटून १५ स्वर्ग हींच पुष्पें १६ यज्ञकर्ते हेच कोणी भुंगे १७ वेगानें १८ जोडफळें १९ गृध्र, गिधाड

विषयांतें सेविती ॥४८॥ ग्रॉम्य विषयीं अतितत्पर । यालागीं बोलिजे ग्रामचर । ग्राम गीध जैसे घार । तैसे सादर विषयासी ॥४९॥ जेवीं का घार गगना चढे । तेथूनि आंविसा उडी पडे । तेवीं नरदेह पावोनि चौखडे । विषयीं झडपडे झोंबती ॥४५०॥ एव विषयासक्त जे चित्तें । जे अधोगतीतें पावते । ते दुःखफळाचे भोक्ते । जाण निश्चितें उद्धवा ॥ ५१ ॥ साडोनिया गार्हस्थ्य । वनवासी वानप्रस्थ । त्यासचि सुखफल प्राप्त । जाण निश्चित उद्धवा ॥ ५२ ॥ त्या सुखफळाचे विभाग । ब्रह्मसदनात इतर स्वर्ग । कर्म करूनिया साङ्ग । जेथींचा मार्ग चालिजे ॥ ५३ ॥ ब्रह्मचर्यें वेदाध्ययन । गार्हस्थ्यें पूजिते अग्निब्राह्मण । वानप्रस्थाश्रमीं जाण । वन्यफळभोजन वनवासी ॥ ५४ ॥ येणे क्रमेंचि क्रममुक्तिस्थान । जिंहीं ठाकिले ब्रह्मसदन । सुखफळाचे भोक्ते ते जाण । ब्रह्मभुवननिवासी ॥ ५५ ॥ इतर स्वर्गीं सुखप्राप्ती । जेथें आहे पुनरावृत्ती । ब्रह्मसदनीं पावल्या वस्ती । त्यासी क्रमें मुक्ती होईल ॥ ५६ ॥ मूळींचे पद 'अरण्यवासी' । तेणे द्योतिले वानप्रस्थासी । तेथ नाहीं घेतला सन्यासी । त्यासी वनवासी ह्मणो नये ॥ ५७ ॥ सन्याशासी निवासस्थान । वेदीं बोलिलें नाहीं जाण । तिहीं स्वदेहाचें केले दहन । नेमिले स्थान त्या नाही ॥५८॥ जे अविद्यादि-कर्मप्रवृत्ती । विरजाहोमीं स्वयें जाळिती । ते भववृक्षाचीं फळें खाती । हेही युक्ती घडेना ॥ ५९ ॥ जागृतींच्या पाहुण्यासी । जेवू धाडावे स्वप्नगृहासी । तेवीं न्यस्तसकल्प सन्यासी । ससारसुखासी केवीं भोक्ते ॥ ४६० ॥ स्वकर्म जाळोनि विरजाहोमीं । जिहीं साध्य केले ब्रह्माहमस्मि । त्यासी निवासस्थान कोण नेमी । वर्णी आश्रमीं नेमस्त ॥६१॥ बिढार द्यावया आकाशासी । कोण घर नेमावे त्यासी । तेवीं न्यस्तसकल्प सन्यासी । त्यांच्या निवासासी कोण नेमी ॥ ६२ ॥ जे न्यस्तसकल्प सन्यासी । त्यासी कोण ह्मणे अरण्यवासी । मायिक भववृक्षींच्या फळासी । भोक्ते त्यासी ह्मणों नये ॥६३॥ मूळींचे पद 'अरण्यवासी' । तें भागा आले वानप्रस्थासी । वानप्रस्थ सदा वनवासी । दुसऱ्या फळासी तो भोक्ता ॥ ६४ ॥ ऐक सन्याशाची सुखप्राप्ती । दोनी फळें मिथ्या जाणती । मीचि एक त्रिजगतीं । हे प्रतीति निश्चितीं त्या झाली ॥ ६५ ॥ जो हा बहुरूपें विस्तारू । तो मी चिदात्मा साचारू । जाणोनि गुरुमुखें निर्धारू । माझें सुख साचारू पावले ॥ ६६ ॥ ते मद्रूपें मज पावले । माझेनि सुखें सुखरूप झाले । सुखदुःखफळातें मुकले । येवों चुकले ससारा ॥ ६७ ॥ ससार मायामय मिथ्याभास । जाणे तोचि वेदज्ञ विद्वांस । त्यासीच बोलिजे परमहस । विश्वनिवासनिवासी ॥ ६८ ॥ ऐशी होआवया पदप्राप्ती । सुदृढ करावी गुरुभक्ती । तेणें होय ससारनिवृत्ती । तेंचि श्रीपति सागत ॥ ६९ ॥ पहिली सांगितली सत्सगती । तेणें जाहली मत्पदप्राप्ती । तेंचि अध्यायाच्या अतीं । करावी गुरुभक्ती सागतू ॥ ४७० ॥

एव गुरूपासनयैव भक्त्या विद्याकुठारेण शितेन धीर ।
विवृश्च्य जीवाशयमप्रमत्त सपद्य चात्मानमथ त्यजास्त्रम् ॥ २४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे श्रीकृष्णोद्धवसवादे द्वादशोऽध्याय ॥ १२ ॥

---

१ निंद्य, बीभत्स २ आमिषावर, मांसावर ३ ज्ञान प्राप्तीस योग्य ४ गृहस्थाश्रम ५ ब्रह्मसदनापर्यंतचे सर्व स्वर्ग. ६ तिसरा आश्रम ७ अज्ञानजन्य ८ गेल्या आहेत मनोवासना ज्यांच्या असे ९ मी ब्रह्म आहें असें ज्यांनीं जाणलें १० मायेनें कल्पिलेल्या ११ आगा १२ अनुभव १३ ससार हा केवळ कल्पनाकारित आहे, अर्थात् खरा नसून आभासमात्र आहे हें ज्यांना कळलें त्यांनांच वेदार्थवेत्ते पंडित म्हणावे, तेच परमहंस, व चराचर आपण झालेले विश्वनिवासीही तेच होत

न करितां सद्गुरुभजन । नव्हे भववृक्षाचें छेदन । जरी कोटिकोटी साधन । आनें‐आन केलिया ॥७१॥ भववृक्षातें छेदिती । केवळ जाण गुरुभक्ती । अरिनिर्दळणी निश्चितीं । जेवी निजशक्ति शूरांची ॥ ७२ ॥ दूरी करावया दुरित । जेवीं गंगाजळ समर्थ । तेवीं भवभया भस्म करित । जाण निश्चित गुरुभक्ति ॥ ७३ ॥ करितां सत्यव्रतग्रहण । पाप स्वयें जाय पळोन । तेवीं करितां गुरुभजन । भवनिर्दळण स्वयें होय ॥ ७४ ॥ हनुमंत देखतां दिठीं । भूतें पळती वारा वाटी । तेवीं गुरुभजनपरिपाटी । पळे उठाउठी भवभय ॥ ७५ ॥ मरतां घडे अमृतपान । तें मरणासचि आले मरण । तेवीं करितां गुरुभजन । जन्ममरण निमालें ॥ ७६ ॥ अतीं अवचटें हरि म्हणता । पांपरा हाणे यमदूतां । तेवीं सद्गुरूतें भजतां । हाणे लाता भवभया ॥ ७७ ॥ करावया भवनिर्दळण । मुख्य करावें गुरुभजन । हेंचि श्रेष्ठ गा साधन । सभाग्य जाण गुरुभक्त ॥ ७८ ॥ कोण सद्गुरु कैशी भक्ती । ऐसें कांहीं कल्पिसी चित्तीं । तेही मी यथानिगुतीं । मागां तुजप्रती सांगितली ॥ ७९ ॥ जो शब्दपरनिष्णात । शिष्यप्रबोधनीं समर्थ । तोचि सद्गुरु येथ । जाण निश्चित उद्धवा ॥४८०॥ जो स्वरूपीं करी समाधान । तोचि सद्गुरु सत्य जाण । त्यावेगळें सद्गुरुपण । होआवया कारण असेना ॥ ८१ ॥ त्या सद्गुरुभजनाची परी । तुज मी सांगेन निर्धारीं । सर्व कर्मधर्मांचियां शिरीं । जो का करी गुरुभजन ॥ ८२ ॥ गुरु म्हणों पित्या‐समान । तंव तो एकजन्मींचा जाण । हा मायबापू सनातन । जनक पूर्ण जगाचा ॥८३॥ गुरु मातेसमान पांहो । तंव गर्भजन्में तिचा स्नेहो । गर्भवास निवारी गुरुरावो । अधिक स्नेहो पुत्रापरिस ॥ ८४ ॥ उदरावाहेर पडल्यापाठीं । पुत्रस्नेहें माता उठी । तें बाहेरील घालून पोटीं । स्नेहें गोमटी गुरुमाता ॥ ८५ ॥ गुरु मानूं स्वामीसमान । स्वामी निवारू न शके मरण । सद्गुरु चुकवी जन्ममरण । स्वामी सपूर्ण गुरुरावो ॥८६॥ गुरु मानूं कुल देवता । तंव तिसी कुलधर्मी पूज्यता । हा कुलदेवतेची देवता । नित्य पूज्यता निजकर्मीं ॥८७॥ गुरु मानूं कल्पतरूसमान । तंव कल्पतरु दे कल्पिलें दान । सद्गुरु दे निर्विकल्पता पूर्ण । अगाध दान निर्लोभें ॥ ८८ ॥ चिंतामणी दे चिंतिल्या अर्था । सद्गुरु करी चिंतेच्या घाता । चित्ता मारूनि दे चैतन्यता । अक्षयता निजदान ॥ ८९ ॥ कामधेनूचें दुभतें । ते कामनेचपुरतें । सद्गुरु दुभे स्वानंदार्थे । कामनेतें निर्दळी ॥ ४९० ॥ गुरुसमान म्हणों सागरू । तो गंभीर परी सदा क्षारू । हा स्वानंदें नित्य निर्भरू । अतिमधुरू निजबोधें ॥ ९१ ॥ गुरु पर ब्रह्मसमान । हेंही बोलणें किंचित् न्यून । गुरुवाक्यें ब्रह्म सप्रमाण । येरवीं ब्रह्मपण शब्दमात्र ॥ ९२ ॥ शब्दीं लोपूनि शब्दार्थां । गुरु प्रबोधी सविदर्था । त्याहूनि पूज्य परता । नाहीं सर्वथा त्रिलोकीं ॥ ९३ ॥ गुरु माता गुरु पिता । गुरु स्वामी कुळदे‐वता । गुरूवांचोनि सर्वथा । आणिक देवता स्मरेना ॥९४॥ थोर माडलिया साकडें । जें

---

१ छेदणारी २ निजभक्ति शूराची ३ गंगाजळीं सामर्थ्य ४ लाथ ५ यथास्थितपणें ६ सांगेन तुजप्रति उद्धवा ७ सद्गुरु शब्दब्रह्मनिष्णात असावा व परब्रह्मनिष्णात म्हणजे स्वानुभवीही असावा 'शाब्दे परे च निष्णात' तोच सद्गुरु शब्दब्रह्मपर ८ प्रकार, तऱ्हा ९ सर्व कर्मधर्मांत गुरुसेवाच श्रेष्ठ होय १० जर म्हणावा तर ११ चांगली १२ चित्त नाहींसें करून चैतन्य देणारा व याप्रमाणें शाश्वत वस्तूचें दान करणारा तोच सद्गुरु होय १३ कामितार्थ मात्र कामधेनु देते; पण सद्गुरु स्वानंदरस देणारा असल्यामुळें कामनाच नाहींशी करितो १४ खारट १५ ज्ञानरूप वस्तूस १६ पलीकडे, अधिक.

गगन गडगडूनि पडे । [1]तैं न पाहे आणिकाकडे । नाम पढे गुरूचें ॥ ९५ ॥ काया वाचा मने [2]प्राणे । जो गुरुवाचोनि आन नेणे । तैसाचि भजे अनन्यपणे । गुरुभक्ति ह्मणणे त्या नाव ॥ ९६ ॥ पक्षिणीचीं [3]अपक्ष पिले । तीं तिसीच स्मरती सर्वकाळें । तेवीं जागृतिस्वप्नसुषुप्तिमेळें । जो गुरुवेगळें स्मरेना ॥ ९७ ॥ मागा सांगीतले भगवद्भजन । आता सांगसी गुरुसेवन । नाहीं एकविध निरूपण । ऐसा विकल्प जाण न धरावा ॥ ९८ ॥ सद्गुरू तोचि माझी मूर्ती । निश्चयेंसीं जाण निश्चितीं । विकल्प न धरावा ये अर्थी । अनन्यभक्ति या नाव ॥ ९९ ॥ [4]ऐकाग्रता जे गुरुभजन । तेंचि माझें परम पूजन । गुरूसी मज वेगळेपण । कल्पांतीं जाण असेना ॥ ५०० ॥ गुरु भगवंत दोन्ही एक । येणे भावे निजनिष्टक । भजे तोचि गुरुसेवक । येरू तो देख [6]अनुमानी ॥ १ ॥ माझिया [7]ऐक्यता अतिप्रीतीं । जेणे आदरिली गुरुभक्ती । तोचि धन्य धन्य त्रिजगतीं । भजती स्थिति ते ऐक ॥ २ ॥ करावया गुरुसेवे । मनापुढे देह धावे । एकला करीन सर्व सेवे । येव्रढे हावे उद्यतू ॥ ३ ॥ सेवेच्या [8]दाटणी जाण । अधिकाचि होय ठाणमाण । अंग अगऊनि अर्गवण । सेवेमाजी जाण विसावा त्यासी ॥ ४ ॥ सेवेचिया आवडी । [9]आरायेना अर्ध घडी । आवडीचे [10]चढोवढी । चढती गोडी गुरुभजनीं ॥ ५ ॥ नित्य करिता गुरुसेवा । [11]प्रेमेंपडिभरु [12]नीचें नवा । सद्भावाचिया हावा । गुरुचरणीं जीवा विकिले ॥ ६ ॥ आळसु येवोंचि विसरला । [13]आराणुकेचा ठावो गेला । [14]गुरुसेवासभ्रमें भुलला । घेवों विसरला विषयाते ॥ ७ ॥ तहान विसरली [15]जीवनें । क्षुधा विसरली मिष्टान्न । करिता गुरुचरणसं[16]वाहन । निद्रा जाण विसरला ॥ ८ ॥ जाभयी यावयापुरती । [17]संवडी उरेना रिती । तेथे निद्रेलागीं [18]केउती । रहावया वस्ती [19]मिळेलें ॥ ९ ॥ मुखीं सद्गुरूचें नाम । हृदयीं सद्गुरूचें प्रेम । देहीं सद्गुरूचें कर्म । [20]अविश्रम अहर्निशीं ॥ ५१० ॥ गुरुसेवेसी गुंतले मन । विसरला स्त्री पुत्र धन । विसरला मनाची आठवण । मी कोण हें स्फुरेना ॥ ११ ॥ नवल भजनाचा उत्सावो । भजता नाठवे निजदेहो । थोर सेवेचा [21]नवलावो । निजात्मभावो गुरुचरणीं ॥ १२ ॥ ऐसाही प्रारब्धमेळा । अवचटें झालिया वेगळा । न तुटे प्रेमाचा जिव्हाळा । भजनीं आगळा सद्भावो ॥ १३ ॥ गुरूचा वसता जो ग्राम । तेथेंचि वसे मनोधर्म । गुरुध्यान ते स्वधर्मकर्म । सेवासभ्रम साडीना ॥ १४ ॥ गुरुमूर्तीची [22]सेवे त्यासी । ते मूर्ति बैसवी हृदयावकाशीं । मग नानाभजनविलासीं । आवडी कैशी भजनाची ॥ १५ ॥ चिन्मात्र पूर्णिमा गुरु पूर्णचंद्र । तळीं आपण होय [23]आर्त चकोर । मग स्वानंदबोधाचे [24]चंद्रकर । निरतर स्वयें सेवी ॥ १६ ॥ सद्गुरु सूर्य करी चिद्गगनीं । आपण होय सूर्यकातमणी । त्याचेनि तेजे प्रज्वळोनी । स्वभावें मायावनीं होळी करी ॥ १७ ॥ सद्गुरुकृपामृताच्या डोहीं । स्वयें तरगू होय तये ठायीं । सबाह्य तद्रूपें पाहीं । भावना हृदयीं भावितु ॥ १८ ॥ आपुला निजस्वामी जो सद्गुरू । भावी निर्विकल्प कल्पतरू । त्याचे छाये बैसोनि साचारू । मागे वरू गुरुभक्ती ॥ १९ ॥

---

१ तैसें २ धर्ने ३ पंख न फुटलेलीं ४ अनन्यपणें ५ पूर्ण निश्चयानें ६ अनिश्चित बुद्धीचा ७ सायुज्यतेसाठीं ८ जेवढी जेवढी सेवा जास्ती, तेवढा तेवढा याचा उत्साह जास्त होतो व तो आपलें सर्व शरीरसामर्थ्य गुरुसेवेला लावितो ९ विश्रांति घेत नाहीं १० चढाओढीनें ११ प्रेमाची अधिकता १२ नित्य १३ विसाव्याचा १४ गुरुसेवनें निरंतर व्यापृत असल्यामुळें सभ्रम=धांदल, गडबड १५ पाणी १६ गुरुचे पाय रगडणें १७ रिकामपण १८ कोठून १९ मिळेना. २० अविश्रम २१ नवल, महिमा २२ सवय, सेवा २३ उत्सुक २४ चंद्रकिरण

न करितां सद्गुरुभजन । नव्हे भववृक्षाचें छेदन । जरी कोटिकोटी साधन । आनेआन केलिया ॥७१॥ भववृक्षातें छेदितीं । केवळ जाण गुरुभक्ती । अरिनिर्दळणी निश्चितीं । जेवी निजशक्ति शूराची ॥ ७२ ॥ दूरी करावया दुरित । जेवीं गंगाजळ समर्थ । तेवीं भवभया भस्म करित । जाण निश्चित गुरुभक्ति ॥ ७३ ॥ करितां सत्यव्रतग्रहण । पाप स्वयें जाय पळोन । तेवीं करितां गुरुभजन । भवनिर्दळण स्वयें होय ॥ ७४ ॥ हनुमंत देखता दिठी । भूतें पळती बारा वाटीं । तेवीं गुरुभजनपरिपाटीं । पळे उठाउठी भवभय ॥ ७५ ॥ मरतां घडे अमृतपान । तै मरणासचि आले मरण । तेवीं करितां गुरुभजन । जन्ममरण निमाले ॥ ७६ ॥ अतां अवचटे हरि ह्मणता । पापरा हाणे यमदूता । तेवीं सद्गुरूतें भजता । हाणे लाता भवभया ॥ ७७ ॥ करावया भवनिर्दळण । मुख्य करावे गुरुभजन । हेंचि श्रेष्ठ गा साधन । सभाग्य जाण गुरुभक्त ॥ ७८ ॥ कोण सद्गुरु केशी भक्ती । ऐसें कांहीं कल्पिसी चित्तीं । तेही मी यैथानिगुतीं । मांगा तुजप्रती सांगितली ॥ ७९ ॥ जो शब्दपरनिष्णात । शिष्यप्रबोधनीं समर्थ । तोचि सद्गुरु येथ । जाण निश्चित उद्धवा ॥४८०॥ जो स्वरूपीं करी समाधान । तोचि सद्गुरु सत्य जाण । त्यावेगळें सद्गुरुपण । होआवया कारण असेना ॥ ८१ ॥ त्या सद्गुरुभजनाची परी । तुज मी सांगेन निर्धारीं । सर्व कर्मधर्मांचियां शिरीं । जो कां करी गुरुभजन ॥ ८२ ॥ गुरु ह्मणों पित्यासमान । तंव तो एकजन्मींचा जाण । हा मायबापू सनातन । जनक पूर्ण जगाचा ॥८३॥ गुरु मातेसमान पांहों । तंव गर्भजन्में तिचा स्नेहो । गर्भवास निवारी गुरुरावो । अधिक स्नेहो पुत्रापरिस ॥ ८४ ॥ उदराबाहेर पडल्यापाठीं । पुत्रस्नेहें माता उठी । ते बाहेरील घालून पोटीं । स्नेहे गोमटी गुरुमाता ॥ ८५ ॥ गुरु मानूं स्वामीसमान । स्वामी निवारूं न शके मरण । सद्गुरु चुकवी जन्ममरण । स्वामी सपूर्ण गुरुरावो ॥८६॥ गुरु मानूं कुलदेवता । तव तिसी कुलधर्मी पूज्यता । हा कुलदेवतेची देवता । नित्य पूज्यता निजकर्मीं ॥८७॥ गुरु मानूं कल्पतरूसमान । तंव कल्पतरु दे कल्पिले दान । सद्गुरु दे निर्विकल्पता पूर्ण । अगाध दान निर्लोभें ॥ ८८ ॥ चिंतामणी दे चिंतिल्या अर्था । सद्गुरु करी चिंतेच्या घाता । चित्ता मारूनि दे चैतन्यता । अक्षयता निजदान ॥ ८९ ॥ कामधेनूचें दुभतें । ते कामनेचपुरतें । सद्गुरु दुभे स्वानंदार्थें । कामनेतें निर्दळी ॥ ४९० ॥ गुरुसमान ह्मणों सागरू । तो गंभीर परी सदा क्षारू । हा स्वानंदें नित्य निर्भरू । अतिमधुरू निजबोधें ॥ ९१ ॥ गुरु पर ब्रह्मसमान । हेंही बोलणे किंचित् न्यून । गुरुवाक्यें ब्रह्म सप्रमाण । येरवीं ब्रह्मपण शब्दमात्र ॥ ९२ ॥ शब्दी लोपूनि शब्दार्था । गुरु प्रबोधी सविदर्था । त्याहूनि पूज्य परता । नाही सर्वथा त्रिलोकी ॥ ९३ ॥ गुरु माता गुरु पिता । गुरु स्वामी कुळदेवता । गुरूवाचोनि सर्वथा । आणिक देवता स्मरेना ॥९४॥ थोर मांडलिया साकडें । जै

१ छेदणारी २ निजभक्ति शूराची ३ गंगाजळीं सामर्थ्य ४ लाथ ५ यथास्थितपणें ६ सांगेन तुजप्रति उद्धवा ७ सद्गुरु शब्दब्रह्मनिष्णात असावा व परब्रह्मनिष्णात ह्मणजे स्वानुभवीही असावा 'शाब्दे परे च निष्णात' तोच सद्गुरु शब्दब्रह्मपर ८ प्रकार, तऱ्हा ९ सर्व कर्मधर्मांत गुरुसेवाच श्रेष्ठ होय १० जर ह्मणावा तर ११ चांगली १२ चित्त नाहींसें करून चैतन्य देणारा व याप्रमाणें शाश्वत वस्तूचें दान करणारा तोच सद्गुरु होय १३ कामितार्थ मात्र कामधेनु देते, पण सद्गुरु स्वानंदरस देणारा असल्यामुळे कामनाच नाहींशी करितो १४ खारट १५ ज्ञानरूप वस्तूस १६ पलीकडे, अधिक.

गगन गडगडूनि पडे । [1]तें न पाहे आणिकाकडे । नाम पढे गुरूचें ॥ ९५ ॥ काया वाचा मनें [2]प्राणें । जो गुरुवाचोनि आन नेणे । तैसाचि भजे अनन्यपणें । गुरुभक्ति ह्मणणे त्या नांव ॥ ९६ ॥ पक्षिणीचीं [3]अपक्ष पिलें । तीं तिसीच स्मरती सर्वकाळें । तेवीं जागृतिस्वप्न-सुषुप्तिमेळें । जो गुरुवेगळें स्मरेना ॥ ९७ ॥ मागां सांगीतलें भगवद्भजन । आतां सांगसी गुरुसेवन । नाहीं एकविध निरूपण । ऐसा विकल्प जाण न धरावा ॥ ९८ ॥ सद्गुरू तोचि माझी मूर्ती । निश्चयेंसी जाण निश्चितीं । विकल्प न धरावा ये अर्थी । अनन्यभक्ति या नांव ॥ ९९ ॥ [4]एकाग्रता जे गुरुभजन । तेंचि माझें परम पूजन । गुरूसी मज वेगळेपण । कल्पांतीं जाण असेना ॥ ५०० ॥ गुरु भगवंत दोन्ही एक । येणें भावें [5]निजनिष्टंक । भजे तोचि गुरुसेवक । येरू तो देख [6]अनुमानी ॥ १ ॥ माझिया [7]ऐक्यता अतिप्रीतीं । जेणें आदरिली गुरुभक्ती । तोचि धन्य धन्य त्रिजगतीं । भजती स्थिति ते ऐक ॥ २ ॥ करावया गुरुसेवे । मनापुढें देह धांवे । एकला करीन सर्व सेवे । येवढें हांवे उद्यतू ॥ ३ ॥ सेवेच्या [8]दाटणी जाण । अधिकचि होय ठाणमाण । अंग अंगऊनि अंगवण । सेवेमाजीं जाण विसांवा त्यासी ॥ ४ ॥ सेवेचिया आवडी । [9]आरायेना अर्ध घडी । आवडीचे [10]चढोवढी । चढती गोडी गुरुभजनीं ॥ ५ ॥ नित्य करितां गुरुसेवा । [11]प्रेमपडिभरू [12]नीचें नवा । सद्भावाचिया हावा । गुरुचरणीं जीवा विकिलें ॥ ६ ॥ आळसु येवोंचि विसरला । [13]आराणुकेचा ठावो गेला । [14]गुरुसेवासंभ्रमें भुलला । घेवों विसरला विषयातें ॥ ७ ॥ तहान विसरली [15]जीवनें । क्षुधा विसरली मिष्टान्नें । करितां गुरुचरणसं[16]वाहन । निद्रा जाण विसरला ॥ ८ ॥ जांभयी यावयापुरती । [17]संवडी उरेना रितीं । तेथें निद्रेलागीं [18]केउती । रहावया वस्ती [19]मिळेल ॥ ९ ॥ मुखीं सद्गुरूचें नाम । हृदयीं सद्गुरूचें प्रेम । देहीं सद्गुरूचें कर्म । [20]अविश्रम अहर्निशीं ॥ ५१० ॥ गुरुसेवेसी गुंतलें मन । विसरला स्त्री पुत्र धन । विसरला मनाची आठवण । मी कोण हें स्फुरेना ॥ ११ ॥ नवल भजनाचा उत्सावो । भजतां नाठवे निजदेहो । थोर सेवेचा [21]नवलावो । निजात्मभावो गुरुचरणीं ॥ १२ ॥ ऐसाही प्रारब्ध-मेळा । अवचटें झालिया वेगळा । न तुटे प्रेमाचा जिव्हाळा । भजनीं आगळा सद्भावो ॥ १३ ॥ गुरूचा वसता जो ग्राम । तेथेंचि वसे मनोधर्म । गुरुध्यान तें स्वधर्मकर्म । सेवा-संभ्रम सांडीना ॥ १४ ॥ गुरुमूर्तीची [22]सवे त्यासी । ते मूर्ति बैसवी हृदयावकाशीं । मग नानाभजनविलासीं । आवडी कैशी भजनाची ॥ १५ ॥ चिन्मात्र पूर्णिमा गुरु पूर्णचंद्र । तळीं आपण होय [23]आर्त चकोर । मग स्वानंदबोधाचे [24]चंद्रकर । निरंतर स्वयें सेवी ॥ १६ ॥ सद्गुरु सूर्य करी चिद्गगनीं । आपण होय सूर्यकांतमणी । त्याचेनि तेजें प्रज्वळोनी । स्वभावें मायावनीं होळी करी ॥ १७ ॥ सद्गुरुकृपामृताच्या डोहीं । स्वयें तरगू होय तये ठायीं । सबाह्य तद्रूपें पाहीं । भावना हृदयीं भावितु ॥ १८ ॥ आपुला निजस्वामी जो सद्गुरू । भावी निर्विकल्प कल्पतरू । त्याचे छायें बैसोनि साचारू । मागे वरू गुरुभक्ती ॥ १९ ॥

---

१ तैसें २ धने ३ पंख न फुटलेलीं ४ अनन्यपणें ५ पूर्ण निश्चयानें ६ अनिश्चित बुद्धीचा ७ सायुज्यतेसाठीं ८ जेवढी जेवढी सेवा जास्ती, तेवढा तेवढा याचा उत्साह जास्ती होतो व तो आपलें सर्व शरीरसामर्थ्य गुरुसेवेंत लावितो ९ विश्रांति घेत नाहीं १० चढाओढीनें ११ प्रेमाची अधिकता १२ नित्य १३ विश्रांतीचा १४ गुरुसेवेंत निरंतर व्यापृत असल्यामुळें संभ्रम=घोंटाळ, गडबड १५ पाणी १६ गुरूचे पाय रगडणें १७ रिकामपण १८ कोठून १९ मिळेना २० अविश्रम. २१ नवल, महिमा. २२ सवय, सेवा २३ उत्सुक २४ चंद्रकिरण

सद्गुरु कामधेनु करीं जाणा । वत्सरूपें भावी आपणा । आवडीं चाटवी वोधरसना । स्वानंदपान्हा सेवितू ॥ ५२० ॥ तुझ्या सकळ वृत्तीची सेवा । म्यांचि करावी गा गुरुदेवा । ऐसे प्रार्थूनि सद्भावा । हा वरू मज द्यावा कृपानिधी ॥ २१ ॥ तेथ संतोषोनि गुरुनाथें । वरू दीधला वरदहस्तें । हर्षें वोसंडेत चित्तें । धन्य मी वरातें लाधलों ॥ २२ ॥ ऐशी लाहोनि वरदस्थिती । तेचि सेवा आदरी प्रीतीं । अतिधन्य भावार्थ गुरुभक्ती । नाना उपपत्ती गुरुभजना ॥ २३ ॥ सद्गुरूचीं दहाही करणें । मनबुद्ध्यादि अंतःकरणें । क्रियामात्र मीचि होणें । ऐसें जीवेंप्राणे भावितु ॥ २४ ॥ सद्गुरू जे जे भोग भोगिती । ते मीचि होईन निश्चितीं । एवं मीचि एक गुरुभक्ती । दुजी स्थिति हों नेदी ॥ २५ ॥ सद्गुरु जेथें उभे ठाकती । तै पायांतळी मीचि क्षिती । सद्गुरु जेथें जेथे चालती । ते मार्गींची माती मी होईन ॥ २६ ॥ चरणक्षालनासी समस्त । मीचि उदक मीचि तस्त । मीचि चरण प्रक्षालित । चरणतीर्थ मी सेवी ॥ २७ ॥ सद्गुरुचरणींचे रजःकण । मीचि होईन आपण । सद्गुरु करिती आरोहण । तें सिंहासन होईन मी ॥ २८ ॥ सद्गुरूचे सिंहासन । ते मीचि होईन आपण । त्यावरी बैसतें आसन । तेंही जाण होईन मी ॥ २९ ॥ सद्गुरूसी स्नेह लागे । तें मी होईन सर्वांगें । गुरूसी वोठंगावया पुढें मागें । मुंदुळी सर्वांगें मी होईन ॥५३०॥ मनींचा ऐसा आवांका । सद्गुरूच्या सिद्ध पादुका । त्या मी होईन देखा । नेदी आणिकां आतळों ॥ ३१ ॥ मी होईन गुरुच्या श्वासोच्छ्वासा । वेगीं वाहेर निघेन नासा । गुरु घेतील ज्या सुवासा । त्या त्या विलासा मी होईन ॥ ३२ ॥ गुरु अवलोकिती कृपादृष्टीं । त्या दृश्याची मी होईन सृष्टी । गुरूची देखती देखणी पुष्टी । ते मी उठाउठी होईन ॥ ३३ ॥ गुरूसी आवडतें निरूपण । तें मी श्रवणीं होईन श्रवण । अथवा रुचेल जें कीर्तन । ते गाता गायन मी होईन ॥ ३४ ॥ सद्गुरुमुखींची जे कथा । ते मी आदरें होईन तत्त्वता । अक्षरीं अक्षर अक्षरार्था । मीचि सर्वथा होईन ॥ ३५ ॥ सद्गुरु जेथ करिती स्नान । तें मी अंगस्पर्शनाचें जीवन । गुरु करिती जें आचमन । तेंही जाण होईन मी ॥ ३६ ॥ गुरु परिधान करिती वास । ते मी होईन सुवास । गुरुचरण पुसावयास । तेंही धूतवास मी होईन ॥ ३७ ॥ गुरूसी करिती विलेपन । ते मी होईन शुद्ध चंदन । चरणीं अर्पितें सुमन । मीचि जाण होईन ॥ ३८ ॥ सद्गुरु करिती भोजन । तेथ मीचि, ताट मीचि अन्न । रसस्वाद पक्वान्न । पंक्तिकारु जाण मी होईन ॥ ३९ ॥ मथोनियां दहीं मथित । सारांश तें नवनीत । वैराग्यअग्निसंतप्त । भोजनीं मुख्य घृत मी होईन ॥ ५४० ॥ परिपाकीं स्वादिष्ठपण । सर्वा चर्वींचे कारण । मी होईन वरी लवण । न्यून तें पूर्ण गुरु करिती ॥ ४१ ॥ गुरु करिती प्राशन । तें मी होईन जीवन । सद्गुरूचें धालेपण । ते उद्गार जाण मी होईन ॥ ४२ ॥ गुरूसी

---

१ ज्ञानरूप जीभ २ भरून वाहतो ३ युक्ति ४ पाच कर्मेंद्रियें व पाच ज्ञानेंद्रियें ५ एकंदर काम ६ पाणी सांडण्याचें पात्र. ७ तेल ८ टेंकायाला ९ मृदोली किंवा मृदुली ह्मणजे गिर्दी, मऊशी गिर्दी "विचित्र घातलीं श्वासनें, सुकुमार मृदुपणें । गाद्या पडगाद्या टेंगणें । वोठंगणें मृदोलिया ॥" रुक्मिणीस्वयंवर, प्रसंग १५–४० १० सवेग ११ उत्कट इच्छा १२ नाकावाटे १३ गुरूसी १४ नेसतील १५ वस्त्र १६ तो १७ पुसावयाचें वस्त्र १८ पक्तीचा जेवणारा पंक्तिकार, पक्तिकर, पातिकर हे तीनही शब्द याच अर्थाचे आहेत "येराही रसा पातिकरा । जाहला मान" ज्ञानेश्वरी अध्याय ११–२. १९ तृप्ति २० ढेंकर

जें जें गोड लागे । ते ते पदार्थ मी होईन अगें । सद्गुरूसी ज्याची रुचि लागे । तें मी सर्वांगें होईन ॥४३॥ सद्गुरु आचवती जेथ । तेथ मी उष्णोदक मी तस्त । शितोडे लागती जेथ जेथ । तेही समस्त होईन मी ॥ ४४ ॥ गुरूसी अर्पिती जे फळ । ते मी होईन तत्काळ । गुरुअर्पणें सफळ । फळाचें फळ मी होईन ॥ ४५ ॥ सद्गुरूचें घ्यावया उच्छिष्ट । मजचि मोठा लैवलचाट । माजर होऊनिया ताट । चरचराट चाटीन मी ॥ ४६ ॥ गुरु करिती करोद्वर्तन । तो मी होईन सुगंधचंदन । मुखवासा सुवासपण । मीचि जाण होईन ॥४७॥ फळाशा फोडूनि फोडी । वासनाशिरा काढूनिया विडी । रिघोनिया सद्गुरूच्या तोंडीं । तांबूलगोडी मी होईन ॥ ४८ ॥ जाळूनिया अहंकठिणपणा । मी होईन सोहं शुद्ध चुना । शांति परिपक्व लागोनि पाना । सद्गुरुवदना पावेन ॥ ४९ ॥ सर्व साराचें शुद्ध सार । तो मी होईन खदिरसार । सद्गुरुमुखी रंगाकार । मीचि साचार शोभेन ॥५५०॥ सद्गुरुमुखींचें पवित्र पीक । वरच्यावरी मी घेईन देख । पिकदाणीचे मुखाचें मुख । आवश्यक मीच होईन ॥ ५१ ॥ गुरूचा उगाळ मी होईन । पीक पिकदाणी धरोनि जाण । चवरी जी मक्षिकानिवारण । ती मी होईन निजांगें ॥ ५२ ॥ गुरूचा उगाळ घ्यावया देख । मी होईन आगळा सेवक । नातरी लडिवाळ बाळक । गुरुअंकीं देख मी होईन ॥ ५३ ॥ माझिया गुणाची सुमनमाळा । आवडी घालीन गुरूच्या गळां । गुरु झेलिती लीलाकमळा । त्या करकमळा मी होईन ॥५४॥ गुरूसी नीरांजन करिती । ते मी निजतेजें उजळीन ज्योती । गुरु जेणें प्रकाशें चालती । ते दीपिकादीप्ति मी होईन ॥ ५५ ॥ जीवभावाचें निंबलोण । गुरूसी मी करीन आपण । इडापीडा मी घेईन जाण । ते लोणलक्षण मज लागो ॥५६॥ मी छत्र मी छत्राकारू । मी चवर मीचि चवरधरू । मीचि विंजणा मीचि विंजणेवारू । गुरूचा परिवारू मी होईन ॥ ५७ ॥ गुरु करिती आरोहण । तो मी होईन श्यामकर्ण । गुरूचा भरभार सहावया जाण । वाजीवाहन होईन मी ॥ ५८ ॥ गुरुपुढें मी वाटसुभट्टू । गुणवर्णनीं मी गर्जता भाटू । गुरुगृहीं शांतिपाठू । पढता भट्टू मी होईन ॥ ५९ ॥ मीचि धारी मी कंन्हेरी । मी हडपी मी फुलारी । मी झाडणा मी सिलारी । मी द्वारपाळ द्वारीं होईन ॥ ५६० ॥ गुरु जेथें देती अवधान । ते ते काळा मी होईन जाण । गुरुवेगळा अर्ध क्षण । गेला प्राण तरी न वंचे ॥ ६१ ॥ गुरु सांगती जे कथा । तेथ मी होईन सादर श्रोता । गुरुकृपा मी होईन वक्ता । निजात्मता बोलका ॥ ६२ ॥ गुरु गंभीर दान देता । तेथ दीन मी होईन मागता । मी होईन दान वांटिता । सादर एकांता होईन ॥ ६३ ॥ गुरु बैसती सावकाश । तें मी होईन अवकाश । गुरुहृदयींचें चिदाकाश । निरवकाश मी होईन ॥ ६४ ॥ गुरु बैसती आपण । ते मी होईन सुखासन । ते मीचि वाहेन आपण । भोई होईन चालणों ॥ ६५ ॥ स्वामी सूनियाँ दिठी । चपळ पाउलाच्या नेटीं । चालेन मी

---

१ सफळ फळ २ सेवून राहिलेलें उष्टें ३ उत्कंठा ४ हस्तशुद्धि ५ शांतिरूप पक्वें पान ६ खैराचा कात ७ पिक, चावलेला विडा, "हडप मी बोळगेन । मीचि उगाळू घेइन"—ज्ञाने० अ १३-४२० ८ आगळा ९ लाडका १० गुरु अंकित ११ दिव्याचा प्रकाश १२ ओवाळणी १३ पंखा १४ सुलक्षणी घोडा १५ बोजा १६ छत्रादि संभाळणारा १७ चवरी धरणारा १८ विडा देणारा १९ फुलें देणारा २० झाडणारा २१ गवळी २२ लक्ष २३ आईन २४ चाळणारा २५ घालूनि

उठाउठी । धुरेसि[1] गोठी सांगेन[2] ॥ ६६ ॥ आंतुले[3] दृष्टीं पुढिले चालीं । गोवींचें पाऊल उगवोनि घालीं । उंच नीच भूमीची खोली । चुकवूनि चालीं चालेन ॥ ६७ ॥ संकल्पविकल्पांचे झोक । ज्यात वाम सव्य अनेक । ते आंवरूनियां देख । पाहत श्रीमुख[4] चालेन मी ॥६८॥ न चुकतां निजमार्ग । न[5]यहाळूनि धुरेचें अग । न करितां आणिकाचा पांग । भोई चांग मी होईन ॥ ६९ ॥ सुखासनाचेनि पडिपाडें । चालतां सुख अधिक वाढे । मागील सूंड काढूनि पुढें । सुखसुरवाडें चालेन ॥५७०॥ चढणे पडणें अडखळणे । दडकणे फडकणे अडकणें । साभाळूनिया निष्ठेनें । टणकपणे चालेन ॥ ७१ ॥ उरीं शिरीं खांदी कोंपरीं । मागील सूंड पुढे धरीं । दृष्टी ठेऊनि पायावरी । निर्विकारी चालेन ॥७२॥ आटी मुरडी उलट लोट । धापकाप पडे मेंट । आधार धरूनि सुभट । चढती वाट चालेन ॥ ७३ ॥ उल्लंघूनि कामाचा पाट । आंवरूनि क्रोधाचा लोट । चुकवूनि खोलव्याची वाट । धुरेसकट मी चालेन ॥७४॥ ममतेची ओल प्रबळ । ते ठार्यी रुती गुंती सबळ । तेथ न माखेतां[11] पाउल । लंघूनि तत्काळ जाईन ॥ ७५ ॥ मोहनदीची थोर करीडी[12] । माजीं सबळ जळें प्रबळ वोढी । शितोडा न लगतां धूर मी काढीं । परांपर[13] थडी तत्काळ ॥७६॥ दृष्टी ठेवूनि स्वामीकडे । सवेग चालतां मार्गेपुढें । भोई होईन दोहींकडे । सूड सुडें काढीन ॥७७॥ एवं मीचि मी मार्गे पुढे । सुखासनाचेनि सुरवाडें । स्वामीची निजें[14]निद्रा न मोडे । तेणे पडिपाडे वाहेन[15] ॥७८॥ उच्छिष्ट अन्नाचा पोसणा[16] । आठां प्रहरांचा जागणा । सदा गुरुगुरु करीत जाणा । गुरुद्वारीं सुणा[17] मी होईन ॥ ७९ ॥ विजाती देखोनि नयना । सोहं भावें भुंकेन जाणा । भजनथारोळां[18] बैसणा । गुरुदारीं सुणा मी होईन ॥ ५८० ॥ ऐसऐशिया भावना । गुरुसेवेलागीं जाणा । अतिशयें आवडी मना । नाना विवंचना विवंची ॥ ८१ ॥ जरी दैववशे दूर गेला । परी तो भाववळें जवळी आला । गुरुसेवे जो जीवें विकला । तो शास्त्र पावला सद्विद्या ॥ ८२ ॥ असो जवळी अथवा दूरी । परी गुरुभक्तीची आवडी भारी । जीवित्व ठेविले सेवेवरी । गुरूच्या द्वारीं भजनासी ॥८३॥ ऐसा गुरुभक्तीसी सादर । चढत्या आवडीं एकाग्र । तेचि सद्विद्यालक्षण शस्त्र । गुरुकृपाकुठार पै पावे ॥८४॥ लावोनि वैराग्याचे साहाणे । प्रत्यावृत्तिबोधकपणे । शस्त्र केलें जी सणाणे । तीक्ष्णपणे अतिसज्जें ॥ ८५ ॥ शस्त्र सजिले निजदृष्टी । दृढ धरिले ऐक्याचे मुष्टीं । शस्त्र आणि शस्त्रधरा एकी गांठी । करूनि उठी भवच्छेदा ॥ ८६ ॥ दृढ साधोनिया आंवो । निजवळें घालिता घावो । झाला भववृक्षाचा अभावो । घायेंवीण पहा वो छेदिला ॥८७॥ जीवाशयाची वासना । ते छेदावी निजकल्पना । तोचि भववृक्षाचा छेदू जाणा । सावधाना धृतिवळें ॥८८॥ झालिया चैतन्यपदप्राप्ती । सकळ साधने सहजे जाती । भोजनीं झालिया पूर्ण तृप्ती । ठायींच राहती पक्वान्नें ॥ ८९ ॥ परमतृप्ती उथळल्या पोटीं । अमृतही

१ पाल्खीच्या दाड्याला खादा घातला असतानाही २ सागतु ३ वाहनात वसलेल्या गुरुकडेच नजर लावून ४ श्रीगुरूचें मुख ५ न हालता ६ वाहनाच्या दाड्यास घातलेला खादा न हालविता ७ गरज ८ अदमास ९ उमेदीनें, कपटपट चालेना १० चढु ११ रुतू न देतां १२ दरड १३ परात्पर १४ समाधी १५ चालेन १६ पोसलेला. १७ कुत्रा १८ थारोळा, भुई खणून विसवाकरितां वगैरे केलेली जागा १९ स्वस्वरूपाकारवृत्तीनें २० तीक्ष्ण धारेचें २१ नेम, आकार २२ लिंगशरीराची २३ बुद्धिबळानें २४ आत्मसाक्षात्कार, ब्रह्मप्राप्ति निजपदप्राप्ती २५ जागच्या जागीं २६ उत्पन्न झाल्यावर

न लावी ओंठीं । तेवीं ब्रह्मपद पावल्यापाठीं । साधनआटाटी सांडती ॥ ५९० ॥ हाचि भावो धरोनि चित्तीं । मागां सांगीतलें तुजप्रती । सांडीं साधनव्युत्पत्ती । प्रवृत्तिनिवृत्ती-समवेत ॥ ९१ ॥ पावलिया परब्रह्म । मिथ्या वेदोक्त सकळ कर्म । मिथ्या आश्रमादि वर्ण-धर्म । हें त्यागितें वर्म कर्मांचें ॥ ९२ ॥ स्वप्नीं चालता लेंवडसवडीं । जो अडखळूनि पडला आडी । तो जागा होऊनि आपणातें काढी । तैशी वृथा वोढी साधनीं ॥ ९३ ॥ पीक आलिया धुंमरी । ते शेतीं कोण नागर धरी । गेंजातलक्ष्मी आलिया घरीं । भीक दारोदारीं कोण मागे ॥ ९४ ॥ हातीं लागलिया निर्धान । नयनीं कोण घाली अंजन । साधलिया निजात्मज्ञान । वृथा साधन कोण सोशी ॥ ९५ ॥ अंगीकारोनि ज्ञानशक्ती । केली संसारनिवृत्ती । ते हे त्यागावी निजवृत्ती । जाण निश्चितीं उद्धवा ॥ ९६ ॥ अग्नीस्तव निपजे अन्न । तें वाफ न जिरतां परमान्न । पोळी अवशेष तापलेपण । राधितेंही जाण चवी नेणे ॥ ९७ ॥ आंबया पांडु लागला जाण । तरी अंगी असे आम्लपण । सेजेसि मुरलिया मघमघोन । न चाखतां घ्राण चवी सांगे ॥ ९८ ॥ सेजे मुरावयाची गोठी । तेथ न व्हावी द्वैताची दिठी । येरयेरां जाहलिया भेटी । दोनी शेवटीं ठिकांळती ॥ ९९ ॥ ठिकाळलीं सेजे घालिती । तत्सगें आणिकें नासती । निश्चळ राहिल्या एकांतीं । परिपाक-पूर्तीं घ्राण सांगे ॥ ६०० ॥ शत्रु जिणोनियां कडाडी । रणांगणीं उभविता गुढी । शस्त्रेंर्मीं कवच जंव न [१२]फेडी । तंव विश्रांति गाढी न पविजे ॥ १ ॥ गरोदरीसी प्रसूति होये । पुत्रजन्में सुखावली ठाये । तेही बारावळी जैं पाहे । तें भोगू लाहे पुत्रसुख ॥ २ ॥ पुरुष निमोनियां जाये । त्या देहाचें दहन होये । तरी अवशेष सुतक राहे । तें गेलिया होये निजशुद्धी ॥ ३ ॥ तेवीं जावोनिया अज्ञान । उरला जो ज्ञानाभिमान । तोही त्यागिलिया जाण । चित्समाधान स्वानंदें ॥ ४ ॥ खैराचा शूळ तत्त्वतां मारी । मा चंदनाचा काय आन करी । तेवी अभिमान दोहींपरी । बाधकता धरी ज्ञानाज्ञानें ॥ ५ ॥ लोखंडाची बेडी तोडी । आवडी सोनियाची जडी । चालतां तेही तैशीच आडी । बाधा रोकडी जैशी तैशी ॥ ६ ॥ 'ब्रह्माहमस्मि' हा अभिमान । शुद्ध ब्रह्म नव्हे जाण । अहपणें तेंही कठिण । तेंही लक्षण अवधारीं ॥ ७ ॥ जळापासोनि लवण होये । तें जळींचें जळीं विरोनि जाये । मोतीं झालें तें कठिण पाहें । उदकीं न जाये विरोनी ॥ ८ ॥ मुक्तपणें मोला चढलें । तें वनितांअधरीं फांसा पडिलें । मुक्तेंचि परी नासा आलें । कठिण केलें अभिमानें ॥ ९ ॥ तेवीं अज्ञानअभिमान आहे । तो सर्वथा तत्काळ जाये । ज्ञानाभिमान कठिण पाहें । गोंविताहे मुक्तत्वें ॥ ६१० ॥ अपक्क घट्ट तत्काळ गळे । तो पृथ्वीचा पृथ्वीस मिळे । भाजिलें खापर अतिकाळें । पृथ्वीस न मिळे कठिणत्वें ॥ ११ ॥ प्रपंच अज्ञानें झाला [२१]लोठा ।

१ व्यर्थ २ धादलीनें ३ घेर्डी ४ रगडून, भरपूर ५ राज्याच्या ऐश्वर्यापर्यंतचें वैभव ६ द्रव्याचा हांडा, खजिना ७ तत्त्वज्ञान ८ आडीस घातला ९ डागळतात १० धडाक्याचा ११ झेंडा १२ काढून ठेवितो १३ गर्भिणीस १४ बारशाचा समारंभ १५ मरून १६ दुसरें कांहीं करीत नाहीं, टारच करतो १७ स्त्रीच्या ओंठावर १८ सोन्याच्या फांसात, सुवर्णफासा १९ मोतीं खरें पण अभिमानाच्या कठिणपणानें स्त्रीच्या नाकातल्या सोन्याच्या तारेंत अडकून पडलें २० वर दिलेला मोत्याचा व हा खापराचा असे दोन्ही दृष्टांत किती उत्कृष्ट आहेत २१ मोठा अज्ञानामुळें प्रपंच (मुळांत नसून) मोठा प्रतिबंधक झाला आहे

ज्ञानअज्ञानांचा सत्ववांटा । फेडूनि कांटेन कांटा । दोनी आव्हांटा सांडावे ॥ १२ ॥ जरी सांडिले वाटेवरी । तरी अवचटें आपणासीचि बाधु करी । यालागीं सांडावे दूरी । निजनिर्धारी हा त्यागू ॥ १३ ॥ जेथवरी अहंपण । तेथवरी बद्धकता जाण । शुद्धाशुद्ध अभिमान । निःशेष सज्ञान सांडिती ॥ १४ ॥ उद्धवा तुजकरितां माझी भक्ती । झाली माझ्या निजपदाची प्राप्ती । आतां नाना साधनउपपत्ती । शास्त्रव्युत्पत्ती कां करिसी ॥ १५ ॥ सद्भावे करितां माझें भजन । तूं झालासी ब्रह्मसंपन्न । आता संद्विद्यादि सर्व साधन । शास्त्रश्रवणेसी सांडीं पां ॥ १६ ॥ 'तस्मादुद्धव उत्सृज्य' । ये श्लोकींचें हें त्यागबीज । विशद सांगीतले म्या तुज । निजगुज हृदयस्थ ॥ १७ ॥ सकळा साधना श्रेष्ठ साधन । शिष्यासी सद्गुरूचें भजन । तेणे पाविजे ब्रह्मसमाधान । सत्य जाण उद्धवा ॥ १८ ॥ जो भावे भजे गुरुचरणीं । तो नांदे सच्चिदानंदभुवनी । हे सत्य सत्य माझी वाणी । विकल्प कोणीं न धरावा ॥ १९ ॥ ऐसे बोलोनि श्रीहरी । आवडीं चारी बाह्या पसरी । उद्धवातें प्रीतिकरीं । हृदयीं धरी स्वानंदें ॥ ६२० ॥ देवे मद्भक्ता क्षेम दीधले । निजहृदयीं हृदय एक झाले । सांगणे पुसणें सहज ठेले । बोलणे बोले प्राशिले ॥ २१ ॥ चहू वाचां पडले मौन । जीवू विसरला जीवपण । एका तुष्टला जनार्दन । स्वानंदघन सद्भक्ता ॥ २२ ॥ तेचि सद्भक्तीचा भावार्थ । विशद बोलिला बाराव्यांत । निजभावे श्रीकृष्णनाथ । नित्य प्राप्त भाविकां ॥२३॥ निजात्मप्राप्तीचे कारण । केवळ भावार्थचि जाण । भावार्थावेगळें साधन । वृथा जाण परिश्रमू ॥ २४ ॥ जप तप यज्ञ दानें । भावार्थालागी करणें । तो भावार्थ लाहिजे जेणे । धन्य जिणे तयाचें ॥ २५ ॥ धन्य नरदेहाची प्राप्ती । धन्य साधूची सगती । धन्य धन्य ते भावार्थी । जे भगवद्भक्तीं रगले ॥ २६ ॥ जे रगले भगवत्पथा । त्याचें चित्त विसरले विषयावस्था । ते हंसगीताची कथा । उद्धव कृष्णनाथा पुसेल ॥ २७ ॥ तें अतिरसाळ निरूपण । केवळ शुद्ध ब्रह्मज्ञान । श्रोतां व्हावें सावधान । एका जनार्दन विनवितू ॥ ६२८ ॥

॥ इति श्रीभागवते महापुराणे एकादशस्कंदे श्रीकृष्णोद्धवसंवादे एकाकारटीकायां द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ ॥ मूळश्लोक ॥ २४ ॥ ओव्या ॥ ६२८ ॥

अध्याय तेरावा.

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥ ॐ नमो जी अनादि हंसा । हंसरूपा जी जगदीशा । तूं सद्गुरु परमहंसा । परमपरेशा परिपूर्णा ॥ १ ॥ उभयपक्षेंवीण देख । तुझे शोभती दोनी पाखें । शुद्ध सत्वाहोनि चोखें । स्वरूप सुरेख सोज्वळ ॥ २ ॥ हंस बोलिजे शुभ्रवर्ण ।

---

१ याचा अर्थ असा दिसतो अज्ञानामुळे प्रपच मोठा झाला आहे, त्याचे खडण ज्ञानानेंच होतें ज्ञानही सत्वगुणाच्या वृद्धीमुळे अज्ञानाच्याच वाट्याला येतें वस्तुत दोन्हीही बाधकच आहेत पण काट्यानें काटा काढून दोन्ही काटे दूर फेंकून द्यावेत, त्याप्रमाणें ज्ञानानें अज्ञानाचें खडण करावें व शेवटी प्रतिबधक असल्यामुळें ज्ञान व अज्ञान दोन्हीही काट्यासारखीं दूर फेंकून द्यावीत व स्वस्वरूपीं समरस होऊन रहावें २ काढून ३ आडवाटेला ४ तितुकेंही बाधक ५ 'मी देह आहे' हा अशुद्ध अभिमान व 'मी ब्रह्म आहे' हा शुद्ध अभिमान, हे दोन्हीही बाधक आहेत ६ त्रिगुणात्मक ७ चार बाहु, भुज ८ चर्पेला ९ उघड १० भक्तीच्या प्राप्तीसाठीं ११ पक्ष, पख विद्या अविद्या, ज्ञान अज्ञान, प्रकृति पुरुष, इत्यादि द्वैत तुझे ठिकाणीं नाही दोन्ही रूपानीं तूच नांदत आहेस " अद्वैतमात्मनस्तत्त्व दर्शयन्तौ मिथस्वराम् ॥ " अमृतानुभव श्लोक ४ १२ चांगले अविद्येचे ठिकाणीं त्रिगुण, विद्येचे ठिकाणीं शुद्ध सत्वगुण, त्यापलीकडे तू अत्यत प्रकाशमान निर्गुण आहेस

तुझी हंसता विलक्षण । साडोनियां सकळ वर्ण । हंसपण तुज शोभे ॥ ३ ॥ विकासल्या सुवर्णपकजें । इतर हंसीं तेथें क्रीडिजे । प्रेमें उत्फुल्लित कमळ जें । तुवां क्रीडिजे ते ठायीं ॥ ४ ॥ मानससरोवरी वस्ती हंसासी । तूं मानसातीत रहिवासी । हंसा उत्पतन आकाशीं । तुझें चिदाकाशीं उड्डाण ॥ ५ ॥ विवेकचंचूचिया मुद्रा । स्वभावे निवडिसी क्षीरनीरां । मग साडोनियां असारा । शुद्ध सारा सेविसी ॥ ६ ॥ ऐशिया हंसा जी सुकुमारा । मुक्तमोतियांचा तुज चारा । जी कां वैराग्यशुक्तिद्वारा । चित्सागरामाजीं झालीं ॥७॥ सर्वथा नातळोनि क्षिती । निरालंब मार्गाप्रती । चालणें चालसी हंसगती । हे गमनशक्ती अभिनव ॥ ८ ॥ अभिन्न स्वभावता निजअशीं । चिन्मात्रवागीश्वरी तूं वाहसी । हंसवाहिनी आख्या ऐशी । तुझेनि अशेंसीं तीस झाली ॥ ९ ॥ तुझेनि चालविल्या सरस्वती चाले । तुवा बोलविल्या वेदू बोले । तुवा चेतविल्या प्राण हाले । तुझेनि वाचाळें वाग्देवी वदे ॥१०॥ झाली वागीश्वरी वाग्देवता । तिसी तुझेनि वाचाळता । जेवीं का वेणु वाजे मधुरता । परी वाजविता तो भिन्न ॥ ११ ॥ एवं वाच्य वचन वक्ता । तूंचि वागीश्वरी तूंचि वदता । आपुल्या हंसरूपाची कथा । स्वभावता बोलविसी ॥ १२ ॥ बोलावया महाकवीच्या ठायीं । तुवां वागीश्वरी द्योतिली पाहीं । ते हंसरूपाची नवाई । अभिनव काहीं बोलवी ॥ १३ ॥ तो तूं सर्व भूतां समान । हंसस्वरूपी श्रीजनार्दन । त्याचे वदिता निजचरण । जन्ममरण पळालें ॥१४॥ आपभयें पळता त्यासी । लपणी मिळाली भ्रमापाशीं । जन्मामागें मरणासी । ठावू वसतीसी दीधला ॥ १५ ॥ यालागीं भ्रमामाजीं जो पडला । तो जन्ममरणासी आतुडला । मग न सुटे काही केल्या । यंत्रीं पडला भ्रमचक्रीं ॥ १६ ॥ तेंथ राहाटमाळेच्या परी । जन्ममरणाचे पडे यंत्रीं । एकाची सोसी भरोवेरी । तंव दुसरे शिरीं आदळे ॥ १७ ॥ तें निस्तरावया जन्ममरण । तुज सोहंहंसाचें स्मरण । जें कां करी सावधान । भ्रममोचन तें होय ॥ १८ ॥ तो तूं परमात्मा परमहसू । परब्रह्मैक पूर्ण परेशू । ब्रह्मपुत्रांसी उपदेशू । करावया हंसू झालासी ॥१९॥ ते हंसमुखींचें निरूपण । बोलावया बोलका श्रीशुक जाण । त्या वचनार्थातें लेवून । परम पावन परीक्षिती ॥२०॥ त्या हसाचें हसगीत । कृष्ण उद्धवासी सागत । श्रोतां व्हावे दत्तचित्त । अचुंबित निजबोधू ॥ २१ ॥ तो हा तेरावा अध्यावो । अत्यादरें सागे देवो । ते ऐकता उद्धवो । विषयविलयो देखेल ॥ २२ ॥ तेरावे अध्यायीं निरूपण । सत्ववृद्धीचे कारण । विद्योउद्धवक्रमू जाण । अतिसुलक्षण सोपारा ॥ २३ ॥ हंसइतिहासाचा योगू । स्वयें सागेल श्रीरगू । तेणें चित्तासी विषयवियोगू । सुगम सागू सागेल ॥ २४ ॥ द्वादशाध्यायाचे अतीं । करूनि सद्गुरूची भक्ती । पावोनि विद्याकुठारप्राप्ती । छेदावा निश्चितीं जीवाशयो ॥ २५ ॥ छेदिल्या जीवाचें जीवपण । सकळ सांडावे साधन । हें उद्धवें ऐकूनि जाण । प्रतिवचन नेदीच ॥ २६ ॥

१ प्रेमाने विकास पावलेलें हृदयकमळ तुझें क्रीडास्थान आहे २ उड्डाण, गमन ३ घनआकाशीं ४ चैतन्यरूप आकाशात ५ विवेकरूपी चोंचीनें नित्य व अनित्य निवडतोस ६ पृथ्वी ७ 'हंस सोहं' ही जी गमनागमनक्रिया चालू आहे, त्या गतीनें पृथ्वीला स्पर्श न करिता निरालंब=निराधार अशा आकाशमार्गानें गमन करितोस ८ जाला तुजहून भिन्न नाहीं व तुझे अंशापासून निर्माण झालेली चिच्छक्ति वागीश्वरी ९ तिये १० प्रकाशिली ११ भरती, लोंढा १२ तुम्ही चित्त मात्र श्रवणाकडे द्या कीं आत्मबोध तुम्हांला सहजासहजीं होईल १३ विषयाचा नाश. १४ ज्या मार्गानें निरास होऊन विद्या प्रकट होते १५ सुलभ, सोपा. १६ विषयाचा त्याग १७ उत्तर.

उद्धवाचे जीवींचा भावो । सखोल हृदयींचा अभिप्रावो । सकळ आकळोनियां सद्भावो । स्वयें श्रीकृष्णदेवो बोलत ॥ २७ ॥ ह्मणसी लागोनि सूत्र त्रिगुण । जीवासी आलें जीवपण । ते अगीं असतां तीनी गुण । सद्विद्या जाण उपजेना ॥ २८ ॥ तोंडीचा खिळ नव्हता दूरी । नारेळजळ न चढे करीं । तेवीं गुण न वेंचतां निर्धारी । विद्या कैशापरी उपजेल ॥ २९ ॥ ऐसा आशंकेचा भावो । जाणोनियां श्रीवासुदेवो । तिहीं श्लोकीं तो पहा हो । गूढाभिप्रावो निरसितू ॥ ३० ॥

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ सत्व रजस्तम इति गुणा बुद्धेर्न चात्मन । सत्वेनान्यतमौ हन्यात्सत्व सत्वेन चैव हि ॥ १ ॥

सत्वरजतमादि गुण । निश्चयेंसीं मायेचे जाण । हें द्वादशाध्यायीं निरूपण । तुज म्यां सपूर्ण सांगीतलें ॥ ३१ ॥ सच्चिदानंद जो येथ । आत्म्यासी अभिन्न नित्य । तैसे गुण नव्हती समस्त । ते प्राकृत प्रकृतिकार्यं ॥ ३२ ॥ जें सद तेंचि चिद । जें चिद तोचि आनंद । स्वरूपीं नाहीं त्रिविध भेद । तें ऐकवद सच्चिदानंद ॥ ३३ ॥ जेवीं श्वेतता मृदु मधुर । त्रिविध भेदें एक साखर । तेवीं सच्चिदानंद अविकार । वस्तु साकार ऐकवद ॥३४॥ प्रकृति गुणांतें उपजविती । गुणांस्तव सेवळ प्रकृती । गुणांसी आत्म्यासी सगती । न घडे कल्पांतीं उद्धवा ॥ ३५ ॥ येथ विद्याउत्पत्तिलक्षण । स्वयें सांगे नारायण । करूनि गुणें गुणांचें मर्दन । सद्विद्या जाण साधावी ॥ ३६ ॥ सत्व वाढवून सुरवाडें । जें रज तम निःशेष झडे । तै सद्विद्या हाता चढे । सत्वाची वाढी मोडे निर्जसत्वेंकरूनी ॥ ३७ ॥ सर्पु लागला होय ज्यासी । विष खादल्या उतार त्यासी । तें विष खाता येरे दिशीं । आत्मघातासी वाढवी ॥ ३८ ॥ तैसे रजतमलोपें सत्व वाढे । वाढलें सत्व बाधकत्वे कुडें । तेंही बाधा मी तुजपुढें । अतिनिवाडें सांगेन ॥ ३९ ॥ मी अलिप्त कर्मकार्या । मी ज्ञाता मी महासुखिया । ऐशा वाढवूनि अभिप्राया । गुणे गुणकार्या गोविजे सत्वे ॥ ४० ॥ ऐसा वाढला जो सत्वगुण । त्यासी उपशमात्मक निजसत्वे जाण । समूळ करावे निर्दळण । तै समाधान पाविजे ॥ ४१ ॥ उद्धवा तूं ऐसे ह्मणसी । समानता तिहीं गुणासी । केवीं वाढी होईल सत्वासी । गुण गुणासी राखण ॥ ४२ ॥ वाढल्या तमोगुण । नावडे तेव्हां ज्ञानध्यान । नावडे त्याग भोग चंदन । निद्रा दारुण का कलहो ॥ ४३ ॥ वाढल्या रजोगुण । ऐकता ज्ञाननिरूपण । त्याचें भोगासक्त मन । सदा ध्यान विषयाचें ॥ ४४ ॥ धनलोभ सुंदल्या दिठी । पांपरां घेतल्या क्रोध नुठी । हे रजोगुणाची कोटी । लोभिष्ट पोटीं स्त्रीपुत्रां ॥ ४५ ॥ वाढलिया सत्वगुण । स्त्रियादिभोगीं उदासीन । सदा करी भगवच्चिंतन । कां करी कीर्तन हरिभक्ती ॥ ४६ ॥ क्रोधलोभमोहलक्षण । सत्वकाळीं नुठे जाण । परी एकला केवीं वाढे सत्वगुण । गुणांसी राखण गुण होती ॥४७॥ मागें तम पुढे रज पूर्ण । मध्यें अडकला सत्वगुण । तो कैसेनि वाढेल जाण । अडकलेपण सुबद्ध ॥ ४८ ॥ ऐशी आशंका धरूनि जाण । ह्मणसी वाढेना सत्वगुण । तें सत्ववृद्धीचें लक्षण । ऐक संपूर्ण सांगेन ॥ ४९ ॥

सत्वाद्धर्मो भवेद्वृद्धात्पुसो मद्भक्तिलक्षण । सात्विकोपासया सत्त्व ततो धर्म प्रवर्तते ॥ २ ॥

ये श्लोकींचें निरूपण । पहिले उत्तरार्धव्याख्यान । तेथें सत्ववृद्धीचें कारण । सात्विक-

१ महाविद्या २ नारळाच्या तोंडावरची खीळ ३ जाता ४ एकवटपणानें ५ बलाढ्य ६ आवेशानें ७ स्वरूपबोधानें ८ सपदधानें विष विषखाऊन उतरतें,पण तें विष दुसऱ्या वेळीं सेविलें असता ठार करितें ९ घातल्या. १० वाहणा ११ जाती, प्रकार.

सेवन ॥ ५० ॥ सात्विक पदार्थ सेविता । सत्ववृद्धि होय सर्वथा । सत्वविजयें वर्ततां । पवित्रता जीवाची ॥ ५१ ॥ सत्वउत्कर्षाचें लक्षण । धर्मनिष्ठा स्वधर्माचरण । तैसें तेथील वासनाबंधन । ईहामुत्र जाण वाछीना ॥ ५२ ॥ झालिया शुद्ध अतःकरण । तेव्हां निःसीम वाढे सत्वगुण । पुरुपासी मद्भक्तिलक्षण । धर्म जाण उपैतिष्ठे ॥ ५३ ॥ सत्व वाढल्या धर्मप्रवृत्ती । तैं गुरुभजनीं अतिप्रीती । का सत्वविग्रही माझी मूर्ती । ते ठायीं भक्ती उल्हासे ॥ ५४ ॥ कायिक वाचिक मानसिक । मर्दर्पण करी स्वाभाविक । मजवेगळा आणिक । भावार्थ देख स्फुरेना ॥ ५५ ॥ गुरु भगवंत अभिन्न । हें ते काळीं प्रकटे चिह्न । ते अतिसत्वाची वोळखण । हे धर्म पूर्ण सात्विक ॥ ५६ ॥

धर्मो रजस्तमो हन्यात् सत्ववृद्धिरनुत्तम । आशु नश्यति तन्मूलो ह्यधर्म उभये हते ॥ ३ ॥

ऐसा वाढलिया सात्विक धर्म । तै सत्ववृद्धि सर्वोत्तम । जे सत्वी प्रकटे पुरुपोत्तम । विश्रामधाम मुमुक्षा ॥ ५७ ॥ एवं सत्ववृत्तीं वाढला धर्म । तो तत्काळ नाशी अधर्म । अधर्माचें मूळ रजतम । त्याचें रूपनाम उरो नेदी ॥ ५८ ॥ सात्विकसेवनें सत्ववृद्धी । तेणे सेद्धिद्येची उपलब्धी । हे उपायाची विधानविधी । कृष्ण कृपानिधी बोलिला ॥ ५९ ॥ करावें सात्विकसेवन । ते सात्विक पदार्थ कोण कोण । ऐक त्याचेंही निरूपण । दशलक्षण सागेन ॥ ६० ॥

आगमोऽप प्रजा देश काल कर्म च जन्म च । ध्यान मन्त्रोऽथ संस्कारो दशैते गुणहेतव ॥ ४ ॥

गुणवृद्धीचे कारण । आगम ह्मणिजे शास्त्र जाण । आप ह्मणिजे ते जीवन । आवडतें स्थान तो देशू ॥ ६१ ॥ ऐक प्रजाचें विंदान । प्रजा ह्मणिजे त्रिविध जन । जैशी ज्याची सगती जाण । तैसे लक्षण तो पावे ॥ ६२ ॥ काळ ह्मणिजे दिवसभाग । कर्म ह्मणिजे जे करी अग । जन्म ह्मणिजे दीक्षा सांग । मन्त्राचें लिंग यथारुचि ॥ ६३ ॥ कर्त्याचा जेथ अत्यादरू । त्या नाव बोलिजे संस्कारू । हा दशलक्षणप्रकारू । गुणवृद्धिविचारू तो ऐक ॥६४॥ येथ सत्ववृद्धीसी प्रस्तुत । साधकांसी शास्त्र निवृत्त । उपनिषद्भागेंसीं वेदात । त्याचा मथितार्थ सेवावा ॥ ६५ ॥ आप ह्मणिजे जळपवित्रता । गौतमीभागीरथ्यादि पुण्यसरिता । ज्याचा अंबचटे शिंतोडा लागता । पाप सर्वथा उरेना ॥६६॥ का माझ्या प्रतिमाचें चरणामृत । ज्यालागीं ब्रह्मादिक आर्तभूत । किंवा शालिग्रामशिळेचें तीर्थ । सकळ दुरित निवारी ॥६७॥ जेणे सकळ तीर्थें होती पावन । तें ब्राह्मणाचें चरणतीर्थ जाण । स्वयें वंदी श्रीनारायण । निजहृदयीं चरण वाहतसे ॥ ६८ ॥ भेंलतेंसे हो का पाणी । जें लागलें सद्गुरुचरणीं । ते सकळ तीर्था शिरोमणी । सेविता तत्क्षणीं उद्धरी ॥६९॥ सत्ववृद्धीचे कारण आप । तें इये तीर्थीं जाण पुण्यरूप । सेविता सत्ववृद्धीचें स्वरूप । आपेंआप प्रकाशे ॥७०॥ प्रजा ह्मणिजे महाजन । सेवावे साधु निवृत्त जन । ज्याचे सगतीस्तव जाण । उद्धरण जडजीवां ॥ ७१ ॥ सत्ववृद्धीसी कारण । मुख्यत्वें सत्संगतीचि जाण । त्या सत्संगाचे महिमान । केले निरूपण द्वादशीं ॥ ७२ ॥ देशू पुण्यभूमिका सिद्धिस्थळ ।

१ सत्ववृद्धि २ सत्वगुणाच्या वाढण्यानें ३ या आणि परलोकांतील विषय ४ अमर्याद ५ प्राप्त होतो ६ मला अर्पण ७ भासत नाहीं ८ विसाव्याची जागा ९ तत्वज्ञानाची १० दहा लक्षणें ११ उदक १२ लक्षण, विवरण १३ चाग. १४ फार आदर १५ निवृत्तिपर वेदांतशास्त्र १६ पवित्र नद्या १७ सहजीं १८ लाळ घोंटवात १९ आपल्या वक्ष स्थळावर. २० कोणतेही २१ सज्जन. २२ पुण्यभूमि नैमिषारण्यादि २३ सत्पुरुषानीं प्रतिष्ठित स्थळ

विजनवासू एकांतशील । जेथ वैसतांचि तत्काळ । सत्वासी वळ चढोवढीं ॥७३॥ एकांतीं स्थिरावल्या आसन । सहजें वाढे सत्वगुण । मनीं हव्यासू चढतां जाण । वस्तु चिद्घन साधावया ॥ ७४ ॥ साधकांसी काळ यथोचित । अवश्य ब्राह्ममुहूर्त । का जे काळीं उद्वेगरहित । हर्षयुक्त मन होय ॥ ७५ ॥ प्रेमयुक्त अतःकरणे । जो काळ जाय कथाश्रवणें । कां जयंत्यादि महापूजा करणें । जागरणे हरिदिनीं ॥ ७६ ॥ थोर काळाची सार्थकता । हरिकीर्तनीं गाता नाचतां । त्या काळाचा महिमा तत्त्वतां । माझेन सर्वथा न बोलवे ॥ ७७ ॥ निरभिमान कीर्तन करणे । निर्लोभ गाणे नाचणे । तो काळू वंदिजे, म्यां श्रीकृष्णें । महिमा कोणें बोलावा ॥ ७८ ॥ कर्म ह्मणिजे तें निवृत्त । जें आशापाशफळरहित । कां क्रिया जे उपकारार्थ । सात्विक निश्चित तें कर्म ॥ ७९ ॥ गुरूपासोनि दीक्षाग्रहण । तें पुरुषासी नवें जन्म जाण । गुरु मायवाप सपूर्ण । तें ऐक लक्षण उद्धवा ॥ ८० ॥ उपजलिया बाळकासी तत्त्वतां । पंचविध जाण पिता । जनिता आणि उपनेता । तिजा प्रतिपाळिता अन्नदानें ॥ ८१ ॥ जो भयापासूनि सोडविता । जो बंधविमोचन करविता । जो देहाचें मरण चुकविता । तोही पिता शास्त्रार्थें ॥ ८२ ॥ यांवेगळा पांचवा पिता । जो झाडणी करी पचभूता । मृत्यूपासून सोडविता । जो गर्भव्यथा निवारी ॥ ८३ ॥ ज्याचे देखिलिया चरण । बांधूं न शके भवबंधन । तो सद्गुरु पिता जाण । भाग्येंवीण न पाविजे ॥ ८४ ॥ उपजल्या बाळकासी सर्वथा । वेगळाली माता पिता । एक वीर्यातें निक्षेपिता । धारणपोषणता जननीची ॥ ८५ ॥ तैसा सद्गुरु नव्हे पिता । निजवीर्य न वेंचिता । योनिद्वारें नुपजवितां । जननी जनिता स्वयें झाला ॥ ८६ ॥ उदराबाहेरीं घातल्यापाठीं । माता पुत्रस्नेहें कळवळा उठी । बाहेरिलें सूनि आपुले पोटीं । निजस्नेहें गोमटी गुरुमाता ॥ ८७॥ यालागीं शिष्यासी तत्त्वता । सद्गुरूचि माता पिता । निजस्नेहें वाढविता । तदात्मता अभेदें ॥ ८८ ॥ मागील पिते जे चौघेजण । ते याचे सावत्र बाप जाण । माता पिता भिन्नभिन्न । सखेपण त्यां कैंचें ॥ ८९ ॥ यालागी सद्गुरु जो संकृपू । तो सच्छिष्यासी सखा बापू । पित्यापुत्रांमाजीं अल्पू । कांही विकल्पू उपजेना ॥ ९० ॥ त्या सद्गुरूपासून जाण । शैवीवैष्णवीदीक्षाग्रहण । अथवा उपदेशी निर्गुण । चैतन्यघन निजबोधें ॥ ९१ ॥ ऐक दीक्षानामाची युक्ती । दे चारी पुरुषार्थ चारी मुक्ती । निःशेष अविद्येची नाशी स्थिती । दीक्षाव्युत्पत्ती त्या नाव ॥ ९२ ॥ एवं दीक्षाजन्माची जे कथा । उद्धवा सागीतली म्यां तत्त्वतां । ध्याननिष्ठ जे सात्विकता । ऐक आतां सांगेन ॥९३॥ सत्वोपाधि शरीर साचे । चैतन्यघन स्वरूप ज्याचे । तो श्रीविष्णु ध्येय सात्विकांचें । ध्यान त्याचें करावे ॥ ९४ ॥ अथवा धवळधाम गोक्षीर- । कर्पूरगौर पंचवक्त्र । ध्यानीं आणावा शंकर । ससारपार तरावया ॥ ९५ ॥ या मूर्तीचें ध्यान करितां । हारपे ध्येय ध्यान ध्याता । ठसावे चैतन्यघनता । सात्विकता हें ध्यान ॥ ९६ ॥ जैशी दीक्षा तैसे ध्यान । हें आगमशास्त्रींचें प्रमाण । त्या ध्यानाचें पर्यवसान । चैतन्यघन पावावें ॥ ९७ ॥ केवळ जें चैतन्यघन । तें सद्गुरुस्वरूप जाण । त्याचें करावे नित्य ध्यान । अनुसंधान निजनिष्ठा ॥ ९८ ॥ पंचभूतदेहाची मूस ।

१ निर्जनवनवास २ पहाट ३ निष्काम कर्म—पारमार्थिक ४ उपदेश घेणें ५ उपनयन ह्मणजे मुंज करणारा ६ निरास ७ घालणारा, ठेवणारा ८ घालून, घाली ९ दयाळू १० कल्पना, भेदभाव ११ धर्म, अर्थ, काम व मोक्ष १२ सलोकता, समीपता, सरूपता व सायुज्यता १३ कैलासात राहणारा १४ पाच मुखाचा. १५ नाहींसा होतो १६ शेवट.

तेथ वोतिला ब्रह्मरस । गुरुस्वरूप तें सविलास । ध्यान रात्रंदिवस करावे त्याचें ॥ ९९ ॥ सात्विकाचें जें का ध्यान । ते हें तूं उद्धवा जाण । आता मंत्रांचें मंत्रग्रहण । तेंही निरूपण अवधारीं ॥ १०० ॥ सकळ मंत्राची जननी । जे द्विजन्मा करी तत्क्षणीं । गायत्रीच्या मंत्रग्रहणीं । ब्राह्मणपणीं अधिकारू ॥ १ ॥ जे सकळ मंत्राचा राजा । जे घांट्या आली असे द्विजा । जिचेनि धाकें द्विजपूजा । मज अधोक्षजा करणे पडे ॥ २ ॥ ते गायत्री स्वभायत्ता । आली असे ब्राह्मणांच्या हाता । तिची उपेक्षा करिता । लौल्यें दरिद्रता पावले ॥ ३ ॥ गायत्रीनिष्ठ जो ब्राह्मण । त्याचे मस्तकीं मी वदीं चरण । मंत्रीं गायत्री श्रेष्ठ जाण । वेद प्रमाण ये अर्थीं ॥ ४ ॥ गायत्री रिघाल्यावीण काहीं । इतर मंत्रा रिघमू नाही । मुख्यत्व ते गायत्रीच्या ठायीं । ते लागले पाहीं सकळ मंत्र ॥ ५ ॥ नव्हता गायत्रीसवध । मुख्य रिघों न शके वेद । इतर मत्रा कैंची संवाद । वेदां वंद्य गायत्री ॥ ६ ॥ गायत्रीचे गुह्य परम । चिन्मात्रैक परब्रह्म । तो मत्र ब्राह्मणासीच सुगम । परी तेही वर्म चुकले ॥ ७ ॥ एवं गायत्रीमंत्र ब्रह्मपूर्ण । सकळ सिद्धीचें कारण । शैववैष्णवमंत्रग्रहण । तेणें त्वरित जाण सत्वशुद्धी ॥ ८ ॥ सत्वशुद्धीचे परिपाटीं । शैववैष्णवमंत्रकोटी । तेणे सत्वशुद्धी उठाउठीं । होय निजात्मदृष्टी साधका ॥ ९ ॥ मंत्रग्रहणविचार । उद्धवा जाण हा साचार । आता वोलिला जो सस्कार । तोही प्रकार परियेसी ॥ ११० ॥ मनाचे सकल्पविकल्प । तोडावया अतिसाक्षेप । येचि अर्थांचा खटाटोप । महासाटोप जो माडी ॥ ११ ॥ सकल्पु उठूंचि न लाहे । जेथें उठी तेथे ठेचित जाये । विवेकाचेनि वळें पाहें । मोकळु होय मनाचा ॥ १२ ॥ परमात्मनिष्ठापरवडी । अखंड मनाची मोडी पाडी । उसत घेवों नेदी अर्धघडी । स्मरणनिरवडी मन राखे ॥ १३ ॥ वैराग्यवळें दमी मन । तेणे भेणे करी हरिचिंतन । दासी नुलंघी स्वामीचें वचन । तैसें स्मरणाधीन मन करी ॥ १४ ॥ इंद्रियें पाहती नाना पदार्थां । मन न पाहे आणिका अर्था । जागृतीं स्वप्नीं स्वभावतां । अखडता हरि स्मरे ॥ १५ ॥ ऐशा सस्कारें सस्कारिले मन । निमिषोन्मिषीं हरिचिंतन । श्वासोच्छ्वासाचे गमनागमन । सोहध्यान त्या ठायीं ॥ १६ ॥ स्वाभाविक स्मरणादरु । या नाव आत्मसस्कारु । हा सत्ववृद्धीचा प्रकारु । शार्ङ्गधरु वोलिला ॥ १७ ॥ आत्मशुद्धीचें महा कारण । वोलिलों ते हें दशलक्षण । साधकीं सेवावया जाण । विशद निरूपण म्या केलें ॥ १८ ॥ जेणें खवळला वाढे तमोगुण । ते तमोवृद्धीचें दशलक्षण । केवळ त्यागावया जाण । तेही निरूपण सांगेन ॥ १९ ॥ तेथींचा आगम आभिचारिक । वेदविरुद्ध मार्ग देख । वारुणी माध्वी मद्योदक । आवश्यक सेविती ॥ १२० ॥ जे उभयभ्रष्ट पाखडी । वेषधारी वृथा मुंडी । त्याचे सगतीची अतिगोडी । जेथ अपरवडी विधिवेदां ॥ २१ ॥ द्वेष चोहटा का परद्वार । तेथेंचि वैसका निरतर । काळ तों त्यासी मध्यरात्र । तै व्यापार कर्माचा ॥२२॥ क्रियारभु जारण मारण । मोहन स्तंभन उच्चाटण । का करावे वशीकरण । हें कर्म जाण तामस ॥ २३ ॥ जन्म ह्मणिजे दीक्षाग्रहण । प्रेतभूतपिशाचविद्या जाण ।

१ सविकास २ लोभिष्ठपणानें ३ गायत्रीचा रिघाव=प्रवेश, उपदेश झाल्याशिवाय ४ गोष्टच कोठून ५ मोठ्या नेटाचा ६ स्वतत्रता, बधमुक्तता ७ विसावा ८ कौशल्य. ९ अखड हरिस्मरण हाच चित्तशुद्धि करणारा सस्कार सत्वगुणवधक आहे १० उघड ११ पाखडमत, जारणमारणादि कर्म १२ दारू १३ मोहाची दारू १४ वेद व वेदविहित कर्मांची ज्यास किंमत नाहीं. १५ 'जुव्वाठक' व 'चोहटा का' असे पाठभेद १६ परस्त्री १७ बैठक. १

करितां प्रेतभूतआराधन । प्रेतजन्म जाण तामसा ॥ २४ ॥ जेथ तमोगुण प्रधान । तो क्रोधयुक्त पुरुप जाण । सदा शत्रूचें करी ध्यान । करावया हनन उद्यतू ॥ २५ ॥ तामसी मंत्र मुकी[1] मैळी । अथवा उच्छिष्टचाडाळी । कां प्रेतदेवता कंकाळी । मंत्रशैली हे तेथें ॥ २६ ॥ संस्कार दगड माती । माझें घर हे माझी क्षिती । स्वप्नी निजेला घाली भिंती । एवढी आसक्ती गृहाची ॥ २७ ॥ घर करावया अशक्त । तरी तें खिंडेरीं[2] अतिस्मरत । सदा दगडमाती राखत । नांदतें तेथ येवों नेदी ॥ २८ ॥ देहालागीं गेह करणें घडे । तेही देह कष्टवी अतिदुर्वाडें[3] । तामससंस्कारें रोकडें । केवळ वेडे गृहासक्तीं ॥ २९ ॥ गृहासक्तीचा व्यापारू । जो मरणात न सोडी नरू । तो जाण तामस सस्कारू । त्याचा ससारू तो माती ॥ १३० ॥ जेणे थोरावे[4] तमोगुण । तें हें जाण दशलक्षण । ऐक राजसाचें चिह्न । त्याचें भिन्न स्वरूप ॥ ३१ ॥ करावे सत्वाच्या अंगीकारा । त्यागावा तमोगुण दुसरा । पुढे चाविरा[5] मागें लातिरा[6] । ऐक तिसरा रजोगुण ॥ ३२ ॥ हो का शाहाणी सिंदळी जे नारी । ते पुरुपाचे मन वरें धरी । मग ठकोनि[7] जाय व्यभिचारीं । तैसी परी रजोगुणा ॥ ३३ ॥ जैसे का कुंचर[8] घोडें । वरें दिसे परी आंडवी[9] अडे । कांही केल्या न चले पुढे । मागिलीकडे सरों लागे ॥ ३४ ॥ तैसी रजोगुणाची स्थिती । त्यागू न सभवे कल्पातीं । धर्म करितो केवळ रंफीती[10] । मनीं आसक्ती कामाची ॥ ३५ ॥ सर्वस्व घ्यावया सर्वचोरू[11] । सर्वे धांवे होऊनि नफेरू[12] । तैसा रजोगुणाचा विचारू । कामनाससारू वाढवी ॥ ३६ ॥ धर्म करी कामासक्ती । केलें भोगवी निश्चितीं । पाडी जन्ममरणआवर्ती[13] । कदा कल्पांतीं सुटेना ॥ ३७ ॥ सात्विक तरले माझेनि भजने । तामस तरले मद्विरोधध्यानें । राजसाचें जन्ममरणधरणे । रजोगुणे उठीना ॥ ३८ ॥ जेणे प्रबल वाढ रजोगुणा । त्या सांगेन मी दशलक्षणा । केवळ त्यागावया काम्यकल्पना । या निरूपणा अवधारी ॥ ३९ ॥ राजसाचें प्रवृत्तिशास्त्र । जें केवळ कामनापर । जेणे होय इहामुत्र[14] । तेथे अत्यादर राजसा ॥ १४० ॥ आप ह्मणिजे तें तंव जळ । वेळा[15] वाळा[16] सुपरिमळ । कर्पूरयुक्त अतिशीतळ । प्रिय प्रबळ तें राजसा ॥ ४१ ॥ प्रजासगति त्याची ऐक । राजवर्गीं सभानायक । व्यवहारीं चतुर अतिरंजेक[17] । प्रवृत्ति लोकप्रिय त्यासी ॥ ४२ ॥ राजद्वारीं कां सभेमाझारीं । बैसावे पारीं अथवा चेव्हारीं । का मडपतोरणाभीतरीं । सन्मानें करीं उपविष्ट ॥ ४३ ॥ वेळु नें[18] गमे जै घरिंच्याघरीं । तै क्रमी चौहोटा[19] नगरीं । कां बैसे बुद्धिबळांवरी । अत्यादरीं सादर ॥ ४४ ॥ ऐक रजोगुणाची वेळ । सूर्योदयाउपरि जो काळ । कां राजस जे सांजवेळ । ते ते काळ प्रिय त्यांसी ॥ ४५ ॥ राजसाचें सकाम कर्म । धनधान्यार्थ करिती धर्म । वासना ते पशुपुत्रकाम । स्वप्नीं निष्काम नेणती ॥ ४६ ॥ राजसांसी काम गहन । कामासक्ती दीक्षांग्रहण[20] । तेचि त्यांचे जन्म जाण । सदा ध्यान स्त्रियेचें ॥ ४७ ॥ मंत्र घ्यावा अभिलाखें । जेणे सन्मान होय लौकिकें । ज्याचा सुंगरावा[21] थोर देखे । तो मंत्र आवश्यकें आदरी ॥ ४८ ॥ संस्कार अतिराजस । शरीरभोगाचे विलास । नाना परिमळ बहुवस । उत्तम वौस सुंधूत[22] ॥४९॥

१ हीं तामस देवतांचीं नावें आहेत २ गावाबाहेर राहण्याचीं खिंडारें ३ नष्टचर्येनें ४ प्रबळ होतो ५ डसणारा ६ लाथा मारणारा ७ फसवून ८ अगराध्‌ ९ आडवाटेंत, मार्गांत १० दम, डौल, कीर्तीची लालसा, यांकरितां ११ सोबतीचा चोर १२ चाकर, सेवक १३ भोंवऱ्यात १४ हा लोक व स्वर्गलोक १५ वेलची, वेलदोडा १६ वाळानामक सुगंधी वनस्पती १७ लोकांचे रंजन करणारा. १८ घरी कर्मांत नसेल तर. १९ चव्हाट्यावर. २० मन्त्रोपदेश घेणें. २१ लोकवशीकरण. २२ स्वच्छ धुवट वस्त्रें.

संस्काराची अंतरनिष्ठा । लौकिकीं व्हावी देहप्रतिष्ठा । माझी आज्ञा वंद्य वरिष्ठां । सभेचे चौहटां मी पूज्य ॥ १५० ॥ रजोगुण दशलक्षण । उद्धवा त्याची ही वोळखण । राजसासी जन्ममरण । सर्वथा जाण सोडीना ॥ ५१ ॥ सात्विक त्याग करी विवेकनिष्ठें । तामस त्याग करी कडकडाटें । राजसासी त्याग न घडे स्पष्टें । द्रव्यदारालोभिष्टें लोभाळू ॥ ५२ ॥ तीही गुणांचें लक्षण । म्या सागीतले भिन्नभिन्न । तिहींचें सर्वसाधारण । सागेन चिह्न तें ऐक ॥ ५३ ॥

तत्तत्सात्विकमेवैषां यद्यद्वृद्धा प्रचक्षते । निन्दन्ति तामस यत्तद्राजस तदुपेक्षितम् ॥ ५ ॥

विवेकवृद्ध वृद्धाचारें । ज्यातें स्तविती अत्यादरें । तें तें सात्विक जाण खरें । निज-निर्धारें निश्चित ॥ ५४ ॥ विवेकियाचे अनुवादा । ज्या पदार्थांची करिती निंदा । ते ते जाण तामसबाधा । माझ्या निजबोधा मानलें ॥ ५५ ॥ ज्याते स्तवित ना निंदित । जीवें भावे उपेक्षित । तें राजस जाण निश्चित । बाधा अद्भुत तयाची ॥ ५६ ॥ जैसें कां विखें रांधिले अन्न । वरिवरी गोड अतरीं मरण । तैसा जाण राजस गुण । अतर्क्य बधन तयाचे ॥ ५७ ॥ राजसासी ज्ञानबोधू । करिता थोटावला वेदू । त्याचे उपदेशीं ब्रह्मा मंदू । माझेनिही बोधू न करवे ॥ ५८ ॥ याचिलागीं रजोगुण । विवेकीं सांडिला उपेक्षून । उपेक्षेचें हेंच कारण । तुज म्या जाण सागीतले ॥ ५९ ॥ यालागीं सात्विक सेवन । साधकीं अवश्य करावें जाण । सात्विकसेवनाचा गुण । तुज मी सपूर्ण सागेन ॥ १६० ॥

सात्विकान्येव सेवेत पुमान् सत्वविवृद्धये । ततो धर्मस्ततो ज्ञान यावत्स्मृतिरपोहनम् ॥ ६ ॥

सात्विक द्रव्यें सेविता । सत्ववृद्धी होय तत्त्वतां । सत्ववृद्धी पुरुषीं होतां । धर्म स्वभावता प्रवर्ते ॥ ६१ ॥ धर्मप्रवृत्ति माझें भजन । माझ्या भक्तिउल्हासे जाण । भक्तासी मी होयें प्रसन्न । तैं स्वभावे ज्ञान प्रकाशे ॥ ६२ ॥ तत्त्वमस्यादि वाक्यव्युत्पत्ती । ते गुरुद्वारा ज्ञानाची प्राप्ती । तरी सत्वशुद्धित्वे धर्मभक्ती । कोणे अर्थी सेवावी ॥ ६३ ॥ ऐसा विकल्प जरी तूं धरिसी । उद्धवा ऐक त्याही विचारासी । यथार्थ सागेन तुजपाशीं । सत्वशुद्धीसी उपयोगू ॥ ६४ ॥ केवळ सत्वशुद्धीविण । जाहल्या गुरुवाक्याचें श्रवण । तें पा होटगाण्या-ऐसे जाण । अनोळखपण स्वस्वरूपा ॥ ६५ ॥ आधलें उपजलें जे कुशीं । स्तनपान करी अहर्निशीं । परी तें न देखे माउलीसी । दशा तैशी उपदेशा ॥ ६६ ॥ इद्रियें संचेतनमेळीं । भगवंत सर्वांतें प्रतिपाळी । त्यातें न देखती विषयाधळीं । अतिअंध झालीं चित्तशुद्धी-विण ॥ ६७ ॥ अंजागळा लोंबते जाण । मिथ्या भाषण ह्मणती ते स्तन । त्यापरी सत्व-शुद्धीविण । वृथा जाण उपदेश ॥ ६८ ॥ वाहते उदकीं लिहिले लेखें । तळीं अक्षर नुमटे एक । तेवीं सत्वशुद्धीविण देख । निजज्ञान सुटंक प्रकटेना ॥ ६९ ॥ झाल्या आपादता सत्वशुद्धी । जंव प्रकटेना धर्मबुद्धी । तंव निजज्ञानाची नव्हे सिद्धी । जेवीं ग्रहणामधीं चंद्रमा ॥ १७० ॥ ऐकता हरिकथाश्रवण । बाष्प रोमाच स्वेद रुदन । रुका वेंचिता जाय प्राण । तेथेंही ब्रह्मज्ञान प्रकटेना ॥ ७१ ॥ हृदयींचा लोभ जव न तुटे । तव निश्चयज्ञान

---

१ पोटातला हेतु हा कीं लोकांत प्रतिष्ठा व्हावी २ तद्दपालोडाटीं मसविणें वगैरे. ३ चौकांत ४ विवेकानें वृद्ध, शास्त्रज्ञ, केवळ वयोवृद्ध नव्हे ५ कथागोष्टींत ६ विषानें ७ कुंठित झाला ८ सोसाची ९ माचाराचीळ गाभ्याप्रमाणें १० न ११ जीवत स्थितींत १२ शेळीच्या गळ्यात १३ अक्षरें १४ खरें, कल्याणप्रद १५ सपादन करितां १६ कवडी

भोगिती ॥ २२० ॥ गाढवगाढवीसी बुंथंड । न करी अलंकारमोतड । मनुष्यासी स्त्रियेचें कोड । तिचें वालभ वाँड वाढवी ॥ २१ ॥ दांडा गोंडा मूद वेणी । टिळकुंवरी रत्नखेवणी । नाकींचें हालों दे सुंपाणी । हे मनुष्यपणीं वालभ ॥२२॥ जरी प्रसूतिकाळ निकट । गाड्याएवढें वाढले पोट । तरी कामचारी विवेकनष्ट । रमताती दुष्ट स्त्रियांसीं ॥ २३ ॥ अस्थि मांस विष्ठा मूत । तेणे कामिनी पूर्ण भरित । ते कुश्चळीं जन कामासक्त । जाणोनि होत कां देवा ॥ २४ ॥ याप्रश्नाचें प्रत्युत्तर । तीं श्लोकीं सांगे शार्ङ्गधर । कामासक्तीचा विचार । ऐक सादर उद्धवा ॥ २५ ॥

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ अहमित्यन्यथाबुद्धि प्रमत्तस्य यथा हृदि । उत्सर्पति रजो घोर ततो वैकारिक मन ॥ ९ ॥

मोहप्रमत्त विवेकशून्य । त्या पुरुषांच्या ठायीं जाण । देहात्मवादें अभिमान । रजोगुणें खवळला ॥ २६ ॥ जैसा मदिरापानें उन्मत्तू । विसरूनि आपुला निजस्वार्थू । मग अन्योन्य अनर्थू । आत्मघातू करूं धांवे ॥ २७ ॥ तेवीं शुद्ध बुद्ध नित्यमुक्तु । हा विसरोनि निजस्वार्थु । रजोगुणे लोलंगतु । कामासक्तु नरू कीजे ॥ २८ ॥ रजीं रंगल्या अभिमान । दुःखरूप दारुण । दुर्धर वाढे रजोगुण । विकारी मन तेणे होय ॥ २९ ॥

रजोयुक्तस्य मनस सङ्कल्प सविकल्पक । तत कामो गुणध्यानाद्दुःसह स्याद्धि दुर्मते ॥ १० ॥

जें रजोयुक्त झालें मन । तें संकल्पविकल्प गहन । एकांतीं घातल्या आसन । ध्यानीं चिंतन स्त्रियेचे ॥२३०॥ रजोगुणे कामासक्ती । होय दुष्ट वासना दुर्मती । कामावांचूनि चित्तीं । आणिक स्फूर्ती स्फुरेना ॥ ३१ ॥ जनीं वनीं आणि विजनीं । जागृतीं सुषुप्तीं स्वप्नीं । ध्यानीं मनीं चिंतनीं । स्त्रीवांचूनी स्मरेना ॥ ३२ ॥ कामिनीकामाचा अध्यास । हावभाव अतिविलास । गुण लावण्य सुरतरस । आसक्त मानस ते ठायीं ॥ ३३ ॥ रतिसुखाचा आराम । कामिनीक्रीडेचा सभ्रम । तेणे दुर्धर झाला जो काम । तयासि नियम चालेना ॥ ३४ ॥ धनधान्यपुत्रसुख । वांछी इहलोक परलोक । हा रजोगुणाचा देख । अलोलिक अतिकामू ॥ ३५ ॥

करोति कामवशग कर्माण्यविजितेन्द्रिय । दु खोदर्काणि सपश्यन् रजोवेगविमोहित ॥ ११ ॥

जेथ रजाचा वेग उदित । तेथ कामग्रहो खवळे अद्भुत । जो पुरुष झाला कामग्रस्त । तो सदा अंकित कामाचा ॥ ३६ ॥ ज्यासी विवेक नाहीं मानसीं । तो जाण पां कामाची आंदणी दासी । काम नाचवी जैसे त्यासी । तेणें विकारेंसी नाचत ॥ ३७ ॥ कामांकित झालिया पुढे । सकाम कर्म करणें पडे । याचे उत्तरोत्तर दुःख वाढे । अतिदुर्वाडें गर्वितु ॥ ३८ ॥ रजोगुणे अतिमोहित । यालागीं अजितेंद्रियें अयुक्त । जन्ममरणाचा अंकित । कर्में करीत तद्रूपें ॥ ३९ ॥ रजोगुणाचा अतिबाध । तेणे जन केले विषयांध । रजरागी महामंद । जाण प्रसिद्ध उद्धवा ॥ २४० ॥ रजें बाधल्यापाठीं जाण । होय महामोहाचें सचरण । तेव्हा भ्रमाचें वांउधाण । सैरा तमोगुण उल्हासे ॥ ४१ ॥ ऐशी प्राणियांची

१ गोंधळ २ नटविण्याचा सटाटोप ३ आवड, प्रीति ४ मोठी ५ टिकुलीवरी ६ खेवणी=कोंदण " पदपद्धती खेवणें । प्रमेयरत्नाचीं "-ज्ञाने० १-५ ७ पाणीदार मोतीं ८ घाणेरड्या स्थळीं ९ आपलें आत्यंतिक हित १० लोभी ११ एकांतामध्यें १२ जीवांना कामासक्त करणारा, विषयाच्या ठायीं लोलुप करणारा तो रजोगुण १३ बक्षिस दिलेली, नित्य राबविण्यास दिलेली दासी १४ दुर्घट, कठिण १५ गर्विष्ठ १६ इंद्रियें ज्यानें जिंकलीं नाहींत असा, इंद्रियपरवश. १७ माजटळ, व्यवधान " मग तमाचें तें दारुण । स्थिरावल्या वाउधाण "-ज्ञाने० अ० १५-१८३, उधेपण.

मती । उद्धवा जाण निश्चितीं । यालागीं काम ते सेविती । नव्हे विरक्ती विषयांची ॥४२॥ तुज ऐसे वाटेल चित्तीं । बुडाली तरणोपायस्थिती । खुंटली प्राण्याची परम गती । विषयासक्ती अनिवार ॥ ४३ ॥ जीवा अविद्याविषयसंबंधू । याचा बाधू अतिसुबद्धू । अविद्यायोग अनादिसिद्धू । तेणे दृढ भेदू जीवासी ॥ ४४ ॥ अंतःकरणही अनादी । प्रवाहरूपें त्याची सिद्धी । तेणें दृढ झाली विषयबुद्धी । त्याग त्रिशुद्धी घडेना ॥ ४५ ॥ सत्वीं उत्पन्न अंतःकरण । परी ते प्रकृतिकार्य जाण । तेथे भोगाभ्यासे रजोगुण । खवळला कोण आवरी ॥ ४६ ॥ विषयीं बाधिले विवेकी । तो विषयत्याग नव्हे ये लोकीं । उद्धवा तुझी आशंका हेच कीं । ऐक तेविखीं उपावो ॥ ४७ ॥ विवेकियाच्या ठायीं । विषयबुद्धि नुपजे पाहीं । विक्षेपू झाल्या कंहींवंही । अभ्यासू तिही करावा ॥ ४८ ॥

रजस्तमोभ्यां यदपि विद्वान्विक्षिप्तधीः पुनः । अतन्द्रितो मनो युञ्जन् दोषदृष्टिर्न सज्जते ॥ १२ ॥

हो का रजतमाचेनि गुणे । जरी बुद्धी विक्षिप्त केली तेणे । तरी आळस सांडूनि सज्ञानें । आवरणे मनातें ॥ ४९ ॥ अस्थिमांसाचा घडिला । विष्ठामूत्राचा कोथळा । स्त्री विचारिता कांटाळा । नरकजिव्हाळा तो भोगू ॥२५०॥ भोगीं दावूनि दोषदृष्टी । मनासी विषयाची तुटी । करावी गा उठाउठी । नेमूनि निहेटीं मनातें ॥ ५१ ॥ ऐसेनिही मन अतिदुर्धर । नियमासी नावरे अनावर । साधकासी अतिदुस्तर । अशक्त नर ये अर्थीं ॥ ५२ ॥ तरी ऐक बापा सावधान । मनोनिग्रहाचें लक्षण । तेही सांगेन साधन । जेणे प्रकारें मन आकळे ॥ ५३ ॥

अप्रमत्तोऽनुयुञ्जीत मनो मय्यर्पयन् शनैः । अनिर्विण्णो यथाकालं जितश्वासो जितासनः ॥ १३ ॥

आळस निद्रेसी दवडूनि दूरी । जो सावधान निजवृत्ति धरी । माझें चिद्रूप निर्धारीं । शनैः शनैः करी अभ्यासू ॥ ५४ ॥ अभ्यासीं प्रथम भूमिका । शिकावी आसनगाढिका । मूळबंध अतिनेटका । आसनजयो देखा शिकावा ॥ ५५ ॥ आसनजयो आल्या हाता । सहजे चढे योगपथा । तेथें प्राणापानसमता । अभ्यासिता हों लागे ॥ ५६ ॥ विषय ते मनाआधीन । मन पवनासी वश्य जाण । अभ्यासें वश केला पवन । सहजे मन स्थिरावे ॥ ५७ ॥ यापरी जो हळूहळू । अभ्यासे सार्थक करी काळू । अविरक्त परी प्रबळू । होय भुकेंळू परमार्थी ॥ ५८ ॥ हरिचिंतनीं एकाग्र मन । तैं एक होती प्राणापान । हाचि पवनजयो पूर्ण । योगसाधन सहजेचि ॥ ५९ ॥ तंव प्राणापान सम जोडी । षट्चक्राचे पदर फोडी । तैं विषयाते चित्त सांडी । विषयो वोसंडी चित्तातें ॥२६०॥ यापरी या अभ्यासवाटे । सकाम कामाचा तटका तुटे । सनकादिक येणे परिपाठें । म्यां आत्मनिष्ठे लाविले ॥ ६१ ॥

एतावान्योग आदिष्टो मच्छिष्यैः सनकादिभिः । सर्वतो मन आकृष्य मय्यद्धावेश्यते यथा ॥ १४ ॥

येणेंचि उपदेशे देख । माझे शिष्य सनकादिक । अभ्यासबळें अलोलिक । निजात्म-

१ ज्याचा आदि नाहीं असें २ खास ३ सत्वगुणापासून अंतःकरणाची उत्पत्ति खरी, पण तें मायेचेच कार्य आहे ४ विवेकी पुरुषसुद्धा ५ त्याविषयीं ६ कधींकाळीं ७ चचल ८ पोतें, कोथळा, पिशवी ९ उणीव १० सावधपणानें मनाचें नियमन करून ११ ब्रह्मभावना १२ आसन स्थिर करून आसनजय करावा १३ गुदस्थानस्थित पहिलें आधारचक्र ज्ञानेश्वरी अ० ६–९२–९८ पहा १४ योगाच्या मार्गास १५ वायूस १६ संसारी मनुष्य सुद्धा १७ भुकेलेला. १८ सोडून जातो १९ तणका, सबध २० मागान

सुख पावले ॥ ६२ ॥ तो उपदेश कोण ह्मणसी । जे वियोग चित्तविषयांसी । हें स्यां सांगो- नियां त्यांसी । आत्माभ्यासीं लाविले ॥ ६३ ॥ मन जेथें जेथें जाये । तेथें तेथें वस्तूचि आहे । येणे अभ्यासें लवलाहें । सनकादिक पाहें सिद्ध झाले ॥ ६४ ॥ चित्तासी विषयांचा वियोगू । हा सनकादिकीं साधिला योगू । त्यांसी उपदेशावया सांगू । मी स्वयें श्रीरंगू उपदेष्टा ॥ ६५ ॥ तें ऐकोनि उद्धव पाहीं । विचारी आपुलिया ठायीं । मी श्रीकृष्णावेगळा कांहीं नाहीं । सनकादिक कंहीं उपदेशिले ॥ ६६ ॥ सनकादिक ब्रह्मशीळ[3] । पूर्वी जाहले बहुकाळ । कृष्ण ये काळींचें देवकीबाळ । गुरुत्व केवळ घडे कैसें ॥ ६७ ॥

उद्धव उवाच ॥ यदा त्वं सनकादिभ्यो येन रूपेण केशव । योगमादिष्टवानेतद्रूपमिच्छामि वेदितुम् ॥ १५ ॥

उद्धव ह्मणे गा केशवा । सनकादिकांसी केव्हां । उपदेश केला गा तुवां । जवळी तेव्हां मी कां नव्हतों ॥ ६८ ॥ येणेंचि रूपें हृषीकेशी । योग सांगितला तयांसी । किंवा रूपांतरें ह्मणसी । ते जाणावयासी मज इच्छा ॥ ६९ ॥ कोण काळ समयो कोण । कोण योग कैसा प्रश्न । तें कृपा करोनि आपण । मज संपूर्ण सांगावे ॥ २७० ॥ ऐकोनि उद्धवाचा प्रश्न । कृपें कळवळला नारायण । हंसइतिहासनिरूपण । आपुलें आपण सांगत ॥ ७१ ॥

श्रीभगवानुवाच ॥ पुत्रा हिरण्यगर्भस्य मानसा सनकादय । पप्रच्छु पितर सूक्ष्मा योगस्यैकान्तिकीं गतिम् ॥१६॥

ब्रह्मयाचे मानसपुत्र । महाप्रसिद्ध सनत्कुमार । तिंहीं सत्यलोकीं प्रश्न थोर । अति- दुस्तर पूशिला ॥ ७२ ॥ अतिसूक्ष्म योगगती । दुर्ज्ञेय स्वस्वरूपस्थिती । परम कठिण प्रश्नोक्ती । पित्याप्रती पूशिली ॥ ७३ ॥

सनकादय ऊचु ॥ गुणेष्वाविशते चेतो गुणाश्चेतसि च प्रभो । कथमन्योन्यसंत्यागो मुमुक्षोरतितितीर्षो ॥ १७ ॥

सनकादिक पुसत । विषयांच्या ठायीं चित्त । स्वभावे असे विषयासक्त । तें विषयीं सतत आवेशले ॥ ७४ ॥ तैसेचि विषय पाहीं । प्रवेशले चित्ताच्या ठायीं । वासनारूपें जडले तेही । निघों कंहीं नेणती ॥ ७५ ॥ फळ काळ दोनी नाहीं । तरी तेंचे आवे गोड पाहीं । ऐसे विषय चित्ताचे ठायीं । रिघाले कंहीं न निघती ॥ ७६ ॥ [12]पांगिली कांता माहेरा जाये । चित्तीं रिघाली दूरी न राहे । यापरी विषयो पाहें । जडला [13]ठाये चित्तासी ॥ ७७ ॥ चित्त विषयो अन्योन्यत्यागू । मुमुक्षां केवी घडे चांगू । ये उपायीं उपाययोगू । स्वामीने सांगू सांगावा ॥ ७८ ॥

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ एवं पृष्टो महादेव स्वयंभूर्भूतभावन । ध्यायमान. प्रश्नबीज नाभ्यपद्यत कर्मधी ॥ १८ ॥

ज्यासी [14]अग्रपूजेचा सन्मान । श्रेष्ठ देवांमाजीं महिमान । महादेव ह्मणावया कारण । ब्रह्मयासी जाण या हेतू ॥ ७९ ॥ जो आगें [15]सृजी चराचर । जो वेदांचें निजमंदिर । त्या ब्रह्मयाप्रति अतिगंभीर । प्रश्न महाथोर पुत्रीं केला ॥ २८० ॥ त्या प्रश्नाची प्रश्नोत्तरविधी । ब्रह्मयासी न कळे [16]त्रिशुद्धी । कर्मजड झाली बुद्धी । बोधकसिद्धी स्फुरेना ॥ ८१ ॥ प्रश्न अत्यंत सखोल पडिला । तेणे ब्रह्मा वेडावला ठेला । कांहीं न बोलवे जी बोला । तो चिंतू

१ चित्त व विषय यांची गांठ पडू देऊं नका हाच उपदेश २ ब्रह्मस्वरूप ३ ब्रह्मनिष्ठ ४ काय ५ दुसऱ्या रूपानें ६ हंसाची कथा ७ मनापासून उत्पन्न झालेले, अयोनिज ८ फार कठिण ९ विषयात गुंतलेलें १० चित्त स्वाभाविक प्रेमामुळें विषयात शिरतें व विषय वासनारूपानें चित्तात शिरतात ११ केव्हांही १२ विवाहित १३ जडून राहतो १४ मुख्य पूजेचा १५ उत्पन्न करितो १६ निखालस

लागला मज तेव्हां ॥ ८२ ॥ सनकादिकांची प्रश्नावस्था । सत्यलोकीं समस्तां देखता । न कळे न ह्मणवे सर्वथा । सांगों जाता नव्हे बोध ॥ ८३ ॥ ऐसें ब्रह्मयासी दुर्घट । काहीं न बोलवे स्पष्ट । परम देखोनि संकट । मी ज्ञानवरिष्ठ चिंतिलों ॥ ८४ ॥

स मामचिन्तयद्देव प्रश्नपार तितीर्षया । तस्याहं हंसरूपेण सकाशमगमं तदा ॥ १९ ॥

निरसावया पुत्राचें अज्ञान । आणि तरावया त्याचा प्रश्न । ब्रह्मा करी माझें चिंतन । तेव्हां माझेंही मन कळवळलें ॥ ८५ ॥ ब्रह्मा माझें पोटींचें बाळ । त्यासी कर्मजाड्यें आलें पडळ । तें निरसावया तत्काळ । हंस केवळ मी जाहलों ॥ ८६ ॥ प्रश्न केला अपरपार । जो परमहंसाचें परम सार । त्याचा पावावया परपार । हंसरूपधर मी जाहलों ॥ ८७ ॥ नांतळे वर्णव्यक्तिविलास । तो मी श्वेतवर्ण स्वप्रकाश । स्वयें झालों राजहंस । ब्रह्मपुत्रास उपदेशावया ॥ ८८ ॥ सृष्टि सृजावयाचे विधी । विधाता लागला त्रिशुद्धी । तेणे कर्मजड झाली बुद्धी । निजज्ञानसिद्धी विसरला ॥ ८९ ॥ जो ह्मणे मी कर्माधिकारी । तेव्हांचि तो देहधारी । तो परमार्थाचे नगरीं । न सरे निर्धारीं बाह्यमुद्रा ॥ २९० ॥ 'न कर्मणा न प्रजया' ऐसी वेदोक्ती । कर्म निषेधें त्यागवी श्रुती । तेणे कर्में ब्रह्मप्राप्ती । जे ह्मणती ते अज्ञान ज्ञाते ॥ ९१ ॥ ज्या उपदेशिलें ब्रह्मयासी । शेखीं कर्मजाड्य आले त्यासी । केवळ कर्में कर्मठासी । मुक्ति तयासी कैसेनी ॥ ९२ ॥ ब्रह्मा अदृष्टद्रष्टा लोकीं तिहीं । तो कर्मजाड्यें झाला विषयी । इतरांचा तो पाड कायी । ठकले ये ठायीं सज्ञान ॥ ९३ ॥ सांगता पुत्राचा प्रश्न । उजळेल ब्रह्मयाचें निजज्ञान । ऐसें साधोनिया विंदान । सत्यलोकीं जाण उतरलों ॥ ९४ ॥ प्रश्नकर्ते सनकादिक । वक्ता सत्यलोकनायक । दोहींसीही पडली अटक । ते काळीं देख मी आलों ॥ ९५ ॥ नासों नेदिता साचार । हंस निवडी क्षीरनीर । तैसें निवडावया सारासार । ज्ञानचतुर मी राजहंस ॥ ९६ ॥ पूर्वपुण्यसंचयेंवीण । विमानेंवीण स्वयें गमन । सत्यलोकीं आगमन । कोणाचेंही जाण कदा नव्हे ॥ ९७ ॥ मी पापपुण्यातीत पाहीं । यालागीं मज पुण्य नाहीं । पांखीं का चालोनि पायीं । तो मी सर्वां ठायीं सर्वगतू ॥ ९८ ॥ त्या सत्यलोका मी अवचिता । हंसस्वरूपें झालों येता । त्या मज देखोनिया समस्ता । परमाश्चर्यता वाटली ॥ ९९ ॥

दृष्ट्वा मां त उपव्रज्य कृत्वा पादाभिवन्दनम् । ब्रह्माणमग्रतः कृत्वा पप्रच्छुः को भवानिति ॥ २० ॥

परब्रह्मैक परम मूर्ती । मज येता देखोनि हंसस्थितीं । उभे ठाकोनि सामोरे येती । चरण वंदिती साष्टांग ॥ ३०० ॥ ब्रह्मसदनीं वेद मूर्तिमंत । पुण्यही मूर्तिमंत तेथ । सत्यलोकीं मूर्तिमंत सत्य । तपादि समस्त मूर्तिमंतें ॥ १ ॥ त्या समस्तां देखतां जाण । ब्रह्मयानें पुसावें तू कोण । पुसल्या येईल नेणतेपण । यालागीं मौन धरोनि ठेला ॥ २ ॥ ब्रह्मया पुढें करूनि जाण । सनकादिकीं आपण । मज केला गा तिहीं प्रश्न । तुह्मी कोण कोठील ॥ ३ ॥

---

१ प्रश्नाचा जबाब २ प्रगट ३ चिंतिलोंगेलों, ह्मणजे ब्रह्मदेवानें माझें चिंतन केलें ४ उत्तर देऊन पार होण्याला ५ डोळ्यावर पडदा आल्यामुळें त्याला प्रश्नाचें उत्तर दिसेना ६ फार गहन ७ ज्याचा आकार व वर्ण कळत नाहीं ८ कर्मानें नाहीं ९ प्रजेनें नाहीं १० कर्मठपणापासून उत्पन्न होणारें बुद्धिमांद्य ११ ब्रह्मदेव १२ अडखळ, उत्तर न सुचण्याची वेळ १३ चित्त व विषय हीं एकामध्यें एक मिसळलेलीं निराळीं काढावयाचीं होतीं ह्मणून या वेळीं भगवंतांनीं हंसरूप धरिलें हंस मिश्रणांतून दूध व पाणी वेगळीं करितो १४ पंखांनीं. १५ ब्रह्मलोकीं

इत्यहं मुनिभिः पृष्टस्तत्त्वजिज्ञासुभिस्तदा । यदवोचमहं तेभ्यस्तदुद्धव निबोध मे ॥ २१ ॥

ब्रह्मयासी पुसिला जो प्रश्न । त्याचा तत्त्वार्थ जाणावया जाण । मज पुशिले तिंहीं तूं कोण । अतिविचक्षण जिज्ञासू[2] ॥ ४ ॥ त्यासी स्थूळ[3] लिंग[3] कारण[3] । यावेगळी वस्तु चिद्धन । सागावया प्रश्नखंडण । तीं श्लोकीं जाण म्या केलें ॥ ५ ॥ करोनियां प्रश्नखंडण । नित्यानित्य विवेकज्ञान । त्यासी म्या सागीतले जाण । तेंचि निरूपण तूं ऐक ॥ ६ ॥ सनकादिकांसमान । उद्धवा तुज मी मानीं जाण । यालागीं त्याचें ज्ञानकथन । ऐक सांगेन ह्मणतसें ॥ ७ ॥ तें अतिश्रेष्ठ जुनाट ज्ञान । उद्धवा परिसे सावधान । ऐसें ऐकोनियां वचन । येरें मनाचे कान पसरले ॥ ८ ॥ देहद्वय सांडोनि मार्गे । उद्धव श्रवण झाला सर्वांगें । यालागीं स्वयें श्रीरगें । गुह्य ज्ञान स्वागें सांगीतले ॥ ९ ॥ देवालयीं लागे रत्नखाणी । त्यांमाजी सापडला स्पर्शमणी । अमृत स्रवे त्यापासोनी । तैसा सभाग्यपणीं उद्धवू ॥ ३१० ॥ सांगता श्रीमहाभागवता । श्रीकृष्णासारिखा वक्ता । त्याहीमाजीं हंसगीतकथा । आदरें सागता हरि झाला ॥ ११ ॥ सनकादिकाची जे प्राप्ती । ते दाटूनि उद्धवाचे हातीं । स्वयें देतसे श्रीपती । त्याचें भाग्य किती वर्णावे ॥ १२ ॥ ब्रह्मरूप स्वयें वक्ता । तोही उपदेशी ब्रह्मकथा । गुरु ब्रह्मचि स्वभावतां । हे सभाग्यता उद्धवीं ॥१३॥ यालागीं निजभाग्यें भाग्यवंतू । जगीं उद्धवचि अतिविख्यातू । ज्यालागीं स्वयें जगन्नाथू । ज्ञानसमर्थू तुष्टला ॥१४॥

॥ हंस उवाच ॥ वस्तुनो यद्यनानात्वमात्मनः प्रश्न ईदृशः । कथं घटेत वो विप्रा वक्तुर्वा मे क आश्रयः ॥ २२ ॥

परमात्मा अवघा एक । तेथ 'मी तूं' हें न रिघे देख । 'तूं कोण' हें जे वाचिक । वृथा शाब्दिक[10] वाचाळ ॥ १५ ॥ तुह्मीं केला जो प्रश्न । त्यासी द्यावया प्रतिवचन । वक्त्यासी आश्रयो नाहीं जाण । मीतूंपण दिसेना ॥ १६ ॥ तुह्मीं पुसिलें नेणोन । म्या काय सागावें जाणोन । मूळीं नाहीं मीतूंपण । पुशिला प्रश्न तो मिथ्या ॥ १७ ॥ नामरूपवर्णव्यक्ती । नाहीं स्वजातिविजाती । विप्र हो तुमची वचनोक्ती[11] । न घडे निश्चितीं सत्यत्वें ॥ १८ ॥ चारी पुरुषार्थ पूर्ण करिती । हे विप्रनामाची[12] परमख्याती । त्या तुह्मांस ज्ञानाची प्रश्नोक्ती । न घडे निश्चितीं विप्र हो ॥ १९ ॥ असावें जरी बहुपण[13] । तरी पुसणे घडे तूं कोण । आत्म्याचे ठायीं ऐसा प्रश्न । न घडे जाण सर्वथा ॥ ३२० ॥ प्रश्न न घडे आत्म्याच्या ठायीं । जरी ह्मणाल देहाविषयीं । तेंही न घडे गा पाहीं । तो देहाचे ठायीं योजेना ॥ २१ ॥

पञ्चात्मकेषु भूतेषु समानेषु च वस्तुतः । को भवानिति वः प्रश्नो वाचारम्भो ह्यनर्थकः ॥ २३ ॥

आदी[14] ब्रह्मा अंतीं मशक । देह तितुका पांचभौतिक । तेथ तूं कोण ह्मणावया देख । वेगळीक दिसेना ॥ २२ ॥ कटक कुंडलें मुकुट माळा । करमुद्रिका[15] कटिमेखळा[16] । अलंकार पाहता डोळा । सुवर्णावेगळा अणु नाहीं ॥ २३ ॥ कां घडा[17] गाडगें वेळणी । परळ राजण मांथणी । हें मृत्तिकेवाचुनी । आन काहीं असेना ॥ २४ ॥ तेवीं सर्व देहीं देहत्वें जाण । पाचभौतिक समसमान । तेथ ह्मणावया तूं कोण । वेगळेपण असेना ॥ २५ ॥ वस्तु वस्तुत्वे

---

१ चतुर २ जाणण्याची इच्छा करणारे ३ तीन देहाचीं हीं नावें आहेत ४ प्रश्न खुटवणें ५ स्थूल व सूक्ष्म ६ ध्यान ७ गुप्तज्ञान ८ परीस ९ आपण होऊन १० व्यर्थ वाचाळपणाची बडबड ११ प्रश्नोक्ति १२ ब्राह्मण या नावाची १३ अनेकपण, भिन्नपण १४ ब्रह्मयापासून मशका (चिलटा) पर्यंत. १५ आंगठी १६ कडदोरा १७ मातीचीं भांडीं

समसमान । भूतें भूतत्वें समान जाण । तेथ प्रश्नोक्ति वाचारंभण । 'तूं कोण' हें अनर्थू ॥ २६ ॥ हो का आपणिया आपण । जो कोणी पुसेल तूं कोण । तो अतिभ्रमें भुलला जाण । निजात्मज्ञान विसरला ॥ २७ ॥ विचारिता प्रश्नाचा अर्थू । एवढा दिसतसे अनर्थू । काहीं भासेना परमार्थू । तूं कोण हा व्यर्थू प्रश्न तुमचा ॥ २८ ॥ देहासी तूं कोण ऐसें । आत्मा जैं स्वयें पुसे । तैं आत्मत्वा लागले पिसें । अतिभ्रंशें भूलला ॥ २९ ॥ दोराअगीं सर्प नसे । त्यावरी तो भ्रमें भासे । त्या सर्पातें दोरू पुसे । तू कोण ऐसें तें मिथ्या ॥ ३३० ॥ या रीतीं त्याचे प्रश्नखंडन । उद्धवा तैं म्यां केलें जाण । तेणें भेदाचें निरसन । वचनोक्तीं जाण दाविलें ॥ ३१ ॥ प्रश्नखंडणाचे अर्थे । कैचीं करणे कैची भूतें । भेद नाहीं जीवशिवातें । हेंही त्यातें सूचिलें ॥ ३२ ॥ याहीवरी जे कथा गहन । परम कारणेंसीं अभिन्न । त्यासी म्यां सांगीतलें निजज्ञान । ऐक सावधान उद्धवा ॥ ३३ ॥

मनसा वचसा दृष्ट्या गृह्यतेऽन्यैरपीन्द्रियैः । अहमेव न मत्तोऽन्यदिति बुध्यध्वमञ्जसा ॥ २४ ॥

मजवेगळा तिळाइतुका । रिता ठावो नाहीं देखा । तेथ व्याप्य आणि व्यापका । अभिन्नत्वें देखा सहजचि ॥ ३४ ॥ मनाच्या संकल्पा आलें जे जाण । त्यासी शाब्दिक ह्मणती भिन्न । माझ्या स्वरूपाचा विवर्त तें मन । हे अभिन्न खूण कळेना ॥ ३५ ॥ मन लक्षिता सावधान । सर्वथा लक्षेना तें जाण । परब्रह्महीं अलक्ष्य पूर्ण । दोनी समान चिद्रूपें ॥ ३६ ॥ शिंपीच्या अगीं रुपें आभासे । तेंचि तेथें साचें नसे । माझ्या स्वरूपीं मन तैसें । मिथ्या भासे कल्पनामात्र ॥ ३७ ॥ विचारितां शब्दमहिमान । शब्दस्वरूपें ज्ञानघन । ज्ञानार्थेंवीण वचन । अल्पही जाण असेना ॥ ३८ ॥ वक्ता वाच्य वचन । तीनी मीचि आहें जाण । बोलु बोलका मजवीण । दुसरा जगीं कोण असे ॥ ३९ ॥ मी वेदू जाण पां वेदाचा । प्रणवरूप मीचि साचा । मुख्य वाचेची मीचि वाचा । वेगळा शब्दाचा ठावो नाहीं ॥ ३४० ॥ दृष्टीचें जे देखणेपण । देखणें तेंचि मुख्य ज्ञान । तेंचि जाण ब्रह्म पूर्ण । चैतन्यघन निजदृष्टीं ॥ ४१ ॥ मीचि डोळा मीचि देखता । दृश्य द्रष्टा मीचि तत्त्वता । मजवेगळी देखणी अवस्था । नाहीं सर्वथा तिहीं लोकीं ॥४२॥ मीच डोळियाचा निजडोळा । मी सर्वांगदेखणा सोज्ज्वळा । मजवेगळी देखणी कळा । नाहीं जिव्हाळा आणिकाचा ॥ ४३ ॥ मीचि शब्दातें शब्दविता । मीचि श्रवणामाजी श्रोता । ऐशिया एकात्मता पाहतां । शब्द निःशब्दता परब्रह्म ॥ ४४ ॥ कान वचन मीचि श्रोता । मीचि जाणता शब्दार्था । ऐकणाही मजपरता । नाहीं तत्त्वता श्रवणाचा ॥ ४५ ॥ मीचि घ्राण मीचि वास । मीचि जाणता सुवास । मजवेगळा रहिवास[11] । परिमळास असेना ॥ ४६ ॥ रसना[12] रसज्ञत्वे चोखडी । परी ते केवळ चामडी[13] । कापून सोडिल्या बापुडी । गोडी अगोडी ते नेणे ॥ ४७ ॥ मीचि रसू मीचि रसना । स्वादु सेविता मीचि जाणा । मजवेगळा चवी-चाखणा[14] । रसज्ञपणा आन[15] नाहीं ॥ ४८ ॥ इतर इंद्रियप्रवृत्ती । त्याही मद्रूप जाण निश्चितीं । मी सर्वात्मा आत्ममूर्ती । क्रियाशक्ती तेही मीचि ॥ ४९ ॥ पांचभौतिक देहाचा गोळा । भ्रांत ह्मणती मजवेगळा । चुकोनि व्यापका सकळा । तो कोठें निराळा राहो

१ वाणीनें बोलावयापुरता विषय २ अर्थहीन ३ द्वैताचें ४ इंद्रियें ५ ऐक्य ६ वास्तविक अस्तित्वांत नसूनही मायेनें भासमान होणारा विकार ७ शब्दाचा मोठेपणा ८ ओंकाररूप ९ वाचेची वाचा १० नाक ११ स्थान, जागा. १२ जीभ १३ कातडी १४ रसास्वाद घेणारा. १५ दुसरा.

लाहे ॥ ३५० ॥ जैसे जळींचे जळतरंग । जळरूपें जळीं क्रीडती चांग । तैसे माझ्या स्वरूपीं साङ्ग । देह अनेग मद्रूपें ॥ ५१ ॥ हो कां घृताची पुतळी । थिजोनि जाली एके काळी । परी ते नव्हे घृतपणावेगळी । तेवीं भूतें झालीं मजमाजीं ॥ ५२ ॥ जळीं जळाची जळगार । जळामाजी भासली साकार । तैसे मजमाजीं चराचर । अभिन्न साचार मद्रूपीं ॥ ५३ ॥ जैसा एकला एक ततू । सुतेंचि विणिला सुताआंतू । त्यां वेगळाले ह्मणती तांतू । तैसें मजआंतू जग भासे ॥ ५४ ॥ तंतू पाहतां वस्त्र न दिसे । आत्मा लक्षितां जगचि नसे । येणे अद्वैततत्त्वसौरसे । आहे अनायासें परब्रह्म ॥ ५५ ॥ ऐसा अद्वैतबोधें मी एकू । सर्वात्मा सर्वात्मकू । हा निश्चयेंसी विवेकू । बुद्धिबोधें निष्टंकू जाणावा ॥ ५६ ॥ मीचि एक सर्वां ठायीं । हेंचि दृढ धरिल्या पाहीं । मग साधनाचें कार्य नाहीं । ठायींच पाहीं नित्यमुक्त ॥ ५७ ॥ सर्वात्मा चैतन्यघन । अतिसुलभ हें निजज्ञान । उद्धवा म्यां हें सागोन जाण । भेदखंडण केले त्याचें ॥ ५८ ॥ सनकादिकांचा पूर्वील प्रश्न । जो ब्रह्मादिकां अटेक जाण । त्याचेंही म्यां प्रतिवचन । विवंचूनि ज्ञान सागीतलें ॥ ५९ ॥

गुणेष्वाविशते चेतो गुणाश्चेतसि च प्रजा । जीवस्य देह उभय गुणाश्चेतो मदात्मन ॥ २५ ॥

तुह्मी ब्रह्म्यासी पुसिलें पाहीं । विषय रिघाले चित्ताच्या ठायीं । चित्त जें रिघालें विषयीं । तें वेगळें कांहीं निवडेना ॥ ३६० ॥ विषयत्यागेंविण । कदा नव्हे ब्रह्मज्ञान । त्याही त्यागाची त्यागिती खूण । ऐका संपूर्ण सागेन ॥ ६१ ॥ चित्त विषय दोनी पाहें । तें जीवाचे निजस्वरूप नव्हे । हे उपाधिवशे दोनीं देहें । लागलीं पाहें प्रवाहरूपें ॥ ६२ ॥ कर्तृत्वभोक्तृत्वरूपें जाण । विषयी जाहलें अंतःकरण । तेणें उभय देहाचें कारण । अहंकारू जाण खवळला ॥ ६३ ॥ तेणे भुलविले चित्त विषयासी । विसरला निजात्मस्वरूपासी । तेणे तदात्मता जीवामनांसी । अतिशयेंसीं दृढ झाली ॥ ६४ ॥ चित्त जीवाचें स्वरूप होते । तरी विषयीं लोलुप नव्हतें । हा उभय उपाधी जीवातें । अभिमानें तेथें वाढविला ॥ ६५ ॥ जेवीं का विसरोनि आपणासी । स्वप्नींचिया स्वप्नदेहासी । अतिप्रीति वाढे पुरुषासी । तैसी दशा जीवासी येथ झाली ॥ ६६ ॥ नित्य शुद्ध मुक्त जाण । जीवाचें स्वरूप चैतन्यघन । त्यासी अभिमाने हें जाण । मिथ्या बंधन लाविले ॥ ६७ ॥ यालागीं सांडावा अभिमान । तै तुटे सकळ बंधन । अभिमान निरसावया जाण । माझें भजन करावे ॥ ६८ ॥ परी वैराग्येंवीण माझी भक्ती । पोंचट जाण पा निश्चितीं । जैं वैराग्ययुक्त उपजे भक्ती । तै मद्रूपप्राप्ती जीवासी ॥ ६९ ॥ हृदयीं विषयांचा अभावो । आणि सर्वांभूतीं भगवद्भावो । वैराग्ययुक्ती पहा हो । तैं जीवासी निर्वाहो मद्रूपीं ॥ ३७० ॥ जीव मद्रूपचि तत्त्वतां । त्यासी देहाभिमान जीविता । सदा भूतीं मद्भावो पाहता । सिद्ध मद्रूपता उद्बोधे ॥ ७१ ॥ जीवासी जाहल्या मद्रूपता । सहजें त्यागू विषयचित्ता । देखें उभयासी मिथ्यता । न त्यागिता हा त्यागू ॥ ७२ ॥ चित्तविषयाचा त्यागू । पुत्र हो तुह्मीं पुशिला चांगू । तो म्यां सागितला अव्यंगू । हा ज्ञानमार्गू अतिशुद्ध ॥ ७३ ॥ ह्मणाल मिथ्या उभयाचें भान । तरी एवढें जीवासी बंधन । लागावया कांहीं कारण । ऐसे कांहीं

---

१ तद्व २ ऐक्यभावानें ३ पाहें ४ निश्चयेंकरून ५ कठिण, न सुटणारा ६ उत्तर ७ विवरण करून ८ उपाधीच्या योगानें ९ आसक्त १० मद्रूमय ११ पोकळ, नि सत्त्व १२ नसणें १३ स्थिति, योग्यता १४ यथासाग

मध कल्पील जरी ॥ ७४ ॥ गगनसुमनाची माळा । कधी कोणीं लेईली गळां । तारू बुडे मृगजळा । हें कोणीं तरी डोळा देखतें काय ॥ ७५ ॥ सत्यासी बाधक । कदा बाधूं न शके लटिक । ऐसें कल्पाल तुह्मी कल्पक । तोही परिपाक अवधारा ॥ ७६ ॥ तरी परिसा सावधान । तें मी सांगेन निरूपण । जेणें जीवासी बंधन । लटिकेंचि जाण दृढ झालें ॥ ७७ ॥

गुणेषु चाविशश्चित्तमभीक्ष्णं गुणसेवया । गुणाश्च चित्तप्रभवा मद्रूप उभयं त्यजेत् ॥ २६ ॥

अनादिससारमाळेच्या ठायीं । नित्य विषय भोगिले पाहीं । ते ठसावले चित्ताच्या ठायीं । वारंवार देहीं सेविता ॥ ७८ ॥ चित्तासी विषयाची अतिप्रीती । तेणें वाढली विषयासक्ती । ते प्रवेशले विषयाप्रती । न निघे मागुती सर्वथा ॥ ७९ ॥ बुद्धीसी विषयाचें ध्यान । चित्तीं विषयाचें चिंतन । विषयालागी तळमळी मन । विषयाभिमान तेणें झाला ॥ ३८० ॥ विषयीं खवळल्या अभिमान । देहद्वयाचें दृढ बंधन । जीवासि लागलें अतिकठिण । परम दारुण दुस्तर ॥ ८१ ॥ मग त्या देहाचे विकार । ते आपुले मानी साचार । अंध पंगूं मी कुंष्ठी नर । स्वरूपें सुंदर मी ज्ञाता ॥ ८२ ॥ मी देह हें मानोनि चित्त । निजरूप विसरला भावार्थे । हें मिथ्याबंधन जीवातें । सत्यत्वें त्यातें अभिमानू ॥ ८३ ॥ मिथ्या बुद्धिबळाचा खेळ । हारी जैती ही निष्फळ । तरी खेळत्या अभिमान प्रबळ । तैसें देहबळ जीवासी ॥ ८४ ॥ त्या खेळाचे घोडे हस्ती । पहिलें काय जीत होती । मारिले ह्मणोनि भांडती । तेवी जन्मपंक्ती जीवासी ॥ ८५ ॥ हें निरसावया जीवबंधन । निःशेष साडावा देहाभिमान । अभिमान सांडिताचि जाण । मद्रूपपण सहजेंचि ॥ ८६ ॥ जीवें साधिल्या मद्रूपता । सहजेंचि त्याग विषयचित्ता । माझे स्वरूपीं अहंता । नाहीं वार्ता विषयाची ॥ ८७ ॥ जेवीं बुद्धिबळाचा खेळ मोडे । जेवी राजाप्रधानादि लाकुडें । तेवीं अहंकारु निमाल्यापुढे । प्रपंच उडे मिथ्यात्वें ॥ ८८ ॥ जेवी स्वप्नींचा स्वप्नाभिमान । दारा पुत्र स्वजन धन । स्वदेहेंसी मिथ्या जाण । जागेपण झालिया ॥ ८९ ॥ तेवीं पावलिया माझी सरूपता । कैचा देह कैंची अहंता । विषयचित्ताची वार्ता । नाहीं अवस्था गुणत्रया ॥ ३९० ॥ तिहीं अवस्थीं अवस्थाभूत । जागृतिस्वप्नसुषुप्तिमत । तो होऊनि जीव निरवस्थ । परमात्म्यात मिळे कैसा ॥ ९१ ॥ ऐसा काहीं कल्पाल भावो । त्या जीवासी अवस्थाचा अभावो । त्रिगुणगुणाचा स्वभावो । या वृत्ति पहा वो बुद्धीच्या ॥ ९२ ॥

जाग्रत्स्वप्नः सुषुप्तं च गुणतो बुद्धिवृत्तयः । तासां विलक्षणो जीवः साक्षित्वेन विनिश्चितः ॥ २७ ॥

तिन्ही गुणांच्या तिन्ही वृत्ती । सत्वगुणाची जागृती । रजोगुणें स्वप्नप्राप्ती । केवळ सुषुप्ती तमाची ॥ ९३ ॥ या तिनी अवस्था पाहीं । दृढ जडल्या बुद्धीच्या ठायीं । जीवासी याचा संबंध नाहीं । तो वेगळा पाहीं साक्षित्वें ॥ ९४ ॥ जैं जीवाअंगी अवस्था जडे । तैं तो अवस्थेमाजी बुडे । तिहींचें साक्षित्व त्यासी न घडे । ऐक निवाडें अवस्था ॥ ९५ ॥ जागृतीमाजीं नाहीं स्वप्न । स्वप्न जागृतीसी नेणे जाण । सुषुप्ती नेणे जागृतिस्वप्न । सुषुप्तीचें भान त्या नेणती ॥ ९६ ॥ जीवू अवस्थाचा अभिमानी । हेंही न घडे जीवालागुनी ।

---

१ आकाशपुष्पाची २ घातली ३ परिणाम, शेवट ४ पांगळा ५ कोड झालेला ६ हरण ७ निवाडें ८ पळून जातात ९ तेव्हा १० अवस्थातीत ११ ज्ञात्या दृष्टीच्या १२ स्पष्ट, निर्णयात्मक १३ गाढ झोप

लाहे ॥ ३५० ॥ जैसे जळींचे जळतरग । जळरूपें जळीं क्रीडती चांग । तैसे माझ्या स्वरूपीं साङ्ग । देह अनेग मद्रूपें ॥ ५१ ॥ हो का घृताची पुतळी । थिजोनि जाली एके काळी । परी ते नव्हे घृतपणावेगळी । तेवीं भूतें झालीं मजमाजीं ॥ ५२ ॥ जळीं जळाची जळगार । जळामाजी भासली साकार । तैसे मजमाजीं चराचर । अभिन्न साचार मद्रूपीं ॥ ५३ ॥ जैसा एकला एक तंतू । सुतेंचि विणिला सुताआंतू । त्यां वेगळाले ह्मणती तंतू । तैसे मजआंतू जग भासे ॥ ५४ ॥ तंतू पाहतां वस्त्र न दिसे । आत्मा लक्षितां जगचि नसे । येणे अद्वैततत्त्वसौरसे । आहे अनायासें परब्रह्म ॥ ५५ ॥ ऐसा अद्वैतबोधें मी एकू । सर्वात्मा सर्वात्मकू । हा निश्चयेंसीं विवेकू । बुद्धिबोधें निष्टंकूं जाणावा ॥ ५६ ॥ मीचि एक सर्वा ठायीं । हेंचि दृढ धरिल्या पाहीं । मग साधनाचें कार्य नाहीं । ठायींच पाहीं नित्यमुक्त ॥ ५७ ॥ सर्वात्मा चैतन्यघन । अतिसुलभ हें निजज्ञान । उद्धवा म्यां हें सांगोन जाण । भेदखंडण केले त्यांचें ॥ ५८ ॥ सनकादिकांचा पूर्वील प्रश्न । जो ब्रह्मादिकां अटेक जाण । त्याचेंही म्यां प्रतिवंचन । विवंचूंनि ज्ञान सांगीतलें ॥ ५९ ॥

गुणेष्वाविशते चेतो गुणाश्चेतसि च प्रजा । जीवस्य देह उभय गुणाश्चेतो मदात्मन ॥ २५ ॥

तुह्मी ब्रह्मयासी पुसिलें पाहीं । विषय रिघाले चित्ताच्या ठायीं । चित्त जें रिघालें विषयीं । तें वेगळें कांहीं निवडेना ॥ ३६० ॥ विषयत्यागेंविण । कदा नव्हे ब्रह्मज्ञान । त्याही त्यागाची त्यागिती खूण । ऐका सपूर्ण सागेन ॥ ६१ ॥ चित्त विषय दोनी पाहें । तें जीवाचे निजस्वरूप नव्हे । हे उपाधिवशें दोनी देहें । लागलीं पाहें प्रवाहरूपें ॥ ६२ ॥ कर्तृत्वभोक्तृत्वरूपें जाण । विषयी जाहलें अंतःकरण । तेणें उभय देहाचें कारण । अहंकारू जाण खवळला ॥ ६३ ॥ तेणे भुलविले चित्त विषयांसी । विसरला निजात्मस्वरूपासी । तेणे तदात्मता जीवामनांसी । अतिशयेंसीं दृढ झाली ॥ ६४ ॥ चित्त जीवाचें स्वरूप होते । तरी विषयीं लोलुप नव्हतें । हा उभय उपाधी जीवातें । अभिमाने तेथें वाढविला ॥ ६५ ॥ जेवीं कां विसरोनि आपणासी । स्वप्नींचिया स्वप्नदेहासी । अतिप्रीति वाढे पुरुषासी । तैसी दशा जीवासी येथ झाली ॥ ६६ ॥ नित्य शुद्ध मुक्त जाण । जीवाचें स्वरूप चैतन्यघन । त्यासी अभिमाने हें जाण । मिथ्या बंधन लाविले ॥ ६७ ॥ यालागीं साडावा अभिमान । तै तुटे सकळ बंधन । अभिमान निरसावया जाण । माझें भजन करावे ॥ ६८ ॥ परी वैराग्येंवीण माझी भक्ती । पोंचट जाण पा निश्चितीं । जैं वैराग्ययुक्त उपजे भक्ती । तैं मद्रूपप्राप्ती जीवासी ॥ ६९ ॥ हृदयीं विषयाचा अभावो । आणि सर्वाभूतीं भगवद्भावो । वैराग्ययुक्ती पहा हो । तैं जीवासी निर्वाहो मद्रूपीं ॥ ३७० ॥ जीव मद्रूपचि तत्त्वतां । त्यासी देहाभिमान जीविता । सदा भूतीं मद्भावो पाहतां । सिद्ध मद्रूपता उद्बोधे ॥ ७१ ॥ जीवासी जाहल्या मद्रूपता । सहजे त्यागू विषयचित्ता । देखें उभयांसी मिथ्यता । न त्यागिता हा त्यागू ॥ ७२ ॥ चित्तविषयांचा त्यागू । पुत्र हो तुह्मीं पुशिला चांगू । तो म्या सागितला अव्यंगू । हा ज्ञानमार्गू अतिशुद्ध ॥ ७३ ॥ ह्मणाल मिथ्या उभयाचें भान । तरी एवढें जीवासी बंधन । लागावया कांहीं कारण । ऐसें कांहीं

१ तद्‌ २ ऐक्यभावानें ३ पाहें ४ निश्चयेंकरून ५ कठिण, न सुटणारा ६ उत्तर ७ विवरण करून ८ उपाधीच्या योगानें ९ आसक्त १० ब्रह्ममय ११ पोकळ, नि सत्व १२ नसणें १३ स्थिति, योग्यता १४ यथासाग

मीचि मी ॥ १९ ॥ तेथ नामरूपवर्णभेद । नाहीं कर्म कर्ता विधिवाद । वुडाले प्रणवेसीं वेद । केवळ शुद्ध मी एक ॥४२०॥ तेथें भ्रमेंसहित पळाली भ्रांती । क्रियेसहित पळाली प्रवृत्ती । लाजा विराली निवृत्ती । स्वस्वरूपी वृत्ती विनटली ॥ २१ ॥ सूर्योदयो जाहल्या-पाठीं । समूळ अधारातें घोंटी । खद्योताची नळी निमटी । नक्षत्रकोटी तत्काळ गिळी ॥ २२ ॥ तेवीं माझी स्वरूपप्राप्ती । मायेची मावळे स्फूर्ती । लाजा विसरे प्रवृत्तिनिवृत्ती । नित्यतृप्ती स्वानंदें ॥ २३ ॥ ऐशी माझ्या स्वरूपाची गोडी । जै साधकां लागे धडफुडी । तैं चित्त विषयातें साडी । विषयो वोसडी चित्तातें ॥ २४ ॥ जीं देंठीं वाढलीं फळें । तींचि परिपाकाचे वेळे । होतीं देंठावेगळें । देंठू तो फळें धरीना ॥ २५ ॥ का मंथूनि काढिले नवनीत । तें परतोनि घातल्या ताकाआत । तें ताकेंसीं होय अलिप्त । तैसे चित्त विषयासी ॥ २६ ॥ पावल्या माझी स्वरूपता । दैववळें विषयो देतां । चित्तासी नुपजे विषयावस्था । स्वभावता अलिप्त ॥ २७ ॥ एव साधिल्या माझा योगू । चित्तविषयांचा वियोगू । सहजेचि होय चागू । हा सुगम सांगू उपावो ॥ २८ ॥ येथें ह्मणे आशंका धरील देख । स्वरूप शुद्ध अवघें एक । तेथे कैचें बाध्यबाधक । काय साधक साधिती ॥२९॥ ऐशाही सधीमाजीं जाण । अहता बधाचे कारण । त्याचे सागेन मी लक्षण । सावधान परियेसीं॥४३०॥

अहकारकृत बन्धमात्मनोऽर्थविपर्ययम् । विद्वान्निर्विद्य ससारचिन्ता तुर्ये स्थितस्त्यजेत् ॥ २९ ॥

जेथ मुहूर्तमात्र वसती घडे । त्या ठायाचा अभिमान चढे । ऐसे अभिमानाचें सांकडें । पाहें पां रोकडें कौतुक त्याचें ॥ ३१ ॥ बुद्धि अहंकार अळुमाळ । उठता शुद्धासी करी शबळ । तेणे देहयोगें धरिल्या बळ । करी तत्काळ विपरीत ॥ ३२ ॥ अहंकार खवळल्या जाण । करी आनंदाचें आच्छादन । बुडे परमात्मस्फूर्तीचें स्फुरण । देहाचें मीपण वाढवी ॥ ३३ ॥ जेवीं कूर्मीच्या पिलिया । चक्षुरंमृतें तृप्ती तया । तेंचि मातेसि चुकलिया । मग भुकेलिया कर्दमू सेवी ॥ ३४ ॥ तेवीं खुटलिया आनंदअभिव्यक्ती । जीवासी वाढे विषयासक्ती । कामिनीकामापरिस्त होती । चिता चित्ती विषयाची ॥ ३५ ॥ विसरला आपुले पूर्णपण । धनालागीं अतिहीन दीन । मी देहवत परिच्छिन्न । ऐसा देहाभिमान दृढ होय ॥ ३६ ॥ तेणे कर्माकर्मांचे आघात । नाना नरकयातना होत । जन्ममरणादि आवर्त । तेणें दुःखी होत अतिदुःखें ॥ ३७ ॥ भोगितां दुःखयातना । त्रासु उपजे ज्याच्या मना । न साहवे भववेदना । तेणें देहाभिमाना साडावे ॥३८॥ अभिमान साडिता न सडे । हेंचि दुर्घट थोर माडे । यालागीं साधनाचें साकडें । सोसणे पडे साधका ॥३९॥ जें जे करावे साधन । साधनीं रिघे साधनाभिमान । धावेंणे नागवी सपूर्ण । साधनीं विघ्न होय तैसे ॥ ४४० ॥ ऐक साधकाचें साधन । वेदोक्त स्वधर्माचरण । साधावे वैराग्य पूर्ण । माझें भजन अतिप्रीतीं ॥ ४१ ॥ तत्काळ जावया देहाभिमान । अखड माझें नामस्मरण । गीत नृत्य हरिकीर्तन । सर्वांभूतीं समान मद्भावो ॥ ४२ ॥ मद्भावें भूतें समस्त । सर्वदा पाहता सतत । मी तुरीय जो सर्वगत । ते ठायीं चित्त प्रवेशे ॥ ४३ ॥ तिहीं अवस्थामाजीं मी सतत । तिहीं अवस्थांतें मी प्रकाशित । तिहीं अवस्थाहूनि अतीत । तो जाण निश्चित

---

१ वेदवाद २ कर्ममार्ग ३ गिळून टाकितो ४ फळ होय ५ पिकून, पुढां ६ धरूं नका ७ अल्पमात्र ८ घाण-पांडर, चित्रविचित्र, मायिक ९ नेत्रांतील पोषक रसानं, प्रेमपूर्ण दृष्टीने कांसवी आपल्या पिलांना केवळ दृष्टीनें पुष्टि करते तिला दूध नाहीं १० चिखल ११ स्त्रीविषयक वासनेच्या आधीन १२ मर्यादित १३ प्रहार १४ मदतीसाठीं धावून येणारा

विश्वं तैजस प्राज्ञ तिन्ही । अवस्थाभिमानी हे तिहींचे ॥ ९७ ॥ जो जे अवस्थेचा अभिमानी । तो ते अवस्थेसवे जाय निर्मोनी । जीव वेगळा साक्षिपणीं । अवस्थाभिमानी तो नव्हे ॥ ९८ ॥ देहातीत गुणातीत । तिहीं अवस्थां अतीत । द्रष्टा साक्षी निश्चित । जाणता येथ तो जीवू ॥ ९९ ॥ अवस्थाभिमान नाही जीविता । तरी कवण भोगी तिनी अवस्था । मी निजलों मीचि जागता । म्या स्वप्नावस्था देखिली ॥ ४०० ॥ ऐसा प्रत्यक्ष अनुभवू । स्वयें बोलताहे जीवू । हा ह्मणाल जीवाचा स्वभावू । ऐक अभिप्रावु सांगेन ॥ १ ॥

यर्हि संसृतिबन्धोऽयमात्मनो गुणवृत्तिद । मयि तुर्ये स्थितो जह्यात्त्यागस्तद्गुणचेतसाम् ॥ २८ ॥

जो डोल्हारां वैसे यथासुखें । तो न हालतां हाले तेणे हॅरिखें । उंच नीच खाय झोके । निजकौतुकें हिंदोळे ॥ २ ॥ हिंदुळताही प्रबळ । डोल्हाराचि अतिचंचळ । वैसला तो निजनिश्चळ । मानी केवळ मी हालतों ॥ ३ ॥ जीवासी झाली तैशी वाणी । अहंममतेच्या अभिमानीं । तिनी अवस्था स्वयें मानी । जेवीं का स्वप्नी गृहदारा ॥ ४ ॥ हो का लोखंडकाम घडतां । लोहाचे घाय अग्नीचे माथां । प्रत्यक्ष दिसती वाजतां । लोहतादात्मतासंयोगे ॥ ५ ॥ तेणे अग्निसगें वाडेंकोडें । लोहकामचि घडे मोडे । परी अग्नीस घडमोड न घडे । तेणे पॅडिपाडें जीवू येथे ॥ ६ ॥ जेवी अग्निवीण लोह न घडे । तेवीं आत्मसंयोगेंवीण पुढे । बुद्धि केवळ जड वेडें । कर्मक्रिया नातुडे सर्वथा ॥ ७ ॥ लोह घडवूनि अग्नि न घडता । कर्म करवूनि जीवात्मा अकर्ता । तरी वृत्तिसगें तदात्मता । अहंकर्ता हें मानी ॥ ८ ॥ जीव आपुले प्रकाशता । झाला वृत्तीतें प्रकाश करिता । वृत्ति जीवासी नानावस्था । निजस्वभावतां देतसे ॥ ९ ॥ सूर्यें प्रकाशिले जळ । जळें केले प्रतिमंडळ । खळाळ चंचळ निश्चळ । कांपे चळचळ जळकपें ॥ ४१० ॥ सूर्याची गगनीं नित्य वस्ती । जो जळी आणिला अधोगती । तेवीं वृत्तीचिया निजख्याती । मुक्तातें दाविती बद्ध करूनी ॥ ११ ॥ आत्म्याने प्रकाशिली वृत्ती । वृत्तीने आत्म्यासी जीवप्राप्ती । जीवा जीवत्वे देहासक्ती । सुखदुःखप्राप्ती तेणे भोगी ॥ १२ ॥ एवं वृत्तीचिया सगती । वाढली विषयाची आसक्ती । तेणे ससारबंधप्राप्ती । झाली निश्चितीं जीवासी ॥ १३ ॥ हो का गुणचित्तविषयासक्ती । जरी झाली जीवासी बंधप्राप्ती । तरी आवरावी विषयवृत्ती । वैराग्ययुक्ती गुरुकृपा ॥ १४ ॥ ऐक गुरुकृपेची मातू । तिही अवस्थामाजीं संततू । जो मी तुरीय गुणातीतू । ते अभ्यासीं लावितू निजबोधें ॥ १५ ॥ नवल अभ्यासाची कोटी । विषयवृत्तीच्या पाठीपोटीं । मज तुरीयाते दावी दिठी । बोधपरिपाटी निजबोधें ॥ १६ ॥ मी तुरीय तंव संततु । सर्वी असे सर्वगतु । शिष्यवृत्तीसी मजआतु । गुरु निजस्वार्थु दाखवी ॥ १७ ॥ सुतावेगळें लुगडें । करू जाता गा उघडें । तेथ क्रियाचि लाजोनि बुडे । मागें पुढें सूतचि ॥ १८ ॥ तेवीं साधकासी जाण । विषयाचे विषयभान । माझे स्वरूपीं नव्हेचि भिन्न । चैतन्यघन

१ हा देह मी व हे विषय माझे असा जागृतीमध्ये अभिमान वाहणारा जीव तो विश्व, स्वप्नदेहाचा अभिमानी जीव तो तैजस, व सुषुप्तिदेहाचा अभिमानी जीव तो प्राज्ञ २ तद्रूप होऊन जातो ३ जीव या तीनही अवस्थांचा साक्षी असून अवस्थातीत आहे ४ सुखें ५ झोंके घातो, मागे पुढ हालतो ६ उणीव ७ त्याचप्रमाणे ८ संसृतिबुद्धि किंवा जिच्या योगाने निरोधपणें प्रपचप्रवाह चालतो ती, ससृतीच्या योगें बंध होऊन जाग्रदादि वृत्ति व्याप्त करून देतो, ह्मणून अवस्थातीत जो मी त्या माझ्याठायां रहावें ९ जाग्रदादि अवस्था १० देहप्रीति ११ गोष्ट १२ निरंतर. १३ ज्ञानस्वरूप जो मी १४ चौथ्या अवस्थेच्या साक्षिभूताला नेत्रापुढ दाखविते

लागल्या राजांकू । तीस मानी लोकू प्रधानादि ॥ ६७ ॥ निजकल्येसी शिकवी माता । लाज धरावी लोकांदेखता । एकांतीं मीनल्या कांता । लाज सर्वथा सोडावी ॥ ६८ ॥ सबळ भेदाचें भेद भान । तव दुर्लंघ्य वेदवचन । अभेद भक्त माझे जाण । वेदविधान त्या न बाधी ॥ ६९ ॥ आशा तेचि अविद्याबाधू । छेदिल्या बाधीना वेदवादू । जेवीं सूर्योदयापुढें चांदू । होय मंदु निजतेजे ॥ ४७० ॥

असत्त्वादात्मनोऽन्येषां भावानां तत्कृता भिदा । गतयो हेतवश्चास्य मृषा स्वप्नदृशो यथा ॥ ३१ ॥

गुरुकृपें जो सज्ञान । त्यासी देहाचें अबाधित भान । मिथ्या प्रपचाचें दर्शन । कर्म कर्तेपण त्या नाहीं ॥ ७१ ॥ अविद्या द्योतिले वर्णाश्रम । तेथींचें औविद्यक क्रियाकर्म । तेथील जो वेदोक्त धर्म । तो अविद्याभ्रम अज्ञाना ॥ ७२ ॥ सज्ञान भक्ताच्या ठायीं । ते अविद्या नि:शेष नाहीं । मा वेदविधान तेथें पाहीं । रिघावया कायी कारण ॥ ७३ ॥ आवा सफळित जंव असे । तंव नेटेपाटें राखण वैसे । फळ हाता आल्या आपैसे । राखण वांयसे राहेना ॥ ७४ ॥ तेवीं अविद्येचें जंव बंधन । तंव वेदाचें वेदविधान । अविद्या नाशिलिया जाण । निर्धीनें तें स्थान सोडिलें ॥ ७५ ॥ अविद्या जाऊनि वर्तता देहीं । देहाचा देहत्वे हेतु नाहीं । हें ह्मणाल न घडेच काहीं । ऐक तेंही सांगेन ॥ ७६ ॥ स्वप्नींचें देहादि प्रपंच-भान । स्वप्नाचमाजीं सत्य जाण । जागें होता तें अकारण । संस्कारें स्वप्न दिसताही ॥७७॥ स्वप्नीं राज्यपद पावला । का व्याघ्रमुखीं सांपडला । अथवा धनादिलाभ झाला । रत्नें पावला अनर्घ्यें ॥ ७८ ॥ तेथींचे सुख दु:ख हरिख । जागल्यासी नाहीं देख । तेवीं सज्ञानासी आविद्यक । नोहे बाधक निजबोधें ॥ ७९ ॥ देहीं असोनि विदेहस्थिती । ऐशा बोध-साधिका ज्या युक्ती । स्वयें सांगेन ह्मणे श्रीपती । भेदाची उत्पत्ती छेदावया ॥ ४८० ॥

यो जागरे बहिरनु क्षणधर्मिणोऽर्थान् भुङ्क्ते समस्तकरणैर्हृदि तत्सदृक्षान् ।
स्वप्ने सुषुप्त उपसंहरते स एकः स्मृत्यन्वयात्त्रिगुणवृत्तिदृगिन्द्रियेशः ॥ ३२ ॥

तिहीं अवस्थाच्या ठायीं । आतमा एकचि असे देहीं । तोचि देहाच्या ठायीं विदेही । साक्षी पाहीं सर्वांचा ॥ ८१ ॥ मी बाळ तोचि झालों तरणा । आता आलों ह्मातारपणा । ऐशा वयसाचे साक्षीपणा । आपण आपणा देखतू ॥ ८२ ॥ जागृतीसी नाना भोग । सविस्तर भोगी अनेग । तेचि स्वप्नामाजीं साङ्ग । निजहृदयीं चाग विस्तारी ॥ ८३ ॥ जागृति-भोगाचा संस्कारू । तोचि स्वप्नामाजीं विस्तारू । मनोमय विश्वाकारू । निजहृदयीं वेव्हारू वाढवी ॥ ८४ ॥ गज तुरग खर नर । गिरि दुर्ग पुर नगर । विशाळ सरिता समुद्र । वासनेचें वैचित्र्य स्वप्नीं देखे ॥ ८५ ॥ नाहीं जागृती नाहीं स्वप्न । अत:करणही करोनि लीन । सुषुप्तिकाळीं तोचि जाण । अहंकारेंवीण उरलासे ॥ ८६ ॥ विश्वाभिमानी इंद्रिय-वृत्ती । तेणे तो देखतसे जागृतीं । तैजस अभिमानी अविद्यावृत्ती । स्वप्नस्थिती तो देखे ॥ ८७ ॥ प्राज्ञ अभिमानी मूढवृत्ती । तो देखतसे सुषुप्ती । एक आत्मा तिहींमती । न घडे

१ राजाची माडी २ मिळाल्याम, एक झाल्यावर ३ भेदाचें जोंपर्यंत भान आहे तापर्यंत वेदवचनाप्रमाणेंच वागलें पाहिजे, पण भेदभान गेलें की वेदमर्यादा आपोआप सुटली ! ४ चद्र ५ अविद्यारूप ६ आपोआप ७ मोठी मुदत ८ विधिविधान स्थान साडिजे ९ अमूल्य, अत्यंत मोलवान् १० ज्ञानदायक ११ जागृतींत पाहिलेल्या पदार्थांप्रमाणें पदार्थ मनामध्यें उत्पन्न करून त्याचा उपभोग घेतो १२ जागृतावस्थेचा साक्षी १३ स्वप्नावस्थेचा साक्षी १४ गाढ झोपेचा साक्षी १५ जागृती, स्वप्न, सुषुप्ती, या तीनहि अवस्थांचा द्रष्टा एकच आहे इंद्रियें, मन, बुद्धि जड असल्यामुळें त्यांचे ठायीं द्रष्टेपण असू शकत नाहीं

तुरीयू ॥४४॥ तिही गुणांहूनि परता । चौथेपणेवीण चौथा । तो मी तुरीय जाण तत्त्वतां । ते ठायीं चित्ता जो ठेवी ॥४५॥ तेथें ठेवितां चित्ता । जीवू पावे मद्रूपता । निमाली सांसारिक चिंता । विषयावस्था बुडाली ॥४६॥ तेव्हा चित्त चिंता चिंतन । विषयवासना अभिमान । या अवघियाचे होय शून्य । मी स्वानंदघन स्वयें प्रकटें ॥ ४७ ॥ न तुटतां भेदाचें भेदभान । जो ह्मणवी मी सज्ञान । वृथा धरी ज्ञानाभिमान । तोही अज्ञान तें ऐका ॥४८॥

यावन्नानार्थधीः पुंसो न निवर्तेत युक्तिभिः । जागर्त्यपि स्वपन्नज्ञः स्वप्ने जागरणं यथा ॥ ३० ॥

नाना वर्ण नाना व्यक्ती । नाना गोत्रें नाना जाती । अधमोत्तमविधानस्थिती । भेदु चित्ती दृढ भासे ॥ ४९ ॥ मी काळा गोरा सांवळा । मी सज्ञानत्वे आगळा । माझी उत्तम पवित्र लीळा । मीं कुळें आगळा सत्कुलीन ॥ ४५० ॥ ऐशी झाल्या भेदप्राप्ती । पाहता अभेदपरा[3] श्रुती । साधका शास्त्रार्थयुक्ती । भेदनिवृत्ती ज्यां नव्हेचि ॥ ५१ ॥ त्याचा व्यर्थ ज्ञानाभिमान । त्याचें व्यर्थ कर्माचरण । तो जागाचि निजेला जाण । जागेपण त्या नाही ॥ ५२ ॥ दृढ जो कां देहाभिमान । तेंचि कनक[4]बीजसेवन । करूनि[5] थोर भ्रमला जाण । अविद्या दीर्घ स्वप्नभेदु देखे ॥ ५३ ॥ वोसणतां बोली न लभे अर्थू । तेवीं पठणमात्रें परमार्थू । श्रुतिशास्त्रांचा निजशास्त्रार्थू । नव्हेचि प्राप्तु तयांसी ॥ ५४ ॥ वेदाध्ययन नित्य करिती । अरण ब्राह्मण सूत्र निरुक्ती । नव्हेच कामक्रोधनिवृत्ती । पठणें परमप्राप्ती कदा न घडे ॥ ५५ ॥ देहाभिमाने भेददृष्टी । पढतां श्रुतिशास्त्राच्या कोटी । परमार्थेंसीं नव्हे भेटी । भेद[6]दृष्टी न वचता ॥ ५६ ॥ जो का स्वप्नींचे स्वप्नीं जागा जाहला । स्वप्नी वेदशास्त्र पढि[7]न्नला । जागा ह्मणतां असे निजेला । तैसा व्यवहारू झाला शास्त्रज्ञांसी ॥ ५७ ॥ देहाभिमानेसीं भेदभान । निःशेष जंव न [8]वचे जाण । तंववरी नव्हे निजज्ञान । अत्यंत बंधन तो भेद ॥ ५८ ॥ सनकादिकांची [9]आशंका । घेऊनि देव बोले देखा । वेदविभाग नेटका । सकळ लोका कळे तैसा ॥ ५९ ॥ स्वयें प्रकाशोनि सकळ भेदू । गर्जत उठी तुझा वेदू । भेद वेदेंचि प्रतिपाद्यू । वेदानुवादू नव्हे मिथ्या ॥ ४६० ॥ वेदवचन तें तात्त्विक । मानावें पै आवश्यक । हे तुझीच शिकवण देख । तो वेदु लटिक ह्मणावा कैसा ॥६१॥ वेदाज्ञेचा परम नेम । वेदें प्रतिपाद्य क्रियाक्रम । वेदवळें वर्णाश्रम । निज स्वधर्म चालविती ॥ ६२ ॥ वेद ह्मणे जो लटिक । तो वेद[11]बाह्य आवश्यक । हें तूंचि बोलिलासी देख । तो वेद लटिक केवीं मानूं ॥६३॥ ऐशी मानाल आशंका । तेहीविषयीं मीचि देखा । वेदवादाच्या विवेका । विभाग नेटका सांगेन ॥ ६४ ॥ अविद्याभेद [12]संबळ[13] ज्यासी । वेदू नियामक त्या केला त्यासी । मद्रूपीं अभेदता ज्या भक्तासी । मिरें[14]धा त्यापाशीं वेदवादु ॥ ६५ ॥ वेद तितुकाही त्रि[15]गुण । अभेदभजनें भक्त निर्गुण । त्यासी वेदाचें नियामक[16]पण । न चले जाण ममाज्ञा ॥ ६६ ॥ रायाचा जिवलग सेवकू । त्यासीं द्वारपाळ नव्हे नियामकू । कां दासीस

१ भिन्नतेच्या अभावीं पहिला दुसरा असें मोजावयालाच जागा नाहीं मी 'एकमेवाद्वितीयम्' आहें २ द्वैताचा भास ३ एकत्वप्रतिपादक श्रुति ४ धोत्र्याचें फळ खाऊन उन्मत्त होऊन ५ बरळ जाता, सदोष होतां ६ द्वैताची दृष्टि जोंपर्यंत गेली नाहीं तोंपर्यंत परमार्थाची ओळख होणार नाहीं ७ शिकला, अभ्यास केला ८ जाई ९ 'वेदानींच भेद केला वर्णाश्रमादि भेद सांगितले, विविध क्रियाकर्म सांगितले, आणि तूं सांगतोस कीं भेददृष्टि गेल्याशिवाय परमार्थ नाहीं ह्मणून? तर यांत खरें कोणतें?' ही शंका १० गरज ११ वेदानें सांगितलेले १२ पांगळी १३ मोठा, बळकट १४ मिंधा, ओशाळा १५ 'त्रैगुण्यविषया वेदा' असें गीतेंतही सांगितलें आहे १६ प्रतिबंधकपणा.

लागल्या राजांकू । तीस मानी लोकू प्रधानादि ॥ ६७ ॥ निजकन्येसी शिकवी माता । लाज धरावी लोकांदेखता । एकांतीं मीनल्या काता । लाज सर्वथा सोडावी ॥ ६८ ॥ सबळ भेदांचें भेद भान । तव दुर्लंघ्य वेदवचन । अभेद भक्त माझे जाण । वेदविधान त्यां न बाधी ॥ ६९ ॥ आशा तेचि अविद्याबाधू । छेदिल्या बाधीना वेदवादू । जेवीं सूर्योदयापुढें चांदू । होय मंदु निजतेजे ॥ ४७० ॥

असत्वादात्मनोऽन्येषां भावानां तत्कृता भिदा । गतयो हेतवश्चास्य मृषा स्वप्नदृशो यथा ॥ ३१ ॥

गुरुकृपें जो सज्ञान । त्यासी देहाचे अबाधित भान । मिथ्या प्रपचाचें दर्शन । कर्मं कर्तेपण त्या नाहीं ॥ ७१ ॥ अविद्या द्योतिले वर्णाश्रम । तेथींचे आविद्यक क्रियाकर्म । तेथील जो वेदोक्त धर्म । तो अविद्याभ्रम अज्ञाना ॥ ७२ ॥ सज्ञान भक्ताच्या ठायीं । ते अविद्या नि शेष नाहीं । मा वेदविधान तेथें पाहीं । रिघावया कायी कारण ॥ ७३ ॥ आवा सफळित जंव असे । तंव नेटेपाटे राखण वैसे । फळ हाता आल्या आपैसे । राखण वायसे राहेना ॥ ७४ ॥ तेवीं अविद्येचें जंव बंधन । तंव वेदाचे वेदविधान । अविद्या नाशिलिया जाण । विधीने तें स्थान सोडिलें ॥ ७५ ॥ अविद्या जाऊनि वर्तता देहीं । देहाचा देहत्वें हेतु नाहीं । हें ह्मणाल न घडेच कांहीं । ऐक तेंही सांगेन ॥ ७६ ॥ स्वप्नींचे देहादि प्रपंच-भान । स्वप्नाचमाजीं सत्य जाण । जागें होता तें अकारण । सस्कारें स्वप्न दिसताही ॥७७॥ स्वप्नीं राज्यपद पावला । का व्याघ्रमुखीं सापडला । अथवा धनादिलाभ झाला । रत्नें पावला अनर्घ्यें ॥ ७८ ॥ तेथींचें सुख दुःख हरिख । जागत्यासी नाहीं देख । तेवीं सज्ञानासी आविद्यक । नोहे बाधक निजबोधें ॥ ७९ ॥ देहीं असोनि विदेहस्थिती । ऐशा बोध-साधिका ज्या युक्ती । स्वयें सांगेन ह्मणे श्रीपती । भेदाची उत्पत्ती छेदावया ॥ ४८० ॥

यो जागरे बहिरनु क्षणधर्मिणोऽर्थान् भुङ्क्ते समस्तकरणैर्हृदि तत्सदृक्षान् ।
स्वप्ने सुषुप्त उपसंहरते स एकः स्मृत्यन्वयात्त्रिगुणवृत्तिदृगिन्द्रियेशः ॥ ३२ ॥

तिही अवस्थाच्या ठायीं । आत्मा एकचि असे देहीं । तोचि देहाच्या ठायीं विदेही । साक्षी पाहीं सर्वांचा ॥ ८१ ॥ मी बाळ तोचि झालों तरणा । आता आलों ह्मातारपणा । ऐशा वयसाचे साक्षीपणा । आपण आपणा देखतू ॥ ८२ ॥ जागृतीसी नाना भोग । सविस्तर भोगी अनेग । तेचि स्वप्नामाजी साङ्ग । निजहृदयीं चाग विस्तारी ॥ ८३ ॥ जागृति-भोगाचा सस्कारू । तोचि स्वप्नामाजीं विस्तारू । मनोमय विश्वाकारू । निजहृदयीं येव्हारू वाढवी ॥ ८४ ॥ गज तुरग खर नर । गिरि दुर्ग पुर नगर । विशाळ सरिता समुद्र । वासनेचें वैचित्र्य स्वप्नीं देखे ॥ ८५ ॥ नाहीं जागृती नाहीं स्वप्न । अतःकरणही करोनि लीन । सुषुप्तिकाळीं तोचि जाण । अहंकारेंवीण उरलासे ॥ ८६ ॥ विश्वाभिमानी इंद्रिय-वृत्ती । तेणे तो देखतसे जागृती । तैजस अभिमानी अविद्यावृत्ती । स्वप्नस्थिती तो देखे ॥ ८७ ॥ प्राज्ञ अभिमानी मूढवृत्ती । तो देखतसे सुषुप्ती । एक आत्मा तिहींप्रती । न घडे

---

१ राजाची माडी २ मिळाल्याम, एके ठिकाणावर ३ भेदाचें जोंपर्यंत भान आहे तोंपर्यंत वेदवचनाप्रमाणेंच वागलें पाहिजे, पण भेदभान गेलें की वेदमर्यादा आपोआप सुटली । ४ चद्र ५ अविद्याकृत ६ आपोआप ७ थोरी मुद्दा ८ विधिविधान स्थान सोडिजे ९ अमूल्य, अलत मोल्वान् १० ज्ञानदायक ११ जागृतींत पाहिलेल्या पदार्थासारखे पदार्थ मनामध्यें उत्पन्न करून त्याचा उपभोग घेतो १२ जागृतावस्थेचा साक्षी १३ स्वप्नावस्थेचा साक्षी १४ गाढ झोपेचा साक्षी. १५ जागृती, स्वप्न, सुषुप्ती, या तीनहि अवस्थांचा द्रष्टा एकच आहे इंद्रियें, मन, बुद्धि जड असल्यामुळें त्यांचे ठायीं द्रष्टेपण असू शकत नाहीं

निश्चितीं ह्मणाल ॥ ८८ ॥ तिहीं अवस्थांचे अभिमानी । ह्मणाल देखणे भिन्न तिनी । तरी एक आत्मा द्रष्टेपणीं । उरला निंदानीं तें ऐका ॥ ८९ ॥ पहिला जो कां मी जागता । तेणें म्यां देखिली स्वप्नावस्था । तोचि मी सुखें निजेला होता । या तिनी अवस्था स्वयें मी जाणें ॥ ४९० ॥ जेणे जे देखिली नाही । तो ते अवस्था सांगेल कायी । यालागीं तिहीं अवस्थांचे ठायीं । आत्मा पाहीं अनुस्यूत ॥ ९१ ॥ जागृतीं इंद्रियां देखणेपण । स्वप्नी देखणे तें तव मन । सुषुप्ति गाढ मूढ अज्ञान । कैंचे देखणेपण आत्म्यासी ॥ ९२ ॥ येही आशंकेचें वचन । ऐका द्विज हो सावधान । मन इंद्रियें जडें जाण । देखणेपण त्यां कैंचें ॥ ९३ ॥ जो मनाचा चाळकू । जो इंद्रियांचा प्रकाशकू । जो सुषुप्तीचा द्योतकू । साक्षित्वें एकू तो आत्मा ॥ ९४ ॥ ह्मणाल सुषुप्ती आत्मा नाहीं । हें बोलणे न घडे कांहीं । मी सुखें निजेलों होतों पाहीं । हें कोणाचे ठायीं जाणावे ॥ ९५ ॥ प्रकृतिकार्याहूनि परता । देहादि अवस्थांतें प्रकाशिता । गुण इंद्रियांचा नियंता । जाण तत्त्वतां तो आत्मा ॥ ९६ ॥ इंद्रियें आत्मा नव्हती हा नेम । त्यांचे सदा एकदेशी कर्म । आत्मा सर्वकर्ता सर्वोत्तम । करोनि निष्कर्म सर्वदा ॥ ९७ ॥ मन आत्मा नव्हे तें ऐक वर्म । सकल्पविकल्प त्याचें कर्म । आत्मा निर्विकल्प निरुपम । विश्रामधाम जगाचे ॥ ९८ ॥ जो सुषुप्तिसुखभोगसाक्षी । जो देखणेपणें तिहीं लोकीं । तो मी आत्मा गा एकाकी । जाण निष्टंकीं निश्चित ॥ ९९ ॥ एवं युक्तीचिया विभागलीला । परमात्मा जो एकू साधिला । तो साधकांसी उपयोगा आला । योग सिद्धी नेला तेणे वळे ॥ ५०० ॥

एव विमृश्य गुणतो मनसस्त्र्यवस्था मन्मायया मयि कृता इति निश्चितार्था ।
सछिद्य हार्दमनुमानसदुक्तितीक्ष्णज्ञानासिना भजत माऽखिलसशयाधिम् ॥ ३३ ॥

म्यां सांगीतल्या ज्या युक्ती । ज्या का श्रुतिशास्त्रार्थसमती । त्या विचारूनि परमार्थगतीं । ससारगुंती उगवावी ॥ १ ॥ ससारगुंतीसी कारण गुण । गुणावस्थी व्यापिलें मन । त्यासी माझी माया मूळ जाण । जिया केले आवरण माझेंचि ॥२॥ माझी माया माझेनि सबळ । त्या मजचि आवरिले तत्काळ । जैसे डोळ्याचें डोळा जळ । गोठूनि पडळ होऊनि ठाके ॥ ३ ॥ का पूर्णचंद्र अतिनिर्मळ । तेथ पृथ्वी बिंबली सकळ । तेणे सलांछन चंद्रमंडळ । लोक सकळ देखती ॥ ४ ॥ पृथ्वीचंद्रासी अतर । विचारिता दूरातर । मिथ्या बाधिला रजनीकर । ते लोक साचार मानिती ॥ ५ ॥ यापरी माया माझ्या ठायीं । आतळली नाहीं कंहीं । मिथ्याभासे लोक पाहीं । तिच्याठायीं भूलले ॥ ६ ॥ तेणे नाथिली गुणावस्था । अहंकर्तृत्वे घेतली माथां । तेणे विषयभोगअवस्था । वासनायुक्ता वाढविल्या ॥ ७ ॥ एव उभय देहबधन । मिथ्या जीवत्वे लागले जाण । त्याचें करावया छेदन । माझ्या युक्ती जाण विवेराव्या ॥ ८ ॥ करितां युक्तीचें अनुमान । तेणे अनुमानिक होय ज्ञान । न तुटे अविद्याबंधन । यालागीं साधुसज्जन सेवावे ॥ ९ ॥ साधूंमाजीं साधुत्व पूर्ण । सेवावे सद्गुरुचरण ।

---

१ शेवटीं २ एकसारखा व्यापक, आत्म्याचें स्मृतिरूपानें तीनही अवस्थामध्यें अनुसधान कायम असतें ३ प्रकाशक ४ जाणवे. ५ न करणारा ६ विश्रांतीची जागा ७ पाहणें हेंच केवळ ज्याचें रूप ८ ससाराचें कोडें ९ आच्छादन १० पट होऊन ११ सचिन्ह १२ चद्र १३ गोटी, मिथ्या १४ गुणांमुळें मनाच्या तीन अवस्था होतात व त्या अविद्येमुळें मजवर आरोपित होतात, परंतु त्या वस्तुत नाहींत, असा निश्चय ठरवून मला हृदयात नित्य भजत जा १५ उपट कराव्या

तेणें निरसे भवबंधन । साधुसज्जन सद्गुरु ॥ ५१० ॥ त्या साधूंचिया सदुक्ती । श्रुत्यर्थें उपदेश करिती । तेणें होय ज्ञानखड्गप्राप्ती । जे बुद्धीच्या हातीं हातवशी ॥ ११ ॥ तेंही वैराग्यनैराश्य साहाणे । लावूनि सतेज शस्त्र करणें । धृतीच्या धारणा दृढ धरणें । सावधपणें निःशंक ॥ १२ ॥ शस्त्रासी आणि आपणा । एकपणाची धारणा । दृढ साधूनि साधना । देहाभिमाना छेदावें ॥ १३ ॥ जो सकळ संशयाचा कंदू । जेणें देहदु साचा उद्बोधू । ज्याचेनि सदा विषयसदू । जो कामक्रोधपोषकू ॥ १४ ॥ जो वाढवी तिनी गुण । जो शुद्धासी आणी जीवपण । ज्याचेनि जीवा जन्ममरण । दुर्निवार जाण लागले ॥ १५ ॥ जो सकळ अनर्थांचा दाता । ज्याची लडिवाळ कन्या ममता । तियेसी वाढवी माया माता । तिच्या सत्ता हा दादुगा ॥ १६ ॥ तेथे शस्त्राचेनि लखलखाटें । राहोनिया नेटेंपाटें । समरांगणीं सुभटें । घावो येणें नेटें हाणावा ॥ १७ ॥ एकेचि घावें जाण । माया ममता अभिमान । त्रिपुटीचें होय छेदन । येणें वळें जाण छेदावा ॥ १८ ॥ भोग्य भोगू भोक्ता । कर्म कार्य कर्ता । ध्येय ध्यान ध्याता । त्रिपुटी तत्त्वता छेदावी ॥ १९ ॥ अहं कोहं सोहं स्वभावो । हाही छेदूनि अहंभावो । साधका निजपदीं ठावो । ब्रह्म स्वयमेवो होऊनि ठेले ॥ ५२० ॥ ह्मणाल सांगता जो प्रकारू । तो शब्दज्ञानवेव्हारू । बोलांचा कडकडाट थोरू । कैसेनि अहंकारू मारवे ॥ २१ ॥ शब्दमात्रें अभिमान । जरी पावता निर्दळण । तरी का पा विद्वज्जन । अभिमानमग्न होताती ॥२२॥ अभिमान समुख दिसता । तरी धावोनि करूं ये घाता । तो अतर्क्य जी सर्वथा । शब्दें अहंता मरेना ॥२३॥ घडे अपरोक्षसाक्षात्कारू । तो शब्दमात्रें नव्हे प्रकारू । ऐसा आशंकेचा विचारू । एक निर्धारू सांगेन ॥२४॥ जो अनन्यभावें माझें भजन । सर्वदा करी सावधान । का सद्गुरूचे श्रीचरण । सद्भावें जाण जो सेवी ॥ २५ ॥ मज आणि सद्गुरुमूर्तीं । भेद नाहीं गा कल्पांतीं । येणें अभेदभावें जे भजती । ते ज्ञान पावती सहजचि ॥ २६ ॥ त्यासी स्वभावें भजनस्थिती । ज्ञानखड्गाची होय प्राप्ती । सहजेंचि सापडे हातीं । ज्या शस्त्रदीप्तीं काळू कांपे ॥ २७ ॥ ज्या शस्त्राच्या धाकाभेणें । माया ममता अभिमान । सांडूनिया जीवपण । समूळ जाण पळाली ॥२८॥ हाणावया पुरता घावो । अहंममतेसी नाहीं ठावो । अविद्येचाही अभावो । आपभयें पहा वो आपणचि ॥ २९ ॥ सद्भावें जे माझें भजन । करिता एवढें होय ज्ञान । येथ आशंका करील मन । कोठें भजन करावें ॥ ५३० ॥ तुझें स्वरूप अतर्क्य जाण । अतिसूक्ष्म आणि निर्गुण । तुज भजावया कवण स्थान । आह्मांसी जाण कळेना ॥ ३१ ॥ ऐसें कल्पील जरी मन । तरी ऐक सावधान । अतिसुगम भजनस्थान । मी सांगेन तें ऐक ॥ ३२ ॥ नुलंघिता पर्वतकोटी । न रिघता गिरिकपाटीं । दूरी न करिता आटाटी । जे स्थानीं भेटी सदा माझी ॥३३॥ भजनस्थान निरुपम । जेथ मी वसे पुरुषोत्तम । प्राप्तीलागीं अतिसुगम । विश्रामधाम भक्तांचें ॥ ३४ ॥ सर्व सुखाचा आराम । निजहृदयीं आत्माराम । सर्वदा असे सम । भजावें सप्रेम ते ठायीं ॥ ३५ ॥ आदि ब्रह्मा अंतीं मशक । सर्वांचे

१ अनुमानानें, साधूंच्या उपदेशानें, व वेदवचनांनी तीक्ष्ण केलेल्या ज्ञानखड्गानें ममता वगैरेंचा गाठ जो अहंकार तो तोडून टाकून मला भजा २ हस्तगत झालेली ३ विषयाचा छंद ४ कामक्रोधांस वाढविणारा ५ निरुपाधिक आत्म्याला जो जीवपण आणतो तो ६ नाश ७ आत्मानुभव ८ एकपणाच्या भावानें ९ धाकानें, भीतीनें १० आपल्याच ठायीं ११ ओलांडल्याशिवाय १२ पर्वताच्या गुहेंत १३ यातायात १४ वसति १५ गुरगट, चिकट

हृदयी मीचि एक । ऐसें पाहे तो सभाग्य देख । हें भजन चोख मत्प्राप्ती ॥ ३६ ॥ ज्या मज हृदयस्थाचे दीप्तीं[1] । मनबुद्ध्यादिकें वर्तती । ज्या माझिये स्फुरणस्फूर्ती । ज्ञानव्युत्पत्ती पायां लागे ॥ ३७ ॥ त्या मज हृदयस्थाच्या ठायीं । भजनशीळ कोणीच नाहीं । शिणता[2] बाह्य उपायी । जन अपायीं[3] पडताती ॥ ३८ ॥ ऐशांत सदैव[4] कोणी एक । निजभाग्यें अत्यंत चोख । मज हृदयस्थाचा विवेकें[5] । करूनि निष्टंक मद्भजनीं ॥३९॥ करिता हृदयस्थाचें भजन । माझें पावे तो निजज्ञान । वैराग्ययुक्त सपूर्ण । जे ज्ञानीं पतन[6] रिघेना ॥ ५४० ॥ ज्या ज्ञानाभेणे जाण । धाकेचि पळे अभिमान । तें मी आपुले त्यांसी दें ज्ञान । जे हृदयस्थाचे भजन करिती सदा ॥ ४१ ॥ ज्या ज्ञानाचिये ज्ञानसिद्धी । अखिल जाती आधिव्याधी[7] । सशय पळती त्रिशुद्धी । भक्त निजपदी पावती ॥ ४२ ॥ सबळ बळें सुभटें । शस्त्राचेनि लखलखाटें । संशयो छेदावा कडकडाटें । हें म्या नेटेंपाटें[9] सागीतले ॥ ४३ ॥ यावरी असे गमेल चित्तीं । ससाराची सत्यप्राप्ती । त्यासी शस्त्र घेऊनि हाती । कोणे युक्तीं छेदावा ॥ ४४ ॥ तरी ससार तितुकी भ्रांती । हेचि सांगावया दृष्टांतीं । पुढील श्लोकाची श्लोकोक्ती । स्वयें श्रीपती सांगतू ॥ ४५ ॥

ईक्षेत विभ्रममिद मनसो विलास दृष्ट विनष्टमतिलोलमलातचक्रम् ।
विज्ञानमेकमुरुधेव विभाति माया स्वप्नस्त्रिधा गुणविसर्गकृतो विकल्प ॥ ३४ ॥

देहादिअहंकारपर्यंत[10] । पिंड[11] ब्रह्मांड जे भासत । तें मनोमात्र विलसत[12] । मिथ्याभूत ससारु ॥ ४६ ॥ जैसे स्वप्नी निद्रेमाजीं मन । स्वयें देखे त्रिभुवन । तैसेचि हें दीर्घस्वप्न । अविद्या जाण विकाशी ॥ ४७ ॥ आन[13] असूनि आन[13] देखती । त्या नाव आभास म्हणती । शुक्तिकेमाजीं रजत[14]भ्रांती । दोरातें म्हणती महासर्पू ॥ ४८ ॥ सूर्याचे किरण निर्मळ[15] । ते ठायीं देखती मृगजळ । तैशी शुद्ध वस्तू जे केवळ । तो ससार वरळ[16] म्हणताती ॥ ४९ ॥ तया आरोपासी अधिष्ठान । मीचि साचार असे आपण । जेवीं का कोलिताचे काकण[17] । अग्नितेजे जाण आभासे ॥ ५५० ॥ अलातचक्रींचा[18] निर्धार । अग्नि सत्य मिथ्या चक्र । तेवी निर्धारितां ससार । ब्रह्म साचार ससार मिथ्या ॥ ५१ ॥ तेथ आधिदैव आधिभौतिक । आध्यात्मादि सकळिक । अलातचक्राच्याऐसे देख । त्रिगुणमायिक परिणाम ॥ ५२ ॥ कोलिताचेनि भ्रमभासे । भ्रमणवळें तें चक्र दिसे । क्षणां दिसे क्षणा नासे । तैसा असे हा ससारू ॥ ५३ ॥ जंव भ्रमणाचे दृढपण । तंव कोलिताचें काकण । भ्रम गेलिया जाण । काकणपण असेना ॥ ५४ ॥ तेवी जंव जंव भ्रम असे । तंव तंव दृढ ससार भासे । भ्रम गेलिया अनायासे । ससार नसे पाहताही ॥ ५५ ॥ मी देहो माझे कलत्र पुत्र । हें भ्रमाचें मुख्य सूत्र । तें न छेदिता पामर । मुक्ताहंकार मिरविती ॥ ५६ ॥ एव मायामय[19] ससारू । ऐसा जाणोनि निर्धारू । तेथील सांडूनि अत्यादरू । उपरमप्रकारू[20] सागत ॥ ५७ ॥

---

१ तेजाने २ बाहेरील उपाधींची वृथा दगदग करितात ३ राड्यात पडतात ४ दैवशाली ५ चिंतन, ध्यान ६ अधोगति ७ मानसिक व शारीरिक व्यथा ८ एकदम ९ योध्यानें १० निक्षून ११ निरनिराळे देह १२ मनाचा खेळ आहे १३ एक असतां भलतें १४ शिंपेला रुपें म्हणतात १५ शुद्ध, प्रकाशमान १६ वडवडे लोक १७ पेटलेलें कोलीत गरगर फिरविर म्हणजे अग्नीचें लाल कडें दिसतें तें १८ फिरत्या कोलिताचा जो वाटोळा चमत्कार दिसतो त्याचा १९ मिथ्या २० मायेपासून सुटण्याचा प्रकार

दृष्टिं ततः प्रतिनिवर्त्य निवृत्ततृष्णस्तूष्णीं भवेन्निजसुखानुभयो निरीहः ।
सन्दृश्यते क्व च यदीदमवस्तुबुद्ध्या त्यक्तं भ्रमाय न भवेत्स्मृतिरानिपातात् ॥ ३५ ॥

पूर्विल्या भजनपरिपाटीं । सहजें निर्मळ झाली दृष्टी । मिथ्या सांसारिक त्रिपुटी । हा निर्धार पोटीं दृढ होय ॥ ५८ ॥ तेथें सासारिक त्रिपुटी । साडूनि उपरमवितां दृष्टी । मज हृदयस्थासी होय भेटी । जेवीं सुवर्णदृष्टीं अळकारू ॥५९॥ तेथ दृश्य द्रष्टा दर्शन । मोडूनि त्रिपुटीचे भान । तेचि धारणा तेचि ध्यान । तेथ समाधान धरावे ॥ ५६० ॥ तेचि अंगें व्हावया आपणा । सांडावी सकळ तृष्णा । वाचेसी धरावें महामौना । देहचेष्टा जाणा आवराव्या ॥६१॥ साडावी वेदशास्त्रव्युत्पत्ति वाड । साडावी वाग्वादवडबड । भगवद्भावो धरावा दृढ । जेणें आशेचें बूड समूळ छेदे ॥ ६२ ॥ काया वाचा आणि मन । दृढ आवं-रावें आपण । तुटों नेदावें अनुसंधान । सदा सावधान निजरूपीं ॥ ६३ ॥ ते स्वरूपसुखीं लाधल्या जाण । देहाचे स्फुरेना देहपण । अहंकारेंसीं मावळे मन । स्वानंद पूर्ण वोसडे ॥ ६४ ॥ तेथ समुख ना पाठिमोरें । एकपण ना दुसरें । देवो भक्त हेंही नुरे । सुखें सुख-भरें सुखरूप ॥ ६५ ॥ मी एक सुखरूप आहें । वेगळेपणें ठावे नोहे । येणे आत्मानुभवे राहे । एवढी प्राप्ती होये मद्भक्ता ॥ ६६ ॥ ह्मणाल काष्ठाच्या परी त्यासी । पडला असेल अहर्निशीं । हेंही न घडे गा तयासी । सांडूनि हेतूसी देही वर्ते ॥ ६७ ॥ तोही प्रारब्धा-चेनि बळें । आहारनिद्रादि खेळेंमेळें[6] । देहींचीं कर्मे करिता सकळें । सर्वथा नातळे देह-बुद्धी ॥ ६८ ॥ दंड काढोनि नेलिया कुभारें । पहिले भवंडीं चक्र फिरे । तेवीं प्रारब्धाचेनि संस्कारें । कर्मानुसारें देह वर्ते ॥ ६९ ॥ कुलालचक्रीं बैसली माशी । न हालता भोवे चक्रा-भरसी । कोटी फेरे ह्मणती तिसी । तेवीं मुक्तासी देहकर्म ॥५७०॥ यापरी देहकर्मीं वर्तता । ज्ञाता न ह्मणे अहं कर्ता । जेवीं वाऱ्याचिया स्वभावता । दिसे चपळता गलितपत्री ॥७१॥ जेवीं का पुरुपासवे छाया असे । परी ते छायेसी पुरुप न बैसे । तेवी ज्ञात्यासवेही देह दिसे । परी तो देहदोषें मैळेना ॥७२॥ निजछायेसी बैसों जाता । छायाचि पळे तत्त्वता । तेवी मद्भक्तीं माया पाहता । देह स्वभावतां मिथ्यात्वे पळे ॥ ७३ ॥ हो का मुक्ताफळाची माळा । भ्रमें सर्परूप भासे डोळा । तेचि भ्रमार्ती घालिता गळा । नुपजे कंटाळा सर्पभ-याचा ॥ ७४ ॥ तेवीं अधमोत्तम योनी । का वंद्यनिंद्य जे जनीं । ते मी ह्मणता ज्ञानी । शंका न मानी देहमिथ्यात्वे ॥ ७५ ॥ यापरी ते अतिसज्ञान । जाणोनि देहाचें मिथ्या-भान । देहकर्मीं वर्तता जाण । देहाचे देहपण स्फुरेना ॥७६॥ तो देहो सर्वांगीं तोडिता । का वृकव्याघ्रादिकीं फाडिता । का अग्निमार्जी धडाडिता । त्यासी देहअहंता स्फुरेना ॥ ७७ ॥ आपुली छाया देखिली शूळीं । तीलागीं पुरुप न तळमळी । तेवीं देहाची होत होळी । ज्ञाता न डंडळी निजबोधें ॥ ७८ ॥ ह्मणाल देहसंगें वर्तता । केवीं बाधीना देह-अहंता । साडूनि अगीची क्षारता । लवण वर्तता उरे कैसे ॥ ७९ ॥ हिंग साडूनि आपुली घाणी । केवीं राहेल सुगंधपणीं । निःशेप साडोनि, अगींचें पाणी । केळी केळीपणें उरे

१ मूळ २ स्वाधीन करावं, वश ठेवावे ३ स्वस्वरूपाचा आठव ४ अहंकारासह मन नाहींसे होत ५ सारखा, प्रमाणें ६ आवश्यक नित्यकर्मे ७ क्रमाप्रमाणें ८ कुंभाराच्या चाकावर ९ फिरते १० देहाच्या दोषानीं दोषी होत नाहीं ११ मोत्यांची १२ लांडगे, वाघ, इत्यादिकांनीं १३ जळत असता कोसळून पडता १४ सुळावर १५ आत्मबोध झालेला असल्यामुळें गडबडत नाहीं १६ खारटपणा १७ मीठ

कैंची ॥ ५८० ॥ न झुंझें ह्मणोनि रणीं रिघतां । जेवीं कां घाय वाजती माथां । तेवीं देहासंगें वर्ततां । देहअहंता सोडीना ॥ ८१ ॥ येविषयीं ऐका सावधान । ज्ञात्यासी देहाचें बाधित भान । तेथें स्फुरे जो अभिमान । तो भर्जित जाण बीज जैसें ॥ ८२ ॥ भर्जित बीजें जाण । हों शके क्षुधाहरण । परी करितां बीजारोपण । अंकुर जाण त्या नाहीं ॥ ८३ ॥ चित्रामाजीं व्याघ्र दिसे । परी बाधकत्व त्यासी नसे । तेवी भर्जित अभिमानशेषें । बाधा नसे ज्ञात्यासी ॥ ८४ ॥ चित्रींच्या वाघासी जाण । निःशेष नाहीं व्याघ्रपण । तेवीं मुक्ताच्या देहासी जाण । देहपण असेना ॥ ८५ ॥ दृढ ठेसावल्या चैतन्यघन । स्वरूपीं वृत्ति होय निमग्न । तेव्हां दिसतेही भर्जित भान । तेंही स्फुरण निमालें ॥ ८६ ॥ ऐशी मावळल्या स्मृती । ज्ञात्याची वर्तती स्थिती । स्वयें सांगतु श्रीपती । यथानिगुतीं निजबोधें ॥ ८७ ॥ सर्व कर्मी वर्तता जाण । देहाचें स्फुरेना देहपण । तें मुख्य समाधिलक्षण । स्वयें श्रीकृष्ण सांगत ॥ ८८ ॥

देह च नश्वरमवस्थितमुत्थित वा सिद्धो न पश्यति यतोऽध्यगमत्स्वरूपम् ।
दैवादुपेतमुत दैववशादपेत वासो यथा परिकृत मदिरामदांध ॥ ३६ ॥

जया देहाचेनि मज्जनें । माझें शुद्ध स्वरूप पावणें । त्या देहासी विसरिजे तेणें । मी माझेपणें देखेना ॥ ८९ ॥ जेवीं का भाडियाचें घोडें । जेणें आणिलें निजधामा रोकडें । तें आहे कीं गेलें कोणीकडे । हें स्मरेना पुढें तो जैसा ॥ ५९० ॥ हो कां भेटावया भ्रतारासी । संवें मजुर आणी विश्वासी । ते पतीसीं पहुडल्या राणिवसीं । त्या मजुरासी विसरली ॥ ९१ ॥ कां जो दैवयोगें पालखीं चढे । तो पूर्वील तुटके मोचडे । आहेत कीं गेले कोणीकडे । हें स्मरेना पुढें तेणें हरिखें ॥ ९२ ॥ हो का बहुकाळें पत्नी जैसी । भर्तारू भेटल्या निजसेजेसी । ते निःशेष विसरे लाजेसी । देहाची तैसी दशा जाहली ॥ ९३ ॥ त्या दांपत्याचे सुखभेटी । पारखें देखतां लाज उठी । तेवीं देहाचे भान द्वैतदृष्टीं । मदैक्यपुष्टीं देह कैंचे ॥ ९४ ॥ एवं पावोनि माझ्या स्वरूपासी । स्वानंदपूर्ण साधकासी । सुखें सुखरूपता जाहली त्यासी । निजदेहासी विसरोनी ॥ ९५ ॥ मग उठलें कीं बैसलें । चालतें कीं राहिलें । जागतें कीं निजलें । हें स्मरण ठेलें[11] देहाचें ॥ ९६ ॥ हें धालें कीं भुकेलें । हिवलें कीं तापलें । प्यालें कीं तान्हेलें । राहिलें उगलें स्मरेना तो ॥ ९७ ॥ हें येथें कीं तेथें । मुकें कीं बोलतें । होतें कीं नव्हतें । स्मरणसहितें स्मरेना तो ॥ ९८ ॥ हें ओवळें कीं सोवळें । चोखंट कीं मैळें । डोळस कीं आंधळें । अगी पांगुळलें स्मरेना तो ॥ ९९ ॥ हें आलें कीं गेलें । होतें कीं केलें । जाहलें कीं मेलें । तटस्थ राहिलें स्मरेना तो ॥ ६०० ॥ हें बाळ कीं प्रौढ । मोठें कीं रोड । हळू कीं जड । आणणें दृढ स्मरेना तो ॥ १ ॥ हें [13]खांटे कीं भुयीं । [14]ठांयी कीं कुठायीं । आहे कीं नाहीं । हेंही पाहीं स्मरेना तो ॥ २ ॥ हें मंत्रीं कीं तंत्री । तीर्थीं कीं क्षेत्रीं । विष्ठी कीं मूत्री । आहे [15]पवित्री स्मरेना तो ॥ ३ ॥ जनीं कीं वनीं । अथवा निरजनीं । जपीं कीं ध्यानीं । हेंही मनी स्मरेना तो ॥ ४ ॥ हें सुजनीं कीं दुर्जनीं । वंदीं[16] कीं विमानीं । [17]मंदिरी कीं मसणीं । पाहती कोणी स्मरेना तो ॥ ५ ॥

---

१ जखम, घाव, प्रहार २ भाजलेलें ३ हृदयीं विंबल्यावर, अखडाकार झाल्यावर ४ देहाचें भान नाहीं देही भान मग राहत नाहीं ५ आपल्या स्थानीं ६ नवन्यास ७ बरोबर ८ अत पुरात ९ जोडे १० परकें मनुष्य दिसलें तर लाज, तसें द्वैतदृष्टि आली तर देहभान । ११ राहिलें, बंद पडलें १२ स्वच्छ कीं घाणेरडें १३ खाटेवर कीं भुईवर १४ चांगल्या ठिकाणीं कीं वाईट ठिकाणीं. १५ शुद्ध भूमीवर कारागृहात विमानात. १७ मंदिरात कीं स्मशानात

हें गजीं कीं तुरगीं । कीं अगनासंभोगीं । सरी कीं उरगीं । अगींच्या अगीं स्मरेना तो ॥६॥ हें काशी कंकटीं । नरकीं कीं वैकुंठीं । घरीं की कपाटीं । राहिले नेहेटीं स्मरेना तो ॥ ७ ॥ हें पूजिले कीं गाजिले । धरिले कीं मारिले । देहाचें येंकही केले । अथवा काय झाले स्मरेना तो ॥ ८ ॥ मी शेषशयनावरी । कीं मांतंगाच्या घरीं । कीं बैसलो शूळावरी । हेंही न स्मरी सहसा तो ॥ ९ ॥ ऐशी ज्ञात्याची निरभिमानता । माझेनि न सांगवे तत्त्वता । जे पावले माझी सायुज्यता । त्यांची कथा न बोलवे ॥ ६१० ॥ जेथ वेदां मौन पडे । स्वरवर्णेंसी वाचा बुडे । त्या सताचे पंवाडे । माझेनिही निवांडे न सांगवती ॥११॥ ऐकोन सज्ञानाची स्थिति । तुह्मासी गमेल ऐसे चित्तीं । केवळ जड मूढ झाली प्राप्ती । एकही स्फूर्ती स्फुरेना ॥ १२ ॥ जेवीं का केवळ पाषाण । तैसे झाले अतःकरण । एकही स्फुरेना स्फुरण । ज्ञातेपण घडे कैसें ॥ १३ ॥ ऐशी धरिल्या आशका । तेविषयीं सावध ऐका । ज्ञानअज्ञानभूमिका । अतर्क्य लोका निश्चित ॥१४॥ केवळ जे शुद्ध ज्ञान । आणि जडमूढ अज्ञान । दोहींची दशा समान । तेथीलही खूण मी जाणे ॥१५॥ निबिडें दाटला अंधकारु । त्यामाजीं काजळाचा डोंगरु । तेथ आंधळा आला विभाग करूं । तेसा व्यवहारु अज्ञाना ॥ १६ ॥ शोधावया अध्यात्मग्रंथ भले । अधमूकाहातीं दीधले । तें ऐके देखे ना बोले । तैसे जडत्वें झाले अज्ञान ॥१७॥ ऐशी अज्ञानाची गती । ऐका सज्ञानाची स्थिती । अपरोक्षसाक्षात्कारप्रतीती । देहीं वर्तती विदेहत्वे ॥ १८ ॥ जेवीं का रत्नें आणि गारा । दोहींचा सारिखा उभारा । मोल वेंचूनि नेती हिरा । फुकट गारा न घेती ॥१९॥ जैसे कण आणि फलकट । दोहींसी वाढी एकवाट । तैसें ज्ञानाज्ञान निकट । दिसे समसकट सारिखें ॥ ६२० ॥ जेवीं का खरें कुंडें नाणे । पाहता दिसे सारिखेपणे । खरें पारखोनि घेती देखणे । मूर्खीं नाडणे ते ठायीं ॥ २१ ॥ तेवी ज्ञानाज्ञानाची पेंठ । भेसळली दिसे एकवाट । तेथ अणुभरी चुकल्या वाट । पाखड उद्भट अगीं वाजे ॥ २२ ॥ यालागीं मद्भक्तीपाशीं आले । जे माझ्या विश्वासा टेकले । त्यासी म्यां निजरूप आपुले । खरें दीधले अतिशुद्ध ॥ २३ ॥ माझ्या नामविश्वासासाठी । प्रल्हाद द्वंद्वें पांयें पिटी । न घेता मुक्ती लागे पाठी । विश्वासें भेटी माझ्या रूपी ॥ २४ ॥ पावोनि माझ्या निजस्वरूपासी । तेंचि ते झाले मद्भावेंसी । जेवीं लवण मीनल्यां जळासी । लवणपणासी मूकलें ॥ २५ ॥ तेथ मी एक लवण । हेही विरोली आठवण । स्वयें समुद्र झाले जाण । तेवीं सज्ञान मद्रूपें ॥ २६ ॥ ऐसें पावोनि माझ्या स्वरूपासी । विसरले देहअभिमानासी । झाले चैतन्यघन सर्वांशी । आनदसमरसीं निमग्न ॥२७॥ जेवीं दोरीं सर्पू उपजला । नादोनि स्वयें निमाला । तो दोरें नाहीं देखिला । तैसा झाला देहभावो मुक्त ॥ २८ ॥ तेव्हा मी तूं हे आठवण । आठवितें आहे कोण । विसरोन गेले अतःकरण । आपण्या आपण विसरला ॥ २९ ॥

---

१ स्त्रीसभोगकाळी २ कैकाड्यांच्या मुलखात ३ गिरिकंदरीं ४ लक्षपूर्वक पाहणें ५ देहाचियें कहीं केले. ६ काहीं एक ७ मातंगाच्या ८ ऐक्य ९ इतिहास, कीर्ति १० निर्णयानें ११ ज्ञान आणि अज्ञान यांच्या अवस्था. १२ भरगच्च १३ स्थिरता, स्थिति १४ खोटें १५ पायान लाथाडून देतो १६ मिळाल्यास १७ जिरावें, नाहींशी झाली १८ आनदमय एकामतेंत १९ मुखानें राहिला व गेला स्थिति व नाश दोन्हींची कल्पना मुक्तांना नाहीं.

तेथ कैंचा स्वर्ग कैंचा नरक। कैंचें चोख कैंचें वोखं। कैंचे चतुर्दश लोक। ब्रह्म एक एकलें ॥ ६३० ॥ कैंचे पवित्र कैंचें अपवित्र। कैंचें तीर्थ कैंचें क्षेत्र। कैंचा वेदू कैंचें शास्त्र। ब्रह्म स्वतंत्र अद्वय ॥ ३१ ॥ तेथ कैंचा उत्पत्तिविनाशू। कैंचा वैकुंठ कैलासू। कैंचा ब्रह्मा विष्णु महेशू। एक अविनाशू उरलासे ॥ ३२ ॥ तेथ कैंचा वोधू कैंची बुद्धी। देवपण बुडाले त्रिशुद्धी। लाजा निमाली मोक्षसिद्धी। कैंचा क्षीराब्धिशेषशायी ॥ ३३ ॥ तेथ माझीही भगवंतता। हारपोनि जाय तत्त्वतां। प्रणवाचा बुडाला माथा। ऐसी सायुज्यता पावले ॥३४॥ यालागीं देहाचें केले ठेले। अथवा आले का गेले। हें स्फुरेना जें बोलिले। ते विशद केले या रीती ॥ ३५ ॥ अविद्या कारण देह कार्यें। ते अविद्या नासोनि जाये। कारण नासल्या कार्य राहे। हें नें घडे पाहें ह्मणाल ॥३६॥ वृक्ष समूळीं उपडिला जाये। सार्द्रता तत्काळ न जाये। पत्र पुष्प फळ सार्द्र राहे। शुष्क होये अतिकाळें ॥ ३७ ॥ तेवीं अविद्या नासोनि जाये। भोगानुरूप दैव जे राहे। तेणे ज्ञाता वर्तताहे। निजदेहीं पाहें विदेहत्वे ॥३८॥ ह्मणाल वाढवितां वाडेंकोडें। प्रतिपाळिता सुरवाडें। राखतराखतां देह पडे। प्रत्यक्ष रोकडें दिसताहे ॥ ३९ ॥ ज्याचें देह त्यासी ईढ नव्हे। तरी ते तत्काळचि पडावे। वाचलें असे कोणभावे। ऐसें कांही जीवे कल्पाल ॥६४०॥ ज्याचें देह तो न पुसे त्यातें। तरी ते देह केवी कर्मी वर्ते। ऐशी आशंका तुह्मांतें। ऐका सावचित्तें सांगेन ॥ ४१ ॥ देहाचे उत्पत्तिस्थितिनिधन। पुरुषासी वश्य नव्हे जाण। त्यासी अदृष्टचि प्रमाण। दैवयोगें चळण देहाचे ॥ ४२ ॥ उठणे का वैसणें। ते देहासी दैवगुणे। अदृष्टगती देणें घेणे। खाणे जेवणे अदृष्टें ॥ ४३ ॥ स्वदेशीं कां परदेशी। अदृष्ट नेतसे देहासी। स्वर्ग नरक भोगासी। अदृष्ट देहासी उपजवी ॥ ४४ ॥ यश लाभ हानि मृत्यु। देहासी अदृष्टें असे होतू। ज्ञाता देहासी अलिप्तू। जैसा घटातू चंद्रमा ॥ ४५ ॥ जैशी छाया पुरुषासरसी। तैशी काया सज्ञानासी। ते राहिली अदृष्टापाशी। निजकर्मासी भोगावया ॥ ४६ ॥ जन्मोनि छाया सरसी वाढे। माझी ऐशी अहंता न चढे। तैसेंच देह ज्ञात्याकडे। मी ह्मणोनि पुढें येवो न शके ॥ ४७ ॥ सदा छाया सरिसी असे। परी कोठें असे कोठे नसे। हें ज्याची तो न पुसे। देहाचे तैसे वर्तन झालें ॥ ४८ ॥ छाया विष्ठेवरी पडे। कां पालखीमाजीं चढे। पुरुषासी सुखदुःख न जोडे। ज्ञात्यासी तेणे पाडे देहभोग ॥ ४९ ॥ येथवरी निजदेहासी। कैसेन विसर पडिला त्यासी। ऐक त्याही अभिप्रायासी। दृष्टांतेसी सांगेन ॥ ६५० ॥ जो मोले मदिरा पिवोनि ठाये। तो तेणे मदें नाचे गाये। देहवंत देह विसरोनि जाये। वस्त्र नाहीं आहे स्मरेना ॥ ५१ ॥ हा तंव ब्रह्मरस प्याला। परमानंदें तृप्त झाला। देहो झाला कीं मेला। आठवू ठेला तेणे मदे ॥ ५२ ॥ एव देहाचे भरण पोषण। जन्म अथवा मरण। ते दैवयोगें जाण। तेचि निरूपण हंस वोले ॥ ५३ ॥

---

१ माईट २ चवदा लोक भूर्लोक, भुवर्लोक, स्वर्लोक, महर्लोक, जनोलोक, तपोलोक, व सत्यलोक–हे सात स्वर्गलोक ४ अतल, वितल, सुतल, तलातल, महातल, रसातल, व पाताल अशीं सात पाताळें, मिळून चौदा भुवनें होतात. ३ कचें दान कचें सत्पात्र ४ घडे न हें ह्मणाल. ५ ओलसरपणा ६ दृष्ट ७ अदृष्ट किंवा पूर्वकर्म असेल त्याप्रमाणें देह स्वकर्मफळ भोगील त्याची ज्ञानी पुरुषाला वार्ताही नसते ८ मलावर ९ दारू १० चरितार्थ

देहोऽपि दैववशगः खलु कर्म यावत्स्वारम्भकं प्रतिसमीक्षत एव सासु ।
तं सप्रपञ्चमधिरूढसमाधियोगः स्वाप्नं पुनर्न भजते प्रतिबुद्धवस्तु ॥ ३७ ॥

जितुकें देहाचें वर्तन । तितुकें अदृष्टास्तव जाण । अज्ञानासी देहाभिमान । त्यातें सज्ञान न धरिती ॥ ५४ ॥ जैसें अदृष्ट पूर्वस्थित । तैसा देह उपजे येथ । सावेवें प्राणेसहित । ऐसे वर्तत जव देवे ॥ ५५ ॥ ह्मणाल दैवयोगें देहीं असतां । अवश्य वाढेल देहअहंता । जेवीं एकत्र गमने मार्गस्था । येरयेराच्या व्यथा भोगिती ॥ ५६ ॥ लवणाच्या मिळणीं पाणी । होऊनि ठाके खारवणी । तेवी ज्ञाताही देहाचे मिळणीं । देहाभिमानी होईल ॥ ५७ ॥ जेवीं लोहसगाचिये प्राप्ती । दुर्धर अग्नि घण वरी घेती । तेवीं देहाचिया सगती । ज्ञाते भोगिती सुखदुःखें ॥ ५८ ॥ ऐसा कल्पाल अभिप्रावो । तो सज्ञानासी न घडे भावो । तिहीं निर्वटूनिया अहंभावो । चिदानंदें पहा वो समाधिस्थ ॥ ५९ ॥ 'अधिरूढसमाधियोग' । हें मूळींचे पद अभंग । येणें समाधि अतिनिर्व्यंग । साधिली चाग निजबोधें ॥ ६६० ॥ तरी समाधी ते कैशी असे । तटस्थ काष्ठाचेपरी दिसे । का समाधिस्थ केवळ पिसें । अथवा असे सज्ञान ॥६१॥ ते समाधीचीं लक्षणें । ऐक सागेन सपूर्णें । देहीं असोनि देहबंधने । नाही अडकणे सज्ञाना ॥ ६२ ॥ केवळ ताटस्थ्या नांव समाधी । ह्मणता ज्ञात्याची ठकली बुद्धी । ते समाधि नव्हे त्रिशुद्धी । मूर्च्छित ते सधी असे वृत्ती ॥ ६३ ॥ निरभिमान निरवधी । त्या नाव अखंडसमाधी । परी काष्ठाते त्रिशुद्धी । नव्हे समाधी सर्वथा ॥ ६४ ॥ ताटस्थ्यचि समाधि साचें । जे मानिती त्यासी स्वरूपाचे । ज्ञान नाहीं निश्चयाचे । अनुमानाचे बोलणे ॥ ६५ ॥ प्रचंड अघाताच्या भुलीं । तत्काळ तटस्थता बाणली । तरी काय तेणे झाली । सत्यचि भली समाधि त्यासी ॥६६॥ ओंवाळणीचिया आस्था । बहुरूपी सोंग सपादिता । वायु स्तभविला अवचिता । तेणे तटस्थता बहुकाळ ॥ ६७ ॥ परी वासना जव उरली आहे । तंव समाधि कैसेनि हों लाहे । सावध होताचि ह्मणे काये । ये दात्याचे रायें उचित द्यावे ॥ ६८ ॥ सर्व सकल्पाची अवधी । त्या नाव निर्विकल्प समाधी । सकळ शास्त्र हेंचि प्रतिपादी । समाधि त्रिशुद्धी त्या नाव ॥६९॥ सापु आल्या शेळीप्रती । तटस्थ होय सकळवृत्ती । तैशी झालिया ताटस्थ्यस्थिती । नव्हे निश्चितीं ते समाधी ॥६७०॥ अकस्मात् अवचिता । दिव्य स्वरूप देखता । आश्चर्यें झाली तटस्थता । तेथ जाणावी तत्त्वता वृत्ति आहे ॥७१॥ स्वस्वरूप देखता प्रथमदृष्टीं । नं सवरतु विस्मयो उठी । तोही जिरवूनिया पोटीं । दशा जे उठी ते समाधी ॥ ७२ ॥ निःशेष कल्पना जेथ विरे । तेथ विस्मयो कोठे स्फुरे । सूक्ष्म कल्पना थावरे । तेणें वोसरे विस्मयो ॥ ७३ ॥ जेथ साचार ब्रह्मप्राप्ती होये । तेथें देहचि स्फुरों न लाहे । तेव्हा तटस्थ कीं चालताहे । हें देखणे होये पुढिलाचें ॥ ७४ ॥ एव देहचि जेथ मिथ्यापणें । त्याचीं कवण लक्षी लक्षणे । हो का मृगजळींचेनि नाहाणें । जेवीं का निर्वणें सज्ञानीं ॥ ७५ ॥ मिथ्या

१ देह सर्वथा प्रारब्धकर्माच्या आधीन आहे २ पूर्वजन्मार्जित ३ अवयवासह, इंद्रियांसह ४ खारट ५ निर्मूल करून ६ निर्दोष ७ ताटस्थ्य ह्मणजे समाधी नव्हे समाधीमध्यें अहंभाव बीजरूपाने सुद्धा नसतो, वासना लवमात्र नसते ८ मूर्च्छा आली ९ बक्षिसाच्या, शाबासकीच्या लालचीने मूळबधादि करून दाखविले तरी ती समाधी नव्हे १० 'आपण केवळ कर्ण आहात, आपल्या औदार्याला शोभेसें बक्षीस मला द्या !' ११ मर्यादा, शेवट १२ ताटस्थ्य ही एक वृत्ति आहे, समाधी नव्हे ! १३ न सांवरत १४ पचवून. १५ स्थिर होते १६ स्नानशुद्धि होणें

देहासी तटस्थता । झाल्या मानावी समाध्यवस्था । ऐशीं लक्षणें सत्य मानितां । ठकले तत्त्वतां परीक्षक ॥ ७६ ॥ हो का स्वप्नींचे सज्ञानासी । तांटस्थ्यमुद्रा लागल्या त्यासी । जरी मान्य झाल्या स्वप्नींच्यासी । तरी जागृतीसी नाही आला ॥ ७७ ॥ हो कां स्वप्नीच्या लोकांप्रती । थोर झाली समाधीची ख्याती । तरी नाहीं आला तो जागृती । जाणावा निश्चितीं निद्रितू ॥ ७८ ॥ तेवीं ताटस्थ्या नांव समाधी । ते अविद्या स्वप्नमूर्च्छासिद्धी । परी स्वस्वरूपप्रबोधी । जागा त्रिशुद्धी नाहीं झाला ॥७९॥ तो जागा होऊनि स्वप्न पाहे । ते मिथ्यात्वे देखताहे । त्यातु आपुला देहो सत्य काये । मा ताटस्थ्य राहे ते ठायीं ॥६८०॥ जो जागा होऊनि तत्त्वता । स्वप्नदेहासी तटस्थता । साक्षेपपूर्वक लावूं जाता । लाजे परी अधिकता दशा न मनी ॥ ८१ ॥ जो जागा होऊनि स्वप्न सांगे । ते मिथ्यापणेचि अवघें । परी सत्यत्वाचेनि पांगें । कदा निजांगें नातळे ॥८२॥ तेशी साचार वस्तुप्राप्ती । तो नातळे देहस्थितीं । तरी देह वर्ते कोणे रीतीं । तो प्रारब्धगतीचेनि शेषें ॥ ८३ ॥ स्थंडिलीं अग्नि विझोनि जाये । तरी भूमिये उष्णता राहे । कर्पूर सरल्याही पाहें । सुवासु आहे ते देशीं ॥ ८४ ॥ पाळणा हालविता वोसरे । तरी तो हाले पूर्वसंस्कारें । तेवीं अविद्यानाशें प्रारब्ध उरे । तेणें देहो वावरे मुक्तांचा ॥ ८५ ॥ लक्षें भेदोनियां तीरें । वळें चालिजे पुढारें । तेवी अविद्यानाशे प्रारब्ध उरे । तेणें देहो वावरे मुक्ताचा ॥ ८६ ॥ शरीराचेनि छाया चळे । परी शरीर छायेवेगळे । तेवीं देह मिथ्या मुक्ताजवळें । चळे वळे प्रारब्धें ॥८७॥ हेतुवीण अनायासें । पुरुषासवे छाया असे । तेवी सज्ञानासरिसें । देह दिसे मिथ्यात्वे ॥ ८८ ॥ जैसें गलितं पत्र वारेनि चळे । तैसें देह वर्ते प्राचीन मेळें । परी देहकर्माचेनि विटाळें । ज्ञाता न मैळे निजबोधें ॥ ८९ ॥ त्या प्रारब्धाच्या पोटीं । सांगों सकळ जगेसी गोठी । का धरोनि मौनाची मिठी । गिरिकपाटीं पडो सुखें ॥ ६९० ॥ तो आचरो सकळ कर्मे । अथवा पिसा हो कां निभ्रमें । तेणे तेणे अनुक्रमें । जाण परिणामे प्रारब्धें ॥ ९१ ॥ तो चढो पालखी गजस्कंधीं । कां पडो विष्ठामूत्रसधीं । ते ते प्रारब्धाची सिद्धी । जाण त्रिशुद्धी ज्ञात्यासी ॥ ९२ ॥ जेथ बाध्यबाधकता फिटली । सकळ अहं अविद्या तुटली । सहज समाधी त्या नाव झाली । हे सख्यां केली सिद्धातीं ॥९३॥ ऐशी जे सैरं समाधिअवस्था । तोचि भोग भोगोनि अभोक्ता । कर्मे करोनि अकर्ता । जाण तत्त्वतां तो एक ॥९४॥ तो क्रियाकारणसयोगें । डुलत देखिजे विषयभोगें । परी समाधिमुद्रा न भंगे । भोगसगें अलिप्त ॥९५॥ त्यासी स्त्री ह्मणे माझा भर्ता । पुत्र ह्मणे माझा पिता । शिष्य ह्मणे स्वामी तत्त्वता । त्याहूनि परता त्यांमाजीं वर्ते ॥ ९६ ॥ हो का काष्ठास्तव उत्पत्ती । काष्ठावरी ज्याची स्थिती । तो आकळिता काष्ठी वहुतां । नावरे निश्चितीं अग्नि जैसा ॥९७॥ फुंकिता लखलखिला । जो फुंकास्तव प्रकटला । तो फुंक न साहता ठेला । निर्वातींचा सचला दीप जैसा ॥ ९८ ॥ तेवीं कर्मास्तव उत्पत्ती । कर्मेचि झाली परब्रह्मप्राप्ती । त्या कर्मामाजी वर्तती । निष्कर्मस्थिती महायोगी ॥ ९९ ॥ तो व्यवहारी दिसो जनीं । कीं पिसेपणीं

---

१ सारे व्यवहार सुटून निश्चल राहणें २ स्वस्वरूप जाणण्याविषयीं ३ थांबविला, झोके देणें थांबविले ४ फिरतो ५ बाण ज्यावर मारला जातो ते ६ पुढें ७ गळालेलें पान ८ देहकर्म ज्ञात्याला स्पर्श करीत नाहीं व तोही आत्मस्वरूपापासून च्युत होत नाहीं ९ पर्वताच्या गुहेत १० शेवट, सस्था. ११ स्वैर, सहज

नाचो वर्नी । अथवा तटस्थ राहो विजर्नी । दशा अधिकउणी बोलूं नये ॥ ७०० ॥ जें सिंहासनीं राजत्व जोडे । तें वनात खेळतां न मोडे । की धावता व्याहाळीपुढें । राजपद चोखडें ढळूं नेणे ॥ १ ॥ रावो रानीं वशिन्नला । त्या रानासी राजभोग आला । रानीं रावो राजत्वा मुकला । मूर्खही या बोला न बोलती ॥ २ ॥ तेवीं पावोनि स्वरूपप्राप्ती । योगी प्रारब्धाच्या स्थितीं । नाना कर्में करिता दिसती । परी निजात्मस्थिती भंगेना ॥ ३ ॥ यालागीं समाधि आणि व्युत्थान । या दोहीं अवस्थाचे लक्षण । अर्पेकासीचि घडे जाण । परिपूर्णासी लक्षण तें कैचें ॥ ४ ॥ स्वरूपावेगळें काहीं एक । पूर्णासी उरलें नाहीं देख । समाधिव्युत्थानाचें मुख । त्यासमुख येवों लाजे ॥ ५ ॥ अर्जुना देवोनि समाधी । सवेंचि घातला महायुद्धीं । परी कृष्ण कृपानिधी । तटस्थ त्रिशुद्धी न करीच ॥ ६ ॥ यालागी समाधिव्युत्थानविधी । तादस्थ्येंसहित निरवधी । गिळूनि झाली सैरें समाधी । पूर्ण निजपदीं विलसता ॥ ७ ॥ एवं प्रारब्ध जव असे । तंव मुक्ताचे देह वर्ते ऐसे । परी अहममतेचें पिसें । पूर्विल्या ऐसें बाधीना ॥ ८ ॥ जेवीं स्वप्नदेहाच्या नाना अवस्था । जागृती आलिया तत्त्वता । पुरुष नेघे आपुले माथा । तेवीं समाधिस्था देहकर्मं ॥९॥ हेचि परमार्थतां ब्रह्मस्थिती । नाना परींच्या उपपत्ती । म्या सागीतल्या तुह्माप्रती । ज्ञानसपत्ती निजगुह्य ॥ ७१० ॥ तूं कोण हें पुसिलें होतें । सागावया तें सनकादिकांतें । सागतसें निजरूपातें । विश्वास त्यातें दृढ व्हावया ॥ ११ ॥

मयैतदुक्तं वो विप्रा गुह्यं यत्साङ्ख्ययोगयोः । जानीतमागतं यज्ञं युष्मद्धर्मविवक्षया ॥ ३८ ॥

अतिगुह्य ज्ञान परात्पर । जे उपनिषदाचे भांडार । म्या सांगीतलें साचार । योगसार योग्याचें ॥ १२ ॥ ज्या ज्ञानालागीं साधनकोटी । मुमुक्षु करिती हटेंतटीं । योगी रिघोनि गिरिकपाटी । महामुद्रा नेहेटीं साधिती ॥ १३ ॥ वेदशास्त्राचिया युक्ती । थोटावल्या जिये अर्थीं । तें निजज्ञान म्या तुह्माप्रती । यथार्थनिगुती सागीतलें ॥ १४ ॥ एवढिया ज्ञानाचा ज्ञानवक्ता । मी कोण हें न कळेल सर्वथा । तरी यज्ञाचा यज्ञभोक्ता । जाणा तत्त्वता मी विष्णू ॥ १५ ॥ मज यावया हेंचि कारण । तुह्मीं ब्रह्मयाप्रति केला प्रश्न । तें उपदेशावया ब्रह्मज्ञान । स्वयें आपण येथे आलों ॥ १६ ॥ ज्या उपदेशाच्या पोटीं । वर्णाश्रमपरिपाटी । न साडिता होय माझी भेटी । तेही गोष्टी ध्वनिलीसे ॥ १७ ॥ साडावें ब्राह्मणपण । मग माडावें सन्यासग्रहण । हे दोनी धर्म देहींचे जाण । उपदेशीं देहपण मुख्यत्वें मिथ्या ॥ १८ ॥ उपदेश करूनि प्रमाण । सनकादिकीं ब्राह्मणपण । अद्यापि साडिलें नाहीं जाण । माझें गुह्य ज्ञान पावले ॥ १९ ॥ तेणेंचि उपदेशें निश्चित । नारद ब्राह्मणपणें वर्तत । ब्रह्मानंदें डुल्लत । गात नाचत निजबोधें ॥ ७२० ॥ ऐसें जें चैतन्यघन । आपुलें स्वरूप आपण । स्वयें करिताहे स्तवन । निजमहिमान द्योतावया ॥ २१ ॥

---

१ व्याहाळी=क्रीडा, शिकार मागें अध्याय ६-३६४ पहा "जेव्हा व्याहाळिये निघसी । मग आपुले रथीं बैसविसी" ज्ञानेश्वरी (अध्याय १८-५४१) मध्य घोड्याचें रगण, चौफेर रपेट या अर्थी हा शब्द वापरला आहे २ रादिला ३ समाधिविसर्जन ४ अर्धवटाला ५ यथेच्छ ६ योगमार्गाचें रहस्य ७ हठयोगानें ८ खेचरी आदि चार मुद्रा ९ नित्याभ्यासानें १० ज्ञान, ब्राह्मणपण ११ हात टेकले १२ सगतवार १३ जाणविली आहे १४ प्रकाशविण्यासाठीं

अह योगस्य साख्यस्य सत्यस्यर्तस्य तेजस । परायण द्विजश्रेष्ठा श्रिय कीर्तेर्दमस्य च ॥ ३९ ॥

सांख्य[1] जें परम ज्ञान । योग अष्टांगादिसाधन । सत्याचें[2] सत्यपण । सत्यस्वरूप जाण मी एक ॥ २२ ॥ पहा पां ज्या सत्याच्या ठायीं । संत सद्धर्मे राहिले पाही । सूनृत[3] जे वाचा तेही । मजवेगळी कांहीं हों नेणे ॥२३॥ तेजोंची जे प्रगल्भता[4] । ते माझेनि तेजे सतेजता । श्रियेची[5] जे ऐश्वर्यता । जाण तत्त्वतां माझेनी ॥ २४ ॥ कीर्ति माझेनि कीर्तनें । सदा वंदिजे साधुजनें । मजवेगळें कीर्तीचें जिणे । कोणी पोसणे न घेती ॥ २५ ॥ माझेनि तेजें निग्रहिता[6] । निग्रहो करी समस्ता । अदम्या[7] दमू दमिता । जाण तत्त्वतां माझेनि ॥ २६ ॥ येथ ध्येय आणि ध्यान । कां साध्य आणि साधन । या अवघियां मी अधिष्ठान[8] । मजवेगळें भान यां कैंचें ॥ २७ ॥ तुह्मी ब्राह्मण अतिश्रेष्ठ । मजही पूज्यपणे वरिष्ठ । यालागीं निजज्ञान चोखंट[9] । तुह्मांसी म्यां प्रकट सागीतले ॥ २८ ॥

मा भजन्ति गुणा सर्वे निर्गुण निरपेक्षकम् । सुहद प्रियमात्मान साम्यासङ्गादयो गुणा ॥ ४० ॥

मी वस्तुतां निरपेक्ष[10] निर्गुण । त्या माझ्या ठायीं भजोनि गुण । सुहृद आत्मा प्रिय जाण । ऐसें लक्षण मज करिती ॥ २९ ॥ समता आणि असगता । याही गुणांच्या अवस्था । आणूनि ठेविती माझ्या माथा । गुणस्वभावता लक्षणे ॥ ७३० ॥ हो का सवळ वळें अंधकार । कै युद्धा आला सूर्यासमोर । तरी तमारी[11] हा वडिवार[12] । सूर्या आंधार जेवीं देत ॥ ३१ ॥ कोणे धरोनियां आकाश । घटीं घातले सावकाश । तरी घटयोगें घटाकाश । मिथ्या गगनास नांव आले ॥ ३२ ॥ नाहीं घटासी आतळला[13] । गगनींचा गगनींच सचला । तो घटें घटचंद्रमा केला । मूर्खासी मानला सत्यत्वे ॥३३॥ तेवीं मी केवळ निर्गुण । त्या माझ्या ठायीं भजोनि गुण । सुहृद आत्मा इत्यादि जाण । असंगादि लक्षण मज देती ॥३४॥ गुणासी मी नातळें जरी । तरी मज ह्मणती लीलाधारी । एव गुणचि गुणामाझारीं । मिथ्या मजवरी आळ हा ॥ ३५ ॥ तेथ मी घेता ना देता । कर्ता ना करविता । हे माझी निजस्वभावता । येर ते अवस्था गुणांची ॥ ३६ ॥ एवं पूर्वापर अतिविचित्र । सागोनि ज्ञानविज्ञाननिर्धार । त्या इतिहासाचा उपसहार । स्वयें सारगधर करीतसे ॥ ३७ ॥

इति मे छिन्नसन्देहा मुनय सनकादय । सभाजयित्वा परया भक्त्यागृणत सस्तवै ॥ ४१ ॥

आत्मज्ञानी परम दक्ष । मुमुक्षूमाजी अतिनेटक[14] । सदेहापन्न[15] सनकादिक । म्या यापरी देख निःसदेह केले ॥ ३८ ॥ सदा सावधाने निर्मळ । माझ्या भजनीं अतिप्रेमळ । सदा मद्रूपें मननशीळ । अव्याकुळ[16] श्रवणार्थी ॥ ३९ ॥ उद्धवा तिंहीं ऐकता माझी गोष्टी । माझ्या स्वरूपीं घातली मिठी । मद्रूप झाले उठाउठी । वाप जगजेठी[17] ब्रह्मपुत्र ॥ ७४० ॥ तिंहीं दृश्य द्रष्टा दर्शन । त्रिपुटीचे केले शून्य । परब्रह्मचि झाले पूर्ण । माझेनि जाण उपदेशें ॥ ४१ ॥ परम पावले समाधान[18] । गद्यपद्यादि सुलक्षण । माझें करोनिया स्तवन । पूजाविधान माडिले ॥ ४२ ॥

---

१ साख्य ह्मणजे आत्मानात्मविवेक २ सत्य ह्मणजे सत जो आचरितात तो धर्म ३ चागली मधुर वाचा, प्रमाणसिद्ध वाणी ४ प्रभावाची ५ श्रीमतीची ६ स्वामित्वानें शिक्षा करणें ७ दमनास कठिण ८ आश्रम ९ सोज्ज्वळ १० इच्छारहित, अकाम ११ अधाराचा नाशक १२ योग्यता, मोठेपणा १३ मिळाला, अडकून राहिला १४ निश्चयी, नैष्ठिक. १५ सशयग्रस्त झालेले १६ उत्साही १७ फार मोठें १८ शांती.

तेरह पूनित सम्यक् मस्तुत परमर्पिभि । मत्येयाय स्वक धाम पश्यत परमेष्ठिन ॥ ४२ ॥
॥ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे श्रीकृष्णोद्धवसंवादे त्रयोदशोऽध्याय ॥ १३ ॥

जरी पूज्यपूजकता गेली । तरी तिहीं गुरूची पूजा केली । साडूनि द्वैताची भुली । पूजा माडिली अतिप्रीतीं ॥ ४३ ॥ शिष्य झालियाही ब्रह्मसपन्न । त्याहीवरी त्यासी गुरु पूज्य जाण । सद्गुरु तोचि ब्रह्म पूर्ण । हे पावली खूण सनकादिका ॥४४॥ ज्याच्या वोलासरिसेचि पाहें । अवघें ब्रह्मींचि होऊनि ठाये । त्या सद्गुरूचे पूज्य पाये । सांगूं काये वोलॅवरी ॥ ४५ ॥ ज्यासी परब्रह्म आले हाता । तोचि जाणे सद्गुरूची पूज्यता । इतरासी हे न कळे कथा । अनुमानता वोलवरी ॥ ४६ ॥ ते सनकादिक समस्त । माझी पूजा करोनि यथोक्त । वारवार स्तवन करित । चरणा लागत पुन पुनः ॥ ४७ ॥ माझ्या भजनीं एकमुख । माझिया निजभावें अतिभाविक । मज अवाप्तकामासी सुख । त्याचे पूजनीं देख उथळेले ॥ ४८ ॥ मग करूनि प्रदक्षिणा । ते लागले माझिया चरणा । परम सुख झाले ब्राह्मणा । वचनार्थं जाणा माझेनी ॥ ४९ ॥ पहात असता प्रजापती । सनकादिक उभे असती । त्यादेखतां निर्जधामाप्रती । शीघ्रगती मी आलों ॥ ७५० ॥ माझे शिष्य सनकादिक । उद्धवा या रीतीं झाले देख । तो इतिहास अलौकिक । तुज म्या सम्यक सांगीतला ॥ ५१ ॥ ते योगियांमाजी अतिउद्भट । भक्तामाजी अतिश्रेष्ठ । ज्ञानियामाजीं अतिवरिष्ठ । शिष्य चोखट सनकादिक ॥ ५२ ॥ हंसगीतनिरूपण । पुरातन जे ब्रह्मज्ञान । ते उद्धवासी श्रीकृष्ण । प्रसन्न होऊन दीधले ॥ ५३ ॥ भागवतपथें चालतां । हे पुरातन ब्रह्मकथा । एका एकादशू पाहतां । स्वभावे हातां पै आली ॥ ५४ ॥ जी हंसमुखींचीं चिद्रत्नें । जीं सनकादिका झालीं भूषणे । उद्धव अळकारिला श्रीकृष्णे । ते शेष जनार्दनें मज दीधले ॥ ५५ ॥ सनकादिक उद्धवाचें शेष । हाता आले हा वोल वोसँ । ते गोष्टीसी जाहले बहु दिवस । ह्मणाल वायस[11] हा जल्पू ॥५६॥ कृतयुगीं शंखासुरासी । देवें मर्दिले होतें त्यासी । ते ठायीं अद्यापि सभाग्यासी । ॲव्हाशखासी[12] पावती ॥ ५७ ॥ रामें पूर्वी अयोध्येसी । केलें होते महायागासी । तेथें हवि शेष लोकासी । अद्याप हातासी येतसे ॥ ५८ ॥ तैसेंचि येथें भागवतीं । जनार्दन कृपापद्धतीं । सनकादिकाची शेषप्राप्ती । एकादशार्थीं आज्ञा झाली ॥ ५९ ॥ मागेंपुढें अवघें एक । हा एकादशाचा विवेक । तेणें सनकादिक उद्धवशेखें[13] । आह्माही देख प्राप्त झाले ॥७६०॥ करू नेदिता गयागर्जनीं । न रिघवे समर्थ जनीं । ते पदीं माशी लागुनी । निवारण कोणी करीना ॥ ६१ ॥ तेवीं नाना शास्त्रार्थयुक्तींसी । शिणतां समर्थ साधकांसी । प्राप्ति नव्हे ज्ञानशेषासी । ते झाली आह्मासी एकादशें ॥ ६२ ॥ हंस कृष्ण जनार्दन । स्वरूप एक नामें भिन्न । तेणें घालून वोधाजॅन । जुना ठेवा जाण दाखविला ॥ ६३ ॥ तेथ मी एका एकु देखता । आणि तो एकु मातें दाखविता । हेंही नुरेचि वोध्यबोधकता । पाहता पाहविता तोचि तो ॥ ६४ ॥ आरसा आलिया मुख दिसे । तो गेलिया तें न दिसे । परी येणे जाणें मुखासीं नसे । ते सहजेंचि असे सचलें ॥ ६५ ॥ आरिशाचें मुख आरिसें नेलें । परी पाहांतया नाहीं ऐसें झालें । जें फॅटकटा माझें मुख

1 उपदेशाबरोबर 2 सर्व ब्रह्मस्वरूप होतें 3 शब्दांनीं 4 पूर्णकामास 5 भरतें आले 6 वैकुंठलोकास 7 मजेदार. 8 उत्कृष्ट रीतीनें 9 निर्मळ बुद्धीचे 10 ज्ञानरत्न 11 योग किंवा वायस ह्मणजे व्यर्थ, दांभिकपणाचा, निरर्थक 12 दक्षिणावर्तशंख 13 अवशिष्ट 14 ज्ञानरूप अंजन 15 जाणण्याला योग्य वस्तु व जाणणारा 16 पाहणारास 17 हायहाय,

गेलें । तें असें संचलें तो जाणे ॥ ६६ ॥ तेवी अज्ञानें न यावें । कां ज्ञान झालिया यावें । तैसें वस्तूसी न संभवे । तें असे स्वभावे संचले ॥ ६७ ॥ तैसें देसतें आणि दाखवितें । दोनी जाऊनिया तेथें । माझें मीपण जें जुने होतें । तें दावियलें मातें जनार्दनें ॥ ६८ ॥ जेवी सूर्याचेनि प्रकाशे । सूर्यचि की सूर्य दिसे । तेवीं माझेनि निजप्रकाशे । मज मीचि असें देखत ॥ ६९ ॥ ऐशियाही ठायीं जाण । कैचे नवे जुने ज्ञान । वहु काळ ठेविले सुवर्ण । त्यासी ह्मणे कोण कुहिजकु ॥ ७७० ॥ कालचाचि आजि उगवला । तो सूर्य काय ह्मणावा शिळा । की आजिचा अग्नि सोंवळा । कालचा काय वोंवळा ह्मणों ये ॥७१॥ तेवीं सनकादिकांचें जें ज्ञान । तेंचि मराठीभाषेमाजीं जाण । येथें ठेवूं जाता दूषण । दोषी आपण होइजे ॥ ७२ ॥ कां सुवर्णाचें केले सुणे । परी तें मोले नव्हेचि उणे । तेवीं सनकादिकांचीं ज्ञानें । देशभाषा हीने नव्हतीच ॥ ७३ ॥ जेवी कां गुळाचें कारलें केलें । परी तें कडूपणा नाहीं आले । तेवीं हंसगीत मराठें झाले । नाहीं पालटलें चिन्मात्र ॥ ७४ ॥ जें मोल मुकुटीच्या हेमासी । तेंचि मोल सुवर्णश्वानासी । जो का ग्राहिक सुवर्णासी । दोघे दोघासी समत्वे ॥ ७५ ॥ तैसें आत्मानुभवी जे येथें । ते मानितील या ग्रंथातें । येर ते हेळसितील यातें । निजभावार्थें न घेती ॥ ७६ ॥ जे वंदिती कां निंदिती । ते दोघे आह्मा ब्रह्ममूर्ती । हे निजात्मभावाची प्रतीती । केली निश्चितीं जनार्दनें ॥ ७७ ॥ एका जनार्दना शरण । रिघता विरालें एकपण । जेवी का समरसोनि लवण । स्वयें जाण समुद्र झाले ॥ ७८ ॥ तेथें एका आणि जनार्दन । एक झाले हें ह्मणे कोण । जेवीं डोळयाचे देखणेपण । डोळाचि आपण स्वयें जाणे ॥ ७९ ॥ डोळयांनीं आरिसा प्रकाशिजे । तेथे डोळेनि डोळा पाहिजे । तेवी हें ज्ञान जाणिजे । देखणें देखिजे देखणेनी ॥ ७८० ॥ साडोनियां एकपण । एका जनार्दना शरण । हेंचि हंसगीतनिरूपण । झाले परिपूर्ण पूर्णत्वे ॥ ७८१ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे एकादशस्कंधे एकाकारटीकायां श्रीकृष्णोद्धवसवादे हंसगीतनिरूपणं नाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ ॥ मूळ श्लोक ॥ ४२ ॥ ओंव्या ॥ ७८१ ॥

अध्याय चवदावा.

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥ ॐ नमो स्वामी सद्गुरू । तूं निजागें क्षीरसागरू । तुझा उगवल्या प्रबोधचंद्रू । आह्लादकरू जीवासी ॥ १ ॥ ज्या चंद्राचे चंद्रकरीं । निबिड अज्ञान अधारी । त्रिविध ताप दूर करी । हृदयचिदंबरीं उगवोनी ॥२॥ ज्या चंद्राचे चद्रकिरण । आर्तचकोरालागी जाण । स्वानंदचंद्रामृते स्रवोन । स्वभावे पूर्ण करिताती ॥ ३ ॥ अविद्या-अधारीं अध वंधें । सकोचलीं जीवदेहकुमुदें । तीं ज्याचेनि किरणप्रवोधें । अतिस्वानंदें विकासलीं ॥ ४ ॥ जो चंद्र देखताचि दिठी । सुख होय जीवाच्या पोटी । अहंसोमकात

---

१ कुजलेलें ‘कुहिजक’ असाही पाठ आहे २ कुत्रें, श्वान ३ देशभाषेंत ज्ञानें आल्यान हीन होत नाहींत ४ कडू कारलें गुळाचे केले ५ धिक्कारतील ६ भक्तीन ७ ज्ञानरूप चद्र अनुभवज्ञान, प्रत्यक्षज्ञान ८ आनद देणारा ९ चद्रकिरणानीं १० पूर्ण अज्ञान आपण कोण हें विचारानेंही न समजणें ११ देहबुद्धीमुळें उत्पन्न होणारे देहाचे त्रिविध ताप १२ हृदयरूप चिदाकाशामध्यें १३ जीव पूर्ण व्यापक असून अविद्या अधकारामुळें त्याची व्यापक दृष्टि सकुचित होऊन देहापुरती व्यापकता राहिली १४ कमळे १५ अखड स्वरूपाकार वृत्तीच्या योगानं १६ अहकाररूपी चद्रकातमण्याचा गोळा

खोटी । उठाउठी विरवितू ॥ ५ ॥ पूर्णिमा पूर्णत्वें पूर्ण वाढे । देखोनि क्षीराब्धी भरते गाढें । [1]गुरुआज्ञामर्यादा न मोडे । स्वानंद चढे अद्वयें ॥ ६ ॥ सद्गुरु क्षीराब्धी अतिगहन । सादरें करिता निरीक्षण । वेदांतलहरीमाजीं जाण । शब्दचिद्रत्नें भासती ॥ ७ ॥ तेथ [2]विश्वासाचा गिरिवर । वैराग्यवासुकी रविदोर । निजधैर्याचे सुरासुर । मथनतत्पर समसाम्यें ॥ ८ ॥ मथनीं प्रथम खळखळाटी । [3]लयविक्षेप हाळाहळ उठी । तें विवेकनीळकंठे कंठीं । निजात्मदृष्टी गिळिलें ॥ ९ ॥ मग अभ्यास प्रत्यगावृत्ती । क्रियेसी झाली विश्रांती । प्रकटली रमा निजशांती । जीस श्रीपती वश्य झाला ॥१०॥ तेथ [5]ब्रह्मरस आणि भ्रमरस । इहीं युक्त अमृतकलश । मथनीं निघाला सावकाश । ज्याचा अभिलाष [6]सुरासुरा ॥ ११ ॥ ते विभागावयालागुनी । माधवचि झाला मोहिनी । [7]अहंराहूचे शिर छेदूनी । अमृतपानी निववीले ॥ १२ ॥ ते वृत्तिरूप मोहिनी । पालटली तत्क्षणीं । ठेली नारायण होउनी । पहिलेर्पणीं उठेना ॥१३॥ ते क्षीरसागरीं नारायण । समाधि शेषशयनीं आपण । सुखें सुखावला जाण । अद्यापि शयन केले असे ॥ १४ ॥ ऐसा सद्गुरु चित्सागरू । ज्याचा वेदासी न कळे पारू । नारायणादि नानावतारू । ज्याचेन साचारू उपजती ॥ १५ ॥ ज्याचीं चिद्रत्नें गोमटीं । हरिहरांचे कंठीं मुकुटीं । वाणलीं शोभती वेदपाठीं । [10]कविचरिष्ठीं वानिलीं ॥ १६ ॥ ऐशिया जी अतिगंभीरा । जनार्दना सुखसागरा । अनंतरूपा अपारा । तुझ्या परपारा कोण जाणे ॥ १७ ॥ विवेकें न देखवे दिठी । वेदा न बोलवे गोठी । तेथ हे माझी मराठी । कोणे [11]परिपाटीं सरेल ॥ १८ ॥ हो का राजचक्रवर्तीचे माथा । कोणासी न वैसवे सर्वथा । तेथ माशी जाऊनि वैसतां । दुर्गमता तव नाहीं ॥ १९ ॥ कां राजपत्नीचे स्तन । देखावया शके कोण । परी [12]निजपुत्र तेथें जाण । चळें स्तनपान करीतसे ॥२०॥ तेवीं माझी हे मराठी । जनार्दनकृपा[13]परिपाटीं । निःशब्दाच्या सांगे गोठी । चिन्मात्रीं मिठी घालूनी ॥ २१ ॥ असो आकाश घटा सबाह्य आतू । तेवीं शब्दामाजीं नि[14]शब्दवस्तू । रिता बोल रिघावया प्रातू । उरला प्रस्तुतूं दिसेना ॥ २२ ॥ बाळक बोलों नेणे तत्त्वता । त्यासी बोलिके बोल बोलवी पिता । तैसीच हेही जाणावी कथा । वाचेचा वक्ता जनार्दन ॥ २३ ॥ त्या जनार्दनाचे कृपादृष्टी । भागवत सांगों मराठिये गोष्टी । जें कां [16]आलोडितां ग्रंथकोटी । अर्थीं दृष्टी पडेना ॥ २४ ॥ तेचि श्रीमहाभागवत । जनार्दनकृपें येथ । देश[17]भाषा हसगीत । ज्ञान सुनिश्चित सांगीतले ॥ २५ ॥ सद्भावें करिता माझी भक्ती । तेणें

१ गुरुसत्ता, गुरुगौरव, "गुरुगौरव जयातें साहीचिना" अमृता० प्र० २ २ वैराग्य, विश्वास आणि धैर्य या तीन्हींचे योगानें अभ्यासमथन चालविणें, वैराग्यामुळ विषयाकडे वृत्ति जात नाहीं गुरूंनीं सांगितलेल्या अभ्यासावर भरंवसा हा विश्वास, व काहीं झालें तरी अभ्यास न सोडणें हें धैर्य ३ प्रथम अभ्यास करूं लागलें असता लय, विक्षेप, तम, रसास्वाद, वगैरे अडथळे अगर विघ्नें उत्पन्न होतात "लयस्तमश्च विक्षेपो रसास्वादश्च शून्यता । एवं यद्विघ्नबाहुल्यं त्याज्यं ब्रह्मविदा शनैः" अपरोक्षानुभूती ४ विवेकानें लयविक्षेप नाहींसे झाल्यानंतर सोऽहंवृत्तीचा अभ्यास करता करता ती क्रिया बंद राहून शांति प्रगट होते ५ मथनांत ब्रह्मरस व भ्रमरस यांनीं भरलेला अमृतकलश निघाला ऋद्धिसिद्धीचा संभ्रम हाच भ्रमरस तो अभक्तांनीं–असुरांनीं सेवन केला, व भक्तांना–सुरांना प्रभूनीं ब्रह्मरस अर्पण केला दैवी प्रकृतीचे सुर व आसुरी प्रकृतीचे असुर ६ असुरांच्या हातीं अमृत पडूं नये म्हणून भगवंतानें मोहिनीचें रूप घेतलं ७ अहंकाररूप राहूचें मस्तक उडविलें ८ देहबुद्धिरूपानें ९ पलीकडे, अंत. १० मोठमोठ्या कवींनीं ११ कोणत्या रीतीनें पार पडेल १२ पुत्र १३ परंपरेनें, प्रकारानें १४ शब्दांच्या पोटांत शब्दातीत परब्रह्म वस्तु सांपडते १५ सांप्रत १६ अभ्यासणें, पाहणें, विवेचन करणें १७ मराठी भाषेत

ज्ञानखड्गाची होय प्राप्ती । छेदोनि संसारआसक्ती । सायुज्यमुक्ती मद्भक्तां ॥ २६ ॥ माझेनि भजनें मोक्ष पावे । ऐसे वोलिले जें देवे । ते आइकोनिया उद्धवें । विचारू जीवें आदरिला ॥ २७ ॥ देवो सांगे भजनेचि मुक्ती । आणिका ज्ञात्याची व्युत्पत्ती । आणिकें साधनें मोक्षाप्रती । सागताती आनआने ॥ २८ ॥ एवं या दोहीं पक्षी जाण । मोक्षीं श्रेष्ठ साधन कोण । तेचि आशंकेचा प्रश्न । उद्धवे आपण माडिला ॥ २९ ॥

उद्धव उवाच–वदन्ति कृष्ण श्रेयांसि बहूनि ब्रह्मवादिन । तेषा विकल्पप्राधान्यमुताहो एकमुख्यता ॥ १ ॥

उद्धव ह्मणे गा श्रीपती । मोक्षमार्गीं साधनें किती । वेदवादियांची व्युत्पत्ती । बहुत सांगती साधने ॥ ३० ॥ तीं अवघींच समान । कीं एक गौण एक प्रधान । देवे सांगीतले आपण । भक्तीचि कारण मुक्तीसी ॥ ३१ ॥

भवतोदाहृत स्वामिन् भक्तियोगोऽनपेक्षित । निरस्य सर्वत सङ्ग येन त्वय्याविशेन्मनः ॥ २ ॥

आणिकां साधनां नापेक्षिती । सर्व सगांतें निरसिती । मोक्षमार्गीं मुख्य भक्ती । जिणे स्वरूपप्राप्ती तत्काळ ॥ ३२ ॥ माझ्या स्वरूपीं ठेवूनि मन । फळाशेवीण माझें भजन । हेंचि मोक्षाचें मुख्य साधन । देवें आपण वोलिलें ॥ ३३ ॥ स्वामी वोलिले मुख्य भक्ती । इतर जे साधनें सांगती । त्यांसी प्राप्तीची अस्तिनास्ति । देवे मजप्रती सांगावी ॥ ३४ ॥ याचि प्रश्नाची प्रश्नस्थिती । विवंचीतसे श्रीपती । त्रिगुण ज्ञात्याची प्रकृती । साधने मानिती यथारुचि ॥ ३५ ॥ ज्याची आसक्ती जिये गुणीं । तो तेंचि साधन सत्य मानी । यापरी ज्ञानाभिमानी । नाना साधनीं जल्पती ॥ ३६ ॥ परपरा वहुकाळें । ज्ञात्याचें ज्ञान झालें मैळें । तें सत्य मानिती तुच्छ फळें । ऐक प्रांजळें उद्धवा ॥ ३७ ॥ चौदाव्यामाजी निरूपण-स्थिती । इतुकें सागेल श्रीपती । साधनांमाजीं मुख्य भक्ती । ध्यानयोगस्थिती समाधि-युक्त ॥ ३८ ॥ इतर साधनांचें निराकरण । तुच्छफलत्वे तेही जाण । सात श्लोकीं श्रीकृष्ण । स्वमुखें आपण सागतू ॥ ३९ ॥

श्रीभगवानुवाच–कालेन नष्टा प्रलये वाणीय वेदसंज्ञिता । मयाऽऽदौ ब्रह्मणे प्रोक्ता धर्मो यस्या मदात्मक ॥ ३ ॥

माझी वेदवाणी प्रांजळी । ज्ञानप्रकाशे अतिसोज्ज्वळी । ते नाशिली प्रळयकाळी । सत्य-लोकेंहोळी जेव्हा झाली ॥ ४० ॥ ब्रह्मयाचा प्रळयो होतां । वेदवाणीचा वक्ता । कोणी नुरेचि तत्त्वतां । यालागीं सर्वथा बुजाली ॥ ४१ ॥ तेचि वेदवाणी कल्पादीसी । म्याचि प्रकाशिली ब्रह्यासी । जिच्याठायीं मद्भक्तीसी । यथार्थेसी वोलिलो ॥ ४२ ॥ जे वाचेचें अनुसधान । माझे स्वरूपीं समाधान । ऐसें माझें निजज्ञान । ब्रह्यासी म्यां जाण सांगीतले ॥ ४३ ॥

तेन प्रोक्ता च पुत्राय मनवे पूर्वजाय सा । ततो भृग्वादयोऽगृह्णन् सप्त ब्रह्ममहर्षय ॥ ४ ॥

तो सकळ वेद विवंचूनू । ब्रह्मेनि उपदेशिला मनू । सप्त ब्रह्मर्षी त्यापासूनू । वेद सपूर्णू पावले ॥ ४४ ॥ ब्रह्मेनि दक्षादि प्रजापती । उपदेशिले त्याचि स्थिती । यापासून नेणो किती । ज्ञानसपत्ती पावले ॥ ४५ ॥ सप्त ऋषींची जे मातू । भृगु मरीचि अत्रि विख्यातू । अगिरा पुलस्त्य पुलह क्रतू । हा जाण निश्चितू ऋषिभागू ॥ ४६ ॥

---

१ प्राप्त होतो २ मोक्षप्राप्ति ३ ब्रह्मवादी पुरुष मोक्षप्राप्तीचीं साधनें निरनिराळीं सागतात ४ इच्छा करीत नाहींत ५ सोडून देतात ६ निष्काम भजन ७ होते किंवा नाहीं ८ विचार करी ९ मलिन १० सरळ ११ निवारण १२ ह्रास झाली १३ प्रळयकाळीं १४ सृष्टीच्या आरंभीं १५ उपदेशिली १६ विचार करून १७ भृगु, मरीचि, अत्रि, अंगिरा, पुलस्त्य, पुलह व क्रतु

तेभ्य पितृभ्यस्तत्पुत्रा देवदानवगुह्यका । मनुष्या सिद्धगन्धर्वाः सविद्याधरचारणा ॥ ५ ॥
किंदेवाः किन्नरा नागा रक्ष किंपुरुषादय । बह्व्यस्तेषां प्रकृतयो रज सत्वतमोभुवः ॥ ६ ॥

तिंहीं ऋषीश्वरीं पुत्रपौत्र । उपदेशिले नर किन्नर । देव दानव अपार । सिद्ध विद्याधर चारण ॥ ४७ ॥ गुह्यक गंधर्व राक्षस । किंदेवं आणि किंपुरुष । नागसर्पादि तामस । परंपरा उपदेश पावले ॥ ४८ ॥ मुखाकृतीं दिसती नर । शरीरें केवळ वनचर । ऐसे जे कारीसे थोर । त्यांसी किन्नर बोलिजे ॥ ४९ ॥ मुखाभासे दिसती पुरुष । शरीर पाहता श्वापदवेष । ऐसे जे वानर रामदास । त्यांसी किंपुरुष बोलिजे ॥ ५० ॥ स्वेददुर्गंधिकल्मषरहित । शरीरें अतिभव्य भासत । मनुष्यदेवाऐसे दिसत । ते बोलिजेत किंदेव ॥ ५१ ॥ यापरींच्या बहुधा व्यक्ती । रजतमादि सत्वप्रकृती । उपदेशपरंपरा प्राप्ती । ज्ञान बोलती यथारुचि ॥५२॥

याभिर्भूतानि भिद्यन्ते भूताना मतयस्तथा । यथाप्रकृति सर्वेषां चित्रा वाच स्रवन्ति हि ॥ ७ ॥

जैशी प्रकृति तैशी भावना । जैसा गुण तैशी वासना । जे वासनेस्तव जाणा । भूते विषमपणा आणि भेदु ॥ ५३ ॥ देवमनुष्यतिर्यगता । हे वासनेची विषमता । येवढा भेद करी भूता । अनेकता यथारुचि ॥ ५४ ॥ ज्याची जैशी प्रकृती । ते तैसा वेदार्थू मानिती । तेंचि शिष्यासी सांगती । परंपरास्थिती उपदेशू ॥ ५५ ॥ विचित्र वेदार्थ मानणे । विचित्र सगेंती साधने । विचित्र उपदेश करणें । प्रकृतिगुणे मतवाद ॥ ५६ ॥

एव प्रकृतिवैचित्र्याद्भिद्यन्ते मतयो नृणाम् । पारपर्येण केषांचित्पाखण्डमतयोऽपरे ॥ ८ ॥

यापरी गा निजप्रकृती । वाढली जाण नाना मतीं । तो मतवाद ठसावला चित्तीं । यथानिगुर्ती सत्यत्वे ॥ ५७ ॥ मिथ्या स्वप्न जेवी निद्रिता । सत्य मानलेसे सर्वथा । तेवी नानामतवादकथा । सत्य तत्त्वता मानिती ॥५८॥ हे वेदपंढियंत्याची कथा । ज्यासी वेदीं नाहीं अधिकारता । त्यासी उपदेशपरंपरता । नानामतता सत्य माने ॥ ५९ ॥ एकाची वेदबाह्य व्युत्पत्ती । ते आपुलालिये स्वमतीं । पांपंडातें प्रतिष्ठिती । तेंच उपदेशिती शिष्याते ॥६०॥

मन्मायामोहितधिय पुरुषा पुरुषर्षभ । श्रेयो वदन्त्यनेकान्त यथाकर्म यथारुचि ॥ ९ ॥

नानावासनागुणानुवृत्ती । नाना परींच्या पुरुषप्रकृती । यासी माझी माया मूळकर्ती । जाण निश्चितीं उद्धवा ॥ ६१ ॥ माझिया मायें मोहिले वरिष्ठ । जन केले विवेकनष्ट । भुलवूनिया मोक्षाची वाट । विषयनिष्ठ विवेकू ॥ ६२ ॥ ऐक उद्धवा पुरुषश्रेष्ठा । यापरी भ्रशली जनाची निष्ठा । चुकोनि मोक्षाचा दारवटा । साधनकचाटा जल्पती ॥ ६३ ॥ त्या नाना साधनाच्या युक्ती । ज्या मतवादें प्रतिपादिती । त्याही दीड श्लोकीं श्रीपती । उद्धवाप्रती सांगत ॥ ६४ ॥

धर्ममेके यशश्चान्ये काम सत्य दम शमम् । अन्ये वदन्ति स्वार्थं वा ऐश्वर्यं त्यागभोजनम् ।
केचिद्यज्ञतपोदान व्रतानि नियमान्यमान् ॥ १० ॥

मीमांसकाचें मत येथ । काम्य निषिद्धरहित । कर्मचि साधन मानित । मोक्ष येणें प्राप्त

---

१ किंदेव, किन्नर, व किंपुरुष, यांत भेद आहे किंदेवाच्या शरीराना ग्लानि, घाम, दुर्गंधि नसल्यामुळे हे देवांसारखेच वाटतात, मुखानें किंवा शरीरानें मनुष्यासारखे दिसणारे देव ते किन्नर, व ज्यांच्यात थोडेसें मनुष्यसाम्य आढळतें ते वानरादिक किंपुरुष होत २ आखलें ३ स्वभाव ४ सांगती ५ स्वताच्या शक्त्यनुसार स्वीकारलेल्या मताचा वाद ६ वेदज्ञाची ती ही गोष्ट। पाखाड्यांची तर गोष्टच विचारायला नको ७ नास्तिकपणा ८ विविध वासनामुळें विविध स्वभावाचे लोक निपजतात व त्यांच्या बुद्धिही विविध होतात ९ विचारशून्य १० दार ११ खटपटी १२ मोक्षार्थी न प्रवर्तेत तत्र काम्यनिषिद्धयो । नित्यनैमित्तिके कुर्यात्प्रत्यवायजिहासया ॥

ह्मणताती ॥ ६५ ॥ काव्य नाटक अळंकार करिती । ते कवित्वचि साधन मानिती । कविताप्रबंधव्युत्पत्ती । मोक्ष मानिती तेणें यशे ॥ ६६ ॥ कवीश्वरांचें[1] मत ऐसे । आपुले कवित्वाचेनि यशे । मोक्ष लाहो अनायासें । हें कवितापिसे कवीश्वरां ॥ ६७ ॥ वात्स्यायनकोकशास्त्रमत[2] । त्यांचा अभिप्रायो विपरीत । कामसुखें मोक्ष मानित । काम सतत सेवावा ॥ ६८ ॥ सांख्ययोगांची वदंती[3] । सत्य शमदमादि सपत्ती । हेंचि साधन मोक्षाप्रती । नेम निश्चितीं तिहीं केला ॥ ६९ ॥ नीतिशास्त्रकारांचे[4] मत । सार्वभौम राज्य प्राप्त । त्यातेंचि मोक्ष मानित । सामदानादि तेंथ साधन ॥ ७० ॥ एकांचा मतविभाग । शिखासूत्रमात्रत्याग[5] । त्याचें नांव मोक्षमार्ग । परम श्लाघ्य मानिती ॥ ७१ ॥ देहात्मवाद्यांचा[6] योग । स्वेच्छा भोगावे यथेष्ट भोग । कैचा नरक कैचा स्वर्ग । मेल्या मग कोण जन्मे ॥ ७२ ॥ अश्वमेध राजसूययाग । हाचि ऐकांचा[7] मोक्षमार्ग । एका मूर्तिउपासना सांग । पूजाविभाग ते साधन ॥ ७३ ॥ एकांचे मत साक्षेप । कडकडाटेंसी खटाटोप । शरीरशोषणादि जें तप । तो मार्ग समीप मोक्षाचा ॥ ७४ ॥ एक ह्मणती श्रेष्ठ साधन । मोक्षमार्गीं केवळ दान । दीक्षितँ ह्मणती व्रतग्रहण[9] । हेंचि साधन मोक्षाचें ॥ ७५ ॥ एकाच्या मताचा अनुक्रम । अवश्य करावे व्रत नियम । एवं मतानुसारें उपक्रम । नानासाधनसभ्रम बोलती ॥ ७६ ॥ या साधनांची पाहता स्थिती । आद्यंतवंत[10] निश्चितीं । तेंचि पै उद्धवाप्रती । कृष्ण कृपामूर्ती सांगत ॥ ७७ ॥

आद्यन्तवन्त एवैषा लोका. कर्मविनिर्मिता । दु खोदर्कास्तमोनिष्ठा क्षुद्रानन्दा शुचार्पिता ॥ ११ ॥

सांडूनि फळाशा देहाभिमान । मज नार्पिती जे साधन । त्यांचें फळ दु'खरूप जाण । जन्ममरणदायक ॥ ७८ ॥ तिहीं साधनीं साधिले लोक । ते अतवंत नश्वर देख । ते लोकींचे जे सुख । साखरेंसीं विख रांधिले[11] ॥ ७९ ॥ त्याचे जिह्वाग्री गोडपण । परिपाकीं[12] अचूक मरण । तैसा तो क्षुद्रानंद जाण । शोकासी कारण समूळ ॥ ८० ॥ निजकर्में मलिन[13] लोक । त्यांच्याठायीं कैचें सुख । उत्तरोत्तर वाढतें दुःख । अंधतमदायक[14] परिपाकू ॥ ८१ ॥ भोगासक्त जे झाले मन । त्यासी अखंड विषयांचे ध्यान । विषयाभ्यासें तमोगुण । अधःपतनदायक ॥ ८२ ॥ इहींच साधनीं माझी भक्ती । जो कोणी करील परम प्रीतीं । ते भक्तीची मुख्यत्वे स्थिती । स्वयें श्रीपती सागत ॥ ८३ ॥

मय्यर्पितात्मन सभ्य निरपेक्षस्य सर्वत । मयात्मना सुखं यत्तत्कुत स्याद्विषयात्मनाम् ॥ १२ ॥

भक्ती निजसुखाची मातू । सांगावया उद्धवासी सबोधितू । भक्तिसुखालागीं भाग्यवंतू । तूंचि निश्चितू उद्धवा ॥ ८४ ॥ भक्तिसुखाचें भाग्य यासी । ह्मणोनि सभ्य ह्मणणे त्यासी । ऐसें पुरस्करोनि[15] उद्धवासी । भक्तिसुखासी देवो सागे ॥ ८५ ॥ पावावया माझी स्वरूपप्रासी । इहलोकींची भोगासक्ती । निःशेष नातळे[16] चित्तवृत्ती । जेवीं निजपती रजस्वला ॥ ८६ ॥ साधूनि माझिया अनुसधाना । परलोक नातळे वासना । धिक्कारी पै

---

१ अलकारशास्त्री ह्मणतात "यावत्कीर्तिर्मनुष्यस्य पुण्यलोकेषु गीयते । तावद्वर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ॥" २ कामशास्त्रकार ३ वार्ता, गोष्ट ४ व्यवहारशास्त्रज्ञाचें ५ शेंडी व यज्ञोपवीत टाकणें ६ बुद्धाचा, नास्तिकाचा 'ऋण कृत्वा घृत पिबेत्' या मताचे लोक ७ याज्ञिकांचा ८ हठयोग ९ यज्ञकंकण बांधणें १० अनित्य ११ साखरेंत विष मिसळलें. १२ परिणामीं १३ निर्मिलें १४ अंधतम नांवाच्या नरकाप्रत नेणारे १५ सन्मानून १६ स्पर्श करीत नाहीं.

ब्रह्मसदना । इतर गणना कोण पुसे ॥ ८७ ॥ ऐशिया गा निरपेक्षता । माझेनि भजनें सप्रेमता । तेथ मी जाण स्वभावता । प्रकटें तत्त्वता निजरूपें ॥ ८८ ॥ मी प्रकटलों हें ऐसें । बोलणे तें आहाच दिसे । सदा मी हृदयींचि वसे । प्रकटलो दिसे निर्विकल्पें ॥ ८९ ॥ आभाळ गेलिया सविता । सहजेचि दिसे आतौता । तेवीं गेलिया विषयावस्था । मी स्वभावता प्रकटचि ॥ ९० ॥ एवं भक्ताचिया भावार्था । भावबळें मज प्रकटता । तेव्हा भक्ताचिया चित्ता । विषयवार्ता स्फुरेना ॥ ९१ ॥ सांडूनि विषयावस्था । मद्रूपीं लागल्या चित्ता । भक्तासी होय मद्रूपता । स्वभावता निजबोधें ॥ ९२ ॥ लोह एकांगें स्पर्शमणी । लागतां सर्वांग होय सुवर्णी । तेवीं मद्भक्त माझ्या ध्यानीं । चिद्रूपपणीं सर्वांग ॥ ९३ ॥ ते काळीं महजसुख । भक्तांसी जे होय देख । त्यासी तुकावया तुक । कैचें आणिक काटाळें ॥ ९४ ॥ ज्या निजसुखाकारणें । सदाशिवू सेवी श्मशानें । ब्रह्मा तें सुख काय जाणे । त्याकारणें म्या उपदेशिलें ॥ ९५ ॥ भक्तीं भोगिता माझें सुख । विसरले देहादि जन्मदुःख । विसरले ते तहानभूक । निजात्मसुख कोंदलें ॥ ९६ ॥ ऐशिया निजसुखाची गोडी । विषयी काय जाणती बापुडीं । वेचिता लक्षालक्षकोडी । त्या सुखाची कवडी लाभेना ॥ ९७ ॥ धन धान्य पुत्र स्वजन । सर्वस्व वेचिताही जाण । त्या सुखाचा रजःकण । विषयी जन न लाभती ॥ ९८ ॥ हो का सत्यलोकनिवासी । तेही न पावती त्या सुखासी । इतराची कथा कायसी । मुख्य प्रजापतीसी हें सुख कैचें ॥ ९९ ॥ मज निजात्म्याचे सुखप्राप्ती । सकळ इंद्रियें सुखरूप होती । त्या सुखाची सुखस्थिती । लोकांतरप्राप्ती[12] कोट्यंशीं न तुके ॥ १०० ॥ निष्काम निर्लोभ निर्दंभ भजन । निर्मत्सर निरभिमान । ऐशिया मद्भक्तासी जाण । माझें सुख सपूर्ण मी देतों ॥ १ ॥ जे कां देशता कालता । अनवच्छिन्न[13] गा वस्तुता । ऐशिया निजसुखाचे माथा । माझिया निजभक्ता रहिवासू ॥ २ ॥

अकिञ्चनस्य दान्तस्य शान्तस्य समचेतसः । मया सन्तुष्टमनसः सर्वाः सुखमया दिशः ॥ १३ ॥

ऐक अकिंचनाची गोठी । नाहीं मठ मठिका पर्णकुटी[14] । पांचांपालवीं[15] मोकळ्या गाठी । त्यांसी ये भेटीं निजसुख माझें ॥ ३ ॥ जो दमनशीळ जगजेठी । अकराचीही[16] नळी[17] निमटी । तो निजसुखाचे साम्राज्यपटीं । बैसे उठाउठी तत्काळ ॥ ४ ॥ देखता नानाभूत विषमता[18] । ज्यासी साचार दिसे समता । तो माझिया निजसुखाचे माथा । क्रीडे सर्वार्थता समसाम्यें ॥ ५ ॥ सर्पत्वचा[19] जेवी पायरी[20] । माथा हालविल्या फडा[21] न करी । तेवीं धनदारागृहपुत्रीं । छळिता ज्याभीतरीं क्रोध नुमसे[22] ॥ ६ ॥ कामक्रोध मावळले देहीं । साचार[23] शांति ज्याच्या ठायीं । माझें निजसुख त्याच्या पायीं । लोळत पाहीं सर्वदा ॥ ७ ॥ तो जरी तें सुख नेघे । तरी ते सुख तयापुढेमागें । जडोनि ठेले जी सर्वांगें । सांडिता वेगें सांडेना ॥ ८ ॥ तो जेउती[24] वास पाहे । ते दिग्मंडळ सुखाचे होये । तो जेथ का उभा राहे । तेथ मुसावले[25] राहे महासुख ॥ ९ ॥ त्याचे पाऊल जेथें पडे । तेथे निजसुखाची खाणी उघडे । तो प्रसगें[26] पाहे

---

१ ब्रह्मलोकास सुद्धा तुच्छ लेखतात २ व्यग, वरवर ३ टगें ४ आहता ५ सरूपज्ञानार ६ तुलना करण्यास ७ वजन, माप ८ ओतप्रोत भरलें ९ थोडाही अश १० महादेवास ११ आमानदप्राप्तीन १२ स्वर्गादि इतर लोकप्राप्ति १३ देश व काल यानीं मर्यादित नाहीं असें सुख १४ खोपट, झोपडी १५ पांचही पदराच्या गाठी मोकळ्या, दरिद्री १६ पाच ज्ञानेंद्रिये, पाच कर्मेंद्रियें, व अकरावं मन १७ गर्दन मुरगळतो १८ भिन्नता १९ सापाची कात २० रायेनें २१ फणा २२ नुमटे २३ निवळ, शुद्ध २४ ज्या बाजूस मार्गं २५ एकवटून, मूर्तिमत २६ सहजगत्या

जयाकडे । तेथें स्वानंदें वाढे परमानंदू ॥ ११० ॥ तो ज्यासी भेटे अदृष्टें । त्यास सुखाची पेंहांट फुटे । त्यासी पावों लागलिया अवचटें । सुखाचें गोमटें निजसुख लाभे ॥ ११ ॥ ज्याचे श्वासोच्छ्वासाचा परिचार । कीं निमेषोन्मेषांचे व्यापार । माझेनि निजसुखें साचार । तेथेचि घर बांधलें ॥ १२ ॥ तो सकळ सुखांचा मंडपू । कीं निजसुखाचा कंदर्पू । तो सर्वांगें सुखस्वरूपू । सबाह्य सुखरूपू समसुखत्वें ॥ १३ ॥ त्याचे सुखाची परिपूर्णता । पुढिले श्लोकें तत्त्वता । स्वयें देवोचि झाला सांगता । सुखसंपन्नता भक्ताची ॥ १४ ॥

न पारमेष्ठ्यं न महेन्द्रधिष्ण्यं न सार्वभौमं न रसाधिपत्यम् ।
न योगसिद्धीरपुनर्भवं वा मय्यर्पितात्मेच्छति मद्विनाऽन्यत् ॥ १४ ॥

माझे ठायीं अर्पितचित्त । ऐसे माझे निजभक्त । माझेनि सुखें सुखी सतत । ते अनासक्त सर्वार्थीं ॥ १५ ॥ माझ्याठायीं नित्यभक्ती ॥ आणि लोकंलोकांतरआसक्ती । ते भक्ति नव्हे कामासक्ती । जाण निश्चितीं उद्धवा ॥ १६ ॥ सकळ द्वीपांसमवेत । सार्वभौम वलयांकित । येऊनिया होता प्राप्त । माझे निजभक्त थुंकिती ॥ १७ ॥ विष्ठेमाजील सगळे चणे । ते सूकरासी गोडपणें । त्यातें कांटाळती शहाणे । तेवीं मद्भक्ती सांडणें सार्वभौमता ॥ १८ ॥ रसातळादि समस्त । पाताळी भोग अमृतयुक्त । ते प्राप्त होतां माझे भक्त । लाता हाणत अनिच्छा ॥ १९ ॥ खात्या साडूनि अमृतफळा । शाहाणा न घे पेंडीचा गोळा । तेवीं साडूनि माझा सुखसोहळा । भक्त रसांतळा न वचेती ॥ १२० ॥ सुर नर पन्नग वंदिती । येणे महत्त्वे आलिया अमरावती । जेवीं कां कस्तूरीपुढें माती । तेवी उपेक्षिती मद्भक्त ॥ २१ ॥ जें इंद्रादिकां वंद्य स्थान । उत्तमोत्तम ब्रह्मसदन । ते तुच्छ करिती भक्तजन । जे सुखसंपन्न मद्भावें ॥ २२ ॥ ताकदूध पाहतां दिठीं । सारिखेपणें होतसे भेटी । सज्ञान दूध लाविती ओंठीं । त्यागिती वाटी ताकाची ॥ २३ ॥ तेवीं सत्यलोक आणि भक्तिसुख । समान मानिती केवळ मूर्ख । मद्भावें माझे भक्त जे चोख । ते सत्यलोक धिक्कारिती ॥ २४ ॥ इंद्रपद ब्रह्मसदन । पाताळभोग अमृतपान । एके काळें द्यावया जाण । सर्वसिद्धिदान आलिया ॥ २५ ॥ ज्या साधावया महासिद्धी । योगी शिणताती नाना विधी । त्या प्रकटल्या त्रिशुद्धी । भक्त सद्बुद्धी नातळती ॥ २६ ॥ त्या अणिमादि सिद्धींच्या माथां । मद्भक्तीं हाणोनि लाता । लागले माझ्या भक्तिपंथा । जाण तत्त्वता उद्धवा ॥ २७ ॥ या सिद्धींची कायसी कथा । सलोकता समीपता । माझी देतां स्वरूपता । भक्त सर्वथा न घेती ॥ २८ ॥ जेथ न रिघेचि काळसत्ता । नाहीं जन्ममरणवार्ता । ऐशी देतां माझी सायुज्यता । भक्त सर्वथा न घेती ॥ २९ ॥ आधीं असावें वेगळेपणें । मग सायुज्यें एक होणें । हें मूळचें अबद्ध बोलणें । सायुज्य न घेणे मद्भक्तीं ॥ १३० ॥ भक्तिसुखें सुखावली स्थिती । यालागीं आवडे माझी भक्ती । पाया लागती चारी मुक्ती । भक्त न घेती मजवीण ॥ ३१ ॥ एक मजवांचूनि कांहीं । भक्तासी आणिक प्रिय नाहीं । माझेनि भजनसुखें पाहीं । लोकीं तिहीं न समाती ॥ ३२ ॥ आदिकरूनि चारी मुक्ती । मजवेगळी जे सुखप्राप्ती । भक्त

---

१ पूर्वभाग्यानें २ सुखोदयारंभ होतो ३ आत येणें व बाहेर जाणें ४ पापण्या उघडण्यामिटण्याचे ५ मदनाचा पुतळा ६ उदास ७ स्वर्गादि लोकाची आसक्ति जेथें आहे तेथें माझी भक्ति नाहीं हें समजावें ८ सप्तद्वीपासहित ९ तुच्छ लेखतात १० खायचें अमृतफळ टाकून ११ पाताळांत. १२ जाती १३ इंद्रपुरी १४ अशाश्व, खोटें १५ 'मज एकावांचूनि काहीं । भक्तासि आणिक प्रिय नाहीं' हेंच खऱ्या भक्ताचें लक्षण होय १६ मावत नाहींत ह्मणजे त्रिभुवनाहून विशाळ व्यापक होतात

सर्वथा न घेती । माझ्या अभेदभक्ती लाधले ॥ ३३ ॥ मजवेगळें जें जें सुख । तुच्छ करूनि सांडिती देख । माझ्या भजनाचा परम हरिख । अलोलिक मद्भक्तां ॥ ३४ ॥ ह्मणाल भक्त केवळ वेडीं । तुझ्या भजनीं धरिती गोडी । परी तुज तयांची आवडी । नसेल गाढी अतिप्रीती ॥ ३५ ॥ जेवीं गोचिडा आवडे ह्मशी । परी गोचीड नावडे तिसी । तेवीं भक्ताची प्रीती तुजसरिसी । तुज त्यांच्यांऐशी प्रीति नसेल ॥ ३६ ॥ भज्य भजन भंजता । हे त्रिपुटी आविद्यकता । अविद्यायुक्त भजनपंथा । नसेल सर्वथा तुज प्रीती ॥ ३७ ॥ जेवीं का स्वप्नींचें आवतणें । जागत्यासी नाहीं जेवूं जाणें । तेवीं अविद्यायुक्त मिथ्याभजनें । त्यां प्रीति करणें हें घडेना ॥ ३८ ॥ ऐसा आशंकेचा अभिप्रावो । तेचि अर्थीं सांगताहे देवो । भजनीं भक्ताचा शुद्ध भावो । तेथ मजही पहावो अतिप्रीती ॥ ३९ ॥ जो जैसा मजकारणें । मी तैसाचि त्याकारणें । भक्त अनन्य मजकारणें । मीही त्याकारणें अनन्य ॥ १४० ॥

न तथा मे प्रियतम आत्मयोनिर्न शङ्कर । न च सङ्कर्षणो न श्रीर्नैवात्मा च यथा भवान् ॥ १५ ॥

माझ्या भक्ताची मज प्रीती । ते मीचि जाणें श्रीपती । ते उपमेलागीं त्रिजगतीं । नाहीं निश्चितीं काटाळें ॥ ४१ ॥ जो अनन्य झाला माझे भक्तीं । तेव्हांचि त्याची अविद्यानिवृत्ती । ऐशिया भक्तांची जे मज प्रीती । ते सांगूं मी किती उद्धवा ॥ ४२ ॥ ब्रह्मा माझे पोटींचें बाळ । त्याचे लळे मी पुरवीं सकळ । परी भक्ताच्या ऐसा प्रबळ । प्रीतिकल्लोळ तेथ नाहीं ॥ ४३ ॥ म्यां ब्रह्मा लाविला कर्मपंथा । भक्तासी दिधली निष्कर्मता । यालागीं न वचें मी ब्रह्मा प्रार्थितां । होय भात खाता गोवळ्याचा ॥ ४४ ॥ उणें आणूनि ब्रह्मयासी । मी तों झालों वत्सें वत्सपासी । एवं निजभक्ताच्या ऐसी । प्रीती ब्रह्मयासी मज नाहीं ॥ ४५ ॥ असो ब्रह्मयाची ऐसी कथा । संकर्षण माझा ज्येष्ठ भ्राता । परी भक्ताच्या ऐसी सर्वथा । नसे प्रीति तत्त्वतां तयासी ॥ ४६ ॥ कौरवाच्या पक्षपातासी । उणें आणोनि बळिभद्रासी । म्यां वांचविलें निजभक्तांसी । पाडवांसी निजांगें ॥ ४७ ॥ तुजदेखतां भीष्माच्या पेणीं । म्यां हारी घेऊनि रणांगणीं । वांचविला कोदंडपाणी । भक्तचूडामणी अर्जुन ॥ ४८ ॥ रमा माझ्या पट्टाची राणी । ते म्यां सेवेसी लाविली चरणीं । खादीं वाहिल्या गौळणी । भक्तशिरोमणी गोपिका ॥ ४९ ॥ जे लक्ष्मी निःशेष उपेक्षिती । ते मज पूज्य परम प्रीतीं । जे मज लक्ष्मी मागती । त्यांसीं श्री ना श्रीपती ऐसें होय ॥ १५० ॥ लक्ष्मी उपेक्षूनि निश्चितीं । मज निजभक्त आवडती । मज पढियंता उमापती । त्याहून अतिप्रीती भक्ताची ॥ ५१ ॥ ज्या महादेवाचेनि गुणें । म्याही श्यामवर्ण धरणें । ज्या महादेवाचेनि वचनें । म्यां मोहिनी होणें दुसरेनी ॥ ५२ ॥ ते मोहिनीच्या दर्शनीं । म्यां शिव भुलविला तत्क्षणीं । रुक्मांगद मोहिनीपासूनी । अर्धक्षणीं तारिला ॥ ५३ ॥ यापरी माझ्या भक्ताहूनी । मज प्रिय नव्हे शूलपाणी । मज पढियंता त्रिभुवनीं । भक्तावाचूनि आन नाहीं

१ फार आवडता २ बळकट ३ भक्त ४ खोटी, अविद्याकृत ५ आमंत्रणें ६ एकनिष्ठ ७ यजन, माप. ८ अज्ञाननाश ९ प्रेमाच्या अनिवार लाटा उसळणें १० कर्ममार्गाला ११ ब्रह्मदेवानें सन्मानानें प्रार्थिलें तरी मी जात नाहीं १२ कमीपणा १३ वत्सांचें पालन करणारे गवळी त्यांसह वत्सें मीच झालों (गवळ्यांचीं व वासरांचीं रूपें मी घेतलीं) गवळ्यापाशीं वासरू झालों. १४ बळराम १५ प्रतिज्ञेंत १६ अपजय, हार. १७ गांडीवधारी पार्थ. १८ सिंहासनावर बसणारी, पट्टराणी १९ लक्ष्मी. २० शंकर

॥५४॥ आगमनिगमीं प्रतिपाद्य । माझी चतुर्भुजमूर्ति शुद्ध । ते निजहृदयीं मी परमानंद । भक्तनिजपद वाहतसें ॥ ५५ ॥ मज निजदेहाची नाहीं गोडी । गोवळ झालों अतिआवडी । गायी राखें अरँडीदरडी । कीं थापटीं घोडीं भक्ताचीं ॥ ५६ ॥ मी अवाप्तसकळकाम । परी प्रेमळांलागीं सदा सकाम । देखतां प्रेमळांचा भाव परम । मी आत्माराम उडी घालीं ॥५७॥ प्रेमळ देखतांचि दिठीं । मी घें आपुलिये सर्वसाटीं । नव्हतां वरि वदें सुखकोटी । नये तरी उठाउठी सेवक होय ॥ ५८ ॥ सांडूनि महत्त्वपरवडी । मी निजभक्ताची उच्छिष्टें काढीं । भक्तकाजाचे सांकडीं । करीं कुरवंडी देहाची ॥ ५९ ॥ उपेक्षूनि निजदेहासी । उद्धवा तुजसारिखिया भक्तांसी । मज आवडती ते अहर्निशीं । जीवें सर्वस्वेंसी पढियंते ॥ १६० ॥ आवडी करितां माझें भजन । मज पूज्य झाले भक्तजन । त्या भक्ताचे निजलक्षण । स्वयें श्रीकृष्ण सांगत ॥ ६१ ॥

निरपेक्ष मुनि शात निर्वैर समदर्शनम् । अनुव्रजाम्यह नित्य पूयेयेत्यङ्घ्रिरेणुभि ॥ १६ ॥

अनन्य करितां माझें भजन । माझ्या स्वरूपीं झोंगटले मन । सकळ वासना गेल्या विरोन । वृत्तिशून्य अवस्था ॥ ६२ ॥ आटाटीवीण न प्रार्थितां । अयाचित अर्थ प्राप्त होतां । तोही हातीं घेवों जातां । निरपेक्षता बुडाली ॥ ६३ ॥ अर्थ देखोनि जो लवथवला । तो जाण लोभें वोणवा केला । तोही उपेक्षूनि जो निघाला । तो म्यां वंदिला सर्वस्वें ॥ ६४ ॥ मार्गीं अर्थ पडतां । कोणी नाहीं माझा ह्मणतां । तोही स्वयें हातीं घेतां । निरपेक्षता बुडाली ॥ ६५ ॥ वृत्तिशून्य जे अवस्था । ती नांव जाण निरपेक्षता । ते काळींची जे मननता । ऐक तत्त्वता सांगेन ॥ ६६ ॥ वेदशास्त्रार्थें परम प्रमाण । तें माझें शुद्ध स्वरूप जाण । न ये स्वरूपीं निजनिर्धारण । त्या नांव मनन बोलिजे ॥ ६७ ॥ करितां स्वरूपविवंचन । स्वरूपरूप झालें मन । तेथें धारणेवीण मनन । करितां स्मरण होतसे ॥ ६८ ॥ या नांव मननावस्था । सत्य जाण पां सर्वथा । याहीवरी शांतीची जे कथा । ऐक तत्त्वता सांगेन ॥ ६९ ॥ कामक्रोध सलोभता । समूळ मूळेंसी न वचतां । देहीं आली जे निश्चळता । ते न सरे सर्वथा येथ शांती ॥ १७० ॥ मत्स्यें धरूनिया मनीं । बकें निश्चळ राहिला ध्यानीं । ते शांती कोण मानी । अंतःकरणीं सकाम ॥ ७१ ॥ देहीं स्फुरेना देहअहंता । विराली कामक्रोधसलोभता । हे शांती वोंणे भाग्यवंता । मुख्य शांतता या नांव ॥ ७२ ॥ उद्धवा जाण पां निश्चितीं । मजही मानली हेचि शांती । याहीवरी जे समतेची स्थिती । ऐक तुजप्रती सांगेन ॥ ७३ ॥ विचित्र भूतें विचित्र नाम । विचित्राकारें जग विषम । तेथें देखे सर्वीं सर्व सम । परब्रह्म समत्वें ॥ ७४ ॥ फाडाफाडी न शिणतां । तडातोडी न करितां । माझेनि भजनें मद्भक्ता । सर्वसमता मद्भावें ॥ ७५ ॥ मद्भावें समता आल्या हातां । खुंटली भूतभेदाची वार्ता । भेदशून्य स्वभावतां । निर्वैरता सहजेंचि ॥ ७६ ॥ जंववरी द्वैताचें भान । तंववरी विरोधाचें कारण । अवघा एकचि आपण । तेथ वैरी कोण

---

१ वेदशास्त्रात २ भृगुपदचिह्न ३ दऱ्याखोऱ्यातून ४ पूर्णकाम ५ साम्यतेला, बरोबरीला ६ थोरवी ७ धर्मयज्ञातील उष्टीं ८ भक्तसवटी ९ ओंवाळणी १० आवडते ११ एकनिष्ठपणानें १२ लुब्ध झालें, जडलें १३ श्रमावाचून १४ उवश, वांकला १५ धन १६ आपल्या स्वरूपाचें ध्यान करितां करितां मन स्वरूपाकार होणें याचें नांव मनन. १७ स्वरूपामीं तदाकार १८ मासा १९ बगळा २० ठसतें.

कौणाचा ॥ ७७ ॥ गगन गगनासी कें भांडे । कीं चंद्रा चंद्रेंसी झुंझें मांडे । कीं वायूचेनि वायु कोंडे । कीं जिह्वेचीं दुखडें जिह्वा करी ॥ ७८ ॥ जे भेदाचे निराकरण । तेंचि निर्वैर-तेचे लक्षण । उद्धवा हें सत्य जाण । निर्वैरपण या नाव ॥ ७९ ॥ निरपेक्षता आणि माझें मनन । शाती आणि समदर्शन । पाचवे तें निर्वैर जाण । पचलक्षण हें मुख्यत्वें ॥ १८० ॥ असो पंचलक्षणकथा । एक निरपेक्षता आल्या हाता । पायां लागे सायुज्यता । पूर्णब्रह्मता ठसावे ॥ ८१ ॥ निरपेक्षाचे निश्चळ मन । निरपेक्ष तो निर्वैर जाण । निरपेक्ष तो शात सपूर्ण । निरपेक्षाची जाण सेवा मी करीं ॥ ८२ ॥ कडेकपाटीं न रिघता जाण । न सोशितां अतिसाधन । हें हाता आल्या पचलक्षण । विश्वउद्धरण त्याचेनी ॥ ८३ ॥ ऐशिया भक्तांचें दर्शन । झाल्या तरती हें नवल कोण । त्याचें करिता नामस्मरण । उद्धरण जडजीवां ॥ ८४ ॥ हें पंचलक्षण आल्या हाता । मजहोनि अधिक पवित्रता । जोडली माझ्या निज-भक्ता । मीही वदीं माथा चरणरेणु ॥ ८५ ॥ समुद्रोदक मेघीं चढे । त्यासी मधुरता अधिक वाढे । जग निववी वाडेंकोडें । फेडी साकडें दुकाळाचें ॥ ८६ ॥ तेंचि उदक समुद्रीं असता । उपयोगा न ये गा सर्वथा । तेवीं माझेनि भजनें मद्भक्ता । झाली पवित्रता मजहूनी ॥ ८७ ॥ केळी चाखता चवी नातुडे । तिचींच केळें ते अतिगोडें । तेवी मजहूनि माझ्या भक्ताकडे । पवित्रता वाढे अनिवार ॥ ८८ ॥ माझ्या ठायीं जें पवित्रपण । ते भक्ताचेनि मज जाण । यालागी भक्तामागें मी आपण । धावें चरणरेणू वंदावया ॥ ८९ ॥ भक्तचरणरेणु वदिता । मज केवढी आली पवित्रता । माझें पायवणी वाहे माथा । जाण तत्त्वता सदाशिवू ॥ १९० ॥ एव माझ्या भक्ताचें जें सुख । सुखपणें अलौलिक । तें सुख नेणती आणिक । तें बोलावया मुख सरेना ॥ ९१ ॥

निष्किंचना मय्यनुरक्तचेतसः शान्ता महान्तोऽखिलजीववत्सलाः ।
कामैरनालब्धधियो जुषन्ति यत्तन्नैरपेक्ष्य न विदुः सुखं मम ॥ १७ ॥

मीवाचूनि ज्याचे गांठी । नाहीं फुटकी कांचवटी । मजवाचूनि सगळे सृष्टीं । आणि-कातें दृष्टीं न देखती ॥ ९२ ॥ ऐसें करिता माझें भजन । जाति कुळ देहाभिमान । सहजे जाय निरसोन । अकिंचन या नाव ॥ ९३ ॥ याहीवरी प्रेमयुक्त । माझ्या स्वरूपीं रगलें चित्त । अतएव निजशांती तेथ । असे नादत निजरूपें ॥ ९४ ॥ ऐशिया गा निजशाती । परिपाकातें पावली भक्ती । ते मीवाचूनि सर्वभूतीं । दुजी स्थिती जाणेना ॥ ९५ ॥ जो जो जीवू जेथें देखे । तो तो मद्रूपें वोळखे । ते वोळखीचेनि हरिखें । प्रीति यथासुखं अनन्य करी ॥ ९६ ॥ ऐशिया मद्रूपस्थिती । जीवमात्रीं अनन्य प्रीती । एव मद्भावें माझी भक्ती । महतस्थिती या नाव ॥ ९७ ॥ ऐसा मद्भावनायुक्त । सर्वी सर्वत्र माझा भक्त । तेथ कामादि दोष समस्त । अस्तमाना जात ते काळीं ॥ ९८ ॥ सविता येता प्राचीजंगळी । मावळे नक्षत्र-मंडळी । तेवीं भक्तीच्या प्रबोधकाळीं । झाली होळी कामादिका ॥ ९९ ॥ झालिया कामाची निवृत्ती । सहजेचि निर्विषयस्थिती । तेथें माझ्या सुखाची सुखप्राप्ती । सुखें सुख भोगिती

१ कलह, युद्ध २ पाच लक्षणें असोत, पण एक निरिच्छता जरी लाभेल तरी ३ ब्रह्मरूपता प्राप्त होईल ४ पर्वतांचे कडे किंवा गुहा, गिरिकंदरीं ५ योगसाधनादि ६ विश्वाचा उद्धार तोच करील ७ आश्चर्य. ८ प्रेमानं नम करित ९ दुष्काळाचें सकट निवारी १० निज ११ पादोदक १२ तोंड समर्थ नाहीं १३ यन्नैरपेक्ष्य १४ पदरीं १५ फुटली. १६ काचेचा तुकडा १७ पूर्वदिशेला १८ उदयकाळीं

सुखरूप ॥ २०० ॥ देशें काळें वेदां[1]नुवादा । ज्या सुखाची न करवे मर्यादा । त्या सुखाची सुखसंपदा । मद्भक्त सदा भोगिती ॥ १ ॥ ज्या सुखाचे सुखप्राप्ती । विरोनि जाय चित्तवृत्ती । सुखें सुखरूप सर्वांगें होती । एवढी सुखप्राप्ती मद्भक्तां ॥ २ ॥ इतर मी सांगों कायी । मोक्षसुखाच्याही ठायीं । या सुखाची गोडी नाहीं । धन्य पाही हरिभक्ती[2] ॥ ३ ॥ ऐशिया सुखाकारणे । साधक शिणती[3] जीवेप्राणे । तपादि शरीरशोपणे[4] । व्रत धरणे विषयांचे ॥ ४ ॥ एक करिती योगयाग । एक करिती शास्त्रसग[5] । एक करिती सर्वस्वत्याग । एकीं सांडिला सग गृहदारा ॥ ५ ॥ एक फळाहारी निराहारी । एक ते नग्न ब्रह्मचारी । एक कडेकपारीं शिखरी । गिरिकंदरीं रिघाले ॥ ६ ॥ एक ते जटाळ[6] गांठ्याळ । एक नखधारी ढिसाळ । एक महाहटी विशाळ । एक पिसाळ मत्तमुद्रा ॥ ७ ॥ एक तांबडे बोडके । एक ते केवळ मुंडके[11] । एक तीर्थाटणे रोडके । एक ते मुके मौननिष्ठ ॥ ८ ॥ एक रांख्ये[12] एक शंख्ये[13] । एक ते अत्यंत बोलके । एक पाणीपिशीं झालीं उदकें । कुशमृत्तिके विगुंतली ॥ ९ ॥ ऐशा नाना परींच्या व्युत्पत्ती । साधक शिणती नेणो किती । माझ्या भजनसुखाची प्राप्ती । नव्हे निश्चितीं कोणासी ॥ २१० ॥ जें माझ्या भक्तांचे निजसुख । तें कोणासी न पवेचि देख । स्वप्नीही त्या सुखाचें मुख[14] । अनोळख पैं झाले ॥ ११ ॥ चंद्रकिरणींचे अमृत । जेवीं वायसा अप्राप्त । तेवी माझें निजसुख निश्चित । नव्हेचि प्राप्त अभक्तां ॥ १२ ॥ थानी लागल्या गोचिडा । अशुद्ध[15]चि आवडे मूढा । जवळिल्या क्षीरा वरपडा[16] । नव्हेचि रोकडा अभाग्यें ॥ १३ ॥ तेवीं सांडोनि माझी भक्ती । नाना साधनीं व्यर्थ शिणती । त्यांसी माझ्या निजसुखाची सुखप्राप्ती । नव्हे निश्चितीं उद्धवा ॥ १४ ॥ जिहीं माझ्या भजनपरवडी । केली भक्तीची कुळवाडी[17] । ते माझ्या निजसुखाची गोडी । पावले रोकडी आत्यंतिक ॥१५॥ ज्या निजसुखाच्या ठायीं । शिळेपणाची भापा[18]चि नाहीं । विटों नेणे कल्पांतींही । इंद्रियांचा कांहीं न पडे पांगू[19] ॥ १६ ॥ जे जे विषयाचें सुख । तें तें इंद्रियांपंगिस्तं[20] देख । अपंगिस्तं[21] भक्तिसुख चोख । सभाग्य लोक पावती ॥ १७ ॥ जे सुख भोगिता पाहीं । देही तोचि होय विदेही । तें सुख माझ्या भक्तांच्या ठायीं । प्रकटले कांहीं लोपेना ॥ १८ ॥ हे उत्तमोत्तम भक्त पाहीं । सुख पावले नवल कायी । परी केवळ जे विषयी । भजनें त्याही सुखप्राप्ती ॥ १९ ॥ भाग्यवशें सत्संगती । आस्तिक्यभावें अनन्यस्थिती । अल्पही माझी घडल्या भक्ती । विषयनिवृत्ती तेणें होय ॥ २२० ॥

बाध्यमानोऽपि मद्भक्तो विषयैरजितेन्द्रियः । प्रायः प्रगल्भया भक्त्या विषयैर्नाभिभूयते ॥ १८ ॥

माझ्या ठायीं अनन्य प्रीती । प्रेमयुक्त भजनस्थिती । ऐशिया भक्तां विषय बाधिती । हे व्याख्यान[22]स्थिती केवीं घडे ॥ २१ ॥ आवडी करितां माझी भक्ती । विषयवासना जळून जाती । तेथ उपजे विषयासक्ती । हे कोणे युक्ती मानावी ॥२२॥ आरिसा उटिता[23] उजिळे ।

१ श्रुतीलाही २ हरिभक्त ३ क्लेश पावतात ४ देहास ताप देणें. ५ शास्त्राभ्यास ६ जटा धारण करणारे ७ ज्यांच्या जटांच्या वडाच्या पारंब्याप्रमाणें गाठी झाल्या आहेत असे ८ मोठमोठीं नखें असणारे ९ हठयोगी १० उन्मत्त व पैशाचवृत्तीनें (वेड्यासारखे) वागणारे ११ चिंध्या नेसणारे, नग्नप्राय १२ अंगाला राख फासणारे १३ शंख वाजवीत हिंडणारे १४ सुखाचें तोंड, लवमात्र १५ रक्त १६ लुब्ध, गुंतलेला, वळलेला ,१७ लागवड १८ गोष्ट, बोली १९ गुंता, संकट २० इंद्रियाधीन २१ भक्तिसुख स्वयंभू आहे, इंद्रियांदिकावर अवलंबून नाहीं २२कथाप्रकार,गोष्ट २३ घासला असतां.

तेवीं भक्तीनें विषयो क्षाळे । तेथ विषयासक्ती खवळे । हें निरूपण कौंवळें सांधारण॥२३॥ केवळ जो विषयासक्त । ससारी प्रपंचयुक्त । तोही प्रसगें झालिया भक्त । होय विरक्त तें ऐक ॥ २४ ॥ जीवीं भक्ती लागली गोड । नाहीं मावळली विषयचाड । ऐसे उभय अवघड । अतिसाकड जयासी ॥ २५ ॥ तेणे मुख्यत्वें ध्यावी भक्ती । गौण धरावी विषयासक्ती । तिचीही होय विरक्ती । ऐक ते युक्ती सागेन ॥ २६ ॥ लवणासी मिळता जळ । विरेंवूनि सांडी तत्काळ । तेवीं भक्ती वाढविल्या प्रवळ । विषयमंडळ विभांडी ॥ २७ ॥ यापरी भजनपरिपाटीं । विषयासी पडे तुटी । निजसुखाची लाभे भेटी । पडे मिठी स्वानदें ॥ २८ ॥ मज पाहिजे विषयनिवृत्ती । या हेतू केली नाहीं भक्ती । ह्मणाल विषयाची विरक्ती । कोणे युक्ती घडे त्या ॥ २९ ॥ येचिविषयीं उत्तर । सागताहे शार्ङ्गधर । दीपाचा पेटल्या वैश्वानर । तो जाळील घर नगर तैसे हें ॥ २३० ॥

यथाऽग्नि सुसमृद्धार्चिः करोत्येधासि भस्मसात् । तथा मद्विषया भक्तिरुद्धवैनासि कृत्स्नश ॥ १९ ॥

दीप लावावयालागुनी । सोज्वळ केला जो वह्नी । तो अवंचटें पडला वनीं । तिडिकी उडोनी तृणाकुरी ॥ ३१ ॥ तो अनिच्छितूचि एकसरें । कोपटें आणि धवळारें । नगरें पुरें मंदिरें । गिरिकंदरें भस्म करी ॥ ३२ ॥ तैशी अल्पही माझी भक्ती । श्रद्धायुक्त प्रवेशल्या चित्तीं । सचित क्रियमाण पापपंक्ती । होय जाळिती निःशेष ॥ ३३ ॥ पूर्वपापाचे समूळ मळ । चित्तीं जडले होते प्रवळ । ते चित्त अतिचंचळ । विषयीं व्याकुळ सर्वदा ॥ ३४ ॥ त्यासी माझिया भक्तिलेशें । पूर्वपापाचा समूह नासे । जेवीं कां कर्पूर दीपस्पर्शें । निःशेष नासे तत्काळ ॥ ३५ ॥ ऐसे निर्मळ झालिया चित्त । ब्रह्म प्रकाशे सदोदित । मग तें नव्हे विषयासक्त । होय विरक्त अनिच्छिता ॥ ३६ ॥ भक्तिलेशाची एवढी गरिमा । तो सपूर्ण भक्तीचा महिमा । कोण जाणे भक्तोत्तमा । आगमनिगमा अतर्क्य ॥३७॥ अलक्ष्य लक्षेना माझी भक्ती । अतर्क्य तर्केना शास्त्रयुक्तीं । अगाध नाकळे निश्चितीं । साधनव्युत्पत्ती शिणताही ॥ ३८ ॥ पूर्ण माझे भक्तीचा पार । मजही न कळे साचार । यालागीं मी भक्ताचा आज्ञाधार । नुलंघीं उत्तर सर्वथा ॥ ३९ ॥ अगाध भक्ताची थोरी । यालागीं मीही सेवा करीं । भक्तपद धरिले उरीं । वंदीं शिरीं अंघ्रिरेणू ॥ २४० ॥ भक्त ह्मणविता वाटे गोड । भजनमुद्रा अतिअवघड । भक्तीचें अतर अतिगूढ । न कळे उघड श्रुतिशास्त्रा ॥ ४१ ॥ ज्ञान सागता अतिसुगम । भक्तिरहस्य गुह्य परम । अकृत्रिम उपजे प्रेम । ऐसे हें वर्म लाविल्या न लगे ॥४२॥ कृपण जरी दूरी जाये । तो घरींचें ठेवणें जीवीं वाहे । तैसे माझें प्रेम पाहें । जो हृदयीं वाहे सर्वदा ॥ ४३ ॥ का गर्भ सभवल्यापाठीं । उल्हासें वाढवी गोरटी । तैशी माझ्या प्रेमाची पोटीं । आवडी मोटी जैं होय ॥ ४४ ॥ जैसे वंध्या गर्भाचे डोहळे । तैसे माझ्या प्रेमाचे सोहळे । पोटातलेनि कळवळें । उल्हास वळें चढोवढी ॥ ४५ ॥ सदैव जावयी आल्या घरा । जेवीं सर्वस्व वेची सुदरा । तेवीं माझा कळवळा

---

१ पोरकटपणाचें २ विषयाची गोडी ३ पेंच ४ विरघळून ५ भक्ती वाढविता ती प्रबळ होऊन विषयासक्ती मोडून टाकते ६ अग्नि ७ अकस्मात् ८ ठिणगी ९ गवतावर १० अग्नी लावण्याची इच्छा नसताही ११ खोपटें आणि चुनेगची घरें " तरी त्रिमाळिकें धवळारें । करावीं का "–ज्ञानेश्वरी–अध्याय ५–११४ १२ दिव्याचा स्पर्श होतांक्षणींच १३ मोठेपणा, योग्यता. १४ पायाचा धूलिकण १५ धन, आड़ार, ठेवा १६ भाग्यवान्, सदैव

पुरा । ज्याच्या जिव्हारा वोसडे ॥ ४६ ॥ वीज अधिकाधिक पेरितां । उल्हास कृषीवळाचे चित्ता । तेवीं सर्वस्व मज अर्पितां । तैशी उल्हासता जैं होये ॥ ४७ ॥ सगुण सुरूप समर्थ भर्ता । निघोन गेलिया तत्त्वतां । त्यालागीं तळमळी जैशी कांता । तैशी कळवळता जैं उठी ॥४८॥ त्या नांव गा माझी भक्ती । उद्धवा जाण निश्चितीं । जे भक्तीसी मी भुलोनि श्रीपती । भक्तांहातीं आतुडलों ॥ ४९ ॥ चढत्या आवडीं माझी प्रीती । तेचि जाण पां माझी भक्ती । ऐसा भक्तीचा महिमा श्रीपती । स्वयें उद्धवाप्रती सांगत ॥२५०॥ आवडी धरोनि पोटेंसी । देवो सांगे उद्धवासी । माझी भक्ती ते जाण ऐशी । अखंड जीपाशीं मी असें ॥ ५१ ॥ ससारतरणोपायीं । हेचि एक मुख्य पाहीं । मोक्ष लागे इच्या पायीं । इतर साधनें कायी वापुडीं ॥ ५२ ॥ मी तव अजित लोकीं तिहीं । त्या मज भक्तप्रतापें पाहीं । जिंतोनिया ठायींच्याठायीं । भावबळें पाहीं स्ववश केलों ॥ ५३ ॥ यालागीं सर्व विजयाचे माथा । माझी भक्तीचि गा सर्वथा । ऐक पां तेही कथा । तुज मी तत्त्वता सांगेन ॥ ५४ ॥

न साधयति मां योगो न सांख्यं धर्म उद्धव । न स्वाध्यायस्तपस्त्यागो यथा भक्तिर्ममोर्जिता ॥ २० ॥

सांख्य जें का नित्यानित्य । कर्म जे कां नित्यनैमित्य । अष्टांगयोग समस्त । नव्हती समर्थ मत्प्राप्ती ॥ ५५ ॥ स्वाध्याय जें वेदाध्ययन । तप जें वातांबुपर्णाशन । त्याग जो सन्यासग्रहण । माझे भक्तीविण बापुडीं ॥ ५६ ॥ जैशी नाकेंवीण वरव । कां शिरेंवीण अवयव । भर्तारेंवीण अहेव । जाण पां तो सर्व विटंबू ॥ ५७ ॥ तैसे माझे भक्तीविण । सकळ साधनें वापुडीं जाण । मज पावावया समर्थपण । नाहीं आगवणें समस्तां ॥ ५८ ॥ तैशी नव्हे माझी भक्ती । चढती वाढवून माझी प्रीती । तत्काळ करी माझी प्राप्ती । नव्हे पंगिस्ती आणिकाची ॥ ५९ ॥ जेव्हां उपजली माझी भक्ती । तेव्हांच झाली माझी प्राप्ती । हें पुनःपुन्हां उद्धवाप्रती । हरिखें श्रीपती सांगत ॥२६०॥ रत्नासवे जैशी दीप्ती । अरुणासवे जेवीं गभस्ती । तेवी भक्तीपाशीं मी श्रीपती । असे निश्चितीं उद्धवा ॥ ६१ ॥ ते भक्ती लागे ज्याच्या चित्तीं । तैं मी सापडलों त्याच्या हातीं । आणिकां साधनाचे प्राप्ती । विना-भक्ती मी नातुडें ॥ ६२ ॥

भक्त्याऽहमेकया ग्राह्यः श्रद्धयाऽऽत्मा प्रियः सताम् । भक्तिः पुनाति मन्निष्ठा श्वपाकानपि सम्भवात् ॥ २१ ॥

इतर साधने व्युत्पत्ती । दूरी सांडूनि परतीं । श्रद्धायुक्त माझी भक्ती । धरिल्या हातीं मी लाभें ॥ ६३ ॥ निर्विकल्प निःसदेहो । सर्व भूतीं भगवद्भावो । हा भक्तीचा निर्जे-निर्वाहो । भजनभावो या नाव ॥ ६४ ॥ होऊनि सर्वार्थी उदासू । माझ्या भजनाचा उल्हासू । न धरी मोक्षाचा अभिलाषू । एवढा विश्वासू मद्भजनीं ॥ ६५ ॥ तेथें तरे कीं न तरे । हा विकल्पू कोठें उरे । माझेनि भजनें निर्धारें । केले पाठिमोरे विधिवाद ॥ ६६ ॥ एवढा विश्वासी ज्याचा भावो । न धरी भक्तीवेगळा उपावो । आज्ञा त्याचेनि जीवे जीवो । तो आत्मा पहा वो पैं माझा ॥ ६७ ॥ जो मी ज्ञानियाचा आत्मा । भक्तांचा प्रिय पर-मात्मा । शास्त्रीं प्रतिपादिती पुरुषोत्तमा । तो मी सांउमा त्या धावें ॥ ६८ ॥ मज आवडे

---

१ अतःकरणाला २ नवरा ३ बायको ४ सापडलों, अडकून पडलों ५ ससारसागर तरून जाण्याच्या उपायांत भक्ती हीच मुख्य होय ६ ससारावर मिळविल्या जाणाऱ्या जयामध्यें ७ यावरी सर्व विषयाचे ८ वायु, उदक व पिकलेलीं पानें भक्षण करणें ९ शोभा मिळविणें १० सुवासिनी ११ सामर्थ्य १२ परतत्रता १३ चकाकी १४ सूर्य १५ सर्वस्व, मुख्य लक्षण. १६ दूर, तुच्छ. १७ सामोरा (ज्ञानेश्वरी अध्याय १६–६०)

अनन्य भक्ती । मी त्यांचा अंकित निश्चितीं । त्याचेनि माझी त्रैलोकीं ख्यांती । मज [2]महंती त्यांचेनि ॥ ६९ ॥ त्याचेनि मज खाणे जेवणे । त्याचेनि मज लेणे नेसणे । त्याचेनि जीवे-प्राणे । म्यां वर्तणे सर्वत्र ॥ २७० ॥ माझे गाठीं काहीं नाहीं । भक्तीं सर्वस्वे वेचूनि पाहीं । नाना उपचारउपायीं । महत्त्व तिहीं मज दिधले ॥ ७१ ॥ मज अचक्षूसी दिधले डोळे । अश्रोत्रा[3] श्रवण दिधले । मज अमुखा तिंहीं मुख केले । त्यांचेनि बोले मी बोलका ॥ ७२ ॥ मज त्यांचेनि गमनागमन । त्याचेनि मज अवयव अळकरण । त्याचेनि मज नेमस्त स्थान । मज समर्थपण त्यांचेनि ॥ ७३ ॥ मज नामरूप तिंहीं करणे । मज पवित्रता त्याचेनि गुणे । मज वैकुंठीचे ठाणें । भक्तीं अचळपणे दीधले ॥ ७४ ॥ येथवरी निजभक्तासी । मी वश्य झालों भक्तीपाशीं । यालागीं अहर्निशीं । मी भक्तापाशीं तिष्ठतू ॥ ७५ ॥ मी अजन्मा त्याचेनि जन्म धरीं । मी अकर्मा त्याचेनि कर्म करीं । त्याचेनि बोलें उद्धरीं । नाममात्रें महा पापियां ॥ ७६ ॥ नारदवचनासाठीं । वाल्मीकि परम पापी सृष्टीं । म्यां वंद्य केला वैकुंठीं । नामपरिपाटीं पवित्रत्वें ॥ ७७ ॥ येथवरी भक्तीची सत्ता । मजवरी चाले तत्त्वता । भक्तीवेगळा सर्वथा । मीं न यें हाता कोणाचे ॥ ७८ ॥ भक्ताच्या उपकारता । मी थोर दाटलों तत्त्वता । नव्हेचि प्रत्युपकारता । आधीन सर्वथा यालागीं ॥ ७९ ॥ त्यालागीं व्हावया उतरायी । माझे गाठीं काहींच नाहीं । लटकुफटकु दीधले काहीं । ते हळूचि पाहीं सांगेन ॥ २८० ॥ भक्त माझेनि सनाथ । माझेनि झाले ते कृतकृत्य । माझेनि आनंदें ते सदा तृप्त । वोसडंत निजबोधें ॥ ८१ ॥ माझेनि बळें जगजेठी । घायेंवीण छेदितीं सृष्टी । माझेनि बळें त्याचे दृष्टी- । समुख तुटी कळिकाळ ॥ ८२ ॥ माझेनि न माती लोकीं तिहीं । माझेनि ते देहीं विदेही । माझेनि बळें पाहीं । प्रळयकाळ तिहीं प्राशिला ॥ ८३ ॥ माझेनि बळें जाण । विभांडिले जन्ममरण । माझें करोनिया भजन । ब्रह्म सनातन ते झाले ॥ ८४ ॥ हेंही नाहीं म्यां दीधले । भजनबळें तिहीं नेले । त्यासीं माझें काहीं न चले । सर्वस्व लुटिले निजभक्तीं ॥ ८५ ॥ भक्तीं भजनभावबळें । अजितां माते तिहीं जिंकिले । जिंकोनि आपण्या वश्य केले । माझें निजपद नेले निजभक्तीं ॥ ८६ ॥ एवं माझ्या निजपदाची सत्ता । जरी आली भक्ताच्या हाता । तरी स्वामित्व ठेवूनि माझे माथा । माझे भक्तिपथा निर्वटले ॥ ८७ ॥ ते माझे भक्तीची पवित्रता । आश्चर्य वाटेल तुज ऐकता । संदेहो नाहीं मज सांगता । ऐक तत्त्वता तो महिमा ॥ ८८ ॥ सांडोनि दांभिक लौकिकें । माझ्या भजनीं भावार्थे चोख । तो ज्ञातीं जरी झाला श्वपाक[13] । तरी आवश्यक मज पूज्य ॥ ८९ ॥ केवळ जीं अपवित्रें । रिसें आणि वानरें । म्यां पूजिलीं गौळ्यांचीं पोरें । लोंकापिरें रानटें ॥ २९० ॥ जो जातीनें नीचत्वा नेला । परी भक्तिभावें उंचावला । तो मद्रूपता पावला । पूज्य झाला तिहीं लोकीं ॥ ९१ ॥ 'विप्राद्द्विषड्गुणयुता' । ये श्लोकींची हेचि कथा । जळो त्या द्विजाची

---

१ प्रसिद्धी. २ मोठेपणा ३ कर्णरहितास कान दिले ४ पायानामुळा ५ लटुफटु ६ आमशानानें भग्न जावा ७ जगताचा निरास करितात पण शस्त्रावाचून ८ मानिती ९ दूर केलें १० मी मर्यादांत अजित आहें, पण भक्तांनीं मात्र मला भावबळें जिंकिलें आहे ११ लागले, सक्त झाले १२ लोकव्यवहारातील दांभिक प्रतिष्ठा १३ चांडाळ १४ वानरपिणारी १५ हा श्लोक स्कंध ७ अध्याय ९ मध्यें प्रल्हादाच्या तोंडी आहे " विप्राद्द्विषड्गुणयुतादरविंदनाभपादारविंदविमुखात् श्वपचं वरिष्ठम् । मन्ये तदर्पितमनोवचनेहितार्थप्राणं पुनाति सकुलं न तु भूरिमानः " पुढील दोन ओव्यांत यात श्लोकाचा अर्थ दिला आहे.

पवित्रता । जो माझ्या भजनपथा विन्मुख ॥ ९२ ॥ त्याहूनि श्वपच गा वरिष्ठ । जो माझ्या भजनीं भजननिष्ठ । त्यातें वंदिती पुराणश्रेष्ठ । कविवरिष्ठ महाकवी ॥ ९३ ॥ विदुर दासीपुत्र तत्त्वतां । भावें पढियें भगवंता । भावो प्रमाण परमार्था । जात्यभिमानता सरेना ॥ ९४ ॥ मज पावावया साचोकारें । भावो सरे जाती न सरे । यालागीं अवघ्यांचे धुरे । म्यां वनचरें उद्धरिलीं ॥ ९५ ॥ पक्ष्यांमाजी केवळ निचू । जटायु उद्धरिला म्यां गीधू । अंत्यज उद्धरिला धर्मव्याधू । भाव शुद्ध मदर्थीं ॥९६॥ भलता हो भलते जाती । ज्यासी माझी भावार्थें भक्ती । तोचि जाण पां पवित्र मूर्ती । माझी प्राप्ती मद्भजनें ॥ ९७ ॥ सांडोनियां माझी भक्ती । नाना साधनें व्युत्पत्ती । करितां नव्हे माझी प्राप्ती । तेचि श्रीपती सांगत ॥९८॥

धर्मः सत्यदयोपेतो विद्या वा तपसान्विता । मद्भक्त्यापेतमात्मानं न सम्यक् प्रपुनाति हि ॥ २२ ॥

माझे भक्तीवीण कर्मधर्म । जाण पां तो केवळ भ्रम । चुकले मत्प्राप्तीचें वर्म । तो धर्म अधर्म परिणामें ॥ ९९ ॥ माझे भक्तीवीण सत्यवादू । तो जाण पां जैसा गर्भांधू । प्रतिपदीं घडे प्रमादू । अधःपतनबाधू देखेना ॥ ३०० ॥ भक्तीवीण दयेची थोरी । जेवीं पुरुषेंवीण सुंदरी । ते विधवा सर्व धर्मांबाहेरी । तैसी परी दयेची ॥ १ ॥ माझे भक्तीवीण जे विद्या । ते केवळ जाण पां अविद्या । जेवीं वायस नेणती चांदा । तेवी माझ्या निज-बोधा नोळखती ॥२॥ चंदनभार वाहे खर । परी तो नेणे सुवासाचें सार । माझेनि भक्ती-वीण विद्याशास्त्र । केवळ भारवाहक ॥ ३ ॥ माझे भक्तीवीण जें तप । शरीरशोषणादि अमूप । ते पूर्वादृष्टें भोगी पाप । नव्हे सद्रूप तपःक्रिया ॥ ४ ॥ माझे भक्तीवीण जें साधन । ते कोशकीटाच्या ऐसें जाण । आपण्या आपण बंधन । भक्तिहीन क्रिया ते ॥ ५ ॥ एवं माझे भक्तीवीण । जें केलें ते अप्रमाण । ते भक्तीचें शुद्ध लक्षण । स्वयें श्रीकृष्ण सांगत ॥ ६ ॥

कथं विना रोमहर्षं द्रवता चेतसा विना । विनाऽऽनन्दाश्रुकलया शुध्येद्भक्त्या विनाऽऽशय ॥ २३ ॥

आवडीं हरिकथा ऐकतां । नाना चरित्रें श्रवण करितां । माझी आत्मचर्चा हृदयीं धरितां । पालटू चित्ता तेणें होये ॥ ७ ॥ तेणेंचि उपजे माझी भक्ती । माझ्या भजनाच्या अतिप्रीतीं । आवडीं माझी नामें गाती । रंगीं नाचती सद्भावें ॥ ८ ॥ पोटांतूनिया उल्हासतां । रंगीं गातां पै नाचतां । अंतरीं द्रवो झाला चित्ता । ते अवस्था बाह्य दिसे ॥ ९ ॥ अंतरीं सुखाची झाली जोडी । बाह्य रोमांचीं उभिली गुढी । त्या स्वानुभवसुखाची गोडी । नयनीं रोकडी प्रवाहे ॥ ३१० ॥ माझे भक्तीचिया आवडी । अहं सोहं दोनी कुडीं । तुटली अभिमानाची बेडी । विषयगोडी निमाली ॥ ११ ॥ ते काळींचें हेंचि चिह्न । पुलकांकित देहो जाण । नयनीं आनंदजीवन । हृदयीं परिपूर्ण स्वानंदू ॥१२॥ पुंजाळले दोनी नयन । सदा सर्वदा सुप्रसन्न । स्फुरेना देहाचें भान । भगवंतीं मन रंगलें ॥ १३ ॥ ऐसी नुपजतां

---

१ चांडाळ २ आवडता ३ कार्यक्षम नाहीं ४ खरोखर ५ पुढारी किंवा श्रेष्ठ होय भवश्रेष्ठ जाति श्रेष्ठ न ज्ञानोबाराय ह्मणतात "ह्मणोनि भक्ति गा एथ सरे । जाति अप्रमाण" (अध्याय ९-४५२) ६ अगोदर ७ गिधाड, गृध्र ८ ज्ञानोबा ह्मणतात "ह्मणोनि कुळ जाति वर्ण । हें आघवेंचि गा अकारण । एथ अर्जुना माझेपण । सार्थक एक" (अध्याय ९-४५६) ९ तो धर्म परिणामानें अधर्मच ठरतो १० कावळे ११ चंद्राला १२ कोसल्याप्रमाणें १३ फरक, शुद्धी १४ केशाची, शरीर रोमांचित झालें हा भाव १५ अश्रुरूपानें वाहतें १६ रोमांचित १७ आनंदाश्रु. १८ नेत्रांतलें तेज वाढून गंभीर दिसू लागले १९ उत्पन्न न होतां.

माझी भक्ती । कैंची होय विषयविरक्ती । विरक्तीवीण माझी प्राप्ती । नव्हे निश्चितीं उद्धवा ॥ १४ ॥ माझी शुद्धभक्ती तत्त्वतां । साचार आली जयाचे हाता । ऐक त्याच्या चिह्नाची कथा । आणि पवित्रता तयाची ॥१५॥ माझे भक्तीसी जो लागला । तो तत्काळ पवित्र झाला । त्याणे त्रिलोक पुनीत केला । हें गर्जोनि बोलिला श्रीकृष्णू ॥ १६ ॥

वाग्गद्गदा द्रवते यस्य चित्तं रुदत्यभीक्ष्णं हसति क्वचिच्च ।
विलज्ज उद्गायति नृत्यते च मद्भक्तियुक्तो भुवनं पुनाति ॥ २४ ॥

अंगीं रोमांच खरवित । स्वेदबिंदू[3] डळमळित । चित्त चैतन्यें द्रवत । तेणे सद्गदित पैं वाचा ॥ १७ ॥ हर्ष वोसंडेता पोटीं । अर्धोन्मीलितें होय दृष्टी । जीवशिवा पडली मिठी । ध्यानत्रिपुटी मावळली ॥ १८ ॥ नयनीं अश्रूंचा पूर लोटी । उभंडूं न सटेचि[7] पोटीं । होत जीवभावाची तुटी । पडे सृष्टीं मूर्च्छित ॥ १९ ॥ आक्रंदे थोर आक्रोशे । वारवार रडता दिसे । रडण्यामाजी गदगदा हांसे । जेवीं लागलें पिसें ब्रह्मग्रहो ॥ ३२० ॥ रडणे हांसणे न सांडी । त्याहीमाजीं नवल आवडी । अर्थावबोधें गाणें मांडी । निजात्मगोडीचेनि योगें ॥ २१ ॥ विसरोनि माझें तुझें । सांडोनियां लोकलाजे । हरिखें प्रेमाचेनि भोजे । तेणे नाचिजे निःशंक ॥ २२ ॥ गाणे नाचणें हासणे । तो रडे कासयाकारणें । ऐक तींहीं लक्षणे । तुजकारणे सांगेन ॥ २३ ॥ माउलीवेगळा बाळक पडे । जननी पाहता कोठें नातुडे । भेटता ओरडूनि रडे । मिठी पडे सप्रेम ॥ २४ ॥ जीव परमात्मा दोनी । चुकामुकी झाली भ्रमपट्टनीं । त्यासी एकाएकीं होता मिळणी[13] । रडे दीर्घस्वरें स्फुदत ॥२५॥ बहुकाळें झाली भेटी । ऐक्यभावें पडली मिठी । तेणें उभंडू न सटे पोटीं । रुदन उठी सप्रेम ॥२६॥ देवो लाघवी नानापरी । मायावी नातुडे निर्धारीं । तो सांपडला घरींच्या घरीं । तेणे विस्मय करी टवकारें ॥ २७ ॥ देव सदा जवळीच असे । त्यालागी जन कैसे पिसे[16] । पाहों जाती देशोदेशे । तें देखोनि हासे गदगदा ॥ २८ ॥ देव सर्वांसी अजितू । तो म्या जिंकिला भगवंतू । धरोनि राखिला हृदयांतू । यालागीं गातनाचतू उल्हासे ॥ २९ ॥ निवटूनि दुजयाची मातू । अंग जीतिला भगवंतू । जगी झाला यशवंतू । यालागीं गातनाचतू उल्हासें ॥३३०॥ पाहता दुसरें न दिसे मज । यालागीं धरूं विसरला लाज । जगीं झाला तो निर्लज्ज । निर्लज्जतेची वोज हे त्याची ॥३१॥ यापरी भक्तियुक्त । होऊनिया माझे भक्त । निजानंदें गात नाचत । तेणे केले पुनीत लोकत्रयें ॥ ३२ ॥ जयाचे देखता चरण । जडजीवां उद्धरण । ज्याचे लागतां चरणरेणें । पशु पाषाण उद्धरती ॥ ३३ ॥ कीर्तनाचेनि महाघोषें । नाशिलीं जगाचीं सर्व दुःखें । अवघें विश्वचि हरिखें । भरिलें महासुखें उचंबळत ॥ ३४ ॥ दर्शनें स्पर्शनें वचनें । एक तारिले कीर्तनें । एक तारिले नामस्मरणें । यापरी जग उद्धरणें उद्धवा ॥ ३५ ॥ अविद्यायुक्त जीव मलिन । त्यासी शुद्ध व्हावया जाण । माझी भक्तीचि प्रमाण । हेंचि श्रीकृष्ण स्वयें सांगे ॥ ३६ ॥

---

१ कृतार्थ २ ताठ उभे राहिलेले ३ घामाचे थेंब ४ अलत वाटता ५ अर्धा उघडी होणें (आनंदातिशयामुळें). ६ ध्येय, ध्याता, ध्यान, ही त्रिपुटी ७ गहिंवर पोटीं माईना ८ जीवपणा नाहींसा झाला, जीवशिवाची ९ महाप्रयत्न १० आक्रोशें ११ सापडत नाहीं १२ भ्रांतिरूप नगरात १३ भेट १४ नाटकी, कौतुक करणारा १५ हृदयामध्यें. १६ खुळे, वेडे. १७ नाहींसी करून १८ शुद्धता, चातुर्यपणा १९ त्रैलोक्य २० पायाची धूळ २१ महाघोषानें.

यथाऽग्निना हेममलं जहाति ध्मातं पुनः स्वं भजते स्वरूपम् ।
आत्मा च कर्मानुशयं विधूय मद्भक्तियोगेन भजत्यथो माम् ॥ २५ ॥

डांकमिळणी सुवर्ण । हीन कसें झालें मलिन । उदकें धुतांही जाण । निर्मळपण न ये त्या ॥ ३७ ॥ त्याच सुवर्णाचें तगटें[2] । अग्निमुखें देता पुट । मळत्यागें होय चोखटें[3] । दिसे प्रकट पूर्वरूपें ॥ ३८ ॥ तेवीं अविद्याकामकर्मीं मलिन । त्याचे चित्तशुद्धीलागीं जाण । माझी भक्तीचि परम प्रमाण । मळक्षालन जीवाचें ॥ ३९ ॥ जंव जंव भक्तीचें पूट चढे । तंव तंव अविद्याबंध विघडे । मायेचें मूळचि खुडे । जीवू चढे निजपदा ॥ ३४० ॥ तुटोनियां अविद्याबंधू । चिन्मात्रैक अतिविशुद्धू । जीव पावे अगाध बोधू । परमानंदू निजबोधें ॥ ४१ ॥ जीवासी अविद्येची प्राप्ती । ते ज्ञानास्तव होय निवृत्ती । तेथ का पां लागली भक्ती । ऐशी आशंका चित्तीं जरी धरिसी ॥ ४२ ॥ तरी माझे भक्तीवीण ज्ञान । सर्वथा नुपजे जाण । तेचि अर्थाचे निरूपण । स्वयें श्रीकृष्ण सांगत ॥ ४३ ॥

यथायथात्मा परिमृज्यतेऽसौ मत्पुण्यगाथाश्रवणाभिधानैः ।
तथातथा पश्यति वस्तु सूक्ष्मं चक्षुर्यथैवाञ्जनसंप्रयुक्तम् ॥ २६ ॥

माझी प्रतिपाद्य स्वरूपता । नाना चरित्रें पवित्र कथा । तेवें श्रवणमननें चित्ता । प्रक्षाळिता कीर्तनें ॥ ४४ ॥ जंव जंव करी माझी भक्ती । तव तंव अविद्यानिवृत्ती । तेणे माझे स्वरूपाची प्राप्ती । जे श्रुतिवेदांतीं अतर्क्य ॥ ४५ ॥ जे कां अतिसूक्ष्म निर्गुण । अलक्ष्य लक्षेना गहन । तेणे स्वरूपें होय संपन्न । जीव समाधान मद्भजनें ॥ ४६ ॥ नयनीं सूदल्या अंजन । देखे पृथ्वीगर्भींचें निधान । तेवीं मद्भजनें लाहोनि ज्ञान । चैतन्यघन जीव होय ॥ ४७ ॥ उद्धवा ऐक पां निश्चिती । बहुत न लगे व्युत्पत्ती । जैसा भावो ज्याचे चित्तीं । तैशी प्राप्ती तो पावे ॥ ४८ ॥

विषयान्ध्यायतश्चित्तं विषयेषु विषज्जते । मामनुस्मरतश्चित्तं मय्येव प्रविलीयते ॥ २७ ॥

जो करी विषयाचें ध्यान । तो होय विषयीं निमग्न । जो करी सदा माझें चिंतन । तो चैतन्यघन मीचि होय ॥ ४९ ॥ स्त्री गेली असतां माहेरीं । ध्यातांचि प्रकटे जिव्हारीं । हावभावकटाक्षेंवरी । सकाम करी पुरुषातें ॥ ३५० ॥ नसतें स्त्रियेचें ध्यान करितां । प्रकट दिसे यथार्थता । मी स्वतःसिद्ध हृदयीं असतां । सहजें मद्रूपता चिंतितां मज ॥ ५१ ॥ आवडी माझें जें चिंतन । चित्तें चिंता चिंतितेपण । [11]विरोनि होय चैतन्यघन । मद्रूपपण या नांव ॥ ५२ ॥ माझे प्राप्तीलागीं जाण । हेंचि गा मुख्य लक्षण । माझें ध्यान माझें भजन । मद्रूपपण तेणें होय ॥५३॥ मजवेगळें जे जे ध्यान । तेंचि जीवासी दृढ बंधन । यालागीं सांडूनि विषयाचें ध्यान । माझें चिंतन करावें ॥ ५४ ॥

तस्मादसदभिध्यानं यथा स्वप्नमनोरथम् । हित्वा मयि समाधत्स्व मनो मद्भावभावितम् ॥ २८ ॥

साचाऱ्योपरी[12] दिसत । परिणामीं नाशवंत । त्यासीच बोलिजे असत । जे मिथ्याभूत आभासु[13] ॥५५॥ तेवीं इहामुत्र[14] कमनीयें[15] । जे अविचारितरमणीयें[16] । त्यालागीं प्राणी पाहे ।

१ हीणरस किंवा डांकलग सोनें २ पत्रा ३ शुद्ध, स्वच्छ ४ निजरूपा ५ केवलज्ञानरूप ६ निर्मळ केल्यावर ७ घासल्यास ८ भूमींत पुरलेला ठेवा ९ मनांत, चित्तांत १० समोर नसणाऱ्या ११ चित्तादि त्रिपुटी नाश पावून १२ खऱ्यासारखें १३ भ्रमरूप १४ या लोकीं व स्वर्गलोकीं १५ इच्छा करण्यास योग्य असे, लोभनीय १६ अविचारामुळे मनात विचार उद्भवू न देतां केवळ त्याला भुलविणारें

नाना उपायें शिणताती ॥ ५६ ॥ कष्टीं सेवूनि साधन । साधिलें स्वर्गभोगस्थान[1] । तेंही नश्वर गा जाण । जेवीं कां स्वप्नमनोरथ ॥ ५७ ॥ यालागीं विषयांचें ध्यान । सांडूनि करावें माझें भजन । माझिया भावना मन । सावधान राखावें ॥ ५८ ॥ सावधान करितां भजन । एकाग्र धरितां माझें ध्यान । तेथ अत्यंत जे बाधकपण । तें त्यागलक्षण हरि बोले ॥ ५९ ॥

स्त्रीणां स्त्रीसङ्गिनां सङ्गं त्यक्त्वा दूरत आत्मवान् । क्षेमे विविक्त आसीनश्चिन्तयेन्मामतन्द्रितः ॥ २९ ॥

जो मजलागीं आर्तभूत[2] । तेणें सांडावी स्त्रीसंगाची मात । मी चिंतावा भगवंत । तेणें एकांत सेवावा ॥ ३६० ॥ स्त्रियेच्याही परीस वोखटी[3] । संगति स्त्रैणांची अतिखोटी । त्यांसी न व्हावी भेटीगोठी । न पहावा दिठीं दुरोनी ॥ ६१ ॥ साधकें कायावाचाचित्तीं । सांडूनि दोहींची संगती । परतोनि स्फुरेना स्फूर्ती । ऐसी दृढ स्थिती धरावी ॥ ६२ ॥ केवळ एकांत जे विर्जन । प्रशस्त आणि पवित्रस्थान । तेथें घालोनिया आसन । माझें चिंतन करावें ॥ ६३ ॥ करोनि आळसाची बोळंवण । धरूनि निजवृत्ति सावधान । त्यावरी करावें माझें ध्यान । एकाग्र मन राखूनी ॥ ६४ ॥ माझें विध्वंसोनि ध्यान । माझे प्राप्तीआड विघ्न । साधकासी अतिबंधन । स्त्री आणि स्त्रैणसंगती ॥ ६५ ॥

न तथाऽस्य भवेत्क्लेशो बन्धश्चान्यप्रसङ्गतः । योषित्सङ्गाद्यथा पुंसो यथा तत्सङ्गिसङ्गतः ॥ ३० ॥

अविद्येच्या अनंतकोटी । जाण पां स्त्रीसंगाचे पोटीं । अधर्मांचा भडका उठी । योषिता दृष्टीं देखतां ॥ ६६ ॥ जे महामोहाचें मेळवण । जे खवळल्या कामाचें इंधन । जें जीवाचें परम मोहन । अधःपतन ते योषिता ॥ ६७ ॥ जे मदनाचे तिखट बाण । जें मायेचें चक्र जाण । जे अंधतमाचें पूर्ण । भरितें तें जाण योषिता ॥ ६८ ॥ हो कां जीचिये संगतीं । आंधळी होय ज्ञानशक्ती । जे वाढवी नाना आसक्ती । जिचेनि विस्मृति निजस्वार्था ॥६९॥ जिचेनि संसार बहुवस[12] । जिचेनि अैसोस[13] गर्भवास । जिचेनि विषयविलास । जे वज्रपाश[14] जीवाचा ॥ ३७० ॥ जे अखंड सोशी दुःसहशोक । जे सदा सोशी नरकलोक । ते माता अनाप्त करूनि देख । स्त्री आवश्यक आप्त होय ॥ ७१ ॥ जे मातृस्नेहातें तोडवी । जे बंधुस्नेहातें विघडवी । जे सदा गोवी[16] हावभावीं । अधर्मअटवीं जे पाडी ॥ ७२ ॥ जिचे कटाक्ष अतितिख । जिव्हारीं रुतले देख । जे जीवाची व्यामोहक । जिचें चढलें विख उतरेना ॥ ७३ ॥ एवढी बाधा जाण स्त्रीसंगती । जो वांछूं पाहे माझी प्राप्ती । तेणें सांडावी स्त्रियेची आसक्ती । हृदयीं प्रीति न राखावी ॥ ७४ ॥ स्त्री आठवतांचि चित्ता । उच्छेदी ज्ञानध्यानअवस्था । एवढी स्त्रीसंगबाधकता । त्याहूनी अधिकता स्त्रैणसंगें ॥ ७५ ॥ स्त्रीसंगाच्या मोहमदा । सुटका आहे यदाकदा । परी स्त्रैणसंगतीची बाधा । ते आपदा अनिवार ॥ ७६ ॥ चूडाला स्त्रियेचे संगतीं । तरला शिखिध्वज भूपती । नातरी मंदालसेचे संगतीं । तरला नृपती कुवलयाश्वु ॥ ७७ ॥ हो कां लीलेनें करोनि भक्ती । प्रसन्न केली सरस्वती । तियां उद्धरिला निजपती । हें बोलिले [21]ग्रथीं वसिष्ठें ॥७८॥ यापरी स्त्रीसंगतीं ।

---

१ स्वर्गभोगस्थान २ तळमळणारा ३ वाईट ४ खीलपट=स्त्रीसमागमच पुरुषार्थ ५ दृष्टीनें ६ निर्जन ७ घालवून देणें ८ पातकाचा ९ समूह १० सरपण ११ अधनमनाशक नरकात १२ बहुतपणाचा १३ दुःसह १४ बळकट पाश १५ परकी, पारखी १६ गुंतविते १७ अधर्मरूपी अरण्यांत १८ हिची कथा योगवासिष्ठांत आहे हिनं महाविद्या व्रत संपादन केली, ती अंगीं बाणवली व पतीचाही उद्धार केला १९ मार्कंडेयपुराणात हिची अतीव मनोहर कथा आहे २० जिनें २१ योगवासिष्ठामध्यें

उद्धरले ऐकिजेती । परी स्त्रैणाचे संगतीं । उद्धार गती असेना ॥ ७९ ॥ जो कां स्त्रियेचा अंकिला । जो स्त्रियेसी जीवें विकिला । जो स्त्रियेचा पोसणा झाला । तिचे बोलामाजीं वर्ते ॥३८० ॥ जैशी कुलदेवता खेचरी । तैसे स्त्रियेसी पूज्य करी । मग तिचेचि सेवेवरी । नाना उपचारीं नाचत ॥८१॥ पाळिल्या श्वानाचे परिपाटी । लाविल्या लागे सुहृदापाठीं । त्या हूडकिलिया शेवटीं । कामथाळोरां पुसांटी घालूनि पडे ॥ ८२ ॥ घड गोड उत्तम पदार्था । आपण भोगीना सर्वथा । तें देऊन स्त्रियेच्या हाता । आपुली सत्ता निवर्तवी ॥८३॥ इसी जै विरुद्ध वाटेल । तै हें ब्रह्मांड पालथेल । इचा उलंघितां बोल । क्षीराब्धि सुकेल सुखाचा ॥ ८४ ॥ नाहीं देवोकुळदेवां पूजणे । मायबापातें वंचणें । शेखी गुरूतेंही ठकणे । परी सर्वस्व देणे स्त्रियेसी ॥ ८५ ॥ एवं माकड जैसे गारुड्याचें । तैसा स्त्रियेचेनि छंदें नाचे । ऐशिया स्त्रैणाचे संगतीचें । तेथ सुख कैचें साधका ॥ ८६ ॥ ज्याच्या ऐकतां स्त्रियेच्या गोठी । सज्ञानासही काम उठी । जो लावी योपितापाठीं । उठाउठी सकामत्वे ॥ ८७ ॥ ऐशिया स्त्रैणाचे सगतीं । कैची साधका सुखप्राप्ती । तो घालील अधोगतीं । अधतमाप्रती नेईल ॥ ८८ ॥ यालागी स्त्रैणाची कथा । कानीं नायकावी वार्ता । त्याचा वाराही लागता । तेथूनि सर्वथा पळावें ॥ ८९ ॥ त्याची न घ्यावी भेटी । त्यासी न करावी गोठी । तो न पहावा दिठी । न लागावे पाठी स्त्रैणाचिये ॥ ३९० ॥ स्त्रैण पुढें वाटे जाये । त्याच्या मार्गी मागू उरला राहे । तेही आपण चुकवावी भोये । येथवरी पाहें त्यागावा ॥ ९१ ॥ स्त्री आणि स्त्रैणाचे संगतीं । जैशी होय दुःखप्राप्ती । तैसे दुःख त्रिजगती- । माजीं निश्चितीं असेना ॥९२॥ अत्यंत स्त्रीकामीं वशता । ती नाव मुख्य स्त्रैणता । केवळ स्त्रियेची अधीनता । तो बाधू परमार्था अतिनिद्यत्वे ॥ ९३ ॥ आपुले हृदयींची कामासक्ती । तेचि स्त्रीसगाची दृढ प्राप्ती । तेथ उपजलिया विरक्ती । मग स्त्रियेची प्राप्ती कोण पुसे ॥ ९४ ॥ ऐसे हृदयींचे कणवे । उद्धवासी सांगीतले देवें । हें ऐकोनिया उद्धवे । विचारु जीवें आदरिला ॥ ९५ ॥ अनिवार उपजे विरक्ती । जेणे बाधीना विपयासक्ती । ऐशी जे ध्यानस्थिती । तेचि देवाप्रती पुसत ॥ ९६ ॥ जे लागलिया ध्यान । न दिसे स्त्रीपुरुपभान । जीवी उपजे चित्तसमाधान । तैसे विधान पुसत ॥ ९७ ॥

उद्धव उवाच-यथा त्वामरविन्दाक्ष यादृशं वा यदात्मकम् । ध्यायेन्मुमुक्षुरेतन्मे ध्यानं मे वक्तुमर्हसि ॥ ३१ ॥

उद्धव ह्मणे कमळनयना । मुमुक्षु करिती तुझिया ध्याना । त्या ध्यानाची ध्यानलक्षणा । जगज्जीवना मज सागें ॥ ९८ ॥ ते सगुण कीं निर्गुण । कोण रूप कैसा वर्ण । तें अवघेंही सपूर्ण । कृपा करून मज सागा ॥ ९९ ॥ जेथ रिघतां नुवेगे मन । ज्याचें अत्यंत गोडपण । जे तुजही आवडतें जाण । ते मज ध्यान सागावे ॥ ४०० ॥ ऐकोनि उद्धवाचा प्रश्न । सागावया उत्तम ध्यान । पूर्वपीठिका आसन । प्राणायामलक्षण सागतो ॥१॥

श्रीभगवानुवाच-सम आसन आसीन समकायो यथासुखम् । हस्तावुत्सङ्ग आधाय स्वनासाग्रकृतेक्षण ॥ ३२ ॥

ऐक आसनाचें लक्षण । पापाणीं व्याधि सभवे जाण । केवळ धरणीचें आसन । तें अति-

१ तरणोपाय २ अंकित ३ गुलाम, पोसलेला ४ आकाशात संचार करणारी ५ कुत्र्याप्रमाणें ६ हाकून लावल अमता ७ मागील पायांत शेंपूट घालून कामथाळोळ्यांस (रतिसाधन, कामस्थान जी स्त्री तिच्या आश्रयास) येऊन पडतो थाळोळा= मेकोटीचा खळगा, दूध तापविण्याच भुईंतील कुंड ८ शेपटी ९ घालवितो, दवडितो १० जमीन, वाट ११ कळवळ्यान, प्रेमार्न षणवें ह्मणजे कृपा, दया १२ ज्ञानजन्य सतोष १३ मार्ग, प्रकार १४ उबगत नाहीं, कटाळ्न नाहीं

कठिण दुःखरूप ॥ २ ॥ दारुकासने निर्दय मन । कोरड्या काष्ठाऐसें होय जाण । तृणासनीं विकल्प गहन । जैसे कां तृण विचित्रांकुरें ॥ ३ ॥ वृक्षपल्लवांवरी आसन । तेणें चित्त सदा दोलायमान । जारण मारण स्तंभन । तेथ काळें आसन साधका ॥ ४ ॥ ज्ञानोपलब्धि मृगाजिनीं । मोक्षसिद्धि व्याघ्राजिनीं । मोक्षादि सर्व सिद्धींची श्रेणी । श्वेतकंबलासनीं साधकां ॥ ५ ॥ भूमिका शुद्ध आणि समान । पाहोनि निरुपद्रव स्थान । तेथ रचावें आसन । सुलक्षण अनुक्रमें ॥ ६ ॥ कुश वस्त्र कंबलाजिन । इहीं युक्त घालावें आसन । उच नीच न व्हावें जाण । समसमान समभागें ॥ ७ ॥ उंच झालिया आसन डोले । नीचीं भूमिदोष आदळे । यालागीं समत्वें प्राजळें । रचावें कोंवळें मृदु आसन ॥ ८ ॥ तेथ शुद्ध मुद्रा वज्रासन । का अबुजासनही जाण । अथवा घालावें सहजासन । जे आसनीं मन सुखावे ॥ ९ ॥ तेणें मेरुदंड अवक्र शुद्ध । समकाया राखोनि प्रसिद्ध । मूळाधारादि तीनी बंध । अतिसुबद्ध पैं द्यावे ॥ ४१० ॥ ऐसें आसन लागतां । आसनावरी स्वभावता । करांबुजाची विकसता । उत्संगता शोभती ॥ ११ ॥ नाकाचें अग्र (न) साडूनि दूरी । दृष्टि ठेवावी नासिकाग्रीं । ते ठायीं बैसे अग्निचक्रीं । योगगंभीरी योग्यता ॥ १२ ॥ ते अभ्यासीं निजनिश्चळें । योगाभ्यासें योगबळें । अर्धोन्मीलित होती डोळे । धारणामेळें ते काळीं ॥ १३ ॥ भेदापासाव उठाउठी । उपरमता अभेदी दृष्टी । तिची नासाग्रीं दिसे मिठी । इतर दृष्टी लक्षितां ॥ १४ ॥ आसनजयो त्रिबंधप्राप्ती । दृष्टीची उपरमस्थिती । हे अकस्मात् कोणे रीतीं । साधकाहातीं आतुडेल ॥ १५ ॥ ऐसी आशंका धरिसी चित्तीं । त्याही अभ्यासाची स्थिती । उद्धवा मी तुजप्रती । यथानिगुतीं सांगेन ॥ १६ ॥

प्राणस्य शोधयेन्मार्गं पूरकुम्भकरेचकैः । विपर्ययेणापि शनैरभ्यसेन्निर्जितेन्द्रियः ॥ ३३ ॥

अभ्यासाचें लक्षण । प्रथम प्राणमार्गशोधन । पूरक कुंभक रेचक जाण । प्राणापानशोधक ॥ १७ ॥ जिह्वा उपस्थ उपमर्दवे । ऐसा इंद्रियनेम जैं संभवे । त्यासीच हा प्राण जयो फावे । येरां नव्हे श्रमताही ॥ १८ ॥ प्राणशोधन तें तूं ऐक । पूरक कुंभक रेचक । सवेंचि रेचक पूरक कुंभक । हा उभय देख अभ्यासू ॥ १९ ॥ इडेनें करावा प्राण पूर्ण । तो कुंभिनीनें राखावा जाण । मग तिनेंचि करावा रेचन । हें एक लक्षण अभ्यासी ॥ ४२० ॥ का पिंगलेनें करावा पूर्ण । तो तिनेंचि करावा रेचन । हेंहि अपर लक्षण । विचक्षण बोलती ॥ २१ ॥ सर्वसंमत योगलक्षण । इडेनें प्राण करावा पूर्ण । तो कुंभकें राखावा स्तंभून । करावें रेचन पिंगलया ॥ २२ ॥ हो कां पिंगलेनें पुरावा प्राण । तोही कुंभकें राखावा कुंभून । मग इडेनें सांडावा रेचून । हें विपरीत लक्षण अभ्यासीं ॥ २३ ॥ तेथ न करावी फाडाफोडी । न मांडावी तांडातोडी । सांडोनिया लवडसवडी । अभ्यासपरवडी शनैः शनैः ॥ २४ ॥ येथ मांडलिया तांतडी । तें प्राण पडेल अनाडीं । मग हें

१ लाकडाच्या आसनानें २ चित्त आंदोलायमान ३ चंचल झोंक खाणार ४ कृष्णाजिनावर ५ पक्की ६ उंचसखल नाहीं अशी, सारखी, सपाट ७ दर्भ ८ पाठीचा कणा ९ ताठ, सरळ १० हात मांडीवर उताणे ठेवावे ११ आज्ञाचक्रीं १२ ध्यानानंतर होणाऱ्या चित्तस्थैर्याच्या योगानें १३ भेदापासून १४ प्राप्त होईल १५ पूरक म्हणजे बाहेरचा वायू आत घेणें, कुंभक म्हणजे तो नियमित काळपर्यंत कोंडून ठेवणें व रेचक म्हणजे तो बाहेर सोडून देणें १६ लिंग १७ जिव्हा व उपस्थ या दोघांवर ज्याला ताबा ठेवतां येईल त्यालाच प्राणायाम साधेल १८ साध्य होतो १९ इडा म्हणजे डावी चंद्रनामक नाकपुडी व पिंगला म्हणजे सूर्यनामक उजवी नाकपुडी २० सोडून देणें २१ ज्ञाते, सुज्ञ. २२ तांतडी २३ अडचणींत.

कर्णिकायां न्यसेत्सूर्यसोमाग्नीनुत्तरोत्तरम् । वह्निमध्ये स्मरेद्रूपं ममैतद्ध्यानमङ्गलम् ॥ ३७ ॥

कर्णिकेमाजीं चद्रमंडळ । ध्यावे सोळा कळी अविकळ । त्याहीमाजीं सूर्यमंडळ । अतिसोज्ज्वळ वारा कळी ॥ ६८ ॥ त्याहीमाजीं वह्निमंडळ । दाही कळी अतिजाज्वल्य । ते अग्निमडळी सुमंगल । ध्यावी सोज्ज्वळ मूर्ति माझी ॥ ६९ ॥

समं प्रशान्तं सुमुखं दीर्घचारुचतुर्भुजम् । सुचारुसुन्दरग्रीवं सुकपोलं शुचिस्मितम् ॥ ३८ ॥
समानकर्णविन्यस्तस्फुरन्मकरकुण्डलम् । हेमाम्बरं घनश्यामं श्रीवत्सश्रीनिकेतनम् ॥ ३९ ॥

तेंचि माझे मूर्तीचे ध्यान । उद्धवा ऐक सावधान । आपुले मूर्तीचें आपण । ध्यान श्रीकृष्ण सांगत ॥ ४७० ॥ अतिदीर्घ ना ठेंगणेपण । सम अवयव समान ठाण । सम सपोष अतिसपूर्ण । मूर्ती सुलक्षण चिंतावी ॥ ७१ ॥ मूर्ति चिंतावी समुख । प्रसन्नवदन अतिसुरेख । जिचें देखताचि मुख । हृदयीं हरिखे कोंदाटे ॥ ७२ ॥ जैशीं विशाळ कमळदळें । तैसे आकर्णांत दोनी डोळे । भंवया रेखिल्या काजळें । तैशी रेखा उजळे धनुष्याकृती ॥७३॥ कपाळ सिरवत सावळें । त्याहीवरी चंदन पिवळें । माजी कस्तूरीचीं दोनी अगुळें । कुंकुममेळें अक्षता ॥७४॥ दीर्घ नासिक आणि कपाळें । लखलखित गंडस्थळें । मुख सुकुमार कोवळे । अधरप्रवाळें आरक्त ॥ ७५ ॥ ईंश्यामचद्राची सपोप कोर । तैशी चुबुका अतिसुंदर । मुख निमासुरें मनोहर । भक्तचकोरचंद्रमा ॥ ७६ ॥ जैशा हिरियाच्या ज्योती । कीं दाळिंबबीजांची दीप्ती । तैशी मुखामाजीं दंतपंक्ती । दशन झळकती बोलतां ॥ ७७ ॥ समानकर्ण दोनी सधर । स्फुरत कुंडलें मकराकार । ईषत् हास्य मनोहर । ग्रीवा सुंदर कंबु जैशी ॥७८॥ कंठींची त्रिवळी उभवणी । माजी मिरवे कौस्तुभमणी । ते प्रकाशली दीप्ती कवण गुणीं । तेजें दिनमणी लोपला ॥ ७९ ॥ भुजगाकार स्वभावो । चतुर्भुज आजानुबाहो । विशाळ वक्षःस्थळनिर्वाहो । श्रीवत्स पहा हो चिह्नित ॥ ४८० ॥ श्रीवत्स श्रीनिकेतन । हृदयीं दोंही भागी जाण । त्रिवळीयुक्त उदर गहन । दामोदरचिह्नें त्या आले ॥ ८१ ॥ विजू तळपे तैसा पिवळा । लखलखित दिसे डोळा । तेवीं कसिला सोनसळा । तेणें घनसांवळा शोभत ॥ ८२ ॥ जैसें चांदिणें गगनामाझारी । शुभ्रता बैसे श्यामतेवरी । तेवीं श्यामागीं चंदनाची भुरी । तेणें श्रीहरी शोभत ॥ ८३ ॥

शङ्खचक्रगदापद्मवनमालाविभूषितम् । नूपुरैर्विलसत्पादं कौस्तुभप्रभया युतम् ॥ ४० ॥
द्युमत्किरीटकटककटिसूत्राङ्गदायुतम् । सर्वाङ्गसुन्दरं हृद्यं प्रसादसुमुखेक्षणम् ॥ ४१ ॥

कौस्तुभासीं सलग्न गळा । आपादें रुळे वनमाळा । कटीं वाणली रत्नमेखळा । किंकिणीजाळमाळासंयुक्त ॥ ८४ ॥ करकंकणें बाहुअंगदें । शंखचक्रपद्मगदादि आयुधें । जडित मुद्रिका नाना छंदें । कराग्रीं विनोदें वाणल्या ॥ ८५ ॥ नाभी सखोल निर्मळ । जेथ ब्रह्मा झाला पोटींचें बाळ । जे लोकपद्माचें समूळ मूळ । ते नाभिकमळ हरीचें ॥ ८६ ॥ जैसे सचेतन मर्गजस्तंभ । तैसे पोटींव साजिरे स्वयंभ । उभय चरणांची अभिनवशोभ । हरी-

१ पुष्ट, गोंडस २ रूप ३ पोंवळ्यासारखे ओठ ४ शुक्लपक्षांतल्या द्वितीयेच्या चंद्रासारखी ५ हनुवटी ६ मत्स्याच्या आकाराचीं ७ मृदु, स्मित ८ शंख ९ सूर्य १० गुडघ्यापर्यंत दीर्घ हात ११ यशोदेनें दाव्यानें बांधल्याचें चिन्ह १२ नेसला १३ पीतांबर १४ पांढरी उटी १५ लागलेला १६ पायांपर्यंत, घमाळ्यानी १७ घातलेला १८ रत्नांचा कमरपट्टा १९ लहान घागऱ्या जींत जडल्या आहेत अशी २० त्रैलोक्यरूप कमलाचें मूळ २१ मरकतमण्याचे खांब.

अगीं स्वयंभ शोभती ॥ ८७ ॥ ध्वज वज्र अंकुश देखा । यवांकित ऊर्ध्वरेखा । पद्मचक्रादि सामुद्रिका । चरण नेटका हरीचा ॥ ८८ ॥ त्रिकोण कातीव इंद्रनीळीं । तैशीं साजिरीं घोटीव सांवळीं । पाउलें सुकुमारें कोंवळीं । आरक्त तळीं पदप्रभा ॥ ८९ ॥ पाउलावरी सावळी प्रभा । तळवातळीं आरक्त शोभा । जेवीं सध्यारांग मीनला नभा । तैशी शोभा हरिचरणीं ॥ ४९० ॥ नभमंडळी चंद्ररेखा । तैशी प्रपदाग्रीं माडणी नखा । पोटऱ्या सुकुमार नेटका । जघा सुरेखा जानुद्वय ॥ ९१ ॥ अतिशयें माजु साना । होतां अभिमान पचानना । मध्य देखोनि जगज्जीवना । लाजोनि राना ते गेले ॥ ९२ ॥ अद्यापि ते झाले अरण्यवासी । लाजा मुख न दाविती कोणासी । पहावया हरिमध्यासी । लेप मेखलेसी ते झाले ॥ ९३ ॥ चरणीं नूपुराचा गजर । वाकीअदुवांचा झणत्कार । मस्तकीं कुंटिलालकभार । सुमनीं कवर शोभती ॥ ९४ ॥ नानारत्नीं अतिगहन । मस्तकीं मुकुट देदीप्यमान । सर्वांगीं सुलक्षण । मूर्ति सपूर्ण हरीची ॥ ९५ ॥ जे मूर्तीची धरिल्या सोये । तहान भूक विसरोनि जाये । जें ध्यानीं आंतुडल्या पाहें । सुखाचा होये सुदिन ॥ ९६ ॥ सर्वांग सुदर श्यामवर्ण । ज्येष्ठ वरिष्ठ गंभीर गहन । सुमुख आणि सुप्रसन्न । मूर्तीचें ध्यान करावें ॥९७॥

सुकुमारमभिध्यायेत्सर्वाङ्गेषु मनो दधत् । इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यो मनसाऽऽकृष्य तन्मनः ।
बुद्ध्या सारथिना धीरः प्रणयेन्मयि सर्वतः ॥ ४२ ॥
तत्सर्वव्यापकं चित्तमाकृष्यैकत्र धारयेत् । नान्यानि चिन्तयेद्भूयः सुस्मितं भावयेन्मुखम् ॥ ४३ ॥

झणीं दृष्टीचा रुपेल न्यांहारू । लागतां खुपेल चंद्रकरू । तैशी मूर्ति ध्यावी सुकुमारू । अतिअरुवारू ध्याननिष्ठा ॥९८॥ इंद्रियार्थीं अतिलोलुप्त । तें वैराग्यें आवरोनि चित्त । माझे ध्यानीं सुनिश्चित । बुद्धिमंत लाविती ॥ ९९ ॥ विषयीं आवरोनि मन । अखंड करितां माझें ध्यान । मद्रूपचि होय जाण । ऐसें चिंतन करावें ॥ ५०० ॥ चिंतनीं विवेकता मन । सविवेक बुद्धिबळें जाण । निःशंक करितां माझें स्मरण । धारणेवीण ध्यान ठसावे ॥ १ ॥ धारणा जरी तुटोनि जाये । ध्यानठसा न तुटत राहे । मन मूर्तीच्या ठायीं पाहें । जडलें ठाये सर्वांगीं ॥ २ ॥ अगप्रत्यगीं ध्यानयुक्त । जडोनि ठेलें जे चित्त । तें आवरूनि समस्त । चिंतावें निश्चित हास्यवदन ॥ ३ ॥ सर्वही सांडोनियां जाण । सांगोपांग मूर्तिध्यान । चिंतावें गा हास्यवदन । स्वानंदघन हरीचें ॥४॥ अगप्रत्यंग मूर्तिध्यान । पुढती न करावेंचि गा जाण । ध्याता माझें हास्यवदन । तल्लीन मन करावें ॥ ५ ॥ उद्धवें केला होता प्रश्न । कशासारिखें तुझें ध्यान । तें सांगोनियां जाण । यदात्मलक्षण हरि बोले ॥ ६ ॥ ध्याना आलें जें हास्यवदन । त्यातूनही सांडोनि वदन । केवळ हास्याचें करावें ध्यान । हास्यामाजीं मन घालूनी ॥ ७ ॥ त्याही हास्याचें सांडूनि ध्यान । हास्यामाजीं जो आनंदघन । तेथ प्रवेशवावें मन । अतिसावधान निजनिष्ठा ॥ ८ ॥ ते आनंदीं आनंदयुक्त । जाहलिया आपुलें चित्त । आनंदाची उपलब्धि तेथ । होय सुनिश्चित साधकां ॥ ९ ॥

तत्र लब्धपदं चित्तमाकृष्य व्योम्नि धारयेत् । तच्च त्यक्त्वा मदारोहो न किंचिदपि चिन्तयेत् ॥ ४४ ॥

जाहलिया आनंदपद प्राप्त । चिदाकाशचि दिसे समस्त । ते चिदाकाशीं चित्त । अति-

---

१ बोटाच्या सांध्यांचे ठिकाणीं यव किंवा गव्हासारखें चिह्न २ मायकाळचा रक्तिमा ३ प्रपद=पादाग्र, पायाचा पुढचा भाग ४ कंबर ५ वाकी=तोरड्या अदू म्हणजे पायातला तोडा, सांखळी ६ कुरळ केशाचे भार ७ पुष्पांनीं ८ विशेष प्रकारचे केशबंध ९ ज्या मूर्तीचा आश्रय धरिला असतां १० प्राप्त झालें तर ११ दृष्टी, पाहणें, कटाक्ष १२ कोमल. १३ चचळ झालें असतां १४ अभंग १५ सस्मित मुखकमल १६ अवयवदा १७ प्राप्ती.

सोवचित्त ठेवावें ॥ ५१० ॥ तेव्हां चिदाकाश चित्त चिंतन । हेंही सांडूनि त्रिविध भेद-ध्यान । जो मी परमानंद परिपूर्ण । भेदशून्य चिदात्मा ॥ ११ ॥ तेथें वृत्ति करूनि निमग्न । साडावे चिदाकाशाचेंही ज्ञान । तेव्हा ज्ञेय ज्ञाता ज्ञान । हेंही स्फुरण स्फुरेना ॥ १२ ॥

एवं समाहितमतिर्मामेवात्मानमात्मनि । विचष्टे मयि सर्वात्मन् ज्योतिर्ज्योतिषि संयुतम् ॥ ४५ ॥

यापरी साधकांची निजवृत्ती । माझ्या स्वरूपीं मीनल्या स्वरूपस्थिती । तेव्हा मीपणाची स्फुरे जे स्फूर्ती । तेही अद्वैतीं विराली ॥ १३ ॥ तेथें मीतूपणाचा भास । यापरी निमाला निःशेष । माझें परमानंद निजसुख । अद्वैतें देख कोंदले ॥ १४ ॥ जेवीं ज्योतीसी मीनल्या ज्योती । दोहींची होय एकचि दीप्ती । तेवीं जीवचैतन्यांची स्फूर्ती । अद्वैतसुखप्राप्ती समरसे ॥ १५ ॥ कोटि स्नेहसूत्रें मांडिती । तेणे कोटि दीप नामाभिव्यक्ती । ते कोटि दीपीं एक दीप्ती । तेवी जीव अद्वैतीं चिन्मात्र ॥ १६ ॥ देहेंद्रियउपाधिवेशे । जीवासी भिन्नत्व आभासे । अद्वैतबोध समरसे । जीवू प्रवेशे स्वरूपीं ॥ १७ ॥ तेव्हा एक परम-सुख । हेंही ह्मणतें नाहीं देख । एकाकी एकले एक । सुखेंसीं निजसुख कोंदले ॥ १८ ॥ जेवीं साखरे साखर चाखित । कीं उदकीं उदक स्नान करित । हो कां घृत जाहले घृतांत । सुनिश्चित सुवासा ॥ १९ ॥ यापरी माझी ध्यानस्थिती । साधका जाहली परमप्राप्ती । तेचि उपसहारें[3] श्रीपती । उद्धवाप्रती सांगत ॥ ५२० ॥

ध्यानेनेत्थं सुतीव्रेण युञ्जतो योगिनो मनः । संयास्यत्याशु निर्वाणं द्रव्यज्ञानक्रियाभ्रमः ॥ ४६ ॥

इति श्रीभागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे भगवदुद्धवसंवादे चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

यापरी तीव्र ध्यानस्थिती । समाधिपर्यंत माझी प्राप्ती । साधकासी होय शीघ्रगती । यथोक्तियुक्ती ध्यान करिता ॥ २१ ॥ हें माझें ध्यान उत्तमोत्तम । सर्वदा ठसावले जैं निःसीम । तैं अधिभूत अधिदैव अध्यात्म हा त्रिविध भ्रम उरों नेदी ॥ २२ ॥ विषयीं विषयो विषयसभ्रम । ज्ञेय ज्ञाता ज्ञानोपक्रम । कर्म कर्ता क्रियाभ्रम । यांचें रूपनाम उरों नेदी ॥ २३ ॥ तेथ ध्येय ध्याता ध्यान । दृश्य द्रष्टा आणि दर्शन । मन मंता आणि मनन । यांचें समूळ भान उच्छेदी ॥ २४ ॥ देवो देवी देवता । भज्य भजन भजता । लक्ष्य लक्षण लक्षिता । हेही कथा नुरेचि ॥ २५ ॥ तेथ योग्यतेसीं महायोगू । समाधिसुखाचा सुख-भोगू । जीवशिवाचा निजसयोगू । हाही उपयोगू उडाला ॥ २६ ॥ तेथे बोध कैंचा कैंची बोधकता । कैंची बद्धता आणि मुक्तता । ब्रह्मनाम हेही वार्ता । जाण सर्वथा बुडाली ॥ २७ ॥ सत् चित् आणि आनद । या नावाचा जो प्रवाद । तो मज मायावी सबंध । एक तोही विशद विभाग ॥ २८ ॥ असताचे व्यावृत्तीं । 'सत' मातें ह्मणती श्रुती । करितां जडाची समाप्ती । 'चिन्मात्र' ह्मणती मजलागीं ॥ २९ ॥ तोडिता दुःखाचा सबंधू । मातें ह्मणती 'परमानंदू' । एवं सच्चिदानंदप्रवादू । हा विपरीत बोधू विद्येचा ॥५३०॥ जेथ असतचि नाहीं । तेथ सत ह्मणणे घडे कायी । समूळ अज्ञानचि जेव्हां नाही । तेव्हा चिन्मात्र हेंही ह्मणे कोण ॥ ३१ ॥ जेव्हां दुःखाचा लेशू नाही । तेव्हा सुख ह्मणावें कोणे ठायीं ।

१ फार खोलपणीरीनें २ देह व इंद्रियें याच्या उपाधीमुळें जीव वेगळा भासतो, परंतु अखड एकाकारता झाला की शिवच ब्रह्म आहे जीव हा सकल्पामुळें जीवपणात असतो, सकल्पलोप होतांच तो ब्रह्मच आहे ३ शेवटीं ४ त्वरित ५ सांगितल्याप्रमाणें ६ द्रव्य, ज्ञान व क्रिया, (दृश्य, द्रष्टा, दर्शन,) असा त्रिविध ७ मननकर्ता ८ मोठा ९ मिथ्या जी माया ती उद्भवल्यामुळें मला सत (सत्यस्वरूप) ह्मणतात १० सन्मात्र

यालागीं नामरूप मज पाहीं । ठेविता ठायीं तुकेना ॥३२॥ समूळ उडे त्रिपुटीचें भान । या नाव गा तीव्र ध्यान । माझें करूनिया भजन । निजसमाधान पावले ॥३३॥ एवं माझेनि ध्यानप्रकारें । ससार उडे चमत्कारें । माझें केवळ स्वरूपचि उरे । निजनिर्धारें उद्धवा ॥ ३४ ॥ ते स्वरूपीं सुख ना दुःख । नाहीं सतोसताचे लेखे । ज्ञानाज्ञानाची अटक । ते ठायीं देख असेना ॥ ३५ ॥ तेथ नाम रूप गुण । नाहीं मीतूपणाची खूण । विद्याअविद्याभान । आनदघन निजरूप ॥ ३६ ॥ भक्तिसुखाचे हेलोवे । नानाउपायगौरवें । उद्धवालागीं देवें । निजानुभवें दीधले ॥ ३७ ॥ ठसावल्या माझी भक्ती । सकळ सिद्धींची होय प्राप्ती । सदेह नाहीं ये अर्थीं । जाण निश्चितीं उद्धवा ॥ ३८ ॥ भजनपथें निरतर । दोहोनि भक्तिसुखक्षीर । त्याचेंही मथोनिया सार । उद्धवासी श्रीधर देता झाला ॥ ३९ ॥ तो हा चौदावा अध्यावो । स्वमुखें बोलिला देवो । भक्तीसी मी वश्य पहा वो । येर उपावो तो गौण ॥ ५४० ॥ सकळ योगाचे योगगह्वर । वेदात निजभाडार । सकळ सिद्धींचें परम सार । भक्ती साचार हरीची ॥ ४१ ॥ निजभाग्याची परम जोडी । महासुखाची आवडी गाढी । सकळ गोडियाची गोडी । भक्ती रोकडी हरीची ॥ ४२ ॥ भावें करिता भगवद्भजन । श्वपच जाहले पावन । जेणें भक्तीशीं विकिलें मन । त्याआधीन सदा देवो ॥ ४३ ॥ उपेक्षूनिया निजमुक्ती । एका जनार्दनीं पढिये भक्ती । त्याचेनि प्रसादें भगवत्प्राप्ती । जाहली अहोराती खेळणें ॥ ४४ ॥ तो जरी भगवत्प्राप्ती नेघे । तरी ते दाटूनि घर रिघे । ऐसे गुरुभक्तीचेनि योगें । देवो सर्वांगें भूलला ॥ ४५ ॥ भगवत्प्राप्ती पाहिजे ज्यासी । तेणे न विसवावें भक्तीसी । अखड स्मरे जो हरिनामासी । देवो त्यापाशीं तिष्ठत ॥ ४६ ॥ सकळ भजनाचे शिरीं । रामनाम दो अक्षरीं । सदा गर्जे ज्याची वैखरी । धन्य चराचरीं तो एक ॥ ४७ ॥ एका जनार्दना शरण । इतुकें करिता नामस्मरण । पाठिमोरें होय जन्ममरण । महासिद्धी आगणें चोळगती ॥ ५४८ ॥ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे एकादशस्कधे एकाकारटीकाया श्रीकृष्णोद्धवसवादे भक्तिरहस्यावधारणयोगो नाम चतुर्दशोऽध्याय ॥१४॥

अध्याय पंधरावा

श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥ ॐ नमो श्रीजनार्दन । सकळ सिद्धीचें सिद्धस्थान । सकळ ऋद्धीचें परम निधान । तुझे श्रीचरण सेवार्थी ॥ १ ॥ निधान साधावया अजन । नयनीं कालिमा घालिती जन । तेणें काळवडले नयन । थिते निधान दिसेना ॥२॥ तैसे नव्हती तुझे चरण । करिता चरणरजवदन । निःशेष कालिमा निरसे जाण । पूर्ण निधान दाविसी ॥ ३ ॥ अजनें साधिला निधान । तेथ छळावया पावे विघ्न । बळी देऊनि साधिल्या जाण । नश्वरपण तयासी ॥ ४ ॥ तैसे नव्हती तुझे चरण । अवलीळा करिता स्मरण । नित्य सिद्ध अव्यय जाण । निजनिधान ठसावे ॥५॥ हें साधूनिया निधान । झाले सनकादिक सपन्न ।

---

१ वठत नाहीं २ सत आणि असत याची गणना, माया ३ ज्ञान व अज्ञान याची कल्पना ४ झोंड ५ श्रीधर घटता जाहला ६ योगाचें सार ७ एकनिष्ठ ८ अत्यज, चाडाळ ९ अव्हेरून १० आवडती ११ रात्रदिवस १२ आपण होऊन १३ सद्भक्तीसी १४ वाणी १५ पळून जाते १६ दारात दासीमारख्या राबतात १७ मूळस्थान १८ परम धन १९ चारही पुरुषार्थ देणारे २० काळे झाले २१ असलेलें २२ पाप, मळ, कल्मष २३ ब्रह्मस्वरूप २४ समधपिशाचादि २५ साय. २६ अनुकूल केले तर २७ सहज २८ कधींच व्यय=नाश न पावणारें

नारदाचें उदारपण । येणेंचि जाण वाखाणे ॥ ६ ॥ वज्रकवच प्रऱ्हादासी । हेचि भांडवल-गांठी त्यासी । शुकादि वामदेवासी । महिमा येणेसीं पावले ते ॥ ७ ॥ व्यासवाल्मीकि महावेव्हारे । येणेचि भांडवले झाले खरे । त्यांचेनि भांडवलें लहान थोरें । छेदूनि दरिद्रें नांदती ॥ ८ ॥ त्या सद्गुरूचे श्रीचरण । परम निर्धांचें निधान । एका जनार्दना शरण । हें आह्मां परिपूर्ण भांडवल ॥९॥ येणेंचि भांडवलें प्रस्तुत । प्राप्त झालें श्रीभागवत । तेथ उद्धवासी श्रीअनंत । ज्ञानमथितार्थ सांगत ॥ १० ॥ त्या दोघांची एकांत मातू । प्रकट जाहली जगाआंतू । हा परीक्षितीचा विख्यातू । उपकार लोकांतू थोर झाला ॥ ११ ॥ ज्याचे श्रद्धेच्या आवडीं । शुक पावला लवडसवडी । तेणें गुह्य ज्ञानाची गोडी । प्रकट उघडी दाखविली ॥ १२ ॥ त्या शुकाचें नवल महिमान । कानीं न सांगतां गुह्य ज्ञान । श्रवणे तोडोनि भवबंधन । परीक्षिती जाण उद्धरिला ॥१३॥ एथवरी श्रवणाची गोडी । प्रसिद्ध दाविली उघडी । तरी अभाग्यु दांतखिळी पाडी । कानाची निमटली नुघडी मिठी ॥ १४ ॥ श्रवणीं घालिता वाडेंकोडें । कथासारामृत बाहेरी सांडे । श्रवणाआंतौता थेंवही न पडे । यालागीं रडे विपयांसी ॥१५॥ असो हे श्रोत्याची कथा । कथा सांगे जो वक्ता । तोही तैसाचि रिता । घोटुं आंतौता पात्रों नेदी ॥ १६ ॥ जैसा गुळउंसाचा घाणा । रसु बाहेरी जाये मांदणा । फिकेपणें करकरी[14] गहना । ते गती वदना वक्तयाचे ॥ १७ ॥ जें कथामृताचें गोडपण । तें सद्गुरुवीण चाखवी कोण । यालागीं जनार्दना शरण । जेणें गोडपण चाखविलें ॥ १८ ॥ परी चाखविली ऊणखूण । तेही अभिनव आहे जाण । स्वाद स्वादिता आपण । होऊनि गोडपण चाखवी ॥ १९ ॥ बाळकाहातीं दिधल्या फळा । खावें हें न कळे त्या अवळा । त्याचे मुखीं घालूनि गळोळा । गोडीचा जिह्वाळा जनक दावी ॥२०॥ गोडी लागल्या बाळकासी । तेंचि फळ खाय अहर्निशीं । तेवीं जनार्दनें आह्मासी । गोडी श्रीभागवतासी लाविली ॥ २१ ॥ ऐसी लाविली गोडी चढोवडी । तेणें झाली नवलपरवडी । मज साडिताही ते गोडी । गोडी न सोडी मजलागीं ॥ २२ ॥ ते गोडीनें गिळिले मातें । मीपण गेलें गोडीआंतौतें । ते गोडीचे उथळले भरितें । सबाह्य रितें उरों नेदी ॥ २३ ॥ हें शुकमुखींचें श्रेष्ठ फळ । गोडीपणे अतिरसाळ । त्वचा आंठोळीवीण केवळ । गोडीच सकळ फळरूपें ॥२४॥ ते श्रीभागवतींची गोडी । श्रीकृष्णें निजआवडीं । उद्धवासी कडोविकडी । भक्ती चोखंडी चाखविली ॥ २५ ॥ करिता माझें भजन । धरिता माझे मूर्तीचें ध्यान । समाधिपर्यंत साधन । उद्धवासी सपूर्ण सांगीतलें ॥ २६ ॥ ते कृष्णमुखींची मातू । ऐकोनि चौदाव्या अध्यायांतू । उद्धव हरिखेला अद्भुतू । माझा निजस्वार्थू फावला ॥२७॥ मज कृष्णमूर्तीचें ध्यान । सहजे सदा असे जाण । तेणेंच होय समाधि समाधान । तरी का प्रश्न करूं आता ॥ २८ ॥ ऐकोनि चौदावा अध्यावो । झाला उद्ध-

१ सद्गुरुचरणच प्रऱ्हादाच्या शरीराचें रक्षण करणारें वज्रकवच २ मोठे सावकार ३ व्यासवाल्मीकाचे भांडवलावर लहानथोरानीं दारिद्र्य घालवून ते सपन्न झाले ४ सद्गुरूशीं शरणागती हेंच आमचें भांडवल ५ रहस्य, गूढार्थ ६ घाईं-घाईनें, तत्काल ७ गुप्त ज्ञान—आकलन करण्यास अशक्य असें ज्ञान ८ कानीं सागता ९ मिटून घेतलेली १० कानाच्या आंत, श्रोत्याआंतौता ११ बिंदु १२ उसाचा रस जीत गळतो ती नाद १३ नीरसपणानें १४ करकर करतो १५ मधुर रसाची धार. १६ आश्चर्यकारक प्रकार १७ अतिशय आलें १८ सालकोईवाचून १९ सांगोपांग २० उत्कृष्ट २१ समाधान २२ आनदला २३ साचला २४ होय समाधान

वासी हा दृढ भावो । हें देखोनि स्वयें देवो । पुढील अभिप्रावो सूचितू ॥२९॥ दृढ विश्वासेसीं जाण । करितां माझें भजन ध्यान । पुढां उपजे सिद्धींचें विघ्न । ते अर्थीं श्रीकृष्ण उपदेशी ॥ ३० ॥ पंधरावे अध्यायीं निरूपण । भक्तीं माझें करितां भजन । अवश्य सिद्धी उपजती जाण । त्या त्यांगवी विघ्न ह्मणोनी ॥ ३१ ॥

श्रीभगवानुवाच–जितेन्द्रियस्य युक्तस्य जितश्वासस्य योगिनः । मयि धारयतश्चेत उपतिष्ठन्ति सिद्धयः ॥ १ ॥

प्राणापानजयो जयापासीं । इंद्रियजयो असे ज्यासी । यावरी उल्हास मद्भक्तीसी । चित्त अहर्निशीं मद्युक्त ॥ ३२ ॥ उद्धवा गा त्याच्या ठायीं । अनिवार सिद्धी उपजती पाहीं । ये अर्थीं संदेह नाहीं । जे जे समयीं जे इच्छी ॥ ३३ ॥ ऐसें उद्धवें ऐकतां । चमत्कारू झाला चित्ता । समूळ सिद्धींची कथा । श्रीकृष्णनाथा पुसों पां ॥ ३४ ॥

उद्धव उवाच–कया धारणया कास्वित् कथं वा सिद्धिरच्युत । कति वा सिद्धयो ब्रूहि योगिनां सिद्धिदो भवान् ॥२॥

कोण्या धारणा कोण सिद्धी । ते सांगावी विधानविधी । संख्या किती सकळ सिद्धी । तेंही कृपानिधी सांगिजे ॥ ३५ ॥ या सकळ सिद्धींची कथा । तूं एक जाणता तत्त्वतां । ते मज सांगिजे जी अच्युता । तूं सिद्धिदाता योगियां ॥ ३६ ॥

श्रीभगवानुवाच–सिद्धयोऽष्टादश प्रोक्ता धारणा योगपारगैः । तासामष्टौ मत्प्रधाना दशैव गुणहेतवः ॥ ३ ॥

सिद्धी अष्टादश[3] जाण । त्यांची धारणा भिन्न भिन्न । ऐसें बोलिले योगज्ञ । योगसंपन्न महासिद्ध ॥ ३७ ॥ यां नांव गा सिद्धी समस्ता । यांत अष्ट महासिद्धी विख्याता । त्या माझे स्वरूपीं स्वरूपस्थिता । आणिकांसी तत्त्वतां त्या नाहीं ॥ ३८ ॥ मनसा वाचा कर्मणा जाण । विसरोनि[4] देहाचें देहपण । माझेनि स्वरूपें अतिसंपन्न । चैतन्यघन जो झाला ॥ ३९ ॥ त्यापाशीं या सिद्धी जाण । उभ्या असती हात जोडून । परी तो न पाहे थुंकोन । निचाड[5] जाण यापरी ॥ ४० ॥ इतर दहा सिद्धींची कथा । ज्या सत्वगुणे[6] गुणभूता । साधक शुद्धसत्वात्मा होतां । त्यापाशीं सर्वथा प्रकटती ॥ ४१ ॥ अष्ट महासिद्धींची कथा । तुज मी सांगेन तत्त्वतां । ज्या माझे स्वरूपीं स्वभावतां । असती वर्तता अहर्निशीं ॥४२॥

अणिमा महिमा मूर्तेर्लघिमा प्राप्तिरिन्द्रियैः । प्राकाश्यं श्रुतदृष्टेषु शक्तिप्रेरणमीशिता ॥ ४ ॥
गुणेष्वसङ्गो वशिता यत्कामस्तदवस्यति । एता मे सिद्धयः सौम्य अष्टावौत्पत्तिका मताः ॥ ५ ॥

अणिमा महिमा लघिमास्थिती । या तिन्ही देहसिद्धीचे प्राप्ती । प्राप्तिरिंद्रियैः जे वदती । ते जाण चौथी महासिद्धी ॥ ४३ ॥ प्राकाश्य श्रुतंदृष्टाता । ते पांचवी सिद्धी गा सर्वथा । शक्तिप्रेरण ईशिता । हे जाण तत्त्वतां सहावी सिद्धी ॥ ४४ ॥ माझे धर्म जेथ वश होती । ते वशिता बोलिजे सिद्धांतीं । ते सातवी सिद्धी वदती । जाण निश्चितीं उद्धवा ॥ ४५ ॥ त्रिलोकीं भोग जो निरुपम । तो न करितां परिश्रम । इच्छामात्रें उत्तमोत्तम । भोग सुगम हों लागे ॥ ४६ ॥ इच्छिल्या कामसुखाची प्राप्ती । त्रिभुवनींची भोगसंपत्ती । एकेच काळें अवचितीं । ते जाण पां ख्याती आठवी सिद्धी ॥४७॥ या अष्टमहासिद्धींची

१ सुचवितात २ टाकवितात ३ आठ स्वाभाविक सिद्धी व दहा गौणिक सिद्धी मिळून अठरा (१) अणिमा, (२) महिमा, (३) लघिमा, (४) प्राप्ति, (५) प्राकाम्य, (६) ईशिता, (७) वशिता व (८) यत्काम या अष्ट महासिद्धी या आठ सिद्धी भगवताच्याच आश्रयानें राहतात, पण पुढें सांगितलेल्या अनूर्मिम त्यादि ज्या दहा गौणिक सिद्धी त्या विषयभोगप्राप्तीला कारणीभूत आहेत अतएव तुच्छ होत ४ विसरोनि ५ निस्पृह ६ गुणात्मकें. ७ शुद्धसत्वगुणसंपन्न ८ इंद्रियांसह त्या विषयाची प्राप्ति ९ परलोकांतील अदृश्य विषयाचेंही ज्ञान होणें.

राशी । स्वभावें असे मजपाशीं । साधक शिणतां प्रयासीं । एखादी कोणासी उपतिष्ठे ॥ ४८ ॥ हे महासिद्धींची व्युत्पत्ती । इतर दाहे ज्या बोलिजेती । त्याही सांगेन तुजप्रती । यथानिगुतीं उद्धवा ॥ ४९ ॥

अनूर्मिमत्त्वं देहेऽस्मिन्दूरश्रवणदर्शनम् । मनोजवः कामरूपं परकायप्रवेशनम् ॥ ६ ॥
स्वच्छन्दमृत्युर्देवानां सहक्रीडानुदर्शनम् । यथासङ्कल्पसंसिद्धिराज्ञाऽप्रतिहता गतिः ॥ ७ ॥

देहीं बाधिती ना ऊर्मि साही । ते अनूर्मिसिद्धी पहिली पाहीं । दूरली वाचा ऐके ठायीं । दूरश्रवण नवाई दुसरी सिद्धी ॥ ५० ॥ त्रिलोकींचा सोहळा । बैसले ठायीं देखे डोळा । हे तिसरे सिद्धीची लीला । दूरदर्शन कळा ती नाव ॥ ५१ ॥ मनोजवसिद्धी ऐशी आहे । कल्पिल्या ठायासी पाहे । मनोवेगें शरीर जाये । चौथी होये हे सिद्धी ॥ ५२ ॥ कामरूप सिद्धीची परी । जैशिया रूपाची कामना करी । तैसें रूप तत्काळ धरी । हे पांचवी खरी कामनासिद्धी ॥ ५३ ॥ आपुलें शरीर ठेवूनि दूरी । परशरीरीं प्रवेश करी । हे परकायप्रवेशपरी । सहावी साजिरी अतिसिद्धी ॥ ५४ ॥ काळासी वश्य नाहीं होणें । आपुलिये इच्छेनें मरणें । हे सातवी सिद्धी जाणणें । स्वच्छंदमरणें ती नाव ॥ ५५ ॥ स्वर्गीं देवांचे जें क्रीडन । त्यांचे हा देखे दर्शन । स्वयें क्रीडावया अर्गवण । ते सिद्धी जाण आठवी ॥ ५६ ॥ जैसा संकल्प तैसी सिद्धी । ते नववी जाण पा त्रिशुद्धी । राजाही आज्ञा शिरीं वंदी । ज्याची गमनसिद्धी सर्वत्र ॥ ५७ ॥ ज्याची आज्ञा आणि गमन । कोठेंही अवरोधेना जाण । हें दहावे सिद्धीचें लक्षण । ज्ञानविचक्षणें जाणती ॥ ५८ ॥ या गुणहेतुसिद्धींची विधी । म्यां सांगीतली हे त्रिशुद्धी । याहीहोनि क्षुद्रसिद्धी । त्याही निजबुद्धीं अवधारीं ॥ ५९ ॥

त्रिकालज्ञत्वमद्वन्द्वं परचित्ताद्यभिज्ञता । अग्न्यर्काम्बुविषादीनां प्रतिष्टम्भोऽपराजयः ॥ ८ ॥

क्षुद्रसिद्धी पंचलक्षण । भूत भविष्य वर्तमान । या त्रिकाळाचें जें ज्ञान । तें पहिलें जाण ये ठायीं ॥ ६० ॥ सुख दुःख शीत उष्ण । मृदु आणि अतिकठिण । या द्वंद्वांसी वश नव्हे जाण । तें दुसरें लक्षण सिद्धीचें ॥ ६१ ॥ पराचें स्वप्न स्वयें सांगणें । पुढिलांचे चित्तींचें जाणणें । हे तिसरी सिद्धी ह्मणणें । ऐक लक्षणें चौथीचीं ॥ ६२ ॥ अग्नि वायु आणि उदक । शस्त्र विष आणि अर्क । यांचें प्रतिस्तंभन देख । ते सिद्धी निष्टंक पैं चौथी ॥ ६३ ॥ कोणासी जिंकिला न वंचे पाहें । जेथींचा तेथ विजयी होये । एकला सर्वत्र विजयो लाहे । हे पांचवी आहे विजयसिद्धी ॥ ६४ ॥

एताश्चोद्देशतः प्रोक्ता योगधारणसिद्धयः । यया धारणया या स्याद्यथा वा स्यान्निबोध मे ॥ ९ ॥

उद्देशमात्रें सिद्धींची गती । म्यां सांगीतली तुजप्रती । आतां कोणे धारणा कोण स्थिती ।

---

१ अणिमा सिद्धीनें स्थूळाचें सूक्ष्म शरीर बनविता येतें, महिमेनें सूक्ष्माचें स्थूल बनविता येतें, लघिमेच्या योगानें शरीराचा भार किंवा वजन हलकें करिता येतें, प्राप्तीच्या योगानें कोणत्याही प्राण्याच्या इंद्रियांच्या क्रियाशक्तीशीं संबंध जोडता येतो, प्राकाम्याच्या योगानें अदृश्य स्वर्गादि स्थानांतले पदार्थ पाहतां येतात, ईशितेच्या योगानें इतरांच्या ठिकाणीं गुणांची व शक्तीची प्रेरणा करितां येते, वशितेच्या योगानें विषय भोगूनही असंग राहतां येतें व यत्काम सिद्धीच्या योगानें इच्छिल्या कामसुखाची प्राप्ती करून घेतां येते २ (१) अनूर्मिमत्त्व, (२) दूरश्रवण, (३) दूरदर्शन, (४) मनोजव, (५) कामरूप, (६) परकायप्रवेशन, (७) स्वच्छंदमृत्यु, (८) सुरक्रीडाप्राप्ती, (९) संकल्पसिद्धी, व (१०) अप्रतिहत आज्ञा या दहा गौणिक सिद्धि आहेत ३ क्षुधा, तृषा, शोक, मोह, जरा व मृत्यू या सहा ऊर्मि ४ सामर्थ्य ५ ज्ञानचतुर ६ त्रिकालज्ञत्व, अद्वंद्व, परचित्तज्ञान, भूतप्रतिकार व अपराजित या पांच क्षुद्रसिद्धी आहेत ७ इतरांच्या ८ जाई ९ कोणे धारणे कोणे

सिद्धीची प्राप्ती होत ते ऐक ॥ ६५ ॥ अष्ट महासिद्धींची धारणा । गुणहेतु दहा सिद्धी जाणा । क्षुद्रसिद्धी पचलक्षणा । त्यांचे साधिल्या साधना हरि बोले ॥ ६६ ॥

भूतसूक्ष्मात्मनि मयि तन्मात्रं धारयेन्मनः । अणिमानमवाप्नोति तन्मात्रोपासको मम ॥ १० ॥

अष्ट महासिद्धी स्वाभाविका । माझ्या ठायीं असती देखा । या असाध्य साधावया आवाका । करित्या साधका साधन सांगे ॥ ६७ ॥ मी अणुरेणूचाही अणुरेण । जीवाचाही हृदयस्थ जाण । तेथ अणुतन्मात्र करूनि मन । माझ्या ठायीं जाण जो राखे ॥ ६८ ॥ अणुतन्मात्र ध्यान सदा राहे । त्याचा अणुमात्रचि देह होये । कीटकीभृगीच्या ऐसे पाहें । अणिमेची लाहे तो सिद्धी ॥ ६९ ॥ तो अच्छिद्रीं निघोनि जाये । जगाच्या डोळ्यामाजीं समाये । कोठेंही खुपेना पाहें । हे अणिमेची लाहें महासिद्धी ॥ ७० ॥

महत्यात्मन्मयि परे यथासंस्थं मनो दधत् । महिमानमवाप्नोति भूतानां च पृथक्पृथक् ॥ ११ ॥

माझें स्वरूप अनंत अपार । महत्तत्त्वाहोनि अतिथोर । आणि महत्तत्त्वाचाही साचार । नियंता ईश्वर जो का मी ॥ ७१ ॥ ते सिद्धी साधावया जो नर । माझी धारणा धरी अपरपार । तेवढेच होय त्याचे शरीर । हे सिद्धी महाथोर महिमान ॥ ७२ ॥ सूक्ष्म कापुसाचे ततू पाहें । तो कल्पनेऐसा पैटू होये । माझी महती धारणा वाहे । तो माझी सिद्धी लाहे महिमत्वे ॥ ७३ ॥ तुंकितां त्याच्या समान भारा । न पुरे सपर्वत सगळी धरा । एवढ्या महत्तरत्वाचा उभारा । सिद्धिद्वारा तो पावे ॥ ७४ ॥

परमाणुमये चित्तं भूतानां मयि रञ्जयन् । कालसूक्ष्मार्थतां योगी लघिमानमवाप्नुयात् ॥ १२ ॥

वाय्वादि प्राणप्रमाण । जेणे काळसूत्राचे गणन । तो परमाणुरूप भगवंत जाण । त्याचेंचि दृढ ध्यान सदा जो करी ॥ ७५ ॥ परमाणुधारणेचा महिमा । त्याच्या देहासी ये अतिलघिमा । तो मस्तकीं चढोनि पाहे मां । उडे व्योमामाजीं सुखें ॥ ७६ ॥ अणिमादि तीनी धारणा । या देहींच्या सिद्धी जाणा । लहान थोर हलूपणा । देहलक्षणा उपजवी ॥ ७७ ॥ उरल्या त्या पचमहासिद्धी । त्यांच्या धारणेचा विधी । तोही सांगेन त्रिशुद्धी । ऐक सुबुद्धी उद्धवा ॥ ७८ ॥

धारयन्मय्यहंतत्त्वे मनो वैकारिकेऽखिलम् । सर्वेन्द्रियाणामात्मत्वं प्राप्तिं प्राप्नोति मन्मनाः ॥ १३ ॥

मूळींचा शुद्ध अहकारू । ज्यापासूनि इंद्रियविकारू । इंद्रियेंअधिष्ठात्री सुरवरू । चेतविता ईश्वरू जो का मी ॥ ७९ ॥ त्या माझ्या ठायीं धारणा धरिता । इंद्रियअधिष्ठात्री देवता । त्यासी पावोनि एकात्मता । इंद्रियप्रकाशता स्वयें लाहे ॥ ८० ॥ जे का इंद्रियव्यापार जगाचे । प्रकाशूनि हा देखे साचे । एवढिये इंद्रियेंप्राप्तीचें । साधी सिद्धीचें वैभव ॥ ८१ ॥ तेव्हा ज्याचा जो जेथ पाहे । इंद्रियाचा व्यापारू होये । तो येणेंचि केला आहे । ऐशी प्रतीती होये इंद्रियप्राप्ती ॥ ८२ ॥

---

१ कोणत्या धारणेनें कोणती सिद्धी कशी मिळते हे पुढें सांगितलें आहे २ प्रथम ३ सूक्ष्मतम तत्त्व ४ मन व शरीर वस्तुत ५ पट, वस्त्र ६ महात्मा ७ तुलनेला पाहता ८ कालाच्या परमाणूहतमें स्वरूप होणें असें म्हणण्याचा हेतू त्यांत जडपणा मुळींच नसतो हें दाखविण्याचा होय पृथ्वीचा परमाणू जड असतो कालाचे उपाधिकृत परमाणू कल्पिले आहेत असें भागवत स्कंध० ३ अध्याय ११ मध्यें सांगितलें आहे ९ वजनानें अत्यंत हलकेपणा १० मग ११ आकाशामध्यें १२ सरासरा १३ इंद्रियाला आश्रयून असणारी १४ शुद्ध सात्त्विक अहंकार हा ज्याचा उपाधी असा मी आहें तर माझ्या ठायीं चित्तैकाग्रता करणारा मनुष्य सर्वांच्या इंद्रियांची अधिष्ठात्री देवता होणें या प्राप्तीनामक सिद्धीस पावतो

महत्यात्मनि यत्सूत्रे धारयन्मयि मानसम् । प्राकाश्यं पारमेष्ठ्यं मे विन्दतेऽव्यक्तजन्मनः ॥ १४ ॥

जें महत्तत्त्व गा जाण । तें मायेचें प्रथम स्फुरण । ज्यासी क्रिया सूत्रप्रधान । नामाभिधान बोलती ॥ ८३ ॥ तेथ अजन्मा मी आपण । जाहलों सूत्राचा सूत्रात्मा जाण । त्या माझ्या स्वरूपाचे ध्यान । सावधान जो करी ॥ ८४ ॥ ज्या सूत्राचेनि प्रकाशप्रवाहें । ब्रह्मांडें हिरण्यगर्भ प्रकाशला राहे । ते प्रकाशता त्यासी वश्य होये । येणें सूत्रात्मा पाहे निदिध्यासनें ॥ ८५ ॥ त्या निदिध्यासनापोटीं । करूं शके ब्रह्मांडकोटी । एवढी प्रकाशसिद्धी गोमटी । हे मजवीण तुटी साधकां ॥ ८६ ॥

विष्णौ त्र्यधीश्वरे चित्तं धारयेत्कालविग्रहे । स ईशित्वमवाप्नोति क्षेत्रक्षेत्रज्ञचोदनाम् ॥ १५ ॥

मायादित्रिगुणनियंता । जो कळिकाळातें आकळिता । उत्पत्तिस्थितिप्रळयकर्ता । जाण तत्त्वता अंतर्यामी ॥ ८७ ॥ त्या मज विष्णूचें ध्यान । निरंतर जो करी जाण । त्यासी अदृष्टद्रष्टेपण । शक्तिप्रेरण ईशित्वें ये ॥ ८८ ॥ मिथ्या बुद्धिबळाच्या खेळाप्रती । स्वारीची जाणे गती निगुती । तेवीं मिथ्या संसारप्रतीती । भूतांची आगती निर्गती स्वयें जाणे ॥ ८९ ॥ तो जीवादि शरीरप्रेरण । स्वयें करूं शके आपण । करितां अंतर्याम्याचें ध्यान । एवढी सिद्धी जाण उपतिष्ठे ॥ ९० ॥ तो आपुलेनि प्रतापस्वभावीं । मशकाहातीं मेरू विभांडवी । नीचहस्तें सृष्टी विध्वंसूनि मांडवी । कां इंद्रातें मारवी उंदिराहातीं ॥ ९१ ॥ यापरी एकातें मारवी । जीवें गेलिया जीववी । अचेतनातें पालेजवी । ये सिद्धीची पदवी ईशित्व ॥ ९२ ॥

नारायणे तुरीयाख्ये भगवच्छब्दशब्दिते । मनो मय्यादधद्योगी मद्धर्मा वशितामियात् ॥ १६ ॥

जीव शिव आणि प्रकृती । याहूनि परती चौथी स्थिती । ज्यातें नारायण ह्मणती । जाण निश्चितीं सज्ञान ॥ ९३ ॥ जागृती स्वप्न सुषुप्ती । यावेगळी तुरीय स्थिती । त्यातें नारायण ह्मणती । यथानिगुतीं सज्ञान ॥ ९४ ॥ दृश्य द्रष्टा दर्शन । यांअतीत चौथा जाण । त्यातें ह्मणती नारायण । ज्ञानविचक्षण निजबोधें ॥ ९५ ॥ त्रिपुटीवेगळी जे मातू । असोनियां त्रिपुटी आंतू । जो का त्रिपुटीसी अलिप्तू । तो मी विख्यातू नारायण ॥ ९६ ॥ यश श्री वैराग्य ज्ञान । ऐश्वर्य औदार्य हे षड्गुण । नित्य वसती परिपूर्ण । तो मी नारायण भगवंत ॥ ९७ ॥ त्या मज नारायणातें ध्याता । माझी वशिता सिद्धी ये हाता । सर्व कर्मीं अलिप्तता । भोगूनि अभोक्ता भोगातें ॥ ९८ ॥

निर्गुणे ब्रह्मणि मयि धारयन् विशदं मनः । परमानन्दमाप्नोति यत्र कामोऽवसीयते ॥ १७ ॥

चित्तदेवता सत्वगुण । इंद्रियें तो रजोगुण । विषय केवळ तमोगुण । हेंचि आवरण परमानंदा ॥ ९९ ॥ परमानंदासी आवरण । आडवे असती तिन्ही गुण । त्यांते सांडूनि निर्गुण । ब्रह्म परिपूर्ण मज जो ध्याये ॥ १०० ॥ त्यासी माझिये ध्यानस्थितीं । होय परमानंदअवाप्ती । ज्या आनंदामाजीं उपशांती । होय निश्चितीं सकळ कामा ॥ १ ॥ झालिया परमानंदप्राप्ती । सकळ काम निमग्न होती । जेवीं सूर्योदयाप्रती । तारा हारपती सचंद्र ॥ २ ॥ तेवीं परमानंदाच्या पोटीं । हारपती कामकोटी । तेथ इंद्रियसुखाच्या गोठी ।

---

१ क्रियाशक्तिप्रधान व ज्याला सूत्र ह्मणतात त्या महत्तत्त्वरूप माझ्या ठायीं चित्त लावणाऱ्यास प्राकाश्यसिद्धी होते २ ब्रह्मांड हा देह ज्याचा असा हिरण्यगर्भ व ब्रह्मांड हीं दोन्हीं प्रकाशित होतात ३ अदृश्य वस्तू पाहणें ४ येणें जाणें ५ फोडवी, नाहींसा करवी ६ सचेतन करतो ७ यांच्या पलीकडचा ८ षड्गुणाचें ऐश्वर्य ज्याच्यापाशीं आहे त्याला भगवान् ह्मणतात "ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशसः श्रियः । ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णां भग इतीरणा ॥" ऐश्वर्य, धर्म, कीर्ती, संपत्ती, ज्ञान व वैराग्य या सहा परिपूर्ण गुणांना भग ह्मणतात ९ आच्छादन. १० ह्मस

लाजोनि उठाउठी विरताती ॥ ३ ॥ उद्धवा ऐक पां निश्चितीं । नव्हतां परमानंदप्राप्ती । कदा नव्हे कामनिवृत्ती । नाना युक्ती करितांही ॥ ४ ॥ या अष्ट महासिद्धींच्या धारणा । तुज म्यां सांगीतल्या जाणा । यासी साधावया आर्गवणा । सुरनरगणा पैं नाही ॥ ५ ॥ यापरी अष्ट महासिद्धी । तुज म्या सांगीतली धारणविधी । आता गुणहेतुकाचे प्रबोधीं । सावधबुद्धी अवधारीं ॥ ६ ॥

श्वेतद्वीपपतौ चित्त शुद्धधर्ममये मयि । धारयन् श्वेततां याति षडूर्मिरहितो नर ॥ १८ ॥

सांडूनि कार्येंसीं रजतमें दूरी । जो मी सत्वाधिष्ठाता श्रीहरी । त्या माझी जो धारणा धरी । अखंडाकारी सर्वदा ॥ ७ ॥ तो माझेनि सत्वे सत्वतनू । होय षडूर्मींसीं रहितू । शोक मोह जरा मृत्यू । क्षुधा तृषा हातू लावू न शके ॥ ८ ॥

मय्याकाशात्मनि प्राणे मनसा घोषमुद्वहन् । तत्रोपलब्धा भूताना हसो वाच श्रृणोत्यसौ ॥ १९ ॥

सघोष प्राणेसीं शब्दमहिमा । अवश्य विश्रांतीस ये व्योमा । त्या आकाशाचाही मी आत्मा । मजमाजीं व्योमा रहिवासू ॥९॥ तो मी सघोष प्राणाचाही प्राण । सकळ वाचाची वाचा जाण । वागीश्वरीचें जीवन । सत्य मी जाण उद्धवा ॥ ११० ॥ ऐसिया माझें दृढ ध्यान । निजहृदयीं जो करी जाण । तो विचित्रा वाचाचें श्रवण । जीवस्वरूपें जाण स्वयें ऐके ॥ ११ ॥ सनाद माझी धारणा पोटीं । धरिता जगाच्या गुह्य गोष्टी । त्याचे पडती कर्णपुटीं । ते काळीं उठी दूरश्रवणसिद्धी ॥ १२ ॥

चक्षुस्त्वष्टरि सयोज्य त्वष्टारमपि चक्षुषि । मां तत्र मनसा ध्यायन् विश्व पश्यति सूक्ष्मदृक् ॥ २० ॥

सविता तो मी नारायण । ऐसें डोळ्यांमाजीं करी ध्यान । तेव्हां डोळाचि मद्रूप जाण । सविता आपण स्वयें होय ॥ १३ ॥ एवं डोळा सविता हें माझें ध्यान । तिहींस एकात्मता झाल्या जाण । तेव्हां सूक्ष्मद्रष्टा होय आपण । जग संपूर्ण तो देखे ॥१४॥ बैसलेचि ठायीं जाण । चतुर्दशभुवनाचें दर्शन । एके काळें देखे आपण । दूरदर्शन हे सिद्धी ॥ १५ ॥

मनो मयि सुसयोज्य देह तदनु वायुना । मद्धारणानुभावेन तत्रात्मा यत्र वै मन ॥ २१ ॥

अत्यंत सवेग तें मन । त्या मनाचेंही मी मन जाण । त्या मनासी मजसी अभिन्न । प्राणधारणयुक्त राखे ॥१६॥ ऐसे प्राणधारणयुक्त मन । मजसी राखता अभिन्न । त्या धारणाप्रभावे जाण । मनोवेगें गमन देहासी होय ॥ १७ ॥ जेथें सकल्पें जाय मन । तेथें होय देहाचेही गमन । हे मनोजवसिद्धी जाण । धारणालक्षण या हेतू ॥ १८ ॥

यदा मन उपादाय यद्यद्रूप बुभूषति । तत्तद्भवे मनोरूप मद्योगबलमाश्रय ॥ २२ ॥

पहिली मनोजवधारणा । त्याहीवरी माझी भावना । अचिंत्य सामर्थ्य माझें जाणा । अनुसधाना जो आणी ॥ १९ ॥ मी नाना रूपातें धरिता । सवेचि रूपातरें विसर्जिता । ऐशी माझी संपूर्ण सत्ता । ते त्याच्या हाता पैं लाभे ॥ १२० ॥ एव माझिया दृढ धारणा । माझें सामर्थ्य ये त्याच्या मना । मग ज्या रूपाची करी भावना । तद्रूप जाणा स्वयें होय ॥२१॥ सुरनरपन्नगामाजी जें जें रूप । धरावया करी जो सकल्पें । तो तत्काळ गा मद्रूप । हे कामरूप सिद्धी माझी ॥ २२ ॥

---

१ सामर्थ्य २ सत्वगुणाचा अभिमानी ३ आकाशाला ४ सरस्वतीच ५ आकाशात ऐकू येणाऱ्या दूरदूरच्या वाणीला श्रवण करितो ६ प्रकाशक सूर्य ७ नेत्रद्रिय व सूर्य यांच्या सयोगात नारायणाचें ध्यान करणें ८ चवदा लोकांचें ९ मन जाईल तिकडे मनोवेगाप्रमाणें त्वरित पोंचणें १० ध्यानात ११ टाकणारा १२ इच्छा

परकाय विशन् सिद्ध आत्मान तत्र भावयेत् । पिण्ड हित्वा विशेत्प्राणो वायुभूत' षडङ्घ्रिवत् ॥ २३ ॥

परकायप्रवेशू करितां जाणा । आवरूनि स्वदेहींच्या सर्व प्राणां । जेथ प्रवेश करि आपणा । तेथ आपुली भावना करावी ॥ २३ ॥ तेव्हां लिंगदेहाचे माथा । जीवप्राणां एकात्मता । धरोनि देहांतरअहंता । बाह्य वायूच्या पंथा मिळोनि जाय ॥ २४ ॥ तें मिळतांचि मिळवणी । या देहाचा अभिमान सांडूनी । देहांतरीं प्रवेशोनी । मी ह्मणो उठे तेथें ॥ २५ ॥ जैसें कमळींहूनि कमळांतरा । वायुवळें प्रवेशणें भ्रमरा । तैसे सां नियां स्वशरीरा । देहांतरा जीवू जाये ॥२६॥ हें परकायप्रवेशन । म्या सांगीतलें सपूर्ण माझिया स्वरूपाचें धारण । तें निजलक्षण अवधारीं ॥२७॥ दृढ ध्यातां माझे स्वरूपासी तें सर्व देहीं तूचि आहेसी । न सांडितां निजदेहासी । ह्मा परकायेंसीं प्रवेशू ॥ २८ स्वसत्ता स्वदेह सांडणे । तेचि अर्थींचीं लक्षणें । पुढिले श्लोकीं नारायणें । विशद नि पणें निरूपिलीं ॥ २९ ॥

पाष्ण्यीपीड्य गुदं प्राणं हृदुरःकण्ठमूर्धसु । आरोप्य ब्रह्मरन्ध्रेण ब्रह्म नीत्वोत्सृजेत्तनुम् ॥ २४ ॥

देहत्यागाचें प्राणधारण । तेंच स्वच्छंदमृत्यूचें लक्षण । तदर्थी जे प्राणोत्क्रमण । योगधारण अवधारीं ॥ १३० ॥ मूळाधारीं वामचरण । टांचेचेनि नेटें जाण । अपाना अधोगमन । गुदं पीडून राखावें ॥ ३१ ॥ हृदयीं विचरता जो प्राण । त्याचें सदा ऊ गमन । तो प्राणायामें आवरून । अधोमुख जाण करावा ॥३२॥ अपानाचें ऊर्ध्व गमन स्वाधिष्ठानपर्यंत जाण । प्राणाचें अधःसचरण । तेचि चक्रीं जाण जैं घडे ॥ ३३ ॥ ते प्राणापानाची बुझावण । त्या चक्रामाजीं करी समान । ऐक्यें पडिले आलिंगन । एक त्मता जाण चालिले ॥ ३४ ॥ सांडोनि अपानाची अधोवाट । प्राणें त्यजिला हृदयकंठ फोडूनि सुषुम्नेचें कपाट । ऊर्ध्व मुखें नीट चालिले ॥३५॥ जिणंतां सुषुम्नेचे घर । भेदि साही चक्राचे पदर । उघडूनि काकीमुखाचें द्वार । ब्रह्मरध्र ठाकिले ॥३६॥ तेथें पावल यथानिगुती । या देहाची सांडूनि स्थिती । जो कामभोग वाहे चित्तीं । त्या देहाची प्रा तो पावे ॥ ३७ ॥ वैकुंठ कैलास अमरावती । सार्वभौम चक्रवर्ती । जे कामना का चित्तीं । ते पावे गती तत्काळ ॥३८॥ जरी तो ब्रह्मसायुज्यता वाहे । तरी सांडूनि देहा सोये । शुद्ध ब्रह्मधारणा पाहे । तो ब्रह्मचि होये स्वतःसिद्ध ॥ ३९ ॥ यापरी प्राणधारण करूनि निवर्ते जो जाण । तें स्वच्छंदमृत्यूचें लक्षण । त्या आधीन कळिकाळ ॥ १४०

विहरिष्यन्सुराक्रीडे मत्स्थं सत्त्वं विभावयेत् । विमानेनोपतिष्ठन्ति सत्त्ववृत्ती सुरस्त्रियः ॥ २५ ॥

देवाचे दिव्यभोगीं आसक्त । योगियाचें झाल्या चित्त । ते प्राप्तिलागीं येथ । माझें सत्त निश्चित चिंतावें ॥४१॥ जेणें सत्त्वें म्या जाण । स्वर्गीं स्थापिले सुरगण । त्या सत्वगुणा धारण । निजहृदयीं जाण जो राखे ॥ ४२ ॥ ध्यातां सुरस्त्रियाची कामनिष्ठा । तो पा सुरस्वर्गींची प्रतिष्ठा । विमानीं चढोनि वरिष्ठा । करी कामचेष्टा अप्सरांसीं ॥ ४३ ॥

---

१ प्राणमुख्य अशा लिंगशरीरासह बाह्य वायूमध्ये प्रविष्ट होऊन त्या मार्गे देहांतरात प्रवेश करावा २ दुसऱ्या कमळावर ३ सविस्तर ४ प्राण बाहेर पडणें ५ गुन्द्वारीं ६ खोटेच्या ७ पश्चिमद्वार वळकट बुजवून ८ समजावणी, समेट ९ द्वार १० जिंकल्यावर ११ मरे पायाच्या टोंचेनें गुदद्वार बंद करून प्राणाला हृदय, उर, कंठ व मस्तक या स्थानीं चढवावें आणि ब्रह्मरंध्रमार्गानें ब्रह्मस्वरूपीं मिळून मग शरीरत्याग करावा १२ दिव्यभोग भोगण्याविषयीं आतुर झालेल्या पुरुषानें मन्मूर्तिरूप शुद्धसत्वाचें चिंतन करावें.

यथा सकल्पयेद्बुद्ध्या यदा वा मत्पर पुमान् । मयि सत्ये मनो युञ्जंस्तथा तत्समुपाश्नुते ॥ २६ ॥

संकल्पमात्रें करी समस्त । जो मी सत्यसकल्प भगवंत । त्या माझे ठायीं चित्त । विश्वासयुक्त जो राखे ॥ ४४ ॥ तो जे जे काळीं जे जे देशीं । जे जे कर्मीं जे जे अवस्थेसी । जें जें काहीं वाछी मानसीं । ते सकल्प त्यापाशी सदा सफळ ॥ ४५ ॥ मी सत्यसकल्प भगवंत । हृदयीं धरिल्या ध्यानयुक्त । त्याचे जे जे काम कामी चित्त । ते सकल्प प्राप्त होती त्यासी ॥ ४६ ॥

यो वै मद्भावमापन्न ईशितुर्वशितु पुमान् । कुतश्चिन्न विहन्येत तस्य चाज्ञा यथा मम ॥ २७ ॥

जो का मी सर्वांचा नियंता । स्वयें स्वतंत्र तत्त्वतां । त्या माझें ध्यान करितां । मद्भावता उपतिष्ठे ॥ ४७ ॥ मीचि भगवंत सुनिश्चित । ऐसें बोधा आले यथास्थित । त्याची आज्ञा सुरवर वंदित । पशुपक्षी नुलघित ते आज्ञा ॥ ४८ ॥ जैशी माझी आज्ञा सर्वांवरी । तैशी त्याची आज्ञा चराचरीं । कोणी नुलघिती तिळभरी । हे आज्ञासिद्धी खरी तो लाहे ॥ ४९ ॥ एवं या गुणहेतुसिद्धी दहाही । धारणायुक्त सागीतल्या पाहीं । आता क्षुद्र पच सिद्धी ज्याही । तुज मी त्याही सागेन ॥ १५० ॥

मद्भक्त्या शुद्धसत्त्वस्य योगिनो धारणाविद । तस्य त्रैकालिकी बुद्धिर्जन्ममृत्यूपबृंहिता ॥ २८ ॥

जगाचे उत्पत्तिस्थितिनिधन । सत्यत्वे असे मजअधीन । त्या माझ्या ठायीं करितां भजन । अत करण अतिशुद्ध ॥ ५१ ॥ ते शुद्ध अत करणीं जाण । भूत भविष्य वर्तमान । जगाचे जन्म भोग मरण । हे त्रिकाळज्ञान सिद्धी प्रकटे ॥ ५२ ॥

अग्न्यादिभिर्न हन्येत मुनेर्योगमय वपु । मद्योगश्रान्तचित्तस्य यादसामुदक यथा ॥ २९ ॥

अतिप्रयास करिता चित्त । मजसी योगाते झाले प्राप्त । तेणे योगें शरीर योगयुक्त । अबाधित महाद्वंद्वीं ॥ ५३ ॥ त्यासी बाधीना शीत उष्ण । मृदु आणिक कठिण । अग्नि लागलियाही जाण । देह दहन नव्हे त्याचा ॥ ५४ ॥ ते अग्निमार्जी विश्राति त्यासी । जेवीं का जळीं जळचरांसी । अद्वंद्वतासिद्धी ऐसी । साधकासी उपतिष्ठे ॥ ५५ ॥ येचि सिद्धीच्या धारणा । प्रतिष्टभसिद्धी प्रकटे जाणा । ऐक तिच्याही लक्षणा । जिचे तोडरीं जाणा सकळ बाधा ॥ ५६ ॥ त्यासी बाह्य वायूचेनि झडाडें । बाधकता कदा न घडे । प्राण जितोनि आतुलीकडे । करी रोकडी दासी त्यासी ॥ ५७ ॥ देंठ फेडूनि सुमनसेजे । जेवीं का सुखें निद्रा कीजे । तेवीं इगळावरी हा निजे । बाधा नुपजे अग्नीची ॥ ५८ ॥ शीतळ जळीं शीतकाळी । सिद्ध बुडविल्या कौतुकें जळी । तो बाहेरी निघावया न तळमळी । जळीं मासोळी जेवीं क्रीडे ॥ ५९ ॥ ग्रीष्मकाळींचे निदाघ उष्ण । त्यामार्जी सिद्ध घातल्या जाण । रविकरीं पद्म उल्हासे गहन । तैसें लागता उष्ण तो टवटवी ॥ १६० ॥ यापरी अर्कबाधकता । त्यासी बाधीना सर्वथा । तैशीच सिद्धासी शस्त्रें लागता । शस्त्रघाता नातुडे तो ॥ ६१ ॥ आकाशा खोचूं जाता पाहें । शस्त्रेंसी घावो वाया जाये । तेवीं सिद्धासी न लागती घाये । शस्त्रउपाये सुनाट ॥ ६२ ॥ सिद्धासी दिधलिया विखें । विखही नव्हे त्या बाधक । जेवीं विखकिडे विखीं देख । यथासुख क्रीडती ॥ ६३ ॥ छाया पर्वता-

---

१ मत्स्यरूपता २ पाण्यात राहणाऱ्या जीवास ३ सर्व बाधा जिंकल्याचें चिह्न जिच्या पायांत आहे अशी ४ शीतळकाळीं ५ कडक उन्हाळा ६ सूर्यकिरणांनीं कमलाला अत्यत आनद होतो ७ सूर्यताप ८ व्यर्थ, फुकट. ९ विष. १० विषांतले किडे ११ वाटेल तसें मजेनें १२ पर्वताची छाया पर्वतापासीं दडपणें शक्य नाहीं

तळी दडपितां । ते दाटेना जेवी पर्वता । तेवी अग्नि अर्क विष अंबु वाता । सिद्धासी सर्वथा बाधेना ॥ ६४ ॥ ऐकोनि सिद्धीची कथा । उल्हासू जरी माने चित्ता । तरी माझे प्राप्तीसी तत्त्वतां । सिद्धी सर्वथा बाधक ॥ ६५ ॥ माझें स्वरूप शुद्ध अद्वैत । तेथ सिद्धींचे जे मनोरथ । लोकरंजन समस्त । नाहीं परमार्थ सिद्धींमाजी ॥ ६६ ॥ मागिलेचि श्लोक संधी । परचित्ताभिज्ञतेची सिद्धी । ध्वनित सुचविली त्रिशुद्धी । तिचाही विधी अवधारीं ॥ ६७ ॥ तेच श्लोकीं व्याख्यान । करितां भगवंताचें ध्यान । प्रकृतिनियंता आपण । साक्षी जाण सर्वांचा ॥ ६८ ॥ ऐसे ईश्वरत्व दृढ ध्यातां । चित्तचालकता ये त्याच्या हाता । तेव्हा चित्ताची अभिज्ञता । स्वभावतां उपतिष्ठे ॥ ६९ ॥ तेव्हां जीवाची स्वप्नावस्था । हा साक्षित्वे देखता । जो जो संकल्प त्याच्या चित्ता । तो स्वभावतां हा जाणे ॥ १७० ॥ जिव्हारींची जे आवडी मोटी । ते हा अवलीला सांगे गोष्टी । एवढी सिद्धीची कसवटी । उठाउठी तो लाभे ॥ ७१ ॥

मद्विभूतीरभिध्यायन् श्रीवत्सास्त्रविभूषिताः । ध्वजातपत्रव्यजनैः स भवेदपराजितः ॥ ३० ॥

अपराजयसिद्धी प्राप्ती । ध्याना आणावी माझी मूर्ती । जिचेनि नांवे जयो पावती । जाण निश्चितीं सुरवर ॥ ७२ ॥ चतुर्भुज घनश्याम । शंखचक्रगदापद्म । छत्रातपत्र चामरयुग्म । ध्वजीं उत्तम गरुडलांछन ॥ ७३ ॥ रत्नदंडें झणत्कार । व्यजन वीजिती सनागर । चरणी गर्जती तोडर । तोडरीं अपार अरिवर्ग ॥ ७४ ॥ ऐशिये माझे मूर्तीचें ध्यान । जो सर्वदा करी सावधान । तो सर्वत्र विजयी जाण । अभंगपण माझेनी ॥ ७५ ॥ तो माझेनि ध्यानें पाहें । कोणी न मेळवितां साह्ये । एकला सर्वत्र विजयी होये । ऐशी सिद्धि लाहे या निष्ठा ॥ ७६ ॥ जो मी हृदयीं धरी अजितू । तो सर्वत्र होय अपराजितू । ऐसे सांगोनि भगवंतू । उपसंहारितू सिद्धींतें ॥ ७७ ॥

उपासकस्य मामेव योगधारणया मुने । सिद्धयः पूर्वकथिता उपतिष्ठन्त्यशेषतः ॥ ३१ ॥

म्यां सांगीतल्या ज्या योगधारणा । मज भजतां त्या भावना । त्या त्या सिद्धी त्यासी जाणा । पूर्वोक्तलक्षणा उपजती ॥ ७८ ॥ अनेक भावना धरितां चित्तीं । त्या त्या धारणेच्या व्युत्पत्ती । अनेक सिद्धींची होय प्राप्ती । जाण निश्चितीं उद्धवा ॥ ७९ ॥ नाना योगधारणाव्युत्पत्ती । न करितां सकळ सिद्धींची प्राप्ती । एके धारणेनें होय निश्चितीं । ते मी तुजप्रती सांगेन ॥ १८० ॥

जितेन्द्रियस्य दान्तस्य जितश्वासात्मनो मुनेः । मद्धारणां धारयतः का सा सिद्धिः सुदुर्लभा ॥ ३२ ॥

पांच पांच इंद्रियांची जोडी । जिणोनि शमदमपरवडी । उभवूनि वैराग्याची गुढी । प्राणापानवोढी जिंकिल्या ॥ ८१ ॥ विवेकाचेनि बळें जाण । वृत्ति राखोनि सावधान । सदा करितां माझें मनन । मननें मन जिंकिलें ॥ ८२ ॥ यापरी गा साधकासी । धारणा धरोनि मानसीं । मी एक ध्यातां अहर्निशीं । सकळ सिद्धी दासी त्यासी होती ॥ ८३ ॥ साडूनि सकळ उपाये । मी एक ध्यानीं धरिल्या पाहें । साधकासी काय उणें आहे । दुर्लभ काये

१ अग्नि, सूर्य, विष, जळ व वात हे सिद्धास बाधत नाहींत. २ जनाचें रंजन होतें एवढेंच ३ प्रकृतीचें नियमन करणारा ४ जाणतेपणा ५ अंतःकरणातील ६ सहज. ७ सुशोभित ८ असंख्य रिपु जिंकून तोडरांचे=पायांचे खालीं ज्यांनी ठेविले आहेत ९ हरिरूप. १० मी=मला. ११ पूर्वी सांगितलेल्या लक्षणांप्रमाणें. १२ जाणोनि.

सिद्धींचें ॥ ८४ ॥ माझे भजनें सावकाशीं । सिद्धी प्रकटती साधकासी । त्या सेव्य नव्हती त्यासी । तेंचि हृषीकेशी सागतू ॥ ८५ ॥

अन्तरायान्वदन्त्येता युञ्जतो योगमुत्तमम् । मया संपद्यमानस्य कालक्षपणहेतवः ॥ ३३ ॥

अहेतुक करिता माझें भजन । तेणें शीघ्र माझी प्राप्ती जाण । तेथे सिद्धींवरी घालितां मन । आली नागवण मत्प्राप्तीसी ॥८६॥ ज्यासी विषयभोग लागे गोड । तोचि सिद्धींची वाहे चाड । ज्यासी माझे प्राप्तीचे कोडँ । तो वाछीना वंडँ ऋद्धिसिद्धींचें ॥ ८७॥ ज्यासी लौकिकीं अतिप्रतिष्ठा । तो सिद्धींच्या सोशी खटपटा । ज्यासी मत्प्राप्तीची निष्ठा । तो वचेना वाटा सिद्धींच्या ॥ ८८ ॥ पावतँपावता वाराणसी । जो वस्तीसी गेला वेश्यागृहासी । तेथें भुलोनि तिच्या भोगासी । सर्वस्व तियेसी समर्पी ॥ ८९ ॥ इयेपासूनि जीवेप्राणे । सर्वथा वेगळें नाहीं जाणे । ऐसा सकल्प करोनि तेणें । वश्य होणें वेश्येसी ॥ १९० ॥ जंव असे गाठी गांठोडी । तंव ते त्यापाशीं लुडबुडी । निःशेष वेचलिया कवडी । वाहेरीं दवंडी तत्काळ ॥ ९१ ॥ तो दवडिताही न जाये । निर्लज्ज निसगु होऊनि राहे । तरी आपणचि साडोनि जाये । तैशाचि पाहे महासिद्धी ॥ ९२ ॥ सकळ पापातें निर्दळणें । सकळ कुळातें उद्धरणें । तें काशीचे खुंटलें पावणें । वेश्यानागवणें भोगलिप्सा ॥ ९३ ॥ तैसीच सिद्धींचीही कथा । माझे प्राप्तीसी प्रतिबंधभूता । माझें ध्यान ज्ञान वैराग्यावस्था । नागवूनि रितीं साडिती ॥ ९४ ॥ माझे प्राप्तीनिकट जाण । उठे सिद्धींची नागवण । भोगें छळावया व्यामोहकपण । विलवकारण मत्प्राप्ती ॥ ९५ ॥ माझें स्वरूप अद्वैतता । तेथें सिद्धींच्या नानावस्था । ते मायेची व्यामोहकता । जाण तत्त्वता उद्धवा ॥ ९६ ॥ माझे प्राप्तीआड सिद्धींचें विघ्न । हेंचि तुज कळावया जाण । म्यां सर्व सिद्धींचें निरूपण । समूळ सपूर्ण सागीतलें ॥ ९७ ॥ माझ्या ठायीं धरिता ध्यान । एकाग्रता होता मन । तेथ भोगिलिया सिद्धी जाण । करिती नागवण साधका ॥ ९८ ॥

जन्मौषधितपोमन्त्रैर्यावतीरिह सिद्धयः । योगेनाप्नोति ताः सर्वा नान्यैर्योगगतिं व्रजेत् ॥ ३४ ॥

सिद्धींचे प्राप्तीचें कारण । जन्मौषधि मंत्र तप जाण । का साधल्या प्राणापान । सकळ सिद्धी जाण योगाभ्यासीं ॥९९॥ एकी जन्मास्तव सहज सिद्धी । एकी त्या साधिती औषधी । एकी त्या तपादि महाविधी । एकी त्या त्रिशुद्धी मंत्रद्वारा ॥२००॥ सर्पासी वायुधारण । मीनासी जळतरण । पक्ष्यासी नभोगमन । हे जन्मसिद्धी जाण स्वाभाविक ॥ १ ॥ हंस निवडी क्षीरनीर । कोकिळेसी मधुर स्वर । चंद्रामृत सेवी चकोर । हे सिद्धी साचार जन्मास्तव ॥ २ ॥ जन्मास्तव सहज सिद्धी । त्या म्यां सागीतल्या सुबुद्धी । आता साधिलिया औषधी । लाभती सिद्धी त्या ऐक ॥ ३ ॥ श्वेतमादारीं गजानन । अंगारकचतुर्थी साधिल्या जाण । सकळ विद्यांचें होय ज्ञान । धनधान्यसमृद्धी ॥ ४ ॥ अजानवृक्षाची वोळखण । त्याचीं फळें श्वानमुखें जाण । त्याचें घडल्या क्षीरपान । होय आपण अजरामर ॥ ५ ॥ पिर्वुमंद

१ हानि, अपाय २ आवड ३ कौतुक, उत्कट इच्छा ४ आटाटी, उठाठेव ५ जातनाहीं ६ जाता जातां ७ धा ८ आजवांत राहते ९ सपल्यावर १० हाकून देते 'जैसा वेश्याभोगा कवडा वेचे । मग द्वारहीं चेंपू न ये तियेचें"–ज्ञानेश्वरी अध्याय ९–३२९ ११ निसूक, कोडगा १२ भोगप्राप्तीची आवड १३ प्रतिबद्धता १४ फौरडा १५ भुरळणें १६ पाढऱ्या मांदार वृक्षाखालीं २१ वर्षे मंगळवारीं येणाऱ्या–अंगारकी–चतुर्थीचें व्रत केलें तर त्या वृक्षाखालीं गणपतीची प्राप्ति होते. १७ वृक्षविशेष, अजानवृक्ष आळदीस ज्ञानेश्वरांच्या समाधीजवळ आहे १८ कडुलिंब

नित्य सेविल्या देख । त्यासी बाधीना कोणी विख । पाताळगरुडाचें प्राशिल्या मुख । त्यासी देहदुःख बाधीना ॥ ६ ॥ पूतिकावृक्षाचे मूळीं । असे महाशक्तीची पुतळी । ते साधल्या अप्सरांचे मेळीं । क्रीडे तत्काळीं साधक ॥ ७ ॥ अनंत औषधी अनंत सिद्धी । त्याची साधना कठिण त्रिशुद्धी । तपादि सिद्धींचि विधी । ऐक सुबुद्धी उद्धवा ॥ ८ ॥ कृच्छ्र पराक चांद्रायण । आसार जलाशय धूम्रपान । तप करी जे जें भावून । ते ते सिद्धी जाण तो पावे ॥ ९ ॥ ऐक मंत्रसिद्धीचें लक्षण । प्रेतावरी बैसोनि आपण । एक रात्र केल्या अनुष्ठान । प्रेतदेवता संपूर्ण प्रसन्न होय ॥२१०॥ तेणे भूत भविष्य वर्तमान । ते सिद्धी प्राप्त होय जाण । करितां सूर्यमंत्रविधान । दूरदर्शनसिद्धी उपजे ॥ ११ ॥ जैसा मंत्र जैसी बुद्धी । तैसी त्यास प्रकटे सिद्धी । या सकळ सिद्धींची समृद्धी । योगधारणाविधीमाजीं असती ॥ १२ ॥ नेहटूनियां आसना । ऐक्य करोनि प्राणापानां । जो धरी योगधारणा । सकळ सिद्धी जाणा ते ठायीं ॥ १३ ॥ म्यां सांगीतली सिद्धींची कथा । झालिया प्राणापानसमता । आलिया योगधारणा हाता । तैं सिद्धी समस्ता प्रकटती ॥१४॥ प्राणापान समान न करिता । योगधारणाही न धरितां । मज एकातें हृदयीं धरितां । सिद्धी समस्ता दासी होती ॥ १५ ॥ मज पावावया तत्त्वतां । मज एकातें स्मरता ध्यातां । पावो देऊन सिद्धींचे माथा । चारी मुक्ति स्वभावतां दासी होती ॥१६॥ नाना सिद्धींची धारणा धरितां । माझी सलोकता समीपता । हाता न ये गा सरूपता । मग सायुज्यता ते कैंची ॥ १७ ॥ माझे अतिशयें शुद्ध भक्त । ते मुक्तीसी दूर दवडित । माझेनि भावार्थें नित्यतृप्त । ते पूज्य होत मजलागीं ॥ १८ ॥ जो सकळ सिद्धींचा ईश्वरू । तो मी लागें त्याची पूजा करू । तेथिलीं जो सिद्धींचा सभारू । घेऊनि निजवेव्हारू पळताती ॥ १९ ॥ सकळ सिद्धींच्या स्वामित्वेसीं । मी भगवंत तिष्ठे भक्तांपाशीं । तेंचि श्लोकार्थें हृषीकेशी । उद्धवासी सांगत ॥ २२० ॥

सर्वासामपि सिद्धीनां हेतुः पतिरहं प्रभुः । अहं योगस्य सांख्यस्य धर्मस्य ब्रह्मवादिनाम् ॥ ३५ ॥

सकळ सिद्धींचें मी जन्मस्थान । माझेनि सिद्धींचें थोर महिमान । सिद्धीसी मजमाजी निदान । यापरी मी जाण स्वामी त्याचा ॥ २१ ॥ जे जीवात्म्याची ऐक्यता । त्या योगाचा स्वामी मी तत्त्वता । जेथ जीवत्वाची मिथ्या वार्ता । त्या ज्ञानाचाही सर्वथा स्वामी मीचि ॥२२॥ ज्ञानोपदेष्टे जे साधू । त्याचाही स्वामी मी प्रसिद्धू । माझेनि प्रसादें ज्ञानबोधू । होतसे विशदू सज्ञाना ॥ २३ ॥ उपदेशी उपनिषद्भागें वेदू । त्या वेदाचाही स्वामी मी गोविंदू । मजवेगळा वेदवादू । उच्चारीं शब्दू नुच्चारे ॥ २४ ॥ धर्म ह्मणजे ज्ञानसाधन । त्याचाही स्वामी मीचि जाण । मी सबाह्य परिपूर्ण । चैतन्यघन सर्वात्मा ॥ २५ ॥ मी सर्वात्मा सर्वव्याप्त । सबाह्य परिपूर्ण समस्त । हे माझ्या ठायीं सहज स्थित । ऐक सुनिश्चित उद्धवा ॥२६॥

अहमात्माऽऽन्तरो बाह्योऽनावृतः सर्वदेहिनाम् । यथा भूतानि भूतेषु बहिरन्तः स्वयं तथा ॥ ३६ ॥

॥ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे भगवदुद्धवसंवादे पंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

जीवाच्या जीवांमाजीं माझा वास । जीव मजमाजीं सावकाश । माझें स्वरूप गा

---

१ मतविशेष २ पावसाच्या धारा ३ लांबच्या वस्तु पाहणें ४ लक्षपूर्वक पाहून, दृढ करून ५ एकांतीं ६ तेथें लाजोनि असा पाठ आहे तोही चांगला आहे ७ आपापले व्यापार ८ समाप्ति, शेवट ९ ब्रह्मस्वरूप १० आत्म्यात

असमास । गुणमायेस अनावृत ॥ २७ ॥ जेवीं घटाची वस्ती आकाशीं । आकाश सबाह्य त्या घटासी । तेवीं मी जीवमात्रांसी । सबाह्य हृषीकेशी परिपूर्ण ॥ २८ ॥ जैशीं महाभूतें भौतिकांसी । सबाह्य असती सर्वांसी । तेवीं मी सकळ जगासी । सबाह्य हृषीकेशी पूर्णत्वें पूर्ण ॥ २९ ॥ जीवन जैसें तरंगासी । कां गोडी जैसी गुळासी । तेवीं अनंतकोटि ब्रह्मांडासी । मी पूर्णत्वेंसी परिपूर्ण ॥ २३० ॥ मज पूर्णाची पूर्ण प्राप्ती । निकट येतयेतां हातीं । ते संधीं सिद्धी नागविती । भोगसंपत्तीउपचारें ॥ ३१ ॥ ज्याचें रायापाशीं पूर्ण चलन । त्याचे हातां ये लांचु संपूर्ण । तेणेंचि तो पावे मरण । तैशा सिद्धी जाण घातका ॥ ३२ ॥ ये अध्यायींचे निरूपण । सांगावया हेंचि गा कारण । माझे प्राप्तीस सिद्धी विघ्न । उद्धवा जाण निश्चितीं ॥ ३३ ॥ एकाग्र भजनें माझी प्राप्ती । होतां ते संधीसी सिद्धी येती । त्या भुलवोनिया भोगासक्तीं । नागविती साधकां ॥ ३४ ॥ जे नेणती माझें निजसुख । ऐसे जे का केवळ मूर्ख । त्यासीच सिद्धींचें कौतुक । अलोलिक भोगलिप्सा ॥ ३५ ॥ जैसे वेश्येचे हावभाव । तैसें सिद्धींचे वैभव । हें त्यागावया गा सर्व । देवें हा अध्याय निरूपिला ॥ ३६ ॥ ज्यासी प्राप्त माझें निजसुख । त्यासी सिद्धी तुच्छप्राय देख । न देखती जन्ममरणाचें मुख । माझा पूर्ण हरिख कोंदाटे ॥ ३७ ॥ सेवितां सद्गुरुचरण । कोंदाटे ब्रह्म परिपूर्ण । तेथ सिद्धींसी पुसे कोण । हे जाणती खूण हरिभक्त ॥ ३८ ॥ हरिभक्तीसी विकिला भावो । भजनें फिटला अहंभावो । तेथ सिद्धीचा भोगसंदेहो । नुपजे पहाहो सर्वथा ॥ ३९ ॥ भुक्ति मुक्ती ऋद्धि सिद्धी । सद्गुरुचरणीं गा त्रिशुद्धी । हें नेणती जे मंदबुद्धी । ते नानासिद्धी वांछिती ॥ २४० ॥ सकळ सिद्धींचें साधन । निरपेक्षता सत्य जाण । निरपेक्षाचें अंगण । सिद्धी संपूर्ण ओळंगती ॥ ४१ ॥ सिद्धींची अपेक्षा ज्याचे चित्तीं । सिद्धी त्याकडे न थुंकिती । निरपेक्षाचे पायींची मौती । सिद्धी वंदिती सर्वदा ॥ ४२ ॥ ज्ञानवैराग्यभक्तीचे माथा । सत्य जाण पां निरपेक्षता । ते निरपेक्षता आलिया हाता । मुक्ति सायुज्यता पायां लागे ॥ ४३ ॥ निरपेक्षतेपाशीं सर्व सिद्धी । निरपेक्षतेपाशीं विधी । निरपेक्षतेपाशीं सुबुद्धी । चरणंदी अहर्निशीं ॥ ४४ ॥ निरपेक्षता तेथ [11]निर्वाहो । निरपेक्षता तेथ सद्भावो । निरपेक्षतेपाशीं भगवद्भावो । यथार्थ पहावो तिष्ठतू ॥ ४५ ॥ निरपेक्षतेपाशीं उपनिषद्भागू । निरपेक्षतेपाशीं साचार योगू । निरपेक्षता स्वानंदभोगू । सांपडे श्रीरंगू निरपेक्षा ॥ ४६ ॥ एका जनार्दना शरण । त्याचे वंदितां श्रीचरण । चढती निरपेक्षता जाण । सदा संपूर्ण स्वानंदें ॥ ४७ ॥ आम्हां स्वानंदाचा निजबोधू । हा सद्गुरुचरणींचा प्रसादू । महासुखाचा विनोदू । आनंदकंदू श्रीचरणीं ॥ ४८ ॥ गुरुचरणीं करितां भक्ती । अनायासें प्राप्त चारी मुक्ती । निजशांतीसी विरक्ती । सेवा मागती गुरुभक्त ॥ ४९ ॥ एका जनार्दना शरण । त्याचे कृपेस्तव जाण । श्रीभागवताचें निरूपण । झाला संपूर्ण पंधरावा ॥ २५० ॥ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कंधे श्रीकृष्णोद्धवसंवादे एकाकारटीकायां सिद्धिनिरूपणयोगो नाम पंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ अध्यायश्लोकसंख्या ॥ ३६ ॥ ओंव्या ॥ २५० ॥ ॥ मिळून संख्या ॥ २८६ ॥ ॥ ॥

१ अमर्याद, व्यापक २ वेगळे, अतीत ३ भूतापासून झालेल्या एकंदर वस्तूंना ४ उदक ५ त्यावेळीं ६ गमन, वर्तन ७ पूर्णानंद भरून उरतो ८ नष्ट झाला, उडाला. ९ नैराश्य, आशारहित १० थुंकूं ११ योगक्षेम १२ वेदांत

अध्याय सोळावा.

श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥ ॐनमो सद्गुरु श्रीमूर्ती । चराचर तुझी विभूती । विश्वात्मा विश्वस्फूर्ती । अमूर्तमूर्ती श्रीगुरुराया ॥ १ ॥ तुझे मूर्तीचे महिमान । सकळ शास्त्रां अतर्क्य जाण । श्रुतीने घेतलें मौन । शब्दें आण वाहिली ॥ २ ॥ आण वाहिली दृष्टांतीं । तुजसमान नाही दुजी स्थिती । जे जे योजावी उपपत्ती । ते ते विभूती पैं तुझी ॥ ३ ॥ तुझिया प्रभावाची ऐशी खोडी । जे दुजेपणाचें मूळ तोडी । मग एकपणाचे परवडी । दृष्टांत काढी कोण कोठें ॥ ४ ॥ कोठें तुझें स्थानमान । हेंही सर्वथा न कळे जाण । अगाध तुझें महिमान । कैसेनि ध्यान धरावे ॥ ५ ॥ हेतु मातु दृष्टांतू । न रिघे ज्याचे शिंवेआंतू । तो भागवतांचा भागवतार्थू । चोवियांतू वोलविशी ॥ ६ ॥ ते माझे मऱ्हाटे ओंरिख वोल । सद्गुरूंनीं केले सखोल । तेथींच्या प्रेमाचे जे वोल । जाणती केवळ गुरुभक्त ॥ ७ ॥ ज्यासी नाही गुरुचरणीं भक्ती । त्यासी कैसेनि होईल विरक्ती । जरी पढले श्रुतिस्मृती । शास्त्रव्युत्पत्ती केल्याही ॥ ८ ॥ करिता साधनांच्या कोटी । साधनीं समाधान नुठी । झालिया सद्गुरुकृपादृष्टी । ब्रह्मत्वे पुष्टी गुरुभक्तां ॥ ९ ॥ तो तूं सद्गुरु श्रीजनार्दन । सकळ जगाचें अधिष्ठान । भूतीं भूतात्मा तूं आपण । सहजें जाण समसाम्यें ॥ १० ॥ समसाम्य सर्व भूतीं । ज्यासी घडे सद्गुरुभक्ती । तेचि ये श्रीमहाभागवतीं । अर्थप्राप्ती प्रविष्ट ॥ ११ ॥ झालिया सद्गुरुकृपा वरिष्ठ । न करिता व्युत्पत्तीचे कष्ट । भागवतार्थी होय प्रविष्ट । भक्त सुभट भावार्थी ॥ १२ ॥ हृदयीं झालिया सद्भावो । भावे प्रकटे देवाधिदेवो । तेथे भागवताचा अभिप्रावो । सहजेचि पहा वो ठसावे ॥ १३ ॥ यालागीं करिता गुरुभक्ती । प्राप्त होइजे भागवतार्थी । तेथ काव्यादि व्युत्पत्ती । नाना युक्ती किमर्थ ॥ १४ ॥ किमर्थ करावे शास्त्रज्ञान । किमर्थ धरावे वृथा ध्यान । चालतें बोलतें ब्रह्म पूर्ण । सद्गुरुचरण साधकां ॥ १५ ॥ वाचूनिया गुरुभजन । शिष्यासी नोहे समाधान । याहूनियां श्रेष्ठ साधन । नाहीं जाण सर्वथा ॥ १६ ॥ त्या सद्गुरुकृपापरिपाटीं । एकादशी पूर्वार्ध कोटी । वाखाणिली जी मऱ्हाटी । यथार्थदृष्टी निजवोधें ॥ १७ ॥ ऊंस गाळिता रस होये । तो ठेविलिया वहुकाळ न राहे । त्याचा आळूनिया पाहें । गूळ होये सपिंड ॥ १८ ॥ तोही ठेवितां लिंगौड धरी । मग साखर कीजे रायपुरी । तेही घोटूनियां चतुरीं । नौवद करिजे कोरडी ॥ १९ ॥ तैसें हें श्रीभागवत जाण । मुळीं वोलिला श्रीनारायण । तेंचि श्रीव्यासें आपण । दशलक्षण वर्णिलें ॥ २० ॥ ते दशलक्षणपरवडी । श्रीशुकमुखें चढली गोडी । तेथील कठिण पदग्रंथमोडी । टीका चोखडी श्रीधरी ॥ २१ ॥ ते श्रीधरीचे व्याख्यान । भावार्थदीपिका

---

१ चराचर तूच नटलास २ विश्वाचा आत्मा तूच व विश्व हही स्फुरद्रूपानें तूच आहेस "तैसा चैतन्य गिवसिला । चिद्रूप स्फुरे" अमृता० प्र० ७ मूळ स्फूर्ति तीच आदिमाया तिचेपासून वृत्ति, नतर मन येथपावेतों सूक्ष्म, त्यापासून भोगाकरिता स्थूल ३ अमूर्त व मूर्त दोन्ही तूच आहेस ४ 'नेति नेति' ह्मणजे आह्मास भगवद्रूप कळत नाहीं अशी श्रुतींनीं शपथ घेतली ५ सवय ६ हेतु, शब्द व उपमा हीं ज्या ठिकाणीं पोंचत नाहींत असें अद्वितीय जें ब्रह्म त्यातील रहस्य ओंवीमध्यें आणवितोस ७ आर्ष, अवद्ध, अव्यवस्थित ८ गंभीर, सार्थ ९ ओलावा १० शूर ११ कशासाठीं १२ आटवून, घट्ट होऊन १३ चिकटपणा १४ कोरडी स्वच्छ खडीसाखर १५ श्रीव्याख्यान.

जाण। त्या भावार्थाची सद्भाव खूण। केलें निरूपण देशभाषा ॥ २२ ॥ मुळीं वक्ता एक नारायण। व्यास-शुक-श्रीधरव्याख्यान। त्यांत मुळीचें लेखूनि गोडपण। एका जनार्दन कवि कर्ता ॥ २३ ॥ मुळीं बीज श्रीनारायण। ब्रह्मयाचे ठायीं प्रेरिलें जाण। ते नारदक्षेत्रीं[2] संपूर्ण। पीक परिपूर्ण निडारलें[3] ॥ २४ ॥ त्याचें व्यासें दशलक्षण। संपूर्ण केलें सगंगण[4]। शुकें परीक्षितीच्या खळा जाण। मळूनि निजकण काढिले ॥ २५ ॥ तेंचि शास्त्रार्थें जाण। श्रीधरें निजबुद्धीं पाखडून। काढिले निडारांचे[5] कण। अतिसघन सुटंक ॥ २६ ॥ त्याचीं पक्वान्नें चोखडीं। मऱ्हाटिया पदेंमोडी[7]। एका जनार्दनें केली परवडी। ते जाणती गोडी निजात्मभक्त ॥२७॥ त्या श्रोत्यांचेनि अवधानें। जनार्दनकृपा सावधानें। पूर्वार्ध एका जनार्दनें। संपूर्ण करणें देशभाषा ॥२८॥ ते प्रथमाध्यायीं अनुक्रम। वैराग्यउत्पत्तीचा संभ्रम। कुळक्षयासी पुरुषोत्तम। करी उपक्रम ब्रह्मशापें ॥२९॥ दुसऱ्यापासूनि चतुर्थवरी। नारदें वसुदेवाच्या घरीं। निमिजायंतप्रश्नोत्तरीं। पंचाध्यायी खरी संपविली ॥ ३० ॥ षष्ठाध्यायीं श्रीकृष्णमूर्ती। पाहों आलिया सुरवरपंक्ती। तिहीं प्रार्थिला श्रीपती। निजधामाप्रती जावया ॥३१॥ ऐकोनि सुरवराची विनंती। देखोनि अरिष्टभूत द्वारावती। उद्धवें प्रार्थिला श्रीपती। निजधामाप्रती मज नेईं ॥ ३२ ॥ त्याचे प्रश्नाचे प्रश्नोत्तर। त्यागयुक्त ज्ञानगंभीर। सप्तमाध्यायीं शार्ङ्गधर। थोडेनि फार बोलिला ॥ ३३ ॥ तेथ त्यागसंग्रहलक्षण। यदुअवधूतसंवादें जाण। चोविसा गुरूंचें प्रकरण। केलें संपूर्ण अष्टमी नवमी ॥ ३४ ॥ श्रद्धासंग्रह ज्ञानविश्वास। तेथ नाना मतांचा मतनिरास। दशमाध्यायीं हृषीकेश। ज्ञानविलास बोलिला ॥ ३५ ॥ अकरावे अध्यायीं जाण। बद्धमुक्तांचें वैलक्षण्य[9]। सांगोनि साधूचें लक्षण। भक्तीचें[10] संपूर्ण दाविलें रूप ॥ ३६ ॥ भागवतीं बारावा अध्यावो। अतिगुह्य बोलिला देवो। तेथील लाविता अभिप्रावो। पडे[11] संदेहो सज्ञाना ॥३७॥ बारावे अध्यायाची किली। युक्तिप्रयुक्तीं नातुडे बोली। जनार्दनकृपा माउली। तेणें मार्गी[12] दाविली ग्रंथाची ॥ ३८ ॥ ते द्वादशाध्यायीं निरूपण। सत्संगाचा महिमा गहन। कर्मांचा कर्ता कोण। त्यागी ते लक्षण कर्मांचें ॥ ३९ ॥ तो द्वादशाध्यावो ऐकतां। ज्ञानें[13]सलग्नता होय चित्ता। आडवी[14] ठाके विषयावस्था। तेणें बांधकता[15] साधका ॥ ४० ॥ गुणवैषम्याचें लक्षण। तेणें विषयावस्था गहन। तेथ सत्वशुद्धीचें कारण। केलें निरूपण त्रयोदशीं ॥ ४१ ॥ तेंचि प्रसंगें यथोचित। चित्तविषयांचे जे ग्रथित[16]। उगवावया[17] हंसगीत। सुनिश्चित सांगीतलें ॥ ४२ ॥ हंसगीतीं जें निरूपिलें ज्ञान। समाधिपर्यंत समाधान। तेंचि साधावया साधन। चवदावा आपण बोलिला देवो ॥ ४३ ॥ साधनामार्गीं मुख्य भक्ती। सगुण तेचि निर्गुण मूर्ती। योगयुक्त ध्यानस्थिती। बोलिला श्रीपती चतुर्दशीं ॥ ४४ ॥ विविधा सिद्धींची धारणास्थिती। देवें सांगीतली उद्धवाप्रती। सिद्धी बाधिका माझे प्राप्ती। हें पंधराव्याअर्थी निरूपिलें ॥ ४५ ॥ एवं पंधराध्यायीं पूर्वार्ध[19]। निरूपण झालें अतिशुद्ध। आतां

१ पाहून २ नारदरूप भूमींत ३ भरपूर कणसास आलें ४ गोळा करण ५ टसटशीत, टच्च ६ भरींव ७ पदांनीं, शब्दांनीं ८ सकटांनीं ग्रासलेली ९ भेद १० भक्तांचें ११ संशय १२ मार्ग १३ ज्ञानाची आवड किंवा ओढ. १४ आवडी १५ बोधकता १६ परस्पराकडे ओढ, गांठ, बंधन १७ उकलण्यासाठीं, सोडवण्याला १८ माझी मूर्ती १९ नाथांनीं पहिल्या पंधरा अध्यायांत पूर्वार्ध संपविला, आतां उत्तरार्धाकडे लक्ष द्या म्हणून येथ सांगितलें आहे, व प्रसंगानें साऱ्या ग्रंथाची अनुक्रमणिकाच येथ दिली आहे

उचललें उत्तरार्ध । तो कथासंबंध अवधारा ॥ ४६ ॥ षोडशीं भगवद्विभूती । सतरा अठरा अध्यायांप्रती । वर्णाश्रमकर्मगती । विधानस्थिती निरूपण ॥ ४७ ॥ एकुणिसावा अध्याय गहन । ज्ञाननिर्णयाचें महिमान । उद्धवाचे यमनियमादि प्रश्न । सांगीतले ज्ञानपरिपाकें ॥ ४८ ॥ त्या ज्ञानाधिकाराचा योग । अज्ञानज्ञान मध्यस्थभाग । विसावे अध्यायीं श्रीरंग । त्रिविध विभाग बोलिला ॥ ४९ ॥ तेथ गुणदोषांची अवस्था । उद्धवें ठेविली वेदाचे माथा । ते वेदवादसंस्था । केली तत्त्वतां एकविसांत ॥ ५० ॥ तेचि वेदवादव्युत्पत्ती । तत्त्वाची संख्या किती । ते तत्त्वसंख्याउपपत्ती । केली श्रीपतीं यथान्वयें ॥ ५१ ॥ सकळ तत्त्वाचें विवेचन । प्रकृतिपुरुषांचें लक्षण । जन्ममरणांचें प्रकरण । केलें निरूपण बाविसावां ॥ ५२ ॥ साहोनियां परापराध । स्वयें राहावे निर्द्वंद्व । हा भिक्षुगीतसंवाद । केला विशद तेविसावां ॥ ५३ ॥ अद्वैतीं राहावया स्थिती । चोविसावां सांख्यव्युत्पत्ती । निर्गुणापासोनि गुणोत्पत्ती । गुणक्षयाअंतीं निर्गुण उरे ॥ ५४ ॥ आदी निर्गुण अंतीं निर्गुण । मध्यें भासले मिथ्या गुण । ये अद्वैतप्राप्तीलागी जाण । केलें निरूपण सांख्याचें ॥ ५५ ॥ ते मिथ्यागुण प्रवृत्तियुक्त । त्रिगुणगुणाचा सन्निपात । बोलिला पंचविसाव्यांत । निर्गुणोक्त निजनिष्ठा ॥ ५६ ॥ सव्विसावे अध्यायाप्रती । अनिवार अनुतापाची शक्ती । भोगिता उर्वशी कामप्राप्ती । पावला विरक्ती पुरूरवा ॥ ५७ ॥ भजनक्रिया मूर्तिलक्षण । वैदिक तान्त्रिकें मिश्र भजन । या उद्धवप्रश्नाचें निरूपण । केलें संपूर्ण सत्ताविसावा ॥५८॥ महायोग्याचें योगभांडार । परम ज्ञानें ज्ञानगंभीर । निजसुखाचें सुखसार । केवळ चिन्मात्र अठ्ठाविसावा ॥ ५९ ॥ त्याचि अध्यायामाजी जाण । संसारअसंभवाचा प्रश्न । उद्धवें केला अतिगहन । त्याचेही प्रतिवचन दीधलें देवें ॥ ६० ॥ एकादशाचा निजकळसू । भक्तिप्रेमाचे अतिविलासू । एकुणतिसावा सुरसरसू । ज्ञानोपदेशू भक्तियुक्त ॥ ६१ ॥ पुढिले दों अध्यायांआंत । स्त्रीपुत्रादि कुळाचा घात । होतां डंडळीना ज्ञानसमर्थ । तें प्रत्यक्षभूत हरि दावी ॥ ६२ ॥ ब्राह्मणाचा शाप कठिण । शापें बांधिला श्रीकृष्ण । इतरांची कथा कोण । कुळनिर्दळण ब्रह्मशापें ॥६३॥ ब्राह्मणाचा कोप समर्थ । सगळा समुद्र केला मूत । शिवाचा जाला लिंगपात । ब्रह्मक्षोभांत निमेषार्धें ॥ ६४ ॥ यालागीं सज्ञान अथवा मुग्ध । तिहीं न करावा ब्रह्मविरोध । हेंचि दावावया मुकुंद । कुलक्षयो प्रसिद्ध दाखवी ॥६५॥ निजदेहासी जो करी घात । तो जराव्याध केला मुक्त । येथवरी ज्ञाता देहातीत । क्षमायुक्त तो सज्ञान ॥६६॥ एकुणतीस अध्यायपर्यंत । कृष्णें उपदेशिला ज्ञानार्थ । पुढील दोन अध्यायांत । स्वयें दावीत विदेहत्व ॥ ६७ ॥ राम अयोध्या घेऊन गेला । कृष्णें निजदेहही सांडिला । येणें देहाभिमान मिथ्या केला । तरावया पुढिलां मुमुक्षां ॥ ६८ ॥ पंधरा अध्याय पूर्वार्ध । व्याख्यान झालें अतिशुद्ध । सूत्रप्राय उत्तरार्ध । दाविलें विशद अध्या-

---

१ बरोबर. २ संबंध ३ पश्चात्तापाची ४ क्षुधापासून हा इलेच्या उदरीं जन्मला ५ पंचरात्रागमांत सांगितलेलें. ६ ज्ञानयोगाचें संक्षिप्त विवेचन यांत आहे ७ उत्तर ८ ज्ञानसंपन्न पुरुष कुलघात झाला तरी चंचलचित्त होत नाहीं, हें श्रीकृष्णानें स्वतःच्या उदाहरणानें प्रत्यक्ष दाखविलें ९ अर्धक्षणांत १० अज्ञ ११ ब्राह्मणांवर १२ जराव्याध मूळचा क्षत्रिय होता, परंतु दुराचारानें व्याध झाला. याचा बाण श्रीकृष्णास लागून त्याचें निधन झालें, व हाही कृष्णकृपेनें मुक्त झाला १३ देहातीतता १४ संक्षेपानें सांगितलेला

यार्थ ॥ ६९ ॥ साह्य सद्गुरु जनार्दन । श्रोतां द्यावे अवधानें । पुढील उत्तरार्धव्याख्यान । एका जनार्दन बोलवी ॥ ७० ॥ झालिया वसताचे रिगवणे । वृक्ष सपुष्प सफळ तेणे । तेवीं जनार्दनकृपागुणे । सार्थक वचने कवित्वाचीं ॥ ७१ ॥ गगनीं उगवला अंशुमाळी । जेवी विकासिजे नवकमळीं । तेवीं जनार्दनकृपामेळी । कवित्वनवाळी विकासे ॥ ७२ ॥ वेणु घेऊनिया हातें । विश्वा मोहिलें कृष्णनाथें । तेवीं कवीश्वर करोनि मातें । वक्ता येथें जनार्दन ॥ ७३ ॥ तो जनार्दनकृपाक्षीराब्धी । ज्याचे कृपेसी नाहीं अवधी । तेणें उत्तरार्धी प्रवेशे बुद्धी । अर्थसिद्धीसमवेत ॥ ७४ ॥ मागील कथासगती । पंधरावे अध्यायाअतीं । सिद्धी बाधिका माझे प्राप्ती । ऐसे श्रीपति बोलिला ॥ ७५ ॥ एव साडूनि सिद्धींचे ध्यान । माझे स्वरूपीं रारावे मन । हें ऐकोनि कृष्णवचन । उद्धवें प्रश्न मांडिला ॥ ७६ ॥ उद्धव ह्मणे श्रीकृष्णनाथा । विनती अवधारी समर्था । तुझ्या विभूति समस्ता । मज तत्त्वता सागाव्या ॥ ७७ ॥

उद्धव उवाच-त्वं ब्रह्म परमं साक्षादनाद्यन्तमपावृतम् । सर्वेषामपि भावानां त्राणस्थित्यप्ययोद्भव ॥ १ ॥

भूतभौतिकाचे तू कारण । तुझेनि जन्म-स्थिति-निधन । इतुकें करोनि अकर्ता जाण । ब्रह्म परिपूर्ण तूं यालागीं ॥ ७८ ॥ ह्मणसी उत्पत्ति स्थिति मरण । भूतातें प्रकृति करी जाण । ते प्रकृति तुझे अधीन । तुझेनि चलन प्रकृतीसी ॥ ७९ ॥ यालागीं प्रकृती ते परतत्र । तूं परमात्मा स्वतंत्र । अनादि अव्ययो अपार । श्रुतींसी पार न कळेचि ॥ ८० ॥ प्रकृतीसी तुझें आवरण । तूं अनत गा निरावरण । जीवाचें स्वरूप गा तूं आपण । परी जीवपण तुज नाहीं ॥ ८१ ॥ जीवू तिलुका अज्ञानयुक्त । तूं ज्ञानाज्ञानातीत निश्चित । यालागीं ब्रह्म तूं साक्षात । अविनाशवंत अपरोक्ष ॥ ८२ ॥ तो तूं अपरोक्ष कैसा ह्मणशी । सर्वां सर्वत्र सबाह्य असशी । ऐसा असोनि अतर्क्य होशी । हृषीकेशी तें ऐक ॥ ८३ ॥

उच्चावचेषु भूतेषु दुर्ज्ञेयमकृतात्मभिः । उपासते त्वां भगवन्याथातथ्येन ब्राह्मणा ॥ २ ॥

मशकादि हिरण्यगर्भपर्यंत । तूं सबाह्य सर्व भूतीं सतत । ऐशिया तूतें निश्चित । ब्राह्मण जाणत वेदार्थें ॥ ८४ ॥ आकळूनि उपनिषदर्थ । तुझ्या ठायीं भजनयुक्त । ते तुज सर्वगतातें जाणत । सुनिश्चित सर्वात्मा ॥ ८५ ॥ त्या सर्वात्म्याचा पाहता पार । अचिंत्यानंतऐश्वर्यधर । त्या तुज नेणती प्राकृत नर । ऐक विचार तयाचा ॥ ८६ ॥ जे मनाचे विकिले । उपस्थाचे अकिले । जे रसनेचे पोसणे झाले । निद्रेने केले घेरजावयी ॥ ८७ ॥ त्यासी स्वतःसिद्ध स्वरूप पाहीं । सर्वगत नें पडेचि ठायीं । निजात्मता न फळे देहीं । सदा विपयीं भूलले ॥ ८८ ॥ विषयीं चचळ अत करण । त्यासी नव्हे ध्यान सगुण । निर्गुणीं प्रवेशेना मन । अज्ञान जन केवीं तरती ॥ ८९ ॥ न करिता नाना व्युत्पत्ती । न धरिता ध्यानस्थिती । तुझ्या उत्तमा ज्या विभूती । त्या साग निश्चितीं भजनासी ॥ ९० ॥

१ प्रवेश, प्रारंभ २ वक्तयाची. ३ सूर्य. ४ प्रफुल्लित होतात ५ कवित्वाची नवाळी, किंवा नव्हाळी ह्मणजे नवीनपणाचे तेज, तारुण्याची शोभा "कीं प्रथमवयसाकाळीं । लावण्याची नव्हाळी । प्रगटे जैसी आगळी । अगनाअगीं"-ज्ञानेश्वरी ८-१-४७ ६ मुरली ७ यविशिष्ट ८ जनार्दनकृपारूपी क्षीरसमुद्र ९ मर्यादा १० प्रतिबंध करणाऱ्या ११ पुढें ठेवरा १२ ऐका १३ अव तार १४ उत्पत्ति, स्थिति आणि नाश, जन्मस्थितिनिदान १५ माया १६ अवधि, मर्यादा १७ प्रत्यक्ष १८ सर्वांतयामी जो त्यातें १९ अचिंत्य व अपार आहे ऐश्वर्य ज्याचे असा २० मन, लिंग, रसना व निद्रा ज्याच्या स्वाधीन झालेले असे २१ ज्ञात होत नाहीं, समजत नाहीं २२ विषयानीं ज्याचे मन हरण केलें त्याना सगुणाचें ध्यान साध्य नाहीं ।

येपु येपु च भावेपु भक्त्या त्वा परमर्पय । उपासीना प्रपद्यन्ते संसिद्धिं तद्वदस्व मे ॥ ३ ॥

ज्या ज्या तुझ्या विभूती । पूर्वीं उपासिल्या सर्ता । दृढभावें करोनियां भक्ती । तुझी स्वरूपप्राप्ती पावले ॥ ९१ ॥ त्या सकळ तुझ्या विभूती । कवण स्थिती कवण व्यक्ती । कवण भाव कवण गती । हें निश्चितीं मज सांगा ॥ ९२ ॥ ह्मणसी सकळभूतांप्रती । तूंचि वोळख माझ्या विभूती । तरी ते तुझी अतर्क्य स्थिती । न कळे श्रीपती आमुचेनी ॥ ९३ ॥

गूढश्चरसि भूतात्मा भूताना भूतभावन । न त्वा पश्यन्ति भूतानि पश्य त मोहितानि ते ॥ ४ ॥

सर्व भूतांचा हृदयस्थ । हृदयीं असोनि गुप्त । त्या तूतें भूतें समस्त । न देखत देहभ्रमें ॥ ९४ ॥ त्या देहभ्रमासी देवराया । मूळकारण तुझी माया । तेथें तुझी कृपा झालिया । माया जाय विलया गुणेसी ॥ ९५ ॥ मग सर्वत्र सर्वा ठायीं । सर्व भूतीं सबाह्य देहीं । तुझें स्वरूप ठायीं ठायीं । प्रकटे पाहीं सदोदित ॥ ९६ ॥ एवढें तुझें कृपेचें करणें । ते कृपा लाहिजे कवणें गुणे । यालागी तुझ्या विभूति उपासणे । तुझे कृपेकारणें गोविंदा ॥ ९७ ॥ याचिलागी विभूतींची स्थिती- । समूळ सांगावी मजप्रती । तेचि अर्थीची विनंती । पुढत-पुढतीं करीतसे ॥ ९८ ॥

या काश्च भूमौ दिवि वै रसाया विभूतयो दिक्षु महाविभूते ।
ता मह्यमाख्याह्यनुभाविताश्ते नमामि ते तीर्थपदाङ्घ्रिपद्मम् ॥ ५ ॥

स्वर्गमृत्युपाताळस्थिती । विस्तारल्या दशदिशांप्रती । त्या समस्तही तुझ्या विभूती । सांग श्रीपती मजलागीं ॥ ९९ ॥ ऐसा करोनिया प्रश्न । उद्धवें घातलें लोटांगण । सकळ तीर्थांचें जन्मस्थान । मस्तकीं श्रीचरण वंदिले ॥ १०० ॥ ऐकोनि उद्धवाच्या प्रश्नासी । परम संतोषे हृषीकेशी । पुरस्करोनि उद्धवासी । काय त्यासी बोलिला ॥ १ ॥ जो वैरि-गजयूथपंचानन । कोदंडदीक्षाप्रतापगहन । सखा जिवलग पैढियंता जाण । जीवप्राण जो माझा ॥ २ ॥ ज्याचे रथींचे मी धुरेवरी । ज्याच्या अश्वाचे वागदोरे धरीं । जो उपदेशिला कुरुक्षेत्रीं । उभय सेनेमाझारी रणरंगीं ॥ ३ ॥ तो नरावतार अर्जुन । त्याच्याऐसा हा तुझा प्रश्न । ऐसें उद्धवासी संतोषोन । काय श्रीकृष्ण बोलिला ॥ ४ ॥

श्रीभगवानुवाच-एवमेतदहं पृष्ट प्रश्न प्रश्नविदा वर । युयुत्सुना विनशने सपत्नैरर्जुनेन वै ॥ ६ ॥

हाचि प्रश्न मजकारणें । पूर्वीं पुशिला अर्जुनें । जेव्हां तिरस्कारूनि दुर्योधनें । युद्ध संत्राणें मांडिलें ॥ ५ ॥ अरिनिर्दळणीं प्रतापपूर्ण । धीर वीर आणि सज्ञान । प्रश्नकर्त्यांमाजीं विचक्षण । माझा आत्मा जाण अर्जुन ॥ ६ ॥ तेणे अर्जुनें कुरुक्षेत्रीं । युद्धसमयीं महामारी । स्वजनवधाचें भय भारी । हाचि प्रश्न करी मज तेव्हां ॥ ७ ॥

ज्ञात्वा ज्ञातिवध गर्ह्यमधर्मं राज्यहेतुकम् । ततो निवृत्तो हन्ताहं हतोयमिति लौकिक ॥ ७ ॥
स तदा पुरुषव्याघ्रो युक्त्या मे प्रतिबोधित । अभ्यभाषत मामेव यथा त्व रणमूर्धनि ॥ ८ ॥

केवळ राज्यलोभाकारणें । गुरु गोत्र पितृव्य वधणें । हें अतिनिंद्य मजकारणें । नाहीं झुंझणें प्राणांतीं ॥ ८ ॥ लौकिक धर्मप्रवृत्ती । मी मारिता हे मरती । हे महामोहाची भ्रांती ।

---

१ भगवत्स्वरूपें २ आह्मांसी ३ प्राप्त करावी ४ आराधन करणें ५ प्रभुचरण सर्व तीर्थांचें तीर्थरूप आहेत. ६ उद्देशून ७ शत्रुरूप हत्तींचा लीलेनें नाश करणारा सिंह ८ गांडीव धनुष्य धरणारा ९ आवडता १० लगाम ११ सिद्धतेनें १२ थोर, घनघोर १३ चतुर, पंडित १४ प्राण घेणाऱ्या १५ मेलों तरी

उपजली चित्तीं अर्जुना ॥ ९ ॥ राज्यभोगाचे धरोनि वर्म । ज्ञातिवधाचें निंद्य कर्म । हे केवळ मज अधर्म । धर्माचा स्वधर्म बुडेल ॥ ११० ॥ ज्याचें तीर्थ घ्यावे प्रतिदिनीं । जे पूजावे वरासनीं । ते खोचूनि तिखट बाणीं । भोगावी अवनी स्वगोत्ररुधिरें ॥ ११ ॥ स्वगोत्ररुधिराचा पूर । पृथ्वीवरी वाहे दुस्तर । तेणे आम्ही होऊं राज्यधर । हें कर्म घोर न करवे मज ॥ १२ ॥ कुळीं सुपुत्र वांछिजे जिहीं । बाण खोचावे त्याचे हृदयीं । यापरी पूर्वजा पाहीं । झालो उतरायी मानावें ॥ १३ ॥ ज्याचे करावे श्राद्धतर्पण । त्याचे बाण- वरी घ्यावे प्राण । भले पूर्वजां झालों उत्तीर्ण । आली नागवण निजधर्मा ॥ १४ ॥

समत ॥ हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं जित्वा वा भोक्ष्यसे महीम् ॥

युद्धीं निमालिया स्वर्गगती । जयो आलिया राज्यप्राप्ती । दोन्ही नश्वरें गा श्रीपती । कोणे हितार्थी झुंझावें ॥ १५ ॥ ऐसेनि अनुतापें जाण । सांडूनिया धनुष्यबाण । शोकाकुलित अर्जुन । म्लानवदन रणरंगीं ॥ १६ ॥ ते काळीं म्याचि जाण । तो महावीरपंचानन । नाना युक्तीं केलें समाधान । तेंही लक्षण अवधारीं ॥ १७ ॥ अर्जुना देह तितुका नश्वर । मळमूत्राचें कोठार । करितां नाना उपचार । मरणतत्पर क्षणिक ॥ १८ ॥ जीव निज नित्य निर्मळ । अज अव्यय अचळ । अच्छेद्य अभेद्य अमळ । अचंचळ निजांगें ॥ १९ ॥ अर्जुना ऐक साचें । देहो तुझेनि प्रयत्नें न वांचे । जीव तुझेनि मारिला न वेंचे । पातक हत्येचें अहंभावें ॥ १२० ॥ हो कां त्वां असतें केलें । तरी तुझेनि जातें मारिलें । मी मारिता येणे बोलें । तुजचि गोंविलें अभिमानें ॥ २१ ॥ जो देहाचा निर्माणकर्ता । तोचि तयाचा संहर्ता । तूं करण्यामारण्यांपरता । व्यर्थ अहंता कां घेसी ॥ २२ ॥ जरी हे अहंता तूं न सांडिशी । तरी सकळ हत्येचिया राशी । साचचि आल्या तुजपाशीं । दोषी झालासी अर्जुना ॥ २३ ॥ ऐक पां बापा पार्था । देहादि कर्मांची अहंता । जो घे आपुले माथां । तो दोषी सर्वथा तिहीं लोकीं ॥ २४ ॥ हो कां स्वधर्मचि तूं पुसशी । तरी ऐक क्षत्रियाच्या क्षात्रधर्मासी । समरांगणीं पित्यापुत्रासी । वधितां क्षत्रियासी दोष नाहीं ॥ २५ ॥ युद्ध ह्मणिजे स्वधर्मतीर्थ । समरांगणीं निमे तो नित्यमुक्त । जें तुज निजभाग्यें प्राप्त । तें तूं अहित मानिसी ॥ २६ ॥ कर्ता दोष अहंतेच्या माथां । ते जो नातळे देहअहंता । तोचि कर्मीनि अकर्ता । भोगूनि अभोक्ता तोचि एक ॥ २७ ॥ तोचि संगामाजी निःसंग । अवघें जग तो एकला सांग । जो निरभिमानी अव्यंग । तो सौरीं चांग समरंगीं ॥ २८ ॥ अर्जुना अभिमान सांडितां । तूं माझी पावशी समसाम्यता । तेव्हां सकळ पापाची वार्ता । तुज सर्वथा स्पर्शेना ॥ २९ ॥ ह्मणशी केवीं जाय अहंता । तरी मज लक्षूनि तत्त्वतां । स्वधर्म कर्मातें आचरितां । चित्तशोधकता तेणें होय ॥ १३० ॥ निर्मळत्व आलिया चित्ता । तो लागे माझिया भक्तिपंथा । भजनें माझिया समरसता । माझ्या निजभक्तां तत्काळ ॥ ३१ ॥ अर्जुना सांडावया अभिमान । तूं नाइकसी माझें वचन । तरी जन्ममरणाचें भूषण । सकळ दोष जाण भोगिसी ॥ ३२ ॥ तूं नित्यमुक्त अज अव्ययो । हा बुडेल तुझा सद्भावो । मग जन्ममरणाचा निर्वाहो । अविश्रम पहा हो भोगिसी ॥ ३३ ॥ यालागीं करणें न करणें दोन्ही ।

---

१ उच्चासनावर बसवून २ तीक्ष्ण बाणांनीं ३ पृथ्वी ४ गोत्रजाचा रक्तपात करून ५ या नावें ६ बाणांना ७ अतिक्रम ८ मेल्यावर ९ शोकाकुल १० युद्धभूमीचे ठायीं ११ मारला जात नाहीं १२ करण्यामारण्यापासून दूर १३ नाश पावतो १४ शूर १५ बरोबरी अभिमान सुटला कीं जीवच शिव आहे १६ चित्ताची शुद्धि, पावनता १७ निरंतर

प्रकृतीचे माथां ठेवूनी । तूं कायावाचामनींहूनी । मजलागुनी शरण रिघें ॥ ३४ ॥ यापरी गा तत्त्वतां । सद्भावे शरण येतां । तुज सकळ कर्मांची वार्ता । मी सर्वथा शिवों नेदीं ॥ ३५ ॥ यालागी गा कोदंडपाणी । मरतें मारितें सांडूनि दोन्ही । सौरा होयीं रणांगणीं । मी तुजलागोनि उद्धरीन ॥ ३६ ॥ तूं एक येथें कर्म करिता । मी एक तूतें उद्धरिता । ऐसे भिन्नत्व गा पार्था । माझ्या शरणागता असेना ॥ ३७ ॥ मज अनंता शरण येणे । आणि जीवत्वे वेगळें उरणे । ते गुळदेगडाऐसे जिणे । अनन्यपणे नव्हे शरण ॥ ३८ ॥ सरिता सागरा शरण गेली । ते समुद्रचि होऊनि ठेली । पुढती परतावया मुकली । समरसिली सिंधुत्वे ॥ ३९ ॥ गंगा पावोनि सिंधुत्वासी । मागील थावा वंचीना तिसी । तेवीं सबाह्य आत्मसमरसी । शरण अहर्निशी अखंडत्वे ॥ १४० ॥ दीप दावाग्नी भेटों गेला । तो तेव्हडाचि होऊनि ठेला । तेवीं मजलागी जो शरण आला । तो मीचि झाला अर्जुना ॥४१॥ पार्था परिस पा चिह्न प्राप्तीचे । हें भूताकार मज अच्युताचें । ऐसे सद्भावे जो देखे साचे । त्यासी ब्रह्मसायुज्याचें साम्राज्य लाभे ॥ ४२ ॥ मज आत्मयाचे निजस्थितीं । संसार मुळीं मुख्य भ्रांती । तेथ मारिता मी हे मरती । कोणें हे युक्ती मानावी ॥४३॥ मृगजळ जेथें नसे । तेथें तंव कोरडेंचि असे । माझे ठायीं आभासे । तेथ तऱ्ही असे बोल्हासु कांहीं ॥ ४४ ॥ तेवीं ससाराचें रूप नाम । ठेविता तेथें निखळ ब्रह्म । हाचि ज्याचा स्वभाव परम । ते चालतें ब्रह्म वर्तता देही ॥ ४५ ॥ देहा जडत्वे न बधी कर्म । आत्मा नातळे धर्माधर्म । हे ज्यासी कळले वर्म । तें चालतें ब्रह्म वर्तता देही ॥ ४६ ॥ देहीं वर्ततां तो विदेह । विदेह तेच त्याचें देह । हें माझें परम गुह्य । अर्जुनासी पाहे सांगितले ॥ ४७ ॥ यापरी म्यां नानायुक्तीं । युद्धी बोधिला सुभद्रापती । तेणेही मज करोनि विनंती । पुशिल्या विभूती तुझ्याऐशा ॥ ४८ ॥ ज्या सांगीतल्या अर्जुनासी । त्याचि मी सागेन तुजपाशी । ऐसें पुरस्करूनि उद्धवासी । निजविभूति त्यासी सागत ॥ ४९ ॥ उद्धवा ज्या पुशिल्या विभूती । त्या माझ्या मज न गणवती । मी जगदात्मा त्रिजगतीं । सख्यासस्थिती गणी कोण ॥ १५० ॥

अहमात्मोद्धवामीषां भूतानां सुहृदीश्वरः । अहं सर्वाणि भूतानि तेषां स्थित्युद्भवाप्ययः ॥ ९ ॥

मी हृदयस्थ समर्थ हृदयीं । त्या मज जीवू मागे जें कांही । त्यासी विमुख मी नव्हें कंहीं । पुरवी सर्वही ईश्वरत्वे ॥५१॥ जीवू अतिअर्डलेपणे । जे मागे मजकारणे । तें मी त्यासी अंलोट देणे । यालागीं ह्मणणें ईश्वर मज ॥ ५२ ॥ मी आत्मा असे हृदयी । हा विश्वास जयासी नाही । ते मृगजळाचे डोही । नावेसकट पाहीं बुडबुडों गेले ॥ ५३ ॥ तेथ नाव करावयाचे कष्ट । वृथा गेले फुकट । तेवीं साधने सोसूनि कचेंट । साधनेसकट बुडों गेले ॥ ५४ ॥ माझे प्राप्तीचें मुख्य वर्म । मी हृदयीं असे परब्रह्म । हेंचि ज्याचें नित्य

---

१ प्रकृतीकडे कर्माकर्माच्या पापपुण्याची विरदे लावून २ पापाची. ३ धनुष्पाणि अर्जुना ! ४ शूर ५ गुळातला दगड गुळाशी एकजीव होऊन जात नाही तसें ६ जाणें ७ नदी ८ एकवटली ९ पहिला ओघ निला मागे खेचीत नाहीं १० सिद्ध-मुक्त-झाल्याचें लक्षण ऐक ११ मध्ये जेथें विलसे । तेथें कहीं न असे जळलेशु १२ चेतना १३ उद्ध १४ देहजड असल्यामुळें त्याला कर्म बाधत नाहीं, व आत्मा धर्माधर्मातीत आहे १५ अर्जुन १६ धीर, आश्वासा देऊन १७ कधी १८ समारांत, संकटांत सापडल्यामुळे १९ अमर्याद २० आत्माराम २१ अवघड २२ खूण

कर्म । तो विभूति परम पैं माझी ॥ ५५ ॥ मी सर्वभूतहृदयवासी । सुहृद सोयरा मी सर्वांसी । मी नियंता ईश्वरसत्तेसी । नियामक भूतांसी मी एक ॥ ५६ ॥ एवं सर्वभूतांचा मी स्वामी । इयें सर्व भूतें तेंही मी । भूताचे जन्मभूमीची मी भूमी । उत्पत्त्यादि कर्मा मी कर्ता ॥ ५७ ॥ कृपीवळाचियेपरी । मी सृजीं पाळीं सहारीं । ब्रह्मा विष्णु त्रिपुरारी । गुणावतारी मी एक ॥५८॥ कर्मांची जे क्रियाशक्ती । तेही मी ह्मणे श्रीपती । हे सामान्यें बोलिली स्थिती । विशेष विभूती त्या ऐक ॥ ५९ ॥

अहं गतिर्गतिमतां कालः कलयतामहम् । गुणानां चाप्यहं साम्यं गुणिन्यौत्पत्तिको गुणः ॥ १० ॥

गतिमंतामाजीं जे गती । ते मी ह्मणे लक्ष्मीपती । गतीसी माझेनि निजगती । जाण निश्चितीं उद्धवा ॥ १६० ॥ चेतनेनें सर्वां गती । ते चेतना चैतन्याची शक्ती । चेतनेस्तव इंद्रियप्रवृत्ती । एवं गतीची गती मी एक ॥ ६१ ॥ सकळ गतींची परम गती । प्राण्यासी मुख्यत्वें मुक्ती । ते मुक्तीसी मजमाजीं मुक्ती । एवं गतीची गती मी एक ॥६२॥ सुरनरां आकळिता । ते जाण काळाची सत्ता । त्या काळाचा मी आकळिता । ते जाण तत्त्वता महाकाळू ॥ ६३ ॥ तिहीं गुणाची समानावस्था । ते मी जाण गा निजभक्ता । अकृत्रिम गुण जो धर्मता । तो मी तत्त्वता ह्मणे हरी ॥ ६४ ॥

गुणिनामप्यहं सूत्रं महतां च महानहम् । सूक्ष्माणामप्यहं जीवो दुर्जयानामहं मनः ॥ ११ ॥

गुणी ह्मणावया हेंचि कारण । ज्या मजमाजी सूत्र क्रियाप्रधान । मायेचें प्रथमकार्य जाण । तो गुणी मी संपूर्ण उद्धवा ॥ ६५ ॥ जगीं आकाश थोर पाहीं । ते मजमाजीं खेळे लपंडायी । माझ्या महत्तत्त्वाची नवायी । मजही निश्चयीं नेमेना ॥ ६६ ॥ महत्तत्त्व जे ज्ञानप्रधान । ते मी ह्मणे नारायण । सूक्ष्मामाजीं जीवू मी आपण । ब्रह्मादिकां जाण अतर्क्य ॥ ६७ ॥ दुर्जयामाजीं मी मन । त्यासी जिंकावया जाण । मजवेगळी आगवण । नाहीं संपूर्ण आणिकासी ॥ ६८ ॥ मज लक्षितां मन आकळे । मज विसरतां मन चौताळे । मन न धरवे वेदशास्त्रबळें । मन नाकळे मजवीण ॥ ६९ ॥ मन तेंचि मी आहें । मज चिंतितां ते विरोनि जाये । मज विसरतां ते पाहें । मन सैरा जाये सुंनाट ॥ १७० ॥

हिरण्यगर्भो वेदानां मन्त्राणां प्रणवस्त्रिवृत् । अक्षराणामकारोऽस्मि पदानि च्छन्दसामहम् ॥ १२ ॥

वेद अध्यापक प्रसिद्ध । हिरण्यगर्भ मी ह्मणे गोविंद । माझेनि जगीं अनुलंघ्य वेद । वेदवाद तोही मी ॥ ७१ ॥ ओंकारावीण मंत्रश्रेणी । ते जाण वाळकाची काहाणी । मंत्रीं ओंकार मी चक्रपाणी । सकळ मंत्र त्याचेनी पावन ॥ ७२ ॥ अकार उकार मकार । अर्धमात्रेसीं उच्चार । या नाव 'त्रिवृत् ओंकार' । पावन मंत्र येणेंसीं ॥७३॥ अक्षराच्या उच्चारासी । अकार लागला सर्वांसी । तो अकारू मी हृषीकेशी । जाण निश्चयेंसीं उद्धवा ॥७४॥ अक्षरीं अकार मी मुकुंदू । छंदामाजीं गायत्री छंदू । ते मी ह्मणे गोविंदू । यालागीं ब्रह्मवृंदू सेविती ॥ ७५ ॥ छंदामाजीं गायत्री छंद । सकळ द्वंद्वामाजीं निर्द्वंद्व । तो मी ह्मणे गोविंद । पूज्य द्विजवृंद येणेंचि मज ॥ ७६ ॥

---

१ शास्ता, प्रेरक २ शेतकऱ्याप्रमाणें ३ शंकर ४ माझी शक्ती ५ देवांना व माणसांना ६ सत्त्वादि तिहीं गुणांमध्यें साम्य मी आहे ७ स्वतःसिद्ध गुण, जसा आकाशाचा गुण शब्द, तो मी ८ प्रथमसृष्ट असून ज्यांत कर्मेंच मुख्य आहेत ९ नवल, अपूर्वता १० जिंकण्यास कठिण असामध्यें ११ सामर्थ्य १२ स्मरलें असतां १३ बेताल होतें १४ भरवीकडे १५ मंत्रसमूह १६ गोष्ट, १७ त्रिवृत् ह्मणजे त्रिवर्णात्मक

इन्द्रोऽहं सर्वदेवानां वसूनामस्मि हव्यवाट् । आदित्यानामहं विष्णू रुद्राणां नीललोहितः ॥ १३ ॥

देवांमाजी मी इंद्र जाण । वसूंमाजीं मी हुताशन । आदित्यांमाजी मी वामन । रुद्रांमाजीं जाण नीललोहितू ॥ ७७ ॥

ब्रह्मर्षीणां भृगुरहं राजर्षीणामहं मनुः । देवर्षीणां नारदोऽहं हविर्धान्यस्मि धेनुषु ॥ १४ ॥

शापूनि ब्रह्मा अपूज्य केला । शिवाचा नैवेद्य त्यागविला । विष्णू हृदयीं लाता हाणिला । भृगु वाखाणिला श्रीवत्सें ॥ ७८ ॥ ब्रह्मऋषीमाजी संपन्न । भृगु तो मी ह्मणे श्रीकृष्ण । मनुस्वरूपें मी आपण । राजर्षि जाण मुख्यत्वें ॥ ७९ ॥ देवर्षीमाजीं मुनि नारद । तोही मी ह्मणे गोविंद । कामधेनु अतिशुद्ध । स्वरूप प्रसिद्ध तें माझें ॥ १८० ॥

सिद्धेश्वराणां कपिलः सुपर्णोऽहं पतत्रिणाम् । प्रजापतीनां दक्षोऽहं पितॄणामहमर्यमा ॥ १५ ॥

सिद्धांमाजीं कपिल मुनीश्वर । तो मी ह्मणे सारंगधर । पक्ष्यांमाजीं खगेश्वर । तो मी श्रीधर गरुडरूपें ॥ ८१ ॥ प्रजापतींमाजीं मुख्य । कृष्ण ह्मणे तो मी दक्ष । पितृगणामाजीं अध्यक्ष । अर्यमा प्रत्यक्ष स्वरूप माझें ॥ ८२ ॥

मां विद्ध्युद्धव दैत्यानां प्रल्हादमसुरेश्वरम् । सोमं नक्षत्रौषधीनां धनेशं यक्षरक्षसाम् ॥ १६ ॥

भक्तिप्रतापें अतिअगाध । तो दैत्यांमाजी मी प्रह्लाद । नक्षत्र औषधींचा जो स्वामी चंद्र । तें ह्मणे गोविंद स्वरूप माझें ॥ ८३ ॥ यक्षराक्षसांमाजी थोर । माझें स्वरूप तो कुबेर । ज्याचे विश्वासें निरंतर । असे भांडार हरीचें ॥ ८४ ॥

ऐरावतं गजेन्द्राणां यादसां वरुणं प्रभुम् । तपतां द्युमतां सूर्यं मनुष्याणां च भूपतिम् ॥ १७ ॥

ऐरावत जो गजेंद्र । तो मी ह्मणे यादवेंद्र । वरुण जो जळचरेंद्र । तें ह्मणे उपेंद्र स्वरूप माझें ॥ ८५ ॥ स्वप्रभा प्रकाशनिष्ठ । जग प्रकाशूनि उद्भट । तो सूर्य मी ह्मणे वैकुंठ । अतितिखट निजतेजें ॥ ८६ ॥ मनुष्यांमाजीं जो भोगी क्षिती । सार्वभौम ज्याच्या हातीं । ज्यातें बोलती भूपती । तें माझी विभूती हरि ह्मणे ॥ ८७ ॥

उच्चैःश्रवास्तुरङ्गाणां धातूनामस्मि काञ्चनम् । यमः संयमतां चाहं सर्पाणामस्मि वासुकिः ॥ १८ ॥
नागेन्द्राणामनन्तोऽहं मृगेन्द्रः शृङ्गिदंष्ट्रिणाम् । आश्रमाणामहं तुर्यो वर्णानां प्रथमोऽनघ ॥ १९ ॥

उच्चैःश्रवा तुरंगजाती । तो मी ह्मणे कमळापती । सुवर्ण धातु माझी विभूती । जीलागीं लुलांती तिनी लोक ॥ ८८ ॥ दंडधरित्यांमाजी गहन । यमधर्म मी आपण । सर्पांमाजी जाण । मी नारायण वासुकी ॥ ८९ ॥ अनंत या नामातें जो धरी । तो नाग मी ह्मणे श्रीहरी । नखदंष्ट्राशृंगधारी । त्यामाजी केसरी ह्मणे देवो ॥ १९० ॥ चतुर्थाश्रम सन्यास जाण । तो मी ह्मणे नारायण । वर्णाग्रज जे ब्राह्मण । ते मी ब्रह्म जाण बोलतें ॥ ९१ ॥

तीर्थानां स्रोतसां गङ्गा समुद्रः सरसामहम् । आयुधानां धनुरहं त्रिपुरघ्नो धनुष्मताम् ॥ २० ॥

तीर्थसरितामाजीं गंगा । तें मी ह्मणे श्रीरंग । तडागीं श्रेष्ठ तडाग । समुद्र साङ्ग मी ह्मणे हरी ॥ ९२ ॥ आयुधीं धनुष्य हतियेर । ते मी ह्मणे सारंगधर । त्रिपुरारि मी धनुर्धर । जेणें केला संहार त्रिपुरांचा ॥ ९३ ॥

---

१ अग्नि २ शंकर ३ पूज्य मानिला ४ प्रमुख ५ नक्षत्राचा आणि औषधींचा सत्ताधारी ६ जलांत राहणाऱ्याचा नायक ७ प्रसर ८ पृथ्वी ९ सर्व भूमी १० घोड्यामध्यें ११ सोनें १२ धडपड करितात, लोळ घोटतात १३ शास्त्यामध्यें १४ नख, दांत, शिंगें धारण करणारे हिंस्र पशु. १५ गणश्रेष्ठ. १६ गंगोदक. १७ हत्यार. १८ श्रीशंकर

धिष्ण्यानामस्म्यहं मेरुर्गहनानां हिमालयः । वनस्पतीनामश्वत्थ ओषधीनामहं यवः ॥ २१ ॥

त्रिभुवननिवासस्थान महामेरू । तो मी ह्मणे सारंगधरू । दुर्गमत्वे अतिदुर्धरू । तो मी हिमगिरिवरू ह्मणे कृष्ण ॥ ९४ ॥ वृक्षामाजीं जो अश्वत्थू । तो मी ह्मणे श्रीकृष्णनाथू । औषधींमाजीं अतिविख्यातू । यव मी अच्युतू ह्मणे वेगें ॥ ९५ ॥

पुरोधसां वसिष्ठोऽहं ब्रह्मिष्ठानां बृहस्पतिः । स्कन्दोऽहं सर्वसेनान्यामग्रण्यां भगवानजः ॥ २२ ॥

श्रीरामपौरोहित्यें श्रेष्ठ । देवो ह्मणे तो मी वसिष्ठ । वेदवेत्त्यामाजीं उद्भट । सुरगुरु वरिष्ठ मी उद्धवा ॥ ९६ ॥ स्कंद सेनापतिशिरोमणी । तो मी ह्मणे चक्रपाणी । स्वधर्मप्रवर्तकू अग्रगणी । वद्य ब्राह्मणी तो ब्रह्म मी ॥ ९७ ॥

यज्ञानां ब्रह्मयज्ञोऽहं व्रतानामविहिंसनम् । वाय्वग्न्यर्काम्बुवागात्मा शुचीनामप्यहं शुचिः ॥ २३ ॥

यज्ञामाजीं ब्रह्मयज्ञ । तो मी ह्मणे सर्वज्ञ । देवर्षिपितृभूतगण । आब्रह्म भुवन जेणे तृप्त ॥ ९८ ॥ जीवमात्रासी पैं जाण । नेदावें दुःखवचन । व्रतामाजीं जे अविहिंसन । तें मी श्रीकृष्ण स्वयें ह्मणे ॥ ९९ ॥ एका वायूचेनि पवित्रपण । एक अग्नीस्तव पवित्र जाण । एकातें पवित्र करी जीवन । एक पावन वचनमात्रें ॥ २०० ॥ एक बुद्धीस्तव पवित्र जाण । या समस्तामाजीं पवित्रपण । तें माझें स्वरूप ह्मणे श्रीकृष्ण । पावनां पावन मी एक ॥ १ ॥ जग माझेनि नामें पुनीत । हें सर्वांचें सर्व समत । त्या माझें स्वरूप जे येथ । परम पुनीत पुनीता ॥ २ ॥

योगानामात्मसंरोधो मन्त्रोऽस्मि विजिगीषताम् । आन्वीक्षिकी कौशलानां विकल्पः ख्यातिवादिनाम् ॥ २४ ॥

विविध योगामाजी आत्मरोधू । तो योग मी ह्मणे गोविंदू । जेणे प्रकटे परमानंदू । समाधिबोधू साधका ॥ ३ ॥ मुख्यत्वें विवेक धरोनि हातीं । जो न्यायें ता विजयो वांछी चित्तीं । ते नीतीची नीति मी श्रीपती । जाण निश्चितीं उद्धवा ॥ ४ ॥ आत्मानात्मविवेक केवळ । ते आन्वीक्षिकी विद्या कुशळ । ते विद्या ह्मणे मी गोपाळ । विवेक प्रबळ माझेनी ॥ ५ ॥ वादांमाजी वाद अनंत । जेथ विकल्पा नाही अंत । तो वादू मी ह्मणे अच्युत । ऐक निश्चित विकल्प ॥ ६ ॥ अख्याति अन्यथाआख्याती । शून्यख्याती सत्ख्याती । अनिर्वचनीय जे ख्याती । तो वादू निश्चितां मी उद्धवा ॥ ७ ॥

स्त्रीणां तु शतरूपाहं पुंसां स्वायंभुवो मनुः । नारायणो मुनीनां च कुमारो ब्रह्मचारिणाम् ॥ २५ ॥

शतरूपा आणि मनू । इयें दोनी मी ह्मणे जनार्दनू । मुनींमाजीं मी नारायणू । बदरीसेवेंनू सदा असे ॥ ८ ॥ नैष्ठिक ब्रह्मचर्यधर । माझें स्वरूप सनत्कुमार । स्वयें सांगताहे श्रीधर । जाण साचार उद्धवा ॥ ९ ॥

धर्माणामस्मि संन्यासः क्षेमाणामबहिर्मतिः । गुह्यानां सूनृतं मौनं मिथुनानामजस्त्वहम् ॥ २६ ॥

भूतां अभयदानउपक्रमू । सर्वांभूतीं मी आत्मा परमू । हा संन्यासाचा मुख्य धर्मू । तो धर्म पुरुषोत्तमू स्वयें मी ह्मणे ॥ २१० ॥ भूतासी काया वाचा मनें । दुःख नेदूनि सुख देणें । या नांव संन्यासधर्म ह्मणणें । तो धर्म मी ह्मणे गोविंद ॥ ११ ॥ अंतरीं शुद्ध

---

१ धराधरू २ दुर्लंघ्य असल्यामुळें ३ पिंपळ ४ जव ५ श्रीरामाचें पुरोहितपण केल्यामुळें ६ श्रेष्ठ ७ कार्तिकस्वामी. ८ ब्रह्मापर्यंत ९ अहिंसाव्रत १० पावनाला पावनत्व देणारा ११ नीतीनें १२ अध्यात्मविद्या १३ ख्यातिवादांमध्यें कधीं नाहींसा न होणारा 'ह कीं ई' असा विकल्पही मीच आहे. १४ बदरिकाश्रमीं राहणारा. १५ न देऊन

नाहीं बोध । दांत चावूनि साहतां द्वंद्व । ते क्षमा नोहे शुद्ध । ऐक विनोदें क्षमेचा ॥१२॥ अंतरी ठसावलें परब्रह्म । बाह्य सर्वां भूतीं जाहला सम । ते क्षेमा मी ह्मणे पुरुषोत्तम । द्वंद्वाराम बाधीना ॥ १३ ॥ असत्य पापी सकळ सृष्टीं । असत्यामाजीं पापकोटी । असत्याची खोटी गोठी । जो तो पोटीं सांडीना ॥ १४ ॥ उभय लौकिकीं खोटेपणें । असत्य बहिर्मुख नाणें । तें मनींहूनि जेणें सांडणें । तो म्यां श्रीकृष्णें वंदिजे ॥ १५ ॥ तें गुह्यांमाजी अतिगुह्य जाण । सत्य वाचा कां मनींहूनि मौन । तें मी ह्मणे मधुसूदन । सत्यप्रिय जाण निजगुह्य ॥ १६ ॥ स्रष्ट्याचे देह द्विधा जाण । मनु शतरूपा मूळमिथुन । तें मी ह्मणे नारायण । मनुष्यसृजन सद्भावें ॥ १७ ॥

संवत्सरोऽस्म्यनिमिषामृतूनां मधुमाधवौ । मासानां मार्गशीर्षोऽहं नक्षत्राणां तथाऽभिजित् ॥ २७ ॥

सावधानें अविकळ । न चुकतां पळें पळ । संवत्सरात्मक जो काळ । तो मी गोपाळ स्वयें ह्मणे ॥ १८ ॥ त्रसरेणूपासूनि जाण । लवनिमिषदिनमान । संवत्सरवरी सावधान । गणीं मी संकर्षण काळगणना ॥ १९ ॥ मधुमाधववसंतयुक्त । कृष्ण ह्मणे तो मी ऋतू । मार्गशीर्ष मी मासांआंतू । जो धान्यपाकयुक्त आल्हादी ॥ २२० ॥ गणितां न ये पंचांगात । नक्षत्रीं असोनि सदा गुप्त । अव्यक्त परी सज्ञान प्राप्त । तें मी अभिजित ह्मणे हरी ॥ २१ ॥

अहं युगानां च कृतं धीराणां देवलोऽसितः । द्वैपायनोऽस्मि व्यासानां कवीनां काव्य आत्मवान् ॥ २८ ॥

युगांमाजी कृतयुग । तें मी ह्मणे श्रीरंग । जेथ संपूर्ण धर्म साङ्ग । अधर्मभाग असेना ॥ २२ ॥ निजधैर्य अतिअद्भुत । असित देवल धैर्यवंत । तो मी ह्मणे गा अच्युत । जाण निश्चित उद्धवा ॥ २३ ॥ वेदविभागी राजहंस । जो कां द्वैपायन व्यास । तो मी ह्मणे हृषीकेश । निवडूनि द्विजास दीधले वेद ॥ २४ ॥ कवि त्यांमाजी परमार्थज्ञाता । उशना कवी जाण तत्त्वतां । तो मी ह्मणे रमाभर्ता । निजात्मकविता मी शुक्र ॥ २५ ॥

वासुदेवो भगवतां त्वं तु भागवतेष्वहम् । किंपुरुषाणां हनुमान्विद्याध्राणां सुदर्शनः ॥ २९ ॥

षड्गुणभाग्यें भाग्यवंत । पूर्णांशें जो भगवंत । वासुदेवनामें विख्यात । जाण तो मी येथ श्रीकृष्ण ॥ २६ ॥ भागवतामाजीं अतिगहन । उद्धवा तूं तो मीचि जाण । ऐसें बोलतां श्रीकृष्ण । उद्धवें श्रीचरण वंदिले ॥ २७ ॥ उद्धवें करितां नमन । कृष्णें दीधलें आलिंगन । आनंदें कोंदलें त्रिभुवन । स्वानंदघन तुष्टला ॥ २८ ॥ उद्धव आणि श्रीकृष्ण । दोनी एक जाहले जाण । 'मी तो तूं' जें बोलिला श्रीकृष्ण । तें उद्धवासी आपण सत्यत्वें दावी ॥२९॥ दोघांचें मोडलें दोनीपण । उद्धव जाहला श्रीकृष्ण । कृष्णाअंगीं उद्धवपण । संपूर्ण जाण बाणलें ॥ २३० ॥ तेणें उद्धव झाला विस्मित । नावेक श्लाघला आपणांत । मीच कृष्णाचा प्रिय भक्त । हें जाणोनि अनंत बोलिला ॥ ३१ ॥ वानरांमाजी हनुमंत । तो मी ह्मणे

१ कौतुक, नवल २ क्षेम ह्मणजे निर्भयस्थान, त्यांत अंतर्निष्ठा हें माझें स्वरूप होय ३ द्वंद्वाचा समूह ४ बहिर्मुखीत असणें हेंच असत्य ५ सृष्टीचे ६ जोडप्यात-ज्याच्या देहामध्यें स्वायंभुवमनु व शतरूपा हें पहिलें जोडपें उत्पन्न झालें-तो प्रजापति मी ७ जे कधीं प्रमत्त (बेसावध) नसतात त्यांत संवत्सर मी ८ कोणत्याही घरांत पडलेल्या सूर्यकिरणामध्यें सूक्ष्म परमाणु दिसतात त्यापासून ९ क्षण, पळ, घटी, प्रहर, दिवस इत्यादि १० मधु ह्मणजे चैत्र व माधव ह्मणजे वैशाख ११ उत्तराषाढाचा चवथा पाद व श्रवणाचा पहिला पाद १२ कवींमध्यें १३ शुक्राचार्य १४ "उत्पत्तिं प्रलयं चैव भूतानामागतिं गतिम् । वेत्ति विद्यामविद्यां च स वाच्यो भगवानिति" १५ क्षणभर १६ मोठेपणानें फुगला

कृष्णनाथ । तंव उद्धव जाहला गर्वहत । लाजला पोटात ते काळीं ॥ ३२ ॥ जेथ वानर आणि वनचर । मजहूनि कृष्णाचे प्रियकर । न कळे हरिभक्ताचा पार । मी कोण किंकर ते ठायीं ॥ ३३ ॥ ऐसें विचारूनि चित्ता । सवेंचि नमिले कृष्णनाथा । तुझ्या विभूति अचुंबिता । कृपेनें तत्त्वता मज सांग ॥ ३४ ॥ तंव हांसोनि श्रीधर । काय बोलिला उत्तर । सुदर्शन जो विद्याधर । तो विभूति साचार पैं माझी ॥ ३५ ॥

रत्नाना पद्मरागोऽस्मि पद्मकोश सुपेशसाम् । कुशोऽस्मि दर्भजातीनां गव्यमाज्य हविःष्वहम् ॥ ३० ॥

रत्नामाजीं जो पद्मराग । तो मी ह्मणे श्रीरंग । मनोहरामाजीं अव्यंग । हरि ह्मणे सांग पद्मकेळा तो मी ॥ ३६ ॥ दशदर्भांमाझारीं । कुश तो मी ह्मणे श्रीहरी । सकळ हविषाच्या शिरीं । गोघृत श्रीहरि स्वयें मी ह्मणे ॥ ३७ ॥

व्यवसायिनामहं लक्ष्मी कितवाना छलग्रह । तितिक्षाऽस्मि तितिक्षुणा मत्त्व सत्ववतामहम् ॥ ३१ ॥

व्यवसायाचे व्यवस्थिती । दानयुक्त अतिसंपत्ती । ते लक्ष्मी मी ह्मणे श्रीपती । जाण निश्चितीं उद्धवा ॥ ३८ ॥ कपटाचिये कपटगती । अगम्य जे छळणास्थिती । तो मी कृष्ण मायिकमूर्ती । अतर्क्य युक्ती छळणाची ॥ ३९ ॥ ब्रह्माचे अंगीं निजजीविता । जीवासी ब्रह्मसायुज्यता । त्या कपटाचा मीचि कर्ता । देवांदेवता अतर्क्य ॥ २४० ॥ आह्मी माया-नियते ह्मणविती । तो शिवू ठकिला मोहिनीप्रती । ब्रह्मा ठकिला वत्साहरणार्थीं । ठकडा निश्चितीं मी एकू ॥ ४१ ॥ सहनशीळीं सहनशक्ती । ते मी ह्मणे कमळापती । सात्विकाची निजसत्ववृत्ती । ते मी श्रीपति स्वयें ह्मणे ॥ ४२ ॥

ओज सहो बलवतां कर्माहं विद्धि सात्वताम् । सात्वता नव मूर्तीनामादिमूर्तिरहं पर ॥ ३२ ॥

बळवंतांच्या ठायीं प्रबळ । मनोबळ शरीरबळ । धैर्यबळ ते मी गोपाळ । जेणे अळु-माळ डंडळीना ॥ ४३ ॥ भक्ताच्या ठायीं भजनकर्म । जेणे माझें अनिवार प्रेम । तें कर्म ह्मणे मी पुरुषोत्तम । भक्तकामनिर्दळणू ॥ ४४ ॥ नव व्यूह अर्चनस्थिती । सात्वता ज्या नव मूर्ती । त्यात वासुदेव प्रथमस्थिती । ऐक व्युत्पत्ती नवाची ॥ ४५ ॥ वासुदेव संकर्षण । अनिरुद्ध आणि प्रद्युम्न । हयग्रीव नारायण । वराह वामन नरसिंह ॥ ४६ ॥ हे नव-व्यूहांची व्युत्पत्ती । यांमाजीं मी प्रथम मूर्ती । येर आठही माझ्या विभूती । जाण निश्चितीं उद्धवा ॥ ४७ ॥ हयग्रीव वेदमूर्ती । तेथें श्रीव्यासें करूनि भक्ती । वेदव्यासपदप्राप्ती । हे केली ख्याती तिहीं लोकीं ॥ ४८ ॥ नारायण निजमूर्ती । ब्रह्माने करूनि त्याची भक्ती । चतुःश्लोकीं ज्ञानस्थिती । पावोन निश्चितीं ब्रह्मत्वा आला ॥ ४९ ॥ श्वेतवराह महामूर्ती । धरेने करूनि पूर्ण भक्ती । तीस उद्धरूनि कृपामूर्ती । अभिनव शांती अर्पिली ॥ २५० ॥ माझी निजमूर्ति वामन । देवीं करूनि पूर्ण भजन । त्याच्या छळें बळी बांधोन । देवाचा सन्मान स्वाधिकार केला ॥ ५१ ॥ नरहरि दिव्यमूर्ती । प्रल्हादें करूनि अनन्यभक्ती । मी सर्वात्मा सर्वां भूतीं । लोका प्रतीती विश्वासिली जेणे ॥ ५२ ॥ संकर्षण श्रेष्ठ मूर्ती । ब्रह्माज्ञा रैवतें केली भक्ती । अर्पूनिया रेवती । स्वानंदस्थितीं निवाला ॥ ५३ ॥ प्रद्युम्न काममूर्ती ।

---

१ समग्र, काहीं गुप्त न ठेविता २ कमळाचा कळा ३ उद्योगी पुरुषाचा धनादिसंपत्ति मी ४ जीवपणाची कल्पना ५ वत्सार्थी ६ फसविणारा ७ अल्पही ८ गडबडत नाहीं ९ भक्तास, शाश्वता १० नवव्यूह=वासुदेवादि पूजतल्या नऊ मूर्ति आहेत, त्यातली पहिली मूर्ति मी ११ श्रद्धेनें १२ पृथ्वीनें. १३ अनुभव

सकाम कामुकीं करूनियां भक्ती । जे जे काम वांछिती । ते ते निश्चितीं तो पुरवी ॥५४॥ अनिरुद्ध माझा निजसखा । शिवाज्ञा भक्ति केली उखा । बाणासुर तारिला देखा । साह्य चित्ररेखा नारदाज्ञा ॥ ५५ ॥ पूर्णांशें ब्रह्मस्थिती । वासुदेव मी आदिमूर्ती । लीलेनें तारिले नेणो किती । तेथील निजभक्ती उद्धवार्जुनीं नांदे ॥ ५६ ॥ नव भक्ति नव मूर्ती । तेथील भक्तीची स्थिती । उद्धवा म्यां तुजप्रती । यथार्थगती सांगीतली ॥ ५७ ॥

विश्वावसु पूर्वचित्तिर्गन्धर्वाप्सरसामहम् । भूधराणामहं स्थैर्यं गंधमात्रमहं भुवः ॥ ३३ ॥

ज्याचें गायन अतिअपूर्व । जो विश्वावसु गंधर्व । तो मी ह्मणे माधव । ऐके उद्धव सावध ॥ ५८ ॥ नृत्य करूनि मनोहरा । सवाद्य सद्भावे सुंदरा । पूर्वचित्ती जे अप्सरा । ते मी ह्मणे नोवरा[1] भीमकीचा ॥ ५९ ॥ पर्वतांमाजीं जे स्थिरपण । तें मी ह्मणे नारायण । पृथ्वीमाजीं जो गंध जाण । तो मी श्रीकृष्ण स्वयें ह्मणे ॥ २६० ॥

अपां रसश्च परमस्तेजिष्ठानां विभावसुः । प्रभा सूर्येन्दुताराणां शब्दोऽहं नभसः परः ॥ ३४ ॥

उदकाच्या ठायीं सुरसू[2] । तो मी ह्मणे श्रीनिवासू । तेजिष्ठांमाजीं[3] जो प्रकाशू । तो मी निजतेजाशू[4] उद्धवा ॥ ६१ ॥ चंद्रसूर्यतारांच्या ठायीं । जें तेज तें माझें पाहीं । अनाहत शब्दें[5] तो मीही । जो गगनासी कंहीं नातळे ॥ ६२ ॥

ब्रह्मण्यानां बलिरहं वीराणामहमर्जुनः । भूतानां स्थितिरुत्पत्तिरहं वै प्रतिसंक्रमः ॥ ३५ ॥

ब्राह्मणभजनीं बळीची थोरी । तो मी कृष्ण ह्मणे निर्धारीं । ब्राह्मणभजन प्रेमें[6] करी । मी बळीच्या द्वारीं द्वारपाळू ॥ ६३ ॥ नरावतारें अतिसपन्न । पांडवांमाजी वीर अर्जुन । तो मी ह्मणे नारायण । जीवप्राण तो माझा ॥ ६४ ॥ भूतांची उत्पत्ति स्थिती । ते मी ह्मणे श्रीपती । भूतासी जे प्रळयगती[7] । तेही मी निश्चितीं उद्धवा ॥ ६५ ॥

गत्युक्त्युत्सर्गोपादानमानन्दस्पर्शलक्षणम् । आस्वादश्रुत्यवघ्राणमहं सर्वेन्द्रियेन्द्रियम् ॥ ३६ ॥

ज्ञान कर्म उभय इंद्रियें । त्या इंद्रियांचें मी इंद्रिय पाहें । त्याची क्रिया जे जे आहे । ते माझेनि होये अभिव्यक्त[8] ॥ ६६ ॥ गति ग्रहण गमन । उत्सर्ग आणि मोहन । दर्शन स्पर्शन घ्राण । श्रवण स्वादन माझेनी ॥ ६७ ॥ तें इंद्रियक्रियेचें चेलन । तिळभरी नव्हे मजविण । ऐक त्यांचेंही लक्षण । तुज मी संपूर्ण सांगेन ॥ ६८ ॥ मी मनाचेंही महामन । नयनाचेंही नयन । स्पर्शाचेही स्पर्शन । जिव्हेची जाण निजजिव्हा ॥ ६९ ॥ मी घ्राणाचेंही निज-घ्राण । श्रवणाचे आदिश्रवण । ग्रहणाचे निजग्रहण । गतीची जाण मी गती ॥ २७० ॥ मी आनंदाचा आनंदू । मी बुद्धीचाही प्रबोधू[10] । सकळ इंद्रियांचा स्वादू । तो मी मुकुंदू उद्धवा ॥ ७१ ॥ मी वाचेची वाचा सावकाश । मी परेचीही परेशीं[11] । सकळ इंद्रियांचा मी ईश । यालागीं हृषीकेश नाव माझें ॥ ७२ ॥

पृथिवी वायुराकाश आपो ज्योतिरहं महान् । विकारः पुरुषोऽव्यक्तं रजः सत्त्वं तमः परम् ॥ ३७ ॥

तत्त्वसंख्या पंचवीस । त्रिगुण घालितां अठ्ठावीस । ऐक त्यांचाही विलास[12] । सावकाश सांगेन ॥ ७३ ॥ अहं महत्तत्व पंचतन्मात्रा । हा स्थूळ[13] प्रकृतीचा उभारा । महाभूतेंद्रियें[14]

१ रुक्मिणीपति श्रीकृष्ण २ उत्तमरस ३ तेजस्वी प्राण्यामध्यें ४ तेजस् ५ आकाशाला अगोचर असा ध्वनि ६ प्रतापें ७ नाशस्थिति ८ प्रकट ९ हे सर्व इंद्रियव्यापार मी, ९ लक्षण १० प्रकाशक ११ परावाणीचा प्रेरक १२ विस्तार १३ पृथिवी (गंध), उदक (रस), तेज (रूप), वायु (स्पर्श) व आकाश (शब्द), या पंचतन्मात्रा, सहावा अहंकार, व सातवें महत्तत्व, मिळून स्थूल प्रकृति होते १४ पंचमहाभूतें व एकादश इंद्रियें मिळून सोळा प्रकारचीं कार्यें होतात

अकरा. हे षोडश विकारांची संख्या ॥ ७४ ॥ यांत मिळाल्या प्रकृतिपुरुष । तत्त्वसंख्य पंचवीस । प्रकृतीमाजीं गुणांचा वास । हा तत्त्वविलास तत्त्वांचा ॥ ७५ ॥ प्रकृति गुणविकार । तत्त्वसंख्या निर्धार । हा म्यां सांगीतला जो विचार । तें परात्पर स्वरूप माझें ॥७६॥

अहमेतत्प्रसंख्यानं ज्ञानं तत्त्वविनिश्चयः । मयेश्वरेण जीवेन गुणेन गुणिना विना ।
सर्वात्मनापि सर्वेण न भावो विद्यते क्वचित् ॥ ३८ ॥

एवं पंचवीसतत्त्वव्याख्यान । तें अवघें मीचि जाण । या गणण्याचें गणितें ज्ञान । तेंही मी आपण ह्मणे देवो ॥ ७७ ॥ हें जाणतें जें लक्षण । तेंही देवो ह्मणे मी आपण । मज वेगळा अणुप्रमाण । सर्वथा जाण असेना ॥ ७८ ॥ जीव आणि ईश्वर । गुणी आणि गुणावतार । क्षेत्रक्षेत्रज्ञ[2] निर्धार । सर्वही साचार मीचि मी ॥७९॥ मजवेगळें अणुमात्र । उरलें नाहीं गा स्वतन्त्र । मी सर्वात्मा सर्वत्र । केवळ चिन्मात्र तेंही मी ॥ २८० ॥ मजवेगळें येथ कांहीं । उद्धवा गा उरलें नाहीं । सर्वसाधारण पाहीं । सर्वां देहीं असे मी ॥ ८१ ॥ उद्धवा ऐसें ह्मणसी कांहीं । संक्षेपू न करावा पाहीं । विस्तारू न चले ये ठायीं । ऐक तेंही सांगेन ॥ ८२ ॥

संख्यानं परमाणूनां कालेन क्रियते मया । न तथा मे विभूतीनां सृजतोऽण्डानि कोटिशः ॥ ३९ ॥

पृथ्वीचिया परमाणुकणा । मी काळरूपें करी गणना । परी विभूतिसंख्याप्रमाणा[3] । माझेनिही जाणा न गणवती ॥ ८३ ॥ म्यां सृजिले[4] अनंत ब्रह्मगोळ । ते मज गणवतीना सकळ । मा विभूति माझ्या केवळ । कोण तोंडाळ गणूं शके ॥ ८४ ॥ मी सर्वज्ञ श्रीनारायण । माझ्या विभूति मज जाण । गणावया नाहीं आंगवण[6] । मा निरूपण केवीं सांगें ॥ ८५ ॥ मनुष्यामाजीं माझी विभूती । नांदतसे कोणे स्थितीं । ते खूण सांगेन तुजप्रती । ऐक निश्चितीं उद्धवा ॥ ८६ ॥

तेजः श्रीः कीर्तिरैश्वर्यं ह्रीस्त्यागः सौभगं भगः । वीर्यं तितिक्षा विज्ञानं यत्र यत्र स मेंऽशकः ॥ ४० ॥

ज्याची प्रबळ प्रतापशक्ती । जेथ निरंतर लक्ष्मीची वस्ती । ज्यासी मर्यादा नाहीं संपत्ती । ज्याची उदार कीर्ति स्वधर्में ॥ ८७ ॥ ज्याच्या ऐश्वर्याची परमगती । आज्ञेवरी नेमी त्रिजगती । ज्याची अनिवार दानस्थिती । जेथ भाग्याची उत्पत्ती नीच नवी दिसे ॥ ८८ ॥ ज्याचें सामर्थ्य अतिदुर्धर । कोणी बोलों शकेना उत्तर । ज्याचें सौभाग्य मनोहर । आह्लादकर[12] जननयना ॥ ८९ ॥ ज्यासी सहनशीळतेची चोज[13] । ज्यासी निंद्य कर्माची लाज । जो विज्ञानाचें भोज । सहजेंचि निज नाचत ॥ २९० ॥ इयें लक्षणें जेथ वर्तती । तो जाण माझी विभूती । यांत एका लक्षणाची जेथ प्राप्ती । तेही विभूती पैं माझी ॥ ९१ ॥

एतास्ते कीर्तिताः सर्वाः संक्षेपेण विभूतयः । मनोविकारा एवैते यथा वाचाऽभिधीयते ॥ ४१ ॥

केवळ संकोच संक्षेपस्थितीं । म्यां सांगीतल्या ज्या विभूती । त्या मनोविकारप्रतीती । जाण निश्चितीं उद्धवा ॥ ९२ ॥ साधकाचे साधनस्थितीं । सत्य जाणाव्या माझ्या विभूती । विचारितां परमार्थगती । तरी कल्पिती या मनोजन्या[15] ॥ ९३ ॥ माझें स्वरूप अद्वैत जाण । नाहीं नाम रूप गुण वर्ण । तेथ नाना विभूतिलक्षण । मिथ्या जाण वाचिक ॥ ९४ ॥

---

१ या तेवीसांशिवाय दोन प्रकृति व पुरुष मिळून पंचवीस तत्त्वें होतात २ शरीर व आत्मा ३ पृथ्वीचे परमाणु गणवतील, पण माझ्या अवताराची गणना करवत नाहीं ४ निर्मिले ५ बोलका, गप्पक ६ शक्ति ७ ओजस्विता ८ अमलांत ठेवतो ९ मर्यादा १० नित्य ११ भाग्यशालिता १२ जनाच्या नेत्रास आनंदविणारें १३ आवड १४ बाहुलें प्रतिमा. १५ मन कल्पित.

वाचं यच्छ मनो यच्छ प्राणान् यच्छेन्द्रियाणि च । आत्मानमात्मना यच्छ न भूयः कल्पसेऽध्वने ॥ ४२ ॥

माझें स्वरूप नित्य निर्विकार । मनबुद्धिवाचा न कळे पार । तेथ बापुडीं इंद्रियें किंकर । प्राण निर्धार ते नेणे ॥ ९५ ॥ यालागीं शमदमांच्या अनुक्रमीं । मनबुद्धिये वाचा नेमीं[1] । प्राण नेमूनि प्राणधर्मीं । आत्मारामीं पावसी ॥ ९६ ॥ मनबुद्ध्यादि इंद्रियनेम । करावयाचें न कळे वर्म । ह्मणसी तरी तो अनुक्रम । ऐक सुगम सांगेन ॥ ९७ ॥ वाचा नेमावी माझेनि नामें । मन नेमावें ध्यानसंभ्रमें । प्राण नेमावा प्राणायामें । इंद्रियें दमें नेमावीं ॥ ९८ ॥ बुद्धि नेमावी आत्मविवेकें । जीव नेमावा परमात्मसुखें । इतकेन तूं आवश्यकें । होसी कौतुकें मद्रूप ॥ ९९ ॥ मद्रूप झालियापाठीं । मग संसार न पडे दिठी । खुंटल्या जन्ममरणांचिया गोठी । गमनागमन आटाआटी[3] निमाली ॥ ३०० ॥ म्यां सांगीतल्या नेमपरिपाटीं । हा नेम करणे नाहीं ज्याच्या पोटीं । तो भोगी दुःखांचिया कोटी । ऐक ते गोठी सांगेन ॥ १ ॥

यो वै वाङ्मनसी सम्यगसंयच्छन् धिया यतिः । तस्य व्रतं तपो दानं स्रवत्यामघटाम्बुवत् ॥ ४३ ॥

म्यां सांगीतल्या नेमाचे निगुतीं । मनबुद्धिइंद्रियपंक्ती । जो नेमीना साक्षेपस्थिती । त्याचीं साधनें होती नश्वर[4] ॥ २ ॥ त्याचें व्रत तप दान । योग याग शब्दज्ञान । कांचे भांड्यांतील जीवन । तैशीं जाण नासती ॥ ३ ॥ जेवीं राखेमाजीं केला होम । का अशौचें[6] आचरला कर्म । कुपात्रीं दानधर्म । तैसा संभ्रम साधना ॥ ४ ॥ उखरीं[7] पेरिलें बीज । का गोळक आंवतिला[8] द्विज । डोहळ्याचे सोहळे भोगी वाझ । तैशी वोज साधनां ॥ ५ ॥ यापरी गा निश्चितीं । विध्युक्त नेम नाहीं चित्तीं । त्याचीं साधनें वृथा जाती । हातोहातीं उद्धवा ॥ ६ ॥ यालागीं मनादि इंद्रियवृत्ती । नेमाव्या यथानिगुतीं । हेंचि उद्धवाप्रती । स्वयें श्रीपति सांगत ॥ ७ ॥

तस्मान्मनो वचः प्राणान् नियच्छेन्मत्परायणः । मद्भक्तियुक्तया बुद्ध्या ततः परिसमाप्यते ॥ ४४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

मन बुद्धि इंद्रियें प्राण । अवश्य नेमावी गा जाण । वृत्ति करोनि सावधान । माझें भजन जो करी ॥ ८ ॥ भावें करितां माझी भक्ती । विषयवासना जळोनि जाती । निर्विकल्प उपजे शांती । माझे भक्तिपंथीं[10] चालतां ॥ ९ ॥ चालतां माझे भक्तिपंथीं । सकळ साधनें जळोनि जाती । भावें प्रकटें मी श्रीपती[11] । करीं संसारनिवृत्ती निजभक्तां ॥ ३१० ॥ हो का माझिया निजभक्तां । संसारबाधेची व्यथा । ते लाज मज भगवंता । गांजूं निजभक्ता मी नेदीं ॥ ११ ॥ प्रल्हाद गांजितां जगजेठी । मी प्रकटला कोरडे[12] काष्ठीं । वैकुंठ सांडूनि उठाउठीं । गजेंद्रासाठीं पावलों ॥ १२ ॥ द्रौपदी गांजितां तत्काळीं । म्यां कौरवांची तोंडें केलीं काळीं । आगीनें[13] गांजितां गोवळीं । म्यां प्राशिला ते काळीं दावाग्नी ॥ १३ ॥ गोकुळ गांजितां सुरपती[14] । म्यां गोवर्धन धरिला हातीं । कीं गोपिकांची पुरवावया आर्तीं[15] । मी झालों श्रीपति कामारा[16] ॥ १४ ॥ अर्जुनप्रतिज्ञेचे प्राप्ती । म्यां दिवसा लपविला गभस्ती[17] । लावूनि जयद्रथासी ख्याती । सुभद्रापति वांचविला ॥ १५ ॥ अंबरी-

---

१ नियमन कर, जिंक २ परमात्मचिंतनानें ३ प्रयास ४ नाशवंत ५ कच्च्या, अर्धवट भाजलेल्या ६ शुचिर्भूतपणाविरहित 'अशौच' ७ खडताळ जमिनीवर ८ भोजनास बोलाविला ९ निकल्परहित १० भक्तिमार्गांत ११ सर्वांचा मित्र असा. १२ वाळ्यांत १३ वणव्यानें. १४ इंद्र. १५ इच्छा. १६ सेवक. १७ सूर्य

पाचे गर्भवास । म्यांचि सोसिले सावकाश । उणें आपुल्या निजभक्तांस । मी हृषीकेश येवों नेदीं ॥ १६ ॥ भक्ताचे पायींची माती । मी हृदयीं वाहें श्रीपती । वानरें वनचरें भावार्थी । म्यां आपुले पातीं बैसविलीं ॥ १७ ॥ यालागीं उद्धवा पुढतपुढतीं । मी सांगें करावी माझी भक्ती । माझे भजनीं माझी प्राप्ती । अवलीळा पावती मद्भावें ॥ १८ ॥ मद्भावें करितां माझी भक्ती । मी अनंत आतुडें त्यांच्या हातीं । शेखीं कामारा होय भक्ताप्रती । भक्तीची प्रीती मज ऐशी ॥ १९ ॥ माझिये भक्तीपरतें । सुगम साधन नाहीं येथें । हें जाणोनि म्यां तूतें । भजनपंथें लाविलें ॥ ३२० ॥ लाविल्या लागे सद्भक्ती । तैं संसार बापुडें तें किती । हेळसून चारी मुक्ती । निजसुख भोगिती मद्भक्त ॥ २१ ॥ मद्भक्तांचे महिमान । अतिशयें अगम्य गहन । ऐसें बोलूनियां श्रीकृष्ण । उद्धवासी जाण कुरवाळी ॥ २२ ॥ तेणें श्रीकृष्णकराग्रस्पर्शें । उद्धवासीं झालें कैसें । व्याले धेनूचेनि वोरसें । वत्स जैसें उल्हासे ॥ २३ ॥ जेवीं कां लागतां चंद्रकर । सबाह्य निवों लागे चकोर । मेघ देखोनि मयूर । नृत्यतत्पर स्वानंदें ॥ २४ ॥ यापरी उद्धव जाण । स्वानंदें झाला परिपूर्ण । विसरला देव-भक्तपण । कृष्णही कृष्णपण विसरला ॥ २५ ॥ यापरी भक्तिसुखाआंत । दोघेही ऐक्यें झाले उन्मत्त । परमानंदाचा तेथ । धेंडा नाचत स्वानंदें ॥ २६ ॥ या भक्तिसुखाची गोडी । भाग्येंवीण न कळे फुंडी । उद्धवभजनाचे कुळवाडी । जोडला जोडी[11] श्रीकृष्ण ॥ २७ ॥ एका जनार्दना शरण । भजनसुखाची ऊणखूण । तो एक जाणे संपूर्ण । भक्तजीवन-जिव्हाळा ॥ २८ ॥ जो निजभक्ताचा जिव्हाळा । तो गोकुळीं होऊनि गोरेळा[12] । क्रीडोनि त्यांचिया खेळामेळा । गोपीगोपाळां उद्धरिलें ॥ २९ ॥ स्वयें खेळोनि त्यांचिया खेळा । उद्धरिलें बाळगोपाळां । हें नवल नव्हे त्याची कळा । उदार लीळा ते ऐका ॥ ३३० ॥ पर्वत पाषाण तृण तरुवरें[13] । भृंग मत्स्य मृग मगर । व्याघ्र वनचर विखार । पारावत[14] मयूर आदिकरून ॥ ३१ ॥ येणेसीं समवेत । गोकुळींचे जीव समस्त । स्वयें उद्धरी श्रीकृष्ण-नाथ । कृपाळू समर्थ स्वलीला ॥ ३२ ॥ कां पितृवचनपुढारों[15] । सीतेचिया वियोगद्वारा । रिसां[16] आणि वानरां । उद्धरी निशाचरां रघुनाथ ॥ ३३ ॥ [17]सेवेनें तारिले रीसवानर । युद्धें तारिले निशाचर । हें नवल कांहीं नव्हे थोर । ऐक उदार लीला त्याची ॥ ३४ ॥ अयो-ध्येपासून लंकेपर्यंत । मार्गीं वृक्षवेली पाषाण पर्वत । तृणादि जीव समस्त । उद्धरी रघु-नाथ स्वलीला ॥ ३५ ॥ एवं नानावतारीं जनार्दन । यापरी उद्धरी सकळ जन । तेणें एका एकू केला पावन । हें नवल कोण मानावें ॥ ३६ ॥ परी नवल एक केलें मोटें । मज मूर्खाचे मुखावाटें । श्रीभागवतबोल केले मऱ्हाटे । हें आश्चर्य वाटे माझेंचि मज ॥ ३७ ॥ यालागीं एका जनार्दना शरण । ज्याची कृपा ऐशी परिपूर्ण । त्याचे स्मरोनि श्रीचरण । केला संपूर्ण सोळावा ॥ ३३८ ॥ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे एकादशस्कंधे श्रीकृष्णो-द्धवसंवादे एकाकारटीकायां विभूतियोगो नाम षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥ ॥ श्रीकृष्णार्प-णमस्तु ॥ ॥ श्रीविठ्ठलार्पणमस्तु ॥ ॥ श्लोकसंख्या ॥ ४४ ॥ ॥ ओंव्या ॥ ३३८ ॥ ॥

---

१ पक्तीला २ अनायासें, सहज ३ सांपडतो ४ चमकरी ५ अव्हेरून, झिडकारून ६ कृष्णाच्या हस्तस्पर्शानें. ७ स्नेहपान्हार्यों ८ लग्नांत नवरेमुलीस खांद्यावर घेऊन नाचणारा मनुष्य, धेड्यासारखा ९ पुरती १० व्यापारांत ११ नफा, फायदा १२ गवळी १३ वृक्ष १४ पारवे १५ निमित्तानें १६ अस्वलास १७ श्रवणें १८ तरले १९ वृक्ष आणि वेली

अध्याय सतरावा.

श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥ ॐ नमो श्रीगुरु महामेरु । सूक्ष्मस्वरूपें तूं गिरिवरू । चैतन्यस्वभावे अतिथोरू । तूं आधारू सर्वांचा ॥ १ ॥ तुझ्या निजबोधाचीं शिखरें । वैकुंठकैलासादि अतिथोरें । तेथें ब्रह्माविष्णुमहारुद्रें । तुझेनि आधारें नांदिजे ॥ २ ॥ तुझिया आधारस्थितीं । नांदती त्रैलोक्यें लोकपंक्ती । सकळ भूताची उत्पत्ति स्थिती । निदान अंतीं तुजमाजी ॥ ३ ॥ सुरासुर लहानथोर । एक सौम्य एक क्रूर । इयें भूतें धरूनी निर्विकार । स्वरूप साचार पैं तुझें ॥ ४ ॥ तेथ विवेकाचें आगर । सच्चिदानंदाचे रत्नाकर । तेथील लाधल्या कांकर । नीच ते थोर वेव्हारे होती ॥ ५ ॥ ज्याच्या औषधींचा चमत्कार । सेवितां करी अजरामर । जेथ चिद्गंगेचे निर्झर । निरंतर प्रवाहती ॥ ६ ॥ जो सुरनरांचा विश्राम । जो सकळ आश्रमाचा आश्रम । जो क्रियाकर्मांचें नैष्कर्म्य । जो निजधाम जीवाचें ॥ ७ ॥ जो भजनाची कुळवाडी । जो भक्तजीवनाची कडी । आवडीची जो निजआवडी । जो गोडियेची गोडी निजात्मता ॥ ८ ॥ ऐसा सद्गुरु महामेरू । जो कठिणत्वेवीण आधारू । ज्याचेनि अंगें संसारू । होय सुखकरू साधका ॥ ९ ॥ त्या साधकांचें समाधान । शिष्याचा स्वानंदघन । आर्त चातकां निजजीवन । स्वामी जनार्दन तुष्टला ॥ १० ॥ तयाचा जो चरणप्रसादू । श्रीभागवतीं एकादशस्कंधू । पूर्वार्धाचा विनोदू । भाषाप्रबंधू वाखाणिला ॥ ११ ॥ तेथें उद्धवें पुशिल्या विभूती । त्या षोडशाध्यायीं श्रीपती । सांगीतल्या यथानिगुतीं । भजनस्थितीलागोनी ॥ १२ ॥ त्या विभूतींमाजी निजवर्म । भक्ताचे जें भजनकर्म । ते मी केवळ आत्माराम । ऐसे पुरुषोत्तम बोलिला ॥ १३ ॥ तेथ आशंकेची व्युत्पत्ती । करितां कर्माची कर्मगती । कर्मठ जाहले नेणों किती । तरी कर्में मुक्ती घडे केवीं ॥ १४ ॥ कर्में करितां वाडेंकोडें । कर्मी कर्मठता न चढे । कर्मामाजीं मोक्ष आतुडे । हेंचि रोकडें पुसों पां ॥ १५ ॥ स्वयें बोलिला श्रीपती । सात्विकांची जे कर्मस्थिती । तें कर्मचि माझी विभूती । हें सोळाव्याअंतीं निरूपिलें ॥ १६ ॥ स्वयें आचरिता स्वकर्म । तें कर्मचि होय ब्रह्म । हेंचि कर्मक्रियेचे वर्म । देवासी सुगम पुसों पां ॥ १७ ॥ ऐसा पोटींचा आंवाका । तेचि पुसावया आशंका । वर्णाश्रमाची स्वधर्मपीठिका । देवासी देखा पुसत ॥ १८ ॥

उद्धव उवाच-यस्त्वयाऽभिहित पूर्व धर्मस्त्वद्भक्तिलक्षण । वर्णाश्रमाचारवतां सर्वेषां द्विपदामपि ॥ १ ॥

उद्धव ह्मणे गा भक्तपती । ऐकतां तुझ्या निजविभूती । मज ऐसें गमलें चित्तीं । स्वधर्मेंसी भक्ती घडे कैसी ॥ १९ ॥ तुवां कल्पादि वाडेंकोडें । स्वधर्मकर्में भक्ति जोडे । हें वर्णाश्रमनिजनिवाडें । निरूपण चोखडें निरूपिलें ॥ २० ॥ सर्वां मानवा परम गती । स्वधर्में घडे भगवद्भक्ती । यानिरूपणाची निगुती । तुवा निश्चितीं निरूपिली ॥ २१ ॥

---

१ मेरुपर्वताचें वर्णन पुराणातून आहे मेरुपर्वताचे आधारानें स्वर्ग, मृत्यु आणि पाताळ नांदतात ग्रहगण मेरूला प्रदक्षिणा घालतात, परंतु मोठमोठाले हिमाचल, सह्याद्रि, विंध्याद्रि, हे पर्वत दिसतात तसा मेरू दिसत नाहीं याचें कारण श्रीनाथ सांगतात कीं मेरूचें स्वरूप सूक्ष्म आहे २ आत्मज्ञानाचीं ३ नाश, शेवट ४ शेत ५ रत्नाची खाण 'खनि स्त्रियामाकर स्यात्' इत्यमर, ६ खडे ७ व्यवहारी व्यापारी, ८ जरामरणरहित ९ ज्ञानगंगेचे झरे १० विश्रांतिस्थान ११ स्वानंद वर्षणारा मेघ १२ धीर १३ वाटलें

यथानुष्ठीयमानेन त्वयि भक्तिर्नृणां भवेत् । स्वधर्मेणारविन्दाक्ष तत्समाख्यातुमर्हसि ॥ २ ॥

ऐक कमलनयना अच्युता । जो कां स्वधर्म अनुष्ठितां । तुझी निजभक्ति स्वभावतां । प्राण्याच्या हाता जेणें लाभे ॥ २२ ॥ ते कर्मकुशलतेची स्थिती । मज सांगावी सुनिश्चितीं । कमलनयना कमलापती । कृपामूर्ती माधवा ॥ २३ ॥ तू ऐसें ह्मणशील श्रीपती । ऱ्यां कल्पाचे आधीं कवणाप्रती । सांगीतली स्वधर्मस्थिती । तरी ते विनंती अवधारीं ॥ २४ ॥

पुरा किल महाबाहो धर्मं परमकं प्रभो । यत्तेन हंसरूपेण ब्रह्मणेऽभ्यात्थ माधव ॥ ३ ॥

ज्याच्या बाहूंचा प्रताप अद्भुत । विश्वमर्यादा धर्मसेतें । राखों जाणे यथास्थित । त्यालागीं ह्मणिपत महाबाहो ॥ २५ ॥ स्वधर्मकर्माचा द्योतकूं । अनादि वक्ता तू एकू । वर्णाश्रमादि विवेकू । उपदेशकू तूं स्रष्ट्याचा ॥ २६ ॥ पूर्वीं हंसरूपें सविस्तर । बोलिलासी स्वधर्माचा निर्धार । त्यांतील तुवा अध्यात्मसार । निवडूनि साचार मज सांगीतलें ॥२७॥ तेथील स्वधर्माचें लक्षण । मज न कळेचि निरूपण । जें तूं हंसरूपें आपण । स्वधर्म जाण बोलिलासी ॥ २८ ॥ तुझेनि मुखें यथोचितें । भक्तियुक्त आश्रमधर्मातें । सनत्कुमार जाहले श्रोते । तेचि मातें सांगावें ॥ २९ ॥ ह्मणसी सनत्कुमारद्वारा । धर्म विस्तारला परंपरा । तो विचारूनि करीं निर्धारा । हें सारंगधरा घडेना ॥ ३० ॥

स इदानीं सुमहता कालेनामित्रकर्शन । न प्रायो भविता मर्त्यलोके प्रागनुशासित ॥ ४ ॥

काम क्रोध लोभ अभिमान । हे भक्तांचे वैरी सहाजण । त्याचें तूं करिशी निर्दळण । अरिमर्दन या हेतू ॥ ३१ ॥ भक्तांचें अरिनिर्दळण । तुजवांचोनि कर्ता आन । तिहीं लोकीं नाहीं जाण । अनन्यशरण यालागीं ॥ ३२ ॥ तुवा कल्पाचिये आदीसीं । उपदेशिलें सनकादिकासी । बहुकाळ जाहले त्या बोलासी । ते धर्म कोणापाशीं प्रायशा नाहीं ॥ ३३ ॥ प्रायशा ये काळीं नर । नाहीं स्वधर्मीं तत्पर । शिश्नोदरीं अत्यादर । स्वधर्मविचार विसरोनी ॥ ३४ ॥ याथातथ्यें धर्मप्रतिष्ठा । करी ऐसा नाहीं उपदेष्टा । यालागीं जी वैकुंठा । स्वधर्मनिजनिष्ठा मज सांग ॥ ३५ ॥

वक्ता कर्ताऽविता नान्यो धर्मस्याच्युत ते भुवि । सभायामपि वैरिच्या यत्र मूर्तिधराः कलाः ॥ ५ ॥
कर्त्राऽविन्ना प्रवक्त्रा च भवता मधुसूदन । त्यक्ते महीतले देव विनष्टं कः प्रवक्ष्यति ॥ ६ ॥

अलुप्तज्ञान धर्मवक्ता । ये भूलोकीं गा तत्त्वता । तुजवांचोनि अच्युता । आणिक सर्वथा असेना ॥ ३६ ॥ एक शास्त्रमर्यादाव्युत्पत्ती । कर्मकलाप बोलों जाणती । परी कर्माची आचरती गती । तेही नेणती तत्त्वता ॥ ३७ ॥ यालागीं गा भगवंता । धर्माचा कर्ता वक्ता । धर्म विस्तारूनि रक्षिता । आणिक सर्वथा असेना ॥ ३८ ॥ पहातां या लोकाच्या ठायीं । तुजऐसा सर्वज्ञ नाहीं । ऐसें विचारितां लोकीं तिहीं । तुजसमान नाहीं सांगतां ॥ ३९ ॥ जरी सत्यलोक पाहणें । जेथें चारी वेद षड्दर्शनें । इतिहास स्मृति पुराणें ।

---

१ लक्ष्मीपति. २ विश्वमर्यादेंतील धर्मरूप सेतु=पूल ३ प्रकाशक ४ महादेवाचा ५ आत्मज्ञानाचें रहस्य ६ अन्य, दुसरा ७ सृष्टीचे प्रारंभीं ८ बहुधा ९ स्त्रीसंगीं व भोजनीं अत्यंत रत १० यथार्थ ११ हे विष्णो १२ ज्याचें ज्ञान मायेनें लोपलें नाहीं असा १३ शास्त्रीय मर्यादांचा अर्थ १४ अखिल कर्में १५ विचार करून पाहतां, धांडोळितां १६ छंद, निरुक्त, व्याकरण, ज्योतिष, शिक्षा, व कल्पसूत्र हीं सहा शास्त्रें, किंवा गौर, शाक्त, गाणपत्य, शैव, वैष्णव, व स्फोट हीं ६ दर्शनें

मूर्तिमंतपणें उभीं असती ॥ ४० ॥ तेथे सनकादिकांचा प्रश्न । ब्रह्मयासी न सांगवे जाण । तुवा हंसरूपें येऊन । समाधान दीधलें ॥४१॥ ते ब्रह्मसभेच्या ठायी । तुजऐसा वक्ता नाहीं । तो तूं भक्तानुग्रहें पाहीं । या लोकाच्या ठायीं मूर्तिमंत ब्रह्म ॥ ४२ ॥ तेणें तुवां सर्व कर्म-धर्मसंस्था । करूनि दाविली तत्त्वता । तो तूं निजधामा गेलिया आतां । स्वधर्मवक्ता मग कैंचा ॥ ४३ ॥ भक्तियुक्त स्वधर्मगती । सांगावया यथास्थिती । तुजवांचोनियां श्रीपती । आणिकासी शक्ती असेना ॥ ४४ ॥ तूं भक्तसाह्य जगज्जीवन । भक्तमदगजभंजन । यालागीं नावे मधुसूदन । ऐसें प्रार्थून बोलत ॥ ४५ ॥

तत्र न सर्वधर्मज्ञ धर्मस्त्वद्भक्तिलक्षण । यथा यस्य विधीयेत तथा वर्णय मे प्रभो ॥ ७ ॥

तूं सर्वज्ञ ज्ञानमूर्ती । तरी मनुष्याची कर्मगती । वर्णाश्रमांची धर्मस्थिती । यथानिगुतीं मज सांग ॥ ४६ ॥ वर्णबाह्याचें निजकर्म । तेंही सांगावे विहित कर्म । उद्धवें प्रार्थिला पुरुषोत्तम । तेणे मेघश्याम तुष्टला ॥ ४७ ॥ सकळ जनाचा हितकर । उद्धवे प्रश्न केला सुंदर । तो ऐकोनि शुकयोगींद्र । आनंदनिर्भर तेणे प्रश्नें ॥ ४८ ॥ शुक ह्मणे परीक्षितीसी । धन्य बुद्धी ते उद्धवासी । जेणे प्रार्थूनि हृषीकेशी । जाहला जगासी उपकारी ॥ ४९ ॥

श्रीबादरायणिरुवाच–एव स्वभृत्यमुख्येन पृष्ट स भगवान्हरि ।
प्रीत क्षेमाय मर्त्यांना धर्मानाह सनातनान् ॥ ८ ॥

शुक ह्मणे गा परीक्षिती । सावधान होईं चित्तीं । धन्य उद्धवाची प्रश्नोक्ती । स्वकर्मीं मुक्ती पुशिली ॥ ५० ॥ जो भृत्यांमाजी पैढियंता । अत्यंत आवडे कृष्णनाथा । त्यावेगळें श्रीअनंता । क्षणही सर्वथा कंठेना ॥ ५१ ॥ ज्यापाशीं गा निजगुज । सदा सांगे गरुड-ध्वज । ज्यावेगळें आंसकाज । अधोक्षज बोलेना ॥ ५२ ॥ ज्याच्या वचनासी विलंबू । क्षण न करीच रमावल्लभू । जो ब्रह्मादिका दुर्लभू । तो जाहला सुलभू उद्धवा ॥ ५३ ॥ या जगी भृत्यमुख्यता । आली उद्धवाचे हाता । तेणे प्रार्थूनियां भगवंता । स्वकर्मीं मुक्तता पुशिली ॥ ५४ ॥ हो का ज्याचेनि प्रश्नधर्में । जग उद्धरिलें यथानुक्रमें । ज्यालागी गा पुरुषोत्तमें । मोक्ष स्वधर्मीं प्रकटिजे ॥ ५५ ॥ स्वधर्म करिता स्वभावता । निजमोक्ष लाभे आयिता । एवढ्या उपकाराची कथा । उद्धवे तत्त्वता पुशिली ॥ ५६ ॥ ऐकोनि चातकाचें वचन । गर्जोनि वर्षे जेवी घन । का वत्सहुंकारें जाण । ये हुंबरोन धेनु जैशी ॥ ५७ ॥ तेवी ऐकोनि उद्धवाच्या बोला । कृष्ण निजबोधें गर्जिन्नला । अतिस्वानंदें संतोषला । काय बोलिला गोविंदू ॥ ५८ ॥

श्रीभगवानुवाच—धर्म्य एष तव प्रश्नो नैःश्रेयसकरो नृणाम् । वर्णाश्रमाचारवता तमुद्धव निबोध मे ॥ ९ ॥

जेवीं का पुत्र एकुलता । त्यासी कांही वंचीना माता । तेवी उद्धव श्रीकृष्णनाथा । त्याचे वचन वृथा हों नेदी ॥ ५९ ॥ हरिखें ह्मणे सारंगपाणी । धन्य उद्धवा तुझी वाणी । मोक्षमार्गींची निशाणी । हे जनालागोनी त्वां केली ॥ ६० ॥ तुझ्या प्रश्नाचें प्रश्नो-त्तर । वर्णाश्रमी जे कोणी नर । त्यासी स्वधर्मचि मोक्षकर । ऐक साचार सांगेन ॥ ६१ ॥ कल्पादिपासोनि स्वधर्मसंस्था । पुरातनयुगवर्ती कथा । तुज मी सांगेन तत्त्वतां । ऐक आता उद्धवा ॥ ६२ ॥

---

१ धर्मधर्मांची स्थापना २ भक्तमद हाच गज त्याला मारणारा ३ सुंदर, उत्तम ४ आवडता. ५ करमत नाहीं. ६ निजगुज ७ सेवकांत प्रमुखत्व ८ ठकवीत नाहीं. ९ खिंडी=निसाण

आदौ कृतयुगे वर्णो नृणां हंस इति श्रुतः । कृतकृत्याः प्रजा जात्या तस्मात्कृतयुगं विदुः ॥ १० ॥
वेदः प्रणव एवाग्रे धर्मोऽहं वृषरूपधृक् । उपासते तपोनिष्ठा हंसं मां मुक्तकिल्बिषाः ॥ ११ ॥

पूर्वील कृतयुगींचे लक्षण । तैं नव्हते गा चारी वर्ण । बहुशाखा वेदपठण । कर्माचरण तें नाहीं ॥ ६३ ॥ तैं सकळ मनुष्यांसी जाण । सोहंहंसाचें[1] अखंड ध्यान । यालागीं हंस हा एकचि वर्ण । सर्वांसही जाण ते काळीं ॥ ६४ ॥ तैं प्रणवमात्रें वेदपठण । वृषरूपें मी आपण । धर्म चतुष्पाद[2] संपूर्ण । अधर्माचें जाण नावही नाहीं ॥ ६५ ॥ ते काळीं श्रेष्ठ सत्वगुण । सत्यवादी यालागीं जन । अवघे धर्मपरायण । कपट तैं जाण जन्मलें नाहीं ॥ ६६ ॥ परद्रव्य आणि परदारा । याच्या अभिलाषाचा थारा । स्पर्शला नाही जिव्हारा[3] । ते काळींच्या नरा धर्मिष्ठा ॥ ६७ ॥ ते काळींच्या जना धर्मिष्ठां । सोहंहंसाची आत्मनिष्ठा । हेंचि भजन मज वरिष्ठा । तपोनिष्ठा त्या नांव ॥ ६८ ॥ तैं स्वर्गा जावें हे नाहीं कथा । नेणती नरकाची वार्ता । अधर्माची अवस्था । स्वप्नींही चित्ता स्पर्शेना ॥ ६९ ॥ यापरी प्रजा समस्त । स्वधर्मस्वभावें कृतकृत्य । यालागीं जाण निश्चित । त्यातें बोलिजेत कृतयुग[4] ॥ ७० ॥

त्रेतामुखे महाभाग प्राणान्मे हृदयात्त्रयी । विद्या प्रादुरभूत्तस्या अहमासं त्रिवृन्मखः ॥ १२ ॥

उद्धवा या कलियुगाच्या ठायीं । तुझ्या भाग्याची परम नवायी । कृतयुगींच्या प्रजापरीस पाहीं । तुज माझ्या ठायीं विश्वास ॥ ७१ ॥ त्रेतायुगीं प्रकटलें कर्म । जो वैराज[5] मी पुरुषोत्तम । त्या माझेनि निःश्वासें[6] त्रिधर्म । वेदसंभ्रम वाढला ॥ ७२ ॥ तेथ त्रैविद्या विविध भेद । नाना मंत्र नाना छंद[7] । ऋग्वेदादि तिन्ही वेद । प्रकटले प्रसिद्ध निजशाखीं ॥ ७३ ॥ त्या वेदापासोनि त्रिविध मख । त्रिमेखलायुक्त मीचि देख[8] । जेथ होत्र आध्वर्यव हौत्रिक[9] । कर्मविशेख जे ठायीं ॥ ७४ ॥ ऐसें मद्रूपें यज्ञकर्म । तेथिल्या अधिकाराचें वर्म । दो श्लोकीं पुरुषोत्तम । वर्णाश्रम सांगत ॥ ७५ ॥

विप्रक्षत्रियविट्शूद्रा मुखबाहूरुपादजाः । वैराजात्पुरुषाज्जाता य आत्माचारलक्षणाः ॥ १३ ॥

वैराजात्पुरुषापासाव जाण । मुखीं उपजले ब्राह्मण । बाहूपासूनि राजन्य[10] । ऊरू जन्मस्थान वैश्याचें ॥ ७६ ॥ शूद्र चरणीं जन्मले जाण । यापरी जाहले चारी वर्ण । याचें एक मुख्य लक्षण । स्वधर्माचरण[11] सर्वांशीं ॥७७॥ चतुर्वर्णांची उत्पत्ती । पुरुषापासूनी[12] या रीतीं । आता आश्रमांची स्थिती । ऐक निश्चितीं सांगेन ॥ ७८ ॥

गृहाश्रमो जघनतो ब्रह्मचर्यं हृदो मम । वक्षःस्थलाद्वने वासो न्यासः शीर्षणि संस्थितः ॥ १४ ॥

गृहस्थाश्रमासी जघनस्थान[13] । ब्रह्मचर्य माझ्या हृदयीं जाण । वानप्रस्थासी मी आपण । वाढवीं महिमान वक्षःस्थळीं ॥ ७९ ॥ जो चतुर्थाश्रम[14] संन्यास । त्याचा माझे शिरीं रहिवास । एवं वर्णाश्रमविलास । तुज सावकाश सांगीतला ॥ ८० ॥

---

१ सोहं म्हणजे मीच ब्रह्म आहे या मनाचें सतत ध्यान करणारे सर्वच हंस असत २ तप, सत्य, दया व शुद्धता हे चार पाय ज्याचे असा वृषरूपधारी धर्म होता ३ अंतःकरणाला ४ सर्वच लोक जन्मतः कृतकृत्य असत म्हणून त्याला कृतयुग असें नांव असे ५ विराट्स्वरूपी ६ माझ्या निःश्वासापासून तीन वेद झाले ७ पद्य ८ होत्र, आध्वर्यव व औद्गात्र या तीन कर्मांनीं विशिष्ट असा मी यज्ञ उदय पावलों ९ अध्वर्यु, होता, उद्गाता इत्यादि यज्ञांतील ऋत्विजांचीं कर्में ऐश्वर्य औद्गात्रिक १० क्षत्रिय, राजे ११ सर्व प्रकारें स्वतःचे आचार पाळणें १२ विराट् पुरुषापासून १३ कमरेखालचा भाग १४ तिसरा आश्रम

वर्णानामाश्रमाणां च जन्मभूम्यनुसारिणी । आसन्प्रकृतयो नृणां नीचैर्नीचोत्तमोत्तमे ॥ १५ ॥

जैसें जन्म जैसे स्थान । त्या वर्णाश्रमांमाजीं तैसे गुण । उत्तमीं उत्तमत्व जाण । नीचीं नीचपण सहजचि ॥ ८१ ॥ सत्वप्राधान्यें ब्राह्मण । सत्वरजें क्षत्रिय जाण । रजतमें वैश्यवर्ण । शूद्र ते जाण तमोनिष्ठ ॥ ८२ ॥ तेचि ब्राह्मणादि चारी वर्ण । त्यांचे प्रकृतींचें लक्षण । वेगळें वेगळेंचि पैं जाण । स्वयें नारायण सांगत ॥ ८३ ॥

शमो दमस्तपः शौचं सन्तोषः क्षान्तिरार्जवम् । मद्भक्तिश्च दया सत्यं ब्रह्मप्रकृतयस्त्विमाः ॥ १६ ॥

उद्धवासी ह्मणे श्रीकृष्ण । ब्राह्मणप्रकृति दशलक्षण । तुज मी सांगेन निरूपण । तें सावधान अवधारीं ॥८४॥ मनादि ज्ञानेंद्रियवृत्ती । बाह्य दृष्टीं परिचारस्थिती । ते आवरूनि विवेकयुक्ती । आत्मप्रतीती धरावी ॥ ८५ ॥ तेचि वृत्तीचें धरणें ऐसें । कृष्णसर्पाचें मुख धरणें जैसें । तो वेढे उकली आपैसें । तंव धारणा सौरसें नेहटावी ॥८६॥ तैशी वैराग्यप्रतापवशें । गुरुवचनाचेनि विश्वासें । अंतरवृत्तीतें नेहटावें ऐसें । जंव ये आत्मसमरसें निजात्मता ॥८७॥ मुख्य करूनि गुरुवचन । तदर्थीं बुद्धि निमग्न । तत्प्रवण होय मन । शम तो जाण या नांव ॥ ८८ ॥ ब्राह्मणप्रकृतीमाजीं जाण । हें स्वाभाविक निजलक्षण । या नांव गा शमगुण । ऐक निरूपण दमाचें ॥ ८९ ॥ विषयप्रवृत्ति प्रचंड । कर्मेंद्रियाचें बळ वंड । विधीनें त्यांचें ठेंचूनि तोंड । सैरा वितंड विचरों नेदी ॥ ९० ॥ वेदविधीचेनि हातें । देहनिर्वाहापुरतें । खाणें जेवणें इंद्रियातें । तो जाण येथें दमगुण ॥ ९१ ॥ तेथ शम तो जाण मुख्य राजा । दमादि इतर त्याच्या प्रजा । ते दोनी सांगीतले वोजा । ऐक तिजा तपोनेमू ॥ ९२ ॥ शमें ज्ञानेंद्रियउपशमू । तोचि कर्मेंद्रियां मुख्य दमू । याहीवरी वेदोक्त कर्मू । तें ज्ञान परमू गौरवाचें ॥९३॥ शरीरशोषणा नांव तप । ते प्रारब्धभोगानुरूप । हृदयीं हरि चिंतणे सद्रूप । हें मुख्य तप तपामाजी ॥ ९४ ॥ जो वर्ततां स्वधर्मस्थितीं । हरीतें विसवेना निजवृत्ती । जो आत्मनिश्चयो चित्तीं । अहोरातीं विवंचित ॥९५॥ जेवीं लोभिया वाहे धन । का तरुणालागीं तरुणी जाण । तैसें निजात्मविवंचन । जयाचें मन सदा करी ॥९६॥ त्या नांव गा तपोनिष्ठ । हें तपामाजी तप वरिष्ठ । ब्राह्मणप्रकृतीमाजीं श्रेष्ठ । तप तें उद्भट या नांव ॥९७॥ ऐक शौचाचा विचार । तो आहे द्विप्रकार । अंतरीं ज्ञान निर्धार । बाह्य आचार वेदोक्त ॥ ९८ ॥ बाह्य मळाचें क्षाळण । मृज्जलादि वेदविधान । आंतर मळाचें निर्दळण । आत्मज्ञान निजनिष्ठा ॥ ९९ ॥ शुद्ध शौचें निर्मळपण । मुख्यत्वें उद्धवा हेंचि जाण । आतां संतोषाचें लक्षण । ऐक संपूर्ण सांगेन ॥१००॥ पुत्र जन्मल्या होय सुख । तो गेलिया सवेंचि दुःख । धन जोडलिया होय हरिख । सवेंचि शोक तन्नाशीं ॥ १ ॥ ज्या सुखाची होतां भेटी । निःशेष मावळे दुःखकोटी । या नांव सत्य सुखसृष्टी । इतर चावटी ते मिथ्या ॥ २ ॥ निरुपचार अंतरगती । मद्भावें जे सुख-

१ ब्राह्मणवर्ण मुख या उत्तम स्थानापासून निघाला ह्मणून उत्तम, क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र हे कमी कमी समजावे तसेंच सन्यास व ब्रह्मचर्य हीं मस्तक व हृदय यापासून निघालीं ह्मणून उत्तम, त्याच्या खालीं वानप्रस्थ व चवथा गृहस्थाश्रम २ रक्षण. ३ लक्ष्यपूर्वक पहावी, सावधपणानें राखावी ४ आवरावें ५ त्या ठाया तत्पर ६ यथायोग्य ७ तिसरा ८ शरीरास कष्ट देण्याच्या क्रियेला ९ विसरत नाहीं १० विचारीत ११ आत्मविचार १२ उज्ज्वल १३ दोन प्रकारचा १४ माती, पाणी इत्यादि १५ शम, दम तप व शौच यांचीं लक्षणें ज्ञानोबारायांनीं अशींच दिलीं आहेत ते ह्मणतात –बुद्धि विषयापासून उपशम पावविणें हा शम, विधिदंडानें बाह्येंद्रियांना अधर्माकडून परतविणें हा दम, 'ईश्वरनिर्णय चित्तीं वाहणें सदा' हें तप व ' मन भावशुद्धी भरलें । आंग क्रिया अलंकारिलें ।' हे दोन प्रकारचें शौच १६ वाचाळपणा.

प्राप्ती । जाहलिया संपत्ती विपत्ती । जे संतोषप्राप्ती समसाम्यें ॥ ३ ॥ येचि पदीं पाठांतर । तितिक्षा ह्मणती थोरथोर । ऐक त्याचेंही अर्थांतर । पदार्थविचार तो ऐसा ॥ ४ ॥ शीत उष्ण मृदु कठिण । अगीं आदळतां जाण । ज्याचें डळमळीना मन । भावना पूर्ण मद्भावें ॥ ५ ॥ संतोषतितिक्षाव्याख्यान । हें पाचव्या पदाचें लक्षण । उद्धवासी ह्मणे श्रीकृष्ण । ऐक निरूपण शांतीचें ॥ ६ ॥ माझा निर्धारितां निजबोध । अंतरीं निमाले कामक्रोध । त्यासी केलिया अपराध । न मनीं विरुद्ध पुढिलांचें ॥ ७ ॥ परी तेयींची नवलपरी । अपकाऱ्या होय उपकारी । विकार नाहीं ज्याचे अंतरीं । जाण ते खरी निजशांती ॥ ८ ॥ ऐशी सदा शांति संपूर्ण । ते ब्राह्मणाचें षष्ठ लक्षण । ऐक आर्जवाचें निरूपण । जीवींची खूण सांगेन ॥ ९ ॥ कुरूप जरी जाहली माता । परी स्नेहासी नाहीं कुरूपता । का सुवर्णाचे नाग करितां । सोनें सर्वथा नव्हे सर्प ॥ ११० ॥ तेवीं कुटिलासीं कुटिलता । करावी ह्मणोनि शिकविता । कुटिलत्व नुपजे चित्ता । जाण तत्त्वता ते आर्जव ॥ ११ ॥ गाचीसी गोड व्याघ्रासी कडू । हा गंगाजळीं नाहीं पवाडू । तेवीं आर्जवाचा पडिपाडू । विषमाही गोडू समसाम्यें ॥ १२ ॥ या नाव जाण आर्जव । सातवें लक्षण अपूर्व । आता निजभक्तीचा स्वभाव । देवाधिदेव सांगत ॥ १३ ॥ वन उद्यान गंगाजीवन । यास पृथ्वी जेवीं अधिष्ठान । तेवीं सकळ लक्षणांचें जन्मस्थान । माझी भक्ति जाण उद्धवा ॥ १४ ॥ सकळ पिकांचिये प्राप्ती । आधारभूत जेवीं क्षिती । तेवीं सकळ लक्षणां उत्पत्ती । माझिये भक्तीमाझारीं ॥ १५ ॥ ऐक ते भक्तीचा इत्यर्थ । साडोनि विषयस्वार्थ । जीवींहूनि मजलागीं भावार्थ । तो निजभक्त पैं माझा ॥ १६ ॥ भक्त आणी धनाचें अर्जन । हेंचि मुख्यत्वें भक्तीसी विघ्न । धनलोभी तो अभक्त पूर्ण । सत्य जाण उद्धवा ॥ १७ ॥ माझा भाव नाहीं जिव्हारीं । आहार्यवाहाच माझी भक्ति करी । तो आंधळ्या पक्ष्याचे परी । उडे परी निर्धारीं स्थान नेणे ॥ १८ ॥ माझा भावार्थ जेथ होये । तेथ मी जाती कुळ न पाहें । मी भावाचेनि लवलाहें । वश्य होयें निजभक्ता ॥ १९ ॥ जेथ भावार्थ माझी आवडी । तेथ अवश्य माझी पडे उडी । जेणे भावार्थाची उभविली गुढी । तो जाणे गोडी मद्भक्तीची ॥ १२० ॥ जे जें भेटे तोचि देवो । ऐसा भावार्थीं ज्याचा भावो । तो एक पढियंता मज पहा वो । त्याचे भावें जीतों आह्मी उद्धवा ॥ २१ ॥ तोचि माझा जीवप्राण । त्यासी मी सर्वस्वें करीं निंबलोण । मी सर्वदा त्याअधीन । जेवी व्याली धेनु वत्सासी ॥ २२ ॥ एवं निःसीम भावार्थाची स्थिती । त्या नांव उद्धवा माझी भक्ती । यापरी भक्तीची व्युत्पत्ती । ऐक या ख्याती दयेची ॥ २३ ॥ बाळक देखोनि सकटीं । जेवीं न सावरत माय उठी । तेवीं दीन देखोनि दृष्टीं । ज्याचे पोटीं दया द्रवे ॥ २४ ॥ ऐशिया दयेच्या ठायीं जाण । आपुलें पारकें पुसे कोण । स्वजातिविजातिलक्षण । पुसावया पण धीर नाहीं ॥ २५ ॥ महापूरीं बुडतयांतें । कृपाळू जाती न पुसे तेथें । उडी घालूनि वाचवी त्यांतें । दया निश्चितें ती नाव

१ 'संतोष' किंवा 'तितिक्षा' असे दोन पाठ नाथांजवळच्या पोथींत होते असें दिसते २ इतरांचें ३ " तैसा विषमाही जीवा । लागीं उजुकार बरवा । तें आर्जव गा पांडवा । जेथींचा गुण " ज्ञानेश्वरी अध्याय १८–८४३ ४ प्रकार, इच्छा ५ विद्वद्वालाही ६ सारांश ७ संपादन ८ बरवर, दांभिकपणाची ९ निश्चयानें १० त्याची मी दृष्ट काढतां ११ त्याच दु:ख पाहवेनासें होऊन दयेनें १२ परक्याचें १३ आपुलें–परकें, स्वजाति–विजाति, हे विचार मनांत न येतां दुसऱ्याचें संकट पाहताच दयार्द्र होऊन उडी घालणें हें दयेचें लक्षण

॥२६॥ दीनाचिये दयेलागी । जो रिघे जळत्या आगीं । त्याचे चरण मी वंदीं वेगीं । धन्य जगीं दयाळू॥२७॥ऐशिये दयेचेनि गुणें । मज अनंतालागी तेणे । विकत घेतलें जीवेभावे जाणें । कीं जाहलों पोसणे मी त्याचें ॥ २८ ॥ यालागीं दयाळुवाचे घरीं । मी सदा नाटिका काम करी । जे दयावंताचे अवसरीं । तें माझे शिरी सर्वदा ॥ २९ ॥ जो जाणे दीनांचा विचार । दीनदयाळु जो साचार । उद्धवा तो माझें निजभांडार । सुखाचे सुखसार तो मज ॥ १३० ॥ या नाव गा दया जाण । तें हें नववे लक्षण । आतां सत्याची उणखूण । तुज मी सपूर्ण सांगेन ॥ ३१ ॥ सत्याचें सत्यत्व हें ऐसें । जागृतिस्वप्नसुषुप्तिवशे । ज्यासी असत्यता न स्पर्शे । निज सत्य ऐसें निडारिले ॥ ३२ ॥ ऐसें सत्य परिपक्वल्या पोटीं । सत्य वाचा सत्य दृष्टी । निजसत्यत्वे सत्य सृष्टी । पडिली तुटी असत्याची ॥ ३३ ॥ यापरी गा सत्यत्व जाण । त्या नांव दहावे लक्षण । हें ब्राह्मणाचे सपूर्ण । कर्माचरण स्वभावे ॥ ३४ ॥ ब्राह्मणप्रकृतीचे क्षितीं । या दश लक्षणाची उत्पत्ती । स्वाभाविक सहजगती । अकृत्रिम स्थिति उद्धवा ॥ ३५ ॥ येहीं दश लक्षणीं संपूर्ण । वर्णवरिष्ठ वद्य ब्राह्मण । आता क्षात्रप्रकृतीचे गुण । ऐक निरूपण उद्धवा ॥ ३६ ॥

तेजो बल धृति शौर्य तितिक्षौदार्यमुद्यम । स्थैर्यं ब्रह्मण्यतैश्वर्य क्षत्रप्रकृतयस्त्विमा ॥ १७ ॥

ब्राह्मणप्रकृति दश लक्षण । तुज म्यां सांगीतली सुलक्षण । आतां क्षात्रवृत्तीचे दश गुण । ऐक सपूर्ण उद्धवा ॥ ३७ ॥ तेज ह्मणजे प्रतापशक्ती । जैसा क्षितितळींचा गभस्ती । ज्याचिया प्रतापदीप्तीं । लोपले जाती महींद्र ॥ ३८ ॥ क्षात्रधर्मीं प्रथम काज । तया नांव जाण तेज । आता क्षात्रबळाची वोज । ऐक चोज सांगेन ॥ ३९ ॥ त्याच्या शरीरबळाचें कोड । एकला लक्षावरी दे झड । जरी तुटला दुखंड । तरी वैरियाचें तोंड विभांडी ॥ १४० ॥ रिघता रणामाझारीं । दुजयाचे साह्य न विचारी । जेवी वनगजीं केसरी । तेवी रिघोनि दळभारी विभाडी वीर ॥ ४१ ॥ आकाश दाटल्या निशाचरीं । भूमंडळीं कोंदल्या असुरीं । ऐसे प्रबळ बळें आल्या वैरी । ज्याचे धृतीमाझारी विस्मयो नुठी ॥४२॥ आकाश पडावया गडाडी । पृथ्वी उलथावया हडबडी । तरी ज्याचे धृतीची रोकडी । नव्हे वाकुडी रोमावळी ॥४३॥ वोडवलियाही कल्पांतीं । धाक रिघों नेणे ज्याच्या चित्ता । ऐसे निजधैर्य स्वभावता । धृति तत्त्वता ती नाव ॥४४॥ चौऱ्याशीं दंडायुधें करूं जाणती । शस्त्रास्त्रें धारणा युक्ती । स्वधर्में आवश्यकें करिती । या नाव धृति क्षत्रियांची ॥ ४५ ॥ शूराचें शौर्य तें कैसे । शत्रूचे निःशेष नाव पुसे । वैरी कोणी कोठेंचि नसे । करणे ऐसें तें शौर्य ॥ ४६ ॥ धर्मयुद्धाची शौर्यवृत्ती । जेणे विजयश्री चढे हातीं । दुश्चित्तें निःशस्त्री न हाणिती । पळतया न मारिती महाशूर ॥ ४७ ॥ समुख आलिया रणांगणीं । मागें पावो न ठेवी रणीं । एकला विभाडी वीरक्षोणी । हे स्वधर्मकरणी निजशौर्यें ॥ ४८ ॥ मृत्यूएवढा महावैरी । जो निःशेष नाहीं करी । त्याच्या शौर्याची थोरी । सुरासुरीं वानिजे ॥ ४९ ॥ एवं निजशौर्य निर्धारा । निर्वैरा करणे धरा । हा चौथा गुण खरा । जाण क्षात्र-

१ पेटलेल्या आगींत शिरतो २ पोसलेलें माणूस, आश्रित, दास ३ प्रसगीं ४ पूर्णतेस आल्यावर ५ सूर्य ६ राजे, तेज ह्मणताच ज्ञानोबानाही सूर्यच आठवला होता " आणि सूर्याचेनि प्रतापे । कोडिही नक्षत्र हारपे " ७ चमत्कार मौज ८ लगट करितो ९ दोन तुकडे होऊन १० कोंदी ११ धैर्य लवमात्र ढळत नाहीं १२ प्रळयकाळ आला तरी १३ वैऱ्याचें नाव पुसून जातें, त्याला कोणी शत्रूच राहत नाहीं १४ उदासीन किंवा नि शस्त्र झालेल्यास १५ वीराची अक्षौहिणी, हजारों वीर १६ 'निर्वीरमुर्वीतलम्' करणें याचें नांव शौर्य

द्वारा क्षत्रियांचा ॥ १५० ॥ शस्त्राचे घाय धाजता माथा । का सपिच्छ बाण खडतरता । रणांगणीं न सरे मागुता । हे सहिष्णुता क्षत्रियाची ॥ ५१ ॥ आलिया गजदळाचे थाट । महावीराचे घडघडाट । तो यावा साहे सुभट । सहिष्णुता चोखट ती नांव ॥ ५२ ॥ समुद्रलहरींच्या सपाता । कुलाचल न सरे परता । तेवीं परसैन्याच्या आघाता । न सरे मागुता रणागणीं ॥५३॥ तेथ यशअपयशाची व्यथा । हर्षशोकविषमता । बाधीना क्षत्रियाच्या चित्ता । सर्वसहिष्णुता या नाव ॥ ५४ ॥ या नांव तितिक्षा जाण । हें क्षत्रियाचे पाचवे लक्षण । ऐक औदार्याचा गुण । दातेपण क्षत्रियाचें ॥ ५५ ॥ क्षत्रियांचे प्रकृतीस जाण । द्रव्य तें तृणासमान । याचकाचें निवे मन । ते देणें दान सर्वस्वें ॥ ५६ ॥ देश काल सत्पात्र स्थान । तेथ देऊनि सन्मान । निर्विकल्पभावे गहन । देणे दान विध्युक्त ॥ ५७ ॥ चद्र चकोरातें पाहीं । सदा देता नुबगे कांहीं । तेवी हा याचकाचे ठायीं । पराङ्मुखता नाहीं क्षत्रिया ॥५८॥ ऐसें स्वाभाविक जे दान । हा क्षत्रियाचा प्रकृतिगुण । या नाव गा उदारपण । सहावे लक्षण क्षत्रियाचे ॥ ५९ ॥ परमार्थप्राप्तिउपायीं । स्वधर्मनिष्ठा क्षत्रियाठायीं । जो जो व्यवसायो करणे कांहीं । तो उद्यम पाहीं बोलिजे ॥ १६० ॥ वेचूनिया निजप्राण । गोब्राह्मणाचें सरक्षण । स्वधर्मे प्रजापालन । पृथ्वीरक्षण निरुपद्रवे ॥६१॥ या नाव गा उद्यम जाण । क्षत्रियाचें सातवें लक्षण । आता स्वधर्मस्थैर्यगुण । तेही निरूपण अवधारीं ॥ ६२ ॥ गोब्राह्मणसरक्षणता । स्वधर्मे प्रजापाळकता । ये ठायीं उबगू न ये चित्ता । या नाव स्थिरता क्षत्रियाची ॥६३॥ स्वधर्म जे स्थिरता । तें आठवे लक्षण तत्त्वता । ब्राह्मणभक्तीची जे कथा । ऐक आता सांगेन ॥ ६४ ॥ परमार्थप्राप्तीचें कारण । क्षत्रियासी मुख्यत्वे गुरु ब्राह्मण । त्या ब्राह्मणाचें ब्रह्मभजन । सर्वस्वें जाण करावे ॥६५॥ ब्रह्मभावे ब्राह्मणभजन । विधियुक्त देवोनि सन्मान । अनुदिनीं ब्राह्मणपूजन । सद्भावे जाण जो करी ॥ ६६ ॥ जो सद्भावें ब्राह्मणपूजा । सन्मानें सुखी करी द्विजा । उद्धवा तो आत्मा माझा । तेणे मज अधोक्षजा पूजिलें ॥ ६७ ॥ क्षत्रिय सन्माने द्विज पूजिती । तेणें त्यांसी ऐश्वर्यप्राप्ती । ब्राह्मण ब्राह्मणा द्वेषिती । तेणे पावती दरिद्रदु ख ॥ ६८ ॥ ब्राह्मणभजनमार्गें । ब्रह्मसुख पाया लागे । ब्रह्मसायुज्य घर रिघे । तरी भक्त नेघे द्विजभजने ॥६९॥ ऐसें करिता ब्राह्मणभजन । मी परब्रह्म होय त्या अधीन । त्याच्या ऐश्वर्याचें चिह्न । दहावें लक्षण तें ऐक ॥ १७० ॥ न करिता ब्राह्मणभजन । अगीं ऐश्वर्य न ये जाण । मी जाहलों षड्गुणैश्वर्यसपन्न । सदा द्विजचरण हृदयीं दृढ वाहता ॥७१॥ ब्राह्मणभजने स्वभावता । माझी सत्ता ये त्याच्या हाता । तेव्हा त्याची आज्ञा वदिती माथा । जाण तत्त्वता सुरासुर ॥७२॥ त्याचे आज्ञेभेण । पडों न शके अवर्षण । न्यायता प्रजापालन । धर्मसरक्षण त्याचेनी ॥ ७३ ॥ येणेच स्वधर्में अतिचोख । भरत पुरूरवा जनकादिक । महाऐश्वर्य पावले देख । अलौलिक द्विजभजने ॥ ७४ ॥ एव क्षत्रियाचें दशलक्षण । तुज म्या केले

---

१ डोक्यावर घाय लागले असता. २ अगाला लागतां ३ हल्ला ४ आदळण्याने, सपाटा ५ महापर्वत ६ स्वभावाला ७ 'देशे काले च पात्रे च तद्दान सात्त्विक स्मृतम् '—गीता अध्याय १७–२० ८ याचकाचे निवे मन । तव ९ त्रासत नाहीं १० उद्योग, व्यवहार ११ स्थिर राखावें चित्त. १२ ब्रह्मभावनेनें भजन १३ दररोज १४ ब्राह्मणाच्या सेवेनें.

निरूपण । यांत मुख्यत्वें ब्राह्मणभजन । श्रेयस्करं[1] सर्वांसी ॥ ७५ ॥ वैश्याचे प्रकृतीस जाण । स्वाभाविक पंचलक्षण । ऐक त्यांचें निरूपण । आचरण यथार्थें ॥ ७६ ॥

आस्तिक्य दाननिष्ठा च अदम्भो ब्रह्मसेवनम् । अतुष्टिरर्थोपचयैर्वैश्यप्रकृतयस्त्विमाः ॥ १८ ॥

वैश्याचे प्रकृतीसी जाण । अर्थतृष्णा[2] अतिगहन । जाहलिया कोट्यानुकोटी[3] धन । तृष्णा परिपूर्ण हों नेणे ॥ ७७ ॥ आस्तिक्यता[4] अर्थसचयासी । द्वीपींहूनि द्वीपांतरासी । नाना वस्तु ने विश्वासेसीं । साधावया अर्थासी भावार्थी ॥ ७८ ॥ कां वेदशास्त्रीं अतिविश्वासी । हें मुख्यत्वे ऐश्वर्य वैश्यासी । नेदें [5]लिहिल्या स्वधर्मासी । नव्हे उदासी[6] अणुमात्र ॥ ७९ ॥ वैश्याचें स्वधर्माचरण । नेमेंसी द्यावें नित्यदान । प्राणांत मांडल्या जाण । दानखंडण हों नेदी ॥ १८० ॥ परलोकप्राप्तीचें कारण । ब्राह्मणाची सेवा जाण । ब्राह्मणआज्ञा परम प्रमाण । विशेष जाण गुरुसेवा ॥ ८१ ॥ वेदशास्त्रार्थें प्रमाण । सद्गुरु परब्रह्म जाण । तद्रूपें देखावे ब्राह्मण । सेवेसी प्राण अर्पावा ॥ ८२ ॥ मी मान्य होईन अतिश्रेष्ठां । कां लौकिकीं जोडावी प्रतिष्ठा । ऐशा परीची दांभिक निष्ठा । वैश्या वरिष्ठा स्पर्शेना ॥ ८३ ॥ सांडूनिया धूर्तपण । निर्लोभ निर्दंभ जाण । विप्रसेवेसी वोपिती प्राण । हें मुख्य लक्षण वैश्याचें ॥ ८४ ॥ येणेंचि परमार्थप्राप्ती । सत्य जाण वैश्ययाती । हे स्वाभाविक गा प्रकृती । जाण निश्चितीं वैश्यासी ॥ ८५ ॥ आतां शूद्राचिया प्रकृती । त्रिविध कर्मांची पै प्राप्ती । तेही सांगेन तुजप्रती । ऐक निश्चितीं उद्धवा ॥ ८६ ॥

शुश्रूषणं द्विजगवां देवानां चाप्यमायया । तत्र लब्धेन सन्तोषः शूद्रप्रकृतयस्त्विमाः ॥ १९ ॥

स्वकर्म शूद्राचिये ज्ञाती । द्विजसेवा यथानिगुती । त्याचेनि प्रसादें जीविकावृत्ती[8] । निष्कपट स्थिति सेवेची ॥ ८७ ॥ करावे गृहस्थाचें गोरक्षण । चाराव्या जेथे तृणजीवन[9] । श्वापदभय[10] आलिया जाण । वेचूनि प्राण रक्षाव्या ॥ ८८ ॥ गोरक्षणीं वेचिल्या प्राण । त्यासी उत्तम गति जाहली जाण । ज्यासी गायींचा कळवळा गहन । त्यासी मी श्रीकृष्ण सदा साह्य ॥ ८९ ॥ द्विजसेवा गोरक्षण । दोनही वृत्ति न मिळता जाण । तरी देवालयीं समार्जन[11] । जीविकार्थ[12] जाण करावे ॥ १९० ॥ निष्कपटभावे आपण । निर्मळ करावे हरिरंगणें[13] । तेथील प्राप्तीचेनि जाण । करावी पूर्ण जीविका ॥ ९१ ॥ तेथ जे जे काळीं जे जे प्राप्ती । तेणे सुखें असावे निजवृत्तीं । स्वधर्मकर्मस्थिती । शूद्रप्रकृतिस्वभावो ॥ ९२ ॥ विप्रासी अग्निहोत्रादिक कर्म । शूद्र नमी द्विजोत्तम । तेथ दोहींचा स्वधर्म । सहजें सम होतसे ॥ ९३ ॥ गृहस्थाश्रमाचें वर्तन । तिन्ही आश्रमां आश्रयो आपण । अन्न वस्त्र देऊनि जाण । सरक्षण करावे ॥ ९४ ॥ ब्रह्मचर्याश्रमवर्तन । गुरुसेवा वेदाध्ययन । त्यासी द्यावया दान । अधिकार जाण असेना ॥ ९५ ॥ ब्रह्मचाऱ्यासी जे जे [14]योजिलें । तें पाहिजे गुरूसी समर्पिलें । गुरूसी वंचूनि[15] दान दीधलें । ते तेणे केले अधर्म ॥ ९६ ॥ [16]वानप्रस्थाश्रमीं जाण । मुख्यत्वें तप प्रधान । करावे अग्निशुश्रूषण[17] । वेदोक्तलक्षणप्रकारें ॥ ९७ ॥ सन्यासी ब्रह्मचारी दीन । समर्थी आश्रमा आल्या जाण । यथानुशक्त्या द्यावे अन्न ।

१ कल्याणकारक २ द्रव्यलोभ ३ अनेक कोटी ४ आस्तिक्य ५ विहित्या ६ वेदविहित धर्माविषयीं उदासीन असणें ७ बापट्य ८ उदरनिर्वाहाचें साधन ९ घास व उदक १० हिंस्र पशूचें भय ११ केर काढून सडा घालणें १२ चरितार्थासाठीं १३ अंगण जागा म्हणजे सभा १४ मिळालें. १५ फसवून १६ अरण्यात राहून तप करणें. १७ अग्नीची सेवा.

हें आश्रमरक्षण वानप्रस्था ॥ ९८ ॥ संन्याशासी अहिंसा प्रधान । ज्ञानपरिपाकें शांति संपूर्ण । अनोळखी भिक्षाटण । हा मुख्य धर्म जाण चतुर्थाश्रमीं ॥ ९९ ॥ वर्णाश्रमाहूनि बाह्य जाण । केवळ अंत्यजादि जे जन । त्यांचे प्रकृतीचे जे लक्षण । स्वयें नारायण सांगत ॥ २०० ॥

अशौचमनृतं स्तेयं नास्तिक्यं शुष्कविग्रहः । कामः क्रोधश्च तर्षश्च स्वभावोऽन्तेवसायिनाम् ॥ २० ॥

ये श्लोकींचे अष्ट गुण । त्यागावया न मनी ज्याचें मन । तोही अंत्यजासमान । हें प्रकृतिलक्षण अतिनिंद्य ॥ १ ॥ ज्यासी स्नानसंध्या शौचाचार । स्वकर्म नावडे साचार । अंतरीं विकल्प अपार । जैसा विखार काळिया ॥ २ ॥ कनकफळ नामें गोमटें । आंत माजिरें बाहेर काटे । तैसें सबाह्य वोखटें । अशौच मोठें त्या नांव ॥ ३ ॥ शरीर श्वेतें निर्नासिक । तोंडाळ वोढाळ पतिनिंदक । ते स्त्रियेच्या ऐसें देख । अशौचक सबाह्य ॥४॥ यापरी गा अशौचता । ज्याचे अंगीं स्वभावता । तो जाण पां तत्त्वता । गुण प्रथमता अंत्यजाचा ॥ ५ ॥ असत्यता जे प्रकृतीपाशीं । अखंड वसे अहर्निशीं । मातापितादि गुरूसी । झकवणें त्यासी मिथ्यात्वें ॥ ६ ॥ जेवीं का शिमग्याच्या सणीं । रामकृष्ण न ह्मणे कोणी । उपस्थनामें गर्जे वाणी । संतोषोनी स्वानंदें ॥ ७ ॥ तेवीं जागृति स्वप्न सुषुप्ती । असत्य आवडे ज्याच्या चित्तीं । तो जाण पां निश्चितीं । अंत्यजप्रकृति स्वभावें ॥ ८ ॥ पडिलिया दृष्टी बुडीं । मायबापाचें ठेवणें काढी । नाना विश्वासपरवडी । बुडवी गांठोडी गुरूची ॥ ९ ॥ सधन सांपडल्या हाता । नाना युक्तीं अतिक्षुद्रता । नातरी बलात्कारें सर्वथा । घ्यावें तत्त्वता सर्वस्व ॥ २१० ॥ यापरी गा अधर्मता । परद्रव्य यावया हाता । आसक्ति ज्याचिया चित्ता । जाण तत्त्वता ते चोरी ॥ ११ ॥ स्वधर्मकर्मीं स्वभावतां । विश्वास नाहीं ज्याच्या चित्ता । वेदशास्त्रपुराणार्थां । मिथ्या सर्वथा जो मानी ॥ १२ ॥ उद्धवा जाण तत्त्वता । या नांव गा नास्तिकता । आस्तिक्यभावो स्वभावता । अणुमात्रता जेथ नाहीं ॥ १३ ॥ गाठीं असतां लक्षकोडी । सदा नास्तिकता ज्याचे तोंडीं । घरींच्या आपदा लावी गाढी । ते प्रकृति रोकडी अंत्यजाची ॥ १४ ॥ कार्येवीण कोरडी कैळी । सवघेंवीण वृथा सैंळी । अखंड करी दांतकैसोळी । ते अंत्यजाची निजवृत्ती ॥ १५ ॥ जया सदा विरोध पोटीं । वरिवरी गोड मैंद गोठी । भीतरीं द्वेषाचा भडका उठी । जो क्रूरदृष्टी सर्वदा ॥ १६ ॥ जन्मवरी केल्या उपकारकोटी । त्यासी एकचि उत्तरासाठीं । अपकारू करावया पोटीं । छिद्रदृष्टी सदा ठेवी ॥ १७ ॥ उपकाऱ्या अपकारस्थिती । अंत्यज न करी प्राणांतीं । ऐशिया विरोधातें जे वाढती । शुष्कविग्रहगती त्या नांव ॥ १८ ॥ जो सुहृदामाजीं पाडी वैर । अपायीं घाली थोरथोर । अशौच नास्तिक्य घोर । जाणावा नर अतिविग्रही ॥ १९ ॥ स्वार्थेवीण परकार्य नाशी । शुष्कविग्रही ह्मणिपे त्यासी । उद्धवा ऐशी प्रकृति ज्यासी । अंत्यजही त्यासी पैं भीती ॥ २२० ॥ ऐक कामाची कथा । कनक

१ ज्ञान परिपक्व झाल्यामुळें २ अपरिचित जागीं भिक्षेसाठीं फिरत राहणें ३ चंडाळादि वर्णबाह्य जाती ४ ज्याचे मनांत येत नाहीं ५ सर्प ६ धोत्र्याचें फळ ७ हें नांव ८ उन्माद उत्पन्न करणार ९ कोड असलेलें १० अपवित्र ११ फसविणें १२ आस्तिकपणा १३ भांडण १४ छद्मतो १५ दात चावणें, रागानें चरफडणें १६ ठकबाजीच्या, फसवेगिरीच्या १७ अंत करणांत १८ एक वाकडा शब्द त्यानें काढला ह्मणून. १९ आभासाचून विरोध माजविणारा

आणि कांता । येविषयीं अतिलोभता । उपरमु[1] चित्ता असेना ॥ २१ ॥ स्त्रीकामाचेनि नांवें । लिंगमात्र असावे । मग सेव्यासेव्यभावे । विचारू जीवे स्मरेना ॥ २२ ॥ तैसेंच जाण द्रव्यार्था । भलतैसें पांवो हाता । न विचारी विहिता अविहिता । अतिकामता अर्थार्थी[3] ॥ २३ ॥ अविहितें[4] कामस्थिती । हा स्वभाव ज्याचे वृत्ती । ते अंत्यजादि[5] प्रकृती । जाण निश्चितीं उद्धवा ॥ २४ ॥ पाहें पां कामिकांच्या[6] पोटीं । सदा क्रोधाची आगटी । कामअप्राप्ती ऐकता गोष्टी । भडका उठी प्रळयात ॥ २५ ॥ ज्याचिये शरीरस्थिती । उसतू[8] नाहीं क्रोधाहातीं । सदा धुपधुपीत वृत्ती । ते जाण प्रकृती अतिनीच ॥ २६ ॥ प्राप्तभोगें तृष्णा न वाणे । ऐकिल्याही भोगाकारणे । अखंड मनाचें बैसे धरणें । ते प्रकृति जाणे अतिनीच ॥ २७ ॥ म्यां सांगीतले जे आठही गुण । हे ज्याचे प्रकृतीस लक्षण । तो हो कां भलता[10] वर्ण । परी अंत्यजपण त्यामाजीं ॥ २८ ॥ अवगुण सांगीतले समस्त । एक एक नरकदानीं[11] विख्यात । मा[12] आठही मिळाले जेथ । उगड[13] तेथ मग कैंचा ॥ २९ ॥ त्यागावया निजस्थिती । या अवगुणांची व्युत्पत्ती । म्यां सांगीतली तुजप्रती । जाण निश्चितीं उद्धवा ॥ २३० ॥ त्या गुणांतें अंगीकारिती । ते नरकगामी गा निश्चितीं । या गुणांतें जे त्यागिती । ते पावती पद माझें ॥ ३१ ॥ तेणे माझ्या पदाची प्राप्ती । सर्वां वर्णां उत्तम गती । ऐशिया गुणांची व्युत्पत्ती । सांगेन तुजप्रती उद्धवा ॥ ३२ ॥ सकळ लक्षणांचें निजसार । जें गुह्यगुणाचें भांडार । जेणे पाविजे संसारपार । ऐक साचार उद्धवा ॥ ३३ ॥ जो सर्व वर्णांचा सहज धर्म । जेणे पाविजे परब्रह्म । जे नाशिती चित्तभ्रम[14] । ते गुण उत्तम अवधारीं ॥ ३४ ॥

अहिंसा सत्यमस्तेयमकामक्रोधलोभता । भूतप्रियहितेहा च धर्मोऽयं सार्ववर्णिकः ॥ २१ ॥

हो कां उपायो जेणे तेणे । पुढिलासी जे सुख देणे । ते उपतिष्ठे[15] मजकारणे । तो गुण म्यां श्रीकृष्णें वंदिजे ॥ ३५ ॥ तैसेंच परपीडा असुख । पुढिलिया न देणे दुःख । तेंहीकरूनि मज होय सुख । जाण निष्टंकें[16] उद्धवा ॥ ३६ ॥ दुःख नेदूनि सुख देणें । या नांव अहिंसा ह्मणणे । हा पहिला गुण जाणणे । ऐक लक्षणे सत्याचीं ॥ ३७ ॥ सत्य तें जाण पां ऐसें । ज्याचें मन वाचा असत्यदोषें । जागृतिस्वप्नसुषुप्तिवशें । स्पर्शले नसे अणुमात्र ॥ ३८ ॥ निंदा आणि नरस्तवन । कदा मिथ्या न बोले वचन । वाचा अनसुंट धरणें[17] जाण । सत्य संपूर्ण या नांव ॥ ३९ ॥ हो कां अधर्माचिये जोडी । कोडी धरोनिया कवडी । जो रिघो नेदी दृष्टी बुडीं । फुटकी कवडी स्पर्शेना ॥ २४० ॥ तेथेंही चोरी करणे । का दृष्टि चुकवूनि वस्तु घेणें । अथवा न पुसता नेणे । जीवेंप्राणे न संभवे ॥ ४१ ॥ अन्यायोपार्जित[18] धन । स्वप्नीही नातळे मन । हें अचौर्याचें लक्षण । तिसरा गुण उद्धवा ॥ ४२ ॥ स्वधर्में धन यावें हाता । हेही नसे धनकामता । कामिनीकामाची[19] नेणे वार्ता । परस्त्री ते माता नेमस्त ॥ ४३ ॥ हो का स्वदाराभिगमन । तेथेंही आसक्त नसे मन । आश्रमधर्मार्थ

१ विश्रांति २ पावे ३ धनार्जनीं ४ अयोग्य, धर्मशास्त्राच्या नियमाला सोडून ५ हीन जातीचे ६ विषयलाभेच्छ्या ७ शेगडी, धुणी. ८ विश्राती ९ खाखावलेली १० कोणत्याही जातीचा ११ नरकात घालण्याचे कामीं सिद्ध १२ मग १३ उगड किंवा उगड ह्मणजे उद्धार, सुटका १४ मनाचें चांचल्य १५ प्राप्त होतें, येऊन मिळतें. १६ निश्चयानें १७ योग्य बंधनात ठेवणें. १८ अन्यायानें मिळविलेलें १९ स्त्रीविषयक सुखाची.

जाण । प्रतिपालन स्त्रियेचें ॥ ४४ ॥ या नांव गा अकामता । उद्धवा जाण तत्त्वतां । हे चौथी लक्षणता । ऐक आतां अक्रोधू ॥४५॥ जेथ कामाचा आदरू नाहीं । तेथ क्रोधाचें न चले कांहीं । जेवी आकाशाचे ठायीं । न रुपती पाही निजशस्त्रें ॥ ४६ ॥ जरी बीज जाहलें गोमेटें । तरी भूमीवीण अकुर न फुटे । तैसे कामावाचूनि कोठें । क्रोध उद्भटें न वाढे ॥ ४७ ॥ एवं कामाची जे बोळवण । तेचि क्रोधाचीही जाण । जैसे गरोदरीचे मरण । करी निर्दळण गर्भाचे ॥ ४८ ॥ शिर तुटलिया पाठीं । हस्तपादादिक्रिया तुटी । काम निमालियापाठीं । निमाली गोठी क्रोधाची ॥ ४९ ॥ जेथ काम क्रोध नाही । तेथ लोभ उठी कोणे ठायीं । तळवटीं नसता भुंयी । वृक्ष काही वाढेना ॥२५०॥ शीसें बोडिलें सकेशीं[11] । तेथ राहूं न शके ऊ जैसी । तेवीं गेलिया कामक्रोधांसी । वस्ती लोभासी असेना ॥ ५१ ॥ जेवीं का भ्रताराचें मरण । घेऊनि जाये अहेवपण[12] । तेवीं कामक्रोधेंवीण । लोभ-लक्षण असेना ॥ ५२ ॥ या नाव निर्लोभता । सत्य जाण सर्वथा । क्रोधलोभाते वाढविता । जाण तत्त्वता कामचि ॥ ५३ ॥ जेथ कामाचें अपूर्ण काज । तेथ क्रोधाचें खवळे तेज । जेव्हा कामाचे पूर्ण निज । तेव्हा नाचे भोजें[13] लोभाचे ॥ ५४ ॥ जेवीं दीपाची दीपकळा । ते सवे घागवी तेजकाजळां । तेवीं क्रोधलोभांचा सोहळा । कामाजवळा सतत ॥ ५५ ॥ जेवीं का शारियांचें शीतें[15] । घामज्वरासमवेत । तेवीं क्रोधलोभयुक्त । जाण निश्चित कामचि ॥ ५६ ॥ जेथ कामाचा नाहीं पागू[16] । तोचि क्रोधलोभांचा त्यागू । हा समूळ उपावो चागू । स्वयें श्रीरगू बोलिला ॥ ५७ ॥ एवं कामत्यागें सर्वथा । त्यागू पावे क्रोधलोभता । भूतासी जे प्रियत्वे हितता । ऐक तत्त्वता सागेन ॥ ५८ ॥ जैशी शक्ति आपणासी । तैसें प्रिय करावे भूतांसी । अगत्य विचंवूं ज्याचा ज्यासी । तें ते त्यासी अर्पावें ॥ ५९ ॥ अन्न वस्त्र दान मान । पोटींच्या कळवळ्याने जाण । करावे भूतीं प्रियाचरण । हा स्वधर्म जाण सर्वांचा ॥ २६० ॥ ऐसें प्रिय करावे भूता । जे परिपाकीं ये त्याच्या हिता । जेणे प्रियत्वा उपजे बाधकता । तें सर्वथा न करावें ॥ ६१ ॥ भूतप्रिय हितकारी । ऐसा जो पुरुष ससारीं । मी भगवंत त्याच्या घरीं । सर्व हित करीं सर्वदा ॥ ६२ ॥ त्याच्या अशुभाची होळी । भूतहितप्रियमेळी । मी स्वयें करी वनमाळी । तेचि काळीं तत्त्वता ॥ ६३ ॥ जो सद्भावे सत्य साचार । भूतासी हितत्वे प्रियकर । त्यासी मी भूतात्मा श्रीधर । करीं ससार सुखरूप ॥ ६४ ॥ अहिंसादि सप्तलक्षण । हा सर्वांचा स्वधर्म जाण । सर्वाश्रम सर्व वर्ण । त्यासी मुख्यत्वे जाण हा धर्म ॥ ६५ ॥ चतुर्वर्णस्वभावप्रकृती । वर्णबाह्यांची[23] लक्षणस्थिती । सर्व वर्णांची स्वधर्मगती । ते म्या तुजप्रती सागीतली ॥ ६६ ॥ यावरी आश्रमस्वधर्मता । तुज मी सागेन आता । उद्धवा ऐक गा तत्त्वतां । प्रथमता ब्रह्मचर्य ॥ ६७ ॥ ब्रह्मचर्य द्विविधें जाण । एकाचे नैष्ठिकेंय सपूर्ण ।

---

१ विषयपराङ्मुखता २ चागलें ३ वाढेना, वाढिजे ४ खानगी काम दवडिला की त्याबरोबर क्रोधही गेला. ५ गभार स्त्रीचें ६ हातापायांचें चलनवलन ७ सपली ८ गोष्टी ९ जमीन १० डोर ११ केंसासकट १२ सौभाग्य १३ सोंग १४ दिव्याची ज्योत १५ अंगावर शाहरा येतो, धडकी भरते तेव्हाच हींव १६ गरज १७ उपाय १८ प्राणिमात्राला १९ गड, जरूरी २० सर्व जीवाना प्रिय असें वागाव २१ हा सर्व लोकांचा सारखिक धर्म आहे २२ परिणामीं २३ चार वर्णांहून इतर जे त्याची २४ दोन प्रकारच, २५ एकनिष्ठपणा

एक तो उपकुर्वाण[1] । ऐक लक्षण दोहींचें ॥ ६८ ॥ व्रतबंध वेदाध्ययन जाहल्यापाठीं । जो परमार्थीं ठेवूनि दृष्टी । गृहस्थाश्रमाची न करी गोठी । नैष्ठिक्यपरिपाटी त्या नांव ॥ ६९ ॥ वेदशास्त्रसपूर्ण पठन । गुरुदक्षिणा व्रतविसर्जन[2] । करून करी पाणिग्रहण[3] । उपकुर्वाण या नाव ॥ २७० ॥

द्वितीय प्राप्यानुपूर्व्याज्जन्मोपनायन द्विज । वसन्गुरुकुले दान्तो ब्रह्माऽधीयीत चाहृत ॥ २२ ॥
मेखलाऽजिनदण्डाक्षब्रह्मसूत्रकमण्डलून् । जटिलोऽधौतदद्वासोऽरक्तपीठ कुशान् दधत् ॥ २३ ॥
स्नानभोजनहोमेषु जपोच्चारे च वाग्यत । न च्छिद्यान्नखरोमाणि कक्षोपस्थगतान्यपि ॥ २४ ॥

गर्भाधान पुंसवन । जातकर्म अन्नप्राशन । हीं समस्त कर्मे पूर्वी[4] जाण । केलीं संपूर्ण चौलांत[5] ॥ ७१ ॥ याउपरी उपनयन[6] । गुरुद्वारा गायत्रीग्रहण[7] । सावित्रजन्म[8] हें सपूर्ण । व्रतबंध जाण या नांव ॥ ७२ ॥ एवं गायत्रीमंत्रें जाण । द्विजन्मे होती तीनी वर्ण । हा ब्रह्मचर्याश्रम सपूर्ण । व्रतधारण वेदार्थ ॥ ७३ ॥ तेथ वेदाध्ययननिर्धारीं । गुरुगृहीं वसे ब्रह्मचारी । त्याच्या व्रतनेमाची कुसरी[9] । ऐक ते परी सांगेन ॥७४॥ मुंजी[10] जानवे कृष्णाजिन । पळसाचा दंडग्रहण । कमंडलु वागवावा जाण । जळाचरण[11] करावया ॥ ७५ ॥ न करावे मस्तकवपन[12] । न करावें तैलाभ्यंगस्नान । न करावे दंतधावन[13] । केशविंचरण न करावे ॥ ७६ ॥ न करावे नखनिकृंतन[14] । न करावे रोमच्छेदन[15] । बाहुमूळादिक जे जाण । गुह्य स्थान अतिव्याप्त ॥ ७७ ॥ रजकक्षाळित[16] वस्त्रे जाण । त्यांचे न करावे परिधान । प्रवाही करावे स्नान । प्रातर्मध्याह्न दोही काळी ॥ ७८ ॥ आसनीं श्वेत पीठासन । श्वेत वस्त्राचें धारण । रुद्राक्ष अथवा पद्माक्ष[17] जाण । मालाग्रहण जपार्थ ॥७९॥ कुशादि दर्भपवित्र । तिहीं युक्त असावे कर । ऐक मौनाचा विचार । तुज मी साचार सांगेन ॥२८०॥ मळमूत्र करिता स्नान । जप होम आणि भोजन । उभय सध्याकाळीं जाण । निश्चित मौन धरावे ॥ ८१ ॥ नाहीं अभ्यंग केशविचरण । तेणे जटा वळल्या आपण । हें ब्रह्मचारियासी जाण । व्रतधारण नेमस्त ॥ ८२ ॥ इतुकेनि व्रतेसी जाण । सदा गुरुसेवेसी सावधान । गुरु कृपनें सागे अध्ययन । तेव्हा वेदपठन करावे ॥ ८३ ॥ मज पढों सागावें आतां । हा आग्रह न करावा गुरुनाथा । त्याची आज्ञा वंदूनि माथां । निष्कपटता गुरुसेवा ॥ ८४ ॥ अध्ययन सागेना लवलाह्या[18] । तरी साडूनि कुलाचार्या । पढों गेलिया आणिका ठाया । गुरु त्यागिलिया महादोष ॥ ८५ ॥ सेवा करावी अहर्निशी । जेणे कृपा उपजे स्वामीसी । ते कृपेस्तव अध्ययनासी । अहर्निशीं सांगेल ॥ ८६ ॥ ठेवूनि गुरुचरणीं भावार्था[19] । पढावे गा वेदशास्त्रार्था । आंकळावे वेदार्था । परमार्थता निजवुद्धी ॥ ८७ ॥

रेतो नावकिरेज्जातु ब्रह्मव्रतधर स्वयम् । अवकीर्णेऽवगाह्याप्सु यतासुस्त्रिपदीं जपेत् ॥ २५ ॥

या रीतीं ब्रह्मचारी देख । वीर्यत्याग बुद्धिपूर्वक । करूं नये आवश्यक । व्रतविशेष ब्रह्मचर्य ॥ ८८ ॥ स्वप्नीं जाहल्या वीर्यपतन । शास्त्रोक्तविधीं करावे स्नान । मग प्रायश्चित्तार्थ जाण । गायत्रीस्मरण करावे ॥ ८९ ॥ ब्रह्मचारी वानप्रस्थ सन्यासी । प्रयत्नें वीर्य-

१ उपकारकर्ता २ ब्रह्मचर्य व्रताची समाप्ति ३ स्त्रीपरिग्रह ४ ज्या योगें पुरुष जन्मतो असा सस्कार ५ चूडाकर्मापर्यंत ६ मौंजीबंधन, उप ह्मणजे गुरुच्या जवळ, नयन ह्मणजे नेणें, गुरुच्या स्वाधीन विद्याभ्यासार्थ करणें ७ गायत्रीपठण ८ गायत्रीच्या उपदेशाने दुसरा जन्म ९ कौशल्य १० मोळाचा कडदोरा ११ जळ प्राशन करावया १२ हजामत १३ दात घासणे १४ नखें काढू नयेत १५ काख वगैरे रोमाचें छेदन. १६ धोब्यांनीं धुतलेलीं वस्त्रें. १७ कमळबीज १८ लवकर १९ भक्ति २० पढून अर्थासह पाठ करावा

त्यागू नाहीं त्यांसी । जो करी तो अतिदोषी । आश्रमधर्मासी बुडविलें ॥ २९० ॥ स्वप्नीं जाहलिया वीर्यपतन । करावे मृत्तिका सचैल स्नान । मग प्रायश्चित्तार्थ जाण । विहिताचरण जप कीजे ॥ ९१ ॥

अग्न्यर्काचार्यगोविप्रगुरुवृद्धसुरान् शुचि । समाहित उपासीत सन्ध्ये च यतवाग्जपन् ॥ २६ ॥

गायत्रीदात्या आचार्यपण । माता पिता ते गुरुस्थान । अग्निसूर्यादि सुरगण । गोब्राह्मण अतिज्येष्ठ ॥ ९२ ॥ त्याचें करावया उपासन । बाह्य शुचि अतरी समाधान । गुरुचरणीं अनन्य शरण । आज्ञापालन पितराचे ॥९३॥ अग्नीचे ठायीं हवन । इंद्रादि देवाचे स्तवन । ब्राह्मण तें पूज्यस्थान । अर्घ्यदान सूर्यास ॥ ९४ ॥ ज्येष्ठांसी साष्टांग नमन । गायीसी अगकुरवाळण । सायंप्रातःसंध्येसी मौन । मध्याह्नीं जाण मौन नाहीं ॥ ९५ ॥ सद्गुरूचा समर्थवादू । सर्वां वरिष्ठ सर्ववंद्यू । ज्याचा प्रताप प्रसिद्धू । स्वयें गोविंदू सांगत ॥ ९६ ॥

आचार्यं मां विजानीयान्नावमन्येत कर्हिचित् । न मर्त्यबुद्ध्याऽसूयेत सर्वदेवमयो गुरु ॥ २७ ॥

जो अतर्यामीं ईश्वरू । जो विश्वात्मा विश्वंभरू । जो अनंत अपरपारू । तो मी सद्गुरु शिष्यासी ॥ ९७ ॥ गुरुनामाची जे मातू । तो मी साचार भगवंतू । देखोनि भजनभावार्थू । पुरवीं मनोरथू शिष्याचा ॥ ९८ ॥ ज्या सद्गुरूच्या अगुष्ठी । ब्रह्मादि देवाचिया कोटी । ज्याच्या नांवाची गोठी । वंद्य वैकुंठीं कैलासीं ॥ ९९ ॥ ज्याचे नाव ऐकता कानीं । यम काळ कांपती दोनी । ब्रह्मा विष्णु रुद्र तिन्ही । हात जोडूनी तिष्ठती ॥ ३०० ॥ सकळ वेदाचे निजसार । तें सद्गुरुस्वरूप साचार । ऐसा शिष्यासी निर्धार । निरतर असावा ॥ १ ॥ त्यासी मनुष्यबुद्धी आपण । कदा न करावें हेळण । गुरुनिंदा बोलतां जाण । आली नार्गवण सर्वांयीं ॥ २ ॥ सद्गुरुनिंदेचा एकांतू । करू आला परम आप्तू । तो त्यागावा जेवी पतितू । हा नव्हे अर्थू तें पळावे ॥ ३ ॥ सद्गुरुनिंदेची वाणी । ऐकता वोटें द्यावीं कानीं । सद्गुरूसी भावे स्मरोनी । तें स्थानही त्यजोनी पळावे ॥ ४ ॥ त्या सद्गुरुनिंदेची स्वयें मातू । करिता बुडाला निजस्वार्थू । धुळीस मिळाला परमार्थू । आला अपघातू अगासी ॥ ५ ॥ ऐशिया गुरूच्या ठायीं जाण । पत्र पुष्प अन्न धन । शिष्यें करू नये वंचन । ते स्वयें श्रीकृष्ण सांगत ॥ ६ ॥

सायं प्रातरुपानीय भैक्ष्यं तस्मै निवेदयेत् । यच्चान्यदप्यनुज्ञातमुपयुञ्जीत संयत ॥ २८ ॥

अन्नधनपुष्पीं फळीं । सायंप्रातर्मध्याह्नकाळीं । भिक्षा मिळे ते गुरूजवळी । अर्पूनि कृतांजळी रहावें ॥७॥ तेथ गुरुआज्ञा जाहल्याही जाण । उदरापुरतें घ्यावें अन्न । अन्नावेगळा पदार्थ भरण । घेवों नये जाण ब्रह्मचाऱ्या ॥ ८ ॥ साय प्रातःकाळीं जाण । ब्रह्मचाऱ्या विहित भोजन । गुरुआज्ञा जे दीधलें अन्न । तेणें प्राणतर्पण करावें ॥ ९ ॥ तेथ न ह्मणावें धडगोड । न करावे रसनाकोड[13] । न वाढवावा विषय वाड । देहनिर्वाहें[15] चाड[16] शिष्यासी ॥ ३१० ॥ भोजनीं कांहीं न मागावें जाण । यालागीं दृढ धरावें मौन । अधिक खादलिया अन्न । तें प्रतिबंधन गुरुसेवे ॥ ११ ॥ आहारीं अधिक घेतलिया अन्न । निद्रा

१ गायत्रीमन्त्राचा उपदेश करणारा तो आचार्य २ अनतरूप ३ ब्रह्मादिकाच्या ४ तात्पर्य ५ गुरु ह्मणजे सामान्य मनुष्य अशा बुद्धीनं त्यावर दोषारोप करू नयेत व त्याचा अनादर करू नये ६ हानी गुरुनिंदा केल्याने सर्वांचा पतन होते ७ भ्रष्ट ८ त्याचा त्याग करणें ही गोष्ट शक्य नसेल तर ९ कपट, फसवणूक १० हात जोडून ११ पोट भरण्याचा १२ क्षुधेची शांति १३ जिह्वेची लालूच १४ अधिक १५ शरीररक्षणापुरतें अन्न भक्षावें, जिह्वालौल्य नसावें १६ इच्छा, जरूर, आवश्यकता. १७ खाल्ल्यास

आलस्य दाटी गहन । अत्यंत अल्प जें भोजन । तेणें विकळपण देहाचें ॥ १२ ॥ गुरुसेवेलागीं जाण । शरीर राखावे सावधान । यालागीं शिष्यासी भोजन । युक्ताहारपण सर्वदा ॥ १३ ॥ गुरुसेवेलागीं जाण । शरीर राखावे सावधान । तें गुरुसेवेचें लक्षण । स्वयें जनार्दन सांगत ॥ १४ ॥

शुश्रूषमाण आचार्यं सदोपासीत नीचवत् । यानशय्यासनस्थानैर्नातिदूरे कृताञ्जलि ॥ २९ ॥

सर्वदा अतिसादर । न पडतांही अंतर । गुरुसेवेसी निरतर । अतितत्पर उल्हासे ॥ १५ ॥ गुरु यानारूढ असतां । पुढें चालावे साटोपतां । पाठीसी यावे चरणीं चालतां । उपचारेंतासमवेत ॥ १६ ॥ समयोचित जाणोन । द्यावे तांबूल जीवन । करावें चरणसंवाहन । घालावे आसन बैसती तेथें ॥ १७ ॥ सद्गुरु बैसल्या आसनीं । शिष्यें न बैसावे नेहटूनी । दूरी नवजावे तेथूनी । नयनोन्मीलनीं रहावे ॥ १८ ॥ अंजळिसपुट जोडूनी । समुख रहावे सावधानीं । गुरूची संज्ञा ज्यालागूनी । तें अविलंबेंनीं करावें ॥ १९ ॥ गुरु शेजेवरी निजले असतां । जवळी नसावे सर्वथा । जेथूनि ऐकूं ये वचनार्था । तेथे निशीं अवस्था क्रमावी ॥ ३२० ॥ मी एक सेवेने सपन्न । ऐसा धरिलिया अभिमान । केले सेवेसी आंचवण । सवेचि जाण होईल ॥ २१ ॥ सेवकांमाजीं मी एक । केवळ रंकाचाही रक । ऐसा भावो निष्टंकं । सेवेसी देख करावा ॥२२॥ तैसेचि नीचें काम करितां । लाज न धरावी सर्वथा । उबग न मानूनी चित्ता । उल्हासता गुरुभजनीं ॥ २३ ॥

एववृत्तो गुरुकुले वसेद्भोगविवर्जित । विद्या समाप्यते यावद्बिभ्रद्व्रतमखण्डितम् ॥ ३० ॥

सांडोनि सकळ भोगांतें । गुरुकुळीं राहोनि तेथें । गुरुसेवेचेनि व्रतें । प्रिय सर्वांतें तो जाहला ॥ २४ ॥ एवं गुरुसेवायुक्त । धरोनियां अखंड व्रत । पावला वेदशास्त्र समस्त । पढणे समाप्त पैं जाहले ॥ २५ ॥ एवं विद्या जाहलिया समाप्त । उपकुर्वाण नैष्ठिक व्रत । स्वयें सागावयास अनत । पुढील श्लोकार्थ सांगतू ॥ २६ ॥

यद्यसौ छन्दसा लोकमारोक्षन् ब्रह्मविष्टपम् । गुरवे विन्यसेद्देहं स्वाध्यायार्थं बृहद्व्रत ॥ ३१ ॥

जरी ब्रह्मचारी व्रतस्थ । येणेचि आश्रमे निश्चित । सत्यलोक वैकुंठपर्यंत । वाछी वेदोक्त मत्प्राप्ती ॥ २७ ॥ तेणें यावज्जन्म आपण । दृढ करावया गुरुभजन । निजदेहाचेंही जाण । करी समर्पण गुरुचरणीं ॥ २८ ॥ सद्गुरुभजनाची परवडी । नित्य नूतन आवडी । निजात्मभावे चोखडी । लागली गोडी गुरुचरणीं ॥ २९ ॥ पूर्वील व्रतें व्रत धरी । तेचि व्रत दृढ करी । होय नैष्ठिक ब्रह्मचारी । गुरुभजनावरी निर्धारू ॥ ३३० ॥ न मनी सन्मानाचे कोडें । न म्हणे हे विषय गोड । न धरी ससाराची चाड । व्रतीं दृढ व्रतस्थ ॥३१॥ ऐसा थोर व्रते व्रतधर । तैसाचि गुरुभजनीं सादरें । करी सद्गुरूशीं विचार । वेदातसार स्वाध्यायें ॥ ३२ ॥ स्व म्हणिजे आत्मा जाण । ते ठायीं नित्य अनुसंधान । तो स्वाध्याय म्हणती सज्ञान । ज्ञानविचक्षण निजद्रष्टे ॥ ३३ ॥ ऐशिया साधकासी जाण । सर्वत्र ब्रह्मभावन । हेंचि स्वमुखें मधुसूदन । स्वयें आपण सागत ॥ ३४ ॥

---

१ घेरून टाकितो २ ग्लानि, विकळचळण ३ मितभोजन ४ मध्यें खूट ५ पालखी वगैरे वाहनात बसले असता. ६ उत्साहानें ७ सामानासह ८ उदक ९ पाय रगडणें १० टेंकून, चिकटून ११ जाऊ नये १२ नेत्रसंकेतात रहावें १३ दोन्ही हात १४ सकेत, इच्छा १५ तत्क्षणीं १६ रात्रीं रहावें १७ नाश १८ निर्दोष १९ हलकें २० कटाळा, त्रास २१ गुरूच्या घरीं २२ मरेपर्यंत २३ उत्तम, चांगली. २४ आवड. २५ तत्पर २६ आत्मस्वरूपाच्या ठिकाणीं नित्य अनुसंधान ठेवणें हा स्वाध्याय २७ ईश्वरबुद्धि

अग्नौ गुरावात्मनि च सर्वभूतेषु मां परम् । अपृथग्धीरुपासीत ब्रह्मवर्चस्व्यकल्मषः ॥ ३२ ॥

ब्रह्मचर्यव्रत धरणें । ब्रह्मवर्चस्व चढे तेणें । आणि सद्गुरूचेनि भजनें । निष्पाप होणें निजवृत्तीं ॥ ३५ ॥ तेथे अग्नि गुरु आपण । सर्व भूतांच्या ठायीं जाण । अभिन्न ब्रह्मभावन । अनुसंधान सर्वदा ॥ ३६ ॥ तेव्हां जें जें देखे दृश्यजात । तेथें ब्रह्मभावो अचुंबित । यापरी मातें उपासित । ब्रह्मयुक्त सद्भावें ॥ ३७ ॥ नैष्ठिक ब्रह्मचर्याचा नेम । वानप्रस्थसन्यासाश्रम । तेथील जो धर्म । मुख्य वर्म त्यागाचें ॥ ३८ ॥

स्त्रीणां निरीक्षणस्पर्शसंलापक्ष्वेलनादिकम् । प्राणिनो मिथुनीभूतान् गृहस्थोऽग्रतस्त्यजेत् ॥ ३३ ॥

नैष्ठिक ब्रह्मचारी सन्यासी । वानप्रस्थ वनवासी । तिहीं न पहावे स्त्रियांसी । हा मुख्यत्वे त्यासी स्वधर्म ॥ ३९ ॥ स्त्री देखतांचि दिठी । सांडूनिया पर्णकुटी । पळावे गा उठाउठी । मा कराव्या गोठी घडे केवी ॥ ३४० ॥ स्वप्नींही स्त्रियेच्या स्पर्शासी । करूं नये या तिघांशीं । करितां मदनू त्यांसी । वीर्यपातांसी उपजवी ॥ ४१ ॥ त्या स्त्रियासी क्रीडाविनोद । करितां विध्वंसे धर्मकंद । यालागीं स्त्रीगुणानुवाद । न करिती शुद्ध सज्ञान ॥ ४२ ॥ स्त्रियाचें हावभावदर्शन । एकांत गुह्य सभाषण । नाना विनोद अंगस्पर्शन । परिहासन मदनोक्ती ॥ ४३ ॥ इतुकें जेथ घडे । तेथ कामाचा घालों पडे । स्वधर्म समूळ बुडे । धैर्याचें उडे निजसत्व ॥ ४४ ॥ गृहस्थाचिये प्रवृत्ती । परस्त्रियेसी ऐसी गती । जाहलिया जाण निश्चितीं । अपावो अर्ता पावेल ॥ ४५ ॥ स्त्री ते अग्निकुंडासमान । पुरुष तो घृतकुंभ जाण । तेथ द्रवता अंतःकरण । अर्ध क्षण लागेना ॥ ४६ ॥ घृत वेचलियापाठीं । घटासी जाहल्या वर्षें साठी । तरी अग्नीशीं जाहल्या भेटी । द्रवतां पोटीं तोही धरी ॥ ४७ ॥ तेवीं वार्धक्यवयसेसीं । एकांत जाहलिया स्त्रियेशीं । गोष्टीमात विनोदेंसीं । कामाचा त्यासी घाला पडे ॥ ४८ ॥ त्यागावी कामिनीसंगती । हा मुख्य त्याग परमार्थीं । हेंचि स्वमुखें श्रीपती । उद्धवाप्रती बोलिजेला ॥ ४९ ॥ पराशराऐसा महंत । मत्स्योदरीशीं जाहला रत । यालागीं स्त्रियेचा एकांत । अनर्थभूत पुरुषासी ॥ ३५० ॥ मैथुनभूत जे प्राणी । पशुपक्षि आदिकरूनी । सादर न पहावे नयनीं । पाहतां कडकडूनि काम खवळे ॥ ५१ ॥ मत्स्यमैथुन देखिल्यासाठीं । खवळल्या कामाच्या परिपाठी । सौभर ऋषीश्वरें तपकोटी । मैथुनासाठीं नाशिल्या ॥ ५२ ॥ यालागीं कामाचें दर्शन । का कामाची आठवण । पुरुषासी बाधक जाण । कामस्मरण न करावें ॥ ५३ ॥ हृदयीं नव्हे कामसंचार । तैसा करावा सदाचार । भूतें पहावीं मदाकार । हा मुख्य प्रकार हरि बोले ॥ ५४ ॥

शौचमाचमनं स्नानं संध्योपासनमार्जवम् । तीर्थसेवा जपोऽस्पृश्याभक्ष्यासंभाष्यवर्जनम् ॥ ३४ ॥

शौच आचमन स्नान । संध्या तर्पण उपासन । जपादिक अनुष्ठान । तीर्थसेवन विश्वासें ॥ ५५ ॥ अधर्म अकर्माचा विटाळ । हों न द्यावा अळुमाळ । आलियाही सकटकाळ । अभक्षणशीळ नव्हे भावो ॥ ५६ ॥ ज्यासी असे व्रतधारण । तेणें रज-

---

१ ब्रह्मतेज २ दृश्य वस्तु ३ परिपूर्ण ४ जरूरीचा ५ आपली झोंपडी ६ मग त्यांच्याशीं संवाद करण्याची गोष्ट कशाला बोलायला पाहिजे ? ७ काम ८ रेतस्खलनाला ९ धर्माचें मूळबीज १० स्त्रियांचें वर्णन ११ थट्टा १२ थट्टा मस्करी १३ शृंगाराचें भाषण १४ उडी १५ नाश १६ तुपाची घागर १७ पातळपणा १८ ब्रातारपर्णीसुद्धां १९ कोळ्याची मुलगी सत्यवती २० मैथुन करीत आहेत या स्थितींत २१ उलटें २२ मत्स्वरूप, माझेंच स्वरूप. २३ पूजाअर्चा. २४ लवमात्रही

स्वलादि निंद्य जन । त्यांसीं न करावें संभापण । धरावें मौन निंदास्तवनीं ॥ ५७ ॥ सर्वांही आश्रमांसी जाण । स्वधर्मनियमाचें लक्षण । सांगेन ह्मणे श्रीकृष्ण । ऐक सावधान उद्धवा ॥ ५८ ॥

सर्वाश्रमप्रयुक्तोऽयं नियमः कुलनन्दन । मद्भावः सर्वभूतेषु मनोवाक्कायसंयमः ॥ ३५ ॥

यदुवंशकुलनंदन[1] । ऐक उद्धवा सज्ञान । वर्णाश्रमस्वधर्मलक्षण । सर्वांस जाण निष्ठा हे एक ॥ ५९ ॥ मनसा वाचा कर्मणा । नेमूनि[2] आपआपणा । सर्वांभूतीं ब्रह्मभावना । अखंड भावना राखावी ॥ ३६० ॥ ऐसा मद्भाव सर्वांभूतीं । दृढ ठसावल्या चित्तवृत्ती । ऐशा नैष्ठिक ब्रह्मचाऱ्याप्रती । मोक्षफलप्राप्ती हरि वोले ॥ ६१ ॥

एवं बृहद्व्रतधरो ब्राह्मणोऽग्निरिव ज्वलन् । मद्भक्तस्तीव्रतपसा दग्धकर्माशयोऽमलः ॥ ३६ ॥

यापरी जो ब्रह्मचारी । महाव्रतें व्रत धरी । मद्भावना भूताकारी । धारण धरी अविश्रम ॥ ६२ ॥ यापरी करितां मद्भजना । जळाल्या कर्मबीजेंसीं[3] वासना । तेव्हां पूर्ण भक्ति माझी जाणा । वॅरी[4] अतःकरणा भक्ताच्या ॥ ६३ ॥ तेव्हां निरुपचार[5] निजस्थिती । सहजचि घडे माझी भक्ती । जेथ ज्या ज्या देखे दृश्य व्यक्ती । मद्भावप्रतीतीं चिद्रूप ॥ ६४ ॥ ऐशी घडतां माझी भक्ती । आर्त जिज्ञासु अर्थार्थी । याची उठवूनिया पंक्ती । चिन्मात्रैक चौथी[6] भक्ती तो लाभे ॥ ६५ ॥ सांचविजे भक्तीच्या ठायीं । चारी मुक्ती लोळती पायीं । ते स्वानंदें मद्भक्तांच्या देहीं । संपूर्ण पाही उल्हासे ॥ ६६ ॥ तेव्हा मज व्हावी मुक्तता । हेंही नाठवे त्याच्या चित्ता । कां गेली माझी बद्धता । हेंही सर्वथा स्मरेना ॥ ६७ ॥ एवं माझेनि भजनसुखें । विसरला सकळ सुखदुःखें । माझे भक्तीचेनि हरिखे । स्वानंदतोखें सतुष्ट ॥ ६८ ॥ ऐसा नैष्ठिक ब्रह्मचारी । मज पावला स्वधर्मेंकरीं[7] । आतां उपकुर्वाणाची परी । ऐक दुसरी अवस्था ॥ ६९ ॥

अथानन्तरमावेक्षन्यथा जिज्ञासितागमः । गुरवे दक्षिणां दत्त्वा स्नायाद्गुर्वनुमोदितः ॥ ३७ ॥

संपूर्ण केलिया अध्ययन । जाहलिया वेदशास्त्रसंपन्न । तेणे गुरूसी आज्ञा पुसोन । व्रतविसर्जन सकामा[8] ॥ ३७० ॥ सकामनिष्कामतेचा भरू । देखोनि विवेकेंविचारू । तैशीच आज्ञा देती गुरु । जैसा अधिकारू शिष्याचा[9] ॥ ७१ ॥ ज्यासी गृहाश्रमाची आसक्ती । तेणे आपुल्या यथाशक्ती । दक्षिणा देऊनि गुरूप्रती । व्रतसमाप्ती करावी ॥ ७२ ॥ करावया समावर्तन । घेऊनि गुरूचें अनुमोदन[11] । करावे मंगलस्नान । विसर्जन[10] व्रतबंधा ॥ ७३ ॥ येथ अधिकाराचा भेदू । स्वयें सांगतो गोविंदू । तोचि श्लोकार्थी विशदू[12] । वैराग्यसंबंधू अधिकारा ॥ ७४ ॥

गृहं वनं वोपविशेत्प्रव्रजेद्वा द्विजोत्तमः । आश्रमादाश्रमं गच्छेन्नान्यथा मत्परश्चरेत् ॥ ३८ ॥

ज्यासी वैराग्य नाही सर्वथा । हृदयीं स्त्रीकामाची आस्था । तेणे द्वितीयाश्रमसंस्था । गार्हस्थ्य[13] करावे ॥ ७५ ॥ स्त्रीकाम तरी नावडे । विवेक वैराग्य ज्यासी थोडें । तेणे वानप्रस्थाश्रमाकडे । रिघावे रोकडें तत्काल ॥ ७६ ॥ जो विवेकतेजें दीप्तिमंत । ज्यासी सदा वैराग्य धडधडित । जो सर्वार्थीं दिसे विरक्त । त्यासीच निश्चित चतुर्थाश्रम[14] ॥ ७७ ॥

---

१ यदुनंदनकुलभूषण २ मनानें वाणीनें व कर्मानें आत्मसंयमन करून. ३ कर्मबीजासह ४ स्वीकारते. ५ कांहीं साधनाशिवाय, सहज, स्वाभाविकरीत्या ६ ज्ञानभक्ति ही चारींतही श्रेष्ठ होय ७ आपल्या धर्माचरणाच्या योगानें ८ विषयोपभोगाची इच्छा करणाऱ्यास ९ गुरु शिष्याची योग्यता पाहून तदनुरूप अनुज्ञा देतात. १० सोडमुंज. ११ अनुज्ञा. १२ स्पष्ट १३ गृहस्थाश्रम. १४ संन्यास

मुख्यत्वे ज्यासी ब्राह्मणधर्म । तोचि बोलिजे द्विजोत्तम । त्यासीच बोलिला चतुर्थाश्रम । वैश्यक्षत्रियां नेम सन्यासीं नाहीं ॥ ७८ ॥ क्षत्रिय सन्यास अंगीकारिती । तिहीं रिघावें महापंथीं । दंडकमंडलादिप्रवृत्ती । व्यवहारस्थिती त्या नाहीं ॥ ७९ ॥ ब्राह्मणासी ब्रह्मचर्याच्या पोटीं । धडधडीत जैं वैराग्य उठी । तैं सन्यासपरिपाठीं । उठाउठी अंगीकारू ॥ ३८० ॥ बैसता भार्येच्या पाटीं । बहुल्यावरी वैराग्य उठी । त्यासी सन्यासग्रहणी गोठी । अधिकारू श्रेष्ठीं बोलिला ॥ ८१ ॥ संन्यासग्रहणीं ज्याचें । वैराग्य दिसे अर्धकाचे । त्यासी सन्यासग्रहणाचें । योग्यत्व साचें असेना ॥ ८२ ॥ जैसा का वोकिला वोकें । ज्याचा त्यास नावडे देख । तैसें विषयभोगसुख । ज्यासी निःशेख नावडे ॥ ८३ ॥ त्यासी सन्यासीं अधिकारू । तोचि सन्यासी साचारू । ज्यासी विषयाचा विकारू । अणुमात्रू बाधेना ॥ ८४ ॥ प्रथम ब्रह्मचर्ययुक्त । वैराग्या न चढेचि हात । तरी होऊनि गृहस्थ । स्वधर्मयुक्त वर्तावे ॥ ८५ ॥ तेथें स्वधर्में विषय सेविता । दृढ साधावी विरक्तता । तेथही वैराग्य न ये हाता । तरी वानप्रस्थाश्रमी व्हावे ॥ ८६ ॥ यापरी आश्रमांतूनि आश्रमीं जाता । वैराग्यें सन्यासग्रहणता । परी अनाश्रमीं तत्त्वतां । नाहीं सर्वथा अधिकारू ॥ ८७ ॥ साडूनि पूर्वाश्रमासी । जो गेला आश्रमांतरासी । तेथूनि पुढारां मार्ग त्यासी । परी माघारें यावयासी विधि नाहीं ॥ ८८ ॥ का मत्पर जो माझा भक्त । त्यासी आश्रमनेम नाहीं तेथ । तो माझेनि भजनें कृतकृत्य । जाण निश्चित उद्धवा ॥ ८९ ॥ सद्भावें माझी भक्ति करिता । विवेकवैराग्ययोग्यता । पावोनि माझी पूर्ण सत्ता । सायुज्यता नेघेती ॥ ३९० ॥ ऐसे जे माझे भक्तोत्तम । त्यासी न लगे आश्रमनेम । त्याचा सर्वही मी स्वधर्म । ऐसें पुरुषोत्तम बोलिला ॥ ९१ ॥ उद्धवा ऐक पां निश्चितीं । गृहस्थाची स्वधर्मस्थिती । समूळ सांगेन तुजप्रती । ऐसें श्रीपति बोलिला ॥ ९२ ॥

गृहार्थी सदृशीं भार्यामुद्वहेदजुगुप्सिताम् । यवीयसीं तु वयसा यां सवर्णामनुक्रमात् ॥ ३९ ॥

करोनियां समावर्तन । व्रतबंधाचे विसर्जन । गुरुआज्ञा घेऊनि जाण । पाणिग्रहण करावे ॥ ९३ ॥ भार्या पर्णावी सवर्ण[12] । इतर वर्जिले तिन्ही वर्ण । स्ववेदस्वशाखेचे वर्ण । सगोत्रपण चुकवूनी ॥ ९४ ॥ जे उभय कुळीं विशुद्ध । जे दशलक्षणीं अनिंद्य । देखता मातापित्यासी आल्हाद । तो श्लाघ्य[13] संबंध पर्णावा ॥ ९५ ॥ जिची जन्मोत्तरी[14] पाहता । वयें वरापरीस अधिकता । का समान वयें समता । या दोनी सर्वथा त्यागाव्या ॥ ९६ ॥ जन्मपत्र पाहता दिठीं । वरुपें सातेपांचे धाकुटी । ते पर्णावी स्वधर्मदृष्टीं । भार्या गोमटी ती नाव ॥ ९७ ॥ नोवरी पाणिग्रहणयुक्त । आठापासूनि दशवर्षांत । अधिक ते वृषली निश्चित । शास्त्रार्थप्रयोगें ॥ ९८ ॥ गर्भाष्टम[16]हूनि खालती । जिची वयसा[17] असे निश्चितीं । ते नारी वराधिकारी अप्रासी । ऐसें शास्त्रार्थीं बोलिजेलें ॥ ९९ ॥ ऐशा लक्षणाचा नाहीं बाधू । तैशी पर्णावी शुद्ध वधू । मग आश्रमधर्म अतिशुद्धू । शास्त्र अविरुद्ध तो ऐक ॥ ४०० ॥

---

१ ब्राह्मणजन्म २ महायात्रादि ३ बहुल्यावर, लग्नवेदीवर ४ अर्धवट, कच्चें ५ वांती ६ अनाश्रमी राहू नये चारांपैकीं कोणत्या तरी आश्रमात असावें ७ अधिकार सन्याशाला वानप्रस्थ किंवा वानप्रस्थाला गृहस्थ किंवा गृहस्थाला ब्रह्मचारी होता येत नाहीं ८ भगवत्परायण ९ भक्त सायुज्यताही घेत नाहींत १० सोडमुंज ११ विवाह १२ आपल्याच वर्णाची, ब्राह्मणानें ब्राह्मणी याप्रमाणें. १३ योग्य संबंध करावा १४ जन्मपत्रिका १५ शुद्धी. १६ गर्भधारणापासून आठ वर्षांच्या आंत १७ वय

इज्याध्ययनदानानि सर्वेषां च द्विजन्मनाम् । प्रतिग्रहोऽध्यापनं च ब्राह्मणस्यैव याजनम् ॥ ४० ॥

ब्राह्मणाचें षट्कर्म जाण । यजन याजन अध्ययन । अध्यापन प्रतिग्रहो दान । नेमस्त जाण हीं सहा ॥ १ ॥ हो कां द्विजन्में तिन्ही वर्ण । त्यांत क्षत्रिय वैश्य दोघे जण । त्यांस तीं कर्मीं अधिकारपण । यजन दान अध्ययन ॥ २ ॥ जे उत्तमजन्मे ब्राह्मण । त्यांसी षट्कर्मी अधिकार जाण । तीनी परमार्थासी पूर्ण । जीविकावर्तन तीं कर्मीं ॥ ३ ॥ कोणे कर्में जीविकेसी । कोणे पाविजे परमार्थासी । त्या ब्राह्मणकर्मविभागासी । ऐक तुजपाशीं सांगेन ॥ ४ ॥ यजन तें यज्ञाचरण । अध्ययन तें वेदपठण । दान जें देणें आपण । हें त्रिकर्म जाण परमार्थी ॥ ५ ॥ गुरुत्व घेऊनि आपणें । याजन ते याग करवणें । अध्यापन वेद पढवणे । स्वयें दान घेणे तो प्रतिग्रहो ॥ ६ ॥ जाहलिया सच्छिष्यसंपत्ती । इये तिहीं कर्में जीविकावृत्ती । गुरुत्वे गुरुपूजाप्राप्ती । तेणे जीविकास्थिति ब्राह्मणा ॥ ७ ॥ क्षत्रियवैश्यद्विजन्म्यांसी । गुरुत्व बोलिले नाहीं यांसी । हीं तीन्ही कर्में त्यांसी । निषेधिलेसी यालागीं ॥ ८ ॥ आतां ब्राह्मणाचें लक्षण । स्वयें सांगताहे श्रीकृष्ण । मुख्य मुख्यतम साधारण । त्रिविध जाण उद्धवा ॥ ९ ॥

प्रतिग्रहं मन्यमानस्तपस्तेजोयशोनुदम् । अन्याभ्यामेव जीवेत शिलैर्वा दोषदृक् तयोः ॥ ४१ ॥

स्वधर्मनिष्ठ ब्राह्मणापाशीं । तपतेजधैर्ययशोराशी । प्रतिग्रहो इतुकियांसी । मूळनाशासी कारण ॥ ४१० ॥ जो स्वधर्मनिष्ठ ब्राह्मण । करी प्रतिग्रहो अंगीकरण । तो जाण पां साधारण । हें एक लक्षण द्विजाचे ॥ ११ ॥ जो प्रतिग्रहा पराङ्मुख ब्राह्मण । तेणें याजन अध्यापन जाण । स्वधर्मेंकरूनि द्रव्यार्जन । जीविकावर्तन करावे ॥ १२ ॥ धरोनि द्रव्याशा मानसीं । न करवावे यागांत कर्मासी । का सांगोनि वेदाक्षरासी । द्रव्य त्यापाशीं इच्छूं नये ॥ १३ ॥ करूनि वेदाक्षरदान । जो शिष्याचेंही न घे धन । ऐसा वैराग्यें परिपूर्ण । तो शुद्ध ब्राह्मण सर्वथा ॥ १४ ॥ ऐक त्याचे जीविकावर्तन । शिलं का उंछवृत्ती जाण । ऐक त्याचेंही लक्षण । सकारण सांगेन ॥ १५ ॥ शेत सवंगूनि नेल्या जाण । ते शेतीं प्राप्त कणिसे कां कण । ते शिलवृत्ति सपूर्ण । ऐक लक्षण उंछवृत्ती ॥ १६ ॥ स्वामी नसतां सांपडले जाण । ऐसे हाटवाटीं पडिले कण । ते वेंचूनि घेणे आपण । जीविकावर्तन यावरी ॥ १७ ॥ या नाव उछवृत्तीं । ब्राह्मणाची अतिशुद्ध स्थिती । तोही प्रकार उद्धवाप्रती । स्वयें श्रीपति सांगत ॥ १८ ॥

ब्राह्मणस्य हि देहोऽयं क्षुद्रकामाय नेष्यते । कृच्छ्राय तपसे चेह प्रेत्यानन्तसुखाय च ॥ ४२ ॥

वर्णांमाजी उत्तम वर्ण । त्या ब्राह्मणाचा देहो जाण । क्षुद्रकामार्थ निर्माण । देवें आपण नाहीं केला ॥ १९ ॥ पशुपक्ष्यादि योनींच्या ठायीं । कामावांचूनि आन नाहीं । तेचि ब्राह्मणाचे देहीं । तें विशेष कोण उत्तमत्वे ॥ ४२० ॥ ब्राह्मणाचे देहीं जाण । करावे स्वधर्म अनुष्ठान । माझेनि उद्देशें संपूर्ण । तपसाधन कृच्छ्रादिके ॥ २१ ॥ मी हृदयी धरोनि

१ वेद शिकवणें २ दान घेणें ३ तीन कर्मांचा अधिकार ४ तीन कर्में परमार्थप्राप्ति करून देतात व तीन उदरनिर्वाहाचीं साधनें होतात यजन, अध्ययन व दान देणें हीं तीन कर्में पहिल्या वर्गांतलीं आहेत ५ निषिद्ध सांगितलीं आहेत ६ उद्धवा ७ "कणशाद्यर्जन शिलम्" म्हणजे शेतातून धन्यानें टाकलेलीं धान्याचीं कणसें वेंचून आणणें ही वृत्ति 'शिल'वृत्ति होय ८ "उंछ कणश आदानम्" बाजाराच्या जागेवर पडलेलें धान्य टिपून आणणें या वृत्तीला 'उंछ' वृत्ति म्हणतात ९ कापून नेल्यावर. १० मालक ११ बाजारात १२ हलक्या इच्छेकरतां.

अनंत । जो पूर्णवैराग्ययुक्त । तपादि साधनीं सतत । सदा शिणत ब्राह्मण जे ॥ २२ ॥ त्यासी देहपाताच्या अंतीं । माझ्या अनंत सुखाची प्राप्ती । तेथ स्वर्गसुखादि संपत्ती । मावळती तत्काळ ॥ २३ ॥ ज्या सुखाचे सुखस्थितीं । स्फुरेना संसारस्फूर्ती । जेथूनि नाहीं पुनरावृत्ती । ते सुखप्राप्ती त्या ब्राह्मणां ॥ २४ ॥ कृच्छ्रादि साधनयुक्तीं । ब्राह्मणा ब्रह्मसुखप्राप्ती । त्याचि सुखाची सुखसंपत्ती । शिलोंछवृत्ती साधका ॥ २५ ॥

शिलोञ्छवृत्त्या परितुष्टचित्तो धर्मं महान्तं विरजं जुषाणः ।
मय्यर्पितात्मा गृह एव तिष्ठन्नातिप्रसक्तः समुपैति शान्तिम् ॥ ४३ ॥

शिळ अथवा उंछवृत्ती । करूनि संतुष्ट चित्तवृत्ती । विषयवैराग्यें मत्प्राप्ती । पूजिती अतिथी मद्भावें ॥ २६ ॥ अतिथी आलिया देख । प्राणांतींही नव्हे पराङ्मुख । नाठवे निजें तहानभूक । समर्थी आवश्यक दे अन्न ॥ २७ ॥ तेथ अत्यादरेंसीं जाण । देऊनि अत्यंत सन्मान । यथानुशक्त्या देतां अन्न । मी जनार्दन संतुष्टें ॥ २८ ॥ सांडूनियां अभिमान । सर्व जीवांसी सर्वदा लीन । या नांव महद्धर्म जाण । शुद्ध लक्षण हें धर्माचें ॥ २९ ॥ ऐसें जें स्वधर्माचरण । तें कर्त्यासी अतिभूषण । ये धर्मीं न रिघे दूषण । अतिशुद्धाचरण या नांव ॥ ४३० ॥ भजमार्जीं रंगली चित्तवृत्ती । यालागीं विसरला गृहासक्ती । त्यासी गृहाश्रमीं माझी प्राप्ती । सुखसंपत्ती निजबोधू ॥ ३१ ॥ निर्धनासी ऐशिया रीतीं । गृहाश्रमीं माझी प्राप्ती । आतां सधनाचे प्राप्तीची स्थिती । ऐक तुजप्रती सांगेन ॥ ३२ ॥ सधन होय जें सज्ञान । तें न करितां अतिसाधन । माझी प्राप्ति अतिसुगम जाण । ऐक लक्षण तयाचें ॥ ३३ ॥

समुद्धरन्ति ये विप्रं सीदन्तं मत्परायणम् । तानुद्धरिष्ये नचिरादापद्भ्यो नौरिवार्णवात् ॥ ४४ ॥

आधींच पूज्य ब्राह्मण । त्याहीवरी माझा भक्त जाण । माझें निजभजनें अतिसंपन्न । मद्भावें पूर्ण परिपक्क ॥ ३४ ॥ मागणें नाहीं सर्वथा । हा नेम माझिया निजभक्ता । त्यासी पीडिजे क्षुधादि व्यथा । ते निवारिता जो होय ॥ ३५ ॥ देऊनि अन्न धन जीवन । वस्त्र आदिकरूनि लवण । ऐसें वेचूनियां निजधन । भक्तसंरक्षण जो करी ॥ ३६ ॥ नाहीं देणें निर्भर्त्सिता । देऊनि ओंभार न ठेवी माथा । सन्मानें अतिनम्रता । जो मद्भक्ता संरक्षी ॥ ३७ ॥ जेवीं पोटांतलें कैंळवळेंसीं । माता गोड तें दे बाळकासी । तेवीं सांडोनि निजस्वार्थासी । माझ्या भक्तासी जो रक्षी ॥ ३८ ॥ तैं मागें सांडूनि निजभक्ता । त्यासी मी वाहीं आपुले माथा । मग वैकुंठाही वरुता । त्याहीपरता पाववीं ॥ ३९ ॥ ज्यासी म्यां वाहिलें निजमाथा । त्यासी कोण्या अर्थाची दुर्लभता । जो संरक्षी माझ्या निजभक्ता । त्यासी उद्धरिता मी उद्धवा ॥ ४४० ॥ माझे भक्ताचीं सांकडीं । जो कोणी निजांगें दवडी । त्यासी भवार्णवपरथडी । तत्काळ रोकडी मी पाववीं ॥ ४१ ॥ जेवीं का जळसागरीं । नाव धनवंतातें तारी । तेवीं भक्तरक्षका संसारीं । मी उद्धरीं उद्धवा ॥ ४२ ॥ यापरी धनवंत जन । जो करी भक्तसंरक्षण । देवकीवसुदेवाची आण । त्याचें उद्धरण मी करी

१ ऐसें २ मरणकाळीं ३ लय पावतात ४ जन्ममरणाचे फेरे ५ विषयांविषयीं उदासीन झाल्यामुळें माझ्या प्राप्तीसाठीं अतिथींना मद्रूप भावून त्यांचा संतोष करितात ६ आपली ७ सामर्थ्यानुसार ८ रमली, आसक्त झाली ९ आत्मज्ञान १० द्रव्यवताच्या ११ उदक १२ उपकार १३ ममतेनें. १४ त्याहीपलीकडे १५ संकटें १६ संसाररूप समुद्राचा परपार

॥ ४३ ॥ सर्वांचें आपत्तीचें निवारण । राजेनिं करावें आपण । त्या राजधर्माचें लक्षण । स्वयें श्रीकृष्ण सांगत ॥ ४४ ॥

सर्वा समुद्धरेद्राजा पितेव व्यसनात्प्रजा । आत्मानमात्मना धीरो यथा गजपतिर्गजान् ॥ ४५ ॥

सर्वांचें आपत्तींत रक्षण । रायें करावे आपण । दीन दुर्बळ ब्राह्मण । अयाचित जन शोधूनी ॥ ४५ ॥ व्यसन प्राप्त निजात्मजा । पिता संरक्षणीं निघे पैजा । तेवीं आपत्तीपासोनि प्रजा- । सरक्षणीं राजा सादर ॥ ४६ ॥ करूनि प्रजांचें सरक्षण । आपुल्या आपत्तीसी आपण । स्वयें करावे निवारण । हा स्वधर्म जाण रायाचा ॥ ४७ ॥ चिखलीं रुतल्या भद्रजाती । स्वयें निघे आत्मशक्तीं । गजी गजशावे नेणों किती । काढिती रुतीबाहेरी ॥ ४८ ॥ तेवी राजा जो भूपति । तेणे प्रजा रक्षाव्या आपत्तीं । आपुलेही आपत्तीची निवृत्ती । निजात्मशक्तीं जो करी ॥ ४९ ॥ ऐशिया स्वधर्मस्थिती । सादरें वर्ते जो भूपती । त्याच्या स्वधर्माची फलप्राप्ती । स्वयें श्रीपति सांगत ॥ ४५० ॥

एवंविधो नरपतिर्विमानेनार्कवर्चसा । विधूयेहाशुभं कृत्स्नमिन्द्रेण सह मोदते ॥ ४६ ॥

यापरी जो का नृपती । इहलोकींच्या राज्यप्राप्ती । अधर्म नाशोनि स्वधर्मस्थितीं । स्वर्गप्राप्ती तो पावे ॥ ५१ ॥ राज्याचे अंतीं नरक । ऐसें बोलती ज्ञाते लोक । ते निरयगती नाशोनि देख । स्वधर्में परलोक पावले ॥ ५२ ॥ ते स्वर्गलोकीं गा जाण । अर्कप्रकाशासम विमान । तेथ आरूढोनि आपण । इंद्रासमान सुख भोगिती ॥ ५३ ॥ गृहस्थाश्रम अंतिविपम । तेथें आचरतां स्वधर्म । वोडवती जे का दुर्गम । ते आपद्धर्म अवधारीं ॥ ५४ ॥

सीदन् विप्रो वणिग्वृत्त्या पण्यैरेवापदं तरेत् । खड्गेन वापदाक्रान्तो न श्ववृत्त्या कथंचन ॥ ४७ ॥

स्वधर्में पीडिता ब्राह्मणासी । तेणें करावे वणिग्वृत्तीसी । का दुरावले क्षात्रधर्मासीं । ते हिसादि दोषीं अतिदुष्ट ॥ ५५ ॥ ब्राह्मणासी हिसाकर्म । तो जाण पा परम अधर्म । लागल्या अनुपपत्ती परम दुर्गम । ते क्षात्रधर्म करावा ॥ ५६ ॥ करितां वाणिज्यकर्मास । तिळ सर्षप कार्पास । का लवणादि रस तैजस । याच्या महादोष विक्रयीं ॥ ५७ ॥ यां सोडोनि सदोषा समस्तां । लागावे वाणिज्यपंथा । तांबूलपर्णें श्वेतवस्त्रता । हें विकितां निर्दुष्ट ॥ ५८ ॥ ऐशिया वाणिज्यस्थितीं । ज्याची टळेना अनुपपत्ती । तेणे खड्ग घेऊनि हातीं । क्षात्रवृत्ती करावी ॥ ५९ ॥ तेथें चोरावीं ना अगें । रणीं न सरावे मागें । स्वामिकार्याचेनि योगें । देहत्यागें उठावे ॥ ४६० ॥ ऐशिया शुद्ध क्षात्रवृत्तीं । ब्राह्मणे कंठावी अनुपपत्ती । परी नीचसेवा प्राणांतीं । श्ववृत्ती न करावी ॥ ६१ ॥ क्षत्रियासी स्वधर्में अनुपपत्ती । लागल्या वर्तावें कोणे स्थिती । ते विशद करूनि श्रीपती । उद्धवाप्रती सागत ॥ ६२ ॥

वैश्यवृत्त्या तु राजन्यो जीवेन्मृगययाऽऽपदि । चरेद्वा विप्ररूपेण न श्ववृत्त्या कथञ्चन ॥ ४८ ॥

क्षत्रियासी लागल्या अनुपपत्ती । पूर्वोक्त करावी वणिग्वृत्ती । का पारधी करावी

---

१ राजानें, धनिकानें २ सकट ३ आपल्या पुत्राला ४ दृढनिश्चयानें ५ मत्त हस्ती ६ त्या हत्तीच्या हत्तिणी व छावे ७ अति ८ नरकप्राप्ति. ९ सूर्यप्रकाशासारखे देदीप्यमान १० फार कठिण ११ प्राप्त होतात १२ व्यापाराला, वाणिज्याला १३ गौतमाच्या मतें वणिग्वृत्तीपेक्षा क्षात्रवृत्ति अधिक श्रेयस्कर आहे, परंतु क्षत्रियवृत्ति हिंसाप्रचुर असल्यामुळें भगवतानीं अगोदर वणिग्वृत्ति स्वीकारण्यास सागितलें आहे, व तिनेंही अनुपपत्ति झाल्यास म्हणजे सकट किंवा अरिष्ट न गेल्यास मग क्षात्रवृत्ति घेण्यास सागितलें आहे १४ मोहरी १५ कापूस १६ तूप, तेल, वगैरे १७ त्या सोडोनि १८ आपत्ति दूर होत नाहीं १९ आपत्काळ, सकटकाळ २० कुत्र्यासारखें वर्तन अर्थात् नीचाची सेवा, किंवा नीच अशी सेवा २१ मृगया, शिकार.

वनातीं । तेणें अनुपपत्ती कंठावी ॥६३॥ येणेंही नें कंठे अनुपपत्ती । तरी भीक मागावी विप्रगेतीं । परी नीचसेवा प्राणातीं । श्ववृत्ती न करावी ॥ ६४ ॥ स्वधर्मे वैश्यासी अनुपपत्ती । लागल्या वर्तावे कोणे स्थितीं । ते विवचेना उद्धवाप्रती । कृष्ण कृपामूर्ति सांगत ॥६५॥

शूद्रवृत्तिं भजेद्वैश्यः शूद्रः कारुकटक्रियाम् । कृच्छ्रान्मुक्तो न गर्ह्येण वृत्तिं लिप्सेत कर्मणा ॥ ४९ ॥

वैश्यासी लागल्या अनुपपत्ती । तेणे धरावी शूद्रवृत्ती । निष्कपट सेवा यथास्थिती । तीं वर्णांप्रती करावी ॥ ६६ ॥ वैश्य पीडिल्याही अनुपपत्ती । ब्राह्मण क्षत्रियांची वृत्ती । सर्वथा धरूं नये हातीं । जाण निश्चितीं उद्धवा ॥ ६७ ॥ वैश्यासी अतिअनुपपत्ती । माडल्याही प्राणांतगती । तरी नीचसेवेची स्थिती । कोणेही अर्थीं न करावी ॥ ६८ ॥ शूद्रासी लागलिया अनुपपत्ती । तेणेही न करावी श्ववृत्ती । धरूनि बुरुडक्रिया हातीं । जीविकावृत्ती करावी ॥ ६९ ॥ विकावीं दोर दावीं शिकीं । पाटे वरवटे टोंकळीं निकीं । का काष्ठ वहावीं मस्तकीं । जीविकेविखीं उदरार्थ ॥ ४७० ॥ आपत्काळाचिये गती । चतुर्वर्णी जीविकास्थिती । म्या सांगीतली तुजप्रती । परी सर्वथा स्ववृत्ती न सांडावी ॥७१॥ एव क्रमिलिया अनुपपत्ती । म्या सागीतल्या ज्या जीविकावृत्ती । तेथे देखिलियाही लाभप्राप्ती । सर्वथा हातीं न धराव्या ॥ ७२ ॥ आपत्काळीं आपद्वृत्ती । अनुतापें क्रमिल्याअंतीं । सांडूनिया स्वधर्मस्थितीं । यथानिगुती रहावें ॥ ७३ ॥ गृहस्थाचें विहित कर्म । त्यातीलही आवश्यक धर्म । तेथील ब्रह्मार्पणवर्म । स्वयें पुरुषोत्तम सागत ॥ ७४ ॥

वेदाध्यायस्वधास्वाहाबल्यन्नाद्यैर्यथोदयम् । देवर्षिपितृभूतानि मद्रूपाण्यन्वहं यजेत् ॥ ५० ॥

स्वाध्यायीं वेदाध्ययन । वेदप्रोक्त ब्रह्मयज्ञ । स्वधा ह्मणजे पितृतर्पण । स्वाहा जाण देवतादिका ॥ ७५ ॥ बळिदानादिकीं जाण । तृप्त होय भूतगण । मनुष्यासी अन्नोदकदान । हे पंचयज्ञ जाण नित्यकर्म ॥ ७६ ॥ हेंचि ब्रह्मकर्म जाण । जेणे होय ब्रह्मार्पण । त्या अर्पणाची निजखूण । तुज मी सपूर्ण सागेन ॥ ७७ ॥ मी एक कर्मकर्ता येथें । हें साडोनियां निजचित्तें । भगवद्रूप भाविता भूतें । ब्रह्मार्पण तेथें होय कर्म ॥ ७८ ॥ माडिता कर्माभिमान । कर्म होय ब्रह्मार्पण । हे सकल्पेंवीण जाण । अर्पिती खूण उद्धवा ॥ ७९ ॥ माझेनि कर्म हें जाहलें । तें म्यां कृष्णार्पण केलें । येणें सकल्पाचेनि बोलें । अगा आलें कर्तृत्व ॥ ४८० ॥ जो मी ह्मणे कर्मकर्ता । तो होय कर्मफळभोक्ता । मुख्य बाधक ते अहंता । जाण तत्त्वता उद्धवा ॥ ८१ ॥ ज्याच्या ठायीं अहममता । त्याचे अगीं निजबद्धता । जो निरभिमानी निर्ममता । नित्यमुक्तता त्यापाशीं ॥ ८२ ॥ यालागीं साडूनि अभिमान । पंचमहायज्ञाचरण । गृहस्थे प्रत्यहीं करितां जाण । कर्म ब्रह्मार्पण सहजेंचि ॥ ८३ ॥ ऐसेनि अर्पे भगवता । ते गृहस्थाची नित्यकर्मता । तुज म्या सागीतली तत्त्वता । यज्ञादि कथा ते ऐक ॥ ८४ ॥ यज्ञ करावया अधिकारवंत । गाठीं शुद्ध बारा सहस्र अर्थ । ज्यासी वेदीं ज्ञान यज्ञात । तोचि येथ अधिकारी ॥ ८५ ॥

१ टळत नसेल तर २ ब्राह्मणाप्रमाणें. ३ विचार ४ शूद्रकर्म अर्थात् परसेवा ५ चटया, टोपल्या वगैरे विणणें ६ दिवाटणीं ७ जीविकावृत्ति ८ स्वधर्म ९ आपत्काळ सपताक्षणीं याने पूर्ववत् आपापल्या वर्णाचीं कर्में करावीं १० चरितार्थाचीं साधनें ११ आपत्तिमुळें स्वीकारलेला परधर्म १२ विप्रोक्त १३ अभिमान, कर्तृत्वाहंकार १४ वेदाध्ययन हा ब्रह्मयज्ञ, स्वधाकारानें पितरास आहुति देणें हा पितृयज्ञ, स्वाहाकारानें देवांस आहुति देणें हा देवयज्ञ, भूतांना बलि अर्पण करणें हा भूतयज्ञ, अतिथिभोजन हा मनुष्ययज्ञ,—हे पंचमहायज्ञ होत व हे प्रत्येक गृहस्थाश्रम्यानें [illegible] पाहिजेत

यदृच्छयोपपन्नेन शुक्लेनोपार्जितेन वा । धनेनाऽपीडयन् भृत्यान्न्यायेनैवाऽऽहरेत् क्रतून् ॥ ५१ ॥

उदीमव्यापारें जोडिलें । कां जें असत्यें गृहा आलें । नातरी परपीडा प्राप्त जाहलें । कां आडवूनि घेतले जें द्रव्य ॥ ८६ ॥ द्रव्य देतां चरफडी । ते शिष्या घालून सांकडीं । असा अर्थ जोडिला जोडी । ते अपरवडी द्रव्याची ॥८७॥ जें यदृच्छा सहज आलें । कां जें शुक्लवृत्तीं जोडिलें । जें सुखोपायें हाता आलें । तें द्रव्य विहिलें यज्ञार्थ ॥ ८८ ॥ पाडूनि कुटुंबासी लंघन । सर्व द्रव्य वेंचूनि जाण । करूं नये यज्ञाचरण । अधर्मपण तेणेंही ॥ ८९ ॥ का जीविका जीवनवृत्ती । याग करूं नये निश्चितीं । लौकिकीं मिरवावया ईफीती । याग करिती ते मंद ॥ ४९० ॥ न धरितां कर्माभिमान । शुद्ध द्रव्य जोडिल्या जाण । करावे यज्ञाचरण । हें स्वधर्मलक्षण गृहस्थाचें ॥ ९१ ॥ सांडूनियां विषयलिप्सा चित्तीं । त्यजूनि गृहाची गृहासक्ती । गृहस्थें धरावी निवृत्ती । हें स्वयें श्रीपति सांगत ॥९२॥

कुटुम्बेषु न सज्जेत न प्रमाद्येत्कुटुम्ब्यपि । विपश्चिन्नश्वरं पश्येददृष्टमपि दृष्टवत् ॥ ५२ ॥

जरी जाहली स्त्रीपुत्रगृहस्थिती । परी न धरावी त्यांची आसक्ती । सावध राखावी चित्तवृत्ती । परमात्मयुक्तिसाधनें ॥ ९३ ॥ सांडूनि कल्पना प्रमाद संग । चुकवूनि प्रमदांचें अग । ईश्वरनिष्ठा अतिचांग । वृत्ति अभंग राखावी ॥ ९४ ॥ गृहस्थ कुटुंबविषयासक्ती । पाहतां विवेकाचिये स्थितीं । परिपाकें नश्वरप्राप्ती । जाण निश्चितीं उद्धवा ॥९५॥ जैसा इहलोकींचा परिपाकू । तैसाचि जाण स्वर्गलोकू । उभयतां नश्वर देखू । केवळ मायिकू मिथ्यात्वें ॥ ९६ ॥ स्त्री पुत्र आणि धन । हें नश्वर जैसे कां स्वप्न । येचिविषयीं निरूपण । स्वयें नारायण सांगत ॥ ९७ ॥

पुत्रदाराप्तबन्धूनां सङ्गमः पान्थसङ्गमः । अनुदेहं वियन्त्येते स्वप्नो निद्रानुगो यथा ॥ ५३ ॥

जैसे वृक्षातळीं पथिकें । एकत्र मीनले क्षण एक । तैसे पुत्रदाराप्तलोक । सर्वही क्षणिक सगम ॥ ९८ ॥ उभय नदीप्रवाहेंसीं । काष्ठें मीनलीं सगमीं जैसीं । सोयरीं सर्व जाण तैसीं । हेलांव्यासरसी फांकती ॥ ९९ ॥ जे योनी जीव देहधारी । तेथें तेचि योनीचीं सोयरीं । ऐशीं अनंत जन्में ससारीं । तें अमितें सोयरीं जीवाचीं ॥ ५०० ॥ परी ये योनीचीं योन्यंतरीं । येरयेरा नोळखती सोयरीं । जैसी ये स्वप्नींची पदार्थपरी । स्वप्नांतरीं रिघेना ॥ १ ॥ यापरी हे समस्त । स्त्री पुत्र वधु आप्त । मायामय कल्पित । जाणे निश्चित तो धन्य ॥ २ ॥

इत्थं परिमृशन्मुक्तो गृहेष्वतिथिवद्वसन् । न गृहैरनुबध्येत निर्ममो निरहङ्कृतः ॥ ५४ ॥

ऐसेनि विवेकें विवेकवंता । कदा न बाधी मोहममता । अतिथीच्या परी सर्वथा । अनासक्त गृहवासीं ॥ ३ ॥ एवं निर्मानमोहममता । जो उदासीन गृहावस्था । ज्यासी निष्कामनिर्लोभता । त्यासी अहता बाधीना ॥ ४ ॥ निर्ममता निरभिमान । व्हावया

१ अयोग्य प्रकार २ जें ईश्वरेच्छेनें मिळेल तें ३ जें सरळ व न्यायाच्या व्यवसायानें मिळतें तें ४ यज्ञाच्या उपयोगाचें. ५ उपास पोष्य व आश्रित यांना उपाशी ठेवून यज्ञ करण्यात पुण्य नाहीं ६ दंभ, मोठेपणाचा डौल. ७ विषयेच्छा. ८ गैरसावधपणा ९ स्त्रियांचें. १० परिणामीं ११ खोटीं म्हणून ऐहिक तशींच पारलौकिक फळेंही नश्वर आहेत हें त्यांनीं ओळखून मद्रूपीं आसक्त असावें १२ प्रवासी १३ लाटेसरशी दूर होतात. १४ ते तिये योनीचीं. १५ असंख्य १६ यापरी १७ अन्य जन्मांत १८ पदार्थांचे प्रकार, पदार्थथोरी. १९ आसक्ति न ठेवणारा. २० मान, मोह, ममता, यांविषयीं उदासीन

मुख्य गुरुभजन । तेणें वैराग्यविवेकज्ञान । सहजचि जाण गुरुभक्तां ॥ ५ ॥ ऐशिया वैराग्यविवेकस्थिती । गृहीं वसतां गृहस्थाप्रती । प्राप्त होय निजमुक्ती । जाण निश्चितीं उद्धवा ॥ ६ ॥ आतां आश्रमांतराची गती । स्वयें सांगताहे लक्ष्मीपती । भक्ति विरक्ति निजशांती । आश्रमस्थितिविभाग ॥ ७ ॥

कर्मभिर्गृहमेधीयैरिष्ट्वा मामेव भक्तिमान् । तिष्ठेद्वनं वोपविशेत्प्रजावान् वा परिव्रजेत् ॥ ५५ ॥

गृहीं असोनि आश्रमस्थितीं । ज्यासी मुख्यत्वें भगवद्भक्ती । त्यासी आश्रमांतरप्राप्ती । न लगे निश्चितीं मद्भक्ता ॥ ८ ॥ तेंचि माझें कैसें भजन । स्वाहा स्वधा यज्ञदान । जे जें येथें अर्पे जाण । तें तें मदर्पण निश्चित ॥ ९ ॥ काळीं अकाळीं सर्वथा । भजनीं पालट नाहीं चित्ता । ऐशी ज्या गृहस्थाची अवस्था । तेणें असावें सर्वथा गृहाश्रमीं ॥ ५१० ॥ जया कर्माची अतिआसक्ती । आणि विषयाची अनासक्ती । नाहीं ज्ञानयुक्त निजशांती । त्यासी वानप्रस्थीं अधिकारु ॥ ११ ॥ ज्यासी विरक्ति शांति ज्ञानस्थिती । करतळामळक-हस्तप्राप्ती । संन्यासग्रहणस्थिती । जाण निश्चितीं अधिकारी ॥ १२ ॥ जाहलिया पुत्रसंतती । भार्या देऊनि पुत्राच्या हातीं । संन्यास करावा निश्चितीं । श्रुती ये अर्थीं संमत ॥ १३ ॥ ज्यासी गृहस्थाश्रमीं नावडे भक्ती । अपार पोराची संतती । जाहल्याही न धरी विरक्ती । जो वानप्रस्थीं रिघेना ॥ १४ ॥ ज्याचा फिटे विषय[3]भ्रम । जो संन्यासी नव्हे निष्कर्म । त्याचें जाण निंद्य कर्म । स्वयें पुरुषोत्तम सांगत ॥ १५ ॥

यस्त्वासक्तमतिर्गेहे पुत्रवित्तैषणातुरः । स्त्रैणः कृपणधीर्मूढो ममाहमिति बध्यते ॥ ५६ ॥

जो गृहासक्तीं सुभटू । तो ईषणा[6]त्रयीं घरिटू । जो विषयांलागीं लंपटू । अतिलोभिष्टू धनेच्छा ॥ १६ ॥ जो विकारांचा अकिला । जो स्त्रियेसीं जीवें विकिला । जो अहंममतेचा पोसणा जाहला । तो मूढतेच्या पडिला महादुर्गीं ॥ १७ ॥ जो आशेचिया वणवणा । सर्वांगाचा वोळगणा । यालागीं बद्धतेचा जाणा । जाहला आंदणा जीवेंभावें ॥ १८ ॥ तेचि बद्धतेची गती । त्याची मूर्खांची वदंती । स्वयें सांगताहे श्रीपती । उद्धवाप्रती उद्देशें ॥ १९ ॥

अहो मे पितरौ वृद्धौ भार्या बालात्मजात्मजाः । अनाथा मामृते दीनाः कथं जीवन्ति दुःखिताः ॥ ५७ ॥

माता पिता वृद्ध केवळें । भार्या धाकुटी तान्हीं बाळें । मज होतां यावेगळें । तेणेंचि काळें मरतील ॥ ५२० ॥ ऐशिया नानावस्था । आपुल्या मरणाहीपरता । वाहे कुटुंबाची चिंता । एक आतां सांगेन ॥ २१ ॥ एखादेनि अकाळकाळें । मजचि जैं मरण आलें । तैं काय करितील स्त्रिया बाळें । आसवीं डोळे[11] लोटती ॥ २२ ॥ मातापित्याची पडो वाट । स्त्रियेसी होईल हृदयस्फोट । बाळाचा शोषेल कंठ । पिटी ललाट तेणें दुःखें ॥ २३ ॥ मज निमालियां[13]-अंतीं । हीं अतिदुःखी कैशीं [14]जीतीं । ऐशी जीतांची करी [15]खंती । मूढमति यालागीं ॥ २४ ॥ गाढ मूढतेचें भरितें । अपार उथळलें जेथें । विवेकाचें तारूं तेथें । विपरीतार्थें बुडालें ॥ २५ ॥

एवं गृहाशयाक्षिप्तहृदयो मूढधीरयम् । अतृप्तस्ताननुध्यायन् मृतोऽन्धं विशते तमः ॥ ५८ ॥

इति श्रीभागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

यापरी गृहासक्तीं आसक्त । सदा विषयीं अतृ[16]प्तचित्त । अखंड स्त्रीपुत्रांतें ध्यात ।

---

१ भेद, फरक २ तळहातावरच्या आंवळ्यासारखी सोपी ३ विषयांचा भ्रम ४ जन्म ५ निपुण, शूर ६ ईषणा मुख्य तीन आहेत पुत्रेषणा, अर्थेषणा व दारेषणा ईषणा म्हणजे इच्छा ७ आश्रित, गुलाम दास. ८ वोलगणें ९ भलत्याच वेळीं १० अश्रुपातांनीं ११ डोळ्यांना लोट–भरपूर पाझर–सुटतात १२ आईबापां वाट लागो, आईबाप कदाचित् मृत्युपथास लागतील, मग त्याची फारशी पर्वाईत नाहीं. १३ मेल्यावर १४ जिवंत राहतील. १५ दुःख, काळजी. १६

हृदयाआंत मोहित ॥ २६ ॥ त्या मोहाचे मोहविधी । मूढ जाहली हृदयबुद्धी । ऐसा निमाला जो त्रिशुद्धी । तो प्रवेशे अंधीं महातमी ॥ २७ ॥ ज्या तमाचेनि महाबळें । ज्ञान होऊनि ठाके आंधळें । तेथ सूर्याचे फुटती डोळे । ते तमीं लोळे तो तामसू ॥ २८ ॥ ज्या तमापासूनि उपरती । हों नेणे गा कल्पांतीं । त्या अंधतमातें पावती । मूढमति अतिमंद ॥ २९ ॥ महामोहाचे परिपाटीं । नश्वर विषयासाठीं । चुकोनि अनंतसुखाची पुष्टी । दुःखकोटी भोगिती ॥ ५३० ॥ यालागी मनुष्यदेहीं जाण । करोनियां भगवद्भजन । चुकवावे जन्ममरण । आपणा आपण उद्धरावे ॥ ३१ ॥ जीवा जे जे योनीं जन्मगती । तेथ तेथ विषयासक्ती । तेचि मनुष्यदेहीं विषयस्थिती । तैं परमार्थप्राप्ती कोणे देहीं ॥ ३२ ॥ विशेषें उत्तमोत्तम । प्राप्त जाहल्या ब्राह्मणजन्म । ज्याचे नित्यकर्मीं परब्रह्म । अतिसुगम सहजचि ॥ ३३ ॥ ज्यासी वर्ततां अहोरातीं । संध्यावंदनविधानस्थिती । त्रिकाळ पापाची निवृत्ती । जाण निश्चितीं ब्राह्मणा ॥ ३४ ॥ सकळ साराची सारमूर्ती । तो गायत्रीमंत्र ज्याचे हातीं । वेद मुखाची वास पाहती । एवढी प्राप्ती ब्राह्मणा ॥ ३५ ॥ ब्राह्मणाचे हृदयीं जाण । वेदरूपें नारायण । स्वयें राहिला आपण । धन्य ब्राह्मण त्रिलोकीं ॥ ३६ ॥ ज्या ब्राह्मणासी सदा जाण । शिरीं वंदिती सुरगण । ज्या ब्राह्मणाचा श्रीचरण । स्वयें नारायण हृदयीं वाहे ॥ ३७ ॥ जयाअंगीं एक रती । पाप न राहे सध्येहातीं । यालागीं ब्राह्मण पुण्यमूर्ती । स्वयें रमापति बोलिला ॥ ३८ ॥ ज्याची भगवंत करी वर्णना । 'किं पुनर्ब्राह्मणाः पुण्याः' । त्या भगवद्गीतावचना । सत्यत्व जाणा या हेतू ॥ ३९ ॥ ब्राह्मण आणि भगवद्भक्त । तैं सकळ भाग्य आले तेथ । त्यासी कोण अर्थ अप्राप्त । ज्याचे बोलात हरि तिष्ठे ॥ ५४० ॥ ते काष्ठपाषाणप्रतिमें पहा वो । प्रतिष्ठिती तेथ प्रकटे देवो । एवढा ब्राह्मणीं सद्भावो । सहजान्वयो सामर्थ्य ॥ ४१ ॥ पावोनियां ब्राह्मणजन्म । जो करी क्षुद्र विषयकर्म । त्याचे हातींचा गेला पुरुषोत्तम । अंधतम तो पावे ॥ ४२ ॥ एका जनार्दनाची विनंती । येऊनि मनुष्यदेहाप्रती । करोनिया भगवद्भक्ती । निजात्मप्राप्ती साधावी ॥ ५४३ ॥ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे एकादशस्कंधे श्रीकृष्णोद्धवसंवादे ब्रह्मचर्यगृहस्थकर्मधर्मनिरूपणे एकाकारटीकायां सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥ श्लोक ॥ ५८ ॥ ॥

अध्याय अठरावा.

श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥ ॐ नमो कर्मप्रकाशका । सद्विद्याविधिविवेका । कर्मधर्मप्रतिपाळका । जगन्नायका गुरुवर्या ॥ १ ॥ वर्णाश्रमादि मर्यादा । त्याचा सेतू तूं गोविंदा । तूं कारण वेदानुवादा । विवादसंवादा तूं मूळ ॥ २ ॥ तूं शुद्धशब्दसृष्टीचा अर्कू । तूं वेदगुह्यप्रकाशकू । तूंचि एकला अनेकू । व्याप्य-व्यापकू तूंचि तूं ॥ ३ ॥ तूंचि तू विधि विधान । तूं बोलका तूं मौन । एका आणि जनार्दन । दोन्हीं संपूर्ण तूं गुरुराया ॥ ४ ॥

१ अधमहातमांत, नरकांत २ जातें. ३ पापी पुरुष ४ मोकळे होणें ५ वाट ६ श्रीवत्स. ७ लेशाही. ८ अध्याय ९-१३ पहा ९ पदार्थ न मिळण्यासारखा. १० आत्मस्वरूपाची प्राप्ति. ११ अखिल कर्मांचा प्रकाश=प्रसार करणाऱ्या १२ महाविद्येच्या उपदेशाचा विवेकरूप अशा गुरुश्रेष्ठा. १३ पूल, आधार १४ वितंडवाद, व ज्ञानसुखदायक वाद तो संवाद. १५ सूर्य.

यालागीं श्रीभागवता । तूंचि अर्थ तूं कविता । तूंचि अर्थावबोधकता । हेंही बोलविता तूंचि आह्मा ॥ ५ ॥ जैशीं आपुलींचि उत्तरें । पडसादें होती प्रत्युत्तरें । तेवीं माझेनि मुखांतरें । तूंचि कवित्वद्वारें बोलका ॥ ६ ॥ बोलका श्रीभागवतीं । श्रीकृष्ण कृपामूर्ती । तेणें वर्णाश्रमउत्पत्ती । यथास्थिती सांगीतली ॥ ७ ॥ सप्तदशाध्यायीं श्रीकृष्णें सुगम । सांगीतले ब्रह्मचर्यधर्म । गृहस्थाचे स्वधर्मकर्म । नित्यनेम निरूपिले ॥ ८ ॥ आता अष्टादशाध्यायीं जाण । वानप्रस्थाश्रमलक्षण । सन्यासधर्माचे निरूपण । स्वयें श्रीकृष्ण सांगत ॥ ९ ॥

श्रीभगवानुवाच—वनं विविक्षुः पुत्रेषु भार्यां न्यस्य सहैव वा । वन एव वसेच्छान्तस्तृतीयं भागमायुषः ॥ १ ॥

आता अनुक्रमें निरूपण । वानप्रस्थाचें आलें जाण । त्यासी वनास निघावया कारण । आयुष्यलक्षण विभाग ॥ १० ॥ शतायुः पुरुषमर्यादा श्रुती । त्याच्या तृतीयभागाची स्थिती । सासष्टी क्रमिल्याअतीं । वनाप्रती निघावें ॥ ११ ॥ निघावया वनाप्रती । भार्या देऊनि पुत्राचे हातीं । आपण निघावे शीघ्रगती । वानप्रस्थी वनवासा ॥ १२ ॥ भार्या साध्वी पतिव्रता सती । ईश्वरस्वरूप मानी पती । भ्रतार निघतां वानप्रस्थीं । जे पुत्राप्रती राहेना ॥ १३ ॥ साडितां भ्रतारसेवेसी । कल्पांत हों पाहे जिसी । जे भ्रतारचरणाची दासी । ते सवें वनासी आणावी ॥ १४ ॥ जो पुरुष स्त्रीसमवेत । वनीं झाला वानप्रस्थ । तेणें स्त्रीकामासी अलिप्त । व्हावें दृढव्रत ते आश्रमीं ॥ १५ ॥ जो वानप्रस्थ वनवासी । तेणें दृढ धरावी शांति मानसीं । नातळावें कामक्रोधासी । हेंही व्रत त्यासी आवश्यक ॥ १६ ॥

कन्दमूलफलैर्वन्यैर्मेध्यैर्वृत्तिं प्रकल्पयेत् । वसीत वल्कलं वासस्तृणपर्णाजिनानि च ॥ २ ॥

वनींचीं कंदमूळफळें । जीं निपजलीं ऋतुकाळें । तींही अतिपवित्रें निर्मळें । आहार तेणें मेळें करावा ॥ १७ ॥ वनवासीं वस्त्रें जाण । वल्कलें व्याघ्रमृगाजिन । अथवा नेसावीं केवळ तृण । का पर्णाभरण वृक्षाचें ॥ १८ ॥ वानप्रस्थीं नेमग्रहण । ऐक त्याचेंही लक्षण । त्या नेमाचें निरूपण । स्वयें नारायण सांगत ॥ १९ ॥

केशरोमनखश्मश्रुमलानि बिभृयाद्दतः । न धावेदप्सु मज्जेत त्रिकालं स्थण्डिलेशयः ॥ ३ ॥

केश ह्मणिजे मस्तकींचे । श्मश्रु बोलिजे मुखींचे । रोम ते कक्षोपस्थींचे । छेदन याचें न करावें ॥ २० ॥ मस्तकीं न करावें वपन । न करावें श्मश्रुकर्म जाण । न करावें लोमनखच्छेदन । दंतधावन न करावें ॥ २१ ॥ स्नान मुसळवत् केवळ । अवश्य करावें त्रिकाळ । प्रक्षाळावें ना शरीरमळ । व्रत प्रबळ वनस्था ॥ २२ ॥ केवळ भूमीवरी शयन । सदासर्वदा करावें जाण । तळीं घालावें ना तृण । मग वस्त्रास्तरण तें कैंचें ॥ २३ ॥ यापरी वानप्रस्थें जाण । दृढ धरूनि व्रतधारण । करावें तपाचरण । ते तपलक्षण अवधारीं ॥ २४ ॥

ग्रीष्मे तप्येत पञ्चाग्नीन् वर्षास्वासारषाड्जले । आकण्ठमग्नः शिशिर एवंवृत्तस्तपश्चरेत् ॥ ४ ॥

उष्णकाळीं पंचाग्नी । अग्निकुंडें चहू कोणीं । पांचवा रवि माध्यान्हीं । ऐसा पंचाग्नी साधावा ॥ २५ ॥ माळा करोनि उंचें प्रदेशीं । घन वर्षतां धारावर्तेसीं । तेथ व्हावें

---

१ अर्थज्ञान २ प्रतिध्वनी ३ 'शतायुर्वै पुरुष' अशी श्रुति आहे ४ शंभर वर्षांचे तीन भाग केले तर तिसरा भाग ६६ व्या वर्षी सुरू होतो तिसरा भाग ह्मणजे ७५ वर्षें पुरीं होईपर्यंत असाही कोणी अर्थ करितात ५ देवाची मूर्ति ६ बरोबर ७ स्पर्श नये ८ पान ९ खाकतले व शिश्नावरचे १० दांत घासणें ११ मुसळासारखी नुसती बुडी मारून बाहेर निघावें अंग चोळू नये १२ वस्त्र आंथरणें. १३ तपश्चरण १४ उन्हाळ्यात १५ उंच जागेवर १६ सतत धारांनी

आकाशवासी । वर्षाकाळीं ऐसी तपप्राप्ती ॥ २६ ॥ आलिया [1]हेमंतऋतूसी । आकंठमग्न जळवासी । जळवास करावा अहर्निशीं । हे वानप्रस्थासी तपक्रिया ॥ २७ ॥ हे तपक्रिया प्रति[3]वैरुपीं । विहित वानप्रस्थासी । वयसापरत्वे भक्षणासी । हृपीकेशी सांगत ॥ २८ ॥

अग्निपक्क समश्नीयात्कालपक्वमथापि वा । उलूखलाश्मकुट्टो वा दन्तोलूखल एव वा ॥ ५ ॥

अग्नीस्तव पाका आलीं । का काळें जीं परिपक्क झालीं । तीं तापसालागीं भलीं । आहारीं विहिलीं उदरार्थ ॥ २९ ॥ दांत असलिया वळी । फळें खावीं तेणें सगळीं । कां गेलिया दात समूळीं । कांडूनि उखळी सुखें खावीं ॥ ३० ॥ जरी उखळ न मिळे वनीं । तरी खावीं दगडें ठेचुनी । नाहीं चाड गोडपणी । क्षुधानिवारणीं आहारार्थ ॥ ३१ ॥

स्वय मचिनुयात्सर्वमात्मनो वृत्तिकारणम् । देशकालबलाभिज्ञो नाददीतान्यदाहृतम् ॥ ६ ॥

ऋतुकाळी फळें सपूर्णें । तीं कालांतरांकारणे । सग्रहो सर्वथा न करणे । व्रता धारणे वनस्था ॥ ३२ ॥ पूर्वदिवसीं फळें आणिलीं । अपरदिवसीं जरी उरलीं । तीं अवश्य पाहिजे त्यागिलीं । नाही वोलिलीं आहारार्थ ॥ ३३ ॥ प्रत्यही आहारार्थ जाण । फळें आणावीं नूतन । [10]जीर्ण फळाचें भक्षण । निषिद्ध जाण वानप्रस्था ॥ ३४ ॥ [11]आणिकें फळें जीं आणिलीं । तीं अंगीकारा निषिद्ध झालीं । जी स्वकष्टें अर्जिलीं । तीं वहिलीं आहारार्थ ॥ ३५ ॥ देश काळ वर्तमान । [12]इत्थंभूत कळले ज्ञान । तरी संग्रह न करावा जाण । अदृष्टधारण निर्धारें ॥ ३६ ॥ पराचा प्रति[13]ग्रहो पूर्ण । सर्वथा न करावा आपण । प्रतिग्रह घेतां जाण । व्रतखंडन वानप्रस्था ॥ ३७ ॥

वन्यैश्चरुपुरोडाशैर्निर्वपेत्कालनोदितान् । न तु श्रौतेन पशुना मां यजेत वनाश्रमी ॥ ७ ॥

जो वानप्रस्थ स्त्रीसमवेत । त्यासी अग्निहोत्र झाले प्राप्त । तेव्हा कर्म जें वेदोक्त । तें करावें समस्त वनवासी ॥ ३८ ॥ वनीं जीं फळें ज्या ऋतूंस । तोचि कल्पावा चरुपुरोडाश । तेणे यजावा मी यज्ञपुरुष । सावकाश मंत्रोक्त ॥ ३९ ॥ परी श्रौतकर्मविधान । यागार्थ पशुहनन । तें वानप्रस्थासी नाही जाण । वनफळीं यजन यागाचें ॥ ४० ॥

अग्निहोत्रं च दर्शश्च पूर्णमासश्च पूर्ववत् । चातुर्मास्यानि च मुनेराम्नातानि च नैगमैः ॥ ८ ॥

पूर्वी अग्निहोत्रकर्में जैशीं । गृहीं होतीं गृहस्थासी । तींचि चालवावीं वनवासीं । वेदाज्ञेसीं वनस्थें ॥ ४१ ॥ [16]आम्नायें आगमनिगमांसी । जाणोनि करावें यागासी । दर्शपौर्णमासचातुर्मास्यांसी । निष्कामतेसी वेदाज्ञा ॥ ४२ ॥ ऐसा मुनीश्वर वनवासी । तपस्वी तेजोराशी । त्याचिये फळप्राप्तीसी । स्वयें हृपीकेशी सागत ॥ ४३ ॥

एवं चीर्णेन तपसा मुनिर्धमनिसन्ततः । मां तपोमयमाराध्य ऋषिलोकादुपैति माम् ॥ ९ ॥

ऐसे वेदोक्त तप साचार । आस्तिक्यभावें अत्यादर । साक्षेपें करितां निरंतर । अस्थिमात्र देह उरे ॥ ४४ ॥ शुष्कशरीरपंजरा । त्वचेने झांकिलिया शिरा । परी सामर्थ्यें अति खरा । न सरे माघारा तपोनिष्ठे ॥ ४५ ॥ ऐसे यावज्जन्म करिता तप । तो सबाह्य झाला

---

१ हिंवाळ्यात २ तपश्चर्या ३ दरवर्षी ४ या ऋतुपरत्वें होणाऱ्या व्रतांना पचाग्निसाधन, अभ्रावकाश, व उदकवास, अशीं अनुक्रमे नावं आहेत ५ योग्य आहेत ६ वल्कट ७ दुसऱ्या काळासाठीं ८ दुसऱ्या दिवशीं ९ दररोज १० शिळ्या ११ दुसऱ्यानीं १२ यथार्थ १३ दान घेणें १४ वेदात सांगितलेल्या विधीनें १५ अग्निहोत्र, दर्श, पूर्णमास, व चातुर्मास्यें, हीं कर्में चालवावींत १६ वैदिक क्रिया १७ श्रद्धापूर्वक १८ पिंजरा आतील मास सुकून जाऊन अंगावर शिरांचं जाळें राहिलें

निष्पाप । लाहोनि ज्ञान सद्रूप । माझें निजस्वरूप तो पावे ॥ ४६ ॥ अवशेष वासना असतां । सूक्ष्मरूपें प्रतिबंधकता । तपाभिमानें तत्त्वतां । देहअहंता अणुमात्र ॥ ४७ ॥ परी फळाशा पोटीं नाहीं । ऐसेनि निमाला जो देहीं । तो पावोनि ऋपिलोकाच्या ठायीं । तेथोनि पाहीं मज पावे ॥ ४८ ॥ जो ऋपिलोकातें पावला । तो क्रमें मुक्तीच्या मार्गा आला । तेथूनि क्रमेंचि मज पावला । यापरी उद्धरला वनस्थ ॥ ४९ ॥

यस्त्वेतत् कृच्छ्रतश्चीर्णं तपो निःश्रेयसं महत् । कामायाल्पीयसे युञ्ज्याद्बालिशः कोऽपरस्ततः ॥ १० ॥

एवं वानप्रस्थ अतिकष्टी । तपादिसाधनसंकटीं । भोगफळाशेच्या तुटी । मोक्षपरिपाटी पावेल॥५०॥जें हाता आलें मोक्षफळ । आविरिंच्यादि मंगळ । तें तपादिसाधन निर्मळ । कामार्थ केवळ कल्पिती ॥ ५१ ॥ जेवीं कां चिंतामणीचियेसाठीं । मागे चातीलागीं खापरखुंटी । का परीस देवोनि पालटीं । काळी गोमटी वीट मागे ॥ ५२ ॥ तेवीं मनुष्यपणाचिये स्थितीं । उत्तम जन्में तपःप्राप्ती । ते तपःक्रिया व्यर्थ करिती । काम वांछिती ते मूर्ख ॥ ५३ ॥ त्या मूर्खाचें मूर्खपण । किती सांगावें गा गहन । मोक्षप्राप्तीचें साधन । कामलिप्सा जाण नाशिलें ॥ ५४ ॥ असो हें मूर्खाचें कथन । वानप्रस्थाचेंचि लक्षण । पुढील सांगेन संपूर्ण । शास्त्रार्थ जाण सुनिश्चित ॥ ५५ ॥ जो वानप्रस्थ आपण । तपादि साधनीं अतिक्षीण । झाला तरी वैराग्यज्ञान । ज्यासी जाण नुपजेचि ॥ ५६ ॥ पन्नास वर्षें गार्हस्थ्य । दोनी द्वादशें वानप्रस्थ । झाला तरी जो अप्राप्त । वैराग्ययुक्त निजज्ञान ॥ ५७ ॥ आयुष्याचे तीन भागवरी । वेचले गा ऐशापरी । आतां चतुर्थ भाग उरल्यावरी । क्षीण शरीरीं जर्जर ॥ ५८ ॥ ऐसें शरीर झालिया क्षीण । अल्पही वैराग्य जाल्या जाण । करावें संन्यासग्रहण । कर्माचरण यथाशक्ती ॥ ५९ ॥ वानप्रस्थाश्रमीं झाल्याही । निःशेषें वैराग्य अल्पही । सर्वथा नुपजे ज्याच्या ठायीं । त्याचा अधिकार पाहीं हरि बोले ॥ ६० ॥

यदाऽसौ नियमेऽकल्पो जरया जातवेपथुः । आत्मन्यग्नीन् समारोप्य मच्चित्तोऽग्निं समाविशेत् ॥ ११ ॥

सर्वथा वैराग्य नुठी देहीं । जरा आदळली ठायींचे ठायीं । स्वधर्माचरणीं शक्ति नाहीं । कंप पाहीं सर्वांगीं ॥ ६१ ॥ ऐसा वानप्रस्थवनवासी । आत्मसमारोप करूनि अग्नीसी । मातें दृढ ध्याऊनि मानसीं । अग्निप्रवेशीं रिघावें ॥ ६२ ॥ वानप्रस्थाश्रमीं वनस्थ । अतिशयें झाला विरक्त । तयाचा उत्तरविधि समस्त । स्वयें भगवंत सांगतसे ॥ ६३ ॥

यदा कर्मविपाकेषु लोकेषु निरयात्मसु । विरागो जायते सम्यङ्न्यस्ताग्निः प्रव्रजेत्ततः ॥ १२ ॥

वानप्रस्थीं अनुष्ठान । तेणें वैराग्य अतिगहन । इंद्रचंद्रादिब्रह्मसदन । निरयासमान जो मानी ॥ ६४ ॥ ऐसा दृढ वैराग्यउठावा । तेणें विहिताग्नि वोळवावा । त्याग करूनि

१ शिळक २ लिंगशरीरानें ३ प्रतिबद्धता ४ मरण पावला ५ भोगफळाशा सोडून दिल्यामुळें निष्काम होऊन ६ मोक्षमार्गाला ७ सत्यलोकापर्यंतचें विरिंची म्हणजे ब्रह्मदेव पुढ अ० १९ श्लो० १८ पहा ८ चिंतामणीच्या मोबद् ल्यानें ९ खापराचा तुकडा १० उलट, बदली ११ मूर्खत्वें १२ वासनेच्या लोभासाठीं १३ उत्पन्न होत नाहीं १४ गृहस्थाश्रम १५ वैराग्यपूर्ण आत्मज्ञानाला जो पावलेला नाहीं १६ म्हातारपण, चवथा भाग १७ कडकडीत, रार. १८ वार्धक्य १९ अग्नीचा आपल्या स्वरूपीं समारोप (लय) करावा २० पुढील प्रकार २१ इंद्रलोक, चंद्रलोक, सत्य लोक, वगैरे सर्व लोक २२ नरकासमान २३ वैराग्याची उत्पत्ति २४ अग्नीचा समारोप करावा

आघवा । अंगीकाराचा संन्यास ॥६५॥ ते सन्यासग्रहणस्थिती । यथाशास्त्र यथापद्धती । सागताहे श्रीपती । यथानिगुती विहितार्थें ॥ ६६ ॥

इष्ट्वा यथोपदेश मा दत्त्वा सर्वस्वमृत्विजे । अग्नीन्स्वप्राण आवेश्य निरपेक्ष परिव्रजेत ॥ १३ ॥

अष्टश्राद्धादि विधानें । प्राजापत्यनाम इष्टीनें । मज भगवंतातें यजूने । सर्वस्वदानें ऋत्विजां ॥ ६७ ॥ मुख्यत्वे मूर्त जो अग्नी । तो निजहृदयीं सस्थापूनी । आशा निःशेष छेदूनी । सन्यास करूनी निरपेक्ष ॥ ६८ ॥ सन्यास करितेठायीं । विघ्नें अपार उठती काही । तीं रगडूनिया पायीं । सन्यास पाहीं करावा ॥ ६९ ॥

विप्रस्य वे सन्यसतो देवा दारादिरूपिण । विघ्नान्कुर्वन्त्यय ह्यस्मानाक्रम्य समियात्परम् ॥ १४ ॥

सन्यास करिता जो ब्राह्मण । त्यासी समस्त देव मिळोन । नाना स्त्रियादि रूपें जाण । अनंत विघ्नें करूं येती ॥ ७० ॥ विघ्न करावया कारण । मनुष्य देवांचा पशु जाण । सदा अर्पी बळिदान । देवाधीन हा सर्वदा ॥ ७१ ॥ तो बळी नेदी येथूनि आता । पाय देऊनि आमुचे माथा । घेऊं पाहे ब्रह्मसायुज्यता । यालागीं सर्वथा विघ्नें करिती ॥ ७२ ॥ तेथ वैराग्यबळे तत्त्वतां । विघ्नें हाणूनियां लाता । अवगणूनि देवां समस्तां । सन्यास सर्वथा करावा ॥ ७३ ॥ ऐसा वैराग्यें उद्भट । विवेकज्ञानें अतिश्रेष्ठ । सन्यासग्रहणे वरिष्ठ । विधिनिष्ठ विभागें ॥ ७४ ॥ एवं झाल्या संन्यासग्रहण । त्याचे विधीचे विधिविधान । स्वयें सांगताहे नारायण । स्वधर्मलक्षण संन्यासी ॥ ७५ ॥

निभृयाचेन्मुनिर्वांस कौपीनाच्छादन परम् । त्यक्त न दण्डपात्राभ्यामन्यत्किञ्चिदनापदि ॥ १५ ॥

भूता अभयदानपुरस्कर । सकल्पपूर्वक प्रैषोच्चार । तैं उरले दिसे देहमात्र । सर्वस्व येर त्यागिले ॥ ७६ ॥ जो गुरुवाक्यश्रवणासरिसा । वस्तूचि होऊनि ठेला आपैसा । उडाला देहबुद्धीचा वळसा । तुटला फासा कर्मांचा ॥ ७७ ॥ त्यासी विधिविधानकर्तव्यता । बोलोंचि नये गा सर्वथा । नवनीत आलिया हाता । रितें ताक आतां कोण घुसळी ॥७८॥ कापूर मिळालिया वह्नी । तो परतेना कापूरपणीं । तेवी वस्तु झाला जो गुरुश्रवणीं । तो विधिकिंकरपणीं वर्तेना ॥ ७९ ॥ परी गुरुवाक्यें तत्त्वतां । ज्यासी ऐशी हे अवस्था । सत्य न बाणेचि सर्वथा । त्याची विधानता अवधारी ॥ ८० ॥ गुरुवाक्याचें करिता मनन । नागिवेपणे लाजे मन । तरी लिंगमात्र आच्छादन । कौपीन जाण धरावी ॥८१॥ इतुकेन निर्वाह न सरे । ऐसे जाणवले जैं पुरें । तै वस्त्रखड दुसरे । स्वाधिकारें धरावे ॥८२॥ दंड कमडलु जव आहे । तव कौपीन बहिर्वास राहे । दंडाचिया त्यागासवे पाहें । त्याग होये वस्त्राचा ॥ ८३ ॥ आपत्तिकाळीं सन्याशासी । रोग लागला होय ज्यासी । कां जरेने व्यापिले देहासी । तै जे लागेल त्यासी तें द्यावे ॥ ८४ ॥ गुरुवाक्यें श्रवण मनन । ऐसे साधी जो साधन । त्या साधकाचे लक्षण । स्वयें श्रीकृष्ण सागत ॥ ८५ ॥

---

१ साप्रदायानुसार २ प्रजापतिनामक इष्टि करून सर्व सपत्ति वाटून टाकावी ३ आपल्या स्थानाहून श्रेष्ठ असें जें ब्रह्मपद तेथें हा जाणार ह्मणून देव त्याचा हेवा करितात ४ न जुमानून ५ शास्त्रविधीला तत्पर ६ सर्व भूताना अभय देणाऱ्या वाक्याने ७ पौरुषाचार ८ परब्रह्मरूप ९ उपद्रव, बधन १० शास्त्रानीं आज्ञापिलेली कर्तव्यें ११ आत्मानात्मविचारात १२ नियमाच्या अंकित स्थितींत १३ आपण नागवा आहे अशा विचारामुळें, नागवा असल्यामुळें १४ ल्हानसें वस्त्र १५ उत्तरीय वस्त्र १६ वृद्धापकाळानें १७ सावधान

दृष्टिपूत न्यसेत्पाद वस्त्रपूत पिबेज्जलम् । सत्यपूता वदेद्वाच मन पूत समाचरेत् ॥ १६ ॥

दृष्टि ठायीं ठेऊनि जाण । पृथ्वी पाहूनि पावन । हंसगतीं करी गमन । अनुसधान निजवृत्ती ॥ ८६ ॥ जेथ जीवसपदा दृष्टीं पडे । तैं प्राण गेल्या न चले पुढे । जीविता काढूनि कडे । पाऊल पडे अतिशुद्ध ॥ ८७ ॥ आधींच पवित्र गंगाजळ । त्याचे निर्मळ वस्त्रें निरसोनि मळ । यापरी करोनिया निर्मळ । गंगाजळ सेविती ॥ ८८ ॥ ज्याचे वाचेचे ओंळा । असत्याच्या तृणगोळा । जाळूनि वैराग्यज्वाळा । सत्याचा उगवला कल्पद्रुम ॥ ८९ ॥ ज्या कल्पद्रुमाचीं वचनफळें । परिपक्कें आणि सोज्वळें । मधुररसेंसी रसाळें । अतिनिर्मळें घमघमितें ॥ ९० ॥ जें श्रवणी अतिगोड । पुरवी श्रोतयाचें कोड । निववी जीवाची चाड । सत्य सुरवाड वाचेचा ॥ ९१ ॥ हें सहजें सन्याशाचे ध्यान । अहमेव नारायण । तें दृढ धरोनि अनुसधान । पवित्र मन करावे ॥ ९२ ॥ मन करोनि पावन । पृथ्वी विचरावी जाण । त्या मनाचे पवित्रपण । सर्वत्र आपण लक्षावे ॥ ९३ ॥ सन्याशाचे धर्मीं जाण । मुख्यत्वें हेंचि लक्षण । पवित्र करोनि अतःकरण । सर्वत्रीं नारायण लक्षावा ॥ ९४ ॥ मनाचें पवित्रपण । उद्धवा या नाव जाण । आता त्रिदंडाचे लक्षण । सन्यासचिह्न तें ऐक ॥ ९५ ॥

मौनानीहानिलायामा दण्डा वाग्देहचेतसाम् । न ह्येते यस्य सन्त्यङ्ग वेणुभिर्न भवेद्यति ॥ १७ ॥

मौन अथवा सत्य भाषण । का श्रीरामनामाचें स्मरण । हो का ओंकाराचे उच्चारण । वाग्दंड जाण या नाव ॥ ९६ ॥ शरीरीचे जितुकें चळण । ते प्राणाचेनि बळें जाण । त्या प्राणाचे प्राणरोधन । करावें आपण प्राणायामें ॥ ९७ ॥ प्राणायामें निजप्राण । जिंणोनि करावा स्वाधीन । या नाव देहदंड जाण । ऐक लक्षण मनोदडाचें ॥ ९८ ॥ मनाचे चपळपण । सकल्प विकल्प जाण । त्याचें करावया छेदन । ब्रह्मानुसधान करावें ॥ ९९ ॥ माझें स्वरूप सर्वगत । तेथ निश्चयें ठेविता चित्त । मन सकल्पविकल्पं जाय जेथ । तेथ तेथ तें स्वरूप ॥ १०० ॥ ऐसें सावध राखता मन । दृढ लागल्या अनुसधान । तंव सकल्पविकल्प क्षीण । सहजचि जाण स्वयें होती ॥ १ ॥ देह वाचा आणि मन । या त्रिदंडांचे लक्षण । तुज म्या सागीतले सपूर्ण । सन्यासत्व जाण येणे सत्य ॥ २ ॥ हे तिन्ही दड नसता जाण । केवळ वेणुदंडग्रहण । तेणे सन्यास न घडे जाण । देहविटंबन दंभार्थ ॥ ३ ॥ सन्याशाचा आहार विहार । आचार सचार विचार । स्वधर्मयुक्त साचार । स्वयें सारगधर सागतू ॥ ४ ॥

भिक्षा चतुर्षु वर्णेषु विगर्ह्यान् वर्जयंश्चरेत् । सप्तागारानसङ्कॢप्तांस्तुष्येल्लब्धेन तावता ॥ १८ ॥

पूर्वी जाण सन्याशासी । चतुर्वर्णीं भिक्षा होती त्यासी । कलियुगीं गोष्टी झाली कैसी । ब्राह्मणापाशीं चतुर्वर्ण ॥ ५ ॥ ज्याची जीविका जेणे जाण । त्या ब्राह्मणाचा तोचि वर्ण । ऐका तेंही प्रकरण । जीविकालक्षण सागेन ॥ ६ ॥ मुख्य ब्राह्मणाची वृत्ति जाण । शिल-

---

१ शुद्ध २ मनाचा लय ३ जीव जतु ४ आसपास ५ असत्यरूप गवताचा पेंडा ६ सुकाळ ७ मौन, काम्यकर्मांचा त्याग, व प्राणायाम, हे अनुक्रमें वाणी, शरीर, व चित्त, याचे दड होत, व या त्रिदडांला नाथानी वाग्दड, देहदड व मनोदड, अशीं नावे दिलीं आहेत ८ जिंकून ९ ब्रह्मवस्तूच ध्यान १० नष्ट ११ वेळूची काठी हातीं धरणें १२ येथ नाथानी ब्राह्मणांतले ब्राह्मण, ब्राह्मणातले क्षत्रिय, ब्राह्मणातले वैश्य व ब्राह्मणातले शूद्र असे भेद केले आहेत, पण श्रीधरानी ब्राह्मणांतलेच प्रतिग्रह घेणारे, अध्ययन सागणारे, कर्मानुष्ठानं करविणारे, व शिलोंछवृत्तीवर राहणारे असे भेद केले आहेत.

उंछ का कोरान्न । अयाचित कां अध्यापन । अथवा याजन जीविकेसी ॥ ७ ॥ जो जीविकेलागीं निर्धारीं । शस्त्र घेऊनियां करीं । शूरवृत्तीं जीविका करी । जाणावा क्षत्री ब्राह्मणामाजी तो ॥ ८ ॥ जो वाणिज्यवृत्तीवरी । नित्य जीविका आपुली करी । तो ब्राह्मणांमाझारी । वैश्य निर्धारी निश्चित ॥ ९ ॥ जो शूद्राचे शूद्रक्रियेवरी । सदा सर्वदा जीविका करी । तो ब्राह्मण शूद्रकर्में करी । शूद्रत्वधारी[1] क्रियायोगें ॥ ११० ॥ जें उत्तमोत्तम भिक्षा न लभे । तैं क्षत्रियब्राह्मणीं[2] भिक्षा लाभे । क्षात्रब्राह्मणांचेनि अलाभें । वैश्यादि ब्राह्मणी लाभे भिक्षाग्रहण ॥ ११ ॥ ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यब्राह्मणी । भिक्षेस अप्राप्त हे तिनी । तैं शूद्रजीविकाब्राह्मणी । भिक्षाग्रहणी अधिकारू ॥ १२ ॥ यात निंद्य जे ब्राह्मणाआंतू । केवळ दोषी अथवा अभिशस्[3] । ते भिक्षेसी न लावा हातू । हा स्वधर्मार्थू भिक्षेचा ॥ १३ ॥ तेही भिक्षा अतिनेमस्त । भिक्षेसी येतां हें कळों नेदित । मागावी मविलीं[4] घरें सात । जे भाले प्राप्त तेणे सुखी ॥ १४ ॥ जे साता घरीं भिक्षा प्राप्त । ते भिक्षेचा धर्म विहित । स्वयें सागे श्रीकृष्णनाथ । स्मृतिशास्त्रार्थप्रयोगें ॥ १५ ॥

बहिर्जलाशयं गत्वा तत्रोपस्पृश्य वाग्यतः । विभज्य पावितं शेषं भुञ्जीताऽशेषमाहृतम् ॥ १९ ॥

ग्रामावाहेर गंगातीरीं । अथवा तडागांचे परिसरीं[5] । भिक्षा धरोनियां करीं । आचमन तीरीं करावे ॥ १६ ॥ [6]याचित जे भिक्षेचे अन्न । ते द्वादशप्रणवें[7] अभिमंत्रून । तेणे मंत्रोदकें प्रोक्षिता जाण । होय पावन पवित्र ॥ १७ ॥ चतुर्धा करावे त्या अन्नातें । चार अधिकारी त्या भागाते । ब्रह्मा विष्णु अर्क आणि भूतें । अर्पण तेथें अवधारी ॥ १८ ॥ विष्णुकल्पित जो भाग । तो जळीं घालावा सांग । भूतकल्पित जो विभाग । तो पृथ्वीवरी चाग ठेवावा ॥ १९ ॥ उरले जे विभाग दोनी । यतीसी अधिकार सेवनीं । दीन मागों आलिया ते क्षणी । भूतदयागुणीं अन्न द्यावे ॥ १२० ॥ परी मी एक अन्नदाता । हें आठवोहि नये चित्ता । आल्या दातेपणाची अहंता । अधर्मता सन्यासी ॥ २१ ॥ मधुकरीचें अवघड चिह्न । समयीं मागों येतां दीन । येणे उद्देशे[8] अधिक अन्न । सर्वथा जाण मागों नये ॥ २२ ॥ करिता मधुकरीभोजन । अधिक उरलिया अन्न । तें साडितां अतिपतन । अवघेंच जाण भक्षावे ॥ २३ ॥ सन्यासधर्मीं लघु आहार । नित्य करावा निरंतर । अधिक आहारीं विकार । निद्रा आळस फार वाधिती ॥ २४ ॥ ज्यालागीं कीजे चतुर्थाश्रम । तो सन्याशाचा मुख्य धर्म । स्वयें सागे पुरुषोत्तम । जेणे आत्माराम पाविजे ॥ २५ ॥

एकश्चरेन्महीमेतां निःसङ्गः संयतेन्द्रियः । आत्मक्रीड आत्मरत आत्मवान् समदर्शनः ॥ २० ॥

सदा वैराग्य अगीं पुरते । जो अपेक्षीना सांगात्यांतें । निःसग होत्साता चित्तें । सुखें पृथ्वीतें विचरतू ॥ २६ ॥ इंद्रियें बाधोनि चित्ताच्या पायीं । चित्त लावी चैतन्याच्या ठायीं । तेणे चिन्मात्र ठसावे पाहीं । देहत्व देहीं स्मरेना ॥ २७ ॥ ऐसा आत्मस्थितीचा उद्यम । तेणें आत्मक्रीडेचा आराम । आत्मसुखाचा सभ्रम । अनुभव परम तो ऐक ॥ २८ ॥ आत्म-

१ शूद्रत्व धरी २ क्षत्रियवृत्तीनें राहणाऱ्या ब्राह्मणाचे घरीं ३ ज्याच्यावर काहीं अपवाद आहे असे ४ मोजकीं. ५ तळावाचे किंवा नदीचे कांठीं ६ अयाचित. ७ बारा प्रणवमंत्र जपून. ८ या हेतूनें ९ सोबत्याला

स्थिति निजात्मयुक्त । तेणें आत्मसुखें उल्हासत । सदा समदर्शनें डुल्लत । घोसडत सम-साम्यें ॥ २९ ॥ ऐशिया समसुखाची संपत्ती । भोगावया सुनिश्चितीं । सदा एकाकी वसे एकांतीं । तेंचि श्रीपति सांगत ॥ १३० ॥

विविक्तक्षेमशरणो मद्भावविमलाशयः । आत्मानं चिन्तयेदेकमभेदेन मया मुनिः ॥ २१ ॥

पवित्र आणि विजन । प्रशस्त आणि एकांतस्थान । तेथें माझें अनुसंधान । मद्भावें जाण सर्वदा ॥ ३१ ॥ तेणें सांडून जनपद दुश्चित्त । सदा एकांतीं व्हावें निरत । मद्भावें सुनिश्चित । आत्मसुख प्राप्त साधका ॥ ३२ ॥ ज्यासी निजात्मसुख झालें प्राप्त । तो होय अनन्यशरणागत । मीवांचूनि जगाआंत । आणिक अर्थ देखेना ॥ ३३ ॥ ऐसें अनन्य करितां माझें ध्यान । साधक विसरे मीतूंपण । तेव्हां अभेदें चैतन्यघन । मद्रूप जाण तो होय ॥ ३४ ॥ त्या मद्रूपाचे स्वरूपस्थिती । पाहों जातां निजात्मवृत्ती । मी ना तो ऐशी होय गती । अभेदप्राप्ती या नांव ॥ ३५ ॥ जंव असे द्वैतवार्ता । तंव भयाची बाधकता । अभेदत्व आल्या हातां । निर्भयता साधका ॥ ३६ ॥ अभेदप्राप्तीच्या ठायीं । बंधमोक्षाची वार्ता नाहीं । गडगर्जे बंधमोक्ष पाहीं । नांदती नवायी हरि बोले ॥ ३७ ॥

अन्वीक्षेतात्मनो बन्धं मोक्षं च ज्ञाननिष्ठया । बन्ध इन्द्रियविक्षेपो मोक्ष एषां च संयमः ॥ २२ ॥

ऐक्यें पावोनि एकात्मता । तेथूनि बंधमोक्ष पाहतां । दोहींची मिथ्या वार्ता । मायिकता निश्चित ॥ ३८ ॥ प्रवृत्तीमाजी बंधमोक्षता । त्या दोहींची विभागता । इंद्रियांची जे विषयासक्तता । दृढबद्धता ती नांव ॥ ३९ ॥ काया वाचा चित्तवृत्ती । निःशेष विषयांची विरक्ती । या नांव सांचार मुक्ती । जाण निश्चितीं उद्धवा ॥ १४० ॥ ज्यासी सांचार पाहिजे मुक्ती । तेणें करावी विषयनिवृत्ती । हेचि मुख्यत्वें उपायस्थिती । कृष्ण कृपामूर्ति सांगत ॥ ४१ ॥

तस्मान्नियम्य षड्वर्गं मद्भावेन चरेन्मुनिः । विरक्तः क्षुद्रकामेभ्यो लब्ध्वात्मनि सुखं महत् ॥ २३ ॥

येणें विचारें विचारितां । विषयासक्तीं दृढबद्धता । त्या विषयांचा त्याग करितां । निजमुक्तता सहजेंचि ॥ ४२ ॥ तेचि विषयांची विरक्ती । केवीं ओतुडे आपुल्या हातीं । यालागीं वैराग्याची उत्पत्ती । साधकें निश्चितीं साधावी ॥ ४३ ॥ अंतरीं वासना दृढमूळ । विषयशाखा तेणें सबळ । ते वासना छेदावया समूळ । वैराग्य सबळ साधावें ॥ ४४ ॥ वैराग्यप्राप्तीचें कारण । स्वधर्मकर्म [13]मदर्पण । सांडावें कर्माचें कर्तेपण । [13]मदर्पण या नांव ॥ ४५ ॥ मदर्पणें कर्मस्थिती । तेणें माझ्या ठायीं उपजे प्रीती । माझें नाम माझी कीर्ती । चिंतन चित्तीं पैं माझें ॥ ४६ ॥ ऐशिया माझ्या परम प्रीतीं । होय वैराग्याची उत्पत्ती । तेणें विषयांची विरक्ती । माझी सुखप्राप्ती शनैं शनैं ॥ ४७ ॥ माझेनि सुखें माझें भजन । अत्यंत [14]थोरावे पैं जाण । तेव्हां सर्वत्र मद्भावन । ब्रह्मत्व जाण ठसावें ॥ ४८ ॥ सर्वत्र ब्रह्मभावन । ब्रह्मसुखाचें अनुसंधान । धरूनि करावें पर्यटण । जंव [16]निर्वासन मन होय ॥ ४९ ॥

---

१ एकटा २ विस्तीर्ण, रम्य ३ संसारातील दुःखांनीं उद्विग्न झालेले ४ निजसुख ५ माझ्याशिवाय ६ विषय, वस्तु ७ ज्ञानस्वरूप ८ द्वैतनिरासानें ऐक्य ९ नांदणुकीची स्थिती १० खरोखर ११ इंद्रियें विषयांवरून धांवतात १२ सांपडेल १३ कर्तृत्वाहंकार सोडणें हेंच मदर्पण होय १४ दृढ होतें १५ सर्वत्र ब्रह्मबुद्धि. १६ वासनांपासून मुक्त

पुरग्रामव्रजान् सार्थान् भिक्षार्थं प्रविशंश्चरेत् । पुण्यदेशसरिच्छैलवनाश्रमवतीं महीम् ॥ २४ ॥

पृथ्वी विचरणे विचित्र । पुण्यदेश कुरुक्षेत्र । सप्त पुन्यां[1] परम पवित्र । पुष्करादि[2] थोर महातीर्थे ॥ १५० ॥ कृतमाला पयस्विनी । पुण्यरूप ताम्रपर्णी । गौतमी[3] रेवा[4] त्रिवेणी[5] । परमपावनी गोमती ॥ ५१ ॥ कृष्णा वेण्या तुंगभद्रा । तपती[6] पयोष्णी भिंवरा[7] । यमुना भागीरथी नीरा । गंगासागरासगमीं ॥ ५२ ॥ ऋष्यमूक श्रीशैल व्यंकटाद्री । मूळपीठीचा सह्याद्री । गौतमीतीरीचा ब्रह्मगिरी । जो पापें सहारी यात्रामात्रें ॥ ५३ ॥ हो कां चढता हिमगिरी[8] । पदीं दुरितातें दूर करी । निःशेष पापांतें निवारी । ते यात्रा मुनीश्वरीं अवश्य कीजे ॥ ५४ ॥ दंडकारण्य बृहद्वन[9] । नैमिषारण्य आनंदवन[10] । इत्यादि वनाचे गमन । सन्याशी जाण करावे ॥ ५५ ॥ च्यवनकपिलव्यासाश्रम । गौतमवामन- आश्रमोत्तम । यात्रा श्रेष्ठ बदरिकाश्रम । जो सकळ कर्मदाहकू[11] ॥ ५६ ॥ ऐशीं स्थळें जीं पावन । तेथे सन्याशी करावे गमन । मार्गी भिक्षार्थ जे अटन । तेंही निरूपण अवधारीं ॥ ५७ ॥ हाट[12] हाटवटियां उत्तम । त्यातें पुर ह्मणती नरोत्तम[13] । हाटहाटवटियाहीन तो ग्राम । भिक्षेचा नेम सारावा[14] तेथे ॥ ५८ ॥ गायी गौळियांचें[15] निवासस्थान । व्रजें त्यातें ह्मणणे जाण । सार्थ ह्मणिजे पव्हा[16] सपूर्ण । भिक्षार्थ अटन करावे तेथें ॥ ५९ ॥ पवित्र भिक्षेचे प्राप्तीकारणे । सन्यासी अवश्य जाणे । तेचि अर्थाचें निरूपणे । स्वयें श्रीकृष्णे सागिजे ॥ १६० ॥

वानप्रस्थाश्रमपदेष्वभीक्ष्ण भैक्ष्यमाचरेत् । ससिध्यत्याशसमोह सिद्धसत्त्व शिलान्धसा ॥ २५ ॥

शुद्ध व्हावया अंतर[17] । वानप्रस्थाश्रमी जो नर । जाऊनि ठाकावे त्याचें द्वार । अति- सादर भिक्षार्थ ॥ ६१ ॥ सेविता सात्विकाचे अन्नासी । शुद्ध सत्वता साधकासी । तत्काळ होय ग्रासोग्रासीं । शुद्ध अन्नासी हा महिमा ॥ ६२ ॥ यालागीं वानप्रस्थाचें द्वार । ठाकोनि जावें वारवार । तेणे सत्वशुद्धि अनिवार[18] । होय साचार साधकां ॥ ६३ ॥ शुद्ध भिक्षेचिये प्राप्ती । सत्वशुद्ध होय वृत्ती । तेणे वासना निःशेष नासती । निजशांती उल्हासे ॥ ६४ ॥ वासना नासल्या निर्लेग[19] । तो सत्यत्वें न देखे जग । विषयासक्ति कैंची मग । सहज विराग उद्भट ॥ ६५ ॥

नैतद्वस्तुतया पश्येद्दृश्यमान विनश्यति । असक्तचित्तो विरमेदिहामुत्र चिकीर्षितात् ॥ २६ ॥

येथ जे जें दिसे तें तें नासे । हें सर्वांसी प्रत्यक्ष आभासे । परी अज्ञान भुलले कैसे । विषयवशे विगुंतोनी ॥ ६६ ॥ यालागीं शुद्ध भिक्षेचिये प्राप्ती । ज्यासी शुद्धसत्व झाली वृत्ती । त्यासी विषय सत्यत्वें न दिसती । मा विषयासक्ती मग कैंची ॥ ६७ ॥ ऐसे मिथ्या विषयाचे भान । त्याचें विषयासक्त नव्हे मन । यालागी भवस्वर्गसाधन[20] । दोन्हीं तो जाण स्पर्शेना ॥ ६८ ॥ ऐसा जो विषयीं विरक्त । त्याचें परमार्थीं लागले चित्त । तो

१ "अयोध्या, मथुरा, माया, काशी, काञ्ची, अवन्तिका, । पुरी द्वारावती चैव सप्तैता मोक्षदायका ॥" २ पुष्कर आदि तीर्थें ३ गोदावरी ४ नर्मदा ५ प्रयागराज ६ तापी ७ चद्रभागा ८ हिमालय पर्वत ९ मोर्ठ अरण्य १० काशीनजीकचें वन. ११ साऱ्या कर्मांचा परिहार करणारा, श्रमदाहक्कु १२ बाजार व रहदारीचे रस्ते १३ शाहाणे लोक १४ भिक्षा करावी १५ गौळवाडा १६ पाणपोइ १७ चित्त १८ अप्रतिबध १९ नि शेप २० ससाराचीं किंवा स्वर्गाचीं साधनें

जगीं विचरे अनासक्त । परमार्थयुक्त निजबोधें ॥ ६९ ॥ त्याच्या निजबोधाचे लक्षण । स्वयें सांगताहे नारायण । प्रपंचाचे मिथ्यापण । समाधान निजात्मता ॥ १७० ॥

यदेतदात्मनि जगन्मनोवाक्प्राणसंहतम् । सर्वं मायेति तर्केण स्वस्थस्त्यक्त्वा न तत्स्मरेत् ॥ २७ ॥

मनसा वाचा प्राणप्रवाहीं । अहंकारकृत उभयदेहीं । जग आत्म्याच्या ठायीं । मिथ्या मायिक पाहीं आभासे ॥ ७१ ॥ दोराअगीं सर्पाभास । शुक्तिकेमाजीं रजतप्रकाश । उखरीं मृगजळाचा विलास । तैसा जगदाभास चिन्मात्रीं ॥ ७२ ॥ जैसा स्वप्नींचा व्यवहार । तैसें भासे चराचर । ऐसें मिथ्या जाणोनि साचार । पुढती स्मरणादर स्फुरेना ॥ ७३ ॥ जो जागा झाला इत्थंभूत । तें स्वप्नभोग न वांछी चित्त । तेवीं स्वरूपीं सुनिश्चित । तो प्रपंचजात स्मरेना ॥ ७४ ॥ त्रिदंडी बहूदकाचें कर्म । तुज म्यां सांगीतलें सुगम । आतां हंसपरमहंसाचे धर्म । यथानुक्रम अवधारीं ॥ ७५ ॥ सन्यास चतुर्विध देख । हंस परमहंस एक । एक तो बहूदक । कुटीचक तो भिन्न ॥ ७६ ॥ कर्म त्यागोनि झाला सन्यासी । ज्ञान ध्यान नाहीं मानसीं । अन्नालागीं स्वग्रामवासी । कुटीचक तयासी बोलिजे ॥ ७७ ॥ वार्धकीं कुटीचकाची परी । अग्निहोत्र क्रियेचा त्याग करी । परी शिखासूत्र न अव्हेरी । गायत्रीमंत्रीं अधिकारू ॥ ७८ ॥ नित्य भिक्षा पुत्राचे घरीं । पर्णकुटी बांधी त्याचे द्वारीं । मठिका सांडोनि न वचे दूरी । कुटीचक निर्धारीं या नांव ॥ ७९ ॥ शिखासूत्र त्यागोनि जाण । करूनि त्रिदंडाचें ग्रहण । केवळ करी कर्माचरण । ज्ञानाचें लक्षण जाणेना ॥१८०॥ नाहीं वैराग्य वरिष्ठ । न दिसे ज्ञाननिष्ठा श्रेष्ठ । अतिशयेंसीं जो कर्मिष्ठ । बहूदक ज्येष्ठ त्यासी ह्मणती ॥ ८१ ॥ जो का वैराग्याच्या निर्धारीं । ज्ञानसाधनार्थ विचारी । शिखासूत्रकर्मत्याग करी । आत्मचिंतनावरी निजनिष्ठा ॥ ८२ ॥ ऐसा जो त्यागविलास । या नांव विविदिषासन्यास । ऐशिया निष्ठें वर्ते तो हंस । एक परमहंस हा ह्मणती ॥ ८३ ॥ ऐक परमहंसाचें लक्षण । ज्ञानपरिपाकें परिपूर्ण । अतएव शांति वोळंगे आंगण । देखे तिन्ही गुण मिथ्यात्वें ॥ ८४ ॥ मिथ्या जाणे कर्माची वार्ता । आपुली देखे नित्य निष्कर्मता । कर्मक्रिया जे कर्तव्यता । ते प्रकृतीचे माथां प्रारब्धें ॥ ८५ ॥ ऐशिया स्थिती सावकाश । त्या नांव जाण परमहंस । नाहीं मठ मठिका विलास । नित्य उदास निराश्रयी ॥ ८६ ॥ आतां हंसपरमहंसाचे धर्म । स्वयें सांगताहे पुरुषोत्तम । त्या धर्मांचे विशद वर्म । ऐक सुगम उद्धवा ॥ ८७ ॥

ज्ञाननिष्ठो विरक्तो वा मद्भक्तो वाऽनपेक्षकः । सलिङ्गानाश्रमांस्त्यक्त्वा चरेदविधिगोचरः ॥ २८ ॥

विषयाची नावडे मातू । ज्ञानप्राप्तीलागीं उद्यतू । यापरी जो अतिविरक्तू । तो सन्यास बोलिजेतू मुख्यत्वें ॥ ८८ ॥ जो ज्ञाननिष्ठ अतिसंपन्न । सदा स्वरूपीं रंगलें मन । कदा न मोडे अनुसंधान । परमहंसासमान हा हंस ॥ ८९ ॥ ज्यासी करितां भगवद्भक्ती । अपेक्षामात्राची झाली शांती । मोक्षापेक्षा नुपजे चित्तीं । हे सन्यासपद्धती अतिश्रेष्ठ ॥ १९० ॥ ज्ञाननिष्ठ कां मद्भक्त । इहीं आश्रमधर्म दंडादियुक्त । त्याग करावा हृदयीं

१ हिंडतो, फिरतो २ शिंपीवर ३ रुप्याचा आभास ४ माळरानावर ५ स्वप्नांतील विलासाचे पदार्थ ६ यतींचा एक वर्ग ७ स्वधर्मवासी ८ पर्णकुटी ९ सोज्वळ १० श्रेष्ठ पुरुष ११ परमात्मतत्व जाणण्याच्या इच्छेनें केलेला सर्वस्वत्याग १२ आत्मानात्मविचारानें १३ दारीं राबते १४ खुलासेवार १५ मोक्षाची इच्छा

समस्त । बाह्य लोकरक्षार्थ राखावे ॥ ९१ ॥ येचि अर्थाचें निरूपण । पुढें सांगेल श्रीकृष्ण । प्रस्तुत त्यागाचें लक्षण । ऐकें सपूर्ण हरि बोले ॥ ९२ ॥ आश्रमधर्म समस्त करी । परी विधिकिंकरत्व तो न धरी । प्रतिबिंब कांपतां जळांतरीं । आपण बाहेरी कांपेना ॥ ९३ ॥ तेवीं स्वधर्मकर्तव्यता । करी परी नाहीं कर्मठता । आपुली कर्मातीतता । जाणे तत्त्वतां निजकर्मीं ॥ ९४ ॥ यापरी स्वधर्मकर्म करी । परी विधीचें भय तो न धरी । विधिनिषेध घालून तोडरीं । कर्में करी अहेतुकें ॥ ९५ ॥ जो नातळे स्वाश्रमकर्मगती । दंडादिलिंग न धरी हातीं । ऐसिया सर्वत्यागाची स्थिती । पुढें श्रीपति सांगेल ॥ ९६ ॥ प्रस्तुत हेंचि निरूपण । लोकरक्षणार्थ लिंगधारण । अंतरीं जो निष्कर्म जाण । त्याचें लक्षण हरि बोले ॥ ९७ ॥

बुधो बालकवत्क्रीडेत्कुशलो जडवच्चरेत् । वदेदुन्मत्तवद्विद्वान् गोचर्यां नैगमश्चरेत् ॥ २९ ॥

विवेकज्ञान शुद्ध आहे । परी बाळकाच्या परी पाहे । मानापमान सुखें साहे । साडोनि सोये देहाभिमाना ॥ ९८ ॥ निजनैष्कर्म्य अतिकुशल । परी कर्मजडाऐसा केवळ । कर्में आचरे तो सकळ । कोठेंही विकळ दिसो नेदी ॥ ९९ ॥ जाणे धर्माधर्मलक्षण । सर्वार्थी अतिसज्ञान । परी न करी प्रश्नसमाधान । अप्रामाणिक जाण स्वयें बोले ॥ २०० ॥ करितां प्रश्नसमाधान । लौकिकीं वाढेल सन्मान । यालागीं साक्षेपें जाण । उन्मत्त वचन स्वयें बोले ॥ १ ॥ वेदतत्त्वार्थें विहित जाणे । ते लौकिकीं नाहीं मिरवणें । सकळिकीं मूर्खचि ह्मणणें । तैशीं पशुलक्षणें स्वयें दावी ॥ २ ॥ यालागीं वेदवादसंवाद । न करी वाद अतिवाद । येचि अर्थी अतिविशद । स्वयें गोविंद सांगत ॥ ३ ॥

वेदवादरतो न स्यान्न पाषण्डी न हैतुकः । शुष्कवादविवादे न कंचित्पक्षं समाश्रयेत् ॥ ३० ॥

धरोनिया मीमांसकमत । कर्मकांडीचे शास्त्रार्थ । नानावादकर्मार्थ । न करी निश्चित निजबोधें ॥ ४ ॥ तार्किकाचे अतितर्क । तर्क वितर्क कुतर्क । हेही वाद करीना देख । निजात्मसुख जो जाणे ॥ ५ ॥ बाहेरीं ब्रह्मज्ञानें गर्जे तोंड । भीतरी विषयवासना वितंड । ऐसे महावादी प्रचंड । अतर्क्य पाखंड त्या नांव ॥ ६ ॥ नसोनि ब्रह्मानुभव साचार । जो उच्छेदी निजाचार । तो केवळ पाखंडी नर । उदरभर दुःशील ॥ ७ ॥ ऐशिया वादाचा विटाळ । ज्याचे वाचेसी नाहीं अळुमाळ । न लगे असत्याचा समूळ मळ । तो नित्य निर्मळ निजबोधें ॥ ८ ॥ शुष्कवाद ज्या वृथा गोष्टी । त्यांतही वाग्वाद उठी । होय नव्हे कपाळपिटी । मिथ्या चावटी करीना ॥ ९ ॥ ऐशिया विवादाची कथा । दृष्टी न पाहे निजज्ञाता । मा स्वयें करील ऐशा वार्ता । हें सर्वथा घडेना ॥ २१० ॥ होतां शास्त्रार्थ-महावाद । देतां युक्तीचे प्रतिबाध । तेथ न करी पक्षपात । जाणे परी शब्द बोलेना ॥ ११ ॥ श्रुतिस्मृतींसीं विरुद्ध । होतां देखे अतिवाद । स्वयें जाणे शास्त्रार्थ शुद्ध । परी पक्षपात करीना ॥ १२ ॥ वाग्वादी बोलतां जाण । दुखवेल पुढिलांचें मन । का क्षोभेल स्वात करण । यालागीं वचन बोलेना ॥ १३ ॥

---

१ कर्मोपासना २ जळांत ३ खरा ४ कर्तव्यता ५ नैष्कर्मत्व ६ पायाखालीं दाबून, पिंडून ७ हेतुविरहित. ८ स्वधर्मकर्मगती ९ दंडादि चिन्ह १० स्वस्थ झोंपतो ११ कर्मठासारखा १२ प्रमाणविरहित, वेडेंवाकडें १३ यश इत्यादिकांविषयीं १४ विषयाची वासना वाढ १५ प्रचंड १६ चित्तांत प्रचंड विषयवासना असून तोंडानें ब्रह्मज्ञानाची बडबड करणें हेंच पाखंड मत १७ ब्रह्मसाक्षात्कार नसून आचाराचा मार्ग मोडणारा तो पाखंडी १८ वाकड बडबड १९ डोस्फोड २० कोणत्याही पक्षाचें समर्थन करीत नाहीं

नोद्विजेत जनाद्धीरो जनं चोद्वेजयेन्न तु । अतिवादांस्तितिक्षेत नावमन्येत कंचन ॥ ३१ ॥

जनापासोनि उद्वेगगती । ज्ञान न पवे सर्वथा चित्तीं । निंदा अवगणना अपमानिती । ते आत्मस्थिती स्वयें साहे ॥ १४ ॥ जन जे जे उपद्रव देती । ज्ञाता साहे ऐशिया रीतीं । मीचि आत्मा एक सर्व भूतीं । यालागीं खंती मानीना ॥ १५ ॥ आपुलिया अवयवविकारता । उद्वेग न पवे निजचित्ता । तेवीं सर्वांभूतीं एकात्मता । जाणून तत्त्वतां उवेगू न मनी ॥ १६ ॥ तैसेचि ज्याचिया स्थिती । भूतें उद्वेग न मानिती । ज्याचिया निजाचारगती । सुखी होती जीवमात्र ॥ १७ ॥ सर्व भूतीं भगवंत आहे । ह्मणे त्यासी उपद्रव होये । यालागीं वागविता हातपाये । सावध राहे निजदृष्टीं ॥ १८ ॥ थोर देता आरोळी । ह्मणे दचकेल वनमाळी । का नेटें भवंडिता जपमाळी । देवाचे कपाळीं ह्मणे लागे ॥ १९ ॥ यालागीं करचरणाच्या चेष्टा । आवरोनिया निजात्मनिष्ठा । भूतीं लागों नेदी झटा । ह्मणे वैकुंठा उपद्रव लागे ॥ २२० ॥ ऐसऐसिया निजात्मगती । उद्वेग उपजों नेदी भूतीं । तेथ वाग्वादाची गती । कैशा रीतीं संभवे ॥ २१ ॥ सर्वभूतीं भूतात्मा ईश्वर । यालागीं उंचें न बोले उत्तर । तेथ अतिवाद्यासी समोर । सर्वथा अधर उचलीना ॥ २२ ॥ पडल्या जीवसकट प्राणांतीं । अपमान न करवे कोणे व्यक्ती । अपमानीना भूताकृती । सर्वांभूतीं हरि देखे ॥ २३ ॥ जनास्तव उद्वेगता । कदाकाळीं न पवे ज्ञाता । ज्ञात्यापासोनि उद्वेगता । नव्हे सर्वथा जनासी ॥ २४ ॥ ऐशी निजात्मस्थिती साचार । तो कोणासीं न करी वैर । येचि अर्था शारंगधर । विशद उत्तर सांगत ॥ २५ ॥

देहमुद्दिश्य पशुवद्वैरं कुर्यान्न केनचित् । एक एव परो ह्यात्मा भूतेष्वात्मन्यवस्थितः ॥ ३२ ॥

केवळ पशूंचियापरी । होऊनियां देहअहंकारी । कोणासीं वैर न करी । तेही परी परियेसीं ॥ २६ ॥ प्रकृति पर चिदात्मा आहे । तोचि सर्वांभूतीं भूतात्मा पाहें । मजमाजींही तोचि राहे । ऐशी सर्व भूतीं वाहे एकात्मता जो ॥ २७ ॥ त्यासी कोण आप्त कोण इतर । कोणासीं करावें वैर । सर्व भूतां मीचि साचार । निरंतर निजात्मा ॥ २८ ॥ एक आत्मा सर्व भूतांत । येचि अर्थाचा दृष्टांत । स्वयें सांगे श्रीकृष्णनाथ । श्रोता सावचित्त उद्धव ॥ २९ ॥

यथेन्दुरुदपात्रेषु भूतान्येकात्मकानि च । अलब्ध्वा न विषीदेत काले कालेऽशनं क्वचित् ।
लब्ध्वा न हृष्येद्धृतिमानुभयं दैवतन्त्रितम् ॥ ३३ ॥

सहस्र घटीं भरल्या जळ । बिंबे एकचि चंद्रमंडळ । तेवी निजात्मा एक केवळ । भूतीं सकळ भूतात्मा ॥ २३० ॥ देखसी भूताकृति भिन्ना । त्याही परमकारणीं अभिन्ना । जेवीं अळंकारीं सुवर्णा । आकारींही जाणा भिन्नत्व नाहीं ॥ ३१ ॥ जेवीं मृत्तिकेचीं गोकुळें केलीं । नानाकारीं पूज्य झालीं । परी ते मृत्तिकाचि संचली । तेवीं भूतें भासलीं भगवंतीं ॥ ३२ ॥ का विणोनिया सुतें सुत । शेला परकाळा पातळ ह्मणत । तैशी वस्तूचि वस्तुत्वें येथ । साकार भासत भवरूपें ॥ ३३ ॥ एवं साकार निराकार । उभयतां ब्रह्मचि साचार । ऐसा ज्याचा ज्ञाननिर्धार । त्याचा आहार तूं ऐक ॥ ३४ ॥ आहार न मिळे जिये काळीं । दुःखी नव्हे तिये वेळीं । अन्नालागीं न तळमळी । धारणावळी वलिष्ठ

१ न जुमानणें २ इंद्रिय विकृत झालीं तरी ३ उद्वेग ४ त्यास कदाचित् उपद्रव होईल या भितीनें, त्यास दुःख न व्हावें ह्मणून ५ त्रास ६ ओंठ हालवीत नाहीं ७ प्रकार ८ पुरुष ९ पाहे १० सावधान ११ मूळ मायेच्या ठायीं एकरूपच आहे १२ नाना नामाकारीं पूजा झाली १३ व्यापून राहिली १४ वस्त्रविशेष १५ ध्यानानें पक्क व शुद्ध झालेल्या बुद्धीच्या सामर्थ्यानें

॥ ३५ ॥ आहार मिळाल्या उत्तम । हरिखे[1]जेना मनोधर्म[2] । दैवाधीन जाणे वर्म । निज-कर्मप्राप्तीसी ॥ ३६ ॥ एवं प्राप्ताप्राप्ताची कथा । जाणे दैवाधीन[3] तत्त्वतां । यालागीं हर्ष-विषाद[4]ता । त्याचे चित्ता स्पर्शेना ॥ ३७ ॥ दैवाधीन प्राप्ती प्राणियासी । ऐसे सत्य कळलें त्यासी । तै भिक्षेसी का हिंडणे ह्मणसी । तेचि हृषीकेशी सांगत ॥ ३८ ॥

आहारार्थं समीहेत युक्त तत्प्राणधारणम् । तत्त्वं विमृश्यते तेन तद्विज्ञाय विमुच्यते ॥ ३४ ॥

पाळावया आश्रमधर्मासी । अवश्य हिंडावे भिक्षेसी । मधुकरी संन्यासांसी । स्वध-र्मासी अतिविहित ॥ ३९ ॥ साधकां तरी आहारार्थ । अवश्य हिंडावे लागे येथ । आहा-रेंवीण त्यांचें चित्त । विक्षेप[5]भूत हों पाहे ॥ २४० ॥ तिही रसासक्ति[6] सांडून । भिक्षेसी करावा प्रयत्न । आहारेंवीण त्यांचें मन । अतिक्षीण सर्वार्थी ॥ ४१ ॥ साधकासी आहारें-वीण । न सभवे श्रवण मनन । न करवे ध्यान चिंतन । अनुसधान[7] राहेना ॥ ४२ ॥ संन्याशांसी ध्यान न घडे । तैं आश्रमधर्माचें तारूं बुडे । यालागीं भिक्षेसी रोकडें । हिंडणे घडे हितार्थ ॥ ४३ ॥ मिळावे मिष्टान्न गोड । हे सांडोनि रसनाचाड[8] । करावे भिक्षेचें कोड । परमार्थ दृढ साधावा ॥ ४४ ॥ आहार घेतलिया जाण । साधकांसी घडे साधन । साधन करिता प्रकटे ज्ञान । ज्ञानास्तव जाण निजमोक्ष लाभे ॥ ४५ ॥ सर्वथा न वांछावे मिष्टान्न । तरी भिक्षा मागावी कोण । ऐसे कांही कल्पील मन । तेचि श्रीकृष्ण सागत ॥ ४६ ॥

यदृच्छयोपपन्नान्नमद्याच्छ्रेष्ठमुताऽपरम् । यथा वासस्तथा शय्यां प्राप्तं प्राप्तं भजेन्मुनिः ॥ ३५ ॥

सहज भिक्षेसी आले जाण । शुष्क[9] अथवा मिष्टान्न । तेणें करावे प्राणधारण । रसना-लालन सांडोनी ॥ ४७ ॥ निद्रालस्याचें[10] न ये प्रस्थान । तैसें करावे प्राणधारण । दृढ ठसावे आसनध्यान । युक्ताहार[11] जाण या नाव ॥ ४८ ॥ वल्कल अथवा अजिन[12] । नवे अथवा वस्त्र जीर्ण । सहजे प्राप्त झाल्या जाण । करी प्रावरण[13] यथासुखें ॥ ४९ ॥ कंथा[14] हो का मृदु आस्तरण[15] । तृणशय्या का भूमिशयन । स्वभावे प्राप्त झाल्या जाण । तेथही शयन करी मुनि ॥ २५० ॥ मी एक भोक्ता शयनकर्ता । [16]हेही नाहीं त्यासी अहंता । स्नानादि कर्मी तत्त्वता । त्याची निरभिमानता हरि सांगे ॥ ५१ ॥

शौचमाचमनं स्नानं न तु चोदनया चरेत् । अन्यांश्च नियमान् ज्ञानी यथाऽहं लीलयेश्वरः ॥ ३६ ॥

आचमन स्नान शौचाचार[17] । करितां नव्हे विधिकिंकर । कर्माभिमानाचा मोडला थार[18] । जैसा मी अवतार तैसा तो ॥ ५२ ॥ जैसा मी लीलावतार धरीं । अलिप्तपणे कर्में करीं । तैसीचि जाण योग्याची परी । सर्व कर्माचारीं अलिप्त ॥ ५३ ॥ ज्यासी विधीचें भय नाहीं पोटीं । तो कर्में करावया कदा नुठी । [19]तेचिविखींची विशद गोठी । कृष्ण जगजेठी सागत ॥ ५४ ॥

न हि तस्य विकल्पाख्या या च मद्वीक्षया हता । आदेहान्तात्क्वचित्ख्यातिस्ततः संपद्यते मया ॥ ३७ ॥

कर्म करणे न करणे । ऐशिया संदेहाचे ठाणे । पळाले माझेनि दर्शनें । सकल्पाचे

१ हर्ष पावत नाहीं २ चित्तवृत्ति ३ प्रारब्धानुसार ४ आनद व खेद ५ चचल, अस्थिर ६ इष्ट पदार्थाची लालुच ७ सबध ८ जिभेची आवड ९ रुक्ष, स्निग्ध व सात्त्विक नव्हे ते १० झोंप व आळस याच ११ नेमस्त भोजन १२ मृगचर्म १३ आच्छादन १४ गोधडी १५ आसरण, निछाना १६ देहीं , १७ मळमूत्रत्यागानें देहशुद्धी १८ आधार १९ त्याविषयाची

जिणें निमालें ॥ ५५ ॥ सकल्पू निमेताचि पोटीं । विराली लिंगदेहाची गांठी । भेदाची हारपली त्रिपुटी । मी परमात्मा दिठीं देखतां ॥ ५६ ॥ ज्यासी नाहीं भेदाचें भान । त्याचे देहाचे भरणपोषण । स्नानभोजन शयन । गमनागमन केवीं घडे ॥ ५७ ॥ जो जिणोनियां विकल्पभ्रांती । त्रिशुद्धीं मिसळला अद्वैतीं । त्याचे देहाची स्थितिगती । प्रारब्धाहातीं निश्चित ॥ ५८ ॥ वृक्ष समूळ उपडलिया पाहें । परी सार्द्रता वृक्षीं राहे । तांबूल खाऊनिया जाये । तरी अधरीं राहे सुरंगता ॥ ५९ ॥ हो का कन्यादान केल्या पाहें । वरु कन्याही घेऊनि जाये । तरी उगा मान उरला राहे । रुसणें फुगणें न जाय देहात ॥ २६० ॥ तैसा अभिमानाचेनि सळें । मी कर्मकर्ता ह्मणवी बळें । ते अहंता[12] निमे ज्ञानमवळें । तरी शरीर[13] चळे प्रारब्धें ॥ ६१ ॥ कुलाल दंड भांडें घेऊनि जाये । पूर्वभवंडीं चक्र भवत राहे । तेवीं अभिमान गेलिया पाहें । देह वर्तताहे प्रारब्धें ॥ ६२ ॥ त्या देहाचे भरणपोषण । प्रारब्धचि करितें जाण । ज्ञात्यासी प्रपंचाचें भान । सत्यत्वें जाण असेना ॥ ६३ ॥ जैशी मिथ्या छाया देहापाशीं । तैसा देह दिसे सज्ञानासी । यालागीं देहबुद्धी त्यासी । सत्यत्वेसीं उपजेना ॥ ६४ ॥ छाया सुखासनामाजी बैसे । का विष्ठेवरी पडली दिसे । त्या छायेचे अभिमानवशें । सुखदुःख नसे पुरुषासी ॥ ६५ ॥ तेवीं देहाची ख्यातिविपत्ती । बाधीना सज्ञानाचे स्थितीं । प्रारब्धक्षयाचे अंतीं । विदेह पावती कैवल्य ॥ ६६ ॥ जैशी जळाची लहरी । निश्चळ होय सागरीं । तैसा ज्ञाता मजमाझारीं । विदेह करी समरसें ॥ ६७ ॥ उगम सगम प्रवाहगती । सरितेची नामरूपख्याती । जेवीं प्रळयोदकीं हारपती । तेवीं समरसती मजमाजीं ज्ञाते ॥ ६८ ॥ अपरोक्षसाक्षात्कार सन्यासी । त्याची स्थितिगति स्वधर्मेसीं । उद्धवा सागीतली तुजपाशीं । आता मुमुक्षु सन्यासी ते ऐक ॥ ६९ ॥

दुःखोदर्केषु कामेषु जातनिर्वेद आत्मवान् । अजिज्ञासितमद्धर्मो गुरु मुनिमुपाव्रजेत ॥ ३८ ॥

शेंडौ धरूनि समूळें । ज्याचे उत्तरोत्तर दुःख फळें । अतिबाधक विषयजाळ । त्यासी केवळ जो अनासक्त ॥ २७० ॥ माझे प्राप्तीलागीं चित्त । सदा ज्याचे आर्तभूत । स्वधर्मकर्मी वर्तत । जो वेदशास्त्रार्थ विवंची ॥ ७१ ॥ इहामुत्रभोगीं निश्चित । त्रासले असे ज्याचे चित्त । ऐसा जो का नित्य विरक्त । अतिविख्यात मुमुक्षू ॥ ७२ ॥ तेणे साधावया ब्रह्मज्ञान । तेचि साधनीं लाविता मन । स्वकर्म झौलिया विलक्षेंण । आली नागवण प्रत्यवायाची ॥ ७३ ॥ तेणे कर्म सन्यासोनि जाण । करावे सन्यासग्रहण । सद्गुरूसी रिघावे शरण । तेणे ब्रह्मज्ञानपरप्राप्ती ॥ ७४ ॥ एक केवळ भावार्थी । नेणे स्वधर्मकर्मगती । नेणे शास्त्रश्रवणव्युत्पत्ती । परी माझी प्रीती अनिवार ॥ ७५ ॥ तेणेही सन्यासूनि जाण । गुरूसी रिघावे शरण । त्यासीही गुरुकृपा जाण । ब्रह्मज्ञानअवाप्ति ॥ ७६ ॥ गुरु करावा अतिशात । शास्त्रार्थपरमार्थपारगत । त्याचे सेवेचा भावार्थ । स्वयें श्रीकृष्णनाथ सागत ॥ ७७ ॥

---

१ जिराल्यावर २ वासनात्मक शरीराची ग्रंथि, वासनांचे बंधन ३ दृष्टीं ४ चरितार्थ ५ निवून ६ सर्वस्वीं ७ आरेपणा ८ खालच्या ओंठावर ९ लाली १० पुसणें होये देहात ११ छळानें, त्रासानें १२ नष्ट होते १३ हालचाल करते १४ पूर्वी मिळालेल्या भ्रमणगतीनें १५ सुखदु:ख, प्रतिष्ठा किंवा फजीति १६ शुद्ध ब्रह्मस्वरूप १७ देहबुद्धीच्या टप्प्यातून निघून माझ्याशी एकरूप होतो १८ नदीची १९ स्नानभूमी २० मोक्षेच्छु २१ आरंभापासून शेवटपर्यंत २२ प्रबळ २३ उत्सुक २४ ऐहिक व पारत्रिक सुखभोगाविषयीं २५ यथासांग झालें नाहीं तर २६ दोषाचा गोता येतो २७ विधिपूर्वक टाकून २८ अति शीघ्र २९ परोक्ष व अपरोक्ष ज्ञान ज्याला आहे असा, 'शाब्दे परे च निष्णात'.

तावत्परिचरेद्भक्त श्रद्धावाननसूयक । यावद्ब्रह्म विजानीयान्मामेव गुरुमादृत ॥ ३९ ॥

अचळ अमळ अविनाश । परात्परतर परेश । गुरु तो परब्रह्म ईश । हा दृढ विश्वास धरावा ॥ ७८ ॥ त्या विश्वासाच्या पडिपाडी । नवल गुरुचरणीं आवडी । नित्य नूतन नवी गोडी । चढोवढी भजनार्थ ॥ ७९ ॥ ऐशिया भजनपरवडी । हृदयीं श्रद्धा उथळे गाढी । गुरुआज्ञेची नुलंघी काडी । आळस तोडी समूळ ॥ २८० ॥ गुरुवाक्याचेनि श्रवणें । विकल्पाचें खत खाणणें । संकल्पासी सुळीं देणें । जीव घेणें अभिमाना ॥ ८१ ॥ तेथ असूया केंची उठी । धाकेंचि निमाली उठाउठी । ऐशी गुरुचरणीं श्रद्धा मोठी । परब्रह्मदृष्टी गुरु पाहे ॥ ८२ ॥ निर्गुण जो निर्विकारू । तोचि मूर्तिमंत माझा गुरू । करूनि अकर्ता ईश्वरू । तोचि साचारू गुरु माझा ॥ ८३ ॥ नित्य निर्विकल्प देख । ज्यासी ह्मणती समाधिसुख । तें माझ्या गुरूचें चरणोदक । ऐशा भावें नेटक भावार्थी ॥ ८४ ॥ गुरूतें पाहतां ब्रह्मदृष्टीं । शिष्य ब्रह्मत्वे आला पुष्टी । ब्रह्मरूप देखे सृष्टी । निजऐक्य मिठी गुरुचरणीं ॥ ८५ ॥ ऐसें ब्रह्मरूपी ऐक्य घडे । तैं गुरुसेवा करणें पडे । ऐक्य झाल्याही पुढें । सेवा न मोडे अखंडत्वें ॥ ८६ ॥ कापूर घातलिया जळीं । स्वयें विरोनि जळीं परमळी । तेवीं अहं जाऊनि सेवा सकळी । सर्वां सर्वकाळीं गुरुचरणीं ॥ ८७ ॥ ऐशी अवस्था न येतां हाता । केवळ मुंडूनिया माथा । सन्यासी ह्मणवी पूज्यता । त्याची अनुचितता हरि बोले ॥ ८८ ॥ स्वयें सन्यास अंगीकारी । ब्रह्मसाक्षात्कार जो न करी । त्यालागीं स्वयें श्रीहरी । अतिधिक्कारीं निंदित ॥ ८९ ॥

यस्त्वसंयतषड्वर्ग प्रचण्डेन्द्रियसारथि । ज्ञानवैराग्यरहितस्त्रिदण्डमुपजीवति ॥ ४० ॥
सुरानात्मानमात्मस्थ निन्हुते मां च धर्महा । अविपक्वकषायोऽस्मादमुष्माच्च विहीयते ॥ ४१ ॥

नाहीं वैराग्याची स्थिती । नसतां विषयविरक्ती । देखोदेखी सन्यास घेती । केवळ वृत्ति अन्नार्थ ॥ २९० ॥ सन्यास नेघतां पूर्वदृष्टी । जे वैराग्य होतें पोटीं । ते सन्यास घेतल्यापाठीं । उठाउठी पळालें ॥ ९१ ॥ ज्ञानेंद्रियें पांच सहावें मन । हेंचि अरिषड्वर्ग जाण । याचें न करितां निर्दळण । सन्यासपण तो विटंबू ॥ ९२ ॥ अवैराग्यें सकाम मन । तेणें विषयाकुलित बुद्धि जाण । नाहीं ज्ञान ध्यान साधन । दंडग्रहण उदरार्थ ॥ ९३ ॥ नुपजेच अनुताप जाण । न करीच श्रवण मनन । आदरें न साधीच साधन । त्यासी ब्रह्मज्ञान नव्हे ॥ ९४ ॥ त्याचा व्यर्थ सन्यास जाण । व्यर्थ त्याचें दंड मुंडण । व्यर्थ काषायवस्त्रग्रहण । वेषधारण नटाचें ॥ ९५ ॥ सन्यास घेतलियापाठीं । काम उचंबळे उठाउठीं । क्रोधलोभाची धुमे आगिठी । चौगुण पोटीं अभिमान ॥ ९६ ॥ आसक्ति अधिकाधिक उठी । सदा ग्रामणी चावटी । करणें पैशुन्याच्या गोष्टी । दंड कासोटी दंभार्थ ॥ ९७ ॥ अनधिकारी दंडग्रहण । तेणें सन्यासरूपें जाण । केवळ आली नागवण । आपल्या आपण नाडिलें ॥ ९८ ॥ नाडिले यज्ञाधिकारी सुरगण । नाडिले स्वधाधिकारी पितृगण । नाडिले

---

१ प्रकृतीच्या पलीकडचा २ उचंबळे ३ मत्सर, स्पर्धा ४ पायाचें तीर्थ ५ ब्रह्मसंपन्न झाला ६ विरोनि. ७ थोरवी ८ एकदम लहरींत येऊन लोक सन्यास घेतात ह्मणून ९ घेण्यापूर्वी १० स्वाधीन ठेवणें, जिंकणें ११ विषयांच्या भोगेच्छेनें व्यापलेली १२ वैराग्य, पश्चात्ताप. १३ भगवीं वस्त्र धारण करणें १४ धुमी, शेगडी १५ गांवकुटाळी, टारगेपणाच्या गोष्टी १६ दुष्टपणाच्या

ऋपि भूतगण । वळितर्पण उरकेना ॥ ९९ ॥ जीवरूपें मी परमात्मा आपण । त्या मज हृदयस्था ठकिलें जाण । जीवोद्धारीं संन्यासग्रहण । तेचि दृढबंधन मज झालें ॥ ३०० ॥ सन्यासग्रहण दृढबंधन । व्हावया कोण कारण । तेचि विपर्यीचें निरूपण । स्वयें नारायण बोलिला ॥ १ ॥ पूर्वश्लोकींचे तिनी चरण । तेथील हें निरूपण । श्रोतां द्यावें अवधान । झणें विलक्षण कोणी ह्मणे ॥ २ ॥

निन्हुते मा च धर्मेहा । अविपक्वकपायोऽस्मादमुष्माच्च विहीयते ॥

करोनिया सन्यासग्रहण । न करी ज्ञानध्यानसाधन । न करी प्रणवउच्चारण । अविरक्त जाण विपयार्थी ॥ ३ ॥ तेणें दारादिअभिलपण । करिती द्रव्याचें सरक्षण । आणि गोदानादि ग्रहण । पचन पाचन करविती ॥ ४ ॥ मठाधिपत्याचिये उपाधी । धनधान्यस्नेहसमृद्धी । नाना धाढविता उपाधी । जीवात्मा त्रिशुद्धी नाडिला ॥ ५ ॥ ऐसे करिता अधर्मपण । जीवासी लागलें दृढ बंधन । इहलोकपरलोकसाधन । त्या नरदेहा जाण नाडला ॥६॥ चौऱ्यायशीं लक्ष योनींप्रती । जे असख्य फेरे होती । तें नरदेहाची प्राप्ती । अवचटें पावती सभाग्य ॥ ७ ॥ त्या नरदेहासी जाण । स्वयें नागवला आपण । करिता अधर्माचरण । नरक दारुण सन्याशा ॥ ८ ॥ ज्या नाव गा आश्रम चौथा । जो देव ह्मणे माझे माथां । तेथेंही अधर्म करिता । नरकपाता पाविजे ॥ ९ ॥ ज्या नरकाचे ठायीं । कोटि वर्षं बुडता पाहीं । ठावचि न लगे काहीं । तैसे ठायीं बुडाले ॥ १० ॥ मुख्य चतुर्थाश्रमी हे स्थिती । तें इतर आश्रमा कैंची गती । यालागीं आश्रमधर्मयुक्ती । स्वयें श्रीपती सागत ॥ ११ ॥

भिक्षोर्धर्मः शमोऽहिंसा तप इज्या वनौकसः । गृहिणो भूतरक्षेज्या द्विजस्याऽचार्यसेवनम् ॥ ४२ ॥

सन्याशासी मुख्य शम । सबाह्य इंद्रियनेम । अहिंसा त्याचा स्वधर्म । हा परमधर्म सन्याशासी ॥ १२ ॥ वानप्रस्थाचा स्वधर्म । तपप्राधान्य मंत्र होम । आता गृहस्थाचा नेम । तिहीं आश्रमा विश्राम दीनदाता ॥ १३ ॥ गृहस्था मुख्य अग्निहोत्र जाण । सन्यासिब्रह्मचाऱ्या द्यावें अन्न । करावें भूतसरक्षण । तेंही लक्षण अवधारीं ॥ १४ ॥ असिलेनि सामर्थ्यें जाण । अन्न धन वस्त्र जीवन । तृण पर्ण निवासस्थान । देऊनि दीन रक्षावे ॥ १५ ॥ ब्रह्मचाऱ्याचे स्वधर्मी जाण । श्रद्धायुक्त गुरुसेवन । एव आश्रमधर्मलक्षण । मुख्यत्वें हें जाण उद्धवा ॥ १६ ॥ गृहस्थाश्रमी जो धर्म आहे । तो इतर आश्रमीं करूं नये । इतराश्रमीचा धर्म पाहें । गृहस्थाश्रमी होये करणीय ॥ १७ ॥

ब्रह्मचर्यं तपः शौचं सन्तोषो भूतसौहृदम् । गृहस्थस्याप्यृतौ गन्तुः सर्वेषां मदुपासनम् ॥ ४३ ॥

गृहस्थें व्हावया निष्पाप । ठाकें तो करावा जप तप । उभय शौचाचें स्वरूप । अतिसांटोप करावें ॥ १८ ॥ पोटींची साडूनि कुसमुस । यथालाभें अतिसतोप । परोपकारीं अतिहव्यास । सुहृद सर्वांसी स्वात्मत्वें ॥ १९ ॥ गृहस्थीं ब्रह्मचर्यलक्षण । ऋतुकाळीं स्वदाराभिगमन । मुख्यत्वें करावें माझें भजन । हा स्वधर्म जाण सर्वांचा ॥ ३२० ॥ सर्व आश्रम सर्व वर्ण । त्यासी हाचि स्वधर्म जाण । साडूनि विकल्पाचें भान । माझें भजन

---

१ व्हावें सावधान २ ओंकाराचा जप ३ लुब्ध ४ स्त्रीपुत्रादिकाची इच्छा ५ निरितारें ६ सर्वस्वी ७ अकस्मात् ८ फसला गेला ९ पावले १० तळ, आधार ११ शांति १२ तपप्रमुख होम वगैरे १३ आचरण्यास योग्य १४ होण्याकरिता १५ अति नेटानें १६ तळमळ, तगमग १७ हौस, आवड. १८ स्त्रीभोग. १९ विपयाचें

करावे ॥ २१ ॥ करितां स्वधर्मे माझी भक्ती । भक्तासी होय जे प्राप्ती । तेचि सांगताहे श्रीपती । उद्धवाप्रती स्वानंदें ॥ २२ ॥

इति मां यः स्वधर्मेण भजन्नित्यमनन्यभाक् । सर्वभूतेषु मद्भावो मद्भक्तिं विन्दतेऽचिरात् ॥ ४४ ॥

सर्व भावे अनन्यगतीं । करिता स्वधर्मे माझी भक्ती । माझा भांवो[1] सर्वांभूतीं । शीघ्रगती उल्हासे ॥ २३ ॥ मद्भावो जोडल्या सर्व भूतीं । तेणे प्रकटे माझी चौथी[2] भक्ती । जिच्या पायीं चारी मुक्ती । सदा लागती स्वानंदें ॥ २४ ॥ अनिवार अन्यगती । सर्वस्वें ज्यासी माझी प्रीती । तो लाहे[3] माझी परमभक्ती । जेथोनि कल्पांतीं च्यवेना[4] ॥ २५ ॥

भक्त्योद्धवानपायिन्या सर्वलोकमहेश्वरम् । सर्वोत्पत्त्यप्ययं ब्रह्म कारणं मोपयाति स ॥ ४५ ॥

सकळ सच्चिदानंदस्थिती । जीमाजी सापडें मी सहजगती[5] । ती नाव माझी परम भक्ती । जाण निश्चितीं उद्धवा ॥ २६ ॥ विपरीत ससाराचें भान । दिसे दृश्यविलक्षण । तेथ सदा स्वानंदपूर्ण । ते चौथी जाण भक्ति माझी ॥ २७ ॥ जेथ देव भक्त एक होती । एकपणे भजनस्थिती । ऐशी साधकांसी प्राप्ती । ते परम भक्ती उद्धवा ॥ २८ ॥ माझी प्रकटल्या परम भक्ती । पतन नाही प्रळयांतीं । साधक मद्रूपा येती । स्वरूपस्थितिसम साम्यें ॥ २९ ॥ त्या स्वरूपाचे लक्षण । सागताहे श्रीनारायण । उत्पत्ति स्थिति निधन । कारणाकारण जो चिदात्मा ॥ ३३० ॥ जो सकळ नियंता ईश्वरू । जो विश्वात्मा विश्वंभरू । जो उपनिषदांचे[6] सारू । जो महेश्वरू[7] जगाचा ॥ ३१ ॥ त्या पदाची पदप्राप्ती । भक्त पावले परम भक्तीं । तेंचि पुढती उद्धवाप्रती । स्वानंदें श्रीपती सांगत ॥ ३२ ॥

इति स्वधर्मनिर्णिक्तसत्त्वो निर्ज्ञातमद्गतिः । ज्ञानविज्ञानसम्पन्नो न चिरात्समुपैति माम् ॥ ४६ ॥

ऐशिया पदाची पदप्राप्ती । साधक पावले स्वधर्मस्थितीं । ते स्वधर्मप्रयोजनगती । यथानिगुतीं सागत ॥ ३३ ॥ करितां स्वधर्मानुष्ठान[8] । रजतमें नाशती जाण । शुद्धत्व अतःकरण । तेथ माझें ज्ञान प्रकाशे[9] ॥ ३४ ॥ प्रकाशल्या माझें ज्ञान । तेणें उल्हासे माझें भजन । भजनास्तव मन । विकल्पपण पै त्यागी ॥ ३५ ॥ विकल्पत्यागाचिये गतीं । वैराग्यें उचंबळे विरक्ती । भासे परमात्मा सर्व भूतीं । तेणे परम भक्ती उल्हासे ॥ ३६ ॥ उल्हासल्या परम भक्ती । भक्तासी माझी स्वरूपप्राप्ती । तेचि स्वरूपाची स्वरूपस्थिती । यथानिगुतीं सागत ॥ ३७ ॥ परमात्मा परंज्योती[10] । परब्रह्म परंज्ञप्ती[11] । परात्परतर प्रकृतीं । परावर जो ॥ ३८ ॥ अज अव्यय अक्षर । अरूप अनाम अगोत्र । अलक्ष्य अतर्क्य अपार । परोंतपरस्वरूप[12] ॥ ३९ ॥ ऐशी निजस्वरूपीं निजप्राप्ती । भक्त पावले स्वरूपस्थिती[13] । जेथूनि परतलिया श्रुती । नेति नेति निजनिष्ठा ॥ ३४० ॥ ऐसें मद्रूप पावल्यापाठीं । ससाराची काढिली काटी । नावरूपाची बुडाली गोठी । पडली तुटी जन्ममरणा ॥ ४१ ॥ एव स्वधर्माचेनि धर्मवशे । मीतूंपणाचें नांवचि पुसे । मद्रूपाचे सामरस्यें । अनायासे मीचि जाहलो ॥ ४२ ॥ पूर्वी होतो मी जीव । आतां झालो सदाशिव । हाही[14] बुडाला ऑठव । ऐसा माझा अनुभव मद्भक्ता ॥ ४३ ॥ शून्य पडिले ससारस्थिती । तेथ

१ सर्व भूतांच्या ठायीं मद्रूप मानणें २ ज्ञानभक्ती ३ पावतो ४ पतन पावत नाहीं ५ सहजस्थिती ६ उपनिषदांचें म्हणजे वेदांतशास्त्राचे ७ मुख्य स्वामी ८ स्वधर्माचरणानें. ९ 'सत्वात्सजायते ज्ञान' १० परम तेजोमय ११ परमज्ञान १२ अपरंपर. १३ स्वधर्मस्थिती १४ स्मरण, 'मी सदाशिव झालों' हीही कल्पना निमाली

कैंची पुनरावृत्ती । ऐशी मद्भक्तां माझी प्राप्ती । जाण निश्चितीं उद्धवा ॥४४॥ एवं स्वधर्मे मत्प्राप्ति जाण । तया स्वधर्माचें महिमान । स्वयें सांगताहे श्रीकृष्ण । सावधान परियेसा ॥४५॥

वर्णाश्रमवता धर्म एष आचारलक्षण । स एव मद्भक्तियुतो नि श्रेयसकर पर ॥ ४७ ॥

अनादि जो स्वधर्माचार । जो का मोक्षकर साचार । तेणें स्वधर्में सकाम नर । लोकांतरें वाछिती ॥ ४६ ॥ झालिया लोकांतरप्राप्ती । तेथूनि होय पुनरावृत्ती । न करूनिया माझी भक्ती । स्वधर्म नाशिती सकाम ॥ ४७ ॥ ब्राह्मणा आला भद्रजाती । आह्मा न पोसवे निश्चिती । मग तो देऊनिया घेती । वाहावया पोथी वृद्ध ढोरें ॥ ४८ ॥ यापरी स्वधर्म जाण । उपेक्षिती गा ब्राह्मण । मग लोकांतरी कोरान्न । मागावया कर्ण धावती ॥ ४९ ॥ घरीं आणोनि दिधली कामधेनू । आह्मा न पोसवे ह्मणूनू । ताकासाठीं देती हेळेसूनू । आली नागवणूं ते नेणे ॥ ३५० ॥ तेवीं म्या जाण गायत्रीमंत्र । दीधला ब्राह्मणासी स्वतंत्र । तो उपेक्षूनिया मन्त्रतंत्र । शूद्राचार आचरती ॥ ५१ ॥ सौरें शाक्त गाणपत्यादि जाण । नाना मंत्रदीक्षा घेती ब्राह्मण । परी गायत्रीचें अनुष्ठान । एकही जाण न करिती ॥ ५२ ॥ नाहीं गायत्रीचें अनुष्ठान । परी विपरीत झाले आन । गायत्रीचें श्रेय जाण । देती ब्राह्मण द्रव्यार्थू ॥ ५३ ॥ गायत्रीमंत्र असोनि घरीं । तिचा भावार्थ कोणी न धरी । दीक्षेलागीं मूर्खांचे द्वारीं । लोळिजे द्विजेंवरीं ऐसें झालें ॥ ५४ ॥ शस्त्रास्त्रीं रथ सुदृढू । त्यावरी बैसविला भेडूं । साडूनि पळणे मानी सुरवाडूं । न शके विभाडू रणांगणीं ॥ ५५ ॥ तेवी वेदरूप मी नारायण । ब्राह्मणहृदयीं असे जाण । त्याचे नेणोनि महिमान । वेदपारायण विकिती ॥ ५६ ॥ वाछूनिया स्वर्गफळ । नाना याग करिती प्रबळ । कामकल्पना केवळ । स्वधर्म विकळ पाडिती ॥ ५७ ॥ वेदीं प्रतिपाद्यें कर्मफळ । तो वेदू मिथ्या नव्हे केवळ । तो वेदवाद समूळ । नेणोनि वैरळ हें मानिती ॥ ५८ ॥ घ्यावया वोखदाची वाटी । माता साकर दे चिमुंटी । ते फळ मुख्य नव्हे दृष्टी । जावया पोटींचा महारोगू ॥ ५९ ॥ तेवीं वेद बोले जें फळ । तें प्रवृत्तिरोचना केवळ । स्वधर्म विचारिता समूळ । चित्तमळेंक्षाळक ॥ ३६० ॥ स्वधर्म साडूनि सर्वथा । सकाम कर्में करूं जाता । तेंही शिणल्यावेगळें तत्त्वता । क्षुद्रकामता फळेना ॥ ६१ ॥ जेणे द्रव्यें अमृत ये हाता । तें वेचूनि मद्य घेता । अधर्म आणि उन्मत्तता । पिशाचला जग थुंकी ॥ ६२ ॥ स्वपतीसीं काम भोगितां । परलोक पावे पतिव्रता । तेचि परपुरुषामीं रमता । अधःपाता नेतसे ॥ ६३ ॥ जिह्वा दुरुक्ती बोलता । यमप्रहार वाजती माथा । तिणेचि 'राम राम' ह्मणता । हरिभक्ता यम कापे ॥ ६४ ॥ तेवी पावोनि उत्तम जन्म । कर्म करूनि सकाम । भोगावें दुःख परम । मरण जन्म अनिवार ॥ ६५ ॥ तेणेचि देहें स्वधर्म । करिता निरसे सकळ कर्म । निवारे मरणजन्म । बहुता हें वर्म कळेना ॥ ६६ ॥ स्वधर्मे घडे भगवद्भक्ती । ऐशी अतिगुह्य आहे व्युत्पत्ती । ते मी सांगेन तुजप्रती । यथानिगुतीं उद्धवा ॥ ६७ ॥ स्वधर्म करणें आवश्यक ।

---

१ अति प्राचीन २ स्वर्गादि लोक ३ पुण्यक्षय झाल्यावर पुन्हा मृत्युलोकीं जन्म ४ नको ह्मणूनिया ५ सुलक्षणी हत्ती ६ ह्मातारा बैल वगैरे ७ कोरडी भिक्षा ८ धान्य ९ ताकू १० हानी ११ सूर्योपासक १२ देवीचे उपासक १३ गणपतीचे उपासक १४ श्रेष्ठ ब्राह्मणानी १५ भित्रा, भ्याड १६ सुरेख, गोड १७ सांगितलेलें १८ मदयद १९ चिमूटभर २० स्वधर्मकर्म करण्याविषयीं रुचिकर प्रवृत्ता करणार २१ चित्तशुद्ध करणारं, २२ नमाचें तडाखे. २३ दूर होतें

तेथे सांडणे फळाभिलाख । तेंचि मदर्पण चोख । न करितां देख संकल्पू ॥ ६८ ॥ हो कां घरिच्याचि रांजणीं । निघती मुक्ताफळाच्या श्रेणी । तरीं कां ताम्रपर्णी[3] । समुद्रमिळणीं शोधावी ॥ ६९ ॥ आपुलेच घरीची झाडे । फळती कल्पतरूचेनि पाडें । तरी अमरावतीचे चाडे । वृथा वेडे कां शिणती ॥ ३७० ॥ हो कां सद्गुरूचें तीर्थ घेता । पाविजे परम पवित्रता । तरी धांवावया नाना तीर्थां । विशेषता ते कायी ॥ ७१ ॥ कां ईश्वरत्वें पिता पूजिता । निजमोक्ष लाभे आइता । तरी भजावे देवा देवतां । कोण्या अर्था सज्ञानीं ॥ ७२ ॥ तेवी स्वकर्मचि करितां । लाभे आपली निष्कर्मता । ते स्वधर्मी काम कल्पितां । जीव निजस्वार्था नाडले ॥ ७३ ॥ निर्विकल्पें स्वधर्माचरण । त्या नांव माझें शुद्ध भजन । तेणें भजनें होऊनि प्रसन्न । विवेकवैराग्यज्ञान भक्तांसी मी दें ॥ ७४ ॥ तेणेचि ज्ञाने होय शुद्ध मती । चित्तशुद्धीमाजीं परम भक्ती । भक्तीने माझी परम प्राप्ती । भक्त पावती उद्धवा ॥ ७५ ॥ यालागीं नैराश्यें जें स्वधर्मकर्म । तेचि माझें भजन परम । तेणें भजनें भक्तोत्तम । स्वयें पुरुषोत्तम होऊनि ठाकती ॥ ७६ ॥ यापरी स्वधर्मस्थिती । लाभे आपुली निजमुक्ती । तेचि म्या तुजप्रती । यथानिगुतीं सांगीतली ॥ ७७ ॥

एतत्तेऽभिहित साधो भवान्पृच्छति यच्च माम् । यथा स्वधर्मसयुक्तो भक्तो मा समियात्परम् ॥ ४८ ॥
इति श्रीभागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे अष्टादशोऽध्याय ॥ १८ ॥

उद्धवा पुसिले त्वा मजप्रती । स्वधर्मे केवीं घडे मुक्ती । भक्तीने पाविजे निजमुक्ती । ते म्या तुजप्रती सांगीतले ॥ ७८ ॥ हाता आलिया स्वधर्म । तत्काळ निरसे स्वकर्म । उडोनि जाय भवभ्रम । प्राप्ती परम स्वधर्मे ॥ ७९ ॥ माझिया प्राप्तिलागीं स्वकर्म । नैराश्यें आचरावा स्वधर्म । हें ज्यासी कळे वर्म । तया पुरुषोत्तम सदा वश्य ॥ ३८० ॥ स्वधर्मा-ऐसा स्पर्शमणी । सापडल्या निर्विकल्पपणीं । तो लावितां हृदयस्थानीं । चिन्मात्रसुवर्णीं तें उठी ॥ ८१ ॥ स्वधर्माऐसा दिनमणी । नैराश्यें उगवलिया स्वभुवनीं । तो अज्ञान-निशा निरसुनी । स्वप्रकाशपणीं सदा वर्ते ॥ ८२ ॥ स्वधर्माऐसें निजअमृत । जे निर्वि-कल्पें सेवूं जाणत । त्यासी जन्ममरणाचा आंवर्त । मी श्रीअनंत लागों नेदीं ॥ ८३ ॥ जे का स्वधर्मी विमुख । त्यासी माझी प्राप्ती नाही देख । जन्मकोटी परम दुःख । सकामें मूर्ख भोगिती ॥ ८४ ॥ त्या स्वधर्माची अतर्क्य गोष्टी । न कळे नैष्कर्म्यें निज-दृष्टी । याचिलागीं जन्मकोटी । अतिसकटीं जीव भोगी ॥ ८५ ॥ स्वधर्मे करिता स्वकर्म । जै नैष्कर्म्यतेचे कळे वर्म । तै विभांडूनि मरणजन्म । परब्रह्म पावती ॥ ८६ ॥ एवं स्वधर्म यापरी । तारक होय ससारी । स्वधर्माचे नावेवरी । तरले भवसागरीं निजभक्त ॥ ८७ ॥ ससार तरले हा बोलु कुडा[12] । स्वधर्म करितां माझिया चाडा । होय भवसागरीं कोरडा । मी सापडें पुढा निजात्मा ॥ ८८ ॥ ऐशी स्वधर्माची थोरी । निष्कामतेच्या निजकुसरी । देवो सागे आवडीभरीं[13] । नानापरी प्रबोधें ॥ ८९ ॥ भक्तिप्राधान्य[14] भागवत ।

---

१ फळाची इच्छा २ पक्षी ३ या नावाची नदी ४ सागरास जेथे मिळते त्या जागीं ५ सहज, श्रमावाचून ६ फलाशा सोडून ७ राहतात ८ स्वाधीन ९ सूर्य १० भोवरा, फेरा ११ हाणून, नाशून १२ खोटा "येथ एकचि लीला उरले । जे सर्वभाव मज भजले । तया ऐलीच थडी सरलें । मायाजळ ॥" ज्ञानेश्वरी अध्याय ७–९७ १३ प्रेमानें. १४ भक्तीचा ज्यांत मोठेपणा सांगितला आहे असे

मुख्य भक्ती ते स्वधर्मयुक्त । येणे स्वधर्मभजने समस्त । परम भागवत उद्धरले ॥ ३९० ॥ त्या स्वधर्मकर्माचा एकांत । निजभजनभक्तीचा भावार्थ । उद्धवासी श्रीकृष्णनाथ । स्वयें सांगत एकादशीं ॥ ९१ ॥ त्या एकादशाच्या गोष्टी । स्वधर्मकर्माची कसवटी । एका जनार्दनकृपादृष्टीं । टीका मराठी हे केली ॥ ९२ ॥ हे करणी केली जनार्दनें । मज अभंगीं घातले तेणें । शेखीं मीतूपणाचे ठाणें । येणें निरूपणे उठविले ॥ ९३ ॥ उडविले विषयीं विषयपण । उडविलें भेदाचें भान । उडविलें जीवशिवपण । जनीं जनार्दन तुष्टोनी ॥ ९४ ॥ जनार्दनें जनकें तेणें । आज्ञा केले परब्रह्म खेळणें । यालागीं सकळ क्रिया तेणें होणें । स्वधर्मपणें सहजेचि ॥ ९५ ॥ सहजीं लागल्या स्वधर्म । कर्मचि होय निष्कर्म । संसार होय परब्रह्म । हे कृपा परम जनार्दनीं ॥ ९६ ॥ यालागीं सांडूनिया एकपण । एका जनार्दना शरण । स्वधर्मकर्माचें निरूपण । झालें संपूर्ण तया कृपा ॥ ९७ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे एकादशस्कंधे श्रीकृष्णोद्धवसंवादे एकाकारटीकायां वानप्रस्थसंन्यासधर्मनिरूपणं नाम अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ ॥ ॥

अध्याय एकुणिसावा

श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥ ॐ नमो सद्गुरु त्र्यंबका[1] । ब्रह्मगिरिनिवासनायका[6] । त्रिगुणत्रिपुरभेदका[7] । कामांतका गिरीशा[8] ॥ १ ॥ तुझा अनाहताचा[9] डमरू । सर्व शब्दें करी गजरू । वेदानुवादें निरंतरू । त्रिकांडीं[10] थोरू गर्जत ॥ २ ॥ तुझे हातींचे खट्वांग[11] । करी जीवाचा जीवभंग[12] । अनंगेंसी[13] जाळूनि अंग । अर्धांग तैं देशी[14] ॥ ३ ॥ त्रिनयन त्र्यंबकलिंगा । तुजपासोनि प्रवाहे चिद्गंगा । ते पवित्रपणे उद्धरी जगा । प्रकाशगर्भा शंकरा ॥ ४ ॥ प्रत्यक्ष दिसती दोन्ही लोचन । तिसरा गुप्त ज्ञाननयन । यालागीं तूं त्रिलोचन । नयनेंवीण[15] दीर्सशी[16] ॥ ५ ॥ निजाग्रें वाहसी बोधचंद्र । यालागीं तूं चंद्रशेखर । चंद्रसूर्यादि चराचर । तुझेनि साचार प्रकाशती ॥ ६ ॥ भव या नावाची ख्याती । भवप्रकाशक तुझी चिच्छक्ती । तूंचि विष्णु प्रजापती । रुद्र तूं अर्ती संहर्ता ॥ ७ ॥ मोडूनिया नामरूपमुद्रा । जीव आणिशी एकाकारा । अत्यंत प्रळयींच्या प्रळयरुद्रा । चित्समुद्रा शिवरूपा ॥ ८ ॥ शिव शिव जी गुरुराया । निजभावें लागतां पायां । तव गुरुशिष्यत्व गेलें लया । दावूनिया निजरूप ॥ ९ ॥ तें निजरूप देखतां दृष्टीं । कैंचा जीव कैंची सृष्टी । निमाली त्रिगुणेसीं त्रिपुटी । पडली मिठी स्वानंदीं ॥ १० ॥ त्या स्वानंदाचे उद्गार । सावरतां नावरती थोर । त्या स्वानंदाचें निजसार । सत्य साचार एकादश ॥ ११ ॥ त्याहीमाजीं अतिगहन । सुखस्वानंदनिरूपण । तो हा एकुणिसावा अध्याय जाण । परम कारण

---

१ अचूक फळ, मम २ स्वस्वरूपीं ३ उडविलें ४ अगदी सुलभ ५ तीन नेत्र आहेत ज्याला अशा ६ ब्रह्मरूपी पर्वतावर वास्तव्य करणारे सत्पुरुष त्यांच्या नायका "गुरु हा संतकुळींचा राजा" ७ तीन गुणांच जें त्रिपुर त्याचा भेद करणाऱ्या ८ मदनशत्रो शंकरा ९ अनुहताचा मार्ग अ० १६ ओवी १६७, टीप ३, पहा १० कर्म, ज्ञान व भक्ती अशा तीन प्रकरणांत ११ खाजल्याच्या खुराप्रमाणें एक आयुध १२ जीवपणाचा नाश १३ अनंगासह अंग जाळून=विषयवासनेसह देहभाव नाहींसा करून १४ त्या वेळीं तू आपल्यांत मिळवून घेतोस "शिव होऊन शिवू यजिजे" १५ इंद्रियुक्त असतांना तू दिसत नाहींस, परंतु इंद्रियातीत स्थितीमध्यें तू दिसतोस १६ देखसी.

शास्त्रार्थीं ॥ १२ ॥ जें ऐकतां निरूपण । परमानंद उथळे जाण । एका विनवी जनार्दन । श्रोतां अवधान मज द्यावे ॥ १३ ॥ सत्रावे अठरावे अध्यायांप्रती । स्वधर्मकर्मे ब्रह्मप्राप्ती । वर्णाश्रमस्थितिगती । उद्धवाप्रती सागीतली ॥ १४ ॥ एकुणिसावे अध्यायीं जाण । जेणे ज्ञाने साधिले निजज्ञान । त्या ज्ञानाचें त्यागलक्षण । स्वयें श्रीकृष्ण सांगत ॥ १५ ॥ कर्म कर्तव्यता कारण । जीवन्मुक्तासी नाही जाण । उद्धवाचे येमादि प्रश्न । हेही श्रीकृष्ण सांगेल ॥ १६ ॥ शास्त्रयुक्त पांडित्यज्ञान । प्रपंचाचें मिथ्या निरूपण । तें आनुमानिक पुस्तकज्ञान । सत्यपण त्या नाहीं ॥ १७ ॥ पूर्वे आहे माझें गमन । हें पूर्वील शुद्ध स्मरण । परी दिग्भ्रम चढल्या जाण । पश्चिमे आपण पूर्व मानी ॥ १८ ॥ तैसे शाब्दिक शास्त्रज्ञान । बोले आन करी आन । तेणे नव्हे समाधान । सर्वथा जाण साधकां ॥ १९ ॥ जेवी कां दिग्भ्रम मोडे । तैं पूर्वेचा चाले पूर्वेकडे । तेवी अपरोक्षज्ञान जैं जोडे । तैं साधकु पडे स्वानंदीं ॥ २० ॥ जे जें ऐके वेदांतश्रवण । तें अंगें होत जाण आपण । हें अपरोक्षाचे लक्षण । सत्यत्वे जाण अतिशुद्ध ॥ २१ ॥ ऐसे नव्हता अपरोक्षज्ञान । सांडूं नये श्रवणमनन । अवश्य करावे साधन । प्रत्यगावृत्ती जाण अत्यादरें ॥ २२ ॥ झालिया अपरोक्षज्ञान । प्रपंचाचें मिथ्या भान । विषयासी पडले शून्य । कल्पना जाण निमाली ॥ २३ ॥ तेणेचि पुरुषें आपण । त्यागावे ज्ञानसाधन । हेंचि निरूपणीं निरूपण । देव सपूर्ण सागत ॥ २४ ॥

श्रीभगवानुवाच—यो विद्याश्रुतसपन्न आत्मवान्नानुमानिक । मायामात्रमिद ज्ञात्वा ज्ञान च मयि सन्यसेत् ॥१॥

वेदशास्त्रार्थीं परिनिष्ठित । श्रवणमननअभ्यासयुक्त । ज्यासी ब्रह्मविद्या प्राप्त । सुनिश्चित स्वानुभवे ॥ २५ ॥ तोचि अनुभव ऐसा । दोराअगीं सर्प जैसा । न मारितां नाशे आपैसा । भवभ्रम तैसा त्या नाही ॥ २६ ॥ जेवी का नटाची रावो राणी । दोघें खेळती लटिकेपणीं । तेवी प्रकृतिपुरुषउभवणी । मिथ्यापणीं जो जाणे ॥ २७ ॥ जैशी भितीमाजी नानाकार । चित्रें लिहिलीं विचित्र । ते भितीचि एक साचार । तेवी ऐक्य चराचर जो देखे ॥ २८ ॥ स्वप्नींची नाना कर्मे जाण । त्यांचें जागृतीं नव्हे बधन । तेवी मिथ्या निजकर्माचरण । जीवित्वेसी जाण जो देखे ॥ २९ ॥ ऐशी साचार ज्याची स्थिती । त्या नाव शुद्ध आत्मप्राप्ती । निजानुभव त्याते ह्मणती । हें जाण निश्चितीं उद्धवा ॥ ३० ॥ आणिक एक तेथींची खूण । विषयावीण स्वानंद पूर्ण । हें अनुभवाचे मुख्य लक्षण । सत्य जाण सात्वता ॥ ३१ ॥ ऐसा अनुभव नसता देख । केवळ ज्ञान जे शाब्दिक । त्यातें ह्मणिजे आनुमानिक । जाण निष्टंक निजभक्ता ॥ ३२ ॥ ज्याच्या अनुभवाभीतरी । नाही अनुमानासी उरी । जो अपरोक्षसाक्षात्कारी । निरतरी नादत ॥ ३३ ॥ ऐसा जो पुरुष जाण । तेणे ज्ञानाचे साधन । आणि वृत्तिरूप जे ज्ञान । तेही आपण त्यागावे ॥ ३४ ॥ तें न त्यागिता लव-

१ उचमळे, उसळे २ प्रियप्रश्न ३ पूर्वे जाय धरूनि ४ दिशांची भ्राती ५ भलतेच ६ प्रत्यक्ष अनुभव ७ वेदातश्रवण आपल्या अनुभवाशीं पटवून घेतो ८ जाय ९ प्रतिपत्ति, प्रत्यावृत्ति १० अतर्मुखसाधन ११ निष्णात, मुरलेला १२ राजा १३ प्रकृति व पुरुष ही उभारणी १४ मी जीव, मी जें अमुक कर्म करीत आहे तें सर्व खोट असें जो प्रत्यक्ष पाहतो १५ आत्मप्रतीति १६ निरुपाधिक आनद १७ सात्वतकुलातील भक्ता १८ शाब्दिक ज्ञान तें अनुमानाचें ज्ञान व निजज्ञान=अपरोक्षज्ञान १९ कल्पनेच

लाहे । सहजचि त्याग होये । जेवीं सूर्योदयीं पाहे । सचंद्र तेज जाये तारागणाचे ॥ ३५ ॥ जेवीं हनुमंत देखोनि येता । नवचंडी पळे तत्त्वतां । मा राहावया येरां भूतां । उरी सर्वथा उरेना ॥ ३६ ॥ तेवीं माझे साक्षात्कारीं । त्यासी बद्धता नाहीं खरी । मा ज्ञान तिचे निवृत्तीवरी । कैशापरी राहेल ॥ ३७ ॥ माझिया अनुभवाच्या ठायीं । बंधमोक्ष मिथ्या पाहीं । तेथ साधनज्ञानाचा कांहीं । उपेगू नाहीं उद्धवा ॥ ३८ ॥ परमात्मस्वरूपाच्या ठायीं । हें अवघें मायिक पाहीं । तेथें ज्ञानध्यान जे कांहीं । न त्यागिता पाहीं त्यागिलें ॥ ३९ ॥ त्यागोनिया ज्ञानध्यान । ज्ञानियासी माझी प्रीति गहन । तेचि प्रीतीचें लक्षण । स्वयें श्रीकृष्ण सांगत ॥ ४० ॥

ज्ञानिनस्त्वहमेवेष्ट स्वार्थो हेतुश्च संमत । स्वर्गश्चैवापवर्गश्च नान्योऽर्थो मदृते प्रिय ॥ २ ॥

जो मी अद्वयानंदस्थिती । त्या माझी ज्ञानिया प्रीती । ते प्रीतीची उपपत्ती । ऐक निश्चितीं उद्धवा ॥ ४१ ॥ ज्ञानियासी अतिवल्लभ । जो मी परमात्मा स्वयंभ । ज्ञानियाचा परम लाभ । मी पद्मनाभ निजधन ॥ ४२ ॥ ज्ञानियासी जो स्वर्ग चांग । तो मजवेगळा नाहीं मार्ग । ज्ञानियाचा जो मोक्षभाग । तो मी श्रीरंग निजात्मा ॥ ४३ ॥ ज्ञानियाचें स्वधर्मसाधन । ते मी परमात्मा नारायण । मजवेगळें कांहीं आन । ज्ञात्यासी जाण असेना ॥ ४४ ॥ ज्ञात्यासी स्वर्गमोक्षसुख । मजवेगळे उरले नाहीं देख । मी चिदात्मा निजव्यापक । भावें निष्टंक पावले ॥ ४५ ॥ ज्ञात्याचा अर्थ स्वार्थ परमार्थ । मी पुरुषोत्तम गा समस्त । आद्य अव्यय अनंत । माझें निजसुख प्राप्त ते जाहले ॥ ४६ ॥ ऐशी ज्ञानियासी माझी प्रीती । तेही तैसेच मज प्रिय होती । तेचि स्वयें श्रीपती । उद्धवाप्रती सांगत ॥ ४७ ॥

ज्ञानविज्ञानसंसिद्धा पदं श्रेष्ठं विदुर्मम । ज्ञानी प्रियतमोऽतो मे ज्ञानेनासौ बिभर्ति माम् ॥ ३ ॥

ज्ञानविज्ञाननिजसंपत्ती । जाहलियावीण माझी प्राप्ती । कोणासी नव्हे स्वरूपस्थिती । मत्पदीं गति ज्ञानविज्ञानें ॥ ४८ ॥ करितां गुरुशास्त्रशुद्धश्रवण । तेणें जाहलें तें म्हणिजे ज्ञान । त्याचा अनुभव तेचि विज्ञान । ऐक लक्षण त्याचेंही ॥ ४९ ॥ स्वयें स्वयंपाक केला जाण । न जाणे कटु मधुर लवण । जंव चाखिला नाहीं आपण । ते दशा सज्ञान 'ज्ञान' म्हणती ॥ ५० ॥ केलिया रसाचें रसास्वादन । स्वयें गोडी सेवी आपण । ऐशी दशा ते 'विज्ञान' । उद्धवा जाण निश्चितीं ॥ ५१ ॥ एवं विज्ञानज्ञाननिजसंपत्ती । माझ्या उत्तमपदाची पदप्राप्ती । माझें वास्तवस्वरूप जे जाणती । त्याची मज प्रीती अनन्यत्वें ॥ ५२ ॥ वेदें शास्त्रें युक्तिबळें । माझें स्वरूप कांसेनि न कळे । तें ज्यासी वस्तुतां आकळे । मज त्यावेगळें प्रिय नाहीं ॥ ५३ ॥ तेचि अतिप्रीतीचें लक्षण । त्याच्या पाउलापाउलीं जाण । सर्वांग वोडवीं मी आपण । करीं निंबलोण सर्वस्वें ॥ ५४ ॥ त्यासी जे वेळे जें लागे । तें मी न मागतां पुरवीं वेगें । त्यासी विरुद्ध ये जेणें मार्गें । तें मी निजांगें निवारीं ॥ ५५ ॥ त्यासी झणीं संसारवारा लागे । यालागीं मीच मी पुढेमागें । संभवता राहें सर्वांगें । अतिप्रीतिपांगें पांगलों ॥ ५६ ॥ जेणें ज्ञानें ज्ञानी प्रिय होती । त्या ज्ञानाची पवित्र कीर्ती । देवो सांगे उद्धवाप्रती । यथार्थस्थिती निजबोधें ॥ ५७ ॥

---

१ अहिरावणाची देवी २ बद्धता नाहींशी करणारें ज्ञान ३ बंधमोक्ष ४ अतिप्रिय ५ स्वतःसिद्ध ६ मोक्षसंग ७ दुसरें ८ निःसंशय ९ अथवा १० आत्मप्रतीति, आत्मानुभव ११ लक्षण १२ परब्रह्मपदाची १३ ऐक्यानें १४ कशानेंही कळत नाहीं. १५ पुढें वाकवितों १६ कदाचित् १७ वश झालों

तपस्तीर्थं जपो दान पवित्राणीतराणि च । नालकुर्वन्ति ता सिद्धिं या ज्ञानकलया कृता ॥ ४ ॥

सकळ साधनां नव्हे जे शुद्धी । ते ज्ञानलेशे होय त्रिशुद्धी । ऐक उद्धवा सुबुद्धी । ते ज्ञानसिद्धीचा महिमा ॥५८॥ तप जें करिता पंचाग्नी । तीर्थ गंगादि सरिता त्रिवेणी । जपू जे नाना मंत्रश्रेणी । गो-भू-तिलदानीं सुवर्णादि ॥ ५९ ॥ आणिकही इतर पवित्रें । जें स्वधर्मकर्मादि स्वाचारें । नाना याग अग्निहोत्रें । पवित्रकरें अतिशुद्धें ॥ ६० ॥ एवं तपादिक जे साधन । या सकळांची शुद्धी गहन । तें ज्ञानलेशासमान । पवित्रपण तुळेना ॥ ६१ ॥ ज्ञाननिष्ठा अर्धक्षणे । जे पवित्रता स्वयें लैहाणे । ते तपादि नाना साधने । नाहीं पावणे कल्पातीं ॥ ६२ ॥ ऐसे जे पवित्र ज्ञान । ते मुख्यत्वे धरोनि जाण । माझें करावे भजन । तेंचि निरूपण हरि वोले ॥ ६३ ॥

तस्माज्ज्ञानेन सहित ज्ञात्वा स्वात्मानमुद्धव । ज्ञानविज्ञानसपन्नो भज मा भक्तिभावत ॥ ५ ॥

या कारणे गा उद्धवा । ऐसा पवित्र ज्ञानाचा यावा । तेथ प्रक्षाळूनि निजभावा । जीवू तो वोळखावा परमात्मत्वे ॥ ६४ ॥ जीवू परमात्मा दोनी एक । ऐसे जाणणें ते ज्ञान देख । ऐक्यें भोगणें परमात्मसुख । 'विज्ञान' सम्यक त्या नांव ॥ ६५ ॥ ऐसा ज्ञानविज्ञानसपन्न । होऊनि करावे माझें भजन । त्या निजभजनाची खूण । ऐक सपूर्ण उद्धवा ॥६६॥ तेव्हां जेथें देखे जे कांहीं । तें मीवाचूनि आन नाहीं । मग अनन्यभावे तिये ठायीं । भजे पाहीं भावार्थें ॥६७॥ ऐशिया माझ्या भजनाहातीं । उसतू नाहीं अहोरातीं । जागृतिस्वप्नसुषुप्ती । माझी निजभक्ती न मोडे ॥ ६८ ॥ विसरोनि जावे जेथे । तेथेचि देखे माते । मरण आले विस्मरणाते । स्मरणही तेथे हारपले ॥ ६९ ॥ यापरी ज्ञानविज्ञानसपन्न । मजवेगळें न देखती आन । तैसेचि माझें अनन्य भजन । शुद्ध भक्ती जाण या नाव ॥ ७० ॥ मागा मुनीश्वरीं यांचि गती । माझी करोनि अनन्य भक्ती । मज पावले जैशा रीतीं । ऐक तुजप्रती सागेन ॥७१॥

ज्ञानविज्ञानयज्ञेन मामिष्ट्वाऽऽत्मानमात्मनि । सर्वयज्ञपति मा वै ससिद्धि मुनयोऽगमन् ॥ ६ ॥

जे ज्ञानधने अतिसपन्न । परम पवित्र विज्ञाने जाण । ऐसे ब्रह्मभूत जे ब्राह्मण । यज्ञद्वारा भजन करिती माझें ॥ ७२ ॥ हृदयाच्या निजभुवनीं । विकल्पाची भूमी खाणोनी । शमदमविरक्ती कुंडें तिन्ही । केलीं आवो साधुनी श्रद्धेचा ॥ ७३ ॥ तेथ क्षराक्षर अरणी दोन्ही । गुरुमंत्रें दृढ मंथुनी । काढिला सूक्ष्म निर्धूमाग्नी । कुंडीं स्थापूनी पेटविला ॥ ७४ ॥ सत्वाचें घृत तेथ । रजतमद्रव्येंसीं मिश्रित । वैराग्यस्रुवेने आहुती देत । मंत्र तेथ युक्तीचे ॥ ७५ ॥ घेऊनि विद्याशस्त्र लखलखित । सकल्पपशूचा करूनि घात । तेणे यज्ञपति श्रीअनंत । केला तृप्त निजवोधें ॥ ७६ ॥ तेथ पूर्णाहुतीस कारण । घालितां जीवभावाचें अवदान । यज्ञभोक्ता श्रीनारायण । परमात्मा जाण सुखी जाला ॥ ७७ ॥ यापरी माझें यजन । करूनिया मुनिगण । निवारूनि जन्ममरण । माझी सिद्धी जाण पावले ॥ ७८ ॥ मुनीश्वरीं साधिली सिद्धी । तेचि उद्धवालागीं त्रिशुद्धी । व्हावया कृष्ण कृपानिधी । प्रपचनिषेधीं वस्तु सागे ॥ ७९ ॥

---

१ ज्ञानाच्या एका अशानें २ गगा, यमुना व गुप्त सरस्वती या तिघींचा सगम ३ गाई, भूमी व तीळ यांच्या दानांनीं ४ उत्तम आचारानें, साचारें ५ लाभते ६ प्रभाव, प्राप्ती ७ जीवभावाला ८ "जीवो ब्रह्मैव नापर" ९ विश्रांती, फुरसत १० अशाच ११ आया, आराखडा १२ सर्व भूतें आणि कूटस्थ आत्मा. १३ होमाग्नि उत्पन्न करण्याचें काष्ठ १४ धुरावाचून–स्वच्छ, सतेज–अग्नि १५ वैराग्यरूप पात्रानें. १६ आहुती.

त्वय्युद्भवाश्रयति यस्त्रिविधो विकारो मायाऽन्तरा पतति नाद्यपवर्गयोर्यत् ।
जन्मादयोऽस्य यदमी तव तस्य किं स्युराद्यन्तयोर्यदसतोऽस्ति तदेव मध्ये ॥ ७ ॥

मी उद्धव ऐसे ह्मणता । तूं कोण आहेसी तत्त्वतां । ऐक त्या स्वरूपाची कथा । तुज मी आता सांगेन ॥ ८० ॥ जन्म स्थिति आणि निधॅन । त्रिविधविकारेंमी त्रिगुण । त्याची अधिष्ठात्री माया जाण । तिसी चळण तुझेनी ॥८१॥ मायादि गुणकार्या समस्ता । तूं आश्रयो पैं सबाह्यता । तुझेनि अंगें यांसी चपळता । तूं यापरता चिदात्मा ॥ ८२ ॥ माझेनि गुणकर्मा चळणता । तें प्रपंचासी आली सत्यता । हें मायामय गा तत्त्वतां । मृगजळता आभासू ॥ ८३ ॥ सकळ प्रपंचाचें जे भान । तें तंव मृगजळासमान । दिसे तेंही मिथ्या दर्शन । वस्तुत्वें जाण सत्य नव्हे ॥ ८४ ॥ तूं जन्ममरणापरता । त्रिगुणातें नातळता । प्रपंचासी अलिप्तता । तुझी तत्त्वतां तू ऐक ॥ ८५ ॥ तेचि प्रपंचाची अलिप्त युक्ती । ऐशी आहे परम प्रतीती । उत्पत्तिस्थितिप्रळयांतीं । प्रपंचाची वस्ती सत्यत्वें नाहीं ॥ ८६ ॥ उत्पत्तिआदीं प्रपंच नसे । अंतीं कांहीं उरला न दिसे । मध्यें जो कांहीं आभासे । तो मायावशें मिथ्याभूत ॥ ८७ ॥ प्रपंचाआदीं परब्रह्म । अंतीं तेंचि उरे निरुपम । मध्यें स्थितिकाळीं तेंचि ब्रह्म । मिथ्या भवभ्रम भ्रांतासी ॥ ८८ ॥ सूर्याआदीं मृगजळ नसे । अस्तमानीं उरलें न दिसे । मध्यें जें कांहीं आभासे । तेथही नसे जळलेश ॥ ८९ ॥ सर्पाआदीं दोरुत्वें दोरू । अंतीं दोरू उरे साचारू । मध्यें भ्रमें भासे सर्पाकारू । तोही दोरु दोररूपें ॥९०॥ यापरी आद्यंतां विचारितां । वस्तु सत्य प्रपंच मिथ्या । हें उद्धवा जाण तत्त्वतां । वेदशास्त्रार्थीं समत ॥ ९१ ॥ ऐशी या प्रपंचाची घडामोडी । होता जन्ममरणकोडी । उद्धवा तुज न लागे वोढी । तू परापरथडीं नित्यमुक्त ॥ ९२ ॥ निर्गुण निःसंग निर्विकार । अज अव्यय अक्षर । ब्रह्म अनंत अपरपार । तें तूं साचार उद्धवा ॥ ९३ ॥ हे ऐकोनि देवाची गोष्टी । उद्धवें बांधिली शकुनगांठी । हरिखें आनंदू न जिरे पोटीं । एकला सृष्टीं नें समाये ॥९४॥ तूं ब्रह्म ह्मणता यदुराजें । तेणें हरिखाचेनि फुंजें । उद्धव नाचे स्वानंदभोजें । वैकुंठराज तुष्टले ॥ ९५ ॥ स्वमुखें तुष्टोनि श्रीकृष्ण । मज ह्मणे तूं ब्रह्म पूर्ण । आजि मी सभाग्य धन्य धन्य । धांवोनि श्रीचरण वंदिले ॥ ९६ ॥ तूंचि अंगें परब्रह्म । ऐसें बोलिला मेघश्याम । तेंचि अर्थीचें निजवर्म । उद्धव सप्रेम पूसत ॥ ९७ ॥

उद्धव उवाच-ज्ञानं विशुद्धं विपुलं यथैतद्वैराग्यविज्ञानयुतं पुराणम् ।
आख्याहि विश्वेश्वर विश्वमूर्ते त्वद्भक्तियोगं च महद्विमृग्यम् ॥ ८ ॥

विष्वक्सेना विश्वेश्वरा । विश्वमूर्ति विश्वंभरा । जेणें पाविजे ब्रह्मसाक्षात्कारा । त्या ज्ञाननिर्धारा मज सांग ॥ ९८ ॥ नुसधें सांगती ज्ञान । तें केवळ मूढ जाण । माग तूं वैराग्ययुक्तिलक्षण । जें छेदी बंधन जीवाचें ॥ ९९ ॥ ज्ञानेंवीण वैराग्य आंधळें । अरडी-दरडी आदळे । वैराग्येंवीण ज्ञान पांगळें । युक्ति देखे परी न चले पुरुषार्थ ॥ १०० ॥ विवेक वैराग्य दोनी । प्रवेशल्या हृदयभुवनीं । तां विषयावस्था निरसूनी । सोहंपणीं जीव

---

१ निदान २ त्रिविध विकार याचा अर्थ मायानें जन्म, स्थिति व मृत्यु असा केला आहे परंतु देह, इंद्रियें व देवता असाही कोणी करितात ३ आदीं व अंतीं ब्रह्म आहे, तेच मध्यंहीं आहे "ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्या" ४ प्रवृत्ति व निवृत्तीपलीकडे. ५ मायेला ६ कृपाळ्या ७ भरांत ८ आत्मानंदाची मूर्ति ९ वैराग्य व शाब्दिक ज्ञान यांसह विज्ञान स्थित कसें प्राप्त होईल तें सांग.

वर्ते ॥ १ ॥ जंव ज्ञानासी न भेटे विज्ञान । तव न निरसे जीवपण । यालागी सांगावे विज्ञान । जे जीवशिवपण निवारी ॥ २ ॥ असभावनादोपशून्य । तें बोलिजे शुद्ध ज्ञान । जे विपरीत भावनेवीण । त्याते सज्ञान 'विपुल' ह्मणती ॥ ३ ॥ ऐसे विशुद्ध विपुल ज्ञान । तद्युक्त वैराग्य विज्ञान । त्यामाजींही श्रेष्ठ तुझें भजन । कृपा करून सांगिजे ॥ ४ ॥ ज्ञानविज्ञानवैराग्यस्थिती । जुनाट तुझी भगवद्भक्ती । मज सागावी सुनिश्चितीं । कृपामूर्ति श्रीकृष्णा ॥ ५ ॥ तुझे उत्तमभक्तिकारणे । साधु पडले गवेषणे । धरणे बैसले जीवेप्राणे । ते भक्ति सागणे मजलागी ॥ ६ ॥ तुझी करिता उत्तम भक्ती । त्रिविध ताप क्षया जाती । आपुली लाभे निजमुक्ती । उद्धवू ते अर्थी विनवित ॥ ७ ॥

तापत्रयेणाभिहतस्य घोरे सन्तप्यमानस्य भवाध्वनीश ।
पश्यामि नान्यच्छरण तवाङ्घ्रिद्वन्द्वातपत्रादमृताभिवर्षात् ॥ ९ ॥

जे त्रिविध तापे तापले । जे कामक्रोधी जर्जर केले । आशातृष्णा विसर्चिले । जे निर्बुजैले जन्ममरणे ॥ ८ ॥ संसारमार्ग अतिघोर । दुःखें नुलंघवे दुस्तर । ऐसे श्रमले जे नर । त्यांसी निजछत्र हरिपादपद्म ॥ ९ ॥ तुझ्या चरणारविंदापरते । शरण्य न देखों आणिकातें । यालागी कायावाचाचित्ते । शरण भावार्थें तुज आलों ॥ ११० ॥ छत्र निवारी केवळ ताप । चरणछत्राचें भिन्न रूप । त्रिविध तापेंसी सताप । निरसोनि निष्पाप करी जन ॥ ११ ॥ एक शरण निजचित्तें । एक वैरें मिसळले तूतें । एक ते भजनभावार्थें । एक ते भयातें स्मरले तूतें ॥ १२ ॥ एक ते सुहृदत्वे सगोत्र । एकाचें केवळ स्नेहसूत्र । एका अंगसग कामतंत्र । एक आज्ञाधारक नेमस्त ॥ १३ ॥ एवं नानापरी विचित्र । जिहीं ठाकिलें चरणच्छत्र । भवभय जे महाघोर । ते त्यांसमोर हो न शके ॥ १४ ॥ भक्त वैरी आणि सुहृद । अवघ्या देणे निज ऐक्यपद । बाप उदारता अगाध । तूं स्वानंदबोध सर्वांचा ॥ १५ ॥ होम दीजे अग्नीवरी । तें अग्नी आपुल्याऐसे करी । मा अवचटें पडल्यावरी । तेंही करी तैसेची ॥ १६ ॥ एवं नानायोगें गोविंदा । जे मीनले तुझिया सबंधा । त्याची निरसोनि ससारबाधा । समत्वे निजपदा तूं नेसी ॥ १७ ॥ त्या तुझें चरणछत्र येथें । निवारी त्रिविध तापाते । सदा वर्षे परमामृतें । शरण चरणांतें यालागी ॥ १८ ॥ ज्या ससारभयाभेण । तुझ्या चरणा आलों शरण । त्या भवभयाचें निरूपण । उद्धव आपण सागत ॥ १९ ॥

दष्ट जन सपतित निलेऽस्मिन् कालाहिना क्षुद्रसुखोरुतर्षम् ।
समुद्धरैन कृपयापवर्ग्यैर्वचोभिरासिच महानुभाव ॥ १० ॥

ससारकुहरामाजीं जन । गृहदाराकूपीं पडले जाण । याहीमाजी दुःख गहन । काळसर्पें दारुण डंसिलें ॥ १२० ॥ त्या काळसर्पाचे विखें । क्षणक्षणा चढे देख । अभिमाने भुलले लोक । विषयसुख वाछिती ॥ २१ ॥ नवल काळसर्पाचा पडिपाडू । विषप्राय विषय केले गोडू । गोडाचा गोड परमार्थ द्दडू । तो केला कडू जीवेभावें ॥ २२ ॥ विखाहूनि विषय अधिक । विख एक वेळा मारक । विषयो पुनःपुनः घातक । काळसर्पें लोक भुलविले ॥ २३ ॥ विषय तो केवळ विख । त्यालागी भुलले मूर्ख । विषयाची तृष्णा देख ।

१ शोधात २ भरले ३ गुदमरले, त्रासले ४ हरीचें पादकमल हाच त्याचा शीतळ आश्रय होय ५ पादकमलाहून श्रेष्ठ असें ६ शरण जाण्यास योग्य असें ७ करी जीउ ८ गाठले, जवळ केलें, मिळविलें. ९ मोठी. १० संसाराच्या भितीनें. ११ संसाररूपी गुहेमध्ये, दरींत १२ दंश केला १३ विष. १४ प्रताप.

अधिकाधिक वाढती ॥ २४ ॥ ऐसे दुःखनिमग्न जे जन । त्यांचे करावे उद्धरण । ह्मण-शील हे करिती साधन । तें उद्धरण करीन मी ॥ २५ ॥ स्वामि तुझी कृपा न होता । कोट्यानुकोटी साधन ते वृथा । तुझी कृपा जाहलिया अच्युता । भवव्यथा स्पर्शेना ॥ २६ ॥ ऐकें कृपाळुवा श्रीअनंता । तुझ्या मोक्षफळरूप ज्या कथा । तेणें अमृतें शिंपोनि कृष्णनाथा । जना समस्तां उद्धरीं ॥ २७ ॥ तुझे मुखींचें कथापीयूख । विंदुमात्र लाभता देख । भवसर्पाचें उतरे विख । उपजवी सुख स्वानंदें ॥ २८ ॥ सकळ जनाच्या विपयीं । ह्मणसी आग्रह का तुझ्या ठायीं । जन मातें प्रार्थित नाही । देवा ऐसे काहीं कल्पिसी ॥ २९ ॥ आंधळें अंधकूपीं पडता । देखणेनीं लावावे सत्पथा । तेवीं ज्ञानांध दुःखीं बुडता । उद्धरावया तत्त्वता मी प्रार्थितसें ॥ १३० ॥ जन अंध का जाहले ह्मणसी । संसारसर्पें ग्रासिलें त्यासी । यालागीं विसरोनि निजसुखासी । विपयसुखासी लोधले ॥ ३१ ॥ ऐशिया दीनातें श्रीअनंता । कृपेनें उद्धरावे तत्त्वता । ह्मणोनि चरणीं ठेविला माथा । श्रीकृष्णनाथा प्रार्थिले ॥ ३२ ॥ ऐकोनि भक्ताची विनंती । संतोपला भक्तपती । उत्तम सभेची ज्ञानस्थिती । उद्धवाप्रती सांगेल ॥ ३३ ॥ जे सभेसी मुख्यत्वें हृपीकेशी । देवर्पि आणि ब्रह्मर्षी । तेथ मीनले राजर्पी । तपोराशी ज्ञाननिधी ॥ ३४ ॥ ते सभेचा ज्ञानमथितार्थ । उद्धवासी सांगेल श्रीकृष्णनाथ । श्रोतीं अवधान द्यावे तेथ । एका विनवीत जनार्दनु ॥ ३५ ॥ ज्ञान आणि पुरातन । वक्ता भगवंत आपण । श्रोता उद्धव सावधान । काय श्रीकृष्ण बोलिला ॥ ३६ ॥

श्रीभगवानुवाच–इत्थमेतत्पुरा राजा भीष्मं धर्मभृतां वरम् । अजातशत्रुः पप्रच्छ सर्वेषां नोऽनुशृण्वताम् ॥ ११ ॥

तुवा पुशिलें जैशा रीतीं । तैसियाची गा उपपत्ती । धर्में पुशिलें भीष्माप्रती । देहांतीं शरपंजरीं ॥ ३७ ॥ ऐक त्या धर्माची थोरी । ज्यासी शत्रु नाहीं संसारी । सत्यवादी निजनिर्धारीं । जो ऋपिमंत्रीं जन्मला ॥ ३८ ॥ करावया पांडवनिर्दळण । वज्रदेही व्हावया आपण । वैर्म पुसता दुर्योधन । धर्म असत्य वचन न बोले ॥ ३९ ॥ ऐसा राजा युधिष्ठिर । निर्मत्सर परम पवित्र । तेणें करूनि अत्यादर । भीष्म महावीर विनविला ॥ १४० ॥ जो परम धार्मिक निजनिर्धारीं । जो स्वधर्मनियमें व्रतधारी । जो यावज्जन्म ब्रह्मचारी । जो महाशूरीं वंदिजे ॥ ४१ ॥ न मोडता गुरुत्वाची पायरी । जो परशुरामेंसीं युद्ध करी । परी काशीश्वराची कुमरी । जो न करीच नोवरी ब्रह्मचर्यें ॥ ४२ ॥ धनुर्विद्येसी गुरु परशुराम । तो रणीं जिंतिला करूनि नेमें । तेणें संतोपोनि परम । आपुलें नाम आंकणा घातलें ॥ ४३ ॥ अधिक संतुष्टे परशुराम । माझ्या ब्रह्मचर्याचा व्रतनेम । भीष्मा तुज कदा बाधिना काम । वैर परम दीधला ॥ ४४ ॥ जनकेंसंतोपाकारणें । आपुलें तारुण्य दीधलें जेणें । वार्धक्य घेऊनि आपणें । सुखी करणें शंतनू ॥ ४५ ॥ पितयें दीधलें आशीर्वादा । ऐक भीष्मा अतिप्रबुद्धा । वार्धकीं क्षीणशक्तीची आपदा । ते तुज कदा बाधेना ॥ ४६ ॥

---

१ स्वामि कृपा. २ कथामृत ३ चांगल्या मार्गाला ४ ज्ञानाचें तात्पर्य, रहस्य ५ मरणानंतरीं ६ दुर्योधनाच्या मंत्रान ७ धर्म ८ या प्रसंगाचें मनोहर वर्णन भागवताच्या पहिल्या स्कंधाच्या नवव्या अध्यायांत पहाव ९ मोठमोठ्या योद्ध्यांनीं १० मर्यादा ११ पण १२ पायांत बांधावयाचें विरुद, पूर्वपराक्रमसूचक एक भूषण १३ वरद परम दीधलें. १४ पिता जो शंतनु त्याच्या संतोपासाठीं

यालागी जंव जंव ज्ञातारपण । तंव तंव त्याचा प्रताप गहन । काळाची शक्ति खुंटली जाण । न करवे क्षीण भीष्मासी ॥ ४७ ॥ यालागीं तोडरीं काळ काम । आंकणां रिघाला परशुराम । हाचि धर्मिष्ठी वरिष्ठ धर्म । हें साजे नाम भीष्मासी ॥ ४८ ॥ ज्याचिये प्रतिज्ञेच्या निर्धारीं । देवासी लावूनियां हारी । निःशस्त्रा करी शस्त्रधारी । एवढी थोरी प्रतिज्ञेची ॥ ४९ ॥ न मोडतां भजनमर्यादा । युद्धीं मिसळोनि गोविंदा । हारी लावूनियां मुकुंदा । चरणारविंदा लागला ॥ १५० ॥ आण वाहूनि निर्धारीं । शस्त्रास्त्रें सांडिली दूरीं । पुढती बाण भेदितां जिव्हारीं । शस्त्र करीं नें धरीच ॥ ५१ ॥ बाणीं कडतरले जिव्हार । विकळता देखोनि थोर । भीष्में करूनि निजनिर्धार । जाहला तत्पर देहत्यागा ॥ ५२ ॥ हें दक्षिणायन अतिघोर । भीष्में ऐकता उत्तर । काळासी करूनिया दूर । स्वशरीर राखिलें ॥ ५३ ॥ मग निजात्मनिर्धारीं । भीष्म पहुडे शरपंजरीं । त्यातें युधिष्ठिर प्रश्न करी । महाऋपीश्वरीं परिवारिला ॥ ५४ ॥ आह्मा सकळां देखतां । जाहला युधिष्ठिर पुसता । तेचि पुरातन कथा । तुज मी आतां सांगेन ॥ ५५ ॥

निवृत्ते भारते युद्धे सुहृन्निधनविह्वलः । श्रुत्वा धर्मान् बहून् पश्चान्मोक्षधर्मानपृच्छत ॥ १२ ॥

मी संधि करितां श्रीकृष्ण । तें न मनीच दुर्योधन । व्यास वर्जितां आपण । तरी दृढपण युद्धासी ॥ ५६ ॥ एवं दैवबळें कुरुक्षेत्रीं । कौरवपांडवां झुंजारीं । सापत्न दुर्योधनादि वैरी । सपरिवारीं मारिले ॥ ५७ ॥ युद्ध निवर्तल्यापाठीं । धर्म बैसल्या राज्यपाटीं । तेणें अभिमान घेतला पोटीं । महादोषी सृष्टीं मी एक ॥ ५८ ॥ मी राज्यीं बैसतां आपण । ह्मणे म्यां मारिला गुरु ब्राह्मण । म्यां मारिला कर्ण दुःशासन । राजा दुर्योधन म्यां मारिला ॥ ५९ ॥ उत्पत्तिस्थितिप्रलयकर्ता । येथ ईश्वरू जाण तत्त्वता । तें सांडोनिया सर्वथा । 'अहं कर्ता' ह्मणे धर्म ॥ १६० ॥ देहाभिमानाचे खटाटोपी । थोर होऊनियां अनुतापी । गोत्रहंता मी महापापी । ऐसें आरोपी निजमाथां ॥ ६१ ॥ त्यासी द्यावया समाधान । सभयो भीष्माचें निर्याण । तेथें म्यां नेऊनियां जाण । धर्में केले प्रश्न ते ऐका ॥ ६२ ॥ राजधर्म दानधर्म । पुशिला तेणें आपद्धर्म । मुख्यत्वें पुशिला मोक्षधर्म । उत्तमोत्तम परियेसीं ॥ ६३ ॥

तानहं तेऽभिधास्यामि देवव्रतमुखाच्छ्रुतान् । ज्ञानवैराग्यविज्ञानश्रद्धाभक्त्युपबृंहितान् ॥ १३ ॥

ते भीष्ममुखीचे मोक्षधर्म । म्यां परिशिले अतिउत्तम । जे निरसिती भवभ्रम । सकळ कर्मदाहक ॥ ६४ ॥ ज्ञान विज्ञान श्रद्धा भक्ती । अनित्य नासे वैराग्यस्थिती । भीष्में सांगीतली धर्ममती । ते मी निश्चितीं सांगेन ॥ ६५ ॥ ह्मणणे भीष्मासी 'देवव्रत' । तेणें देवावरी ठेवूनि चित्त । शरपंजरीं सुनिश्चित । निजात्मयुक्त पहुडला ॥ ६६ ॥ तेणें सांगीतला मोक्षधर्म । त्यांत मुख्यत्वें ज्ञान प्रथम । तें ज्ञान सांगे पुरुषोत्तम । अतिउत्तम अवधारीं ॥ ६७ ॥

नवैकादश पञ्च त्रीन् भावान् भूतेषु येन वै । ईक्षेताथैकमप्येषु तज्ज्ञानं मम निश्चितम् ॥ १४ ॥

प्रकृति पुरुष महत्तत्त्व । पंचतन्मात्रा सूक्ष्मस्वभाव । अहंकारें सगट नव । तत्त्ववैभव हे सख्या ॥ ६८ ॥ एकादश बोलिजे तें तें । अकरांही इंद्रियें येथें । पंच ते पंचमहाभूतें ।

---

१ कृष्णाला हार आणून, पराजित करून २ मर्माच्या ठाया ३ त्यासिलें. ४ भेदल ५ वेष्टिला ६ मैत्री. ७ गर्व ८ राज्यपदावर ९ स्वकुळाचा नाश करणारा १० कर्म जाळून टाकणारे ११ पांच सूक्ष्म भूत १२ पांच ज्ञानेंद्रियें, पांच कर्मेंद्रियें व मन मिळून अकरा

तीनी ते निश्चित तीनं गुण ॥ ६९ ॥ हे तत्त्वसंख्या उणखूण । गणिता अठ्ठावीसे जाण । इयें सर्व भूतीं समसमान । तत्त्वे जाण वर्तती ॥ १७० ॥ हिरण्यगर्भादि स्थावरात । तत्त्वे समान गा समस्त । अधिक उणे नाहीं येथ । जाण निश्चित उद्धवा ॥ ७१ ॥ तैसेचि गा जीवचैतन्य । प्रतिबिंबलेसे समसमान । जे नाम रूप अभिमान । सर्वांसी जाण प्रकाशक ॥ ७२ ॥ थिल्लरीं चिहिरीं सागरी । चंद्र प्रतिबिंब समचि धरी । तेवीं ब्रह्मादि मशकवरी । जीवत्व शरीरीं समसाम्यें ॥ ७३ ॥ भूतें समसमान चैतन्य । एकात्मता देखणें जाण । या नांव गा शुद्ध ज्ञान । माझाही जाण हा निश्चय ॥ ७४ ॥ आता विज्ञानाचे लक्षण । तुज मी सांगेन सपूर्ण । ते श्लोकार्धें निरूपण । स्वयें नारायण सांगत ॥ ७५ ॥

एतदेव हि विज्ञानं न तथैकेन येन यत् ॥

पूर्वी देखतेनी स्वभावे । व्यापक वस्तूनि यें सर्वें । व्यापिलीं असती देहादि तत्त्वे । हें मानीं जीवेभावे निश्चित ॥ ७६ ॥ जेवीं का घटमात्रास । सबाह्य व्यापक आकाश । तेवीं सकळ प्रपंचास । चिदाभास व्यापक ॥ ७७ ॥ ऐसे जें का शुद्ध ज्ञान । ते ज्ञेयप्राप्तीचें कारण । ज्ञेय पावलिया ज्ञान । हारपे जाण वृत्तीसी ॥ ७८ ॥ का ज्ञाने गम्य वस्तु जे । यालागीं ते ज्ञेयं ह्मणिजे । ज्ञेय पावलिया ज्ञान लाजे । जेवीं का सूर्यतेजे खद्योत॥ ७९ ॥ जळीं रिघाल्या लवण । लवणपणा मुके जाण । तेवीं ज्ञेय पावलिया ज्ञान । ज्ञातेपणा हारवी ॥१८०॥ ज्ञेय पावलिया सम्यक । स्वरूपीं चिन्मात्रैक एक । तेथ मिथ्या व्याप्यव्यापक । साधक बाधक असेना ॥ ८१ ॥ जेवीं उदेलिया गर्भस्ती । सतारा लोपे रोहिणीपती । तेवीं जगेंसी ज्ञानसपत्ती । ज्ञेयाचे प्राप्तीपुढें लोपे ॥ ८२ ॥ ऐसे अपरोक्ष नव्हता साग । देहादि प्रपंचाचे लिंग[11] । आत्म्यावेगळें देखे जग । शब्दें लगबग ब्रह्मज्ञाना ॥ ८३ ॥ शुद्ध शाब्दिक जें ब्रह्मज्ञान । तेंही गुणात्मक जाण । वस्तु निराकार निर्गुण । जन्ममरण तिसी नाहीं ॥ ८४ ॥ त्रिगुण तितुकें नाशवंत । येचि विखीचें प्रस्तुत । सागताहे श्रीअनंत । अतवंत साकार ॥ ८५ ॥

उत्तरार्धं ॥ स्थित्युत्पत्त्यप्ययान्पश्येद्भावानां त्रिगुणात्मनाम् ॥ १५ ॥

जरी नसते नाशवंत । तरी सगुण मानूं येते सत्य । उत्पत्तिस्थितिनिदानवत । जाण येथ त्रिगुणचि ॥ ८६ ॥ रजोगुणे होय उत्पत्ति । सत्वगुणे कीजे स्थिती । तमोगुण नाशी अंतीं । हा गुणप्रवृत्तिस्वभावो ॥ ८७ ॥ या गुणामाजीं वस्तु असे । जिचेनि गुणकार्य

---

१ सत्व, रज, तम २ प्रकृति, पुरुष, महत्तत्व, अहकार, पाच सूक्ष्मभूत, पाच ज्ञानद्रियें, पाच कर्मेंद्रियें, मन, पाच महाभूतें व तीन गुण मिळून अठ्ठावीस तत्वे हीं अठ्ठावीस तत्व ब्रह्मदेवापासून वृक्षादि स्थावरापर्यंत समस्त कार्यामध्ये प्रविष्ट झालीं आहेत व असें ज्या ज्ञानानें दिसत, व सव तत्त्वामध्यें एक परमात्मा भरून राहिला आहे असें ज्या ज्ञानानें पाहतां येतें तें परोक्ष ज्ञान होय परोक्षज्ञानकाळीं परमात्मतत्त्वान व्यापलेलीं अनेक तत्वे पाहात होता, पण त पाहणं नाहींसें होऊन एक परमकारणरूप ब्रह्मच सर्वत्र पाहू लागला ह्मणजे अपरोक्षज्ञान झालें पहिलें ज्ञान व दुसरें विज्ञान, पहिलें परोक्ष व दुसरें अपरोक्ष ज्ञानोबारायानीं ज्ञान व विज्ञा याचीं अशींच लक्षणें बांधलीं आहेत (अध्याय १८-८४५-४७) "तैसें शास्त्राचार तेणें । इश्वरचि एक पावणें । ह फुड जें का जाणणें । ते येथ ज्ञान" आणि विज्ञान ह्मणजे "तरी सत्वशुद्धीचिये वेळे । शास्त्रें का ध्यानबळें । ईश्वरतत्वींचि मिळे । निष्टंबुद्धी" ३ पाण्याच्या डबक्यात ४ ऐक्यरूपानें ५ आहेती. ६ ब्रह्म ७ जाणण्यास योग्य ८ सूर्य उगवल्यावर ९ नक्षत्रासह १० चद्र ११ चिन्ह १२ सत्यतत्त्व, परब्रह्म १३ सत्त

प्रकाशे । परी जन्ममरणादि दोषें । अलिप्त वसे अविनाशी ॥८८॥ जे तिनी गुणां आश्रयभूत । जिचेनि गुणकर्मे वर्तत । ती वस्तु त्रिगुणातीत । तेचि सांगत श्रीकृष्ण ॥ ८९ ॥

आदावन्ते च मध्ये च सृज्यात्सृज्य यदन्वियात । पुनस्तत्प्रतिसंक्रामे यच्छिष्येत तदेव मत् ॥ १६ ॥

गुणा आदि मध्यम अवसानीं । सृष्टि उत्पत्ति स्थिति निधनी । जें असे अविनाशपणीं । तें मी मानीं सतत्वें ॥ १९० ॥ तेंचि सतत्व गा ऐसें । ज्याचेनि आधारें जग वसे । जें जगा सबाह्य भरलें असे । जग प्रकाशे ज्याचेनी ॥ ९१ ॥ हें जगचि होय जाये । परी तें सचलेंचि राहे । ऐशी जे निजवस्तु आहे । ते तूं पाहें सतत्वें ॥ ९२ ॥ जैसे घट मठ होतीं जातीं । आकाश राहे सहजगती । तेवीं ब्रह्मांडा लयोत्पत्ती । वस्तुची स्थिति सचली ॥९३॥ जेवीं अलंकारापूर्वीं सोनें । अलंकारीं सोनेंपणें । अलंकारनाशीं नाश नेणे । जेवीं कां सोनें निजस्थिती ॥ ९४ ॥ तेवीं आकळोनि चराचर । वस्तु असे अखंडाकार । होतां जातां आकारविकार । वस्तु अणुमात्र विकारेना ॥ ९५ ॥ ऐशी जे वस्तु अखंडपणें । तिच्या ठायीं चार प्रमाणें । इंहीं प्रमाणीं वस्तु जाणणें । प्रपंच देखणें मिथ्यात्वें ॥ ९६ ॥

श्रुतिः प्रत्यक्षमैतिह्यमनुमानं चतुष्टयम् । प्रमाणेष्वनवस्थानाद्विकल्पात्स विरज्यते ॥ १७ ॥

एक अद्वैत ब्रह्म पाहीं । दुसरें आणिक कांहीं नाहीं । प्रपंच मिथ्या वस्तूचे ठायीं । हें प्रमाण पाहीं वेदवाक्यें ॥ ९७ ॥ प्रत्यक्ष देखिजे आपण । देहादिकांचें नश्वरपण । हें दुसरें परम प्रमाण । जें क्षणिकत्व जाण प्रपंचा ॥ ९८ ॥ मार्कंडेयो आणि भुशुंडी । इंहीं प्रपंचाची राखोंडी । देखिली गा रोकडी । वेळां कोटिकोटि कल्पांतीं ॥ ९९ ॥ महाजनप्रसिद्ध हें श्रवण । प्रपंचासी क्षणिकपण । हें तिसरें गा प्रमाण । उद्धवा जाण ऐतिह्य ॥ २०० ॥ शास्त्रप्रसिद्धी अनुमान । मिथ्या प्रपंचाचें भान । दिसे मृगजळासमान । वस्तुता जाण असेना ॥ १ ॥ दोर दोरपणें साचार । भ्रमें भासे नानाकार । काष्ठ सर्प कीं मोत्याचा हार । ना हे जळधार जळाची ॥ २ ॥ तेवीं वस्तु एक चिद्घन । तेथ भ्रमें मतवाद गहन । हें शून्य किंवा सगुण । कर्मधर्माचरण तें मिथ्या ॥ ३ ॥ यापरी करितां अनुमान । मिथ्या प्रवृत्तिप्रपंचज्ञान । हें वेदांतमत प्रमाण । सत्य जाण उद्धवा ॥ ४ ॥ तंतूवेगळा पट कंहीं । योजेना आणिकिये ठायीं । तेवीं ब्रह्मावेगळा पाहीं । प्रपंचू नाहीं सत्यत्वें ॥ ५ ॥ चहूं प्रमाणीं प्रपंचस्थिती । मिथ्या साधिली निश्चितीं । ते प्रपंचीं विषयासक्ती । सांडूनि विरक्ती धरावी ॥ ६ ॥ येचिविखींचें निरूपण । स्वयें सांगताहे नारायण । उभय लोकीं विषयध्यान । तें मिथ्या जाण अमंगळ ॥ ७ ॥

कर्मणां परिणामित्वादाविरिञ्च्यादमङ्गलम् । विपश्चिन्नश्वरं पश्येददृष्टमपि दृष्टवत् ॥ १८ ॥

करूनि कर्माचें साधन । पाविजे लोक तो नश्वर जाण । आदिकरूनी ब्रह्मसदन । नश्वरत्वें जाण अमंगळ ॥ ८ ॥ जें ते लोकींचें सुख गहन । तें विखें रांधिलें जैसें अन्न । खातां गोड परिपाकें मरण । तेवीं अधःपतन स्वर्गस्था ॥ ९ ॥ जैसा देखिला हा लोक येथ । तैसाचि स्वर्गभोग तेथ । जे दोन्ही जाण अंतवंत । नाश प्राप्त दोहींसी ॥ २१० ॥

---

१ गुणकार्य २ सत्यत्वानें, शाश्वतभावानें सत् म्हणजे ब्रह्म याचें हें उत्कृष्ट निरूपण आहे ३ संचली वस्तु. ४ 'नेह नानास्ति किंचन', 'एकमेवाद्वितीय ब्रह्म' इत्यादि श्रुतिवचनें. ५ थोर लोकांना माहित असे ६ दंतकथा ७ मतभेद ८ सुताहून निराळा ९ प्रपंचाचें अस्तित्व १० मायिक ११ शिजविलें १२ परिणामीं

काळें पाढरे दोनी सुर्णी । जेवी सम अपवित्रपर्णी । तेवीं इहपरलोक दोन्ही । नश्वरपणी समान ॥ ११ ॥ इहामुत्र भोगासक्ती । यांवरी धरावी विरक्ती । या नाव वैराग्यस्थिती । जाण निश्चितीं उद्धवा ॥ १२ ॥ मागील तुझी प्रश्नस्थिती । पुशिली होती माझी भक्ती । ते मी सांगेन तुजप्रती । यथानिगुतीं निजबोधें ॥ १३ ॥

भक्तियोग पुरैवोक्त प्रीयमाणाय तेऽनघ । पुनश्च कथयिष्यामि मद्भक्ते कारण परम् ॥ १९ ॥

पूर्वीं भक्तीची महत्ख्याती । तुज सागीतली निजस्थिती । ते भक्तीची तुज अतिप्रीती । तरी मी मागुतीं सागेन ॥ १४ ॥ ऐक उद्धवा पुण्यमूर्ती । ज्यासी आवडे माझी भक्ती । तो मज पेंढिया त्रिजगतीं । भजने परम प्राप्ती मद्भक्ता ॥ १५ ॥ ते भक्तीचे निजलक्षण । प्रथम भूमिका आरभून । देवो सांगे आपण । येथें सावधान व्हावें श्रोता ॥ १६ ॥

श्रद्धाऽमृतकथाया मे शश्वन्मदनुकीर्तनम् । परिनिष्ठा च पूजाया स्तुतिभि स्तवन मम ॥ २० ॥

अमृतरूपा ज्या माझ्या कथा । श्रद्धायुक्त श्रवण करिता । फिकें करूनिया अमृता । गोडी भक्तिपंथा तत्काळ लागे ॥ १७ ॥ अमर अमृतपान करिती । तेही शेखीं मरोनि जाती । माझें कथामृत जे सेविती । ते नागवती कळिकाळा ॥ १८ ॥ सेविता कथासारामृत । अतिशयें जाहले उन्मत्त । मातले मरणातें मारित । धाकें पळे समस्त ससारू ॥ १९ ॥ सेवितां कथामृतसार । मद्भावीं रगलें अतर । ते माझे गुण माझें चरित्र । गाती सादर उल्हासें ॥ २२० ॥ माझें नाम माझीं पदें । नाना छदें अद्वैतबोधें । कीर्तनीं गाती स्वानंदें । परमानदें डुल्लत ॥ २१ ॥ सप्रेम सभ्रमांचे मेळी । गर्जती नामाच्या कल्लोळीं । नामासरिसी वाजे टाळी । जाहली होळी महापापा ॥ २२ ॥ ऐशिया कीर्तनाचे आवडीं । जाहलीं प्रायश्चित्तें देशधडी । तीर्थें होऊनि ठेलीं बापुडीं । फिटलीं साकडीं जपतपांचीं ॥ २३ ॥ ऐकोनि कीर्तनाचा गजर । ठेला यमलोकींचा व्यापार । रिकामे यमकिंकर । यमें पाशभार लपविला ॥ २४ ॥ देखोनि कीर्तनाची गोडी । देव धावले लवडसवडी । वैकुंठींहूनि घालीं उडी । अतितांतडी स्वानंदें ॥ २५ ॥ ऐसा कीर्तनाचा गजर । करिता नित्य निरतर । त्याआधीन मी श्रीधर । भुललों सांचार कीर्तनें ॥ २६ ॥ जैसें कीर्तन तैशीच पूजा । आदरें पूजी गरुडध्वजा । पुष्पादिसभारसमाजा । अतिवोजा घवघवित ॥ २७ ॥ अतिनिष्ठा सावधान । यापरी करी माझें पूजन । माझी स्तुति माझें स्तवन । रिकामा अर्ध क्षण जावों नेदी ॥ २८ ॥

आदर परिचर्यायां सर्वाङ्गैरभिवन्दनम् । मद्भक्तपूजाऽभ्यधिका सर्वभूतेषु मन्मति ॥ २१ ॥

इंद्रियें वेंचिलीं पूजाविधानें । वाचा वेचिली हरिकीर्तनें । हृदय वेचिलें माझेनि ध्यानें । अष्टांग नमने वेचिलें ॥ २९ ॥ ऐसा अत्यादरें वांडेंकोडें । सबाह्य वेंचिला मजकडे । माझे भक्त देखिल्या पुढे । हरिखें मजकडे येवोंचि विसरे ॥ २३० ॥ माझे भक्त भाग्यें येती घरा । तै पर्वकाळ दिवाळी दसरा । तेथे तीर्थें धावती माहेरा । जेवीं सासराहूनि कुमारी ॥ ३१ ॥ पहावया भक्तपूजेची आवडी । सनकादिकाची पडे उडी । नारदप्रह्लादादि भक्तकोडी । चढोवढी धांवती ॥ ३२ ॥ तेथ सिद्ध येती गा अंलोटे । सुरवराचें देकें फुटे ।

१ कुर्त्रा २ आवडता ३ घावे ४ शेवटीं ५ सापडत नाहींत ६ आत्मज्ञानाचीं ७ समारंभाचे ८ नामाबरोबर ९ दूर पळाला १० सकटें ११ सुटला, बद पडला १२ जीवाला बाधून आणण्याच्या पाशाचा भारा १३ आवडी १४ लगबगीन धादलीन १५ सर्वतोपरि १६ श्रीविष्णूस १७ खर्ची घातलीं १८ प्रेमानं. १९ लग्न झालेली लहान मुलगी २० अनत. २१ पव, समूह

[1]महानुभावांचा ढीग दाटे । पितर नेटेंपाटें[2] धांवती ॥ ३३ ॥ वेदासी रिघावा न[4] घडे । विधि निर्वुजला मागें मुरडे । माझ्या भक्तपूजेचेनि कोडें । दारापुढें थाट[3] दाटे ॥ ३४ ॥ मद्भक्त-पूजेचिया उल्हासा । मज टैंक पडे हृषीकेशा । इतरांचा पाड काइसा । भक्तपूजनीं ऐसा महिमा आहे ॥ ३५ ॥ मागां सांडूनि माझी पूजा । जेणे मद्भक्त पूजिले वोजा[5] । तेणें मज पूजिलें अधोक्षजा । परिवारसमाजासमवेत ॥ ३६ ॥ प्रतिमा माझ्या [6]अचेतन व्यक्ती । भक्त माझ्या सचेतन मूर्ती । त्यासी पूजिल्या मी श्रीपती । [7]यथानिगुतीं सतोषें ॥ ३७ ॥ जैसा मद्भाव मद्भक्ती । तोचि भावो सर्वांभूतीं । नानाकार भूताकृती । परी आत्मस्थिति अविकार ॥ ३८ ॥ दिसे देहाकृती मुंडली[8] । तीतें ह्मणती हे रांड[9] जाली । परी आत्म्याची रांड नाहीं जाहली । असे सचली आत्मस्थिति ॥ ३९ ॥ दीर्घ वक्र आणि वर्तुळ । दिसती भिन्न भिन्न इंगळ । परी अग्नि एकचि केवळ । तेवी भूतें सकळ मद्रूपें ॥ २४० ॥ चित्रामाजीं नानाकृती । पाहता अवघी एकचि भिंती । तेवी मी चिदात्मा सर्व भूतीं । निजभावे निश्चितीं जाणावा ॥ ४१ ॥ सांडूनि अहंकार दुजा । सर्व भूतीं भावो माझा । हे उत्तमोत्तम माझी पूजा । मज अधोक्षजा पढियंती ॥ ४२ ॥ ऐशी जो माझी पूजा करी । तो मज पढियंता गा भारी । मी सर्वांगें रावें त्याच्या घरीं । तो मजवरी मिरासी[10] ॥४३॥ त्याच्या चेष्टाची जे गती । तेचि माझी भजनस्थिती । हेंचि स्वमुखें श्रीपती । उद्धवा प्रती सांगत ॥ ४४ ॥

मदर्थेऽङ्गचेष्टा च वचसा मद्गुणेरणम् । मय्यर्पण च मनस सर्वकामविवर्जनम् ॥ २२ ॥

लौकिक शारीर कर्मगती । तद्द्वारा निपजे माझी भक्ती । अभिनव माझी भजनस्थिती । सागो किती उद्धवा ॥ ४५ ॥ बैसोनिया [11]हाटवटी । सांगतां लौकिकीही गोष्टी । त्यांमाजीं माझें कीर्तन उठी । मद्गुणे गोमटी गर्जे वाचा ॥ ४६ ॥ स्वधर्मक्रिया करणे । तेंही अर्पी मजकारणे । मजवेगळें काहीं करणे । करू नेणे अणुमात्र ॥ ४७ ॥ सर्वेंद्रियाचिये स्थितीं । सहजें निपजे माझी भक्ती । माझें नाम माझी कीर्तीं । वाचा रिती[12] राहो [13]नेणे ॥४८॥ मनासी आवडे जे जें कांहीं । ते ते अर्पी मजचि पाहीं । शेखीं आपुले मन तेंही । माझ्या ठायीं समर्पी ॥ ४९ ॥ माझे स्वरूपाचे ठायीं जाण । केवीं घडे मनाचें अर्पण । तेचिविषयीं निरूपण । स्वयें श्रीकृष्ण सागत ॥ ५० ॥

मदर्थेऽर्थपरित्यागो भोगस्य च सुखस्य च । इष्ट दत्त हुत जप्त मदर्थ यद्व्रत तप ॥ २३ ॥

मी परमात्मा परम स्वार्थ । ऐसा करूनि निश्चितार्थ । वेचितां धन धान्य सर्वार्थ । निजपरमार्थ साधावा ॥५१॥ परमार्थ साधावया [14]अंव्यंग । साचार पोटीचा विराग । मी भेटावया श्रीरग । सकळ भोग साडिती ॥५२॥ छत्र चामर हस्ती घोडे । त्यागूनि होती गा उघडे । ऐसें वैराग्य धडफुडें । मज रोकडें पावावया ॥ ५३ ॥ माझें पावावया निजसुख । द्रव्यदारापुत्रादिक । त्यागूनि सांडिती निःशेख । यापरी देख अनुतापी ॥ ५४ ॥ आवडीं करितां माझें भजन । विसरे भोगाची आठवण । माझे प्राप्तीलागीं जाण । रिता क्षण जावों नेदी ॥ ५५ ॥ माझेनि उद्देगे परम । करी श्रौत स्मार्त स्वकर्म । अग्निहोत्रादि याग

---

१ महापुरुषांचा स्तोम २ लगबगीने ३ गर्दी, थाट ४ भूल ५ प्रेमाने ६ चळनवळनरहित ७ फारच ८ केशवपन झालेली ९ राहिली १० वतनदार, हक्कदार ११ बाजारात १२ रिकामी. १३ नेदी. १४ परिपूर्ण

परम । व्रत नेम मजलागीं ॥ ५६ ॥ माझें ठाकावया चिद्रूप । गायत्र्यादि मंत्रजप । माझें पावावया निजस्वरूप । दुष्कर तप आचरती ॥ ५७ ॥ मी विश्वात्मा विश्वतोमुखी । विश्वंभर होतसे सुखी । यालागीं तो दीनमुखीं । करी आवश्यकीं अन्नदान ॥ ५८ ॥ हृदयीं मी स्वतःसिद्ध जाण । त्या माझें करूनि आवाहन । आपण करी जें भोजन । तेंही मदर्पण तो करी ॥ ५९ ॥ कवळकवळीं हरिस्मरण । तें अन्नचि होय ब्रह्म पूर्ण । यापरी माझे भक्त जाण । कर्म मदर्पण स्वयें करिती ॥ २६० ॥ ऐशीं सर्व कर्मे कृष्णार्पण । सर्वदा जो करी जाण । त्याचें मन होय मदर्पण । तेंचि निरूपण देवो सांगे ॥ ६१ ॥

एवं धर्मैर्मनुष्याणामुद्धवात्मनिवेदिनाम् । मयि संजायते भक्तिः कोऽन्योऽर्थोऽस्यावशिष्यते ॥ २४ ॥

सर्व कर्मे मदर्पण । करितां शुद्ध होय मन । जेवीं लोह कमाविता जाण । होय दर्पण सोज्ज्वळ ॥ ६२ ॥ पुटीं घालितां सुवर्ण । अधिक तेज चढे जाण । करितां वस्त्रांचें क्षाळण । स्वच्छपण धोवटी ॥ ६३ ॥ तैसीं सर्व कर्मे मदर्पण । करितां निर्मळ होय मन । ते काळीं मनाचें अर्पण । मद्रूपीं जाण हों लागे ॥ ६४ ॥ पूर दाटलिया सरितांसी । सवेग ठाकती सिंधूसी । तेवीं निर्मळत्वें मनासी । माझ्या स्वरूपासी पावणें ॥ ६५ ॥ माझे स्वरूपीं मनाची स्थिती । तैं आर्त जिज्ञासु अर्थार्थी । हे तीनही ते काळीं हारपती । माझी भक्ति चौथी उल्हासे ॥ ६६ ॥ माझें भाडवल मज एक भक्ती । तेथ दुजी तिजी आणि चौथी । हे साधकाची साधनभ्रांती । बहुत भक्ती मज नाहीं ॥ ६७ ॥ तेचि माझी मुख्य भक्ती । येणें साधनें होय प्राप्ती । जे भक्तीस्तव भक्त म्हणविती । ब्रह्मा उमापति सनकादिक ॥ ६८ ॥ निःशेष मावळल्या अहंकृती । भूतें निजात्मरूप दिसती । माझ्या स्वरूपाची सहजस्थिती । ते माझी मुख्य भक्ति उद्धवा ॥ ६९ ॥ ये भक्तीच्या लेशस्थितीं । आर्त जिज्ञासु अर्थार्थी । प्रकाशले गा वर्तती । निजस्वार्थीं साधक ॥ २७० ॥ हेंचि आर्ताच्या विपर्यी । आर्तीतें प्रकाशी पाहीं । मग आर्तु ऐसें त्याच्या ठायीं । नांवाची नवायी उपतिष्ठे ॥ ७१ ॥ रोगिया नांव आर्तता । हें व्याख्यान नव्हे परमार्था । भगवत्प्राप्ती चित्तीं व्यथा । ते आर्तता परमार्थी ॥ ७२ ॥ जो भगवंताचे प्राप्तीलागीं । कडा घालू धावे वेगीं । का रिघों पाहे जळते आगीं । ते आर्त सवेगी बोलिजे ॥ ७३ ॥ आर्ताची स्थिति ऐसी । जिज्ञासु वारी त्यासी । मनुष्यदेह ब्रह्मप्राप्तीसी । तो आत्महत्येसी नका योजूं ॥ ७४ ॥ मागील भक्त कोणे रीतीं । जाणोनि पावले भगवद्भक्ती । जीवेंभावें त्या विवरी युक्ती । जिज्ञासु निश्चितीं या नांव ॥ ७५ ॥ मज जाणावयाची ऐशी जे आशा । तीतें म्हणती शुद्ध जिज्ञासा । तेही प्रकाशक माझ्या प्रकाशा । मी जिज्ञासु ऐसा तेणें जाणें ॥ ७६ ॥ ब्रह्मप्रापका युक्तीचा ठसा । या नांव शुद्ध जिज्ञासा । वेदशास्त्रश्रोणीववळसा । लौकिक जिज्ञासा त्या नांव ॥ ७७ ॥ सर्वां अर्थी मीचि अर्थना । शुद्ध अर्थार्थी या नांव जाणा । म्हणती अर्थार्थी द्रव्यकामना । ते मंद व्याख्याना प्रवर्तती ॥ ७८ ॥ दृष्टी पडे नाना अर्थीं । जो विवंचोनि लावी परमार्थीं । त्या नांव बोलिजे अर्थार्थी । त्यातेंही निजभक्ती प्रकाशे माझी ॥ ७९ ॥ एवं आर्त जिज्ञासु अर्थार्थी । त्यातें प्रकाशे माझी सहजभक्ती ।

१ प्रत्यक्ष प्राप्त होण्यासाठीं २ सर्वव्यापी ३ मासोमासीं ४ आपण ५ लोखंड घासून निर्मळ करताच ६ आरसा ७ समुद्रास मिळतात ८ शस्त्र ९ थोडक्याच स्थितींत १० पीडित ११ ज्ञानेच्छु १२ द्रव्येच्छु १३ निवारितो १४ वेदशास्त्राच्या अध्ययनासंबंधी खटपट १५ मागणें

तीतें भक्त चतुर्धा मानिती । अधिकारस्थितिविभागें ॥ २८० ॥ भक्त कल्पनेचिया भ्रांती । माझी भक्ति चतुर्धा मानिती । ते मिथ्या गा वदंती । माझी निजभक्ती ऐकली ॥ ८१ ॥ ऐशिये निजभक्तीची प्राप्ती । आत्मनिवेदनाची स्थिती । उद्धवा म्या तुजप्रती । यथानिगुती निरूपिली ॥ ८२ ॥ माझिये निजभक्तीचे सार । भक्त पावले जे साचार । त्याचे सर्वही व्यापार । मेदाकार होऊनि ठाकती ॥ ८३ ॥ तो जेउती वास पाहे । ते दिशाचि मी होऊनि ठायें । तो जेउतें चालत पायें । ते धरा मी होयें धराधर ॥ ८४ ॥ तो करूं बैसल्या भोजन । षड्स होयें मी आपण । त्यासी करावया प्राशन । निजजीवन मी होयें ॥ ८५ ॥ त्यासी चालतां निजपदीं । बोधें दृश्याची निवारी मांदी । शांति पायघड्या घालीं आधीं । करीं पदोपदीं निंबलोण ॥८६॥ शम दम आज्ञाधारी । हात जोडूनि उभे द्वारीं । ऋद्धिसिद्धी दासी घरीं । विवेक कामारी घरींच सदा ॥ ८७ ॥ त्याचा बैसता अवकाश । अगें मी होय हृषीकेश । तो निजावया सावकाश । समाधि मी त्यास आथुरीं ॥ ८८ ॥ तो जे कांहीं बोल बोले । तें निःशब्द ब्रह्म शब्दा आले । यालागीं श्रोत्यांसी वहिले । होय भलें समाधान ॥ ८९ ॥ तो अवलीला बोले बोठीं । शब्दासवे माझीं गोठी उठी । श्रोत्याची तेथ पेंडे मिठी । स्वभावें गोठी ऐकता ॥२९०॥ चढता परेचे उपरी । वैकुंठ कैलास पायरी । उन्मनी घालोनि बाहेरी । सुखशेजारीं तो पहुडे ॥ ९१ ॥ मिळोनिया मुक्ती चारी । पाणी वाहती त्याच्या घरी । श्रीसहित रावें मी श्रीहरी । येराची थोरी कोण पुसे ॥९२॥ अवचटें ये त्याच्या मुखासी । ह्मणे ज्यासी तूं उद्धरलासी । तो माथां वाहें मी हृषीकेशी । शब्दें निजधामासी पाठवीं वेगीं ॥ ९३ ॥ जे पावले माझी सहजभक्ती । त्याचें लळे पाळी मी या रीतीं । त्यांची मज अनन्य प्रीती । सांगों किती उद्धवा ॥ ९४ ॥ बहुत बोली काय कारण । मी देहो तो आत्मा जाण । तो माझा जीवप्राण । हे जाणती खूण निजभक्त ॥ ९५ ॥ नादता सहजभक्तिआत । मी देवो तो माझा भक्त । येरवी मी सगळा त्याआंत । तो समस्त मजमाजीं ॥ ९६ ॥ निजभक्त मजभीतरीं । मी तया आतबाहेरी । ऐसें सामरस्यें नांदों भारी । वेगळे बाहेरीं नाममात्रें ॥ ९७ ॥ माझिया सायुज्या जे आले । ते मीचि होऊनिया ठेले । परी मी होऊनि मज भजले । ते भक्त मानिले म्या ऐसे ॥ ९८ ॥ सायुज्यापरीस भक्ति गोड । याचि निरूपणाचें कोड । उद्धवा तुझी जाणोनि चाड । विशद निवाड सागीतला ॥ ९९ ॥ ऐशिया माझ्या निजभक्तांसी । अवशेष अर्थ नुरेचि त्यासी । मी तुष्टलों गा हृषीकेशी । निजभावासी सर्वस्वे ॥ ३०० ॥ भक्तिप्राधान्य भागवतशास्त्र । तें भक्तीचे निजसार । तुज मीं सागीतले साचार । अत्यादरपूर्वक ॥ १ ॥ उद्धवा तुझे प्रीतीचेनि व्याजे । मज गुह्याचें निजगुह्य हें जे । तें भक्तीचें करूनिया खाजें । तुज म्या वोजें दीधले ॥ २ ॥ म्या सागीतले जैशा रीतीं । तैशी सेवावी माझी निजभक्ती । ऐसे बोलतां श्रीपती । उद्धव प्रीतीं उचलिला ॥ ३ ॥ मागा टाकूनि पीतावरें । साडोनियां शंखचक्रें । उद्धव उचलिला श्रीधरें । तरी प्रेम न

---

१ वाता, गोष्ट २ एकटी ३ निवेदिली ४ मद्रूप ५ जिकडे ६ राहतो ७ पृथ्वीचा धारक ८ पाणी ९ समूह १० सेवक, कर्मकरी, कामारी, असा हा शब्द आला आहे, काम करणारा चाकर ११ शीघ्र, तात्काळ १२ सहज तल्लीन होतात १३ परा वाचेच्या पलीकडे १४ चौथी अवस्था १५ वैकुंठीं १६ लाड १७ निर्णय १८ साळ, मेवा

सावरे देवाचें ॥४॥ हावें न वांणोचि दां करी । मग चारी भुजा पसरी । उद्धवातें हृदयावरी ।
प्रीतीं थोरीं आलिंगी ॥ ५ ॥ हृदयीं हृदय एक जाहलें । ये हृदयींचे ते हृदयीं घातलें । कृष्णें
सर्वस्व जें आपुलें । तें हृदयीं सूदलें उद्धवाचे ॥६॥ देव अवाप्तकाम निंचाड । त्यासी हीं
भक्तीची ऐसी चाड । अतिशयें उद्धवा लागली गोड । स्वानंदें कोड पुरवी त्याचें ॥ ७ ॥
उद्धवप्रेमाचा लवलाहो । आलिंगन सोडूं विसरे देवो । कृष्णहृदया हृदय जडल्या पहा
वो । उद्धवा उद्धवो विसरला ॥८॥ ऐसे स्वानंदीं वाडाकोडा । दोघेही मिसळले निचाड-
चाडा । भक्तिसुखाच्या सुरवाडा । उद्धव गाढा मीनला ॥ ९ ॥ कृष्णें सर्वस्व आपुलें ।
उद्धवाचे हृदयी सूदलें । हें उद्धवा कळों नाहीं दीधलें । लाघव केलें गोविंदें ॥ ३१० ॥
हा अर्थ कळला उद्धवासी । हा येईल मजसीं ऐक्यासी । पुढील कथा सुरस ऐसी । मग
कोणापाशीं सांगावी ॥ ११ ॥ उद्धवा मज वाडेंकोडें । अखंड हेंचि बोलों आवडे । परी
तैसा श्रोता न जोडे । हें थोर सांकडें मजलागीं ॥१२॥ भक्तिसुखाचा सुरवाड । सांगतां
माझें पुरे कोड । ऐसा श्रोता कैंचा गोड । यालागीं उद्धवा आड प्रेम सूये ॥ १३ ॥
सूर्यापासूनि फाकती किरण । तैसे सुटलें आलिंगन । कृष्ण उद्धव जाहले भिन्न । परी
अभिन्नपण मोडेना ॥ १४ ॥ पुढील कथेची संगती । दूर ठेली श्लोकसंगती । श्रोतां
विरुद्ध न घ्यावे चित्तीं । समूळार्थ निश्चितीं विचारावा ॥ १५ ॥ मूळींचें पद संकोचित ।
तेथ उत्तम भक्तिभावार्थ । स्वयें बोलिला श्रीकृष्णनाथ । तोचि म्यां अर्थ विस्तारिला
॥१६॥ नारळातल्या वस्त्राची घडी । उकलितां थोर वाढे वाढी । तेवीं मूळपदाची घडा-
मोडी । कथा एवढी विस्तारली ॥ १७ ॥ मूळपदाचा पदपदार्थ । श्लोकीं पहावा
सावचित्त । श्लोकउत्तरार्धीं भगवंत । ध्वनितार्थ बोलोनि गेला ॥१८॥ त्याचि ध्वनिताचे
पोटीं । होती भक्तिरहस्याची पेटी । ते म्यां उघडूनि दाविली दिठी । वृथा चावटी ह्मणें
ह्मणाल ॥ १९ ॥ तंव श्रोते ह्मणती नवल येथ । मूळींचे पद होतें गुप्त । तें काढिलें
भक्तिसारामृत । हृदयस्थ हरीचें ॥ ३२० ॥ तुझे हृदयीं कृष्णनाथ । प्रकटोनि आपुलें
हृद्गत । ग्रंथीं असे बोलवित । हें सुनिश्चित कळलें आह्मां ॥ २१ ॥ आह्मा ऐकतां भक्ति-
सारामृत । चित्तीं चैतन्य उथळत । होशी देखणा सुनिश्चित । ग्रंथ यथार्थ अर्थिला ॥२२॥
हें ऐकोनि संतांचे वचन । हरिखला एकाजनार्दन । मस्तकीं वंदिले श्रीचरण । पुढील
निरूपण अवधारा ॥ २३ ॥ निजभक्तीचें दृढीकरण । आदरें करिताहे श्रीकृष्ण । सांगी-
तलें तेंचि निरूपण । पुढती जाण सांगत ॥ २४ ॥

यदात्मन्यर्पितं चित्तं शान्तं सत्त्वोपबृंहितम् । धर्मं ज्ञानं सवैराग्यमैश्वर्यं चाभिपद्यते ॥ २५ ॥

आपुलें जें कां अंतःकरण । तें करितां मदर्पण । माझी निजभक्ति उल्हासे जाण । जिचें
निरूपण म्यां केलें ॥२५॥ मद्रूपीं अर्पावया मन । सुगम वर्म सांगेन जाण । माझें करितां
नामस्मरण । पापनिर्दळण तेणें होय ॥ २६ ॥ सकाम स्मरतां नाम । नाम पुरवी सकाम-
काम । निर्विकल्पें स्मरतां नाम । करी भस्म पापाचें ॥ २७ ॥ होतां पापाचें क्षाळण ।
रजतमें जिणोनि जाण । सहजें वाढे सत्वगुण । धर्मपरायण धार्मिक ॥ २८ ॥ स्वयें धर्म-

१ इच्छा पुरी होईना २ घातलें ३ निष्काम ४ निष्काम प्रेमाच्या कामामध्यें दोघेही सांपडले ५ कौतुक ६ संकट ७ मोठेपणा, थोरवी ८ उलट, विफल ९ बडबड १० सोपा उपाय ११ निरिच्छपणें

निष्ठ सत्वगुणे । अढळ पडे वैराग्याचें ठाणे । वैराग्यें विपय निर्दळणे । निजज्ञान तेणे प्रकाशे ॥ २९ ॥ वाढल्या सविवेक ज्ञान । लागे स्वरूपाचे अनुसधान । चढे शातीचे समाधान । तै मदर्पण मन होये ॥ ३३० ॥ मन जाहल्या मदर्पण । निजभक्ति उल्हासे जाण । जिचे गेतश्लोकीं निरूपण । मी संपूर्ण सांगीतले ॥ ३१ ॥ निजभक्ति पावल्या सपूर्ण । भक्तें न मागतां जाण । अष्ट महासिद्धी आपण । त्याचे आंगण वोळगती ॥३२॥ जो सिद्धींकडे कदा न पाहे । त्यासी अवशेष कोण अर्थ राहे । माझी सपूर्ण पदवी लाहे । मदैक्य होये मद्भक्ता ॥ ३३ ॥ ऐशी न जोडतां माझी भक्ती । न लभता आत्मस्थिती । वर्तणे जै विपयासक्ती । तै अनर्थप्राप्ती अनिवार ॥ ३४ ॥

यदर्पित तद्विकल्पे इन्द्रियै परिधावति । रजम्वल चासन्निष्ठ चित्त विद्धि त्रिपर्ययम् ॥ २६ ॥

जो सत्य न मानी वेदशास्त्रार्थ । साच न ह्मणे जो परमार्थ । जो गृहदाराद्रव्यासक्त । लोलगत विपयासी ॥ ३५ ॥ तेणे अत्यंत समळमेळें । दारुण रजोगुण खवळे । तेणे चित्त होय ज्ञानाधळें । विपरीत कळे ज्ञानार्थ ॥ ३६ ॥ ज्यासी विषयांच्या युक्ति गहन । त्यासी ह्मणती अतिसज्ञान । जो करी युक्तीचें छळण । तो होय मान्य पंडितपणे ॥ ३७ ॥ ज्यासी प्रपंचाचा अतिविस्तार । त्यास ह्मणती भाग्य थोर । जो नाना भोगीं पाळी शरीर । सुकृती नर त्या ह्मणती ॥ ३८ ॥ जो अनुतापी परमार्थविखीं । त्यासी ह्मणती परम दुःखी । जो नाना विपयांतें पोखी । त्यातें महासुखी मानिती ॥ ३९ ॥ ज्याचेनि वोले मनुष्य मरे । त्याचें सिद्धत्व मानिती खरे । जो उदास राहटे अनाचारें । मुक्त निर्धारें तो ह्मणती ॥ ३४० ॥ ज्याचा दांभिक आचार । त्यातें ह्मणती पवित्र नर । जे स्त्रियादि शूद्रा देती मंत्र । ते ज्ञाते थोर मानिती ॥४१॥ जो कां अनुतापी वैरागी । त्यातें ह्मणती अतिअभागी । जो उघड विपयातें भोगी । तो राजयोगी मानिती ॥ ४२ ॥ स्वयें द्रव्याचा अभिलाखी । द्रव्य वेची मूर्ख लोकीं । त्यातें ह्मणती अतिविवेकी । धर्मज्ञ लोकीं हा एक ॥ ४३ ॥ ज्याचे गाठी वहुसाल धन । तो सर्वांसी अवश्य मान्य । तोचि पवित्र तोचि सज्ञान । ऐसे विपरीत ज्ञान हों लागे ॥ ४४ ॥ आपण सर्वात्मा सर्वेश । हे विसरोनिया निःशेप । अधर्मी अकर्मी अनीश । मी अज्ञान पुरुप हे मानी ॥ ४५ ॥ तेथ कें उपजे माझी भक्ती । कैसेनि होईल माझी प्राप्ती । ऐसे भ्रमले नेणो किती । ससारआवर्तीं वर्तता ॥ ४६ ॥ परमात्मप्राप्तीचीं कारणे । अतिगुह्य चारी लक्षणे । पोटांतील कृपागुणे । उद्धवाकारणे हरि सागे ॥ ४७ ॥ धर्माची भजनभोय । ज्ञान वैराग्य ऐश्वर्य । माझी प्राप्ति अवश्य होय । हे चारी उपाय अवधारी ॥ ४८ ॥

धर्मो मद्भक्तिकृत्प्रोक्तो ज्ञान चेकात्म्यदर्शनम् । गुणेष्वसङ्गो वैराग्यमैश्वर्य चाणिमादय ॥ २७ ॥

ऐक उद्धवा निजधर्म । गुह्य सागेन मी परम । माझी भक्ति जे सप्रेम । उत्तम धर्म तो जाण ॥ ४९ ॥ ऐक्यें एकात्मता निजवोध । परतोनि कदा नुपजे भेद । या नांव गा ज्ञान

---

१ चिंतन, ध्यान २ मागील श्लोकात ३ अणिमा, महिमा, वगैरे आठ सिद्धि ४ वाकी, मिळण्यासारखा ५ लुब्ध, लालची ६ उलटा ७ ज्यास विषयोपभोगाचे विविध उपाय सुचतात त्याला ज्ञानी ह्मणतात व जो सज्जनांचें तोंड उल्लादान वद करितो त्याला पडित ह्मणतात । ८ परमार्थप्राप्तीसाठी जो तळमळ करितो त्याला दु खी ह्मणतात । ९ सैराट स्वच्छंदी मनुष्याला मुक्त ह्मणतात । १० दुवळा, पगु ११ प्रपचाच्या भोंवऱ्यात १२ अत करणातल्या वात्सल्यामुळ १३ पुढा

शुद्ध । कृष्ण परमानंद सागत ॥३५०॥ धनधान्य रत्नाच्या राशी । उर्वशी आल्या शेजा-
रासी । तें अवघें तृणप्राय ज्यासी । वैराग्य त्यासी आह्मी ह्मणों ॥ ५१ ॥ ऐक उद्धवा
सुबुद्धी । माझ्या ज्या अष्ट महासिद्धी । मजवेगळ्या दूरी कधीं । जाण त्रिशुद्धी न ढळती
कदा ॥ ५२ ॥ माझे निजभक्तीच्या निर्धारीं । जो माझी पदवी घे ऐक्यकरी । माझ्या
सिद्धि त्याच्या घरी । होती किंकरी निजदासी ॥ ५३ ॥ सिद्धि सेवा करिती । हेंचि नवल
सागों किती । श्रीसहित मी श्रीपती । भक्ताची भक्ती सर्वस्वे करीं ॥ ५४ ॥ ऐश्वर्याचें
मुख्य लक्षण । अतिशयेंसी सपूर्ण । भगवत्पदवी घेणें आपण । अतिसपन्न ऐश्वर्य ॥५५॥
म्या हे सागीतली जे बोली । ते निजगुह्यभाडाराची किल्ली । येणे उघडूनि स्वानंदखोली ।
भोगीं आपुली सुखसिद्धी ॥५६॥ चहूं पदाची उत्तरें । वाखाणिलीं अतिगभीरें । ऐकोनि
उद्धव चमत्कारें । अत्यादरें विस्मित ॥ ५७ ॥ धर्मादि चहूं पदाचा अर्थ । अलौलिक
सागे श्रीकृष्णनाथ । यालागीं यमादिकांचा उत्तमार्थ । देवासी प्रत्यक्ष पुसों पा ॥ ५८ ॥
गुह्यार्थ सागेल श्रीकृष्ण । यालागीं यमादिकांचे प्रश्न । उद्धव पुसताहे आपण । परमार्थ
पूर्ण आकळावया ॥ ५९ ॥ पांच श्लोक पंचतीस प्रश्न । उद्धवें केले ज्ञानगहन । ज्याचे
ऐकता प्रतिर्वचन । समाधान जीवशिवा ॥३६०॥ पहिल्या श्लोकींचे सहा प्रश्न । दुसऱ्या-
माजी नव जाण । तिसरा चौथा आठ आठ पूर्ण । चारी प्रश्न पंचमीं ॥ ६१ ॥

उद्धव उवाच–यमः कतिविधः प्रोक्तो नियमो वाऽरिकर्षण ।
कः शमः को दमः कृष्ण का तितिक्षा धृतिः प्रभो ॥ २८ ॥

अहंरिपुदळणा श्रीपती । यमनियमप्रकार किती । शम दम कोण ह्मणिजेती । तितिक्षा
धृती ते कैशी ॥ ६२ ॥

किं दानं किं तपः शौर्यं किं सत्यमृतमुच्यते । कस्त्यागः किं धनं चेष्टं को यज्ञः का च दक्षिणा ॥ २९ ॥

कोण दान कोण तप येथ । शौर्य कोण कैसे तें सत्य । ऋत जे का ह्मणिजेत । तेही
निश्चित सागावे ॥ ६३ ॥ कोणता जी त्याग येथें । इष्ट धन कोण पुरुषाते । यज्ञ कशातें
ह्मणिजेते । दक्षिणा येथें ते कायी ॥ ६४ ॥

पुंसः किंस्विद्बलं श्रीमन् भगो लाभश्च केशव । का विद्या ह्रीः परा का श्रीः किं सुखं दुःखमेव च ॥ ३० ॥

पुरुषासी बळाची कोण शक्ती । दया बोलिजे कोणे स्थितीं । लाभ कोणता गा श्रीपती ।
साग कृपामूर्ती केशवा ॥ ६५ ॥ विद्या ह्मणावें कशातें । लज्जा कोणे ठायीं वर्ते । उत्कृष्ट
लक्ष्मी कोण येथें । तेही अनंतें सागावी ॥६६॥ येथील कोण पा कैसे सुख । मज सागावें
कृपापूर्वक । सुखाचे सागातीचें जें दुःख । त्याचेंही रूपक सागावे ॥ ६७ ॥

कः पण्डितः कश्च मूर्खः कः पन्था उत्पथश्च कः । कः स्वर्गो नरकः कः स्वित्को बन्धुरुत किं गृहम् ॥ ३१ ॥

पडिताचे काय लक्षण । मूर्ख ह्मणावया कोण गुण । सुमार्ग ह्मणावा तो कोण । साग
निरूपण उन्मार्गाचें ॥ ६८ ॥ स्वर्ग कैशाते बोलिजे । नरक कैसा वोळखिजे । सखा बधु
कोण ह्मणिजे । गृह माझें ते कोण ॥ ६९ ॥

क आढ्यः को दरिद्रो वा कृपणः कः क ईश्वरः । एतान्प्रश्नान्मम ब्रूहि विपरीतांश्च सत्पते ॥ ३२ ॥

आढ्य कैसेनि ह्मणिजे । दरिद्री कैसेनि जाणिजे । कृपण कोणातें बोलिजे । ईश्वर

---

१ धाम्यामदिरात २ स्थान, योग्यता ३ आत्मानदाची खोली ४ विलक्षण ५ समजावा ह्मणून ६ जबाब ७ अहं-
काररूपी शत्रूचा नाश करणाऱ्या ८ वाईट मार्गाचें ९ सपन्न, युक्त,

बोळखिजे तो कैसा ॥ ३७० ॥ हे माझे प्रश्न जी समस्त । यांचा सांगावा विशदार्थ । जो लौकिकाहूनि विपरीतं । उपयुक्त परमार्थी ॥ ७१ ॥ लौकिकाहूनि विपरीतार्थ । त्यातें बोलती गा विपरीत । या अवधियांचा मथितार्थ । परमार्थयुक्त प्रश्न सांगा ॥ ७२ ॥ ज्ञानें सज्ञान सतमूर्ती । त्यांचा स्वामी तूं निश्चितीं । यालागी तूतें गा सत्पती । सज्ञान ह्मणती शास्त्रार्थें ॥ ७३ ॥ माझ्या प्रश्नांची प्रश्नोक्ती । परमार्थप्राप्तीलागीं श्रीपती । मज सांगावे यथार्थस्थिती । देवासी विनंती उद्धवें केली ॥ ७४ ॥ ऐकोनि भक्ताची विनवण । कृपा द्रवला नारायण । परमार्थरूप त्याचे प्रश्न । स्वयें श्रीकृष्ण सांगेल ॥ ७५ ॥ प्रथम तीं श्लोकींचे यम नियम । विशद सांगेल पुरुपोत्तम । इतर प्रश्न अतिउत्तम । सांगेल मेघश्याम अध्यायार्ती ॥ ७६ ॥

श्रीभगवानुवाच–अहिंसा सत्यमस्तेयमसङ्गो ह्रीरसञ्चय । आस्तिक्य ब्रह्मचर्यं च मौनं स्थैर्यं क्षमाऽभयम् ॥ ३३ ॥

प्रथम श्लोकींचा उभारा । यमाची लक्षणे बारा । पुशिल्या प्रश्नानुसारां । प्रतिउत्तरा हरि बोले ॥ ७७ ॥ पुढा प्रश्न आहेत फार । यालागी यमनियमाचें उत्तर । आवरूनि संक्षेपाकार । स्वयें श्रीधर सांगत ॥ ७८ ॥ अहिंसा कायावाचामने । परपीडात्याग करणे । सत्य तें यथार्थ बोलणे । अचौर्यलक्षणे तीं ऐक ॥ ७९ ॥ हातें चोरी नाहीं करणे । परी परद्रव्याकारणे । मनीं अभिलाष नाहीं धरणे । अस्तेयलक्षण त्या नांव ॥३८०॥ असता देहगेहसंगती । ज्याचे पोटीं नाहीं आसक्ती । जेवी यात्रेमाजी लोक येती । परी संगासक्ती त्यां नाहीं ॥ ८१ ॥ स्फटिक ठेविला ज्या रंगावरी । त्यासारिखा दिसे बाहेरी । आपण निर्विकार अंतरीं । तेवीं जो शरीरीं असंगत्वें ॥ ८२ ॥ निंद्य कर्माकारणें । पोटांतूनि कंटाळणें । लौकिकीं निंद्य कर्मा लाजणे । ही ह्मणणें या नाव ॥ ८३ ॥ इहलोकीं संग्रहो करूं नेणे । जाणे दैवाधीन देहाचे जिणें । स्वर्गसुखभोगाकारणे । नाहीं संग्रहणें पुण्यातें ॥८४॥ पुण्यें स्वर्गभोगप्राप्ती । पुण्यक्षयें पुनरावृत्ती । जेणें क्षयो पावे पुण्यसंपत्ती । तें न संचिती निजभक्त ॥ ८५ ॥ या नाव गा असंचयो । ऐक आस्तिक्याचा निर्वाहो । सर्वत्र माझा ब्रह्मभावो । कोठेंही अभावो येऊं नेणे ॥ ८६ ॥ ब्रह्मचर्य ऐसें येथ । जैसें आश्रमप्रयुक्त । बोलिले शास्त्रीं यथोचित । तेचि निश्चित करावें ॥ ८७ ॥ मौनीं न बोलावे इतुकें जाण । मिथ्यालाप असंभाषण । नित्य करावे वेदपठण । गायत्रीस्मरणं कां हरिनाम ॥ ८८ ॥ स्थिर वृत्ति आत्मारामीं । का असावी निजधर्मीं । भावार्थें सतसमागमीं । स्थिरता उपक्रमीं या नांव ॥ ८९ ॥ स्वदेह दंडिले का वंदिले । परी क्षमा सम दोहीं काळें । देहाचा भोगू तो दैवमेळें । येणे विवेकमेळें क्षमावंत ॥ ३९० ॥ या नाव क्षमा ह्मणिजे । अभय तें ऐसें जाणिजे । जें जें पारिखें देखिजे । तें तें होइजे आपणचि ॥ ९१ ॥ आत्मा एक पंचभूतें एक । दुजें पाहतां नाहीं देख । निमालें भयाचें महादुःख । अभय निःशंख या नाव ॥ ९२ ॥ निमाल्या दुजयाच्या गोठी । बोरादासी भय न मिळे सृष्टीं । अभयाची स्वानंद-

---

१ भिन या शब्दाचे व्यावहारिक अर्थ नकोत पण केवळ परमार्थबुद्धि वाढविणारे अर्थ सांगा २ सत्पति ह्मणजे ज्ञानानें युक्त ते सत व त्याचा स्वामी ३ प्रश्नाच्या अनुक्रमानें ४ अस्तेय=चोरी न करणें. ५ अन्नाच्छादन प्रारब्धाधीन आहे असें जाणतो ६ पुनरपि जननमृत्यु पावणें ७ गायत्रीमंत्राचा जप ८ प्रारब्धानुसार

पुष्टी । निजदृष्टीं ठसावे ॥ ९३ ॥ या नांव गा बाराही यम । उद्धवा सांगीतले सवर्म । आता जयाचें नाम नेम । तेंही सुगम अवधारीं ॥ ९४ ॥

शौच जपस्तपो होम श्रद्धातिथ्य मदर्चनम् । तीर्थाटन परार्थेहा तुष्टिराचार्यसेवनम् ॥ ३४ ॥

शौचाची ऐक ऐशी परी । अतरी शुचि विवेकें करी । बाह्य तें वेदाज्ञेवरी । शौच करीं मृ[1]जळें ॥ ९५ ॥ परिसें जपाचा विचार । ज्यासी जैसा अधिकार । तैसा जपावा मंत्र । का स्वतंत्र गुरुनाम ॥ ९६ ॥ ब्राह्मणाचा जप वेदोच्चार । संन्यासी जपे ओंकार । द्विजन्म्यासी आगममंत्र । का नाममंत्र सर्वांसी ॥ ९७ ॥ तपाचा जो मुख्य प्रकार । जेणे शुद्ध होय अ[2]भ्यंतर । तो स्वधर्मीं गा सादर । अत्यादर करावा ॥ ९८ ॥ शरीर[3]शोपणा नाव तप । हा मूर्खांचा खटाटोप । हृदयीं श्रीहरि चिंतणें सद्रूप । परम तप या नाव ॥ ९९ ॥ ऐक होमाचा विचार । देवाचे मुख वैश्वानर । पच महायज्ञ अग्निहोत्र । होम साचार या नाव ॥ ४०० ॥ माझ्या भजनाची अतिआवडी । कां धर्माची अधिक गोडी । या नांव श्रद्धा रोकडी । जाण धडफुडी उद्धवा ॥१॥ नसतांही अन्न धन । आतिथ्यें दे समाधान । मस्तकीं वंदूनि चरण । निववी वचनें सुखरूपें ॥ २ ॥ दीन देखोनि तत्त्वतां । अतिनम्र विनीत[4]ता । यथाशक्ति अर्पणे अ[5]र्था । आतिथ्य[6] तत्त्वता या नांव ॥ ३ ॥ पोटींच्या कळवळेनि चोजा । अत्यादरें गरुडध्वजा । साङ्ग साजिरी करणे पूजा । श्रद्धा समाजासभारी ॥ ४ ॥ मेळवूनि ब्राह्मणसभार । श्रद्धायुक्त षोडशोपचार । पूजिता सतोषें मी श्रीधर । पूजा पवित्र ब्राह्मणाची ॥ ५ ॥ शुद्ध व्हावया अंत:करण । करावें गा तीर्थगमन । तीर्थयात्रीं श्रद्धा गहन । तीर्थाटन या नांव ॥ ६ ॥ पदोपदीं माझें नाम । गर्जता स्मरती माझें कर्म । यात्रा करणे निजनिष्काम । तीर्थयात्रा परम या नाव ॥ ७ ॥ परोपकारार्थ पर्वत । जेवीं का सामग्री वाहत । तेवी क्रियामात्रें उपकारार्थ । सदा वर्तत उपकारी ॥८॥ जेवी का चद्राचे किरण । लागताचि निवविती जाण । तेवीं जयाचें आचरण । उपकारें जन सुखी करी ॥ ९ ॥ जें प्राप्त जाहलें अदृष्टीं । तेणे काळ यथासुखें लोटी । कदा समा[11]सम नाहीं पोटीं । यथालाभसतुष्टी या नाव ॥ ४१० ॥ कायावाचामनें धनें । जो विनटला[13] गुरुकारणें । त्याचे उठे ससार[14]धरणें । गुरुसेवा ह्मणणे या नांव ॥ ११ ॥ उभय[15] शौचांचे दोनी गुण । जपादि येर दशलक्षण । हे बारा नेम जाण । देवो आपण बोलिला ॥ १२ ॥

एते यमा सनियमा उभयोर्द्वादश स्मृता । पुसामुपासितास्तात यथा काम दुहन्ति हि ॥ ३५ ॥

दोही श्लोकीं यम नियम । निरूपिले उत्तमोत्तम । बारा बारा याचें वर्म । गुह्य परम शास्त्रार्थी ॥ १३ ॥ पुरुष यांचें उपासन । जरी करी सका[16]मन । तें कामधेनूच्या ऐसें जाण । करिती पूर्ण संकळ कामना ॥१४॥ हेचि पैं गा यम नेम । पुरुष उ[17]पासी निष्काम । तयासी माझें निजधाम । अतिसुगम निजाश्री ॥ १५ ॥ आतां शमदमादिक तुझे प्रश्न ।

१ मातीनें व पाण्यानें २ चित्त ३ शरीर कष्टविणें ४ विनय ५ द्रव्याला ६ अतिथिसत्कार ७ चांगली ८ सर्व क्रिया ९ सुखविलास १० प्रारब्धानुसार ११ समविषम, 'माझें कमी,' 'तुझें ज्यास्ती' हा विचार १२ जें मिळेल त्यांत संतुष्ट राहणें १३ शरण गेला १४ संसाररूपी पकड, पीडा १५ दोन्ही प्रकारच्या शुद्धीचें १६ कामना धरून. १७ सकामाचा उत्कर्ष करितात, निष्कामाला मोक्ष देतात १८ आचरण करी

जेणे हातीं पावे ब्रह्मज्ञान । ते सांगेन गुह्य निरूपण । सावधान उद्धवा ॥ १६ ॥ प्रश्नोत्तर सांगेल श्रीकृष्ण । तें अवधारिता सावधान । तत्काळ होय ब्रह्मज्ञान । हें परम प्रमाण अतिगुह्य ॥१७॥ तृप्त व्हावया बालकासी । निजंकरें माता ग्रास दे त्यासी । तेवीं श्रीकृष्ण उद्धवासी । ब्रह्मरसासी देतसे ॥ १८ ॥ जो रसू गोड लागे पित्यासी । तो बळेंचि पाजी बालकासी । तेवीं श्रीकृष्ण उद्धवासी । ब्रह्मरसासी देतसे ॥ १९ ॥ आधीचि तनयाचे[2] प्रेम मोटें । वरी लागतां त्याचे मुखवटें[3] । मग स्वानंदाचेनि नेटें । पान्हा लोटे अनिवार ॥४२०॥ तेवी स्वयें श्रीकृष्ण । दाटूनि देतसे ब्रह्मज्ञान । तेथें उद्धवे पुशिले प्रश्न । तेणे अधिक जाण तुष्टला ॥ २१ ॥ आधींच पर्जन्य खरा । वरी मीनलासे वीजवारा[4] । मग अनिवार वर्षे धारा । खणोनि धरा वाहतसे ॥ २२ ॥ तेवीं द्यावया ब्रह्मज्ञान । मिप उद्धवाचे प्रश्न । स्वानंदें तुष्टला श्रीकृष्ण । ब्रह्म पूर्ण देतसे ॥ २३ ॥ निंमोले[5] देतां मिठाचे खडे । चिंतामणी हातां चढे । कां विटेसाठीं[6] परीस जोडे । न घे तो नाडे निजस्वार्थी ॥ २४ ॥ तेवीं उद्धवाचे थोडे प्रश्न । तेणे आतुडे ब्रह्म पूर्ण । एका विनवी जनार्दन । श्रोता अवधान मज द्यावे ॥ २५ ॥ उद्धवाचे चौतीस प्रश्न । त्यांत यम नियम जाहले जाण । उरले बत्तीस गुण । तेंही विवंचनें[7] अवधारा ॥ २६ ॥ प्रश्नीं दयेचें प्रतिउत्तर । न सागेचि शारगधर । त्या अर्थीं भावगर्भ[8] सार । षड्गुणैश्वर्य बोलिले ॥२७॥ एहीविखींचें[9] आख्यान । पुढे सागेल श्रीकृष्ण । दयेच्या ठायीं भाग्य सपूर्ण । कोण कारण सागावया ॥ २८ ॥ एवं उरले एकतीस प्रश्न । अधिक एक सांगेल श्रीकृष्ण । सर्वस्वसगम[10] शौच जाण । कार्यकारणसबंध ॥ २९ ॥ ऐसे हे तेतीस गुण । व्याख्याने सांगेल श्रीकृष्ण । तें करतळीं ब्रह्मज्ञान । उद्धवासी जाण देतसे ॥ ४३० ॥

शमो मन्निष्ठता बुद्धेर्दम इन्द्रियसयम । तितिक्षा दु खसमर्षो जिह्वोपस्थजयो धृति ॥ ३६ ॥

बुद्धी जे का विवेकवती । असार सांडूनि सार धरिती । तिणे मनाच्या सकळ वृत्ती । विवेकस्थिती आवरोनी ॥ ३१ ॥ त्या वृत्तीसमवेत आपण । बुद्धि परमात्मी मिळे जाण । जेवीं सागरासी लवण । दे आलिंगन भावार्थें ॥ ३२ ॥ समुद्रीं मिसळतां लवण । समुद्रचि होय आपण । तेवी आत्मनिश्चयें बुद्धि पूर्ण । चैतन्यघन स्वयें होय ॥ ३३ ॥ ऐसा बुद्धीचा उपरम[11] । त्यातें ह्मणिजे गा शम । यापूर्वीं करावया दम । तोही अनुक्रम अवधारी ॥ ३४ ॥ शत्रूचें जें दुर्दमन । तो दमू येथे नव्हे जाण । करावे इंद्रियदमन । तेही लक्षण अवधारीं ॥ ३५ ॥ जेणें सहाय होती शमासी । त्या युक्ती राखणे इंद्रियासी । विधीवेगळे नेदी भोगासी । आवरी अहर्निशी वैराग्यें ॥ ३६ ॥ ऐसे इंद्रियाचे निग्रहण । त्या नाव गा दमगुण । आतां [12]तितिक्षेचें लक्षण । ऐक सपूर्ण सांगेन ॥ ३७॥ महासुख आले होये । तें जेणें उल्हासे अगी वाहे । तेणेंचि उल्हासे पाहे । दुःखही साहे निजांगी ॥ ३८ ॥ तेज आणि आधारी । नभ समत्वें अगीं धरी । तेवीं जो अविकारी ।

---

१ आपल्या हातानें २ तान्ह्या बाळाच. ३ तोंड ४ वीज व वारा यानीं युक्त झाला तर ५ ज्याला फारस मोल नाहीं असे ६ विटेच्या मोबदला ७ विचार ८ भाव आहे पोटात ज्याच्या अस ९ याविषयीचही १० कर्मस्वसगम ११ बुद्धि परमात्मरूपीं मिसळून नाहींशी होणें "तरी सर्वेंद्रियाचिया वृत्ति । घेऊनि आपुल्या हातीं । बुद्धि आत्मया मिळे एकांतीं । प्रिया जैशी ॥ ऐसा बुद्धीचा उपरम । तया नाम ह्मणिजे शम" असें ज्ञानोबारायानीं (अध्याय १८–८३३।३४) शमाचें लक्षण केलें आहे १२ क्षमेचें

सुखदुःखपरी साहता ॥३९॥ गोफणेचा सुवर्णपाषाण । लागे तो दुःखी होय पूर्ण । तोचि वोळखिलिया सुवर्ण । दुःख जाऊन सुख होय ॥ ४४० ॥ तैसे द्वंद्वाचें निजस्वरूप । वोळखिलिया मद्रूप । तेव्हा द्वंद्वें होती चिद्रूप । हे मुख्य स्वरूप तितिक्षेचें ॥ ४१ ॥ सांडूनिया देहअहंते । सुखदुःखाहीपरतें । देखणे जें आपणातें । तेचि येथें तितिक्षा ॥ ४२ ॥ स्वप्नींचें दरिद्र आणि सधनता । जागृतीसी दोन्ही मिथ्या । तेवीं सुखदुःखापरता । देखणे तत्त्वता ते तितिक्षा ॥ ४३ ॥ जिव्हा आणि दुसरें शिश्न । याचा जयो करावा आपण । या नांव धृति सपूर्ण । विद्याधारण धृती नव्हे ॥ ४४ ॥ जेवीं कृष्णसर्प धरिजे हातीं । हे दोनी धरिजे तैशिया रीतीं । अळुमाळ ढिलावता धृती । परतोनि खाती धरित्यासी ॥ ४५ ॥ ज्यासी द्रव्यदारासक्ती । तेथ कदा न रिगे हे धृती । द्रव्यदाराअनासक्ती । त्याचे घरी धृती पोपैसणी सदा ॥ ४६ ॥

दण्डन्यासः परं दानं कामत्यागस्तपः स्मृतम् । स्वभावविजयः शौर्यं सत्यं च समदर्शनम् ॥ ३७ ॥

सर्व भूतासी न द्यावें दुःख । त्याचे पोटीं आले द्यावे सुख । महादान तें हेंचि देख । द्यावे सुख सर्वांसी ॥ ४७ ॥ दुःख निरसूनि भूतासी । सुख देणे गा सर्वांसी । हेंचि उत्तम दानें पृथ्वीसी । अनायासीं तुकेना ॥ ४८ ॥ जन्ममरणाचें दुःख । निरसूनि द्यावे निजसुख । याचि नांवे दान देख । अलौकिक उद्धवा ॥ ४९ ॥ या नाव गा परम दान । उद्धवा निश्चयेंसीं जाण । ऐक तपाचे लक्षण । तुज सपूर्ण सागेन ॥ ४५० ॥ करूनिया कामाचा त्याग । तप करणे अतिचांग । हृदयीं असता कामदाग । तपाचें लिंग शोभेना ॥ ५१ ॥ सकाम वना जाय तपासी । तो वनींही चिंती वनितेसी । तें तपचि बाधक होय त्यासी । काम आगेंसी वर्तता ॥ ५२ ॥ त्यागोनि कामाची कामस्थिती । तैं तपाची उत्तम गती । अखंड लागे माझी स्मृती । शुद्ध तपप्राप्ती या नाव ॥५३॥ माझ्या ठायीं अनुताप । त्या नाव गा शुद्ध तप । का हृदयीं चिंतिता चित्स्वरूप । हें परम तप तपामाजीं ॥ ५४ ॥ ऐक शौर्याचा विचार । रणीं मर्दूनि अरिवीर । जिंतिला शत्रूचा सभार । तो एथ शूर मानेना ॥ ५५ ॥ प्रवाहरूपें अनिवार । जीवभाव लागला थोर । त्यातें जिंके जो महावीर । तो परम शूर बोलिजे ॥ ५६ ॥ माझा सदाचार निर्वाहो । मी सज्ञान नि सदेहो माझा पवित्र ब्राह्मणदेहो । हा जीवभावो जीवाचा ॥ ५७ ॥ देहाचे माथा वर्णाश्रम । आश्रमाचे माथा कर्म । तो कर्माभिमान ज्या परम । त्यांसी देहभ्रम अनिवार ॥ ५८ ॥ जिणोनि जीवाचे स्वभाव । चिदानंदाची राणीव । भोगिजे स्वराज्यवैभव । हें परम गौरव शौर्याचें ॥५९॥ ज्या नाव बोलिजे निजसत्य । तें मी सागेन निश्चित । सम ब्रह्म देखणें सतत । तें परम सत्य उद्धवा ॥ ४६० ॥ वस्तु न देखता सर्वसम । जे जे देखणें गा विषम । तेचि असत्य अतिदुर्गम । सत्य तें ब्रह्म समसाम्यें ॥ ६१ ॥ केवळ जें सत्य भाषण । तें निजसत्य नव्हे जाण । तेचिविखींचें निरूपण । स्वयें श्रीकृष्ण सागत ॥ ६२ ॥

---

१ सोन्याचा गोळा २ लिंग ३ सर्वी ४ यत्किंचितही ५ दासी, बटीक ६ पृथ्वीदानापेक्षांही विशेष आहे ७ वासनाचें रान ८ चिन्ह, लक्षण, ढोंग ९ स्त्रीस १० काम शरीरी असेल तर ११ उपभोगाविषयीं उदासीन असणें हेच तपाचें साधन १२ अटळ परंपरेनें आलेला जीवभाव जिंकणें हेच खरें शौर्य १३ जीवपणामुळें उत्पन्न होणारे उद्भावादि विकार १४ राज्य १५ भिन्न पाहणें १६ सर्वत्र ब्रह्मस्वरूप हेंच सत्य होय

ऋत च सूनृता वाणी कविभि परिकीर्तिता । कर्मस्वसङ्गम शौच त्याग सन्यास उच्यते ॥ ३८ ॥

इतर कवीची वेदंती । ऋत या नांव सत्य ह्मणती । हें सत्य मानावे प्रवृत्तीं । सम ब्रह्म निवृत्तीमाजीं सत्य ॥ ६३ ॥ ऋतं ह्मणिजे ते ऐसे येथ । सत्य वाचा जें श्रोत्यांचे हित । तेंही दु:खसबंधरहित । ऋत निश्चित बोलिजे ॥ ६४ ॥ चित्र पाहता दिसे विषम । त्यामाजीं भिती सदा सम । तेवीं जग दिसतां विषम । ज्यां ब्रह्म सम निजबोधें ॥ ६५ ॥ या नाव गा सत्य जाण । उद्धवे केला नाहीं जो प्रश्न । त्या शौचाचे निरूपण । देवो आपण सागत ॥ ६६ ॥ नव्हता शुद्ध अंतःकरण । त्याग सन्यास न घडे जाण । अतर-शुद्ध्यर्थ शौच पूर्ण । स्वधर्माचरण हरि सांगे ॥ ६७ ॥ अंतरी कर्ममळाचे बंधन । त्याचें स्वधर्में करावे क्षालन । कर्में कर्मांचें निर्दळण । करूनि आपण निष्कर्म व्हावे ॥ ६८ ॥ ते स्वधर्मी फळाशा न सुटतां । कर्मबंधने न तुटती सर्वथा । यालागीं फळनिराशता । अतं-रशौचता अतिशीघ्र ॥ ६९ ॥ नैराश्यें स्वधर्माचरण । तेणे अंतरमळाचें क्षालन । या नांव गा शौच जाण । शौच सपूर्ण नैराश्यें ॥ ४७० ॥ ऐसे शौचे शुद्धांतःकरणी । ते भूमिका सन्यासग्रहणीं । यालागीं शौच अप्रश्नीं । सारंगपाणी बोलिला ॥ ७१ ॥ सकळ सकल्पाचा त्याग । हाचि पैं सन्यास चांग । ऐसे बोलिला तो श्रीरग । त्याग तो चांग या नाव ॥ ७२ ॥ मी देह हे दृढता जीवीं । सकल्पें तगमग नित्य नवी । बाह्य दंड कमंडलु भगवीं । हे सन्यासपदवी लौकिक ॥ ७३ ॥

धर्म इष्ट धन नृणा यज्ञोऽहं भगवत्तम । दक्षिणा ज्ञानसदेश प्राणायाम पर बलम् ॥ ३९ ॥

धन धान्य पशु रत्न । हें प्राण्यासी नव्हे इष्ट धन । मोक्षमार्गीं सबळ जाण । इष्ट धन तो धर्म ॥ ७४ ॥ घरीं जें पुरिले धन । तें घरींच राहे जाण । धर्म तो सवे चालते धन । अगा बंधन येवो नेदी ॥ ७५ ॥ धर्मिष्ठायेवढा कृपण । न देखें मी आणिक जाण । मर-ताही स्त्रीपुत्रां वंचून । अवघेंचि धन सवे ने ॥ ७६ ॥ धार्मिकीं धर्मार्थ वेचूनि धन । मी भाडारी केला नारायण । जे समयीं जे जे लागे जाण । ते मी आपण स्वयें पुरवी ॥ ७७ ॥ यालागी धर्म तो इष्ट धन । हें सत्य सत्य माझें वचन । ऐक यज्ञाचे व्याख्यान । यथार्थ जाण सागतों ॥ ७८ ॥ अग्नि तो माझें मुख जाण । यज्ञभोक्ता मी नारायण । अवघा यज्ञचि मी श्रीकृष्ण । परम प्रमाण वेदोक्त ॥ ७९ ॥ तेथें माझें स्वरूप ब्राह्मण । मद्दीक्षादीक्षित जाण । सद्भावें करूनियां यजन । माझें सुख संपूर्ण पावले ॥ ४८० ॥ तेथ अधर्मद्रव्याचेनि कोडें । अविधी दाभिक याग घडे । तोही मजमुखींच पडे । परी ते कोरडे खडखडित ॥ ८१ ॥ अविधी जाहले पशुघातकी । तेणे अवदाने मी नव्हें सुखी । दंभें पडले कुभिपाकीं । महा-नरकीं रौरवी ॥ ८२ ॥ सर्व भूतांच्या भूतमुखीं । अर्पी ते पावे यज्ञपुरुखीं । हे दीक्षा नेणोनि याज्ञिकीं । जाहले नारकी हिंसादोषें ॥ ८३ ॥ जे सद्भावे दीक्षित जाण । विश्वतो-मुखी ज्याचें यजन । तयाचा यज्ञ तो मी नारायण । दक्षिणा कोण ते ऐका ॥ ८४ ॥

---

१ वाणी २ ऋत ह्मणजे सत्य व मधुर भाषण असें कवींनी ह्मटलें आहे ३ कर्मांच्या ठिकाणीं आसक्ति न ठेवण ही अत शुद्धि होय ४ आशारहित होऊन ५ काम्यकर्मांचा त्याग हाच सन्यास ६ आपल्या बरोबर ७ धर्मिष्ठ हाच खरा कृपण होय, कारण की तो स्त्रीपुत्रांना काहीएक न देता आपलें धर्मरूप धन एकटाच बरोबर घेऊन जातो ८ खजीन-दार ९ माझी दीक्षा घेतलेले १० या नावाच्या नरकात

यज्ञासी मोल नाहीं देख । त्यासी ज्ञानदक्षिणा[1] अमोलिक । हाता येतांचि याज्ञिक । महासुख पावले ॥८५॥ दक्षिणा आल्या ज्ञानधन । याज्ञिक होती अतिसंपन्न । कल्पातीं वेंचेना[2] तें धन । निजीं समाधान जीवशिवा ॥ ८६ ॥ सर्वांमाजीं प्राण सबळ । प्राणबळें बळी सकळ । प्राणयोगें मन चपळ । अतिचंचळ प्राणस्पंदें ॥ ८७ ॥ यापरी गा बळिष्ठ प्राण । प्राणाआधीन सदा मन । तो प्राण जिंकावा आपण । बळवंतपण[3] या नाव ॥ ८८ ॥ गज उपडिजे[4] पायीं धरून । थापीं चूर कीजे पंचानन । प्राण न जिंकता जाण । शूराचें प्रमाण नव्हे बळ ॥८९॥ प्राणाअधीन जीव मन । त्या प्राणाचें करूनि दमन । तो स्वयें कीजे गा स्वाधीन । अतिबळ जाण या नांव ॥ ४९० ॥ दृढ प्राणायाम साधिल्यापाठीं । थोरला देवो धांवे भेटी । भेटलिया न सुटे मिठी । ऐसा बळी सृष्टीं प्राणायामी ॥ ९१ ॥

भगो म ऐश्वरो भावो लाभो मद्भक्तिरुत्तमः । विद्यात्मनि भिदाबाधो जुगुप्सा ह्रीरकर्मसु ॥ ४० ॥

उद्धवें पुशिला दयेचा प्रश्न । तें न सांगोनि श्रीकृष्ण । परम भाग्याचें निरूपण । स्वयें आपण सांगत ॥ ९२ ॥ केवळ भाग्येंवीण । दया तितुकी वांझ[5] जाण । यालागीं भाग्य-निरूपण । स्वयें श्रीकृष्ण सांगत ॥ ९३ ॥ ह्मणसी कृपणाचें भाग्य । तो असतेनि धनें अभाग्य[6] । परम भाग्य त्याचें चांग । जो दयेतें सांग प्रतिपाळी ॥ ९४ ॥ त्या परम भाग्याचे लक्षण । तुज मी सांगेन संपूर्ण । ऐक तेथींची उणखूण । उदारपण भाग्याचें ॥९५॥ ज्ञान आणि वैराग्य पूर्ण । लक्ष्मी आणि औदार्यगुण । ऐश्वर्य आणि यश गहन । हे षड्गुण जाण महाभाग्य[7] ॥ ९६ ॥ हे षड्गुण माझें भाग्य । भाग्यें पावे जो सभाग्य । तोचि दयेतें पाळी सांग । अतिअव्यंग पूर्णत्वें ॥ ९७ ॥ जो षड्गुणेशीं संपन्न । तोचि दीनदयाळू जाण । देवो जाणे दान सन्मान । दरिद्र विच्छिन्न[8] करूं शके ॥ ९८ ॥ ऐशिया सभाग्याची भेटी । होय तें भाग्य पाहिजे ललाटीं[9] । माझ्या भाग्यासम सृष्टीं । आणिक दृष्टीं दिसेना ॥ ९९ ॥ ऐसेनि ऐश्वर्यें संपन्न । तो दयेचें मांहेर[10] जाण । तिसी सोहळे करिती आपण । दयासंपन्न त्याचेनि ॥ ५०० ॥ यालागीं दयेचे पोटीं । म्यां सांगीतली भाग्याची[11]गोठी । भूतदया जयाच्या पोटीं । तो अभाग्य सृष्टीं कदा नोहे ॥ १ ॥ तुवा पुशिला लाभ तो कोण । ऐक त्याचेंही लक्षण । माझी उत्तम भक्ति जाण । लाभ संपूर्ण त्या नाव ॥ २ ॥ माझी करितां उत्तम भक्ती । चारी मुक्ती पाया लागती । सुरवर लोटांगणीं येती । लाभ श्रीपती मी लाभें ॥ ३ ॥ हा लाभ न येता हातीं । धनादिकाची जे प्राप्ती । तो नाडु[12] जाण निश्चितीं । नरकगतिदायक ॥ ४ ॥ यालागीं परम लाभ माझी भक्ती । जेणें मी लाभें श्रीपती । ऐक विद्येची व्युत्पत्ती । यथानिगुतीं[13] सांगेन ॥ ५ ॥ दृढ वासनेचिया संबंधा । शुद्धासें[14] आणी जीवपदा । अभेदीं उपजवी भेदा । अविद्याबाधा या नाव ॥ ६ ॥ देहाचे माथां वर्णाश्रम । आश्रमाचे माथा कर्म । त्या कर्मांचा अभिमान परम । तो जीव-धर्म देहबुद्धी ॥ ७ ॥ ते छेदोनि जीवाची बाधा । तो मेळविजे चिदानंदा । ते नाव शुद्ध

---

१ ज्ञानोपदेश हीच दक्षिणा २ सरत नाहीं ३ प्राणायाम हेंच बळ होय ४ हत्ती पाय धरून उचलतां येईल, एका चापटीसरसा सिंह मारता येईल, पण प्राण जर जिंकला नाहीं तर तो शूर नव्हे ५ व्यर्थ ६ कृपण हा द्रव्य जवळ असूनही अभागीच होय ७ ऐश्वर्य, धर्म, कीर्ति, संपत्ति, ज्ञान, व वैराग्य, या सहा गुणांनाच भाग्य म्हणतात. ८ दूर, नष्ट. ९ कपाळीं १० आश्रय ११ वार्ता. १२ विघ्न, प्रतिबंध १३ यथार्थ १४ आत्म्याला

आत्मविद्या । येर ते अविद्या सर्वही ॥ ८ ॥ जे निरसी गा अविद्या । ते वोलिजे शुद्ध विद्या । येरी शास्त्रादि चौदा विद्या । ते जाण अविद्या पाल्हेळी[2] ॥ ९ ॥ जे निरसी जीवाची बाधा । ते वोलिजे शुद्ध आत्मविद्या । आइक [3]हीवेच्या संबंधा । लाजावें सदा निंद्यकर्मी ॥ ५१० ॥ केवळ अवयव झाकणे । ते लज्जा येथ कोण ह्मणे । गेलियाही जीवेंप्राणे । अकर्म न करणें ते लज्जा ॥ ११ ॥

श्रीर्गुणा नेरपेक्ष्याद्या सुख दु खसुखात्यय. । दु ख कामसुखापेक्षा पण्डितो बन्धमोक्षवित् ॥ ४१ ॥

सकळ साम्राज्यवैभवेसी । चतुर्दशभुवनविलासेसीं । अंगीं लक्ष्मी आलिया जयापाशीं । परी थुंकोनि तिसी पाहेना ॥ १२ ॥ ऐसी ज्याची निरपेक्षता । ते उत्कृष्ट श्री तत्त्वता । त्यासी मी श्रीकृष्ण वंदी माथां । इतराची कथा कायसी ॥ १३ ॥ ज्यासी लक्ष्मीसीं निरपेक्षता । त्याची नित्य वस्ती माझे माथां । त्याहीहोनि पढियंता । आणिक सर्वथा मज नाही ॥ १४ ॥ सुख आणि महादुःख । दोनींते ग्रासोनियां देख । प्रकटे स्वानंद स्वाभाविक । या नांव सुख उद्धवा ॥ १५ ॥ जेथ दुजयाची चाडे नाहीं । इंद्रियाचा पांग न पडे काहीं । विषयावीण आनंद हृदयीं । निजसुख पाहीं या नांव ॥ १६ ॥ विसरोनि हें निजसुख । कामापेक्षा करणे देख । याचि नांव गा परम दुःख । केवळ ते मूर्ख सेविती ॥ १७ ॥ नित्य होता कामप्राप्ती । कदा नव्हे कामतृप्ती । कामापेक्षा पाडी दुःखावर्ती । दुःख निश्चितीं कामापेक्षा ॥ १८ ॥ हा बंध हा मोक्ष चोख । जाणणें अलोलिक । कदा नव्हे आनुमानिक । पंडित देख या नाव ॥ १९ ॥ ऐशी न जोडता अवस्था । आह्मी सज्ञान वेदशास्त्रतां । ऐशी अभिमानी पडितता । ते न ये सर्वथा उपेगा ॥ ५२० ॥ ज्यासी शांति आणि समाधान । साचार बंधमोक्षाचे ज्ञान । तो महापंडित जाण । ऐसें श्रीकृष्ण बोलिला ॥ २१ ॥

मूर्खो देहाद्यहंबुद्धि पन्था मन्निगम स्मृत । उत्पथश्चित्तविक्षेप स्वर्ग सत्त्वगुणोदय ॥ ४२ ॥

वेदशास्त्र नेणता एक । त्यासी मूर्ख ह्मणती लोक । ते मूर्खता येथें न मने देख । केवळ मूर्ख देहाभिमानी ॥ २२ ॥ केवळ नश्वरदेह देख । तो मी ह्मणोनि मानी हरिख । देहाभिमानें भोगी नरक । यापरता मूर्ख कोण आहे ॥ २३ ॥ विटाळे देहाचा सभवो । विटाळें देहाचा उद्भवो । विटाळें निधन पहा हो । विटाळासी ठावो देहापाशीं ॥ २४ ॥ देहाचे निजरूप येथ । अस्थि चर्म विष्ठा मूत्र । तो मी ह्मणवूनि जो [11]श्लाघत । मूर्ख निश्चित तो जाण ॥ २५ ॥ ऐशी जे कां देहअहंता । ती नाव परम मूर्खता । चालणें माझ्या वेदपथा । सन्मार्गता ती नाव ॥ २६ ॥ ज्यासी जाहली चित्तविक्षेपता । तो निंदी गुरुदेवता । जो न मानी वेदशास्त्रार्था । तो उत्पथामांजी[12] पडे ॥ २७ ॥ जो गुरुदोपदर्शी समस्तसरता । जो क्रोध करी सुहृदआप्तां । जो धिक्कारी मातापिता । चित्तविक्षेपता[13] त्या नाव ॥ २८ ॥ जो सन्मानालागीं पाही । जो साधुसज्जनांतें करी द्रोही[14] । जो

१ आत्मरूपीं प्रतीतीला येणाऱ्या मेदाच निरसन हीच विद्या २ पाल्हाळ करणाऱ्या ३ निंद्यकर्माविषयी त्यागबुद्धि ही ऱ्ही होय ४ सुखदु त्याविषयी उदासीन राहणें हच सुख होय ५ गरज ६ अमल, दाव ७ कामाची इच्छा ८ आह्मी मानीत नाहीं ९ हर्ष १० स्त्रीच्या शोणितापासून. ११ गर्व वाहतो, डौल मारतो १२ वाईट मार्गांत १३ चित्ताची चचलता १४ साधुसताचा द्वेष्टा-शत्रू-होतो

दोप देखे ठायीं ठायीं । चित्तविक्षेप पाहीं या नांव ॥ २९॥ जो वदे परापवादा । जो करूं रिघे परनिंदा । जो विश्वासे स्त्रियेचे शब्दा । चित्तविक्षेपबाधा ती नाव ॥ ५३० ॥ जो सन्मार्गापासूनि चेवेता । पडे अधर्मकर्मउत्पथा । ते ही चित्तविक्षेपता । जाण तत्त्वता उद्धवा ॥ ३१ ॥ आपण तत्त्वता परब्रह्म । जाणणे हा वेदमार्ग उत्तम । हें नेणोनि वर्तणे सकाम । तोचि परम उन्मार्ग ॥३२॥ स्वर्गशब्दाची व्युत्पत्ती । ते सत्वगुणाची उत्पत्ती । जेणे निजसुखाची होय प्राप्ती । परी इंद्रलोकगती तो स्वर्ग नोहे ॥ ३३ ॥ अमरभुवना जे जे गेले । ते परतोनि पतना आले । शुद्धसत्वी जे मिसळले । ते पावले निजसुख ॥ ३४ ॥ ऐसा जो का सत्वगुण । तोचि येथे स्वर्ग जाण । आता नरकाचे लक्षण । तुज सपूर्ण सांगेन ॥ ३५ ॥

नरकस्तम उन्नाहो बधुर्गुरुरह सखे । गृह शरीर मानुष्य गुणाढ्यो ह्याढ्य उच्यते ॥ ४३ ॥

कामक्रोधलोभउद्रेक । तेणे खवळे महामोह देख । तो बुडवी सज्ञान विवेक । एकलें एक तम वाढे ॥ ३६ ॥ अरुणोदयीं दाटे कुहंर । निबिड पडे अधकार । न कळे दिवसनिशाव्यवहार । सूर्यचंद्र दिसेना ॥ ३७ ॥ यापरी गा निजचित्तीं । अधतमें वाढे वृत्ती । कर्तव्याकर्तव्यस्थिती । एकही स्फूर्ति स्फुरेना ॥ ३८ ॥ ऐसा तमाचा उन्नाहं उद्रेक । त्या नाव जाण महानरक । परी यमयातना जे दुःख । तो नरक ह्मणों नये ॥ ३९ ॥ यमयातना पाप झडे । महामोहें पाप वाढे । याम्य नरक ते वापुडे । अतिनरक गाढे महामोहीं ॥ ५४० ॥ काम क्रोध लोभ देख । हेचि तीनी निरयदायक । तेथ महामोहो आवश्यक । जै होय एक अंधतम ॥ ४१ ॥ इतुका मिळे जेथ समुदावो । त्यातें बोलिजे तमउन्नाहो । ऐसा जेथ घडे भावो । तो पुरुष पहा वो नरकरूप ॥ ४२ ॥ जो घोरनरकाप्रती जाये । त्याचा तेथूनि उद्धार होये । तमउन्नाह ज्यासी प्राप्त होय । त्याचा निर्गम नोहे महाकल्पातीं ॥ ४३ ॥ ऐसी तमउन्नाहाची ख्याती । ऐकोनि उद्धव कटाळे चित्ती । ऐसे बुडते जीव तमोवृत्ती । त्याची उद्धारगती कोण करी ॥४४॥ ऐसा उद्धवाचा भावो । जाणोनि बोलिला देवाधिदेवो । बुडतयातें उद्धरी पहा वो । गुरुरावो निजसखा ॥४५॥ ऐसा गुरु तूं कोण ह्मणशी । मी नित्य लागें ज्याच्या पायांशीं । जो चिन्मात्र पूर्ण ब्रह्मराशी । गुरु नाम तयासी बोलिजे ॥ ४६ ॥ त्या ब्रह्मापरीस अधिकता । गुरूसी आलीसे तत्त्वता । ब्रह्म ब्रह्मत्वे हा प्रतिपादिता । येऱ्हवीं ब्रह्माची वार्ता कोण पुसे ॥ ४७ ॥ अज अव्यय अनंत । अच्छेद्य अभेद्य अपरिमित । हे ब्रह्ममहिमा समस्त । सद्गुरूनीं येथ विस्तारिली ॥४८॥ ऐशी ऐकता सद्गुरुकीर्ती । जडजीव उद्धरती । गुरुनामाची महाख्याती । ऐकोनि कांपती यमकाळ ॥ ४९ ॥ त्या सद्गुरूचें महिमान । करी बुडत्याचें उद्धरण । निवारी जन्ममरण । शिष्यसमाधान निजदाता ॥ ५०० ॥ सुहृद आप्त सखा बधू । शिष्याचे सद्गुरु प्रसिद्धू । निवारूनि नरकसंबंधू । परमानंदू सुखदाता ॥ ५१ ॥ आता गृहाचे लक्षण । तुज मी सागेन सपूर्ण । माड्या गोपुरें धवळारें जाण । गृहप्रमाण तें नव्हे ॥५२॥

१ परदोप, दुसऱ्याचे उणे २ च्युत होणारा ३ उत्पथ=आडमार्ग ४ देवलोकास ५ सत्वगुणाची वृद्धि हाच स्वर्ग होय ६ काम, क्रोध व लोभ याची अमर्याद उकळी ७ गुहा अधारानें भरून जाते ८ दिवस किंवा रात्र हा व्यवहार ९ उठाव व वाढ १० यालोकींच्या वेदना ११ यमाचे १२ नरकास नेणारे १३ सुटका १४ मिळतात १५ गोपुरें ह्मणजे पुरद्वारें व धवळारें ह्मणजे चुनेगची वाडे

मनुष्यदेह तो गृहाश्रम । जेथें नित्य वसे मी पुरुषोत्तम । तेथील करितां स्वधर्मकर्म । आत्माराम उल्हासे ॥ ५३ ॥ ज्या नरदेहाचिये प्राप्ती । इंद्रादिक देव वांछिती । वेद वानी[1] ज्या देहाची कीर्ति । निजमोक्षप्राप्ती नरदेहीं ॥ ५४ ॥ निजगृह जें साचार । तें जाणावें नरशरीर[2] । आता आढ्यपणाचा[3] विचार । तोही प्रकार अवधारीं ॥ ५५ ॥ जो ज्ञानगुणीं अतिसपन्न । जें कल्पांतींही नें वेंचे[4] धन । तोचि आढ्यतम जाण । येर तें धन नश्वर ॥ ५६ ॥ नश्वर धनाची आढ्यता । अवश्य नेत अधःपाता । ज्ञानधने जे आढ्यता । तेणें ये हाता परब्रह्म ॥ ५७ ॥

दरिद्रो यस्त्वसतुष्ट कृपणो योऽजितेन्द्रिय । गुणेष्वसक्तधीरीशो गुणसङ्गो विपर्यय ॥ ४४ ॥

ऐक दरिद्राचें लक्षण । गांठीं असतां कोटी धन । ज्याचें संतुष्ट नाहीं मन । परम दरिद्री जाण या नांव ॥ ५८ ॥ ज्याचे गांठी नाहीं कांचवंटी[5] । परी सतुष्टता नित्य पोटीं[6] । तोचि संपन्न सकळ सृष्टीं । सत्य गोष्टी हे उद्धवा ॥ ५९ ॥ गांठीं असोनिया धन । जो पोटा न खाय आपण । सदा लोलिंगत[7] मन । दरिद्रलक्षण या नाव ॥ ५६० ॥ यावरी जें कृपणपण । ऐक त्याचेंही लक्षण । जेवी राजा बाधी सेवकजन । तेवीं इंद्रियांअधीन जो होय ॥ ६१ ॥ निर्धारितां निजरूप जाण । सर्वांचा राजा तो आपण । तें विसरोनि होय दीन । इद्रियांअधीन होऊनि ठाके ॥ ६२ ॥ मन तयाचें आज्ञाधार । मनाची इंद्रियें किंकर । त्यांच्यानीं हा होय डिंगर[8] । अजितेंद्रियें होय थोर कृपणत्व ऐसें ॥ ६३ ॥ निज-किंकराचीं किंकरें । त्या इंद्रियांचीं हा [9]वोळंगे द्वारें । अजितेंद्रियत्वे अतिखरें । निजांगीं सुभरे कृपणत्व ॥ ६४ ॥ या नांव गा कृपणपण । तुज म्या सागीतलें जाण । आतां ईश्वराचें सुलक्षण । ऐक सपूर्ण उद्धवा ॥ ६५ ॥ कनक आणि कामिनी । ज्यासी नावडे मनींहूनी । तोचि ईश्वरू त्रिभुवनीं । सत्य सत्य हे वाणी उद्धवा ॥ ६६ ॥ तुवां जितुके केले प्रश्न । तितुके ज्यासी वोळगती[10] गुण । त्यांसीही ज्याचें अलिप्तपण । ईश्वरत्व सपूर्ण त्या नाव ॥ ६७ ॥ कनक आणि कामिनी । यांचा पंगिस्त[11] मनींहूनी । तोचि अनीश्वरू जनीं । हें सत्य मानीं उद्धवा ॥६८॥ शमादि सांगीतले प्रश्न । त्याचें जें विपरीत लक्षण । तेचि अनीश्वरत्व जाण । अशमादि गुण ते ठायीं ॥ ६९ ॥

एत उद्धव ते प्रश्ना सर्वे साधु निरूपिता । किं वर्णितेन बहुना लक्षण गुणदोषयो ॥ ४५ ॥

उद्धवा तुझे सकळ प्रश्न । म्या निरूपिले सुलक्षण । जेणें होइजे ब्रह्मसपन्न । तैसें व्याख्यान सागीतले ॥ ५७० ॥ संसारी गुणदोपलक्षण । सागता अपरिमित जाण । यालागीं धरावे मौन । परम [12]कठिण गुणदोष ॥ ७१ ॥ गुणदोष नायकावे[13] कानी । गुण-दोष न देखावे नयनीं । गुणदोष न बोलावे वदनीं । गुणदोष मनीं न धरावे ॥ ७२ ॥ ब्रह्मज्ञानाचें मुख्य लक्षण । तेही बहुत नाहीं निरूपण । श्लोकार्धें श्रीकृष्ण । स्वयें आपण सागत ॥ ७३ ॥

---

१ वर्णितो २ निजशरीर ३ सपनपणाचा ४ सरत नाहीं ५ काचेचा तुकडा ६ जवळ, गाठीं, पदरीं, पूर्वी वस्त्रादिकांच्या गाठीं लोक द्रव्य ठेवीत गाठ ह्मणजे ग्रंथि "न वेचे कदा ग्रथिचा अर्थ कांहीं"–रामदास ७ लोभी ८ एहान मूल ९ इद्रिये ताब्यात न ठेवल्यामुळें १० फिरता ११ अधीन १२ सागता येणें कठिण खरें. १३ ऐकू नयेत

गुणदोषदर्शिर्नोषो गुणस्तूभयवर्जित ॥ ४६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे भगवदुद्धवसंवादे एकोनविंशोऽध्याय ॥ १९ ॥

ब्रह्म एक परिपूर्ण । तेथें कैंचे दोष कैंचे गुण । अविद्या क्षोभली तें जाण । गुणदोपलक्षण वाढवी ॥ ७४ ॥ जो देखों लागे दोषगुण । त्यासी अविद्या क्षोभली जाण । जो न देखे गुणदोषभान । तो ब्रह्मसंपन्न उद्धवा ॥७५॥ पराचा देखावा दोषगुण । हाचि दोषामाजीं महादोष जाण । गुणदोष न देखावा आपण । हा उत्तम गुण सर्वार्थी ॥ ७६ ॥ ब्रह्मीं नाहींत दोषगुण । हें सर्वार्थीं सत्य जाण । जो देखे गा दोषगुण । ब्रह्मत्व जाण तेथे नाही ॥ ७७ ॥ जे गुणदोष देखों लागले । त्याचे ब्रह्मत्व कैसेनि गेले । त्यापाशी तें थोसें जाहले । कीं रुसूनि गेले तेथूनी ॥ ७८ ॥ जेवीं रविबिंबा राहु ग्रासी । तें दिवसा देखिजे नक्षत्रासी । तेवीं अविद्या ब्रह्मत्व जें ग्राशी । तें गुणदोषांसी देखिजे ॥ ७९ ॥ आदरें सांगे श्रीकृष्ण । उद्धवा न देखावे दोषगुण । हे माझे जीवींची निजखूण । तुज म्यां संपूर्ण सांगीतली ॥५८०॥ जनीं चौऱ्यायशी लक्षयोनी । त्यांत गुणदोष एके स्थानीं । न देखावे मनुष्ययोनीं । इतुकेनी नित्यमुक्त ॥ ८१ ॥ ह्मणसी स्वाचारपरिपाटी । गुणदोष देखावे दृष्टीं । उद्धवा हे गोष्टी खोटी । स्वधर्मराहाटी ते भिन्न ॥ ८२ ॥ निजदोष निरसावयाकारणे । स्वधर्मकर्म आचरणे । तेणे जे गुणदोष देखणें । तें नागवी धावणे जैसें जाहलें ॥ ८३ ॥ साळी पिकावया शेती । तृण जाळूनि दाढ करिती । तेथ पिकली मोळी जें जाळिती । तें तोंडीं माती पडली कीं ॥ ८४ ॥ व्हावया दोषनिवृत्ती । वेदें द्योतिली धर्मप्रवृत्ती । तेणें स्वधर्में जें दोष देखती । ते निजप्राप्ती नागवले ॥ ८५ ॥ जेवीं का सोंगें नटनटी । दाविती हावभाव नाना गोठी । परी तो भाव नाही त्याचे पोटीं । स्वधर्म त्या दृष्टीं करावा ॥ ८६ ॥ न देखोनि दोषगुण । स्वधर्ममर्यादा नोसंडून । करावे गा स्वधर्माचरण । हें मुख्य लक्षण कर्मांचें ॥८७॥ ऐशिया स्वधर्मगती । कर्ममळ निःशेष जाती । साधका निजपदप्राप्ती । गुणदोषस्थिती सांडिता ॥ ८८ ॥ गुणदोष देहाचे ठायीं । आत्मा नित्य विदेही । गुणदोष त्याच्या ठायीं । सर्वथा नाहीं उद्धवा ॥ ८९ ॥ साधकें न देखावा दोषगुण । सिद्धासी सहजचि नाहीं जाण । जरी दिसों लागले दोषगुण । तरी आली नागवण दोघासी ॥ ५९० ॥ साधकाची प्राप्ति बुडे । सिद्धाची सिद्धि तत्काळ उडे । एवं गुणदोषाचे सांकडें । दोहींकडे उद्धवा ॥ ९१ ॥ गुणदोषीं भरली सृष्टी । तेथ न ठेवावी निजदृष्टी । हे कळवळोनिया पोटीं । श्रीकृष्णें गोष्टी सांगीतली ॥ ९२ ॥ गुणदोष विविधभेद । ऐसे आहेत निषिद्ध । तरी का पां स्वमुखें गोविंद । बोलिला प्रसिद्ध वेदानुवादें ॥९३॥ येचि अर्थांचा प्रश्न । पुढे उद्धव करील जाण । तेंचि व्यासाचें निरूपण । विसावा जाण जीवशिवा ॥ ९४ ॥ तेथ सकाम आणि निष्काम भक्त । याचे अधिकार अभिव्यक्त । स्वयें सांगेल भगवंत । कथा अद्भुत ते आहे ॥ ९५ ॥ संतीं द्यावे अवधान । श्रोता व्हावें सावधान । एका विनवी जनार्दन । रसाळ निरूपण पुढें आहे ॥ ५९६ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे एकादशस्कंधे एकाकारटीकायां भगवदुद्धवसंवादे एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ अध्याय ॥ १९ ॥ श्लोक ॥ ४६ ॥ ओंव्या ॥ ५९६ ॥

---

१ साम्यावस्था ढळली कीं २ शून्य ३ स्वधर्माचारासाठीं ४ भात ५ जमिनीची मशागत, रोप ६ दाखविली ७ मुकले, फसले ८ न सोडता ९ सकट १० स्पष्ट

अध्याय विसावा.

श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥ ॐ नमो सद्गुरु चित्समुद्रा । मुक्तमोतियांचा तुजमाजीं थारा । ज्ञान वैराग्यशुक्तिद्वारा । सभाग्य नरा तूं देशी ॥ १ ॥ तुझी खोली अमर्याद । माजीं चिद्रत्नें अतिविविध । देखोनि निजप्रबोधचांद । भरतें अगाध तुज दाटे ॥ २ ॥ उलथल्या स्वानंदभरत्यासी । गुरुआज्ञामर्यादा नुल्लंघिसी । स्वानंदलहरी चढोवढीसीं । तुज माजी अहर्निशीं उसळती ॥ ३ ॥ ब्रह्मविद्या महाबंदर । तेथ निजभक्ती हें तारूं थोर । त्यासी वागविता तूं कर्णधार । प्रेमाचें साचार चढविशी शीड ॥ ४ ॥ तेथ भक्त सत सज्ञान नर । स्वयें पावविशी परपार । त्याची मागुती येरझार । सत्य साचार खुंटली ॥ ५ ॥ एक लावूनि कासेसी । भवसागरी वागविशी । बुडण्याचें भय त्यासी । महाकल्पेंसी बाधीना ॥ ६ ॥ एक बुडाले भक्तिसमरसीं । ते घातले शेषशयनापाशीं । एक बैसविले अढळतेसी । ते ब्रह्मादिकांसी न ढळती ॥ ७ ॥ तुझ्या सागरत्वाची परी । विजातीय तिळभरी । राहों नेदिसी भीतरीं । हे अगाध थोरी पैं तुझी ॥ ८ ॥ अत्यंत प्रळयीं जैं हा चढे । तैं ससार हें नांवहि बुडे । वैकुंठकैलासावरता चढे । मागेंपुढें हाचि हा ॥ ९ ॥ ऐशिया सद्गुरुसमुद्रोदर्की । एकाएकपणें हरीतकी । भीतरीं पडता आवश्यकीं । अगीकारी कीं जनार्दन ॥ १० ॥ तो जनार्दन स्वयें देखा । एकादशाची करी टीका । तेणें अभंगी घालूनि एका । कवित्व लोकां ऐकवी ॥ ११ ॥ जनार्दना आवडे एक । तो मी एका भेटताचि देख । निजात्मभावे पडिलें ऐक्य । आपुलें निजसुखें बोलवी ॥ १२ ॥ निजसुखाची कथा । त्यासी आपण होय श्रोता । मग अर्थाच्या यथार्थतां । समाधानता देतसे ॥ १३ ॥ यापरी गा जनार्दनें । एकादश मऱ्हाटा करणे । नव्हे माझे युक्तीचें बोलणे । हें स्वयें सज्ञाने जाणिजेल ॥ १४ ॥ त्या एकादशाची गतकथा । एकुणिसावा संपतां । गुणदोषाची कांहीं वार्ता । उद्धवासी तत्त्वता सांगीतली ॥ १५ ॥ गुणदोष जो देखणें । तोचि महादोष जाणणे । गुणदोष स्वयें न देखणे । तो गुण म्यां श्रीकृष्णें मानिजे ॥ १६ ॥ हें ऐकोनि देवाचें उत्तर । उद्धव चमत्कारला थोर । काय गुणदोषाचा विचार । घरोघर लोकीं केला ॥ १७ ॥ तुह्मींच वेदमुखें आपण । प्रकटिलें गुणदोषलक्षण । तें तुमचे वेदवचन । केवीं अमान्य करावे ॥ १८ ॥ ऐसे विधिनिषेधलक्षण । विचारिता तें वेदवचन । का पा निषेधी श्रीकृष्ण । उद्धव तो प्रश्न स्वयें पुसे ॥ १९ ॥ विसावे अध्यायीं निरूपण । सागावया गुणदोषलक्षण । भक्ति ज्ञान कर्म जाण । तिन्ही अधिकार भिन्न सागे न ॥२०॥ उद्धव ह्मणे हे श्रीकृष्ण । तूं वेदरूपें आपण । बोलिलासी दोषगुण । तें परम प्रमाण आह्मी मानूं ॥ २१ ॥ हा विधि हा निषेध । हें दाविताहे तुझा वेद । तो वेदानुवाद विशद । ऐक प्रसिद्ध सागेन ॥ २२ ॥

---

१ चैतन्यसागरा २ ज्ञानरत्नें. ३ आत्मज्ञानरूपी चद्र ४ शुद्ध आनदाचें भरतें उसळलें असता ५ चढाओढीनें, एकामागून एक अशा ६ व्यापाराची मोठी जागा ७ जहाज ८ नावाडी. ९ वेगळी १० वाळहर्तकी. ११ ब्रह्मानुभव १२ भोगवी १३ प्राकृत, सुलभ, महाराष्ट्र. १४ चकित झाला

उद्धव उवाच–विधिश्च प्रतिषेधश्च निगमो हीश्वरस्य ते । अवेक्षतेऽरविन्दाक्ष गुणदोषं च कर्मणाम् ॥ १ ॥

कमलनयना श्रीकृष्णा । विधिनिषेधलक्षणा[1] । दाखवीतसे दोषगुणा । तुझी वेदाज्ञा प्रसिद्ध ॥ २३ ॥ तुझिया वेदाचे वेदविधि । गुणदोषीं जडली बुद्धी । ते मी सांगेन प्रसिद्धीं । कृपानिधी अवधारीं ॥ २४ ॥

वर्णाश्रमविकल्पं च प्रतिलोमानुलोमजम् । द्रव्यदेशवयःकालान् स्वर्गं नरकमेव च ॥ २ ॥

तुझी जे गा वेदवाणी । उघडी गुणदोषांची खाणी । अधममध्यमोत्तम मांडणी । वर्णाश्रमपर्णी भेद दावी ॥ २५ ॥ द्रव्य विहित अविहित । हेंही वेद असे दावित । देश पुनीत अपुनीत । काळही दावीत सुदुदुष्टत्वे[2] ॥ २६ ॥ पूर्ववयीं चित्त निश्चित । तारुण्यें तेंचि कामासक्त[3] । वार्धकीं[4] तें अतिकुश्चित । तेंवी शुद्धीं[5] उपजवित गुणदोष वेदू ॥ २७ ॥ तुझाचि गा वेद देख । सूचिताहे स्वर्ग नरक । तेणे कर्माचें आवश्यक । साधक बाधक तो दावी ॥ २८ ॥ वर्णाश्रमामाजीं गुज । प्रतिलोमानुलोमज[6] । ऐसा नाना भेदभोज । वेदेंचि सहज नाचविजे ॥२९॥ उत्तम वर्णाची जे नारी । हीन वर्णाचा गर्भ धरी । तिची संतती संसारीं । अभिधान धरी प्रतिलोमज[7] ॥३०॥ तेचि संतती प्रसिद्ध । सूत वैदेह मागध । ऐसिया नामाचें जें पद । तें जाण शुद्ध प्रतिलोमज ॥ ३१ ॥ हीन वर्णाची जे नारी । उत्तम पुरुषाचा गर्भ धरी । ते अनुलोमज[8] संसारीं । शास्त्रकारी बोलिजे ॥ ३२ ॥ अंबष्ठ आणि मूर्धावसिक्त । प्रवृत्त[9] कायस्थ आणि सारस्वत । इत्यादि नावे जे वर्तत । ते जाण समस्त अनुलोमज ॥ ३३ ॥ ऐसे नाना भेदप्रकार । अविधिविधीचा विचार । वेद प्रकाशितो[10] साचार । गुणदोषां माहेर वेदू तुझा ॥ ३४ ॥

गुणदोषभिदादृष्टिमन्तरेण वचस्तव । निःश्रेयसं कथं नृणां निषेधविधिलक्षणम् ॥ ३ ॥

हे गुण आणि हे दोष । उभयता वैर लावी देख । तुझा वेद गा आवश्यक । होय प्रकाशक गुणदोषां ॥ ३५ ॥ वैर लावूनि वेदवाणी । वाढवी गुणदोषमांडणी । तेथ मोक्ष पाविजे प्राणी । वेदवचनीं घडे केवीं ॥ ३६ ॥ राऊळ[11] बोलिले आपण । जे न देखावे दोषगुण । तूंचि म्हणसी वेद प्रमाण । तें दोषगुण देखावे ॥ ३७ ॥ एवं ऐकता तुझें वचन । उभयता आली नागवण[12] । वेद प्रमाण कीं अप्रमाण हें ॥ समूळ जाण कळेना ॥ ३८ ॥ तुझ्या वचना विश्वासावें । तें गुणदोषा न देखावें । तुझें वेदवचन मानावें । तें देखावें गुणदोषा[13] ॥ ३९ ॥ ऐसे तुझेनि बोलें जाण । संशयीं पडले सज्ञान । मा इतर साधारण जन । त्याची कथा कोण ये ठायीं ॥४०॥ आशंका ॥ माझें वचन वेदवचन । दोन्ही एकरूपें म्हणशी प्रमाण । तरी गुणदोषदर्शन । का पां विलक्षण[14] परस्परें ॥ ४१ ॥ माझें वेदाचें विधान । नव्हता वेदार्थाचें ज्ञान । म्हणशी मोक्ष न घडे जाण । वेद प्रमाण या हेतू

१ वेद पुण्यदायक म्हणून कांहीं कर्मे करावयास सांगतो व पापकर म्हणून कांहींचा निषेध करितो २ बऱ्या वाईट, शुभाशुभ रीतीनें ३ विषयात रंगलेलें ४ वार्धक्य ५ ते विशुद्धी, बुद्धि ६ याचें विवरण पुढें आहे ७ उत्तम स्त्रीच्या ठिकाणीं हीनवर्ण पुरुषापासून झालेली संतती ती प्रतिलोमज होय, जसें सूत (ब्राह्मणीच्या ठिकाणीं क्षत्रियापासून झालेला) ८ उच्चवर्ण पुरुषापासून हीनवर्ण स्त्रीच्या ठिकाणीं झालेली प्रजा ती अनुलोमज, जसें, अंबष्ठ (ब्राह्मणापासून वैश्यस्त्रीच्या ठायीं झालेला) ९ प्रवृत्तिकारक १० दाखवितो ११ देव. १२ हानि १३ या ओंवीत आशंका पुरेख मांडली आहे १४ विरुद्ध

॥ ४२ ॥ त्या मोक्षामार्जी काय कठिण । सकळ कर्में सांडिता जाण । घरा मोक्ष ये आपण । सहजचि जाण न प्रार्थितां ॥ ४३ ॥ ह्मणसी वेदार्थ न कळतां । कर्म करिता कां त्यागितां । कदा मोक्ष न ये हाता । जाण तत्त्वता निश्चित ॥ ४४ ॥ भासला दोराचा सर्प थोर । तेथ जपतां नाना मंत्रभार । करिता वाजंत्र्यांचा गजर । मारितां तिळभर ढळेना ॥ ४५ ॥ तो सादरें निरीक्षितां जाण । होय त्या सर्पाचें निरसन । तेवी निर्धारिता वेदवचन । भवभय जाण निरसे ॥ ४६ ॥ भवभयाची निर्मुक्तता । त्या नांव जाण मोक्ष तत्त्वतां । तो वेदार्थावीण हाता । न ये सर्वथा आणिकें ॥ ४७ ॥ वेदविधान न करितां । कर्म त्यागिलें उन्धतता । तेणे निजमोक्ष न ये हाता । परी पाखंडता अगीं वाजे ॥ ४८ ॥ विधानोक्त जो कर्मत्यागू । करूनि सन्यास घेतल्या सांगू । तें ह्मणसी न पडे वेदपांगू । हाही व्यंगू विचारू ॥ ४९ ॥ श्रवणाग सन्यासग्रहण । तेथही असे विधिविधान । गुरुमहावाक्यें जे श्रवण । तोही जाण वेदार्थ ॥ ५० ॥ आशंका ॥ करिता देवपितराचें यजन । ते होऊनिया प्रसन्न । मोक्ष देती आपण । तेंही वेदेंवीण घडेना ॥ ५१ ॥ स्वाहाकारें तृप्त सुर । स्वधाकारें तृप्त पितर । वेदविनियोगेंवीण सुरपितर । प्रसन्नाकार कदा नव्हती ॥ ५२ ॥

पितृदेवमनुष्याणा वेदश्चक्षुस्तवेश्वर । श्रेयस्त्वनुपलब्धेऽर्थे साध्यसाधनयोरपि ॥ ४ ॥

नाथिलेचि चराचर । देव मनुष्य आणि पितर । वेदें प्रकाशूनि साचार । पूज्यत्वे थोर प्रतिपादी ॥ ५३ ॥ त्याहीमाजी अतिविपम । उत्तम मध्यम आणि अधम । हे त्रिविध भेदसभ्रम । वेद उपक्रम करूनि दावी ॥ ५४ ॥ यापरी गुणदोपलक्षण । तुवांचि वाढविले आपण । या नाव ह्मणसी मोक्षसाधन । तरी का गुणदोप निवारिसी ॥ ५५ ॥ ऐशिया निरूपणघडामोडी । तुझेनि बोले पडे ऑडी । तेणे गुणदोपाची परवडी । बाधा रोकडी अंगीं वाजे ॥ ५६ ॥ अवघा ससार काल्पनिक । तेथ एक स्वर्ग एक नरक । हा मोक्ष हा अतिबंधक । येणे वेदवादें लोक भ्रमविले तुवा ॥ ५७ ॥ पूर्वीं पुरुपाचे पोटी । नव्हती गुणदोपाची गोठी । तुझ्या वेदानुवादपरिपाटीं । गुणदोपीं दृष्टी दृढ झाली ॥ ५८ ॥ एवं तुझेनि बोले जाण । लोकासी आली नागवण । भोगावया नरक दारुण । भ्रामक जाण वेदोक्ति तुझी ॥ ५९ ॥

गुणदोपभिदादृष्टिर्निगमात्ते न हि स्वत । निगमे नापवादश्च भिदाया इति ह भ्रम ॥ ५ ॥

एवं नानागुणदोपदृष्टीं । तुझेनि वेदें वाढविली सृष्टी । स्वतां पुरुपाचे पोटी । गुणदोपदृष्टी असेना ॥ ६० ॥ तुझ्या वेदानुवादविस्तरें । गुणदोप झाले खरे । ते तुझेनिही बलात्कारें । चित्तावाहेरें न निघती ॥ ६१ ॥ अनादि वेद प्रमाण । हें तुझें मुख्य वेदवचन । आता न देखावे दोपगुण । हें नवे वचन मानेना ॥ ६२ ॥ पहिले प्रकाशिले दोपगुण । आता निवारावया काय कारण । हें न कळता सपूर्ण । भ्रमित मन होतसे ॥ ६३ ॥ या भ्रमाची भ्रमनिवृत्ती । कृपेनें करावी कृपामूर्ती । ऐकोनि उद्धवाची वचनोक्ती । काय

---

१ विचारान पाहतां त्या सर्पाचें निरसन होतें २ उन्मत्तपणानें. ३ अविचाराचा ४ मिथ्या ५ सदेह, शका ६ प्रकार ७ वेदकाळापूर्वीं ८ वेदरूप आज्ञेनें. ९ पटत नाहीं

श्रीपति बोलिला ॥ ६४ ॥ ऐकोनि उद्धवाची विनंती । योगत्रयाची उपपत्ती । अधिकार-भेदें वेदार्थप्राप्ती । स्वयें श्रीपति सांगत ॥ ६५ ॥

श्रीभगवानुवाच–योगास्त्रयो मया प्रोक्ता नृणां श्रेयोविधित्सया ।
ज्ञानं कर्म च भक्तिश्च नोपायोऽन्योऽस्ति कुत्रचित् ॥ ६ ॥

तेथ मेघगंभीरा वाणी । गर्जोनि बोले शार्ङ्गपाणी । माझे परम कृपेवाचूनी । माझी वेदवाणी कळेना ॥ ६६ ॥ वेदशास्त्रार्थं अतिसपन्न । जरी झाले अतिसज्ञान । परी माझ्या अनुग्रहेंवीण । माझा वेदार्थ जाण कळेना ॥ ६७ ॥ ब्रह्मा चहूं मुखीं वेद पढे । त्यासीही वेदार्थाचें चोखडें । वर्म नातुडेचि धडफुडें । मा इतर बापुडे ते किती ॥ ६८ ॥ ब्रह्मा वेदार्थ आकळिता । तै शखासुर वेद का नेता । ब्रह्मा वेदार्थी लीन होता । तै नाभिलाषिता सरस्वती ॥ ६९ ॥ माझा वेदाचा वेद निर्धार । तुज मी सांगेन साचार । ऐक उद्धवा सादर । वेदविचार तो ऐसा ॥ ७० ॥ माझ्या वेदासी नाहीं बहु वड । वृथा न बोले उदड । ज्ञान भक्ति कर्मकाड । वेद त्रिकांड नेमस्त ॥ ७१ ॥ माझिया वेदाची उक्ती । या तिहीं योगातें प्रतिपादिती । यावेगळी उपायस्थिती । नाहीं निश्चितीं उद्धवा ॥ ७२ ॥ कोण ते तीनी योग । कैसे अधिकाराचे भाग । तेही पुसशी जरी चाग । तरी ऐक सांग सांगेन ॥ ७३ ॥

निर्विण्णानां ज्ञानयोगो न्यासिनामिह कर्मसु । तेष्वनिर्विण्णचित्तानां कर्मयोगस्तु कामिनाम् ॥ ७ ॥

जे का ब्रह्मभुवनपर्यंत । साचार जीवींहूनि विरक्त । जे विधिपूर्वक सकल्पयुक्त । कर्म त्यागित सन्यासी ॥ ७४ ॥ ऐशिया अधिकाऱ्याकारणें । म्या ज्ञानयोग प्रकट करणें । जे का निजज्ञान साधणे । मज पावणे सायुज्यता ॥७५॥ आता जे का केवळ अविरक्त । विषयालागीं कामासक्त । त्यालागीं म्या प्रस्तुत । कर्मयोग येथ प्रकाशिला ॥ ७६ ॥ उच्च नीच अधिकारी देख । दोनी सांगीतले सविशेख । आता तिसरा अधिकारी अतिचोख । अलौकिक अवधारी ॥ ७७ ॥

यदृच्छया मत्कथादौ जातश्रद्धस्तु यः पुमान् । न निर्विण्णो नातिसक्तो भक्तियोगोऽस्य सिद्धिदः ॥ ८ ॥

हरिकथा अवचेचि ऐकती । परी माझी श्रद्धा नुपजे चित्तीं । कोणा एका अभिनव-गती । श्रद्धाउत्पत्ती श्रवणेंचि होय ॥ ७८ ॥ आईक श्रद्धेचें लक्षण । जें जे करी कथा-श्रवण । ते हृदयीं वाढे अनुसधान । सप्रेम मन उल्हासे ॥७९॥ नवल कथेची आवडी । दाटती हरिखाचिया कोडी । हृदयीं स्वानंदाची उभवी गुढी । एवढी गोडी श्रवणार्थी ॥८०॥ विषयाचें दोषदर्शन । मुख्यत्वे बाधक स्त्री आणि धन । आवरावीं रसना शिश्न । हे आठवण अहर्निशीं ॥८१॥ घायीं आडकले फळें । तें पानपेनों उपचेंरवळें । तेवीं विषयदोष भोगमेळें । कदाकाळें शमेंनां ॥ ८२ ॥ येतां देखोनिया मरण । स्वयें होय कंपाय-

१ कर्मयोग, भक्तियोग व ज्ञानयोग २ मेघगर्जनेसारख्या गंभीर वाणीन ३ प्रमादावांचून, कृपेवांचून ४ सार, यथार्थ ५ समजता, सांभाळता ६ वेदरहस्याशीं तादात्म्य पावता, तर सरस्वतीचा अभिलाष कां करिता ? ७ कर्मफळें भोगण्याविषयाची ज्याची इच्छा नष्ट झाली नाहीं ८ विलक्षण ९ मनन, चिंता १० बाणादिकांचे घाव ११ योग्य उपचार केले असता घाबरें करीत नाहीं १२ नष्ट होत नाहीं.

मान । तेवीं विषयभोग दारुण । देखोनि आपण चळी कांपे ॥ ८३ ॥ एवं विषयीं दोषदर्शन । सर्वदा देखे आपण । परी त्यागालागी जाण । सामर्थ्य पूर्ण आथिना ॥ ८४ ॥ सेवकीं राजा बंदीं धरिला । तया स्त्रीचंदनादि भोग दीधला । परी तो त्यासी विषप्राय जाहला । भोगीं उबगला अगत्यतां ॥ ८५ ॥ एवं भोगितां त्या भोगासी । नित्य पाहे निजनिर्गमासी । तेवीं भोगिता हा विषयासी । अहर्निशी अनुतापी ॥ ८६ ॥ यापरी जो नव्हे विषयासक्त । ना निधडा जो नव्हे विरक्त । यालागी माझा भक्तिपंथ । मी बोलिलों निश्चित वेदवाक्यें ॥८७॥ येहीकरितां माझी भक्ती । माझ्या स्वरूपीं लागे प्रीती । सहजे होय विषयविरक्ती । एवं सिद्धिदाती भक्ति हे माझी ॥८८॥ मी वेदोक्त बोलिलों आपण । तेही त्रिविध योग सपूर्ण । ज्ञान कर्म उपासन । वेदोक्त लक्षणविभागें ॥ ८९ ॥ तेथ कोण देखे दोषगुण । कोणासी दोहींचे अदर्शन । मध्यम भागें वर्ते कोण । तेंही लक्षण अवधारीं ॥ ९० ॥ जो आसक्त विषयांवरी । तो कर्ममार्गीचा अधिकारी । त्यासी गुणदोषाहातीं नाही उरी । हें सांगेल श्रीहरी पुढिले अध्यायीं ॥ ९१ ॥ जो कां विरक्त ज्ञानाधिकारी । तो गुणदोषांहूनि बाहेरी । तो पाहता अवघे ससारी । न देखे तिळभरी गुणदोष ॥ ९२ ॥ जग अवघें ब्रह्मपूर्ण । तेथ कैचे दोषगुण । ऐसे जे ज्ञानसपन्न । त्यां दोषदर्शन असेना ॥ ९३ ॥ अतिआसक्त ना विरक्त । ऐसे कां जे माझे भक्त । ते पूर्वी गुणदोष देखत । परी सांडित विवेकें ॥९४॥ भूतीं भूतात्मा मी परेश । तेथ देखों नये गुणदोप । ऐसे भजननिष्ठ राजहस । ते गुणदोष साडिती ॥ ९५ ॥ मी वेदार्थीं बोलिलों दोषगुण । ते दोष त्यागालागी जाण । पराचे देखावे दोषगुण । हें वेदवचन असेना ॥ ९६ ॥ ऐसे करावे वेदार्थश्रवण । दोष त्यजूनि घ्यावा गुण । परी पुढिलांचे दोषगुण । सर्वथा आपण न देखावे ॥ ९७ ॥ जो ज्याचे गुणदोष पाहे । तो त्याचा पापविभागी होये । जो पुढिलांचे गुणदोष गाये । तो निरया जाये तेणें दोषें ॥ ९८ ॥ आतां कर्मांचा अधिकारू । सागताहे शारगधरू । तो जाणोनियां विचारू । कर्मादरू करावा ॥ ९९ ॥

तावत्कर्माणि कुर्वीत न निर्विद्येत यावता । मत्कथाश्रवणादौ वा श्रद्धा यावन्न जायते ॥ ९ ॥

तंवचि करावा कर्मादर । जंव विरक्ति नुपजे साचार । ठाकल्या विरक्तीचें घर । स्वर्गससार मळप्राय ॥ १०० ॥ हो कां वमिलिया मिष्टान्ना । परतोनि श्रद्धा न धरी रसना । तेवीं विषयभोगीं जाणा । साचार मना चिळशी उपजे ॥ १ ॥ तेथ कर्माची परिपांटी । समूळ खुंटली गा गोठी । कां दैवयोगें उल्हासू पोटीं । माझ्या कथेचा उठी श्रवणादरू ॥२॥ करितां माझी कथा श्रवण । प्रेमें बोसडे अत करण । विसरे देहगेहाची आठवण । तेथें प्रत्यवाय जाण बाधीना ॥३॥ जैसें माझे कथेचें श्रवण । तैसेचि माझें हृदयीं स्मरण । तेथें प्रत्यवाय धरी चरण । येथून बोळवण माझी झाली ॥ ४ ॥ करिता मत्कथाश्रवण । लोपल्या कोटिकर्माचरण । प्रत्यवाय न बाधी जाण । हा प्रताप पूर्ण मत्कथेचा ॥ ५ ॥

---

१ असेना २ कंटाळला ३ धैर्याचा ४ बाकी ५ दुसऱ्याचे ६ विषयवैराग्य झालेल्या पुरुषानें ज्ञानयोग करावा, स्वर्गादि सुखभोगेच्छा धरणाऱ्यानें कर्मयोग करावा, व विषयाचा तिटकारा उत्पन्न झाला आहे, पण ते सोडवत नाहींत अशा अर्धवट विरक्तानें भक्तियोग करावा भक्तियोगानें विषय हळूहळू सुटत जातात व पुरुष शुद्ध होऊन कृतकार्य होतो ७ तीव्र वैराग्य. ८ जिह्वा ९ तिटकारा १० मार्ग, रहाटी ११ भरून जातें १२ विधिनिषेधाचे ताप

समनिश्लोक ॥ मत्कर्म कुर्वता पुसा कर्मलोपो भवेद्यदि । तत्कर्म तेषां कुर्वन्ति तिस्रः कोट्यो महर्षयः ॥ १ ॥

माझी करितां सप्रेम भक्ती । भक्ताचीं नित्यकर्में राहती । तेतीस कोटी ऋपिमहती । सपूर्ण करिती कर्में त्याची ॥ ६ ॥ एवढे मत्कथेचें महिमान । माझें करिता कीर्तन पूजन । तेथें प्रत्यवायाचे तोंड कोण । संमुख वदन दावूं न शके ॥ ७ ॥ हो का पूर्ण विरक्त नर । कां माझे सेवेसी जो तत्पर । तेथ कर्म बापुडें किंकर । हें स्वयें श्रीधर बोलिला ॥ ८ ॥ कर्में करिता स्वधर्मस्थिती । उद्धवा आहे माझी प्राप्ती । ते मी सागेन तुजप्रती । यथानिगुती अवधारीं ॥ ९ ॥

स्वधर्मस्थो यजन्यज्ञैरनाशी काम उद्धव । न याति स्वर्गनरको यद्यन्यन्न समाचरेत् ॥ १० ॥

गृहस्थाश्रमीं स्वधर्मस्थिती । जरी विचरेना अन्यगती । तरी यैयैंचि लाहे विरक्ती । सुनिश्चितीं उद्धवा ॥ ११० ॥ अन्यगतींचे विवरण । ते तूं ह्मणशील कोण । ऐक त्याचेंही लक्षण । समूळ खूण सागेन ॥ ११ ॥ परद्रव्य परदाराती । परापवादाची वंदंती । ही नांव गा नारकी गती । जाण निश्चितीं निर्धारू ॥ १२ ॥ दिविभोगाचेनि श्रवणें । ज्याच्या मनाचे वैसे धरणे । कर्में तदनुकूल करणें । तै स्वर्गा भोगणे अलोट ॥ १३ ॥ या जाण दोन्ही अन्यगती । यातूनि काढूनिया वृत्ती । यज्ञादिकीं मज यजिती । नैराश्यस्थिति नित्यनैमित्यें ॥ १४ ॥ तै न पडे स्वर्गांचे पेणें । न घडे नरकासी जाणे । येचि लोकीं विरक्त होणे । तेंचि बोलणे हरि बोले ॥ १५ ॥

अस्मिंल्लोके वर्तमान स्वधर्मस्थोऽनघ शुचि । ज्ञान विशुद्धमाप्नोति मद्भक्ति वा यदृच्छया ॥ ११ ॥

असंता ये लोकीं वर्तमान । ऐसें करिता स्वधर्माचरण । होय पुण्यपापांचें निर्दळण । निर्मळत्वे जाण तो अतिपवित्र ॥ १६ ॥ तेथ निरसोनि भवबंधन । प्रकाशे माझें शुद्ध ज्ञान । का सप्रेम माझें भजन । परा भक्ति जाण तो लाहे ॥ १७ ॥ जे भक्तीमाजीं मी आपण । सदा होय भक्ताअधीन । तेथ मोक्षासहित ज्ञान । येऊनि आपण पाया लागे ॥ १८ ॥ ऐक ज्ञानाचा परिपाक । ससारा नाव महादुःख । मोक्ष तो ह्मणे परम सुख । मद्भक्त देख दोनी नेंणे मनी ॥ १९ ॥ सप्रेम करिता माझें भजन । नाठवे भवभयबंधन । तेथ मोक्षासी पुसे कोण । मद्भक्ता पूर्ण भक्तीचा उल्हास ॥ १२० ॥ ज्यातें ह्मणती महा दुःख । तें भक्तासी भगवद्रूप देख । ज्यातें ह्मणती परम सुख । तेंही आवश्यक भगवत ॥ २१ ॥ यापरी भक्त माझ्या भजनीं । विसरला सुखदुःखें दोनीं । मी एकू भगवत्तूना‐ चूनी । आन त्रिभुवनीं देखेना ॥ २२ ॥ ऐशी माझी भक्ति पूर्ण । साधूनि आणिता न ये जाण । जैं मी भगवंत होय प्रसन्न । तैं यदृच्छा जाण हे भक्ति लाभे ॥ २३ ॥ मी कैसेनि होय प्रसन्न । ऐसे कल्पील तुझें मन । तेथ नरदेह गा कारण । माझें प्रसन्नपण व्हावया ॥ २४ ॥

स्वर्गिणोऽप्येतमिच्छन्ति लोक निरयिणस्तथा । साधक ज्ञानभक्तिभ्यामुभय तद्साधकम् ॥ १२ ॥

ज्यांसी स्वर्गभोगाची थोर जोडी । जिहीं अमरत्वाची उभविली गुढी । जे पडले

---

१ काय, काय किमतीचें २ समोर तोंड दाखवू शकत नाहीं ३ परनिंदेच्या गोष्टी ४ नरकसबधी ५ अवश्य ६ स्वधर्माचें आचरण करणारा ह्मणजे कर्मयोगी मनुष्य जर फलाशा सोडील व निषिद्ध किंवा काम्य कर्म करणार नाहीं, तर स्वर्गनरकांची त्याला भीति नाहीं ७ वस्ती, मुक्काम. ८ राहत असतांना ९ प्रपचबुद्धि १० फत्तादेवा ११ भासीत नाहीं. १२ दुसरा १३ दैवयोगानें १४ प्राप्ति, लाभ

स्वर्गीचे वांदवडीं । ते वांछिती आवडीं नरदेहातें ॥ २५ ॥ नरकयातना महाथोर । जिहीं भोगिले भोग घोर । ते मनुष्यदेहातें नर । अतिसादर वांछिती ॥ २६ ॥ नरदेह परम पावन । जो भक्तिज्ञानाचें आयतेन[2] । जेणे साधे ब्रह्मज्ञान । तो धन्य धन्य नरदेह ॥२७॥ जेणे नरदेहें जाण । निःशेष खुंटे जन्ममरण । जेणें जीव पावे समाधान । स्वानंदघन स्वयें होय ॥ २८ ॥ ज्या नरदेहाचे संगतीं । होय अविद्येची निवृत्ती । लाभे भगवत्पद-प्राप्ती । हे विख्यात ख्याती नरदेहीं ॥ २९ ॥ ज्या नरदेहाची प्राप्ती । प्राणिमात्र[3] वांछिती । प्राणी वापुडे ते किती । स्वयें प्रजापती नरदेह वाछी ॥ १३० ॥ ऐसे नरदेहाचें श्रेष्ठपण । येथ साधे भक्तिज्ञान । परी भक्तिज्ञानास्तव जाण । मनुष्यपण साधेना ॥ ३१ ॥

न नर स्वर्गति काङ्क्षेन्नारकीं वा विचक्षण । नेम लोकं च काङ्क्षेत देहावेशात्प्रमाद्यति ॥ १३ ॥

झालिया नरदेहाची प्राप्ती । अधर्में होय नरकगती । कां सचिंतां पुण्यसंपत्ती । तेणें स्वर्गप्राप्ती अनिवार ॥ ३२ ॥ स्वर्गें होय पुनरावृत्ती[5] । नरकीं घोर दुःखप्राप्ती । सांडोनि देहाची प्रीती । नरदेही आसक्ती धरूं ह्मणसी ॥ ३३ ॥ मनुष्यदेहाची आवडी । तेचि देहबुद्धि रोकडी । जेथ कामक्रोधांची पडे उडी । प्रमाद[6] कोडी क्षणक्षणां ॥ ३४ ॥ नरक स्वर्ग इहलोक । यांची प्रीती सांडूनि देख । साधावे गा आवश्यक । ज्ञान चोख का निजभक्ती ॥ ३५ ॥ ज्ञान साधावयालागीं जाण । कष्टावें न लगे गा आपण । सप्रेम करितां माझें भजन । दंवडिता ज्ञान घर रिघे ॥ ३६ ॥ गव्हांची राशी जोडल्या हातीं । सकळ पक्वान्नें त्याचीं होती । तेवीं आतुडल्या माझी भक्ती । ज्ञानसंपत्ती घर रिघे ॥ ३७ ॥ द्रव्य झालिया आपुले हातां । सकळ पदार्थ घरास येती । तेवीं जोडल्या माझी भक्ती । भुक्ति-मुक्ति होती दासी ॥ ३८ ॥ ह्मणसी करिता भगवद्भक्ती । विघ्नें छळावया आड येती । मी सुदर्शन घेऊन हातीं । राखें अहोराती निजभक्ता ॥ ३९ ॥ पक्ष्याचेनि नामोच्चारें । म्यां वेश्या तारिली चमत्कारें । पाडूनि विघ्नाचें दांतोरें । म्यां व्यभिचारी उद्धरिली ॥ १४० ॥ यालागीं नरदेह पावोन । जो करी माझें भजन । तोचि ससारीं धन्य धन्य । उद्धवा जाण त्रिशुद्धी[11] ॥ ४१ ॥ भावे करितां माझे भक्तीसी । भाविक[12] उद्धरी मी हृषीकेशी । जे चढले ज्ञानाभिमानासी । ते म्यां यमासी निरविले[13] ॥ ४२ ॥ साधितां माझी भक्ति कां ज्ञान । ज्यासी चढे ज्ञानाभिमान । तो म्या आपुलेनि हातें जाण । दीधला आंदणें[14] महा-दोषा ॥ ४३ ॥ उद्धवा तूं ऐसे ह्मणशी । ते कां दीधले यमहातेशीं । तो जाचूनिया महा-दोषियांसी । ज्ञानाभिमानासी साडवी ॥ ४४ ॥ यालागी सांडूनि देहाभिमान । भावे करिता माझें भजन । पूर्वील साधु सज्ञान[15] । नरदेहें जाण मज पावले ॥ ४५ ॥

एतद्विद्वान्पुरा मृत्योरभवाय घटेत स । अप्रमत्त इद ज्ञात्वा मर्त्यमप्यर्थसिद्धिदम् ॥ १४ ॥

केवळ अस्थि चर्म मूत्र मळ । पाहतां देहो अतिकश्मळ[16] । परी ब्रह्म परिपूर्ण निश्चळ । हें निर्मळ फळ येणे साधे ॥ ४६ ॥ ऐसें नरदेहाचें कारण । जाणोनि पूर्वील सज्ञान । साडोनिया देहाभिमान । ब्रह्मसमाधान पावले ॥ ४७ ॥ देह निंद्य ह्मणोनि सांडावा ।

---

१ फंदखान्यात २ स्थान, आश्रय ३ सर्व जीव ४ सचय होता ५ पुनर्जन्म ६ चुका, दोष ७ वाहेर लोटून दिलें तरीही आपण होऊन ज्ञान घरीं येतें ८ या नावाचें चक्र ९ जारिणी स्त्री ,१० दातुर्डी, दातखिळी, दाताडें ११ निश्चयानें १२ भाविकउद्धरीं. १३ स्वाधीन केले. १४ वक्षीस १५ ज्ञानसपन्न. १६ घाणेरडें, दुर्गंधियुक्त

तरी एवढा लाभ हारवावा । वंद्य म्हणोनि प्रतिपाळावा । तें नेईल रौरवा निश्चित ॥४८॥ देह सांडावा ना मांडावा । येणे परमार्थचि साधावा । ते सावधान ऐक उद्धवा । गुह्य निजठेवा सांगेन ॥ ४९ ॥ जेणे देहें वाढे भवभावो । तेणेचि देहेंकरी पहा वो । होय संसाराचा अभावो । अहंभावो सांडिता ॥ १५० ॥ सांडावया देहाभिमान । पूर्वील साधु सज्ञान । होऊनि नित्य सावधान । ब्रह्मसंपन्न मद्रूपें ॥ ५१ ॥ नरदेहें ब्रह्मप्राप्ती । ऐसें मानूनि निश्चितीं । म्हणसी विषयभोगाचे अतीं । ब्रह्मस्थिति साधीन ॥ ५२ ॥ ऐसे विश्वासतां आपण । रोकडी आली नागवण । देहासवे लागलें मरण । हरिहरा जाण टळेना ॥ ५३ ॥ एवं देहाचें अनिवार्य मरण । ते केव्हा येईल न कळे जाण । यालागीं पूर्वींच आपण । निजस्वार्थ जाण साधावा ॥ ५४ ॥ धरिता निजदेहाची गोडी । अवचिता आदळे यमधाडी । बुडे निजस्वार्थाची जोडी । ते निजनिर्वाडीं हरि सांगे ॥ ५५ ॥

छिद्यमानं यमैरेतैः कृतनीडं वनस्पतिम् । खगः स्वकेतमुत्सृज्य क्षेमं याति ह्यलम्पटः ॥ १५ ॥

जेवीं कां वृक्षाचे अग्रीं नीडें । पक्षी करूनि वसे अतिगूढ । तळीं त्याचि वृक्षाचें बूड । छेदिती सदृढ निर्दय नर ॥ ५६ ॥ ते देखोनि वृक्षच्छेदन । पक्ष्यें सांडोनि गृहाभिमान । पळाल्या पाविजे कल्याण । राहतां मरण अचूक ॥ ५७ ॥ त्या वृक्षाचियाऐसें जाण । देहासवें लागले मरण । तेथें जीवासी राहतां जाण । दुःख दारुण अनिवार ॥ ५८ ॥

अहोरात्रैश्छिद्यमानं बुद्ध्वायुर्भयवेपथुः । मुक्तसङ्गः परं बुद्ध्वा निरीह उपशाम्यति ॥ १६ ॥

अहोरात्र आयुष्यभंग । कळिकाळाचा सवेग वेग । हा जाण नीचें नवा रोग । अंगीं सांग लागला ॥५९॥ काळें काळ वयसा खातू । हा देखोनि आयुष्याचा घातू । जाणोनि नरदेहाचा पोतू । होय अनासक्त देहगेहा ॥ १६० ॥ जाणोनि देहाचें क्षणिकपण । त्यागावया देहाभिमान । साधावया भक्तिज्ञान । अतिसावधान जो होय ॥ ६१ ॥ न सांडिता देहाभिमान । अंगीं आदळे जन्ममरण । तेणे भयें कंपायमान । वैराग्य पूर्ण स्वयें धरी ॥ ६२ ॥ वैराग्ययुक्त करितां भक्ती । होय देहाभिमानाची निवृत्ती । ते घर रिघे ज्ञानसंपत्ती । पाया लागती मुक्ती चारी ॥ ६३ ॥ ऐशी झालिया निजात्मप्राप्ती । सहजेंचि राहे प्रवृत्ती । प्रवृत्तीसी होय निवृत्ती । संसाराची शांति स्वयें होय ॥ ६४ ॥ ऐसे नरदेहा येऊनि देख । पुरुष पावले परम सुख । हें न साधिती जे मूर्ख । त्यासी देवो देख निंदित ॥ ६५ ॥

नृदेहमाद्यं सुलभं सुदुर्लभं प्लवं सुकल्पं गुरुकर्णधारम् ।
मयानुकूलेन नभस्वतेरितं पुमान् भवाब्धिं न तरेत्स आत्महा ॥ १७ ॥

चौऱ्यायशीं लक्ष जीवयोनी । त्यांत मनुष्यदेहावांचूनी । अधिकारी ब्रह्मज्ञानीं । आन कोणी असेना ॥ ६६ ॥ जेणे देहें होय माझी प्राप्ती । यालागी आद्य देहो यातें म्हणती । याची दुर्लभ गा अवाप्ती । भाग्यें पावती नरदेहा ॥ ६७ ॥ सदृढ म्हणजे अव्यंग । अविकळ सकळ भोग । नव्हे बहिरे मुके अंध पंग । सर्वांगें सांग संपूर्ण ॥ ६८ ॥ भरतखंडीं

१ घालवावा २ नरकाला ३ अनियमानें पाळूही नये ४ रहस्य ५ हानि. ६ येऊन पडेल ७ मरणाची उडी ८ जिणयानें ९ परट १० गुप्त ११ नेमके, निश्चित १२ नित्य नवा १३ आयुष्य १४ प्रातु, पात, पता १५ आत्मस्वरूपबोध १६ श्रेष्ठ १७ प्राप्ति. १८ निखोड, संपूर्ण अवयवांनीं युक्त अंग १९ सांगोपांग.

नरदेहप्राप्ती । हे परम भाग्याची संपत्ती । तेथही विवेकू परमार्थी । त्याचा वशंवर्ती[1] मी परमात्मा ॥ ६९ ॥ मी परमात्मा जेथ वशवर्ती । तेथ सुरनरांचा केवा[2] किती । परी हा देह न लभे पुढती । दुर्लभ प्राप्ती नरदेहा ॥ १७० ॥ जोखितां[3] पुण्यपाप समान । तैं नरदेहाची प्राप्ती जाण । ते पुढती पावावया आपण । जोखूनि कर्माचरण कोणी न करी ॥७१॥ पुण्य झालिया अधिक । स्वर्ग भोगणें आवश्यक । पापाचे वाढल्या तुंक[4] । भोगावे नरक अनिवार ॥ ७२ ॥ ऐशी कर्मांची गति गहन । एथ काकतालीयन्यायें[5] जाण । अवचटें लाभे माणुसपण । भवाब्धितारण महातारूं ॥ ७३ ॥ सुलभ ह्मणिजे अविकळ । सुकल्प ह्मणिजे विवेकशीळ । यासी वागविता केवळ । नावाडा[6] कुशळ गुरु कर्णधार[7] ॥७४॥ कानीं निजगुज उपदेशिता । यालागीं गुरु कर्णधारें ह्मणती तत्त्वता । कानीं धारितांचि उद्धरी भक्ता । यालागी सर्वथा गुरु कर्णधार ॥ ७५ ॥ भवाब्धीमाजी नरदेह तारूं । तेथ सद्गुरु तोचि कर्णधारू । त्यासी अनुकूल वायू मी श्रीधरू । भवाब्धिपरपारू पावावया ॥ ७६ ॥ कैसा गुरु कर्णधार कुशळ । आवर्त[8] खळाळ आंदोळें । चुकवूनि विकल्पाचे[9] कल्लोळ[10] । साम्यें पाणिढाळ[11] सवेग काढी ॥ ७७ ॥ लावूनि विवेकाचे आचले[12] । तोडिती कर्माकर्मांचीं जळें । भजनशिडाचेनि बळें । नाव चाले सवेग ॥ ७८ ॥ कामक्रोधादि महामासे । तळपती घ्यावया आमिषे[13] । त्या घालूनि शांतीचेनि पाशें । तारूं उल्हासे चालवी ॥ ७९ ॥ ठाकता सारूप्यादि बंदरे । तारुवामाजीं अतिगजरें । लागलीं अनाहत[14] तुरें । जयजयकारें गर्जती ॥ १८० ॥ नेता सलोकतेचे पेठे । तारूं उलथेल अवचटें[15] । लाविता समीपतेचे वाटे । तारूं दाटे दोहीं सवा ॥ ८१ ॥ करावें सरूपतेमाजी स्थिरू । तंव तो दाटणीचा उतरू[16] । ऐसा जाणोनिया निर्धारू । लोटिले तारूं सायुज्यामाजी ॥ ८२ ॥ ते धार्मिकाची धर्मपेंठ । नाही सुसंकारा[17] खटपट । वस्तु अवघीच चोखट । घ्यावी एकवट सवसांटी[18] ॥ ८३ ॥ ऐसे दुर्लभ नरदेहाचें तारूं । जेथ श्रीगुरुकृपें कर्णधारू । येणे न तरेच जो संसारू । तो जाणावा नरू आत्महंता ॥ ८४ ॥ नरदेह वेचिले विषयांसाठी । पुढें नरक भोगावया कल्पकोटी । तरी आपुलेनि हाते निजपोटी । शस्त्र दाटी[19] स्वयें जेवी ॥ ८५ ॥ परपारा अवश्य आहे जाणे । तेणे नाव फोडूनि भाजिजे चणे । कां पांघरुणे जाळूनि तापणे । हिंवांभेणे[20] सुज्ञानी ॥ ८६ ॥ तैसें येथ झाले गा साचार । थित्या[21] नरदेहा नागवले[22] नर । पुढा दुःखाचे डोंगर । अतिदुस्तर वोढवले ॥ ८७ ॥ सकळ योनीं विषयासक्ती । सर्वांसी आहे निश्चिती । नरदेहीं तैशी विषयस्थिती । तैं तोंडी माती पडली कीं ॥ ८८ ॥ पावोनि श्रेष्ठ नरशरीर । जो नुतरेचि संसारपार । तो आत्महत्यारा नर । सत्य साचार उद्धवा ॥ ८९ ॥ कोटी ब्रह्महत्या गोहत्यासी । प्रायश्चित्त आहे शास्त्रार्थेसी । परी आत्महत्या घडे ज्यासी । प्रायश्चित्त त्यासी असेना ॥ १९० ॥ जो आत्महत्या करूनि निमाला[23] । तो मरताचि नरकासी गेला । प्रायश्चित्ता कोण आहे उरला । मा शास्त्रार्थें बोला

१ आज्ञाधारक २ पाड, प्रतिष्ठा ३ मोजिता ४ माप, वजन ५ कावळा बसायला व फांदी मोडायला जशी एक वेळ यावी त्याप्रमाणें ६ नौका हाकणारा ७ कान हातीं धरून त्यात निजगुज सांगणारा ह्मणून कर्णधार ८ भोंवर ९ हेलकावे १० कुतर्कांच्या लाटा ११ पाण्याचे लोट १२ वल्हं १३ मासाचे लाके, मासखंडें १४ दशनादाचीं, अनुद्दताचीं १५ अकस्मात् १६ खोल पाण्यातील उतार १७ सुसकारा, श्रम, आयास १८ मोबदला १९ खुपसी २० थंडीच्या भयाने २१ असला २२ फसले २३ मेला

बोलावे ॥ ९१ ॥ अमृत विकूनि कोजी प्याला । तैसा नरदेहीं भोगू भोगविला । हा थोर नोंड जीवासी झाला । विसरोनि आपुला निजस्वार्थ ॥ ९२ ॥ लाहोनि उत्तम शरीर । व्यर्थ विपयासक्त नर । नरकीं बुडाले अपार । हें शार्ङ्गधर बोलिला ॥ ९३ ॥ असोत या मूर्खांचिया गोठी । ऐक उत्तमाची हातवटी । जे वेदार्थपरिपाटी । निजहितदृष्टी सावध ॥ ९४ ॥ अतिविरक्त जे स्वभावें । तिहीं काय कर्तव्य करावें । कोणा अर्थातें त्यजावें । तेंचि देवें सांगिजे ॥ ९५ ॥

यदारम्भेषु निर्विण्णो विरक्त संयतेन्द्रिय । अभ्यासेनात्मनो योगी धारयेदचल मन. ॥ १८ ॥

जो कर्मारंभींच विरक्त । फळाशे नातळे ज्याचें चित्त । मज निजमोक्ष व्हावा येथ । हेंही पोटांत सरेना ॥ ९६ ॥ खडतर वैराग्याची दृष्टी । इंद्रियांसी विपयाची गोष्टी । करूंचि नेदी महाहटी । धारणा नेहटी दृढ राहे ॥ ९७ ॥ करूनिया श्रवण मनन । माझ्या स्वरूपाचें अनुसंधान । अखंड करी निदिध्यासन । तिळभरी मन ढळों नेदी ॥ ९८ ॥ धरोनि धारणेचें बळ । स्वरूपीं मन अचंचळ । अणुभरी होऊं नेदी विकळ । राखे निश्चळ निजबोधें ॥ ९९ ॥ एकाकी मन पाहें । स्वरूपी कैसें निश्चळ होये । त्या अभ्यासाचे उपायें । स्वयें सांगताहे श्रीकृष्ण ॥ २०० ॥

धार्यमाण मनो यर्हि भ्राम्यदाश्वनवस्थितम् । अतन्द्रितोऽनुरोधेन मार्गेणात्मवशं नयेत ॥ १९ ॥

स्वरूपीं लावितां अनुसंधान । जरी निश्चळ नव्हे मन । न मांडी आपुले गुण । चंचळपण स्वभावें ॥ १ ॥ साधक आळसें विकळे । का आठवी विषयसोहळे । तैं स्वरूपींहूनि मन पळे । निज चंचळें स्वभावें ॥ २ ॥ तेथें नेहटूनि आसन । स्वयें होऊनि सावधान । स्मरोनि सद्गुरूचे चरण । स्वरूपीं मन राखावें ॥ ३ ॥ नेदितां विषयदान । हांटवलें क्षोभे मन । तरी न सांडोनि अनुसंधान । द्यावें अन्नपान विधानोक्त ॥ ४ ॥ आशंका ॥ सर्पा पाजिलें पीयूष । तेंचि परतोनि होय विष । तेवीं मनासी देतां विषयसुख । अधिक देख खवळेल ॥ ५ ॥ ऐसें द्यावें विषयदान । जेणें आकळलें राहे मन । तेंचि अर्थाचें निरूपण । स्वयें नारायण सांगत ॥ ६ ॥

मनोगतिं न विसृजेज्जितप्राणो जितेन्द्रिय । सत्वसंपन्नया बुद्ध्या मन आत्मवशं नयेत् ॥ २० ॥

मोकळें न सांडूनि मन । न सोडूनि अनुसंधान । करावें अन्नपानशयन । हें विषयदान निजहिता ॥ ७ ॥ साधकें साधूनि आपण । जरी जितिलें इंद्रियप्राण । तरी मोकळें सोडूं नये मन । स्वरूपीं नेहटून राखावें ॥ ८ ॥ जो मनासी विश्वासला । तो कामक्रोधीं नागवला । संकल्पविकल्पीं लुटिला । विसंचिला महामोहें ॥ ९ ॥ जाणोनि मनाचें महाबळ । त्यांसी विवेक द्यावा मोकळ । तो हालों नेदी केवळ । करी निश्चळ निजांगें ॥ २१० ॥ मनाविवेकाचे उभय संधी । सत्वसंपन्न होय बुद्धी । ते विषयाचे कंदें छेदी । तोडी उपाधी सविकार ॥ ११ ॥ मन जेथ जेथ पळोनि जाये । तेथ तेथ विवेक उभा राहे । मग सत्वबुद्धीचेनि साहें । मोडी पाये मनाचे ॥ १२ ॥ ऐसें मनाचें खुंटलिया बळ । मन स्वरूपीं

१ अडचण, संकट २ पद्धती, रीत ३ निग्रहाची ४ निश्चितही ५ लक्ष्य, चित्तैकाग्रता ६ निश्चळ करून ७ हट्टी ८ खाणें, पिणें, निद्रा, वगैरे व्यवहार ९ फसविला गेला १० नाडला ११ त्या मनाबरोबर विवेक मोकळा सोडून द्यावा म्हणजे तो त्याला योग्य शिक्षा लावील मोकळा (विशेषण)=मोकळा, सुटा १२ सत्वगुणी १३ मूळ

होय निश्चळ । जेवी जळगार केवळ । ठाके गंगाजळवस्तीसी ॥ १३ ॥ यापरी स्वरूपीं मन । स्वयें पावे समाधान । तोचि योग परम पावन । समाधान जीवशिवां ॥ १४ ॥ जीवपरमात्म्यांची एकात्मता । तोच परम योग तत्त्वतां । येचिविखींची कथा । अश्वदृष्टांतां हरि सागे ॥ १५ ॥

एप वे परमो योगो मनस' सग्रह स्मृत । हृदयज्ञत्वमन्विच्छन् दम्यस्येवार्वतो मुहु ॥ २१ ॥

जैसा अश्वारूढ उपलाणी । वश्य करी अश्वसोहणी । मागें तरंदा चाकर झणाणी । पुढें राखे नेहटूनि रागवागा ॥ १६ ॥ तेथ जे जें पाऊल वोजा करी । तेथ मान दे जीजीकारी । जेथ फुटोनि पडे बाहेरी । तेथ तरट मारी सर्वर्म ॥ १७ ॥ जेथ हटावला न सांडी खोडी । ते ठायीं दे मोकळीवाडी । परी निःशेप पिडी ना सोडी । ऐसा पडिपाडी राखत ॥ १८ ॥ दमनीं देखोनि अत्यादरू । स्वामिहृदय जाणे वारू । आणि वारुवाचे अभ्यंतरू । कळे साचारू स्वामीसी ॥ १९ ॥ ऐसे उभयहृदय ऐक्ययोगें । वारू न धरितां रागवागें । अडणें उडणे सांडी वेगें । मग नाचों लागे मोकळा ॥ २० ॥ ऐसे वश्य केलिया अश्वातें । मग कर्त्याचिया मनोगतें । वारू नाचे कांचेनि सुतें । यापरी मनातें दमावे ॥ २१ ॥ मनोजयो कीजे आपण । तोचि योग परम कारण । हेंचि मागिले श्लोकीं निरूपण । तुज म्या संपूर्ण सांगीतलें ॥ २२ ॥ 'नृदेहमाद्यं' या श्लोकाचे अंतीं । कर्मवैराग्यद्वारा मुक्ती । आता सांगीतली हे स्थिती । उत्तमगती अभ्यास ॥ २३ ॥ मुख्य सांख्ययोगें माझी प्राप्ती । तें मी सांगेन तुजप्रती । मिथ्या संसाराची स्फूर्ती । ब्रह्मसंवित्तीं साचार ॥ २४ ॥ हें ज्ञानगहन निरूपण । तुज मी सांगेन गुह्य ज्ञान । जे असोनि त्रिगुणीं वर्तमान । अलिप्त जाण गुणकार्या ॥ २५ ॥ तुज मी सांगेन गुह्य ज्ञान । हे ऐकोनि देवाचें वचन । उद्धव स्वयेंचि झाला कान । अतिसावधान श्रवणार्थी ॥ २६ ॥ देखोनि उद्धवाचा अत्यादरू । आर्तचित्तचकोरचंद्रू । निजज्ञानगुणसमुद्रू । काय यादवेंद्रू बोलिला ॥ २७ ॥

सांख्येन सर्वभावानां प्रतिलोमानुलोमत । भवाप्ययावनुध्यायेन्मनो यावत्प्रसीदति ॥ २२ ॥

जे सृष्टिपूर्वी अलिप्त । तेंचि सृष्टिउदयीं सृष्टीआंत । महत्तत्त्वादि देहपर्यंत । तत्त्वीं अनुगत तेंचि वस्तु ॥ २८ ॥ आणि सृष्टीच्या स्थितिविशेषीं । गुणकार्यातें तेंचि प्रकाशी । शेखीं गुणकार्यातें ग्रासी । उरे अवशेपी तें वस्तु ॥ २९ ॥ नग न घडतां सोनेंचि साचें । नग घडविता सोनेपण न वचे । नग मोडितां सोन्याचे । घडामोडीचें भय नाहीं ॥ ३० ॥ मेघापूर्वी शुद्ध गगन । मेघा सबाह्य गगन जाण । मेघ विराल्या गगनीं गगन । अलिप्त जाण सचलें ॥ ३१ ॥ तेवीं उत्पत्तिस्थितिप्रळयांतीं । वस्तु सचली अलिप्तस्थिती । तेही विखींची उपपत्ती । उद्धवा तुजप्रती सांगेन ॥ ३२ ॥ कुलाल जे जे भांडें घडित । त्यासी मृत्तिका नित्य व्याप्त । तेवी जे जे तत्त्व उपजत । ते ते व्यापिजेत वस्तूनें ॥ ३३ ॥ सागरीं

---

१ कारण २ घोड्याच्या दृष्टातानें ३ ज्याच्या पाठीवर जीन नाही अशा घोड्यावर बसलेला, वारुरूढ ४ चाबुकस्वार ५ चाबुकानें ६ रागवागा म्हणजे घोड्याला चालीवर (गतीवर) चालायाला शिकवण्याकरिता बांधलेले दोर ७ काळजीनें टाकितो ८ वर्मावर मारतो ९ हट्टास पेटलेला १० मोकळीक, सुटेपणा ११ युक्तीनें १२ कह्यात ठेवण्याविषयीं १३ घोडा १४ चित्त १५ सतापादि १६ कच्च्यासुतानें १७ ब्रह्मसाक्षात्काराचे ठायीं १८ आर्तचित्तरूप चकोराला सुख देणारा चंद्र (श्रीकृष्ण) १९ तत्त्वामध्यें सर्वत्र व्यापून राहिलेलें २० अलंकार २१ परमात्मस्वरूप

जे जे उपजे लहरी । तिसी जळ सबाह्यांतरीं । तेवी महत्तत्वादि देहवरीं । सबाह्याभ्यंतरीं चिन्मात्र ॥ ३४ ॥ हो का जो जो पदार्थ निपजे । तो आकाशें व्यापिजे सहजे । तेवीं जे जें तत्त्व उपजे । ते तें व्यापिजे चैतन्यें ॥ ३५ ॥ अनुलोमें पाहता यापरी । वस्तूवेगळें तिळभरी । कांहीं न दिसे गा बाहेरी । निजनिर्धारीं विचारितां ॥ ३६ ॥ पृथ्वीपासूनि प्रकृतीवरी । लयो पाहतां प्रतिलोमेंकरीं । जेवीं जळगारा जळाभींतरीं । तेवीं लयो चिन्मात्रीं तत्त्वांचा ॥ ३७ ॥ प्रकृत्यादि तत्त्वें प्रबळलीं । विकरोनि लया गेलीं । वस्तू अलिप्तपणें संचली । नाहीं माखली अणुमात्र ॥ ३८ ॥ एव उत्पत्तिस्थितिप्रळयांत । वस्तू अविनाशी अलिप्त । नित्य शुद्ध बुद्ध मुक्त । जाण निश्चित उद्धवा ॥३९॥ ऐशा वस्तूच्या ठायीं भवजल्पें । तो जाण पां मिथ्या आरोप । जेवीं दोराअगीं सर्प । वृथा भयकंप भ्रांतासी ॥ २४० ॥ सर्प दवडोनि दोर शुद्ध । करावा ऐसा नाहीं बोधू । एकला एक परमानंदू । ऐसे गोविंदू बोलिला ॥ ४१ ॥ ऐशिये वस्तूच्या ठायीं जाण । मन विसरे मन-पण । येणे साधनें पैं जाण । होय ब्रह्मपूर्ण साधकू ॥ ४२ ॥ हें परम अगाध साधन । ज्यासी नांटोपे गा जाण । त्याचें निश्चळ व्हावया मन । सुगम साधन देवो सांगे ॥ ४३ ॥

निर्विण्णस्य विरक्तस्य पुरुषस्योक्तवेदिन । मनस्त्यजति दौरात्म्यं चिन्तितस्यानुचिन्तया ॥ २३ ॥

जन्ममरणाचे महाआवर्त । भोगितां वैराग्यें अतिसतप्त । अतएव विषयीं विरक्त । जैसें विषयुक्त परमान्न ॥४४॥ मघमघीत अमृतफळ । त्यावरी सर्पें घातली गरळ । तेवीं विषयमात्र सकळ । देखे केवळ महाबाधा ॥ ४५ ॥ ऐसेनि विवेकें विवेकवंत । श्रद्धापूर्वक गुरुभक्त । गुरूनें सांगीतला जो अर्थ । तो हृदयांत विसरेना ॥ ४६ ॥ गुरूनें बोधिला जो अर्थ । सदा असे तो हृदयीं ध्यात । चित्तीं चिंतिला जो अर्थ । तोचि असे चिंतित पुन पुन ॥ ४७ ॥ करितां प्रैत्यावृत्ती चिंतन । संकल्प विकल्प सांडी मन । त्यजोनियां देहाभिमान । ब्रह्मसंपन्न स्वयें होय ॥ ४८ ॥ झालिया ब्रह्मसंपन्न । स्वरूपीं लीन होय मन । हाही एक उपावो जाण । नें ठाके तरी आन अवधारीं ॥ ४९ ॥

यमादिभिर्योगपथैरान्वीक्षिक्या च विद्यया । ममार्चोपासनाभिर्वा नान्यैर्योग्यं स्मरेन्मनः ॥ २४ ॥

त्यजोनिया सकळ भोग । यमनियमेंमीं योगमार्ग । आसनस्थ होऊनि चांग । देऊनि मुद्रा सांग अवधारीं ॥ २५० ॥ तेव्हां अपान ऊर्ध्व मुखें वाढे । जों वरता स्वधिष्ठान चढे । प्राणायामीं अडे । तो मागुता मुरडे नाभिस्थाना ॥ ५१ ॥ सम होतां प्राणापान । पिंडब्रह्मांडशोधन । स्वयें वायु करी गा आपण । मळक्षालन शरीरीं ॥ ५२ ॥ कफ पित्त दोहीं खाये । नाडींतें शोधीत जाये । जुने संचित मळ पाहें । तेही लवलाहें निर्दळी ॥५३॥ नवल वायूचें प्रबळ बळ । पिंडब्रह्मांडींचे सकळ मळ । धोऊनि करी गा निर्मळ । पवित्रता केवळ महायोगें ॥ ५४ ॥ तेथें प्रकटे रोगाची परवडी । महाविघ्नांची पडे उडी । धावती विकल्पाच्या कोडी । सिद्धीची रोकडी नागवण पावे ॥ ५५ ॥ इतुकीं अगीं आदळतां

---

१ केवळ ज्ञानस्वरूप २ महत्तत्वापासून देहापर्यंत सर्व पदार्थांची उत्पत्ति व उलट क्रमानें लय होतात हा तत्त्वविवेक ठेवावा तत्त्वविवेक ह्मणजे सर्व पसारा परमात्म्यापासून उत्पन्न झाला आहे व पुन त्याच्याच ठिकाणीं लय पावणारा हा विचार ३ संसाराची बडबड ४ साध्य करितां येत नाहीं ५ वारवार ६ वर ७ एक चक्र.

जाण । साधक न सांडी जैं आंगवण । तैं सम होती प्राणापान । सत्य जाण उद्धवा ॥५६॥ प्राणापानांच्या मिळणीं । शक्ति चेतवे कुंडलिनी । ते प्राणापानांतें घेउनी । सुषुम्नास्थानीं प्रवेश ॥ ५७ ॥ ते आद्यशक्ति अचाट । चढे पश्चिमेचा महाघाट । तेथें षट्चक्राचा कडकडाट । पूर्वीच सपाट पवनें केला ॥ ५८ ॥ कुंडलिनी चालता वाटा । चुकल्या आधिव्याधींच्या लाटा । बुजाल्या विकल्पांच्या वाटा । महाविघ्नांच्या झटा बाधूं न शकती ॥ ५९ ॥ साधितां उल्हाटशक्तीचे उलट । उघडे ब्रह्मरध्रींचे कपाट । तंव लोटले सहस्रदळाचे पाट । अतिचोखट चंद्रामृत ॥ २६० ॥ ते प्राशूनि कुंडलिनी बाळा । संतोषें साडी गरळा । ते शरीरीं वोतली कळा । तेणे पालटला देहभाव ॥ ६१ ॥ शरीराकारें वोतिली कळा । तेणे देहो दिसे अतिसोज्वळा । ना तो ब्रह्मरसाचा पुतळा । कीं उमलला कळा शांतिसुखाचा ॥ ६२ ॥ जीवाचे जीवन मुसावलें । की ब्रह्मविद्येसी फळ आले । ना ते चैतन्या कोंब निघाले । तैसे शोभले अवयव ॥ ६३ ॥ त्या देहाचेनि लाघवें । जगाच्या डोळा सामावे । जीवामाजीं वावरों पावे । निजस्वभावे सबाह्य ॥ ६४ ॥ तो पवनाची करोनि पायरी । सुखें चाले गगनावरी । या नांव परम खेचरी । सिद्धेश्वरीं बोलिजे ॥ ६५ ॥ त्याचिया अंगीचिया दीप्ती । खद्योतप्राय गभस्ती । त्याचें चरणामृत वांछिती । अमृतपानी इंद्रचंद्र ॥ ६६ ॥ क्रमूनि औटपीठ गोल्हाट । भ्रमरगुंफादि शेवट । भेदूनि सोहंहंसाचें पीठ । परमात्मा प्रकट होऊनि ठाके ॥ ६७ ॥ हा योगाभ्यासे योग गहन । अवचटें कोणा साधे जाण । हा मार्ग गा अतिकठिण । स्वयें श्रीकृष्ण बोलिला ॥ ६८ ॥ हेचि मानतें श्रीकृष्णनाथा । तरी आन साधन न सांगता । हा मूळश्लोकार्थ पाहता । कळेल तत्त्वतां साधूंसी ॥ ६९ ॥ हा ऐकता अतिगोड वाटे । परी करितां काळीज फाटे । तरी न साधेचि महाहटें । येथ ठकले ठाठे सुरनर ॥ २७० ॥ असो हें अत्यंत कठिण । तुज मी सांगेन गा आन । आन्वीक्षिकी विद्या जाण । त्वंपदशोधनविवेकू ॥ ७१ ॥ तत्पदाहूनि वेगळा । पांचभौतिक त्वंपदाचा गोळा । चुकोनि व्यापका सकळा । कोठें निपजला एकादेशीं ॥ ७२ ॥ अनादि मायाप्रवाहयोगें । तन्मात्राविषयसगें । मनाचेनि संकल्पपांगें । वेगळें सवेगें मानले ॥ ७३ ॥ मनें मानिला जो भेदू । त्यासी करावा अभेदबोधू । येचि अर्थीं स्वयें गोविंदू । विवेक विशदू दाखवी ॥ ७४ ॥ पांचभौतिक शरीर खरें । तेथ पृथ्वी प्रत्यक्ष जळीं विरे । पृथ्वीचा गध जळीं भरे । तै पृथ्वी सरे निःशेष ॥ ७५ ॥ त्या जळाचा जळरसू । शोधूनि जैं घे हुताशू । तैं जळाचा होय ऱ्हासू । निजनिःशेषू तेजत्वे ॥ ७६ ॥ त्या तेजाचे कारणरूप । गिळी वायूचा पूर्ण प्रताप । तेव्हा तेजाचे मावळे स्वरूप । वायूची झडप लागतां ॥ ७७ ॥ त्या वायूचा स्पर्शगुण । नेतां गगने हिरून । तेव्हां वायूचें नुरे भान । राहे मुसावोन गगनचि ॥ ७८ ॥ केवळ गगना नुरे उरी । तें गुणकार्यें रिघे अहकारी । अहंकारू रिघे मायेमाझारीं । माया परमेश्वरी मिथ्या होय ॥७९॥ रात्रि आपुलिया प्रौढीं । आंधारातें वाढवी वाढी । तेथ नक्षत्रें खद्यो-

१ वळ २ कुंडलिनीनामक शक्ति ३ वायूने ४ हा सर्व विषय मागील एका अध्यायांत झाला आहे ५ अमृतपति ६ हीं योगातील अगें ७ कदाचित् ८ मोठमोठे, दांडगे ९ तत् व त्व या उभय पदाचा बोध देणारी अध्यात्मविद्या १० पचभूतापासून झालेला ११ शब्दस्पर्शादि विषयाच्या सगतीनें १२ संकल्पामुळें १३ स्पष्ट १४ क्षरे, नष्ट होते १५ एकवटलेलें, केवळ एकटें

तकोडी । मिरवती गाढीं निजतेजें ॥ २८० ॥ ते रात्री येतां सूर्या पुढें । स्वकार्येंसीं सगळी उडे । पाहों जातां मागेंपुढें । कोणीकडे असेना ॥ ८१ ॥ तेवीं परमेश्वरीं माया । कार्यकारणेंसीं गेली वायां । मिथ्यात्वेंचि न ये आयां । तुरेचि दिसावया मोंगमोसू ॥ ८२ ॥ मायाप्रतिबिंबित चैतन्या । आणी जीव या अभिधाना । ते माया गेलिया जाणा । जीवपणा न्हासू ॥ ८३ ॥ बुडाले जीवशिवाचें भान । उडाले मनाचे मनपण । कोंदले चैतन्यघन । परम समाधान साधका ॥ ८४ ॥ करितां त्वंपदाचें शोधन । होय तत्पदीं समाधान । हे आन्वीक्षिकी विद्या जाण । विवेकसपत्र पावती ॥ ८५ ॥ न करितां योगसाधन । न लगे त्वंपदाचें शोधन । याहोनि सुलभ साधन । तुज मी आन सांगेन ॥ ८६ ॥ जेथ कष्ट करितां तरी थोडे । परी योगाचें सकळ फळ जोडे । त्वंपदशोधन त्यापुढें । होय वापुडें लाजोनी ॥ ८७ ॥ ते माझी गा निजभक्ती । माझ्या रामकृष्णादि ज्या मूर्ती । पूजितां त्या अतिप्रीतीं । मी श्रीपति संतोषें ॥ ८८ ॥ तेथें माझें श्रवण माझें कीर्तन । माझें नाम माझें स्मरण । माझें ध्यान माझें भजन । माझें चिंतन सर्वदा ॥ ८९ ॥ हृदयीं माझें सदा ध्यान । मुखीं माझें नाम माझें स्तवन । श्रवणीं माझी कथा माझें कीर्तन । करीं माझें पूजन सर्वदा ॥ २९० ॥ चरणीं प्रदक्षिणा यात्रागमन । अष्टांगीं सर्वदा माझें नमन । ऐसें अनन्य माझें भजन । विनटलेपण मद्भक्तीं ॥ ९१ ॥ ऐसे विनटले जे माझे भजनीं । त्यासी मी विकलों चक्रपाणी । त्यावेगळें पढियंतें कोणी । आन त्रिभुवनीं मज नाहीं ॥ ९२ ॥ यापरी करितां माझें भजन । न लगे योगादिकांचें स्मरण । मी भक्तिवेगळा श्रीकृष्ण । नातुडें जाण उद्धवा ॥ ९३ ॥ अवचटें[10] दैवगतीं येथ । योगियासी जें घडे दुरित[11] । त्यासी न लगे कर्मप्रायश्चित्त । तेंचि सांगत श्रीकृष्ण ॥ ९४ ॥

यदि कुर्यात् प्रमादेन योगी कर्म विगर्हितम् । योगेनैव दहेदंहो नान्यत्तत्र कदाचन ॥ २५ ॥

भक्तांसी निंद्य कर्म न घडे । त्यासी मी राखता मागेंपुढें । हें आलें गा योग्याकडे । तेथही घडे प्रमादें[12] ॥ ९५ ॥ प्रमादें घडले जें पाप । त्याचा तीव्र अनुताप । जेवीं दावाग्नीं[13] पोळल्या सर्प । तैसा सकंप[14] पापासी ॥ ९६ ॥ गोमाशी लागतां सिंहासी । तो जेवीं झाडी सर्वांगासी । तेवीं योगी देखोनि पापासी । जो अहर्निशीं अनुतापी ॥ ९७ ॥ तेणें होऊनि सावचित्त । योगबळें निजयोगयुक्त । पाप निर्दाळावें समस्त । हेंचि प्रायश्चित्त योगियासी ॥ ९८ ॥ हे सांडोनिया योगस्थिती । जें लावू धावे शेणमाती । तें नागवला गा निश्चितीं । नव्हेचि निष्कृती पापाची ॥ ९९ ॥ हृदयीं नाहीं अनुतापवृत्ती । वरिवरी गा शास्त्रोक्ती । लावूं जातां शेणमाती । नव्हे निवृत्ति पापाची ॥ ३०० ॥ माझें क्षणार्ध अनुसंधान । कोटिकिल्मिषां करी दहन । तेथ इतराचा केवा कोण । हें स्वयें श्रीकृष्ण बोलिला ॥ १ ॥ ज्याचें अधिकारी माझें ध्यान । तें सांडोनिया जाण । प्रायश्चित्त सांगतां आन । लागे दूषण सांगत्यासी ॥ २ ॥ यालागीं मुख्यत्वें जाण । येथ अधिकारचि प्रमाण । येचिविषींचें निरूपण । श्रीनारायण सांगत ॥ ३ ॥

१ काहीं वेळानें सूर्य उगवला म्हणजे २ आपल्या कार्यासह ३ अटकळींत, आकारास ४ ठावठिकाण ५ बुडालें ६ आत्मविद्या ७ न शिणतां करूं जाण । सुगम जोडे समाधान ८ दोन हात, दोन पाय, दोन गुडघे, हृदय व मस्तक मिळून आठ अंगें ९ गढून जाणें १० सहज ११ पाप १२ गैरसावधपणानें १३ वणव्यात १४ भयभीत १५ परिहार, नाश १६ पश्चात्तापस्थिति १७ पाप निश्चितीं तेणें न जाय. १८ अनंत पातकांस १९ पर्वा, प्रतिष्ठा

स्वे स्वेऽधिकारे या निष्ठा स गुण परिकीर्तित । कर्मणा जात्यशुद्धानामनेन नियम' कृत ।
गुणदोपविधानेन सङ्गाना त्याजनेच्छया ॥ २६ ॥

न प्रेरितां शास्त्रें श्रुती । विषयीं स्वाभाविक प्रवृत्ती । तिची करावया निवृत्ती । माझी वेदोक्ती प्रवर्तली ॥ ४ ॥ एकाएकीं विषयत्याजन । करावया अशक्त जाण । त्यासी वेद दावी दोषगुण । त्यागावया जाण विषयांसी ॥ ५ ॥ हे माता हे सहोदर । येथ करूं नये व्यभिचार । हे वेद न बोलतां अधिकार । तै[1] यथेष्टाचार विषयांचा ॥ ६ ॥ जेथवरी स्त्रीपुरुषव्यक्ती । तेथवरी कामासक्ती । मी नेमितो ना वेदोक्ती । तै व्यभिचारप्राप्ती अनिवार ॥ ७ ॥ सकळ स्त्रिया सांडून । त्यजूनिया इतर वर्ण । सवर्ण[2] स्त्री वरावी आपण । अष्टवर्षा जाण नेमस्त ॥ ८ ॥ तिचें वेदोक्त पाणिग्रहण । तेथ साक्षी अग्नि आणि ब्राह्मण । इतर स्त्रियांची वाहूनि आण । स्वदारागमन विध्युक्त ॥ ९ ॥ यापरी म्यां सकळ लोक । स्त्रीकामें अतिकामुक । स्वदारागमन देख । केले एकमुख वेदोक्ती ॥ ३१० ॥ याचिपरी म्यां अन्नसंपर्क । वेदवादें नेमिले लोक । येरवी वर्णसकर देख । होता आवश्यक वेदेंवीण ॥ ११ ॥ तो चुकवावया वर्णसकर । वर्णाश्रमाचा प्रकार । वेद बोलिला साचार । विषयसचार त्यागावया ॥ १२ ॥ विषयांची जे प्रवृत्ती । तेचि अविद्यावाधा निश्चितीं । जे विषयांची अतिनिवृत्ती । ती नांव ' मुक्ति ' उद्धवा ॥ १३ ॥ करावया विषयनिवृत्ती । वेदें द्योतिली कर्मप्रवृत्ती । वर्णाश्रमाचारस्थिति । विषयासक्तिच्छेदकू ॥ १४ ॥ नित्य नैमित्तिक कर्मतंत्र । नाना गुणदोषप्रकार । वेदें द्योतिले स्वाधिकार । विरक्त नर व्हावया ॥ १५ ॥ स्वकर्मे होय चित्तशुद्धी । तेणे वैराग्य उपजे त्रिशुद्धी । वैराग्य विषयावस्था छेदी । गुणकार्यउपाधी रजतम हे ॥ १६ ॥ तेव्हां उरे शुद्ध सत्वगुण । तेथें प्रकटे गुरुभजन । गुरुभजनास्तव जाण । ज्ञानविज्ञान घर रिघे ॥ १७ ॥ पूर्ण करितां भगवद्भक्ती । तै गुरुभजनीं अधिकारप्राप्ती । सद्गुरुमहिमा सांगों किती । मी आज्ञावर्ती गुरूचा ॥ १८ ॥ गुरु ज्यावरी अनुग्रहो करी । त्यासी मी भगवंत उद्धरीं । आदरें वांऊनिया शिरी । निजऐश्वर्यावरी वैसवीं ॥ १९ ॥ गुरु परमात्मा परेशू । ऐसा जयाचा विश्वासू । त्याचा अकिला मी हृषीकेशू । जो जगदीशू जगाचा ॥ ३२० ॥ जेथ मी अकित झालो आपण । तेथ समाधीसी ज्ञानविज्ञान । वोळंगे गुरुभक्ताचें अंगण । तेथ केवा कोण सिद्धींचा ॥ २१ ॥ त्या गुरूचे करूनि हेळणें । जो करी माझें भजन । तेणे विखसी मिष्टान्न । मज भोजन घातले ॥ २२ ॥ तोंडी घांस डोइये टोलीं । ऐसा भजनार्थ तो झाला । तो जाण सर्वस्वें नागवला । वैरी आपला आपणचि ॥ २३ ॥ येथवरी गुरूचें महिमान । माझेनि वेदें द्योतिले जाण । करूनि विषयनिर्दळण । स्वाधिकारें जँन तरावया ॥ २४ ॥ यालागीं ज्यासी जो अधिकार । तो तेणें नुलंघावा अणुमात्र । हा वेदें केला निजनिर्धार । स्वकर्मे नर तरावया ॥ २५ ॥ जरी ह्मणशी कर्मचि पावन । हेंही सर्वथा न घडे जाण । स्वाधिकारेंवीण कर्माचरण । ते अति-

१ यथेष्ट २ आपल्याच वर्णाची, सवर्ण स्त्रियाचा विवाह आपण. ३ एकत्र भोजन ४ विषयापासून मनुष्यांनीं पराङ्मुख व्हावें ह्मणून कर्मे करायला वेदांनीं सांगितलें आहे ५ दाखविली ६ उपाधि=निमित्त ७ शब्दज्ञान व अनुभवज्ञान ८ आज्ञाधारक ९ कृपा, प्रसाद १० वाहूनि=वरून ११ अंकित १२ अपमान, निंदा १३ डोक्यावर प्रहार १४ जाण. १५ अतिक्रमू नये, सोडू नये

दारुण बाधक ॥ २६ ॥ सन्यासी करी गृहस्थधर्म । तें त्यासी वोढवलें अकर्म । गृहस्थ करी करपात्रकर्म । तोचि अधर्म तयासी ॥ २७ ॥ हितासी वोखद घेतां जाण । त्याचें चुकलिया अनुपान । तेंचि अन्यथा होय आपण । पीडी दारुण मरणान्त ॥ २८ ॥ तैसे अनधिकारें करितां कर्म । तेंचि बाधक होय परम । हें वेदें जाणोनियां वर्म । स्वधर्म सुगम नेमिले ॥ २९ ॥ स्वाधिकारें स्वधर्मनिष्ठा । हाचि पुरुषाचा गुण मोटा । तेणे फिटे गुणकर्ममळकटा । प्रिय वैकुंठा तो होय ॥ ३३० ॥ वेदें बोलिला जो गुण । तो अंगीकारावा आपण । वेदें ठेविलें ज्यासी दूषण । तें सर्वथा जाण त्यजावें ॥ ३१ ॥ हेचि गुणदोषलक्षण । करिता वेदविवंचन । गुंतले गा अतिसज्ञान । माझे कृपेवीण वेदार्थ न कळे ॥ ३२ ॥ निषेधमुखें करितां त्यागू । वेद त्यागवी विषयसगू । हें वर्म जाणोनि जो चागू । तो होय निःसगू महायोगी ॥ ३३ ॥ उद्धवा हें वेदतत्त्वसार । तुज म्यां सांगीतलें साचार । ज्यालागीं शिणताति सुरनर । ऋषीश्वर तपस्वी ॥ ३४ ॥ परी माझे कृपेवीण सर्वथा । हें न ये कोणाचिये हाता । तें तुज म्या सागीतलें आता । तुझे हितार्थी निजगुह्य ॥ ३५ ॥ मागें म्या केलें निरूपण । गुणदोष देखणे तो दोष जाण । त्याचेही विशद विवेचन । तुज मीं सपूर्ण सागीतलें ॥ ३६ ॥ पराचा देखावा दोषगुण । हें नाहीं नाहीं गा माझें वेदवचन । दोष त्यजोनिया आपण । घ्यावा गुण हा वेदार्थ ॥ ३७ ॥ त्यजोनि पराचे दोषगुण । स्वयें गुण घ्यावा आपण । हेंही माझे कृपेवीण । नव्हे जाण उद्धवा ॥ ३८ ॥ न देखोनि पराचे दोषगुण । स्वयें होइजे ब्रह्म आपण । ह्मणशी ऐशी कृपा परिपूर्ण । केवीं आपण लाहिजे ॥३९॥ तेचिविखींचे निरूपण । कृपेनें सागताहे श्रीकृष्ण । माझे कृपेचें आयतन । उद्धवा जाण मद्भक्ती ॥ ३४० ॥

जातश्रद्धो मत्कथासु निर्विण्णः सर्वकर्मसु । वेद दुःखात्मकान् कामान् परित्यागेऽप्यनीश्वरः ॥ २७ ॥

माझे कथेचेनि श्रवणें । उठी ससाराचें धरणें । ऐसा विश्वासू धरिला ज्याणें । जीवेंप्राणें निश्चितीं ॥ ४१ ॥ ह्मणे अर्धोदकीं प्राणांतीं । जे हरिकथा आठवे चित्तीं । तें उठे जन्ममरणपंक्ती । येथवरी भक्ती मत्कथेची ॥ ४२ ॥ ऐशिया भावार्थाचे स्थिती । अनिवार उपजे विरक्ती । नावडे कर्माची प्रवृत्ती । विषयासक्ती नावडे ॥ ४३ ॥ नावडे इतर कथावदंती । नावडे लौकिकाची प्रीती । परी निःशेष त्यागाप्रती । सामर्थ्यशक्ती त्या नाहीं ॥ ४४ ॥ तेणें अनन्यभावें जाण । अत्यादरें करावें भजन । येचिविखींचें निरूपण । स्वमुखें श्रीकृष्ण सागत ॥ ४५ ॥

ततो भजेत मां प्रीतः श्रद्धालुर्दृढनिश्चयः । जुषमाणश्च तान्कामान्दुःखोदर्कांश्च गर्हयन् ॥ २८ ॥

त्यागाचिया नाहीं सामर्थ्य शक्ती । त्यासी विषयभोग जेव्हां येती । ते भोगी ऐशिया रीतीं । जेवीं शृंगारिती सुळी द्यावया ॥ ४६ ॥ त्यासी केळें साखर चोखटीं । दूधतूप लावितां ओंठीं । शूळ भरलिया भोगापाठीं । तो धाक पोटीं धुकधुकी ॥ ४७ ॥ तेवीं विषय भोगिता जाण । पुढें निरय अतिदारुण । मज कां विसरला नारायण । मधुसूदन

---

१ अधर्म, पाप २ करतलभिक्षा, सन्यासकर्म ३ औषध ४ व्यथा ५ विधान ६ वेदाचा विचार ७ श्रुतीचें तात्पर्य. ८ दुराग्रहाचा ९ स्थान १० तगादा, निठी ११ प्राणांत अर्धे बुडतांना १२ संसाराच्या भाकड गोष्टी

चनें । जें साधे अनेकीं साधनें । तें मद्भजने पाविजे ॥ ९४ ॥ [1]हें न साधितां साधन साकडें । नुलघितां गिरिकपाटकडे । ही सकळ फळें येती दारापुढें । जे माझी आतुडे निजभक्ती ॥ ९५ ॥ उद्धवा तूं ह्मणसी जाण । ऐशी ते तुझी भक्ति कोण । ब्रह्मभावे जें गुरुभजन । ते भक्तीचा पूर्ण हा प्रतापू ॥ ९६ ॥ सद्गुरुभजनापरती । साधकासी नाहीं प्राप्ती । मी भगवंत करीं गुरुभक्ती । इतराचा किती पवाडू[2] ॥ ९७ ॥ मीही सद्गुरूचेनि धर्मे । पावलों एवढिये महिमे । त्या सद्गुरूचे [3]गरिमे । कोणे उपमे उपमावे ॥ ९८ ॥ जे गुरुब्रह्म अभेदभक्त । अचवटें अणुमात्र वांछित । तयां वैकुंठादि समस्त । मी त्यांसी देत [4]स्वर्गापवर्ग ॥ ९९ ॥ हेंही बोलतां अत्यंत थोडें । मी त्यांच्या भजनसुरवाडें । भुललों गा वाडें-कोडें । त्यांमागेंपुढे सदा तिष्ठें ॥ ४०० ॥ मद्भक्त नैराश्यें अतिगाढे । ते मागतील हें कदा न घडे । तेंही लक्षण तुजपुढें । अतिनिवाडें सांगेन ॥ १ ॥

न किञ्चित्साधवो धीरा भक्ता ह्येकान्तिनो मम । वाञ्छन्त्यपि मया दत्तं कैवल्यमपुनर्भवम् ॥ ३४ ॥

ज्यासी नघेणेपणाचा प्रबोधू । साचार झाला अतिविशदू । ऐसा निरपेक्ष जो शुद्धू । तो सत्य साधू मज मान्य ॥ २ ॥ ज्याच्या ठायीं निरपेक्षता । धैर्य त्याचे चरण वंदी माथां । ज्याच्या ठायीं अधीरता । तेथ निरपेक्षता असेना ॥ ३ ॥ कोटिजन्में बोधू जोडे । तैं हे निरपेक्षता आतुडे । निरपेक्षतेवरुतें चढे । ऐसे नाही फुडें साधन ॥ ४ ॥ ऐशिये निरपेक्षताप्राप्ती । माझ्या भजनी अतिप्रीती । तो लाभे माझी चौथी भक्ती । जीसी एकांती ह्मणे वेदू ॥ ५ ॥ ऐक एकांतभक्तीची मातू । देवाभक्तास होय एकांतू । भक्त रिघे देवाआंतू । देव भक्तांतू सबाह्य ॥ ६ ॥ ऐसे अभेदें माझें भजन । या नाव एकातभक्ति जाण । मजवेगळे कांही भिन्न । न देखे आन जगामाजीं ॥ ७ ॥ त्यासी चहूं पुरुषार्थेंसी मुक्ती । मी स्वयें देताहें श्रीपती । ते दुरोनि दृष्टी न पाहती । मा धरिती हातीं हें कदा-न घडे ॥ ८ ॥ ते स्वमुखें काही मागती । हें न घडे कदा कल्पांतीं । सांडूनि माझी एका-तभक्ती । कैवल्य न घेती ते निजभक्त ॥ ९ ॥ तो मोक्षही घ्यावया कोण भाव्रो । त्याचाही [5]मथित अभिप्रावो । स्वयें सागे देवाधिदेवो । अगम्य पहावो श्रुतिशास्त्रां ॥ ४१० ॥

नैरपेक्ष्यं परं प्राहुर्निःश्रेयसमनल्पकम् । तस्मान्निराशिषो भक्तिर्निरपेक्षस्य मे भवेत् ॥ ३५ ॥

जो निरपेक्ष निर्विशेष । तो मज पूज्य महापुरुष । मोक्ष त्याचे दृष्टी भूस । धन्य नैराश्य तिहीं लोकीं ॥ ११ ॥ ऐक निरपेक्षतेचा उत्कर्ष । तेथ चारी पुरुषार्थ फळेंकट । वैकुंठकैला-सादि श्रेष्ठ । ते पायवाट निरपेक्षा ॥ १२ ॥ निरपेक्षापाशी जाण । [7]वोळंगें येती सुरगण । तेथ ऋद्धिसिद्धींचा पाड कोण । वोळगे अगण कळिकाळ ॥ १३ ॥ स्वयें महादेव आपण । सर्वस्वे करी [11]निंबलोण । श्रियेसहित मी आपण । अकित जाण तयाचा ॥ १४ ॥ निरपेक्ष जो माझा भक्त । तो मजसमान समर्थ । हेंही बोलणे [12]अहाचें येथ । तो मीचि निश्चित चिद्रूपें ॥ १५ ॥ मी परमात्मा परमानंद । भक्त मद्भजने शुद्ध स्वानंद । दोघे अभेद स्वानंदकद । सच्चिदानंद निजरूपें ॥ १६ ॥ ऐसे मद्भावे भक्त सपन्न । ते न देखती दोष-गुण । तेचिविखींचें निरूपण । स्वयें श्रीकृष्ण सांगत ॥ १७ ॥

---

[1] इतुकें न सोसितां साधन संकटे. २ पाड, प्रताप ३ मोठेपणास ४ स्वर्ग व मोक्ष. ५ निश्चयात्मक, स्पष्ट-पणें ६ ज्ञान ७ मिळे ८ तात्पर्यरूपानें ९ तुच्छ १० चालत ११ ओवाळणी १२ औपचारिक, वरवर.

न मय्येकान्तभक्ताना गुणदोषोद्भवा गुणा । साधूना समचित्ताना बुद्धे परमुपेयुषाम् ॥ ३६ ॥

जो न देखे विषयभेदू । ज्यासी समत्वाचा निजबोधू । तोचि बोलिजे शुद्ध साधू । परमानंदू मद्भजनें ॥ १८ ॥ मी एक परमात्मा सर्व भूतां । न देखे द्वैताची प्रतीती । ऐसी ज्यास भजनस्थिती । 'एकांतभक्ती' त्या नाव ॥ १९ ॥ सदा समभावें एकाग्र । माझ्या भजनीं अतितत्पर । ते प्रकृतीचे परपार । पावले साचार मद्रूपी ॥ ४२० ॥ ऐसे मद्भावें भक्त परिपूर्ण । ते न देखती दोषगुण । उद्धवा म्यां हे निजखूण । पूर्वी तुज जाण सांगीतली ॥ २१ ॥ साकरेची सोल फेडणें । की कापुरकोंडा काढणें । रत्नदीपीं काजळी फेडणें । तरी गुणदोष देखणें मद्भक्तां ॥ २२ ॥ ज्याचा घ्यावा अवगुण । मुख्य अगुणी मी आपण । ज्याचा घ्यावा उत्तम गुण । तेही जाण मद्रूप ॥२३॥ यापरी भक्तजगजेठी । मद्रूपें देखे सृष्टी । त्यासी गुणदोषांची गोष्टी । न पडे दृष्टी सर्वथा ॥ २४ ॥ गुणदोष न देखावे जाण । हेंचि साधनीं मुख्य साधन । येचि अर्थांचें निरूपण । आदरें श्रीकृष्ण सांगत ॥ २५ ॥

एवमेतान्मयादिष्टाननुतिष्ठन्ति मे पथ । क्षेम विन्दन्ति मत्स्थान यद्ब्रह्म परम विदु ॥ ३७ ॥

इति श्रीभागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे विंशतितमोऽध्याय ॥ २० ॥

उद्धवा यापरी जाण । म्यां वेदवादें आपण । उपदेशिले गा जन । भक्तिज्ञानकर्मयोगें ॥ २६ ॥ कर्मेंचि कर्मे छेदिजेती । ऐशी कर्मयोगाची गती । स्वधर्मकर्मे माझी प्राप्ती । ते म्यां तुजप्रती सांगीतली ॥ २७॥ नित्यानित्यविवेचन । करूनि अनित्यनिर्दळण । हें ज्ञानयोगाचें लक्षण । तुज म्यां संपूर्ण सांगीतलें ॥ २८ ॥ तैशीच करितां माझी भक्ती । सकळ फळें पायां लागती । भक्तांसी अनायासें माझी प्राप्ती । हेंही तुजप्रती सांगीतलें ॥ २९ ॥ अधिकारभेदेंसीं सांग । त्रिकांड त्रिविध वेदमार्ग । माझे प्राप्तीलागीं चांग । विशद विभाग म्यां केला ॥ ४३० ॥ म्यां सांगीतल्याऐसें जाण । जो वेदमार्गें करी अनुष्ठान । तो माझी प्राप्ती पावे संपूर्ण । सगुण निर्गुण यथारुचि ॥ ३१ ॥ सगुणसाक्षात्कार जो येथ । तें पंचरात्रागममत । वैकुंठचि मुख्य ह्मणत । ते मत निश्चित तयाचें ॥ ३२ ॥ सप्तावरणांबाहेरी । मायावरणाभीतरीं । वैकुंठ रचिलें श्रीहरी । हें बोलिजेलें धीरीं वेदांतीं ॥ ३३ ॥ तेथ आगमाचें मनोगत । माया ते भगवल्लीला ह्मणत । स्वलीला वैकुंठ रची भगवंत । क्षयो तेथ असेना ॥ ३४ ॥ जेथ लीलाविग्रही मेघश्याम । स्वयें वसे पुरुषोत्तम । तेथ नाहीं गुण काळ कर्म । मायादि भ्रम रिघेना ॥ ३५ ॥ एवं जन्मक्षयातीत । वैकुंठ अक्षयी निज नित्य । तेथ पावले ते नित्यमुक्त । हें 'आगममत' उद्धवा ॥ ३६ ॥ मंत्रें आराध्यदैवतें प्रसन्नें । हें वेदार्थियाचें बोलणें । तें म्यां तुजप्रती अनुसंधानें । बोलिलों जाणें उद्धवा ॥ ३७ ॥ भावार्थभक्तीचें लक्षण । ते प्रसन्नतेची खूण । हें पूर्वी केलें निरूपण । निरुतें जाण उद्धवा ॥ ३८ ॥ ये अर्थी वेदांती ह्मणत । अत्यंतप्रळयींचा जो आघात । तो वैकुंठकैलासादि समस्त । आकारवंत निर्दाळी ॥ ३९ ॥ ते काळींचें उर्वरित । केवळ जें गुणातीत । तें पूर्ण ब्रह्म सदोदित । जाण निश्चित उद्धवा ॥ ४४० ॥ जेथ काळ ना कर्म । जेथ

१ अनुभव २ निजरूपें ३ त्वचा ४ कापराचा कोंडा काढणें ५ सृष्टीमाजी ६ भक्तश्रेष्ठ ७ यदुवीर्जे ८ निरसावीं, नष्ट करावीं ९ कर्म, उपासना व ज्ञान रूप तीन कांडांनीं भरलेला १० वेदाचें ११ नाश १२ लीलेनें देह धारण करणारा १३ आपली इष्टदेवता मंत्रानीं प्रसन्न करणें. १४ उघड १५ अवशिष्ट

गुण ना धर्म । जेथ माया पावे उपरम । तें परब्रह्म उद्धवा ॥ ४१ ॥ माझें स्थान वैकुंठ जाण । तेथील प्राप्ति सायुज्य सगुण । पूर्ण सायुज्यता जाण । ब्रह्म परिपूर्ण सदोदित ॥ ४२ ॥ पावावया पूर्ण परब्रह्म । साधकांसी कोणे मार्गीं क्षेम । वेदोक्त मद्भक्ती सुगम । उत्तमोत्तम हा मार्ग ॥ ४३ ॥ आणिके मार्गीं जातां जाण । कामलोभादि उठे विघ्न । कां बुडवी ज्ञानाभिमान । ये नागवण प्रत्यवायाची ॥ ४४ ॥ तैसें नाहीं भक्तिपथी । सवे नवविध सांगाती । चढता पाउलीं अतिविश्राती । भजनयुक्ति मद्भावें ॥ ४५ ॥ येथील मुख्यत्वें साधन । गेलियाही जीवप्राण । कदा न देखे दोषगुण । तें ब्रह्म परिपूर्ण पाविजे ॥ ४६ ॥ जेथ नाहीं भवभयभ्रांती । जेथ नाही दिवसराती । जेथ नाही जीवशिवस्थिती । ते ब्रह्म पावती मद्भक्त ॥ ४७ ॥ जेथ नाहीं रूपनाम । जेथ नाहीं काळकर्म । जेथ नाहीं मरणजन्म । तें परब्रह्म पावती ॥ ४८ ॥ जेथ नाहीं ध्येयध्यान । जेथ नाही ज्ञेयज्ञान । जेथ नाहीं मीतूंपण । ते ब्रह्म पूर्ण पावती ॥ ४९ ॥ ज्यासी नाहीं मातापिता । जे नव्हे देवोदेवता । जे बहु ना एकुलैता । ते ब्रह्म तत्त्वता पावती ॥ ४५० ॥ जेथ नाहीं वर्णाश्रम । जेथ नाहीं क्रियाकर्म । जेथ नाही मायाभ्रम । तें परब्रह्म पावती ॥ ५१ ॥ जें गुणागुणीं अतीत । जे लक्ष्यलक्षणारहित । जे स्वानदें सदोदित । ते ब्रह्म प्राप्त मद्भक्ता ॥ ५२ ॥ पूर्णकृपेचा हेलावा । न सटेर्चि देवा । तो हा एकादशीचा विसावा । तुज म्यां उद्धवा दीधला ॥ ५३ ॥ जेथ ठावो नाहीं देहभावा । जेथ सामरस्य जीवशिवा । तो हा एकादशींचा विसांवा । तुज म्या उद्धवा दीधला ॥ ५४ ॥ जेथ उगाणा होय अहंभावा । शून्य पडे मायेच्या नावा । तो हा एकादशीच विसांवा । तुज म्या उद्धवा दीधला ॥ ५५ ॥ जेथ देवभक्तांचा कालोवां । एकत्र होय आघवा । तो हा एकादशींचा विसांवा । तुज म्यां उद्धवा दीधला ॥ ५६ ॥ कष्टीं स्वानंदें स्वयें जोडावा । त्या स्वानंदाचा आइता ठेवा । तो हा एकादशीं विसांवा । तुज म्या उद्धवा दीधला ॥ ५७ ॥ करोनि भेदाचा नागोवा । होय अभेदाचा रिगावा । तो हा एकादशीचा विसावा । तुज म्या उद्धवा दीधला ॥ ५८ ॥ काढोनि भावार्थाचा भावो । सोलींव सोलियांचा सोलावो । गाळुनी गाळिवाचा भक्तिभावो । उद्धवासि देवो देतसे ॥ ५९ ॥ यापरी श्रीकृष्णनाथु । होऊनियां स्वानंदभरितू । विसाव्या अध्यायींची मातू । हरिखें सागतू उद्धवा ॥ ४६० ॥ आता विसाव्याचा विसावा । स्वानंदसुखाचा हेलावा । तो मी सागेन एकविसावा । ऐक उद्धवा सादर ॥ ६१ ॥ वेदीं शुद्धाशुद्धलक्षण । हें पुढिले अध्यायीं निरूपण । एका विनवी जनार्दन । श्रोता अवधान मज द्यावें ॥ ४६२ ॥ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे एकादशस्कंधे भगवदुद्धवसवादे एकाकारटीकाया वेदत्रयीविभागयोगो नाम विंशतितमोऽध्यायः ॥ २० ॥ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ ॥ अध्याय ॥ २० ॥ ॥ श्लोक ॥ ३७ ॥ ॥ ॥ ओंव्या ॥ ४६२ ॥ ॥ एकूण ॥ ४९९ ॥ ॥ ॥ ॥

---

१ कोण. २ वेदोक्त कर्म न केल्याचा जो दोष त्याची फसणूक ३ नऊ प्रकाराचे सोबती ४ एक ५ भरतें ६ साठवत नाहीं ७ विसावा अध्याय, (पक्षीं) विश्रांति ८ जीव आणि ईश्वराचें ऐक्य ९ फेड, नागवण, नाश १० ऐक्य. ११ अनायासानें प्राप्त. झालेला १२ नाश. १३ प्रवेश १४ कथाभाग. १५ हर्षानें १६ आंदोलन

अध्याय एकविसावा.

श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥ ॐ नमो सद्गुरू वैकुंठनाथा । स्वानंदवैकुंठी सदा वसता । तुझें ऐश्वर्य स्वभावता । न कळे अनंता अव्यया ॥ १ ॥ तुझ्या निजबोधाचा गरुड । कर जोडूनि उभा दृढ । त्याच्या पाखाचा झडाड । उन्मळी सुदृढ भववृक्षा ॥ २ ॥ तुझें स्वानुभवैकचक्र । लखलखित तेजाकार । द्वैतदळेणीं सतेजधार । अतिदुर्धर महामारी ॥ ३ ॥ कैसा पांचजन्य अगाध । निःशब्दी उठवी महाशब्द । वेदानुवादें गर्जे शुद्ध । तोचि प्रसिद्ध शंख तुझा ॥ ४ ॥ झळफळित सर्वदा । निजतेजें मिरवे सदा । करी मानाभिमानांचा चेंदा । ते तुझी गदा गंभीर ॥ ५ ॥ अतिमनोहर केवळ । देखतां उपजती सुखकल्लोळ । परमानंदें आमोद बहळ । तें लीलाकमळ झेलिसी ॥ ६ ॥ जीव शिव समसमानी । जय विजय नांवे देउनी । तेचि द्वारपाळ दोनी । आज्ञापूनी स्थापिले ॥ ७ ॥ तुझी निजशक्ति साजिरी । रमारूपें अतिसुंदरी । अखंड चरणसेवा करी । अत्यादरीं सादर ॥ ८ ॥ तुझे लोकींचे निवासी जाण । अवघे तुजचिसमान । तेथ नाहीं मानापमान । देहाभिमान असेना ॥ ९ ॥ तेथ काळाचा रिगमू नाहीं । कर्माचें न चले कांहीं । जन्ममरणाचें भय नाहीं । ऐशिया ठायीं तूं स्वामी ॥ १० ॥ जेथ कामक्रोधांचा घात । क्षुधेतृषेचा वोसांड प्रांत । निजानंदें नित्यतृप्त । निजभक्त तुझेनि ॥ ११ ॥ तुझेनि कृपाकटाक्षें । अलक्ष न लक्षितां लक्षे । तुझे चरणसेवापक्षें । नित्य निरपेक्षें नांदविसी ॥ १२ ॥ साम्यतेचें सिंहासन । ऐक्यतेची गादी जाण । त्यावरी तुझें सहजासन । परिपूर्ण स्वभावें ॥ १३ ॥ तन्मयतेचें निजच्छत्र । संतोषाचें आतपत्र । ज्ञानविज्ञानयुग्म चामर । सहजें निरंतर ढळताती ॥ १४ ॥ तेथ चारी वेद तुझे भाट । कीर्ति वर्णिती उद्भट । अठरा मागध अतिश्रेष्ठ । वर्णिती चोखट वंशावळी ॥ १५ ॥ तेथ साही जणां वेवाद । नानाकुसरीं बोलती शब्द । युक्तिप्रयुक्तीं देती बाध । दाविती विनोद जाणिवा ॥ १६ ॥ एक भावार्थी तुजलागुनी । स्तुति करिती न बोलूनी । तेणें स्तवनें संतोषोनी । निजासनीं बैसविसी ॥ १७ ॥ ऐसा सद्गुरु महाविष्णू । जो चिद्रूपें सम सहिष्णू । जो भ्राजमानें भ्राजिष्णू । जनीं जनार्दनू तो एक ॥ १८ ॥ जनीं जनार्दनूचि एकला । तेथ एकपणें एका मीनला । तेणें एकपणाचा ग्रास केला । ऐसा झाला महाबोधू ॥ १९ ॥ त्या महाबोधाचें बोधांजन । हातेंवीण लेववी जनार्दन । तेणें सर्वांगीं निघाले नयन । देखणेपण सर्वत्र ॥ २० ॥ वरी सर्वत्र देखतां जाण । देखणेनि दिसे जनार्दन । ऐशी पूर्ण कृपा करून । दुजेपण साडविलें ॥ २१ ॥ ऐसा तुष्टोनि भगवंत । माझेनि हातें श्रीभागवत । अर्थविलें जी यथार्थ । शेखीं प्राकृत देशभाषा ॥ २२ ॥ श्रीभागवतीं संस्कृत । उपाय असतां बहुत । काय नेणों आवडलें येथ । करवी प्राकृत प्रबोधें ॥ २३ ॥ म्यां करणें का न करणें । हेंही हिरूनि नेलें जनार्दनें ।

१ स्वरूपानंद हेंच वैकुंठ तेथें राहणारा २ भेदभावाचा नाश करण्यात ३ तीक्ष्ण, जबर मार देणारं ४ आनंद. ५ पुष्कळ ६ प्रवेश ७ निर्जन ८ जेथें लक्ष पोंचत नाहीं असे ब्रह्म ९ छत्र. १० शब्दज्ञान ११ स्तुतिपाठक १२ गायक, पुराणें "अठराही पुराणें हरिसी गाती"–ज्ञानेश्वर १३ सहा शास्त्रांना १४ अतिचातुर्यानें १५ निय-लोणीं १६ ज्ञानस्वरूपानें १७ सोसणारा १८ देदीप्यमान १९ ज्ञानांजन २० हातांवांचून २१ डोळे "सर्वेंद्रियांच्या आंगणीं । विवेक करी राबणी । सांचचि करचरणां । होती डोळे"–ज्ञानेश्वरी १४–२०६ २२ उघड केलें २३ हरण करून

गुण ना धर्म । जेथ माया पावे उपरम । तें परब्रह्म उद्धवा ॥ ४१ ॥ माझें स्थान वैकुंठ जाण । तेथील प्राप्ति सायुज्य सगुण । पूर्ण सायुज्यता जाण । ब्रह्म परिपूर्ण सदोदित ॥ ४२ ॥ पावावया पूर्ण परब्रह्म । साधकांसी कोणे मार्गी क्षेम । वेदोक्त मद्भक्ती सुगम । उत्तमोत्तम हा मार्ग ॥ ४३ ॥ आणिके मार्गी जातां जाण । कामलोभादि उठे विघ्न । कां बुडवी ज्ञानाभिमान । ये नागवण प्रैत्यवायाची ॥ ४४ ॥ तैसें नाही भक्तिपंथीं । सवे नवविध सांगाती । चढता पाउलीं अतिविश्रांती । भजनयुक्ति मद्भावें ॥ ४५ ॥ येथील मुख्यत्वें साधन । गेलियाही जीवप्राण । कदा न देखे दोषगुण । तें ब्रह्म परिपूर्ण पाविजे ॥ ४६ ॥ जेथ नाहीं भवभयभ्रांती । जेथ नाही दिवसराती । जेथ नाहीं जीवशिवस्थिती । ते ब्रह्म पावती मद्भक्त ॥ ४७ ॥ जेथ नाही रूपनाम । जेथ नाहीं काळकर्म । जेथ नाहीं मरणजन्म । ते परब्रह्म पावती ॥ ४८ ॥ जेथ नाहीं ध्येयध्यान । जेथ नाहीं ज्ञेयज्ञान । जेथ नाही मीतूंपण । तें ब्रह्म पूर्ण पावती ॥ ४९ ॥ ज्यासी नाहीं मातापिता । जें नव्हे देवोदेवता । जे बहु ना एकुलता । तें ब्रह्म तत्त्वता पावती ॥ ४५० ॥ जेथ नाही वर्णाश्रम । जेथ नाही क्रियाकर्म । जेथ नाहीं मायाभ्रम । ते परब्रह्म पावती ॥ ५१ ॥ जें गुणागुणीं अतीत । जे लक्ष्यलक्षणारहित । जें स्वानंदें सदोदित । ते ब्रह्म प्राप्त मद्भक्तां ॥ ५२ ॥ पूर्णकृपेचा हेलावा । न सटेचिं देवा । तो हा एकादशीचा विसांवा । तुज म्यां उद्धवा दीधला ॥ ५३ ॥ जेथ ठावो नाहीं देहभावा । जेथ सामरस्य जीवशिवा । तो हा एकादशीचा विसांवा । तुज म्या उद्धवा दीधला ॥ ५४ ॥ जेथ उगाणा होय अहंभावा । शून्य पडे मायेच्या नांवा । तो हा एकादशीच विसांवा । तुज म्या उद्धवा दीधला ॥ ५५ ॥ जेथ देवभक्तांचा कालोवां । एकत्र होय आघवा । तो हा एकादशीचा विसांवा । तुज म्या उद्धवा दीधला ॥ ५६ ॥ कष्टीं स्वानंदें स्वयें जोडावा । त्या स्वानंदाचा आइता ठेवा । तो हा एकादशीं विसांवा । तुज म्या उद्धवा दीधला ॥ ५७ ॥ करोनि भेदाचा नागोवां । होय अभेदाचा रिगावां । तो हा एकादशीचा विसांवा । तुज म्यां उद्धवा दीधला ॥ ५८ ॥ काढोनि भावार्थाचा भावो । सोलींव सोलिवाचा सोलावो । गाळुनी गाळिवांचा भक्तिभावो । उद्धवासि देवो देतसे ॥ ५९ ॥ यापरी श्रीकृष्णनाथु । होऊनिया स्वानदभरितू । विसाव्या अध्यायींची मातू । हरिखें सांगतू उद्धवा ॥ ४६० ॥ आता विसाव्याचा विसावा । स्वानंदसुखाचा हेलावा । तो मी सांगेन एकविसावा । ऐक उद्धवा सादर ॥ ६१ ॥ वेदीं शुद्धाशुद्धलक्षण । हें पुढिले अध्यायी निरूपण । एका विनवी जनार्दन । श्रोता अवधान मज द्यावें ॥ ४६२ ॥ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे एकादशस्कंधे भगवदुद्धवसंवादे एकाकारटीकायां वेदत्रयीविभागयोगो नाम विंशतितमोऽध्यायः ॥ २० ॥ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ ॥ अध्याय ॥ २० ॥ ॥ श्लोक ॥ ३७ ॥ ॥ ॥ ओंव्या ॥ ४६२ ॥ ॥ एकूण ॥ ४९९ ॥ ॥ ॥ ॥

---

१ कोण २ वेदोक्त कर्म न केल्याचा जो दोष त्याची फसणूक ३ नऊ प्रकाराचे सोबती ४ एक. ५ भरतें ६ साठवत नाहीं. ७ विसावा अध्याय, (पक्षीं) विश्राति ८ जीव आणि ईश्वराचें ऐक्य ९ फेड, नागवण, नाश १० ऐक्य. ११ अनायासानें प्राप्त झालेला १२ नाश १३ प्रवेश १४ कथाभाग १५ हर्षानें १६ आदोलन

अध्याय एकविसावा.

श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥ ॐ नमो सद्गुरु वैकुंठनाथा । स्वानंदवैकुंठी सदा वसता । तुझें ऐश्वर्य स्वभावता । न कळे अनंता अव्यया ॥ १ ॥ तुझ्या निजबोधाचा गरुड । कर जोडूनि उभा दृढ । त्याच्या पाखांचा झडाड । उन्मळी सुदृढ भववृक्षा ॥ २ ॥ तुझें स्वानुभवैकचक्र । लखलखित तेजाकार । द्वैतदळणीं सतेजधार । अतिदुर्धर महामारी ॥ ३ ॥ कैसा पाचजन्य अगाध । नि शब्दी उठवी महाशब्द । वेदानुवादें गर्जे शुद्ध । तोचि प्रसिद्ध शंख तुझा ॥ ४ ॥ झळफळित सर्वदा । निजतेजें मिरवे सदा । करी मानाभिमानाचा चेंदा । ते तुझी गदा गंभीर ॥ ५ ॥ अतिमनोहर केवळ । देखतां उपजती सुखकल्लोळ । परमानंदें आमोद बहळ । ते लीलाकमळ झेलिसी ॥ ६ ॥ जीव शिव समसमानी । जय विजय नावें देउनी । तेचि द्वारपाळ दोनी । आज्ञापूनी स्थापिले ॥ ७ ॥ तुझी निजशक्ति साजिरी । रमारूपें अतिसुंदरी । अखंड चरणसेवा करी । अत्यादरी सादर ॥ ८ ॥ तुझे लोकींचे निवासी जाण । अवघे तुजचिसमान । तेथ नाहीं मानापमान । देहाभिमान असेना ॥ ९ ॥ तेथ काळाचा रिगमू नाहीं । कर्माचें न चले कांहीं । जन्ममरणाचें भय नाहीं । ऐशिया ठायीं तूं स्वामी ॥ १० ॥ जेथ कामक्रोधाचा घात । क्षुधेतृषेचा वोसांड प्रांत । निजानंदें नित्यतृप्त । निजभक्त तुझेनि ॥ ११ ॥ तुझेनि कृपाकटाक्षें । अलक्ष न लक्षिता लक्षे । तुझे चरणसेवापक्षें । नित्य निरपेक्षें नांदविसी ॥ १२ ॥ साम्यतेचें सिंहासन । ऐक्यतेची गादी जाण । त्यावरी तुझें सहजासन । परिपूर्ण स्वभावें ॥ १३ ॥ तन्मयतेचें निजच्छत्र । संतोषाचें आतपत्र । ज्ञानविज्ञानयुग्म चामर । सहजें निरंतर ढळताती ॥ १४ ॥ तेथ चारी वेद तुझे भाट । कीर्ति वर्णिती उद्भट । अठरा मागध अतिश्रेष्ठ । वर्णिती चोखट वंशावळी ॥ १५ ॥ तेथ साही जणां वेवाद । नानाकुसरीं बोलती शब्द । युक्तिप्रयुक्तीं देती बाध । दाविती विनोद जाणिवा ॥ १६ ॥ एक भावार्थी तुजलागुनी । स्तुति करिती न बोलूनी । तेणें स्तवनें संतोषोनी । निजासनीं बैसविसी ॥ १७ ॥ ऐसा सद्गुरु महाविष्णू । जो चिद्रूपें सम सहिष्णू । जो भ्राजमाने भ्राजिष्णू । जनीं जनार्दनू तो एक ॥ १८ ॥ जनीं जनार्दनूचि एकला । तेथ एकपणें एका मीनला । तेणें एकपणाचा ग्रास केला । ऐसा झाला महाबोधू ॥ १९ ॥ त्या महाबोधाचें बोधार्जन । हातेंवीण लेववी जनार्दन । तेणें सर्वांगीं निघाले नयन । देखणेपण सर्वत्र ॥ २० ॥ वरी सर्वत्र देखतां जाण । देखणेनि दिसे जनार्दन । ऐशी पूर्ण कृपा करून । दुजेपण मांडविलें ॥ २१ ॥ ऐसा तुष्टोनि भगवंत । माझेनि हातें श्रीभागवत । अर्थविलें जी यथार्थ । शेखीं प्राकृत देशभाषा ॥ २२ ॥ श्रीभागवतीं संस्कृत । उपाय असतां बहुत । काय नेणों आवडलें येथ । करवी प्राकृत प्रबोधें ॥ २३ ॥ म्या करणें का न करणें । हेंही हिरूनि नेलें जनार्दनें ।

---

१ स्वरूपानंद हेंच वैकुंठ तेथें राहणारा २ भेदभावाचा नाश करण्यांत ३ तीक्ष्ण, जबर मार देणारें ४ आनंद. ५ पुष्कळ ६ प्रवेश ७ निजन ८ जेथ लक्ष पोंचत नाहीं असें ब्रह्म ९ छत्र १० शब्दज्ञान ११ स्तुतिपाठक १२ गायक, पुराणें "अठराही पुराणें हरिसी गाती"–ज्ञानेश्वर १३ सहा शास्त्रांना १४ अतिचातुर्यानें १५ नियत्रोणीं १६ ज्ञानस्वरूपानें १७ सोसणारा १८ देदीप्यमान १९ ज्ञानार्जन २० हातावांचून २१ डोळे "सर्वेंद्रियांच्या आगणीं । विवेक करी रावणी । साचचि करचरणां । होती डोळे"–ज्ञानेश्वरी १४–२०६ २२ उघड केलें २३ हरण करून

गुण ना धर्म । जेथ माया पावे उपरम । तें परब्रह्म उद्धवा ॥ ४१ ॥ माझें स्थान वैकुंठ जाण । तेथील प्राप्ति सायुज्य सगुण । पूर्ण सायुज्यता जाण । ब्रह्म परिपूर्ण सदोदित ॥ ४२ ॥ पावावया पूर्ण परब्रह्म । साधकासी कोणे मार्गीं क्षेम । वेदोक्त मद्भक्ती सुगम । उत्तमोत्तम हा मार्ग ॥ ४३ ॥ आणिके मार्गी जाता जाण । कामलोभादि उठे विघ्न । कां बुडवी ज्ञानाभिमान । ये नागवण प्रैत्यवायाची ॥ ४४ ॥ तैसे नाहीं भक्तिपंथीं । सवे नवविध सांगाती । चढता पाउलीं अतिविश्राती । भजनयुक्ति मद्भावे ॥ ४५ ॥ येथील मुख्यत्वे साधन । गेलियाही जीवप्राण । कदा न देखे दोपगुण । तें ब्रह्म परिपूर्ण पाविजे ॥ ४६ ॥ जेथ नाही भवभयभ्राती । जेथ नाहीं दिवसराती । जेथ नाही जीवशिवस्थिती । ते ब्रह्म पावती मद्भक्त ॥ ४७ ॥ जेथ नाही रूपनाम । जेथ नाही काळकर्म । जेथ नाहीं मरणजन्म । ते परब्रह्म पावती ॥ ४८ ॥ जेथ नाहीं ध्येयध्यान । जेथ नाही ज्ञेयज्ञान । जेथ नाही मीतूंपण । ते ब्रह्म पूर्ण पावती ॥ ४९ ॥ ज्यासी नाहीं मातापिता । जें नव्हे देवोदेवता । जे वहु ना एकुलता । तें ब्रह्म तत्त्वता पावती ॥ ४५० ॥ जेथ नाहीं वर्णाश्रम । जेथ नाहीं क्रियाकर्म । जेथ नाहीं मायाभ्रम । तें परब्रह्म पावती ॥ ५१ ॥ जें गुणागुणीं अतीत । जे लक्ष्यलक्षणारहित । जें स्वानदें सदोदित । तें ब्रह्म प्राप्त मद्भक्तां ॥ ५२ ॥ पूर्णकृपेचा हेलावा । न सटेर्चि देवा । तो हा एकादशीचा विसावा । तुज म्या उद्धवा दीधला ॥ ५३ ॥ जेथ ठावो नाहीं देहभावा । जेथ सामरस्य जीवशिवां । तो हा एकादशीचा विसावा । तुज म्यां उद्धवा दीधला ॥ ५४ ॥ जेथ उगाणा होय अहंभावा । शून्य पडे मायेच्या नावा । तो हा एकादशीच विसावा । तुज म्या उद्धवा दीधला ॥ ५५ ॥ जेथ देवभक्तांचा कालोवां । एकत्र होय आघवा । तो हा एकादशीचा विसावा । तुज म्या उद्धवा दीधला ॥ ५६ ॥ कष्टी स्वानंदें स्वयें जोडावा । त्या स्वानंदाचा आइता ठेवा । तो हा एकादशी विसावा । तुज म्या उद्धवा दीधला ॥ ५७ ॥ करोनि भेदाचा नागोवां । होय अभेदाचा रिगावां । तो हा एकादशीचा विसावा । तुज म्या उद्धवा दीधला ॥ ५८ ॥ काढोनि भावार्थाचा भावो । सोलींव सोलिवांचा सोलावो । गाळुनी गाळिवाचा भक्तिभावो । उद्धवासि देवो देतसे ॥ ५९ ॥ यापरी श्रीकृष्णनाथु । होऊनिया स्वानदभरितू । विसाव्या अध्यायींची मातूं । हरिखें सागतू उद्धवा ॥ ४६० ॥ आता विसाव्याचा विसावा । स्वानंदसुखाचा हेलावा । तो मी सागेन एकविसावा । ऐक उद्धवा सादर ॥ ६१ ॥ वेदीं शुद्धाशुद्धलक्षण । हें पुढिले अध्यायीं निरूपण । एका विनवी जनार्दन । श्रोता अवधान मज द्यावे ॥ ४६२ ॥ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे एकादशस्कंधे भगवदुद्धवसवादे एकाकारटीकाया वेदत्रयीविभागयोगो नाम विशतितमोऽध्यायः ॥ २० ॥ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ ॥ अध्याय ॥ २० ॥ ॥ श्लोक ॥ २७ ॥ ॥
॥ ओंव्या ॥ ४६२ ॥ ॥ एकूण ॥ ४९९ ॥ ॥ ॥ ॥

---

१ कोण २ वेदोक्त कर्म न केल्याचा जो दोप त्याची फसणूक ३ नऊ प्रकाराचे सोबती ४ एक ५ भरते ६ साठवत नाहीं ७ विसावा अध्याय, (पक्षीं) विश्राति ८ जीव आणि ईश्वराचें ऐक्य ९ फेड, नागवण, नाश १० ऐक्य. ११ अनायासानें प्राप्त. झालेला १२ नाश १३ प्रवेश १४ कथाभाग १५ हर्षानें १६ आंदोलन

प्रमाण या हेतू ॥ ४६ ॥ न प्रेरितां श्रुतिस्मृती । आविद्यक विषयप्रवृत्ती । अनिवार सकळ भूतीं । सहजस्थितिस्वभावें ॥ ४७ ॥ ऐसी स्वाभाविक विषयस्थिती । तिची करावया उपरती । नाना गुणदोष बोले श्रुती । विषयनिवृत्तीलागुनी ॥ ४८ ॥ हें एक शुद्ध एक अशुद्ध । पैलें शुभ हे विरुद्ध । मीचि बोलिलों वेदानुवाद । विषयबाध छेदावया ॥ ४९ ॥ विषयाची जे निवृत्ती । तीचि वेदरूपें म्या केली स्तुती । निंदिली विषयप्रवृत्ती । चिळसी चित्तीं उपजावया ॥ ५० ॥ चालता कर्मप्रवृत्ती । होय विषयाची निवृत्ती । ऐशी वेदद्वारें केली युक्ती । ऐक तुजप्रती सांगेन ॥ ५१ ॥

धर्मार्थं व्यवहारार्थं यात्रार्थमिति चानघ । दर्शितोऽयं मयाऽऽचारो धर्ममुद्वहता धुरम् ॥ ४ ॥

उद्धवा तू निष्पाप त्रिशुद्धी । यालागीं तुझी शुद्ध बुद्धी । धर्मादि व्यवहारसिद्धी । ऐक तो विधि सांगेन ॥ ५२ ॥ करिताही धर्माचरण । प्रवृत्तिधर्म तो अप्रमाण । निवृत्तिधर्म तो अतिशुद्ध जाण । हे दोषगुण स्वधर्मी ॥ ५३ ॥ जो व्यवहार विषयासक्तीं । तो अशुद्ध व्यवहारस्थितीं । जे परोपकारप्रवृत्ती । तो व्यवहार वंदिती सुरनर ॥ ५४ ॥ अदृष्टदाता ईश्वर । हें विसरोनि उत्तम नर । द्रव्यलोभें नीचाचे दारोदार । हिंडणें अपवित्र ते यात्रा ॥ ५५ ॥ आळस सांडोनि आपण । करूं जातां श्रवण कीर्तन । का तीर्थयात्रा साधुदर्शन । पूजार्थ गमन देवालयीं ॥ ५६ ॥ का अनाथप्रेतसंस्कार । करितां पुण्य जोडे अपार । पैंदीं कोटियज्ञफळसंभार । जेणें साचार उपजती ॥ ५७ ॥ जेणें पाविजे परपार । तिये नाव यात्रा पवित्र । हा यात्रा शास्त्रार्थ सचार । गुणदोषविचार वेदोक्त ॥ ५८ ॥ राजा निज-पादुका हटेंसीं । वाहवी ब्राह्मणाचे शिसीं । तो दोष न पवे द्विजासी । स्वयें सदोषी होय राजा ॥ ५९ ॥ तेवीं आपत्काळवेळें जाण । पडता लंघनीं लंघन । तें घेऊनि नीचाचें धान्य । वाचवितां प्राण दोष नाहीं ॥ ६० ॥ तेंचि नीचाचें दान । अनापदीं घेतां जाण । जनीं महादोष दारुण । हेंही जाण वेदोक्त ॥ ६१ ॥ जे कर्मधर्मप्रवर्तक शुद्ध । मनुपराशरादि प्रसिद्ध । तिहीं गुणदोष विविध । शुद्धाशुद्ध बोलिले ॥ ६२ ॥ तेंचि शुद्धाशुद्धनिरूपण । तीं श्लोकीं नारायण । स्वयें सांगताहे आपण । गुणदोषलक्षणविभाग ॥ ६३ ॥

भूम्यम्ब्वग्न्यनिलाकाशा भूतानां पञ्च धातवः । आब्रह्मस्थावरादीनां शारीरा आत्मसंयुताः ॥ ५ ॥
वेदेन नामरूपाणि विषमाणि समेष्वपि । धातुषूद्धव कल्प्यन्त एतेषां स्वार्थसिद्धये ॥ ६ ॥

पृथ्वी आप तेज वायु गगन । ब्रह्मादि स्थावरान्त जाण । भूतीं पंचभूतें समान । वस्तूंही आपण सम सर्वीं ॥ ६४ ॥ नाहीं नाम रूप गुण कर्म । ऐसें जें केवळ सम । तेथ माझेनि वेदें विषम । केलें निरुपम नाम हितार्थ ॥ ६५ ॥ तळीं पृथ्वी वरी गगन । पाहतां दोन्ही समान । तेथ दश दिशा कल्पिल्या जाण । देशांतरगमनसिद्ध्यर्थ ॥ ६६ ॥ तेवीं नाम रूप वर्णाश्रम । समाच्या ठायीं जे विषम । हा माझेनि वेदें केला नेम । स्वधर्मकर्मसिद्ध्यर्थ ॥ ६७ ॥

---

१ अविद्या (अज्ञान) मूलक २ उपपत्ति ३ पद्मीकडच ४ वेदाज्ञारूपान ५ तिटकारा ६ सत्य ७ कर्ममार्ग ८ ज्ञानमार्ग ९ मान्य करितात १० प्रारब्धानुरूप देणारा ११ ज्यास कोणी संबंधी नाहींत अशा प्रेतास अग्नि देणें वगैरे १२ पावलोपावलीं १३ कोटी यज्ञांचें पुण्यफळ १४ हट्टानें १५ मस्तकावर १६ उपवासांत १७ आपत्ति नसतांना १८ ब्रह्मदेवापासून स्थावरापर्यंत १९ जीवरूपानेंही तीं सारखीं आहेत २० प्राण्यांच्या प्रवृत्तीस नियम लागून तद्द्वारा त्यांना पुरुषार्थ साधतां यावे यासाठीं वर्ण व आश्रम यांची (नामरूपाची) वेदानें कल्पना केली.

आतां ग्रंथार्थनिरूपणे । माझें बोलणें तो बोले ॥ २४ ॥ तेणें बोलोनि निजगौरवा । वेदविभागसद्भावा । तो एकादशीं विसावा । उद्धवासी वरवा निरूपिला ॥ २५ ॥ तेथ भक्त आणि सज्ञान । त्यांसी पावली वेदार्थखूण । कर्मठीं देखतां दोषगुण । सशयीं जाण ते पडले ॥ २६ ॥ त्या सशयाचें निरसन । करावया श्रीकृष्ण । एकविसावा निरूपण । गुणदोषलक्षण स्वयें सागे ॥ २७ ॥ त्या गुणदोषांचा विभाग । सांगोनियां विषयत्याग । करावया श्रीरंग । निरूपण साङ्ग सागत ॥ २८ ॥

श्रीभगवानुवाच–य एतान्मत्पथो हित्वा भक्तिज्ञानक्रियात्मकान् ।
क्षुद्रान्कामाश्चलै प्राणैर्जुषन्त ससरन्ति ते ॥ १ ॥

म्या सांगीतले जे विभाग । भक्तिज्ञानक्रियायोग । हा सांडूनि शुद्ध वेदमार्ग । सकाम भोग जे वांछिती ॥ २९ ॥ क्षणभंगुर देहाचा योग । हें विसरोनिया चाग । सकाम कर्माची लगबग । भवस्वर्गभोग भोगावया ॥ ३० ॥ चळतेनि प्राणसगें । देहातें काळ ग्रासूं लागे । येथ नानाकामसंभोगें । मूर्ख तद्योगें मानिती सुख ॥ ३१ ॥ भोगितां कामभोगसोहळे । नेणे आयुष्य ग्रासिलें काळें । मग जन्ममरणमाळें । दुःखउमाळे भोगिती ॥ ३२ ॥ काम्य आणि नित्यकर्म । आचरता दिसे सम । तरी फळीं का पां विषम । सुगम दुर्गम परिपाकू ॥ ३३ ॥ तें कर्मवैचित्र्यविदान । सकल्पास्तव घडे जाण । तेचि अर्थीचें निरूपण । जाणोनि श्रीकृष्ण सागत ॥ ३४ ॥

स्वे स्वेऽधिकारे या निष्ठा स गुण परिकीर्तित । विपर्ययस्तु दोष स्यादुभयोरेष निश्चय ॥ २ ॥

कर्म विचारितां अवघें एक । परी अधिकार भिन्नभिन्न देख । ते मी सागेन आवश्यक । जेणे सुखदुःख भोगणें घडे ॥ ३५ ॥ मुखाचा व्यापार भोजन । तो नाकें करूं जातां जाण । सुख बुडवूनि दारुण । दुःख आपण स्वयें भोगी ॥ ३६ ॥ का पायांचे जें चालणे । पडे जें डोईं करणें । तें मार्ग न कठे तेणें । परी कष्टणे अनिवार ॥ ३७ ॥ तेवीं जें कर्म स्वाधिकारे । सुखातें दे अत्यादरें । तेंचि कर्म अन्याधिकारें । दुःखें दुर्धरें भोगवी ॥ ३८ ॥ गजाचे आभरण । गाढवासी नव्हे भूषण । परी भारें आणी मरण । तेवीं कर्म जाण अनधिकारीं ॥ ३९ ॥ मेघ वर्षे निर्मळ जळ । परी जैसें बीज तैसें फळ । एका भागीं पिके सवळ । एका प्रबळ साळी केळें ॥ ४० ॥ पाहें पा जैसें दुग्ध चोख । ज्वरितामुखीं कडू विख । तेचि निरुजा गोड देख । पुष्टिदायक सेवनीं ॥ ४१ ॥ तेवीं सकामीं कर्म घडे । ते बाधक होय गाढें । तेंचि गा निष्कामाकडे । मोक्षसुरवाडें सुखावी ॥ ४२ ॥ स्वाधिकारें स्वकर्माचरण । तोचि येथें मुख्यत्वें गुण । अनधिकारी कर्म जाण । तोचि अवगुण महा-दोष ॥ ४३ ॥ या रीतीं गा कर्माचरण । उपजवी दोष आणि गुण । हेंचि गुणदोषलक्षण । शास्त्रज्ञ जाण बोलती ॥ ४४ ॥ तेंचि गुणदोषलक्षण । शुद्ध्यशुद्धींचें कारण । तेचि अर्थींचें विवंचन । देवो आपण सागत ॥ ४५ ॥

शुद्ध्यशुद्धी विधीयेते समानेष्वपि वस्तुषु । द्रव्यस्य विचिकित्सार्थं गुणदोषौ शुभाशुभौ ॥ ३ ॥

पंचभूतें समान जाण । वस्तुं सर्वत्र समसमान । तेथ गुणदोष अप्रमाण । परी केले

१ कर्म, ज्ञान, व उपासना, अशीं वेदाचीं तीन काडें करून २ दिधला ३ ससारातील व स्वर्गीय विषयभोगासाठीं ४ दुःखसोहळे ५ परिणाम ६ अनधिरें ७ वस्त्रादि अलकार ८ तापकऱ्याच्या तोंडीं ९ निरोग्याला १० सहेतुक ११ अत्यत १२ मोक्षलाभप्रमाणें १३ विचार १४ परमात्मा

प्रमाण या हेतू ॥ ४६ ॥ न प्रेरितां श्रुतिस्मृती । आविद्यक विषयप्रवृत्ती । अनिवार सकळ भूतीं । सहजस्थितिस्वभावें ॥ ४७ ॥ ऐसी स्वाभाविक विषयस्थिती । तिची करावया उपरंती । नाना गुणदोष बोले श्रुती । विषयनिवृत्तीलागुनी ॥ ४८ ॥ हें एक शुद्ध एक अशुद्ध । पैलें शुभ हें विरुद्ध । मीचि बोलिलों वेदानुवाद । विषयबाध छेदावया ॥ ४९ ॥ विषयाची जे निवृत्ती । तीचि वेदरूपें म्या केली स्तुती । निंदिली विषयप्रवृत्ती । चिळसी चित्तीं उपजावया ॥ ५० ॥ चालता कर्मप्रवृत्ती । होय विषयाची निवृत्ती । ऐशी वेदद्वारें केली युक्ती । ऐक तुजप्रती सागेन ॥ ५१ ॥

धर्मार्थं व्यवहारार्थं यात्रार्थमिति चानघ । दर्शितोऽय मयाऽऽचारो धर्ममुद्वहता धुरम् ॥ ४ ॥

उद्धवा तू निष्पाप त्रिशुद्धी । यालागीं तुझी शुद्ध बुद्धी । धर्मादि व्यवहारसिद्धी । ऐक तो विधि सागेन ॥ ५२ ॥ करितांही धर्माचरण । प्रवृत्तिधर्म तो अप्रमाण । निवृत्तिधर्म तो अतिशुद्ध जाण । हे दोषगुण स्वधर्मीं ॥ ५३ ॥ जो व्यवहार विषयासक्तीं । तो अशुद्ध व्यवहारस्थितीं । जे परोपकारप्रवृत्ती । तो व्यवहार वदिती सुरनर ॥ ५४ ॥ अदृष्टदाता ईश्वर । हें विसरोनि उत्तम नर । द्रव्यलोभें नीचाचे दारोदार । हिंडणे अपवित्र ते यात्रा ॥ ५५ ॥ आळस साडोनि आपण । करूं जाता श्रवण कीर्तन । का तीर्थयात्रा साधुदर्शन । पूजार्थ गमन देवालयीं ॥ ५६ ॥ का अनाथप्रेतसंस्कार । करिता पुण्य जोडे अपार । पैदीं कोटियज्ञफळसभार । जेणें साचार उपजती ॥ ५७ ॥ जेणें पाविजे परपार । तिये नाव यात्रा पवित्र । हा यात्रा शास्त्रार्थ सचार । गुणदोषविचार वेदोक्त ॥ ५८ ॥ राजा निजपादुका हटेसीं । वाहवी ब्राह्मणाचे शिर्सीं । तो दोष न पवे द्विजासी । स्वयें सदोषी होय राजा ॥ ५९ ॥ तेवीं आपत्काळवळें जाण । पडता लंघनीं लघन । तें घेऊनि नीचाचे धान्य । वाचविता प्राण दोष नाहीं ॥ ६० ॥ तेंचि नीचाचें दान । अनापदीं घेता जाण । जनीं महादोष दारुण । हेंही जाण वेदोक्त ॥ ६१ ॥ जे कर्मधर्मप्रवर्तक शुद्ध । मनुपराशरादि प्रसिद्ध । तिहीं गुणदोष विविध । शुद्धाशुद्ध बोलिले ॥ ६२ ॥ तेंचि शुद्धाशुद्धनिरूपण । तीं श्लोकीं नारायण । स्वयें सागताहे आपण । गुणदोषलक्षणविभाग ॥ ६३ ॥

भूम्यम्ब्वग्न्यनिलाकाशा भूतानां पञ्च धातवः । आब्रह्मस्थावरादीनां शारीरा आत्मसंयुताः ॥ ५ ॥
वेदेन नामरूपाणि विषमाणि समेष्वपि । धातुषूद्धव कल्प्यन्त एतेषां स्वार्थसिद्धये ॥ ६ ॥

पृथ्वी आप तेज वायु गगन । ब्रह्मादि स्थावरान्त जाण । भूतीं पचभूतें समान । वस्तूंही आपण सम सर्वीं ॥ ६४ ॥ नाहीं नाम रूप गुण कर्म । ऐसें जें केवळ सम । तेथ माझेनि वेदें विषम । केलें निरुपम नाम हितार्थ ॥ ६५ ॥ तळीं पृथ्वी वरी गगन । पाहता दोनी समान । तेथ दश दिशा कल्पिल्या जाण । देशातरगमनसिद्ध्यर्थ ॥ ६६ ॥ तेवीं नाम रूप वर्णाश्रम । समाच्या ठायीं जे विषम । हा माझेनि वेदें केला नेम । स्वधर्मकर्मसिद्ध्यर्थ ॥ ६७ ॥

---

१ अविद्या (अज्ञान) मूळक २ उपपत्ति ३ पलीकडच ४ वेदाज्ञारूपानें ५ तिटकारा ६ सत्य ७ कर्ममार्ग ८ ज्ञानमार्ग ९ मान्य करितात १० प्रारब्धानुरूप देणारा ११ ज्यास कोणी सबंधी नाहींत अशा प्रेतास अग्नि देणें वगैरे १२ पावलोपावलीं १३ कोटी यज्ञाचें पुण्यफळ १४ हटानें १५ मस्तकावर १६ उपवासांत १७ आपत्ति नसतांना १८ ब्रह्मदेवापासून स्थावरापर्यंत १९ जीवरूपानेंही तीं मायेंगींच आहेत २० प्राण्यांच्या प्रवृत्तीस नियम लागून तद्द्वारा त्यांना पुरुषार्थ साधता यावे यासाठीं वर्ण व आश्रम यांची (नामरूपांची) वेदानें कल्पना केली

येणेचि द्वारें सुलक्षण । धर्मार्थकाममोक्षसाधन । पुरुषांच्या हितालागीं जाण । म्यां केलें नियमन वेदाज्ञा ॥ ६८ ॥ रूप नाम आश्रम वर्ण । वेदू नेमिता ना आपण । तै व्यवहारू न घडता जाण । मोक्षसाधन तै कैंचें ॥ ६९ ॥ एवं वेदें चालवूनि व्यवहारू । तेथेंचि परमार्थविचारू । दाविला असे चमत्कारू । सभाग्य नरू तोचि जाणे ॥ ७० ॥ अत्यंत करितां कर्मादरू । तेणे कर्मठचि होय नरू । तेथ परमार्थ नाहीं साचारू । विधिनिषेधीं थोरू [2]पीडिजे ॥ ७१ ॥ केवळ स्वधर्मकर्म साडितां । अगीं आदळे पांपंडता । तेणेंही मोक्ष न ये हाता । निजस्वार्था नागवले ॥ ७२ ॥ यालागीं स्वधर्म आचरतां । निजमोक्ष लाभे आयिता । हे वेदार्थाची योग्यता । जाणे तो ज्ञाता सज्ञान ॥ ७३ ॥ हे वेदार्थनिज योग्यता । सहसा न ये कवणाचे हाता । याचिलागी गा परमार्था । गुरु तत्त्वता करावा ॥ ७४ ॥ त्या सद्गुरूची पूर्ण कृपा होय । तरीच आतुडे वेदगुह्य । गुरुकृपेवीण जे उपाय । ते अपाय साधकां ॥ ७५ ॥ यालागी माझा वेद जगद्गुरू । दावी आपातता व्यवहारू । नेमी स्वधर्मकर्मादरू । जनाचा उद्धारू करावया ॥ ७६ ॥ ऐसा माझा वेदू हितकारी । दावूनि गुणदोप नानापरी । जन काढी विषयावाहेरीं । वेद उपकारी जगाचा ॥ ७७ ॥

देशकालादिभावाना वस्तूना मम सत्तम । गुणदोषौ विधीयेते नियमार्थं हि कर्मणाम् ॥ ७ ॥

भक्तामाजीं भक्तोत्तम । साधुलक्षणी साधुसम । यालागी उद्धवासी सत्तम । ह्मणे पुरुषोत्तम अतिप्रीतीं ॥ ७८ ॥ उद्धवा येथ भलता नर । भलता करील कर्मादर । यालागीं वर्णाश्रमविचार । नेमिला साचार वेदांनीं ॥ ७९ ॥ जेथ करूं नये कर्मतंत्र । ऐसा देश जो अपवित्र । आणि काळादि द्रव्य विचित्र । पवित्रापवित्र सांगेन ॥ ८० ॥

अकृष्णसारो देशानामब्रह्मण्योऽशुचिर्भवेत् । कृष्णसारोऽप्यसौवीरकीकटासस्कृतेरिणम् ॥ ८ ॥

कोणे एके पृथ्वीतळीं । मेघ न वर्षता जळीं । पेरिलीं धान्यें सदा निळीं । वसुधा जिव्हाळी ते ह्मणती ॥ ८१ तेचि पाहतां पृथ्वीवरी । एके भागीं गा उखरीं । मेघ वर्षतां शरधारीं । अकुर ना [11]डिरी उखरत्वे ॥ ८२ ॥ तेवी देशाची शुद्ध्यशुद्धी । तुज मी सांगेन यथाविधी । जेथ कर्मीं नोहे कार्यसिद्धी । तेथ कर्म त्रिशुद्धीं न करावे ॥ ८३ ॥ कृष्णमृग जेथ नाहीं । ते जाण पा अपवित्र [12]भुंयी । कर्मादरू तिये ठायीं । न करावा पाही सर्वथा ॥ ८४ ॥ जेथ ब्राह्मणचि नाहीं । तो देश अपवित्र पाही । ब्राह्मण [13]अकर्मी जे ठायीं । भूमी तेही अपवित्र ॥ ८५ ॥ जेथ ब्राह्मणाची अभक्ती । शेखी हेळूनि निंदिती । तो देशू कर्माप्रती । जाण निश्चितीं अपवित्र ॥ ८६ ॥ जे देशीं कृष्णमृग असती । परी नाहीं भगवद्भक्ती । तो देशू कर्माप्रती । जाण निश्चितीं अपवित्र ॥ ८७ ॥ भक्तिहीन देश प्रसिद्ध । कीटक कलिंग मागध । तेथ स्वधर्म नव्हती शुद्ध । जाण अशुद्ध ते देश ॥ ८८ ॥ नाहीं उपलेप समार्जन । ते स्वगृही भूमी अशुद्ध जाण । का जेथ वेदबाह्य असज्जन । तेंही स्थान अपवित्र ॥ ८९ ॥ जे भूमी केवळ उखर । ते जाण सदा अपवित्र । आता काळाचें काळतंत्र पवित्रापवित्र सांगेन ॥ ९० ॥

---

१ कर्मासक्ति २ पडिजे ३ नास्तिकपणा ४ हाताला येतें ५ साधारणपणें ६ उत्तम लक्षणाचा ७ आपल्या वर्णाश्रमाला विरुद्ध ८ कला दिव्य विचित्र ९ दमदार, पाणथळ १० जिला पाण्याचा आधार नाहीं अशी, उखारअसाणी ११ कोंम, बारीक अंकुर १२ जमीन १३ निषिद्ध कर्में करणारे व विहित न करणारे १४ अनादर करून १५ वेदमार्गाला सोडून राहणारे

कर्मण्यो गुणवान्कालो द्रव्यत स्वत एव वा । यतो निवर्तते कर्म स दोषोऽकर्मक स्मृत ॥ ९ ॥

देश काळ द्रव्य पात्र । हे सामग्री होय स्वतंत्र । तोचि काळ अतिपवित्र । वेदशास्त्रसमत ॥ ९१ ॥ ग्रहणकपिलाषष्ठ्यादिद्वारा । तो काळ परम पवित्र खरा । का सतसज्जन आलिया घरा । काळाचा उंभारा अतिपवित्र ॥ ९२ ॥ हो का संपत्ति आलिया हाता । कां धर्मी उल्हास जेव्हा चित्ता । तो पुण्यकाळ तत्त्वता । वेदशास्त्रार्था अनुकूल ॥ ९३ ॥ पुरुषासी पर्वकाळ । जन्मात जोडे एक वेळ । मातापित्यांचा अतकाळ । ते धर्माची वेळ अतिपवित्र ॥ ९४ ॥ हा पर्वकाळ मागुता । पुरुषासी नातुडे सर्वथा । तेथ श्रद्धेने धर्म करिता । पवित्रता अक्षय ॥ ९५ ॥ स्वभावे काळाची पवित्रता । तुज मी सागेन आता । जो परोपकारी सर्वथा । निजस्वार्था साधक ॥ ९६ ॥ ब्राह्म मुहूर्त तत्त्वता । पवित्र जाण स्वभावता । जो साधकाच्या निजस्वार्था । होय वाढविता अनुदिनी ॥ ९७ ॥ काळाची अकर्मकता । ऐक सागेन मी आता । कर्म करू नये स्वभावता । निषिद्धता महादोष ॥ ९८ ॥ जेथ जळस्थळादि सर्वथा । विहित द्रव्य न ये हाता । तो काळ अकर्मकता । जाण तत्त्वता निश्चित ॥ ९९ ॥ जो काळ सूतकें व्यापिला । का राष्ट्रा उपप्लव आला । जे काळीं देह परतंत्र झाला । तो काळ बोलिला अकर्मक ॥ १०० ॥ जो काळ दुर्भिक्षासी आला । जो का ज्वरादिदोषीं दूषिला । काळ चोराकुलित झाला । तो काळ बोलिला अकर्मक ॥ १ ॥ जे काळी क्रोध सचरला । जेथ तमोगुण क्षोभला । निद्राआलस्यें व्यापिला । तो काळ बोलिला अकर्मक ॥ २ ॥ अकस्मात सुखसपदा । कां अभिनव वार्ता एकदा । का लंघिजे भल्याची मर्यादा । तो काळ सर्वदा अकर्मक ॥ ३ ॥ का मार्गी विषमता । पंथ क्रमिजे चालता । तेथ पडे दुर्धर्षता । तो काळ तत्त्वता अकर्मक ॥ ४ ॥ जे काळीं द्रव्यलोभ दारुण । जे काळी चिता गहन । जेव्हा विकल्पें भरे मन । तो काळ जाण अकर्मक ॥ ५ ॥ ऐशी काळांची अकर्मकता । तुज म्या सागीतली तत्त्वता । आता द्रव्याची शुद्धाशुद्धता । ऐक सर्वथा सागेन ॥ ६ ॥

द्रव्यस्य शुद्ध्यशुद्धी च द्रव्येण वचनेन च । सस्कारेणाथ कालेन महत्त्वाल्पतयाऽथवा ॥ १० ॥

पुरुषें गोमूत्र सेविता । तात्काळ पावे पवित्रता । तेंचि ताम्रपात्रें घेता । ये अपवित्रता तत्काळ ॥ ७ ॥ पुरुषें जळ प्रोक्षिता । पुष्पासी ये पवित्रता । ते पुरुषें अवघ्राणिता । अपवित्रता पुष्पासी ॥ ८ ॥ अग्नीची सेवा करिता । द्विजासी परम पवित्रता । तोचि द्विज अग्नीने जाळिता । ये अपवित्रता अग्नीसी ॥ ९ ॥ दर्भी पिड ठेविता पवित्र । पिंडस्पर्शें दर्भ अपवित्र । ऐशी शुद्ध्यशुद्धी विचित्र । बोलिले धर्मशास्त्र श्रुत्यर्थें ॥११०॥ जे वस्तु सशयापन्न । त्याच्या शुद्धीसी ब्राह्मणवचन । ज्याचें वचन प्रमाण । हरिहर जाण मानिती ॥ ११ ॥ घृतसंस्कारें शुद्ध अन्न । होमसस्कारें नवधान्य । अग्निसस्कारें लवण । पवित्र जाण शास्त्रार्थें ॥ १२ ॥ रकारापुढे मकार । मांडूनि करिता उच्चार । जिणोनि पापाचा

---

१ पर्वरूप २ जन्मकाळ ३ मृत्युसमय ४ सापडणारा नव्हे ५ पहाट ६ स्वस्वचा ७ उपद्रव ८ दरोडेखोरांनी व्याप्त ९ कधीं न ऐकलेला १० सकट ११ कर्मोपयोगी द्रव्यसामग्री असेल तेव्हा स्त्रिया श्राद्धादि विहित काळ हे कर्मांग पवित्र आहेत, पण सामग्री नसेल व राष्ट्रनाशादि आपत्ति आली असेल तर तो काळ कर्माला अशुचि समजावा १२ तांब्याच्या भांड्यातें १३ शिंपडलें असता. १४ वास घेतला तर १५ तुपाच्या स्पर्शानें. १६ राम.

सभार । होय तो नर शुद्धात्मा ॥१३॥ त्याची मकारापुढें धकार । ठेवूनि करितां उच्चार । अगीं आदळे पाप घोर । तेणे होय नर अतिवद्ध ॥ १४ ॥ रजस्वला शुद्ध चतुर्थेंहेनि । मेघोदक शुद्ध तिसरे दिनीं । वृद्धिसूतक दहावे दिनीं । काळ शुद्धपणीं या हेतू ॥ १५ ॥ पूर्व दिवशीचे जे अन्न । ते काळेंचि पावे गा दूपण । ज्यासी आले शिळेपण । तें अन्न जाण अशुद्ध ॥ १६ ॥ तैसे नव्हे घृतपाचित । ते वहुत काळें तरी पुनीत । जें विटोनि विकारी होत । तें अपुनीत काळेंचि ॥ १७ ॥ जें साचवणीं अल्प जळ । त्यासी स्पर्शल्या चाडाळ । ते अपवित्र गा केवळ । नये अळुमाळ स्पर्श करूं ॥ १८ ॥ तेचि निर्झर कां अक्षोभ जळ । तेथ स्पर्शल्याही चाडाळ । त्यासी लागेना तो विटाळ । ते नित्य निर्मळ पवित्र ॥ १९ ॥ अल्प केलिया स्वयंपाक । त्यासी जैं आतळे श्वान काक । तै तें सांडावें निःशेख । अपवित्र देख तें अन्न ॥ १२० ॥ तोचि सहस्रभोजनाचा पाक । त्यासी आतळल्या श्वान काक । सांडावे जेथ लागले मुख । येर अन्न निर्दोख भोजनीं ॥ २१ ॥

शक्त्याऽशक्त्याथवा बुद्ध्या समृद्ध्या च यदात्मने । अघं कुर्वन्ति हि यथा देशावस्थानुसारतः ॥ ११ ॥

झालिया चद्रसूर्यग्रहण । शक्तें स्नान न करिता दूपण । वाळक वृद्ध आतुर जन । न करिता स्नान दोप नाही ॥ २२ ॥ पुत्र जन्मलिया देख । स्वगोत्रज जे सकळिक । त्यांसी जाण आवश्यक । वाधी सूतक दहा दिवस ॥ २३ ॥ तेचि स्थळातरीं पुत्रश्रवण । सूतकाअतीं झाल्या जाण । त्या सूतकाचे वंधन । न वाधी जाण सर्वथा ॥ २४ ॥ पूर्वदिनीं गोत्रजं मरे । तें स्वगोत्री सूतक भरे । येरे दिवशीं दुसरा जै मरे । तै सूतकें सूतक उतरे दोहींचें ॥ २५ ॥ जेणे घेतले होय विख । त्यासी सर्पू लाविलिया देख । तेणे विखें उतरे विख । तेवी सूतकें सूतक निवारे ॥२६॥ जें वुद्धिपूर्वक केलें आपण । तें अवश्य भोगावे पापपुण्य । जे वुद्धीसी नाहीं विद्यमान । तें अहेतुकपण वाधीना ॥ २७ ॥ आपुले जें अतःकरण । त्यासी पवित्र करी निजज्ञान । हे वुद्धीची शुद्धि जाण । विवेकसपन्न वैराग्य ॥ २८ ॥ जो धनवंत अतिसपन्न । त्यासी जुने वस्त्र अपावन । शिविले दंडिले तेंही जाण । नव्हे पावन समर्था ॥ २९ ॥ तेंचि दुर्वळाप्रति जाण । अतिशयें परम पावन । हे वेदवाद अतिगहन । स्मृतिकारें जाण प्रकाशिले ॥ १३० ॥ समर्थासी असाक्षभोजन । तें जाणावे अशुद्धान्न । दुर्वळासी एकल्या अशन । परम पावन श्रुत्यर्थें ॥ ३१ ॥ स्वयें न करिता पंचयज्ञ । भोजन ते पापभक्षण । सकळ सुकृतासी नागवण । जै पराङ्मुखपणें अतिथीसी ॥ ३२ ॥ स्वग्रामीं सर्वही स्वाचार । ग्रामातरी अर्ध आचार । पुरीं पट्टणीं पादमात्र । मार्गी कर्मादर संगानुसारें ॥ ३३ ॥ विचारोनि देशावस्था । हे वेदमर्यादा तत्त्वता । याहूनि अन्यथा करिता । दोप सर्वथा कर्त्यासी ॥ ३४ ॥ पाटव्य असता स्वदेशासी । कर्म न करी तो महादोपी । रोगें व्यापिल्या शरीरासी । कर्मकर्त्यासी अतिदोपू ॥ ३५ ॥ पूर्वी द्रव्यें द्रव्यशुद्धी । सांगीतली यथाविधि । तेचि मागुतेनि प्रतिपादी । धर्मशास्त्रसिद्धी वेदोक्त ॥ ३६ ॥

---

१ मद्य २ चवथ्या दिवशीं ३ तुपात तळलेलें ४ पविन्न ५ वाहतें पाणी ६ नि शक ७ ज्याला तोंड लागलें तें ८ निरोग्याने ९ दुसणेकरी १० भाळवद ११ अतरे १२ हेतूच्या अभावामुळें १३ विशुद्धवुद्धि १४ अपवित्र १५ दड घातलेलें. १६ कोणी पक्तीला नसता १७ हानि १८ शहरात १९ चयथ्या हिश्शानें २० पटुत्व, बळ

धान्यदार्वस्थितन्तूनां रसतेजसचर्मणाम् । काल्वाय्वग्निमृत्तोयैः पार्थिवानां युतायुतः ॥ १२ ॥

शूद्रप्रतिग्रहाचें धान्य । एकरात्रीं शुद्धत्व जाण । स्रुक्स्रुवादिकाष्ठभाजन । जलप्रक्षाळनें शुद्धत्व ॥३७॥ [3]व्याघ्रनख गेंजदंत । अपवित्र जंव स्नेहयुक्त । जेव्हां होती स्नेहातीत । अतिपुनीत ते काळीं ॥ ३८ ॥ पट्टतंतु स्वयें पुनीतू । वायूनें शुद्ध ऊर्णातंतू । वस्त्रतंतु जळाआंतू । होय पुनीतू प्रक्षाळिल्या ॥३९॥ गोक्षीर पवित्र कांस्यमृत्पात्रीं । तेंचि अपवित्र ताम्रपात्रीं । ताम्र पवित्र आम्लेंकरीं । आम्ल लवणांतरी पवित्र ॥ १४० ॥ घृत पवित्र अग्निसंस्कारीं । अग्नि पवित्र ब्राह्मणमंत्रीं । ब्राह्मण पवित्र स्वाचारीं । पवित्रता आचारीं वेदविधी ॥ ४१ ॥ वेद पवित्र गुरुमुखें । गुरु पवित्र निजात्मसुखें । आत्मा पवित्र गुरुचरणोदकें । पवित्र उदकें द्विजचरणीं ॥४२॥ पृथ्वी पवित्र जळसंस्कारी । जळ पवित्र पृथ्वीवरी । चर्म पवित्र तैलेंकरीं । तैल चर्मपात्रीं पवित्र ॥ ४३ ॥ व्याघ्रादि जे मृगाजिन । [11]ईयें स्वभावें पवित्र जाण । अग्निसंस्कारें सुवर्ण । पवित्र स्वभावें ॥ ४४ ॥ एवं इत्यादि परस्परीं । शुचित्व बोलिलें शास्त्रीं । आतां मळलिप्त[12] झालियावरी । त्याचें अवधारीं शुचित्व ॥ ४५ ॥

अमेध्यलिप्तं यद्येन गन्धं लेपं व्यपोहति । भजते प्रकृतिं तस्य तच्छौचं तावदिष्यते ॥ १३ ॥

पात्र पीठ कां आसन । [13]अमेध्यें लिप्त झाल्या जाण । त्या गंधाचें निःशेष क्षाळन । तेणें पवित्रपण तयासी ॥ ४६ ॥ नाभीखालता ज्याच्या शरीरा । अमेध्य लेप लागल्या खरा । ते ठायींचा गंधू जाय पुरा । ऐसें धुतल्या त्या नरा शुचित्व लाभे ॥ ४७ ॥ नाभीवरतें अमेध्यलेपन । अवचटें झालिया जाण । तै करावें मृत्तिकास्नान । तेणें पावन तो पुरुष ॥४८॥ मळ धुतल्या तत्काळ जाती । परी त्या गंधाची होय निवृत्ती । प्रकृति पावे जे निजस्थिती । मळनिष्कृति त्या नांव ॥ ४९ ॥ बाह्य पदार्थ निवृत्तिनिष्ठें । वेद बोलिला या खटपटें । आतां कर्त्याचें शुचित्व प्रगटें । तें ऐक गोमटें उपाय ॥ १५० ॥

स्नानदानतपोवस्थावीर्यसंस्कारकर्मभिः । मत्स्मृत्या चात्मनः शौचं शुद्धः कर्माचरेद्द्विजः ॥ १४ ॥

गर्भाधानादि अन्नप्राशन । ते बाल्यावस्था संपूर्ण । चौल तें कुमारावस्था जाण । ब्राह्मणपण उपनयनें ॥ ५१ ॥ कर्मभूमिकेलागीं स्नान । द्रव्यशुद्धीलागीं कीजे दान । वैराग्यालागीं तप जाण । कर्माचरण जडत्व[15]त्यागा ॥ ५२ ॥ [मद्भजनीं दृढ बुद्धि । त्या नांव जाण वीर्यशुद्धि । माझेनि स्मरणें चित्तशुद्धि । जाण त्रिशुद्धि उद्धवा ॥ ५३ ॥] ऐसऐसिया विधीं । ब्राह्मण जे कां सुबुद्धी । सबाह्य पावावया शुद्धी । वेद उपपादी स्वकर्में ॥ ५४ ॥

मन्त्रस्य च परिज्ञानं कर्मशुद्धिर्मदर्पणम् । धर्मः संपद्यते षड्भिरधर्मस्तु विपर्ययः ॥ १५ ॥

मंत्रशुद्धि मंत्रार्थज्ञानें । कर्मशुद्धि ब्रह्मार्पणें । हें कर्त्याचें शुद्धीकारणें । साही लक्षणें वेदू बोले ॥ ५५ ॥ देश काळ द्रव्यसंपन्नता । मंत्र कर्म निरुज कर्ता । या साहींच्या शुद्धावस्था । स्वधर्मतां फलोन्मुख ॥ ५६ ॥ जें द्रव्य पावे दीनाचे आर्तां । कां माझिया निजभक्तां । या नांव द्रव्यपवित्रता । जाण तत्त्वतां निश्चित ॥ ५७ ॥ धर्मशास्त्रार्थें शुद्ध धन । कष्टें मिळवूनियां जाण । धनलोभीं ठेविल्या प्राण । अवघेंचि जाण अशुद्ध ॥ ५८ ॥ या नांव द्रव्यशुद्धता । ऐक मंत्राची पवित्रता । जेणें मंत्रें पाविजे मंत्रार्था । शुद्ध सर्वथा

१ लाकडाचीं यज्ञपात्रें २ पाणी शिंपडल्यानें ३ वाघनख ४ हस्तिदंत ५ मेंढराची लोंकर वगैरे ६ गाईचें दूध ७ काशाच्या व मातीच्या भांड्यांत ८ चिंच वगैरे आंबट पदार्थांनी ९ कर्मोदरें वेदविधि १० गुरूच्या पायांच्या तीर्थानें ११ हीं १२ मलिन १३ अपवित्र पदार्थांनी १४ मळाचें क्षालन १५ आलस्यनाशासाठीं १

तो मंत्र ॥ ५९ ॥ जेथ केलिया मंत्रग्रहण । अंगी चढता वाढे अभिमान । कां जेथ जारण मारण उच्चाटण । ते मंत्र जाण अपवित्र ॥१६०॥ या नाव मंत्रशुद्धि जाण । ऐक कर्माचें लक्षण । जेणे कर्में तुटे कर्मबंधन[1] । तें कर्माचरण अतिशुद्ध ॥ ६१ ॥ स्वयें करिता कर्माचरण । जेथ खवळे मोहाभिमान । कर्त्यासी लागे दृढ बंधन । तें कर्म जाण अपवित्र[2] ॥ ६२ ॥ जेणे कर्में कर्माचा निरास । तें शुद्ध कर्म सावकाश । जेथ समबुद्धि सदा अविनाश । तो पुण्यदेश उद्धवा ॥ ६३ ॥ जरी सुक्षेत्रीं केला वास । आणि पराचे देखे गुणदोष । तो देश जाणावा तामस । अचुक नाश कर्त्यासी ॥ ६४ ॥ अन्य क्षेत्रीं देखिल्या दोष । त्याचा सुक्षेत्रीं होय नाश । सुक्षेत्रीं देखिल्या दोष । तो न साडी जीवास कल्पांतीं ॥ ६५ ॥ जेथ उपजे सौम्यशीळ[3] । तो देश जाणावा निर्मळ । चित्त सुप्रसन्न जे वेळ । तो पुण्यकाळ साधका ॥ ६६ ॥ स्वभावे शुद्ध ब्राह्ममुहूर्त[4] । तेथही क्षोभल्या चित्त । तोही काळ अपुनीत[5] । जाण निश्चित वेदार्थ ॥ ६७ ॥ येथ जो का कर्मकर्ता । त्याची गेलिया कर्मअहंता । पुढें कर्म चाले स्वभावतां । हे पवित्रता कर्त्याची ॥ ६८ ॥ येथ ह्मणे जो 'अहं[6] कर्ता' । तो पावे अतिबद्धता । हे कर्त्याची अपवित्रता । देहअहंता अभिमाने ॥ ६९ ॥ धर्माधर्मांचे साही प्रकार । हें वेदार्थाचे तत्त्वसार[7] । येही धर्मीं मुक्त होय नर । अधर्मीं अपवित्र अतिबद्ध ॥ १७० ॥ गुणदोषाचें लक्षण । सांगता अतिगहन । येथ गुंतले सज्ञान । अतिविचक्षण पंडित ॥ ७१ ॥

क्वचिद्गुणोऽपि दोष स्याद्दोषोऽपि विधिना गुण । गुणदोषार्थनियमस्तद्भिदामेव बाधते ॥ १६ ॥

ज्याचा मानिजे उत्तम गुण । तोचि दोष होय परतोन । एवं कर्मचि कर्मासी जाण । दोष दारुण उपजवी ॥ ७२ ॥ कर्मीं मुख्यत्वे गा आचमन । हें कर्मशुद्धीचे निजकारण । तेंचि दक्षिणाभिमुखें[8] केल्या जाण । दोष दारुण उपजवी ॥ ७३ ॥ कानींची जेणें जाय तिडिक[9] । तेंचि मुखीं घालितां देख । होय अत्यंत बाधक । प्राणांतिक पावती बाधा ॥७४॥ आचमनीं मापमात्रजीवन[10] । घेतल्या होइजे पावन । तेंचि अधिक घेतां जाण । सुरापाना[11]सम दोष ॥ ७५ ॥ फणस खातां लागे गोड । तें जैं अधिक खाय तोंड । तैं शूळ उठे प्रचंड । फुटे ब्रह्मांड अतिव्यथा ॥ ७६ ॥ सूर्यपूजनीं पुण्य घडे । तेथ जैं बेलपत्र चढे । तें पुण्य राहे मागिलीकडे[12] । दोष रोकडे[13] पूजका ॥ ७७ ॥ ऐसा कर्मीं कर्मविन्यास । गुण तोचि करी दोष । कोठें दोषाचाही विलास । पुण्य बहुवस उपजवी ॥ ७८ ॥ चोराकुलितमार्गीं जाण । ब्राह्मण करितां प्रातःस्नान । तो नेतां कर्म त्यागून । दोषचि परी गुण गंभीर होय ॥ ७९ ॥ सर्पगरळेचें जीवन । ब्राह्मणे करिता प्राशन । तें पात्र घेतां हिरोन । दोष परी तो गुण गंभीर होय ॥१८०॥ गृहस्थासी अग्निहोत्र गुण । तोचि संन्याशासी अवगुण । ब्राह्मणीं विहित वेदमंत्रपठण । शूद्रासी जाण तो दोष ॥ ८१ ॥ विषयनिवृत्तीलागीं सुगम । गुणदोषाचा केला नेमें[14] । नेणोनि वेदाचे वर्म । विपयभ्रम भ्रांतासी ॥ ८२ ॥ जंव भ्रांति तंव कर्मप्रवृत्ती । तेथ गुणदोषाची थोर ख्याती । जेवीं का खद्योत लखल-

---

१ संसारबंधन २ कर्माला अपवित्र ३ ऐक्यभाव ४ प्रातःकाळापूर्वी दोन घटका ५ अपवित्र ६ मी ७ गुह्य ८ दक्षिणेकडेस तोंड करून ९ वेदना १० उडीद बुडेल इतके पाणी. ११ मद्यपानासारखा १२ मागे, दूर १३ नेमके १४ नियम

तेती । आंधारे रातीं सतेज ॥ ८३ ॥ तेवी गुणदोषांमाजीं जाण । अवश्य अंगी आदळे तन । तेचि अर्थीचें निरूपण । स्वयें श्रीकृष्ण सांगत ॥ ८४ ॥

समानकर्माचरणं पतितानां न पातकम् । औत्पत्तिको गुणः सङ्गो न शयानः पतत्यधः ॥ १७ ॥

स्वकर्मे पतित जाहले जाण । डोंब भिल्ल कैंवर्तक जन । त्यासी मद्यपानादि दोषीं जाण । नाहीं पतन पतितांसी ॥ ८५ ॥ जें नीळीमाजीं काळें केले । त्यासी काय बाधावें काजळें । का अंधारासी मेंसीं माखिले । तेणें काय मळले तयाचें ॥ ८६ ॥ जो स्वभावें जन्मला चांडाळ । त्यासी कोणाचा बाधी विटाळ । हो काळें करावें काजळ । ऐसे नाहीं बळ कवणासी ॥ ८७ ॥ निर्जीवा दीधले विख । तेणें कोणासी द्यावें दुःख । तेवीं पतितासी पातक । नव्हे बाधक सर्वथा ॥ ८८ ॥ जो केवळ खाले निजेला । त्यासी पडण्याचा भेंवो गेला । तेवीं देहाभिमानें जो आला । तो नीचाचा झाला अतिनीच ॥ ८९ ॥ रजतमादि गुणसर्गीं । जो लोलंगतें विषयालागीं । त्यासी तिळगुळादि कामभोगीं । नव्हे नवी आंगीं देहँबुद्धी ॥ १९० ॥ जो कनकबीजें भुलला । तो गाये नाचे हरिखेला । परी सचिंतार्थ चोरीं नेला । हा नेणेचि आपुला निजस्वार्थ ॥ ९१ ॥ तेवीं देहाभिमानें उन्मत्त । अतिकामें कामासक्त । तो नेणे बुडाला निजस्वार्थ । आपुला अपघात देखेना ॥ ९२ ॥ ज्यासी चढला विखाचा वांसटा । त्यासी पाजावी सूकरविष्ठा । तेवीं अतिकामी पापिष्ठा । त्या स्वदारानिष्ठा नेमिली ॥ ९३ ॥ ज्यासी विख चढले गहन । त्यासी सूकरविष्ठेचें अनुपान । हें ते काळींचे विधान । स्वयें सज्ञान बोलती ॥ ९४ ॥ तेवी जेथवरी स्त्रीपुरुषव्यक्ती । तेथवरी स्वेच्छा कामासक्ती । त्याची करावया निवृत्ती । स्वदारास्थिति नेमिली ॥ ९५ ॥ वेदें निरोपू दिधला आपण । तें दिवारातीं स्वदारारमण । तेंही वेदें नेमिलें जाण । स्वदारागमन ऋतुकाळीं ॥ ९६ ॥ तेथ जन्मलिया पुत्रासी । 'आत्मा वै पुत्रनामासी' । येणें वेदवचनें पुरुषासी । स्त्रीकामासी निवर्तवी ॥ ९७ ॥ निःशेष विष उतरल्यावरी । तो सूकरविष्ठा हातीं न धरी । तेवीं विरक्ति उपजल्या अंतरीं । स्वदारा दूरी त्यागिती ॥ ९८ ॥ यापरी विषयनिवृत्ती । माझ्या वेदाची वेदोक्ती । दावूनि गुणदोषांची उक्ती । विषयासक्ती सांडवी ॥ ९९ ॥

यतो यतो निवर्तेत विमुच्येत ततस्ततः । एष धर्मो नृणां क्षेमः शोकमोहभयापहः ॥ १८ ॥

माझिया वेदाचें मनोगत । विषयीं व्हावें निवृत्त । यालागीं गुणदोष दावित । विषयत्यागार्थ उपावो ॥ २०० ॥ एकाएकीं सकळ विषयांसी । त्याग न करवे प्राण्यासी । यालागीं निषेधें निंदूनि त्यासी । शनैः शनैः विषयासी त्यागवी ॥ १ ॥ जैं जैं विषयाची निवृत्ती । तैं तैं निजसुखाची प्राप्ती । पूर्ण वाढल्या विरक्ती । साधक होती मद्रूप ॥ २ ॥ मद्रूपतेचिये प्राप्ती- । आड असे विषयासक्ती । ते झालिया विषयनिवृत्ती । साधक होती मद्रूप ॥ ३ ॥ जेथ माझिया स्वरूपाची प्राप्ती । तेथ निःशेषें निमे अहंकृती । तेव्हा शोकमोहेंसीं होय सती । जाण निश्चितीं अविद्या ॥ ४ ॥ अविद्यानाशासवें जाण । नासती जन्मभाव

१ धीवर, मच्छीमार २ काजळानें ३ प्रेताला ४ भय ५ आसक्त ६ देहसंगती ७ धोतऱ्याच बी खाऊन ८ ठेवा ९ वेग १० स्वदारागमन ११ हेतु १२ दृढदृढ १३ ठसल्यावर १४ अहंकार पूर्णपणें मावळतो १५ शोकमोहाला बरोबर घेऊन अविद्या अहंकाराबरोबर सती जाते

दारुण । तेव्हां मरणासीच ये मरण । हारपे जीवपण जीवाचें ॥ ५ ॥ अविद्या निमाल्या जीवेंसीं । ठावो नाहीं भवभयासी । जेवीं सवळवळें अधारेंसी । नुरेचि निशी दिनोदयीं ॥ ६ ॥ जेवी कां मृगजळाचा पूर । न साहे दृष्टीचा निर्धार । तेवीं भवभयेंसी ससार । झाला साचार वाउगा ॥ ७ ॥ प्राणी पावावया कल्याण । हें वेदोक्त स्वधर्माचरण । विपयत्यागालागीं जाण । केले निरूपण गुणदोषां ॥ ८ ॥ जे साच वेदार्थाते नेणती । ते वेदा प्रवृत्तिपर ह्मणती । परी वेदें द्योतिली विरक्ती । विपयासक्तिच्छेदक ॥९॥ वेदोक्त स्वधर्मस्थितीं । होय विपयांची विरक्ती । प्राणी निजमोक्ष पावती । हे वेदोक्ती पैं माझी ॥ २१० ॥ सांडोनियां वेदस्थिती । केवळ विपयाची आसक्ती । प्राणी अतिदुःख पावती । ऐक तुजप्रती सांगेन ॥ ११ ॥ प्रवृत्ति तितुकी अनर्थहेतू । येचि अर्थींचा वृत्तांतू । चौं श्लोकीं श्रीभगवंतू । असे सांगतू उद्धवा ॥ १२ ॥

विपयेपु गुणाध्यासात्पुस सङ्गस्ततो भवेत् । सङ्गात्तत्र भवेत्काम कामादेव कलिर्नृणाम् ॥ १९ ॥
कलेर्दुर्विपह क्रोधस्तमस्तमनुवर्तते । तमसा ग्रस्यते पुसश्चेतना व्यापिनी द्रुतम् ॥ २० ॥

विपयांचें गोडपण । सदा ध्याय ज्याचे मन । त्यासी विपयासक्ति जाण । अतिगहन उल्हासे ॥ १३ ॥ विपयासक्तीचा सभ्रम । तेथ निर्लज्ज खवळे काम । कामास्तव अति-विपम । सोशी दुर्गम उपाय ॥ १४ ॥ विपयकामार्थ जे उपाय । त्यांसी पदोंपदीं अपाय । जेव्हा विपयकामसिद्धि न होय । तेव्हा महाकलहें विवादू ॥ १५ ॥ जेथ अतिजल्पाचा विवाद । तेथ खटाटोपेंसीं सन्नद्ध । खवळला उठी क्रोध । अतिविरुद्ध दुर्धर ॥ १६ ॥ क्रोध खवळल्या दारुण । बुद्धीचें तत्काळ नासे ज्ञान । तेव्हां विवेकाचे प्राशन । करिजे जाण महामोहें ॥ १७ ॥ विवेकाचे लोपल्या भान । स्तब्ध चेतना होय जाण । तेव्हा कार्याकार्यआठवण । हेंही स्मरण बुडालें ॥ १८ ॥

तया विरहित साधो जन्तु शून्याय कल्पते । ततोऽस्य स्वार्थविभ्रंशो मूर्च्छितस्य मृतस्य च ॥ २१ ॥

विवेकशून्य स्तब्धवत । तेथ विपयो ना परमार्थ । नकळे सन्मार्गपंथ । आत्मघात पदोपदीं ॥ १९ ॥ केवळ जड मूढ होउनी । जेवी का मूर्च्छित प्राणी । तैसेपरी स्तब्ध होउनी । अज्ञानपणीं श्रमला ॥ २२० ॥ यापरी जीत ना मेला । जड मूढ होऊनि ठेला । थिल्या निजस्वार्था मुकला । अंगीं वाजेंला अनर्थू ॥ २१ ॥

विपयाभिनिवेशेन नात्मान वेद नापरम् । वृक्षजीविकया जीवन् व्यर्थ भस्त्रेव य श्वसन् ॥ २२ ॥

एव विपयाचे आसक्तीं । तमोगुणे ग्रासिली वृत्ती । तेव्हा एकही स्फुरेना स्फूर्ती । मी कोण हें चित्तीं स्फुरेना ॥ २२ ॥ ऐसा भ्रमें भुलला प्राणी । जैसा उन्मत्त मदिरापानी । त्यासी स्मरणाची विस्मरणी । भ्रमिष्ट मनीं पडिला ॥ २३ ॥ का विपमसधीचा ज्वरू । तेणे ज्वरें हुवरे थोरू । त्यासी नावडे आपपरू । वृथा विकारू वडवड करी ॥ २४ ॥ फाटो फुटलियावरी । भलतेचि स्मरण करी । तया नाठवे काही ते परी । प्राणी अघोरी पडले जाण ॥ २५ ॥ कां झालिया भूतसचार । प्राणी हुंवरे हुंहुंकार । पडिला चित्तासी

---

१ नाहींसें होतें २ दिवस उगवल्यावर ३ व्यर्थ ४ धर्ममार्ग दाखविणारा ५ तेणें ६ पावलोपावलीं ७ बटबडीचा ८ कंबर बांधून तयार ९ कुंठित १० कर्तव्याकर्तव्याचें स्मरण ११ आठवेना १२ वेसावध १३ असलेला १४ पडकला, पडला १५ आठवण १६ दारू पिणारा १७ भ्रांतचित्त १८ बडबडतो १९ चित्तास भ्रम झाल्यामुळें.

विसर। ह्मणे मी कुकरें ह्मणोनि भुंके ॥ २६ ॥ ऐसे जीविके नेणोनि प्राणी। घावरे जैसा स्वप्नीं। ह्मणे मी पडलों रणीं। ऐसे प्राणी स्वप्नीं भुलले ॥ २७॥ तैशी भुली लटकी भुलवणी। काममोहें व्यापिले प्राणी। जडमूढपण ठाकूनी। अंतःकरणीं वेडावले ॥ २८ ॥ मुक्यानाकीं भरे मुरकुट। तें फेंफें वेंवें करी निकृष्ट। न कळे रडे करी हाहाट। ते खटपट वाउगी ॥ २९ ॥ तैसे दुःखवळें प्राणी। परी न कळे उंच करणी। पडिले मोहमदें भुलोनी। मुकेपणीं वेवांत ॥ २३० ॥ अहकृतीचा उभारा। शरीरीं भरलासे वारा। तो होऊनि बाधक नरा। पडले आडद्वारा अधकूपीं ॥ ३१ ॥ कां तेलियाचा ढोर पाहीं। डोळा झापडी स्वदेहीं। अवघा वेळ चाले परी पाहीं। पथ काहीं न ठकेचि ॥ ३२ ॥ भवंता फिरे लागवेगीं। परी पाहता न लगे आगी। घाणियाचि भांवतें वेगी। भोवंडी अगीं जिराली ॥ ३३ ॥ तैसे विषय भवंडित भवू। परी नकळेचि विधिमावू। जैसा सर्प भ्रमला लागे धावू। तैसे विषय आघवे धांवती ॥ ३४ ॥ अवसेचे काळें गडद। तैसा जड मूढ झाला स्तब्ध। स्फुरेना आप पर हा बोध। जगदाध्य वोढवले ॥ ३५ ॥ जेवीं लोहकराची भाती। तेवीं वृथा श्वासोच्छ्वास होती। वृक्षाची जैशी तटस्थ स्थिती। यापरी जीती जीत ना मेले ॥ ३६ ॥ सकामासी स्वर्गप्राप्ती। ह्मणसी बोलिली वेदोक्ती। तेही प्रलोभाची वदंती। ऐक तुजप्रती सागेन ॥ ३७ ॥

फलश्रुतिरियं नृणां न श्रेयो रोचनं परम्। श्रेयोविवक्षया प्रोक्तं यथा भैषज्यरोचनम् ॥ २३ ॥

निष्काम जे का कर्मस्थिती। ते मूर्ख सर्वथा न करिती। त्यासी दावूनिया फळश्रुती। स्वकर्मप्रवृत्ती लाविले ॥ ३८ ॥ सकाम अथवा निष्काम। कर्मक्रिया दोहींची सम। येथ वासनाचि विषम। सकामनिष्कामफलहेतू ॥ ३९ ॥ जेवीं कां स्वातीचे जळ। शिंपीमाजी होय मुक्ताफळ। तेंचि सेवी जैं महाव्याळें। तें हाळाहळें होऊनि ठाके ॥ २४० ॥ तेवीं आपुली जे का कल्पना। निष्कामें आणी मुक्तपणा। तेचि सकामत्वे जाणा। दृढबंधना उपजवी ॥ ४१ ॥ वेदू बोलिला जे स्वर्गफळ। तें मुख्यत्वें नव्हे केवळ। जेवीं भेषज घ्यावया बाळ। देऊनि गूळ चाळविजे ॥ ४२ ॥ ओखद घेतलियापाठीं। क्षयरोगाची होय तुटी। परी बाळ हातींचा गूळ चाटी। ते [13] नव्हे फळदृष्टी भेषजीं ॥ ४३ ॥ तेवीं वेदाचे मनोगतीं। स्वर्गफळाची अभिव्यक्ती। मूर्खांसी द्यावया मुक्ती। स्वधर्मस्थिती लावितू ॥ ४४ ॥ ह्मणसी कर्मवादी जे नर। वेद मागती प्रवृत्तिपर। तो वेदार्थ निवृत्तिपर। केवीं साचार मानावा ॥ ४५ ॥ श्रुत्यर्थ जे प्रवृत्ति धरी। तैं वेदू झाला अनर्थकारी। ते प्रवृत्ति दूपूनि श्रीहरी। दावी निवृत्तिवरी वेदार्थ ॥ ४६ ॥

---

१ कुत्रें २ खोटी, मिथ्या ३ मुक्या मनुष्याच्या नाकात चिलट शिरलें तर ४ घाबरून ५ विव्हळून ६ सर्व ७ जगाचें आधळेपण ८ लोहाराची ९ मोतीं १० मोठा सर्प ११ जाज्वल्य विष १२ औषध १३ तेव्हा. १४ प्रपचासक्ति १५ बहिर्मुख जीवाना मोक्षाचाच उपदेश करावयाचा, पण त्या विषयासक्तांनीं कर्में करावीं ह्मणून स्वर्गादि फळें वेद देऊ करितो वेद वस्तुत निवृत्तिपर आहे, पण अशीं रोचक वचन प्रवृत्तिपर दिसतात 'पिब निंब प्रदास्यामि खलु ते खडलड्डुकान्' ह्मणजे 'बाळा, एवढा कडुलिंबाचा रस पी, मी तुला खडीसाखर व लाडू देईन बरें' असें आई ह्मणते, किंवा 'शिरसा ते वर्धते वत्स ! गुडूचीं श्रद्धया पिब' ह्मणजे 'बाळा, हा गुळवेलीचा काढा पी, त्यानें तुझी शेंडी वाढेल' असें ह्मणते, त्याप्रमाणें कर्मात प्रवृत्त करणारीं वेदाचीं वचनं आहेत तीं सारीं रोचक समजावीं

उत्पत्त्यैव हि कामेषु प्राणेषु स्वजनेषु च । आसक्तमनसो मर्त्या आत्मनोऽनर्थहेतुषु ॥ २४ ॥
न तानविदुषः स्वार्थं भ्राम्यतो वृजिनाध्वनि । कथं युञ्ज्यात्पुनस्तेषु तांस्तमो विशतो बुधः ॥ २५ ॥

उपजताचि प्राणिमात्रासी । देह आवडे सर्वस्वेसीं । देहात्मवादें विषयांसी । जीवेंप्राणेंसी लोलुप ॥ ४७ ॥ विषयकामाच्या आसक्तीं । स्त्रीपुत्राची गोडी चित्तीं । स्वजनधनाची अतिप्रीती । स्वभावस्थिति अनिवार ॥ ४८ ॥ जेणें जाइजे अधोगती । ऐशी जे का कामासक्ती । ते प्राण्यासी सहजगती । विषयासक्ति स्वभावें ॥ ४९ ॥ तेचि विषयांची प्रवृत्ती । वेद बोले जैं विध्युक्ती । तैं सर्वांचा स्वार्थघाती । झाला अनर्थी वेदवादू ॥ २५० ॥ मरतया तरटमारू केला । बुडत्याचे डोयीं दगड दीधला । आंधळा अधकूपीं घातला । तैसा वेदू झाला अनर्थी ॥ ५१ ॥ वेदू जैं विषयीं गोवी । तैं प्राण्यातें कोण उगवी । राजा सर्वस्वें नागवी । तैं कोण सोडवी दीनातें ॥ ५२ ॥ नेणोनि वेदाचा मथितार्थू । स्वयें जो का विषयासक्तू । तो मानी प्रवृत्तिपर श्रुत्यर्थु । अनर्थहेतू बालिशा ॥ ५३ ॥ पुत्र पित्यास पुसे जाण । ग्रहणीं जेवूं परान्न । येरू म्हणे सुटल्या ग्रहण । उष्ण भोजन स्वगृहीं करू ॥ ५४ ॥ तैशी माझ्या वेदाची उक्ती । निषेधमुखें दावी प्रवृत्ती । येणें वेदाच्या मनोगती । विषयनिवृत्ती मुख्यत्वें ॥ ५५ ॥ विषयीं बुडते जे जन । त्यांचें करावया उद्धरण । माझा वेदवादू जाण । सकामपण त्या नाहीं ॥ ५६ ॥ कोणी एक मंदबुद्धी । केवळ विषयांध त्रिशुद्धी । सकाम जल्पती वेदविधी । त्याची कुबुद्धि हरि सांगे ॥ ५७ ॥

एवं व्यवसितं केचिदविज्ञाय कुबुद्धयः । फलश्रुतिं कुसुमितां न वेदज्ञा वदन्ति हि ॥ २६ ॥

फलत्यागें स्वधर्मस्थिती । सर्वथा सकाम न करिती । यालागीं वेद बोले फलश्रुती । स्वधर्मप्रवृत्तीलागूनी ॥ ५८ ॥ सैंधव सागरा भेटूं जाता । जेवीं का हारपे सैंधवता । तेवीं स्वधर्मी प्रवर्तता । सकामता उरेना ॥ ५९ ॥ जैशी दों दिव्यांची वाती । एकवट केलिया ज्योती । तेथ न दिसे भेदगती । पाहतां ज्योती एकचि ॥ २६० ॥ जेवीं अग्नी कापुर मिळतां । तो अग्निचि होय तत्त्वतां । तेवीं स्वधर्मकर्मी प्रवर्ततां । कर्मीं निष्कर्मता स्वयें प्रकटे ॥ ६१ ॥ कर्माकर्मांची वेळूजाळी । ते स्वधर्माचे कांचणिमेळीं । पडे चित्तशुद्धीची इंगळी । ते करी होळी कर्माकर्मांची ॥ ६२ ॥ सकामता करितां कर्म । स्वधर्म नाशी फळकाम । तेव्हां सकाम आणि निष्काम । दोहींचे भस्म स्वधर्म करी ॥ ६३ ॥ जेवीं दों काष्ठांच्या घसणी- । माजीं प्रकटे जो का वन्ही । दोहींतेही जाळूनी । स्वतेजपणीं प्रकाशे ॥ ६४ ॥ तेवीं माझा वेदवादू । स्वकर्मे छेदी कर्मबाधू । हें नेणोनि जो विषयांधू । जडला सुबद्ध फळाशे ॥ ६५ ॥ वेदें प्रवृत्तिरोचनेकारणें । स्वर्गादि नाना फळें बोलणें । त्यालागीं ज्याचें वैसे धरणें । तेणें नागवणें निजस्वार्था ॥ ६६ ॥ कष्टोनि शेतीं पेरिले चणे । त्याची उपडोनि भाजी करणें । तो लाभ कीं तेणें नाडणें । तैसें फळ भोगणें सकामीं ॥ ६७ ॥ वोलीं जोंधळियाचीं कैरवाडें । खातां अत्यंत लागती गोडें । त्यालागीं शेत जैं उपडे । तैं लाभू कीं नाडे निजस्वार्था ॥ ६८ ॥ तैशी सकाम कामना

१ अवश्यकर्तव्य म्हणून २ अनर्थकारक ३ चाबकाचा मार ४ सोडवी ५ सारतात्पर्य ६ मूर्खास ७ विषयेच्छु ८ मीठ ९ वेळ झाली १० घर्षणाचे योगानें ११ घषणापासून १२ वेद प्रबोधू १३ स्वर्गादि फळप्राप्ति हाच परमार्थ असें धरून जो बसला तो बुडाला म्हणून समजावें १४ ताटें

न्मत्ते । जे फळीं फळाशा लोलिंगते । ते नाडली स्वधर्मलाभातें । ऐक तूतें सांगेन ॥६९॥ शेतीं पेरावया आणिले चणे । त्यांचे आदरें करी जो फुटाणे । तो शाहणा कीं मूर्ख ह्मणणें । तैसे फळ भोगणे सकामीं ॥ २७० ॥ घोडा विकोनि पैलाण घेणें । लोणी देऊनि ताक मागणे । भात साडूनि वेळैण पिणे । तैसे फळ भोगणे सकामीं ॥ ७१ ॥ ऐसे सकाम अतिदुर्बुद्धी । जे नाडले स्वधर्मसिद्धी । यालागीं देवो ह्मणे कुबुद्धी । ते कुबुद्धीचा विधी हरि सांगे ॥ ७२ ॥

कामिन कृपणा लुब्धा पुष्पेषु फलबुद्धय । अग्निमुग्धा धूमतान्ता स्व लोक न विदन्ति ते ॥ २७ ॥

सकामाची तृष्णा पूर्ण । कदाकाळीं नव्हे जाण । कामेच्छा तो सदा दीन । कृपणपण या हेतू ॥ ७३ ॥ जळीं बक धरोनि ध्यान । जेवीं कां टपत राहे मीन । तेवीं सकामा अनुष्ठान । लुब्धोनि जाण कामासी ॥ ७४ ॥ जावया परपुरुषापासीं । ठेवांठवीं दावी निजपतीसी । तेवीं काम धरोनि मानसीं । स्वधर्मकर्मासी आचरे ॥ ७५ ॥ जेवीं का अज्ञान बाळ । फूल तेंचि ह्मणे फळ । तेवीं स्वर्गभोग केवळ । मानी अढळ मूर्खत्वे ॥७६॥ त्याही स्वर्गभोगासी पाहें । कर्मवैकल्य होय कीं नोहे । हाही संदेह वर्तताहे । तेणेंही होये अतिदीन ॥ ७७ ॥ सकाम तो सदा दीन । दीनत्वे अतिकृपण । कृपणत्वे सलोभपण । लोभास्तव ज्ञान महामोह ग्रासी ॥ ७८ ॥ मोहाचें खवळल्या भान । सविवेक ग्रासी ज्ञान । तेव्हा बुद्धीमाजी तमोगुण । सबाह्य परिपूर्ण उल्हासे ॥ ७९ ॥ तमें कोंदाटल्या वृत्ती । धूमाकित होय स्थिती । जेवीं का आंधळ्याचा सांगाती । आंधारे रानीं आडवीं चुके ॥२८०॥ त्या आंधळ्याची जैशी स्थिती । तैशी सकामाची होय गती । चुकला विवेकाचा सांगाती । आंधळी वृत्ति अतिमुग्ध ॥ ८१ ॥ जेसे का अज्ञान बाळ । तैसा मुग्ध होय केवळ । कोण कर्म काय तें फळ । नेणो विकैळ मुग्धत्वे ॥ ८२ ॥ माझी कोण लोकीं स्थिती । पुढे कोण आपुली गती । हें कांहींच न स्मरे चित्तीं । धूम्रवृत्ती देहात्मू ॥ ८३ ॥

न ते मामङ्ग जानन्ति हृदिस्थ य इद यत । उक्थशस्त्रा ह्यसुतृपो यथा नीहारचक्षुष ॥ २८ ॥

वेदतात्पर्याचे निजखुणे । तुवा पुसिलें मजकारणे । तीं वेदाची गुह्य निरूपणे । तुजकारणें म्या निरूपिलीं ॥ ८४ ॥ परिसोनि वेदाचे विभाग । उद्धव सुखावला चांग । तेणें सतोषें श्रीरंग । सन्तोखोनि[12] अंग[13] उद्धवासी ह्मणे ॥८५॥ जो मी हृदयामाजिलें वस्ती । परमात्मा निकटवर्ती । त्या मातें सकाम नेणती । कामासक्तीं नाडले ॥ ८६ ॥ तो मी हृदयामाजीं असे । हें एकदेशित्वें मज नसे । जगदाकारें मीचि भासे । जेवीं कल्लोळविलासें सागरू ॥ ८७ ॥ अलंकार झालेपणें । जेवीं असे निर्मळ सोने । तेवीं जगदाकारें म्या श्रीकृष्णें । परिपूर्ण असणें पूर्णत्वें ॥ ८८ ॥ नाम रूप वर्ण विविध । माझेन प्रकारें जगदुद्बोध । परी नामरूपजातिभेद । मजसी संबंध असेना ॥ ८९ ॥ आकाश जळीं बुडालें दिसे । परी तें न माखे जळरसें । तेवीं मी जगदाकारें असें । जगदादि दोषें अलिप्त

१ चोउत होत २ पल्याण, जोगीर ३ पेज ४ पुढ पुढें करणें ५ कर्म यथासांग न घडणें ६ विषयोपभोगाची इच्छा धरणारा ७ अज्ञान ८ व्यापल्या ९ चित्तवृत्ति १० अटवींत, अरण्यात ११ व्याकुळ १२ कुरवाळून १३ सांग १४ परिच्छिन्नपणा १५ तरंगाच्या बहुविध चेष्टांनीं १६ दुःख १७ जग झाला यो प्रकारें आणीत

उत्पत्त्येव हि कामेषु प्राणेषु स्वजनेषु च । आसक्तमनसो मर्त्या आत्मनोऽनर्थहेतुषु ॥ २४ ॥
न तानविदुषः स्वार्थं भ्राम्यतो वृजिनाध्वनि । कथं युञ्ज्यात्पुनस्तेषु तांस्तमो विशतो बुधः ॥ २५ ॥

उपजतांचि प्राणिमात्रासी । देह आवडे सर्वस्वेंसीं । देहात्मवादें विषयांसी । जीवें-प्राणेंसीं लोलुप ॥ ४७ ॥ विषयकामाच्या आसक्तीं । स्त्रीपुत्राची गोडी चित्तीं । स्वजन-धनांची अतिप्रीती । स्वभावस्थिति अनिवार ॥ ४८ ॥ जेणें जाइजे अधोगती । ऐशी जे का कामासक्ती । ते प्राण्यासी सहजगती । विषयासक्ति स्वभावें ॥ ४९ ॥ तेचि विषयाची प्रवृत्ती । वेद बोले जै विध्युक्ती[1] । तैं सर्वांचा स्वार्थघाती । झाला अनर्थी[2] वेदवादू ॥ २५० ॥ मरतया तरट[3]मारू केला । बुडत्याचे डोयीं दगड दीधला । आंधळा अंधकूपीं घातला । तैसा वेदू झाला अनर्थी ॥ ५१ ॥ वेदू जै विषयीं गोंवी । तै प्राण्यातें कोण उगंवी । राजा सर्वस्वें नागवी । तै कोण सोडवी दीनातें ॥ ५२ ॥ नेणोनि वेदाचा मथितार्थू[5] । स्वयें जो कां विषयासक्तू । तो मानी प्रवृत्तिपर श्रुत्यर्थु । अनर्थहेतू वालिशा[6] ॥ ५३ ॥ पुत्र पित्यास पुसे जाण । ग्रहणीं जेवूं परान्न । येरू ह्मणे सुटल्या ग्रहण । उष्ण भोजन स्वगृहीं करू ॥ ५४ ॥ तैशी माझ्या वेदाची उक्ती । निषेधमुखें दावी प्रवृत्ती । येणें वेदाच्या मनोगती । विषयनिवृत्ती मुख्यत्वें ॥ ५५ ॥ विषयीं बुडते जे जन । त्यांचे करावया उद्धरण । माझा वेदवादू जाण । सकामपण त्या नाहीं ॥ ५६ ॥ कोणी एक मंदबुद्धी । केवळ विषयांध त्रिशुद्धी । सकाम जल्पती वेदविधी । त्याची कुबुद्धि हरि सांगे ॥ ५७ ॥

एवं व्यवसितं केचिदविज्ञाय कुबुद्धयः । फलश्रुतिं कुसुमितां न वेदज्ञा वदन्ति हि ॥ २६ ॥

फलत्यागें स्वधर्मस्थिती । सर्वथा सकाम न करिती । यालागीं वेद बोले फलश्रुती । स्वधर्मप्रवृत्तीलागूनी ॥ ५८ ॥ सैंधवं सागरा भेटूं जातां । जेवीं कां हारपे सैंधवता । तेवीं स्वधर्मी प्रवर्ततां । सकामता उरेना ॥ ५९ ॥ जैशी दों दिव्यांची वाती । एकवट केलिया ज्योती । तेथ न दिसे भेदगती । पाहतां ज्योती एकचि ॥ २६० ॥ जेवीं अग्नीं कापुर मिळतां । तो अग्निचि होय तत्त्वतां । तेवीं स्वधर्मकर्मी प्रवर्ततां । कर्मी निष्कर्मता स्वयें प्रकटे ॥ ६१ ॥ कर्माकर्मांची वेळूजाळी । ते स्वधर्मांचे कांचणिमेळीं । पडे चित्तशुद्धीची इंगळी । ते करी होळी कर्माकर्मांची ॥ ६२ ॥ सकामता करितां कर्म । स्वधर्म नाशी फळकाम । तेव्हां सकाम आणि निष्काम । दोहींचें भस्म स्वधर्म करी ॥ ६३ ॥ जेवीं दों काष्ठांच्या घँसणी-[11] । माजीं प्रकटे जो कां वन्ही । दोहींतेंही जाळूनी । स्वतेजपणीं प्रकाशे ॥ ६४ ॥ तेवीं माझा वेदवादू[12] । स्वकर्में छेदी कर्मबाधू । हें नेणोनि जो विषयांधू । जडला सुबद्धू फळाशे ॥ ६५ ॥ वेदें प्रवृत्तिरोचनेकारणें । स्वर्गादि नाना फळें बोलणें । त्यालागीं ज्याचें वैसे धरणें[13] । तेणें नागवणें निजस्वार्था ॥ ६६ ॥ कष्टोनि शेतीं पेरिले चणे । त्याची उपडोनि भाजी करणें । तो लाभ कीं तेणें नाडणें । तैसें फळ भोगणें सकामीं ॥ ६७ ॥ बोली जोंधळियाचीं कँरवाडें[14] । खातां अत्यंत लागती गोडें । त्यालागीं शेत जै उपडे । तै लाभू कीं नाडे निजस्वार्था ॥ ६८ ॥ तैशी सकाम कामना

१ अवश्यकर्तव्य ह्मणून २ अनर्थकारक ३ चाबकाचा मार ४ सोडवी ५ सरंतात्पर्य ६ मूर्खास ७ विषयेच्छु ८ मीठ ९ वेळ झाली १० घर्षणाचे योगानें ११ घर्षणापासून १२ वेद प्रबोधू १३ स्वर्गादि फळप्राप्ति हाच परमार्थ असें धरून जो बसला तो बुडाला ह्मणून समजावें १४ ताट

उन्मत्ते । जे फळीं फळाशा लोलिंगते । ते नाडली स्वधर्मलाभातें । ऐक तूतें सांगेन ॥६९॥ शेतीं पेरावया आणिले चणे । त्याचे आदरें करी जो फुटाणे । तो शाहणा कीं मूर्ख ह्मणणे । तैसें फळ भोगणे सकामीं ॥ २७० ॥ घोडा विकोनि पैलाण घेणे । लोणी देऊनि ताक मागणे । भात सांडूनि वेळण पिणे । तैसें फळ भोगणे सकामीं ॥ ७१ ॥ ऐसे सकाम अतिदुर्बुद्धी । जे नाडले स्वधर्मसिद्धी । यालागीं देवो ह्मणे कुबुद्धी । ते कुबुद्धीचा विधी हरि सांगे ॥ ७२ ॥

कामिन कृपणा लुब्धा पुष्पेषु फलबुद्धय । अग्निमुग्धा धूमतान्ता स्व लोक न विदन्ति ते ॥ २७ ॥

सकामाची तृष्णा पूर्ण । कदाकाळीं नव्हे जाण । कामेच्छा तो सदा दीन । कृपणपण या हेतू ॥ ७३ ॥ जळीं बक धरोनि ध्यान । जेवीं का टपत राहे मीन । तेवीं सकामा अनुष्ठान । लुब्धोनि जाण कामासी ॥ ७४ ॥ जावया परपुरुपापासी । लेंवोंठवो दावी निजपतीसी । तेवीं काम धरोनि मानसीं । स्वधर्मकर्मासी आचरे ॥ ७५ ॥ जेवीं का अज्ञान बाळ । फूल तेंचि ह्मणे फळ । तेवीं स्वर्गभोग केवळ । मानी अढळ मूर्खत्वे ॥७६॥ त्याही स्वर्गभोगासी पाहें । कर्मवैकल्य होय कीं नोहे । हाही संदेह वर्तताहे । तेणेंही होये अतिदीन ॥ ७७ ॥ सकामें तो सदा दीन । दीनत्वें अतिकृपण । कृपणत्वें सलोभपण । लोभास्तव ज्ञान महामोह ग्रासी ॥ ७८ ॥ मोहाचे खवळल्या भान । सविवेक ग्रासी ज्ञान । तेव्हा बुद्धीमाजी तमोगुण । सबाह्य परिपूर्ण उल्हासे ॥ ७९ ॥ तमें कोंदाटल्या वृत्ती । धूमांकित होय स्थिती । जेवीं का आंधळ्याचा सांगाती । आंधारे रातीं आडवीं चुके ॥२८०॥ त्या आंधळ्याची जैशी स्थिती । तैशी सकामाची होय गती । चुकला विवेकाचा सांगाती । आंधळी वृत्ति अतिमुग्ध ॥ ८१ ॥ जैसें का अज्ञान बाळ । तैसा मुग्ध होय केवळ । कोण कर्म काय तें फळ । नेणो विकळ मुग्धत्वे ॥ ८२ ॥ माझी कोण लोकीं स्थिती । पुढे कोण आपुली गती । हें कांहींच न स्मरे चित्तीं । धूम्रवृत्ती देहातू ॥ ८३ ॥

न ते मामङ्ग जानन्ति हृदिस्थ य इद यत । उक्थशस्त्रा ह्यसुतृपो यथा नीहारचक्षुष ॥ २८ ॥

वेदतात्पर्याचे निजखुणे । तुवां पुसिलें मजकारणे । तीं वेदाची गुह्य निरूपणें । तुजकारणें म्यां निरूपिलीं ॥ ८४ ॥ पारसोनि वेदाचे विभाग । उद्धव सुखावला चांग । तेणें सलोपें श्रीरंग । सचोखोनि अंगें उद्धवासी ह्मणे ॥८५॥ जो मी हृदयामाजिले वस्ती । परमात्मा निकटवर्ती । त्या मातें सकाम नेणती । कामासक्तीं नाडले ॥ ८६ ॥ तो मी हृदयामाजीं असे । हें एकदेशित्व मज नसे । जगदाकारें मीचि भासे । जेवीं कल्लोळविलासें सागरू ॥ ८७ ॥ अलंकार झालेपणे । जेवीं असे निर्मळ सोनें । तेवीं जगदाकारें म्यां श्रीकृष्णे । परिपूर्ण असणे पूर्णत्वे ॥ ८८ ॥ नाम रूप वर्ण विविध । माझेन प्रकाशें जगद्बोध । परी नामरूपजातिभेद । मजसी संबंध असेना ॥ ८९ ॥ आकाश जळीं बुडालें दिसे । परी तें न माखे जळरसें । तेवीं मी जगदाकारें असें । जगदादि दोषें अलिप्त

१ लोलुप होत २ पल्याण, खोगीर ३ पेज ४ पुढ पुढ करणे ५ कर्म यथासांग न घडणें ६ विषयोपभोगाची इच्छा धरणारा ७ अज्ञान ८ व्यापल्या ९ चित्तवृत्ति १० अटवींत, अरण्यात ११ व्याकुळ १२ कुरवाळून १३ सांग १४ परिच्छिन्नपणा १५ तरंगाच्या बहुविध चेष्टांनीं. १६ शुद्ध १७ जग असा बोध ह्मणजे जाणीव

॥ २९० ॥ ऐसा मी विश्वात्मा विश्वंभरू । विश्वमूर्ति विश्वेश्वरू । त्या मज नेणती अज्ञान नरू । जे कां शिश्नोदरूपोषक ॥ ९१ ॥ ज्यासी आधारें दाटे गाढें । कां महा कुहरीं[1] जो सापडे । तो कांही न देखे पुढें । अवचिता पडे महागर्ती ॥ ९२ ॥ तेवीं अतिमोहममताभ्रांते । अज्ञानविहारें सबाह्य व्यासें । जवळिला न देखोनि मातें । पडिले मोहगर्ते तमामाजी ॥ ९३ ॥ न कळोनि माझ्या वेदार्थातें । केवळ जीं का कामासक्तें । तीं पावलीं अधःपातातें । जवळिला[2] माते नेणोनी ॥ ९४ ॥ तो मी जवळी कैसा ह्मणसी । तरी सर्वांच्या हृदयदेशी । वसतसें अहर्निशी । [3]चेतनेसी चेतविता ॥ ९५ ॥ त्या माझें वेदार्थमत । नेणतीचि कामासक्त । तेचिविखीं श्रीकृष्णनाथ । विशदार्थ स्वयें सांगे ॥ ९६ ॥

ते मे मतमविज्ञाय परोक्ष विषयात्मका । हिंसाया यदि राग स्याद्यज्ञ एव न चोदना ॥ २९ ॥

माझा वेदार्थाचा अगम्य भावो । न कळोनि गूढ अभिप्रावो । तेणे सकामासी उत्साहो । स्वर्गाते पहा हो मानिती सत्य ॥ ९७ ॥ रोचनार्थ स्वर्ग बोले वेद । तो प्रगटार्थ[4] मानूनि शुद्ध । मग स्वर्गसाधनें विविध । कामलुब्ध आदरती ॥ ९८ ॥ तेथ यज्ञ हें मिषमात्र[5] जाण । स्वयें करावया मांसभक्षण । अविधीं करिती पशुहनन । अतिद्वस[6] जाण कामार्थीं ॥ ९९ ॥ त्यासी त्याचि पैं गा देहांतीं । मारिले पशु मारावया येती । हातीं घेऊनि खड्ग काती । सूड घेती यमद्वारीं ॥ ३०० ॥ तेथ कैचें स्वर्गसुख । अविधी साधने महामूर्ख । पावले गा अघोर नरक । सकाम देख नाडले ॥ १ ॥ यथेष्ट करावया मासभक्षण । स्वेच्छा जें कां पशुहनन । त्यांसी वेदें केले निर्वंधन । पशुहनन यज्ञार्थ ॥ २ ॥ तेथही अर्गळा घातली जाण । देश काळ आणि वर्तमान । मन्त्र तंत्र विधि विधान । धन संपूर्ण अतिशुद्ध ॥ ३ ॥ शक्त सज्ञान धनवंत । ऐसा कर्ता पाहिजे येथ । मुष्टिघाते करावया पशुघात । पडे प्रायश्चित्त मेंमातां[7] ॥ ४ ॥ ऐशी वेदाज्ञा नाना अगड[8] । घातलीं प्रायश्चित्तें अतिगूढ । तरी सकाम जे महामूढ । ते धांवती दृढ पशुहनना ॥५॥ ऐसें झाल्या पशुहनन । विभागा येईल कवण प्रमाण । तेंचि कराघे भक्षण । दातासी जाण न लागतां ॥ ६ ॥ विभाग भक्षिता आपण । जो करी रसस्वादन । त्यासी प्रायश्चित्त जाण । हेंही निर्वंधन वेदें केले ॥ ७ ॥ करावे मासभक्षण । हे वेदाज्ञा नाहीं जाण । त्याचे करावया निराकरण । लाविले विधान यज्ञाचे ॥ ८ ॥ स्वेच्छा पशु न मारावया जाण । यज्ञीं नेमिले पशुहनन । न करावया मासभक्षण । नेमिला प्रमाण यज्ञभाग ॥ ९ ॥ हेंही वेदाचे बोलणे । मूर्खप्रलोभाकारणे । येऱ्हवीं पशुहिंसा न करणे । मास न भक्षणे हें वेदगुह्य ॥ ३१० ॥

हिंसाविहाराह्यालब्धै पशुभि स्वसुखेच्छया । यजन्ते देवता यज्ञै पितृभूतपतीन् खला ॥ ३० ॥

न मानूनि वेदविधानासी । पशुहननीं क्रीडा ज्यांसी । अविधि मारूनि पशूंसी । मिरविती श्लांघेसी[9] याज्ञिकत्वे ॥ ११ ॥ अविधि करूनि जीवहनन । तेणे पशूने करिती यज्ञ । पितृदेवभूतगण । करिती यजन सुखेच्छा ॥ १२ ॥ वांवडें[10] वीज[11] पेरिल्या शेतीं । पिकास

१ गुहेमध्यें २ मजहृदयस्थातें ३ जडदेहासी ४ रोचनार्थ हा केवळ गोडी लावून मार्गाला लावण्यासाठीं असतो व प्रगटार्थ ह्मणजे खरा अभिप्रेतार्थ ५ निमित्त ६ अडसर, आडकाठी ७ 'में में' करून ओरडलें तर ८ सोन्यातील अवघड वाट हा शब्द मागें अध्याय ९ ओंवी १३५ मध्ये आला आहे "पुढा रजतमाचें अगड । सोडणें अत्यंत गूढ" अवघड १० प्रविष्टेस, दौलाला ११ ज्यास अंकुर फुटत नाहीं असें.

नाडले निश्चितीं । शेखीं निजबीजा नागवती । राजे दंडूनि घेती करभार ॥ १३ ॥ तैशी अविधी याज्ञिकांची गती । स्वर्ग स्वप्नींही न देखती । यित्यां नरदेहा नागवती । शेखीं दुःख भोगिती यमदंडें ॥ १४ ॥ वृथा पशूंस दुःख देती । तेणें दुःखें स्वयें दुःखी होती । ऐसी याज्ञिकांची गती । आश्चर्य श्रीपति सांगत ॥ १५ ॥

स्वप्नोपममसु लोकमसन्त श्रवणप्रियम् । आशिषो हृदि सङ्कल्प्य त्यजन्त्यर्थान्यथा वणिक् ॥ ३१ ॥

स्वप्न दिसे सवेंचि नासे । तेवीं काल्पनिक जग भासे । येथ सकाम कामनापिसे । स्वर्ग विश्वासें मानिती सत्य ॥ १६ ॥ मुळीच मिथ्या मृगजळ । त्यामाजी शीतळ जळ । थार्या घेऊनि मागे बाळ । तैसे सकाम केवळ स्वर्गालागीं ॥ १७ ॥ पिंपळावरून मार्ग आहे । ऐकोनि रुंखा वेंघो जाये । तो जेवीं भ्रमें गुतोनि राहे । तेवी स्वर्गश्रवणें होये सकाम ॥ १८ ॥ स्वधर्ममार्गीं चालवया नर । वेदू स्वर्ग बोले अवातर । ते फांदा भरले अपार । स्वर्गतत्पर सकाम ॥ १९ ॥ वाट पिंपळावरी ऐकोनी । शाहाणा चाले मार्ग लक्षोनी । अश्वत्थ साडी डावलोनी । तो पावे स्वस्थानीं सतोषें ॥ ३२० ॥ तेवीं स्वधर्माच्या अनुष्ठानी । जो साडी स्वर्गफळें उपेक्षूनी । तो चित्तशुद्धीतें पावोनी । ब्रह्मसमाधानीं स्वयें पावे ॥ २१ ॥ या साडूनि स्वधर्ममार्गासी । श्रवणप्रिय स्वर्गसुखासी । सकाम भुलले त्यासी । जेवीं घटानादासी मृग लोधे ॥ २२ ॥ तेवीं जन्मोनि कर्मभूमीसी । वेचूनि धनधान्यसमृद्धीसी । यित्या नाडले नरदेहांसी । स्वर्गसुखासी भाळोनी ॥ २३ ॥ जैसा कोणी एक वाणी । जुनी नांव आश्रयोनी । द्वीपातरीचा लाभ ऐकोनी । न विचारिता मनीं समुद्रीं रिघे ॥ २४ ॥ उन्मत्त कर्णधाराचे सगती । फुटकी नाव धरोनि हातीं । घेऊनिया सकळ सपत्ती । रिघे कुमती महार्णवीं ॥ २५ ॥ तो जेवीं समुद्रीं बुडे । तैसेंचि सकामासी घडे । स्वर्ग वाछिता बापुडे । बुडाले रोकडे भवार्णवीं ॥ २६ ॥ वाछिता स्वर्गसुखफळ । बुडाले स्वधर्मवित्त सकळ । बुडाले चित्तशुद्धीचें मूळ । बुडाले मुद्दल नरदेह ॥ २७ ॥ एव्हडें हानीचें कारण । देवो सागत आपण । सकामतेसी मूळ गुण । तेही लक्षण स्वयें सांगे ॥ २८ ॥

रज सत्त्वतमोनिष्ठा रज सत्त्वतमोजुष । उपासते इन्द्रमुख्यान् देवादीन्न तथैव माम् ॥ ३२ ॥

रजतमाचेनि उन्मत्तें । तत्त्व संकीर्ण होय तेथें । तेव्हा रजतमाचेनि समतें । काम चित्तातें व्यापूनि खवळे ॥२९॥ अति काम सबळल्या चित्तीं । गुणानुसारें विपर्यी प्रीती । तेव्हा सकामाची सगती । धरी निश्चिती भावार्थें ॥ ३३० ॥ सकामसगती साचार । कामकर्मीं अत्यादर । स्वर्गभोगीं महातत्पर । यजी देव पितर प्रमथादिक ॥ ३१ ॥ मी सर्वात्मा सर्वेश्वर । त्या माझ्या ठायीं अनादर । कामलंपटत्वें नर । देवतातर उपासिती ॥ ३२ ॥ ह्मणसी देवतातर जे कांहीं । ते तूंचि पै गा सर्वही । हा ऐक्यभावो नाहीं । भेदबुद्धी पाहीं विनियोग ॥ ३३ ॥ इंद्रादि देवद्वारा, जाण । मीचि होय गा प्रसन्न । त्या माझ्या ठायीं

१ नागवले २ फसतात ३ असलेला ४ तत्काळ ५ कामनेच्या छंदानें ६ हट्ट, छंद ७ झाडावर ८ चढू लागतो ९ बाजूला घालून १० कानाला स्वर्गसुखाची वर्णनें आवडतात. ११ जन्मभूमीसी १२ आयता प्राप्त झालेल्या नरदेहाला मुकतात १३ गलबत, जहाज १४ नावाड्याच्या सोबतीनें, मदतीनें. १५ मिश्रित १६ भूतपिशाचादिक, प्रमथनाथ ह्मणजे भूतपति असें शंकरास ह्मणतात १७ कामनेसाठीं.

नाहीं भजन । सकाम मन स्वर्गार्थी ॥ ३४ ॥ दृढ कामना जडली चित्तीं । सांगतां स्वर्ग पुनरावृत्ती । तेही हितत्वे मानिती । ऐक निश्चितां अभिप्रावो ॥ ३५ ॥

इष्ट्वेह देवता यज्ञैर्गत्वा रंस्यामहे दिवि । तस्यान्त इह भूयास्म महाशाला महाकुला ॥ ३३ ॥

जे कर्मभूमीसी मनुष्य झाले । ते सहजें मोक्षाधिकारा आले । तेथही कामना नागं[1]विले । स्वर्गार्थ भजले देवतांतरा ॥ ३६ ॥ स्वर्गभोगी ठेवूनि मन । नाना यागीं करिती यजन । तेणे दिवि[2]भोग पावेन । हा निश्चय जाण याज्ञिका ॥ ३७ ॥ काळें भोगक्षयाच्या[3] पतनीं । तेही घेती हितत्वे मानोनी । सवेचि[4] इहलोकीं जन्मोनी । ब्राह्मणपर्णी सुशील ॥ ३८ ॥ वेद वेदांग अध्ययन । धनधान्यें अतिसपन्न । आह्मी विख्यात गृहस्थ होऊन । क्षीणपुण्य स्वर्गस्थ ॥ ३९ ॥ नेणोनि वेदार्थनिजस्थिती । ऐसऐशिया उपपत्ती । सकामी भुलले निश्चितीं । ऊंस सांडूनि मागती कणीस त्याचें ॥ ३४० ॥

एव पुष्पितया वाचा व्याक्षिप्तमनसा नृणाम् । मानिन. चातिलब्धाना मद्वार्तापि न रोचते ॥ ३४ ॥

फल साडूनि फूल खाये । तैसा परिपाक[5] याज्ञिका होये । स्वर्गकामाचेनि उपायें । अपायीं स्वयें पडताती ॥ ४१ ॥ अवघा ससार काल्पनिक । तेथ सत्य कैंचे स्वर्गसुख । परी श्रवणमात्रें देख । भुलले मूर्ख स्वर्गसुखा ॥ ४२ ॥ जैसा नपुसक वांछी स्त्रीसुख । परी सग तया कैंचा देख । मुळींच नाही बीजारोप[6] । मा कैंचा कामसांटोप[7] तयासी ॥४३॥ परी लटिकाचि तडातडां उडे । कष्टोनि व्यर्थचि पहुडे[8] । परी तया नसे भगभोग[9] रोकडे । तैसे स्वर्ग फुडे प्राणिया ॥ ४४ ॥ गव्हाचा जो प्रथम मोडू । तोडीं घालितां लागे गोडू । परी जो जाणे पिकाचा निवाडू[10] । तो ते मोडू उपडीना ॥ ४५ ॥ पालेयाची चवी घेता । गव्हाची गोडी न लगे तत्त्वता । मग पाला पाळूनि स्वभावता । शेवटीं रडता गव्हाचिकारणे ॥ ४६ ॥ तेवी वेदू बोलिला स्वर्गफळ । ते स्वधर्माचे कोंवळें मूळ । ते उपडूनि खातां तत्काळ । मोक्षफळ अंतरे ॥ ४७ ॥ हें जाणती जे सज्ञान । ते स्वर्गासी नातळती[11] आपण । परी मूर्खाचें सकामपण । अनिवार जाण अतिशयें ॥ ४८ ॥ कामाचिया लोलंगतीं[12] । सदा सकाम कर्मे करिती । तेणे जन्ममरणाचे आवर्ता । पडले नुगंडती[13] आकल्प ॥४९॥ त्यासी हित सांगती साधुजन । ते न मानिती संतवचन । आह्मी वेदार्थे सज्ञान । हा ज्ञानाभिमान अतिगर्वे ॥ ३५० ॥ मी भगवंत नियता सृष्टी । हे वेदें दाविल्या नावडे गोष्टी । निष्कामता कपाळउठी । सकाम पोटी सुबद्ध[14] ॥ ५१ ॥ एवं वेद मानूनि प्रवृत्ति[15]पर । ठकले सकळ सकाम नर । तोचि वेदार्थ ब्रह्मपर । स्वयें श्रीधर सागत ॥ ५२ ॥

वेदा ब्रह्मात्मविषयास्त्रिकाण्डविषया इमे । परोक्षवादा ऋषय परोक्ष मम च प्रियम् ॥ ३५ ॥

कर्मकांड उपासना ज्ञान । इहीं त्रिकाडीं वेदू आपण । चित्तशुद्धिद्वारा जाण । ब्रह्मसपन्न जीव करी ॥ ५३ ॥ पारधी लावून वडिश[16]पिंडी । मीनासी जळाबाहेर काढी । तेवी दावूनि स्वर्गसुखगोडी । वेद जीवास ओढी परमार्थी ॥ ५४ ॥ परोक्षवाद वेदव्युत्पत्ती ।

१ नाडले गेले २ स्वर्गातील उपभोग ३ भोग सपल्यावर ४ लागलेच, पुन्हा ५ परिणाम, प्रकार ६ बीजाची उत्पत्ति ७ कामाची उठाठेव ८ निजतो ९ स्त्रीसुख १० निश्चित स्वरूप, यथार्थगुण ११ शिवत नाहींत १२ अत्यासक्तीनें १३ महाप्रलयापर्यंत उद्धार पावत नाहींत उगड किंवा उगड ह्मणजे उद्धार मागें अध्याय १७–२२७ पहा १४ दृढतर, बळकट १५ प्रपचपर १६ गळाव मासाचा तुकडा

त्यागमुखें गा अन्योक्ती । साडविली विषयासक्ती । ब्रह्मप्राप्तीलागूनी ॥ ५५ ॥ हें जाणोनि वेदार्थगुह्यज्ञान । जो जीव झाला ब्रह्मसंपन्न । तेथ कर्मकर्ता मिथ्या जाण । आश्रमवर्ण मग कैंचे ॥ ५६ ॥ तेथ कैंचें ध्येय ध्याता ध्यान । कैंचें ज्ञेय ज्ञाता ज्ञान । नाहीं भज्य भजक भजन । ब्रह्म परिपूर्ण पूर्णत्वे ॥ ५७ ॥ तेथ कैंचे कर्म कर्माचरण । कैंचा वेद वेदाध्ययन । कैंचे साध्य आणि साधन । ब्रह्म परिपूर्ण पूर्णत्वे ॥ ५८ ॥ तेथ कैंचे दोष कैंचे गुण । कैंचें पाप कैंचें पुण्य । कैंचे जन्म कैंचें मरण । ब्रह्म परिपूर्ण पूर्णत्वें ॥ ५९ ॥ तेथ कैंचा भेदू कैंचा बोधू । कैंचा मोक्ष कैंचा बधू । सदोदित परमानंदू । हा वेदार्थ शुद्ध उद्धवा ॥ २६० ॥ या वेदार्थाचें निरूपण । प्रकट करिता आपण । निजस्वार्था नाडती जन । यालागी जाण म्या गुप्त केले ॥ ६१ ॥ हे वेदार्थाचे गुह्य सार । मज गुप्ताचें गुप्त भाडार । तुझा देखोनि अधिकार । म्या साचार सागीतले ॥ ६२ ॥ हा गुह्यार्थ करिता प्रकट । साडोनि कर्ममार्गाची वाट । कर्म ब्रह्म उभय भ्रष्ट । होतील नष्ट अनधिकारी ॥ ६३ ॥ हे जाणोनि ज्ञाते ऋषीश्वरीं । वेदार्थनिरूपणकुसरी । हा मुख्यार्थ झांकोनि निर्धारीं । परोक्षावरी व्याख्यान ॥ ६४ ॥ सकळलोकहितार्थ । माझेंही हेंचि मनोगत । परोक्षवाद गोड लागत । लोकसग्रहार्थ उद्धवा ॥ ६५ ॥ मीही लोकसग्रहार्थ । अकर्ता कर्में आचरत । वेदाचे जे परोक्ष मत । मी स्वयें राखित लोकहिता ॥ ६६ ॥ त्या वेदाचें स्वरूप गहन । अतर्क्य अलक्ष्य अगम्य जाण । तेचि अर्थांचे निरूपण । स्वयें श्रीकृष्ण सागत ॥ ६७ ॥

शब्दब्रह्म सुदुर्बोधं प्राणेन्द्रियमनोमयम् । अनन्तपार गम्भीर दुर्विगाह्य समुद्रवत् ॥ ३६ ॥

माझी वेदरूप जे बोली । शब्दत अर्थतः अगाध खोली । ब्रह्मादिकां भुली पडली । मर्यादा केली न वचेचि ॥ ६८ ॥ बाहीं न तरवे समुद्र । तेवीं स्वमतीं न कळे वेदपार । येचि अर्थीं नाना ऋषीश्वर । युक्तीचे सभार वेचिले ॥ ६९ ॥ परी एवंविध तत्त्वतां । हे वेदवादाची कथा । न येचि कोणाचेही हाता । अर्थत. शब्दत दुर्ज्ञेय ॥ २७० ॥ ज्याची शब्दवाचकता । स्वरवर्णें शुद्ध न ये हाता । त्याची अर्थावबोधकता । अगम्य सर्वथा सुरनरा ॥ ७१ ॥ पूर्वीं हाचि वेद अनुच्छिष्ट । म्यां ब्रह्याहाते करविला पाठ । तेणेंही नेणोनिया स्पष्ट । कर्मी कर्मठ होऊनि ठेला ॥ ७२ ॥ ते कर्मक्रिया अतिगोमटी । शखें हरिली उठाउठी । ब्रह्मा विसरला वेदगोठी । पडले सृष्टिकर्मांध्य ॥ ७३ ॥ तो करावया वेदोद्धार । म्या मर्दिला शंखासुर । सकळ श्रुतींचा सभार । ब्रह्यासी साचार दीधला ॥ ७४ ॥ म्या वेद ठेविले ब्रह्यापुढे । तो पूर्व स्मरेना धेंडफुडें । तेव्हा चाकाटलें वापुडें । केवळ वेडें होऊनि ठेलें ॥ ७५ ॥ त्या वेदभागालागीं जाण । ऋषीं वेंचिलें निजज्ञान । शाखोपशाखीं रावण । वेदविभाग करूं आला ॥ ७६ ॥ परी इत्थंभूत तत्त्वता । माझ्या

१ ऐक्याचें ज्ञान २ नायकती ३ प्रपचपर ४ पोटांतला भाव ५ उघड अर्थ निराळा व खरा आशय निराळा, असें बोलणारे मन्त्रद्रष्टे ऋषि खरा अर्थ अनधिकारी जनांना न कळेल अशाच गूढ रीतीनें बोलतात शुद्धचित्त पुरुषाला खरा आशय सहजच कळतो ' परोक्षप्रिया हि वै देवा ' या प्रकारची श्रुतीही आहे ६ अकर्मा ७ शब्दत व अर्थत फार गहन आहे ८ बाहूनीं ९ केवळ बुद्धीचे जोरावर १० शखासुरानें ११ सृष्टि उत्पन्न करण्याचें कर्म बद पडलें १२ बरावरीतीनें १३ थपापला १४ याप्रमाणें परिपूर्ण

वेदविभागाची वार्ता । न येचि कोणाचिया हाता । जाण सर्वथा उद्धवा ॥ ७७ ॥ तो मी वेदस्थापक श्रीहरी । लोक राखावया मर्यादेवरी । स्वयें सत्यवतीच्या उदरीं । झालों अवतारधारी श्रीव्यास ॥ ७८ ॥ वेदविभागी राजहंसू । यालागीं नामें वेदव्यासू । तेणें म्यां केला श्रुतिविलासू । वेदविशेषू चतुर्धा[1] ॥ ७९ ॥ वेद अर्थत्वें अतिदुर्घट । परी वाचकत्वें झाला प्रकट । त्या चारी वाचा अतिश्रेष्ठ । ऐक स्पष्ट सांगेन ॥ ३८० ॥ नादाचें प्रथम स्फुरण । घोषवंत सूक्ष्म प्राण । ती नांव परा वाचा जाण । प्रथम लक्षण ॐकारीं ॥ ८१ ॥ तोचि नादयुक्त प्राण । अतःकरणीं होय स्फुरण । ते पश्यंती वाचा जाण । विवेकलक्षण तीमाजी ॥ ८२ ॥ नाभीपासोनी नाभिस्वरीं । जे घुमघुमी कंठवरी । ते मध्यमा वाचा खरी । स्वयें श्रीहरि सांगत ॥ ८३ ॥ अकार उकार मकार । स्वरवर्णयुक्त उच्चार । जेथ प्रकट होय ओंकार । ते वाचा साचार वैखरी ॥ ८४ ॥ ते वैखरीच्या ठायीं शाखोपशाखीं जो कांहीं । वेद अनंतरूप पाहीं । त्यासही नाही मर्यादा ॥ ८५ ॥ यापरी वेद अमर्याद । जरी चतुर्धा केला विशद । तरी जनासी अतिदुर्बोध । यालागीं उपवेद विभागिले ॥ ८६ ॥ ऐसेनिही जनासी न कळे वेद । यालागीं वेदावरी पद । श्रीव्यासें केले विशद । तरी वेदार्थ शुद्ध कळेना ॥ ८७ ॥ येचि अर्थी ऋषीश्वरी बहुत । सुमंतु जैमिनि भाष्य भारत । पैल सूत्रादि जे समस्त । शिणतां वेदार्थ न कळेचि ॥ ८८ ॥ एवं वाच्यता आणि लक्ष्यता । स्थूलसूक्ष्मत्वें वेदार्थज्ञाता । मजवांचूनि तत्त्वता । आणिक सर्वथा असेना ॥ ८९ ॥

मयोपबृंहितं भूम्ना ब्रह्मणाऽनन्तशक्तिना । भूतेषु घोषरूपेण बिसेषूर्णेव लक्ष्यते ॥ ३७ ॥

जो मी अंतर्यामी आपण । 'भूमा' ह्मणिजे अपरिच्छिन्न । सबाह्य व्यापकत्वें सपूर्ण । ब्रह्म परिपूर्ण जो का मी ॥ ३९० ॥ तेणें म्या वेद अधिष्ठित । या नांव बोलिजे 'उपबृंहित' । अधिष्ठाता विकारी होत । जेवीं अभ्रांत चंद्रमा ॥ ९१ ॥ का अग्नि काष्ठीं अधिष्ठिता । त्यासी तत्काळ ये साकारता । मग प्रबळत्व आणि शातता । या विकारावस्था अग्नीसी ॥ ९२ ॥ यापरी विकारी नव्हे जाण । मी अतर्यामी नारायण । ब्रह्मस्वरूपें परिपूर्ण । विकारनिर्दळण स्वयें कर्ता ॥ ९३ ॥ मीचि विकाराचा कर्ता । करूनि मीचि अकर्ता । त्या मज न ये विकारिता । ब्रह्मस्वरूपता स्वभावें ॥ ९४ ॥ ब्रह्म केवळ निर्धर्म । ते केवीं करी विकारी कर्म । ऐसा काहीं कल्पिसी भ्रम । तेंही सुगम सागेन ॥ ९५ ॥ माझी योगमाया अनंतशक्ती । जे शंभुस्वयंभूंसी न ये व्यक्ती । तिचेनि योगें मी चिन्मूर्ती । उत्पत्तिस्थिति-सहर्ता ॥ ९६ ॥ एवं योगमायास्वभावतां । मी सकळ करूनि अकर्ता । त्या मज देशता काळतां । विकारिता स्पर्शेना ॥ ९७ ॥ जरी सत्य असती भेदता । तरी मजही येतीं विकारिता । माझे निजस्वरूपीं पाहता । भेदाची वार्ता असेना ॥ ९८ ॥ जेवीं भ्रमें सर्पत्व

---

१ तत्त्वतां २ वेदार्थाचा प्रकाश ३ चार प्रकारचा वेद ह्मणजे शब्दब्रह्म त्याचे सूक्ष्म व स्थूल असे दोन प्रकार आहेत सूक्ष्माचे तीन भेद असून त्याचें स्वरूप समजणें फार कठिण आहे ते असें –पहिला सूक्ष्म प्राणमय (याला परा वाणी ह्मणतात), दुसरा सनाद प्राणमय (याला पश्यती ह्मणतात) व तिसरा स्वरवर्णयुक्त इंद्रियमय (याला मध्यमा वाणी ह्मणतात) ४ बेंबीपासून ५ मनुष्याची बोलण्याची वाणी 'तुरीय वाचो मनुष्या वदन्ति' अशी श्रुति आहे ६ लक्षणता ७ व्यापक शब्दब्रह्म सूक्ष्मरूपानें सव प्राण्याच्या अतरीं नादरूपानें वसत असतें ८ पुष्ट झालेले ९ शंकर व ब्रह्मदेव यालाही व्यक्त नाहीं

दोरावरी । परी दोर सर्पत्व कदा न धरी । तेवी मी परमात्मा श्रीहरी । करूनि अविकारी निजरूपें ॥९९॥ घोषरूपें अतिसूक्ष्म नादू । तो मी प्रणवरूपें निजवेदू । प्राणिमात्रीं असे स्वतःसिद्धू । परी नेणती बोधू सकामत्वें ॥ ४०० ॥ जेवीं कां विष्ठा भक्षी सूकर[1] । उपेक्षी कस्तूरी कापुर । तेवी सूक्ष्मवेदाचे निजसार । सकाम नर उपेक्षिती ॥ १ ॥ मी निजानंद हृदयाआत । त्या मज उपेक्षूनि भ्रांत । कामासक्ती लोलंगत[3] । द्वारें[4] बोळंगतें नीचांचीं ॥२॥ त्या हृदयस्थ देवाचे ध्यान । नित्य योग्यासी निदिध्यासन । सम करोनि प्राणापान । सदा अनुसधान नादाचे ॥३॥ माझें वेदतत्त्व जे का गुप्त । प्रणवरूपें हृदयाआत । योगी सदा अनुभवित । त्याचें स्वरूप निश्चित अवधारीं ॥ ४ ॥ जैसा कमळमृणाळबिसतंत[5] । तैसा सूक्ष्म नाद अत्यंत । नाभीपासूनि ब्रह्मरध्रांत[6] । ओंकार स्वरांत लक्षिती ॥ ५ ॥ ऐसा ओंकाराच्या स्वराआत । नाभीपासोनि ब्रह्मरध्रांत । सूक्ष्म नादाचा निजतत । योगधारणा रासत महायोगी ॥ ६ ॥ हाचि नाद पैं प्रस्तुत । लौकिकीं असे भासत । दोंही कर्णीं देता हात । तोचि घुमघुमित निजनादू ॥ ७ ॥ योगी ह्मणती अनाहत शब्दू । वेदांती ह्मणती सूक्ष्म नादू । आह्मी ह्मणों हा शुद्धवेदू । असो अनुवादू हा नावाचा ॥८॥ ऐशिया स्वतःसिद्ध वेदासी । श्रद्धा नुपजेचि प्राणियासी । यालागीं सूक्ष्म वेद स्थूलतेसी । म्या जनहितासी आणिला ॥ ९ ॥ तोचि स्थूलत्वे झाला प्रकट । ते प्रकट होती वेदवाद । दृष्टांतेंकरूनि स्पष्ट । तुज मी चोखट सांगेन ॥ ४१० ॥ ऐसें बोलला श्रीनिवास । तेणे उल्हासला हृदयहंस । ह्मणे मजकारणे हृषीकेश । अत्यत सौरस निरूपणीं ॥ ११ ॥ मजवरी वहुत स्नेहाळ । मज उद्धरावया गोपाळ । निरूपणीं सुकाळ । अतिरसाळ अमृतरसू ॥ १२ ॥ ऐसें उद्धवाचे बोलणे ऐकोनी । काय बोलिला सारगपाणी । ह्मणे मी तोचि निरूपणीं । सांगेन तुजलागोनी उद्धवा ॥ १३ ॥

यथोर्णनाभिर्हृदयादूर्णामुद्वमते मुखात् । आकाशाद्घोषवान्प्राणो मनसा स्पर्शरूपिणा ।
छन्दोमयोऽमृतमय सहस्रपदवीं प्रभु ॥ ३८ ॥

ऊर्णनाभि ह्मणिजे कातंणी । जेवीं निजमुखापासुनी । तंतु काढी अतिसूक्ष्मपणीं । तेवीं निर्गुणीं ओंकार ॥ १४ ॥ तो ओंकार होता सप्राण । सहजस्वभावें गा जाण । झालें हिरण्यगर्भ अभिधान । आपणिया आपण वेदाज्ञा ॥ १५ ॥ 'प्रभु' ह्मणजे ऐश्वर्यख्याती । अचिंत्यानत त्याची शक्ती । तो छंदोमय वेदमूर्ती । जाण निश्चितीं उद्धवा ॥ १६ ॥ तो अविनाशी वास्तवस्थिती[11] । नित्य सुखमय सुखमूर्ती । तेणें सप्राण नादाभिव्यक्ती[12] । मनःशक्ती चेतवी[13] ॥१७॥ चेतविली जे मन‌शक्ती । होय स्पर्शस्वरवर्णकल्पिती[14] । वेदज्ञ बृहती ह्मणती । जिचा अपरिमिती विस्तार ॥ १८ ॥ ते स्वरवर्णसवलित[15] मत्र । हृदयाकाशीं विचित्र ।

---

१ डुकर २ वाह्यसृष्टींतील अनत पदार्थांविषयां जे सस्पृह आहेत त्या बहिर्मुखाला नादरूपा राहणारा परमात्मा कसा प्रतीत व्हावा ? कामना, स्पृहा, तृष्णा, वासना, इच्छा, आशा, हीं मारून टाकावीं व अन्तर्मुख होऊन सूक्ष्मरूप मला शोधावें ३ लुब्ध ४ नीचाच्या दारीं लोळत पडतात ५ कमलतंतु ६ मस्तकापर्यंत ७ राहो, पुरे झाला ८ उन्माद, उल्हास ९ कोळी हा माशा व घुगुरटीं धरण्यासाठीं उजेडाच्या समोर कोनाकोपऱ्यांत जाळीं बांधितो १० वेदस्वरूपिणी ११ वस्तुत १२तो नाद हें उपादानकारण घेऊन १३ प्रज्वलित करी १४ पांचसव्यातील कपासून मपर्यंत पचवीस वर्णांना स्पर्श ह्मणतात, त्या स्पर्शाचा सकल्प करणारें मन १५ स्वर=आकारादि. १६ वर्ण=ककारादि १६ यांनीं संवलित=वेष्टित

सहस्रशाखीं विस्तार । वाढली अपार वैखरी ॥ १९ ॥ स्वरवर्णादि उच्चारीं । वेदाधिष्ठान वैखरी । ते उपजली जेणेकरीं । तेही परी सांगेन ॥ ४२० ॥

ओंकाराद्व्यञ्जितस्पर्शस्वरोष्मान्तस्थभूषिताम् ॥ ३९ ॥
विचित्रभाषाविततां छन्दोभिश्चतुरुत्तरैः । अनन्तपारां बृहतीं सृजत्याक्षिपते स्वयम् ॥ ४० ॥

मात्रात्रय[1]मिळणीं लोक । ओंकार बोलती आवश्यक । हा ओंकार अलोलिक । अतिसूक्ष्म देख देहस्थ ॥ २१ ॥ त्याचि ओंकारासी प्राणसंगती । आधारादि चक्रीं ऊर्ध्वगती । तेथ वाचांची होय अभिव्यक्ती[2] । परा पश्यंती मध्यमा ॥ २२ ॥ परावाचेच्या अभ्यंतरीं । जन्मे पश्यंती ज्येष्ठ कुमारी । मध्यमा जन्मे तिच्या उदरीं । एवं परस्परीं जन्मती ॥२३॥ तैशाचि येरीतें येरी । नोसडोनि क्षणभरी । चालती उपराउपरी । चक्रींच्या चक्रांतरीं समवेत ॥ २४ ॥ आधारचक्रीं परा वाचा । स्वाधिष्ठानीं जन्म पश्यंतीचा । मणिपूरीहूनि विशुद्धीच्या । ठायीं मध्यमेचा रिगुनिगू ॥ २५ ॥ तेथोनियां मुखद्वारीं । वाचा प्रकाशे वैखरी । ते स्वरवर्णउच्चारीं । नानामंत्रीं गर्जत ॥ २६ ॥ तेचि स्वर आणि वर्ण । सांगेन स्पर्शव्यक्तिलक्षण । अतस्थ[3] ऊष्मे[4] कोण कोण । विभागलक्षण अवधारीं ॥ २७ ॥ केवळ अ-कचटतप देख । हे ककारादि पंच पंचकें[5] । स्पर्शवर्णाचें रूपक । अक्षरें निष्टंक पंचवीस ॥ २८ ॥ सवर्णीं गर्जता उच्चार । ते अकारादि[6] सोळाही स्वर । यरलव यांचा विचार । जाण साचार अतस्थ ॥ २९ ॥ शषसह हे वर्ण चारी । ऊष्मे बोलिजे शास्त्रकारीं । विसर्गादि अनुस्वारी । अंअःवरी विभागू ॥४३०॥ येथ बावन्नावी मातृका । केवळ क्षकारू गा देखा । यांत सानुसानिक निरनुनासिक । जाणती लोक शास्त्रज्ञ ॥३१॥ एवं स्वरवर्णविधिउच्चारी । लौकिकी वैदिकी भाषावरी । वेदशास्त्रार्थप्रकारी । वाढली वैखरी शब्दचातुर्यें ॥ ३२ ॥ बोलेचि गा बोलाप्रती । चाळूनि नाना उपपत्ती । बोले बोलोनि गृहस्थीं । युक्तिप्रयुक्ती साधूनी ॥ ३३ ॥ ऐशिया नानाशब्दकुसरी । अत्यंत विस्तारिली वैखरी । तीचि चौचौ अक्षेरी । वाढवूनि धरी नाना छंदें ॥३४॥ वाढतां चतुरक्षरभेदें । उत्तरोत्तर नाना छंदें । वाढविलीं स्वयें वेदें । निजाज्ञाबोधें नेमूनी ॥ ३५ ॥ अतएव अनंत अपार । अर्थतां शब्दला अतिदुस्तर । माझ्या शब्दज्ञानाचा पार । सुरनर नेणती ॥ ३६ ॥ ऐशी वैखरीची अनंतशक्ती । यालागीं ह्मणिजे ते बृहती । इच्या विस्ताराची गती । स्वयें नेणती शिव स्रष्टा ॥ ३७ ॥ हिरण्यगर्भत्वें स्वयें जाण । जीव शिव अतर्यामिलक्षण । वेदाज्ञा माझी प्रकाशी आपण । जिचें नामाभिधान वैखरी ॥ ३८ ॥ जो मी वेदात्मा श्रीहरी । तो वेदू या रीतीं विस्तारीं । स्वयें विस्तारोनि संहारीं । मर्यादेवरी स्वकाळें ॥ ३९ ॥ मागां बोलिलीं छंदें जाण । त्या छंदांचे निजलक्षण । स्वयें सांगताहे श्रीकृष्ण । जो वेदाचे कारण निजस्वरूप ॥ ४४० ॥

गायत्र्युष्णिगनुष्टुप् च बृहती पङ्क्तिरेव च । त्रिष्टुब्जगत्यतिच्छन्दो ह्यत्यष्ट्यतिजगद्विराट् ॥ ४१ ॥

सकळ छंदाचे अधिष्ठान । मुख्य गायत्री छंद जाण । त्या गायत्री छंदाचें लक्षण ।

---

१ अ, उ, म, ह्या तीन मात्रा मिळून. २ उत्पत्ति ३ य, र, ल, व ४ श, ष, स, ह ५ कपासून मपर्यंतचे पंच पंचक ह्मणजे २५ अक्षरें ६ अ, आ वगैरे सोळा स्वर. ७ ती वाणी वैदिक व लौकिक अशा भाषांनीं विस्तारली जाते ८ अनेक शब्दांच्या भेदानें ९ चार चार वर्ण उत्तरोत्तर ज्यांत अधिक अशा छंदांनीं

ऐक संपूर्ण सांगेन ॥ ४१ ॥ आठआठा अक्षरीं त्रिंपद । गणितां जेथ येती शुद्ध । त्या नांव गायत्री छंद । हें वेदानुवाद निजबीज ॥ ४२ ॥ हें वेदाचें निजजिव्हार । ब्रह्मज्ञानाचें परपार । परमानंदाचें सोलींव सार । जाण साचार गायत्री ॥ ४३ ॥ हें चैतन्याचें जीवन । मज गोप्याचें गुप्तधन । जेथ जीवशिवा समाधान । तें हें छंद जाण गायत्री ॥ ४४ ॥ ये छंदींचें एक अक्षर । अक्षराचें निजसार । सच्चिदानंदाचें निजभांडार । जाण साचार गायत्री ॥ ४५ ॥ करितां गायत्रीचें अनुष्ठान । विश्वामित्र झाला ब्राह्मण । मी कृष्ण वंदीं त्याचे चरण । माझाही तो गुरु जाण रामावतारीं ॥ ४६ ॥ यालागीं सकळ छंदीं प्राधान्यें । मुख्यत्वें गायत्री छंद जाण । इतर छंद होती पावन । कासे लागोन पैं इच्या ॥ ४७ ॥ गायत्री छंदाचे अंगीकारीं । त्यासी मिळाल्या अक्षरें चारी । उष्णिक् छंदाची थोरी । त्याचिवरी ठसावे ॥ ४८ ॥ उष्णिक् छंदाचे अंगीकारीं । त्यासी मिळाल्या अक्षरें चारी । अनुष्टुप् छंदाची थोरी । त्याचिवरी ठसावे ॥ ४९ ॥ अनुष्टुप् छंदाचे अंगीकारीं । आणिक मिळाल्या अक्षरें चारी । बृहती छंदाची थोरी । त्याचिवरी ठसावे ॥ ४५० ॥ एवं पंक्ति त्रिष्टुप् जगती । अत्यष्टि अतिजगती । चौं चौं अक्षराचे अधिकप्राप्तीं । छंदें वेदोक्तीं विभाग ॥ ५१ ॥ ऐशिया चतुरक्षरमिळणीं । नाना छंदाचिया श्रेणी । वेदरायाची राजधानी । मंत्रध्वनी गर्जती ॥ ५२ ॥ तेथ अक्षरमर्यादा न करवे । शाखाची मर्यादा न धरवे । अर्थता वाच्यतां नेणवे । वेद वैभवे दुर्ज्ञेय ॥ ५३ ॥

किं विधत्ते किमाचष्टे किमनूद्य विकल्पयेत् । इत्यस्या हृदयं लोके नान्यो मद्वेद कश्चन ॥ ४२ ॥

कर्मकांडविधिनिषेधीं । कोण अर्थ त्यागार्थ निंदी । कोण तो अर्थ प्रतिपादी । स्वहितबुद्धि साधकां ॥ ५४ ॥ मंत्रकांडें मंत्रमूर्ती । सांगोपांग सायुधस्थिती । उपासना उपास्य युक्ती । किमर्थ भक्ती करविली ॥ ५५ ॥ ज्ञानकांड त्रिशुद्धी । कोण पदार्थ निषेधी । कोण्या अर्थातें प्रतिपादी । निजबुद्धी बोधूनी ॥ ५६ ॥ एवं वेदाचें अचळ मूळ । विधिविधानेंसी मुख्य फळ । जाणावया केवळ । नाहीं ज्ञानबळ सुरनरा ॥ ५७ ॥ या वेदार्थातें तत्त्वता । मीचि एक सर्वज्ञ ज्ञाता । माझे कृपेवीण सर्वथा । न येचि हाता ब्रह्मादिकां ॥ ५८ ॥ तेथ उद्धवाचें मनोगत । देवो जाणे वेदींचा इत्यर्थ । तरी भक्तकृपाळू श्रीकृष्णनाथ । मजही तो अर्थ दयेनें सांगे ॥ ५९ ॥ हा उद्धवाचा निजभावो । जाणों सरला देवाधिदेवो । तो वेदार्थाचा अभिप्रावो । श्लोकान्वयो पहा वो सांगत ॥ ४६० ॥

मां विधत्तेऽभिधत्ते मां विकल्प्यापोह्यते त्वहम् । एतावान् सर्ववेदार्थः शब्द आस्थाय मां भिदाम् ।
मायामात्रमनूद्यान्ते प्रतिषिध्य प्रशाम्यति ॥ ४३ ॥

इति श्रीभागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे एकविंशोऽध्याय ॥ २१ ॥

माझी पावावया स्वरूपसिद्धी । मलिनाचिया चित्तशुद्धी । वेद स्वधर्म प्रतिपादी ।

---

१ तीन चरण २ विच्छेद. ३ या छंदात अक्षरें २४ आहेत 'तत्सवितुर्वरेण्य' इत्यादि अक्षरें मोजून पहावीत ४ श्रेष्ठत्व ५ अंगीकार करून त्यांत चार मिळविले म्हणजे २८ अक्षरें होतात तीं उष्णिक् छंदांत आहेत ६ यांत अशी तच ३२ अक्षरें येतात ७ पक्षी ८ सारांश ही वाणी कर्मकांडामध्यें विधिवचनांनीं कसलें विधान करिते, उपासनाकांडामध्यें मंत्रवचनांनीं काय प्रकाशित करिते, व ज्ञानकांडामध्यें कशाचा अनुवाद करून निषेधासाठीं विकल्प करिते, हें तिचें हृदय मजवाचून कोणीही जाणत नाहीं.

त्यागवी निषेधीं विषयांतें ॥ ६१ ॥ तेथ अग्निहोत्रादि विधान । यज्ञांत कर्माचरण । तै चित्तशुद्धीचें कारण । वैराग्य दारुण उपजवी ॥ ६२ ॥ दारुण वैराग्यउत्पत्ती । इहामुत्रविषयनिवृत्ती । तेव्हा साधकास माझी प्राप्ती । सहजस्थिति स्वभावे ॥ ६३ ॥ एवं कर्मकाडाचिये स्थिती । विधिनिषेध वेदोक्ती । साधकांसी माझी प्राप्ती । जाण निश्चितीं या हेतू ॥ ६४ ॥ विपयीं परम बाधा देखती । परी त्यागीं नाहीं सामर्थ्यशक्ती । ऐशिया साधकांप्रती । वेदें मद्भक्ती द्योतिली ॥ ६५ ॥ तेथ मंत्रमूर्ति उपासन । माझें सगुण अनुष्ठान । तेथ करिता अनन्यभजन । रजतमें जाण नासती ॥ ६६ ॥ मग केवळ सत्ववृत्तीं । श्रवणकीर्तनीं अतिप्रीती । तेणे मद्भावो सर्वाभूतीं । माझी चौथी भक्ती तेणे होय ॥ ६७ ॥ आतुडल्या माझी चौथी भक्ती । मद्भक्तां नावडे मुक्ती । अद्वैत भजनाचिया प्राप्ती । धिक्कारिती कैवल्य ॥ ६८ ॥ अद्वैतवोधें करितां भजन । मी अनंत अपार चिद्घन । भक्तीमाजीं आकळें जाण । ये मद्रूपपण मद्भक्ता ॥ ६९ ॥ तेव्हां भज्य भजक भजन । पूज्य पूजक पूजन । साध्य साधक साधन । अवघें आपण स्वयें होय ॥ ४७० ॥ माझी ऐश्वर्यसामर्थ्यशक्ती । तेही ये निजभक्ताच्या हातीं । अद्वैतभजनाचिया प्रीती । मत्पदप्राप्ती मद्भक्तां ॥ ७१ ॥ मी देव तो भक्त शुद्ध । हा बाहेरी नावाचाचि भेद । आतंवटा पाहता वोध । सच्चिदानंद निजऐक्यें ॥ ७२ ॥ हे उपासनाकांडस्थिती । साधकीं करूनि माझी भक्ती । यापरी पावले माझी प्राप्ती । जाण निश्चितीं उद्धवा ॥ ७३ ॥ मायाप्रतिबिंबित चैतन्य । त्वंपदार्थे वाच्य जाण । ज्याच्या अंगीं जीवाभिधान । अविद्या जाण उपजवी ॥ ७४ ॥ जेवीं स्वप्नामाजीं आपण । आन असोनि देखे आन । तेवीं आविद्यकत्व जाण । जीवपण एकदेशी ॥ ७५ ॥ जे मायासवलित चैतन्य । जो योगजन्य जगत्कारण । जो सर्वद्रष्टा सर्वज्ञ । सदा सपन्न ऐश्वर्यें ॥ ७६ ॥ जो सकळ कर्मांचा कर्ता । जो कर्ताचि परी अकर्ता । ज्याचे अगीं स्वभावता । नित्यमुक्तता स्वयंभ ॥ ७७ ॥ ज्याची अकुंठित सहजसत्ता । जो परमानंदें सदा पुरता । ज्यासी ईश्वरत्वें समर्थता । हे जाण वाचकता तत्पदार्थाची ॥ ७८ ॥ जीवाचे साडोनिया अज्ञानत्व । शिवाचें सांडूनि सर्वज्ञत्व । दोहींचें शोधित जे लक्ष्यत्व । ऐक्यें निजतत्त्व साधिती ॥ ७९ ॥ लग्नीं नोवरा निमासुरा । तोचि गेलिया देशांवरा । विदेशीं देखिला एकसरा । तारुण्यमदभरा सपन्न ॥ ४८० ॥ ते काळीची त्यजूनि बाल्यावस्था । आजिची नेघूनि तारुण्यता । पत्नी अनुसरे निजकाता । निजस्वरूपतास्वभावे ॥ ८१ ॥ तेवीं त्वंपदतत्पदवाच्यार्थ । दोहींचा साडावा निश्चितार्थ । ऐक्यें अगीकारावा लक्ष्यार्थ । हा ज्ञानकाडार्थ उद्धवा ॥ ८२ ॥ जीवशिवाचेनि ऐक्यें जाण । माझे चित्स्वरूपीं समाधान । स्वयें पाविजे आपण । हें ज्ञानकांड सपूर्ण वोलिले वेदें ॥ ८३ ॥ वेदा आदिमध्यअवसानीं । माते लक्षिती काडें तिनी । तोचि अर्थ

---

१ दृढ २ या लोकींच्या व परलोकींच्या विषयोपभोगाची निवृत्ती ३ प्रकट केली ४ अति ५ मोक्ष ६ ज्ञानमय ७ अतरीं ८ तात्पर्य एवढेंच आहे, ती वेदवाणी कर्मकाडात यज्ञस्वरूपी जो मी त्या माझें विधान करिते, उपासनाकाडात तत्तद्देवतारूपी माझेंच वर्णन करिते, व ज्ञानकांडामध्यें ज्या आकाशादि प्रपचसमूहाचा 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाश सभूत' इत्यादि वचनांनीं उभारणी करून, विकल्प करून, निषेध करिते तेंही मीच होय ९ मायायुक्त १० सुदर, सुस्वरूप हा शब्द मागें गेला आहे "मुख निमासुरं मनोहर । भक्तचकोरचद्रमा"–अध्याय १४–४७६ ११ देशांतराला. १२ अकस्मात् १३ न घेऊन १४ सेवा करिते १५ शाब्दिकअर्थ.

उपसंहारूनी । ग्रंथावसानीं हरि बोले ॥ ८४ ॥ उद्धवा वेदाचें वचन । अर्थगंभीर अति-
गहन । तेथ शिणता ऋषिजन । अर्थावसान अलक्ष्य ॥ ८५ ॥ ते वेदार्थाचें निजसार ।
माझें गुह्य ज्ञानभांडार । तुज म्यां सांगीतलें साचार । पूर्वापरअविरोधें ॥ ८६ ॥ तें
ऐकोनि देवाचें उत्तर । उद्धव चमत्कारला थोर । तेंचि वेदाचें निजसार । पुढती श्रीधर
सांगो कां ॥ ८७ ॥ पान्हा लागताचि तोंडीं । दोहकं वासरू आतुंडी । त्यापरी अति-
आवडीं । स्वयें चडफडी उद्धव ॥ ८८ ॥ जेवीं कां पक्षिणीपुढें । चारा घ्यावयाचे चाडें ।
पिलें पसरी चांचुनडें । तेवीं कृष्णाकडे उद्धवू ॥ ८९ ॥ तें उद्धवाचें मनोगत । जाणोनियां
श्रीअनंत । सकळ वेदार्थ संकळित । ग्रंथार्थी सांगत निजसारांश ॥ ४९० ॥ नानाशास्त्रीं
अतिप्रसिद्ध । त्रिकांडीं वाढला जो वेद । तेथील नाना शब्दीं हाचि बोध । जो मी
अभेद परमात्मा ॥ ९१ ॥ त्या मातें धरोनि हातीं । त्रिकांडीं चालिल्या श्रुती । त्या
श्रुत्यर्थाची उपपत्ती । यथास्थिती सांगेन ॥ ९२ ॥ मी कर्मादिमध्यअंतीं । मी कर्मकर्ता
क्रियाशक्ती । कर्मफळदाता मी श्रीपती । हा इत्यर्थ निश्चितीं कर्मकांडींचा ॥ ९३ ॥ मंत्र-
मूर्ति आणि मंत्रार्थ । तेही मीचि गा निश्चित । पूज्य पूजक पूजा समस्त । मजव्यतिरिक्त
अणु नाहीं ॥ ९४ ॥ देवें देवोचि पूजिजे । देव होऊनि देवा भजिजे । हें वेदींचें निजबीज
माझें । हेंचि आगमीं बोलिजे मुख्यत्वें ॥ ९५ ॥ मीच देवो मीचि भक्तू । पूजोपचार मी
समस्तू । मीचि मातें पूजितू । हे इत्थंभूतू उपासना ॥ ९६ ॥ हें उपासनाकांडींचें निज-
सार । आगमशास्त्रींचें गुह्य भांडार । माझ्या निजभक्तांचें वस्तीचें घर । तें हे साचार
उपासना ॥ ९७ ॥ ज्ञानकांड तें अलौलिक । वेद आपला आपण द्योतक । अवघा संसा-
रचि काल्पनिक । तेथ वेद नियामक कोणे अर्थे ॥ ९८ ॥ वोस घरास वस्तीस पहा हो ।
निर्जीव पाहुणा आला राहो । त्याचा कोण करील बोळंवो । तैसा भावो वेदाचे ॥ ९९ ॥
खांवसूत्रावरील पुतळीसी । तिचेही बोडलिया जेवीं शिर्सी । नाहीं निघणे पाढरें केंसासी ।
तेवीं शुद्धीं वेदासी ठाव नाहीं ॥ ५०० ॥ मूळ संसारचि मायिक । तेथ वेद तोही तद्रूप
देख । मृगजळीं नाहीं उदक । परी चोळाचाहि देख असेना ॥ १ ॥ जेथ मूळीं मुख्य
अद्वैतता । तेथ कैंचा वक्ता कैंचा श्रोता । कैंचें कर्म कैंचा कर्ता । वेदवार्ता ते कैंची
॥ २ ॥ नाहीं दृश्य द्रष्टा दर्शन । नाहीं ध्येय ध्याता ध्यान । नाहीं ज्ञेय ज्ञाता ज्ञान ।
वेदवचन तेथें कैंचें ॥ ३ ॥ जेथ भ्रमाची रोणीव । जेथ भेदाची शाहाणीव । तेथ वेदाची
जाणीव । गोड गाणीव उपनिषदांची ॥ ४ ॥ जंव भेदाची सबळ स्थिती । तंव वेदाची
थोर ख्याती । भेदू आलिया अद्वैतीं । वेद विराला 'नेति' ह्मणोनी ॥ ५ ॥ जळगार जळीं
विरे । तेवीं वेदू अद्वैतीं मुरे । हें ज्ञानकांड साचोकारें । तुज म्यां खरें सांगीतलें ॥ ६ ॥
जेथ उपजला स्वयें अग्नी । त्या अरणी जाळूनि शमे वन्ही । तेवीं ज्ञानकांडनिरूपणीं ।
वेदू निजनिर्दळणीं प्रवर्तला ॥ ७ ॥ एक ब्रह्म जें अद्वैत । येणें श्रुतिवाक्यें मिथ्या द्वैत-

१ ग्रंथाचा ह्मणजे या विषयाचा उपसंहार करताना २ धारकाढणारा ३ आवरून धरितो ४ इच्छेनें
५ लहानशी चोंच. ६ वेदाचा संक्षेपार्थ हाच, शब्द (वेद) परमार्थरूपी माझा आश्रय करून भेद तेवढा मायामय
होय असें सांगतो, व 'नेह नानास्ति किंचन' या वचनानें सकल भेदाचा निषेध करून स्वस्थ राहतो ७ या प्रकारची,
परिपूर्ण ८ रावो ९ ऊठबस, आदरसत्कार १० बाहुलीला ११ मस्तक, डोकें १२ राज्य. १३ अगस,
प्रेमपूर्वक १४ अग्नि उत्पन्न करण्याची काष्ठ

हें बोलूनि वेद हारपे तेथ । ब्रह्म सदोदित सपूर्ण ॥ ८ ॥ शुद्ध ब्रह्म मी हे स्फुरे स्फूर्ती । तेथचि ॐकाराची उत्पत्ती । तोही ब्रह्मरूप निश्चितीं । त्यासी ब्रह्म ह्मणती एकाक्षर ॥ ९ ॥ त्या ॐकारापासोनि गहन । श्रुति शाखा स्वर वर्ण । झालें ते ब्रह्मरूप जाण । एवं वेद पूर्ण परब्रह्म ॥ ५१० ॥ जेवीं सोन्याचे अळंकार । पाहतां सोनेचि साचार । तेवीं श्रुतिशाखावेदविस्तार । तो अवघा ॐकार मद्रूपें ॥ ११ ॥ जो वेदप्रतिपाद्य पुरुषोत्तम । जो भक्तकामकल्पद्रुम । तो हें बोलिला मेघश्याम । आत्माराम श्रीकृष्ण ॥ १२ ॥ तिहीं कार्डी निजसंबंधू । पूर्वापर अतिविरुद्धू । हा वेदार्थ परम शुद्धू । तुज म्यां विशदू बोधिला ॥ १३ ॥ याहोनिया परता । वेदार्थ नाहीं गा सर्वथा । तुज म्या सागितला आता । जाण तत्त्वतां उद्धवा ॥ १४ ॥ या वेदार्थाची निजखूण । हृदयीं भोगितां आपण । होय जीवशिवा समाधान । ऐसे श्रीकृष्ण बोलिला ॥ १५ ॥ हें ऐकोनि उद्धवे जाण । झाला वेदार्थी निमग्न । दोनी टवकारले नयन । स्वानंदीं मन बुडालें ॥ १६ ॥ चित्तचैतन्या मिळणी पाडी । कंठीं बाष्प दृढ आडी । लागतां स्वानंदाची गोडी । उभिली गुढी रोमांचीं ॥ १७ ॥ शरीरीं स्वेद सैंकपता । नयनीं स्वानंदजळ येता । बोल बुडाला सर्वथा । मूर्च्छा येतयेतां सांवरी ॥ १८ ॥ तंव हृदया आली आठवण । हें भलें नव्हे दुश्चित्तपण । क्षणीं निजधामा जाय श्रीकृष्ण । येणे धाकें नयन उघडिले ॥ १९ ॥ तंव घवघवीत घनसावळा । मुकुट कुंडलें मेखळा । कांसे झळके कसिला सोनसळा । आपाद वनमाळा शोभत ॥ ५२० ॥ अतरीं भोगी चैतन्यघन । बाहेरी उघडितां नयन । आनंदविग्रही श्रीकृष्ण । मूर्ति सपूर्ण समुख देखे ॥ २१ ॥ ह्मणे श्रीकृष्ण चैतन्यघन । चैतन्यविग्रही श्रीकृष्ण । सगुणनिर्गुणरूपें जाण । ब्रह्म परिपूर्ण श्रीकृष्ण ॥ २२ ॥ बाप भाग्य उद्धवाचें । सगुणनिर्गुण दोहींचें । सुख भोगीतसे साचें । हें श्रीकृष्णकृपेचें महिमान ॥ २३ ॥ जेथ सद्गुरुकृपा संपूर्ण । तेथ शिष्याची आवडी प्रमाण । तो जै मागे मूर्ति सगुण । तै तेचि जाण गुरु दे ॥ २४ ॥ पाहिजे निर्गुण निजप्राप्ति । ऐशी आवडी ज्याचे चित्तीं । तें निर्गुणाचिये निजस्थितीं । गुरुकृपा निश्चितीं नादवी ॥ २५ ॥ सगुण निर्गुण स्वरूपें दोनी । भोगावया आवडी ज्याचे मनीं । तेही स्थितीच्या गुरु दानीं । कृपाळूपणीं समर्थ ॥ २६ ॥ सद्गुरूचें अगाध महिमान । जे वेदा न बोलवेचि जाण । त्याची कृपा झालिया पूर्ण । दुर्लभ कोण पदार्थ ॥ २७ ॥ ते कृष्णकृपेस्तव जाण । फिटलें उद्धवाचे दुर्लभपण । सगुण निर्गुण एक कृष्ण । हे खूण संपूर्ण बाणली ॥ २८ ॥ जाणोनि कृष्णाचें पूर्णपण । त्याचे लक्षोनि श्रीचरण । धावोनि उद्धवे आपण । घाली लोटांगण हरिचरणीं ॥ २९ ॥ तेव्हां सांवळा संकर्षण । चारी बाह्या पसरी श्रीकृष्ण । उद्धवा सप्रेमें उचलून । दीधले आलिंगन स्वानंदें ॥ ५३० ॥ त्या आलिंगनाचें सुख । अनुभवी जाणती देख । जो उद्धवासी झाला हरिख । त्याचा जाणता एक श्रीकृष्ण ॥ ३१ ॥ तो कृष्ण ह्मणे उद्धवा । हा विसांव्याचा विसांवा । माझ्या वेदाचा निजगुह्यठेवा । तो हा एकविसावा तुज सांगीतला ॥ ३२ ॥ जेणे मोडे लिंगदेहाचा योवा । जेणे जीवत्व नाठवे जीवा । तो हा विसाव्याचा विसावा । तुज एक-

१ नाहींसा होतो २ चित्त चैतन्यात एक झालें; लय पावलें ३ कंपता ४ बेसावधपणा, निश्चेतता ५ आनदमूर्ति, आनदाची मूस ६ पाविजे ७ दुर्बळपण ८ विसावा घेण्याचें शीतल स्थान. ९ उठाव, बळ.

विसावा निरूपिला ॥३३॥ जेणें मिथ्यात्व ये देहभावा। जेणें शून्य पडे रूपनांवा। तो हा विसाव्याचा विसावा। एकविसावा निरूपिला ॥ ३४ ॥ जेथ अज्ञाना होय नागोवा। जेथ ज्ञान ये अभावा। तो हा विसाव्याचा विसावा। एकविसावा निरूपिला ॥ ३५ ॥ जेथ वेदूही वेडावला। बोधही लाजोनि बुडाला। अनुभवो स्वयें थोंटावला। तो हा निरूपिला वेदार्थ ॥ ३६ ॥ हें वेदार्थसारनिरूपण। मज विश्वात्म्याचे निजनिधान। तुज म्यां सागीतले संपूर्ण। हे जीवींची खूण उद्धवा ॥ ३७ ॥ कोटिकोटि साधने करिता। गुरुकृपेवीण सर्वथा। हे न ये कोणाचे हाता। जाण तत्त्वतां उद्धवा ॥ ३८ ॥ ते गुरुकृपे-लागीं जाण। आचरावे स्वधर्म पूर्ण। करावें गा शास्त्रश्रवण। वेदपठण तदर्थ ॥ ३९ ॥ ते कृपेलागीं आपण। व्हावें दीनाचेंही दीन। धरिता सतांचे चरण। स्वामी जनार्दन सतुष्टे ॥५४०॥ गुरु सतुष्टोनि आपण। करवी भागवतनिरूपण। एका विनवी जनार्दन। कृपा नित्य नूतन करावी ॥ ४१ ॥ पुढील अध्यायीं गोड प्रश्न। उद्धव पुसेल आपण। प्रकृतिपुरुषाचे लक्षण। तत्त्वसख्यासपूर्ण विभाग ॥ ४२ ॥ त्याचे सागता उत्तर। जन्मभर-णांचा प्रकार। स्वयें सागेल शार्ङ्गधर। कथा गंभीर परमार्थी ॥ ४३ ॥ जे कथेचें करिता श्रवण। वैराग्य उठे कडकडून। येणें विन्यासे निरूपण। स्वयें श्रीकृष्ण सागेल ॥ ४४ ॥ घटाकाशे ठाकिजे गगन। तेवीं एका जनार्दना शरण। त्याचे वदिता श्रीचरण। रसाळनिरू-पण स्वयें स्मरे ॥ ५४५ ॥ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे भगवदुद्धवसवादे एकादशस्कधे एकाकारटीकाया वेदत्रयविभागनिरूपणं नाम एकविंशतितमोऽध्याय: ॥ २१ ॥ ॥ श्रीकृ-ष्णार्पणमस्तु ॥ अध्याय ॥ २१ ॥ श्लोक ॥ ४३ ॥ ओंव्या ॥ ५४५ ॥ एव सख्या ॥५८८॥

अध्याय बाविसावा.

श्रीगणेशाय नम. ॥ ॥ ॐ नमो सद्गुरु खावेसूत्री। चौऱ्यायशीं लक्ष पुतळ्या यंत्रीं। नाचविशी निजतंत्रीं। प्राचीनदोरीस्वभावे ॥ १ ॥ दोरी धरिली दिसों न देशी। परी पुतळ्या स्वयें नाचविशी। नवल लाघवी कैसा होशी। अलिप्ततेसीं सर्वदा ॥ २ ॥ जेथ जैशी ज्याची पूर्वगती। ते भूत नाचे तैशा रीतीं। ते नाचविती चेतनाशक्ती। तुझ्या हातीं-वीणेंहातें ॥ ३ ॥ जेवी का अचेतन लोहातें। चुंबक खेळवी निजसामर्थ्यें। तेवीं तूं सकळ भूतातें। निजसत्तें नाचविशी ॥ ४ ॥ ऐशीं सदा नाचती परतन्त्र। तरी अभिमानाचें बळ थोर। सत्य मानोनि देहाकार। आह्मी स्वतत्र ह्मणविती ॥५॥ आह्मी सज्ञान अतिज्ञाते। आह्मी कर्मकुशल कर्मकर्ते। इतर मूर्खें समस्तें। ऐसा अभिमानातें वाढविती ॥ ६ ॥ एवं देहाभिमानाचे हाते। विसरोनि आपुल्या अकर्तृत्वातें। स्वयें पावले कर्मबधाते। जेवीं स्वप्नावस्थेंते विषबाधा ॥७॥ स्वप्नी अतिशय चढलें विख। आता उतरलें नि शेख। तेवीं बंधमोक्ष देख। सत्यत्वें मूर्ख मानिती ॥ ८ ॥ हे तुझे खावसूत्रीची कळा। मिथ्या

---

१ नागवण, नाश २ तुला पडला ३ गुरु श्रीकृष्णेंवीण ४ माया व ईश्वर याचें ५ तत्त्वाची गणती ६ श्रीकृष्ण, शार्ङ्ग नावाचें धनुष्य धारण करणारा ७ आकाशात मिळून समरस होऊन जावें ८ सागे ९ कळसूत्री बाहुल्याचा खेळ करणारा १० बाहुल्या ११ पूर्वकर्माच्या सूत्राप्रमाणें १२ पूर्णगति १३ तुला हात नसून भूताना नाचविणारी चैतन्यशक्ति तुझ्या हातीं आहे १४ चलनशक्तिहीन, जड

सत्यत्वें दाविशी डोळां । हा अतिशयें अगाध सोहळा । तुझी अतर्क्य लीळा तर्केना ॥९॥ अचेतनीं चेतनधर्म । प्रत्यक्ष दाविशी तूं सुगम । हेंचि तुझें न कळे वर्म । करोनि कर्म अकर्ता ॥ १० ॥ अकर्ताचि तूं होशी कर्ता । कर्ता होत्साता अकर्ता । हे तुझी खांबसूत्रता । न कळे सर्वथा कोणाते ॥ ११ ॥ तुझी माया पाहों जातां । तोचि मायेनें ग्रासिला तत्त्वतां । असो तुजचि पाहों ह्मणतां । तेही सत्वावस्था मायेची ॥ १२ ॥ ऐसें तुझें खांबसूत्र । अकळ न कळे गा तुझें चरित्र । देखों नेदितां निजसूत्र । भूतें विचित्र नाचविशी ॥ १३ ॥ तुझेनि जग होये जाये । परी म्यां केलें हें ठावें नोहे । ऐसा तुझा खेळ पाहें । कोणे काये लक्षावा ॥ १४ ॥ यापरी खेळ वाढविशी । स्वेंचि विकल्पोनि मोडिशी । विकार महत्तत्त्वीं सांठविशी । हेंही कर्तृत्व अगासी न लगत गेलें ॥ १५ ॥ याचें मुख्यत्वें मूळ लक्षण । तुझे कृपेवीण न कळे जाण । तुझी कृपा झालिया पूर्ण । जनीं जनार्दन प्रकटे पैं ॥१६॥ जनीं प्रकटल्या जनार्दन । तद्रूप होइजे आपण । हे मूळींची निजखूण । तेथ मीतूंपण रिगेना ॥ १७ ॥ मीतूपणेवीण प्रसिद्ध । जनीं जनार्दन निजानंद । त्याचे कृपेस्तव विशद । श्रीभागवत शुद्ध वाखाणिलें ॥ १८ ॥ तेथ एकविसाव्याचे अंतीं । वेद त्रिकांड लक्ष्यार्थस्थिती । ब्रह्म एकचि निश्चितीं । अद्वयस्थिती अविनाशी ॥ १९ ॥ हें वेदार्थसारनिरूपण । ऐकता उद्धवा पावली खूण । ब्रह्म एकाकी परिपूर्ण । दुजेनिंवीण सचलें ॥ २० ॥ वेदवादें ब्रह्म एक । स्वानुभवें तैसेंचि देख । तरी ज्ञाते ऋषिजन लोक । केवी तत्त्वे अनेक बोलती ॥२१॥ येचि आशंकेलागीं जाण । उद्धवें स्वयें मांडिला प्रश्न । परी पोटातील भिन्न खूण । उगा श्रीकृष्ण न रहावा ॥ २२ ॥ मी झालों जी ब्रह्मसपन्न । हें एकता माझें वचन । निजधामा निघेल श्रीकृष्ण । मग हें दर्शन मज कैंचें ॥ २३ ॥ ऐशिया काकुळतीं जाण । सशयेंवीण करी प्रश्न । तेंचि ऐकता कृष्णवचन । सुखसमाधान भोगित ॥ २४ ॥ तंव कृष्णाचे मनीं आणिक । उद्धव मी दोघे एक । मिथ्या वियोगाचें दुःख । हें कळे तंव देख कृष्ण सांगे ॥ २५ ॥ बाविसावे अध्यायीं देख । तत्त्वसंख्या सांगेल आवश्यक । प्रकृतिपुरुषविवेक । जन्ममरणद्योतक प्रकारू ॥ २६ ॥ आत्मा एक कीं अनेक । आणि तत्त्वसख्याविवेक । हें कळावया निष्टंकें । उद्धव देख पूसत ॥ २७ ॥

उद्धव उवाच-कति तत्त्वानि विश्वेश सख्यातान्यृषिभि प्रभो । नवैकादश पञ्चत्रीण्यात्थ त्वमिह शुश्रुम ॥ १ ॥

विश्वात्मका विश्वेश्वरा । विश्वधारका विश्वंभरा । विश्वसाक्षी विश्वाकारा । विश्वैकसुंदरा श्रीकृष्णा ॥२८॥ तुज विश्वात्मक ह्मणतां । जड मलिन एकदेशिता । आली ह्मणशी अज्ञानता । यालागीं प्रभुता उपपादी ॥ २९ ॥ जड मलिन अज्ञानता । हे मायेस्तव होती तत्त्वतां । ते मायेचा तूं नियता । हे अगाध प्रभुता पै तुझी ॥ ३० ॥ ऐशिया स्वबोधनद्वारा । विनवूनि स्वामी शारगधरा । तत्त्वसंख्येच्या विचारा । निजनिर्धारा पूसत ॥३१॥ जे तप सामर्थ्यें समर्थ थोर । अनागतद्रष्टे ऋषीश्वर । त्याची तत्त्वसख्या विचित्र ।

१ पाहण्याचा प्रयत्न करणारा २ तोचि ते ३ गिळिला जातो ४ सर्वथा ५ समजण्याला अशक्य ६ स्वयेंचि ७ लक्षणार्थ स्थिती ८ अद्वैतपणानें ९ उद्धव व कृष्ण एक असून वियोगच नाहीं असें उद्धवास पटेपर्यंत कृष्ण प्रश्न सांगतात सशयावाचून उद्धव प्रश्न करितो व उद्धव आणि मी एक हें जाणून कृष्ण उत्तर देतात, यावरून दिसतें कीं जगत्कल्याणासाठीं किंवा द्वैतमिषानें स्वसुखानुभव द्विगुणित करण्यासाठीं त्यानीं हा सवाद पुढें चालविला. १० जन्ममरण दाखविणारा ११ निश्चयरूप. १२ अगाधता पैं १३ भविष्यकाळच्या गोष्टी आज पाहणारे

पृथक्पृथगाकार बोलती ॥ ३२ ॥ तत्त्वसख्या इत्थंभूत । एकुणिसाव्या अध्यायात । तुह्मींच निरूपिला तत्त्वार्थ । तोचि वृत्तांत सांगत ॥ ३३ ॥ पूर्वश्लोकार्ध ॥ ॥ "नवैकादशपचत्रीणि" ॥ चौदावे श्लोकींच्या निरूपणीं । हे अठ्ठावीस तत्त्वगणनीं । सांगितली शार्ङ्गपाणी । मजलागोनी निश्चित ॥ ३४ ॥ ये तत्त्वसख्येचा विचार । प्रकृति पुरुष महदहंकार । पंच महाभूतें थोर । हा सख्याप्रकार नवांचा ॥ ३५ ॥ दाही इद्रियें अकरावें मन । पंच विषय तीन्ही गुण । हें अठ्ठावीस सख्यागण । स्वमुखें आपण निरूपिले ॥ ३६ ॥ यापरी गा लक्ष्मीपती । हे मुख्यत्वें तुह्मी तत्त्वोक्ती । आता ऋषीश्वराच्या युक्ती । ऐक तुजप्रती सांगेन ॥ ३७ ॥ ते तूं ऐक गा निश्चित । तुज सागेन तयाचा अर्थ । ह्मणोनिया निरूपित । स्वयें मनोगत उद्धव ॥ ३८ ॥ ह्मणे तत्त्वता अवधारी । मी सागेन एक कुसरी । प्रकृतिपुरुषांमाझारी । विचित्र परी सागत ॥ ३९ ॥

केचित्षड्विंशतिं प्राहुरपरे पचविंशतिम् । सप्तैके नव षट् केचिच्चत्वार्येकादशापरे ॥ २ ॥
केचित्सप्तदश प्राहु षोडशैके त्रयोदश । एतावत्त्व हि सख्यानामृषयो यद्विवक्षया ॥ ३ ॥

येथ तत्त्वसख्या मतवाद । ऋषीश्वरामाजीं विवाद । त्या विवादाचे शब्द । ऐक विशद सांगेन ॥ ४० ॥ एक ह्मणे तत्त्वें सव्वीस । दुजा ह्मणे उगा बैस । बहु बोलावया नाहीं पैस । तत्त्वें पंचवीस नेमस्त ॥ ४१ ॥ तिजा ह्मणे तुह्मीं येथ । कैसेनि वाढविलें स्वमत । तत्त्वें नेमस्तचि सात । कैंचीं बहुत बोलता ॥ ४२ ॥ एक ह्मणे हें अभिनव । बोलता न लाजती मानव । वृथा बोलांची लवलव । तत्त्वें नव नेमस्त ॥ ४३ ॥ तव हांसोनि बोले एक । सांपे सज्ञान झाले लोक । मिथ्या बहु तत्त्वजल्पक । तत्त्वपट्क नेमस्त ॥ ४४ ॥ एक ह्मणती परते सरा । नेणा तत्त्वसख्याविचारा । तत्त्वें नेमिलीं अकरा । वडवड सैरा न करावी ॥ ४५ ॥ दुजा ह्मणे तत्त्वविचारा । नेणोनि धरिसी अहंकारा । पुसोनिया थोरथोरा । तत्त्वें सतरा नेमस्त ॥ ४६ ॥ एक ह्मणे व्युत्पत्तिवळा । का व्यर्थ पिटाल कपाळा । न कळे भगवताची लीळा । तत्त्वें सोळा नेमस्त ॥ ४७ ॥ एक ह्मणे या गर्विता पोरा । कोण पुसे तत्त्वविचारा । तत्त्वें नेमस्तचि तेरा । निजनिर्धारा म्या केलें ॥ ४८ ॥ एक ह्मणे सांडा चातुरी । तत्त्वें नेमस्तचि चारी । दुजा ह्मणे या कायशा कुसरी । तत्त्वें निर्धारीं दोनचि ॥ ४९ ॥ तिजा ह्मणे वांचाट लोक । कोणें धरावें याचें मुख । निजनिर्धारीं तत्त्व एक । एकाचे अनेक विस्तार ॥ ५० ॥ एव मतपरपरा नाना मतीं । ऋषीश्वरीं वेचिती युक्ती । तुझ्या तत्त्ववादाची निश्चिती । कोणें इत्थभूतीं मानावी ॥ ५१ ॥

गायन्ति पृथगायुष्मन्निद नो वक्तुमर्हसि ॥ ३ ॥

तूं निजात्मा परमेश्वर । तुज जाणावया ऋषीश्वर । वेंचूनि युक्तीचे सभार । तत्त्वविचार बोलती ॥ ५२ ॥ स्वामीनें सागीतलें तत्त्व एक । ऋषीश्वर बोलती अनेक । येचि

---

१ वेगवेगळ्या प्रकारानीं २ तत्त्वनिरूपणीं ३ अनेक मताचे भेद ४ जागा, अवकाश, आधार ५ नवलकारक, आश्चर्यकारक ६ शब्दाची वडवड ७ सांपे ह्मणजे सांप्रत हा शब्द ज्ञानेश्वरींत दोनदा आला आहे अध्याय ९-५०९ पहा शिवाय अध्याय ४ ओंवी ३८ मध्यें सांपेचा ह्मणजे सांप्रतचा, अलीकडचा, अर्वाचीन या अर्थी हा शब्द आला आहे "तो आइकिजे बहुता काळांचा । आणि तव तू कृष्ण सांपेचा" ८ सहा तत्त्वें ९ व्यर्थ, अनगळपणाची १० वडवडे, तकटी, चाजट. ११ नाना प्रकारच्या युक्ती ह्मणजे तर्क योजतात १२ रीती.

विपर्यीचें निष्टंक । मज आवश्यक सांगावें ॥ ५३ ॥ एवं या तत्त्वनिश्चयासी । मज सांगावया योग्य होसी । ऐसा विनविला हृषीकेशी । तो उद्धवासी तुष्टला ॥ ५४ ॥ जीं जीं ऋपीश्वर बोलती । तीं तीं तत्त्वें सत्य होती । हें सर्वज्ञ ज्ञाते जाणती । तेचि अर्थीं हरि बोले ॥ ५५ ॥

श्रीभगवानुवाच-युक्तय सन्ति सर्वत्र भाषन्ते ब्राह्मणा यथा । माया मदीयामुद्गृह्य वदतां किं नु दुर्घटम् ॥ ४ ॥

ज्याचेनि मतें जैसें ज्ञान । तो तैसे करी तत्त्वव्याख्यान । या हेतू बोलती ब्राह्मण । तें सत्य जाण उद्धवा ॥ ५६ ॥ जरी अवघीं मतें प्रमाण । तरी कां करावे मतखंडण । उद्धवा तूं ऐसे न ह्मण । ते मी निजखूण सांगेन ॥ ५७ ॥ अघटित घडवी माझी माया । जे हरिहरा न ये आया । जे नाथिले वाढवूनिया । लोकत्रया भुलवित ॥ ५८ ॥ ते माया धरोनियां हातें । ऋपीश्वर निजमतें । जो जो जें जें बोलेल जेथें । तें तें तेथें घडे सत्य ॥ ५९ ॥ केवळ दोराचा सर्पाकार । हा श्वेत कृष्ण कीं रक्तांबर । ज्यासी जैसा भ्रमाकार । त्यासी साचार तो तैसा ॥ ६० ॥ तेवीं आत्मतत्त्व एकचि जाण । अधिकारी निजनिर्गुण । तेथ नाना तत्त्वाचे व्याख्यान । बोलती ब्राह्मण मायायोगें ॥ ६१ ॥ ते मायेच्या मायिका व्युत्पत्ती । नाना वाग्वाद स्वमतीं । त्याच वादाची वादस्थिती । ऐक तुजप्रती सांगेन ॥ ६२ ॥ ऐसें बोलोनि श्रीकृष्णनाथ । उद्धवाप्रति साङ्ग निरूपित । तत्त्वविचारणा यथार्थ । स्वयें सांगत आपण ॥ ६३ ॥ हें पांचवे श्लोकींचे निरूपण । श्रीकृष्णउद्धवविवरण । सांगीतले तत्त्वव्याख्यान । उद्धवा जाण यथार्थ ॥ ६४ ॥

नैतदेवं यथात्थ त्वं यदहं वच्मि तत्तथा । एवं विवदतां हेतुं शक्तयो मे दुरत्यया ॥ ५ ॥

माझे मायेचें प्रवळ वळ । तेणे अभिमान अतिसवळ । वाढवूनि युक्तीचें वाग्जाळ । करिती कोल्हाळ वाग्वादी ॥ ६५ ॥ प्रवळ शास्त्रश्रवणाभिमान । तुझें वचन तें अप्रमाण । मी बोलतों हेंचि प्रमाण । पत्रावलंबन केले असे ॥ ६६ ॥ सत्वरजादि गुणोत्पत्ती । माझे मायेच्या अनंत शक्ती । तेणे गुणक्षोभें विवादती । स्वमतव्यासीअभिमाने ॥ ६७ ॥

यासां व्यतिकरादासीद्विकल्पो वदतां पदम् । प्राप्ते शमदमेऽप्येति वादस्तमनुशाम्यति ॥ ६ ॥

का गुणक्षोभें अभिमान । विकल्प उपजवी गहन । विकल्पें युक्तीचें छळण । करी आपण अतिवादें ॥ ६८ ॥ साडिता गुणक्षोभविलास । रजतमाचा होय ऱ्हास । सत्ववृत्तीचा निजप्रकाश । अतिउल्हास शमदमांचा ॥ ६९ ॥ शमदमाचे निजवृत्ती । संकल्प विकल्पेंसी जाती । वाद अतिवाद उपरमती । जेवीं सूर्याप्रती आधारें ॥ ७० ॥ सर्वज्ञ ज्ञाते जे गा होती । ते नाना तत्त्वांच्या तत्त्वोक्ती । स्वयें विवंचूनि जाणती । ऐक तुजप्रती सांगेन ॥ ७१ ॥

परस्परानुप्रवेशात्तत्त्वानां पुरुषर्षभ । पौर्वापर्यप्रसंख्यानं यथा वक्तुर्विवक्षितम् ॥ ७ ॥

गुरुपाशीं शास्त्रपाठा । करूनि साधिली निजनिष्ठा । ऐक उद्धवा पुरुषश्रेष्ठा । प्रियवरिष्ठा प्रियोत्तमा ॥ ७२ ॥ तत्त्वगणनेचे जे जे लेख । एकाचे थोडें एकाचे अधिक ।

---

१ युक्तच २ अघट घटी ३ ज्ञानाच्या आटोक्यात, आकलन करण्यास ४ नसलेलें (मृगजळासारखें) ५ पांढरा, काळा, का तांबडा ६ वितंडवाद किंवा शब्दवाद माजविणारे पंडित माझ्या मायेच्या योगानें अभिमानाला पेटतात, अनेक युक्त्या व कोट्या यांचा उभारा करून 'माझें खरें, तुझें खोटें,' ह्मणत सुटतात ७ पुराव्याला ग्रंथाचीं पानें माझ्या हातीं आहेत ८ वाद करितात. ९ आपलेंच मत पूर्णपणें खरें अशा अभिमानानें

हा अनुप्रवेश वोळख । एकामाजीं एक उपजती ॥७३॥ तत्त्वांपासूनि तत्त्वें होती । कारण-रूपें कार्याची स्थिती । अतीं जेथील तेथें प्रवेशती । हे तत्त्वोपपत्ती उद्धवा ॥ ७४ ॥ पूर्वस्थित जें कारण । त्यापासोनि उपजे तें कार्य जाण । हें कार्यकारणांचें लक्षण । तत्त्व-विचक्षण बोलती ॥ ७५ ॥ येथ वक्त्याचें जैसें मनोगत । तैशी तत्त्वसंख्या होत । कार्य कारण एकचि गणित । तत्त्वसंख्या तेथ थोडीच ॥ ७६ ॥ एकचि कार्य आणि कारण । गणिता आणिती भिन्न भिन्न । तेथ तत्त्वसंख्या अधिक जाण । होय गणन उद्धवा ॥७७॥ एवं कार्यकारणें भिन्नभिन्नें । तत्त्वसंख्या थोडी बहुत होणें । ही तत्त्ववक्त्याचीं लक्षणें । तुज सुलक्षणें सांगीतलीं ॥ ७८ ॥ येचि विपर्याची उपपत्ती । स्वयें सांगताहे श्रीपती । कार्यकारणनिजयुक्ती । उद्धवाप्रती निवाडें ॥ ७९ ॥

एकस्मिन्नपि दृश्यन्ते प्रविष्टानीतराणि च । पूर्वस्मिन्वा परस्मिन्वा तत्त्वे तत्त्वानि सर्वशः ॥ ८ ॥

आकाशापासूनि वायु झाला । तो गगनावेगळा नाहीं गेला । वायूपासूनि अग्नि झाला । तेथ प्रवेशू आला दोहींचा ॥८०॥ अग्नीपासूनि झाला जळरसू । त्यामाजीं तिहींचा रहिवासू । जळापासून पृथ्वीचा प्रकाशू । तीमाजीं प्रवेशू चहूंचा ॥ ८१ ॥ तैसें कार्य आणि कारण । परस्परें अभिन्न जाण । जेवीं लेणें आणि सुवर्ण । वेगळेपण एकत्वें ॥ ८२ ॥ जेवीं तंतू आणि पट । दोन्हीं दिसती एकवट । तेवीं कार्य कारण सगट । दिसे स्पष्ट अभिन्न ॥ ८३ ॥ साकरेची नारळें केळीं । परी तीं साकरत्वा नाहीं मुकलीं । तेवीं कारणाचीं कार्यें झालीं । असता सचलीं कारणत्वें ॥ ८४ ॥ जेवीं कां पृथ्वीचा मृत्पिंड । मृत्पिंडीं अनेक भांड । होती गाडगीं उदड । मृत्तिका अखंड सर्वांमाजीं ॥ ८५ ॥ तेवीं कारणीं कार्यविशेषू । कार्यासी कारणत्वें प्रकाशू । हा परस्परानुप्रवेशू । अनन्य विलासू अखंडत्वें ॥ ८६ ॥ एक कार्य आणि कारण । होय भिन्न आणि अभिन्न । तेणें तत्त्वसंख्यालक्षण । घडे जाण न्यूनाधिक्यें ॥ ८७ ॥

पौर्वापर्यमतोऽमीषां प्रसङ्ख्यानमभीप्सताम् । यथा विविक्तं यद्वक्त्रं गृह्णीमो युक्तिसम्भवात् ॥ ९ ॥

म्यां सांगीतली तैशी जाण । तत्त्वसंख्या अधिकन्यून । व्हावया हेंचि कारण । वक्त्याची ज्ञानविवक्षा ॥ ८८ ॥ जैसें ज्यासी असे ज्ञान । जैसा ईप्सितमताभिमान । तैसतैसें तत्त्वव्याख्यान । ऋषीश्वर जाण बोलती ॥ ८९ ॥ जो बोले ज्या मतयुक्ती । तें तें घडे त्या मतसमतीं । हें मी जाणें सर्वज्ञ श्रीपती । यालागीं त्या युक्ती मीही मानीं ॥९०॥ जें बोलिले ऋषिजन । सव्वीस तत्त्वें विवंचून । उद्धवा तुज मी सांगेन । सावधान अवधारीं ॥ ९१ ॥

अनाद्यविद्यायुक्तस्य पुरुषस्यात्मवेदनम् । स्वतो न सम्भवादन्यस्तत्त्वज्ञो ज्ञानदो भवेत् ॥ १० ॥

प्रकृतिपुरुषमहत्तत्त्वें येथें । अहंकार आणि महाभूतें । इंद्रियें विषयसमेतें । यें तत्त्वें

---

१ एकामध्यें एकाचें शिरणें २ तत्त्वगणनेची युक्ति ३ बोलतात ४ इच्छा ५ मृत्तिका ही घटाचें कारण व घट हा मृत्तिकेचें कार्य आहे, म्हणून मृत्तिका घटाला नेहमीं व्यापून राहते आकाशतत्त्व वायुतत्त्वाचें कारण असल्यामुळें त्याचा वायुतत्त्वात नेहमीं प्रवेश म्हणजे अन्वय आहे तत्त्वाचा कार्यकारणरूपानें परस्परांत प्रवेश आहे म्हणून वक्त्याच्या मनोगताप्रमाणें तत्त्वगणना कमीअधिक केलेली आढळते ६ पाणी ७ दागिना ८ सूत ९ वस्त्र १० साखरेचा. ११ तऱ्हेनें १२ गाडगीं १३ कारणत्वें १४ कार्यकारणविषें १५ अधिकउणी १६ इष्ट मताचा

निश्चितें पंचवीस ॥ ९२ ॥ येथ पुरुष होऊनि भिन्न । जीव वेगळा करूनि जाण । तत्त्वसंख्यालक्षण । केलीं सपूर्ण सव्वीस ॥ ९३ ॥ जीवाच्या भिन्नत्वाचे कारण । अनादि अविद्येस्तव जाण । घेऊनि ठेला देहाभिमान । कर्मबंधन दृढ झाले ॥ ९४ ॥ अहंकर्तेपणाचा खटाटोप । तेणें अगीं आदळे पुण्यपाप । विसरला निजरूप । विषयलोलुप्य वाढवितां ॥ ९५ ॥ लागले बद्धतेचे बंधन । न करवे कर्मपाशच्छेदन । त्याच्या उद्धारालागीं जाण । ज्ञानदाता सर्वज्ञ ईश्वर ॥ ९६ ॥ गुरुद्वारा पाविजे ज्ञान । तेथें ईश्वराचा आभार कोण । येथ ईश्वरकृपेवीण । सद्गुरु जाण भेटेना ॥ ९७ ॥ झालिया सद्गुरुप्रासी । ईश्वरकृपेवीण न घडे भक्ती । सद्गुरु तोचि ईश्वरमूर्ती । वेदशास्त्रार्थीं समत ॥९८॥ गुरुईश्वरां भिन्नपण । ऐसे देखे तो नागवला आपण । एवं ईश्वरानुग्रहें जाण । ज्ञानसंपन्न होय जीवू ॥ ९९ ॥ गुरूंनी सांगितली ज्ञानस्थिती । ते ईश्वरकृपेवीण चित्तीं । ठसावेना साधकांप्रती । जाण निश्चितीं उद्धवा ॥ १०० ॥ जीवें नियम्यें ईश्वर नियंता । जीव अज्ञान ईश्वर ज्ञानदाता । जीव परिच्छिन्न एकदेशता । ईश्वर सर्वथा सर्वज्ञ ॥ १ ॥ जीव हीन दीन अज्ञान । ईश्वर समर्थ सर्वज्ञ । जीवास दृढ कर्मबंधन । ईश्वर तो जाण निष्कर्म ॥ २ ॥ एवं ईश्वरकृपें जाण । जीवासी प्राप्त होय ज्ञान । यालागीं ईश्वराहून । जीव भिन्न या हेतू ॥ ३ ॥ ह्मणशी करितां कर्माचरण । जीवासी प्राप्त होईल ज्ञान । हें सर्वथा न घडे जाण । जडत्वपण कर्मासी ॥ ४ ॥ कर्मा जडत्व जाण । त्यासी बद्धत्व अज्ञान । त्या कर्मासी अत्यंत बद्धपण । हें सज्ञान जाणती ॥ ५ ॥ कर्म स्वरूपें जड अचेतन । त्यासी चेतविता ईश्वर जाण । ते न करिता ईश्वरार्पण । ज्ञानदाता कोण कर्मासी ॥ ६ ॥ कर्मासी जडत्वें नाहीं सत्ता । कर्मक्रियेचा ईश्वर ज्ञाता । ईश्वरचि कर्मफळदाता । कर्मचेतविता ईश्वरू ॥ ७ ॥ जीवासी ज्ञाने सायुज्यता । का स्वर्गभोगफळदाता । अथवा इहलोकीं वर्तविता । जीवासी तत्त्वतां ईश्वरू ॥ ८ ॥ यापरी अवश्य जाण । जीव ईश्वर करिता भिन्न । तत्त्वे सव्वीस सपूर्ण । बोलिले ब्राह्मण या हेतु ॥९॥ पंचवीस तत्त्वाची कथा । ते जीवेश्वरांची ऐक्यता । तेही सांगेन मी आता । त्यांच्या मता समत ॥ ११० ॥

पुरुषेश्वरयोरत्र न वैलक्षण्यमण्वपि । तदन्यकल्पनाऽपार्था ज्ञानं च प्रकृतेर्गुणः ॥ ११ ॥

जीवेश्वरांची ऐक्यता । सहजचि असे स्वभावता । तेथ अणुमात्र भेदवार्ता । न रिगे सर्वथा निश्चित ॥ ११ ॥ स्वभावे पाहता दर्पण । एकाचे देखिजे दुजेपण । परी द्विधा नव्हेचि आपण । यापरी जाण जीवशिव ॥ १२ ॥ अज्ञानप्रतिबिंबित जीव । त्याचा द्रष्टा तो सदाशिव । तरी ऐक्यतेचे जे वैभव । तो निजस्वभाव मोडेना ॥ १३ ॥ जेवीं दर्पणामाजीं आपण । तेवीं जीवरूपें शिवूचि जाण । दोनी चेतनत्वे समान । तेंही लक्षण अवधारीं ॥ १४ ॥ जैशी चेष्टा कीजे आपण । तेचि प्रतिबिंबीं दिसे जाण । तेवीं ईश्वरसत्ता सचेतन । गमनागमन जीवासी ॥ १५ ॥ जेणे स्वरूपें असे आपण । तद्रूप प्रतिबिंबीं

---

१ ईश्वराहून २ कर्मरूप पाशांचा उच्छेद ३ पूर्ण ४ येथें जीव व ईश्वर याचा भेद स्पष्ट सांगितला आहे ५ नियमानीं बद्ध झालेला ६ नियमन करणारा ७ एकदेशी, मर्यादित ८ सर्वगत ९ कर्मा जाण अलिप्त १० कर्मरहित ११ ज्ञानानें मोक्ष देणारा किंवा स्वर्गफळ देणाराही ईश्वरच १२ पुढ जीव व ईश्वर यांचा समानचैतन्यामुळें अभेद सांगितला आहे १३ आरसा १४ दोन प्रकारें.

दिसे जाण । तेवीं ईश्वरत्व संपूर्ण । असे अविच्छिन्न जीवामाजी ॥ १६ ॥ जैसा अग्नि रोखा झाकोळिला । तरी अग्निपणें असे सचला । तेवी शिवासी जीवभावो आला । परी नाहीं मुकला निजत्वा ॥ १७ ॥ ॥ आशंका ॥ ॥ हो कां जीव शिव दोनी एक । तरी एक मलिन एक चोख । सदोखें आणि निर्दोख । हे विशेखें का दिसती ॥ १८ ॥ थिल्लरीं प्रतिबिंबला सविता । त्या प्रतिबिंबाअगीं सर्वथा । थिल्लरींचे मळ पाहता । दिसती तत्त्वता लागलेसे ॥ १९ ॥ तेचि निर्वाळूनि पाहतां वेगीं । बिंबप्रतिबिंबनियोगीं । सर्वथा मळ न लगे अगीं । उभयभागीं विशुद्ध ॥ १२० ॥ आरशाअगीं टिकले मळ । सुबद्ध बैसले बहुकाळ । ते प्रतिबिंबाअगीं केवळ । दिसती प्रबळ जडलेसे ॥ २१ ॥ तो मळ जैं पडे फेडावा । तैं आरिसा साहणे तोडावा । परी बिंबप्रतिबिंब केव्हा । साहणे धरावा हें बोलूं न ये ॥ २२ ॥ तेवीं सदोष आणि निर्दोष । केवळ अविद्याचि हे देख । जीव शिव उभयतां चोख । नित्य निर्दोख निजरूपें ॥ २३ ॥ पाहता शुद्धत्वे स्फटिक जैसा । जे रगीं ठेवावा दिसे त्याऐसा । स्वयें अलिप्त जैसातैसा । जीव स्वभाववशा तैसाची ॥ २४ ॥ जीव स्वयें चिरस्वरूप । जे गुणीं मिळे दिसे तद्रूप । परी गुणदोष पुण्यपाप । जीवासी अल्प लागेना ॥ २५ ॥ प्रत्यक्ष प्रतिबिंबीं मिथ्यता । दिसे निजबिंबाचिया सत्ता । तेवीं जीवशिवासी अभिन्नता । जाण तत्त्वतां निश्चित ॥ २६ ॥ जीवशिवाचें एकपण । तेणे सव्विसामाजीं जाण । एक तत्त्व होता न्यून । शेष तेचि पूर्ण पंचवीस ॥ २७ ॥ ॥ आशंका ॥ जीवशिवाचें एकपण । ऐसें जें जाणणे तें ज्ञान । तें एक तत्त्व येथें आन । त्यामाजीं जाण उपजले ॥ २८ ॥ ते ज्ञानतत्त्व अगीकारिता । पंचवीस सव्वीस तत्त्वकथा । दोनी मतें होती वृथा । ऐसे सर्वथा न ह्मणावे ॥ २९ ॥ येथ मूळींचे निरूपण । श्लोकाचे अर्तीचा चरण । ज्ञान तें प्रकृतीचा गुण । त्यासी वेगळेपण असेना ॥ १३० ॥ गुणकर्मांच्या खटपटा । प्रपंच अज्ञानें अतिलाठा । ज्ञान अज्ञानाचा सत्ववाटा । जेवीं काटेनि काटा काढिजे ॥ ३१ ॥ शोधितें जो सत्वगुण । त्या नाव बोलिजे मुख्य ज्ञान । तेही गुणामाजीं पडे जाण । वेगळेपण नव्हेचि तत्त्व ॥ ३२ ॥ ज्ञान स्वतंत्र तत्त्व होतें । तरी नासती दोनी मते । तें पडे गुणाआंतौतें । यालागीं दोनी मतं निर्दुष्ट ॥ ३३ ॥ तेचि त्रिगुणाची व्यवस्था । तुज मी सागेन आता । ऐक उद्धवा तत्त्वता । गुण सर्वथा आविद्यक ॥ ३४ ॥

प्रकृतिर्गुणसाम्यं वै प्रकृतेर्नात्मनो गुणाः । सत्त्वं रजस्तम इति स्थित्युत्पत्त्यन्तहेतवः ॥ १२ ॥

उत्पत्तिस्थितिनिर्दळण । हें त्रिगुणांचें कार्य पूर्ण । गुणसाम्यें ते प्रकृति जाण । आत्मा निर्गुण गुणातीत ॥ ३५ ॥ ह्मणशी परमात्मा गुणातीत । परी जीवात्मा गुणग्रस्त । हेही गा मिथ्या भ्रांत । ऐक वृत्तात सागेन ॥ ३६ ॥ चद्र निश्चळ निजस्वभावें । तो चाले त्या अभ्रासवे । दिसे जेवीं सवेग धावे । तेवीं गुणस्वभावें जीवात्मा ॥ ३७ ॥ घटामाजीं

---

१ पूर्ण, अभिन्न २ राखेनें झाकला ३ राहिला ४ सदोष ५ विशेष ६ उभयथामध्यें ७ झाडून टाकावा ८ पण्ी प्रतिबिंब ९ चैतन्यरूप १० एकत्व ११ ज्ञान हें सत्वगुणाची वृत्ति असल्यामुळें तो प्रकृतीचा गुण आहे, १२ मोठा १३ फेडिजे १४ शुद्ध १५ गुणामध्ये १६ मायेपासून झालेले १७ तीन गुणाची समानावस्था १८ गोष्ट १९ धावणें हा अभ्राचा गुण असून आपण तो चद्राचा गुण समजतों, त्याप्रमाणें ज्ञान हा प्रकृतीचा गुण जीवाचा गुण समजतों

उदक भरितां । घटाकाश भिजेना सर्वथा । तेवीं जीवा
गुणकर्मीं ॥ ३८ ॥ जीव अहंकर्तेपणीं विख्यात । तो के
अर्थीं कृष्णनाथ । विशदार्थ सांगत ॥ ३९ ॥

सत्व ज्ञान रज कर्म तमोऽज्ञानमिहोच्यते । गुणव्यतिकर काल

सत्वगुणास्तव ज्ञान । रजोगुण कर्म जाण । मोह आ
नांदत ॥ १४० ॥ सत्वादि जे तिन्ही गुण । केवळ प्रकृती
नव्हेचि जाण या हेतू ॥ ४१ ॥ गुणक्षोभक काळ देख ।
काळ हा नामविशेख । स्वरूपें एक हे दोन्ही ॥ ४२ ॥ स्वा
कार्य जें निर्माण । त्या नांव महत्तत्त्व जाण । सूत्र प्रधान
प्रकृतीहूनि भिन्न । यासी न ये वेगळेपण । हे प्रकृति कार्य
मानिती ॥ ४४ ॥ अठावीस तत्त्वे पूर्वोक्त । हें भगवंताचे
सागत । संख्यातत्त्वार्थ निजबोधें ॥ ४५ ॥

पुरुषः प्रकृतिर्व्यक्तमहङ्कारो नभोऽनिलः । ज्योतिराप क्षितिरिति

प्रकृति पुरुष महत्तत्त्व । महाभूतें अहंभाव । अठाविसां
तें ऐक ॥ ४६ ॥

श्रोत्र त्वग्दर्शन घ्राणो जिह्वेति ज्ञानशक्तय । वाक्पाण्युपस्थपाय्वङ्घ्रि

मुख्य ज्ञानेंद्रियें पांच जाण । पांच कर्मेंद्रियें आन । क
गमन त्यां नाहीं ॥ ४७ ॥ आंधळें पायीं चालों जाणे । पां
खादीं घेणे । परी बोलें वर्तणे देखण्याचेनि ॥ ४८ ॥ तेवीं
घडली असे तैशी । यालागी मुख्यत्वे ज्ञानेंद्रियांसी । हृपी
इंद्रियां चाळक । तेणे मनचि गा एकले एक । येणेचि
सांगत ॥ १५० ॥ इंद्रियविषयनिरूपण । स्वयें सांगताहे
जाण । तयाचें साधन गॆत्यादिक ॥ ५१ ॥

शब्द स्पर्शो रसो गन्धो रूप चेत्यर्थजातय । गत्युक्त्युत्सर्गशिल्प

रसस्पर्शादि लक्षण । पांचही विषय ते
या विषयांचें ॥ ५२ ॥ दृष्टि रूपातें
यासी । रस स्पर्शसिद्धीसी विषयांचे ॥
प्रमाण । नव्हे अधिक तत्त्वतां गणन ।
लक्षण । मागा दों श्लोकीं केले
॥ ५५ ॥ केवळ ज्ञानेंद्रियीं भोगू नव्हे

नरकीं निरय भोगिती । तेथही न सोडी विषयासक्ती । विषयाऐसा विश्वासघाती । आन त्रिजगतीं असेना ॥ ५९ ॥ ते हे पंच विषय प्रमाण । पांचांचि परी अतिदारुण । ब्रह्मादिक इहीं नाडले जाण । इतरांचा कोण पडिपाडू ॥१६०॥ विषयाचें जे गोडपण । तें विखाहूनि दारुण । विष एकदा आणी मरण । पुनःपुनः मरण विषयाचेनी ॥६१॥ पुढती जन्म पुढती मरण । हें विषयास्तव घडे जाण । ससाराचें सबळपण । विषयाधीन उद्धवा ॥ ६२ ॥ जेथ विषयाचा विषयत्यागू । तेथें उन्मळे भवरोगू । आंदणा मी श्रीरंगू । त्यासी विषयभोगू नावडे ॥ ६३ ॥ ते हे पंच विषय गा जाण । तुज म्या केलें निरूपण । आतां त्रिगुणाचें लक्षण । ऐक सावधान सांगतों ॥ ६४ ॥ उत्पत्तिस्थितिनिर्दळण । त्रिगुणांस्तव घडे जाण । यालागीं स्वयें श्रीकृष्ण । तीन्ही गुण अंगीकारी ॥ ६५ ॥ अंगीकारूनि तीन्ही गुण । अठ्ठावीस तत्त्वें केलीं पूर्ण । हें कृष्णसमत लक्षण । उद्धवा जाण निश्चित ॥ ६६ ॥ त्रिगुणेवीण प्रकृती । सृष्टिसर्जनीं नाहीं शक्ती । गुणद्वारा उत्पत्तिस्थिती । संहार अंतीं स्वकार्यें ॥ ६७ ॥ तेचि अर्थांचें निरूपण । स्वयें सांगताहे श्रीकृष्ण । कार्यकारणलक्षण । यथार्थ जाण विभाग ॥ ६८ ॥

सर्गादौ प्रकृतिर्ह्यस्य कार्यकारणरूपिणी । सत्वादिभिर्गुणैर्धत्ते पुरुषोऽव्यक्त ईक्षते ॥ १७ ॥

प्रकृतीपासाव विकारमेळा । त्रिगुणाचिया गुणलीळा । सात कारणें कार्यें सोळा । ऐकें वेगळा विभाग ॥ ६९ ॥ महदहंकार महाभूतें । सातही कारणें निश्चितें । अकरा इंद्रियें विषययुक्तें । इयें जाणावीं येथें कार्यें सोळा ॥ १७० ॥ यापरी निजप्रकृती । रजोगुणातें धरोनि हातीं । कार्यकारणाचिया युक्ती । करी उत्पत्ति सृष्टीची ॥७१॥ सृजिलिये सृष्टीसी जाण । सत्वगुणें करी पालन । तमोगुणें निर्दळण । प्रकृति आपण स्वयें करी ॥ ७२ ॥ पुरुषें न करितां ईक्षण । उत्पत्ति स्थिति निर्दळण । प्रकृतीचेनि नव्हे जाण । तेंही उपलक्षण अवधारीं ॥ ७३ ॥ हात पाय न लावितां जाण । केवळ कूर्मीचें अवलोकन । करी पिलियांचें पालन । तैसें ईक्षण पुरुषाचें ॥७४॥ का सूर्याचिया निजकारणीं । जेवीं अग्नीतें स्रवे मणी । तेणें स्वधर्मकर्में ब्राह्मणीं । कीजे यज्ञाचरणीं महायागू ॥ ७५ ॥ तैसें हें जाण चिह्न । येणें होय कार्य कारण । चाले स्वधर्मआचरण । यापरी जाण उद्धवा ॥ ७६ ॥ ऐसें चालतां प्रकृतिपर । ब्राह्मण करिती स्वाचार । तेणें वृद्धि कर्माचार । परापर उद्धवा ॥ ७७ ॥ तेवीं पुरुषाचें ईक्षण । प्रकृति लाहोनि आपण । उत्पत्ति स्थिति निर्दळण । करावया पूर्ण सामर्थ्य पावे ॥ ७८ ॥ छायामंडपींचें विचित्र सैन्य । दिसावया दीपचि कारण । तेवीं प्रकृतिकार्यासी जाण । केवळ ईक्षण पुरुषाचें ॥ ७९ ॥ जगाचें आदिकारण । प्रकृति होय गा आपण । प्रकृति प्रकाशी पुरुष जाण । तो महाकारण या हेतू ॥ १८० ॥ प्रकृति व्यक्त पुरुष अव्यक्त । हे विकारी तो विकाररहित । हे गुणमयी गुणभरित । तो गुणातीत निजांगें ॥ ८१ ॥ प्रकृति स्वभावें चंचळ । पुरुष अव्ययत्वें अचळ । प्रकृति बद्धत्वें शबळें । पुरुष केवळ बंधातीत ॥८२॥ प्रकृति स्वभावें सदा शून्य । पुरुष केवळ चैतन्य-

---

१ मोठेपणा, प्रतिष्ठा २ संसाररूपी रोग उमळून जातो (उलथून पडतो, नाश पावतो) ३ भवस्वर्ग ४ आंदण दिलेला चाकर, गुलाम ५ जग उत्पन्न करण्याविषयीं ६ मायेपासून ७ अकरा इंद्रिय व पांच विषय मिळून सोळा कार्यें व महत्तत्त्व, अहंकार व पंचमहाभूतें हीं सात कारणें मिळून प्रकृति बनते ८ संहार ९ अवलोकन १० कांसवाचें ११ पिलांचें. १२ सूर्यकांत १३ पडद्यावर दिव्याच्या साह्यानें छायेचीं चित्रें दाखविण्याकरितां तयार केलेल्या मंडपातील १४ मायोपाधिक.

उदक भरितां । घटाकाश भिजेना सर्वथा । तेवीं जीवात्मा गुणीं वर्ततां । अलिप्तता गुणकर्मी ॥ ३८ ॥ जीव अहंकर्तेपणीं विख्यात । तो केवीं ह्मणावा कर्मातीत । येचि अर्थी कृष्णनाथ । विशदार्थ सांगत ॥ ३९ ॥

सत्व ज्ञान रज कर्म तमोऽज्ञानमिहोच्यते । गुणव्यतिकर काल स्वभाव सूत्रमेव च ॥ १३ ॥

सत्वगुणास्तव ज्ञान । रजोगुण[1] कर्म जाण । मोह आलस्ययुक्त गहन । तमीं अज्ञान नांदत ॥ १४० ॥ सत्वादि जे तिन्ही गुण । केवळ प्रकृतीचे हे जाण । यांसी स्वतंत्रपण । नव्हेचि जाण या हेतू ॥ ४१ ॥ गुणक्षोभक काळ देख । तो पुरुषाचा अवलोक[2] । पुरुष काळ हा नामविशेख । स्वरूपें एक हे दोन्ही ॥ ४२ ॥ स्वाभाविक मायेचें स्फुरण । प्रथम कार्य जे निर्माण । त्या नांव महत्तत्त्व जाण । सूत्र प्रधान ज्यासी ह्मणती ॥ ४३ ॥ यालागी प्रकृतीहूनि भिन्न । यासी न ये वेगळेपण । हे प्रकृति कार्यकारणीं अभिन्न । तत्त्वविचक्षण मानिती ॥ ४४ ॥ अठ्ठावीस तत्त्वे पूर्वोक्त । हें भगवंताचें निज मत । तेंचि अडीच श्लोकीं सांगत । सख्यातत्त्वार्थ निजबोधें ॥ ४५ ॥

पुरुष प्रकृतिर्व्यक्तमहङ्कारो नभोऽनिलः । ज्योतिराप क्षितिरिति तत्त्वान्युक्तानि मे नव ॥ १४ ॥

प्रकृति पुरुष महत्तत्त्व । महाभूतें अहंभाव । अठ्ठाविसांत हीं तत्त्वे नव । इतर[3] वैभव तें ऐक ॥ ४६ ॥

श्रोत्र त्वग्दर्शन घ्राणो जिह्वेति ज्ञानशक्तय । वाक्पाण्युपस्थपाय्वङ्घ्रि कर्माण्यङ्गोभय मन ॥ १५ ॥

मुख्य ज्ञानेंद्रियें पांच जाण । पांच कर्मेंद्रियें आन । कर्मेंद्रियें ज्ञानेंद्रियांसी अधीन । स्वतां गमन[4] त्या नाही ॥ ४७ ॥ आंधळें पायीं चालो जाणे । पांगुळ केवळ देखणें । अधें पंगु खादीं घेणे । परी बोले वर्तणे देखण्याचेनि ॥ ४८ ॥ तेवीं ज्ञानेंद्रियां कर्मेंद्रियांसी । संगती घडली असे तैशी । यालागी मुख्यत्वे ज्ञानेंद्रियासी । हृषीकेशी बोलिला ॥ ४९ ॥ उभय इंद्रिया चाळक । तेणे मनचि गा एकले एक । येणेचि अकरा इंद्रियें देख । यदुनायक सांगत ॥ १५० ॥ इंद्रियविषयनिरूपण । स्वयें सांगताहे नारायण । मुख्य विषय पाच जाण । तयाचें साधन गत्यादिक ॥ ५१ ॥

शब्द स्पर्शो रसो गन्धो रूप चेत्यर्थजातय । गत्युक्त्युत्सर्गशिल्पानि कर्मायतनसिद्धय ॥ १६ ॥

रसस्पर्शादि लक्षण । पाचही विषय ते जाण । गत्यादि क्रियाचरण । ते जाण साधन या विषयाचे ॥ ५२ ॥ दृष्टि रूपातें प्रकाशी । चरण धावती तयापाशीं । हस्त उद्यत[5] घ्यावयासी । रस स्पर्शसिद्धीसी विषयाचे ॥ ५३ ॥ एवं उभय इंद्रियीं जाण । विषय पाचचि प्रमाण । नव्हे अधिक तत्त्वतां गणन । स्वयें श्रीकृष्ण सागत ॥ ५४ ॥ नव एकादश तत्त्वलक्षण । मागां दों श्लोकीं केले निरूपण । येणे श्लोकें परम प्रमाण । विषय जाणे पांचचि ॥ ५५ ॥ केवळ ज्ञानेंद्रियीं भोगू नव्हे । कर्मेंद्रियाही भोग न पावे । उभयसयोगें भोग पावे । परी विषय आघवे पाचचि ॥ ५६ ॥ इंहीं पांच विषयीं आपण । व्यापिले चतुर्दश भुवन[6] । सुरासुर भुलविले जाण । याचें गोडपण मारक ॥ ५७ ॥ जेवीं का मैंद[7] गोडपणे । सगती लागोनि जीव घेणें । तेवीं विषयसगाचे साजणे । बाधोनि नेणे नरकासी ॥ ५८ ॥

---

१ रजोगुणें कर्माचरण २ पाहणें (ईक्षण) ३ ज्ञान, कर्म, अज्ञान, इत्यादिकाचा प्रकृतीमध्येंच अन्तर्भाव होतो, यामुळें तत्त्वांची सख्या वाढत नाहीं ४ गमन वगैरे. ५ तत्पर. ६ चवदा लोक. ७ सावचोर, ठक.

नरकीं निरय भोगिती । तेथही न सोडी विषयासक्ती । विषयाऐसा विश्वासघाती । आन त्रिजगतीं असेना ॥ ५९ ॥ ते हे पंच विषय प्रमाण । पाचचि परी अतिदारुण । ब्रह्मादिक इहीं नाडले जाण । इतरांचा कोण पडिपाडू ॥१६०॥ विषयाचे जे गोडपण । ते विखाहूनि दारुण । विष एकदा आणी मरण । पुनःपुन. मरण विषयाचेनी ॥६१॥ पुढती जन्म पुढती मरण । हें विषयास्तव घडे जाण । संसाराचें सबळपण । विषयाधीन उद्धवा ॥ ६२ ॥ जेथ विषयाचा विषयत्यागू । तेथे उन्मळे भँवरोगू । आंदणा मी श्रीरंगू । त्यासी विषय-भोगू नावडे ॥ ६३ ॥ ते हे पचं विषय गा जाण । तुज म्या केले निरूपण । आतां त्रिगुणांचें लक्षण । ऐक सावधान सांगतों ॥ ६४ ॥ उत्पत्तिस्थितिनिर्दळण । त्रिगुणांस्तव घडे जाण । यालागीं स्वयें श्रीकृष्ण । तीन्ही गुण अंगीकारी ॥ ६५ ॥ अंगीकारूनि तीन्ही गुण । अठ्ठावीस तत्त्वे केलीं पूर्ण । हें कृष्णसमत लक्षण । उद्धवा जाण निश्चित ॥ ६६ ॥ त्रिगुणेवीण प्रकृती । सृष्टिसंर्जनीं नाहीं शक्ती । गुणद्वारा उत्पत्तिस्थिती । संहार अतीं स्वकार्यें ॥ ६७ ॥ तेचि अर्थाचें निरूपण । स्वयें सांगताहे श्रीकृष्ण । कार्यकारण-लक्षण । यथार्थ जाण विभाग ॥ ६८ ॥

सर्गादौ प्रकृतिर्ह्यस्य कार्यकारणरूपिणी । सत्वादिभिर्गुणैर्धत्ते पुरुषोऽव्यक्त ईक्षते ॥ १७ ॥

प्रकृतीपासाव विकारमेळा । त्रिगुणाचिया गुणलीळा । सात कारणें कार्यें सोळा । ऐकें वेगळा विभाग ॥ ६९ ॥ महदहंकार महाभूतें । सातही कारणे निश्चितें । अकरा इंद्रियें विषययुक्तें । इयें जाणावीं येथें कार्यें सोळा ॥ १७० ॥ यापरी निजप्रकृती । रजोगुणातें धरोनि हातीं । कार्यकारणाचिया युक्ती । करी उत्पत्ति सृष्टीची ॥७१॥ स्रजिलिये सृष्टीसी जाण । सत्वगुणे करी पालन । तमोगुणे निर्दळण । प्रकृति आपण स्वयें करी ॥ ७२ ॥ पुरुषें न करिता ईक्षण । उत्पत्ति स्थिति निर्दळण । प्रकृतीचेनि नव्हे जाण । तेंही उपल-क्षण अवधारीं ॥ ७३ ॥ हात पाय न लाविता जाण । केवळ कूर्मीचे अवलोकन । करी पिलियांचे पालन । तैसे ईक्षण पुरुषाचे ॥७४॥ का सूर्याचिया निजकारणीं । जेवीं अग्नीतें स्रवे मणी । तेणे स्वधर्मकर्में ब्राह्मणीं । कीजे यज्ञाचरणीं महायागू ॥ ७५ ॥ तैसें हें जाण चिह्न । येणे होय कार्य कारण । चाले स्वधर्मआचरण । यापरी जाण उद्धवा ॥ ७६ ॥ ऐसे चालता प्रकृतिपर । ब्राह्मण करिती स्वाचार । तेणें वृद्धि कर्माचार । परापर उद्धवा ॥ ७७ ॥ तेवीं पुरुषाचे ईक्षण । प्रकृति लाहोनि आपण । उत्पत्ति स्थिति निर्दळण । करा-वया पूर्ण सामर्थ्य पावे ॥ ७८ ॥ छायामंडपींचे विचित्र सैन्य । दिसावया दीपचि कारण । तेवीं प्रकृतिकार्यासी जाण । केवळ ईक्षण पुरुषाचे ॥ ७९ ॥ जगाचे आदिकारण । प्रकृति होय गा आपण । प्रकृति प्रकाशी पुरुष जाण । तो महाकारण या हेतू ॥ १८० ॥ प्रकृति व्यक्त पुरुष अव्यक्त । हे विकारी तो विकाररहित । हे गुणमयी गुणभरित । तो गुणा-तीत निजांगें ॥ ८१ ॥ प्रकृति स्वभावें चंचळ । पुरुष अव्ययत्वें अचळ । प्रकृति बद्धत्वें शबळ । पुरुष केवळ बधातीत ॥८२॥ प्रकृति स्वभावे सदा शून्य । पुरुष केवळ चैतन्य-

१ मोठेपणा, प्रतिष्ठा २ संसाररूपी रोग उमळून जातो (उलथून पडतो, नाश पावतो) ३ भवस्वर्ग ४ आंदण दिलेला चाकर, गुलाम ५ जग उत्पन्न करण्याविषयीं ६ मायेपासून ७ अकरा इंद्रियें व पाच विषय मिळून सोळा कार्यें व महत्तत्त्व, अहंकार व पंचमहाभूतें हीं सात कारणें मिळून प्रकृति बनते ८ संहार ९ अवलोकन १० कांसवीचें ११ पिलांचें १२ सूर्यकांत. १३ पडद्यावर दिव्याच्या साह्यानें छायेचीं चित्रें दाखविण्याकरिता तयार केलेल्या मंडपांतील १४ मायोपाधिक.

घन । प्रकृतीस होय अवसान । पुरुप तो जाण अनंत ॥ ८३ ॥ प्रकृति केवळ निरानंद । यालागीं तेथ विपयच्छंद । पुरुप पूर्ण परमानंद । विपयकंदच्छेदक ॥ ८४ ॥ प्रकृतिपुरुपांचें वेगळेपण । तुज म्यां सांगीतले संपूर्ण । हेचि परमार्थाची निजखूण । पुरुप तो भिन्न प्रकृतीसी ॥ ८५ ॥ तेंचि जाणावया विशद । नाना मतांचे मतवाद । त्या मतांचा मतप्रवोध । तुज मी शुद्ध सागेन ॥ ८६ ॥

व्यक्तादयो विकुर्वाणा धातव पुरुपेक्षया । लब्धवीर्या सृजन्त्यण्ड सहता प्रकृतेर्बलात् ॥ १८ ॥

पुरुपेक्षॅण झालिया प्राप्त । महदहकारादि पदार्थ । प्रकृतिवळें समस्त । एकत्र होत ब्रह्माड ॥ ८७ ॥ पुरुपावलोकें वीर्यप्राप्ती । लाहोनि ब्रह्मांडातें धरिती । यालागीं यातें धातु ह्मणती । जाण निश्चितीं उद्धवा ॥ ८८ ॥ हें सामान्यतां निरूपण । तुज म्यां सांगीतले आपण । ते नाना मतवादी जाण । विशेप लक्षण वोलती ॥ ८९ ॥

सप्तैव धातव इति तत्रार्था पञ्च खादय । ज्ञानमात्मोभयाधारस्ततो देहेन्द्रियासव ॥ १९ ॥

पंचवीस सव्वीस तत्त्वगणन । मागां सागीतले निरूपण । आतां सातां तत्त्वांचें लक्षण । ऐक सुलक्षण सांगेन ॥ ९० ॥ महाभूतें जीव शिव । हा सातां तत्त्वांचा भाव । प्राणेंद्रियसमुदाव । याचिपासाव पैं होत ॥ ९१ ॥ महाभूतें अचेतन । यांसी चेतविता जीव जाण । त्याचाही द्रष्टा परिपूर्ण । ईश्वर जाण सातवा ॥ ९२ ॥ माया महत्तत्त्व अहं जेथ । ये सूक्ष्मकारणें निश्चित । यापासोनि स्थूळ भूतें होत । कारणें कार्यात सवाह्य ॥ ९३ ॥ मनइंद्रियादि जे का येथें । तेही यांत अतर्भूतें । एवं जाण येणें मतें । पाच महाभूतें नेमिलीं ॥ ९४ ॥ यासी चेतविता जीव । सर्वनियंता सदाशिव । एवं सप्ततत्त्वसमुदाव । तो हा उगेंव उद्धवा ॥ ९५ ॥ आतां सहा तत्त्वें ये पक्षीं जाण । तुज मी सांगेन निरूपण । जे वोलिले ऋपिजन । तें विवंचन अवधारीं ॥ ९६ ॥

पडित्यत्रापि भूतानि पञ्च पष्ठ पर पुमान् । तैर्युक्तमात्मसम्भूतै सृष्ट्वेद समुपाविशत् ॥ २० ॥

पाहें पा पंच महाभूतें । पुरुपें स्रजिलिया येथें । स्वयें प्रवेशला तेथे । यालागी त्यातें पष्ठ ह्मणती ॥ ९७ ॥ ज्याचेनि मते तत्त्वे चारी । तयाची ऐक नवलपरी । जो देखे प्रत्यक्षाकारीं । तोचि धरी तत्त्वार्थ ॥ ९८ ॥

चत्वार्येवेति तत्रापि तेज आपोऽन्नमात्मन । जातानि तैरिद जात जन्मावयविन खलु ॥ २१ ॥

प्रत्यक्ष देखिजेती नयनीं । अग्नि आप आणि अवनी । तींचि सत्यत्वे मानी । मतज्ञानी मतवादी ॥ ९९ ॥ या स्थूळातें चेतविता । तो आत्मा घेतला चौथा । या तिहींवीण साकारता । न घडे सर्वथा सृष्टीसी ॥ २०० ॥ नाम रूप क्रिया कारण । सृष्टीसी मुख्यत्वे याचे जाण । यालागीं भूतें तीनचि प्रमाण । वोलतें लक्षण तें ऐसे ॥ १ ॥ एवं भूतें तीन आत्मा चौथा । हे चौ तत्त्वांची व्यवस्था । आतां सतरा तत्त्वाची कथा । ऐक तत्त्वतां सागेन ॥ २ ॥

---

१ अत २ आनदरहित ३ विपयाचें मूळ छेदून टाकणारा ४ पुरुषाची दृष्टि ५ पाच महाभूतें, त्यांचा चेतविता म्हणजे जीव, व दृश्य व द्रष्टा यांचा आधार जो ईश्वर अशीं सात तत्त्वें ६ हालविणारा ७ अहकार ८ मुख्य कारण ९ चलन देणारा १० उलगडा, व्यवस्था

सप्ताने सप्तदशकें भूतमात्रेन्द्रियाणि च । पञ्चपञ्चैकमनसा आत्मा सप्तदश स्मृत ॥ २२ ॥

पंच विषय पंच भूतें । पांच इंद्रियें घेतलीं येथें । मन आत्मा मेळवूनि तेथें । केलीं निश्चितें सतरा हीं ॥ ३ ॥ यापरी तूं गा जाण । सोळा तत्त्वाचें निरूपण । तेथेंचि त्रयोदशलक्षण । स्वयें नारायण सांगत ॥ ४ ॥

तद्वत् षोडशसंख्याने आत्मैव मन उच्यते । भूतेन्द्रियाणि पञ्चैव मन आत्मा त्रयोदश ॥ २३ ॥

सतरा तत्त्वाचें निरूपण । तुज सांगीतलें संपूर्ण । त्यांत मन आत्मा एक जाण । तेंही लक्षण अवधारीं ॥ ५ ॥ जेवीं का कथा सांगतां आपण । स्वभावें हात हाले जाण । तेवीं मनाचें चंचळपण । स्वभावें जाण होतसे ॥ ६ ॥ राजा सिंहासनीं बैसला । तो राजत्वें पूज्य झाला । बैसत खेळतां धाविन्नला । तरी काय मुकला राज्यपदा ॥ ७ ॥ जेवीं काळें क्षोभला अतिथोर । तरी तो बोलिजे सागर । का निश्चळ राहिलिया नीरें । तरी समुद्र समुद्रत्वें ॥ ८ ॥ तेवीं मनपणें अतिचंचळ । का आत्मत्वें निजनिश्चळ । दोहींपरी अविकळ । जाण केवळ परमात्मा ॥ ९ ॥ यालागीं मनाचें जें मनपण । आत्मसाक्षात्कारेंवीण । कोणासी न कळेचि गा जाण । हें मुख्य लक्षण मनाचें ॥ २१० ॥ मनआत्म्याचें उभय-ऐक्य । तेंचि सतरामाजीं उणें एक । उरलीं तीं आवश्यक । सोळा हीं देख निजतत्त्वें ॥ ११ ॥ पांच इंद्रियें पंच महाभूतें । अकरावें मन ठेवूनि तेथें । जीव शिव दोनी घेऊनि येथें । केलीं निश्चितें तेराचि ॥ १२ ॥ आणिकही नाना तत्त्वमतें । मागां पुशिलीं तुवां मातें । तींही सांगेन मी तूतें । सुनिश्चितें उद्धवा ॥ १३ ॥

एकादशत्वमात्माऽसौ महाभूतेन्द्रियाणि च । अष्टौ प्रकृतयश्चैव पुरुषश्च नवेत्यथ ॥ २४ ॥

अकरा तत्त्वें बोलिलीं येथें । पांच इंद्रियें पंच महाभूतें । जीव शिव आणि मनातें । एकत्वें येथें गणिलीं देख ॥ १४ ॥ ईति मधु आणि पिंवळा । एकत्र जेवीं चांपेकळा । सुवास सुस्वादें सुनीळा । एकत्र मेळा आम्रफळीं ॥ १५ ॥ तेवीं जीव शिव आणि मन । तिन्हीं एकरूपचि जाण । जेवीं हेममणी संपूर्ण । हेमसूत्रीं सज्ञान ओंविती ॥ १६ ॥ पंच इंद्रियें पंच महाभूतें । जीव शिव मन एकात्मतें । एकादश तत्त्वें येथें । जाण निश्चितें या हेतू ॥ १७ ॥ प्रकृति पुरुष महदहंकार । पंच महाभूतें अविकार । सकळ विकारसंभार । यामाजीं साचार अंतर्भूत ॥ १८ ॥ एवं ऋषीश्वराच्या व्युत्पत्ती । तत्त्वविवक्षा उपपत्ती । नव तत्त्वसंख्यायुक्ती । जाण या रीतीं उद्धवा ॥ १९ ॥ एक बोलती निजज्ञानी । प्रकृति पुरुष तत्त्वें दोनी । आन पाहतां जनींवनीं । तिसरें नयनीं दिसेना ॥ २२० ॥ जे निश्चयें अतिनिर्टंक । ते म्हणती तत्त्व एक । एक तेंचि अनेक । अनेकीं एक निश्चित ॥ २१ ॥ जेवीं सुवर्णाचें भूषण । भूषणीं स्वयें सुवर्ण । तेवीं अनेकीं एकपण । एकत्वें जाण निश्चित ॥ २२ ॥ जेवीं उसाची निजगोडी । गूळसाकरेच्या मोडी । तेंचि दिसे चढोवढी । तेवीं तत्त्वपरवडी निजतत्त्वें ॥ २३ ॥ त्या जाणावया निजतत्त्वातें । ऋषीश्वरांचीं बहुत मतें । मी स्वल्पचि बोलिलों येथें । येरवीं अगणितें ग्रंथांतरीं ॥ २४ ॥

---

१ तेरा तत्त्वांचें लक्षण २ व्याख्यान ३ वसतांतील मृगयादि खेळ ४ धावला ५ पाणी ६ सुगंध ७ उत्तम गोडी ८ सोन्याचे मणी सोन्याच्याच सुतांत ओंवितात "सुवर्णाचे मणी केले । ते सोनियाचे सुतीं वोविले । तैसें म्यां जग धरिलें । सबाह्याभ्यंतरीं ॥" ज्ञानेश्वरी अध्याय ७–३२. ९ अतिनिश्चयी १० प्रकारानें, स्वरूपविकारानें ११ तत्त्वांचे प्रकार

इति नाना प्रसंख्यानं तत्त्वानामृषिभिः कृतम् । सर्वं न्याय्यं युक्तिमत्त्वाद्विदुषां किमशोभनम् ॥ २५ ॥

येथ सर्वज्ञ ज्ञाते होती । ते नाना मतें तत्त्वयुक्ती । विवंचोनियां उपपत्ती । विभागूं जाणती यथार्थें ॥ २५ ॥ निजतत्त्व जाणावया जाण । करितां तत्त्वविवंचन । सर्वथा न लगे दूषण । तत्त्वें अधिकन्यून बोलतां ॥ २६ ॥ वस्तुतां विकारांच्या ठायीं । ज्ञात्यासी बोलावया विशेष नाहीं । विकार ते प्रकृतीच्या ठायीं । आत्मा शुद्ध पाहीं अविकारी ॥ २७ ॥ प्रकृतीहूनि आत्मा भिन्न । यालागीं तो अविकार जाण । विकारी प्रकृतीमाजीं पूर्ण । हें मुख्य लक्षण तत्त्वांचे ॥ २८ ॥ प्रकृतीहूनि वेगळेपण । पुरुषांचें जाणावया आपण । यालागी उद्धवा जाण । तत्त्वविवंचन साधावें ॥ २९ ॥ हें ऐकोनि कृष्णवचन । उद्धव चमत्कारला जाण । प्रकृतिपुरुषांचें भिन्नपण । देवासी आपण पुसों पां ॥ २३० ॥

उद्धव उवाच-प्रकृतिः पुरुषश्चोभौ यद्यप्यात्मविलक्षणौ । अन्योन्यापाश्रयात्कृष्ण दृश्यते न भिदा तयोः ।
प्रकृतौ लक्ष्यते ह्यात्मा प्रकृतिश्च तथात्मनि ॥ २६ ॥

प्रकृति पुरुष भिन्नभिन्न । येचि अर्थीं उद्धवें जाण । साडेतीन श्लोकीं अगाध प्रश्न । देवासी आपण पुसत ॥ ३१ ॥ प्रकृतीहूनि पुरुष भिन्न । हें ऐकोनि देवाचें वचन । प्रकृतिपुरुषांवेगळा श्रीकृष्ण । हा द्रष्टा संपूर्ण दोहींचा ॥ ३२ ॥ ह्मणे ऐक श्रीकृष्णा श्रेष्ठा । हे प्रकृतिपुरुषाची चेष्टा । तूं वेगळेपणें देखणा द्रष्टा । सुरवरिष्ठा श्रीपती ॥ ३३ ॥ प्रकृति पुरुष दोनी भिन्न । एक जड एक चेतन । हें मजही कळतसे जाण । परी वेगळेपण लक्षेना ॥ ३४ ॥ जैसा तप्तलोहाचा गोळ । दिसे अग्नीचि केवळ । तेवीं प्रकृतिपुरुषांचा मेळ । दिसे सबळ एकत्वें ॥ ३५ ॥ जेवीं बीज धरोनिया पोटेंसीं । निर्कणू कोंडा वाढे कणेसी । तेवीं प्रकृतिजाण पुरुषेंसीं । अभिन्नतेसीं जडलीसे ॥ ३६ ॥ का नारळ चोख धरोनि पोटीं । निरस कठिण वाढे नरोटी । तेवी पुरुषयोगें प्रकृति लांठी । झाली सृष्टी अनिवार ॥ ३७ ॥ कणावेगळा कोंडा न वाढे । तेवीं पुरुषावेगळी प्रकृति नातुडे । हें प्रकृतिपुरुषाचें विरुडें । तुजवेगळें निवाडें निवडेना ॥ ३८ ॥ जेवी कां शिंपीचे अगीं । जडली रुपेपणाची झगी । तेवीं पुरुषाच्या संयोगीं । प्रकृति जगीं भासत ॥ ३९ ॥ तीक्ष्ण रविकरसंबंधीं । भासे मृगजळाची महानदी । तेवी पुरुषाच्या संबंधीं । प्रकृति त्रिशुद्धी आभासे ॥ २४० ॥ जेवीं का नभी नीलिमा । वेगळी न दिसे सांडूनि व्योमा । तेवीं प्रकृति पुरुषोत्तमा । वेगळीक आह्मा दिसेना ॥ ४१ ॥ मुख्य देहाचे जे देहपण । तेंचि प्रकृतीचे बाधकत्व जाण । या देहाहोनियां भिन्न । पुरुषाचे भान दिसेना ॥ ४२ ॥ अहंप्रत्ययें आत्मा ह्मणती । तेही देहाकारें स्फुरे स्फूर्ती । देहावेगळी आत्मप्रतीती । न दिसे निश्चितीं गोविंदा ॥ ४३ ॥ डोळा सांडूनि दृष्टि उरे । वातीवेगळा दीप थारे । तैं देहावेगळा आत्मा स्फुरे । साचोकारें गोविंदा ॥ ४४ ॥ जिह्वेवीण रसस्वादू । श्रोत्रेंवीण ऐकवे शब्दू । तैं देहावेगळा आत्मबोधू । होय विशदू गोविंदा ॥ ४५ ॥ काटेवीण फणस आतुडे । कां सोपटेवीण ऊंस वाढे । तैं देहावेगळा आत्मा जोडे । वाडेंकोडें गोविंदा ॥ ४६ ॥ तुह्मीच सांगीतली निजात्मखूण । नरदेह ब्रह्मप्राप्तीचे कारण । शेखीं देहावेगळें आत्मदर्शन । केवीं

---

१ तत्त्वविचार २ साक्षी ३ अग्नीनें लाल झालेल्या लोखंडाचा ४ कणाविरहित ५ एकत्वानें ६ मोठी ७ गाठ, कोडें ८ झिलई, चकाकी. ९ निळेपणा १० आकाशाला. ११ देहाव्यतिरिक्त. १२ तेवता राहतो १३ खरोखर.

आपण प्रतिपादा ॥४७॥ आणि आत्म्यावेळी प्रकृती । सर्व प्रकारें नये व्यक्ती । रूपावेगळी छाया केउती । कैशा रीतीं आभासे ॥ ४८ ॥ गोडीवेगळी साकर होये । परिमळावेगळा कापूर राहे । तैं आत्म्यावेगळी पाहें । प्रकृति लाहे अभिव्यक्ती ॥ ४९ ॥ गगनावेगळा घट राहे । तंतूवेगळा पट होये । तैं आत्म्यावेगळी पाहें । प्रकृति लाहे अभिव्यक्ती ॥ २५० ॥ गोडीवेगळा वाढे ऊस । कणेवीण जे वाढे भूस । तैं आत्म्यावेगळी रूपेस । माया सावकाश [3]व्यक्तीसी ये ॥५१॥ प्रकृतिलक्षणीं आत्मा लक्षिजे । आत्मेनि प्रकृतीसी प्रकाशिजे । अनादि दोनी इये योग जे । वेगळा लाहिजे वोध केवीं ॥ ५२ ॥ प्रकृतीहूनि आत्मा भिन्न । सर्वथा आह्मा न दिसे जाण । येचि अर्थींची विनवण । उद्धव आपण करितसे ॥ ५३ ॥

एष मे पुण्डरीकाक्ष महान्त संशय हृदि । छेत्तुमर्हसि सर्वज्ञ वचोभिनयनैपुणै ॥ २७ ॥

कमलनाभा कमलानना । कमलाॅलया कमलधारणा । कमलिनीवासस्थाना । कमलनयना श्रीकृष्णा ॥ ५४ ॥ प्रकृतिपुरुषयोग अवघड । योग्या न कळे भिन्न निवाड । या संशयाचें अतिजाड । हृदयीं झाड वाढलें ॥ ५५ ॥ हृदयीं संदेहाचीं मूळें । प्रकृतिभूमीं विकल्पजळें । संशयवृक्ष तेणे बळें । वाढला अहंफळें सदा फळित ॥ ५६ ॥ ज्या वृक्षाचीं सदा फळें खाता । जीव न राहे सर्वथा । तेणे संशयाची अधिकता । [6]उसंतू चित्ता पैं नाहीं ॥ ५७ ॥ ऐशिया वृक्षाचे छेदन । कृपेनें करावे आपण । सोडूनि ज्ञानतिखवाग्बाण । करीं निर्दळण निजांगें ॥ ५८ ॥ योगयागशास्त्रपाठे । करिता धर्मकर्मकचाटे । या वृक्षाचे पानही न तुटे । हें कठिणत्व मोठें गोविंदा ॥५९॥ या वृक्षाचें करिता छेदन । ब्रह्मा झाला संदेहापन्न । तुवा हंसगीत सांगोन । उद्धरिला जाण सुपुत्र ॥ २६० ॥ मुख्य ब्रह्मयाची ऐशी अवस्था । तेथ इतरांची कोण कथा । या वृक्षाचा छेदिता । तुजवीण सर्वथा आन नाहीं ॥ ६१ ॥ छेद करिता वरिवरी । वासना मूळ उरल्या उरीं । फांफाईल चौगुण्यापरी । अतिशयें भारी वाढवळे ॥ ६२ ॥ याचा समूळ मूळेंसीं कंदू । छेदिता छेदक तू गोविंदू । तुजवेगळा [12]संशयच्छेदू । भलता प्रबुद्धू करू न शके ॥६३॥ ह्मणशी संशय हृदयाच्या ठायीं । तेथ शस्त्राचा [13]रिगमू नाहीं । म्या छेदावे कैसें कायी । ते अर्थींचें मी पाहीं सांगेन ॥ ६४ ॥ तुझें ज्ञानचक्र अलौलिक । तुझेनि [14]शब्दतेजें अतितिखें । समूळ संशयाचें छेदक । तुझें वचन एक गोविंदा ॥ ६५ ॥ ऐसें तुझें ज्ञानवचन । तुवा केलिया कृपावलोकन । समूळ संशयाचें निर्दळण सहजेंचि जाण होताहे ॥ ६६ ॥ तरी तुवा श्रीमुकुंदा । फेडावी माझी संशयबाधा । तया उद्धवाचिया शब्दा । [15]गोपीराञ्झा सांगेन ह्मणे ॥ ६७ ॥ अमता बहुसाल सज्ञान । सकळ संशयाचें निर्दळण । मीचि कर्ता हें काय कारण । तेंही लक्षण अवधारीं ॥ ६८ ॥

त्वत्तो ज्ञान हि जीवाना प्रमोपस्तेऽत्र शक्तित । त्वमेव ह्यात्ममायाया गतिं वेत्थ न चापर ॥ २८ ॥

[16]अंतर्क्य तुझी मायाशक्ती । त्या आवरूनि आनंदस्फूर्ती । दृढ लावूनि विषयासक्ती ।

---

१ सांगता २ रूप धारण करणारी, मूल ३ आकारास ४ श्रीनिवासा ५ संशयाचीं ६ विश्रांति ७ तीक्ष्णबाण. ८ तिख-तीक्ष्ण, विखट ९ शिल्लक १० फोंपावेल, अधिक भराने फुटेल ११ विस्तार पावे, प्रबळे १२ संशयाचा नाश १३ प्रवेश १४ तुझ्या शब्दतेजानें अत्यंत तीक्ष्ण झालेलें १५ गोपींनीं आराधिलेला १६ तर्कापलीकडची.

तेणें जीव होती अज्ञान ॥६९॥ करितां विषयांचें ध्यान । जीव होय मनाअधीन । त्यास मन करी हीनदीन । अतिकृपण जड, मूढ ॥ २७० ॥ ऐसे केवळ जीव जे अज्ञान । ते तुझ्या कृपाकटाक्षें जाण । झाले गा ज्ञानसंपन्न । हे कृपा पूर्ण पैं तुझी ॥७१॥ तुझी कृपा झालिया परिपूर्ण । करूनि मायेचे निर्दळण । जीव होती ब्रह्म पूर्ण । तुझेनि जाण श्रीकृष्णा ॥ ७२ ॥ ह्मणशी माझे गांठी जाण । नाहीं ज्ञान ना अज्ञान । तरी तूं ज्ञानदाता आपण । झालासी पूर्ण तें ऐक ॥ ७३ ॥ धातासवितासनत्कुमारांसी । नारदप्रह्लादअंबरीषांसी । कालीं उपदेशिले अर्जुनासी । ऐसा तूं होशी ज्ञानदाता ॥ ७४ ॥ ह्मणशी बहुत असती सज्ञान । त्यासी पुसोनि साधावे ज्ञान । तुजवेगळें मायेचें नियमन । त्यांचेनि जाण कदा नोहे ॥ ७५ ॥ मायेची उत्पत्तिस्थिती । मायानिर्दळणी गती । तूं एक जाणता त्रिजगतीं । यालागी श्रीपति कृपा करीं ॥ ७६ ॥ यापरी उद्धवे विनंती । करूनि प्रार्थिला श्रीपती । तो प्रकृतिपुरुषविभाग युक्तीं । उद्धवाप्रती सांगेल ॥ ७७ ॥ जेवी सूर्यापाशीं मृगजळ । कां गगनीं उपजे आभाळ । कांचभूमिके दिसे जळ । तैशी प्रकृति सबळ पुरुंपापाशीं ॥७८॥ यापरी स्वयें श्रीकृष्ण । प्रकृतिपुरुषनिरूपण । समूळ सांगताहे आपण । तो ह्मणे सावधान उद्धवा ॥ ७९ ॥

श्रीभगवानुवाच–प्रकृति पुरुषश्चेति विकल्प पुरुषर्षभ । एष वैकारिक सर्गो गुणव्यतिकरात्मक ॥ २९ ॥

प्रकृति पुरुष हे दोनी । सदा अत्यंत वेगळेपणीं । जैसा दिवस आणि रजनी । एक लोपोनी एक प्रबळे ॥ २८० ॥ दिवस लोपतांचि जाण । अंधकारेंसी परिपूर्ण । घेऊनियां ताराग्रहगण । रात्री आपण उल्हासे ॥ ८१ ॥ तेवीं लोपतां पुरुषाचें भान । घेऊनि कार्येंसीं कारणगुण । ज्ञानाज्ञानेसीं परिपूर्ण । प्रकृति जाण थोरावे ॥ ८२ ॥ येथ मुख्यत्वे जो देहाकार । तेंचि प्रकृतीचें दुर्ग थोर । तेथें ठेविला ठाणेदार । देहअहंकार महायोद्धा ॥ ८३ ॥ जो जिवलग विश्वासाचा । प्रकृतीस विश्वास त्याचा । तो नेटका झुंझार दुर्गांचा । भरभार तेथींचा तो वाहे ॥ ८४ ॥ तेथ अभिमाने आपण । प्रकृतीस निर्भय देऊनि जाण । घालूनि सामग्रीविकारभरण । दुर्ग दारुण वळकाविले ॥ ८५ ॥ ऐक उद्धवा पुरुषश्रेष्ठा । निजप्रकृतीचिया निष्ठा । देहदुर्गीं अभिमान लैंठा । जाहला वरिष्ठा या हेतू ॥ ८६ ॥ देहदुर्गीं गुण अहंकार । दुर्गसामग्रीविकार । अवघी प्रकृतीच साचार । तदाकार भासत ॥ ८७ ॥ गगनीं गंधर्वनगर जाण । माड्या गोपुरें वन उपवन । तैशी प्रकृति आपण । नानाकारें जाण भासत ॥ ८८ ॥ जैशी मृगजळाची सरिता । दुरोनि दिसे प्रवाहता । तेवीं प्रकृतीची सर्वथा । नानाकारता आभासे ॥ ८९ ॥ ऐसें प्रकृतिदुर्ग महाथोर । तेथें नाना सामग्रीविकार । जे जे घाली अहंकार । ते ऐक साचार सांगेन ॥ २९० ॥

ममाङ्ग माया गुणमय्यनेकधा विकल्पबुद्धीश्च गुणैर्विधत्ते ।
वैकारिकस्त्रिविधोऽध्यात्ममेकमथाधिदैवमधिभूतमन्यत् ॥ ३० ॥

माझी माया गा आपण । सर्वांगें जाहली तिनी गुण । तेही अभिमानें आपण । निज-

---

१ महादेव २ सूर्य ३ आकलन, निर्दळण ४ मायेच्या नाशाची ५ अभ्रपटल ६ फाच मढवलेल्या जमिनीवर ७ देहादिकाशीं ८ सत्व, रज, इ० ९ प्रबळ होते १० रक्षक, किल्लेदार ११ जबाबदारी. १२ त्याचा. १३ देहरूप किल्ल्याच्या ठिकाणीं. १४ मोठा. १५ भासे दारुण. १६ प्रवाहरूपानें

सत्ता जाण आवरिले ॥ ९१ ॥ तेचि देहदुर्गाभंवतीं जाण । त्रिगुणांचें आगडं पूर्ण । तेथें माडूनि त्रिपुटीविदांण । मारा दारुण अभिमान करी ॥ ९२ ॥ त्या दुर्गाचें दृढ रक्षण । मुख्यत्वे त्रिपुटीचि जाण । ते त्रिपुटीचें मूळ लक्षण । तुज मी आपण सांगेन ॥ ९३ ॥ अगा उद्धवा बुद्धिमंता । तुज मी सांगेन एक आता । तेथ असती तिनी वाटा । दोनी अंव्हाटा एकी नीट ॥ ९४ ॥ त्या मार्गांची उभारणी । सैन्य रचिले दाही आर्रणी । युद्धकार जो निर्वाणी । तो तेथूनी निरीक्षी ॥ ९५ ॥ तेही मार्ग धरिले चौपाशीं । राखण वैसले तिनी वाटेशी । तेथ रिघावया सायासीं । ज्ञानियासी काय काज ॥ ९६ ॥ आतां असो इतुली पैरी । देहदुर्गाची थोर भरोंभरी । ह्मणे ऐकें गा यया थोरी । उद्धवातें हरी सागत ॥९७॥ कार्य कारण कर्तव्यता । कर्म क्रिया अहंकर्ता । ध्येय ध्यान विषयध्याता । दुर्ग सर्वथा दृढ केले ॥ ९८ ॥ तेथ भोग्य भोग भोक्ता । कर्म कार्य आणि कर्ता । अभिमान जाहला वसता । प्रकृतिसमता सयोगें ॥ ९९ ॥ तेथ चोरद्वाराचिया लक्षीं । उघडूनि कामक्रोधखिडकी । घाला घालिता एकाएकीं । सकळ लोकीं कापिजे ॥ ३०० ॥ त्याचा घेऊनिया भेंदरा । तापस पळाले सैरा । लंगोटी साडिल्याही दिगंबरा । क्रोध थरथरा कापवी ॥ १ ॥ लोभयंत्राचे कडाडे । तमधूम दाटे चहूंकडे । महामोहाचें गेडद पडे । मार्गपुढें दिसेना ॥२॥ दुर्गासभोंवतीं नवद्वारें । नवद्वारीं नवही यंत्रें । तेणे तेणे यंत्रद्वारें । विषय महामारें मारिती ॥ ३ ॥ देहाभिमानाचें चाळक । मुख्यत्वे मनचि एक । तें दुर्धर महामारक । दुर्गअटक तेणें केले ॥ ४ ॥ माळ चढोनि अवचट । पैरके रिघती घडघडाट । ते दशमद्वाराची वाट । देऊनि कपाट दृढ बुजिले ॥५॥ यापरी स्वयें मन । दुर्ग पर्नोसी आपण । त्यासी सबाह्य राखण । घरटी जाण स्वयें करी ॥ ६ ॥ धरोनि कामाचा हात । मन रिघे पारक्यात । मुख्य धुरासी लोळवीत । इतराचा तेथ कोण पाड ॥ ७ ॥ ऐसें मनाचें मारकपण । अनिवार अतिकठिण । त्रिविधतापें खोंचूनि जन । हुंर्वत जाण पाडिले ॥ ८ ॥ देवापासूनि आधिदैविक । मानस ताप आध्यात्मिक । भूतापासाव तो भौतिक । या नांव देख त्रिविध ताप ॥ ९ ॥ सत्त्वगुणे देख अंतःकरण । रजोगुणें इंद्रियें जाण । महाभूतें विषयभान । तमोगुणे जाण प्रसवत ॥ ३१० ॥ त्रिविध विकारीं विकारबहुळ । ते हे प्रकृतीच येथें केवळ । हेचि दुर्गसामग्री प्रबळ । प्रपंच सबळ येणे जाहला ॥ ११ ॥ संकल्पमेहापर्जन्योदकीं । वासनाजीवनें भरलीं टाकीं । तेणें जीवनें दुर्गाच्या लोकीं । समारसुखदुःखीं विचरिजे ॥ १२ ॥ दुर्गनवद्वारीं समस्ते । आधिदैव आणि आधिभूतें । अध्यात्म ते कोण येथें । ऐक निश्चितें सांगेन ॥ १३ ॥ कोणे द्वारीं कोण यंत्र । कोण चेतविता कैसे सूत्र । कैसा होतसे विषयमार । तोही निर्धार तू ऐक ॥ १४ ॥

---

१ खंदक २ विंदाण=युक्तीची रचना, व्यवस्थित मांडणी ३ आडवाटा ४ युद्धस्थानीं ५ प्रकार ६ सामग्री ७ प्रकृतीच्या समतीने, तिच्या संगतीं ८ भयंकर भीति ९ तमोगुणाचा धूर १० दाट अंधार ११ मोठ्या मार्‍यानें १२ शत्रु १३ दुर्गाचा बंदोबस्त करितें १४ मोठाले पुढारी, होरके, लाना १५ पर्यंत १६ मनापासून होणारा १७ नानाप्रकारच्या पुष्कळ विकारांनीं भरलेली १८ माया १९ कैला २० संकल्परूप मोठ्या पावसाच्या धारा सुटल्या ह्मणजे वासनाजळानें टाकीं भरतात २१ उदकानें २२ देह 'नवद्वारे पुरे देही'

दृग्रूपमार्कं वपुरत्र रन्ध्रे परस्पर सिध्यति यः स्वत खे ।
आत्मा यदेषामपरो य आद्य स्वयाऽनुभूत्याऽखिलसिद्धसिद्धि ॥ ३१ ॥

चक्षु इंद्रिय यंत्र थोर । तेथ कांमिनीरूपाचा महामार । घायें भेदिती जिव्हार । पडले सुरनर कोट्यानुकोटी ॥ १५ ॥ चक्षुगोल इंद्रिय शरीरीं । तेथ अधिदैव सूर्य अधिष्ठात्री । देखिल्या रूपाची धारणा धरी । तेचि निजनिर्धारीं अध्यात्म ॥१६॥ नीलपीतरूपाभरण । दृष्टीं देखिजे दर्शन । तेचि अधिभूत सत्य जाण । दृश्याचें भान दृष्टीसी ॥ १७ ॥ सूर्य अधिदैव सिद्ध आहे । अधिभूत दृष्टी भरले पाहें । शरीरीं चक्षुगोळही होये । परी अध्यात्मतेजेंवीण राहे अधत्व ॥ १८ ॥ अधिदैव अधिभूत असता पाहीं । अध्यात्म तेज जंव दृष्टीसी नाहीं । तंव देखणें न घडे कांहीं । अंधत्व ते ठायीं ठसावोनि ठाके ॥ १९ ॥ अध्यात्म अधिभूत दोन्हीं आहे । जैं अधिदैव सूर्य अस्ता जाये । तैं दृष्टीचें देखणें ठाये । स्तब्धत्वे राहे तमामाजीं ॥ ३२० ॥ ते काळीं दृष्टीसी पाहें । स्नेहसूत्र मेळवून लाहे । अग्नि जरी केला साह्ये । तरी प्रकाशू नोहे रवीऐसा ॥ २१ ॥ तेथ चंद्रोदयो जरी जाहला । तो सूर्यसमान नाही आला । निशा निरसूनि दृष्टी साह्य जाहला । यालागीं सूर्य बोलिला अधिदैव ॥ २२ ॥ अध्यात्म अधिभूत असतां पाहीं । अधिदैव सूर्य जेथ नाहीं । तेथ दृष्टीचें न चले काहीं । तुज म्यां तेंही सांगीतलें ॥२३॥ अध्यात्म अधिदैव दोनी आहे । अधिभूतें दृश्यदर्शन राहे । तै सत्य ब्रह्मज्ञान होये । जै गुरुकृपा पाहे पूर्णांगें ॥ २४ ॥ येथ जें दृश्याचे दर्शन । तेणें देहबुद्धि दृढ जाण । तें दृश्याचें पुशिल्या भान । होय देहेंशीं शून्य संसार ॥ २५ ॥ अधिदैव अध्यात्म अधिभूत । त्रिपुटी बोलिजे हे येथ । तुज म्यां सांगीतली साद्यंत । जाण निश्चित विभाग ॥ २६ ॥ येथूनि त्रिपुटीचें विंदान । दृश्य द्रष्टा आणि दर्शन । कर्म कर्ता क्रियाचरण । ध्येय ध्यान ध्यातृत्व ॥ २७ ॥ त्रिपुटी ह्मणावयाचे कारण । परस्परें सापेक्षपण । ते अपेक्षेचें लक्षण । ऐक संपूर्ण सांगेन ॥ २८ ॥ नानाकारें अतिविलास । येथ देखणी दृष्टी डोळस । तेही सूर्येवीण वोस । हा अनुप्रवेश परस्परें ॥ २९ ॥ सूर्य आहे डोळा नाहीं । तेथ पाहणे न चले पाहीं । हो कां डोळा आहे सूर्य नाही । तेथे दृष्टीचें काहीं चालेना ॥ ३३० ॥ सूर्य आणि दृष्टी दोनी आहे । परी दृश्य जैं नाहीं होये । तै दोहींचें सामर्थ्य राहे । देखावे काये दृष्टीनें ॥ ३१ ॥ सूर्य प्रकाशी रूपासी । दृष्टींसी रिघोनिया स्वांशेंसीं । दाखवी नाना आकारासी । परस्परानुप्रवेशीं बोलिजे सिद्धी ॥ ३२ ॥ इतुकें करोनिया सविता । नभोमंडळीं अलिप्तता । तेवीं जगदाकारें चेतविता । अलिप्त तत्त्वतां चिदात्मा ॥ ३३ ॥ जो जगामाजीं भरला राहे । जगाचा हृदयस्थही होये । जग जरी होये जाये । परी तो आहे जैसातैसा ॥ ३४ ॥ जेवी आकाश अभ्यंतरीं । होता घटाकाश सहस्रवरी । आकाश त्या घटाभीतरीं । प्रत्यक्षाकारीं

---

१ कामिनीयन्त्रांचा २ प्रहारानें ३ चित्त ४ विकारी कार्यवर्ग स्थूलरूपानें पाहिला तर अध्यात्म, अधिदैव आणि अधिभूत असा त्रिकारक आहे नेत्राचें उदाहरण घ्या नेत्रेंद्रिय (अध्यात्म), रूप (अधिभूत) व नेत्रेंद्रियात प्रविष्ट झालेला सूर्यप्रकाशक (अधिदैव) हीं तीनही असतील तरच परस्पराची सिद्धि होते ५ वाढे ६ आरंभापासून तों शेवटपर्यंत. ७ एकमेकांची एकमेकास अपेक्षा असते ह्मणून हिला त्रिपुटी ह्मणतात ८ शून्य ९ दृष्टींचिया स्वअंशेंसीं १० सूर्य ११ सूर्याला आपल्या सिद्धीसाठीं कोणाची अपेक्षा नाहीं १२ आत

भरलें दिसे ॥ ३५ ॥ ते घटचि होती जाती । परी आकाश सहजस्थिती । तेवीं उत्पत्तिस्थितिअंतीं । अलिप्त श्रीपति चिदात्मा ॥३६॥ तो आदीची अनादि आदि । तो बुद्धीची अनादि बुद्धी । तो सिद्धीची अनादि सिद्धी । जाण त्रिशुद्धी परमात्मा ॥ ३७ ॥ हा प्रकाशा प्रकाशक । अर्कांचाही आदि अर्क । स्वयें त्रिपुटीचा द्योतक । अलिप्त एक परमात्मा ॥३८॥ हा विवेकाचाही विवेक । हा सुखाचा सुखदायक । बुद्धीचा जो बोधक । प्रकाशा प्रकाशक परमात्मा ॥ ३९ ॥ त्यासी जाणों जाता जाणपणे । वेदासी जाहले लाजिरवाणें । वेडावलीं स्मृतिपुराणे । न कळे शास्त्रपठणें भाडता ॥ ३४० ॥ देवो देवी आणि देवता । भोग्य भोग आणि भोक्ता । नाना त्रिपुटीची त्रिगुणता । जाण सर्वथा प्रकृतीचि हे ॥ ४१ ॥ हा आद्य अव्यक्त अतर्क्य । प्रकृतिपुरुष परमात्मा एक । यासी जाणावया विवेक । न चले देख आणिकांचा ॥ ४२ ॥ याचेनि हा हृदयीं देखिजे । याचेनि हा इत्थंभूत जाणिजे । यातें धरोनि हा पाविजे । हेंही लाहिजे कृपें याचेनी ॥ ४३ ॥ हा स्वप्रकाश सहज निजें । यासी प्रकाशी ऐसे नाहीं दुजें । याचेनि प्रकाशे हा देखिजे । याचेनि होइजे याऐसे ॥ ४४ ॥ अधिदैव अध्यात्म अधिभूत । नेत्रद्वारा सागितले तेथ । तैसेच अन्य इंद्रियीं व्यावृत्त । देव सागत सकलितें ॥ ४५ ॥

एव त्वगादि श्रवणादि चक्षुर्जिह्वादि नासादि च चित्तयुक्तम् ॥ ३१ ॥
योऽसौ गुणक्षोभकृतो विकार प्रधानमूलान्महत प्रसूत ॥

प्रधानापासाव महदादिद्वारा । नाना विकाराचा पसारा । गुणक्षोभें क्षोभूनि पुरा । उठिला उभारा त्रिपुटीरूपें ॥ ४६ ॥ जेवीं सूर्यें चक्षुरादि विंदान । तैसेंचि श्रोत्र त्वचा रसना घ्राण । हें ज्ञानेंद्रियपंचक जाण । याचें कर्म समान त्रिपुटीरूपें ॥ ४७ ॥ येथ कर्मेंद्रियें पाच आन । तीं ज्ञानेंद्रिया अधीनें । हस्त पाद गुद शिश्न । वाचा जाण पाचवी ॥ ४८ ॥ त्यासी ज्ञानेंद्रियें प्रेरिती । तें कर्मेंद्रियें कर्मीं वर्तती । एवं उभयपचकस्थिती । जाण निश्चितीं दशेंद्रियें ॥ ४९ ॥ चित्तचतुष्टयचमत्कार । मन बुद्धि चित्त अहंकार । हीं एकचि परी भिन्न प्रकार । जैसा व्यापार तैसें नाव ॥ ३५० ॥ केवळ देहाकारें मीपण । तो सबळ अहंकार जाण । संकल्पविकल्प जे गहन । तेंचि मन उद्धवा ॥ ५१ ॥ गतभोगाचें जें चिंतन । तें चित्ताचें लक्षण । केवळ निश्चयात्मक जाण । बुद्धि सपूर्ण ती नाव ॥ ५२ ॥ हें गुणक्षोभाचे लक्षण । भोगसाधनें भोग्य जाण । त्याहूनि भोक्ता तो भिन्न । तेंही उपलक्षण अवधारीं ॥५३॥ त्वगिंद्रियीं विषयस्पर्शन । तेथें अधिदैव वायु जाण । त्याहूनि परमात्मा भिन्न । चित्स्वरूपें जाण अविकारी ॥ ५४ ॥ गधविषयो घ्राणेंद्रियें । तेथ अधिदैव अश्विनौदेव होये । आत्मा त्याहूनि वेगळा पाहें । चित्स्वरूपें राहे अविकारी ॥ ५५ ॥ रसनेंद्रिय अतिगहन । रस विषयो तेथील जाण । वरुण अधिदैवत आपण । आत्मा स्वानंदपूर्ण रसातीत ॥ ५६ ॥ श्रवणेंद्रियीं विषयो शब्द । तेथ दिशा अधिदैव प्रसिद्ध । शब्दीं निजात्मा निःशब्द । चिदत्वें शुद्ध अविकारी ॥५७॥ चक्षुरिंद्रियलक्षण । पूर्वीं

---

१ सुयाचा २ प्रकाशक ३ ज्ञानाचें ज्ञान. ४ अव्ययी ५ प्रकृतिपर ६ मिळतें ७ उठट ८ सत्तेपाचें ९ प्रकृतीपासून. १० प्रधान. ११ दुसरीं १२ स्वाधीन १३ मन, बुद्धि, चित्त, अहंकार, हीं सर्व एकाचीच नांवें त्याचा निरनिराळ्या व्यापारांवरून पडलीं आहेत. १४ चैतन्यरूपानें

निरूपिलें जाण । हें ज्ञानेंद्रियविंदान । त्रिपुटी संपूर्ण ऐशा रीतीं ॥५८॥ चित्त इंद्रिय जें कां येथ । चिंतन विषयो त्यासी प्राप्त । वासुदेव अधिदैवत । आत्मा अलिप्त चित्तेंसीं ॥ ५९ ॥ मनेंद्रिय अतिचपळ । संकल्प विषयो त्याचा प्रबळ । तेथ अधिदैव चंद्र निर्मळ । आत्मा केवळ मनातीत ॥ २६० ॥ अहंकार इंद्रिय कठिण । तेथील विषयो मीपण । रुद्रें अधिदैवत जाण । परमात्मा भिन्न अहंकारेसीं ॥ ६१ ॥ बुद्धींद्रिय अतिसज्ञान । बोद्धव्य तेथींचा विषयो जाण । ब्रह्मा अधिदैवत आपण । आत्मा चिद्धन बुद्ध्यतीत ॥ ६२ ॥ चित्त-चतुष्टय सकारण । त्रिपुटी सांगीतली हे संपूर्ण जाण । आतां कर्मेंद्रियाचें लक्षण । ऐक संपूर्ण सांगेन ॥ ६३ ॥ वागिंद्रियीं वाच्य विषयो । अग्नि अधिदैवत तेथील पहा हो । तेथ सरस्वतीशक्तीचा निर्वाहो । यासी अलिप्त देवो महामौनें ॥ ६४ ॥ पाणींद्रियीं ग्रहण विषयो । इंद्र अधिदैवत तेथील पहा हो । तेथ क्रियाशक्तीचा निर्वाहो । यासी अलिप्त देवो अक्रियत्वें ॥६५॥ पादेंद्रियी गति विषयो । तेथें उपेंद्र अधिदैवो । तेथें गमनशक्तीचा निर्वाहो । यासी अलिप्त देवो निश्चलत्वें ॥ ६६ ॥ गुदेंद्रियीं विसर्ग विषयो । निर्ऋति अधिदैवत तेथील पहा हो । क्षरशक्तीचा तेथ निर्वाहो । त्यासी अलिप्त देवो अक्षरत्वें ॥६७॥ शिश्नेंद्रियी रति विषयो । प्रजापति तेथें अधिदैवो । आनंदशक्तीचा तेथें निर्वाहो । त्यासी अलिप्त देवो परमानदें ॥६८॥ ज्ञानकर्मेंद्रियें कर्माचरण । चित्तचतुष्टयाचे लक्षण । हें गुणक्षोभाचें कारण । समूळ जाण मायिक ॥ ६९ ॥ तेंचि गुणक्षोभाचें प्रधान मूळ । प्रकृतिविकारें होय स्थूळ । आत्मा अविकारी निर्मळ । अलिप्त केवळ प्रकृतीसी ॥ २७० ॥ जेवी वृत्तिभूमीसमवेत । गृहीं गृहसामग्री समस्त । अभिमानें उपार्जी गृहस्थ । परी तो त्याअतीत आपण जैसा ॥ ७१ ॥ तेवी त्रिगुणक्षोभें अभिमान । वाढवी नाना विकारवन । आत्मा वसत तो भिन्न । तेंचि निरूपण हरि बोले ॥ ७२ ॥

अह त्रिवृन्मोहविकल्पहेतुर्वैकारिकस्तामस ऐन्द्रियश्च ॥ ३२ ॥
आत्मा परिज्ञानमयो विवादो ह्यस्तीति नास्तीति भिदाऽर्थनिष्ठ ।

अहंअध्यासें संसारप्राप्ती । जीवासी लागली निश्चितीं । त्या अहंकाराचे निवृत्तीं । भव-निर्मुक्ती जीवासी ॥ ७३ ॥ ऐसा बाधकत्वें दुर्धर । कैंचा उठिला अहंकार । हाही पुसों पाहसी विचार । ऐक साचार सांगेन ॥ ७४ ॥ स्वस्वरूपातें विसरून । दृढ जें स्फुरे मीपण । तोचि अहंकार जाण । विकारें त्रिगुणक्षोभक ॥ ७५ ॥ जागृतीचा जो विसरू । तोचि स्वप्नसृष्टीचा विस्तारू । वस्तुविमुख जो अहंकारू । तोचि संसारू त्रिगुणात्मक ॥ ७६ ॥ विकारें क्षोभती तिन्ही गुण । हें विसरण मोहाचे लक्षण । तेणे विकारले तीन गुण । ते विभाग भिन्न अवधारीं ॥ ७७ ॥ मूळीं बोलिला वैकारिकू । तो अहंकार जाण सात्विकू । तो चित्तचतुष्टयद्योतकू । होय प्रकाशकू अधिदैवें ॥ ७८ ॥ सत्वापासोनि उपजे मन । मनापासाव विकार गहन । यालागी वैकारिक जाण । सत्वगुण बोलिजे ॥ ७९ ॥

---

१ यापरी २ तमोगुणाची देवता ३ जें जाण्याचें तें ४ जाण ५ ओळखण ६ आसक्त न होणारा ७ मलोत्सर्ग करणें ८ पूर्वार्जित कुटुंबनिर्वाहक जी भूमि तीसह ९ संपादितो १० विकारपण ११ 'हा मी,' 'हें माझें,' अशा नित्य चिंतनानें १२ स्वस्वरूपाला विसरणारा १३ विकार. १४ मन, बुद्धि, चित्त व अहंकार, याचा प्रकाशक

ज्ञान कर्म उभय पंचक । हा इंद्रियांचा दशक । जाहला रजोगुणद्योतक । यालागीं ऐंद्रियक ह्मणिपे त्यासी ॥ ३८० ॥ तामस गुण जो कां येथे । आकाशादि पंचीकृतें । आवरणरूपें महाभूतें । विषयसमवेतें उपजवी ॥ ८१ ॥ महाभूतें विषयपंचक । झाला तमोगुण प्रकाशक । यालागीं भूतादि देख । यासी आवश्यक बोलिजे ॥ ८२ ॥ एवं त्रिगुणगुणविकारें । काम्यकर्मसंस्कारें । सबळ होऊनि अहंकारें । संसारीं संचरे नाना हेतु ॥ ८३ ॥ या प्रकृतिविकारांपासून । आत्मा अतिशयें भिन्न । जेवीं मृगजळातें भरून । अलिप्त भानू नभामाजीं ॥ ८४ ॥ जैसा प्रकाशोनि सर्पाकार । सर्पासी नातळे स्वयें दोर । तेवीं प्रकाशोनि संसार । निःसंग निर्विकार निजात्मा ॥ ८५ ॥ जेवीं कृष्ण पीत रक्त श्वेत । स्फटिक ठेविता तेथतेथ । जरी तदाकार भासत । तरी तो अलिप्त शुद्धत्वें ॥ ८६ ॥ तैसा गुणसंगें जीवात्मा बद्ध । दिसे तरी तो अतिशुद्ध । हा नेणोनिया निजबोध । करिती विवाद मतवादी ॥८७॥ एक ह्मणती आत्मा देही । एक ह्मणती तो विदेही । एक ह्मणती आत्म्याच्या ठायीं । हे दोन्ही नाहीं सर्वथा ॥ ८८ ॥ एक ह्मणती आत्मा सगुण । एक ह्मणती तो गुणविहीन । एक ह्मणती ते वेगळी खूण । सगुण निर्गुण परमात्मा ॥ ८९ ॥ एक प्रतिपादिती भेद । एक प्रतिपादिती अभेद । एक ह्मणती दोन्ही अबद्ध । आमुचें मत शुद्ध देहात्मवादू ॥ ३९० ॥ एक ह्मणती हें मिथ्याभूत । प्रत्यक्ष दिसताहे जो येथ । तो प्रपंच मानिती सत्य । हेंचि मत एकाचें ॥ ९१ ॥ ऐसे भेदवाद सकळ । विचारिता अज्ञानमूळ । आत्मा चिन्मात्रें केवळ । भेदातें समूळ छेदक ॥९२॥ 'आत्मा परिज्ञानमय' शुद्ध । हें श्लोकींचें मूळ पद । तेणे निरसे अज्ञानभेद । आत्मा शुद्ध बुद्ध चिदात्मा ॥ ९३ ॥ जेवीं सनक्षत्र रजनी । निघटीत प्रकटे तरणी । तेवीं सभेद कार्य निरसूनी । प्रकट चित्किरणीं चिद्भानू ॥ ९४ ॥ तेथ गुणेंसी माया उडे । भेदासहित वाद बुडे । मूळासह अज्ञान खुंडे । चहूंकडे सच्चिदानंद ॥ ९५ ॥ आत्मा सच्चिदानंद पूर्ण । तेथ सकळ मिथ्या अज्ञान । ते अज्ञाननिरासीं साधन । विवेक सांख्यज्ञान व्यर्थ दिसे ॥ ९६ ॥ तेचि विपर्यीचें निरूपण । श्लोकार्धें सुलक्षण । स्वयें सांगताहे श्रीकृष्ण । साध्यसाधनविभाग ॥ ९७ ॥

व्यर्थोऽपि नैवोपरमेत पुंसा मत्तः परावृत्तधिया स्वलोकात् ॥ ३३ ॥

मूळीं समूळ मिथ्या अज्ञान । अज्ञानजन्य विषयभान । तें देखोनि भुलले जन । पडिलें विसरण स्वस्वरूपीं ॥ ९८ ॥ मी परमात्मा हृदयस्थ सन्निधी । त्या मजपासोनि उपरमे बुद्धी । मग विषयासक्ति त्रिशुद्धी । आवडे उपाधि देह गेह दारा ॥ ९९ ॥ जें स्वस्वरूपाचें विसरण । तें वाढवी तीव्र विषयध्यान । तेणें जीवासी जन्ममरण । अनिवार जाण देहाभिमानें ॥ ४०० ॥ तो नासावया देहाभिमान । वैराग्ययुक्त ज्ञान ध्यान । मीचि बोलिलों साधन । समूळ अज्ञानच्छेदक ॥ १ ॥ जववरी अंगीं देहाभिमान । तंव अवश्य पाहिजे साधन । निःशेष निरसल्या अज्ञान । वृथा साधन मीही मानीं ॥ २ ॥ ह्मणशी तें कोण

१ इंद्रियसंबंधी २ सूक्ष्म पंचतत्वें परस्परानुप्रवेशानें पंचीकरण होऊन प्रत्यक्ष दिसणारीं झालीं मग त्यांना पंचीकृत ह्मणतात ३ भूतांच्या पूर्वींचा ४ ससरे ५ प्रकृतीच्या विकाराहून आत्मा विलक्षण आहे ६ त्याकारांत ७ देहरहित ८ केवळ चैतन्यरूप ९ सनक्षत्र अशा रात्रीला नाहींशी करीत जसा सूर्य प्रकटतो, तसा प्रकृतिविकारांसह प्रकृतीला निरसून चित्सूर्य प्रकट होतो १० गुणांसह ११ खुडे १२ पराङ्मुख होते

पां अज्ञान । जें शुद्धासी लावी जीवपण । त्या जीवाअंगीं जन्ममरण । अनिवार जाण वाढवी ॥ ३ ॥ स्वस्वरूप[1] विसरोनि जाण । देहीं स्फुरे जें मीपण । अत्यंत दृढतर अज्ञान । तो देहाभिमान उद्धवा ॥ ४ ॥ गौण नाव त्याचें अज्ञान । येऱ्हवीं मुख्यत्वे देहाभिमान । हे ऐकोनि देवाचें वचन । दचकले मन उद्धवाचें ॥ ५ ॥ तेचि अर्थीचा प्रश्न । देवासी पुसे आपण । कोण्या युक्तीं देहाभिमान । जन्ममरण भोगवी ॥ ६ ॥

उद्धव उवाच–त्वत्त परावृत्तधिय स्वकृतै कर्मभि प्रभो । उच्चावचान् यथा देहान् गृह्णन्ति विसृजन्ति च ॥ ३४ ॥

सर्वत्र सदा समुख गगन । त्यासी कदा न घडे विमुखपण[2] । तेवीं आत्मा सबाह्य[3] परिपूर्ण । वृत्ति विमुख जाण होय कैसी ॥ ७ ॥ जैं जाळीं वांधवे गगन । तैं अक्रिया लागे कर्मबंधन । वंध्यागर्भ सैंटवे[4] जाण । तैसें जन्ममरण मुक्तासी ॥ ८ ॥ आत्म्यावेगळें काहीं । रितें तंव उरलें नाहीं । तरी ये देहींचा ते देही । गमनसिद्धी पाहीं कैसेनी ॥ ९ ॥ पृथ्वी रुसोनि वोसरां[5] राहे । आकाश पळोनि पऱ्हां[6] जाये । तैं देहींचा देहांतरा[7] पाहें । आत्मा लाहे ससरण ॥ ४१० ॥ सात समुद्र गिळी मुंगी । तैं आत्मा उंचनीच योनी भोगी । हे अतर्क्य तर्कैंना मार्गी[8] । भुलले योगी ये अर्थीं ॥ ११ ॥

तन्ममार्य्याहि गोविन्द दुर्विभाव्यमनात्ममि । नह्येतध्यायशो लोके विद्वास सन्ति वञ्चिता ॥ ३५ ॥

अभिनव[9] हे तुझी गती । सर्वथा न कळे श्रीपती । मायामोहित जे चित्तीं । त्यां तुझी स्थिति नेणवे ॥ १२ ॥ तूं आत्मा अद्वितीय अविनाश । तेथ उत्पत्ति स्थिति विनाश । नाथिलें[10] दाविसी भवभास । हा अतर्क्य विलास तर्केना ॥ १३ ॥ येथ वेदाची युक्ती ठेली । उपनिषदें वेडावलीं । पुराणे मुकीं झाली । अतियत्नें लेंक्षिली[11] न वचेचि मागी ॥१४॥ तुझें केवळ कृपेवीण । तुझें इत्थंभूत[12] नव्हे ज्ञान । ऐसे जड मूढ हरिकृपाहीन । त्यांसी भवबंधन तुटेना ॥ १५ ॥ तुझे योगमायेची अतर्क्यता । ब्रह्मा भुलविला वत्सें नेता । शिवू भुलविला मोहनी देखतां । इतरांची कथा ते कोण ॥ १६ ॥ प्रपंचीं अथवा परमार्थीं । तुझेनि चालती इंद्रियवृत्ती । यालागीं गोविंद[13]नामाची ख्याती । त्रिजगतीं वाखाणिली ॥ १७ ॥ सादर कृपापूर्वक आपण । माझा सांगावा अतर्क्य प्रश्न । देहीं देहांतरा सचरण । जीवास जन्ममरण तें कैसे ॥ १८ ॥ ऐकोनि उद्धवाचा प्रश्न । हासिन्नला मधुसूदन[14] । हें अवघें मायिक जाण । कल्पनाविंदान[15] मनोमय ॥ १९ ॥

श्रीभगवानुवाच–मन कर्ममय नृणामिन्द्रियै पचभिर्युतम् । लोकाल्लोक प्रयात्यन्य आत्मा तदनुवर्तते ॥ ३६ ॥

अकरा इंद्रियें पंच महाभूतें । हें सोळा कळांचे लिंगदेह येथें । मुख्यत्वे प्राधान्य मनाचें तेथें । नाना विषयातें कल्पक ॥ ४२० ॥ येथ लिंगदेह तेंचि मन[16] । मनाअधीन इंद्रियें जाण । मनाचेनि देहासी गमन । तेथ देहाभिमान मनासवे ॥ २१ ॥ मन

---

१ स्वस्वरूपाची विस्मृति हेंच अज्ञान २ पराङ्मुखत्व ३ आतबाहेर ४ पतन पावतो, सटवीच्या बाधेनें मरतो. ५ आश्रयाला ६ पलीकडे, दूर "म्हणोनी थोरपण पऱ्हा सांडिजे ।"–ज्ञानेश्वरी अध्याय ९ ३७८ ७ देहांतरगमन, जन्ममरण ८ विचारसरणी, पद्धति ९ विलक्षण, अद्भुत १० नसता ११ पाहिली जात नाहीं, जाणण्यास अशक्य आहे. १२ पूर्ण १३ इंद्रियवृत्तींचा चालक म्हणून तुला गोविंद म्हणतात गो म्हणजे इंद्रियें त्याना वागविणारा तू आहेस १४ मधु-दैत्याला मारणारा १५ कल्पनेची करणी १६ पाच इंद्रियांसह मन म्हणजे लिंगदेह हें कर्माधीनत्वामुळें वासनेच्या योगें देहांतर करितें असग आत्मा मनाहून भिन्न असून लिंगदेहच मी अशा अभिमानानें 'मी जातों येतों' असें मानतो मात्र

ज्यातें सोडूनि जाये । तेथ अभिमान उभा न राहे । मनोयोगें अभिमान पाहें । देहाचा वाहे खटाटोप ॥ २२ ॥ जेथ विषयासक्त मन । करी शुभाशुभ कर्माचरण । तेव्हां होऊनि कर्माधीन । देही करी गमन देहांतरा ॥ २३ ॥ आत्मा यासी अलिप्त भिन्न । परी देहासवें दावी गमन । हें अतिअतर्क्य विंदान । ऐक लक्षण तयाचें ॥ २४ ॥ घट जेथ जेथ हिंडों बैसे । आकाश त्यासवें जात दिसे । परी ढळणें नाहीं आकाशें । आत्म्याचें तैसें गमन येथें ॥ २५ ॥ घटामाजीं भरिजे अमृत । अथवा घालिजे खातमूत । आकाश दोहींसीं अलिप्त । तेवीं सुखदुःखातीत देहस्थ आत्मा ॥ २६ ॥ घट घायें कीजे शतचूर । परी आकाशीं न निघे चीरें । तेवीं नश्वरीं अनश्वर । जाण साचार निजात्मा ॥ २७ ॥ घट फुटोनि जेथ नाशे । तेथ आकाश आकाशीं सहज असे । नवा घट जेथ उपजों बैसे । तों तेथ आकाशें व्यापिजे ॥ २८ ॥ तेवीं देहाचें नश्वरपण । आत्मा अखंडत्वें परिपूर्ण । आत्म्यासी देहांतरगमन । जन्ममरण असेना ॥ २९ ॥ देहींचें देहांतरगमन । वासनायोगें करी मन । ते मनोगमनाचें लक्षण । ऐक संपूर्ण सांगेन ॥ ४३० ॥

ध्यायन्मनोऽनुविषयान् दृष्टान्वानुश्रुतानथ । उद्यत्सीदत् कर्मतन्त्रं स्मृतिस्तदनुशाम्यति ॥ ३७ ॥

श्रुतदृष्टविषयाचें ध्यान । निरंतर वाढवी मन । तीव्र धारण दारुण । अन्य स्फुरण स्फुरेना ॥ ३१ ॥ आवडल्या विषयाचें ध्यान । अंतकाळीं ठसावे जाण । तेव्हां तदाकार होय मन । सर्वभावें आपण तन्निष्ठा ॥ ३२ ॥ तेव्हां भोगक्षयें जाण । मागल्या देहाचा अभिमान । सहजेचि विसरे मन । पुढील ध्यान एकाग्रतां ॥ ३३ ॥ विषयवासनारूढ मन । निजकर्मतंत्रें जाण । देहांतरीं करी गमन । तेथ सप्राण संचरे ॥ ३४ ॥ मागील सांडिल्या देहांतें । सर्वथा स्मरेना चित्तें । पुढें धरिले आणिकातें । हेंही मनातें स्मरेना ॥ ३५ ॥

विषयाभिनिवेशेन नात्मानं यत्स्मरेत्पुनः । जन्तोर्वै कस्यचिद्धेतोर्मृत्युरत्यन्तविस्मृतिः ॥ ३८ ॥
जन्म त्वात्मतया पुंसः सर्वभावेन भूरिद । विषयस्वीकृतिं प्राहुर्यथा स्वप्नमनोरथः ॥ ३९ ॥

विषयाभिनिवेशें मन । ज्या स्वरूपाचें करी ध्यान । तद्रूप होय आपण । पूर्वदेहाचें स्मरण विसरोनियां ॥ ३६ ॥ तेंचि विसरण कैसें । निजबालत्व प्रौढवयसें । निःशेष नाठवे मानसें । पूर्वदेह तैसे विसरोनि जाय ॥ ३७ ॥ ऐसें अत्यंत विस्मरण । त्या नांव देहाचें मरण । त्या विसरासवें जाण । चेतना सप्राण निघोनि जाये ॥ ३८ ॥ जेव्हां चेतना जाय सप्राण । तेव्हां देहासी ये प्रेतपण । त्या नांव उद्धवा मरण । जन्मकथन तें ऐक ॥ ३९ ॥ स्नेहें द्वेषें अथवा भयें । अंतकाळीं जें ध्यान राहे । पुरुष तद्रूपचि होये । जन्मही लाहे तैसेंचि ॥४४०॥ भरत करितां अनुष्ठान । अंतीं लागलें मृगाचें ध्यान । तो मृगचि झाला आपण । ध्यानानुरूपें मन जन्म पावे ॥ ४१ ॥ भयास्तव भृंगाचें ध्यान । कीटकीं करितां जाण । ते तद्रूप होय आपण । ध्यानानुरूपें मन जन्म पावे ॥ ४२ ॥ द्वेषें ध्यातां श्रीकृष्णासी । तद्रूपता झाली पौंड्रकासी । जैसें दृढ ध्यान मानसीं । ते गति पुरुषासी निश्चयेंसीं

१ कसब, करणी २ विष्ठामूत्रादिक घाण ३ शेंकडों तुकडे ४ बारीक भेग, तडा ५ येथें लिंगदेह मात्र इंद्रियें व मन या सहा तत्वांचा आहे असें वर सांगितलें आहे, पण इतर इंद्रियांचा व प्राणांचा त्यांत अंतर्भाव करून दहा इंद्रियें, पांच प्राण व मन मिळून षोडशकलात्मक लिंगदेह आहे असें समजावें. ६ पाहिलेल्या किंवा ऐकलेल्या ७ चैतन्य. ८ जडभरत. याची कथा भागवत स्कंध ५ अध्याय ८।९ मध्यें पहावी ९ [illegible] करणारा किडा

पां अज्ञान। जें शुद्धासी लावी जीवपण। त्या जीवाअंगीं जन्ममरण। अनिवार जाण वाढवी ॥ ३ ॥ स्वस्वरूप विसरोनि जाण। देही स्फुरे जें मीपण। अत्यंत दृढतर अज्ञान। तो देहाभिमान उद्धवा ॥ ४ ॥ गौण नांव त्याचें अज्ञान। येऱ्हवीं मुख्यत्वें देहाभिमान। हें ऐकोनि देवाचें वचन। दचकलें मन उद्धवाचें ॥ ५ ॥ तेंचि अर्थीचा प्रश्न। देवासी पुसे आपण। कोण्या युक्तीं देहाभिमान। जन्ममरण भोगवी ॥ ६ ॥

उद्धव उवाच–त्वत्त परावृत्तधिय स्वकृतै कर्मभि प्रभो। उच्चावचान् यथा देहान् गृह्णन्ति विसृजन्ति च ॥ ३४ ॥

सर्वत्र सदा समुख गगन। त्यासी कदा न घडे विमुखपण। तेवीं आत्मा सबाह्य परिपूर्ण। वृत्ति विमुख जाण होय कैसी ॥ ७ ॥ जैं जाळीं बांधवे गगन। तैं अक्रिया लागे कर्मबंधन। वंध्यागर्भ सैंटवे जाण। तैसें जन्ममरण मुक्तासी ॥ ८ ॥ आत्म्यावेगळें कांहीं। रितें तंव उरलें नाहीं। तरी ये देहींचा ते देहीं। गमनसिद्धी पाहीं कैसेनी ॥ ९ ॥ पृथ्वी रुसोनि वोसैरां राहे। आकाश पळोनि पऱ्हां जाये। तैं देहींचा देहांतरा पाहें। आत्मा लाहे ससैरण ॥ ४१० ॥ सात समुद्र गिळी मुंगी। तैं आत्मा उंचनीच योनी भोगी। हे अतर्क्य तर्केंना मार्गी। भुलले योगी ये अर्थी ॥ ११ ॥

सन्ममात्याहि गोविन्द दुर्विभाव्यमनात्मभि। नह्येतत्प्रायशो लोके विद्वांस सन्ति वञ्चिता ॥ ३५ ॥

अभिनव हे तुझी गती। सर्वथा न कळे श्रीपती। मायामोहित जे चित्तीं। त्यां तुझी स्थिति नेणवे ॥ १२ ॥ तूं आत्मा अद्वितीय अविनाश। तेथ उत्पत्ति स्थिति विनाश। नाथिलें दाविसी भवभास। हा अतर्क्य विलास तर्केना ॥ १३ ॥ येथ वेदाची युक्ती ठेली। उपनिषदें वेडावलीं। पुराणें मुकीं झालीं। अतियत्नें लक्षिली न वचेचि मांगी ॥१४॥ तुझे केवळ कृपेवीण। तुझें इत्थंभूत नव्हे ज्ञान। ऐसे जड मूढ हरिकृपाहीन। त्यासी भवबंधन तुटेना ॥ १५ ॥ तुझे योगमायेची अतर्क्यता। ब्रह्मा भुलविला वत्से नेतां। शिवू भुलविला मोहनी देखतां। इतरांची कथा ते कोण ॥ १६ ॥ प्रपंचीं अथवा परमार्थी। तुझेनि चालती इंद्रियवृत्ती। यालागीं गोविंदनामाची ख्याती। त्रिजगतीं वाखाणिली ॥ १७ ॥ सादर कृपापूर्वक आपण। माझा सांगावा अतर्क्य प्रश्न। देहीं देहांतरा सचरण। जीवास जन्ममरण तें कैसें ॥ १८ ॥ ऐकोनि उद्धवाचा प्रश्न। हासिन्नला मधुसूदन। हें अवघें मायिक जाण। कल्पनाविंदान मनोमय ॥ १९ ॥

श्रीभगवानुवाच–मन कर्ममय नृणामिन्द्रियै पचभिर्युतम्। लोकाल्लोक प्रयात्यन्य आत्मा तदनुवर्तते ॥ ३६ ॥

अकरा इंद्रियें पंच महाभूतें। हें सोळा कळांचे लिंगदेह येथें। मुख्यत्वें प्राधान्य मनाचें तेथें। नाना विषयातें कल्पक ॥ ४२० ॥ येथ लिंगदेह तेंचि मन। मनाअधीन इंद्रियें जाण। मनाचेनि देहासी गमन। तेथ देहाभिमान मनासवें ॥ २१ ॥ मन

---

१ स्वस्वरूपाची विस्मृति हेंच अज्ञान २ पराङ्मुखत्व ३ आतबाहेर ४ पतन पावतो, सटवीच्या घायेनें मरतो. ५ आश्रयाला ६ पलीकडे, दूर "म्हणोनी थोरपण पऱ्हां सांडिजे।"–ज्ञानेश्वरी अध्याय ९ ३७८ ७ देहांतरगमन, जन्ममरण ८ विचारसरणी, पद्धति ९ विलक्षण, अद्भुत १० नसता ११ पाहिली जात नाहीं, जाणण्यास अशक्य आहे १२ पूर्ण १३ इंद्रियवृत्तींचा चालक म्हणून तुला गोविंद म्हणतात गो म्हणजे इंद्रियें त्यांना वागविणारा तू आहेस १४ मधुदैत्याला मारणारा १५ कल्पनेची करणी १६ पांच इंद्रियांसह मन म्हणजे लिंगदेह हें कर्माधीनत्वामुळें वासनेच्या योगें देहांतर करितें असंग आत्मा मनाहून भिन्न असून लिंगदेहच मी अशा अभिमानानें 'मी जातों येतों' असें मानतो मात्र

ज्यातें सोडूनि जाये । तेथ अभिमान उभा न राहे । मनोयोगें अभिमान पाहें । देहाचा वाहे खटाटोप ॥ २२ ॥ जेथ विषयासक्त मन । करी शुभाशुभ कर्माचरण । तेव्हां होऊनि कर्माधीन । देही करी गमन देहांतरा ॥ २३ ॥ आत्मा यासी अलिप्त भिन्न । परी देहासवें दावी गमन । हें अतिअतर्क्य विंदान । ऐक लक्षण तयाचें ॥ २४ ॥ घट जेथ जेथ हिंडों बैसे । आकाश त्यासवें जात दिसे । परी ढळणें नाहीं आकाशें । आत्म्याचें तैसें गमन येथें ॥ २५ ॥ घटामाजीं भरिजे अमृत । अथवा घालिजे खातमूत । आकाश दोहींसीं अलिप्त । तेवी सुखदुःखातीत देहस्थ आत्मा ॥ २६ ॥ घट घायें कीजे शतचूर । परी आकाशीं न निघे चीरें । तेवीं नश्वरीं अनश्वर । जाण साचार निजात्मा ॥ २७ ॥ घट फुटोनि जेथ नासे । तेथ आकाश आकाशीं सहज असे । नवा घट जेथ उपजों बैसे । तों तेथ आकाशें व्यापिजे ॥ २८ ॥ तेवीं देहाचें नश्वरपण । आत्मा अखंडत्वें परिपूर्ण । आत्म्यासी देहांतरगमन । जन्ममरण असेना ॥ २९ ॥ देहींचें देहांतरगमन । वासनायोगें करी मन । तें मनोगमनाचें लक्षण । ऐक संपूर्ण सांगेन ॥ ४३० ॥

ध्यायन्मनोऽनुविषयान् दृष्टान्वानुऽश्रुतानथ । उद्यत्सीदत् कर्मतन्त्रं स्मृतिस्तदनुशाम्यति ॥ ३७ ॥

श्रुतदृष्टविषयांचें ध्यान । निरंतर वाढवी मन । तीव्र धारण दारुण । अन्य स्फुरण स्फुरेना ॥ ३१ ॥ आवडल्या विषयाचें ध्यान । अंतकाळीं ठसावे जाण । तेव्हां तदाकार होय मन । सर्वभावें आपण तन्निष्ठा ॥ ३२ ॥ तेव्हा भोगक्षयें जाण । मागल्या देहाचा अभिमान । सहजेंचि विसरे मन । पुढील ध्यान एकाग्रता ॥ ३३ ॥ विषयवासनारूढ मन । निजकर्मतंत्रें जाण । देहांतरीं करी गमन । तेथ सप्राण संचरे ॥ ३४ ॥ मागील सांडिल्या देहांतें । सर्वथा स्मरेना चित्तें । पुढें धरिले आणिकातें । हेंही मनातें स्मरेना ॥ ३५ ॥

विषयाभिनिवेशेन नात्मानं यत्स्मरेत्पुन । जन्तोर्वै कस्यचिद्धेतोर्मृत्युरत्यन्तविस्मृति ॥ ३८ ॥
जन्म त्वात्मतया पुंस सर्वभावेन भूरिद । विषयस्वीकृतिं प्राहुर्यथा स्वप्नमनोरथ ॥ ३९ ॥

विषयाभिनिवेशें मन । ज्या स्वरूपाचें करी ध्यान । तद्रूप होय आपण । पूर्वदेहाचें स्मरण विसरोनियां ॥ ३६ ॥ तेंचि विस्मरण कैसें । निजबालत्व प्रौढवयसें । निःशेष नाठवे मानसें । पूर्वदेह तैसें विसरोनि जाय ॥ ३७ ॥ ऐसें अत्यंत विस्मरण । त्या नांव देहाचें मरण । त्या विसरासवें जाण । चेतना सप्राण निघोनि जाये ॥ ३८ ॥ जेव्हा चेतना जाय सप्राण । तेव्हा देहासी ये प्रेतपण । त्या नांव उद्धवा मरण । जन्मकथन तें ऐक ॥ ३९ ॥ स्नेहें द्वेषें अथवा भयें । अंतकाळीं जें ध्यान राहे । पुरुष तद्रूपचि होये । जन्महि लाहे तैसेंचि ॥४४०॥ भरत करितां अनुष्ठान । अंतीं लागलें मृगाचें ध्यान । तो मृगचि झाला आपण । ध्यानानुरूपें मन जन्म पावे ॥ ४१ ॥ भयास्तव भृंगाचें ध्यान । कीटकीं करितां जाण । ते तद्रूप होय आपण । ध्यानानुरूपें मन जन्म पावे ॥ ४२ ॥ द्वेषें ध्यातां श्रीकृष्णासी । तद्रूपता झाली पौंड्रकासी । जैसें दृढ ध्यान मानसीं । ते गति पुरुषासी त्रिशुद्धी

---

१ कसब, करणी २ विष्ठामूत्रादिक घाण ३ शेंकडों तुकडे ४ बारीक भेग, तडा ५ येथें लिंगदेह पांच इंद्रियें व मन या सहा तत्वांचा आहे असें धर मागितलें आहे, पण इतर इंद्रियांचा व प्राणांचा त्यांत अंतर्भाव करून दहा इंद्रियें, पांच प्राण व मन मिळून षोडशकलात्मक लिंगदेह आहे असें समजावें ६ पाहिलेल्या किंवा ऐकलेल्या ७ चैतन्य ८ जडभरत याची कथा भागवत स्कंध ५ मध्यें पहावी. ९ भ्रमराचें ध्यान करणारा

॥ ४३ ॥ वाढवूनियां संभ्रम[1] । अंतकाळीं आवडे सप्रेम । जेथें ध्यान ठसावे मनोरम । तेंचि जन्म पुरुपासी ॥ ४४ ॥ मग तेणे ध्यानानुभवे । जैसा कांहीं आकारू संभवे । तेथ देहाभिमान पावे । 'हें मी आघवे' ह्मणोनी ॥ ४५ ॥ येथ मन आणि अभिमान । स्वरूप एक कार्यें भिन्न । हें चित्तचतुष्टयलक्षण । जाणती सज्ञान एकात्मता ॥ ४६ ॥ दैवयोगें त्या देहाचें । वरवे वोखटें घडे साचें । तै अभिमान घेऊनि नाचे । जन्म पुरुपाचें या नाव ॥ ४७ ॥ परी हें देह नव्हे आन । हेंही स्मरेना तें मन । पूर्वील जो देहाभिमान । तोचि येथ जाण आरोपी ॥ ४८ ॥ येचि अर्थाचा दृष्टांत । स्वयें सांगताहे श्रीकृष्णनाथ । जेवीं स्वप्न आणि मनोरथ । विसरवित निजदेहा ॥ ४९ ॥ स्वगृहीं दरिद्री निद्रित । तो स्वप्नीं होय अमरनाथ[2] । मग उर्वशीप्रमुख अप्सरांत । असे मिरवत ऐरावतीं ॥ ४५० ॥ ते दरिद्रदेह माझें गेले । हें अमरदेह प्राप्त झाले । ऐसें स्वप्नीं नाही आठवलें । तैसे जन्म झाले जनासी ॥ ५१ ॥ मजूर राउळीचें[3] घृत नेता । तों तुरगीं चढे मनोरथा । मन नाचूं लागे उल्हासता । स्वकल्पिता कल्पना ॥ ५२ ॥ सवळ वारूचें[4] उड्डाण । ह्मणूनि उडूं जाता आपण । पडोनि घृतकुंभ[5] होय भग्न । पुसती जन काय झाले ॥ ५३ ॥ वळें उडाला माझा घोडा । परी स्मरेना तो फुटला घडा । वंदीं पडला रोकडा । नेणे वापुडा मनोरथें ॥ ५४ ॥ येथवरी तीव्र जें विस्मरण । त्या नाव देहाचें मरण । अतिउद्यत जें मनाचें ध्यान । तेंचि जन्म प्राण्यासी ॥ ५५ ॥ एवं आत्म्यासी जन्ममरण । तें केवळ भ्रमाचें लक्षण । तेचि अर्थीचें निरूपण । स्वयें श्रीकृष्ण सागत ॥ ५६ ॥

स्वप्न मनोरथ चेत्थ प्राक्तन न स्मरत्यसो । तत्र पूर्वमिवात्मानमपूर्व चानुपश्यति ॥ ४० ॥

स्वप्न देखत्या पुरुपासी । विसरोनि निजदेहासी । स्वप्नींच्या देहगेहासी[6] । साभिमानेंसी वाढवी ॥ ५७ ॥ जागृतिदेहो राहिला तेथें । स्वप्नदेहो पावलों येथें । एवं पूर्व अपूर्व दोहींतें । न स्मरे चित्तें पुरुप जैसा ॥ ५८ ॥ जागृति आणि देखिलें स्वप्न । या दोहीं देहासी देखता भिन्न । तेवी जन्म आणि मरण । जीवासी जाण असेना ॥ ५९ ॥ एवं देहासी जन्म नाश । आत्मा नित्यमुक्त, अविनाश । स्वप्नमनोरथविलास । तैसा वहुवस संसार ॥ ४६० ॥ देहासी जन्म स्थिति मरण । यासी मनचि गा कारण । मनःकल्पित संसार जाण । तेंचि श्रीकृष्ण सागत ॥ ६१ ॥

इन्द्रियायनसृष्टयेद त्रैविध्य भाति वस्तुनि । बहिरन्तर्भिदाहेतुर्जनोऽसज्जनकृद्यथा ॥ ४१ ॥

मनें कल्पिली सकळ सृष्टी । मनःकृत इंद्रियंकामाठी[7] । मने वाढविली त्रिपुटी । कर्मकसवटी[8] विभागें ॥ ६२ ॥ अधिदैव अध्यात्म अधिभूत । हें त्रैविध्य[9] मनःकृत । वस्तु अखंडचि तेथ । त्रिधा भासत कल्पना ॥ ६३ ॥ जैसें भाडें कुंभार करी । तेथ नभ दिसे तंदाकारीं[10] । गगन सर्वथा अविकारी । ते दिसे विकारीं भांडयोगें[11] ॥ ६४ ॥ तेवी आत्मा अविकारी[12] नित्य शुद्ध । तेथ मनःकल्पित त्रिविध । नानापरींच्या त्रिपुटी विविध । वाढविला भेद तो ऐक ॥ ६५ ॥ कार्य कर्म आणि कर्ता । ध्येय ध्यान आणि ध्याता । ज्ञेय ज्ञान आणि ज्ञाता । या मन कल्पिता त्रिविध ॥ ६६ ॥ अहं कोहं सोहं भेदें[13] । त्वंपद तत्पद

---

१ खटाटोप, ससारपसारा २ इद्र ३ देवळातलें ४ घोड्याचें ५ तुपाचें गाडगें ६ शरीरगृहादिकाला ७ इंद्रियाचा व्यापार ८ कर्मांचा निर्णय, कर्मासंवधीं निश्चय ९ तीन प्रकारची १० कुंभाच्या पोकळीएवढें ११ गाडग्याच्या योगानें १२ विकाररहित १३ मी, मी कोण, व तो मी, असा भेद

असिपद । सद चिद आणि आनंद । हेही सबंध मायिक ॥ ६७ ॥ असताचिये निवृत्ती । संतत्व प्रतिपादी वेदोक्ती । जडाचिये समासी । चिदत्व बोलती वस्तूसी ॥ ६८ ॥ करिता दुःखाचा छेद । वस्तूसीं ह्मणती परमानंद । एवं सच्चिदानद । जाण प्रसिद्ध मायिकें ॥ ६९ ॥ असत मिथ्या मायिक पाहीं । तैसें तत्त्व कोण ठेवी ठायीं । जडासीचि ठाव नाहीं । तेथ चिदत्व कायी सपादे ॥ ४७० ॥ जेथ नाहीं दुःखसबंध । तेथ कोण ह्मणे आनंद । एवं वस्तूच्या ठायीं सच्चिदानंद । मायिक सबंध या हेतू ॥ ७१ ॥ जेथ जे भासे ससारभान । त्रिगुणत्रिपुटीविदान । ते सर्व मायिक मनःकृत जाण । आत्मा तो भिन्न गुणातीत ॥ ७२ ॥ आत्मा नित्य मुक्त शुद्ध बुद्ध । तेथ भासे जो त्रिविध भेद । तो मनःकृत गुणसंबंध । जाण प्रसिद्ध मायिक ॥ ७३ ॥ पुरुष श्रोत्रियें सदाचार । त्याची स्त्री करी व्यभिचार । तेणे दोषी ह्मणती भ्रतार । तैसा भेदप्रकार आत्म्यासी ॥ ७४ ॥ जेवीं स्वप्नामाजीं नर । एकला होय ससार । तो निद्रायोगें चमत्कार । तैसा भेदप्रकार मायिक ब्रह्मीं ॥ ७५ ॥ जडाजड देहभेद । परिच्छिन्नत्वें जीवभेद । हा स्वप्नप्राय मायिक बोध । आत्मा नित्य शुद्ध अद्वितीय ॥ ७६ ॥ ऐसे मायाविभेदनिष्ठ जन । त्यासी वैराग्यसिद्ध्यर्थ जाण । काळकृत जन्म मरण । तेचि निरूपण हरि बोले ॥ ७७ ॥

निरयदा ह्यङ्ग भूतानि भवन्ति नभवन्ति च । कालेनालक्ष्यवेगेन सूक्ष्मत्वात्तन्न दृश्यते ॥ ४२ ॥

ह्मणे ऐक बापा उद्धवा । स्थावरजंगमादि देहभावा । काळाचिया काळप्रभावा । लागला नीचं नवा जन्ममृत्यू ॥७८॥ अतिसूक्ष्म काळगतींसीं । काळ ग्रासीतसे जगासी । या अगींच्या जन्ममृत्यूंसी । नेणवे जीवासी मायामोहें ॥ ७९ ॥ निजमाता बाळवयासीं । प्रकटावयवीं लाडवी पुत्रासी । तेचि माता प्रौढवयसेसी । होय त्या पुत्रासी सलज्ज ॥४८०॥ ते बाल्यावस्था काळें नेली । हे प्रौढवयसा नवी आली । यालागीं माता सलज्ज झाली । हे काळें केली घडामोडी ॥ ८१ ॥ ऐसा नित्य नाश नित्य जन्म । भूतासी करी काळ सूक्ष्म । या जन्ममृत्यूचें वर्म । नेणती सभ्रम भ्रांत प्राणी ॥ ८२ ॥ जो अवस्था-भाग काळें नेला । त्यासवें तो देहचि गेला । पुढे वयसा नवी पावला । तो काळें आणिला नवा देहो ॥८३॥ ऐसा सभव आणि असभवो । नीचं नवा काळकृत पहा हो । यालागी त्रिविधविकारीं देहो । स्वयें स्वयमेवो देखिजे ॥ ८४ ॥ अतर्क्य काळाची काळगती । भूते जन्ममृत्यु पावती । ते अलक्ष्यें गतीचे अर्थीं । दृष्टात श्रीपति दावीत ॥ ८५ ॥

यथाऽर्चिषा स्रोतसा च फलाना वा वनस्पते । तथैव सर्वभूताना वयोऽवस्थादय कृता ॥ ४३ ॥

नित्य नूतन दीपज्वाळा । होता जाता न दिसती डोळा । सवेग वाहता जळकल्लोळा । यमुनाजळा न देखिजे ॥ ८६ ॥ फळ न सांडिता वृक्षदेंठ । कडवट तुरट आवट । तेंचि गोड होय चोखट । ऐशी अतर्क्य अदृष्ट काळसत्ता ॥ ८७ ॥ तोचि काळ देहासरिसा । नित्य नूतन लागला कैसा । बाल्य तारुण्य वृद्धवयसा । देहदशा पालटी ॥ ८८ ॥ मूढ कुशळ

---

१ त्व ह्मणजे जीव, तत् ह्मणजे ब्रह्म, व असि ह्मणजे आहेस २ मिथ्या जी माया तिचा निरास करण्यासाठीं. ३ वस्तुला चिदत्व द्यावयाचे ते जडाच व्यावृत्तीसाठी ४ सत्, चित्, आनद हीं पदहि मायिकच आहेत ५ वेदज्ञ ६ मायिक भेदात गुतलेले ७ नित्य ८ नागवा असता, बाल्यपणीं ९ काळाची गति सूक्ष्म आहे. शरीराला जन्ममृत्यु प्रतिक्षणीं येतात, पण तें मूढाच्या ध्यानात येत नाहीं. १० भिन्न करितो पूर्वावस्थेचा नाश होऊन दुसरी अवस्था येत असते

अशक्तता । अवस्था नागीत ये अवस्था । तेथ 'मी तोचि' हे तत्त्वतां । स्फुरे सर्वथा कैसेनी ॥ ८९ ॥ ऐसे कल्पील तुझें मन । ते अर्थांचे निरूपण । अखंड स्फूर्तीचें कारण । स्वयें श्रीकृष्ण सांगत ॥ ४९० ॥

सोय दीपोऽर्चिपा यद्वत् स्रोतसा तदिद जलम् । सोऽय पुमानिति नृणा मृपा गीर्धीर्मृपायुपाम् ॥ ४४ ॥

दीपज्वाळा होती जाती । अग्नि जैसा पूर्वस्थिति । यालागीं तोचि दीपू ह्मणती । ऐशा युक्ती उद्धवा ॥ ९१ ॥ प्रवाह वाहती कल्लोळ । परी अखंड एकचि जळ । यालागीं ह्मणती सकळ । तेंचि जळ या हेतू ॥ ९२ ॥ तेवीं देहीं वयसा होती जाती । आत्मा अखंड अनुस्यूती । तोचि मी हे स्फुरे स्फूर्ती । या उपपत्ती उद्धवा ॥ ९३ ॥ ह्मणसी मीपणे अहंकार रूढ । तोही अज्ञानत्वें जडमूढ । त्यासी प्रकाशक आत्मा दृढ । मीपणें अखंड वस्तुत्वें स्फुरे ॥ ९४ ॥ येथ देहासीचि जन्मरण । आत्मा अखंडत्वें परिपूर्ण । येथ देहात्मबुद्धीचें जें मीपण । ते वाचा जाण अतिमिथ्या ॥ ९५ ॥ विपयाची विपयसिद्धी । देहीं जे काहीं देहबुद्धी । तेही मिथ्या जाण त्रिशुद्धी । भवबंधीं स्थापक ॥९६॥ कर्मभूमी नरदेहाऐसें । निधानें लाधले अनायासें । तेथींचेनिही आयुष्यें । जे विपयविलासें विगुंतले ॥ ९७ ॥ तो अमृत विकूनि कांजी प्याला । रत्नें देऊनि कोंडा घेतला । पर्वत फोडूनि टोळ धरिला । गज विकिला इटेसाठीं ॥ ९८ ॥ डोळे फोडोनि काजळ ल्याला । नाक कापूनि शिमगा खेळला । तैसा नरदेहा नाडला । नाश केला आयुष्याचा ॥ ९९ ॥ वेंचिता धन लक्षकोटी । आयुष्यलक्षणाची नव्हे भेटी । तेही वेंचिले विपयासाठीं । हर्तायु करटी अतिमूढें ॥ ५०० ॥ मुख्य देहोचि काल्पनिक जाण । तेथील काल्पनिक अभिमान । तें हें देहबुद्धीचें मीपण । लावी दृढ बंधन जगासी ॥ १ ॥ तें सांडिता देहाचें मीपण । कैचें जन्म कैचें मरण । तेव्हा ससारूचि नाहीं जाण । भवबंधन मग कैचें ॥ २ ॥ जैसा मिथ्या बागुलावा भेवो । बाळकें सत्य मानिला पहा हो । तैसा मृपा काल्पनिक देहो । सत्यत्वे पहा हो मानिला ॥३॥ मिथ्या देहो आणि देहबुद्धी । त्यासी पुढे कैसी जन्मसिद्धी । मिथ्याभूतासी नव्हे वृद्धी । तेविखींची विधि हरि बोले ॥ ४ ॥

मा ह्यस्य कर्मबीजेन जायते सोप्यय पुमान् । म्रियते वाऽमरो भ्रान्त्या यथाग्निर्दारुसयुत ॥ ४५ ॥

देहात्मवादें देहाभिमान । जनीं वासनाबीज गहन । तेणे स्वसकल्पें आपण । मानी जन्ममरण नसतेंची ॥ ५ ॥ तेणे देहाभिमानें आपण । अहं कर्म कर्ता क्रियाचरण । निष्कर्मा कर्मबंधन । अमरा जन्ममरण आरोपी ॥ ६ ॥ थिल्लराचेनि जाहलेपणे । त्यांत सूर्याचे जन्म मानणे । थिल्लरनाशें सूर्याचे जिणे । नासले ह्मणे बाळक ॥ ७ ॥ तेवी अजन्म्यासी जन्मकर्म । मानिती तो मायिक भ्रम । येचिविपर्यीं पुरुषोत्तम । दृष्टांत सुगम सांगत ॥ ८ ॥ जैसा अग्नि अजन्मा अव्यक्त । त्यासी काष्ठीं जन्मला ह्मणत । दिसे काष्ठाकारें आकारवंत । काष्ठनाशें मानीत नाश त्यासी ॥९॥ येथ देहासींच जन्मनाश । आत्मा नित्य अविनाश । देहअवस्था नवविलास । स्वयं हृपीकेश सांगत ॥ ५१० ॥

---

१ होतो २ अखंडपणें सर्वत्र सचलेला ३ ठेवा ४ पेज ५ जवळचा हत्ति देऊन मोबदला वीट घेणें ६ आत्मघातकी ७ मीती ८ त्याविपर्यींची ९ प्रकार १० मृत्युरहिताला ११ डबके साचल्यावर १२ अप्रकट, गुप्त

' निषेकगर्भजन्मानि बाल्यकौमारयौवनम् । वयोमध्य जरा मृत्युरित्यवस्थास्तनोर्नव ' ॥ ४६ ॥

देहींच्या अवस्था त्या नव । ऐक तयाचाही स्वभाव । भिन्नविभागवैभव । यथागौरव सागेन ॥ ११ ॥ पितृदेहीं पावोनि शुक्रत्व । तेथूनि जननीजठर प्राप्त । त्या नांव निषेक बोलिजेत । देहींची हे येथ प्रथमावस्था ॥ १२ ॥ जननीजठरी रुधिरयुक्त । मुसावोनि खोटी होत । क्षणक्षणा वृद्धि प्राप्त । गर्भ ते येथ दुजी अवस्था ॥ १३ ॥ प्रसूतिवाताच्या आघातीं । उदराबाहेर उत्पत्ती । त्या नाव जन्म बोलती । जाण निश्चितीं तिजी अवस्था ॥ १४ ॥ अतिशयें आवडे स्तनपान । मुख्यत्वे माताचि प्रधान । रुदनाचें बळ सपूर्ण । ते चौथी जाण बाल्यावस्था ॥१५॥ मळमूत्री लोळे अज्ञान । गूढेंद्रिय विवेकशून्य । गोड गोजिरें कलभाषण । पंचहायन बाल्यावस्था ॥ १६ ॥ इंद्रियीं चेतना वाढत । परी पोटीं नाहीं विषयस्वार्थ । खेळावरी आसक्त चित्त । ते पाचवी येथ कुमारावस्था ॥१७॥ याउपरी तरुणपण । इंद्रियसामर्थ्य सपूर्ण । मी शहाणा मी सज्ञान । देहीं देहाभिमान मुसमुशी ॥ १८ ॥ तेथ स्त्रीकाम आवडे चित्तीं । धनकामाची अतिप्रीती । देहगेहाची आसक्ती । नामरूपाची ख्याती लौकिकीं मिरवी ॥ १९ ॥ श्रीमदें गर्वित मानस । स्त्रीपुत्राचा अतिउल्हास । तृष्णा दुर्धर अतिमोस । कामक्रोधाचा बहुवस वळसा भोवे ॥५२०॥ न साहे नोकिलेपण । 'तू' ह्मणता टाकी प्राण । ते सहावी अवस्था जाण । तरुणपण अनर्थ ॥ २१ ॥ पधरापासोनि पचवीस । पूर्ण तरुणपणाचा पैसे । तेथ नानाविकारी मानस । नादवी सावकाश देहाभिमान ॥ २२ ॥ चाळिसापासोनि साठीवरी । देहीं उत्तरवयसा पुरी । झुरंडी पडों लागे शरीरीं । इंद्रियशक्ति करी प्राशन काळ ॥ २३ ॥ क्षीणपणाचा सुमुहूर्त । काळ आरभ करी जेथ । ते हे उत्तरावस्था येथ । जाण निश्चित सातवी ॥२४॥ तिची हातधरणी जरा । कापवीतसे सुभटा नरा । भोग न साहे शरीरा । इंद्रियव्यापाराहारासी ॥ २५ ॥ अस्तव्यस्त केला शरीरवेश । दातांळी पाडिली वोस । भेणें पालटे केश । धाकें सीसें कापत ॥२६॥ शरीर जरा करी क्षीण । तरी विषयावस्था अतिगहन । चिंता अनिवार दारुण । तृष्णा अपूर्ण सर्वदा ॥ २७ ॥ तेज साडूनि जाय नयना । टाळी पडोनि ठाती काना । मुखीं लागे चोरपान्हा । तरी देहाभिमाना वाढवी ॥ २८ ॥ जरा पावलिया निर्जसधी । अनिवार येती आधिव्याधी । महामोहें व्यापिजे बुद्धी । विवेक त्रिशुद्धी बुडाला ॥ २९ ॥ पाया पडे वेंगडी । आधार टेकण लाकुडी । वाचा लफलफी जडत्वें गाढी । हाले होंटांची जोडी उदिरप्राय ॥५३०॥ डोळां चिपडीं तोंड भरे । नाकींची लोळी वोठीं उतरे । मुखींचे लाळेचिया धारें । थिबथिबिजे उरें चिकटोनी ॥ ३१ ॥ चुंबन मागेना तोंडाप्रती । तीं थुका ह्मणोनि दूर पळती । उसत

---

१ पित्याच्या देहात रेतोरूप होऊन तेथून मातेच्या उदरा प्रवेश २ साटून ३ गोळा गाठ ४ प्राधान्य ५ मधुर वाणी बोलणारा ६ पाच वर्षे ७ फेरा ८ पराभव, अपमान, छळ ज्ञानेश्वरी अध्याय ६–३२४ मध्ये "देखोनि नास्तिकीं नोकिलीं । भक्तवृंद" असें आहे नोरिणे ९ विस्तार, वाट १० क्षीणता ११ दासी, सखी १२ शूरा १३ दतपंक्ति १४ मस्तक १५ काना टाळ्या बसणें–कानात दट्टा बसणें कानां टाळ्या बसणें यावरून 'कानटाळ्या बसणें' हा शब्दसघ झाला १६ ठाकती १७ लाळ वाहू लागते १८ योग्य वेळीं १९ वेंगडी पडणें ह्मणजे आग आवळून जाणें, किंवा आकुंचित होणें, कळा लागणें २० काठी २१ त्वचा २२ दोन्ही ओंठ २३ भिजून जावें. २४ बायको

नाहीं खोकल्याहातीं । श्वास कास उठती अनिवार ॥ ३२ ॥ शरीरीं थरकंप उठी । तरी देहाभिमान दृढ पोटीं । अवघ्यांतें ह्मणे धाकुटीं । सांगे जुनाट गोष्टी मोठमोठ्या ॥ ३३ ॥ अधोवाताचे वावधान । अनिवार सुटे जाण । जीवे जितां विटंबण । हे जरा जाण आठवी अवस्था ॥ ३४ ॥ जेवीं सुईमागें दोरा जाण । तेवीं जरेसवें असे मरण । जरा शरीर पाडी क्षीण । तंव वाजे निशाण मृत्यूचें ॥ ३५ ॥ देहींच्या तुटल्या नाडी । वाचा हों लागे बोवडी । तरी देहाची धरी गोडी । अधिक आवडी स्त्रीपुत्रांची ॥ ३६ ॥ मज-मागें हें अनाथें । कोण सांभाळील यातें । पोटासी धरोनि त्यातें । रडे बहुतें आक्रोशें ॥३७॥ द्रव्यलोभ अतिकठिण । अंतीं न वेची आपण । दूरी करूनि इतर जन । सांगे उणखूण ठेव्याची ॥ ३८ ॥ नवल वासनाविंदान । विसरोन देहाचें स्मरण । सर्वस्वें जे धरिजे आठवण । तेंचि आपण दृढ होय ॥ ३९ ॥ या देहाची निःशेष आठवण । ते नाठवणे सवेचि जाण । चेतनासहित जाय प्राण । या नांव मरण देहाचें ॥ ५४० ॥ एवं गर्भादि मरणाता । या देहींच्या नंव अवस्था । येथ आत्म्याची अलिप्तता । स्वभावतां देहासी ॥४१॥ देह अवस्था विकारवंता । आत्मा अलिप्त अविकारता । ह्मणसी देहविकारा जडता । यासी विकारता घडे केवीं ॥ ४२ ॥ सूर्य थापटूनि जन । कदा नुठवी आपण । तो प्रकाशतांचि जाण । सहजें जन चेवती ॥ ४३ ॥ त्या जनांची कर्मकर्तव्यता । सूर्याअगीं न लगे सर्वथा । तेवीं प्रकाशोनि विकारता । अलिप्त तत्त्वता निजात्मा ॥ ४४ ॥ झालिया सूर्यकिरण प्राप्त । जेवीं अग्नि स्रवे सूर्यकात । तेणे याग का दाघ होत । त्या कर्मातीत सूर्य जैसा ॥ ४५ ॥ तेवीं चित्प्रकाशे मन । शुभाशुभ कर्में करी जाण । त्या मनोविकारा चिद्धन । अलिप्त जाण निजात्मा ॥ ४६ ॥ येथ मनःकृत विकार पूर्ण । मनःकृत कर्मा-कर्म जाण । मनःकृत जन्ममरण । स्वर्गनरकगमन मनःकृत ॥ ४७ ॥ मनःकृत लक्ष्या-लक्ष्य । मनःकृत बंधमोक्ष । तेंचि निरूपण प्रत्यक्ष । श्रीकृष्ण अधोक्षज सांगत ॥ ४८ ॥

एता मनोरथमयीर्ह्यन्यस्योच्चावचास्तनूः । गुणसङ्गादुपादत्ते क्वचित्कश्चिज्जहाति च ॥ ४७ ॥

ससारविकाराचें भान । अभिमानयुक्त करी मन । स्वर्गनरक गमनागमन । देहाभिमान भोगवी ॥ ४९ ॥ आत्मा याहूनि सहजें भिन्न । चिन्मात्रैक चिद्धन । तेथ आंतळों न शके मन । शुद्धीं अभिमान असेना ॥ ५५० ॥ मन अभिमान प्रसवे माया । अभिमाने गुण आणिले आया । गुणीं मायिक केली काया । विकारसामग्रियासमवेत ॥५१॥ जैशी देहापाशीं छाया । तैशी स्वरूपीं मिथ्या माया । जेथ जन्ममरणेसीं काया । रिघावया ठावो नाही ॥ ५२ ॥ आत्मा शुद्ध काया मलिन । काया जड आत्मा चिद्धन । अज अव्यय आत्मा परिपूर्ण । जन्ममरण देहासी ॥ ५३ ॥ तिनी गुण तिनी अवस्था । कार्य कर्म अहंकर्ता । हें देहाभिमानाचे माथा । आत्मा सर्वथा अलिप्त ॥ ५४ ॥ यापरी विकाराहून । आत्मा चिद्रूपें सहज भिन्न । ह्मणशी जीवास देहाभिमान । तेंही कथन अवधारीं ॥ ५५ ॥ जीव अलिप्त मायागुणीं । ऐक सागेन ते काहाणी । स्फटिक ठेविजे जैशा वर्णी । तद्रूपपणीं तो भासे ॥ ५६ ॥ हो का तद्रूपपणेंही दिसता । स्फटिक अलिप्त निजशुद्धता । तेवीं सत्वादि

१ खोकला २ वाच ३ भेरी, नगारा ४ निषेक, गर्भ, जन्म, बाल्य, कौमार, यौवन, तारुण्य, जरा व मृत्यु, या एका देहाच्या नऊ अवस्था आहेत ५ दाह ६ चैतन्याच्या प्रकाशानें ७ चैतन्यरूपी सूर्य ८ केवळ ज्ञानरूप ९ प्रवेश करण्याला १० गोष्ट, कथा

गुणीं क्रीडतां । जीव तत्त्वतां अलिप्त ॥ ५७ ॥ स्फटिक काजळीं दिसे काळा । परी तो काळेपणावेगळा । तेवीं तमोगुणें जीवू मैळा । दिसोनि निराळा तमेंसी ॥ ५८ ॥ स्फटिक आरक्तीं आरक्तकिळा । दिसोन आरक्ततेवेगळा । तेवीं रजोगुणीं राजसलीला । भोगूनि वेगळा जीवात्मा ॥ ५९ ॥ स्फटिक श्वेतवर्णी दिसे श्वेत । परी तो श्वेतपणा अलिप्त । तेवीं सत्त्वीं दिसे ज्ञानवंत । गुणज्ञानातीत जीवात्मा ॥ ५६० ॥ त्रिगुण गुणेंसीं अलिप्तता । दाविली जीवशिवांची तत्त्वता । देहीं असोनि निःसंगता । ऐक आतां सांगेन ॥ ६१ ॥ जेवीं घटामाजील जीवन । घटीं चंद्रबिंब आणी जाण । तेवीं शुद्धासी जीवपण । देहाभिमान देहीं देखे ॥ ६२ ॥ घटनिश्चळत्वें बिंब निश्चळ । घटचंचलत्वें ते चंचळ । तेवीं देहाच्या अवस्था सकळ । मानी केवळ जीवात्मा ॥ ६३ ॥ घटी कालविल्या अंजन । तरी तें काळें होय जीवन । परी बिंबप्रतिबिंबा जाण । काळेपण लागेना ॥ ६४ ॥ तेवीं देहाची सुखदुःखकथा । कां पापपुण्यादि जे वार्ता । नाहीं जीवशिवाच्या माथा । देह अहंता ते भोगी ॥ ६५ ॥ ये घटींचें जळ ते घटीं भरित । चंद्रबिंब असे त्याहीआंत । तेवीं या देहींचा त्या देहीं जात । जीवात्मा ह्मणत या हेतू ॥ ६६ ॥ चंद्र गगनीं अलिप्त असे । तो मिथ्या प्रतिबिंबें घटीं भासे । तेवीं वस्तु वस्तुत्वें सावकाशें । जीवू हें पिसें देहात्मता ॥ ६७ ॥ त्रिगुणगुणीं गुणातीत । देहीं देहसगा अलिप्त । जीव शिव दोन्ही येथ । तुज म्या साद्यंत दाखविले ॥ ६८ ॥ हें नेणोनियां समस्त । देहात्मवादें जाहले भ्रांत । स्वर्गनरकादि आंवर्त । योनी भोगवीत अभिमान ॥ ६९ ॥ द्विजदेह आरभूनि येथ । परमेष्ठिदेहपर्यंत । स्वर्गसुख देहें समस्त । भोगवी निश्चित पुण्याभिमान ॥ ५७० ॥ याहूनिया अधोमुख येथ । द्विजत्वाहूनि खालते जात । नाना दुःखयोनी भोगवित । जाण निश्चित पापाभिमान ॥ ७१ ॥ येथ पापपुण्यकर्माचरण । तें वाढविताहे जन्ममरण । यात विरळा सभाग्य जाण । जन्ममरणच्छेदक ॥ ७२ ॥ ज्यासी निष्काम पुण्याचिया कोडी । जिहीं स्वधर्म जोडिला जोडी । ज्यासी भूतदया गाढी । ज्याची आवडी द्विजभजनीं ॥ ७३ ॥ जे अहिंसेसि अधिवास । ज्यांचे अद्वैतपर मानस । जे सारासाररराजहस । जन्ममरणाचा त्रास घेतला जिहीं ॥ ७४ ॥ जे उपनिषदर्थचातक । जे जीवजनकाचे शोधक । जे निजात्मतत्त्वसाधक । जे विश्वासुक भावार्थी ॥ ७५ ॥ ज्यासी सतचरणीं सद्भावो । जे गुरुवचनीं विकले पहा हो । त्यासी देहीं विदेहभावो । मत्कृपें पहा वो पावती ॥ ७६ ॥ तेंही निजबोधें देहाची बेडी । तोडूनि जन्ममरणाची कोडी । उभवूनि सायुज्याची गुंडी । परापैलथडी पावले ॥ ७७ ॥ त्यासी ससाराचे आवर्त । सर्वथा गेले न लगत । जेवीं बुडण्याचा सकेत । मृगजळाआत असेना ॥ ७८ ॥ ऐसे ग्रांस पुरुष येथ । ससारी नाहीं गा बहुत । हिंडता अवघ्या जगांत । एखादा कदाचित देखिजे ॥ ७९ ॥ असो देखिल्याही त्यातें । कोण आहे ओळखतें । उद्धवा जाण निश्चितें । आत्मा येथें दिसेना ॥ ५८० ॥ जरी

१ जीव २ मलिन ३ कीळ ह्मणजे प्रभा ४ जो गुणें ५ जीवाची ६ मुक्तता ७ कानव्ह ८ अहपणामुळें देह भोगतो ९ वेड १० फेरे, भोंवरे ११ ब्रह्मदेवापर्यंत १२ सार ह्मणजे ब्रह्म, असार ह्मणजे माया, याचा विवेक करणारे राजहस १३ भीति १४ जसा चातक उत्सुकतेन मेघजल ग्रहण करितो, त्याप्रमाणें उपनिषत्सिद्धात उत्कठतेन ग्रहण करणारे १५ बधन १६ रोग, किंवा कोट्यवधि जन्म, किंवा गुतागुती १७ पताका, ध्वज १८ पैलथडी १९ बेत, समय, शक्यता २० मुक्त, मोक्षाला पावलेले

निकट भेटला ज्ञाता । त्याचा देह देखिजे वर्तता । परी भीतरील निजात्मता । न दिसे सर्वथा कोणासी ॥ ८१ ॥ आत्मा गेला आला ह्मणती । शेखीं येणेजाणे न देखती । तेच विपर्यीची उपपत्ती । स्वयें श्रीपति सांगत ॥ ८२ ॥

आत्मन पितृपुत्राभ्यामनुमेयो भवाप्ययो । न भवाप्ययवस्तूनामभिज्ञोऽद्वयलक्षण ॥ ४८ ॥

ह्मणती पित्याचा आत्मा गेला । यालागीं पितृदेह नासला । परी पैलें तो आत्मा गेला । ऐसा नाहीं देखिला कोणींही ॥ ८३ ॥ ह्मणती पुत्रजन्में आत्म्यासी जन्म । करिता पुत्राचे जातककर्म । देखिजे देहाचा सभ्रम । आत्मा दुर्गम दिसेना ॥८४॥ येथ आत्म्यासी येणेजाणे । सर्वथा नाही पूर्णपणे । देहासीचि जन्ममरणे । येणेजाणे दृष्टांते ॥ ८५ ॥ प्रत्यक्ष देहासी जन्मनाश । आत्मा साक्षित्वे अविनाश । येचि अर्थी विशद विलास । स्वयें हृपीकेश सागत ॥ ८६ ॥

तरोर्बीजविपाकाभ्या यो विद्वान् जन्मसयमौ । तरोर्विलक्षणो द्रष्टा एव द्रष्टा तनो पृथक् ॥ ४९ ॥

बीजपरिपाकें वाढले वृक्षीं । पर्वत त्या वृक्षाचा साक्षी । तो पर्वत वृक्षच्छेदने नव्हे दुःखी । तेवीं द्रष्टा साक्षी देहाचा ॥ ८७ ॥ द्रष्टा साक्षी देहमात्रासी । ते देहधर्म न लगती द्रष्टयासी । तो देही असोनि विदेहवासी । भवबध त्यासी स्पर्शेना ॥ ८८ ॥ हा अर्थ नेणोनि अविवेकी । अतिवद्ध जाहले ये लोकीं । तोचि अर्थ पांच श्लोकीं । श्रीकृष्ण स्वमुखीं सागत ॥ ८९ ॥

प्रकृतेरेवमात्मानमविविच्याबुध पुमान् । तत्त्वेन स्पर्शसमूढ ससार प्रतिपद्यते ॥ ५० ॥

कर्माकर्मकर्तेपण । आत्म्यासी सर्वथा नाहीं जाण । येचि अर्थाचें निरूपण । मागां सपूर्ण सांगीतले ॥ ५९० ॥ आत्मा नातळे तिन्ही गुण । देही देहातीत जाण । प्रकृतीहून पुरुष भिन्न । हें निजात्मज्ञान जो नेणे ॥ ९१ ॥ तोचि ससाराचा आपण । घरजावई झाला जाण । देहाभिमानासी सपूर्ण । एकात्मपण माडिले ॥ ९२ ॥ विषयभोग तोचि पुरुषार्थ । ऐसे मानूनिया निश्चित । शुभाशुभ कर्मीं येथ । भोगवीत नाना योनी ॥ ९३ ॥ विषयभोग अभिमाने जाण । पुढती जन्म पुढती मरण । नाना योनी आवर्तन । देहाभिमान भोगवी ॥ ९४ ॥ ते नाना योनीं गर्भदुःख । देहाभिमाने भोगिती मूर्ख । तेचि नाना तत्त्वांचे रूपक । यदुनायक सागत ॥ ९५ ॥

सत्त्वसङ्गादृषीन् देवान् रजसा सुरमानुषान् । तमसा भूततिर्यक्त्व भ्रामितो याति कर्मभि ॥ ५१ ॥

देहाभिमानाचिये स्थिती । त्रिगुण गुणाचीं कर्में होती । तेणे त्रिविध ससारप्राप्ती । ऐक निश्चितीं उद्धवा ॥ ९६ ॥ न करिता कृष्णार्पण । सत्विक कर्म कीजे आपण । तेणे क्षोभें सत्वगुण । उत्तम देह जाण उपजवी ॥ ९७ ॥ सत्वाच्या अतिउत्कर्षगर्ती । देवऋषि ब्रह्मऋषि होती । सत्वाच्या समसाम्यस्थितीं । कल्पायु जन्मती आजानुबाहो ॥ ९८ ॥ सत्वगुणे क्रियायुक्त । स्वर्गीं देव होती स्वर्गस्थ । भोगक्षयें अधःपात । या योनीं जनित सत्वगुणे ॥ ९९ ॥ आश्रयूनि राजस जन । करिता राजस कर्माचरण । तेणें क्षोभला रजोगुण । योनि कोण उपजवी ॥ ६०० ॥ राजस कर्म ब्रह्मीं अर्पिती । ते दैत्यही भगवद्भक्त होती । जे रजैकउत्कर्षें भोग वाछिती । ते असुर होती महायोद्धे ॥ १ ॥ रजोगुणे स्वक-

---

१ जवळ, शेजारीं २ आंतील ३ पलीकडे ४ पुनावण ५ उत्पत्ति व वाढ झाल्यामुळें ६ द्रष्टा ७ संसारबंधन ८ रजादि तीनही गुणांनीं बद्ध होत नाहीं ९ स्वस्वरूप ज्ञान १० पुन पुन ११ फिरणें, भ्रमण १२ कल्पपर्यंत जगणारे १३ जन्म १४ रजो गुणाच्या अभिवृद्धीनें

र्माचरण । तेणें कर्मे जन्मती ब्राह्मण । रजतारतम्यें जाण । चारी वर्ण जन्मती ॥ २ ॥ तमसाचे सगर्ता जाण । करिता तमिष्ठ कर्माचरण । तेणे क्षोभला जो तमोगुण । तो नीच योनि दारुण उपजवी ॥ ३ ॥ भूत प्रेत पिशाचक । तिर्यग्योनि असख्य । वृक्ष पर्वत पाषाण देख । या योनि अनेक भोगवी ॥ ४ ॥ आशंका ॥ ॥ कर्म त्रिगुणात्मक साचार । परी कर्मफळभोक्ता ईश्वर । हा वेदशास्त्रें विचार । केला निर्धार तुह्मीही ॥ ५ ॥ देहसाक्षित्वे आत्मा निराळा । ऐसा गत श्लोकीं केला निर्वाळा । जें कर्मफळभोक्ता कर्मावेगळा । तें कर्मफळा केवीं भोगी ॥ ६ ॥ ऐसे आशकेचे अतर । जाणोनिया शार्ङ्गधर । तेचि अर्थीचे उत्तर । विशद साचार सांगत ॥ ७ ॥

नृत्यतो गायत पश्यन् यथैवानुकरोति तान् । एव बुद्धिगुणान्पश्यन्ननीहोऽप्यनुकार्यते ॥ ५२ ॥

कलाकुशल सभानायक । त्यापुढे रंग होतां कौतुक । गात्या नाचत्याचे तालथाक । स्वयें देख अनुकरे ॥ ८ ॥ तेंचि अनुकार ह्मणशी कैसें । प्रकृति केवळ जडांशे । जाणपण आत्म्यासी असे । येणें विन्यासें भोक्ता ह्मणती ॥ ९ ॥ सभेसी बैसल्या निश्चळा । रंगींच्या अनुकरे थाकताळा । तेवीं प्रकृति पुरुष वेगळा । तो प्रकृतीची लीळा अनुकरे ॥ ६१० ॥ ॥ आशका ॥ ॥ प्रकृतिच्छंदें अनुकारता । गुणकर्माचा फळभोक्ता । आत्मा झाला जैं तत्त्वता । तै नित्यमुक्तता भंगली ॥ ११ ॥ जो करी कर्मफळस्वादन । त्यासी लागे कर्मबंधन । कर्मास्तव जन्ममरण । आत्म्यासी जाण लागलें ॥ १२ ॥ नित्यमुक्त अविकारी । या गोष्टी राहिल्या दूरी । आत्मा जाहला ससारी । गुणविकारीं अतिबद्ध ॥ १३ ॥ उद्धवा । तू ऐसऐशी । आशका झणीं धरिशी । आत्मा अलिप्त गुणकर्मांसी । दृष्टातेंसी हरि सागे ॥ १४ ॥

यथाऽम्भसा प्रचलता तरवोऽपि चला इव । चक्षुषा भ्राम्यमाणेन दृश्यते भ्रमतीव भू ॥ ५३ ॥

जेवीं गगातीरीचा तरू । जळीं वाहता देखे नरू । तेवी मायागुणअनुकारू । भासे विकारू आत्मत्वीं ॥ १५ ॥ ज्याचे डोळा भेंवडी सबळ । तो भवता देखे भूमडळ । तेवीं मायिक विकारमेळ । मिथ्या केवळ आत्म्यासी ॥ १६ ॥ जो अश्वारूढ होऊनि पाहे । जळीं प्रवाहासमुख राहे । तो देखे मी जळीं प्रवाहें । ऐसा मिथ्या होय अनुभवू ॥ १७ ॥ तेवीं आत्मा नित्य निर्विकार । तेथ मायावी गुणसभार । कल्पनायोगें साचार । मानिती नर मनोमय ॥ १८ ॥ आब्रह्मस्तंभपर्यंत । नाना योनि विकारवत । कर्म क्रिया फळभोग येथ । जाण निश्चित मनोजन्य ॥ १९ ॥ ऐसे सागता हरि सावळा । तेणें उल्हास उद्धवजिवाळा । तया आनदाच्या कल्लोळा । उद्धवचि लीला पोखित ॥ ६२० ॥ निववावया उद्धवाचा ताप । स्वयें सागे तो विश्वतोमुख[13] । जेणें उद्धवा बहु हरुखें । तेचि श्रीकृष्ण देख सागतसे ॥ २१ ॥

यथा मनोरथधियो विषयानुभवो मृषा । स्वप्नदृष्टाश्च दाशार्ह तथा ससार आत्मन ॥ ५४ ॥

आत्मा नित्यमुक्त अविकारी । तो सकल्पें कीजे विकारी । अससारी परी ससारी । मनोविकारी मानिजे ॥ २२ ॥ ऐसे दुजयावीण काहीं । कथा वार्ता सागता नाहीं । एक

१ पशुपक्षितृणपाषाणादि योनी २ निवाडा, निर्णय ३ धकेनें ४ कला जाणणारा ५ नाचरंगें ६ ताल धरणें व मृदगाची समेवरील थाप ७ विकारातीत ८ अशी शका घेऊ नको ९ गिरगिरी १० वाहून चाल्लों ११ ब्रह्मदेवापासून गवताच्या काडीपर्यंत १२ विकृतींना वनलेल्या १३ सर्वतोमुख, सर्वज्ञ १४ आनद, दर्प

श्रोता दुसरा वक्ता पाहीं । यालागीं येही उपायें ॥ २३ ॥ जेवीं एकटा क्रमेना पंथ । मी राजा करी मनोरथ । परचक्र कल्पूनि तेथ । होय उद्यत युद्धासी ॥ २४ ॥ तो युद्धआवेश कडकडाट । तेणें सत्राणें उडे उद्भट[3] । अडखळूनि आदळे पोट । ह्मणे मी घायवट पडिलों कीं ॥ २५ ॥ मिथ्या भ्रमें पडला भुली । चालतां चालतां मृगजळीं । उतरावया पैलतीरीं । बुडी वहिली देतसे ॥ २६ ॥ गंधर्वनगरीं प्रचंड । माड्या सोपे उदंड । क्षणामाजीं विरस चंड । वितंड करी निर्वाळा ॥ २७ ॥ तेवी ससार हा काल्पनिक । तेथील सुख आणि दुःख । मिथ्या केवळ मायिक । जाण निष्टंक निजभक्ता ॥ २८ ॥ दाशार्हवंशीं जन्मलासी । तू उत्तम दशा पावलासी । यालागीं ह्मणे हृषीकेशी । उद्धवासी दाशार्ह ॥ २९ ॥ जेवीं कां स्वप्नभोग जाण । स्वप्नीं सत्य मानी आपण । तेवीं ससार हा दीर्घ स्वप्न । मायिक जाण मिथ्यात्वें ॥ ६३० ॥ जागा झालिया स्वप्न वृथा । निरहंकारीं ससार मिथ्या । हे ब्रह्मज्ञानाची मुख्य कथा । जाण तत्त्वतां उद्धवा ॥ ३१ ॥ संसार तो कल्पनामात्र । आत्मा निर्विकार चिन्मात्र । जेवीं मृगजळ भरी भास्कर[11] । तेवीं ससार करी आत्मा ॥ ३२ ॥ उद्धवा तूं ह्मणशी आता । ऐकता तुझे मुखींची कथा । ससार मिथ्या तत्त्वता[12] । तरी साधनावस्था का सोसावी ॥ ३३ ॥ जेवीं वंध्यापुत्राचें लग्न । करावया कोणी न करी यत्न । का मृगजळीं बांधोनि धरण । पाट जाण कोणी काढीना ॥ ३४ ॥ तेवीं मिथ्या ससारबंधन । तेथ श्रवण मनन चिंतन । विवेक वैराग्य ज्ञान ध्यान । वृथा कां जन सोशिती ॥ ३५ ॥ उद्धवा बागुलाचें भय खोटें । परी बाळकासी सत्य वाटे । तेवीं मिथ्या ससारकचाटें । जीवीं प्रकटे वद्धता ॥ ३६ ॥ तेंचि अर्थींचा दृष्टांत । स्वयें श्रीकृष्ण सांगत । मिथ्या सांसारिक येथ । भ्रमें बाधीत भ्रांतासी ॥ ३७ ॥

अर्थे ह्यविद्यमानेऽपि ससृतिर्न निवर्तते । ध्यायतो विषयानस्य स्वप्नेऽनर्थागमो यथा ॥ ५५ ॥

विचारें पाहता मिथ्या स्वप्न । तेथील विषयसेवन । सुखदुःखें बाधिती गहन । ऐक लक्षण तयाचें ॥ ३८ ॥ स्वप्नीं पुत्रलाभ राजसन्मान । तेणे सुखें [13]ओसडे आपण । कां झालिया धनहरण । तेणे दुःखें दारुण आक्रंदे ॥ ३९ ॥ त्यासी जागें न करिता । स्वप्नसुखदुःखबाधकता । निवर्तेना सर्वथा । जाण तत्त्वता उद्धवा ॥ ६४० ॥ तेवीं विषयासक्त जन । ज्यासी अखंड विषयध्यान । ज्यांचें विषयीं सदा मन । देहाभिमान गोंवीत ॥ ४१ ॥ तयांसी[14] देखावया उपावो । जया विषयासक्ति होय वावो । येचि अर्थींचा दृष्टांत पहा वो । स्वयें सांगे देवो उद्धवासी ॥ ४२ ॥ न करिता श्रवण मनन । न साधिता विवेकज्ञान । न धरिता वैराग्य पूर्ण । भवभय जाण तुटेना ॥ ४३ ॥ ससार मिथ्या तोंडें ह्मणता । न तुटे सुखदुःखभयव्यथा । जन्ममरणादि अवस्था । अहंममता सुटेना ॥ ४४ ॥ ऐसे जे अज्ञान जन । तिहीं अवश्य करावें साधन । विवेकें वैराग्य धरिता पूर्ण । भवबंधन निवारे ॥ ४५ ॥ यालागीं उद्धवा जाण । सकळ साधनाचें कारण । जेणें हाता चढे ब्रह्मज्ञान । तें वैराग्य पूर्ण साधावें ॥ ४६ ॥ ऐक विरक्तीची मोंगी[15] । जैशी धडधडीत आगी ।

---

१ शत्रुसैन्य २ बळानें, आवेशानें ३ वर उंच ४ जखमी होऊन ५ तावडतोब ६ शहरातील मोठमोठ्या इमारतींसारखे दिसणाऱ्या मेघात ७ मोठा ८ प्रचंड, मोठा ९ (खऱ्याखोट्याचा) निर्णय, निवाडा १० यदुवंशातल्या प्रमुख ११ सूर्य १२ समस्ता. १३ पूर्णपणे भरून वाहू लागतो १४ ही ओंवी पैठणच्या प्रतींत नाहीं १५ मार्ग.

तैसे वैराग्य व्हावें अंगीं । तें प्राप्तीलागीं अधिकारु ॥ ४७ ॥ ऐसे मुमुक्षु[1] जे पुरते । परम कृपेचेनि हातें । सद्गुरु थापटोनि[2] ज्यांतें । करी अद्वैतें जागृत ॥ ४८ ॥ ज्यासी देहादिभेदपुष्टी । मिथ्या माया गुणत्रिपुटी । ब्रह्मानंदें कोंदली सृष्टी । स्वप्नवत् दृष्टीं संसारु ॥ ४९ ॥ येव्हडी ही परम प्राप्ती । वैराग्यविवेकें चढे हातीं । तेचि वैराग्य उद्धवाप्रती । स्वयें श्रीपति सांगत ॥ ६५० ॥

तस्मादुद्धव मा भुङ्क्ष्व विषयानसदिन्द्रियैः । आत्माग्रहणनिर्भातं पश्य वैकल्पिकं भ्रमम् ॥ ५६ ॥

विषयाची जे आसक्ती । ते बाधक परमार्थप्राप्ती । विषय[3] सांडीं सांडीं निश्चितीं । पैरतोनि हातीं नातळें ॥ ५१ ॥ आसक्त वृत्ति इंद्रिययोग । अतिलोलुप्यें विषयभोग । तोचि मुख्यत्वें भवरोग । यालागीं त्याग करवा ॥ ५२ ॥ विखें राधिलें[4] परमान्न । तें ग्रासमात्र हरी प्राण । विष एकदा मारक जाण । विषय पुनःपुनः मारक ॥ ५३ ॥ ह्मणसी प्रारब्धें भोग येती । ते त्यागिले केवीं जाती । विषयत्यागाची युक्ती । वैराग्यस्थिति घडे केवीं ॥ ५४ ॥ प्रारब्धें विषयभोग येती । ते साधका दुःखरूप होती । वणवा मृगें आहोळती[5] । तैशी स्थिति भोगणे ॥ ५५ ॥ व्याघ्रमुखीं सापडे गाये । तैसा भोगी चरफडीत[6] जाये । ऐसेनि अनुतापें पाहें । वैराग्य होये अनिवार ॥ ५६ ॥ वैराग्य जाहलिया धर्डफुडें । सद्गुरुकृपा हाता चढे । तेणें गुरुकृपाउजियेडें[7] । संसार उडे द्वंद्वेंसीं[8] ॥ ५७ ॥ झालिया गुरुकृपा सुगम । सर्वत्र ठसावे परब्रह्म । तेथ जन्ममरण कैंचें कर्म । भवभ्रम असेना ॥ ५८ ॥ तेथ वाती लावूनि पाहतां । संसार दिसेना मागुता[9] । जेवीं निभ्रमें पाहों जाता । न लगे हाता रज्जुसर्प ॥ ५९ ॥ भवडीचेनि वेगवशें । भिंगोरी[10] नीट उभी दिसे । तेवीं भ्रमाचेनि आवेशें । संसार भासे सत्यत्वें ॥ ६६० ॥ केवळ जो निविडें[11] भ्रम । संसार हें त्याचें नाम । येऱ्हवीं निखिल परब्रह्म । तेथ जन्मकर्म असेना ॥ ६१ ॥ ऐसें जरी झालें ब्रह्मज्ञान । तरी प्रारब्ध भोगावें गा जाण । जेवीं कुलालें[12] भाडें नें आपण । परी चक्रभ्रमण राहेना ॥ ६२ ॥ वृक्ष समूळ उपडल्या जाण । उपडिता न वचे सौंद्रपण[13] । तेवीं होताचि ब्रह्मज्ञान । प्रारब्ध जाण सोडीना ॥ ६३ ॥ त्या प्रारब्धाचिये गती । विषयभोग जरी येती । तेथ उपावो न करावा निवृत्ती । निजशांतीं साहावे ॥ ६४ ॥ विषयभोग आलियाही जाण । निजशांति धरोनि संपूर्ण । सुखें वर्तती साधुजन । विवेकसंपन्न क्षमावंत ॥ ६५ ॥ हाता आलिया निजशांती । संसार बांपुडा[14] तो किती । तेचि शांतीची स्थिती । स्वयें श्रीपति सांगत ॥ ६६ ॥ जें निजशांतीचें कल्याण । जेणें जीव पावे समाधान । तें अतिगोड निरूपण । दों श्लोकीं सांगत ॥ ६७ ॥

क्षिप्तोऽवमानितोऽसद्भिः प्रलब्धोऽसूयितोऽथवा । ताडितः संनिरुद्धो वा वृत्त्या वा परिहापितः ॥ ५७ ॥
निष्ठितो मूत्रितो वाऽज्ञैर्बहुधैवं प्रकम्पितः । श्रेयस्कामः कृच्छ्रगत आत्मनात्मानमुद्धरेत् ॥ ५८ ॥

देहाभिमानी तामस जन । अतिदुष्ट जे दुर्जन । तिहीं साधूसी करितां छळण । शांतीसैंव[15] सज्जन क्रोधी नव्हती ॥ ६८ ॥ अल्पउपद्रवीं[16] जाण । न येती क्रोधा सज्ञान । तैसे

१ मोक्षाची इच्छा करणारे २ मस्तकीं वरद हस्त ठेवून ३ विषयाप्रती ४ विषात शिजविलें ५ भाजतात, पोळतात ६ खरेंखरें, तीव्र ७ गुरुकृपेच्या प्रकाशानें ८ सुखदु खादि द्वंद्वासह ९ पुन्हा १० भिंगरी ११ दाट, गर्द, पूर्ण भ्रम हाच संसार १२ कुंभार १३ ओलेपण १४ बापुडे ते किती १५ जवळ शांती असल्यामुळें क्रोधाच्या अधीन होत नाहींत १६ अल्प पीडा झाल्यास

नव्हे अतिनिर्वाण । पीडा दारुण करितांही ॥ ६९ ॥ कायिक वाचिक मानसिक । त्रिविध पीडा देख । साधु निजशांतीं नेटक[1] । जाणोनि विवेक ते साहती ॥ ६७० ॥ उजू[2] बोलतां शुद्ध युक्ती । आक्षेपूनि हेडाविती[3] । झिडकावूनियां निर्भर्त्सिती । अपमानिती सभेसी ॥ ७१ ॥ शब्दीं शब्दानें करूनि छळ । ह्मणती दुष्ट दुर्जन दुःशीळ । अपवित्र अमंगळ । नष्ट चांडाळ हा एक ॥ ७२ ॥ ऐशा दुर्जनांच्या दुष्टोक्ती । साधु साहे निजशांतीं । ते शांतीची उपपत्ती[4] । विवेकस्थिती अवधारीं ॥ ७३ ॥ पराची जिह्वा वोठ हालती । माझ्या अंगीं ते न रुपती[5] । यालागीं क्रोध न ये चित्तीं । निजशांति ढळेना ॥ ७४ ॥ सभेसी सन्मानें पूजिता । लोटूनि घातला खालता । हाणोनियां चरणघाता[6] । नेला परता अपमानें ॥ ७५ ॥ सन्मानें जेथ पूजूं नेती । तेथ केवळ असे क्षिती[7] । अपमानें जेथ लोटिती । तेथही क्षिती तेचि पै ॥ ७६ ॥ येथ मान अपमान । कल्पना मनाची जाण । ऐसेनि विवेकें सज्जन । द्वेपीना जन निजशांतीं ॥ ७७ ॥ प्रलोभूनि नाना युक्ती । धने ठकवूनियां निर्भर्त्सिती । धनलोभ केवळ अधःपाती । त्याची निवृत्ति जिहीं केली ॥ ७८ ॥ त्यांसी निंदितांचि जाण । दोपी होइजे आपण । यालागीं क्रोधा न ये मन । शांति सपूर्ण ढळेना ॥ ७९ ॥ शुद्ध बोलती शास्त्रार्थ । अर्थ तितुका अनर्थ । त्या अनर्था जो करी निर्वृत्त । त्यातें द्वेपित ते मूर्ख ॥ ६८० ॥ सद्गुणीं दोप आरोपिती । नानापरी निंदा करिती । तेणे हित मानिती चित्तीं । तारक निश्चितीं हे माझे ॥ ८१ ॥ मातेचे जे करतळें । ते वरिवरी क्षाळिती बांह्य[10] मळ । हे जनक माझे केवळ । संबाह्य[11] मळ सकळ जिह्वाग्रें धुती ॥ ८२ ॥ ऐशियाचें करितां छळण । हितास नाडिजे आपण । कोणाचे न बोले दोपगुण । तेणें शांति जाण थोरावे ॥ ८३ ॥ चाले जेणे जीविका[12]स्थिती । धन धान्य क्षेत्र वृत्ती । छळें बळें हिरोनि नेती । तेणे चित्तीं क्षोभ नुपजे ॥ ८४ ॥ येथ लाभालाभ दैवाधीन । त्यासी देतेंघेतें तेंचि जाण । यालागीं द्वेपीना[13] जन । शांतीचा गुण न सांडी ॥ ८५ ॥ वृत्ती घेऊनि उगे नसती । अन्यायी ह्मणोनि बांधिती । एक तोंडावरी थुंकिती । एक माथां[14] मुतती अतिदुष्ट ॥ ८६ ॥ एक ताडिती पाडिती । एक नानापरी गांजिती । तरी अंगींची ढळेना शांती । विवेकें सांगाती[15] सज्जना ॥ ८७ ॥ थुंका आणि जे मूत । ते देहाचिमाजीं उपजत । देहींचें देहास लागत । क्षोभ तेथ कोण मानी ॥ ८८ ॥ थुंका आणि जें मूत । जैसें देहीं उपजे देहाचे अपत्य । देहाचें देहावरी खेळत । दुःख तेथ कोणाचें ॥ ८९ ॥ धरितां मारिता ह्मणे देख । देहो तितुका पांचभौतिक । मारिता मारिजता दोनी एक । कोणाचे दुःख कोणासी ॥ ६९० ॥ ऐशी सविवेकें ज्यासी शांती । चारी मुक्ती[16] त्याच्या दासी होती । त्याचा अकिलें[17] मी श्रीपती । यावरी प्राप्ती ते कायी ॥ ९१ ॥ तेथ केवळ जो मोक्षार्थी । तेणें सर्वस्वें पाळावी शांती । ते दुःखसागरावर्तीं । होय तारिती सुखरूप ॥ ९२ ॥ वैराग्य योग ज्ञान ध्यान । त्याचे फळ तें शांति जाण । ते शांति साधूनि सपूर्ण । आपणिया

---

१ नीट, स्थिर. २ सरळ ३ उपहास करितात ४ शांति उत्पन्न होण्याचे कारण ५ रुतत नाहींत ६ लाथानीं ७ पृथ्वी. ८ दूर ९ तळहात १० मलमूत्रादि ११ मनाचा व शरीराचा मळ १२ उदरनिर्वाहाचे साधन, वृत्ति १३ द्वेप करीत नाहीं १४ डोक्यावर १५ ब्रह्मनिष्ठाचा सोबती विवेक (नित्यानित्यविचार) असतो १६ मोक्ष १७ स्वाधीन, सेवक

आपण उद्धरिती ॥ ९३ ॥ यालागीं उद्धवा जाण । साहोनि द्वंद्वांचें काठिण्य । शांति साधूनि संपूर्ण । ब्रह्म परिपूर्ण पावावें ॥ ९४ ॥ पूर्ण ब्रह्म पावल्यापाठीं । जन्ममरणाची खुंटे गोठी । परमानंदें पडे मिठी । भवभयाची तुटी तैं होय ॥ ९५ ॥ ऐकोनि श्रीकृष्णाचे बोला । उद्धव अत्यंत चाकाटला । द्वंद्वबाध जो ऐकिला । तो नै वचे साहिला आह्मांसी ॥ ९६ ॥ ऐकिल्या नाहीं ये शांतीच्या गोष्टी । मा केवीं देखिजेल दृष्टीं । ऐशी शांति ज्याच्या पोटीं । तो पुरुष सृष्टीं नसेल ॥ ९७ ॥ मागें ऐकिली ना देखिली । ऐशी शांति त्वां कैंची काढिली । हें ऐकता तुझी बोली । भयें दचकली बुद्धि माझी ॥ ९८ ॥ ऐशी शांति ज्यासी आहे । तो मागें झाला ना पुढे होये । देवो बोलिला निजनिर्वाहें । तें दु:सह होये आह्मांसी ॥९९॥ ज्या सांगीतलिया द्वंद्वासी । तो अतिदुःसह योगियांसी । केवीं साहवे आह्मांसी । तेंचि देवासी पूसत ॥ ७०० ॥

उद्धव उवाच-यथैवमनुवुध्येय वद नो वदतावर । सुदु सहमिम मन्य आत्मन्यसदतिक्रमम् ॥ ५९ ॥
विदुषामपि विश्वात्मन् प्रकृतिर्हि बलीयसी । ऋते त्वद्धर्मनिरतान्छान्तास्ते चरणालयान् ॥ ६० ॥
इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे भगवदुद्धवसंवादे द्वाविंशोऽध्याय ॥ २२ ॥

जे सांगों जाणती वेदशास्त्रार्थी । ते वक्ते ह्मणिपती तत्त्वता । त्या वक्त्यामाजीं तुझी श्रेष्ठता । मुख्य वेदांचा वक्ता तूं होसी ॥ १ ॥ शास्त्रें लाहोनि तुझी युक्ती । तुझी तुज प्रतिपांदिती । ते परोक्षवादें थोंटावती । श्रुति 'नेति' नेति' परतल्या ॥ २ ॥ त्या तुझे मुखींच्या ज्ञानोक्ती । कृपेनें ऐकोनि कृपामूर्ती । श्रवणाचें भाग्य वानूं किती । जे ऐकती ते धन्य ॥ ३ ॥ ऐसऐशिया अतियुक्तीं । उद्धवें प्रार्थिला श्रीपती । हात जोडूनि परम प्रीतीं । ह्मणे विनंती अवधारीं ॥ ४ ॥ स्वामी बोलती अतिअगाध । हें बोलणें परम शुद्ध । माझे बुद्धीसी नव्हे बोध । पराचे अपराध कोण साहे ॥ ५ ॥ जें साहे पराचे अपराध । तेंही कठिणत्वे अतिविरुद्ध । हा दु:सह महाबोध । कैसेनि द्वंद्व साहवे ॥ ६ ॥ उत्तमें केलिया अपराधा । कोटींमाजी साहे एकादा । परी नीचाची विरुद्ध बाधा । कोणीही कदा न साहे ॥ ७ ॥ ज्याचें न व्हावे दर्शन । ज्यासी करूं नये गमन । त्यांचे मस्तकीं वाजता चरण । साहेल कोण गोविंदा ॥८॥ ज्याचा निःशेष जाय प्राण । तोचि साहे हें कठिण । जो होय सचेतन । त्यासी सर्वथा जाण न साहवे ॥ ९ ॥ इतराची कायसी कथा । सज्ञान जे कां तत्त्वता । तेही अतिक्रमू न साहती अल्पता । मा अपमानता कोण साहे ॥ ७१० ॥ क्रोध जाहला कपिलमहामुनीसी । तेणें भस्म केलें सगरासी । नारदें कुबेरपुत्रासी । वृक्षत्वासी आणिले ॥११॥ दुर्वासाची सागता गोठी । त्याची कथा आहे मोठी । कोप आला शृंगीचे पोटीं । मेल्या सर्पासाठीं शापिलें ॥ १२ ॥ मुख्यत्वें शांति सनकादिकासी । द्वारीं आडकाठी केली त्यासी । वैकुंठीं क्षोभूनि आवेशीं । जयविजयासी शापिलें ॥ १३ ॥ सज्ञानाची ऐशी स्थिती । मा इतरांची कोण गणती । परापराधसहनशांती । दुर्लभ त्रिजगतीं गोविंदा ॥ १४ ॥ प्रकृति निजगुणीं सबळ । ते अल्पें क्षोभवी तत्काळ । साधु सज्जन केवळ ।

१ शीतउष्ण, सुखदु ख, इत्यादि द्वंद्वांचा कठिणपणा २ चकित झाला ३ साहिला जात नाहीं, सहन होत नाहीं ४ मग ५ ठामपणें, निश्चयानें ६ ह्मटले जातात ७ वर्णन करितात, सागतात ८ असमर्थ होतात ९ तें नव्हे, तें नव्हे, ह्मणून श्रुति मागें परतल्या १० कानानें ११ अति १२ अत्यंत सहनशीलतेमुळें १३ पीडा १४ त्याची लाथ बसली असतां १५ सोशी १६ शृंगीऋषी, यानेंच परीक्षितीला शाप दिला १७ दुसऱ्याचे अपराध सहन करणारी शांती

करी विकळ अशांती ॥ १५ ॥ ज्यासी तुझी पूर्ण भक्ति जडे । ज्यासी तुझी पूर्ण कृपा जोडे । जो तुझे चरणीं अखंड जोडे । त्यासीच घडे हे शांती ॥१६॥ तूं विश्वात्मा त्रिजगतीं । चोरी न चले तुजप्रती । मज ही द्वंद्वें न सोहवती । तूंही श्रीपति जाणसी ॥१७॥ परम पावन निजशांती । अतिनिंद्य ते अशांती । ऐसें व्याख्यान जे ज्ञाते करिती । तेही न साहती द्वंद्वातें ॥१८॥ द्वंद्वें दुःसह सर्वार्थी । तेथें माझा पाड किती । एवं द्वंद्वसहिष्णुतेची युक्ती । मज कृपामूर्ति सांगावी ॥ १९ ॥ सकल साधनें वश्य होती । परी हे सहिष्णुता न ये चित्तीं । ते मी लाभें निजशांती । ऐशी कृपा निश्चितीं करावी ॥ ७२० ॥ मी शांतीचें लाभें कल्याण । ऐशी कृपा करावी परिपूर्ण । ह्मणोनि धरिले श्रीचरण । उद्धवें आपण निजभावें ॥ २१ ॥ ऐकोनि उद्धवाची विनंती । संतोषला कृपामूर्ती । जेवीं चातकाचिया तृषार्तीं । गर्जोनि त्रिजगती निववी मेघ ॥ २२ ॥ तेवीं भक्तवचनासरिसा । उल्हासला कृष्ण कैसा । उद्धवाचिया निजमानसा । शांतीचा ठसा घालील ॥ २३ ॥ उद्धवप्रश्नाचे प्रत्युत्तर । उदार सुंदर गुणगंभीर । उघडोनि शांतीचे भांडार । स्वयें शार्ङ्गधर सांगेल ॥ २४ ॥ नवल सांगती ते ठेव । युक्तिचातुर्यवैभव । निजशांतीस पडे खेंव । ऐसे अपूर्व सांगेल ॥ २५ ॥ श्रीकृष्णमुखीच्या ज्ञानोक्ती । ऐकतां स्वयंभ प्रकटे शांती । ते ऐकावया उद्धव चित्तीं । जाहला निश्चितीं सावध ॥ २६ ॥ जेवी गजग्रहणाविखीं पंचानन । साटोप धरी आपण । तेवी शांति साधावया जाण । सावधान उद्धव ॥२७॥ जळीं तळपताचि मासा । कंवडा झेलूनि ने आकाशा । तेवीं शांतीचिया आमिषा । उद्धव तैसा तळपत ॥ २८ ॥ तें भिक्षुगीतनिरूपण । पुढिले अध्यायीं श्रीकृष्ण । निजशांति वाणे संपूर्ण । तेंचि लक्षण सांगेल ॥ २९ ॥ ज्यांसी परमार्थाची चाड । तिंहीं सांडूनि साधनकवाड । शांतिसाधनीं श्रद्धा वाड । अतिदृढ राखावी ॥३०॥ श्रीकृष्ण सांगेल शांति पूर्ण । उद्धव तया अर्था सावधान । एका विनवी जनार्दन । श्रोता अवधान मज द्यावें ॥ ७३१ ॥ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे एकादशस्कंधे श्रीकृष्णोद्धवसंवादे एकाकारटीकायां द्वाविंशतितमोऽध्यायः ॥ २२ ॥ ॥ अध्याय ॥ २२ ॥ श्लोक ॥ ६० ॥ ओंव्या ॥७३१॥

अध्याय तेविसावा.

श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥ ॐ नमो सद्गुरु विश्वरूप । विश्वा सबाह्य तूं चित्स्वरूप । तुझें निर्धारिता रूप । तूं अरूप अव्यय ॥१॥ चराचर जे सावेव । ते तुज अरूपाचे अंवेव । जीवशिव हे तुझी मांव । अद्वयवैभव पैं तुझें ॥२॥ घृतपुतळी दिसे साकार । घृतपणें ते निराकार । तैसा तू अव्यय अक्षर । जगदाकार भाससी ॥३॥ ठसावले जे दिसे जग । निर्धारितां तुझें अंग । अंग पाहता तूं अनंग । अनंगाचा मांग तुजमाजीं नाहीं ॥ ४ ॥ देखिजे तें तूं नव्हसी । नव्हे तें तूंचि होसी । होणें न होणें नाहीं तुजपाशी । ऐसा तू जगासी जगद्गुरू ॥ ५ ॥

---

१ वरी २ सोसवत नाहींत ३ पवा, ठेवा ४ द्वंद्वें सहन करण्याची शक्ति ५ भक्ताच्या वचनाबरोबर ६ अनुभव. ७ आलिंगन, मिठी ८ हत्तीला कवजात आणण्यासाठीं ९ सिंह १० एक पक्षी ११ तप, यज्ञ, हठयोग, इत्यादि साधनें हींच दारें, साधनाचा माग १२ मोठी. १३ आतबाहेर. १४ साकार, मूर्तिमत १५ अवयव १६ माया १७ तुपाची बाहुली १८ अविनाशी १९ पाहतां, निश्चित करिता २० कामाचा. २१ मार्ग, पत्ता, मागमूस, लवलेश.

शब्द तुजहोनियां दूरी । तूं शब्दा सबाह्य अतरीं । बोलका तूं चराचरीं । वेदशास्त्रीं तूं वक्ता ॥ ६ ॥ उसापासूनि गोडी दिसे । उंसा सबाह्य गोडीचि असे । गोडियेमाजी ऊस नसे । वेदासी तुज तैसें सौजन्य ॥ ७ ॥ वेदाचा वक्ता तूंचि होसी । वेदीं प्रतिपादिजे तुह्मासी । शेखीं वेदांसी नाकळसी । निःशब्दवासी गुरुराया ॥ ८ ॥ जेवीं कां निःशब्द अनाहतध्वनी । असे ध्वनिमात्रीं मिळूनी । तो अनाहत वाजविजे जनीं । ऐसे नाही कोणी वाजंत्र ॥ ९ ॥ तेवीं तूं वेदाचा वक्ता । सकळ शास्त्रा युक्तिदाता । परी वेदशास्त्रार्थसमता । तुज तत्त्वतां न बोलवे ॥ १० ॥ ह्मणों तूं केवळ निःशब्द । तंव निःशब्द आणि सशब्द । हाही मायिक अनुवाद । तूं एवंविध न कळसी ॥ ११ ॥ तूं न कळसीचि तत्त्वता । ऐशिया युक्तींचा तूंचि विज्ञाता । ज्ञाताचि हें जव स्थापू जाता । तंव अज्ञानता असेना ॥ १२ ॥ जेथ अज्ञानता नाहीं । तेथ ज्ञातेपण कैंचें कायी । हो का मुख्यत्वें नोवरी नाहीं । तै नोवरा पाहीं ह्मणे कोण ॥ १३ ॥ तूं ज्ञाता ना अज्ञाता । तूं बोलता ना नबोलता । तूं बहु ना एकुलता । तुझी अलक्ष्यता लक्षेना ॥ १४ ॥ तूं निःशब्द निर्विकार । तूं निर्गुण निरहंकार । हेंही ह्मणता पडे विचार । तूं जगदाकार जगदात्मा ॥ १५ ॥ जगदाकारें तूं प्रसिद्ध । तेथ कोणाचे कोणा बाधे द्वंद्व । पर नाही मा परापराध । अतिविरुद्ध कोणासी ॥ १६ ॥ यापरी सद्गुरुनाथा । तुझे चरणीं द्वंद्वसमता । तेणे समसाम्यें निजकथा । श्रीभागवता चालविसी ॥ १७ ॥ तेंचि श्रीभागवतीं । बाविसावे अध्यायाअंतीं । उद्धवे पुशिलें निजशाती । द्वंद्वसमाप्तिउपावो ॥ १८ ॥ उद्धवे प्रश्न केला चांड । जेणें ब्रह्मज्ञानाची पुरे चाड । तो श्रीशुकासी लागला गोड । तेणें पुरे कोड परीक्षितीचें ॥ १९ ॥ ऐकोनि उद्धवाची प्रश्नोक्ती । शुक सुखावला आनंदस्फूर्ती । तो ह्मणे सावध परीक्षिती । तुष्टला श्रीपति उद्धवासी ॥ २० ॥ ब्रह्मज्ञानाची निर्वाणस्थिती । ते जाण पा मुख्यत्वें शाती । ते उद्धवें पुशिली अतिप्रीतीं । तेणे श्रीपति संतोषला ॥२१॥ तो शाति आणि निवृत्ती । सागेल चौ अध्यायोक्ती । ऐक राया परीक्षिती । ते मी तुजप्रती सागेन ॥ २२ ॥ ऐकें पाडवकुळदीपका । कौरवकुळीं कुळतिलका । तूं शातीसी अधिकारी निका । निजात्मसुखा साधकू ॥ २३ ॥ साधावया ब्रह्मप्राप्ती । तू त्यक्तोदकें श्रवणार्थी । यालागीं शाति आणि निवृत्ती । ऐक नृपति हरि सागे ॥ २४ ॥ तेविसावे अध्यायीं निरूपण । दुर्जनीं क्षोभविलें मन । त्या मनासी ये क्षमा पूर्ण । तेंचि श्रीकृष्ण सागेल ॥ २५ ॥ भिक्षुगीतसरक्षण । तें मनोजयाचें लक्षण । प्रकृतिजयाचे निरूपण । सागेल सपूर्ण चोविसावा ॥ २६ ॥ सागोनि त्रिविध त्रिगुण । परी लक्षविलें निजनिर्गुण । हें गुणजयाचें निरूपण । सुलक्षण पचविसावा ॥ २७ ॥ सव्विसावा अध्यावो येथ । तो धडधडीत विरक्त । सांगोनिया ऐलंगीत । स्त्रियादि समस्त विषयत्यागू ॥ २८ ॥ गुण

१ तुजहून २ ताडण केल्यावाचून वाजविता येतो तो ध्वनि अनाहत (न आहत) खरा ३ शास्त्रार्थनिर्धारसागता ४ शक्त ५ बोलविता. ६ द्वद्वाचा ह्मणजे द्वैतबुद्धीचा नाश जेणेंकरून होईल तो उपाय ७ महत्त्वाचा ८ आनंदमूर्ति ९ ब्रह्मज्ञानाची पराकाष्ठा ह्मणजे शाति होय १० कुलनायका ११ चागला, खरा, योग्य १२ श्रवण करण्याचा ज्यानें सकल्प केला आहे असा १३ तुजप्रति सागेन १४ सहनशीलता, वैराग्य १५ कारण १६ स्वभावजय कसा करावा हें चोविसाव्या अध्यायावरून समजेल १७ बुधापासून इलेच्या ठायीं झालेला जो पुरुरवा त्याचें गीत

विषय प्रकृति मन । या चहूंचें समाधान । चहूं अध्यायीं विशद जाण । स्वमुखें श्रीकृष्ण सांगेल ॥ २९ ॥ यापरी परीक्षितीस जाण । करोनियां सावधान । श्रीशुकयोगींद्र आपण । कथालक्षण निरूपी ॥ ३० ॥

बादरायणिरवाच–स एवमाशसित उद्धवेन भागवतमुख्येन दशार्हमुख्य ।
समाजयन् भृत्यवचो मुकुन्दस्तमाबभाषे श्रवणीयवीर्यं ॥ १ ॥

शुक ह्मणे परीक्षिती । ऐकोनि उद्धवाची विनंती । वचनें संतोपला श्रीपती । तो उद्धवाप्रती संबोधी[1] ॥ ३१ ॥ कोटि जन्मांतीं केवळ । द्विजत्व पाविजे सुकुळ । हें महापुण्याचें निजफळ । तेंचि निष्फळ हरिभक्तीविणे ॥ ३२ ॥ सदा सफळ आंब्याचा रुख[2] । त्यावरी उपजे कांवरुख[3] । तो सफळहि निष्फळ देख । तैसे उत्तम लोक भजनेंवीण ॥ ३३ ॥ ते स्थिति नाही उद्धवापासीं । उत्तम जन्म यादववंशीं । सभासदता[4] आल्याही हातासी । श्रीमदासी भुलेचिना[5] ॥ ३४ ॥ झालियाही राज्यसपत्ती । जो विसवेना भगवद्भक्ती[6] । भागवतमुख्यत्वाची प्राप्ती । त्यासीच निश्चितीं महाराजा ॥ ३५ ॥ सगुण सुंदर पतिव्रता । अनुकूल मिळालिया कांता । जो विसवेना भगवत्पदा[7] । भागवतमुख्यता त्या नांव ॥३६॥ इंहीं गुणीं अतियुक्त । विवेकेंसीं अतिविरक्त । श्रीकृष्णचरणीं अनुरक्त । मुख्य भागवत उद्धवू ॥ ३७ ॥ वयें धनें जें श्रेष्ठपण । तें श्रेष्ठत्व अतिगौण । भगवत्प्राप्ती ते श्रेष्ठ जाण । तेणे भाग्यें परिपूर्ण उद्धवू ॥ ३८ ॥ जो श्रीकृष्णाचा विश्वासी[8] । श्रीकृष्ण ऐकांत[9] करी ज्यासी । गुह्य ज्ञान सांगे ज्यापाशीं । त्याच्या भाग्यासी केवीं वानूं ॥ ३९ ॥ परब्रह्म जें का साक्षात । जें उद्धवासी झालें हस्तगत । त्याच्या बोलांमाजीं[10] वर्तत । भाग्यें भाग्यवंत तो एक ॥ ४० ॥ उद्धवभाग्य वानित वानित । शुक झाला सद्गदित । स्वानंदें वोसडला तेथ । ठेला तटस्थ[11] महासुखें ॥ ४१ ॥ उद्धवभाग्याचा उद्रेकें[12] । सांगतां वोसंडला[13] श्रीशुक । तें देखोनि कुरुनायक[14] । जाहला आत्यंतिक विस्मित ॥ ४२ ॥ ज्याचें निजभाग्य सांगतां । श्रीशुकासी होतसे अवस्था[15] । उद्धव भाग्याचा तत्त्वतां । मजही सर्वथा मानला ॥ ४३ ॥ तंव शुक ह्मणे रायासी । परम भाग्य तें उद्धवासी । तेणें विनवितां हृषीकेशी । वचनमात्रेंसीं तुष्टला ॥ ४४ ॥ उद्धवासी शातीची चाड । तो प्रश्न श्रीकृष्णासी झाला गोड । त्याचें पुरवावया कोड[16] । निरूपण वाड सांगेल ॥ ४५ ॥ परम शांतीचा अधिकारी । तूंचि एक निजनिर्धारीं । ऐसे उद्धवप्रेमपुरस्करीं[17] । शांति श्रीहरि[18] सागत ॥ ४६ ॥

श्रीभगवानुवाच–बार्हस्पत्य स वै नात्र साधुर्वै दुर्जनेरितै । दुरुक्तैर्भिन्नमात्मान य समाधातुमीश्वर ॥ २ ॥

उद्धवा तूं जें बोलिलासी । मीही सत्य मानीं त्यासी । दुर्जनीं केल्या अपमानासी । सहावया कोणासी शाति नाही ॥ ४७ ॥ देव पादुका वाहती शिरसीं । मुख्य इंद्र लागे ज्याच्या पायांसी । अष्ट महासिद्धि ज्याच्या दासी । ब्रह्मज्ञान ज्यापाशीं वचनांकित[19] ॥४८॥ ऐसा देवगुरु बृहस्पती । त्याचा शिष्य तूं विवेकमूर्ती । यालागीं शातीच्या साधक युक्ती । तूंचि निश्चितीं जाणसी ॥ ४९ ॥ शाति आंकळावया[20] उद्धवासी । आदरें सत्कारी हृषी-

---

१ उपदेशी २ वृक्ष ३ बाडगूळ ४ सभ्याचा अधिकार ५ साढीत नाहीं ६ भक्तिमार्गास ७ सप्रेम तत्पर ८ विश्वासपात्र ९ सग्रमसलत १० वचनात ११ मूक, शब्दरहित १२ अतिशय १३ प्रेमरसानें तुडुंब भरला १४ परीक्षिति १५ उत्कंठा, उत्सुकता, गहिंवर १६ आवड. १७ उद्धवाच्या प्रेमाचा पुरस्कार करून १८ स्वये १९ बदी होऊन राहतें. २० शांतिरहस्य कळावें ह्मणून.

केशी । अनुमोदूनि त्याचें बोलासी । शुद्ध शांतीसी हरि सांगे ॥ ५० ॥ निंदा अवज्ञा हेळण । दुर्जनीं केलिया अपमान । हें साहे तो ईश्वर जाण । निजबोधें पूर्ण तो सद्रूप ॥५१॥ ज्यासी सर्वभूतीं निजात्मता । दृढ बाणलीसे तत्त्वता । तो दुर्जनाचिया घाता । साहे सर्वथा यथासुखें ॥५२॥ जो स्वयें होय अवघें जग । त्यासी लागतां उपद्रव अनेग । उठेना क्रोधाची लगबग । साहे अनुद्वेगें यथासुखें ॥ ५३ ॥ निजांगीं लागतां निजकर । नुठी क्रोधद्वेषाचा उद्गार । निजात्मता जो देखे चराचर । शांति त्याचें घर स्वयें रिघे ॥ ५४ ॥ उद्धवा ऐसा ज्यासी निजबोधू । त्यासी ह्मणिजे सत्य साधू । तोचि साहे पराचा अपराधू । शांतिशुद्धू तो एक ॥ ५५ ॥ नेणोनिया निजबोधातें । इतर जे सज्ञान ज्ञाते । ते न साहती द्वंद्वांतें । ऐक तूतें सांगेन ॥ ५६ ॥

न तथा तप्यते विद्धः पुमान्बाणैः सुमर्मगैः । यथा तुदन्ति मर्मस्था ह्यसतां परुषेषवः ॥ ३ ॥

तिखयाचे अतितिख बाण । जेणे घायें होती विकळ प्राण । त्याहूनि दुर्जनाचे वाग्बाण । अधिक जाण रुपती ॥ ५७ ॥ लोहाचे बाण जेथ लागती । तेचि अंगें व्यथित होती । परी वाग्बाणाची अधिक शक्ती । घायें भेदिती पूर्वज ॥ ५८ ॥ लोहबाणाचे लागलिया घाये । ते पानेंपाल्या व्यथा जाये । परी वाग्बाण रुपल्या पाहें । तें शल्य राहे जन्मांत ॥ ५९ ॥ वर्मस्पर्शाचे वासटे जाण । विंधितां निंदेचे वाग्बाण । तेणें भेदिताचि अंतःकरण । सर्वांगीं पूर्ण भडका उठी ॥ ६० ॥ दुर्जनाचिया दुरुक्ती । अपमानाची उद्धती । साहावयालागीं शांती । नव्हे निश्चितीं प्राकृतां ॥ ६१ ॥ ऐशिया रीतीं यथोचित । उद्धवाचें मनोगत । सलक्षूनि श्रीकृष्णनाथ । शांतीचा निश्चितार्थ सांगों पाहे ॥ ६२ ॥ पूर्वी सांगीतलें निजशांतीसी । वेगीं साधीं ह्मणे उद्धवासी । ते अटक वाटेल तयासी । अतिसंकोचासी पावेल ॥ ६३ ॥ होतें उद्धवाचे मानसीं । हे शांति असाध्य सर्वांसी । हें जाणोनियां हृषीकेशी । सांगे इतिहासेंसीं भिक्षुगीत ॥ ६४ ॥

कथयन्ति महत्पुण्यमितिहासमिहोद्धव । तमहं वर्णयिष्यामि निबोध सुसमाहितः ॥ ४ ॥

अशांतिक्षोभाचे चित्तमळ । क्षाळावया जी तत्काळ । इतिहासगंगा केवळ । अतिनिर्मळ कृष्णोक्ती ॥ ६५ ॥ श्रीकृष्णवदनब्रह्माद्रीं । श्रीभागवतऔदुंबरीं । जन्मली शांतिगोदावरी । निजमूळाकारीं निर्मळ ॥ ६६ ॥ ते गुप्त ओघें नारदगती । उद्धवगंगाद्वारीं व्यासोक्ती । तेचि शुकमुख कुशावर्तीं । प्रकटे अवचितीं पवित्रपणें ॥ ६७ ॥ तया पवित्र ओघाचिये गती । श्रद्धाधृती समरसें भक्ती । प्राची अरुणा वरुणा सरस्वती । हे संगमप्राप्ती जेथ होय ॥ ६८ ॥ तेणें शांतिगंगेची स्थिती । भरूनि उथळे अतिउन्नती । तेथ

---

१ आपलेंच स्वरूप ह्मणजे आत्मरूप जो सर्वभूतांच्या ठायीं पाहतो २ दुःखावाचून, चित्तक्षोभावाचून ३ पोलादाचे सिरट बाण, पोलादी तीव्र बाण ४ मर्मभेदक कठोर घायें ५ वनस्पती वगैरे औषधींनीं ६ मरणापर्यंत ७ विषानं माखलेलें, विषानं भरलेलें, विषदिग्ध "तया द्वेषाचेनि काळकूटें । वासटोनि निखटें । कुबोलाचीं सदटें । सुति कांडें"—ज्ञानेश्वरी अध्याय १६-४०४ ८ बरोबर लक्षांत घेऊन ९ अटकल १० एका संन्याशानें गायिलेले तत्त्वविचार ११ काम क्रोधादिकांनीं क्षुब्ध आशा १२ श्रीकृष्णमुख हाच कोणी ब्रह्मपर्वत, त्यावर भागवतरूप औदुंबरवृक्षाखालीं शांतिगोदावरी जन्मास आली १३ कुशावर्त हें तीर्थ त्र्यंबकेश्वरीं आहे, तेथें गोदावरी प्रकट झाली अशी कथा आहे १४ श्रद्धा, धृति भक्ति याच अरुणा, वरुणा, सरस्वती, त्यांचा मिलाफ. १५ शांतिगंगा दुथडी भरून वाहते.

श्रवणार्थी वुडी देती । ते पवित्र होती निजक्षमा ॥ ६९ ॥ ते शांतिगंगा अतिविख्यात । उद्धव करावया पुनीत । प्रकट करी श्रीकृष्णनाथ । भिक्षुगीतविन्यासें ॥ ७० ॥

केनचिद्भिक्षुणा गीतं परिभूतेन दुर्जनैः । स्मरता धृतियुक्तेन विपाकं निजकर्मणाम् ॥ ५ ॥

उद्धवा कोणी एक संन्यासी । दुर्जनीं उपद्रवितां त्यासी । ह्मणे क्षयो होय दुष्टकर्मांसी । येणे संतोषें मानसीं क्षमावंत ॥ ७१ ॥ आपुले अगींचे मळ । पुढिलीं क्षाळितां सकळ । जो क्रोधेंसी करी तळमळ । तो मूर्ख केवळ आत्मघाती ॥ ७२ ॥ लोक ह्मणती ज्यासी दुर्जन । संन्यासी ह्मणे ते माझे स्वजन । माझे दोषांचें निर्दळण । यांचेनि धर्में जाण होतसे ॥ ७३ ॥ संमुख कोणी निंदा करिती । तेणें अत्यंत सुखावे चित्ती । ह्मणे मज तुष्टला श्रीपती । पापाची निष्कृति सहजें होय ॥ ७४ ॥ ऐसेनि विवेकें तत्त्वतां । शांतीसी ढळों नेदी सर्वथा । चढोनि निजधैर्याचे माथां । गायिली गाथा ते ऐक ॥ ७५ ॥ उद्धवासी ह्मणे श्रीकृष्णनाथ । ये अर्थी होईं सावचित्त । अतिलोभी तो अतिविरक्त । झाला तो वृत्तांतसांगेन ॥ ७६ ॥

अवन्तिषु द्विज कश्चिदासीदाढ्यतमः श्रिया । वार्तावृत्तिः कदर्यस्तु कामी लुब्धोऽतिकोपनः ॥ ६ ॥

माळवदेशी अवंतिनगरी । तेथ ब्राह्मण वसे गृहद्वारीं । कृषिवाणिज्य वृत्तीवरी । जीविका करी निरंतर ॥ ७७ ॥ गांठीं धनधान्यसमृद्धी । अमर्याद द्रव्यसिद्धी । परी अतिशयें कृपणबुद्धी । पोटाही त्रिशुद्धी न खाय ॥ ७८ ॥ पोटा सदा खाय कदन्न । तेही नाहीं उदरपूर्ण । तेथ स्त्रीपुत्रादि दासीजन । जठरतर्पण न पावती ॥ ७९ ॥ न करी नित्यनैमित्य । स्वप्नीं नेणे धर्मकृत्य । देव ब्राह्मण अतिथी तेथ । सदा जात पराङ्मुख ॥ ८० ॥ कवडी एक लाभू पाहे । तै मातापित्यांचे श्राद्ध आहे । तें साडूनि अंत्यजगृहा जाये । न मनी भये स्पर्शाचे ॥ ८१ ॥ मी उत्तम हा हीनवर्ण । हे धनलोभें गिळी आठवण । हाता येता देखोनि धन । स्वीकारी अन्न पतिताचे ॥ ८२ ॥ धनकामासाठीं देख । न मनी पाप महादोख । कवडीच्या लोभें केला मूर्ख । नाठवे नरकमहापातू ॥ ८३ ॥ यापरी तो कर्मभ्रष्ट । अकर्म करी क्रियानष्ट । अतिवंचक महाशठ । केवळ नष्ट धनलोभी ॥ ८४ ॥ त्या धनलाभाचा अवरोधू । होता देखोनि खवळे क्रोधू । गोहत्यादि ब्रह्मवधू । करावया सिद्धु स्वयें होय ॥ ८५ ॥ धनकामीं क्रोधाची वस्ती । धनापाशीं पापें असती । धनलोभीं ज्याची स्थिती । कदर्यवृत्ति त्या नाव ॥ ८६ ॥ ऐसे धन साचिलें फाडोवांडें । त्याचाही व्यय जे करणे पडे । तैं प्राणांतचि येऊनि घडे । विचार पुढे असेना ॥ ८७ ॥ वानराचे गाल्लींचे चणे । हाता न येती जिता प्राणे । तैसा द्रव्याचा व्ययो करणें । तेंचि मरणें कदर्या ॥ ८८ ॥

ज्ञातयोऽतिथयस्तस्य वाङ्मात्रेणापि नार्चिताः । शून्यावसथ आत्मापि काले कामैरनर्चितः ॥ ७ ॥

घरींचा भात वेंचेल कांहीं । यालागीं वैश्वदेव करणें नाहीं । तेथ अतिथि आलिया पाहीं । कोणे समयीं कोण पूजी ॥ ८९ ॥ अतिथि आलिया जाण । ऐसे बोल बोले

१ भिक्षुगीताच्या वर्णनानें २ समोर ३ नाश, निवृत्ति ४ गाणें ५ सावध ६ ऐका. ७ माळव्यात ८ उज्जनीमध्यें ९ शेतवाडी आणि व्यापार करून निर्वाह करीत असे १० हलकें, वाईट अन्न ११ पोटभर १२ उपाशी परत जात १३ विटाळाची क्षिति बाळगीत नसे १४ मोठा ठक १५ अडथळा १६ कृपणपणा १७ अनेक फाडी मांडून ज्ञानेश्वरी ९ ४३,१३ ५४० १८ गालांतले.

आपण । जे वचनमात्रें जाती प्राण । त्यासी मागे कोण अन्नोदक ॥ ९० ॥ देखोनि त्याचिया घरासी । ब्रह्मचारी नित्य उदासी । आशा त्यजिली सन्यासीं । जेवीं राजहंसीं गोमय ॥ ९१ ॥ भिकारी सांडिलें त्याचें द्वार । अतिथीं डावलिलें निरंतर । पाहुणा दूरी पाहे विढार । निराशी पितर सर्वदा ॥ ९२ ॥ दारा न ये कोरान्नकर । घर सांडूनि गेले उंदीर । काउळी वोसडिले ते घर । चिडियां साचार न मिळे दाणा ॥ ९३ ॥ मुग्यांसी पडे नित्य लंघन । तिंहीं धरिलें विढार आन । पोटें ना खाय जो आपण । तेथ कथा कोण इतराची ॥ ९४ ॥ अत्यंत भूक लागल्या पोटीं । चणेही न खाय जगजेठी । तेथ कायसी सेवकांची गोठी । कावलीं पोटीं स्त्रीपुत्रें ॥ ९५ ॥ जें वमन घडे त्यासी । तें न करी फळाहारासी । अधिक वेचू कोण सोशी । यालागीं उपवासीं स्वयें पडे ॥ ९६ ॥ तेथ कुळगुरूचा सन्मान । कुळधर्म गोत्रजभोजन । व्याही जावई यांचा मान । धनलोभी जाण कदा न करी ॥ ९७ ॥ ऋतुकाळें फळें येती पूर्ण । त्यासीं दृष्टिभेटी हाटीं जाण । परी जिह्वेसीं आलिंगन । प्राणांतीं आपण हों नेदी ॥ ९८ ॥ मातेचें स्तनपान सेविलें । तेंचि क्षीर रसना चाखिलें । पुढें दूधचि वर्जिलें । व्रत धरिलें धनलोभें ॥ ९९ ॥ रस रसनेचें माहेर । तेणेंवीण ते गांदली थोर । धनलोभ अतिनिष्ठुर । करिता करकर भेटों नेदी ॥ १०० ॥ वस्त्रें मळकीं अतिजीर्ण । मस्तक सदाचा मलिन । मुखीं वांस निघती जाण । स्वप्नींही पान न खाय ॥ १ ॥ सण वार दिवाळी दसरा । तें जुने जोंधळे धाडी घरा । अन्नेंवीण पीडी लेकुरा । कदर्यु खरा या नांव ॥ २ ॥ धनलोभी धर्महीन । देखोनि कदर्युवर्तन । विमुख झाले स्वजन । तेंचि निरूपण हरि सांगे ॥ ३ ॥

दु शीलस्य कदर्यस्य द्रुह्यन्ते पुत्रबान्धवा । दारा दुहितरो भृत्या विषण्णा नाचरन् प्रियम् ॥ ८ ॥

नाहीं स्वधर्मीं निजशीळ । दानधर्म खुंडी सकळ । अत्यंत धनलोभी केवळ । त्यासी दुःशीळ बोलिजे ॥ ४ ॥ अन्नआच्छादनेंवीण । कुटुंबेंसहित आपण । जो कदर्थवी निजप्राण । कदर्यु पूर्ण त्या नाव ॥ ५ ॥ कदर्यु नरासी तंव देख । मुख्य स्त्री होय विमुख । स्वजन आणि सेवक । पुत्रही पराङ्मुख होती त्यासी ॥ ६ ॥ आपले जे का सखे बंधू । तेही करूं लागती विरोधू । द्रव्यविभागाचा संबंधू । कलह सुबद्धू आरंभे ॥ ७ ॥ गाठीं असोनि अमित धन । न करी माहेरसणबोळवण । कन्या क्षोभोनिया जाण । शाप दारुण त्या देती ॥ ८ ॥ गोत्रज सदा चिंतित । हा मरे तैं जेवूं दूधभात । आप्त ते झाले अनाप्त । अवघे अनहित वांछिती ॥ ९ ॥ जयाचिया द्रव्यासी जाण । नाहीं धर्माचें संरक्षण । तें काळेंचि होय क्षीण । तेंचि लक्षण हरि सांगे ॥ ११० ॥

तस्यैव यक्षवित्तस्य च्युतस्योभयलोकत । धर्मकामविहीनस्य चुक्रुधु पञ्च भागिन ॥ ९ ॥

खाय ना जेवी ना लावी हात । ठेव्यापाशीं जैसें भूत । तैसें याचें यक्षवित्त । असे राखत ग्रहो जैसा ॥ ११ ॥ केवळ धर्मकामरहित । धनलोभी जैसें भूत । त्या नाव बोलिजे

---

१ बोलण्यानेंच २ शेण ३ दार, घर ४ सांडिलें ५ बिऱ्हाड ६ चिमण्यांना ७ सत गाळून असून ८ त्रासून गेलीं, काजळी पोटीं स्त्रीपुत्रा. ९ फक्त बाजारात तीं डोळ्यानीं पाहत असे । १० गांजली ११ पाण. १२ तोडून टाकी (पूर्वापार चालत आलेला दानधर्म बंद) १३ त्रासवी १४ शत्रु, द्वेष्टे १५ समंध किंवा भूत जसें ठेवा राखण्याचें काम करितें त्याप्रमाणें याचें काम होतें ।

यक्षवित्त । जीवाहून आप्त अर्थ मानी ॥ १२ ॥ स्वशरीरीं भोग नाहीं जाण । तेणें इह लोक झाला शून्य । नाहीं स्वधर्मकर्म पंचयज्ञ । परलोक शून्य तेणें झाला ॥ १३ ॥ यज्ञाचे पंच विभागी । यज्ञभाग न पवे त्यांलागीं । ते कोपोनिया पंचविभागी । वित्तनाशालागीं उद्यत ॥ १४ ॥ पावोनि ब्राह्मणजन्म वरिष्ठ । धनलोभें स्वधर्मनष्ट । तो होय उभय लोकीं भ्रष्ट । पावे कष्ट कृपणत्वे ॥ १५ ॥ करितां अतिआयास । जोडला अर्थ बहुवस । त्यासी अधर्में आला नाश । तोही विलास हरि सांगे ॥ १६ ॥

तद्रव्यध्यानविलसत्पुण्यस्कन्धस्य भूरिद । अर्थोऽप्यगच्छन्निधनं बह्वायासपरिश्रमः ॥ १० ॥

पंचयज्ञदेवता सकळ । येणें उपेक्षिल्या केवळ । तिंहीं द्रव्यलाभाचें मूळ । पुण्यक्षयें[1] तत्काळ छेदिलें ॥ १७ ॥ द्रव्यप्राप्तिपुण्यदिवाकर[2] । अस्तमाना गेला तो भास्कर । मग द्रव्यलाभाचा अंधकार । अधर्में थोर दाटला ॥ १८ ॥ प्रयासें संचिली संपत्ती । तिसी अधर्म आधाराची ये राती । क्षोभल्या पंचधा यज्ञमूर्ती । पंचधा पावती महानाश ॥ १९ ॥ जो सुखी न करी कुटुंबालागीं । जो निजात्मा निववीना नाना भोगीं । जो द्रव्य न वेची धर्मालागीं । त्यासी पंचविभागी ऊठती ॥ १२० ॥ दायादें[3] चोर राजा आगी । अधर्में रोग संचरे अंगीं । हे पांचजण विभागी । द्रव्यनाशालागी पावती ॥ २१ ॥ नाहीं द्विजपूजा श्रद्धायुक्त । नाहीं लौकिकक्रिया उचित । नाहीं दानादि धर्म वेदोक्त । द्रव्यक्षयो तेथ आवश्यक ॥ २२ ॥ जेथ नाहीं वडिलांसी सन्मान । जेथ नाहीं पंचमहायज्ञ । जेथ गुरूसीं करी अभिमान । तेथ क्षयो जाण उद्धवा ॥ २३ ॥ ज्यांसी परांचा द्वेष सदा । जे बोलती परापवादा[4] । जे चढती धनगर्वमदा । तेथ क्षयो सदा उद्धवा ॥ २४ ॥ त्याच द्रव्यक्षयाचें लक्षण । ग्रंथाधारीं निरूपण । स्वयें सांगताहे श्रीकृष्ण । दयाळू पूर्ण निजभक्तां ॥ २५ ॥

ज्ञातयो जगृहुः किंचित् किंचिद्दस्यव उद्धव । दैवतः कालतः किंचिद्ब्रह्मबन्धोर्नृपार्थिवात् ॥ ११ ॥

स्त्री पुत्र होऊनि एक । तिहीं ठेवा नेला कित्येक । गोत्रज मिळोनि सकळिक । बलात्कारें देस वाटा नेला ॥ २६ ॥ चोरीं फोडोनिया घर । काढूनि नेले भांडार । आगी लागोनिया घर । वस्तु अपार जळाल्या ॥ २७ ॥ हिवाळ्यानें[5] गेले शेत । प्रवर्त[6] बुडाला जेथींचा तेथ । विश्वासू ठेवा घेऊनि जात । खतखूतं[7] हारपले ॥ २८ ॥ भांडी ठेविला कापूर उडे । समुद्रामाजीं तारूं बुडे । पातिकरांवरी[8] घाला पडे । चहूंकडे अपावो ॥ २९ ॥ ठक येऊनि एकांतीं । मुलांम्याचीं[9] नाणीं देती । धनलोभाचे काकुळती । हातींची संपत्ती त्यासी दे ॥ १३० ॥ स्वचक्रपरचक्रविरोधधाडी[10] । खणती[11] लावूनि घर फोडी । तळघरींचे ठेवे काढी । भरोनि कावडी धन नेती ॥ ३१ ॥ पाणीरिघे[12] पेंवाआंत । तेणें धान्य नासे समस्त । धेंटू[13] झोंबोनि हरी सेत । दैवहत तो झाला ॥ ३२ ॥ गोठणीं[14] सेणया रोगू पडे । निमाले गायीह्मशींचे वाडे । उंधारें[15] नेले ठाणबंदी घोडे । तो रणीं पडे महायुद्धीं ॥ ३३ ॥ भूमिनिक्षेप[16] जे करूं जाती । ते आपणियाकडे धूळी ओढिती । तेथ घालूनि निजसंपत्ती । तोंडीं माती स्वयें घाली ॥ ३४ ॥ बुद्धि सांगती वाड वाड । येउनि तोंडीं घाला दगड ।

---

१ पुण्यक्षयें २ दिवाकर=सूर्य ३ भाऊबंद, गोत्रज ४ दुसऱ्याची निंदा ५ रोग, कीड ६ व्यापारधंदा ७ खतपत्रें ८ भागीदारावर ९ खोटी १० लढाईच्या धामधुमी. ११ कुदळीनें खणून भूमीतलें द्रव्य नेलें १२ शिरलें १३ धीट, धटिंगण. १४ गायवाड्यावर, गुराढोराला १५ घसले, ओस पडले. १६ देणेकरांनीं. १७ जमिनींत द्रव्य पुरून ठेवणें

ऐसे ठेवे बुजिले दृढ । त्याची चाड धरू गेला ॥ ३५ ॥ ठेवे ठेविले जे अनेक । ते पृथ्वीं गिळिले नि शेख । भाग्य झाले जैं विमुख । झाले अनोळख ते ठाय ॥ ३६ ॥ अधर्में अ[1]दृष्ट झाले क्षीण । विपरीत भासे देहींचें चिह्न । पालटला निजवर्ण । ब्राह्मणपण लक्षेना ॥३७॥ देखे तो पुसे ज्ञाति कोण । तो सांगे जरी मी ब्राह्मण । ऐकत्याचें न मनी मन । वर्णा[2]ग्रपण मावळले ॥ ३८ ॥ एवं नि.शेष नासले धन । ब्रह्म[3]वर्चस्व गेले जाण । म्लान-वदन हीनदीन । खेदखिन्न अतिदुःखी ॥ ३९ ॥

स एव द्रविणे नष्टे धर्मकामविवर्जित । उपेक्षितश्च स्वजनैश्चिंतामाप दुरत्ययाम् ॥ १२ ॥

गेले शेत निमाली कुळवाडी । घर पाडिले परचक्रधाडीं । धन नासले नाहीं कवडी । अधर्माचे जोडी हे दशा ॥ १४० ॥ नाहीं स्वधर्मकर्म ना दान । विहित भोग न करी आपण । त्या धनलोभ्याचें नासले धन । जेवी का स्वप्न रकाचे ॥ ४१ ॥ दैव झाले परा-ङ्मुख । त्या हतभाग्याची दशा देख । स्त्रीपुत्रें झालीं विमुख । तिहीं नि.शेख दवडिला ॥ ४२ ॥ ऐक धनलोभाच्या ठायीं । इष्ट मित्र पूर्वीचि नाहीं । गोत्रजासी त्याचें सुख कायी । दवडिला पाहीं उपेक्षितू ॥ ४३ ॥ निंदा प्रत्यक्ष करिती लोक । राडा पोरें थुंकती देख । खावया नाहीं नि शेख । मागतां भीक मिळेना ॥ ४४ ॥ भिकेलागीं जेथ जेथें गेला । ह्मणती काळ[5]मुखा येथें कां आला । होता धनलोभें भुलला । भला नागविला ईश्वरें ॥ ४५ ॥ यापरी धिक्कारिती लोक । धन जाऊनि झाला रं[6]क । चिंतावर्ती पडला देख । दुःखें महादु.ख पावला ॥ ४६ ॥

तस्यैव ध्यायतो दीर्घं नष्टायस्तपस्विन । खिद्यतो बाष्पकण्ठस्य निर्वेद सुमहानभूत् ॥ १३ ॥

धनलोभ्याचे गेलें धन । धर्नासवें न वचे आठवण । ते आठवता फुटताहे मन । तळमळी जाण अतिदुःखें ॥ ४७ ॥ कांटा रुतल्या भुजंगकपाळीं । पुच्छ तुटल्या साप-सुरळी । हो का जळावेगळी मासोळी । तैसा तळमळी अतिदु.खें ॥ ४८ ॥ मनें आठवि-ताचि धन । हृदयीं चालिले स्फुंदन । अश्रुधारा [11]स्रवती नयन । मूर्च्छापन्न क्षणक्षणा ॥ ४९ ॥ पोटीं दु खें अति चरफडे । धाय मोकलूनिया रडे । उठे बैसे पाहे पडे । लोळे गडबडे आरडत ॥ १५० ॥ मग ह्मणे रे [12]कंटकटा । झालों एक वेळ करटा । अहा विधा[13]त्या दुष्टा । काय अदृ[14]ष्टा लिहिलेंसी ॥ ५१ ॥ मज ठा[15]वो नाहीं कोणीकडे । विचार सभ-वेना पुढे । अतिदुःख आले जी रोकडें । तेणे विचारें रडे महादु.खी ॥ ५२ ॥ हें अल्प-दु.ख पावलों येथें । पुढे थोर दुःख आहे मातें । यम दंडील निष्ठुर घातें । कोण तेथें सोडवी ॥ ५३ ॥ म्या नाहीं दीधलें दान । मी नाहीं स्मरलों नारायण । मज येती नरक दारुण । तेथ कोण सोडवी ॥ ५४ ॥ म्या नाहीं केले पंचमहायज्ञ । नाहीं दीधले अति-थींसी अन्न । नाहीं केले पितृतर्पण । माझें दु ख कोण निवारी ॥ ५५ ॥ म्या नाहीं केली द्विजपूजा । नाहीं भजलों अधोक्षजा । नाहीं वंदिले वैष्णवर[16]जा । माझे दु खस[17]मांजा कोण नाशी ॥ ५६ ॥ मी सर्वथा अकर्मकारी । बुडालों बुडालों अघोरीं । धाव पाव गा श्रीहरी ।

---

१ पूर्वसुकृत, पूर्वपुण्य २ ब्राह्मणपण ३ ब्रह्मतेज ४ कुळात जन्मलेल्यास ५ काळतोंड्या, अपशकुनी, कपाळकरंटा ६ भिकारी ७ चिंतेच्या भोंवऱ्यात ८ धननाशाबरोबर स्मृतिनाश झाला नाहीं, मागील संपत्तीची त्याला निरंतर आठवण होई ९ सापाच्या मस्तकावर १० फुटून रडणें ११ वाहतात १२ हाय हाय! देवा! १३ ब्रह्मदेवा! १४ कपाळीं, नशिबीं. १५ विश्रांतीची जागा १६ भगवद्भक्ताच्या पायधुळीला. १७ दु खाचे डोंगराला

मज उद्धरीं दीनातें ॥५७॥ कृष्णा माधवा मुरारी । अच्युता अनंता श्रीहरि । गरुडध्वजा गोवर्धनधारी । मज उद्धरी दीनातें ॥ ५८ ॥ तुवां रक्षिले प्रह्लादासी । अंबरीपासी गर्भवासीं । उदरी राखिलें परीक्षितीसी । [1]तैसे मज दीनासी उद्धरीं ॥ ५९ ॥ तुवा तारिलें अहल्येसी । उद्धरिले [2]नष्टा अजामिळासी । उडी घातली गजेंद्रासी । तेणें वेगेंसी मज तारीं ॥ १६० ॥ महादोषांची श्रे[3]णी । नामें तारिली कुंटिणी । तेणे लाघवे चक्रपाणी । मज दुष्टालागोनी उद्धरीं ॥६१॥ जळो जळो हा धनकाम । गेले वृथा माझें जन्म । फुकाचे जें रामनाम । ते मी अधम न ह्मणेंचि ॥ ६२ ॥ रामनामाच्या प्रतापासाठीं । जळती महापापांच्या कोटी । थोर अधम मी एक सृष्टी । नाम वाक्[6]पुटीं न ह्मणेचि ॥ ६३ ॥ ऐसा मानोनि अपराध । अनुतापें करितां खेद । उपजला अतिनिर्वेद । तेंचि गोविंद स्वयें सांगे ॥६४॥

स चाहेदमिद कष्ट वृथाऽऽत्मा मेऽनुतापित । न धर्माय न कामाय यस्यार्थायास ईदृश ॥ १४ ॥

हात चुर्रूनि ह्मणे कटकटा । ब्राह्मणदेहो मोक्षाचा वांटा । तो लोंहोनि मी अतिकरंटा । धनलोभचेष्टा नाडलों ॥ ६५ ॥ जेणें देहें लाभे मोक्षसुख । त्या देहासी म्यां दीधले दुःख । धनलोभी मी परम मूर्ख । मजऐसा आणिक असेना ॥ ६६ ॥ न वेचिंतां धर्मकामासी । अर्थ जोडिला सायासीं । त्या अर्थाची दशा ऐसी । अतिदुःखेंसीं मज फळला ॥६७॥ [12]वोप धनलोभाचे कवतिक । नाहीं इहलोक ना परलोक । थिते[13] अंतरले मोक्षसुख । भोगवी नरक अनिवार ॥ ६८ ॥ देखे ज्या नरकाचे ठायीं । [14]आकल्प बुडतां ठावो नाहीं । धनलोभ घाली तैसे ठायीं । तें म्यां नरदेहीं जोडिले ॥ ६९ ॥ जो जन्मला ब्राह्मणदेहीं । तो पूज्य होय लोकीं तिहीं । मोक्ष लागे त्याच्या पायीं । म्या अभाग्यीं नाशिला ॥ १७० ॥ लोभें जे धन संचिलें । तें निःशेष नासोनि गेले । परी मजलागीं अतिदुःखी केले । बांधोनि दीधले महानरका ॥ ७१ ॥ उत्तम देहो झाला प्राप्त । तो धनलोभें केला व्यर्थ । आयुष्य गेलें हातोहातें[15] । अतिसतप्त अनुतापें ॥ ७२ ॥ धनलोभेंचे अचाट । वृथा गेले माझे कष्ट । वैराग्य उपजले उद्भट । अतिचोखट सविवेक ॥ ७३ ॥ धनलोभी जो कां नर । तो सकळ दुःखांचें भांडार । धनवद्धक तो पामर । स्वमुखें साचार निंदित ॥ ७४ ॥

प्रायेणार्थां कदर्याणा न सुखाय कदाचन । इह चात्मोपतापाय मृतस्य नरकाय च ॥ १५ ॥

[16]प्रायशा जे धनवर्द्धक[17] । त्यांसी इहलोकीं नाहीं सुख । धनरक्षणीं अतिदुःख । तें जाता देख प्राणात ॥ ७५ ॥ धनागमनीं अतिकष्ट । धनरक्षणीं कलह श्रेष्ठ । धननाशे होय हृदयस्फोट । इहलोकीं कष्ट धनलोभ्या ॥ ७६ ॥ यापरी इहलोकीं दुःख । अधमें खुंटला परलोक । मरता उरीं आदळे नरक । आवश्यक धनलोभ्या ॥ ७७ ॥ जो धर्म करीना स्वयें न खाये । जो मजसारिखा कदर्यु होये । त्यासी चढते वाढते दुःख पाहें । नाहीं सुखसोये कदर्या ॥ ७८ ॥ लोभाची वस्ती जिये ठायीं । तेथ स्वप्नींही सुख नाहीं । लोभ अतिशयें निंद्य पाहीं । तें आपण स्वमुखेंही सागत ॥ ७९ ॥

---

१ तेणें वेगेंसीं मज तारीं २ पातकी ३ माळा, पंक्ति ४ पिंगला ५ कौतुकानें, लीलेनें ६ मुखानें ७ पश्चात्ताप, तीव्र वैराग्य ८ चोळून ९ मिळून १० संचिल्याशिवाय ११ प्रयासानें १२ मोठें, जबर १३ असलेलें १४ महाप्रलयापर्यंत. १५ झोलता झोलना, शीघ्रगतीनें १६ बहुतकरून १७ धनलोभी १८ छाती फाटून जाते

यशो यशस्विना शुद्ध श्लाघ्या ये गुणिना गुणा । लोभ स्वल्पोपि तान् हन्ति श्वित्रो रूपमिवेप्सितम् ॥ १६ ॥

रणीं पडता मुख्य धुरेसी । जो अगें विभाडी त्या रणासी । खांदी वाऊनि आणी रायासी । येवढी कीर्ति ज्यासी जोडिली ॥ १८० ॥ लोभ सचरोनि त्यापाशीं । एक शेत मागवी रायासी । तेचि अपकीर्ति होय त्यासी । जग उपहासी मूर्खत्वा ॥ ८१ ॥ त्यासी न मागता राजा जाण । करूं पाहे आपणासमान । त्यासी लोभें आणोनि नागवण । मूर्खपण स्थापिले ॥ ८२ ॥ स्वयें करितां कन्यादान । सकळ कुळ होय पावन । तेथेंही लोभें घेता धन । अधःपतन धनलोभिया ॥ ८३ ॥ दाता देऊनिया दान । दानप्रसगें उपार्जी धन । तेचि दात्यासी दूषण । लोभ लांछन दानासी ॥ ८४ ॥ वेदशास्त्रें करूनि पठण । पंडित झाले अतिसज्ञान । तेही धनलोभें छळिले जाण । ज्ञानाभिमान प्रतिष्ठे ॥ ८५ ॥ देहप्रतिष्ठेचिये सिद्धी । पंडित पंडिता वादविधी । नाना छळणोक्ती विरोधीं । ठेंकिले त्रिशुद्धी ज्ञाते लोभें ॥ ८६ ॥ सविवेक सज्ञान ज्ञात्यासी । लोभ आणी निंदास्प दासी । इतराची गति काइसी । ते लोभाची दासी होऊनि ठाती ॥ ८७ ॥ लोभ शुद्धासी करी अशुद्ध । लोभ तेथ निंदास्पद । तोचि दृष्टात विशद । ऐक प्रसिद्ध सागत ॥ ८८ ॥ कुलशील अतिसुकुमार । रूपें सर्वांगमनोहर । नाकीं श्वेतता अणुमात्र । निंद्य सुदर तेणे होय ॥ ८९ ॥ तेवीं अल्पही लोभाची जे वस्ती । नाशी गुणौदार्ययशकीर्ति । लोभाऐसा त्रिजगतीं । कर्ता अपकीर्ती आन नाहीं ॥ १९० ॥ धनलोभीं सदा विरोधू । धनलोभ तोडी सखे वंधू । धनलोभाऐसा नाही बाधू । अतिअशुद्ध आणिक असेना ॥ ९१ ॥

अर्थस्य साधने सिद्ध उत्कर्षे रक्षणे व्यये । नाशोपभोग आयासस्त्रासश्चिन्ता भ्रमो नृणाम् ॥ १७ ॥

प्रथम शिणोंवे द्रव्य जोडिता । दुसरें शिणावें ते वाढवितां । द्रव्य जरी झाले उत्कर्षता । तरी लोभ सर्वथा पुरे न म्हणे ॥ ९२ ॥ द्रव्यालागीं भावोंर्थता । जैसे कष्टती सर्वथा । तैसा जरी कष्टे परमार्था । तै ब्रह्म तत्त्वतां खेळणें होय ॥ ९३ ॥ एवं कष्टीं जोडल्या द्रव्यासी । रक्षणीं अतिचिंता मानसीं । अतिशय लागली जीवासी । अहर्निशीं धुकधुकी ॥ ९४ ॥ स्त्री पुत्र हो माता पिता । त्यासी पातिजेना सर्वथा । आपणाहूनि परता । विश्वास अर्था मानेना ॥ ९५ ॥ विसरोनियां निजघाता । चोरापासोनि राखे वित्ता । वित्तरक्षणीं निजचिंता । तिन्ही अवस्था एकाग्र ॥ ९६ ॥ ऐसी एकाग्रता करूनी । जरी लागता भगवद्भजनीं । तरी वश्य होता चक्रपाणी । अर्थक्षणीं साधका ॥ ९७ ॥ उचितानुचित विवाहासी । द्रव्य वेंचिता उदरासी । अतिशय होय कासाविसी । धन व्ययो त्रासासी उपजवी ॥ ९८ ॥ एवं जोडूनि रक्षिता द्रव्यासी । अवचटें नाश होय जें त्यासी । ते अतिभ्रम चढे मानसीं । होती धनपिशीं वद्धक ॥ ९९ ॥ द्रव्यार्जनीं वसे प्रयास । द्रव्यरक्षणीं चिंतेचा वास । द्रव्यव्ययीं वळसा त्रास । भ्रमाचा रहिवास धननाशी ॥ २०० ॥ आदिमध्यावसानीं पाहीं । द्रव्य तें समूळ अपायी । तेथ सुखाचा लेश

१ मुख्य सेनापती रणाच्या आघाडीला मरून पडला असतां २ मिळविनो ३ देहलोभें ४ फसले. ५ विचारा ६ निंदा करण्याच्या योग्यतेस ७ निंदेचें स्थळ ८ उघड ९ पाढऱ्या कोडाचा डाग १० दुसरा ११ धमार्वें. १२ मनापासून रात्या कळकळीनें १३ काळजी १४ विश्वसेना १५ चित्ताची तळमळ. १६ एकाएकीं १७ वसे

नाहीं । हें ना तें ऐसे पाहीं मज जाहले ॥ १ ॥ आयासत्रासचिंतेसहित । धनापाशीं भ्रम नादत । अर्थ तितुका अनर्थयुक्त । तोचि अर्थ स्वयें सागे ॥ २ ॥

स्तेयं हिंसाऽनृतं दम्भः कामः क्रोधः स्मयो मदः । भेदो वैरमविश्वासः संस्पर्धा व्यसनानि च ॥ १८ ॥

अर्थ सर्वांगें अनर्थभूत । हे माझें वचन त्रिसत्य । पृथ्वीमाजी जे जे अनर्थ । ते ते अर्थात उपजती ॥ ३ ॥ पुसाल अर्थांचे अनर्थ । ते सांगता असंख्य अनंत । सक्षेपें सागेन येथ । पंधरा अनर्थ अर्थांसी ॥ ४ ॥ प्रथम अनर्थ अर्थांसी । चोरी वसे अर्थापाशीं । अर्थू नाहीं गा जयापाशीं । चोरापासून त्यासी भय नाहीं ॥ ५ ॥ द्रव्य नाहीं ज्याच्या हातीं । त्याते देखोनि चोर भिती । काहीं मागेल आह्मांप्रती । ह्मणोनि लपती त्या भेणे ॥ ६ ॥ अतर्क्य नेत्रांतरें नेणे । कां धातुवादें सर्वस्व घेणें । परस्व भोळ्यांनी बुडवणे । कां विजनीं हरणे सर्वस्व ॥ ७ ॥ मार्गीं पडलें धन पराचे । स्वयें जाणोनि अमक्याचे । नाहीं देणे त्यासी साचे । हेंही चोराचें लक्षण ॥ ८ ॥ स्वर्णस्तेयें नरकप्राप्ती । ऐसे विवेकीही चोरी करिती । मा इतराची कायशी गती । चोरीची वस्ती धनापाशीं ॥ ९ ॥ जगी महापापिणी चोरी । तीस कोणी वैसों नेदी द्वारीं । ते राहिली सुवर्णामाझारीं । धन तेथ चोरी निश्चित ॥ २१० ॥ देखतांचि त्या धनासी । विकल्पी होती सन्यासी । इतराची कथा काइसी । चोरी धनापाशीं स्वयें ॥ ११ ॥ प्रथम अनर्थलक्षण । धनापाशीं चोरी जाण । धन हिंसेचें आयतन । तेंही निरूपण अवधारीं ॥ १२ ॥ धनालागीं द्वंद्व दारुण । पुत्र पौत्र मारिती जाण । धनालागीं घेती प्राण । सुहृदपण साडोनी ॥ १३ ॥ धनलोभाचे कैवतिक । कन्या बापासी देतसे विखं । पितृघाताचें न मानी दुःख । निष्ठुर देख धनलोभ ॥ १४ ॥ धनलोभीं सांडी बापमाये । स्त्री घेऊनि वेगळा राहे । तेथही धनलोभ पाहें । वैर होये स्त्रीपुरुषा ॥ १५ ॥ धनलोभाची नवलपरी । पुत्र पित्याते जीवें मारी । पिता पुत्राते सहारी । कठिण भारी धनलोभ ॥ १६ ॥ जे नवमास वाहे उदरात । जे सदा मोशी नरकमूत । ते मातेचा करी घात । द्रव्यानिमित्त निजपुत्र ॥ १७ ॥ अभिनव धनलोभाची त्राये । नवल तें मी सांगों काय । पोटींचा पुत्र मारी माय । ऐसा अनर्थ होय धनासाठीं ॥ १८ ॥ एवं हिंसा ते हे सपूर्ण । दुसरें अनर्थलक्षण । आतां असत्याचे विंदान । तेंही निरूपण स्वयें सागे ॥ १९ ॥ असत्य जन्मले अर्थाच्या पोटीं । अर्थबळें तें दाटुगें सृष्टीं । अर्थासवे असत्य उठी । असत्याची गाठी अर्थेसीं ॥ २२० ॥ तो अर्थ असे जयापाशीं । का अर्थअपेक्षा जयासी । तेथ असत्य वसे कुटुंबेंसीं । धन ते मिरासी मिथ्यात्वी ॥ २१ ॥ अर्थबळ थोर असत्यासी । मिथ्या बोलवी बापासी । धनलोभें झकवी मातेसी । सत्यत्व धनापाशीं असेना ॥ २२ ॥ क्रयविक्रयीं धनलोभें जाण । मिथ्या बोलती साधारण । परी वेदशास्त्रसंपन्न । धनार्थ सज्ञान बोलती मिथ्या ॥ २३ ॥ वेदींचा आठव न ये पूर्ण । तो सभावनेलागीं जाण । ह्मणवी मी वेदसपन्न । कराया यजन नीचाचें ॥ २४ ॥ भाग देऊनि मध्यस्था । मी चतुःशास्त्री

१ क्लेशदायक २ त्रिवार सत्य ३ पाहोनि ४ सोनें चोरल्याने ५ बुद्धिभ्रष्ट ६ जागा, स्थान ७ द्वेष ८ पुत्र पित्यातें मारी जाण ९ नवल १० विष ११ मोठ्या नवलाची १२ सत्ता, सामर्थ्य १३ करणी, कसब १४ बळवत, प्रबळ. १५ फसवितो. १६ देण्याघेण्यात १७ द्रव्यप्राप्तीसाठीं. १८ याग

विख्याता । ऐसें मिथ्यात्वे छळी पंडितां । राजद्रव्यार्थालागूनी ॥ २५ ॥ विरक्त ह्मणविती परमार्थी । तेथही असत्यें घातली वस्ती । नाथल्या सिद्धि दाविती । अर्थप्राप्तीलागोनी ॥ २६ ॥ अर्थी असत्याचा वडिवारू । सद्भावे केला जो सद्गुरू । त्यासी मिथ्या नास्तिक विचारू । एकांतीं नरू प्रतिपादी ॥ २७ ॥ अर्थ नाहीं जयापाशीं । ना अर्थकल्पना जयासी । असत्य स्पर्शेना तयासी । कदाकाळेंसी कल्पांतीं ॥ २८ ॥ अर्थापाशी असत्य जाण । त्याचे सांगीतले लक्षण । आता अर्थापाशी दंभ संपूर्ण । तेही वोळखण अवधारीं ॥ २९ ॥ पोटी नाहीं परमार्थ । धरोनिया अर्थस्वार्थ । स्वयें ह्मणविती हरिभक्त । या नाव निश्चित भजनदंभू ॥ २३० ॥ धन जोडावयाकारणे । टिळे माळा मुद्रा धारणें । धनेच्छा उपदेश देणे । या नाव जाणणे दीक्षादंभू ॥ ३१ ॥ देखोनि धनवंत थोरू । त्याचे उपदेशी अत्यादरू । नेमूनि गुरुपूजाकरभारू । सागे मंत्र तो दांभिक ॥ ३२ ॥ जयापासोनि होय अर्थप्राप्ती । ते समर्थ शिष्य आवडती । दीन शिष्यातें उपेक्षिती । हे दांभिकस्थिति गुरुत्वा ॥ ३३ ॥ गुरूसी द्यावे तनु मन धन । ऐसें उपदेशूनि जाण । जो द्रव्यसंग्रही आपण । ते दांभिकपण गुरुत्वा ॥ ३४ ॥ जेथ धनलोभ गुरूपाशी । तो काय तारील शिष्यासी । धनलोभाची जाती ऐसी । करी गुरुत्वासी दांभिक ॥ ३५ ॥ अखंड भूतां ऐसा जाण । गुरूपाशील न्यावया धन । उपदेश घे होऊनि दीन । तो दांभिक जाण शठ शिष्य ॥३६॥ गुरूपदेशे शिकोनि युक्ती । स्वयें ज्ञानाभिमाना येती । गुरूते मानी प्राकृतस्थिती । तोही निश्चितीं दांभिकू ॥ ३७ ॥ मी एक सधन सज्ञान । ऐसा सूक्ष्मरूप ज्ञानाभिमान । करी गुरुआज्ञेचे हेळण । हेंही लक्षण दंभाचें ॥ ३८ ॥ अहं ब्रह्म हेही स्फूर्ती । न साहे जेथ स्वरूपस्थिती । तेथ मी ज्ञाता हे धोंगडी युक्ती । स्फुरे निश्चितीं सूक्ष्मदंभें ॥ ३९ ॥ जीवासी देहाचे मध्यस्थान । तेथ दंभाचे अधिष्ठान । त्यासी मिळोनिया मन । ज्ञानाभिमान उपजवी ॥ २४० ॥ नवल दंभाचें कौतिक । आह्मी अग्निहोत्री याज्ञिक । तेंचि जीविका करूनि देख । नाडले वेदपाठक धनलोभें ॥ ४१ ॥ सोडोनि परमार्थाची पोथी । ब्रह्मज्ञान सांगे नाना युक्तीं । तेही ज्ञाते दंभे नाडिजेती । द्रव्यासक्ती धनलोभें ॥ ४२ ॥ मंत्रतंत्राची कथा कोण । मुख्य गायत्री वेचिती ब्राह्मण । आह्मी स्वधर्मनिष्ठापावन । ह्मणती जाण दांभिक ॥ ४३ ॥ दंभें नाडिले सन्यासी । लौकिक राखणें पडे त्यासी । ज्यालागीं मुंडिले शिरसीं । त्या अर्थासी विसरले ॥ ४४ ॥ दृष्टि सूनि अन्नसन्मान । सन्यासी करिती शौच स्नान । शुद्ध न करवेचि निजमन । वेदव्याख्यान अतिदंभें ॥ ४५ ॥ घ्यावया परद्रव्य परान्न । का देहप्रतिष्ठेलागीं जाण । मिथ्या दाखवी सात्त्विकपण । हें दंभलक्षण पैं चौथें ॥ ४६ ॥ द्रव्यापाशीं वसे काम । अतिशयें अतिदुर्गम । द्रव्य तेथ कामसंभ्रम । अतिविषम सांगात ॥ ४७ ॥ द्रव्य नसता अपेक्षा काम । ती सबाह्य करवी अतिश्रम । अनेक कष्टाचे विषम । अतिदुर्गम भोगवी ॥ ४८ ॥ धन

१ खोट्या, दांभिकपणाच्या २ मोठेपणा ३ ढोंग ४ गुरुपूजेच नियमित द्रव्य घेऊन, गुरुपूजेसाठी अमुकच द्रव्य दिलें पाहिजे असा करार करून ५ अज्ञ, सामान्य मनुष्यासारखा ६ कपटाची, स्थूळ ७ कौतुक, चोज ८ षट्पदे शाची ९ ज्या हेतूस्तव सन्यास घेतला तें ब्रह्मचिंतन विसरले १० अन्न आणि सन्मान याच्या ठिकाणीं दृष्टि ठेवून ११ वेदव्याख्यान. १२ मदनाची पीडा. १३ अति निःसीम १४ सकट, दगदग

झालिया उन्माद[1] काम । करूं लागे अगम्यागम[2] । उपजवी नाना अधर्म । निंद्य कर्म धनवंता ॥ ४९ ॥ कामू जडलासे धनेसीं । तो सदा छळी धनवंतासी । काम खवळे धनापाशीं । अहर्निशीं मुसमुशित[3] ॥ २५० ॥ धनापाशीं अति उद्धतू । काम पांचवा अनर्थू । काम तेथ निश्चितू । क्रोध नांदतू सैन्येंसीं ॥ ५१ ॥ कामप्राप्तीसी आडवी कांडी[4] । होतां क्रोधाची पडे उडी । खवळला अति कडाडी । तपाच्या[5] कोडी निर्दाळित ॥ ५२ ॥ जप तप निष्ठा[6] नेम[7] । शिणोनि साधिले दुर्गम । क्रोध अतिखवळल्या परम । ते करी भस्म क्षणार्धें ॥ ५३ ॥ धनाकडे कोणी दावी बोट । तेथ क्रोध उठी अचाट[8] । वाढवी प्राणांत कचाट । क्रोध अतिदुष्ट धनेंशी ॥ ५४ ॥ धनागमनीं[9] अवरोधू । कां धनव्ययाचा[10] संबंधू । ते सधीं खवळे क्रोधू । अतिविरोधू उन्मत्त ॥ ५५ ॥ धनापाशीं क्रोध समर्थू । हा साहावा अतिअनर्थू । धनापाशीं गर्व अद्भुतू । तेचि निश्चितू सांगत[11] ॥ ५६ ॥ धनगर्वाचिये पुष्टी । सखा बाप[12] नाणी दृष्टीं । मातेतें ह्मणे करंटी[13] । इतराच्या गोष्टी त्या काय ॥ ५७ ॥ सिद्ध साधक तापसी । त्यांतें देखोनि उपहासी । ह्मणे करटे ते होती सन्यासी । हरिदासासी विटंबी[14] ॥ ५८ ॥ अंगीं धनाचें समर्थपण । त्याहीवरी जें झालें ज्ञान । तें गर्वाचा ताठा चढे पूर्ण । जेवीं आरें[15] धारणू[16] गिळिलें[17] ॥ ५९ ॥ धनज्ञानगर्वाची जात कैशी । गर्व करी सद्गुरूसी । त्याच्या वचनातें हेळसी । शेखीं धिक्कारेंसीं निर्भर्त्सी ॥२६०॥ धनज्ञानगर्वाचें लक्षण । देखे सद्गुरूचे अवगुण । गुरूसी ठेवी मूर्खपण । मी एक सज्ञान हें मानी ॥ ६१ ॥ जो भ्रांत ह्मणे सद्गुरूसी । गुरू मानी त्यातें द्वेषी । बाप गर्वाची जाती कैशी । देखे गुणदोषांसी सर्वांच्या ॥ ६२ ॥ नवल गर्वाची पैं काहणी । गुणु सर्वथा सत्य न मानी । दोष पडताचि कानीं । सत्य मानी निश्चित ॥ ६३ ॥ सात्त्विक ये गर्वितापुढें । त्यासी सर्वथा[18] मानी कुडें[19] । अतिसात्त्विकता दृष्टी पडे । तरी मानी वेडें अंबुज[20] ॥ ६४ ॥ अगीं भवंडी भरे लांठी[21] । तें भूमी लागे ललाटीं । साष्टांग नमावया सृष्टीं । पात्र गर्वदृष्टी दिसेना ॥ ६५ ॥ तेथें कोण दे सन्मान श्रेष्ठा । कायसी वृद्धाची प्रतिष्ठा । धनगर्वें चढला ताठा । मी एक मोठा ब्रह्मांडीं ॥ ६६ ॥ एक गुरुसेवाविश्वासकू । निजसेवा[22] झाला वश्यकू । त्यासी गर्व चढे मी सेवकू । तो अतिबाधकू सेवका ॥ ६७ ॥ ऐसा गर्वें उन्नद्ध[23] । हा सातवा गर्वबाध । आता धनापाशीं महामद । तोही सवध द्विज सांगे ॥ ६८ ॥ जयासी चढे धनमदू । तो उघडे[24] डोळां होय अंधू । कानीं नायके शब्दबोधू । धनमदें स्तब्धू सर्वदा ॥६९॥ धनमदें अतिअहता । धनमदें उद्धतता । धनमदें अद्वातद्वता[25] । करी सर्वथा अधर्म ॥ २७० ॥ धनमद अतिअपवित्र । तो चढल्या होय अतिदुस्तर । न ह्मणे पात्र अपात्र ।

---

१ उन्मत्तपणा २ हव्या त्या स्त्रीचा समागम ३ रात्रदिवस प्रबळ विषयसुखतृष्णा धनापाशीं राहते ४ आडकाठी, प्रतिबंध ५ तापाचिया ६ भक्ति ७ व्रतादि नियम ८ अत्यंत ९ होता कामअवरोधु १० द्रव्य खर्चावयाचा ११ भिक्षु सांगे १२ प्रत्यक्ष बाप १३ अभागी १४ वेडावी, तुच्छ गणी १५ अजगरान १६ बाळक, काष्ठ १७ या ओवींतलीं 'आर, धारण' हीं पदें याच दृष्टांतासह ज्ञानेश्वरींत कशीं आलीं आहेत तें पहा —"अत्यज राणिव बैसविला । आरें धारण गिळिला । तैसा गर्वें फुगला । देखसी जो"–ज्ञानेश्वरी १३–७२५ १८ गर्व मानी १९ वाईट २० व्यवहारशून्य २१ जोराची २२ निजसेवकू झाला आवश्यकू २३ उन्मत, चटलेला २४ उघड्या डोळ्यानीं २५ हवेतसे, अघातघाता

विचरे विचित्र योनीसी ॥ ७१ ॥ जो धनमदा वश होय । तो न मानी कोणाचेंही भय । न जावें तेथ स्वयें जाय । न खावें तें खाय यथेष्ट ॥ ७२ ॥ न धरावा तो संग धरी । न करावें तें कर्म करी । न बोलावें तें उच्चारी । जनांभीतरीं उद्धतू ॥ ७३ ॥ न देखे आपुलें[1] केलें । परापवाद स्वयें बोले । नायके बापाचें शिकविलें । वेडें केलें धनमदें ॥ ७४ ॥ शिकविलें तें नायके । वारिलें तें करी आवश्यकें । साधुनिंदा निजमुखें । यथासुखें जल्पत ॥ ७५ ॥ न मानी स्वयाती स्वाचारू । न मानी दोष अनाचारू । न मानी वडिलांचा विचारू । धनमदें थोरू मातला ॥ ७६ ॥ आधींच तारुण्यें अतिलाठा । वरी धनमदें चढला ताठा । यापरी मातला मोठा । न चाले वाटा सुपथीं ॥ ७७ ॥ स्त्रीकामें अतिविव्हळ । न विचारी कुळशीळ । न म्हणे सकाळ[3] सांज वेळ । विचरे केवळ खरु जैसा ॥७८॥ अभिलाषूनि परनारी । दिवसा विचरे दुपारीं । गंतालकाहीं[4] अंगीकारी । भय न धरी पापाचें ॥ ७९ ॥ जो मातला करूनि मद्यपान । तो मद तत्काळ उतरे जाण । त्याहूनि धनमद दारुण । आल्याही मरण उतरेना ॥ २८० ॥ अकर्म करितां आपण । तेंचि निजघातें[5] घेईल प्राण । हेंही नाठवे आठवण । धनमदें जाण भुलला ॥ ८१ ॥ महा-[6] अनर्थी धनमद जाण । हें आठव्या अनर्थाचें लक्षण । आतां धनापाशीं भेद पूर्ण । तेंचि निरूपण द्विज सांगे ॥ ८२ ॥ भेद जन्मला धनाचे कुशीं । धन तेथ भेदाची मिराशी । भेद सपरिवार धनापाशीं । अहर्निशीं जागत ॥ ८३ ॥ हाता आलिया बहु धन । मातेहूनि राखे भिन्न । पित्यासी करी वंचन । स्त्रियेसीही जाण कळों नेदी ॥ ८४ ॥ अर्थ पुत्रासी अंतर्ध्यता । तेथ इतरांची कोण कथा । भेदू तो अर्थापरता । जगीं सर्वथा असेना ॥८५॥ माथा साहोनि शस्त्रघात । बंधु बंधूसी रणीं साह्य होत । तेचि बंधू अनाप्त होत । वांटितां अर्थविभाग ॥ ८६ ॥ मित्र मित्रासी वेचिती प्राण । तेथें प्रवेशोनिया धन । विकल्पा आणी मित्रपण । भेद दारुण धनापाशीं ॥८७॥ आपणचि गांठीं बांधिलें धन । तें क्षणक्षणा पाहे आपण । येथवरी धनापाशीं जाण । विकल्प पूर्ण नांदत ॥ ८८ ॥ ऐसा धनापाशीं भेदू जाण । हें नववें अनर्थलक्षण । अतिशयें अतिनिर्वाण । वैर दारुण धनेंसीं ॥ ८९ ॥ धनापाशीं वैर पूर्ण जाण । हें जगें भोगूनि आपण । सांगे कदर्यु ब्राह्मण । वैरलक्षण धनाचें ॥ २९० ॥ पित्यापुत्रामाजीं विरोधू । पाडितो हा द्रव्यसंबंधू । वैरी करी अति सखे बंधू । तो हा प्रसिद्धू धनलोभ ॥९१॥ आपुल्या कळवळ्याचे सुहृद । त्यासी धनलोभ पाडी द्वंद्व[12] । धनास्तव अतिसुबद्ध[13] । वैरें विरुद्ध सर्वांसी ॥ ९२ ॥ प्राणाहूनि पढियें[14] मित्र । त्यासी धनलोभ करी शत्रू । धनलोभ अतिअपवित्रू । वैरी दुस्तरू जगीं हा ॥९३॥ बंधुकलहें धन वांटितां । अधिक न ये आपुल्या हाता । ते बाटा करिती जे धर्मता । त्या साधूंसी तत्त्वतां वैर चाली ॥ ९४ ॥ जिचे उदरीं जन्मला आपण । जिचें सदा केलें स्तनपान । मातेसी धनलोभें जाण । वैर संपूर्ण चालवी ॥ ९५ ॥ आपली जे कां निज-जननी[15] । अर्थ तीतें करी वैरिणी । बाहेर घाली घरांतूनी । मुख परतोनी पाहेना ॥ ९६ ॥

१ मद्ठीमध्यें २ आपलें कुल ३ सवसांज ४ निपेटा मागुद्दा, अलक म्हणजे केस, बालविधवा. ५ स्वत च्या घातानें ६ मोठे अनर्थ करणारा ७ यत्न, हक्काची जागा ८ आईपासून ९ पावतीनें १० न समजाव ११ देवाव १२ वैर, कलह १३ सुबद्ध म्हणजे तीव्र, उभयपक्षीं निकराचें असें वैर १४ आवडते १५ जन्म देणारी आई.

ज्याचेनि तुटे भवबंधन । ज्याचेनि बोलें होइजे पावन । त्या सद्गुरूसी अबोला[1] जाण । धनाभिमान धरवित ॥ ९७ ॥ धनाभिमानाचा वडिवार[2] । सद्गुरूमाजीं पाडी वैर । धनाभिमानी अणुमात्र । नव्हे निर्वैर कोणासी ॥ ९८ ॥ जे सांगीतलें निरूपण । त्या नांव वैर संपूर्ण । हें दहावें अनर्थलक्षण । अविश्वासी धन तें एक ॥ ९९ ॥ धनाभिमानाचा विलासें । न मानी पित्याचा विश्वास । पूर्ण बंधूचा अविश्वास । केवीं सुहृदांस पातेजे[3] ॥३००॥ 'आत्मा वै पुत्रनामासी'[4] । जो साचार धणी सर्वस्वासी । त्या पातेजेना निजपुत्रासी । अतिअविश्वासी धनलोभ ॥ १ ॥ धर्म अर्थ काम संपूर्ण । त्रिसत्यें सत्यें अवंचन[5] । पूर्वजाची भाक निर्वाण । देऊनि आपण जे पर्णी[6] ॥ २ ॥ जिणें जीवू प्राण सर्वस्वेंसी । साचार अर्पिला भ्रतारासी । ऐशियेही धर्मपत्नीसीं । अविश्वासी धनलोभ ॥ ३ ॥ जे उदरी वाहे नवमासी । जे सर्वदा विष्ठामूत्र सोशी । धनलोभाची जाती कैशी । तेही मातेसी न विश्वासे ॥ ४ ॥ धनाभिमान ये जयापाशीं । तो विश्वासेना सद्गुरूसी । इतरांची कथा कायसी । पूर्ण अविश्वासी धनमानी ॥ ५ ॥ अविश्वासाचें मुख्य कारण । धन आणि दुसरी स्त्री जाण । तेथ मोहावलें ज्याचें मन । तो अतिसपन्न अविश्वासें ॥ ६ ॥ जो धनमानी आणि स्त्रीजित । त्यासी विमुख होय हृदयस्थ । त्यातें सद्गुरूही उपेक्षित । परम अनर्थ अविश्वासें ॥ ७ ॥ सकळ दोषां मुकुटमणी[10] । अविश्वास बोलिला पुराणीं । जो प्रकटला अर्धक्षणीं । करी धुळेंदाणी[11] वृत्तीची ॥ ८ ॥ अविश्वासा अभिमान भेटे । तैं मुक्ताची मुक्तता तुटे । मग विकल्पाचेनि नेटें । घाली उफराटे देहबंदीं ॥ ९ ॥ अविश्वासें कैवळिल्या[12] चित्ता । अभिमानें ह्मणे मी ज्ञाता । तेव्हां उभउभ्या पळे आस्तिकता । देखे नास्तिकता सर्वत्र ॥ ३१० ॥ अविश्वास येतां पहा हो । सकुटुंब पळे सद्भावो । मग लोकत्रयीं अभावो । नादवी निर्वाहो विकल्पेंकरूनी ॥११॥ वांडेंकोडें[13] अविश्वासी । विकल्पू नांदे अहर्निशीं । जेथ रिगाँव[14] अविश्वासासी । विकल्प त्यासी नागवी ॥ १२ ॥ अगोवागीं अविश्वास । परमार्थराष्ट्र[15] पाडी ओस । सद्गुरूचेही दावी दोष । न मनी विश्वास ब्रह्मयाचा ॥ १३ ॥ यालागीं सकळ दोषांचा राजा । अविश्वासाहूनि नाहीं दुजा । तो रिगोनियां निजपैजां[16] । विभांडी[17] बोजां महासिद्ध ॥१४॥ जिकडे अविश्वासें घाली[18] केली । तिकडे परमार्थी पळणी झाली । विकल्पाची धाडी[19] आली । ते सधी नागवली बहुतेकें ॥१५॥ सिद्धाचें गेलें सिद्धिभूषण । साधकें संपाई[20] नागवलीं जाण । रानभरी झालें साधारण । श्रद्धेचें उद्यान छेदिलें ॥ १६ ॥ यमनियमांची नगरें जाळी । क्रोधू तापसीं[21] करी होळी । मोक्षफळें सफळिता केळी । समूळ उन्मळी मोहगजू ॥ १७ ॥ शमदमाचे घरटे । खाणोनि सांडिले आव्हाटे[22] । ओस विवेकाचे चौहटे[23] । कोणी ते वाटे वागेना ॥ १८ ॥ व्रतोपवास यांची साजिरी । निष्काम उपवनें चौफेरीं[24] । तीं जाळिलीं उपराउपरी । नानापरी विकल्पें ॥ १९ ॥ ऐशिया अविश्वासासी । ज्ञानाभिमानी आला भेटीसी । विकल्पें अभय देऊनि

१ द्वेष, वांकडेपण २ प्रताप ३ विश्वासावें ४ पुत्र हा प्रत्यक्ष आपला आत्माच होय अशी श्रुति आहे ५ 'धर्मे चार्थे च कामे च' ही विवाहप्रसंगाची शपथ ६ परिणिली, भार्या केली ७ धनलोभू ८ श्रीमतीचा गर्व धरणारा. ९ वाइलवेटा १० प्रमुख ११ नासाडी १२ घेरलेल्या १३ आवडीनें १४ प्रवेश १५ परमार्थाचा प्रांत १६ घनघोर प्रतिज्ञा करून; निश्चयानें १७ मोठ्या पराक्रमानें झगडतो १८ स्वारी १९ टोळी. २० सर्वस्वी, यच्चयावत् २१ तपस्वी २२ आडवाटेवर २३ चव्हाटे २४ चहू बाजूंनी.

त्यासी । आपणियापाशीं राहविलें ॥ ३२० ॥ ऐंद्रिया अविश्वासापुढें । परमार्थ काइसें वापुडें । विकल्पाचे वळ गाढे । तो करी कुडें तत्काळ ॥ २१ ॥ पोटातून जो अविश्वासी । तो सदा देखे गुणदोषांसी । अखंड द्वेषी परमार्थासी । हा त्यापाशीं स्वभावो ॥ २२ ॥ यापरी अविश्वासी । वंद्ववैर पडे परमार्थासी । जो पोटीचा अविश्वासी । हांसल्याही त्यापाशीं नवंचावे दीर्नी ॥ २३ ॥ सकळ दोषांमार्जी समर्थ । सकळ दोषांचें राजत्व प्राप्त । तो हा अकरावा अनर्थ । असे नादत धनांमाजीं ॥ २४ ॥ अकराही इंद्रियासी । पूर्ण करी अविश्वासेसी । यालागीं अकरावें स्थान यासी । वस्ति अविश्वासासी मनामाजीं ॥ २५ ॥ मुख्यत्वें स्पर्धेचें आयतन । बहुविद्या का बहुधन । हेंचि स्पर्धेचे जन्मस्थान । येथूनि जाण ते वाढे ॥ २६ ॥ विद्या झालिया सर्वज्ञ । पंडित पंडितां हेळण । मुख्य गुरूसींच स्पर्धा करी जाण । हें स्पर्धालक्षण विद्येचें ॥ २७ ॥ गाठीं झालिया धन । स्पर्धा खवळे दारुण । कुवेर परधनें संपन्न । मी स्वसत्ता जाण धनाढ्य ॥ २८ ॥ माझिया निजधनापुढे । गणिता अल्प गंगेचे खडे । माझिये धनाचेनि पाडें । कोण वापुडें उभें राहे ॥ २९ ॥ मग जे जे देखे धनवंत । ते ते हेळूनि सांडी तेथ । यापरी स्पर्धा अद्भुत । धरूनि अर्थ उल्हासे ॥ ३३० ॥ एवं धरूनिया अर्थ । स्पर्धा बारावा अनर्थ । सदा नांदे धनाआंत । तो हा वृत्तांत सांगीतला ॥ ३१ ॥ आतां तीन अर्थांचा मेळा । एकें पैंदीं झाला गोळा । तोही नांदे धनाजवळा । ऐक वेगळा विभाग ॥ ३२ ॥ स्त्री द्यूत आणि मद्यपान । या तिहींतें वाढवी धन । हे तीन अनर्थ दारुण । धनवंता पूर्ण आदळती ॥ ३३ ॥ जो का पुरुष निर्धन । तो स्त्रियेस जडिसासमान । देखोनि निर्धनाचें वदन । प्रत्यक्ष जाण स्त्री थुंकी ॥ ३४ ॥ धनहीन पुरुषाचे घरीं । कलहो स्त्रीपुरुषामाझारीं । निर्भर्त्सूनि नानापरी । दवडी घराबाहेरी पुरुषातें ॥ ३५ ॥ धनवंता पुरुषासी । स्त्री लेंवोटवो करी कैशी । कुंटका देखोनि शुंनी जैसी । हालवी पुच्छासी कुंकात ॥ ३६ ॥ त्या धनाची झालिया तुटी । स्त्री वेंसवसोनि लागे पाठी । आतां नावडती तुमच्या गोठी । रागें उठी फडफडोनी ॥ ३७ ॥ दिवसा पोराची तडातोडी । रात्रीं न सोसे तुमची वोढी । हातीं नाहीं फुटकी कवडी । जळो गोडी जिण्यांची ॥ ३८ ॥ ऐशापरी कडोविर्कडी । निर्भर्त्सूनि दूरी दवडी । निर्धन पुरुषाची आवडी । न धरी गोडी स्वदारा ॥ ३९ ॥ यापरी निर्धन पुरुषासी । स्वस्त्री वश्य नव्हे त्यासी । स्त्रीबाधा धनवंतासी । अहर्निशीं अनिवार ॥३४०॥ लक्षूनि धनवंत नर । वेश्या मिरवी शृंगार । हावभाव चमत्कार । त्यासी धनाढ्य थोर भाळले ॥ ४१ ॥ वेश्याकामसंगें जाण । अखंड लाचावलें मन । तद्योगें मद्यपान । करिती सधन धनमदें ॥ ४२ ॥ मद्यपानें जो उन्मत्त । तो स्वेच्छा खेळे द्यूत । एवं हेही तिन्ही अनर्थ । जाण निश्चित अर्थासी ॥ ४३ ॥ अर्थापाशीं पंधरा अनर्थ । ते सांगीतले इत्थंभूत । सुखाचा लेशू येथ । नाहीं निश्चित धनवंता ॥ ४४ ॥

---

१ द्दवैर २ जाव ३ अविश्वासीं ४ चुरस, परपराभवाची हौस ५ स्थान ६ संपूर्ण ७ विटवन ८ दगडाचे खडे, रेंव, लहान गोटे ९ शब्दात 'व्यसनानि' या एका पदात १० भिडतात ११ जडामारखा, व्यर्थ ओझ्याप्रमाणें १२ लडू पूतु, आर्जव १३ भाकरीचा तुकडा १४ कुत्री १५ 'कूं कूं' करीत १६ संतापानें दातओंठ खाऊन १७ आयुष्याची १८ नानातऱ्हांनीं, परोपरींनीं १९ दारू पिणें

एते पञ्चदशानर्था ह्यर्थमूला मता नृणाम् । तस्मादनर्थमर्थाख्यं श्रेयोर्थी दूरतस्त्यजेत् ॥ १९ ॥

एवं हे पंधराही अनर्थ । मूर्ख अथवा पंडित । जे अर्थसग्रह करित । अवश्य हे तेथ उठती ॥ ४५ ॥ यासी नाममात्र हा अर्थ । येऱ्हवीं मूर्तिमंत अनर्थ । यालागीं श्रेयार्थी जे हरिभक्त । तिहीं निश्चित त्यागावा ॥ ४६ ॥ जेवीं का बोळ हुंगेना माशी । ढेंकुण न ये तेलापाशी । वोळंबा न लगे अग्नीसी । तेवीं जो अर्थासी नातळे ॥ ४७ ॥ जेवीं कां अग्नीमाजीं लवण पडे । ते तडफडोनि बाहेर उडे । तेवीं मोक्षाचिये चाडे । जो त्यागी रोकडें निजधन ॥ ४८ ॥ वचनाग मुखी घालितां आपण । क्षणार्ध दावी गोडपण । तोचि परिपाकीं आणी मरण । तैसा अर्थ जाण अनर्थी ॥ ४९ ॥ यालागीं जो मोक्षार्थी । तेणें अर्थ न धरावा हातीं । काया वाचा चित्तवृत्ती । अर्थ निश्चितीं त्यागावा ॥ ३५० ॥ अर्थमूळ सकळ भेद । पूर्वी बोलिला एवविध । तोचि पुनःपुनः गोविंद । करूनि विशद सागत ॥ ५१ ॥

भिद्यन्ते भ्रातरो दाराः पितरः सुहृदस्तथा । एकास्निग्धाः काकिणिना सद्यः सर्वेऽरयः कृताः ॥ २० ॥

इष्टमित्राचें मित्रत्व मोडी । बंधुबंधूचा स्नेह विघडी । सुहृदांचें सौजन्य तोडी । फुटकी कवडी अर्थाची ॥ ५२ ॥ पित्यापुत्रांमाजीं विरोध । स्त्रीपुत्रामाजी द्वंद्व । तो हा जाण अर्थसबंध । विभांडी हार्द सुहृदांचे ॥ ५३ ॥ काकिणी ह्मणजे वीसकवडी । ते आप्तांचा स्नेह तोडी । त्यांतील एक फुटकी कवडी । भेदू पाडी सुहृदांसी ॥ ५४ ॥

अर्थेनाल्पीयसा ह्येते संरब्धा दीप्तमन्यवः । त्यजन्त्याशु स्पृधो घ्नन्ति सहसोत्सृज्य सौहृदम् ॥ २१ ॥

अतिअल्प अर्थासाठीं । सुहृदता साडोनि पोटीं । कोपें खवळला उठी । शस्त्रमुठीं उद्यत ॥ ५५ ॥ तेथें आप्त होऊनि अनाप्त । परस्परें करिती घात । अर्थ अनर्थी प्राणांत । निजस्वार्थघातकू ॥ ५६ ॥ जिता अर्थ अनर्थ करी । मेल्या ने नरकद्वारी । उत्तम देहाची बोहरी । अर्थ करी ते ऐक ॥ ५७ ॥

लब्ध्वा जन्मामरप्रार्थ्यं मानुष्यं तद्द्विजाग्र्यताम् । तदनादृत्य ये स्वार्थं घ्नन्ति यान्त्यशुभां गतिम् ॥ २२ ॥

कोटि जन्मांचे शुद्ध सुकृत । तेणें कर्मभूमी नरदेह प्राप्त । तेथेंही वर्णाग्र्यजन्म समर्थ । सत्कुळप्रसूत ब्राह्मणत्वें ॥ ५८ ॥ ऐसें जन्म पावावया येथ । अमरही मरण मागत । इंद्रादि देव जे स्वर्गस्थ । तेही वांछित हें जन्म ॥ ५९ ॥ जे सत्यलोकपर्यंत । ऐश्वर्य पावले अद्भुत । तेही हे जन्म वाछित । उत्कंठित अहर्निशी ॥ ३६० ॥ येथ करितां भगवद्भक्ती । पाया लागती चारी मुक्ती । यालागीं हे जन्मप्राप्ती । अमर मागती अहर्निशी ॥ ६१ ॥ ऐसे उत्तम जन्म पावोनी । अतिअभाग्य मी त्रिभुवनीं । निजस्वार्थातें उपेक्षूनि । भुललों धनीं धनलोभें ॥ ६२ ॥ धनलोभाचिया भ्रांती । का लोकेषणा लौकिकस्थिती । जो उपेक्षी भगवद्भक्ती । अशुभ गती तयासी ॥६३॥ तेचि कैशी अशुभ गती । धनलोभ्या नरकप्राप्ती । चौऱ्यायशी लक्षयोनींप्रती । गर्भ भोगिती अतिदुःखें ॥ ६४ ॥ जया ब्राह्मणजन्माआत । स्वर्गमोक्ष सहजे प्राप्त । तेचि अर्थाचा इत्यर्थ । स्वयें सागत धनलोभी॥६५॥

---

१ कल्याणाची इच्छा करणारे, स्वहितेच्छु २ वाळवी, मुग्या "देखा वोळवा इगळ न चरे"–ज्ञानेश्वरी ८–८९ ३ मीठ ४ पटे ५ शेवटीं ६ सुहृदपणा ७ सुहृदाच्या अंतःकरणातले प्रेम नाहींसे करितो ८ हातात शस्त्र घेऊन किंवा मूठ वळून मारायाला तयार होतो ९ उदित १० राखरांगोळी, नाश ११ वर्णांत श्रेष्ठ अशा ब्राह्मणकुळात जन्म १२ लोकात प्रतिष्ठा वाढावी अशा इच्छेनें

स्वर्गापवर्गयोर्द्वारं प्राप्य लोकमिमं पुमान् । द्रविणे कोऽनुषज्जेत मर्त्योऽनर्थस्य धामनि ॥ २३ ॥

ब्राह्मणें करितां स्वधर्म । वासना झळंबे स्वर्गकाम । तें इंद्रचंद्रादिकांचें धाम । पावे द्विजोत्तम सहजचि ॥ ६६ ॥ ज्याचिया याजनस्थिती । इतरांसी होय स्वर्गप्राप्ती । एवं स्वर्ग तो ब्राह्मणाच्या हातीं । त्यांसी ते गती सहजचि ॥ ६७ ॥ सांडूनि ईषणात्रयासी । निष्काम स्वधर्म ज्या द्विजासी । मोक्ष पाया लागती त्यासी । तिष्ठे अहर्निशीं आज्ञाधारी ॥ ६८ ॥ तो अनुग्रही जयासी । ते पावती निजमोक्षासी । एवढें सामर्थ्य ब्राह्मणापाशीं । अनायासीं सहजचि ॥ ६९ ॥ स्वर्ग जयाची पायरी । मोक्ष ज्याचा आज्ञाधारी । एवढी ब्राह्मणत्वाची थोरी । धनलोभावारीं नाशिती ॥ ३७० ॥ ब्राह्मणजन्म पावल्या जाण । निःशेष खुंटे जन्ममरण । तेथ मी नाडलों जाण । जोडूनि धन धनलोभें ॥ ७१ ॥ दुर्लभ येथें माणूसपण । त्यामाजीं अतिदुर्लभ ब्राह्मण । तेंही पावोनि मी आपण । धनलोभें पूर्ण नागवलों ॥ ७२ ॥ पावोनि ब्राह्मणशरीर । धनें नाडले थोरथोर । अर्थ अनर्थाचें मुख्य घर । दुःख दुर्धर वाढवी ॥ ७३ ॥ अर्थ अनर्थाचें भाजन । तें निःशेष त्यागावें धन । वैराग्यें तापला पूर्ण । स्वयें ब्राह्मण बोलत ॥ ७४ ॥ ॥ आशंका ॥ ॥ दैवें जोडिलें संपत्तीसी । नेऊनि सांडावें विदीसीं । कां घालावें जळप्रवाहेंसीं । त्याग अर्थासी तो कैसा ॥ ७५ ॥ तें अर्थत्यागनिरूपण । स्वयें सांगताहे ब्राह्मण । जे असतील सधन । तिहीं सावधान परिसावें ॥ ७६ ॥

देवर्षिपितृभूतानि ज्ञातीन्बन्धूंश्च भागिनः । असंविभज्य चात्मानं यक्षवित्तः पतत्यधः ॥ २४ ॥

दैवें जोडिलिया धन । आचरावे पंचमहायज्ञ । करावें भगवत्पूजन । उल्हासें जाण महोत्साहें ॥ ७७ ॥ स्वयें करावें पितृतर्पण । पण्णवैति श्राद्धें जाण । पितर उद्धरावे आपण । गयावर्जन करोनिया ॥ ७८ ॥ जित्यां पितरां त्रिकाळीं नमन । कदा न करावें हेळण । त्यांची अवज्ञा आपण । प्राणांतीं जाण न करावी ॥७९॥ त्यांसी गौरवूनि आपण । यथारुचि द्यावें अन्न । यथाशक्ति द्यावें धन । सेवेनें संपूर्ण सुखी करावीं ॥ ३८० ॥ पिता स्वयमेव नारायण । माता प्रत्यक्ष लक्ष्मी आपण । ऐसे भावें ज्याचें भजन । सुपुत्र जाण तो एक ॥८१॥ ज्याचे सेवेनें सुखी पितर । तेंचि पितृतर्पण साचार । जितां अवज्ञा तो अनाचार । मेल्या श्राद्धविचार तो लौकिक ॥ ८२ ॥ जो पितृवचन अविश्वासी । तेणें केल्या पापराशी । जो पितृवचनें विश्वासी । मोक्ष त्यापाशीं वोळंगणा ॥ ८३ ॥ जितमृतपितृतर्पण । तें सांगीतली उणखूण । या नांव गा पितृभजन । ऋषिपूजन तें ऐक ॥ ८४ ॥ सन्मानें आणूनि ब्राह्मण । श्रद्धा कीजे चरणक्षाळण । चरणतीर्था अभिवंदन । सबाह्य जाण स्वयें कीजे ॥ ८५ ॥ धूपें दीपें यथोक्त पूजन । यथारुचि तृप्ति सदन्न । यथाशक्ति द्यावें धन । ऋषिपूजन या नांव ॥ ८६ ॥ ब्राह्मण तेचि ऋषीश्वर । ब्राह्मणें तृप्त सनत्कुमार । ब्राह्मणमुखें शार्ङ्गधर । धालों ढेंकर देतसे ॥८७॥ बंधु स्वगोत्र स्वजन । त्यांची दरिद्रपीडा दारुण । निरसावी देऊनि धन । हा मुख्य धर्म जाण श्रेष्ठत्वें ॥ ८८ ॥ कुटुंब पीडूनि आपण । अन्यत्रां द्यावें अन्नधन । तोचि अधर्म परिपूर्ण । शुद्ध

१ लोकेषणा, पुत्रेषणा व दारेषणा २ कृपा करितो ३ घोळ्यात, रस्त्यावर, उकिरड्यावर ४ भूतयज्ञ, पितृयज्ञ, देवयज्ञ, ब्रह्मयज्ञ व मनुष्ययज्ञ. ५ गृहाभिमानाला एक वर्षांत शहाण्णव श्राद्धें करावयाचीं असतात ६ थट्टा, अवहेलना, चेष्टा ७ त्याला पाहिजे ते ८ रावता, सेवक ९ तृप्त होऊन.

पुण्य तें नव्हे ॥८९॥ कुटुंबासी यथोचित । सुखी करूनि समस्त । याहूनि उरला जो अर्थ । तो श्रेयार्थ वेचावा ॥३९०॥ अतिथि आलिया देख । अन्न द्यावे आवश्यक । तो झालिया पराङ्मुख । पुण्य निःशेष हेरासे ॥ ९१ ॥ सकळ दानामाजीं जाण । अतिश्रेष्ठ अन्नदान । दीनास देऊनि सन्मान । द्यावे सदन्न अतिश्रद्धा ॥ ९२ ॥ कुटुंब सुखी करी आपण । स्वेच्छा दे दीनभोजन । परी कदर्यवी जो निजप्राण । तोही दारुण अधर्म ॥ ९३ ॥ जैसें कीजे दीनतर्पण । त्यांत आपणही एक दीन । तेथ न करूनि अधिकन्यून । करावे भोजन समभागें ॥ ९४ ॥ पंक्तीमाजीं प्रपंचपण । तें अन्नदानीं अतिविघ्न । यालागीं करावे भोजन । समभागीं आपण सकळांसीं ॥ ९५ ॥ धनाचा सद्व्ययो खरा । द्यावें अनाथप्रेत-संस्कारा । अर्पावे दीनांच्या उद्धारा । धाडावे घरा अयाचिताच्या ॥ ९६ ॥ अंध पंगु मुके दीन । यासी संरक्षी जो आपण । त्याचेंचि सार्थक धन । शुद्ध पुण्य तयाचे ॥९७॥ साधुसज्जना विचंवू जी अंडी । तो विचंवू जो सधन तोडी । त्याच्या निजधर्माची गुडी । उभारे रोकडी वैकुंठीं ॥ ९८ ॥ दुर्बळ जो का भगवद्भक्त । त्यासी संरक्षी जो धनवंत । येणे तुष्टला भगवंत । त्यातें उद्धरीत भक्ताआर्धीं ॥९९॥ सकळमंगळा मंगळ पूर्ण । सकळ कल्याणाचें कल्याण । ते हे सद्गुरुश्रीचरण । तेथ निजधन जयाचे अर्पे ॥४००॥ तयांच्या निजधर्मांचे निशाण । सत्यलोकीं लागले जाण । वैकुंठी कैलासीं संपूर्ण । भेरीनिशाण त्रांहाटिले ॥ १ ॥ स्वधर्मे जोडले निजधन । जो करी सद्गुरूसी अर्पण । तोचि कर्मी निष्कर्म जाण । परम पावन तो एक ॥ २ ॥ जो चैढत्यावाढत्या[11] भगवद्भक्ती । गुरूसी अर्पी निजसंपत्ती । त्याते अंगीकारूनि लक्ष्मीपती । आपुली निजभक्ती त्यासी दे ॥ ३ ॥ *ज्यासी अनन्य गुरुभक्ती । त्याच्या द्वारी चारी मुक्ती । दासीत्वें उभ्या असती । त्याप-*सोनि श्रीपति परतों[12] नव्हे ॥ ४ ॥ ज्याचे तनु मन धन । गुरुचरणीं अर्पे पूर्ण । त्यासी भवभयाचे भान । कल्पांतीं जाण दिसेना ॥ ५ ॥ दैवे जोडली जे संपत्ती । ते वेचोनि[13] ऐशा निगुतीं । अर्थे परमार्थप्राप्ती । सभाग्य लोहती[14] निजनिष्ठा ॥ ६ ॥ ऐसे न वेचोनियां धन । स्वयातें कुटुंब पीडी पूर्ण । जो पोटा न खाय आपण । तें यैक्षधन[15] सचित्त ॥ ७ ॥ एवं कदर्थूनि निजप्राण । जें संचिलें यक्षधन । ते अधःपातासी कारण । दुःख दारुण धनलोभ्या ॥ ८ ॥ ह्मणे मीही याच निष्ठा । यक्षवित्तें झालो करंटा । हातींचा स्वार्थ गेला मोटा । वंचलो कैटकटा[16] निजमोक्षा ॥ ९ ॥ साचोनिया यक्षवित्त । म्यां माझें केलें अनहित । ऐसा तो खेदयुक्त । कष्टें बोलत निजदुःख ॥ ४१० ॥

व्यर्थयार्थेहया वित्त प्रमत्तस्य वयो बलम् । कुशला येन सिध्यन्ति जरठ किं नु साधये ॥ २५ ॥

निजभोगविवर्जित । शिणोनि काया वाचा चित्त । कष्टें मिळवावया वित्त । झालों उन्मत्त अविवेकी ॥ ११ ॥ करिता वित्ताचे आयासें[17] । गेलें तारुण्य बळ आयुष्य । शरीर क्षीण झाले निःशेष । तरी वित्ताचा शोर्प[18] शमेना ॥१२॥ अर्थे अर्थ वाढविता । अनिवार वाढली चिंता । तेणे विसरलों निजस्वार्था । अर्थलोभता कदर्यू ॥ १३ ॥ जेणे वित्तें जीवितें

१ परोपकारार्थ २ ह्रास पावतें ३ खाण्यापिण्यावाचून कष्टवितो ४ भेद, पंक्तिप्रपंच, एकाला एक, दुसऱ्याला दुसरें वाटणें ५ अयाचित वृत्तीनें राहणाऱ्याच्या ६ संकट ७ अडचण ८ मद्भक्त ९ भेरी नगारा, काहळा १० ठोकिले, वाजविलें ११ चढोवढीं १२ दूर १३ खर्चून १४ स्वताच्या निष्ठेनें पावतात १५ समधपिशाचादिकांनीं अटकाविलेलें द्रव्य १६ हाय! हाय! १७ श्रम १८ तृष्णा, तळमळ

साचार । भूतदया परोपकार । करूनियां विवेकी नर । भवाब्धिपरपार पावले ॥ १४ ॥ मज निंदवाचें येथ । वृथा वित्त वृथा जीवित । आयुष्यही गेलें व्यर्थ । निजस्वार्थ बुडाला ॥ १५ ॥ ह्मणाल असता जीवें जीतें । साधूनि घेऊं निजस्वार्थ । तें आता न चले येथ । अर्थ सामर्थ्य दोनी गेलीं ॥ १६ ॥ अधर्मास्तव गेलें वित्त । जरेनें गिळिलें सामर्थ्य । केवळ मी जरठ येथ । दैवहत उरलों असे ॥ १७ ॥ कटकटा जोडिता अर्थ । लोक नाडले समस्त । ऐसें जाणोनि प्रस्तुत । स्वयें सागत कदर्यु ॥ १८ ॥

तस्मात्मक्लिश्यते विद्वान् व्यर्थयाऽर्थेहया सकृत् । कस्यचिन्मायया नून लोकोऽय सुविमोहित ॥ २६ ॥

येथ अज्ञानाची कोण गती । जे अर्थ अनर्थी ह्मणती । तेही अर्थार्थी होती । ज्ञाते भ्रमती अर्थासी ॥ १९ ॥ ऐसे भ्रमले जे सज्ञान । तेही अर्जावया धन । युक्तायुक्त प्रयत्न । अनुदिनीं जाण स्वयें करिती ॥ ४२० ॥ सज्ञान भ्रमावया कारण । ईश्वराची माया पूर्ण । अघटघटी जीचें लक्षण । त्या आधीन सज्ञान मोहिले ॥ २१ ॥ कृष्णमाया मोहिले पंडित । नव्हे ह्मणाल हा इत्यर्थ । ते जोडिताति अर्थ । निजसुखार्थ भोगेच्छा ॥ २२ ॥ भोगामाजीं जे ह्मणती सुख । ते जाणावे केवळ मूर्ख । येच अर्थाचा विवेक । कदर्यु देख बोलत ॥ २३ ॥

किं धनैर्धनदैर्वा किं कामैर्वा कामदैरुत । मृत्युना ग्रस्यमानस्य कर्मभिर्वोत जन्मदे ॥ २७ ॥

कटकटा वर्णाग्र्यें पूज्य पहा हो । त्या द्विजासी भुलवी मायामोहो । भोगीं वाढविजे जो देहो । तोचि पहा हो नश्वर ॥ २४ ॥ त्या देहासी जे नाना भोग । तोच त्यासी क्षयरोग । धन जोडणें अनेग । तोचि मार्ग निधनत्वा ॥ २५ ॥ ते धन मिळे अनायासीं । यालागीं धनवंत उपासी । अर्थ जोडोनिया प्रयासीं । भोगिता कामासी सुख काय ॥ २६ ॥ कामसुख कामिनीमेळीं । सुखार्थ स्त्रियेतें प्रतिपाळी । तेचि नानापरी सळी । देतां किळी सुटेना ॥ २७ ॥ स्त्री पुत्र काम भोगादिक । तेणें देहासी द्यावें सुख । तो देहोचि मरणोन्मुख । नित्य अंतक लागला ॥ २८ ॥ जे जे अतिक्रमे घडी । ते ते काळ वयसा तोडी । तेथ कोण भोगाची गोडी । धनकामें वेडीं सज्ञानें केलीं ॥ २९ ॥ सर्पमुखीं दर्दुर जाता । तो दर्दुर होय माशा खाता । तेणें न सुटे सर्पग्रासता । जाण तत्त्वता जयापरी ॥ ४३० ॥ तेवीं नानाभोगमेळें । देहींचा मृत्यु मार्गे न टळे । हें जाणोनि आंधळे । धनकामें झाले सज्ञान ॥ ३१ ॥ स्वयें कर्ता तोचि मरणधर्म । त्यासी कोण निववी भोगकाम । हा केवळ मायेचा भ्रम । भ्रमले परम महासिद्ध ॥ ३२ ॥ धनें होईल परलोक । तोही भोगू दुःखदायक । भोगक्षयें कर्ममूर्ख । येती देख अधःपाता ॥ ३३ ॥ करितां भोग्य काम्य कर्म । पुढती मरण पुढती जन्म । भोगणें पडे अविश्रम । हें दुःख परम धनकामा ॥ ३४ ॥ धनकामासी निजसुख । सर्वात्मना नाहीं देख । मीही ऐसाचि होतों मूर्ख । निजभाग्यें देख धन गेलें ॥ ३५ ॥

---

१ ससारसमुद्राची पैलथडी २ जिवत ३ कृपण ४ द्रव्याची इच्छा करणारे ५ मिळविण्यासाठीं ६ योग्य अयोग्य, बरें वाईट ७ न घडणारें घडवून आणणारी ८ धनी सज्ञान ९ उच्च जातींत जन्मल्या १० स्त्रियांच्या संगतीमध्ये ११ छळी, पीडी १२ मग रहूनही सुटका नाहीं १३ मरणाकडे तोंड करून बसलेला १४ मृत्यु १५ घटका १६ ज्ञानेश्वरानीं (अध्याय ५-२२) विषयसुखाला 'सर्पफणीची साउली' ह्मटलं आहे, व विषयी पुरुषाला 'विषकर्दमींचे दर्दुर' ह्मटलें आहे. १७ पुन्हा. 'पुनरपि जननं पुनरपि मरणम्' १८ सतत १९ सपूर्णत , खरोखर

नून मे भगवांस्तुष्ट सर्वदेवमयो हरि । येन नीतो दशामेतां निर्वेदश्चात्मन' प्लव ॥ २८ ॥

मी पूर्वीं होतों अतिअभाग्य । आता झालो अतिसभाग्य[1] । मज तुष्टला श्रीरंग । विवेकवैराग्य पावलो ॥ ३६ ॥ माझे संचित जें का धन । तेंचि माझें मुख्य अज्ञान । ते हरीने हरोनि आपण । कृपा पूर्ण मज केली ॥ ३७ ॥ भक्तांचे अज्ञान हरी[2] । याचि- लागी नावे तो 'हरी' । तेणे कृपा करून पुरी । विवेक अंतरी उपजविला ॥ ३८ ॥ वैराग्य विवेकावीण आंधळे । विवेक वैराग्यावीण पागळें । ते माझे हृदयीं जावळी[3] फळें । एक वेळें उपजविलीं ॥ ३९ ॥ ऐशी हरीने कृपा करूनी । माझें धनेसीं अज्ञान हरूनी । विवेक वैराग्य यें दोनी । माझे हृदयभुवनी प्रकाशिलीं ॥ ४४० ॥ परी कोणे काळें कोणे देशीं । कोण समयविशेषी । हरि कृपा करितो कैशी । हे कोणासी कळेना ॥ ४१ ॥ भक्तांचें हरा- वया चित्त । हरि हरितो त्याचें वित्त । वित्तत्यागें करूनि सुचित्त । दे विवेकयुक्त वैराग्य ॥ ४२ ॥ ऐसे घेतेंदेतें विंदान[4] । ब्रह्मादिका अतर्क्य जाण । यालागीं तो भगवंत पूर्ण । त्यासी साही गुण वशवर्ती[5] ॥ ४३ ॥ त्याचे अचिंत्यानंतरूप । परी मजलागीं झाला सकृप । माझें धनेसी निरसूनि पाप । ज्ञानदीप उजळला ॥ ४४ ॥ हो कां कृपा उपजली भगवता । परी म्या वचिल्या यज्ञदेवता । त्या क्षोभल्या करिती घाता । हेंही सर्वथा घडेना ॥ ४५ ॥ करीं[6] चक्र धगधगित । ज्याचा पाठिराखा हरि समर्थ । विघ्नाचा वारा न रिघे तेथ । देव वंदीत तयासी ॥ ४६ ॥ देवीं वदूनि प्रह्लादासी । शांत[7] करविले नृसिंहासी । तो पाठि- राखा नरहरि ज्यासी । विघ्न त्यापाशीं रिघे केवी ॥ ४७ ॥ जेणे देवाचिया कोडी । क्षणें सोडविल्या बांदवडी[8] । त्याचे भक्ताची लैंव[9] वाकडी । देवे बापुडीं केवी करिती ॥ ४८ ॥ जो सकळ देवाचा नियंता । ज्याचे चरण देव वंदिती माथां । तो भगवंत साह्य असता । विघ्न सर्वथा बाधीना ॥ ४९ ॥ ज्याचेनि बळें वाढले देव । देव जयाचे अवयव । तो हरि तुष्टला स्वयमेव । तेथ विघ्नसंभव कोणाचा ॥ ४५० ॥ सर्वदेवमय श्रीहरी । इंद्रचंद्ररूपें माझा हरी । ऐशिया मज दीनावरी । विघ्न संसारी माज असेना ॥५१॥ ऐशिये कृपेचे कारण । ये जन्मीं नाही साधन । हें माझें पूर्वील[10] जुंनें ऋण । देवापाशीं जाण ठेविले होते ॥ ५२॥ मी पूर्वी कोण देशीं । तीर्थक्षेत्रीं कोण वंशी । कोण आचरलो सत्कर्मासी । तेणें हृषीकेशी तुष्टला ॥ ५३ ॥ माते अतिदु खी देखोन । हरि तुष्टला कृपापूर्ण । त्याचे कृपेस्तव जाण । विवेकसंपन्न मी झालो ॥ ५४ ॥ हो कां धनक्षयें झाले दुःख । तेणे दुःखें पावलों निजसुख । भवाब्धि तरावया देख । वैराग्यविवेक दृढ तारूं ॥ ५५ ॥ हरिखें[11] वोसडूंनि ब्राह्मण । ह्मणे उरले आयुष्येंनि जाण । वृथा जावो नेदी अर्ध क्षण । करीन निर्दळण सुखदुःखा ॥५६॥

सोऽहं कालावशेषेण शोषयिष्येऽङ्गमात्मन । अप्रमत्तोऽखिलस्वार्थे यदि स्यात्सिद्ध आत्मनि ॥ २९ ॥

'काइसा भवभयाचा पौंड[12] । घेईन कोटि जन्माचा सूड । नासल्या आयुष्याचा कैवाड[13] । करीन निवाड[14] येणें देहें ॥ ५७ ॥ देहासी आली वार्धक्यता । परी वृद्धत्व नव्हे माझिया चित्ता । तेणे चित्तें चिंतूनि भगवंता । भवबंध आता छेदीन ॥ ५८ ॥ उरले आयुष्यें येथ । कळिकाळाचे पाडीन दात । गर्भदुःखाचे खणोंनें[15] खत । मरणाचा घात मी करीन ॥५९॥

---

१ परमसभाग्य २ हरण करितो, निरसी हरी ३ जुळीं ४ कसब, चातुर्य ५ स्वाधीन ६ हातीं तेजस्वी सुदर्शन चक्र ७ संतुष्ट करविलें ८ बंदिखान्यातून ९ केंस, वालाग्र १० पूर्वपुण्य, जुनी ठेव ११ आनंदाने पूर्णपणे भरून १२ पर्वा १३ भरपाई १४ पूर्णपणें, निश्चयानें १५ फाडीन

जेणे देहें सत्यानृत[1] । कर्में आचरलों समस्त । तें देहें मी शोधीन[2] येथ । विदेहस्थ निजभावे ॥ ४६० ॥ घालूनि निजबोधाची धोंडी । फोडीन देहाची वांदवडी । तोडूनि सुखदुःखाची वेडी । उभवीन गुढी सायुज्याची ॥ ६१ ॥ आजि वैराग्यविवेकयुक्त । मी निजस्वार्थी सावचित्त । जो जो साधीन परमार्थ । तो तो हस्तगत मज होय ॥ ६२ ॥ मजचि साधे निजस्वार्थ । हाचि नेम नाहीं येथ । जो जो वैराग्य विवेकयुक्त । त्यासी परमार्थ आंदणा ॥ ६३ ॥ वैराग्यविवेकाचें लक्षण । देहगेहस्त्रियादि धन । असता आसक्त नव्हे मन । वैराग्य पूर्ण या नाव ॥ ६४ ॥ म्यां जो आरंभ केला पहा हो । यासी देवोदेवीसमुदावो । येणे सहित देवाधिदेवो । मज साह्य होवो हें प्रार्थित ॥ ६५ ॥

तत्र मामनुमोदेरन देवास्त्रिभुवनेश्वरा । मुहूर्तेन ब्रह्मलोक खट्वाङ्ग समसाधयत् ॥ ३० ॥

इंद्रियेंअधिष्ठात्री देवता । मज साह्य होतू समस्ता । सिद्धि पावावया परमार्था । इंद्रियजयता मज द्यावी ॥ ६६ ॥ जो त्रिभुवनेश्वर विख्यात । तो साह्य झालिया भगवंत । देवता साह्य होती समस्त । त्या अतर्भूत हरिरूपीं ॥ ६७ ॥ देवतारूपें भावूनि हरी । सकळ देवाची सेवा करीं । साह्य होऊनि दीनोद्धारीं । मज भवसागरीं तारावे ॥ ६८ ॥ ह्मणाल वयसेचा[12] शेवट । केवळ झालासी तूं जरठ । वार्धकीं हे खटपट । वृथा कष्ट का करिशी ॥ ६९ ॥ ऐसा न मानावा अर्थ । खट्वागराजा[13] विख्यात । मुहूर्तें साधिला परमार्थ । निजस्वार्थ फावला ॥ ४७० ॥ त्याहूनि माझें तंव येथ । आयुष्य असेल वहुत । देव साह्य होत समस्त । निमेषें परमार्थ साधीन ॥ ७१ ॥ आजी विवेकवैराग्य जैसे आहे । हे जैं [15]निर्वाहले राहे । तें कळिकाळ बापुडे काये । म्या जितिला होये ससार ॥ ७२ ॥ हा पूर्वी कैसा होता येथ । आता पालटले याचे वृत्त । झाला विवेकवैराग्ययुक्त । आश्चर्यें सागत श्रीकृष्ण ॥ ७३ ॥

श्रीभगवानुवाच-इत्यभिप्रेत्य मनसा ह्यावन्त्यो द्विजसत्तम । उन्मुच्य हृदयग्रन्थीन् शान्तो भिक्षुरभून्मुनि ॥ ३१ ॥

ऐसा तो अवंतीचा ब्राह्मण । अतिकदर्यु होता जाण । त्याच्या हातींचे गेलिया धन । वैराग्यचिह्न पाल्टले ॥ ७४ ॥ यालागी वैराग्यविवेक चिन्हीं । झाल्या आदणी ब्रह्मप्राप्ती । कृष्ण सांगे उद्धवाप्रती । निजात्मस्थिती साधावया ॥ ७५ ॥ पूर्वी होता ब्राह्मणाधम । धनलोभी निंद्यकर्म । तोचि झाला द्विजोत्तम । विवेकें परम वैरागी ॥७६॥ पूर्वी केलिया निश्चितार्था । मी साधीन सर्वथा । ऐशिया अतिउल्हासता । निजपरमार्था साधक ॥ ७७ ॥ माझिया दुःखाचे कारण । माझा मीचि झालो जाण । धरिता काम लोभ धनाभिमान ।

१ चागलें किंवा वाइट २ देहेंसी मी सोडीन येथ ३ मुक्तीन ४ उंडी, हाट ५ देहरूपी तुरुंग ६ हुषार, सावध ७ प्राप्त ८ परमार्थ ९ सुलभ, स्वाधीन १० इंद्रियाच्या ठिकाणीं राहून त्याना प्रेरणा करणाऱ्या देवता ११ इंद्रियावर जय १२ वयाचा, आयुष्याचा १३ हा इक्ष्वाकुकुलोत्पन्न राजा यज्ञ करणारा विख्यात होता याच्या यज्ञांत साठ हजार गंधर्व गायन करीत असत सुवर्णयूपाला पशु बाधीत स्वाध्यायघोष ह्मणजे वेदपठणाचा घोष, ज्याघोष ह्मणजे धनुष्याच्या रज्जुचा घोष, व 'दीयता' ह्मणजे द्या असा याचकाचा घोष याप्रमाणें त्रिविध घोष त्याच्या राज्यात नित्य ऐकू येत असत एकदा देवानीं यास साह्यार्थ स्वर्गास नेलें देवकार्य केल्यामुळ देव यावर सतुष्ट होऊन वर माग ह्मणू लागले यान प्रथम विचारलें 'माझें आयुष्य किती आहे, तें सागा' त्यानीं मुहूर्तमात्र आहे ह्मणून सागताच हा त्वरेने भूलोकीं आला, पुन्नाग गावीवर बसविलें, व स्वरूपीं रममाण होत्साता परब्रह्मस्थानाप्रत प्राप्त झाला (अध्याय ९) १४ मिळविला १५ निरंतर

त वै प्रवयस भिक्षुमवधूतमसज्जना । दृष्ट्वा पर्यभवन् भद्र बह्वीभि परिभूतिभि ॥ ३३ ॥

न करी देहमळक्षाळण । मुसलवत् करी स्नान । यालागीं तो धूसरवर्ण । अवधूतपण या हेतू ॥ ५०० ॥ ऐसा विचरतां पृथ्वीसी । अवचटे आला अवंतीसी । अतिवृद्ध आणि सन्यासी । अवधूतवेशी देखिला ॥ १ ॥ संन्यास घेतलिया जाण । पूर्वभूमिका अवलोकन । एक वेळा करावी आपण । पद्धतिलेखन आचारीं ॥ २ ॥ ते नगरींचे ह्मणती जन । अरे हा कदर्यु ब्राह्मण । याचे हारपल्या धन । सन्यासी जाण हा झाला ॥ ३ ॥ हें ऐकोनिया अतिदुर्जन । त्या सभोंवते मीनले जाण । परस्परें दावूनि खूण । विरुद्ध छळण माडिले ॥ ४ ॥ त्यासी बहुसाल उपद्रविता । क्षणार्ध पालट नव्हे चित्ता । क्रोधा न येचि सर्वथा । अतिविवेकता महाधीरू ॥ ५ ॥ त्याच्या उपद्रवाची कथा । आणि त्याची सहनशीलता । तुज मी सागेन तत्त्वता । सावधानता अवधारीं ॥ ६ ॥ दृष्टि ठेवूनि येथींच्या अर्थी । विवेकें कुशळ होय श्रोता । अर्थ धरी भावार्थता । शाति तत्त्वता तो लाभे ॥ ७ ॥ विवेकचित्तचकोरचद्रा । भागवतभाग्यें शुद्धमुद्रा । शातिसौभाग्यनरेंद्रा । ऐक सुभद्रा उद्धवा ॥ ८ ॥ आकळावया निजशांतीसी । कृष्ण सबोधी उद्धवासी । ऐसे सावध करोनि त्यासी । दशा ते ऐशी शांतीची ॥ ९ ॥ अवरोधिता जीविकेसी । सन्मान देता अपमानेंसीं । जो सर्वथा न ये क्षोभासी । शाति त्यापाशी ते ऐक ॥ ५१० ॥

केचित्त्रिवेणु जगृहुरेके पात्र कमण्डलुम् । पीठ चैकेऽक्षसूत्र च कन्था चीराणि केचन ॥ ३४ ॥

दुर्जनीं वेढूनि सन्यासी । छळणार्थ लागती पायासी । तेणे नमनप्रसगेंसीं । करिती स्पर्शासी अवघेही ॥ ११ ॥ एक ह्मणती वृद्ध सन्यासी । एक ह्मणती किती चार्तुर्मासी । एक पुसती संप्रदायासी । कोणे गुरूने तुह्मासी मुंडिले ॥ १२ ॥ एक खुणाविती एकासी । पूर्वभूमी पुसा यासी । एक ह्मणती यापाशीं । धनसग्रहासी पुसा रे ॥ १३ ॥ एक ह्मणती अहो स्वामी । तुमची कवण पूर्वभूमी । तुह्मी व्यापारी कीं उदिमी । कोणे ग्रामीं निवासू ॥ १४ ॥ एक ह्मणती काहीं आहे धन । एक ह्मणती आता निर्धन । एक ह्मणती न करा छळण । विरक्त पूर्ण सन्यासी ॥ १५ ॥ ऐसें करिता छळण । सन्यासी अनुद्वेग जाण । नि शब्दवादें धरिले मौन । काहीं वचन न बोले ॥ १६ ॥ एक ह्मणती त्रिदंडाकारण । हा पूर्वी होता अतिसधन । कोरूनि भरिले असेल धन । हेंचि लक्षण त्रिदंडा ॥ १७ ॥ एक ह्मणती सहस्रदोरीं । कथा केली असे अतिथोरी । एक ह्मणती त्यामाझारीं । धन शिरोवेरीं खिळिलेसे ॥ १८ ॥ एक ह्मणती काय पाहता तोंड । येणें माडिलेसे पाखंड । ऐसा निर्भर्त्सिता वितंड । एकें त्रिदंड हरितला ॥ १९ ॥ एकें हरितले पाणिपात्र । एकें नेलें पीठ पवित्र । एकें नेले अक्षसूत्र । कापायवस्त्र ते एकें ॥ ५२० ॥ एक ह्मणे हा माझा ऋणायित । भला सापडला येथ । ह्मणोनि कथेसी घाली हात । कौपीनें युक्त तेणे नेली ॥ २१ ॥

---

१ मुसलस्नान, दंडासारखी एक बुडी मारून बाहेर निघणें २ काळसर, मळिण ३ पूर्वीची जागा ४ चाळिसवर्षांचे ऐसा ५ आश्चर्या, आचार्य ६ जमले ७ विकार ८ विवेकयुक्त चित्त हाच कोणी चकोर त्याच्या चद्रा ९ भक्ताच्या भाग्यानें शुद्धलक्षणी १० भाग्यवता ११ भिक्षा-उपजीविकेचें साधन-बद केली असता १२ सन्यास घेऊन किती पावसाळे (वर्षे) झाले ? १३ सात १४ त्रिदडासी कारण १५ गोधडी १६ गाठीपासून वरपर्यंत १७ भरिलेंसे. १८ हिसकावून घेतला. १९ आसन. २० रुद्राक्षांची माळ २१ भगवे वस्त्र २२ कुळ, कर्जदार २३ लगोटी,

ऐसे करितांही दुर्जन । त्याचें गजबजीना मन । कांहीं न बोले वचन । क्षमेने पूर्ण निजधैर्य ॥ २२ ॥ तो ह्मणे येणे जाणें हीं दोन्हीं । केवळ अदृष्टाअधीनीं । यालागीं मागण्याची ग्लानी । न करूनि मुनि निघाला ॥ २३ ॥ सन्यासी जाता देखोनी । सभ्य सभ्य शठ येऊनी । साष्टांग नमस्कार करूनी । अतिविनीतपणीं विनवित ॥ २४ ॥ मग ह्मणती हरहर । अपराध घडला थोर । मातले हे रांडपोर । पात्रापात्र न ह्मणती ॥ २५ ॥ स्वामी कोप न धरावा मनीं । वस्त्रें घ्यावीं कृपा करूनी । परतविला पाया लागूनी । पूर्ण छळणीं छळावया ॥ २६ ॥

प्रदाय च पुनस्तानि दर्शितान्याददुर्मुने ।

सन्यासी आणूनि साधुवृत्ती । दंडकमंडलू पुंढें ठेविती । एक वस्त्रें आणोनि देती । एक ते नेती हिरोनी ॥ २७ ॥ एक ते ह्मणती वृद्ध सन्यासी । याचीं वस्त्रें द्यावीं यासी । एक ह्मणती या शठासी । दंडिता आह्मांसी अतिपुण्य ॥ २८ ॥ वस्त्रें न देती उपहासीं । सन्यासी निघे सावकाशी । एक परतवूनि त्यासी । देऊनि वस्त्रांसी जा ह्मणती ॥ २९ ॥ एक धावूनि हाणे माथा । वस्त्रें हिरोनि जाय परता । एक ह्मणती द्या रे आतां । वृद्धा का वृथा शिणवाल ॥ ५३० ॥ यावरी संन्यासी आपण । गेला वस्त्रें वोसडून । करोनिया संध्यास्नान । भिक्षार्थ जाण निघाला ॥ ३१ ॥

अन्नं च भैक्ष्यसंपन्नं भुञ्जानस्य सरित्तटे ॥ ३५ ॥
मूत्रयन्ति च पापिष्ठाः ष्ठीवन्त्यस्य च मूर्धनि । यतवाचं वाचयन्ति ताडयन्ति न वक्ति चेत् ॥ ३६ ॥

भिक्षा मागोनि संपूर्ण । शास्त्रविभागें विभागून । सरितातटीं करितां भोजन । तें देखोनि दुर्जन तेचि आले ॥ ३२ ॥ अरे हा सन्यासी नव्हे साचा । कदर्यु आमुचे गावींचा । होय नव्हे न बोले वाचा । हा ठकपणाचा उपावो ॥ ३३ ॥ यासी बोलविल्या-वीण राहे । तो याचाचि दासीपुत्र होये । ऐशी शपथ करूनि पाहें । आले समुदायें तयापाशीं ॥ ३४ ॥ एक ह्मणे याचे मौन । उडवीन मी न लागता क्षण । हा जेणे करी शंखस्फुरण । तो उपावो जाण मी जाणे ॥ ३५ ॥ तो महापापी अतिदुर्मती । जेविता त्याचे मस्तकीं मुंती । तरी क्रोध न ये त्याचे चित्ती । निजात्मस्थितीं निवाला ॥ ३६ ॥ जरी अतरी क्रोध आला । तरी तो अशांतचि झाला । बाहेरी न बोलेचि बोला । लोक-लाजे भ्याला पोटांस्थे ॥ ३७ ॥ तैसा नव्हे हा सन्यासी । धोऊनि साडिले निजलाजेसी । निजशातीची दशा कैशी । क्रोध मानसी बोळेना ॥ ३८ ॥ आत एक बाह्य एक । या नांव मुख्य दांभिक । तैसा सन्यासी नव्हे देख । सबाह्य चोख निजशाती ॥ ३९ ॥ तंव ते दुर्जन ह्मणती । अरे हा न बोले निश्चितीं । समुख मुखावरी थुकिती । अति निंदिती नोकूंनी ॥ ५४० ॥ एक हाणिती लाता । एक टोले देती माथा । एक हाणिती न बोलता । यासी सर्वथा न सोडा ॥ ४१ ॥

तर्जयन्त्यपरे वाग्भिः स्तेनोऽयमिति वादिनः । बध्नन्ति रज्ज्वा तं केचिद्बध्यतां बध्यतामिति ॥ ३७ ॥

आणिक दुरूनि जाण । वर्मी विंधूनि वाग्बाण । याच्या वेषांचें लक्षण । आह्मीं

---

१ जाणें येणें २ मनूनि ३ योग्यायोग्य विचार ४ हार्ती देती ५ टाकून ६ बोंब मारणें ७ लघवी केली ८ क्रोधयुक्त ९ पोटाकरितां, पोटाच्या आस्थेनें १० सोडून दिली ११ पराभवून, छळ करून १२ खोंचून १३ धैर्याचें

सपूर्ण जाणीतले ॥ ४२ ॥ याचे वेपाचा विचारू । शठ नष्ट दांभिक थोरू । भिक्षामिसे हिंडे हेरू । धरा चोरू निश्चितीं ॥ ४३ ॥ ऐसे विकल्पवाक्यें गर्जती । एक वाधा वाधा ह्मणती । एक दृढदोरीं वाधिती । दोहीं हातां अधोमुख ॥ ४४ ॥

क्षिपन्त्येकेऽवजानन्ते एप धर्मध्वज शठ । क्षीणवित्त इमा वृत्तिमग्रहीत्स्वजनोज्झित ॥ ३८ ॥

त्याचे पूर्ववृत्त जे जाणती । ते अपमानूनि निंदिती । पूर्वी कदर्यू याची ख्याती । हा आह्मांप्रती सन्यास मिरवी ॥ ४५ ॥ येणे सूक्तासूक्ती सचिले धन । अधर्में वित्त झाले क्षीण । स्वजनीं साडिला दवडून । पोटासी अन्न मिळेना ॥४६॥ अन्न मिळावया पोटासी । झाला कपटवेप सन्यासी । लाज नाहीं या निर्लज्जासी । योग्यता आह्मासी दाविता ॥ ४७ ॥ पूर्वी लागूनि हा वंचक । झाला सन्यासी दांभिकू । याचें मत नेणे हा भोळा लोकू । महाठकू दृढमौनी ॥ ४८ ॥ हो का वहुरूप्याचीं सोंगें जैसी । तेवी हा उत्तमवेपें सन्यासी । होऊनि ठकूं आला आह्मासी । मारितां यासी दोप नाहीं ॥ ४९ ॥

अहो एप महासारो धृतिमान् गिरिराडिव । मौनेन साधयत्यर्थं वकवद्दृढनिश्चय ॥ ३९ ॥

हा दांभिकांमाजीं महावळी । धरिल्या वेपातें प्रतिपाळी । आह्मी पीडिता न डंडळी । जेवीं का टोळीं महामेरू ॥ ५७० ॥ याच्या धैर्याचें शहाणपण । साधावया अन्नआच्छादन । वकाच्या ऐसें धरिलें मौन । स्वार्थ पूर्ण लक्षूनी ॥ ५१ ॥ वक गिळावया मासा । मौन धरोनि राहे जैसा । हाही जाणावा तैसा । भोळ्या माणुसा नाडील ॥ ५२ ॥ आता हा धनलोभार्थ जाणा । पूर्वील उपद्रव नाणी मना । तेचि झालीसे दृढ धारणा । उपद्रवगणना या नाहीं ॥ ५३ ॥ एक ह्मणती धैर्यमूर्ती । ह्मणोनिया लाता हाणिती । एक ते नाकीं काड्या खुपसिती । याची निजशांती पाहों पा ॥ ५४ ॥ ऐसऐसे उपद्रविती । नानापरी उपहासिती । तरी द्वेप नुपजे चित्तीं । निजशांतीं निश्चळू ॥ ५५ ॥ जव जंव देखती त्याची शांती । तंव तव दुर्जन क्षोभा येती । नाना उपद्रव त्यासी देती । तेंचि श्रीपति सांगत ॥ ५६ ॥

इत्येके विहसन्त्येनमेके दुर्वातयन्ति च । त ववन्धुर्निरुरुधुर्यथा क्रीडनक द्विजम् ॥ ४० ॥

कदर्या वाणली पूर्ण शांती । ऐसे एक उपहासिती । एक नाकीं चुना लाविती । एक मुख माखिती काजळें ॥ ५७ ॥ एक अतिशठ साचोकारे । पुढा ठाकोनि पाठिमोरे । श्रद्धा करिती अधोद्वारें । नाकीं तोंडीं भरे दुर्गंध ॥ ५८ ॥ तरी त्याचिया निजस्थिती । अणुमात्र क्षोभ न ये चित्तीं । तोचि सन्यासी त्रिजगतीं । ज्याची ढळेना शांती क्षोभविल्याही ॥ ५९ ॥ एवं क्षोभेना त्याचें मन । देखोन खवळले दुर्जन । त्यासी गळा [13]शृंखळा निरोधून । आणिला वाधून चौवारा ॥ ५६० ॥ यासी वोळखा रे कोणी तुह्मी । हा धनलोभी जो अकर्मी । तो आजी सापडविला आह्मीं । अतिअधर्मी दांभिक ॥ ६१ ॥ जेवीं गारुडी वाधी माकडा । तेवीं सन्यासी वाधिला गाढा । मिळोनिया वहूकडा । मागापुढा वोढिती ॥ ६२ ॥ एक ओढिती पूर्वेसी । एक ओढिती पश्चिमेसी । सन्यासी हासे

---

१ चोर, पाळत ठेवणारा हेर २ शुभाशुभ मार्गानें, न्यायान्याय करून ३ पहिल्यापासून ४ फसव्या ५ डळमळत नाहीं ६ टोळाच्या धाडी आल्या तरी पर्वत जसा डगत नाहीं ७ वक ८ ठकवील ९ पूर्व १० खर ११ त्याच्या पुढें उभे राहून व पाठ करून अपानवायु सोडतात १२ गळ्यात गाराळी घोधून, गळमाथळा १३ चव्हाट्यावर १४ बळकट, दृढ

निजमानसीं । सुख सर्वांसी होये येणें ॥ ६३ ॥ देह प्रारब्ध भोगवी[1] जाण । याचा मजसी सबंध कोण । येणे विवेकें क्षमापूर्ण । कोणाचें मन दुखवीना ॥ ६४ ॥ जेथ स्वगोत्र सोइरे स्वजन । जिहीं दीधला अतिसन्मान । त्यादेखता अपमान । अनुद्विग्न[2] जो साहे ॥ ६५ ॥ त्यापाशी शांति सपूर्ण । उद्धवा निश्चयेंसीं जाण । ज्याचें लौकेपणे[3] लाजे मन । अशांति जाण ते ठायीं ॥ ६६ ॥ ऐसा क्षोभवितां पहा हो । क्षोभा न चढे त्याचा भावो । त्या सन्याशाचा अभिप्रावो । स्वयें देवाधिदेवो सागत ॥ ६७ ॥

एव स भौतिक दु ख देहिक दैविकं च यत् । भोक्तव्यमात्मनो दिष्ट प्राप्त प्राप्तमबुध्यत ॥ ४१ ॥

भिक्षु बोले निजविवेक । त्रिविध प्रारब्धें[4] बाधले लोक । तेणे भोगणे पडे आवश्यक । रावो रक सुटेना ॥ ६८ ॥ भूतांची पीडा ते भौतिक । देवांची पीडा ते दैविक । देहीं उपजती ज्वरादिक । हे पीडा देख दैहिक ॥ ६९ ॥ यापरी त्रिविध दुःख । प्रारब्ध झाले जनक । तें भोगिता मानी असुख । तो केवळ मूर्ख अतिमंद ॥ ५७० ॥ जे भोग आले प्रारब्धेंसी । तेथे साह्य केल्या हरिहरांसी । भोग न चुकती प्राण्यासी । हें जाणोनि सन्यासी क्षमावंत ॥ ७१ ॥ कृष्ण साह्य पाडवासी । ते भोगिती नष्टचर्यासी[5] । तेथें साह्य केल्या हरिहरासी । प्रारब्ध कोणासी टळेना ॥ ७२ ॥

परिभूत इमा गाथामगायत नराधमै । पातयद्भि स्वधर्मस्थो धृतिमास्थाय सात्विकीम् ॥ ४२ ॥

दुर्जनाच्या उपद्रवाहातीं । निजशांति न साडीच यती । धरोनियां सात्विकी धृती[6] । स्वधर्मस्थिति न ढळेचि ॥ ७३ ॥ तेणे भिक्षूनें गायिली गाथा । ते तुज मी सागेन आता । उद्धवा अतिसावधानता । तो बोध तत्त्वता अवधारीं ॥ ७४ ॥ तो बोधू धरितां चित्तीं । द्वंद्वसाम्या[7] पावे स्थिती । सहजे उल्हासे[8] निजशाती । सायुज्यमुक्ति घर रिघे ॥ ७५ ॥ जगीं उद्धवाचें भाग्य पूर्ण । ज्यासी श्रीकृष्ण करी सावधान । काय बोलिला भिक्षु आपण । ते निरूपण अवधारीं ॥ ७६ ॥

द्विज उवाच–नाय जनो मे सुखदु खहेतुर्न देवतात्मा ग्रहकर्मकाला ।
मन पर कारणमामनन्ति ससारचक्र परिवर्तयेद्यत् ॥ ४३ ॥

सुजन दुर्जन साधारण । ऐसे जे त्रिविध[9] जन[10] । माझ्या सुखदुःखासी कारण । सर्वथा जाण ते नव्हती ॥ ७७ ॥ जन तितुके पांचभौतिक । माझाही देहो तोचि देख । जनांसी मज सहजें ऐक्य । उपजे सुखदुःख मनापाशी ॥ ७८ ॥ देवता सुखदुःखदायक । ऐसे ह्मणावे आवश्यक । तीं दैवतें मनःकाल्पनिक[11] । त्याचें सुखदुःख मजसी न लगे ॥ ७९ ॥ देवतारूपें मन आपण । मनें कल्पिले देवतागण । ते जै सुखदुखें देती जाण । तै मुख्य कारण मन झाले ॥ ५८० ॥ जेथ जैसा मनाचा सद्भावो । तेथ तद्रूपें भासे देवीदेवो । जेथ मनाचा विकल्प पहा हो । तेथ थितां[12] देवो दिसेना ॥ ८१ ॥ यालागीं सकळ देवता । त्या जाण मनःकल्पिता । त्यापासाव[13] सुखदुःखव्यथा । ते मनाचे माथां निश्चित ॥ ८२ ॥ आत्मा सुखदुःखासी कारण । हें समूळ मिथ्या वचन । आत्म्याचे ठायीं द्वैत-

१ भोगी २ मनाला उद्वेग न वाटता ३ लौकिक प्रतिष्ठा किंवा मोठेपणा यामुळें ४ सचित, क्रियमाण, व प्रारब्ध ५ राज्यभ्रंश वनवास अज्ञानवास इत्यादि ६ धैर्य ७ सुखदु खादि द्वंद्वाची समता ८ उत्कर्षास पावते ९ शत्रु, मित्र व उदासीन किंवा सुष्ट, दुष्ट व तटस्थ असे त्रिविध जन १० जाण, ११ मनानें कल्पिलेलीं १२ असलेला, १३ त्यांपासून.

भान । त्रिशुद्धी जाण असेना ॥ ८३ ॥ मी एक सुखदुःखाचा दाता । हा एक सुखदुःखाचा भोक्ता । हें आत्म्याचे ठायीं तत्त्वतां । जाण सर्वथा असेना ॥ ८४ ॥ जन्मकाळींचे ग्रह दारुण । ह्मणो सुखदुःखासी कारण । ग्रहांचा ग्रहो मन आपण । जन्ममरण भोगवी ॥८५॥ ग्रहां ग्रहगती देहातवेरी । मनाची ग्रहगती त्याहूनि थोरी । दुःख भोगवी नाना प्रकारीं । जन्मजन्मातरीं सोडीना ॥ ८६ ॥ दुष्ट ग्रह चारी दिवस पीडी । मनाची पीडा जन्मकोडी । दुष्ट ग्रहो भोगूनि सोडी । मन न सोडी कल्पातीं ॥ ८७ ॥ जैं मन न धरी देहाभिमान । तैं ग्रहाची पीडा मानी कोण । यालागीं सुखदुःखा कारण । मनचि जाण महाग्रहो ॥८८॥ येथ निजकर्म दुःखदायक । हेंही ह्मणता न ये देख । कर्म कर्मबंधमोचक । तें दुःखदायक घडे केवीं ॥ ८९ ॥ स्वकर्म शुद्ध स्वाभाविक । त्यासी मनें करूनि सकामिक । नानापरी अतिदुःख । योनि अनेक भोगवी ॥ ५९० ॥ हो का कर्माचेनि क्रियायोगें । जैं मनःसंकल्प कर्मीं न लगे । तैं सुखदुःखांचीं अनेगें । विभाडी वेगें निजकर्म ॥ ९१ ॥ देह सुखदुःखासी काय जाणे । आत्मा सुखदुःख सर्वथा नेणे । येथ सुखदुःखाचे गाडे भरणे । मनें भोगवणे निजसत्ता ॥ ९२ ॥ येथ सुखदुःखदायक । मनचि झाले असे एक । मनाअधीन होऊनि लोक । मिथ्या सुखदुःख भोगिती ॥ ९३ ॥ काळ सुखदुःखाचा दाता । हेंही न घडे गा सर्वथा । मन संकल्पसंकेता । काळाची सत्ता लागली ॥ ९४ ॥ अजरामर असता आपण । मनें घेतलें मज आहे मरण । तेथचि काळ लागला जाण । क्षणेक्षण निर्दाळित ॥ ९५ ॥ आपुलेनि हातें आपण । पठांडे खोंविलें दाभण । रात्रीं रुततांचि तें जाण । सर्पभयें प्राण सांडिला ॥ ९६ ॥ त्यासी सर्प नाहीं लागला । मा विखें केवीं तो घारला । परी निजशंके स्वयें निमाला । तैसा काळ लागला जनासी ॥ ९७ ॥ एकासी सर्प झोंबला पाठीसी । काय रुतलें ह्मणे सागा त्यासी । तो ह्मणे काटी लागली कैसी । ते म्या अनायासीं उपडिली ॥ ९८ ॥ तो नव्हे सर्पा साशक । यालागीं त्यासी न चढेचि विख । निजव्यापारीं देख । यथासुख वर्तत ॥ ९९ ॥ त्यासी सागोनि बहुकाळें खूण । देता सर्पाची आठवण । तत्काळ विषें आवेळोन । आशंका प्राण सांडिला ॥ ६०० ॥ तेवीं निर्विकल्पपुरुखा । उठी संकल्पाची आशंका । ते काळीं काळू देखा । वांधे आवाका निर्दळणीं ॥ १ ॥ निःशंकपणे साचार । ज्याचें मन ह्मणे मी अमर । त्याचें काळ वर्ली घर । काळ दुर्धर मनःशंका ॥ २ ॥ जो निर्विकल्प निजनिवाडें । काळ सर्वथा न ये त्याकडे । नश्वर नाहीं तयापुढें । काळ कोणीकडे रिघेल ॥ ३ ॥ यापरी गा काळ देख । नव्हे सुखदुःखदायक । सुखदुःखाचें जनक । मनचि एक निश्चित ॥ ४ ॥ मन कल्पित ससार जाण । मनें कल्पिले जन्ममरण । ससारचक्रीं आवर्तन । मनास्तव जाण पुन पुन ॥ ५ ॥ हे साही प्रकार जाण । ह्मणती सुखदुःखांसी कारण । विचारिता हें अप्रमाणें । मनोजन्य सुखदुःखें ॥ ६ ॥ नवल लाघवी कैसें मन । शुद्धि उपजवी मीपण । चिद्रूपा

---

१ देहाचा नाश होइपर्यंतच २ कम हें तर कर्माच्या बंधनातून सोडविणारें आहे ३ सकल्पविकल्पकता ४ जरा व मरण यापासून मुक्त ५ पथारी, बैलाचें खोगीर ६ व्यापला ७ नेला ८ संकल्प ९ फेरा, ध्यापून १० उमेद, बखर घाघतो ११ नाशाविषयीं १२ फिरण १३ जन, देवता, आत्मा, ग्रह, कर्म व काळ हे सहा १४ खोटें १५ मनापासून उत्पन्न होणारी १६ केवळ ज्ञानस्वरूप अशा आत्म्याच

लावूनि जीवपण । सुखदुःखें जाण भोगवी ॥ ७ ॥ डोळीचा कणू अल्प एक । तो शरीरासी दे अतिदुःख । तेवीं वासनामात्रें मन देख । दारुण सुखदुःख भोगवी ॥ ८ ॥ ह्मणाल येथ अविद्या देख । ते होय सुखदुःखदायक । अविद्या ब्रह्म असतां देख । मनेवीण सुखदुःख कदा नुपजे ॥ ९ ॥ अविद्या ब्रह्म असतां पाहीं । मन लीन सुषुप्तीच्या ठायीं । तेव्हा सुखदुःखचि नाहीं । भोग कोणेही कंहीं देखिजेना ॥ ६१० ॥ मन दुश्चिंत जेव्हां पाहीं । तेव्हा जो भोग भोगिजे देहीं । तें सुखदुःख न पडे ठायीं । स्वयें स्वदेहीं देखिजे ॥ ११ ॥ यालागीं सुखदुःखांचे कारण । मनचि आपण्या आपण । तेणे लावूनि जन्ममरण । भोवंडी दारुण भवचक्री ॥ १२ ॥ भवचक्रीं प्रत्यावर्तन । कोणे रीती करवी मन । तेचि अर्थांचे निरूपण । भिक्षु आपण्या आपण निरूपी ॥ १३ ॥

मनो गुणान्वै सृजते वलीयस्ततश्च कर्माणि विलक्षणानि ।
शुक्लानि कृष्णान्यथ लोहितानि तेभ्य सवर्णा सृतयो भवन्ति ॥ ४४ ॥

मनें कल्पोनि निजसत्तें । उपजवी नाना वृत्तींतें । त्याचि त्रिगुण होती येथें । गुणविभागातें गुणवृत्ती ॥ १४ ॥ सत्त्वरजतमादि गुणीं । सुरनरतिर्यगादि योनी । मनें त्रिभुवन उभवूनी । संसारभुवनीं स्वयें नादे ॥ १५ ॥ त्या मनाची प्रौढी गाढी । क्षणें रची क्षणें मोडी । मन ब्रह्मादिका भुली पाडी । इतर वापुडी तीं कायी ॥ १६ ॥ मनाचा वलात्कार कैसा । निर्गुण पाडी गुणाच्या फासां । लावूनि जीवपणाचा झांसां । संसारवळसा आवर्ती ॥ १७ ॥ केवळ विचारितां मन । तें जड मूढ अचेतन । त्याचें केवीं घडे सृजन । तेचि निरूपण सांगत ॥ १८ ॥

अनीह आत्मा मनसा समीहता हिरण्मयो मत्सख उद्विचष्टे ।
मन स्वलिङ्गं परिगृह्य कामान् जुषन्निबद्धो गुणसङ्गतोऽसौ ॥ ४५ ॥

आत्मा चिरस्वरूपें परिपूर्ण । निःसंग निर्विकार निर्गुण । त्यासी संसारबंधन । सर्वथा जाण घडेना ॥ १९ ॥ जो स्वप्रकाशें प्रकाशघन । निजतेजें विराजमान । जो परमात्मा परिपूर्ण । त्यासी क्रियाचरण कदा न घडे ॥ ६२० ॥ विचारितां निजनिवाडें । मनाचे जडत्वचि जोडे । त्यासीही संसार न घडे । भवबंध घडे तो ऐका ॥ २१ ॥ नवल मनाचें विंदान । शुद्धीं उपजवी मीपण । तेचि वस्तूसी जीवपण । सगुणत्वा जाण स्वयें आणी ॥ २२ ॥ मनःसंकल्पाचें वळ । शुद्धासी करी शवळ । लावूनि त्रिगुणांची माळ । भवबंधजाळ स्वयें बांधे ॥ २३ ॥ जेवीं घटामाजील घटजळ । आंकळी अलिप्त चंद्रमंडळ । तेवीं मनःसंकल्पें केवळ । कीजे शवळ चिदात्मा ॥ २४ ॥ घटींचे हालतां जीवन । चंद्रमा करी कंपायमान । तेवीं शुद्धासी जन्ममरण । मनोजन्य सुखदुःखें ॥ २५ ॥ आत्मा स्वप्रकाश चिरस्वरूप । मन जड कल्पनारूप । ते मानूनि आपुलें स्वरूप । त्याचें पुण्यपाप स्वयें भोगी ॥ २६ ॥ जीवाचा आप्त आवश्यक । सुहृद सखा परमात्मा एक । तो मनाची

---

१ गाढ निद्रेच्या २ सात्त्विक कर्मांनीं देवयोनि, राजस कर्मांनीं मनुष्ययोनि, तामस कर्मांनीं पशुपक्ष्यादिकाची योनी प्राप्त होते ३ जीव निर्गुण असून मन त्याला गुणाच्या फांशात पाडतें ४ निद्रा "उचितानुचित आघवें । झांसुरता नाठवी जीवें"–ज्ञानेश्वरी अध्याय १४–१८५५ ५ विचार करिता ६ शुद्ध आत्म्याला मीपणा लावून त्याला जीवपणात आणतें ७ सोपाधिक, अविद्यायुक्त ८ आणि आकाशीं चंद्रमंडळ.

वाचा नियामक । द्रष्टा देख साक्षित्वे ॥ २७ ॥ अविद्या प्रतिबिंबें नेटका । जीव जो का माझा सखा । तो मनोभ्रमें भ्रमोनि देखा । भोगी सुखदुःखा मनोजन्य ॥ २८ ॥ मनाची एकात्मता परम । जीवासी पडला थोर भ्रम । आपण असतांही निष्कर्म । कर्माकर्म स्वयें भोगी ॥ २९ ॥ मूळीं जीव मनाचा नियता । तोचि मनाच्या एकात्मता । मनाचिया सुखदुःखव्यथा । आपुले माथा नांथिल्या सोशी ॥ ६३० ॥ जेवीं अतिआप्तता प्रधान । रायासी लावी दृढबंधन । मग राजा तो होय दीन । तो भोगवी तें आपणें सुखदुःख भोगी ॥ ३१ ॥ ते दशा झाली जीवासी । मने ससारी केले तयासी । मग नाना जन्मम-रणे सोशी । अहर्निशीं सुखदुःखें ॥ ३२ ॥ त्या मनासी निग्रहो न करिता । जीवाची न चुके व्यथा । मनाचेनि छंदें नाचता । साधने सर्वथा व्यर्थ होती ॥ ३३ ॥

दान स्वधर्मो नियमो यमश्च श्रुतानि कर्माणि च सद्व्रतानि ।
सर्वे मनोनिग्रहलक्षणान्ता परो हि योगो मनस समाधि ॥ ४६ ॥

न लक्षिता मनोनियमन । सर्वस्वही दिधल्या दान । एक मी दाता होय अभिमान । तेणें दाने मन दांडुगें होय ॥ ३४ ॥ चुकोनि मनोनिग्रहाचें वर्म । आचरता वर्णाश्रमधर्म । तेणे उल्हासे मनोधर्म । माझें स्वकर्म अतिश्रेष्ठ ॥ ३५ ॥ मीचि एक तिहीं लोकीं । स्वाचा-रनिष्ठ स्वयंपाकी । यापरी स्वधर्मादिकीं । मन होय अधिकीं चोविरें ॥ ३६ ॥ मनोनिय-मनीं नाहीं बुद्धी । तै यमनियम ते उपाधी । मी एक साधक त्रिशुद्धी । हेंचि प्रतिपादी मनोधर्म ॥ ३७ ॥ करितां वेदशास्त्रश्रवण । गर्वाचें भरतें गहन । पाडित्यीं अतिअभि-मान । मनोनियमन तेथे कैंचें ॥ ३८ ॥ करूं जाता निजकर्म । कर्मक्रिया अतिदुर्गम । कर्मठतेचा चढे भ्रम । मनोनियमन घडे केवीं ॥ ३९ ॥ कर्म केवळ देहाचे माथा । आत्मा देहीं असोनि विदेहता । त्यासी कर्मी कर्मबद्धता । कर्मठ मूर्खता मानिती ॥ ६४० ॥ अनंतेंव्रते झाले व्रती । तेणे धनधान्य वाछिती । मनोनिग्रहो नाहीं चित्तीं । सद्व्रतें जाती सुनाट ॥ ४१ ॥ व्रत दान स्वधर्म सकळ । यासी मनोनिग्रहो मुख्य फळ । तेणेवीण अवघे विकळ । साधनें निष्फळ साधका ॥ ४२ ॥ दानादिक सप्त पदार्थ । हे ज्ञानाचे अंगभूत । तीं साधनें समस्त । निष्फळ येथ केवीं ह्मणा ॥ ४३ ॥ दानादिकें जीं जीं येथें । इहामुत्र फळ ये त्यातें । तें फळचि निष्फळ येथें । जन्ममरणातें वाढवी ॥ ४४ ॥ येथ साधक होय सज्ञान । फळाशा निःशेष त्यागून । दानादि स्वधर्माचरण । चित्तशुद्धी जाण उपेगा ते ॥ ४५ ॥ माझी व्हावी चित्तशुद्धी । ऐशी उपजावया बुद्धी । भगवत्कृपा पाहिजे आधीं । तैं साधनें सिद्धि पावती ॥ ४६ ॥ साधनीं माझी मुख्य भक्ती । त्यात विशेषें नाम-कीर्ती । नामें चित्तशुद्धि चित्तीं । स्वरूपस्थिति साधका ॥ ४७ ॥ नामापरते साधन । सर्वथा नाहीं आन । नामें भवबंधच्छेदन । सत्य जाण उद्धवा ॥ ४८ ॥ स्वरूपस्थिति निश्चळ मन । जेथ लाजोनि जाय साधन । तेथ दानादिकाचें प्रयोजन । सहजचि जाण खुटले ॥ ४९ ॥

---

१ नसत्या, खोट्या २ आपण ३ दमन ४ तनान ५ श्रुत च ६ बलिष्ठ, गर्विष्ठ ७ आपल्या आचारांत तत्पर. ८ स्वत अन्न शिजवून भोजन करणारा ९ पिसाळलेलें, चावणारें १० मोहाध होऊन ११ एकादश्यादि व्रतें करणारे. १२ फुकट, व्यर्थ १३ चित्तवृत्तींचा निरोध. १४ आणिक साधन. १५ उपयोगी १६ अन्य, दुसरें.

समाहितं यस्य मनः प्रशान्तं दानादिभिः किं वद तस्य कृत्यम् ।
असंयतं यस्य मनो विनश्यद्दानादिभिश्चेदपरं किमेभिः ॥ ४७ ॥

जेथ ज्या पुरुषांचें मन । ठाकी आपुलें जन्मस्थान । त्यासी दानादिकांचें कोण । प्रयोजन साधनीं ॥ ६५० ॥ पूर्णतृप्तापाशीं जाण । ओगरलिया सदन्न । तो जेवीं न पाहे हुंगोन । तेवी साधन अमनस्का ॥ ५१ ॥ गंगा उतरावया महापूरीं । अतिप्रयासीं तांफा करी । तोचि पूर वोहटल्यावरी । तांफा अव्हेरी निःशेष ॥ ५२ ॥ तेवीं कामक्रोधादि वेगशून्य । ज्याचें निर्विकल्पीं निश्चळ मन । त्यासी दानादिकीं प्रयोजन । नाहीं जाण निश्चित ॥ ५३ ॥ जेवीं सूर्योदय झाल्यापाठीं । उपेगा न ये लक्ष दिवटी । तेवीं निर्विकल्पता मनीं उठी । तैं साधनें कोटी सुनाट ॥ ५४ ॥ एवं समाहित ज्याचें मन । त्यासी दानादि नाना साधन । करावया नाहीं प्रयोजन । कल्पना पूर्ण निमाल्या ॥ ५५ ॥ ज्याचें नेमं न मनी चित्त । जें सदा विवेकरहित । जे अनिवार विपयासक्त । त्यासीही अनुपयुक्त साधनें ॥ ५६ ॥ जेवीं मदगजांच्या लोटीं । सैन्य पळे वारा वाटीं । तेवीं विपयासक्तापाठीं । साधनें हिंपुटी होऊनि ठाती ॥ ५७ ॥ जो विपयासक्तमना । तो सर्वथा नातळे साधना । करी तैं तेथेंही जाणा । विपयकल्पना सकल्पीं ॥ ५८ ॥ स्वयें करितां पैं साधना । जें जें फळ वांछी वासना । तें तेणेंचि फळें जाणा । करी उगाणा दानादिकांचा ॥ ५९ ॥ जेवीं कां बुद्धिबळाचा वारू । त्यावरी बैसला निर्बळ नरू । तो त्यासी सर्वथा अनावरू । नव्हे स्थिरू अणुमात्र ॥ ६६० ॥ तैसें ज्याचें अतिदुर्मन । सदा कामक्रोधीं परिपूर्ण । जो स्वयें झाला मनाचे अधीन । ज्याचा विवेक निमग्न महामोहीं ॥ ६१ ॥ तेथ साधनचि करी कोण । करी तें मोहास्तव जाण । तेणें वाढे तमोगुण । मनोनियमन घडेना ॥ ६२ ॥ श्रवणादि इंद्रियबंधन । करूनि करितां साधन । तेणें वश्य नव्हे मन । मनाअधीन इंद्रियें ॥ ६३ ॥

मनोवशेऽन्ये ह्यभवन्स्म देवा मनश्च नान्यस्य वशं समेति ।
भीष्मो हि देवः सहसः सहीयान् युञ्ज्याद्वशे तं स हि देवदेवः ॥ ४८ ॥

मनें आकळिलें सर्वांसी । परी मन नाकळे कोणासी । मनें छळिलें देवांसी । तें केवीं इंद्रियांसी आटोपे ॥ ६४ ॥ चंद्र अधिष्ठाता मनासी । मनें छळिलें चंद्रम्यासी । व्यभिचारोनि गुरुपत्नीसी । क्षयरोगी त्यासी मनें केलें ॥ ६५ ॥ ब्रह्मा अधिष्ठाता बुद्धीसी । मनचि ब्रह्मयाची बुद्धि भ्रंशी । निजपुत्री वारितां त्यासी । स्वकन्येसी अभिलाषी ॥ ६६ ॥ चित्तीं वासुदेवाचें अधिष्ठान । त्यातेंही हळू ठकी मन । लावूनि वृंदेचें ध्यान । स्मशानीं जाण पाडिला ॥ ६७ ॥ रुद्र अधिष्ठाता अहंकारी । त्यातेंही मन सितरी । अभिलाषितां ऋषिनारी । शापिला ऋषीश्वरीं लिंगपातें ॥ ६८ ॥ ऐसें देवां दुर्जय जें मन । त्यासी आवरी इतर कोण । ह्मणाल इंद्रियें नेमित मन । ते मनाधीन इंद्रियें ॥ ६९ ॥ जैं इंद्रियें धरोनि हातीं । मनें एकाग्र होइजे अर्थीं । तेव्हां इतर इंद्रियांची स्थिती । राहे निश्चितीं

१ चाटल्यास २ मनोजय करणाऱ्याला ३ तराफा ४ उतरून गेल्यावर ५ निष्फळ ६ समाधिरत, शांत ७ ज्याचें मन दाबांत राहात नाहीं ८ हरण झालां असतां ९ कष्टी, उदास १० उलगडा, हिशेब, उभाणी, वसूल ११ घोडा १२ मनाची नियामक देवता चंद्र १३ व्यभिचार करून १४ आपल्या कन्येनें १५ गोत्यांत पाडतें १६ फसवितें

सुनाट ॥ ६७० ॥ इंद्रियविषयां होय सगती । ते काळीं जैं दुश्चिती, मनोवृत्ती । तेव्हा न घडे विषयप्राप्ती । इंद्रियां स्फूर्ती स्फुरेना ॥ ७१ ॥ जेव्हां अनासक्त मनोधर्म । तेव्हां इंद्रियांचें न चले काम । मनाअधीन इंद्रियग्राम । इंद्रियां मनोनेम कदा न घडे ॥७२॥ इंद्रियाचा राजा मन । इंद्रियें न चालती मनेंवीण । पुरुषार्तेंही मन आपण । वश्य जाण स्वयें करी ॥ ७३ ॥ अतिबळिया बळी मन । तेथ इंद्रियें बापुडीं कोण । मनाचें करावया दमन । नव्हे आंगवण वरिष्ठां ॥ ७४ ॥ काळ निजसत्ता सर्व ग्रासी । परी मनाची लैंच नुपडे त्यासी । करिता उत्पत्तिस्थितिप्रळयांसी । मन काळासी नाटोपे ॥ ७५ ॥ शस्त्रें न तुटे सर्वथा मन । त्यासी विरघूं न शकेचि जीवन । मन जाळूं न शके दहन । मनातें गगन शून्य करूं न शके ॥ ७६ ॥ मनासी लागों न शके व्याधी । मन रोडेजे ऐशी नाहीं आधी । मन आकळावया सिद्धी । पाहतां त्रिशुद्धी दिसेना ॥ ७७ ॥ मन ब्रह्मादिकांच्या रची कोडी । मन ब्रह्मांडें घडीमोडी । मन निजकल्पनाकडाडीं । नाचवी धांदडी त्रैलोक्या ॥ ७८ ॥ मन कळिकाळातें छळी । मन प्रळयानळातें गिळी । मन बळियांमाजीं अतिबळी । मनातें आकळी ऐसा नाहीं ॥ ७९ ॥ मन देवासी दुर्धर । मन भयकरा भयकर । मनें आकळिले हरिहर । मनासमोर कोण राहे ॥ ६८० ॥ मनाचा अनिवार मार । कोण राहे मनासमोर । मनास पैजा ऐसा थोर । सुर नर असुर दिसेना ॥ ८१ ॥ मनासी मेळवी हातोफैंळी । ऐसा त्रिलोकीं नाहीं बळी । मन कळिकाळातें आकळी । प्रळयरुद्रातें गिळी न माखता दाढ ॥ ८२ ॥ ऐसा मनाचा अगाध भावो । यालागीं यातें ह्मणिजे देवो । मनाचा भयानका भेवो[13] । यालागीं भीष्मदेवो मनातें ह्मणती ॥ ८३ ॥ ऐसी मनाची अनावर स्थिती । यासी आकळावयाची सैंवर्म युक्ती । साचार सागेन तुह्माप्रती । सावधान स्थितीं अवधारा ॥ ८४ ॥ जेवीं हिरेनि हिरा चिरिजे । तेवीं मनेंचि मन धरिजे । हेंही तेंचि गा लाहिजे । जैं गुरुकृपा पाविजे सपूर्ण स्वयें ॥ ८५ ॥ मन गुरुकृपेची आदणी दासी । मन सदा भीतसे सद्गुरूसी । तें ठेविता गुरुचरणापाशीं । दे साधकासी सतोष ॥ ८६ ॥ या मनाची एक उत्तम गती । जरी स्वयें लागले परमार्थीं । तरी दासी करी चारी मुक्ती । दे बाधोनि हातीं परब्रह्म ॥ ८७ ॥ मनचि मनाचे द्योतक । मनचि मनाचे साधक । मनचि मनाचे बाधक । मनचि घातक मनासी ॥ ८८ ॥ जेवीं वेळु वाढवी वेळुजाळी । वेळु वेळुवा काचणीमेळीं । स्वयें पाडूनि इंगळी । समूळ जाळी आपण्यातें ॥ ८९ ॥ तेवीं मन मनासी चिंती मरण । ते सद्गुरूसी रिघवी शरण । त्याचे वचनीं विश्वासोन । करवी गुरुभजन निरभिमानें ॥ ६९० ॥ सद्गुरुकृपा झालिया सपूर्ण । हें मनचि मनासी दावी खूण । तेणे निजसुखें सुखावोन । मनचि प्रसन्न मनासी होय ॥ ९१ ॥ मन मनासी झालिया प्रसन्न । तेव्हा वृत्ति होय निरभिमान । ऐसें साधका निजसमाधान । मनें आपण साधिजे ॥ ९२ ॥ पावोनि गुरुकृपेची गोडी । मनोविजयाची निजगुढी । मन उभवूनि लवडसैंवडी । दीजे रोकडी साधकाहातीं ॥ ९३ ॥ यापरी साधकासी सपूर्ण । मन

१ इंद्रियाचा समुदाय २ सामर्थ्य ३ कंस सुद्धां वांकडा करितां येत नाहीं ४ पाणी ५ अग्नि ६ जबरीन ७ प्रळयकाळाच्या अग्नीस ८ बळवत्तामध्यें ९ पराजित करी, जिंकी, वर्जी १० हात धरून सोंपी करणें ११ आकपण करिते १२ लागता, स्पर्श होतां १३ भय १४ मार्मिक १५ लामेल १६ घपग भरीत असता १७ ठिणगी १८ गडबडीतें हातोहातीं

आपला विजयो दे आपण। शेखीं सद्गुरुनिजबोधीं पूर्ण। मन होय लीन निजात्मता ॥ ९४
जेवीं कां सैंधवाचा खडा । रिघोनि सिंधूमाजिवडा । स्वयें विरोनियां रोकडा । सिंधूएवढ
तो होय ॥ ९५ ॥ यापरी साधक जाण[3] । होतांच निरभिमान । स्वयें होती ब्रह्म पूर्ण
मीतूंपण गिळोनी ॥ ९६ ॥ मग त्याचिया निजदृष्टी । मीचि एक अवघे सृष्टीं । मोंवळल
द्वंद्वत्रिपुटी । सुखदुःख पाठीं लागेना ॥ ९७ ॥ तेथें कैंचें सुख कैंचें दुःख । कैंचा बं
कैंचा मोक्ष । कोण पंडित कोण मूर्ख । ब्रह्म एक एकले ॥ ९८ ॥ तेथ कोण देव को
भक्त । कोण शांत कोण अशांत । मावळले द्वैताद्वैत । वस्तु सदोदित स्वानंदें ॥ ९९
तेथ उगोणले क्रियाकर्म । लाजों विराले धर्माधर्म । कैंचें अधम उत्तम मध्यम । परिपू
ब्रह्म कोंदलें ॥ ७०० ॥ तेथ कैंचें शास्त्र कैंचा वेद । कैंची बुद्धि कैंचा बोध । निःशे
निमाला भेद । परमानंद कोंदला ॥ १ ॥ यापरी मनोविजयें पहा हो । ऐशिया स्थिर
पावला भावो । तेंचि स्वयें वदे देवो । ये अर्थी संदेहो असेना ॥ २ ॥ मनोजयाच
सद्भावो । ब्रह्मादिकां अगम्य पहा वो । जो स्वांगें करी स्वयमेवो । तो देवाधिदेवो निज
बोधें ॥ ३ ॥ जो निजमनातें जिंकोनी । जनीं पावला जनार्दनीं । तो धन्य धन्य त्रिभु
वनीं । त्याचेनि अवनी पवित्र ॥ ४ ॥ तेणेंचि पूर्वज तारिले । तेणें सकळ कुळ उद्धरिले
तेणेंचि परब्रह्म आंगविले । जेणें जिंकिलें मनातें ॥ ५ ॥ मनोजयें जे अतिसमर्थ । शां
सर्वस्वें विकिली तेथ । त्यांसी सुखदुःखांचे आवर्त[11] । गेले न लगत निजात्मतां ॥ ६
ऐसी भिक्षूची निजवाणी । उल्हासें सांगे शार्ङ्गपाणी । उद्धवास ह्मणे संतोषोनी । धन्य
त्रिभुवनीं मनोजय ॥ ७ ॥ जेणें निजमनातें जिंकिलें । त्यासी मी किती वानूं बोलें ॥ ते
मज आपुलें पोसणे[12] केलें । कीं विकत घेतलें उखितेंचि[13] ॥ ८ ॥ मज सुखरूपा त्याचेनि
सुखप्राप्ती । मज नित्यतृप्ता त्याचेनि तृप्ती । मज अनंता त्यामाजी वस्ती । मी दाटुग
त्रिजगतीं त्याचेनि ॥ ९ ॥ 'मी तो' या शब्दकुसरी । त्याही जाण आज्ञाबाहेरी । आंतुव
निजविचारीं । तोचि मी निर्धारी निजऐक्यता ॥ ७१० ॥ मनोजयें हे पदवी प्राप्त । त
मनोजय न करूनि येथ । प्राकृत रिपुजयें जे गर्वित । त्यांतें निर्भर्त्सित स्वयें भिक्षू ॥ ११ ॥

त दुर्जय शत्रुमसह्यवेगमरुंतुद त न विजित्य केचित् ।
कुर्वन्त्यसद्विग्रहमत्र मर्त्यैर्मित्राण्युदासीनरिपून्विमूढा ॥ ४९ ॥

पार्थिव शत्रु सबळ येती । तेथ सामदानादिका स्थिती । कारणीं लावोनिया ख्याती
जिंकिले जाती निजांगें ॥ १२ ॥ हे प्रकार मनाच्या ठायीं । करितां न चलती पाहीं
मनासी करावी शिष्टाई । तें कोणाचें कंहीं ऐकेना ॥ १३ ॥ मनासी द्यावें विषयदान
परी विषयीं तृप्त नव्हे मन । तेणें अधिकचि होय दारुण । आवरी कोण तयासी ॥ १४ ॥
न चले शमदमादि प्रकारू । तरी मनासी करावा मारू । तेथ न चले हातियेरू[16] । मारणें
विचारू स्फुरेना ॥ १५ ॥ यापरी हा मनोवैरी । दुर्जयत्वें कठिण भारी । त्या सुखदुः
खांच्या भरोवरी । सर्वदा मारी जन्ममरणें ॥ १६ ॥ इतर शत्रु नावरती । तरी पळों ये

१ ऐक्यरूपानें २ समुद्रजळांत ३ जन ४ चट निघून गेली ५ स्तब्ध वसल ६ लज्जेनें ७ ओतप्रोत भरलें ८ समजण्यास कठिण ९ पृथ्वी १० स्वाधीन करून घेतलें ११ भोंवरे १२ दास, अंकित १३ उक्तें, एकदमच एकदर. १४ अंतरंगांतल्या. १५ उपदेशाच्या गोष्टी सांगणें १६ हत्यार, शस्त्र १७ तत्काळ पळून जातां येतें

हातोहातीं । रिघोनियां गडदुर्गांप्रती । वाचंती गती देखिजे ॥ १७ ॥ परी पळावया मनापुढें । पळता त्रैलोक्य होय थोडें । जेथ लपावे अवघडें । तेथही रोकडें मन पावे ॥ १८ ॥ मनाचे सेनापति शूर । कामक्रोधादि महावीर । त्याचा मार अतिदुर्धर । घार्यीं थोरथोर लोळविती ॥ १९ ॥ बाह्य शत्रु ते दूरदेशीं । येता वहु दिन लागती त्यासी । मन शत्रु तो अंगेंसीं । अहर्निशीं जडलासे ॥ ७२० ॥ आसनीं भोजनी एकातीं । जपीं अथवा ध्यानस्थितीं । मनाची उडी पडे अवचितीं । विभाडी सर्वार्थी वैराकारें ॥ २१ ॥ बाह्य शत्रूचें अल्प दुःख । मनाची पीडा विशेख । जन्ममरणाचे आवर्त देख । मन आवश्यक भोगवी ॥ २२ ॥ बाह्य शत्रु मरणांतमक । मन मरणासी अटेक । हा वैरी न जिकिता देख । जीवाचें अतिदुःख टळेना ॥ २३ ॥ मनाचे सवेग वेगासी । न साहवे सुरनरासी । कदीं न जिंकवे कोणासी । यालागीं मनासी दुर्जयत्व ॥ २४ ॥ ऐशिया मनातें न जिंकित । बाह्य शत्रु जिणोनि येथ । जे होती अतिगर्वित । ते निश्चित जाण महामूर्ख ॥ २५ ॥ मनेंचि जिंकावें मनासी । हें गतश्लोकीं तुजपाशीं । सागीतलें यथार्थेंसीं । मनोजयासी उपावो ॥ २६ ॥ एवं मनातें ऐशियापरी । न साधवेचि करूनि वैरी । तरी मनासी करोनि मैत्री । मन सुखी करी मित्रत्वें ॥ २७ ॥ प्राकृत मित्राची मैत्री । उपकारीं प्रत्युपकारी । तेही विषयसुखावरी । येरयेर घरीं उचितानुकाळें ॥ २८ ॥ तैसी नव्हे मनाची मैत्री । उपकारेंवीण प्रत्युपकारी । सकळ दुःखातें निवारी । सुखसागरी नादवी ॥ २९ ॥ प्राकृतीं अतिमित्रत्व ज्यासी । निजदुःख सागता त्यापाशीं । सर्वथा निवारेना त्यासी । ह्मणे हें आह्मासी असाध्य ॥ ७३० ॥ तैसें मित्रत्वा नव्हे मन । मना वैसवूनि सावधान । करिता निजदुःख निवेदन । हरी जन्ममरणमहाबाधा ॥ ३१ ॥ मरणभय असता चित्तीं । कनककामिनींची आसक्ती । स्त्रिया अतिशयें निर्भर्त्सिती । तरी निर्लज्जवृत्ति लाजेना ॥ ३२ ॥ परदारा परधन । परद्रोहो परनिंदा जाण । लागल्या न साडिती क्षण । नरक दारुण भोगावया ॥ ३३ ॥ उसत नाहीं क्षुधेहातीं । द्वंद्वदुःखाची अतिप्राप्ती । नावरे इंद्रियवृत्ती । ऐसें मनाप्रती सागता ॥ ३४ ॥ ऐसे ऐकता स्वयें मन । वैराग्यें खवळे पूर्ण । वेंचूनि विवेकाचे धन । दुःखनिर्दळण करूं पांवे ॥ ३५ ॥ चोर भांडारी करिता पूर्ण । चोर चोरातें निवारी जाण । तेवीं मनासीं करिता मित्रपण । मनाचे अवगुण मनचि नाशी ॥ ३६ ॥ अधर्मीं प्रवर्तता आपण । मनचि मनासी निवारी जाण । असत्याची वाचेसी आण । आपण्या आपण मन घाली ॥ ३७ ॥ कैशी मनाची मैत्री परम । निःशेष जाळावया कर्माकर्म । जोडावया चित्तशुद्धीचें वर्म । स्मरे हरिनाम अहर्निशीं ॥ ३८ ॥ श्रीराम जयराम दो अक्षरी । महापातका होय बोहरी । नाम न विसवे क्षणभरी । अखंडाकारीं हरि स्मरे ॥ ३९ ॥ तेव्हा असत्याचें शीस तोडी । अधर्माची साली काढी । कल्पनेचे पाय मोडी । टका तोडी आशेचा ॥ ७४० ॥ विकल्पाचा धेंरठाव मोडी । प्रपंचाचे दात पाडी । अविश्वासू तीं ठार्यीं तोडी । विश्वासाची गुढी उभवी मन ॥ ४१ ॥

---

१ प्राण वांचविण्याचा उपाय २ जमीनदोस्त करितात ३ जेरीस आणतो ४ मरणारे ५ विघ्न ६ कथन ७ सोनें व स्त्री यांची ८ विसावा ९ पूर्ण विचारांचें भांडवल खर्ची घालून १० पाहे ११ द्रव्यकोशाचा अधिकारी, खजीनदार १२ मन जसें अधोगति देतें, तसें गति ह्मणजे मोक्षही देणारें तेंच आहे १३ शब्दांनीं १४ नाश १५ डोकें १६ सबध १७ वसतिस्थान

ऐसेनि परिपक्क विश्वासीं । येऊनि सद्गुरुचरणांपाशी । तनु मन धन सर्वस्वेंसीं । गुरुवचनासी विश्वासे ॥ ४२ ॥ पूर्ण विश्वासाचें लक्षण । होतां गुरुवाक्यश्रवण । परिसीं लोह पालटे जाण । तैसे अतःकरण पालटे ॥ ४३ ॥ गुरुवचन सागोन राहे । परी मनींचें मनन न राहे । कीटकी भ्रमरी ऐसा पाहे । तद्रूप होये निदिध्यासे ॥ ४४ ॥ तेव्हां कमनीय कामिनी धन । तें देखे विष्ठेसमान । निंदा द्वेष मानाभिमान । हे मनाचे अवगुण मनचि नाशी ॥ ४५ ॥ धन्य धन्य मनाची मैत्री । विश्वास धरोनि निर्धारी । जन्ममरण जीवें मारी । जीवातें करी अजरामर ॥ ४६ ॥ ऐसी मनाशी करिता मैत्री । मन परम उपकारी । जीवातें धरूनि निजकरीं । स्वानंदसागरीं बुडी दे ॥ ४७ ॥ तेथ मनाचे मनपण सरे । जीवाचे जीवपण विरे । बंधमोक्षांची धाव पुरे । समूळ ओसरे भवभय ॥ ४८ ॥ मनाचे मित्रत्व यापरी । आपुलें कुळ स्वयें सहारी । आपणही मरे मित्रोपकारीं । मन मित्राचारीं अवंचक ॥ ४९ ॥ ऐसे मैत्रीसी मन सादर । जवळी असतां निरतर । त्यातें वोसडूनि पामर । प्राकृत नर मित्र करिती ॥ ७५० ॥ वैर करोनि मनचि मारावे । मित्रत्वे मनें मन साधावे । इयें दोनीं जैं न सभवे । तैं उपेक्षावे मनातें ॥ ५१ ॥ मन ह्मणेल तें न करावे । मनाते हाती न धरावे । मनाते काहीं नातळावे । जीवेभावे निःशेष ॥ ५२ ॥ मन ह्मणेल जे सुख । तें सांडावे आवश्यक । मन ह्मणेल जे दुःख । तेंही निःशेख त्यजावे ॥ ५३ ॥ ऐसे उदास मन देख । जो करी आवश्यक । तरी तो झाला अमनस्क । शांति अलोलिक ते ठायीं ॥ ५४ ॥ शत्रु मित्र उदासीन । करूनि वश्य न करी मन । जो धरी देहाभिमान । त्याचें भवभ्रमण सरेना ॥ ५५ ॥

देह मनोमात्रमिम गृहीत्वा ममाहमित्यन्धधियो मनुष्या ।
एषोऽहमन्योऽयमिति भ्रमेण दुरन्तपारे तमसि भ्रमन्ति ॥ ५० ॥

आत्मा विदेही चिद्घनें । तेथ मी देही हें मानी मन । त्या देहासवे मीमाझेपण । जन्ममरण सुखदुःखें ॥ ५६ ॥ आत्मा नित्यमुक्त विदेही । तो मनाची एकात्मता पाही । विदेही तो ह्मणवी देही । शेखीं देहाच्या ठायीं आत्मत्व मानी ॥ ५७ ॥ मी देह हें मानी मन । तेणे दृढ होय देहाभिमान । तेव्हा देहचि होय आपण । मीमाझेपण ते ठायीं ॥ ५८ ॥ मी सच्चिदानंद परिपूर्ण । हें आपले विसरे आपण । मी वैश्य शूद्र क्षत्रिय ब्राह्मण । मूर्ख सज्ञान मी एक ॥ ५९ ॥ मी रोडका वोडका कुब्ज काण । मी धाटा मोटा विचक्षण । हे नाथिले घेऊनि देहगुण । माणुसपण स्वयें मिरवी ॥ ७६० ॥ स्वप्नामाजी सन्यासी । आपणा देखे अत्यजवंशीं । तो आतळों भी ब्राह्मणासी । जीवास तैसी दशा झाली ॥ ६१ ॥ स्वयें परमात्मा भेदशून्य । तेथ मी माझे स्त्री पुत्र धन । स्वजन दुर्जन उदासीन । त्रिविध भेद पूर्ण सत्यत्वें मानी ॥ ६२ ॥ ऐसी देहात्मभावसिद्धी । सत्य मानितां भेदविधी । जीवाची निजात्मबुद्धी । झाली त्रिशुद्धी आधळी ॥ ६३ ॥ जैसा स्वप्नीचा मिथ्या वेव्हार । तैसा मन.कल्पित ससार ... ।नित चि ... । देहअहंकार दृढ झाला

१ लोखड परिसाला लागलें ह्मणजे सोनें ... २ ... ३ ... ४ ... ५ ओसरून जातें ५ मैत्रींत ... फसवाफसवी न करणारें ६ टाकून ७ मन ... १० धीट ११ मिथ्या, ... गमलेले १२ शिपायला मिती १३ भेदप्रकार.

॥ ६४ ॥ दृढ होतां देहाभिमान । पुढतीं जन्म पुढतीं मरण । भवचक्रीं परिभ्रमण । निजभ्रमें जाण जीवासी ॥ ६५ ॥ जेवीं केवळ अग्नीप्रती । घणघाय कदा न लागती । तेचि लोहाचिया सगतीं । घण वरी घेत सुवद्ध ॥ ६६ ॥ तेवीं नित्यमुक्त परिपूर्ण । तेणे धरिता देहाभिमान । अगीं लागले जीवपण । जन्ममरण तेणे सोशी ॥ ६७ ॥ जेवी डोळे बाधोनि व्यापारू । भंवे तेलियाचा ढोरू । तेवीं अहंकारें अध नरू । परिभ्रमे थोरू भवचक्रीं ॥ ६८ ॥ तेथ सोशिता जन्ममरण । अतिदु खी होय आपण । तरी न साडी देहाभिमान । अधेतमीं जाण तो घाली ॥ ६९ ॥ ज्याचे दु:खें न पविजे पार । जो तरवेना अतिदुस्तर । जो भोग भोगवी अघोर । तो ससार मनोजन्य ॥ ७७० ॥ मनचि सुखदु:खासी कारण । हें आठवे श्लोकीं निरूपण । भिक्षु बोलोनि आपण । जनादि दु:खकारण मिथ्यात्वे दावी ॥७१॥

जनस्तु हेतु सुखदु खयोश्चेद् किमात्मनश्चात्र हि भोमयोस्तत् ।
जिह्वा क्वचित्सदशति स्वदद्भिस्तद्वेदनाया कतमाय कुप्येत् ॥ ५१ ॥

जननीजठरीं ज्यासी जनन । त्या नांव बोलिजेति जन । तें सुखदु:खासी कारण । सर्वथा जाण मज नव्हेचि ॥ ७२ ॥ जन जनासी दे दु:खबाधू । तेथ आत्म्यासी काय सबंधू । आत्मा देहातीत शुद्ध । सुखदु:खबाधू त्या न लगे ॥ ७३ ॥ देहें देहासी होईल दु:ख । देहो तितुका पाचभौतिक । त्यासी परस्परें असे ऐक्य । सर्वथा सुखदु:ख घडेना ॥ ७४ ॥ जळामाजीं जळ सूता । जेवी जळासी नव्हे व्यथा । का दीपू दीपें एकवटता । दीपासी सर्वथा दु:ख न बाधी ॥ ७५ ॥ तेवीं पार्थिवे पार्थिवासी । सुखदु:खबाधा न घडे त्यासी । आत्मा नातळे सुखदु खासी । तो देहासी स्पर्शेना ॥ ७६ ॥ ह्मणाल जीव जो देहाचा अभिमानी । सुखदु:खें होती त्यालागोनी । दु:खभोक्ता दुजेपणीं । पाहता कोणी दिसेना ॥ ७७ ॥ आपुली जिह्वा आपुले दातीं । रगडिली होय अवचितीं । तया कोपाची अतिप्राप्ती । कोणाप्रती करावी ॥ ७८ ॥ तेथील कोपाच्या कडाडीं । दांत पाडी कीं जीभ तोडी । तैसी जगीं एकात्मता धडफुडी । कोप यावया सवडी असेना ॥ ७९ ॥ जो पुढिलाचे ढेंक्यानीं पडे । तो त्यावरी कोपें वीरडे । स्वयें निसरोनि गडबडे । तो लाजिला मागेंपुढें न कोपता निघे ॥ ७८० ॥ तेवीं मीचि भूतें मीचि भोक्ता । माझ्या दु खाचा मी दाता । जगीं मीच मी[13] एकात्मता । कोणावरी आता कोपावे ॥ ८१ ॥ माझ्या सुखदु-खासी कारण । यापरी नव्हती जन । ह्मणाल जरी देवतागण । तेंही प्रमाण घडेना ॥८२॥

दु खस्य हेतुर्यदि देवतास्तु किमात्मनस्तत्र विकारयोस्तत् ।
यदङ्गमङ्गेन निहन्यते क्वचित्कुप्येत कस्मै पुरुष स्वदेहे ॥ ५२ ॥

आता दुसरें कारण मती । देवापासोनि दु खप्राप्ती । देवाची देहामाजी वस्ती । आत्मा निजस्थितीं विदेही ॥ ८३ ॥ देहींच्या इंद्रियविकारी । देव झाले अधिष्ठात्री । आत्मा अखड अविकारी । सुखदु:खामाझारीं अलिप्त ॥ ८४ ॥ भूमि सहजें निर्विकार । तिची भिती तीवरी सविकार । तेवीं वस्तु नित्य निर्विकार । तेथ भासती सविकार अधिष्ठात्री

१ पुन्हा २ घणाचे घाव ३ घाण्याचा बैल ४ घोर नरकीं ५ केवळ मनानें कल्पिलेला ६ जननीच्या उदरात जन्म घेतात ते जन ७ घालता ८ मिश्रत्वानें ९ संतप्तता अती १० ग्रासलरी ११ धक्क्यानीं १२ उसळतो १३ प्रेमी १४ दु ख देणें किंवा भोगणें, हे विकार पावणाऱ्या त्या त्या इंद्रियाच्या देवतांकडे असतें

ऐसेनि परिपक्क विश्वासीं । येऊनि सद्गुरुचरणांपाशी । तनु मन धन सर्वस्वेंसीं । गुरुवचनासी विश्वासे ॥ ४२ ॥ पूर्ण विश्वासाचें लक्षण । होतां गुरुवाक्यश्रवण । परिसीं लोह पालटे जाण । तैसें अंतःकरण पालटे ॥ ४३ ॥ गुरुवचन सागोन राहे । परी मनींचें मनन न राहे । कीटकी भ्रमरी ऐसा पाहे । तद्रूप होये निदिध्यासें ॥ ४४ ॥ तेव्हा कमनीय कामिनी धन । ते देखे विष्ठेसमान । निंदा द्वेष मानाभिमान । हे मनाचे अवगुण मनचि नाशी ॥ ४५ ॥ धन्य धन्य मनाची मैत्री । विश्वास धरोनि निर्धारीं । जन्ममरण जीवे मारी । जीवातें करी अजरामर ॥ ४६ ॥ ऐसी मनाशीं करितां मैत्री । मन परम उपकारी । जीवातें धरूनि निजकरीं । स्वानंदसागरीं बुडी दे ॥ ४७ ॥ तेथ मनाचे मनपण सरे । जीवाचें जीवपण विरे । वंधमोक्षाची धाव पुरे । समूळ ओसरे भवभय ॥ ४८ ॥ मनाचें मित्रत्व यापरी । आपुले कुळ स्वयें संहारी । आपणही मरे मित्रोपकारीं । मन मित्रोचारीं अवंचक ॥ ४९ ॥ ऐसे मैत्रीसी मन सादर । जवळी असता निरतर । त्यातें वोसंडूनि पामर । प्राकृत नर मित्र करिती ॥ ७५० ॥ वैर करोनि मनचि मारावें । मित्रत्वे मनें मन साधावे । इयें दोन्हीं जै न सभवे । तै उपेक्षावे मनातें ॥ ५१ ॥ मन ह्मणेल तें न करावे । मनाते हातीं न धरावे । मनाते कांहीं नातळावे । जीवेभावे निःशेष ॥ ५२ ॥ मन ह्मणेल जे सुख । तें साडावे आवश्यक । मन ह्मणेल जें दुःख । तेंही निःशेख त्यजावे ॥ ५३ ॥ ऐसे उदास मन देख । जो करी आवश्यक । तरी तो झाला अमनस्क । शांति अलौलिक ते ठायीं ॥ ५४ ॥ शत्रु मित्र उदासीन । करूनि वश्य न करी मन । जो धरी देहाभिमान । त्याचे भवभ्रमण सरेना ॥ ५५ ॥

देह मनोमात्रमिमं गृहीत्वा ममाहमित्यन्धधियो मनुष्याः ।
एषोऽहमन्योऽयमिति भ्रमेण दुरन्तपारे तमसि भ्रमन्ति ॥ ५० ॥

आत्मा विदेही चिद्धनें । तेथ मी देही हें मानी मन । त्या देहासवे मीमाझेपण । जन्ममरण सुखदुःखें ॥ ५६ ॥ आत्मा नित्यमुक्त विदेही । तो मनाची एकात्मता पाही । विदेही तो ह्मणवी देही । शेखीं देहाच्या ठायीं आत्मत्व मानी ॥ ५७ ॥ मी देह हे मानी मन । तेणे दृढ होय देहाभिमान । तेव्हां देहचि होय आपण । मीमाझेपण ते ठायी ॥ ५८ ॥ मी सच्चिदानद परिपूर्ण । हे आपले विसरे आपण । मी वैश्य शूद्र क्षत्रिय ब्राह्मण । मूर्ख सज्ञान मी एक ॥ ५९ ॥ मी रोडका वोडका कुब्ज काण । मी धींटा मोटा विचक्षण । हे नाथिले घेऊनि देहगुण । माणुसपण स्वयें मिरवी ॥ ७६० ॥ स्वप्नामाजी सन्यासी । आपणा देखे अत्यजवंशी । तो आतळो भी ब्राह्मणासी । जीवास तैसी दशा झाली ॥ ६१ ॥ स्वयें परमात्मा भेदशून्य । तेथ मी माझे स्त्री पुत्र धन । स्वजन दुर्जन उदासीन । त्रिविध भेद पूर्ण सत्यत्वे मानी ॥ ६२ ॥ ऐसी देहात्मभावसिद्धी । सत्य मानितां भेदविधी । जीवाची निजात्मबुद्धी । झाली त्रिशुद्धी आधळी ॥ ६३ ॥ जैसा स्वप्नीचा मिथ्या वेव्हार । तैसा मनःकल्पित ससार । तो मानिताचि साचार । देहअहंकार दृढ झाला

१ लोखड परिसाला लागलें ह्मणजे सोनें होतें २ मोहक, सुदर ३ परब्रह्म ४ ससारभय ओसरून जातें ५ मनांत फसवाफसवी न करणारें ६ टाकून ७ मन कह्यात ठेवणारा, मनरहित ८ विलक्षण ९ ज्ञानपूर्ण १० धीट ११ मिथ्या, नसलेले १२ शिवायला सिवतो १३ भेदप्रकार. १४ व्यवहार, क्रिया

॥ ६४ ॥ दृढ होतां देहाभिमान । पुढतीं जन्म पुढतीं मरण । भवचक्रीं परिभ्रमण । निजभ्रमें जाण जीवासी ॥ ६५ ॥ जेवीं केवळ अग्नीप्रती । घणघाय कदा न लागती । तेचि लोहाचिया संगतीं । घण वरी घेत सुवद्ध ॥ ६६ ॥ तेवीं नित्यमुक्त परिपूर्ण । तेणे धरिता देहाभिमान । अगीं लागलें जीवपण । जन्ममरण तेणे सोशी ॥ ६७ ॥ जेवीं डोळे बांधोनि व्यापारू । भंवे तेलियाचा ढोरू । तेवीं अहंकारें अध नरू । परिभ्रमे थोरू भवचक्रीं ॥ ६८ ॥ तेथ सोशिता जन्ममरण । अतिदुःखी होय आपण । तरी न साडी देहाभिमान । अंधेतमीं जाण तो घाली ॥ ६९ ॥ ज्याचे दुःखें न पविजे पार । जो तरवेना अतिदुस्तर । जो भोग भोगवी अघोर । तो ससार मनोजन्य ॥ ७७० ॥ मनचि सुखदुःखासी कारण । हें आठवे श्लोकीं निरूपण । भिक्षु बोलोनि आपण । जनादि दुःखकारण मिथ्यात्वे दावी ॥७१॥

जनस्तु हेतु सुखदु खयोश्चेत् किमात्मनश्चात्र हि भौमयोस्तत् ।
जिह्वा क्वचित्सन्दशति स्वदद्भिस्तद्वेदनाया कतमाय कुप्येत् ॥ ५१ ॥

जननीजठरी ज्यासी जनन । त्या नाव बोलिजेति जन । ते सुखदु खासी कारण । सर्वथा जाण मज नव्हेचि ॥ ७२ ॥ जन जनासी दे दु खबाधू । तेथ आत्म्यासी काय संबधू । आत्मा देहातीत शुद्ध । सुखदु खबाधू त्या न लगे ॥ ७३ ॥ देहें देहासी होईल दु ख । देहो तितुका पाचभौतिक । त्यासी परस्परें असे ऐक्य । सर्वथा सुखदु ख घडेना ॥ ७४ ॥ जळामाजीं जळ सूता । जेवी जळासी नव्हे व्यथा । का दीपू दीपें एकवटतां । दीपासी सर्वथा दु ख न बाधी ॥ ७५ ॥ तेवीं पार्थिवे पार्थिवासी । सुखदु खबाधा न घडे त्यासी । आत्मा नातळे सुखदु खांसी । तो देहासी स्पर्शेना ॥ ७६ ॥ ह्मणाल जीव जो देहाचा अभिमानी । सुखदु खें होती त्यालागोनी । दुःखभोक्ता दुजेपणीं । पाहतां कोणी दिसेना ॥ ७७ ॥ आपुली जिह्वा आपुले दातीं । रगडिली होय अवचितीं । तया कोपाची अतिप्राप्ती । कोणाप्रती करावी ॥ ७८ ॥ तेथील कोपाच्या कडाडीं । दात पाडी कीं जीभ तोडी । तैसी जगीं एकात्मता धडफुडी । कोप यावया सवडी असेना ॥ ७९ ॥ जो पुढिलाचे ढेंक्यानीं पडे । तो त्याजरी कोपें वोवडे । स्वयें निसरोनि गडबडे । तो लाजिला मागेंपुढें न कोपता निघे ॥ ७८० ॥ तेवीं मीचि भूते मीचि भोक्ता । माझ्या दु खाचा मी दाता । जगीं मीच मी एकात्मता । कोणावरी आता कोपावे ॥ ८१ ॥ माझ्या सुखदु खासी कारण । यापरी नव्हती जन । ह्मणाल जरी देवतागण । तेंही प्रमाण घडेना ॥८२॥

दु खस्य हेतुर्यदि देवतास्तु किमात्मनस्तत्र विकारयोस्तव् ।
यदङ्गमङ्गेन निहन्यते क्वचित्क्रुध्येत कस्मै पुरुष स्वदेहे ॥ ५२ ॥

आता दुसरें कारण मती । देवापासोनि दुःखप्राप्ती । देवाची देहामाजी वस्ती । आत्मा निजस्थितीं विदेही ॥ ८३ ॥ देहींच्या इंद्रियविकारीं । देव झाले अधिष्ठात्री । आत्मा अखड अविकारी । सुखदु खामाझारीं अलिप्त ॥ ८४ ॥ भूमि सहजें निर्विकार । तिची भिती तीवरी सविकार । तेवीं वस्तु नित्य निर्विकार । तेथ भासती सविकार अधिष्ठात्री

१ पुन्हा २ घणाचे घाव ३ घाण्याचा बैल ४ घोर नरकीं ५ केवळ मनानें कल्पिलेला ६ जननीच्या उदरात जन्म घेतात ते जन ७ घालतां ८ मिथ्यात्वानें ९ सतत्ता अती १० गदीसरी ११ धक्यानीं १२ उसळतो १३ ऐसी १४ दु ख देणें किंवा भोगणें, हें विकार पावणाऱ्या त्या त्या इंद्रियांच्या देवताकडे असतें

देव ॥ ८५ ॥ भिंती पडल्या भूमीवरी । ते मेळवी आपण्यामाझारीं । तेवीं निर्गुणनिर्विकारीं । इंद्रियें अधिष्ठात्रीं येती ऐक्या ॥ ८६ ॥ स्वदेही परदेहीं जाण । इंद्रियें अधिष्ठात्रीं समान । इंद्रियांचे सुखदुःख दारुण । आपुलें आपण भोगिती देव ॥ ८७ ॥ हातें हाणतां तोंडावरी । तेथ इंद्र अग्नि अधिष्ठात्री । तेव्हां इंद्रचि अग्नीतें मारी । आत्मा अविकारी दुःखातीत ॥ ८८ ॥ हो का मुखें डसल्या हातासी । अग्नीनें घाय केलें इंद्रासी । आत्मा अलिप्त इंद्रियदेवासी । सुखदुःख त्यासी स्पर्शेना ॥ ८९ ॥ परमुखें स्वमुखावरी थुंकिजे । दोहीं मुखीं अग्निने नांदिजे । तेथ कोणे कोणावरी कोपिजे । आत्मस्वरूपीं दुजे असेना ॥ ७९० ॥ थुंक आणि जें कां मूत । देहीं उपजे देहाचें अपत्य । तें देहींचें देहावरी लोळत । कोपे तेथ कोण कोणा ॥ ९१ ॥ स्वमुखें परामुखा चुंबन दीजे । तेथ अग्नीनें अग्नीसी चुंबिजे । तेणे सुखें कोण फुंजे । आत्मत्वीं दुजें असेना ॥ ९२ ॥ स्वदेहें परदेहा आलिंगन । उभयस्पर्शी वायूचि जाण । तेणे सुखें सुखावे कोण । दुजेपण असेना ॥ ९३ ॥ यापरी देवतागण । नव्हे सुखदुःखांसी कारण । आत्म्याचे ठायीं दैवतें जाण । हारपती पूर्ण अभेदत्वें ॥ ९४ ॥ देवीं देहो पीडिता निःशेख । देहाभिमान्या होईल दुःख । हें मानिती ते अतिमूर्ख । तेंही देख घडेना ॥ ९५ ॥ पुर ह्मणिजे देहो देख । ते पुरीं पुरनिवासक । तो सकळ देहीं पुरुष एक । तेथ कोणाचें दुःख कोण मानी ॥ ९६ ॥ जेवीं सभ्रमें आवेशवेगीं । निजकर हाणतां निजांगीं । तेथील व्यथेचा भागी । कोपावयालागीं आप आपण्या ॥ ९७ ॥ देखतां आपलें एकपण । कोणाची व्यथा मानी कोण । कोण कोणावरी कोपे जाण । आपण्या आपण एकला ॥ ९८ ॥ तेवीं विश्वात्मा मीचि एक । मीचि दैवतें मीचि लोक । तेथ कोण कोणा दुःखदायक । म्या कोणावरी देख कोपावें ॥ ९९ ॥ यापरी स्वयें विचारितां । देवांपासोनि सुखदुःखता । समूळ न घडे सर्वथा । दैविकीं व्यथा घडेना ॥ ८०० ॥ आत्मा सुखदुःखासी-कारण । मूळीं मजचि हें अप्रमाण । आत्म्याच्या ठायीं कार्यकारण । सुखदुःख जाण असेना ॥ १ ॥

> आत्मा यदि स्यात्सुखदुःखहेतुः किमन्यतस्तत्र निजस्वभावः ।
> न ह्यात्मनोऽन्यद्यदि तन्मृषा स्यात्क्रुध्येत कस्मान्न सुखं न दुःखम् ॥ ५३ ॥

आत्मा केवळ एकला एक । तेथ कैंचें सुख कैंचें दुःख । आत्मा सुखदुःखदायक । ह्मणती ते मूर्ख अविवेकी ॥ २ ॥ जेवीं विघुरलें घृत जाण । त्यासी नसे आकार ना वर्ण । तेंचि सहजें थिजोनि जाण । दिसे शुभ्रवर्ण कणिकारूपें ॥ ३ ॥ त्या घृतकणिका मिळता देख । नाहीं परस्परें सुखदुःख । तेवीं निजात्मा एकला एक । तोचि अनेक स्वरूपें ॥ ४ ॥ जळीं जळाच्या जळलहरी । आदळताही परस्परीं । सुखदुःख नुमटे त्यामाझारीं । तेवीं चराचरीं परमात्मा ॥ ५ ॥ परमात्मा एकला एक । एकपणेंचि तो अनेक । तेथ विजातीय नाहीं देख । मा सुखदुःख कोणाचें ॥ ६ ॥ आत्मा सुखरूप अवघा एक । तेथ आभासे जें अनेक । तें मायामय काल्पनिक । स्वप्नप्राय देख मिथ्यात्वें ॥ ७ ॥ मृगजळीं

---

१ नियामक देवता सर्वांच्या एकच आहेत सर्वांच्या हाताची देवता एकच ह्मणजे इंद्र होय, सर्वांच्या मुखाची देवता एकच ह्मणजे अग्नि होय २ देहापासून झालेलें, मूल ३ चढून जातो, फुगतो ४ पुरात राहणारा, जो पुरनायक ५ देवतापासून ६ देवासंबधीं ७ पातळ झालेलें तूप ८ उद्भवत नाहीं ९ दुसरा, भिन्नजातीचा. १० तर मग.

पाहतां दिसे जळ । परी तें कोरडें देख केवळ । तेवीं दिसे जें जगडंबाळ । तें मिथ्या समूळ मायिक ॥ ८ ॥ जेथ मिथ्या द्वैत मायिक । तेथ परमात्मा एकला एक । तेव्हांचि हारपले सुखदुःख । कोपावया नि शेख ठावो नाहीं ॥ ९ ॥ जेथ निजात्मता एकपण । तेथ सुखदुःखें नाहीं जाण । कोणावरी कोपे कोण । आपल्या आपण एकला ॥ ८१० ॥ जेथ आत्म्याचा निजानुभावो । तेथ द्वैताचा अभावो । सुखदुःखें झालीं वावो । कोपासी ठावो असेना ॥ ११ ॥ हे निजात्मता नेणोनि देख । सत्य मानिती जे सुखदुःख । ते होत का वेदशास्त्रज्ञ लोक । तयां क्रोध देख विभाडी ॥ १२ ॥ ज्यासी सर्व भूतीं निजात्मता । तेथ कोण कोणा दुःखदाता । कोण कोणावरी कोपता । निजात्मता एकली ॥ १३ ॥ आत्मा सुखदुःखाचा दाता । यापरी नव्हे गा तत्त्वता । आपण्या आपण व्यथा । मूर्खही सर्वथा न देती ॥ १४ ॥ एथिलेनि चौथे मतें । ग्रह मानावे दुःखदाते । तेही न घडे गा येथें । ऐक निश्चितें सांगेन ॥ १५ ॥

ग्रहा निमित्त सुखदुःखयोश्चेत् किमात्मनोऽजस्य जनस्य ते वै ।
ग्रहैर्ग्रहस्यैव वदन्ति पीडां कुध्येत कस्मै पुरुषस्ततोऽन्यः ॥ ५४ ॥

जननीजठरीं जन्मे जाण । देहाचें जे नाव ह्मणती जन । ते जन्मकाळीं जे होय लग्न । त्या जन्मापासून पूर्ण ग्रहगति लागे ॥ १६ ॥ तेथ द्वादशाष्टमजन्मस्थ । शुभाशुभ ग्रह जे येत । ते सुखदुःखातें देत । आत्मा अलिप्त ग्रहगतीं ॥ १७ ॥ मूळीं आत्म्यासी जन्म नाहीं । मा ग्रह लागती कवणे ठायीं । जेथ शेतचि पेरिलें नाहीं । तेथ उंदिरीं कायी करंडावें ॥ १८ ॥ मुख्यत्वें घर केलें नाहीं । तेथील माडी जळेल कायी । आत्म्यासी तव जन्मचि नाहीं । मा ग्रहगती कैं लागेल ॥ १९ ॥ ग्रहाची ग्रहगती देहापाशीं । आत्मा अलिप्त देहभावासी । जेवीं काउळा न चढे कैलासीं । तेवीं ग्रह आत्म्यासी न लागती ॥ ८२० ॥ जेवीं कां अग्नीतें न चाखे माशी । धारी झडपिना चंद्रासी । तेवीं लागावया आत्म्यासी । सामर्थ्य ग्रहासी असेना ॥ २१ ॥ आत्मा सर्वांचा अवघा एक । तैं ग्रहाचा आत्मा तोचि देख । तया निजात्म्यासी देता दुःख । ग्रह पीडी आवश्यक आपआपण्या ॥ २२ ॥ देह जड मूढ अज्ञान । ते सुखदुःखाचें नेणे ज्ञान । आत्म्यासी सुखदुःख देता जाण । तैं आपण्या आपण पीडिती ग्रह ॥ २३ ॥ आपणचि आपणाप्रती । कदा न देववे दुःखप्राप्ती । यालागीं आत्म्यासी ग्रहगती । जाण कल्पांतीं बाधीना ॥ २४ ॥ ग्रहग्रहामाजीं वैरस्थिती । ग्रह ग्रहातें पीडा देती । तेही अर्थींची उपपत्ती । यथानिगुती अवधारा ॥ २५ ॥ जोतिषशास्त्रसमती । शनि भौमें सूर्या वैरप्राप्ती । गुरु शुक्र दोनी वैरी होती । बुधसोमाप्रती महावैर ॥ २६ ॥ तेथ एकाची ते शीघ्रगती । एक ग्रह मंदगामी होती । अतिचार का वक्रगती । मंडळभेदें येती एकत्र ॥ २७ ॥ वैरी मीनल्या एके राशी । एके चरणीं एकत्रवासी । तैं राहु गिळी सूर्यासी । सूर्यचंद्रासी कुहू करी ॥ २८ ॥ ऐसे ग्रहचि ग्रहासी जाण । परस्परें पीडिती आपण । मी आत्मा त्याहूनि भिन्न । सुखदुःख कोण मज त्याचें ॥ २९ ॥ अलंकार मोडिता खैणाण । सोने मोडेना आपण । तेवीं ग्रह ग्रहासी पीडिता

---

१ दृश्य पसारा २ पूर्णसत्ता, निमग्न तेज ३ व्यर्थ ४ वेदशास्त्र जाणणारे ५ मातेच्या उदरांत ६ ग्रहण ७ मुख्य डावें ८ पीडी देख आपण्या ९ मुंगी १० बरोबर ११ मगळ १२ अति त्वरित गमन करणारे १३ अमावास्या अमा ह्मणजे सूर्यचंद्र एकत्र आले की अमावास्या होते १४ आनान

जाण । मज आत्म्यासी कोण सुखदुःख ॥ ८३० ॥ रणभूमीं[1] युद्धझोटधरणी । होतां घाय-
घट नव्हे धरणी । तेवी ग्रहपीडेपासूनी । मी अलिप्तपणीं निजात्मा ॥ ३१ ॥ रजस्वला[2]
चालता भूमीसी । तो विटाळ बाधीना पृथ्वीसी । तेवी ग्रहीं पीडितां ग्रहांसी । मी सुख-
दुःखांसी अलिप्त ॥ ३२ ॥ एवं ग्रहांनिमित्त जें कांहीं । सुखदुःख उमटे[3] देहीं । तें मज
आत्म्यासी न लगे कहीं । मग कोणे पाहीं कोणा कोपावें ॥ ३३ ॥ सुखदुःख नुमटे
ज्याच्या ठायीं । त्यासी क्रोधचि न ये कंहीं । एवं ग्रहनिमित्त दुःख कांहीं । सर्वथा नाहीं
या हेतू ॥ ३४ ॥ सुखदुःखदातें निजकर्म । ह्मणता जनांसी पडे भ्रम । आत्मा केवळ
निष्कर्म । त्यासी जड कर्म केवीं बाधी ॥ ३५ ॥

> कर्मास्तु हेतु सुखदुःखयोर्वे किमात्मनस्तद्धि जडाजडत्वे ।
> देहस्त्वचित्पुरुषोऽयं सुपर्णः क्रुध्येत कस्मै न हि कर्ममूलम् ॥ ५५ ॥

कर्म जडत्वें अतिबद्ध । आत्मा चिद्रूपें परम शुद्ध । त्यासी कर्माचा कर्मबाध[4] । सर्वथा
संबंध धरीना ॥ ३६ ॥ रवीसी अधारी लपवे । वणवा तृणामाजी बांधवे । गोचिडांचेनि[5]
मुखलाघवें । जरी लागवे दीपासी ॥ ३७ ॥ चंडवातातें तुषें[6] राखे । थिल्लरचिखलें[7] चंद्र
माखे । तै कर्मजन्य सुखदुःखें । आत्मा यथासुखें बद्धता भोगी[8] ॥ ३८ ॥ आत्मा कर्मा-
कर्म संहारी । सुखदुःखाची होळी करी । तो कर्मफळांचा फळाहारी । मूर्ख गव्हारी[9]
मानिजे ॥ ३९ ॥ स्वप्नीची स्वप्नसतती । जागृतीं कोणा भेटों येती । तरी कर्माची सुखदुः-
खप्राप्ती । आत्म्याप्रती बाधक ॥ ८४० ॥ जेवी अग्नीवरी मुंगी न चले । तेवी आत्मा न
माखे कर्ममळें । आकाश न खोंचे शस्त्रबळें । तेवी आत्मा कर्मफळें स्पर्शेना[10] ॥ ४१ ॥ कर्म
तितुकें अविद्यक[11] । आत्मा विद्याअविद्यातीत चोखें[12] । त्यासी कर्माचें सुखदुःख । मानिती
मूर्ख देहमोहें ॥ ४२ ॥ कर्म अतिजड आत्मा शुद्ध । कर्म परिच्छिन्न[13] आत्मा अगाध ।
कर्मठ कर्मठता नित्यबद्ध । आत्मा चिदानंदस्वरूप ॥ ४३ ॥ कर्म मिथ्याभूत मायिक ।
आत्मा नित्य अमायिक । कर्मासी ब्रह्में अनोळख[14] । ब्रह्म तेथ देख कर्म नाहीं ॥ ४४ ॥
दोराचे सर्पी सर्पत्व नाहीं । मा तो डसोनि चढेल कायी । तेवीं स्वरूपी कर्म मिथ्या
पाहीं । तें आत्म्यासी कायी बाधील ॥ ४५ ॥ वांझे[15] राणीचा लाडका नातू । राजबळें जगा
दंडितू । तेवी कर्माची सुखदुःखमातू । कर्मठांतू दाडुगी[16] ॥ ४६ ॥ एवं कर्मचि मिथ्या
एथें । तें केवी दे सुखदुःखांतें । हें जाणोनिया निश्चितें । कोणे कोणातें कोपावें ॥ ४७ ॥
कर्म सुखदुःखांचे दाते । यापरी न घडे एथें । ह्मणाल काळ दे सुखदुःखांतें । तेंही
निश्चितें घडेना ॥ ४८ ॥

> कालस्तु हेतुः सुखदुःखयोश्चेत् किमात्मनस्तत्र तदात्मकोऽसौ ।
> नाग्नेर्हि तापो न हिमस्य तस्मात्क्रुध्येत कस्मै न परस्य द्वंद्वम् ॥ ५६ ॥

काळ शीतकाळी शीतें पीडी । उष्णकाळी उबारा[17] सोडी । वर्षाकाळीं पर्जन्य

---

१ झुझार एकमेकास केंस धरून पाडतात, पण त्यांच्या झोंबाझोंबीनें पृथ्वी काहीं घायाळ होत नाहीं २ विटाळशी. ३ उठे ४ कर्मापासून होणारी बाधा, पीडा ५ गोचिडाला दिव्याचा ज्योतीला जर तोंड लाविता येईल ६ भूस ७ डब-क्यातील चिखलानें ८ कर्माचीं सुखदुःखरूप फळें भोगितो ९ अप्रयोजकानीं, मूढानीं १० लिप्त होत नाहीं. ११ अज्ञान-जन्य १२ निर्मळ १३ परिमित, मर्यादित १४ ब्रह्मरूपाची ओळख कर्माला नाहीं १५ वांझे नारीचा १६ बळकट. १७ उष्णता

धाडी । त्रिंमाळिकें पाडी धवळारें ॥ ४९ ॥ वैसवूनि सातवाकडी । अखंडधारा डोळा नुघडी । जीवमात्रा तेणे पीडी । पडे साकडी अन्नाची ॥ ८५० ॥ अन्नाचिया चिंडाणीं । पीडती पशुपक्षिप्राणी । ते काळीं सुखदुःख न मानी कोणी । दुःखदाता जनीं निजकाळू ॥ ५१ ॥ अतिताप अतिशीत । सोडूनिया अतिवात । काळ जगातें खात । जग कांपत काळासी ॥ ५२ ॥ ऐकोनि काळाची गोठी । देव कांपती उठाउठी । इतराची कायसी गोठी । धाके पोटीं विधाता ॥ ५३ ॥ अतिवृष्टि अनावृष्टी । जेंन पीडी नाना संकटीं । शेखीं प्रळयो करी उठाउठी । दुःखदाता सृष्टीं महाकाळ ॥ ५४ ॥ ऐसें बोलती ज्ञाते लोक । ते ज्ञातेपणे झाले मूर्ख । काळ तोचि ईश्वरू देखें । सुखदायक सर्वांसी ॥ ५५ ॥ ईश्वराहूनि काळ भिन्न । ह्मणे तो जड मूढ अज्ञान । काळ तोचि ईश्वर जाण । कृपाळु पूर्ण विश्वात्मा ॥ ५६ ॥ काळ स्वकाळीं वर्षोनि जीवन । सुखी करी संतप्त जन । पृथ्वी निववूनिया जाण । नव धान्य वाढवी ॥ ५७ ॥ ते काळीं जे शीत न वाहे । तैं वाफिलें धान्य राख होये । तेव्हा शीतकण वर्षोनि पाहें । करी लवलाहें सफळित धान्यें ॥ ५८ ॥ तीं आर्द्र धान्यें भूतासी । उपेगा न येती सग्रहासी । यालागीं उष्ण काळेंसीं । काळ शोषी आर्द्रता ॥ ५९ ॥ यापरी शीतोष्णपर्जन्यासी । काळ उत्पादी भूतहितासी । तेचि कठिण वाटे त्यासी । देहभ्रमासी भुलोनी ॥ ८६० ॥ हिरोनि अतिजीर्ण वस्त्रासी । नवीं नेसवी जो सापेक्षेसीं । ऐशिया हितकारिया काळासी । वैरी पिशीं[11] ह्मणताती ॥ ६१ ॥ तेंनीं जराजर्जरित विकळ । तें देह निर्दळी सकोळें[12] काळ । आणिक नवे दे तत्काळ । ऐसा कृपाळू काळ जनासी ॥ ६२ ॥ जुनें घेऊनि दे नव्यासी । ऐशा उपकारिया काळासी । अपकारी ह्मणती पिशीं । देहमोहेंसीं [13]लोभिटे ॥ ६३ ॥ जन जैशिया निजभावना । जे जे धरी दृढ वासना । काळ कृपाळू तत्क्षणा । ते ते देह जाणा त्या देत ॥ ६४ ॥ महामहोत्साहें पिता पुत्रासी । साडवूनि जीर्ण वासांसी । नवीं वस्त्रें दे तयासी । तेवीं जगासी प्रळयकाळू ॥ ६५ ॥ तेवीं प्रळयकाळीं जगासी । काळ जीर्ण देह नाशी । मग नूतन देह सर्वांसी । अतिकृपेंसीं गौरवी ॥ ६६ ॥ यापरी काळ कृपाळू । त्यासी वैरी ह्मणे जन चरळू । जगाचा निजात्मा स्वयें काळू । तो दुःखाचा सैंळू[16] कोणासी नेदी ॥ ६७ ॥ जनाचा देहीं दृढ भावो । भावनानुसारें काळ पहा हो । देहापाठीं उपजवी देहो । जन्ममरणनिर्वाहो तेणें वाढे ॥ ६८ ॥ जो सांभार वाछी विदेहभावो । त्याचा काळ निर्दळी अहंभावो । निजानंदें निववूनि स्वयमेवो । जन्ममरणाचा ठावो विभांडी ॥ ६९ ॥ जैशी ज्यासी होय बुद्धी । काळ तैसी दे त्यासी सिद्धी । हें नेणिजे देहमोहाधी । काळ त्रिशुद्धी कृपाळू ॥ ८७० ॥ काळ तोचि निजात्मा जनीं । ऐसें जाणे जो निजज्ञानी । ते कोणाचें दुःख कोण का मानी । दुसरें कोणी असेना ॥ ७१ ॥ मी एक एथें दुःखदाता । पैलें तो एक

१ त्रिमाळिकें ह्मणजे तीनमजली व धवळारें ह्मणजे चुनेगच्ची वाडे "तरी त्रिमाळिक धवळार । करावीं का"–ज्ञानेश्वरी अध्याय ५–११४. २ एकसारखें पावसाचें सातेरें बसून होणारी अति वृष्टी ३ वाणीनें ४ जना पाडी ५ आपण ६ कालोऽस्मि लोकक्षयकृत्'–गीता अध्याय ११ ३२ ७ पेरितो ८ दवाचे तुषार ९ ओली १० जुनीं वस्त्रें घेऊन मोठ्या काळजीन नवीं देतो, ह्मणजे जीर्ण देहापासून जीवाला सोडवून नवीन देहात घालतो ११ वेडीं १२ योग्यकाळीं १३ लोभी १४ वस्त्राना १५ बडबड्या, मूर्ख १६ छळ १७ निर्वाहो–व्यवस्था १८ जो मनापासून विदेहस्थितीची इच्छा करितो १९ नाहींसा करितो. २० पलीकडे

दुःखभोक्ता । हेही नाहीं द्वैतकथा । जगासी एकुलता निजात्मा काळ ॥ ७२ ॥ काळ निजात्मा दोनी एक । तें कोणाचें कोणास होय सुख । कोण कोणाचा मानी शोक । द्वंद्वदुःख असेना ॥ ७३ ॥ जेवीं नाममात्र मृगजळ । तेथ नाहीं तिळभरी जळ । तेवीं आत्मत्वीं जगद्व्याळ । तो भ्रम केवळ मनाचा ॥ ७४ ॥ आत्मा एकत्वें अभेद । काळनामें तोचि प्रसिद्ध । जीव तदंशें चिदत्वें शुद्ध । त्यासी काळादि द्वंद्व बाधीना ॥ ७५ ॥ आगीनें काय आगी जळे । का उन्हाळेनि सूर्य पोळे । सागरू बुडे लहरीवळें । कीं अंधारातें काळें काजळें कीजे ॥ ७६ ॥ कीं हिमाचळ हिमकणें कांपे । तुपासी मोडशी होय तुपें । तें काळसत्ता खटाटोपें । आत्मा अमूर्पे द्वंद्वें भोगी ॥ ७७ ॥ आप आपणिया आपदा । कोणा न करवे विरुद्धा । तेवी आत्म्यासी द्वंद्वबाधा । काळाचेनि कदा करवेना ॥ ७८ ॥ एवं एकात्मता अभेद । तेथ काळाचा न चले बाध । अभेदीं सर्वथा नाहीं द्वंद्व । कोणावरी क्रोध करावा ॥ ७९ ॥ जीव शिवत्वें मी केवळ । मीचि आत्मा मीचि काळ । मिथ्या द्वंद्वदुःखगोंधळ । क्रोधाचा कल्लोळ कोणावरी करूं ॥ ८८० ॥ काळ सुखदुःखाचा दाता । यापरी नव्हे विचारितां । सुखदुःखांची बाधकता । आत्म्यासी सर्वथा असेना ॥ ८१ ॥ सुखदु खादि हेतुषट्क । 'नाय जनो' इत्यादिक । याचा करितां निजविवेक । नव्हती बाधक आत्म्यासी ॥ ८२ ॥ याही वेगळी बाधकपणें । देशवासें त्रिगुणगुणें । आत्म्यासी बाधावयाकारणें । कोठें कोणी दिसेना ॥ ८३ ॥ निजात्म्यासी बाधकता । कासेनि न संभवे सर्वथा । जनासी बाधक देहअहंता । त्याचि निजस्वार्था भिक्षु बोले ॥ ८४ ॥

न केनचिद्धापि कथचनास्य द्वन्द्वोपराग परत परस्य,।
यथाऽहम ससृतिरूपिण स्यादेव प्रबुद्धो न विभेति भूतै ॥ ५७ ॥

आत्मा गुणातीत शुद्ध । परात्परें स्वानंद । परिपूर्ण सच्चिदानंद । तेथ द्वंद्वबाध रिघेना ॥ ८५ ॥ द्वंद्व रिघावया आत्मभुवनी । कैसेनि कासेनि कोणाचेनी । कर्मकार्यक्रियाकरणी । बाधकपणीं असेना ॥ ८६ ॥ अभेदा नाहीं द्वंद्वबाध । स्वानंदासी दुःखसंबंध । पूर्णासी कैंचे विरुद्ध । परमानंद एकला ॥ ८७ ॥ ॥ आशंका ॥ ॥ आत्म्यासी न घडे द्वद्वसंबंध । देहो जडत्वें नेणे द्वंद्व । तरी सुखदुःखांचा महाबाध । कोणासी प्रसिद्ध होतसे ॥ ८८ ॥ सुखदुःखभोगासी जाण । सोसावया जन्ममरण । एथ मुख्यत्वें देहाभिमान । तेंही लक्षण अतर्क्य ॥ ८९ ॥ जेवीं असोनि भर्तारापाशीं । व्यभिचार करितां अहेवेसी । पोट वाढल्याही परपुरुषीं । तें कोणासी कळेना ॥ ८९० ॥ तैसें अभिमानाचें विंदान । चित्स्वरूपीं जडोनि जाण । मिथ्या दावूनि जीवपण । सुखदु खें आपण स्वेच्छा भोगी ॥ ९१ ॥ जेवीं रायापाशील कुडा मंत्री । राजबळें अधर्म करी । प्रजेतें छळी नानापरी । तैसा शरीरीं अभिमान ॥ ९२ ॥ का अग्निसगें लोह जाण । अग्निप्राय होय आपण । तया हातीं धरूं शके कोण । पोळी दारुण सर्वांसी ॥ ९३ ॥ तेवीं चिद्रूपाचा अभिमान । देहात्मता खवळोनि पूर्ण । सुखदुःखादि जन्ममरण । वाढविता कोण आवरी ॥ ९४ ॥

---

१ लाटाच्या बळानें २ बर्फाच्या कणानें ३ जन, देवता, आत्मा, ग्रह कर्म, व काळ, हे सहा ४ कोणत्याही प्रकारें ५ मायेच्या पलीकडचा ६ आनदरूप ७ आत्म्याकडे ८ मी देह हा अहकार, हाच ऱसत्या ससाराला उभारतो. ९ सौभाग्यवती स्त्रीला, सधवेला १० अजब कर्तबगारी ११ कपटी १२ अग्नीसारखें १३ देहबुद्धीनें खवळून जाऊन

स्वप्नींचा देह केवळ मन । त्याही देहासी असे मनपण । तैसा हाही देहो मनचि जाण । अभिमानें कठिण स्थूळ केला ॥ ९५ ॥ कार्यकारणरूपें जाण । संसारचि मनोभिमान । वाढवूनि सुखदुःख दारुण । जन्ममरण स्वयें भोगी ॥ ९६ ॥ भोगिलेचि भोग भोगिता । नानापरींची पावे व्यथा । तरी न सांडी अहंता । देहात्मता वाढवी ॥ ९७ ॥ ब्रह्मप्रळय होतां जाण । देहअहंता नव्हे क्षीण । प्रळयीं विरेना अभिमान । सुखदुःख जाण तो भोगी ॥ ९८ ॥ यामाजीं जीव असे कैसा । जपाकुसुमीं स्फटिक जैसा । दिसोन त्या रंगाऐसा । स्वयें तैसा होयेना ॥ ९९ ॥ आत्मत्वीं सुखदुःख नाहीं । तें प्रत्यक्ष दिसताहे देहीं । हें अविचाररमणीय पाहीं । कल्पनेच्या ठायीं आभासे ॥ ९०० ॥ तें देह माझें ह्मणोनि तत्त्वता । अभिमानें घेऊनि माथा । जन्ममरणादि आवर्ता । सुखदुःखभोक्ता स्वयें होय ॥ १ ॥ येणेंचि विवेकें निजज्ञानी । प्राप्ततत्त्व गुरुवचनीं । ते वर्ततांही जनींवनीं । देहाभिमानी कदा नव्हती ॥ २ ॥ ऐसे प्रबुद्ध जे आत्मप्रतीतीं । त्यासी प्रारब्धाचिये निजगती । नाना सुखदुःखें देतां भूतीं । आत्मस्थिति ढळेना ॥ ३ ॥ त्यासी द्वेष नुपजे भूतां । कोप सर्वथा न ये चित्तीं । मी एक त्रिजगतीं । जाणोनि निश्चितीं निर्द्वंद्व ॥ ४ ॥ तो देखोनिया विषमांसी । भय न धरी मानसीं । पारकें न ह्मणे कोणासी । आप्त सर्वांसी निजात्मा ॥ ५ ॥ समविषमभाव ना भेद । ज्ञाता सर्वरूपें अभेद । तो न मानी कोणाचा भयखेद । सुखस्वानंद सर्वदा ॥ ६ ॥ निंदाउपद्रव अनुद्विग्न । साहोनिया सुखसंपन्न । हें सिद्धाचें मुख्य लक्षण । तेंचि साधन साधकां ॥ ७ ॥

एतां समास्थाय परात्मनिष्ठामध्यासितां पूर्वतमैर्महर्षिभिः ।
अहं तरिष्यामि दुरन्तपारं तमो मुकुन्दाङ्घ्रिनिषेवयैव ॥ ५८ ॥

माझ्या पूर्वापरभाग्योदयें । अद्वैतात्मनिष्ठा उपजली पाहें । जे निष्ठेचेनि समवायें । नाना दुःखें साहें निर्द्वंद्व ॥ ८ ॥ द्वंद्वसुखदुःखसहिष्णुपण । हें सिद्धाचें सहज लक्षण । माझें मुख्यत्वें हेंचि साधन । मनोजयो जाण येणें होये ॥ ९ ॥ हेंचि परमार्थसाधन वरिष्ठा । हेचि महाऋषींची निजनिष्ठा । हेंचि निजभजन वैकुंठा । निजात्मनिष्ठा येणें साधे ॥ ९१० ॥ येणें न बाधे द्वंद्वदुःख । येणें पाविजे नित्यसुख । दुस्तर संसारतारक । हा निजविवेक आह्मांसी ॥ ११ ॥ दुस्तर तरावया भवसागरू । हा विवेकू सुकल्प तारूं । एथ सद्गुरु कर्णधारू । परात्परपारु पाववी ॥ १२ ॥ हा विवेक कैसेनि ये हाता । हेंही करणें न लगे चिंता । निजभावें एकाग्रता । शरण भगवंता रिघावें ॥ १३ ॥ सांडोनि लौकिकाचे लाजे । सांडोनि अभिमानाचें ओझें । भगवंता शरण रिघिजे । तैं लाहिजे विवेक ॥ १४ ॥ तान्हें बाळ जेवीं जननीसी । अनन्य शरण सर्वभावेंसीं । ऐसिया अनन्यता अहर्निशीं । शरण हरीसी रिघावें ॥ १५ ॥ हरीसी रिघालिया शरण । मुख न दाखवी जन्ममरण । तेथ बाधूं शके द्वंद्व कोण । हरि रक्षण निजभक्तां ॥ १६ ॥ मोक्षदाता मुकुंद पूर्ण । त्यासी कैसें रिघावें शरण । तो अनंतत्वें निजनिर्गुण । तेथ कोण पावेल ॥ १७ ॥ असो हरिरूप अतिनिर्गुण । त्याची मूर्ति चिंतितां सगुण । ध्यानीं स्थिरावल्या संपूर्ण । द्वंद्वदुःखें जाण हार-

१ जासवंदीच्या फुलावर २ भोंवऱ्यामध्य ३ गुरुचरणीं ४ सकटास ५ स आस्थाय ६ अध्यात्मनिष्ठा. ७ या परमात्मनिष्ठेचा आश्रय करून ८ हा विवेक ह्मणजेच पैलपार नेणारी उत्तम नौका होय ९ नावाडी

पती ॥ १८ ॥ ध्यानीं मूर्ति न ये संपूर्ण । तैं दृढ धरावे हरीचे चरण । तेणें उठोनि पळे जन्ममरण । आपभयें आपण पळती द्वंद्वें ॥ १९ ॥ जैं न धरवती दृढ चरण । तैं करावें नामस्मरण । ज्याचेनि नाममात्रें जाण । यम काळ पूर्ण कांपती ॥ ९२० ॥ जेथ हरिनामाचा नित्य घोख । तेथ मरणा मरण आलें देख । जन्माचें होय काळें मुख । लाजोनि निःशेख ते पळे ॥ २१ ॥ रामनामाच्या गजरापुढें । काइसें द्वंद्वदुःख वापुडें । अवघें भवभयचि उडे । नामपवाडे गर्जतां ॥ २२ ॥ अखंड नामें गर्जे वाणी । त्याचे बोलामाजीं चक्रपाणी । तेथ ऋद्धिसिद्धि वाहे पाणी । मुक्ति आदणी तयाची ॥ २३ ॥ निर्विकल्प भावार्थें आपण । सगुण निर्गुण कां नामस्मरण । भक्त भावार्थें आदरी जाण । तें तें होय पूर्ण सद्भावेंचि ॥ २४ ॥ भावार्थें जे भगवत्प्रीती । तेचि जाणावी साचार भक्ती । भावें तुष्टला श्रीपती । दे निजशांति साधकां ॥ २५ ॥ ते निजशांतीच्या पोटीं । हरपती द्वंद्वदुःखकोटी । परमानंदें कोंदे सृष्टी । मी तूं दृष्टीं दिसेना ॥ २६ ॥ ऐसेनि अभेदभावें जाण । सेवितां मुकुंदश्रीचरण । मी आपणिया आपण । तारीन जाण निश्चित ॥ २७ ॥ तारीन म्हणतां उद्धारू । बोलीं दिसताहे उंशिरू । जो झाला हरीचा डिंगरू । त्यासी संसारू असेना ॥ २८ ॥ ऐशी भिक्षूनें गाइली गाथा । ते अत्यंत रुचली श्रीकृष्णनाथा । हरिखें ओसंडोनि चित्ता । उद्धवाचा माथा थापटी ॥ २९ ॥ ऐशी जे हे निजशांती । माझ्या उद्धवासी व्हावी प्राप्ती । ऐसा कळवळोनि श्रीपती । काय उद्धवाप्रती बोलिला ॥ ९३० ॥

श्रीभगवानुवाच–निर्विद्य नष्टद्रविणो गतक्लम प्रव्रज्य गां पर्यटमान इत्थम् ।
निराकृतोऽसद्भिरपि स्वधर्मादकम्पितोऽमूं मुनिराह गाथाम् ॥ ५९ ॥

ज्याचे निःश्वासें जन्मले वेद । ज्याचेनि चरणीं गंगा प्रसिद्ध । ज्याचें नाम छेदी भवबंध । तो उद्धवासी गोविंद स्वमुखें बोले ॥ ३१ ॥ यालागीं उद्धवाचें भाग्य थोर । ज्यासी तुष्टोनि शार्ङ्गधर । दाखवी निजशांतीचें घर । निरंतर वस्तीसी ॥ ३२ ॥ उद्धवा ऐक सावधान । धनलोभ्याचें नासोनि धन । तो धननाश झाला प्रसन्न । केला विवेकसंपन्न वैरागी ॥ ३३ ॥ जो धनलोभी न खाता । ज्याचें नांव न घेती सर्वथा । तोचि वैराग्यें केला सरता । माझे मुखीं कथा तयाची ॥ ३४ ॥ त्याचें नाम माझे मुखीं जाण । त्याचें कर्म वर्णी मी आपण । तो मज पढियंता जाण । जो विवेकसंपन्न वैरागी ॥ ३५ ॥ वैराग्यापरतें भाग्य थोर । जगीं नाहीं आन सैंधर । विवेकवैराग्यें जो साचार । तो माझें जिव्हार उद्धवा ॥ ३६ ॥ जो विवेकवैराग्यें आथिला । तो जाण मजमाजीं आला । मी अधीन त्याचिया बोला । तो मज विकला सर्वस्वें ॥ ३७ ॥ लोभ्याचें निःशेष गेलें धन । धनासवें गेले मानाभिमान । अभिमानासवें जाण । गेलें द्वंद्व दारुण सुखदुःख ॥ ३८ ॥ धन जातां झाली विरक्ती । तेणें नेमस्त झाला यती । भिक्षार्थ हिंडतां क्षितीं । दुर्जनीं दुरुक्तीं निर्भर्त्सिला ॥ ३९ ॥ पीडितां नाना विकारीं । उपद्रविता नानापरी । न डंडळीच निजनिर्धारीं । स्वधर्म धैर्य करी निर्द्वंद्व ॥ ९४० ॥ सन्याशाचा स्वधर्म पूर्ण । मी देहातीत नारायण । साचार हरविला देहाभिमान । यालागीं जाण न डंडळी ॥ ४१ ॥ जेवीं छायेसी लागता

१ आपल्या भयानें २ नाहींशा होऊन जातात ३ विलंब, कालक्षेप, उशीर ४ बाळ, भक्त ५ भिक्षूची ६ धनलोभिया ७ पूर्ण ८ आवडता. ९ श्रेष्ठ १० अंतःकरण ११ सपन्न झाला १२ नियमस्थ, नियमनिष्ठ १३ चंचल होत नाहीं.

घावो । पुरुषासी नाहीं भय संदेहो । तेवीं दुर्जनीं दडितां देहो । नाहीं दुःखभेवो निरहंकारा ॥ ४२ ॥ देहासी होता नाना व्यथा । आपुली जे देहातीतता । तेचि भिक्षूने गायिली गाथा । ते तुज म्यां आता निरूपिली ॥ ४३ ॥ येथ सुखदुःखासी कारण । आपला भ्रम आपणा जाण । येचि अर्थाचें निरूपण । स्वयें श्रीकृष्ण सांगत ॥ ४४ ॥

सुखदु खप्रदो नान्य पुरुषस्यात्मविभ्रम । मित्रोदासीनरिपव ससारस्तमस कृत ॥ ६० ॥

आविद्यक जे निजअज्ञान । तेथें मनपणें उठी मन । मनें भेद करूनिया पूर्ण । सुखदुःखे जाण भोगवी ॥ ४५ ॥ आत्मा केवळ भेदशून्य । तेथ शत्रु मित्र उदासीन । मने कल्पूनिया जाण । मन[2] सपूर्ण स्वयें चाळी ॥ ४६ ॥ ऐसे भेदीं ठसावले मन । तेंचि पुरुषाचे अज्ञान । तेणें द्वंद्वदुःखेंसीं जाण । ससार दारुण सम्भ्राता ॥ ४७ ॥ मन सुखदुःखासी कारण । मनःकल्पित ससारे जाण । त्या मनाचे निग्रहण[6] । स्वयें श्रीकृष्ण सागत ॥ ४८ ॥

तस्मात्सर्वात्मना तात निगृहाण मनो धिया । मय्यावेशितया युक्त एतावान् योगसग्रह ॥ ६१ ॥

जो नासू पाहे संसारदुःख । तेणे मन नेमावें आवश्यक । मनावेगळें दुःखदायक । नाहीं आणिक त्रिलोकीं ॥ ४९ ॥ मन अतिशयें चंचळ । तें सहसा नव्हे निश्चळ । त्यासी विवेक धावा मोकळ । अभेदशील अहर्निशीं ॥ ९५० ॥ मन सिंतरील विवेकासी । यालागीं हातकडिया दोहींसी । करूनिया अहर्निशीं । येरयेरापाशी राखावीं ॥ ५१ ॥ मन जेथ विकल्पूं धावे । तेथ महामारी विवेकू पावे । मन जेथ अधर्में सभवे । तेथ विवेक धावे हाकित ॥ ५२ ॥ मन जाय कामक्रोधापाशीं । विवेक ओढी धरोनि केशीं । मन रिघता निंदेपाशीं । विवेक त्यासी बुकांली ॥ ५३ ॥ मन ह्मणे विषय सुटी । विवेक हाणे वैराग्यकाठी । मन धावता कल्पनेपाठीं । विवेक उठाउठीं झोटोंळी ॥ ५४ ॥ परदारा परधन । अभिलाषू धावे मन । तेथ विवेक पावोन । रणकंदन आरभी ॥ ५५ ॥ ऐसा मनांविवेकाचा झगडा । गाऱ्हाणे आले सद्गुरूपुढा । तेणे करावया निवाडा । अद्वैतवांडा[13] कोंडिलीं ॥ ५६ ॥ तो दृष्टी देखताचि ठावो । मनाचा मोडला स्वभावो । देहींचा साडोनि अहभावो । विवेकेंसीं पहा हो ऐक्य केले ॥ ५७ ॥ तेथ मनाचें गेले मनपण । विवेक विसरला आकळण[14] । जीवाचें विराले जीवपण । वस्तु सपूर्ण अद्वयें ॥ ५८ ॥ जेवीं सुवर्णाची नागभूषणे[15] । फडा पुच्छ सिरवी नागपणे । तें न मोडिता नागत्वाचें लेणे[16] । सोने सोनेपणे नागत्व विसरे ॥ ५९ ॥ तेवीं जाणोनि वस्तु पूर्ण । न मोडिता जग जाण । जीव विसरला जीवपण । मनत्वा[17] मन मूकले ॥ ९६० ॥ ऐशिया विवेकयुक्ती जाण । माझे स्वरूपीं प्रवेशे मन । जेथ मनपणे नुठी मन । मनोनिग्रहण या नाव ॥ ६१ ॥ ऐक चतुरचित्तचिंतामणी । विवेकचक्रवर्तिचूडामणी । उद्धवा भक्तशिरोमणी । मनोनिग्रहणीं प्रवर्त[18] ॥ ६२ ॥ आवडीं भुलला कृष्णनाथ । तो उद्धवासी ह्मणे तात[19] । मनोनिग्रही तूं एथ । होईं साक्षेपयुक्त

१ दुःखाचें भय २ वैर प्रेम उपलक्षण स्वयें चाळीं. ३ दृढ झालें ४ अनिश्चयी ५ शत्रु, मित्र, उदासीन, हा सारा ससार केवळ अज्ञानानें मनाचा रचिलेला खेळ होय, वास्तव नव्हे ६ नियमन, ताब्यात राखणें ७ जिंकावें, स्वाधीन ठेवावें ८ मनाबरोबर विवेक मोकळा सोडावा मागें अ० २० ओं० २१० पहा ९ मन विवेकाला चुकवून जाईल ह्मणून मन आणि विवेक याना हातबेड्यांनीं एकत्र बांधावें १० मनाला जबर ठोक देणारा ११ ठोसे मारतो १२ केंस धरून ओढितो १३ अद्वैताच्या वाड्यात त्याना कोंडून ठेविलीं १४ मनाला आवरण्याची क्रिया मुद्दा विवेक विसरला १५ सर्पाकार सुवर्णाचे अलकार १६ अलकार १७ मनपणाला १८ प्रवृत्त हो. १९ बाबा

सादर ॥ ६३ ॥ सांक्षेपें निग्रहूनि मनासी । जो सांडवी मनोजन्य भेदासी । शांति सांडूं नेणे त्यासी । जेवी तान्हयासी माउली ॥ ६४ ॥ निजशांति वाणल्या शुद्ध । त्यासी न वाधी कोणी द्वंद्व । हाचि योगसंग्रहो प्रसिद्ध । वोलिले सिद्ध महायोगी ॥ ६५ ॥ साडूनि संसारस्फुर्ती । चित्स्वरूपी जडे वृत्ती । जीव शिव एकत्वा येती । योगसग्रहस्थिति या नांव ॥ ६६ ॥ ऐशिया योगसग्रहशांती । साधकां द्वंद्वें न वाधिती । हे असो जया भिक्षुगीत-भक्ती । द्वंद्वनिर्मुक्ति तया लाभे ॥ ६७ ॥

य एता भिक्षुणा गीता ब्रह्मनिष्ठा समाहित । धारयन् श्रावयन् श्रृण्वन् द्वन्द्वैनवाभिभूयते ॥ ६२ ॥

इति श्रीभागवते महापुराणे भगवदुद्धवसवादे त्रयोविंशोऽध्याय ॥ २३ ॥

साधावया शांतीची प्राप्ती । कोटिसाधनें न लभे शांती । हा भिक्षुगीतार्थ धरितां चित्तीं । शांति आंपैती साधका ॥ ६८ ॥ योगनिष्ठा ब्रह्मज्ञान । ते हें भिक्षुगीतानिरूपण । जो हृदयीं धरी सावधान । शाति आंदण तयाची ॥ ६९ ॥ ये भिक्षुगीतेचा गीतार्थू । जो जीवीं धरी समाहितू । त्यासी द्वंद्वांचा न वाधी घातू । अतिशांतू निजवोधें ॥ ९७० ॥ भिक्षुगीतार्थें समाधान । हें सांगता नवल कोण । जो सादरें करी श्रवण । त्यासी द्वंद्वें जाण न वाधिती ॥ ७१ ॥ परदेशा गेला वहुकाळ भर्ता । त्याचें पत्र सादर ऐके कांता । तैशिया अतिएकाग्रता । भिक्षुगीता ऐकावी ॥ ७२ ॥ निघोनि गेलिया पुत्रासी । त्याची शुद्धि ये मातेपाशीं । ऐकोनिया उंणखुणेसी । चरफडी जैसी विव्हळ ॥ ७३ ॥ तीजवळ ज्या सोयऱ्या असती । त्याही स्नेहें कळवळती । परी माता जैसी तळमळी चित्ती । ते आणिकाप्रती असेना ॥ ७४ ॥ तैसे भिक्षुगीताश्रवण । करितां द्रवे ज्याचें मन । जो सात्त्विकें वोसडे पूर्ण । तो द्वंद्वांसी जाण नाटोपे ॥ ७५ ॥ असो नव्हे सादरें श्रवण । तरी करिता याचें नित्य पठण । भिक्षुगीताप्रतापें करून । द्वंद्वें जाण नातळती ॥ ७६ ॥ पडतां पंचाननाची घाणी । मदगजां होय महापळणी । तेवीं भिक्षुगीतापठणीं । होय भंगणी द्वंद्वाची ॥ ७७ ॥ निर्लोभ होऊनि मानसी । वैसोनि साधुसज्जनापाशीं । जो निरूपी भिक्षुगीतेसी । द्वंद्वें त्यासी नातळती ॥ ७८ ॥ अर्थें पाठे श्रवण करिता । द्वंद्वें निवारी भिक्षुगीता । हें वर्म कळलेसे श्रीकृष्णनाथा । तो सांगे हितार्था उद्धवा ॥ ७९ ॥ ज्या भिक्षुगीतेची फळश्रुती । स्वमुखें सागताहे श्रीपती । त्या भिक्षूचें भाग्य वानूं किती । धन्य त्रिजगतीं तो एक ॥ ९८० ॥ विवेकवैराग्यसमरसीं । जो साहे अतिद्वंद्वांसी । तोचि पढियंता हृषीकेशीं । हें उद्धवासी दाविलें ॥ ८१ ॥ जगासी उद्धवाचा उपाकार । गुह्य ज्ञान परात्पर । उघडूनि श्रीकृष्णे भांडार । भिक्षुगीतासार प्रकटिलें ॥ ८२ ॥ उद्धव न पुसता जे शाती । तें हें कां सांगता श्रीपती । कृष्णासी उद्धवाची प्रीती । त्यासी नाना उपपत्तीं उपदेशी ॥ ८३ ॥ हेंचि जडजीवा उद्धरण । येणे उपायें तरती दीन । जग तारावया जगजीवन । उद्धवमिषें श्रीकृष्ण वोलिला ॥ ८४ ॥ श्रीकृष्ण वोलिला भिक्षुगीत । जे वेदशा-

---

१ निग्रहानें २ सिद्धयोग ह्मणतात तो हाच ३ सहज प्राप्त होते ४ दासी ५ स्वस्थचित्तानें ६ मोठ्या उत्सुकतेनें ७ निघून जाण्याचा हेतु ८ नातलग ९ सिंहाच्या अगाची घाण ह्मणजे दर्प येताच मदोन्मत्त हत्ती भेदरून पळून जातात, त्याप्रमाणें भिक्षुगीत गाऊ लागल्यास–अहंकार, भेद, आणि द्वंद्वें मावळून जातात १० विवेक व वैराग्य अगीं जडल्यानें सुखदुःखादि कशीं सहन करिता येतात हें भिक्षुगीताची कहाणी सागते ११ युक्तिप्रयुक्तीनें

स्वार्थमथित । उपनिषदांचें सारभूत । वार्तिकांतर्गत रहस्य ॥ ८५ ॥ येणे आपणियां आपण । लागताहे निजात्मलग्न । हें ज्ञानाचेंही गुह्य ज्ञान । भक्तकृपें श्रीकृष्ण बोलिला ॥ ८६ ॥ येणें जीवाचें जीवत्व उडे । शिवाचें शिवत्वही बुडे । द्वंद्वाचें बाधकत्व मोडे । स्वानंदाचें उघडे भांडार ॥ ८७ ॥ वेदें मौन धरिलें जेथ । सशब्द शास्त्रें लाजलीं तेथ । ऐसें अतिरहस्य भिक्षुगीत । तें मी प्राकृत बोलिलों ॥ ८८ ॥ जेवी जळीं बुडते पाषाण । श्रीरामें तारिले आपण । तेवीं मी जड मूढ अज्ञान । बोलवीं ब्रह्मज्ञान जनार्दनकृपा ॥ ८९ ॥ अहल्या जे व्यभिचारिणी । ते लागतां श्रीरामचरणीं । तिचेनि नामें पापा धुणी । प्रातःस्मरणी पढविली ॥ ९९० ॥ तेवीं सद्गुरुकृपेची करणी । माझी प्राकृत जड मूढ वाणी । मानिजे साधुसज्ञानीं । तैशीं बोलणीं बोलविलीं ॥ ९१ ॥ सरस्वती ज्यासी घोळे । तो मुकाही वेदशास्त्र बोले । तैसें जनार्दनें आह्मां केलें । भिक्षुगीत बोलविलें प्राकृत ॥ ९२ ॥ राजमुद्रा चढे ज्याचे हातीं । त्यातें समस्त सन्मानिती । तेवीं माझी वाणी सरती । केली निश्चितीं जनार्दनें ॥ ९३ ॥ बाळकाची बोबडी वाणी । ऐकोनि संतोषे निजकजननी । तेवीं माझी आंरिख वाणी । संतसज्जनीं प्रियकर ॥ ९४ ॥ मी माझें उंच नीच बोलणे । हेंही माथा घ्यावें कोणें । मीपण नेऊनि जनार्दनें । ग्रंथकथनें कथवित ॥ ९५ ॥ आधींच हें श्रीभागवत । त्यामाजी गूढ एकादशार्थ । त्याहीमाजीं भिक्षुगीत । अतिगुह्यार्थ निर्द्वंद्व ॥ ९६ ॥ त्या भिक्षुगीताची टीका । एकला कर्ता नव्हे एका । तें एकपण हिरोनि देखा । यथार्थलेखा जनार्दन वदवी ॥ ९७ ॥ तेथ एक ना अनेक । ऐसें जनार्दनें केलें देख । त्यावरी द्वंद्वसाम्यकवतिक । ग्रंथ सम्यक वाखाणवी ॥ ९८ ॥ एका जनार्दना शरण । जनार्दनू झाला एकपण । ऐसेनि एकत्वें जाण । केलें संपूर्ण भिक्षुगीत ॥ ९९ ॥ माझे निजगुरुंचाही गुरू । श्रीदत्त परमगुरू । तो भिक्षुगीतार्थें साचारू । योग्या योगेश्वरू तुष्टला ॥ १००० ॥ तेणे तोखलेनि अद्भुतें । आदरें आश्वासूनि मातें । अभय देऊनि निजहस्तें । पूर्ण यथार्थें डुल्लतू ॥ १ ॥ एका जनार्दना शरण । श्रोता व्हावे सावधान । पुढील अध्यायीं श्रीकृष्ण । प्रकृतिपुरुपलक्षण सांगेल ॥ २ ॥ ते प्रकृतिपुरुषाची कथा । विवंचना हृदयीं धरिता । मी सुखदुःखद्वंद्वापरता । निजात्मता निजबोधू ॥ ३ ॥ संतसज्जना साष्टांग नमन । श्रोतेजनांसी लोटांगण । एका विनवी जनार्दन । अतिगोड निरूपण पुढें आहे ॥ ४ ॥ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे एकादशस्कंधे श्रीकृष्णोद्धवसंवादे एकाकारटीकायां भिक्षुगीतनिरूपणं नाम त्रयोविंशतितमोऽध्यायः ॥ २३ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ अध्याय ॥ २३ ॥ श्लोक ॥ ६२ ॥ ओंव्या ॥ १००४ ॥ ॥ एकूण ॥ १०६६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

---

१ शब्दशास्त्रें २ नाश ३ 'अहल्या द्रौपदी सीता' या श्लोकाच्या द्वारें ४ प्रसन्न होते ५ राजाधिकाराचा शिक्का ६ अधिकारयुक्त, प्रमादयुक्त ७ आर्ष, संस्कारहीन, वेडीवांकडी, आरुष ८ उत्तम प्रकारानें ९ जनार्दनस्वामींचे गुरु श्रीदत्तात्रेय होत व त्यांनीं नाथांना 'आदरानें आश्वासिलें' व 'निजहस्तें अभय देऊन' त्यांनीं केलेलें हं विवरण ऐकून स्वानंदानें डोलू लागले श्रीएकनाथाच्या चरित्राचा विचार करितांना या ओंव्यांचें महत्त्व काय आहे तें भाविकांनीं पहावें. १० प्रसन्न झालेल्यानें

अध्याय चोविसावा.

श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥ ॐ नमो जी गुणातीता । व्यक्तिरहिता अव्यक्ता । तुजमाजीं नाहीं द्वैतकथा । अद्वैततारहिवासी ॥ १ ॥ तुझा अद्वैत निजनिर्वाहो । तेथ नाहीं देवी देवो । उदयअस्तांचा अभावो । रविचंद्रांसी ठावो असेना ॥ २ ॥ तेथ सशब्द हारपला वेदू । बुद्धीसी मिथ्या बोधू । तिळभरी नाहीं भेदू । अद्वयानंदू एकला ॥ ३ ॥ ऐशिया अद्वैतपणीं । प्रकृतिपुरुषाची कहाणी । सांगिजे केवळ अज्ञानीं । ज्ञातेपणीं चातुर्यें ॥ ४ ॥ जेथ मीतूंपणा नाही ठावो । तेथ प्रकृतिपुरुषां केवीं निर्वाहो । ज्याचा नाहीं गर्भसंभवो । त्याचें जातक पहा वो वर्तविती ॥५॥ जे जन्मलेंचि नाही । त्याचें श्राद्ध करावे कायी । हें ज्ञात्यासी पुसता पाहीं । ठेवितां ठायीं तुकेना ॥६॥ वांझेच्या पुत्राचा विवाहो । समारभ चला पहा हो । नेणा साच जाणा वावो । तैसा निर्वाहो प्रकृतिपुरुषां ॥ ७ ॥ ऐसे नसतेचि नाथिलें । साचाचे परी नांदविले । एकीं अनेकत्व दाविले । एकपण संचलें न मोडतां ॥ ८ ॥ ऐसा एकपणे एकुलता । तोचि आपण आपली झाला कांता । आपुले कांतेचा आपण भर्ता । अतिलाघवता अतर्क्य ॥ ९ ॥ जेवीं अर्धनारीनटेश्वरीं । जो पुरुष तोचि नारी । तेवीं प्रकृति पुरुष ससारीं । एकाकारीं नांदत ॥ १० ॥ तो पुरुष ते पतिव्रता । दोघां अनन्य प्रीति एकात्मता । येरयेरां वेगळीकता । पाऊल सर्वथा न घालिती ॥ ११ ॥ दोघां एकत्र सदा असणे । दोघांसी एकचि नेसणे । दोघां एके सत्ता बैसणें । दोघें एकचि प्राणे वर्तती ॥ १२ ॥ दोघां एकचि देखणे । दोघां एकचि चाखणें । दोघां एकचि बोलणे । दोघा करणे एकचि ॥ १३ ॥ कैशी दोघां प्रीति अलौलिक । येरयेरांवीण न घेती विख । येरयेरांवीण न चाखिती उदक । येरयेरेंवीण देख आंधळी ॥ १४ ॥ नवल धाइलेचें करणे । नपुंसका पुरुषत्व इणे देणें । मग तिचेनि अधीनपणे । पुरुषें नादणें सर्वदा ॥ १५ ॥ मग हा तिचेनि डोळां देखे । मग हा तिचेनि बोले मुखें । तिचेनि भोगी हा सुखदुःखें । बधमोक्ष चाखे तिचेनि ॥ १६ ॥ तिचेनि ह्मणवी मी ब्रह्म । तिचेनि करी हा कर्माकर्म । तिचेनि भोगी हा मरणजन्म । धर्माधर्मविभागें ॥ १७ ॥ तिचेनि यासी पाप घडे । तिचेनि यासी पुण्य जोडे । तिचेनि हा महत्त्वा चढे । तिचेनि पडे अधःपातीं ॥ १८ ॥ एथवरी अतिप्रीतीं । वाढविली निजप्रकृती । प्रकृति पातिव्रत्यस्थिती । वश्य निजपति तियें केला ॥ १९ ॥ नवल दोघांची सोयरिकी । दोघीं भावंडें होतीं सखी । तो बाप ते त्याची लेकी । पाहता विवेकीं तो पुत्र तिचा ॥ २० ॥ यापरी अगम्यागमनें । तिहीं दोघी करुनि जाण । वाढविले अनेक जन । तिसरेपण नातळता ॥ २१ ॥ ऐसा अव्यभिचारी व्यभिचारू । करूनि वाढविला ससारू । तो अतिअतर्क्य अगोचरू । अगम्य दुर्धरू शिवादिका ॥ २२ ॥ हा निजशक्तिप्रकृतिमेळें । भोगी शिवत्वाचे सोहळे ।

---

१ शब्दासह २ वार्ता ३ जन्मपत्रिका ४ व्यर्थ ५ खोटें, मिथ्या ६ पूर्णत्वानें व्यापून राहिलें ७ शकराच्या ठायीं ८ एकमेकांवाचून ९ नरकात १० आप्तपण ११ पापमूलक सयोग १२ मुक्ताबाईचं पुढील पद चिंतनीय आहे "वेडी झालें मी वेडी झालें । पदर माण्याचा विसरलें ॥ १ ॥ माझा भ्रतार मज व्याला । तो म्या प्रीतीनें दादला केला ॥ २ ॥ आपणी बाबा ह्मणत्ये त्याला । नित्य भोगिते तयाला ॥ ३ ॥ ऐसी मुक्ताई झाली वेडी । फेडी प्रपचलुगडी ॥ ४ ॥

प्रिया न देखतां तात्काळें । सांडी सगळें शिवत्व ॥ २३ ॥ ज्यासी गांवठाव ना जीवमेळ । रूपनांव ना काळवेळ । ऐसाही प्रकृती केवळ । केला सबळ निजगुणीं ॥ २४ ॥ प्रकृती निजगुणास्तव । निजभर्ता केला सावेव । वर्ण व्यक्तिं रूप नांव । नाना वैभवविलासें ॥२५॥ तंव पूर्णत्व लोपोनियां शिवें । अगावरी वाढविले शोभेवें । येरी पतिव्रता अहेवें । रूपें नांवें शिव पूजी ॥ २६ ॥ दोघांपासूनि झाले जग । परी न दिसे तिसरा भाग । न तुटे अनन्यमिळणीयोग । भिन्न विभाग दाखविता ॥ २७ ॥ त्रैलोक्य पाहतां साग । न दिसे तिसरें अग । दोघी दुमदुमीत जग । भरले चाग दुवंधीं ॥ २८ ॥ दोघाची अतिप्रीति ऐशी । अनन्यमिळणी अनन्यासी । दोघें अणूमाजी सावकाशीं । निजरहिवासी नादत ॥ २९ ॥ पतीवीण ते पतिव्रता । सगळी विरजे सर्वथा । प्रियेवीण असतचि नसता । होय काहीं नव्हता भर्तारू ॥ ३० ॥ शिव निःसग जो पैं सदा । क्रियाकरणेवीण नुसधा । त्यासीही अतिप्रीतीं निजप्रमदा । सुखदुःखबाधा भोगवी ॥ ३१ ॥ यापरी निजनोवरा । प्रकृतीं गोविला घरचोरा । मग घरवातेचा वारा । त्याच्याचि शरीरावरी केला ॥ ३२ ॥ प्रकृति पतिव्रता अवंचक । कर्माकर्मी शिणोनि अनेक । सुखदुःखाची परवडी देख । अर्पी आवश्यक निजकाता ॥ ३३ ॥ नवल तें मीं सांगावें काये । स्त्री जोडी तें पुरुष खाये । तियेवीण तो पाहें । कहीं न लाहे कवडाही ॥ ३४ ॥ प्रकृति पतिव्रताशिरोमणी । कात वश्य करोनि निजगुणीं । वासना सूक्ष्म सेवया अनुदिनीं । भोगवी सुगरणी भर्ताराकरवीं ॥ ३५ ॥ तेथ प्रकृतीचेनि गंदारोळें । भवाब्धीं जळक्रीडा खेळे । प्रकृति पुरुषातें बुडवी बळें । पुरुष एकें काळें प्रकृती बुडवी ॥ ३६ ॥ ऐसा प्रकृतीच्या सगाआत । पुरुषास लाविले पचभूत । जन्ममरणांच्या वुड्या देत । अवस्थाभूत होऊनि ॥ ३७ ॥ ऐसा प्रकृतीचिया भिडां । पुरुष केवळ झाला वेडा । निजत्व विसरोनि बापुडा । केला गाढा अतिदीन ॥ ३८ ॥ ऐसा विसरोनि पूर्णत्वासी । जीवशिवद्वंद्वें स्वयें सोशी । त्यासी न्यावया निजत्वासी । गुणिया पूर्णांशीं गुरुरावो ॥ ३९ ॥ ज्याचे वचनमात्रें पहा वो । जीवाचा हारपे जीवभावो । शिवा शिवपदीं ठावो । ज्याचा वचनगौरवो नादवी ॥ ४० ॥ ज्याची भावार्थं ऐकता गोठी । अहकारू निमे उठाउठी । जन्ममरणासी पडे तुटी । न दिसे दृष्टीं भवभय ॥ ४१ ॥ ज्याचिया कृपादृष्टीपुढें । जीवशिवाचे फिटे विरडें । माया मिथ्यात्वे समूळ उडे । पूर्णत्वाचें उघडे भाडार ॥ ४२ ॥ शिवू मुकला शिवत्वासी । यावया तो निजपदासी । आज्ञा जें पुसे सद्गुरूसी । तेंचि शिवासी शिवत्व ॥ ४३ ॥ एवढी महिमा सद्गुरूसी । वचनें केवीं वानूं त्यासी । तंव वानिते वाणीनें वानावयासी । वदवी वाचेसी गुरुरावो ॥ ४४ ॥ तेथ एक मी वानिता । हें कोणें घ्यावें आपुले माथा । गुरूनें हरितली अहंता । तेथ मी एक कर्ता घडे केवीं ॥ ४५ ॥ तेथ मीपणे घ्यावी अहंता । तंव गुरुचि

१ प्रकृतीवेगळ. २ आपल्या गुणानीं ३ प्रकृतीनें आपल्या गुणास्तव त्याला साकार केलें, त्याला शिवपणास आणलें ४ काळा गोरा वगैरे वर्ण व आकार. ५ शिवपणानें ६ सौभाग्यपणानें ७ प्रकृति आणि पुरुष, शिव आणि शक्ति, या दोघांमध्ये एकपण कसें आहे याचें उत्कृष्ट विवरण ज्ञानोबारायानीं अमृतानुभवाच्या पहिल्याच प्रकरणांत केलें आहे ८ विरे ते ९ "जेणें देवें सपूर्ण देवी । जियेवीण कांहीं ना तो गोसावी । किंबहुना एकोपजीवी । एकाएकाची ॥"—अमृता० १–१० १० क्रिया न करणारा, अक्रिय क्रिया व इंद्रियें यांवांचून ११ केवळ १२ स्वताची स्त्री १३ आपला नवरा १४ ससारोद्योगाला १५ मिळवी. १६ वासनारूपी नाजूक पक्वान्न १७ कुशल स्त्री, सुगरण, सुगृहिणी १८ मोठ्या गडबडीनें, १९ भिडेनें, मनधरणीनें. २० आत्मस्वरूप २१ भ्रम, बध २२ मुकला. २३ नाहींशी केली

मीपणाआंतौता । गुरूवेगळा ठाव नाहीं रिता । मीपणाचे माथां गुरुरावो ॥ ४६ ॥ माझें जें का मीपण । तें सद्गुरू झाला आपण । तेव्हां रूप एक नांवें भिन्न । एका जनार्दन एकत्वे ॥ ४७ ॥ अवघा जनार्दनचि देखा । तोचि उपनांवें झाला एका । तेणें नामें श्रीभागवत देखा । देशभाखा अर्थवी ॥ ४८ ॥ तेविसावे अध्यायाचे अतीं । देवो बोलिला उद्धवाप्रती । द्वंद्वाभोगांची निजप्राप्ती । साहावी शांति धरोनि ॥ ४९ ॥ ज्यासी बाणली अढळ शांती । ते मज अजितातें जिंकिती । तेचि साचार परमार्थी । स्वमुखें श्रीपति बोलिला ॥ ५० ॥ ते ऐकोन कृष्णवचन । उद्धवाचें दचकलें मन । द्वंद्वसहिष्णुता अतिकठिण । कैसेनि आपण साहावी ॥ ५१ ॥ द्वंद्वसहिष्णुतासाधन । पुसतां उबगेल श्रीकृष्ण । ऐशिया भिंडा उद्धव पूर्ण । धरोनि मौन राहिला ॥ ५२ ॥ तो उद्धवाचा अभिप्रावो । जाणोनियां देवाधिदेवो । द्वंद्वसहिष्णुताउपावो । समूळ पहावो सांगत ॥५३॥ अद्वयत्वे परिपूर्ण । प्रकृतीहूनि पुरुष भिन्न । हें आकळल्या निजज्ञान । द्वंद्वबंधन बाधीना ॥ ५४ ॥ द्वंद्वें जिणावया पूर्ण । प्रकृतिपुरुषविवेचन । उद्धवे न करितां प्रश्न । स्वयें श्रीकृष्ण सागत ॥ ५५ ॥ भक्तअंतरींचे जाणता । यालागीं अंतर्यामी तत्त्वतां । तो निजभक्ताचिया स्वार्था । पूर्ण परमार्था सागत ॥ ५६ ॥ निजभक्ताचें मनोगत । जाणोनिया श्रीकृष्णनाथ । करावया भक्तहित । कृपेनें सांगत कृपाळू ॥ ५७ ॥ जगीं धन्य भाग्य उद्धवाचें । कृष्ण दैवत तिहीं लोकींचें । कृपा बोरसोनियां साचें । प्रकृतिपुरुषांचें निज सांगे ॥ ५८ ॥ आशंकेचें निरूपण । उद्धवे न सागतांही जाण । तें जाणोनियां श्रीकृष्ण । कृपा निरूपण निरूपी ॥५९॥ कृष्ण ह्मणे ज्यासी तारीन । तो पहिलांचि तरला जाण । करावया जगाचें उद्धरण । कृपें श्रीकृष्ण बोलत ॥ ६० ॥ धेनु वत्साचेनि लोभें जेवीं घरापुरतें दुभे । तेवीं उद्धवाचेनि वालेभें । जग पद्मनाभें उद्धरिले ॥ ६१ ॥

श्रीभगवानुवाच—अथ ते सप्रवक्ष्यामि साख्य पूर्वविनिश्चितम् ।
यद्विज्ञाय पुमान् सव जह्याद्वैकल्पिक भ्रमम् ॥ १ ॥

जो योगियाचा योगेंद्र । जो ज्ञानियाचा ज्ञानेंद्र । जो भक्तचित्तचकोरचंद्र । जो यादवेंद्र यदुवंशीं ॥ ६२ ॥ जो प्रकृतिपुरुपाहूनि पर । तो स्वयें बोले शार्ङ्गधर । उद्धवा द्वंद्वसहनप्रकार । अतिगुह्य विचार अवधारीं ॥ ६३ ॥ जें ऐकताच निरूपण । सुखदुःखातीत आपण । हे संपूर्ण पावे खूण । तें गुह्य ज्ञान अवधारीं ॥ ६४ ॥ मी [11]कपिलरूपें अवतरूनी । प्रकृतिपुरुष [12]विवंचोनी । उपदेशिली निज[13]जननी । ते जुनी कहाणी सागेन ॥६५॥ जे परिसतां सावधान । स्वयें होइजे ज्ञानसपन्न । पुरुपाहूनि प्रकृति भिन्न । सुखदुःख जाण तीपाशीं ॥ ६६ ॥ सुखदु खें मायिक पूर्ण । ऐसें ज्यासी कळले ज्ञान । तेव्हां भवभयभ्रम दारुण । तत्काळ जाण तो सांडी ॥ ६७ ॥ जेवीं मोति[14]यांची कंठमाळे । भ्रमें सर्प भासली डोळां । ते भ्रमातीं घालित गळां । न बाधी कंटाळा सर्पभयाचा ॥ ६८ ॥ तेवीं शिवशक्तिविवचन । तुज मी सांगेन संपूर्ण । जें आकर्णितां सावधान । द्वंद्वें सकारण हारपती ॥ ६९ ॥ ब्रह्म सुखरूप एकलेपणीं । तेथ प्रकृतिपुरुष कैंचीं दोनी । द्वंद्वसुखदुःखें

१ अद्वतेच्या आत २ सोसावी ३ कटाळा करील ४ सकोचानें ५ जिंकण्याला ६ प्रकृतिपुरुपसबधी विचार. ७ कृपेचा पान्हा आणून, स्नेहयुक्त होऊन ८ आधींच ९ प्रीतीनें, आवडीमुळें १० योगाचा स्वामी ११ कपिलमहामुनि हे सांख्यशास्त्राचे प्रवर्तक होत सांख्यह्मणजे प्रकृतिपुरुषांचा विचार १२ निवाडा करून १३ माता देवहूती हिला कपिलमुनीनें ब्रह्मज्ञानाचा उपदेश केला भागवत स्कध ३ अध्याय २५—३३ पहा १४ मोत्यांची कंठी

ज्यापासोनी । त्रिभुवनीं न समाती ॥ ७० ॥ तेचि अर्थीचे निरूपण । स्वयें सांगताहे श्रीकृष्ण । प्रकृतिपुरुषाचे जन्म जाण । तें मुख्य कारण सुखदुःखां ॥ ७१ ॥

आसीज्ज्ञानमथो ह्यर्थ एकमेवाविकल्पितम् । यदा विवेकनिपुणा आदौ कृतयुगेऽयुगे ॥ २ ॥

जेवीं निजेल्या पुरुषाची छाया । पुरुषातळीं जाय लया । तेवी सविकार गिळोनि माया । ब्रह्म एकल्या एकाकी ॥ ७२ ॥ ब्रह्म एकाकी परिपूर्ण । हेंही ह्मणावया ह्मणतें कोण । नाहीं नाम रूप व्यक्ति पूर्ण । ब्रह्मीं ब्रह्मपण स्फुरेना ॥ ७३ ॥ तेथ नाहीं युगसंख्या काळ वेळ । नाहीं दिनमान घटिका पळ । नाहीं शून्यत्वें शून्य मंडळ । ब्रह्म केवळ परिपूर्णत्वें ॥ ७४ ॥ तेथ मी ब्रह्म स्फुरे जें स्फुरण । तेंचि मायेचें मुख्य लक्षण । तेंचि प्रकृतिपुरुषाचें जन्मस्थान । जावेंळीं फळें जाण जन्मलीं ॥ ७५ ॥ जेवीं का कवळूनिया कण । निकणें कोंडा वाढे आपण । तेवीं पुरुषयोगें पूर्ण । प्रकृति जाण थोरावे ॥ ७६ ॥ धरूनि गोडपणाचा साठा । फणसाअगीं वाढे काटा । तेवीं पुरुषयोगें ताठा । चढला मोटा प्रकृतीसी ॥ ७७ ॥ जेवीं का डोळींचेंचि जळ । गोठोनि डोळा होय पेंडळ । तेवीं ब्रह्मीं मायामळ । करी शेंवळ शुद्धासी ॥ ७८ ॥ पडळ डोळा मंद करी । माया निजानंद आवरी । वाढोनि त्याची त्यावरी । वेडा करी पुरुषातें ॥ ७९ ॥ ऐसे कर्तेनवीण आपैसया । कार्यकारण जे आलें आंया । त्यातें कृतयुग ह्मणावया । वेदू लेंवलाह्यां उदेलें ॥ ८० ॥ अकारउकारमकारेंसीं । वेदू उपजे प्रकृतिपुरुषीं । जेवीं उकलेल्या बीजासी । प्रथम ये त्यासी तिवेंणा डिरु ॥ ८१ ॥ ते वेदींचा अभिप्रावो । ब्रह्म सत्य माया वावो । आपुलेनि अभेदें ब्रह्मभावो । विवेकनिपुण पहा वो जाणती ॥ ८२ ॥ ऐसे वेदविवेकें अभेदयोगी । ते कृतादी होत का कलियुगीं । वर्तता ते सदा अयुगीं । युग त्यालागीं असेना ॥ ८३ ॥ कृतयुगादि युगपंक्ती । चराचर नाना व्यक्ती । यासी उपजवी प्रकृती । तिची उत्पत्ति हरि सांगे ॥ ८४ ॥

तन्मायाफलरूपेण केवलं निर्विकल्पितम् । वाङ्मनोगोचरं सत्यं द्विधा समभवद्बृहत् ॥ ३ ॥

ते बृहत् जे परब्रह्म । जेथ न रिगे रूपनाम । जें मनबुद्धींसी अगम्य । जें दुर्गम इंद्रिया ॥ ८५ ॥ जे निर्गुण निराकार । जे सत्यस्वरूप साचार । जे परेहूनि परात्पर । निर्विकार निजवस्तु ॥ ८६ ॥ तेथ अतर्क्य मायाचमत्कार । करी दृश्यद्रष्टृत्वें सविकार । तेचि प्रकृति पुरुष साचार । जे चराचर वाढवी ॥८७॥ जेवीं रूपासवे छायेची व्यक्ती । तेवीं ब्रह्मीं मायेची निजस्थिती । तिणें उपजविली शिवशक्ती । पुरुष प्रकृति द्विधा भेदें ॥ ८८ ॥ ब्रह्मांडीं ईश्वरस्वभावो । पिंडीं[२०] त्यासीच जीवभावो । ऐसा प्रकृतिपुरुषनिर्वाहो । मायेनि पहा हो द्विधा केला ॥ ८९ ॥ ब्रह्म अच्छेद्य वेदू बोले । तें फाडूनि द्विधा कैसें केलें । जेवीं

---

१ सामावत नाहींत २ पुरुषाच्या अगापाशीं लोपून जाते. ३ जोडफळें ४ कणावाचून ५ पदरा ६ गढूळ, मिश्र. ७ कर्त्यावाचून ८ आपोआप ९ आकाराला आलें, बनलें १० तत्क्षणीं ११ उद्युक्त झाला १२ ओंकाराशीं १३ उगवलेल्या १४ तीन पानाचा अंकुर तिवणा व डिरू हे दोन्ही शब्द याच अर्थानें ज्ञानेश्वरींत आले आहेत "मग सत्त्वरजतमात्मक । त्रिविध अहंकार जो एक । तो तिवणा अधोमुख । डिरू फुटे"–ज्ञानेश्वरी अध्याय १५—९५ १५ 'ब्रह्म सत्य जगन्मिथ्या' १६ युगभेदापूर्वी अथवा प्रळयकाळीं १७ मोठें, व्यापक तें बृहत् आहे ह्मणून त्याला ब्रह्म ह्मणतात. १८ निर्विकल्प ज्ञानमय जें ब्रह्म तेंच माया ह्मणजे दृश्य आणि फळ ह्मणजे प्रतिबिंब या रूपानें दोन प्रकारचें १९ मूर्ति. २० देहामध्यें

आरिसां आपण आपुलें। मुख देखिलें संमुख ॥ ९० ॥ आपण पूर्वामुख आहे। प्रतिबिंब पूर्वेकडे न होये। आपलें आपणा संमुख होये। हें लाघव पाहें मायेचें ॥ ९१ ॥ प्रतिबिंब दिसतां समुख। संमुख म्हणतां अतिविमुख। पुरुष पूर्वेकडे देख। प्रतिबिंबाचें मुख पश्चिमेकडे ॥ ९२ ॥ तेवीं आत्मदृष्टि स्वरूपीं पडे। जीवदृष्टि प्रपंचाकडे। येणे समुखत्व न घडे। विमुखत्व गाढें जीवासी ॥ ९३ ॥ तेवी ब्रह्मीं जे ब्रह्मस्फुरण। तेंचि मूळमायेचें लक्षण। तेथ ईश्वरत्वें जाण। होय आपण्या आपण समुख ॥ ९४ ॥ जे अद्वितीय वस्तु शुद्ध। तेथ मिथ्या मायासंबंध। अभेदीं उपजवूनि भेद। केलीं द्विविध शिवशक्ती ॥ ९५ ॥

तयोरेकतरो ह्यर्थः प्रकृतिः सोभयात्मिका। ज्ञानं त्वन्यतमो भावः पुरुषः सोऽभिधीयते ॥ ४ ॥

त्या दोहीं भागांमाझारीं। प्रकृतिभाग तो विकारी। पुरुषभाग तो अविकारी। स्वयें श्रीहरि सांगत ॥ ९६ ॥ तेथ आपण आपुली कांता। आपुले कांतेचा आपण भर्ता। एकपणीं दावूनि द्वैता। भिन्नविभागता शिवशक्ती ॥ ९७ ॥ जेवी आपुले एक अंग। तेथ बोलती वाम सव्य भाग। तेवीं प्रकृतिपुरुषविभाग। जाणावे सांग मायिक ॥ ९८ ॥ अर्धनारीनटेश्वरीं। जो पुरुष तोचि नारी। प्रकृतिपुरुषीं तैशी परी। एक शरीरीं एकात्मता ॥ ९९ ॥ जैं पुरुषविभाग लपवी। तैं स्वेच्छा प्रकृति नाचवी। प्रकृतिभाग जैं लपवी। तैं पुरुषाची पदवी प्रकट दिसे ॥ १०० ॥ मधील पडदा जैं तोडिती। तैं पुरुष ना प्रकृती। दोन्ही प्रकटे निजात्मस्थिती। स्त्रीपुरुषव्यक्ति समूळ मिथ्या ॥ १ ॥ ऐशी मिथ्या मायिक प्रकृती। तीपासाव गुणोत्पत्ती। गुणास्तव संसारस्थिती। स्वयें श्रीपति सांगत ॥ २ ॥

तमो रजः सत्त्वमिति प्रकृतेरभवन्गुणाः। मया प्रक्षोभ्यमाणाया पुरुषानुमतेन च ॥ ५ ॥

प्रकृति गुणमयी पूर्ण। ते लाहोनि पुरुषईक्षण। प्रकट करी तिन्ही गुण। तेंचि निरूपण हरि सांगे ॥ ३ ॥ जेवीं सूर्यावलोकनमेळीं। कळी विकासे कमळदळी। ते वेगळवेगळी पांकोळी। होती मूळीं कळिकेमाजीं ॥ ४ ॥ तेवीं पुरुषाच्या ईक्षणीं। गुणमयी झाली गुर्विणी। ते तमरजसत्त्वगुणी। प्रसवली तिनी गुणांतें ॥ ५ ॥ जेवीं जळें बीज क्षोभूनी। दोनी दळें उलंघूनी। डिरू निघाला त्यांतूनी। तरतरूनी तिवेणा पै ॥ ६ ॥ तेवीं परमात्मा मी आपण। पुरुषत्वातें पावोनि जाण। [illegible] क्षोभवूनी पूर्ण। तिनी गुण प्रकटविले ॥ ७ ॥ जेवीं कां सूर्याचे किरणीं। स[illegible] अग्नी [illegible] प्रकृति भोगुनी। गुण तिनी ते प्रसवे ॥ ८ ॥

[illegible] तेभ्य समभ[illegible] सूत्रेण [illegible] विमोहन ॥ ६ ॥

[illegible] तें तिनी गुण [illegible] सूत्र प्रधान। क्रियाशक्ति जाण या [illegible] क्रिया[illegible] । तेंचि महत्तत्त्व नांव [illegible] । दोहींचें रूप एकेंचि जाण [illegible] ॥ ११ ॥ क्रियायुक्त जे [illegible] जाण

१ कौतुक २ [illegible] ९ गर्भार. १० पाण्यानें बी फुगलें [illegible] १३ निराळें [illegible] नांव १४ सज्ञातमा.

उठावे ॥ १२ ॥ अहं खवळल्या दारुण । शिवासी विसरवी शिवपण । देहात्मवादें भुलवी पूर्ण । जन्ममरण भोगवी ॥१३॥ त्या अहंकाराची मोहक शक्ती । भवभ्रमें पाडी भ्रांती । अहंकाराची विकारउत्पत्ती । स्वयें श्रीपति सांगत ॥ १४ ॥

वैकारिकस्तैजसश्च तामसश्चेत्यहं त्रिवृत् । तन्मात्रेन्द्रियमनसां कारणं चिदचिन्मयः ॥ ७ ॥

अहंकार अतिदुर्धर । गुणानुसारें त्रिप्रकार । गुण अहंता दृढ ससार । गुणविकार तो ऐसा ॥ १५ ॥ प्रथम अहंभावो सात्त्विक । झाला अतःकरणद्योतक । तोचि देवताविकार-जनक । यालागीं वैकारिक बोलिजे त्यासी ॥ १६ ॥ अहकार जो राजसू । तो ज्ञानकर्मेंद्रियप्रकाशू । वांछी रजतेजविलासू । यालागीं तैजसू बोलिजे ॥ १७ ॥ तामसाहंकाराची सिद्धी । सूक्ष्म भूतांते उत्पादी । यालागी ह्मणिजे तो भूतादी । जाण त्रिशुद्धी उद्धवा ॥१८॥ नवल अहंकाराची थोरी । सचेतना अचेतन नोवरी । स्वयें लग्न लावी प्रीतीवरी । चिदचिद्‌ग्रंथी पुरी पाडूनी ॥ १९ ॥ चिन्मात्रस्वरूपता जीवासी । लग्न लावी जड देहेंसीं । 'ओं पुण्या' एकात्मतेसी । कर्ता ज्योतिषी अभिमान ॥१२०॥ जीव ज्ञानस्वरूप चोखडा । तो करूनि जड मूढ वेडा । दृढ घाली हाडाचे खोडा । तो हा धडफुडा अहंकारू ॥२१॥ तोचि सात्त्विक आणि राजस । होऊनि तिसरा तामस । त्रिविध विकारीं बहुवस । वाढवी-असोस ससारू ॥ २२ ॥

अर्थस्तन्मात्रिकाज्जज्ञे तामसादिन्द्रियाणि च । तैजसाद्देवता आसन्नेकादश च वैकृतात् ॥ ८ ॥

विपय तेचि महाभूतें । तामस प्रसवला अपंचीकृतें । विपयास्तव प्रकटती भूतें । ऐक तूतें सागेन ॥ २३ ॥ शब्दापासाव नभ उद्भवत । स्पर्शापासाव मारुत । रूपापासाव तेज होत । रसास्तव येथ आप उपजे ॥ २४ ॥ गंधापासोनि पृथ्वी कठिण । उपजली आपीं आपण । येरयेराचें अनुस्यूतपण । सर्वथा जाण मोडेना ॥ २५ ॥ शब्द नि शब्दीं जन्मला । तो आकाशातें प्रसवला । आकाशीं सूक्ष्म स्पर्श झाला । तो स्पर्श व्याला मारुत ॥ २६ ॥ जन्मल्या मारुताआंत । शब्द स्पर्श दोनी नांदत । मारुत रूपातें प्रसवत । त्या रूपांत तेज जन्मलें ॥ २७ ॥ त्या जन्मल्या तेजाआंत । शब्द स्पर्श रूप नांदत । रूप रसातें प्रसवत । आप रसात जन्मलें ॥ २८ ॥ जन्मलें आपीं समरस । शब्द स्पर्श रूप रस । नांदताती सावकाश । विपयीं विपयास प्रवेशू ॥ २९ ॥ आपामाजी जन्मे गंध । गंधापासाव पृथ्वी शुद्ध । शब्द स्पर्श रूप रस गंध । पृथ्वी पंचविध विपययुक्त ॥ १३० ॥ विपययुक्त अपंचीकृतें । पूर्वी लीन होतीं समस्तें । तींचि स्थूळावलीं येथें । महाभूतें प्रसिद्ध ॥ ३१ ॥ ज्ञान कर्म उभयपंचक । श्रोत्रादि इंद्रियदशक । राजसापासोनि देख । स्वाभाविक जन्मलीं ॥ ३२ ॥ सत्त्वअहंतेचा विकार । चित्तचतुष्टय चमत्कार । मन बुद्धि चित्त अहंकार । अकराही सुर इंद्रियाधिप ॥ ३३ ॥ महाभूतें अतिजडें देख । इंद्रियें तेथें प्रव-

---

१ अहंकार तीन प्रकारचा सात्विक, राजस व तामस. तामस अहंकार शब्दादि पंच विषय उत्पन्न करितो, राजस कर्मेंद्रियें उत्पन्न करितो व सात्विक इंद्रियदेवता उत्पन्न करितो २ परमाणुरूप भूतांस ३ एकमेकांत मिश्रण न पावलेलीं ४ पाण्यांत, पाण्यापासून ५ अखंड अस्तित्व. ६ जेथें शब्दाची गति नाहीं अशी परब्रह्म वस्तु, त्यांत ७ वायु ८ श्रोत्र, त्वचा, चक्षु, जिव्हा, व घ्राण, हीं पांच ज्ञानेंद्रियें व वाचा, पाणि, पाद, उपस्थ, व गुद, हीं पांच कर्मेंद्रियें ९ प्रजापति, इंद्र, विष्णु, मित्र, चंद्र, दिशा, वायु, सूर्य, वरुण, अश्विनीकुमार, व मन

र्तक । अतःकरणचाळक । देव प्रकाशक कर्मांचे ॥ ३४ ॥ त्रिविध अहंकारवृत्ती । गुणक्षोभें क्षोभक शक्ती । यापरी झाली उत्पत्ती । ब्रह्मांडस्थितीलागुनी ॥ ३५ ॥

मया सचोदिता भावा सर्वे सहत्यकारिणः । अण्डमुत्पादयामासुर्ममायतनमुत्तमम् ॥ ९ ॥

भूतां परस्परें वैर देख । पृथ्वीतें गिळूं धांवे उदक । उदकातें आवश्यक । तेज देख निर्दळी ॥ ३६ ॥ तेजाते ग्राशी पवन । पवनातें ग्रासी गगन । एवं भूतांसी सौजन्य । सर्वथा जाण असेना ॥३७॥ तेथ अंतर्यामिरूपें मी जाण । स्वयें प्रवेशोनि आपण । भूतें मेळवूनि पूर्ण । करीं संरक्षण मर्यादा ॥ ३८ ॥ माझे मर्यादेची रेखा । पृथ्वी न विरवी उदका । उदकातें तेज देखा । न लववी नखा शोपाचे ॥ ३९ ॥ तेजाते न ग्राशी पवन । वायु स्वेच्छां विचरतां जाण । सर्वथा ग्रासीना गगन । गतिबंधन करीना ॥१४०॥ यापरी हीं महाभूतें । एकवटूनि समस्तें । सृजिले ब्रह्मांडातें । मज महापुरुषातें वस्तीशीं ॥ ४१ ॥ सप्तावरणेसीं प्रचंड । आवो साधूनि उदंड । निर्माण केले ब्रह्मांड । मयूरांड आकारें ॥४२॥

तस्मिन्नहं समभवमण्डे सलिलसंस्थितौ । मम नाभ्यामभूत्पद्मं विश्वाख्यं तत्र चात्मभूः ॥ १० ॥

असें ब्रह्मांड जे विद्यमान । त्यामाजीं मी नारायण । लीलाविग्रही झालों जाण । आपण्या आपण विश्वात्मा ॥ ४३ ॥ त्या माझे नाभीसी नाभिपद्म । विकासलें विश्वधाम । त्याहीमाजी उत्तमोत्तम । आत्मभू नाम जन्मला ब्रह्मा ॥ ४४ ॥ नाहीं योनिद्वारा उदरगर्भू । मज आत्म्यापासूनि स्वयंभू । उपजला यालागीं आत्मभू । नामाचा शोभू ब्रह्मयासी ॥ ४५ ॥ ब्रह्माड तो विराटदेहो । त्याचा मुख्य भाग विग्रहो । माझे नाभिकमळीं पहा हो । ब्रह्मदेवो जन्मला ॥ ४६ ॥ करावया लोकसर्जन । पद्मनाभाचे नाभीसी जाण । स्वयें जन्मला चतुरानन । रजोगुणप्राधान्यें ॥ ४७ ॥

सोऽसृजत्तपसा युक्तो रजसा मदनुग्रहात् । लोकान् सपालान् विश्वात्मा भूर्भुव स्वरिति त्रिधा ॥ ११ ॥

ब्रह्मा रजोगुणप्रधान । नाभिकमळी बैसोनि जाण । मी जन्ममूळ जो नारायण । त्यासी तो आपण देखेना ॥ ४८ ॥ स्वयें बैसल्या कमळासी । कमळमूळ न कळे त्यासी । देखे एकार्णव जळासी । रजोगुणेसीं मोहित ॥ ४९ ॥ ते कमळमूळ पहावया बुडी । एकार्णवी घालोनि उडी । बुडता दिवसाचिया कोडी । त्या मूळाची जोडी न लभेचि ब्रह्मा ॥१५०॥ तेथ निर्बुजला जळभयें । बाहेरी उसासे लवलाहें । कमळावरी बैसोनि पाहें । करावे काये सरेना ॥ ५१ ॥ धांव पाव गा अच्युता । निवारीं माझी जगदंधता । तुजवाचूनि सर्वथा । संरक्षिता मज नाहीं ॥ ५२ ॥ ब्रह्मा माझें पोटींचे बाळ । रजें रजांध झाले केवळ । धरोनि ठेला नाभिकमळ । कृपा तत्काळ मज आली ॥ ५३ ॥ मज विश्वात्म्याचें अपत्य । जडत्वें राहिला तटस्थ । म्या उपदेशिला तेथ । सृष्टिसर्जनार्थ तपोनिष्ठा ॥ ५४ ॥ महाकल्पादीचे मांडणी । माझिया अशरीरी वाणी । तप तप या दों वचनीं । उपदेशिला अग्रगणी चतुरानन ॥ ५५ ॥ यथोक्त तप करिता जाण । वृद्धि पावला सत्त्वगुण । त्याचिया सात्त्विकता पूर्ण । प्रत्यक्ष नारायण मी झालों ॥ ५६ ॥ काळत्रयीं अबाधित । तूंचि विश्वात्मा निश्चित । हें चतुःश्लोकी भागवत । म्या त्यासी तेथ उपदेशिलें ॥ ५७ ॥ माझिया उपदेश-

१ अग्नि २ वायु ३ आकाश ४ मैत्री ५ स्वेच्छेनें ६ लांबीरुंदी ७ मोराचें अंड ८ लीलेनें देह धारण करणारा. ९ विश्वाला आधारभूत स्थान १० स्वयंभू ११ शरीर १२ लोकाची उत्पत्ति १३ घाबरला १४ जगाविषयीं आंधळेपण. १५ सृष्टि उत्पन्न करण्यासाठीं १६ आकाशवाणीनें. १७ श्रेष्ठ १८ चार श्लोकाचें मूळ भागवत

विधीं । होऊनिया समबुद्धी । कल्पकल्पांचिये अवधी । मोह त्रिशुद्धी बाधीना ॥ ५८ ॥ यापरी ब्रह्मा कल्पादी । पावला परम समाधी । प्रकटोनि निजात्मबुद्धी । सर्जनसिद्धी तेणे केली ॥ ५९ ॥ सुरासुर मानव पन्नग । यांचे वसते तिन्ही लोक । सप्ततळ घरें देख । गोपुरें अलोलिक सप्तसख्या ॥ १६० ॥ भूशब्दें पाताळलोक । भुवःशब्दें मृत्युलोक । स्वःशब्दें स्वर्गलोक । त्रिलोक देख या नाव ॥ ६१ ॥ चतुर्दश भुवने सकळ । तेथ वसते लोक लोकपाळ । तेंचि करोनिया विवेळ । सागे प्रांजळ श्रीकृष्ण ॥ ६२ ॥

देवानामोक आसीत्स्वर्भूताना च भुव पदम् । मर्त्यादीना भूर्लोक सिद्धाना च त्रितयात्परम् ॥ १२ ॥
अधोऽसुराणा नागाना भूमेरोकोऽसृजत्प्रभु । त्रिलोक्या गतय सर्वा कर्मणा त्रिगुणात्मनाम् ॥ १३ ॥

मागील श्लोकाचे अर्ती । भुर्भुवःस्वर इति । यापरी त्रिलोकीं श्रीपती । जाण निश्चितीं बोलिला ॥ ६३ ॥ तेवीं पुढील श्लोकार्था । पाताळलोक होय चौथा । तो मृत्युलोक एकात्मता । जाण तत्त्वता व्याख्यान ॥ ६४ ॥ इंद्रादि सकळ देवांसी । स्वर्ग निजमंदिर त्यांसी । यक्षरक्षभूतगधर्वांसी । निवासासी अंतरिक्ष ॥ ६५ ॥ जेणे पाविजे निजमोक्षासी । जेथूनि गमन लोकातरासी । ते कर्मभूमी मनुष्यासी । निजभाग्येंसीं भूर्लोक ॥ ६६ ॥ त्रिलोकीवरतें जाण । सिद्ध वोळंगती आपण । तें सिद्धाचें सिद्धिस्थान । वसते जाण निरतर ॥ ६७ ॥ अतळ वितळ सुतळ । रसातळ महातळ । तळातळ आणि पाताळ । अधःसख्या सकळ पाताळा ॥ ६८ ॥ सप्तपाताळीं अधिकारमेळू । अतळीं वसे मयपुत्र वळू । प्रतापें अतिप्रबळू । दैत्यमेळू समुदाय ॥ ६९ ॥ वितळीं वसे हाटकेश्वरू । जो उमाकात कर्पूरगौरू । जेथिले हाटकनदीचा पूरू । सुवर्णसंभारप्रवाही ॥ १७० ॥ सुतळी महावैष्णव बळी । ज्याचा द्वारपाळ वनमाळी । प्रल्हादही त्याचजवळीं । वैष्णवकुळीं नादत ॥ ७१ ॥ त्रिपुर भेदूनि शंकरू । रसातळीं स्थापिला मयासुरू । तो मायालाघवी महावीरू । सपरिवारू वसताहे ॥ ७२ ॥ महातळीं कद्रूसुत । जे विषधर क्रोधयुक्त । ते सर्प जाण समस्त । तेथ नादत निजवासे ॥ ७३ ॥ तळातळीं नादती दानव । निर्वातकवची वीर सर्व । फणिमुख्य राजगौरव । रचना अपूर्व ते ठायीं ॥ ७४ ॥ सातवे पाताळीं वसती नाग । शतसहस्र फणिगणभोग । वासुकिप्रमुख अनेग । पद्मिनीभोग भोगिती ॥ ७५ ॥ स्वर्गीं रंभा उर्वशी सुदरी । का पाताळीं पद्मिणी नारी । त्याच्या सौंदर्याची थोरी । लोकातरीं वाखाणे ॥ ७६ ॥ त्या तळीं तीं शतयोजनावरी । शेष वसे सहस्रशिरी । जयाच्या निजागावरी । निद्रा करीं मी भगवंत ॥ ७७ ॥ त्याहूनि तळीं आत्यतिक । अधतामिस्रादि महानरक । त्याहीतळीं कूर्म देख । आवरणोदक तयातळीं ॥ ७८ ॥ ज्याचा स्वर्गभोग होय क्षीण । अधोभोगाचें उरे पुण्य । तेणे पुण्यानुक्रमें जाण । सप्तपाताळीं जन जन्मती ॥ ७९ ॥ ज्याचे गाठीं पाप चोख । तो भोगी नाना नरक । ऐशी त्रिलोकी देख । चतुर्मुख स्वयें रची ॥ १८० ॥ ज्यासी निष्कामता नाहीं चित्तीं । जे स्वर्गीं न देखतीं विरक्ती । त्यासी

---

१ देव दैत्य २ सप ३ सप्त पाताळें ४ पुढील सम्ने ५ स्पष्ट ६ आश्रय ७ भूर्लोक म्हणजे अतलादि सप्त पाताळासह पृथ्वी ८ राहतात ९ ज्यामध्ये पुष्कळ सोने आहे अशा प्रवाहाचा, हाटक म्हणजे सोनें १० काद्रवेय, गत कद्रु ही दक्षाची मुलगी कश्यपाची स्त्री असून सर्व सर्पांची माता होय ११ प्रल्हादाचा मामा संल्हाद त्याचे पुत्र. अर्जुनानें याचा वध केल्याची कथा भारतवनपर्वांत आहे १२ सुदर पद्मिन्यादिनागांगना १३ वर्णन केली जाते. १४ [illegible]

त्रिलोकीवरती गती । नाहीं निश्चितीं उद्धवा ॥ ८१ ॥ जे न करितीचि माझी भक्ती । जे नायकतीचि माझी कीर्ती । जे माझें रामनाम नुच्चारिती । भवबंधपंक्तिच्छेदक ॥ ८२ ॥ त्यांसी पुनःपुनः स्वर्गलोक । पुनःपुनः भोगिती नरक । पुनः पाताळ मृत्युलोक । नानायोनीं दुःख भोगिती ॥ ८३ ॥ जे त्रिगुणगुणी सदा सकाम । जे सर्वदा करिती सकाम कर्म । त्यांसी त्रैलोक्यावाहेरी निर्गम । त्रिगुणधर्म निघों नेदी ॥ ८४ ॥ सांगीतली पाताळविवंचना । आतां ऐक स्वर्गरचना । लोकीं लोकांतरगणना । समूळ जाणां सांगेन ॥ ८५ ॥ रविचंद्रप्रभा जेथवरी । तेथवरी पृथ्वीची थोरी । तळी पाताळ स्वर्ग वरी । लोकलोकांतरीं निवास ॥ ८६ ॥ पायीं चालिजे तो भूलोक जोडे । येथूनि सूर्याऐलीकडे । भुवर्लोकींची थोरी वाढे । तेथ वस्ती घडे यक्षरक्षगंधर्वां ॥ ८७ ॥ भुवर्लोकाहीवरी । सूर्यलोकाची वाढे थोरी । पृथ्वीपासूनि लक्षावरी । जाण निर्धारीं रविलोक ॥ ८८ ॥ वायूपासूनि चक्राकारीं । रविचंद्रतारालोक कुसरी । खेवणोनियां तयावरी । काळ सूत्रधारी भंवंडीत ॥ ८९ ॥ त्या काळाहीवरी माझी सत्ता । माझेनि भेणे काळू तत्त्वता । क्षणलवनिमिषावस्था । अधिकन्यूनता होऊं नेदी ॥ १९० ॥ नवल काळचक्रगती । मासा रवि चंद्र समान होती । सूर्याआड चंद्राची गती । जाण निश्चितीं दिनद्वयें ॥ ९१ ॥ ते अमावास्याप्रतिपदेसी । चंद्रचंद्रमंडळी सावकाशी । सूर्यसमभागें गमन त्यासी । ते या लोकासी दिसेना ॥ ९२ ॥ इतुक्यासाठीं ते दिवशी । जीवें जिल्या चंद्राशी । नष्टत्व स्थापिती ज्योतिपी । तें या लोकांसी सत्य माने ॥ ९३ ॥ रवि चंद्र एकासनीं । सर्वथा नव्हती गमनीं । लक्षांतरें वसती दोन्ही । मंडळसमानीं मासांतीं गती ॥ ९४ ॥ रविआड गति ज्या ग्रहासी । त्याचा अस्त सांगे ज्योतिपी । सत्य माने या लोकांसी । तो ग्रहो दृष्टीसी दिसेना ॥ ९५ ॥ दृष्टिसृष्टीचा जो न्यावो । तो ज्योतिपशास्त्रीं सत्य पहा हो । न दिसे त्याचा अस्तभावो । दिसे तो पहा हो पूजिती ॥ ९६ ॥ अभ्राआड ग्रहण झाले । देखिले तेथें पर्व फावले । न दिसे ते देशीं नाहींच झालें । येणे वोले वर्तती ॥ ९७ ॥ रविचंद्राहूनि आरती । राहुकेतूंची असे वस्ती । ते जै मंडळाआड येती । तैं ग्रासिले ह्मणती रविचंद्रा ॥ ९८ ॥ राहु सूर्या गिळिता साचें । तें तोंड जळतें राहूचें । मंडळीं मंडळ आड ये त्याचें । हें सर्वग्रासांचे संमत ॥ ९९ ॥ सूर्य सूर्यमंडळीं राज्य करी । त्याच्या सर्वग्रासाची थोरी । ज्योतिपी सांगे घरोघरीं । ते देखोनि नरीं महाशब्द कीजे ॥ २०० ॥ सूर्यसर्वग्रासाचिया गोठी । जगीं एक बोंब उठी । शेखीं रविराहूंसी नाहीं भेटी । स्पर्शही शेवटीं असेना ॥ १ ॥ ग्रहचक्र वेगें चळतां पाहीं रविचंद्रादि चालणें नाहीं । ते निश्चळ निजराज्याच्या ठायीं । न चालतां पाही चालती ॥ २ ॥ रविलोकाहूनि वरी । चंद्रलोक लक्षांतरीं । चद्रलोकाहूनि दूरी । लक्षांतरीं तारालोक ॥ ३ ॥ तारालोकाहूनि वरी । बुधलोक दों लक्षांतरी । बुधलोकाहूनि वरी । दों लक्षांतरीं शुक्रलोक ॥ ४ ॥ मिळोनियां दैत्यगण । ज्याच्या चरणा येती शरण । नित्य घालिती लोटांगण । तो शुक्राचार्य जाण दैत्यगुरु ॥ ५ ॥ शुक्रलोकाहूनि दों लक्षांतरीं । भौमलोक वसे

---

१ सुटका २ जडित करून, भूषित करून खेवण ह्मणजे भूषण ३ फिरवितो ४ महिन्याने ५ अमा ह्मणजे एकत्र, वास ह्मणजे राहणें सूर्य, चद्र एकत्र राहतात ह्मणून अमावास्या ६ न्याय, नियम ७ अलीकडे ८ खग्रास ग्रहणाचें, सर्वथा साचें ९ कोलाहल, १० वास्तविक पाहतां ११ नक्षत्रलोक १२ मंगळलोक

अंबरीं। भौमलोकाहूनि दों लक्षांतरीं। देवगुरु करी निजवासू॥ ६॥ ज्याचे चरण वंदिती देख। इंद्रचंद्रवरुणादि अर्क। नित्य येती आवश्यक। तो बृहस्पतिलोक गुरूचा॥ ७॥ त्याहीवरी लक्ष दोनी। सूर्यसुत वसे शनी। लक्षांतरे तेथूनी। सप्तऋषिजनीं निवासू॥८॥ सप्तऋषींची ऋषिपक्ती। तेथेचि वसे अरुंधती। यावरी वसे अमरावती। इंद्रसंपत्तीसमवेत॥ ९॥ जेथ अगें वसे इंद्र जाण। ऐरावतीं आरोहण। पार्षदगण मरुद्गण। सुरसेना जाण जयाची॥ २१०॥ उःचैश्रवा वारू जाण। कल्पतरूंचें उद्यान। कामधेनूंचें गोधन। नदनवन क्रीडेसी॥ ११॥ जेथींच्या पायऱ्या चिंतामणी। रंभा उर्वशी विलासिनी। अष्टनायिका नाचणी। ज्याच्या रंगणीं नाचती॥ १२॥ येणे वैभवें अमरावती। इंद्र तेथील अधिपती। येथूनि स्वर्गाची समाप्ती। त्रैलोक्य निश्चितीं या नाव॥ १३॥ आता त्रैलोक्याबाहेरी। एक लक्ष योजनावरी। भक्तकृपाळू श्रीहरी। ध्रुवमंडळ करी कृपेने॥ १४॥ त्रिलोकीं होतां प्रळयकाळ। ध्रुवासी कदा नव्हे चळ। तो सर्वदा अचळ। यालागीं अढळ ध्रुवपद॥ १५॥ पृथ्वीपासोनि कोटि योजन। महर्लोक वसे जाण। तेथ वसती कल्पायु जन। तें वसतिस्थान तयांचें॥ १६॥ तेथूनि कोटि योजने देख। वरुता असे जनोलोक। तेथ वसती सनकादिक। ऊर्ध्वरेते देख महायोगी॥ १७॥ तेथूनि दोन कोटी अधिक। वसताहे तपोलोक। तेथील निवासी आवश्यक। वैराजदेव देख तपस्वी॥ १८॥ तपोलोकाहूनि देख। चौकोटी[10] उंच अधिक। तेथ वसताहे सत्यलोक। तेथील नायक चतुरानन॥ १९॥ तेथ मूर्तिमंत चारी वेद। मूर्तिमंत धर्म प्रसिद्ध। मूर्तिमंत ब्रह्मचर्य शुद्ध। तपही विशद मूर्तिमंत॥ २२०॥ गायत्री मूर्तिमंत तेथ। वाचा मूर्तिमंत वर्तत। दया मूर्तिमंत नांदत। योग मूर्तिमंत ब्रह्मसदनीं॥ २१॥ तेथ अग्नि तिन्ही मूर्तिमंत। ते एकरूपें त्रिधा भासत। सत्य सत्यलोकीं मूर्तिमंत। असत्य तेथ असेना॥ २२॥ ते लोकीं वसते कोण लोक। जे गायत्रीमंत्रजापक। जे ब्राह्मणतीर्थप्राशक। जे यागउपासक निष्काम॥ २३॥ जे ब्राह्मणकार्यीं निमाले। जे गोसरक्षणीं जीवें गेले। जे परोपकारार्थ वेंचले। ते पावले सत्यलोक॥ २४॥ जे निष्काम द्विजा भजले। जिहीं निष्काम द्विज पूजिले। जिहीं निष्काम द्विज भोजिले[13]। ते पावले सत्यलोक॥ २५॥ जे कृपाळु दीनार्थ देख। जे कृपाळु बधमोचक। जे सत्यवादी सात्त्विक। ते सत्यलोकनिवासी॥ २६॥ जे परापवादीं मूक। परादानपुंसक। जे परद्रव्या पराङ्मुख। ते सत्यलोकनिवासी॥ २७॥ ऐसी सत्यलोकींची स्थिती। तेथींचा ब्रह्मा अधिपती। ब्रह्मसृष्टि याहीवरती। नाहीं निश्चितीं उद्धवा॥ २८॥ ब्रह्मांडाहूनि वेगळा। कैलास निर्माण करी भोळा। वैकुंठ रची घनसावळा। हे लोक स्वलीळा निर्मित॥ २९॥ होतां ब्रह्मांडा घडमोडी। वैकुंठ कैलास न लगे वोढी। तेथील वस्तीची अभिनव गोडी। हरिहरभक्त फुंडी जाणती॥ २३०॥ तेथ नाहीं काळाचें गमग। नाहीं कर्माचें कर्मबंधन। तेथ नाहीं जन्ममरण। हे भक्त अनन्य पावती॥ ३१॥ वैकुंठकैलासरचना। सांगतां मन मुके मनपणा। ते लोकींची

---

१ बृहस्पति २ इंद्रनगरी ३ समासद ४ घोडा ५ बाग ६ नाचणाऱ्या स्त्रिया, नृत्यांगना ७ निश्चय ८ एक कल्पपर्यंत जगणारे ९ कधींही रेतस्खलन होत नाहीं असे ब्रह्मचारी १० चार कोटी ११ महादेव १२ गार्हपत्य, दक्षिणाग्नि, आहवनीय १३ जेवू घातले १४ परदोष काढण्याविषयीं मुके. १५ बरोबर

लोकलक्षणा । ऐक विचक्षणा सांगेन ॥ ३२ ॥ सकळ ब्रह्मांडावाहेरी । मायाआवरणाभीं-
तरीं । वैकुंठ कैलास हरहरीं । स्वलीलेकरीं निर्मिजे ॥ ३३ ॥ सकळ जीवां सुखकरू ।
कैलासीं वसे शंकरू । जो का पार्वतीपरमेश्वरू । जो योगेश्वरू योगियां ॥ ३४ ॥ जटाजूटी
गंगाधर । पिनाकपाणी[1] पंचवक्त्र[2] । कर्पूरगौर गोक्षीर । अभयवरदकर निजभक्तां ॥ ३५ ॥
त्रिमात्रातीत[3] त्र्यंवक । त्रिपुटी त्रिपुर त्रिपुरांतक । त्रिविधतापउच्छेदक । तिनीलोकसुखकारी[4]
॥ ३६ ॥ नागभूपणीं शोभे लीला । रुद्राक्षयुक्त रुंडमाळा[5] । नीळकंठ जाश्वनीळा । भस्मो-
द्धूलितधूसर[6] ॥ ३७ ॥ त्रिशूळडमरांकितकर[7] । त्रिनेत्र व्याघ्राजिन अंवर । रामनामीं अति-
तत्पर । करी निरतर जपमाळा ॥ ३८ ॥ सहस्रवाहु वळिपुत्र वाण । शृंगी भृंगी चंडी
पार्पद पूर्ण । साठी सहस्र रुद्रगण । काठ्या त्रिशूळ जाण झेलिती ॥ ३९ ॥ गणेश स्वामि-
कार्तिक । नंदी पंचमुख पण्मुख । वीरभद्र सेनानायक । जेणें लाविली सीक[8] दक्षासी
॥ २४० ॥ भूत प्रेत पिशाचक । महाप्रमथ ज्याचें सैन्यक । अवघे शिवांकित देख । शिव-
नामें घोप गर्जती ॥ ४१ ॥ शंभु शिव शूली शंकर । उमाकांत कर्पूरगौर । भव भर्ग[9] भवा-
नीवर । कपर्दी ईश्वर महादेव ॥ ४२ ॥ हरहरशंकरनामोच्चारीं । धाकें कळिकाळ पळे
दूरी । शिवनामें गर्जे सदा गिरी[10] । गिरीश राज्य करी ते ठायीं ॥ ४३ ॥ जेथ शिवना-
माचा उच्चार । तेथ सुखेंसी तिष्ठे शंकर । भक्तकृपाळू ईश्वर । भोळा निरंतर भावार्थ्या[11]
॥ ४४ ॥ निजदासाचे त्रिगुण वैरी । छेदावया सदा त्रिशूळ करीं । निजडमरूच्या गजरीं ।
पापाची उँरी[12] उरों नेदी ॥ ४५ ॥ कैलासी तृण तरु समस्त । पशु पक्षी जे जे तेथ । ते अव-
घेचि शिवाकित । सर्वरूपें समस्त शिवू नादे ॥ ४६ ॥ यापरी ब्रह्माडावाहेरी । शिवू
स्वलीला निर्माण करी । नेमूनिया कैलासगिरी । शिवू[13] राज्य करी भवानीशीं ॥ ४७ ॥ आता
वैकुंठीची स्थिती । ऐक सागेन तुजप्रती । जे ऐकता चित्तचित्तीं[14] । स्वानंदस्फूर्ति वोसडे
॥ ४८ ॥ ऊंस गाळूनि काढिजे सार । त्याची आळूनि[15] कीजे साकर । तिचेही नाना प्रकार ।
करिती नानाकार अतिकुशळ ॥ ४९ ॥ तेवीं चैतन्यचिनिश्चितें । मुशावूनि[16] श्रीभगवंतें ।
वैकुंठ रचिलें तेथे । निजसामर्थ्यें नादावया ॥ २५० ॥ स्वलीला सगुण साकार । सुकुमार
अतिसुंदर । घनश्याम मनोहर । मूर्ति चिन्मात्र चोखडी ॥ ५१ ॥ शंख चक्र पद्म गदा ।
चारी भुजा सायुधा । डोळे लाचावले आनंदा । सगुण गोविंदा देखोनी ॥ ५२ ॥ मुकुट
कुंडले मेखळा । कासे पिंवळा सोनसळा[17] । कौस्तुभ झळके गळां । आपाद वनमाळा शोभत
॥ ५३ ॥ चरणींची गंगा अतिपुनीत । जे जगाते पवित्र करित । ते माथां वाहे उमाकात ।
निजस्वार्थ देखोनी ॥ ५४ ॥ त्या श्रीहरीचें पदद्वंद्व[18] । वानिता मुका झाला वेद । अगम्य
हरीचें निजपद । महिमा अगाध श्रीहरिचरणीं ॥ ५५ ॥ पाहता मुकुंदाचें श्रीमुख । फिके
झाले जी पीयूष[19] । डोळ्या झाले परम सुख । धन्य श्रीमुख हरीचे ॥ ५६ ॥ ज्याचें निमेषार्ध[20]

---

१ पिनाक नावाचे धनुष्य आहे हातात ज्याच्या असा २ पाच मुखाचा ३ अकार, उकार, मकार या तीन मात्राच्या पलीकडचा ४ तीन लोकाना सुख देणारा ५ मनुष्याच्या शिराच्या माळा ६ भस्मलेपनाच्या योगान मलिन दिसणारा ७ त्रिशूळ व डमरू ज्याच्या हातात आहेत असा ८ शिक्षा ९ शर्व १० गौरी ११ भक्तास १२ वाकी १३ शंभु. १४ चित्तप्रकृती १५ आटवून १६ मुशींत घालून १७ पिंवळा पीतांबर १८ दोन्ही पाय १९ अमृत २० निमिष= डोळ्याची पापणी लवण्यास जितका वेळ लागतो ते निमिष

देखिल्या मुख । हारपे कोटि जन्मांचें दुःख । त्रिलोकीं न माय हरिख । धन्य श्रीमुख हरीचें ॥ ५७ ॥ ज्याचा देखिलिया वदनेंदू । बाधूं न शके द्वंद्ववाधू । चढता वाढता परमानंदू । स्वानंदकंदू जगाचा ॥ ५८ ॥ जयाची विक्षेपभ्रुकुटी । रची ब्रह्मांडें उठाउठी । ज्याचे रोमकूपीं ब्रह्मांडें कोटी । तो हरि वैकुंठीं नांदत ॥ ५९ ॥ ज्याची झालिया कृपादृष्टी । अहंकाराची विरे गांठी । दुसरें दिसों नेदी सृष्टीं । तो हरि वैकुंठीं नांदत ॥ २६० ॥ जया दादुल्याचें नाम । निर्दाळी गा मरणजन्म । समूळ उपडी कर्माकर्म । तो पुरुषोत्तम नांदत ॥ ६१ ॥ ते वैकुंठीं पाहतां साचार । अवघे चतुर्भुज नर । घनश्याम पीतांवरधर । शंख चक्र अवघ्यांसी ॥ ६२ ॥ अवघ्याचें एक स्वरूप । अवघे दिसती एकरूप । जेथ हरि नांदे स्वयें सद्रूप । तेथ कोणी कुरूप दिसेना ॥ ६३ ॥ तेथ नाहीं आधि व्याधी । नाहीं विषयवार्ता उपाधी । स्त्रीपुरुषां समान बुद्धी । जाण त्रिशुद्धी उद्धवा ॥ ६४ ॥ तेथ नाहीं तहानभूक । नाहीं कामक्रोध द्वंद्वदुःख । नाहीं जन्ममरण निःशेख । ऐसा वैकुंठलोक नांदत ॥ ६५ ॥ लक्ष्मीनें करावें अवलोकन । यालागीं कष्टती सुरगण । ते लक्ष्मी अंगें आपण । करी संमार्जन वैकुंठीं ॥ ६६ ॥ ते वैकुंठीं जगन्नाथ । उद्धरावया निजभक्त । स्वलीला असे नांदत । दीनकृपायुक्त दयाळू ॥ ६७ ॥ अंतीं नाममात्र घेतल्यासाठीं । उद्धरल्या जीवकोटी । तो स्वामी श्रीविष्णु वैकुंठीं । दीनकृपादृष्टी नांदत ॥ ६८ ॥ जैसा ज्यासी भावार्थ । तैसा पुरवी मनोरथ । पढिये पंचम पुरुषार्थ । तो हरि नांदत वैकुंठीं ॥ ६९ ॥ लोकलोकांतरगणना । ब्रह्मांडसंख्या अवघी जाणा । वैकुंठकैलासरचना । समूळ विवंचना सांगीतली ॥ २७० ॥ लोक सांगीतले भिन्न भिन्न । तेथील प्राप्तीचे कोण जन । ऐसें कल्पील तुझें मन । ते अर्थीं निरूपण अवधारीं ॥ ७१ ॥ महर्जनतप सत्यलोक । वैकुंठरचना अलौकिक । तेथील प्राप्तीचे लोक । ते यदुनायक सांगत ॥ ७२ ॥

योगस्य तपसश्चैव न्यासस्य गतयोऽमलाः । महर्जनस्तपः सत्यं भक्तियोगस्य मद्गतिः ॥ १४ ॥

निश्चळ करावया निजचित्ता । साधिली प्राणापानसमता । षट्चक्रें भेदूनि तत्त्वतां । पुढें निर्जीवात्मता पाववी ॥ ७३ ॥ तंव आयुष्या झालें अस्तमान । निजांगीं आदळे मरण । ऐसे निमाले जे योगीजन । त्यासी ऊर्ध्व गमन महर्जनादि लोकीं ॥ ७४ ॥ जो गृहस्थाश्रमी ब्रह्मचारी । ब्रह्मचर्यनेमें व्रतधारी । जो स्वप्नींही नातळे नारी । जो भिक्षाहारी सर्वदा ॥ ७५ ॥ जो सदा धडधडीत विरक्ती । एक भिक्षा न धरी हातीं । सद्गुरूंचिया सेवा करिती । आत्मज्ञानप्राप्ती पावावया ॥ ७६ ॥ जे सर्धी व्हावें आत्मज्ञान । ते सर्धीसी आलें मरण । ऐशा ब्रह्मचारियांसी जाण । ऊर्ध्व गमन महर्जनादि लोकीं ॥ ७७ ॥ जे कां नैष्ठिक नेटक । जे अग्निसेवे साग्निक । जे स्वधर्म चित्तशोधक । जे सेवक द्विजदेवा ॥ ७८ ॥ जे भूतदयाळु भाविक । जे सत्यवादी सात्विक । जे निजात्मज्ञानसाधक । जे अवंचक गुरुभजनीं ॥ ७९ ॥ गुरुकृपा साधूनि ज्ञान । पावावें ब्रह्म सनातन । तव वेंचलें आयुष्यधन ।

---

१ नाहींसें होतें २ भावड्या भिवयांनीं पाहणें ३ केशाच्या मूळ छिद्रांमध्यें ४ नाहींशी होते ५ स्वामीचे ६ शीत उष्ण, सुख दुःख, इत्यादि द्वंद्वांचीं दुःखें ७ सडा घालणें ८ अवर्णनीय ९ आधारादि सहा चक्रें १० स्वरूपस्थिती ११ सरत आलें १२ संग्रह करीत नाहीं १३ मूर्तिमंत वैराग्य ज्याजवळ आहे असा १४ वेळीं १५ चित्ताची शुद्धि करणारे १६ निष्कपट, १७ संपलें, खचून गेलें

अगी निर्धन आदळलें ॥ २८० ॥ तेणें खोळंवली ब्रह्मप्राप्ती । परी ऊर्ध्वलोकीं होय गती । जैसी उपासना विरक्ती । तेणें तारतम्यें जाती महर्जनादि लोकीं ॥ ८१ ॥ जे वनवासी वानप्रस्थ । जे वैराग्यें अतिविरक्त । जे कंदमूळफळीं तृप्त । जे सदा नेमस्त आश्रमधर्मी ॥ ८२ ॥ वर्षाकाळीं आसारीं राहे । हेमंतऋतीं जळाशयें । उष्णकाळीं पंचाग्नि साहे । तपश्चर्या वाहे अतिनिष्ठा ॥ ८३ ॥ शरीरशोषणाचें पाहें । सर्वथा न धरी भये । स्वार्थाचेनि लवलाहें । तपोनिष्ठा साहे दारुण ॥ ८४ ॥ वैराग्य साधूनि पूर्ण । करावे सन्यासग्रहण । साधावया ब्रह्मज्ञान । तेचि काळीं मरण वोढवले ॥ ८५ ॥ ऐसेनि देहांतस्थिती । त्यासी ऊर्ध्वलोकीं होय गती । महर्जनतपोलोकप्राप्ती । तारतम्यस्थिती उपासना ॥ ८६ ॥ जो समूळसकल्पसन्यासी । लोकलोकांतर न घडे त्यासी । हें न टकेचि गा जयासी । आणि झाले सन्यासी विधियुक्त ॥ ८७ ॥ जे, कां पोटीहून अतिविरक्त । स्वप्नीं धातूंसी न लाविती हात । जे यतिधर्मीं सदा निरत । जे सदा जपत प्रणवातें ॥ ८८ ॥ अंगीकारिले आश्रमविधी । उवगू न मानी जो त्रिशुद्धी । मरणीं डंडळीना बुद्धी । त्या गमनसिद्धी सत्यलोकीं ॥ ८९ ॥ ऐसे सत्यलोकातें पावती । तेथिल्या भोगाची ज्या विरक्ती । ते ब्रह्यासवे मुक्त होती । येर ते येती माघारे ॥ २९० ॥ ज्यासी सत्यलोकीं भोगासक्ती । तेहि खचोनि माघारे येती । इतर लोकाची कोण गती । पुनरावृत्ती सोडीना ॥ ९१ ॥ जेथवरी भोगासक्ती । तेथवरी पुनरावृत्ती । जेथ भोगाची निवृत्ती । तेथ चारी मुक्ती आंदण्या ॥९२॥ ज्या लोकीं ज्या भोगविरक्ती । तेथूनि ते पुढारे जाती । जे लोकीं ज्या भोगासक्ती । ते खचोनि पडती भूलोकीं ॥ ९३ ॥ तैशी नव्हे माझी भक्ती । भक्तां नाहीं इतरप्राप्ती । मद्भक्ता माझी गती । जाण निश्चितीं उद्धवा ॥ ९४ ॥ जे सकाम माझी सेवा करिती । त्यासी कामनाफळीं पडे वस्ती । ज्यासी निष्काम माझी भक्ती । त्यासी माझी प्राप्ती अनन्य ॥ ९५ ॥ सकाम भक्तांचे पुरवूनि काम । त्यांसी मी करीन नित्य निष्काम । निजभक्तासी निजधाम । मी पुरुषोत्तम पाववी ॥ ९६ ॥ यालागीं गोपींची कामासक्ती । स्यांचि आणूनि निष्कामस्थितीं । त्यासी दिधली सायुज्यमुक्ती । जाण निश्चितीं उद्धवा ॥ ९७ ॥ स्या गोपिकासी कामू केला । कीं निःशेष कामू त्याचा हरिला । न विचारितां या बोला । कृष्ण व्यभिचारला मूर्ख म्हणती ॥ ९८ ॥ सलोकता आवडे भक्तांसी । तैं मी करीं वैकुंठवासी । भक्त मागे समीपतेसी । करी मी तयासी जिवलग ॥ ९९ ॥ हितगुज अळोंच्यासी । हृदयींचें गोड सागावयासी । उद्धवा तूं जैसा आवडशी । ऐशीच त्याशीं करीं प्रीति ॥ ३०० ॥ भक्त मागे सरूपता । त्यासी मी दें चतुर्भुजता । शंखचक्रादि सायुधता । घनश्यामता सुरेख ॥ १ ॥ मुकुट कुंडलें मेखळा । कासे मिरवे सोनसळा । वाकीं तोडरू चरणकमळा । कौस्तुभ गळां मत्सम ॥ २ ॥ ठाणमाण गुणलक्षण । वीर्य शौर्य गांभीर्य पूर्ण । रूप रेखा समसमान । दोघेही अनन्य सरूपता ॥ ३ ॥ रमा दोघांसी एकत्र देखे । देवो कोण हें तो नोळखे । पार्षदक्रिया ठकेंली ठाके । कोणासी सेवकें

---

१ मरण २ पर्जन्यधारांमध्यें, आकाशीं ३ प्राप्त झालें ४ सोसाहण्याला ५ चचल होत नाहीं ६ गळून पडतात – 'क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोक विशन्ति' गी० अ० ९ श्लोक २१ ७ दासी ८ दोषी झाला ९ अळोंच्य=विचार करण्यास योग्य. आलोच, अळोंच, आलोच १० एकदर शरीराची ठेवण ११ गोंधळून जातात

सेवावें ॥ ४ ॥ छत्रधरू चवके चित्तीं । कोणावरी धरूं छत्री । चवरधरें चवरें हातीं । कोणाप्रती विजावे ॥ ५ ॥ नमना येती ब्रह्मादि देव । तेही मानिती अतिअपूर्व । दोंमाजीं कोण आदिदेव । त्यासीही स्वयमेव कळेना ॥ ६ ॥ जेवीं दीपें दीपू लाविला । न कळे वडील कोण धाकुला । तेवीं माझी सरूपता पावला । नं वचे ओळखिला आनासी ॥ ७ ॥ जेवीं आरिशाचे प्रतिबिंब । दिसे समरूपें स्वयंभ । तैशी सरूपतेची शोभ । सम विडंबें दोहींचा ॥ ८ ॥ देवो होऊनियां प्रसन्न । आपुली सरूपता दे संपूर्ण । नेदी हृदयींचा द्विजचरण । श्रीवत्सलाछन अविनाशी ॥९॥ श्रीवत्स चिह्न द्यावयासी पाहीं । विष्णु ह्मणे मज सामर्थ्य नाहीं । तें असे ब्राह्मणाच्या पायीं । त्याचा चरण हृदयीं धरिल्या लाभे ॥ ३१० ॥ सरूपतेमाजीं जाण । देवा भक्ताची हे खूण । ज्याचे हृदयीं श्रीवत्सलाछन । तो स्वामी श्रीविष्णु जाण सर्वांचा ॥ ११ ॥ ऐशी सरूपता जरी झाली प्राप्त । तरी हा देवो मी एक भक्त । हा भिन्नत्वाचा भेद कितें । त्याआत उरला असे ॥ १२ ॥ देवभक्तांमाजी भेदू । भिन्न सरूपतासंवादू । जंव नाहीं अद्वयबोधू । तंव परमानंदू प्रकटेना ॥ १३ ॥ साडूनि भिन्न भेदवार्ता । भक्त मागे सायुज्यता । ते गोड निरूपणकथा । तेथील स्वादता मी जाणे ॥ १४ ॥ सायुज्याचे गोडपण । माझें मी जाणे आपण । उद्धवा तुज तेंही जाण । साग संपूर्ण सागेन ॥ १५ ॥ देह-सरूपता सारिखेपण । हृदयीं भिन्न मीतूंपण । ऐशियेही मुक्तीसी जाण । भक्त सज्ञान नातळती ॥ १६ ॥ मी होऊनिया मातें । भजन स्वत-सिद्ध आडतें । तें साडूनिया भेदातें । निजभक्त चित्तें नातळती ॥ १७ ॥ देवेंसीं भक्त अनादिसिद्ध । ठायीं मूळींहून अभेद । तेथ दाटूनि जो धरी भेद । तो भक्तिमंद मायिक ॥ १८ ॥ आर्त जिज्ञासु आणि अर्थार्थी । हे भेद केले मायिका भक्ती । जे अभेदभावे मज भजती । सायुज्यमुक्ती तयासी ॥ १९ ॥ ज्यासी रावो रक समान । बंध निंद्य न मनी मन । जे न धरिती देहाभिमान । सायुज्य जाण तयांसी ॥३२०॥ जैशी आपुली साउली । मिथ्या आपणासवे लागली । तैशी देहबुद्धि ज्यासी झाली । त्यांसी फावली सायुज्यता ॥ २१ ॥ जन्मूनि छाया सरिसी वाढे । माझी हे ममता तुटी पुढें । ऐसें देहाचें न बाधी साकडें । सायुज्य रोकडें तयासी ॥ २२ ॥ साडूनि देहाची विषयासक्ती । जो करी भावें अभेदभक्ती । त्यासीचि सायुज्यमुक्ती । जाण निश्चितीं उद्धवा ॥ २३ ॥ ज्यासी देहीं तुटी मीपण । भूतमात्रीं न देखे तूंपण । त्यासी सायुज्यमुक्ति जाण । साग संपूर्ण सापडे ॥ २४ ॥ जेवढी मज आत्म्याची व्यक्ती । तेवढीच त्याची प्रतीती । त्यासीच सायुज्यता मुक्ती । सहज आंपैती उद्धवा ॥ २५ ॥ त्यासी विष्णुस्वरूप व्हावा देहो । हा सर्वथा नुपजे अहंभावो । त्यासी विष्णुसगट स्वदेह वावो । यालागीं सारूप्य पहा हो वाव्हटीना ॥ २६ ॥ निजविवेकें पाहता ठायीं । देहो तितुका मिथ्या पाहीं । तेथ सारूप्यता कोणे ठायीं । मज्ञानीं कायी मागावी ॥ २७ ॥ सायुज्यता आलिया हाता । वस्तूवीण ठावो नाहीं रिता । सकळ भूतीं एकात्मता । सायुज्य तत्त्वता या नाव ॥२८॥ सकळ रूपें नादते जग । तें जो जाणे आपुले अग । आपण सर्वात्मा अभग । त्यासीच साग सायुज्य ॥२९॥ मी एक सबाह्याभ्यतरीं । मी एक जगेमीं स्थावरीं । मीचि आत्मा चराचरीं । जा-

१ सशयात पडतो २ दुसऱ्याला ओळखिला जात नाहीं ३ ढोल ४ कितू, ठेश, [illegible], किंचित ५ स्पर्श करीत नाहींत. ६ मुद्दाम ७ बरोबरीनें ८ प्राप्त होवे ९ स्थिरचर व्यापून राहणारा

ण त्याचे घरीं सायुज्य नांदे ॥ ३३० ॥ मीचि एक एकला । एकपणेंचि संचला । ज्यासी द्वैताचा दुकाळ पडिला । सत्य पावला सायुज्य ॥ ३१ ॥ एवं भावार्थाच्या अतिप्रीतीं । जें जें निजभक्त वांछिती । तें तें मी पुरवी श्रीपती । चारी मुक्ती भक्तांसी ॥३२॥ यावेगळे माझे प्रिय भक्त । भक्तिप्रतापें प्रतापवंत । भजनशौर्य अतिअद्भुत । निष्काम निरत मद्भजनीं ॥ ३३ ॥ आर्त जिज्ञासु अर्थार्थी । या कल्पना न धरोनि हातीं । नित्य निष्काम अतिप्रीतीं । मज भजती महाभाग ॥ ३४ ॥ नेघे सालोक्य सामीप्य सरूपता । शेखीं न मागती सायुज्यता । निष्काम भजती भगवंता । भक्ति तत्त्वतां या नांव ॥ ३५ ॥ नवल भजनाची परवडी । आवडीसे प्रसवे आवडी । क्षणोक्षण चढोवढी । नित्य नूतन गोडी प्रेमाची ॥ ३६ ॥ माझिया आवडीं तत्त्वता । सर्वस्वे वेचित जीविता । कदा पालट नव्हे चित्ता । भावार्थता विश्वासी ॥ ३७ ॥ मीच एक देवाधिदेवो । सर्वभूतीं माझाचि भावो । विकल्प विकृति संदेहो । घालितां पहा हो उपजेना ॥ ३८ ॥ नवल भावार्थाची थोरी । मद्भावे देखे नरनारी । श्वानसूकरादि आकारीं । नमस्कारी मद्भावे ॥ ३९ ॥ नवल त्याची भजनख्याती । सायुज्यतादि चारी मुक्ती । माझ्या नांवावरूनि ओंवाळिती । भक्ति पढियंती येणे पाडें ॥ ३४० ॥ मांडल्या अतिविघ्न साकडें । ग्लानी न करिती आणिकाकडे । जाणती रामनामापुढें । विघ्न वापुडें तें कायी ॥ ४१ ॥ गगन पडों पाहे कडाडें । पृथ्वी उलथावया गडबडे । ऐसे मांडलिया सांकडें । नाम पढे श्रीहरीचें ॥ ४२ ॥ ऐशी देखोनि अन्यय प्रीती । मी सर्वस्वे भुललो श्रीपती । मग न पाहता कुळ जाती । त्याच्या घराप्रती मी धांवे ॥ ४३ ॥ ते न घेती वैकुंठींची वाट । त्याचें घरचि मी करी वैकुंठ । तेथे चिन्मात्रें फुटे पाहाटे । पिके पेंठ सताची ॥ ४४ ॥ उपनिषदें येती तयांपाशी । स्वधर्म ये सुखवस्तीसी । नारदादि सनकादिकासीं । तया घरासी अतिप्रीती ॥ ४५ ॥ गर्जती नामाचे प्रवाडे । माझी कीर्ति गाती वाडेंकोडें । माझ्या रामनामापुढें । द्वंद्वाचे उडे बाधकत्व ॥ ४६ ॥ ऐशी देखोनि माझी भक्ती । वोरसोनिया निजशाती । धावोनि ये तयाप्रती । वोळली मागुती जावों विसरे ॥ ४७ ॥ त्यासी छळों ये जें जे दूषण । ते तें त्यासी होय भूषण । माझे भक्तीचे प्रसन्नपण । जाण सपूर्ण या नांव ॥ ४८ ॥ तेथ सायुज्यादि चारी मुक्ती । त्याचे सेवेसी स्वयें येती । ते जेथ विषय सेवूं जाती । तेथ सायुज्यमुक्ती सेवा करी ॥ ४९ ॥ ऋद्धिसिद्धि त्याच्या घरीं । होऊनि राहती कामारी । तरी तो सिद्धींची चाड न धरी । माझे भक्तीवरी निश्चयो ॥ ३५० ॥ ऐशी देखोनि निश्चयें भक्ती । मीही करीं अनन्य प्रीती । भक्त जेउती वास पाहती । तेउता मी श्रीपति स्वयें प्रकटें ॥ ५१ ॥ भक्त स्वभावें बोलों जाये । त्याचें बोलणे मीचि होयें । त्याचे बोलण्या सबाह्यें । मीचि राहें शब्दार्थें ॥ ५२ ॥ तो कौतुकें खेळे खडे । ते खडेचि मज होणे घडे । तो कृपाळु पाहे जयाकडे । त्याचे छेदीं मी गांढे भंवबध ॥ ५३ ॥ तो वास पाहे जेणे मोहेंरी । तेउती मी सुखाची सृष्टी करीं । तो ह्मणे जयातें उद्धरीं । तो मी स्वपदावरी बैसवीं ॥ ५४ ॥ त्यासी अल्पही विंचवूं पावे । तो सर्वांगें मी करूं धांवें । त्याचें नाम जिंहीं स्मरावें । त्यासी

१ पुण्यवंत जीव २ ज्ञानकळेचा उदय होतो ३ स्नेहाचा पान्हा फुटून ४ एकदां आल्यावर प्रेमबद्ध होते ५ दासी ६ जिकडे ७ दृढ भवपाश ८ ज्या मार्गाकडे. मोहर ह्मणजे मार्ग. ९ संकट हा शब्द मागें अ २३–३९८ मध्यें पहा

ऱ्यां तारावें सर्वथा ॥ ५५ ॥ जेवीं तान्हयालागीं माता । तेवीं भक्तांची मज चिंता । त्यांची सेवाही करिता । मी सर्वथा लाजेना ॥ ५६ ॥ माता बाळकाचें पुरवी कोड । तैसे ते माझे ळळेवांड । त्याचें प्रेमचि मज गोड । उपचारचाड मज नाहीं ॥ ५७ ॥ मी शरीर तो माझा आत्मा । प्रेमळ असे पैढिया आज्ञा । प्रेमळावरती सीमा । भक्तीचा महिमा चढेना ॥ ५८ ॥ त्यासी झणे काळ सहारी । यालागीं त्याआतबाहेरी । मी निजांगाचें दुर्ग करीं । ऐशी प्रीति पुरी प्रेमळाची ॥ ५९ ॥ तेथ काळाचेनि हटेंतटें । लावूनि ब्रह्मस्थितीचे घाटे । माझे भक्त नेटेपाटें । आपणिया आंतवटें स्वसुखें वसवी ॥ ३६० ॥ त्याचें स्वाभाविक कर्म जाण । तें माझें प्रीतीचें पूजन । तो देखे तें माझें दर्शन । त्याची चावटी तें स्तवन खुणेचें माझें ॥ ६१ ॥ तो स्वयें करी आरोगण । तेचि मज नैवेद्यअर्पण । त्याची निद्रा ते जाण । समाधि सपूर्ण पैं माझी ॥ ६२ ॥ त्याचा निमेषोन्मेषाचा व्यापार । तो मज अत्यत प्रियकर । त्याचे साचे परिचार । मज अपार सुखविती ॥ ६३ ॥ भक्ताची शरीरस्वभावस्थिती । तेणें मी सुखावे श्रीपती । ऐसे सप्रेम भक्त आवडती । माझी अनन्यप्रीती मद्भक्ता ॥ ६४ ॥ चारी पुरुषार्थां नातळती । उपेक्षूनि चारी मुक्ती । सप्रेम करिती माझी भक्ती । मजचि पावती मद्भक्त ॥ ६५ ॥ गंगा सागरीं मीनली मिळे । मीनली त्याचीच त्यावरी लोळे । तैसा भक्त मिळोनि भावबळें । माझे भक्तीचे सोहळे । मजमाजी भोगी ॥ ६६ ॥ जेवी का भरें तरुणांगी । तरुणपण भोगी सर्वांगीं । तेवीं भक्त मिळोनि मजलागी । माझे भक्तीचें भोगी वैभव ॥ ६७ ॥ कां सैंतरावीचें गोडपण । चद्र जाणे आपुले आपण । तेवी मी होऊनि माझें भजन । भक्त सज्ञान जाणती ॥ ६८ ॥ जातिस्वभावे उदक एक । तेचि गंगा यमुना नांवी देख । प्रयागसगमीं उद्धरी लोक । तेवीं भक्त भाविक मद्योगें ॥ ६९ ॥ तेवीं माझे भक्त मज मिळून । अनन्य करिती माझें भजन । येथ भाविक सात्विक अतिदीन । उद्धरती जाण मद्योगें ॥ ३७० ॥ पृथ्वी निधानें भरली आहे । परी पायाळेंवीण प्राप्ति नोहे । तेवीं आत्मा स्वत सिद्ध आहे । गुरुकृपा लाहे ते प्राप्ती ॥ ७१ ॥ चहूं पुरुषार्थांतें त्यागिती । चारी मुक्ति उपेक्षिती । पंचम पुरुषार्थाची भक्ती । मज पढियती उद्धवा ॥ ७२ ॥ येचि भक्तीचें मज कोडें । हेचि भक्त माझे ळळेवाड । मज अवाप्तकामा त्याची चाड । ऐसे प्रेम गोड तयाचें ॥ ७३ ॥ आम्ही प्रेमाचे पाहुणे । भावार्थाचे आंदणे । ऱ्या अनन्याची सेवा करणें । जीवेंप्राणें सर्वस्वें ॥ ७४ ॥ माझें नाम आत्माराम । मी अवाप्तसकळकाम । परी प्रेमळालागीं सकाम । ऐसें गोड प्रेम तयाचें ॥ ७५ ॥ मग आपुलिये सर्वसाटीं । प्रेमळ घें मी उठाउठी । वरीव सुखही दें शेवटीं । मज प्रीति मोटी प्रेमाची ॥ ७६ ॥ प्रेम मजसीं मोले अधिक । सप्तसाटी करिता देख । यालागीं वरीव देता सुख । न ये तें सेवक सेलेचा होय ॥ ७७ ॥ प्रेमाचा

---

१ लाडके २ प्रिय ३ कदाचित् ४ शिरा ५ निग्रह करून ६ वायफळ बोलणें ७ लाक्षणिक, सांकेतिक, गुप्त ८ भक्षण, जेवणें ९ पापण्या हालविण्याचा १० त्याच्या विश्वासाचे ११ ऐक्यतेस आली, मिळाली १२ ज्यावर थोडय़ा कळ्या येतात व जातात असा चद्राचा मूळ देह "ते वेळी भरे । अवमा सरे । तें चद्रींचि उरे । सतरावी जैसी" अमृतानुभव प्र ४–१५ १३ सोनें, मोतीं, इत्यादि द्रव्यानें १४ आवड; अपेक्षा १५ मी पूर्णकाम आहे तरी मला. १६ मग स्वत त्या मोबदला त्या प्रेमळ भक्ताचा घेतों व शिवाय गुसरपी वरवा देतों वरीव=वरवा, दोन मनुष्यांनीं आपल्या वस्तूची अदलाबदल केली असता त्यांपैकी ज्याची वस्तू कमी मोलाची असेल त्याला भरपाई करण्याकरितां दुसऱ्याम जी रोकड रक्कम द्यावी लागते ती १७ माझ्याहून जास्ती १८ सेल म्हणजे छोकरा, पोरगा, किंवा मुलगा "सेल दिधलीसे उपदेशा । किरीटीगि देवें"–ज्ञा० अ ११-६४३

जिव्हाळा पूर्ण । भावार्थाची उणखूण । जाणता मी एक श्रीकृष्ण । इतरांसी जाण कळेना ॥ ७८ ॥ मज गोपिकांची कोण गोडी । त्यांच्या प्रेमाची जाति चोखडी । यालागीं मज त्यांची आवडी । अतिगाढी उद्धवा ॥ ७९ ॥ कुब्जा काय सुंदर होती । तिच्या प्रेमाची मज प्रीती । राधा प्रार्थी मी वनाप्रती । काय विषयासक्तीलागूनी ॥ ३८० ॥ कोण भक्ती केली गोपाळीं । काय तीं सोंवळीं कीं ओंवळीं । त्यांचे उच्छिष्ट कवळ मी गिळीं । प्रेमसमेळीं डुल्लत ॥ ८१ ॥ पांडवांच्या वाचें मी काय लागें । त्यांचीं वेवेंटें सोशीं अनेगें । मी सुदाम्याच्या पायां लागें । काय त्याचेनि पांगें पांगलों ॥ ८२ ॥ मी काय अन्नासी दुकाळलों । तो यपव्यांसी मागों गेलों । मी भावार्थाचा भुकेलों । प्रेमाच्या पावलों पाहुणेरा ॥ ८३ ॥ माझी काय क्षीण झाली शक्ती । मज गोपिका दांवीं बांधिती । त्यांच्या निजप्रेमाची जाती । मी स्वयें श्रीपति पोखितूं ॥ ८४ ॥ मी न लागतां कोणाची कवडी । अर्जुनाचीं धूतसें घोडीं । धर्माघरीं उच्छिष्टें काढीं । मज अतिआवडी प्रेमाची ॥ ८५ ॥ मज प्रेमळाची अतिआवडी । ते लोकेपणालाज दवडीं । महत्त्वाच्या विसरवीं कोडी । त्याच्या सेवेची जोडी मजलागीं ॥ ८६ ॥ सकळ अळंकार लेऊनि माता । निजपुत्र मस्तकीं लाडवितां । त्याच्या कंटाळेना थुंकमुता । तेवीं प्रेमळें सर्वथा मजलागी ॥ ८७ ॥ ऐसाप्रेमाचेनि अतिपांगें । म्यां पंगिस्त[11] होइजे श्रीरंगें । यालागीं तयापुढेंमागें । सदा सर्वांगें तिष्ठत ॥ ८८ ॥ उद्धवा यादव समस्त । असतां माझें बहुत गोत । तूंचि प्रियकर मज जो येथ । माझें प्रेम अद्भुत तुजलागी[12] ॥ ८९ ॥ हे ऐकोनि देवाची गोठी । उद्धवें पायीं घातली मिठी । देवो सुखावोनि पोटीं । उठाउठी आलिंगी ॥ ३९० ॥ हृदयीं हृदय जाले सलग्न । देहीं देहा पडिले आलिंगन । मनेसीं एक झाले मन । स्वानंदें पूर्ण वोसडे[13] ॥ ९१ ॥ देवो विसरला देवपण । भक्ता नाठवे भक्तपण । दोघाचे उडाले दोनीपण । स्वानदी पूर्ण वुडाले ॥ ९२ ॥ सेव्यसेवकता ठेली[14] गोठी । द्वैतभावाची खुटली दृष्टी । भक्तिसाम्राज्याच्या पाटीं । दोघां झाली भेटी निजात्मता ॥ ९३ ॥ स्थूळ लिंग आणि कारण । इंहीं उपलक्षिजे महाकारण । ते देहचतुष्टयाची आठवण । आठवितें कोण ते ठायीं ॥ ९४ ॥ तेथ निबिड आणि निघोट[15] । सुखस्वरूप[16] घनदाट । नाहीं आदि मध्य शेवट । तें झाले प्रकट स्वयंभ ॥ ९५ ॥ नवल देवाचे पूर्णपण । तेथही लाघव केले जाण । मोडों नेदीचि उद्धवपण । ऐसा भक्त आन मज मिळेना ॥ ९६ ॥ उद्धवाऐसा मजपाशीं । कोण मिळेल अळोंचासी । माझें निजगोड कोणापाशीं । म्यां सावकाशीं सांगावे ॥ ९७ ॥ मज निजधामा गेलिया जाण । माझें जे निःसीम निजज्ञान । त्यासी उद्धव शुद्ध साठवण । यालागीं उद्धवपण राखिले ॥ ९८ ॥ उद्धव स्वानदी निमग्न । त्यासी थापटूनि आपण । सावध करी श्रीकृष्ण । येरा भक्तपण आठवले ॥ ९९ ॥ ह्मणे जय जय श्रीकृष्णनाथा । जे मज सुख दाविले आता । ते नित्य निर्वाहे[20] सर्वथा । ऐशी कृपा तत्त्वतां करावी ॥ ४०० ॥ तंव श्रीकृष्ण ह्मणे उद्धवा । हा माझा निजगुह्य गोप्य ठेवा । तुज म्यां सांगीतला

१ घास २ प्रेमभरानें ३ कर्ज देणें आहे ४ किचाटे, झटें ५ त्याच्या ताब्यांतला दास आहे काय ? ६ दाव्यानें ७ वाढवितों ८ लौकिकाची पर्वा ९ गोडी १० प्रेमाच्या जबरदस्त बंधनानें ११ पराधीन १२ तुजमाजीं १३ तुडुंब भरलें व वाहू लागलें १४ राहिली १५ परिपूर्ण १६ सुखरूप १७ ब्रह्म. १८ कौतुक, लीला १९ निज गुज सांगण्यास २० टिकावें, राहावें.

कणेवा । पुरुषार्थ पांचवा या नांव ॥१॥ हें वेदशास्त्रां अगम्य । सकळ देवांसी अतिदुर्गम जेणें लुब्धें मी पुरुषोत्तम । तें हें भक्तिप्रेमरहस्य ॥ २ ॥ मज वश्य करावयाचें वर्म पोटीं धरावें भक्तिप्रेम । चहू मुक्तींचा पडे भ्रम । पुरुषार्थकाम वोसरे ॥ ३ ॥ ज्यासी माझी सप्रेम भक्ती । त्याचेनि नावें विघ्नें पळती । मजवेगळी अन्यथा गती । करावया प्राप्ती कोणाची ॥ ४ ॥ जयासी माझी अनन्य भक्ती । तेथ माझी पूर्ण कृपास्थिती । मद्भक्ता मजवेगळी गती । कदा कल्पांतीं असेना ॥ ५ ॥ वेदविधी करावा बोधू । तो निःश्वसितें माझा वेदू । जेथ माझा पूर्ण कृपाबोधू । तेथ विधिवादू बाधीना ॥ ६ ॥ जे कां माझे भक्त सकाम । ते फळभोगांतीं होऊनि निष्काम । तेही ठाकती माझें निजधाम । भक्तां अन्यगमन असेना ॥ ७ ॥ ज्यासी माझें अनन्य भजन । स्वकर्म त्याचें सेवी चरण । विधिवेदू वोळंगे अगण । त्यासी अन्यथागमन असेना ॥ ८ ॥ जेथ सप्रेम नाहीं माझी भक्ती । तेथ कर्में अवश्य बाधती । कर्मास्तव अन्यथागती । अभक्त पावती उद्धवा ॥ ९ ॥ जेथ माझी साचार भक्ती । तेथ कर्मांची न चले गती । मद्भक्ता माझी प्राप्ती । सत्य निश्चितीं या हेतू ॥ ४१० ॥ भक्तासी सर्वांभूतीं मद्भावो । तेथ कर्मबंधा कैंचा ठावो । कर्मानुगती खुंटली पहा वो । मत्प्राप्ति स्वयमेवो मद्भक्ता ॥११॥ भक्त पाऊल ठेवी अवनीं । परी त्या ठेविले न धरी मनीं । कर्ता भगवंत सत्य मानी । यालागीं कर्मबंधनीं बांधवेना ॥ १२ ॥ भक्तांस नाहीं अन्यथा गती । मद्भक्ता माझी अनन्य प्रीती । त्या भक्तभावार्थाच्या युक्ती । विशद श्रीपती स्वयें त्या केल्या ॥१३॥ 'न मे भक्तः प्रणश्यति' । हें बोलिला अर्जुनाप्रती । तें साचार विरुद श्रीपती । तो भक्तां अन्यगती घडोंचि नेदी ॥ १४ ॥ भक्तशापाची ऐकतां गोठी । देवो कैवारें सवेग उठी । सुदर्शन लावूनि पाठी । केला हिंपुटी दुर्वासा ॥१५॥ एका अंबरीषाकारणें । दहा गर्भवास सोशिले जेणें । तो अनन्य भक्तासी उणें । कोण्याही गुणें येवों नेदी ॥ १६ ॥ भक्तकैवारी श्रीकृष्ण । हे भावार्थाची निजखूण । एका जनार्दना शरण । भावो प्रमाण भक्तीसी ॥ १७ ॥ शुद्धभावेवीण जे भक्ती । तेचि दांभिक जाण निश्चितीं । ते अपक्वचि राहे अंतीं । जेवीं कांकड जाती मुगाची ॥१८॥ 'भक्तियोगस्य मद्गती' । हे मूळपदींची पदस्थिती । तेंचि वाढविलें किती । ऐसें श्रोतीं न ह्मणावें ॥ १९ ॥ 'मद्गती' या पदाची व्युत्पत्ती । कोण आहे जाणे किती । हें रहस्य जाणे विरळा क्षितीं । यालागीं क्षमा श्रोतीं करावी ॥ ४२० ॥ हो कां भक्ति माझी निजजननी । ज्या प्रेमपान्हा ये वाढवूनी । सरता केलों भगवद्भजनीं । ते म्या गौण महिमेनीं वानिली ॥२१॥ भगवद्भक्तीचें महिमान । मी केवीं जाणे अज्ञान । जें बोलिलों तें सर्वथा गौण । क्षमा पूर्ण करावी ॥ २२ ॥ भक्ति माझी निजमाउली । ते मी आपुल्या बोबडे बोलीं । यथाधारें गौरविली । सप्रेम भुली भुलोनी ॥ २३ ॥ प्रेमाची निजजाति कैशी । आठवों नेदी आठवणेसीं । एव्हं विसर-

१ कृपेन २ लाभें ३ अचूक साधन ४ झडे, नाहींसा होतो ५ गलित होतो ६ माझ्याशिवाय दुसरी कोणती गती प्राप्त करून घेण्यासारखी आहे ७ श्वासोच्छ्वासाबरोबर प्रकट झालेला ८ फलनाशपूर्वक कर्में केल्यामुळे ९ भूमीवर. १० मांद, वाणा ११ कष्टी, मानहीन १२ कमीपणा, दैन्य १३ भक्तासी १४ शेवटीं, अखेरपर्यंत १५ मुगांत दाण्यांमध्यें एकादा न शिजणारा व मऊ न होणारा दाणा असतो त्याला कोंकणांत 'वाहाट' म्हणतात हा धाड दिवस भिजत ठेविला तरी पाणी अंगाला लागू देत नाहीं शिजत गुण शिजत नाहींत "तुका म्हणे जैसा कुचराचा दाणा । परिपाकीं अन्ना न मिळे जैसा"—निर्णयसागर गाथा, अभंग ३४७२ पहा. १६ पाडला, दुग्ध १७ जिनें मी केलेले अपुरेंच आहे

चूनि हेतूसी । भक्तिरहस्यासी बोलविलें ॥ २४ ॥ जेवीं कां निजबाळकातें । माउली बोल बोलवी त्यातें । तेवीं भक्तीनें मज केलें येथें । म्यां चुकी कोणातें ठेवावी ॥ २५ ॥ माउलीचें लोभाळूपण । प्रकट करी तो मूर्ख जाण । याहीपरी मी अज्ञान । चुकलेपण दिसताहे ॥ २६ ॥ उडिदीं काळें जेथींच्या तेथें । तेवीं चुकलेपण माझें येथें । चुकीचि मानाली निश्चितें । हेंही गुरुनाथें वारिलें ॥ २७ ॥ चुकलेपणचि मानितां । मी हा पाहें कवि कर्ता । मीपण नावडे गुरुनाथा । तेणें तें तत्त्वतां सांडविलें ॥ २८ ॥ सार्ग झालिया कथाकथन । तेणें श्लोघें न घ्यावें मीपण । तंव गुरूंनीं दावूनि निजखूण । मीतूंपण उडविलें ॥ २९ ॥ हेंही हो बोल बोलता । मी नव्हे नव्हें गा सर्वथा । मी नव्हें कवि कर्ता । हें गुरूचें तत्त्वता गुरु जाणे ॥ ४३० ॥ तंव श्रोते ह्मणती चमत्कार । भक्तिसुखाचें सुखसार । भक्ति परमामृतसागर । उघड साचार तुवां केला ॥ ३१ ॥ भागवत मुख्य भक्तिप्रधान । जे भक्तीचें सुख सनातन । तें करतळामळ करूनि जाण । तुवां परिपूर्ण दाविलें ॥ ३२ ॥ तुवा हा थोर केला उपकार । तरावया स्त्रियादि शूद्र । जग व्हावया भजनतत्पर । भागवत निजसार काढिलें ॥३३॥ भागवतींचें गुप्त पीयूख । तें त्वां प्रकटिलें भक्तिसुख । तेणें संत सुखावले देख । श्रोते सकळिक निवाले ॥ ३४ ॥ तुज संतोषोनि श्रीपती । दीधली आपली निजभक्ती । यालागी तुवां भक्तीची कीर्ती । यथार्थस्थितीं वर्णिली ॥ ३५ ॥ तुझे भक्तीचा एकेक बोल । ब्रह्मसुखेंसी सखोल । त्याहीमाजीं प्रेमाची बोलँ । येताति डोलँ[11] चित्सुखें ॥३६॥ तुज वाखाणिता निजभक्ती । प्रेमें [12]वोसडे चित्तवृत्ती । विसरोनिया ग्रंथस्फूर्ती । भक्तीची कीर्ती वानिशी ॥ ३७ ॥ निजआवडी [13]वाँडेंकोडें । वानिता भक्तीचे पवाडे । तुज नाठवे मागेंपुढें । प्रेम गाढें जाणवले ॥ ३८ ॥ जंव जंव भक्तीचें निरूपण । अधिकाधिक वाढता जाण । तंव तंव येतसे स्फुरण । तेथ कोण पुरे ह्मणेल ॥३९॥ जंव जंव निरूपणा वाँढी । तंव तंव भक्तीची अधिक गोडी । तेणें श्रोत्याचीही आवडी । चडोवढी वाढली ॥४४०॥ करितां भक्तिसुखनिरूपण । श्रोते वक्ते लाचावले जाण । होतां अमृताचें [15]आरोगण । पुरे कोण ह्मणों शके ॥ ४१ ॥ यापरी गा अतिप्रीतीं । वाढली निरूपणीं भक्ती । ते आवरूनिया स्फूर्ती । पुढील ग्रंथार्थीं प्रवर्तत ॥४२॥ हें ऐकोनि संतवचन । केलें साष्टांग नमन । भली दीधली आठवण । येरवी निरूपण नावरतें ॥ ४३ ॥ 'भक्तियोगस्य मद्गती' । ये पदाची पदव्युत्पत्ती । निरूपिली भगवद्भक्ती । जेणें भगवत्प्राप्ती अतिसुलभ ॥ ४४ ॥ हे न करितां भगवद्भक्ती । त्रिगुणगुणीं जीवपंक्ती । बाधिल्या संसारीं [16]उन्मज्जती । तेही स्थिती हरि सांगे ॥ ४५ ॥

मया कालात्मना धात्रा कर्मयुक्तमिदं जगत् । गुणप्रवाह एतस्मिन्नुन्मज्जति निमज्जति ॥ १५ ॥

मुख्य मूळीं मी जगाचा धरिता । स्रष्टृरूपें मीचि [17]सृजिता । विष्णुरूपें मी प्रतिपाळिता । मीचि संहर्ता रुद्ररूपें ॥ ४६ ॥ हे त्रिगुण काळाची काळसत्ता । तो मी निजकाळ तत्त्वता । सृजिता पाळिता संहर्ता । गुणावस्थाविभागें ॥ ४७ ॥ जनाचें वासनाकर्म विचित्र । तेचि

---

१ दोष, २ निवारण केलें ३ संपूर्ण ४ अभिमानानें ५ भागवत ग्रथांत भक्तिचें मुख्यत्व प्रतिपादिलीं आहे ६ अनादि, शाश्वत ७ तळहातींच्या आवळ्याप्रमाणें सुगम ८ अमृत ९ गंभीर १० जिव्हाळा, वेल ११ झोके. १२ भरून जातें. १३ लडिवाळपणानें १४ वृद्धि, वाढ १५ भोजन १६ जन्मती १७ उत्पन्न करणारा

काळसत्ता निजसूत्र । तेणे रचिला संसार । चराचर गुणबद्ध ॥ ४८ ॥ गुणकर्मे स्वर्गा चढे । गुणकर्मे नरकीं पडे । नाना योनींचें साकडें । भोगणे घडे गुणकर्मे ॥ ४९ ॥ स्वर्ग भोगूनि वाडेंकोडें । महर्जनतपोलोकापुढें । सत्यलोकवरी वरता चढे । उन्मज्जन घडे या नाव ॥ ४५० ॥ पशुपक्षिस्थावरात । वृक्षपाषाणकृमित्व प्राप्त । महानरकीं अधःपात । निर्मज्जन[1] एथ त्या नांव ॥ ५१ ॥ उंचीं चढोनि नीची पडणें । भोगवी नाना जन्ममरणे । तें प्रकृतिपुरुषाचे साजणे । जीवबंधने भोगवी ॥ ५२ ॥

अणुर्बृहत्कृशः स्थूलो यो यो भावः प्रसिध्यति । सर्वोऽप्युभयसंयुक्तः प्रकृत्या पुरुषेण च ॥ १६ ॥

अणु ह्मणिजे अतिसूक्ष्म सान[2] । बृहत् ह्मणिजे विशाळ जाण । कृश ह्मणिजे किरकोळपण । स्थूळ ते पूर्ण जडावयवीं ॥ ५३ ॥ जे जें दृष्टिगोचर[3] झाले । जे जे नावरूपा आले । ते ते उभययोगे केले । जाण घडले प्रकृतिपुरुषीं ॥ ५४ ॥ जे उभययोगसंभव । जग ऐसे ज्याचे नाव । ते प्रकृतिपुरुष सावेव[4] । तिसरा भाव असेना ॥ ५५ ॥ या दोहींवेगळें निरें[5]वयव । जेथूनि या दोहींचा उद्भव । तेचि सद्वस्तु[6] सर्वां सर्व । देवाधिदेव सागत ॥ ५६ ॥

यस्तु यस्यादिरन्तश्च स वै मध्यं च तस्य सन् । विकारो व्यवहारार्थो यथा तैजसपार्थिवाः ॥ १७ ॥

प्रकृतिपुरुषेंसीं साकार । जें दिसताहे चराचर । त्यासी आद्यंतीं जे अनश्वर[7] । तेंचि साचार मध्येंही ॥ ५७ ॥ लेण्याआधी[8] कनकें[9] एक । लेण्याअंतीं तेंचि आवश्यक । मध्येंही लेणेंरूपें देख । भासे कनक विशुद्ध[10] ॥ ५८ ॥ न करिता मातीचे गोकुळ । पूर्वीं मृत्तिकाचि केवळ । गोकुळ मोडल्या सकळ । उरे अविकळ[11] मृत्तिका ॥ ५९ ॥ तेचि गोकुळरूपें असता । भासे मृत्तिकाचि तत्त्वता । तेवीं आदिमध्यअवसानतां[12] । भासे चित्सत्ता[13] अनश्वर ॥ ४६० ॥ त्रिगुणगुणे सविकार । जे जग दिसताहे साकार । ते मायिकें[14] गा चराचर । जेवीं व्यवहार स्वप्नीचा ॥ ६१ ॥ सकळ विकारांचें कारण । अगें अविद्या आपण । ते विकारीं सत्यता स्थापिता जाण । आले सत्यपण अविद्येसी ॥ ६२ ॥ अविद्या आपुलेनि नावें जाण । आपुलें नास्तिक्यें[15] सांगे आपण । हें वर्म जाणती सज्ञान । नेणोनि अज्ञान मानिती सत्य ॥ ६३ ॥ अविद्या अविद्यकत्वे मिथ्या[16] जाण । वस्तु वस्तुत्वे सदा संपन्न । येचि अर्थीचें निरूपण । स्वयें श्रीकृष्ण सांगत ॥ ६४ ॥

यदुपादाय पूर्वस्तु भावो विकुरुते परम् । आदिरन्तो यदा यस्य तत्सत्यमभिधीयते ॥ १८ ॥

प्रकृतिअंगीकारें देख । वस्तू[17]पासाव होती लोक । जेवीं निद्रायोगें एक । होय अनेक निजस्वप्नीं ॥ ६५ ॥ जेवीं तंतूपासाव कोटि पट । कोटि पटीं तंतु एकवट[18] । पाहता आदि मध्य शेवट । द्वैताचे चोट रिघेना ॥ ६६ ॥ तेवीं वस्तूपासोनिया लोक । प्रकृतिपुरुषादि सकळिक । आदिमध्यअवसानी एक । द्वैतवार्ता देस असेना ॥ ६७ ॥ तंतु सत्य पट मायिक । वस्तु सत्य अविद्या[19] लटीक । जें आदिमध्यअवसानीं एक । ते सत्य निष्टंकें[20] उद्धवा ॥ ६८ ॥ जेवीं का काष्ठाची बाहुली । काष्ठावयवें[21] शोभे आली । तेवीं वस्तु वस्तुत्वें एकली । शोभा पावली जगत्वें ॥ ६९ ॥ जेवीं का एकले देह देस । दिसे अवयवरूपीं

---

१ उन्मज्जन–वर येणें, उत्क्रांति, उन्नति निमज्जन–खालीं जाणें, अपक्रांति, अवनति २ लहान ३ पाहण्यास योग्य ४ साकार ५ निराकार ६ ब्रह्मवस्तु ७ अविनाशी तत्त्व ८ अलंकारापूर्वी ९ सोनें १० अद्वितीय ११ विकाररहित १२ दोन्ही काळीं १३ ब्रह्माचें अस्तित्व १४ अविद्याकल्पित १५ अभाव १६ विद्यमान नाहीं ती अविद्या १७ ब्रह्मा पासून १८ एकवट १९ माया २० निर्दोष, निर्विकार. २१ [illegible] अवयवांनीं

अनेक । तेवीं वस्तु एकली एक । आभासे अनेकस्वरूपीं ॥ ४७० ॥ जेवीं कां जळीं क्रीडतां जळा । उपजवी तरंगांच्या माळा । तेवीं वस्तूचिया स्वलीळा । जगदादि मेळा प्रकाशे ॥ ७१ ॥ तरंगा आदिमध्यअवसानीं । जेवीं पाणीपणे असे पाणी । तेवीं उत्पत्तिस्थितिनिदानीं । वस्तु वस्तूपणीं अनश्वर ॥ ७२ ॥ ब्रह्म सत्य प्रपंच वावो । हा साधका साधावया निर्वाहो । कार्यकारणअभिन्नभावो । देवाधिदेवो बोलिला ॥ ७३ ॥ कार्य कारणीं अभिन्न । तैं ब्रह्मीं माया कैंची भिन्न । जगद्रूपें ब्रह्म परिपूर्ण । अन्योपदेशें जाण दाविलें ॥ ७४ ॥ ब्रह्म माया काळगती । यें तिन्ही अनादि ह्मणती । तेही न घडे उपपत्ती । येचि अर्थीं हरि बोले ॥ ७५ ॥

प्रकृतिर्ह्यस्योपादानमाधारः पुरुषः परः । सतोऽभिव्यञ्जकः कालो ब्रह्म तत्रितयं त्वहम् ॥ १९ ॥

ब्रह्मावेगळी माया । सर्वथा न ये आया । ते ब्रह्माधारें वाढोनियां । गुणकार्या वाढवी ॥ ७६ ॥ मायानियंतें ब्रह्म आपण । यालागीं यासी पुरुषपण । पुरुषाची प्रिया माया पूर्ण । प्रकृति अभिधान या हेतू ॥ ७७ ॥ ब्रह्माहून पुरुष भिन्न । हें सर्वथा मिथ्या वचन । ब्रह्म पुरुष नामाभिधान । एकासीचि जाण आलें असे ॥ ७८ ॥ माया प्रकृति अभिधान । दोहीं नावीं मायाचि पूर्ण । आविद्यक दावी कार्य भिन्न । अविद्या जाण या हेतू ॥ ७९ ॥ माया ब्रह्मीची शक्ति जाण । तेही ब्रह्मेंसीं असे अभिन्न । वेगळी नव्हे अर्धक्षण । सदा सुलीन ब्रह्मेसी ॥ ४८० ॥ जेवीं शूराची शौर्यशक्ति पूर्ण । शूरांहोनि नव्हे भिन्न । तेवीं ब्रह्मीं मायाशक्ति जाण । असे सुलीन सर्वदा ॥ ८१ ॥ माया ब्रह्मीं असतां जाण । क्षोभेंवीण नव्हे सर्जन । मायाक्षोभकू काळ पूर्ण । काळास्तव जन जन्मती ॥ ८२ ॥ ब्रह्मींची सत्ता तो काळ जाण । प्रकृति क्षोभवूनि आपण । दावी उत्पत्ति स्थिति निदान । तो काळही अभिन्न ब्रह्मेंसीं ॥ ८३ ॥ जेवी रायाच्या राजपुत्रासी । राजाचि दमूं शके त्यासी । तेवीं झालें जे प्रकृतीचे कुशी । तें निजसत्तेसी निर्दळी ॥ ८४ ॥ विवेकदृष्टी पाहतां जाण । काळ परमात्मा दोन्ही अभिन्न । प्रकृति पुरुष काळ जाण । तिहींसी एकपण या हेतू ॥ ८५ ॥ ब्रह्म-माया-काळसंबंध । हे तिनी मूळींचि अभेद । दिसे जो व्यावहारिक भेद । तोही अबद्ध मिथ्यात्वें ॥ ८६ ॥ वस्तु एकलीचि आपण । प्रकृतिपुरुष काळरूपें जाण । अखंडत्वें दाविता पूर्ण । तो मी श्रीकृष्ण परमात्मा ॥ ८७ ॥ उत्पत्तीपूर्वीं मी ब्रह्म पूर्ण । उत्पत्तीचें मी बीजें आदिकारण । स्थितिकाळीं मी ब्रह्मरूपें जाण । एकीं अनेकपण स्वयें दावीं ॥ ८८ ॥ स्वलीला सृष्टीचे प्रांतीं जाण । प्रळयीं उरें मी ब्रह्म परिपूर्ण । तेचि अर्थींचें निरूपण । स्वयें श्रीकृष्ण सांगत ॥ ८९ ॥

सर्गः प्रवर्तते तावत्पौर्वापर्येण नित्यशः । महान् गुणविसर्गार्थः स्थित्यन्तो यावदीक्षणम् ॥ २० ॥

महान् ह्मणिजे अतिथोरू । पितृपुत्रप्रवाहें संसारू । अनवच्छिन्न निरंतरू । अतिदुर्धरू वाढला ॥ ४९० ॥ अतिशयेंसी दुर्धरू । कैसेनि वाढला संसारू । तेही अर्थाचा विचारू । शार्ङ्गधरू सांगत ॥ ९१ ॥ विषयांचिये आसक्ती । वासनानिष्ठ झाली वृत्ती । ते देहात्मता

१ भक्ति २ लाटांच्या ३ 'ब्रह्म सत्य जगत् मिथ्या' हा सिद्धांत साधकास कळावा ह्मणून ४ युक्ति ५ आकाराला येत नाहीं, असूं शकत नाहीं ६ नांव ७ ब्रह्मांत लीन होऊन राहाणारी ८ चेतविल्यावाचून काळ गुणाचा क्षोभ करून जगत्कार्यास व्यक्तत्व आणतो ९ सृष्टि, उत्पत्ति १० ब्रह्मीं चित्सत्ता ११ नाश १२ खोटा १३ ब्रह्म. १४ शेवटीं १५ न आवरण्यासारखा अपरिमित १६ वासनेच्या अधीन.

अतिप्रीतीं । संसारस्थिती वाढवी ॥ ९२ ॥ खवळला जो देहाभिमान । तो शुद्धासी लावी जीवपण । नाना योनीं जन्ममरण । विशेषें जाण वाढवी ॥ ९३ ॥ ऐसेन अतिदुर्धरू । स्रष्टेन सृजिला संसारू । तो ब्रह्मायूपर्यंत स्थिरू । ब्रह्मप्रळयीं सहारू सृष्टीचा ॥९४॥ एक नित्यप्रळयो लागला आहे । एक दैनदिनें प्रळयो पाहें । एक कर्मजन्य प्रळयो लाहे । एक तो होये अवातर प्रळयो ॥ ९५ ॥ सकळ प्रळयांच्या शिरीं । ब्रह्मप्रळयाची थोरी । तो सकळ सृष्टीतें सहारी । काहीं ससारीं उरों नेदी ॥ ९६ ॥ ब्रह्मप्रळयीं नाश सृष्टीसी । पुढती रचावया कल्पादीसी । उंच नीच नाना योनींसी । नव्या करावयासी कारण काय ॥ ९७ ॥ ब्रह्मप्रळयीं सृष्टीचा ऱ्हासू । परी निःशेष नव्हेचि नाशू । उरे वासनाबीजविलासू । सुलीनें रहिवासू अविद्येअगी ॥ ९८ ॥ तेंचि बीज कल्पादि जाण । मीचि स्रष्टृरूपें आपण । मज म्या अनुग्रहूनि पूर्ण । सूक्ष्म कारण लक्षविलें ॥ ९९ ॥ जेवीं वर्षाकाळीं नाना तृणें । वाढूनि शरत्काळीं होती पूर्णें । तींच उष्ण काळीं बीजकणें । होती सुलीनें पृथ्वीसीं ॥५००॥ सुलीन बीजें पूर्ण क्षितीं । परी तीं कोणा व्यक्ती न येती । तेवीं वासनाबीजें प्रळयातीं । उरे अव्यक्तीं ससारू ॥ १ ॥ जेवी काळीं वरुषलेनि घनें । बीजें विरूढती सैत्राणें । वाढती नाना जातींचीं तृणें । पूर्व लक्षणें यथास्थित ॥ २ ॥ तेवीं उत्पत्ति काळावरी । सूक्ष्मवासना बीजांकुरीं । नाना योनी चराचरी । जंगमस्थावरीं जग वाढे ॥ ३ ॥ ब्रह्मयाचे प्रळयाआतू । निःशेष सृष्टीचा नव्हे अतू । यालागीं ससारीं अनंतू । वेदशास्त्रार्थू प्रतिपादी ॥ ४ ॥ ऐसा ससार अनतू । याचा निःशेष होय अतू । तेंचि अर्थीं श्रीकृष्णनाथू । श्लोकींचा पदार्थू बोलिला ॥ ५ ॥ 'स्थित्यंतो यावदीक्षणम्' । येणें पदें श्रीकृष्ण । अत्यत प्रळयींचें लक्षण । सूत्रप्राय जाण बोलिला ॥ ६ ॥ 'ईक्षण' या पदाचा अर्थ जाण । सद्गुरुकृपादृष्टि पूर्ण । तेंचि माझें कृपावलोकन । जेणें ब्रह्मज्ञान प्रकाशे ॥ ७ ॥ पूर्ण प्रकाशल्या ब्रह्मज्ञान । ससार झाला नाहींच जाण । वस्तु वस्तुत्वें परिपूर्ण । मीतूपण असेना ॥ ८ ॥ तेथ ध्रुवमंडळाची ठेली मात । वैकुंठकैलासा झाला प्रांत । शेषशायीचाही अत । ब्रह्मज्ञानातं होऊं सरला ॥ ९ ॥ हारपलें मीतूंपण । उडाले देव भक्त भजन । बुडालें साकारतेचें भान । ब्रह्म सनातन सदोदित ॥ ५१० ॥ प्रपच एक झाला होता । हे समूळ मिथ्या वार्ता । पुढें होईल मागुता । कदा कल्पाता घडेना ॥ ११ ॥ हें अत्यत प्रळयाचें लक्षण । भाग्येंवीण न पाविजे जाण । ज्यासी साचार सद्गुरुचरण । ते सभाग्य जन पावती ॥ १२ ॥ अत्यत प्रळयींची गती । न घडे गा समस्तांप्रती । हे परम निर्वाणगती । जाण निश्चितीं उद्धवा ॥ १३ ॥ ज्याची अहंममता खुंटे । त्याची निःशेष कल्पना तुटे । अत्यत प्रळयो त्यासीच भेटे । नेटेंपाटें निजात्मता ॥ १४ ॥ देह पडलिया हा प्रळयो घडे । हें बोलणें सर्वथा कुडें । जितांचि हा प्रळयो जोडे । वोडेंकोडें निजनिष्ठा ॥१५॥ जिताचि हा प्रळयो जाण । येणें ससारबीजदहन । आता ब्रह्मप्रळयलक्षण । ऐक सपूर्ण सागेन ॥ १६ ॥ ब्रह्माडप्रळयाचा अनुक्रम । तेथ अतीं उरे पूर्ण ब्रह्म । हें उद्धवें जाणावया वर्म । पुरुषोत्तम बोलत ॥ १७॥

---

१ ब्रह्मदेवाचें आयुष्य आहे तोंपर्यंत २ दररोजचा ३ पुन ४ मायेमध्यें अत्यंत सूक्ष्म स्वरूपानें राहतो ५ मुचविटें, ६ स्पष्टतेला ७ जोरानें, जोमानें, उगवतात ८ थोडक्यात, अतिसंक्षेपानें ९ शेवट, अखेर १० होऊं लागतो ११ पुन १२ वाकडें, खोटें १३ जीवतपणींच १४ आवडीनें. १५ ससाराला कारणभूत बीजाचा नाश

विराण्मयाऽऽसाद्यमानो लोककल्पविकल्पक । पञ्चत्वाय विशेषाय कल्पते भुवनै॰ सह ॥ २१ ॥

चतुर्दशभुवनेंसीं ब्रह्मांड । काळें कल्पिलें प्रचंड । तें स्थितिकाळी पाळूनि अड । अंतीं नाशाचें बंड आदरी काळू ॥ १८ ॥ तो तूं काळ ह्मणशी कोण । तरी कालात्मा मीचि जाण । तेणे काळें स्यां प्रळयईक्षण । केले जाण सृष्टीसी ॥ १९ ॥ पंचभूतांचे भिन्न भाग । काळसत्ता राखिले विभाग । ते सत्ता स्या आवरितां सांग । खवळे लगेंवग पंचत्वाची ॥ २० ॥ जैसा उत्पत्तीचा उपक्रमू । तैसाचि प्रळयाचा अनुक्रमू । भूतीं भूतलयो सुगमू । पुरुषोत्तमू सागत ॥ २१ ॥

अन्ने प्रलीयते मर्त्यमन्नं धानासु लियते । धाना भूमौ प्रलीयन्ते भूमिर्गन्धे प्रलीयते ॥ २२ ॥

स्यां पाहिल्या प्रळयदृष्टीं । पडोनि ठाके अनावृष्टी । तेणे अन्न क्षीण होय सृष्टीं । अन्नापाठीं शरीर ॥२२॥ येथ असे 'अन्नमय प्राण' । हें वचन प्रत्यक्ष प्रमाण। तें अन्न होतांचि क्षीण । अन्नोंसवे प्राण प्राण्यांचे जाती ॥ २३ ॥ अन्नवृद्धि खुंटल्या धान्य । बीजमात्र राहे आपण । तेही पृथ्वीसी होय लीन । तत्काळ जाण उद्धवा ॥ २४ ॥ तंव द्वादशादित्यमेळा । एकत्र होय रविमंडळा । तो पीठें करी पर्वतशिळा । तेही तृणसाळा उरों नेदी ॥ २५ ॥ तेणें तापलें सप्तपाताळ । पोळले शेषाचें कपाळ । तो वमी विषाग्निकल्लोळ । महाज्वाळा धडधडीत ॥ २६ ॥ तो संकर्षणमुखानळ । पार्थिव जाळी सकळ । ब्रह्माड जाळोनि तत्काळ । पृथ्वी केवळ भस्म करी ॥ २७ ॥ तेव्हां पृथ्वीचे पृथ्वीपण सरे । तें गंधमात्रस्वरूपें उरे । तोही गंधू जळीं विरे । तेंचि शार्ङ्गधरें सांगिजे ॥ २८ ॥

अप्सु प्रलीयते गन्ध आपश्च स्वगुणे रसे । लीयते ज्योतिषि रसो ज्योती रूपे प्रलीयते ॥ २३ ॥

तेव्हां प्रळयमेघांचा मेळा । शुंडादंडधारा प्रबळा । शत वरुषें वर्षतां जळा । सप्तसमुद्रमेळा एकत्र जाहला ॥ २९ ॥ तेणे जळ कोंडले सुबद्ध । ते जळीं पृथ्वीचा विरे गंध । तेव्हा जळचि एकंवद । प्रळयीं प्रसिद्ध उधंवलें पैं ॥ ५३० ॥ सावर्तकें मेघांचे लक्षण । सिंधु एकत्र करिती पूर्ण । पृथ्वी विरवूनिया जाण । ते जळीं आपण विरोनि जाती ॥३१॥ ते काळीं अतिदुर्धर । सावर्तानि खवळे थोर । तो जळ शोषी सर्वत्र । उरे रसमात्र अवशेष ॥ ३२ ॥ रसमात्र जळ उरे तेही । लीन होय तेजाचे ठायीं । तेव्हां तेजचि दिशा दाही । कोंदोनि पाहीं वोसडे ॥ ३३ ॥ सांवर्तकाग्नीची मातू । जळ शोषूनि राहे निवातू । जाळिती शक्ति स्वयें जाळितू । या नाव निश्चितू सावर्तकाग्नी ॥ ३४ ॥ तेणेचि काळें झंझामारुत । उठी तेजातें शोषित । तें तेज शोषितां समस्त । उरे तेथ रूप मात्र ॥ ३५ ॥

रूप वायौ स च स्पर्शे लीयते सोऽपि चाम्बरे । अम्बर शब्दतन्मात्र इन्द्रियाणि स्वयोनिषु ॥ २४ ॥

तेजाचें जें उरे रूप । ते वायु शोषूनि करी अरूप । तेव्हा वायूचि एकरूप । अतिअमूप कोंदाटे ॥ ३६ ॥ कोंदाटल्या वायूसी । गगन जेथींचें तेथें ग्रासी । तेव्हा वायू प्रवेशे स्पर्शीं । तो उरे अवशेषीं स्पर्शमात्र ॥ ३७ ॥ उरल्या वायूच्या स्पर्शासी । लयो तत्काळ

---

१ संहार करण्याच्या इच्छेनें अवलोकन २ गडबड, गोंधळ ३ पाऊस न पडणें ४ अन्नाबरोबर ५ भस्म ६ गवत, साळी, बांबू, तृणधारा ७ पृथ्वीचा विकार ८ हत्तीच्या सोंडेसारख्या मुसळधारा ९ एकवटलेल १० उसळलें, वर आलें, उरलें ११ प्रलयकालच्या मेघाचें १२ प्रलयाग्नि. १३ सोसाट्याचा वारा

होय आकाशी । आकाश प्रवेशे[1] शब्दासीं । उरे अवशेषीं शब्दतन्मात्र ॥ ३८ ॥ दशेंद्रियांची मंडळी । राजसापासोनि जन्मली । ते निजगुणीं सामावली । जेवीं पंचांगुळी मुष्टीमाजीं ॥३९॥

योनिर्वैकारिके सौम्ये लीयते मनसीश्वरे । शब्दो भूतादिमप्येति भूतादिर्महति प्रभु ॥ २५ ॥

वैकारिक जो सत्वगुण । त्याला देवता अंतःकरण । प्रळयस्वभावें आपण । मनामाजीं जाण प्रवेशे ॥ ५४० ॥ सकळ इंद्रियांचा राजा मन । मनःकल्पना जीवशिवपण । श्लोक-पदें 'मनसीश्वर' पूर्ण । मनाशींच जाण हरि बोले ॥ ४१ ॥ मनोदेवता अंतःकरण । घेऊनि प्रवेशे सत्वगुण । ज्या कार्याचें जें कारण । तेथ तीं जाण प्रवेशती ॥ ४२ ॥ शब्दतन्मात्र उरलें आधीं । तें मीनलें तामसामधीं । कारणीं कार्यासी अवेधी[2] । जाण त्रिशुद्धी उद्धवा ॥ ४३ ॥ त्रिविधगुणी अहंकारू । एकवटला महाथोरू । ऐक त्याचा बडिवारू[3] । तोचि दुर्धरू संसारीं ॥ ४४ ॥ जो शिवातें महत्त्वा चढवी । जीवातें देहात्मता गोंवी[4] । अहम-मता जग भुलवी । प्रभुत्वपदवी महत्तत्त्वें येणे ॥ ४५ ॥ अहंकारू ऐसा आहे । तो जै परमार्थीं साह्य होये । तैं सोहंभावाचेनि लवलाहें । विभांडी[5] पाहें संसारू ॥ ४६ ॥ चोर जैं विश्वासू मित्र होये । तो चोर चोरा[6] निवारी पाहें । तेवीं अभिमानू जै साह्य होये । तैं भवभय[7] बाधीना ॥ ४७ ॥ याहीपरी अभिमान । सामर्थ्यें अतिगहन । यालागीं प्रभुत्वें जाण । केले व्याख्यान उद्धवा ॥ ४८ ॥ त्रिगुणगुणीं गुणाभिमान । एकत्र होऊनिया पूर्ण । महत्तत्त्वीं होय लीन । अतिसुलीन तद्रूपें ॥ ४९ ॥

स लीयते महान्स्वेषु गुणेषु गुणवत्तम । तेऽव्यक्ते संप्रलीयन्ते तत्काले लीयतेऽव्यये ॥ २६ ॥

तेंही महत्तत्त्व येथें । कारणगुणीं लीन होते । तेंही गुणसाम्य निश्चितें । पावे लयातें अव्यक्तीं[9] ॥ ५५० ॥ आकारविकार समस्त । हारपोनि जाती जेथ । उरे बीजमात्र[10] अवशे-षित । त्या नाव अव्यक्त बोलिजे ॥ ५१ ॥ वटाचा आकारविकार । ना शेंडा मूळ पुष्प पत्र । उरे अवशेष बीजमात्र । तेवीं संसार अव्यक्तीं ॥ ५२ ॥ वटबीज उरलें येथ । ते दृष्टीसी तर्केना निश्चित । तेवीं भवबीज जे अव्यक्त । ते नव्हे व्यक्त जीवासी ॥ ५३ ॥ नाना तृणजातिबीज[11] गहन । उष्णकाळीं काळ करी लीन । तेवी भवबीज अव्यक्त जाण । होय सुलीन काळेंसी ॥ ५४ ॥ पूर्वीं काळें क्षोभोनि अव्यक्त । जगदाकारें केले व्यक्त । तेंचि काळयोगें अव्यक्त । सुलीन होत काळेंसीं ॥ ५५ ॥ या नाव अव्यक्ताचा पहा हो । काळामाजीं बोलती लयो । काळ बोलिजे महाबाहो[12] । त्याचा होय व्ययो[13] पुरुषेंसीं ॥ ५६ ॥

कालो मायामये जीवे जीव आत्मनि मय्यजे । आत्मा केवल आत्मस्थो विकल्पापायलक्षण ॥ २७ ॥

पुरुषाची पूर्ण क्षोभकता । तोचि काळ बोलिजे तत्त्वता । उत्पत्तिस्थितिप्रळयार्ता । तिनी अवस्था काळाच्या ॥ ५७ ॥ तिनी अवस्था लोटल्या ठायीं । काळासी कर्तव्यता नाहीं । तो उपजत व्यापारें पाहीं । जीवाचे ठायीं सामावे ॥ ५८ ॥ अचेतनीं चेतविता । जडातें जो जीवविता । यालागीं जीवू ऐशी वार्ता । जाण तत्त्वता पुरुषासी ॥ ५९ ॥

---

१ लीन होते २ समाप्ति, लय ३ थोरवी ४ देहाच्या तादात्म्यात गुतवितो ५ नाशितो ६ दुसऱ्या चोरास ७ संसारभय ८ मूळमाया ९ सूक्ष्म प्रकृतीमध्यें १० आकारविकारादि बीजरूपानें राहतात ११ गवतादिकांचें १२ उद्धवा १३ लयो

प्रकृतीचेनि योगें[1] जाण । शुद्धासी बोलिजे जीवपण । पुरुष हेंही अभिधान । त्यासीच जाण बोलिजे ॥ ५६० ॥ करितां प्रकृतिविवंचन[2] । केवळ मृगजळासमान । दिसे परी साचपण । सर्वथा जाण असेना ॥ ६१ ॥ मृगजळामाजीं जो पडे । तेथ जळ नाहीं मा तो कोठे बुडे । तेवी प्रकृति नसतां जोडे । वांडेंकोडें जीवत्व कोण ॥ ६२ ॥ जळीं बुडाले दिसे व्योम । सत्य मानणे तो मूर्खधर्म । तैसे रूप नाम गुण कर्म । हा मिथ्या भ्रम मायिक ॥ ६३ ॥ प्रकृतिकाळीही[4] जाण । सत्य नाहीं जीवपण । तेही अर्थाची निजखूण । उद्धवा सपूर्ण अवधारीं ॥ ६४ ॥ स्वयें अवलोकिता दर्पण[5] । दर्पणामाजीं दिसे आपण । तरी आपुलें वेगळेपण । स्वयें आपण जाणिजे ॥ ६५ ॥ तेवी प्रकृतिकर्म करिता । जरी दिसे प्रकृती-आंतौता[6] । तरी मी प्रकृतीपरता । जाण तत्त्वता उद्धवा ॥ ६६ ॥ दिसे व्योम जळीं बुडाले । परी ते नाहीं वोले झाले[7] । तेवी प्रकृतिकर्म म्यां केले । नाहीं मांखले ममाग ॥ ६७ ॥ यापरी करितां निर्वाहो । प्रकृतीचा झाला अभावो । तेव्हां जीवशिवनांवे वावो[8] । जीव तोचि पहा हो परमात्मा ॥ ६८ ॥ जीवाचें गेलिया जीवपण । सहजेचि उडे शिव-पण । दोघेही आत्मत्वे जाण । होती परिपूर्ण पूर्णत्वे ॥ ६९ ॥ जीवासी निजस्वरूप-आठवो । या नांव जीवाचा परब्रह्मीं लयो । परमात्मा अज अव्ययो । अविनाश अद्वयो अनंत ॥ ५७० ॥ ब्रह्मी स्फुरेना ब्रह्मपण । तेथ 'मी तूं' ह्मणे कोण । परमानंद परिपूर्ण । उरे जाण उद्धवा ॥ ७१ ॥ ऐसा परमानंद ह्मणसी कोण । तो मी अज अव्यय श्रीकृष्ण । आनंदस्वरूप तो मी जाण । मजवेगळें स्थान असेना ॥७२॥ ज्या स्वानंदा नाव श्रीकृष्ण । ते तुझें स्वरूप उद्धवा जाण । तेथ नाहीं गा मीतूंपण । परम कारण उर्वरित[9] ॥ ७३ ॥ उद्धवा जीवाचा जीव मी श्रीकृष्ण । मज तुज नाहीं वेगळेपण । यालागीं जीवाची हे निज-खूण । परम कारण सांगीतले ॥ ७४ ॥ जगाचा आत्मा[10] श्रीकृष्ण । त्या माझा आत्मा तूं उद्धव पूर्ण । हें ऐकोनि श्रीकृष्णवचन । उद्धव जाण गैंजबजिला[11] ॥ ७५ ॥ कृष्ण मज ह्मणे आपुला आत्मा । परी मी नेणे कृष्णमहिमा । अगाध लीला पुरुषोत्तमा । ते केवीं आह्मां आकळे ॥ ७६ ॥ नांथिलेंचि[12] उद्धवपण । माझ्या अंगी जडले जाण । कृष्ण विवेकें पाहता पूर्ण । माझें मीपण दिसेना ॥ ७७ ॥ मज उद्धवपण साडितां । कृष्ण निजधामा जाईल तत्त्वतां । ते न साहवे अवस्था[13] । सखेदेंता सप्रेम ॥ ७८ ॥ हे उद्धवाची अवस्था । कळो सरली श्रीकृष्णनाथा । तेचि अर्थाची हे कथा । शब्दार्थता निरूपी ॥ ७९ ॥

एवमन्वीक्षमाणस्य कथं वैकल्पिको भ्रमः । मनसो हृदि तिष्ठेत व्योम्नीवार्कोदये तमः ॥ २८ ॥

प्रकृतिपुरुषविवंचन । आदि मध्य अवसान । तुज म्यां दाविलें एकपण । तेथ कां भिन्नपण कल्पिसी वायां ॥ ५८० ॥ उत्पत्तिआदि ब्रह्म पूर्ण । उत्पत्तीसी तेचि कारण । जग जन्मले जे सगुण । तेंही ब्रह्मरूपें जाण दाविले तुज ॥ ८१ ॥ आणि प्रळयाच्या अंतीं । ब्रह्मचि उरे निजस्थिती । तेही[15] विखीची प्रतीती । तुज म्या निश्चितीं दाविली ॥ ८२ ॥ प्रकृतीहूनि पुरुष भिन्न । प्रकृति स्वातंत्र्यें मिथ्या जाण । ऐसे प्रकृतिपुरुष ज्यासी

१ सर्गें जाण २ प्रकृतीचा विचार ३ आवडीनें ४ प्रवृत्तिकाळीं ५ आरसा ६ मायेमध्ये ७ भरलें ८ खोटीं, व्यर्थ ९ अवशिष्ट, शिल्लक १० आधारी. ११ गोंधळला १२ मायिक, नसते १३ स्थिति १४ खेदयुक्त १५ त्याही विषयाचा अनुभव

ज्ञान । त्यासी मीतूंपण भासेना ॥ ८३ ॥ जेथ नाहीं मीतूंपण । तेथ विकल्प कल्पी कोण । आघवतीं वस्तु पूर्ण । हें विवेकज्ञान जयासी ॥ ८४ ॥ जो विवेक पुरुषप्रकृती । सांख्य जागे ज्याचे चित्ती । त्यासी विकल्पाची प्राप्ती । नव्हे कल्पांतीं उद्धवा ॥ ८५ ॥ सांख्य विवेकगभस्ती । पूर्ण उगवला ज्याचे चित्तीं । तेथ विकल्पाची अंधारी राती । कैशा रीतीं उरेल ॥ ८६ ॥ ज्यासी पडुतर सांख्यज्ञान । विकल्प विसरे त्याचें मन । हृदयीं उगवे चिद्भान । अज्ञाननिशा पूर्ण निरसूनी ॥ ८७ ॥ जेथ निरसलें अज्ञान । तेथ विकल्पाचें कैंचे स्थान । यापरी सांख्यज्ञान । साधका पूर्ण उपकारी ॥ ८८ ॥ जें साराचें निजसार । जें गुह्यज्ञानभांडार । जे का विवेकरत्नाकर । तें सांख्य साचार उद्धवा ॥ ८९ ॥

एष सांख्यविधिः प्रोक्तः संशयग्रन्थिभेदनः । प्रतिलोमानुलोमाभ्यां परावरदृशा मया ॥ २९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे श्रीकृष्णोद्धवसंवादे चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

मी विवेकाचा विवेकू । मी अर्काचा आदिअर्कू । मी ज्ञानियाचा ज्ञानतिलकू । त्या माझा परिपाकू तें हें सांख्य ॥ ५९० ॥ मी वेदाचा आदिवेदू । मी बोधाचा आदिबोधू । मी आनंदाचा निजानंदू । त्या माझा प्रबोधू तें हें सांख्य ॥ ९१ ॥ तेणें म्यां सर्वज्ञें श्रीकृष्णें । निर्धारोनि निजज्ञानें । सांख्ययोगउपलक्षणें । ब्रह्म अव्ययपणें दाविलें ॥ ९२ ॥ जेवीं गरगरीत वाटोळा । करतळीं दिसे आंवळा । तेवीं सांख्ययोगलीळा । ब्रह्म तुज डोळां दाविलें ॥ ९३ ॥ जो ब्रह्म डोळां देखों जाये । तो सर्वांगें देखणा होये । ऐशी सांख्यज्ञाननिजसोये । तुज म्यां पाहें दाविली ॥ ९४ ॥ हा सांख्ययोगअनुक्रम । अन्वयव्यतिरेकें उपक्रम । आलोडितां आकळे वर्म । अखंड ब्रह्म अद्वय ॥ ९५ ॥ उत्पत्तिस्थितिप्रळयांत । ब्रह्म अखंड निज नित्य । हेंचि सांख्ययोगें प्राप्त । जाण निश्चित साधकां ॥ ९६ ॥ ज्यासी ब्रह्मज्ञानाचें कोड । ते सांख्ययोग पुरवी चाड । लिंगदेहाचें सुदृढ झाड । त्याचें समूळ बूड उन्मळी ॥ ९७ ॥ लिंगदेह अत्यंत कठिण । तें सांख्ययोगापुढें जाण । जेवीं अग्नीमाजी तृण । तेवीं होय संपूर्ण भस्मांत ॥ ९८ ॥ लिंगदेह सैंधवगिरिवर । सांख्य अत्यंत प्रळयसागर । खवळला विरवूनि करी नीर । एकाकार निजात्मता ॥ ९९ ॥ खवळल्या अत्यंत चित्सागरा । नाना संशयजळगारा । उरावया नाहीं थारा । निजनिर्धारा उद्धवा ॥ ६०० ॥ सकळ संशयांचें छेदन । लिंगदेहाचें भेदन । करी तें सांख्ययोगज्ञान । उद्धवा जाण निश्चित ॥ १ ॥ अनुलोम प्रतिलोम । विवंचना वाटेल दुर्गम । हें न करितां सांख्य सुगम । आकळे तें वर्म सांगेन ऐक ॥ २ ॥ सांडूनि आकारविषमता । सर्व भूतीं भगवंता । जो पाहे सद्भावता । सांख्य त्याचे हाता समूळ आलें ॥ ३ ॥ का जैसें होईल कर्माचरण । तैसें सुखेंचि हो आपण । मी कर्ता हें तूं न म्हण । इतुकेन ब्रह्म पूर्ण तूं होसी ॥ ४ ॥ याहीवरती सुगमता । मज दिसेना सर्वथा । उद्धवा तुझे निजहितार्था । जाण तत्त्वतां सांगीतलें ॥ ५ ॥ हेंचि एक माझें वचन । विचारूनिया संपूर्ण । निजहितार्थ आपण । अवश्य जाण करावें ॥ ६ ॥ ऐसें बोलिला देवाधिदेवो । तेथ जडला उद्धवाचा

१ प्रकृतिपुरुषाचा विचार हाच कोणी सूर्य २ अत्युत्तम ३ ज्ञानसूर्य हृदयाकाशांत उगवतांक्षणींच अज्ञानाची रात्र संपते भान=भानू, सूर्य ४ विवेकरत्नाचा ठेवा म्हणजे सागर ५ उत्कृष्ट ज्ञान ६ प्रत्यक्ष. ७ पाहणारा ८ उत्कृष्ट मार्गानें ९ आवड १० हृदयझाड ११ उपटतें १२ मिठाचा डोंगर १३ अनुक्रमानें किंवा उलट क्रमानें विचार १४ आकाराचे विविध प्रकार

भावो । निःशेष 'अहं' सांडितां पहा हो । ब्रह्म स्वयमेवो सहजचि ॥ ७ ॥ विचारितां सांख्यज्ञान । जगातें गोंवी अहंपण । अहंपाशीं जन्ममरण । दुःख दारुण अहंभावीं ॥ ८ ॥ ऐसा अहंभावो कठिण । सांडितां न सांडे आपण । येचि गुंतीचें कारण । सर्वथा जाण कळेना ॥ ९ ॥ हें पुसों जावे देवापाशीं । तेणे विशद सांगीतलें सांख्यासी । आतां आपुली गुंती आपल्यापाशीं । तेंचि आह्मांसी कळेना ॥ ६१० ॥ येचि अर्थीं श्रीकृष्ण । पंचविसावे अध्यायीं जाण । सगुणनिर्गुणविभागें पूर्ण । गोड निरूपण सांगेल ॥ ११ ॥ ते सुरस रसाळ मधुर कथा । जेथ श्रीकृष्णाऐसा वक्ता । उद्धव शिरोमणि श्रोता । अनुपम स्वादुता ते ठायीं ॥ १२ ॥ त्या स्वादाचें गोडपण । सांगावया समर्थ श्रीकृष्ण । सेवावया श्रोता अतिसज्ञान । निजभक्त जाण उद्धव ॥ १३ ॥ ते देवभक्तसंवादगोडी । वेदशास्त्रें न जोडे जोडी । आलोडितां ग्रंथकोडी । ते निजगोडी नातुडे ॥ १४ ॥ आतुडावया ते निजगोडी । जैं भाग्यें भावार्थें जोडे जोडी । भावार्थाचे निजआवडीं । जिर्व्हारींची गोडी देवो दे भक्तां ॥ १५ ॥ एवं भावार्थापरतें कांहीं । देवासी आवडतें नाहीं । तो भावो नाहीं ज्यांचे ठायीं । ते मूर्ख पाहीं बालिश ॥ १६ ॥ त्या बाळकाचा धन्य भावो । खापरें माडूनि ह्मणती देवो । तेथही प्रकटे देवाधिदेवो । धरिल्या निःसंदेहो विश्वास ॥ १७ ॥ बाळकें दूध मागावयासाठीं । भावार्थें लागला देवापाठीं । कां क्षीराब्धि करूनि वाटी । उपमन्यओठीं लाविली ॥ १८ ॥ एवं भाविकू देवाचा लाहणा । देवो भाविकांचा आदणा । भावेंवीण देवो जाणा । कधीं कोणा न भेटे ॥ १९ ॥ यालागीं जेथ भावार्थ । तेथचि जोडे सुखस्वार्थ । भावार्थ तेथ परमार्थ । साग साद्यंत सांपडे ॥ ६२० ॥ ऐसा वाढविल्या भावार्थ । तेणे जोडे निर्गुणनिजस्वार्थ । तेचि अर्थीचा वृत्तांत । पुढिल्या अध्यायात हरि सागे ॥ २१ ॥ ते कथेचें गोडपण । अमृतास विसरवी जाण । ऐसे रसाळ निरूपण । सादरें श्रीकृष्ण सागेल ॥ २२ ॥ तें श्रीकृष्णकथापीयूखें । श्रोत्याचें पावे श्रवणमुख । एका जनार्दनीं अतिसुख । सकौतुक व्याख्यान ॥ २३ ॥ श्रीभागवत अत्यादरें । श्रीकृष्णकथा सविस्तरें । अहेर विस्तारिले साजिरे । परमार्थअळंकारें साळंकृत ॥ २४ ॥ तेणे संत सज्जन सोयरे । गौरवीन श्रवणादरें । एका जनार्दनकृपाकरें । आविष्कारे सामर्थ्य ॥ २५ ॥ गौरविले सोयरे सज्जन । ह्मणाल उपेक्षिले इतर जन । जो श्रीभागवतीं सावधान । तो परमार्थें जाण गौरवे ॥ २६ ॥ भावार्थासारिखें गौरवण । एका जनार्दन जाणे जाण । एका जनार्दना शरण । आपण्या आपण गौरवी ॥ ६२७ ॥ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे एकादशस्कंधे श्रीकृष्णोद्धवसंवादे एकाकारटीकायां प्रकृतिपुरुषसांख्ययोगो नाम चतुर्विंशतितमोऽध्यायः ॥ २४ ॥ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ ॥ मूळश्लोक ॥ २९ ॥ ॥ ओंव्या ॥ ६२७ ॥ ॥ ॥

---

१ कर्तृत्वाभिमान २ गुतविर्ते ३ श्रेष्ठ ४ माधुर्य ५ लाभ ६ अवलोकन केलें असता ७ प्राप्त होत नाहीं ८ अंतःकरणांतली ९ मूर्ख. १० दुधाचा समुद्र ११ ओंठाला १२ आवडता, स्वाधीन १३ भगवच्चरितरूप अमृत १४ प्रकट होतें १५ सन्मान करणें.

अध्याय पंचविसावा.

श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥ ॐनमो देव निर्गुण । ह्मणों पाहें तंव न देखें गुण । गुणेंवीण निर्गुणपण । सर्वथा जाण घडेना ॥ १ ॥ सर्वथा न घडे निर्गुणपण । तरी घडों नेदिशी सगुणपण । नातळशी गुणागुण । अगुणाचा पूर्ण गुरुराया ॥ २ ॥ अगुणाच्या विपरीत तूं गुणी । करिसी त्रिगुणगुणां झाडणी । पंचभूतापासूनी । सोडविता जनीं जनार्दनू ॥ ३ ॥ ज्याचेनि जनासी अर्दन । ज्याचेनि लिंगदेहा मर्दन । जो जीवासी जीवें मारी पूर्ण । तो कृपाळु जनार्दन घडे केवीं ॥ ४ ॥ जनार्दनाचें कृपाळुपण । सर्वथा नेणती जन । नेणावया हेंचि कारण । जे देहाभिमान न साडिती ॥ ५ ॥ जननीजेंठरीं जन्म जाण । त्या जन्मास्तव ह्मणती जन । त्या जनजन्मा करी मर्दन । यालागीं जनार्दन नाम त्यासी ॥ ६ ॥ मरण मारूनि वाढवी जिणे । जीव मारूनि जीववणें । हेंही नादवी विदेहपणें । ऐसी जनार्दनें कृपा कीजे ॥ ७ ॥ निजभावार्थें परिपूर्ण । एकाकी देखूनिया दीन । कृपा करी जनार्दन । कृपाळु पूर्ण दीनाचा ॥ ८ ॥ जे जे भावना भावी जन । ते ते पुरवी जनार्दन । जो मागे परम समाधान । त्याचा देहाभिमान निर्दळी ॥ ९ ॥ हो का जनार्दनासमोर । कें आला होता अहंकार । मा तेणे घेऊनिया शस्त्र । करी शतचूर निजांगें ॥ १० ॥ जेवीं सूर्याचेनि उजियेडें । अंधारेंसीं रात्री उडे । तेवीं जनार्दननामापुढें । अहंकार बापुडें उरे केवीं ॥ ११ ॥ ऐकता गुरुनामाचा गजरू । समूळ विरे अहंकारू । येथ दुःखदायक संसारू । कैसेनि धीरू धरील ॥ १२ ॥ ज्याचें नाम स्मरतां आवडीं । संसारबांदवडी फोडी । जीवाचे जीवबंध सोडी । नामाची गोडी लाजवी मोक्षा ॥ १३ ॥ निजमोक्षाहीवरतें । ज्याचें नाम करी सरतें । त्याच्या कृपाळूपणातें । केवीं म्या येथें सांगावें ॥ १४ ॥ नामप्रतापा न करवे सीमा । त्या सद्गुरूचा निजमहिमा । कैशापरी आकळे आह्मा । काय निरुपमा उपमावें ॥ १५ ॥ अगाध कीर्ति गुरूची गहन । गुण गणितां अनंतगुण । काय घ्यावें त्याचें आपण । नित्य निर्गुण निजांगें ॥ १६ ॥ धांव घेऊनि त्यांपें जावों । तंव त्या नाहीं गावठावो । त्याचे प्राप्तीसी न चले उपावो । एक सद्भावोवांचूनी ॥ १७ ॥ सद्भावें स्मरतां नामासी । गुरु प्रकटे स्मरणापाशीं । जेवीं सागरू सैंधवासी । ये भेटीसी निजांगें ॥ १८ ॥ सागरा देतां आलिंगन । जेवीं सैंधव होय जीवन । तेवीं वंदितां सद्गुरुचरण । मीतूंपण हारपे ॥ १९ ॥ सद्गुरुकृपा झालिया पूर्ण । जनचि होय जनार्दन । तेव्हां जन वन विजन । भिन्नाभिन्न भासेना ॥ २० ॥ जन तेंचि जनार्दन । जनार्दनचि सकळ जन । हेंचि उपनिषत्सार पूर्ण । हे निजखूण जनार्दनीं ॥ २१ ॥ येणेंचि अभिप्रायें येथ । सांख्य बोलिला भगवंत । उत्पत्तिस्थितिप्रळयांत । वस्तु सदोदित संपूर्ण ॥ २२ ॥ सांख्य ऐकोनिया उद्धवो । विचारी आपुला अभिप्रावो । संसार वाढवी जो अहंभावो । तो अवश्य पहा हो साडावा ॥ २३ ॥ अहंकार जडला चित्ता । तो साडितां न वचे सर्वथा । हें पुसों जरी

१ अवगुणाचाचि परी तू २ दुष्ट जनांचें अर्दन नाश करणारा तो जनार्दन, किंवा जननीजठरीं जन ह्मणजे जन्म देऊन हिंडविणारा जो लिंगदेह त्याचें अर्दन ह्मणजे नाश भस्म करणारा तो जनार्दन ३ आडलन ४ नाश ५ आईच्या उदरांत ६ जीवत ठेवणें, जगवणें ७ नाहींसा करितो ८ नाहींसा होतो ९ बांदवडी=बंदिखाना, तुरुंग १० येथ. ११ स्मरता १२ सापाशीं १३ मिठाला १४ स्थान १५ उपनिषदांचें रहस्य १६ परमस

श्रीकृष्णनाथा । तेणे सांख्य या अर्था निरूपिलें ॥ २४ ॥ सकळ प्राप्तीचा अभिप्रावो । सांख्य-अनुवादला देवो । अवश्य साडावा अहंभावो । हेंचि पहा वो दृढ केलें ॥ २५ ॥ माझेनि पराक्रमें तत्त्वतां । माझें मीपण न वचे सर्वथा । लाजिरवाणें कृष्णनाथा । किती आतां पुसावें ॥ २६ ॥ ऐशी उद्धवाची चिंता । कळूं सरली श्रीकृष्णनाथा । वाप कृपाळु निजभक्तां । जेणें निवारे अहंता तें निजवर्म सांगे ॥ २७ ॥ आजि उद्धवाचे भाग्य पूर्ण । जगीं उद्धवचि धन्य धन्य । ज्यासी संतुष्टला श्रीकृष्ण । न करितां प्रश्न निजगुह्य सांगे ॥ २८ ॥ वाळक काय भूक सागे । मग माता स्तन देऊं लागे । ते कळवळ्याचे पांगें । धांवोनि निजांगें स्तनपाना लावी ॥ २९ ॥ त्याहूनि अतिआगळा । कृष्णीं उद्धव-कळवळा । तो स्वभक्तांची भजनकळा । जाणोनि जिव्हाळा पोखितै ॥ ३० ॥ बाळक नेणे आपुली चिंता । परी माता प्रवर्ते त्याच्या हिता । तेवीं उद्धवाचे निजस्वार्था । श्रीकृष्ण-नाथा कळवळा ॥ ३१ ॥ त्या उद्धवाचें जे जें न्यून । तें तें करावया परिपूर्ण । प्रवर्तलासे श्रीकृष्ण । तो निजनिर्गुण उपदेशी ॥ ३२ ॥ पंचविसावे अध्यायीं जाण । सांगोनि गुण-जयोलक्षण । लक्षवील निजनिर्गुण । हेंचि निरूपण निजनिष्ठा ॥ ३३ ॥ प्रकृतिपुरुषविवेक । झालियाही बुद्धिपूर्वक । जंव गुणजयो नाहीं निष्टंक । तंव वाढे सुखदुःखअहंभावो ॥ ३४ ॥ तिहीं गुणास्तव देह झाला । देहीं गुणजयो न वचे केला । मूळउच्छेदू आपुला । न करवे वहिला कोणासी ॥ ३५ ॥ दांडा जन्मला वृक्षजातीसी । तो मिळोनियां कुर्‍हाडीसीं । समूळ छेदवी वृक्षासी । तेवीं विवेकासीं सत्वगुण ॥ ३६ ॥ विवेका मीनलया सत्वगुण । समूळ उच्छेदी तिनी गुण । सहजे प्रकटे निजनिर्गुण । तेव्हा गुणच्छेदन तें मिथ्या ॥ ३७ ॥ समूळ मिथ्या तिनी गुण । नित्य सत्य निजनिर्गुण । येचि अर्थीचें निरूपण । स्वमुखें श्रीकृष्ण सांगत ॥ ३८ ॥

श्रीभगवानुवाच । गुणानामसंमिश्राणां पुमान्येन यथा भवेत् । तन्मे पुरुषवर्येदमुपधारय शंसत ॥ १ ॥

ज्याचेनि चरणे पवित्र क्षिती । नामें उद्धरे त्रिजगती । ज्याची ऐकता गुणकीर्ती । क्षयो पावती महापापें ॥ ३९ ॥ ज्याचें मृदु मधुर अंविट नाम । उच्चारिता निववी परम । तो उद्धवासी पुरुषोत्तम । आवडीं परम बोलत ॥ ४० ॥ सत्व रज तम तिनी गुण । न मिसळता भिन्नभिन्न । पुरुषापासी एकैक गुण । उपजवी चिह्न ते ऐका ॥ ४१ ॥ निःसंदेह सावधान । निर्विकल्प करूनि मन । ऐकतां माझें वचन । पुरुषोत्तम पूर्ण होइजे स्वयें ॥ ४२ ॥ माझे स्वरूपीं सद्भावता । ते पुरुषाची उत्तमावस्था । माझे वचनीं विश्वासता । पुरुषोत्तमता घर रिघे ॥ ४३ ॥ ऐसी उत्तमा अतिउत्तम । निर्गुण पदवी निरुपम । तुज मी अर्पितसे पुरुषोत्तम । माझें वचन परम विश्वासल्या ॥ ४४ ॥ भक्तिभावार्थें परम श्रेष्ठ । वचनविश्वासीं अतिवरिष्ठ । यालागीं उद्धवासी पुरुषश्रेष्ठ । स्वमुखें वैकुंठ संबोधी ॥ ४५ ॥ संसारीं योनि अनेगें । त्यामाजीं मनुष्यत्व अतिचांग । तेंही अविकळ

१ मागील अध्यायांत सांख्यशास्त्र सांगितलें आहे. ह्या शास्त्राच्या योगानें सृष्टीचा उपक्रम व उपसंहार कसा होतो व परब्रह्माशिवाय सर्व कांहीं मायिक कसें आहे हे समजतें. २ बोलिला ३ कळों आली, समजली. ४ ओढीनें, बळानें ५ पोषीत, वाढवीत ६ हेंच निरूपण निष्ठापूर्वक ऐकल्यास आपल्या निर्गुणस्वरूपाप्रत पाववील, लक्षविलक्ष्य ७ वाधी. ८ गुणांपासून ९ मिळाल्यास १० कधींही कंटाळा न आणणारें, निरंतर गोड असें ११ पुरुषामाजी १२ स्वस्थ १३ पुष्कळ १४ उत्तम

अव्यंग । संपूर्ण सांग निर्दुष्ट ॥ ४६ ॥ सकळ देहांमाजी जाण । असे पुरुषदेहप्राधान्य । त्याहीमाजीं विवेकसपन्न । वेदशास्त्रज्ञ मुमुक्षू ॥ ४७ ॥ वेदशास्त्रविवेकसपन्न । त्याहीमाजी ज्या माझें भजन । भजत्यामाजीं अनन्य शरण । सर्वस्वें जाण मजलागीं ॥ ४८ ॥ सर्वस्वें जे अनन्य शरण । तेथ माझी कृपा परिपूर्ण । माझे कृपें माझें ज्ञान । पावोनि संपन्न सज्जनी ॥ ४९ ॥ येंहीं गुणीं विचारितां लोक । आथिला दिसे उद्धव एक । त्यालागीं यदुनायक । पुरुषवर्याभिषेक वचनें करी ॥ ५० ॥ ऐसे संबोधूनि उद्धवासी । त्रिगुणगुणस्वभावासीं । सागता प्रथम सत्वासी । हृषीकेशी उपपादी ॥ ५१ ॥ उदंड सत्वाचीं लक्षणें । त्यात पंधरा बोलिलीं श्रीकृष्णें । तेंचि ऐका कोणकोणें । निजनिरूपणें हरि सागे ॥ ५२ ॥

शमो दमस्तितिक्षेक्षा तपः सत्यं दया स्मृतिः । तुष्टिस्त्यागोऽस्पृहा श्रद्धा ह्रीर्दयादिः स्वनिर्वृतिः ॥ २ ॥

आपुली जे चित्तवृत्ती । सांडूनि बाह्यस्फूर्ती । अखंड राखणे आत्मस्थिती । शमं निश्चितीं त्या नांव ॥ ५३ ॥ बाह्य इंद्रियांची चडफड । शमेंसीं करावा गळेजोड । निग्रहणे विषयचाड । दमाचें कोडें या नांव ॥ ५४ ॥ जेणे हरिखें साहणे सुख । त्याचि वृत्तीं साहणे दुःख । तितिक्षा या नाव देख । शुद्धसत्वात्मक उद्धवा ॥ ५५ ॥ मी कोण कैचा किमात्मक । निष्कर्म कीं कर्मबद्धक । करणें निजात्मविवेक । ईक्षापरिपाक या नाव ॥५६॥ जागृतिस्वप्नसुषुप्तीआत । भगवत्प्राप्तीलागी चित्त । झुरणीमाजीं पडे नित्य । तप निश्चित या नाव ॥५७॥ आवडीं जेवीं नेघवे विख । तेवीं प्राणाते न बोले लटिक । साचचि बोलणे निष्टंक । हें सत्य देख सात्विका ॥ ५८ ॥ भूतावरी कठिणपण । जो स्वप्नीं न देखे आपण । भूतदया ते सपूर्ण । उद्धवा जाण निश्चित ॥ ५९ ॥ माझा मुख्य निजस्वार्थ कोण । मी काय करितो कर्माचरण । ऐसें जे पूर्वानुसरण । स्मृति जाण या नाव ॥६०॥ न करिता अतिआटाटी । यथालाभें सुखी पोटीं । या नाव गा निजसतुष्टी । जाण जगजेठी उद्धवा ॥ ६१ ॥ जे मिळाले जीविकाभाग । त्यातही सत्पात्रीं दानयोग । विषयममता साडणे साग । त्या नांव त्याग उद्धवा ॥ ६२ ॥ अर्थस्वार्थीं इच्छा चढे । अर्थ जोडता अधिक वाढे । ते इच्छा साडणें निजनिवाडें । निस्पृहता घडे ते ठायीं ॥ ६३ ॥ जेथ निस्पृहता समूळ साग । त्याचि नाव दृढ वैराग्य । हें परमार्थाचें निजभाग्य । येणें श्रीरंग सापडे ॥ ६४ ॥ जो गुरुवाक्यविश्वासी । सबाह्य विकला सर्वस्वेंसीं । तोचि भावार्थ द्विजदेवासी । श्रद्धा त्यापाशीं समूळ नादे ॥ ६५ ॥ नरदेहीं लाभे परब्रह्म । तदर्थ न करूनि सत्कर्म । विषयार्थ करी धर्माधर्म । ते लज्जा परम अतिनिंद्य ॥ ६६ ॥ जेणे दुःखी होइजे आपणे । ते पुढिलांसी नाहीं करणे । दुःख नेदूनि सुख देणे । हे दया म्या श्रीकृष्णें वदिजे ॥६७॥ पुढिलासी नेदूनि दुःख । स्वयें भूतमात्रीं देणे सुख । हेचि दया पारमार्थिक । दुसरेनि देख यालागीं सागे ॥ ६८ ॥ खाता नैंनदेपुढें पेंड जैसी । तैसे गौण देखोनि विषयासी ।

१ सकलेंद्रियांच्या ठिकाणीं पटु २ संपन्न असा, गुरु आधीं मनुष्यत्व, त्यात अव्यंगत्व, त्यांतही पुरुषत्व, त्यातही वेदशास्त्र व विवेक या गुणांची जोड, त्यांतही भजनसुखाकडे ओढ, व तीही भजनशीलता अव्यभिचारिणी असा गुणांनी युक्त असा एक उद्धव असल्यामुळें त्याला पुरुषोत्तम जो श्रीकृष्ण त्यानीं 'पुरुषवर्य' ही पदवी देऊन सन्मानिलें ३ अंतरिंद्रियांचा निग्रह ४ गळामिठी, आलिंगन, गळाजोड ५ कवतुक, विलक्षण करणी, पराक्रम ६ कोणत्या स्वरूपाचा ७ आत्मविचार ८ पूर्णपणें समजणें ९ प्राण गेला तरी १० निश्चयात्मक ११ खचित १२ उदरनिर्वाहाचीं साधनं १३ पूर्ण निर्णय करून, निश्चित बुद्धीने १४ मनुष्यदेहात १५ मदप्राप्तीसाठीं १६ दुराग्रह. १७ उत्तम सात्विक

जो विनटला ब्रह्मसुखासी । स्वनिवृत्ति त्यासी बोलिजे ॥ ६९ ॥ रंक बैसल्या पालखीसी । उपेक्षी पूर्वील सुंडक्यासी । तेवीं उपेक्षूनि विषयांसी । जो ब्रह्मसुखासी पॆडकला ॥ ७० ॥ कर्णाची वाढी भुसापाशी । कण निडारे भुसेसी । तो कण यावया हातासी । सांडिती भुसासी पाखडूनी ॥ ७१ ॥ तेवीं ब्रह्मसुखाचिये पाडें । नरदेहाचा पांगडा पडे । तें ब्रह्मसुख जैं हाता चढे । तैं देहींचें नावडे विषयभूस ॥ ७२ ॥ तेवीं सांडूनि विषयप्रीती । ज्यासी ब्रह्मसुखी सुखप्राप्ती । याचि नांव स्वनिवृत्ती । जाण निश्चितीं उद्धवा ॥ ७३ ॥ या पंधरा लक्षणांची स्थिती । वर्ते तो शुद्ध सत्वमूर्ती । शोधितसत्वाची सत्ववृत्ती । 'आदि' शब्दें श्रीपति सांगत ॥ ७४ ॥ सर्व भूतीं अकृत्रिमता । देखे भगवद्भावे तत्त्वतां । या नांव शोधितसत्वता । गुणावस्थाछेदक ॥ ७५ ॥ ऐशियापरी सत्वगुण । सात्विकापासीं वर्ते पूर्ण । आतां रजाचें लक्षण । स्वयें श्रीकृष्ण सांगत ॥ ७६ ॥

काम ईहा मदस्तृष्णा स्तम्भ आशीर्भिदा सुखम् । महोत्साहो यशः प्रीतिर्हास्यं वीर्यं बलोद्यमः ॥ ३ ॥

काम ह्मणिजे विषयसोसू[११] । जेवीं इंधनीं[१२] वाढे हुताशू[१३] । तेवीं पुरवितां कामाभिलाषू । कामआसोसू पैं वाढे ॥ ७७ ॥ या नांव काम जाण । कामक्रिया[१४] ते ईहा पूर्ण । झाले विद्येचा दर्प गहन । मदाचें लक्षण या नाव ॥ ७८ ॥ झालिया अर्थप्राप्ती । वासनेसी नव्हे तृप्ती । चढतीवाढती आसक्ती । तृष्णा निश्चितीं या नाव ॥ ७९ ॥ अतिगर्वें जे स्तब्धता । कोणा दृष्टीं नाणी सर्वथा । या नाव स्तंभावस्था । जाण तत्त्वतां उद्धवा ॥ ८० ॥ अर्थप्राप्तीकारणें । इष्टदेवता प्रार्थणे । प्रापंचिक सुख मागणे । आशा ह्मणणे या नांव ॥ ८१ ॥ भिदा[१५] ह्मणिजे भेद जाण । स्फुरद्रूप प्रपंचभान । माझें तुझें प्रपंचवचन । भिदालक्षण या नाव ॥ ८२ ॥ राजससुखाचा नवलभाग[१६] । विषयसुखभोग जो सांग । तेंचि सुख मानिती चाग । सुखप्रयोग या नाव ॥ ८३ ॥ रणीं उत्साह शूरासी । का पुत्रोत्साह नरासी । विवाहोत्साह सुहृदासी । महोत्साह त्यासी बोलिजे ॥ ८४ ॥ शास्त्रविवादी जयो घेणे । का युद्धीं शूर पराभवणे । तेणे ख्याति वाढविणे । यश मिरवणे या नाव ॥ ८५ ॥ बंदिजनाहातीं कीर्ती । स्वयें वाखाणवी दिगंतीं । या नांव यशःप्रीती । जाण निश्चितीं उद्धवा ॥ ८६ ॥ ऐकोनि वचनोक्ति छंदोबद्ध । उपहासीं अतिविनोद । तेथ राजसा हास्य विशद । जाण प्रसिद्ध उद्धवा ॥ ८७ ॥ वीर्य[१७] ह्मणिजे केवळ । बलाढ्यता अतिप्रबळ । दाखवणे शारीरबळ । या नाव शीळ वीर्याचे ॥ ८८ ॥ राजबळें उद्यमव्यवहार । आगदंट जो व्यापार । न्याय सांडूनि स्वार्थ फार । बलोद्यमप्रकार या नांव ॥ ८९ ॥ हीं पधराही लक्षणे । ज्यापें नादती सपूर्णें । तो राजस बोळखणे । जीवेंप्राणे निश्चित ॥ ९० ॥ केवळ अविवेकसपत्ती । तामसाची तमोवृत्ती । सोळा लक्षणे त्याची स्थिती । ऐक तुजप्रती सागेन ॥ ९१ ॥

---

१ रमला २ चिंध्याना ३ जडला, चिकटला मागे अ २–६८९ मध्यें हा शब्द आला आहे "तेथें ज्या ज्या वासना हृदयवासी । त्याही पडकल्या हरिसुगासी" ४ धान्याचे दाणे ५ परिपक्वतेस येतो, वाढतो ६ योग्यतेनें, महत्वानें ७ ममत्व, मोह, पराधीनपणा "अक्षय्य ठेवा सकळाचा । परी पांगडा फिटेना शरीराचा । तेणें मार्ग ईश्वराचा । चुकोनि जाती"—दासबोध ५ २-३९ ८ विषयसुख ९ शुद्ध झालेल्या अमिश्र अशा सत्वगुणाची १० निष्कपटता ११ विषयांचा सोस, आवड १२ काष्ठामध्यें १३ अग्नि १४ विषयवासनाचा व्यवहार १५ भेदबुद्धि १६ भाग. १७ सपराक्रमाचा आविर्भाव १८ बळकट १९ बलोद्यम ह्मणजे न्यायान्याय न पाहता शक्तीच्या जोरावर उद्योग करणें. २० ज्याच्याजवळ.

क्रोधो लोभोऽनृतं हिंसा याच्ञा दम्भः क्लमः कलिः । शोकमोहौ विषादार्ती निद्राऽऽशाभीरनुद्यमः ॥ ४ ॥

क्रोध कामाची पूर्णावस्था । लोभ ह्मणिजे अतिकृपणता । अनृत ह्मणिजे असत्यता । हिंसा ते तत्त्वतां परपीडा ॥ ९२ ॥ याच्ञा ह्मणिजे लोलंगता । दंभ ह्मणिजे अतिमान्यता । क्लमनामें अतिआयासता । व्यर्थ कलहता कलि जाण ॥ ९३ ॥ शोक ह्मणिजे हाहाकारू । मोह ह्मणिजे भ्रमाचा पूरू । विषाद ह्मणिजे दुःखसचारू । अभ्यंतरू जेणें पोळे ॥ ९४ ॥ आर्ति ह्मणिजे अतिसताप । निंदा ह्मणिजे असिद्धारोप । आशा ह्मणिजे अतिलोलुप्य । महाभयकप भीशब्दीं ॥ ९५ ॥ ऐक निद्रेचें निजवर्म । जें आळसाचें निजधाम । जाड्यता सोलींव परम । ते निद्रा निःसीम तामसी ॥ ९६ ॥ साडूनिया सर्व कर्म । स्तब्धता राहे परम । या नांव अनुद्यम । सुखावलें तम ते ठायीं वसे ॥ ९७ ॥ या तमोगुणाच्या सोळा कळा । ज्याचे अगीं वाणती सकळा । तो तमोरात्रीचा चंद्र काळा । अविवेक आधळा तामसू ॥ ९८ ॥ सत्वरजतमोगुण । याचे ओळखीलागीं जाण । केलें भिन्नभिन्न निरूपण । आता मिश्रलक्षण तें एक ॥ ९९ ॥

सत्त्वस्य रजसश्चैतास्तमसश्चानुपूर्वशः । वृत्तयो वर्णितप्रायाः सन्निपातमथो शृणु ॥ ५ ॥

सागीतली त्रिगुणस्थिती । त्या एकएकाच्या अनंत वृत्ती । त्याही अनंतप्राय होती । जीवासी गुणगुंती येथेंचि पडे ॥ १०० ॥ मस्तकीं केश चिकटले होती । ते ज्याचे त्या नुगवती । तेवीं त्रिगुणांची गुणगुंती । जीवाहातीं उगवेना ॥ १ ॥ मिळोनि सख्या मायबहिणी । हातीं घेऊनि तेल फणी । उगविती चिकटल्या केशश्रेणी । तेवीं त्रिगुणाची वेणी जीवासी ॥ २ ॥ त्रिगुणाची विभागवृत्ती । जीवसामर्थ्यें जरी होती । तरी शुद्धसत्वीं करूनि वस्ती । गुणातीतीं प्रवेशता ॥ ३ ॥ ऐसा निजगुणाचा उगवो । जीवाचेनि नोहे निर्वाहो । यालागीं गुरुचरणीं सद्भावो । सभाग्य पहा पां राखिती ॥ ४ ॥ जे सभाग्य भाग्यवंत जनीं । ज्यासी सद्गुरु सखी जननी । विवेक वैराग्य घेऊनि फणी । जो त्रिगुणांची वेणी उगविलू ॥ ५ ॥ ज्याची उगविली गुणगुंती । पुढती गुती पडे मागुती । यालागीं ते महामती । मुंडूनि साडिती सन्यासी ॥ ६ ॥ एकाची नवलगती । उद्भट वैराग्याची स्थिती । गुंती उगवाया न रिघती । मुळींचि मुडिती समूळ ॥ ७ ॥ विवेकफणीचेनि मेळें । ओढिता वैराग्य बळें । जो अशक्त भावबळें । तो मध्येंचि पळे उठूनी ॥ ८ ॥ अशक्तें पळता देखोनि दूरीं । एके पळालीं मोहअधारीं । एकें गुती रासोनि शिरीं । गुतीमाझारीं रिघालीं ॥ ९ ॥ एकें अत्यंत करंटी । नव्हेचि गुरुमाउलीसी भेटी । ऐशीं ससारीं पोरें पोरटीं । गुणदु खकोटी भोगिती ॥ ११० ॥ द्विपरार्धायु विधाता । त्याचेनि नोहे गुणभागता । मग इतरांची कोण कथा । गुण तत्त्वता निवडावया ॥ ११ ॥ ऐशिया ज्या त्रिगुणवृत्ती । मजही निःशेष न निवडती । यालागी ध्वनितप्राय पदोक्ती । देव श्लोकार्थीं बोलिला ॥ १२ ॥ मागिल्या तीं श्लोकार्थीं । सागीतल्या त्रिगुणस्थिती । त्रिगुणाची मिश्रित गती । सन्निपातवृत्ती ते ऐका ॥ १३ ॥

---

१ ढोंग २ श्रम ह्मणजे ३ अंतःकरण ४ दैन्य ५ निद्रा ६ मिथ्या आरोप करणें ७ अत्यंत ८ सत्वादि तीनी गुणांमध्यें गुंतकरणें ९ ज्याचे त्याला सोडविता येत नाहींत १० निर्गुणात ११ उलगडा १२ दोन परार्ध वर्षें आयुष्य ज्याला तो ब्रह्मदेव १३ मा १४ तीन १५ मिसळलेली

सन्निपातस्त्वहमिति ममेत्युद्धव या मतिः । व्यवहारः सन्निपातो मनोमात्रेन्द्रियासुभिः ॥ ६ ॥

गुणसन्निपातप्रकारू । एकचि जो कां अहंकारू । तो गुणसंगें त्रिप्रकारू । ऐक विचारू तयाचा ॥ १४ ॥ वर्णाश्रमविहित विलास । वेदाज्ञा पाळणे अवश्य । मी आत्मा जाण चिदंश । हा अहंविलास सात्विक ॥ १५ ॥ मी स्वधर्मकर्मकर्ता । मी स्वर्गादि सुखभोक्ता । मज पावती नानावस्था । या नांव अहंता राजस ॥ १६ ॥ मी देहधारी सुभट नर । मीचि कर्ता शत्रुसंहार । मी सर्वार्थीं अतिदुर्धर । हा अहंकार तामस ॥ १७ ॥ गुणानुसारें ममता जाण । त्रिविधरूपें स्फुरण । तेचि अर्थांचें निरूपण । विशद श्रीकृष्ण सांगत ॥ १८ ॥ माझे हृदयींचा भगवंत । तोचि सर्व भूतीं हृदयस्थ । भूतें माझींच समस्त । हे ममता शोधित सत्वाची ॥ १९ ॥ भक्त संत साधु सज्जन । तेचि माझे सुहृज्जन । ऐशी जे ममता पूर्ण । उद्धवा जाण सत्वस्थ ॥ १२० ॥ जीवाहून परती । सद्गुरुचरणीं अतिप्रीती । ऐशी ममतेची जे जाती । ते जाण निश्चितीं सात्विक ॥ २१ ॥ ज्या देवाची उपासकता । शैवी वैष्णवी दीक्षितता । देवीं धर्मीं पूर्ण ममता । ते जाण सात्विकता सत्वस्थ ॥ २२ ॥ शैवी वैष्णवी धर्ममता । दंभरहित निष्कामता । ते ते सात्विकी ममता । ऐक अवस्था राजसाची ॥ २३ ॥ निवृत्तिमार्ग मानी लटिक । सत्य साचार लौकिक । लोकैंपणेंची ममता देख । ते आवश्यक राजसी ॥ २४ ॥ प्रवृत्तिशास्त्रीं आवडी । लौकिकाची अतिगोडी । नामरूपाची उभवी गुडी । हे ममता रोकडी राजस ॥ २५ ॥ स्त्रीपुत्रें माझीं आवश्यक । शरीरसंबंधी आप्त लोक । द्रव्याची ममता निष्टंक । हे बुद्धि वोळख राजस ॥ २६ ॥ ज्या देवाची करिता भक्ती । नाम रूप जोडे संपत्ती । तीं तीं दैवतें आवडती । हे ममता निश्चितीं राजस ॥ २७ ॥ काम्य कर्मीं आवडी देख । आप्त मानी सकामकर्मक । सत्य स्वर्गादि विषयसुख । हे ममता निष्टंक राजस ॥ २८ ॥ हे रजोगुणाची ममता । तुज म्या सांगीतली तत्त्वता । तमोगुणाची जे अवस्था । ऐक व्यवस्था सांगेन ॥ २९ ॥ आपुल्या देहासी जो हूंतूं करी । कां पूर्वपूर्वजांचा वैरी । त्यांच्या लेकरांसी वैर धरी । हे बुद्धि निष्ठुरी तामस ॥ १३० ॥ पुढे लेकुराचे लेकुरीं । वृत्तिभूमि जीविकेवरी । आडवा येईल स्वगोत्री । त्यासी वैर धरी तामस ॥ ३१ ॥ ऐसे पूर्वापर माझे वैरी । मी निर्दाळीन संसारीं । यालागीं रिघे अभिचारीं । ते ममता खरी तामस ॥ ३२ ॥ अभिचारिकी जे मंत्रज्ञ । ते मानीं माझे आप्त स्वजन । शाकिनीडाकिनीउपासना । हे ममता संपूर्ण तामसी ॥ ३३ ॥ असो वहुसाल व्युत्पत्ती । एकेक गुणीं अनंत शक्ती । हे तिन्ही जेथ मिश्र होती । सन्निपातवृत्ती या नाव ॥ ३४ ॥ कफ वात आणि पित्त । तिन्ही एकत्र जेथ होत । तेथ उपजे सन्निपात । तेवीं सन्निपात येथ त्रिगुणांचा ॥ ३५ ॥ संकल्पविकल्पात्मक मन । पंच विषय पंच प्राण । दशेंद्रियीं व्यवहार संपूर्ण । तेथ उपजे त्रिगुणसन्निपात ॥ ३६ ॥

---

१ अहंकाराचा प्रकार २ अवस्था ३ योद्धा ४ अहंता म्हणजे मी व ममता म्हणजे माझेपण ही मी व माझेपणाची बुद्धि सन्निपातात्मक आहे, म्हणजे त्रिगुणांच्या मिश्रणापासून उत्पन्न झाली आहे सात्विक, राजस, तामस अशी अहंता तीन प्रकारची व ममताही तशीच तीन प्रकारची आहे ५ आप्त, मित्र ६ पलीकडची ७ लौकिक प्रतिष्ठेची. ८ अत्यंत ९ ढोंकटेपण १० जारणमारणादि कर्मांमध्यें ११ सारा व्यवहार मन शब्दादि विषय, दशेंद्रियें व पंचप्राण यांच्या योगानें होतो मन सात्विक, शब्दादि विषय तामस व प्राण आणि इंद्रियें हीं राजस आहेत यांपासून होणारा सारा व्यवहार सन्निपाताचें कार्य आहे

तैंचि सन्निपातनिरूपण । त्रिगुणांचें मिश्रलक्षण । स्वयें सांगताहे श्रीकृष्ण । मिश्रगुणसन्निपातू ॥ ३७ ॥

धर्मे चार्थे च कामे च यदाऽसौ परिनिष्ठित । गुणानां सन्निकर्षोऽयं श्रद्धारतिधनावह ॥ ७ ॥

पुरुषाच्या ठायीं क्रियाकर्म । क्षणे स्वधर्म क्षणे काम । क्षणें वाढवी अर्थोद्यम । हा संक्रम[१] त्रिगुणांचा ॥ ३८ ॥ गुण[३] सक्रमून करी काय । त्रिगुणीं धर्म त्रिविध होय । कामही त्रिविध होऊनि ठाय । अर्थस्वार्थनिर्वाह त्रिगुणात्मक ॥ ३९ ॥ येथ कर्मासी दोष नाहीं । दोष कर्त्याचे बुद्धीच्या ठायीं । तो जे कल्पना करील कांहीं । ते फळ पाहीं स्वयें भोगी ॥ १४० ॥ सोनें वंद्य सोनेपणें । त्याचें स्वयें घडविल्या सुणे । वंद्य तेचि निंद्य करणे । तेवीं स्वकर्म दूषणें गुणबुद्धी ॥ ४१ ॥ भूमि सहजे शुद्ध आहे । जें पेरिजे तें पीक होये । तेवी स्वकर्म शुद्ध स्वयें । फळभोगू लाहे गुणवृत्ती ॥ ४२ ॥ वाचा सहज सरळ गोमटी । रामनामें जोडे ब्रह्मपुष्टी । वृथा जाय करिता चावटी । भोगी निंदेपाठीं महापाप ॥ ४३ ॥ तेवीं स्वधर्म श्रद्धायुक्त । पुरुषास करी विरक्त । तेथ त्रिगुणाचा सन्निपात । श्रद्धा छळित ते ऐक ॥ ४४ ॥ स्वधर्मकर्मी श्रद्धा जोडे । क्षणैकें लागे विरक्तीकडे । क्षणे भोगफळाशा वाढे । क्षणैक पडे ममतासर्धी ॥ ४५ ॥ तैशीच कामाचीही रती । क्षणैक निष्कामी अतिप्रीती । क्षणे स्त्रीभोगआसक्ती । क्षणे कामरति परद्वारीं ॥ ४६ ॥ याचिपरी धनाची जोडी । क्षणैक द्रव्याशा सोडी । क्षणैक अर्थाची अतिगोडी । क्षणैक आसुडी परद्रव्य ॥ ४७ ॥ त्रिविध धर्म त्रिविध कर्म । त्रिविध रूपें धनागम । या गुणवृत्तीस्तव स्वधर्म । साडूनि अकर्म करी प्राणी ॥ ४८ ॥ एवं धर्मअर्थकामांआंत । गुणसन्निपात अनंत । फोडूनि सागता येथ । वाढेल ग्रंथ अनिवार ॥ ४९ ॥ यालागीं गुणसन्निपात । सांगीतला सकलित । तेचि अर्थी श्रीकृष्णनाथ । असे सांगत सक्षेपें ॥ १५० ॥

प्रवृत्तिलक्षणे निष्ठा पुमान्यहि गृहाश्रमे । स्वधर्मे चानुतिष्ठेत गुणाना समितिर्हि सा ॥ ८ ॥

पुरुषासी जो गृहाश्रम । तो जाणावा केवळ काम । तेथ नित्यनैमित्तिक कर्म । हा स्वधर्म चित्तशुद्धी ॥ ५१ ॥ गृहाश्रमीं हिंसा पचसून । यालागीं तमोगुण प्रधान । गृहीं स्त्रीभोग पावे जाण । रजोगुण या हेतू ॥ ५२ ॥ नित्यनैमित्तिक स्वधर्म । हें गृहस्थाचे निजकर्म । हें चित्तशुद्धीचे निजवर्म । सत्व सुगम या हेतू ॥ ५३ ॥ गृहाश्रमप्रवृत्ति जाण । सदा मिश्रित तिनी गुण । गुणीं गुणगंत करून । कर्माचरण करविती ॥ ५४ ॥ न रगता तेणे रगें । स्फटिक तद्रूप भासों लागे । तेवीं गुणात्मा गुणसगें । वर्तों लागे गुणकर्मी ॥ ५५ ॥ जेवीं का कसवटी आपण । कसूनि दावी सुवर्णवर्ण । तेवीं पुरुषाची क्रिया जाण । दावी गुणलक्षणविभाग ॥ ५६ ॥

---

१ द्रव्य मिळविण्याचा उद्योग २ गति ३ गुणसक्रमण करील काय ४ कुत्रें ५ बडबड ६ एकवटणें ७ हरण करितो ८ धर्म सात्विक, अर्थ तामस, व काम राजस होय कारण त्याचीं फळें अनुक्रमानें श्रद्धा, रति व धनप्राप्ति, हीं होत मनुष्य धर्म, अर्थ, व काम या तिहींच्या ठायीं निष्ठावान् होतो, तेव्हां ती निष्ठा सन्निपातकार्य होय असें समजावें. ९ गृहाश्रमीं कांडणें, दळणें, चूल पेटवणें, पाणी भरणें व झाडणें, या पांच क्रिया करितांना जे जीवजंतु आणतेनेणतेपणानें मरतात, त्यांच्या हिंसेपासून होणाऱ्या पापांना पचसूना दोष लागतात १० काम्यधर्म राजस, गृहासक्ति तामस व नित्यनैमित्तिक स्वधर्माचरणाच्या ठायीं निष्ठा ही सात्विक आहे याप्रमाणें धर्मनिष्ठाही सन्निपातकार्य आहे हें वरील ओंव्यांत सांगितलें आहे

पुरुषं सत्वसंयुक्तमनुमीयाच्छमादिभिः । कामादिभी रजोयुक्त क्रोधाद्यैस्तमसा युतम् ॥ ९ ॥

इंद्रियनिग्रहो यथोचित जो शमदमीं सदा क्रीडत । शांति वसे जयाआंत । तो जाण निश्चित सात्विक ॥ ५७ ॥ जो सदा फळकामें कामुक । वांछी संसारभोगसुख । द्रव्यार्थी अतिदांभिक । रजोगुणी लोक तो जाण ॥ ५८ ॥ ज्यासी स्वधर्मी नाहीं रती । आवडे अधर्मप्रवृत्ती । क्रोधलोभें गिळिली स्फूर्ती । तो जाण निश्चितीं तामसू ॥ ५९ ॥ एवं देखोनि कर्माचरण । लक्षिजे पुरुपलक्षण । या नांव गा अनुमान । विवेकसंपन्न जाणती ॥ १६० ॥ सामान्यतः तिन्ही गुण । सांगीतले निरूपण । हें न कळे ह्मणेल मन । गुणवृत्ति भिन्न अवधारीं ॥ ६१ ॥

यदा भजति मा भक्त्या निरपेक्षः स्वकर्मभिः । तं सत्त्वप्रकृतिं विद्यात्पुरुषं स्त्रियमेव वा ॥ १० ॥

स्वकर्मी वांछित फळ । तेंचि मायेचें दृढ पडळ[2] । ते फळाशा सांडोनि केवळ । जे भजनशीळ मद्रूपीं ॥ ६२ ॥ करूनि फळाशेचें शून्य । स्वधर्में करिती माझें भजन । पुरुष अथवा स्त्रिया जाण । ते सत्वसंपन्न निश्चित ॥ ६३ ॥ देहावयवलिंगदर्शन[3] । तेणे स्त्रीपुरुपनामाभिधान । परी आत्मीं आत्मा नाही जाण । जीवत्व समान स्त्रीपुरुषी ॥ ६४ ॥ चित्तवृत्तिक्रियाचरण । त्या नांव गा कर्म जाण । तेथ निरपेक्ष तें माझें भजन । स्वधर्म सपूर्ण या नांव ॥ ६५ ॥ ऐशिया स्वधर्मवृत्ती । जेथ प्रकटे माझी भक्ती । ते ते सात्विक प्रकृती । जाण निश्चितीं उद्धवा ॥ ६६ ॥ ॥ आशंका ॥ ॥ कर्म करिता फळाशा वाढे । तो फळभोग भोगणे पडे । स्वकर्में भक्तिकेवीं घडे । कर्म ते कुडें[4] अत्यंत ॥ ६७ ॥ कर्म करिता फळ बाधक । न करितां प्रत्यवाय[5] नरक । कर्में कर्मबद्ध लोक । केले देख ससारीं ॥ ६८ ॥ जीव होता जो स्वतंत्र । तो कर्में केला परतंत्र । एवढें कर्माचें चरित्र । अतिविचित्र बाधक ॥ ६९ ॥ स्वकर्में भगवद्भक्ती । ह्मणशी घडे कैशा रीतीं । तेचि अर्थाची उपपत्ती[6] । स्वयें श्रीपति सागत ॥ १७० ॥ सर्प धावोनि धरिल्या तोंडी । तो सर्वांगीं घाली आंढी[7] । तेणें धाकें जो सोडी । तरी तो विभांडी[8] महाविखें ॥ ७१ ॥ ते सर्पबाधेची सांकडी । निवारी मंत्रवादी गारुडी । तेवीं कर्मी कर्मबाधा गाढी । निवारी रोकडी गुरुरावो ॥ ७२ ॥ रिघता सद्गुरूसी शरण । कर्म करवी ब्रह्मार्पण । हेंचि निरपेक्षलक्षण । उद्धवा जाण निश्चित ॥ ७३ ॥ ब्रह्म कर्माचें प्रकाशक । कर्म तितुकें ब्रह्मात्मक । हेंचि मदर्पण चोख । माझें भजन देख या रीतीं ॥ ७४ ॥ सर्वेंद्रियीं ज्ञानस्फूर्ती । ते ब्रह्मीची ब्रह्मशक्ती । ऐसेनि निश्चयें कर्मस्थिती । स्वकर्मभक्ति या नाव ॥ ७५ ॥ ऐसेनि स्वकर्मीं स्वाभाविक । जे मज भजती भाविक । ते ते शुद्ध सात्विक लोक । जाण निष्टंक उद्धवा ॥ ७६ ॥ स्वधर्म सर्वथा निष्फळ । ह्मणती ते मूर्ख केवळ । स्वधर्म निरसी चित्तमळ । कर्म समूळ निर्दळी ॥ ७७ ॥ एवढी स्वधर्माची जोडी । सांडूनि वांछिती विषयगोडी । ते ते राजसें बापुडीं । केवळ वेडीं विषयार्थी ॥ ७८ ॥ विषयफळ वांछिता देख । देह धरणे आवश्यक । देहसंभव दुःखदायक । स्वर्गनरकफळ भोगी ॥ ७९ ॥ यापरी जनीं दुःखदाती । राजसतामसप्रकृती । ऐक त्या दोनी गुणवृत्ती । विशद तुजप्रती सागेन ॥ १८० ॥

---

१ च २ आच्छादणारें पटल ३ स्त्रीपुरुष हा भेद देहावयवाच्या चिन्हावरून समजायाचा, तसा आत्मा, आत्मी, असा आत्म्याच्या ठायीं लिंगभेद नाहीं ४ खोटें ५ प्रायश्चित्तार्हदोष ६ स्पष्टीकरण ७ वेटा, वेटाळें ८ घातक विषान नाश पावणो, मारला जाणो ९ निष्कामपणाने स्वधर्माचरणाने भगवत्सेवा करणे हा सत्वगुण. १० देहाची उत्पत्ति. ११ स्पष्ट

यदा आशिषं आशास्य मां भजेत स्वकर्मभिः । तं रजः प्रकृतिं विद्याद्धिंसामाशास्य तामसम् ॥ ११ ॥

जो का आचरोनि स्वधर्म । वांछी नाना फळकाम । तें ते जाण काम्य कर्म । राजस धर्म या नांव ॥ ८१ ॥ जो अभ्यंतरीं अतिसकाम । तो जे जे आचरे कर्मधर्म । ते ते अवघेचि सकाम । फळसंभ्रम निजहेतू ॥ ८२ ॥ स्वरूपीं काम्य कर्म नाहीं । कामना काम्य करी पाहीं । सोनें स्वभावें असे ठायीं । लेणें उपायीं स्वयें कीजे ॥ ८३ ॥ स्वकर्म स्वभावें पवित्र जाण । स्वधर्में माझें शुद्ध भजन । तेथ कामनाफळ कामून । काम्य आपण स्वयें कीजे ॥ ८४ ॥ फळकामें जें माझें यजन । तें केवळ फळाचेंचि भजन । सकामें जें स्वधर्माचरण । ते प्रकृति जाण राजस ॥ ८५ ॥ ऐसऐशिये प्रकृतीचा विलास । स्त्री अथवा हो का पुरुष । ते तें जाण पां राजस । ऐक तामस गुणवृत्ति ॥ ८६ ॥ क्रोधयुक्त अंतःकरण । तेणेंसीं ज्याचें स्वधर्माचरण । फळ वांछी शत्रुमरण । ते प्रकृति जाण तामसी ॥ ८७ ॥ जेथें द्वेषें बांधले घर । जे ठायीं क्रोध अनिवार । जो भूतमात्रीं निष्ठुर । ज्याची प्रकृति क्रूर सर्वदा ॥ ८८ ॥ ऐशिया स्वभावावरी । नर अथवा हो का नारी । ते ते तामस संसारीं । निजनिर्धारीं उद्धवा ॥ ८९ ॥ जीव स्वरूपें चैतन्य पहा हो । त्यासी भज का ह्मणे देवो । जीवासी का सेवकभावो । सेव्य देवो कैसेनी ॥ १९० ॥ येच अर्थाचें निरूपण । कृष्ण सांगताहे आपण । सेव्यसेवकलक्षण । मायागुणसंबंधें ॥ ९१ ॥

सत्त्वं रजस्तम इति गुणा जीवस्य नैव मे । चित्तजा यैस्तु भूतानां सज्जमानो निबध्यते ॥ १२ ॥

बांधोनि नाणितां आया । जेवीं देहाधीन असे छाया । तेवीं भगवंताधीन माया । नातळोनिया वर्तवी ॥ ९२ ॥ माया वर्तविता निवर्तविता । स्वामी भगवंत तत्त्वतां । यालागी मायाअध्यक्षता । त्यासीचि सर्वथा वेद बोले ॥ ९३ ॥ सूर्य अंधारातें नाशी । परी तो सन्मुख न ये त्यापाशीं । तेवीं मायानियंता हृषीकेशी । परी माया देवासी दृष्ट नव्हे ॥ ९४ ॥ माझें जे देखणेपण । तेंचि मायेचें मुख्य लक्षण । मजपाशीं माया जाण । गुणाभिमानेंसीं नाहीं ॥ ९५ ॥ मायाविंबित चैतन्य । त्यासी बोलिजे जीवपण । त्या जीवासी त्रिगुणीं बांधोन । देहाभिमान दृढ केला ॥ ९६ ॥ जीवासी लागतां देहाभिमान । तो झाला मायाधीन । मायानियंता नारायण । तो स्वामी जाण जीवाचा ॥ ९७ ॥ जीव गुणाभिमानें बद्धक । यालागीं झाला तो सेवक । आत्मा गुणातीत चोख । बंधमोचक जीवाचा ॥ ९८ ॥ यापरी सेव्यसेवकभावो । विभाग दावोनिया पहा वो । त्रिगुणगुणाचा अन्वयो । विशद देवो स्वयें सांगे ॥ ९९ ॥ गुण तिन्ही समसमान । त्यामाजीं शोभोनिया जाण । जो जो वाढे अधिक गुण । ते तें लक्षण हरि सांगे ॥ २०० ॥ ब्रह्म निर्मळत्वें प्रसिद्ध । कर्म शोधकत्वें अतिशुद्ध । येथ कर्मी उपजे कर्मबाध । तो चित्तसंबंध गुणक्षोभें ॥ १ ॥ कर्मब्रह्मीं दोष नाहीं । दोष चित्तवृत्तीच्या ठायीं । तोही गुणक्षोभें पाहीं । घाली अपायीं पुरुषातें ॥ २ ॥ येचि अर्थाचें निरूपण । सांगीतलें मिश्रलक्षण ।

---

१ चित्तात २ पूजा ३ सकाम मन ४ निश्चयानें ५ ब्रह्मस्वरूप ६ परमात्मा सेव्य व जीव सेवक हा भाव ७ जवळीन बद्धात आणून विशिष्ट आकार न देताही ८ स्पर्श न करून ९ नाहींसी करणारा १० गुणमायेची नियामकता ११ मायेस स्वाधीन ठेवणारा १२ गुणापलीकडचा १३ जन्ममरणरूप बंधनापासून सोडविणारा १४ जीवाचा उपाधि व अपचीकृत भूतांचें कार्य जें चित्त त्याचे ठिकाणीं गुण अभिव्यक्त होतात, व त्याचे योगानें जीव देहक्रियादिकाच्या ठायीं आसक्त होऊन गुणाधीनतेमुळें बंधन पावतो भगवंत गुणाचा नियंता असून नित्यमुक्त आहे ह्मणून जीवानें मुक्ततेसाठीं त्याचें नित्य भजन केलेंच पाहिजे

आतां वाढल्या एकेक गुण । गुणलक्षण तें ऐक ॥ ३ ॥ जो गुण वाढे अतिउन्नतीं । इतर त्या तळीं वर्तती । ते काळींची पुरुषस्थिती । उद्धवाप्रती हरि सांगे ॥ ४ ॥

यदेतरौ जयेत्सत्त्वं भास्वरं विशदं शिवम् । तदा सुखेन युज्येत धर्मज्ञानादिभिः पुमान् ॥ १३ ॥

समूळ फळाशा त्यागूनी । निर्विकल्प निरभिमानी । जो लागे स्वधर्माचरणीं । तें रज तम दोनी जिणे[1] सत्त्व ॥ ५ ॥ जैं भाग्याचें मरण उघडे । तैं हरिकथाश्रवण घडे । मुखीं हरिनामकीर्ति आवडे । तेणे सत्त्व वाढे अतिशुद्ध ॥ ६ ॥ कां दैवें जोडिल्या सत्संगती । श्रवणीं श्रवणें लांचावती । वाचा लांचावे नामकीर्तीं । अतिप्रीतीं अहर्निशीं ॥ ७ ॥ ऐसऐशिया अनुवृत्ती । रज तम दोनी क्षण होती । सत्त्व वाढे अनुद्वेगवृत्तीं । त्या सत्त्वाची स्थिति समूळ ऐक ॥ ८ ॥ भास्वरत्वें प्रकाश बहुळ[6] । विशदत्वें अतिनिर्मळ । शिव ह्मणिजे शांत सरळ । हें सत्त्वाचें केवळ स्वरूप मुख्य ॥ ९ ॥ हे सत्त्वाची सत्त्ववृत्ती । आतुडे ज्या साधकाहातीं । ते काळींची पुरुषस्थिती । ऐक तुजप्रती सांगेन ॥ २१० ॥ तैं विवेकाचें तारूं आतुडे । वैराग्याचें निजगुज जोडे । सर्वेंद्रियीं प्रकाश उघडे । [7]शिगे चढे स्वधर्म ॥ ११ ॥ ते काळीं जन अधर्मता । गर्व अभिमान असत्यता । बलात्कारेंही शिकवितां । न करी सर्वथा अधर्म ॥ १२ ॥ निकट असतां दुःखसाधन । सात्त्विक सदा सुखसंपन्न । बलात्कारें क्षोभवितां मन । सात्त्विक जाण क्षोभेना ॥ १३ ॥ ऐशिया निजसत्त्वदृष्टी । सुख सुखा येतां भेटी । त्यासी स्वानंदें कोंदे सृष्टी । शुद्ध सत्त्वपुष्टी या नांव ॥ १४ ॥ ऐसे विशद सत्त्व जयांपाशीं । शमदम सेविती तयांसी । वैराग्य लागे पायासी । शुद्ध सत्त्वराशी ते उद्धवा ॥ १५ ॥ तैसेचि सत्त्व तम जिणोन । जैं वाढे गा रजोगुण । तैं राजसाचें लक्षण । ऐक संपूर्ण हरि सांगे ॥ १६ ॥

यदा जयेत्तमः सत्त्वं रजः सङ्गं भिदा बलम् । तदा दुःखेन युज्येत कर्मणा यशसा श्रिया ॥ १४ ॥

रजोवृद्धीचें कारण । देहीं उपजे ज्ञानाभिमान । पदोपदीं देखे दोषगुण । वांछी सन्मान प्रतिष्ठा ॥ १७ ॥ नवल रजोगुणाची ख्याती । ज्ञातेपणें कामासक्ती । नाना भोग वांछी चित्तीं । तेणे रजाची प्राप्ती अनिवार ॥ १८ ॥ ऐसेनि रजोगुण वाढोनि वाढी । सत्त्वतमातें तळीं पाडी । त्या रजाची स्वरूपतामोडी । ऐक निरवडी सांगेन ॥ १९ ॥ श्लोकीं त्रैपदीं[9] प्रबळ । रज सगभिदाबळ । बोलिला रजोगुण केवळ । तेचि विवंचळ हरि सांगे ॥ २२० ॥ संग ह्मणिजे देहाभिमान । भेद ह्मणिजे मीमाझेपण । बळ ह्मणिजे काम गहन । आग्रहो पूर्ण वृत्तीचा ॥ २१ ॥ देहाभिमानें दुःख उठी । भेदें भय लागे पाठीं । त्या नश्वर देहाचिया पुष्टी । काम्यकामाठी कर्माची मांडी ॥२२॥ ज्या कर्माचेनि कैवाडें । यश श्री उदंड जोडे । तें तें कर्म वाढवी पुढें । हें रजोगुणें घडे आचरण ॥२३॥ मी एक पवित्र त्रिजगतीं । माझीच उत्तम कर्मस्थिती । प्रवृत्ती मान्यता आसक्ती । ते जाणावी स्थिति राजस ॥ २४ ॥ रजाचें बळ उद्भट । कर्म आदरी अचाट । वाढवी कर्मकचाट । तो जाण श्रेष्ठ राजस ॥२५॥ बाहेर दिसे सात्त्विकस्थिती । अंतरीं कर्मवासना द्रव्यासक्ती ।

१ जिंकितें २ भरती ३ मान ४ कटाळ्यावाचून ५ तेजोरूपानें ६ पुष्कळ ७ शीग ह्मणजे माप भरल्यावर आणखी त्यावर ढीग करितात तो, शीग चढे स्वधर्माची ८ स्वरूपाचें धोरण, रूपलक्षण ९ तीन पदांनीं रजोगुण संगजनक ह्मणजे देहाभिमान उत्पन्न करणारा, भेदबुद्धिजनक ह्मणजे मी व माझें या बुद्धीमुळें संकोचित करणारा व बलजनक ह्मणजे वासना व लोभ वाढविणारा आहे १० स्पष्ट ११ काम्य वस्तूंच्या प्राप्तीसाठीं कर्मांचा कारखाना–दुकान मांडितो १२ विविध प्रकारच्या युक्तींनीं "मृत्यु न ह्मणे हा करामती । कैवाड जाणे". दासबोध ३-९ ११

ज्यासी प्रिया आवडे चित्तीं । तो जाण निश्चितीं राजसू ॥ २६ ॥ जेव्हां सत्व रज दोनी गुण । जिणोनि तम वाढे पूर्ण । ते काळींचें पुरुपलक्षण । स्वयें नारायण सागत ॥ २७ ॥

यदा जयेद्रज सत्व तमो [1]मूढ लय जडम् । युज्येत शोकमोहाभ्यां निद्रया हिंसयाशया ॥ १५ ॥

रज सत्व करूनि गूढ । जैं तमोगुण होय रूढ । तै तो पुरुपातें सदृढ । करी जडमूढ अतिस्तब्ध ॥ २८ ॥ विश्वासूनि वाँडेंकोडें । जैं परद्रव्य बुडवणें पडे । का परदारागमन घडे । तै तेणे वाढे तमोगुण ॥ २९ ॥ स्वमुखें परापवाद बोलणे । स्वयें साधुनिंदा करणे । संतसज्जना द्वेपणें । तै तमाचें ठाणें अनिवार ॥ २३० ॥ धुईचेनि आलेपणे । पडे सूर्यासी झाकणे । तेवीं विवेकाचें जिणें । तमोगुणे ग्रासिजे ॥ ३१ ॥ सत्वगुण प्रकाशक । रज प्रवृत्तिंप्रवर्तक । दोनींते गिळूनि देख । तमाचें आधिक्य अधर्मे वाढे ॥ ३२ ॥ करिता पूज्याचें हेळण । साधूचे देखतां दोपगुण । तेणे खवळला तमोगुण । त्याचे स्वरूप पूर्ण तें ऐक ॥ ३३ ॥ तमोगुण वाढल्या प्रौढ । स्फूर्तिमात्र होय मूढ । लयो उपजोनि दृढ । करी जड जीवातें ॥ ३४ ॥ कार्याकार्यविवेकज्ञान । ते स्फूर्ति अध होय पूर्ण । या नांव गा मूढपण । ऐक चिह्न लयाचें ॥ ३५ ॥ जागृतीमाजीं असता चित्त । अर्थ स्वार्थ परमार्थ । कांहीं स्फुरेना कृत्याकृत्य । लयो निश्चित या नाव ॥ ३६ ॥ समस्ताही इंद्रियवृत्ती । अनुक्रमें स्तब्धगती । नि:शेप लोपे ज्ञानशक्ती । जडत्वभासी या नाव ॥ ३७ ॥ मूढत्वे पावे शोक दु:ख । जडत्वे मिथ्या मोह देख । मोहास्तव होय पातक । अतिअविवेक अधर्मी ॥ ३८ ॥ ऐक लयाचें कौतुक । अहोरात्र निद्रा अधिक । निद्रेवेगळें ब्रह्मसुख । नावडे देख तामसा ॥ ३९ ॥ पूर्ण वाढल्या तमोगुण । ऐसे होय पुरुपलक्षण । वाढल्या सत्वादि गुण । फळ कोण तें हरि सांगे ॥ २४० ॥

यदा चित्त प्रसीदेत इन्द्रियाणा च निवृति । देहेऽभय मनोऽसङ्ग तत्सत्व विद्धि मत्पदम् ॥ १६ ॥

वाढलिया सत्वगुण । चित्त सदा सुप्रसन्न । कामक्रोधलोभाचें स्फुरण । सर्वथा जाण स्फुरेना ॥ ४१ ॥ जें चित्त वणवणी विपयांलागीं । तें उदास होय विपयभोगीं । विपय आदळताही अंगीं । तै विपयसंगीं विगुंतेना ॥ ४२ ॥ जेवीं जळामाजीं जळस्थ । पद्मिणीपत्र जळीं अलिप्त । तेवी विपयामाजी चित्त । विपयातीत मद्बोधें ॥ ४३ ॥ सदा मरणभय देहासी । तें मरण आलिया देहापाशीं । भय नुपजे सात्विकासी । भावे मत्पदासी विनटले ॥ ४४ ॥ जववरी भासे मीतूंपण । तवंवरी अवश्य बाधी मरण । सात्विक मत्पदीं अभिन्न । यालागीं मरणभय त्या नाहीं ॥ ४५ ॥ सात्विक मत्पदीं अनन्य शरण । यालागीं बाधीना जन्ममरण । या स्थितीं वर्तवी सत्वगुण । आता ऐक लक्षण रजाचें ॥ ४६ ॥

विकुर्वन् क्रियया चाधीरनिर्वृतिश्च चेतसाम् । गात्रास्वास्थ्य मनो भ्रान्त रज एतैर्निशामय ॥ १७ ॥

खवळलिया रजोगुण । विपयचिंता अतिदारुण । कर्मेंद्रियीं क्रियाभरण । नाना परींचें जाण उपपादी ॥ ४७ ॥ शरीर असताही स्वस्थ । मन चिंतातुर अतिभ्रांत । वाढवितां

---

१ गूढ २ प्रबळ ३ अनेक आवडींनीं ४ परस्त्रीसग ५ दुसऱ्याचे दोप ६ धुक्याच्या ७ नीच उच्च वाटेल तसरे उद्यम करावयाला लागणारा ८ धिक्कार, अपमान. ९ कार्य कोणतें व अकार्य कोणतें याच्या विचाराचें ज्ञान नष्ट होणें ६ मूढपण १० लय म्हणजे आवरणस्वभाव, जागृतीमध्यें असूनही अर्थ, स्वार्थ व परमार्थ हें न स्फुरणें ११ इंद्रियव्यापार स्तब्ध होणें व ज्ञानशक्तीचा लोप होणें याचें नाव जडत्व १२ चाचल्य सोडून स्थिर राहिल्यानें १३ भटकतें, धावतें १४ भिडले असतां १५ सिद्ध झाले. १६ क्रियाचा अलंकार, शृंगार, क्रियाकर्माचा थाट.

आतां वाढल्या एकेक गुण । गुणलक्षण तें ऐक ॥ ३ ॥ जो गुण वाढे अतिउन्नतीं । इतर त्या तळीं वर्तती । ते काळींची पुरुषस्थिती । उद्धवाप्रती हरि सांगे ॥ ४ ॥

यदेतरौ जयेत्सत्व भास्वर विशद शिवम् । तदा सुखेन युज्येत धर्मज्ञानादिभि पुमान् ॥ १३ ॥

समूळ फळाशा त्यागूनी । निर्विकल्प निरभिमानी । जो लागे स्वधर्माचरणीं । तें रज तम दोनी जिणे[1] सत्व ॥ ५ ॥ जें भाग्याचे मरेण[2] उघडे । तैं हरिकथाश्रवण घडे । मुखीं हरिनामकीर्ति आवडे । तेणे सत्व वाढे अतिशुद्ध ॥ ६ ॥ कां दैवे जोडिल्या सत्संगती । श्रवणीं श्रवणें[3] लाचावती । वाचा लांचावे नामकीर्ती । अतिप्रीतीं अहर्निशीं ॥ ७ ॥ ऐसऐशिया अनुवृत्ती । रज तम दोनी क्षण होती । सत्व वाढे अनुद्वेगवृत्तीं । त्या सत्वाची स्थिति समूळ ऐक ॥ ८ ॥ भाँस्वरत्वे प्रकाश वहुळें । विशदत्वें अतिनिर्मळ । शिव ह्मणिजे शात सरळ । हें सत्वाचे केवळ स्वरूप मुख्य ॥ ९ ॥ हे सत्वाची सत्ववृत्ती । आतुडे ज्या साधकाहातीं । ते काळींची पुरुषस्थिती । ऐक तुजप्रती सागेन ॥ २१० ॥ तैं विवेकाचें तारूं आतुडे । वैराग्याचें निजगुज जोडे । सर्वेंद्रियीं प्रकाश उघडे । शिगे चढे स्वधर्म ॥ ११ ॥ ते काळीं जन अधर्मता । गर्व अभिमान असत्यता । वलात्कारेंही शिकवितां । न करी सर्वथा अधर्म ॥ १२ ॥ निकट असता दुःखसाधन । सात्विक सदा सुखसंपन्न । वलात्कारें क्षोभवितां मन । सात्विक जाण क्षोभेना ॥ १३ ॥ ऐशिया निजसत्वदृष्टी । सुख सुखा येता भेटी । त्यासी स्वानंदें कोंदे सृष्टी । शुद्ध सत्वपुष्टी या नांव ॥ १४ ॥ ऐसें विशद सत्व जयांपाशीं । शमदम सेविती तयासी । वैराग्य लागे पायासी । शुद्ध सत्वराशी ते उद्धवा ॥ १५ ॥ तैसेचि सत्व तम जिणोन । जै वाढे गा रजोगुण । तैं राजसाचें लक्षण । ऐक संपूर्ण हरि सांगे ॥ १६ ॥

यदा जयेत्तम सत्व रज सङ्ग भिदा बलम् । तदा दु खेन युज्येत कर्मणा यशसा श्रिया ॥ १४ ॥

रजोवृद्धीचे कारण । देहीं उपजे ज्ञानाभिमान । पदोपदीं देखे दोषगुण । वांछी सन्मान प्रतिष्ठा ॥ १७ ॥ नवल रजोगुणाची ख्याती । ज्ञातेपणे कामासक्ती । नाना भोग वाछी चित्ती । तेणे रजाची प्रासी अनिवार ॥ १८ ॥ ऐसेनि रजोगुण वाढोनि वाढी । सत्वतमातें तळीं पाडी । त्या रजाची स्वरूपतांमोडी । ऐक निरवडी सांगेन ॥ १९ ॥ श्लोकीं त्रैपंदीं प्रवळ । रज सगभिदावळ । वोलिला रजोगुण केवळ । तेचि विवंळ हरि सागे ॥ २२० ॥ सग ह्मणिजे देहाभिमान । भेद ह्मणिजे मीमाझेपण । वळ ह्मणिजे काम गहन । आग्रहो पूर्ण वृत्तीचा ॥ २१ ॥ देहाभिमाने दुःख उठी । भेदें भय लागे पाठी । त्या नश्वर देहाचिया पुष्टी । काँम्यकामाठी कर्माची मांडी ॥२२॥ ज्या कर्माचेनि कैंवांडें । यश श्री उदंड जोडे । तें तें कर्म वाढवी पुढें । हें रजोगुणे घडे आचरण ॥२३॥ मी एक पवित्र त्रिजगतीं । माझीच उत्तम कर्मस्थिती । प्रवृत्ती मान्यता आसक्ती । ते जाणावी स्थिति राजस ॥ २४ ॥ रजाचे वळ उद्भट । कर्म आदरी अचाट । वाढवी कर्मकचाट । तो जाण श्रेष्ठ राजस ॥२५॥ वाहेर दिसे सात्विकस्थिती । अतरी कर्मवासना द्रव्यासक्ती ।

१ निंकिंते २ भरती ३ कान ४ कटाळ्यावांचून ५ तेजोरूपानें ६ पुष्कळ ७ शीग ह्मणजे माप भरल्यावर आणखी त्यावर ढीग करितात तो, शीग चढे स्वधर्माची ८ स्वरूपाचें धोरण, रूपलक्षण ९ तीन पदानीं रजोगुण सगजनक ह्मणजे देहाभिमान उत्पन्न करणारा, भेदबुद्धिजनक ह्मणजे मी व माझें या बुद्धीमुळें सकोचित करणारा व बलजनक ह्मणजे वासना व लोभ वाढविणारा आहे १० स्पष्ट ११ काम्य वस्तूच्या प्राप्तीसाठीं कर्माचा कारखाना–दुकान मांडितो १२ विविध प्रकारच्या युक्तींनी "मृत्यु न ह्मणे हा करामती । कैंवाड जाणे" दासबोध ३-९ ११

ज्यासी प्रिया आवडे चित्तीं । तो जाण निश्चितीं राजसू ॥ २६ ॥ जेव्हां सत्व रज दोनी गुण । जिणोनि तम वाढे पूर्ण । ते काळींचें पुरुषलक्षण । स्वयें नारायण सांगत ॥ २७ ॥

यदा जयेद्रज सत्त्वं तमो मूढं लयं जडम् । युज्येत शोकमोहाभ्यां निद्रया हिंसयाशया ॥ १५ ॥

रज सत्व करूनि गूढ । जें तमोगुण होय रूढ । तें तो पुरुषातें सदृढ । करी जडमूढ अतिस्तब्ध ॥ २८ ॥ विश्वासूनि वाँडेंकोडें । जें परद्रव्य बुडवणें पडे । कां परदारागमन घडे । तें तेणें वाढे तमोगुण ॥ २९ ॥ स्वमुखें परापवाद बोलणें । स्वयें साधुनिंदा करणें । सतसज्जनां द्वेषणें । तें तमाचें ठाणें अनिवार ॥ २३० ॥ धुईचेनि आलेपणें । पडे सूर्यासी झाकणें । तेवीं विवेकाचें जिणें । तमोगुणें ग्रासिजे ॥ ३१ ॥ सत्वगुण प्रकाशक । रज प्रवृत्तिप्रवर्तक । दोनीतें गिळूनि देख । तमाचें आधिक्य अधर्में वाढे ॥ ३२ ॥ करितां पूज्याचें हेळण । साधूचे देखतां दोषगुण । तेणें खवळला तमोगुण । त्याचें स्वरूप पूर्ण तें ऐक ॥ ३३ ॥ तमोगुण वाढल्या प्रौढ । स्फूर्तिमात्र होय मूढ । लयो उपजवोनि दृढ । करी जड जीवातें ॥ ३४ ॥ कार्याकार्यविवेकज्ञान । ते स्फूर्ति अध होय पूर्ण । या नाव गा मूढपण । ऐक चिह्न लयाचें ॥ ३५ ॥ जागृतीमाजीं असतां चित्त । अर्थ स्वार्थ परमार्थ । कांहीं स्फुरेना कृत्याकृत्य । लयो निश्चित या नाव ॥ ३६ ॥ समस्ताही इंद्रियवृत्ती । अनुद्यमें स्तब्धगती । नि शेष लोपे ज्ञानशक्ती । जडत्वप्राप्ती या नाव ॥ ३७ ॥ मूढत्वें पावे शोक दुःख । जडत्वें मिथ्या मोह देख । मोहास्तव होय पातक । अतिअविवेक अधर्मीं ॥ ३८ ॥ ऐक लयाचें कौतुक । अहोरात्र निद्रा अधिक । निद्रेवेगळें ब्रह्मसुख । नावडे देख तामसा ॥ ३९ ॥ पूर्ण वाढल्या तमोगुण । ऐसें होय पुरुषलक्षण । वाढल्या सत्वादि गुण । फळ कोण तें हरि सांगे ॥ २४० ॥

यदा चित्तं प्रसीदेत इन्द्रियाणां च निर्वृतिः । देहेऽभयं मनोऽसङ्गं तत्सत्त्वं विद्धि मत्पदम् ॥ १६ ॥

वाढलिया सत्वगुण । चित्त सदा सुप्रसन्न । कामक्रोधलोभाचें स्फुरण । सर्वथा जाण स्फुरेना ॥ ४१ ॥ जे चित्त वणवणी विषयालागीं । ते उदास होय विषयभोगीं । विषय आदळलाही अंगीं । ते विषयसंगी विगुंतेना ॥ ४२ ॥ जेवीं जळामाजीं जळस्थ । पद्मिणी पत्र जळीं अलिप्त । तेवीं विषयामाजीं चित्त । विषयातीत मद्बोधें ॥ ४३ ॥ सदा मरणभय देहासी । ते मरण आलिया देहापाशीं । भय नुपजे सात्विकासी । भावें मत्पदासी विनटले ॥ ४४ ॥ जंववरी भासे मीतूंपण । तंववरी अवश्य बाधी मरण । सात्विक मत्पदीं अभिन्न । यालागीं मरणभय त्या नाहीं ॥ ४५ ॥ सात्विक मत्पदीं अनन्य शरण । यालागीं बाधीना जन्ममरण । या स्थितीं वर्तवी सत्वगुण । आतां ऐक लक्षण रजाचें ॥ ४६ ॥

विकुर्वन् क्रियया चाधीरनिर्वृतिश्च चेतसाम् । गात्रास्वास्थ्यं मनो भ्रान्तं रज एतैर्निशामय ॥ १७ ॥

खवळलिया रजोगुण । विषयचिंता अतिदारुण । कर्मेंद्रियीं क्रियाभरण । नाना परींचें जाण उपपादी ॥ ४७ ॥ शरीर असताही स्वस्थ । मन चिंतातुर अतिभ्रांत । वाढवितां

१ गूढ २ प्रबळ ३ अनेक आवडीनीं ४ परस्त्रीसंग ५ दुसऱ्याचे दोष ६ धुक्याच्या ७ नीच उच्च पाहेल तउठे उत्पन्न करावयाला लागणारा ८ धिक्कार, अपमान ९ काय करावें व अकार्य कोणतें यांच्या विचाराचें ज्ञान नष्ट होणें हें मूढपण १० लय म्हणजे आवरणस्वभाव, जागृतीमध्यें असूनही अर्थ, स्वार्थ व परमार्थ हें न स्फुरणें ११ इंद्रियव्यापार स्तब्ध होणें व ज्ञानशक्तीचा लोप होणें याचें नाव जडत्व १२ चापल्य सोडून स्थिर राहिल्यानें १३ भटकतें, धांवतें. १४ मिळते असतो १५ सिद्ध झाले १६ क्रियांचा अलंकार, शृंगार, क्रियाकर्मांचा थाट.

विषयस्वार्थ । दुःखी होत सर्वदा ॥ ४८ ॥ असतां पुत्रवित्तसंपत्ती । अधिक स्वार्थ वाढवी चित्तीं । राजसाची चित्तवृत्ती । न मनी निवृत्ती क्षणार्धें ॥ ४९ ॥ नसतां विकाराचें कारण । चित्ती विकार चिंती आपण । हेंचि राजसाचें लक्षण । मुख्यत्वें जाण उद्धवा ॥ २५० ॥ रात्री नोहे पैं प्रबळ । ना दिवस नव्हे सोज्ज्वळ । जैसी झांवळी सांजवेळ । तैसा केवळ रजोगुण ॥ ५१ ॥ सत्वरजाची उणखूण । तुज दाविली ओळखण । आतां ऐक तमोगुण । जड लक्षण तयाचें ॥ ५२ ॥

सीदच्चित्त प्रलीयेत चेतसो ग्रहणे क्षमम् । मनो नष्ट तमो ग्लानिस्तमस्तदुपधारय ॥ १८ ॥

चित्तीं चिंता अतिगहन । ते महामोहीं होय निमग्न । कोणेही अर्थाचे ज्ञान । हृदयीं जाण स्फुरेना ॥ ५३ ॥ सुषुप्तीवेगळें[3] अज्ञान । सदा पळे देखोनि ज्ञान । तेथ नवल कैसें झालें जाण । त्या ज्ञानातें अज्ञान गिळूनि ठाके ॥ ५४ ॥ जागाचि परी निजेला दिसे । कर्म करी स्फुरण नसे । जेवीं का ओंभाळांतिले अंवसे । रात्रीं चाले जैसें आंधळें ॥ ५५ ॥ सकळ शरीराचा गोळा । होय आळसाचा मोदळा । हा तमोग्लानीचा सोहळा । पडळ ये डोळा चित्तवृत्ती ॥ ५६ ॥ संकल्पविकल्पांची ख्याती । उपजवी सदा मनोवृत्ती । त्या मनाची जड होय स्थिती । संकल्पस्फूर्ति स्फुरेना ॥ ५७ ॥ आणिकही नवलस्थिती । चित्तासी नाठवे चित्तस्फूर्ती । एवढी वाढे तमाची ख्याती । मनोवृत्तिविनाशक ॥ ५८ ॥ यापरी तमाचे बळ होय । तैं मनातें अज्ञान खाय । ते काळीं मन नष्टप्राय । मूर्च्छित राहे मूढत्वें ॥ ५९ ॥ मनें निःशेष जैं नासतें । तैं महादुःख कोण भोगितें । यालागीं तमाचेनि ऐक्यमतें । मन उरे तेथें जडमूढ ॥ २६० ॥ यापरी जे वर्तती गती । तेचि अत्यंत दुःखदाती । या नांव गा तमाची स्थिती । जाण निश्चितीं उद्धवा ॥ ६१ ॥ वाढविता गुणवृत्ती । कोणे गुणे कोण वाढती । येचि अर्थाची उपपत्ती । स्वयें श्रीपति सांगत ॥ ६२ ॥

एधमाने गुणे सत्वे देवाना बलमेधते । असुराणा च रजसि तमस्युद्धव रक्षसाम् ॥ १९ ॥

दैवी आसुरी राक्षसी स्थिती । हे त्रिगुण गुणांची संपत्ती । जे जे ब्रह्मांडीं इंद्रियवृत्ती । तेचि स्थिति पिंडींही[10] ॥ ६३ ॥ ब्रह्मांडीं सकळ देव । महापुरुषाचे अवयव । पिंडींही तेचि स्वयमेव । वर्तती सर्व निजऐक्यें ॥ ६४ ॥ उचित स्वधर्मशास्त्रस्थिती । निवृत्तिकर्मीं[11] जे प्रवृत्ती । ऐशी जेथ इंद्रियवृत्ती । ते दैवी संपत्ती सत्वस्थ ॥ ६५ ॥ कामाभिलाप दृढ चित्ती । आणि स्वधर्मीं तरी वर्तती । ऐशी जे इंद्रियस्थिती । ते आसुरी संपत्ति राजसी ॥ ६६ ॥ सलोभमोहें क्रोध चित्तीं । सदा अधर्मीं प्रवृत्ती । ऐशी जे इंद्रियस्थिती । ते राक्षसी संपत्ती तामसी ॥ ६७ ॥ क्षणे सकाम क्षणे निष्काम । ऐसा जेथ वाढे स्वधर्म । तेथ देवा असुरां परम । होय संग्राम वृत्तीसी ॥ ६८ ॥ चित्तीं वाढवूनि मोहभ्रम । अधर्मचि मानी स्वधर्म । तें राक्षसाचा पराक्रम । देवासुरां परम निर्दळी ॥ ६९ ॥ सकामनिष्काममोहभ्रमेंसीं । वृत्ती वर्ते गा जयापाशीं । तेथ देवांअसुरांराक्षसांसीं । कलहो

१ भ्रमोत्पादक, भ्रमयुक्त २ गाढ झोपेवांचून ३ टाकी ४ मेघानीं व्यापिलेल्या अमावास्येच्या रात्रीं ५ गठडी, धड, शिररहित देह, कबंध "जांभई वाढूनि रसू । तेणें काढावा बहुवसू । काल्यूनि अळसू । मोदळा पाजावा" अमृतानुभव प्र ६ ४९ ६ अज्ञानसंबंधी ग्लानीचा ७ चित्तवृत्तीच्या डोळ्याला पडदा येतो ८-संकल्पात्मक मनही नष्ट होतें ९ मनाहूनि दोष जैं नाशतें १० देहातही. ११ निष्काम कर्मांच्या ठिकाणीं

अहर्निशीं अनिवार ॥ २७० ॥ क्षणैक रति परमार्थीं । क्षणैक रति अर्थस्वार्थीं । क्षणैक होय अनर्थीं । परदाररती परद्रव्यें ॥ ७१ ॥ ऐशिये गा चित्तवृत्तीं । कदा नुपजे निजशांती । मा परमार्थाची प्राप्ती । कैशा रीती होईल ॥ ७२ ॥ साधक सर्वदा पुसती । कोण बाधा असे चित्तवृत्ती । ते बाधकत्वाची स्थिती । विशद तुजप्रती सांगीतली ॥ ७३ ॥ एकचि गुण जैं पुरता जोडे । तैं एकविध वृत्ति वाढे । हें तंव सर्वथा न घडे । गुण गुणासी भिडे उपमर्दें ॥ ७४ ॥ एकचि न जोडे गुणावस्था । यालागीं नव्हे एकविधता । तेणें अनिवार भवव्यथा । बाधी भूतां गुणक्षोभें ॥ ७५ ॥ तम अधर्माकडे वाढे । रजोगुण देहकर्माकडे । सत्वगुणासी वाढी न घडे । मुक्तता जोडे कैसेनी ॥ ७६ ॥ रजतमउभयस्पर्धी । सत्व अडकलें दोहींमधीं । तें वाढों न शके त्रिशुद्धी । नैराश्यें वृद्धी सत्वगुणा ॥ ७७ ॥ त्रिगुण गुणाची त्रिपुटी । आपण कल्पी आपल्या पोटीं । तेंचि भवभय होऊनियां उठी । लागे पाठीं बाधकत्वें ॥ ७८ ॥ सत्वें देवांसी प्रबळ बळ । रजोगुणें दैत्य प्रबळ । तमोगुणें केवळ । अतुर्बळ राक्षसां ॥ ७९ ॥ हे गुणवृत्तींची व्यवस्था । समूळ सांगीतली कथा । आतां त्रिगुणाच्या तीन अवस्था । ऐक तत्त्वतां सांगेन ॥ २८० ॥

सत्वाज्जागरणं विद्याद्रजसा स्वप्नमादिशेत् । प्रस्वापं तमसा जन्तोस्तुरीयं त्रिषु सन्ततम् ॥ २० ॥

सत्वगुणाचिये स्थिती । नातळे स्वप्न आणि सुषुप्ती । जीवीं सदा नांदे जे जागृती । इंद्रियप्रवृत्ती सावध ॥ ८१ ॥ रजोगुणाचेनि आधिक्यें । चित्तवृत्तीतें स्वप्न जिंके । जागृति सुषुप्ति दूरी ठाके । बैसला देखे स्वप्नचि ॥ ८२ ॥ तमोगुण वाढल्या वाढी । जागृति स्वप्न दूरी दवडी । मग सुषुप्तीची अतिगाढी । आदळे रोकडी जीवाअंगीं ॥ ८३ ॥ त्यासी सभे बैसविल्या पाहें । बोलतांबोलतां डुलकी जाये । जेवितांजेवितांही पाहें । झोंपीं जाये कडकडां ॥ ८४ ॥ क्षणा जागृति क्षणा सुषुप्ती । क्षणैक स्वप्नाची प्रतीती । हे त्रिगुणाची मिश्रित वृत्ती । जाण निश्चितीं उद्धवा ॥ ८५ ॥ जागृति स्वप्न सुषुप्ती । तिन्ही अवस्थातें प्रकाशिती । यालागीं ते चौथी । तुरीय ह्मणती सज्ञान ॥ ८६ ॥ जे जागृतीतें जागवित । जे स्वप्नीं स्वप्नातें नांदवित । जे सुषुप्तीतें निजवित । त्यातें तुरीय ह्मणत उद्धवा ॥ ८७ ॥ जे तिन्हीं अवस्थाआंत । असोनि नव्हे अवस्थाभूत । जे निर्गुण निजनित्य । त्यातेंचि ह्मणत तुरीय ॥ ८८ ॥ जेवीं पुत्राचेनि जाहलेपणें । पुरुषें पिता नाम पावणें । तेवीं तिन्हीं अवस्थागुणें । तुरीय ह्मणणें वस्तूसी ॥ ८९ ॥ वस्तूवरी अवस्था भासे । भासली अवस्था सवेंचि नासे । त्या नाशामाजीं वस्तु न नासे । उरे अविनाशें तुरीय ॥ २९० ॥ तुरीय त्रिकाळीं सतत । यापरी जाणावें एथ । आतां गुणवृद्धिभूमिकाप्राप्त । तोही वृत्तांत हरि सांगे ॥ ९१ ॥

उपर्युपरि गच्छन्ति सत्वेन ब्राह्मणा जना । तमसाऽधोऽध आमुख्याद्रजसाऽन्तरचारिण ॥ २१ ॥

सत्वगुणाचें आयतन । मुख्यत्वें ब्राह्मण जन । ते न करूनि ब्रह्मार्पण । स्वधर्माचरण जे करिती ॥ ९२ ॥ त्यासी स्वधर्माच्या कर्मशक्तीं । ऊर्ध्वलोकीं होय गती । लोकलोका-

---

१ संसारबाधा २ आशा समूळ खणून टाकल्यानें ३ अनिवलात्वपण ४ सत्वगुणाच्या उद्रेकापासून जागृति होते, रजोगुणाच्या उत्कर्षानें स्वप्न होतें व तमोगुणाच्या उत्कर्षानें सुषुप्ति होते ५ आतां ६ झोंपी ७ तीन्ही अवस्थांचे ठिकाणीं एकरूप साक्षिस्वरूप जें आत्मतत्व-जी संवित् ती तुर्यावस्था होय ८ गुणोत्कर्षद्वारानें कर्मांनीचा भेद सांगतो. ९ स्थान १० वेदोक्त अनुष्ठानानें सात्विक ब्राह्मण ब्रह्मलोकापर्यंत ऊर्ध्वगतीस जातात

तरप्राप्ती । ब्राह्मण पावती ते ऐक ॥ ९३ ॥ स्वर्गलोक महर्लोक । क्रमूनि प्रावती जनलोक । उलंघोनियां तपोलोक । पावती सात्विक सत्यलोक पैं ॥ ९४ ॥ वाढलियां रजोगुण । शूद्रादि चांडाळपण । पुढती जन्म पुढती मरण । अविश्रम जाण भोगवी ॥ ९५ ॥ वाढलिया तमोगुण । पश्वादि योनि पावोन । दश मशक वृक्ष पाषाण । योनि सपूर्ण भोगवी ॥ ९६ ॥ प्राण्यासी अंतकाळीं जाण । देहांतीं जो वाढे गुण । त्या मरणाचें फळ कोण । तेंही श्रीकृष्ण स्वयें सांगे ॥ ९७ ॥ अनन्य करितां माझी भक्ती । भक्तासी अंतीं कोण गती । तेहीविखींची उपपत्ती । श्लोकांतीं हरि सांगे ॥ ९८ ॥

सत्वे प्रलीना स्वर्यान्ति नरलोक रजोलया । तमोलयास्तु निरय यान्ति मामेव निर्गुणा ॥ २२ ॥

ससारीं मुख्यत्वे त्रिगुण । तेथ वाढोनियां सत्वगुण । ज्यासी प्राप्त होय मरण । तो स्वर्गभोगी जाण दिव्य देह पावे ॥ ९९ ॥ सत्वे निमाल्या सात्विक । ते पावती स्वर्गलोक। रजोगुणे निमाल्या देख । त्या मनुष्यलोक मानवां ॥ ३०० ॥ अंतीं वाढोनिया तमाधिक्य । तमोगुणे निमाल्या देख । ते भोगिती महानरक । दुःखदायक दारुण ॥ १ ॥ सप्रेम करिता माझी भक्ती । माझिया भक्तासी देहांतीं । हृदयीं प्रकटे माझी मूर्ती । धवधविती निजतेजें ॥ २ ॥ शंखचक्रगदादि सपूर्ण । पीतांबरधारी श्रीकृष्ण । ध्यानीं धरूनि पावे मरण । तो वैकुंठीं जाण मी होये ॥ ३ ॥ सर्वभूतीं मी आत्मा पूर्ण । ऐसे ज्याचे अखंड भजन । ते जितांचि तिन्ही गुण । जिणोनि निर्गुण पावती ॥ ४ ॥ त्याचे देहासी दैवें आल्या मरण । मजवेगळें नाहीं स्थान । ते निजानंदें परिपूर्ण । निजनिर्गुण स्वयें होती ॥ ५ ॥ माझें स्वरूप निजनिर्गुण । अथवा वैकुंठींचें सगुण । दोन्ही एकचि निश्चयें जाण । सगुण निर्गुण समसाम्य ॥ ६ ॥ स्वर्ग नरक मनुष्यलोक । प्राप्ति पावले निर्गुण चोख । त्याच्या साधनांचें कौतुक । स्वयें यदुनायक सांगत ॥ ७ ॥

मदर्पण निष्फल वा सात्विक निजकर्म तत् । राजस फलसकल्प हिंसाप्रायादि तामसम् ॥ २३ ॥

सकळ कर्मक्रियाचरण । संकल्पेंवीण आपण । सहजे होय ब्रह्मार्पण । हें निर्गुण साधन शोधितसत्वे ॥ ८ ॥ वर्णाश्रमधर्म सकळ । आचरे परी न वांछी फळ । माझे भक्तीचें प्रेम प्रबळ । हें कर्म केवळ सात्विक ॥ ९ ॥ माझें भजन हाचि स्वधर्म । याचि नांव गा निजकर्म । ऐसे ज्यासी कळे वर्म । सात्विक कर्म या नाव ॥ ३१० ॥ स्वधर्म आचरोनि सकळ । इंद्रादि देवा यजनशीळ । जो वांछी ईहामुत्र फळ । हें कर्म केवळ राजस ॥ ११ ॥ जे कर्मीं प्रकट हिंसा घडे । कां अभिचारिक करणे पडे । स्वरूपें जे कर्म कुंडें । ते जाण धडफुडें तामस ॥ १२ ॥ जेथ दांभिक कर्माचारू । जेथ साधूंसी अतिमत्सरू । जेथ निंदेचा प्रबळ भरू । तो कर्मादरू तामस ॥ १३ ॥ आतां त्रिगुण आणि निर्गुण । याचे चतुर्विध लक्षण । या श्लोकीं श्रीकृष्ण । स्वमुखें आपण सांगत ॥ १४ ॥

कैवल्य सात्विकं ज्ञान रजो वैकल्पिक च यत् । प्राकृत तामस ज्ञान मन्निष्ठ निर्गुण स्मृतम् ॥ २४ ॥

देहीं असोनि देहातीत । भूतीं भूतात्मा भगवंत । भूता सबाह्य सभराभरित । हें ज्ञान

---

१ रजोगुणोत्कर्षाने मध्यचारी मनुष्य होतात २ तमोगुणाच्या आधिक्याने स्थावरापर्यंत अधोगतीस जातात ३ चतुष्पाद जनावरांचा जन्म ४ विवेचन ५ मेल्यास ६ देदीप्यमान ७ गुणोत्कर्षामुळें कर्मांचे तीन प्रकार होतात ते सांगतों ८ या लोकींचें व परलोकींचें ९ प्रत्यक्ष १० परहिंसा नाशादिजनक ११ ओंगळ, गलिच्छ १२ सत्य १३ हिंसात्मक, मत्सर व दांभिक कर्म तामस होय १४ सबाह्याभ्यंतरित, व्यापक

निश्चित सात्विक ॥ १५ ॥ भिन्न खाणी भिन्नाकार । भिन्न नांवें भिन्न व्यापार । तेथ वस्तु देखे अभिन्नाकार । हें ज्ञान साचार सात्विक ॥ १६ ॥ करूनि वेदशास्त्रपठन । निर्धारिता निजज्ञान । सवेंचि विकल्पी आपण । विकल्पी पूर्ण रजाचे ॥ १७ ॥ करून वार्तिकांत व्युत्पत्ती । अद्वैतनिश्चयो नाहीं चित्तीं । आपण विकल्पी आपुल्या युक्ती । ते ज्ञान निश्चितीं राजस ॥ १८ ॥ करूनि वेदशास्त्रश्रवण । होय शिश्नोदरपरायण । इंद्रियार्थी श्रद्धा पूर्ण । तो केवळ जाण राजस ॥ १९ ॥ एक निश्चयो नाहीं चित्तीं । विकल्प उपजती नेणों किती । हे रजोगुणाची ज्ञानवृत्ती । ऐक निश्चितीं तमोगुण ॥ २२० ॥ महामोहो गिळी ज्ञानस्फूर्तीं । मी जड अंध मानी निश्चितीं । नश्वरें पदार्थीं आसक्ती । ते ज्ञान निश्चितीं तामस ॥ २१ ॥ आहार निद्रा भय मैथुन । केवळ पशुप्राय जें ज्ञान । तें निश्चयें तामस जाण । ऐक निर्गुणविभाग ॥ २२ ॥ कार्य कर्ता आणि कारण । त्रिपुटी त्रिगुणेंसी करूनि शून्य । केवळ जें चैतन्यघन । तें निर्गुण ज्ञान उद्धवा ॥ २३ ॥ सत्वाचेनि निजउल्हासें । सर्वेंद्रियीं ज्ञान प्रकाशे । तें ज्ञानचि मानी वायवसें । मी ज्ञानरूपें असे अनादि ॥ २४ ॥ सिंधुजळें सरिता वाहती । त्या आलिया सिंधूप्रती । तेणें उल्हासेना अपापैंती । तेवीं ज्ञानस्फूर्ति श्लाघेना ॥ २५ ॥ रजोगुणें आलिया सकाम । त्यासी क्षोभूं न शके काम । ह्मणे माझेनि चाले काम्य कर्म । ऐसीं मी निष्काम निजांगें ॥ २६ ॥ होतां काम्य कर्माचा सोहळा । जेवीं सूर्या न बाधी उन्हाळा । तेवी काम्यकर्मीं मी जिव्हाळा । माझेनि सोज्ज्वळा काम सवेग ॥ २७ ॥ तमोगुणाच्या झडाडा । पडिला महामोहाचा वेढा । न करितां मोहाचा निझाडा । मोहनिर्णय गाढा आपण पैं जाणे ॥ २८ ॥ सूर्यो न दिसे जिकडे । अंधारू व्यापी तिकडे । तेवीं स्वरूपनिष्ठेपुढें । न बाधी साकडें मोहाचें ॥ २९ ॥ अंगीं आदळता तिन्ही गुण । जो गजबजीना आपण । तें निजनिष्ठा निजनिर्गुण । उद्धवा जाण निश्चित ॥ २३० ॥ अज्ञानाच्या अवसरीं । ज्ञानाची चाड न धरी । प्रवर्तता कामाचारीं । निष्कामाचा न करी पांगडा ॥ ३१ ॥ आदळता मोहाचीं झटें । ज्याचा बोध कदा न पालटे । त्रिगुणीं निर्गुणत्वें राहाटे । माझिया निष्ठें मद्भक्त ॥ ३२ ॥ त्रिगुणाचा त्रिविध वास । निर्गुण निजरहिवास । येचि अर्थीं हृषीकेश । विशद विलास सांगत ॥ ३३ ॥

वनं तु सात्त्विको वासो ग्रामो राजस उच्यते । तामसं द्यूतसदनं मन्निकेतं तु निर्गुणम् ॥ २५ ॥

पवित्र आणि तीर्थभूत । विजन वन एकांत । ऐशिये वस्तीं सुखावे चित्त । तो वास निश्चित सात्विक ॥ ३४ ॥ वस्ती व्यवहारीं व्यापारीं । का सदा सन्मानें राजद्वारीं । विवाहमंडपामाझारी । ज्यासी प्रीति भारी वस्तीसी ॥ ३५ ॥ ज्यासी आवडे धनसंपदा । निकटवासें वसती प्रमदा । जो नगरीं ग्रामीं वसे सदा । हे वस्ती संपदा राजस ॥ ३६ ॥ जेथ सन्मान वांछी चित्त । सदा क्षोभे विषयासक्त । ऐसऐशी वस्ती जेथ । ते जाण निश्चित

१ जीवब्रह्मैक्य २ तमोज्ञान ३ नाशिवंत वस्तूच्या ठिकाणीं ४ वायवसें किंवा वायांत ह्मणजे उगीच, व्यर्थ— अमृतानुभव प्रकरण ७–३७, व विवेकसिंधु प्र० १–२५ ५ समुद्र ६ प्रतिष्ठा बाळगीत नाहीं ७ वर ज्ञानाचे चार प्रकार सांगितले आहेत कैवल्यज्ञान ह्मणजे आत्मस्वरूपज्ञान सात्विक, वैकल्पिक ह्मणजे देहात्मविषय भेदयुक्त ज्ञान तें राजस, प्राकृत ज्ञान तें तामस, व परमात्मविषयक ज्ञान तें निर्गुण ८ टकळा, अपे.ग्र. ५ स्त्रिया

राजस ॥ ३७ ॥ जेथ साधुनिंदा जोडे । जेथ गुणदोषीं दृष्टि वाढे । ऐशिया ठायीं वस्ती आवडे । तें तामसाचे गाढें निवासस्थान ॥ ३८ ॥ जेथ कलहाचें कारण । जेथ अविवेकी होय मन । वेश्या द्यूत मद्यसदन । हें निवासस्थान तामस ॥ ३९ ॥ देवालयीं घवघविती । देखोनि माझी निजमूर्ती । सांचार सुखावे चित्तवृत्ती । ते निर्गुण वस्ती उद्धवा ॥ ३४० ॥ अभेदभक्तांचें निजमंदिर । तें मज निर्गुणाचे निजघर । तेथ सुखत्वें ज्याची वृत्ती स्थिर । ते वस्ती साचार निर्गुण ॥ ४१ ॥ निर्गुणासी घरठावो । हे बोलणें ह्मणसी वावो । जेथ उपजे ब्रह्मसद्भावो । ते वस्ती पहा वो निर्गुण ॥ ४२ ॥ विषयातीत निजस्थिती । सुखें सुखरूप राहे वृत्ती । ते निर्गुणाची निजवस्ती । जाण निश्चितीं उद्धवा ॥ ४३ ॥ साडूनि आकाराचें ज्ञान । निराकारी सुखसंपन्न । वृत्ति स्थिरावे परिपूर्ण । ते वस्ती निर्गुण जनीं विजनीं ॥ ४४ ॥ त्रिगुणसगें त्रिविध कर्ता । निर्गुणलक्षणीं लक्षिजे चौथा । चतुर्विध कर्त्यांची व्यवस्था । ऐक आतां सांगेन ॥ ४५ ॥

सात्विक कारकोऽसङ्गी रागान्धो राजस स्मृत । तामस स्मृतिविभ्रष्टो निर्गुणो मदपाश्रय ॥ २६ ॥

काटेनि कांटा फेडिता । जेवीं निवारे निजव्यथा । तेवीं सगें सगातें छेदितां । सात्विकता असगी ॥ ४६ ॥ सद्गुरुचरणसत्सगें । सकळ सग छेदी विरागें । सात्विक कर्ता निजांगें । विषयसगें असगी ॥ ४७ ॥ फळाभिलापेच्या चित्तीं गांठी । तेणे अध झाली विवेकदृष्टी । राजस कर्ता फळाशेसाठी । अतिदुःखकोटी स्वयें सोशी ॥ ४८ ॥ निःशेष हारपे विवेकज्ञान । स्मृति सैरा वळंघे रान । नाठवे कार्य कारण । ऐसा कर्ता जाण तामस ॥ ४९ ॥ अनन्य भावे हरीसी शरण । कर्मचाळक श्रीनारायण । कदा न धरी कर्माभिमान । हा कर्ता निर्गुण निश्चयें ॥ ३५० ॥ त्रिगुणाची श्रद्धा त्रिविध । निर्गुणाची श्रद्धा शुद्ध । येच अर्थींचे विशद । स्वयें गोविंद सागत ॥ ५१ ॥

सात्विक्याध्यात्मिकी श्रद्धा कर्मश्रद्धा तु राजसी । तामस्यधर्मे या श्रद्धा मत्सेवायां तु निर्गुणा ॥ २७ ॥

देह इद्रिय चेतना प्राण । येणेसीं स्फुरे जें मीपण । तेथ विवेक करूनिया पूर्ण । आपुलें मीपण आपण पाहे ॥ ५२ ॥ देह नव्हें मी जडमूढत्वे । इंद्रियें नव्हें मी एकदेशित्वे । प्राण नव्हें मी चपळत्वे । मन चंचळत्वे कदा मी नव्हें ॥ ५३ ॥ चित्त नव्हें मी चिंतकत्वे । बुद्धि नव्हें मी बोधकत्वे । 'अहं' नव्हें मी बाधकत्वे । मी तो येथे अनादिसिद्ध ॥ ५४ ॥ एवं मीपणाचे निजसार । विवचूं जाणे बुद्धिचतुर । ते अध्यात्मश्रद्धा उदार । सात्विक नर सदा वाहती ॥५५॥ जे जे मी नव्हें ह्मणत जाये । ते मी देखल्या मीचि आहें । माझ्या मीपणाचे वंदिल्या पाये । मीचि मी ठायें कोंदोनी ॥ ५६ ॥ हे आध्या-

---

१ सुखरूप राहे २ एकत्वानं माझी सेवा करणाऱ्या भक्ताच ३ वस्ती ४ वृथा ५ परब्रह्मरूपता ६ विषयापलीकडली ७ सद्गुरुसत्सगानें वैराग्ययुक्त होऊन विषयसगाचा नाश करणारा कर्ता सात्विक, फलाभिलापी विषयासक्त कर्ता राजस, विवेकज्ञान नष्ट होऊन मनसोक्त कर्माचरण करणारा कर्ता तामस कर्मचाळक परमात्मा असल्यामुळें कोणत्याही कर्माचा अभिमान न घेणारा कर्ता निर्गुण ८ सात्विककर्ता ९ स्वतंत्र रीतीनें, स्वच्छंदतेनं १० हिंडते फिरते ११ आत्मज्ञानाविषयीं जी श्रद्धा ती सात्विक, कर्माविषयीं जी श्रद्धा ती राजस, अधर्माच्या ठिकाणीं धर्म अशी जी श्रद्धा ती तामस, व भगवत्सेवेविषयी जी श्रद्धा ती निर्गुण १२ तो मी यथार्थत्वे १३ विवरण करण्याला

रिमकी शुद्ध श्रद्धा । सात्विकापाशीं वसे सदा । आतां राजसाची श्रद्धा । ऐक प्रबुद्धा सांगेन ॥ ५७ ॥ मी एक येथे वर्णाश्रमी । मी एक येथें आश्रमधर्मी । मी एक येथें कर्ता कर्मी । हें मनोधर्मी दृढ मानी ॥ ५८ ॥ येणे भावार्थें कर्मतत्परू । कुशमृत्तिकेचा अत्यादरू । अतिशयें वाढवी शौचाचारू । विधिनिषेधां थोरू आवर्त भोंवे ॥ ५९ ॥ दोषदृष्टीच्या रगणीं । मिरवती गुणदोषांच्या श्रेणी । पवित्रपणाच्या अभिमानीं । ब्रह्यासी न मनी शुचित्वें ॥ ३६० ॥ देहाभिमान घेऊनि खादा । सत्य मानणें कर्मबाधा । ते हे राजसाची कर्मश्रद्धा । जाण प्रबुद्धा उद्धवा ॥ ६१ ॥ अधिक अविवेक वाढे । जेणे अकर्म अगीं घडे । अधर्माची जोडी जोडे । हे श्रद्धा आवडे तामसी ॥ ६२ ॥ जेथ अपेयाचें पान । स्वेच्छा अभक्ष्यभक्षण । अगम्यादि घडे गमन । हे श्रद्धा संपूर्ण तामसी ॥ ६३ ॥ अधर्म तोचि मानी धर्म । हें तामसी श्रद्धेचे वर्म । आता निर्गुणश्रद्धा परम । उत्तमोत्तम ते ऐक ॥ ६४ ॥ सर्व भूतीं भगवंत । ऐशिये श्रद्धे श्रद्धावंत । अनन्य भावें भूतां भजत । तो भजनभावार्थ निर्गुण ॥ ६५ ॥ स्त्री पुत्र वित्त जीवित । मजलागीं कुरवंडी करित । अनन्य भावे जे मज भजत । ते श्रद्धा निश्चित निर्गुण ॥ ६६ ॥ चारी पुरुषार्थ त्यागिती । उपेक्षूनि चारी मुक्ती । ऐक्यभावे मज भजती । ते श्रद्धासंपत्ति निर्गुण ॥ ६७ ॥ निष्काम नामस्मरण । निर्लोभ हरिकीर्तन । भावार्थें जेंजे भजन । ते श्रद्धा निर्गुण उद्धवा ॥ ६८ ॥ त्रिगुणाचा त्रिविध आहारू । स्वयें सांगे शार्ङ्गधरू । निर्गुण आहाराचा प्रकारू । सखोल विचारू हरि सांगे ॥ ६९ ॥

पथ्य पूतमनायस्तमाहार्यं सात्विकं स्मृतम् । राजसं चेन्द्रियप्रेष्ठं तामसं चार्तिदाशुचि ॥ २८ ॥

पवित्र आणि अळुवार । सत्ववृद्धीसी हितकर । अप्रयासीं प्राप्ति साचार । सात्विक आहार या नांव ॥ ३७० ॥ अल्पाहार या नाव पथ्य । पवित्र ह्मणिजे धर्मार्जित । तेंही अप्रयासानें प्राप्त । तो जाण निश्चित सात्विकाहार ॥ ७१ ॥ गोड खरपूस आंबट । तळींव घोळींव तिखट । चिरींव चोळींव तुरट । वळींव वळिवट आळिलें ॥ ७२ ॥ रसीं रसांतरमिळणी । पर्ही कालवणीं शिखरिणी । कुडकुडीं निर्पूस सणाणी । आहारभरणीं राजस ॥ ७३ ॥ नाना परींच्या आवडी । संडिचा सोलिवा परवडी । रसनासुखाची अतिगोडी । तो आहार निरवडी राजस ॥ ७४ ॥ नाना परींचे आयास । करूनि अतिप्रयास । आहार सेविती राजस । ऐक तामस भोजन ॥ ७५ ॥ सेविता दुर्गंधि उन्मादकें । परिपाकें करी मूर्ख । अशुचि आणि दुःखदायक । हा आहार देख तामस ॥ ७६ ॥ भगवंताचा भुक्तप्रसाद । साधुसज्जनाचें शेष शुद्ध । हा निर्गुण आहार प्रसिद्ध । 'च' कारें गोविंद बोलिला ॥ ७७ ॥ श्वासोश्वासीं गोविंद । येणें स्मरणें अन्न शुद्ध । हा निर्गुण आहार प्रसिद्ध । 'च' कारें गोविंद बोलिला ॥ ७८ ॥ 'अन्नं ब्रह्म अहं च ब्रह्म' । पक्तीकर तोही ब्रह्म । ऐसा ज्याचा भोजनानुक्रम । तो आहार परम निर्गुणत्वे ॥ ७९ ॥ त्रिगुणाचें त्रिविध सुख । निर्गुण सुख अलौलिक । त्याही सुखाचा परिपाक । यदुनायक स्वयें सांगे ॥ ३८० ॥

१ मोकरा २ मुख्य लक्षण ३ ओंवाळून टाकून, अर्पण करून ४ हलका, हळुवार, पचनास सुगम ५ खमंग ६ क्षणक्षणीत, तिखट ७ धान्य अथवा फळमूळ सडून मोडून केलेले अन्नाचे प्रकार ८ जिव्हासुखाचा ९ निश्चयपूर्वक, खरोखर १० मद उत्पन्न करणारी ११ मूर्ख, बेहोष, विगलला १२ उच्छिष्ट १३ मूळ श्लोकांत निर्गुणाचा उल्लेख 'च' काराने केला आहे, चमत्कारें १४ पचवून जेवणारा १५ अलौकिक, दिव्य

राजस ॥ ३७ ॥ जेथ साधुनिंदा जोडे । जेथ गुणदोषीं दृष्टि वाढे । ऐशिया ठायीं वस्ती आवडे । तें तामसाचे गाढें निवासस्थान ॥ ३८ ॥ जेथ कलहाचें कारण । जेथ अविवेकी होय मन । वेश्या द्यूत मद्यसदन । हें निवासस्थान तामस ॥ ३९ ॥ देवालयीं घवघविती । देखोनि माझी निजमूर्ती । सांचार सुखावे चित्तवृत्ती । ते निर्गुण वस्ती उद्धवा ॥ ३४० ॥ अभेदभक्तांचे निजमंदिर । ते मज निर्गुणाचें निजघर । तेथ सुखत्वें ज्याची वृत्ती स्थिर । ते वस्ती साचार निर्गुण ॥ ४१ ॥ निर्गुणासी घरठावो । हे बोलणें ह्मणसी वांवो । जेथ उपजे ब्रह्मसद्भावो । ते वस्ती पहा वो निर्गुण ॥ ४२ ॥ विषयातीत निजस्थिती । सुखें सुखरूप राहे वृत्ती । ते निर्गुणाची निजवस्ती । जाण निश्चितीं उद्धवा ॥ ४३ ॥ सांडूनि आकाराचें ज्ञान । निराकारी सुखसंपन्न । वृत्ति स्थिरावे परिपूर्ण । ते वस्ती निर्गुण जनीं विजनीं ॥ ४४ ॥ त्रिगुणसंगें त्रिविध कर्ता । निर्गुणलक्षणीं लक्षिजे चौथा । चतुर्विध कर्त्यांची व्यवस्था । ऐक आतां सांगेन ॥ ४५ ॥

सात्त्विकः कारकोऽसङ्गी रागान्धो राजसः स्मृतः । तामसः स्मृतिविभ्रष्टो निर्गुणो मदपाश्रयः ॥ २६ ॥

काटेनि कांटा फेडितां । जेवीं निवारे निजव्यथा । तेवीं संगें संगातें छेदितां । सात्त्विकता असंगी ॥ ४६ ॥ सद्गुरुचरणसत्संगें । सकळ संग छेदी विरागें । सात्त्विक कर्ता निजांगें । विषयसंगें असंगी ॥ ४७ ॥ फळाभिलाषेच्या चित्तीं गांठी । तेणें अंध झाली विवेकदृष्टी । राजस कर्ता फळाशेसाठीं । अतिदुःखकोटी स्वयें सोशी ॥ ४८ ॥ निःशेष हारपे विवेकज्ञान । स्मृति सैरा वळंघे रान । नाठवे कार्य कारण । ऐसा कर्ता जाण तामस ॥ ४९ ॥ अनन्य भावें हरीसी शरण । कर्मचाळक श्रीनारायण । कदा न धरी कर्माभिमान । हा कर्ता निर्गुण निश्चयें ॥ ३५० ॥ त्रिगुणाची श्रद्धा[11] त्रिविध । निर्गुणाची श्रद्धा शुद्ध । येच अर्थीचें विशद । स्वयें गोविंद सांगत ॥ ५१ ॥

सात्त्विक्याध्यात्मिकी श्रद्धा कर्मश्रद्धा तु राजसी । तामस्यधर्मे या श्रद्धा मत्सेवायां तु निर्गुणा ॥ २७ ॥

देह इंद्रिय चेतना प्राण । येणेसीं स्फुरे जें मीपण । तेथ विवेक करूनिया पूर्ण । आपुलें मीपण आपण पाहे ॥ ५२ ॥ देह नव्हें मी जडमूढत्वें । इंद्रियें नव्हें मी एकदेशित्वें । प्राण नव्हें मी चपळत्वें । मन चंचळत्वें कदा मी नव्हें ॥ ५३ ॥ चित्त नव्हें मी चिंतकत्वें । बुद्धि नव्हें मी बोधकत्वें । 'अहं' नव्हें मी बाधकत्वें । [12]मी तों येथें अनादिसिद्ध ॥ ५४ ॥ एवं मीपणाचें निजसार । विवंचूं[13] जाणे बुद्धिचतुर । ते अध्यात्मश्रद्धा उदार । सात्त्विक नर सदा वाहती ॥५५॥ जें जें मी नव्हें ह्मणत जाये । तें मी देखल्या मीचि आहे । माझ्या मीपणाचे वंदिल्या पाये । मीचि मी ठायें कोंदोनी ॥ ५६ ॥ हे आध्या-

---

१ सुखरूप राहे २ एकत्वानें माझी सेवा करणाऱ्या भक्तांचें ३ वस्ती ४ वृथा ५ परब्रह्मरूपता ६ विषयापलीकडली ७ सद्गुरुसत्संगानें वैराग्ययुक्त होऊन विषयसंगाचा नाश करणारा कर्ता सात्त्विक, फलाभिलाषी विषयासक्त कर्ता राजस, विवेकज्ञान नष्ट होऊन मनसोक्त कर्माचरण करणारा कर्ता तामस कर्मचाळक परमात्मा असल्यामुळें कोणत्याही कर्माचा अभिमान न घेणारा कर्ता निर्गुण ८ सात्त्विककर्ता ९ स्वतंत्र रीतीनें, स्वच्छंदतेनें १० हिंडते फिरते ११ आत्मज्ञानाविषयीं जी श्रद्धा ती सात्त्विक, कर्माविषयीं जी श्रद्धा ती राजस, अधर्माच्या ठिकाणीं धर्म अशी जी श्रद्धा ती तामस, व भगवत्सेवेविषयीं जी श्रद्धा ती निर्गुण १२ तो मी यथार्थत्वें. १३ विवरण करण्याला

त्मिकी शुद्ध श्रद्धा । सात्विकापाशीं वसे सदा । आतां राजसाची श्रद्धा । ऐक प्रबुद्धा सांगेन ॥ ५७ ॥ मी एक येथे वर्णाश्रमी । मी एक येथे आश्रमधर्मी । मी एक येथें कर्ता कर्मी । हें मनोधर्मी दृढ मानी ॥ ५८ ॥ येणे भावार्थें कर्मतत्परू । कुशमृत्तिकेचा अत्यादरू । अतिशयें वाढवी शौचाचारू । विधिनिषेधां थोरू आवर्त भोंवे ॥ ५९ ॥ दोषदृष्टीच्या रगणीं । निरखती गुणदोषांच्या श्रेणी । पवित्रपणाच्या अभिमानीं । ब्रह्यासी न मनी शुचित्वें ॥ ३६० ॥ देहाभिमान घेऊनि खादा । सत्य मानणें कर्मबाधा । ते हे राजसाची कर्मश्रद्धा । जाण प्रबुद्धा उद्धवा ॥ ६१ ॥ अधिक अविवेक वाढे । जेणे अकर्म अगीं घडे । अधर्माची जोडी जोडे । हे श्रद्धा आवडे तामसी ॥ ६२ ॥ जेथ अपेयाचें पान । स्वेच्छा अभक्ष्यभक्षण । अगम्यादि घडे गमन । हे श्रद्धा संपूर्ण तामसी ॥ ६३ ॥ अधर्म तोचि मानी धर्म । हें तामसी श्रद्धेचें वर्म । आता निर्गुणश्रद्धा परम । उत्तमोत्तम ते ऐक ॥ ६४ ॥ सर्व भूतीं भगवंत । ऐशिये श्रद्धे श्रद्धावंत । अनन्य भावे भूतां भजत । तो भजनभावार्थ निर्गुण ॥ ६५ ॥ स्त्री पुत्र वित्त जीवित । मजलागीं कुरवंडी कैरित । अनन्य भावें जे मज भजत । ते श्रद्धा निश्चित निर्गुण ॥ ६६ ॥ चारी पुरुषार्थ त्यागिती । उपेक्षूनि चारी मुक्ती । ऐक्यभावे मज भजती । ते श्रद्धासपत्ति निर्गुण ॥ ६७ ॥ निष्काम नामस्मरण । निर्लोभ हरिकीर्तन । भावार्थें जेंजे भजन । ते श्रद्धा निर्गुण उद्धवा ॥ ६८ ॥ त्रिगुणांचा त्रिविध आहारू । स्वयें सागे शार्ङ्गधरू । निर्गुण आहाराचा प्रकारू । सखोल विचारू हरि सागे ॥ ६९ ॥

पथ्य पूतमनायस्तमाहार्यं सात्विक स्मृतम् । राजस चेन्द्रियप्रेष्ठ तामस चार्तिदाशुचि ॥ २८ ॥

पवित्र आणि अळुवार । सत्ववृद्धीसी हितकर । अप्रयासीं प्राप्ति साचार । सात्विक आहार या नाव ॥ ३७० ॥ अल्पाहार या नाव पथ्य । पवित्र म्हणिजे धर्मार्जित । तेही अप्रयासाने प्राप्त । तो जाण निश्चित सात्विकाहार ॥ ७१ ॥ गोड खरपूस आवट । तळींव घोळींव तिम्पट । चिरींव चोळींव तुरट । वळींव वळिवट आळिलें ॥ ७२ ॥ रसीं रसांतरमिळणी । पर्ही कालवणीं शिखरिणी । कुडकुडी निर्पूस सणाणी । आहारभरणी राजस ॥ ७३ ॥ नाना परींच्या आवडी । सेंडिवा सोलिवा परवडी । रसनासुखाची अतिगोडी । तो आहार निरंवडी राजस ॥ ७४ ॥ नाना परींचे आयास । करूनि अतिप्रयास । आहार सेविती राजस । ऐक तामस भोजन ॥ ७५ ॥ सेविता दुर्गंधि उन्मादक । परिपाकें करी मूर्ख । अशुचि आणि दुःखदायक । हा आहार देख तामस ॥ ७६ ॥ भगवंताचा भुक्तप्रसाद । साधुसज्जनाचे शेष शुद्ध । हा निर्गुण आहार प्रसिद्ध । 'च' कारें गोविंद बोलिला ॥ ७७ ॥ ग्रासोग्रासी गोविंद । येणे स्मरणे अन्न शुद्ध । हा निर्गुण आहार प्रसिद्ध । 'च' कारें गोविंद बोलिला ॥ ७८ ॥ 'अन्न ब्रह्म अहं च ब्रह्म' । पक्तीकर तोही ब्रह्म । ऐसा ज्याचा भोजनानुक्रम । तो आहार परम निर्गुणत्वें ॥ ७९ ॥ त्रिगुणाचें त्रिविध सुख । निर्गुण सुख अलौलिक । त्याही सुखाचा परिपाक । यदुनायक स्वयें सांगे ॥ ३८० ॥

---

१ भोंवरा २ मुख्य लक्षण ३ ओवाळून टाकून, अर्पण करून ४ हलका, हलुवार, पचनारा सुगम ५ खर्पूस ६ झणझणीत, तिखट ७ धान्य अथवा फळमूळ राहून सोलून केलेले अन्नाचे प्रकार ८ जिव्हासुखाची. ९ निश्चयपूर्वक, खरोखर १० मद उत्पन्न करणारी ११ मूर्च्छित, बेहोष, झिंगलेला १२ उच्छिष्ट १३ मूळ श्लोकात निर्गुणाचा उद्देश 'च' काराने केला आहे, चमत्कारें. १४ पक्तीला जेवणारा १५ अलौकिक, विलक्षण

सात्विकं सुखमात्मोत्थं विषयोत्थं तु राजसम् । तामसं मोहदैन्योत्थं निर्गुणं मदपाश्रयम् ॥ २९ ॥

सांडूनि विषयसुखाची स्फूर्ती । आत्मसुखें सुखावे चित्तवृत्ती । ऐशिया निजसुखाची प्राप्ती । ते सुख निश्चितीं सात्त्विक ॥ ८१ ॥ गंगापूर भरे उन्नतीं । तेणें अमर्याद वोतें भरती । तेवीं आत्मसुखाचिये प्राप्ती । इंद्रियां तृप्ति स्वानंदें ॥ ८२ ॥ नाना विषयांचे कोड । इंद्रियांचा अतिधुमाड । विषयसुख लागे गोड । तें सुख सुदृढ राजस ॥ ८३ ॥ अतिनिद्र आणि उन्मादी । तेंचि सुख आवडे बुद्धी । तामस सुखाची हे सिद्धी । जाण त्रिशुद्धी उद्धवा ॥ ८४ ॥ हृदयीं प्रकटल्या माझी मूर्ती । विसरे संसाराची स्फूर्ती । त्यावरी जे होय सुखप्राप्ती । ते सुख निश्चितीं निर्गुण ॥ ८५ ॥ सर्व भूतीं वसे भगवंत । तोचि मी हा तात्त्विकार्थ । ऐसेनि मदैक्यें सुख प्राप्त । तें निजसुखार्थ निर्गुण ॥ ८६ ॥ देखिल्या निजात्मसुखरूप । स्वयें होइजे सुखरूप । हे निर्गुणसुखाचे निजदीप । झडल्या पुण्यपाप पाविजे ॥ ८७ ॥ आपण सुखस्वरूप सर्वांगीं । सुखस्वरूप स्वयें भोगी । हे निर्गुण सुखाची मागी । भक्ती अंतरंगी भोगिजे ॥ ८८ ॥ कल्पांताचें पूर्ण भरितें । उरों नेदी नदीनदांतें । तेवीं निर्गुण सुख येथें । देहेंद्रियातें उरों नेदी ॥ ८९ ॥ जेवीं मृगजळीं जळ नाहीं । तेवीं परब्रह्माच्या ठायीं । प्रपंच स्पर्शिलाचि नाहीं । तें सुख निर्वाहीं निर्गुण ॥ ३९० ॥ ज्या सुखाची मर्यादा । करितां न करवे कदा । सुखें सुखस्वरूप होइजे सदा । हे सुखसंपदा निर्गुण ॥ ९१ ॥ त्रिगुण आणि निर्गुण । यांचे दाविले भेदलक्षण । आतां त्याचें उपसहरण । ग्रंथार्तीं जाण हरि करी ॥ ९२ ॥

द्रव्यं देशः फलं कालो ज्ञानं कर्म च कारकः । श्रद्धाऽवस्थाऽऽकृतिर्निष्ठा त्रैगुण्यः सर्व एव हि ॥ ३० ॥

द्रव्यशब्दें आहार त्रिविध । देशशब्दें वनग्रामभेद । फळशब्दें सुखउद्बोध । सत्वसंबंधविभागें ॥ ९३ ॥ काळशब्दें भगवद्भजन । कैवल्यनिष्ठा या नाव ज्ञान । कर्म ह्मणिजे मदर्पण । कर्ता तो जाण असगी ॥ ९४ ॥ श्रद्धाशब्दें आध्यात्मिकी । अवस्थाशब्दें जागरणादिकी । आकृतिशब्दें उपरिलोकीं । देवतादिकीं क्रीडन ॥ ९५ ॥ जो गुण वाढे देहांतीं । जेणें गुणें होय अंतःस्थिती । त्या नाव निष्ठा ह्मणती । जाण निश्चिती उद्धवा ॥ ९६ ॥ भिन्न भिन्न भाग अनेक । किती सांगूं एकेक । अवघें जगचि त्रिगुणात्मक । जाण निष्टंक निजभक्ता ॥ ९७ ॥ संसार समस्त त्रिगुण । यामाजीं मी अवघा निर्गुण । हे तुज कळावया निजखूण । गुणनिरूपण म्यां केलें ॥ ९८ ॥

सर्वे गुणमया भावा पुरुषाव्यक्तधिष्ठिताः । दृष्टं श्रुतमनुध्यानं बुद्ध्या वा पुरुषर्षभ ॥ ३१ ॥

देखिजे अथवा ऐकिजे । का मनें जें जें चिंतिजे । ते ते अवघेंचि जाणिजे । मायागुणकाजे त्रिगुणात्मक ॥ ९९ ॥ करावया त्रिगुणाचें मर्दन । प्रकृतिनियंता पुरुष भिन्न । तो सर्वदा सर्वांगें निर्गुण । वर्तवी गुण निजसत्ता ॥ ४०० ॥ पुरुषावेगळें समस्त । प्रकृतिकार्य मिथ्याभूत । त्यातें बोलिजे गुणवंत । जाण निश्चित उद्धवा ॥ १ ॥ नरदेह पावो-

---

१ उंचपणाने २ नदीला मिळणारे ओढेनाले, लहान प्रवाह नदीला पाणी चढूं लागलें ह्मणजे ह्या लहान प्रवाहांत नदीचें पाणी पसरतें ३ धुमारूळ, गोंधळ, धडाली, दाढगाई ४ सुखस्वार्थ ५ निजात्मसुखाची स्वरूपाची. ६ माग, थाग, पत्ता ७ शेवट, उपसहार ८ आत्मसर्वीं ९ सत्वरजतमानीं युक्त १० मायागुणानीं घडवून आणिलें ११ मायेला वागविणारा १२ गुणातीत

नियां येथ । जे न साधिती गुणातीत । ते नाडले हातोहात । निजस्वार्थ बुडाला ॥ २ ॥ तैसी नव्हे तुझी मती । विनटलासी भगवद्भक्ती । तेव्हाचि तूं गुणातीतीं । जाण निश्चितीं जडलासी ॥ ३ ॥ हरिभक्तांमध्यें वरिष्ठ । यालागीं निजमुखें वैकुंठ । उद्धवासी ह्मणे पुरुषश्रेष्ठ । भाग्यें उत्कृष्ट तूं एक ॥ ४ ॥ त्रिगुणगुणीं सविस्तारू । दृढ वाढला संसारतरू । त्याचे छेदाचा कवण प्रकारू । तो शार्ङ्गधरू सांगत ॥ ५ ॥

एता संसृतयः पुंसो गुणकर्मनिबन्धनाः । येनेमे निर्जिताः सौम्य गुणा जीवेन चित्तजाः ।
भक्तियोगेन मन्निष्ठो मद्भावाय प्रपद्यते ॥ ३२ ॥

सत्वादि तिन्ही गुण एथ । केवळ आणि मिश्रित । पुरुषातें संसारी करीत । गुणकर्मीं निश्चित बांधोनी ॥ ६ ॥ त्रिगुणकर्मास्तव जाण । जीवासी झालें दृढ बंधन । जेवीं घटामाजील जीवन । दावी आडकलेपण रविबिंबा ॥ ७ ॥ घटीं भरल्या समळ जळ । त्यामाजीं रवि दिसे समळ । घटींचें डोलताचि जळ । कांपे चळचळ रविबिंब ॥ ८ ॥ तेवीं त्रिगुणाचें कर्माचरण । शुद्धासी आणी जीवपण । ते छेदावया जीवबंधन । भगवद्भजन साधावें ॥ ९ ॥ जिणावया गुणबंधन । रिघावें सद्गुरूसी शरण । तेथ मद्भावें करितां भजन । वाढे सत्वगुण अतिशुद्ध ॥ ४१० ॥ पायीं जडली लोहाची बेडी । ते लोहेंचि लोहार तोडी । तेवीं सत्वगुणाचिया बोंढी । त्रिगुणातें तोडी गुरुरावो ॥ ११ ॥ तेथ प्रवेशावया गुणातीतीं । अवश्य करावी गुरुभक्ती । जे गुरुभजनीं विश्वासती । त्यासी चारी मुक्ती आंदण्या ॥ १२ ॥ ज्यासी गुरुचरणीं भगवद्भावो । त्याचे सेवेसी ये ब्रह्मसद्भावो । तेथ ब्रह्मसद्भावेंसी पहा हो । मी देवाधिदेवो सबाह्य तिष्ठें ॥ १३ ॥ जो गुरुचरणीं अनन्य शरण । तो सहजें होय ब्रह्मसंपन्न । गुरुरूपें करितां माझें भजन । ब्रह्मसमाधान मद्भक्तां ॥ १४ ॥ उद्धवा ऐसें माझें भजन । समूळ जाणशी तूं संपूर्ण । यालागीं 'सौम्य' हें विशेषण । स्वमुखें श्रीकृष्ण संबोधी ॥ १५ ॥ भाग्यें नरदेह पावल्या जाण । अवश्य करावें माझें भजन । येचि अर्थींचें निरूपण । स्वमुखें श्रीकृष्ण प्रतिपादी ॥ १६ ॥

तस्माद्देहमिमं लब्ध्वा ज्ञानविज्ञानसंभवम् । गुणसङ्गं विनिर्धूय मां भजन्तु विचक्षणाः ॥ ३३ ॥

ज्या नरदेहाकारणें । अमर उत्कंठित मनें । त्या देहाचें जाहलेपणें । ज्ञान पावणें निष्टंकें ॥ १७ ॥ नरदेह पावल्या जाण । आपणचि नव्हे ब्रह्मज्ञान । तेथें करावें माझें भजन । देहाभिमान सांडूनी ॥ १८ ॥ करितां माझें अनन्य भजन । सहजें वाढे सत्वगुण । सत्वगुणास्तव जाण । उपजे ज्ञान संविवेक ॥ १९ ॥ विवेकज्ञानाचिये वृत्ती । रज तम दोनी झडती । शोधितसत्वाचिये स्थिती । अभेद भक्ती उल्हासे ॥ ४२० ॥ करितां माझें अभेद भजन । होय स्वानंदाचें स्वादन । त्या नांव बोलिजे विज्ञान । तेथ तिनी गुण मिथ्यात्वें ॥ २१ ॥ नरदेह जोडलिया हातीं । प्राण्यासी एवढी प्राप्ती । यालागीं मनुष्यदेहीं भक्ती । अवश्य समस्तीं करावी ॥ २२ ॥ हें भागवतींचें अतिगुह्य ज्ञान । मुख्यत्वेंसी भक्तिप्राधान्य । भावें करितां माझें भजन । स्त्रिया शूद्रजन उद्धरती ॥ २३ ॥ नरदेह जोडल्या जाण । माझी भक्ति करिती विचक्षण । भजनें जिणोनि गुणागुण । ब्रह्म

१ शुद्ध २ उदक ३ दावी ४ बक्षीस ५ आंतबाहेर ६ एकनिष्ठ ७ सांगत ८ प्राप्तीमुळें ९ पावणें १० विचारपूर्ण ११ गळून जातात १२ सेवन १३ मुख्यत्वें १४ जाणावें, शहाणे पुरुष

परिपूर्ण स्वयें होती ॥ २४ ॥ पूर्ण ब्रह्माचिया प्राप्ती । निरपेक्ष माझी भक्ती । तोचि भजनभाव श्रीपती । पुनः पुनः श्लोकार्थी दृढ दावी ॥ २५ ॥

लि सङ्गो मा भजेद्विद्वानप्रमत्तो जितेन्द्रिय । रजस्तमश्चाभिजयेत्सत्त्वसंसेवया मुनिः ॥ ३४ ॥
सत्व चाभिजयेद्युक्तो नैरपेक्ष्येण शातधी ।

करूनि विपयांची विरक्ती । हृदयीं नापेक्षावी मुक्ती । ऐशी निरपेक्ष माझी भक्ती । वाढत्या प्रीतीं करावी ॥ २६ ॥ तेणे अनिवार सत्वशुद्धी । सर्व भूतीं भगवद्बुद्धी । दृढ वाढे गा त्रिशुद्धी । हे भजनसिद्धी साधकां ॥ २७ ॥ ऐसे करितां माझें भजन । विस्मरणासी ये मरण । सर्वेंद्रियीं सावधपण । सहजे जाण ठसावे ॥ २८ ॥ तेव्हा रज तम दोनी गुण । निःशेप जाती हारपोनें । शुद्धसत्वाचें स्फुरण । तेणे स्वानंद पूर्ण साधकां ॥ २९ ॥ केवळ उरल्या सत्वगुण । साधका ऐसे स्फुरे स्फुरण । जगामाजीं एक पावन । धन्य धन्य मी होयें ॥ ४३० ॥ मी पावलो शुद्ध बोध । मज प्रकटला परमानंद । ऐसा सुखाचा जो स्फुंद । तो सत्वबोध साधका ॥ ३१ ॥ ऐसा उरला जो सत्वगुण । तो निवारावया साधन कोण । मी स्वयें सुखस्वरूप आपण । मज सुखाचे स्फुरण ते माया ॥ ३२ ॥ गूळ गुळा गोडपणे पैंगे । कीं दुधा दूध गोड लागे । तैसा सुखरूप मी सर्वांगें । वृथा सुखभोगें कां फुंजें ॥ ३३ ॥ ऐशी साधकीं स्फूर्ति स्फुरे । तंव सत्वगुण स्वरूपीं विरे । तेव्हां सुखाचाही फुंद सरे । निजसुख उरे निजशाती ॥ ३४ ॥ ऐसे निवारल्या तिनी गुण । केवळ उरे निर्गुण । तेचि अर्थीचें निरूपण । विशद श्रीकृष्ण सागत ॥ ३५ ॥

सपद्यते गुणैर्मुक्तो जीवो जीव विहाय माम् ॥ ३५ ॥ जीवो जीवविनिर्मुक्तो गुणैश्चाशयसम्भवै ।

वाढल्या सत्वगुणाचा हरिख । त्याते निर्दळी शुद्ध सत्वविवेक । पाठी विवेकेंसीं सत्व देख । हारपे निःशेख निजात्मरूपीं ॥ ३६ ॥ ऐसे निमाल्या तिनी गुण । निमे कार्य कर्म कारण । लिंगदेह नाशे सपूर्ण । जीवासी जीवपण मिथ्या होय ॥ ३७ ॥ तेव्हा कार्य कर्म कर्ता । भोग्य भोग आणि भोक्ता । ज्ञान ज्ञेय मी एक ज्ञाता । याची वार्ता असेना ॥ ३८ ॥ ऐसे हारपल्या जीवपण । स्वयें सहजे निजनिर्गुण । होऊनि ठाके ब्रह्म पूर्ण । अहंसोऽहंपण सांडूनी ॥ ३९ ॥ यापरी मद्भक्त जाण । ब्रह्म होती परिपूर्ण । तेचि जाहलेपणाचे लक्षण । श्लोकार्धें श्रीकृष्ण सागत ॥ ४४० ॥

मयैव ब्रह्मणा पूर्णो न बहिर्नान्तरश्चरेत् ॥ ३६ ॥
इति श्रीभागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे पञ्चविंशोऽध्याय ॥ २५ ॥

प्रपंच एक पूर्वीं होता । हे समूळ मिथ्या वार्ता । पुढें होईल मागुता । हेही सर्वथा असेना ॥ ४१ ॥ जैसे आत बाहेरी भाग । नेणे साखरेचे अग । तैसे सबाह्याभ्यंतर चाग । ब्रह्म निर्व्यंग निजानदें ॥ ४२ ॥ ऐसें पावल्या ब्रह्म परिपूर्ण । साधकासी न ये मरण । प्रारब्धें देहीं उंरल्या जाण । देहाभिमान बाधीना ॥ ४३ ॥ बाह्य न देखे दृश्यदर्शन । अतरी नाहीं विपयस्फुरण । देहींचे न देखे देहपण । जीवन्मुक्तलक्षण या नाव ॥ ४४ ॥ बाह्य देखे दृश्यप्रतीती । अतरीं विपवयाची आसक्ती । या नाव अज्ञानाची स्थिती ।

१ त्याग २ नाहींसे होऊन ३ सद्गदितपणा ४ सात्विका ५ चटक लावितो ६ फुगून जातो ७ अभिमान, गर्व ८ नाहींसे होतें ९ दोषरहित १० आयुष्याचे काहीं दिवस शिल्लक राहिले तरी ११ दिसतें तेवढ्याचाच अनुभव.

अविद्याशक्ती बाधक ॥ ४५ ॥ तें निरसावया अविद्याबंधन । अवश्य करावें माझें भजन । हें जाणोनि साधुसज्जन । भक्तीसी प्राण विकिला ॥ ४६ ॥ माझिये भक्तीपरती । आणिक नाहीं उत्तम गती । तेंही भजन अभेदयुक्तीं । तैं चारी मुक्ती कामार्‍या ॥ ४७ ॥ हृदयीं विषयाची विरक्ती । वरी अभेदभावें माझी भक्ती । ते भजन अनन्य प्रीतीं । त्याचा मी श्रीपति आज्ञाधार ॥ ४८ ॥ भक्तिनामाचा इत्यर्थ । माझे स्वरूपीं निजभावार्थ । येणेंचि लाभे परमार्थ । सुफळ शास्त्रार्थ या नांव ॥ ४९ ॥ माझिये भक्तीचेनि नांवें । पशु पक्षी उद्धरावे । मा मानवीं भजनभावें । त्या अवश्य न्यावें निजधामा ॥ ४५० ॥ यालागीं सांडोनि व्युत्पत्ती । जाणतीं नेणतीं गा समस्तीं । भावें करावी भगवद्भक्ती । तैं निजात्मप्राप्ती अनायासें ॥ ५१ ॥ भावें करितां माझें भजन । स्वयें निर्दळती तिन्ही गुण । सहजें प्रकटे निजनिर्गुण । हें सत्य जाण श्रीकृष्ण बोलिला ॥ ५२ ॥ जेथ उगवली गुणगुती । तेथ प्रकटे निजशांती । हेंचि ये अध्यायीं श्रीपती । उद्धवाप्रती बोलिला ॥ ५३ ॥ यालागीं जेथ भगवद्भक्ती । तेथ गुणजयो लाभे वृत्ती । सहजें प्रकटे निजशांती । निजात्मप्राप्ती स्वतःसिद्ध ॥ ५४ ॥ ते निजभक्ति माझी जननी । ज्या पैठा केलों जनार्दनीं । एका जनार्दनचरणीं । मिळोनि मिळणीं भजतचि ॥ ५५ ॥ पुढिले अध्यायीं कथा गहन । ऐलउर्वशी-उपाख्यान । ज्या अध्यायाचें करितां पठण । अगम्यागमनदोष हरती ॥ ५६ ॥ ज्या पुरूरव्याची विरक्ती । स्वमुखें वर्णील श्रीपती । वैराग्यें निजात्मप्राप्ती । सभाग्य पावती वैराग्य ॥ ५७ ॥ त्या वैराग्याचें निरूपण । अतिगोड निरूपी श्रीकृष्ण । श्रोतां कृपा करावी पूर्ण । द्यावें अवधान कथेसी ॥ ५८ ॥ जे कथेचेनि अवधानें । दुरितदोष होती दहनें । ब्रह्मीं ब्रह्मत्व पावणें । होऊनि ठाकणें चिन्मात्र ॥ ५९ ॥ एवढ्या निरूपणाची गोडी । पुढिले अध्यायीं आहे फुडी । एका जनार्दनकृपा गाढी । परापरथडीप्रापक ॥ ४६० ॥ भावें धरितां जनार्दनचरण । बाधूं न शके बाधकपण । एका जनार्दना शरण । रसाळ निरूपण पुढें आहे ॥ ४६१ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे एकादशस्कंधे श्रीकृष्णोद्धवसंवादे गुणनिर्गुणनिरूपणं नाम पंचविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

अध्याय सव्विसावा.

श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥ ॐ नमो देव जगन्मोहन । मोहिनीमोहना आद्यकारण । कार्यकारणातीत चिद्घन । जय जनार्दन जगद्गुरू ॥ १ ॥ जगासी पडे मायामोहन । ते तूं निर्दळिसी ज्ञानघन । जगीं जगद्रूप जनार्दन । कृपाळु पूर्ण दीनाचा ॥ २ ॥ दीनासी देवमाया स्त्रीरूपें । भुलवी हावभावसंदाटोपें । ते स्त्रीमोहादि मोहक रूपें । जनार्दनकृपें

---

१ कामकरी, कामारी म्हणजे दासी २ सेवक, शब्द पाळणारा ३ भगवत्स्वरूपीं अभिमपणानें राहणें हेंच भक्तीचें लक्षण होय ४ विद्वत्ता शब्दशास्त्र अलीकडे सोडून शब्दातीत जो मी त्या माझे ठायीं एकत्वानें राहावें ५ निर्गुणाची गुंतागुंत ६ आई. ७ प्रविष्ट. ८ परस्त्रीगमनादि पातक ९ ब्रह्मस्वरूप १० चांगली, निश्चयपूर्वक ११ परेच्या पलीकडील तीरास पोंचविणारी १२ मायेचा मोह, झांपड १३ नाहींसें करितोस १४ स्थानदृघन १५ मायेचें प्रत्यक्ष रूप म्हणजे स्त्री

परिपूर्ण स्वयें होती ॥ २४ ॥ पूर्ण ब्रह्माचिया प्राप्ती । निरपेक्ष माझी भक्ती । तोचि भजनभाव श्रीपती । पुनः पुनः श्लोकार्थी दृढ दावी ॥ २५ ॥

नि सङ्गो मा भजेद्विद्वानप्रमत्तो जितेन्द्रिय । रजस्तमश्चाभिजयेत्सत्वससेवया मुनि ॥ ३४ ॥
सत्व चाभिजयेद्युक्तो नैरपेक्ष्येण शातधी ।

करूनि विपयाची विरक्ती । हृदयीं नापेक्षावी मुक्ती । ऐशी निरपेक्ष माझी भक्ती । वाढत्या प्रीतीं करावी ॥ २६ ॥ तेणे अनिवार सत्वशुद्धी । सर्व भूतीं भगवद्बुद्धी । दृढ वाढे गा त्रिशुद्धी । हे भजनसिद्धी साधका ॥ २७ ॥ ऐसे करिता माझें भजन । विसरणासी ये मरण । सर्वेंद्रियीं सावधपण । सहजे जाण ठसावे ॥ २८ ॥ तेव्हां रज तम दोनी गुण । निःशेष जाती हारपोनें । शुद्धसत्वाचें स्फुरण । तेणे स्वानंद पूर्ण साधकां ॥ २९ ॥ केवळ उरल्या सत्वगुण । साधका ऐसें स्फुरे स्फुरण । जगामाजीं एक पावन । धन्य धन्य मी होयें ॥ ४३० ॥ मी पावलो शुद्ध बोध । मज प्रकटला परमानंद । ऐसा सुखाचा जो स्फुंद । तो सत्वबोध साधका ॥ ३१ ॥ ऐसा उरला जो सत्वगुण । तो निवारावया साधन कोण । मी स्वयें सुखस्वरूप आपण । मज सुखाचे स्फुरण ते माया ॥ ३२ ॥ गूळ गुळा गोडपणें पांगे । कीं दुधा दूध गोड लागे । तैसा सुखरूप मी सर्वांगें । वृथा सुखभोगें कां फुंजें ॥ ३३ ॥ ऐशी साधकीं स्फूर्ति स्फुरे । तंव सत्वगुण स्वरूपीं विरे । तेव्हां सुखाचाही फुंद सरे । निजसुख उरे निजशाती ॥ ३४ ॥ ऐसे निवारल्या तिनी गुण । केवळ उरे निर्गुण । तेचि अर्थांचें निरूपण । विशद श्रीकृष्ण सांगत ॥ ३५ ॥

मपद्यते गुणैर्मुक्तो जीवो जीव विहाय माम् ॥ ३५ ॥ जीवो जीवविनिर्मुक्तो गुणैश्चाशयसम्भवे ।

वाढल्या सत्वगुणाचा हरिख । त्यातें निर्दळी शुद्ध सत्वविवेक । पाठी विवेकेंसीं सत्व देख । हारपे निःशेख निजात्मरूपी ॥ ३६ ॥ ऐसे निमाल्या तिनी गुण । निमें कार्य कर्म कारण । लिंगदेह नाशे सपूर्ण । जीवासी जीवपण मिथ्या होय ॥ ३७ ॥ तेव्हां कार्य कर्म कर्ता । भोग्य भोग आणि भोक्ता । ज्ञान ज्ञेय मी एक ज्ञाता । याची वार्ता असेना ॥ ३८ ॥ ऐसे हारपल्या जीवपण । स्वयें सहजे निजनिर्गुण । होऊनि ठाके ब्रह्म पूर्ण । अहसोऽहंपण साडूनी ॥ ३९ ॥ यापरी मद्भक्त जाण । ब्रह्म होती परिपूर्ण । तेंचि जाह्लेपणाचे लक्षण । श्लोकार्धें श्रीकृष्ण सागत ॥ ४४० ॥

मयेव ब्रह्मणा पूर्णो न बहिर्नान्तरश्चरेत् ॥ ३६ ॥
इति श्रीभागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे पञ्चविंशोऽध्याय ॥ २५ ॥

प्रपच एक पूर्वी होता । हे समूळ मिथ्या वार्ता । पुढें होईल मागुता । हेही सर्वथा असेना ॥ ४१ ॥ जैसे आत बाहेरी भाग । नेणे साखरेचे अग । तैसे सबाह्याभ्यंतर चाग । ब्रह्म निर्व्यंग निजानदें ॥ ४२ ॥ ऐसे पावल्या ब्रह्म परिपूर्ण । साधकासी न ये मरण । प्रारब्धें देहीं उरल्या जाण । देहाभिमान बाधीना ॥ ४३ ॥ बाह्य न देखे दृश्यदर्शन । अतरीं नाहीं विपयस्फुरण । देहींचे न देखे देहपण । जीवन्मुक्तलक्षण या नाव ॥ ४४ ॥ बाह्य देखे दृश्यप्रतीती । अंतरी विपवयाची आसक्ती । या नाव अज्ञानाची स्थिती ।

१ त्याग २ नाहींसे होऊन ३ सद्गदितपणा ४ सात्विका ५ चटक लावितो ६ फुगून जातो ७ अभिमान, गर्व ८ नाहींसे होतें ९ दोपरहित १० आयुष्याचे काहीं दिवस शिल्लक राहिले तरी ११ दिसतें तेवढ्याचाच अनुभव

अविद्याशक्ती बाधक ॥ ४५ ॥ ते निरसावया अविद्याबंधन । अवश्य करावें माझें भजन । हें जाणोनि साधुसज्जन । भक्तीसी प्राण विकिला ॥ ४६ ॥ माझिये भक्तीपरती । आणिक नाहीं उत्तम गती । तेही भजन अभेदयुक्ती । तै चारी मुक्ती कामान्या ॥ ४७ ॥ हृदयीं विषयाची विरक्ती । वरी अभेदभावें माझी भक्ती । ते भजन अनन्य प्रीतीं । त्याचा मी श्रीपति आज्ञाधार ॥ ४८ ॥ भक्तिनामाचा इत्यर्थ । माझे स्वरूपीं निजभावार्थ । येणेंचि लाभे परमार्थ । सुफळ शास्त्रार्थ या नांव ॥ ४९ ॥ माझिये भक्तीचेनि नावें । पशु पक्षी उद्धरावे । मा मानवी भजनभावें । त्या अवश्य न्यावे निजधामा ॥ ४५० ॥ यालागीं साडोनि व्युत्पत्ती । जाणतीं नेणतीं गा समस्तीं । भावें करावी भगवद्भक्ती । तैं निजात्मप्राप्ती अनायासें ॥ ५१ ॥ भावें करिता माझें भजन । स्वयें निर्दळती तिन्ही गुण । सहजें प्रकटे निजनिर्गुण । हें सत्य जाण श्रीकृष्ण बोलिला ॥ ५२ ॥ जेथ उगवली गुणगुती । तेथ प्रकटे निजशांती । हेंचि ये अध्यायीं श्रीपती । उद्धवाप्रती बोलिला ॥ ५३ ॥ यालागीं जेथ भगवद्भक्ती । तेथ गुणजयो लाभे वृत्ती । सहजे प्रकटे निजशांती । निजात्मप्राप्ती स्वतःसिद्ध ॥ ५४ ॥ ते निजभक्ति माझी जननी । ज्या पैठाँ केलों जनार्दनीं । एका जनार्दनचरणीं । मिळोनि मिळणीं भजतचि ॥ ५५ ॥ पुढिले अध्यायीं कथा गहन । ऐलउर्वशी-उपाख्यान । ज्या अध्यायाचें करिता पठण । अगम्यागमनदोष हरती ॥ ५६ ॥ ज्या पुरूरव्याची विरक्ती । स्वमुखें वर्णील श्रीपती । वैराग्यें निजात्मप्राप्ती । सभाग्य पावती वैराग्य ॥ ५७ ॥ त्या वैराग्याचे निरूपण । अतिगोड निरूपी श्रीकृष्ण । श्रोता कृपा करावी पूर्ण । द्यावें अवधान कथेसी ॥ ५८ ॥ जे कथेचेनि अवधानें । दुरितदोष होती दहनें । ब्रह्मीं ब्रह्मत्व पावणें । होऊनि ठाकणें चिन्मात्र ॥ ५९ ॥ एवढ्या निरूपणाची गोडी । पुढिले अध्यायीं आहे फुंडी । एका जनार्दनकृपा गाढी । परापरथडीप्रापक ॥ ४६० ॥ भावें धरिता जनार्दनचरण । बाधूं न शके बाधकपण । एका जनार्दना शरण । रसाळ निरूपण पुढें आहे ॥ ४६१ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे एकादशस्कंधे श्रीकृष्णोद्धवसंवादे गुणनिर्गुणनिरूपणं नाम पंचविंशोऽध्याय ॥ २५ ॥ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

अध्याय सव्विसावा.

श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥ ॐ नमो देव जगन्मोहन । मोहिनीमोहना आद्यकारण । कार्यकारणातीत चिद्घन । जय जनार्दन जगद्गुरू ॥ १ ॥ जगासी पडे मायामोहन[12] । तें तूं निर्दळिसी[13] शानंदघन[14] । जगीं जगद्रूप जनार्दन । कृपालु पूर्ण दीनाचा ॥ २ ॥ दीनासी देवमाया स्त्रीरूपें[15] । भुलवी हावभावसटाटोपें । ते स्त्रीमोहादि मोहक रूपें । जनार्दनकृपें

---

१ कामकरी, कामारी म्हणजे दासी २ सेवक, शब्द पाळणारा ३ भगवत्स्वरूपीं अभिन्नपणानें राहणें हें भक्तीचें लक्षण होय ४ विद्वत्ता शब्दशास्त्र अलीकडे सोडून शब्दार्थांत जो मी त्या माझे ठायीं एकत्वानें राहावें. ५ निर्गुणाची गुणागुंत ६ आई ७ प्रविष्ट ८ परस्त्रीगमनादि पातक ९ प्रसन्नरूप १० चांगली, निश्चयपूर्वक ११ परेच्या पलीकडील तीराशी पोंचविणारी १२ मायेचा मोह, शापद १३ नाहींसें करितोस १४ स्वानंदघन. १५ मायेचें प्रत्यक्ष रूप म्हणजे स्त्री

निर्दळिती ॥ ३ ॥ जेथ वैराग्य वाढे संपूर्ण । तेथ जनार्दनाची कृपा पूर्ण । वैराग्य तेथ ब्रह्मज्ञान । सहजे जाण ठसावे ॥ ४ ॥ जीव सहजे ब्रह्मचि आहे । तो मायागुणें जीवत्व वाहे । जेवीं भद्रीं निजेलेनि रायें । तो स्वर्मीचें लाहे रंकत्व ॥ ५ ॥ त्यासी राजपदा यावया जाण । सेवक करिती थापटण । तेवीं वैराग्य निर्दळी त्रिगुण । जीवा ब्रह्मपण स्वयंभचि ॥ ६ ॥ ऐसें स्वयंभ जोडल्या ब्रह्म पूर्ण । तेव्हां स्त्री पुरुप हें मिथ्या ज्ञान । मृपा दृश्याचें दृश्यभान । भोग्यभोक्तेपण असेना ॥ ७ ॥ असो साधकासी देवमाया । स्त्रीरूपें ये भुलवावया । तेथ स्मरता भावें गुरुराया । जाय विलया स्त्रीबाधू ॥ ८ ॥ सद्गुरूचें निजनाम एक । निवारी बाधा महादोख । वैराग्य उपजवी अलोलिक । तेणें होय निजसुख साधका ॥९॥ निर्विशेप निजसुखदाता । आह्मा सद्गुरूचि तत्त्वता । त्याचे चरणीं ठेविता माथा । सुखसपन्नता साधका ॥ १० ॥ संत साधकांची निजमाउली । शाति निजसुखाची माउली । जनार्दनकृपेच्या पाउलीं । कथा चालिली यथार्थ ॥ ११ ॥ ह्राता आलिया निजनिर्गुण । साधक होती सुखसपन्न । तदर्थ करावे माझे भजन । हें बोलिला श्रीकृष्ण पचविसावां ॥ १२ ॥ भावें करिता भगवद्भजन । देव दारारूपें करिती विघ्न । तें निर्दळावया जाण । माझें नामस्मरण करावे ॥ १३ ॥ अच्युत हें स्मरता नाम । प्रतापें निर्दळी कर्माकर्म । सकळ पातकें करी भस्म । दाडुगें नाम हरीचें ॥ १४ ॥ नामें होइजे विरक्त । नामें निर्मळ होय चित्त । नामें साधे गुणातीत । नामें निर्मुक्त भवपाश ॥ १५ ॥ नामी लोलिंगत चित्त । भवभय रिघो न शके तेथ । नामीं विश्वास ऐसा जेथ । भगवंत तेथ तुष्टला ॥ १६ ॥ दुष्टसगें विपयासक्त । जरी झाला लोलिंगत । अनुताप उपजलिया तेथ । होय विरक्त क्षणार्धें ॥ १७ ॥ महादोपासी प्रायश्चित्त । केवळ अनुताप निश्चित । अनुतापेंवीण प्रायश्चित्त । तो जाण एथ विटंबू ॥ १८ ॥ अनुतापाएवढा सखा । जगीं आणिक नाही लोका । धडाडिल्या अनुताप देखा । सकळ पातका निर्दळी ॥ १९ ॥ अनुतापा चढलिया हात । क्षणार्धें करी विरक्त । येचि अर्थी ऐलगीत । हरि सांगत उद्धवा ॥ २० ॥ सव्विसाव्या अध्यायीं येथ । विपयासक्त ज्याचें चित्त । त्यासी व्हावया विरक्त । ऐलगीतप्रस्तावो ॥ २१ ॥

श्रीभगवानुवाच–मल्लक्षणमिमं कायं लब्धा मद्धर्म आस्थितः ।
आनन्दं परमात्मानमात्मस्थं समुपैति माम् ॥ १ ॥

ब्रह्म लक्षिजे परिपूर्ण । हेंचि कायेचे मुख्य लक्षण । ते हें मानवी शरीर जाण । परम पावन तिहीं लोकीं ॥ २२ ॥ मनुष्यदेहीं अधर्म । करिता नातुडे परम ब्रह्म । तेथ करावे भागवतधर्म । जे का परम पावन ॥ २३ ॥ भागवतधर्में करिता भक्ती । निर्मळ होय चित्तवृत्ती । जीव तोचि ब्रह्म निश्चितीं । ऐशी शुद्ध स्फूर्ति ठसावे ॥ २४ ॥ ठसावल्या ब्रह्मस्फूर्तीं । होय स्वानंदाची अवाप्ती । तेणें परमानंदीं लीन होती । हे शुद्धप्राप्ती पैं माझी ॥ २५ ॥ माझिये प्राप्तीचे लक्षण । देहीं असतां वर्तमान । सर्वथा नाहीं विपय-स्फुरण । तेंचि निरूपण हरि सागे ॥ २६ ॥

---

१ उत्तम शय्येवर २ भिकारीपण ३ एव ४ पाया ५ लुब्ध ६ पश्चात्ताप ७ ऐल ह्मणजे पुरूरवानामक राजानें गाइलेली गाथा ८ नरदेहाचे ९ व्यवहार चालले असता

गुणमय्या जीवयोन्या विमुक्तो ज्ञाननिष्ठया । गुणेषु मायामात्रेषु दृश्यमानेष्ववस्तुत ।
वर्तमानोऽपि न पुमान् युज्यतेऽवस्तुभिर्गुणे ॥ २ ॥

जे मूळ अज्ञानाची खाणी । जे ससारप्रवाहाची श्रेणी । जे तिही गुणाची जननी । माया राणी अनादि ॥ २७ ॥ मायागुणयोगें पहा हो । सोळा कळाचा सभवो । तो वासनात्मक लिंगदेहो । जीवासी पहा हो दृढ झाला ॥ २८ ॥ ज्या लिंगदेहाचिये प्राप्ती । भोगी नाना सुखदुःखसंपत्ती । पडे स्वर्गनरकआवर्ती । मिथ्यामरणपक्षी स्वयें सोशी ॥ २९ ॥ वंध्यापुत्राचा घराचार । तैसा जीवासी ससार । देहाभिमाने केला थोर । अपरपार अनिवार्य ॥ ३० ॥ तेथ गुरुवाक्यें ज्ञानानुभवो । पाहता मायेचा अभावो । लिंगदेह झाला वावो । जीव जीवभावो तो मिथ्या ॥ ३१ ॥ जेवीं उगवलिया गभस्ती । अंधारेंसी हारपे राती । तेवी गुरुवाक्यें ज्ञानप्राप्ती । मायेची स्थिति मावळे ॥ ३२ ॥ एवं नासल्या गुणविकार । जीवन्मुक्त होती नर । जेवीं का कुलालचक्र । भंवे साचार पूर्वभ्रमणे ॥ ३३ ॥ तेवी प्रारब्धशेषवृत्ती । ज्ञाते निजदेहीं वर्तती । वर्तताही देहस्थिती । देहअहंकृती असेना ॥ ३४ ॥ जेवी का छाया आपुली । कोणीं गाजिली ना पूजिली । परी कळवळ्याची न ये भुली । तेवीं देहींची चाली सज्ञान ॥ ३५ ॥ तो देहाचेनि दैवमेळें । जरी विषयामाजीं लोळे । परी विकाराचेनि विटाळें । वृत्ति न मैळे अणुमात्र ॥ ३६ ॥ त्यासी विषयाचे दर्शन । समूळत्वे मिथ्या जाण । करिता मृगजळाचे पान । कैंरा वोलेपण वाधीना ॥ ३७ ॥ गगनकमळाचा आमोद । जै भ्रमर सेवी सुगध । तै सज्ञाना विषयसबंध । निजागीं बाध लागता ॥ ३८ ॥ असो अतर्क्य मुक्ताची स्थिती । परी मुमुक्षालागी श्रीपती । नियमाची यथानिगुती । निजात्मप्राप्तीलागीं सागे ॥ ३९ ॥

सङ्ग न कुर्यादसता शिश्नोदरतृपा क्वचित् । तस्यानुगस्तमस्यन्धे पतत्यन्धानुगोऽन्धवत् ॥ ३ ॥

शिश्नोदरार्थं आसक्त । स्वधर्मत्यागें अधर्मरत । ऐसे जे विषयासक्त । ते जाण निश्चित असाधू ॥ ४० ॥ ऐसे जे असाधु जन । त्यासीं सर्वथा आपण । सगती न करावी जाण । कायावाचामन पूर्वक ॥ ४१ ॥ वोढाळेंचे सगतीं पाहें । क्षणभरी गेलिया धर्मगाये । त्या क्षणासाठी पाहें । लोढणे वाहे निरतर ॥ ४२ ॥ यालागीं दुर्जनाची सगती । क्षणार्धें पाडी अनर्थी । मुमुक्षीं ऐशियाप्रती । अणुमात्र वस्ती न वचावे ॥ ४३ ॥ लोहाराची आगिठी जैसी । सहजे पोळी भलत्यासी । दुर्जनाची सगती तैशी । पाडी अपभ्रंशीं भाविका ॥ ४४ ॥ अवचटें असाधुसगती । जोडल्या वाढे विषयासक्ती । तेणें उठी अधर्मरीती । विवेकस्फूर्तिघातक ॥ ४५ ॥ मावळल्या विवेकवृत्ती । अध होय ज्ञानस्फूर्ती । आपण आपली न देखे गती । जेवीं आभाळी राती अवसेची ॥ ४६ ॥ जेवीं अंधें अध धरित्या हातीं । दोघा पतन महागर्तीं । तेवीं अविवेकांचिया स्थितीं । अधतमा जाती विषयाध

१ पक्षी २ पाच ज्ञानेंद्रियें, पाच कर्मेंद्रियें, पाच विषय आणि मन, एकूण सोळा कळा ३ टाकला ४ स्वर्ग नरकाच्या भोवऱ्यात ५ स्वभावो ६ अधारासह. ७ कुभाराचें चाक ८ फिरत ९ त्या नाहीं १० चलनवलन राहणी ११ मलिन होत नाही १२ ग्रासा १३ हात ओले होत नाहीत १४ आकाशकमळाचा १५ परिमळ १६ गर्भात अडकविल्याचा जड वस्तू १७ जाऊ नये १८ भट्टा १९ अध पातात, दु गतिस्थितींत २० अकस्मात्, सहज २१ वाढऱ्या विषयासक्ति २२ मेघाच्या व्याप्त, आधळी २३ रात २४ मोठ्या गर्तेत २५ अज्ञानाच्या २६ या गोवाऱ्या नरकास, की जेथ गदद अधारकोडून गाता गोवाऱ्या लागतात

॥ ४७ ॥ कुसंगाचा जो सांगात । तेणें वोढवे नरकपात । अनुताप सोडविता तेथ । तें ऐळगीत हरि सांगे ॥ ४८ ॥

ऐल सम्राडिमा गाथामगायत बृहच्छ्रवा । उर्वशीविरहान्मुह्यन्निर्विण्ण शोकसंयमे ॥ ४ ॥

समुद्रवलयांकित क्षिती । सकळ रायांचा राजपती । पुरूरवा चक्रवर्ती । ज्याची ख्याती पुराणीं ॥ ४९ ॥ तेज प्रभाव महाशौर्य । उचित वैदान्य गांभीर्य । महिमा महती अतिवीर्य । धर्मधैर्य पुरूरवा ॥ ५० ॥ राजधर्माचिया नीती । स्वधर्मं प्रतिपाळी क्षिती । ब्राह्मण तितुका ब्रह्ममूर्ती । हा भाव निश्चितीं रायाचा ॥ ५१ ॥ प्राणांतेंही आपण । न करी ब्राह्मणहेळण । गायीलागीं वेची प्राण । करी सरक्षण दीनांचें ॥ ५२ ॥ ऐसा धार्मिक ऐलचक्रवर्ती । तोही उर्वशीचे आसक्ती । भुलोनि ठेला भूपती । निजात्मगती विसरला ॥ ५३ ॥ तेणे अनुतापें गाइली गाथा । ते तुज मी सांगेन आतां । परी त्याची पूर्वावस्था । कामासक्तता ते ऐक ॥ ५४ ॥ विसरोनि निजमहत्त्वासी । अतिदीन झाला वेश्येसी । कामपिसे लावी मनुष्यासी । ते ऐलइतिहासी हरि सागे ॥ ५५ ॥ ऐलउर्वशीकामासक्ती । सवेंचि अनुतापें विरक्ती । हे कथा बोलिली वेदोक्ती । तेंचि यदुपति स्वयें सांगे ॥ ५६ ॥ उर्वशीपुरूरव्यांचा सवंधू । नवम स्कंधीं असे विशदू । तेणे जाणोनियां गोविंदू । एथ कथा अनुवादू न करीच ॥ ५७ ॥ पूर्वकथासंबंधः ॥ ॥ उर्वशी स्वर्गभूषण । नारायणे धाडिली आपण । तो उर्वशीसी गर्व पूर्ण । श्रेष्ठपण मानूनी ॥ ५८ ॥ तया गर्वाचिये स्थिती । ताल चुकली नृत्यगतीं । तेणे ब्रह्मशापाची प्राप्ती । तुज मानवी हो गती भूतळीं ॥ ५९ ॥ उश्शाप मागता तिसी । ब्रह्मा सागे तियेपाशी । नग्न देखिल्या पुरूरव्यासी । स्वर्गा येसी निमेषमात्रें ॥ ६० ॥ ऐशा लाहोनि शापासी । भूतळा आली उर्वशी । देखोनि तिचिया स्वरूपासी । पुरूरवा तिसी भुलला ॥ ६१ ॥ विसरोनि आपुली महंती । वश्य झाला वेश्येप्रती । रूपा भुलला भूपती । विचारस्फूर्ती विसरला ॥ ६२ ॥ नग्न देखिलिया रायासी । साडूनि जावे उर्वशी । ऐसी भाक देऊनि तिसी । निजभोगासी आणिली ॥ ६३ ॥ तिणे आपुलिया उश्शापासी । आणिले दोघा एडक्यासी । पुत्रस्नेहें पाळावे त्यांसी । तेविखीं भाकेसी दीधले रायें ॥ ६४ ॥ ते उर्वशीच्या कामप्राप्ती । अतिशयें वाढली कामासक्ती । नेणे उदयास्तदिवसराती । ऐशा अमित तिथी लोटल्या ॥ ६५ ॥ ऐसा भोगिता उर्वशीसगें काम । विसरला स्वधर्मकर्म । विसरला नित्यनेम । कामसभ्रम वाढला ॥ ६६ ॥ तेथ मेषरूपें दोघे जण । झाले अश्विनीकुमार आपण । उर्वशीभोगक्षयाकारण । पहावया जाण इंद्रें ठेविले ॥ ६७ ॥ पुरूरव्याच्या भोगप्राप्ती । उर्वशी न्यावया स्वर्गाप्रती । दोनी एडके चोर नेती । मध्यरातीं मेंमोंत ॥ ६८ ॥ ऐकोनि मेषाच्या शब्दासी । दु:खें हडबडली उर्वशी । रागें निर्भर्त्सी रायासी । नपुसक होसी तूं एक ॥ ६९ ॥ वृथा वल्गसी पुरुषवळें । चोरें नेलीं माझीं वाळें । जळो तुझें तोंड काळें । ह्मणोनि कपाळें ते पिटी ॥ ७० ॥

१ भेव्य २ प्राप्त होतो ३ दाता ४ ब्राह्मणाची निंदा ५ गीत ६ वेड ७ चवदाव्या अध्यायात ही कथा सागितली आहे कृतयुगाच्या शेवटी व त्रेतायुगाच्या प्रारंभीं पुरूरवा राजा झाला पहिल्या युगात लोक ध्याननिष्ठ होते, दुसऱ्या युगांत ते कर्मनिष्ठ झाले ८ भोगिती ९ थोरवी १० शापाच्या परिहारासाठीं ११ मेंढ्याला १२ त्याविषयीं १३ पुष्कळ १४ में में करीत १५ समजला १६ गडबडतोस

ऐकोनि स्त्रियेचा शोक थोरू । शस्त्र घेऊनि सत्वरू । धांवता फिटला पीतांवरू । तें नृपवरू स्मरेना ॥ ७१ ॥ पराभवूनि ते चोर । मेप आणिता सत्वर । विद्युल्लता झळकली थोर । तव नग्न शरीर रायाचें ॥ ७२ ॥ नग्न देखोनि रायासी । साडूनि निघाली उर्वशी । तिचेनि वियोगें मानसी । अतिशोकासी पावला ॥ ७३ ॥

स्वरवाऽऽस्मान व्रजन्तीं ता नग्न उन्मत्तवन्नृप । विलपन्नन्वगाज्जाये घोरे तिष्ठेति विक्लव ॥ ५ ॥

पृथ्वीपरिपालनीं वरिष्ठ । स्वधर्मीं धार्मिक श्रेष्ठ । शत्रुदमनीं अतिसुभट[1] । प्रतापें उद्भट महावीर ॥ ७४ ॥ जाणे वेदशास्त्रविवेक । ज्यासी वंदिती सकळ लोक । तोही वेश्येचा केवळ रक्त । झाला देख निजांगें ॥ ७५ ॥ सुरा असुरा न खालवी मान । जो अल्पही न साहे अपमान । तो वेश्येलागीं झाला दीन । निजसन्मान विसरोनी ॥ ७६ ॥ उर्वशी जाता देखोनि उठीं । नग्न उन्मत्त उठाउठीं । रडत पडत लागे पाठीं । स्फुदता पोटीं[3] श्वास न रिघे ॥ ७७ ॥ डोळेभरी पाहू दे दिठीं । सांगेन जीवींच्या[2] गुह्य गोष्टी । प्राण रिघों पाहे उठाउठी । क्षणभर भेटी न देता ॥ ७८ ॥ आपुल्या पूर्वजाची आण । कदा नुलंघीं तुझें वचन । सत्य मानीं हे प्रमाण । तुज काय कारण रुसावया ॥ ७९ ॥ तुज चालता लवलाहीं । झणीं खडे रुततील पायीं । तुज जाणे कोणे ठायीं । तरी सवे मीही येईन ॥ ८० ॥ जाऊं नको उभी राहें । परतोनि मजकडे पाहें । ह्मणोनि धरू धावे पाये । तंव ते जाये उपेक्षुनी ॥ ८१ ॥ ज्यासी राजे मुकुटमणी । सदा येती लोटांगणीं । तो लागे वेश्येचे चरणीं । वार्पे करैणी कामाची ॥ ८२ ॥ तुझी मज अतिकळवळ । तुजलागीं चित्त माझें कोमळ । तू कठिण झालीस केवळ । कोप प्रवळ का धरिला ॥ ८३ ॥ यापरी रायाचे चित्त । विरहातुर शोकाकुलित[6] । अतिशयें ग्लानियुक्त । ग्लानि सांगत श्रीकृष्ण ॥ ८४ ॥

कामानतृप्तोऽनुजुषन् क्षुल्लकान्वर्षयामिनी । न वेद यान्तीर्नायान्तीरुर्वश्याकृष्टचेतन ॥ ६ ॥

उर्वशीभोगकामीं कामासक्त । एकाग्र झाले रायाचे चित्त । नेणे सूर्याचें गतागत । केला भ्रांत कंदर्पें ॥ ८५ ॥ भोगिलीचि कामिनी । भोगिताही अनुदिनीं । अधिक प्रेम वाढले मनीं । ऐसा तिजलागूनी आसक्त ॥ ८६ ॥ भोगिता उर्वशीकामासी । नेणे दिवसमासवर्षांसी । व्ययो झाला आयुष्यासी । हेंही त्यासी स्मरेना ॥ ८७ ॥ जेवीं अग्नीमाजीं घृत पडे । तंव तव ज्वाळा अधिक वाढे । तेवीं काता भोगिता वाडेंकोडें । काम पुढें थोरावे ॥ ८८ ॥ विचारिता स्त्रीकामासी । अतितुच्छत्व दिसे त्यासी । तोही भोगिता अहर्निशीं । विरक्ति रायासी नुपजेचि ॥ ८९ ॥ प्रीति गुंतली उर्वशीसी । अतिग्लानी करिता तिसी । परतोन न येचि रायापाशीं । निघे वेगेंसी साडूनी ॥ ९० ॥ उर्वशी न देखूनि पुढें । राजा विरहें मूर्च्छित पडे । पाहों धावे इकडेतिकडे । आक्रोशे रडे अतिदुःखी ॥ ९१ ॥ अटण करिता दाही दिशीं । अवचटे आला कुरुक्षेत्रासी । तव अंतरिक्षीं उर्वशी । देखे दृष्टीसीं नृपनाथ ॥ ९२ ॥ देखोनि ह्मणे धाव पाव । मजलागीं दे का वेगीं खेंवे । येरी ह्मणे मूढभाव । साडीं सर्व विषयांधा ॥ ९३ ॥ आह्मा स्त्रियांची आसक्ती । कदा धड नव्हे गा भूपती । सदा स्त्रियांची दुष्ट जाती । जाण निश्चितीं महाराजा ॥ ९४ ॥ विशेषें

१ पराक्रमी २ वाक्ची ३ पोटांतल्या ४ मोठी ५ कुनि ६ शोकाने व्याकुळ ७ विषयासक्त ८ मदनाने ९ रोजच्या रोज १० नाश ११ बळावतो १२ भ्रमण १३ आलिंगन १४ उर्वशी

आह्मी स्वैरिणी । स्वेच्छा परपुरुषगामिनी । आमुचा विश्वास मनीं । क्षणीं न मानीं नृपनाथा ॥ ९५ ॥ आह्मां प्रमदाच्या संगतीं । राया ठेंकले नेणों किती । आतां सांडूनि आमची आसक्ती । होईं परमार्थी विरक्त ॥ ९६ ॥ बहु काळ भोगितां माझ्यापाशीं भोग । अद्यापि नुपजे तुज विराग । कामासक्ति सांडूनि सांग । साधीं चांग निजस्वार्थ ॥ ९७ ॥ राजा ग्लानि करी अनेग । एक वेळ निजांगें अंग । मज देईं अंगसंग । सुखसंभोग भामिनी ॥ ९८ ॥ निकटें देखोनि ग्लानीसी । कृपेनें द्रवली उर्वशी । मग ते आपुल्या पूर्व वृत्तांतासी । रायापाशीं निवेदी ॥ ९९ ॥ मी स्वर्गांगना अतिसुरूप । मज घडला ब्रह्मशाप । तूं महाराजा पुण्य पुरुष । संगें निःशाप मी झालें ॥ १०० ॥ तुझेनि संगें मी निर्धूत । शाप निस्तरले समस्त । मज तुज संग न घडे एथ । मी असें जात स्वर्गासी ॥ १ ॥ ऐकोनि उर्वशीचें वचन । राजा विरहें करी रुदन । तेव्हां कळवळलें तिचें मन । त्या उपाय पूर्ण दाविला ॥ २ ॥ प्रार्थूनियां गंधर्वांसी । अग्निस्थाली दीधली रायासी । यावरी करूनि यागासी । मज पावसी महाराजा ॥ ३ ॥ उर्वशीवियोगें व्यथाभूत । अग्निस्थाली उपेक्षुनि तेथ । राजा निजमंदिरा येत । शोकाकुलित अतिदुःखी ॥ ४ ॥ उर्वशीची व्यथा रायासी । स्वप्नीं देखिले तियेसी । त्वरेनें पाहूं आला स्थालीसी । तंव देखे अश्वत्थासी शमीगर्भा ॥ ५ ॥ त्याच्या अरणी करूनि देख । यज्ञाग्नि पाडिला चोख । यजूनि पावला उर्वशीलोक । कामसुखभोगेच्छा ॥ ६ ॥ भोग भोगितां उर्वशीसी । विरक्ति उपजली रायासी । तो जे बोलिला अनुतापेंसीं । ते ऐक तुजसी सांगेन ॥ ७ ॥ अठरा श्लोकांचे निरूपण । राजा बोलिला आपण । आठ श्लोकीं अनुताप पूर्ण । तेचि श्रीकृष्ण स्वयें सांगे ॥ ८ ॥

ऐल उवाच–अहो मे मोहविस्तारः कामकश्मलचेतसः । देव्या गृहीतकण्ठस्य नायु खण्डा इमे स्मृता ॥ ७ ॥

ऐलगीताचा अनुताप । नाशी अगम्यागमनपाप । करी श्रोत्यासी निष्पाप । साधकां कंदर्प बाधीना ॥ ९ ॥ जेवीं मंदगज गजीसंगीं । नाना आपत्ति स्वयें भोगी । तेवीं उर्वशीच्या संभोगीं । झाला विरागी पुरूरवा ॥ ११० ॥ जो उर्वशीलागीं अनुरक्त । तोचि तिसीं झाला विरक्त । तेणें वैराग्यें अनुतापयुक्त । स्वयें बोलत ऐलरावो ॥ ११ ॥ माझ्या मोहाचा विषयविस्तार । कामासक्त कामातुर । कुश्चित कंदर्पाचें घर । म्यांचि साचार सेविलें ॥ १२ ॥ उर्वशीकामें अतिआसक्त । कामातुर झालें चित्त । तेणें म्यां जोडिला अनर्थ । थितें[13] केलें व्यर्थ आयुष्य ॥ १३ ॥ उर्वशी कंठसलग्न शस्त्र । आयुष्यच्छेदनीं सतेजधार । छेदिलें आयुष्य अपार । ते मी पामर स्मरेना ॥ १४ ॥ कांताआलिंगन विषवल्ली । म्यां कंठीं घातली सकाम भुलीं । तिणें आयुष्याची होळी केली । विवेक समूळीं गिळिला ॥ १५ ॥ कामिनीकामआलिंगनीं । कंठीं पेटविला दावाग्नी । तो धडाडिला आयुष्यवनीं । विवेकअवनी जाळित ॥ १६ ॥ नरदेही उत्तमोत्तम । अमूल्य आयुष्य केलें भस्म । जळो जळो माझें कर्म । निंद्य अधर्म तो एक ॥ १७ ॥ नरदेहीच्या आयुष्यपुष्टी । साधक रिघाले वैकुंठीं । ज्ञातें ब्रह्म होती उठाउठी । तें म्यां कामासाठीं नाशिलें ॥ १८ ॥

---

१ स्वच्छंदानें वागणाऱ्या स्त्रिया २ फसले ३ जवळ, निलाग ४ पावन ५ अग्निपात्र ६ टाकून ७ शमी आहे गर्भांत ज्याच्या अशा अश्वत्थाला ८ वेश्या व परांगना यांच्या संभोगाचीं पातकें ९ उन्मत्त हत्ती १० आसक्त ११ पश्चात्तापानें १२ अमंगळ १३ प्राप्त झालेलें १४ गळ्याला लागलेलें १५ तिखट धारेचें १६ विषयाला भुलून १७ विवेकाची जमीन

नाहं वेदाभिनिर्मुक्तः सूर्यो वाऽभ्युदितोऽमुया । मुषितो वर्षपूगानां बताहानि गतान्युत ॥ ८ ॥

नरदेहाचें आयुष्यक्षण । न मिळे देतां कोटी सुवर्ण । तें म्यां नाशिलें संपूर्ण । आपणया आपण नाडिलें ॥ १९ ॥ साधूंचिया निजस्वार्था । साधूनि द्यावया उगवे सविता । निमेषोन्मेषें परमार्था । साधक तत्त्वतां साधिती ॥ १२० ॥ तोचि सविता सकामांसी । आयुष्य हरी अहर्निशीं । हें न कळे ज्यांचे त्यांसी । नरकपातासी निजमूळ ॥ २१ ॥ पुढिलाची गोठी ते कायसी । मीच नाडलों उर्वशीसीं । न्हांसू झाला आयुष्यासी । हे हानि कोणासी सांगावी ॥ २२ ॥ जनाचिया हितासी वाहिला । सूर्यो अनुदिनीं उगवला । तेंमी नेणेंचि दाटुलों । उर्वशीकामें भुलला उन्मत्त ॥ २३ ॥ सूर्याचा उदयो अस्तमान । वर्षेंही लोटल्या नाहीं ज्ञान । करितां उर्वशीचें अधरपान । तेणें मदें संपूर्ण मातलों ॥२४॥ मद्यमद उतरे दिनांतीं । धनमद जाय निर्धनस्थितीं । तारुण्यमद जाय क्षीणशक्ती । स्त्रीमदप्राप्ती कदा नुतरे ॥ २५ ॥ नरदेहाची आयुष्यकथा । पुढती दुर्लभ न लगे हातां । जळो हे उर्वशी देवकांता । इणेंचि तत्त्वतां नागविलों ॥२६॥ मी निर्भय रक्षितां सर्वांसी । त्या मज नागविलें उर्वशी । हे लाज सांगों कोणापाशीं । उकसाबुकसीं स्फुंदत ॥ २७ ॥ माझ्या निजहिताचा चोरू । हे उर्वशी जीवें मारूं । सवेंचि उपजला विचारू । येथ मीचि पामरू अविवेकी ॥ २८ ॥ मग ह्मणे कैंटकटा । सृष्टीमाजीं मी करटा । आयुष्य नाशिलें कामचेष्टा । अपाव मोटा मज झाला ॥ २९ ॥ मग आक्रंदे अति गर्जोनी । कामें नागविलों आयुष्य हरोनी । याहीहोनि अधिक हानी । पाहतां ये जनीं असेना ॥ १३० ॥

अहो मे आत्मसंमोहो येनात्मा योषितां कृतः । क्रीडामृगश्चक्रवर्ती नरदेवशिखामणिः ॥ ९ ॥

राजे मुकुटांचे प्रतापी पूर्ण । माझ्या चरणां येती शरण । तो मी वेश्येचे घरीं चरण । हें निर्लज्जपण म्यां केलें ॥ ३१ ॥ मज पुरूरव्याचे आज्ञेवरी । राजे नाचती चराचरीं । तो मी वेश्येचे आज्ञेवरी । श्वानांचेपरी वर्तलों ॥ ३२ ॥ जैसें वानर गारुड्याचें । तैसा स्त्रियेचेनि छंदें नाचें । माझ्या चक्रवर्तीपणाचें । अतिनिंद्य सैंचें फळ झालें ॥ ३३ ॥ सकळ राजे मज देती सन्मान । भूपति सदा वंदिती चरण । तो मी झालों स्त्रियेअधीन । हीनदीन अतिरंक ॥ ३४ ॥ राखतां स्त्रियेचा रंसरंगप्रेम । पायां पडणें हें अनुचित कर्म । ह्मणती ते जळो जन सकाम । हेचि धांडी परम कामाची ॥ ३५ ॥ वलयांकित मी चक्रवर्ती । तोही योषितां घातलों आवर्ती । त्याचि आवर्ताची स्थिती । स्वमुखें भूपति अनुवादे ॥ ३६ ॥

सपरिच्छदमात्मानं हित्वा तृणमिवेश्वरम् । यान्तीं स्त्रियं चान्वगमं नग्न उन्मत्तवद्रुदन् ॥ १० ॥

केवळ साकार मायाभ्रम । यालागीं प्रमदा स्त्रीचें नाम । सर्गें ठकिले उत्तमोत्तम । स्त्रीसंभ्रम वाढवितां ॥ ३७ ॥ प्रमदा अंबरें अलंकार । हें मायेचें सोलीव सार । एथ भुलले थोरथोर । मीही पामर स्त्रीसंगें ॥ ३८ ॥ माझीच मज करणी । दिसतसे दैन्य-

---

१ मिळवून २ ज्याचे मानसीं ३ नाश ४ निश्चित, प्रेमानें ५ स्वामी, पति, राजा 'पुरुष होऊन' ६ अधरोष्ठाचे चुंबन ७ मद्याचा मद ८ दारिद्र्यकाळीं ९ कंठ दाटून रडूं लागला १० दीन, मूर्ख ११ हाय हाय १२ अपाय, हानी १३ आरडाओरड करी १४ फसला गेलों १५ कुत्र्यासारखा १६ खरोखर १७ अनुकूलता १८ हला १९ समुद्रवलयांकित पृथ्वीचा २० भोंवऱ्यांत २१ अत्यंत प्रमाद करविणारी ह्मणून स्त्रीला प्रमदा ह्मणतात २२ वस्त्रें २३ गाभ्यातील, अंतस्थ, खरखरें

वाणी । उर्वशी वेश्या कामचारिणी । जे वहुजनीं भोगिली ॥ ३९ ॥ ऐशियेच्या कामासक्तता । मी सर्वस्वे भुललों आतां । ते भुललेपणाची कथा । अनुतापतां स्वयें वोलें ॥ १४० ॥ धर्मपत्नीसीं भोगिता काम । [1]सहसा नासेना स्वधर्म । मज वोढवलेसे दुष्ट कर्म । वेश्येसी परम भुललों ॥ ४१ ॥ परदारा अभिलापिती । ते अवश्य नरका जाती । मा स्वदाराकामासक्ती । तेथही अधोगती सोडीना ॥ ४२ ॥ स्त्रियां भुलविले [2]हरिहर । स्त्रियां भुलविले ऋपीश्वर । स्त्रिया भुलविले थोर थोर । मीही किंकरें[3] स्त्रियीं केलों ॥ ४३ ॥ राज्य आणि राजवैभव । वेश्येअधीन केलें सर्व । याहूनि केले अपूर्व । तीलागीं जीव अर्पिला ॥ ४४ ॥ मी राजवर्या मुकुटमणी । तो दास झालो तिचे चरणीं । वाप कंदर्पाची करणी । केलों कामिनीअधीन ॥ ४५ ॥ ऐशिया मज राजेश्वरातें । वेश्येने हाणोनि लाते । उपेक्षूनियां तृण[6]वंतें । निघाली निश्चितें साडोनी ॥ ४६ ॥ तीस जाता देखोनि पुढें । मी नागवा धांवे लवडसँवडें । लाज सांडोनिया रडें । तरी ते मजकडे पाहेना ॥ ४७ ॥ जेवीं का लागले महद्भूत । नातरी पिशाच जैसे उन्मत्त । तेवीं नागवा धांवे रडत । तरी तिचें चित्त द्रवेना ॥ ४८ ॥ तरी रडत पडत अडखळत । मी निर्लज्ज तीमागें धावत । माझे मोहाचा अतिअनर्थ । अपमान ग्रस्त मज झाला ॥ ४९ ॥

कुतस्तस्यानुभाव स्यात्तेज इशित्वमेव वा । योऽन्वगच्छ स्त्रिय यान्तीं खरवत्पादताडित ॥ ११ ॥

मी महत्त्वें राजराजेश्वरू । ऐसा गर्व होता दुर्धरू । तो मी वेश्येचा अनुचरू । झालों किंकरू निजागें ॥ १५० ॥ एवढाही मी राजेश्वरू । मागें धावे होऊनि किंकरू । तरी ते न करी अंगीकारू । जेवीं वोसडी खरू खँरी जैशी ॥ ५१ ॥ जेवीं खरी देखोनियां खरू । धांवोनि करी अत्यादरू । येरी उपेक्षूनि करी मारू । अतिनिष्ठुरू लाँताचा ॥ ५२ ॥ तिच्या लाता लागता माथा । खरू निघेना मागुता । त्या खराऐशी मूर्खता । माझे अगीं सर्वथा वाणली ॥ ५३ ॥ स्त्री उदास कामदृष्टी । मी आसक्त लागें पाठीं । माझ्या समर्थपणाची गोठी । सागता पोटीं मी लाजे ॥ ५४ ॥ ऐसें स्त्रीकाम ज्याचें मन । त्याचे योग याग अनुष्ठान । अवघेंचि वृथा जाण । तेचि निरूपण निरूपी ॥ ५५ ॥

किं विद्यया किं तपसा किं त्यागेन श्रुतेन वा । किं विविक्तेन मौनेन स्त्रीभिर्यस्य मनो हृतम् ॥१२॥

स्त्रीकाममय ज्याचे मन । त्याची वृथा विद्या वृथा श्रवण । वृथा तप वृथा ध्यान । त्याग[12] मुंडण[13] तें वृथा ॥ ५६ ॥ वृथा एकांतसेवन । वृथा जाण त्याचें मौन । राखेमाजी केले हवन । तैसे अनुष्ठान स्त्रीकामा ॥ ५७ ॥ कामासक्त ज्याचे चित्त । त्याचे सकळही नेम व्यर्थ । आपुलें पूर्ववृत्त निंदित । अनुतापयुक्त नृप वोले ॥ ५८ ॥

स्वार्थस्याकोविद धिङ्मा मूर्ख पण्डितमानिनम् । योऽहमीश्वरता प्राप्य स्त्रीभिर्गोखरवज्जित. ॥ १३ ॥

चहूं पुरुपार्थांचें अधिष्ठान । नरदेह परम पावन । जेणे देहें करितां भजन । ब्रह्म

---

१ एकाएकीं २ विष्णु व शकर ३ चाकर, दास ४ मोठी ५ सार्वभौमाला, चक्रवर्ती राजाला ६ गवताच्या काडीप्रमाणें ७ घाईघाईनें, उरस्फोडेनें ८ पाठीमागून लुडबुडत धावणारा ९ लाथा मारून दवडते १० गाढवी ११ वामनपंडित ह्मणतात "नवोढाच्या लाथा खर पुरुष सोसूनि रमती" मोरोपंतानींही विषयी जनाच्या निर्लज्जपणाचा असाच दृष्टांत घेतला आहे "स्त्री हाणिती जरि शिरींहि सकोप टाचा । लागे तथापि रस गोडचि खोपटाचा" १२ संसार टाकणें १३ संन्यास

सनातन पाविजे ॥ ५९ ॥ नरदेहींचा क्षण क्षण । समूळ निर्दळी जन्ममरण । भावें करितां हरिस्मरण । महापापें जाण निर्दळती ॥ १६० ॥ त्या नरदेहाची लाहोनि प्राप्ती । नरवर्य झालों चक्रवर्ती । त्या माझी जळो जळो स्थिती । जो वेश्येप्रती भुललों ॥ ६१ ॥ मानीं श्रेष्ठ मी सज्ञान । परी अज्ञानाहूनि अज्ञान । नेणेंचि निजस्वार्थसाधन । वेश्येअधीन मीं झालों ॥ ६२ ॥ लाभोनि नरदेहनिधान । म्यां देहीं धरिला ज्ञानाभिमान । न करींच निजस्वार्थसाधन । हें मूर्खपण पैं माझें ॥ ६३ ॥ जैसा गायीमागें कामयुक्त । धांवतां वैल न मानी अनर्थ । का खरीमागें खर धावत । तैसा कामासक्त मी निर्लज्ज ॥ ६४ ॥ खरी खरास हाणी लाताडें । तरी तो धंसे पुढे पुढें । तैसाचि मीही वेश्येकडे । कामकैवाडें भुललों ॥ ६५ ॥ कामभोगाअंतीं विरक्ती । ऐसे मूर्ख विवेकी बोलती । ते अधःपातीं घालिती । हे मज प्रतीति स्वयें झाली ॥ ६६ ॥

सेवतो वर्षपूगान्मे उर्वश्या अधरासवम् । न तृप्यत्यात्मभूः कामो वह्निराहुतिभिर्यथा ॥ १४ ॥

सत्ययुगींचें आयुष्य माझें । ऐश्वर्य सार्वभौमराजे । उर्वशी स्वर्गमंडणकाजे । सर्वभोगसमाजें भोगिता- ॥ ६७ ॥ भोगिता लोटल्या वर्षकोटी । परी विरक्तीची नाठवे गोठी । मा वैराग्य भोगाशेवटीं । हे मिथ्या चावटी मूर्खांची ॥ ६८ ॥ स्त्रियेचें ह्मणती अधरामृत । तेंही मूर्ख गा निश्चित । तें उन्मादमद्य यथार्थ । अधिकें चित्तभ्रामक ॥ ६९ ॥ वनिताअधरपानगोडी । त्यापुढे सकळ मद्यें बापुडीं । तत्काळ अनर्थीं पाडी । निजस्वार्थकोडीनाशक ॥ १७० ॥ घालिता कोटि घृताहुती । अग्नीसी कदा नव्हे तृप्ती । तेवीं वनिताकामासक्ती । कदा विरक्ती उपजेना ॥ ७१ ॥ ऐसा आठ श्लोकीं अनुताप । स्वयें बोलोनिया नृप । हृदयीं उपजला विवेकदीप । जेणें झांके कंदर्प तें स्मरलें ॥ ७२ ॥ सकामासी विषय त्यागितां । वासना न त्यागे सर्वथा । कां आदरें विषय भोगितां । विरक्ति सर्वथा उपजेना ॥ ७३ ॥ ऐशिये अर्थीचा उपावो । विचारोनि बोले रावो । कामत्यागाचा अभिप्रावो । साचार पहा हो संबोधीं ॥ ७४ ॥

पुंश्चल्यापहृतं चित्तं को न्वन्यो मोचितुं प्रभुः । आत्मारामेश्वरमृते भगवन्तमधोक्षजम् ॥ १५ ॥

पुरुषा सदा स्त्रीअनुराग । परी सहसा न करवे प्रसंग । त्यासी पुंश्चलीचा घडल्या संग । ते बाधी निर्लोग हावभावीं ॥ ७५ ॥ *पुंश्चलीचे कटाक्षैगुण । तेचि पुरुषासी दृढ* बंधन । स्त्रीकामबंधन सोडवी कोण । एका नारायणावांचूनी ॥ ७६ ॥ कामिनीकामापासूनि निर्मुक्त । कर्ता ईश्वर समर्थ । जो का आत्माराम भगवंत । तोचि निश्चित सोडविता ॥ ७७ ॥ मायागुणे कामसंचार । अविद्या वाढवी साचार । *मायानियंता जो ईश्वर ।* तो कामकरकर निर्दळी ॥ ७८ ॥ स्वस्वरूपीं रमण आराम । ऐसा जो का आत्माराम । तो निवारी सकळ काम । करी निभ्रम निजात्मता ॥ ७९ ॥ जो भोग भोगूनि अभोक्ता । त्या शरण रिघाल्या अनंता । बाधूं न शके विषयावस्था । स्त्रीसर्गीं सोडविता तो एक

१ मनुष्यदेहरूप अमोल ठेवा २ स्वहितार्चें साधन ३ लाथ ४ घुसतोच ५ विषयाच्या इच्छेनं ६ अनुभव ७ बडबड ८ उन्माद आणणारें मद्य ९ स्त्रीच्या अधरपानाची गोडी इतकी आहे कीं त्यापुढे इतर सर्व मद्यें तुच्छ आहेत, कारण असें चित्तभ्रामक मद्य दुसरें नाहीं ! १० तुपाच्या आहुति ११ काम नष्ट होतो १२ स्त्रियाविषयी आला १३ स्वैरिणी वेश्येचा १४ अत्यंत १५ टवकारून पाहणें हेच बळकट दोरे १६ मायेमुळे १७ मदनाची पीडा, किरकिर दूर करितो, तो कामाकारू निर्दळी

॥ १८० ॥ जो निवारी अधोगती । तो अधोक्षज असतां भक्तपती । शरण रिघाल्या तया निश्चितीं । कामासक्ती निवारे ॥ ८१ ॥ राजा कामासक्तीं अतित्रासला । वाह्य विषयीं उदास झाला । त्याचा वासनाकाम जो उरला । तो न वचे त्यागिला त्याचेनी ॥ ८२ ॥ सर्वभावेंसी सपूर्ण । हरीसी रिघालिया शरण । सकळ कामाचें निर्दळण । सहजें जाण स्वयें होय ॥ ८३ ॥ एकाचा मंतवाद निश्चितीं । करितां श्रुतिवाक्यव्युत्पत्ती । यजिता इंद्रादि देवांप्रती । कामनिवृत्ति हृदयस्थ ॥ ८४ ॥ ऐसे वोलती जे सज्ञान । ते सर्वथा गा अज्ञान । हरीसी न रिघतां शरण । कामसचरण शमेना ॥ ८५ ॥ इंद्रादि देव कामासक्तीं । विटंवले नेणो किती । त्यांचेनि भजने कामनिवृत्ति । जे ह्मणती ते अतिमूर्ख ॥ ८६ ॥

बोधितस्यापि देव्या मे सूक्तवाक्येन दुर्मते । मनोगतो महामोहो नापयात्यजितात्मन ॥ १६ ॥

काम्य कर्मीं होईल सुख । हें बोलणे समूळ लटिक । काम्य कर्मीं अधिक दुःख । हें नेणती मूर्ख सकाम ॥ ८७ ॥ प्रत्यक्ष म्यां याग करून । इंद्रादि देवातें यजून । उर्वशीसंभोगा लाधून । अतिदुःखी जाण मी झालों ॥ ८८ ॥ नारायणऊरूसी जन्मली । यालागीं उर्वशी नांव पावली । त्या मज श्रुतिवाक्यें वोधिली । निष्काम वोली अतिशुद्ध ॥ ८९ ॥ ऐकता श्रुतिनिष्कामवोली । माझी न वचेच सकाम भुली । जंव गोविंदें कृपा नाहीं केली । तंव कामाची चाली खुटेना ॥ १९० ॥ भावे हरीसी रिघाल्या शरण । हृदयीं प्रकटे नारायण । तेव्हा सर्व काम सहजें जाण । जाती पळोन हृदयस्थ ॥ ९१ ॥ उर्वशीकामसर्गें जाण । थोर कष्टलो मी आपण । असो तिचा अपराध कोण । मी हरीचे स्मरण विसरलों ॥ ९२ ॥ जरी मी करितों हरीचे स्मरण । तरी काम वापुडें वाधी कोण । मज माझी असतां आठवण । तेथ तुच्छ जाण उर्वशी ॥ ९३ ॥

किमेतया नोऽपकृत रज्ज्वा वा सर्पचेतस । रज्जुस्वरूपाविदुषो योऽहं यदजितेन्द्रिय ॥ १७ ॥

मूढमतीचा प्रवोध । मानीं उर्वशीचा अपराध । विवेकें पाहता शुद्ध । मीच मंतिमंद सकाम ॥ ९४ ॥ उर्वशी देखता दृष्टीं । मी कामासक्त झालों पोटी । माझिये लंपटतेसाठीं । मज म्या शेवटीं नाडिले ॥ ९५ ॥ जेवीं साजवेळे पडिला दोरू । भेडा सर्प भासे थोरू । जंव नाही केला निर्धारू । तंव महाअजगरू भयानक ॥ ९६ ॥ तेणे सर्पभयें लवडसवडी । पळों जाता पै तातडी । दुपांवुलीं पडली आंडी । त्याची कल्पना नाडी तयासी ॥ ९७ ॥ तेवी माझिये कामभ्रांतीं । उर्वशी सुंदर युवती । एथ माझिया कामासक्ती । सुरतरतीं भुललों ॥ ९८ ॥ यापरी मी अविवेकात्मा । भुललो उर्वशीच्या कामा । तीवरी कोपणे जें आह्मा । हेंचि अधर्माचे मूळ ॥ ९९ ॥ दृष्टीं देखता कामिनी । कामासक्ता ते अतिरमणी । विवेकिया पोहणघाणी । नरकमांथणी ते काला ॥ २०० ॥ जेवीं सूकरा विष्ठेची प्रीती । तेवीं सकामा कामिनीची रती । विवेकी देखोनि थुकिती । तेंचि श्लोकार्थीं नृप वोले ॥ १ ॥

१ त्याला सोडिता येईना २ आग्रह ३ वेदादिकांचें अध्ययन ४ कामबाधा हरिशरणतेशिवाय दूर होत नाहीं ५ नारायणऋषींच्या ऊरूपासून ह्मणजे मांडीपासून जन्मली ह्मणून तिला उर्वशी ह्मणतात ६ त्या उर्वशीनें यथार्थ वचनांनीं जरी मला बोध केला तरी लोजित व भ्रांत झालेल्या माझ्या मनातील काम गेला नाहीं ७ विवेकशून्य, मूर्ख ८ सिंध्याला ९ पायात पाय अडखळला १० मोहो ह्मणजे विष्ठा तिची घाण ११ नरकाचे पात्र.

काय मलीमस कायो दौर्गन्ध्याद्यात्मकोऽशुचि । क गुणा सौमनसाद्या ह्यध्यासोऽविद्यया कृत ॥ १८ ॥

स्त्री पुरुष नामाभिधान । केवळ देहासीचि जाण । ते स्त्रीदेही पाहता गुण । मलिनपण अत्यंत ॥ २ ॥ जे नीचं नव्या विटाळाची खाणी । जे रजस्वलेची प्रवाहन्हाणी । जे का दुर्गंधाची पोहणी । जे उतली चिडाणी विष्ठेची ॥ ३ ॥ जे का दोषाचें जन्मस्थान । जे विकल्पाचे आयतन । जे महादुःखाचें भाजन । अधःपतन जिचेनी ॥ ४ ॥ जे वाढवी अतिउद्वेग । जिचेनि मनासी लागे क्षयरोग । जिचा बाधक अगसग । अतिनिलग निधत्वे ॥ ५ ॥ जेवीं नीचांचा काठपरा । गळा अडकल्या माजरा । ते रिघोनि शुचीचिया घरा । नाना रसपात्रां विटाळी ॥ ६ ॥ तेवीं कामिनीची सगती । गळा पडली न निघे मागुती । कामिनीकाम कामासक्तीं । नेणो किती विटविले ॥ ७ ॥ तें माजर जेथें घाली मुख । तेथ काठपरा रोधी देख । तेवीं स्त्रीसगें अतिदुःख । मानिती सुख सकाम ॥ ८ ॥ मृगजळी कमळ मनोहर । तैसे अगनावदन सुंदर । सुस्मित चारु सुकुमार । सकाम नर वानिती ॥ ९ ॥ अंगनावदनाची निजस्थिती । निखळ शेंबुडाची तेथ वस्ती । तें मुख चंद्रेंसीं उपमिती । जेवी अमृत ह्मणती विखातें ॥ २१० ॥ वनिताअधरीं झरे लाळ । ते ह्मणती अधरामृत केवळ । बाप अविद्येचे बळ । भुलले सकळ सुरासुर ॥ ११ ॥ स्त्रीपुरुषीं आत्मा एक । स्त्रीरूप तेथ आविद्यक । मिथ्या स्त्रीकामीं भुलले लोक । बाप कवतिक मायेचे ॥ १२ ॥ आत्मा भोक्ता ह्मणावा स्त्रीसभोगी । तंव तो नित्यमुक्त असगी । देह भोक्ता ह्मणावा स्त्रीसयोगी । तंव देहाचे अंगी जडत्व ॥ १३ ॥ तेथ विषयभोगासी कारण । मुख्यत्वे देहाभिमान । त्या देहाभिमानासी जाण । वहुत जण विभागी ॥ १४ ॥

पित्रो किं स्व नु भार्याया स्वामिनोऽग्ने श्वगृध्रयो । किमात्मन किं सुहृदामिति यो नावसीयते ॥ १९ ॥

गर्भधारण पोषण । स्वयें श्रमोनिया आपण । माता करी परिपालन । तो हा देह जाण मातेचा ॥ १५ ॥ एकलेपणे माता । स्वप्नीं न देखे पुत्रकथा । जो निजवीर्यनिक्षेपिता । तो हा देहो तत्त्वता पित्याचा ॥ १६ ॥ जें अग्नि ब्राह्मण साक्षी करूनी । भार्या आणिली भाक देवोनी । जे जीवित्व समर्पोनी । सेवेलागोनी विनटली ॥ १७ ॥ जीसी याचेनि सुखशृंगार । जीसी याचेनि ऐहिक पर । ऐसा सूक्ष्म करिता विचार । देहो साचार स्त्रियेचा ॥ १८ ॥ या देहाचीं आवश्यकें । सुहृद बंधू जे का सखे । देहाचेनि सुखावती सुखें । देह एके पांखें त्याचाही ॥ १९ ॥ स्वयें घेऊनिया वेतन । देहो विकिला आपण । आज्ञेवीण न वचे क्षण । देहो जाण स्वामीचा ॥ २२० ॥ श्वानशृंगालगिधाचे खाजें । तरी देहो त्याचा ह्मणिजे । जीवास्तव देहीं कर्म निपजे । यालागीं देह बोलिजे जीवाचा ॥ २१ ॥ पिता माता स्त्री पुत्र स्वजन । देहाचें अवश्य करिती दहन । यालागीं देह अग्नीचा पूर्ण । विचक्षण बोलती ॥ २२ ॥ यापरी देहाचे जाण । विभागी असती आठ

---

१ नित्य २ द्वारा ३ चिळस आणणारी जागा, कुपात्र ४ स्थान ५ भाडें. ६ नरकवास ७ निराश्रय, असतहीन ८ हीनजातीच्या मनुष्याच्या फुटक्या मडक्याचा काठ ९ अग्निहोत्राच्या घरात, अग्न्यगारात शुचि=अग्नि १० क्षीच मुख ११ वर्णन करितात १२ नुस्त्या, केवळ १३ गळते १४ मायीक १५ कामाचें १६ वाटेकरी १७ आपल्या बीजरूप वीर्याचें सेचन करणारा १८ 'धर्मे च अर्थे च कामे च नातिचरामि' अशी शपथ घेऊन किंवा वचन देऊन १९ गढली २० मशान २१ पगार २२ कुत्रीं, कोल्हीं व गिधाडें यांचे भक्ष्य

जण । तेथ मी भोक्ता हा अभिमान । तो केवळ जाण मूर्खत्वें ॥ २३ ॥ एथ एक मी विशिष्ट भोक्ता । माझा देह ऐसी ममता । हेचि जाण तत्त्वतां । अधःपाता नेतसे ॥ २४ ॥

तेस्मिन्कलेवरेऽमेध्ये तुच्छनिष्ठे विपज्जते । अहो सुभद्र सुनस सुस्मित च मुख स्त्रिय ॥ २० ॥

देहो तितुका अशौचकर[3] । त्यांत स्त्रीदेह अतिअपवित्र । केवळ विटाळाचें पात्र । निरंतर द्रवरूपें ॥ २५ ॥ स्वयें भोक्ता अतिकुश्चित । ऐसे अविवेकी कामासक्त । कामिनीकामीं लोलंगत । ते मूर्ख वानीत स्त्रियांतें ॥ २६ ॥ अहो हे सुंदर सुरेख । चंद्रवदन अतिसुमुख । सरळ शोभे नासिक । सुभग देख सुकुमार ॥ २७ ॥ ऐशिये सुंदर स्त्रियेतें । पावलो आह्मी सभाग्य येथें । ऐसे कामासक्तचित्तें । भुललीं भ्रांतें प्रमदासी ॥ २८ ॥ स्त्रीदेहाचे विवंचनें । विवंचितां ओकारा ये मने । जळो स्त्रियेचें निंद्य जिणें । मूर्खी रमणे ते ठायीं ॥ २९ ॥

त्वङ्मासरुधिरस्नायुमेदोमज्जाऽस्थिसहतो । विण्मूत्रपूये रमता कृमीणा कियदन्तरम् ॥ २१ ॥

स्त्रीदेहाचा उभारा । केवळ अस्थींचा पांजरा । त्याचें आवरण तें स्नायु शिरा । बांधोनि खरा दृढ केला ॥ २३० ॥ तेथ रुधिरमांसाचें कालवण । करूनि पांजरा लिंपिला पूर्ण । अस्थीवरील जें वेष्टण । मज्जा ह्मणती त्या नाव ॥ ३१ ॥ अस्थिमाजील सुबद्ध । त्या नांव बोलिजे मेंदू । वरी चर्म मढिले सुबद्ध । त्वचा शुद्ध ती नाव ॥ ३२ ॥ त्या देहामाजीं सांठवण । विष्ठा मूत्र परिपूर्ण । ते स्त्रीदेहीं ज्याचें रमण । ते कृमि जाण नररूपें ॥ ३३ ॥ विष्ठेमाजीं कृमि चरती । तैसी स्त्रीदेहीं ज्या आसक्ती । तेही कृमिप्राय निश्चितीं । सदेह ये अर्थी असेना ॥ ३४ ॥ वनितादेह[11] यापरी एथ । विचारिता अतिकुश्चित[12] । तो वस्त्रालंकारी शोभित । करूनि आसक्त नर होती ॥ ३५ ॥ घंटापारधी पाश पसरी । त्यावरी तो मृगातें धरी । पुरुष स्त्रियेतें शृंगारी । त्या पाशाभीतरीं स्वयें अडके ॥ ३६ ॥ यालागीं स्त्रियांची संगती । कदा न करावी विरक्तीं । गृहस्थीं सांडावी आसक्ती । येचि अर्थी नृप बोले ॥ ३७ ॥

अथापि नोपसज्जेत स्त्रीषु स्त्रैणेषु चार्थवित् । विषयेन्द्रियसयोगान्मन क्षुभ्यति नान्यथा ॥ २२ ॥

स्त्रीदेह शोभनीय[13] असता । तरी वस्त्रेंवीण शोभता । तो अतिनिंद्य कुश्चितता । उघड सर्वथा शोभेना ॥ ३८ ॥ यालागीं वस्त्राभरणीं । देह गुंडिती[14] कामिनी । जेवीं मैंद[15] ब्राह्मणपणीं । विश्वासूनी घातक ॥ ३९ ॥ तैसी स्त्रियाची सगती । सेवा लावी नाना युक्तीं । शेखीं सगें पाडी अधःपातीं । तेथ विरक्ती नवजावे ॥ २४० ॥ जरी स्त्रियेची विरक्तस्थिती । तरी साधकीं न करावी सगती । अग्निसगें घृत द्रवती । तेवी विकारे वृत्ति स्त्रीसगें ॥ ४१ ॥ अमृत ह्मणोनि खाता विख । अवश्य मरण आणी देख । स्त्री मानूनि सात्विक । सेवितां दुःख भोगवी ॥ ४२ ॥ अग्निमाजीं घृताची वस्ती । जरी बहुकाळ निर्वाहती । तरी स्त्रीसगें परमार्थी । निजात्मस्थिती[16] पावते ॥ ४३ ॥ घृत वेचल्या

---

१ नरकास २ तेऽस्मिन् ३ अपवित्र ४ अत्यत पापी ५ वर्णितात ६ विचारदृष्ट्या पाहता ७ कटाव्या, तिटकारा ८ घडण ९ हाडांचा सापळा किंवा सागाडा १० किडे ११ स्त्रीदेह १२ त्वचा, मास, रक्त, स्नायु, मेद, मज्जा, हाडें. याचा संघात, विष्ठा, मूत्र व पू यांचें कोठार असा हा अमगळ देह आहे १३ सुदर १४ गुडाळितात १५ ठक, भामटे १६ आत्मस्वरूप

वर्षें झालीं साठी । तरी अग्निसगें द्रव उपजे घटी । तेवीं प्रमदासंगपरिपाठीं । वार्धकींही उठी अतिकामू ॥ ४४ ॥ जरी कापूर अग्नीआंत । [1]नांदो लाहता न पोळत । तरी स्त्रीसगें परमार्थ । पावते समस्त परब्रह्म ॥ ४५ ॥ अग्निपोळा धरिता हाती । तैसी स्त्रियाची संगती । सगें वाढवी आसक्ती । पाडी अनर्थी पुरुषांतें ॥ ४६ ॥ स्त्रियेपरी [2]स्त्रैण-। सगती मीनलिया जाण । कोटि अनर्थांचें भाजन । अधःपतन तत्सगें ॥ ४७॥ तैसी स्त्रैणेंसीं झाल्या भेटी । ब्रह्मानद स्त्रीसुखाच्या पोटीं । ऐशा विरक्ता प्रबोधी गोठी । करी उठाउठी स्त्रीकाम ॥४८॥ तेथ स्वदा[3]रा आणि परदारा । या करूं नेदी विचारा । प्रवर्तवी स्वेच्छा-चारा । स्त्रैण खरा अतिघाती ॥४९॥ स्त्रैण जेथें प्रवेशला । तेथ अनाचार [4]वेलिंगला । अधर्म सर्वांगीं फुलला । बाधकत्वे फळला अ[5]नर्थ फळीं ॥ २५० ॥ यालागीं जो परमार्थी । तेणे स्त्रैणाची सगती । सर्वथा न धरावी हाती । पाडी अनर्थी तो सग ॥ ५१ ॥ मुख्य स्त्रैणचि [6]वाळिला आहे । तेथें स्त्रीसंग कोठें राहे । हे सगतीचि पाहें । सेव्य नोहे पर-मा[7]र्थी ॥ ५२ ॥ यालागीं साधकीं आपण । स्त्रीनिरीक्षण सभाषण । सर्वथा न करावे जाण । एकातशील न कधी व्हावे ॥ ५३ ॥ ह्मणसी विवेकी जो आहे । त्यासी सग करी काये । स्त्रीसगास्तव [8]अपाये । सोशिले पाहें सुज्ञानी ॥ ५४ ॥ पराशरासी अर्ध घडी । नावेसी मीनली [8]नावाडी । ते अर्धघटिकेसाठी रोकडी । अगीं पैरवडी वाजली ॥ ५५ ॥ ऋष्यशृग अतितापसी । तोही वश झाला वेश्येसी । इतराची गोठी कायसी । मुख्य महादेवासी भुलविले ॥ ५६ ॥ विषयइंद्रियाचे सगतीं । अवश्य क्षोभे चित्तवृत्ती । तेथ सज्ञानही [10]बांधिजती । मा कोण गती अज्ञाना ॥ ५७ ॥ हेही असो उपपत्ती । न साहे स्त्रियाची सगती । कामक्षोभ एकांतीं । तेंचि विश[11]दार्थी नृप बोले ॥ ५८ ॥

अदृष्टादश्रुताद्भावान्न भाव उपजायते । असम्प्रयुञ्जत प्राणान् शाम्यति स्तिमित मन ॥ २३ ॥

जे देखिले ऐकिले नाहीं । ऐशिया विषयाचे ठायीं । पुरुषाचें मन पाहीं । सर्वथा [12]कहीं क्षोभेना ॥ ५९ ॥ जे पूर्व[13]भुक्त विषय असती । तेचि स्मरण झालिया चित्तीं । [14]कामउद्रेकें क्षोभे वृत्ती । नसता सगती स्त्रियेची ॥ २६० ॥ एवं पूर्वापर विषयासक्ती । पुरुषासी बाधक निश्चितीं । तो बैसल्याही एकांतीं । वासनासस्कारें वृत्ति सकामें क्षोभे ॥ ६१ ॥ पूर्वदिवशींचीं पक्वान्नें । जीं ठेविलीं अतियत्नें । तीं न करिताही रा[15]धणे । पहाटे भक्षणे स्वयें जेवीं ॥ ६२ ॥ तेवीं वासनासस्थित[16] काम । पुरुषास करी सकाम । काम क्षोभें पाडी भ्रम । कर्माकर्म स्मरेना ॥ ६३ ॥ एवं वासना कामसगती । बाधक होय परमार्थी । यालागी साधकीं समस्तीं । स्त्रीकामासक्ती त्यागावी ॥ ६४ ॥ मनीं क्षोभल्या कामासक्ती । साधकीं तेथें करावी युक्ती । आवराव्या बा[17]ह्यं इंद्रियवृत्ती । तैं मनासी शांति हळूहळू होय ॥ ६५ ॥ कर्मेंद्रियीं राखण । दृढ वैराग्य ठेविलिया जाण । मनीं क्षोभल्या काम पूर्ण । आपल्या आपण उपशमे ॥ ६६ ॥ जेणे पडिजे अनर्थी । ते त्यागावी सगती । सगत्यागाची निजस्थिती । दृढ श्लोकार्थी नृप बोले ॥ ६७ ॥

१ राहू शकता २ स्त्रीलपटाचो ३ खस्त्री ४ वाढतो ५ अनर्थरूप फळांनीं ६ टाकला, निषिद्ध केला ७ अनर्थ ८ नावाड्याची कन्या सापडली ९ दोषप्रकार १० दोषात सापडतात ११ स्पष्ट होण्याकरिता १२ पाहीं १३ पूर्वी भोगलेले १४ मदनाचा प्रादुर्भाव होऊन १५ पाक करणें, तयार करणें १६ वासनेंत राहिलेला १७ बाहेरील विषयावर

तस्मात्सङ्गो न कर्तव्य स्त्रीपु स्त्रैणेपु चेन्द्रियै । विदुषा चाप्यविश्रब्धः षड्वर्गः किमु मादृशाम् ॥ २४ ॥

जेथ सज्ञाना उठी छळ । सकाम भुलवी तत्काळ । ऐसा स्त्रीसग अनर्थशीळ । त्याहूनि प्रवळ स्त्रैणाचा ॥ ६८ ॥ यालागीं कर्मेंद्रियांचे स्थितीं । स्त्री आणि स्त्रैणाची संगती । घडों नेदावी परमार्थी । जे निजस्वार्थी साधक ॥ ६९ ॥ जरी विषयीं क्षोभेल मन । तरी इंद्रियें आवरावीं आपण । तरी मनींचा विपयो जाण । मनींचि आपण स्वयें विरे ॥ २७० ॥ निकट विपय स्त्रीसगती । मन क्षोभे विपयासक्ती । क्षणार्ध स्त्रीसंगप्राप्ती । पडले अनर्थीं सज्ञान ॥ ७१ ॥ स्त्रीदर्शनें कामासक्त । देवेंद्र झाला भगांकित । चंद्र कलंकिया एथ । केला निश्चित गुरुपत्नीयां ॥ ७२ ॥ सौभरी तपस्वी तपयुक्त । तो मत्स्यमैथुनास्तव एथ । करूनि साडिला कामासक्त । संग अनर्थभूत स्त्रियाचा ॥ ७३ ॥ निजकन्येचिया संगतीं । ब्रह्मा भुलला कामासक्ती । इतरांची कोण गती । सग अनर्थी स्त्रियांचा ॥ ७४ ॥ कामिनीसग अतिदारुण । शिवासी झाले लिंगपतन । प्रमदासगें सज्ञान । ठकले जाण महायोगी ॥ ७५ ॥ नारदें विनोदद्दष्टी । कृष्णपत्नी मागीतल्यासाठीं । तो नारदी केला गंगातटी । तेथ जन्मले पोटीं साठी पुत्र ॥ ७६ ॥ कौतुकें स्त्रियाप्रति जाता । सज्ञान पावे वाधकता । मा मजसारिख्या मूर्खाची कथा । कोण वार्ता ते ठायीं ॥ ७७ ॥ क्षणार्ध स्त्रियाची सगती । सज्ञान ठकले ऐशा रीतीं । जे स्त्रीसंगा विश्वासती । ते दु:खी होती मजऐसे ॥ ७८ ॥ यालागी विश्वासता स्त्रीसगासी । इंद्रियषड्वर्ग ठकी सर्वांसी । एथ आवरूनि इंद्रियांसी । सर्वथा स्त्रियासी त्यागावे ॥ ७९ ॥ त्यागूनि स्त्रियांची सगती । उपरमूनि इंद्रियवृत्ती । राजा पावला परम शांती । तेंचि श्रीपति स्वयें सांगे ॥ २८० ॥

श्रीभगवानुवाच–एवं प्रगायन्नृपदेवदेव स उर्वशीलोकमथो विहाय ।
आत्मानमात्मन्यवगम्य मा वै उपारमज्ज्ञानविधूतमोह ॥ २५ ॥

जो उर्वशीस्वर्गभोग पावोनी । ज्यासी देव मानिती श्रेष्ठपणीं । जो सकळराजचूडामणी । ज्यासी येती लोटांगणीं भूपाळ ॥ ८१ ॥ ऐसा पुरूरवा चक्रवर्ती । लाहोनि उर्वशीभोगप्राप्ती । स्वर्गभोगी पावला विरक्ती । सभाग्य नृपति तो एक ॥ ८२ ॥ अप्राप्तविपयें योगी । वहुत देखिले विरागी । परी प्राप्तस्वर्गांगनाभोगीं । धन्य विरागी पुरूरवा ॥ ८३ ॥ पुरूरव्याऐशी विरक्ती । नाहीं देखिली आणिकाप्रती । धन्य पुरूरवा त्रिजगती । स्वमुखें श्रीपति वाखाणी ॥ ८४ ॥ तेणे अनुतापाच्या अनुवृत्तीं । निंदोनियां निजात्मस्थिती । क्षाळिली कामिनीकामासक्ती । धुतला निश्चितीं महामोहो ॥ ८५ ॥ अनुतापआगिठी अभंग । वैराग्यपुटें देऊनि चाग । विवेकें दमिता सांग । काममोहाचे डाग क्षाळिले तेणे

---

१ लय पावतो २ हजार छिद्रानीं युक्त ३ कलकयुक्त ४ गुरुपत्नी तारा, तीनें ५ सौभरी नावाचा महर्षि याची कथा नवव्या स्कधाच्या ६ व्या अध्यायात सागितली आहे हा यमुनेच्या पाण्यात बुडून तप करीत होता, तेथें त्यानें मत्स्याचें मैथुनसुख पाहिलें व तारुण्य धारण करून माधाता राजाच्या ५० कन्यास वरिता झाला नाना प्रकारचे विलास भोगल्यावर एके दिवशीं त्याला उपरति झाली, मत्स्यमैथुन पाहिल्यामुळें आपल्या तपश्चर्येची हानी झाली, याबद्दल त्याला परम दु ख झालें व पुन्हा तप आचरून तो मुक्त झाला ६ अनर्थावह ७ फसलें ८ धट्टेच्या भरात ९ चतुरही १० इंद्रियाचे कामक्रोधादि सहा धम ११ शात करून १२ नृपदेवदेव १३ प्राप्त झालेल्या अप्सरेच्या भोगाविषयीं विरक्त १४ धुवून टाकिली १५ पश्चात्तापरूप अग्नीमध्यें १६ वैराग्याचें पुट देऊन

॥ ८६ ॥ जेवीं सोने पुटीं पडे । तुकं तुटे वानी चेढे । तेवीं निजात्मप्राप्तिनिवाडें । वृत्ति वाडेंकोडें क्षाळिली ॥ ८७ ॥ ऐशिये अतिशुद्ध निजवृत्तीं । विवेकवैराग्यसंपत्ती । पूर्ण अनुतापाचे स्थितीं । माझी कृपाप्राप्ती पावला ॥ ८८ ॥ माझिया कृपेवीण कांहीं । कदा अनुताप नुपजे देहीं । शुद्ध अनुताप ज्याच्या ठायीं । ते माझी कृपा पाहीं परिपूर्ण ॥८९॥ माझी कृपा झालिया जाण । जीव होय ब्रह्मपूर्ण । निःशेष गेळे देहाभिमान । मीतूपण भासेना ॥ २९० ॥ तेथ कार्य कर्म आणि कर्ता । भोग्य भोग आणि भोक्ता । दृश्य दर्शन द्रष्टृता । त्रिपुटी सर्वथा असेना ॥ ९१ ॥ त्रिगुणत्रिपुटीचें कारण । मूळभूत निजअज्ञान । ते सद्गुरुकृपेस्तव जाण । गेले हरपोन मिथ्यात्वे ॥ ९२ ॥ जेवीं दोराचें सापपण । निर्धारिता हारपे पूर्ण । तेवीं गुणेसीं अविद्या जाण । जाय हारपोन गुरुबोधें ॥ ९३ ॥ सद्गुरुबोधें पाहता जाण । दिसेना द्वैताचे भान । तेथ उर्वशी भोगी कोण । राजा स्वानंदें पूर्ण निवाला ॥ ९४ ॥ राजा निवाला ब्रह्मरसीं । मग साडूनिया उर्वशी । त्यजोनिया स्वर्गलोकासी । निजबोधेंसीं निघाला ॥ ९५ ॥ इतर ज्ञाते स्त्रिया त्यागिती । परी त्यागेना कामासक्ती । तैसी नव्हे रायाची स्थिती । परमार्थविरक्ती पावला ॥ ९६ ॥ जे परम विरक्तीचे पोटीं । कामिनीकामवार्ता तुटी । ब्रह्मानंदें कोंदेली सृष्टी । स्वानंदपुष्टीं निवाला ॥ ९७ ॥ ऐसा सुखरूपें सहज । मी होऊनि पावला मज । जिणोनि कल्पनाकामकाज । नाचत भोज स्वानंदें ॥ ९८ ॥ ऐसा निश्चयेंसीं निश्चित । माझें निजस्वरूप झाला प्राप्त । तेणे हा इतिहास एथ । निजसुखार्थ गायिला ॥ ९९ ॥ अनुतापआवडीं इतिहास । गातां प्रकटे पूर्ण परेश । तेथ सहजें अविद्येचा नाश । निजसुखें क्षितीश निवाला ॥ ३०० ॥ एवढी पावावया निजप्राप्ती । त्यागावी कामिनीकामासक्ती । मुख्यत्वे धरावी सत्सगती । हेंचि उद्धवाप्रती हरि सांगे ॥ १ ॥

ततो दु सङ्गमुत्सृज्य सत्सु सज्जेत बुद्धिमान् । सन्त एवस्य छिन्दन्ति मनोव्यासङ्गमुक्तिभि ॥ २६ ॥

अवश्य त्यागावी दु.सगता । तो दु.सग कोण ह्मणशी आता । तरी स्त्री आणि स्त्रैणावरता । दुःसग सर्वथा असेना ॥ २ ॥ जो मानीना वेदशास्त्रार्था । जो अविश्वासी परमार्थां । ज्यामाजी अतिविकल्पता । तोही तत्त्वता दुःसग ॥ ३ ॥ जो बोल बोले अतिविरक्त । हृदयीं अधर्मकामरत । कामरोधें द्वेषा येत । तोही निश्चित दुःसग ॥ ४ ॥ का स्वधर्मकर्मविनीतता । बाह्य दावी सात्त्विकता । हृदयीं दोषदर्शी सता । हे दुःसगता अतिदुष्ट ॥ ५ ॥ जो मुखें न बोले आपण । परी देखे साधूंचे दोषगुण । तोंचि सबाह्य दावी उपलक्षण । तो अतिकठिण दु सग ॥ ६ ॥ मुख्य आपली जे सकामता । तोचि दु सग सर्वथा । तो काम समूळ त्यागिता । दु.सगता त्यागिली ॥ ७ ॥ कामकल्पनेचा जो मारू । तोचि दु सग दुर्धरू । ते कामकल्पना त्यागी जो नरू । त्यासी ससारू सुखरूप ॥ ८ ॥ कामकल्पना त्यागावा जाण । मुख्य सत्सगचि कारण । सताचे वंदिता श्रीचरण । कल्पनाकाम जाण उपमर्दे ॥ ९ ॥ सग सर्वथा बाधक । ह्मणसी त्यजावा

१ वजन कमी होतें २ तेज चढतें "कीड आगिटा पडे । तरी मळ तुटे वानी चढे"–ज्ञानेश्वरी अध्याय १८–१२१ ३ गेला मानाभिमान ४ आत्मस्वरूपज्ञानासह ५ भरून गेली ६ सोंग, बाहुलें ७ ईश्वर ८ स्त्री व स्त्रैण याच्या सगाहून नाशक असा दुसरा सग नाहीं ९ कामास अडथळा आला ह्मणजे १० कामकल्पनेचा मार हाच खरा दु सग होय ११ कल्पनाकामीण

निःशेख । तरी सत्संग न धरितां देख । केवी साधक सुटतील ॥ ३१० ॥ सत्संगेंवीण जें साधन । तेंचि साधकां दृढ बंधन । सत्संगेंविण त्याग जाण । ते संपूर्ण पाखंड ॥ ११ ॥ चित्तविषयांचा संबंध । गांठी बैसल्या सुबद्ध । त्यांचा करावया छेद । विवेकें विशद निजसाधू ॥ १२ ॥ संतांच्या सहज गोठी । त्याचि उपदेशांच्या कोटी । देहात्मता जीवगांठी । बोलासाठीं छेदिती ॥ १३ ॥ भावें धरिल्या सत्संगती । साधकां भवपाशनिर्मुक्ती[1] । यालागीं अवश्य बुद्धिमंतीं । करावी संगती संतांची ॥ १४ ॥ त्या संतलक्षणाची स्थिती । अतिसाक्षेपें श्रीपती । आदरें सांगे उद्धवाप्रती । यथानिगुती निजबोधें ॥ १५ ॥

सन्तोऽनपेक्षा मच्चित्ता प्रशान्ता[2] समदर्शिना । निर्ममा निरहङ्कारा निर्द्वन्द्वा निष्परिग्रहा ॥ २७ ॥

साधूंचे अमित गुण । त्यांत मुख्यत्वें अष्टलक्षण । निवडूनि सांगे श्रीकृष्ण । ते कोण अवधारीं ॥ १६ ॥ प्राप्ताप्राप्त[3]लाभावस्था । बाधूं न शके साधूंच्या चित्ता । चित्त रातलें[4] भगवंता । निरपेक्षता या नांव ॥ १७ ॥ पैलें विषयो मज व्हावा । ऐसा आठव नाठवे जीवा । हा साधूचा निरपेक्ष ठेवा । जाण उद्धवा गुण पहिला ॥ १८ ॥ चित्तें चिंतावें चैतन्य । याचि नांवें मच्चित्तपण । याचि नांवें निरपेक्ष पूर्ण । इतर चिंतन भवबंधू ॥१९॥ निरपेक्ष व्हावया एथ । जागृतिस्वप्नसुषुप्तीआंत । चिन्मात्रीं जडलें चित्त । या नांव मच्चित्त गुण दुजा ॥ ३२० ॥ देह झालिया लक्ष्मीयुक्त । अथवा हो कां आपंन्नयुक्त । चित्त परमानंदीं निश्चित । या नांव मच्चित्त उद्धवा ॥ २१ ॥ कामलोभादिदोषरहित । परमानंदीं जडलें चित्त । शांतिसुखवासें वसे तेथ । यालागीं प्रशांत बोलिजे त्यासी ॥ २२ ॥ जरी प्राणांत केला अपकार । तरी न ह्मणे हा दुष्ट नर । अपकाऱ्या करी अतिउपकार । प्रशांतिप्रकार या नांव ॥ २३ ॥ जरी ठकूनि सर्वस्व नेलें । तरी क्षोभेना दोषवळें । तें जाणे ब्रह्मार्पण झालें । येणें अंगा आलें प्रशांतत्व ॥ २४ ॥ ब्रह्मभावेंचि तत्त्वतां । विश्वासणें सर्व भूतां । कदा विकल्प नुपजे चित्ता । हे प्रशांतता गुण तिजा ॥ २५ ॥ ऐसा हा प्रशांततागुण । अंगीं बाणावया हेंचि कारण । जगीं देखे समदर्शन । ब्रह्म परिपूर्ण समसाम्यें ॥ २६ ॥ जग पाहतां दिसे विषम । विषमीं देखे सम ब्रह्म । तोचि समदर्शी परम । हा गुण निरुपम पैं चौथा ॥ २७ ॥ हे समदृष्टी यावया हातां । भावें भजोनि भगवंता । निःशेष त्यजिली अहंममता । हेही कथा अवधारीं ॥ २८ ॥ धरितां देहाचा अभिमान । ते अहंता वाढवी मीपण । मीपणें ममता जाण । वाढे संपूर्ण देहसंबंध्यां ॥ २९ ॥ जे वाढली अहंममता । ते वर्तवी मंहादुःखवार्ता[10] । तिची निवारावया निजव्यथा । सद्भावें माथा गुरुचरणीं ॥ ३३० ॥ गुरुकृपा झालिया पूर्ण । माझें देहींचें मीपण । तें उकलोनि[11] दाविता जाण । जग संपूर्ण मी एक ॥ ३१ ॥ जें जें सान[12] थोर दिसे दृष्टी । तें तें अवघें मीचि सृष्टीं । माझ्या मीपणाची निजपुष्टी । घोटींत[13] उठी त्रैलोक्य ॥ ३२ ॥ ऐसा मीपणें मी परिपूर्ण । तेथ मी ह्मणावया ह्मणतें कोण । निःशेष निमालें[14] मीतूंपण । निरभिमान या नांव ॥ ३३ ॥ ऐसें माझें मीपण पाहतां । समूळ हारपली ममता । हें माझें ह्मणावया पुरता । ठाव रितो[15] नुरेचि ॥ ३४ ॥ माझ्या मीपणाबाहिरें । जें ममता-

१ संसाराच्या बंधनापासून सुटका २ प्रणता. समदर्शिन ३ लाभ होवो किंवा न होवो ४ रातलें. ५ पलाकड्या ६ ब्रह्मस्वरूप ७ आपत्तीनें जडलेला ८ मृत्यु येणारा ९ द्वैत व द्वंद्व यांनीं भरलेलें १० मोठ्या दुःखाच्या भोवऱ्यात ११ उघड करून १२ स्वल्प, थोडें १३ व्यापीत १४ विरून गेलें १५ मोकळा

स्पद दुजें उरे । तैं तेथ पूर्ण ममता स्फुरे । ते म्यां चिन्मात्रें घोंटिले ॥ ३५ ॥ तेथ मीपणे मी माझें । नुरेचि तूंपणेंसीं तुझें । ऐसे परब्रह्माचेनि निजें । झाले सहजें निर्मम ॥ ३६ ॥ निर्मम निरभिमान । तें हें उद्धवा गा सपूर्ण । पांचवें सहावें लक्षण । सतांचें जाण निज-गुह्य ॥ ३७ ॥ ऐसे निर्मम निरहंकार । जे होऊनि ठेले साचार । त्यासी द्वंद्वदु:खडोंगर । अणुमात्र न बाधी ॥ ३८ ॥ देह अदृष्टाच्या वाटा । लागता सुखदु:खाच्या झेटा । तो ब्रह्मसुखाचे चोहटा । देहाचा द्रष्टा होऊनि असे ॥ ३९ ॥ देहासी पैंदवी आली थोरी । तो श्लाघेना जीवाभीतरी । देह घोळसिता नरकद्वारीं । तो अणुभरी कुंथेना ॥ ३४० ॥ देह व्याघ्रमुखी सापडे । तेणें दु:खें तो न साकडे । देह पालखीमाजीं चढे । तैं वाडेंकोडें श्लाघेना ॥ ४१ ॥ छाया विष्ठेवरी पडे । का पालखीमाजीं चढे । तेणें पुरुषा सुखदु:ख न जोडे । मुक्तासी तेणें पाडें देहभोग ॥ ४२ ॥ त्याचे दृष्टीखालीं एकाएक । दु:खपणा मुके दु:ख । सुखपणा विसरे सुख । निर्द्वंद्व देख या हेतू ॥ ४३ ॥ जो निर्मम निरभिमान । त्यासी नाहीं भेदभान । अभेदीं मिथ्या द्वंद्वबंधन । हा सातवा गुण निर्द्वंद्व ॥ ४४ ॥ जो निर्द्वंद्व निरभिमान पहा हो । त्यासी मिथ्या समूळ निजदेहो । तेथ देहसंबंधें परिग्रहो । उरावया ठावो मग कैंचा ॥ ४५ ॥ स्वजनधनस्त्रीपुत्रासीं । नादोनि तो नातळे त्यासी । स्वप्नघरवांत जागृता जैसी । तैसा साधूसी ससारू ॥ ४६ ॥ एवं परिग्रही असोन । साधु अपरिग्रही पूर्ण । हें आठवें मुख्य लक्षण । अतर्क्य जाण जगासी ॥ ४७ ॥ साधु परिग्रही दिसती । परी ते परिग्रही नसती । हेचि सताची पावावया स्थिती । त्यांची निजभक्ती करावी ॥ ४८ ॥ हें साधूचें अष्टलक्षण । ते ब्रह्मींचें अष्टाग जाण । कीं अष्ट-महासिद्धि निर्गुण । ते हे अष्टगुण साधूचे ॥ ४९ ॥ चैतन्यसरोवरींचें कमळ । विकासलें अष्टदळ । ते हें सतलक्षण केवळ । स्वानंदशीळ साधूसी ॥ ३५० ॥ ऐसे हे अष्ट महागुण । सकळ भूषणा भूषण । ज्याचे अगीं बाणले पूर्ण । ते साधु सज्जन अतिशुद्ध ॥ ५१ ॥ इतर सगाचिये प्राप्ती । सग बाधक निश्चिती । तैसी नव्हे सत्सगती । सगें छेदी आसक्ती देहसगा ॥ ५२ ॥ तेथ उपदेश न लागे काहीं । सगें देही करी विदेही । तेचि सात श्लोकीं पाहीं । संताची नवाई हरि सागे ॥ ५३ ॥

तेषु नित्य महाभाग महाभागेषु मत्कथा । सभवन्ति हिता नृणा जुषता प्रपुनन्त्यघम् ॥ २८ ॥

इंद्रपदादि ब्रह्मसदन । ये प्राप्ती नाव भाग्य गहन । तेही मत्सगासमान । कोट्यंशें जाण तुकेना ॥ ५४ ॥ ऐसी जे का सत्सगती । सभाग्य भाग्याते पावती । भगवद्भावें साधु वर्तती । माझे कथाकीर्तिअनुवादें ॥ ५५ ॥ जे कथा अवचटे कानीं । पडता कलि-मलाची धुणी । करुनि साडी तत्क्षणीं । जे गगेहूनी पवित्र ॥ ५६ ॥ जेथ माझी निज-कथा गाती । तीर्थें तेथें पवित्र होती । ऐसिया भगवत्कथाकीर्ती । साधु गर्जती सर्वदा ॥ ५७ ॥ स्वयें आपण भागीरथी । सर्वदा ऐसें जीवीं चिंती । कोणी साधु ये जैं मज-प्रती । तें माझीं पापें जाती निःशेष ॥५८॥ पार्वतीचा द्वेष मनीं । घडे पाप मजलागुनी । तरी

१ उपाधि, झटके २ चव्हाट्यावर ३ योग्यता ४ खेद करीत नाहीं ५ हेवा पावत नाहीं ६ द्वंद्वबुद्धिरहित, शीतो-ष्णादिकांच्या पलीकडचा ७ परिवार, समूह ८ आसक्त होत नाहीं ९ नामाचें व्यवहार १० नरक, घाण, अमंगळ ११ ब्रह्मदेवाचें स्थान १२ फार मोठं १३ तुळितां तेव नाहीं १४ एकाएकीं १५ मनांत

झडे संतचरणीं । सकळ पापा धुणी सत्सगें ॥ ५९ ॥ कां ज्याचे मुखीं हरिनामकीर्ती । त्याचे पाय जै मजमाजीं येती । तै सकळ पापें माझीं जाती । ऐसे भागीरथी स्वयें बोले ॥ ३६० ॥ ऐसी सतांची संगती । सदा वाछी भागीरथी । अवचटें गेलिया सतांप्रती । पापें पळती प्राण्यांची ॥ ६१ ॥ ते सतमुखींची माझी कथा । जै अत्यादरें ऐके श्रोता । तें त्याचें निजभाग्य तत्त्वतां । मजही सर्वथा न वर्णवे ॥ ६२ ॥ माझे कथेची अतिआवडी । नित्य नूतन नवी गोडी । सादरे ऐकतां पापकोडी । जाळोनि राखोंडी उरवीना ॥ ६३ ॥ माझी कथा माझें नाम । सकळ पातकां करी भस्म । हेंचि चित्तशुद्धीचें वर्म । अतिसुगम उद्धवा ॥ ६४ ॥ नाना योग याग वेदाध्ययन । करितां पवित्र नव्हे मन । तें करिता हरि-कथाश्रवण । होय अतःकरण पुनीत ॥ ६५ ॥ अवद्ध पढतां वेद । दोप बाधिती सुबद्ध । नाम पढता अवद्ध । श्रोते होती शुद्ध परमार्थतां ॥ ६६ ॥ नाना योग याग वेदाध्ययन । तेथ अधिकारी द्विज सपूर्ण । कथाश्रवणे चारी वर्ण । होती पावन उद्धवा ॥ ६७ ॥ ऐसा लाभ कथाश्रवणीं । तरी कां नाइकिजे सकळ जनीं । तें भाग्य भगवत्कृपेवांचूनी । सर्वथा कोणी लाहेना ॥ ६८ ॥ भगवत्कृपा पावले सांग । त्यांसी कथाकीर्तनीं अनुराग । तेचि निजभाग्ये महाभाग । स्वमुखें श्रीरंग बोलिला ॥ ६९ ॥ जगातें पवित्र करिती । माझी जाण नामकीर्ती । ऐसा कळवळोनि श्रीपती । उद्धवाप्रती बोलिला ॥ ३७० ॥ ऐसी भगवत्कृपेची प्राप्ती । केवीं आतुडे आपुले हातीं । तेचि अर्थीं श्रीपती । विशद श्लोकार्थीं सांगत ॥ ७१ ॥

ता ये शृण्वन्ति गायन्ति ह्यनुमोदन्ति चादृता । मत्परा श्रद्दधानाश्च भक्ति विन्दन्ति ते मयि ॥ २९ ॥

आपुलिया गृहकार्यार्थां । विषयव्यापारीं जात जातां । कानीं पडली हरिकथा । स्वभावतां प्रसगें ॥ ७२ ॥ कृष्णकीर्तिकथनाक्षरे । रिघताचि कर्णद्वारें । भीतरील पाप एकसरे । निघे बाहिरें गजबजोनी ॥ ७३ ॥ जेवी पंचाननाची आरोळी । करी मदगजां रांगोळी । तेवीं हरिकथेच्या मेळी । करी रवदळी महापापा ॥ ७४ ॥ ऐसा निघाल्या पापाचा केरूं । कथेसी उपजे अत्यादरू । कथावधानीं धरितां धीरू । हर्षें निर्भरू मन होय ॥ ७५ ॥ जंव जंव कथारहस्य जोडे । तंव तंव अनुमोदनीं प्रीति वाढे । वाढले प्रीतीचेनि पाडें । ते कथा कैवाडें स्वयें गाय ॥ ७६ ॥ फेडूनि लोकलाजेचें बिरडें । गातां हरिकीर्तिगुण-पवाडे । न पाहे तो कर्माकडे । तें सांकडें सुहृदांसी ॥७७॥ निजभावे भगवत्कथा गाता । स्वयंभ उपजे सादरता । तेणे अत्यादरे हरिकथा । होय सागता अतिश्रद्धा ॥ ७८ ॥ जव जंव कथा सागे निवाडें । तंव तंव श्रद्धा अधिक वाढे । प्रेमाचा पूर चढे । त्यामाजी वुडे निजश्रद्धा ॥ ७९ ॥ कथाकीर्तन अनुकीर्ती । वाढत्या श्रद्धेचिये प्रीतीं । बाधूं न शके विषयासक्ती । तेणे मत्पर स्थिति साधका ॥ ३८० ॥ न करिता भगवद्भजन । वेदाध्ययन यज्ञ दान । येणेंचि आह्मी जाऊ तरोन । ह्मणती ते जन महामूढ ॥ ८१ ॥ एथ मुख्यत्वें भगवद्भक्ती । हा विश्वास धरिता चित्तीं । भगवत्पर झाली वृत्ती । सर्वभूतीं मद्भाव॥८२॥

१ नश, धुवून जाणें, क्षालन २ सहज ३ अशुद्ध रीतीनें ४ मोठे ५ आतील ६ तारवळीनें ७ सिंहाची ८ रास, नाश ९ नाश, उराडा "गज करी रवदळी । सरोवरामाजी कमळीं । "—रुक्मिणीस्वयंवर प्र० १३–६ १० भेर, गदळ ११ धैर्यानें १२ वधन १३ भगवंताच्या यशाचा व अवतारकथांचा महिमा १४ संकट

ऐसा भाव धरोनि हृदयीं । माझे भक्तीवेगळें कांही । सर्वथा स्वयें करणे नाहीं । मत्पर पाहीं या रीतीं ॥ ८३ ॥ ऐशिया मत्पर वृत्ती । सावधान निजस्थिती । भक्ता उपजे चौथी भक्ती । तेंचि श्रीपति स्वयें सागे ॥ ८४ ॥ तेथ न करिता आठवण । अखंड होय हरीचें स्मरण । क्रियामात्र भगवद्भजन । सहजें जाण सर्वदा ॥ ८५ ॥ जे जें दृष्टी देखे आपण । थोर अथवा सूक्ष्म सान । तें तें हरीचे निजदर्शन । सहजे भजन अहेतुक ॥ ८६ ॥ जें जे वाचा वदे वचन । तें तें होय हरीचे स्तवन । स्तव्य स्तविता उणखूण । हेही आठवण विसरोनी ॥ ८७ ॥ शब्दीं शब्दातें शब्दविता । ते शब्दरूपें हरीची सत्ता । शब्दद्योतक ज्या शब्दार्था । ते अर्थग्राहकता हरीची ॥ ८८ ॥ यापरी शब्दश्रवण । श्रवणीं श्रवण होतां जाण । तो शब्दार्थ सपूर्ण । होय ब्रह्मार्पण श्रवणेसी ॥ ८९ ॥ गंधघ्राणा[1] होता भेटी । भोक्तेपणे हरीचि उठी । तो घ्रेयें[2] घ्राताॅं[3] घ्राह्य त्रिपुटी । स्वयें घोंटी चिदत्वे ॥ ३९० ॥ रस रसना रसत्वबोध । तेथ निजभोक्ता गोविंद । तो भोग्य भोक्ता भोजनसबंध । करी परमानंद निजबोधें ॥ ९१ ॥ शीत उष्ण मृदु कठिण । निजागीं लागता जाण । तें अगेंचि होय आपण । मृदु कठिण मिथ्यात्वे ॥ ९२ ॥ करांची जे कर्तव्यता । तीतें चालवी अकर्ता । यालागीं घेतादेता । अकर्तात्मता हरिभजन ॥ ९३ ॥ निश्चळ निजरूपावरी । चपळ पाउलांच्या हारी । चालवी जैशा लहरी । सूर्यकरीं[4] मृगजळाच्या ॥ ९४ ॥ जागृतिस्वप्नसुषुप्तीं । चिन्मात्रीं जडली वृत्ती । चित्त चित्तत्वाची विसरे स्फूर्ती । या नाव मद्भक्ति उद्धवा ॥ ९५ ॥ हे माझी आवडती भक्ती । इचें नाव ह्मणिजेत चौथी । हें भाग्य आतुडे ज्याचे हातीं । तै चारी मुक्ती निजदासी ॥ ९६ ॥

भक्ति लब्धवत साधो किमन्यदवशिष्यते । मय्यनन्तगुणे ब्रह्मण्यानन्दानुभवात्मनि ॥ ३० ॥

अत्यत माझी पढियंती । ते हे जाण चौथी भक्ती । निजभाग्यें लाधल्या हातीं । चारी मुक्ती तृणप्राय ॥ ९७ ॥ निरपेक्ष जेथ माझी भक्ती । तेथ पाया लागती चारी मुक्ती । त्यातें भक्त न धरिती हातीं । एथवरी प्रीति मद्भजनीं ॥ ९८ ॥ माझिया निजभजनप्रीतीं । स्वप्नींही बद्धता नेणिजे भक्तीं । बद्धतेवीण मिथ्या मुक्ती । जाणोनि न घेती निजभक्त ॥ ९९ ॥ जेथ बद्धता समूळ कुंडी[5] । तेथ मुक्ति कायशी बापुडी । माझिया निजभजनआवडीं[6] । स्वानंदकोडी मद्भक्ता ॥ ४०० ॥ निरपेक्ष निजप्रीतीं । भावे करितां अनन्य भक्ती । भक्तांसी स्वानंदाची प्राप्ती । भजनस्थितीमाझारीं ॥ १ ॥ जेवीं गर्भेसीं वर्तवी गुर्विणी[7] । का तरुणपणेसीं तरुणी । तेवीं स्वानंदाच्या पूर्णपणीं । माझे निजभजनीं मद्भक्त ॥ २ ॥ तेथ सगुण अथवा निर्गुण । उभयरूपें मी ब्रह्म पूर्ण । तेथ भावे करिता भजन । ब्रह्मसंपन्न[8] मद्भक्त ॥ ३ ॥ भावे करिता माझी भक्ती । भाविका कोण पा अप्राप्ती । विवेकवैराग्यज्ञानसपत्ती । पायां लागती मद्भक्ता ॥ ४ ॥ माझे निजभजनें तुटे भेद । स्वयेंचि तेथें

---

१ गधविषय व घ्राणेंद्रिय याची २ वास घेण्याचा पदार्थ ३ वास घेणारा व अवघ्रहण ४ सूर्यकिरणांनी मृगजळाच्या लाटा उत्पन्न होतात किंवा भासतात मृगजळाबद्दल अर्वाचीन शास्त्राचे शोधही असेंच सागतात ज्ञानेश्वरींत तीन ठिकाणीं ही गोष्ट सांगितली आहे अध्याय ५-१११, अध्याय ७-२९, व अध्याय ९-८५ या तीन ओव्या पहा शेवटच्या ओवींत तर "रश्मींचेनि आधारें जैसें । नव्हतेंचि मृगजळ आभासे" असें स्पष्ट ह्मटलें आहे ५ कोंडी ६ निजभजनपरत्वर्डी. ७ गर्भार स्त्री ८ ब्रह्मसाक्षात्कारी

प्रकटे अभेदबोध । तेणे [1]वोसडे परमानंद । स्वानंदकंद स्वयंभ ॥ ५ ॥ माझें स्वस्वरूपा नाहीं अंत । यालागीं नांवें मी अनंत । [2]बाप भक्तभाव समर्थ । तेणें मी अनंत [3]आकळिलों ॥ ६ ॥ ऐसे ज्याचे प्रेम गोड । त्याचे सेवेचें मज [4]कोड । त्याचें सोशीं मी सांकड । निचाडा चाड मज त्याची ॥ ७ ॥ देव सप्रेमें भुलला । ह्मणे मी त्याचाचि अंकिला । जीवेंभावें तया विकिला । मी त्याचा जाहला तिहीं लोकीं ॥ ८ ॥ एथवरी भक्तां माझी प्राप्ती । अवचटें ज्ञाल्या सत्संगती । मा सद्भावे जे साधु सेविती । त्यांची निजगती न वोलवे ॥ ९ ॥ ऐसा संतमहिमा वानिता । धणी न पुरे श्रीकृष्णनाथा । तोचि संतमहिमा मागुता । होय वानिता चौं श्लोकीं ॥ ४१० ॥

यथोपश्रयमाणस्य भगवन्तं विभावसुम् । शीतं भयं तमोऽप्येति साधून् संसेवतस्तथा ॥ ३१ ॥

जेवीं वैश्वानर तेजोमूर्ती । त्याची सेवा जे करूं जाणती । त्याचें शीत-तम-भयनिवृत्ती । जो करी निश्चितीं उद्धवा ॥ ११ ॥ शीत निवारी सन्निधी । तम निवारी तेजोवृद्धी । भय निवारी भगवद्बुद्धी । जेवीं त्रिशुद्धी विभावसू ॥ १२ ॥ तैसीच जाण सत्संगती । सर्गे त्रिविध ताप निवारती । तेचि अर्थाची निजयुक्ती । ऐक उपपत्ती उद्धवा ॥ १३ ॥ शीत ह्मणिजे द्वंद्वबाधू । तो समूळ निवारिती साधू । तम ह्मणिजे अज्ञानाधू । त्यासी करिती प्रबोधूं निजज्ञाने ॥ १४ ॥ भयांमाजीं श्रेष्ठ मरण । तें निवारिती साधु विचक्षण । दूर करिती जन्ममरण । कृपाळु पूर्ण दीनाचे ॥ १५ ॥ अग्निसमान ह्मणणें साधू । हाही वोल अतिअवद्धू । अग्नीहूनि अधिक साधू । तोचि प्रबोधू हरि सांगे ॥ १६ ॥ अग्नीपाशीं प्रबळ धूम्र । साधु निष्क्रोध निर्धूम । अग्नि पोळी अधमोत्तम । साधु सर्वसम सुखदाते ॥ १७ ॥ साधूंची धन्य धन्य संगती । सर्गे जडजाड्य तोडिती । कर्माचें कर्मठत्व मोडिती । बुडत्या तारिती निजसर्गे ॥ १८ ॥

निमज्ज्योन्मज्जतां घोरे भवाब्धौ परमायनम् । सन्तो ब्रह्मविदः शान्ता नौर्दृढेवाप्सु मज्जताम् ॥ ३२ ॥

प्रतिक्षणीं अधिक वृद्धी । अमर्याद वाढी भवाब्धी । तेथ उबकल्या चुबकल्या त्रिशुद्धी । अधर्मबुद्धि जनासी ॥ १९ ॥ अधर्मे निर्मज्जन नरकांत । स्वधर्मे उन्मज्जनें स्वर्गांत । ऐसे भोगिती आवर्त । स्वर्गनरकांत संसारी ॥ ४२० ॥ यापरी संसारी जन । पावतां उन्मज्जन निमज्जन । त्यासी तरावया भवाब्धि जाण । साधु सज्जन दृढ नाव ॥ २१ ॥ पडल्या जळार्णवामाझारी । जेवीं अच्छिद्र नाव तारी । तेवीं पडतां भवसागरीं । सुखरूपें तारी सज्जननाव ॥ २२ ॥ कामक्रोधरहित शांती । हेचि नावेची अच्छिद्र स्थिती । ब्रह्मज्ञानें संपुरती । सुखरूप निश्चितीं या हेतू ॥ २३ ॥ कामक्रोधादि सावजासी । वळें घ्यावया आविसासी । कदा न येववे नावेपाशीं । सर्गे सकळांसी तारक ॥ २४ ॥ नवल ये नावेची स्थिती । जुनी नव्हे कल्पांतीं । बुडवू नेणे धारावर्ती । तारक निश्चितीं निज-

१ उचंबळे, उतास येतो २ मोठा, पराक्रमी ३ बांधिला गेलों ४ आवड ५ निष्कामाला ६ सर्वस्वें ७ तृप्ती ८ थंडी, अंधकार व भीती यांचा नाश ९ अग्नि १० शीतोष्ण, सुखदुःख, इत्यादि द्वंद्वापासून होणारी पीडा. ११ मूळ अज्ञान. १२ प्रकाश १३ धूर १४ जाळतो १५ साधु कर्मजाड्य, संसारभय व मूलाज्ञान नाहींशीं करितोच, पण निर्धूम व सुखदायकही आहे, यामुळें अग्नीचा दृष्टांत साधूपुढे फिका पडतो १६ बुडणें १७ वर येणें १८ फेरे १९ नौका २० साधूचें निर्दोषत्व व निष्कलंकत्व अच्छिद्रशब्दें करून सुचविलें २१ पूर्ण, भरपूर २२ प्राणी, मासे, वगैरे यास २३ आमिषास, मांसाचे कानें. २४ मोठ्या प्रवाहांत व भोंवऱ्यांत

सर्गे ॥ २५ ॥ परी ये नावेची नवलगती । वरी चढले ते बुडती । तळीं राहिले ते तरती । जाण निश्चितीं उद्धवा ॥ २६ ॥ दीनांचा कळवळा पहा हो । हाचि मुख्यत्वे तरणोपावो । त्या कळवळ्याचा अभिप्रावो । स्वयें देवो सागत ॥ २७ ॥

अन्न हि प्राणिना प्राण आर्तांना शरण त्वहम् । धर्मो वित्त नृणा प्रेत्य सन्तोऽर्वाग्बिभ्यतोऽरणम् ॥ ३३ ॥

जेवीं अन्नेंवीण प्राण । सर्वथा न वांचती जाण । प्राण्याचें प्राणपोषण । करावया सामर्थ्य पूर्ण अन्नीं नांदे ॥ २८ ॥ जोडली धर्माची सपत्ती । ते इहलोकीं होय रक्षिती । तेवीं धर्मधन देहांतीं । उत्तम गतिदायक ॥ २९ ॥ ससारी पीडिले दारुण । त्रिविध तापें तापले पूर्ण । ऐसिया शरणागता शरण्य । मी नारायण रक्षिता ॥ ४३० ॥ माझें करिता नामस्मरण । सहजे निवारे जन्ममरण । त्या मज रिघालिया शरण । बाधी दु:ख कोण बापुडें ॥ ३१ ॥ दु:खभय न पावता आधीं । जिहीं साधु सेविले सद्बुद्धीं । त्यासी भवभयाची आधि-व्याधी । जाण त्रिशुद्धी बाधीना ॥ ३२ ॥ प्राणियासी होता पतन । भाग्यें भेटल्या सज्जन । निजकृपेने अधोगमन । जन्ममरण छेदिती ॥ ३३ ॥ ससार तरावया जाण । सत्सगतीचि प्रमाण । त्याचे भावे धरिता चरण । दीनोद्धरण त्याचेनी ॥ ३४ ॥

सन्तो दिशन्ति चक्षूंषि बहिरर्क समुत्थित । देवता बान्धवा सन्त सन्त आत्माऽहमेव च ॥ ३४ ॥

जेवीं आधारेंसीं सगळी राती । निजतेजे निरसी गभस्ती । सत्सगसूर्यप्राप्ती । अविद्येची निश्चितीं निरसी निशा ॥ ३५ ॥ बाह्य उगवल्या गभस्ती । चोरभयाची होय निवृत्ती । तेवीं जोडल्या सत्सगती । भवभय कल्पांतीं असेना ॥ ३६ ॥ बाह्य सूर्योदय-काळीं । पक्षी साडिती आसोळीं । सत्संगसूर्याचे मेळीं । देहाची आसोळी । साडिती जीव ॥ ३७ ॥ बाह्य सूर्याच्या किरणीं । हर्षे विकासे कमळिणी । सत्सगसूर्याचे मिळणीं । निर्विकल्प कमळिणी विकासे ॥ ३८ ॥ सूर्य उगवलिया गगनीं । चक्रवाके मिळती मिळणीं । तेवीं सत्सग पावोनी । जीव शिव दोंनी एकवटली ॥ ३९ ॥ बाह्य सूर्याचे पहाटेसी । पाथिक चालती स्वग्रामासी । सत्सगसूर्याचे प्रकाशीं । मुमुक्षु निजधामासी पावती ॥ ४४० ॥ बाह्य सूर्याचे उदयस्थितीं । कर्माची चाले कर्मगती । सत्सगसूर्याचे सगतीं । निष्कर्मप्रवृत्ति प्रवर्ते ॥ ४१ ॥ सूर्यबिंबाचे उदयसधीं । अर्घ्यदानादि जे वेदविधीं । सत्संगसूर्याचे सबधीं । दीजे देहबुद्धी तिलांजळी ॥ ४२ ॥ सूर्यउदयाचिया प्राप्ती । याज्ञिक होमातें हविती । तेवीं सत्सगसूर्यस्थितीं । अहता हविती ज्ञानाग्नीं ॥ ४३ ॥ सूर्य उगवूनि आकाशीं । जगाची जड निद्रा निरसी । सत उगवूनि चिदाकाशीं । जीवा चित्प्रकाशीं प्रबोधी ॥ ४४ ॥ हो का साधु सूर्यासमान । हें बोलणें निर्लाग हीन । सूर्यो पावे अस्त-मान । साधु प्रकाशमान सर्वदा ॥ ४५ ॥ सूर्यासी आच्छादी आभाळ । साधु सदा जनीं निर्मळ । सूर्यासी सदा भ्रमणकाळ । साधु अचंचळ भ्रमणरहित ॥ ४६ ॥ ग्रहणकाळाचा

---

१ रक्षण करणारा २ निवारूनि ३ ससारसगतीपासून भ्यालेल्यास आश्रय सतच होत ४ अधकारासह सर्व रात्र आपल्या तेजानें सूर्य निरसितो ५ घरटीं, कोठे,–अविसाळें किंवा आसोळीं हे दोन्हीही पाठ आहेत व ते बरोबर आहेत –"का महावृक्षीं अविसाळें । पक्षिजातांचीं—ज्ञानेश्वरी अध्याय ११—१२८ "साडिती देहाद्‍चीं अविसाळें । जीवपक्षी"—ज्ञानेश्वरी अध्याय १६—३, आविसाळीं ६ समागमात ७ अविद्येसहित आत्मा तो जीव, व अविद्यारहित तो शिव हे दोनी ८ उगवण्याच्या वेळेस ९ देहात्मबुद्धीचा लोप होतो १० निराश्रय, निराधार

प्रकटे अभेदबोध । तेणें वोसंडे परमानंद । स्वानंदकंद स्वयंभ ॥ ५ ॥ माझे स्वस्वरूपा नाहीं अंत । यालागीं नांचे मी अनंत । बाप भक्तभाव समर्थ । तेणें मी अनंत आकळिलो ॥ ६ ॥ ऐसे ज्याचे प्रेम गोड । त्याचे सेवेचें मज कोड । त्याचें सोशीं मी साकड । निचाडा चाड मज त्याची ॥ ७ ॥ देव सप्रेमें भुलला । ह्मणे मी त्याचाचि अंकिला । जीवेंभावें तया विकिला । मी त्याचा जाहला तिहीं लोकीं ॥ ८ ॥ एथवरी भक्तां माझी प्राप्ती । अवचटें झाल्या सत्संगती । मा सद्भावें जे साधु सेविती । त्यांची निजगती न बोलवे ॥ ९ ॥ ऐसा संतमहिमा वानितां । धणी न पुरे श्रीकृष्णनाथा । तोचि संतमहिमा मागुता । होय वानिता चौं श्लोकीं ॥ ४१० ॥

यथोपश्रयमाणस्य भगवन्तं विभावसुम् । शीतं भयं तमोऽप्येति साधून्संसेवतस्तथा ॥ ३१ ॥

जेवीं वैश्वानर तेजोमूर्ती । त्याची सेवा जे करूं जाणती । त्याचें शीत-तम-भयनिवृत्ती । जो करी निश्चितीं उद्धवा ॥ ११ ॥ शीत निवारी सन्निधी । तम निवारी तेजोवृद्धी । भय निवारी भगवद्बुद्धी । जेवीं त्रिशुद्धी विभावसू ॥ १२ ॥ तैसीच जाण सत्संगती । सर्गें त्रिविध ताप निवारती । तेचि अर्थीची निजयुक्ती । ऐक उपपत्ती उद्धवा ॥ १३ ॥ शीत ह्मणिजे द्वंद्वबाधू । तो समूळ निवारिती साधू । तम ह्मणिजे अज्ञानाधू । त्यासी करिती प्रबोधू निजज्ञानें ॥ १४ ॥ भयांमाजीं श्रेष्ठ मरण । तें निवारिती साधु विचक्षण । दूर करिती जन्ममरण । कृपाळु पूर्ण दीनांचे ॥ १५ ॥ अग्निसमान ह्मणणें साधू । हाही बोल अतिअबद्धू । अग्नीहूनि अधिक साधू । तोचि प्रबोधू हरि सांगे ॥ १६ ॥ अग्नीपाशीं प्रबळ धूम । साधु निष्क्रोध निर्धूम । अग्नि पोळी अधमोत्तम । साधु सर्वसम सुखदाते ॥ १७ ॥ साधूची धन्य धन्य संगती । सर्गें जडजाड्य तोडिती । कर्मांचें कर्मठत्व मोडिती । बुडल्या तारिती निजसर्गें ॥ १८ ॥

निमज्ज्योन्मज्जतां घोरे भवाब्धौ परमायनम् । सन्तो ब्रह्मविदः शान्ता नौर्दृढेवाप्सु मज्जताम् ॥ ३२ ॥

प्रतिक्षणीं अधिक वृद्धी । अमर्याद वाढी भवाब्धी । तेथ उचकल्या चुबकल्या त्रिशुद्धी । अधर्मबुद्धि जनासी ॥ १९ ॥ अधर्में निमज्जन नरकांत । स्वधर्में उन्मज्जनें स्वर्गांत । ऐसे भोगिती आवर्त । स्वर्गनरकांत संसारी ॥ ४२० ॥ यापरी संसारी जन । पावतां उन्मज्जन निमज्जन । त्यासी तरावया भवाब्धि जाण । साधु सज्जन दृढ नाव ॥ २१ ॥ पडल्या जळार्णवामाझारीं । जेवीं अच्छिद्र नाव तारी । तेवीं पडतां भवसागरीं । सुखरूपें तारी सज्जननाव ॥ २२ ॥ कामक्रोधरहित शांती । हेचि नावेची अच्छिद्र स्थिती । ब्रह्मज्ञानें संपुरती । सुखरूप निश्चितीं या हेतू ॥ २३ ॥ कामक्रोधादि सौवजासी । वळें घ्यावया आविसांसी । कदा न येववे नावेपाशीं । सर्गें सकळांसी तारक ॥ २४ ॥ नवल ये नावेची स्थिती । जुनी नव्हे कल्पांतीं । बुडवूं नेणे धारावर्तीं । तारक निश्चितीं निज-

१ उचंबळे, उतास येतो २ मोठा, पराक्रमी ३ बांधिला गेलों ४ आवड ५ निष्कामाला ६ सर्वस्वें ७ तृप्ती ८ थंडी, अंधकार व भीती यांचा नाश ९ अग्नि १० शीतोष्ण, सुखदुःख, इत्यादि द्वंद्वापासून होणारी पीडा ११ मूळ अज्ञान १२ प्रकाश १३ धूर १४ जाळतो १५ साधु कर्मजाड्य, संसारभय व मूलाज्ञान नाहींशीं करितोच, पण निर्धूम व सुखदायकही आहे, यामुळें अग्नीचा दृष्टांत साधूपुढें फिका पडतो १६ बुडणें १७ वर येणें १८ फेरे १९ नौका २० साधूचें निर्दोषत्व व निष्कलंकत्व अच्छिद्रशब्दें करून सुचविलें २१ पूर्ण, भरपूर २२ प्राणी, मासे, वगैरे यास २३ आमिषास, मांसाचे रूपें २४ मोठ्या प्रवाहांत व भोंवऱ्यांत

सर्गे ॥ २५ ॥ परी ये नावेची नवलगती । वरी चढले ते बुडती । तळीं राहिले ते तरती । जाण निश्चितीं उद्धवा ॥ २६ ॥ दीनाचा कळवळा पहा हो । हाचि मुख्यत्वे तरणोपावो । त्या कळवळ्याचा अभिप्रावो । स्वयें देवो सागत ॥ २७ ॥

अन्न हि प्राणिना प्राण आर्तांना शरण त्वहम् । धर्मो वित्त नृणा प्रेत्य सन्तोऽर्वाग्बिभ्यतोऽरणम् ॥ ३३ ॥

जेवीं अन्नेंवीण प्राण । सर्वथा न वांचती जाण । प्राण्यांचें प्राणपोषण । करावया सामर्थ्य पूर्ण अन्नीं नांदे ॥ २८ ॥ जोडली धर्माची सपत्ती । ते इहलोकीं होय रक्षिती । तेवीं धर्मधन देहांतीं । उत्तम गतिदायक ॥ २९ ॥ ससारी पीडिले दारुण । त्रिविध तापें तापले पूर्ण । ऐसिया शरणागता शरण्य । मी नारायण रक्षिता ॥ ४३० ॥ माझें करिता नामस्मरण । सहजे निवारे जन्ममरण । त्या मज रिघालिया शरण । बाधी दुःख कोण बापुडें ॥ ३१ ॥ दुःखभय न पावता आधीं । जिहीं साधु सेविले सद्बुद्धीं । त्यासी भवभयाची आधि-व्याधी । जाण त्रिशुद्धी बाधीना ॥ ३२ ॥ प्राणियासी होता पतन । भाग्यें भेटल्या सज्जन । निजकृपेनें अधोगमन । जन्ममरण छेदिती ॥ ३३ ॥ ससार तरावया जाण । सत्सगतीचि प्रमाण । त्यांचे भावें धरिता चरण । दीनोद्धरण त्याचेनी ॥ ३४ ॥

सन्तो दिशन्ति चक्षूंषि बहिरर्कः समुत्थितः । देवता बान्धवाः सन्तः सन्त आत्माऽहमेव च ॥ ३४ ॥

जेवीं आधेरेंसीं सगळी राती । निजतेजें निरसी गभस्ती । सत्सगसूर्यप्राप्ती । अविद्येची निश्चितीं निरसी निशा ॥ ३५ ॥ बाह्य उगवल्या गभस्ती । चोरभयाची होय निवृत्ती । तेवीं जोडल्या सत्सगती । भवभय कल्पांतीं असेना ॥ ३६ ॥ बाह्य सूर्योदय-काळीं । पक्षी साडिती आंसोळीं । सत्सगसूर्याचे मेळीं । देहाची आसोळी । साडिती जीव ॥ ३७ ॥ बाह्य सूर्याच्या किरणीं । हर्षें विकासे कमळिणी । सत्सगसूर्याचे मिळणीं । निर्विकल्प कमळिणी विकासे ॥ ३८ ॥ सूर्य उगवलिया गगनीं । चक्रवाकें मिळती मिळणीं । तेवीं सत्सग पावोनी । जीव शिव दोनी एकवटती ॥ ३९ ॥ बाह्य सूर्याचे पहाटेसी । पांथिक चालती स्वग्रामासी । सत्सगसूर्याचे प्रकाशीं । मुमुक्षु निजधामासी पावती ॥ ४४० ॥ बाह्य सूर्याचे उदयस्थितीं । कर्माची चाले कर्मगती । सत्सगसूर्याचे सगतीं । निष्कर्मप्रवृत्ति प्रवर्ते ॥ ४१ ॥ सूर्यबिंबाचे उदयसधीं । अर्घ्यदानादि जे वेदविधी । सत्स-गसूर्याचे संबंधीं । दीजे देहबुद्धी तिलांजळी ॥ ४२ ॥ सूर्यउदयाचिया प्राप्ती । याज्ञिक होमातें हविती । तेवीं सत्सगसूर्यस्थिती । अहंता हविती ज्ञानाग्नीं ॥ ४३ ॥ सूर्य उगवूनि आकाशीं । जगाची जड निद्रा निरसी । सत उगवूनि चिदाकाशीं । जीवा चित्प्रकाशीं प्रबोधी ॥ ४४ ॥ हो का साधु सूर्यासमान । हें बोलणें निर्लिंग हीन । सूर्यो पावे अस्त-मान । साधु प्रकाशमान सर्वदा ॥ ४५ ॥ सूर्यासी आच्छादी आभाळ । साधु सदा जनीं निर्मळ । सूर्यासी सदा भ्रमणकाळ । साधु अचचळ भ्रमणरहित ॥ ४६ ॥ ग्रहणकाळाचा

---

१ रक्षण करणारा २ निवारूनि ३ ससारसगतीपासून भ्यालेल्यास आश्रय सतच होत ४ अधकारासह सब रात्र आपल्या तेजानें सूर्य निरसितो ५ घरटीं, कोठें,–अनिसाळ किंवा आसोळीं हे दोन्हीही पाठ आहेत व ते बरोबर आहेत –"का महावृक्षीं अविसाळें । पक्षिजातींचीं—ज्ञानेश्वरी अध्याय ११—१२८ "साडिती देहाइचीं अविसाळें । जीवपक्षी"—ज्ञानेश्वरी अध्याय १६—३, आविसाळीं ६ समागमात ७ अविद्येसहित आत्मा तो जीव, व अविद्यार-हित तो शिव हे दोनी ८ उगवण्याच्या वेळेस ९ देहात्मबुद्धीचा लोप होतो १० निराश्रय, निराधार

लवलाहो । पावतां सूर्यातें ग्रासी राहो । साधु ग्रहांचा पुसोनि ठावो । स्वानंदें पहा हो नांदती ॥ ४७ ॥ धुंई[1] दाटतां प्रबळ । तेणें आच्छादे रविमंडळ । तम धूम मोहपडळ । साधूंसी अळुमाळ बाधीना ॥ ४८ ॥ सूर्य निजकिरणे सर्वांतें तावी[2] । साधु निजांगें जग निववी । सूर्य सर्वांतें क्षयो दावी । साधू अक्षयी करी निजबोधें ॥ ४९ ॥ सूर्यो साह्य झालिया दृष्टी । दृश्याकारें उघडे सृष्टी । सत्संग साह्य झालिया सृष्टीं[3] । चिन्मात्रें सृष्टी ठसावे ॥ ४५० ॥ विवेकें विचारितां देख । सूर्याहूनि साधु अधिक । साधु धरांतळीं ज्ञानार्क[4] । भवाब्धितारक निजसंगियां ॥ ५१ ॥ पृथ्वीतळीं देवता साधू । साधु दीनांचे सखे वंधू । साधुरूपें मी परमानंदू । जाण प्रसिद्ध परमात्मा ॥ ५२ ॥ देवां दीजे वळिअ-वदान । तेव्हा देव होती प्रसन्न । कृपातारक निजसज्जन । दयाळु पूर्ण दीनांचे ॥ ५३ ॥ सुहृद सखे सगोत्र वंधू । द्रव्यलोभें भजनसंवंधू । निर्लोभें कृपाळु साधू । सखे वंधू दीनांचे ॥ ५४ ॥ सत केवळ कृपेचे दीप । सत ते माझें निजस्वरूप । यालागीं सत्संगें फिटे पाप । होती निष्पाप साधक ॥ ५५ ॥ निष्पाप करूनि साधकांसी । ब्रह्मस्वरूपता देती त्यांसी । ऐसे कृपाळुत्व साधूंपाशीं । जाण निश्चयेंसीं उद्धवा ॥ ५६ ॥ मी निर्गुणत्वे ब्रह्म पूर्ण । साधू चालतेबोलतें ब्रह्म जाण । तयासी रिघालिया शरण । जन्ममरण बाधेना ॥ ५७ ॥ साधूंसी सद्भावे शरण । रिघाल्या तुरे जन्ममरण । साधु शरणागतां शरण्य । सत्य जाण उद्धवा ॥ ५८ ॥ भावे धरिलिया सत्संगती । संसारिया होय निर्मुक्ती । हें प्रतिज्ञापूर्वक श्रीपती । उद्धवाप्रती बोलिला ॥ ५९ ॥ सद्भावेसीं सत्संगती । धरितां घरा[5] ये[6] ब्रह्मस्थिती । हें निजवर्म उद्धवाप्रती । देवें अध्यायार्ती निरूपिलें ॥ ४६० ॥ परम विरक्तीचें कारण । तें हें पुरूरवांप्रकरण[7] । उपसंहारें श्रीकृष्ण । अध्यायू जाण संपवी ॥ ६१ ॥

वैतसेनस्ततोऽप्येवमुर्वश्या लोकनि स्पृह । मुक्तसङ्गो महीमेतामात्मारामश्चचार ह ॥ ३५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे ऐलगीत नाम षड्विंशोऽध्याय ॥ २६ ॥

पूर्वीं सूर्यवंश प्रसिद्ध । तेथ सोमवंशाचा संवंध । 'वैतसेन'[8] श्लोकींचें पद । लावूनि गोविंद बोलिला ॥ ६२ ॥ उमावेनीं[9] अतिएकांत । तेथ उमा आणि उमाकांत[10] । विगंतवा-सेसीं[11] क्रीडत । स्वानंदयुक्त स्वलीला ॥ ६३ ॥ तेथ शिवाचे दर्शनासी । अवचेटें[12] आले सप्त-ऋषी । लज्जा उपजली पार्वतीसी । तिणे त्या वनासी शापिलें ॥ ६४ ॥ जो पुरुष या वनाआंत । येईल तो हो स्त्रीरूप एथ । ऐसा शाप क्रोधयुक्त । वदली निश्चित जगदंबा ॥ ६५ ॥ तेथ राजा सुद्युम्न सूर्यवंशी । नेणोनिया शापप्रभावासी । पारधी आला त्या वनासी । सकळ सेनेसीं सन्नद्ध[13] ॥ ६६ ॥ रिघताचि त्या वनाआंत । पुरुपत्व पालटले तेथ । बाप[14] शापाचें सामर्थ्य । झाले समस्त स्त्रीरूप ॥ ६७ ॥ तेथ पुरुपत्वाची आठवण । निःशेप विसरलें मन । आपण पूर्वी होतों कोण । हेंही संपूर्ण विसरले ॥ ६८ ॥ अश्व झाले अश्विनी[15] । हस्ती झाले हस्तिणी । पुरुप झाले कामिनी[16] । तत्क्षणीं त्या वनात ॥ ६९ ॥ तेथ पुरुपकामें कामासक्ती[17] । अनेक अनेका पुरुपाप्रती । स्त्रिया गेलिया त्या समस्ती ।

१ धुकें २ ताप देतो ३ पृथ्वीवर ४ ज्ञानरूप सूर्य ५ गेल्यास ६ सहज प्राप्त होते ७ पुरूरव्याचें आख्यान ८ ऐल, पुरूरवा ९ पार्वतीच्या क्रीडावनात १० शंकर ११ वस्त्र फेडून, नग्न १२ सहज, १३ तयार, सज्ज १४ प्रबळ, १५ घोड्या १६ सुंदर स्त्रिया, १७ सकाम होऊन

अतिकामरतीं सभोगा ॥ ४७० ॥ राजा सुद्युम्न झाला नारी । अतिसुकुमार सुंदरी । तो सोमपुत्र बुधातें वरी । अतिप्रीती करी भाळोनि ॥ ७१ ॥ बुधें सुद्युम्न देखोनि नारी । तो भुलला स्त्रीकामकरीं । एवं अतिप्रीती परस्परीं । येरयेरावरी भाळलीं ॥ ७२ ॥ बुध महाराजचूडामणी । तो सुद्युम्नातें स्त्रीत्वें पर्णी । केली पेंटाची निजराणी । वाप करणी कर्माची ॥ ७३ ॥ सुद्युम्नबुधवीर्येंकरीं । पुरूरवा जन्मे त्याचे उदरी । एवं सूर्यवंशामाझारीं । सोमवंश यापरी सचरला ॥ ७४ ॥ हे सोमवशीची आद्यकथा । एथूनि सोमवश वाढता । श्रीकृष्ण बोलिला ध्वनितार्था । तेचि म्या कथा उपलविली ॥ ७५ ॥ सुद्युम्न झाला बुधाची नारी । मागें सूर्यवंशामाझारी । नाही राज्यासी अधिकारी । सकट भारी बोढवले ॥ ७६ ॥ ते सूर्यवंशींचा कुळगुरू । वसिष्ठ महायोगीश्वरू । तेणें करूनि अत्यादरू । गौरीहरू प्रार्थिलीं ॥ ७७ ॥ प्रसन्न करूनि पार्वतीसी । मागे सुद्युम्नाच्या उच्छापासी । येरी सागे महादेवासी । तुह्मीं वसिष्ठासी बुझवावें ॥ ७८ ॥ जे भवानीचे शापवचन । ते कदा अन्यथा नव्हे जाण । धरावया वसिष्ठाचे मंन । नवलविंदान शिवे केलें ॥ ७९ ॥ शुक्लपक्षीं सुद्युम्नासी । पुरुषत्व प्राप्त होईल त्यासी । कृष्णपक्षीं बुधापाशीं । स्त्रीभावेंसीं वर्तेल ॥ ४८० ॥ पेक्षें पुरुष पक्षें नारी । ऐशिया उच्छापाची परी । शिवें करूनि कृपेकरीं । केला अधिकारी निजराज्या ॥ ८१ ॥ पुरुषत्व पावल्या सुद्युम्नासी । ते पुरुषत्व नावडे त्यासी । स्त्रीसभोगें बुधापाशीं । अतिप्रीतीसी लाधला ॥ ८२ ॥ स्वर्गअप्सरा आलिया पाशीं । त्याही नावडती सुद्युम्नासी । त्याहूनि प्रीति बुधापाशीं । स्त्रीभावेंसी अनिवार ॥ ८३ ॥ बुधासीही स्वर्गांगना । सभोगीं न येती मना । ऐसी अतिप्रीति सुद्युम्ना । स्त्रीभोगें जाणा विगुंतली ॥ ८४ ॥ पुरुषीं पुरुषत्वाची रती । भोगूं जाणे मी श्रीपती । इतर बापुडीं तीं किती । स्त्रीदेहासक्तीं भुललीं ॥ ८५ ॥ स्त्रीदेहीं जो आत्मा असे । तो भोगिजे म्या हृषीकेशें । इतरासी स्त्रीदेहींचे पिसें । विषयावेशें भुलोनी ॥ ८६ ॥ असो हें सागावें किती । कामीं निष्कामतेची रती । ते मी जाणे रमापती । का जाणती निजानुभवी ॥ ८७ ॥ स्त्रीदेहीं अतिआसक्ती । पुरुषत्वापरीस कामरती । त्या स्त्रीकामाची निजनिवृत्ती । जाण निश्चितीं सत्सगें ॥ ८८ ॥ वसिष्ठाचिये सत्सगतीं । झाली स्त्रीभावाची निवृत्ती । सुद्युम्न पावला पुरुषत्वप्राप्ती । धन्य त्रिजगतीं सत्सग ॥ ८९ ॥ पुरुषत्व पावोनि सुद्युम्न । निजनगरा येता जाण । स्त्रीभावें नष्टलें सैन्य । एकला आपण स्वयें आला ॥ ४९० ॥ एवं निःशेष विगतसैन्य । यालागीं नावें वीतसेन । त्या वीतसेनाचा पुत्र जाण । वैतसेन पुरूरवा ॥ ९१ ॥ तेणे निजात्मता अतिविरक्ती । साडूनि स्वर्गभोगसपत्ती । त्यजूनि उर्वशीकामासक्ती । आत्मारामस्थिती पावला ॥ ९२ ॥ आत्माराम निजस्थितीं । मिथ्या देहसग मागाती । निजात्मबोधें त्रिजगतीं । स्वानंदें नृपति विचरत ॥ ९३ ॥ जेथें जेथें पाउल

१ भुळून २ पट्टराणी ३ वरील कथा पुरूरव्याच्या जन्माची होय वैवस्वत मनूचा पुत्र इलराजा पार्वतीशापामुळे स्त्रीत्व पावला व बुधापासून तिला पुत्र झाला तोच पुरूरवा किंवा ऐल होय ४ स्पष्ट रूप हा शब्द छापण्यात चुकून घेतला आला आहे ५ शापनिवृत्तीला ६ समजवावें ७ मनधरणीसाठीं, समजुतीकरता ८ आधयकारक गुण ९ पधरा दिवसांनीं १० स्त्रीपणामुळें ११ वैतसेन पदाच्या स्पष्टीकरणासाठीं ही पुरूरव्याच्या जन्माची कथा सांगितली आहे सुद्युम्न वीतसेन ह्मणजे विगतसेन स्त्रीभावामुळें नष्ट झाली सेना ज्याची असा झाला होता त्याचा हा पुत्र ह्मणून वैतसेन १२ स्वरूपस्थिति १३ पचा १४ इकडेतिकडे फिरू लागला

उठी । तेथें तेथें होती सुखाच्या कोटी । स्वानंदें कोंदली सृष्टी । ब्रह्मदृष्टी विचरतू ॥९४॥ ब्रह्मीं विचरतां ब्रह्मपणे । ब्रह्मरूप झाले जिणे । विसरला जिणेंमरणें । पूर्णीं पूर्णपणे परिपूर्ण ॥ ९५ ॥ हें उर्वशीपुरूरवोपाख्यान । जो स्वयें ऐके सावधान । तें दोष जाती अगम्यागमन । विरक्ति सपूर्ण साधका ॥ ९६ ॥ यापरी वैराग्ययुक्तीं । राजा पावला ब्रह्मप्राप्ती । वैराग्य उपजे सत्सगतीं । सत्सगें विरक्ती मद्भजनें ॥ ९७ ॥ सद्भावे करिता माझी भक्ती । साधका उपजे विरक्ती । ऐसें बोलिला श्रीपती । ते उद्धवे चित्तीं दृढ धरिलें ॥ ९८ ॥ ते भजनक्रियेचा प्रश्न । पुढिले अध्यायीं जाण । उद्धव पुसेल आपण । जेणे श्रीकृष्ण सतोपे ॥ ९९ ॥ उद्धव पुसेल गोड गोठी । जेणे श्रीकृष्ण सुखावे पोटीं । तेणे स्वानंदें निजपुष्टी । भजनहातवटी सांगेल ॥ ५०० ॥ उपासनाकांडरहस्य पूर्ण । मुख्य क्रियायोगनिरूपण । समूळ आगमलक्षण । स्वमुखें श्रीकृष्ण सांगेल ॥ १ ॥ ते कथेसी अवधान । श्रोता द्यावे सावधान । एका तुष्टला जनार्दन । स्वानंदघन निजबोधें ॥ ५०२ ॥ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कधे श्रीकृष्णोद्धवसवादे एकाकारटीकायां ऐलगीतोपाख्यानं नाम पड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥ ॥ अध्याय ॥ २६ ॥ ॥ ओंव्या ॥ ५०२ ॥ ॥ मूळ श्लोक ॥ ३५ ॥ एवं सख्या ॥ ५३७ ॥ ॥ ॥ ॥

अध्याय सत्ताविसावा.

श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥ ॐ नमो देव सहज निज । तूं चतुर्भुज अष्टभुज । तूं विश्वात्मा विश्वभुज । गुरुत्वे तुज गौरव ॥ १ ॥ निजशिष्याचिया भावार्था । तूं गुरुनामें अभयदाता । अभय देऊनि तत्त्वता । भंवभयव्यथा निवारिसी ॥ २ ॥ निवारूनि निजजन्ममरण । आपण्या भेटसी आपण । तेव्हां गुरुशिष्यनामीं संपूर्ण । तुझें एकपण आभासे ॥ ३ ॥ ते एकपण पाहतां दिठी । एका जनार्दनीं पडे मिठी । गुरुत्वे कोंदे सकळ सृष्टी । स्वानंदपुष्टी जग नादे ॥ ४ ॥ तो स्वानंदैकचिद्घन । जगद्गुरु जनार्दन । एका जनार्दना शरण । एकीं एकपण दृढ केलें ॥ ५ ॥ दृढ केलें जें एकपण । तेही सद्गुरु झाला पूर्ण । तेथें खुंटले मीतूंपण । एका जनार्दन एकत्वे ॥ ६ ॥ यापरी एकाकी एकला । एका जनार्दनें कवयिता केला । तो एकादशाचा पावला । सहजलीला एकत्वबोध ॥ ७ ॥ त्या एकत्वाची निजस्थिती । पावला पुरूरवा भूपती । दृढ अनुतापविरक्ती । भगवद्भक्ती सत्सगें ॥ ८ ॥ हें सत्ताविसावे अध्यायीं जाण । स्वमुखे बोलिला श्रीकृष्ण । सत्सगें भगवद्भजन ।

---

१ पुण्याचिया २ व्यापून गेली ३ जन्ममरण ४ ही फलश्रुति आहे हें आख्यान व असेंच सौभरीमुनीचें आख्यान ऐकून व मनन करून स्त्री स्त्रैणाच्या सगतीविषयी ज्याला वीट येणार नाही, असा पुरुष दगडच समजला पाहिजे पुरूरव्याच्या चरित्रातल्या शृगारपर भागावर कालिदासानें विक्रमोर्वशीय नावाचे विषयी जनाना आनदविणार शृगारप्रधान नाटक लिहिलें व त्याच्याच चरित्रातल्या वैराग्यपर भागावर भागवतकारानीं अत्यत बोधपर असा हा अध्याय लिहिला नाटक मनोरजक खरीं पण विषयवासना उत्तेजित करितात, पुराणग्रथ बोधप्रद असून विषयवासना निर्मूल करितात, ह्मणून भवभयाला भ्यालेल्या सर्व विचारवत मुमुक्षूनीं पुराणग्रथ व त्यातही भागवतासारखा परमानदकर व मोक्षदायक सद्ग्रथ अहर्निश वाचावा ह्मणजे ते कृतार्थ होतील ५ कर्ममार्ग ६ भक्तिप्रेमासाठीं ७ भवव्यथा ८ ऐक्य ९ आपण १० कविता करणारा ११ स्त्री व स्त्रैण याच्या सगतीचा वीट येण्याला ह्मणजे वैराग्य उत्पन्न होण्याला सत्सगच अवश्य आहे, कारण सत्सगामुळे भगवत्प्रेम उत्पन्न होतें व ते सर्व अज्ञान दूर करितें, हे रहस्य मागील अध्यायात सांगितलें

तेणें वैराग्य पूर्ण साधकां ॥ ९ ॥ न करितां भगवद्भक्ती । कदा नुपजे विरक्ती । विरक्ती-वीण भगवत्प्राप्ती । नव्हे कल्पांतीं साधकां ॥ १० ॥ ऐसें बोलिला श्रीकृष्ण । ते उद्धवें जीवीं धरून । भगवद्भक्ति पूजाविधान । क्रियायोग जाण पुसत ॥ ११ ॥

उद्धव उवाच–क्रियायोग समाचक्ष्व भवदाराधनं प्रभो । यस्मात्त्वां ये यथाऽर्चन्ति सात्वताः सात्वतर्षभ ॥ १ ॥

निजभक्तअनुग्रहार्थ । सत्वमूर्ति तूं श्रीअनंत । तुझे निजभक्त जे सात्वत । ते तुज पूजित कोणे विधीं ॥ १२ ॥ ते साधूचें आराधन । तुझें क्रियायोग निजपूजन । कृपा करोनियां आपण । मज संपूर्ण सांगावें ॥ १३ ॥ ह्मणसी आणिकांतें पुसावें । हें माझेनि सर्वथा नव्हे । तुज माडूनि दूरी जावें । हे माजसी जीवें साहवेना ॥ १४ ॥ मी तुझा दास जीवेंभावें । तुझेनि प्रभुत्वगौरवें । मी कलिकाळा नागवें । कृपाप्रभवें तुझेनी ॥ १५ ॥ तूं कृपाळु कृपायुक्त । कृपेनें होसी भक्तांचा भक्त । त्या तुझा मी चरणांकित । सलगीं गुह्यार्थ स्वयें पुसे ॥ १६ ॥ इतका करूनि अत्यादर । का पुससी पूजाप्रकार । हा श्रेष्ठ-श्रेष्ठीं केला विचार । तो निजनिर्धार अवधारीं ॥ १७ ॥

एतद्वदन्ति मुनयो मुहुर्निःश्रेयसं नृणाम् । नारदो भगवान् व्यास आचार्योऽङ्गिरसः सुतः ॥ २ ॥

पूर्वी वेदविचारनिष्ठ । सुरवर मुनिश्रेष्ठ । हेचि अनुवादले स्पष्ट । अतिवरिष्ठ विवेकी ॥ १८ ॥ पूजाविधान प्रसिद्ध । बोलिला देवर्षि नारद । अंगिराचा पुत्र अगाध । देवगुरु प्रबुद्ध हेंचि बोले ॥ १९ ॥ जो व्यास सत्यवतीसुत । जो कां नारायण मूर्तिमंत । जेणे प्रकट केला वेदार्थ । जो विख्यात महाकवी ॥ २० ॥ पुराणकर्ता तो साङ्ग । यालागीं 'व्यासोच्छिष्टमिदं जग' । तेणेंही भगवत्पूजामार्ग । हा क्रियायोग बोलिजे ॥ २१ ॥ असो इतरांची चावटी । जो पितामह सकळ सृष्टी । जो जन्मला विष्णूच्या पोटीं । तेणेंही या गोष्टी दृढ केल्या ॥ २२ ॥

निःसृतं ते मुखाम्भोजाद्यदाह भगवानजः । पुत्रेभ्यो भृगुमुख्येभ्यो देव्यै च भगवान् भवः ॥ ३ ॥

तुवांचि कल्पाचिया आदीं । हेचि पूजाविधानविधीं । उपदेशिला पुत्रबुद्धीं । स्वयें त्रिशुद्धी विधाता ॥ २३ ॥ तेणेही कल्पादीसीं आपण । नाभिकमळासनीं बैसोन । भृगु-कश्यपादि पुत्रांसी जाण । हें पूजाविधान उपदेशी ॥ २४ ॥ श्रीमहादेवेंही आपण । हें क्रियायोगविधिविधान । भावें भवानीसी जाण । केलें निरूपण एकांतीं ॥ २५ ॥

एतद्वै सर्ववर्णानामाश्रमाणां च संमतम् । श्रेयसामुत्तमं मन्ये स्त्रीशूद्राणां च मानद ॥ ४ ॥

एवं श्रेष्ठपरंपरा । तुवा प्रकट केली दीनोद्धारा । दीनदयाळु तूं खरा । याही विचारा अवधारीं ॥ २६ ॥ आश्रमधर्मविधिविधान । तेथ अधिकारी द्विजन्मे जन । त्यासी कर्म-बाधा बाधी गहन । गुंतले ब्राह्मण कर्मठत्वें ॥ २७ ॥ तैसें नव्हे तुझें भजन । भजनाधि-कारी सर्व वर्ण । दीनोद्धारी भजन पूर्ण । स्त्रिया शूद्रजन उद्धरिले ॥ २८ ॥ कर्मी गुंतले उत्तमोत्तम । भजनें उद्धरिले अधमाधम । भजनें सर्वांसही सुगम । भजनें स्वधर्म सार्थक ॥ २९ ॥ भजनमहिमा निःसीम । अधमा पदवी उत्तमोत्तम । भजनहीन जे उत्तमोत्तम ।

---

१ आपल्या भक्तावर दया करावी ह्मणून २ सदोदित ३ कोणते भक्त कोणत्या कारणासाठीं कोणत्या आश्रयावर तुझी कशी पूजा करतात ते सांग ४ तू माझा स्वामी या बळावर. ५ सापडत नाहीं ६ मित्रभावानं ७ वेदाचार. ८ बोलले ९ बडबड १० ब्राह्मण, क्षत्रिय आणि वैश्य

ते अधमाधम स्वयें होती ॥ ३० ॥ सर्व वर्ण आणि आश्रम । भगवद्भजनें गति उत्तम । हे भक्तीचे निजवर्म । भक्त निष्काम जाणती ॥ ३१ ॥ करूनियां भगवद्भक्ती । स्वयें भगवद्रूप होती । यालागीं भक्तातें श्रीपती । अतिप्रीतीं मानितू ॥ ३२ ॥ तुझें भजनपूजन करिता । तूं निजभक्तासी होसी त्राता । तूंचि भक्तांसी होसी सन्मानदाता । ते पूजनकथा मज सांग ॥ ३३ ॥

एतत्कमलपत्राक्ष कर्मबन्धविमोचनम् । भक्ताय चानुरक्ताय ब्रूहि विश्वेश्वरेश्वर ॥ ५ ॥

कमळनाभि नारायणा । भक्तविश्रामा कमळवदना । कमलालया[1] कमलनयना । विनंती श्रीकृष्णा अवधारीं ॥ ३४ ॥ तुवां पाहिल्या कृपादृष्टीं । तत्काळ पैं उठाउठी । सुटती कर्मबंधाच्या गांठी । स्वानंदपुष्टी निजभक्तां ॥ ३५ ॥ जेवीं घृताचे[2] कठिणपण । क्षणें विरवी[3] सूर्यकिरण । तेवीं कर्मबंधा निर्दळण । तुझें कृपावलोकन करी कृष्णा ॥ ३६ ॥ कां सैंधवांचा महागिरी[4] । जेवीं विरे सिंधूमाझारी[5] । तेवीं कर्मबंधा बोहरी[6] । तुझी कृपा करी श्रीकृष्णा ॥ ३७ ॥ तुझी झालिया कृपादृष्टी । कर्माकर्मांसी पडे तुटी । जेवी सूर्योदयापाठीं । नातुडे भेटी खद्योत ॥ ३८ ॥ तमीं दाटती खद्योतकोडी[7] । तेवीं अज्ञानीं कर्मांची आवडी[8] । तुझी कृपासूर्य जोडल्या जोडी । जाती बापुडीं विसरोनी ॥ ३९ ॥ ऐशिया निष्कर्मकृपायुक्त । तुझे नांदती निजभक्त । जे कां विषयीं अतिविरक्त । सदा अनुरक्त हरिचरणीं ॥ ४० ॥ ते पूर्णकृपेचें आयतन[9] । तुझें भजनपूजाविधान । ते मज सांग कृपा करून । मी अतिदीन पैं तुझें ॥ ४१ ॥ ह्मणसी तुज अधिकार नाहीं । परी मी शरण तुझ्या पायीं । शरणागताची तुझ्या ठायीं । उपेक्षा[10] नाहीं श्रीकृष्णा ॥ ४२ ॥ तुवां उद्धरिले पशुगीधगजासी[11] । गणिके[12] तारिले कुंटणीसी । तेचि कृपा करी आह्मांसी । हृषीकेशी कृपाळुवा ॥ ४३ ॥ ह्मणसी ब्रह्मा शिव असतां सृष्टीं । मजचि पुसायाची श्रद्धा मोठी । कैसेनि पां वाढली पोटीं । ऐक ते गोठी सांगेन ॥ ४४ ॥ ब्रह्मा जगाचा कर्ता होये । तोही विसरला निजात्मसोये । तो तुझ्या पोटा येऊनि पाहें । निजज्ञान लाहे तुझेनी ॥ ४५ ॥ शिव पांयवणी[13] वाहे माथां । तुझें नाम सदा जपता । तुझे कृपेस्तव तत्त्वता । तोही निजात्मता पावला ॥ ४६ ॥ यालागीं तूं ईश्वराचा ईश्वर । नियंत्यां[14] नियंता सर्वेश्वर । विश्वीं विश्व विश्वंभर । विश्वेश्वर तू कृष्णा ॥४७॥ यापरी तूं ज्ञाननिधी । पूर्ण बोधाचा उदधी । जेणें होय निजात्मसिद्धी । ते पूजाविधी मज सांग ॥ ४८ ॥ ऐसा भक्तवचनें तो संतोषला । पूर्ण निजबोधें द्रवला । निजात्मकृपें कळवळला । काय बोलिला श्रीकृष्ण ॥ ४९ ॥

श्रीभगवानुवाच—नह्यन्तोऽनन्तपारस्य कर्मकाण्डस्य चोद्धव । संक्षिप्तं वर्णयिष्यामि यथावदनुपूर्वशः ॥ ६ ॥

ज्याचें ऐकतां वचन । वेदवाक्या पडे मौन । ज्याची करितां आठवण । मनपणा मन स्वयें मुके ॥ ५० ॥ जो वेदार्थप्रकाशक । जो अर्काचा[15] आदि अर्क[16] । तो उद्धवासी यदुनायक । स्वमुखें देख, बोलत ॥ ५१ ॥ आगमनिगमोक्तप्रकार[17] । माझी पूजाविधि सविस्तर । सांगतां अनंत अपार । न कळे पार ब्रह्मादिकां ॥ ५२ ॥ उद्धवा ऐक पां तत्त्वतां ।

---

१ आनिवासा २ तुपाचा घट्टपणा ३ वितळविती ४ मिठाचा मोठा डोंगर ५ समुद्रामध्ये ६ नाश, भस्म ७ कोट्यवधि काजवे ८ आसक्ति ९ स्थान १० हयगय ११ सुग्रीव, जटायु, संपाति, गजेंद्र, यास १२ पिंगलेस १३ पायाचें तीर्थ, गंगा १४ नियमन करणाराचा. १५ सूर्याचा १६ मूळप्रकाश देणारा सूर्य. १७ वेद व शास्त्रें यांनी सांगितलेला

मी देवादिदेव झालों वक्ता । तरी पूजाविधानकथा । समूळ सर्वथा न सागवे ॥ ५३ ॥ जरी झाले अतिसज्ञान । तरी पूजाविधिविधान । सांगावया समर्थपण । सर्वथा जाण असेना ॥ ५४ ॥ एवं पूर्वोक्तप्रकार । आगमनिगमनिजसार । निवडूनि संक्षेपाकार । तुज मी साचार सागेन ॥ ५५ ॥ पूजाविधि निजसार । त्रिविध[3] विधान त्रिप्रकार । ऐक त्याचाही विचार । विधिउपचारविभागें ॥ ५६ ॥

वैदिकस्तान्त्रिको मिश्र इति मे त्रिविधो मख । त्रयाणामीप्सितेनैव विधिना मा समर्चयेत् ॥ ७ ॥

वेदींचे मंत्र वेदींचें अंग । वेदोक्त माझी पूजा साङ्ग । या नाव गा वैदिक मार्ग । आगमप्रयोग तो ऐक ॥ ५७ ॥ आगममंत्र आगमचि अङ्ग । माझी आगमोक्त पूजा साङ्ग । या नांव गा तंत्रमार्ग । मिश्रप्रसग तो ऐक ॥ ५८ ॥ वेदींचे मत्र तंत्रींचे अग । एव मिश्रित उभय विभाग । माझी पूजा निपजे साङ्ग । मिश्रमार्ग या नाव ॥ ५९ ॥ हे त्रिविधविधि पूजा साङ्ग । तो जाण माझा त्रिविध याग । येणें मी सतोपें श्रीरग । पार्श्वदेशीं साङ्ग सपरिवार ॥ ६० ॥ ऐसे माझें त्रिविध भजन । जेथ ज्याची श्रद्धा पूर्ण । त्या विधीं करिता पूजन । मज तृप्ति समान भावार्थें ॥ ६१ ॥ भावार्थें जे माझें पूजन । तेणें मी सतृप्त जनार्दन । हा आगमोक्त यज्ञ सपूर्ण । त्रिविध लक्षण समसाम्यें ॥ ६२ ॥ वैदिकादि त्रिविध गती । पूजितां तृप्त मी श्रीपती । पूजाधिकाराची स्थिती । ऐक तुजप्रती सागेन ॥ ६३ ॥

यदा स्वनिगमेनोक्त द्विजत्व प्राप्य पूरुष । यथा यजेत मा भक्त्या श्रद्धया त निबोध मे ॥ ८ ॥

द्विजन्मे जे तिन्ही वर्ण । त्याचें अधिकारलक्षण । गर्भाष्टमीं उपनयन । तें अधिकार-पूर्ण ब्राह्मण ॥ ६४ ॥ क्षत्रियाचा अधिकार शुद्ध । बारा वर्षां व्रतबंध । सोळा वर्षां प्रसिद्ध । व्रतबंध वैश्यासी ॥ ६५ ॥ गायत्रीउपदेश पावोन । दुसरें जन्म उपनयन । या नाव सावित्रजन्म जाण । द्विजन्मे त्रिवर्ण वेदोक्तविधी ॥ ६६ ॥ वेदोक्त अधिकारलक्षण । या नाव उद्धवा जाण । आता माझें पूजाविधिस्थान । ऐक सपूर्ण निजभक्ता ॥ ६७ ॥

अर्चायां स्थण्डिलेऽग्नौ वा सूर्ये वाऽप्सु हृदि द्विजे । द्रव्येण भक्तियुक्तोऽर्चेत्स्वगुरु माममायया ॥ ९ ॥

माझें पूजावया अधिष्ठान । अष्टविध पूजास्थान । त्याचेंही निजलक्षण । उणखूण ते ऐक ॥ ६८ ॥ प्रियप्रतिमा पूजास्थान । हें माझें प्रथम अधिष्ठान । का पृथ्वीतळीं स्थंडिलीं[11] जाण । पूजास्थान दुसरें ॥ ६९ ॥ अग्नीचें तेजें स्वरूप माझें । तें पूजास्थान जाण तिजें[12] । सूर्यमंडळीं जे पूजा कीजे । ते चवथें माझें पूजास्थान ॥ ७० ॥ उदकीं जे माझें पूजन । ते पाचवे पूजास्थान । हृदयीं जे माझें आवाहन । तें पूजास्थान सहावे ॥ ७१ ॥ शाल-ग्राम केवळ अचेतन । ब्राह्मण माझें स्वरूप सचेतन । ते अखंडत्वें ब्रह्मपूर्ण । पूजा सन्मान षोडशोपचार ॥ ७२ ॥ ब्राह्मणीं ज्याचा ब्रह्मभावो । तो परम भाग्याचा स्वयमेवो । ब्रह्मादिका पूज्य पहा हो । मी देवाधिदेवो स्वयें वदीं ॥ ७३ ॥ सकळ पूज्यामाजीं जाण ।

---

१ सामर्थ्य २ थोडक्यात ३ वैदिक, तांत्रिक व मिश्र, वैदिक म्हणजे ज्यात वेदोक्त मत्र व वैदिक अगें (विधि) आहेत असें पुरुषसूक्तात सांगितलेलें, तांत्रिक म्हणजे तत्रोक्त मत्र व तांत्रिक अगें ज्यात आहेत असें पाचरात्रादि आगमात सागितलेलें, मिश्र म्हणजे ज्यात वेदोक्त व तत्रोक्त अशा दोन्ही प्रकाराचा समावेश होतो तें—पचाक्षरादि ४ शास्त्रमार्गी ५ भक्तीमुळें, भक्तीसंबधें ६ ब्राह्मण, क्षत्रिय व वैश्य ७ मुज ८ विधानस्थळ ९ स्थान १० आठ प्रकारच्या मूर्ति, स्थंडिल, अग्नि, उदक, हृदय, ब्राह्मण व सद्गुरु, हीं भगवताच्या पूजेचीं आठ स्थानें होत. ११ चौकोनी ओट्यावर. १२ निज १३ तिसरें १४ ईश्वरबुद्धि, ब्रह्मभावना

मुख्यत्वें पूज्य ब्राह्मण । तें सातवें पूजास्थान । उद्धवा जाण अतिश्रेष्ठ ॥ ७४ ॥ सकळ पूज्या पूज्यत्वे पूजा । जो वरिष्ठा वरिष्ठत्वे वोजा । जो विनटता आत्मा माझा । वंद्य गुरुराजा सर्वांसी ॥ ७५ ॥ सद्भावे ज्याचे धरितां चरण । मी सुखावे ब्रह्म पूर्ण । ज्यांचें करितां स्तवन । मी परमात्मा जाण उल्हासे ॥ ७६ ॥ सद्गुरूचें नामस्मरण । निर्दळी भवभय दारुण । निवारोनि जन्ममरण । निववी संपूर्ण निजवोधें ॥ ७७ ॥ तो मी परमात्मा नारायण । गुरुरूपें प्रकटोनि जाण । परब्रह्माचें पूर्णपण । शिष्यद्वारा सपूर्ण प्रकाशक ॥ ७८ ॥ ब्रह्माचें परब्रह्मपण । सद्गुरूचेनि सत्य जाण । एव्हडें अगाध महिमान । अतिगहन गुरूचे ॥ ७९ ॥ एवं सद्गुरु ज्ञानघन । जो हरिहरां वंद्य पूर्ण । तो माझें सद्रूप अधिष्ठान । हें पूजास्थान आठवे ॥ ८० ॥ हें आठवे पूजास्थान । तें अखंड आठवे आठवण । तेणे आठवे साङ्ग सपूर्ण । उद्धवा जाण मी पूजिलों ॥ ८१ ॥ एवं हीं आठही पूजास्थानें । तुज सागीतलीं सुलक्षणे । तेथलीं पूजेची लक्षणे । तेंही भिन्नपणें सागेन ॥ ८२ ॥ सकळ अधिष्ठाना गोडपण । जें पूजनीं होय सपूर्ण । तें पूजेचे मुख्य लक्षण । निजवर्म खूण ते ऐक ॥ ८३ ॥ सांडूनि लोकरजनेंव्यापार । त्यजूनि दांभिक उपचार । दवडूनि शठत्वाचा व्यवहार । भजनतत्पर सद्भावे ॥ ८४ ॥ हें अष्टौ महापूजास्थान । येथ अमायिक जें जे भजन । तें तें अतिगोड पूजन । उद्धवा जाण निश्चित ॥ ८५ ॥ एथ निष्कपट जे जे सेवा । ते ते अतिवंल्लभ देवाधिदेवा । आतां पूजाविधि आघवा । ऐक वरवा सागेन ॥ ८६ ॥

पूर्वं स्नानं प्रकुर्वीत धौतदन्तोऽङ्गशुद्धये । उभयैरपि च स्नानं मन्त्रैर्मृद्ग्रहणादिभि ॥ १० ॥

मळत्याग दंतधावन । यथाकाळी करूनि जाण । देहशुद्ध्यर्थ करूनि स्नान । मृत्तिकाग्रहणपूर्वक ॥ ८७ ॥ ऐसे झालिया मळत्यागस्नान । मग करावे मंत्रस्नान । वैदिक तान्त्रिक विधान । दीक्षाग्रहण यथाविधि ॥ ८८ ॥ जैसा सद्गुरुसप्रदावो । तैसा चालवावा आम्नावो । त्या विधी स्नान करूनि पहाहो । निर्मळ भावो धरावा ॥ ८९ ॥

सन्ध्योपास्त्यादिकर्माणि वेदेनाचोदितानि मे । पूजा तै कल्पयेत्सम्यक् सङ्कल्प कर्मपावनीम् ॥ ११ ॥

वर्णाश्रमनिजविधींसी । वेदें सध्या बोलिली जैसी । ते ते वर्णाश्रमीं तैसी । नित्यनैमित्यैंसीं करावी ॥ ९० ॥ वेदोक्त आचरावे स्वकर्म । निःशेष त्यागावे निषिद्ध काम्य । या नाव शुद्ध स्वधर्म । उत्तमोत्तम अधिकारू ॥ ९१ ॥ वेदोक्त साडणे स्वधर्म । हाचि मुख्यत्वे अतिअधर्म । हाता आलिया परब्रह्म । न त्यागिता कर्म स्वयें राहे ॥ ९२ ॥ स्वयें स्वधर्म जो साडणे । तेंचि अधर्माचें मुख्य ठाणे । स्वधर्में चित्तशुद्धि साधणें । यालागी त्यागणे अहंता ॥ ९३ ॥ तेथें स्वधर्मकर्म आचरता । ऐसा भाव उपजे चित्ता । मी नव्हें एथ कर्मकर्ता । फळभोक्ता मी नव्हें ॥ ९४ ॥ देह जड मूढ अचेतन । त्यासी चेतवी जनीं जनार्दन । तेथ माझें मीपण कर्तेपण । सर्वथा जाण रिघेना ॥ ९५ ॥ या बुद्धीं जे कर्माचरण । ते भावार्थें भावी ब्रह्मार्पण । यापरी निरभिमान । माझें उपासन साधका ॥ ९६ ॥ माजी प्रतिमा पूजाविधान । ते प्रथम माझें पूजास्थान । ते प्रतिमाक्रियालक्षण । ऐक सपूर्ण उद्धवा ॥ ९७ ॥

---

१ उत्तम २ अवताररूपानें नट ३ शरण जाता ४ समाधान पावतों ५ लोकाना सतोषविण्याचे सर्व उद्योग ६ कपटाचा, फसवेगिरीचा ७ हीं अष्टौ पूजास्थानें ८ निष्कपट, निष्काम ९ अत्यत आवडणारी १० ग्रहणादिना ११ शौच १२ आम्नाय, वेद १३ चालवी, वागवी

शैली दारुमयी लौही लेप्या लेख्या च सैकती । मनोमयी मणिमयी प्रतिमाष्टविधा स्मृता ॥ १२ ॥

अष्टधा[1] प्रतिमास्थिती । ज्या पूजितां सद्यःश्रेय[2] देती । ऐशिया प्रतिमांची जाती । ऐक तुजप्रती सांगेन ॥ ९८ ॥ गंडक्यादि[3] शिळामूर्ती । का दारु ब्रह्मकाष्ठव्यक्ती । अथवा सुवर्णादि धातुमूर्ती । सद्यः फळती साधकां ॥ ९९ ॥ मृत्तिकाकापडकीटणमूर्ती[4] । या नाव लेप्या ह्मणिजेती । कां स्थंडिलीं[5] लिहिल्या अतिप्रीतीं । त्या लेख्य मूर्ती पूजका ॥ १०० ॥ वाळवेची जे केली मूर्ती । ती नाव सिकतामूर्ति ह्मणती । तेही पूज्य गा निश्चितीं । सुवर्णव्यक्तीसमान[6] ॥ १ ॥ मूर्ति रत्नमयी का सोज्ज्वळ । हिरा मरकत इंद्र- नीळ । पद्मराग मुक्ताफळ । या मूर्ति केवळ अतिपूज्य ॥ २ ॥ मूर्तींमाजीं अतिप्राधान्य । मनोमयी मूर्ति पावन । जिचें करितां उपासन । समाधान साधका ॥ ३ ॥ तेंचि प्रतिमा- पूजाविधान । स्थावरजंगमलक्षण । तेही अर्थाचें निरूपण । विशद श्रीकृष्ण सांगत ॥ ४ ॥

चलाचलेति द्विविधा प्रतिष्ठा जीवमन्दिरम् । उद्वासावाहने न स्तः स्थिरायामुद्धवार्चने ॥ १३ ॥

चेतनाचेतनप्रकार । जडातें जीववी साचार । जीवशब्दें चिन्मात्र । मुख्य परमेश्वर बोलिजे ॥ ५ ॥ भक्तभावार्थें साचार । त्या जीवाचें निजमंदिर । प्रतिमा जंगम स्थावर । आगमशास्त्रसमतें ॥ ६ ॥ तेथें[11] स्थावरमूर्तिपूजन । साधकें करिता आपण । नें लगे आवा- हनविसर्जन । तेथ अधिष्ठान स्वयंभ ॥ ७ ॥

अस्थिरायां विकल्पः स्यात् स्थण्डिले तु भवेद्द्वयम् । स्नपनं त्वविलेप्यायामन्यत्र परिमार्जनम् ॥ १४ ॥

जंगम प्रतिमाच्या ठायीं । आवाहनविसर्जन पाहीं । एकीं आहे एकीं नाहीं । ऐक तेही विभाग ॥ ८ ॥ शालग्राममूर्तीसी जाण । स्वयंभ माझें अधिष्ठान । तेथ आवाहन विसर्जन । सर्वथा जाण लागेना ॥ ९ ॥ शालग्रामाचा कुटका[12] । ज्याचे पूजेसी आहे फुटका । तेथ परमात्मा निजसखा । सर्वदा देखा नांदत ॥ ११० ॥ इतर मूर्ती जंगम जाण । तेथ आवाहनविसर्जन । साक्षेपें करावें आपण । हें विधिविधान आगमोक्त ॥ ११ ॥ स्थंडिलीं मूर्तिआवाहन । सर्वेचि पूजांतीं विसर्जन । हें उभय भावनाविधान । स्थंडिलीं जाण आव- श्यक ॥ १२ ॥ आपुले हृदयींचा चिद्घनें[13] । मूर्तीमाजीं कीजे आवाहन । पूजांतीं करूनि विसर्जन । देव हृदयीं जाण ठेवावा ॥ १३ ॥ एथ आपणचि ब्रह्म परिपूर्ण । हेंचि व्हावया निजस्मरण । आवाहनविसर्जनें जाण । निजात्म[14]आठवण साधका ॥ १४ ॥ हा आगमींचा[15] निजात्मभावो । आपणचि आपला देवो । आपला आपण पूजक पहा वो । हो निजात्म- आठवो निजपूजे ॥ १५ ॥ देव होऊनि देव पूजिजे । हे निजात्मपूजा गोड खाजे[16] । उपा- सनाकाडव्याजें[17] । उद्धवासी दीजे श्रीकृष्णें ॥ १६ ॥ हे निजात्मता निजगोडी । प्रतिपदीं न लभता रोकडी । उपासना तडातोडी । कोण कोरडी[18] सोशील ॥ १७ ॥ हें आगमींचें

---

१ मूर्ति आठ प्रकारच्या (१) पाषाणमय, (२) काष्ठमय, (३) सुवर्णादि धातूची, (४) मृत्तिका, चंदन, इत्यादिकांच्या लेपानें काढलेली, (५) चित्ररूप, (६) वाळूमय, (७) मनोमय, व (८) रत्नमय २ तात्काळिक कल्याण ३ शालिग्रामादि शिळेच्या मूर्ति ४ कीटण-लाख, मेण, उकण, वगैरे ५ कागदीं ६ सोन्याच्या मूर्तीप्रमाणेंच. ७ पाच ८ अतिश्रेष्ठ ९ मन हीच मूर्ति १० स्थावर ह्मणजे न हालणारी व जंगम ह्मणजे हालणारी ११ स्थिर मूर्तीवर आवाहन व विसर्जन करावयाची नसतात १२ तुकडा १३ हृदयस्थ परमात्म्याचेंच मूर्तीत आवाहन करावें व यथासांग पूजा झाल्यावर हृदयात देव ठेवावा १४ स्वस्वरूपाचें भान १५ शास्त्राचें रहस्य हेंच आहे कीं देव जवळ अंतर्यामींच आहे देव होऊन देव पूजावा १६ खाऊ. १७ उपासनाकांडाच्या निमित्तानें, मिषानें १८ कोरडी

निजगुह्य जाण। प्रतिपदी सुखसंपन्न। साधक स्वयें होती चिद्धन। हें तेंचि उपासन उद्धवा ॥ १८ ॥ ऐसे ऐकतां कृष्णवचन। उद्धव स्वानंदें झाला पूर्ण। धांवोनि धरिले श्रीकृष्णचरण। ह्मणे समूळ निरूपण मज सांग ॥ १९ ॥ तंव देव ह्मणे स्थिर राहें। जे हें आगमोक्त गुह्य आहे। ते माझे कृपेवीण पाहें। प्राप्त नोहे साधका ॥ १२० ॥ आगमोक्त गुह्य गहन। असो हें माझें गुप्तधन। तुवां पुशिले पूजाविधान। ऐक सावधान उद्धवा ॥ २१ ॥ लेप्या लेख्या ज्या मूर्ति जाण। त्यांसी करावेंना स्नान। इतरां मूर्तांसी स्नपन। यथाविधान करावे ॥ २२ ॥

द्रव्ये प्रसिद्धैर्मद्यागः प्रतिमादिष्वमायिनः। भक्तस्य च यथालब्धैर्हृदि भावेन चैव हि ॥ १५ ॥

पूजक सकाम होय चांग। तै पूजाद्रव्य व्हावे साग। पूजासाधन झालिया व्यंग। फळ निर्व्यंग उपजेना ॥ २३ ॥ भक्त निष्काम वाडेंकोडें। तै पूजाद्रव्याचें सांकडें। सर्वथा कांही न पडे। भक्तभावो आवडे भगवंता ॥ २४ ॥ तेथ अनायासें जें प्राप्त। तेणे भगवंत होय तृप्त। तोचि पूजायाग यथोक्त। जाण निश्चित उद्धवा ॥ २५ ॥ निष्कामवृत्तीं फल मूल। दूर्वांकुर का निर्मळ जळ। इतुकेन पूजायाग सकळ। होय अविकळ मद्भावें ॥ २६ ॥ जेथ माझा सद्भाव दृढ। तेथ उपचाराचा कोण पाड। भक्तांचा भावचि मज गोड। सुख सुरवाड मद्भक्ती ॥ २७ ॥ बाह्य उपचार जे कां देहीं। ते प्रतिमामूर्तिपूजेसी पाही। मानसपूजेचे तंव ठायीं। वाणी नाहीं उपचारा ॥ २८ ॥ तेथ मनचि होय माझी मूर्ती। मनोमय उपचारसंपत्ती। निर्लोभें जे मज अर्पिती। तेणे मी श्रीपति संतुष्ट ॥ २९ ॥ प्रतिमादि अष्टौ पूजास्थान। यथोक्त पूजेचे विधान। तुज मी सांग सांगेन। देईं अवधान उद्धवा ॥ १३० ॥

स्नानालङ्करणं प्रेष्ठमर्चायामेव तूद्धव। स्थण्डिले तत्त्वविन्यासो वह्नावाज्यप्लुतं हविः ॥ १६ ॥
सूर्ये चाभ्यर्हणं प्रेष्ठं सलिले सलिलादिभिः।

प्रतिमामूर्ति पूजास्थान। ते मूर्तीस जे महास्नपन। या नांव बोलिजे स्नान। साङ्ग भूषण मुकुटादी ॥ ३१ ॥ जे लोकीं उत्तम प्रकार। का आपणासी जे प्रियकर। जे जे अनर्घ्य अळंकार। तेणे श्रीधर पूजावा ॥ ३२ ॥ स्नान भोजन अलंकार। साङ्ग पूजा सपरिकर। हा प्रतिमापूजाप्रकार। ऐक विचार स्थंडिलाचा ॥ ३३ ॥ स्थंडिलीं जें पूजास्थान। तेथ तत्त्वाचें धरोनि ध्यान। करावे तत्त्वविन्यासलेखन। पूजाविधान या हेतू ॥ ३४ ॥ आत्मतत्त्वादिविवंच। स्थंडिलीं विवचूनि साच। हृदय शिर शिखा कवच। नेत्र अस्त्र दिशंचें निजपूजा ॥ ३५ ॥ अग्नीचे ठायीं जे पूजन। तेथ माझें करूनि ध्यान। आज्यप्लुत हविर्हवन। हें पूजाविधान अग्नीचें ॥ ३६ ॥ अग्नि देवाचे वदन। येणे विश्वासें संपूर्ण। हविर्द्रव्य करिता हवन। अग्निपूजन या हेतू ॥ ३७ ॥ सूर्याच्या ठायीं प्रकाशमान। मंडळात्मा सूर्यनारायण। तेथ सौरमंत्र उपस्थान। पूजाविधान या हेतू ॥ ३८ ॥ विचारिता श्रुतीचा अर्थ। आपोनारायण साक्षात। येथ पूजाविधान यथोक्त। जळी जळयुक्त

---

१ शास्त्रात सांगितलेले २ स्नान ३ कमी ४ पूर्ण ५ संकट निष्काम पूजकांनीं पूजासामग्री सहजगत्या जी मिळेल तिच्या योगानेंच पूजा करावी ६ निर्दोष ७ वथा, पर्वा ८ कार्ही ९ तोटा १० सविस्तर ११ महतपण १२ आत्मतत्त्वादिकांचा विचार १३ दिग्बंधन, १४ मुख १५ स्तवन

तर्पण ॥ ३९ ॥ हृदयीं जें माझें पूजास्थान । तेथें मनें मनाचें अर्चन । मनोमय मूर्ति सपूर्ण । पूजाविधान मानसिक ॥ १४० ॥ माझें मुख्यत्वें अधिष्ठान । ब्रह्ममूर्ति जे ब्राह्मण । तेथील जे पूजाविधान । आज्ञापालन दासत्वें ॥ ४१ ॥ ब्रह्मासी ज्याचेनि ब्राह्मण । तो सद्गुरु माझें पूजास्थान । सर्वार्थी श्रेष्ठ पावन । तेथील पूजन तें ऐसें ॥ ४२ ॥ जीवें सर्वस्वेंसीं आपण । त्यासी रिघावें अनन्य शरण । त्याच्या वचनासी प्राण । निश्चयें जाण विकावा ॥ ४३ ॥ गुरूची नीचसेवा सेवन । आवडीं करणें आपण । हेंचि तेथील पूजाविधान । येणें सुख सपूर्ण साधका ॥ ४४ ॥ सद्गुरुसेवा करितां पाहीं । ब्रह्मसायुज्य लागे पायीं । गुरुसेवेपरतें कांहीं । श्रेष्ठ नाहीं साधन ॥ ४५ ॥ सद्गुरुस्वरूप तें जाण । अखंडत्वें ब्रह्म पूर्ण । तेथें आवाहन विसर्जन । सर्वथा आपण न करावें ॥ ४६ ॥ निष्कपटभावें संपूर्ण । सद्गुरूसी जो अनन्य शरण । त्याचे मीही वंदीं चरण । येथवरी जाण तो धन्य ॥ ४७ ॥ निर्लोभभावें सहज । पूजितां तोपे अधोक्षज । त्या भावाचें निजगुज । स्वयें यदुराज सांगत ॥ ४८ ॥

श्रद्धयोपाहृत प्रेष्ठ भक्तेन मम वार्यपि ॥ १७ ॥
भूर्यप्यभक्तोपहृत न मे तोषाय कल्पते । गन्धो धूप सुमनसो दीपोऽन्नाद्य चें किंचन ॥ १८ ॥

माझ्या ठायीं अतिप्रीतीं । श्रद्धायुक्त अनन्य भक्ती । भक्त भावें जळ अर्पिती । तेणें मी श्रीपति सुखावें ॥ ४९ ॥ तो जळबिंदु यथासुखें । ज्या मुखीं झेलिजे आदिपुरुखें । तंव भक्तिभावाचेनि हरिखें । मी सुखरूप सुखें सुखावें देख ॥ १५० ॥ माझें त्रैलोक्यासी सुख । ऐसा मीही सुखरूप देख । त्या मज होय परम सतोख । भाविकांचें उदक सेवितां ॥ ५१ ॥ त्या जळबिंदूचिया साठीं । रमा नावडे गोमटी । ब्रह्मा जन्मला माझे पोटीं । तोही शेवटीं नावडे ॥ ५२ ॥ भाविकाचेनि उदकलेखें । मज वैकुंठही झालें फिकें । शेषशयनींचीं निद्रासुखें । त्याचींही तुकें उतरलीं ॥ ५३ ॥ भाविकाच्या उदकापुढें । मज आणिक कांहीं नावडे । तेथही गंधादि पूजा जोडे । नैवेद्य चोखंडे रसयुक्त ॥ ५४ ॥ ते पूजेचिये सुखप्राप्ती । उपमा नाहीं त्रिजगतीं । ऐसा भाविकांचिये भक्तीं । मी श्रीपति सुखावें ॥ ५५ ॥ भावें करितां भगवद्भक्ती । मी कृतकृत्य झालों निश्चितीं । ऐशिया निश्चयें जो भावार्थी । त्याचेनि जळें सतृप्ति मज होय ॥ ५६ ॥ येर जो अभक्त दंभस्थितीं । जीर्णी द्रव्याशा बाह्य विरक्ती । लौकिकप्रतिष्ठेपुरती । माझी भक्ति जो मिरवी ॥५७॥ ऐशिया अभक्ताचिया स्थितीं । छत्र चामर गजसपत्ती । मज अर्पिताही अभक्तीं । सुखलेश चित्तीं उपजेना ॥ ५८ ॥ क्षीरनीर निवडी राजहंस । तेथ निसूं दीधला कापुस । तेवीं अभक्तजनीं सतोष । मी हृषीकेश पावेना ॥ ५९ ॥ कागांची गायनकळा । जेवीं तोपेना किन्नरशाळा । तेवीं अभक्ताची भजनलीला । माझी चित्कळा तोपेना ॥ १६० ॥ जेवीं रजस्वलेचें पक्वान्न । उत्तम परी तें अतिहीन । तेवीं अभक्ताचें भजन । कदा जनार्दन स्पर्शेना ॥ ६१ ॥ ज्या भजना नातळे नारायण । ऐसें जें अभक्तांचें भजन । तेणें भजनें जनार्दन । अणुमात्र

---

१ नित्य सेवा, किंवा झाडसारवण वगैरे प्रकारची २ ब्रह्माशीं ऐक्य ३ मायाभावाचें ४ कल्पितें ५ कि पुन ६ मोठ्या प्रेमानें ७ सुंदर ८ जलबिंदूंनीं, उदकतोषें ९ तुच्छ १० महत्वें ११ चांगलें १२ मनात, पोटात १३ दूध व पाणी १४ निवडण्याकरितां, सरकी काढण्यासाठीं १५ कावळ्याची. १६ गवईमंडळी.

जाण तोषेना ॥ ६२ ॥ एवं भक्तभक्तजनमार्ग । दावूनि अधिकाराचे भाग । आतां समूळ पूजामार्ग । सांग श्रीकृष्ण सांगत ॥ ६३ ॥

शुचि सम्भृतसम्भार प्राग्दर्भ कल्पितासन । आसीन प्रागुदग्वाऽर्चेदर्चायामथ सम्मुखः ॥ १९ ॥

करूनि मंगळ स्नान आपण । वैदिक तांत्रिक मंत्रस्नान । सारूनि नित्यविधान । शुचित्वपण या नाव ॥ ६४ ॥ मग देवपूजासंभार[2] । शोधूनि करावे पवित्र । यथास्थानीं पूजाप्रकार । गंधादि उपचार ठेवावे ॥ ६५ ॥ श्वेत[3]कंबल चैलाजिन । पूर्वदर्भाग्रीं आसन । पूर्वामुख वैसावे आपण । अथवा जाण उदङ्मुख ॥ ६६ ॥ स्थावरमूर्ति पूजितां देख । आसन करावे मूर्तिसंमुख । हा आसनविधि निर्दोख । पूजान्यासादिक हरि सांगे ॥ ६७ ॥

कृतन्यास कृतन्यासां मदर्चां पाणिना मृजेत् । कलशं प्रोक्षणीयं च यथावदुपसादयेत् ॥ २० ॥

विधियुक्त घालूनि आसन । गुरूसी करावे नमन । परमगुरु परमेष्ठीसी जाण । अभिवंदन अतिप्रीतीं ॥ ६८ ॥ जो मंत्र प्राप्त आपणास । त्या मंत्राचे देहीं करावे न्यास । मंत्रमूर्ति आणोनि ध्यानास । पूजा मानस करावी ॥ ६९ ॥ जे मूर्ति आली ध्यानासी । तेचि आणावया प्रतिमेसी । हातीं धरोनियां अर्चेसी । करावें न्यासासी प्रतिमाअगीं ॥ १७० ॥ कलश आणि प्रोक्षणीय जाण । साधावीं यथाविधान । जळें करोनियां पूर्ण । दूर्वादि चंदन द्रव्ययुक्त ॥ ७१ ॥

तदद्भिर्देवयजनं द्रव्याण्यात्मानमेव च । प्रोक्ष्य पात्राणि त्रीण्यद्भिस्तैस्तैर्द्रव्यैश्च साधयेत् ॥ २१ ॥

तें प्रोक्षणपात्रीचें जळ । नखोदक न करूनि निर्मळ । तेणें पूजासंभार सकळ । कुशाग्रें केवळ प्रोक्षावा ॥७२॥ तेणे प्रोक्षावें देवसदन । आपणासी करावे प्रोक्षण । प्रोक्षोनि देवपूजास्थान । पूजाविधान मांडावे ॥ ७३ ॥ पाद्य-अर्घ्य-आचमनीयें । तदर्थ मांडावी पात्रत्रये । जळे पूर्ण करूनि पाहें । भिन्न द्रव्य आहे पात्रत्रयासी ॥ ७४ ॥ श्यामाक दूर्वा अब्ज[11] विष्णुक्राता[12] । पाद्यपात्रीं हे द्रव्यशुद्धता । गंध पुष्प फल अक्षता । एवं कुशाग्रता[13] अर्घ्यपात्रीं ॥ ७५ ॥ एळा वाळा जातीफळ । लवंग कर्पूर कंकोळ । आचमनपात्रीं हा द्रव्यमेळ । शुद्ध जळ समायुक्त ॥ ७६ ॥

पाद्यार्घ्याचमनीयार्थं त्रीणि पात्राणि देशिक । हृदा शीर्ष्णाऽथ शिखया गायत्र्या चाभिमन्त्रयेत् ॥ २२ ॥

गुरुमंत्रदीक्षा जैसी ज्यासी । तोचि निजमार्ग शिष्यासी । तेणे पाद्यादि तिहीं पात्रासी । सप्रदायेंसीं माडावे ॥ ७७ ॥ पाद्य द्यावे हृदयमंत्रें । अर्घ्य अर्पावें शिरोमंत्रें । आचमन द्यावें शिखामंत्रें । गुरुसस्कारें आगमोक्त[16] ॥ ७८ ॥ तेंचि तिनी पात्रे जाण । गायत्रीमंत्रें आपण । अभिमंत्रोनिया[17] पूर्ण । देवार्पण करावी ॥ ७९ ॥ गुरुसप्रदाये नेटक । यालागीं त्याते देशिकें । स्वयें बोलिला यदुनायक । दीक्षाविवेक निजद्रष्टा ॥ १८० ॥ आगमशास्त्रींचा निजमार्ग । भूतशुद्धि प्राणप्रतिष्ठायोग । तेणे अन्वयें[19] श्रीरग । श्लोकार्थें साङ्ग सागत ॥ ८१ ॥

---

१ अधिष्ठानभेदाप्रमाणें मुख्य मुख्य पूजोपचारही भिनभिन योजावे लागतात ह वर मूर्ति, स्थंडिल, सूर्य, उदक, व गुरु, याच्या पूजेचे प्रकार सागून सिद्ध केलें पूजा मात्र सद्भावाने केली पाहिजे २ देवपूजेचे साहित्य ३ पाढरी घोंगडी ४ उत्तरेस तोंड करून ५ मनोमय उपचारांनीं ६ पात्रें ७ पाण्यात बोट न घालिता ८ मार्जन ९ तीन पात्रें १० सांवे ११ कमळ १२ अपराजिता नावाची वेल १३ दर्भाचें अग्र १४ वेलची १५ जायफळ १६ पचरात्रागमात सागितल्याप्रमाणें १७ मन्त्रून १८ गुरु, देशिक १९ सवधानें

पिण्डे वाय्वग्निसंशुद्धे हृत्पद्मस्था परा मम । अण्वी जीवकला ध्यायेन्नादान्ते सिद्धभाविताम् ॥ २३ ॥

वायुबीजें आवाहूनी । पिंगला प्राण पूरूनी । तोचि कुंभकें स्तंभूनी । मात्राधारणीं धरावा ॥ ८२ ॥ वायु जो धारणा धरावा । तो जंव फुटेना अव्हासव्हा । तंवचिवरी निरोधावा । मग रेचावा शनैःशनैः ॥ ८३ ॥ ऐसें करितां प्राणधारण । स्वयें कल्पावें शरीरशोषण । शरीर शोषलें मानूनि जाण । देहदहन मांडावें ॥ ८४ ॥ आधारस्थित जो अग्नी । तो अग्निबीजें चेतवूनी । तो देह लावूनि दहनी । भस्म मानूनी निजदेह ॥ ८५ ॥ देह दहनें अतिसंतप्त । तेथ चंद्रबीजें चंद्रामृत । आणोनि निववावें समस्त । नवा देह तेथ कल्पावा ॥ ८६ ॥ देह कल्पावा जो एथ । पूर्ण पाटवें इंद्रिययुक्त । त्याच्या हृदयपद्माआंत । अण्वी जीवकळा तेथ पहावी माझी ॥ ८७ ॥ माझी जीवकळा परम । सूक्ष्माहूनि अतिसूक्ष्म । यालागीं अण्वी तिचें नाम । विश्रामधाम जगाचें ॥ ८८ ॥ अकार उकार मकारस्थिती । यातें प्रकाशे अण्वी जीवज्योती । ते तंव शब्दाहूनि परती । योगी नादांतीं लक्षिजे ॥ ८९ ॥ ते देहीं सबाह्य परिपूर्ण । असोनि सूक्ष्मत्वें अलक्ष्य जाण । तीतें हृत्पद्मीं योगिजन । लक्षिती आसनप्राणायामें ॥ १९० ॥ ते अण्वी जीवकळा अव्यक्त । तीतें करोनियां व्यक्त । योगी निजभावयुक्त । हृदयीं चिंतित महामूर्ती ॥ ९१ ॥ नाना जीवसमूह जाण । त्याचें जें आयतन स्थान । ते महामूर्ति श्रीनारायण । हृदयीं सज्जन चिंतिती ॥ ९२ ॥

तयाऽऽत्मभूतया पिण्डे व्याप्ते संपूज्य तन्मयः । आवाह्यार्चादिषु स्थाप्य न्यस्ताङ्गं मां प्रपूजयेत् ॥ २४ ॥

जेवीं गृह प्रकाशी दीपस्थिती । तेवीं देह प्रकाशी जीवज्योती । ते सांगोपांग माझी मूर्ती । हृदयीं चिंतिती साकार ॥ ९३ ॥ जेवीं तूप तूपपणें थिजलें । तेंचि अवर्ण वर्णव्यक्ती आलें । तेवीं चैतन्य माझें मुसावलें । लीलाविग्रहें झालें साकार ॥ ९४ ॥ ऐशी ते माझी सगुण मूर्ती । चिन्मात्रतेजें हृदयदीप्ती । तिणें व्यापूनि देहाची स्थिती । चित्तीं निजभक्ती उपजवी ॥ ९५ ॥ देह जड मूढ अचेतन । तेथ मूर्ति प्रकटोनि चिद्धन । अचेतना करोनि सचेतन । करवी निजभजन उल्हासें ॥ ९६ ॥ जेवीं हरणुलीचें सोंग जाण । हरिणीरूपें नाचे आपण । तेवीं भक्तभावें नारायण । भजनपूजन स्वयें कर्ता ॥ ९७ ॥ यापरी अभेदभजन । मूर्ति पूजितां चिद्धन । पूज्य पूजक हे आठवण । सहजें जाण मावळे ॥ ९८ ॥ मावळल्या हा भजनभेद । उल्हासे भक्तीचा अभेदबोध । हा गुरुमार्ग अतिशुद्ध । प्रिय प्रसिद्ध मजलागीं ॥ ९९ ॥ जेथ माझी अभेदभक्ती । तेथ मी सर्वस्वें श्रीपती । आंतुडलों भक्ताच्या हातीं । स्वानंदप्रीतीं उल्हासें ॥ २०० ॥ जेवीं का अफाट मेघजळा । धरण बांधोनि घालिजे तळा । तेवीं मज अनंता एकवळा । अभेदभजनाला आतुडे ॥ १ ॥ आडवीं वर्षलें मेरें जळ । तेणें नुपजेचि उत्तम फळ । तेंचि तळा भरलिया प्रबळ । तेणें पिकती केवळ राजांगेरें ॥ २ ॥ तैसें माझें स्वरूप वाडेंकोडें । अभेदभक्ती-

---

१ भल्याच मार्गानें, आडवातिडवा २ गोळा व्हावा ३ हळू हळू ४ आपणें ५ निपुणतेनें, कौशल्यानें ६ अतिसूक्ष्म ७ प्रणवाचे जे पांच भाग-अकार, उकार, मकार, बिंदु, व नाद,-त्यांतल्या पांचव्या नादाच्या अंतीं हृदयकमलांत नारायणाचें ध्यान करितात ८ इंद्रियास गोचर न होणारी ९ नाना १० राहण्याचें स्थल ११ मुशींत रस होऊन गोळा होणें. १२ लीलेनें धारण केलेल्या शरीरानें १३ स्वाधीन झालों १४ रानांत अपरंपार पाऊस पडला १५ राजभोग, साळू.

माजीं आतुडे । तैं ब्रह्मानंदें गोंधळ पडे । शीग चढे भक्तीची ॥ ३ ॥ अभेदभक्ताच्या द्वारांपाशी । तीर्थें येती पवित्र व्हावयासी । सुरनर लागती पायांसी । मी हृषीकेशी त्यांमाजी ॥ ४ ॥ अभेदभक्तांपाशीं देख । सकळ तीर्थें होती निर्दोख । भक्तीचें माहेर तें आवश्यक । मजही सुख त्यांचेनी ॥ ५ ॥ अभेद जे क्रियास्थिती । या नांव माझी उत्तम भक्ती । ऐसा अतिउल्हासें श्रीपती । उद्धवाप्रती बोलत ॥ ६ ॥ अभेदभक्ती वाडेंकोडें । श्रीकृष्ण सांगे उद्धवापुढें । कथा राहिली येरीकडे । तेही धडफुडें सरेना ॥ ७ ॥ देव विसरला निरूपण । तव उद्धवासी बाणली खूण । तोही विसरला उद्धवपण । कृष्णा कृष्णपण नाठवे ॥ ८ ॥ अभेदभजनाचा हरिख । देव भक्त झाले एक । दोघां पडोनि ठेले ठेंक । परम सुख पावले ॥ ९ ॥ उद्धव निजबोधें परिपूर्ण । तरी पूजाविधानप्रश्न । एथ करावया काय कारण । ऐशी आशंका मन कल्पील ॥ २१० ॥ तरी उद्धवाच्या चित्तीं । उगा राहतांचि श्रीपती । जाईल निजधामाप्रती । यालागीं प्रश्नोक्ती तो पुसे ॥ ११ ॥ उपासनाकाडगुह्यज्ञान । आगमोक्तपूजाविधान । उद्धवमिषें श्रीकृष्ण । वेदार्थ आपण स्वयें बोले ॥ १२ ॥ सकळवेदार्थ शास्त्रविधी । ग्रंथीं श्रीकृष्ण प्रतिपादी । जैसी श्रद्धा तैसी सिद्धी । व्हावया त्रिशुद्धी साधका ॥ १३ ॥ असो हे ग्रंथव्युत्पत्ती । ऐकता अद्वैतभक्ती । उद्धव निवाला निजचित्तीं । तेणें श्रीपति सुखावला ॥ १४ ॥ तेणें संतोषें ह्मणे श्रीकृष्ण । उद्धवा होईं सावधान । पुढील पूजाविधान । तुज मी सांगेन यथोक्त ॥ १५ ॥ पूज्य पूजक एकात्मता ध्यान । करोनिया दृढ धारण । तेंचि बाह्य पूजेलागीं जाण । करावें आवाहन प्रतिमेमाजीं ॥ १६ ॥ प्रतिमेसमुख आपण । आवाहनमुद्रा दाखवून । माझी चित्कळा सपूर्ण । प्रतिमेसीं जाण भावावी ॥ १७ ॥ तेव्हां मूर्तीचें जडपण । निःशेष न देखावें आपण । मूर्ति भावावी चैतन्यघन । मुख्य आवाहन या नांव ॥ १८ ॥ गुरुमुखें मंत्र निर्दोष । तेणें मंत्रें मूर्तीसी न्यास । करावे सर्वांगीं सावकाश । शास्त्रविन्यास आगमोक्त ॥ १९ ॥ एवं आवाहन सस्थापन । सन्निधि सन्निरोधन । सुमुखीकरण स्वागतन । या मुद्रा आपण दावाव्या ॥ २२० ॥ अवगुंठन सकलीकरण । या अष्टौ मुद्रा दावूनि जाण । मग होऊनि सावधान । पूजाविधान माडावें ॥ २१ ॥

पाद्योपस्पर्शार्हणादीनुपचारान्प्रकल्पयेत् । धर्मादिभिश्च नवभि कल्पयित्वाऽऽसन मम ॥ २५ ॥
पद्ममष्टदल तत्र कर्णिकाकेसरोज्ज्वलम् । उभाभ्या वेदतन्त्राभ्या मह्य तूभयसिद्धये ॥ २६ ॥

स्नानमडप कल्पूनि जाण । तेथ आणावा देव चिद्घन । पाद्य अर्घ्य आचमन । मधुपर्कविधान करावें ॥ २२ ॥ अभ्यंग अगमर्दन । पुरुषसूक्तें यथोक्त स्नान । पीतांबरपरिधान । स्नानमडपीं जाण देवासी ॥ २३ ॥ इतर यथोक्त पूजन । करावें सिंहासनीं सपूर्ण । तें आसन पीठावरण । स्वयें श्रीकृष्ण सांगत ॥ २४ ॥ सिंहासनीं आवरणक्रम । आधारप्रकृति कूर्म क्षेम । क्षीराब्धि श्वेतद्वीप कल्पद्रुम । मनोरम भावावा ॥ २५ ॥ त्या तळीं रत्नमडप नेटक । त्यामाजीं विचित्र पर्यंक । त्या मंचकाचा विवेकें । यदुनायक सांगत ॥ २६ ॥

१ एकात्मतेच्या रूपानें तन्मय होऊन पूजा करणाऱ्याच्या दारीं २ निष्पाप ३ एकीकडे ४ नीट, बरोबर ५ टक, स्तब्धता ६ रमला, आनदला ७ कल्पावी, ध्यावी ८ ज्ञानस्वरूप, सजीव ९ आपण तन्मय होऊन मूर्ति जड नसून चिद्रूप आहे अशी भावावी हेच खरें आवाहन होय १० गुरुमंत्रें ११ आवाहनादि ८ मुद्रा मानिकाच्या आहेत १२ पलग १३ विचार

धर्म ज्ञान वैराग्य ऐश्वर्य । तेचि मांचवे अतिवर्य । अधर्म अज्ञान अनैश्वर्य । अवैराग्येंसीं पायें गातें चारी ॥ २७ ॥ ईश्वरतत्त्व निजसूत । गुणागुणीं वळोनि तेथ । मचक विणिला अंचुंबित । योगयुक्त महामुद्रा ॥ २८ ॥ त्या मंचकावरी शेषपुटी । शोभे अतिशयेंसी गोमटी । सहस्रफणीं मणितेज उठी । छत्राकार पृष्ठीं झळंकत ॥ २९ ॥ शेषपुटीमाजीं निर्मळ । विकासलें रातोत्पळ । सकर्णिक अष्टदळ । शोभे केवळ मनोहर ॥ २३० ॥ सत् शक्ति कमळकंदमूळ । ज्ञाननाळ त्याचें सरळ । प्रकृति अष्टधा जे प्रबळ । तेचि अष्टदळ कमळाचें ॥ ३१ ॥ ऐसें कमळ अतिसुंदर । षड्विकार तेचि केसर । वैराग्यकर्णिका सधर । मघमघी थोर सुवासें ॥ ३२ ॥ पूर्वादि कमळदळीं जाणा । देवता न्यासाव्या त्या त्या स्थाना । विमला उत्कर्षिणी आणि ज्ञाना । क्रियाशक्ति जाणा चौथी पैं ॥ ३३ ॥ योगा प्रह्वी सत्या ईशाना । कर्णिका योजिजे मध्यस्थाना । कल्पूनि अनुपम रचना । अनुग्रहा जाणा स्थापावी ॥ ३४ ॥ आत्मा अंतरात्मा परमात्मा । हा सम्मुखभाग देवोत्तमा । सत्व रज आणि मोह तमा । पुरुषोत्तमा पृष्ठिभाग ॥ ३५ ॥ ऐशापरी पीठन्यास । आगमोक्त सावकाश । करूनियां हृषीकेश । सिंहासना आणावा ॥ ३६ ॥ छत्र आणि युग्में चामर । नाना वाद्यें जयजयकार । दावूनि पीठ मुद्रा सधर । आसनीं श्रीधर बैसवावा ॥ ३७ ॥ मज सर्वगतासी आवाहन । मज अधिष्ठानासी आसन । मज निर्विकारासी जाण । दाविती आपण विकारमुद्रा ॥ ३८ ॥ मज चिद्रूपालागीं लोचन । निःशब्दा कल्पिती श्रवण । मज विश्वमुखासी वदन । निर्मांसुरें जाण भाविती ॥ ३९ ॥ मी विश्वाघ्री दों पायीं चालत । मज विश्वबाहूसी चारी हात । मज सर्वगतातें एथ । स्थान भावित एकदेशी ॥ २४० ॥ मज निर्विकारासी उपचार । मज विदेहासी अळंकार । सर्वसमाना अरिमित्र । भावना विचित्र भाविती ॥ ४१ ॥ मज अकर्त्या कर्मबंधन । अजासी जन्मनिधन । नित्यतृप्तासी भोजन । निर्गुणा सगुण भाविती ॥ ४२ ॥ या अवघियाचा अभिप्रावो । उपासनाकाडनिर्वाहो । जैसजैसा भक्तिभावो । तैसा मी देवो तयासी ॥ ४३ ॥ मी अवाप्तसकळकाम । परी भक्तप्रेमालागी सकाम । जैसा भक्ताचा मनोधर्म । तैसा पुरुषोत्तम मी तया ॥ ४४ ॥ भक्त जैसा भावी मातें । मी तैसाचि होयें त्यातें । तो जे जें अर्पी भावार्थें । तें अर्पे मातें सहजचि ॥ ४५ ॥ मी सर्वत्र भरलों असें । तेथ जो जेथ मज उद्देशें । भक्त भावार्थें अर्पू बैसे । तें अर्पे अनायासें सहजें मज ॥ ४६ ॥ मी सर्वत्र देवाधिदेव । तैसा प्राणियाचा नव्हे भाव । यालागीं भक्ताचा जेथ सद्भाव । तेथ मी देव सहजेचि ॥ ४७ ॥ यालागीं वाडेंकोडें । भक्तभावार्थ मज आवडे । भक्तभावाहूनि पुढें । वैकुंठ नावडे क्षीराब्धीही ॥ ४८ ॥ भक्तभावार्थाचीं भूषणें । अंगी वाणावयां श्रीकृष्णें । म्यां निर्गुणेंही सगुण होणें । भावाधेगुणें भक्ताच्या ॥ ४९ ॥ यालागीं मी अजन्मा जन्में । अकर्माही करीं कर्मे । अनामाही

---

१ मचकाचे चार पाय २ चार पायावरचीं चार आडवीं लाकडें ३ सारखा, नीट ४ शोभत ५ लाल कमळ ६ कमळ. ७ सवळ ८ स्थापन कराव्या ९ दोन १० मजबूत ११ निराकारासी १२ डोळे १३ कान १४ सुरर १५ जन्मरहितास १६ जन्ममरण १७ रहस्य १८ उपासनेचा मार्ग चोखाळलेला रहावा हाच हेतु १९ प्राप्त झाले आहेत सर्व काम ज्याचे असा, पूर्णकाम २० भक्तप्रेमाची इच्छा करणारा २१ भाव २२ मी सर्वत्र आहे, पण जीवाचा असा भाव नसतो, म्हणून भक्त मला जेथें भावितात तेथ, मी सर्वदेशी असताही, भक्तांच्या भावार्थासाठीं एकदेशी होतों २३ क्षीरसागरसुद्धां २४ दसण्यासाठीं

धरीं नामें । भक्त मनोधर्में तरावया ॥ २५० ॥ निर्गुणीं लागल्या मन । मनचि होय चैतन्यघन । सगुणीं ठसावल्या मन । साधक श्रीकृष्ण स्वयें होती ॥ ५१ ॥ निर्गुणाचा बोध अटक । यालागीं उपासनाविवेक । सगुणमूर्ति भावूनि देख । तरले साधक अनायासें ॥५२॥ हे आगमोक्त उपासनाविधी । येणें भोगमोक्ष उभयसिद्धी । साधक पावती त्रिशुद्धी । मी कृपानिधि सतुष्टें ॥ ५३ ॥ तेंचि उपासनविधिविधान । मागां सांगता पूजन । देव सिंहासनी बैसल्या पूर्ण । पुढें आवरणपूजा ऐक ॥ ५४ ॥

सुदर्शनं पाञ्चजन्यं गदासीषुधनुर्हलान् । मुसलं कौस्तुभं मालां श्रीवत्सं चानु पूजयेत् ॥ २७ ॥

अण्वी जीवकळेसी देहावरण । सिंहासनीं शक्त्यावरण । सुदर्शनादि आयुधावरण । आपुलीं आपण हरि सांगे ॥ ५५ ॥ सतेज धार सुदर्शन । शंख शोभे पांचजन्य । नंदक तो खड्ग जाण । गदा गहन कौमोदकी ॥ ५६ ॥ शार्ङ्ग धनुष्य अतिसबळ । सुवर्णपुंख बाण सरळ । हलं आणि मुसळ । आयुधें प्रबळ पूजावीं ॥ ५७ ॥ या आठही भुजा सायुधा सरळा । कंठी कौस्तुभ वनमाळा । कांसे कशिला पीतांबर पिंवळा । घनश्याम सावळा शोभत ॥ ५८ ॥ ब्रह्मण्यदेव रमानाथ । ब्राह्मणाचा चरणघात । हृदयीं अळंकार मिरवत । शोभा अद्भुत तेणें शोभे ॥ ५९ ॥ चिद्रत्नाच्या अळंकारीं । गुण काढोनिया बाहेरी । वोविली वैजयंती कुसरी । ते हृदयावरी रुळत ॥ २६० ॥ यापरी साळंकार सायुध । शंखचक्रपद्मेंसीं अगाध । ऐसा शोभला स्वयंबोध । नारदादि सनिध तिष्ठती सदा ॥ ६१ ॥ यापरी साळंकार सायुध । पूज्य पूजोनिया गोविंद । मग पूजावे पार्षद । ऐक विशद सांगेन ॥ ६२ ॥

नन्दं सुनन्दं गरुडं प्रचण्डं चण्डमेव च । महाबलं बलं चैव कुमुदं कुमुदेक्षणम् ॥ २८ ॥

नंद सुनंद देवापार्शीं । गरुड सदा तिष्ठे दृष्टीसी । चंड प्रचंड दोहीं बाहींसी । अहर्निशीं तिष्ठती ॥ ६३ ॥ बळ आणि महाबळ । सुमुखसज्ञे अवधानशीळ । कुमुद कुमुदाक्ष केवळ । पाठीसी प्रबळ वेळें उभे ॥ ६४ ॥ गरुड दृष्टीं तिष्ठे आपण । येर नंदादि जे अष्टौ जन । ते अष्टौ दिशांप्रति जाण । पार्षदावरण हरिनिकटीं ॥ ६५ ॥

दुर्गां विनायकं व्यासं विष्वक्सेनं गुरून् सुरान् । स्वे स्वे स्थाने त्वभिमुखान् पूजयेत्प्रोक्षणादिभिः ॥ २९ ॥

दुर्गा विनायक जाण । व्यास आणि विष्वक्सेन । चहूं कोनीं चारी स्थापन । करावें पूजन देवाभिमुख ॥ ६६ ॥ मूळमूर्तीसी अभिन्नाकारू । गुरु आणि परमगुरू । परमेष्ठिगुरूसी एकाकारू । पूजाप्रकारू करावा ॥६७॥ इंद्रादि अष्टौ लोकपाळ । आह्वानूनिया सकळ । स्थापूनि अष्टौ दिशा केवळ । तेही तत्काळ पूजावे ॥ ६८ ॥ गुरुदुर्गादिक लोकपाळ । पूजावे सागोपाग सकळ । प्रोक्षणपाद्यादि अविकळ । पूजा निश्चळ करावी ॥ ६९ ॥ तेंचि पूजेचे पूजोपचार । कोण कोण पैं प्रकार । तो ये श्लोकीं शार्ङ्गधर । सक्षेपाकार सांगत ॥ २७० ॥

---

१ निर्गुणाचे ज्ञान धारणें हे कठिण असल्यामुळें उपासनामार्गाचा विचार सांगितला आहे २ सुवर्णाचे पिसारे ज्यास आहेत असे ३ नांगर ४ आठही आयुधें आठ दिशाकडे, व कौस्तुभ, वनमाला, व श्रीवत्स, हीं वक्ष स्थलावर पूजावीत ५ कमरेला ६ चातुर्याने ७ बाजूस ८ उभे राहतात ९ समोर उभे राहून आज्ञा झेलण्यास तत्पर आहेत १० उभे असती ११ समोर १२ पार्षदगण १३ आठ दिशाकडे १४ आवाहन करून १५ सर्व उपचारयुक्त

चन्दनोशीरकर्पूरकुङ्कुमागरुवासिते । सलिलैः स्नापयेन्मन्त्रैर्नित्यदा विभवे सति ॥ ३० ॥
स्वर्णघर्मानुवाकेन महापुरुषविद्यया । पौरुषेणापि सूक्तेन सामभी राजनादिभिः ॥ ३१ ॥

एळा वाळा कर्पूर । चदन कुंकुम केशर । त्यामाजीं मेळवूनि अगर । धूपिले नीरें स्नपनासी ॥ ७१ ॥ सुवासित सपरिकर । गंगाजळ अतिपवित्र । शखमुद्रापुरस्कर । शंखी तें [सपूर] भरावे ॥ ७२ ॥ ऐसें जळ घेऊनि शुद्ध । आपस्तंबशाखेचें प्रसिद्ध । सुवर्णघर्मानुवाकपद । तेणे अभिषेक विशद मज करावा ॥ ७३ ॥ अथवा केवळ पुरुषसूक्त । रुद्राभिषेक विष्णुसूक्त । इहीं मंत्री मंत्रोक्त । देवासी यथोक्त स्नान द्यावे ॥ ७४ ॥ का सामवेदीचें गायन । त्यामाजीं सामनीरांजन । तेणेकरूनिया जाण । देवासी स्नान करावे ॥ ७५ ॥ असल्या वैभवसपन्न । नित्य द्यावे हें स्नान । नातरी पर्वविशेषें जाण । करावे आपण जयंत्या दिकीं ॥ ७६ ॥ आगमोक्त सुलक्षण । महापुरुषविद्या पूर्ण । तेणेकरूनि आपण । देवासी स्नान करावे ॥ ७७ ॥ देवासी पूर्ण झालिया स्नान । करावे मंगळनीरांजन । मग वस्त्रें अळंकार भूषण । देवासी आपण अर्पावीं ॥ ७८ ॥

वस्त्रोपवीताभरणपत्रस्रग्गन्धलेपनैः । अलङ्कुर्वीत सप्रेम मद्भक्तो मां यथोचितम् ॥ ३२ ॥

देवो स्वरूपें घनसावळा । कासे कसावा सोनेसळा । हेमसूत्र अर्पूनि गळा । रत्नमेखळा वाणावी ॥ ७९ ॥ वाकीअदुवाचा गजर । चरणीं नूपुराचा झणत्कार । मुकुटकुंडले मनोहर । हृदयीं गभीर महापदक ॥ २८० ॥ जडित मोतीलेंग पॅत्रवेली । अतिशोभित दिसे निढळीं । तिलक पिंवळा तयातळीं । कंठीं झळाळी कौस्तुभ ॥ ८१ ॥ बाहीं बाहुवटे वीरककणे । करमुद्रिका रत्नखेवणे । पीताबर झळके कोणे मानें । रविबिंब तेणे लाजविलें ॥ ८२ ॥ सावळे अगीं गोमटी । शुभ्र चदनाची शोभे उटी । सुमनमाळावीरगुंठी । होत घेरटी मधुकरा ॥ ८३ ॥ वैजयती वनमाळा । आपाद रुळे गळा । घवघवीत दिसे डोळा । घनसावळा शोभत ॥ ८४ ॥ एवं वस्त्रालकारभूषणीं । स्वयें पूजावा शार्ङ्गपाणी । पूजेहूनिया मनी । श्रद्धा कोटिगुणीं असावी ॥ ८५ ॥ भक्त असो अतिसपन्न । अथवा हो का अतिनिर्धन । जेथ शुद्ध श्रद्धा सपूर्ण । तेथ नारायण सतुष्ट ॥ ८६ ॥ सकळ पूजेचे कारण । मुख्य श्रद्धाचि गा प्रमाण । अत्यंत श्रद्धें जो सपन्न । तो देवाचा पूर्ण पढियता ॥ ८७ ॥

पाद्यमाचमनीयं च गन्धं सुमनसोऽक्षतान् । धूपदीपोपहार्याणि दद्यान्मे श्रद्धयार्चकः ॥ ३३ ॥

एवं मूर्ति शृंगारिल्या पूर्ण । द्यावे पाद्य अर्घ्य आचमन । देऊनि मधुपर्कविधान । करावे पूजन श्रद्धायुक्त ॥ ८८ ॥ गंधाक्षता शुद्ध सुमन । धूप दशांग दीपदान । दीपावली नीराजन । श्रद्धा मदर्चन साधका ॥ ८९ ॥

गुडपायससर्पींषि शष्कुल्यापूपमोदकान् । संयावदधिसूपांश्च नैवेद्यं सति कल्पयेत् ॥ ३४ ॥

झाल्या धूप दीप नीराजन । देवासी वोगरावें भोजन । नानापरींचें पक्वान्न । अन्न

---

१ कृष्णागरु चदन २ पाणी ३ स्नानासाठीं ४ 'सुवर्णं घर्मं परिवेदवेनम्' हा अनुवाक ह्मणावा ५ 'इंद्र नरो नेमधित हवते' इत्यादि सामें गावीत ६ कृष्णाष्टम्यादि पर्वकाळीं ७ मगलारती ८ पीतांबर ९ सोन्याचें जानवें १० रत्नखचित कडदोरा ११ मोत्याचे हार, पत्रावळी १२ कपाळावर १३ केशराचा टिळा १४ रत्नखचित आगठ्या. १५ सुंदर १६ केशाचा जुवाडा १७ फेरे, वाटोळीं भरारी, रुणं १८ पायापर्यंत १९ मादान

सदन्न रसयुक्त ॥ २९० ॥ मांडा साकरमांडा गुळवरी । शष्कुल्या अमृतफळें क्षीरधारी । दुधामाजी आळिली क्षीरी । वाढिली परी वळिवट ॥ ९१ ॥ मधुवडा कोरवडा । लाडू तिळवयांचा जोडा । रुची आला अन्नवडा । ठायापुढां वाढिंनला ॥ ९२ ॥ पत्रशाकांची प्रभावळी । भात अरुवार जिरेसाळी । शुभ्र सोलींव मुगदाळी । गोघृत परिमळी सद्यस्तप्त ॥९३॥ साजा सडीव गुळयुक्त । एळां मिरें घालूनि आंत । पाक केला घृतमिश्रित । सेवितां मुखांत अरुवार ॥ ९४ ॥ कथिंका तक्राची गोमटी । आम्ररसें भरली वाटी । शिखरणी केळ्याची वाढिली ताटी । देखोनि लाळ घोंटी अमरेंद्र ॥ ९५ ॥ दधि दुग्ध साय साकर । नैवेद्या वाढिले परिकर । देव न पाहे उपचार । श्रद्धा श्रीधर तृप्त होय ॥ ९६ ॥ सामर्थ्य असलें करावयासी । तरी हे परवडी प्रतिदिवसीं । नैवेद्य अर्पावे देवासी । नातरी पर्वविशेपी अर्पावे ॥ ९७ ॥ उपास्यमूर्ति जे साचार । ते जयंतीस सविस्तर । पर्वविशेपी उपचार । पूजा अपार हरि सागे ॥ ९८ ॥

अभ्यङ्गोन्मर्दनादर्शद तधावाभिपेचनम् । अन्नाद्य गीतनृत्यानि पर्वणि स्युरतान्वहम् ॥ ३५ ॥

पर्वें बोलिली आगंमोक्तीं । अथवा वार्पिक पर्वें येती । कां निजमूर्तीची जयंती । ते पूजा श्रीपति स्वयें सागे ॥ ९९ ॥ दंतधावनें उद्वर्तन । मूर्तीसी द्यावे अभ्यंजन । पंचामृतें करूनि स्नान । विचित्राभरण पूजावी ॥ ३०० ॥ पूजोनि साळंकृत देवासी । नैवेद्य अर्पावे पड्सी । देऊनि करोद्वर्तनासी । मुखवासासी अर्पावे ॥ १ ॥ देव विसरला देवपणासी । तें देवपण भेटे देवासी । ऐशिया दाखवावे आदर्शासी । तेणे देवदेवासी उल्हासू ॥ २ ॥ पर्वविशेपीं जयंतीसी । मेळवूनि सतवैष्णवांसी । करावे गीतनृत्यकीर्तनासी । अतिप्रेमेंसीं अहोरात्र ॥ ३ ॥ आगमोक्त दीक्षा हवन । करिता तत्काळ देव प्रसन्न । त्या होमाचें विधिविधान । ऐक सावधान उद्धवा ॥ ४ ॥

विधिना विहिते कुण्डे मेखलागर्तवेदिभि । अग्निमाधाय परित समूहेत्पाणिनोदितम् ॥ ३६ ॥
परिस्तीर्याथ पर्युक्षेदन्वाधाय यथाविधि । प्रोक्षण्यासाद्य द्रव्याणि प्रोक्ष्याग्नौ भावयेत माम् ॥ ३७ ॥

आगमोक्त कुंडविधान । लाबी रुदी खोली कोण । गणूनि उंचीचें प्रमाण । कुड सपूर्ण साधावे ॥ ५ ॥ स्वशाखा जे वेदप्रोक्त । मेखळायुक्त साधावी गर्त । योनीसकट वेदी तेथ । लक्षणोक्त साधावी ॥ ६ ॥ तेथ करूनि आवाहन । प्रतिष्ठिला जो हुताशन । त्यासी करूनि करस्पर्शन । परिसमूहन करावे ॥ ७ ॥ दर्भी करावे परिस्तरण । मग करावे पर्युक्षण । इध्मावर्हिविसर्जन । त्रिसधान ठेवावें ॥ ८ ॥ करूनि वर्हीचें आस्तरण । करावें आज्यस्थालीस्थापन । व्याहृती समिधाहोम जाण । अन्वाधान त्या नाव ॥ ९ ॥ प्रोक्षणी पात्रींचे विधान । करूनि भरावें जळ पूर्ण । तेणे कुशाग्रजळें आपण । होमद्रव्यें जाण प्रोक्षावीं ॥ ३१० ॥ कुंडीं प्रदीप्त हुताशन । तेथ करावें माझें ध्यान । ते ध्यानमूर्तीचे लक्षण । स्वयें श्रीकृष्ण सागत ॥ ११ ॥

---

१ करज्या २ पालेभाज्याची पक्ति ३ बारीक (तांदुळाचा) व हलका ४ गायीचें साजुक सुगध तूप ५ वेलची, वेल्दोडे ६ ताकाची कढी ७ आंब्याच्या रसानें ८ प्रकार ९ अम्नायगीत १० तत्रात सांगितलेलीं ११ दात घासणें, १२ हात धुण्यासाठीं चदनादि देणें १३ मुखशुद्धीसी १४ वेदात ह्मणजे गृह्यसूत्रात जो विधि सांगितला आहे त्याप्रमाणें, मेखला, गर्त, योनि व वेदी, यानीं युक्त असें यथाप्रमाण कुड घालावें १५ अग्नीची प्रतिष्ठापना, अग्न्याधान १६ भोवताली तीन वेळ ओला हात फिरविणें १७ सभोंवतीं चारी दिशाला चारचार दर्भ टाकणें १८ सभोंवतीं पाणी शिंपडणे १९ समि

तप्तजाम्बूनदप्रख्यं शङ्खचक्रगदाम्बुजैः । लसच्चतुर्भुजं शान्तं पद्मकिञ्जल्कवाससम् ॥ ३८ ॥
स्फुरत्किरीटकटककटिसूत्रवराङ्गदम् । श्रीवत्सवक्षसं भ्राजत्कौस्तुभं वनमालिनम् ॥ ३९ ॥

जैसी तप्तस्वर्णभा । तैसी मूर्तीची अंगप्रभा । चतुर्भुज साजिरी शोभा । चिन्मात्रगाभा साकार ॥ १२ ॥ शंखचक्रगदाकमळ । कांसे पीतांबर सोज्ज्वळ । लोपूनि अग्निप्रभाजाळ । मूर्तिप्रभावळप्रकाश ॥ १३ ॥ मुकुट कुंडले मेखळा । श्रीवत्स शोभे वक्षस्थळा । आपाद रुळे वनमाळा । झळके गळां कौस्तुभ ॥ १४ ॥

ध्यायन्नभ्यर्च्य दारूणि हविषाभिघृतानि च । प्रास्याज्यभागावाघारौ दत्त्वा चाज्यप्लुतं हविः ॥ ४० ॥

ऐसे साङ्ग माझें ध्यान । अग्निमाजीं भावूनि जाण । करूनि आवाहन पूजन । विध्युक्त हवन मांडावें ॥ १५ ॥ अग्नि विधियुक्त आह्वानूनी । समिधाहोम घृतें अभिघारूनी । आज्यभाग दों अवदानीं । प्रथमहवनीं होमावा ॥ १६ ॥ तेथ तिलाज्य हविर्द्रव्य पूर्ण । घृतप्लुत अवदान । आगमोक्त होमविधान । स्वयें श्रीकृष्ण सांगत ॥ १७ ॥

जुहुयान्मूलमन्त्रेण षोडशर्चावदानतः । धर्मादिभ्यो यथान्यायं मन्त्रैः स्विष्टकृतं बुधः ॥ ४१ ॥

लक्षूनि मुखबोध देवाचा । मूलमंत्रें होम साधकाचा । का पुरुषसूक्त सोळा ऋचा । हा होमाचा विधिमार्ग ॥ १८ ॥ धर्मादिक पीठार्चन । इतर देवता आवरण । त्यांसीही एकएक अवदान । नाममंत्रें जाण होमावें ॥ १९ ॥ मग स्विष्टकृताचें अवदान । साधकें द्यावें सविधान । ऐसें हें माझें निजभजन । भक्त सज्ञान जाणती ॥ ३२० ॥ होमादि मूर्तिभजनविधी । येणें तत्काळ साधकां सिद्धी । भक्त पावती निजपदीं । जाण त्रिशुद्धी उद्धवा ॥ २१ ॥

अभ्यर्च्याथ नमस्कृत्य पार्षदेभ्यो बलिं हरेत् । मूलमन्त्रं जपेद्ब्रह्म स्मरन्नारायणात्मकम् ॥ ४२ ॥

यापरी होम विधियुक्त अर्चन । करूनि करावें साष्टांग नमन । मग देवाचे पार्षदगण । त्यासी बलिहरण कल्पावें ॥ २२ ॥ मग बाह्यप्रतिमापूजास्थान । तेथें येवोनियां आपण । मूलमंत्राचें स्मरण । ध्यानयुक्त जाण करावें ॥ २३ ॥ पूज्य पूजक अभिन्न । परात्पर जो का नारायण । ते परब्रह्मीं लावूनि मन । घालावें आसन सावधानवृत्तीं ॥ २४ ॥ ध्यानीं जंव स्थिरावे मन । तंव स्थिर राखावें आसन । तेथूनि उपरमल्या मन । पुढें पूजाविधान हरि सांगे ॥ २५ ॥

दत्त्वाऽऽचमनमुच्छेषं विष्वक्सेनाय कल्पयेत् । मुखवासं सुरभिमत्ताम्बूलाद्यमथार्हयेत् ॥ ४३ ॥

एवं विसर्जिलियां ध्यान । झालें देवाचें भोजन । ऐसें भावूनि आपण । शुद्धाचमन अर्पावें ॥ २६ ॥ अग्नीमाजील मूर्तिध्यान । प्रतिमा पूजिली जे आपण । दोंहीं ठायीं शुद्धाचमन । यथोक्त जाण करावें ॥ २७ ॥ देवाचिया भुक्तशेषांसी । भाग द्यावा विष्वक्सेनासी । मग काढूनि उच्छिष्टासी । द्यावें देवासी करोद्वर्तन ॥ २८ ॥ कापुरें घोळिनां सुपारीफोडी । सुवर्णवर्णा पानांची विडी । कांथ सुवासिलें पैरवडीं । अभिनव गोडी तांबूला ॥ २९ ॥ एळा लवंगा कंकोळ । अल्प अर्पिले जातीफळ । सुरंग रंगलें तांबूल ।

---

१ तापलेल्या सोन्याची कांति २ पायापर्यंत लोंबत आहे ३ आघारुनि ४ सिंचन करून ५ तीळ व तूप ६ तुपानं भिजलेलें, घृतपूत ७ अष्टाक्षरी मूलमंत्रानें ८ अर्चन ९ धर्माय स्वाहा, ज्ञानाय स्वाहा, अशा नाममंत्रानें आहुती देऊन १० पूजन ११ परावाणीच्या पलीकडचा, प्रकृतीहून श्रेष्ठ असा १२ समाप्त झाल्यावर १३ नैवेद्याच्या अवशिष्ट भागाला १४ सुगंधित कात १५ अशा प्रकारानें १६ जायफळ

दिसे मुखकमळ साजिरें ॥ ३३० ॥ चूवा कस्तूरी बुका सधर । अर्पूनि पुष्पांजळीसंभार । जेणे शीघ्र संतोषे श्रीधर । तें प्रेम साचार हरि सांगे ॥ ३१ ॥

उपगायन्गृणन्नृत्यन्कर्माण्यभिनयन्मम । मत्कथा श्रावयन् शृण्वन् मुहूर्तं क्षणिको भवेत् ॥ ४४ ॥

ज्ञान ध्यान उपासकता । हे गौण जाण सर्वथा । देव भावाचा भोक्ता । भावें तत्त्वता देव भेटे ॥ ३२ ॥ ध्यानीं तुटलिया निजमन । करावे माझें नामस्मरण । कां माझ्या गुणांचें श्रवण । आदरें जाण करावे ॥ ३३ ॥ करितां हरिगुणाचें श्रवण । तेणे सुखावे अंतःकरण । सुखें सुखावोनि आपण । स्वयें हरिकीर्तन करावे ॥ ३४ ॥ निर्लज्ज नटाचे परी । हरिरंगणीं नृत्य करी । हावभावकटाक्षकुसरी । अभिनयो धरी कर्माचा ॥ ३५ ॥ गोवर्धनउद्धरण । अगें दावावे आपण । कां मांडूनियां दृढ ठाण । त्र्यंबकभंजन दावावे ॥ ३६ ॥ पूतनाप्राणशोषण । कुवलयाचे निर्दळण । दावूनि मल्लमर्दन । हरिकीर्तन करावे ॥ ३७ ॥ नवल प्रेमाचा उद्बोध । गद्यपद्यनामप्रबंध । भुजंगप्रयातादि अगाध । गाती स्वानंद स्तुतिस्तोत्रें ॥ ३८ ॥

स्तवैरुच्चावचैः स्तोत्रैः पौराणैः प्राकृतैरपि । स्तुत्वा प्रसीद भगवन्निति वन्देत दण्डवत् ॥ ४५ ॥

माझी स्तुतिस्तोत्रें पुराण । सादरें करावीं श्रवण । श्रोता मिळालिया आपण । कथानिरूपण सांगावे ॥ ३९ ॥ शुद्ध न ये स्तोत्रपठण । करितां अवद्ध गायन । पाठक दोष न लागे जाण । तेणें होय निर्दळण महादोषा ॥ ३४० ॥ वेदींचें उपनिषत्पठण । कां ऋचामंत्रें हरीचें स्तवन । ये लौकिकीं उच्चावचें जाण । देवासी समान निजभावे ॥ ४१ ॥ पुराणींचे श्रेष्ठ स्तोत्र । अथवा पढतां नाममात्र । अर्थ भावार्थ साचार । समान श्रीधर मी मानीं ॥ ४२ ॥ नेणे वेद शास्त्र पुराण । केवळ भाळाभोळा जाण । तेणे करितां प्राकृत स्तवन । मी जनार्दन संतोषें ॥ ४३ ॥ वेदीं चुकल्या स्वरवर्ण । पाठका दोष बाधी गहन । प्राकृत करितां हरीचे स्तवन । दोषनिर्दळण तेणे होय ॥ ४४ ॥ शास्त्रश्रवण पुराणस्थिती । पाहिजे पंचमीसप्तमीव्युत्पत्ती । पढतां अवद्ध नामकीर्ती । भगवत्प्राप्तिप्रापक ॥ ४५ ॥ संस्कृत वाणी देवें केली । प्राकृत कां चोरापासून झाली । असोत या पक्षाभिमानी बोली । देवाची चाली निरभिमान ॥ ४६ ॥ वेद शास्त्र हो कां पुराण । कां प्राकृत भाषास्तवन । एथें भावचि श्रेष्ठ जाण । तेणे नारायण संतोषे ॥ ४७ ॥ देवासी प्रेमाचे पढियें कोड । न पाहे व्युत्पत्तीचें कावाड । भावार्थ भाविकाचा गोड । तेणे भक्ताची भीड नुलंघी देवो ॥ ४८ ॥ भावार्थें करितां स्तवन । देव होय भक्ताअधीन । तेणे भावार्थें करूनि नमन । हरिचरण वंदावे ॥ ४९ ॥ मुहूर्त निमेष क्षणेक्षण । हरिचरणीं सुखावल्या मन । इतर व्यापार तेणें जाण । सहजे आपण वोसंरती ॥ ३५० ॥ जेणे तुटे माझें अनुसंधान । तें कर्म त्यागावें आपण । जेणे स्वरूपनिष्ठ होय मन । ते समाधान राखावे ॥ ५१ ॥ सप्रेम करितां नमन । नित्य नूतन समाधान । त्या नमनाचे लक्षण । लोटांगण दंडवत ॥ ५२ ॥

---

१ अतरल्यास २ सतृप्त होऊन ३ 'तरी कीर्तनाचेनि नटनाचें' (ज्ञानेश्वरी ९–१९७) ४ शरीरावयव व डोळे यांच्या व्यापाराचें चातुर्य ५ बैठक, आसन ६ शंकराचें धनुष्य रामाप्रमाणें वाकविण्याचा अभिनय करावा ७ कंसाच्या कुवलय नांवाच्या हत्तीचें ८ आविर्भाव ९ वेडेंवाकडें, शास्त्रनियम सोडून १० ऋग्वेदाच्या मंत्रांनी ११ लहानमोठीं १२ विभक्तिप्रत्ययज्ञान १३ प्राकृतां १४ प्राप्तकरून देणारी १५ अभिमानाचीं भाषणें १६ रीति १७ आवडते १८ ओझें, भार. १९ सुटतात, गळतात २० ध्यान, चिंतन २१ आत्मरूपीं रममाण झालेले

सुटल्या दंड सत्राणे । संमुख विमुख पाहो नेणे । तैशीं घाली लोटांगणे । देहाभिमानें अहेतुक ॥ ५३ ॥ असता देहाचे अनुसधान । जो परमार्थे करी नमन । त्या नमस्काराचें लक्षण । स्वयें श्रीकृष्ण सागत ॥ ५४ ॥

शिरो मत्पादयो कृत्वा बाहुभ्या च परस्परम् । प्रपन्न पाहि मामीश भीत मृत्युग्रहार्णवात् ॥ ४६ ॥

मस्तक माझ्या चरणावरी । उभय बाहु परस्परीं । दोनी चरण दोहीं करीं । धरी निर्धारी भावार्थे ॥ ५५ ॥ ससारसागराच्या पोटीं । मृत्युग्रहें घातली मिठी । चरणीं लागलों उठाउठीं । मज जगजेठी सोडवीं ॥ ५६ ॥ भवभयें भ्यालो दारुण । यालागीं तुज आलों शरण । निवारी माझें जन्ममरण । भावे श्रीचरण दृढ धरिले ॥ ५७ ॥ तूं स्वामी असतां शिरीं । मज मृत्यु बापुडे केवीं मारी । भावें लोटागण चरणावरी । कृपा उद्धरीं कृपाळुवा ॥ ५८ ॥ देखोनि साष्टांग नमन । ऐकोनि भयभीत स्तवन । मज तुष्टला नारायण । ऐसें आपण भावावें ॥ ५९ ॥

इति शेषा मया दत्ता शिरस्याधाय सादरम् । उद्वासयेच्चेदुद्वास्य ज्योतिर्ज्योतिषि तत्पुन ॥ ४७ ॥

म्या दीधला शेषप्रसाद । तो शिरीं धरोनि स्वानंद । स्थावरमूर्ति जेथ प्रसिद्ध । तेथ उद्वाससंबंध न करावा ॥ ३६० ॥ जंगमं जे प्रतिमामूर्ती । तेथ आवाहिली निजात्मज्योती । ते उद्वासूनिया मागुती । निजात्मस्थितीं ठेवावी ॥ ६१ ॥ मूर्तिमाझारील ज्योती । आणोनिया हृदयस्थितीं । मग निजात्मज्योतीसी ज्योती । यथास्थितीं मेळवावी ॥ ६२ ॥ विसर्जनात पूजास्थिती । ऐकोनि उद्धवाचे चित्तीं । साधका पूज्य कोण मूर्ती । देव ते अर्थी स्वयें सागे ॥ ६३ ॥

अर्चादिषु यदा यत्र श्रद्धा मा तत्र चार्चयेत् । सर्वभूतेष्वात्मनि च सर्वात्माऽहमवस्थित. ॥ ४८ ॥

उद्धवा जे मूर्ति ज्या पैढियंती । तेचि त्यासी पूज्य मूर्ती । तुवाही अणुमात्र चित्तीं । संदेह ये अर्थी न धरावा ॥ ६४ ॥ विष्णु विरिंचि सविता जाण । शिव शक्ति का गजवदन । या मूर्तीमाजीं मी आपण । सर्वी समान सर्वात्मा ॥ ६५ ॥ सर्व प्रतिमांचे पूजन । करिता मज पूजा समान । भक्ताची जेथ प्रीति गहन । तियेअधीन मी परमात्मा ॥ ६६॥ जेवीं बाळकाचेनि मेळें । माता तदनुकूल खेळे । तेवीं भक्तप्रेमाचिये लीळें । म्या चित्कल्लोळें क्रीडिजे ॥ ६७ ॥ या सर्व भूताच्या ठायीं । आणि अवतारादि लीलादेहीं । मी सर्वांसी समान पाहीं । ये अर्थी नाहीं सदेहो ॥ ६८॥ उद्धवा मी नाहीं ऐसें । कोणीही ठिकाण रितें न दिसे । परी प्राण्याचें भाग्य कैसें । त्या मज विश्वासें न भजती ॥ ६९ ॥ जो जेथ मज भजों बैसे । त्या मी तेथ तैसाचि असे । हें उपासनाकांड विशेषें । गुप्त अनायासें प्रकाशिलें ॥ ३७० ॥ उपासनाकाडींचा निर्वाहो । मी सर्वाभूतीं देवाधिदेवो । हा ज्यासी न कळे मुख्य भावो । त्यासी मूर्तिनिर्वाहो दाविला ॥ ७१ ॥ हो का माझी

---

१ वेगानें २ उजव्यानें डावा डाव्यानें उजवा ३ कालरूप मगरानें ४ भयंकर ५ गरीब, क्षुद्र ६ स्थिरमूर्ति ७ विसर्जन ८ चरमूर्ति ९ प्रतिमेवर ज्याचा न्यास केला तें तेज हृदयस्थ तेजाच्या ठिकाणीं ठेवावें १० आवडती ११ किंचित्‌ही १२ विष्णु, महादेव, सूर्य, शिव, शक्ति, किंवा गणपति, यांच्या मूर्तीमध्यें मी सर्वकाळ आहें, किंवा प्रतिमा, स्थंडिल, अग्नि, सूर्य, इत्यादि अधिष्ठानामध्यें मी सदा असल्यामुळें ज्यावर ज्या वेळीं आपली श्रद्धा बसेल त्या आश्रयावर तेव्हां त्यानें माझें पूजन करावें १३ भक्तिआधीन. १४ छंदानें १५ ८ रहस्य उपासनामार्ग प्रकट करण्याच्या निमित्तानें उघड केलें १६ अभिप्राय १७ सांगितला

प्रतिमामूर्ती । तेही मी चिदात्मा निश्चिती । तेथ करिता भावे भक्ती । भक्त उद्धरती उद्धवा ॥ ७२ ॥

एव क्रियायोगपथैः पुमान्वैदिकतान्त्रिकैः । अर्चन्नुभयत सिद्धि मत्तो विन्दत्यभीप्सिताम् ॥ ४९ ॥

एवं क्रियायोगलक्षण । वैदिक तांत्रिक मिश्र[1] जाण । आगमे[2]निगमीं विस्तार गहन । तो मुख्यार्थ पूर्ण सांगीतला ॥ ७३ ॥ येणे क्रियायोग भजनमार्गें । भक्त जैं भोग मोक्ष मागे । तै उभय[3] सिद्धीलागी वेगें । म्यां श्रीरगें अर्पिजे ॥ ७४ ॥ भक्त निष्काम अनन्यभक्ती । तै भोगमोक्षादि संपत्ती । घेऊनिया मी श्रीपती । त्यांच्या द्वाराप्रती सदा तिष्ठें ॥ ७५ ॥

मदर्चां सम्प्रतिष्ठाप्य मन्दिर कारयेद्दृढम् । पुष्पोद्यानानि रम्याणि पूजायात्रोत्सवाश्रितान् ॥ ५० ॥

सांग माझी प्रतिमामूर्ती । करूनि जे प्रतिष्ठा करिती । दृढ देवालय उभारिती । अतिप्रीतीं मद्भावे ॥ ७६ ॥ वन उपवन उद्यान । पुष्पवाटिका लावाव्या पूर्ण । नित्यपूजेचें विधान । उत्साही जाण महापूजा ॥ ७७ ॥ यात्रा बहुजनसमाजा । वार्षिक पर्व महापूजा । चालावया अधोक्षजा । उपाय सहजा हरि सागे ॥ ७८ ॥

पूजादीना प्रवाहार्थं महापर्वस्वथान्वहम् । क्षेत्रापणपुरग्रामान् दत्त्वा मत्सार्ष्टितामियात् ॥ ५१ ॥

नित्यपूजा महापूजा । वार्षिकी पर्वें चालवावया वोजा । नित्यनिर्वाह करी राजा । ग्रामसमाजा अर्पूनी ॥ ७९ ॥ क्षेत्र ह्मणिजे शेत गहन । हाट उत्पन्नद्रव्य आपण । हाटेवीण तो ग्राम जाण । ऐक लक्षण पुराचें ॥ ३८० ॥ हाटैंयुक्त ते पुर पाही । जे अर्पिती देवालयीं । ते माझें ऐश्वर्य पाही । सर्वां ठायीं पावती ॥ ८१ ॥ मूर्तिप्रतिष्ठा पूजाविधान । देवालयीं केलिया जाण । कर्त्यांसी फळ कोण कोण । तेंही श्रीकृष्ण सागत ॥ ८२ ॥

प्रतिष्ठया सार्वभौम सद्मना भुवनत्रयम् । पूजादिना ब्रह्मलोक त्रिभिर्मत्साम्यतामियात् ॥ ५२ ॥

जो मूर्तिप्रतिष्ठा करूनि ठाये । तो सार्वभौम राज्य लाहे । जो देवालय करी स्वयें । तो स्वामी होये तिही लोकीं ॥ ८३ ॥ जो करी पूजाविधान । तो पावे ब्रह्मसदन । ये तीनी जो करी आपण । तो मजसमान ऐश्वर्य पावे ॥ ८४ ॥ ऐसे हे तिघे साधक । पोटींहूनि सकामुक । कामनेसारखे लोक । ते आवश्यक पावती ॥ ८५ ॥ ज्यासी माझें निष्काम भजन । त्याचे प्राप्तीचे निजलक्षण । ते अत्यादरें श्रीकृष्ण । स्वानंदें पूर्ण सागत ॥ ८६ ॥

मामेव नैरपेक्ष्येण भक्तियोगेन विन्दति । भक्तियोग स लभते एव य पूजयेत माम् ॥ ५३ ॥

मज मुख्यत्वें जीवीं धरून । ज्यासी माझें निष्काम भजन । निष्कामता जे अनन्य । ते पुरुष जाण [11]मी होती ॥ ८७ ॥ [12]तो वर्तमानदेहीं असतां । माझें निजरूप होय तत्त्वता । त्यां आह्मा आंतौता । भेद सर्वथा असेना ॥ ८८ ॥ करिता निष्काम भजन । भक्त झाला मजसमान । समान ह्मणावया जाण । वेगळेपण असेना ॥ ८९ ॥ एवं भक्त तो मजभीतरीं । मी भक्ता आतबाहेरी । ऐसे मिळाले परस्परीं । निज[13]भजनावरी नांदत ॥ ३९० ॥

---

१ वैदिक व तांत्रिक मिश्रून २ वेदशास्त्रात ३ इहलोकीं व परलोकीं गति मिळते ४ स्थापना ५ जन्माष्टम्यादि विशेष उत्सवांचे दिवस ६ बाजारच्या उत्पन्नाचं द्रव्य ७ बाजाराचा–कसबा–गाव. ८ दानेन ९ सत्यलोक. १० काम-रहित ११ मद्रूप १२ जो देहात असून मद्रूप पावतो त्याच्यात व भगवतात भेद नाहीं १३ भक्तावरी

गूळ[1] जेवीं गोडियेसी । का कल्लोळ[2] जैसा सागरासी । ऐशिया निजभक्तीपाशीं । आह्मा तयांसी रहिवासू ॥ ९१ ॥ ऐशी निष्काम जो भक्ति करी । तो धन्य धन्य चराचरीं । जो देवांद्विजाची वृत्ति[3] हरी । तो पचे अघोरीं ते ऐक ॥ ९२ ॥

> यः स्वदत्तां परैर्दत्तां हरेत सुरविप्रयोः । वृत्तिं स जायते विड्भुग्वर्षाणामयुतायुतम् ॥ ५४ ॥
> कर्तुश्च सारथेर्हेतोरनुमोदितुरेव च । कर्मणा भागिनः प्रेत्य भूयो भूयसि तत्फलम् ॥ ५५ ॥
> इति श्रीभागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे श्रीकृष्णोद्धवसंवादे सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

जो देवालयाची वृत्ति हरी । जो ब्राह्मणवृत्तीचा लोप करी । तो अयुतायुतवर्षसहस्रीं[4] । योनी सूकरी विष्ठा भोगी ॥ ९३ ॥ जो द्विजदेवाची वृत्ति हरी । त्यासी जो होय सहाकारी । जो का अनुमोदन करी । ते तिघे अघोरीं पचिजेती ॥ ९४ ॥ ते जन्ममरणाच्या आवर्तीं[5] । तेंचि फळ पुढतपुढतीं । मरमरोनि गा भोगिती । जाण निश्चितीं उद्धवा ॥ ९५ ॥ माझे प्राप्तीची चाड[6] चित्ता । तरी नातळावी[7] अधर्मता । अधर्मवताची कथा । स्वभावे सर्वथा न करावी ॥ ९६ ॥ न देखावें दोषदर्शन[8] । न बोलावे मर्मस्पर्शन[9] । भूतमात्राचा द्वेष जाण । सर्वथा आपण न करावा ॥ ९७ ॥ नायकावी परनिंदा । न बोलावें परापवादा[10] । अधर्मीचिया संवादा[11] । कोणासी कदा न मिळावें ॥ ९८ ॥ त्रिलोकींचे पाप असकें[12] । ज्यास घेणे असेल आवश्यकें । तें साधुनिंदा निजमुखें । यथासुखें करावी ॥ ९९ ॥ सकळ दुःखाचिया राशी । अवश्य याव्या मजपाशीं । ऐसी आवडी ज्याचे मानसीं । तेणे ब्रह्मद्वेषासी करावें ॥ ४०० ॥ सकळ काळ वृथा जावा । ऐसे आवडे ज्याचे जीवा । तेणे सारिपटादि[13] आघवा । खेळ मांडावा अहर्निशीं ॥ १ ॥ मी हृदयस्थ आत्माराम । स्वतःसिद्ध परब्रह्म । तो मी व्हावया दुर्गम[14] । अधर्म कर्म जगासी ॥ २ ॥ तें निर्दाळावया कर्माकर्म । वर्म[15] आहे गा अतिसुगम । अखंड स्मरावें रामनाम । पुरुषोत्तम अच्युत ॥ ३ ॥ जेथें हरिनामाचा गजर । तेथ कर्माकर्माचे संभार[16] । जाळूनि तुरवीं[17] भस्मसार । ऐसे नाम पवित्र हरीचे ॥ ४ ॥ नाम निर्दळी पाप समस्त । हें सकळशास्त्रसंमत । जो विकल्प मानी एथ । तो जाण निश्चित वज्रपापी[18] ॥ ५ ॥ वज्र पापाचे पर्वत । निर्दळी श्रीमहाभागवत । तें जनार्दनकृपा एथ । झालें प्राप्त अनायासें ॥ ६ ॥ ते भागवतींचा पाहता अर्थ । हरीचें नाम अतिसमर्थ । वर्णिलेसे परमाद्भुत । स्वमुखें अच्युत बोलिला ॥ ७ ॥ एथही जो विकल्प धरी । तो अतिअभाग्य संसारीं । महादुःखदोषसागरीं । विकल्पकरी बुडाला ॥ ८ ॥ संकल्पविकल्पेंकरीं जाण । जनासी झालें दृढ बंधन । त्या भवबंधाचें छेदन । जनार्दननिजमान ॥ ९ ॥ जनार्दनाचें निजनाम । निर्दळी भवभय परम । तें नाम स्मरे जो सप्रेम । तो पुरुषोत्तम स्वयें होय ॥ ४१० ॥ स्वयें होणें ब्रह्म पूर्ण । ये अर्थीचें गोड निरूपण । अठ्ठाविसावे अध्यायीं जाण । उद्धवा श्रीकृष्ण सांगेल ॥ ११ ॥ ते कथा जें श्रवणीं पडे । तें जीवीं स्वयंभ[20] सुख वाढे । मग आंत बाहेर

---

१ तुकोबा ह्मणतात –"गोडीपणें जैसा गूळ । तैसा देव जाला सकळ २ लाटा ३ तोडून दिलेलें वतन ४ तो कोट्यवधि वर्षे नरकात विष्ठा भक्षण करीत पडतो ५ भोंवऱ्यात. ६ आवड ७ न स्पर्शावी, अधर्म करू नये ८ दुसऱ्याचे दोष पाहू नयेत ९ मर्मभेद करू नये १० परदोषाना ११ वादविवादात १२ सकळ १३ सोंगट्या वगैरे १४ प्राप्त होण्यास कठिण १५ साधन १६ राशी, ढीग १७ शका १८ महापातकी, ज्याचें पाप वज्रलेप झालें असा १९ सत्तेमुळें २० सहज, आतूनच, निरुपाधिक

दोहींकडे । करी वांडेंकोडें समसाम्य ॥ १२ ॥ जे कथेचें गोडपण । जीव गेल्या न सोडी जाण । ऐसें रसाळ निरूपण । उद्धवासी श्रीकृष्ण सांगेल ॥ १३ ॥ श्रवणें उपजे ब्रह्म-भावो । तो हा अठ्ठाविसावा अध्यावो । उद्धवासी देवाधिदेवो । निजकृपें पहा हो सांगेल ॥ १४ ॥ अक्षरें भरोनि अक्षररसी । देव सांगेल उद्धवासी । तें निरूपण अठ्ठाविसा-व्यासी । ब्रह्मसुखेंसी लगडेल ॥ १५ ॥ ब्रह्मसुखाची सांठवण । तो हा अठ्ठाविसावा जाण। ते उघडूनियां उणखूण । उद्धवासी श्रीकृष्ण सांगेल ॥ १६ ॥ कृष्णउद्धवनिजज्ञान । एका विनवी जनार्दन । तुमचे कृपेंकरूनि पूर्ण । श्रोतां अवधान मज द्यावें ॥ १७ ॥ श्रोतां दीधल्या अवधान । ग्रंथीं उल्हासे निरूपण । एका जनार्दना शरण । शिरीं श्रीचरण वंदिले ॥ ४१८ ॥ ॥ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कंधे श्रीकृष्णो-द्धवसवादे एकाकारटीकाया सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ ॥

॥ मूळ श्लोक ॥ ५५ ॥ ॥ ओंव्या ॥ ४१८ ॥ ॥ एकूण सख्या ॥ ४७३ ॥ ॥

अध्याय अठ्ठाविसावा.

श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥ ॐ नमो सद्गुरु परमा । जय जय सद्गुरु पुरुपोत्तमा । जय जय सद्गुरु परब्रह्मा । ब्रह्मा ब्रह्मनामा तुझेनी ॥ १ ॥ जय सद्गुरु चिदैक्यस्फूर्ती । जय सद्गुरु चिदात्मज्योती । जय सद्गुरु चिन्मूर्ती । मूर्तामूर्तां चिद्रूप ॥२॥ जय जय सद्गुरु सत्क्षेत्रा । जय जय सद्गुरु सत्पात्रा । जय जय सद्गुरु सन्मात्रा । सदैकाक्षरा सद्रूपा ॥ ३ ॥ जय जय सद्गुरु स्वानदमान । जय जय सद्गुरु स्वानदपूर्ण । जय जय सद्गुरु स्वानंदघन । आनंदा गोडपण तुझेनी ॥ ४ ॥ जय जय देवांअग्रगणी । जय जय देवशिरोमणी । सकळ देव लागती चरणीं । देवचूडांमणी गुरुराया ॥ ५ ॥ जय जय जीवादिजीवा । जय जय जीव-शिवादिशिवा । जय जय देवादिदेवा । जय जय अभिनवा गुरुराया ॥ ६ ॥ जय जय सद्गुरु सुखसपन्ना । जय जय सद्गुरु सुखनिधाना । जय जय सद्गुरु सुखैकघना । सुखा सुखपणा तुझेनि ॥ ७ ॥ तुझेनि सुखें निजसुख घडे । तुझेनि बोधें निजबोध आतुडे । तुझेनि ब्रह्मा ब्रह्मत्व जोडे । तुझे पडिपाडे तूंचि एकू ॥ ८ ॥ ऐसा श्रीगुरु तूं अनंत । तुझ्या स्वरूपासी नाहीं अत । तो तू होऊनि कृपायुक्त । निजरूपें बोधित निजभक्तां ॥ ९ ॥ आपुले निज-रूप बोधून । नुरविशी देवभक्तपण । त्याहीवरी निजभजन । अद्वयें पूर्ण करविशी ॥ १० ॥ गगा [13]मिळोनि सागरीं । मीनली[14] तळपे[15] तयावरी । तेवीं भक्त मिळोनि तुजमाझारीं । तुझें भजन करी तुझेनि ॥ ११ ॥ अद्वयें[16] करिता तुझी भक्ती । तूं संतोपसी यथानि-गुती । सतोपोनि शिष्याहातीं । निजात्मसपत्ती अर्पिशी ॥ १२ ॥ अर्पूनि निजात्मभर भारू । शिष्य गुरुत्वें करिशी थोरू[18] । हा अतिलाघवी[19] चमत्कारू । अतर्क्य विचारू

१ आवडीनें २ ब्रह्मसुखानें परिपूर्ण होईल ३ साठा, निधान ४ अर्थ आपण ५ जयजय सद्गुरु ६ श्रेष्ठा ७ चिदैक्यमूर्ती ८ साकार व निराकार पदार्थांत ९ वेदभाषिणी अग्रणी, १० देवश्रेष्ठा ११ सुखपूर्णा १२ बरोबरी, साम्यतेनें १३ मिळालिया १४ मिळाल्यावर १५ शोभे, चमके १६ एकपणानें १७ आत्मदान करितोस १८ स्वस्वरूप देऊन शिष्याला गुरुत्व देतोस, निजात्मबडिवारू १९ अत्याश्चर्यकारक

तर्केना[1] ॥ १३ ॥ जें अतर्क्य वेदशास्त्रांसी । ज्यालागीं वेद विवादिती[2] अहर्निशीं । ते तूं क्षणार्धें बोधिसी । सच्छिष्यासी निजबोधें ॥ १४ ॥ तुझ्या निजबोधाची हातवटी[3] । पढता वेदवेदांतकोटी । तरी अलक्ष्यें[4] लक्षेना दृष्टीं । सर्वार्थीं गोष्टी अगम्य ॥ १५ ॥ बहुत कळलें कळलें ह्मणती । नाना परीच्या युक्ति[5] चाळिती । परी ते न कळोनि घोसणती[6] । जेवीं शुक[7] बोलती सुभाषितें[8] ॥ १६ ॥ यालागीं तुझी बोधकशक्ती[9] । अगम्य सर्वांशीं सर्वार्थीं । तुझी लाधल्या कृपायुक्ती[10] । अगम्य पावती सुगमत्वें ॥ १७ ॥ जें अगम्य श्रीभागवत । त्याहीमाजी एकादशार्थ । प्राकृत करविला यथार्थ । बाप[11] समर्थ कृपाळू ॥ १८ ॥ दधि मथूनि समस्त । जेवीं माता काढी नवनीत[12] । तें बाळकाहातीं देत । तैसें केलें येथ जनार्दनें[13] ॥ १९ ॥ वेदशास्त्रांचें निजमथित । व्यासें काढिलें श्रीमहाभागवत । त्या भागवताचा मथितार्थ । जाण निश्चित एकादश ॥ २० ॥ त्या एकादशाचें गोडपण । सर्वथा नेणें मी आपण । तें जनार्दनें करूनि मथन[14] । सारांश[15] पूर्ण मज दीधला ॥ २१ ॥ तो स्वभावें घालितां तोंडीं । लागली एकादशाची गोडी । त्या गोडपणाच्या आवडीं । टीका चढोवढी[16] चालिली ॥ २२ ॥ यालागीं एकादशाची टीका । एकला कर्ता नव्हे एका । एकीं एक मिळोनि देखा । ग्रंथ नेटका निर्वाळिला[17] ॥ २३ ॥ मागेंपुढें एक एका । हें एकादशाचें स्वरूप देखा । तेणें एकपणें चालिली टीका । साह्य निजसखा जनार्दन ॥ २४ ॥ जनार्दनें पैं आपुलें । एकीं एकपण दृढ केलें । तेंचि एकादशाचे अर्था आलें । एकीं मीनलें एकत्वें ॥ २५ ॥ जेवीं जेवणीं गोड घास । तेवीं भागवतीं एकादश । त्याहीमाजीं अष्टाविंश । अतिसुरस साजिरा[18] ॥ २६ ॥ सर्वांगीं शिरं[19] प्रधान । तैसा अठ्ठाविसावा जाण । तेथील जें का निरूपण । तो स्वानंद[20] जाण सोलींव[21] ॥ २७ ॥ तो हा अठ्ठाविसावा अध्यावो । ब्रह्मसुखाचा निजनिर्वाहो । उद्धवें न पुसतां पहा हो । स्वयें देवाधिदेवो सांगत ॥ २८ ॥ उद्धवें न करितां प्रश्न । कां सांगताहे श्रीकृष्ण । ये अर्थाचें निरूपण । सावधान परियेसा ॥ २९ ॥ उद्धव कृष्णोक्तीं निजज्ञान । पावोनि झाला ज्ञानसंपन्न । तेणें येऊं पाहे ज्ञानाभिमान । जाणपण अनिवार ॥ ३० ॥ जग मूर्ख मी एक ज्ञाता । ऐशी चेढेल[22] जे अहंता । ते गुणदोषांची कथा । दावील सर्वथा सर्वत्र ॥ ३१ ॥ जेथ गुणदोषांचें दर्शन । तेथ निःशेष मावळे ज्ञान । येथवरी ज्ञानाभिमान । बाधक जाण साधकां ॥ ३२ ॥ अभिमान बाधी सदाशिवा । तोही आणिला जीवभावा । तेथ मनुष्याचा कोण केवा । अहंतत्त्वें जीवा मुक्तता कैंची ॥ ३३ ॥ यापरी गुणदोषांचें दर्शन । जैं ईश्वर देखे आपण । तोही नाडूं पावे जाण । इतराचा कोण पडिपाडू[23] ॥ ३४ ॥ यापरी गुणदोषदर्शन । साधकां बाधक[24] होय पूर्ण । यालागीं त्याचें निवारण । न करितां प्रश्न हरि सांगे ॥ ३५ ॥ बाळक नेणे निजहिता । तेथ साक्षेपें प्रवर्ते माता । तेवीं उद्धवाचे

---

१ तर्क चालत नाहीं २ वाद करितात ३ पद्धती, तऱ्हा ४ ब्रह्मस्वरूप ५ कोटिक्रम, बुद्धीचे तर्क ६ घरळवात ७ पोपट ८ पढविलेलीं सुबोध वचनें ९ बोध ठसविण्याची शक्ती १० कृपाआर्ती ११ मोठा, प्रबळ सद्गुरु 'समर्थ व कृपाळु' दोन्ही आहे १२ लोणी १३ जनार्दनस्वामींनीं १४ कथन १५ तात्पर्य १६ उत्तरोत्तर अधिक प्रासादिक अशी १७ उघड केला, निर्मळ केला १८ गोड, सुंदर १९ मस्तक २० ब्रह्मानंद २१ शुद्ध, अमिश्र २२ वाढती जे. २३ पाड, प्रतिष्ठा २४ हानिकारक

निजस्वार्था । श्रीकृष्णनाथा कळवळा ॥ ३६ ॥ ज्ञानाभिमानाचें बाधकपण । सर्वथा साधका न कळे जाण । यालागीं न करितांही प्रश्न । त्याचें निराकरण[1] हरि सांगे ॥ ३७ ॥ उद्धव जन्मला यादववंशीं । यादव निमेती[2] ब्रह्मशापेंसी । तेथें[3] वाचवावया उद्धवासी । संपूर्ण ब्रह्मज्ञानासी हरि सांगे ॥ ३८ ॥ जेथ देहातीत आत्मज्ञान । तेथ न बाधी शापबंधन । हें जाणोनिया श्रीकृष्ण । पूर्ण ब्रह्मज्ञान उपदेशी ॥ ३९ ॥ जेवीं साकरेवरी माशी । तेवी कृष्णमूर्तीपाशीं । प्रीति जडली उद्धवासी । भाव ऐकदेशी[4] दृढ झाला ॥ ४० ॥ कृष्णापासूनि दूरी जातां । उद्धव प्राण सांडील तत्त्वतां । ते मोडावया[5] एकदेशी अवस्था । ब्रह्मसमता हरि सांगे ॥ ४१ ॥ एकदेशी झाला भावो । तो श्रीकृष्णा नावडे पहा हो । यालागीं देवाधिदेवो । ब्रह्मसमन्वयो हरि सांगे ॥ ४२ ॥ उद्धव असता कृष्णाजवळी । ब्रह्मशापें होईल होळी । यालागी त्यासी वनमाळी[6] । सर्व ब्रह्मसुकाळीं घालूं[7] पाहे ॥ ४३ ॥ कृष्णावेगळा उद्धव जातां । वियोग बाधीना त्याचिया चित्ता । ऐशी पांवाया सर्वगतता[8] । उद्धवा सर्वथा हरि बोधी ॥ ४४ ॥

[9] श्रीभगवानुवाच-परस्वभावकर्माणि न प्रशंसेन्न गर्हयेत् । विश्वमेकात्मकं पश्यन्प्रकृत्या पुरुषेण च ॥ १ ॥

जो निःशब्दाचा[10] सोलींव[11] शब्द । ज्याचे निःश्वासें[12] जन्मले वेद । उद्धवहितार्थ गोविंद । ज्ञान विशुद्ध स्वयें सांगे ॥ ४५ ॥ संसारीं मुख्य तिन्ही गुण । त्रिगुणास्तव त्रिविध जन । त्यांचें स्वाभाविक कर्म जाण । शांत दारुण आणि मिश्र ॥ ४६ ॥ त्या कर्मांचें निंदास्तवन । सर्वथा न करावें आपण । एकाचें वानितां भलेपण । इतरां कुडेपण[13] तेणेंचि बोले ॥ ४७ ॥ पांचामाजीं[14] भलेपण । एकाचें वानितां आपण । इतर जे चौघेजण । सहजें जाण निंदिले ॥ ४८ ॥ वामसव्य[15] उभय भाग । दों नांवीं एकचि अंग । तेवीं प्रकृतिपुरुषात्मक जग । चिद्रूपें चांग एकत्वें ॥ ४९ ॥ जग ब्रह्मरूप परिपूर्ण । यालागीं निंदा आणि स्तवन । भूतमात्राचें आपण । कदाही काळीं जाण न करावें ॥ ५० ॥ सर्व भूतांच्या ठायीं । आत्माराम असे पाहीं । यालागीं निंदास्तुति कांहीं । प्राणांतें[16] पाहीं न करावी ॥ ५१ ॥ उद्धवा निंदास्तुतीची कथा । सांडीं सांडीं गा सर्वथा । तरीच पावशी परमार्था । निजस्वार्था निजबोधू ॥ ५२ ॥ सर्व भूतीं भगवद्भाव । हा ब्रह्मस्थितीचा निर्वाह । यासी कदा नव्हे अपाव[17] । एक तो भाव उद्धवा ॥ ५३ ॥ जेथूनि येवू रिघे अपाव । तेथें दृढ वाढल्या भगवद्भाव । तेव्हां अपायचि होय उपाव । विघ्नासी ठाव असेना ॥ ५४ ॥ हे स्थिति सांडूनिया दूरी । मी ज्ञाता हा गर्व धरी । निंदास्तुतीच्या भरोवरी[18] । तो अनर्थांमाझारीं[19] निमग्न ॥ ५५ ॥

परस्वभावकर्माणि यः प्रशंसति निन्दति । स आशु भ्रश्यते स्वार्थादसत्यभिनिवेशतः ॥ २ ॥

मी एक सर्वज्ञाता पूर्ण । ऐसा धरोनि ज्ञानाभिमान । जगाचे देखे दोषगुण । निंदी ब्राह्मण मुख्यत्वें ॥ ५६ ॥ पराचें स्वाभाविक[20] कर्म । स्वयें निंदणें हा अधर्म । हनुमंत ज्ञाता परम । त्यास वानरी[21] कर्म सोडीना ॥ ५७ ॥ नारद ज्ञातेपणें मोठा । सत्य मानला

१ निरूपण २ मरती ३ त्या ब्रह्मशापापासून ४ एकप्रकारें ५ एकदेशीपणा घालविण्यासाठीं ६ श्रीकृष्ण ७ आपुली ८ सर्वदेशीपणा ९ तत्त्वता हरि बोले १० शब्दातीताच्या ११ केवळ गाभा १२ उच्छ्वासाबरोबर १३ वाइटपण १४ पांचामध्यें १५ डावाउजवा १६ जीव गेला तरी १७ नाश १८ भरामध्यें १९ दुःखामध्यें २० जातिस्वभावानें प्राप्त झालेलें २१ वानराचें

श्रेष्ठश्रेष्ठ । तोही कळिकावा केळिलाटा । स्वभावचेष्टा अनिवार ॥ ५८ ॥ गरुड देवाचें वाहन । सदा तिष्ठे हात जोडून । तोही करी सर्पभक्षण । ऐसे कर्म जाण स्वाभाविक ॥ ५९ ॥ विचारितां जग त्रिगुण । गुणानुसारें कर्माचरण । तेथ पाहता दोषगुण । दोषी जाण पाहे तो ॥ ६० ॥ जगीं पहावी एकात्मता । हे ब्रह्मस्थिति गा सर्वथा । साडूनि गुणदोष पाहता । तो निजात्मघाता प्रवर्ते ॥ ६१ ॥ स्वभावे भेटल्या सज्जन । शोधूनि पाहे दोषगुण । यापरी ज्ञानाभिमान । निंदास्तवन उपजवी ॥ ६२ ॥ अभिमानाची जाती कैशी । अधिक सबळे सज्ञानापाशीं । तो दाखवी गुणदोषासी । निंदास्तवनासी उपजवी ॥ ६३ ॥ आपुले वृत्तीसी जो समान । त्याचे अळुमाळ करी स्तवन । न मने आपणासी ज्याचा गुण । त्यासी निंदी आपण यथेष्ट ॥ ६४ ॥ निंदास्तुति उपजे जेथ । भेद क्षोभला उठे तेथ । निःशेष निर्दाळी परमार्थ । महा अनर्थ अंगी वाजे ॥ ६५ ॥ निंदेपाठीं अनर्थ । उधार लागों नेदी[10] तेथ । रोकडा अगीं आदळत । निजस्वार्थघातक ॥ ६६ ॥ भेदें समूळ मिथ्या येथ । येचि अर्थीचा स्वप्नदृष्टांत । स्वयें सांगे श्रीकृष्णनाथ । दृढ परमार्थ साधावया ॥ ६७ ॥

तैजसे निद्रयाऽऽपन्ने पिण्डस्थो नष्टचेतन । मायां प्राप्नोति मृत्युं वा तद्वन्नानार्थदृक् पुमान् ॥ ३ ॥

इंद्रियें जन्मलीं रजोगुणीं । तन्मात्रा विषयो तमोगुणीं । [13]तीं इंद्रियें विषयसेवनीं । ठेलीं निद्रास्थानीं निश्चळ ॥ ६८ ॥ जागृतीं विश्व अभिमानी । दोनी जाती मावळोनी । तेव्हा मिथ्या प्रपंच स्वप्नीं । तैजस अभिमानी विस्तारी ॥ ६९ ॥ स्थूल देह असे निश्चळ । स्वप्नीं मनचि केवळ । विस्तारी भवजाळें । लोक सकळ त्रिलोकी ॥ ७० ॥ त्या स्वप्नामाजिले सृष्टीसी जाण । उत्पत्ति स्थिति आणि निर्धान । स्वयें देखताही आपण । जन्ममरण ते मिथ्या ॥ ७१ ॥ तेवीं हे अविद्या दीर्घ स्वप्न । वृथा विस्तारी अभिमान । तेथील मिथ्या जन्ममरण । तूं ब्रह्म परिपूर्ण पूर्णत्वे ॥ ७२ ॥ तुझ्या निजरूपाच्या ठायीं । भेदाची वार्ताही नाही । तेथील शुभाशुभ काहीं । तुज सर्वथा पाहीं स्पर्शेना ॥ ७३ ॥

किं भद्रं किमभद्रं वा द्वैतस्यावस्तुनः कियत् । वाचोदितं तदनृतं मनसा ध्यातमेव च ॥ ४ ॥

जे जन्मलेचि नाहीं । तें काळें गोरें सागू कायी । ग्रहणेवीण काहीं । खग्रास पाहीं दिसेना ॥ ७४ ॥ उखरीं भासले मृगजळ । तें खोल किंवा उथळ । मधुर कीं क्षार केवळ । सांगता विकळ विवेक ॥ ७५ ॥ तेवीं मिथ्या प्रपंचाचे भान । तेथील दोष आणि गुण । निवडिती ते सज्ञान । अज्ञान जाण त्यामाजीं ॥ ७६ ॥ जेवीं आवसेचिये रातीं । आंधारा जोखू आंधळे येती । त्यांसी जोखितां दोहीं हातीं । एकही रती तुकेना ॥ ७७ ॥ तेवीं प्रपंच मिथ्यापणे । तेथ कानीं जे ऐकणे । का डोळा जें देखणे । रसना जे चाखणे स्पर्शणे अंगें ॥ ७८ ॥ हाताचे घेणेदेणे । पायाचे जे चालणे । वाचेचे जे बोलणे ।

---

१ भांडण लावणारा, कळलाव्या २ कळभटा ३ गुणाप्रमाणें जीव चेष्टा करितात ४ एकरूपता ५ आपल्या नाशाला ६ उद्भवी ७ आपल्या स्वभावाशीं जुळणाऱ्याची स्तुति करितो ८ काहीं अशीं ९ चिकटतो, जडतो १० अवकाश लावू देत नाहीं, वाट पाहत नाहीं ११ दुजेपणा १२ इंद्रियें हीं राजस अहंकाराचें कार्य आहेत १३ तीं इंद्रियें विषय सेवनी ठेवी १४ स्थूळदेहाच्या अभिमानी पुरुषास विश्व व सूक्ष्म म्हणजे लिंगदेहाभिमानी पुरुषास तैजस म्हणतात १५ प्रपंचविस्तार १६ लय १७ अज्ञान १८ स्वस्वरूपाच्या १९ माळजमिनीवर

कल्पणें मनें ॥ ७९ ॥ अहंकाराचा वडिवार[1] । चित्ताचा चिंतनप्रकार । बुद्धीचा विवेकें[2]विचार । हा समूळ व्यवहार मिथ्या तेथ ॥ ८० ॥ चित्री जळ आणि हुताशन[3] । अंत्यज आणि ब्राह्मण । व्याघ्र आणि हरिण । भासतांही जाण भिंतीचि भासे ॥ ८१ ॥ तेवीं हा प्रपंच द्वैतयुक्त । भासतां भासे वस्तु अद्वैत । शुभाशुभ कैचें तेथ । ब्रह्म सदोदित परिपूर्ण ॥ ८२ ॥ केळीचा दिंड[4] उकलितां । जो जो पदर तो तो रिता । तेवीं देहादि प्रपंच विवंचितां[5] । मिथ्या तत्त्वता मायिक ॥ ८३ ॥ मिथ्या प्रपंचाच्या ठायी । शुभाशुभ ते लटिकें पाहीं । सत्य वस्तु ठायींच्या ठायीं । शुभाशुभ नाही अणुमात्र ॥ ८४ ॥ जो शुभाशुभ ह्मणे आहे । त्याची कल्पना त्यासंमुख होये । निजकल्पनामहाभयें[6] । जन्ममरण वाहे लटिकेंची ॥ ८५ ॥

छाया प्रत्याह्वयाभासा ह्यसन्तोऽप्यर्थकारिण । एव देहादयो भावा यच्छन्त्यामृत्युतो भयम् ॥ ५ ॥

जळी प्रतिबिंब साँच नसे । जो पाहे तो बिंबला दिसे । मिथ्या प्रपंचाचें रूप तैसें । निजकल्पनावशे भासत ॥ ८६ ॥ ते प्रतिबिंब पाहोनि डोळा । मी ह्मणोनि लाविजे टिळा । तेवी देहाभिमानाचा सोहळा । जीवाच्या कपाळा आदळे ॥ ८७ ॥ कां आपुलीचि उत्तरें । पडिसादें होती प्रत्युत्तरे । ते मिथ्याचि परी साचोकारें । श्रवणीं अक्षरें उमटती ॥ ८८ ॥ निश्चळ दोराचे निजरूप । भ्रमें भासला प्रचंड सर्प । तो मिथ्या परी भयकंप । महाखटाटोप उपजवी ॥ ८९ ॥ यापरी असतें देहादिक । देहाभिमाने जीवासी देख । जन्ममरणावर्त अनेक । आकल्प दुःख भोगवी ॥ ९० ॥ आत्म्यापासोनि देहादि भेद । उपजला हें बोले वेद । वेदरूपें तूं प्रसिद्ध । मिथ्या विवाद घडे केवीं ॥ ९१ ॥ ऐसा उद्धवाचा आवांका । वेदवादाची आशंका । समूळ कळली यदुनायका । तेंचि उत्तर देखा देतसे ॥ ९२ ॥

आत्मैव तदिद विश्व सृज्यते सृजति प्रभु । त्रायते त्राति विश्वात्मा ह्रियते हरतीश्वर ॥ ६ ॥

तस्मान्नह्यात्मतोऽन्यस्मादन्यो भावो निरूपित । निरूपितेय त्रिविधा निर्मूला भातिरात्मनि ।

प्रपंच प्रत्यक्ष विद्यमान । तेणे भेदयुक्त झाले मन । तेथ बोधी माझें वेदवचन । प्रपंच अभिन्न निजात्मता[11] ॥ ९३ ॥ मूळीं ऊसचि बीजीं विरूढे[12] । तो ऊस ऊंसपणे काडा चढे । तेवीं प्रपंच वस्तुयोगें वाढे । वाडेंकोडें तद्रूप ॥ ९४ ॥ जैसे सोनियाचे झाले लेणे[13] । ते वर्तता वर्ते सोनेपणे । लेणे मोडलिया सोने । सोनेपणे स्वतःसिद्ध ॥ ९५ ॥ तिळाची पुतळी केली । ते तिळावयवे शोभे आली । ते मोडिता न मोडिता भली । असे सचली तिळरूप ॥ ९६ ॥ तेवीं उत्पत्ति स्थिति निधन[14] । प्रपंचासी होता जाण । तेथ आदि मध्य अवसान[15] । वस्तु परिपूर्ण सचली ॥ ९७ ॥ जें एथ भासले चराचर । तें मी आत्माचि साचार । मजवेगळा जगासी थार । अणुमात्र असेना ॥ ९८ ॥ एवं सृज्य[16] आणि सृजिता[17] । पाल्य आणि पाळिता । सहार आणि सहर्ता । मी एकात्मता भगवत ॥ ९९ ॥ एथ उत्पत्ति स्थिति निधन । त्रिविधरूपें प्रपंच भिन्न । या सर्वांसी मी अधिष्ठान[18] । मजवेगळें

१ थोरवी २ विचारशीलता ३ अग्नि ४ खांब, करांडा, खुट ५ विवरन पाहता ६ मन कल्पित कल्पनेच्या भीतीन ७ खरें ८ मिथ्या ९ जन्ममरणरूप भ्रमण १० देहादि पदार्थही त्याचा लय होईपर्यंत भयदायक होतात असा मूळचा अर्थ आहे ११ प्रपंच स्वरूपापासून अभिन्न आहे, हा येथे प्रतिपादिलेला मुख्य सिद्धांत लक्षात ठेवला पाहिजे १२ उगवतो १३ दागिना १४ निदान १५ अंती. १६ उत्पन्न करण्याचे १७ निर्माता. १८ आश्रय

जाण असेना ॥ १०० ॥ प्रपंच मजवरी आभासे । परी मी प्रपंचामाजीं नसे । जेवीं मृगजळाचेनि रसें । सूर्य काळवशे भिजेना ॥ १ ॥ त्रिविध प्रपंचाचें जाळ । मजवरी दिसे हें निर्मूळ । जेवीं गगन भासे सुनीळ । परी तेथ अळुमाळ नीळिमा नाहीं ॥ २ ॥ जग प्रत्यक्ष डोळा दिसे । तें तूं निर्मूळ ह्मणसी कैसें । हे आशंका मानिसी मानसें । ऐक अनायासें तो बोध ॥ ३ ॥

इदं गुणमयं विद्धि त्रिविधं मायया कृतम् ॥ ७ ॥
एतद्विद्वान्मदुदितं ज्ञानविज्ञाननैपुणम् । न निन्दति न च स्तौति लोके चरति सूर्यवत् ॥ ८ ॥

अध्यात्म अधिदैव अधिभूत । हें त्रिविध जग मायाकृत । नसते मजमाजीं आभासत । जाण निश्चित त्रिगुणात्मक ॥ ४ ॥ उद्धवा मिथ्या ह्मणोनि तू एथ । झणें होशी उपेक्षायुक्त । येणे मद्वाक्यें साधुसंत । ज्ञानविज्ञानार्थ पावले ॥ ५ ॥ प्रपंचाचें मिथ्याभान । तेंचि ज्ञानाचें मुख्य ज्ञान । येणे ज्ञाने जो सज्ञान । तोचि समान सर्वां भूतीं ॥ ६ ॥ यालागीं भूताचे गुणागुण । कदा न वदे निंदास्तवन । सूर्याचे परी जाण । विचरे आपण समसाम्यें ॥ ७ ॥ बदरिकाश्रम उत्तरदेशीं । सेतुबंध दक्षिणेसी । सूर्य संमुख सर्वांसी । विमुखता त्यासी असेना ॥ ८ ॥ सूर्य समुख पूर्वेच्यांसी । तोचि विमुख पश्चिमेच्यासी । मी सर्वत्र सर्वांसी । विमुखता मजसी असेना ॥ ९ ॥ सामर्थ्यें तमें दवडूनि जाण । भूतासी सूर्य भेटे आपण । तेवीं जगाचे दवडूनि दोषगुण । साधुसज्जन विचरती ॥ ११० ॥ जे हें बोलिले ज्ञानलक्षण । तेंचि सिद्धांताचें पूर्णपण । मुंमुक्षीं हें अनुसधान । सावधान साधावें ॥ ११ ॥ हेंचि पाविजे निजज्ञान । तेचि अर्थीचें साधन । उद्धवालागीं श्रीकृष्ण । स्वमुखें आपण सागत ॥ १२ ॥

प्रत्यक्षेणानुमानेन निगमेनात्मसंविदा । आद्यन्तवदसज्ज्ञात्वा निःसङ्गो विचरेदिह ॥ ९ ॥

जे जन्मोनि नाशवंत । ते सर्वही जाण असत । आसक्ति सांडोनिया तेथ । उदास विरक्त वर्तावे ॥ १३ ॥ संटवल्याचे वारसें । कोणी न करिती उल्हासें । नश्वर देह वाढता तैसें । मूर्ख मानसें सुखावती ॥ १४ ॥ उत्पत्तिविनाशलक्षण । त्याचें देव सागतो प्रमाण । नित्य भूतांचें जन्ममरण । देखिजे आपण प्रत्यक्ष ॥ १५ ॥ अनुमान परी तो साचार । जें जें देखिजे साकार । मेरुपृथ्व्यादि आकार । तेही नश्वर प्रळयांतीं ॥ १६ ॥ येचि अर्थीं वेदोक्ती । नाशवंत अष्टधा प्रकृती । जीवभाव नासे भ्रांतीं । गर्जती श्रुती येणे अर्थें ॥ १७ ॥ एथ आपुलाही अनुभव असे । जड विकारी ते ते नासे । हें कळत असे गा आपैसें । जग अनायासें नश्वर ॥ १८ ॥ वडील निर्माले देखती । पुत्रपौत्र स्वयें संस्कारिती । तरी स्वमृत्यूची चिंता न करिती । पडली भ्रांती देहलोभें ॥ १९ ॥ पुत्र पितरा पिंडदान देती । उत्तम गति त्याची चिंतिती । आपुली गति न विचारिती । नश्वर आसक्ती देहलोभें ॥ १२० ॥ आत्मा केवळ प्रकाशघन । प्रपंच जड मूढ अज्ञान । हें ऐकोनि उद्धव आपण । देवासी प्रश्न पूसतू ॥ २१ ॥

१ थोडाही निर्लेपणा नाहीं २ होऊं नकोस ३ प्रपंचमिथ्यात्वाचें भान ४ समत्वानें ५ अधार ६ साधकाचें ७ मुक्ति इच्छिणाऱ्यान ८ अनुसधान ९ मिथ्या, खोटे १० सटवीच्या झपाट्यानें मेलेल्याचें ११ प्राणिमात्राचें. १२ जीवत्व १३ अगदी शेवटीं १४ आपोआप १५ मेलेले १६ नाशवत १७ तेजोमय

उद्धव उवाच–नेवात्मनो न देहस्य ससृतिर्द्रष्टृदृश्ययो । अनात्मसदृशोरीश कस्य स्यादुपलभ्यते ॥ १०,॥

आत्मा नित्यमुक्त चिद्घन[1] । त्यासी न घडे भवबंधन । देह जड मूढ अज्ञान[2] । त्यासी ससार जाण घडेना ॥ २२ ॥ एथ भवबंधन हृषीकेशी । सांग पां बाधक कोणासी । जरी तूं ससार नाही ह्मणसी । तो प्रत्यक्ष जगासी जडलासे ॥ २३ ॥ आत्म्यासी विचारितां जाण । भवबंधा न दिसे स्थान । येचि अर्थांचें न घडतेपण । उद्धव आपण सांगत ॥२४॥

आत्माऽव्ययोऽगुण शुद्ध स्वयज्योतिरनावृत । अग्निवद्दारुवदचिद्देह कस्येह ससृतिः ॥ ११ ॥

आत्मा चिद्रूप अविनाशी । गुण निर्गुण नातळे त्यासी । कर्माकर्मपापपुण्यांसी । ठाव ज्यापाशीं असेना ॥ २५ ॥ परादिवांचा[3] नव्हे उच्चार । यालागीं ह्मणिजे परात्पर[4] । प्रकृति गुणीं अनिवार । प्रकृतिपर परमात्मा ॥ २६ ॥ जयाच्या स्वप्रकाशदीप्तीं । रविचंद्रादि प्रकाशती । प्रकाशे[5] प्रकाशे त्रिजगती । तेजोमूर्ति परमात्मा ॥ २७ ॥ ऐशिया आत्म्याच्या ठायीं । भवबंध[6] न लगे कांहीं । सूर्य बुडे मृगजळाच्या डोही । तै आत्म्यासी पाहीं भवबंध ॥ २८ ॥ खद्योततेजे[7] सूर्य जळे[8] । बागुलाभेणे काळू[9] पळे । मुंगीचेनि पांखवळें । जै उडे सगळें आकाश ॥ २९ ॥ वारा आडखुळिला आंडीं[10] पडे । जै थिल्लरामाजीं[11] मेरु[12] बुडे । तरी भवबंध आत्म्याकडे । सर्वथा न घडे गोविंदा ॥ १३० ॥ देहाकडे भवबंधन । मूर्खही न मानिती जाण । देह जड मूढ अज्ञान । त्यासी भवबंधन कदा न घडे ॥ ३१ ॥ जें दगडाचे पोट दुखे । कोरडें काष्ठ चरफडी भुकें । तैं देहाकडे यथासुखें । भवबंध हरिखें लागत ॥ ३२ ॥ जैं डोंगरासी तरळें[13] भरे । मृत्तिका नाहाणालागी झुरे[14] । कोळशाने काळें होय आंधारें । तै भवबंधभारें देह दाटे ॥ ३३ ॥ ह्मणसी देहात्मसंगतीं । घडे भवबंधाची प्राप्ती । विचारिता तेही अर्थी । न घडे श्रीपति तें ऐक ॥ ३४ ॥ आत्मा स्वप्रकाश महावन्ही । देह तो जड मूढ काष्ठस्थानीं । तो मिळता आत्ममिळणीं । सांडी जाळूनि तत्काळ ॥ ३५ ॥ जैं अग्निमाजीं सर्वांदें[15] । कापूर आठ प्रहर नादे । तै देहात्मनिजसबंधें । देह भवबंधें नादता ॥ ३६ ॥ ह्मणती काष्ठामाजीं अग्नि असे । परी तो काष्ठीं[16] असूनि न दिसे । मथूनि काढिल्या निजप्रकाशे । जाळी अनायासें काष्ठातें ॥ ३७ ॥ तेवीं आत्मा देहामाजीं असे । परी तो देहचि होऊनि नसे । देहप्रकाशक चिदंशें । भवबंधपिसें[17] त्या न घडे ॥ ३८ ॥ ॥ आशंका ॥ ॥ ह्मणशी आत्म्याचे निजसगतीं । जैं जळोनि जाय भूतव्यक्ती । तैं भूताची वर्तती स्थिती । कैशा रीतीं तें ऐक ॥ ३९ ॥ छायामंडपीं दीप प्रकाशी । नाचवी कागदाच्या बाहुल्यांसी । तेच लावितां दीपासी । जाळी अनायासीं त्या व्यक्ती ॥ १४० ॥ तेवीं आत्म्याचे स्वसत्ताशक्ती । भूतें दैवयोगें वर्तती । स्वयंभू झाल्या आत्मस्थिती । भूतव्यक्ती उरेना ॥ ४१ ॥ करिता आत्म्याचें अनुसधान । ससाराचें नुरे भान । तेथ भूताकृति भिन्नभिन्न । कैंच्या जाण अतिबद्ध ॥ ४२ ॥

१ चैतन्यपूर्ण २ अचेतन ३ परादिवाणींच्या योगानें, परापवादाचा ४ परेच्या पलीकडचा नामदेव ह्मणतात, "परेहूनि परतें घर । तेथं राहू निरंतर" प्रकृति ही गुणातली व परमात्मा प्रकृतीपलीकडला ५ ज्याच्या प्रकाशानें त्रैलोक्य भासतें ६ ससारबधन ७ काजव्याच्या चमकण्यानें ८ प्रकाशतो ९ काळ, मृत्यु १० आडात ११ डबक्यात. १२ मेरुपर्वत १३ तरळ ह्मणजे चळ, चळण, हालणें, किंवा अजीर्णाची हगवण १४ मातो स्नानाकरिता झुरते किंवा ढाहाग घेऊन मोठी झाली नाहीं ह्मणून झुरते १५ एकरूपानें, ऐक्यान १६ काष्ठचि होऊनि नसे. १७ ससारबधरूप पिशाच किंवा वेड

यापरी भवबंधन । मज पाहतां मिथ्या जाण । भवबंधालागीं स्थान । नेमस्त जाण असेना ॥ ४३ ॥ आत्म्याच्या ठायीं ना देहीं । उभयसंबंधींही नाहीं । भवबंध मिथ्या पाहीं । यासी ठावो कोठेही असेना ॥ ४४ ॥ कोपों नको श्रीकृष्णनाथा । माझेनि निजनिर्धारें पाहतां । भवबंध मिथ्या तत्त्वतां । निश्चयें चित्ता मानलें ॥ ४५ ॥ ऐकोनि उद्धवाचें वचन । हरिखें वोसंडला श्रीकृष्ण । माझा उद्धव झाला सज्ञान । निजात्मखूण पावला ॥ ४६ ॥ सत्य मिथ्या भवबंधन । ऐकोनि उद्धवाचे वचन । परमानंदें डोले श्रीकृष्ण । जीवें निंबलोण करूं पाहे ॥ ४७ ॥ आत्म्यास भवबंध नाहीं । शेखीं न दिसे देहाच्या ठायीं । हा विवेक नेणिजे जिहीं । त्यांसी भवबंध पाहीं हरि सांगे ॥ ४८ ॥

श्रीभगवानुवाच–यावद्देहेन्द्रियप्राणैरात्मनः सन्निकर्षणम् । संसारः फलवांस्तावदपार्थोऽप्यविवेकिनः ॥ १२ ॥

जो वर्णाश्रमांही परता । जो बंधमोक्षां अलिप्तता । जो देहद्वंद्वा नातळता । तो उद्धवहितार्था हरि बोले ॥ ४९ ॥ मी स्थूळ कृश गौर श्याम । हे देहाचे देहधर्म । मी काणा मुका बहिरा परम । हे जाण धर्म इंद्रियांचे ॥ १५० ॥ क्षुधातृषादि अनुक्रम । हा प्राणाचा प्राणधर्म । कामक्रोधलोभादि संभ्रम । हा मनोधर्म मनाचा ॥ ५१ ॥ सत्वगुणाची जागृती । रजोगुणें स्वप्नस्फूर्ती । तमोगुणें जाड्य सुषुप्ती । जाण निश्चितीं देहयोगें ॥ ५२ ॥ देहासी येतां मरण । मी मेलों ह्मणे तो आपण । देहासी जन्म होतां जाण । जन्मलेंपण स्वयें मानी ॥ ५३ ॥ इंद्रियें विषयो सेविती । तें म्यां सेविले मानी निश्चितीं । स्वर्गनरकभोगप्राप्ती । सत्य मानिती देहात्मता ॥ ५४ ॥ अन्न आकांक्षी प्राण । त्यातें भक्षी हुताशन । तत्साक्षी चिदात्मा आपण । तो ह्मणे म्यां अन्न भक्षिलें ॥ ५५ ॥ हे अवघे माझे धर्म । ऐसा आत्म्यासी जंव दृढ भ्रम । तंव मिथ्याचि अतिदुर्गम । संसारविषम भ्रमें भोगी ॥ ५६ ॥ त्या भोगाचें फळ गहन । अविश्रम जन्ममरण । स्वर्गनरक पापपुण्य । भ्रमें आपण सत्य मानी ॥ ५७ ॥ संसार मूळीं निर्मूळ । तोही भ्रमफळें सदाफळ । जो का अविवेक्या अतिप्रबळ । सर्व काळ फळलासे ॥ ५८ ॥ जेथ सत्य अर्थ नाहीं । तो अनर्थ ह्मणिजे पाहीं । त्याचा फळभोग तोही । बाळबागुलन्यायीं भोगावा ॥ ५९ ॥ ॥ आशंका ॥ ॥ गगनकमळाची माळा । जैं वंध्यापुत्र घाली गळा । तैं संसारभोगाचा सोहळा । आत्म्याच्या जवळां देखिजे ॥ १६० ॥ ऐसें न घडतें केवीं घडे । तेंचि अर्थीचें वाडेंकोडें । श्रीकृष्ण उद्धवापुढें । निजनिवाडें सांगत ॥ ६१ ॥

अर्थे ह्यविद्यमानेऽपि संसृतिर्न निवर्तते । ध्यायतो विषयानस्य स्वप्नेऽनर्थागमो यथा ॥ १३ ॥

सत्यार्थ नसताही संसार । निवर्तेना अतिदुर्धर । याचि अर्थीचा विचार । निजनिर्धार अवधारीं ॥ ६२ ॥ वंध्यापुत्राचिया ऐसें । संसारा सत्यपण नसे । सत ह्मणों तरी हा नासे । काळवशें सहजेंचि ॥ ६३ ॥ संसार जैं सत होता । तैं ब्रह्मज्ञानेंही न नासता । हा सतासत नये ह्मणतां । अनिर्वाच्य कथा पैं याची ॥ ६४ ॥ अविचारितां याचें कोड । अविवेकें हा अतिगोड । विषयध्यानें वाढे रूढ । संकल्प सदृढ मूळ याचें ॥ ६५ ॥

१ आनंदानें भरून गेला २ स्थूल व सूक्ष्म या दोन देहास ३ प्राणवायु ४ अग्नि ५ नेहमीं फळें प्रसवणारा. ६ आकाशातील कमळाची. ७ स्वतः निर्णय करून ८ सत्य ९ खराही ह्मणवत नाहीं व खोटाही ह्मणवत नाहीं, एवंच अनिर्वाच्य आहे 'सत्य ह्मणों तरी नासे । मिथ्या ह्मणों तरी भासे' असा हा भ्रमरूप आहे.

हा नसतचि[1] परी आभासे । निद्रिता स्वप्नीं अनर्थपिसें । तेवीं संसार मायावशें । विषय आभासे भोगवी ॥ ६६ ॥ जंव जंव विषयसेवन । तंव तंव वाढे विषयध्यान । विषयध्यानें भवबंधन । सदृढ जाण उद्धवा ॥ ६७ ॥ विषयसेवनें भवबंधन । जीवासी झालें दृढ पूर्ण । तें जीवन्मुक्तासी विषयभान । दैवयोगें जाण दिसताहे ॥ ६८ ॥ जीवन्मुक्तासी विषयप्राप्ती । तेणे बुडाली त्याची मुक्ती । ऐशी आशंका न धरीं चित्तीं । तेंचि श्रीपति विशद सांगे ॥ ६९ ॥

यथा ह्यप्रतिबुद्धस्य प्रस्वापो बह्वनर्थभृत् । स एव प्रतिबुद्धस्य न वै मोहाय कल्पते ॥ १४ ॥

सज्ञान आणि अज्ञान । यांसी जें विषयसेवन । त्यांचा अनुभव भिन्नभिन्न[2] । तेंही लक्षण अवधारीं ॥ १७० ॥ जेवीं स्वप्नीची विषयप्राप्ती । स्वप्नस्थ साचचि मानती । तेचि विषय जागृतीं स्फूर्ती । परी सत्यप्रतीति त्यां नाही ॥ ७१ ॥ तेवीं अज्ञाना विषयसेवन । तेणे विषयासक्त होय मन । तेंचि मुक्ताप्रति जाँण[3] । मिथ्यादर्शन[4] विषयांचे ॥ ७२ ॥ नटनाट्यलोकाचारीं । सपादी स्त्रीपुरुषव्यवहारीं । मुक्तासी तैशी परी । गृहदारीं नांदतां ॥ ७३ ॥ कां लेकरांच्या खेळाप्रती । तुळसीदळ घेऊनि हातीं । वडे मांडे क्षीर तूप ह्मणती । एकीं कल्पिती अनेकत्व ॥ ७४ ॥ तेवीं जीवन्मुक्तासी देख । जगीं विषयो अवघा एक । त्यासी नानात्वें[5] भाविती लोक । परी तो अनेक देखेना ॥ ७५ ॥ दृढ धरोनि देहाभिमान । मी माझें जें विषयस्फुरण । तेच भवबंधाचे कारण । विशद श्रीकृष्ण सांगत ॥ ७६ ॥

शोकहर्षभयक्रोधलोभमोहस्पृहादय । अहंकारस्य दृश्यन्ते जन्म मृत्युश्च नात्मन ॥ १५ ॥

देहाभिमानाचे पोटीं । अनेक दुःखाचिया कोटी । त्यांची सकळितें[6] गुणगोठी । कृष्ण जगजेठी सागत ॥ ७७ ॥ देहाभिमानाचें कार्य[7] एथ । अद्वैतीं वाढवी द्वैत । इष्टानिष्टीं समस्त । जग व्याप्त तेणे कीजे ॥ ७८ ॥ नश्वरा इष्टाचा नाश देख । तेणे देहअहंता मानी दुःख । या नाव गा महाशोक । सकळही लोक मानिती ॥ ७९ ॥ नश्वर विषयप्राप्ती । आल्हाद उपजे चित्तीं । त्या नांव हर्ष ह्मणती । जाण निश्चितीं उद्धवा ॥ १८० ॥ वळी मिळोनि समस्त । आप्त विषयो विभांडूं[9] पाहत । तेणे कासावीस होय चित्त । भय निश्चित या नाव ॥ ८१ ॥ आप्तकामाचें अवरोधन[10] । ज्याचेनि अणुमात्र होय जाण । त्याचें करूं धावे हनन । क्रोध सपूर्ण त्या नांव ॥ ८२ ॥ गाठी झाल्याही धनकोडी[12] । कवडी वेचिता प्राण सोडी । या नाव लोभाची वेडी । कृपण परवडी[13] पुरुषाची ॥ ८३ ॥ कर्माकर्म हिताहित । इष्टानिष्ट नाठवी चित्त । विवेकशून्य स्तब्धता[14] प्राप्त । मोह निश्चित या नाव ॥ ८४ ॥ नित्य करिता विषयसेवन । मनीं विषयइच्छा गहन । अखंड विषयाचें ध्यान । स्पृहा जाण ती नांव ॥ ८५ ॥ इत्यादि हे नाना गुण । अथवा का जन्ममरण । आत्म्यासी संबंध नाहीं जाण । हें देहाभिमान स्वयें भोगी ॥ ८६ ॥ जागृति आणि देखिजे स्वप्न । तेथ वसे देहाभिमान । ते ठायीं हे दिसती गुण । सुषुप्तीस जाण गुण नाहीं ॥ ८७ ॥ जेथ वृत्ति निरभिमान । तेथ जन्ममरणादि हे गुण । सर्वथा नुठती जाण ।

१ नसूनही २ निरनिराळा ३ विषय जाण ४ खोटें दर्शन ५ अनेक तऱ्हांनीं ६ साराशरूपानें, थोडक्यात ७ गुणकार्य ८ नाशवंत अशा इष्ट वस्तूचा नाश झाला की देहाहंता दुःख मानते ९ तटा माजवून हरविण्याला १० प्रतिबंध. ११ नाश. १२ कोट्यवधि द्रव्य १३ गोष्ट, रीत १४ उगाच आश्चर्यानें फुगून जाणें १५ गाढ झोंपेला

गुणासी कारण अभिमान ॥ ८८ ॥ जळीं स्थळीं वायु झगटी । जळी तरंग स्थळीं नुठी । ते तरगता जळाचे पोटीं । तेवीं शोकादि गुणकोटी अहंतेमाजीं ॥ ८९ ॥ बद्धता झाली अहंकारासी । ह्मणसी मुक्ति व्हावी त्यासी । ते अहंता लागली जीवासी । तेंचि हृषीकेशी सागत ॥ १९० ॥ अत्यजाचा विटाळ ज्यासी । गंगास्नानें शुद्धत्व त्यासी । तें गगास्नान अंत्यजासी । शुद्धत्वासी अनुपयोगी ॥ ९१ ॥ तेवीं अहंता जडली जीवासी । ते त्यागितां मुक्तत्व त्यासी । परी मुक्तत्व अहंकारासी । कल्पांतेसीं घडेना ॥ ९२ ॥

देहेन्द्रियप्राणमनोभिमानो जीवान्तरात्मा गुणकर्ममूर्तिः ।
सूत्रं महानित्युरुधेव गीतः ससार आधावति कालतन्त्रः ॥ १६ ॥

अनंत अपार ज्ञानघन । मायातीत आत्मा पूर्ण । तोचि झाला मायेचें अधिष्ठान । अतरात्मा जाण यालागीं ह्मणिपे ॥ ९३ ॥ माया व्यापूनि अपार । यालागीं बोलिजे परमेश्वर । मायानियंता साचार । यालागीं ईश्वर ह्मणिपे तो ॥ ९४ ॥ तोचि अविद्येमार्जी प्रतिबिंबला । यालागीं जीव हें नाम पावला। तोचि देहाध्यासें प्रबळला । अहंकार झाला या हेतू ॥ ९५ ॥ तो सकल्पविकल्पउपाधीन । स्वयें होऊनि ठेला मन । त्या मनासी करावया गमन । दशेंद्रियें जाण तोचि झाला ॥ ९६ ॥ त्यासी इंद्रियांचा आधार । सुख-दुःखभोगांचा निकर । पापपुण्याचा चमत्कार । देहाचा आकार तोचि झाला ॥ ९७ ॥ त्या देहाचे जें कारण । सत्व रज तमोगुण । ते तीन्ही गुण जाण । तोचि आपण स्वयें झाला ॥ ९८ ॥ गुणक्षोभाचें निजवर्म । झाला पचविषय परम । विषयभोगादि क्रिया कर्म । स्वयें स्वधर्म होऊनि ठेला ॥ ९९ ॥ तिनी गुणांचे जन्मकारण । झाला महत्तत्त्व सूत्र प्रधान । एवं ससार अवघा जाण । ईश्वर आपण स्वयें झाला ॥ २०० ॥ त्या ससाराची आधावती । गुणसाम्यें तोचि प्रकृती । तेथ उत्पत्ति स्थिति प्रळयांतीं । क्षोभिका शक्ति काळ तो झाला ॥ १ ॥ तो काळ आपल्या सत्ताशक्तीं । उपजवी पाळी सहारी अर्ती । ऐशा पुनःपुनः आवृत्ती । नेणों किती करवीत ॥ २ ॥ एवं ससार तो ब्रह्मस्फूर्ती । लीलाविग्रहें साकारस्थिती । मी विश्वेश्वर विश्वमूर्ती । बहुधा व्यक्ती मी एक ॥ ३ ॥ यालागीं जो जो पदार्थ दिसे । तेणे तेणे रूपें आत्मा भासे । मजवेगळा पदार्थ नसे । हें मानी विश्वासें तो धन्य ॥ ४ ॥ मीचि एक बहुधा व्यक्ती । वेदही साक्षी येचि अर्थी । 'विश्वतश्चक्षु' या वेदोक्तीं । श्रुति मज गाती सर्वदा ॥ ५ ॥ ऐसें असता नवल कैसें । जीव भुलला कल्पनावशें । अहता वाढवी देहाध्यासें । तो ह्मणे देव न दिसे तिहीं लोकीं ॥ ६ ॥ सत्य मानूनि भेदभान । जीव झाला अतिअज्ञान । भुलला आपण्या आपण । देहाभिमान दृढ झाला ॥ ७ ॥ देहाभिमानाचें दृढपण । तेंचि बद्धतेचें लक्षण । देहाभिमानाचें निरसन । मुक्तता जाण ती नाव ॥ ८ ॥ समूळ मिथ्या देहाभिमान । मिथ्या भेदाचें भवभान । त्याचें आद्यंत निर्दळण । होतें लक्षण हरि सागे ॥ ९ ॥

अमूलमेतद्बहुरूपरूपितं मनोवचःप्राणशरीरकर्म ।
ज्ञानासिनोपासनया शितेन च्छित्वा मुनिर्गां विचरत्यतृष्णः ॥ १७ ॥

भेदरूपें भवभान । मनसा वाचा कर्म प्राण । देहद्वयाचें स्फुरण । तें निर्मूळ जाण

१ मायेचे अधीन २ जीव ३ झटला जातो ४ समुदाय ५ राहिला ६ सगळा ७ आश्रयभूत ८ सहारामुळें क्षोभविणारी ९ परब्रह्माची स्फूर्ति किंवा सकल्प तोच ससार १० अनेकविध पदार्थ तो मीच ११ द्वैताचें भान १२ निजात्मज्ञान विसरला १३ नाहींसें होणें १४ मोक्ष १५ ससारस्फूर्ति

उद्धवा ॥ २१० ॥ भेदें बहुरूप भवपटळ । विचारितां तें निर्मूळ । विचित्र भासावया भवजाळ । आत्म्यावेगळें स्थळ असेना ॥ ११ ॥ आत्म्याहूनि संसार भिन्न । ह्मणती ते केवळ अज्ञान । त्यासी बहुरूप भेदभान । देहाभिमान वाढवी ॥ १२ ॥ त्या देहाभिमानाचे पोटीं । कर्माकर्माची आटाटी । जन्ममरणाचिया कोटी । दुःख संकटीं जीव भोगी ॥ १३ ॥ ऐसा दुःखदाता देहाभिमान । समूळ जाणोनियां आपण । त्याचें करावया निर्दळण । अनुतापी जो पूर्ण स्वयें होये ॥ १४ ॥ तेणे आचार्यउपास्ती । लाहोनि ज्ञानखड्गाची प्राप्ती । गुरुवाक्यसाहणेप्रती । सतेजद्युती खड्ग केले ॥ १५ ॥ भववृक्षाचा समूळ कंद । देहाभिमान अतिसुबद्ध । अद्वैतसाधना साधक शुद्ध । तेणे समूळ छेद करावा ॥ १६ ॥ एवं छेदूनि देहाभिमान । उरलेनि आयुष्यें जाण । मही विचरती सज्जन । निरभिमान निजनिष्ठा ॥ १७ ॥ तेथ इच्छा निंदा द्वेष तृष्णा । सर्वथा नातळे पैं जाणा । मनचि मुकले मनपणा । इच्छादि तृष्णा तेथ कैंची ॥ १८ ॥ ॥ आशंका ॥ ॥ समूळ ससारनिर्दळण । करी ऐसें ज्ञान कोण । त्या ज्ञानासी कोण साधन । साधल्या ज्ञान फळ काय ॥ १९ ॥ याचें समूळ श्रवण । उद्धवाचे वांछी मन । ते जाणोनियां श्रीकृष्ण । स्वयें निरूपण सांगत ॥ २२० ॥

ज्ञान विवेको निगमस्तपश्च प्रत्यक्षमैतिह्यमथानुमानम् ।
आद्यन्तयोरस्य यदेव केवल कालश्च हेतुश्च तदेव मध्ये ॥ १८ ॥

नित्यानित्यविवेक । या नाव ज्ञानँ चोख । देहद्वयाचा प्रकाशक । आत्मा सम्यक जाणती ज्ञाते ॥ २१ ॥ सेवावया स्वादरसनव्हाळी । प्रथम उंसाची पाने साळी । मग ऊस तोही वळें पिळी । तोही रस आळी तै शर्करा लाभे ॥ २२ ॥ तेही शर्करा परिपाकवळें । तैं साखरचि केवळें । केळें आणि नारेळें । करितां नाना फळें मूळींच्या गोव्या ॥ २३ ॥ तेवीं स्थूळाचें निराकरण । लिंगदेहाचें उपमर्दन । अहंकाराचे निर्दळण । करूनि पूर्ण ब्रह्म पावती ज्ञाते ॥ २४ ॥ ते ब्रह्म निर्गुण निराकार । तद्रूपें देखती चराचर । यापरी विवेकचतुर । वस्तूचा निर्धार जाणती ॥ २५ ॥ यापरी गा विचक्षण । जाणती वस्तूचें लक्षण । या नाव विवेकज्ञान । उद्धवा जाण निश्चित ॥ २६ ॥ वस्तु निःशब्द निर्गुण । तेथ जे श्रुतीचें स्फुरण । इत्थंभूत शब्दज्ञान । वेद तो जाण निगम माझा ॥ २७ ॥ तो मी वेदरूप नारायण । यालागीं वेदवचन प्रमाण । श्रुत्यर्थें शब्दज्ञान । करी पावन पाठकां ॥ २८ ॥ जाणावया निजात्मस्वरूप । देहादि विषयाचा अनुताप । जेणे साधक होती निष्पाप । या नाव तप उद्धवा ॥ २९ ॥ अनुतापें दमिता मन । होय पापाचें क्षालन । तेव्हा श्रुत्यर्थें आपण । कल्पी अनुमान वस्तूचें ॥ २३० ॥ देह जड मूढ अचेतन । तेथ चेतनात्मक नारायण । देहाचे मानूनि मिथ्यापण । अद्वैतीं मन मुसावे ॥ ३१ ॥ तें अद्वैतप्राप्तीचें लक्षण । अनन्यभावे आपण । सद्गुरूसी रिघावें शरण ।

१ समाररूप आच्छादक पडदा २ यातायाती, खटाटोप ३ सद्गुरूची सेवा ४ गुरूच्या उपासनेनें तीक्ष्ण केलेला जो ज्ञानखड्ग त्याने अहंकार छेदावा ५ ब्रह्मज्ञानरूप ६ स्पर्शत नाहीं ७ नित्य आणि अनित्य किंवा शाश्वत आणि अशाश्वत याना वेगळें करणें, हा विवेक ह्मणजे ज्ञान ८ स्वादरसाचा नवीनपणा, चव, गोडी, स्वानंदनव्हाळी ९ सोडी १० सूक्ष्मदेहाचा निरास झाला कीं जीवच ब्रह्म आहे ११ ज्ञानी पुरुष चराचर ब्रह्मरूप पाहतात १२ निश्चय. १३ परब्रह्माचें चिन्ह १४ विटकारा, त्याग १५ निमग्न होवें, रमतें

निरभिमान भावार्थें ॥ ३२ ॥ सद्भावे अनन्यशरण । तो गुरुकृपा पावे आपण । पाहोनि अधिकारलक्षण । गुरु गुह्यज्ञान उपदेशी ॥ ३३ ॥ सर्वही निष्टंक परब्रह्म । हें श्रुतिगुह्य उत्तमोत्तम । एथ भाग्यें जो सभाग्य परम । त्यासचि सुगम ठसावे ॥ ३४ ॥ गुरुवचन पडता कानीं । वृत्ति निजात्मसमाधानीं । विनटोनि ठेली चिद्घनीं । सुखसमाधानीं स्वानंदें ॥ ३५ ॥ तयासी पुढतीं साधन । अथवा कर्माचें कर्माचरण । तेथ बोलों शके कोण । वेदीं मौन घेतलें ॥ ३६ ॥ जेथ द्वंद्वाची निमाली स्फूर्ती । सकळ दुःखाची समाप्ती । देहीं विदेहेंवस्तुप्राप्ती । प्रत्यक्ष म्हणती या नांव ॥ ३७ ॥ पुसूनिया विसराचा ठावो । आठवेंवीण नित्य आठवो । अखंड स्वरूपानुभवो । प्रत्यक्ष पहा हो या नाव ॥ ३८ ॥ मी आत्मा स्वानंदकंद । ऐसा अखंडत्वें परमानंद । प्रत्यक्ष पदाचा हा निजबोध । स्वयें गोविंद बोलिला ॥ ३९ ॥ हाचि बोध सभाग्याकडे । श्रवणमात्रें आंतुडे । एका मननें जोडे । एका सापडे निदिध्यासें ॥ २४० ॥ एकासी गा प्रत्यंगावृत्तीं । हा बोध ठसावे चित्तीं । एका माझिया अद्वैतभक्तीं । मी सगळा श्रीपति आतुडें ॥ ४१ ॥ निजबोध साधावया पूर्ण । उद्धवा हेंचि मुख्य साधन । एवं साधलिया निजज्ञान । फळ कोण तें ऐक ॥ ४२ ॥ जो मी सृष्टिआदिअंतू । नित्यमुक्तत्वें अहेतू । तो मी भवमूळा मूळहेतू । सृष्टिस्रजिता अच्युतू स्वलीला ॥ ४३ ॥ तेथ रजोगुणाचिये स्थितीं । स्रष्टृरूपें मीचि पुढतीं । अद्वैतीं दावीं अनेक व्यक्ती । सृष्टिउत्पत्तिकर्ता तो मी ॥ ४४ ॥ बुद्धिबळें एका काष्ठाचे पोटीं । तेथ राजा प्रधान पशु प्यादा उठी । त्यांसी पूर्वकर्म नाहीं गांठी । तेवीं निष्कर्में सृष्टिप्रकाशिता मी ॥ ४५ ॥ निष्कर्में जग समस्त । स्रजिता मीमांसकमत । ठकोनि ठेलें निश्चित । जग सदोदित निष्कर्मब्रह्म ॥ ४६ ॥ जैसें मूळेंवीण सफळ झाड । वाढविलें निजांगीं गोड । तेवीं सृष्टिसरक्षणीं कोड । मज निचाडा चाड प्रतिपालनीं ॥ ४७ ॥ जेवीं बुद्धिबळाचा खेळू । अचेतनीं युद्ध प्रबळू । तेवीं लोकरक्षणीं कळवळू । सृष्टिप्रतिपाळू मी कर्ता ॥ ४८ ॥ प्रकृतीच्या जडमूढ सोंगटी । पुरुषाचेनि सचेतन निर्धारीं । काळफासे घेऊनि करीं । खेळविता चराचरीं मी एक विष्णु ॥ ४९ ॥ तेथ अचेतना झुंझारीं । न मरत्या महामारामारी । एका जीतें एका हारी । उभयपक्षांतरीं खेळविता मी ॥ २५० ॥ सोंगटी निर्मालियापाठीं । कवण पुण्यात्मा चढे वैकुंठीं । कोण पडले नरकसंकटीं । तैसा जाण सृष्टीं बंधमोक्ष ॥ ५१ ॥ तेवीं न मोडता एकलेपण । त्या खेळाच्या ऐसें जाण । जगाचें करीं मी पालन । दुजेपण नातळता ॥ ५२ ॥ दोराचा सर्पाकार । सबळ बळें मारी वीर । तैसा सृष्टीसी सहार । मी प्रळय रुद्र पै कर्ता ॥ ५३ ॥ स्वप्नीं भासलें जळ सपूर्ण । तेथूनि जागा होता आपण । स्वप्न निर्दळिता कष्ट कोण । तैसा मी जाण प्रळयकर्ता ॥ ५४ ॥ सृष्टीसी उत्पत्ति स्थिति निधन । आत्मा आत्मत्वे अखड पूर्ण ।

---

१ निराबाध २ बिंवर्ते ३ वृत्ति चिद्घनाच्या ठिकाणीं रमून स्थिरावली ४ विदेहत्वाची प्राप्ती ५ स्वानुभव ६ स्वानंदाचा कांदा 'हरि हा आनंदाचा कंद' ७ परिपूर्ण ८ दैववानाला ९ प्राप्त होतो १० स्वस्वरूपाकार वृत्तीच्या योगानें ११ सृष्टीचा आदि मी व अंतही मीच १२ मी नित्यमुक्त असल्यामुळें ह्या खटाटोपीपासून मला कांहीं साध्यही करावयाचें नाहीं १३ सृष्ट्युत्पत्ति ही माझी केवळ लीला आहे १४ चाड नसलेल्या–निष्कामा–मला १५ सोंगट्या १६ युद्धांत १७ महामारीं १८ जय व पराजय १९ मेल्यावर

तेंचि स्वरूप सज्ञान । स्वानुभवें आपण होऊनि ठेले ॥ ५५ ॥ तें निजरूप झालों ह्मणणें । हेंही बोलणे लाजिरवाणें । तें स्वयंभ असता ब्रह्मपणें । होणें न होणें भ्रममात्र ॥ ५६ ॥ मिथ्या दोराचा सर्पाकार । भासतां तो असे दोर । निवर्तल्या सर्पभरभार । दोर तो दोर दोररूपें ॥ ५७ ॥ तेवीं सृष्टीसी उत्पत्ति होतां । आत्मा जन्मेना तत्त्वतां । सृष्टीचा प्रतिपाळकर्ता । आत्मा सर्वथा वाढेना ॥ ५८ ॥ सृष्टीसी महाप्रळय होतां । आत्मा नायके प्रळयवार्ता । उत्पत्तिस्थितिनिधनता । आत्मा तत्त्वतां अविकारी ॥ ५९ ॥ एवं साधनीं साधूनि ज्ञान । साधक झाले सज्ञान । ते अबाधित ब्रह्म पूर्ण । स्वयें आपण होऊनि ठेले ॥ २६० ॥ अज अव्यय स्वानंदघन । साधक झाले ब्रह्म पूर्ण । हें ज्ञानाचें फळ संपूर्ण । उद्धवा जाण निश्चित ॥ ६१ ॥ हें ज्ञानफळ आलिया हाता । उत्पत्ति स्थिति प्रळय होता । अखंड परिपूर्ण निजात्मता । ते सदृष्टांता हरि सांगे ॥ ६२ ॥

यथा हिरण्य सुकृत पुरस्तात्पश्चाच्च सर्वस्य हिरण्मयस्य ।
तदेव मध्ये व्यवहार्यमाण नानापदेशैरहमस्य तद्वत् ॥ १९ ॥

मुकुट कुंडले करकंकणे । न घडिता सोनें सोनेपणें । त्याचीं करितां नाना भूषणे । लेणेपणे उणे नव्हेचि हेम ॥ ६३ ॥ ते मोडतां अळंकारठसे । सोनें अविकार संचलें असे । तेवीं उत्पत्तिस्थितिविनाशें । माझें स्वरूप चिदंशे अविनाशी ॥ ६४ ॥ माझें स्वरूप शुद्ध परब्रह्म । तेथ नाना रूप नाना नाम । भासतांही जग विषम । ब्रह्म समसाम्य समन्वयें ॥ ६५ ॥ जेवीं सूर्याचे किरण । सूर्यावेगळे नव्हती जाण । तेवीं जग मजशीं अभिन्न । तेंचि निरूपण हरि सांगे ॥ ६६ ॥

विज्ञानमेतत्त्रियवस्थमङ्ग गुणत्रय कारणकार्यकर्तृ । समन्वयेन व्यतिरेकतश्च येनैव तुर्येण तदेव सत्यम् ॥ २० ॥

सत्वगुणें जागरण । रजोगुणें दिसे स्वप्न । तमोगुणें सुषुप्ति जाण । लागे सपूर्ण गाढ मूढ ॥ ६७ ॥ ऐसें तिही अवस्थायुक्त मन । कार्य कर्तृत्व कारण । त्रिविध जग भासे सपूर्ण । ब्रह्म समन्वयें जाण सदोदित ॥ ६८ ॥ मृत्तिकेवेगळा घट न दिसे । ततूवेगळा पट न प्रकाशे । तेवीं मजवेगळें जग नसे । जे जें भासे तें मद्रूप ॥ ६९ ॥ जो मी तिनी गुणांतें नातळता । अवस्थात्रयातें नाकळता । तिहीं अवस्थांतें प्रकाशिता । तो मी जाण चवथा तुरीय ॥ २७० ॥ तिन्ही अवस्था तिन्ही गुण । दृश्य द्रष्टा आणि दर्शन । त्रिपुटीप्रकाशिता पूर्ण । तो मी चवथा जाण तुरीय ॥ ७१ ॥ जो मी तुरीय सच्चिद्धन । त्या माझ्या ठायीं अवस्थागुण । नभीं नीळिमा मिथ्या भान । तैसें नसता जाण जग भासत ॥ ७२ ॥ ॥ आशंका ॥ ॥ तिहीं अवस्थाचें ज्ञान पाहीं । देखिजे समस्तांच्या ठायीं । चवथें ज्ञान तुरीय काहीं । ऐकिलें नाहीं गोविंदा ॥ ७३ ॥ चौथें ज्ञान तुरीय वार्ता । मिथ्या ह्मणसी न विचारिता । तेंचिविखीं विशदार्था । श्रीकृष्ण तत्त्वतां सांगत ॥ ७४ ॥ ॥ व्यतिरेकतश्च ॥ ॥ देहादि प्रपंचव्यतिरेकता । भूतीं भूताचा लयो पाहता । लीन झालिया गुणावस्था । उरे चवथा तुरीयू ॥ ७५ ॥ तें एवं बोलों जातां । वेदीं मूंग

१ आपलेंच रूप २ विकाररहित ३ जन्मरहित ४ नाशरहित ५ आनदपूर्ण ६ सोनें ७ ब्रह्मरूपानें. ८ सर्वत्र अन्वयव्याप्ति असल्यानें ९ गाढ निद्रा १० तिन्ही गुणाना स्पर्श न करणारा, गुणातीत ११ तिन्ही अवस्थात न सापडणारा १२ चैतन्य, ज्ञानरूप. १३ आकाशातला निळेपणा त्यास नसून भासणारा आहे १४ सष्टार्थानें १५ मूग खाल्ले ह्मणजे मौन धरिलें

आरोगिले सर्वथा । हें अनुभवैकवेद्य तत्त्वता । शब्दप्रगल्भता सरेना ॥ ७६ ॥ एथ न चले युक्तिप्रयुक्ती । न चले जाणिवेची व्युत्पत्ती । न चले लक्ष्यलक्षणस्थिती । गुरुकृपाप्राप्ती तुरीय ॥ ७७ ॥ जागृत्यादि सर्व सत्ता । सुषुप्ति सर्वेही असतां । याचा तुरीय मी प्रकाशिता । मजवीण सर्वथा या भासती केवीं ॥ ७८ ॥ जो सुषुप्ती साक्षित्व पावता । तो मी तुरीय जाण पां चौथा । त्या मज सत्यस्वरूपता । केला निश्चितार्थी निश्चयो वेदें ॥ ७९ ॥ या स्वरूपावेगळें एथ । जे भासे तें मिथ्याभूत । तेचि अर्थीं श्रीकृष्णनाथ । असे सांगत निजबोधें ॥ २८० ॥

न यत्पुरस्तादुत यन्न पश्चान्मध्ये च तैत्तद्व्यपदेशमात्रम् ।
भूत प्रसिद्ध च परेण यद्यत्तदेव तत्स्यादिति मे मनीषा ॥ २१ ॥

जागृतीमाजीं जे जें दिसे । ते ते जागृतीसवें नासे । स्वप्नीं जे जे आभासे । ते स्वप्नासरिसे मावळे ॥ ८१ ॥ जागृती स्वप्न निजकार्येंसीं । दोनी हारपती सुषुप्तीपाशीं । सुषुप्ति हारपे जागृतीसीं । यापरी प्रपंचासी सत्यत्व नाहीं ॥ ८२ ॥ प्रपच सृष्टीपूर्वीं नाहीं । प्रळयानतर नुरेचि काहीं । मध्येंचि आभासे जे काहीं । तें मिथ्या पाहीं असत ॥ ८३ ॥ प्रपचाचें वोडंबर । नामरूपाचे उभारी भार । तें प्रत्यक्ष देखों नश्वर । गंधर्वनगर तत्प्राय ॥ ८४ ॥ पित्यादेखता पुत्र मरे । पुत्रादेखता पिता झुरे । काळेकाळ अवघेंचि सरे । कोणी नुरे कियेसी ॥ ८५ ॥ सागरीं जे लहरी उसासे । उसासली ते स्वयेंचि नासे । तेवीं नामरूपा आलें दिसे । तें अनायासें नश्वर ॥ ८६ ॥ प्रपंच हें नाममात्र । येरवी परमात्मा मी स्वतत्र । एवं ससाराचें जन्मपत्र । नेणोनि दुस्तर मानिती जीव ॥ ८७ ॥ प्रपंच ज्यापासूनि झाला । जेणे सर्वार्थी प्रकाशिला । अतीं ज्यामाजी सामावला । तो तद्रूप सचला निजात्मा ॥ ८८ ॥ शुक्तिकारजतन्यायें जाण । प्रपंच ब्रह्मेंसीं अभिन्न । जे प्रपचाचें स्फुरे स्फुरण । ते ब्रह्मचि पूर्ण उद्धवा ॥ ८९ ॥ त्या मानेनि सत्य श्रुतिस्मृती । तो मी सत्यप्रतिज्ञ श्रीपती । त्रिसत्य सत्य तुजप्रती । सांगीतला निश्चितां निजभावार्थ ॥ २९० ॥ ऐकोन देवाचे वचन । उद्धव आशंकी आपण । एकाचेनि मते जाण । प्रपच भिन्न मानिती ॥ ९१ ॥ प्रपंचासी देवो काहीं । निजांगी आंतळला नाहीं । ऐसें तूं कल्पिसी काहीं । ऐक तेविपर्यी सांगेन ॥ ९२ ॥

अविद्यमानोऽप्यवभासते यो वैकारिको राजससर्ग एष ।
ब्रह्म स्वयज्योतिरतो विभाति ब्रह्मेन्द्रियार्थात्मविकारचित्रम् ॥ २२ ॥

मुख्यत्वें विकारी मन पूर्ण । त्यासी मिळूनि तिनी गुण । नसताचि ससार जाण । विचित्राभरण दावी ॥ ९३ ॥ मन बुद्धि चित्त अहंकार । आणि अधिष्ठाते सुरवर । हे सत्वगुणाचे विकार । जाण साचार उद्धवा ॥ ९४ ॥ रजोगुणाचीं दशेंद्रियें । पंचभूतें पचविषयें । तमोगुणिया जन्म होये । ते जनासी पाहें भुलविती ॥ ९५ ॥ जेवीं वोडंबरियांचा खेळ । नसताचि भासे प्रबळ । तेवीं त्रिगुणाचे विचित्र जाळ । मिथ्या निर्मूळ

१ पुरी पडत नाहीं २ तत्र व्यपदेशमात्रम् ३ जागृतिवशें ४ आपल्या कार्यासहित ५ लीन होतात ६ गाढनिद्रेमध्य ७ असत्, खोटें ८ जादूगिरी, माया ९ आकाशातल्या वारवार रूप बदलणाऱ्या ढगाप्रमाणें १० दिवसेंदिवस, क्षणक्षण, कालक्रमानें ११ जग हें कारणस्वरूपापासून भिन्न नाहीं, त्यास नाव मात्र दिलें आहे १२ शिंपीवर रुप्याचा भास होतो या न्यायानं १३ प्रपच म्हणजे जग ब्रह्माहून अभिन्न आहे हें यथार्थ जाणणें हेंच खरें ज्ञान आहे १४ स्पर्शला १५ त्याच्या देवता १६ जादूगाराचे खेळ

आभासे ॥ ९६ ॥ ब्रह्म स्वयें अकारण । स्वप्रकाशें प्रकाशमान । तेंचि प्रपंचाचें महाकारण । प्रकाशक जाण स्वयें झालें ॥ ९७ ॥ जेवीं छायामंडपीच्या नाना व्यक्ती । तद्रूप भासे दीपदीप्ती । तेवीं जगदाकारें स्वयंज्योती । भासे मी चिन्मूर्ति परमात्मा ॥ ९८ ॥ एवं प्रपंचाचें जे स्फुरण[1] । तें स्वप्रकाश ब्रह्म पूर्ण । हें हातवसूनि[2] ब्रह्मज्ञान । विकल्पच्छेदन हरि सांगे ॥ ९९ ॥

एवं स्फुट ब्रह्म विवेकहेतुभिः परापवादेन विशारदेन ।
छित्त्वाऽऽत्मसन्देहमुपारमेत स्वानन्दतुष्टोऽखिलकामुकेभ्यः ॥ २३ ॥

पूर्वीं बोलिलों यथानिगुती । ब्रह्मज्ञान नानायुक्ती । ते करतलामलस्थिती[3] । प्रकट प्रतीती प्रमाण ॥ ३०० ॥ वेद विवेक अनुमान । ब्रह्मउपदेशाचें लक्षण । ज्ञानाज्ञानाचें फळ पूर्ण । तुज संपूर्ण सांगितलें ॥ १ ॥ तेथें देहेंद्रियांचें मिथ्यापण । देहात्मभावाचें निराकरण[4] । ब्रह्म अद्वयत्वें परिपूर्ण । तेंही गुह्य ज्ञान प्रकाशिलें ॥ २ ॥ म्यां प्रकाशिलें पूर्ण ज्ञान । जें दुर्लभ दुर्गम दुष्प्राप जाण । हेंचि सिद्धाचें समाधान । हेंचि साधन साधकां ॥ ३ ॥ जें म्यां सांगीतलें ब्रह्मज्ञान । हेंचि उपदेशशस्त्र तीक्ष्ण । साधक साधूनियां पूर्ण । संशय जाण छेदिती ॥ ४ ॥ म्यां सांगीतलें ब्रह्मज्ञान । तेथ संदेह मानी मन । तेणें संदेहेंसी देहाभिमान । येणें शस्त्रें जाण छेदिती ॥ ५ ॥ यापरी संदेहच्छेदन । करूनि द्वैताची बोळवण । निर्दाळूनिया मीतूंपण । स्वानंदीं निमग्न साधक[5] ॥ ६ ॥ वर्णाश्रम कुळ जाती । जीवशिवादि पदस्थिती । याची स्फुरेना अहंकृती[6] । या नांव उपरति उद्धवा ॥ ७ ॥ इहामुत्रादि फळें समस्तें । कोण कामी[7] त्या कामातें । विषयो विषयी विषयभोगातें । सर्वथा तेथें असेना[8] ॥ ८ ॥ यापरी नित्य निष्काम । साधक झाले आत्माराम । परमानंदीं निमग्न परम । पावले उपरम येणें योगें ॥ ९ ॥ देहेंद्रियें असतां प्राण । कैसेनि गेला देहाभिमान । उद्धवा ऐसें कल्पील मन । तेंचि निरूपण हरि सांगे ॥ ३१० ॥

नात्मा वपुः पार्थिवमिन्द्रियाणि देवा ह्यसुर्वायुर्जलं हुताशः ।
मनोऽन्नमात्रं धिषणा च सत्त्वमहङ्कृतिः खं क्षितिरर्थसाम्यम् ॥ २४ ॥

देह आत्मा नव्हे पार्थिवपणें । इंद्रियें आत्मा नव्हती येणें गुणें । तें तंव देहाचीं उपकरणें । एकदेशीपणें व्यापार ॥ ११ ॥ इंद्रियअधिष्ठाते देव । तेही आत्मा नव्हती सर्व । त्यासी इंद्रियाचा अभाव । आत्मपदीं ठाव त्यां कैंचा ॥ १२ ॥ देह चाळिता जो प्राण । तोही आत्मा नव्हे जाण । प्राण केवळ अज्ञान । करी गमनागमन देहवशें ॥ १३ ॥ प्राण जरी आत्मा होता । तरी तो देहासवें न वर्तता । यालागीं प्राणासी निजात्मता । जाण सर्वथा घडेना ॥ १४ ॥ आत्मा पृथ्वी नव्हे जडपणें । जळ नव्हे द्रवत्वगुणें । अग्नि नव्हे दाहकपणें । चंचळपणें नव्हे वायू ॥ १५ ॥ आत्मा नभ नव्हे शून्यपणें[9] । मन नव्हे संकल्पगुणें[10] । अतःकरण नव्हे नश्वरलक्षणें । चित्त चिंतनें नव्हे आत्मा ॥ १६ ॥ आत्मा

---

१ भासणें २ हस्तगत करून, करतलामळ करून 'हातवसण' हें क्रियापद आहे पुढील ओंवींत 'करतलामलकस्थिति' या पदानें त्याचा अर्थ नाथांनींच सुचविला आहे, देहात वसून ३ ब्रह्म हें जगाचें प्रकाशक आहे व कारण आहे, कार्य कारणाहून भिन्न नाहीं व इंद्रियें, शब्दादि विषय, मन, देवता पंचभूतें, इत्यादि आकारांनीं तेंच भासत आहे, हें यथार्थ जाणणें हेंच ब्रह्मज्ञान आहे ४ पुढें देहादिकांचा उत्कृष्ट निरास सांगितला आहे ५ मोघर ६ अहंभाव ७ हाव्यास करणारा ८ नजाना ९ आत्मा आकाश नव्हे, कारण आकाश शून्याकार आहे १० मन हें संकल्पविकल्पात्मक आहे व आत्मा संकल्पातीत आहे

नव्हे अभिमान । त्यासी सुखदुःखांचें बंधन । बुद्धि आत्मा नव्हे जाण । बोधकपण तीमाजीं ॥ १७ ॥ आत्मा नव्हे तिन्ही गुण । गुणांमाजी विकार पूर्ण । महत्तत्व गुणाचें कारण । तें आत्मा आपण कदा नव्हे ॥ १८ ॥ प्रकृति जे गुणसाम्यावस्था । तेही आत्मा नव्हे तत्त्वता । आत्मदृष्टीं प्रकृति पाहतां । मिथ्या तत्त्वता ते होय ॥ १९ ॥ जेथ मूळप्रकृतीच वांवो । तेथ प्रकृतिकार्याचा कैचा ठावो । यापरी आत्मानुभवो । निःसंदेहो भोगिती ॥ ३२० ॥ यापरी साधूनिया ज्ञान । साधकीं छेदिला देहाभिमान । ऐसा होऊनिया निरभिमान । सुखसंपन्न साधक ॥ २१ ॥ एवं जे नित्य निरभिमान । त्यांसी प्रारब्धें विषयसेवन । करितां न बाधी दोषगुण । तेंचि निरूपण हरि सांगे ॥ २२ ॥

समाहितैः क करणैर्गुणात्मभिर्गुणो भवेन्मत्सुविविक्तधाम्नः ।
विक्षिप्यमाणैरुत किं नु दूषणं घनैरुपेतैर्विगतै रवेः किम् ॥ २७ ॥

देहेंद्रियावेगळा पाहीं । अपरोक्ष आत्मा जाणीतला जिहीं । त्यासी इंद्रियनेमें लाभ कायी । विक्षेपें नाहीं हानी त्यासी ॥ २३ ॥ दोराचा साप खिळोनि मंत्रीं । मंत्रवादी निःशंक धरी । न खिळितां जो धरी करीं । त्यासीही न करी बाधा तो ॥ २४ ॥ जो मृगजळीं पोहोनि निघाला । तो दैवाच्या कडे पडिला । पोहेंचिना तो नाहीं बुडाला । कोरडा आला ऐलँतीरा ॥ २५ ॥ तेवीं देहेंद्रियाचें मिथ्याभान । जाणोनि झाले जे सज्ञान । त्यासी इंद्रियाचें बंधन । सर्वथा जाण असेना ॥ २६ ॥ जेवीं मिळालां विग्रहधारी । तेवीं तेही वर्ततां शरीरीं । ते इंद्रियकर्माचारीं । भवसागरीं न बुडती ॥ २७ ॥ जयासी माझें अपरोक्षज्ञान । तेणें घालोनिया आसन । अखंड धरितां ध्यान । अधिक उपेग जाण असेना ॥ २८ ॥ अथवा तो इंद्रियसंगतीं । दैवें अनेक विषयप्राप्ती । भोगितांही अहोरातीं । ब्रह्मस्थिति भंगेना ॥ २९ ॥ स्थिति न भंगावया हेंचि कारण । माझें स्वप्रकाश आनंदघन । पावले निजधाम ब्रह्म पूर्ण । तेथ विषयस्फुरण बाधीना ॥ ३३० ॥ जेवीं सूर्य उगवोनि गगनीं । लोक सोडवी निद्रेपासूनी । ते लोक कर्मी प्रवर्तवोनी । अलिप्त दिनमणि जगकर्मा ॥ ३१ ॥ तेवीं मी परमात्मा स्वयंज्योती । प्रभा प्रकाशीं त्रिजगतीं । त्या जनकर्मांच्या क्रियाशक्तीं । मी अलिप्त निश्चितीं निजात्मा ॥ ३२ ॥ मुक्तासी स्त्रीपुत्रगृहसंग । तेणें वेष्टिला देखों चांग । ह्मणसी केवी मानूं निःसंग । तें सांगे श्रीरंग रविदृष्टांतें ॥ ३३ ॥

घनैरुपेतैर्विगतै रवेः किम् ॥

उंच लक्षयोजनें रविमंडळ । वारां योजनें मेघपडळ । तेणें झाकोळिला केवळ । लोक सकळ मानिती ॥ ३४ ॥ परी सूर्य आणि आभाळासी । भेटी नाहीं कल्पांतेंसीं । तेवीं इंद्रियकर्म सज्ञानासी । कदाकाळेंसी स्पर्शेना ॥ ३५ ॥ अभ्र आच्छादी जगाचे डोळे । जग ह्मणे सूर्य आच्छादिला आभाळें । ऐसेंचि विपरीत ज्ञान कळे । मायेमेळें भ्रांतासी ॥ ३६ ॥ तें अभ्र आल्यागेल्यापाठीं । सूर्यासी न पडे आठीवेठी । तेवीं गृहदारासंगासाठीं । न पडे सकटीं सज्ञान ॥ ३७ ॥ जेवीं सूर्यातें नातळे

१ मिथ्या २ भूषण ३ स्वानुभवानें ज्यांनी जाणला ४ विक्षेप ह्मणजे विषयाकडे इंद्रियें चंचल झालीं ह्मणून तरी त्याची काय हानि होणार ! ५ अलीकडच्या तीरास ६ ज्ञानसंपन्न ७ मेळविला ८ उपयोग ९ 'स्वरूप प्रकाशघन' १० सूर्य जगाच्या कर्मांपासून अलिप्त आहे ११ चार लक्ष कोस १२ अठ्ठेचाळीस कोस १३ आच्छादिला १४ इंद्रियाचे विषयासह झालेले व्यापार १५ मायेमुळें १६ विघ्न, आडादी

आभाळ । तेवीं ज्ञात्यासी संग सकळ । इंद्रियकर्माचा विटाळ । ज्ञात्यासी अळुमाळ लागेना ॥ ३८ ॥ ऐक ज्ञात्याचें रूप परम । तो देहीं असोनि परब्रह्म । यालागी त्यासी इंद्रियकर्म । समविषम[1] बाधीना ॥ ३९ ॥ ज्ञाता सर्वार्थीं अलिप्त । तेंचि करावया सुनिश्चित । दृष्टांतेंसीं श्रीकृष्णनाथ । स्वयें सांगत साक्षेपें ॥ ३४० ॥

यथा नभो वाय्वनलाम्बुभूगुणैर्गतागतैर्वर्तुगुणैर्न सज्जते ।
तथाऽक्षरं सत्त्वरजस्तमोमलैरहंमते मसृतिहेतुभिः परम् ॥ २६ ॥

पृथ्वी जळ अनळ अनिळ । त्यांसी नभ व्यापक सकळ । परी पृथ्व्यादिकांचा[2] मळ । नभासी अळुमाळ[3] लागेना ॥४१॥ नभ पृथ्वीरजें कदा न मैळे । धुरकटेना धूमकल्लोळें । अग्नीचेनि महाज्वाळें । कदाकाळें जळेना ॥ ४२ ॥ वायूचेनि अतिझडाडें । आकाश कदाकाळें न उडे । उदकाचेनि अतिचंढ । आकाश न बुडे सर्वथा ॥४३॥ का सूर्याचे निदाघंकिरणीं । नभ घामिजेना उन्हाळेनी । अथवा हिमाचिया हिमकणीं । नभ कांकडोनी हिंवेनां ॥४४॥ पर्जन्य वर्षता प्रबळ । नभ वोलें नव्हे अळुमाळ । यापरी नभ निर्मळ । लाविताही मळ लागेना ॥४५॥ त्या आकाशासी अलिप्त । जे क्षराक्षराही अतीत । अक्षर परब्रह्म सदोदित । त्रिगुणातीत चिन्मात्र ॥ ४६ ॥ जें अजरामर अविनाशी । जें प्रकाशमान स्वप्रकाशीं । ऐसिये वस्तूची प्रतीति ज्यासी । अद्वयत्वेसीं फांवली ॥ ४७ ॥ जेवी न मोडिता लागवेगें । सोनेंटका सोनें झाला सर्वांगें । तेवीं करणीवीण येणे योगें । जे झाले निजांगें परब्रह्म ॥ ४८ ॥ त्यासी गुणांची त्रिगुण भांगी । लाविताही न लगे अंगीं । विपर्यीं करिता विषयभोगी । ते विषयसंगी निःसंग ॥ ४९ ॥ घटीं चंद्रबिंब दिसे । ते घटासी स्पर्शले नसे । ओलें नव्हे जळरसें । देहीं जीव असे अलिप्त तैसा ॥ ३५० ॥ ते घटीं कालविल्या शेण । बिंबप्रतिबिंबा नातळे जाण । तेवीं देहींचे पापाचरण । जीवशिवस्थान ठोंकीना ॥ ५१ ॥ घटीं कालविल्या कस्तूरी । बिंबप्रतिबिंब सुवास न धरी । तेवीं देहींच्या पुण्याची थोरी । जीवशिवावरी पावेना ॥ ५२ ॥ आकाश जाळावयालागी । घृतें पेटविली महाआगी । आकाश असतां अग्निसर्गीं । दाहो अंगी लागेना ॥ ५३ ॥ अवकाश असोनि अग्निमेळें । अग्निज्वाळें कदा न जळे । तेवीं ज्ञाता विषयकल्लोळें । कदा काळें विषयी नव्हे ॥ ५४ ॥ गुणाचेनि देहसंगें । योगी वर्तता येणे योगें । ते भोगिताही विषयभोगें । अलिप्त सर्वांगें सर्वदा ॥ ५५ ॥ हें कळलें ज्या भोगवर्म । ते देही असोनि परब्रह्म । त्यांसी बाधीना भोगभ्रम । अक्षर परम स्वयें झाले ॥ ५६ ॥ ते अक्षर झाले आता । याही बोलासी ये लंघुता । जन ज्ञानीं अज्ञानीं वर्तता । अक्षरता अभंग ॥ ५७ ॥ ते विसरोनि ब्रह्मरूपता । मी देही ह्मणवी देहअहंता । तेथें वाढली विषयावस्था । दृढ बद्धता तेणें झाली ॥ ५८ ॥ ते निवारावया बद्धता । त्यजावी विषयलोलुपता । विषयत्यागेंवीण सर्वथा । नित्यमुक्तता घडेना ॥ ५९ ॥ न जोडतां नित्यमुक्तता । साधक जरी झाला ज्ञाता । तेणे ज्ञातेपणे सर्वथा । विषयासक्तता न करावी ॥ ३६० ॥

---

१ पापपुण्यात्मक कोणतींच कर्में ज्ञात्यास बाधत नाहींत २ पृथ्वी, आप्, तेज, व वायु, याचे मलिनता, आर्द्रता, दाह, व शोषण, हे गुण आकाशास लागत नाहींत ३ स्वल्पमुद्धां ४ धुळीनें ५ झपाट्यानें ६ अतिशयानें ७ उष्ण किरणांनी ८ गारठत नाहीं ९ अक्षय ब्रह्म १० प्राप्ती ११ मिळाली १२ एक सोन्याचें नाणें १३ मार्ग, प्रकार १४ लागेना १५ कमीपणा १६ विषयासक्ति

तथापि सङ्गः परिवर्जनीयो गुणेषु मायारचितेषु तावत् ।
मद्भक्तियोगेन दृढेन यावद्रजो निरस्येत मनःकषाय ॥ २७ ॥

स्वरवर्णयुक्त सपूर्ण । चहूं वेदीं झाला निपुण । तेणें बळें विपयाचरण । करितां दारुण बाधक ॥ ६१ ॥ सकळ शास्त्राचें श्रवण । करतळामळक[1] झाल्या पूर्ण । शब्दज्ञानाचें जें युक्तपण । तेंही विपयाचरण बाधक ॥ ६२ ॥ प्राणापानांचिया समता । जरी काळवंचना[2] आली हाता । तरी विपयाची विपयावस्था । जाण सर्वथा बाधक ॥ ६३ ॥ शापानुग्रहसमर्थ[3] नर । आह्मी ज्ञाते मानूनि थोर । त्यांसही विपयसचार[4] । होय अपार बाधक ॥ ६४ ॥ आसन उडविती[5] योगबळें । दाविती नाना सिद्धीचे सोहळे । त्यासही विपयाचे भोगलळे[6] । होती निजबळें बाधक ॥ ६५ ॥ इतराची कोण कथा । मंत्रमूर्ति[7] प्रसन्न असंता । त्यांसीही विपयावस्था । जाण सर्वथा बाधक ॥ ६६ ॥ किंचित् झाल्या स्वरूपप्राप्ती । मी मुक्त हे स्फुरे स्फूर्ती । तथापि विपयाची सगती । त्यासीही निश्चितीं बाधक ॥ ६७ ॥ जेवीं चकमकेची आगी । जाळू न शके नाटेलागीं । तेवीं ब्रह्मप्राप्ति प्रथमरगीं । प्रपंचसर्गीं विनाशे ॥ ६८ ॥ देहाभिमानाचें निर्दळण । स्वयें करूनिया आपण । नित्यमुक्त ह्मणता जाण । विपयाचरण बाधक ॥ ६९ ॥ विपय मिथ्या मायिक । ते भोगीं जंव भासे हरिख । तंववरी विपय बाधक । जाण [1] निष्टंक उद्धवा ॥ २७० ॥ ते त्यागावया विपयसेवन । निर्दाळावया देहाभिमान । त्याचियालागीं माझें भजन । साक्षेपें जाण करावें ॥ ७१ ॥ व्रत तप तीर्थ दान । करिता योग याग यजन । वेदशास्त्रार्थ पुराणश्रवण । तेणें देहाभिमान ढळेना ॥ ७२ ॥ भावें करिता माझें भजन । समूळ सुटे देहाभिमान । भक्ति उत्तमोत्तम साधन । भक्ताधीन परब्रह्म ॥ ७३ ॥ ज्ञान वैराग्य निवृत्ती । धृति शांति ब्रह्मस्थिती । याची जननी माझी भक्ती । जाण निश्चितीं उद्धवा ॥ ७४ ॥ चहू मुक्तींहूनि परती । उल्हासें नांदे माझी भक्ती । माझे भक्तीची अनिवार शक्ती । तिसीं निश्चितीं आकळलों[11] ॥ ७५ ॥ माझें स्वरूप अनंत अपार । तो मी भक्तीनें आकळलों साचार । यालागीं निजभक्ताचें द्वार । मी निरतर सेवितसें ॥ ७६ ॥ भक्तीनें आकळलों जाण । यालागीं मी भक्ताअधीन । माझिये भक्तीचें महिमान । मजही सपूर्ण कळेना ॥ ७७ ॥ वहुतीं करूनि माझी भक्ती । मज ते मोक्षचि मागती । उपेक्षूनि चारी मुक्ती । करी मद्भक्ती तो धन्य ॥ ७८ ॥ ऐशी जेथ माझी भक्ती । तेथ पाया लागती चारी मुक्ती । त्यासी सर्वस्वें मी श्रीपती । विकलों निश्चितां भावार्थी ॥ ७९ ॥ ते भक्तीच मुख्य ज्याम साधन । यालागीं मी त्या भक्ताअधीन । त्याचें कदाकाळें वचन । मी अणुप्रमाण नुलघीं ॥ २८० ॥ ते मज ह्मणती होईं सगुण । तैं सिंहे[12] सूकर[13] होय मी आपण । त्यालागीं मी विदेही[14] जाण । होय सपूर्ण देहधारी ॥८१॥ एका अंवरीपाकारणें । दहा जन्म मज लागले घेणें । अजत्वाचा[16] भंग[15] साहणे । परी भक्तासी उणें येऊं नेदीं ॥ ८२ ॥ द्रौपदी नग्न

---

१ तळहातावरील आवळ्याप्रमाण, हस्तगत २ काळास फसवणें, मृत्युसमय दूर करणें ३ शाप देण्यास व कृपा करण्यास समर्थ ४ विपयाची सगति ५ उच उचलतात ६ भोगण्याची हाव ७ मंत्रदेवता सिद्ध असलेल्यासही ८ गटकुज्याला ९ नव्हता १० निश्चयानें ११ बांधला गेलों १२ नृसिंहावतारीं १३ वराहावतारीं १४ देहातीत असूनही १५ ग्या सोसणें १६ मी 'अज'—जन्मरहित—आहे या पदवीचा नाश

करितां तांतडी । तिळभरी हों नेदींच उघडी । झालों नेसविता वस्त्रें कोडी । भक्तसांकडीं मी निवारी ॥ ८३ ॥ तो मी भक्तसाहाकारी । अजन्मा त्याचेनि जन्म धरी । समही वर्ते अरिमित्रीं । भक्तकैवारी होऊनियां ॥ ८४ ॥ जो माझिया भक्तां हितकारी । तो मज परम मित्र ससारीं । जो माझ्या भक्तासीं वैर करी । तो मी नानापरी निर्दळी ॥ ८५ ॥ ऐसा मी भक्तसाह्य श्रीकृष्ण । त्या माझें जे निजभजन । न करूनिया अभाग्य जन । अध:पतन पावती ॥ ८६ ॥ ह्मणशी पाप असता शरीरी । तुझें भजन घडे कैशा परी । सकळ पापाची बोहरी । माझें नाम करी निमेपार्धें ॥ ८७ ॥ ऐकोनि नामाचा गजर । पळे महापातकांचा सभार । नामापाशीं पापास थार । अणुमात्र असेना ॥ ८८ ॥ माझिया निजनामापुढे । सकळ पाप तत्काळ उडे । ते पाप नामस्मरत्याकडे । केवी बापुडें येऊं सके ॥ ८९ ॥ अवचटें सूर्य अंधारी बुडे । तरी पाप न ये भक्ताकडे । भक्तचरणरेणु जेथ पडे । तेथ मूळ उडे पापाचे ॥ ३९० ॥ माझें नाम ब्रह्मास्त्र जगी । महापाप बापुडे मुंगी । नामापुढे उरावयालागी । कँस त्याचे अंगी असेना ॥ ९१ ॥ माझे नामाचा प्रताप ऐसा । माझे भक्तीची कोण दशा । पडलिया मद्भक्तीचा ठसा । तो नागवे सहसा कळिकाळा ॥ ९२ ॥ यालागीं माझें भजन । निर्दळी देहाभिमान । माझेनि भजनेवीण जाण । देहाभिमान तुटेना ॥ ९३ ॥ जेणे तुटे देहाभिमान । ते कैसे ह्मणशी तुझें भजन । अभेदभावे भक्ति पूर्ण । तेणे देहाभिमान निर्दळे ॥ ९४ ॥ भगवद्भाव सर्वांभूतां । या नांव गा अभेदभक्ती । हे आकळल्या भजनस्थिती । अहंकृती उरेना ॥ ९५ ॥ माझें नाम ज्याचे वदनीं । माझी कीर्ति ज्याचे श्रवणीं । माझा भाव ज्याचे मनीं । ज्याचे करांदिचरणीं क्रिया माझी ॥ ९६ ॥ जो जागृतीमाजी पाहे माते । जो स्वप्नीं देखे मज एकाते । जो मजवेगळें चित्त रितें । न राखे निश्चिते निजनिष्ठा ॥ ९७ ॥ यापरी भजनस्थिती । त्रिगुण विकार मावळती । तेणे अहंकाराची निवृत्ती । विपयासक्ति निर्दळे ॥ ९८ ॥ भक्तासी विपयसेवन । सर्वथा बाधक नव्हे जाण । तो विपय करी मदर्पण । तेणे बाधकपण नव्हे त्यासी ॥९९॥ नाना साधने विपयो त्यागिती । त्यागिता परम दुःखी होती । भक्त विपयो भगवंतीं अर्पिती । तेणे होती नित्यमुक्त ॥ ४०० ॥ ग्रासोग्रासीं हरिस्मरण । तें अन्नचि होय परब्रह्म पूर्ण । त्यासी नाहीं बाधकपण । ब्रह्मार्पण सहजेंचि ॥ १ ॥ भक्ताची भजनस्थिती । विपयीं मद्रूपता भाविती । तेणें मावळे विपयस्फूर्ती । नव्हे ती या रीतीं बाधक ॥ २ ॥ यापरी माझें भजन । करी मनोमळक्षाळण । विकारेंसी तिन्ही गुण । करी निर्दळण देहाभिमान ॥ ३ ॥ ऐशी न करिता माझी भक्ती । न निर्दाळिता अहंकृती । करणे जे विपयासक्ती । ते जाण निश्चितीं बाधक ॥ ४ ॥ नातुडतां अकर्तात्मबोध । आदरू नये विपयसबंध । विपयाचा विपर्ययउद्बोध । अति अशुद्ध बाधक ॥ ५ ॥

१ सत्वर २ कोट्यवधि ३ भक्ताचा साह्यकर्ता ४ भक्ताच्या पायाची धूळ ५ सामर्थ्य ६ कळिकाळाला जुमानीत नाहीं, त्याच्या हातीं सांपडत नाहीं. ७ माझे निजभजनें ८ स्वाधीन झाल्यास ९ करादिकाच्या हालचालींत १० नारायणरूपा मात्र अथवा तुकोबाराय 'विपय तो त्याचा झाला नारायण' असें भक्ताचें वर्णन करितात ११ वासनेचा क्षय, चित्तशुद्धि १२ मी अकर्ता आहें हा आत्मबोध, नैष्कर्म्यबोध " अगा करितेनवीण कर्म । तचि ते निष्कर्म । हे जाणती सुवर्म । गुरुगम्य जें ॥ " ज्ञानेश्वरी अध्याय ५–६३ १३ विपयबुद्धीची जागरूकता

जरी विषय मिथ्या मायिक । तरी साधका अतिबाधक । येचि अर्थीं यदुनायक । विशदार्थें देख सागत ॥ ६ ॥

> यथामयोऽसाधुचिकित्सितो नृणा पुन पुन सन्तुदति प्ररोहान् ।
> एव मनोऽपक्वकपायकर्म कुयोगिन निध्यनि सर्वसङ्गम् ॥ २८ ॥

वैद्य नेणे रोगाचें लक्षण । नेणे धातुपुष्ट कीं क्षीण । नेणे पथ्य ना अनुपान । नाडीज्ञान कळेना ॥ ७ ॥ त्यापासाव वोखद घेता । पुनःपुनः वाढे व्यथा । तेवीं अवैराग्यें त्याग करिता । साधका बाधकता अनिवार ॥ ८ ॥ हृदयीं नाहीं विषयनिवृत्ती । बाह्य त्याग वाढवी विरक्ती । ऐशी जे बहिर्मुद्रास्थिती । ते जाण निश्चितीं कुयोगी ॥ ९ ॥ साडोनिया भगवद्भजन । वेदविधिमार्गविहीन । ऐसें जे का त्यागलक्षण । कुयोग सपूर्ण त्या नाव ॥ ४१० ॥ द्रव्यदाराविषयासक्ती । दृढ वासना असता चित्तीं । बाह्य त्याग मिथ्या विरक्ती । कुयोग निश्चितीं या नाव ॥ ११ ॥ आह्मी राजयोगी अतिश्रेष्ठ । ह्मणोनि विषय भोगी यथेष्ट । वोस पडली वैराग्यपेंठ । कुयोग चोखट या नाव ॥ १२ ॥ आपली चोरूनि विषयासक्ती । बाह्य मिरवी मिथ्या विरक्ती । हेचि कुयोगाची स्थिती । जाण निश्चितीं उद्धवा ॥ १३ ॥ ऐशिया कुयोगिया जाण । पुढतीं जन्म पुढतीं मरण । दुःखावर्तीं पडिले पूर्ण । सोडवी कोण तयासी ॥ १४ ॥ नव्हेचि इहलोकींचा विषयभोग । नव्हे परमार्थीं शुद्ध त्याग । अतरला उभय प्रयोग । दुःखभाग कुयोग्या ॥ १५ ॥ परमार्थें त्यागसाधन । करिता अतराय आले विघ्न । तयासी अवगती नव्हे जाण । जरी अनुताप पूर्ण स्वयें उपजे ॥ १६ ॥

> कुयोगिनो ये विहितान्तरायैर्मनुष्यभूतैस्त्रिदशोपसृष्टैः ।
> ते प्राक्तनाभ्यासबलेन भूयो युञ्जन्ति योग न तु कर्मतन्त्रम् ॥ २९ ॥

ब्रह्मज्ञानार्थ केला त्याग । अभ्यासही माडिला साग । मध्येंचि वोढवला उपसर्ग । विघ्नें अनेग साधका ॥ १७ ॥ उपजे कामाचा अतिवेग । खवळे क्रोधाची लगवग । शिष्यसुहृदाचे उद्वेग । मनीं उबग स्वहिताचा ॥ १८ ॥ दारारूपें उपसर्ग । देव देती पै अनेग । ऐसा अतरायीं योगभग । होता अनुराग उद्धरी ॥ १९ ॥ अभ्यास करिता अतिनिगुती । दैवें अतराय योगा येती । तेथ निर्वेदें उपजल्या चित्तीं । तोचि अभ्यास पुढतीं करी योगी ॥ ४२० ॥ निजयोगअभ्यासबळें । जाळी अतरायदोष समूळें । परी कर्माची कर्मठजाळें । योगी कदाकाळें स्पर्शेना ॥ २१ ॥ अतरायीं योग छळिता जाण । जरी योगी पावला मरण । तरी नव्हे कर्माधीन । हें श्लोकार्धेसीं श्रीकृष्ण बोलिला स्वयें ॥ २२ ॥ पूर्वीं करिता योगसाधन । अदृष्टगर्ता अतराय जाण । योगी पावल्याही मरण । क्षिति[13] कोण तयासी ॥ २३ ॥ अतरायपरतंत्र । झाल्या योगी पावे जन्ममात्र । तेथही नादरी कर्मतत्र । पूर्वाभ्यासें स्वतत्र प्रवर्ते योगी ॥ २४ ॥ मार्गस्था मार्गीं गुती । पडो-

---

१ औषध २ अशा पुरुषाला भगवतानींच गीतेंत 'मिथ्याचार' असे नाव दिलें आहे ३ ज्याचें मन निर्विकार आहे व ज्याच्या रागद्वेषादि वासना व तन्मूलक कर्में दग्ध झाली नाहींत व जो अवडम्बराकार साधा नाहीं तो 'कुयोगी' ह्मटला पाहिजे ४ मोठा ५ उद्धवला ६ विघ्न ७ कटाक्ष ८ विघ्नांनीं ९ वैराग्य १० सत्पथ्य ११ अंतराययोग छळिती १२ दैवयोगानें १३ क्षती, हानि १४ ज्ञानयोगी पुढील जन्मांत पूर्वाभ्यासवशानें ज्ञानयोगाचा अभ्यास करू लागतात, ते कर्मजाळ्यांत सापडत नाहींत

नियां लागली वस्ती । तो येरे[1] दिवसी तेंचि पथीं । लागे निश्चितीं निजमार्गा ॥ २५ ॥ यापरी योगिया आपण । प्राक्तनपूर्वसंस्कारें जाण । योगाभ्यास करी पूर्ण । परी कर्माधीन कदा नव्हे ॥ २६ ॥ साधनीं असतां माझी भक्ती । तै अणुमात्र न पडे गुंती । मी भक्तकैवारी श्रीपती । राखें अहोरात्रीं निजभक्तां ॥ २७ ॥ जेथ माझे भक्तीची आवडी । तेथ विघ्नें केवी रिघती बापुडीं । महाविघ्नांचिया कोडी । माझें नाम विभांडी उद्धवा ॥ २८ ॥ भजनहीन योगीश्वर । अंतरायें पावे जन्मांतरें । तरी तो कर्मी कर्मपर । नव्हे साचार पूर्वसंस्कारें ॥ २९ ॥ जे पावले जीवन्मुक्ती । तेही प्रारब्धकर्मे वर्तती । मा योगभ्रष्ट कर्म त्यागिती । घडे कैशा रीतीं ह्मणशील ॥ ४३० ॥ मुक्ताचे जे मोक्षस्थान । तेंचि साधकाचें मुख्य साधन । यालागीं त्या दोघांही जाण । कर्मबंधन बाधीना ॥३१॥ मी एक कर्मकर्ता । ऐशी ज्यास नुपजे अहंता । त्यासी ही जाण सर्वथा । कर्मबंधकता स्पर्शेना ॥ ३२ ॥

करोति कर्म क्रियते च जन्तु र्येनाप्यसौ चोदित आनिपातात् ।
न तत्र विद्वान् प्रकृतौ स्थितोऽपि निवृत्ततृष्ण स्वसुखानुभूत्या ॥ ३० ॥

जन्मापासूनि मरणांत । प्राणी जे जे कर्म करित । तें तें कोणी एक प्राचीनें एथ । असे वर्तवीत निजसत्ता ॥ ३३ ॥ तेथ सज्ञान आणि अज्ञान । प्राचीन कर्मे कर्माधीन । अज्ञानासी अहंकर्तेपण । ज्ञाते निरभिमान वर्तती कर्मी ॥ ३४ ॥ ह्मणसी देही असतां प्राण । केवी नुठी देहाभिमान । ज्ञाता स्वसुखानुभवें पूर्ण । अहंकर्तेपण त्या स्फुरेना ॥ ३५ ॥ दोराचे सर्पाचा महाधाक । दोर जाणितल्या नुपजे देख । तेवी अनुभविल्या ब्रह्मसुख । अहंता बाधक स्फुरेना ॥ ३६ ॥ ऐक योगभ्रष्टाचे लक्षण । त्याचा प्राचीनसंस्कार जाण । उपजों नेदी देहाभिमान । योग सपूर्ण सिद्ध्यर्थ ॥ ३७ ॥ जे देहीं नित्यनिरभिमान । तेचि ब्रह्मसुखें सदा सपन्न । त्यासी देहींचे कर्माचरण । सर्वथा जाण बाधीना ॥ ३८ ॥ ज्ञाता देहकर्मासी अलिप्त । हेंही अपूर्व नव्हे एथ । तो देहीं असोनि देहातीत । तेंचि श्रीकृष्णनाथ स्वयें सांगे ॥ ३९ ॥

तिष्ठन्तमासीनमुत व्रजन्त शयानमुक्षन्तमदन्तमन्नम् ।
स्वभावमन्यत् किमपीहमानमात्मानमात्मस्थमतिर्न वेद ॥ ३१ ॥

देह उभा असतां जाण । ज्ञाता न देखे उभेपण । मा बैसल्या बैसलेपण । मानी कोण देहाचें ॥ ४४० ॥ परिपूर्ण ब्रह्माच्या ठायीं । उठणे बैसणे दोनी नाहीं । ज्ञाता तेंचि झाला पाहीं । ऊठबैस कांहीं जाणेना ॥ ४१ ॥ दोराचा सर्प उपजला । भोग भोगूनि स्वयें निमाला । सत्यत्व नाहीं या बोला । तैसा देहो झाला मुक्तासी ॥ ४२ ॥ देह दैवें असे एकदेशी । ज्ञाता सर्वी देखे आपणासी । देह जाता परदेशासी । ज्ञाता गमन मानसीं देखेना ॥ ४३ ॥ वस्तु वस्तुत्वें पूर्णपणे । तेथ कैंचें असे येणेंजाणें । ज्ञाता सदा तद्रूपपणें । राहणेंजाणें स्पर्शेना ॥ ४४ ॥ ज्ञाता स्वयें रिघे शयनीं । परी शेजबाज न देखे अवनीं । मी निजेलों हेंही न मनी । निजीं[12] निजरूपपणीं सर्वदा ॥४५॥ ज्ञाता जेवूं

१ दुसऱ्या २ अडथळा, विघ्न ३ कोटी विघ्नें भगवन्नाम दूर सारतें ४ विघ्नान ५ दुसरा जन्म ६ प्रारब्धमें ७ उद्धवत नाहीं ८ पूर्वजन्मांतला भक्तियुक्त योगसंस्कार ९ विदेही १० परब्रह्मस्वरूप ११ पृथ्वीवर १२ स्वस्वरूपानंदात

वैसे निजसुखें । परी मी भुकेलों हें न देखे । रसने नेणतां सर्व रस चाखे । जेवी येणें सुखें निजगोडी ॥ ४६ ॥ दिसे यावत्तृप्त जेविला । परी तो धाला ना भुकेला । तो उच्छिष्टही नाहीं झाला । शेखीं आचवला ससारा ॥ ४७ ॥ जरी तो स्वभावे सागे गोष्टी । तरी अबोलणें घाली शब्दापोटीं । बोली अतिरसाळ गोडी उठी । तरी न सुटे मिठी मौनाची ॥ ४८ ॥ मी एक चतुर बोलका । हाही त्रुटी त्या आवांका । बोल बोलों नेणे फिका । बोलोनि नेटका अबोलणा ॥ ४९ ॥ ज्ञाता पाहे निजात्मसुखें । माझें तुझें हेंही बोळखे । परी तो डोळाचि न देखे । देखे आपण्यासारिखें त्रैलोक्य ॥ ४५० ॥ तो जो दृश्य पाहों बैसे । तों दृश्याचा ठावोचि पुसे । जे देखे ते आपण्याऐसें । निजात्मसौरमें जग देखे ॥ ५१ ॥ करूनि डोळ्यांचा अत । ज्ञाता देखणेपणें पाहत । त्या देखण्याचा निजस्वार्थ । न चढे हात वेदशास्त्रा ॥ ५२ ॥ जाणे शब्दींचे शब्दज्ञान । मी श्रोता हे त्रुटी आठवण । उपेक्षुनिया देहींचे कान । करी श्रवण सर्वांगें ॥ ५३ ॥ यापरी स्वयें सज्ञान । होऊनिया सावधान । सोळूनिया शब्दज्ञान । करी श्रवण स्वभावे ॥ ५४ ॥ जाणे सुवास दुर्वास । भोगी न धरी नाकाची आँस । सुमना सबाह्य जो सुवास । तो भोगी सावकाश सर्वदा । ॥ ५५ ॥ मृदुकठिणादि स्पर्श जाणे । परी मी जाणतो हें स्फुरों नेणे । अगा लागे तें निजाग करणें । हा स्पर्श भोगणें सज्ञानीं ॥ ५६ ॥ ज्ञाता चालता दिसे चरणीं । परी तो चालता स्वयें अचरणी । स्वेच्छा हिंडताही अवनीं । तो ठायाहूनी ढळेना ॥ ५७ ॥ हस्तव्यापारीं देतां दान । मी दाता ही त्रुटी आठवण । देतेंघेतें दान होय आपण । यापरी सज्ञान वर्तवी करा ॥ ५८ ॥ कायिक वाचिक मानसिक । कर्म निपजत स्वाभाविक । ज्ञाता ब्रह्मरूपें निर्दोख । देहासी देख स्पर्शेना ॥ ५९ ॥ अकर्तात्मनिजसत्ता । ज्ञाता सर्व कर्मी वर्तता । न देखे कर्म क्रिया कर्तव्यता । निजीं निजात्मता निजबोधें ॥ ४६० ॥ ज्ञाता नित्य निजात्मसुखें । देहीं असोनि देह न देखे । तो देहकर्मीं केवीं आडके । पूर्ण परमात्मसुखें सतुष्ट ॥ ६१ ॥ जगासी लागले कर्मबधन । तेथें खाता जेविता सज्ञान । केवी न पवे कर्मबंधन । तेंचि निरूपण हरि सागे ॥ ६२ ॥

> यदि स्म पश्यत्यसदिन्द्रियार्थं नानानुमानेन विरुद्धमन्यत् ।
> न मन्यते वस्तुतया मनीषी स्वाप्न यथोत्थाय तिरोदधानम् ॥ ३२ ॥

हो का लौकिकाचे परी । ज्ञाता वर्ते लोकाचारीं । तोही प्रपचामाझारीं । कर्में करी लौकिकें ॥ ६३ ॥ परी कार्य कर्म कर्तव्यता । हे ज्ञात्यासी नाहीं अहता । तेणें प्रपचामाजी निजात्मता । निश्चयें तत्त्वता वश्य केली ॥ ६४ ॥ विषयादि प्रपचभान । सत्य मानिती अज्ञान । तो प्रपच देखती सज्ञान । ब्रह्म परिपूर्णत्वें ॥ ६५ ॥ साकरेचा इंद्रावणघडू । जाणा गोड नेणा कडू । तैसा प्रपंचाचा पडिपाडू । लाभ आणि नाड ज्ञानाज्ञानें ॥ ६६ ॥ सुवर्णाची खोटी । मूर्ख मानिती केवळ गोटी । ज्ञाते घालूनिया मिठी । घेती ज्ञानदृष्टीं बहुमोलें ॥ ६७ ॥ तेवीं सासारिक क्रियाकर्म । मूर्खा मूर्खपणें भासे विषम ।

१ रसनेला न समजता सर्व रस चाखतो २ अभिमान दाटत नाहीं ३ सत त्या भागल्या ४ सर्व विलास ५ आशा, अपेक्षा ६ पुष्पाला ७ पाय असून नसलेला ८ अकर्ता असून आत्मसत्तेनें वर्ततो ९ साखरेचा केलेला कडू वृंदावनफळाचा घड १० मोठेपणा ११ हानि. १२ लगड, गोळा, खोट, लोटी, किंवा सरोटी. १३ दोषयुक्त

तेंचि ज्ञात्या परब्रह्म । स्वानंदें आराम सर्वदा ॥ ६८ ॥ प्रपंच ह्मणोनि सांडावा । मग ब्रह्मभाव मांडावा । हेंही नुखितांही न लागे त्या सदैवा । उखितां आघवा परब्रह्म ॥६९॥ मिथ्या दोराचा सर्पाकार । तेथ मिळोनि अज्ञान नर । नाना अनुमानीं भयंकर । सत्य साचार मानिती ॥ ४७० ॥ तेवीं मिथ्या प्रपंचाचें भान । बाधक मानिती अज्ञान । तेंचि स्वानुभवे सज्ञान । जाणती पूर्ण परब्रह्म ॥ ७१ ॥ जेवीं स्वप्न साच निद्रितांप्रती । तेवीं प्रपंच [3]निजभ्रांतीं । तो निजात्मा जागृताप्रती । मिथ्या निश्चितीं निजबोधें ॥ ७२ ॥ मिथ्या प्रपचाचे भान । जाणोनि झाले जे सज्ञान । त्यासी सर्व कर्मीं वर्तता जाण । देहाभिमान कदा नुपजे ॥ ७३ ॥ साधकांचा साधावया स्वार्थ । पूर्वीं सर्वस्वरूपें भगवंत । बोलिला तेणे विकारवंत । झाला निश्चित ह्मणशील ॥ ७४ ॥ वस्तु नव्हे विकारवंत । ते निजसाम्यें सदोदित । तेंचि अर्थीं श्रीकृष्णनाथ । असे सांगत निजबोधें ॥ ७५ ॥

पूर्वं गृहीतं गुणकर्मचित्तमज्ञानमात्मन्यविविक्तमङ्ग ।
निवर्तते तत्पुनरीक्षयैव न गृह्यते नापि विसृज्य आत्मा ॥ ३३ ॥

ससार तो पूर्वदशे । अतिअतर्क्य मायावशे । शुद्ध वस्तु बहुधा भासे । गुणकर्मविन्यासे बहुरूप ॥ ७६ ॥ नाम रूप व्यक्ति वर्ण । कुळ गोत्र क्रियाचरण । यापरी प्रपंच भिन्न । सत्य अज्ञान मानिती ॥ ७७ ॥ प्रपंच वस्तूच्या ठायीं अध्यस्त । यालागीं वस्तु तद्रूप भासत । स्फटिक नानारंगीं अलिप्त । परी संबंधे भासत तद्रूप ॥ ७८ ॥ जग पाहता यापरी । भिन्न भासे विज्ञानेकरीं । तेणे आत्मा ह्मणती विकारी । नर अविचारी अज्ञाने ॥ ७९ ॥ त्या अज्ञानाची होय निवृत्ती । तैं साधका माझी सुलभ प्राप्ती । यालागीं माझी निजभक्ती । म्या यथानिगुतीं प्रकाशिली ॥ ४८० ॥ साधकाचा निजस्वार्थ । जेणे शीघ्र होय हस्तगत । यालागीं सर्व भूतीं भगवंत । हा म्या निजगुह्यार्थ प्रबोधिला ॥ ८१ ॥ हें धरोनिया अनुसधान । भावे करिता माझें भजन । तेथ मावळे मीतूंपण । अविद्येसीं अज्ञान समूळ मिथ्या ॥ ८२ ॥ तेथ दृश्य द्रष्टा दर्शन । त्रिगुणेसीं कार्य कारण । नुरेचि प्रपंचाचे भान । ब्रह्म परिपूर्ण पूर्णत्वे ॥ ८३ ॥ तेथ नाम रूप गुण जाती । नाहीं महाभूतें भूतव्यक्ती । चैतन्य पूर्ण सहजस्थिती । ब्रह्मी ब्रह्मस्फूर्ति असेना ॥ ८४ ॥ ते उंच ना ठेंगणे । मोठें ना रोड होणे । उँजू ना वांकुडेपणे । असो नेणे विकारी ॥ ८५ ॥ तेथ शीत ना उष्ण । मृदु ना कठिण । कडू ना गोडपण । सुखदुःखेंवीण निर्द्वंद्व ॥ ८६ ॥ तेथ भेद ना अभेद । बोलणे ना निःशब्द । शाहणे ना मुग्ध । देखणे ना अध चिद्रूपपणे ॥ ८७ ॥ ते येथे ना तेथे । येते ना जाते । जवळी ना परतें । सदोदित स्वयें सिद्ध ॥ ८८ ॥ ते खातें ना न खातें । ते घेतें ना देतें । जितें ना मरतें । परादिपर ते परात्पर ॥ ८९ ॥ तें बद्ध ना मुक्त । नित्य ना अनित्य । क्षोभे ना प्रसन्न होत । वस्तु सदोदित तद्रूपत्वे ॥ ४९० ॥ तेथ पाप ना पुण्य । आकार ना शून्य । सगुण ना निर्गुण । स्वानदें पूर्ण सुखरूप ॥ ९१ ॥ सर्वभूतीं भगवद्भजन । करूनि माझे भक्तजन । माझें निजरूप परिपूर्ण । स्वयें आपण होऊनि ठेले ॥ ९२ ॥ त्यासी सत ह्मणोनि कांहीं घेणें । अथवा असत

---

१ न जाणता २ जाणल्यावर ३ स्वरूपाचे अज्ञान झालें ह्मणजे ४ अखंड, अथवा विकारहीन. ५ कृश ६ सरळ. ७ नेणतें. ८ स्वयंप्रकाशत्वामुळें. ९ परादि वाचाच्या पलीकडचें १० सर्वकाळ

ह्मणोनि सांडणें । हें नुरेचि त्यासी वेगळेपण । ब्रह्मीं ब्रह्मपणें परिपूर्ण ॥ ९३ ॥ बद्धकाळीं बद्धता । आत्मेनि घेतली नाहीं तत्त्वता । अथवा मुक्तिकाळींची मुक्तता । आत्मा सर्वथा स्पर्शेना ॥९४॥ आत्मा अविकारी पाहीं । येणें निरूपणें पडे ठायीं । जरी ह्मणशी कळलें नाहीं । ऐक तेंही सांगेन ॥ ९५ ॥ आत्मा सर्वदा नित्य पाहीं । यालागीं त्यासी उत्पत्ति नाहीं । उत्पत्ति न लगे ज्याचे ठायीं । तो गर्भासी कहीं स्पर्शेना ॥९६॥ गर्भजन्म ज्यासी नाहीं । त्यासी देहाचा अभाव पाहीं । देहेंवीण वृद्धि कंहीं । त्याचे ठायीं स्पर्शेना ॥९७॥ जो सर्वदा विदेही[3] । कर्म न रिघे त्याच्या ठायीं । कर्मेवीण बद्धता पाहीं । आत्म्यासी कंहीं लागेना ॥ ९८ ॥ जो निरवयव साचार । त्यासी एकही न घडे संस्कार । ज्यासी नाहीं आकार । त्यासी विकार स्पर्शेना ॥ ९९ ॥ जो गर्भजन्माअतीत । मरण रिघों न शके तेथ । काळाचाही न लगे घात । क्षयातीत परमात्मा ॥ ५०० ॥ न लगे जन्म कर्म मरण । त्यासी विकारी करी कोण । वस्तु अविकारी परिपूर्ण । यापरी जाण उद्धवा ॥ १ ॥ निबिड दाटल्या अज्ञान । आत्मा नाहीं न करवे जाण । प्रखर झालियाही ज्ञान । आत्मा नवा जाण नुपजवे ॥ २ ॥ ज्ञानाज्ञानीं अलिप्त । आत्मा निर्विकार नित्य । येचि अर्थीं सदृष्टांत । असे सांगत श्रीकृष्ण ॥ ३ ॥

> यथा हि भानोरुदयो नृचक्षुषां तमो निहन्यान्न तु सद्विधत्ते ।
> एवं समीक्षा निपुणा सती मे हन्यात्तमिस्रं पुरुषस्य बुद्धेः ॥ ३४ ॥

डोळा नादते दृष्टीसी । तम अवरोधी तियेसी । सूर्य उगवूनि तमातें निरसी । परी नवे दृष्टीसी नुपजवी ॥ ४ ॥ तेवीं अविद्या क्षोभूनि सबळ । आत्मा नाहीं न करवेच केवळ । पुरुषबुद्धीस आणोनि पडळ । मिथ्या द्वैतजाळ दाववी ॥ ५ ॥ तेथ पावल्या शुद्ध ज्ञानासी । अविद्यामळ मात्र निरसी । नवें उपजवावया आत्म्यासी । सामर्थ्य ज्ञानासी असेना ॥ ६ ॥ आत्मा निजप्रकाशेंसीं । ज्ञानाज्ञानातें प्रकाशी । ते ज्ञानाज्ञान परमात्म्यासी । कदाकाळेंसीं स्पर्शेना ॥ ७ ॥ ज्ञानाज्ञानविकार । अविद्यांतःपाती साचार । आत्मा अविद्येहूनि पर । नित्य निर्विकार या हेतू ॥ ८ ॥ रात्रि नाहीं सूर्यासी । मा दिवसू काय आहे त्यासी । तेवीं ज्ञानाज्ञान आत्म्यासी । कदाकाळेंसीं स्पर्शेना ॥ ९ ॥ आत्मा निर्विकार स्वयंज्योती । अलिप्त ज्ञानाज्ञानस्थिती । त्या स्वरूपाची सहज प्राप्ती । उद्धवाप्रति हरि सांगे ॥ १० ॥

> एष स्वयंज्योतिरजोऽप्रमेयो महानुभूतिः सकलानुभूतिः ।
> एकोऽद्वितीयो वचसां विरामे येनेषिता वागसवश्चरन्ति ॥ ३५ ॥

एवं स्वयंज्योतीचें व्याख्यान । परमात्मा स्वप्रकाशघन । साधक तद्रूप आपण । अभिन्नत्वें जाण सर्वदा ॥ ११ ॥ आत्मा परिपूर्ण निजपूर्णता । त्यासी वेगळीं कैचीं माता-

---

१ त्यापासून कांहींही भिन्न नसल्यामुळें २ समजून पडेल ३ देहरहित ४ कोठें ५ उज्ज्वल ६ षड्विकारशून्य ७ अंधकारातें ८ नाश करतो ९ माया १० आवरण ११ सुखदुःखादि द्वंद्वें १२ ज्ञान व अज्ञान हे दोन्ही अविद्याजन्य विकारच आहेत काट्यानें काटा काढून दोनही काटे टाकून द्यावयाचे असतात त्याप्रमाणें ज्ञानानें अज्ञान दूर सारून मग ज्ञानाज्ञानातीत जें निर्मळ स्वस्वरूप तदाकार होऊन राहणें हेंच जन्माचें साधक आहे १३ आत्मा षड्विकारातीत व स्वप्रकाश आहे १४ स्वप्रकाश परमात्म्याचें

तेंचि ज्ञाल्या परब्रह्म । स्वानंदें आराम सर्वदा ॥ ६८ ॥ प्रपंच म्हणोनि सांडावा । मग ब्रह्मभाव माडावा । हेंही नुखिंताही न लागे त्या सदैवा । उखितां आघवा परब्रह्म ॥६९॥ मिथ्या दोराचा सर्पाकार । तेथ मिळोनि अज्ञान नर । नाना अनुमानीं भयंकर । सत्य साचार मानिती ॥ ४७० ॥ तेवीं मिथ्या प्रपंचाचें भान । बाधक मानिती अज्ञान । तेंचि स्वानुभवे सज्ञान । जाणती पूर्ण परब्रह्म ॥ ७१ ॥ जेवीं स्वप्न साच निद्रिताप्रती । तेवीं प्रपंच ³निजभ्रांतीं । तो निजात्मा जागृताप्रती । मिथ्या निश्चितीं निजबोधें ॥ ७२ ॥ मिथ्या प्रपचाचे भान । जाणोनि झाले जे सज्ञान । त्यासी सर्व कर्मीं वर्ततां जाण । देहाभिमान कदा नुपजे ॥ ७३ ॥ साधकाचा साधावया स्वार्थ । पूर्वीं सर्वस्वरूपें भगवंत । बोलिला तेणे विकारवंत । झाला निश्चित म्हणशील ॥ ७४ ॥ वस्तु नव्हे विकारवंत । ते निजसाम्यें सदोदित । तेचि अर्थीं श्रीकृष्णनाथ । असे सागत निजबोधें ॥ ७५ ॥

पूर्वं गृहीतं गुणकर्मचित्तमज्ञानमात्मन्यविविक्तमङ्ग ।
निवर्तते तत्पुनरीक्षयेव न गृह्यते नापि विसृज्य आत्मा ॥ ३३ ॥

ससार तो पूर्वदशे । अतिअतर्क्य मायावशे । शुद्ध वस्तु बहुधा भासे । गुणकर्मविन्यासे बहुरूप ॥ ७६ ॥ नाम रूप व्यक्ति वर्ण । कुळ गोत्र क्रियाचरण । यापरी प्रपंच भिन्न । सत्य अज्ञान मानिती ॥ ७७ ॥ प्रपंच वस्तूच्या ठायीं अध्यस्त । यालागीं वस्तु तद्रूप भासत । स्फटिक नानारगी अलिप्त । परी संबंधें भासत तद्रूप ॥ ७८ ॥ जग पाहता यापरी । भिन्न भासे विज्ञानेकरीं । तेणे आत्मा म्हणती विकारी । नर अविचारी अज्ञाने ॥ ७९ ॥ त्या अज्ञानाची होय निवृत्ती । तैं साधका माझी सुलभ प्राप्ती । यालागीं माझी निजभक्ती । म्यां यथानिगुती प्रकाशिली ॥ ४८० ॥ साधकाचा निजस्वार्थ । जेणे शीघ्र होय हस्तगत । यालागी सर्व भूतीं भगवंत । हा म्या निजगुह्यार्थ प्रबोधिला ॥ ८१ ॥ हें धरोनिया अनुसधान । भावे करिता माझें भजन । तेथ मावळे मीतूपण । अविद्येसीं अज्ञान समूळ मिथ्या ॥ ८२ ॥ तेथ दृश्य द्रष्टा दर्शन । त्रिगुणेसीं कार्य कारण । नुरेचि प्रपचाचे भान । ब्रह्म परिपूर्ण पूर्णत्वे ॥ ८३ ॥ तेथ नाम रूप गुण जाती । नाहीं महाभूतें भूतव्यक्ती । चैतन्य पूर्ण सहजस्थिती । ब्रह्मी ब्रह्मस्फूर्ति असेना ॥ ८४ ॥ ते उच ना ठेगणे । मोठें ना रोडें होणे । उँजू ना वाकुडेपणे । असो नेणे विकारी ॥ ८५ ॥ तेथ शीत ना उष्ण । मृदु ना कठिण । कडू ना गोडपण । सुखदु:खेवीण निर्द्वंद्व ॥ ८६ ॥ तेथ भेद ना अभेद । बोलणे ना निःशब्द । शाहणे ना मुग्ध । देखणे ना अंध चिद्रूपपणे ॥ ८७ ॥ ते येथें ना तेथें । येते ना जातें । जवळी ना परते । सदोदित स्वयें सिद्ध ॥८८॥ ते खातें ना न खाते । ते घेते ना देतें । जिते ना मरते । परादिपर तें परात्पर ॥ ८९ ॥ तें बद्ध ना मुक्त । नित्य ना अनित्य । क्षोभे ना प्रसन्न होत । वस्तु सदोदित तद्रूपत्वे ॥ ४९० ॥ तेथ पाप ना पुण्य । आकार ना शून्य । सगुण ना निर्गुण । स्वानंदें पूर्ण सुखरूप ॥ ९१ ॥ सर्वभूतीं भगवद्भजन । करूनि माझे भक्तजन । माझें निजरूप परिपूर्ण । स्वयें आपण होऊनि ठेले ॥ ९२ ॥ त्यासी सत म्हणोनि काही घेणें । अथवा असत

---

१ न जाणता २ जाणल्यावर ३ स्वरूपाच अज्ञान झालें म्हणजे ४ असड, अव्यग विकारहीन ५ कृश ६ सरळ ७ नेणतें. ८ स्वप्रकाशत्वामुळे ९ परादि वाचाच्या पलीकडचें १० सर्वकाळ

ह्मणोनि साडणे । हें तुरेंचि त्यांसी वेगळेपणे । ब्रह्मी ब्रह्मपणे परिपूर्ण ॥ ९३ ॥ बद्धकाळीं बद्धता । आत्मेनि घेतली नाहीं तत्त्वतां । अथवा मुक्तिकाळींची मुक्तता । आत्मा सर्वथा स्पर्शेना ॥९४॥ आत्मा अविकारी पाहीं । येणे निरूपणे पडे ठायीं । जरी ह्मणशी कळले नाहीं । ऐक तेंही सागेन ॥ ९५ ॥ आत्मा सर्वदा नित्य पाहीं । यालागीं त्यासी उत्पत्ति नाहीं । उत्पत्ति न लगे ज्याचे ठायीं । तो गर्भासी कहीं स्पर्शेना ॥९६॥ गर्भजन्म ज्यासी नाहीं । त्यासी देहाचा अभाव पाहीं । देहेंवीण वृद्धि कंहीं । त्याचे ठायीं स्पर्शेना ॥९७॥ जो सर्वदा विदेही[3] । कर्म न रिघे त्याच्या ठायीं । कर्मेवीण बद्धता पाहीं । आत्म्यासी कंहीं लागेना ॥ ९८ ॥ जो निरवयव साचार । त्यासी एकही न घडे सस्कार । ज्यासी नाहीं आकार । त्यासी विकार स्पर्शेना ॥ ९९ ॥ जो गर्भजन्माअतीत । मरण रिघों न शके तेथ । काळाचाही न लगे घात । क्षयातीत परमात्मा ॥ ५०० ॥ न लगे जन्म कर्म मरण । त्यासी विकारी करी कोण । वस्तु अविकारी परिपूर्ण । यापरी जाण उद्धवा ॥ १ ॥ निबिड दाटल्या अज्ञान । आत्मा नाहीं न करवे जाण । प्रसर झालियाही ज्ञान । आत्मा नवा जाण नुपजवे ॥ २ ॥ ज्ञानाज्ञानीं अलिप्त । आत्मा निर्विकार नित्य । येचि अर्थीं सद्दष्टात । असे सागत श्रीकृष्ण ॥ ३ ॥

यथा हि भानोरुदयो नृचक्षुषा तमो निहन्यान्न तु सद्विधत्ते ।
एव समीक्षा निपुणा सती मे हन्यात्तमिस्र पुरुषस्य बुद्धेः ॥ ३४ ॥

डोळानादते दृष्टीसी । तम अवरोधी तियेसी । सूर्य उगवूनि तमातें निरसी । परी नवे दृष्टीसी नुपजवी ॥ ४ ॥ तेवीं अविद्या क्षोभूनि सबळ । आत्मा नाहीं न करवेच केवळ । पुरुषबुद्धीस आणोनि पडळ । मिथ्या द्वैतजाळ दावी ॥ ५ ॥ तेथ पावल्या शुद्ध ज्ञानासी । अविद्यामळ मात्र निरसी । नवे उपजवावया आत्म्यासी । सामर्थ्य ज्ञानासी असेना ॥ ६ ॥ आत्मा निजप्रकाशेंसीं । ज्ञानाज्ञानातें प्रकाशी । ते ज्ञानाज्ञान परमात्म्यासी । कदाकाळेंसीं स्पर्शेना ॥ ७ ॥ ज्ञानाज्ञानविकार । अविद्यांतःपाती साचार । आत्मा अविद्येहूनि पर । नित्य निर्विकार या हेतू ॥ ८ ॥ रात्रि नाहीं सूर्यासी । मा दिवसू काय आहे त्यासी । तेवीं ज्ञानाज्ञान आत्म्यासी । कदाकाळेंसीं स्पर्शेना ॥ ९ ॥ आत्मा निर्विकार स्वयंज्योती । अलिप्त ज्ञानाज्ञानस्थिती । त्या स्वरूपाची सहज भासी । उद्धवाप्रति हरि सागे ॥ १० ॥

एष स्वयंज्योतिरजोऽप्रमेयो महानुभूतिः सकलानुभूतिः ।
एकोऽद्वितीयो वचसा विरामे येनेषिता वागसवश्चरन्ति ॥ ३५ ॥

एवं स्वयंज्योतीचें व्याख्यान । परमात्मा स्वप्रकाशघन । साधक तद्रूप आपण । अभिन्नत्वें जाण सर्वदा ॥ ११ ॥ आत्मा परिपूर्ण निजपूर्णता । त्यासी वेगळीं कैंचीं माता-

---

१ त्यापासून काहींही भिन्न नसल्यामुळें २ समजून पडेल ३ देहरहित ४ काहीं ५ उज्ज्वल ६ षड्विकारशून्य ७ अंधकारातें ८ नाश करतो ९ माया १० आवरण ११ मुखदु खादि द्वंद्वें १२ ज्ञान व अज्ञान हे दोन्ही अविद्याजन्य विकारच आहेत काट्यानें काटा काढून दोन्ही काटे टाकून द्यावयाचे असतात त्याप्रमाणें ज्ञानानें अज्ञान दूर सारून मग ज्ञानाज्ञानातीत जें निर्मळ स्वस्वरूप तदाकार होऊन राहणें हेंच ज्ञानाचें साधक आहे १३ आत्मा षड्विकाररहित व स्वप्रकाश आहे १४ स्वप्रकाश परमात्म्याचें

पिता । यालागी आत्म्यासी जन्माची कथा । जाण सर्वथा असेना ॥ १२ ॥ त्रिगुणांचे त्रिविध मळ । हे मिथ्या मायिक समूळ । आत्म्यासी न लागती अळुमाळ । यालागीं निर्मळ निजात्मा ॥ १३ ॥ [1]अप्रमेय ह्मणिपे ते ऐका । ऐसा तैसा इतुका तितुका । पैल तो अमका तमका । प्रमाण देखा कदा नव्हे ॥ १४ ॥ काळा गोरा सांवळा । निळा धवळा पिंवळा । एथ तेथ दूरी जवळा । या प्रमाणांवेगळा परमात्मा ॥ १५ ॥ महानुभूतिपदव्याख्यान । आत्मा [2]अखंडदंडायमान । निजी निजरूपें समसमान । स्वानंदघन सर्वदा ॥ १६ ॥ तेथ देश काळ वर्तमान । ध्येय ध्याता अथवा ध्यान । ज्ञेय ज्ञाता आणि ज्ञान । हेंही जाण असेना ॥१७॥ नाम–रूप–जात–गोत–। क्रियाकर्मांसी अलिप्त । जन्ममरण कैंचें तेथ । वस्तु सदोदित स्वानंदें ॥ १८ ॥ तेथ वृद्धि आणि ह्रास । आदिमध्यातविलास । [3]परिपाकादि विन्यास । याचाही प्रवेश असेना ॥ १९ ॥ ह्मणशी पूर्वोक्त धर्मस्थिती । तेथ न रिघे कैशा रीतीं । सकळानुभूति त्या पदोक्तीं । वस्तु सर्वार्थी अलिप्त ॥ ५२० ॥ या धर्मांचा धर्मी आणि धर्म । सकळ भूताचें क्रियाकर्म । प्रकाशक मी आत्माराम । यासी [6]अलिप्त परम परमात्मा ॥ २१ ॥ गंगाजळा आणि मेघासी । आकाश व्याप्त असोनि त्यासी । परी ते अलिप्त दोहींसी । तेवीं ज्ञानाज्ञानासी परमात्मा ॥ २२ ॥ जेथ अज्ञानाचा अभावो । तेथ कर्माकर्मा कैचा ठावो । सकळानुभूति या नाव पहा हो । अभेदान्वयो स्वानदें ॥ २३ ॥ ऐसा परमात्मा परमानंद । स्वजातीयविजातीयस्वगतभेद । नसोनिया वस्तु शुद्ध । जाण प्रसिद्ध निजबोधें ॥ २४ ॥ विजातीय भेद मी देह ह्मणणें । स्वजातीय भेद मी जीवपणे । स्वगत भेद मी ब्रह्म स्फुरणे । हे तिनी नेणे परमात्मा ॥ २५ ॥ तेथ उणखूण लक्ष्यलक्षण । युक्तिप्रयुक्ति प्रमाण । हेंही सर्वथा न रिघे जाण । ब्रह्म परिपूर्ण एकाकी ॥ २६ ॥ ऐसे एकाकी परब्रह्म । निजगुह्याचें गुह्य उत्तम । हें जाणे तो सभाग्य परम । त्यासी भवभ्रम न बाधी ॥ २७ ॥ तो देही असताचि जाण । त्यासी न बाधी देहगुण । कदा न बाधी कर्माचरण । जन्ममरण बाधीना ॥ २८ ॥ ऐकोनि ऐशिया ज्ञानासी । तें स्वरूप स्पष्ट साग ह्मणसी । तरी तेथ [10]रिगमू नाहीं वाचेसी । श्रुति [11]शब्दें परतल्या ॥ २९ ॥ तेथ अतिविवेकसपन्न । बुद्धि प्रवेशेना आपण । सवेगपणे न [12]पवे मन । ते वस्तु वाचेअधीन सर्वथा नव्हे ॥ ५३० ॥ खुंटली शास्त्राची व्युत्पत्ती । [13]दर्शनें अद्यापि विवादती । श्रुति परतल्या नेति नेति । तेथ वचनोक्ती विराम ॥ ३१ ॥ धरोनि जाणिवेची [14]हांव । शब्दज्ञाने घेतली धांव । परी वस्तूचे एकही नांव । घ्यावया जाणीव नें [15]सरेची ॥ ३२ ॥ एवं विचारितां साचार । परादि वाचा नव्हे उच्चार । यालागी वस्तु परात्पर । क्षराक्षराअतीत ॥ ३३ ॥ जे सर्वावयवी सर्वदा शून्य । शेखीं[16] शून्यही नव्हे आपण । शून्यप्रकाश चिद्धन । वस्तु परिपूर्ण एकत्वे ॥ ३४ ॥ तेथ रिघावया

---

१ ज्याची इयत्ता करिता येत नाहीं असा २ सतत, एकसारखा जागरूक ३ परिणामादि ४ परब्रह्म ५ राहाटी ६ अस्पृष्ट ७ आत्मा हा सकलानुभवस्वरूप आहे ८ ह्या तीन भेदाच विवरण पुढील ओवींत आहे ९ श्रीज्ञानोबारायानीं गीताभाष्यांत भगवताचें हृद्गत “ एथ देव एक बोलिले । जें दुजें नाहीं ” असें सागितलें आहे १० प्रवेश ११ ‘ यतो वाचो निवर्तन्ते ’ १२ वेगवत असून मनही तेथें पोचत नाहीं, ‘ अप्राप्य मनसा सह ’ १३ शास्त्रें, साख्य, योग, न्याय, वैशेषिक, मीमासा, आणि वेदात, हीं सहा दर्शन १४ उमेद १५ पुरी पडत नाहीं १६ शेवटीं

वचनोक्ती । शब्दें साधिल्या नाना युक्ती । त्या चिदाकाशीं मावळती । जेवीं का उगवतां गभस्ती खद्योत ॥ ३५ ॥ खद्योत सूर्यासी खेंवं[2] देता । तैं वस्तु येती वचनाचे हाता । वस्तूपाशीं शब्दाच्या कथा । जाण तत्त्वता हारपती[3] ॥ ३६ ॥ सूर्योदय जालिया पाहीं । खद्योत शोधिता न पडे ठायी । तेवीं वस्तुप्राप्ति पाविजे जिहीं । तें मागमोस नाहीं शब्दाचा ॥ ३७ ॥ हो का आधारिये रातीं । ज्यांची दीपें चाले क्रियास्थिती । तेथ झालिया सूर्योदयप्राप्ती । तेचि उपेक्षिती दीपातें ॥ ३८ ॥ तेवीं शाब्दिका ज्ञानयुक्ती । अनुतापें ब्रह्म विवंचिंती । ज्यासी झाली ब्रह्मप्राप्ती । तेचि उपेक्षिती शब्दातें ॥ ३९ ॥ जव जव शब्दाचा अभिमान । तंव तंव दूरी ब्रह्मज्ञान । येचि अर्थींचे उपलक्षण । ऐक निजखूण उद्धवा ॥ ५४० ॥ कन्या द्यावया वरासी । माता पिता बंधु ज्योतिषी । मेळवूनिया सुहृदासी । कन्या वरासी अर्पिती ॥ ४१ ॥ तेथ भर्तारसभोगसेजेपाशीं । जवळी मातापितासुहृदेंसीं । असणें हाचि अवरोध तिसी । पतिसुखासी प्रतिबंध ॥ ४२ ॥ तेवीं योग्यता चातुर्य जाण । शब्दज्ञानें ज्ञातेपण । जवळी असता ब्रह्मज्ञान । सर्वथा जाण हो न शके ॥ ४३ ॥ जेवीं डोळा अल्प कण न समाये । तेवीं ब्रह्मीं कल्पना न साहे । यालागीं निर्विकल्पें पाहें । ब्रह्मज्ञान होये सुटंक ॥ ४४ ॥ समस्त ज्ञानाचा उपरम । सकळ वचनाचा विराम । तेंचि पाविजे ब्रह्म सुगम । ऐसें पुरुषोत्तम बोलिला ॥ ४५ ॥ जें नाकळे बुद्धीच्या ठायीं । जें मनासी नातुडे कंहीं । जें वचनासी विषयो नव्हे पाहीं । प्रमाणाचे पाहीं पावले न वचे ॥ ४६ ॥ यापरी वस्तु न पडे ठायीं । तरी ते वस्तूचि ह्मणशी नाहीं । ऐसें उद्धवा कल्पिसी काहीं । ऐक तेविषयीं सांगेन ॥ ४७ ॥

॥ मूळ श्लोकींचे पद ॥ येनेषिता वागसवश्चरन्ति ॥

येथे देहेंद्रियप्राण । हे जड मूढ अचेतन । त्यासी चेतवी आत्मा चिद्घन । तेंही उपलक्षण अवधारीं ॥ ४८ ॥ आत्मप्रभा दृष्टि प्रकाशे । परी आत्मा दृष्टीसी न स्पर्शे । आत्मा दृष्टी सबाह्य असे । परी दृष्टीसी न दिसे अदृश्यत्वें ॥ ४९ ॥ आत्मसत्ता ऐकती श्रवण । श्रवणासी आत्मा नातळे जाण । श्रवणा सबाह्य असोनि पूर्ण । श्रवणविषय जाण नव्हेचि आत्मा ॥ ५५० ॥ वाचा आत्मसत्ता उठी । आत्मा नातळे वाचिका गोठी । वस्तु शब्दाचे पाठींपोटीं । तो शब्द शेवटीं नेणे वस्तू ॥ ५१ ॥ मन आत्मसत्ता चपळ । मना सबाह्य आत्मा केवळ । तो मनासी नातळे अळुमाळ । मनासी अकळ निजात्मा ॥ ५२ ॥ चित्त चेतवी चिद्घन । चित्सत्ता चित्तासी चिंतन । चित्ता सबाह्य चैतन्य पूर्ण । तरी चित्तासी चैतन्य कळेना ॥ ५३ ॥ आत्मसयोगें अहं उल्हासे । अहंता आत्मा कदा न स्पर्शे । अहंतासबाह्य आत्मा असे । परी तो आत्मा न दिसे अहंकारें ॥ ५४ ॥ आत्मप्रभाप्रकाशविधी । प्रकाशिली विवेकबुद्धी । बुद्धीस आत्मा न कळे त्रिशुद्धी । आत्मा बुद्धी सबाह्य ॥ ५५ ॥ आत्मप्रभा प्राण चळे । परी प्राणासी आत्मा नातळे । प्राण सबाह्य आत्ममेळें । तरी प्राणासी न कळे परमात्मा ॥ ५६ ॥ उद्धवा तूं यापरी पाहें । जड जयाचेनि वर्तताहे । तो आत्मा स्वतःसिद्ध आहे । नोहे नोहे कल्पांतीं ॥ ५७ ॥ यापरी आत्मा स्वतःसिद्ध । भेद नादळूनि अभेद । द्वंद्व प्रकाशोनि

---

१ परब्रह्मामध्यें २ आलिंगन ३ असेना ४ वाजवा ५ पत्ता, ठिकाणा ६ शोधितात ७ दर्शन ८ प्रतिबंध. ९ खडा, कचरा सोसत नाहीं १० शुद्ध लक्षणाप्रद ११ शेवट १२ आकळत नाहीं १३ आत्मप्रकाशानें. १४ नष्ट होत नाहीं

निर्द्वंद्व । हा निजात्मबोध दृढ केला ॥ ५८ ॥ एवं आत्मा निर्द्वंद्व अद्वैतें । तो आहे नाहीं ह्मणावया येथे । कोणी नुरेचि गा ह्मणतें । आत्मा निजात्मते परिपूर्ण ॥ ५९ ॥ आत्मा निजात्मता सदोदित । ससार तेथ आरोपित । येचि अर्थीं श्रीकृष्णनाथ । असे सागत श्लोकार्थें ॥ ५६० ॥

एतावानात्मसमोहो यद्विकल्पस्तु केवले । आत्मनृते स्वमात्मानमवलम्बो न यस्य हि ॥ ३६ ॥

आत्मा केवळ नित्यमुक्त । त्रिगुण गुणांसी अतीत । नभाहूनि अतिअलिप्त । सदोदित पूर्णत्वे ॥ ६१ ॥ ब्रह्म अखंडदंडायमान । सर्वदा स्वानंदघन । ऐसे अलिप्तीं प्रपंचभान । तो मिथ्या जाण आरोपू ॥ ६२ ॥ आरोपासी अधिष्ठान । स्वयें परमात्मा आपण । यालागीं प्रपंचाचें भान । तेथेचि जाण आभासे ॥ ६३ ॥ परमात्म्याहूनि भिन्न । प्रपंचासी नाहीं स्थान । यालागी उत्पत्ति स्थिति निधर्न । तेथेचि जाण आभासे ॥ ६४ ॥ जेवी दोराचा सर्प पाही । दोरावेगळा न दिसे कंहीं । दोर सर्प झालाचि नाही । तरी त्याच्या ठायीं आभासे ॥ ६५ ॥ तेवी निर्विकल्प पूर्ण ब्रह्म । नातळे नाम रूप गुण कर्म । तरी त्याच्या ठायीं भ्रम । प्रपंच विपम परिकल्पी ॥ ६६ ॥ जेवीं दोरी भासे मिथ्या सर्प । तेवी ब्रह्मीं मिथ्या भंवारोप । तेथ सुखदुःख भयकंप । तोही खटाटोप मायिक ॥ ६७ ॥ एव प्रपंचाचे मिथ्या भान । वस्तु शुद्धत्वे स्वानंदघन । हें निर्दुष्ट केले निरूपण । ब्रह्म परिपूर्ण अद्वय ॥ ६८ ॥ एवं नाना युक्ती सुनिश्चित । ब्रह्म साधिले अबाधित । हें न मानिती जे पंडित । तें मत खंडित श्रीकृष्ण ॥ ६९ ॥

यन्नामाकृतिभिर्ग्राह्य पञ्चवर्णमबाधितम् । व्यर्थेनाप्यर्थवादोऽय द्वयपण्डितमानिनाम् ॥ ३७ ॥

वेदवेदांतप्रतिपाद्य एथ । सकळ शास्त्रार्थाचे निजमथित । ब्रह्म अद्वय सदोदितं । त्यां सुनिश्चित नेर्मिलें ॥ ५७० ॥ तें हें माझें निजमत । उपेक्षूनिया पडितं । ज्ञातेपणे अतिउन्मत्त । अभिमानयुक्त पांडित्यें ॥ ७१ ॥ त्या पंडिताचे पांडित्यमत । प्रपंच प्रत्यक्ष अनुभूत । तो मिथ्या मानोनिया एथ । कैंचें अद्वैत काढिले ॥ ७२ ॥ अद्वैतासी नाही गावो । जेथ तेथ जरी पाहो जावों । अद्वैता नाही नेमस्त ठावो । यालागीं पहा हो ते मिथ्या ॥ ७३ ॥ रूप नाम गुण कर्म । पंचभूतें भौतिकें विपम । चतुर्वर्ण चारी आश्रम । सत्य परम मानिती ॥ ७४ ॥ सत्य मानावया हेंचि कारण । मनोभ्रमें भ्रमले जाण । ज्ञानाभिमाने छळिले पूर्ण । आपण्या आपण विसरले ॥ ७५ ॥ मुख्य मानिती विपयसुख । विपयार्थ पुण्य करावे चोख । स्वर्ग भोगावा आवश्यक । हें सत्य देख मानिती ॥ ७६ ॥ विपय सत्य मानिती परम । हें देहाभिमानाचे निजवर्म । तेणे सज्ञान केले अधम । मरण-जन्म भोगवी ॥ ७७ ॥ पुढती स्वर्ग पुढती नरक । पुढती जननीजठर देख । यापरी पंडित लोक । केले ज्ञानमूर्ख अहंमते ॥ ७८ ॥ त्याचें ज्ञान ते वेदबाह्य । सर्वथा नव्हे तें ग्राह्य । जैसें अंत्यजाचे अन्न अग्राह्य । तैसे ते होय अतित्याज्य ॥ ७९ ॥ ज्ञानाभिमानि-

---

१ ह्मणायास २ सदोदित आनदपूर्ण ३ आश्रय ४ ह्या अध्यायात पैठणपोथींत जेथेंतेथें 'निदान' हा शब्द असून इतर ग्रंथात 'निधन' हा शब्द आढळतो त्याचा अर्थ 'लय' असा आहे, निदान ५ ससाराची कल्पना ६ निर्दोप ७ सरैखा सयत्र सचलेले ८ सिद्ध केलें ९ पूर्वमीमांसक १० प्रपच अबाधित (सत्य) आहे असें त्याचें मत आहे ११ नाथ एकदा एका परम भाविक महाराच्या घरीं जेवले, त्यावरुन त्याना सकर समत होता असें मानणाऱ्यांनी ह्या ओंवीचा विचार करावा

यांचा विचार । तें अज्ञानाचें सोलींव सार । तयाचा जो निज निर्धार । तो जाण साचार महामोहो ॥ ५८० ॥ तयाचा जो निजविवेक । इंद्रावणफळाऐसा देख । वरी साजिरें आंत विख । तैसा परिपाक ज्ञानाभिमानियाचा ॥ ८१ ॥ नामरूपात्मक प्रपंच । मिथ्या मायिकत्वें आहाच । ज्ञानाभिमानी मानूनि साच । वृथा कचकच वाढविती ॥ ८२ ॥ प्रपंचरचनेची कुसरी । आपण जैं मानावी खरी । तैं देहबुद्धि वाजली शिरीं । दुःखदरिद्रीं निमग्न ॥ ८३ ॥ त्याची योग्यता पाहतां जाण । गायत्रीतुल्य वेदपठण । सकळ शास्त्रें जाणे पूर्ण । श्रुति पुराण इतिहास ॥ ८४ ॥ अतिनिःसीम वक्तेपण । समर्थीचें स्फुरे समर्थी स्फुरण । तेणें वाढला देहाभिमान । पंडितमान्य अतिगर्वें ॥ ८५ ॥ नेणे अद्वैतसमाधान । तरी योग्यता गर्व गहन । निजमताचा मताभिमान । प्राणातें जाण सांडीना ॥ ८६ ॥ पंडितमान्याचें बोलणें । अचर्चटें नायकावें दीनें । जे नागवले देहाभिमानें । त्याचेनि सौजन्यें अधःपातू ॥ ८७ ॥ विषभक्षिल्याचा पातीकर । अत्याग्रहें जो झाला नर । त्यासी अप्रार्थिता मरणादर । अतिदुर्धर जीवीं वाजे ॥ ८८ ॥ यालागीं न धरावी ते संगती । त्यासीं न करावी वेदंती । कदा नेंव जावें त्याप्रती । ते त्याज्य निश्चितीं जीवेंभावें ॥ ८९ ॥ त्याचे न लागावें बोलीं । त्याचे न चालावें चालीं । जे ज्ञानाभिमानभुलीं । मुकले आपुली हितवार्ता ॥ ५९० ॥ ते नाणावे निजमंदिरा । स्वयें नें वैंचावे त्याच्या द्वारा । त्यासी न पुसावें विचारा । जे अभिमानद्वारा नाडले ॥ ९१ ॥ त्यासी न व्हावी हौंतभेटी । कदा न देखावे निजदृष्टी । ते त्याज्य गा उठाउठीं । जेवीं धर्मिष्ठीं परनिंदा ॥ ९२ ॥ वेदशास्त्राचा मथितार्थ । जो का अद्वैत परमार्थ । तो ज्यासी नावडे निजस्वार्थ । विचरे अनर्थ त्यापाशीं ॥ ९३ ॥ यालागीं त्याची संगती । साक्षेपें सांडवी श्रीपती । साधकाचे योगस्थिती । अंतरायनिवृत्ती हरि सांगे ॥ ९४ ॥

योगिनोऽपक्वयोगस्य युञ्जतः काय उत्थितैः । उपसर्गैर्विहन्येत तत्रायं विहितो विधिः ॥ ३८ ॥

योगी प्रवर्तल्या योगाभ्यासीं । योग संपूर्ण नव्हता त्यासी । उंपसर्ग येती छळावयासी । तेचि हृषीकेशी सांगत ॥ ९५ ॥ शरीरीं एखादा उठे रोग । खवळे विषयाची लेंगरग । अथवा सभ्रमात उपसर्ग । कां योगभंग विकल्पें ॥ ९६ ॥ ज्ञानाभिमान सबळ उठी । तेणें गुणदोषीं बैसे दिठी । परापवादाची चावटी । त्याची एकांतगोष्टी निजगुज ॥ ९७ ॥ देहीं शीतळता उभंडे । कां उष्णता अत्यंत चढे । किंवा वायु अव्हाटीं पडे । का क्षुधा वाढे अनिवार ॥ ९८ ॥ विक्षेपें कंपाय बोढवती । परदारापरद्रव्यासक्ती । इत्यादि उपसर्ग येती । उपाय श्रीपति तदर्थ सांगे ॥ ९९ ॥

योगधारणया कांश्चिदासनैर्धारणान्वितैः । तपोमन्त्रौषधैः कांश्चिदुपसर्गान्विनिर्दहेत् ॥ ३९ ॥

देहीं शीतळता वाढल्या जाण । तीस निवारी अग्निधारण । देहीं उष्मा चढल्या पूर्ण । सोमधारण उच्छेदी ॥ ६०० ॥ वायु अव्हाटल्या अवचिता । तैं देहीं वायु भरावा पुरता ।

---

१ इंद्रावणी, कडू कवंडळ २ विष ३ कलह, पिरपिर ४ चातुर्य ५ सहसा ६ नादिरे, भ्रष्ट वेरे ७ मूर्खपणा ८ पक्षीचा जेवणारा "आणि येरासी रसा पांनिकरा । आइला मान" (ज्ञानेश्वरी अध्याय ११-२) ९ अनायास १० भाषण ११ जाऊं नये १२ प्रेमानें हातांत हात घालणें १३ प्रलवाय १४ गडबड, गोंधळ १५ त्वरेमुळे १६ दुसऱ्याची कुचाळी करण्याची खोड १७ वाढे १८ अपानवायूची वाट सरते १९ गडबड, गोंधळानें २० दुसऱ्याचा द्रव्यधर्मी इच्छा २१ शैल, थंडी २२ चंद्रकांतमणि. २३ कसरता तर

वायु मेळवूनि वायुआंतौता । आणिती निजपंथा अभ्यासवळें ॥ १ ॥ वायु क्षोभोनि सकोप । जै जठरावरी पडे झडप । तै क्षुधा खवळे अमूप । तृप्तीचें रूप उठीना ॥ २ ॥ तेथ मोकळा सांडूनि प्राण । अपान वाढवावा आपण । तो जठरा आलिया जाण । तेथ क्षोभला प्राण सहजचि ये ॥ ३ ॥ तेथ प्राणापानऐक्यता । सहजें ये साधकांच्या हाता । मग पट्चक्रें भेदिता । क्षणही सर्वथा लागेना ॥ ४ ॥ तेव्हां सतरावियेचें अमृतपान । साधकासी फावे सपूर्ण । यापरी क्षुधानिर्दळण । येणे योगें जाण साधिती ॥ ५ ॥ परदारा परद्रव्यासक्ती । हे पापकर्माची फळप्राप्ती । याची करावया निवृत्ती । तपश्चर्या निश्चितीं उद्धवा ॥ ६ ॥ भावे करिता मंत्रानुष्ठान । तेणे वैराग्य उपजे जाण । वैराग्यें विपयनिर्दळण । सहजे जाण साधकां ॥ ७ ॥ शुद्ध मंत्राचें पुरश्चरण । करी विघ्नांचे निर्दळण । तेथ पिशाचबाधासचरण । घेऊनि प्राण स्वयें पळे ॥ ८ ॥ शरीरी सचरल्या व्याधी । त्याते निर्दळी दिव्य औपधी । मनाचा छेदावया आधी । योग त्रिशुद्धी साधावा ॥ ९ ॥ तेथ साधल्या योगसिद्धी । समूळ निर्दळी आधिव्याधी । सकळ विघ्नातेही छेदी । जाण त्रिशुद्धी उद्धवा ॥ ६१० ॥ हें किती सागूं भिन्न भिन्न । भावे करितां माझें ध्यान । सकळ उपसर्गां निर्दळण । तेंचि निरूपण हरि सागे ॥ ११ ॥

काश्चिन्ममानुध्यानेन नामसङ्कीर्तनादिभि । योगेश्वरानुवृत्त्या वा हन्यादशुभदान् शन ॥ ४० ॥

आधिव्याधींसीं सकळ विघ्न । विकल्प विकर्म देहाभिमान । ज्ञानाभिमानासी दहन । करी ध्यानक्षण उद्धवा ॥ १२ ॥ माझिया ध्यानाचे परिपाठीं । उपसर्ग पळती उठाउठी । शोधिता विघ्न न पडे दृष्टीं । निर्द्वंद्व सृष्टी साधका ॥ १३ ॥ माझा लागल्या ध्यानभावो । उपसर्गांचा नुरेचि ठावो । सकळ विघ्नाचा अभावो । विकल्प वावो स्वयें होती ॥ १४ ॥ ह्मणशी घालोनि आसन । एकाग्र करोनिया मन । कै ठसावेल तुझें ध्यान । तैं साधका विघ्न बाधीना ॥ १५ ॥ असो नै टके माझें ध्यान । तै सोपा उपाव आहे आन । माझें करिता नामकीर्तन । विघ्ननिर्दळण हरिनामें ॥ १६ ॥ जेथ नामाचा घडघडाट । तेथ उपसर्गां न चले वाट । महाविघ्नाचा कडकडाट । करी सपाट हरिनामें ॥ १७ ॥ अखंड माझी नामकीर्ती । ज्याच्या मुखास आली वस्ती । त्या देखोनि विघ्नें पळती । उपसर्गां नुरवी निःशेप ॥ १८ ॥ माझ्या नामाचा निजगजर । पळवी महापापसभार । उपसर्गां नुरवी थार । नाम सधर हरीचे ॥ १९ ॥ अवंचटें घेता माझें नाम । सकळ पातका करी भस्म । जेथ अखड माझें गुणनामकर्म । तेथ विघ्नसभ्रम स्पर्शेना ॥ ६२० ॥ माझे नामकीर्तीचे पवाडे । ज्याची वाचा अखड पढे । विघ्नें न येती तयाकडे । जेवीं सूर्यापुढे आंधार ॥ २१ ॥ माझे नामकीर्तीवीण येथे । ज्याचे तोंड न राहे रितें । तो नागवे महाविघ्नातें । जेवीं पतंगातें हुंताशू ॥ २२ ॥ नामकीर्ती दाटुगी होये । हें विश्वासे मानले आहे । तें नाम मुखीं केवीं राहे । करावें काये ह्मणशील ॥ २३ ॥ मुखीं नामनिर्वाह व्हावा ।

१ मनोव्यथा २ कित्येक रोग योगधारणेनें जावावे ह्मणजे सतापकाळीं सोमाची व शैत्यपीडेला सूर्याची धारणा करावी, वातादि रोग वायुधारणेन आसनाच्या योगानें नष्ट करावेत, व पापग्रह, सर्प, इत्यादि तपश्चर्या व मत्रौपधें यानी बाधावेत ३ क्षणभर केलेलें ध्यान ४ व्यथ ५ साधत नसेल तेव्हा ६ कामादि विघ्नाचा नाश नामसकीर्तनानें होतो. ७ उपसर्ग जळती नि शेप ८ बलिष्ठ, समर्थ ९ सहज १० अग्नि. ११ बळकट.

यालागीं करावी साधुसेवा । सतसेवनीं सद्भावो जीवा । तेथ नव्हे रिगावा विघ्नांसी ॥ २४ ॥ सद्भावें धरिल्या सत्सगती । त्या संगाचिये निजस्थिती । मुखीं ठसावे नामकीर्ती । विकल्प चित्तीं स्फुरेना ॥ २५ ॥ मुखी हरिनामाची गोडी । सतसेवेची अतिआवडी । तयाची गा प्रतापप्रौढी । उपसर्गकोडी निर्दळी ॥ २६ ॥ साधकासी पाठिराखा । सत झालिया निजसखा । तें महाविघ्नांचिया मुखा । विभांडी देखा क्षणार्धें ॥ २७ ॥ सेवितां साधूचें चरणोदक । अतिशुद्ध होती साधक । तेणें शुद्धत्वे महादोख । समूळ देख निर्दळी ॥ २८ ॥ साधूंच्या चरणतीर्थापाशीं । सकल तीर्थें येती शुद्धत्वासी । भावें सेविता त्या तीर्थासी । ते उपसर्गांसी नागवती ॥ २९ ॥ वंदिता साधुचरणरज । साधकांचें सिद्ध होय काज । निर्दळूनि विघ्नाचें बीज । स्वानंद निज स्वयें भोगिती ॥ ६३० ॥ निजभाग्यगती अवचितां । संतचरणरेणु पडल्या माथा । तो कळिकाळातें हाणे लाथा । तेथ विघ्नाची कथा ते कोण ॥ ३१ ॥ निधडा शूर निजबळेंसीं । धुरा निजशस्त्र देऊनि त्यासी । युद्धीं थापटिलिया पाठीसी । तो विभाडी परासी तेणें उल्हासें ॥ ३२ ॥ तेवीं सद्भावें सत्सगती । मुखीं अखंड नामकीर्ती । भावें करिता सताची भक्ती । महाबाधा निर्दळिती साधक ॥ ३३ ॥ कीर्ति भक्ति सत्सगती । हे त्रिवेणी लागे ज्याप्रती । त्यासी उपसर्ग नातळती । पावन त्रिजगती त्याचेनी ॥ ३४ ॥ माझी भक्ति आणि नामकीर्ती । यांची जननी सत्सगती । तो सत्सग जोडल्या हातीं । विघ्नें न बाधिती साधका ॥ ३५ ॥ योग याग आसन ध्यान । तप मत्र औषधी जाण । साधितां न तुटे देहाभिमान । तो सत्सग जाण निर्दळी ॥ ३६ ॥ योगादि सर्व उपायीं जाण । निवारिती अल्प विघ्न । विघ्नाचा राजा देहाभिमान । तो त्याचेनि जाण ढळेना ॥ ३७ ॥ दुर्धर देहाभिमान । ज्ञातेपणीं अतिदारुण । त्याचें समूळ निर्दळण । सत्संग जाण स्वयें करी ॥ ३८ ॥ नेणपणाचा अभिमान । तत्काळ जाय निघोन । तैसा नव्हे ज्ञानाभिमान । चांविरा जाण जाणिवा ॥ ३९ ॥ त्याही अभिमानाचें निर्दळण । सत्सग निजांगें करी आपण । यालागीं सत्सगासमान । आन साधन असेना ॥ ६४० ॥ एकाचेनि निजमतें । अजरामर करावें देहातें । तेही योगादि साधनातें । मूर्खमतें साधिती ॥ ४१ ॥

केचिद्देहमिमं धीराः सुकल्पं वयसि स्थिरम् । विधाय विविधोपायैरथ युञ्जन्ति सिद्धये ॥ ४१ ॥

देहो तितुका प्रारब्धाधीन । त्यासी प्रारब्धें जन्ममरण । त्या देहासी अजरामरण । पामर जन करूं पाहती ॥ ४२ ॥ त्या प्रारब्धाचें सूत्र पूर्ण । सर्वदा असे काळाधीन । यालागीं काळकृत जन्ममरण । सर्वांसी जाण सर्वदा ॥ ४३ ॥ चौदा कल्प आयुष्य जोडी । त्या मार्कंडेयासी काळ झोडी । युगा लोम झडे परवडी । त्या लोमहर्षाची नरडी मुरडिजे काळें ॥ ४४ ॥ चतुर्युगसहस्र सख्येसी । तो दिवस गणिजे ब्रह्मयासी । जो सृजिता सकळ सृष्टीसी । त्यासी काळ ग्रासी स्वबळें ॥ ४५ ॥ सृजित्या ब्रह्मयासी काळ पिळी । पाळित्या विष्णूतें काळ गिळी । प्रलयरुद्राचीही होळी । काळ महाबळी स्वयें करी ॥ ४६ ॥ यापरी

१ दंभ, मान, इत्यादि विकाराचा नाश सतसेवनें होतो २ ठासून बसते ३ कोट्यवधि विघ्नें ४ उभा विभांडी फाडी तोंड फोडी. ५ नाडिवात, निर्दळिनात ६ आमसुरा ७ ठावीचा ८ रथाच्या अग्रभागीं ९ बाधत नाहींत १० बाधक. ११ 'सर्वं काल्कृत मन्ये' भागवत १२ मृकंड ऋषीचा पुत्र मार्कंडेय शंकराच्या वरानें याला चौदा कल्प आयुष्य मिळालें होतें १३ दर युगाला याचा एक रोम म्हणजे केश झडत असे

काळ अतिदुर्धर । नेणोनि अविवेकी नर । वांछिती काळजयो पामर । देह अजरामर करावया ॥ ४७ ॥ जे जे दिसे तें तें नासे । हे काळसत्ता जगासी भासे । तरी अजरामरत्वाचें पिसें[1] । मूर्ख अतिप्रयासें वांछिती ॥ ४८ ॥ थिल्लरीचा तरंग जाण । वांच्छी अजरामरपण । तंव थिल्लरासचि ये मरण । तेथ वांचवी कोण तरंगा ॥ ४९ ॥ तेवीं ससारचि नश्वर । त्यातील देह अजरामर । करूं वांछिती पामर । उपार्यी अपार शिणोनी ॥६५०॥ देह जाईल तरी जावो । परी जीव हा चिरजीव राहो । तदर्थ कीजे उपावो । तैसें अमरत्व पहा हो नरदेहा ॥ ५१ ॥ देह केवळ नश्वर । त्यातें अविवेकी महाधीर । करूं ह्मणती अजरामर । उपार्यी अपार शिणोनी ॥ ५२ ॥ केवळ काळाचे खाँजे[3] देहो । तो अमर करावया पहा हो । जो जो कीजे उपावो । तो तो अपावो साधकां ॥ ५३ ॥ एवं मूढतेचे भागी । देहाच्या अमरत्वालागीं । शिणोनि उपार्यी अनेगीं । हठयोगी नागवले ॥ ५४ ॥ परकायाप्रवेशार्थ जाण । शिणले साधिता प्राणधारण । एवं धरिता देहाभिमान । योगिजन नाडले ॥ ५५ ॥ देहाचें नश्वरपण । जाणोनिया सज्ञान । न धरिती ते देहाभिमान । तेंचि निरूपण हरि सांगे ॥ ५६ ॥

न हि तत्कुशलादृत्य तदायासो ह्यपार्थक । अन्तवत्त्वाच्छरीरस्य फलस्येव वनस्पते ॥ ४२ ॥

विचारिता हा ससार । समूळ अवघा नश्वर । तेथ देहाचा अजरामर । ज्ञाते आदर न करिती ॥ ५७ ॥ देहअजरामरविधीं । ज्ञाता सर्वथा न घाली बुद्धी । देहीं साधिल्या ज्या सिद्धी । त्या त्रिशुद्धी बाधिका ॥ ५८ ॥ देह तापल्या ज्वरादि तापें । तदर्थ मरणभयें कांपे । तेथ शीतळ आणिल्याही साक्षेपें । तेणेही रूपे मरणचि ॥ ५९ ॥ मिथ्या देहीचा देहाभिमान । सदा भोगवी जन्ममरण । तो अजरामर करिता जाण । देहबंधन दृढ झाले ॥ ६० ॥ साधोनिया योगसाधन । दृढ केले देहबंधन । देहींच्या सिद्धि भोगिता जाण । अधःपतन चुकेना ॥ ६१ ॥ हो का ज्ञानार्थ योग साधितां । प्रसगें सिद्धि आलिया हाता । त्याही त्यागाव्या तत्त्वता । निजस्वार्थालागुनी ॥ ६२ ॥ ज्याची चाल रायापाशीं । लांच हाता ये तयासी । तेणेंचि पावे अपमानासी । तेवी साधकासी घातका सिद्धी ॥ ६३ ॥ वृक्षासी मोडूनि आलिया फळें । त्या फळासी वृक्ष नातळे । तेवीं आलिया सिद्धीचे सोहळे । वैराग्यबळें त्यागावे ॥ ६४ ॥ कोरडे वैराग्यबळे । त्याग कीजे तो आंडसळे । त्याग विवेकवैराग्यमेळे । तै सिद्धीचे सोहळे तृणप्राय ॥ ६५ ॥ आधळें हांतिरू मातले । पतन देखे आपुले । तेवी अविवेकें त्याग केले । ते ते गेले अधःपाता ॥ ६६ ॥ मूळीं देहचि नश्वर एथ । तेथींच्या सिद्धि काय शाश्वत । ऐसे विवेकवैराग्ययुक्त । होय अलिप्त देहभोगा ॥ ६७ ॥ एथ देह तितुका अनित्य । आत्मा एक नित्य सत्य । हें जाणोनि विवेकयुक्त । जडले निश्चित आत्मांभ्यासी ॥ ६८ ॥

योग निषेवतो नित्य कायश्चेत्कल्पतामियात् । तच्छ्रद्दध्यान्न मतिमान्योगमुत्सृज्य मत्पर ॥ ४३ ॥

योग साधिता परमार्था । सिद्धि वश्य झालिया हाता । त्या त्यागाव्या तत्त्वता ।

१ वेड, गूढ २ दचक्यातला. ३ साच ४ अपाय ५ फसले ६ भङन ७ टिक्त नाहीं ८ विवेक आणि वैराग्य ह्या दोन्हींच्या सयोगापासून उत्पन्न होणारा त्याग टिकाऊ असतो विवेक ह्मणजे नित्यानित्यवस्तुविवेक व वैराग्य ह्मणजे विषयांविषयीं किंबहुना अखिल दृश्याविषयीं अप्रीति. ९ हत्ती १० आत्मचिंतनात.

निजस्वार्थालागूनी॥६९॥सिद्धि त्यागितां न वचती। भोगवळें गळां पडती। तरी ते सांडूनि योगस्थिती। माझे भजनपंथीं लागावें॥६७०॥ माझिये भक्तीच्या निजमार्गीं। रिगमू नाहीं विघ्नालागीं। मी भक्तांच्या प्रेमभागीं। रगलों रगीं श्रीरंग॥ ७१॥ सद्भावें करितां माझी भक्ती। भक्तासी नव्हे विघ्नप्राप्ती। भक्त सबाह्य मी श्रीपती। अहोरात्रीं सरक्षीं॥७२॥करितां भगवद्भजन। भक्तासी वाधीना विघ्न। ते भक्तीचें महिमान। स्वयें श्रीकृष्ण सांगत॥७३॥

योगचर्यामिमां योगी विचरन् मदपाश्रय। नान्तरायैर्विहन्येत निःस्पृह स्वसुखानुभू॥ ४४॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कंधे श्रीकृष्णोद्धवसंवादे अष्टाविंशोऽध्याय॥ २८॥

अनन्यप्रीतीं मज शरण। सर्व भूतीं मद्भावन। अभेदबुद्धी माझें भजन। त्यासी सर्वथा विघ्न वाधीना॥ ७४॥ माझ्या भक्ताचे उपसर्ग। सकळ निर्दळी मी श्रीरंग। ज्यासी अनन्य भजनयोग। त्यासी माझें निजांग वस्तीसी॥७५॥ जेथ विघ्न धांवे भक्ताकडे। तेथ माझी उडी पडे। निवारीं निजभक्ताचें सांकडें। तीं लळिवाडें पैं माझीं॥७६॥ तीं लळिवाडें ह्मणशी कैसीं। त्याचें सांकडें मी सदा सोशीं। राजा दंडितां प्रल्हादासी। म्यां सर्वार्थें त्यासी रक्षिलें॥ ७७॥ संकट मांडिलें अंबरीषासी। तैं म्यां अपमानिलें दुर्वासासी। दाही गर्भवास स्वयें मी सोशीं। उणें भक्तासी येऊं नेदीं॥ ७८॥ वाधा होतां गजेंद्रासी। हातीं वैसवूनि सुदर्शनासी। उडी घालूनि त्यापाशीं। निमिषार्धें सोडविला॥ ७९॥ द्रौपदीचिये अतिसांकडीं। सभेसी करितां ते उघडी। म्यां निजांगें घालूनि उडी। वस्त्राच्या कोडी पुरविल्या॥ ६८०॥ द्रौपदीचिया हातीं देतां वस्त्रघडी। नेसतां दिसेल ते उघडी। यालागीं मी लंवडमवडीं। नेसलीं लुगडीं स्वयें झालों॥८१॥ दावाग्नीं पीडितां गोपाळ। निजमुखीं म्यां गिळिली ज्वाळ। एथवरी भक्ताची कळकळ। मज सर्वकाळ उद्धवा॥ ८२॥ द्रौण्यस्त्राचे वाधेहातीं। म्यां गर्भीं रक्षिला परीक्षिती। गोकुळ पीडितां सुरपती। म्यां धरिला हातीं गोवर्धन॥ ८३॥ वाचवावया अर्जुनासी। दिवसा लपविलें सूर्यासी। हार पतकरूनि रणभूमीसी। सत्य भीष्मासी म्यां केलें॥ ८४॥ ऐसा मी भक्तसहाकारी। नित्य असतां शिरावरी। भक्तासी विघ्न कोण करी। मी श्रीहरि रक्षितां॥ ८५॥ जे अनुसरले मद्भक्तीसी। मी विघ्न लागों नेदीं भक्तासी। निजांग अर्पोनियां त्यासी। निजीं निजसुखेंसीं नांदवीं॥ ८६॥ भावें करितां माझी भक्ती। साधकां स्वसुखाची प्राप्ती। तेथें इच्छेसीं कामलोभ जाती। माझी सुखस्थिति मद्भक्तां॥ ८७॥ ह्मणसी भक्तांसी देहांतीं। होईल निजसुखाची प्राप्ती। तैशी नव्हे चौथी भक्ती। देहीं वर्ते स्थिति सुखरूप॥ ८८॥ देह राहो अथवा जावो। परी सुखासी नाहीं अभावो। यापरी मद्भक्त पहा हो। सुखें सुखनिर्वाहो भोगिती॥ ८९॥ भक्त वर्ततां दिसती देहीं। परी ते वर्तती माझ्या ठायीं। मी अवघाचि त्याच्या हृदयीं। सर्वदा पाहीं नांदत॥६९०॥ भक्त निजवोधें मजभीतरीं। मी निजांगें त्यां आंतबाहेरीं। एवं निजसुखाच्या माजघरीं। परस्परीं नांदत॥ ९१॥ मी देव तो एक भक्त। हेंही वाहेरसवडी मात। विचारितां आंतवटा अर्थ। मी आणि भक्त एकचि॥ ९२॥ तूप थिजलें विघुरलें देख। तेवीं मी आणि भक्त दोनी एक। मज भक्तासी वेगळिक। कल्पांतीं देख असेना॥ ९३॥ मी तो

१ निजहितार्थ २ योगाची राटपट ३ प्रवेश ४ ईश्वरबुद्धि ५ संकट ६ आवडती ७ येऊन ८ अर्ध्या निमिषात ९ त्वरेनें १० इच्छेनें ११ पराजय, प्रतिज्ञाभंग १२ "आण आपुलें वोढोनी। त्याला रात्रीं मा निर्वाणी—रनाबाइ. १३ माझ्या स्वरूपीं १४ 'मयि ते तेषु चाप्यहम्' गीता १५ वरपांगी १६ अंतरंग १७ कठिन पातळ झालें

एकचि एथें । हेंही ह्मणावया नाहीं ह्मणतें । यापरी मिळोनि मातें । भक्त निजसुखातें पावले ॥ ९४ ॥ तो हा ब्रह्मज्ञानाचा कळसू । अध्याय जाण अठ्ठाविसू । बाप विंदानी हृषीकेशू । तेणे देउळासी कळसू मेळविला ॥ ९५ ॥ जेवीं अळंकारीं मुकुटमणी । तेवीं अठ्ठाविसावा ब्रह्मज्ञानीं । श्रीकृष्ण भक्तांची निजजननी । तो उद्धवालागोनि शृंगारी ॥ ९६ ॥ माता उत्तम अलंकारकोडीं । अपत्य शृंगारी अतिआवडी । तेवी उत्तमोत्तम ज्ञाननिरवडीं । उद्धव कडोविकडी शृंगारिला ॥ ९७ ॥ मातेसी आवडे निपटणे । तेवीं उद्धव वृद्धपर्णीचे तानें । श्रीकृष्ण त्याकारणे । गुह्यज्ञाने शृंगारी ॥ ९८ ॥ माता बाळकाते शृंगारी । तें लेणे मागुते उतरी । उद्धव शृंगारिला श्रीहरी । तें अंगाबाहेरी निघेना ॥ ९९ ॥ अगीं लेणे जडले अलोलिक । तेणे गुणे उद्धव झाला अमोलिक । पायां लागती तीनी लोक । ब्रह्मादिक पूजिती ॥ ७०० ॥ निजात्मअळंकारें श्रीपती । उद्धव शृंगारिला ब्रह्मस्थिती । तेणे वंद्य झाला त्रिजगतीं । त्याते पुराणीं पढती महाकवी ॥ १ ॥ गोडीमाजी श्रेष्ठ अमृत । तेही फिकें करूनि एथ । उद्धवालागी परमामृत । श्रीकृष्णें निश्चित पाजिले ॥ २ ॥ अमर अमृतपान करिती । तेही मरणार्णवी बुडती । उद्धव अजयी केला श्रीपती । कथामृतीं निववूनी ॥ ३ ॥ तेणे तो सर्वांगीं निवाला । परमानंदीं तृप्त झाला । तेणे उद्धवत्वा विसरला । डोलों लागला स्वानंदें ॥४॥ तेव्हां स्वानंदउन्मत्तता । दुजे निर्दळी देखता । ससारा हाणोनि लाता । चढे माथा देवांच्या ॥ ५ ॥ चढोनि देवांचिया माथां । शेखीं गिळी देवभक्तता । मग सच्चिदानदस्वानदता । निजात्मता स्वयें झाला ॥ ६ ॥ तेथ सत् चित् आनंद । हाही नाहीं त्रिविध भेद । सदोदित परमानंद । स्वानंद शुद्ध कोंदला ॥७॥ नश्वर त्यागाचिये स्थिती । अनश्वरातें सत ह्मणती । जडाची करितां निवृत्ती । चिद्रूपँ ह्मणती वस्तूतें ॥ ८ ॥ जेथ दुःखाचा नाहीं बाधू । त्यातें ह्मणती आनंदू । एवं सच्चिदानंदू । ज्ञानसबंधू मायिक ॥ ९ ॥ वस्तु सत ना असत । चित् नव्हे अचित् । ते सुखदुःखातीत । जाण निश्चित सन्मात्र ॥ ७१० ॥ हा अठ्ठाविशींचा निजबोध । उद्धवासी तुष्टोनि गोविंद । देता झाला आनंदकंद । भाग्यें अगाध तो एक ॥११॥ साडोनि निजधामा जाणें । स्वयें श्रीकृष्ण त्याकारणें । देता झाला निजगुह्यठेवणे । त्याचें भाग्य वानणे तें किती ॥ १२ ॥ जें नेदीच पित्या वसुदेवांसी । जे नेदीच बंधु बळभद्रासी । जें नेदीच पुत्रा प्रद्युम्नासी । तें उद्धवासी दीधले ॥ १३ ॥ जे नेदीच देवकीमातेसी । जें नेदीच कुंती आतेसी । शेखीं नेदीच यशोदेसी । तें उद्धवासी दीधले ॥ १४ ॥ ह्मणाल सांगीतले अर्जुनासी । तोही अत्यंत पढियता त्यासी । त्याहातीं उतरावया धराभारासी । युद्धीं त्वरेंसीं उपदेशिला ॥ १५ ॥ तैसे नव्हे उद्धवाकडे । सावकाश निजनिवाडें । गुप्त ठेवणे फाडोवाडें । अवघें त्यापुढें अर्पिलें ॥ १६ ॥ पित्याचिया निजधनासी । स्वामित्व लाभे निजपुत्रासी । तेवीं श्रीकृष्णाचिया गुह्यज्ञानासी । झाला मिरासी उद्धव ॥ १७ ॥ पाडवामाजीं धन्य अर्जुन । यादवामाजीं उद्धव धन्य । या दोघांच्या भाग्यासमान । न दिसे आन त्रिजगतीं ॥१८॥ सकळ साराचा निजसारांश । तो हा एकादशीं

१ मोठा कुशल कारागीर २ ज्ञाननिर्णयानें ३ कमी गोड ४ मृत्युसागरात ५ शेवटीं ६ पाचभौतिकाची, प्रपचाची ७ चैतन्यघनरूप ८ सत् नव्हे असत् नव्हे ९ चैतन्य १० याच अर्थाच्या ओव्या ज्ञानेश्वरात आहेत अ० ४–८ ते १० ११ प्रेमांतला १२ पृथ्वीच्या भाराला १३ स्पष्टपणें १४ वतनदार, मालक

अठ्ठावीस । जेवीं यतींमाजीं परमहंस । तेवीं अष्टाविंश भागवतीं ॥ १९ ॥ जेवीं क्षीराब्धीमाजीं शेषशयन । त्याहीवरी जैसा नारायण । तेवीं भागवतामाजीं जाण । ब्रह्मपरिपूर्ण अष्टाविंश ॥ ७२० ॥ जेवीं वैकुंठ परम पावन । त्यावरी विराजे श्रीभगवान । तेवीं भागवतामाजी जाण । विराजमान अष्टाविंश ॥ २१ ॥ एवढें या महत्त्वाचें वैभव । कृष्णकृपेनें पावला उद्धव । चोंप निजभाग्याची धाव । ब्रह्म स्वयमेव स्वयें झाला ॥ २२ ॥ उद्धव झाला ब्रह्म पूर्ण । त्यासी कृष्णकृपा प्रमाण । तें मी वाखाणीं अज्ञान । देशभाषण प्राकृत ॥ २३ ॥ अधासी सूर्य प्रसन्न । झालिया देखे तो निधान । तेवीं प्रकटोनि जनार्दन । हें गुह्यज्ञान बोलवी ॥ २४ ॥ जनार्दन प्रकटला आता । हें बोलणें माझी मूर्खता । तो स्वतःसिद्ध सदा अमर्ता । हेंही झालों मी जाणता त्याचिया कृपा ॥ २५ ॥ त्याचिया कृपें ऐसें केलें । माझें मीपण निःशेष नेलें । नेलेंपण देखों नाहीं दीधलें । जेवीं सूर्यें केलें अधारा ॥ २६ ॥ मज कृपा करील जनार्दन । हेंही नेणें मी अज्ञान । तेणें दयाळुवें कृपा करून । हें गुह्यज्ञान बोलविलें ॥ २७ ॥ निकट असता जनार्दन । मी नेणें त्याचे महिमान । तेणें आपला महिमा आपण । मजमुखें जाण बोलविला ॥ २८ ॥ मी जें ह्मणें माझें मुख । तेंही जनार्दन झाला देख । तेणें मुखें निजात्मसुख । बोलवी निष्टंक निजात्मसत्ता ॥ २९ ॥ एवं माझेनि नावें कविता । परी जनार्दनचि झाला वक्ता । तेणें वक्तेपणें तत्त्वता । रसाळ कथा चालिली ॥ ७३० ॥ ब्रह्मरसें रसाळ कथा । निरूपिलें श्रीभागवता । त्यामाजी ब्रह्मतल्लीनता । जाण तत्त्वता अष्टाविंश ॥ ३१ ॥ अठ्ठाविसाव्याचें निरूपण । तें तत्त्वता ब्रह्म पूर्ण । श्रद्धेनें करिता श्रवण । उद्धव संपूर्ण निवाला ॥ ३२ ॥ उद्धव निवोनियां आपण । स्वयें विचारिता झाला जाण । ह्मणे हें शुद्ध आत्मज्ञान । परी प्राप्त कठिण अबळासी ॥ ३३ ॥ या चित्स्वरूपाची प्राप्ती । सुगम होय साधकाप्रती । पुढील अध्यायाचे अर्थीं । उद्धव विनंती करील ॥ ३४ ॥ कडा फोडूनि मार्ग कीजे । का उंचीं फर्‍स बांधिजे । तेवीं सुगमें निर्गुण पाविजे । तो उपाव पूसिजे उद्धवें ॥ ३५ ॥ ब्रह्मप्राप्तीचा सुगम उपावो । स्वयें सांगेल देवाधिदेवो । तो सुरस पुढील अध्यावो । साधका पहा हो परमार्थसिद्धी ॥ ३६ ॥ पव्हणियाविण पायउतारा । अवळीं उतरिजे भवसागरा । तैसा साधकालागीं सोपारा । उपाव पुढारा हरि सांगे ॥ ३७ ॥ सीतेचेनि कृपापडिभारें । सेतु बांधिजे रामचंद्रें । तेथ समुद्र तरिजे वानरें । जे वनचरें अतिमंदें ॥ ३८ ॥ तेवीं उद्धवप्रश्नप्रीतीसी । भवाब्धिसेतु हृषीकेशीं । बांधिला निजभक्तिउपायेंसीं । तेथ तरती आपैसीं भाविकें अबळें ॥ ३९ ॥ कृष्णभक्तिसेतुद्वारें । तरलीं जड मूढ पामरें । ते भक्ति सांगिजेल यादवेंद्रें । श्रोता सादरें परिसिजे ॥ ७४० ॥ एका जनार्दना शरण । तेणें श्रोते सुप्रसन्न । पुढील अध्यायाचें कथन । तेणें साधक जन तरतील ॥४१॥ सांडूनिया एकपण । एका जनार्दना शरण । सुगम साचें आत्मज्ञान । तें भक्तिसाधन हरि सांगे ॥ ७४२ ॥ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कंधे भगवदुद्धवसंवादे परमहंससंहितायां एकाकारटीकायां परमार्थनिर्णयो नाम अष्टाविंशतितमोऽध्यायः ॥ २८ ॥ अध्याय ॥ २८॥ ओंव्या ॥ ७४२ ॥ श्लोक ॥ ४४ ॥ एवं संख्या ॥७८६॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

१ विराजमान २ मोठी, अजब ३ धनाचा ठेवा ४ माझ्याकडून ५ निःशंक ६ फरशी, फरसबंदी रस्ता, पायऱ्या ७ पोहण्यावांचून (अ० ५ पहा) ८ सुलभ ९ संसाररूपी समुद्रावरील पूल

अध्याय एकोणतिसावा.

श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥ ॐ नमो श्रीगुरुदयार्णव । तुझे कृपेसी नाहीं थांव । कृपेनें तारिसी जीव । जीवभाव सांडवूनी ॥ १ ॥ साडवूनि देहबुद्धी । निरसोनि जीवोपाधी । भक्त तारिसी भवाब्धी । कृपानिधि कृपाळुवा ॥ २ ॥ तुझें पाहता कृपाळूपण । जीवासी जीवें मारिसी पूर्ण । नामा रूपा घालिसी शून्य । जातिगोत सपूर्ण निर्दळिसी ॥ ३ ॥ निर्दळूनि आपपरा । निसंतान करिसी ससारा । तो तूं जिवलग सोयरा । कृपाळु खरा घडे केवीं ॥ ४ ॥ जेवी आंधारीं नादते दृष्टी । भासती नक्षत्रें खद्योतकोटी । ते आंधारेंसी सूर्य घोटी । तेवी तुझी भेटी साधका ॥ ५ ॥ तुझी जेथ साचार भेटी । तुवां केलिया कृपादृष्टी । ससारभेदाची त्रिपुटी । त्रिगुणेसीं सृष्टी दिसेना ॥ ६ ॥ न दाखवूनि गुणादि सृष्टी । दाविसी अद्वय ब्रह्म दृष्टी । त्यासी कदा नव्हे दृष्टिभेटी । भेटीसी तुटी कदा न पडे ॥ ७ ॥ जो कदा न देखिजे दृष्टी । त्यासी केवी होय भेटी । भेटीसी कदा न पडे तुटी । हेही गोष्टी घडे केवी ॥ ८ ॥ जैसा गर्भ मातेच्या पोटीं । असोनि माउली न देखे दृष्टी । तरी तिचे भेटीसी नव्हे तुटी । तेवी तुझे पोटी साधक ॥ ९ ॥ माता कळवळोनि पाळी तान्हें । शेखीं माउलीतें ते नेणे । तेवी तुजमाजी अज्ञाने । तुवा प्रतिपाळणे निजलोभें ॥ १० ॥ जन्मल्या वाळाकारणे । माता वाढवी शहाणपणे । तेवी तुझेनि निजज्ञानें । सज्ञान होणे साधकीं ॥ ११ ॥ साधकीं लाहता तुझें ज्ञान । थिंतें नाठवे मीतूपण । जीव विसरला जीवपण । अद्वयें पूर्ण परमात्मा ॥ १२ ॥ असोत या वहुता गोष्टी । नव्हता सद्गुरुकृपादृष्टी । करिता उपायाच्या कोटी । नव्हे भेटी परमार्थी ॥ १३ ॥ जाहलिया सद्गुरुकृपादृष्टी । साधने उठती उठाउठी । ब्रह्मानंदें कोंदे सृष्टी । स्वानंदपुष्टी साधका ॥१४॥ जाहलिया गुरुकृपा प्राप्त । उपनिषदांचा मथितार्थ । साधकाचा चढे हात । कृपा समर्थ श्रीगुरूची ॥ १५ ॥ सद्गुरुकृपा समर्थ । तेणे कृपें श्रीभागवत । वाखाणिले जी प्राकृत । शुद्ध मथितार्थ सोलींव ॥ १६ ॥ जनार्दनकृपादृष्टीं । माझ्या मराठ्या आंखिा गोष्टी । रिघाल्या एकादशाचे पोटीं । स्वानंदतुष्टीं निजवोधें ॥ १७ ॥ सस्कृतप्राकृतपरवडी । सज्ञान सेविती स्वानंदगोडी । गाय काळी आणि तावडी । परी दुधी वांकुडी चवी नाहीं ॥ १८ ॥ तेवीं सस्कृतप्राकृतभाखा । ब्रह्मासी [illegible] । [illegible] वदला एका । साह्य निजसखा जनार्दन ॥ १९ ॥ जन[illegible] जाण । [illegible] चें निरूपण । गुह्य गभीर स्वानंदघन [illegible] ॥ २० ॥ [illegible] उपपत्ती । निजवोधें साधूनि [illegible] ॥ २१ ॥ ब्रह्म अद्वयत्वें परिपूर्ण । [illegible] जाण सर्वार्थी ॥ २२ ॥ [illegible] कारण । मीतूपण असेना ॥

१ अंत, पार २ जीवपणाचे धर्म [illegible] निश्चयात्मक तू कृपाळू खरा । [illegible] ४ आग, चमत्कारीक, वेड्यावांकड्या [illegible] १५ युक्ति, रचना, प्रमाणें, म बोध, [illegible]

प्रमाणे जाहलीं अप्रमाण । बोधेंसी क्षीण विवेक जाहला ॥ २४ ॥ तेथ बोल ना मौन । आकार ना शून्य । गुण आणि निर्गुण । समूळ जाण असेना ॥ २५ ॥ ऐशी ब्रह्माची निजस्थिती । कृष्णकृपा उद्धवासी प्राप्ती । अबळांसी अगम्य निश्चितीं । जन कैशा रीतीं तरतील ॥ २६ ॥ ब्रह्मस्थिति अतिदुर्गम । हें उद्धवासी कळलें वर्म । साधकाचें साधावया काम । उपावो सुगम पूसत ॥ २७ ॥ कृष्ण निजधामा जाईल आता । मग ब्रह्मप्राप्ति न ये हाता । साधक गुंतती सर्वथा । उपाय तत्त्वता कोण सांगे ॥ २८ ॥ एवं साधकाचिया हिता । उद्धव कळवळोनि तत्त्वता । सुगमप्राप्ती ये हाता । तो उपाय अच्युता पूसत ॥२९॥ एकुणतिसावा निरूपण । ब्रह्मप्राप्तीचें सुगम समाधान । सप्रेम भगवद्भजन । तें भक्तिलक्षण हरि सांगे ॥ ३० ॥ सुगम साधनें ब्रह्मप्राप्ती । अबळासी लाभे जैशा रीतीं । सा श्लोकीं देवासी विनंती । उद्धव तदर्थी करितसे ॥ ३१ ॥

॥ उद्धव उवाच ॥ सुदुस्तरामिमां मन्ये योगचर्यामनात्मनः । यथाऽञ्जसा पुमान् सिध्येत्तन्मे ब्रूह्यञ्जसाऽच्युत ॥ १ ॥

पूर्वाध्यायीं ब्रह्मस्थिती । सांगितली जे दुर्गम गती । भोळ्या भाविका अबळाप्रती । हे ब्रह्मप्राप्ती साधेना ॥ ३२ ॥ वस्तु व्यक्त ना अव्यक्त । शेखीं प्रकट ना नव्हे गुप्त । न कळे मूर्त कीं अमूर्त । केवीं साधका तेथ प्रवेशू ॥ ३३ ॥ जे स्थूल ना सूक्ष्म होये । जे आहे नाहीं शब्द न साहे । जेथ पाहतें पाहणें दोनी जाये । तें साधका होये केवीं साध्य ॥ ३४ ॥ जें दिसे तें ब्रह्म म्हणावें । तंव तें माया रूपेंनांवें । आता नाहींचि म्हणोनि सांडावें । तेणेंही नाडावें साधकीं ॥ ३५ ॥ जें आकार ना नव्हे शून्य । जेथें न रिघे ध्येय ध्यान । ज्यासी लाजे ज्ञेय ज्ञान । ज्यातें साधन स्पर्शेना ॥ ३६ ॥ जें न चढे शब्दाचे हात । जें नातुडे मौनाच्या आंत । आंतबाहेर नाहीं जेथ । काय साधकीं तेथ करावें ॥ ३७ ॥ नाहीं आंतबाहेर विचारा । तेथ काय धरावे निर्धारा । जेथ निर्धारूही पुरा । धरावया धीरा धीर नाहीं ॥ ३८ ॥ साधकीं स्थिर करावया मन । कांहीं न दिसे अवलंबन । तेथें अनात्मे अज्ञान जन । त्यांसी दुस्तर जाण हा योगू ॥ ३९ ॥ यापरी निजात्मप्राप्ती । कदा न चढे अबळाहातीं । मज तंव मानलें निश्चितीं । हे आत्मस्थिति दुस्तरू ॥ ४० ॥ ऐशिया ब्रह्माची ब्रह्मप्राप्ती । अज्ञान अप्रयासें पावती । तैशी सुगम साधनस्थिती । सांग श्रीपती कृपाळुवा ॥ ४१ ॥ तुवां निजधामा प्रयाण । मांडिलेंसे अतित्वरेन । एथ तरावया अज्ञान । सुगम साधन सांगिजे ॥ ४२ ॥ म्हणोनि घातलें लोटांगण । धांवोनि धरिले श्रीकृष्णचरण । तुज गेलिया अज्ञान जन । तरावया साधन सुगम सांगें ॥ ४३ ॥ पव्हणियापरीस पायउतारा । स्त्रिया अबळा अतिसोपारा । तैशिया उपायप्रकारा । शार्ङ्गधरा सांगिजो ॥ ४४ ॥ तुझ्या ठायीं सद्भाव पूर्ण । परी नेणती शब्दज्ञान ।

---

१ ज्ञानयोगादि साधनें करण्यास जे असमर्थ असतात २ गोंधळतील, संसारातच गुंतून राहतील ३ सहा श्लोकांनीं ४ ब्रह्मरूप वस्तु स्पष्ट कीं अस्पष्ट, प्रकट कीं गुप्त, मूर्त किंवा अमूर्त हें अनिर्वचनीय असल्यामुळें त्याचे ठिकाणीं साधकाचा प्रवेश कसा व्हावा ५ फसावें ६ आधार ७ ज्यांना आत्मज्ञान नाहीं असे मंद पुरुष ८ मज वाटतें कीं आत्मज्ञान दुर्ज्ञेय आहे ९ गमन १० तुम्ही निजधामीं गेल्यावर ११ खोल पाण्यात पोहून जाण्यापेक्षां पायउतारा बरा हे दोन चरण प्रस्तुत भागवतात पुष्कळ ठिकाणीं आले आहेत "पव्हणियाहूनि पायउतारा । भागवतधर्म अतिसोपारा । असें पंचमाध्यायाच्या शेवटीं नाथांनीं म्हटलें आहे ज्ञानेश्वरीच्या पंचमाध्यायाच्या शेवटींही "तो पव्हण्याहूनि पायउतारा । सोहपा जैसा" असे शब्द आहेत.

ऐसे जे अज्ञान जन । तरावया साधन सुगम सांगें ॥ ४५ ॥ मनोनिग्रहो अतिकठिण । साधकां नेमवेना[1] सपूर्ण । तेचि अर्थांचें निरूपण । उद्धव आपण सागत ॥ ४६ ॥

प्रायश पुण्डरीकाक्ष युञ्जतो योगिनो मन । विपीदन्त्यसमाधानान्मनोनिग्रहकर्शिता ॥ २ ॥

ऐकें कृष्णा कमलनयना । शिणतां साधक साधना । कदा नाकळवे मना । तेही विवंचना[2] अवधारी ॥ ४७ ॥ निग्रहावया निजमन । साधक साधिती प्राणापान । त्यासीही छळोनिया मन । जाय निघोन तत्काळ ॥ ४८ ॥ घालूनियां एकांतीं आसन । मनोनिग्रहीं[3] जे सावधान । त्यांसीही ठकूनियां मन । जाय निघोन चपलत्वें ॥ ४९ ॥ मनोनिग्रही आह्मी हटी । ह्मणोनि रिघाले कपाटीं । त्यासीहि ठकूनि मन शेवटीं । जाय उठाउठी चपलत्वे ॥ ५० ॥ एक आकळावया मन । त्यजूनि वैसले अन्न । तंव मने केलें अनेआन । जागृति स्वप्न अन्नमय ॥ ५१ ॥ मनोनिग्रह करितां देख । मन खवळे अधिकाधिक । मनोनेमी सज्ञान लोक । शिणले साधक साधनीं ॥ ५२ ॥ वारा वाधवेल मोटे । अग्नि प्राशवेल अवचटे । समुद्र घोंटवेल घोंटें[8] । मन आत्मनिष्ठे तरी न ये ॥ ५३ ॥ आकाश करवेल चौघडी । महामेरु बांधवेल पुडी । शून्याची मुरडवेल नरडी । परी या मनाच्या वोढी अनिवार ॥ ५४ ॥ काळ जिंकवेल तत्त्वतां । त्रिभुवनींची लाभेल सत्ता । परी मनोनिग्रहाची वार्ता । तुजवीण अच्युता घडे केवीं ॥ ५५ ॥ तापसा मन तत्काळ छळी । मन नेमस्ताचा नेम टाळी । मन वळियांमाजी महावळी । करी रांगोळी धैर्याची ॥ ५६ ॥ मन इंद्राते तळी पाडी । मन ब्रह्म्यातें हटेंचि नाडी । ऐशी मनाची वोखटी,खोडी । आपल्या प्रौढी नावरे ॥ ५७ ॥ साधनीं साधक शिणता । मनोजयो न येचि हाता । तुजवांचूनि अच्युता । मन सर्वथा नावरे ॥ ५८ ॥ अत्यंत साधूनि निरवेंडी[11] । मनोजयो आणितां जोडी । तंव सिद्धीची दाटे ओंडाडी[12] । तेणेही मन नाडी साधकां ॥ ५९ ॥ तुझी कृपा नव्हता जाण । साधका कदा नागवे[13] मन । मनोनिग्रहार्थ जाण । तुझे चरणा शरण रिघावें ॥ ६० ॥ तुझी कृपा नव्हता जाण । साधका कदा नागवे मन । तू तुष्टल्या जनार्दन । मनपणा मन स्वयें विसरे ॥ ६१ ॥ सर्वभावे न रिघतां शरण । साधका कदा नावरे मन । मनोनिग्रहार्थ जाण । तुझे चरणा शरण रिघावें ॥ ६२ ॥

अथात आनन्ददुघ पदाम्बुज हसा श्रयेरन्नरविन्दलोचन ।
सुख नु विश्वेश्वर यो न कर्मभिस्त्वन्मायायाऽमी विहता न मानिन ॥३॥

कमलापति कमलवदना । कमलालया कमलनयना । नाभिकमळी कमलासना । तुवां ब्रह्मज्ञाना अर्पिलें ॥ ६३ ॥ त्या तुझ्या चरणींचे चरणामृत । तुझ्या कृपा[14] ज्यास होय प्राप्त । मनोजय त्याचा होय अंकित । तो होय विरक्त भवभावा[15] ॥ ६४ ॥ तुझ्या चरणामृताची गोडी । मनोजयातें तत्काळ जोडी[16] । आधिव्याधिभवपाश तोडी । स्वानंदकोडी साधकां ॥ ६५ ॥ सकळ साधनाचें निजसार । साख्ययोगविवेक संधर[17] । त्या साराचेही

---

१ मनाचे नियमन होत नाहीं २ विवेचन, विचार. ३ मन निग्रहीजे ४ निग्रही ५ गिरिगव्हराकडे ६ अन्नें-अन्न. ७ दमले ८ एका घोंटानें पिऊन टाकवेल ९ रासाडी, नाश १० वाईट ११ चातुर्य, सावधपणा १२ गर्दी १३ सांपडत नाहीं, आवरत नाहीं १४ कृपेनें, १५ प्रपंचातील पदार्थांविपयीं १६ मिळविते १७ बळकट.

निजसार । तुझी भक्ति साचार श्रीकृष्णा ॥ ६६ ॥ जाणोनि भक्तीचे रहस्य । हृदयप्रेमा लोधले मानस । तेचि विज्ञान राजहंस । भजनसारांश सेविती ॥ ६७ ॥ काया वाचा आणि मन । सद्भावें सदा संपन्न । ऐशिया भक्ता तुझे चरण । स्वानंदें पूर्ण दुभती ॥६८॥ धर्मअर्थकाममोक्षासी । साङ्ग साधनें सिद्धी त्यासी । विकळ जाहलिया साधनासी । ये साधकासी अपाये ॥६९॥ तैशी तंव तुझी भक्ति नव्हे । तुज भजतां जीवेंभावें । भजका विघ्न कदा न पवे । शेखीं भक्त नागवे विघ्नांसी ॥ ७० ॥ जे सूर्य आणि खद्योतासी । भेटी होय सावकाशी । तरी विघ्नें भक्तापाशीं । धीरू यावयासी न धरिती ॥७१॥ पडतां पंचाननाची घांणी । होय मदगजभंगाणी । तेवी तुझ्या भावार्थभजनीं । होय धूळधाणी विघ्नाची ॥ ७२ ॥ येणे निश्चयें निजसंपन्न । तुझ्या चरणीं अनन्यशरण । त्यांसी नातळे जन्ममरण । मा इतर विघ्न ते कैचें ॥ ७३ ॥ येणे भावें जे अनन्यशरण । त्यासी तुझे निजचरण । स्वानंदें सदा करिती पूर्ण । जेवीं कामधेनु जाण निजवत्सा ॥ ७४ ॥ भक्तिसरोवरी निर्मळ । नवविध रसें रसिक जळ । तेथ तुझे चरणकमळ । विकासत केवळ भावार्थसूर्यें ॥ ७५ ॥ तेथ स्वानुभवैकभ्रमर । झेंपावोनिया अरुवार । कुंचंबों नेदितां केसर । आमोदसुखसार सेविती ॥ ७६ ॥ तेथ विवेकी परमहंस । ते सरोवरींचे राजहंस । चरणकमळीं करूनि वास । आमोद सुरस सेविती ॥७७॥ हो का आर्त जिज्ञासु अर्थार्थी । हेही ते सरोवरीं असती । परी कमळामोद नेणती । ते क्रीडती कमळातळीं ॥ ७८ ॥ ऐसिया भोळ्या भक्तासी । तूं तारिसी हृषीकेशी । एवं जे जे लागले भक्तीसी । अपावो त्यासी असेना ॥ ७९ ॥ भावें करितां तुझें भजन । तू भावार्थें होसी प्रसन्न । तुझ्या प्रसन्नता तुझे चरण । स्वानंदें पूर्ण वर्षत ॥ ८० ॥ तू विश्वमूर्ति विश्वेश्वरू । तूं ब्रह्मादिकांचा ईश्वरू । तुझा जाहलिया अभय करू । भक्तां भवभारू स्पर्शेना ॥ ८१ ॥ तुझी भक्ति तें त्याचें सत्कर्म । तुझा भाव तो त्यांचा स्वधर्म । तुज नैवेद्य अर्पणें उत्तम । तोचि याग परम भक्ताचा ॥ ८२ ॥ नित्य स्मरणें तुझें नाम । हाचि भक्ताचा जपसंभ्रम । तुझें कीर्तन मनोरम । ते समाधि परम भक्ताची ॥ ८३ ॥ एवं भक्त करिती जें जें कर्म । तें तें तू होसी पुरुषोत्तम । ज्यासी तूं तुष्टसी मेघश्याम । त्यासी भवभ्रम स्पर्शेना ॥ ८४ ॥ यापरी भजनमुखें । भक्त तारिसी निजात्मसुखें । तेणें सुखाचेनि हरिखें । अतिसंतोखें डुल्लत ॥ ८५ ॥ एवं अनपेक्षित भक्तजन । तूं निजसुखें करिसी पूर्ण । तुज न रिघती जे शरण । ते मायेनें जाण मोहिले ॥८६॥ जे तुझ्या चरणासी विमुख । ते स्वर्गींही न देखती सुख । चढतेंवाढतें भोगिती दुःख । मायेनें मूर्ख ते केले ॥ ८७ ॥ त्यजूनि तुझें चरणध्यान । करितां योग यागक्रिया दान । तें ते साधकां होय बंधन । सबळे अभिमान ज्ञातृत्वें ॥८८॥

पूर्वश्लोकाचा चरण । 'त्वन्माययाऽमी विहता न मानिन' ॥

हाचि श्लोकींचा अतील चरण । उपक्रमोनिया आपण । पंडिताचा ज्ञानाभिमान । अभक्तपण प्रकाशी ॥८९॥ आम्ही ज्ञाते आम्ही योगी । आम्ही प्रवर्तक कर्ममार्गीं । आम्ही श्रोत्रिय

१ घर साधनात ज्ञान व योग हे श्रेष्ठ आहेतच, पण त्याहूनही तुझी भक्ति श्रेष्ठ आहे २ पसरे ३ पल्लवद होतात ४ घ्राण, वास ५ भगाणी=पळापळ ६ आत्मानुभव हाच कोणीएक भ्रमर ७ हळूच ८ न चुरडतां. ९ मकरंद १० पीडित ११ ज्ञानेच्छु १२ द्रव्याभिलाषी. १३ घात, नाश १४ मंत्र १५ जपाची लगबग, खटाटोप १६ निरपेक्ष भक्त १७ ज्ञातेपणाच्या अभिमानानें. १८ वेदपाठक

रांचीं वनफळें । खासी कृपावळें सप्रेम ॥ ३३ ॥ ऐसे भक्तांचें निजप्रेम । तो तूं प्रतिपाळिसी मेघश्याम । त्या तुजमाजीं नाहीं विषम । तूं आत्माराम जगाचा ॥ ३४ ॥

'एतदशेषवधो'

तूं अंतर्यामी निजसखा । परमात्मा हृदयस्थ देखा । तुजमाजी भूता भौतिकां । भिन्न आवाका असेना ॥ ३५ ॥ तूं जडातें चेतविता । मूढातें ज्ञानदाता । सकळ जीवां आनंदविता । तुझियाचि सत्ता जग नांदे ॥ ३६ ॥ मातापित्याचें सख्यत्व देखा । तो प्रपंचयुक्त आवाका । तूं हृदयस्थ निजसखा । सकळ लोकां सुखदाता ॥ ३७ ॥ ऐसा तूं सर्वांचा हृदयस्थ । सर्ववंद्यत्वें अतिसमर्थ । जाणसी हृदयींचा वृत्तांत । स्वामी कृपावंत दीनांचा ॥ ३८ ॥ यापरी गा हृषीकेशी । दीनदयाळु निजभक्तांसी । ऐशिया सांडूनि स्वामीसी । कोण धनांधांसी भजेल ॥ ३९ ॥

स त्वाऽखिलात्मदयितेश्वरमाश्रितानां सर्वार्थदं स्वकृतविद्विसृजेत को नु ।
को वा भजेत् किमपि विस्मृतयेऽनु भूत्यै किं वा भवेन्न तव पादरजोजुषां नः ॥ ५ ॥

विधाता आणि हरि हर । हे मायागुणीं गुणावतार । तूं मायानियंता ईश्वर । भक्तकरुणाकर सुखदाता ॥ १४० ॥ त्या तुझी करितां निजभक्ती । चारी पुरुषार्थ चारी मुक्ती । भक्तांसी लोटांगणीं येती । एवढी अर्थप्राप्ती निजभक्तां ॥ ४१ ॥ निजभक्तांचें मनोगत । तूं सर्वज्ञ जाणता भगवंत । भक्तहृदयींचें हृद्गत । जाणोनि सर्वार्थ तूं देसी ॥ ४२ ॥ भावार्थाचें भोक्तेपण । जाणता तूं एक श्रीकृष्ण । तुजवेगळें हें लक्षण । आणिकां जाण कळेना ॥ ४३ ॥ ऐसा स्वामी तूं उत्तमोत्तम । तुझेनि साधकां सुख परम । आणिक नाहीं तुजसम । तूं स्वामी पुरुषोत्तम सर्वांचा ॥ ४४ ॥ तूं सर्वांचा स्वामी होसी । तूं कृपाळु निजभक्तांसी । अग्निविषादि नानाबाधेंसीं । तुवां प्रल्हादासी रक्षिलें ॥ ४५ ॥ तुज भक्तांची कृपा प्रबळ । उत्तानचरणाचें तानें बाळ । करोनियां वैराग्यशील । ध्रुवासी अढळ तुवां केलें ॥ ४६ ॥ शत्रुबंधु बिभीषण । तुज आला अनन्यशरण । त्याचे कृपेस्तव जाण । सकुळीं रावण उद्धरिला ॥ ४७ ॥ छळूनि बांधिलें बळीसी । शेखीं कृपा उपजली कैसी । त्याचे द्वारीं द्वारपाळ होसी । निजलाजेसी सांडूनि ॥ ४८ ॥ ऐशी भक्तकृपा तुजपाशीं । भक्तहृद्गत तूं जाणसी । ऐशा सांडूनि निजस्वामीसी । कोण धनांधांसी सेवील ॥ ४९ ॥ देहादि इंद्रियां जें सुख भासे । तें तुझेनीच सुखलेशें । तो तूं सकळसुखेंसमावेशें । प्रसन्न अनायासें निजभक्तां ॥ १५० ॥ साधु जाणती तुझा महिमा । तूं ज्ञानियांचा अभेद आत्मा । भक्तप्रिय पुरुषोत्तमा । तुझा सुखाचा प्रेमा अप्रमेय ॥ ५१ ॥ तुझे सेवेचिया संतोखें । भक्त सुखावले निजसुखें । त्यांसी देहद्वंद्वजन्मदुःखें । स्वप्नींही संमुखें कदा नव्हती ॥ ५२ ॥ तुझ्या भजनसुखें तुझे भक्त । विषयीं होऊनि विरक्त । ते राज्य समुद्रवलयांकित । थुंकोनि सांडित तुच्छत्वें ॥ ५३ ॥ सकळभोगवैभवेंसीं । स्वर्ग आलिया भक्तांपाशीं । ते उपेक्षिती तयासी । जेवीं राजहंसीं थिल्लर ॥ ५४ ॥ जे विनटले भजनाच्या

१ टोल, वेत, उभारणी २ "ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति"—गीता अ० १८-६१ ३ सर्वां वंद्य ४ संपत्तीनें उन्मत्त झालेल्यास ५ मायेवरही सत्ता चालविणारा ६ धर्मार्थकामादि चार पुरुषार्थ ७ बाधापासून ८ उत्तानपाद राजाचें लेंकरूं ध्रुव ९ वैराग्यविशाळ १० निश्चळ पद दिलेंस ११ रावणाचा भाऊ १२ कुळासकट १३ भक्ताच्या हृदयांतला भाव १४ सर्व सौख्यांसह १५ भक्तांशीं अभेद दाखविण्यासाठीं गीतेंत भगवंतानां 'ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम्' असें म्हटलें आहे १६ सार्वभौमपद १७ डबकें १८ रंगले, तन्मय झाले

ठायीं । ते तूं सुखरूप करिसी पाहीं । देहीं असतां विदेही । सर्वां ठायीं समसाम्यें ॥५५॥ ऐसा स्वामी तूं हृषीकेशी । सदा सतुष्ट निजभक्तासी । कठिणत्व नाहीं सेवेसी । कैसे ह्मणसी ते ऐक ॥ ५६ ॥ जाणे न लगे परदेशासी । आणि अनवसरू नाही सेवेसी । भक्तांनिकट अहर्निशीं । तूं हृदयनिवासी निजात्मा ॥ ५७ ॥ सेवेलागी न लगे धन । शरीरकष्ट न लगती जाण । तुझ्या चरणीं ठेविल्या मन । तूं स्वानंदघन तुष्टसी ॥ ५८ ॥ तूं तुष्टोनि करिसी ऐसें । साडविसी प्रपंचाचें पिसे । त्रिगुणेसीं त्रिपुटी नासे । अनायासे मिथ्यात्वें ॥ ५९ ॥ ऐसा तू सुसेव्य आणि कृपाळू । निजस्वामी तूं दीनदयाळू । तुझी सेवा सांडी बरळू । मूर्ख केवळ अतिमंद ॥ १६० ॥ निमेषोन्मेषाचे व्यापार । तुझेनि चालती साचार । तुझे सेवेसी विमुख नर । ते पामर अभाग्य ॥ ६१ ॥ तुझी सेवा सुखरूप केवळ । तीस उपेक्षूनिया वरेळ । विषयाचे विपर्यकल्लोळ । जे सर्वकाळ वांछिती ॥ ६२ ॥ ज्या विषयाचा विषयलेश । थितिया निजसुखा करी नाश । जन्ममरणाचा विलास । दुःख असोर्स भोगवी ॥ ६३ ॥ त्या विषयाचे विषयदाते । इद्र महेंद्र कृपणचित्तें । त्यासी भजती जे विषयस्वार्थें । तेही निश्चिते अभाग्य ॥ ६४॥ तुझिया कृपा तुझे भक्त । सुखसपन्न अतिसमर्थ । ससारीं होती अतिविरक्त । हें नवल एथ नव्हे देवा ॥६५॥ तुझें चरणरज जे सेविती । पृथुजनकादि नृपती । त्यासी इंद्रादिक वंदिती । पाया लागती ऋद्धिसिद्धि ॥ ६६ ॥ सुगमोपायें स्वरूपप्राप्ती । भाळे भोळे जन पावती । तैसा उपाय श्रीपती । कृपामूर्ती सांगावा ॥ ६७ ॥ आकल्प करिता तप स्थिती । ज्या सिद्धीची नव्हे प्राप्ती । त्या सिद्धी भक्ता शरण येती । ऐसी श्रेष्ठ भक्ती पैं तुझी ॥ ६८ ॥ आणिक साधनें करिता । तुझे भजनीं ठेविल्या चित्ता । सर्व सिद्धी होती शरणागता । स्वभावता भक्तासी ॥ ६९ ॥ यापरी तुझे उपकार । भक्ताप्रति घडले अपार । त्यासी ते घडे प्रत्युपकार । हरिचरणीं साचार जैं स्वयें विरे ॥ १७० ॥ तेंचि विरालेपण ऐसे । जेवीं प्रतिबिंब बिंबी प्रवेशे । का घटाकाशींचेनि आकाशे । होइजे जैसें महदाकाश ॥ ७१ ॥ ऐसे तुजमाजीं न विरता । प्रत्युपकार न ये हाता । जो पुरवी सर्व स्वार्था । त्यासी विसरता अध पातू ॥७२॥

नैवोपयन्त्यपचितिं कवयस्तवेश ब्रह्मायुषाऽपि कृतमृद्धमुद स्मरन्त ।
योऽन्तर्बहिस्तनुभृतामशुभं विधुन्वन्नाचार्यचैत्त्यवपुषा स्वगतिं व्यनक्ति ॥ ६ ॥

तुजमाजी न विसरता साचार । ब्रह्मायु होऊनिया नर । योगयागें गिणता अपार । प्रत्युपकार कदा न घडे ॥ ७३ ॥ असो सज्ञान ज्ञाते जन । करिता नानाविध साधन । तुझिया उपकारा उत्तीर्ण । अणुप्रमाण कदा नव्हती ॥ ७४ ॥ तो उपकार कोण ह्मणसी । निजभक्ताच्या कल्मषासी । सबाह्याभ्यंतर निर्दळिसी । उभयरूपेंसी कृपाळुवा ॥ ७५ ॥ अतरीं अतर्यामिरूपें । बाह्य सद्गुरुस्वरूपें । भक्ताची सबाह्य पापें । सहित सकल्पें निर्दळिसी ॥ ७६ ॥ अतर्यामी आणि सद्गुरू । उभयरूपें तूं करुणाकरू । निरसूनि भक्तभवभारु । निजनिर्धारू धरविसी ॥ ७७ ॥ निजनिर्धाराचे लक्षण । स्वयें विरे देहाभिमान ।

१ अवेळ २ पूज्य, पूजक, असी प्रत्येक जागीं असणारी त्रिपुटी ३ भ्रांत ४ पापण्याची उघडझाप ५ अव्यवस्थित ६ विषयाचे पसारे ७ असलेल्या ८ असह्य ९ कल्पपर्यंत १० आपणा नाहींसा करून लीन होतो तेव्हा ११ वृद्धमुद १२ तुझ्या उपकाराची अल्पही फेड होत नाहीं १३ तू बाहेर सद्गुरुरूपाने व आत अतर्यामिरूपाने राहून भक्ताच्या अमगल विषयवासना निर्दाळितोस

राची वनफळे । खासी कृपावळें सप्रेम ॥ ३३ ॥ ऐसें भक्तांचें निजप्रेम । तो तूं प्रतिपाळिसी मेघश्याम । त्या तुजमाजीं नाहीं विषम । तूं आत्माराम जगाचा ॥ ३४ ॥

'एतदशेपबंधो'

तूं अंतर्यामी निजसखा । परमात्मा हृदयस्थ देखा । तुजमाजीं भूता भौतिकां । भिन्न आवाका असेना ॥ ३५ ॥ तूं जडातें चेतविता । मूढातें ज्ञानदाता । सकळ जीवां आनंदविता । तुझियाचि सत्ता जग नांदे ॥ ३६ ॥ मातापित्यांचें सख्यत्व देखा । तो प्रपंचयुक्त आवाका । तूं हृदयस्थ निजसखा । सकळ लोकां सुखदाता ॥३७॥ ऐसा तूं सर्वांचा हृदयस्थ । सर्वबंधुत्वें अतिसमर्थ । जाणसी हृदयींचा वृत्तांत । स्वामी कृपावंत दीनांचा ॥ ३८ ॥ यापरी गा हृषीकेशी । दीनदयाळु निजभक्तांसी । ऐशिया सांडूनि स्वामीसी । कोण धनांधांसी भजेल ॥ ३९ ॥

त त्वाऽखिलात्मदयितेश्वरमाश्रितानां सर्वार्थदं स्वकृतविद्विसृजेत को नु ।
को वा भजेत् किमपि विस्मृतयेऽनु भूत्यै किं वा भवेन्न तव पादरजोजुषां नः ॥ ७ ॥

विधाता आणि हरि हर । हे मायागुणीं गुणावतार । तूं मायानियंता ईश्वर । भक्तकरुणाकर सुखदाता ॥ १४० ॥ त्या तुझी करितां निजभक्ती । चारी पुरुषार्थ चारी मुक्ती । भक्तांसी लोटांगणीं येती । एवढी अर्थप्राप्ती निजभक्तां ॥ ४१ ॥ निजभक्तांचे मनोगत । तूं सर्वज्ञ जाणता भगवंत । भक्तहृदयींचें हृद्गत । जाणोनि सर्वार्थ तूं देसी ॥ ४२ ॥ भावार्थाचें भोक्तेपण । जाणता तूं एक श्रीकृष्ण । तुजवेगळें हें लक्षण । आणिकां जाण कळेना ॥ ४३ ॥ ऐसा स्वामी तूं उत्तमोत्तम । तुझेनि साधकां सुख परम । आणिक नाहीं तुजसम । तूं स्वामी पुरुषोत्तम सर्वांचा ॥ ४४ ॥ तूं सर्वांचा स्वामी होसी । तूं कृपाळु निजभक्तांसी । अग्निविषादि नानाबाधेंसीं । तुवां प्रह्लादासी रक्षिलें ॥ ४५ ॥ तुज भक्तांची कृपा प्रबळ । उत्तानचरणाचें तान्हें बाळ । करोनियां वैराग्यशीळ । ध्रुवासी अढळ तुवां केलें ॥ ४६ ॥ शत्रुबंधु बिभीषण । तुज आला अनन्यशरण । त्याचे कृपेस्तव जाण । सकुळीं रावण उद्धरिला ॥ ४७ ॥ छळूनि बांधिले बळीसी । शेखीं कृपा उपजली कैसी । त्याचे द्वारीं द्वारपाळ होसी । निजलाजेसी सांडूनि ॥ ४८ ॥ ऐशी भक्तकृपा तुजपाशीं । भक्तहृद्गत तूं जाणसी । ऐशा सांडूनि निजस्वामीसी । कोण धनांधासी सेवील ॥ ४९ ॥ देहादि इंद्रियां जें सुख भासे । तें तुझेनीच सुखलेशें । तो तूं सकळसुखसमावेशें । प्रसन्न अनायासें निजभक्तां ॥ १५० ॥ साधु जाणती तुझा महिमा । तूं ज्ञानियांचा अभेद आत्मा । भक्तप्रिय पुरुषोत्तमा । तुझा सुखाचा प्रेमा अप्रमेय ॥ ५१ ॥ तुझे सेवेचिया संतोखें । भक्त सुखावले निजसुखें । त्यासी देहद्वंद्वजन्मदुःखें । स्वप्नींही सन्मुखें कदा नव्हती ॥ ५२ ॥ तुझ्या भजनसुखें तुझे भक्त । विषयीं होऊनि विरक्त । ते राज्य समुद्रवलयांकित । थुंकोनि सांडित तुच्छत्वें ॥ ५३ ॥ सकळभोगवैभवेंसीं । स्वर्ग आलिया भक्तापाशीं । ते उपेक्षिती तयासी । जेवीं राजहंसीं थिल्लर ॥ ५४ ॥ जे विरेटले भजनाच्या

---

१ ढोल, वेत, उभारणी २ "ईश्वर सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति"–गीता अ० १८–६१ ३ सर्वांचा बंधु ४ सपत्नी उन्मत झाल्यास ५ मायेवरही सत्ता चालविणारा ६ धर्मार्थकामादि चार पुरुषार्थ ७ बाधापासून ८ उत्तानपाद राजाचें लेंकरूं ध्रुव ९ वैराग्यविशाळ १० निश्चळ पद दिलेंस ११ रावणाचा भाऊ १२ कुळासकट १३ भक्ताच्या हृदयांतला भाव १४ सर्व सौख्यासह १५ भक्ताशीं अभेद दाखविण्यासाठीं गीतेंत भगवतांनी 'ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम्' असें म्हटलें आहे १६ सार्वभौमपद १७ टवकें १८ रंगले, तन्मय झाले

ठायीं । ते तूं सुखरूप करिसी पाहीं । देहीं असता विदेही । सर्वां ठायीं समसाम्यें ॥५५॥ ऐसा स्वामी तूं हृषीकेशी । सदा सतुष्ट निजभक्तासी । कठिणत्व नाही सेवेसी । कैसे ह्मणसी ते ऐक ॥ ५६ ॥ जाणे न लगे परदेशासी । आणि अनवसरू नाहीं सेवेसी । भक्तानिकट अहर्निशी । तूं हृदयनिवासी निजात्मा ॥ ५७ ॥ सेवेलागीं न लगे धन । शरीरकष्ट न लगती जाण । तुझ्या चरणीं ठेविल्या मन । तूं स्वानदघन तुष्टमी ॥ ५८ ॥ तू तुष्टोनि करिसी ऐसे । साडविसी प्रपंचाचे पिसे । त्रिगुणेसीं त्रिपुटी नासे । अनायासे मिथ्यात्वें ॥ ५९ ॥ ऐसा तू सुसेव्य आणि कृपाळू । निजस्वामी तूं दीनदयाळू । तुझी सेवा साडी वॅरळू । मूर्ख केवळू अतिमंद ॥ १६० ॥ निमेषोन्मेषाचे व्यापार । तुझेनि चालती साचार । तुझे सेवेसी विमुख नर । ते पामर अभाग्य ॥ ६१ ॥ तुझी सेवा सुखरूप केवळ । तीस उपेक्षूनिया वरेळ । विपयाचे विपर्यकलोळ । जे सर्वकाळ वांछिती ॥ ६२ ॥ ज्या विपयाचा विपयलेश । यित्या निजसुखा करी नाश । जन्ममरणाचा विलास । दुःख असोर्स भोगवी ॥ ६३ ॥ त्या विपयाचे विपयदाते । इद्र महेंद्र कृपणचित्तें । त्यासी भजती जे विपयस्वार्थें । तेही निश्चितें अभाग्य ॥ ६४॥ तुझिया कृपा तुझे भक्त । सुखसपन्न अतिसमर्थ । ससारीं होती अतिविरक्त । हें नवल एथ नव्हे देवा ॥६५॥ तुझें चरणरज जे सेविती । पृथुजनकादि नृपती । त्यासी इंद्रादिक वंदिती । पायां लागती ऋद्धिसिद्धि ॥ ६६ ॥ सुगमोपायें स्वरूपप्राप्ती । भाळे भोळे जन पावती । तैसा उपाय श्रीपती । कृपामूर्ती सागावा ॥ ६७ ॥ आकल्प करिता तपःस्थिती । ज्या सिद्धीची नव्हे प्राप्ती । त्या सिद्धी भक्ता शरण येती । ऐसी श्रेष्ठ भक्ती पैं तुझी ॥ ६८ ॥ आणिक साधनें करिता । तुझे भजनीं ठेविल्या चित्ता । सर्व सिद्धी होती शरणागता । स्वभावता भक्तासी ॥ ६९ ॥ यापरी तुझे उपकार । भक्ताप्रति घडले अपार । त्यासी तें घडे प्रत्युपकार । हरिचरणीं साचार जे स्वयें विरे ॥ १७० ॥ तेंचि विरालेपण ऐसे । जेवीं प्रतिबिंब बिंबीं प्रवेशे । का घटाकाशींचेनि आकाशे । होइजे जैसे महदाकाश ॥ ७१ ॥ ऐसे तुजमाजीं न विरता । प्रत्युपकार न ये हाता । जो पुरवी सर्व स्वार्था । त्यासी विसरता अध पातू ॥७२॥

नैवोपयन्त्यपचितिं कवयस्तवेश ब्रह्मायुषाऽपि कृतमृद्धमुदः स्मरन्तः ।
योऽन्तर्बहिस्तनुभृतामशुभं विधुन्वन्नाचार्यचैत्त्यवपुषा स्वगतिं व्यनक्ति ॥ ६ ॥

तुजमाजी न विसरता साचार । ब्रह्मायु होऊनिया नर । योगयागें शिणता अपार । प्रत्युपकार कदा न घडे ॥ ७३ ॥ असो सज्ञान ज्ञाते जन । करिता नानाविध साधन । तुझिया उपकारा उत्तीर्ण । अणुप्रमाण कदा नव्हती ॥ ७४ ॥ तो उपकार कोण ह्मणसी । निजभक्तांच्या कल्मषासी । सबाह्याभ्यतर निर्दळिसी । उभयरूपेंसीं कृपाळुवा ॥ ७५ ॥ अतरीं अतर्यामिरूपें । बाह्य सद्गुरुस्वरूपें । भक्ताचीं सबाह्य पापें । सहित सकल्पें निर्दळिसी ॥ ७६ ॥ अतर्यामी आणि सद्गुरू । उभयरूपें तूं करुणाकरू । निरसूनि भक्तभवभारू । निजनिर्धारू धरविसी ॥ ७७ ॥ निजनिर्धाराचे लक्षण । स्वयें निरे देहाभिमान ।

१ अवेळ २ पूज्य, पूजक, असी प्रत्येक जागीं असणारी त्रिपुटी ३ भ्रात ४ पापण्याची उघडझाप ५ अव्यवस्थित. ६ विपयाचे पसारे ७ असलेल्या ८ असह्य ९ कल्पपर्यंत १० मीपणा नाहींसा करून लीन होतो तें हा ११ वृद्धमुद १२ तुझ्या उपकाराची अल्पही फेड होत नाहीं १३ तू बाहेर सद्गुरुरूपानें व आत अतर्यामिरूपानें राहून भक्ताच्या अमगल विपयवासना निर्दाळितोस

सपूर्ण सांगेन ॥ २५ ॥ उद्धवा तूं माझा निजसखा । यालागीं निजभजन[1]आवांका । आरं-भूनि पूर्वपीठिका । सक्षेपें देखा सांगेन ॥ २६ ॥ कोटिशस्त्रें रुपल्या[2] पाहें । तरी तो शूर वांचला राहे । तोचि वर्माचेनि[3] एकें घायें । मरण लाहे तत्काळ ॥ २७ ॥ तेवीं करितां नाना साधन । अनिवार्य जन्ममरण । त्यासी माझें सक्षेपभजन । समूळ जाण निर्दळी ॥ २८ ॥ कृष्ण घनश्याम महाघन । उद्धवचातकालागीं जाण । वर्पला स्वानंदजीवन[4] । तेणे त्रिभुवन सुखी होये ॥ २९ ॥ लोटलिया वर्षाकाळ । शारदीचें[5] निववी जळ । तेवीं सुखाचे सुखकल्लोळ । भजनें प्रवळ एकुणतिसावा ॥ २३० ॥ एकादशाचिया अर्ती । सुगमत्वे ब्रह्मप्राप्ती । तदर्थ उत्तमोत्तम भक्ती । स्वयें श्रीपति सांगत ॥ ३१ ॥

कुर्यात्सर्वाणि कर्माणि मदर्थं शनकै स्मरन् । मय्यर्पितमनश्चित्तो मद्धर्मात्ममनोरति ॥ ९ ॥

देशाचारें कुलाचारें प्राप्तें । वृद्धाचारादि जे एथें । जे कां वेदोक्त नित्यनैमित्यें । कर्में समस्ते या नाव ॥ ३२ ॥ माझेनि उद्देशें कर्म जे एथ । या नांव साधारण मदर्थ[6] । कर्मासवाह्य मज देखत । मुख्यत्वे मदर्थ आयास न करितां ॥ ३३ ॥ सकळ कर्म माझेनि प्रकाशे । कर्मक्रिया माझेनि भासे । ऐसे समूळ कर्म जेथ दिसे । तें अनायासे मदर्थ ॥ ३४ ॥ कर्मा आदी मी कर्मकर्ता । कर्मीं कर्मसिद्धीचा मी दाता । कर्मा कर्माचा मी फळभोक्ता । या नांव कृष्णार्पणता कर्माची ॥ ३५ ॥ सहसा ऐसें नव्हे मन । तैं हें शनैःशनैः अनुसंधान[7] । अखंड करितां आपण । स्वरूपीं प्रवीण[8] मन होय ॥ ३६ ॥ मनासी नावडे अनुसधान । तें करावे माझें स्मरण । माझेनि स्मरणे मन जाण । धरी अनुसधान मद्भजनीं ॥ ३७ ॥ भजनअभ्यासपरवडी । मनासी लागे निजात्मगोडी । तेथें बुद्धि निश्चयें दे बुडी । देहअहंता सोडी अभिमान ॥ ३८ ॥ माझ्या स्वरूपावेगळें कहीं । मनासी निघावया वाडी[9] नाहीं । ऐसे मन जडे माझ्या ठायीं । मदर्पण पाहीं या नाव ॥ ३९ ॥ ऐसें मद्रूपीं निमग्न मन । तरी आवडे माझें भजन । माझिया भक्तीस्तव जाण । परम पावन मद्भक्त ॥ २४० ॥ ह्मणसी विषयनिष्ठ मन । कदा न धरी अनुसधान । तेंचि अर्थींचा उपाय पूर्ण । स्वयें श्रीकृष्ण सांगत ॥ ४१ ॥

देशान्पुण्यान् संश्रयेत[10] मद्भक्तैः साधुभिः श्रितान् । देवासुरमनुष्येषु मद्भक्ताचरितानि च ॥ १० ॥

देश पावन कुरुक्षेत्र । अयोध्या देश अतिपवित्र । गंगायमुनाचे अंतर[11] । पवित्र अपार अर्बुदाचळ[12] ॥ ४२ ॥ कलापग्राम[13] नंदीग्राम । पावन देश वदरिकाश्रम । पचवटी श्रीरामाश्रम । पावन परम गौतमीतट[14] ॥ ४३ ॥ जेथ लागले श्रीरामचरण । पावन देश दंडकारण्य । मथुरा गोकुळ वृंदावन । परम पावन ब्रह्मगिरी ॥ ४४ ॥ पावन पांडुरंगक्षिती[15] । जे का दक्षिणद्वारावती । जेथ विराजे विठ्ठलमूर्ती । नामें गर्जती पंढरी ॥ ४५ ॥ निर्दळी सकळ पापासी । पंचक्रोशी जे का काशी । पुण्य देश वाराणसी । साधकासी अतिसाह्य ॥ ४६ ॥ पुण्यसरिता[16] जेथ वाहती । तेही साधकां पावन क्षिती । गंगा यमुना सरस्वती । साबरमती वैतरणी ॥ ४७ ॥ गंडकी नर्मदा तपती[17] । गोदावरी भीमरथी । कृष्णावेण्या तुंगा गोमती । पावन क्षिती श्रीशैल ॥ ४८ ॥ कावेरीचे उभय तीर । पवित्र क्षिती चिदं-

१ भजनाचा गोषवारा. २ अगात टोंचलीं तरी ३ छाती, कंठ इत्यादि ठिकाणच्या ४ निजानंदउदक ५ शरदऋतूतील ६ मदर्पण ७ ध्यान, चिंतन ८ निष्णात, तल्लीन ९ सवडी १० आश्रयेत ११ मध्यस्थ प्रदेश, दुआवप्रांत. १२ आबूचा पहाड. १३ काल्पी १४ नासीक. १५ पंढरपुर. १६ पुण्यकारक नद्या. १७ तापी.

वर । सरिता प्रतीची पवित्र । जिचेनि जळें नर पावन ॥ ४९ ॥ कृतमाला पयस्विनी । अतिपवित्र ताम्रपर्णी । पवित्र क्षिती नैमिपारण्यीं । साधकालागोनी सुसेव्य ॥ २५० ॥ असो हें पवित्रतेचें महिमान । पावना पावन आहे आन । जेथे वसले भक्त सज्जन । तो देश पावन सर्वार्थी ॥ ५१ ॥ जे गांवीं वसती माझे भक्त । तत्संगें तो गाव पुनीत । जे देशीं वसले साधुसंत । तो देशे पुनीत त्याचेनी ॥ ५२ ॥ भक्ताचा वारा लागे जिकडे । अतिपवित्रता होय तिकडे । ते तत्संगती ज्यासी घडे । पवित्रता जोडे तयासी ॥ ५३ ॥ चंदनाचे संगतीवरी । सुवास होती औरीबोरी । त्याते देवद्विज वंदिती शिरीं । तेवी साधका करी सत्संग ॥ ५४ ॥ जे केवळ काष्ठ कोरडें । संगें मोल पावले गाढे । त्याची श्रीमंता चोंड पडे । मस्तकीं चढे हरिहराच्या ॥ ५५ ॥ जे निजभाग्याची संपत्ती । तैचि जोडे सत्संगती । सत्संगें पावन होती । जाण निश्चितीं साधक ॥ ५६ ॥ माझे स्वरूपीं ज्याचें चित्त । अखंड जडले भजनयुक्त । त्यासीच वोलिजे मद्भक्त । तेचि संत सज्जन ॥ ५७ ॥ माझे भक्तांचें आचरित । सुर नर असुर वंदित । साधकींही तेचि पथ । स्वयें निश्चित साधावे ॥ ५८ ॥ जे श्रेष्ठ विनटले भक्तीसी । नारद प्रह्लाद अंबरिषी । तेचि भक्ति अहर्निशीं । साधकीं सद्भावेसीं साधावी ॥ ५९ ॥

पृथक् सत्रेण वा मह्यं पर्वयात्रामहोत्सवान् । कारयेद्गीतनृत्याद्यैर्महाराजविभूतिभि ॥ ११ ॥

वार्षिकी यात्रा पर्वपूजा । भावे अर्पावी अधोक्षजा । छत्रचामरादि वोजा । गरुडध्वजांकित चिह्नीं ॥ २६० ॥ ऐशिया महाराजविभूती । देवासी अर्पाव्या श्रद्धास्थितीं । भजनालागीं अहोरातीं । उल्हास चित्ती अनिवार ॥ ६१ ॥ अश्वगजादिआरोहण । शेषशयन गरुडासन । महामहोत्सव नरयान । रथोत्सव जाण करावा ॥ ६२ ॥ टाळ घोळ निशाण भेरी । शंख मृदंग मंगलतुरीं । नाद न समाय अंबरीं । जयजयकारीं गर्जती ॥ ६३ ॥ तेथ गीतनृत्यपवाडे । कीर्तन करावे वाडेंकोडें । हुंबरी आखरीं वागडें । देवापुढें धरावे ॥ ६४ ॥ तोंड करूनि वाकुडे । वाकुली दावावी देवाकडे । वर्णावे देवाचे पवाडे । रंगापुढे गर्जत ॥ ६५ ॥ गोपाळकाल्याचा विन्यास । रासक्रीडेचा उल्हास । गोपाळवेषाचा विलास । मनोहर वेष दावावा ॥ ६६ ॥ दावावी मालेखड्याची परी । झोंवी घ्यावी नानाकुसरी । दंडीं मुंडपीं उरीं शिरीं । परस्परीं हाणत ॥ ६७ ॥ मल्लविद्येच्या आसुडीं । थडक हाणोनिया गाढी । माळमर्दना परवडी । रंगीं गुढी उभवावी ॥ ६८ ॥ कुंवलयापीड उन्मत्त । त्याचे उपटोनि गजदंत । गोपाळवेषें डुल्लत । रंगाआंत मिरवावे ॥ ६९ ॥ वानावी देवाची वाढीव । करावी देवाची भेटीव । ऐसे दावूनि हावभाव । महामहोत्सव करावा ॥ २७० ॥ असल्या सामर्थ्यवैभव । स्वयें करावे सकळ उत्सव । नातरी मिळोनिया सर्व । महामहोत्सव करावे ॥ ७१ ॥ ऐशिया अनन्य आवडीं ।

---

१ सेवन करण्यास योग्य २ "पवित्र तें कुळ पावन तो देश । जेथें हरिचे दास जन्म घेती"—तुकाराम ३ बाभळ व बोरी ४ आवड, जहर ५ आचरण ६ सादर झाले ७ सार्वभौम राजाच्या ऐश्वर्यभोगासारखे भोग मला अर्पावे ८ घोड्यावरून किंवा हत्तीवरून मिरवणूक काढावी ९ पालखी. १० मावत नाहीं ११ हे मुलांचे खेळ आहेत १२ आढी १३ गुणानुवाद १४ उद्योग, प्रकार १५ मस्तकानीं १७ या नावाच्या हत्तीचा हत्ती १८ उत्कर्ष वर्णावा. १९ स्तुती

भजन करितां चढोवढी । माझिया भक्तीची लागली गोडी । जोडिलें जोडी हरिप्रेम ॥ ७२ ॥ सप्रेम भक्ति करितां जाण । तेणें मी भक्तासी तुष्टमान । माझें अंतरंगभजन । मद्भक्त आपण स्वयें लाहे ॥ ७३ ॥ अंतरंगभक्ति ह्मणमी कोण । तें भक्तीचें निजलक्षण । उद्धवाप्रति श्रीकृष्ण । स्वमुखें आपण सांगत ॥ ७४ ॥

मामेव सर्वभूतेषु बहिरन्तरपावृतम् । ईक्षेतात्मनि चात्मानं यथा खममलाशय ॥ १२ ॥

भावे करिता माझी भक्ती । शुद्ध होय चित्तवृत्ती । तेणे आत्मदृष्टीची स्थिती । गुरुकृपा पावती मद्भक्त ॥ ७५ ॥ पाहता निजात्मदृष्टीवरी । मी सर्व भूतांच्या अंतरीं । अंतरींच हा निर्धार धरी । तंव भूतांबाहेरी मज देखे ॥ ७६ ॥ जो परावरादि अनंत । तो मी भूतासबाह्य भगवंत । मी तोचि होय माझा भक्त । मिळोनि मजआंत मद्रूपें ॥ ७७ ॥ जैसजैशी माझी व्याप्ती । तैसतैशी भक्ताची स्थिती । जें जें देखे भूतव्यक्ती । तेथ सबाह्य प्रतीती मद्रूपें ॥ ७८ ॥ जेवीं घटामाजीं घटाकाश । तेचि घटासबाह्य महदाकाश । तेवीं भूतासबाह्य मी चिद्विलास । माझा रहिवास निजरूपें ॥ ७९ ॥ निश्चयेंसीं निजप्रतीति । भगवद्भाव सर्वां भूतीं । तेचि भक्ताची भजती स्थिती । यथानिगुती हरि सांगे ॥ २८० ॥

इति सर्वाणि भूतानि मद्भावेन महाद्युते । सभाजयन्मन्यमानो ज्ञानं केवलमाश्रित ॥ १३ ॥

उद्धवा तुझें भाग्य अमूप । तूं ज्ञाननिधि कैवल्यदीप । सर्व भूतीं माझें रूप । चित्स्वरूप सबाह्य ॥ ८१ ॥ यापरी गा सर्वभूतीं । माझ्या स्वरूपाची अनुस्यूती । लक्षोनि जो करी भक्ती । नानाव्यक्ती समभावे ॥ ८२ ॥ भिन्न रूप भिन्न नाम । भिन्न स्थिति भिन्न कर्म । जग देखताही विषम । मद्भक्तां सम मद्भावो ॥८३॥ भूते देखताही भिन्न । भिन्नत्वा न ये ज्याचे ज्ञान । मद्भावें भजे समान । त्यासी सुप्रसन्न भक्ति माझी ॥ ८४ ॥ ज्यासी प्रसन्न माझी भक्ती । त्याचा आज्ञाधारक मी श्रीपती । जो भगवद्भावे सर्व भूतीं । सुनिश्चितीं उपासक ॥ ८५ ॥ आशंका ॥ ॥ तुझी वेदाज्ञा तंव प्रमाण । अतिशयें पूज्य ब्राह्मण । उपेक्षावे असुरजन । चांडाळ जाण अतिनिंद्य ॥ ८६ ॥ कर्मभ्रष्ट जे जे लोक । त्याचें पाहों नये मुख । हे वेदमर्यादा देख । तुवाचि निष्टंकें नेमिली ॥ ८७ ॥ तेथ सर्व भूतीं समान । केवीं घडे भगवद्भजन । ऐसा विकल्प कल्पील मन । तरी ऐक महिमान भक्तीचे ॥ ८८ ॥ जव अंधारासीं सबळ राती । तंवचि प्रतिष्ठा दीपस्थिती । तेयें उगवल्या गभस्ती । दीपाची दीप्ति असतांचि नाही ॥ ८९ ॥ तेवी जंववरी दृढ अज्ञान । तंवचि वेदाज्ञा प्रमाण । ज्यासी माझें अभेदभजन । तयासी वेद आपण स्वयें वंदी ॥२९०॥ वेद बापुडा तो किती । ज्यासी माझी अभेदभक्ती । त्यासी मी वंदीं श्रीपती । सदा वशवर्ती तयाचा ॥ ९१ ॥ अभेदभक्ति जेथ पुरी । मी नाटिकारू त्याचे घरीं । त्याचा संसार

---

१ अधीकाधिक प्रेमानं २ प्रसन्न ३ आत्मभजन ४ सर्व भूताच्या ठिकाणीं व आपल्या ठिकाणीं परमात्म्याला पाहणें ही अंतरंगभक्ति होय "भूतमात्रीं हरीवीण । न पाहेचि दुजेपण"—तुकाराम ५ तेणें क्षणें ६ पर=श्रेष्ठ व अवर=कनिष्ठ या दोघांचाही अंत न लागलेला ७ आत बाहेर व्यापणारा ८ अनुभव ९ चैतन्यकळेची व्याप्ती १० 'सर्वां भूतीं भगवद्भाव' हीच भक्ताची कसोटी होय ११ मोठें १२ सर्व भूतांत माझें स्वरूप अनुस्यूत ह्मणजे ओतप्रोत—अखंड—भरलेलें आहे हें लक्षून भजन करावें. १३ राक्षस १४ निक्षून १५ रात्र. १६ सूर्य. १७ असूनही १८ राहणारा निन्हाडकरी. नाट=ठाव ठिकाण.

माझे शिरीं । योगक्षेम करीं मी त्याचा ॥ ९२ ॥ अभेदभक्तीचें महिमान । तिच्या पायां लागे आत्मज्ञान । तेथ वंद्यनिंद्य समसमान । विषमींही जाण विकारेना ॥ ९३ ॥

ब्राह्मणे पुल्कसे स्तेने ब्रह्मण्येऽर्के स्फुलिङ्गके । अक्रूरे क्रूरके चैव समदृक्पण्डितो मत ॥ १४ ॥

ज्यांचे वंदिता पदरज जाण । पवित्र होइजे आपण । ऐसे पुण्य पूज्य जे ब्राह्मण । त्यांचे हृदयीं चरण हरि वाहे ॥ ९४ ॥ ऐसे अतिवंद्य जे ब्राह्मण । आणि चांडाळामाजीं निंद्य हीन । तो पुल्कसु द्विजवरासमान । हरिरूपें जाण भक्त देखे ॥ ९५ ॥ सुवर्ण-विष्णु सुवर्णश्वान । एक पूज्य एक हीन । विकूं जाता मोल समान । निंद्यवंद्य जाण आत्मत्वीं तैसे ॥ ९६ ॥ पुल्कस आणि ब्राह्मण । जातिभेदें विषमपण । आत्मदृष्टी पाहता जाण । दोघे समान चिद्रूप ॥ ९७ ॥ जो वळेंचि ब्रह्मस्व चोरी । जो ब्राह्मणा अतिउप-कारी । दोघे निजात्मनिर्धारीं । सद्रूपें करीं समसाम्य भक्ता ॥ ९८ ॥ जेवीं डावा उजवा दोनी हात । एक नरकी एक पुण्यार्थ । हा कर्माकर्मविपरीतार्थ । समान निश्चित ज्याचे त्यासी ॥ ९९ ॥ तेवीं सर्वस्वे ब्राह्मणाचा दाता । कां जो ब्राह्मणाचा अर्थहरिता । दोहींसी कर्मांची विषमता । निजात्मता समान ॥ ३०० ॥ सूर्य आणि खद्योत । तेजविशेषें भेद भासत । निजात्मतेजे पाहता तेथ । समसाम्य होत दोहींसी ॥ १ ॥ दावाग्नि आणि दिवा । भेद भासे तेजवैभवा । निजतेजें समानभावा । तेवीं तेजप्रभावा आत्मत्वें समता ॥ २ ॥ एक सत्त्ववृत्ति अतिशांत । का जो क्रूर तामस क्रोधयुक्त । गुणवैषम्यें भेद भासत । आत्मत्वे निश्चित समसाम्य ॥ ३ ॥ कर्पूराग्नि सोज्वळ फुर्डीं । राईसगें तो तडफडी । तेवीं सत्त्वतमपरवडी । शांति आणि गाढी क्रोधावस्था ॥ ४ ॥ एक आप-त्काळीं सर्वसत्ता । होय एकाचा प्राणरक्षिता । एक प्राणदात्याच्या घाता । प्रवर्ते क्रूरता कृतघ्न जो ॥ ५ ॥ हे पुण्यपापविषमता जाण । ऐसेंही ठायीं भक्त सज्ञान । वस्तु देखती समसमान । उभयता जाण निजात्मबोधें ॥ ६ ॥ वृक्षासी जो प्रतिपाळी । का जो घाव घाली मूळीं । दोघाही समान पुष्पीं फळीं । तेवीं आत्ममेळीं पातक्या घाली ॥ ७ ॥ द्विजाचें सोंवळें धोत्र । का मद्यपियाचें मलिन वस्त्र । सूत्रदृष्टीं समान सूत्र । मशकें सृष्टिकर आत्मत्वीं तैसे ॥ ८ ॥ मशक आणि सृष्टिकर्ता । भजनीं समान मद्भक्ता । हे चौथे भक्तीची अवस्था । अपावो सर्वथा रिघों न शके ॥ ९ ॥ जेथूनि येवों रिघे अपावो । तेथेंचि देखती भगवद्भावो । तेव्हा अपाव तोचि उपावो । मद्भक्ता पहा हो मद्भजनीं ॥ ३१० ॥ ईश्वर आणि पाषाण । भजनीं मद्भक्ता समान । हें भक्तीचे मुख्य लक्षण । चौथी भक्ति जाण या नाव ॥ ११ ॥ स्वेंकर्म धर्म वर्णाचार । करिताही निजव्यवहार । ज्यासी सर्वभूतीं मदाकार । तो भक्त साचार प्रिय माझा ॥ १२ ॥ ज्यासी सर्वभूतीं बुद्धि समान । तेचि भक्ति तेंचि ज्ञान । तेंचि स्वानंदसमाधान । सत्य सज्ञान मानिती ॥ १३ ॥ असो सज्ञानाची कथा । ज्यासी सर्व भूतीं समता । तो मजलाही मानला

---

१ पुढील श्लोकात अभेदभक्तीचे मर्म उत्तम प्रकारें सांगितलें आहे ब्राह्मण आणि चांडाळ, ब्राह्मणधन चोरणारा चोर आणि ब्राह्मणास दान देणारा दाता, सूर्यासारखा प्रचंड तेजोगोळ व अल्पसा स्फुलिंग, शांत आणि क्रूर, याप्रमाणें जातीनें, कृतीने, गुणांनीं, व स्वभावाने परस्परांशीं विरुद्ध पदार्थ याजकडे "आत्मदृष्टी पाहतां जाण । दोघे समान चिद्रूपें". २ माशी आणि ब्रह्मदेव ३ अपाय ४ स्वताच्या वर्णाला व आश्रमाला योग्य कर्म व धर्म करणारा असून

तत्त्वता । मोक्ष सर्वथा वंदी त्यातें ॥ १४ ॥ योग याग ज्ञान ध्यान । सकळ साधनां-माजीं जाण । मुख्यत्वें हेंचि साधन । तेंचि निरूपण हरि सांगे ॥ १५ ॥

नरेष्वभीक्ष्णं मद्भावं पुंसो भावयतोऽचिरात् । स्पर्धाऽसूयातिरस्काराः साहंकारा वियन्ति हि ॥ १५ ॥

जो श्रोत्रियं सदाचार उत्तम । का जो जातिस्वभावें अधम । का अनाचारें अकर्म । येथे सद्भावें सम देखे जो वस्तु ॥ १६ ॥ चराचरीं भगवद्भावो । देखणे हा शुद्ध भावो । तरी नराच्याच ठायीं देवो । साक्षेपें पहा हो कृष्ण कां सांगे ॥ १७ ॥ मनुष्याच्या ठायीं जाण । प्रकट दिसती दोषगुण । तेथ साक्षेपें आपण । ब्रह्म परिपूर्ण पहावें ॥ १८ ॥ चौऱ्यायशी लक्ष योनी अपार । त्यांत त्र्यायशीं लक्ष नव्याण्णव सहस्र । नवशें नव्याण्णव योनी साचार । मुक्त निरंतर गुणदोषार्थी ॥ १९ ॥ परी मनुष्ययोनीच्या ठायीं । दोष न देखे जो पाहीं । तोचि देहीं विदेही । अन्यथा नाहीं ये अर्थी ॥ २२० ॥ मनुष्यदेहीं ब्रह्मभावो । देखे तो सभाग्य पहा हो । चहूं मुक्तींचा तोचि रावो । जगीं निःसंदेहो तो एक ॥ २१ ॥ सर्व भूतीं भगवद्भजन । ऐसें ज्यासी अखंड साधन । त्या नराचा देहाभि-मान । क्षणार्धें जाण स्वयें जाये ॥ २२ ॥ जातां देहाचा अहंकार । रिघे सकुटुंब सपरि-वार । स्पर्धा असूया तिरस्कार । येणेसी सत्वर समूळ निघे ॥ २३ ॥ देहीं ममता तोचि अभिमान । आपुल्या ज्ञानेसी समान । त्याचे निर्भर्त्सणें जे ज्ञान । स्पर्धा जाण या नांव ॥ २४ ॥ आपणाहूनि अधिक ज्ञान । ऐसे जाणोनि आपण । त्याचे गुणीं दोषारोपण । करणे ते जाण असूया ॥ २५ ॥ भाविक जे साधक जन । त्यांचे छळून साडी साधन । धिक्कारूनि निर्भर्त्सी पूर्ण । तिरस्कार जाण या नांव ॥ २६ ॥ इत्यादि दोषसमुदावो । घेऊनि पळे अहंभावो । सर्वां भूतीं भगवद्भावो । देखताच पहा हो तत्काळ ॥ २७ ॥ सर्व भूतीं समत्वें भजतां । हे श्रेष्ठ साधन तत्त्वता । येणे पूर्ण ब्रह्म लाभे हाता । हे साधे अवस्था नरदेहीं ॥ २८ ॥ तत्काळ होइजे ब्रह्म पूर्ण । या प्राप्तीचें सुगम साधन । कोणाही न करवे जाण । लोकेषणा दारुण जनासी ॥ २९ ॥ जो सांडी लोकेषणांची लाज । त्याचें तत्काळ होय काज । तेंचि विखींचे निजगुज । येथें अधोक्षज सांगत ॥ ३० ॥ सांडावी देहगर्वता । सांडावी सन्मानअहंता । सांडावी श्रेष्ठत्वपूज्यता । ब्रह्मसायुज्यता तैं लाभे ॥ ३१ ॥ सांडावे ममतेचें काज । सांडावे योग्यतेचे भोर्ज । सांडावी लौकिकाची लाज । ब्रह्मसायुज्य तें लाभे ॥ ३२ ॥ सांडावा वर्णाभिमान । स्वयें सांडूनि जाणपण । अणुरेणूंसी लोटांगण । घालितां पूर्ण ब्रह्मप्राप्ती ॥ ३३ ॥

विसृज्य स्मयमानान् स्वान् दृशं व्रीडां च दैहिकीम् । प्रणमेद्दण्डवद्भूमावाश्वचाण्डालगोखरम् ॥ १६ ॥

सुहृदा देखतां लोटांगण । घालतां हासतील संपूर्ण । यालागी विदेशीं आपण । घालावें लोटांगण गोखरश्वाना ॥३४॥ ऐशी लौकिकाची लाज । धरितां सिद्धी न पवे काज । लोटांगणाचें निजभोज । नाचावें निर्लज्ज सुहृदापाशीं ॥ ३५ ॥ सासु सासरा जावयी ।

१ घरी २ वैदिक ३ पापी. ४ वारकाईने ५ मनुष्येतर चट साऱ्या योनी गुणदोषविचारात अनुपयुक्त होत ६ भाग्यवंत ७ इतर योनींत गुणदोषविचार नाहीं यामुळे त्या गुणदोषार्थी निरंतर मुक्त आहेत मनुष्याच्या ठिकाणीं देहाभिमान बलवत्तर असल्यामुळे स्पर्धा (बरोबरच्याविषयी मत्सर, असूया (श्रेष्ठाविषयीं हेवा), व तिरस्कार (कनिष्ठाविषयी हेळणा), हे दोष उत्पन्न होतात म्हणून 'मनुष्यदेहीं ब्रह्मभावो । देखे तो सभाग्य पहा हो'. ८ मोठेपणाचें सोंग ९ लोककीर्तीची चाड

इष्ट मित्र व्याही भार्यी । ज्यांसी देखतांचि पाही । विरंजे देही लाजोनी ॥ ३६ ॥ त्याचि-देखतां आपण । लाज सांडोनियां जाण । चांडाळादि हीन जन । गो खर श्वान वंदावीं ॥ ३७ ॥ तेंही ऐसे गा वंदन । दंडाचे पैरी आपण । सर्व भूतां लोटांगण । भगवद्भावें जाण घालावें ॥ ३८ ॥ तेथ ब्रह्मवेत्ते ब्राह्मण । का अंत्यजादि हीन जन । याच्या ठायीं लोटांगण । सारिसें जाण सद्भावें ॥ ३९ ॥ गाय गाढव सूकर श्वान । याच्याही ठायीं आपण । दंडवत लोटांगण । सद्भावें सपूर्ण घालावें ॥ ३४० ॥ साधावया निजकार्य पूर्ण । लोकलाज सांडीं खणोन । माशी मुंगी मुरकूट जाण । त्यासीही लोटांगण दंडप्राय ॥४१॥ भावें वदितां गोखररज । प्रकटे भगवद्भजनतेज । त्यजूनि स्वजनाची लाज । वंदी निज-भोज लोटांगणेंसीं ॥ ४२ ॥ त्यजूनि सदेहविषमता । लोकलज्जे हाणोनि लाता । भगव-द्बुद्धीं सर्व भूतां । घालावें तत्त्वतां लोटांगण ॥ ४३ ॥ ह्मणसी ऐसें हें साधन । कोठवरी करावें आपण । तेंचि मर्यादानिरूपण । स्वयें श्रीकृष्ण सांगत ॥ ४४ ॥

यावत्सर्वेषु भूतेषु मद्भावो नोपजायते । तावदेवमुपासीत वाङ्मनःकायवृत्तिभिः ॥ १७ ॥

आपुला देह घालोनि पुढें । जे जे भूत दृष्टी आतुडे । तेथ भगवद्भावें ठसा पडे । वाडेंकोडें निश्चित ॥ ४५ ॥ दृष्टीं पाहतां जे जे भासे । दृष्टि नातुडतां जे जे दिसे । तें तें ज्यासी अनायासें । भासे आपैसें चिद्रूप ॥४६॥ मनाचे कल्पने जें जें आलें । का कल्प-नातीत जें ठेलें । तें तें ज्यासी अनुभवा आलें । स्वरूप आपुलें मद्रूपत्वें ॥४७॥ कायिक कर्माचार । वैदिक लौकिक आचार । ते ज्यासी दिसती मदाकार । चराचर मद्रूपें ॥४८॥ जागृतिस्वप्नसुषुप्तीसीं । देखिजे भोगिजे ज्या सुखासी । तें तें मद्रूप ज्यासी । निश्चयेंसीं ठसावें ॥ ४९ ॥ स्वाभाविक जे व्यापार । देहीं निपजती अपार । ज्यासी मद्रूपें साचार । निश्चयें निर्धार ढळेना ॥ ३५० ॥ ऐशी न जोडतां अवस्था । सर्व भूतीं भगवद्भावतां । भजावें गा तत्त्वतां । निजस्वार्थालागूनी ॥ ५१ ॥ हे सांडूनि भजनावस्था । नाना साधनीं प्रयास करितां । माझ्या अनुभवाची वार्ता । न चढे हातां कल्पांतीं ॥ ५२ ॥ ऐसें जाणू-नियां आपण । सर्व भूतां भगवद्भजन । करावें निश्चयेंसी जाण । हे आज्ञा सपूर्ण पैं माझी ॥५३॥ सांडोनि युक्तीची व्युत्पत्ती । धरितां भगवद्भाव सर्व भूतीं । येणेंचि माझी सुगम प्राप्ती । जाण निश्चितीं उद्धवा ॥ ५४ ॥ माझिये प्राप्तीचें सुगम साधन । उद्धवा तुवां पुसिलें जाण । सर्व भूतां भगवद्भजन । तदर्थ जाण सांगीतलें ॥ ५५ ॥ हा ब्रह्मप्रा-प्तीचा उपाय पूर्ण । माझे जिव्हारींची निजखूण । सुगमप्राप्तीलागीं जाण । उत्तम साधन सांगीतलें ॥ ५६ ॥ येणें सुगम ज्ञानस्थिती । येणें सुगम माझी भक्ती । येणें सुगम माझी प्राप्ती । जाण निश्चितीं उद्धवा ॥ ५७ ॥ सर्व भूतीं ब्रह्मस्थिती । ज्यासी निश्चयें जाहली प्राप्ती । त्यासी उपरमे भजनवृत्ती । तेंचि श्रीपति सांगत ॥ ५८ ॥

सर्वं ब्रह्मात्मकं तस्य विद्ययाऽऽत्ममनीषया । परिपश्यन्नुपरमेत्सर्वतो मुक्तसंशयः ॥ १८ ॥

काया वाचा आणि चित्तें । सर्व भूतीं भजले मातें । त्यासी भगवद्रूप सर्व भूतें । सुनिश्चितें ठसावती ॥ ५९ ॥ तेव्हां मी एक एथें । भगवद्रूप पाहें सर्व भूतें । हेही वृत्ति

---

१ वधु २ स्तब्ध होतो ३ तो 'मुळा' ह्मणतील याची लाज सांडावी ४ दंडवत्, साष्टांग ५ शंका व भेदभाव ६ सां-डपतें ७ सृष्टी ८ मुद्रा, छाप ९ न पाहतां १० आपोआप ११ ह्मणत १२ त्यासाठीं १३ नाहींशी होते

हारपे तेथें । देखे सभोंवतें परब्रह्म ॥ ३६० ॥ परब्रह्म देखेती वृत्ती । तेही [3]विरे ब्रह्माआंतौती । जेवीं घृतकणिका घृतीं । होय सुनिश्चितीं घृतरूप ॥ ६१ ॥ तेव्हां ब्रह्मचि परिपूर्ण । हेही स्फूर्ति नुरे जाण । गिळूनियां मीतूंपण । ब्रह्मीं ब्रह्मपण अहेतुक ॥ ६२ ॥ तेथें हेतू मातु दृष्टांतू । खुंटला वेदेंसीं शास्त्रार्थू । हारपला देवभक्तू । अखंड वस्तू अद्वयत्वें ॥ ६३ ॥ गेलिया दोराचें सापपण । दोर दोररूपें परिपूर्ण । हो कां भासतांही सापपण । दोरीं दोरपण अनसुट ॥ ६४ ॥ तेवी प्रपंच सकारण । गेलिया ब्रह्मचि परिपूर्ण । का दिसतांही प्रपंचाचें भान । ब्रह्मीं ब्रह्मपण अनुच्छिष्ट ॥ ६५ ॥ याचिलागीं सर्व भूतीं । करितां माझी भगवद्भक्ती । एवढी साधकांसी प्राप्ती । जाण निश्चितीं उद्धवा ॥ ६६ ॥ तत्काळ पावावया ब्रह्म पूर्ण । सांडूनिया दोषगुण । सर्व भूतीं भगवद्भजन । हेंचि साधन मुख्यत्वें ॥ ६७ ॥ याही साधनावरतें । आणिक साधन नाहीं सरतें । हेंचि परम साधन येथें । मजही निश्चितें मानलें ॥ ६८ ॥

अयं हि सर्वकल्पानां सध्रीचीनो मतो मम । मद्भाव सर्वभूतेषु मनोवाक्कायवृत्तिभिः ॥ १९ ॥

सर्व भूतीं भगवद्दृष्टी । हेंचि भांडवल माझे गांठीं । येणें भांडवलें कल्पकोटी । करोनि सृष्टी मी अकर्ता ॥ ६९ ॥ मज पाहता निजात्मपुष्टी । सर्व भूतीं भगवद्दृष्टी । हेचि भक्ति माझी गोमटी । ब्रह्मांडकोटी तारक ॥ ३७० ॥ हेचि भक्ति म्यां कल्पादी । सर्व भूतीं भगवद्बुद्धी । नाभिकमळीं त्रिशुद्धी । ब्रह्मा या विधीं उपदेशिला ॥ ७१ ॥ व्रत तप करितां दान । योग याग करितां ध्यान । वेदशास्त्रार्थें साधितां ज्ञान । माझ्या भक्तिसमान ते नव्हती ॥ ७२ ॥ नाना साधनांचिया कोटी । साधकीं साधितां आटाटी । माझ्या प्रेमाची नातुडे गोठी । मद्भक्तभेटीवांचूनी ॥ ७३ ॥ माझिया भक्ताचिये संगतीं । साधकां लाभे माझी भक्ती । अभेदभजनें माझी प्राप्ती । जाण निश्चितीं उद्धवा ॥ ७४ ॥ सर्व भूतीं भगवद्भजन । करी तें ऐक पां लक्षण । विषमें भूतें देखतां जाण । मनीं भाव परिपूर्ण ब्रह्मत्वें ॥ ७५ ॥ दुष्ट दुरात्मा अनोळख । नष्ट चांडाळ अनामिक । तेथही ब्रह्मभाव चोख । हें मानसिक निजभजन ॥ ७६ ॥ भूतीं भगवंत परिपूर्ण । ऐसें जाणोनि आपण । भूतांसी लागे अतिदारुण । तें [13]कठिण वचन बोलेना ॥ ७७ ॥ तेथें जातांही निजप्राण । भूतांचे न बोलवे दोषगुण । या नांव गा वाचिक भजन । उद्धवा जाण निश्चित ॥ ७८ ॥ जेणें भूतांसी होय उपकार । तें तें करी देहव्यापार । भेदितां निजजिव्हार । अपकारिया कर उचलीना ॥ ७९ ॥ स्वयें साहूनि अपकार । जो अपकारिया करी उपकार । ऐसा ज्याचा शरीरव्यापार । तें भजन साचार कायिक ॥ ३८० ॥ यापरी काया वाचा मन । सर्व भूतीं भगवद्भजन । हेंचि मुख्यत्वें श्रेष्ठ साधन । भक्त सज्ञान जाणती ॥ ८१ ॥ ब्रह्मप्राप्तीचें परम कारण । हेंचि एक सुगम साधन । मजही निश्चयें मानलें जाण । देवाची आण उद्धवा ॥ ८२ ॥ हा भजनधर्म अतिशुद्ध । येथें विघ्नाचा संबंध । अल्पही रिघों न शके बाध । तेंचि विशद हरि सांगे ॥ ८३ ॥

---

१ नष्ट होते २ पाहणारी ३ लय पावते ४ विकाररहित, पूर्ण ५ श्रेष्ठ, शेवटचें परतें ६ वृत्तिभि ७ उत्कृष्ट ८ याप्रमाणें ९ ज्याला ओळख नाहीं असा म्हणजे कृतघ्न १० खटाटोपानें ११ सापडत नाहीं १२ ज्याचें नांव घेऊं नये इतका पतित १३ मर्मभेदक १४ आपलें मर्म १५ स्पष्ट, खुलासेवार.

न ह्यङ्गोपक्रमे ध्वंसो मद्धर्मस्योद्धवाण्वपि । मया व्यवसितः सम्यङ्निर्गुणत्वादनाशिषः ॥ २० ॥

अनेक धर्म नाना शास्त्रार्थीं । मन्वादि मुखें बोलिले बहुतां । परी सर्व भूतीं भगवद्भक्ती । श्रेष्ठ सर्वार्थीं साधका ॥ ८४ ॥ ये भक्तीचें हेंचि श्रेष्ठपण । इचे पूर्वारंभीं जाण । साधकापासीं अल्पही विघ्न । बाधकपण धरूं न शके ॥ ८५ ॥ ये भक्तीचें निजलक्षण । पूर्वारंभीं हेंचि निर्गुण । एथ रिघावया विघ्न । दांडुगेपण धरीना ॥ ८६ ॥ जेवीं गरुडाचे झडपेतळीं । होती सर्पाच्या चिरफळी । तेवीं ये भक्तीजवळी । विघ्नाची होळी स्वयें होये ॥ ८७ ॥ माझिया नामापुढें । विघ्न राहों न शके बापुडें । ते माझे भक्तीकडे । कोणते तोंडें येईल ॥ ८८ ॥ यापरी हे भक्ति सधैर । उद्धवा तुझें भाग्य थोर । म्यां फोडूनि निजजिव्हार । साराचें सार सांगीतलें ॥ ८९ ॥ निष्काम जे माझी भक्ती । तेथ विघ्नाची न पडे गुंती । परब्रह्माची ब्रह्मस्थिती । सुलभत्वें प्राप्ती साधका ॥ ३९० ॥ हेतुक अहेतुक कर्माचरण । तेंही करी जो कृष्णार्पण । ते उत्तम माझी भक्ति जाण । तेंचि निरूपण हरि सांगे ॥ ९१ ॥

यो यो मयि परे धर्मः कल्पते निष्फलाय चेत् । तदायासो निरर्थः स्याद्भयादेरिव सत्तम ॥ २१ ॥

व्यवहारार्थ जो प्रयास केला । जो न फळता व्यर्थ गेला । तोही जै परब्रह्मीं अर्पिला । तैं मद्भजनीं लागला सद्भक्तीं ॥ ९२ ॥ शिमगियाचा महासण । तेथ खेळ खेळला जो आपण । तोही केल्या कृष्णार्पण । तेही भक्ति जाण मज अर्पे ॥ ९३ ॥ चोराभेणें लपता वनीं । निधान आतुडे ज्यालागुनी । तेवीं व्यर्थ कर्म मदर्पणीं । तोही मद्भजनीं महालाभ ॥ ९४ ॥ नासलें तें सांडिता क्षितीं । तेंही लागे माझे भक्तीं । जरी ब्रह्मार्पण चित्तीं । साधक निश्चितीं दृढ मानी ॥ ९५ ॥ कडू भोंपळ्याची खिरी । उपेगा न ये श्वानसूकरीं । ते उल्हासें कृष्णार्पण करी । तेही निर्धारीं ब्रह्मीं अर्पे ॥ ९६ ॥ जें हारपलें न दिसे । जें सहजे उडे काळवशें । तेंही लाविल्या मदुद्देशें । होय अनायासें मदर्पण ॥ ९७ ॥ सकळ साराचें सार पूर्ण । कर्ममात्र कृष्णार्पण । साक्षेपें करावें अर्पण । सद्बुद्धि संपूर्ण या नाव ॥ ९८ ॥

एषा बुद्धिमतां बुद्धिर्मनीषा च मनीषिणाम् । यत्सत्यमनृतेनेह मर्त्येनाप्नोति मामृतम् ॥ २२ ॥

अतरी विषयाची आसक्ती । वैरीवरी ब्रह्मार्पण म्हणती । ते ठकले बहुता अर्थीं । तेंचि श्रीपति सांगत ॥ ९९ ॥ एक बुद्धिमंत होती । ते निजबुद्धी घेऊनि हातीं । शेसीं लागले विषयस्वार्थीं । ते ठकिले निश्चितीं देहममता ॥ ४०० ॥ एकाची बुद्धि अतिचोखडी । वेदशास्त्रीं व्युत्पत्ति गाढी । ते अभिमानें कंडोविकडी । ठकिले पडिपाडीं ज्ञानगर्वें ॥ १ ॥ बुद्धिमंत अभ्यासी जन । अभ्यासें साधिती प्राणापान । ते योगदुर्गीं रिघतां जाण । ठकिले संपूर्ण भोगसिद्धी ॥ २ ॥ एक मानिती कर्म श्रेष्ठ । वाढविती कर्मकचाट । विधिनिषेधीं रोधिली वाट । बुडाले कर्मठ कर्मामाजीं ॥ ३ ॥ यापरी नानाव्युत्पत्ती । करिता ठकले नेणों किती । तैसी नव्हे माझी भक्ती । सभाग्य पावती निजभाग्यें ॥ ४ ॥ माझे

१ बळ, धैर्य २ चिंधड्या ३ बलाढ्य ४ माझें अंतःकरण उघडें करून मीं आपलें गुह्य सांगितलें ५ भीतीमुळे ६ सकाम किंवा निष्काम ७ टवाळें मिळतें ८ बुद्धिपूर्वक ९ रानिडुकरानें, बरवर १० पावलोपावलीं. ११ फिरणें १२ कर्मांची खटाटोप

सर्व भूतीं ज्यासी भजन । त्याचे बुद्धीची बुद्धी मी आपण । ते तूं बुद्धि ह्मणसी कोण । कर्म ब्रह्मार्पण महाबुद्धी ॥ ५ ॥ सर्व भूतीं माझें भजन । सर्व कर्म मदर्पण । हे बुद्धीची महाबुद्धि जाण । येणें ब्रह्म पूर्ण स्वयें होती ॥ ६ ॥ चतुराचें चातुर्य गहन । या नांव बोलिजे गा आपण । मिथ्या देहें करूनि भजन । ब्रह्म सनातन स्वयें होती ॥ ७ ॥ आधीं मायाचि तंव वावो । मायाकल्पित मिथ्या देहो । तें देहकर्म मज अर्पितां पहा हो । ब्रह्म स्वयमेवो स्वयें होती ॥ ८ ॥ मिथ्या देहाचेनि भजनें । सत्य परब्रह्म स्वयें होणे । जेवीं कोंडा देऊनि आपणें । कण्याच्या घेणे महाराशी ॥ ९ ॥ देता फुटकी काचवटी । चिंतामणी जडे गांठीं । का इटेच्या साटोवांटी । जोडे उठाउठी ओंव्हाशंख ॥ ४१० ॥ तेवी मिथ्या देहींचें कर्माचरण । जेणे जीवासी दृढ बंधन । ते कर्म करिता मदर्पण । ब्रह्म परिपूर्ण स्वयें होती ॥ ११ ॥ अनित्य देहाचियासाठीं । नित्यवस्तूसी पडे मिठी । हेचि बुद्धिमंतीं बुद्धि मोठी । ज्ञानाची सतुष्टी या नाव ह्मणिपे ॥ १२ ॥ निष्टंकित परमार्थ । स्वमुखें बोलिला श्रीकृष्णनाथ । तो कळसा आणोनिया ग्रंथ । उपसहारार्थ सांगतू ॥१३॥

एष तेऽभिहित कृत्स्नो ब्रह्मवादस्य सङ्ग्रह । समासव्यासविधिना देवानामपि दुर्गम ॥ २३ ॥

संक्षेप आणि विस्तरें । साडूनि नाना मतांतरें । म्यां सांगितले निजनिर्धारें । ब्रह्मज्ञान खरें अतिशुद्ध ॥ १४ ॥ तुज सांगितलें करून सुगम । परी हें ब्रह्मादि देवा दुर्गम । जे आलोडिती आगमनिगम । त्यासीही परम दुस्तर ॥ १५ ॥ तेथें नाना शास्त्रार्थ शब्दबोध । वस्तु नेणोनि करिती विवाद । जेथ वेदाचा ब्रह्मवाद । होय निःशब्द 'नेति' वादें ॥ १६ ॥ तें हें आत्मज्ञानाचें निजसार । परमार्थाचें गुह्य भांडार । मज परमात्म्याचें जिव्हार । फोडूनि सुखसागर सांगितले ॥ १७ ॥

अभीक्ष्णशस्ते गदित ज्ञान विस्पष्टयुक्तिमत् । एतद्विज्ञाय मुच्येत पुरुषो नष्टसशय ॥ २४ ॥

जेथ वेदशास्त्रार्थीं वांकुडें । जे बोली बोलता नातुडे । तेंचि ज्ञान म्यां तुजपुढें । निजनिवाडें सांगितलें ॥ १८ ॥ जें सांगितलें शुद्ध ज्ञान । तें नाना युक्तींकरूनी जाण । दृढतेलागीं निरूपण । पुनःपुनः जाण तुज म्यां केलें ॥ १९ ॥ बहुत न लाविता खटपट । तुज न वाटताही कष्ट । ज्ञान सांगितलें विस्पष्ट । जेणें होती सपाट सशय सर्व ॥४२०॥ हें जाणितलिया ज्ञान । सर्व संशया होय दहन । साधकू होय ब्रह्मसपन्न । स्वानंदपूर्ण सर्वदा ॥ २१ ॥ म्यां सांगितलें गुह्य ज्ञान । एकादशाचें निरूपण । याचें श्रवण पठण मनन । करी तो धन्य उद्धवा ॥ २२ ॥

सुविविक्त तव प्रश्न मयैतदपि धारयेत् । सनातन ब्रह्म गुह्य पर ब्रह्माधिगच्छति ॥ २५ ॥

ज्ञाते तरती हें नवल कोण । परी भाळे भोळे जे अज्ञान । त्यासी उद्धरावया जाण । उद्धवे प्रश्न पुशिले ॥ २३ ॥ त्या प्रश्नानुसारें जाण । म्यां सतोषोनि आपण । सांगितलें गुह्य ज्ञान । परम कारण परब्रह्म ॥ २४ ॥ जेवी वत्साचे हुंकारें । धेनु स्रवत चाले क्षीरें । तेवीं तुझेनि प्रश्नादरें । मी स्वानंदभरें तुष्टलों ॥ २५ ॥ एथ न करिताही प्रश्न । होता

१ जोडे २ मोबदल्यान ३ दक्षिणावर्ती शख, उजवा शख रत्न रूप असून तो येथें ही असणें मोठे लाभदायक आहे ४ परम शुद्ध ५ शेवटास ६ धुडाळिलात ७ वेदवेदातशास्त्रे ८ पूर्ण ठसण्याकरिता ९ साफ, दूर १० हवरण्यानें ११ पान्हावत, दूध सोडीत

तानयाचें अवलोकन । कूर्मी नेत्रद्वारा आपण । अमृतपान करवीत ॥ २६ ॥ तेवीं उद्धवा तुझें अवलोकन । होतां माझें हृदयींचे ज्ञान । वोसंडले गा परिपूर्ण । तें हें निरूपण म्या केलें ॥ २७ ॥ येणें निरूपणमिसें । परमामृत सावकाशें । तुज म्या पाजिलें अनायासें । स्वानंदरसें निजबोधू ॥ २८ ॥ सिंधु मेघा जळपान करवी । तेणें जळें मेघ जगातें निववी । तेवीं उद्धवाची ब्रह्मपदवी । जडमूढजीवीं उद्धरिजे ॥ २९ ॥ जेवीं वत्साचेनि प्रेमभरें । गाय दुभे तें घरासी पुरे । तेवी उद्धवप्रश्नादरें । जग उद्धरे अनायासें ॥४३०॥ तो हा प्रश्नोत्तरकथानुवाद । माझा तुझा ब्रह्मसंवाद । निरूपणीं एकादशस्कंध । हा अर्थावबोध जो राखे ॥ ३१ ॥ अथवा हें निरूपण । सार्थकें जो करी श्रवण । तैं श्रोते वक्ते उभय जाण । ब्रह्म सनातन स्वयें होती ॥ ३२ ॥ जगीं ब्रह्म असतां परिपूर्ण । मनबुद्धिइंद्रियां न दिसे जाण । जेथें वेदासी पडिलें मौन । तें हें ब्रह्मज्ञान पावती ॥ ३३ ॥ ज्ञान पावलिया पुढती । कदा काळें नव्हे च्युती । हा एकादशार्थ धरितां चित्तीं । पदप्राप्ती अच्युत ॥ ३४ ॥ श्रोते वक्ते एकादशार्थी । एवढी पदवी पावती । मा मद्भक्तांसी अतिप्रीतीं । जे उपदेशिती हें ज्ञान ॥ ३५ ॥ त्याच्या फळाची फलप्राप्ती । ज्ञानोपदेशाची शुद्ध स्थिती । उद्धवालागीं अतिप्रीतीं । स्वमुखें श्रीपति सांगत ॥ ३६ ॥

य एतन्मम भक्तेषु संप्रदद्यात् सुपुष्कलम् । तस्याहं ब्रह्मदायस्य ददाम्यात्मानमात्मना ॥ २६ ॥

काया वाचा आणि चित्त । गृह दारा वित्त जीवित । निष्कामता मज अर्पित । अनन्य भक्त ते माझे ॥ ३७ ॥ ऐशिया भक्तांच्या ठायीं जाण । अवश्य उपदेशावें हें ज्ञान । त्याही उपदेशाचें लक्षण । पक्कें परिपूर्ण तें ऐसें ॥ ३८ ॥ जेथ जेथ जाय साधकाचें मन । तेथ तेथ ब्रह्म परिपूर्ण । मन रिघावया तेथून । रितें स्थान असेना ॥ ३९ ॥ ऐसें करितां अनुसंधान । चैतन्यीं समरसे मन । त्यातें म्हणिजे पुष्कल ज्ञान । उपदेश पूर्ण या नांव ॥ ४४० ॥ ऐसें समूळ ब्रह्मज्ञान । मद्भक्तांसी करी जो दान । त्याचा ब्रह्मऋणिया मी जाण । होय संपूर्ण उद्धवा ॥ ४१ ॥ त्याचिया उत्तीर्णत्वासी । गांठीं कांहीं नाहीं मजसीं । मी निजस्वरूप अर्पीं त्यासी । अहर्निशीं त्यापाशीं मी तिष्ठें ॥ ४२ ॥ जो शिष्यासी दे ब्रह्मज्ञान । मी परमात्मा त्याअधीन । ब्रह्मदात्याच्या बोला जाण । स्त्रीशूद्रजन मी उद्धरीं ॥ ४३ ॥ देऊनिया परब्रह्म । जो भक्तांसी करी निष्कर्म । त्याचा अंकित मी पुरुषोत्तम । तो प्रिय परम मजलागीं ॥ ४४ ॥ जो ब्रह्मज्ञान दे मद्भक्ता । तयाहूनिया परता । मज आन नाहीं गा पढियंता । जाण तत्त्वतां उद्धवा ॥ ४५ ॥ तो आत्मा मी शरीर जाण । त्याचा देह मी होय आपण । त्याचें जें जें कर्माचरण । तें संपूर्ण मी होय ॥४६॥ जैसा मी अवतारधारी । तैसाचि तोही अवतारी । त्या आणि मजमाझारीं । नाहीं तिळभरी अंतर ॥ ४७ ॥ जो या ब्रह्मज्ञानाचें करी दान । त्यासी मी यापरी आपण । करीं निजा-

१ कासवी, हिला स्तन नाहींत, ही केवळ प्रेमामृतानें पूर्ण अशा दृष्टीनें आपल्या पिलांचें पोषण करिते 'पूर्ण दृष्टी सांभाळी'—तुकाराम २ वाहवलें ३ घरांतल्या सगळ्या माणसांस ४ अढळ अशा पदाची प्राप्ती ५ तरंग. ६ हेतु सोडून. ७ पक्क ८ 'जेथ जेथ मन जाईल वो माझें । तेथें तेथें तुझें रूप असे ॥ १ ॥' नामदेव ९ ध्यान, एकाग्रता. १० चित्त चैतन्याकार होतें ११ उतराई होण्यासाठी १२ स्वरूपदान. १३ स्वाधीन १४ दुसरा १५ आवडता.

त्मअर्पण । तरी उत्तीर्ण नव्हेचि ॥ ४८ ॥ यालागी वर्ततांही शरीरीं । मी अखंड त्याची सेवा करी । निजात्म अर्पण प्रीतीवान्ही । मी त्याच्या घरीं सर्वदा ॥ ४९ ॥ त्यातें जे जें जडभारी । तेही मी वाहें आपुले शिरीं । माझी चैतन्यसाम्राज्यश्री । नांदे त्याचे घरीं सर्वदा ॥ ४५० ॥ एकादशाचे ब्रह्मज्ञान । बोधूनि मद्भक्ता करी जो दान । त्यासी मी यापरी जाण । आत्मार्पण स्वयें करीं ॥ ५१ ॥ असो न साधवे ब्रह्मज्ञान । तरी या ग्रथा· चेचि पठण । जो सर्वदा करी सावधान । तो परम पावन उद्धवा ॥ ५२ ॥

य एतत्समधीयीत पवित्र परम शुचि । स पूयेताहरहर्मां ज्ञानदीपेन दर्शयन् ॥ २७ ॥

निखळ जे कां ब्रह्मज्ञान । तो हा माझा तुझा सवाद जाण । जो सादरें करी पठण । सावधान श्रद्धाळू ॥ ५३ ॥ चढत्यावाढत्या परवडी । शुद्ध सात्विकी श्रद्धा गाढी । पदोपदीं नीच नवी गोडी । अद्भुत आवडी पठणाची ॥ ५४ ॥ वाचेचिया टवळ्याप्रती । श्रद्धास्नेहाची सपत्ती । निजजिह्वा करूनि वाती । जो हे ज्ञानदीप्ती प्रकाशी ॥ ५५ ॥ एकादशाचे ज्ञानदीप्ती । एकादश इद्रियांच्या वाती । उजळूनि जे मज वोवाळिती । ते पवित्र किती मी सागू ॥ ५६ ॥ यापरी जे ग्रंथपठण । ते माझें ज्ञान निरजन । तेणें ज्ञानदीपें जाण । माझें स्वरूप पूर्ण प्रकाशी ॥ ५७ ॥ त्याचे लागले जे सगती । त्यांतें ब्रह्मादिक वदिती । त्याचेनि पावन त्रिजगती । जाण निश्चितीं उद्धवा ॥ ५८ ॥ असो ज्यासी नं टके पठण । तिही श्रद्धेने करिता श्रवण । त्यासी न बाधी भवबंधन । तेही निरूपण हरि सागे ॥ ५९ ॥

य एतच्छ्रद्धया नित्यमव्यग्र शृणुयान्नर । मयि भक्ति परा कुर्वन् कर्मभिर्न स बध्यते ॥ २८ ॥

असो न करवे अध्ययन । तरी श्रद्धायुक्त सावधान । करिता एकादशाचे श्रवण । कर्मबंधन बाधीना ॥ ४६० ॥ श्रवण केले अतिश्रद्धेन । त्याहूनि दृढ व्हावे मनन । मननेवीण तें नपुंसक जाण । ब्रह्मप्राप्ति पूर्ण फळेना ॥ ६१ ॥ सपलिया कथाश्रवण । मनींचे सपावे ना मनन । जैसें लोभियाचे धन । हृदयी आठवण सर्वदा ॥ ६२ ॥ जैसें जैसें कीजे श्रवण । तैसें तैसे लागे मनन । मननानुसारें भजन । परी भक्ति जाण उद्बोधे ॥ ६३ ॥ आर्त जिज्ञासु अर्थार्थी । याची साडोनिया स्थिती । उल्हासे माझी चौथी भक्ती । जीतें परी ह्मणती सज्ञान ॥ ६४ ॥ पराभक्तीचे माझें भजन । क्रियामात्रें निजात्मदर्शन । यालागीं मद्भक्तासी जाण । कर्मबंधन बाधीना ॥ ६५ ॥ हें असो अतिगुह्य बोलणें । येणें एकादशाचेनि श्रवणें । मी तरेन हा विश्वास जेणे । अत करणे दृढ केला ॥ ६६ ॥ दृढ विश्वास मानूनि पाहीं । जो लोधला श्रवणाविषयीं । माझी भक्ति त्याच्या ठायीं । दवडितां पाहीं घर रिघे ॥ ६७ ॥ घर रिघोन भक्ति निष्काम । भक्ताचे निर्दळी सकळ कर्म । या नाव परा भक्ति परम । विश्रामधाम श्रवणार्थ्यां ॥६८॥ एकादशाचे श्रद्धाश्रवण । करिता एवढा लाभ पूर्ण । श्रवणें उपजे माझें भजन । भजनें भक्तजन निर्मुक्त ॥ ६९ ॥

१ उतराई, मुक्त २ प्रीतीवरी, प्रेमास्तव ३ सक्ट 'पडता जडभारी । दासें आठवावा हरी'–तुकाराम ४ शुद्ध ५ उत्तरोत्तर वाढत आहे अशा प्रकारची ६ नित्य ७ वाचेच्या टवळ्यात श्रद्धारूपी तेल ओतून जिव्हारूप वातीने ज्ञानाचा प्रकाश पाडावा ८ काजळीरहित, स्वच्छ ९ होत नाहीं १० असमर्थ, कार्य न करणारे ११ गौणी भक्ति आणि परा भक्ति ह्मणजे ज्ञानोत्तर अभिन्नपणाची भक्ति १२ जागृत होते १३ उत्कृष्ट. १४ लुब्ध झाला १५ हाकलली–धिक्कारिली–असतांही आपण होऊन त्याच्या ठिकाणीं ओढाळाप्रमाणे येते

असो पां इतरांची वार्ता । म्यां तुज निरूपिली ज्ञानकथा । ते बुझिया निश्चितार्था । काय तत्त्वता प्रबोधिली ॥ ४७० ॥

अप्युद्धव त्वया ब्रह्म सखे समवधारितम् । अपि ते विगतो मोह शोकश्चासो मनोभव ॥ २९ ॥

उद्धवा तुझें देखोनि प्रेम । गुह्य ज्ञान अतिउत्तम । तुज म्या निरूपिलें परब्रह्म । साङ्ग सुगम अतिशुद्ध ॥ ७१ ॥ हे ज्ञानाचें सोलींव ज्ञान । हें वेदाचें विसांवतें स्थान । हेचि अविद्येची बोळवण । समाधान जीवशिवा ॥ ७२ ॥ ऐसें हें जे गुह्य ज्ञान । मनबुद्धिवाचे अगम्य जाण । तें म्या तुज केले निरूपण । श्रद्धा सपूर्ण देखोनी ॥ ७३ ॥ जेवीं सखा सख्याप्रती । आपुली वोपी निजसंपत्ती । तेवीं म्या हे ब्रह्मस्थिती । तुझ्या हातीं वोपिली ॥ ७४ ॥ जैसें दिधलें श्रवणाच्या हातीं । तैसें प्रविष्ट जाहले तुझिया चित्तीं । कीं माझारीं पडली काही गुंती । विकल्पवस्ती विक्षेप ॥ ७५ ॥ म्या निरूपिलें सार परम । तें तुज कळलें परब्रह्म । नसेल तरी हाचि उपक्रम । पुढती सुगम सांगेन ॥७६॥ चैतन्य ठसावोनि चित्तीं । जेथ आकळिली ब्रह्मस्थिती । तेथ मोहममतेची वस्ती । समूळ निश्चितीं नसावी ॥ ७७ ॥ आकळले ब्रह्मज्ञान । त्याची हेचि वोळखण । सकल्पविकल्पविदान । पुढती जाण उपजेना ॥ ७८ ॥ उपजेना मीतूंपण । उपजेना ध्येय ध्याता ध्यान । नुपजे त्यासी कर्मठपण । ब्रह्म परिपूर्ण जाणितल्या ॥ ७९ ॥ जेणे जाणितलें ब्रह्मज्ञान । त्यासी बाधीना कर्मबंधन । कर्माचे जे कर्माचरण । ते जाण आपण मायिक ॥ ४८० ॥ जेवी छाया चळे पुरुषाचेनी । परी तियेचा लोभ पुरुष न मानी । तेवीं कांया चाळी ब्रह्मज्ञानी । देहाभिमानी तो नव्हे ॥ ८१ ॥ जेवीं सूर्यापुढें आंधार । अर्ध क्षण न धरी धीर । तेवीं ब्रह्मज्ञानीं कर्मादर । अणुमात्र उरेना ॥ ८२ ॥ कर्माचें जें कर्मबंधन । तो मनोजन्य सकल्प जाण । जेथें मनाचें मोडे मनपण । तेथें कर्माचरण निर्बीज ॥ ८३ ॥ वस्तु नित्य निर्विकल्प । तेथें नाहीं सकल्पविकल्प । हें परब्रह्माचें निजस्वरूप । हेंचि रूप स्वानुभवासी ॥ ८४ ॥ ऐसें ब्रह्म पावल्या स्वयमेवो । मी एक उद्धव होतों पहा हो । त्या उद्धवपणासी नाहीं ठावो । मा शोकमोहो तेथ कैंचा ॥ ८५ ॥ उद्धवपणाचिये वस्ती । शोकमोहाची उत्पत्ती । तें उद्धवपण नाठवे चित्तीं । जरी ब्रह्मप्राप्ति तुज जाहली ॥८६॥ ऐसें एकता देवाचें वचन । उडालें उद्धवाचें उद्धवपण । जाहला स्वानंदीं निमग्न । वोलतेपण बुडालें ॥ ८७ ॥ पावता आपुली निजात्मता । उडाली उद्धवत्वाची अवस्था । बुडाली स्वदेहअहंता । निजनिमग्नता स्वानंदीं ॥ ८८ ॥ तेथें देवें पुशिला प्रश्न । त्याचें कोण दे प्रतिवचन । कृष्णेंसहित उद्धवपण । गिळोनि परिपूर्ण उद्धव जाहला ॥ ८९ ॥ देखोनि उद्धवाची अवस्था । हा ब्रह्म पावला निजात्मता । हें केळों सरलें कृष्णनाथा । त्या हृदयस्था काय न कळे ॥ ४९० ॥ शिष्य साचार अनुभवा आहे । तेणें सद्गुरु सुखाचा मेरु होये । [14]जेवीं तानयाचें धणी माये । सुखावली राहे स्वानंदें ॥९१॥ सेवक विभाटितां

१ सोज्वळ २ विश्रांति घेण्याचें ३ अज्ञानाची हाकलपट्टी ४ समजण्यास कठीण ५ अर्पण करितो ६ मध्येच ७ विक्षेप ८ सकल्प आणि विकल्प यांचे कियाप्रकार ९ देहातली व लौकिक कर्मे करितो, लोकराहाटीप्रमाणें वागतो १० मन करण्याची हौस ११ ठिकाण, पत्ता १२ कदून सुटून १३ भोगीत आहे १४ जेणें १५ लेकराच्या तृप्तीनें माता जशी तृप्तिसुख अनुभविते १६ पराभविता

परचक्र । तेणें रायासी सतोष थोर । गुढी उभारूनि साचार । करी निजगजर स्वानंदें ॥ ९२ ॥ तानयाचे लळे पुरवणे । हे व्याली तेचि वेदना जाणे । का शिष्यासी स्वानुभव देणे । हें स्वयें जाणे सद्गुरू ॥ ९३ ॥ निजपुत्रें लाधल्या निधान । पिता सतोपे आपण । तेवीं उद्धवाचेनि अनुभवे जाण । स्वयें श्रीकृष्ण सतोपे ॥ ९४ ॥ कृष्णसुखें सुखरूप नित्यता । तोही शिष्यानुभवे सर्वथा । लाहे सुखाची परमावस्था । हे गुरुगम्यता अगम्य ॥ ९५ ॥ शिष्यासी उपदेश करितां । गुरूसी नसती सुखावस्था । तरी उपदेशपरंपरता । नव्हे तत्त्वता इये लोकीं ॥ ९६ ॥ गुरु सांगे जे उचगलेसाठीं । तै ते शिष्यासी वोधेना गोष्टी । मा निजानुभवाची भेटी । केवीं निजदृष्टीं देखेल ॥ ९७ ॥ जेवी बाळा लेणें लेववितां । ते नेणे परी सुखावे माता । तेवीं शिष्यासी अनुभव होता । सुखावे तत्त्वतां सद्गुरुरावो ॥ ९८ ॥ ऐसा उद्धवाचा ब्रह्मभावो । देखोनि सुखावे कृष्णदेवो । माझा उद्धवो जाहला निःसदेहो । यासी ब्रह्मानुभवो आकळिला ॥ ९९ ॥ उद्धवाची ब्रह्मनिष्ठता । अनुभवा आली निजात्मता । हें कळो सरले श्रीकृष्णनाथा । परोपदेशार्थां शिकवित ॥ ५०० ॥ तूं पावल्या ब्रह्मज्ञान । तेथ शिष्योपदेशलक्षण । पात्रशुद्धीचें कारण । तेही वोळखण हरि सांगे ॥ १ ॥

नैतत्त्वया दाम्भिकाय नास्तिकाय शठाय च । अशुश्रूषोरभक्ताय दुर्विनीताय दीयताम् ॥ ३० ॥

शठ नास्तिक दंभयुक्त । अशुश्रूषु आणि अभक्त । ज्याची स्थिति दुर्विनीत । ते शिष्य निश्चित त्यागावे ॥ २ ॥ जेणे लोकरूढी होय गहन । तें तें बाह्य कर्माचरण । विपुल धन आणि सन्मान । यदर्थी जाण अतितृष्णा ॥ ३ ॥ ऐसे ज्याचे दाभिक भजन । त्यासी हें एकादशाचें ज्ञान । वोसणतां गा आपण । स्वप्नींही जाण नेदावे ॥ ४ ॥ मोहममतेचे आधिक्य । तेणे निर्दळिलें निजआस्तिक्य । वेदीं शास्त्रीं दृढ नास्तिक्य । देवचि मुख्य नाहीं ह्मणती ॥ ५ ॥ नास्तिक्यवादाचिया वंडा । या ज्ञानाचा ढोरकोंडा । लागों नेदी त्याचिया तोंडा । त्याचा भाव कोरडा नास्तिक्यें केला ॥ ६ ॥ नास्तिक्यवादापुढे । ज्ञान कायसें बापुडे । अनीश्वरवादाचें वंड गाढे । तें त्यागावे रोकडें आस्तिक्यवादीं ॥ ७ ॥ अनन्यभावे न रिघे शरण । मिथ्या लावूनि गोडपण । धूर्तवादें घेवों पाहे ज्ञान । तेही शठ जाण त्यागावे ॥ ८ ॥ शठाची ऐसी निजमती । पुढिलाची ठकूनि घे युक्ती । परी आपुली व्युत्पत्ती । पुढिलामती सागेना ॥ ९ ॥ काया वाचा आणि मन । जो गुरूसीं करी वंचन । जो गुरूचे पाहे दोपगुण । तोही शठ पूर्ण त्यागावा ॥ ५१० ॥ माझें अतिथोर महिमान । गुरुसेवा केवी करू आपण । सेवा न करी महिमेभेण । तोही शिष्य जाण त्यागावा ॥ ११ ॥ सद्गुरूपासीं समर्थपणें । जो आपली मिरवी जाणीव जाण । जो

---

१ पताका २ जन्मदा माता ३ असाच अर्थाची ओंवी ज्ञानेश्वरीत आहे "देखा बाळकाचिया धणी धाइजे । का शिष्याचेनि जाहलेपणें होइजे । हें सद्गुरुचि एकलेनि जाणिजे । का प्रसवतिया" ज्ञानेश्वरी अ० ८–५५ ४ ठेवा ५ या लोकीं ६ कटाळून ७ समजत नाहीं ८ अलंकार ९ गतसदेह झाला आहे १० आत्मानुभव झाला आहे ११ सेवा न करणारा (५२० ओंवी पहा) १२ भक्तिहीन १३ उद्धट १४ वरकाती १५ बरळता १६ देऊं नये १७ स्वस्वरूपाचे विस्मरण हा मोह व देहाच्या ठायीं आसक्ति ही ममता १८ टरफलही, भूसमुद्धा १९ मोठें २० भाविकानीं. २१ शरणागतीची भावना नसून पोटात शिरून ज्ञान तेवढ काढून घेणारे ते शठ २२ हे कपटी आपले विचार मात्र सागत नाहींत. २३ ठकबाजी, प्रतारणा २४ आपल्या मोठेपणास बाध येईल या भीतीनें २५ मोठ्या तोऱ्यानें २६ शब्दज्ञान

सेवा न करी गर्वें पूर्ण । तो शिष्य जाण त्यागावा ॥ १२ ॥ मी धनदानी अतिसमर्थ । नीचसेवेसी न लावीं हात । ऐसाही जो गर्वयुक्त । तोही निश्चित त्यागावा ॥ १३ ॥ जो लौकिक लाजेभेण । गुरुसेवा न करी आपण । ज्यासी लौकिकाचा अतिअभिमान । तोही शिष्य जाण त्यागावा ॥ १४ ॥ गुरुगृहींचें नीच कृत्य । न करी मानूनि मी समर्थ । तो मान्यताअभिमानयुक्त । जाण निश्चित त्यागावा ॥ १५ ॥ न करीं गुरुसेवा नीचवृत्ती । आज्ञा अखंड ध्यान हेचि गुरुभक्ती । ऐशी सेवावंचक ज्याची युक्ती । तोही निश्चितीं त्यागावा ॥१६॥ नीच सेवा न करी आपण । ह्मणे मागाल ते देईन धन । ऐसा धनगर्वी शिष्य आपण । सर्वथा जाण न करावा ॥ १७ ॥ धरूनि धनाची आस । गुरु शिष्यासी देत उपदेश । तैं ब्रह्मज्ञान पडले वोस । वाढले असोस धनलोभ ॥ १८ ॥ अथवा वेचूनिया धन । जो घेईन ह्मणे ब्रह्मज्ञान । ऐसा धनाभिमानी शिष्य जाण । सर्वथा आपण न करावा ॥ १९ ॥ यथाकाळें जाह्ली प्राप्त । गुरुसेवा जे कालोचित । न करी जो अशुश्रूषु ह्मणत । तोही निश्चित त्यागावा ॥ ५२० ॥ करिता सद्गुरूची भक्ती । मी उद्धरेन निश्चितीं । ऐसा भाव नसे ज्याचे चित्तीं । तो शिष्य हातीं न धरावा ॥ २१ ॥ सद्गुरु तोचि ब्रह्ममूर्ती । ऐसा भाव नाहीं ज्याच्या चित्ती । मूळींच विकल्पाची वस्ती । तोही शिष्य हातीं न धरावा ॥ २२ ॥ गुरूहोनि ब्रह्म भिन्न । ऐसें ज्याचे निश्चित ज्ञान । ते निश्चयेंसीं अभक्त जाण । त्यासी शिष्य आपण न करावे ॥ २३ ॥ मनुष्य मानूनि सद्गुरूसी । जो उंलघी गुरुवचनासी । तो जाण पडला अपभ्रंशीं । त्या शिष्यासी त्यागावें ॥ २४ ॥ सद्गुरूहोनि अधिकता । शिष्य आपुली मानी पवित्रता । तो अभक्तामाजी पूर्ण सरता । त्यासी तत्त्वता त्यागावें ॥ २५ ॥ गुरूच्या ठायीं ब्रह्मस्थिती । ज्यासी श्रद्धा नाहीं चित्ती । याचि नाव गा अभक्ती । जाण निश्चितीं उद्धवा ॥ २६ ॥ का ये ग्रथींचें ब्रह्मज्ञान । ज्यासी निश्चयें नाहीं जाण । त्यासी केव्हाही आपण । ह्मणे विसरोन शिष्य करिसी ॥ २७ ॥ ये ग्रथींची ब्रह्मस्थिती । वक्ता जो मी परब्रह्ममूर्ती । त्या माझ्या ठायीं नाहीं ज्याची भक्ती । तो शिष्य निश्चितीं त्यागावा ॥ २८ ॥ ये ग्रथींचें आवडे ज्ञान । गुरूच्या ठायी श्रद्धा पूर्ण । परी ज्याचें उंद्धत वर्तन । तो शिष्य जाण त्यागावा ॥ २९ ॥ माझ्या निजमूर्ति संत सज्जन । माझे भक्त माझे जीवप्राण । त्याचें जो करी हेळण । दुर्विनीतपण या नाव ॥ ५३० ॥ माझ्या भक्तामाजील रंक जाण । त्याचे सर्वस्वें वदानें चरण । हें ज्यासी नावडे सपूर्ण । दुर्विनीतपणा या नाव ॥ ३१ ॥ साधुसज्जना भेटों जाये । शठ नम्रता वंदीं पाये । त्याचे गिवसोनि दोषगुण पाहे । दुर्विनीतता राहे ते ठायीं ॥ ३२ ॥ दुष्टबुद्धीची जे विनीतता । ती नाव वोलिजे दुर्विनीतता । ऐशी ज्या शिष्याची अवस्था । ते जाण तत्त्वता त्यागावे ॥३३॥ ऐसें हें ऐकोनि निरूपण । ह्मणसी मी शिष्य न करीं जाण । जो शुद्ध उपदेशी ब्रह्मज्ञान । तो आत्मा जाण पैं माझा ॥ ३४ ॥ जो

---

१ अतिशय २ भक्ति, श्रद्धा ३ कुतर्कांची ४ स्थिती ५ गुरूपासून ६ 'गुरूहूनि देव मोठा । जयास वाटे तो शिष्य करंटा । फुटला वैभवाचा फाटा । सामर्थ्यपिसें' असें समर्थ ह्मणतात ७ न करी ८ निश्चितीं ९ थेट १० कदाचित् ११ उन्मत्तपणाचें १२ उपहास, निंदा १३ दरिद्री १४ दुष्ट बुद्धीची जी विनीतता ह्मणजे कपटमिश्रित जो विनयाचा आविर्भाव त्याचें नाव दुर्विनीतता

उपदेशी सत्पात्र पूर्ण । त्या सच्छिष्याचें लक्षण । तुज मी सांगेन निरूपण । ऐक सावधान उद्धवा ॥ ३५ ॥

एतेदोंषैर्विहीनाय ब्रह्मण्याय प्रियाय च । साधवे शुचये ब्रूयाद्भक्तिः स्याच्छूद्रयोषिताम् ॥ ३१ ॥

उपदेशी मुख्य अधिकारपण । धडधडीत वैराग्य पूर्ण । तेंही [1]पिशाचवैराग्य नव्हे जाण । विवेकसंपन्न शास्त्रोक्त ॥ ३६ ॥ दिवस चारी वैराग्य केलें । [2]सवेंचि [3]विषयार्थी लागले । तेथ जे जें उपदेशिले । तें सर्पा पाजिलें दुग्ध जैसें ॥ ३७ ॥ जेथ वैराग्य निघोनि जाये । तेथ ज्ञानाभिमान उरला राहे । तेणें अभिमानें करी काये । गुणदोष पाहे श्रेष्ठाचे ॥ ३८ ॥ नीच निंदी हेळसून । श्रेष्ठाचे पाहे दोषगुण । जेथ वैराग्य होय क्षीण । तेथें ज्ञानाभिमान चढे ऐसा ॥ ३९ ॥ उद्धवा जगीं दोनी अवस्था । वैराग्य कां [4]विषयासक्तता । तिसरे अवस्थेची कथा । जाण सर्वथा असेना ॥ ५४० ॥ जेथ विवेकें विषयो होय क्षीणें । तेथ वैराग्य प्रबळे परिपूर्ण । जेथ विवेकेंसीं वैराग्य क्षीण । तेथ विषयाचरण ज्ञानाभिमानें ॥ ४१ ॥ यालागीं होय जंव ब्रह्मज्ञान । तंव जो वैराग्य राखे पूर्ण । वैराग्यें गुरूसीं अनन्यशरण । तें अधिकारीरत्न उपदेशा ॥ ४२ ॥ गत श्लोकींचे दोषनिरूपण । आतां बोलिलों वैराग्यार्थ जाण । इंहीं दोषीं ज्यां रहितपण । ते अधिकारी सच्छिष्य ॥ ४३ ॥ ज्यासी [5]ब्रह्मत्वे ब्राह्मणभक्ती । अनन्यभावें भजे भूतीं । त्याची [6]आदणी भक्ति विरक्ती । तो जाण निश्चितीं अधिकारी ॥ ४४ ॥ गुरूचा [7]पढियंताही पूर्ण । त्यापासी असल्या अभक्तपण । त्यासी नव्हे ब्रह्मज्ञान । अनन्य भजन जंव न करी ॥ ४५ ॥ प्रिय आणि भजनशीळ । दोषरहित निर्मळ । त्यासी विरक्ति करूनि अढळ । उपदेशावें प्राजळ हें गुह्य ज्ञान ॥ ४६ ॥ स्वदारा आणि स्वधन । याचा लोभ ज्यासी संपूर्ण । ज्यासी स्वर्ग ना मुक्तपण । जन्ममरण अनिवार ॥ ४७ ॥ [8]परदारा परधन । सर्वथा [9]नातळे ज्याचें मन । ऐसें ज्यापाशीं पवित्रपण । त्यासी हें ज्ञान उपदेशावें ॥ ४८ ॥ जो वैराग्याचा [10]बोतिलें । विवेकें पूर्ण [11]वोसंडला । सद्गुरुसेवेसी जीवें विकला । चरणीं [12]विनटला अनन्यत्वें ॥ ४९ ॥ सांडूनिया [13]निजमहिमान । गुरुसेवेलागीं आपण । ज्यासी आवडे [14]रंकपण । ऐसा सेवेसी पूर्ण सद्भाव ॥ ५५० ॥ अमरश्रेष्ठ जे सुरवर । ते मानी सद्गुरूचे किंकर । सद्गुरूहूनिया थोर । हरिहर मानीना ॥ ५१ ॥ ज्यासी नाहीं गर्वमद । ज्यासी नाहीं कामक्रोध । ज्यासी नावडे [15]विकल्पभेद । तो शिष्य शुद्ध परमार्थी ॥ ५२ ॥ काया वाचा मन धन । सांडूनि [16]समर्थतामहिमान । जो सद्गुरूसी अनन्यशरण । तो सच्छिष्य जाण साधुत्वें ॥ ५३ ॥ सांडूनि लज्जा लौकिक । जो ब्रह्मज्ञानाचा याचक । सद्गुरुवचनार्थी चातक । तो आवश्यक उपदेशीं ॥ ५४ ॥ जे का [17]द्विजन्म्यावाहेरी । वेदें [18]वाळूनि साडिले दूरी । जे का मंत्रार्थी [19]अमंत्री । जे अनधिकारी श्रवणासी ॥ ५५ ॥ ज्यांसी नाहीं आश्रमधर्म ।

१ स्मशानवैराग्य, चंचल, काहीं काळ उत्पन्न होऊन पुन्हा नाहींसें होणारें विरक्तपण २ लगेच, पुन्हा ३ विषयप्रीति. ४ सारासारविवेकानें विषयासक्ति कमी होत जाते ५ ब्राह्मणांना ब्रह्मभावानें पूज्य मानणें ६ दासी ७ आवडता ८ परधन व परदारा हीं जो मनानेही वांछित नाहीं तोच पवित्र पुरुष ज्ञानाधिकारी होय ९ स्पर्शत नाहीं १० मुशींतून काढला ११ परिपूर्ण भरला १२ जडला १३ आपलें मोठेपण १४ नीचपण, सेवकपण १५ द्वैतभाव १६ सत्ता व मोठेपणा १७ तीन वर्णांच्या पलीकडचे १८ वगळले १९ खोटी मसलत

ज्यांसी नाहीं श्रौतकर्म । ज्यासी नाहीं जपहोम । जे वर्णाधम अतिनीच ॥ ५६ ॥ ऐसे जे का शूद्रजन । ऐकोनि ये ग्रंथींचे ज्ञान । निवाराया जन्ममरण । उपजे दारुण विरक्ती ॥ ५७ ॥ उल्लसितांच एकसरें चित्तें । मनींहूनि विटे विषयातें । मग चित्तें वित्तें जीवितें । रिघे सद्गुरूतें अनन्यशरण ॥ ५८ ॥ गुरूसी पुसों नेणे प्रश्न । ह्मणे निवारीं जन्ममरण । भावार्थें घाली लोटांगण । श्रद्धा संपूर्ण परमार्थीं ॥ ५९ ॥ ते होत कां शूद्रजन । त्यासी उपदेशिता ब्रह्मज्ञान । उद्धवा कदा न लागे दूषण । हें सत्य वचन पैं माझें ॥ ५६० ॥ जे कां अपेक्षोनियां वित्त । चतुर्वर्णां उपदेशित । ते धनलोभें लोलुप एथ । नाहीं घेइजेत गुरुत्वें ॥ ६१ ॥ जेथ गुरूसीच सलोभता । तेथ शिष्याची बुडे विरक्तता । ऐशियाचा विरक्तीं उपदेश घेता । परमार्थता अपघातु ॥ ६२ ॥ निर्लोभत्वें कृपेनें पूर्ण । सद्गुरु उपदेशी शूद्रजन । ऐसेनि करी जो दीनोद्धरण । तेथ न लगे दूषण उपदेशा ॥ ६३ ॥ जेणें तडफडूनि जाण । वैराग्यासी ये मरण । जेणें ज्ञात्यासी लागे दूषण । तो स्त्रीसंग आपण न करावा ॥ ६४ ॥ स्त्री देखतांचि अवचितीं । तत्काळ पाडी अधःपातीं । तिची जाहलिया संगती । कैंची धडगती सज्ञाना ॥ ६५ ॥ प्रमादीं पाडी सर्वार्थीं । हे प्रमदानामाची निजख्याती । तिची जाहलिया नित्य संगती । केवीं परमार्थीं तरतील ॥ ६६ ॥ जियेचें देखतां वदन । कामू मोकली कटाक्षबाण । तेथ कायसा उपदेश जाण । आली नागवण परमार्था ॥ ६७ ॥ उद्धवा तुज हेंचि मागतां जाण । नको स्त्रियांसीं संभाषण । नको स्त्रियांचें अवलोकन । नको स्त्रीवचन कानीं घेऊं ॥ ६८ ॥ नको नको स्त्रियांसीं मात । नको नको स्त्रियांसीं एकांत । नको नको स्त्रियांसीं संगत । नित्य लोकांत सर्वार्थीं ॥ ६९ ॥ नको नको स्त्रियांचा अनुवाद । नको नको स्त्रियांचा संवाद । नको नको स्त्रियांसी करूं बोध । मिथ्या प्रवाद अंगीं वाजे ॥ ५७० ॥ स्वभावें सात्विक वनिता । गोष्टी सांगों आली परमार्था । तोचि विकल्प तत्त्वतां । सुहृदा समस्तां परिकल्पे ॥ ७१ ॥ यालागीं प्रमदा जाण । सर्वथा त्यागावी आपण । प्रमदासंगतीं ब्रह्मज्ञान । सर्वथा जाण वाढेना ॥ ७२ ॥ ॥ आशंका ॥ उपदेशीं त्याज्य स्त्रिया जरी । तरी मागिलीं थोरथोरीं । उपदेशिल्या कैशा परी । ऐक निर्धारीं सांगेन ॥ ७३ ॥ श्रेष्ठ याज्ञवल्क्य पाहीं । तेणें उपनिषदाच्या ठायीं । उपदेशिली मैत्रेयी । नानायुक्तीं पाहीं प्रबोधें ॥ ७४ ॥ स्वयें नारद महामुनी । प्रल्हादाची निजजननी । इंद्रापासूनि सोडवूनि । ब्रह्मज्ञानीं उपदेशी ॥ ७५ ॥ अवतरोनि कपिलमुनी । बैसोनियां सिद्धासनीं । देवहूतीलागोनी । ब्रह्मज्ञानीं प्रबोधी ॥ ७६ ॥ जो योगियांचा मुकुटमणी । कैलासपति शूळपाणी । भव उपदेशी भवानी । ब्रह्मज्ञानीं निजबोधें ॥ ७७ ॥ इतराची गोठी कायशी । तुवांचि गा हृषीकेशी । उपदेशिलें यज्ञपत्न्यांसी । ऐसें ह्मणसी उद्धवा ॥ ७८ ॥ असो देखोनिया सद्भावा । उपदेश करू

१ पूर्णपणें २ द्रव्याचा लोभ धरून ३ त्यांना गुरुत्वाची पदवी नाहीं ४ परमार्थाची हानि ५ केवळ दर्शनानेंच ६ प्रमादात म्हणजे अनवधानात पाडते म्हणून स्त्रीला प्रमदा म्हणतात ७ सोडतो ८ हानी 'स्त्रियांचा हा संग नको नारायणा । काष्ठा या पाषाणा मूर्तिरेच्या' हा तुकोबारायाचा अभंग हेंच सांगतो ९ बोलणें 'एकांतीं लोकांतीं स्त्रियांसीं भाषण करूं नये' असा तुकोबाचाही साधकास उपदेश आहे १० लोकापवाद मागें लागतो ११ वनितेशीं संवादामुळें अपवाद होतो १२ कयाधू माता १३ कपिलमुनींची जननी १४ शंकर १५ पार्वती

ह्मणशी क[1]णवा । तरी तो अधिकार वोळखावा । ऐक उद्धवा सांगेन ॥ ७९ ॥ स्त्रीपुरुष-अवलोकन । जयाचे दृष्टीं स[2]मसमान । ऐसे अनुभवी जो परिपूर्ण । तोचि स्त्रियासी जाण उपदेशी ॥ ५८० ॥ तोही अधिकार न पाहतां । उपदेश न करिती सर्वथा । त्याही उप-देशाची कथा । ऐक तत्त्वतां सांगेन ॥ ८१ ॥ म्यां ज्या कां निंदिल्या वनिता । त्यांमाजीं सभाग्या सात्त्विकता । सांडूनियां विषयावस्था । जे परमार्थी उ[3]द्यत ॥ ८२ ॥ त्यजूनिया प्रपंचाची हांव । नावडे विषयाचे नाव । वैराग्यें उठला सद्भाव । घेऊनि धांव परमार्थीं ॥ ८३ ॥ अतिथि आणि पतिपुत्रासी । भोजनीं समता नित्य जिसी । धनलोभ नाहीं मानसीं । परमार्थीं तिसी अधिकारू ॥ ८४ ॥ जन्ममरणनिवारणीं । जीवामनाची नित्य कां[4]चणी । माझे भवपाशच्छेदनीं । धर्मदाता कोणी मिळता का ॥ ८५ ॥ सद्गुरुप्राप्तीची अतिआ[5]र्त । काया वाचा वित्त जीवित । कुं[6]रवंडी करूनि सांडित । परमार्थार्थ सद्भावें ॥ ८६ ॥ यापरी निजपरमार्था । सद्भावे जे विन[7]टे वनिता । तिसी उद्धवा हें उपदेशितां । दोष सर्वथा लागेना ॥ ८७ ॥ क्षत्रिय वैश्य स्त्री शूद्रजन । याची सच्छ्रद्धा दृढ पाहून । उपदेशिता ब्रह्मज्ञान । दोषनिर्दळण शिष्याचे ॥ ८८ ॥ उपदेशिता ब्रह्मज्ञान । जै गुरू-सीच लागे दूषण । तै शिष्यासी उद्धरी कोण । हें व्याख्यान अव[8]द्ध ॥ ८९ ॥ पहावया पात्रशुद्धता । मी बोलिलो दोषवार्ता- । वाचूनि ब्रह्मज्ञान उपदेशितां । दोष सर्वथा असेना ॥ ५९० ॥ हें ज्ञान जाणितल्यापाठीं । जाणणेचि सरे सृष्टी । ससारासी पडे तुटी । तेथ दोषाची गो[9]ठी असेना ॥ ९१ ॥

नैतद्विज्ञाय जिज्ञासोर्ज्ञातव्यमवशिष्यते । पीत्वा पीयूषममृतं पातव्यं नावशिष्यते ॥ ३२ ॥

ये ग्रंथींचे जाणितल्या ज्ञान । मुं[10]मुक्षु जे साधक जन । त्यासी जाणावया आ[11]न । जाणि-तेपण उरेना ॥ ९२ ॥ जेवीं केलिया अमृतपान । पुढें प्राशनासी नुरे आन । तेवीं जाणि-तल्या हें ज्ञान । ज्ञातव्य ज्ञातेपण समूळ नुरे ॥ ९३ ॥ ॥ आशंका ॥ धर्मार्थकाममो-क्षाप्रती । साधने असती नेणों किती । तुवां हें एकचि श्रीपती । कैशा रीतीं प्रति[12]पादिले ॥ ९४ ॥ उद्धवा साधनें जी आ[13]नान । तीं अभक्त शोधिती आपण । माझ्या भक्तासी गा जाण । मीच साधन सर्वार्थी ॥ ९५ ॥

ज्ञाने कर्मणि योगे च वार्तायां दण्डधारणे । यावानर्थो नृणां तात तावांस्तेऽहं चतुर्विधः ॥ ३३ ॥

मोक्षालागीं ज्ञान साधन । धर्मालागीं स्वधर्माचरण । स्वामित्वालागीं दंडधारण । अर्थो[14]द्यम जाण जीविकावृत्ती ॥ ९६ ॥ इहा[15]मुत्र कामभोग । तदर्थ करिती योगयाग । चहू पुरु[16]षार्थी हा चाग । साधनप्रयोग अ[17]भक्ता ॥ ९७ ॥ ऐसे शोधितां साधन । सहसा सिद्धि न पवे जाण । अनेक विकळता दूषण । माजीं छळी विघ्न देवाचें ॥ ९८ ॥ तैसे मद्भक्तासी नव्हे जाण । माझें करिता अनन्यभजन । चारी पुरु[18]षार्थ येती शरण । पायां

१ दयेन, करुणेनें २ समासमान ३ उत्कंठित ४ तळमळ, चिंता ५ उत्सुकता ६ ओंवाळणी ७ सिद्ध होते ८ अयोग्य ९ वार्ता १० मुक्त होण्याची इच्छा करणारे ११ निराळें, दुसरें १२ सांगितलें १३ निरनिराळीं १४ द्रव्या-र्जनाचा उद्योग १५ या लोकींचे व स्वर्गींचे. १६ ज्ञानानें मोक्ष, कर्मानें धर्म आणि काम, योगानें अणिमादि अष्टसिद्धी, शेतीभाती व व्यापार यानें द्रव्य, आणि दंडनीतीनें ऐश्वर्य, येणंप्रमाणें अनुक्रमानें मिळवायाचीं असतात १७ भक्तिहीनाला. १८ धर्म, अर्थ, काम आणि मोक्ष

सुरगण लागती ॥ ९९ ॥ उद्धवा जे मज अनन्यशरण । त्यांचा धर्म अर्थ मी आपण । त्यांचा काम तोही मीचि जाण । मोक्ष संपूर्ण मी त्याचा ॥ ६०० ॥ अभक्तां भोगक्षयें पुनरावृत्ती । भक्तासी भोग भोगिता नित्यमुक्ती । एवढी माझ्या भक्तीची ख्याती । जाण निश्चितीं उद्धवा ॥ १ ॥ ऐशी ऐकतां देवाची मात । उद्धव प्रेमें वोसडला अद्भुत । तेणे प्रेमें लोधला कृष्णनाथ । हर्षे बोलत तेधवां ॥ २ ॥ उद्धवा तुझे चारी पुरुषार्थ । तो मी प्रत्यक्ष श्रीभगवंत । ऐसें बोलोनि हर्षयुक्त । हृदयाआंत आलिंगी ॥ ३ ॥ हर्षे देतां आलिंगन । कृष्ण विसरला कृष्णपण । उद्धव स्वानंदनिमग्न । उद्धवपण विसरला ॥ ४ ॥ कैसें अभिनव आलिंगन । दोघांचे गेले दोघपण । पूर्ण चैतन्यपरिपूर्ण । स्वानंदघन स्वयें झाले ॥ ५ ॥ तेथ विरोनि गेला हेतू । वेदेंसहित बुडाली मातू । एकवटला देवीं भक्तू । एकीं एकातू एकत्वें ॥ ६ ॥ तेथ मावळले धर्माधर्म । क्रियेसहित उडालें कर्म । भ्रम आणि निर्भ्रम । दोहींचें नाम असेना ॥ ७ ॥ भेद घेऊनि गेला अभेदा । बोध घेऊनि गेला निजबोधा । आनंद लाजला आनंदा । ऐशिया निजपदा उद्धव पावे ॥ ८ ॥ मी जाहलों परब्रह्म । हाही मुख्यत्वें जेथ भ्रम । कृष्णालिंगनाचा हा धर्म । जाहला निरुपम निजवस्तू ॥ ९ ॥ यावरी कृष्ण सर्वज्ञ । सोडोनिया आलिंगन । ऐक्यबोधें उद्धवासी जाण । निजभक्तपण प्रबोधी ॥ ६१० ॥ तेव्हां उद्धव चमत्कारिला । अतिशयें चांकाटला । परम विस्मयें दाटला । तटस्थ ठेला ते काळीं ॥ ११ ॥ मग म्हणे निजात्मता । स्वतःसिद्ध जवळी असतां । जनासी न कळे सर्वथा । साधकाच्या हाता चढे केवीं ॥ १२ ॥ तें उद्धयाचे मनोगत । जाणोनिया श्रीकृष्णनाथ । तदर्थींचा सुनिश्चित । असे सांगत उपाय॥१३॥

मर्त्यो यदा त्यक्तसमस्तकर्मा निवेदितात्मा विचिकीर्षितो मे ।
तदाऽमृतत्वं प्रतिपद्यमानो मयाऽऽत्मभूयाय च कल्पते वै ॥ ३४ ॥

जे बोलिलीं धर्मकाममोक्षार्थ । तें माझूनि साधनें समस्त । जे अनन्यभावें मज भजत । विश्वासयुक्त मज भावें ॥ १४ ॥ त्यासी हे स्वरूपस्थिती । जे त्या भोगिली आत्मप्रतीती । ते तत्काळ होय प्राप्ती । जाण निश्चितां उद्धवा ॥ १५ ॥ धर्मार्थकामना सना । असोनि लागल्या मद्भजना । तेही पुरवूनिया जाणा । सायुज्यसदना मी आणीं ॥ १६ ॥ भक्तासी स्वधर्मकर्मावस्था । तेही लाविल्या भजनपंथा । स्वधर्म कर्मीं अकर्मारमता । माझिया मद्भक्ता उद्बोधीं मी ॥ १७ ॥ भक्त वांछी भोगकाम । भोग भोगोनि होय निष्काम । ऐशिया निजबोधाचें वर्म । मी आत्माराम उद्बोधी ॥ १८ ॥ भक्त मागे अर्थसंपन्नता । त्याचे गांठीं धनसंचयता । माझी षड्गुणसमर्थता । वोळगे तत्त्वतां त्यापाशीं ॥ १९ ॥ सर्व भूतीं माझी भक्ती । भक्त भजे अनन्यप्रीतीं । तें चारी मुक्ती शरण येती । मद्भक्ता मुक्ती स्वतःसिद्ध ॥ ६२० ॥ वैद्य धडफुडा पंचानन । रोगियाची वासना पोखून । मागे तें देऊनि अन्न । वांचवी रसज्ञ रसप्रयोगें ॥ २१ ॥ तेवीं धर्मअर्थकामवासना । भक्ताच्या पोखूनिया जाणा । मी आणीं सायुज्यसदना । तेही विवंचना सांगितली

१ जन्ममरण २ तेणेंसीं ३ सेव्यसेवकभाव ४ निजानंदपूर्ण ब्रह्मरूप ५ सरला ६ स्वस्वरूपाला ७ सापू लागला
१ जन्ममरण २ तेणेंसीं ३ सेव्यसेवकभाव ४ निजानंदपूर्ण ब्रह्मरूप ५ सरला ६ स्वस्वरूपाला ७ सापू लागला ८ चकित झाला ९ मौन सेवून १० आम्हा ११ निश्चयात्मक १२ भक्ताच्या धर्मार्थकामवासना पूर्ण करून मी त्यास मद्रूपास आणतों १३ स्पष्ट करून सांगतों १४ श्रीमती. १५ प्राप्त होते १६ पोखून, पुरवून. १७ विचारसरणी.

॥ २२ ॥ नाना साधनाभिमान । सांडूनियां ये जो मज शरण । त्यासीही स्वरूपप्राप्ति पूर्ण । उद्धवा जाण सुनिश्चित ॥ २३ ॥ भक्त सकाम जरी चित्तीं । तो जैं करी अनन्यभक्ती । तै काम पुरवूनि मी दें मुक्ती । भक्ता[1] अधोगती कदा न घडे ॥ २४ ॥ बाळकें[3] थाया घेऊनि कांहीं । मिठी घातल्या मातेच्या पायीं । धन वेंचोनि अर्पी तेंही । परी जीवे कांहीं मारीना ॥ २५ ॥ तेवीं माझी करिता अनन्यभक्ती । जो जो काम भक्त वांछी चित्तीं । तो तो पुरवूनि मी दें मुक्ती । परी अधोगतीं पडों नेदीं ॥ २६ ॥ देखोनि बाळकाची व्यथा । जेवीं सर्वस्वीं कळवळी माता । तेवीं निजभक्तांची अवस्था । मजही सर्वथा सहावेना ॥ २७ ॥ काम पुरवूनि द्यावया मुक्ती । काय माझे गांठीं नाहीं शक्ती । मी भक्तकैवारी श्रीपती । त्यासी अधोगती कदा न घडे ॥ २८ ॥ माझें नाम अवचटें आल्या अतीं । रंकें लाहे सायुज्यमुक्ती । मा माझी करितां अनन्यभक्ती । भक्तां अवगती मग कैंची ॥ २९ ॥ माझा भक्त जयाकडे कृपें पाहे । तोही माझी भक्ति लाहे । मा मद्भक्ता अवगति होये । हा बोलू न साहे मजलागीं ॥ ६३० ॥ सोसूनिया गर्भवासासी । म्यां मुक्त केला अवक्रपी । विदारूनि हिरण्यकशिपूसी । प्रल्हादासी रक्षिलें ॥ ३१ ॥ चक्र घेऊनियां हातीं । म्या गर्भीं रक्षिला परीक्षिती । तो मी भक्तांसी अधोगती । कदा कल्पांतीं होऊ नेदीं ॥ ३२ ॥ माझिये भक्तीचेनि नांवें । तृण तेंही म्या उद्धरावें । भक्तां केवीं अवगती पावे । जे जीवेंभावें मज भजले ॥ ३३ ॥ काया वाचा मन धन । अवंचूनि[11] अनन्यशरण । त्यांचा भोग मोक्षही जाण । मी श्रीकृष्ण स्वयें सोशीं ॥३४॥ असा अनन्यभक्तीचा महिमा । सांगतां उत्साह पुरुपोत्तमा । तेणें उद्धवासी लोटला प्रेमा । [12]स्वेद रोमा रवरवित ॥ ३५ ॥ ऐकोनि भक्तीचे महिमान । देखोनि उद्धवाचे प्रेम पूर्ण । श्रीशुक सुखावला आपण । स्वानंदपूर्ण डोलत ॥ ३६ ॥ हरिखें ह्मणे परीक्षिती । धन्य हरिभक्त त्रिजगतीं । ज्यासी सर्वार्थी मुक्ती । स्वमुखें श्रीपति बोलिला ॥ ३७ ॥ जैसें भक्तीचें महिमान । तैसेचि उद्धवाचें प्रेम गहन । तें उद्धवाचें प्रेमलक्षण । श्रीशुक आपण सांगत ॥ ३८ ॥

श्रीशुक उवाच ॥ स[13] एवमादर्शितयोगमार्गस्तदोत्तमश्लोकवचो निशम्य ।
यद्धाञ्जलि प्रत्युपरुद्धकण्ठो न किञ्चिदूचेऽश्रुपरिप्लुताक्ष ॥ ३५ ॥
विष्टभ्य चित्त प्रणयावघूर्णं धैर्येण राजन् बहु मन्यमान ।
कृताञ्जलि प्राह यदुप्रवीर शीर्ष्णा स्पृशस्तच्चरणारविन्दम् ॥ ३६ ॥

जो ज्ञानियाचा ज्ञाननिधी । जो निजबोधाचा उदधी[14] । जो आनंदाचा क्षीराब्धी । तो श्रीशुक स्वानंदीं तोपला बोले ॥ ३९ ॥ ऐक बापा परीक्षिती । श्रवणसौभाग्यचक्रवर्ती[15] । ज्यातें सुर नर असुर वानिती । ज्याची कीजे स्तुति महासिद्धी ॥६४०॥ ज्यातें वेद नित्य गाती । योगिवृंदीं वानिजे कीर्ती । तेणे श्रीकृष्णे स्तविली भक्ती । परम प्रीतीं अचुंबित ॥ ४१ ॥ अनन्यभक्तीपरतें सुख । आन नाहींच विशेख[16] । सर्व सारांचें सार देख । मद्भक्ति

१ महाज्ञान २ पतन ३ आळ, हट्ट ४ घाबरते ५ दु सस्थिति ६ पदरीं, सग्रहीं ७ अकल्पित, सहज ८ य कश्चिसही ९ तर मग १० वाईट गति. ११ न ठकवून, निष्कपटपणें १२ सर्व रोम थरारून त्यावर घर्मबिंदू चमकू लागले १३ स एव. १४ सागर १५ श्रवणरूप परम ऐश्वर्य भोगणाऱ्यांमधला अग्रणी १६ अधिक

चोख सुरवरां ॥४२॥ भक्तियोगाचा योगमार्ग। समूळ सप्रेम शुद्ध साङ्ग। स्वमुखें बोलिला श्रीरंग। तें उद्धवें चांगें अवधारिलें ॥ ४३ ॥ ऐकतां भक्तीचें निरूपण। उद्धवाचें द्रवलें मन। नयनीं अश्रु आले पूर्ण। स्वानंदजीवन लोटलें ॥ ४४ ॥ शरीर जाहलें रोमांचित। चित्त जाहलें हर्षयुक्त। तेणें कंठीं बाष्प दाटत। स्वेदकण येत सर्वांगीं ॥ ४५ ॥ प्राण पांगुळला जेथींचा तेथ। शरीर मंदमंद कांपत। नयन पुंजाळले निश्चित। अर्धोन्मीलित ते जाहले ॥ ४६ ॥ औत्सुक्याचे अतिप्रीतीं। स्वानंदीं समरसे चित्तवृत्ती। उद्धवदेहाची विरता स्थिती। प्रारब्धें निश्चितीं तें राखिलें ॥ ४७ ॥ जळीं नाव उलथतां पूर्ण। जेवीं दोर राखे आवरून। तेवीं मावळतां उद्धवपण। प्रारब्धें जाण राखिलें ॥ ४८ ॥ धैर्याचेनि अतिसामर्थ्यें। आवरूनि प्रेमाचे भरितें। मी कृतकृत्य जाहलों एथें। हेंही निश्चितें मानिलें ॥ ४९ ॥ श्रीकृष्णें उद्धरिलें मातें। ऐशिया मानूनि उपकारातें। काय उतरायी होऊं मी यातें। ऐसें निजचित्तें विचारी ॥ ६५० ॥ गुरूसी चिंतामणि देवों आतां। तो चिंता वाढवी चिंतिलें देतां। गुरूनीं दिधलें अचिंत्यार्था। तेथें उत्तीर्णता कदा न घडे ॥ ५१ ॥ गुरूसी कल्पतरू देवों जातां। तो कल्पना वाढवी कल्पिलें देतां। गुरूनें दिधली निर्विकल्पता। त्यासी उत्तीर्णता तेणें नव्हिजे ॥ ५२ ॥ गुरूसी देवों स्पर्शमणी। तो स्पर्शें धातु करी सुवर्णी। ब्रह्मत्व गुरुचरणस्पर्शनीं। त्यासी नव्हे उत्तीर्णी परीसही देतां ॥ ५३ ॥ गुरूसी कामधेनु देऊं आणोनी। ते कामना वाढवी अर्थ देऊनी। गुरु निष्काम निर्गुणदानी। त्याचे उत्तीर्णी कामधेनु नव्हे ॥ ५४ ॥ त्रिभुवनींची संपत्ति चोख। गुरूसी देतां ते मायिक। जेणें दिधली वस्तु अमायिक। त्यासी कैसेनि लोक उतरायी होती ॥ ५५ ॥ देहें उतरायी होऊं गुरूसी। तंव नश्वरपण या देहासी। नश्वरें अनश्वरासी। उत्तीर्णत्वासी कदा न घडे ॥ ५६ ॥ जेणें अर्व्हांशंख दिधला आवडीं। त्यासी देऊनि फुटकी कवडी। उत्तीर्णत्वाची वाढवी गोडी। तैशी परवडी देहभावा ॥ ५७ ॥ जीवें उतरायी होऊं गुरूसी। तंव मिथ्यात्वचि जीवित्वासी। जेणें दिलें सत्य वस्तूसी। मिथ्या देतां त्यासी लाजेना ॥ ५८ ॥ जेणें दिधलें अनर्घ्य रत्नासी। वंध्यापुत्र देवों केला त्यासी। तेवीं मिथ्यात्व जीवभावासी। उत्तीर्णत्वासी कदा न घडे ॥ ५९ ॥ काया वाचा मन धन। गुरूसी अर्पितां जीवप्राण। कदा नव्हे जें उत्तीर्ण। हें उद्धवें संपूर्ण जाणितलें ॥ ६६० ॥ जेथें अणुमात्र नाहीं दुःख। ऐसें दिधलें निजसुख। त्या गुरूसी उतरायी देख। न व्हावें निःशेष शिष्यासी ॥ ६१ ॥ यालागीं मौनेंचि जाण। उद्धवें घातलें लोटांगण। श्रीकृष्णाचे श्रीचरण। मस्तकीं संपूर्ण वंदिले ॥ ६२ ॥ मागां श्रीकृष्णें पुशिलें पहा हो। उद्धवा तुझा गेला शोकमोहो। तेणें उद्धवासी जाहला विस्मयो। उत्तर द्यावया ठावो न घडेचि ॥ ६३ ॥ आतां वंदोनि श्रीचरण। कृतांजुळी

---

१ उत्तम प्रकार २ गळाभरून आला ३ घर्मबिंदु ४ मंद झाला 'चित्त चाकाटलें आहे येत। वाचा पांगुळली जेथींची तेथ। आपादकंचुकित। रोमांच आले ॥ ५२७ ॥ अर्धोन्मीलित डोळे। वर्षताती आनंदजळें। आंतुलिया सुखोर्मीचेनि बळें। बाहेरी कांपे ॥ ५२८ ॥ पै आघवांचि रोममुळीं। आली स्वेदकणिका निर्मळी। तेंदुरा श्रोत्रियाची कडियाळी। आवडे तैसा ॥ ५२९ ॥ —ज्ञानेश्वरी अ० ९ ५ डोळे अर्धे उघडले ६ एकवटली ७ चिंतारहित असें स्वरूपधन दिलें ८ उतराई होण्यास ९ परीस १० मायारहित शुद्धब्रह्म ११ ०[illegible] (ज्जवा) शंख. १२ बिनमोल १३ हात जोडून.

धरोनि जाण । उत्तर द्यावया आपण । श्रीकृष्णवदन अवलोकी ॥ ६४ ॥ जेवीं सेवितां चंद्रकर[1] । चकोर तृप्तीचे दे ढेंकर । तेवीं उद्धव कृष्णसुखें अतिनिर्भर[2] । काय प्रत्युत्तर बोलत ॥ ६५ ॥

उद्धव उवाच ॥ विद्रावितो मोहमहान्धकारो य आश्रितो मे तव सन्निधानात् ।
विभावसो किंनु समीपगस्य शीतं तमो भीः प्रभवन्त्यजाद्य ॥ ३७ ॥

जो सकळदेवचूडामणी[3] । जो यादवांमाजी अग्रगणी । जो अविद्यारात्रीचा तरणी[4] । जो शिरोमणि ब्रह्मवेत्त्या ॥ ६६ ॥ ऐशिया श्रीकृष्णाप्रती । स्वानंदाचिये[5] निजस्फूर्तीं । उद्धवे सांगतां निजस्थिती । त्यामाजीं करी स्तुती आद्यत्वें हरीची ॥ ६७ ॥ मज तंव विचारितां । ब्रह्मा सर्वांचा आदिकर्ता । तोही नारायणनाभीं तत्त्वतां । होय जन्मता अजनामें ॥ ६८ ॥ ते कमळनाभि नारायण । हें मायाशबल ब्रह्म जाण । ते मायेचें तूं आद्यकारण । आद्यत्व पूर्ण तुज साजे ॥ ६९ ॥ अविद्येच्या महारात्रीं । अडकलों[6] होतों मोहअंधारीं । तेथूनि काढावया बाहेरीं । आणिकांची थोरी[7] चालेना ॥ ६७० ॥ तेथ तुझेनि वचनभास्करें[8] । नासोनि शोकमोहअंधारें । मज काढिलें जी बाहेरें । चमत्कारें सन्निधी तुझ्या ॥ ७१ ॥ तुझिये सन्निधीपाशीं । ठाव नाहीं अविद्येसी[9] । तेथ मोहममता कैंची ग्रासी । हृषीकेशी तूं असतां ॥७२॥ अंधारी रातीं[10] अतिगहन । तेथ शीतें[11] पीडिला जो संपूर्ण । त्यासी आंतुडलिया[12] हुताशन[13] । शीतें तमें[14] जाण तत्काळ पळे ॥ ७३ ॥ तो अग्नि सेवितां स्वयें सदा । शीततमाची[15] भयबाधा । पुढती बाधों न शके कदा । तेवीं गोविंदा सन्निधि तुझी ॥ ७४ ॥ तेवी शोकमोहममतेशीं । माया जन बांधे भवपाशीं[16] । ते तुझिये सन्निधिपाशीं । जाती आपैसीं[17] हारपोनी ॥ ७५ ॥ मरणजन्माचे अपाये । मागां अनेक सोशिले स्वयें । ज्यासी तुझी सन्निधि होये । त्यासी ते भये समूळ मिथ्या ॥७६॥ तुझे सन्निधीपाशीं जाण । समूळ मायेचें निर्दळण । तेचि अर्थीचें निरूपण । उद्धव आपण सांगत ॥ ७७ ॥

प्रत्यर्पितो मे भवताऽनुकम्पिना भृत्याय विज्ञानमयः प्रदीपः ।
हित्वा कृतज्ञस्तव पादमूलं कोऽन्यत्समीयाच्छरणं त्वदीयम् ॥ ३८ ॥

तुझी सन्निधिमात्र देख । समूळ अज्ञानासी घातक । हेंचि मुख्यत्वें आवश्यक । भक्त सात्त्विक जाणती ॥ ७८ ॥ असो इतराची गोष्टी । म्यांही अनुभविले निजदृष्टीं । अविद्या निरसावया सृष्टीं । सत्संगती लाठी सर्वार्थीं ॥ ७९ ॥ सत्संगाहीमाजीं जाण । तुझी संगती अतिपावन । तुवां उद्धरावया दीन जन । हे निजात्मज्ञान प्रकाशिलें ॥ ६८० ॥ माझें निमित्त करूनि जाण । उद्धरावया दीन जन । त्याचें निरसावया अज्ञानघन । ज्ञानदीप पूर्ण प्रज्वाळिला ॥ ८१ ॥ उपदेशार्थ श्रद्धास्थिती । हेंचि टवळें पै निश्चितीं । तेथें बोधिका ज्या निजात्मयुक्ती । तेचि टवळ्याप्रती स्नेहें[18][19] पूर्ण ॥ ८२ ॥ विवेक वैराग्य-

---

१ चंद्राचे किरण २ भरपूर भरलेला ३ सर्व देवामध्यें श्रेष्ठ ४ सूर्य ५ स्वानंदपूर्ण अशा उत्साहानं ६ पडलो ७ प्रताप सामर्थ्य ८ उपदेशसूर्यानं ९ तुझ्या सन्निध अविद्या असायाची नाहीं तुझ्यापासून दूरपणा झाला कीं माया बाधेच १० थंडीनें ११ रात्र १२ थंडीनें १३ अग्नि सांपडला असतां १४ थंडी व अंधार १५ थंडीची व अंधाराचा १६ माया जनांना शोकमोहममतारूपी संसारपाशानें बांधते १७ आपोआप १८ मोठी. १९ तेल

धारण । हेंचि तेथील वाती जाण । तेथ प्रज्वळिला ज्ञानघन । चित्प्रभापूर्ण महादीप ॥ ८३ ॥ वैराग्य तेचि वैराग्यधारण । जेथ ज्ञानदीपू प्रज्वळे पूर्ण । आशा तेचि माल्हवणं । गेंडद सपूर्ण पडे तेथे ॥ ८४ ॥ तो दीप कर्णद्वारी ठेविला । तंव सबाह्य प्रकाश जाहला । अज्ञानअंधार निर्दळिला । स्वयें प्रबळला सद्रूपें ॥ ८५ ॥ तेणे सबाह्यप्रकाशे । तुझी पदवी प्रकटली दिसे । ऐसें निजरूप हृपीकेशे । अनायासें मज अर्पिलें ॥ ८६ ॥ तुवां अतर्यामित्वे आपुले । स्वरूप पूर्वींच मज दिधले । ते तुवाच मांझारी आच्छादिले । भजन आपुले प्रकटावया ॥ ८७ ॥ तुझ्या निजभजनाचे लक्षण । सर्व भूतीं भगवद्भजन । तेणे तूं साचार सतोपोन । अर्पिसी ज्ञान अर्पिलेंचि पुढती ॥ ८८ ॥ वाढवूनि निजभजन । माझें मज अर्पिसी ज्ञान । या नाव प्रत्यर्पण । साधु सज्ञान बोलती ॥ ८९ ॥ वाढवूनि आपुली भक्ती । माझें ज्ञान दिधले माझे हातीं । दिधले तेथ माया पुढती । विकल्पवृत्ती स्पर्शेना ॥ ६९० ॥ जे दिधली स्वरूपस्थिती । ते आच्छादेना कदा कल्पातीं । यापरी गा श्रीपती । कृपा निश्चितीं तुवां केली ॥ ९१ ॥ यापरी तूं अतिकृपाळू । निजदासालागीं मवाळू । त्या तुज साडूनियां वेरळू । आनासी गोवळूं भजो धावे ॥ ९२ ॥ त्यजूनि स्वामी हृपीकेशू । आना भजेल तो केवळ पशू । पशूंहीमाजी तो रांसभेश । ज्यासी नाहीं विश्वासू हरिभजनीं ॥ ९३ ॥ तुवा जनांसी केला उपकारू । इद्रियें पांटवे ज्ञानाधिकारू । तो उपकार विसरे जो नरू । तो जाण साचारू कृतघ्न ॥ ९४ ॥ जे जाणती तुझ्या उपकारातें । ते काया वाचा चित्तें वित्तें । कदा न भजती आनातें । ते मज निश्चितें मानले ॥ ९५ ॥ मज निमित्त करूनिया जाण । जे त्वा प्रकाशिले निजात्मज्ञान । तेणे जगाचे उद्धरण । श्रवणमननकीर्तनें ॥ ९६ ॥ यापरी कृपाळु पूर्ण । माझें छेदिलें भवबधन । तेचि अर्थांचे निरूपण । उद्धव आपण स्वयें सागे ॥ ९७ ॥

> वृक्णश्च मे सुदृढ स्नेहपाशो दाशार्हवृष्ण्यन्धकसात्वतेषु ।
> प्रसारित सृष्टिविवृद्धये त्वया स्वमायया ह्यात्मसुबोधहेतिना ॥ २९ ॥

तुवा मायेने सृजिले जन । ते सृष्टि व्हावया वर्धमान । स्त्री पुत्र सुहृद सज्जन । हा स्नेह पूर्ण वाढविला ॥ ९८ ॥ मी जन्मलों यादवकुळात । तेथ वृष्णि अधक सात्वत । इत्यादि सुहृद समस्त । अतिस्नेहयुक्त आसत्वें ॥ ९९ ॥ तें सुहृदस्त्रीपुत्रस्नेहबंधन । या स्नेहपाशाचें छेदन । माझें बाळपणीं त्वा केले जाण । जें खेळता तुझें ध्यान मज लागले ॥ ७०० ॥ जेवीं बोडवेरी खेळता खेळ । मोहिनी विद्या प्रेरी प्रबळ । ते विद्येचें आवरावया बळ । शकता केवळ खेळविता ॥ १ ॥ तेवीं तुझी स्वमाया जाण । जे का सदा तव अधीन । तिचे स्नेहपाश दारुण । तेणे बाधोनि जन अतिरुद्ध केले ॥ २ ॥ ते माझे स्नेहपाश जाण । त्वा पूर्वींच छेदिले आपण । जे मज होते बाळपण । तेंचि कृपा पूर्ण मज केली ॥ ३ ॥ ते भवबधछेदितें जे शस्त्र । तुवा निजयुक्ती फोडोनि धार । सतेज

---

१ आशा उत्पन्न होणे म्हणजे हा दिवा मालवणेंच होय २ गर्द अंधार ३ सबाह्य सर्वप्रकारें ४ तत्त्वेंच ५ सवतोपार ६ पुन पुन ,वारवार ७ परत देणें ८ अत्यंत मृदु, सदय ९ अन्य, विषयी १० दुसऱ्याला ११ गोपाळ, अज्ञाणी, गुराख्या १२ गाढवाचा राजा १३ अव्यग इद्रिय देऊन १४ हेतुना १५ उत्पन्न केले १६ गारुडी १७ धार पाजवून

करूनियां खंडतर । मजलागीं स्वतंत्र अर्पिलें ॥ ४ ॥ येणें शस्त्रबळें मी जाण । छेदूं शकें जगाचें बंधन । एवढी मजवरी कृपा पूर्ण । केली आपण दयाळुत्वें ॥ ५ ॥ संसार दुःखरूप जो का एथें । तो सुखरूप जाहला मातें । ऐशिये कृपेचेनि हातें । मज निश्चितें उद्धरिलें ॥ ६ ॥ मी कृतकृत्य जाहलों एथें । परी काहीएक मागेन तूतें । ते कृपा करावी श्रीकृष्णनाथें । ह्मणोनि चरणातें लागला ॥ ७ ॥

नमोऽस्तु ते महायोगिन् प्रपन्नमनुशाधि माम् । यथा त्वच्चरणाम्भोजे रतिः स्यादनपायिनी ॥ ४० ॥

न घडे तें घडवी आपण । नांथिलें दावी विंदान । जिंत्या मेल्या लावूनि लग्न । नांदवी संपूर्ण निजमाया ॥ ८ ॥ जे योगियांसी अतिदुस्तर । जिणें नाडिले स्रष्टा शंकर । ते माया तुझी किंकर । तूं परात्पर महायोगी ॥ ९ ॥ त्या तुझ्या कृपेस्तव जाण । मी कृतकृत्य जाहलों आपण । न देखें भवभयादि दुःखभान । स्वानंदनिमग्न सर्वदा ॥ ७१० ॥ दृश्य द्रष्टा दर्शन । नाहीं त्रिपुटी नाहीं गुण । हारपलें मीतूंपण । स्वानंदपूर्ण निजबोधें ॥ ११ ॥ निजबोधें स्वानंदपूर्ण । हेही बोल मायिक जाण । परादिवेंचा पडिलें शून्य । यालागीं मौन वेदवादां ॥ १२ ॥ कार्य कारण कर्तव्यता । मज उरली नाहीं सर्वथा । तरी काहींएक श्रीकृष्णनाथा । तुज मी आता मागेन ॥ १३ ॥ जेवीं का बाळकाचा थाया । कळवळोनि पुरवी माया । तेवीं माझे वचना या । श्रीकृष्णराया अवधारीं ॥ १४ ॥ हें अतींचें माझें मागतेपण । देवें अवधारावें सावधान । वंदूनियां श्रीकृष्णचरण । अगम्य विंदान मागत ॥ १५ ॥ मज थोर भ्रम होता चित्तीं । गोड असेल जीवन्मुक्ती । तेथ न देखें तुझी भक्ती । कोरडी मुक्ति मज न लगे ॥ १६ ॥ सद्गुरुकृपावचनोक्तीं । शिष्य-तत्काळ लाहे मुक्ती । त्या तुज सद्गुरूची राहे भक्ती । जळो ती मुक्ति मज न लगे ॥१७॥ यालागी तुज शरण । मागुतेन मी आलों जाण । सायुज्याहीवरी पूर्ण । तुझें गुरुभजन मज देईं ॥ १८ ॥ मागा बहुतीं केली भक्ती । ह्मणसी त्यासी म्या दिधली मुक्ती । परी मुक्तीवरती भक्ती । नाहीं मजप्रती सांगितली ॥ १९ ॥ मागा जिहीं जिहीं केली भक्ती । त्यासी त्वा ठकविलें देऊनि मुक्ती । ते ठकेंडेपण श्रीपती । न चले मजप्रती सर्वथा ॥७२०॥

समतश्लोक ॥ आत्मारामाश्च मुनयो निर्ग्रन्था अप्युरुक्रमे । कुर्वन्त्यहैतुकीं भक्तिमित्थम्भूतगुणो हरिः ॥

ज्याची अहंकारशून्य वृत्ती । जाहले आत्माराम सहजगती । तेही अहेतुकें भक्ति करिती । ऐशी स्वरूपस्थिति पैं तुझी ॥ २१ ॥ तेथ त्यजोनियां तुझी गुरुभक्ती । मुक्ति मागणें हेचि भ्राती । असो तुझी न लगे मुक्ती । तुझी गुरुभक्ती मज देईं ॥ २२ ॥ ज्यासी आकळली निजमुक्तता । ह्मणसी त्यासी भक्ति नेदवे आता । हे मजसी बोलों नको कथा । तुझी समर्थता मी जाणें ॥ २३ ॥ तूं न घडे तें घडविसी । न चळे तें चाळविसी । नव्हे तें तू होय करिसी । नाहीं सामर्थ्यासी मर्यादा ॥ २४ ॥ अगम्य सामर्थ्याची गणना । बुडत्या तारूनि पाषाणा । त्यावरी तारिसी वानरसेना । सेतुबंधना श्रीरामा ॥२५॥

१ खरतर, फार तीक्ष्ण २ भलतें ३ अजब करणी, चमत्कार ४ चैतन्य व जड देह याचें लग्न, चिज्जडग्रंथी ५ महादेव ६ दासी ७ सर्वश्रेष्ठ ८ स्वस्वरूपज्ञानानें ९ मिथ्या १० परादि चारी वाचाची गती खुंटली ११ हट्ट, लडिवाळपणाचें मागणें १२ पुनरपि १३ सांगितली १४ फसवेगिरी. १५ स्वस्वरूपीं रमणारे १६ निष्काम भक्ति १७ माझी १८ स्वाधीन झाली १९ देववत नाहीं

केवळ जे कां वनचर । पालेखाईर वानर । चारी मुक्ती त्याच्या किंकर । त्यांसी सुरवर वंदिती स्वयें ॥ २६ ॥ केवळ जे कां व्यभिचारिणी । शेखीं ज्या घुरंटा गौळणी । मोक्ष लागे त्याच्या चरणीं । ये ब्रह्म लोटांगणीं चरणरजासी ॥ २७ ॥ तूं परमात्मा परमेश्वर । हें नेणती गौळणी वानर । तरी तुझें त्यासी भजनमात्र । फळले साचार परब्रह्मत्वें ॥२८॥ ऐसें अगाध तुझें भजन । अगम्य भजनाचे महिमान । भक्तिअधीन तुझें देवपण । मा मोक्षासी कोण अधिकाई ॥ २९ ॥ भक्तीच्या पोटीं जन्मली मुक्ती । वाढली मुक्ती भक्तीतें घेती । ऐसी जे का मुक्ति मातृहंती । तिसी मी सर्वार्थीं नातळे ॥ ७३० ॥ फिटे मुक्तीचें दूषण । जेणें ते होय अतिपावन । तें मी सांगेन विंदान । ऐक सावधान श्रीकृष्णा ॥ ३१ ॥ जोडल्याही मुक्तपण । मज द्यावें तुझें गुरुभजन । तेणें मुक्तिही होय पावन । ह्मणोनि लोटांगण घातले ॥ ३२ ॥ मस्तकीं धरिले श्रीचरण । उद्धव सर्वथा न सोडी जाण । तेणें ठकांच जाहला श्रीकृष्ण । त्यासी सपूर्ण तुष्टला ॥ ३३ ॥ जाणोनि आपुलें मुक्तपण । मी न सांडीं तुझें निजभजन । ऐशी कृपा करी पूर्ण । ह्मणोनि श्रीचरण न सोडी ॥३४॥ मुक्तता मानल्या सपूर्ण । तें राहो न शके सद्गुरुभजन । हेंही बाधों न शके विघ्न । तैशी भक्ति निर्विघ्न मज सांग ॥ ३५ ॥ कोटिजन्में शिणता जाण । ह्मणसी नांतुडे मुक्तपण । त्या मोक्षा नाव ठेविसी विघ्न । मूर्ख सपूर्ण मज ह्मणसी ॥ ३६ ॥ जेणें सुटे तुझें सद्गुरुभजन । तें मी मानीं परम विघ्न । तुझे भक्तिवीण मुक्तपण । अळवणी मज जाण गोविंदा ॥ ३७ ॥ माझी न मोडे नित्यमुक्तता । अहेतुक चालवीं भक्तिपंथा । ऐसी कृपा करीं श्रीकृष्णनाथा । ह्मणीं सकोचता मानिसी ॥ ३८ ॥ ह्मणसी म्यां दिधली नित्य-मुक्ती । ते माझी मजपाशीं सिद्ध होती । दिधली ह्मणा हे मिथ्या वेदंती[11] । वाउगी ख्याती दातृत्वाची ॥ ३९ ॥ माझी स्वत सिद्ध नित्यमुक्तता । त्यावरी भक्ति मी मागें आता । ते देशील तरी तूं साचार दाता । उदारता या नाव ॥ ७४० ॥ ते सतोषोनि भक्ति देता । उल्हास न देखों तुझ्या चित्ता । थोर माडली कृपणता । कृष्णनाथा मजलागीं ॥ ४१ ॥ जे साडवी सद्गुरुभक्ती । आह्मा न लगे तुझी जीवन्मुक्ती । मुक्ति ह्मणणे हेंही भ्रांती । ऐक श्रीपति सांगेन ॥ ४२ ॥ मुळीच मुख्य नाहीं बद्धता । तेथ कैची काढिली मुक्तता । मिथ्या मुक्ति नातळे सर्वथा । माझी गुरुभक्तता मज देईं ॥ ४३ ॥ मागें ज्यासी त्वां दिधली मुक्ती । ते [12]ठकिले ठकिले याच रीतीं । तैसें चाळवूं नको श्रीपती । मोक्षावरील [13]भक्ती मज देईं ॥ ४४ ॥ ह्मणोनि घातलें लोटांगण । धावोनि धरिले दोनी चरण । प्रेमें [14]वोसंडला श्रीकृष्ण । उद्धवासीं सपूर्ण तुष्टला ॥ ४५ ॥ मोक्षाहीवरील गुरुभक्ती । उद्धवें मागीतली नाना युक्तीं । जे जे चालली [15]उपपत्ती । तेणें सुखें श्रीपति सुखावला ॥ ४६ ॥ सुखें सुखावली कृष्णमूर्ती । डोलो लागला स्वानंदस्थिती । तेणें सतोषें भक्तिमुक्ती । उद्धवाहातीं अर्पिली ॥ ४७ ॥ जगीं उद्धवाचें शुद्ध पुण्य । जगीं उद्धवाची [16]धन्य धन्य । ज्यालागीं सर्वस्वें श्रीकृष्ण । मोक्षावरील गुरुभजन स्वानंदें देत ॥ ४८ ॥ गुरु ब्रह्म दोनी

---

१ झाडपाला खाणारे, जगली २ गावढळ, गोरमानें दुर्वासित ३ अनपाररहित सोल ४ तरमग ५ मारी, घात करी ६ युक्ति, उपाय ७ आश्चर्यचकित ८ सापडत नाहीं ९ आळणी, बेचव, मिठावाचून अन्न तसें १० निष्काम ११ कीर्ति, वाणी १२ फसले गेले १३ ज्ञानोत्तरभक्ति १४ भरून वाहू लागला १५ युक्तीचे बोल १६ वाहवा

करूनियां खंडतर[1] । मजलागीं स्वतंत्र अर्पिलें ॥ ४ ॥ येणें शस्त्रबळें मी जाण । छेदूं शकें जगाचें बंधन । एवढी मजवरी कृपा पूर्ण । केली आपण दयाळुत्वें ॥ ५ ॥ संसार दुःखरूप जो कां एथें । तो सुखरूप जाहला मातें । ऐशिये कृपेचेनि हातें । मज निश्चितें उद्धरिलें ॥ ६ ॥ मी कृतकृत्य जाहलों एथें । परी कांहींएक मागेन तूतें । ते कृपा करावी श्रीकृष्णनाथें । ह्मणोनि चरणातें लागला ॥ ७ ॥

नमोऽस्तु ते महायोगिन् प्रपन्नमनुशाधि माम् । यथा त्वच्चरणाम्भोजे रतिः स्यादनपायिनी ॥ ४० ॥

न घडे तें घडवी आपण । नोंथिलें[2] दावी विदान[3] । जिंत्या मेल्या लावूनि लग्नं[4] । नांदवी संपूर्ण निजमाया ॥ ८ ॥ जे योगियांसी अतिदुस्तर । जिणें नाडिले स्रष्टा[5] शंकर । ते माया तुझी किंकरी[6] । तूं परात्पर[7] महायोगी ॥ ९ ॥ त्या तुझ्या कृपेस्तव जाण । मी कृतकृत्य जाहलों आपण । न देखें भवभयादि दुःखभान । स्वानंदनिमग्न सर्वदा ॥ ७१० ॥ दृश्य द्रष्टा दर्शन । नाहीं त्रिपुटी नाही गुण । हारपलें मीतूंपण । स्वानंदपूर्ण निजबोधें[8] ॥ ११ ॥ निजबोधें स्वानंदपूर्ण । हेही बोल मायिकें[9] जाण । परादिवांचा पडिलें शून्य[10] । यालागीं मौन वेदवादा ॥ १२ ॥ कार्य कारण कर्तव्यता । मज उरली नाही सर्वथा । तरी कांहींएक श्रीकृष्णनाथा । तुज मी आतां मागेन ॥ १३ ॥ जेवीं का बाळकाचा थांया[11] । कळवळोनि पुरवी माया । तेवीं माझे वचना या । श्रीकृष्णराया अवधारीं ॥ १४ ॥ हें अतींचे माझें मागतेपण । देवें अवधारावें सावधान । वंदूनियां श्रीकृष्णचरण । अगम्य विदान मागत ॥ १५ ॥ मज थोर भ्रम होता चित्तीं । गोड असेल जीवन्मुक्ती । तेथ न देखें तुझी भक्ती । कोरडी मुक्ति मज न लगे ॥ १६ ॥ सद्गुरुकृपावचनोक्ती । शिष्य तत्काळ लाहे मुक्ती । त्या तुज सद्गुरूची राहे भक्ती । जळो ती मुक्ति मज न लगे ॥१७॥ यालागीं तुज शरण । मागुतेन[12] मी आलों जाण । सायुज्याहीवरी पूर्ण । तुझें गुरुभजन मज देईं ॥ १८ ॥ मागा बहुतीं केली भक्ती । ह्मणसी त्यांसी म्यां दिधली मुक्ती । परी मुक्तीवरती भक्ती । नाहीं मजप्रती मागितली[13] ॥ १९ ॥ मागा जिहीं जिहीं केली भक्ती । त्यासी त्वां ठकविलें देऊनि मुक्ती । तें ठकडेपण[14] श्रीपती । न चले मजप्रती सर्वथा ॥७२० ॥

समतश्लोक ॥ आत्मारामाश्च मुनयो निर्ग्रन्था अप्युरुक्रमे । कुर्वन्त्यहैतुकीं भक्तिमित्थंभूतगुणो हरिः ॥

ज्यांची अहंकारशून्य वृत्ती । जाहले आत्माराम[15] सहजगती । तेही अहेतुकें[16] भक्ति करिती । ऐशी स्वरूपस्थिति पैं तुझी ॥ २१ ॥ तेथ त्यजोनिया तुझी गुरुभक्ती । मुक्ति मागणें हेचि भ्रांती । असो तुझी न लगे मुक्ती । तुंझी[17] गुरुभक्ती मज देईं ॥ २२ ॥ ज्यासी आकळली[18] निजमुक्तता । ह्मणसी त्यासी भक्ति नेदवे[19] आता । हे मजसी बोलों नको कथा । तुझी समर्थता मी जाणें ॥ २३ ॥ तू न घडे तें घडविसी । न चळे तें चाळविसी । नव्हे तें तू होय करिसी । नाहीं सामर्थ्यासी मर्यादा ॥ २४ ॥ अगम्य सामर्थ्याची गणना । बुडत्या तारूनि पाषाणां । त्यावरी तारिसी वानरसेना । सेतुबंधना श्रीरामा ॥२५ ॥

१ खरतर, फार तीक्ष्ण २ भलतें ३ अजय करणी, चमत्कार ४ चैतन्य व जड देह याचें लग्न, चिज्जडग्रंथि ५ ब्रह्मदेव ६ दासी ७ सर्वश्रेष्ठ ८ स्वस्वरूपज्ञानानें ९ मिथ्या १० परादि चारी वाचाची गती खुंटली ११ हट्ट, लडिवाळपणाचें मागणें १२ पुनरपि १३ सांगितली १४ फसवेगिरी १५ स्वस्वरूपीं रमणारे. १६ निष्काम भक्ति १७ माझी. १८ ज्यांचा झाली १९ देववत नाहीं

केवळ जे कां वनचर । पालेखाईर वानर । चारी मुक्ती त्यांच्या किंकर । त्यासी सुरवर वंदिती स्वयें ॥ २६ ॥ केवळ जे का व्यभिचारिणी । शेखीं ज्या घुरंटा गौळणी । मोक्ष लागे त्याच्या चरणीं । ये ब्रह्मा लोटांगणीं चरणरजासी ॥ २७ ॥ तूं परमात्मा परमेश्वर । हें नेणती गौळणी वानर । तरी तुझें त्यासी भजनमात्र । फळले साचार परब्रह्मत्वे ॥२८॥ ऐसें अगाध तुझें भजन । अगम्य भजनाचे महिमान । भक्तिअधीन तुझें देवपण । मा मोक्षासी कोण अधिकाई ॥ २९ ॥ भक्तीच्या पोटीं जन्मली मुक्ती । वाढली मुक्ती भक्तीतें घाती । ऐसी जे का मुक्ति मातृहंती । तिसी मी सर्वार्थीं नातळें ॥ ७३० ॥ फिटे मुक्तीचें दूषण । जेणें ते होय अतिपावन । ते मी सागेन विंदान । ऐक सावधान श्रीकृष्णा ॥ ३१ ॥ जोडल्याही मुक्तपण । मज द्यावे तुझें गुरुभजन । तेणे मुक्तिही होय पावन । ह्मणोनि लोटांगण घातले ॥ ३२ ॥ मस्तकीं धरिले श्रीचरण । उद्धव सर्वथा न सोडी जाण । तेणे ठकांच जाहला श्रीकृष्ण । त्यासीं सपूर्ण तुष्टला ॥ ३३ ॥ जाणोनि आपुले मुक्तपण । मीं न सांडीं तुझें निजभजन । ऐशी कृपा करी पूर्ण । ह्मणोनि श्रीचरण न सोडी ॥३४॥ मुक्तता मानल्या सपूर्ण । तैं राहो न शके सद्गुरुभजन । हेही वावो न शके विघ्न । तैशी भक्ति निर्विघ्न मज साग ॥ ३५ ॥ कोटिजन्में शिणता जाण । ह्मणसी नातुडे मुक्तपण । त्या मोक्षा नाव ठेविसी विघ्न । मूर्ख सपूर्ण मज ह्मणसी ॥ ३६ ॥ जेणे सुटे तुझें सद्गुरुभजन । ते मी मानीं परम विघ्न । तुझें भक्तिहीण मुक्तपण । अंळवणी मज जाण गोविंदा ॥ ३७ ॥ माझी न मोडे नित्यमुक्तता । अहेतुक चालवीं भक्तिपथा । ऐसी कृपा करीं श्रीकृष्णनाथा । झणीं सकोचता मानिसी ॥ ३८ ॥ ह्मणसी म्यां दिधली नित्यमुक्ती । ते माझी मजपाशीं सिद्ध होती । दिधली ह्मणा हे मिथ्या वदंती । वाउगी ख्याती दातृत्वाची ॥ ३९ ॥ माझी स्वत सिद्ध नित्यमुक्तता । त्यावरी भक्ति मी मागें आता । ते देशील तरी तू साचार दाता । उदारता या नाव ॥ ७४० ॥ ते सतोषोनि भक्ति देता । उल्हास न देखों तुझ्या चित्ता । थोर माडली कृपणता । कृष्णनाथा मजलागीं ॥ ४१ ॥ जे साडवी सद्गुरुभक्ती । आह्मा न लगे तुझी जीवन्मुक्ती । मुक्ति ह्मणणे हेही भ्रांती । ऐक श्रीपति सागेन ॥ ४२ ॥ मुळीच मुख्य नाहीं बद्धता । तेथ कैची काढिली मुक्तता । मिथ्या मुक्ति नातळे सर्वथा । माझी गुरुभक्तता मज देई ॥ ४३ ॥ मागें ज्यासी त्वा दिधली मुक्ती । ते ठकिले ठकिले याच रीती । तैसे चाळवू नको श्रीपती । मोक्षावरील भक्ती मज देई ॥ ४४ ॥ ह्मणोनि घातले लोटागण । धावोनि धरिले दोनी चरण । प्रेमें वोसडलो श्रीकृष्ण । उद्धवासीं सपूर्ण तुष्टला ॥ ४५ ॥ मोक्षाहीवरील गुरुभक्ती । उद्धवे मागीतली नाना युक्तीं । जे जे चालली उपपत्ती । तेणे सुखें श्रीपति सुखावला ॥ ४६ ॥ सुखे सुखावली कृष्णमूर्ती । डोलो लागला स्वानंदस्थिती । तेणे सतोषें भक्तिमुक्ती । उद्धवाहातीं अर्पिली ॥ ४७ ॥ जगीं उद्धवाचें शुद्ध पुण्य । जगीं उद्धवाची धन्य धन्य । ज्यालागी सर्वस्वे श्रीकृष्ण । मोक्षावरील गुरुभजन स्वानंदें देत ॥ ४८ ॥ गुरु ब्रह्म दोनी

१ झाडपाला खाणारे, जगली २ गावढळ, गोरसानें दुवासित ३ अतपाररहित खोल ४ तरमग ५ मारी, घात करी ६ युक्ति, उपाय ७ आश्चर्यचरित ८ सापडत नाहीं ९ आळणी, बेचव, मिठावाचून अन्न तसें १० निष्काम ११ कीर्ति, वाणी १२ फसले गेले १३ ज्ञानोत्तरभक्ति १४ भरून वाहू लागला १५ सुखाचे बोल १६ वाहवा

करुनियां खंडतर । मजलागीं स्वतंत्र अर्पिले ॥ ४ ॥ येणें शस्त्रबळें मी जाण । छेदूं शकें जगाचें बंधन । एवढी मजवरी कृपा पूर्ण । केली आपण दयाळुत्वे ॥ ५ ॥ संसार दुःखरूप जो कां एथे । तो सुखरूप जाहला मातें । ऐशिये कृपेचेनि हातें । मज निश्चितें उद्धरिले ॥ ६ ॥ मी कृतकृत्य जाहलों एथें । परी कांहींएक मागेन तूतें । ते कृपा करावी श्रीकृष्णनाथे । ह्मणोनि चरणातें लागला ॥ ७ ॥

नमोऽस्तु ते महायोगिन् प्रपन्नमनुशाधि माम् । यथा त्वच्चरणाम्भोजे रतिः स्यादनपायिनी ॥ ४० ॥

न घडे तें घडवी आपण । नाथिलें दावी विंदान । जित्या मेल्या लावूनि लग्न । नांदवी संपूर्ण निजमाया ॥ ८ ॥ जे योगियांसी अतिदुस्तर । जिणे नाडिले स्रष्टा शंकर । ते माया तुझी किंकर । तूं परात्पर महायोगी ॥ ९ ॥ त्या तुझ्या कृपेस्तव जाण । मी कृतकृत्य जाहलों आपण । न देखें भवभयादि दुःखभान । स्वानंदनिमग्न सर्वदा ॥ ७१० ॥ दृश्य द्रष्टा दर्शन । नाहीं त्रिपुटी नाहीं गुण । हारपलें मीतूंपण । स्वानंदपूर्ण निजबोधें ॥ ११ ॥ निजबोधें स्वानंदपूर्ण । हेही बोल मायिक जाण । परादिवांचा पडिले शून्य । यालागी मौन वेदवादा ॥ १२ ॥ कार्य कारण कर्तव्यता । मज उरली नाही सर्वथा । तरी काहीएक श्रीकृष्णनाथा । तुज मी आता मागेन ॥ १३ ॥ जेवी का बाळकाचा थाया । कळवळोनि पुरवी माया । तेवीं माझे वचना या । श्रीकृष्णराया अवधारीं ॥ १४ ॥ हें अतींचे माझें मागतेपण । देवे अवधारावे सावधान । वंदूनियां श्रीकृष्णचरण । अगम्य विंदान मागत ॥ १५ ॥ मज थोर भ्रम होता चित्तीं । गोड असेल जीवन्मुक्ती । तेथ न देखें तुझी भक्ती । कोरडी मुक्ति मज न लगे ॥ १६ ॥ सद्गुरुकृपावचनोक्ती । शिष्य-तत्काळ लाहे मुक्ती । त्या तुज सद्गुरूची राहे भक्ती । जळो ती मुक्ति मज न लगे ॥१७॥ यालागीं तुज शरण । मागुतेन मी आलों जाण । सायुज्याहीवरी पूर्ण । तुझें गुरुभजन मज देईं ॥ १८ ॥ मागां बहुतीं केली भक्ती । ह्मणसी त्यासी म्यां दिधली मुक्ती । परी मुक्तीवरती भक्ती । नाहीं मजप्रती मागितली ॥ १९ ॥ मागां जिहीं जिहीं केली भक्ती । त्यासी त्वां ठकविले देऊनि मुक्ती । ते ठकेंडेपण श्रीपती । न चले मजप्रती सर्वथा ॥७२०॥

समतश्लोक ॥ आत्मारामाश्च मुनयो निर्ग्रन्था अप्युरुक्रमे । कुर्वन्त्यहैतुकीं भक्तिमित्थंभूतगुणो हरिः ॥

ज्याची अहंकारशून्य वृत्ती । जाहले आत्माराम सहजगती । तेही अहेतुक भक्ति करिती । ऐशी स्वरूपस्थिति पैं तुझी ॥ २१ ॥ तेथ त्यजोनिया तुझी गुरुभक्ती । मुक्ति मागणें हेचि भ्रांती । असो तुझी न लगे मुक्ती । तुझी गुरुभक्ती मज देईं ॥ २२ ॥ ज्यासी आकळली निजमुक्तता । ह्मणसी त्यासी भक्ति नेदवे आतां । हे मजसी बोलों नको कथा । तुझी समर्थता मी जाणें ॥ २३ ॥ तूं न घडे तें घडविसी । न चळे तें चाळविसी । नव्हे तें तूं होय करिसी । नाहीं सामर्थ्यासी मर्यादा ॥ २४ ॥ अगम्य सामर्थ्याची गणना । बुडत्या तारूनि पाषाणा । त्यावरी तारिसी वानरसेना । सेतुबंधना श्रीरामा ॥२५॥

---

१ खरतर, फार तीक्ष्ण २ भलतें ३ अजब करणी, चमत्कार ४ चैतन्य व जड देह याचे लग्न, चिज्जडग्रंथी ५ ब्रह्म-देव ६ दासी ७ नर्पश्रेष्ठ ८ स्वस्वरूपज्ञानानें ९ मिथ्या १० परादि चारी वाचाची गती खुटली ११ हट्ट, लडिवाळपणाचें मागणें १२ पुनरपि १३ सांगितली १४ फसवेगिरी १५ स्वस्वरूपीं रमणारे. १६ निष्काम भक्ति १७ माझी. १८ स्वाधीन झाली १९ देववत नाहीं

केवळ जे कां वनचर । पालेखाईर वानर । चारी मुक्ती त्यांच्या किंकर । त्यांसी सुरचर वंदिती स्वयें ॥ २६ ॥ केवळ जे का व्यभिचारिणी । शेखीं ज्या घुरंटा गौळणी । मोक्ष लागे त्याच्या चरणीं । ये ब्रह्मा लोटांगणीं चरणरजासी ॥ २७ ॥ तूं परमात्मा परमेश्वर । हें नेणती गौळणी वानर । तरी तुझें त्यासी भजनमात्र । फळले साचार परब्रह्मत्वे ॥२८॥ ऐसें अगाध तुझें भजन । अगम्य भजनाचें महिमान । भक्तिअधीन तुझें देवपण । मा मोक्षासी कोण अधिकाई ॥ २९ ॥ भक्तीच्या पोटीं जन्मली मुक्ती । वाढली मुक्ती भक्तीतें घेती । ऐसी जे कां मुक्ति मातृहंती । तिसी मी सर्वार्थी नातळे ॥ ७३० ॥ फिटे मुक्तीचें दूषण । जेणे ते होय अतिपावन । तं मी सागेन विंदान । ऐक सावधान श्रीकृष्णा ॥ ३१ ॥ जोडल्याही मुक्तपण । मज द्यावे तुझें गुरुभजन । तेणे मुक्तिही होय पावन । ह्मणोनि लोटागण घातले ॥ ३२ ॥ मस्तकीं धरिले श्रीचरण । उद्धव सर्वथा न सोडी जाण । तेणे ठकांच जाहला श्रीकृष्ण । त्यासी सपूर्ण तुष्टला ॥ ३३ ॥ जाणोनि आपुले मुक्तपण । मी न सांडीं तुझें निजभजन । ऐशी कृपा करी पूर्ण । ह्मणोनि श्रीचरण न सोडी ॥३४॥ मुक्तता मानल्या सपूर्ण । तें राहो न शके सद्गुरुभजन । हेंही बाधो न शके विघ्न । तैशी भक्ति निर्विघ्न मज साग ॥ ३५ ॥ कोटिजन्में शिणता जाण । ह्मणसी नातुडे मुक्तपण । त्या मोक्षा नाव ठेविसी विघ्न । मूर्ख सपूर्ण मज ह्मणसी ॥ ३६ ॥ जेणे सुटे तुझें सद्गुरुभजन । तें मी मानीं परम विघ्न । तुझे भक्तिवीण मुक्तपण । अळणी मज जाण गोविंदा ॥ ३७ ॥ माझी न मोडे नित्यमुक्तता । अहेतुंक चालवीं भक्तिपथा । ऐसी कृपा करी श्रीकृष्णनाथा । झणीं सकोचता मानिसी ॥ ३८ ॥ ह्मणसी त्या दिधली नित्यमुक्ती । ते माझी मजपाशी सिद्ध होती । दिधली ह्मणा हे मिथ्या वैदंती[11] । वाउगी ख्याती दातृत्वाची ॥ ३९ ॥ माझी स्वत·सिद्ध नित्यमुक्तता । त्यावरी भक्ति मी मागे आता । ते देशील तरी तू साचार दाता । उदारता या नाव ॥ ७४० ॥ ते सतोषोनि भक्ति देता । उल्हास न देखों तुझ्या चित्ता । थोर माडली कृपणता । कृष्णनाथा मजलागी ॥ ४१ ॥ जे साडवी सद्गुरुभक्ती । आह्मा न लगे तुझी जीवन्मुक्ती । मुक्ति ह्मणणे हेही भ्राती । ऐक श्रीपति सागेन ॥ ४२ ॥ मुळींच मुख्य नाही बद्धता । तेथ कैंची काढिली मुक्तता । मिथ्या मुक्ति नातळे सर्वथा । माझी गुरुभक्तता मज देईं ॥ ४३ ॥ मागें ज्यासी त्या दिधली मुक्ती । ते [12]ठकिले ठकिले याच रीतीं । तैसे चाळवू नको श्रीपती । मोक्षावरील [13]भैक्ती मज देईं ॥ ४४ ॥ ह्मणोनि घातले लोटांगण । धावोनि धरिले दोनी चरण । प्रेमें वोसडलाँ[14] श्रीकृष्ण । उद्धवासीं संपूर्ण तुष्टला ॥ ४५ ॥ मोक्षाहीवरील गुरुभक्ती । उद्धवे मागीतली नाना युक्ती । जे जे चालली उपपत्ती[15] । तेणें सुखें श्रीपति सुखावला ॥ ४६ ॥ सुखें सुखावली कृष्णमूर्ती । डोलो लागला स्वानंदस्थितीं । तेणें सतोषें भक्तिमुक्ती । उद्धवाहातीं अर्पिली ॥ ४७ ॥ जगीं उद्धवाचें शुद्ध पुण्य । जगीं उद्धवाची धन्यैं[16] धन्य । ज्यालागीं सर्वस्वें श्रीकृष्ण । मोक्षावरील गुरुभजन स्वानंदें देत ॥ ४८ ॥ गुरु ब्रह्म दोनी

---

१ झाडपाला खाणारे, जगली २ गावढळ, गोरसानें दुरावित ३ अतपाररहित बोल ४ तत्पर ५ मारी, घात करी. ६ युक्ति, उपाय ७ आश्चर्यचकित ८ सापडत नाहीं ९ आळणी, बेचव, मिठावाचून अन्न तसें १० निष्काम ११ कीर्ति, वाणी १२ फसले गेले १३ ज्ञानोत्तरभक्ति १४ भरून वाहू लागला १५ युक्तीचे बोल १६ वाढवा

अभिन्न। हेंही सद्गुरु प्रबोधीं पूर्ण। यालागीं मोक्षावरील गुरुभजन। नव्हे दूषण सच्छिष्या ॥ ४९ ॥ मागिलां निजभक्तांप्रती। स्वानंदें तुष्टला श्रीपती। तिहीं मागीतली निजमुक्ती। त्यांसी हे स्थिती अतर्क्य ॥ ७५० ॥ उद्धवें थोर केली ख्याती। मुक्तीचे माथां वाइली भक्ती। अगम्य मागितली स्थिती। हे श्रीपति अर्पित ॥ ५१ ॥ उद्धवा मुक्तीवरील जे भक्ती। ते मज अवतारांची अवतारशक्ती। येणें उत्पत्ति स्थिति प्रलय अंतीं। करूनि श्रीपति मी अलिप्त ॥ ५२ ॥ येणेंचि बळें म्यां तत्त्वतां। कर्में करूनि मी अकर्ता। भोग भोगोनि अभोक्ता। जाण सर्वथा येणे योगें ॥ ५३ ॥ हा योग न कळे ज्यासी। दुःखरूप संसार त्यासी। हा अखंड योग मजपाशीं। मी संसारेंसी सुखरूप ॥ ५४ ॥ हा योग सदाशिव जाणे। कां म्या जाणिजे नारायणें। इतरांचें जें जाणणें। तें अगम्यपणे रिघेना ॥ ५५ ॥ ऐसी श्रीकृष्ण सांगे गुह्य गोष्टी। ते स्थिति वाणली उद्धवाचे पोटीं। दोघां निजबोधें एकगांठी। भजनकसवटी कळो सरली ॥ ५६ ॥ मुक्तीसी भक्तीची हातवटी। ते उद्धवासी कळली गोष्टी। तो उल्हास न माये पोटीं। स्वानंदपुष्टीं कोंदला ॥५७॥ जेवीं बाळकाच्या थांयाकारणें। माता लेववी निजभूषणें। तेवीं उद्धवालागीं श्रीकृष्णें। अवतारस्थिति देणें निश्चित ॥ ५८ ॥ मनाचे नाइकती कान। बुद्धीचे न देखती नयन। शेशी गगनातेंही चोरून। उद्धवासी श्रीकृष्ण निजस्थिति अर्पी ॥ ५९ ॥ जे ब्रह्मवेत्त्यांसी नाकळे। जे वेदांनुवादा न कळे। ते स्थिति उद्धवासी गोपाळें। कृपाबळें अर्पिली ॥ ७६० ॥ पूर्वीं श्रीकृष्णें पुसता पहा हो। उद्धरलों ह्मणे उद्धवो। आता मागे भजनभावो। हा गूढाभिप्रावो हरि जाणे ॥ ६१ ॥ मुक्तीवरील मागतां भक्ती। श्रीकृष्णाची अवतारशक्ती। मायानियंतृत्वाची पूर्ण स्थिती। उद्धवाचे हातीं स्वयें आली ॥ ६२ ॥ जाणोनि मायेचे मिथ्यात्व पूर्ण। तिचे प्रेरण आणि आवरण। हें मायानियंतृत्वलक्षण। उद्धवासी श्रीकृष्ण स्वयें अर्पी ॥ ६३ ॥ जैसें बुद्धिबळाचे पोटीं। पूर्वी कर्म नसता गाठीं। राजा प्रधान पशु प्यादा उठी। निर्धारितां दृष्टी काष्ठ एक ॥ ६४ ॥ एकचि काष्ठ दोहीं भारी। तेथ कोण कोणाचा वैरी। वैर नसताही झुजारी। मारामारी अचेतना ॥ ६५ ॥ ह्मणती हस्ती घोडा प्रधान मेला। तेथ काय त्याचा प्राण गेला। प्यादा होता तो प्रधान जाहला। तो काय पावला गजातलक्ष्मी ॥ ६६ ॥ जीव नसता निर्धारीं। मारिले ह्मणती निजगजरीं। एका जीत एका हारी। तें ज्ञान सारी नेणती ॥ ६७ ॥ सारी निर्माल्यापाठीं। कोण धर्मात्मा चढे वैकुंठीं। कोण पडे नरकसकटीं। बद्धमुक्तगोठी समूळ मिथ्या ॥ ६८ ॥ एवं बुद्धिबळाचिया परी। ज्यासी निजदृष्टि संसारीं। तोचि अवताराचा अवतारी। जाण तो निर्धारीं भगवंत ॥ ६९ ॥ समूळ मिथ्या जाणे वेदोक्ती। समूळ मिथ्या जाणे बंधमुक्ती। हे जाणोनि आचरे जो वेदविहिती। तेचि निजभक्ती मुक्तीवरी ॥ ७० ॥ करूनि संसारनिवृत्ती। बहुत पावले नित्यमुक्ती। त्याहीं हे दुर्गम भक्ती। अतर्क्य स्थिती तर्केना ॥ ७१ ॥

---

१ नेणतेपणान २ ठसली ३ भजनाची सीमा, कस ४ मुक्तीशीं भक्तीचें ऐक्य ५ व्यापला ६ आळीसाठा ७ निज स्थिति ८ वेदवेदांताला ९ उद्धवानें मुक्तीवरील भक्ति मागितली तीच श्रीकृष्णाची अवतारशक्ति असून मायानियंतृत्वाची स्थिति होय। या ओंनातला गूढार्थ फार रम्य व उदात्त आहे १० प्रवृत्ति ११ आवरून धरणें १२ दोन बाजूस १३ मोहरी १४ मरणावर.

ऐशी ज्यापाशीं माझी स्थिती । तोचि मोक्षावरील करी भक्ती । इतरांसी हे अतर्क्य गती । जाण निश्चितीं उद्धवा ॥ ७२ ॥ उद्धव पावला अगाध गती । त्यासी सर्वज्ञ लोकोपकारार्थी । वांचवावया ब्रह्मशापाघातीं[1] । उपाय श्रीपति स्वयें योजी ॥ ७३ ॥ नारदासी ब्रह्मज्ञान । त्यासीही दक्षशापबंधन । एके ठायीं न राहे जाण । करी परिभ्रमण शापार्थ ॥ ७४ ॥ ब्रह्मशाप अतिदारुण । हें जाणोनिया श्रीकृष्ण । उपदेशूनि ब्रह्मज्ञान । उद्धवा आपण दूर दवडी ॥ ७५ ॥ उद्धव जन्मला यादववशीं । यादव निमती[2] ब्रह्मशापेंसीं । तेथ वांचवावया उद्धवासी । बदरिकाश्रमासी स्वयें धाडी ॥ ७६ ॥ ब्रह्मशापाचेनि आघातें । यादव निमती स्वगोत्रघातें[3] । उद्धवा वाचवावया तेथें । बदरिकाश्रमातें हरि प्रेरी ॥ ७७ ॥ उद्धवासी जे झालें ज्ञान । त्याहूनि बदरिकाश्रम पावन । हें सर्वथा न घडे जाण । ब्रह्मशापाभेण[4] पळवित ॥ ७८ ॥ उद्धवाऐसें अनर्घ्य[5] रत्न । ज्यासी माझी स्थिति जाहली सपूर्ण । त्यासी वाचवावया श्रीकृष्ण । पाठवी आपण बदरिकाश्रमा ॥ ७९ ॥

श्रीभगवानुवाच ॥ गच्छोद्धव मयाऽऽदिष्टो बदर्याख्य ममाश्रमम् ।
तत्र मत्पादतीर्थोदे स्नानोपस्पर्शनै शुचि ॥ ४१ ॥

गंभीरगिरा बोले श्रीकृष्ण । उद्धवा तुज जाहलें ब्रह्मज्ञान । तुटले स्नेहपाशबंधन । तरी ममाज्ञा करीं गमन बदरिकाश्रमा ॥ ७८० ॥ त्या बदरिकाश्रमाचे महिमान । लोकसग्रहार्थ सपूर्ण । तरावया जड मूढ जन । स्वमुखें श्रीकृष्ण सांगत ॥ ८१ ॥ तो बदरिकाश्रम माझें स्थान । तेथ नित्य माझें अनुष्ठान[6] । तया स्थानाचें दूरदर्शन । करी निर्दळण कलिकल्मषा[7] ॥ ८२ ॥ ज्या पर्वताचे स्पर्शन । मानवा करी परम पावन । जें बदरीचें नामस्मरण । विभांडी[8] दारुण महादोषा ॥ ८३ ॥ तेथेंही माझें पादोदक । अलकनंदा पवित्र देख । जिचेनि स्पर्शमात्रें लोक । होती अलौकिकं[9] पावन ॥ ८४ ॥ जेथ श्रद्धायुक्त करिता स्नान । जीवाचें तुटे भवबंधन । ज्यासी घडे आचमन । तो उद्धरे जाण पितरेंसीं[10] ॥ ८५ ॥ ऐसें बदरिकाश्रम माझें ठाण[11] । अतिशयें परम पावन । ह्मणसी कैं केलें तें त्वां स्थान । ऐक तें कथन उद्धवा ॥ ८६ ॥ रजोगुणें सृजिलें[12] जन । ते जाहले भोगकर्मी प्रवीण । भोगासक्तीं बुडता पूर्ण । दों रूपीं मी जाण अवतरलों ॥ ८७ ॥ तम[13] निरसी रविचंद्र पूर्ण । तैसा मी जाहलों नरनारायण । बदरिकाचलामाजीं जाण । केला सपूर्ण नित्योदयो ॥ ८८ ॥ भज्यपूज्यत्वे[14] मी नारायण । नररूपें मीचि भक्त जाण । तेथ भक्ति वैराग्य ज्ञान । स्या आचरोन प्रकाशिलें ॥ ८९ ॥ तो बदरिकाश्रम माझें स्थान । तेथें सर्वदा मी आपण । अद्यापि करितों अनुष्ठान । भक्तिज्ञानवैराग्यें ॥ ७९० ॥ नरनारायणस्थितीं । मी अवतरलो जे पर्वतीं । तेथ तोडिले बोरीऐशी[15] मागुती । माझी निजभक्ती फापांइली[16] ॥ ९१ ॥ यालागीं बदरिकाश्रम । त्या स्थळासी स्या ठेविलें नाम । तेथें फिटेल भवभ्रम । यापरी परम पावन तें स्थळ ॥ ९२ ॥ त्या बदरिकाश्रमाप्रती । तुवा जावें गा

---

१ ब्राह्मणाच्या शापापासून २ मरण पावणार ३ परस्पराच्या आघातानीं ४ केवळ शापभयानें ५ अमूल्य ६ वास्तव्य ७ कलिसबधीं दोषास ८ हाकलून देतें ९ या नावाची गगा १० अत्यत ११ पितरासुद्धां १२ स्थान १३ उत्पन्न केले १४ अंधार १५ भजनपूजनास योग्य १६ बोरीचें किंवा दुसऱ्या कोणत्याही जातीचें झाड तोडलें असता तें पुन लसलसून वाढतें १७ फोंफावली, वृद्धिंगत झाली

निश्चितीं । ऐसे उद्धवा कल्पिसी चित्तीं । मज काय तीर्थीं विवंचू ॥ ९३ ॥ मोक्षाहीवरील भक्ती । तुवा अर्पिली माझे हातीं । तेणें मी जाहलों अतिकृतार्थी । ह्मणसी मज तीर्थीं चाड नाही ॥ ९४ ॥ तुज माझी आज्ञा प्रमाण । अवश्य तेथें करावे गमन । उद्धवें धरोनिया मौन । मस्तकीं वचन वंदिले ॥ ९५ ॥ सद्भावे करूनि नमन । घेतां वदरिकाश्रमदर्शन । तो नर होय नारायण । एवढें महिमान त्या स्थळाचे ॥ ९६ ॥ उद्धवा तुझ्या ठायीं पूर्ण ज्ञान । ज्ञान असोनि माझें भजन । तुझेनि चरणस्पर्शें जाण । होईल पावन वदरिकाश्रम ॥ ९७ ॥ ऐसे ऐकोनि श्रीकृष्णवचन । उद्धवासी आले [३]रुदन । धांवोनि वंदिले श्रीचरण । सर्वथा गमन करीन आतां ॥ ९८ ॥ ब्रह्मशापाचे निर्दळण । उद्धवाचे चुकवावया जाण । श्रीकृष्णे प्रबोधोनि पूर्ण । करवी गमन वदरिकाश्रमा ॥ ९९ ॥ उद्धव ज्ञानियाचे ज्ञानरत्न । त्यासी वांचवूनि श्रीकृष्ण । विस्तारावया निजज्ञान । करवी गमन वदरिकाश्रमा ॥ ८०० ॥ चुकवावया ब्रह्मशाप दारुण । उद्धवासी विशाळी गमन । अन्यथा जाहलिया ब्रह्मज्ञान । कृष्ण तीर्थाटन नेमीना ॥ १ ॥ उद्धवासी भवबंधन । वाळपर्णींचि नाहीं जाण । हें जाणोनिया श्रीकृष्ण । ब्रह्मशापाभेण तीर्था धाडी ॥ २ ॥ तीर्थयात्रेचा अभिप्रावो । हाचि निश्चितें निजभावो । जाणोनिया देवाधिदेवो । मोकली उद्धवो वदरिकाश्रमा ॥ ३ ॥ उद्धवा तुज गेलिया तेथ । थोर लोकसंग्रह होईल एथ । तुझेनि धर्में निश्चित । दीन समस्त उद्धरती ॥ ४ ॥ ह्मणसी पावल्या तें तीर्थ । म्या कैसे वसावे तेथ । तेही अर्थी लोकहितार्थ । तुज इत्यर्थ सांगेन ॥ ५ ॥ उद्धवा तुझें जे आचरण । तोचि जनासी उपदेश जाण । यालागीं वैराग्य भक्ति ज्ञान । स्वधर्माचरण सांडूं नको ॥ ६ ॥ त्रिभुवनामाजीं सर्वथा । उद्धवा मज नाहीं कर्तव्यता । तोही मी लोकसंग्रहार्था । होय वर्तता निजधर्मी ॥ ७ ॥ तूं ऐसे ह्मणसी आता । त्रैलोक्य असे तुझ्या माथा । यालागी लोकसंग्रहार्था । तूं होसी वर्तता स्वधर्मकर्मी ॥८॥ मी निजधामा जातों आपण । यालागी माझी स्थिती पूर्ण । ते पूर्णता तुज म्या अर्पिली जाण । लोकसंग्रहार्थ पूर्ण तूं विरक्त होईं ॥ ९ ॥ अभेदभक्ति वैराग्य ज्ञान । स्वयें आचरोनि आपण । देखी लावावे इतर जन । लोकसंग्रह जाण या नावें ॥ ८१० ॥ उद्धवा माझिये ज्ञानप्राप्ती । तूं वंद्य जाहलासी त्रिजगतीं । तुझी जे आचरती स्थिती । तेचि लोकीं समस्तीं करिजेल ॥ ११ ॥ आता तुझेनि [१०]मिसें जाण । सांडे तीं श्लोकीचें निरूपण । लोकसंग्रहार्थ सांगेन । तैसेचि वर्तन करावे तुवा ॥ १२ ॥ तुज पावलिया वदरिकाश्रमातें । तेथ विद्यमान वहुत तीर्थें । परी [११]अलकनंदा मुख्य तेथें । जे नाशी दोषातें दर्शनमात्रें ॥ १३ ॥

---

१ विचार, गरज २ जहर ३ रडें ४ घात ५ वदरिकाश्रमास ६ ब्रह्मशापाच्या भयानें ७ दवडी, धाडी ८ लोकांनी तस वागावं ह्मणून ज्ञानोबाराय गीतार्थ सांगतात –'देखे प्राप्तार्थ जाहले । जे निष्कामता पावले । तयाही कर्तव्य असे उरलें । लोकालागीं ॥ १५५ ॥ मार्गीं अंधासरिसा । पुढें देखणाही चाले जैसा । अज्ञाना प्रकटावा धर्म तैसा । आचरोनी ॥ १५६ ॥ एथ वडिल जें जें करिती । तया नाम धर्म ठेविती । तेंचि येर अनुष्ठिती । सामान्य सकळ ॥ १५८ ॥ जे पुढतपुढती पाथा । हे सकळ लोकसंस्था । रक्षणीय सर्वथा । ह्मणऊनिया ॥ १७० ॥' ज्ञानेश्वरी अ० ३ ९ एकात्मतेची अभेदभक्ति, वैराग्य, व ज्ञान, हें आचरून दाखवावें ह्मणजे हा कित्ता सामान्य जन गिरवू लागतात लोकसंग्रह तो हाच. १० निमित्तानें ११ भागीरथी

ईक्षयाऽलकनन्दाया विधूताशेषकल्मष । वसानो वल्कलान्यङ्ग वन्यभुक् सुखनिःस्पृहः ॥ ४२ ॥

करूनि अलकनंदेचे स्नान । करावे विध्युक्त तीर्थविधान । मग तेथे वसावे आपण । वसतें लक्षण तें ऐक ॥ १४ ॥ त्यजूनि वस्त्रें आभरण । करावीं वल्कलें परिधान । करूनि वनफलें भोजन । रहावें आपण अनुद्वेग ॥ १५ ॥ आपुली पूर्ण निस्पृहता । दावावी लोकसंग्रहार्थां । निजसुखें तेथें असतां । द्वंद्वसहिष्णुता दावावी ॥ १६ ॥

तितिक्षुर्द्वन्द्वमात्राणां सुशीलः संयतेन्द्रियः । शान्तः समाहितधिया ज्ञानविज्ञानसंयुतः ॥ ४३ ॥

तूं ज्ञानविज्ञानसंपन्न । तुज द्वंद्वबाधा न बाधे जाण । तरी द्वंद्वसहिष्णुता पूर्ण । दावावी आपण लोकहितार्थां ॥ १७ ॥ तुज नाहीं विषयासक्तता । तरी नेमावें इंद्रियार्थां । प्रकट करावी सुशीलता । निजशांतता दावावी ॥ १८ ॥ निजबुद्धीचें समाधान । सहजें प्रकटवावें आपण । मजपासूनि जें प्राप्त ज्ञान । त्याचें अनुसंधान दावावें ॥ १९ ॥

मत्तोऽनुशिक्षितं यत्ते विविक्तमनुभावयन् । मय्यावेशितवाक्चित्तो मद्धर्मनिरतो भव ॥

या स्थितीं तुज वसतां जाण । बहुसाल तुज येतील शरण । तूं पावलासि माझें ज्ञान । हें सर्वही जन जाणती ॥ ८२० ॥ पावोनिया ब्रह्मज्ञान । स्वयें उद्धरला आपण । न करी जो दीनोद्धारण । हें भंडपण ज्ञात्याचें ॥ २१ ॥ एक पावोनि ब्रह्मज्ञान । शिष्य उपदेशी आपण । बोध न करवे परिपूर्ण । ते निष्ठा हीन निर्वीर्य ॥२२॥ शिष्य बोधेंवीण चरफडी । गुरु गुरुपणें वडबडी । घरींच्या घरीं चुकामुकी गाढी । हे बोधपरवडी अवघड ॥ २३ ॥ परचित्तप्रबोधवृत्ती । हे सामान्य नव्हे स्थिती । ब्रह्मज्ञानाची पूर्ण निष्पत्ती । या नांव निश्चितीं उद्धवा ॥ २४ ॥ स्वयें तरोनि जना तारी । हे ज्ञानाची अगाध थोरी । ते म्यां दिधली तुझ्या करीं । जन उद्धरीं उद्धवा ॥ २५ ॥ शिष्य[13]सुक्षेत्रीं ब्रह्मज्ञान । ज्याचें नव्हे वर्धमान । तंववरी नाहीं पूर्णपण । उद्धवा जाण निश्चित ॥ २६ ॥ जेवीं पिकलिया वृक्षाप्रती । पक्षी लुटूं स्वयें येती । तेवीं निडारली ब्रह्मस्थिती । तेथ शिष्य पावती स्वानंद ॥ २७ ॥ बोलें उपदेशिती ब्रह्मज्ञान । बोध नव्हे तें निर्वीर्य जाण । तें तूं ह्मणसी कोणें । एक सांगेन उद्धवा ॥ २८ ॥ अनुभवा आलें ब्रह्मज्ञान । तेणें अंगीं ये जाणपण । तेथ संचरे ज्ञानाभिमान । तेणें वीर्य क्षीण ज्ञानाचें ॥ २९ ॥ जंव जंव ज्ञाता निरहंकार । तंव तंव ज्ञानासी वीर्य[16] थोर । त्याची होतां कृपामात्र । बोध साचार शिष्यासी ॥ ८३० ॥ तुज फावलें माझें ज्ञान । उपदेशिसी शिष्यजन । ते तुज देतील सन्मान । तरी तूं ज्ञानाभिमान धरूं नको ॥ ३१ ॥ सद्गुरूसी सर्वां भूतीं । सर्वदा ब्रह्मप्रतीती । तेथ शिष्यासी ये भूतव्यक्ती । काय ब्रह्मस्थिती पळाली ॥ ३२ ॥ यालागीं शिष्यीं नीचपण । सर्वथा न देखावें आपण । शिष्य देखावा ब्रह्म पूर्ण । हें मुख्य लक्षण गुरूचें ॥ ३३ ॥ तेंचि निरभिमान स्थिती । उपदेशीं शिष्याप्रती । निरभिमानापरती । दशा त्रिजगतीं असेना ॥ ३४ ॥

---

१ शास्त्रोक्तप्रमाणें २ समाधानानें. ३ शीतोष्ण, सुखदु:खादि समवृत्तीनें सहन करणें ४ नियमित ठेवावें ५ सतत चिंतन ६ अनेक प्रकारचे लोक ७ कमीपण ८ नेभळी, निरुपयुक्त ९ तळमळ १० उपदेशाचा प्रकार ११ दुसऱ्याचे चित्तांत प्रकाश पाडणें १२ प्राप्ती १३ शिष्यरूप उत्तम क्षेत्रांत उपदेश ठसत नाहीं तोंपर्यंत पूर्णता आली नाहीं १४ पूर्णत्वास आली १५ कोणत्या प्रकारानें १६ मी ज्ञाता हा अहंकार जसजसा ओसरूं लागतो तसतसें ज्ञानाचें सामर्थ्य वाढत जातें १७ प्राप्त झालें १८ ब्रह्माचा अनुभव १९ जीवपणा, शिष्यांत काय ब्रह्मत्व नाहीं ? २० निरभिमानता ही सर्वोत्कृष्ट अवस्था होय

तेंचि उपदेशलक्षण । वाचेसी माझें नामकीर्तन । शरीरीं माझें नित्य भजन । मद्रूपीं मननिमग्नता ॥ ३५ ॥ ज्ञानी ह्मणतां न धरी श्लाघ । मूर्ख ह्मणतां न धरी राग । स्वयें रहावे अनुद्वेग । हे दशा चांग ज्ञात्याची ॥ ३६ ॥ शिष्य देतील सन्मान । तो नेघें ह्मणतां अपक्कपण । घेतां आला ज्ञानाभिमान । हेंही विघ्न ज्ञात्यासी ॥ ३७ ॥ शिष्य देतील सन्मान । तो अनुद्वेग घ्यावा आपण । परी न धरावा मानाभिमान । हें मुख्य लक्षण ज्ञात्याचे ॥ ३८ ॥ तुज माझ्या ज्ञानाची पूर्ण प्राप्ती । तेचि ऐकांतीं लोकांतीं । नित्य निरभिमानस्थिती । स्वानंदस्फूर्ती सर्वदा ॥ ३९ ॥ एवं नित्य निरभिमान । भक्तियुक्त वैराग्य ज्ञान । स्वयें आचरोनि आपण । शिष्यसज्जन उपदेशिजे ॥ ८४० ॥ तुज जे शिष्य येती शरण । ते नीच न ह्मणावे आपण । हें गुरुत्वाचें पूर्णपण । शिष्यही पूर्ण पूज्यत्वे देखें ॥ ४१ ॥ जेवी तानयालागीं माता । तेवीं शिष्याचिया निजस्वार्था । गुरूसी कळवळा तत्त्वतां । शुद्ध सद्गुरुता या नांव ॥ ४२ ॥ शिष्यलक्षणप्रकार । मागां सांगितला विचार । तो जेथ देखसी अधिकार । तेथ साचार उपदेशीं ॥ ४३ ॥ तुज जे शिकविले प्रस्तुत । ते शिष्योपदेशसंग्रहार्थ । तूं ठायींचा गुणातीत । तुज हें समस्त स्पर्शेना ॥ ४४ ॥

अतिव्रज्य गतीस्तिस्रो मामेष्यसि ततः परम् ॥ ४४ ॥

यापरी ज्ञान उपदेशितां । तुझी न मोडे गुणातीतता । ज्यांसी उपदेशिसी तत्त्वतां । तेही त्रिगुणावस्था जिंकिती ॥ ४५ ॥ पूर्वोक्त उपदेशयुक्तीं । जे शिष्य सर्वदा वर्तती । ते त्रिगुणाची त्रिविध वृत्ती । अतिक्रमिती गुरुकृपा ॥ ४६ ॥ त्रिगुणाचे त्रिविधपण । दृश्य द्रष्टा आणि दर्शन । जागृति सुषुप्ति आणि स्वप्न । ज्ञेय ज्ञाता ज्ञान साक्षेपें ॥ ४७ ॥ कार्य कर्म आणि कर्ता । भोज्य भोजन आणि भोक्ता । शत्रु मित्र उदासीनता । या त्रिगुणावस्था बाधक ॥ ४८ ॥ तेथ येणे उपदेशें जाण । सच्छिष्यीं करून माझें भजन । त्रिगुणत्रिपुटी निर्दळून । माझें स्वरूप पूर्ण स्वयें होती ॥४९॥ माझिया स्वरूपाप्रती । नाहीं गुण ना गुणवृत्ती । भक्त मद्भावें गुणातीतीं । सहज पावती स्वानंद ॥८५०॥ ऐसा आज्ञापिला उद्धवो । त्याचे अवस्थेचा अभिप्रावो । परीक्षितीप्रती पहा हो । स्वयें शुकदेवो सांगत ॥ ५१ ॥

श्रीशुक उवाच ॥ स एवमुक्तो हरिमेधसोद्धव प्रदक्षिणं तं परिसृत्य पादयोः ।
शिरो निधायाश्रुकलाभिरार्द्रधीर्न्यषिञ्चदद्वन्द्वपरोऽप्युपक्रमे ॥ ४५ ॥

जो निजमोक्षें नित्य निष्काम । जेणे अनुभविले परब्रह्म । त्या श्रीशुकासी अतिसंभ्रम । उद्धवाचें प्रेम वर्णावया ॥ ५२ ॥ तो शुक ह्मणे परीक्षिती । उद्धव आज्ञापिला श्रीपती । त्याच्या प्रेमाची अद्भुत स्थिती । ते मी तुजप्रती सांगेन ॥ ५३ ॥ उद्धव जरी जाहला गुणातीत । तरी गुरुचरणीं प्रेम अद्भुत । ज्यासी सद्गुरु श्रीकृष्णनाथ । मूर्तिमंत परब्रह्म ॥ ५४ ॥ त्यजू न शके हरिपदा । हरीचे ठायीं पूर्ण श्रद्धा । यालागीं जाण हरिमेधा । बोली प्रबुद्धा उद्धवातें ॥५५॥ जो आवडीं करी हरीचें ध्यान । त्याचे ध्यानेंसीं हरि हरी मन । जो विवंची हरीचें समाधान । त्याचे बुद्धीचे हरण हरि करी ॥ ५६ ॥ जो करी हरि-

१ अभिमान, डौल २ उद्वेगरहित, स्वस्थ ३ उत्कृष्ट ४ एकातामध्यें व जनसमूहामध्यें ५ सप्रेम ६ आता ७ मूळचाच ८ शिवणार नाहीं ९ तीनी गुणाचा अतिक्रम करून राहणें १० अत्यत आवड, प्रीति ११ हरीचे ठिकाणीं ज्याचें अत्यत प्रेम आणि बुद्धि आहे असा उद्धव १२ ज्ञानवत. १३ हरण करी १४ कृष्णसमाधान.

चिंतन । त्याचे चित्ताचें करी हरि हरण । जो करी हरीचें स्मरण । त्याचा संसार पूर्ण हरि हरी ॥ ५७ ॥ ऐशिया हरीच्या ठायीं सर्वदा । पावलियाही मुक्तिपदा । उद्धवाची सप्रेम श्रद्धा । यालागीं हरिमेधा त्यासी ह्मणती ॥ ५८ ॥ जे पावले गुणातीतीं । त्यासी आवडे ज्याची भक्ती । तेणें श्रीकृष्णे उद्धवाप्रती । प्रयाण निश्चितीं नेमिले ॥ ५९ ॥ दूरी प्रयाण बदरिकाश्रम । मागुता न भेटे पुरुषोत्तम । तो प्रयाणकाळउपक्रम । जाहला सप्रेम उद्धवासी ॥ ८६० ॥ सर्वदा सुखदुःखातीत । उद्धव जाहलासे निश्चित । तोही प्रयाणकाळीं प्रेमयुक्त । प्रदक्षिणा करीत श्रीकृष्णा ॥ ६१ ॥ चरणीं मस्तक ठेविता जाण । आनंदाश्रु लोटले नयन । तेणे श्रीकृष्णाचे चरणक्षाळण । जाहले संपूर्ण पदद्वया ॥६२॥

सुदुस्त्यजस्नेहवियोगकातरो न शक्नुवंस्तं परिहातुमातुर ।
कृच्छ्रं ययो मूर्धनि भर्तृपादुके बिभ्रन्नमस्कृत्य ययौ पुन पुन ॥ ४६ ॥

आणिकाचा स्नेह अतिबाधक । त्याते सांडवी वेदविवेक । तैसा कृष्णस्नेह नव्हे देख । तो सुखदायक स्नेहाळुवा ॥ ६३ ॥ उद्धवासी स्वाभाविक । गुरु परब्रह्म दोनी एक । इतरासी भावनात्मक । उद्धवासी देख स्वतःसिद्ध ॥ ६४ ॥ ऐसा श्रीकृष्णस्नेहो आवश्यक । उद्धवासी सुखदायक । त्या कृष्णासी सांडिता देख । आत्यंतिक विव्हळ ॥ ६५ ॥ निःशेष निमाली विषयावस्था । जरी वृद्ध जाहली पतिव्रता । तरी त्यागावा निजभर्ता । हें तिसीं सर्वथा नावडे ॥ ६६ ॥ तेवीं अनुभवूनि परमार्था । उद्धव पावला जीवन्मुक्तता । तरी सद्गुरु श्रीकृष्ण त्यागिता । अतिविव्हळता गुरुप्रेमें ॥ ६७ ॥ स्नेहें द्वेषें संकामेंसीं । जे जे वेधले श्रीकृष्णासी । ते ते पावले परमानंदासी । त्या श्रीकृष्णासी त्यजी कोण ॥ ६८ ॥ अविधीं रातले श्रीकृष्णासी । ते वंद्य जाहले ब्रह्मादिकासी । मा उद्धव विकला गुरुप्रेमासी । केवीं श्रीकृष्णासी त्यजील ॥६९॥ ज्यासी परब्रह्मत्वे गुरुभक्ती । त्यासी तृणप्राय जीवन्मुक्ती । जाहलीही मुक्ति उपेक्षिती । विकिले गुरुभक्ती अनन्यत्वे ॥८७०॥ उल्लघूं नये सद्गुरुवचन । करावे बदरिकाश्रमीं गमन । श्रीकृष्णप्रेमा पढिये पूर्ण । तो सर्वथा जाण निघों नेदी ॥७१॥ ऐसें उभयता अतिसंकट । उद्धवा वोढवलें दुर्घट । श्रीकृष्णप्रेमें उतटे पोट । न देखे वाट बदरीची ॥७२॥ त्यागोनि जावे जरी कृष्णनाथा । तरी हा निजधामा जाईल आता । मग मी न देखें मागुता । यालागीं अवस्था अनावर ॥७३॥ जलदनवघनतनु । श्याम राजीवलोचनू । आनंदविग्रही श्रीकृष्णू । ब्रह्म परिपूर्ण पूर्णत्वे ॥ ७४ ॥ मुकुटकुंडले मेखळा । तिलक रेखिला पिवळा । पदक एकावळी गळा । कंठी तेजागळा कौस्तुभ ॥ ७५ ॥ वाकीअंदुवाचा गजर । चरणीं गर्जत तोडर । विद्युत्प्राय पीतांबर । तेणें शार्ङ्गधर शोभत ॥ ७६॥ कासे विराजे सोनसळा । आपाद रुळे वनमाळा । घवघवीत घनसावळा । देखता डोळा जीवू निवे ॥ ७७ ॥ ऐसे श्रीकृष्णदर्शन । पुढती न देखें मी आपण । यालागीं उद्धव जाण । प्रेमें संपूर्ण विव्हळ ॥ ७८ ॥ उद्धव पावला परब्रह्म पूर्ण । त्यासी सगुणाची अवस्था कोण । कृष्णप्रभाप्रकाशे चिद्घन । आत्मवस्तु संपूर्ण श्रीकृष्ण ॥ ७९ ॥ घृत थिजलें का विघुरलें । परी घृतपणा नाहीं मुकलें । तेवीं सगुणनिर्गुणत्वे मुसावले । परब्रह्म

१ हरण करतो २ हरिबुद्धि शुकाचार्य ३ वेदांतज्ञान ४ काल्पनिक ५ अतिशय ६ सरली ७ विषयेच्छेनें ८ रत झाले ९ प्राप्त झाली असताही १० फार आवडता ११ भरलें १२ स्थिति १३ जलानें पूर्ण भरलेल्या नूतन मेघाप्रमाणें श्याम देहाचा १४ कमलनयन १५ आनंदमूर्ति १६ पायांतील तोडे १७ शोभतो १८ पीतांबर १९ पायापर्यंत. २० विरघळलें २१ एकवटलें

सचलें श्रीकृष्ण ॥ ८८० ॥ त्याज्य सगुण पूज्य निर्गुण । हेही दशा आरती जाण । ज्यासी ब्रह्मरूप तृणपापाण । त्यासी त्याज्य सगुण कदा नव्हे ॥८१॥ एवं सगुण आणि निर्गुण । उद्धवासी समसमान । गुरुत्वें कृष्णी प्रेम गहन । तो त्यागिता पूर्ण विव्हळता ॥ ८२ ॥ आज्ञा नुलंघवे सर्वथा । ह्मणोनि निघावें बदरीतीर्था । तंव श्रीकृष्णासी सांडूनि जातां । परमावस्था उद्धवीं ॥ ८३ ॥ उद्धव प्रयाणअवसरीं । लोळणी घाली पायावरी । चरण आलिंगी हृदयीं धरी । जावया दूरी धीर नव्हे ॥ ८४ ॥ मज एथोनि गेलिया आतां । मागुती न देखें श्रीकृष्णनाथा । तेणें अनिवार अवस्था । पाऊल सर्वथा न घालवे ॥८५॥ मी निवालों कृष्णचरणामृतीं । मज चाड नाही महातीर्थीं । त्याहीमाजीं अदृष्टगती । अंतीं श्रीपति त्यागवी ॥ ८६ ॥ सप्रेम चळचळां कांपत । कंठ जाहला सद्गदित । वाष्पें क्षणक्षणा स्फुंदत । स्वेदरोमांचित उद्धव ॥ ८७ ॥ गमनालागीं अतिउद्यत । पाया लागोनि पऱ्हा जात । सवेंचि येऊनि पायां लागत । विगुंतले चित्त हरिप्रेमीं ॥ ८८ ॥ पुढती नमन पुढती गमन । पुढती घाली लोटांगण । पुढती वंदी श्रीकृष्णचरण । सर्वथा जाण निघवेना ॥ ८९॥ देखोनि उद्धवाचा भावो । परमानंदें तुष्टला देवो । यासी माझ्या ठायीं अतिस्नेहो । गुरुत्वें पहा हो अनन्य ॥ ८९० ॥ कृपा उपजली यदुनायका । आपुले चरणींच्या पादुका । उद्धवासी दिधल्या देखा । तेणें निजमस्तका ठेविल्या ॥ ९१ ॥ पादुका ठेवितांचि शिरीं । मी जातों कृष्णापासूनि दूरी । हें नाठवे उद्धवाभीतरीं । ऐशियापरी प्रबोधिला ॥ ९२ ॥ पादुका ठेवितांचि माथा । स्वयें उपशमे अवस्था । नमस्कारोनि श्रीकृष्णनाथा । होय निघता तदाज्ञा ॥ ९३ ॥ त्रिवार करोनि प्रदक्षिणा । अवलोकून कृष्णवदना । नमस्कारोनि श्रीचरणा । उद्धव कृष्णाज्ञा निघाला ॥ ९४ ॥ तृतीयस्कंधींचें निरूपण । उद्धवासी विदुरदर्शन । दोघां पडिले आलिंगन । कुशल सपूर्ण पुशिले ॥९५॥ तेथ सांगता कृष्णनिधन । उद्धव नव्हेचि दीनवदन । ते विदुरासी कळलें चिह्न । हा ब्रह्मज्ञान पावला ॥ ९६ ॥ मरता गुरु रडता चेला । दोहींचा बोध वाया गेला । साच मानी जो या बोला । तोही ठकला निश्चित ॥ ९७ ॥ यासी तुष्टली श्रीकृष्णकृपामूर्ती । निमाली मोहममतावृत्ती । पावला परमानंदप्राप्ती । स्वानंदस्थितीं डुल्लत ॥ ९८ ॥ शब्द नातळोनि बोल बोले । पृथ्वी नातळोनि सहजें चाले । असोनि नामरूपमेळें । नामरूपा नातळे हा एक ॥ ९९ ॥ हा रसेवीण सुरस चाखे । डोळ्यांवीण आपण पैं देखे । इंद्रियावीण सोलींव सुखें । निजात्मतोखें हा भोगी ॥ ९०० ॥ निर्विकल्पनिजबोधेंसीं । त्यावरी भक्तिज्ञानवैराग्येंसीं । स्थिती देखोनि उद्धवापाशीं । विदुर मानसीं निवाला ॥ १ ॥ मग तो विनवी उद्धवासी । तुज तुष्टला हृषीकेशी । तू पावलासि ब्रह्मज्ञानासी । ते मज उपदेशीं सभाग्या ॥ २ ॥ उद्धव ह्मणे धन्य धन्य । तुज अंतीं स्मरला श्रीकृष्ण । तुज सांगावया ब्रह्मज्ञान । मैत्रेयासी जाण आज्ञापिलें ॥ ३ ॥ कृष्ण मज जरी आज्ञा देता । तरी मी तत्काळ बोध करिता । तुज सद्गुरु परमार्था । जाण सर्वथा मैत्रेय ॥ ४ ॥ ऐकता उद्धवाचें वचन । विदुर गहिंवरला पूर्ण । काय बोलिला आपण । सावधान अवधारा ॥ ५ ॥

१ आलिंगडची, कची २ कष्टदशा ३ जाण्याच्या वेळीं ४ तृप्त झालों ५ गरज ६ दैवगतीनें ७ तयार ८ पलीकडे, दूर ९ श्रीकृष्णाला १० उपदेशिला ११ शांत झाली १२ कृष्ण निजधामीं गेल्याचें वृत्त १३ गुरु मरणधर्मी व शिष्य रडवा दोघेही अज्ञच. १४ रसनेवाचून १५ आत्मसुखानें १६ स्कंध ३ अ० ४ श्लोक २६. १७ करतों असतों

हें तृतीयस्कंधींचें निरूपण । प्रसगें एथें आलें जाण । विदुर बोलिला अतिगहन । तेंचि वचन अवधारा ॥ ६ ॥

क्वाहं कीटकवत्तुच्छः क्व च कारुण्यवारिधिः । तेनाहं स्मारितोऽस्म्यद्य मुमूर्षुं केशव यथा ॥ १ ॥

विदुर ह्मणे मी मशक[1] । रंकांमाजीं अतिरंक । त्या मज स्मरे यदुनायक । कृपा अलौलिक[2] दासाची ॥ ७ ॥ नाठवीच देवकीवसुदेवासी । नाठवीच बळिभद्रपांडवांसी[3] । तो आठवी मज दासीपुत्रासी । हृषीकेशी कृपाळू ॥ ८ ॥ जेवीं मरता स्मरे नारायण । तेवीं अंतीं मज स्मरला कृष्ण । यापरी भक्तप्रतिपाळू[4] जाण । कृपासिंधु पूर्ण श्रीकृष्ण ॥ ९ ॥ ॥ आशंका ॥ द्वारकेसी असता श्रीकृष्ण । तेंचि उद्धवें केलें गमन । त्यासी प्रभासींचें[5] कृष्णनिधन[6] । ह्मणाल संपूर्ण अदृश्य ॥ ९१० ॥ उद्धवविदुरसंवादखूण । येचि अर्थीचें निरूपण । समूळ सांगेन कथन । तें सावधान अवधारीं ॥ ११ ॥ उद्धव जाता मार्गीं आपण । अवचित्तीं[7] जाहली आठवण । न पाहता कृष्णनिधन । मी का गमन करितों हें ॥ १२ ॥ कृष्णचरित्र अतिगोड । तें सांडूनि तीर्थीं काय चाड । ऐसा विचार करूनि दृढ । श्रद्धेनें प्रौढ श्रद्धाळू ॥ १३ ॥ परतोनि कृष्णापाशीं जाता । तो मज राहों नेदी सर्वथा । कृष्णामागें कळों नेदिता । आला गुप्तता प्रभासेसीं[8] ॥ १४ ॥ तेथेंही राहोनिया गुप्त । पाहों लागला कृष्णचरित । तंव यादवकुळाचा घात । देखिला समस्त उद्धवें ॥ १५ ॥ कुळ निर्दळूनि एकला । कृष्ण अश्वत्थातळीं बैसला । तेथ जराव्याधें बाण विंधिला[9] । चरणीं लागला मृगशंका[10] ॥ १६ ॥ चरणीं लागताचि घावो । थोर सुखें सुखावला देवो । कृतकार्य जाहले निःसंदेहो । निजधामा पहा हो जावया ॥ १७ ॥ बाण लागता भलतेयासी । घायें होती कासाविसी । ते दशा नाहीं श्रीकृष्णासी । देहत्व त्यासी अतिमिथ्या ॥ १८ ॥ जेवीं घाय लागता छायेसी । पुरुष नव्हे कासाविशी । तेवीं व्याधें विंधिता बाणेंसीं । ग्लांती[11] कृष्णासी असेना ॥ १९ ॥ ते संधीं मैत्रेय आला । त्यासी ज्ञानोपदेश केला । ते काळीं विदुर आठवला । कृपा[12] कळवळला श्रीकृष्ण ॥ ९२० ॥ आजि येथें विदुर असता । तरी मी ब्रह्म उपदेशिता । मैत्रेया तुज सांगतों आता । त्यासी तूं तत्त्वता उपदेशीं ॥ २१ ॥ पावोनि कृष्णगुह्यज्ञान । मैत्रेयासी परम समाधान । तो ह्मणे कलियुग धन्य धन्य । ब्रह्मवादी[13] जन बहुसाल होती ॥ २२ ॥

सर्वे ब्रह्म वदिष्यन्ति सम्प्रासो च कलौ युगे । नैव तिष्ठन्ति मैत्रेय शिश्नोदरपरायणाः ॥ २ ॥

वाचकत्वें कलियुगाप्रती । बहुसाल ब्रह्मवादी होती । परी न राहती ब्रह्मस्थितीं । जाण निश्चितीं मैत्रेया ॥ २३ ॥ वदूनिया ब्रह्मज्ञान । होती शिश्नोदरपरायण[14] । जिह्वा शिश्न जो आवरी जाण । तया ब्रह्मज्ञान कलियुगीं ॥ २४ ॥ ऐकोनि मैत्रेयसंवादासी । उद्धव आला श्रीकृष्णापाशीं । प्रदक्षिण करूनि त्यासी । मग पायासी लागला ॥ २५ ॥ ऐकून मैत्रेयाचें ज्ञान । देखोनि कृष्णाचें निर्याण । उद्धव निघाला आपण । तें ऐक लक्षण परीक्षिति ॥ २६ ॥

---

१ माशीप्रमाण तुच्छ २ विलक्षण ३ अशीच ओवी ज्ञानेश्वरींत आहे —'जें न सांगेचि पितया वसुदेवासी । जें न सांगेचि माते देवकीसी । जें न सांगेचि बंधु बळिभद्रासी । तें गुह्य अर्जुनेंसीं बोलत' अ० ४-८ ४ भक्तकृपाळू ५ प्रभासपट्टणांतील ६ कृष्णाचें निजधामाला जाणें ७ अकस्मात् ८ प्रभास क्षेत्रास ९ बाण मारला १० मृग असेल या शंकेनें ११ ग्लानी १२ दयेनें १३ वेदांती १४ विषयाक्रांत

ततस्तमन्तर्हृदि सन्निवेश्य गतो महाभागवतो विशालाम् ।
यथोपदिष्टा जगदेकबन्धुना तत समास्थाय हरेरगाद्गतिम् ॥ ४७ ॥

जगाचें विश्रांमधाम । जो पुरुषांमाजीं पुरुषोत्तम । तो हृदयी धरोनि आत्माराम । उद्धव सप्रेम निघाला ॥ २७ ॥ कृष्णाची पूर्ण कृष्णस्थिती । हृदयीं धरोनि सुनिश्चितीं । उद्धव विशालतीर्थाप्रती । स्वानंदगतीं निघाला ॥ २८ ॥ उद्धव स्वानंदस्थितिपूर्ण । जेथें जेथे करी गमन । ते ते लोक होती पावन । भक्तिज्ञानवैराग्यें ॥ २९ ॥ जैसजैसी विवेकविरक्ती । तैसतैशा बोधकशक्ती । उपदेशित ज्ञानभक्ती । चालिला त्रिजगती उद्धरितू ॥ ९३० ॥ ज्यांसी उद्धवासी जाहली भेटी । त्यासी हरिभजनीं पडे मिठी । भवभय पडों नेदी दृष्टी । बोधक जगजेठी उद्धव ॥ ३१ ॥ जे जे भगवद्भक्ति करित । ते ते भागवत ह्मणिपत । मुक्तीही वरी भजनयुक्त । महाभागवत उद्धव ॥ ३२ ॥ उद्धवे आदरिली जे भक्ती । तिची किंकर नित्यमुक्ती । यालागी महाभागवतस्थिती । बोलिजे निश्चितीं उद्धवा ॥ ३३ ॥ निजशांतता अतिनिर्मळ । आत्मानुभवे अतिप्राजळ । मोक्षाहीवरी भजनशीळ । भक्त विशाळ उद्धव ॥ ३४ ॥ ऐशी उद्धवाची विशाळता । तोही पावला विशालतीर्था । विशाल ह्मणावयाची कथा । ऐक आतां सांगेन ॥ ३५ ॥ जेथ श्रद्धामात्रें चित्तशुद्धी । स्मरणमात्रें निर्विकल्प बुद्धी । नारायणनामें मोक्षसिद्धी । विशाल या विधी बदरिकाश्रम ॥ ३६ ॥ जेथ जनहिता नारायण । अद्यापि करितो अनुष्ठान । मोक्षमार्गांची प्राप्ति पूर्ण । यापरी विशालपण बदरिकाश्रमा ॥ ३७ ॥ जेथ अल्प तप फळे प्रबळ । अल्प ध्याने आकळे सकळ । अल्प विरक्ती मोक्ष केवळ । ऐसे फळे विशाळ बदरिकाश्रम ॥ ३८ ॥ जो अतर्यामीं गोविंदू । जो जगाचा सुहृद बंधू । जो आत्माराम प्रसिद्धू । ज्याचेनि निजबोधू उद्धवा ॥ ३९ ॥ जैसा कृष्णे केला उपदेशू । तैसा बदरिकाश्रमीं रहिवासू । उद्धवें केला निवासू । तोचि जनासी विश्वासू परमार्थनिष्ठ ॥ ९४० ॥ जैसी उद्धवाची स्थिती गती । जैपी उद्धवाची ज्ञानशक्ती । जैसी उद्धवाची विरक्ती । तोचि जनाप्रती हितोपदेश ॥ ४१ ॥ जेथें गुरूसी विषयासक्ती । तेथें शिष्यासी कैंची विरक्ती । जेथ गुरूसी अधर्मप्रवृत्ती । तेथ शिष्यासी निवृत्ति कदा न घडे ॥ ४२ ॥ यालागीं उद्धवाचे आचरित । तेंचि आचरती जन समस्त । एव परोपकारार्थ । उद्धव विरक्त बदरिकाश्रमीं ॥ ४३ ॥ जैसे शिकवूनि गेला कृष्णनाथ । तैसेचि उद्धव आचरत । त्याचेनि धर्में जन समस्त । जाहले विरक्त परमार्थी ॥ ४४ ॥ परब्रह्म ब्रह्मप्राप्ती । दृढ करूनि गेला श्रीपती । तेचि उद्धवासी ब्रह्मप्राप्ती । अहोरात्रां अखंड ॥ ४५ ॥ बैसता घालूनि आसन । का करिता गमनागमन । उद्धवाचें ब्रह्मपण । सर्वथा जाण मोडेना ॥ ४६ ॥ विरक्ती आणि भोगासक्ती । दोनी देहावरी दिसती । या दोहींहूनि परती । परब्रह्मस्थिती उद्धवीं ॥ ४७ ॥ विरक्तीमाजीं नव्हे विरक्त । भोगीं नव्हे भोगासक्त । या दोहीहून अतीत । ब्रह्म संदोदित उद्धव ॥ ४८ ॥ तेथ प्रारब्धक्षयें जाण । त्या देहासी येता मरण । उद्धव ब्रह्मी

---

१ विश्रांतिस्थान २ विवेकयुक्त वैराग्य ३ प्रबोधशक्तीच्या द्वारें ४ गाठ, आलिंगन, छंद ५ जगात श्रेष्ठ ६ ह्मटले जातात ७ मागून घेतली, स्वीकारली ८ दासी ९ सरळ १० थोरवी ११ कृपा १२ कळतें, ग्रहण होतें १३ आत्मज्ञान १४ वसती १५ जाण्यायेण्याचे व्यापार १६ पलीकडची, वरची १७ अविकार व अखंड

ब्रह्म पूर्ण । जन्ममरण तो नेणे ॥ ४९ ॥ देहींचा[1] देहात्मभावो[2] । निर्दळूनि[3] निःसदेहो । उद्धवासी ब्रह्मानुभवो । श्रीकृष्णें पहा हो दृढ केला ॥ ९५० ॥ ऐशिया उद्धवासी देहांतीं । विदेहकैवल्याची[4] प्राप्ती । ह्मणणे हें परीक्षिती । दृढ भ्रांती वक्त्याची ॥ ५१ ॥ घडिता मोडिता काकण । घडमोडी नेणे सुवर्ण[5] । तेवीं देहासीच जन्ममरण । उद्धव परिपूर्ण परब्रह्म ॥ ५२ ॥ उद्धवासी देहीं वर्ततां । तो नित्यमुक्त विदेहता । त्यासी देहांतीं विदेहकैवल्यता । हे समूळ वार्ता लौकिकी[6] ॥ ५३ ॥ देह राहो अथवा जावो । हा ज्ञात्यासी नाहीं सदेहो । त्यासी निजात्मता ब्रह्मभावो । अखंड पहा हो अनुस्यूत[7] ॥ ५४ ॥ देहासी दैव वर्तवी[8] जाण । देहासी दैव आणी मरण । ज्ञाता ब्रह्मीं ब्रह्म पूर्ण । जन्ममरण तो नेणे ॥ ५५ ॥ देह असो किंवा जावो । आह्मी परब्रह्मचि आहो । दोरीं सापपण[9] यावो । दोरचि पहा हो जेवी होय ॥ ५६ ॥ जेथ मृगजळ[10] आटलें । तेथें ह्मणावे कोरडें जाहलें । जेव्हां होतें पूर्ण भरलें । तेव्हाही ओलें असेना ॥ ५७ ॥ तेवीं देहाची वर्तती स्थिती । समूळ मिथ्या प्रतीती[11] । त्या देहाचे देहांतीं । विदेहकैवल्यप्राप्ती नवी न घडे ॥ ५८ ॥ यापरी बदरिकाश्रमाप्रती । उद्धवें बहुकाळ करूनि वस्ती । त्याचि निजदेहाचे अंतीं । भगवद्गती पावला ॥५९॥ पावला हेही वदती[12] । लौकिक जाण परीक्षिती । तो परब्रह्मचि आद्यंतीं । सहजस्थिती पावला ॥ ९६० ॥ उद्धवाची भगवद्भक्ती । आणि निदानींची[13] निजस्थिती । तेणें शुक सतोपला चित्तीं । कृष्णकृपा निश्चितीं वर्णित ॥ ६१ ॥

> य एतदानन्दसमुद्रसम्भृतं ज्ञानामृतं भागवताय भाषितम् ।
> कृष्णेन योगेश्वरसेविताङ्घ्रिणा सच्छ्रद्धयाऽऽसेव्य जगद्विमुच्यते ॥ ४८ ॥

जे योगेश्वर योगस्थिती[14] । जे पावले जीवन्मुक्ती । तेही कृष्णचरण सेविती । ऐशी पूज्य मूर्ती श्रीकृष्णाची ॥ ६२ ॥ पदीं रगळे सनकादिक । सत सज्जन अनेक । ब्रह्मादिक तेथें रंक । ऐसा श्रेष्ठ देख श्रीकृष्ण ॥ ६३ ॥ तेणे श्रीकृष्णे स्वानंदस्थिती । प्रकट केली निजभक्ती । अतिकृपा उद्धवाप्रती । स्वमुखें श्रीपति बोलिला ॥ ६४ ॥ भगवद्भक्ति तोचि महासागर । तेथें निजधैर्य तोचि मदर[15] । गुरुशिष्ययुक्ति सुरासुर । मंथनतत्पर साटोपें[16] ॥ ६५ ॥ भाव विश्वास दोनी मांदिरीं[17] । बोध रविदोर दृढ धरी । प्रत्यगावृत्तिअभ्यासें[18] करी । मंथन निर्धारीं माडिलें ॥ ६६ ॥ तेथ मंथनीं प्रथमदृष्टीं । 'अहं ज्ञाता' हें हाळाहळ[19] उठी । ते विवेकशिवें[20] धरिलें कंठीं । पुढती[21] अहं तुटी गिळिलें तैसें ॥ ६७ ॥ निरभिमानें मथूनि मथित । काढिलें भक्तिसारामृत[22] । तें उद्धवालागीं श्रीकृष्णनाथ । कृपेनें निश्चित अर्पिलें ॥ ६८ ॥ धर्म अर्थ काम मुक्ती । चहूं पुरुषार्थांहीवरती । कृष्णें सारामृत निजभक्ती । उद्धवाहातीं अर्पिली ॥ ६९ ॥ निजबोधाचें पात्र जाण । निजानुभवें ओसाधून[23] । तेथे हें सारामृत भरोन । करविलें प्राशन उद्धवासी ॥ ९७० ॥ तेणें उद्धव निवालों[24] । त्रिविधतापें[25] साडवलों । परम सुखें सुखावला । परब्रह्मीं जडला ब्रह्मत्वें ॥ ७१ ॥ भक्तिसा-

---

१ देहातला २ देह हाच मी अशी बुद्धि ३ घालवून ४ परब्रह्मस्थितीची ५ सोनें ६ नीच यांना म्हटा ही भावना ७ अखंडित ८ वागवितें ९ सापन्व व्यर्थ, खोटें १० किरणांवर खोटा जलाभास ११ म्रातुभव १२ लोक-वार्ता १३ अखेरची १४ योगधारणेनें मुक्त झालेले १५ मधा, घुसळण्याची रवी १६ मथन करण्यास उद्युक्त असे देवदैत्य १७ रवि अडकविण्यासाठीं रोवाला बांधलेल्या दोन दोऱ्या १८ स्वरूपाकारवृत्तीच्या अभ्यासाच्या साधानें १९ काळकूट २० विवेकरूप शंकरानें २१ पुन्हा २२ सारामृत २३ निसारून, पद धरून. २४ तृप्त झाला २५ आध्यात्मिक, आधिभौतिक व अधिदैविक त्रिविधताप टाकून मुक्त झाला

रामृतप्राशन । उद्धवें करोनियां जाण । पावला परम समाधान । ऐसा कृपाळु जाण श्रीकृष्ण ॥ ७२ ॥ कृष्णउद्धवसंवाद पूर्ण । भक्तिसारामृत गुह्यज्ञान । याचें जो करी सेवन । श्रवणमनननिदिध्यासें ॥ ७३ ॥ ऐसे जो करी कथासेवन । त्यांभेणें पळे भवबंधन । स्वप्नीं न देखे जन्ममरण । हाही नव्हे जाण नवलावो ॥ ७४ ॥ जे लागोनि त्याचे संगती । हेंदावले ये कथेचे भक्ती । त्यांसी भवभयाची प्राप्ती । न बाधी कल्पांती कुरुराया ॥ ७५ ॥ ज्यासी या कथेची श्रद्धा पूर्ण । ज्यासी या कथेचें अनुसंधान । ज्यासी ये कथेचे अनुष्ठान । तो उद्धरी जाण जगातें ॥ ७६ ॥ जो सूर्याचे घरीं राहिला । त्यासी रात्रीचा यांवा ठेला । मा जो त्याचे गावींच वसला । तोही मुकला रात्रीसी ॥ ७७ ॥ सूर्यासी रात्रीच नाहीं । मा दिवस उगवे कंहीं । तेवीं स्वरूपाच्या ठायीं । बंधमोक्ष पाहीं असती मिथ्या ॥ ७८ ॥ तेवीं ये कथेचें अनुष्ठान । न घडोनि ज्यातें घडे श्रवण । त्यासीही भवबंधन । सर्वथा जाण बाधेना ॥ ७९ ॥ असो न घडे कथाश्रवण । जो हें आवडीं करी पठण । त्याचे दुःखदोषाचें दहन । श्लोकश्लोकीं जाण होतसे ॥९८०॥ नव्हे श्रवणपठणआटाटी । या ग्रंथींच्या निरूपणगोष्टी । जेणे बांधल्या जीवाच्या गांठी । तो वंद्य सृष्टीं सुरनरां ॥ ८१ ॥ ये कथेची ज्यांसी प्रीती । ये कथेची ज्यांसी भक्ती । त्यांची आवडे ज्यासी संगती । त्यातें वंदिती यमकाळ ॥ ८२ ॥ जे कथेची श्रद्धा संपूर्ण । तेचि कथेचें मुख्य सेवन । जो श्रद्धेनें करी श्रवण मनन । त्यापाशीं श्रीकृष्ण परता नव्हे ॥८३॥ भाळ्याभोळ्या ऐकता गोष्टी । ज्यासी या कथेची श्रद्धा उठी । कृष्ण प्रकटोनि त्याच्या पोटीं । छेदी उठाउठी भवपाश ॥८४॥ यापरी श्रद्धाळुवा जाण । कृपाळु स्वामी श्रीकृष्ण । त्यालागीं श्रीशुक आपण । करी मनन अतिश्रद्धा ॥ ८५ ॥

भवभयमपहन्तु ज्ञानविज्ञानसारं निगमकृदुपजह्रे भृङ्गवद्वेदसारम् ।
अमृतमुदधितश्चापाययद्भृत्यवर्गान्पुरुषमृषभमाद्यं कृष्णसंज्ञं नतोऽस्मि ॥ ४९ ॥
इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे श्रीकृष्णोद्धवसंवादे एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

संसारभयें त्रासले । जे कृष्णासी शरण आले । त्याचें भवभय हरावया वहिलें । जेणें मथन केलें वेदार्था ॥ ८६ ॥ मथूनि उपनिषद्द्वार । काढिलें ज्ञानविज्ञानसार । ज्यालागीं शिणले ज्ञाते नर । तयासी पैलें मेरें ठाकेना ॥ ८७ ॥ ह्मणसी निगम मथितां । वेदासी जाहली परम व्यथा । कृष्ण वेदाचा आदिकर्ता । तो दुःख सर्वथा हों नेदी ॥ ८८ ॥ जेवीं स्वयें वासरू गायी दुहिता । वोंहला न लगे सर्वथा । तेवीं श्रीकृष्ण वेद मथिता । वेदासी व्यथा बाधीना ॥ ८९ ॥ जो सर्वज्ञ हृषीकेश । वेदार्थसार राजहंस । तेणे नेदितां दुःखलेश । वेदसारांश काढिला ॥ ९९० ॥ एवं वेदार्थनिजमथित । ज्ञानविज्ञानसारामृत । कृष्णें काढूनि इत्थंभूत । भृत्यहितार्थी कृपा अर्पी ॥ ९१ ॥ जेवीं अलुवारपणे षट्पद । काढी सुमनमकरंद । तेवीं मथूनिया वेद । श्रीकृष्णे सार शुद्ध काढिले ॥ ९२ ॥

---

१ श्रीकृष्ण निजभक्ता. २ त्याच्या भीतीनें ३ नवल, आश्चर्य ४ गढून गेले, रंगले ५ हे परीक्षिते ६ ध्यास, चिंतन ७ रात्रीचा प्रसंग नाहींसा झाला ८ ऐकण्याची व वाचण्याची खटपट ९ दूर १० शीघ्र ११ परतीर १२ वेदाचा शिरोभाग १३ पायदोर, भाला १४ भक्तकल्याणास्तव १५ टका न लावतां १६ भ्रमर १७ फुलांतला मध

यापरी श्रीकृष्णनाथ । भक्तकृपाळ कृपावंत । काढूनि वेदसारामृत । निजभृत्यां देत निर्भय ॥ ९३ ॥ ऐसें वेदसारामृत पूर्ण । भृत्यासी पाजूनि श्रीकृष्ण । निजभक्ताचें जन्म मरण । निर्दळी सपूर्ण भवभय ॥ ९४ ॥ जगाचें माया मुख्य कारण । कृष्ण मायेचें निज-कारण । जें स्वरूप सच्चिदानदघन । त्यासी सज्ञा श्रीकृष्णनामाची ॥ ९५ ॥ घेऊनि मायामनुष्यनट[1] । पुरुषामाजी पुरुषश्रेष्ठ । पूर्ण ज्ञानें ज्ञाननिष्ठ । वंदनीं वरिष्ठ श्रीकृष्ण ॥ ९६ ॥ त्यासी काया वाचा आणि मन । सर्वार्थी अनन्यशरण । यापरी श्रीशुक आपण । करी मनें नमन श्रीकृष्णा ॥ ९७ ॥ ऐसें श्रीशुकें केले नमन । तेणें परिक्षिती सप्रेम पूर्ण । भक्तकृपाळु एक श्रीकृष्ण । दुसरा जाण असेना ॥ ९८ ॥ उद्धव पावला परम निर्वाण । सरलें ज्ञानकथानिरूपण । जगीं श्रेष्ठ भगवद्भजन । भक्ताअधीन श्रीकृष्ण ॥ ९९ ॥ जें जें भक्ताचें मनोगत । तें तें पुरवी श्रीकृष्णनाथ । शेखीं निजपदही देत । कृपा समर्थ भक्तांची ॥ १००० ॥ निजधामा निघता श्रीकृष्ण । उद्धव न करिता हे जरी प्रश्न । तरी हें परमामृतकथन । सर्वथा श्रीकृष्ण न बोले ॥ १ ॥ यालागीं उद्धवाचा महाथोर । जगासी जाहला उपकार । भक्तिज्ञानवैराग्यसार । ज्याचेनि शार्ङ्गधर[2] स्वयें वदला ॥ २ ॥ उद्धवा-चेनि धर्में जाण । भवाब्धि तरे त्रिभुवन । ऐसें बोलविलें ब्रह्मज्ञान । जें गुह्य भजन सप्रेम ॥ ३ ॥ उपेक्षूनि चारी मुक्ती । जगीं थोराविली[3] हरिभक्ती । एवढी उद्धवें केली ख्याती । त्रिजगती तरावया ॥ ४ ॥ एकादशाचेनि मांवे[4] । घातली भक्तिमुक्तिपव्हे[5] । एवढी कीर्ति केली उद्धवें । जडजीवें तरावया ॥ ५ ॥ धेनूच्या ठायीं क्षीर[6] पूर्ण । हाता न ये वत्सेंवीण । तेवीं श्रीकृष्णाचें पूर्ण ज्ञान । उद्धवें जाण प्रकट केलें ॥ ६ ॥ कृष्णोद्धव-सवादकथन । तें अतिशयें ज्ञानघन[7] । तेथ मी अपुरतें[8] दीन । केवीं व्याख्यान करवलें ॥ ७ ॥ कृष्णोद्धवज्ञानधन । त्याचें करावया व्याख्यान । साह्य जाहला जनार्दन । जो सर्वज्ञ सर्वार्थी ॥ ८ ॥ पदपदार्थसगती[9] । ज्ञानाची परिपाकस्थिती[10] । वैराग्ययुक्त भक्ति-मुक्ती । हेही व्युत्पत्ती मी नेणें ॥ ९ ॥ माझें जें का मीपण । तेंही जाहला जनार्दन । तेव्हा पदपदार्थव्याख्यान । कर्ता जाण तो एक ॥ १०१० ॥ तो एक एकपणाचेनि भावें । ऐक्यता पावला स्वभावें । एका जनार्दन या नावें । हा ग्रथ देवें विस्तारिला ॥ ११ ॥ माझे बुद्धीचीही बुद्धी । जनार्दन जाहला अर्थावबोधीं । कवित्वयुक्तपदवधीं । वदता त्रिशुद्धी जनार्दन ॥ १२ ॥ माझें मीपण रूप कर्म गुण । मूळीं पाहता मिथ्या जाण । परी तेंही जाहला जनार्दन । ऐसें एकपण पैंढियंतें[11] ॥ १३ ॥ नावें भावें एकपण । यालागीं तुष्ट जाहला जनार्दन । तेणें माझ्या नावाऐसें जाण । जगीं एकपण प्रकाशिलें ॥ १४ ॥ एका या नामाचें कौतुक । जनार्दनासी आत्यंतिक[12] । तेणें तो मजशीं जाहला एक । मी तू देख ह्मणताही ॥ १५ ॥ एका या नावाचें कौतुक । जनार्दनासी ऐसें देख । एकत्वें प्रकाशी अनेक । अनेकीं एक अविकारी ॥ १६ ॥ नावें एक भावें एक । त्यासी देवाचें सर्वदा ऐक्य । मग तो एकानेक । भिन्नत्व देख असेना ॥ १७ ॥ हें एकत्व जव न ये हाता । तव न लभे[13] देवाची प्रसन्नता । एकत्वावाचूनि सर्वथा । अकर्तात्मता कळेना

१ मायेच्या योगानें मनुष्याचा वेष २ शृगाचें=शार्ङ्गनावाचें धनुष्य घेणारा ३ वाढविली ४ मार्गानें, रितीनें, स्थानें ५ भक्तिमुक्ति लोकांना वाटण्याची पोई ६ दूध ७ ज्ञानपूर्ण ८ असमर्थ, अल्पमति ९ शब्द व त्याचें व्याकरण १० पूर्णावस्था ११ फार प्रिय १२ फारच १३ लाभत नाहीं

॥ १८ ॥ जंव कर्तव्याचा अहंभावो । तंव सर्वथा न लभे देवो। अहंपाशीं बद्धतेसी ठावो । मुक्तता पहा हो तत्त्यागें ॥ १९ ॥ नामरूपें एकपण । हेंचि माझें अनुष्ठान । तेणे तुष्टला जनार्दन । माझें मीपण तो जाहला ॥ १०२० ॥ जेवीं बाहुल्याचें खेळणें । तेथ रुसणे आणि संतोषणे । हें खेळवित्याचे करणें । बाहुली नेणे तो अर्थ ॥ २१ ॥ तेवी माझेनि नांवे कविता । करून जनार्दन जाहला वक्ता । यालागीं हे ग्रंथकथा । साधुसंता पढि-यंती ॥ २२ ॥ देहअहंता ग्रंथ करिता । एकही वोवी न ये हाता । येथ जनार्दन जाहला कर्ता । ग्रंथ ग्रंथार्था तेणे आला ॥ २३ ॥ देखोनि मराठी गोठी । न ह्मणावी वृथा चावटी । पहावी निजबोधकसवटी । निजात्मदृष्टीं सज्जनीं ॥ २४ ॥ संस्कृत वंद्य प्राकृत निंद्य । हे बोल काय होती शुद्ध । हाही अभिमानवाद । अहंता अशुद्ध परमार्थीं ॥ २५ ॥ मोले भूमि खणिता वैरागरीं । अवचटे अनर्घ्यरत्न लाभे करी । तें रत्न सांपडल्या केरीं । काय चतुरीं सांडावे ॥ २६ ॥ तेवीं संस्कृत आटाटी । सहसा परमार्थी नव्हे भेटी । तेचि जोडल्या मराठीसाठीं । तेथ घालिती मिठी सज्ञान ॥ २७ ॥ चकोरा चंद्रामृतप्राशन । वायसा पडे तेथ लंघंन । तेवी हा महाराष्ट्र ग्रंथ जाण। फळा फळपण ज्ञान अज्ञानां ॥२८॥ देवासी नाहीं वाचाभिमान । संस्कृत प्राकृत त्या समान । ज्या वाणीं जाहले ब्रह्मकथन । त्या भाषा श्रीकृष्ण संतोषे ॥ २९ ॥ सांजुक आणि सुकर्ली । सुवर्णसुमनीं नाहीं चोली[12] । तेवीं संस्कृत प्राकृत बोली । ब्रह्मकथने आली समत्वा ॥ १०३० ॥ संस्कृत भाषा निंदा केली । तरी ते काय पावन जाहली। प्राकृत भाषा हरिकथा केली। ते वृथा गेली ह्मणवेना ॥ ३१ ॥ जो जो भाषाअभिमान । तो तो वक्त्यासी बाधक पूर्ण । ज्या भाषा केले ब्रह्मकथन । ते होय पावन हरिचरणीं ॥ ३२ ॥ माझी मराठी भाषा चोखडी । परब्रह्में फळली गाढी । संत सज्जन जाणती गोडी । त्यालागीं जोडी जोडिला ग्रंथ ॥ ३३ ॥ हे जनार्दनकविताबाडी । ब्रह्मरसे रसाळ गाढी । जे जनार्दने लाविली गोडी । ते चवी न सोडी ग्रंथार्थ ॥ ३४ ॥ उद्धवव्याजे स्वयें श्रीकृष्ण । वदला पूर्ण ब्रह्मज्ञान । येणे छेदूनि भवबंधन । दीनजन तरावया ॥ ३५ ॥ तो हा एकादशाऐसा ग्रंथ । येथ ठाकठोक[13] पर-मार्थ । येणे महाकवि समस्त । निजहितार्थ पावले ॥ ३६ ॥ पक्क फळीं शुक झेंपावे[14] । तेथ मुंगीही रिगमू[15] पावे । तेवीं महाकवींचीं वैभवे । मीही पावे प्राकृते ॥ ३७ ॥ महारायांच्या[16] ताटापाशीं । रिगमू नाहीं समर्थांसी । तेथें सुखेंसीं बैसे माशी । तेवी हा आह्मासी प्राकृत ग्रंथ ॥ ३८ ॥ भोजनीं धरोनि बापाचा हात । गोड ते आधीं, बाळक खात । तेवी महा-कवींच्या अनुभवात । प्राकृतें परमार्थ मीही लाभें ॥ ३९ ॥ मी लाभलों सद्गुरुवचन। तैसें हें चालिलें निरूपण । बाप कृपाळू जनार्दन । ग्रंथ संपूर्ण तेणे केला ॥ १०४० ॥ ह्मणाल पूर्ण जाहला परमार्थ । पुढे आहे महाअनर्थ । तैसा नव्हे गुरुज्ञानार्थ । स्वयें कृष्णनाथ दावील ॥ ४१ ॥ माता पिता स्त्री पुत्र जन । जाति गोत सुहृद सज्जन । सकळ कुळासी येता मरण । ममता श्रीकृष्ण कदा न धरी ॥४२॥ कृष्णआज्ञा काळ वंदी माथां । एवढी हातीं असता सत्ता । तरी कुळरक्षणार्थ[17] ममता । श्रीकृष्णनाथा असेना ॥ ४३ ॥

---

१ अहंकार तोडल्यानें २ मद्रूप झाला ३ आवडती ४ ग्रथपणाला ५ गोष्ट ६ निषिद्ध ७ रत्नाच्या खाणींत ८ सहज अमूल्य ९ वटवट १० कावळ्याना उपासमार ११ ताजीं १२ प्रकार, रीति. १३ रोकडा १४ आक्रमण करतो १५ प्रवेश १६ मोठ्या राजाच्या १७ वशाचें रक्षण करावे ह्मणून.

ज्यासी देही निरभिमानता । ज्यासी बाधीना काळाची ममता । ते देहीची निरहंकारता । श्रीकृष्ण आता स्वांगें दावी ॥ ४४ ॥ ते ज्ञानेपरिपाकनिर्वाण । अतिगोडीचें निरूपण । पुढिले दो अध्यायीं जाण । श्रीशुक आपण सांगेल ॥ ४५ ॥ ते ज्ञानगुह्य निजकथा । जनार्दनकृपा तत्त्वता । एका जनार्दन वक्ता । अवधान श्रोता मज द्यावें ॥ ४६ ॥ जेय सत अवधान देती । ते कथा बोढवे परमार्थी । एका जनार्दनीं विनंती । अवधान ग्रंथार्थी मज द्यावें ॥४७॥ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कंधे भगवदुद्धवसंवादे एकाकारटीकायां परमार्थप्राप्तिसुगमोपायकथनोद्धवबदरिकाश्रमप्रवेशो नाम एकोनत्रिंशो-ऽध्यायः ॥ २९ ॥ ॥ अध्याय ॥ २९ ॥ श्लोक ॥ ४९ ॥ ओंव्या ॥ १०४७ ॥ ॥

अध्याय तिसावा

श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥ जय जय सद्गुरु अनादी । जय जय सद्गुरु सर्वादी । जय जय सद्गुरु सर्वसिद्धी । जय जय कृपानिधि कृपाळुवा ॥ १ ॥ जय जय वेदवाचका । जय जय वेदार्थप्रकाशका । जय जय वेदप्रतिपादका । जय जय वेदात्मका वेदज्ञा ॥ २ ॥ जय जय विश्वप्रकाशका । जय जय विश्वप्रतिपाळका । जय जय विश्वनिवासका । अकर्तात्मका अव्यया ॥ ३ ॥ तुझी अव्यय अक्षर स्थिती । नाहीं नाम रूप वर्ण व्यक्ती । तो तूं नादसी जातिगोतीं । लोकस्थितिव्यवहारें ॥ ४ ॥ तुज जगीं नाहीं दुसरें । तो तू गृहस्थ घरदारें । तू नंपुसक साचोकारें । कीं स्त्रीपुत्रें नांदसी ॥ ५ ॥ अज आणि वंदिसी पिता । अजन्मा तो नमिसी माता । जगीं तुझी सर्वसमता । शेखीं अरिमित्रता चालिसी ॥ ६ ॥ तू जगन्नाथ जगचाळक । केवीं एकाचा होसी सेवक । तूं परिपूर्ण पूर्णात्मक । कीं मागसी भीक रकत्वें ॥ ७ ॥ तूं नैष्ठिक ब्रह्मचारी । कीं व्यभिचारें तारिसी नारी । तू सर्वज्ञ गुरूच्या द्वारीं । तृणकाष्ठें शिरीं स्वयें वाहसी ॥ ८ ॥ जो तू कळिकाळातें ग्रासिसी । तो तूं बागुलाभेणें लपसी । तूं मायानियंता हृषीकेशी । शेखीं माया बांधिजेशी उखळीं ॥ ९ ॥ तो तू आत्माराम नित्यतृप्त । शेखीं गोवळांचा खाशी भात । तुझा ब्रह्मादिकां न कळे अंत । तो तूं उभा रडत यशोदेपाशीं ॥ १० ॥ त्रैलोक्य दाविसी उदरीं । तो तूं गोपिकांचे कडियेवरी । तू जगाचा चाळक श्रीहरी । त्या तुज लेंकुरीं शिकविजे चालूं ॥ ११ ॥ जो तू सर्ववंद्य सर्वेश्वर । तो तू होसी पांढरा डुकर । एवं करितां तुझा निर्धार । वेदांसी विचार कळेना ॥ १२ ॥ वेदीं घेतलें महामौन । ज्ञाते झाले नेणे कोण । योगी बैळघले रानें । तुझें महिमान कळेना ॥ १३ ॥ मुख्यत्वें जन्म नाहीं जाण । तो कृष्ण दावी कैसें मरण । ते ऐकावया निरूपण । परीक्षिति पूर्ण श्रद्धाळू ॥ १४ ॥ प्रथमाध्यायीं वैराग्यार्थ । मुसळ बोलिलें शापयुक्त । तेंचि ग्रंथावसानीं एथ । असे पुसत परीक्षिती ॥ १५ ॥

---

१ स्वत २ पूर्णज्ञानाचें पक्वफळ ३ सर्वांद्य ४ वेद बोलणाऱ्या ५ वेदाचा अर्थ प्रकट करणाऱ्या ६ वेदस्वरूपा ७ जगदन्तर्यामी ८ अविनाशी ९ नानाकुळगोत्रांतून १० स्त्रीपुरुषविरहित स्थितींतील ११ खरोखर १२ जन्मरहित १३ बाप वसुदेव १४ गोपी १५ सांदीपनी गुरूच्या घरीं गवताचे भारे व लाकडें खांद्यावर वाहून तू काया भागविलीस १६ यशोदेनें उखळीला बांधलें १७ गुराख्यांचा १८ मुलांनीं १९ चालायाला २० श्वेतवराहावतारीं २१ रानांत जाऊन बसले.

राजोवाच–ततो महाभागवत उद्धवे निर्गते वनम् । द्वारवत्या किमकरोद्भगवान् भूतभावन ॥ १ ॥

जो पांडवकुळीं कुळरत्न । कीं कौरवकुळी कुळभूपण । जो धर्माचें निजरक्षण । कलीचें निर्ग्रहण जेणे केलें ॥ १६ ॥ ऐसा राजा परीक्षिती । धैर्यवीर्यउदारकीर्ती । तेणें स्वमुखें श्रीशुकाप्रती । केली विनती अतिश्रद्धा ॥ १७ ॥ उद्धव पावोनि पूर्ण ज्ञान । तो बदरिकाश्रमा गेलिया जाण । मागें द्वारकेसी श्रीकृष्ण । काय आपण करिता झाला ॥ १८ ॥ उत्पत्तिस्थितिनिर्धन । जो इच्छामात्रें करी जाण । तो स्वदेहाचें विर्मजन । कैसेनि श्रीकृष्ण करिता झाला ॥ १९ ॥

ब्रह्मशापोपसंसृष्टे स्वकुले यादवर्षभ । प्रेयसीं सर्वनेत्राणा तनुं स कथमत्यजत् ॥ २ ॥

ब्रह्मशापें श्रीकृष्णनाथ । नि:शेप निजकुळासी घात । कैसेनि करविला एथ । हें सुनिश्चित सागावे ॥ २० ॥ जननयॅंना आह्लादॅकर । कृष्णतनू अतिसुंदर । जीसी देखताचि त्रिनेत्रं । हर्षे निर्भर स्वानंदें ॥ २१ ॥ ऐशी आह्लादकारक तॅंनू । कैसेनि साडी श्रीकृष्णू । ब्रह्मशापासी भिऊनू । तो का निजतनू साडिता झाला ॥ २२ ॥ कृष्ण परब्रह्म परिपूर्ण । त्यासी बाधीना शापबंधन । तोही सत्य करी ब्रह्मवचन । यादववंशी तॅंनू सांडूनी ॥२३॥ दृष्टीं देखतां श्रीकृष्ण । सुखें सुखावे जीवप्राण । त्याच्या सौंदर्याचें निरूपण । राजा आपण सागत ॥ २४ ॥

प्रत्याक्रष्टु नयनमबला यत्र लग्न न शेकु कर्णाविष्ट न सरति ततो यत्सतामात्मलग्नम् ।
यच्छ्रीर्वाचा जनयति रतिं किं नु मानं कवीना दृष्ट्वा जिष्णोर्युधि रथगत यच्च तत्साम्यमीयु ॥ ३ ॥

ज्याची अकरा इंद्रिया सदा गोडी । भोगिजे तंव तंव प्रीति गाढी । कदा वीट नुपजे आवडी । अवीट गोडी कृष्णाची ॥ २५ ॥ बाळा प्रौढा मुग्धा प्रगल्भा व्यक्ती । ऐशी चॅतुर्विधा स्त्रियाची जाती । तिहीं देखिल्या श्रीकृष्णमूर्ती । दृष्टी मागुती परतेना ॥ २६ ॥ ज्या धार्मिका धैर्यवृत्ती । ज्या पतिव्रता महासती । तिही देखिल्या कृष्णमूर्तीं । दृष्टी मागुती परतेना ॥ २७ ॥ ज्या का अबळा अॅभुक्तकाम । ज्या अतिवृद्धा अतिनिष्काम । तिहीं देखिल्या मेघश्याम । नयन सकाम हरिरूपीं ॥ २८ ॥ जेवीं लवणजळा भेटी । तेवीं श्रीकृष्णीं स्त्रियाची दिठी[११] । मिसळलिया उठाउठी । परतोनि मिठी सुटेना ॥ २९ ॥ एवं देखिलिया श्रीकृष्णमूर्तीं । स्त्रियाचिया निजात्मशक्ती । दृष्टी परतेना मागुती । ऐशी नयना प्रीती हरिरूपी ॥ ३० ॥ स्त्रिया बापुड्या त्या किती । जे सत विरक्त परमार्थी । त्याचे श्रवणीं पडतां कीर्ती । चित्तीं कृष्णमूर्ति ठसावे ॥ ३१ ॥ चित्तीं ठसावोनि कृष्णमूर्ती । चित्तचि आणी कृष्णस्थिती । ऐशी कृष्णाची कृष्णकीर्ती । चित्तवृत्ती आकर्पी ॥ ३२ ॥ सतांची आकर्षी चित्तवृत्ती । हें नवल नव्हे कृष्णकीर्ती । कीर्ती ऐकता अॅसतीं[१२] । तेही होती तद्रूप ॥ ३३ ॥ लागता चंदनाचा पवनें[१३] । खैर धॅमोडे[१४] होती चदन । तेवी कृष्णकीर्तिश्रवण । दे समाधान समसाम्यें ॥ ३४ ॥ भावें ऐकता श्रीकृष्णकीर्ती । असतही सतत्वा येती । मग सतासत दोनी स्थिती । हारपती समसाम्यें ॥ ३५ ॥ महाकवि वर्णिता कृष्णकीर्ती । पावले परम सभाग्य

१ शासन २ निदान ३ त्याग ४ लोकाच्या डोळ्यास ५ आनद देणारी ६ शकर ७ शरीर ८ चार प्रकारचो ९ मागें, परत १० विपयाची कल्पना नसलेल्या नवयौवना ११ दृष्टि १२ दुर्जनानी १३ वारा १४ धावडे

स्थिती । जे कृष्णकीर्तीतें वर्णिती । तेही पावती अतिशोभा ॥ ३६ ॥ कवीश्वरा नवरसिकू । नवरंगडा श्रीकृष्ण एकू । जो जो वर्णी रसविशेखू । तो तो यदुनायकू स्वयें होय ॥ ३७ ॥ महाकवि आदिकरूनी । कवीश्वरा कीर्तिजननी । जे विनटले हरिकीर्तनीं । धन्य वाणी तयाची ॥ ३८ ॥ श्रीकृष्णकीर्तिपवाडे । ज्याची वाणी अवर्द्धं पडे । ते वाचा वानिजे चंद्रचूडें । त्याच्या पाया पडे यमकाळ ॥ ३९ ॥ जेथें श्रीकृष्णकीर्तिकीर्तन । तेथे कर्माकर्माची उजवण । होय संसाराची बोळवण । जन्ममरणसमवेत ॥ ४० ॥ यापरी कीर्तीचे महिमान । सर्वार्थी अगाध जाण । कृष्णकीर्तिकविता जाण । परम पावन तिहीं लोकीं ॥ ४१ ॥ कवीश्वराची कृष्णकीर्ती । ऐकता वाढे श्रद्धा प्रीती । तेणे थोरावे कृष्णभक्ती । हे कविताशक्ती अगाध ॥ ४२ ॥ ऐशी अगाध कृष्णकीर्ती । मा त्या कृष्णाची कृष्णमूर्ती । जे अखंड ध्याती देखती । ते ते होती तद्रूप ॥ ४३ ॥ ज्यासी अखंड ध्यानीं कृष्णमूर्ती । ते ते तद्रूपता पावती । हें नवल नव्हे कृष्णस्थिती । जे द्वेषें देखती तेही मुक्त ॥ ४४ ॥ ज्याचे रथीं मेघश्याम । सारथी झाला पुरुषोत्तम । यालागीं पार्थाचा पराक्रम । मिरवी नाम विजयत्वें ॥ ४५ ॥ सदा जयनशील पूर्णू । यालागीं अर्जुना नाम जिष्णू । ज्याचे युद्धीचा पण कठिणू । सिद्धी श्रीकृष्णू पाववी ॥ ४६ ॥ ते बैसोनि अर्जुनाचे रथीं । विचरतां युद्धक्षिती । जे जे देखती कृष्णमूर्ती । ते ते कृष्णस्थिती पावले ॥ ४७ ॥ जेथ कृष्णाचा पडे पदरेणू । तेथे चहूं मुक्तींसी होय सणू । ऐशी पावन श्रीकृष्णतनू । कैसेनि श्रीकृष्णू सांडिता झाला ॥ ४८ ॥ ह्मणाल ब्रह्मशापाभेण । शरीर सांडिले श्रीकृष्ण । हे बोलचि अप्रमाण । कृष्ण ब्रह्म पूर्ण परमात्मा ॥ ४९ ॥ हेळण छळण दुर्वचन । द्विजा न करावा अपमान । त्याचा वाढवावया पूर्ण सन्मान । तनुत्यागें श्रीकृष्ण द्विजशाप पाळी ॥ ५० ॥ कृष्ण परमात्मा परिपूर्ण । तेणेही निजकुळ निर्दळून । सत्य करी ब्राह्मणवचन । विप्रशापें आपण निजतनू त्यागी ॥ ५१ ॥ तो तनुत्यागप्रकार । साङ्ग समूळ सविस्तर । सांगताहे शुकयोगींद्र । परिसें नरेंद्र त्यक्तोदक ॥ ५२ ॥ पांडवकुळीं कुळदीपक । जन्मला परीक्षितीच एक । जो होऊनि त्यक्तोदक । भागवतपरिपाक सेवित ॥ ५३ ॥ ब्रह्मानारदव्यासपर्यंत । भागवत उपदेश गुह्य गुप्त । तो परीक्षितीतें जगाआंत । केला प्रकटार्थ दीनोद्धारा ॥ ५४ ॥ धर्मवर्शी अतिधार्मिक । जन्मला परीक्षितीच एक । भागवतरसी अतिरसिक । अंतिनेटक श्रवणार्थी ॥ ५५ ॥ ऐसा जो का परीक्षिती । तेणे अत्यादरें केली विनंती । शुक सुखावोनि चित्तीं । काय त्याप्रती बोलिला ॥ ५६ ॥

ऋषिरुवाच–दिवि भुव्यन्तरिक्षे च महोत्पातान् समुत्थितान् । दृष्ट्वाऽऽसीनान् सुधर्मायां कृष्णः प्राह यदूनिदम् ॥ ४ ॥

शुक ह्मणे परीक्षिती । उद्धव गेलिया वनाप्रती । मागें विघ्नभूत द्वारावती । त्रिविध उत्पातीं अतिव्यास ॥ ५७ ॥ दिवि भुवि अंतरिक्षगत । उठिले गा महोत्पात । दिवसा उल्कापात होत । भूतें खावींत अंतरिक्षीं ॥ ५८ ॥ गगनीं उगवले त्रिविध केतू । दंडकेतू

१ नित्य नवे रंग खेळणारा खेळाडू २ काव्यशास्त्रनियमांना सोडून चालणारा ३ ईश्वराने ४ समाप्ति ५ शांत ६ ध्यानीं ७ 'विजय' नांवाने अर्जुन गाजत आहे ८ विजयाने शोभणारा ९ चारहि मुक्तींना १० समरभूमीवर ११ पायाची धूळ १२ उत्सव, आनंद १३ अवहेलना १४ मुद्दाम १५ देहत्यागाचा प्रकार १६ सोडले आहे उदक-पाणी ज्याने असा १७ उत्सुक १८ विघ्नांनी व्यापलेली १९ अंतराळांत, वातावरणांत २० तारा पडणे २१ गा गा करीत उठलेली

धूमकेतू । शिखाकेतू अतिअद्भुतू । दिवसाही दिसतू सर्वांसी ॥ ५९ ॥ धरा कांपोनि अतिगजरीं । भूस्फोट झाला नगरद्वारीं । भूकंप तीन दिवसवरी । घरोघरीं आदोळ[1] ॥ ६० ॥ वारा सुटला झडाडें । समूळ उन्मळती झाडें । द्वारकेमाजीं धुळी उडे । डोळा सुघडे जनांचा ॥ ६१ ॥ अतरिक्षीं नग्न भूतें । धांवती खाखाते खिंसाते । रुधिरवृष्टि होय तेथें । अकस्माते निरभ्रीं[2] ॥ ६२ ॥ रविचंद्राचें मंडळ । खळे करीत सर्वकाळ । ग्रह भेदिती ग्रहमंडळ । क्रूरग्रहमेळ शत्रुदमनीं[3] ॥ ६३ ॥ सन्मुख आकाशाचे पोटीं । दिग्दाह देखती दृष्टी । अभ्रेंवीण कडकडाटी । पडती वितंडी[5] महाविजा ॥६४॥ घारी झडपिती सत्राणे[6] । जेविता पुढील नेती भाणे । दिवसा दिर्वाभीत घुंगाणे । राजद्वारीं श्वाने सैंघ रडती ॥ ६५ ॥ बैसल्या सुधर्मासभेप्रती । सकल्पविकल्पाची निवृत्ती । ते सभेसी वीर बोसं[11]णती । मारीं मारी ह्मणती परस्परे ॥ ६६ ॥ तें ऐकतां उत्तर । दचकती[12] महाशूर । सुधर्मासभेसी चिंतातुर । यादववीर समस्त ॥ ६७ ॥ यादव बैसले सभेसी । छाया देखती वीणशिसी[13] । सुधर्मासभेपाशीं । अरिष्टें ऐशी उठती ॥ ६८ ॥ ऐशीं अरिष्टें अनिवार । दुःखसूचकें दुस्तर । देखोनि यादव थोरथोर । विघ्नविचार विवंचिती[14] ॥ ६९ ॥ द्वारकेचें विघ्ननिर्दळण । करूं ठेविलेसे सुदर्शन । ते द्वारकेमाजीं महाविघ्न । काय कारण उठावया ॥ ७० ॥ जंव पातया पाते लवे । तंव चक्र एकवीस वेढे भंवे । ते द्वारकेसी विघ्न सभवे । देखोनि आघवे अतिचकित ॥ ७१ ॥ सर्व विघ्नाचें आकर्षण । करी या नाव ह्मणिपे कृष्ण । तो कृष्ण येथे असतां जाण । उत्पात दारुण का उठती ॥ ७२ ॥ एवं विचारारूढ यादवासी । चिंतातुर देखोनिया त्यासी । बुद्धि सागावया त्यांपाशीं । काय हृषीकेशी बोलत ॥ ७३ ॥

श्रीभगवानुवाच–एते घोरा महोत्पाता द्वार्वत्यां यमकेतव । मुहूर्तमपि न स्थेयमत्र नो यदुपुङ्गवा ॥ ५ ॥

जो जगाचा सूत्रधारी । जो मायायंत्रीचा[15] यंत्रकारी[16] । तो यादवांप्रती श्रीहरी । आलोंच[17] करी विघ्नाचा ॥ ७४ ॥ यादवकुळासी आला प्रांत[18] । हें जाणे श्रीकृष्णनाथ । याचा द्वारकेसी होऊ नये घात । यालागीं समस्त प्रभासा[19] धाडी ॥ ७५ ॥ द्वारावती सातवी पुरी । येथील मरण मोक्षोपकारी[20] । यादव समस्त देवाधिकारी । यालागीं ते बाहेरी श्रीकृष्ण काढी ॥ ७६ ॥ कुळनाशाचें मूळ देखा । प्रभासीं निघालीसे एरिका[21] । हाचि कृष्णाचाही आवाका[22] । तो धाडी सकळिका प्रभासासी ॥ ७७ ॥ यादवासी ब्रह्मशाप । घडलासे घोररूप । यालागीं द्वारकेमाजीं सताप । उत्पातरूप उठती ॥ ७८ ॥ उत्पात उठले अनेक । हे अनिवार अरिष्टसूचक । अविलंबें तात्काळिक । परम दु ख पावाल ॥ ७९ ॥ यालागीं तुह्मीं आवश्यक । येथें रहावे ना मुहूर्त[23] एक । स्त्रिया पुत्र सुहृद लोक । तात्काळिक निघावें ॥ ८० ॥ ह्मणाल यादववीर उद्भट[24] । आह्मासी काय करील अरिष्ट । ऐशा गर्वें अतिअनिष्ट । परम कष्ट पावाल ॥८१॥ ब्राह्मणाचे शापापुढे । कायसे शौर्य बापुडें । तुह्मीं न विचारिता मागेंपुढे । आताचि रोकडें निघावे ॥ ८२ ॥ द्वारके-

१ धके २ मेघ नसता ३ शत्रुसदनीं ४ दिशाचा भडका ५ प्रचड ६ वेगानें ७ ताट ८ घुवडपक्षी ९ घू घू करितो १० अतिशय, पुष्कळ ११ नरळतात १२ घाबरतात १३ शिररहित १४ विचार करू लागले १५ मायाचक्रचालक १६ चालक, सूत्रधार, यत्र निर्माण करणारा १७ आपल्या मनाशीं विचार करिता झाला १८ शेवट १९ प्रभासक्षेत्रमानेला २० मुक्तिदायक २१ लव्हाळा २२ हेतु २३ दोन घटका मुद्दा २४ मोठे शूर योद्धे

माजीं आजि कोणी । सर्वथा पिऊं नये पाणी । स्त्रीपुत्रसुहृदजनीं । परिवारेंसीं निघावें ॥ ८३ ॥ कुळासी घडला ब्रह्मशाप । तेणें द्वारकेसी उठिला संताप । तें फेडावया कुळाचें पाप । क्षेत्र पुण्यरूप प्रभास ॥ ८४ ॥

स्त्रियो बालाश्च वृद्धाश्च शङ्खोद्धारं व्रजन्त्वितः । वयं प्रभासं यास्यामो यत्र प्रत्यक् सरस्वती ॥ ६ ॥

वस्तीसी अतिगूढ शंखोद्धारें । तेथें ठेवावीं स्त्रीवृद्धकुमारें । आह्मीं समस्त यादववीर । निघावें सत्वर प्रभासेसी ॥ ८५ ॥ जेथें प्राची सरस्वती । मिळाली असे सागराप्रती । तेथें जाऊनि समस्तीं । करावें विध्युक्तीं विधिविधान ॥ ८६ ॥

तत्राभिषिच्य शुचय उपोष्य सुसमाहिताः । देवताः पूजयिष्याम स्नपनालेपनार्हणैः ॥ ७ ॥

तेथें वेदोक्तविधान । करावें तीर्थीं तीर्थस्नान । तीर्थविध्युक्त उपोषण । करावें आपण निराहार ॥ ८७ ॥ तेथ सद्भावें शुचिर्भूत । राहोनियां समस्त । तीर्थदेवता विध्युक्त । निष्पापार्थ पूजावी ॥ ८८ ॥ स्नान वस्त्र अलंकार । चंदनादि पूजासंभार । समर्पूनि पूजा षोडशोपचार । श्रद्धा हरिहर पूजावे ॥ ८९ ॥

ब्राह्मणांस्तु महाभागान् कृतस्वस्त्ययना वयम् । गोभूहिरण्यवासोभिर्गजाश्वरथवेश्मभिः ॥ ८ ॥

वेदवेदांगपारंगत । शमदमादितपयुक्त । ब्राह्मण जे स्वधर्मनिरत । विघ्नशांत्यर्थ पूजावे ॥ ९० ॥ व्हावया अरिष्टनिरसन । करिती शांत्यर्थ स्वस्तिवाचन । त्या ब्राह्मणांसी आपण । द्यावें दान श्रद्धायुक्त ॥ ९१ ॥ गोदान भूदान गजदान । अश्वदान सुवर्णदान । तिळदान वस्त्रदान । द्यावें गृहदान अतिश्रद्धा ॥ ९२ ॥ रथीं सजोगोनि अश्ववर । दान द्यावें रहंवर । द्विज सुखी होती अपार । तो तो प्रकार करावा ॥ ९३ ॥ जें जें ब्राह्मणा अपेक्षित । तें तें द्यावें श्रद्धायुक्त । ब्राह्मण तुष्टमान जेथ । अरिष्ट तेथ रिघेना ॥ ९४ ॥

विधिरेष ह्यरिष्टघ्नो मङ्गलायनमुत्तमम् । देवद्विजगवां पूजा भूतेषु परमो भवः ॥ ९ ॥

जे हरीचें देवतार्चन । जेथ शाळग्रामशिलार्चन । जेथ साधुसंतां सन्मान । अरिष्टनाशन महापूजा ॥ ९५ ॥ जेथ सद्भावें द्विजपूजन । जेथ भावार्थें गोशुश्रूषण । जेथ भूतदया संपूर्ण । तेथ कदा विघ्न रिघेना ॥ ९६ ॥ अंध पंगु अशक्त जन । जेथ पावती अवश्य अन्न । जेथ सुखी होती दीन । तेथ कदा विघ्न बाधीना ॥ ९७ ॥ जे भूतदया अलौकिक । ते सकळ अरिष्टच्छेदक । परममंगळप्रकाशक । सुखदायक सर्वार्थीं ॥ ९८ ॥

इति सर्वे समाकर्ण्य यदुवृद्धा मधुद्विषः । तथेति नौभिरुत्तीर्य प्रभासं प्रययू रथैः ॥ १० ॥

जो मधुकैटभमर्दन । जो मुरारि मधुसूदन । जो परमात्मा श्रीकृष्ण । तो करी प्रेरण प्रभासा ॥ ९९ ॥ यादवांमाजीं वृद्ध सज्ञान । पुत्र मित्र सुहृद जन । तिहीं श्रीकृष्णाचें वचन । बहुसन्मान वंदिलें ॥ १०० ॥ सकळ संमृद्धिसंभारा । स्त्रीवृद्धादि बाळकुमारा ।

---

१ सर्व परिवारासह २ या नावाचें एक स्थान ३ पूर्वेला उगम असून पश्चिमवाहिनी सरस्वती नदी ४ पापमुक्त होण्यासाठीं ५ पूजेचें साहित्य ६ षोडश उपचार म्हणजे "आसनं स्वागतं पाद्यं अर्घ्यं आचमनीयकम् । मधुपर्काचमनस्नानं वसनाभरणानि च ॥ गंधपुष्पे धूपदीपौ नैवेद्यं वंदनं तथा" हे होत ७ ऋग्, यजुस्, साम, व अथर्व, हे चार वेद व शिक्षा, कल्प, व्याकरण, निरुक्त, छंदस्, व ज्योतिष, हीं सहा वेदांगें यांत निष्णात असे. ८ शमादिसाधनउग्रतप ९ शांतिकर्म १० गाइ, भूमि, हत्ती, घोडे, सोनें, वस्त्रें, रथ, व गृहें देऊन ब्राह्मण संतोषवावेत ११ जुंपून १२ रथ १३ संतुष्ट १४ गाईची सेवा १५ उत्कृष्टरीतीची १६ जाण्याची आज्ञा १७ विपुल धन धान्यादि.

नावा भरोनियां समग्रा । शंखोद्धारा न्या ह्मणती ॥ १ ॥ पालांणोनि[1] रथकुंजर । चतुरंग सेनासंभार । कृष्णसहित्त यादववीर । निघाले समग्र प्रभासासी ॥ २ ॥

तस्मिन् भगवताऽऽदिष्ट यदुदेवेन यादवा । चक्रु. परमया भक्त्या सर्वश्रेयोपबृंहितम् ॥ ११ ॥

यादव प्रभासा पावोन । जैसे होतें श्रीकृष्णवचन । त्याहूनि विशेषीं जाण । स्नानदान तिंहीं केले ॥ ३ ॥ यादव समस्त मिळोन । केले पारणाविधिभोजन । मग महामद्य आणूनि जाण । मद्यपान माडिले ॥ ४ ॥

ततस्तस्मिन्महापान पपुर्मैरेयक मधु । दिष्टविभ्रंशितधियो यद्द्रवैर्भ्रंश्यते मति ॥ १२ ॥

करूनियां तीर्थविधान । करावे अरिष्टनिरसन । वाप अदृष्टाचें विंदान । तेथें मद्यपान मांडिलें ॥ ५ ॥ ज्याची गोडपणें पडे मिठी । उन्मादता अतिशयें उठी । तें मद्यपान उठाउठीं । वडिलीं[3]धाकुटीं मांडिले ॥ ६ ॥ ज्याचा वास येताचि घ्राणीं । उन्माद चढे तत्क्षणीं । तैशिया मद्याचे मद्यपानीं । वीरें[4]श्रेणी वैसल्या ॥ ७ ॥ मैरेयकमद्याची थोरी । मधुरता अतिशयें भारी । लागताचि जिह्वेवरी । भ्रांत करी सज्ञाना ॥ ८ ॥ तें मद्यपान यादववीरीं । आदरिले स्वेच्छाचारी[5] । आग्रह करूनि परस्परी । लहानथोरीं माडिले ॥९॥

महापानाभिमत्तानां वीराणां दृप्तचेतसाम् । कृष्णमायाविमूढानां सङ्घर्षं सुमहानभूत् ॥ १३ ॥

पूर्वीं अतिमित्र पोटात । ते मद्यपाने झाले मत्त । वीर मातले अति[6]दृप्त । नोकूनि बोलत परस्परें ॥ ११० ॥ कृष्णमाया हरिली बोधं । अवघे झाले बुद्धिमंद । सांडूनि सुहृदसंबंध । निर्वाणयुद्ध मांडिले ॥ ११ ॥ नोकूनि बोलता विरुद्ध । अतिशयें चढला क्रोध । शस्त्रें घेऊनि संन्नद्ध । सुहृदीं युद्ध माडिले ॥ १२ ॥

युयुधु क्रोधसरब्धा वेलायामाततायिनः । धनुर्भिरसिभिर्भल्लैर्गदाभिस्तोमरर्ष्टिभि ॥ १४ ॥

क्रोधें नेत्र रक्तांबर[10] । वेगें बोढूनि हांतियेर[11] । समुद्रतीरीं महावीर । युद्ध घोरांदरें[12] ते करिती ॥ १३ ॥ धनुष्यें वाऊनियां जाणा । बाण सोडिती सणसणां । खड्गें हाणिती खणखणा । सुहृदांच्या प्राणां घ्यावया ॥ १४॥ एकीं उचलोनिया भाले । परस्परें हाणिते झाले । एकीं गदा उचलोनि चळें । वीर करचळें पाडिती ॥ १५ ॥ एक तोमरें लवलाहीं । रणीं खवळले भिडती पाही । एक टोणप्याच्या[13] घायीं । वीर ठायीं पाडिती ॥ १६ ॥ यापरी चतुरगसेना । मिसळली रणकंदना । आपुलालिया अगवणां[15] । गज रथ रणा आणिलें ॥ १७ ॥

---

१ पल्ययन ह्मणजे खोगीर ह्यापासून पल्याण, पालण, इत्यादि शब्द निघाले. 'दुर्वार कामसिंहीं ज्या वीरें घातलेंचि पल्याण'–मोरोपतकृत सन्मणिमाला पालाणणें=खोगीर घालणें, सज्ज करणें "रथकुंजर पालाणा । सन्नद्ध करा चतुरंगसेना"–रुक्मिणीस्वयंवर, प्रसंग ५ "कोपें खवळला संकर्षण । ह्मणे 'पालाणा रे सकळ सैन्य' "–मुक्तेश्वर आदिपर्व अध्याय ४७ पालाणणें ह्मणजे चढवणें, तरगणें असाही अर्थ कोठें कोठें आहे "जलनिधिवरि यानीं शैल पालाणवावे"–मुक्तेश्वरी रामायण २ करणी, कर्तृत्व ३ लहानथोरानीं ४ यादववीराच्या पंक्ती ५ उच्छृंखळपणानें, यथेच्छ ६ गर्वानें फुगलेले ७ टाकून, सोंचून नोकणें किंवा नोकिणें ह्मणजे छळणें, टाकणें "ते हे चतुर्भुज कोमेली । जयाची शोभा रूपासि आली । देखोनि नास्तिकीं नोकिलीं । भक्तवृंदें"–ज्ञानेश्वरी अध्याय ६–३२४. जेव्हा भक्तवृंदें नास्तिकानीं छळिलीं, तेव्हा मीं चतुर्भुज मूर्ति धारण केली असा सदर ओंवीचा अर्थ आहे नोकणें हें कानडी क्रियापद दिसतें त्याचा अर्थ टोंचणें रोंम धरणें, नेम धरणें असा आहे ८ कृष्णमायेनें आत्मज्ञान हरण केलें ९ सिद्ध झालेले १० आरक्त, लालभडक, ११ हत्यार १२ घनघोर. १३ सोट्याच्या घावानें १४ कत्तल करण्यासाठीं. १५ मदतीस, बाजूस.

पतत्पताकै रथकुंजरादिभि खरोष्ट्रगोभिर्महिषैर्नरैरपि ।
मिथ समेत्याश्वतरै सुदुर्मदा न्यहन् शरैर्दद्भिरिव द्विपा वने ॥ १५ ॥

पताकेंसी रथकुंजर । रणीं पाडिले अपार । पांखरासी[1] असिवार । मारिले खरोष्ट्र[2] रणामाजीं ॥ १८ ॥ म्हैसे मारूनियां रणीं । पाडिलिया वीरश्रेणी[3] । जैसे उन्मत्त गज वनीं । दंतीं खणाणी भीडत ॥ १९ ॥ यापरी यादववीर । रणीं मातले महाशूर । घाय मारोनि निष्ठुर । रणीं अपार पाडिले ॥ १२० ॥ कृष्णमाया केले भ्रांत । युद्धीं न देखतां स्वार्थ । परस्परें प्राणघात । व्यर्थ[6] करित सुहृदांचा ॥ २१ ॥ रण पाडिले अपार । तंव खवळले कृष्णकुमर । ज्याज्यांमाजीं प्रीति थोर । युद्धातुर चालिले ॥ २२ ॥

प्रद्युम्नसाम्बौ युधि रूढमत्सरावक्रूरभोजावनिरुद्धसात्यकी ।
सुभद्रसङ्ग्रामजितौ सुदारुणौ गदौ सुमित्रासुरथौ समीयतु ॥ १६ ॥

ज्यांज्यांमाजीं अतिप्रती । ते ते निर्वाणयुद्ध करिती । बाप सहारक काळगती । सखे मारिती सख्यातें ॥ २३ ॥ प्रद्युम्न साम्ब अतिमित्र । त्यांस युद्ध माडले घोरांदर । अक्रूर भोज दोन्ही वीर । युद्धी सत्वर मिसळले ॥ २४ ॥ अनिरुद्ध आणि सात्यकी । उठावले क्रोधतवकीं । बाणीं वर्षोनि अनेकीं । एकमेका भिडती ॥ २५ ॥ सुभद्र सग्रामजित दोनी । खवळले रणांगणीं । वर्षोनिया तीक्ष्ण बाणीं । उन्मत्त रणीं मातले ॥ २६ ॥ कृष्णपुत्र कृष्णबंधू । दोहींचेंही नाम गदू । त्यासी समत्सर क्रोधू । युद्धसबंधू परस्परें ॥ २७ ॥ सुमित्र आणि सुरथ । या दोहींसीं द्वेष अद्भुत । परस्परें करावया घात । युद्धाआंत मिसळले ॥ २८ ॥

अन्ये च ये वै निशठोल्मुकादय सहस्रजिच्छतजिद्भानुमुख्या ।
अन्योन्यमासाद्य मदान्धकारिता जघ्नुर्मुकुन्देन विमोहिता भृशम् ॥ १७ ॥

यादवकुळी बळें अधिक । निशठादि उल्मुकादिक । शतजित्सहस्रजिद्भानुमुख । हेही युद्धीं देख खवळले ॥ २९ ॥ मद्यपानें अतिगर्वित । कृष्णमाया हरिले चित्त । महामोहें केले भ्रांत । सुहृदा घात स्वयें करिती ॥ १३० ॥ ब्रह्मशापाची केवढी ख्याती । बंधु बंधूंचें जीवे घेती । कृष्णमाया पडिले भ्रांती । युद्ध स्वयांतीमाझारीं ॥ ३१ ॥

दाशार्हवृष्ण्यन्धकभोजसात्वता मध्वर्बुदा माथुरशूरसेना ।
विसर्जना कुकुरा कुन्तयश्च मिथस्ततस्तेऽथ विसृज्य सौहृदम् ॥ १८ ॥

यादवाची एक जाती । तेचि बारा नामीं नामाकिती । त्या बाराही ज्ञाती युद्धीं भिडती । ऐक परीक्षिति तीं नामें ॥ ३२ ॥ दाशार्ह सात्वत अधक जाण । अर्बुद माधुर शूरसेन । कुंति कुकुर विसर्जन । मधु भोज वृष्ण्यं बारा नामें ॥ ३३ ॥ पूर्वील यादवाचें सांजणे । ज्ञातीचें अल्पही ऐकता उणें । जीवेंसीं सर्वस्व वेचणे । परी यांचनणे स्वयाती ॥ ३४ ॥ तेचि यादव पैं गा आता । साडोनिया सुहृदता । ज्याचे चरणीं ठेविजे माथा । त्याच्या जीवघाता पेटले[15] ॥ ३५ ॥

---

१ झूल घातलेल्या घोड्यांनीं युक्त असे घोडेस्वार २ गाढव व उंट ३ वीरांच्या झुंडी ४ रणीं ५ वार, अगम ६ सहार. ७ श्रीकृष्णाचे पुत्र ८ काळगति मोठी सहारक आहे ९ भयकर १० क्रोधाच्या आवेशानें, तवका-धैर्य, वेग ११ भिडले १२ आपल्याच ज्ञातीमध्यें १३ पुरिण १४ स्वभाव, प्रकृति, मैत्री "ऐसें न मिळे तयां साजणें । चढे धैर्य जेणें । तिये नाम म्हणे । धृती पैं गा"=ज्ञानेश्वरी अध्याय १३-१४८ १५ हातीं वधुण झाले

पुत्रा अयुध्यन्पितृभिर्भ्रातृभिश्च स्वस्रीयदौहित्रपितृव्यमातुलैः ।
मित्राणि मित्रैः सुहृदः सुहृद्भिर्ज्ञातींस्त्वहन् ज्ञातय एव मूढाः ॥ १९ ॥

कृष्णमाया आकळिलें चित्त । अवघे झाले परम भ्रांत । न कळे आप्त अनाप्त । रणीं उन्मत्त मातले ॥ ३६ ॥ ज्याचे चरण वंदिजे भावार्थी । श्रद्धा घेइजे चरणतीर्थी । त्या निजपित्याचिया माथां । पुत्र शस्त्रघाता प्रवर्तले ॥ ३७ ॥ बंधु शिरकल्या रणांगणीं । बंधु बंधूतें सोडवी निर्वाणी । तेचि बंधु बंधूतें रणी । निर्वाणबाणीं खोंचिती ॥ ३८ ॥ जो लेंळें पुरवूनि खेळविता । जैसा बाप तैसा चुलता । त्यासी पुतण्या प्रवर्ते घाता । शस्त्रें माथा हाणोनी ॥ ३९ ॥ कन्येचा सुत दौहित्र । ज्यासी श्राद्धीं अधिकार । तो आजासी करी मार । घायें निष्ठुर हाणोनी ॥ १४० ॥ मामाभाचे परस्परीं । प्रवर्तले महामारी । सुहृद सुहृदांच्या शिरीं । सतेजशस्त्रीं हाणिती ॥ ४१ ॥ मित्र मित्राच्या मित्रता । वेंचिती अर्थी जीविता । ते मित्र मित्रांच्या जीवघाता । सक्रोधता ऊठिले ॥ ४२ ॥ आयुष्य सरलें निःशेख । चढले काळसर्पाचें विख । अवघे होऊनियां मूर्ख । ज्ञातीसी ज्ञाति देख वधिते झाले ॥ ४३ ॥

शरेषु क्षीयमाणेषु भज्यमानेषु धन्वसु । शस्त्रेषु क्षीयमाणेषु मुष्टिभिर्जह्रुरेरकाः ॥ २० ॥

युद्ध मांडलें घोरांदर । सरले भातेंडींचे शर । धनुष्यदंडें येरयेरें । घायें निष्ठुर हाणिती ॥ ४४ ॥ घायें हाणितां अतिबळें । धनुष्यें मोडलीं तत्काळें । क्षीण झालीं शस्त्रें सकळें । हातियेरें वळें खुंटलीं ॥ ४५ ॥ ब्रह्मशापाची एरिका । तीरीं निघाली होती देखा । मुष्टी घेऊनि क्रोधतवका । एकमेकां हाणिती ॥ ४६ ॥

ता वज्रकल्पा ह्यभवन् परिघा मुष्टिना भृताः । जघ्नुर्द्विषस्तैः कृष्णेन वार्यमाणास्तु तं च ते ॥ २१ ॥

ते एरिका घेतांचि हातीं । झाली वज्रप्राय धगधगिती । अतितीक्ष्ण परिघाकृती । तेणें हाणिती परस्परें ॥ ४७ ॥ नाना शस्त्रें लागतां पाहीं । यादव न डंडळेती कंहीं । तेही एरकेच्या घायीं । पडती ठायीं अचेतन ॥ ४८ ॥ एरकेच्या निजघायीं । यादवांसी उरी नाहीं । दुधडे तोडूनिया पाहीं । पडती ठायीं परस्परें ॥ ४९ ॥ रणीं पाडूनिया इतर । यादव उरले महाशूर । जे का नेटके झुंझार । निधडे वीर निजयोद्धे ॥१५०॥ यादव उठले भद्रजाती । हे कोणास नाटोपती । त्या निर्दळावया निश्चितीं । निवारणार्थी हरि धावे ॥ ५१ ॥ तो ह्मणे ब्रह्मशापाची एरका । हे सर्वथा हातीं धरूं नका । साडा युद्धाचा आवाका । शिकविलें ऐका तुह्मी माझें ॥ ५२ ॥ धर्मता निवारी श्रीकृष्ण । त्यासीही मारूं धावले जाण । हें कृष्णमायेचें विंदान । न चुकत मरण पैं आलें ॥ ५३ ॥ एक ह्मणती श्रीकृष्णासी । आधीं झोडोनि पाडा यासी । ठकूं आला आह्मांसी । ह्मणोनि एरकेसीं धाविनले ॥ ५४ ॥ एक ह्मणती धरा केशीं । एक ह्मणती भीड का यासीं । एक ह्मणे मी श्रीकृष्णासी । एका घायेंसीं लोळवीन ॥ ५५ ॥

१ शुद्ध भावानें २ बापाच्या डोक्यावर शस्त्रघात करण्यास पुत्र प्रवृत्त झाले ३ ऐन संकटप्रसंगीं ४ प्राणघेणाऱ्या तीव्र बाणानीं ५ लाड. ६ नातु ७ प्रहार ८ मित्रत्वास्तव ९ द्व्याला. १० भयंकर ११ भात्यांतले १२ एकमेकांस १३ हत्यारें, शस्त्रें १४ लव्हाळे हे लव्हाळे मुसळाच्या चूर्णाचे झाले होते मागें अध्याय १ मधील श्लोक २०।२१।२२ पहा १५ मुठींत १६ रागाच्या आवेशात १७ लव्हाळे १८ घाबरतात, भितात १९ टिकाव, शिल्लक. २० अचेतन २१ कसलेले योद्धे २२ हत्ती २३ आणिकासी. २४ सिंह, श्रीकृष्ण.

प्रत्यनीकं मन्यमाना बलभद्रं च मोहिता । हन्तुं कृतधियो राजन्नापन्ना आततायिनः ॥ २२ ॥

पैलपैलं तो बळिभद्र । हाचि आमुचा मुख्य शत्रू । यासी चला आधीं मारू । यादव-भारू लोटला ॥ ५६ ॥ मदमोहें अतिदुर्मती । वज्रप्राय एरका हातीं । घेऊनि बळिभद्रावरी येती । तेणें तोही निश्चितीं क्षोभला ॥ ५७ ॥

अथ तावपि संक्रुद्धावुद्यम्य कुरुनन्दन । एरकामुष्टिपरिघौ चरन्तो जघ्नतुर्युधि ॥ २३ ॥

शुक ह्मणे कुरुनंदना । यादव टेंकले आत्ममरणा । ते मारावया रामकृष्णा । लोटले जाणा आततायी ॥ ५८ ॥ यादव उठले हननासी । देखूनि रामहृषीकेशी । अतिक्रोध चढला त्यांसी । तेही युद्धासी मिसळले ॥ ५९ ॥ एरका जे का परिघाकृती । वज्रप्राय धगधगिती । दोघीं जणीं घेऊनि हातीं । यादवां ख्याती लाविली ॥ १६० ॥ रामकृष्णाच्या निजख्याती । यादवांची जाती व्यक्ती । अवघेचि रणा येती । कृष्ण काळशक्ती क्षोभला ॥ ६१ ॥ निजकुळाचें निधन । देखोनिया श्रीकृष्ण । कर्तव्यार्थ झाला पूर्ण । ऐसें संपूर्ण मानिलें ॥ ६२ ॥

ब्रह्मशापोपसृष्टानां कृष्णमायावृतात्मनाम् । स्पर्धाक्रोधः क्षयं निन्ये वैणवोऽग्निर्यथा वनम् ॥ २४ ॥

ब्रह्मशापें छळिले विधी । कृष्णमाया ठेंकली बुद्धी । मद्यपानउन्मादेंमदीं । क्रोधें त्रिशुद्धी क्षया नेले ॥ ६३ ॥ वेळुवाच्या वेळुजाळीं । जेवीं कांचणीं पडे इंगळी । तेणें वनाची होय होळी । तेवीं यदुकुळीं कुळक्षयो ॥ ६४ ॥

एवं नष्टेषु सर्वेषु कुलेषु स्वेषु केशवः । अवतारितो भुवो भार इति मेनेऽवशेषितः ॥ २५ ॥

स्वकुळ नाशूनि श्रीधर । अवशेष धराभार । उतरला मानी चक्रधर । तेणें सुखें थोर सुखावे ॥ ६५ ॥ जेवीं का आळें पेरी माळी । निजजीवनें प्रतिपाळी । शेखीं तोचि खणे समूळीं । तेवीं यदुकुळीं श्रीकृष्ण ॥ ६६ ॥ यादव निजबळें प्रतिपाळी । त्यातें स्वयें निजांगें निर्दळी । हें दाखविता वनमाळी । ममतामेळीं अलिप्त ॥ ६७ ॥ कृष्ण पाळी यादवां समस्तां । त्याची दाविली अतिममता । शेखीं करूनि कुळाचे घाता । निरभिमानता हरि दावी ॥ ६८ ॥ स्त्रीपुत्रेंसीं निजजीविता । सकळ कुळाच्या होतां घाता । ज्ञात्यासी नुपजे ममता । ते नित्यमुक्तता हरि दावी ॥ ६९ ॥ ज्ञात्यासी नाहीं अहंममता । तेंचि दावावया तत्त्वतां । कुळेंसीं होतां पुत्रघाता । स्वप्नींही ज्ञाता ग्लांनि नेणे ॥ १७० ॥ ब्राह्मणाचा शाप दारुण । अन्यथा हों नेदी श्रीकृष्ण । निजकुळ निर्दळी आपण । विप्रवचनसत्यत्वा ॥ ७१ ॥ करूनि कुळक्षयाचें काम । सुख मानी पुरुषोत्तम । तें देखोनि ह्मणे बळराम । अवतारकाम संपलें ॥ ७२ ॥

रामः समुद्रवेलायां योगमास्थाय पौरुषम् । तत्याज लोकं मानुष्यं संयोज्यात्मानमात्मनि ॥ २६ ॥

मग बळिभद्रें आपण । समुद्रतीरीं योगासन । दृढ घालोनिया जाण । निर्वाणध्यान

---

१ तो पहा पलीकडे बळराम २ आतत ह्मणजे विस्तीर्ण किंवा प्रचंड शस्त्र हातीं घेऊन मारायाला अंगावर धांवून येणारा शुक्रनीतीमध्यें आग लावणारा, विष देणारा, शस्त्रोन्मत्त झालेला, धनापहार करणारा, क्षेत्र आणि दारा हरण करणारा, ह्या सर्वांना आततायी ठरविलें असून विचार न करिता अंगावर येणाऱ्या आततायीला ठार करावें (आततायिनमायांतं हन्यादेवाविचारयन्) असें मनूनें आपल्या स्मृतींत (अध्याय ८–३५०) स्पष्ट ह्मटलें आहे ३ परिघनामक शस्त्राच्या आकाराची ४ आकळी ५ मद्यानें तर्र झाल्यामुळें ६ संघर्षणानें ७ ठिणगी. ८ समाप्त झाला ९ संहार करून. १० दूर ११ विप्रवचनाच्या सत्यत्वासाठीं ह्मणजे तें खरें होण्यासाठीं

मांडिलें ॥ ७३ ॥ आकर्षूनि देहींचा प्राण । निःशेष सांडिला देहाभिमान । मग परमपुरुष[1]ध्यान । करितांचि आपण तद्रूप झाला ॥ ७४ ॥ जेवीं घटामाजील गगन । सहजें महदाकाश पूर्ण । तेवीं सांडितां देहाभिमान । झाला संकर्षण[2] बळराम ॥ ७५ ॥ होतें मनुष्य[3]नाट्य अवलंबिलें । तें निःशेष देह त्यागिलें । जें कां पूर्वरूप आपुलें । ते होऊनि ठेलें बळिराम ॥ ७६ ॥ समुद्रतीरीं योगासन । ते देह ठेविले अचेतन । हें रामनिर्याण देखोन । स्वयें श्रीकृष्ण सरसावला[4] ॥ ७७ ॥

रामनिर्याणमालोक्य भगवान् देवकीसुतः । निषसाद धरोपस्थे तूष्णीमासाद्य पिप्पलम् ॥ २७ ॥

बळभद्र झाला देहातीत । हें देखोनि देवकीसुत । भगवान् श्रीकृष्णनाथ । स्वयें इच्छित निजधाम ॥ ७८ ॥ तेव्हां धरातळीं धराधर । मौनें अश्वत्थातळीं[5] स्थिर । वीरासनीं शार्ङ्गधर । श्यामसुंदर बैसला ॥७९॥ ज्याच्या स्वरूपाचे आवडीं । शिवविरिंच्यादि झालीं वेडीं । ज्याच्या दर्शनाची गोडी । दृष्टी नोसंडी[6] क्षणार्ध ॥ १८० ॥ दृष्टीनें चवी चाखिली गाढी । तंव तंव रसना चरफडी । तिणें कीर्तनरसें रसगोडी । चवी चोखंडी[7] चाखिली ॥ ८१ ॥ प्राशनेवीण कृष्णरस । रसना सेवी अतिसुरस । तेव्हां विषयरस तो विरस । होय निरस[8] संसार ॥ ८२ ॥ श्रवणीं पडतां श्रीकृष्णकीर्ती । त्रिविध तापा उपशांती । ज्याची वर्णितां गुणनामकीर्ती । चारी मुक्ती कामार्‍या[9] ॥ ८३ ॥ चरणकमलमकरंद । तुळशीमिश्रित आमोद[10] । सेवितां घ्राणीं परमानंद । इतर गंध ते तुच्छ ॥ ८४ ॥ ज्याचा लागतां अंगसंग । देहबुद्धीचा होय भंग । स्वानंदविग्रही[11] श्रीरंग । अंगप्रत्यंगसुख[12]कारी ॥ ८५ ॥ ज्याचे आवडीं वंदितां पाये । समाधि लाजिली[13] मागें ठाये[14] । तो अश्वत्थातळीं पाहें । बैसला आहे निजशोभा ॥ ८६ ॥ तें अंतकाळींचें[15] कृष्णध्यान । शुकासी आठवलें संपूर्ण । तोही स्वानंदें वोसंडून । श्रीकृष्णध्यान वर्णित ॥ ८७ ॥

बिभ्रच्चतुर्भुजं रूपं भ्राजिष्णु प्रभया स्वया । दिशो वितिमिराः कुर्वन् विधूम इव पावकः ॥ २८ ॥

प्रांतींचें श्रीकृष्णध्यान । पांचा श्लोकीं निरूपण । श्रोता परीक्षिति सावधान । वक्ता ज्ञानघन[16] शुकयोगींद्र ॥ ८८ ॥ पिंपळातळीं प्रकाशघन । ते काळींची मूर्ति जाण । निजतेजें देदीप्यमान । दिशा परिपूर्ण तेणें तेजें ॥ ८९ ॥ ना धूम ना इंगळें[17] । आरक्ततेवीण अग्निज्वाळ । तैशी कृष्णमूर्ती तेजाळ । प्रकाश प्रबळ अतिदीप्त ॥ १९० ॥ कृष्णमूर्तीचे निजप्रभा । लोपली रविचंद्रांची शोभा । शून्यत्वें ठाव नाहीं नभा । सच्चिदानंदगाभा साकार ॥ ९१ ॥ चैतन्यतेजें तनु मुसावली । शांतिरसाची वोतिली[18] । चतुर्भुजत्वें रूपा आली । तेणें दिशांची गेली काळिमा[19] ॥ ९२ ॥

श्रीवत्साङ्कं घनश्यामं तप्तहाटकवर्चसम् । कौशेयाम्बरयुग्मेन परिवीतं सुमङ्गलम् ॥ २९ ॥
सुन्दरस्मितवक्त्राब्जं नीलकुन्तलमण्डितम् । पुण्डरीकाभिरामाक्षं स्फुरन्मकरकुण्डलम् ॥ ३० ॥

कृष्णमूर्ती स्वच्छ स्वयंभ । अंगीं प्रत्यंगीं[20] बिंबलें नभ । तेणें घनश्याम[21]ताशोभ ।

---

१ पौरुष योग म्हणजे परम पुरुषाच्या किंवा पुरुषोत्तमाच्या चिंतनानें त्याच्याशीं तद्रूप होणें. २ शेषावतार ३ मनुष्यपणाचें सोंग उभारलें होतें ४ पुढे झाला ५ पिंपळाच्या वृक्षाखालीं ६ सोडून दूर होत नाहीं. ७ चांगली ८ रसहीन ९ दासी १० सुगंध ११ स्वानंद हाच ज्याचा देह असा १२ लहानमोठ्या सर्वावयवांना परम सौख्य देणारा १३ मागच्या मागें लाजून सरली १४ पूर्ण भरून १५ शेवटचें १६ पूर्णज्ञानी १७ अग्नि १८ ओतली १९ काळेपणा २० प्रत्येक अवयवामध्यें. २१ मेघाप्रमाणें नीलवर्ण

अतिसुप्रभ साजिरी ॥ ९३ ॥ आधींच नेटका श्रीकृष्ण । वरी घनश्यामता वाणली पूर्ण । तेणें सुसावलें वरवेपण । लागलें ध्यान नारीनरा ॥ ९४ ॥ नरनारी बापुड्या किती । सन्यासी भुलोनि ठाती । विरक्त वेधले परमार्थी । देखोनि मूर्ती कृष्णाची ॥ ९५ ॥ देखता श्रीकृष्णदर्शन । शिवासी लागले नित्यध्यान । पार्वतीयाही निजमन । कृष्णार्पण स्वयें केलें ॥ ९६ ॥ ऐसें अंगींचें वरवेपण । त्याहीवरी हास्यवदन । साजिरें राजीवलोचन । आकर्ण आरक्त ॥ ९७ ॥ मस्तकींचे नीलालक । सुगधसुमनीं गुंफिले चोख । कृष्णी कृष्णरूप मधूक । कृष्णकेशीं देख विगुतले ॥ ९८ ॥ स्फुरत्कुंडलें मकराकार । ऐसे वर्णिती कविवर । परी तीं आकारी निर्विकार । श्रवणे विकार मावळती ॥ ९९ ॥ फावलिया कृष्णश्रवण । आकारविकारां बोळवण । तें श्रीकृष्णश्रवणीं पूर्ण । देदीप्यमान कुंडलें ॥ २०० ॥ तप्त सुवर्णासमान । उभय पीतांबर जाण । एक कासे विराजमान । दुजा प्रावरण शोभत ॥ १ ॥ ब्रह्मण्यदेवो श्रीकृष्ण । लक्ष्मी डावलूनि पूर्ण । दक्षिणागीं विप्रचरण । श्रीवत्सलाञ्छन गोविंद ॥ २ ॥

कटिसूत्रब्रह्मसूत्रकिरीटकटकाङ्गदैः । हारनूपुरमुद्राभिः कौस्तुभेन विराजितम् ॥ ३१ ॥
वनमालापरीताङ्गं मूर्तिमद्भिर्निजायुधैः । कृत्वोरौ दक्षिणे पादमासीनं पङ्कजारुणम् ॥ ३२ ॥

कंठीं कौस्तुभ सोज्ज्वळा । कटीं मिरवे रत्नमेखळा । ब्रह्मसूत्र रुळे गळां । आपाद वनमाळा शोभत ॥ ३ ॥ माथां मुकुटाचे खेवणें । लखलखीत अनर्घ्य रत्नें । कीर्तिमुखें बाहुभूषणें । वीरकंकणें विचित्रें ॥ ४ ॥ यंत्रउपास्ती उपासका । तैशा कराग्रीं करमुद्रिका । त्रिकोण षट्कोण कर्णिका । जडितमाणिका शास्त्रोक्त ॥ ५ ॥ वैजयंतीचा सोहळा । पदक एकावळी गळां । नाना रत्नें हार मुक्ताफळा । तुळशीमाळा सुगंधा ॥ ६ ॥ दोनी मोतीलग पदर । रत्नें जडित पीतांबर । किंकिणी क्षुद्रघंटा विचित्र । मनोहर शोभती ॥ ७ ॥ बाकीअंदुवांचा गजर । चरणीं नूपुराचा झणत्कार । रुळे विरुदांचा तोडर । मनोहर हरिचरण ॥ ८ ॥ रातोत्पला कठिणपण । त्याहूनि सुकुमार चरण । घवघवीत श्रीकृष्ण । शोभा सपूर्ण शोभत ॥ ९ ॥ शंख चक्र गदा कमळ । मूर्तिमंत आयुधें सकळ । आश्रूनिया पिंपळ । बैसला केवळ वीरासनीं ॥ २१० ॥ त्या वीरासनाचें लक्षण । तळीं सूनी दक्षिण चरण । त्याचे मांडीवरी जाण । वामचरण आलोहित ॥ ११ ॥ लाजवूनि सध्यारागासी । उणे आणोनि बाळसूर्यासी । चरणशोभा हृषीकेशी । अतिदीप्तीसी आरक्त ॥ १२ ॥

मुसलावशेषायःखण्डकृतेषुर्लुब्धको जरा । मृगास्याकारं तच्चरणं विव्याध मृगशङ्कया ॥ ३३ ॥

करूनि निजकुळाची होळी । सरस्वतीतीरीं वनमाळी । टेंकोनि बैसला पिंपळीं । जराचरणनवाळी आरक्त ॥ १३ ॥ आरक्त श्रीकृष्णचरण । भावूनि मृगमुखासमान । जरा-व्याधें विंधिला बाण । अतिसंत्राण भेदिला ॥ १४ ॥ ब्रह्मशापाचे मुसळ घन । यादवीं

१ मनोहर २ तटस्थ होतात ३ पार्वतीनेंसुद्धा ४ कमलनेत्र ५ कर्णापर्यंत, विशाळ ६ काळेभोर केश. ७ भ्रमर ८ लोभले ९ निरास, समाप्ति १० तापलेल्या सोन्याप्रमाणें कांति ज्याची असे. ११ रत्नखचित कमरपट्टा. १२ जानवें १३ पायापर्यंत १४ भूषण १५ आगळ्या १६ मध्यभाग १७ मोत्यांचा एकेरी सर १८ घागऱ्या १९ पायांतील तोड्याचा २० ठसेयुक्त मोहरा २१ रक्तकमळास २२ घालून, ठेवून २३ डावा पाय. २४ किंचित् लाल २५ सध्याप्रकाशास व बाळसूर्यास लाजविणारी कोमल आरक्तता प्रभुपदीं विलसत होती. २६ पायाची विलक्षण कोमल कांति २७ कल्पून २८ हरिणाच्या मुखासारखें २९ तीव्र वेगानें

पिंष्ट करितां जाण। उरला अवशेष लोहकण। तो समुद्रीं जाण टाकिला ॥ १५ ॥ तो पडतांचि समुद्रजळीं। त्यातें मीन सगळेंचि गिळी। त्या मीनातें जराव्याध गळीं। जाळ्यामेळीं आकळित ॥ १६ ॥ व्याध करी मीनविदारण। तंव निघाला तो लोहकण। त्याचा जराव्याधें केला वाण। तेणे कृष्णचरण विंधिला ॥ १७ ॥ मत्स्योदरींचा लोहघन। त्याचा केलिया दृढ बाण। थोर पारधी साधे सपूर्ण। व्याधें जाणोनि बाण तो केला ॥ १८ ॥ भेदावया श्रीकृष्णचरण। मूळीं ब्रह्मशापचि कारण। यालागीं जराव्याधाचा बाण। कृष्णचरणीं पूर्ण खडतरला ॥ १९ ॥ व्याधें अवचितें विंधिला। परी कृष्ण नाहीं दचकला। बाण सत्राणे खडतरला। तेणें सुखी झाला श्रीकृष्ण ॥ २२० ॥

चतुर्भुजं तं पुरुषं दृष्ट्वा स कृतकिल्बिषः। भीतः पपात शिरसा पादयोरसुरद्विषः ॥ ३४ ॥

बाण श्रीकृष्णीं भेदला। जराव्याधाचा हात पूर्ण निवाला। ह्मणे म्यां मोठा मृग विंधिला। ह्मणोनि धावला धरावया ॥ २१ ॥ देखोनि चतुर्भुज पुरुषासी। भय सुटलें जराव्याधासी। मज घडल्या महापापराशी। परम पुरुषासी विंधिलें ॥ २२ ॥ ह्मणे कटकटा रे अदृष्टा। आचरविलें कर्मा दुष्टा। ऐशिया मज महापापिष्ठा। दुःखदुर्घटा कोण वारी ॥ २३ ॥ जगाचा परमात्मा श्रीहरी। तो म्यां विंधिला बाणवरी। माझ्या पापासमान थोरी। नाहीं ससारीं आनासी ॥ २४ ॥ भयें सुटला थोर कंप। मज घडलें हें महापाप। जगाचें जें ध्येय स्वरूप। त्यासी सताप म्यां दिधला ॥ २५ ॥ ज्याचे अमर वंदिती चरण। ज्यासी सत येती लोटांगण। त्या श्रीकृष्णासी विंधिला बाण। पाप सपूर्ण मज घडलें ॥ २६ ॥ अवचटें आत्महत्या घडे। तें पाप कदा न झडे। जगाचा आत्मा कृष्ण वाडेकोडें। ते आत्महत्या पडे मस्तकीं माझे ॥ २७ ॥ जगाचें आत्महनन। कर्ता मी एक पापी पूर्ण। त्या पापाचें पुरश्चरण। सर्वथा जाण दिसेना ॥ २८ ॥ प्रमादें ब्रह्महत्या घडे। तेणे पापें तो समूळ बुडे। ते पूर्ण ब्रह्म म्यां पुढें। सद्दढें विंधिलें ॥ २९ ॥ पापकर्मा मी व्याधरूप। तेणे म्यां जोडलें पाप अमूप। कृष्ण परमात्मा चित्स्वरूप। त्यासीही सताप दिधला म्यां ॥ २३० ॥ येणे अनुतापें तप्त पूर्ण। धावोनि घाली लोटांगण। श्रीकृष्णाचे श्रीचरण। मस्तकीं जाण दृढ धरिले ॥ ३१ ॥ मर्दी दैत्यांचा अभिमान। मधुद्वेष्टा मधुसूदन। त्याचे दृढ धरूनि चरण। करी रुदन अट्टहासें ॥ ३२ ॥ चरणीं घातली परम मिठी। उठवितां कदा नुठी। मज क्षमा करीं कृपादृष्टी। कृपाळु सृष्टीं तूं एक ॥ ३३ ॥

अजानता कृतमिदं पापेन मधुसूदन। क्षन्तुमर्हसि पापस्य उत्तमश्लोक मेऽनघ ॥ ३५ ॥

अतिभीत जराव्याध। ह्मणे मी पापात्मा अतिअशुद्ध। नेणतां घडला हा अपराध। लिंगभेद मज घडला ॥ ३४ ॥ जो ईश्वरप्रतिमा उच्छेदी। तो महापापी लिंगभेदी। त्या तुज ईश्वरासी म्यां दुर्बुद्धीं। अदृष्टविधी विंधिलें ॥ ३५ ॥ ऐसा मी पापी पापकर्मा। महापापी जो पापात्मा। माझा अपराध करावा क्षमा। पुरुषोत्तमा कृपाळुवा ॥ ३६ ॥

१ पीठ २ माशाचें पोट फाडणें ३ लागला, शिरला ४ जरानामक पारध्याचा ५ हाय हाय रे ६ दैवा ७ मोठ्या बाणानें ८ निवारणाचें साधन ९ अतिशय, अपरिमित १० आक्रोशानें, विलाप करून ११ पहावें क्षमादृष्टी. १२ ईश्वरप्रतिमाभेद १३ भग्न करणारा १४ दुर्दैवानें १५ जखम केली.

तूं कृपाळु त्रिजगतीं । गर्भीं राखिला परीक्षिती । गजेंद्राचे अतिआकांतीं । उडी कृपामूर्ति घातली ॥ ३७ ॥ पांडव जळतां जोहरीं । तुवां काढिले विवरद्वारीं । शेसीं अर्जुनाचा कैवारी । घेशी झुंझारीं भीष्मासीं ॥ ३८ ॥ द्रौपदीचे अतिसांकडीं । धांवलासी लवडसवडीं । तिळभरी न दिसतां उघडी । नेसतीं लुगडीं तूं होसी ॥ ३९ ॥ ऐशी कृपाळुत्वाची ख्याती । श्रुतिपुराणें वाखाणिती । तुझी उत्तमश्लोककीर्ती । ऋषि वर्णिती महासिद्ध ॥ २४० ॥ नेणता आचरलों दुष्कर्मा । तें मज करावया क्षमा । तूं कृपाळु परमात्मा । पुरुषोत्तमा क्षमाशीळ ॥ ४१ ॥ अजामिळ दुराचारी । पुत्रलोभें नाम उच्चारी । त्याचे पापाची झाली बोहरी । ऐशी निष्पाप थोरी नामाची ॥ ४२ ॥ नामें निष्पाप दुर्मती । नामें निष्पाप पितृघाती । नामें दुराचारी तरती । हे निष्पाप ख्याती नामाची ॥ ४३ ॥

यस्यानुस्मरणं नृणामज्ञानध्वान्तनाशनम् । वदन्ति तस्य ते विष्णो मयाऽसाधु कृतं प्रभो ॥ ३६ ॥

ज्या विष्णूचें नामस्मरण । कोटिजन्माचें अज्ञानघन । नराचें निर्दळूनि पूर्ण । सकळकल्याणदायक ॥ ४४ ॥ ऐसें ज्याचें नामस्मरण । त्याचे स्वरूपासी म्या जाण । निजबळें विंधिला निर्वाणबाण । अपराध पूर्ण हा माझा ॥ ४५ ॥ ज्याचें अगाध महिमान । सदा वर्णिती साधु सज्जन । जो स्वरूपें सच्चिद्घन । स्वामी श्रीकृष्ण जगाचा ॥ ४६ ॥ जगाचें जीवन श्रीकृष्ण । त्या कृष्णासही मी आपण । विंधिला निर्वाणींचा बाण । हा अपराध पूर्ण पै माझा ॥ ४७ ॥ त्रैलोक्यराजा कृष्ण समर्थ । तो म्या केला राजघात । जगाचा आत्मा श्रीकृष्णनाथ । तो आत्मघात म्या केला ॥ ४८ ॥ श्रीकृष्ण जगाचा जनिता । त्या म्या केले पितृघाता । जगप्रतिपाळणी श्रीकृष्णमाता । त्या मातृघाता म्या केलें ॥४९॥ श्रीकृष्णें ब्राह्मणब्रह्मण्यबोध । तो म्या केला ब्रह्मवध । याहीहोनि अगाध । जगीं अपराध असेना ॥ २५० ॥ राजघात आत्मघात । मातृपितृब्रह्मघात । मजचि घडला समस्त । जे म्या श्रीकृष्णनाथ विंधिला ॥ ५१ ॥

तमाशु जहि वैकुण्ठ पाप्मानं मृगलुब्धकम् । यथा पुनरहं त्वेवं न कुर्यां सदतिक्रमम् ॥ ३७ ॥

ऐशिया मज पापरूपासी । कृपा करावी हृषीकेशी । निष्कृति होय या पापासी । त्या उपायासी करा वेगीं ॥ ५२ ॥ कोरडिये कृपेचा संबंध । तेणें न फिटे दोषबाध । माझा जेव्हां तूं करिसी वध । तेव्हां मी शुद्ध होईन ॥ ५३ ॥ मी लुब्धक पापबुद्धी । मृगलोभीं पशुपारधी । त्या मज तूं निजहस्तें वधीं । तै मी त्रिशुद्धी उद्धरलों ॥ ५४ ॥ जेणें देहें केले पापकर्मा । तो देह निवटीं पुरुषोत्तमा । पुढती ऐशिया सतातिक्रमा । न करीं अधर्मा तैसें करीं ॥ ५५ ॥ बाण विंधिला तुझिया पाया । हें अगाध पाप केलें कांया । तीसी शीघ्र वधावें यदुराया । तें महापापा या निस्तारू ॥ ५६ ॥ जेणें देहें केलें पापाचरण । त्याचें प्रायश्चित्त हेंचि पूर्ण । करीं निजहस्तें देहदंडण । ह्मणोनि चरण दृढ धरिले ॥ ५७ ॥ देहें केलें पापाचरण । देहलोभी तो पापी पूर्ण । स्थूळ लिंग आणि कारण । याचें करीं छेदन निजतेजचक्रें ॥ ५८ ॥

१ लाक्षागृहीं २ युद्ध ३ महासंकटांत ४ लगबगीनें ५ नेसावयाची त्याला कांहीं वस्त्र [illegible] 'अंबरहरण' म्हणतात ६ नाश ७ अपार ८ महत्त्व. ९ सच्चिदानंद १० प्राण वांचविणारा ११ परमात्म्याचा घात करणाऱ्या [illegible] १२ पाप १३ जगाचा प्रतिपाळ करणारी कृष्णमाउली १४ झाडून १५ अपराधांनी हिंसा करणार १६ गर्विष्ठ, दु. १७ टाक दूर १८ सद्गुरूचा अपमान १९ ह्या देहानें २० [illegible] २१ [illegible] २२ [illegible]

यस्यात्मयोगरचित न विदुर्विरिञ्चो रुद्रादयोऽस्य तनया पतयो गिरां ये ।
त्वन्मायया पिहितदृष्टय एतदञ्ज किं तस्य ते वयमसद्गतयो गृणीम ॥ ३८ ॥

देहसंभवाचें मूळ जाण । स्थूळ सूक्ष्म आणि कारण । यासी नातळतां तूं श्रीकृष्ण । चतुर्भुज सपूर्ण देह धरिसी ॥ ५९ ॥ स्थूळ सूक्ष्म कारणता । ये तिन्हीं त्रिगुणेसीं नातळतां । तूं योगमायेची सत्ता । नाना अवतारता देह धरिसी ॥ २६० ॥ नवल तुझा लीलाविग्रहो । मत्स्य कूर्म श्वेतवराहो । होतां न धरिसी सदेहो । जन्मभयो तुज नाहीं ॥ ६१ ॥ वोडंवल्या जन्म एक । ब्रह्मादि होती रक । तो तूं अवतार अनेक । धरिसी निःशंक निजात्मता ॥ ६२ ॥ अदृष्टाचिये निजगतीं । देहासी नाना भोग होती । तूं अदृष्टेंवीण श्रीपती । नाना भोगसपत्ती भोगिसी ॥ ६३ ॥ आयुष्य तंव देहधारण । वेदें नेमस्त केलें जाण । नवल तुझें लीलाविंदान । आयुष्येंवीण देह धरिसी ॥ ६४ ॥ काळसत्ता दुर्धर पूर्ण । ब्रह्मादिका अलोट मरण । तुज काळ वेळ नसता जाण । स्वलीला मरण दाविसी ॥ ६५ ॥ तुझे योगमायेची योगगती । लीलाविग्रहें देहस्थिती । अतर्क्य सर्वांसी सर्वार्थी । तेही उपपत्ती निर्धारीं ॥ ६६ ॥ ब्रह्मा जगाचा आदिकर्ता । त्यासही न कळे तुझी सत्ता । तूं नाना अवतारी देहधर्ता । तया तुज कर्ता नव्हे ब्रह्मा ॥ ६७ ॥ तूं स्वलीला देह कैसा धरिसी । अवतारचरित्रें कैसी करिसी । कैसेनि देह साडिसी । हें ब्रह्मादिकांसी कळेना ॥ ६८ ॥ ज्यासी तूं मानिसी अतिसन्मानी । सदाशिव जो त्रिकाळज्ञानी । त्यासीही तुझी अतर्क्य करणी । शार्ङ्गपाणी श्रीकृष्णा ॥ ६९ ॥ सदाशिवाचे निजवचनीं । तूं दुजेनें झालासी मोहिनी । ते शिवासी न कळे करणी । तत्क्षणीं तो भुलला ॥ २७० ॥ जाणोनि योग ज्ञान दोनी । सनकादिक ब्रह्मज्ञानी । जिहीं मायापडळ छेदूनी । स्वानंदभुवनीं सुखरूप ॥ ७१ ॥ त्यासीही तुझी स्वलीलाशक्ती । सर्वथा न कळेचि श्रीपती । जयविजयां शाप देती । सकोपस्थिती वैकुंठी ॥ ७२ ॥ पारंगत वेदशास्त्रार्थी । बृहस्पत्यादि वाचस्पती । त्यांसीही लीलाविग्रहस्थिती । न कळे निश्चितीं श्रीकृष्णा ॥ ७३ ॥ सज्ञान ज्ञाते जे परमार्थी । त्यासीही अतर्क्य अवतारशक्ती । मा इंद्रादि देवांसी ते स्थिती । कैशा रीतीं कळेल ॥ ७४ ॥ इंद्रादि देवा [11]दिविभोगनिष्ठी । माया आच्छादी तयांच्या दृष्टी । त्यांसी तुझे लीलेची गोष्टी । न कळे जगजेठी निश्चित ॥ ७५ ॥ तेथ मायोवी [12]देहवंतां । उद्बोधूं नव्हे पै सर्वथा । तुझी लीला श्रीकृष्णनाथा । अतर्क्य सर्वथा सर्वांसी ॥ ७६ ॥ सुखें होईल ब्रह्मज्ञान । परी तुझें स्वलीलादेहधारण । याचें नेणती पर्यवसान । अतिसज्ञान साकल्यें ॥ ७७ ॥ तेथ मी तव अधम जन । असद्गतीचें भाजन । त्या मज तुझें लीलावर्णन । सर्वथा जाण अतर्क्य ॥ ७८ ॥ आता असो हें निरूपण । वहुबोलाचें काय कारण । माझ्या पापाचें पुरश्चरण । देहदंडण करीं कृष्णा ॥ ७९ ॥ तुझेनि हस्तें देहदंडण । तेणे सकळ पापा निर्दळण । मज उद्धरावया जाण । हे कृपा पूर्ण करावी ॥ २८० ॥ ह्मणोनि

१ ग्रास ह्मास्यास २ अवधारीं ३ शकर ४ प्रार्थनेमुळें ५ दुसऱ्यानें ६ मोहिनीरूप बनलास ७ मायेचा पडदा, उपाधि ८ या नावाचे दोन द्वारपालास ९ वाणीचे नियते. १० लीळेनें देह धरण्याची युक्ति ११ स्वर्गांतल्या दिव्यभोगाची लालसा १२ मायेनें घडलेले मिथ्या देह ते ज्यास कर्मवशात् प्राप्त झाले आहेत अशा जीवास १३ ज्ञान १४ शेवट १५ पूर्णत्वानें १६ पात्र १७ निष्कृति

घातलें लोटांगण । धांवोनि धरिले दोनी चरण । ऐकोनि व्याधाचें स्तवन । कृपा श्रीकृष्ण तुष्टला ॥ ८१ ॥

श्रीभगवानुवाच–मा भैर्जरे त्वमुत्तिष्ठ काम एष कृतो हि मे । याहि त्वं मदनुज्ञातः स्वर्गं सुकृतिनां पदम् ॥ ३१ ॥

जो वेदार्थांचा मथित बोध । जो जगदादि आनंदकंद । जो स्वरूपें स्वानंद शुद्ध । तो व्याधेंसीं गोविंद सकृप बोले ॥ ८२ ॥ तूं जीवघातक पारधी । भय मानिसी ममापराधीं । तुज अभय गा त्रिशुद्धीं । माझी कार्यसिद्धी त्वां केली ॥ ८३ ॥ कुमारीं साच केला स्त्रीरूप । कपटें ब्राह्मणां आला कोप । कुळासी झाला ब्रह्मशाप । त्रिविध संकल्प माझाची ॥ ८४ ॥ शापावशेष लोह जाण । त्याचा तुवां करोनि बाण । मृगलोभें विंधिला चरण । त्यासही कारण संकल्प माझा ॥ ८५ ॥ मी बुद्धीची अनादि बुद्धी । मी क्रियेची क्रिया त्रिशुद्धी । तेथें अहंकर्तृत्वाचे विधीं । तूं वृथा अपराधी म्हणविसी ॥ ८६ ॥ मिथ्या धरूनि देहाभिमान । म्हणसी घडलें पाप पूर्ण । त्याही पापासी पुरश्चरण । माझें दर्शन मुख्यत्वें ॥ ८७ ॥ माझिया एका नामासाठीं । जळती महापातकें कोटी । त्या मज देखिलें दृष्टीं । परम भाग्यें भेटी घडली तुज ॥ ८८ ॥ माझी व्हावया क्षणार्ध भेटी । एक रिघाले कंडीकपाटीं । एक योगयागसंकटीं । झाले महाहटी नेमस्त ॥ ८९ ॥ एवं नाना नेमअटाटी । शिणताही संकल्पकोटी । स्वप्नींही न लभे माझी भेटी । त्या मज त्वां दृष्टीं देखिलें ॥ २९० ॥ माझें होताचि दर्शन । सकळ पातकां निर्दळण । तूं पुण्यात्मा परिपूर्ण । पापाभिमान धरूं नको ॥ ९१ ॥ तूं ऐसें मानिसी आपण । परब्रह्म परमात्मा श्रीकृष्ण । त्यासी विंधिला निर्वाणबाण । हें पाप दारुण अनिवार ॥ ९२ ॥ लोहपरिसा आलिंगन । तेणें लोह होय सुवर्ण । त्यासी फोडूं आल्या लोहघण । आघातें सुवर्ण तो होय ॥ ९३ ॥ तेवीं भक्ती घेतल्या माझी भेटी । पातकें जाती उठाउठी । कां द्वेषें देखिल्या मज दृष्टीं । पातका तुटी तत्काळ ॥ ९४ ॥ हो कां इतराच्या अपराधता । प्राणी पावे अधःपाता । तोचि अपराध ममागेंला । नित्यमुक्तता अपराध्या ॥ ९५ ॥ तो ममापराधें नरक पावे । तैं माझें सामर्थ्य बुडालें आघवें । माझेनि अपराधें सुख पावे । मुक्तिवैभवें भयनिर्मुक्त ॥ ९६ ॥ विष म्हणोनि अमृतपान । केल्या अमरत्व न चुके जाण । तेवीं द्वेषेंही माझें दर्शन । करी पावन प्राण्यासी ॥ ९७ ॥ जाणोनि अग्नि लाविला घरीं । तो जाळूनि सर्वही भस्म करी । नेणता ठेविला वळचणीवरी । तोही करी तैसेंचि ॥ ९८ ॥ तेवीं भावें अथवा द्वेषें पूर्ण । ज्यासी घडे माझें दर्शन । तो होय परम पावन । हें सत्य जाण जराव्याधा ॥ ९९ ॥ मज ठाकावया निजधाम । त्वां सिद्ध केलें माझें काम । तेणें तुष्टलों मी आत्माराम । तूं पावन परम तिहीं लोकीं ॥ ३०० ॥ ज्या नाव म्हणसी पाप पूर्ण । जेणें देहें मज विंधिला बाण । तेणें देहें तूं आपण । होसी स्वर्गभूषण सुरवंद्य ॥ १ ॥ याग करूनि याज्ञिक । पावती सुख पतनात्मक । तैसें तुज न घडे देख । तूं अक्षय सुख पावसी ॥ २ ॥ माझिया दर्शनाचें पुण्य । [13]दिविभोगें नव्हे क्षीण । यालागीं अक्षय सुख

१ मी कर्ता आहे या अभिमानानें. २ गिरिगव्हरांत, पर्वताच्या गुहेंत ३ हठनिग्रही ४ यमनियमादिकांत रत असे ५ नेमाच्या खटपटीनें. ६ मिळे ७ मी पापकर्ता हा अभिमान ८ शोधतांना हातोहात ९ नाश १० मद्विषयक ११ भयापासून सुटलेला. १२ प्राप्त व्हावयास १३ स्वर्गभोगानें.

संपूर्ण । तूं सर्वथा जाण पावसी ॥ ३ ॥ तूं विकल्प सांडोनियां पोटीं । जराव्याधा सवेग उठीं । मिथ्या नव्हती माझ्या गोष्टी । तूं अक्षय तुष्टी पावसी ॥ ४ ॥ तूं ऐसे जीवीं कल्पिसी । आपण निघाला निजधामासी । मागें म्यां अक्षयसुखासी । कोणापाशीं मागावें ॥ ५ ॥ जैसे बोलती इतर लोक । ममाज्ञा तैसी नव्हे देख । ठाकठोक आतांचि रोख । अक्षय सुख पावसी ॥ ६ ॥ माझे आज्ञेचें लाहोनि बळ । ध्रुव अद्यापि झाला अढळ । माझी आज्ञा वंदी काळ । कोण आटोळ करूं शके ॥ ७ ॥ ऐसें श्रीमुखें आपण । जंव बोलों नुपरे श्रीकृष्ण । तंव घवघवीत विमान । व्याधासी जाण उतरलें ॥ ८ ॥

इत्यादिष्टो भगवता कृष्णेनेच्छाशरीरिणा । त्रि परिक्रम्य त नत्वा विमानेन दिव ययौ ॥ ४० ॥

जो सदा पूजिजे सुरासुरीं । जो परमात्मा चराचरीं । जो लीलाविग्रहदेहधारी । जो योगीश्वरीं वंदिजे ॥ ९ ॥ ऐसा अतिवरिष्ठ श्रीकृष्ण । तेणें जराव्याध आज्ञापून । कृष्ण-इच्छामात्रें विमान । देदीप्यमान जें आलें ॥ ३१० ॥ व्याधें देखोनि विमाना । हर्षे निर्भर झाला मना । तीन प्रदक्षिणा करूनि कृष्णा । नमूनि विमाना आरूढे ॥ ११ ॥ व्याध आरूढोनि विमाना । क्रमूनि इंद्रचंद्रग्रहगणां । अक्षयी सुख स्वर्गभुवना । कृष्ण-कृपें जाणा तो पावला ॥ १२ ॥ जेणें अपकार केला पूर्ण । त्यासी उपकार करावा आपण । हें निजशांतिज्ञानलक्षण । स्वांगें श्रीकृष्ण स्वयें दावी ॥ १३ ॥ ब्रह्मज्ञानाचे बोल बोलती । तैसे नाहीं कृष्णनाथीं । अंगें दावूनियां स्थिती । व्याध निश्चितीं उद्धरिला ॥ १४ ॥ सकळ कुळाचें निर्दळण । झाल्या मोह न धरी श्रीकृष्ण । जेणे निजांगें विंधिला बाण । तो व्याधही जाण सुखी केला ॥ १५ ॥ समुद्रतीरीं घेऊनि रथ । दारुक उभा होता तेथ । तेणे न देखता श्रीकृष्णनाथ । गवेषणार्थ निघाला ॥ १६ ॥

दारुक कृष्णपदवीमन्विच्छन्नधिगम्य ताम् । वायु तुलसिकामोदमाघ्रायाभिमुख ययौ ॥ ४१ ॥

कृष्ण न देखतां दारुक । कासावीस झाला देख । शोधीत श्रीकृष्णपदांक । पृथ्वी सम्यक अवलोकी ॥ १७ ॥ तंव कृष्णकंठींच्या तुळसीमाळा । त्यांचा आमोद दारुका आला । तेणे गंधाभिमुख निघाला । तंव देखता झाला महातेज ॥ १८ ॥

तं तत्र तिग्मद्युभिरायुधैर्वृतं ह्यश्वत्थमूले कृतकेतनं पतिम् ।
स्नेहप्लुतात्मा निपपात पादयो रथादवप्लुत्य स बाष्पलोचनः ॥ ४२ ॥

तंव धगधगीत तेजागळा । दिव्य आयुधाचा मेळा । त्यांमाजीं घनसांवळा । श्रीकृष्ण डोळा देखिला ॥ १९ ॥ अश्वत्थातळीं धरूनि स्थान । घालूनिया वीरासन । निजतेजे विराजमान । दारुकें श्रीकृष्ण देखिला स्वयें ॥ ३२० ॥ कृष्ण देखता लवडसवडीं । रथाखाली घालूनि उडी । पोटींच्या सप्रेम आवडीं । धरिले तातडी हरिचरण ॥ २१ ॥ नेत्रीं अश्रूंचिया धारा । अंग कांपे थरथरा । तुजवेगळें शार्ङ्गधरा । अंधतम नेत्रा दृढ दाटे ॥ २२ ॥

---

१ शका २ मनात विकल्प आणशील कीं कृष्ण तर निजधामाला निघाला ३ रोकडे ४ मिळवून ५ अढळ ६ बोलणं पुरं झालें नाहीं तोंच ७ पूर्ण ८ चढला ९ आक्रमून, पलीकडे जाऊन १० श्रीकृष्ण सांगे ११ स्वत १२ श्रीकृष्णाचा सारथी १३ शोधार्थ १४ श्रीकृष्णाचीं पावलें १५ बारकाईनें १६ सुगंध. १७ जिकडून गंध आला त्या दिशेला १८ झगझगीत १९ तातडीनें, उत्कंठेन. २० गाढ अंधार.

अपश्यतस्त्वच्चरणाम्बुज प्रभो दृष्टिः प्रनष्टा तमसि प्रविष्टा ।
दिशो न जाने न लभे च शान्तिं यथा निशायामुडुपे प्रनष्टे ॥ ४३ ॥

एक स्वामी श्रीकृष्णा । न देखतां तुझिया श्रीचरणां । जगदांध्य पडे नयनां । दिशाची गणना गणी कोण ॥ २३ ॥ ज्ञानेंसीं मावळला विवेक । अणुमात्र न लभे सुख । तुज न देखता मी देख । जड मूढ मूर्ख होऊनि ठेलों ॥ २४ ॥ जेवीं नष्टचंद्राचिये रात्रीं । निबिड अंवसेचिये आंधारी । तेवीं तुजवीण श्रीहरी । दृढ दाटे संसारीं अंधतम पैं गा ॥ २५ ॥ तुझे देखताचि श्रीचरण । अंधतमा निर्दळण । जेवीं प्रकटता रविकिरण । अंधारेंसीं जाण निशा नासे ॥ २६ ॥

इति ब्रुवति सूते वै रथो गरुडलाञ्छनः । खमुत्पपात राजेन्द्र साश्वध्वज उदीक्षतः ॥ ४४ ॥

ऐसें विनवी जंव दारुक । तंव परमाश्चर्य काहींएक । देखता झाला अलौकिक । पांखेंवीण देख उडाला रथू ॥ २७ ॥ चहूं वारुवांसयुक्त । गरुडध्वजेंसीं कृष्णरथ । ऊर्ध्वगती गगनाआंत । दारुकादेखत उडाला ॥ २८ ॥ शुक ह्मणे परीक्षिती । निजधामा जातां श्रीपती । आपुली ऐश्वर्यसंपत्ती । स्वेच्छा ऊर्ध्वगती स्वयें नेत ॥ २९ ॥ इह लोकीं ठेवूनि कीर्ती । निजवैभवविलाससंपत्ती । आवरूनिया निजशक्ती । स्वयें ऊर्ध्वगती स्वसत्ता नेत ॥ ३३० ॥

तमन्वगच्छन् दिव्यानि विष्णुप्रहरणानि च । तेनातिविस्मितात्मानं सूतमाह जनार्दनः ॥ ४५ ॥

रथ जातां ऊर्ध्वमंडळ । शंख चक्र गदा कमळ । तदनुलक्षित तत्काळ । दिव्यायुधें सकळ निघालीं ॥ ३१ ॥ ऊर्ध्वमंडळीं उडाला रथ । दिव्यायुधेंही समस्त । ते देखोनि अतिविस्मित । ठेला तटस्थ दारुक ॥ ३२ ॥ धुरे बैसोनिया नित्य । मी वागवीं श्रीकृष्णरथ । तो रथ ऊर्ध्वगतीं कृष्ण नेत । मज का एथ सांडिलें ॥ ३३ ॥ मज सांडूनिया गोविंदें । नेलीं आपुलीं दिव्यायुधें । मी अभाग्य भाग्यमंदें । त्यजिलों मुकुंदें निश्चित ॥ ३४ ॥ ज्या उडी घातली रथाखालती । हेचि माझी मंदमती । येरवीं मीही जातों ऊर्ध्वगती । का श्रीपति रुसलासी ॥ ३५ ॥ जेणें चरणीं विंधिला बाण । तो व्याधही उद्धरिला जाण । मी भाग्यें अभाग्य पूर्ण । यालागीं श्रीकृष्ण मज त्यागी ॥ ३६ ॥ नित्य कृष्ण दृष्टीं पडे । धुरे बैसोनि वागवीं घोडे । तो मी कृष्णावेगळा पडें । भाग्य कुडें पैं माझें ॥ ३७ ॥ मी श्रीकृष्णाचा सारथी । ऐसी त्रिलोकीं झाली ख्याती । तो मी वेगळा पडें अतीं । कां श्रीपति रुसलासी ॥ ३८ ॥ यावज्जन्म भोगिलें कृष्णसुख । त्या मज वोडवलें वियोगदुःख । कृष्णा का झालासी विमुख । मी दीन रंक पैं तुझें ॥ ३९ ॥ माझा बोल अणुभरी । नाहीं अव्हेरिला हरी । त्या मज आतां तूं श्रीहरी । अंतीं दुर्धरीं दुराविशी का ॥ ३४० ॥ अपराध्या तारिलें व्याधासी । साम्य रथ ध्वजेंसीं नेसी । तो तूं मज उद्धरावयासी । का उबगलेंसी गोविंदा ॥ ४१ ॥ ऐसें अत्यर्थभूत पूर्ण । पाहतां

---

१ चंद्र नाहीं अशा २ गर्द अंधाराला भगवच्चरणाचें दर्शन नाहीं तोंवरच मायेचा अमंमल दृढीव भासतो ३ पंख नसूनही ४ चार घोड्यांसह ५ वैकुंठास ६ आपलें ऐश्वर्य घेऊन देव कृष्णरूपानें आले, त्या लीलादेहांत नानाविध लीला केल्या, व नंतर तें ऐश्वर्यही आपणांतें घेऊन वास्तवरूपानें गेले सगुणावताराचें कार्य झाल्यानंतर अवतारांत तो लीलादेह विलीन केला ७ त्या रथाच्या मागोमाग ८ घोडे ९ जन्मभर. १० प्राप्त झालें ११ तिळमात्रही १२ घोर संकटांत १३ दूर सारतोस. १४ कंटाळलास. १५ [illegible] सायुज्यता प्राप्त झालेला, कृतार्थ.

श्रीकृष्णाचें वदन । दारुकासी आलें रुदन । आसुंवीं[1] नयन लोटले ॥ ४२ ॥ दीर्घस्वरें देऊनि हाक । दारुक रडे अधोमुख । अंतीं श्रीकृष्ण झाला विमुख । हें अतिदुःख मज माझें ॥ ४३ ॥ दुःखें चरफडीत मोटा । करें पिटीत ललाटा । मर मर विधातया नष्टा । वोसटें अदृष्टा कां लिहिलें ॥ ४४ ॥ मग ह्मणे श्रीकृष्णनाथा । तुजपुढें वांपुडें[2] विधाता । तुजवेगळा मी राहतां । अतिदीनता पावेन ॥ ४५ ॥ तुझेनि वळें श्रीकृष्णा । म्यां कळि काळा घातला आंकणा[3] । तो मी काळाचा वोळंगणा[4] । कां करिसी पोसणा जगाचा ॥ ४६ ॥ ऐसें ऐकोनियां वचन । ना भीं[5] ह्मणे जनार्दन । मग आश्वासून पूर्ण । गुह्य आंलोचन सागत ॥ ४७ ॥ आजिच्या काळाचे काळगती । तूं एक उरलासी निकटवर्ती । तुज म्यां राखिलें निजकार्यार्थीं । वेगीं द्वारावतीं तूं जाईं ॥ ४८ ॥

गच्छ द्वारावतीं सूत ज्ञातीना निधन मिथ । सङ्कर्षणस्य निर्याण बन्धुभ्यो ब्रूहि मद्दशाम् ॥ ४६ ॥
द्वारकाया च न स्थेय भवद्भि स्वस्वबन्धुभि । मया त्यक्ता यदुपुरीं समुद्र प्लावयिष्यति ॥ ४७ ॥
स्व स्व परिग्रह सर्वे आदाय पितरौ च नः । अर्जुनेनाविता सर्व इन्द्रप्रस्थ गमिष्यथ ॥ ४८ ॥

तूं जाऊनि द्वारकेआंत । यादवाचा निधनवृत्तांत । परस्परें कलहयुक्त । निमाले समस्त हें सांग ॥ ४९ ॥ वळिभद्रें निजात्मस्थिती । देहो त्यजिला योगगती । माझी ही दशा समस्ताप्रती । यथानिगुती[6] सांगावी ॥ ३५० ॥ तुवां जाऊनियां त्यांपाशीं । शीघ्र सांगावें समस्तासी । कोणीं न रहावे द्वारकेसी । निघावें वेगेंसीं ममाज्ञा ॥ ५१ ॥ द्वारका त्यागावयाचें कारण । तुज मी सांगेन आपण । दारुका तूं अतिसज्ञान । विश्वास पूर्ण मज तुझा ॥ ५२ ॥ यालागीं तुज राहवूनि एथ । अंतकाळींचें गुज सांगत । तुवां जाऊनि द्वारकेंत । बाहेर समस्त काढावे ॥ ५३ ॥ बाहेर काढावयाचें कारण । म्या द्वारका त्यागिल्या जाण । समुद्र येऊनि आपण । नगर सपूर्ण बुडवील ॥ ५४ ॥ ठावं[7] मागूनि समुद्रापाशीं । म्यां वसविलें द्वारकेसी । मज गेलिया निजधामासी । तो अवश्यतेसीं बुडवील ॥ ५५ ॥ यालागीं सत्वर गमन । शीघ्र करावें आपण । माझीं माता पिता समस्त जन । द्वारकेहून काढावे ॥ ५६ ॥ जंव समुद्र बुडविना तो ठावो । तंववरी आपुला समुदावो । घेऊनि सकळ परिग्रहो[8] । शीघ्रतरें[9] पहा हो निघावे ॥ ५७ ॥ झालिया राज्यलोट । चोरांकुळित[10] होईल वाट । कोणी नेंवजावे[11] ऐकवट । अवघीं एकवाट करावी ॥५८॥ अर्जुनाचेनि सागातें । एकत्र मिळूनि समस्तें । शीघ्र जावे इंद्रप्रस्थातें । तो मार्गीं त्यातें रक्षील ॥ ५९ ॥ ऐसें ऐकतां कृष्णवचन । दारुकासी आले रुदन । नें वचे[12] साडूं पाहे प्राण । जळेंवीण मीनें[13] जैसा ॥ ३६० ॥ निजकुळासी करूनि घात । गेला गेला रे श्रीकृष्णनाथ । मी काळमुखा[14] द्वारकेआत । जावों हा वृत्तात सागावया ॥६१॥ गिळूनि श्रीकृष्णनिजसुखा । ह्मणती हा आला काळमुखा । सकळ जगाचिया दुःखा । सूंचक[15] देखा मी होईन ॥ ६२ ॥ ऐकता माझिया वचनासी । प्राणात होईल सर्वांसी । एवढें द्यावया महादु खासी । न वचें हृपीकेशी मी तेथें ॥ ६३ ॥ ज्यासी म्यां सागावी हे वार्ता । त्याच्या करावें जीवघातां[16] । एवढी घोर निष्ठुरता । नव्हे प्राणनाथा माझेनी ॥ ६४ ॥

---

१ अश्रूनीं २ दीन, गरीब ३ दाब, पाश ४ ताबेदार, दास ५ भिऊ नकोस ६ युक्ती ७ जागा ८ परिवार, मुलेंबाळें ९ फार लवकर १० चोरानीं गजबजलेली ११ एकेकट्यानें जाऊ नये १२ वचनें १३ मासा. १४ काळतोंड्या १५ स्मरण करविणारा, स्मारक १६ ही वार्ता ऐकताच प्राण सोडतील

बहुता मुंग्याच्या विघरासी । जेवीं आगी लावावी हृपीकेशी । तेवीं हे वार्ता द्वारकेसी । म्यां सुहृदांपाशीं सागावी ॥ ६५ ॥ जेवीं फळते फुलते वनीं । भडकेनि लावावा दावाग्नी । तैसा भडका हा सुहृदाचे कानीं । कृष्णनिधनाग्नी कोण लावी ॥ ६६ ॥ जेवीं बुडतयाचे माथां । पापाण न देववे सर्वथा । तेवी कृष्णासहित कुळाच्या घाता । मी नव्हें सागता सुहृदांसी ॥ ६७ ॥ सुख द्यावें सुहृदासी । तें राहिलें हृपीकेशी । घेऊनियां महादुःखांचिया राशी । सुहृदापाशी मी नें वंचें ॥ ६८ ॥ ॥ आशंका ॥ ॥ ह्मणसी जन्मवरी अवज्ञा । तुवा नाही केली अतिप्रज्ञा । तो तूं अतकाळीच्या वचना । का अवज्ञा करितोसी ॥६९॥ कृष्णा अंतकाळींचें श्रीमुख । पाहता मज अत्यंत सुख । तें साडूनि जनासी दुःख । द्यावया देख मी न वचे ॥ ३७० ॥ कुळनिधनाचें घोर दुःख । कृष्णनिधनें सतापक । माझे वचनमात्रींचें विखें । जगासी देख न देववे मज ॥ ७१ ॥ तुझे आज्ञेकरितां देख । जगासी द्यावे महादुःख । तुझे अवज्ञेचा उल्लेख । नरकदायक मज होय ॥ ७२ ॥ मी आपणचि घेऊनि विख । तुजपुढें मरता देख । उत्तम गति अलौलिक । मी निजनिष्टंक पावेन ॥ ७३ ॥ ऐसें ह्मणोनि आपण । दारुकें घातलें लोटांगण । मस्तकीं धरिलें श्रीच-रण । सर्वथा जाण सोडीना ॥ ७४ ॥ देखोनि दारुकाचा भावो । कृपें द्रवला देवाधि-देवो । जेणें निर्दळे शोकमोहो । ते वर्म पहा हो सागत ॥ ७५ ॥

त्वं तु मद्धर्ममास्थाय ज्ञाननिष्ठ उपेक्षक । मन्मायारचनामेतां विज्ञायोपशमं व्रज ॥ ४० ॥

माझ्या धर्मांचें निजलक्षण । दृढ आश्रयता आपण । पावोनि माझें ज्ञान विज्ञान । तूं ब्रह्मसपन्न स्वयें होसी ॥ ७६ ॥ माझे धर्मांचें निजलक्षण । तूं ह्मणसी कोण कोण । ऐक दारुका सावधान । सद्धर्म पूर्ण ते ऐसे ॥ ७७ ॥ हृदयीं नित्य माझें ध्यान । मुखीं माझें नामकीर्तन । श्रवणीं माझें कथाश्रवण । करीं मदर्चन सर्वदा ॥ ७८ ॥ नयनीं मम मूर्तिदर्शन । चरणीं मदालयां गमन । रसनें मम तीर्थप्राशन । मत्प्रसादभोजन अत्यादरें ॥ ७९ ॥ साष्टांगें मजचि नमन । आल्हादें मद्भक्ता आलिंगन । सप्रेम माझे सेवेवीण । रितें अर्धक्षण जाऊं नेदीं ॥३८०॥ ऐसी सेवा करिता पहा हो । सर्व भूतीं देखें मद्भावो । हा सर्वधर्मामाजीं रावो । तेथें अपावो कदा न रिघे ॥ ८१ ॥ सर्व भूतीं माझें दर्शन । तेव्हा वैराग्य वोमडे पूर्ण । तेथ सहजें उठे शुद्ध ज्ञान । देहाभिमानच्छेदक ॥ ८२ ॥ देहाभिमान होतां क्षीण । अपेक्षेसी पडे शून्य । तेव्हा निरपेक्षता पूर्ण । सहजें जाण ठसावे ॥ ८३ ॥ निरपेक्षतेची दशा कैसी । विषय भेटलिया इंद्रियासी । उपेक्षा करी त्यासी । जेवीं मृगजळासी सज्ञान ॥ ८४ ॥ या दृष्टीं पाहता चराचर । समूळ मिथ्या व्यवहार । जेवीं दोराचा सर्पाकार । तेवीं भ्रमें ससार भासत ॥ ८५ ॥ केवळ दोराचा सर्पाकार । तो श्वेत कृष्ण कीं रक्तावर । तेवीं विपर्यीं विषयव्यवहार । मिथ्या ससार मायिक ॥ ८६ ॥ जेवीं शुक्तिकेचा रजताकार । न घडे एकही अलंकार । तेवीं हा आभास ससार । मिथ्या व्यवहार मायिक ॥ ८७ ॥ मूळीं मिथ्या भवभान । त्याचें भ्रांतासी भववंधन । तेथील जें मुक्तपण । तोही भ्रम जाण मोलींव ॥ ८८ ॥ आम्ही सज्ञान पूर्ण । निर्दळूनि भवबधन । दृढ साधिलें मुक्तपण । हेंही जल्पन मायिक ॥ ८९ ॥

---

१ बोलणार नाहीं २ आगमग ३ घोर ४ वाणीचें विष ५ मग ६ निपदान ७ रहस्य, उपाय ८ अनुमरहान ९ माझें पूजन १० माझ्या मदिरात ११ जिव्हेन १२ रिकामा १३ शिपीचा १४ रुप्याकारचा भाग

श्रीकृष्णाचें वदन । दारुकासी आलें रुदन । आसुवीं[1] नयन लोटले ॥ ४२ ॥ दीर्घस्वरें देऊनि हांक । दारुक रडे अधोमुख । अंतीं श्रीकृष्ण झाला विमुख । हें अतिदुःख मज माझें ॥ ४३ ॥ दुःखें चरफडीत मोटा । करें पिटीत ललाटा । मर मर विधातया नष्टा । वोखटें अदृष्टा का लिहिलें ॥ ४४ ॥ मग ह्मणे श्रीकृष्णनाथा । तुजपुढें वांपुडें विधाता । तुजवेगळा मी राहतां । अतिदीनता[2] पावेन ॥ ४५ ॥ तुझेनि वळें श्रीकृष्णा । त्यां कळि-काळा घातला आंकणा[3] । तो मी काळाचा वोळंगणा[4] । कां करिसी पोसणा जगाचा ॥ ४६ ॥ ऐसें ऐकोनियां वचन । ना भीं[5] ह्मणे जनार्दन । मग आश्वासून पूर्ण । गुह्य आलोचन सांगत ॥ ४७ ॥ आजिच्या काळाचे काळगती । तूं एक उरलासी निकटवर्ती । तुज त्यां राखिलें निजकार्यार्थीं । वेगीं द्वारावतीं तूं जाई ॥ ४८ ॥

गच्छ द्वारावतीं सूत ज्ञातीनां निधनं मिथः । सङ्कर्षणस्य निर्याणं बन्धुभ्यो ब्रूहि मद्दशाम् ॥ ४६ ॥
द्वारकायां च न स्थेयं भवद्भिः स्वस्वबन्धुभिः । मया त्यक्तां यदुपुरीं समुद्रः प्लावयिष्यति ॥ ४७ ॥
स्वं स्वं परिग्रहं सर्वे आदाय पितरौ च नः । अर्जुनेनाविताः सर्वे इन्द्रप्रस्थं गमिष्यथ ॥ ४८ ॥

तूं जाऊनि द्वारकेआंत । यादवाचा निधनवृत्तांत । परस्परें कलहयुक्त । निमाले समस्त हें सांग ॥ ४९ ॥ बळिभद्रें निजात्मस्थिती । देहो त्यजिला योगगती । माझी ही दशा समस्तांप्रती । यथानिगुती[6] सांगावी ॥ ३५० ॥ तुवां जाऊनिया त्यापाशीं । शीघ्र सांगावें समस्तांसी । कोणीं न रहावें द्वारकेसी । निघावें वेगेंसीं ममाज्ञा ॥ ५१ ॥ द्वारका त्यागावयाचें कारण । तुज मी सांगेन आपण । दारुका तूं अतिसज्ञान । विश्वास पूर्ण मज तुझा ॥ ५२ ॥ यालागीं तुज राहवूनि एथ । अंतकाळींचें गुज सांगत । तुवां जाऊनि द्वारकेंत । बाहेर समस्त काढावे ॥ ५३ ॥ बाहेर काढावयाचें कारण । त्यां द्वारका त्यागिल्या जाण । समुद्र येऊनि आपण । नगर संपूर्ण बुडवील ॥ ५४ ॥ ठावें[7] मागूनि समुद्रापाशीं । त्यां वसविलें द्वारकेसी । मज गेलिया निजधामासी । तो अवश्यतेसीं बुडवील ॥ ५५ ॥ यालागीं सत्वर गमन । शीघ्र करावें आपण । माझीं माता पिता समस्त जन । द्वारकेहून काढावे ॥ ५६ ॥ जंव समुद्र बुडविना तो ठावो । तंववरी आपुला समुदावो । घेऊनि सकळ परिग्रहो[8] । शीघ्रतरें पहा हो निघावें ॥ ५७ ॥ झालिया राज्यलोट[9] । चोरांकुळित[10] होईल वाट । कोणी नेंवजावे[11] एँकवट । अवघीं एकवाट करावी ॥५८॥ अर्जुनाचेनि सांगातें । एकत्र मिळूनि समस्तें । शीघ्र जावें इंद्रप्रस्थातें । तो मार्गीं त्यातें रक्षील ॥ ५९ ॥ ऐसें ऐकतां कृष्णवचन । दारुकासी आलें रुदन । नें[12] वचे सांडूं पाहे प्राण । जळेंवीण मीनें[13] जैसा ॥ ३६० ॥ निजकुळासी करूनि घात । गेला गेला रे श्रीकृष्णनाथ । मी कोंळमुखा[14] द्वारकेआंत । जावों हा वृत्तांत सांगावया ॥६१॥ गिळूनि श्रीकृ-ष्णनिजसुखा । ह्मणती हा आला काळमुखा । सकळ जगाचिया दुःखा । सूचक[15] देखा मी होईन ॥ ६२ ॥ ऐकतां माझिया वचनासी । प्राणांत होईल सर्वांसी । एवढें द्यावया महादुःखासी । न वचें हृषीकेशी मी तेथें ॥ ६३ ॥ ज्यासी त्यां सांगावी हे वार्ता । त्याच्या करावें जीवघातां[16] । एवढी घोर निष्ठुरता । नव्हे प्राणनाथा माझेनी ॥ ६४ ॥

१ अश्रूनीं २ दीन, गरीब. ३ दाव, पाश ४ ताबेदार, दास ५ भिऊ नकोस ६ युक्ती ७ जागा ८ परिवार, मुलेंबाळें ९ फार लवकर १० चोरांनीं गजबजलेली ११ एकेकट्यानें जाऊ नये १२ वचनें १३ मासा. १४ काळतोंड्या १५ स्मरण करविणारा, स्मारक १६ ही वार्ता ऐकताच प्राण सोडतील

वहुतां मुंग्याच्या विवरासी । जेवीं आगी लावावी हृषीकेशी । तेवीं हे वार्ता द्वारकेसी । म्या सुहृदांपाशीं सांगावी ॥ ६५ ॥ जेवीं फळते फुलते वनीं । भडकेनि लावावा दावाग्नी । तैसा भडका हा सुहृदांचे कानीं । कृष्णनिधनाग्नी कोण लावी ॥ ६६ ॥ जेवीं बुडतयाचे माथां । पाषाण न देववे सर्वथा । तेवीं कृष्णासहित कुळाच्या घाता । मी नव्हें सांगता सुहृदांसी ॥ ६७ ॥ सुख द्यावें सुहृदासी । तें राहिले हृषीकेशी । घेऊनिया महादुःखाचिया राशी । सुहृदापाशीं मी नं वंचे ॥ ६८ ॥ ॥ आशंका ॥ ॥ ह्मणसी जन्मवरी अवज्ञा । तुवा नाहीं केली अतिप्रज्ञा । तो तूं अंतकाळींच्या वचना । कां अवज्ञा करितोसी ॥६९॥ कृष्णा अंतकाळींचें श्रीमुख । पाहतां मज अत्यंत सुख । तें सांडूनि जनांसी दुःख । द्यावया देख मी न वचें ॥ ३७० ॥ कुळनिधनाचें घोर दुःख । कृष्णनिधनें संतापक । माझे वचनमात्रांचें विखें । जगासी देख न देववे मज ॥ ७१ ॥ तुझे आज्ञेकरितां देख । जगासी द्यावें महादुःख । तुझे अवज्ञेचा उल्लेख । नरकदायक मज होय ॥ ७२ ॥ मां आपणचि घेऊनि विख । तुजपुढें मरतां देख । उत्तम गति अलोलिक । मी निजनिष्टंक पावेन ॥ ७३ ॥ ऐसें ह्मणोनि आपण । दारुकें घातलें लोटांगण । मस्तकीं धरिले श्रीच- रण । सर्वथा जाण सोडीना ॥ ७४ ॥ देखोनि दारुकाचा भावो । कृपें द्रवला देवाधि- देवो । जेणें निर्दळे शोकमोहो । तें वर्म पहा हो सांगत ॥ ७५ ॥

त्वं तु मद्धर्ममास्थाय ज्ञाननिष्ठ उपेक्षकः । मन्मायारचनामेतां विज्ञायोपशमं व्रज ॥ ४९ ॥

माझ्या धर्माचें निजलक्षण । दृढ आश्रयतां आपण । पावोनि माझें ज्ञान विज्ञान । तूं ब्रह्मसंपन्न स्वयें होसी ॥ ७६ ॥ माझे धर्माचें निजलक्षण । तूं ह्मणसी कोण कोण । एक दारुका सावधान । सद्धर्म पूर्ण तो ऐसे ॥ ७७ ॥ हृदयीं नित्य माझें ध्यान । मुखीं माझें नामकीर्तन । श्रवणीं माझें कथाश्रवण । करी मदर्चन सर्वदा ॥ ७८ ॥ नयनीं मम मूर्तिदर्शन । चरणीं मदालया गमन । रसनें मम तीर्थप्राशन । मत्प्रसादभोजन अत्यादरें ॥ ७९ ॥ साष्टांगें मजचि नमन । आल्हादें मद्भक्तां आलिंगन । सप्रेम माझें सेवेवीण । रितां अर्धक्षण जाऊं नेदी ॥३८०॥ ऐसी सेवा करितां पहा हो । सर्व भूतीं देखे मद्भावो । हा सर्वधर्मांमाजीं रावो । तेथें अपावो कदा न रिघे ॥ ८१ ॥ सर्व भूतीं माझें दर्शन । तेव्हां वैराग्य वोसंडे पूर्ण । तेथ सहजें उठे शुद्ध ज्ञान । देहाभिमानच्छेदक ॥ ८२ ॥ देहाभिमान होतां क्षीण । अपेक्षेसी पडे शून्य । तेव्हां निरपेक्षता पूर्ण । सहजें जाण ठसावे ॥ ८३ ॥ निरपेक्षतेची दशा कैसी । विषय भेटलिया इंद्रियांसी । उपेक्षा करी त्यांसी । जेवीं मृगजळासी सज्ञान ॥ ८४ ॥ या दृष्टीं पाहतां चराचर । समूळ मिथ्या संसार भासत ॥ ८५ ॥ केवळ दोराचा व्यवहार । जेवीं दोराचा सर्पाकार । तेवीं भ्रमें संसार भासत ॥ ८५ ॥ केवळ दोराचा व्यवहार । जेवीं दोराचा सर्पाकार । तेवीं विषयीं विषयव्यवहार । मिथ्या संसार सर्पाकार । तो श्वेत कृष्ण कीं रक्तांबर । तेवीं हा मायिक ॥ ८६ ॥ जेवीं शुक्तिकेचा रजताकार । न घडे एकही अलंकार । तेवीं मूळीं मिथ्या भवभान । त्याचें आभासें संसार । मिथ्या व्यवहार मायिक ॥ ८७ ॥ मूळीं मिथ्या भवभान । त्याचें आभासें संसार । तोही भ्रम जाण सोलीव ॥ ८८ ॥ आह्मीं भ्रांतासी भवबंधन । तेथील जें मुक्तपण । तोही भ्रम जाण सोलींव ॥ ८८ ॥ सज्ञान पूर्ण । निर्दळूनि भवबंधन । दृढ साधिलें मुक्तपण । हेंही जल्पन मायिक ॥ ८९ ॥

१ बोलणार नाहीं २ आशाभंग ३ थोर ४ पाणीचें विष ५ मग ६ निष्पाप ७ रक्त वर्ण ८ अनुग्रहण ९ माझें पूजन १० माझ्या मंदिरात ११ जिव्हेने १२ रिकामा १३ शिंपीचा १४ रुप्याचा रंग भास

संसार मायिक रचना । सत्यत्वें कळलें ज्याच्या मना । तें मनचि लाजे मनपणा । विज्ञान जाणा त्या नांव ॥ ३९० ॥ जागृति सुषुप्ति आणि स्वप्न । संसाराचें मिथ्या भान । ज्यासी ठसावल्या संपूर्ण । विज्ञान जाण त्या नांव ॥ ९१ ॥ मुख्य विज्ञानाचें लक्षण । साधक होय ब्रह्म पूर्ण । जगीं न देखे मीतूंपण । उपशम जाण या नांव ॥ ९२ ॥ ऐसा उपशम ज्यासी पूर्ण । त्यासी मजसीं नाहीं भिन्नपण । दारुकें ऐकतां निरूपण । हृदयीं ते खूण चमत्कारली ॥ ९३ ॥ अलंकार सोनेपणें पाहूं गेला । तंव तोचि सोनें होऊनि ठेला । तेवीं मी कृष्णरसें वोतला । वियोग नाथिलों देहलोभें ॥ ९४ ॥ मी कृष्णस्वरूप आपण । मज कृष्णेसीं नाहीं भिन्नपण । ऐसी चमत्कारली खूण । मी ब्रह्म परिपूर्ण पूर्णत्वें ॥ ९५ ॥

इत्युक्तस्त परिक्रम्य नमस्कृत्य पुनः पुनः । तत्पादौ शीर्ष्ण्युपाधाय दुर्मना प्रययौ पुरीम् ॥ ५० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे यदुकुलसंक्षयो नाम त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

ऐसें ऐकोनि कृष्णवचना । शिरीं वंदूनि श्रीकृष्णाज्ञा । खेद सांडोनियां मना । कृष्णचरणां लागला ॥ ९६ ॥ करूनि त्रिवार प्रदक्षिणा । पुनःपुनः लागोनि चरणां । माथा ठेवूनि पदीं जाणा । घेऊनि कृष्णाज्ञा निघाला ॥ ९७ ॥ ब्रह्म सर्वत्र परिपूर्ण । त्याचा बोधक श्रीकृष्ण । तो निजधामा गेला आपण । तेणें दुर्मन दारुक ॥ ९८ ॥ पुढती श्रीकृष्णदर्शन । सर्वथा न लाभे आपण । यालागीं अतिदुर्मन । करी गमन द्वारकेसी ॥ ९९ ॥ दारुक धाडिला द्वारकेसी । तंव मैत्रेय आला कृष्णापाशीं । तेचि काळीं हृषीकेशी । ब्रह्मज्ञान त्यासी उपदेशी ॥४००॥ तो ब्रह्मज्ञानउपदेशविधी । शुक बोलिला तृतीय स्कंधीं । तें निरूपण ये संधीं । न प्रतिपादी पुनरुक्त ॥ १ ॥ पहावया कृष्णनिर्याण । उद्धव गुप्त होता आपण । तेणें ऐकोनि ज्ञाननिरूपण । संतोषें नमन करी कृष्णा ॥ २ ॥ तेचि काळीं मैत्रेयासी । स्वमुखें बोलिला हृषीकेशी । विदुर येईल तुजपाशीं । त्यासी तूं उपदेशीं गुह्यज्ञान ॥ ३ ॥ उपदेशूनि मैत्रेयासी । देवें धाडिला तो स्वाश्रमासी । उद्धवें नमूनि हृषीकेशी । तोही बदरीसी निघाला ॥ ४ ॥ दारुक धाडिला द्वारकेसी । मैत्रेय धाडिला स्वाश्रमासी । उद्धव धाडिला बदरीसी । व्याधांधमासी धाडी स्वर्गा ॥ ५ ॥ निजरथसहित घोडे । निजायुधेंसीं धाडिले पुढें । आतां आपणही वाडेंकोडें । निजधामाकडे निघेल ॥ ६ ॥ निजधामा निघतां श्रीपती । समस्त देव पाहों येती । ते सुरसंकथासंगती । पुढिले अध्यायार्थीं अतिगोड ॥ ७ ॥ अजन्मा तो जन्म मिरवी । विदेहा अंगीं देहपदवी । स्वयें अक्षयी तो मरण दावी । अतिलाघवी श्रीकृष्ण ॥ ८ ॥ ज्याचें निजधामगमन । शिवविरिंच्यादिकां अतर्क्य खूण । त्याचें सांगेन उपलक्षण । श्रोतां अवधान मज द्यावें ॥ ९ ॥ एकादशाचा कळसं जाण । श्रीकृष्णाचें निजनिर्याण । जेथ नाहीं देहाभिमान । तें ब्रह्म पूर्ण परिपक्क ॥ ४१० ॥ भय नाहीं जन्म धरितां । भय नाहीं देहीं वर्ततां । भय नाहीं देह त्यागितां । हे ब्रह्मपरिपूर्णता हरि दावी ॥ ११ ॥ एका जनार्दना शरण । पुढें अचुंबित निरूपण । संतीं मज द्यावें अवधान । सांगेन व्याख्यान सद्गुरुकृपा ॥ ४१२ ॥ ॥ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कंधे परमहंससंहितायां एकाकारटीकायां स्वकुलनिर्दळण नाम त्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥३०॥ अध्याय ॥३०॥ ओंव्या ४१२

१ संपूर्ण द्वैतमान उडाल्यानंतरची स्थिति २ नसलेला, मिथ्या ३ उदास ४ या प्रसंगीं ५ एकदां प्रतिपादिलेलें ६ बदरिकाश्रमाला ७ जराव्याधाला. ८ रसपूर्ण कथेचा विस्तार ९ लक्ष १० शेवट ११ संपूर्ण

अध्याय एकतिसावा.

श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥ ॐ नमो श्रीसद्गुरु अच्युत । तू देही असोनि देहातीत । गुणीं निर्गुणत्वें वर्तत । देहममत्व तुज नाहीं ॥ १ ॥ देहममता नाहीं निःशेख । तानेपणीं प्यालासी विखें । पूतना शोषिली प्रत्यक्ष । दावाग्नि देख प्राशिला ॥ २ ॥ जो तूं वैकुंठपीठविराजमान । त्या तुज नाहीं देहाभिमान । होऊनि गोवळांसमान । हुबरी घालिशी जाण स्वयें ॥ ३ ॥ तुज पावावया कर्मबळें । सदा सोशिती सोवळें ओंवळे । तो तूं मेळवूनि गोवळे । जेवणमेळे स्वयें करिसी ॥ ४ ॥ ज्यातें ह्मणती दुराचार । तो तूं करूनि व्यभिचार । केला गोपिकांचा उद्धार । हें अगम्य चरित्र वेदशास्त्रा ॥ ५ ॥ घरीं सोळा सहस्र नारी । नादसी साठी लक्ष कुमारीं । तरी बाळब्रह्मचारी । सनत्कुमारीं वंदिजे ॥ ६ ॥ तुझे ब्रह्मचर्याची थोरी । शुक नारद वंदिती शिरीं । हनुमंत लोळे पायांवरी । तू ब्रह्मचारी नैष्ठिक ॥ ७ ॥ व्रतबंध नव्हता आधीं । तुवा भोगिली गोवळी पेंधी । तो तूं ऊर्ध्वरेता त्रिशुद्धी । तुज भीष्म वंदी सर्वदा ॥ ८ ॥ नवलक्ष गोकंठपाशीं । तुज बाधवेना हृषीकेशी । तो तू भावार्थें बांधिलासी । रासक्रीडेसीं गोपिकीं ॥ ९ ॥ जैसे जैसे त्यांचे मनात । तैसतैसा तू क्रीडा करित । सहा मास रात्रि करूनि तेथ । तत्प्रेमयुक्त विचरसी ॥१०॥ तो तू कामासी नातळत । कामिनीकाम पूर्ण करित । लाजूनि विधिवेदार्थ । गोपिका समस्त तारिल्या ॥ ११ ॥ गोपिका तारिल्या प्रेमाद्भुतें । गायी तारिल्या वेणुगीतें । गौळिये तारिले समस्ते । श्रीकृष्णनाथें निजयोगें ॥ १२ ॥ कंस तारिला दुष्टबुद्धी । व्याध तारिला अपराधी । ऐसा कृपाळु तूं त्रिशुद्धी । संसारअवधी श्रीकृष्णा ॥ १३ ॥ तुळंबवे श्रीकृष्णाच्या बोला । यम गुरुपुत्र आणूनि दिधला । तो श्रीकृष्ण निजतनू त्यागिता जाहला । जो नव्हे अंकिला कळिकाळा ॥ १४ ॥ भागवतीं कळसाध्यावो । जेथ निजधामा जाईल देवो । तो अति गहन अभिप्रावो । सांगे शुकदेवो परीक्षितीसी ॥ १५ ॥ कळसावरतें न चढे काम । तेवीं देवें ठाकिल्या निजधाम । राहिला निरूपणाचा संभ्रम । कळसोपक्रम या हेतू ॥ १६ ॥ वेदशास्त्रार्थनिर्जेंनिर्वाहो । देहीं नुपजे अहंभावो । तो हा एकतिसावा अध्यावो । जेथ निजधामा देवो स्वेच्छा निघे ॥ १७ ॥ कृष्णाचें निजधामगमन । ब्रह्मादिकां अतर्क्य जाण । एका जनार्दनकृपा पूर्ण । विशद व्याख्यान सांगेल ॥१८॥ दारुकें द्वारके प्रयाण । केलिया निजधामा निघे श्रीकृष्ण । ते निर्याणकाळींचें दर्शन । पाहों देवगण स्वयें आले ॥ १९ ॥ तेंचि अर्थींचें निरूपण । श्रीशुक सांगे आपण । श्रोता परीक्षिति सावधान । कृष्णनिर्याणश्रवणार्थीं ॥ २० ॥

---

१ बाळपणीं २ विष ३ वैकुंठीचा सम्राट असून तुला देहाभिमान नाहीं (आह्मी क्षुद्र मानव काहीं सत्ता नसून कोरडा अभिमान बाळगतों) ४ गवळ्यासारखा ५ हुतुतू किंवा हुबरी हे खेळ आहेत हुबरी हमामा यावर तुकोबादि भक्तांचे कांहीं अभंग आहेत "तुझीं कोण घाली हुबरी । साही पाचरया अठरा चारी । सहस्रभुजावरी हरी । शेषा शिणविलें" हा तुकोबाचा अभंग पहा ६ निष्ठावंत, दृढमताचा ७ ज्याच्या वीर्याला स्खलन ठाऊक नाहीं असा ८ गाईंच्या दाव्यांनीं ९ मनोरथ १० वेदांना बाजूस ठेवून ११ वात्सल्यानें १२ तू संसाराची अखेर आहेस अवधी ह्मणजे शेवटची सीमा संसाराचा जेथ अत्यंत निरास तेथ तुझ्या स्वरूपाचा प्रसर आहे १३ अंकित, स्वाधीन १४ निर्वाह ह्मणजे व्यवस्था

श्रीशुक उवाच–अथ तत्रागमद्ब्रह्मा भवान्या च समं भवः । महेन्द्रप्रमुखा देवा मुनयः सप्रजेश्वराः ॥ १ ॥
पितरः सिद्धगन्धर्वा विद्याधरमहोरगाः । चारणा यक्षरक्षांसि किन्नराप्सरसो द्विजाः ॥ २ ॥

जो व्यासाचें निजजीवन । जो योगियांचें चूडारत्न । तो स्वयें श्रीशुक आपण । श्रीकृष्णनिर्याण निरूपी ॥ २१ ॥ शुक ह्मणे परीक्षिती । निजधामा निघतां श्रीपती । देव दर्शनासी येती । विमानपंक्तीसमवेत ॥ २२ ॥ ब्रह्मा सत्वर आला तेथ । भर्व भवानीसमवेत । इंद्रमुख्य देव समस्त । स्वगणीं युक्त ते आले ॥ २३ ॥ सनकादिक मुनिपंक्ती । आले दक्षादि प्रजापती । अर्यमादि पितर येती । कपिलादि धांवती महासिद्ध ॥ २४ ॥ आले गंधर्व विद्याधर । यक्ष चारण किन्नर । बिभीषणादि राक्षस थोर । वेगीं श्रीधर पाहों येती ॥ २५ ॥ पहावया श्रीरंग । आले पाताळीचे पन्नग । ज्यांतें ह्मणती महोरग । तेही सवेग पैं आले ॥ २६ ॥ द्विज आले दत्तात्रेयादिक । नारद पाहों आला कौतुक । द्विज पक्षी गरुडप्रमुख । सत्वर देख ते आले ॥ २७ ॥ रंभा उर्वशी मेनका । अप्सरा ज्या अष्टनायिका । कृष्णदर्शना आंवांका । धरोनि देखा त्या आल्या ॥ २८ ॥ कृष्णस्वरूप पहावया । नयनीं थोर घेतला थायां । यालागी देवसमुदाया । येणे लवलाह्यां जाहले एवें ॥ २९ ॥

द्रष्टुकामा भगवतो निर्याणं परमोत्सुकाः । गायन्तश्च गृणन्तश्च शौरेः कर्माणि जन्म च ॥ ३ ॥

कृष्ण पहावया आवडी । दृष्टी धांवे लवडसवडी । होत डोळ्यां आंडाडी । अभिनव गोडी कृष्णाची ॥ ३० ॥ श्रीकृष्णाचे निर्याणदर्शन । पाहावया उत्साहपूर्ण । सत्वर आले सुरगण । पुढती कृष्णदर्शन आह्मां कैचें ॥ ३१ ॥ सौंदर्याची निजसीमा । घनश्याम सुंदर प्रतिमा । तो कृष्ण गेलिया निजधामा । दर्शन आह्मां मग कैचें ॥ ३२ ॥ श्रीकृष्णदर्शनाची गोडी । सुरनरा लागलीसे गोढी । यालागी अंतितातडी । आले आवडीं दर्शनार्थ ॥ ३३ ॥ कृष्णकर्मे स्वयें वर्णित । कृष्णचरित्रें गीतीं गात । मिळोनि सुरवर समस्त । आले दर्शनार्थ सत्वर ॥ ३४ ॥

ववर्षुः पुष्पवर्षाणि विमानावलिभिर्नभः । कुर्वन्तः सङ्कुलं राजन् भक्त्या परमया युताः ॥ ४ ॥

विमानश्रेणी आकाशीं । तेथ दाटलिया चौंपाशीं । संमुख देखोनि हृषीकेशी । जयजयकारासी तिहीं केले ॥ ३५ ॥ देखोनि श्रीकृष्णनाथ । भक्त्युद्रिक्त जाहले चित्त । दिव्य सुमनातें वर्षत । मिळूनि समस्त समकाळें ॥ ३६ ॥ दिव्य सुमनाचा रोळा । कृष्णा चौंपाशीं विपुरला । तेणें कृष्ण शोभला त्या काळां । घनश्यामलीळा साजिरी ॥ ३७ ॥

भगवान् पितामहं वीक्ष्य विभूतीरात्मनो विभुः । संयोज्यात्मनि चात्मानं पद्मनेत्रे न्यमीलयत् ॥ ५ ॥

देव पावले शीघ्रगतीं । ब्रह्मा देखिला समुखस्थिती । सदाशिव समविभूती । त्यातेंही श्रीपति देखता जाहला ॥ ३८ ॥ इंद्रादिक निजविभूती । त्यातें देखोनि श्रीपती । स्वनेत्र पद्मदलाकृती । ते सहजस्थितीं झाकिले ॥ ३९ ॥ झाकिले उघडे नयन । परी स्थिति नाहीं अधिकन्यून ।

१ शंकर २ पार्वतीसहित ३ सर्प ४ द्विज ह्मणजे दत्तात्रेयादि ब्राह्मण किंवा गरुडलोकीं राहणारे पक्षी ५ उत्कंठा ६ छंद ७ फार गडबडीनें ८ उत्कंठा, गडबड ९ देवांचे समुदाय. १० अत्यंत ११ अत्यंत लगबगीन. १२ विमानाच्या पंक्ति १३ चारी चारी बाजूनीं १४ भक्तीनें आर्द्र १५ स्वर्गीय पुष्पांना १६ वर्षाव, रास, ढीग. १७ पसरला, सडा झाला १८ ऐश्वर्यांसह १९ आपलेच अंश. २० कमलपत्रासारखे

तो आत्मा आत्मत्वे परिपूर्ण । तरी कां कृष्ण नयन झांकी ॥४०॥ देखोनि देवसमुदावो । कांहीं न बोलतां देवो । नेत्र झांकावया कोण भावो । तो अभिप्रावो अवधारा ॥ ४१ ॥ द्वारके असतां श्रीकृष्णनाथ । सुरवर प्रार्थूं आले तेथ । तिहीं विनविला देवकीसुत । कृष्णनाथ अत्यादरें ॥ ४२ ॥ मिळोनि देवाचा मेळ । प्रार्थना करिती सकळ । आह्मी तुझे दास केवळ । आश्रम सकळ पुनीत किजे ॥ ४३ ॥ स्वर्लोकादि लोकपाळ । आह्मी तुझे दास सकळ । निजधामा जाता एक वेळ । आश्रम सकळ पुनीत कीजे ॥ ४४ ॥ त्या समस्त देवाप्रती । स्वमुखें बोलिला श्रीपती । यदुकुळक्षयाचे अंतीं । येईन निश्चितां तेणें मार्गें ॥ ४५ ॥ ऐकोनि श्रीकृष्णवदंती । सुरवर संतोपले चित्तीं । आह्मांसी वश्य जाहला श्रीपती । नोल्की वचनुळंघी ॥ ४६ ॥ ते संधीचा ठाकून ठावो । आला सुरवरसमुदावो । त्याचा छळावया अहंभावो । निजनेत्र पहा हो हरि झाकी ॥४७॥ देवाचा बहु समुदावो । तेथ मी कोठकोठें जावो । त्यासी ठकावया पहा हो । नेत्र झाकोनि देवो समाधि दावी ॥४८॥ नाहीं समाधि आणि व्युत्थान । कृष्ण परब्रह्म परिपूर्ण । तोही निजनेत्र झाकून । समाधिलक्षण मृषा दावी ॥ ४९ ॥ स्वच्छंदमृत्यु योगियासी । ते स्थिती नाहीं श्रीकृष्णासी । अतर्क्यगति शिवादिकासी । ते परीक्षितीसी शुक सांगे ॥ ५० ॥

लोकाभिरामां स्वतनुं धारणाध्यानमङ्गलाम् । योगधारणयाग्नेय्याऽदग्ध्वा धामाविशत्स्वकम् ॥ ६ ॥

घृत थिजलें विघुरलें । तैसें सगुण निर्गुणत्वा आलें । या नाव योगाग्निधारणा बोले । कृष्णें देह दाहिले हें कदा न घडे ॥ ५१ ॥ कळिकाळासी जिणोनि जाण । स्वच्छंदमृत्यु योगिजन । ते अग्निधारणा करूनि पूर्ण । स्वदेह जाळून स्वरूप होती ॥ ५२ ॥ कृष्ण रूप परिपूर्ण । तो का करील योगधारण । त्याचा लीलाविग्रही देह जाण । करावे दहन काशाचें ॥ ५३ ॥ देखता डोळां लागे ध्यान । संपूर्ण जेथें [11]विगुंते मन । एवढें कृष्णसौंदर्य संपूर्ण । निजमोहन जगाचा ॥ ५४ ॥ ज्याचे देखता बरवेपण । मदन पोटा आला आपण । लक्ष्मी भुलली देखोन चरण । चैतन्यघनें श्रीकृष्ण ॥ ५५ ॥ ज्याचे योगिया सदा ध्यान । शिवादिका नित्य चिंतन । सकल मंगलाचें आयतन । चैतन्यघन श्रीकृष्ण ॥ ५६ ॥ कृष्ण स्वयें आत्माराम । यालागीं तो जगाचा आराम । लीलाविग्रही घनश्याम । ध्यानगम्य चिद्रूप[15] ॥ ५७ ॥ जैशी घृताची पुतळी । थिजोनि जाहली एके काळीं । तैसी चैतन्याची मुसावली । स्वलीला जाहली कृष्णमूर्ती ॥ ५८ ॥ दावाग्नी प्राशिला प्रत्यक्ष । न चढेचि काळियाचें विख । तो देहचि नव्हे देख । मा मरणात्मक तेथ कैंचें ॥ ५९ ॥ कृष्ण प्रकटे ज्याचे हृदयीं । तो देहीच होय विदेही । मा त्या कृष्णाच्याचि ठायीं । देहत्व कायी असेल ॥ ६० ॥ कृष्णदेहो नाहीं निमाला । तो आभासचि सहजत्वा आला । जैसा दर्पणींचा लोपला । प्रतिबिंब आपला आपुले ठायीं ॥ ६१ ॥ ज्याचें करिता नामस्मरण । भक्ताचे निरसे[18] जन्म मरण । तो कृष्ण पावे जें मरण । तें भक्तासी कोण उद्धरी ॥ ६२ ॥ आत्ममायेचे स्वलीला । कृष्ण कृष्णरूपें प्रकट जाहला । तो लीला त्यागोनि

---

१ हेतु २ पवित्र ३ इंद्रादि लोकपाळ ४ श्रीकृष्णाची वाणी ५ समाधि सोडून जागृतींत येणें ६ खोटें ७ वाटेल त्व्हा देहपात करणें ८ मंगलम् ९ योगरूपी अग्नीचें १० इच्छामरणी ११ लोभावतें १२ आनंदमूर्ति १३ स्थान. १४ विश्रांतिस्थान १५ चैतन्यस्वरूप १६ ओतलेली १७ नष्ट झाला १८ नाहींसें होतें १९ निधन

श्रीशुक उवाच-अथ तत्रागमद्ब्रह्मा भवान्या च समं भवः । महेन्द्रप्रमुखा देवा मुनयः सप्रजेश्वराः ॥ १ ॥
पितरः सिद्धगन्धर्वा विद्याधरमहोरगाः । चारणा यक्षरक्षांसि किन्नराप्सरसो द्विजाः ॥ २ ॥

जो व्यासाचें निजजीवन । जो योगियांचें चूडारत्न । तो स्वयें श्रीशुक आपण । श्रीकृष्णनिर्याण निरूपी ॥ २१ ॥ शुक ह्मणे परीक्षिती । निजधामा निघतां श्रीपती । देव दर्शनासी येती । विमानपंक्तीसमवेत ॥ २२ ॥ ब्रह्मा सत्वर आला तेथ । भर्व[1] भवानीसमवेत । इंद्रमुख्य देव समस्त । स्वगणीं युक्त ते आले ॥ २३ ॥ सनकादिक मुनिपंक्ती । आले दक्षादि प्रजापती । अर्यमादि पितर येती । कपिलादि धांवती महासिद्ध ॥ २४ ॥ आले गंधर्व विद्याधर । यक्ष चारण किन्नर । बिभीषणादि राक्षस थोर । वेगीं श्रीधर पाहों येती ॥ २५ ॥ पहावया श्रीरंग । आले पाताळींचे पन्नग[3] । ज्यांतें ह्मणती महोरग । तेही सवेग पैं आले ॥ २६ ॥ द्विज[4] आले दत्तात्रेयादिक । नारद पाहों आला कौतुक । द्विज पक्षी गरुडप्रमुख । सत्वर देख ते आले ॥ २७ ॥ रंभा उर्वशी मेनका । अप्सरा ज्या अष्टनायिका । कृष्णदर्शना आवांका । धरोनि देखा त्या आल्या ॥ २८ ॥ कृष्ण स्वरूप पहावया । नयनीं थोर घेतला थार्या । यालागीं देवसमुदाया । येणें लवलाह्या जाहले एथें ॥ २९ ॥

द्रष्टुकामा भगवतो निर्याणं परमोत्सुकाः । गायन्तश्च गृणन्तश्च शौरेः कर्माणि जन्म च ॥ ३ ॥

कृष्ण पहावया आवडीं । दृष्टी धावे लंवडसवडी । होत डोळ्यां आर्डाडी । अभिनव गोडी कृष्णाची ॥ ३० ॥ श्रीकृष्णाचें निर्याणदर्शन । पाहावया उत्साहपूर्ण । सत्वर आले सुरगण । पुढती कृष्णदर्शन आह्मां कैंचे ॥ ३१ ॥ सौंदर्याची निजसीमा । घनश्याम सुंदर प्रतिमा । तो कृष्ण गेलिया निजधामा । दर्शन आह्मा मग कैंचे ॥ ३२ ॥ श्रीकृष्णदर्शनाची गोडी । सुरनरां लागलीसे गाढी । यालागीं अतितांतडी । आले आवडीं दर्शनार्थ ॥ ३३ ॥ कृष्णकर्में स्वयें वर्णित । कृष्णचरित्रें गीतीं गात । मिळोनि सुरवर समस्त । आले दर्शनार्थ सत्वर ॥ ३४ ॥

ववर्षुः पुष्पवर्षाणि विमानावलिभिर्नभः । कुर्वन्तः संकुलं राजन् भक्त्या परमया युताः ॥ ४ ॥

विमानश्रेणी[12] आकाशीं । तेथ दाटलिया चौंपांशीं[13] । संमुख देखोनि हृषीकेशी । जयजयकारासी तिंहीं केलें ॥ ३५ ॥ देखोनि श्रीकृष्णनाथ । भक्त्युद्रिक्त[14] जाहलें चित्त । दिव्यें[15] सुमनांतें वर्षत । मिळूनि समस्त समकाळें ॥३६॥ दिव्य सुमनांचा रोळा[16] । कृष्णा चौपाशीं विसुरला[17] । तेणें कृष्ण शोभला त्या काळां । घनश्यामलीळा साजिरी ॥ ३७ ॥

भगवान् पितामहं वीक्ष्य विभूतीरात्मनो विभुः । संयोज्यात्मनि चात्मानं पद्मनेत्रे न्यमीलयत् ॥ ५ ॥

देव पावले शीघ्रगतीं । ब्रह्मा देखिला संमुखस्थिती । सदाशिव समविभूती[18] । त्यातेंही श्रीपति देखता जाहला॥३८॥इंद्रादिक निजविभूती[19] । त्यातें देखोनि श्रीपती । स्वनेत्र पद्मदला[20] कृती । ते सहजस्थितीं झाकिले ॥३९॥ झाकिले उघडे नयन । परी स्थिति नाहीं अधिकन्यून ।

१ घाकर २ पार्वतीसहित ३ सर्प ४ द्विज ह्मणजे दत्तात्रेयादि ब्राह्मण किंवा गरुडलोकीं राहणारे पक्षी ५ उत्कंठा ६ छंद ७ फार गडबडी । ८ उत्कंठा, गडबड ९ देवाचे समुदाय १० अत्यंत ११ अत्यंत लगबगीनें १२ विमानांच्या १३ चारी चारी बाजूनीं १४ भक्तीनें आर्द्र १५ स्वर्गीय पुष्पांना. १६ वर्षाव, रास, ढीग १७ पसरला, सांडला १८ ऐश्वर्यासह १९ आपलेच अंश. २० कमलपत्रासारखे

तो आत्मा आत्मत्वें परिपूर्ण । तरी कां कृष्ण नयन झांकी ॥४०॥ देखोनि देवसमुदावो । कांहीं न बोलता देवो । नेत्र झांकावया कोण भावो । तो अभिप्रावो अवधारा ॥ ४१ ॥ द्वारके असतां श्रीकृष्णनाथ । सुरवर प्रार्थू आले तेथ । तिहीं विनविला देवकीसुत । कृष्णनाथ अत्यादरें ॥ ४२ ॥ मिळोनि देवाचा मेळ । प्रार्थना करिती सकळ । आह्मी तुझे दास केवळ । आश्रम सकळ पुनीत किजे ॥ ४३ ॥ स्वर्लोकादि लोकपाळ । आह्मी तुझे दास सकळ । निजधामा जातां एक वेळ । आश्रम सकळ पुनीत कीजे ॥ ४४ ॥ त्या समस्त देवाप्रती । स्वमुखें बोलिला श्रीपती । यदुकुळक्षयाचे अंतीं । येईन निश्चितीं तेणें मार्गें ॥ ४५ ॥ ऐकोनि श्रीकृष्णवदंती । सुरवर संतोषले चित्तीं । आह्मासी वश्य जाहला श्रीपती । नोक्की वचनुल्लंघी ॥ ४६ ॥ ते सधीचा ठाकून ठावो । आला सुरवरसमुदावो । त्याचा छळावया अहंभावो । निजनेत्र पहा हो हरि झाकी ॥४७॥ देवाचा बहु समुदावो । तेथ मी कोठकोठे जावों । त्यासी ठकावया पहा हो । नेत्र झांकोनि देवो समाधि दावी ॥४८॥ नाहीं समाधि आणि व्युत्थान । कृष्ण परब्रह्म परिपूर्ण । तोही निजनेत्र झाकून । समाधिलक्षण मृषा दावी ॥ ४९ ॥ स्वच्छंदमृत्यु योगियासी । ते स्थिती नाहीं श्रीकृष्णासी । अतर्क्यगति शिवादिकासी । ते परीक्षितीसी शुक सांगे ॥ ५० ॥

लोकाभिरामां स्वतनुं धारणाध्यानमङ्गलाम् । योगधारणयाग्नेय्याऽदग्ध्वा धामाविशत्स्वकम् ॥ ६ ॥

घृत थिजलें विघुरलें । तैसें सगुण निर्गुणत्वा आलें । या नांव योगाग्निधारण बोलें । कृष्णें देह दाहिलें हें कदा न घडे ॥ ५१ ॥ कळिकाळासी जिणोनि जाण । स्वच्छंदमृत्यु योगिजन । ते अग्निधारणा करूनि पूर्ण । स्वदेह जाळून स्वरूप होती ॥ ५२ ॥ कृष्ण रूप परिपूर्ण । तो का करील योगधारण । त्याचा लीलाविग्रही देह जाण । करावें दहन काशाचें ॥ ५३ ॥ देखतां डोळा लागे ध्यान । सपूर्ण जेथें विगुंते मन । एवढें कृष्णसौंदर्य सपूर्ण । निजमोहन जगाचा ॥ ५४ ॥ ज्याचें देखता वरवेपण । मदन पोटा आला आपण । लक्ष्मी भुलली देखोन चरण । चैतन्यघनें श्रीकृष्ण ॥ ५५ ॥ ज्याचें योगियां सदा ध्यान । शिवादिका नित्य चिंतन । सकल मंगलाचें आयतन । चैतन्यघन श्रीकृष्ण ॥ ५६ ॥ कृष्ण स्वयें आत्माराम । यालागीं तो जगाचा आराम । लीलाविग्रही घनश्याम । ध्यानगम्य चिद्रूप ॥ ५७ ॥ जैशी घृताची पुतळी । थिजोनि जाहली एके काळीं । तैसी चैतन्याची मुसावली । स्वलीला जाहली कृष्णमूर्ती ॥ ५८ ॥ दावाग्नी प्राशिला प्रत्यक्ष । न चढेचि काळियाचें विख । तो देहचि नव्हे देख । मा मरणात्मक तेथ कैंचे ॥ ५९ ॥ कृष्ण प्रकटे ज्याचे हृदयीं । तो देहींच होय विदेही । मा त्या कृष्णाच्याचि ठायीं । देहत्व कायी असेल ॥ ६० ॥ कृष्णदेहो नाहीं निमाला । तो आभासचि सहजत्वा आला । जैसा दर्पणीचा लोपला । प्रतिबिंब आपला आपुले ठायीं ॥ ६१ ॥ ज्याचें करिता नामस्मरण । भक्तांचे निरसे[१८] जन्म मरण । तो कृष्ण पावे जें मरण । तें भक्तासी कोण उद्धरी ॥ ६२ ॥ आत्ममायेचे स्वलीला । कृष्ण कृष्णरूपें प्रकट जाहला । तो लीला त्यागोनि

१ हेतु २ पवित्र ३ इंद्रादि लोकपाळ ४ श्रीकृष्णाची वाणी ५ समाधि सोडून जागृतींत येणें ६ गोष्ट ७ पाहिजे तेव्हां देहपात करणें ८ मंगलम् ९ योगरूपी अग्नीचें १० इच्छामरणी ११ योगावरी १२ ध्यानमूर्ति १३ [illegible] १४ थिजातिस्या १५ चैतन्यस्वरूप १६ ओतलेली १७ नष्ट झाला १८ नाहींसें होतें १९ निधन.

संचला । निजरूपीं ठेला निजत्वे ॥ ६३ ॥ कृष्णे देहो नेला ना त्यागिला । तो लीलाविग्रहे सचेला । भक्तध्यानीं प्रतिष्ठिला । स्वयें गेला निजधामा ॥ ६४ ॥ जैसजैसा भक्ताचा भावो । तैसतैसा होय देवो । तो भक्तध्यानीं स्थापूनि देहो । निजधामा पहा हो नं वचोनि गेला ॥ ६५ ॥ हो कां कृष्णमूर्ति जरी सगुण । तरी देहदाह न लगे जाण । कृष्णाश्रयें जग संपूर्ण । तेव्हा होईल दहन जगाचें ॥ ६६ ॥ जेणे मायेसी निजपोटीं । दाविल्या ब्रह्मांडांच्या कोटी । त्या कृष्णदेहदाहापाठीं । जगाची गोठी नुरवावी ॥ ६७ ॥ ऐशियाही युक्ति विचारितां । अतिस्थूळ ते योग्यता । कृष्णदेहाची विदेहता । तेथ दाहकता ते कैची ॥ ६८ ॥ कृष्णाचें असणे जाणे । हें श्रीकृष्णाचि स्वयें जाणे । तेथ वेदाचेंही बोलणे । जाणपणे सरेना ॥ ६९ ॥ हे कृष्णाची अगम्य गती । शिवविरिंच्यादि नेणती । त्याची कल्पना ऐशी चित्तीं । आह्मासवे श्रीपति येईल ॥ ७० ॥ ऐसेनि अभिप्रायें पूर्ण । आनंदले सुरगण । अवघे होऊनि सावधान । उल्हासपूर्ण मांडिला ॥ ७१ ॥

दिवि दुन्दुभयो नेदु पेतु सुमनसश्च खात् । सत्य धर्मो धृतिर्भूमे कीर्तिः श्रीश्चानु त ययु ॥ ७ ॥

उल्हासले सुरगण । दिवि दुंदुभि त्राहाटिल्या जाण । दिव्य सुमनें गगनींहून । वर्षले पूर्ण कृष्णावरी ॥ ७२ ॥ वैकुंठादि दिव्य संपत्ती । भूलोका आणिल्या श्रीपतीं । तो येतां निजधामाप्रती । आमुच्या आह्मां हातीं देईल वेगीं ॥ ७३ ॥ ऐसे देव उल्हासोनी । पुनःपुनः वर्षती सुमनीं । शिवादि पाहती सावधानी । अतर्क्यगमनीं हरि गेला ॥ ७४ ॥ आह्मी सकळ मायेचे नियंते । आह्मी सर्वद्रष्टे सर्वज्ञाते । ऐसा अभिमान होता देवाते । त्यासी श्रीकृष्णनाथें लाजविले ॥७५॥ अलक्ष्य कृष्णाची निजगती । शंभुस्वयंभू नेणती । तेणे विस्मित होती । आश्चर्य मानिती सुरवर ॥ ७६ ॥ देव परमाश्चर्य मानिती । तंव सत्य धर्म धृति कीर्ती । श्रियेसमवेत निघती । साडूनि क्षिती कृष्णलक्षी ॥ ७७ ॥ सत्य धर्म श्री धृति कीर्ती । यांची कृष्णचरणीं नित्य वस्ती । यालागीं कृष्णासवे त्या निघती । सांडोनि क्षिती तत्काळ ॥ ७८ ॥ तूं ऐसे मानिशी परीक्षिती । जे सत्य धर्म श्री धृति कीर्ती । निःशेष साडूनि गेलीं क्षिती । ऐक ते अर्थीं विचार ॥ ७९ ॥ मज पाहतां श्रीकृष्णमूर्ती । स्थिरावली ज्याच्या चित्तीं । तेथ सत्य धर्म श्रीधृति कीर्ती । साम्राज्यें वसती कुरुराया ॥ ८० ॥ केवळ भक्तानुग्रही । कृष्ण स्वयें लीलाविग्रही । त्या कृष्णाची गती पाहीं । नं पडे ठायीं ब्रह्मादिकां ॥ ८१ ॥

देवादयो ब्रह्ममुख्या न विशन्त स्वधामनि । अविज्ञातगतिं कृष्णं ददृशुश्चातिविस्मिता ॥ ८ ॥

इंद्र बृहस्पति मुख्यत्वें ब्रह्मा । पाडूनि देवा परमें भ्रमा । कृष्ण प्रवेशला निजधामा । अतर्क्य महिमा हरीचा ॥ ८२ ॥ अतर्क्य श्रीकृष्णाची गती । देवांसी लक्षेना निजशक्तीं । अतिविस्मय पावोनि चित्ती । स्वधामाप्रती निघाले ॥ ८३ ॥ देव जाता स्वधामाप्रती । क्षणक्षणा आश्चर्य करिती । अलक्ष्य लक्षेना कृष्णगती । अतर्क्य स्थिति शिवादिकां ॥ ८४ ॥ तेचि कृष्णाची अतर्क्य गती । देवांसी लक्षेना दैवी शक्ती । तेचि विशद दृष्टांतीं । परीक्षितीप्रती शुक सांगे ॥ ८५ ॥

---

१ ओतप्रोत भरला २ न जाऊन ३ यशोदेला. ४ कृष्णदेह दहन झाला ह्मणजे जगाची गोष्ट सपलीच ह्मणावयाची ५ ज्ञातृ बान पुरें पडत नाहीं ६ शंकर, ब्रह्मदेव वगैरे ७ स्वर्गावर ८ वाजविल्या ९ [illegible] ठेवणारे ११ [illegible] करणारी १२ शिव व ब्रह्मा १३ हे परीक्षिति राजा

सौदामन्या यथाऽऽकाशे यान्त्या हित्वाऽभ्रमण्डलम् । गतिर्न लक्ष्यते मर्त्यैस्तथा कृष्णस्य दैवतैः ॥ ९ ॥

वीज तळपे[1] अभ्रमंडळीं[2] । ते कोठोनि आली कोठें गेली । गति नरा नै[3] लक्षे भूतळीं । तैशी कृष्णगती जाहली दुर्गम देवा ॥ ८६ ॥ वीज सकळ मनुष्यें देखती । परी न कळे येती जाती गती । तेवीं कृष्णाची अवतारशक्ती । न कळे निश्चितीं देवासी ॥ ८७ ॥ तेथूनि येथें येणे । का येथूनि तेथ जाणे । हें नाहीं कृष्णास करणे । तो सर्वत्र पूर्णपणे परिपूर्ण सदा ॥ ८८ ॥ धावया आकाशासी विढार[4] । सर्वथा [5]रितें न मिळे घर । तेवीं कृष्ण परमात्मा सर्वत्र । गत्यंतर[6] त्या नाहीं ॥ ८९ ॥ ऐसा श्रीकृष्ण गेला निजधाम । परमाद्भुत ज्याचा महिमा । अलक्ष्य लक्षेना कृष्णगरिमा[7] । जाणोनि स्वाश्रमा निघाले देव ॥ ९० ॥

ब्रह्मरुद्रादयस्ते तु दृष्ट्वा योगगतिं हरेः । विस्मितास्तां प्रशंसन्तः स्वं स्वं लोकं ययुस्तदा ॥ १० ॥

आह्मी मायानियंते[8] निजशक्तीं । आह्मी जाणो दुर्गमा योगगती । आह्मी सर्वद्रष्टे त्रिजगतीं । हा अभिमान चित्तीं देवांचे ॥ ९१ ॥ तिंहीं देखोनि कृष्णगती । गळाली जाणिवेची[9] धृती । लाजे पळाली अभिमानस्थिती । तिहीं मांडिली स्तुति कृष्णाची ॥ ९२ ॥ रुद्र पंचमुखीं करी स्तुती । ब्रह्मा चहूं मुखीं वर्णी कीर्ती । देव विस्मयातें पावती । अगम्य गती कृष्णाची ॥ ९३ ॥ करिता श्रीकृष्णाची स्तुती । देवासी न वाणे तृप्ती । वर्णित श्रीकृष्णकीर्ती । स्वलोकाप्रती सुर गेले ॥ ९४ ॥ पूर्वी सांगितली कृष्णगती । तेचि सांगावया विशद स्थिती । परतोनि परीक्षितीप्रती । अतिप्रीतीं शुक सांगे ॥ ९५ ॥

राजन्परस्य तनुभृज्जननाप्ययेहा मायाविडम्बनमवेहि यथा नटस्य ।
सृष्ट्वाऽऽत्मनेदमनुविश्य विहृत्य चान्ते संहृत्य चात्ममहिमोपरतः स आस्ते ॥ ११ ॥

ऐक राया परीक्षिती । सकळ कारणा कारण श्रीपती । मायेचीहि चेतनाशक्ती । जाण निश्चितीं श्रीकृष्ण ॥ ९६ ॥ ज्यासी नाहीं व्यक्ति[10] वर्ण । ज्यासी नाहीं रूप गुण । तो स्वलीला श्रीकृष्ण । यदुवंशीं जाण अवतरला ॥ ९७ ॥ जो सकळवर्णीं वर्णज[11] जाण । जो सकळ गोत्रीं गोत्रज पूर्ण । जो सकळ योनींची योनी[12] जाण । स्वयें श्रीकृष्ण सर्वादि ॥ ९८ ॥ त्यासी यदुवंशीं जे जन्म । गोवर्धनोद्धारणादि कर्म । कुलक्षयो निधनधर्म । हें स्वलीलाकर्म योगमाया[13] ॥ ९९ ॥ योगमायेचिया सत्ता । मत्स्यकूर्मादि अवतारता । शेखीं धरी श्वेतवराहता । ते अतर्क्य योगता कृष्णाची ॥ १०० ॥ श्रीकृष्ण नव्हे अवतार । हा अवतारी चिन्मात्र[14] । त्याचें अति अतर्क्य चरित्र । ब्रह्मादि रुद्र नेणती ॥ १ ॥ जैसें आरिसा[15] प्रतिबिंब बिंबलें । तैसें यदुवंशीं कृष्णजन्म जाहलें । आरिसा हातभार दाविलें[16] । तैसें कर्म केलें श्रीकृष्णें ॥ २ ॥ तो आरिसा हातींचा टाकिता । होंरपे[17] पुढील प्रतिबिंबता । त्या नांव कृष्णनिधनता । मिथ्या वार्ता मायिक ॥ ३ ॥ जैसा नट धरी नाना वेष । सवेंचि सांडी त्या वेषास । परी नटासी नाहीं नाश । तैसा पैं हृषीकेश अवतारी

१ चमकते २ मेघमंडळात ३ समजत नाहीं ४ निवाड ५ रिकाम ६ भिन्न स्थिति, अन्य गति ७ कृष्णाचा मोठेपणा, श्रेष्ठत्व ८ मायेचे नियंते, शास्ते ९ जाणीव म्हणजे ज्ञान त्याचें धैर्य गळालें १० स्पष्ट येत ११ सर्व वर्णांत जन्म घेणारा मूळपुरुष १२ सर्व जातींचें मूळस्थान १३ 'प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय संभवाम्यात्ममायया' असें भगवंतानींच गीतेंत म्हटलें आहे १४ ज्ञानस्वरूप १५ आरशांत १६ पावले १७ नाहींसें होतें

॥ ४ ॥ यदुवंशीं कृष्णनाथ । सर्व कर्मी सदा अलिप्त[1] । सृष्टिस्थित्यंतीं नित्यमुक्त । त्यासी परमाद्भुत तें कायी ॥ ५ ॥ न मेळवितां साह्य सगें । कृष्ण सृष्टी स्रजी[2] निजांगें । ते प्रतिपाळूनि यथाभागें । सहारूनि वेगें स्वयें उरे ॥ ६ ॥ कृष्ण स्रजी पाळी सहारी । हे जगीं प्रत्यक्ष दिसे थोरी[3] । कर्में करूनि अविकारी । कदा विकारी नव्हे कृष्ण ॥ ७ ॥ कृष्ण अतर्यामी सर्व भूतां । जगत्कर्मांचा कृष्ण कर्ता । कर्म करूनि तो अकर्ता । विदेहता निजरूपें ॥ ८ ॥ ऐसा अगाध श्रीकृष्णमहिमा । मर्यादा न पावे शिव शक्र ब्रह्मा । याचा देहचि विदेहात्मा । गेला निजधामा तेणें योगें ॥ ९ ॥ येचि अवतारीं कृष्णनाथें । देहीं दाविले विदेहकर्मातें । ते मागें परिसविले तूतें । ऐक मागुते सांगेन ॥ ११० ॥ सात दिवस गोवर्धन । निजकरीं धरूनि जाण । इंद्राचा हरिला मान । विदेही पूर्ण श्रीकृष्ण ॥ ११ ॥ दावाग्नि प्राशूनि आपण । लाजविला हुताशन[5] । रासक्रीडा करूनि जाण । हरिला मान मदनाचा ॥ १२ ॥ समुद्र सारूनि माघारां । वसविलें निजनगरा । निद्रा न मोडितां मथुरा । द्वारकापुरा आणिली ॥ १३ ॥ सेवूनि भाजीचें पान । तृप्त केले ऋषिजन । कृष्ण अतर्यामी आपण । हें निजलक्षण दाविलें ॥ १४ ॥ येणेंचि देहें श्रीकृष्णनाथ । जाहला वत्से वत्सप[6] समस्त । ब्रह्मा लाजवूनि तेथ । गर्वहत[7] तो केला ॥ १५ ॥

मर्त्येन यो गुरसुतं यमलोकनीतं त्वां चानयच्छरणदः परमास्त्रदग्धम् ।
जिग्येऽन्तकान्तकमपीशमसावनीशः किं स्वावने स्वरनयन्मृगयुं सदेहम् ॥ १२ ॥

श्रीकृष्णें येणेंचि देहेंसीं । जाऊनिया यमलोकासी । निग्रहूनि[8] यमकाळांसी । निमाल्यां[9] गुरुसुतासी आणिलें ॥ १६ ॥ उत्तरेचिये गर्भस्थितीं । जळता ब्रह्मास्त्र[10]महाशक्ती । तुंज राखिले आकांतीं । स्वचक्र[11] श्रीपति प्रेरोनी[12] ॥ १७ ॥ तुज राखावया हेंचि कारण । तुझी माता रिघाली शरण । कृष्ण शरणागतां शरण्य[13] । सकटहरण निजभक्तां ॥ १८ ॥ यादवां देखतां द्वारकापुरी । द्विजपुत्र राखितां सटीचे[14] रात्रीं । अर्जुन नेमेंसीं प्रतिज्ञा करी । तंव तो शरीरीं हारपला[15] ॥ १९ ॥ ब्राह्मणें निर्भर्त्सिलें[16] त्यासी । थोर लाज जाहली अर्जुनासी । तेणें कळवळला हृषीकेशी । भक्तसाह्यासी पावला ॥ १२० ॥ अर्जुनासहित हृषीकेशी । रथेंसीं निघे क्षीरसागरासी । द्विजसुत होते नारायणापाशीं । द्वारकेसी आणिले ॥ २१ ॥ एवं भक्तसकटनिवारण । निजांगें करी श्रीकृष्ण । कृष्णप्रतापाचें महिमान । ऐक सांगेन अलौकिक[17] ॥ २२ ॥ बाणासुराचा कैवारू । करूं आला महारुद्रू । सवें नंदी भृंगी वीरभद्रू । स्वामिकार्तिकेंसीं[18] हरू जिंतला कृष्णें ॥ २३ ॥ उमासिही अतिउग्र । भयंकरासी भयंकर । तो जिणोनि काळाग्निरुद्र । बाणभुजाभार छेदिला ॥ २४ ॥ कृष्णवचन अतिअगाध । जेणें केला महापराध । तो स्वदेहेंसी जराव्याध । स्वर्गासी प्रसिद्ध धाडिला ॥ २५ ॥ एवढें सामर्थ्य श्रीकृष्णापाशीं । तो काय राखूं न शके स्वदेहासी । देहीं देहत्व नाहीं त्यासी । गेला निजधामासी निजात्मता ॥ २६ ॥ एवढें सामर्थ्य श्रीकृष्णापाशीं । तरी का गेला निजधामासी । या लोकीं तेणें देहेंसीं । राहतां त्यासी

---

१ निराळा, स्वतंत्र २ उत्पन्न करितो ३ मोठेपणा ४ श्रीकृष्ण ५ अग्नि ६ गुरासी ७ अभिमानरहित ८ बांधून, शिक्षा करून ९ मृत १० ब्रह्मास्त्रानें दग्ध झालेल्या परीक्षितीस ११ सुदर्शन चक्र बरोबर घेऊन १२ पावोनि. १३ शरण जाण्याचें स्थान १४ षष्ठीपूजेदिवशीं. १५ मरण पावला १६ झिडकारिलें १७ विलक्षण १८ सीं=सह, सगट.

भय काय ॥ २७ ॥ ऐसा पोटींचा आवांका । धरून करिशी आशंका । लोकाभिमान नाहीं यदुनायका । स्वेच्छा देखा स्थिति त्याची ॥ २८ ॥

तथाऽप्यशेषस्थितिसम्भवाप्ययेष्वनन्यहेतुर्यदि शेषशक्तिधृक् ।
नैच्छत्प्रणेतुं वपुरत्र शेषितं मर्त्येन किं स्वस्थगतिं प्रदर्शयन् ॥ १२ ॥

मायादि तिन्ही गुण । इत्यादि कारणां कारण । निजांगें श्रीकृष्ण आपण । स्वयें कारण अनादित्वें ॥ २९ ॥ ब्रह्मांडें कोटी अनंत । उत्पत्तिस्थितिप्रलयावर्त । करूनि श्रीकृष्ण अलिप्त । सामर्थ्यें अद्भुत श्रीकृष्ण ॥ १३० ॥ अशेषांही परम शक्ती । श्रीकृष्णलेशें सामर्थ्यवंती । कृष्णदेह तो विदेहस्थिती । स्वेच्छाशक्तीं स्वधामा गेला ॥ ३१ ॥ इहलोकींची आसक्ती । श्रीकृष्णासी नाहीं चित्तीं । निजधामाची अतिप्रीती । तेही निश्चितीं असेना ॥ ३२ ॥ निजदेहें इहलोकीं वस्ती । स्वेच्छा न मानीच श्रीपती । माझ्या देहाची अगम्य गती । तेणे साधकस्थिति भ्रंशेल ॥ ३३ ॥ माझा देह चैतन्यघन । तेथें बाधीना विषयसेवन । हें देखोनि साधक जन । देहँसाधन माडिती ॥ ३४ ॥ वायो साधूनियां पूर्ण । दृढ करूनि देहधारण । माझ्याऐसें विषयसेवन । कराया अभिमान वाढेल ॥ ३५ ॥ ऐसा वाढल्या देहाभिमान । माझें मावळेल निजात्मज्ञान । यालागीं विदेहेंसीं श्रीकृष्ण । गेला निघोन निजधामा ॥ ३६ ॥ माझें न कळतां निजात्मज्ञान । परी माझ्याऐसें विषयसेवन । करूं लागती योगी जन । यालागीं श्रीकृष्ण निजधामा गेला ॥ ३७ ॥ माझ्या देहाची स्थिति गती । शंभु स्वयंभू कदा नेणती । मा इतरांसी ते गती । कैशा रीतीं कळेल ॥ ३८ ॥ परी माझेऐसा देहाभिमान । वाढविती योगी जन । हें जाणोनिया श्रीकृष्ण । विदेह आपण निजधामा गेला ॥ ३९ ॥ ज्याचें देहाचें दर्शन । देखतां सबाह्य निवे मन । त्याही देहाचें मिथ्यात्व पूर्ण । दावूनि कृष्ण निजधामा गेला ॥ १४० ॥ एवं त्याजावया देहाभिमान । कृष्ण निजधामा करी गमन । तारावया साधक जन । कृपाळु पूर्ण दीक्षा दावी ॥ ४१ ॥ एथवरी वैराग्यदृढस्थिती । देहाभिमानाची विरक्ती । साधावी निजात्मप्राप्ती । हे दीक्षा श्रीपति दावूनि गेला ॥ ४२ ॥ जेणें देहें स्वयें श्रीकृष्ण । आचरला अनेक निर्दान । परी ज्ञात्यासी न लगे दूषण । हें पूर्णत्व पूर्ण प्रकाशलें ॥ ४३ ॥ जैतं अथवा आल्या हारी । ज्ञान मैळेना दोहीं परी । ज्यासी मिथ्या भास नरनारी । तो सदा ब्रह्मचारी व्यभिचारामाजीं ॥ ४४ ॥ स्त्रीपुत्रादि गृहवासी । असोनि नित्य सन्यासी । हेंही लक्षण हृषीकेशीं । येणें अवतारेंसीं दाविलें ॥ ४५ ॥ अगीं दाविलें गोवळेपण । सवेंचि स्वामित्व आलें पूर्ण । शेखीं सेवक जाहला आपण । तरी पूर्णत्वपण मैळेना ॥ ४६ ॥ एकाचे घरीं उच्छिष्टें काढी । एकाचीं अंगें धूतसे घोडीं । तरी पूर्णत्वाचिये जोडी । उणी कवडी नव्हेचि ॥ ४७ ॥ एकाचीं निमालीं आणिलीं बाळें । एकाचीं समूळ निर्दळिलीं कुळें । इहीं दोही परी ज्ञान न मैळे । हेंही प्राजंळ प्रकाशिलें ॥ ४८ ॥ एकाचा जाहला

१ भैय २ सर्वेही ३ श्रीकृष्णांनीं कांहीं काळ आपलें शरीर भूलोकीं ठेवलें असतें तर त्यांचें उदाहरण घेऊन आत्मनिष्ठ पुरुषही दिव्यगतीचा अनादर करून योगबलानें देहसिद्धि मिळवून भूलोकींच राहूं लागले असते 'मम वर्त्मानुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वशः' ही गीतोक्ति प्रसिद्धच आहे ४ स्वस्वरूपानुभवाचा मार्ग बंद पडेल ५ देह केवळ मिथ्या ६ देहाचें सुख टाकण्याचा थोरांनाही कित्ता घालून देण्यासाठीं. ७ परिपाटी, मार्ग. ८ अनेक प्रकारच्या क्रीडा ९ जय किंवा अपजय १० मावळे ११ शेवटीं. १२ स्पष्ट रीतीनें.

कैवारी । एकाचा जाहला पूर्ण वैरी । परी एकात्मता चराचरीं । अणुभरी ढळेना ॥४९॥ एकीं उद्धरिली चरणी लागतां । तोही एकाचे चरणीं ठेवी माथा । बाप ज्ञानाची उदारता । न्यूनपूर्णता तरी न घडे ॥ १५० ॥ इतर ज्ञाते ज्ञानस्थिती । बोल बोलोनि दाविती । तैशी नव्हे ही कृष्णमूर्ती । आचरोनि रीति दावी अंगें ॥ ५१ ॥ अतिगुह्य ज्ञानलक्षणें आचरोनि दाविलीं श्रीकृष्णें । परी अणुमात्रही उणें । नेदीच पूर्णपणें अंगी लागों ॥ ५२ ॥ एवढी ज्या देहाची ख्याती । जेणें देहीं दीन उद्धरती । ज्या देहातें सुरनर वंदिती । ज्या देहाची कीर्ति त्रैलोक्य वर्णी ॥ ५३ ॥ त्या देहाची अहंकृती । निःशेष साडूनि श्रीपती । गेला निजधामाप्रती । ठेवूनि निजमूर्ति स्वभक्तध्यानीं ॥ ५४ ॥ कृष्णें देह नेला ना त्यागिला । तो लीलाविग्रहे सचला । निजभक्तध्यानीं प्रतिष्ठिला । स्वयें निजधामा गेला निजात्मयोगें ॥ ५५ ॥

य एतां प्रातरुत्थाय कृष्णस्य पदवीं पराम् । प्रयतः कीर्तयेद्भक्त्या तामेवाप्नोत्यनुत्तमाम् ॥ १४ ॥

श्रीकृष्णअवताराचे अंतीं । कृष्णाची जे परम गती । अतिउत्कृष्ट योगस्थिती । अतर्क्य निश्चितीं सुरश्रेष्ठा ॥५६॥ जे गतीहूनि वरती । चढेना अधिक गती । तीतें परा पदवी ह्मणती । वेदशास्त्रोक्तीं सज्ञान ॥ ५७ ॥ हे कृष्णपरमपदवी । जो कोणी भक्तियुक्त सद्भावी । नित्य नियमस्थ धरूनि जीवीं । पढे निजभावी प्रातःकाळी ॥ ५८ ॥ भक्तियुक्तसुहृदयकमळीं । या चौदा श्लोकाची जपमाळी । जिह्वाग्रें अनुदिनीं चाळी । नित्य प्रातःकाळी नियमस्थ ॥ ५९ ॥ केलिया या नेमासी । साडणें नाहीं प्राणांतेंसी । ऐशी निष्ठा जयापाशीं । उत्तमत्वासी तो पावे ॥ १६० ॥ कृष्णपदवी गातां गीतीं । पायां लागती चारी मुक्ती । त्याचीही उपेक्षूनि स्थिती । कृष्णपदवी निश्चितीं स्वयें पावे ॥ ६१ ॥ हे चौदा श्लोक जाण । चौदा भुवनाचे निजजीवन । कृष्णपदवी पाविजे पूर्ण । नियमस्थ पठण केलिया ॥ ६२ ॥ हे चौदाही श्लोक जाण । चौदा पदें गयावर्जन । पदीं पिंडा समाधान । नियमस्थ पठण केलिया ॥ ६३ ॥ हे चौदाही श्लोक जाण । चौदा इंद्रांच्या जीवां जीवन । इंद्राचा इंद्र होइजे आपण । नियमस्थ पठण केलिया ॥ ६४ ॥ हे चौदा श्लोक जाण । चौदा विद्यांचें जन्मस्थान । जो प्रातःकाळीं करी पठण । कृष्णपदवी पूर्ण तो पावे ॥६५॥ हे चौदाही श्लोक जाण । चौदा काडें वेद सपूर्ण । वेदवांदा समाधान । नियमस्थ पठण केलिया ॥ ६६ ॥ हे चौदाही श्लोक जाण । ससाराचे गुणकर्मवर्ण । मोडूनि करी ब्रह्म पूर्ण । नेमें पठण केलिया ॥ ६७ ॥ प्रातःकाळीं नेमस्त पठण । करितां पाविजे ब्रह्म पूर्ण । मा त्रिकाळीं जो करी पठण । तो स्वदेहें श्रीकृष्ण स्वयें होय ॥ ६८ ॥ एथ पढोनि जो अर्थ पाहे । तो स्वयें श्रीकृष्ण होये । कृष्णाची पूर्ण पदवी पाहे । आंदणी होये तयाची ॥ ६९ ॥ कृष्णपदवी निजनिर्वाण । श्रवणें पठणें अर्थें जाण । साधकां करी ब्रह्म पूर्ण । हें गुह्य निरूपण परमार्थसिद्धी ॥ १७० ॥ एथ न करितां अतिसाधन । अनायासें ब्रह्मज्ञान । कृष्णपदवी पाविजे पूर्ण । श्रद्धायुक्त पठण नेमें करितां ॥ ७१ ॥ तक्षकभयाचे

---

१ याचे। सागता न येण्यासारखीं २ एवढ्या बहुमोल देहाची सुद्धा ३ स्थापला ४ 'सा काष्ठा सा परा गतिः' अशी श्रुति आहे ५ मनात ६ भक्तीनें पावन झालेल्या शुद्ध हृदयात ७ दररोज ८ स्थान, वैकुंठभुवन. ९ नित्यनेमानें १० भेदपाठकांचें, पंडितांचें सुद्धां ११ निरसून १२ नियमित. १३ दासी

निवृत्ती । देहीं पावावया विदेहप्राप्ती । हे सुगमोपायस्थिती । कृपेनें परीक्षितीप्रति शुक सांगे ॥ ७२ ॥ हे कृष्णपदवी निजनिर्वाण । श्रद्धायुक्त नियमस्थ पठण । करिता पाविजे ब्रह्म पूर्ण । प्रतिज्ञा पूर्ण श्रीशुकाची ॥ ७३ ॥ ऐशी हे सुगम परी । असतां जो श्रद्धा न करी । तो बुडाला संसारीं । अविद्येघरीं घरजावयी ॥ ७४ ॥ तो अविद्येचा पोसणा । विषयीं प्रतिपाळिला सुणा । अहंथारोळा बैसणा । सर्वदा वसवसित ॥ ७५ ॥ असोत या मूढ गोष्टी । रचल्या सुखा पडेल तुटी । या श्लोकपठणासाठीं । होय भेटी परब्रह्मीं ॥ ७६ ॥ कृष्णनिजपदवीव्याख्यान । करावया मी अपुरतें दीन । जनार्दनें कृपा करून । हें निरूपण बोलविलें ॥ ७७ ॥ एका जनार्दना शरण । श्रीकृष्णपदवीनिरूपण । तो हा एकादशाचा कळस पूर्ण । व्यासें जाण निर्वाळिला ॥ ७८ ॥ कृष्णपदवीपरतें । निरूपण न चढे एथें । तो हा एकादश कळसातें । व्यासें निश्चितें निर्वाळिलें ॥ ७९ ॥ निर्वाळिलें निरूपण । हे जनार्दनकृपा पूर्ण । एका जनार्दना शरण । यापरी श्रीकृष्ण निजधामा गेला ॥१८०॥ येरीकडे द्वारकेशीं । दारुक पावला विह्वळतेशीं । तेथील वर्तलें कथेसी । परीक्षितीसी शुक सांगे ॥ ८१ ॥

दारुको द्वारकामेत्य वसुदेवोग्रसेनयोः । पतित्वा चरणावस्रैर्न्यषिञ्चत्कृष्णविच्युतः ॥ १५ ॥

दारुक द्वारका देखत । जैसें प्राणेंवीण प्रेत । का राजा जैसा दैवेंहत । तैशी दिसत कळाहीन ॥ ८२ ॥ जेवीं का वनिता पतिवीण । सर्वार्थी दिसे अतिदीन । तैशी द्वारावती जाण । कळाहीन आभासे ॥ ८३ ॥ रस पिळिल्या जैसा ऊंस । कणेंवीण फळकट भूस । तैशी कृष्णेंवीण उदास । दिसे चौपांस द्वारका ॥ ८४ ॥ दारुक प्रवेशे राजभवन । देखोनि वसुदेव उग्रसेन । अश्रुधारा स्रवती नयन । आक्रंदें चरण धरी त्याचे ॥ ८५ ॥ कृष्णवियोगें तापला पूर्ण । जैसें अतिसंतप्त जीवन । तैसे अश्रु स्रवती नयन । तेणें पोळती चरण वसुदेवाचे ॥ ८६ ॥ उकसाबुकसीं फुटे पोट । दुःखें होऊं पाहे हृदयस्फोट । जिव्हेसीं बोबडी वाळले ओंठ । सद्गदें कंठ दाटला ॥ ८७ ॥ बोल न बोलवे सर्वथा । देखोनि दारुकाची व्यथा । द्वारकेच्या जना समस्तां । अतिव्याकुळता वोढवली ॥ ८८ ॥ देवकी आणि रोहिणी । आल्या अत्यंत हडबडोनी । अतिव्याकुळता देखोनी । कृष्णपत्नी तेथें आल्या ॥ ८९ ॥ राणिवसांचिया नरनारी । धांवल्या सभामंडपाभीतरीं । तव दारुकाची अवस्था भारी । देखोनि जिव्हारीं दचकल्या ॥ १९० ॥ स्फुंदतां उकसाबुकसीं । श्वास परतेना दारुकासी । सांगतां कृष्णवियोगासी । मूर्च्छा त्यासी पैं आली ॥ ९१ ॥ तेथें वसुदेव उग्रसेन । करूनि त्याचें सांतवन । वृत्तांत पुसतां सावधान । काय तो वचन बोलिला ॥ ९२ ॥

कथयामास निधनं वृष्णीनां कृत्स्नशो नृप । तच्छ्रुत्वोद्विग्नहृदया जनाः शोकविमूर्च्छिताः ॥ १६ ॥

दारुक ह्मणे तुह्मी समस्त । पळापळा अर्जुनासमवेत । अर्ध क्षण न रहावें एथ ।

---

१ सोपा उपाय २ अविद्येच्या घरीं नित्य राहणारा, नित्यबद्ध ३ गुलाम, दास ४ कुत्रा ५ अहंकाररूपी शेकोटीजवळ ६ असमर्थ ७ पूर्णत्वास नेला ८ कृष्णपदवीपेक्षा निरूपण वर चढत नाहीं ह्मणून ह्या अध्यायास कळसाध्याय ह्मणजे कळसाचा अध्याय असें ह्मणतात ९ व्याकुळपणानें, परम दुःखित १० भाग्यच्युत ११ चारी बाजूंनीं १२ कढत पाणी १३ रुधला १४ प्राप्त झाली १५ धावन्या होऊन १६ जनानखान्यांतील १७ अंतःकरणांत. १८ अर्जुनाबरोबर

यादव समस्त निमाले[1] ॥ ९३ ॥ यादवीं जाऊनि प्रभासासी[2] । केला तीर्थविधि विधानेंसीं[3] । दान भोजनें देऊनि द्विजासी । मद्यपानासी माडिलें ॥ ९४ ॥ चढला मद्याचा उन्मादू । यादव सखे सगोत्र बंधू । परस्परें युद्धसंबंधू । गोत्रवधू तेथ घडला ॥ ९५ ॥ शस्त्रेंकरुनि स्वयमेव । कोणी न मरतीच यादव । तेथ घडले एक अपूर्व । एरिकेनें[4] सर्व निमाले ॥९६॥ बळिभद्रें त्यागिले देहासी । श्रीकृष्ण गेला निजधामासी । मज धाडिलें तुह्मापासीं । क्षण द्वारकेसी न राहावें ॥ ९७ ॥ हरीनें त्यागिलें द्वारकेसी । समुद्र बुडवील शीघ्रगतीशीं । हें कृष्णें सांगीतलें तुह्मांसी । एथूनि त्वरेंसीं निघावें ॥ ९८ ॥ ऐकूनि दारुकाची गोठी । द्वारकेसी एक बोंब उठी । उग्रसेन कपाळ पिटी । मस्तक आपटी वसुदेव ॥ ९९ ॥ एक कुस्करिती दोनी हात । एक अत्यंत चरफडत । एक आक्रोशें आक्रंदत । एक मूर्च्छित पैं पडलीं ॥ २०० ॥ एका रडतां शोषले कंठ । एकाचे दोनी फुटले ओंठ । एकाचा होऊं पाहे हृदयस्फोट । दुःख अचाट सर्वांसीं ॥ १ ॥ एक स्फुंदती उकसाबुकशीं[5] । एक पिटिती हृदयासी । एक तोडिती कानकेशीं[6] । एक दुःखें पिशीं पैं जाहलीं ॥ २ ॥ एक देती दीर्घ हाका । एक पडली अधोमुखा । एक मीनापरी देखा । अत्यंतिका तळमळती ॥ ३ ॥ बोंब सुटली नरनारी । शंख करिती घरोघरीं । कोण कोणातें निवारी । समस्तां सरी समदुःख ॥ ४ ॥ देवकी आणि रोहिणी । मूर्च्छित पडल्या धरणीं । सवेंचि उठती आक्रंदोनी । दीर्घध्वनीं विलपती[8] ॥ ५ ॥ कृष्णा निजाच्या[9] विसांविया[10] । भेटी दे कां रे कान्हया । कां रुसलासी तान्हया । तुझिया पाया लागेन ॥ ६ ॥ कृष्णा तूं माझा कैवारी । कृष्णा तूं माझा सहाकारी । शेखीं मज सांडोनि अंधारी । तू दूरचे दूरी गेलास ॥ ७ ॥ जिंणोनि[11] कसकेशियांतें । वदीं सोडविलें आमुतें । शेखीं तुवां सांडिले एथें । अतीं ठकिलें[12] मातें श्रीकृष्णा ॥ ८ ॥ आणूनि निमाल्या पुत्रातें । तुवां मज सुखी केलें एथें । शेखीं तुवां साडिलें एथें । निष्ठुर चित्तें जाहलासी ॥ ९ ॥ कृष्णा निरसूनि माझें दुःख । तुवां दिधलें परम सुख । तो तूं निष्ठुर जाहलासी देख । अंतीं निःशंक साडिलें ॥ २१० ॥ माझिया पुत्रा कृष्णराया । वेगीं ये का रे कान्हया । माझ्या नाहीं प्राशिलें पान्हयां[13] । ह्मणोनि तान्हया रुसलासी ॥ ११ ॥ जिचें केलें स्तनपान । ते यशोदाही जाहली दीन । तुझें न देखतां वदन । कैसेनि प्राण राहतील ॥ १२ ॥ कृष्णा येरे येरे धावोन । चौभुजीं मज दे आलिंगन । तुझें चुंबीन रे वदन । मी अतिदीन तुजलागीं ॥ १३ ॥ कृष्णा माझिया श्यामसुंदरा । राजीवलोचना[14] सुकुमारा । चतुर्भुजा शार्ङ्गधरा । ये का रे उदारा श्रीकृष्णा ॥ १४ ॥ तुझे पद्मांकितें[15] पाये । मज आठवती पाहें । तेणें हृदय फुटताहे । करूं मी काये श्रीकृष्णा ॥ १५ ॥ कृष्णा तुजहूनि वेगळी । मी जाहलें रे आंधळी । माझी धरावया आंगोळी । धाव वनमाळी श्रीकृष्णा ॥ १६ ॥ मज अंधेची कृष्ण काठी । कोणें घातली वैकुंठीं । आता मी मार्ग केंउता[16] कंठीं । पाव जगजेठी श्रीकृष्णा ॥ १७ ॥ पुत्र नातू वंशावळी । एके वेळीं जाहली होळी । कोणी नुरेचि यदुकुळीं । वक्षःस्थळी पिटिती ॥ १८ ॥

---

१ सपले, मेले २ प्रभासपट्टणनामक क्षेत्रास ३ यथाशास्त्र ४ लव्हाळ्यानीं ५ ऊर बडवून रडू लागले ६ कान आणि केश ७ वेडीं ८ विलाप करू लागल्या ९ आमच्या १० विश्रांति देणाऱ्या ११ पराभवून १२ फसविलें १३ धाच्या पान्ह्यास १४ कमलनेत्रा १५ कमलानें चिन्हित १६ कसा पार पाडीन

यादव पडले रे केउते । तुज कोठूनि धाडिले कृष्णनाथे । वेगीं न्यारे मज तेथें । पाहीन समस्तें तानुलीं ॥ १९ ॥ ऐकोनि देवकीचे वचन । वसुदेवादि उग्रसेन । आक्रंदोनि सकळ जन । प्रभासासी जाण निघाले ॥ २२० ॥

तत्र स्म त्वरिता जग्मुः कृष्णविश्लेषविह्वलाः । व्यसवः शेरते यत्र ज्ञातयोऽघ्नन्त आननम् ॥ १७ ॥

स्त्रिया पुरुष सुहृज्जन । मिळोनि स्वगोत्रजन । शीघ्र प्रभासा गमन । करीत रुदन निघाली ॥ २१ ॥ हाकाबोंबाचा बंबाळ । स्त्रिया करिती कोल्हाळ । कृष्णवियोगें सकळ । दुःखविह्वळ निघाली ॥ २२ ॥ रणीं पडिले यादव । प्राणरहित निर्जीव । तेथ पावलीं सर्व । बोंबा संती करिती ॥ २३ ॥

देवकी रोहिणी चैव वसुदेवस्तथा सुतौ । कृष्णरामावपश्यन्तः शोकार्ता विजहुः स्मृतिम् ॥ १८ ॥
प्राणांश्च विजहुस्तत्र भगवद्विरहातुराः । उपगुह्य पतींस्तात चितामारुरुहुः स्त्रियः ॥ १९ ॥

देवकी आणि रोहिणी । वसुदेव उग्रसेन दोनी । यादव निमाले रणांगणीं । तये स्थानीं पाहों येती ॥ २४ ॥ दीर्घशयनें युद्धधरणी । पडिल्या यादववीरश्रेणी । तेथें राम-कृष्ण पुत्र दोनी । पाहतां नयनीं न देखती ॥ २५ ॥ कृष्णविरहें शोकाकुलित । दुःख न सठेचि अतिअद्भुत । चौघें जणे आक्रंदत । पडिलीं मूर्च्छित अतिदुःखें ॥२६॥ निमाल्या रामकृष्णाचें मुख । आह्मी न देखोंचि निःशेख । तेणें उथळे परम दुःख । दुःखासवें देख निमालीं ॥ २७ ॥ प्राणे करावे उत्क्रमण । त्यासीही कृष्णदुःखें दारुण । दुःखें निमाले स्वयें प्राण । वांचवी कोण तयातें ॥ २८ ॥ न देखतां राम कृष्ण । ते मूर्च्छेसवेंचि प्राण । चौघीं जणीं त्यजिले जाण । अर्ध क्षण न लागतां ॥ २९ ॥ समस्त यादवाच्या स्त्रिया । आपुलाले धरूनि प्रिया । अग्निप्रवेश करावया । चढल्या लवलाह्या चितेमाजीं ॥ २३० ॥ यादवाचिया स्त्रिया बहुतीं । कोण प्रवेशल्या कैशा रीतीं । ते अग्निप्रवेशाची स्थिती । परीक्षितीप्रती शुक सांगे ॥ ३१ ॥

रामपत्न्यश्च तद्देहमुपगुह्याग्निमाविशन् । वसुदेवपत्न्यस्तद्गात्रं प्रद्युम्नादीन् हरेः स्नुषाः ।
कृष्णपत्न्योऽविशन्नग्निं रुक्मिण्याद्यास्तदात्मिकाः ॥ २० ॥

बळरामाचिया पत्नी । रेवत्यादि मुख्य करूनी । स्वपतीचा देह धरूनी । प्रवेशल्या अग्नीं तद्भावयुक्त ॥ ३२ ॥ निघाल्या देवकी रोहिणी । इतरा ज्या वसुदेवपत्नी । त्याही प्रवेशल्या अग्नीं । देह धरूनी स्वपतीचा ॥ ३३ ॥ प्रद्युम्नासवे रती । प्रवेशली महामती । साबासवे रूपवती । प्रवेशे निश्चितीं दुर्योधनकन्या ॥ ३४ ॥ अनिरुद्धासवें देखा । प्रवेशे रोचना आणि उखा । एवं कृष्णसुना सकळिका । यादवनायिका प्रवेशल्या अग्नीं ॥ ३५ ॥ अग्निप्रवेशी श्रीकृष्णपत्नी । त्याची अलौकिक करणी । त्यामाजीं मुख्य रुक्मिणी । सती-शिरोमणी जगन्माता ॥ ३६ ॥ कृष्णनिर्याणें रुक्मिणी । तद्रूप जाहली तत्क्षणीं । जेवीं ज्वाळा मिळे वह्नीं । तेवीं कृष्णपत्नी तदात्मिका ॥ ३७ ॥ रुक्मिणीचा देह दहन । करावया नुरेचि प्रेतपण । कृष्णपूर्णत्वें स्वयंभ पूर्ण । गति समान दोहींची ॥ ३८ ॥ कृष्ण गेला जाणोनि रुक्मिणी । तटस्थ ठेली तत्क्षणीं । साडूनि देहाची गवसणी । कृष्णस्वरूप-

१ रितीक २ रुदन ३ कोल्हाळ ४ मरण पावले ५ प्रेतरूप ६ यादववीरांच्या पंक्ती ७ पोटांत माइना ८ धरणीवे ९ वाढे १० दुःखावरोबर ११ देह दहन १२ तडाड. १३ पतिव्रतामधील मुख्य

मिळणीं तदात्मिका जाली ॥ ३९ ॥ जैसी गती रुक्मिणी । तैशाचि मुख्य सातजणी । आणीक सोळासहस्र कामिनी । प्रवेशल्या अग्नी तादात्म्यभावें ॥ २४० ॥ जिहीं भोगिलें कृष्णसुरतसुख । त्यासी गति न्यूनाधिक । बोलतां वाचेसी लागे दोख । जाहल्या चिदात्मक कृष्णांगसगें ॥ ४१ ॥ जो वाचे स्मरे कृष्ण कृष्ण । तो तदात्मता पावे पूर्ण । मा जिहीं भोगिला श्रीकृष्ण । त्याशी दशा न्यून कदा न घडे ॥ ४२ ॥ ज्यासी लागे कृष्णाचा अंगसंग । त्याच्या लिंगदेहा होय भंग । त्यासी पूर्ण पदवी अभंग । भोगिता भोग तादात्म्य नित्य ॥ ४३ ॥ ज्याच्या ध्यानासी ये कृष्णमूर्ती । त्यासी चारी मुक्ति वंदिती । मा जिहीं स्वयें भोगिला श्रीपती । त्यांसी अन्य गति असेना ॥ ४४ ॥ ज्यांसी इहलोकीं कृष्णसंगती । त्यांसी परलोकीं अन्य गती । बोलतां सज्ञान कोपती । त्यासी पूर्ण प्राप्ती पूर्णत्वे ॥ ४५ ॥ जो अडखळोनि गंगेसी पडे । त्याचें पातक तत्काळ उडे । मा ज्यासी विध्युक्त स्नान घडे । त्याचें पाप न झडे मग कैसेनी ॥ ४६ ॥ तेवीं कृष्णव्यभिचारसगतीं । गोपी उद्धरल्या नेणों किती । त्याच्या निजपत्न्यांसी अन्य गती । कैशा रीतीं घडेल ॥ ४७ ॥ तृण वल्ली मृग पाषाण । गायी गोपिका गौळीजन । कृष्णसंगें तरले पूर्ण । त्याचिया स्त्रियांसी अन्य गति कैशी ॥ ४८ ॥ यालागीं कृष्णसगती । ज्यांसी घडली भलत्या रीतीं । ते उद्धरले गा निश्चितीं । जाण परीक्षिती कुरुराया ॥ ४९ ॥

अर्जुन प्रेयस सख्यु कृष्णस्य विरहातुर । आत्मान सान्त्वयामास कृष्णगीते सदुक्तिभि ॥ २१ ॥

ज्याचा रथ वागवी आपण । ज्याचा सारथी श्रीकृष्ण । ऐसा प्रियसखा अर्जुन । कृष्णविरहें पूर्ण उद्विग्न जाहला ॥ २५० ॥ तंव कृष्णगीता सदुक्ती । आठवली त्याचिये चित्ती । मग आपण आपण्याप्रती । बोलिला उपपत्ती त्या ऐका ॥ ५१ ॥ कृष्ण माझ्या मनाचें मन । कृष्ण बुद्धीचे आयतन । कृष्णप्रभा हे प्रकाशे ज्ञान । तेथ भिन्नपण मज कैसें ॥ ५२ ॥ कृष्णप्रभा दृष्टीं देखे । कृष्णअवधाने श्रवण ऐके । कृष्णानुवादें बोल बोलके । तेथ मी वेगळिके वृथा मानीं ॥ ५३ ॥ कृष्ण हृदयस्थ आत्मा अव्यंग । कृष्ण माझ्या अगाचें अग । त्या कृष्णासीं मज वियोग । हा मिथ्या प्रयोग मायिक ॥ ५४ ॥ कृष्ण माझ्या जीवाचें जीवन । कृष्ण सबाह्य परिपूर्ण । कृष्णे वियोग मानिजे मीपण । तेंही निमग्न श्रीकृष्णीं ॥ ५५ ॥ भिन्न भिन्न भूताकृती । त्यामाजी अभिन्न कृष्णस्थिती । विषमीं समान श्रीपती । त्यासी वियोगप्राप्ति कदा न घडे ॥ ५६ ॥ घट मृत्तिकेसी नव्हे भिन्न । पट[12] नव्हे तंतु त्यागून । तैसा श्रीकृष्णावेगळा अर्जुन । माझें मीपण निवडेना ॥ ५७ ॥ कृष्णवियोग मी मानी जेथ । तेथही असे श्रीकृष्णनाथ । वियोग मानिजे सत्य । ते केवळ भ्रात अतिमूर्ख ॥ ५८ ॥ नित्य सर्वगत परिपूर्ण । कृष्ण अखंडदंडायमान । त्यासीं मजसीं वेगळेपण । सर्वथा जाण असेना ॥ ५९ ॥ 'न जायते म्रियते' हे वचन । स्वमुखें बोलिला पुरुषोत्तम । त्या कृष्णासी जन्ममरण । मूर्खजन मानिती ॥ २६० ॥ 'अक्षर ब्रह्म परम' । स्वयें बोलिलाॅ[13] पुरुषोत्तम । त्या कृष्णासी जन्ममरण । मूर्ख मनोधर्मे[14]

१ कृष्णसुरतसुख ज्यांनीं भोगिलें त्यांना न्यूनाधिक गति योग्यतेप्रमाणें मिळाली असें नसून त्या कृष्णाच्या अगसगानं सवच चिदात्मक झाल्या २ सायुज्यमुक्ति ३ स्थिति ४ वासनात्मक सूक्ष्म देहाला ५ तत्स्वरूपता ६ यथाशास्त्र ७ कोणत्याही प्रकारें ८ दुर्मनस्क, दुःखी ९ भगवद्गीतामृत १० स्थान ११ बुडून गेलें १२ वस्त्र १३ "अक्षर ब्रह्म परम"–भगवद्गीता अध्याय ८ श्लोक ३. १४ मनाचे धर्म, मनोवृत्ति.

कल्पिती ॥६१॥ 'क्षराक्षरातीत । उत्तम[1] पुरुष' श्रीकृष्णनाथ । त्यासी जन्ममरणादि आवर्त[2] । कल्पिती भ्रांत मनोधर्मे ॥ ६२ ॥ त्या कृष्णासीं मज वेगळेपण । कल्पांतींही नाहीं जाण । करिता गीतार्थाचें स्मरण । आपुलें आपण पूर्णत्व देखे ॥ ६३ ॥ मी अज आद्य अचळ । मी नित्य निज निर्मळ । माझ्या स्वरूपा नाहीं चळ । त्रैलोक्य खेळ पैं माझा ॥ ६४ ॥ जगातें नेमिता वेद । तो निःश्वसित[3] माझा बोध । मी आनंदासी परमानंद । स्वानंदकंद निजांगें ॥ ६५ ॥ मी आपरूपें आप । मी प्रकृतिपुरुषाचा बाप । मी अवतारी अवतरें कृष्णरूप । हा सत्यसंकल्प पैं माझा ॥ ६६ ॥ धरोनि माझ्या स्वरूपाचा आधार । मीचि कृष्णरूप अवतार । करूनि स्वलीला नानाचरित्र । अर्ता सामावें साचार मजमाजीं मीच ॥ ६७ ॥ माझ्या निजस्वरूपाचेनि वळें । मीच कृष्णरूपें खेळ खेळें । अर्ता मजमाजीं मीच मिळें । निजात्ममेळें निजनिष्ठा ॥ ६८ ॥ एक नर एक नारायण । परस्परें ते अभिन्न । यालागीं पूर्णत्वें अर्जुन । आपणया आपण स्वयें देखे ॥६९॥ बाप कृपाळु कृपानिधि । उपदेशिला युद्धसंधीं । परी लाविली जे समाधी । ते न मोडे त्रिशुद्धी कल्पांतकाळीं ॥२७०॥ नाहीं स्थानशुद्धि चोखोट । सैंघ रथांचे घडघडाट । सुटतां शस्त्रांचे कडकडाट । लाविली निर्दुष्ट परमात्मनिष्ठा ॥ ७१ ॥ कैशी लाविली समाधी । जी न मोडेच महायुद्धीं । शेखीं कृष्णावसानअवधी । तोचि बोध उद्बोधी परिपूर्णत्वें ॥ ७२ ॥ ज्यासी गीता उपदेशी कृष्ण । त्यासी न बाणे पूर्णपण । ऐसें बोलताचि वचन । परम दूषण वाचेसी ॥ ७३ ॥ ते वाचा गलितकुष्ठीं झडे । तीस विकल्पें पडती किडे । ते वाचाचि समूळ झडे । कृष्णोक्तीं न घडे बोध म्हणतां ॥ ७४ ॥ गीताउपदेशें पूर्णपण । नव्हे ऐसें म्हणतां जाण । वाग्देवता कोपे आपण । इतराचा कोण पडिपाडू ॥ ७५ ॥ गीता ऐके पाहे पढे । ज्यासी गीतास्मरण घडे । त्यासी पूर्णत्व स्वयें जोडे । मा उपदेशें नातुडे पूर्णत्व कैसें ॥ ७६ ॥ गीतार्थाचें पूर्णपण । वक्ता जाणे श्रीकृष्ण । का श्रोता जाणे अर्जुन । ज्यासी ते खूण बाणली ॥७७॥ साराश काढूनि वेदार्थां । श्रीकृष्णें प्रकट केली गीता । तेथील अभिप्राय पाहतां । जोडे अक्षयता निजमोक्ष ॥ ७८ ॥ परदेशी जाहला होता वेदांत । त्यासी सहाय जाहला गीतार्थ । तेणें वळें मतें समस्त । जिणोनि समर्थ ती जाहली ॥ ७९ ॥ कृष्णनिश्वासें जन्मले वेद । गीता स्वमुखें प्रकटली शुद्ध । यालागीं गीतार्थ अगाध । धेडांते वेद तेणें जाहले ॥ २८० ॥ वेदें आप्त केले तिनी वर्ण । दुराविले स्त्रीशूद्रजन । न शिवे त्याचे कान । हें वेदासी न्यून पैं आलें ॥ ८१ ॥ ते वेदाचें फेडावया उणें । गीता प्रकटिली श्रीकृष्णें । गीतेचे श्रवण पठणें । उद्धरणें समस्तां ॥८२॥ अर्जुनाचे प्रीतीकारणें । गीतार्थ प्रकाशिला श्रीकृष्णें । गीतेचेनि श्रवणें पठणें । उद्धरणें जडजीवां ॥ ८३ ॥ असो अगाध गीतामहिमान । तेणें गीतार्थें तो अर्जुन । करूनि आपलें सात्वन । जाहला सावधान प्रकृतिस्थ ॥ ८४ ॥

१ "यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तम । अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथित पुरुषोत्तम "—भगवद्गीता अध्याय १५–१८. २ भोंवरे ३ " यस्य निःश्वसित वेदा " ४ उदकाच्या रूपानें ५ भारता युद्धाचे प्रारंभीं ६ डाव, चांगली ७ पुष्कळ ८ आठवे, प्रगटे ९ प्रतिष्ठा, किंमत १० लागत नाहीं ११ निराश्रित १२ कृष्णाच्या श्वासाद् मुखावाटून ही गीता निघाली व श्वासापासून वेद निघाले म्हणून गीतेची महती अधिक १३ मडभाकड १४ फाटणें. मागचें ज्ञानेश्वरांचें म्हणणें मागें एकदां सांगितलेंच आहे. १५ स्वस्थ, शांत

बन्धूनां नष्टगोत्राणामर्जुनः सांपरायिकम् । हतानां कारयामास यथावदनुपूर्वशः ॥ २२ ॥

यादव निमाले कुलवंशेसीं । गोत्रज नाहीं कर्मांतरासीं । वज्र राहिला द्वारकेसी । तो विधी अर्जुनासी करणे पडला ॥ ८५ ॥ मी पावलो निष्कर्म ब्रह्म । तो मी न करीं अंत्यकर्म । ऐसा ज्ञानगर्वोपक्रम । तोही सूक्ष्म भ्रम अर्जुनीं नाहीं ॥ ८६ ॥ 'कर्मण्यकर्म यः पश्येत्' । हा अर्जुनीं बाणला पूर्णांश । तेणें तो अंत्यकर्मास । स्वयें सावकाश करिता जाहला ॥ ८७ ॥ प्रथम ज्येष्ठांचे दहन । पाठीं कनिष्ठांचे जाण । तैसेंच करी पिंडदान । तिळतर्पण सर्वांचे ॥ ८८ ॥ उत्तरक्रिया करूनि सपूर्ण । द्वारकेसी आला अर्जुन । तेथेंही वर्तलें आन । समुद्र दारुण क्षोभला ॥ ८९ ॥

द्वारकां हरिणा त्यक्तां समुद्रोऽप्लावयत्क्षणात् । वर्जयित्वा महाराज श्रीमद्भगवदालयम् ॥ २३ ॥
नित्यं सन्निहितस्तत्र भगवान् मधुसूदनः । स्मृत्याऽशेषाशुभहरं सर्वमङ्गलमङ्गलम् ॥ २४ ॥

द्वारका सांडूनि गेला कृष्ण । तेथ समुद्र आला आपण । बुडविली न लागतां क्षण । पळाले जन हाहांभूत ॥ २९० ॥ द्वारका बुडविली पूर्ण । राखिले भगवंताचें स्थान । जो आला पाताळीहून । कुळनिर्दळण करावया ॥ ९१ ॥ तें भगवंताचें स्थान । समुद्र न करीचि निमग्न । जेथ हरीचे सन्निधान । नित्य नूतन स्फुरद्रूप ॥ ९२ ॥ ज्याचें करितांचि स्मरण । महापातका निर्दळण । सकळ मंगळाचें आयतन । तें हरीचें स्थान उरलें असे ॥ ९३ ॥ द्वारकेमाजीं नित्यपूजा । अद्यापि होतसे गरुडध्वजा । ऐक परीक्षिति महाराजा । तें अधोक्षजाचें स्थान ॥ ९४ ॥

स्त्रीबालवृद्धानादाय हतशेषान् धनञ्जयः । इन्द्रप्रस्थं समावेश्य वज्रं तत्राभ्यषेचयत् ॥ २५ ॥

एवं द्वारका जाहलिया निमग्न । उरले बाल वृद्ध स्त्रीजन । त्यांसी घेऊनियां अर्जुन । निघाला आपण इंद्रप्रस्था ॥ ९५ ॥ यादव प्रभासापर्यंत । गेले ते निमाले समस्त । उरले जे द्वारकेआंत । वज्रादिकासमवेत अर्जुन निघे ॥ ९६ ॥ एवं घेऊनिया समस्तांसी । पार्थ आला इंद्रप्रस्थासी । राज्यधर यादववंशीं । तेथ वज्रासी अभिषेकी ॥ ९७ ॥ अनिरुद्धाचा पुत्र वज्र । यादववंशीं राज्यधर । अभिषेकूनि अर्जुनवीर । निघे सत्वर धर्माप्रती ॥ ९८ ॥

श्रुत्वा सुहृद्वधं राजन्नर्जुनात्ते पितामहाः । त्वां तु वंशधरं कृत्वा जग्मुः सर्वे महापथम् ॥ २६ ॥

निजधामा गेला श्रीपती । अर्जुनें सांगतां धर्माप्रती । तुज राज्य देऊनि परीक्षिती । लागले महापंथीं तत्काळचि ॥ ९९ ॥ निजधामा गेला श्रीपति कृष्ण । ऐकतां कुंत्यां सांडिला प्राण । द्रौपदीसहित पाचही जण । महापंथीं जाण निघाले ॥ ३०० ॥

य एतद्देवदेवस्य विष्णोः कर्माणि जन्म च । कीर्तयेत् श्रद्धया मर्त्यः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ २७ ॥

देवाधिदेव सर्वेश्वर । त्याचे मत्स्यकूर्मादि अवतार । जन्मकर्मादि नाना चरित्र । गाती ते पवित्र पुण्यराशी ॥ १ ॥ तेंचि चरित्र तत्त्वता । श्रद्धायुक्त गीतीं गातां । प्रयागादि समस्त तीर्थां । होय पवित्रता त्याचेनी ॥ २ ॥ श्रद्धायुक्त हरिकीर्तन । त्याचे पवित्रतेसमान । आन नाहीं गा पावन । तुझी आण गा परीक्षिति ॥ ३ ॥ ते तूं श्रद्धा कोण म्हणसी । जेवीं धनलोभी धनापासीं । गुळीं आवडी माकोड्यांसी । तैसी कीर्तनासी

---

१ अनिरुद्धाचा मुलगा २ ज्ञानगर्वाचा फुज ३ गीता अध्याय ४–१८ ४ आणखी ५ हाहाकार करीत. ६ प्रकाशरूप. ७ स्थान. ८ राखिलें ९ निर्याणीं. १० कुंतीनें ११ मुंगळ्यांस

आवडी ॥ ४ ॥ जेवीं गिणतां काळें वहुतें । वंध्या प्रसवे एकोलतें । ते कळवळी जैशी त्यातें । तेवीं कीर्तनातें अतिप्रीती ॥ ५ ॥ जो कीर्तनाचेनि वैभवें । हरिचरित्र गावया सद्भावें । पतंगाच्या ऐसा धांवे । श्रद्धा त्या नांवें कुरुराया ॥ ६ ॥ ऐशिया श्रद्धासपत्ती । वर्णितां भगवद्गुणकीर्ती । श्रद्धालुवा परम प्राप्ती । जाण निश्चितीं नृपनाथा ॥ ७ ॥ जरी आपण परमेश्वर । स्वलीला धरी नानावतार । तरी श्रीरामकृष्णचरित्र । अतिगंभीर पावनत्वें ॥ ८ ॥ कृष्णाची चोरी गीतीं गाता । सुवर्णस्तेया पावनता । कृष्णव्यभिचार वर्णितां । गुरुतल्पगैता हरी दोषें ॥ ९ ॥ पूतनापयःपानशोषण । तें चरित्र करितां पठण । सुरापानादि दोष दारुण । हरी सपूर्ण विश्वासका ॥ ३१० ॥ राक्षसकुळींचा रावण । परी तो जातीचा शुद्ध ब्राह्मण । नित्य करी वेदपठण । ब्रह्मयाचा जाण तो नातू ॥ ११ ॥ त्याचें सकुळ निर्दळण । श्रीराम करी आपण । तें करितां पठण । ब्रह्महत्या जाण नासती ॥ १२ ॥ धर्मसाह्यकारी श्रीकृष्ण । केलें पांडवांचें रक्षण । त्या भारताचेनि श्रवणें जाण । निमाले ब्राह्मण वाचविले ॥ १३ ॥ अठरा ब्रह्महत्या जनमेजयासी । अठरा पर्वें सागोनि त्यासी । निमाल्या उठविलें द्विजांसी । कृष्णकीर्ति ऐसी पावन ॥ १४ ॥ ऐकतां कृष्णरामकीर्ती । महापातकें बापुडीं किती । पायां लागती चारी मुक्ती । श्रद्धासपत्ती कीर्ती गाता ॥ १५ ॥ श्रद्धेचिया अतिप्रीतीं । आवडीं गाता कृष्णकीर्ती । सहजें सायुज्यता पावती । देहस्थिती असताही ॥ १६ ॥ हरिकीर्तिकीर्तन ज्याच्या ठायीं । तोही वर्तता दिसे देहीं । परी देहीं ना तो हरीच्या ठायीं । हरि त्याचे ठायीं अवघाचि ॥ १७ ॥ तोही अवघा हरीभीतरीं । हरि त्या सबाह्य अभ्यंतरीं । परीक्षिति ऐशियापरी । कीर्तिमंत ससारीं नादती ॥ १८ ॥ यालागीं हरिकीर्तनापरतें । सुगम साधन नाहीं एथें । जे विनटले हरिकीर्तनातें । ते देहबंधनातें नाकळती ॥ १९ ॥ कृष्णकीर्तनीं उजळली स्थिती । ती मैळेना कदा कल्पांतीं । जरी ते देहकर्में करिती । तरी जाहली स्थिति मैळेना ॥ ३२० ॥ आकाश पर्जन्यें नव्हे वोलें । का रविबिंब थिल्लरजळें । असोनिया तेणें मेळें । कदाकाळें तिंबेना ॥ २१ ॥ तेवीं हरिकीर्तनकल्लोळें । जयाची निष्कामदशा उजळे । ते वर्तता देहकर्ममेळें । देहविटाळें अलिप्त ॥ २२ ॥ निजभक्ताचें शरीरकर्म । स्वयें चालवी पुरुषोत्तम । यालागीं भक्तासी कर्मभ्रम । अधमोत्तम बाधीना ॥ २३ ॥ भक्ताअभक्ताची कर्मगती । भगवंत चालवी निश्चितीं । तेथ भक्ताची का अलिप्तस्थिती । अभक्त का होती अतिबद्ध ॥ २४ ॥ करितां कृष्णकीर्तिकीर्तन । भक्ताचा निरसे देहाभिमान । यालागीं ते अलिप्त जाण । अभक्तां बधन अहंभावें ॥ २५ ॥ हे दशा मागितल्या पावती । ऐसें न घडे गा परीक्षिती । आवडीं गाता कृष्णकीर्ती । सहज स्थिती ठसावे ॥ २६ ॥ श्रीकृष्णकीर्तिकीर्तनें । बहुतांचें ससारधरणें । उठविलें स्वयें श्रीकृष्णें । चरित्रपठणें तुष्टोनी ॥ २७ ॥ कृष्णकीर्तिकीर्तनगोडी । अहंकाराची वादवेंडी फोडी । जीवाचें जीवबंधन तोडी ।

---

१ एकुलता पुत्र २ द्रवते ३ झडप घालतो, उडी घालतो ४ सोनें चोरणाऱ्याला ५ गुरुपत्नीशीं गमन केल्याच्या पातकाचा नाश होतो ६ श्रद्धाळूचे ७ मेलेले ८ क्षुल्लक ९ हरीच्या स्वरूपीं राहणारा १० रमते ११ बांधले जात नाहींत १२ मलिन होत नाहीं कृष्णकीर्तनानें प्राप्त झालेली स्वरूपस्थिति भंग पावत नाहीं १३ डबक्यांतील पाण्यानें १४ भिजत नाहीं १५ निष्कामदशा उजळल्यावर देहाचीं कर्में बधक होत नाहींत १६ परमात्मा १७ वेड लागला. १८ केवळ मीपणामुळें १९ बदीखाना, बधन

निःसीम आवडी कीर्ति गातां ॥ २८ ॥ एवं कृष्णकीर्तिकीर्तनें । भक्तीं कृष्णपद स्वयें घेणें । जग उद्धरावयाकारणे । कीर्ति श्रीकृष्णे विस्तारिली ॥ २९ ॥ जन्मापासूनि अंतपर्यंत । कृष्णचरित्र अत्यद्भुत । तुज म्यां सांगितलें साद्यंत । परामृत निजसार ॥ १३० ॥

इत्थं हरेर्भगवतो रुचिरावतारवीर्याणि बालचरितानि च शंतमानि ।
अन्यत्र चेह च श्रुतानि गृणन्मनुष्यो भक्तिं परां परमहंसगतौ लभेत ॥ २८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥ ॥ समाप्त एकादशस्कंध ॥

जन्मापासूनि ज्ञानघन । श्रीकृष्णचरित्र अतिपावन । ज्याचे संगतीं गोंवळे[1] जाण । अज्ञान जन उद्धरिले ॥ ३१ ॥ ज्याचिया व्यभिचारासंगतीं । गोपी उद्धरल्या नेणों किती । कृष्ण श्यामसुंदरमूर्ती । अभिलाषीं चित्तीं दृढ धरिला ॥ ३२ ॥ देखोनि सुंदर कृष्ण मूर्ती । गायी वेधल्या तटस्थ ठाती[2] । पशु उद्धरले कृष्णसंगतीं । मा गोपी नुद्धरती कैसेनी ॥ ३३ ॥ गायीगोपिकाचें नवल कोण । वृंदावनींचे तृण पाषाण । कृष्णसंगें तरले जाण । ऐसा ज्ञानघन श्रीकृष्ण ॥ ३४ ॥ विषें भरोनियां निजस्तना । पूतना घेऊं आली प्राणा । तेही कृष्णसंगें जाणा । त्याच क्षणा उद्धरली ॥ ३५ ॥ कंसशिशुपाळादिकांसी । द्वेषेंचि तारी हृषीकेशी । चंदन लाविता अंगासी । अंगसंगें कुब्जेसी तारिलें ॥ ३६ ॥ उन्मत्त मदें अतिमूढ । मारूं आला कुवलयापीड । त्यासी मोक्षाचा सुरवाड[3] । उद्धरिला सदृढ कृष्णाभिघातें[4] ॥ ३७ ॥ अरिष्ट करूं आला श्रीकृष्णालागीं । तो अरिष्टें[5] तारिला धरूनि शिंगीं । अघासुरें गिळितां वेगीं । चिरोनि दो भागीं[6] उद्धरी कृष्ण ॥ ३८ ॥ कृष्णलक्षें लावूनि टाळी । बक ध्यानस्थ यमुनाजळीं । तो कृष्णातें सवेग गिळी । करूनि दोन फाळी तारिला ॥ ३९ ॥ उडवूं आला तृणावर्त । त्यासी कृष्णे उडविला आवर्त । अंगसंगें कृष्णनाथ । कृपावंत वैरियां[7] ॥ ३४० ॥ गोपाळ नेले चोरचोरू । ठकून आला व्योमासुरू । त्याचाही केला उद्धारू । मोक्षें उदारू श्रीकृष्ण ॥ ४१ ॥ केशिया कंसाचा घोडा । कृष्णे मारूनि तारिला पुढा । मल्ल मर्दूनि मालखंडा । मोक्षाचा उघडा सुकाळ केला[8] ॥ ४२ ॥ काळिया नाथिला विखारू[9] । वृक्षीं उपाडिला वत्सासुरू । भवाब्धीमाजीं श्रीकृष्ण तारू । सवेग उद्धारू जडमूढां ॥ ४३ ॥ जिहीं खेळविला चक्रपाणी । ज्याचे घरीं प्याला पाणी । ज्याचें चोरूनि खादलें लोणी । त्याही गौळणी उद्धरिल्या ॥ ४४ ॥ रुक्मिया तारिला विटवोनी । बाण तारिला भुजा छेदोनी । कंस तारिला निर्दळूनी । मोक्षदानी श्रीकृष्ण ॥ ४५ ॥ जे जे मिनले सोयरिके । जे कां पाहूं आले कौतुकें । ते ते तारियेले यदुनायकें । दर्शनसुखें निववूनी ॥ ४६ ॥ पांडव तारिले पक्षपातें । वैरी तारिले शस्त्रघातें । यापरी श्रीकृष्णनाथें । उद्धरिलीं बहुतें निजसंगें ॥ ४७ ॥ वैरी तारिले[10] द्वेषवैभवें । भक्त पावले भजनभावें । गोपी तारिल्या संगानुभवें । ज्या जीवें भावें अनुसरल्या ॥ ४८ ॥ गायी तारिल्या सरक्षणेसीं । मयूर तारिले मोरपिशीं । वृक्ष तारिले तुरं-

१ गवळी, गोपाळ २ जागच्या जागींच राहतात ३ सहजप्राप्ति ४ कृष्णानें मारल्यामुळे ५ अरिष्ट नांवाचा राक्षस ६ भाग ७ शत्रूंना ८ नाहींसा केला ९ विषारी सर्प १० ज्ञानोबाराय लिहितात —"हेंचि कवणें एकें मिसें । चित्त माझे ठायां प्रवेशे । येतुलें हो, मग आपैसें । मीच होणें असे ॥ ४६३ ॥ नारदा ध्रुवा अक्रूरा । शुका हन सनत्कुमारां । ह्या भक्ती मी धनुर्धरा । प्राप्य जैसा ॥ ४६४ ॥ तैसाचि गोपिकांसि कामें । तया कंसा भयसंभ्रमें । येरां घातकां मनोधर्में । ॥ ४६५ ॥"=ज्ञानेश्वरी अ० ९

योनी केसीं । तारक हृषीकेशी पूर्णत्वें ॥४९॥ पूर्ण ब्रह्म कृष्णावतार । ज्ञानप्राधान्य लीला विचित्र । त्यांत परम पावन बाळचरित्र । वंद्य सर्वत्र सज्ञाना ॥३५०॥ घेऊनि षड्गुणैश्वर्य-संपत्ती । अवतरली श्रीकृष्णमूर्ती । यश श्री औदार्य ज्ञान शाती । वैराग्यस्थिती अभंग ॥ ५१ ॥ इतर अवतारीं अवतरण । तेथें गुप्त केले साही गुण । कृष्णावतार ब्रह्म पूर्ण । पूर्ण षड्गुण प्रकाशिले ॥ ५२ ॥ यालागीं कृष्णावतार जाण । अनवच्छिन्न साही गुण । त्याचेनि अंगसगें उद्धरण । सर्वांसी जाण सर्वदा ॥ ५३ ॥ उद्धरले कृष्णसगतीं । अथवा कृष्णाचिया अतिप्रीतीं । तरले देखता कृष्णमूर्ती । हें नवल निश्चितीं नव्हे एथें ॥ ५४ ॥ हेंचि पैं गा कृष्णकीर्ती । अत्यावडी गाता गीतीं । उद्धरले नेणों किती । अद्यापि उद्धरती श्रद्धाळू ॥५५॥ आवडीं गाता कृष्णकीर्ती । कीर्तिमता लाभे परम गती । जीते परा ऐसें ह्मणती । ते चौथी भक्ती घरीं रिघे ॥ ५६ ॥ आर्त जिज्ञासु अर्थार्थी । त्यांची सहजे राहे स्थिती । अखंड प्रकटे चौथी भक्ती । श्रीकृष्णकीर्ती स्वयें गाता ॥ ५७ ॥ आवडी गातां श्रीकृष्णकीर्ती । सहजे होय विषयीं विरक्ती । शमदमादि संपत्ती । पायां लागती सहजेंची ॥ ५८ ॥ कृष्णकीर्तीची जपमाळी । जो अखंड जपे जिह्वामूळीं । श्रीकृष्ण त्याजवळीं । सर्व काळीं सर्वदा ॥ ५९ ॥ आदरें जपता श्रीकृष्णकीर्ती । श्रीकृष्ण प्रकटे सर्व भूतीं । सहजें ठसावे चौथी भक्ती । परमात्मस्थितीसमवेत ॥ ३६० ॥ जे भक्तीमाजीं जाण । पूज्य पूजक होय श्रीकृष्ण । मग पूजाविधिविधान । देवोचि आपण स्वयें होये ॥६१॥ अथ गंध धूप दीप जाण । अवघेंचि होय श्रीकृष्ण । हें चौथे भक्तीचे लक्षण । आपणां आपण स्वयें भजे ॥ ६२ ॥ चौथे भक्तीचें विंदान । भोग्य भोक्ता स्वयें श्रीकृष्ण । कृष्णेसी वेगळेपण । भक्तां अर्ध क्षण असेना ॥ ६३ ॥ ते काळीं भक्तांसी जाण । देह गेह होय श्रीकृष्ण । जात गोत्र श्रीकृष्णचि आपण । ससारही पूर्ण कृष्ण होये ॥ ६४ ॥ ऐशी लाहोनि पराभक्ती । परमहंसाची कृष्ण गती । ते कृष्णरूप स्वयें होती । श्रीकृष्णकीर्ती वर्णिता ॥ ६५ ॥ जे स्वरूपीं नाहीं च्युती । ते कृष्णस्वरूप निश्चितीं । भक्त तद्रूप स्वयें होती । कृष्णकीर्ती वर्णिता ॥ ६६ ॥ कृष्णकीर्तीचे एक अक्षर । चहू वेदांचे निजविहार । सकळ शास्त्रांचें परम सार । कृष्णचरित्र कुरुराया ॥ ६७ ॥ जे वेदांचें जन्मस्थान । जें षड्शास्त्रा समाधान । षड्दर्शना पुर्जावण । तो आठवा श्रीकृष्ण पूर्णावतार ॥ ६८ ॥ अनंत अवतार झाले जाण । परी कृष्णावतार ज्ञानघन । त्याचे चरित्र अतिपावन । भवबंधनच्छेदक ॥ ६९ ॥ त्या कृष्णाची कृष्णकीर्ती । आदरें आठविता चित्तीं । भवबंधनाची समाप्ती । जाण निश्चितीं नृपनाथा ॥ ३७० ॥ वैभव श्रीकृष्णकीर्तीसीं । वैराग्य श्रीकृष्णकीर्तीपासीं । श्रीकृष्णकीर्ती वसे ज्याचे मानसीं । ते कळिकाळासी नागवती ॥७१॥ आळसें स्मरता कृष्णमूर्ती । अखिल पातकें भस्म होती । जे कृष्णकीर्ति सदा गाती । त्यासी चारी मुक्ती आदणें ॥ ७२ ॥ श्रीकृष्णकीर्तीचें एकेक अक्षर । निर्दळी महापातक-संभार । मोक्ष देऊनि अतिउदार । जगदुद्धारकारक ॥ ७३ ॥ बहु अवतारी अवतरे

१ स्वरूपावस्था २ लक्षण ३ घर ४ आप्तमंडळी ५ दळणें ६ हृद. ७ सहा शास्त्रें. ८ समजावणी षड्दर्शनांची एकता जेथें होते तो श्रीकृष्णरूप होय ९ ज्ञानानें पूर्ण १० शेवट, सुटका. ११ सापडत नाहींत १२ आंदणाच्या देणगीप्रमाणें स्वाधीन १३ महापापाचे ढीग.

देवो । परी ये अवतारींचा नवलावो । ज्ञानप्राधान्य लीला पहा हो । अगम्य अभिप्रावो ब्रह्मादि देवां ॥ ७४ ॥ जन्मापासून जो जो देहींडा । तो तो नीचें नवा पर्वाडा । ब्रह्मसुखाचा उघडा । केला रोकडा सुकाळ ॥ ७५ ॥ अवतारांमाजीं श्रीकृष्ण । निजनिष्टंक ब्रह्म पूर्ण । त्याचें चरित्र ज्ञानघन । पठणें पावन जन होती ॥ ७६ ॥ ऐसी पावन कृष्णकीर्ती । पढता वाचक उद्धरती । श्रद्धेनें जे श्रवण करिती । तेही तरती भवसिंधू ॥ ७७ ॥ कलियुगीं जन मंदमती । त्यांसी तरावया सुगमस्थिती । परम पावन कृष्णकीर्ती । कृपेनें निश्चितीं विस्तारली ॥ ७८ ॥ ऐसी पावन भगवत्कीर्ती । विस्तारली श्रीभागवतीं । त्यांत दशमस्कंधाप्रती । श्रीकृष्णकीर्ती अतिगोड ॥ ७९ ॥ उपजल्या दिवसापासूनी । चढोवढी प्रतिदिनीं । कीर्ति विस्तारी चक्रपाणी । दीनजनीं तरावया ॥ ३८० ॥ धरूनि नटनाट्यवेष । अवतरला हृषीकेश । तेथें नानाचरित्रविलास । दिवसेंदिवस विस्तारी ॥ ८१ ॥ त्याहीमाजीं बाळचरित्र । मधुर सुंदर अतिपवित्र । मालखंडां जें केलें क्षेत्र । परम पवित्र पावनत्वें ॥ ८२ ॥ जरासंध पराभवून । काळयवनातें निर्दाळून । तें अतिविचित्र विंदान । लाघवी श्रीकृष्ण स्वयें दावी ॥ ८३ ॥ रुक्मिया रणीं विटवून । शिशुपाळादि वीर गांजून । कृष्ण करी भीमकीहरण । ते परम पावन हरिलीला ॥ ८४ ॥ पट्टमहिषींचें वरणें । भौमासुराचें निर्दळण । पारिजातातें हरण । पाणिग्रहण सोळासहस्रीं ॥ ८५ ॥ समुद्रीं वसवूनि द्वारावती । निद्रा न मोडितां निश्चितीं । मथुरा आणिली रातोरातीं । अभिनव कीर्ती कृष्णाची ॥ ८६ ॥ वत्सें वत्सप होऊनि आपण । आपुलें दावी पूर्णपण । ब्रह्मादिकां न कळे जाण । अवतारी कृष्ण पूर्णांशें ॥ ८७ ॥ खाऊनि भाजीचें पान । तृप्त केले ऋषिजन । ऐसीं चरित्रें ज्ञानप्रधान । परम पावन आचरिला ॥ ८८ ॥ ऐसी कृष्णलीला परमाद्भुत । पाठकां करी परम पुनीत । ते दशमामाजीं समस्त । कथा साद्यंत सांगितली ॥ ८९ ॥ एकादशाची नवलस्थिती । मूळापासूनि परम प्राप्ती । ज्ञान वैराग्य भक्ति मुक्ती । स्वमुखें श्रीपति संवादला ॥ ३९० ॥ प्रथमाध्यायीं वैराग्य पूर्ण । मुख्य अधिकाराचें कारण । नारदवसुदेवसंवाद जाण । भूमिशोधन साधकां ॥ ९१ ॥ तेथ निमिजायंतसंवादन । निर्भयाचें कोण स्थान । उत्तम भागवत कोण । मायातरण कर्मब्रह्म ॥ ९२ ॥ इत्यादि विदेहाचे नव प्रश्न । नवांचीं नव उत्तरें पूर्ण । तेचि नव नागर जाण । क्षेत्रकर्षण अतिशुद्ध ॥ ९३ ॥ ते पांचां अध्यायांच्या अंतीं । देवीं प्रार्थिला श्रीपती । कृष्ण कुलक्षयाच्या प्रांतीं । निजधामाप्रती निघेल ॥ ९४ ॥ हें उद्धवें जाणोनि आपण । निर्वेद केला जो संपूर्ण । तेचि कल्पनाकाशाचें निर्दळण । पाळव्या छेदन विकल्पांच्या ॥ ९५ ॥ कामलोभांचे गुप्त खुंट । आडवूं लागले उद्भट । ते समूळ केले सपाट । अतितिखट अनुतापें ॥ ९६ ॥ क्रोधाचिया अतिजाडी । समूळ उपडिल्या महापेडी । शांति निवडक चोखडी । समूळ उपाडी मूळेंसीं ॥ ९७ ॥ उद्धवचातकआर्तिहरण । बोलिला श्रीकृष्ण कृपाघन । क्षेत्र बोलावलें सबाह्य पूर्ण । लागली संपूर्ण निजबोधवाफ ॥ ९८ ॥ तेथे पूर्ण ब्रह्म निजबीज ।

१ थाथय २ देहाचा व्यापार ३ नित्य ४ गुणवर्णन ५ नि सशय ६ निबुद्ध. ७ उत्तरोत्तर, अधिकाधिक ८ घाळ घोला ९ 'मालखडें' असाही पाठ आहे १० कसब, कौतुक ११ डोक्याचे पाट काढून १२ रुक्मिण्यादि अष्टनायिकाच १३ पाणिग्रहण १४ सहार १५ गुराखी १६ घोळला १७ भूमिशुद्धि १८ जनकराजाचे १९ शेवटीं २० खेद, दुःख. कल्पनारूपी आकाशाचें. २२ मुळें, बुडखे. २३ अत्यत तीन. २४ उद्धवरूपी चातकाचा दुःखनाश करणार.

सांडे तंतु सर्व परित्यज्य । श्रवणनळें अधोक्षज । पेरिलेंचि सहज स्वयें पेरी ॥ ९९ ॥ यदुअवधूतसंवादस्थिती । चोविसां गुरूच्या उपपत्ती । आगंड खणविला क्षेत्राप्रती । वोढाळ पुढती रिघो न शके ॥ ४०० ॥ चीकभरित जाहल्या पिकातें । भोरड्या वोरबडिती तेथें । ते दशमाध्यायीं श्रीअनंतें । उडविलीं मतें भजनगोफणीं ॥ १ ॥ अकरावे अध्यायीं जाणा । हुरडा ओंब्या आणि घोळाणा । तिळगुळेंसीं चाखविलें सुजाणा । मुक्तलक्षणाचेनि हातें ॥ २ ॥ ते श्रियेचे भोक्ते एथ । सत्संगति भगवद्भक्त । तो बारावा अध्याय साद्यंत । कृपायुक्त सांगितला ॥ ३ ॥ विषयाची विषयावस्था । बाधक नोहे साधकाच्या चित्ता । तेचि त्रयोदशीं कथा । जाण निश्चितीं सांगितली ॥४॥ एवं तेराव्या अध्यायाप्रती । जाहली पिकाची पूर्ण निष्पत्ती । तेचि हंसगीतउपपत्ती । समाधि श्रीपति सांगोनि गेला ॥ ५ ॥ समाधीं साठवले जें पीक । तें कैसेनि पावती साधक । तदर्थीं भजनपूर्वक । चौदावा देख निरूपिला ॥ ६ ॥ पीक चढतचढता हातीं । माझारीं सिद्धि झडपोनि नेती । ते सिद्धित्यागाची उपपत्ती । पंधराव्याप्रती दाविली ॥ ७ ॥ पीक न माय त्रिजगतीं । तरी त्याच्या साठवणा किती । त्या षोडशाध्यायीं विभूती । उद्देशें श्रीपती दावूनि गेला ॥ ८ ॥ क्षेत्र अधिकारी एथें जाण । चारी आश्रम चारी वर्ण । सतरा अठरा निरूपण । वांटे संपूर्ण विभागिले ॥ ९ ॥ एकुणिसाव्या अध्यायीं जाण । करूनि पिकाची सर्वंगण । जेणें कोंडेनि वाढले कण । तेही निवडूनि कण घ्यावे ॥४१०॥ ऐसे निवडिले जे शुद्ध कण । ते प्राप्यप्राप्तीचें लक्षण । त्रिविधभागनिरूपण । विसावा जाण निरूपिला ॥ ११ ॥ भागा आले शुद्ध कण । ते राखावे आपले आपण । गुणदोषाचे चोरटे जाण । खळें फोडून निजकण नेती ॥ १२ ॥ सर्वांच्या भागास येताति कण । परी खावों न लाहती चोरख्याभेण । थोर थोर नागविले जाण । यालागीं सरक्षण दृढ किजे ॥ १३ ॥ गुणदोषाची नवलकथा । मिळणीं मिळोनि आप्तता । ठकूनि नेती सर्व स्वता । दाणाही हाता नेदिती येवों ॥ १४ ॥ गुणदोष आतुर्बळी । सज्ञानातें तत्काळ छळी । गुणदोषांतें जो निर्दळी । तो महाबळी तिहीं लोकीं ॥ १५ ॥ हे शिकवण उद्धवें ऐकता । तो ह्मणे चोराचा प्रतिपाळिता । तुझा वेदचि गा तत्त्वतां । गुणदोषप्रबळता त्याचेनि अंगें ॥ १६ ॥ मुख्य चोरांचा कुरुंठा । तुझा वेद गा खोटा । त्यामाजीं गुणदोषाचा घरटा । नाना चेष्टा तो शिकवी ॥ १७ ॥ एव प्रतिपाळोनि गुणदोषासी । वेद नागवी समस्तासी । एवं उद्धवें वेदांच्या शिसीं । कुडेपणासी स्थापिलें ॥ १८ ॥ तो वेदानुवाद नव्हे कुडा । ऐसा प्रतिपेंदीं दिधला झाडा । निरूपणीं अतिचोखडा । अध्याय रोकडा एकविसावा ॥ १९ ॥ चोर कोणे मार्गीं येती । पिकले पीक ज्या वाटा नेती । तो मार्ग बुजावया निश्चितीं । तत्त्वसख्याउपपत्ती बाविसावा ॥ ४२० ॥ मुख्यत्वें ज्ञानाचें सरक्षण । दृढ शांतीचे कारण । ते भिक्षुगीतनिरूपण । स्वयें श्रीकृष्ण सांगोनि गेला ॥ २१ ॥ मुख्य चोराचें चोरटेपण । मनापाशीं असे जाण । ते मनोजयाचें लक्षण ।

---

१ टाकून २ कान हेच कोणी फळकाचे नळ त्याच्या द्वारें ३ रादक ४ भोरडी=एक प्रकारचें शाळू खाणारें पांखरूं ५ हुरडा शाळूचा, ओंब्या गव्हाच्या, व घोळाणा किंवा निंबुर बाजरीचा. ६ उत्पन्न. ७ वांटे ८ कापणी, कणीसतोडणी. ९ अत्यंत प्रबळ १० आश्रयस्थान ११ फसवितो. १२ चपटाटा १३ खोटा १४ दिकठिकाणीं.

भिक्षुगीतनिरूपण तेविसावा ॥ २२ ॥ चोर जन्मती जिचे पोटीं । ते मुख्यत्वें प्रकृति खोटी । पिकल्या पिका करूनि लुटी । रुपती शेवटीं तीमार्जी ॥ २३ ॥ आदीं निर्गुण अंतीं निर्गुण । मध्यें मिथ्या प्रकृतीसीं त्रिगुण । हें मुख्य पिकाचें संरक्षण । केलें निरूपण चोविसावा ॥ २४ ॥ मोकळें पीक असतां शेतीं । पशु पक्षी चोर रिघों न शकती । ते सहज सरक्षणउपपत्ती । निर्गुणोक्ती पंचविसावा ॥ २५ ॥ स्त्रीकामाची धाडी जाण । सकळ पिकासी नागवण । पुरूरवा नागवला आपण । इतरांचा कोण पडिपाडू ॥ २६ ॥ कामासक्ति करितां जाण । प्रमदावंदीं पडिले पूर्ण । त्यांसी अनुताप करी सोडवण । हें केले निरूपण सव्विसावा ॥ २७ ॥ निकोपें पीक लागल्या हातीं । त्याची करावया निष्पत्ती । क्रियायोगाची निजस्थिती । सत्ताविसाव्याप्रती प्रकाशिली ॥ २८ ॥ एवं पीक भोगिले सकळ । त्याचा परिपाक पक्वान्न सवळ । अठ्ठाविसावा अमृतफळ । अतिरसाळ निजगोड्या ॥ २९ ॥ मृदु मधुर अतिअरुवार । तेणे वासे निवे जेवणार । त्याचा सेवितां ग्रासमात्र । सबाह्याभ्यंतर नित्यतृप्ती ॥ ४३० ॥ आकाक्षेसी निवाली भूक । सुखावरी तृप्तिसुख । तो हा अठ्ठाविसावा देख । अलोलिक निजगोड्या ॥ ३१ ॥ अठ्ठाविसाव्याची निजगोडी । चाखावया अतिआवडी । ब्रह्मादिकां आवस्था गाढी । चवी चोखडी अनुपम ॥ ३२ ॥ हें जिव्हेवीण जेवण । रसनेवीण गोडपण । अदातां दात पाडूनि पूर्ण । आपुली आपण चवी चाखे ॥ ३३ ॥ श्रीकृष्णे परवडी ऐशी । तांटस्थ केले उद्धवासीं । एका जनार्दनचरणीं माशी । सुखें त्या रसासी स्वयें सेवी ॥ ३४ ॥ जेथ रिघंमू नाहीं थोरथोरांसी । तेथे सुखेंचि रिघे माशी । एवं धाकुटे जे होती सर्वांसी । कृष्णरस त्यांसी सुसेव्य ॥ ३५ ॥ अगम्य योगें योगभाडार । गुह्यज्ञाने ज्ञान गंभीर । परम सुखाचें सुखसार । अतिगंभीर अठ्ठाविसावा ॥ ३६ ॥ या जेवणीं जे धाले नर । त्याचे तृप्तीचे सुखोद्गार । तो एकुणतिसावा सधर । अतिविचित्र निरूपणे ॥ ३७ ॥ एकुणतिसाव्याची स्थिती । दृढ आकळिली होय चित्तीं । तै सकळ भागवताची गती । ये धांवती तयापाशीं ॥ ३८ ॥ एकुणतिसावा अध्यावो । साध्यसाधना एकात्मभावो । निर्दळोनि अहंभावो । परमानंदें पहा हो उद्गार देत ॥ ३९ ॥ सकळ भोजना मंडण । तांबूल आणि चंदन । तो तिसावा एकतिसावा जाण । कृष्णनिर्याण निजबोधू ॥ ४४० ॥ येणें भोजने नित्य तृप्ती । त्यासी ममताबंधं नव्हे प्राप्ती । सकळ कुळ निर्दळूनि एथी । निजधामा निश्चितीं हरि गेला ॥४१॥ पूर्ण ब्रह्मानुभव ज्यासी । एथवरी ममता नसावी त्यासी । हें स्वागें दावूनि हृषीकेशी । निजधामासी स्वयें गेला ॥ ४२ ॥ श्रीभागवत महाक्षेत्र । तेथें ब्रह्म मुख्य बीजधर । नारद तेथ मिरासीकर । पेरणी विचित्र तेणे केली ॥ ४३ ॥ तेथ श्रीव्यासे अतिशुद्ध । प्राधारें घातले दशविधं । पीक पिकलें अगाध । स्वानंदबोध निडारे ॥ ४४ ॥ तेथ शुक बैसला सोंकारा । तेणें फोडिला हरिकथापांगोरा । पापपक्ष्याचा थारा । उडविला पुरा

---

१ कपा, पाड २ स्त्रीरूपी बधनात ३ अपायरहित ४ हलुवार, हलकें, पचण्यास सोपें ५ जिव्हार. ६ एकच घास ७ टरकट ८ तांटावर जेवायाला बसविलें ९ प्रवेश, रिघावा १० भगवद्गुणानुवादरूप रस ११ अप्राप्य १२ तृप्त झाले १३ सुखाचे उद्गार, ढेंकर. १४ बळकट १५ ढेंकर १६ आशापाश. १७ मिरासदार १८ दहा प्रकारचे १९ पूर्ण भाजा, विकासला २० राखणदार. २१ हरिकथारूपी मागोरा ह्मणजे गोफणीचा पदर

निःशेष ॥ ४५ ॥ त्याची एकादशीं जाण । उद्धवें केली संवगण । काढिले निडाराचे कण । अतिसघन कृष्णोक्ती ॥ ४६ ॥ तेथ नानायुक्तिपडिपाडीं । उत्तमोत्तम प्रश्नपरवडी । केलीं पक्वान्नें चोखडीं । त्यांची नीच नवी गोडी अविनाशी ॥ ४७ ॥ ते अविनाशी निजगोडी । पदोपदीं अतिचोखडी । एकादशामाजीं रोकडी । उद्धवाचिये जोडी उपकार जगा ॥ ४८ ॥ त्या उद्धवाचे मागले पंक्ती । त्यक्तोदक श्रवणार्थी । शुकमुखें परीक्षिती । निजात्मतृप्तीं निवाला ॥ ४९ ॥ त्या समर्थाचिये पंक्तीं । भावार्थदीपिका धरोनि हातीं । श्रीधरें दावितां पदपदार्थीं । निजात्मस्थितीं निवाला ॥ ४५० ॥ जेथ देशभाषापदपक्षेंसीं । एका जनार्दनकृपेची माशी । तृप्ती होय अवघ्यासरशी । निषेध तिशीं असेना ॥ ५१ ॥ एका जनार्दनी मांजर वेडें । भावार्थदीपिकाउजियाडें । हे रस देखोनि चोखडे । ताटापुढें पैं आलें ॥ ५२ ॥ मीयों मीयों करितां स्मरण । कृपेनें तुष्टले सज्जन । शेष प्रसाद देऊनि जाण । संतृप्त पूर्ण पै केलें ॥ ५३ ॥ एका जनार्दनाचे पोसणें । मी माजर जाहलों नीचपणें । चाटिता सतांचें शेषँभाणे । म्या तृप्ति पावणें परिपूर्ण ॥ ५४ ॥ हो कां त्या समर्थांच्या ताटीं । पूर्ण ब्रह्मरसे भरली वाटी । ते मी अत्यंत प्रेमें चाटीं । स्वानंदपुष्टीं सतोषें ॥ ५५ ॥ जो काया मनें आणि वाचा । सद्भावें विनीत होय नीचा । तो अधिकारी एकादशाचा । हा जनार्दनाचा उपदेश ॥ ५६ ॥ जंव जंव देहीं ज्ञानाभिमान । जंव जंव योग्यता सन्मान तंव तंव एकादशाचे ज्ञान । सर्वथा जाण अनोळखचि ॥ ५७ ॥ सर्व भूतीं भगवद्भजन । सद्भावें जंव नुपजे पूर्ण । तंववरी एकादशाचें ज्ञान । सर्वथा जाण कळेना ॥ ५८ ॥ यापरी श्रीभागवतक्षेत्र । पीक पिकलें परम पवित्र । एथ सुखी होती साधक नर । ज्यासी अत्यादर सर्व भूतीं ॥ ५९ ॥ एकादश क्षेत्र नव्हे जाण । हाचि समुद्र परिपूर्ण । जो जैसा एक होय निमग्न । तो तैशींच आपण रत्नें लाभे ॥ ४६० ॥ हा एकादश नव्हे निर्धारीं । जीवगजेंद्राच्या उद्धारीं । सवेगें पावला हरी । ज्ञानचक्र करीं घेउनी ॥ ६१ ॥ हेही नव्हे एकादशाची थोरी । अहंहिरण्यकशिपू विदारी । तो हा प्रकटला नरहरी । भक्तकैवारी कृपापूर्ण ॥ ६२ ॥ गंगा यमुना दोनी साग । कृष्ण उद्धव उत्तम चाग । गुप्त सरस्वती ज्ञानबोध । त्रिवेणीप्रयाग एकादश ॥ ६३ ॥ तेथ वैराग्यमाघमासीं जाण । श्रद्धा अरुणोदयीं नित्य स्नान । करिता होऊनि पावन । कृष्णपदवी पूर्ण पावती ॥ ६४ ॥ हेही एकादश नव्हे कोटी । कृष्णउद्धवाची गुह्य गोठी । हे वहुँकल्प कपिलेपष्ठी । पर्वणी [illegible] ६५ ॥ ते [illegible] जे निमग्न । ते तत्काळ पावती कल्याण । धाधू [illegible] ॥ ६६ ॥ हा एकादश नव्हे जाण । एक[illegible] परिपूर्ण [illegible] । स्वानंदपूर्ण निजसत्ता ॥ ६७ ॥ एथ [illegible] नित्य [illegible] माजी ज्ञानमजरीचे घोंसे । अतिसुरेख [illegible] ते होती परम पावन । स्वयें ठाकती [illegible] मूळींचे उदका । जे लाविती मूळ-

[illegible] गच दिवा २ भागवताचे टीकाधर श्रीधरस्वामी [illegible] ८ हाच दोन्ही हिरण्यकशिपू, त्याचें विदारण कर[illegible] १२ स्नान करणारे १३ घोस १४ आवडी इत्यादि

मृत्तिका । ते वंद्य होती तिहीं लोकां । नित्य निजसखा श्रीकृष्ण जोडे ॥ ४७० ॥ जे पठणरूपें जाणा । प्रत्यगावृत्ति प्रदक्षिणा । सद्भावे करितां सुजाणा । श्रीकृष्णचरणां विनटती ॥ ७१ ॥ ये कथेच्या विचित्र लीला । जे नित्य घालिती रंगमाळा गळा । ते नागवती कळिकाळा । सदा त्यांजवळा श्रीकृष्ण ॥ ७२ ॥ हें एकादशाचें वृंदावन । जो श्रवणे करी नित्य पूजन । त्यासी प्रसन्न तो श्रीकृष्ण । देहाभिमान निर्दळी ॥ ७३ ॥ तेथ मनाची पुष्पांजळी । जो अनुदिनीं अर्पी त्रिकाळी । तोही पावे हरिपदकमळी । निजात्ममेळी निजनिष्ठा ॥ ७४ ॥ हें श्रीभागवत वृंदावन । मेळवूनि संत सज्जन । ये कथेचें करी जो व्याख्यान । जो पठण करी निरपेक्ष ॥ ७५ ॥ हें देखूनि महापूजन । सतोषे श्रीजनार्दन । श्रोते वक्ते जे सावधान । त्यासी निजात्मज्ञान स्वयें देत ॥ ७६ ॥ श्रवणें पठणें मननें । अर्थावबोधव्याख्याने । एकादशे समान देणे । ज्ञान पावणे जाणत्यां नेणत्यांही ॥ ७७ ॥ श्रवण मनन नव्हे पठण । तरी एकादशाचें पुस्तक जाण । ब्राह्मणासी द्यावे दान । विवेकज्ञान तेणे उपजे ॥ ७८ ॥ एकादश द्यावे दान । करावे एकादशाचें पूजन । करितां एकादशाचें स्मरण । पाप सपूर्ण निर्दळे ॥ ७९ ॥ एकादशसंग्रह जो करी । कृष्ण तिष्ठे त्याचे घरीं । जो एकादशाची श्रद्धा धरी । ज्ञान त्यामाझारीं स्वयें रिघे ॥ ४८० ॥ श्लोक श्लोकार्ध पदमात्र । नित्य स्मरे ज्याजें वक्र । तोही होय परम पवित्र । अतिउदार एकादश ॥ ८१ ॥ अवचटें कार्यांतरीं । दृष्टी पडे एकादशावरी । तैं पातकें होती रानभरी । अपधाकें दूरी तीं पळती ॥ ८२ ॥ तो एकादश ज्याचे करीं । देव वंदिती त्यातें शिरीं । तो निजांगें जग उद्धरी । एवढी थोरी एकादशाची ॥ ८३ ॥ सकळ पुराणांमाझारीं । हा एकादश नवकेसरी । भवगजाते विदारी । क्षणामाझारीं श्लोकार्धें ॥ ८४ ॥ 'मामेकमेव शरणं' । याचि श्लोकाचें करिता पठण । मायेचा गळा धरोनि जाण । अपधाकें पूर्ण ससार निमे ॥ ८५ ॥ 'निरपेक्षं मुनिं शांतं' । हा श्लोक चढे जै हात । तै सेवका सेवी कृष्णनाथ । भवभय तेथ उरे कैंचें ॥ ८६ ॥ एकादशींचा एकेक श्लोक । होय भवबंधच्छेदक । जेथ वक्ता यदुनायक । तेथ हा विशेखें ह्मणों नये ॥ ८७ ॥ श्रीभागवतामाजीं जाण । एकादश मोक्षाचे स्थान । यालागी श्लोकार्धमात्रेंकरून । भवबंधन निर्दळी ॥ ८८ ॥ श्रीकृष्ण वेदाचें जन्मस्थान । त्याचे मुखींचे हें निरूपण । तैं सकळ वेदार्थ जाण । माहेरा आपण स्वयें येती ॥ ८९ ॥ यालागीं एकादशीं वेदार्थ । माहेरी सुखावले समस्त । ते साधकासी परमार्थ । स्वानंदें देत सपूर्ण ॥ ४९० ॥ मंथोनि वेदशास्त्रार्थ । व्यासे केलें महाभारत । त्या भारताचा मथितार्थ । श्रीभागवत हरिलीला ॥ ९१ ॥ त्या भागवताचा साराश । तो हा जाण एकादश । तेथ वक्ता स्वयें हृषीकेश । परब्रह्म सुरस प्रबोधी ॥ ९२ ॥ भागवतामाजीं एकादश । जैसा यतींमाजीं परमहंस । का देवामाजीं जगन्निवास । तैसा एकादश । परम वंद्य ॥ ९३ ॥ पक्ष्यामाजीं राजहंस । रसामाजीं सिद्धरस । तैसा भागवतामाजी एकादश । परम सुरस अतिवंद्य ॥ ९४ ॥ तीर्थ क्षेत्र वाराणसी ।

---

१ अनेक पाठ ह्याच प्रदक्षिणा २ दास बनतात. ३ सापडत नाहींत ४ सकरपरहित ५ तोंड ६ सहज ७ दुसरें काम करितांना ८ दूर पळून जातात ९ भयानें १० तरुण सिंह, ११ नाहींसा होतो १२ विशेष १३ साराश. १४ उपदेशी. १५ कुटीचक, बहूदक, हंस, व परमहंस, या चार प्रकारच्या सन्याशात १६ विष्णु १७ अमृत

पावनत्वें गंगा जैशी । जीवोद्धारीं एकादशी । महिमा तैसी अनिर्वाच्या ॥ ९५ ॥ त्या
एकादशाची टीका । जनार्दनकृपें करी ऐका । तो एकत्वाच्या निजसुखा । फळे भाविका
सद्भावें ॥ ९६ ॥ धरोनि बाळकाचा हात । बाप अक्षरें स्वयें लिहिवीत । तैसा एकादशाचा
अर्थ । बोलविला परमार्थ जनार्दनें ॥ ९७ ॥ कैसा चालवावा ग्रंथ । केवी राखावा पद-
दार्थ । ये व्युत्पत्तीची नेणे मी मात । बोलवी समर्थ जनार्दन ॥ ९८ ॥ जनार्दनें नवल
केलें । मूर्खाहातीं ज्ञान बोलविलें । ग्रंथी परमार्थरूप आणिलें । वाखाणविलें एकादशा
॥९९॥ एकादशाचा पदपदार्थ । शास्त्रवक्त्या अतिगूढार्थ । तोही वाखाणविला परमार्थ ।
कृपाळु समर्थ जी जनार्दन ॥५००॥ जनार्दनें ऐसें केलें । माझें मीपण निःशेष नेलें । मग पर-
मार्थी अर्थविलें । बोलवूनि बोलें निजसत्ता ॥ १ ॥ खावसूत्री बाहुलीं । सूत्रधार नाचवी
भलीं । तेवीं ग्रंथार्थाची बोली । बोलविली श्रीजनार्दनें ॥ २ ॥ अवघा जनार्दनचि देखा ।
तोचि आडनावें जाहला एका । तेणें नामें ग्रंथ नेटका । अर्थी सात्त्विका तत्त्वार्थ दावी
॥ ३ ॥ कवित्वीं घातलें माझें नांव । शेखीं नावाचा नुरवीच ठाँव । ऐसें जनार्दनवैभव ।
अतिअभिनव अलौलिक ॥ ४ ॥ ग्रंथ देखोनियां सज्ञान । ह्मणती ज्ञाता एका जनार्दन ।
जवळीं जाहलिया अदर्शन । मूर्ख संपूर्ण मानिती ॥ ५ ॥ एका जनार्दनाचा वृत्तांत । एक
ह्मणती भक्तियुक्त । एक ह्मणती जीवन्मुक्त । प्रपंचीं निश्चित मानिती ॥ ६ ॥ अहो
हा एका जनार्दन । नाहीं आसन न देखें ध्यान । नेम मुद्रा माळा जाण । उपासनलक्षण
या नाहीं ॥ ७ ॥ कोण मंत्र असे यासी । काय उपदेशी शिष्यासी । मंत्र न दे कोणासी ।
भुलले भाविक त्यासी या भावार्थें ॥ ८ ॥ नुसत्या हरिनामाचा घोख । लावूनि भुलविले
येणें लोक । ऐसे नाना विकल्प । जनार्दन देख उपजवी स्वयें ॥ ९ ॥ मी जेथ झाडा देऊं
जायें । ते बोलतें जनार्दन होये । युक्तिप्रयुक्तीचे पाहें । मीपण न राहे मजमाजीं ॥५१०॥
एवं माझें मीपण समूळीं । जनार्दन स्वयें निर्दळी । माझी जे हाले अंगुळी । ते क्रिया
बोळी जनार्दन ॥ ११ ॥ निमेषोन्मेषांचे संचार । श्वासोच्छ्वासाचें बिडार । सकळ इंद्रि-
यांचा व्यापार । चाळिता साचार जनार्दन ॥ १२ ॥ जेथ मी ह्मणों जाय कविता । ते
जनार्दनचि होय तत्त्वता । माझें मीपण धरावया पुरता । ठाव रितां नुरेचि ॥ १३ ॥
माझें जें का मीपण । जनार्दन जाहला आपण । एका जनार्दना शरण । ग्रंथ संपूर्ण तेणें
केला ॥ १४ ॥ हेही बोल बोलता जाण । खुणा वोरी जनार्दन । झाडा सूचिता संपूर्ण ।
वेगळेपण अंगीं लागे ॥ १५ ॥ आता वेगळा अथवा एक । अवघा जनार्दन स्वयें देख ।
तेणें ग्रंथार्थाचे लेख । अत्यंत चोख विस्तारिले ॥ १६ ॥ ग्रंथ देशभाषें व्युत्पत्ती । ह्मणोनि
नुपेक्षावा पंडितीं । अर्थ पहावा यथार्थी । परमात्मस्थिती निजनिष्ठा ॥ १७ ॥ जरी
संस्कृत ग्रंथ पूर्ण । तरी देशभाषाव्याख्यान । मा हें आयतें निरूपण । साधक सज्ञान
नुपेक्षिती ॥ १८ ॥ या ग्रंथा आदर करिती । अथवा जे का उपेक्षिती । केवळ जे कोणी
निंदिती । तेही आह्मा ब्रह्ममूर्ति सद्गुरुरूपें ॥ १९ ॥ हेंही शिकविलें जनार्दनें । सर्व भूतीं
मजचि पाहणें । प्रकृतिगुणांचीं लक्षणें । सर्वथा आपणें न मानावीं ॥ ५२० ॥ शिष्याचे

१ बोलतां न येण्यासारखी २ एकनाथ ३ परब्रह्माशीं ऐक्याच्या निजानंदाला ४ बोलविलें ५ वतन ६ शेवटीं ७ भाव ८ श्रद्धाळु लोक ९ घोष १० चालवितो ११ डोळे मिटणें व उघडणें १२ घर १३ रिकामा १४ [illegible] निवारी. १५ प्राकृत भाषेंत. १६ टाकू नये.

क्षोभ न साहवती । निंदकांची निंदा न जिरे चित्तीं । तें तो कोरडाचि परमार्थी । क्षोभें निश्चितीं नागविला ॥ २१ ॥ एवं पराचे प्रकृतिगुण । पाहतां सर्वथा क्षोभे मन । ते न पहावे आपण । सर्व भूतीं चैतन्य समत्वें पहावें ॥ २२ ॥ येचि उपदेशीं अत्यादर । जनार्दनें केला थोर । यावेगळा भवाब्धिपार । सज्ञान नर पाहों न शके ॥ २३ ॥ येणेचि निर्धारें गुरु तो गुरू । आह्मां शिष्य तोही सवादगुरू । निंदक तो परम गुरू । निरपराध सद्गुरु जनार्दनकृपा ॥ २४ ॥ जनार्दनकृपा एथें । गुरूवेगळें नुरेचि रितें । मीपणासह सकळ भूतें । गुरुत्वा निश्चितें आणिलीं तेणें ॥ २५ ॥ तेणेंचि हे ग्रंथकथा । सिद्धि पावविली परमार्था । माझे गांठीची नव्हे योग्यता । हें जाणितलें श्रोता ग्रंथारंभीं ॥ २६ ॥ ग्रंथारंभ प्रतिष्ठानीं । तेथ पंचाध्यायी संपादूनी । इतर ग्रंथाची करणी । आनंदवनीं विस्तारिली ॥ २७ ॥ अविमुक्त महाश्मशान । वाराणसी आनंदवन । एकासचि नांवें जाण । ऐका लक्षण त्याचेंही ॥ २८ ॥ अतिशयें जेथ मुक्ती । अधमोत्तमा एकी गती । पुढती नाहीं पुनरावृत्ती । अविमुक्त ह्मणती या हेतू ॥ २९ ॥ जे श्मशानीं सांडिल्या प्राण । प्राणी पुनः न देखे मसण । यालागीं हें महाश्मशान । अतीं ब्रह्मज्ञान शिव सांगे ॥ ५३० ॥ मर्यादासेतु वरुण अशी । मध्यें नांदे पंचक्रोशी । रिगमु नाहीं पातकांसी । यालागी वाराणसी ह्मणिपे इतें ॥ ३१ ॥ वरुणा पातकातें वारी । अशी महादोष संहारी । मध्यें विश्वेश्वरनगरी । वाराणसी खरी या हेतु ॥ ३२ ॥ जे विश्वेश्वराचें क्रीडास्थान । जेथ स्वानंदें शिव क्रीडे आपण । यालागीं तया आनंदवन । ज्यालागी मरण अमर वांछिती ॥ ३३ ॥ जेथें जिता सदन्नें भुक्ती । मेल्या मागें अचूक मुक्ती । यालागीं आनंदवन ह्मणती । पार्वतीप्रती सदाशिव सांगे ॥ ३४ ॥ तया वाराणसी मुक्तिक्षेत्रीं । मणिकर्णिकामहातीरीं । पंचमुद्रापीठामाझारीं । एकादशावरी टीका केली ॥ ३५ ॥ ऐकतां संतोषले सज्जन । स्वानंदें तुष्टला जनार्दन । पंचाध्यायी संपतां जाण । स्वमुखें आपण वरद वदला ॥ ३६ ॥ ग्रंथ सिद्धि पावेल यथार्था । येणें सज्ञानही सुखी होती । मुमुक्षु परमार्थ पावती । साधक तरती भवसिंधू ॥ ३७ ॥ भाळे भोळे विषयी जन । याचें करितां श्रवण पठण । हरिभक्त होती जाण । सन्मार्गीं पूर्ण बहुत होती ॥ ३८ ॥ हे टीका तरी मराठी । परी ज्ञानदानें होईल लांठी । ऐसें निजमुखीं बोलोनि गोठी । कृपादृष्टीं पाहिलें ॥ ३९ ॥ तेथ म्याही केली विनंती । जे ये ग्रंथीं अर्थार्थी होती । त्यासी ब्रह्मभावें ब्राह्मणभक्ती । नामीं प्रीती अखंड द्यावी ॥ ५४० ॥ ते न व्हावे ब्रह्मद्वेषी । निंदा नातळावी तयासी । समूळ क्षय ब्रह्मद्वेषेंसीं । निंदेपासीं सकळ पापें ॥ ४१ ॥ ऐसी ऐकतां विनवण । कृपेनें तुष्टला जनार्दन । जे जें माझें वरदान । वरद आपण स्वयें वदला ॥ ४२ ॥ ये ग्रंथीं ज्या अनन्यभक्ती । निंदाद्वेष नुपजे चित्तीं । रामनामीं अतिप्रीती । सुनिश्चितीं वाढेल ॥४३॥ अविद्य सुविद्य व्युत्पत्ती । न करितां ब्राह्मणजाती । ब्रह्मत्वें होईल ब्राह्मणभक्ती । तेणें ब्रह्मप्राप्ती अचूक ॥ ४४ ॥ नामापरतें साधनसद्भावो । नाहीं ब्राह्मणापरता आन देवो ।

१ परमार्थरूप भावाव २ संसारसमुद्राचें परतीर ३ पदरची, मीपणाच्या ठिकाणची ही योग्यता नव्हे ४ पैठणांत ५ काशींत काशीला आनंदवन ह्मणतात ६ काशीचें नांव ७ पक्वान्नानें ८ निश्चयानें ९ पांच अध्याय १० मोठी. ११ प्रार्थना.

तो ये ग्रंथीं भजनभावो । नीच नवा पहा हो वाढेल ॥ ४५ ॥ ऐसें देवोनि वरदान ।
हृदयीं आलिंगी जनार्दन । ह्मणे या ग्रंथी ज्याचें भजन । त्याचे भवबंधन मी छेदीं
॥ ४६ ॥ हेही अलंकारपदवी । स्वयें जनार्दन बोलवी । एवं कृपा केली जनार्दनदेवीं । हे
ठेवाठेवी मी नेणें ॥ ४७ ॥ थोर भाग्यें मी पुरता । पूर्ण कृपा केली श्रोतां । समूळ सांभा-
ळिलें ग्रंथा । अर्थपरमार्था समसाम्यें ॥ ४८ ॥ पुढें या ग्रंथाचे व्याख्यान । जेथ होईल
कथाकथन । तेथ द्यावें अवधान । हें प्रार्थन दीनाचें ॥ ४९ ॥ हे ऐकोनि प्रार्थना जाण ।
सतोषले श्रोतेजन । हे कथा आमुचें निजजीवन । जेथ व्याख्यान तेथ आह्मी ॥ ५५० ॥
ऐसे तुष्टले श्रोतेजन । वरदें तुष्टला श्रीजनार्दन । एका जनार्दना शरण । ग्रंथ सपूर्ण
जाहला ॥ ५१ ॥ वाराणसी महामुक्तिक्षेत्र । विक्रमशक वृप संवत्सर । शके सोळागें
तिसोत्तर । टीका एकाकार जनार्दनकृपा ॥ ५२ ॥ महामगळ कार्तिकमासीं । शुक्ल पक्ष
पूर्णिमेसी । सोमवारशिवयोगेंसीं । टीका एकादशी समाप्त जाहली ॥५३॥ स्वदेशींचा शक
संवत्सर । दंडकारण्य श्रीरामक्षेत्र । प्रतिष्ठान गोदावरीतीर । येथील उच्चार तो ऐका
॥ ५४ ॥ शालिवाहनशकवैभव । सख्या चौदाशे पचाण्णव । श्रीमुख सवत्सराचें नाव ।
टीका अपूर्व तैं जाहली ॥ ५५ ॥ एव एकादशाची टीका । जनार्दनकृपा करी एका । ते हे
उभयदेशआंवांका । बोलिला नेटका शकसवत्सर ॥ ५६ ॥ पंध्राशतें श्लोक सुरस । एक-
तीस अध्याय ज्ञानरहस्य । स्वमुखें बोलिला हृषीकेश । एकाकी एकादश दुजेनिर्वाण
॥५७॥ एकादश ह्मणिजे एक एक । तेथ दुजेपणाचा न रिघे अक । तेंचि एकादश इद्रियीं
सुख । एकत्वे अलोलिक निडारले पूर्ण ॥ ५८ ॥ त्या एकादशाची टीका । एका रस करी
ऐका । ते एकत्वाच्या निजसुखा । फळेल साधका जनार्दनकृपा ॥ ५९ ॥ हा ज्ञानगर्भ
चिद्रत्न । यथार्थ अर्थविला सपूर्ण । माझेनि नावें श्रीजनार्दन । ग्रंथकर्ता आपण स्वयें
जाहला ॥ ५६० ॥ एका जनार्दना शरण । जनार्दना पढियें एकपण । जेवीं कां सूर्याचे
किरण । सूर्यतेजे पूर्ण निरसी तम ॥ ६१ ॥ तेवीं जनार्दनतेजे जाण । प्रकाशलें एकपण ।
तेणें प्रकाशें ग्रंथ सपूर्ण । जनार्दनार्पण एकपणेसीं ॥ ६२ ॥ जनीं जनार्दन एक । जाणे तो
सुटला नि शेख । हेंचि नेणोनिया लोक । गुतले अनेक भवचक्रीं ॥६३॥ ॥ इति श्रीभा-
गवते महापुराणे परमहंससहितायां एकादशस्कंधे एकाकारटीकायां मौसलोपाख्यानं नाम
एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ ॥ श्लोक ॥ २८ ॥ ॥
॥ ओव्या ॥ ५६३ ॥ ॥ एकूण ॥ ५९१ ॥ ॥ ॥

समाप्त

१ नित्य २ आवांका=प्रतिष्ठा ३ एकनाथ ४ संसाररूपी चक्रांत

आरती भागवताची.

(चाल भजनाची)

जय जय भगवन् श्रीमद्भागवताकारम् ॥ हर्यवतार वंदे त्वामहमविकार ॥ ध्रु० ॥ स्कंधैर्द्वादशसख्यैरध्यायैरगैः ॥ पंचात्रिंशत्रिशतैः सुखसिंधुतरगैः ॥ शोभितमष्टादशसाहस्रं तमजस्रं ॥ प्रतिघस्रं ससेवे हतमोहतमिस्रं ॥ जय० ॥१॥ भक्त्यैकपरार्थं त्वा धर्मोत्कर्षपरं ॥ श्रीकृष्णं जानेऽर्जुनमतविख्यातिकरं ॥ आविद्वद्गोपालांगनकृतसुखनिकरं ॥ श्रवणात्कीर्तनमननान्नमनात्तापहरं ॥ जय० ॥ २ ॥ अघवात्यासंहार गोवर्धननिरतं ॥ विधिनारदशुककीर्तितमुद्धाराभिरतं ॥ अनिरुद्धार्थकशिवविग्रहिकामप्रभवं ॥ नवरसमभिरामपदं सतनोद्भवमभव ॥ जय० ॥ ३ ॥ त्वद्रससेवी मनुते न पर ब्रह्मसुखं ॥ भक्तिज्ञानविरतयोऽभियति तं स्वसखं ॥ तं मन्यंते मुनयः कृतनिःशेषमखं ॥ काशीनाथोऽपि नमति तत्पदयुगलनख ॥ जय० ॥ ४ ॥

आरती एकनाथाची.

(आरती ज्ञानराजा या चालीवर)

आरती एकनाथा ॥ महाराजा समर्था ॥ त्रिभुवनीं तूंचि थोर ॥ जगद्गुरु जगन्नाथा ॥ ध्रु० ॥ 'एकनाथ' नाम सार ॥ वेदशास्त्राचे गूज ॥ ससारदुःख नासे ॥ महामंत्राचें वीज ॥ आ० ॥ १ ॥ 'एकनाथ' नाम घेता ॥ सुख वाटलें चित्ता ॥ अनंतगोपाळाची ॥ धणी न पुरे गुण गाता ॥ आर० ॥ २ ॥

श्रीएकनाथस्वामीची आरती.

(पहिली)

जय देव ! जय देव ! जय एकनाथा ! सज्जनवृंदामाजीं देखो आधिकता ॥ ध्रु० ॥
बाळपणीं कोणा डसों आला काळ । तो काळचि कोणा झाला कृपाळ ॥
जन्मारभीं कोणाचे वैराग्य प्रबळ । कोणाचे वैराग्य राहीले अढळ ॥ जय देव० ॥ १ ॥
क्षालन सद्गुरुपदपंकजिचें नीर । कोण त्याला मानुनि साराहुनि सार ॥
कोण गुरुभक्तीसी जाहला तत्पर । सर्वां गुरुभक्तीसी एक आधार ॥ जय देव० ॥ २ ॥
करतळामळ कोणी 'एकादश' केला । विश्वव्यापक ग्रंथ कोणाचा झाला ॥
अनंत कोटी ब्रह्मांड ज्यासी अवलीला । त्यासी 'अनुभवसार' कोणा पैं वदला ॥ज०॥३॥
भूसुरमहिमा अचनीं कोणीं वाढविला । षट्कर्मांचा महिमा आगी दाखविला ॥
.. . .॥ जय देव० ॥ ४ ॥
कोणाचे ऋण जाउनि कमलापति फेडी । कोणाचे हरिदास स्वयें अगण झाडी ॥
अनंत ब्रह्मांडाच्या करितो घडामोडी । कोणाचे घरिं खाद्या वाहे कावडी ॥ ज० ॥५॥
कोण मुक्या हातीं रामायण वदवी । समुद्रवलयांकित भू कोणाची झाली ? ॥
ऐसा अगम्य महिमा जाणति अनुभवी । भावे मुक्तेश्वर वाछित पदपदवी ॥ ज० ॥६॥

(दुसरी)

जय देव ! जय देव ! जय एकनाथा ! निर्विकार ब्रह्म तूंचि तत्त्वता ॥
नामें भवकुंजर ताडूनी लाथा । भक्तप्रतिपाळक कलिकाळमाथा ॥ ध्रु० ॥
नानारूपीं चालक व्यापक तूं एक । म्हणुनी 'एका' नामें पाचारिति लोक ॥
ज्याचे नामें न चले विषयाचा पक । जनार्दनाजवळी कीर्तीचा जनक ॥ ज० ॥ १ ॥
निर्मळ गोदातटीं मुनिराजहंस । निर्गुण प्रतिष्ठानीं केला रहिवास ॥
लोकत्रयीं मिरवी कीर्तीचा घोष । आचार विचार निर्मल निर्दोष ॥ जय देव० ॥ २ ॥
अपर भानुकूळी उगवला भानू । सूर्याचाही सूर्य देदीप्यमानू ॥
काम, क्रोध, लोभ, मद, मत्सर, मानू । कृपादृष्टी करुनी तारिसि रजरेणू ॥ ज० ॥ ३ ॥
भगवद्भावे करुनी सकळांसी मैत्री । म्हणुनी जन्म विश्वामित्राचे गोत्रीं ॥
विश्व तरलें हरिहरनामाचे मंत्रीं । पाहू न शके जवळ कलिकाळ नेत्रीं ॥ जय देव० ॥४॥
ब्राह्मणतीर्थीं पूजा, नामाचा महिमा । सत्कर्में लोटलीं मोक्षाची सीमा ॥
नाना मताचिया वंदूनि गरिमा । मुक्तेश्वरें तेथें धरियेला प्रेमा ॥ जय देव० ॥ ५ ॥

---

१ एकनाथाच्या मुलीचा मुलगा प्रसिद्ध कवि मुक्तेश्वर होय मुक्तेश्वर हा जन्मत मुका होता, परंतु नाथांच्या कृपेनें त्यास वाचा फुटली अशी आख्यायिका आहे परंतु या आख्यायिकेच्या खरेपणाबद्दल बरीच शंका आहे =संशोधक

एकादशस्कन्धस्थश्लोकानां सूची ।

स्कन्ध ११ अ० श्लो०

अ

अकिंचनस्य दान्तस्य १४।१३
अकृष्णसारो देशाना २१।८
अग्निपक्व समश्नीयात् १८।५
अग्निहोत्र च दर्शश्च १८।८
अग्नौ गुरावात्मनि च १७।३२
अग्न्यर्काचार्यगोविप्र १७।२६
अग्न्यादिभिर्न हन्येत १५।२९
अजानता कृतमिद ३०।३५
अणिमा लघिमा मूर्ते १५।४
अणुभ्यश्च महद्भ्यश्च ८।१०
अणुबृहत्कृश स्थूलो २४।१५
अण्डेषु पेशिषु तरुष्व ३।३९
अत आत्यतिक क्षेम २।३०
अत्र मा मार्गयन्त्यद्धा ७।२३
अत्रापि कर्मणा कर्तुं १०।१७
अत्राप्युदाहरन्तीम ७।२४
अत्राप्युदाहरन्तीम २।१४
अथ तत्रागमद्ब्रह्मा ३१।१
अथ तस्या महोत्पाता ६।३३
अथ तावपि सक्रुद्धौ ३०।२३
अथ ते सप्रवक्ष्यामि २४।१
अथ बद्धस्य मुक्तस्य ११।५
अथ ब्रह्मात्मजैर्देवै ६।१
अथ भागवत ब्रूत २।४८
अथात आनदुघ पदाम्बुज २९।३
अथानतरमावेक्ष्य १७।३७
अथापि नोपसज्जेत २६।२२
अथैतत्परम गुह्य ११।४९
अथैषा कर्मकर्तॄणां १०।१४
अदन्ति चैक फलमस्य गृध्रा १२।२३
अदृष्टादश्रुताद्भावात् २८।२३
अनाद्यविद्यायुक्तस्य २२।१०
अनीह आत्मा मनसा २३।४४
अनुरूपानुकूला च ७।६९
अनूर्मिमत्त्व देहेऽस्मिन् १५।६
अन्तराया वदन्त्येतान् १५।३३
अन्तरायैरविहतो १०।२२
अन्तर्हितश्च स्थिरजगमेषु ७।४२

स्कन्ध ११ अ० श्लो०

अन्न च भैक्ष्यसपन्न २३।३५
अन्न हि प्राणिना प्राण २६।३३
अन्ने प्रलीयते मर्त्यं २४।२१
अन्ये च ये वै निशठोल्मुकादय ३०।१७
अन्वशिक्षमिम तस्या ९।९
अन्वीक्षेत विशुद्धात्मा १०।२
अन्वीक्षेताऽऽत्मनो बन्ध १८।२२
अपश्यतस्त्वच्चरणाम्बुज ३०।४३
अपा रसश्च परम १६।३४०
अप्युद्धव त्वया ब्रह्म २९।२९
अप्रमत्तो गभीरात्मा ११।३१
अप्रमत्तोऽनुयुञ्जीत १३।१३
अप्सु प्रलीयते गध २९।२४
अभीक्ष्णशस्ते गदित २९।२४
अभ्यर्च्याथ नमस्कृत्य २७।४२
अभ्यगोन्मर्दनादर्श २७।३५
अमानित्वमदम्भित्व ११।४०
अमान्यमत्सरो दक्षो १०।६
अमूलमेतद्बहुरूपरूपित २८।१७
अमेध्यलिप्त यद्येन २२।१३
अयं हि जीवस्त्रिवृदब्जयोनि १२।२०
अय हि सर्वकल्पाना २९।१९
अर्चादिषु यदा यत्र २७।४८
अर्चादौ हृदये चापि ३।५०
अर्चायामेव हरये २।४७
अर्चाया स्थण्डिलेऽग्नौ वा २७।९
अर्जुन प्रेयस सख्यु ३१।२१
अर्थस्त्वमात्रिकाज्जाते २४।८
अर्थस्य साधने सिद्धे २३।१७
अर्थनाल्पीयसा ह्येते २३।२१
अर्थे ह्यविद्यमानेऽपि २२।२५
अर्थे ह्यविद्यमानेऽपि २२।५५
अलब्ध्वा न विषीदेत २८।३३
अलक्षिपु द्विज यस्मिन् २३।६
अवतीर्य यदोर्वंशे ६।२३
अवधारितमेतन्मे ६।२८
अवधूतवच श्रुत्वा ९।३३
अवधूत द्विज [illegible]

स्कन्ध ११ अ० श्लो०

अविद्यमानोऽप्यवभाति हि द्वयो २।३८
अविद्यमानोऽप्यवभासते यो २८।२२
अव्याहतेष्टगतय सुरसिद्धसाध्य २।२३
अशौचमनृत स्तेय १७।२०
असत्त्वादात्मनोऽन्येषा १३।३१
अस्थिराया विकल्प स्यात् २७।१४
अस्मिँल्लोके वर्तमान २०।११
अस्यापि हेतुरुदय ६।१५
अहमात्मान्तरो बाह्यो १५।३६
अहमात्मोद्धवामीषा १६।९
अहमित्यन्यथा बुद्धि १३।९
अहकारकृत बन्ध १३।२९
अह किल पुरानन्त ११।२।८
अह गतिर्गतिमता १६।१०
अह युगाना च कृत १६।२८
अह योगस्य साख्यस्य १३।[illegible]
अहिंसा सत्यमस्तेय १[illegible]।२१
अहिंसा सत्यमस्तेय १९।३३
अहो मयात्मा परि ८।३२
अहो मे आत्मसमोह २६।[illegible]
अहो मे पश्यतापाय ७।[illegible]८
अहो मे पितरौ वृद्धौ १७।[illegible]
अहो मे मोहविततिं ८।३०
अहो मे मोहविन्यास [illegible]
अहोरात्रैश्छिद्यमान २०।१६

आ

आगतेष्वपयातेषु ८।[illegible]
आगमोऽप्रा प्रजा [illegible] १३।८
आचार्योऽरणिराद्य [illegible] १०।१२
आचार्यं मा विजानीयात् १७।[illegible]
आच्छिद्य कीर्ति सुश्लोका [illegible]
आज्ञायैव गुणान् दोषान् ११।३२
आत्मन [illegible] २२।४८
[illegible] ७।[illegible]
[illegible] ११।७
[illegible] ३।४४
[illegible] विवाद [illegible]
[illegible]
[illegible]

स्कन्ध ११ अ० श्लो०

आत्मैव तदिद विश्व २८।६
आत्मैव ह्यात्मनो गोप्ता ८।४२
आदर परिचर्याया १९।२१
आदावन्ते च मध्ये च १९।१६
आदावभूच्छतधृती ४।५
आदौ कृतयुगे वर्णो १४।११
आद्यन्तवन्त एवैषा ११।१४।११
आशा हि परम दु ख ८।४८
आसीज्ज्ञानमथो ह्यर्थ २४।२
आस्तिक्य दाननिष्ठा च १७।१८
आहारार्थं समीहेत १८।३४

इ

इज्याध्ययनदानानि १८।४०
इति द्वापर उर्वीश ५।३१
इति नानाप्रसख्यान २२।२५
इति प्रगृणता तेषा ४।१२
इति ब्रुवति सूते वै ३०।४४
इति भागवतान्धर्मान् ३।३३
इति मा य स्वधर्मेण १८।४४
इति मे छिन्नसन्देहा १३।४१
इति शेषा मया दत्ता २७।४७
इति सर्वाणि भूतानि २९।१३
इति सर्वे समाकर्ण्य ३०।१०
इति स्वधर्मनिर्णिक्त १८।४६
इतिहासमिम पुण्य ५।५२
इत्थ कर्मगतीर्गच्छन् ३।७
इत्थ परिमृशन्मुक्तो १७।५४
इत्थ ब्रुवत्यभयदे ४।९
इत्यमेतत्पुरा राजा १९।११
इत्थ स्वभृत्यमुख्येन १७।८
इत्थ हरेर्भगवतो रुचिरावतार ३१।२८
इत्यभिप्रेत्य मनसा २३।३१
इत्यभिष्टूय विबुधै ६।२०
इत्यह मुनिभि पृष्ट १३।२१
इत्यादिष्टो भगवता ७।१३
इत्यादिष्टो भगवता ३०।४०
इत्युक्तस्त परिक्रम्य ३०।५०
इत्युक्तो लोकनाथेन ६।३२
इत्युक्त्वा स यदु विप्र ९।३२
इत्युद्धवेनात्युरुक्तचेतसा २९।७
इदानीं नाश आरब्ध ६।३१
इन्द्रायाम्य यदसि ४।१६
इन्द्रियाणि जयन्त्याशु ८।२०
इन्द्रियाणि मनो बुद्धि ३।१५
इन्द्रियाय न सृष्टेयद् २२।४१
इन्द्रियैरिन्द्रियार्थेषु ११।९
इन्द्रो मरुद्भिर्भगवान् ६।२
इन्द्रो विशक्य मम धाम ४।७
इन्द्रोऽह सर्वदेवाना १६।१३
इष्ट दत्त तपो जप्त ३।२८
इष्टापूर्तन मामेव ११।४७
इष्ट्वा यथोपदेश मा १८।१२
इष्ट्वेह देवता यज्ञै १०।२३
इष्ट्वेह देवता यज्ञै २१।३३

ई

ईक्षयाळकनदाया २९।४२
ईक्षेत विभ्रममिद १३।३४
ईश्वरे तदधीनेषु २।४६

उ

उच्चावचेषु भूतेषु १६।२
उच्चै श्रवास्तुरंगाणा १६।१८
उत्पत्त्यैव हि कामेषु २१।२४
उपगायन्गृणन्नृत्यन् २७।४
उपर्युपरि गच्छन्ति २५।२१
उपासकस्य मामेव १५।३१
उभयोरप्यभूद्योगो ९।८

ऋ

ऋत च सूनृता वाणी १९।३८

ए

एक एव परो ह्यात्मा १८।३२
एक एवाद्वितीयोऽभूत् ९।१७
एकदाजगमतुस्तासा ७।६२
एकद्वित्रिचतुष्पादो ७।२२
एकस्थरेन्महीमेता १८।२०
एकस्मिन्नपि दृश्यन्ते २२।८
एकस्यैव ममाशस्य ११।४
एकाचार्यनिकेत स्यात् ९।१४
एकादशत्वमात्मासौ २२।२४
एको नारायणो देव ९।१६
एत आत्महनोऽशान्ता ५।१७
एत उद्धव ते प्रश्ना १९।४५
एतच्छ्रुत्वा महाभागो ५।५१
एतत्कमलपत्राक्ष २७।५
एतत्तेऽभिहित साधो १८।४८
एतदच्युत मे ब्रूहि १०।३७
एतदेव हि विज्ञान १९।१५
एतद्वदति मुनय २७।२
एतद्विद्वान्पुरा मृत्यो २०।१४
एतद्विद्वान्मदुदित २८।८
एतद्वै सर्ववर्णाना २७।४
एतन्मे पुरुषाध्यक्ष ११।२७
एता मनोरथमयी २२।४७
एतावानात्मसमोहो २८।३६
एतावान्योग आदिष्टो १३।१४
एतान्योद्देशत प्रोक्ता १५।९
एतास्ते कीर्तिता सर्वा १६।४१
एता समास्थाय परात्मनिष्ठा २३।५७
एता सस्तय पुस २५।३२
एते घोरा महोत्पाता ३०।५
एते पचदशानर्था २३।१९
एते मे गुरवो राजन् ७।३५
एते यमा सनियमा १९।३५
एते वै सुमहोत्पाता ६।३४
एतैर्दोषैर्विहीनाय २९।३१
एधमाने गुणे सत्वे २५।१९
एभिर्भूतानि भूतात्मा ३।३
एवमभ्यर्कतोयादौ ३।५५
एवमन्वीक्षमाणेऽस्य २४।२७
एवमप्यङ्ग सर्वेषा १०।१६
एवमेतदह पृष्ट १६।६
एवमेतान्मयादिष्टान् २०।३७
एव कुटुम्ब्यशान्तात्मा ७।७३
एव कृष्णात्मनाथेषु ३।२९
एव क्रियायोगपथै २७।४९
एव गदि कर्मगतिर्विसर्गा १२।१९
एव गुरुभ्य एतेभ्य ९।२४
एव गुरूपासनयैकभक्त्या १२।२४
एव गृहाशया क्षिप्त १७।५८
एव चीर्णेन तपसा १८।९
एव जिज्ञासयाऽपोह्य ११।२१
एव ते निमिना पृष्टा २।३२
एव दुराशया ध्वस्त ८।२६
एव धर्मैर्मनुष्याणां १९।२४
एव नष्टेषु सर्वेषु ३०।२५
एव पुष्पितया वाचा २१।३४
एव पृष्टो महादेव १३।१८

स्कन्ध ११ अ० श्लो०

एव प्रकृतिवैचित्र्यात् १४।८
एव प्रगायत्रदेवदेव २६।२५
एव प्रणवसयुक्त १४।३५
एव प्रलब्धा मुनय ११।६
एव प्रश्नमृषीन्पूर्व ३।४२
एव बृहद्व्रतधरो १७।३६
एव भगवतादिष्टा ६।२९
एव योगानुरूपाभ्या ५।३५
एव लोक पर विद्या ३।२०
एव विज्ञापितो राजन् ६।५०
एवविधानि कर्माणि ४।२३
एवविधो नरपति १७।४६
एव विमृश्य गुणतो १२।२३
एव विरक्त शयन ११।११
एव वृत्तो गुरुकुले १७।३०
एव व्यवसित केचित् २१।२६
एव व्यवसितमति ८।४२
एव व्यवसितो राजन् १।५
एवमत स्वप्रियनामकीर्त्या २।४०
एव समाहितमति १४।४५
एव सजातवैराग्य ९।३०
एव सृष्टानि भूतानि ३।४
एव स्फुटब्रह्म विवेकहेतुभि २८।२३
एष तेऽभिहित कृत्स्नो २९।२३
एष वै परमो योग २०।२१
एष साख्यविधि प्रोक्त २४।२८
एष स्वयज्योतिरजोऽप्रमेयो २८।३५
एषा बुद्धिमता बुद्धि २९।२२
एषा माया भगवत ३।१६

ऐ

ऐरावत गजेन्द्राणा १६।१७
ऐल सम्राडिमा गाथा २।४

ओ

ओज सहोबलयुत ८।४
ओज सहोबलवता १६।३२
ओमित्यादेशमादाय ४।१५

क

क आढ्य को दरिद्रो वा १९।४२
कटिसूत्र ब्रह्मसूत्र ३०।३१
कति तत्त्वानि विश्वेश २२।१
कथयन्ति महत्पुण्यम् २३।४
कथयामास निधन ३१।१६
कथ वर्तेत विहरेत् १०।३६

स्कन्ध ११ अ० श्लो०

कथ विना रोमहर्ष १४।२३
कन्दमूलफलैर्वन्यै १८।२
कपोत कश्चनारण्ये ७।५३
कपोतश्च कपोती च ७।६४
कपोतश्चात्मजान्बद्धान् ७।६७
कपोती प्रथम गर्भं ७।५७
कपोती स्वात्मजान्वीक्ष्य ७।६५
कपोती स्नेहगुणितौ ७।५४
करोति कर्म क्रियते च जन्तु २८।३०
करोति कामवशग १३।११
कया धारणया कास्वित् १५।२
कर्णिकाया न्यसेत्सूर्य १४।३७
कर्तुश्च सारथेर्हेतो २७।५५
कर्ताऽधिपत्रा प्रवक्ता च १७।६
कर्मणा परिणामित्वात् १९।१८
कर्मण्यकोविदा स्तब्धा ५।८
कर्मण्यो गुणवान् कालो २१।९
कर्मभिर्गृहमेधीयै १७।५५
कर्मयोग वदत न ३।४१
कर्माकर्मविकर्मेति ३।४३
कर्माणि कर्मभि कुर्वन् ३।५
कर्माणि दु खोदर्काणि १०।२९
कर्माणि पुण्यनिवहानि १।११
कर्मण्यारभमाणाना ३।१८
कर्मास्तु हेतु सुखदु खयो २३।५४
कलि सभाजयन्त्याया ५।३६
कलेर्दुर्विषह क्रोध २१।२०
कविर्हरिरन्तरिक्ष २।२१
कश्चिन्मत्स्योऽप्रसीदोह ११।२०
कस्मात्सक्लिश्यते विद्वान् २३।२६
कस्मिन्काले स भगवान् ५।१९
क पण्डित कश्च मूर्ख १९।२१
काम ईहा मदस्तृष्णा २५।३
कामानतृप्तोऽनुजुषन् २६।६
कामिन कृपणा लुब्धा २१।२७
कामैरहतधीर्दान्तो ११।३०
कायेन वाचा मनसेन्द्रियैर्वा २।३६
काल आत्मागमो लोक १०।३४
कालस्तु हेतु सुखदु खयो २३।५१
कालेन नष्टा प्रलये १४।३
कालेन लोपवेगेन ७।४९
कालो मायामये जीवे २४।२६
कावेरी च महापुण्या ५।४०

स्कन्ध ११ अ० श्लो०

काश्चिन्ममानुध्यानेन २८।४०
कि द्वत मदभार्येन ११।१८
कि चित्रमच्युत तवैत २९।४
कि दान कि तप शौर्य १९।२९
किदेवा किन्नरा नागा १४।६
कि धनैर्धनदैर्वा कि २३।२७
कि भद्रे किमभद्र वा २८।४
किमेतया नोपकृत २६।१७
क्रियत्प्रिय ते व्यभजन् ८।३६
कि विद्यया कि तपसा २६।१२
कि विधत्ते किमाचष्टे २१।४२
कीट पेशस्कृत ध्यायन् ९।२३
कुटुम्बेषु न सज्जेत १७।५२
कुतस्तस्यानुभाव स्यात् २६।११
कुतो बुद्धिरिय ब्रह्मन् ७।२६
कुयोगिनो ये विहितान्तरायै २८।२९
कुर्यात्सर्वाणि कर्माणि २९।९
कुल वै शापनिर्दग्ध ७।३
कृतन्यास कृतन्यासा २७।२०
कृत त्रेता द्वापर च ५।२०
कृतादिषु प्रजा राजन् ५।३८
कृते शुक्लश्चतुर्बाहु ५।२१
कृत्वा दैत्यवध कृष्ण १।१
कृपालुरकृतद्रोह ११।२९
कृष्णवर्ण त्विषाऽकृष्ण ५।३२
केचिद्देहमिम धीरा २८।४१
केचित्त्रिवेणु जगृहु २३।३४
केचित्पड्विंशति प्राहु २२।२
केचित्सप्तदश प्राहु २२।३
केतुस्त्रिविक्रमयुत ६।१३
केनचिद्भिक्षुणा गीत २३।५
केवलात्मानुभावेन ९।१९
केवलेन हि भावेन १२।८
केशरोमनखश्मश्रु १८।३
कैवल्य सात्त्विक ज्ञान २५।२४
को नु राजन्निन्द्रियवान् ११।१२
कौम्बर्य सुसयत्येन १०।२०
क्रियायोग समाचक्ष्व २७।१
क्रीडन्तस्तानुपव्रज्य १।१३
क्रोधो लोभोऽनृत हिंसा २५।४
क्वचिच्छन्न क्वचिद्रष्ट ७।४६
क्वचित्कुमारी त्वात्मान ९।५
क्वचित्क्वचिन्महाराज ५।३९

स्कन्ध ११ अ० श्लो०

क्वचिद्गुणोऽपि दोषः स्यात् २१।१६
क्वचिद्रुदन्त्यच्युतचिन्तया क्वचित् ३।३२
क्वाय मलीमसः कायो २६।१८
क्षीणवित्त इमां वृत्तिं २३।२८
क्षिप्तोऽवमानितोऽसद्भिः २२।५७
क्षुत्तृट्त्रिकालगुणमारुत ४।११

ख

खं वायुमग्निं सलिलं महीं च २।४१

ग

गच्छ द्वारवतीं सूत ३०।४६
गच्छोद्धव मयादिष्टो २९।४१
गत्युक्त्युत्सर्गोपादान १६।३६
गन्धमाल्याक्षतस्रग्भिः ३।५३
गन्धर्वाप्सरसो नागाः ६।३
गायत्र्युष्णिगनुष्टुप् च २१।४१
गां दुग्धदोहामसतीं च भार्यां ११।१९
गुडपायससर्पींषि २७।३४
गुणदोषभिदादृष्टिमृतेन २०।३
गुणदोषभिदादृष्टिर्निगमात् २०।५
गुणमय्या जीवयोन्या २६।२
गुणानामसमिश्राणां २५।१
गुणाः सृजन्ति कर्माणि १०।३१
गुणिनामप्यहं सूत्रं १६।११
गुणेषु चाविशच्चित्तं १३।२६
गुणेषु वर्तमानोऽपि १०।३५
गुणेष्वसङ्गो वशिता १५।५
गुणेष्वाविशते चेतो १३।१७
गुणेष्वाविशते चेतो १३।२५
गुणैर्गुणानुपादत्ते ७।५०
गुणैर्गुणान्स भुञ्जानः ३।५
गुप्तोऽप्यये मनुरिलौषधयः ४।१८
गूढश्चरसि भूतात्मा १६।४
गृहं वनं वोपविशेत् १७।३८
गृहारम्भोऽतिदुःखाय ९।१५
गृहार्थी सदृशीं भार्यां १७।३९
गृहाश्रमो जघनतो १७।१४
गृहीत्वाऽपीन्द्रियैरर्थान् २।४८
गोविन्दभुजगुप्तायां २।१
ग्रहा निमित्तं सुखदुःखयोः २३।५३
ग्राम्यगीतं न शृणुयात् ८।१७
ग्रासं सुमृष्टं विरसं ८।२
ग्रीष्मे तप्येत पञ्चाग्नीन् १८।४

च

चक्षुस्त्वष्टरि संयोज्य १५।२०
चतुर्भुजं तं पुरुषं ३०।३४
चत्वार्येवेति तत्रापि २२।२१
चलाचलेति द्विविधा २७।१३
चन्दनोशीरकर्पूर २७।३०

छ

छन्दोमयोऽमृतमयः २१।३९
छायाप्रत्याह्वयाभासा २८।५
छिद्यमानं यमैरेतैः २०।१५

ज

जनस्तु हेतुः सुखदुःखयोश्चेत् २३।५०
जनेषु दह्यमानेषु ८।२९
जन्म त्वात्मतया पुंसः २२।३९
जन्मौषधितपोमन्त्रैः १५।३४
जाग्रत्स्वप्नः सुषुप्तं च ३०।२७
जातश्रद्धो मत्कथासु २०।२७
जायात्मजार्थपशुभृत्य ९।२६
जायाऽपत्यगृहक्षेत्र १०।७
जितेन्द्रियस्य दान्तस्य १५।३२
जितेन्द्रियस्य युक्तस्य १५।१
जिह्वयाऽतिप्रमाथिन्या ८।१९
जिह्वैकतोऽमुमपकर्षति ९।२७
जुहुयान्मूलमन्त्रेण २७।४१
ज्ञातयोऽतिथयस्तस्य २३।७
ज्ञातयो जगृहुः किंचित् २३।११
ज्ञात्वा ज्ञातिवधं गर्ह्यं १६।७
ज्ञात्वाऽज्ञात्वाऽथ ये वै मां ११।३३
ज्ञाननिष्ठो विरक्तो वा १८।२८
ज्ञानविज्ञानयज्ञेन १९।६
ज्ञानविज्ञानसंयुक्त ७।१०
ज्ञानविज्ञानसंसिद्धाः १९।३
ज्ञानं विवेको निगमस्तपश्च २८।१८
ज्ञानं विशुद्धं विपुलं यथैतत् १९।८
ज्ञानिनस्त्वहमेवेष्टः १९।२
ज्ञाने कर्मणि योगे च २९।३३

त

तं एकदा निमेः सत्रं २।२४
तं एवं भगवद्रूपं २।२२
तच्चूर्णयित्वा मुसलं १।२१
तच्चोपनीय सदसि १।१९
तच्छ्रुत्वा तेऽतिसन्त्रस्ता १।१७
तत्त्वमन्तर्हृदि संनिवेश्य २९।४७

स्कन्ध ११ अ० श्लो०

ततस्तस्मिन्महापाने ३०।१२
ततः स्वधाम परमं ६।२७
ततो दुःसङ्गमुत्सृज्य २६।२६
ततोऽन्तर्दधिरे सिद्धाः ५।४८
ततो भजेत मां प्रीतः २०।२८
ततो महाभागवते ३०।१
ततो विराजमुत्सृज्य ३।१२
तत्तत्सात्विकमेवैषां १३।५
तत्तस्थुषश्च जगतश्च ६।१७
तत्र भागवतान् धर्मान् ३।२२
तत्र मामनुमोदेरन् २३।३०
तत्र लब्धपदं चित्तं १८।४४
तत्र स्म त्वरिता जग्मुः ३१।१७
तत्राऽभिषिच्य शुचयः ३०।७
तत्त्वं न सर्वधर्मज्ञ १७।७
तत्सर्वव्यापकं चित्तं १४।४३
तथापि सङ्गः परिवर्जनीयो २८।२७
तथाप्यशेषस्थितिसम्भवाप्यये ३१।१३
तदङ्घ्रिदैवव्यञ्जनं २७।२०
तदवध्यानविस्रस्त २३।१०
तदिदं यादवकुलं ६।२९
तदेवमात्मन्यवरुद्धचित्तो ९।१३
तद्वत्षोडशसंख्याते २२।२३
तन्निरीक्ष्योद्धवो राजन् ६।४०
तन्ममाख्याहि गोविन्द २२।३५
तन्मायाफलरूपेण २४।३
तपस्तीर्थं जपो दानं १९।४
तप्तजाम्बूनदप्रख्यं २७।३८
तमन्वगच्छन्दिव्यानि ३०।४५
तमाशु जहि वैकुण्ठ ३०।३७
तमाहुर्वासुदेवाख्यं ७।१६
तमेकदा तु देवर्षिं २।३
तमो रजः सत्त्वमिति २४।५
तयात्मभूतया पिण्डे २७।२४
तया विरहितः साधो २९।२१
तयोरेकतरो ह्यर्थः २८।४
तरोर्बीजविपाकाभ्यां २२।४९
तव विक्रीडितं कृष्ण ६।४४
तस्माज्ज्ञानेन सहितं १९।५
तस्माज्जिज्ञासयात्मानं १०।११
तस्मात्त्वमुद्धवोत्सृज्य १२।१४
तस्मात्सर्वात्मना तात २३।६०
तस्मात्सङ्गो न कर्तव्यः २६।२४

स्कन्ध ११ | अ० श्लो०

तस्मादसदभिध्यान १४।२८
तस्मादुद्धव मा भुङ्क्ष्व २२।५६
तस्मादिहमिम लब्ध्वा २५।३३
तस्माद्गुरु प्रपद्येत ३।२१
तस्मान्नह्यात्मनोऽन्यस्मात् २८।७
तस्मान्नियम्य षड्वर्ग १८।२३
तस्माद्भवन्तमनवद्य १७।१८
तस्माद्युक्तेन्द्रियग्रामो ७।९
तस्या मद्भक्तियुक्तस्य २०।३१
तस्या मनो वच प्राणान् १६।४४
तस्मिन्कलेवरेऽमेध्ये २६।२०
तस्मिन्नह समभव २४।१०
तस्मिन्भगवतादिष्ट ३०।११
तस्या निर्विण्णचित्ताया ८।२८
तस्या वित्ताशया शुष्यत् १८।२७
तस्या विभ्राजमानाया ६।५
तस्यैव ध्यायतो दीर्घ २३।१३
तस्यैव यक्षवित्तस्य २३।९
त तत्र तिग्मद्युभिरायुधै ३०।४०
त वदा पुरुष मर्त्या ५।२८
त तदा मनुना देव ५।२५
त त्वाऽखिलात्मदयितेशं २९।५
त दुर्जय शत्रुमसह्यवेग २३।४८
त वव्रुर्मुनिरुरुधु २३।४०
त लब्ध्वा लुब्धक क्रूर ७।७०
तानह तेऽभिधास्यामि १९।१३
ता नाविदन्मय्यनुषङ्गबद्ध १२।१२
तानाह देवदेवेश ४।१४
तान्दृष्ट्वा सूर्यसकाशान् २।२५
तान् रोचमानान् स्वरुचा २।२७
तापत्रयेणाभिहतस्य घोरे १९।९
तामाहुस्त्रिगुणव्यक्ति ९।२०
ता ये शृण्वन्ति गायन्ति २६।२९
तावत्कर्माणि कुर्वीत २०।९
तावज्जितेन्द्रियो न स्यात् ८।२१
ता वज्रकल्पा ह्यजवन् ३०।२१
तावत्परिचरेद्भक्त १८।३९
तावत्प्रमोदते स्वर्गे १०।२६
तासा पतत्रै सुस्पर्शै ७।६०
तास्तथैवावृताश्छिन्धि ७।७१
तास्ता क्षपा प्रेष्ठतमेन नीता १२।११
तितिक्षुर्द्वन्द्वमात्राणा २९।४३
तिष्ठतमासीनमुत भजत २८।३१

तीर्थाना स्रोतसा गङ्गा १६।२०
तेजस्वी तपसा दीप्तो ७।४५
तेज श्रीकीर्तिरैश्वर्य १६।४०
तेजोबलमयैर्भावैः ७।४३
तेजो बल धृति शौर्य १७।१७
ते देवानुचरा दृष्ट्वा ४।१३
तेन प्रोक्ता च पुत्राय १४।४
ते नाधीतश्रुतिगणा १२।७
तेनोपकृतमादाय ८।३९
तेभ्य पितृभ्यस्तत्पुत्रा १४।५
तेभ्य समभवत्सूत्र २१।३६
ते मे मतमविज्ञाय २१।२९
ते वेपयित्वा स्त्रीवेषै १।१४
ते वै प्रनयस भिक्षु २३।३३
तेषा नवाब्द्वीप २।१९
तेषामभ्यवहारार्थं ९।६
तेषा वै भरतो ज्येष्ठो २।१७
तेषु काले व्यवायन्त ७।५८
तेषु दानानि पात्रेषु ६।३८
तेषु नित्य महाभाग २६।२८
तैजसे निद्रयापन्ने २८।१३
तैरह पूजित सम्यक् १३।४२
त्यक्त्वात्मान भजन्ती ता २।५
त्यक्त्वा सुदुस्त्यज ५।३४
त्यागोऽय दुष्करो भूमन् ७।१५
त्रिकालज्ञत्वमद्वन्द्वम् १५।८
त्रिभुवनविभवहेतवेऽप्यकुण्ठ २।५३
त्रिलोक्या गतय सर्वा २४।१३
त्रेतामुखे महाभाग १७।१२
त्रेताया रक्तवर्णोऽसौ ५।२४
त्वङ्मांसरुधिरस्नायु २६।२१
त्वत्त परावृत्तधिय २९।३४
त्वत्त पुमान्समधिगम्य ६।१६
त्वत्तो ज्ञान हि जीवाना २२।२८
त्वमप्येता महाभाग ५।४५
त्वया परमकल्याण २।१३
त्वयोपभुक्तस्रग्गन्ध ६।४६
त्वय्युद्धवाश्रयति १९।७
त्व तु कल्प कविर्दक्ष ७।२८
त्व तु मद्धर्ममास्थाय ४०।४९
त्व तु सर्व परित्यज्य ७।६
त्व ब्रह्म परम व्योम ११।२८
त्व ब्रह्म परम साक्षात् १६।१

त्व मायया त्रिगुणया ६।८
त्व हि न पृच्छता ब्रह्मन् ७।३०
त्वा सेवता सुरकृता ४।१०

द.

दण्डन्यास पर दान १९।३७
दत्त्वाचमनमुच्छेष २७।४३
दरिद्रो यस्त्वसतुष्ट १९।४४
दर्शनालिङ्गनालापै ५।४७
दृष्ट जन सपतित बिलेऽस्मिन् १९।१०
दान स्वधर्मो नियम २३।४५
दारुक कृष्णपदवीं ३०।४१
दारुको द्वारकामेत्य ३१।१५
दाशार्हवृष्ण्यन्धकभोजसात्वता ३०।१८
दिवि दुन्दुभयो नेदु ३१।७
दिवि भुव्यन्तरिक्षे च ३०।४
दुर्गा विनायक २७।२९
दुर्लभो मानुषो देहो २।२९
दु खस्य हेतुर्यदि देवतास्तु २३।५१
दु खोदर्केषु कामेषु १८।३८
दु शीलस्य कदर्यस्य २३।८
दूरेहरिकथा केचित् ५।४
दृष्टपमार्क वपुरत्र यत्रे २२।३१
दृष्टिपूत न्यसेत्पाद १८।१६
दृष्टि तत प्रतिनिवर्त्य १३।३५
दृष्ट्वा तॉल्लुब्धक कश्चित् ७।६३
दृष्ट्वा मा त उपव्रज्य १३।२०
दृष्ट्वा स्त्रिय देवमाया ८।७
देवकी रोहिणी चैव ३१।१८
देव देवेश योगेश ६।४२
देवर्षिपितृभूतानि २३।२४
देवर्षिभूताप्तनृणा ५।४१
देवादयो ब्रह्ममुख्या ३।१८
देवानामोक आसीत् स्वर् २४।१२
देवासुरे युधि च दैत्यपतीन् ४।२०
देशकालादिभावानां २१।७
देशान्पुण्यानाश्रयेत २९।१०
देहस्थोऽपि न देहस्थ ११।८
देह मनोमात्रमिम २१।४९
देहेन्द्रियप्राणमनोधिया यो २।४९
देहेन्द्रियप्राणमनोभिमानो २८।१६
देहो गुरुर्मम विरक्ति ९।२५
देहोऽपि दैववशग १३।३७
दैवाधीने शरीरेऽस्मिन् १३।३७

स्कन्ध' ११ अ० श्लो०

दोषबुद्ध्योभयातीतो ७।११
द्युमत्किरीटकटक १४।४१
द्रव्यस्य शुद्ध्यशुद्धी च २१।१०
द्रव्य देश फल कालो २५।३०
द्रव्यै प्रसिद्धर्मयाग २७।१५
द्रष्टुकामा भगवतो ३१।३
द्वापरे भगवान् श्याम ५।२७
द्वारकामुपसजग्मु ६।४
द्वारकाया च न स्थेय ३०।४७
द्वारका हरिणा त्यक्ता ३१।२३
द्वावेव चिन्तया मुक्तौ ९।४
द्वितीय प्राप्यानुपूर्वा १७।२२
द्विपन्त परकायेषु ५।१५
द्वे अस्य बीजे शतमूलस्त्रिनाल १२।२२

ध

धन च धर्मैकफल यतो वै ५।१२
धर्म इष्ट धन नृणा १९।३९
धर्ममेके यशश्चान्ये १४।१०
धर्मश्च स्थापित सत्सु ६।२७
धर्म सत्यदयोपेत १४।२२
धर्मस्य दक्षदुहितर्यजनिष्ट ४।६
धर्माणामस्मि सन्यास १६।२६
धर्मान्भागवतानित्य ५।४३
धर्मान्भागवतान्ब्रूत २।१४
धर्मार्थ व्यवहारार्थ २१।४
धर्मे चार्थे च कामे च २५।७
धर्मो मद्भक्तिकृत्प्रोक्तो १९।२७
धर्मा रजस्तमो हन्यात् १३ ।३
धर्म्य एप तव प्रश्न १७।१९
धातूपल्लव आसने १३।८
धान्यदार्वस्थितन्तूना २१।१२
धारयन्मय्यहतत्त्वे १५।१३
धार्यमाण मनो यर्हि २०।१९
धिष्ण्यानामस्म्यह मेरु १६।२१
धिष्ण्येष्वेष्विति मद्रूप ११।४६
ध्यानेनेत्थ सुतीव्रेण १४।४६
ध्यायन्नभ्यर्च्य दारूणि २७।४०
ध्याय मनोऽनुविषयान् २२।३७
ध्येय सदा परिभवघ्न ५।३३

न

न कामकर्मबीजाना २।५०
न किंचित्साधवो धीरा २०।३४
न केनचित्क्वापि कथचनास्य २३।५६

स्कन्ध ११ अ० श्लो०

न तथा तप्यते विद्ध २३।३
न तथा वध्यते विद्वान् ११।१२
न तथा मे प्रियतम १४।१५
न तथाऽस्य भवेत्क्लेश १४।३०
न तानविदुप स्वार्थ २१।२५
नता स्म ते नाथ पदारविंद ६।७
न ते मामग जानन्ति २१।२८
न देय नोपभोग्य च ८।१५
न देहिना सुख किंचित् १०।१८
न नरः स्वर्गतिं काक्षेत् २०।१३
न पारमेष्ठ्य न महेन्द्र० १४।१४
न मय्येकान्तभक्ताना २०।३६
न मे मानावमानौ स्त ९।३
नमोऽस्तु ते महायोगिन् २९।४०
न यस्य जन्मकर्मभ्या २।५१
न यस्य स्व पर इति २।५२
नरकस्तम उन्नाहो १९।४३
नरेष्वभीक्ष्ण मद्भाव २९।१५
न रोधयति मां योगो १२।१
न वस्तव्य त्वयैवेह ७।५
नवाऽभवन्महाभागा २।२०
नवैकादशपचत्रीन् १९।१४
न साधयति मा योगो १४।२०
न स्तुवीत न निन्देत ११।१६
न हि तस्य विकल्पाख्या १८।३७
नह्यत परमो लाभ ५।३७
न ह्यङ्गाजातनिर्वेदो ८।२९
नह्यगोपक्रमे ध्वसो २९।२०
न ह्यन्तोऽनतपारस्य २७।६
न ह्येकस्माद्गुरोर्ज्ञान ९।३१
नागेन्द्राणामनन्तोऽह १६।१९
नाचरेद्यस्तु वेदोक्त ३।४५
नातिस्नेह प्रसगो वा ७।५२
नात्मा वपु पार्थिवमिंद्रियाणि २८।२४
नाधुना तेऽखिलाधार ६।२६
नानुतृप्ये जुपन् युष्मत् ३।२
नाय जनो मे सुखदु खहेतु २३।४२
नारायणाभिधानस्य ३।३४
नारायणाय ऋषये ५।३०
नारायणे तुरीयाख्ये १५।१६
नाह तवाङ्घ्रिकमल ६।४३
नाह वेदाभिनिर्मुक्त २६।८
नित्यदा ह्यग भूतानि २२।४२

स्कन्ध ११ अ० श्लो०

नित्य सनिहितस्तत्र ३१।२८
नित्यार्तिदेन वित्तेन ३।१९
निमज्ज्योन्मज्जता घोरे २६।३२
निरपेक्ष मुनिं शान्त १४।१६
निरोधोत्पत्त्यणुबृहन् १०।९
निर्गुणे ब्रह्मणि मयि १५।१७
निर्विण्णस्य विरक्तस्य २०।२३
निर्विण्णाना ज्ञानयोगो २०।७
निर्विद्य नष्टद्रविणो गतक्लम, २३।५८
निवृत्त कर्म सेवेत १०।४
निवृत्ते भारते युद्धे १९।१२
निपेकगर्भजन्मानि २२।४६
निष्किंचना मय्यनुरक्तचेतस १४।१७
निष्ठितो मूत्रितो वाक्षे १२।५८
निःसगो मा भजेद्विद्वान् २५।३४
नून मे भगवान् प्रीतो ८।३७
नून मे भगवास्तुष्ट २३।२८
नृत्यतो गायत पश्यन् २२।५२
नृत्यवादित्रगीतानि ८।८
नृदेहमाद्य सुलभ सुदुर्लभ २०।१७
नोद्विजेत जनाद्धीरो १८।३१
नैतत्त्वया दाम्भिकाय २९।३०
नैतदेव यथात्थ त्व २२।५
नैतद्वस्तुतया पश्येत् १८।२६
नैतद्विज्ञाय जिज्ञासो २९।३२
नैतन्मनो विशति ३।३६
नैरपेक्ष्य पर प्राहु २०।३५
नैवान्यत परिभवोऽस्य १।४

प

पञ्चात्मकेषु भूतेषु १३।२३
पतत्पताके रथकुञ्जरादिभि ३०।१५
पथ्य पूतमनायस्त २५।२८
पदापि युवतीं भिक्षु ८।१३
पद्ममष्टदल तत्र २७।२६
परकाय विशन् सिद्ध १५।२३
परमाणुमये चित्ते १५।१२
परस्य विष्णोरीशस्य ३।१
परस्परानुकथन ३।३०
परस्परानुप्रवेशात् २२।७
परस्वभावकर्माणि २८।१
परस्वभावकर्माणि य २८।२
परावराणा परम ८।१८
परिग्रहो हि दु खाय ९।१

स्कन्ध ११ अ० श्लो०

परिलीयाथ पर्युक्षेत् २७।३७
परोक्षवादो वेदोऽय ३।४४
पयुष्या तव विभो ६।१२
पशूनविधिनालभ्य १०।२८
पातालतलमारभ्य ३।१०
पाद्यमाचमनीय च २७।३३
पाद्यादीनुपकल्प्याथ ३।५१
पाद्यार्घाचमनीयार्थं २७।२२
पाद्योपस्पर्शार्हणादीन् २७।२५
पार्थिवेष्विह देहेषु ७।४१
पार्ष्ण्यापीड्य गुद प्राण १५।२४
पितर सिद्धगधर्वा ३१।२
पितृदेवमनुष्याणा २०।४
पिन्नो कि स्व नु भार्याया २६।१९
पेङ्गला नाम वेश्यासीत् ८।२२
पिंडे वाग्यमिसशुद्धे २७।२३
पुत्रदारासबन्धूना १७।५३
पुना अयुष्यन्पितृमि ३०।१९
पुना हिरण्यगर्भस्य १३।१६
पुरग्रामव्रजान् साधान् १८।२८
पुरा किल महाबाहो १७।३
पुरुपत्व च मा धीरा ७।२१
पुरुप प्रकृतिर्व्यक्त २२।१४
पुरुप सत्वसयुक्त २५।९
पुरुपेश्वरयोरत्र २२।११
पुरोधसा वसिष्ठोऽह १६।२२
पुश्चल्यापहृत चित्त २६।१५
पुष किञ्चित् वल श्रीमन् १९।३०
पुसोऽयुक्तस्य नानार्थो ७।८
पुजादीनां प्रवाहार्थं २७।५१
पूर्वं गृहीत गुणकर्मचित्र २८।३३
पूर्वं स्नान प्रकुर्वीत २७।१०
पृथक् सत्रेण वा मह्य २९।११
पृथिवी वायुराकाश १६।३७
पृथिवी वायुराकाश ७।३३
पौर्वापर्यमतोऽमीषा २२।९
प्रकृतिगुणसाम्य वै २२।१२
प्रकृतिर्यस्योपादान २४।१८
प्रकृति पुरुपश्चेति २२।२९
प्रकृति पुरुपश्चोभौ २२।२६
प्रकृतेरेवमात्मान २२।५०
प्रकृतौ लक्ष्यते ह्यात्मा २२।२७
प्रजा पुपुपत्तु प्रीतौ ७।५९

स्कन्ध ११ अ० श्लो०

प्रतिग्रह मन्यमान १७।४१
प्रतिष्ठया सार्वभौम २७।५२
प्रत्यक्षेणानुमानेन २८।९
प्रत्यनीक मन्यमाना ३०।२२
प्रत्यर्पितो मे भवतानुकम्पिता २९।३८
प्रत्याक्ष्णु त्ययनमवला ३०।३
प्रद्युम्नसाम्बौ युधि रूढ ३०।१६
प्रवृत्तिलक्षणे निष्ठा २५।८
प्रसु विलम्बती साक्षात् १।१५
प्राणवृत्त्यैव सतुष्येन् ७।३९
प्राणस्य शोधयेन्मार्गं १४।३३
प्राणाश्च विनहुस्तन ३१।१९
प्रायश पुण्डरीकाक्ष २९।२
प्रायेण भक्तियोगेन ११।४८
प्रायेण मनुजा लोके ७।१९
प्रायेणार्था कदर्याणा २३।१५
प्रायो धर्मार्थकामेषु ७।२७
प्रियव्रतो नाम सुतो २।१५
प्रोक्तेन भक्तियोगेन २०।२९

फ

फलश्रुतिरिय नृणा १२।२३

ब

बद्धो मुक्त इति व्याख्या ११।१
बध्नन्ति रज्ज्वा त केचित् २३।३७
बहवो मत्पद प्राप्ता १२।५
बहिर्जलाशय गत्वा १८।१९
बभ्रूना नष्टगोत्राणा ३१।२२
बाध्यमानोऽपि मद्भक्तो १४।१८
बाहुसत्यसचेना २३।२
बिभ्रयाच्चे मुनिर्वास १८।१५
बिभ्रच्चतुर्भुज रूप ३०।२८
बिभ्रद्वपु सकलसुन्दर १।१०
बुधो बालकवत् क्रीडेत् १८।२९
बुध्यते स्वेन भेदेन ७।५१
बोधितस्यापि देव्या मे २६।१६
ब्रह्मचर्यं तप शौच १८।४३
ब्रह्मण्याना बलिरह १६।३५
ब्रह्मण्याना वदान्याना १।८
ब्रह्मस्तथापि पृच्छामो २।७
ब्रह्मरुद्रादयस्ते तु ३१।१०
ब्रह्मर्षीणा भृगुरह १६।१४
ब्रह्मशापोपसृष्टाना ३०।२४
ब्रह्मशापोपसृष्टे ३०।२

स्कन्ध ११ अ० श्लो०

ब्राह्मणस्य हि देहोऽय १७।४२
ब्राह्मणास्तु महाभागान् ३०।८
ब्राह्मणे पुल्कसे स्तेने २९।१४

भ

भक्तियोग पुरैवोक्त १९।१९
भक्ति परेशानुभवो विरक्ति २।४२
भक्ति लब्धवत साधो २६।३०
भक्त्याहमेकया ग्राह्य १४।२१
भक्त्योद्धवानपायिन्या १८।४५
भगवत उरुविक्रमा २।५४
भगवत हरिं प्रायो ५।१
भगवन् भवतो यात्रा २।४
भगवान् ज्ञातसर्वार्थ १२।२४
भगवान् पितामह वीक्ष्य ३१।५
भगो म ऐश्वरो भावो १९।४०
भजन्ति ये यथा देवान् २।६
भय द्वितीयाभिनिवेशत स्यात् २।३७
भवतोदाहृत स्वामिन् १४।२
भवभयमपहन्तु ज्ञानविज्ञान २९।४९
भिक्षा चतुर्षु वर्णेषु १८।१८
भिक्षोधर्म शमोऽहिंसा १८।४२
भिद्यते हृदयग्रन्थि २०।३०
भिद्यन्ते भ्रातरो दारा २३।२०
भूतसूक्ष्मात्मनि मयि १५।५
भूताना देवचरित २।५
भूतैराक्रम्यमाणोऽपि ७।३७
भूतैर्यदा पचभिरात्मसृष्टे ४।३
भूभारराजपृतना १।३
भूभारासुरराजन्य ५।५०
भूमेभरावतरणाय ४।२२
भूमेर्भारावताराय ६।२१
भूम्यम्ब्वग्न्यनिलाकाशा २१।५
भूर्यप्यभक्तोपहृत २७।१८
भोक्तव्यमात्मनो दिष्ट २३।४१

म

मज्जन्मकर्मकथन ११।३६
मत्कथाश्रवणे श्रद्धा ११।३५
मत्कामा रमण जार १२।१३
मत्तोऽनुशिक्षित यत्ते २९।४४
मत्स्यो गृहीतो मत्स्यघ्ने १।२३
मदर्चा सप्रतिष्ठाप्य २७।५०
मदर्थेऽर्थपरित्यागो १९।२३
मदर्थेष्वङ्गचेष्टा च १९।२२

स्कन्ध ११ अ० श्लो०
मदर्पण निष्फल वा २५।२३
मद्भक्त्या शुद्धसत्त्वस्य १५।२८
मद्विभूतिभिराध्यायन् १५।३०
मधुहा हरिणो मीन ७।३८
मदर्थे धर्मकामार्थान् ११।२४
मन एकत्र सयुञ्ज्यात् ९।११
मनसा वचसा दृष्ट्या १३।२४
मन कर्ममय नृणा २२।३६
मनुष्यास्तु तदा शान्ता ५।२२
मनोगतिं न विसृजेत् २०।२०
मनो गुणान्वै सृजते बलीय २३।४३
मनो मयि सुसयोज्य १५।२१
मनोवशेऽन्ये ह्यभव २३।४७
मन्त्रस्य च परिज्ञान २१।१५
मन्मायामोहितधिय १४।९
मन्यसे सर्वभावाना १०।१५
मन्येऽकुतश्चिद्भयमच्युतस्य २।३३
मन्ये भगवत साक्षात् २।२८
ममार्चास्थापने श्रद्धा ११।३८
ममाग माया गुणमय्यनेकधा २२।३०
मया निष्पादित ह्यत्र ७।२
मया सचोदिता भावा २४।९
मयेश्वरेण जीवेन १६।३८
मयैतदुक्त वो विप्रा १३।३८
मयोदितेष्ववहित १०।१
मयोपबृंहित भूम्ना २१।३७
मय्यर्पितात्मन सभ्य १४।१२
मय्याकाशात्मनि प्राणे १५।१९
मर्त्येन यो गुरुसुत ३१।१२
मर्त्यो यदा त्यक्तसमस्तकर्मा २९।३४
मल्लक्षणमिम काय २६।१
मल्लिङ्गमद्भक्तजन ११।३४
महत्यात्मनि य सूत्रे १५।१४
महत्यात्मन्मयि परे १५।११
महर्जनस्तप सत्य २४।१४
महापानाभिमत्ताना ३०।३३
माऽपत्यबुद्धिमकृथा ५।४९
माभैर्जरे त्वमुत्तिष्ठ ३०।३९
मामेकमेव शरण १२।१५
मामेव नैरपेक्ष्येण २७।५३
मामेव सर्वभूतेषु २९।१२
मा भा आगच्छतो वीक्ष्य ८।२४
मा खेद कमलीनेन २२।४५

स्कन्ध ११ अ० श्लो०
मा भजन्ति गुणा सर्वे १३।४०
मा विधत्तेऽभिधत्ते मा २१।४३
मां विधुद्धव दैत्याना १६।१६
मुखबाहूरुपादेभ्य ५।२
मुनि प्रसन्नगम्भीरो ८।९
मुसलावशेषाय खड ३०।३३
मूर्खो देहाद्यहंबुद्धि १९।४२
मेखलाजिनदण्डाक्ष १७।२३
मैव स्युर्मंदभाग्याया ८।३८
मौनानीहानिलायामा १८।१६
मौनेन साधयत्यर्थं २३।२९

य

य आशु हृदयग्रंथि ३।४७
य एतच्छ्रद्धया नित्य २९।२८
य एतत्समधीयीत २९।२७
य एतदानदसमुद्रसभृत २९।४८
य एतद्देवदेवस्य ३१।२७
य एतन्मम भक्तेषु २९।२६
य एता प्रातरुत्थाय ३१।१४
य एता भिक्षुणा गीता २३।६१
य एतान्मत्पथो हित्वा २१।१
य एषा पुरुष साक्षात् ५।३
यज्ञाना ब्रह्मयज्ञोऽह १६।२३
यतवाच वाचयति २३।३६
यतो यतो निवर्तेत २१।१८
यतो यदनुशिक्षामि ७।३६
यत्कर्मभिर्यत्तपसा २०।३२
यत्काय एष भुवनत्रय ४।४
यत्र यत्र मनो देही ९।२२
यत्र स्नात्वा दक्षशापात् ६।३६
यथाग्निना हेम मल जहाति १४।२५
यथाऽग्नि सुसमिद्धार्चि १४।१९
यथा त्वामरविन्दाक्ष १४।३१
यथा नभोवाय्वनिलांबुभूगुणै २८।२६
यथाऽनल खेऽनिलबन्धुरूष्मा १२।१८
यथाऽनुष्ठीयमानेन १७।२
यथा मनोरथधियो २२।५४
यथाऽमयोऽसाधु चिकित्सितो २८।२८
यथाम्भसा प्रचलता २२।५३
यथा यथात्मा परिमृज्यतेऽसौ १४।२६
यथा विचित्रव्यसनात् २।९
यथार्चिषा स्रोतसा च २२।४३
यथा सकल्पयेद्बुद्ध्या १५।२६

स्कन्ध ११ अ० श्लो०
यथा हि भानोरुदयो नृचक्षुषा २८।३४
यथा हिरण्य सुकृत पुरस्तात् २८।१९
यथा ह्यप्रतिबुद्धस्य २८।१४
यथैतामैश्वरीं माया ३।१७
यथैवमनुबुध्येय २२।५९
यथोपश्रयमाणस्य २६।३१
यथोर्णनाभिर्हृदयात् ९।२१
यथोर्णनाभिर्हृदयात् २१।३८
यदर्पित तद्विकल्पे १९।२६
यदा आशिष आशास्य २५।११
यदा कर्मविपाकेषु १८।११
यदा चित्त प्रसीदेत २५।१६
यदा जयेत्तम सत्व २५।१४
यदा जयेद्रज सत्व २५।१५
यदात्थ मा महाभाग ८।१
यदात्मन्यर्पित चित्तं १९।२५
यदा त्व सनकादिभ्यो १३।१५
यदा भजति मा भक्त्या २५।१०
यदा मन उपादाय १५।२२
यदारंभेषु निर्विण्णो २०।१८
यदाऽसौ नियमेऽकल्पो १८।११
यदा स्वनिगमेनोक्त २७।८
यदि कुर्यात्प्रमादेन २०।२५
यदिद मनसा वाचा ७।७
यदि प्राप्तिं विघात च १०।१९
यदिस्म पश्यत्यसदिन्द्रियार्थं २८।३२
यदुनैव महाभागो ७।३१
यदुपादाय पूर्वस्तु २४।१
यदुवशेऽवतीर्णस्य ६।२५
यदृच्छया मत्कथादौ २०।८
यदृच्छयोपपन्नान १८।३५
यदृच्छयोपपन्नेन १७।५१
यदेतदात्मनि जगत् १८।२८
यदेतरौ जयेत्सत्वं २५।१३
यद्घ्राणभक्षो विहित सुराया ५।१३
यद्यदिष्टतम लोके ११।४१
यद्यधर्मरत सगात् १०।२७
यद्यनीशो धारयितु ११।२२
यद्यसहृत्य दसाना ६।३०
यद्यसौ छन्दसा लोक १७।३१
य न योगेन साख्येन १२।९
यद्यामाकृतिभिर्ग्राह्य २८।३७
यन्निमित्त स वै शाप १।९

स्कन्ध ११ अ० श्लो०

यम कतिविध प्रोक्त १९।२८
यमादिभिर्योगपथै २०।२४
यमानभीक्ष्ण सेवेत १०।५
य य वाञ्छति सा राजन् ७।५६
यर्हि सस्तुतिबन्धोऽय १३।२८
यर्ह्यब्जनाभचरणैषण ३।४०
यर्ह्येवाय मया त्यक्त ७।४
यशो यशस्विना शुद्ध २३।१६
यार्थिंसते प्रयतपाणिभि ६।११
यस्तु यस्यादिरन्तश्च २४।१६
यस्त्वयाभिहित पूर्वं १७।१
यस्त्वसयतषड्वर्ग १८।४०
यस्त्वासक्तमतिर्गेहे १७।५६
यस्त्वेतत्कृच्छ्रतश्चीर्ण १८।१०
यस्मिन्निद प्रोतमशेषमोत १२।२१
यस्मिन् मनो लब्धपद ९।१२
यस्य स्युर्वीतसकल्पा ११।१४
यस्यात्मयोगरचित ३०।३८
यस्यात्मा हिंस्यते हिंस्रै ११।१५
यस्यानुस्मरण नृणा ३०।३६
यस्या न मे पावनमगकर्म ११।२०
य प्राप्य मानुष लोक ७।७४
य स्वदत्ता परैर्दत्ता २७।५४
या काश्च भूमौ दिवि १६।५
यात्राबलिविधान च ११।३७
यानास्थाय नरो राजन् २।३५
यानि ते चरितानीश ६।२४
यानि यानीह कर्माणि ४।१
याभिर्भूतानि भिद्यन्ते १४।७
यावत्सर्वेषु भूतेषु २९।१७
यावत्स्याद्गुणवैषम्य १०।३२
यावदस्यास्वतन्त्रत्व १०।३३
यावद्देहेन्द्रियप्राणै २८।१२
यावन्नानार्थधी पुसो ३।३०
यासा व्यतिकरादासीत् २२।६
युक्तय सन्ति सर्वत्र २२।४
युयुधु क्रोधसरब्धा ३०।१४
युवयो खलु दपत्यो ५।४६
ये कैवल्यमसप्राप्ता ५।१६
ये कोपिता सुबहु पाण्डुसुता १।२
ये त्वनेवविदोऽसन्त ५।१४
ये वै भगवता प्रोक्ता २।३४
येषु येषु च भावेषु १६।३

स्कन्ध ११ अ० श्लो०

योगचर्यामिमा योगी २८।४४
योगधारणया कांचित् २८।३९
योग निषेवतो नित्य २८।४३
योगानामात्मसरोधो १६।२४
योगास्त्रयो मया प्रोक्ता २०।६
योगिनोऽपक्वयोगस्य २८।३८
योगेश योगविन्यास ७।१४
यो जागरे बहिरनुक्षण १३।३२
यो निर्वैकारिके सौम्य २४।२४
यो यो मयि परे धर्म २९।२१
यो वा अनतस्य गुणाननतान् ४।२
यो विद्याश्रुतसपन्न १९।१
यो वै मद्भावमापन्न १५।२७
यो वै वाङ्मनसी सम्यक् ६।४३
योषिद्धिरण्याभरणाबर ८।८
योऽसौ गुणक्षोभकृतो विकार २२।३२
योऽसौ गुणैर्विरचितो १०।१०

र.

रजसा घोरसकल्पा ५।७
रज सत्त्वतमोनिष्ठा २१।३२
रजस्तमोभ्या यदपि १३।१२
रजोयुक्तस्य मनस १३।१०
रत्नाना पद्मरागोऽस्मि १६।३०
राजनेव कृतप्रश्नो २।१०
राजन्परस्य तनुभृत् ३१।११
रामनिर्याणमालोक्य ३०।२७
रामपत्न्यश्च तद्देह ३१।२०
राम समुद्रवेलाया ३०।२६
रामेण सार्धं मथुरां प्रणीते १२।१०
रूप वायौ स च स्पर्शे २४।२३
रेतो नावकिरेज्जातु १७।२५

ल

लब्धानुग्रह आचार्यात् ३।४८
लब्ध्वा जन्मामरप्रार्थ्यं २३।२२
लब्ध्वा सुदुर्लभमिद ९।२९
लोकाना लोकपालाना १०।३०
लोकाभिरामो स्वतनु ३१।६
लोके व्यवायामिषमद्यसेवा ५।११

व

वक्ता कर्ताऽविता नान्यो १७।५
वन तु सात्त्विको वासो २५।२५
वनमालापरीताग ३०।३२
वदन्ति कृष्ण श्रेयासि १४।१

स्कन्ध ११ अ० श्लो०

वदन्ति तेऽन्योन्य ५।८
वन विविक्षु पुत्रेषु १८।१
वय च तस्मिन्नाप्लुत्य ६।३७
वय त्विह महायोगिन् ६।४८
वन्यैश्चरुपुरोडाशै १८।७
वर्णानामाश्रमाणा च १७।१५
वर्णाश्रमविकल्प च २०।२
ववृषु पुष्पवर्षाणि ३१।४
वस्तुनो यद्यनानात्व १३।२२
वस्त्रोपवीताभरण २७।३२
वाग्गद्गदा द्रवते यस्य चित्त १४।२४
वाच यच्छ मनो यच्छ १६।४२
वातरशना य ऋषय ६।४७
वानप्रस्थाश्रमपदे १८।२५
वायुना हृतगन्धा भू ३।१३
वासुदेवो भगवता १६।२९
वासे बहूनां कलहो ९।१०
विकुर्वन् क्रियया चाधी २५।१७
विचित्रभाषाविततां २१।४०
विज्ञानमेतत्त्रियवस्थमग २८।२०
विज्ञाय शक्रकृतमक्रम ४।८
विदन्ति मर्त्या प्रायेण १३।८
विदुषामपि विश्वात्मन् २२।६०
विदेहस्तानभिप्रेत्य २।२६
विदेहाना पुरे ह्यस्मिन् ८।३५
विद्याधरा मनुष्येषु १२।४
विद्याऽविद्ये मम तनू ११।३
विद्याविदो मोहमहाधकारो २९।३७
विधिना विहिते कुण्डे २७।३६
विधिरेष ह्यरिघ्नो ३०।९
विधिश्च प्रतिषेधश्च २०।१
विप्रक्षत्रियविट्शूद्रा १७।१३
विप्रस्य वै सन्यसतो १८।१४
विप्रो राजन्यवैश्यौ च ५।५
विभ्व्यस्तवामृतकथो ६।१९
विराण्मयासाद्यमान २४।२०
विलक्षण स्थूलसूक्ष्म १०।८
विविक्त उपसगम्य ६।४१
विविक्तक्षेमशरणो १८।२१
विश्वामित्रोऽसित कण्वो १।१२
विश्वावसु पूर्वचित्ति १६।३३
विषयाभ्यायतश्चित्त १४।२७
विषयाभिनिवेशेन २१।२२

स्कन्ध ११ अ० श्लो०

विपयाभिनिवेशेन २२।३८
विपयेषु गुणाध्यासात् २१।१९
विपयेष्वाविशन् योगी ७।४०
विष्णुर्यज्ञ पृश्निगर्भ ५।२६
विष्णौ त्र्यधीश्वरे चित्त १५।१५
विष्टभ्य चित्त प्रणयावघूर्ण २९।३६
विसर्गाद्या श्मशानान्ता ७।४८
विसृजति हृदय न यस्य साक्षात् २।५५
विसृज्य स्मयमानान् स्वान् २९।१५
विहरिष्यन्सुराक्रीडे १५।२५
वृक्णश्च मे सुदृढ स्नेहपाशो २९।३९
वेणुसघर्षजो वह्नि १।३७
वेद प्रणव एवाग्रे १७।११
वेदवादरतो न स्यात् १८।३०
वेदाध्यायस्वधास्वाहा १७।५०
वेदा ब्रह्मात्मविपया २१।३५
वेदेन नामरूपाणि २१।६
वेदोक्तमेव कुर्वाणो ३।४६
वैकारिकस्तैजसश्च २४।७
वैतसेनस्ततोऽप्येव २६।३५
वैदिकस्तान्त्रिको मिश्र २७।७
वैरेण य नृपतय ५।४८
वैशारदी साऽतिविशुद्ध १०।१३
वैशारद्येक्षया सग ११।१३
वैश्यवृत्त्या तु राजन्यो १७।४८
वैष्णवे बन्धुसत्कृत्या ११।४४
व्यक्तादयो विकुर्वाणा २२।१८
व्यवसायिनामह लक्ष्मी १६।३१
व्यर्थयाऽर्थेहया वित्त २३।२५
व्रतानि यज्ञच्छन्दांसि १।२

श।

शक्त्या शक्त्याऽथवा बुद्ध्या २१।११
शतवर्षा ह्यनावृष्टि ३।९
शब्दब्रह्म सुदुर्बोध २१।३६
शब्दब्रह्मणि निष्णात ११।१८
शब्द स्पर्शो रसो गन्धो २२।१६
शमो दमस्तप शौच १७।१६
शमो दमस्तितिक्षेक्षा २५।२
शमो मन्निष्ठता बुद्धे १९।३६
शयीताहानि भूरीणि ८।३
शय्यासनाटनस्थान ६।४५
शय्यासनाटनस्थान ६।५५
शरेषु क्षीयमाणेषु ३०।२०

स्कन्ध ११ अ० श्लो०

शश्वत्परार्थसर्वेह ८।३८
शङ्खचक्रगदापद्म १४।४०
शिरो मत्पादयो कृत्वा २७।४६
शिलोञ्छवृत्त्या परितुष्टचित्त १७।४३
शुचि सम्भृतसभार २७।१९
शुचि समुखमासीन ३।४९
शुद्धिर्नृणा नतु तथेड्य ६।९
शुद्ध्यशुद्धी विधीयेते २१।३
शुश्रूपमाण आचार्य १७।२९
शुश्रूपण द्विजगवा १७।१९
शूद्रवृत्तिं भजेद्वैश्य १७।४९
शृण्वन्सुभद्राणि रथाङ्गपाणे २।३९
शैली दारुमयी लौही २७।१२
शोकमोहौ सुख दु ख ११।२
शोकहर्षभयक्रोध २८।१५
शौचमाचमन स्नान १७।३४
शौचमाचमन स्नान १८।३६
शौच जपस्तपो होम १९।३४
शौच तपस्तितिक्षा च ३।२४
श्रद्धामृतकथाया मे १९।२०
श्रद्धालुर्मे कथा शृण्वन् ११।२३
श्रद्धा भागवते शास्त्रे ३।२६
श्रवण कीर्तन ध्यान ३।२७
श्रिया विभूत्याऽभिजनेन विद्यया ५।९
श्रीर्गुणा नैरपेक्षाद्या १९।४१
श्रीवत्साङ्क घनश्याम ३०।२९
श्रुत च दृष्टवद्दुष्ट १०।२१
श्रुत्वा सुहृद्वध राजन् ३१।२६
श्रुति प्रत्यक्षमैतिह्य १९।१७
श्रुतोऽनुपठितो ध्यात २।१२
श्रुत्वाऽमोघ विप्रशाप १।२०
श्रोत्र त्वग्दर्शन घ्राणो २२।१५
श्वेतद्वीपपतौ चित्त १५।१८

प

पडिस्त्रापि भूतानि २२।२०

स

स इदानीं सुमहता १७।४
स एवमादर्शितयोगमार्ग २९।३५
स एवमाशसित उद्धवेन २३।१
स एवमुक्तो हरिमेधसो २९।४५
स एव द्रविणे नष्टे २३।१२
स एप जीवो विवरप्रसूति १२।१७
स चचार महीमेता २३।३२

स्कन्ध ११ अ० श्लो०

स चाहेदमिद कष्ट २३।१४
स तदा पुरुषव्याघ्रो १६।८
सत्त्वस्य ते स्वसदृश ७।१७
सत्त्वसगादृषीन् देवान् २२।५१
सत्त्वस्य रजसश्चैता २५।५
सत्त्व ज्ञान रज कर्म २२।१३
सत्त्व रजस्तम इति ३।३७
सत्त्व रजस्तम इति १३।१
सत्त्व रजस्तम इति २५।१२
सत्त्वाज्जागरण विद्यात् २५।२०
सत्त्वाद्धर्मो भवेद्वृद्धात् १३।२
सत्त्वे प्रलीना स्वर्यान्ति २५।२२
सत्सगलब्धया भक्त्या ११।२५
सत्सङ्गेन हि दैतेया १२।३
सन्त समीपे रमण ८।३१
सन्ति मे गुरवो राजन् ७।३२
सन्निपातस्त्वहमिति २५।६
सपरिच्छदमात्मान २६।१०
सप्तैव धातव इति २२।१९
सम आसन आसीन १४।३२
सम प्रशात सुमुख १४।३८
समानकर्णविन्यस्त १४।३९
समानकर्माचरण २१।१७
स मामचिन्तयद्देव १३।१९
समाहित यस्य मन २३।४६
समाहिते क करणैर्गुणात्मभि २८।२५
समुद्धरन्ति ये विप्र १७।४४
समृद्धकामो हीनो वा ८।६
सम्यगेतद्व्यवसित २।११
सर्ग प्रवर्तते तावत् २४।१९
सर्गादौ प्रकृतिर्ह्यस्य २२।१७
सर्वतो मनसोऽसग ३।२३
सर्वत्रात्मेश्वरान्वीक्षा ३।२५
सर्वभूतसुहृच्छान्तो ७।१२
सर्वभूतेषु य पश्येत् २।४५
सर्व ब्रह्मात्मक तस्य २९।१८
सर्व मद्भक्तियोगेन २०।३३
सर्वाश्रमप्रयुक्तोऽय १७।३५
सर्वासामपि सिद्धीना १५।३५
सर्वा समुद्रैर्द्राजा १७।४५
सर्व गुणमया भावा २५।३१
सर्वेषु शश्वत्तनुभृत् १।१०
स लीयते महान्स्वेषु २४।२५

स्कन्ध ११ अ० श्लो०

सख्यान परमाणूना १६।३९
सख्याने सप्तदशके २२।२२
सग न कुर्यादसता २६।३
सतुष्ट श्रद्दधत्येतत् ८।४०
सतो दिशति चक्षूपि २६।३४
सतोऽनपेक्षा मच्चित्ता २६।२७
सपद्यते गुणैर्मुक्तो २५।३५
सध्योपास्त्यादि कर्माणि २७।११
समार्जनोपलेपाभ्या ११।३९
सवत्सरोऽस्म्यनिमिषा १६।२७
सशय शृण्वतो वाच १२।१६
ससारकूपे पतित ८।४१
सस्तुन्वतोऽव्धिपतितान् ४।१९
सात्येन सर्वभावाना २०।२२
सागोपागा सपार्षदा ३।५२
सा तज्जुगुप्सित मत्वा ९।७
सात्त्विक कारकोऽसगी २५।२६
सात्त्विक सुखमात्मोत्थ १५।२९
सात्त्विकान्येव सेवेत १३।६
सात्त्विक्याध्यात्मिकी श्रद्धा २५।२७
साधुस्तवोत्तमश्लोक ११।२६
सामिष कुररं जघ्नु ९।२
सायतन श्वस्तन वा ८।११
सायतन श्वस्तन वा ९।१२
साय प्रातरुपानीय १७।२८
साऽसक्तस्नेहगुणिता ७।६६
सा स्वैरिण्येकदा कान्त ८।२३
सावर्तको मेघगण ३।११
सिद्धयोऽष्टादश प्रोक्ता १५।३
सिद्धेश्वराणा कपिल १६।१५
सीदच्चित्त विलीयेत २५।१८
सीदन्विप्रो वणिग्वृत्त्या १७।४७
सुकुमारमभिध्यायेत् १४।४२
सुखदु खप्रदो नान्य २६।५९
सुखमैन्द्रियक राजन् ८।१

स्कन्ध ११ अ० श्लो०

सुग्रीवो हनुमानृक्षो १२।६
सुदर्शन पाञ्चजन्य २७।२७
सुदुस्तरामिमा मन्ये २९।१
सुदुस्त्यजस्नेहवियोग २९।४६
सुदु खोपार्जितैर्वित्तै ८।१६
सुपर्णावेतौ सदृशौ सखायौ ११।६
सुप्तस्य विषयालोको १०।३
स भुक्तभोगा त्यक्त्वेमा २।१८
सुरानात्मानमात्मस्थ १८।४१
सुविविक्त तव प्रश्न २९।२५
सुन्दरस्मितवक्त्राब्ज ३०।३०
सूर्यं चाभ्यर्हण श्रेष्ठ २७।१७
सूर्ये तु विद्यया त्रय्या ११।३४
सूर्योऽग्निर्ब्राह्मणो गावो ११।४२
सृष्ट्वा पुराणि विविधानि ९।२८
सेवतो वर्षपूगान्मे २६।१४
सोऽयं दीपोऽर्चिषा यद्वत् २२।४४
सोऽसृजत्तपसा युक्त २४।११
सोऽहं कलावशेषेण २३।२९
सोऽहं ममाहमिति ७।१६
सोऽहं शून्ये गृहे दीनो ७।७०
सौदामन्या यथाकाशे ३१।९
स्तवैरुच्चावचै स्तोत्रै २७।४५
स्तेयं हिंसाऽनृतं दम्भ २३।१८
स्तोकस्तोकं ग्रसेद्ग्रास ८।९
स्त्रियो बालाश्च वृद्धाश्च ३०।६
स्त्रीणा तु शतरूपाऽहं १६।२५
स्त्रीणा निरीक्षणस्पर्श १७।३३
स्त्रीणा स्त्रीसङ्गिना सग १४।२९
स्त्रीबालवृद्धानादाय ३१।२५
स्त्रीभि कामगयानेन १०।२५
स्थण्डिले मन्त्रहृदयै ११।४५
स्थित्युद्भवप्रलयहेतुरहेतुरस्य ३।३५
स्नानदानतपोवस्था २२।१४
स्नानभोजनहोमेषु १७।२४

स्कन्ध ११ अ० श्लो०

स्नानालङ्करण श्रेष्ठ २७।१६
स्नेहानुबद्धहृदयौ ७।६१
स्फुरत्किरीटकटक २७।३९
स्मरन्त कीर्तयन्तस्ते ६।४९
स्मरन्त स्मारयन्तश्च ३।३१
स्मायावलोकलव ६।१८
स्यान्नस्तवाङ्घ्रिरशुभा ६।१०
स्वच्छ दशत्युर्दवाना १५।७
स्वच्छ प्रकृतित स्निग्धो ७।४४
स्वधर्मस्थो यजन् यज्ञै २०।१०
स्वपादमूल भजत ५।४२
स्वपुण्योपचिते शुभ्रे १०।२४
स्वप्न मनोरथ चेत्य २२।४०
स्वप्नोपममसु लोक २१।३१
स्वमायया सृष्टमिद ७।४७
स्वमूर्त्या लोकलावण्य १।६
स्वय सचिनुयात्सर्व १८।६
स्वर्गापवर्गयोर्द्वारं २३।२३
स्वर्गिणोऽप्येतमिच्छन्ति २०।१२
स्वर्गोद्यानोपगैर्माल्यै ६।६
स्वणधर्मानुवाकेन २७।३१
स्व स्व परिग्रह सर्वे १०।४८
स्वार्थस्याकोविद धिया २६।१३
स्वे स्वेऽधिकारे या निष्ठा २०।२६
स्वे स्वेऽधिकारे या निष्ठा २१।२

ह

हन्त ते कथयिष्यामि २९।८
हससरूप्यवददच्युत ४।१७
हस सुपर्णो वैकुण्ठो ५।२३
हित्वात्यायासरचिता ५।१८
हिरण्यगर्भो वेदाना १६।१२
हिंसाविहाराह्यालब्धै २१।३०
हतरूप तु तमसा ३।१४
हृत्पुण्डरीकमन्तस्थ ४।३६
हृदयच्छिन्नमोकार १४।२४